

॥ कोबातीर्थमंडन श्री महावीरस्वामिने नमः ॥

॥ अनंतलब्धिनिधान श्री गौतमस्वामिने नमः ॥

॥ गणधर भगवंत श्री सुधर्मस्वामिने नमः ॥

॥ योगनिष्ठ आचार्य श्रीमद् बुद्धिसागरसूरीश्वरेभ्यो नमः ॥

॥ चारित्रचूडामणि आचार्य श्रीमद् कैलाससागरसूरीश्वरेभ्यो नमः ॥

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर

पुनितप्रेरणा व आशीर्वाद

राष्ट्रसंत श्रुतोद्धारक आचार्यदेव श्रीमत् पद्मसागरसूरीश्वरजी म. सा.

जैन मुद्रित ग्रंथ स्केनिंग प्रकल्प

ग्रंथांक : १

श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र

आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
कोबा, गांधीनगर-श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र
आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
कोबा, गांधीनगर-३८२००७ (गुजरात)
(079) 23276252, 23276204
फेक्स : 23276249

Websiet : www.kobatirth.org

Email : Kendra@kobatirth.org

शहर शाखा

आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
शहर शाखा
आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
त्रण बंगला, टोलकनगर
परिवार डाइनिंग हॉल की गली में
पालडी, अहमदाबाद - ३८०००७
(079) 26582355

जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्य-श्री-घासीलालजी-महाराज-
 विरचितया प्रमेयचन्द्रिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतं
 हिन्दी-गुर्जर-भाषाज्जुवादसहितम्-
श्री-अनुयोगद्वारसूत्रम्

(द्वितीयो भागः)

नियोजकः

संस्कृत-प्राकृतज्ञ-जैनागमनिष्णात-प्रियव्याख्यानि-
 पण्डितमुनि-श्रीकन्दैयालालजी-महाराजः

प्रकाशकः

अमोचंदभाई गीरधरभाई वांटरीयाप्रदत्त-द्रव्यसाहाय्येन

अ० भा० श्वे० स्या० जैनशास्त्रोद्धारसमितिप्रमुखः
 श्रेष्ठि-श्रीशान्तिलाल-मङ्गलदासभाई-महोदयः

मु० राजकोट

प्रथमा-आवृत्तिः
 प्रति १२००

वीर संवत्
 २४९५

विक्रम-संवत्
 २०२५

ईसवीसंवत्
 १९६८

मूल्यम्-२५-००

जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-वासीलालजी-महाराज-

विरचितया प्रमेयचन्द्रिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतं

हिन्दी-गुर्जर-भाषाऽनुवादसहितम्

॥ श्री-अनुयोगद्वारसूत्रम् ॥

(द्वितीयो भागः)

नियोजकः

संस्कृत-प्राकृतज्ञ-जैनागमनिष्णात-प्रियव्याख्यानि

पण्डितमुनि-श्रीकन्हैयालालजी-महाराजः

प्रकाशकः

खाखीजालियानिवासी

अमीचंदभाई गीरधरभाई बाटवीया प्रदत्त-द्रव्यसाहाय्येन

अ० भा० श्वे० स्था० जैनशास्त्रोद्धारसमितिप्रमुखः

श्रेष्ठि-श्रीशान्तिलाल-मङ्गलदासभाई-महोदयः

मु० राजकोट

प्रथमा-आवृत्तिः वीर संवत् विक्रम-संवत् ईसवीसन्

प्रति १२००

२४९४

२०२४

१९६८

मूल्यम्-रु० २५-०-०

भगवानुं ठेकाखुं :
 श्री अ. भा. श्वे. स्थानकुवासी
 नैनथाओद्धार समिति,
 ठे. गरेडिया कुवा रोड,
 राजकोट, (सौराष्ट्र).

Published by :
 Shri Akhil Bharat S. S.
 Jain Shastroddhara Samiti,
 Garedia Kuva Road, RAJKOT,
 (Saurashtra), W. Ry, India.

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां,
 जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।
 उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा,
 कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ १ ॥

हरिगीतच्छन्दः

करते अवज्ञा जो हमारी यत्न ना उनके लिये ।
 जो जानते हैं तच्च कुछ फिर यत्न ना उनके लिये ॥
 जनमेगा मुझसा व्यक्ति कोई तच्च इससे पायगा ।
 है काल निरवधि विपुलपृथ्वी ध्यान में यह लायगा ॥ १ ॥

भूदयः ३. २५=००

प्रथम आवृत्ति प्रत १२००
 वीर संवत् २४६४
 विक्रम संवत् २०२४
 छसवीसन १९९८

: मुद्रक :
 भण्डुलाल छगनदास शाह
 नवप्रभात प्रिन्टींग प्रेस,
 धीकांटा रोड, अमहावाह.

अनुयोगद्वारसूत्र भा० २ की विषयानुक्रमणिका

अनुक्रमाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
१	बीभत्स रस के लक्षण का निरूपण	१-२
२	हास्य रस के लक्षण का निरूपण	३-६
३	करुण रस के लक्षण का निरूपण	६-७
४	प्रशान्त रस के लक्षण का निरूपण	८-११
५	दश प्रकार के नाम का निरूपण	१२-२१
६	प्रतिपक्ष धर्म वाले के नाम का निरूपण	२१-३२
७	संयोगके स्वरूप का निरूपण	३३-४०
८	प्रमाणके स्वरूप का निरूपण	४०-४१
९	स्थापना प्रमाण के स्वरूप का निरूपण	४२-५३
१०	द्रव्यप्रमाण के स्वरूप का निरूपण	५३-५४
११	भावप्रमाण के स्वरूप का निरूपण	५५-६५
१२	तद्धित के नाम का निरूपण	६६-७७
१३	उपक्रम के प्रमाणनाम के तीसरा भेद का निरूपण	७८-७९
१४	द्रव्यप्रमाण का निरूपण	८१-९५
१५	उन्मान के प्रमाण का निरूपण	९६-९८
१६	अवमान के और गणित के प्रमाण का निरूपण	९९-१०६
१७	प्रतिमानप्रमाण का निरूपण	१०६-११०
१८	क्षेत्रप्रमाण का निरूपण	१११-१२१
१९	आत्माङ्गुलप्रमाण के प्रयोजन का निरूपण	१२१-१३२
२०	उत्सेधाङ्गुलप्रमाण का निरूपण	१३३-१५४
२१	नैरयिकों के शरीर की अवगाहना का निरूपण	१५४-१६५
२२	पृथ्वीकाय आदि के शरीर की अवगाहना का निरूपण	१६६-१७४
२३	पंचेन्द्रियतिर्यग्योनिकों के शरीर के अवगाहना का निरूपण	१७४-२०१
२४	बाणमंतर आदि के शरीर की अवगाहना का निरूपण	२०२-२११
२५	प्रमाणङ्गुल का निरूपण	२११-२२७
२६	कालप्रमाण का निरूपण	२२८-२३०
२७	समय का निरूपण	२३१-२४७

२८ समय आरलिका आदि का निरूपण	२४७-२५४
२९ पल्योपम आदि काष्ठ के औपमिक प्रमाण आदि का निरूपण	२५४-२७३
३० अद्वापल्योपम काल का निरूपण	२७३-२८२
३१ नैरयिकों के आयुपरिमाण का निरूपण	२८२-२८९
३२ असुरकुमार आदि के आयु और स्थिति का निरूपण	२९०-३५२
३३ क्षेत्रपल्योपम का निरूपण	३५२-३६५
३४ द्रव्य की संख्या का निरूपण	३६६-३७४
३५ औदारिक आदि शरीरों का निरूपण	३७४-३८२
३६ औदारिक आदि शरीरों की संख्या का निरूपण	३८२-३९३
३७ ओघसे वैक्रिय आदि शरीरों की संख्या का निरूपण	३९४-४०८
३८ नारक आदि के औदारिक आदि शरीरों का निरूपण	४०८-४२३
३९ पृथ्वीकाय आदि के औदारिक आदि शरीर आदि का निरूपण	४२४-४३७
४० द्वीन्द्रिय आदि के औदारिक आदि शरीर का निरूपण	४३७-४५०
४१ मनुष्यों के औदारिक आदि शरीर अगैरह का निरूपण	४५०-४६६
४२ व्यन्तर आदि के औदारिक आदि शरीरादि का निरूपण	४६६-४८०
४३ भावप्रमाण का निरूपण	४८०-४८२
४४ गुणप्रमाण का निरूपण	४८२-४८७
४५ जीवगुणप्रमाण का निरूपण	४८८-४९३
४६ अनुमानप्रमाण का निरूपण	४९३-५१४
४७ दृष्टसाधर्म्यवदनुमानप्रमाण का निरूपण	५१४-५२७
४८ उपमानप्रमाण का निरूपण	५२७-५३८
४९ आगम प्रमाण का निरूपण	५३८-५४६
५० दर्शनगुणप्रमाण का निरूपण	५४६-५५२
५१ चारित्रगुण प्रमाण का निरूपण	५५२-५६२
५२ प्रत्यक्ष के दृष्टान्त से नय के प्रमाण का निरूपण	५६२-५७५
५३ वस्तु के दृष्टान्त से नय के प्रमाण का निरूपण	५७५-५८८
५४ प्रदेश के दृष्टान्त से नय के प्रमाण का निरूपण	५८८-६१०
५५ संख्याप्रमाण का निरूपण	६१०-६२६
५६ औपम्य संख्या का निरूपण	६२६-६३५
५७ परिमाण संख्या का निरूपण	६३५-६४२
५८ गणना संख्या का निरूपण	६४२-६४७

५९ जघन्य संख्येयक का निरूपण	६४८-६६२
६० नव मकार के संख्येयक का निरूपण	६६२-६७५
६१ आठ मकार के अनन्तक का निरूपण	६७६-६८४
६२ भावसंख्या ममाण का निरूपण	६८५-६८७
६३ वक्तव्यता द्वार का निरूपण	६८७-७०२
६४ अर्थाधिकार द्वार का निरूपण	७०३-७०४
६५ समवतार द्वार का निरूपण	७०४-७१३
६६ क्षेत्रममवतार आदि का निरूपण	७१४-७३१
६७ निक्षेपद्वार का निरूपण	७३१-७४०
६८ अक्षीण का निरूपण	७४१-७४९
६९ आयनिक्षेप का निरूपण	७४९-७५४
७० क्षण का निरूपण	७५४-७६७
७१ नाम निष्पन्न का निरूपण	७६८-७७०
७२ सूत्रालापक निष्पन्न का निरूपण	७७०-७७३
७३ अनुगम नाम अनुयोगद्वार का निरूपण	७७४-८५९
७४ सूत्रस्पर्शक निर्युत्तयनुगम का निरूपण	८५९-८७१
७५ नय के स्वरूप का निरूपण	८७१-९१०
७६ शास्त्र मशस्ति	९११-९१२

॥ समाप्त ॥

દીપથી દીપ જલે યાને આટવીયા કુટુંબની જીવનઝરમર

કોઈ પણ કુટુંબ કે સંપ્રદાયમાં નિહાળતાં તુરત જ સ્વાભાવિક રીતે આપણી દ્રષ્ટિ કુટુંબ કે સંપ્રદાયના વડા તરફ દોડી જાય છે તે વ્યક્તિનું ચારિત્ર, જ્ઞાન વિગેરે આખા કુટુંબરૂપિ તરુવરના મૂળરૂપ હોય છે આ આટવીયા કુટુંબની આટલી ધર્મ પરાયણ વૃત્તિ જોતાં તુરત જ તે કુટુંબના વડાના વ્યક્તિત્વને જાણવા આપણું મન ઉત્સુક બની જાય છે તે કુટુંબના વડા છે, શ્રી ગિરધરભાઈ તેઓનું તથા તેમનાં કુટુંબીજનોના જીવન વિષે કંઈક જાણીએ.

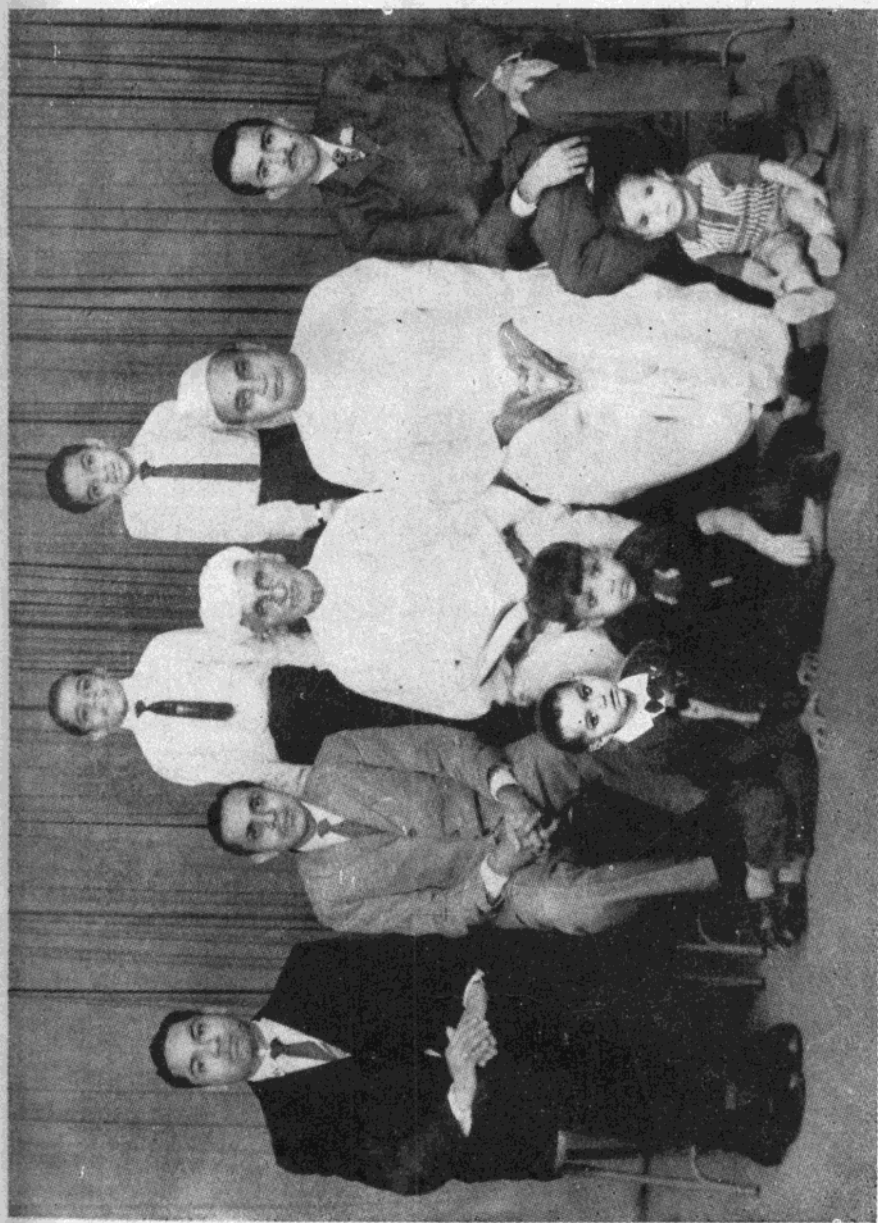
ખાખિજળીયા નામનું નાનકડું ગામ તે સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલી એક સુંદર મોજ નદીને કિનારે આવેલું છે ત્યાં આટવીયા કુટુંબ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં ખૂબ જ આગળ પડતું છે. તે કુટુંબમાં સંવત ૧૯૪૦ માં શ્રી ગિરધરભાઈનો જન્મ થયો. તેઓ શ્રી શૈશવકાળથી જ ધર્મના રંગે રંગાયેલા હતા આ ગામના લોકો તેમના સદ્વર્તનને અને ધર્મપરાયણ જીવનને જોઈ અને જાણી શક્યા હતા. ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક બંને પ્રકારના જ્ઞાને તેમના જીવનમાં સુંદર સમન્વય સાધ્યો હતો, તેઓ શ્રી સાધનસંપન્ન હોવા છતાં પોતાનું શ્રેષ્ઠ જીવન ઘણું સાદાઈથી અને ધાર્મિક કાર્યોમાં વ્યતીત કરી રહ્યા છે. શ્રાવકના બારે વ્રતના પાલનથી તેમના આત્માની ઉજ્જવલ પ્રગતિ થઈ રહી છે. તેઓશ્રી કહે છે કે, 'હુનિયાની વ્યથાઓ ક્યાં કમ છે? ઇચ્છાનો વધારો શા માટે

મન હાય! ન જાણે વહોરે છે, એ સાપનો બારો શા માટે'

તેઓ આરંભ સમારંભથી ઘણા જ ડરતા રહ્યા છે, અને આજે પણ રહે છે. છતાં પણ એ તો સ્વાભાવિક છે કે સાંસારિક જીવન જીવતા હોવાથી અગુક દોષો તો થાય અને તે દોષોના નિવારણાર્થે તેઓ બંને સમય પ્રતિક્રમણ કરે છે. અને ૮૫ વર્ષની વૃદ્ધવયે પણ આયંબિલ અને ઉપવાસ જેવી તપશ્ચર્યા કરીને કર્મોને બાળવા તપની ભઠ્ઠી પ્રગટાવે છે. વળી અન્ન-વસ્ત્ર તથા દિશાઓની મર્યાદા બાંધીને તેમના વ્યક્તિત્વને વધારે ઉચ્ચ અને આદર્શ બનાવી રહેલ છે. આ રીતે તેમનામાં તપ અને ત્યાગનો નિષ્ઠિ અખૂટ અને અદ્ભૂત છે હાલમાં શ્રી ગિરધરભાઈ તેમના પુત્રો અને પૌત્રો સાથે બહોળા કુટુંબમાં તેમનું જીવન વ્યતીત કરી રહ્યા છે. તેમનું આવું ઉચ્ચતમ જીવન યોગલોરમાં ઘણા જ લોકોના ઉદ્ધાર માટે પ્રેરણાદાયી બન્યું છે.

તેમના સુપુત્ર શ્રી અમીચંદભાઈ પણ પિતાની માફક શ્રાવક ધર્મથી રંગાયેલા છે. તેઓશ્રી બરેબર જાણે છે કે, ધર્મ સિવાય આપણી સાથે કંઈ આવવાનું નથી આથી તેમનું આચરણ પણ એ પ્રકારનું છે. તેઓશ્રી પોતાના વિશાળ ધંધામાંથી સારો સમય કાઢીને ઘણાજ ઉત્સાહપૂર્વક ધાર્મિક કાર્યો કરી રહેલ છે. તેમના ધર્મપત્ની અ. સૌ. વજ્રકુંવર બહેન ઘણાજ ધર્મિષ્ઠ તેમજ શાંત અને સરળ સ્વભાવી છે. તેઓ પણ પોતાનું જીવન સાદાઈથી વ્યતીત કરી રહ્યા છે.

શ્રી અમીચંદભાઈને ત્રણ પુત્રરત્નો અને એક પુત્રીરત્ન પ્રાપ્ત થયેલ

ગ્રુપ ફોટો
 જમણી સામડ ઉમેલ-જ્યેશ્ઠકુમાર તથા રાજેન્દ્ર.
 જમણી બાજુથી બેઠેલ-(૧) ચંદ્રકાન્ત (૨) વતેચંદ (૩) ગીરધરલાલભાઈ (૪) અમીચંદભાઈ (૫) રમેશચંદ.
 જમણી બાજુથી નીચે બેઠેલ-(૧) મનોજકુમાર (૨) હીમાનથ (૩) પ્રતીષકુમાર.

છે. આ ચારે સંતાનોમાં માતૃપિતા અને દાદાના ધાર્મિક સંસ્કારો પડેલા છે. અમીચંદ્રભાઈના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી વનેચંદ્રભાઈનો જન્મ સંવત ૧૯૮૪ ના આસો સુદ ૩ ને બુધવાર ૩૧-૧૦-૧૯૮૮ માં થયો. દ્વિતીય પુત્ર શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈનો જન્મ સંવત ૧૯૨૨ ના કાર્તિક સુદ ૧૧ ને બુધવાર તા. ૬-૧૧-૧૯૩૫માં થયો. સુપુત્રી ઈન્દુમતીબેનનો જન્મ સંવત ૧૯૯૪ના આસો વદ રને મંગળ વાર તા. ૧૦-૧૦-૧૯૩૮માં થયો. કનિષ્ઠ પુત્ર ચી. રમેશચંદ્રનો જન્મ સંવત ૧૯૬૭ના ચૈત્ર વદી ૧ ને યનિવાર તા. ૧૨-૪-૪૧માં થયો. આ ચારે ભાઈ-બહેનના જન્મથી આખિજાળીયા નામના નાનકડા ગામને પવિત્ર બનાવ્યું. આમ આ ચારે ભાઈ-બહેનનો જન્મ આખિજાળીયામાં થયો હતો.

જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી વનેચંદ્રભાઈ એક મોટા સાહસિક વેપારી હોવા ઉપરાંત ધાર્મિક વૃત્તિવાળા છે. વ્યવસાયરૂં તેઓએ પોતાની જન્મભૂમિ આખિજાળીયાથી બેંગલોર સ્થળાંતર કર્યું હતું કે, જ્યાં તેઓ હાલ બહોળા કુટુંબ સાથે નિવાસ કરી રહ્યા છે. ત્યાં તેઓએ પ્રથમ નાના પાંચા પર શ્રી મહાવીર ટેકસ ટાયલ રોડર્સના નામે વ્યવસાય શરૂ કરેલો જે આજે એક વૃક્ષની જેમ વિકસ્યો છે તેઓએ પોતાના બંને ભાઈઓને પણ બેંગલોર બોલાવ્યા ચંદ્રકાન્તભાઈને પોતાના ધંધામાં સહભાગી બનાવ્યા અને સૌથી નાનાભાઈ રમેશભાઈએ ત્યાં આવી વધુ અભ્યાસ કર્યો રમેશભાઈએ મિકેનિકલ એન્જિનિયરની ડિગ્રીમાની ડીગ્રી મેળવી છે. હાલમાં ત્રણે ભાઈઓ સાથે રહીને પોતાના વ્યવસાયને પ્રગતિને પાંથે દોરી રહ્યા છે. આ કુટુંબ બેંગલોરના જૈનસમાજના ઉત્કર્ષ માટે ઘણો રસ લઈ રહ્યું છે.

બાટવિયા કુટુંબ જૈન ધર્મની ઉચ્ચ ભાવનાથી ખૂબ જ રંગાયેલું છે. તેના ઉદ્ધારણ રૂપ શ્રી અમીચંદ્રભાઈની સુપુત્રી ચી. ઈન્દુમતી બહેન છે. દાદા તેમજ માતૃ-પિતાના ધર્મના સંસ્કારો કુમારી ઈન્દુમતીબહેનમાં સંચર્યા હતા. કહેવત છે ને ‘જેવો સંગ તેવો રંગ’ આચાર વિચારની અસર આભુ-આભુના વાતાવરણ પર પડ્યા વિના રહેતી નથી તેજ રીતે દાદા અને માતૃ પિતાના ત્યાગી અને ધર્મપરાયણ જીવનની અસર તેમની નાનુક અને પુષ્પ સમી પુત્રી પર પડી તેમના નાનુક અને નિદોષ હૃદય પર ત્યાગનો રંગ ચઢતો ગયો. તેમના માતૃ-પિતા શાન્તીની પળોમાં તેમને સમગ્રવળા હતા અને કહેતા કે બેટા! તારે આ કીચડ સમા સંસારમાં પડી દેડકા કે પશુ બનવાનું નથી તારે તો ખીત્રીને કમળ બનવાનું છે અને તારી જીવન સુવાસ જગતને આપવાની છે ત્વારથી જ એટલે ૧૬ વર્ષની કુમળી વયથી તેમના જીવનમાં ભાગવતી દીક્ષા અંગીકાર કરવાનું ખીજ રોપાયેલું તેઓ ઘરે રહી ધાર્મિક સદ્વાચન તેમજ સંતસમાગમમાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા હતા.

ઈન્દુબહેને વિશ્વની વિશાળ અટવીના પ્રખર સ્તંભ, પ્રતાપી પરમ પ્રભાવક સૂત્ર સિદ્ધાંતના જાણકાર, શાસનદીપક, અધ્યાત્મ પ્રેરણાનાં અમીપાન આપનાર, જ્ઞાનના કુવારામાં ભવ્યજીવોને સ્નાન કરાવનાર, પૂ. જૈન દ્વિવાકર ધાત્રીલાલજી મહારાજ સાહેબ પાસે સારા પ્રમાણમાં ધાર્મિક અભ્યાસ કર્યો કાઢવ

માંથી જેમ કમળ પાકે તેમ સંસારરૂપી કાદવમાં સંતો પાકે છે. આ રીતે પૂ. આચાર્ય દિવાકર ધાત્રીલાલજી મહારાજ સાહેબનું જીવન પણ કમળ સમાન છે. પૂ. આચાર્ય દિવાકર ધાત્રીલાલજી મહારાજ સાહેબની ખાટવિયા કુટુંબ પર ઘણી જ અમીદગિ છે. તેમના ઉપદેશ અને પ્રેરણાથી આપું કુટુંબ ધર્મના રંગે રંગાયેલું છે. તેના ઉદ્ઘાટનરૂપ ઇન્દુજીને હાલના ઇન્દિરાબાઈ મહાસતીજી ઇન્દુજીને ત્રણ ભાઈઓની એકની એક વહાલી જીને હતી. જ્યારે તેઓએ ભાગવતી દીક્ષા અંગીકાર કરવાનો વિચાર પ્રદર્શિત કર્યો ત્યારે ભાઈઓ અને ભાભીઓએ સમજાવવા અથવા પ્રયત્ન કર્યો પણ જેનું હૃદય વૈરાગ્યના રંગે રંગાયેલું હોય તેને કંઈ અસર થાય ખરી ? ભાઈઓ અને ભાભીઓએ કહ્યું ‘સંસારમાં રહો તો સાડું સંયમ માર્ગ’ એ તો કાંટાળો માર્ગ છે. તે માર્ગે વિચરવું કઠીન છે. સંસારના સુખો છોડવા સહેલા નથી, ખાલીશ પરિ પડે સહેલા કઠીન છે. તમારી યુગ્મ સમી નાણુક વય છે અને આત્મોત્તરિને માર્ગ ખૂબ જ કઠીન છે. અને ઘણી સાધના માંગે છે.’ તેઓએ પૂછ્યું કે, આ કાંટાની ધારે ચાલી શકશો ? માત-પિતાની મમતા છોડી શકશો ?

ઇન્દુજીને પ્રત્યુત્તર આપ્યો

‘મને છે કબ્ત લીધા વિજી, જગતમાં ઉત્તિ કોને ?

વિહંગો પાંખ વીંજે છે, પ્રથમ નિજ ઉદ્યન માટે’

આમ જહી તેમજે જણાવ્યું કે મારી સંપૂર્ણ તૈયારી છે આ અંતરના ઉડાજીનો વૈરાગ્ય હતો વળી તેમજે કહ્યું કે, જેને મન સંસાર એક અનર્થની ખાણ છે, અને તે અનર્થની ખાણમાંથી જેને ઉગરવું છે, છૂટવું છે તેને કોણ રોકનાર છે ? ક્ષણિક સુખને છોડી નિત્ય અને આધ્યાત્મિક સુખ પ્રાપ્ત કરવાની મારી ઈચ્છા છે. આ જિંદગીને શું ભરોસો છે ? મારું મન વૈરાગ્યના રંગે રંગાયેલું છે તેમાંથી હું પીછેહઠ કરવાની નથી.

પૂ આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને શ્રી આઠકોટી દરિયાપુરી સંપ્રદાયના પંડિતરત્ન શાંતસ્વભાવી સરલ હૃદયી, વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ જીવનની ભૂમિમાં જ્ઞાનદર્શન અને ચારિત્રના યોગ્ય બીજ વાવનાર સદ્ગુણ કૃષક ! વિદુષી પૂ તારાબાઈ મહાસતીજી તથા જ્ઞાન ધ્યાનના પ્રેમી, ચિંતનશીલ, પ્રભાવશાળી, કર્તવ્યનિષ્ઠા શાંત સ્વભાવી પૂ હીરાબાઈ મહાસતીજી પાસે સંવત ૨૦૨૨ ના વૈશાખ સુક ૧૧ ને રવીવારે તા ૧-૫-૨૨ ના રોજ મહામુલ્કી ભાગવતી દીક્ષા અંગિકાર કરીને માતા-પિતાના નામને હીપાવી ખાટવિયા કુટુંબને ધન્ય કરેલ છે જેમ વૈભવ સામે ત્યાગ, સમૃદ્ધિ સામે સમર્પણ, તેમ આ કુટુંબે ત્યાગી વ્યક્તિની જૈન સમાજને ભેટ આપી.

આ રીતે હાલના ધાર્મિક સંસ્કારો પૌત્રી પર પડ્યા અને આખા કુટુંબને જેણે હીપાવ્યું અમ આપું કુટુંબ એક વ્યક્તિના સંસ્કારથી ધર્મના રંગે રંગાઈ ગયું તે આપણે જોઈ શક્યા અને ‘હીપથી હીપ જલે’ શીર્ષક સાર્થક બન્યું છે.

આદ્યમુરખીશ્રીઓ

શેઠશ્રી શાંતિલાલ મંગળદાસભાઈ
અમદાવાદ.

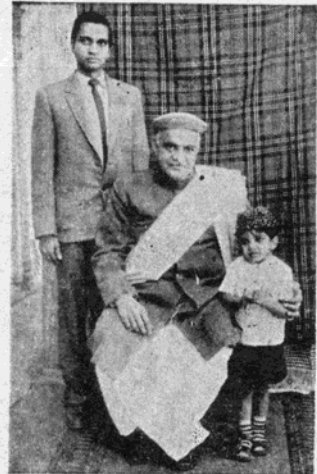
(સ્વ.) શેઠશ્રી શામજીભાઈ વેલજીભાઈ
વીરાણી-રાજકોટ.

(સ્વ.) શેઠશ્રી છગનલાલ શામળદાસ ભાવસાર - અમદાવાદ.

શેઠશ્રી રામજીભાઈ શામજીભાઈ
વીરાણી-રાજકોટ.

વચ્ચે બેઠેલા
લાલાજી કિશનચંદજી સા. જૈહરી
ઉમેલા સુપુત્ર ચિ. મહેતાઅચંદજી સા
નાના - અનિલકુમાર જૈન (દોષતા)

આધ્યમુરખીશ્રીઓ

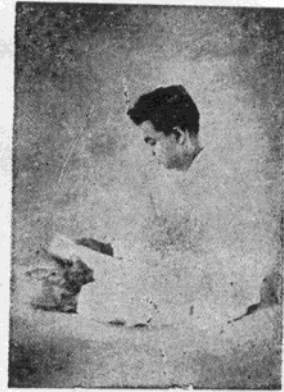
(સ્વ.) શેઠશ્રી હરખચંદ કાઢીદાસ વારિયા
ભાણવડ.

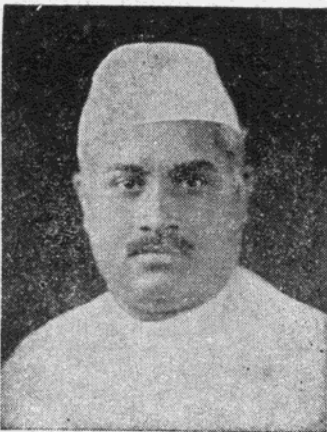
(સ્વ.) શેઠ રંગજીભાઈ મોહનલાલ શાહ
અમદાવાદ.

(સ્વ.) શેઠશ્રી દિનેશભાઈ કાંતિલાલ શાહ
અમદાવાદ.

શ્રી વિનોદભાઈ વીરાણી

શેઠશ્રી નેસિંગભાઈ પાચાલાલભાઈ
અમદાવાદ.

સ્વ. શેઠશ્રી આત્મારામ ભાણુકલાલ
અમદાવાદ

આધ્યમુરખીશ્રીઓ

શ્રી વૃજલાલ દુર્લાલ પારેખ
રાજકોટ.

કેશરી હરગોવિંદ જેથંદભાઈ
રાજકોટ.

પ. ડાસાભાઈ ગોપાલદાસ શેઠશ્રી મિશ્રીલાલજી લાલચંદજી સા. લુણિયા
મુ. સાણંદ (જ. અમદાવાદ) તથા શેઠશ્રી જેવંતરાજજી લાલચંદજી સા.

(સ્વ.) શેઠશ્રી ધારશીભાઈ જીવણલાલ
બારસી.

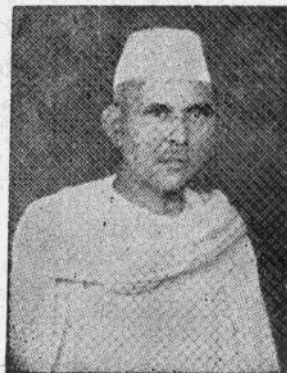

સ્વ. શ્રીમાન્ શેઠશ્રી મુકુન્દચંદજી સા.
બાલિયા પાલી મારવાડ

આચમુરખીશ્રીઓ

સ્વ. શેઠશ્રી હરિલાલ અનોપચંદ શાહ
અંભાત.

સ્વ. શેઠ તારાચંદજી સાહેવ ગેલડા
મદ્રાસ.

શ્રીમાન્ શેઠ સા. ચીમનલાલજી સા.
કૃપભચંદજો સા. અજીતવાલે (સપરિવાર)

વચ્ચે બેઠેલા મોટાભાઈ શ્રીમાન્ મૂલચંદજી
જવાહીરલાલજી અરડિયા
૨ આબુમાં બેઠેલા ભાઈ મિશ્રીલાલજી અરડિયા
૩ ઉભેલા સૌથી નનાભાઈ પૂનમચંદ અરડિયા

શ્રીમાન્ સેઠશ્રી
શ્રીમરાજજી સા. ચોરડિયા

॥ श्री बीतरागाय नमः ॥

श्री जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री घासीलाळ त्रतिविरचितया
अनुयोगचन्द्रिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतम्

श्री अनुयोगद्वारसूत्रम्

(द्वितीयो भागः)

अथ षष्ठं बीभत्सरसं लक्षणं निरूपयति—

मूलम्—असुइकुणिमदुहंसणसंजोगब्भासगंधनिष्फण्णो । नि-
व्वेयऽविहिंसालक्खणो रसो होइ बीभच्छो ॥१॥ बीभच्छो रसो
जहा—असुइमलभरियनिज्झरसभाव दुग्गंधि सव्वकालंपि । धण्णा
उ सरीरकलिं बहुमलकलुसं विमुंचंति ॥२॥सू० १७५॥

छाया—अशुचि कुणपदुर्दर्शनसंयोगाभ्यासगन्धनिष्पन्नः । निर्वेदाविहिंसा-
लक्षणः रसो भवति बीभत्सः ॥१॥ बीभत्सो रसो यथा—अशुचिमलभृतनिर्झर' स्वभाव-
दुर्गन्धि सर्वकालमपि । धन्यास्तु शरीरकलि बहुमलकलुषं विमुञ्चन्ति ॥२॥सू० १७५॥

टीका—‘असुइ’ इत्यादि—

अशुचिकुणपदुर्दर्शनसंयोगाभ्यासगन्धनिष्पन्नः, तत्र—अशुचिः=मूत्रपुरीषादि-
कम्, कुणपः=शवः, अपरमपि यद् दुर्दर्शनं=गळछालादिकरालं शरीरादि, एतेषां

अथ सूत्रकार छठे बीभत्सरसर का लक्षण निर्देश पुरस्स कथन
करते हैं—“असुइ कुणिम” इत्यादि ।

शब्दार्थ—(असुइकुणिमदुहंसणसंजोगब्भासगंधनिष्फण्णो, निव्वे-
यऽविहिंसा लक्खणो रसो होइ बीभच्छो)—यद् बीभत्स रस सूत्र, पुरीष
आदि अशुचिपदार्थों के, कुणप-शव के,—तथा बहती हुई लार आदि से
घृणित-शरीर आदि को बार २ देखने रूप अभ्यास से तथा उनकी गंध

इसे सूत्रकार छठे बीभत्सरसन लक्षणसुं कथन करे छे—

“असुइ कुणिम” इत्यादि—

शब्दार्थ—(असुइकुणिमदुहंसणसंजोगब्भासगंधनिष्फण्णो, निव्वेयऽविहिंसा-
लक्खणो रसो होइ बीभच्छो) आ बीभत्स रस मूत्र, पुरीष वगेरे अशुचि
पदार्थों, कुणप-शव, तेमन् वडेती लाण वगेरेथी घृणित शरीर वगेरेने
वारंवार जेवाथी तेमन् तेमनी दुर्गंधी उत्पन्न थाय छे. आ रसनं लक्षण

સંયોગાભ્યાસાત્-મુદ્ધુહસ્તદર્શનરૂપાત્ સંયોગાત્, તથા-તદ્વ્રતગન્ધાચ્ચ નિષ્પન્નઃ= સંજાતઃ, તથા-નિર્વેદાવિહિંસાલક્ષણઃ-નિર્વેદઃ-ઉદ્વેગઃ, અવિહિંસા=શરીરાદેરસારત્વં નિર્ધાર્યે હિંસાદિપાપેભ્યો વિનિવર્તનમ્, એતદુભયં લક્ષણં ચિદ્ધં યસ્ય સ તથાભૂતો- બીમત્સો રસો ભવતિ । ઉદાહરણમાહ-બીમત્સો રસો યથા-અશુચિમલભૂતનિર્જ્વરમ્- અશુચિમલૈઃ મૃતાઃ=પૂર્ણા નિર્જ્વરાઃ-શ્રોત્રાદિ વિવરરૂપા યરિમન્ સ તથા તમ્, તથા સર્વકાલપિ=સર્વસ્મિન્નપિ કાલે સ્વભાવદુર્ગન્ધિ-સ્વભાવેન=મહત્યા દુર્ગન્ધયુક્તમ્, તથા-બહુમલકલુષં વિવિધપ્રકારકૈર્મલિનં શરીરકલિમ્-શરીરમેવ કલિઃ-કલહઃ સર્વકલહમૂલત્વાત્, શરીરકલિસ્તં ધન્યાસ્તુ-શરીરમૂર્છાપરિત્યાગેન મુક્તિગમનકાલે

સે ઉત્પન્ન હોતા હૈ । તથા હસકે લક્ષણ નિર્વેદ-અવિહિંસા હૈ । ઉદ્વેગ કા નામ 'નિર્વેદ' હૈ । તથા શરીર આદિ કી અસારતા જાનકર હિંસાદિક પાપો સે દૂર હોના હસકા નામ 'અવિહિંસા' હૈ । યે દોનો હસ બીમત્સરસ-કે ચિદ્ધ હૈ । યહ બીમત્સરસ જિસ પ્રકાર સે જાના જાતા હૈ, સુત્રકાર હસ પ્રકાર કી (બીમત્સરસો) હન પદો દ્વારા પ્રકટ કરને કી સૂચના કરતે હુએ કહતે હૈ કિ (જહા) જૈસે-(અસુહમલભરિયનિજ્જ્વર-સભાવદુર્ગન્ધિ સવ્વકાલંપિ, ધળ્ળા હ સરીરકલિ બહુમલકલુસં વિમુંચંતિ) અપવિત્રમલો સે ભરે હુએ શ્રોત્રાદિદ્વિન્દ્રિયોં કે વિકારરૂપ ધરને જિસમેં હૈ, સમસ્ત કાલ મેં બી જો સ્વભાવતઃ દુર્ગન્ધયુક્ત હૈ, ઓર વિવિધ પ્રકાર કે મલોં સે જો મલિન બના હુઆ હૈ, એસે શરીરરૂપ કલિ-કલહ કો સર્વકલહ કા મૂલ હોને કે કારણ હસ વિષયક મૂર્છાં કે પરિત્યાગ સે તથા મુક્તિ ગમન સમય મેં સર્વથા હસકે ત્યાગ સે

નિર્વેદ અને અવિહિંસા છે. ઉદ્વેગનું નામ 'નિર્વેદ' છે તથા શરીર વગેરેની નિસ્સારતા જાણીને હિંસા વગેરે પાપોથી દૂર રહેવું તે અવિહિંસા છે તેઓ ખન્ને આ બીમત્સરસના ચિદ્ધો છે. આ બીમત્સરસ જેના વડે જાણવામાં આવે છે સૂત્રકાર તેને (બીમત્સરસો) આ પદો વડે સ્પષ્ટ કરવાનું સૂચન કરતાં કહે છે કે (જહા) જેમ (અસુહમલભરિયનિજ્જ્વરસભાવદુર્ગન્ધિસવ્વ કાલંપિ, ધળ્ળા હ સરીરકલિ બહુમલકલુસં વિમુંચંતિ) અપવિત્ર મલોથી પરિ-પૂરિત શ્રોત્ર વગેરે દ્વિન્દ્રિયોના વિકાર રૂપ ઝરાઓ જેમાં છે, તેમજ જે સદા સર્વ કાલમાં સ્વભાવતઃ દુર્ગન્ધવાળું છે અને જાતજાતના મલોથી જે મલિન થયેલું છે-એવા શરીર રૂપ કલિ-કલહ-ને સર્વ કલહોનું મૂલ હોવા બદલ તે વિષયક મૂર્છાના પરિત્યાગથી તેમજ મુક્તિગમન વખતે તેના સર્વથા ત્યાગ કરીને

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૭૬ સલક્ષણહાસ્યરસનિરૂપણમ્

૩૬

સર્વથા ત્યાગેન ધન્યતા પ્રાપ્તા એવ કેચિત્ પ્રાણિનો મુચ્ચન્તિ=પરિત્યજન્તિ । શરીરા-
સારતાં સમ્યગુપલબ્ધસ્ય વૈરાગ્યવ્રતઃ કસ્યચિદિયમુક્તિઃ ॥સૂ૦ ૧૭૫॥

અથ સમ્પન્ન હાસ્યરસં સલક્ષણમાહ—

મૂલમ્—રૂવવયવેસમાસાવિવરીયવિડંબણા સમુપ્પણ્ણો । હાસ્યો
મળપ્પહાસો પગાસલિંગો રસો હોઈ ॥૧॥ હાસો રસો જહા—
પાસુત્તમસીમંડિઅપાડિબુદ્ધં દેવરં પલોયંતિ । હી જહ યળભર-
કંપણપણમિયમજ્ઞા હસઈ સામા ॥૨॥સૂ૦ ૧૭૬॥

છાયા—રૂપવયોવેષભાષા વિપરીતવિડમ્બનાસમુત્પન્નઃ । મનઃ પ્રહાસઃ
મકાશલિંગો રસો ભવતિ ॥૧॥ હાસ્યો રસો યથા—પ્રમુક્તમયોમણ્ડિતમતિબુદ્ધં દેવરં
પલોકમાના હી યથા સ્તનભરકમ્પનપણતમપ્યા હસતિ શ્યામા ॥૨॥સૂ૦ ૧૭૬॥

ટીકા—‘રૂવવય’ इत्यादि—

રૂપવયોવેષભાષાવિપરીતવિડમ્બનાસમુત્પન્નઃ—રૂપસ્ય=આકૃતેઃ, વયસઃ=
અવસ્થાયાઃ, વેષસ્ય=વસ્ત્રપરિધાનપરિપાટયાઃ ભાષાયાથ યા વિપરિતવિડમ્બના=

ધન્ય બને હુણ કિતનેક ભાગ્યશાલી જન હી છોડતે હૈં । શરીર કી
અસારતા કો ખલી ખાંતિ જ્ઞાત કરચુકને વાલે કિસી વૈરાગી કી
યહ પૂર્વોક્ત ઉક્તિ હૈ ॥સૂ૦ ૧૭૫ ॥

અથ સૂત્રકાર સાતવાં રસ જો હાસ્ય રસ હૈ, ઉસકા નિર્દેશપૂર્વક
કથન કરતે હૈ—“રૂવવય વેસ” इत्यादि ।

શબ્દાર્થ—(રૂવવયવેસમાસાવિવરીયવિડંબણાસમુપ્પણ્ણો) યહ
હાસ્યરસ રૂપ, વય, વેષ ઓર ભાષા કી વિપરીત વિડંબના સે ઉત્પન્ન
હોતા હૈ । પુરુષ દ્વારા સ્ત્રી કા રૂપ ધારણ કરના સ્ત્રી દ્વારા પુરુષ કા

કેટલીક ભાગ્યશાલી વ્યક્તિઓ પોતાની જાતને ધન્ય બનાવે છે. શરીરની અસારતાને
સારી રીતે બાંધુનાશ કેઈ વૈરાગ્યયુક્ત સંજ્ઞનની આ ઉક્તિ છે. ॥સૂ૦ ૧૭૫॥

હવે સૂત્રકાર સાતમા હાસ્યરસનું કથન કરે છે—

“રૂવવયવેસ” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(રૂવવયવેસમાસાવિવરીયવિડંબણાસમુપ્પણ્ણો) આ હાસ્યરસ
રૂપ, વય, વેષ અને ભાષાની વિપરીત વિડંબનાથી ઉત્પન્ન થાય છે પુરુષ
વડે સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરવું, સ્ત્રી વડે પુરુષનું રૂપ ધારણ કરવું આ રૂપની

સ્વવૈપરીત્યેન નિર્વર્તેના તત્સકાશાદુત્પન્નઃ । રૂપસ્ય વિપરીતવિડમ્બના-પુરુષસ્ય સ્ત્રીરૂપધારણમ્, સ્ત્રિયા ત્વા પુરુષરૂપધારણમ્ । વયસો વિપરીતવિડમ્બના તરુણસ્ય વૃદ્ધજનવદ્, વૃદ્ધસ્ય તરુણજનવચ્છેષ્ટાકરણમ્ । વેષસ્ય વિપરીતવિડમ્બના સ્વવર્ગીયં સ્વદેશીયં ત્વા વેષં પરિત્યજ્ય પરવર્ગીયસ્ય પરદેશીયસ્ય ત્વા વેષસ્ય ધારણમ્, યથા રાજપુત્રાદે વર્ણિગ્વેષધારણમ્, ગુર્જરાદીનાં માલવીયાદિવેષધારણમ્ । ભાષાયા વિપરીતવિડમ્બના સ્વદેશીયાં ભાષાં પરિત્યજ્ય પરદેશીયભાષયા ભાષણમ્ । एतद्दर्शन-શ્રવણાદિસંજાત હત્યર્થઃ, તથા-મનઃ પ્રહર્ષઃ=મનઃ પ્રહર્ષજનકઃ પ્રકાશલિઙ્ગઃ-પ્રકાશઃ=ભૂનેત્રવક્ત્રાદીનાં વિકાસો લિઙ્ગ=ચિહ્ન, પ્રકાશાનિ=પ્રસ્ફુટાનિ ઉદરપ્રકમ્પનાદૃઢા-

રૂપ ધારણ કરના યહ રૂપ કી વિપરીત વિડંબના હૈ । તરુણ જન દ્વારા વૃદ્ધ પુરુષ કી તરહ ઓર વૃદ્ધ પુરુષો દ્વારા તરુણ વ્યક્તિયો કી તરહ ચેષ્ટાઈ કરના યહ વય કી વિપરીત વિડંબના હૈ । અપને વર્ગ કે યા દેશ કે વેષ કો છોડ કર પરવર્ગ કે યા પરદેશ કે વેષ કો અપનાના જૈસે-રાજપુત્ર આદિકો કા વર્ણિગ્વેષ ધરના, ગુજરાતિયો કા માલવીય વેષ ધારના યહ વેષ વિપરીત વિડંબના હૈ । અપને દેશ કી ભાષા કા પરિત્યાગ કર પરદેશી ભાષા સે ભાષણ કરના=બોલના, યહ ભાષા વિપરીત વિડંબના હૈ । इनरूपादिकों की विपरीत विडंबना देखने से तथा सुनने से इस हास्य रस की उत्पत्ति होती है । यह (पगासलिंगों) भू नेत्र और वक्त्र=मुख, आदि का विकाश होना इसका चिह्न है । अथवा पेटका प्रकम्पन होना, अदृढास आदि होना ये सब इसके चिह्न हैं । ऐसा

વિપરીત વિડંબના છે. તરુણ વ્યક્તિ વડે વૃદ્ધ વ્યક્તિની જેમ અને વૃદ્ધ વ્યક્તિ વડે તરુણ વ્યક્તિની જેમ ચેષ્ટાઓ કરવી આ વયની વિપરીત વિડંબના છે પોતાના વર્ગના અથવા પોતાના દેશના વેષને ત્યજીને પરવર્ગના અથવા પરદેશના વેષને ધારણ કરવું, જેમ કે રાજપુત્ર વગેરેએ વર્ણિગ્વેષ ધારણ કરવો, ગુજરાતીઓને માલવીયવેષ ધારણ કરવો આ વેષ વિપરીત વિડંબના છે. પોતાના દેશની ભાષાને છોડીને પરદેશી ભાષામાં બોલવું આ ભાષા વિપરીત વિડંબના છે. આ રૂપ વગેરેની વિપરીત વિડંબના ભેવાથી તેમજ સાંભળવાથી આ હાસ્યરસની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ (મળપ્રહાસો) મનઃ પ્રહર્ષ જનક એટલે કે-મનને હર્ષિત કરનાર છે. (પગાસ લિંગો) ભૂનેત્ર અને વક્ત્ર-મુખ વગેરેનું વિકસિત થવું આનું ચિહ્ન છે. અથવા તે પેટ કંપવું, અદૃઢાસ વગેરે થવું આ બધા એના ચિહ્નો છે. એવો એ “હાસો રસો હોઈ”

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૭૬ સલક્ષણહાસ્યરસનિરૂપણમ્

૫

સાદીનિ લિંગાનિ=ચિહ્નાનિ ત્રા યસ્ય સ તથાભૂતો હાસ્યો રસો ભવતિ । ઉદાહર-
ણમાહ-હાસ્યો રસો યથા-પ્રમુત્તમવીમળિતપતિવુદ્ધમ્-પૂર્વે પ્રમુત્તઃ પશ્ચાદ્ મણીમ-
ળિતઃ=કજ્જલાલકૃતસ્તતઃ પતિવુદ્ધસ્તં તથાભૂતં દેવરં પ્રલોકમાના-પશ્યન્તી સ્તન-
કમ્પનપ્રણતમધ્યા-સ્તનયોઃ ભરેણ અતિશયેન કમ્પનેન મળતમ્=અવનતં મધ્યં=
મધ્યશરીરં યસ્યાઃ સા તથા-સ્તનયોરતિકમ્પનેનાવનતમધ્યભાગા ડયામા=યુવતી
સ્ત્રી હી='હી' ઇતિ શબ્દોચ્ચારણપૂર્વકં યથા હસતિ તથા પશ્ય । રાત્રી પત્ન્યા
સંઘેકશય્યાયાં પ્રમુત્તસ્તન્મણીમળિતમુખઃ પ્રાતઃ પ્રવુદ્ધઃ । તથાત્રિધં તં દૃષ્ટ્વા તદ્-
ભ્રાતૃપત્ની સાતિશયં હસતિ । તથા હસન્તીં તાં કથિત્ કમપિ દર્શયન્ કથયતિ ।
યદ્વા-ભ્રાતૃપત્ન્યેવ દેવરસ્ય મુખં કજ્જલેનાલકૃતવતી । ભ્રાતૃપત્નીકૃતહાસ્યપ્રયોગ-

યહ (હાસો-રસો હોહ) હાસ્ય રસ હોતા હૈ અથ સૂત્રકાર યહ હાસ્ય રસ
જિસ પ્રકાર સે જાના જાતા હૈ ઉસ પ્રકાર કો પ્રકટ કરતે હૈ ।
(જહા) જૈસે-(પાસુત્તમસીમંડિઅપલિવુદ્ધં દેવરં પલોયંતિ, હી જહ ધળ-
ભરકંપિયપળમિય મજ્જા હસહ સામા) રાત્રિ મેં અપની પત્ની કે સાથ
અક શય્યા મેં સોયે હુઅ દેવર કે મુખ ઉપર પત્ની કે કજ્જલ કી લગી
હુઈ રેલા કો દેલ્લકર કોઈ ઉસકી યુવતી ભ્રાતૃપત્ની-ભાભી કિ-જિસકા
મધ્યભાગ સ્તન યુગલ કે અતિશય ભાર સે ઝુક રહો થા, હી હી કરકે
હૈસી । હિસ ગાથા કા અવતરણ હિસ પ્રકાર સે જાનના ચાહિયે-કોઈ અક
વ્યક્તિ અપની ધર્મપત્ની કે સાથ અક હી શય્યા પર રાત્રિ કે સમય મેં
સો ગયા । સ્ત્રી કે આંખોં કી કજ્જલ રેલા ઉસકે મુખપર લગ ગઈ । પ્રાતઃ
જબ વહ ઉઠા-તો ઉસકી યુવતી ભાભી ને ઉસે દેલા તો, વહ ખૂબ હૈસી ।
અથવા ભ્રાતૃપત્ની ને હી દેવર-કે મુખ પર કાજલ કી રેલા લગા હી-

હાસ્યરસ હોય છે. હવે સૂત્રકાર આ હાસ્યરસ જે રીતે જાણવામાં આવે છે
તેને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે. (જહા) જેમ-(પાસુત્તમસીમંડિઅપલિવુદ્ધંદેવરં પલો-
યંતિ, હી જહ ધળભરકંપિયપળમિયમજ્જા હસહ સામા) રાત્રિમાં પોતાની પત્ની
સાથે એક શય્યા પર સૂતેલા દિવરના મો પર પત્નીના કાજલની થયેલી
લીટીને જોઈને તેની કોઈ યુવતી ભ્રાતૃપત્ની-ભાભી-કે જેનો મધ્યભાગ સ્તન-
યુગલના અતિશય ભારથી લળી રહ્યો હતો-હી-હી કરીને હસી આ ગાથાનું
અવતરણ આ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ કોઈ માણસ રાત્રે પોતાની ધર્મપત્ની
સાથે શય્યા પર સુઈ ગયો પત્નીના આંખોના કાજળની રેખા તેના મોં પર
થઈ ગઈ સવારે જ્યારે તે જાગ્યો ત્યારે તેની યુવતી ભાભી તેને જોઈને
ખૂબ હસવા લાગી અથવા ભાભીએ જ દિવરના અજાણતા કાજળની રેખા

६

अनुयोगद्वारसूत्रे

मजानन उत्थितः स स्वावश्यककार्यं मचलितः । ततस्तद्भ्रातृपत्नी सातिशयं
हसितवती । तथा हसन्तीं तां कश्चित् कनपि दर्शयन् कथयति । इदमवतरणमस्या
बोधयम् । सोऽविजृम्भितमेतत् , कर्मबन्धहेतुत्वाद्वर्जनीयम् ॥ सू० १७६॥

अथाष्टमं करुणरसं सलक्षणमाह—

मूलम्—पियविप्पओगबंधवहवाहिविणिवायसमुप्पण्णो ।
सोइ अविलविय पम्हणरुण्णलिंगो रसो करुणो ॥१॥ करुणो
रसो जहा—पज्झायकिलामि अयं बाहागयपप्पु अचिल्लयं बहुसो ।
तस्स वियोगे पुत्तिय ! दुब्बलयं ते मुहं जायं ॥२॥ सू० १७७॥

छाया—प्रिय विप्रयोगबन्धवध्व्याधिविनिपातसंभ्रमोत्पन्नः । शोचितविलपित-
प्रम्लानरुदितलिङ्गो रसः करुणः ॥१॥ करुणो रसो यथा—प्रध्यातकान्तकं वाष्पगत-
प्रप्लुताक्षिकं बहुशः । तस्य वियोगे पुत्रिके ! दुर्बलकं ते मुखं जातम् ॥२॥ सू० १७७॥

टीका—‘ पियविप्पओग ’ इत्यादि—

प्रियविप्रयोगबन्धवध्व्याधिविनिपातसंभ्रमोत्पन्नः— प्रियस्य=प्रेमास्पदस्य
पतिपुत्रादेः विप्रयोगः=विरहः, बन्धः=बन्धनम्, वधः=ताडनम्, व्याधिः=रोगः,
विनिपातः=मरणम्, संभ्रमः=परचक्रादिभयम्, तेभ्यः समुत्पन्नः=प्राजातः । तथा—
जो उसे ज्ञात नहीं हुई । जब उठकर आवश्यक कार्य से बाहर—जाने लगा—
तो भ्रातृपत्नी को इस स्थिति पर खूब हँसी आई । यह हास्यरस मोह की
लीला है अतः कर्म बन्ध का हेतु होने से वर्जनीय है ॥ सू० १७६ ॥

अथ सूत्रकार आठवां जो करुणरस है उसे लक्षण निर्देश पूर्वक
कहते हैं—‘ पियविप्पओगबंध ’ इत्यादि

शब्दार्थ—(पियविप्पओगबंधवहवाहिविणिवायसंभमुप्पण्णो) प्रेमा-
स्पद पति पुत्रादि के वियोग से बन्ध-बन्धन से, वध-ताडन से,
व्याधि-रोग से, विनिपात-मरण से और संग्राम-परचक्र आदि के

भनावी दीधी ब्यादे ते जगीने आवश्यक कार्य माटे अहार जवा लाग्यो त्यादे
लागी तेनी ते स्थिति पर भूष डसवा लागी आ हारयरस मोहनी लीला
छे. अथी कर्मबन्ध हेतु होवा अहल वर्जनीय छे. ॥सू०१७६॥

छवे सूत्रकार आठमा कइल्य रसतुं सलक्षण्य ठथन करे छे—

“ पियविप्पओगबंध ” इत्यादि—

शब्दार्थ—(पियविप्पओगबंधवहवाहिविणिवायसंभमुप्पण्णो) प्रेमास्पद
पति पुत्र वजेरेना वियोगधी, बंध-बंधनथां, वध-ताडनधी, व्याधि-रोगधी,

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૭૭ સલક્ષણકરુણરસનિરૂપણમ્

૭

શોચિતવિલપિતપ્રમ્લાનરુદિતલિङ्ગ:-શોચિત્=શોકઃ, વિલપિતમ્=વિલાપઃ, પ્રમ્લાનમ્=મુખશુષ્કતા, રુદિતમ્=રોદનમ્-પ્રતાનિ લિङ્ગાનિ=ચિહ્નાનિ यस્ય સ તથા ભૂતઃ કરુણો રસો ભવતિ । ઉદાહરણઘટ-કરુણો રસો યથા દે પુત્રિકે । તસ્ય નિષ્કરુણસ્ય પત્યુર્વિયોગે=વિરદે તે=તત્ત્વ મુલ્યં પ્રધ્યાતક્લાન્તમ્-પ્રધ્યાતમ્-પ્રિયતમ-વિષયિણી ચિન્તા, તેન ક્લાન્તં=શુષ્કમ્, બહુશ્ચ=અભીક્ષ્ણં વાષ્પાગતપલ્લતાક્ષિકમ્ વાષ્પાણામ્=અશ્રૂણામ્ આગતેન=આગમનેન પ્રપ્લુતે=વ્યાપ્તે અક્ષિણી યસ્મિન્સ્ત-તથાભૂતમ્, પુનઃ-દુર્બલકં કુશં ચ જાતમ્ । પ્રિયવિયોગશ્રુત્વા શુષ્યદ્વદનાં કાચિદ્ કસ્યાશ્ચિદ્ વૃદ્ધાયા ઇયમુક્તિઃ ॥સૂ૦ ૧૭૭॥

અય સે, કરુણ રસ ઉત્પન્ન હોતા હૈ । તથા (સોદ્ભવિલવિષયમ્હ્ણ-રુણલિંગો રસો કરુણો) શોક, વિલાપ' મુખશુષ્કતા, રોદન ચે હસકે લિङ્ગ હૈ; એસા યહ કરુણ રસ હોતા હૈ । (કરુણ રસો જહા) યહ કરુણ રસ હસ પ્રકાર જાના જાતો હૈ । જૈસે-(પજ્ઞાય કિલામિ અયં વાહાગય-પપ્પુ અચ્છિયં બહુશ્ચો । તસ્સ વિયોગે પુત્તિય ! દુઃખલયં તે મુહં જાયં) પુત્તિય હે પુત્રિકે ! તસ નિષ્કરુણ પતિ કે વિયોગ મેં તેરા મુલ્ય “પજ્ઞાય કિલામિઅયં”-પ્રધ્યાત ક્લાન્તક-પ્રિયતમ વિષયક ચિન્તા-સે ક્લાન્ત-શુષ્ક, ઓર “બહુસો” વાર વાર “વાહાગયપપ્પુ અચ્છિયં” અશ્રુઓં કે આગમન સે જિસમેં દોનો આંખેં ભરી રહતી હૈં એસા ઓર “દુઃખલયં” કુશ-હો ગયા હૈ । યહ કિસી વૃદ્ધા કી પ્રિય વિયોગ કે શોક સે શુષ્ય-દ્વદના કિસી નાયિકા કે પ્રતિ ઉક્તિ હૈ । ॥સૂ૦૧૭૭॥

નિનિપાત-મરણથી અને સંભ્રમ પરચક વગેરેના ભવથી, આ કરુણ રસ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ (સોદ્ભવિલવિષયમ્હ્ણરુણલિંગો રસો કરુણો) શોક, વિલાપ, મુખશુષ્કતા, રોદન આ સર્વ આ રસતા ચિહ્નો છે. (કરુણ રસો જહા) આ કરુણ રસ આ પ્રમાણે બાણવામાં આવે છે જેમ કે-(પજ્ઞાય કિલામિ અયં વાહાગયપપ્પુ અચ્છિયં બહુશ્ચો । તસ્સ વિયોગે પુત્તિય ! દુઃખલયં તે મુહં જાયં) પુત્તિય ! હે પુત્રિકે ! તે નિષ્કરુણ પતિના વિયોગમાં તાર્ મોં (પજ્ઞાય કિલામિઅયં)-પ્રધ્યાત ક્લાન્તક-પ્રિયતમ વિષયક ચિન્તાથી ક્લાન્ત-શુષ્ક, અને “બહુસો” વારંવાર “વાહાગયપપ્પુ અચ્છિયં” અશ્રુઓના આગમનથી બન્ને આંખો અશ્રુયુક્ત રહે છે એવું અને “દુઃખલય” કુશ થઈ ગયું છે. આ કોઈ વૃદ્ધાની પ્રિયવિયોગના શોકમાં મ્લાન વદના થયેલી કોઈ નાયિકાપ્રતિ ઉક્તિ છે. ॥સૂ૦૧૭૭॥

અથ નવમં પ્રશાન્તરસં સલક્ષણમાહ—

મૂલમ્—નિદોસમણસમાહણસંભવો જો પસંત ભાવેણં ।
અવિગારલક્ષણો સો રસો પસંતોત્તિ ણાયઢ્વો ॥૧॥ પસંતો રસો
જહા—સઢ્ભાવનિઢ્વિગારં ઉવસંતપસંતસોમદિટ્ઠીયં । હી જહ-
મુણિણો સોહઢ્ મુહકમલં પીવરસિરીયં ॥૨॥ ણ્ણ નવ કઢ્વરસા
બત્તીસદોસવિહિસમુપ્પણ્ણા । ગાહાર્હિ મુણિયઢ્વા, હવંતિ સુઢ્ઢા
વા મીસા વા ॥૩॥ સે સં નવનામે ॥મૂ૦ ૧૭૮॥

છાયા—નિર્દોષમનઃસમાધાનસંભવઃ યઃ પ્રશાન્તભાવઃ સ્વલ્ભ । અવિકારલક્ષણઃ
સ રસઃ પ્રશાન્ત ઇતિ જ્ઞાતઢ્વાઃ ॥૧॥ પ્રશાન્તરસો યથા—સઢ્ઢ્ભાવનિર્વિકારમ્ ઉપ-
શાન્તસૌમ્યદષ્ટિકમ્ । હી યથા મુનેઃ શોભતે મુલ્કમલં પીવરશ્રીકમ્ ॥૨॥ ણ્ણે નવ
કાઢ્વરસાઃ, ઢ્વાત્રિશદોષવિધિમમુત્પન્નાઃ । ગાથામિશ્રીતઢ્વાઃ, ભવન્તિ ધુઢ્ઢા વા
મિશ્રા વા ॥૩॥ તદેતત્ નવનામ ॥મૂ૦ ૧૭૮ ।

ટીકા—‘નિદોસ’ ઇત્યાદિ—

નિર્દોષમનઃ સમાધાનસંભવઃ—નિર્દોષ=હિંસાદિદોષરહિતં યન્મનસ્તસ્ય યત્સ-
માધાનમ્=વિષયાઘૌત્સુક્યવિનિવૃત્ત્યા ણેકાગ્ર્યં, તસ્માત્સંભવઃ=ઉત્પત્તિર્યસ્ય સ તથા-
ભૂતઃ—નિર્મલમનણકાગ્ર્યાત્ સમુત્પન્ન ઇત્યર્થઃ । તથા—અવિકારલક્ષણઃ=અવિકારઃ=
વિકારરાહિત્યં, સ લક્ષણં=ચિહ્નં યસ્ય સ તથા—નિર્વિકારતાસ્વરૂપો યઃ પ્રશાન્ત ભાવઃ
સ સ્વલ્ભ પ્રશાન્ત ઇતિ રસો જ્ઞાતઢ્વઃ । ઉદાહરણમાહ—પ્રશાન્તો રસો યથા—સ્વભાવ-

અથ સૂત્રકાર નૌયે પ્રશાન્ત રસ કા લક્ષણ નિર્દેશપૂર્વક કથન
કરતે હેં—“નિદોસમણસમાહણ” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(નિદોસમણસમાહણસંભવો) હિંસાદિક દોષોં સે
રહિત ઢ્બને હુઢ્વે મન કી ણેકાગ્રતા સે હૈ ઉત્પત્તિ જિસકી તથા (અવિગાર-
લક્ષણો) વિકાર રહિતપના યહી હૈ લક્ષણ જિસકા—અર્થાત્ નિર્વિ-

હ્વે સૂત્રકાર નવમા પ્રશાન્તરસનું સલક્ષણ કથન કરે છે—

‘નિદોસમણસમાહણ’ ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(નિદોસમણસમાહણસંભવો) હિંસા વગેરે દોષોથી રહિત થયેલ
મનની ંકેકાગ્રતાથી ંની ઉત્પત્તિ થયેલ છે તેમજ (અવિગાર લક્ષણો) વિકાર
રાહિત્ય ંનું લક્ષણ છે અર્થાત્ ં નિર્વિકાર સ્વરૂપ છે, ંવે (જો) ં

નિર્વિકારમ્-સ્વભાવેન=પ્રકૃત્યા નિર્વિકારં=વિભૂષાભૂષેપાદિવિકારરહિતમ્, ન તુ માયાસ્થાનતો નિર્વિકારમ્, તથા-ઉપશાન્તપ્રશાન્તસોમદષ્ટિકમ્-ઉપશાન્તા-રૂપાલોકનાદૌસ્તુવયત્યાગાત્, પ્રશાન્તા-ક્રોધાદિદોષપરિહારાત્, અત એવ=સોમા=ભદ્રા દષ્ટિયં તત્તથાભૂતમ્, અતએવ પીવરશ્રીકમ્-પીવરા=સાન્દ્રા શ્રીઃ=શોભા यस્ય તત્તથાવિષં મુનેઃ મુલકમલં 'હી' ઇત્યાશ્ચર્યે, યથા શોભતે, તથા પદ્ય। એવંવિષં પ્રશાન્તં મુનિં દર્શયન્ કશ્ચિત્ કંચિત્ પૂર્વોક્તાં ગાથાં કથયતીત્યવતરણિકા બોધ્યા। સમ્પ્રતિ નવકાવ્યરસાનુપસંહર્તુમાદ-‘(એ નવ’ ઇત્યાદિ। દ્વાત્રિશદોષવિહિસમુ-

કારતાસ્વરૂપ, એસા (જો) જો (પસંતભાવેણં) પ્રશાન્ત ભાવ (સો) વહ (પસંતોત્તિ રસો ણાયવ્વો) ‘પ્રશાન્ત એસા રસ જાનના ચાહિયે। યહ પ્રશાંત રસ જિસ પ્રકાર સે જાના જાતા હૈ, સૂત્રકાર (પસંતો રસો જહા) इन पदों द्वारा उसे कहते हैं—

જૈસે-(સવભાવનિવિગારં) માયાચારી સે નહીં કિન્તુ સ્વભાવ સે હી નિર્વિકાર-વિભૂષા, ભૂક્ષેપ આદિ વિકાર સે રહિત (ઉવસંતપસંત-સોમદિટ્ટીયં) રૂપાદિક વિષયોં કે અવલોકન કી ઉત્સુકતાકે પરિ-ત્યાગ સે ઉપશાંત બની હુઈ એવં ક્રોધાદિક દોષોં કે પરિહાર સે પ્રશાન્ત હુઈ એસી ભદ્રદષ્ટિ સે યુક્ત (મુણિણો મુહકમલં) મુનિ કા મુલ્ક કમલ (હી) કૈસે આશ્ચર્ય કી યાત હૈ જો (પીવરસિરિયં) પરિપુષ્ટ શોભા વાલા હોકર (સોહહ) શોભિત હો રહા હૈ। યહ ઉક્તિ પ્રશાન્ત મુનિ કો દિલ્-લાને વાલે કિસી એક મનુષ્ય કી હૈ, જો હસ ગાથા દ્વારા પ્રકટ કી ગઈ હૈ। યહી હસ ગાથા કી અવતરણિકા હૈ। (એ નવ કવ્વરસા બત્તીસ

(પસંતભાવેણં) પ્રશાન્તભાવ (સો) તે (પસંતોત્તિ રસો ણાયવ્વો) ‘પ્રશાન્ત’ રસ જાણુવો જોઈએ આ પ્રશાંત રસ જે રીતે જાણવામાં આવે છે, સૂત્રકાર (પસંતો રસો જહા) આ પદો વડે સ્પષ્ટ કરે છે—

જેમ-(સવભાવનિવિગારં) માયાચરણથી નહીં પણ સ્વાભાવિક રીતે નિર્વિકાર-વિભૂષા, ભૂક્ષેપ વગેરે વિકારોથી રહિત, (ઉવસંતપસંતસોમદિટ્ટીયં) રૂપ વગેરે વિષયોના દર્શનની ઉત્સુકતાના પરિત્યાગથી ઉપશાંત બનેલી તેમજ ક્રોધ વગેરે દોષોના પરિહારથી પ્રશાન્ત થયેલી એવી ભદ્ર દષ્ટિથી યુક્ત (મુણિણો મુહકમલં) મુનિનું મુખ કમળ (હી) આશ્ચર્ય સાથે કહેવું પડે છે કે (પીવરસિરિયં) પરિપુષ્ટ શોભાસંપન્ન થઈને (સોહહ) મુશોભિત થઈ રહ્યું છે પ્રશાન્ત મુનિને ઉદ્દેશીને કોઈ એક માણસે આ જાતના વિચારો વ્યક્ત કરેલાં છે. જે આ ગાથા વડે પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે એજ આ ગાથાની અવતરણિકા છે. (એ નવ કવ્વરસા બત્તીસદોષવિહિસમુપ્પણા ગાદાહિં મુણિયવ્વા)

ત્પન્ના:-‘અલિયમુવધાયજળયં નિરત્થયમસ્થયં છલં દુહિલં’ ઇત્યાદ્યોડ૩ત્રૈવ વક્ષ્યમાણા યે દ્વાત્રિંશત્સંસ્કૃતકાઃ સૂત્રદોષાઃતેષાં યો વિધિઃ=વિધાનં વિરચનં તતઃ સમુત્પન્ના એતે વીરાદયો નવ કાવ્યરસાઃ ગાથાભિઃ=અનન્તરોક્તામિર્જાતવ્યાઃ । દ્વાત્રિંશત્સૂત્રદોષૈર્યથાડમીપાં પ્રાદુર્ભાવસ્તથા કિંચિદુચ્યતે । તત્ર-અલીકતાલક્ષણો યઃ સૂત્રદોષસ્તેનાન્યતમો રસો નિષ્પદ્યતે । યથા-“તેષાં કટિતટઞ્છૈર્ગજાનાં મદવિન્દુભિઃ । પ્રાવર્તત નદી ધોરા હસ્ત્યશ્વરથવાહિની॥૧॥” ઇતિ । ઇદમલીકતા રૂપ-સૂત્રદોષદુષ્ટમ્ । અત્ર ચાદ્ભુતો રમઃ । તતોડનેનાલીકતાલક્ષણેન સૂત્રદોષેન અદ્ભુતો રસો નિષ્પન્નઃ । તથા-ઉપધાતલક્ષણેન સૂત્રદોષેનાન્યતમો રસો નિષ્પદ્યતે । યથા-“સ એવ પ્રાણિતિ પ્રાણી, પ્રીતેન કુપિતેન ચ । વિતૈર્વિપક્ષરક્તૈશ્ચ, પ્રીણિતા યેન દોસવિહિસમુપ્પળ્લા ગાહાર્હિં મુણિયન્વા) અથ સૂત્રકાર હસ પાઠ દ્વારા યહ કહ રહે હૈં કિ-इन अनन्तरोक्त गाथाओं द्वारा कहे गये ये नौ काव्य रस “अलियमुवधायजणयं निरत्थयमवत्थयं छलं दुहिलं” इन ३२ वत्तीस दोषों की विरचना से उत्पन्न होते हैं । ३२ सूत्र दोषों से जैसे इन नौ काव्य रसों की उत्पत्ति होती है उस विषय में थोड़ा सा कहा जाता है-अलीकता रूप जो सूत्र दोष है, उससे इन रसों में से किसी एक रस की निष्पत्ति इस प्रकार से होती है । जैसे-तेषां कटितटञ्छटैः गजानां मदविन्दुभिः । प्रावर्तत नदी घोरा हस्त्यश्वरथ-वाहिनी उन हाथियों के कटतट से निकली हुई मदविन्दुओं से एक घोर नदी बह निकली -जिसमें हाथी घोड़ा रथ और सेना बह गई । इस कथन में अलीकता दोष दुष्टता है । यही अद्भुत रस है । अतः इस अलीकतारूप सूत्रदोष से अद्भुत रस उत्पन्न हुआ है । तथा-“स

હવે સૂત્રકાર આ પાઠ વડે આ પ્રમાણે કહે છે કે આ અનન્તરોક્ત ગાથાઓ વડે કહેલ આ નવ કાવ્ય રસો “અલિયમુવધાયજળયં નિરત્થયમવત્થયં છલં દુહિલં” આ બત્રીસ દોષોની વિરચનાથી ઉત્પન્ન થાય છે. બત્રીસ દોષોથી જે પ્રમાણે નવ કાવ્યરસોની ઉત્પત્તિ થાય છે તે વિષે અહીં સામાન્ય રૂપમાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે અલીકતા રૂપ જે સૂત્ર દોષ છે, તેથી આ નવ રસોમાંથી કોઈ એક રસની નિષ્પત્તિ આ રીતે થાય છે. જેમ-“તેષાં કટિ-તટઞ્છટૈઃ ગજાનાં મદવિન્દુભિઃ । પ્રાવર્તત નદીઘોરા હસ્ત્યશ્વરથવાહિની ॥” તે હાથીઓના કટિતટથી નિસૂત થયેલ મદવિન્દુઓથી એક મોટી નદી વહેવા લાગી-જેમાં હાથી, ઘોડા, રથ અને સેના (બધા) વહી ગયાં આ કથનમાં અલીકતા રૂપ દોષ દુષ્ટતા છે. માટે આ અલીકતારૂપ

માર્ગણાઃ ॥૧૧॥” ઇતિ । इदमुपघातरूपसूत्रदोषदुष्टम् । वीररसश्चात्र इत्थमुपघात-
 रूपेण सूत्रदोषेण वीररसः समुत्पन्नः । इत्थमन्यत्रापि यथासंभवं सूत्रदोषनिष्पन्नो
 रसो बोध्यः । इदं तु ‘ए ए नव कव्वरसा’ इति गाथा मनुसृत्योक्तम् । तपश्चरण-
 विषयस्य वीररसस्य प्रशान्तादिरसानां च अलीकादि सूत्रदोषानन्तरेणापि संभवा-
 दिति । पुनः कथंभूता अमी ? इत्याह—एते रसा हि शुद्धा वा मिश्रा वा भवन्ति ।
 क्वचित् काव्ये शुद्ध एक एव रसो भवति, क्वचित्तु द्वयादिरससंयोगो वा भवतीति
 एव प्राणिति प्राणी, प्रीतेन कुपितेन च वित्तैर्विपक्षरक्तैश्च प्रीणिता येन
 मार्गणा” वही प्राणी जीवित है । कि-जिसने प्रसन्न होने पर अपने
 द्रव्य से और कुपित होने पर अपने शत्रुओं के खून से मार्गणों को-
 याचकों को- और बाणों को सन्तुष्ट कर दिया है । अर्थात् प्रसन्न होने
 पर द्रव्य वितरण से याचकजनों को और कुपित होने पर शत्रुओं के
 शोणित से अपने शरों को तुष्ट कर दिया है । यह कथन उपघातरूप
 सूत्र दोष से दुष्ट है । यहां वीर रस है । इस तरह उपघातरूप सूत्र
 दोष से वीररस निष्पन्न होता है । इसी प्रकार से दूसरी जगह भी यथा-
 संभव सूत्र दोष से निष्पन्न हुए रस जानना चाहिए । यह जो कहा है
 वह “ए ए नव कव्वरसा” इस गाथा को अनुसरण करके कहा गया
 है । तपश्चरण विषयक जो वीररस होता है, उसकी तथा और जो
 प्रशान्त आदि रस हैं उनकी निष्पत्ति अलीकादि सूत्र दोषों के बिना
 भी होती है । (शुद्धा वा मिस्सा वा हवंति) ये रस शुद्ध भी होते हैं

સૂત્રદોષથી અફળુતરમ્ ઉત્પન્ન થયેલ છે તેમજ “સ એવ પ્રાણિતિ
 પ્રાણી, પ્રીતેન કુપિતેન ચ । વિત્તૈર્વિપક્ષરક્તૈશ્ચ પ્રીણિતા યેન માર્ગણા ॥” તેજ
 પ્રાણીજ જીવિત છે કે જે પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે પોતાના દ્રવ્યથી અને
 કુપિત થાય છે ત્યારે પોતાના શત્રુઓના લોહીથી અનુક્રમે મારજીભોને-યાચકોને
 અને બાણોને પરિતૃપ્ત કરી દે છે. એટલે કે પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે દ્રવ્ય વિત-
 રણથી યાચકજનોને અને કુપિત થાય છે ત્યારે શત્રુઓના શોણિતથી પોતાના
 બાણોને તૃપ્ત કરી દે છે આ કથન ઉપઘાત રૂપ સૂત્રદોષથી દુષ્ટ છે. અહીં
 વીરરસ છે આ પ્રમાણે ઉપઘાત રૂપ સૂત્ર દોષથી વીરરસ નિષ્પન્ન થાય
 છે. આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ યથાસંભવ સૂત્રદોષથી નિષ્પન્ન થયેલ રસ
 જાણવો જોઈએ આ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ‘એ નવ કવ્વરસા’ આ
 ગાથાને અનુસરીને કહેવામાં આવ્યું છે. તપશ્ચરણ વિષયક જે વીરરસ હોય
 છે તેની તેમજ પ્રશાંત વગેરે રસો છે તેમની નિષ્પત્તિ અલીકાદિ સૂત્ર દોષો
 વગર પણ થાય છે. (સુદ્ધા વા મિસ્સા વા હવંતિ) એ રસો શુદ્ધ પણ હોય છે

૧૬

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

માવઃ । इत्थं वीरशृङ्गारादिभिर्नवभिर्नामभिरत्र विवक्षितस्य सर्वस्यापि रसस्याऽप्यभिधानान्नवनामेत्युच्यते । संप्रति प्रकृतमुपसंहरन्नाह—तदेतद् नानामेति॥सू. १७८॥

અથ દશનામ નિરૂપયતિ—

મૂળ—સે કિં તં દસનામે ? દસનામે--દસવિહે પળ્લસે, તં જહા-ગોળ્ણે નોગોળ્ણે આયાળપણં પાઢિવલ્લપણં પહાળયાણ અણાઈ-સિદ્ધંતેણં નામેણં અવયવેણં સંજોગેણં પમાણેણં । સે કિં તં ગોળ્ણે ? ગોળ્ણે-લ્લમઈત્તિ લ્લમણો, તવ ઇત્તિ તવણો, જલ ઇત્તિ જલણો, પવઈત્તિ પવણો, સે તં ગોળ્ણે । સે કિં તં નોગોળ્ણે ? નોગોળ્ણે-અકુંતો સકુંતો અમુગ્ગો સમુગ્ગો અમુદ્દો સમુદ્દો અલાલં પલાલં અકુ-લિયા સકુલિયા નો પલં અસઈત્તિ પલાસો અમાઈવાહણ માઈવા-હણ અવીયવાવણ વીયવાવણ નો ઇંદગોવણ ઇંદગોવણ । સે તં નોગોળ્ણે । સે કિં તં આયાળપણં ? આયાળપણં આવંતી ચાઉરંગિજ્ઞ અસંલ્લયં અહાતત્થિજ્ઞં અહઈજ્ઞં જળ્ણઈયં પુરિસઈજ્ઞં ઉસુકારિજ્ઞં ઇલઈજ્ઞં વીરિયં ધમ્મો મગ્ગો સમોસરણં જમઈયં । સે તં આયાળપણં ॥સૂ. ૧૭૯॥

और मिश्र भी होते हैं । किसी काव्य में शुद्ध एक ही रस होता है और किसी काव्य में दो आदि रसों का संयोग होता है । इस प्रकार वीर, शृङ्गार आदि नौ नामों से यहाँ विवक्षित सब भी रस का कथन हो जाता है । इससे नव नाम ऐसा कहा जाता है । (सेत्तं नवनामे) इस प्रकार यह नव नाम है । ॥ सू० १७८ ॥

અને મિશ્ર પણ હોય છે. કોઈ પણ કાવ્યમાં શુદ્ધ રસ એક જ હોય છે અને કોઈ કાવ્યમાં બે આદિ રસોના સંયોગ હોય છે. આ પ્રમાણે વીર શૃંગાર વગેરે નવ નામેથી અહીં વિવક્ષિત બધા રસોનું કથન થઈ બાંધે છે. એથી ‘નવનામ’ આમ કહેવામાં આવે છે (સેત્તં નવનામે) આ પ્રમાણે આ નવનામ છે. ॥સૂ. ૧૭૮॥

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र १७९ दशनामनिरूपणम्

१६

छाया—अथ किं तत् दशनाम ? दशनाम दशविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—गौणम्, न गौणम् आदानपदेन प्रतिपक्षपदेन प्रधानतया अनादिकसिद्धान्तेन नाम्ना अवयवेन संयोगेन प्रमाणेन । अथ किं तत् गौणम् गौणम्-क्षमते इति क्षमणः, तपतीति तपनः, ज्वलतीति ज्वलनः, पचते इति पचनः । तदेतद् गौणम् । अथ किं तत् नो गौणम् ? नो गौणम्-अकुन्तः शकुन्तः अमुद्रः समुद्रः अमुद्रः समुद्रः अलालं पलालं अकुलिका सकुलिका नो पलं अश्नाति इति पलाशः, अमा-तृवाहकः मातृवाहकः, अवीजवापकः बीजवापकः, नो इन्द्रगोपकः इन्द्रगोपकः । तदेतत् नो गौणम् । अथ किं तत् आदानपदेन ? आदानपदेन-आवन्ती चतुरङ्गीयं असंस्कृतं याथातथ्यम् आर्द्रकीयं यक्षीयम्, पुरुषीयम्, इषुकारीयम्, पङ्कतीयम्, वीर्यं धर्मः मार्गः समवसरणं यमतीतम् । तदेतत् आदानपदेन ॥ सू० १७९ ॥

टीका—‘से किं तं’ इत्यादि—

अथ किं तद्दशनाम ? इति प्रश्नः । उत्तरयति—दशनाम-दशविधं नाम दशनाम, तद्धि दशविधं प्रज्ञप्तम् । दशविधत्वमेवाह—तद्यथा—‘गौणं न गौणम्’ इत्यारभ्य प्रमाणेनेत्यन्तेन । तत्र दशविधे नाम्नि प्रथमस्य नाम्नः प्ररूपणाय शिष्यः पृच्छति—अथ किं तद् गौणम् ? इति । उत्तरयति—गौणम्-गुणैर्निष्पन्नं—यथार्थमित्यर्थः—

अथ सूत्रकार दशनाम का निरूपण करते हैं—

“से किं तं दसनामे ?” इत्यादि ।

शब्दार्थ—(से किं तं दसनामे) हे भदन्त ! वह दशनाम क्या है ?

उत्तर—(दसनामे-दसविहे पणत्ते) दश विधरूप नाम दश प्रकार का कहा है । (तं जहा) उसके वे दश प्रकार ये हैं (गोण्णे नोगोण्णे) गौण नाम नोगौण नाम (आयाण पएणं) आदान पद निष्पन्न नाम (पडिवक्खपएणं) प्रतिपक्ष पदनिष्पन्न नाम (पहाणयाए) प्रधानतापद निष्पन्न नाम, (अणाइसिद्धंतेणं नामेणं) अनादि सिद्धान्त निष्पन्न नाम, (अवयवेणं) अवयवय से निष्पन्न नाम (संजोगेणं) संयोग से

इसे सूत्रकार दशनामनु' निरूपण करे छे—

“से किं तं दसनामे ” इत्यादि—

शब्दार्थ—(से किं तं दसनामे) हे भदन्त ! आ दशनाम शु' छे ?

उत्तर—(दसनामे-दसविहे पणत्ते) दशविध उपनाम दशविध उडेवाय छे. (तंजहा) तेना ते दश प्रकारे आ प्रमत्ते छे. (गोण्णे नोगोण्णे) गौणनाम नोगौणनाम (आयाणपएणं) आदानपद निष्पन्न नाम (पडिवक्खपएणं) प्रतिपक्ष पद निष्पन्न नाम (पहाणयाए) प्रधानता पद निष्पन्न नाम (अणाइसिद्धंतेणं नामेणं) अनादि सिद्धान्त निष्पन्न नाम, (अवयवेणं) अवयवय

તદિ અનેકમકામ્, યથા-ક્ષમતે इति क्षमणः, क्षમાगुणनिष्पन्नत्वादस्य गौणत्वं बोध्यम् । एवं तपतीति तपनः, ज्वलतीति ज्वलनः, पवने पुनर्वातीति वा पवनः, इत्येते तपनज्वलनपवनरूपगुणनिष्पन्नाः, अत एवैतेषां नामत्वं चिन्तयेम् । एतदुप-
संहरन्नाह-तदेतद् गौणमिति । अथ किं तद् भोगौणम् ? इति प्रश्नः । उत्तरयति-
निष्पन्न नाम (पद्माणेणं) और प्रमाण से निष्पन्न नाम । (से किं तं गोण्णे) इन दशविध नामों में से प्रथम जो गौण नाम है, उसकी प्ररूपणा निमित्त शिष्य पूछता है कि- 'हे भदन्त ! गुणों से निष्पन्न-
यथार्थ-गौण नाम क्या है ?

उत्तर—(गोण्णे) वह गौण नाम इस प्रकार से है—(स्वमईत्ति स्वमणो, तवइत्ति तवणो जलइत्ति जलणो पवइत्ति पवणो) “क्षमते इति क्षमणः” क्षमण ऐसा नाम क्षमा गुण से निष्पन्न हुआ है-अर्थात् जिसमें क्षमागुण होता है वह उस गुण से समन्वित होने के कारण “क्षमण” इस नाम वाला कहा जाता है । अतः यह नाम गुण निष्पन्न होने से गौण-यथार्थ नाम है । “तपतीति तपनः” जो तपना है उसका नाम तपन-सूर्य है । “तपन” यह नाम तपन गुण को लेकर निष्पन्न हुआ है-अतः तपन गुण निष्पन्न यह नाम गौण है । “ज्वलतीति-ज्वलनः” ज्वलन यह नाम जो जलता है-दीपित होता है-इस गुण को लेकर हुआ है । इसी प्रकार से “पवते इति पवनः” यहां पर भी

निष्पन्नનામ, (સંજોગે) સંયોગથી નિષ્પન્ન નામ (પદમાણેણં) અને પ્રમાણથી નિષ્પન્ન નામ (સે કિં તં ગોણ્ણે) આ દશવિધ નામોમાંથી પ્રથમ જે ગૌણ-નામ છે, તેની પ્રરૂપણા માટે શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે હે ભદન્ત ! ગુણોથી નિષ્પન્ન-યથાર્થ-ગૌણનામ શું છે ? (ગોણ્ણે)

ઉત્તર-તે ગૌણ નામ આ પ્રમાણે છે (સ્વમઈત્તિ સ્વમણો તવઈ ત્તિ તવણો જલ ઇત્તિ જલણો પવઈત્તિ પવણો) “ક્ષમતે ઇતિ ક્ષમણઃ” ક્ષમણ એવું નામ ક્ષમા ગુણથી નિષ્પન્ન થયેલ છે-એટલે કે જેમાં ક્ષમા ગુણ હોય છે તે ક્ષમા ગુણથી સમન્વિત હોવા બદલ “ક્ષમણ” આ નામથી સંબોધિત કરવામાં આવે છે. આ નામ ગુણ નિષ્પન્ન હોવાથી ગૌણ-યથાર્થ-નામ છે. “તપતીતિ તપનઃ” જે તપે છે તેનું નામ સૂર્ય છે. “તપન” આ નામ તપન ગુણને લઈને નિષ્પન્ન થયેલ છે. માટે તપન ગુણ નિષ્પન્ન આ નામ ગૌણ નામ છે. “જ્વલતીતિ જ્વલનઃ” જ્વલન આ નામ જે પ્રજ્વલિત હોય છે-દીપિત હોય તે હેવાય છે. આ પ્રમાણે “પવતે ઇતિ પવનઃ” અહીં પણ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૭૧ દશનામનિરૂપણમ્

૧૬

નોગૌણમ્-ચન્તામ્ ગુણાનનપેક્ષયૈવ મત્તેતે, તદ્ નોગૌણમ્-અયથાર્થમિત્યર્થઃ । તદયથા-અકુંતે સકુંતે ઇતિ । કુન્તાઅયશ્ચરહિતોઽપિ 'સકુંત' ઇત્યુચ્યતે । इदमुदाहरणं प्राकृतशैल्या विज्ञेयम् । संस्कृते पक्षिवाचकस्य शकुन्तशब्दस्य तात्पर्यशकार-वत्वात् 'अमुद्रः समुद्रः, अमुद्रः समुद्र इति । मुद्राख्यधान्यरहितोऽपि पेटिका-

જાનના ચાહિયે । इस प्रकार तपन, ज्वलन, पवन रूप गुणों से निष्पन्न होने के कारण ये सब नाम गौण निष्पन्न नाम जानना चाहिये । (से तं गोण्णे) इस प्रकार यह गौण नाम का स्वरूप कथन है । (से किं तं नो गोण्णे ?) हे भदन्त ! नोगौण नाम क्या है ?

उत्तर—(नोगोण्णे) नोगौण-जो नाम गुणों की अपेक्षा किये बिना ही निष्पन्न होता है अर्थात् अयथार्थ होता है-वह इस प्रकार से (अकુંतो सकુંतो अमुग्गो, समुग्गो, अमुद्दो, समुद्दो, अलालं, पलालं, अकुलिया सकुलिया, नो पलं अस इत्ति पलासो, अमाइवाहए माइवाहए, अबीयवावए बीयवावए नो इंदगोवए इंदगोवए) “सकुन्त” यह नाम अयथार्थ नाम है । क्योंकि कि कुन्त नामक शस्त्र से जो युक्त होता है वही सकुन्त होना चाहिये । यह “सकुन्त” शब्द प्राकृत शैली से लिखा गया है । संस्कृत में “सकुन्त” की जगह “शकुन्त” ऐसा शब्द है । इसका अर्थ पक्षी होता है । पक्षी कुन्त भाले वाला नहीं होता है-फिर भी उसे जो “शकुन्त”-कहा जाता है, सो यह उसका नाम “नोगौण” अगुण निष्पन्न नाम है । “अमुद्रः समुद्रः

બાણુ' બેઈએ આ રીતે તપન, જ્વલન, પવન રૂપ ગુણોથી નિષ્પન્ન હોવા બદલ આ 'સર્વ' નામેને ગૌણ નામ સમજવા બેઈએ (સે તં ગોણ્ણે) આ પ્રમાણે આ ગૌણ નામનું સ્વરૂપ કથન છે (સે કિં તં નો ગોણ્ણે ?) હે ભદન્ત ! નો ગૌણનામ શું છે ?

ઉત્તર-(નો ગોણ્ણે) નો ગૌણ-જે નામ ગુણોની અપેક્ષા વગર જ નિષ્પન્ન થાય છે એટલે કે અયથાર્થ હોય છે-તે આ પ્રમાણે છે. (અકુંતો સકુંતો અમુગ્ગો, સમુગ્ગો, અમુદ્દો સમુદ્દો, અલારં, પલારં, અકુલિયા, સકુલિયા, નો પલં અસ ઇત્તિ પલાસો, અમાઈવાહए माइवाहए, अबीयवावए बीयवावए नो इंद गोवए इंदगोवए) “સકુન્ત” આ નામ અયથાર્થ છે કેમકે કુન્ત નામક શસ્ત્રથી જે આ યુક્ત હોય છે તેજ સકુન્ત હોવો બેઈએ આ “સકુન્ત” શબ્દ પ્રાકૃત શૈલીથી લખવામાં આવ્યો છે. સંસ્કૃતમાં “સકુન્ત” ના સ્થાને “શકુન્ત” પ્રયોગ થાય છે, આને અર્થ પક્ષી થાય છે પક્ષી કુન્ત યુક્ત એટલે કે ભાલાવાળું હોતું નથી છતાં એ તે ‘શકુન્ત’ કહેવાય છે તેા તેનું નામ ‘નોગૌણ’ અગુણ નિષ્પન્ન નામ છે. “અમુદ્ગઃ” “સમુદ્ગઃ” સમુદ્ગ

વિશેષઃ સમુદ્ર ઇન્દુચ્યતે । મુદ્રયા=મૃગીયકેન રહિતોઽપિ પયોનિધિઃ સમુદ્ર ઇત્યુ-
ચ્યતે । ‘અલાલં પલાલં અકુલિયા સકુલિયા’ इति । लालारहितमपि पलालं
प्रचुरलालायुक्तमुच्यते । पलालं=धान्यरहितस्तु विशेषः । कुलिका=भित्तिः, तद-
हिताऽपि पक्षिणी सकुलिकेत्युच्यते । एतद्वयमुदाहरणम्-माकृतशैल्या बोध्यम् ।
तथा-यः पलं=मांसं नो अश्नाति सोऽपि पलाश इत्युच्यते । पलाशो वृक्षविशेषः ।
अमातृवाहकोऽपि=मातरमवहन्नि पि मातृवाहक इत्युच्यते । अवीजवापकः-बीजा-

સમુદ્ર નામ કટોરદાન પેટિકા વિશેષ કા છે । વૈસે તો જો મુદ્ર-મૃગ
નામક ધાન્ય સે યુક્ત હો, ઉસે સમુદ્ર કહના ચાહિયે-પરન્તુ મુદ્રનામક
ધાન્ય સે રહિત હોને પર મી જો સમુદ્ર એસા નામ છે, યહ નોગૌણ
નામ છે । સમુદ્ર યહ નામ મુદ્રાઅંગૂઠી-સે જો યુક્ત હો, વહ સમુદ્ર
છે, પરન્તુ-સાગર કા યહ નામ મુદ્રા સે યુક્ત ન હોને પર મી જો નિષ્પન્ન
હુઆ છે । વહ નોગૌણ નામ છે । પ્રચુર લાર યુક્ત જો હો ઉસકા નામ
પલાલ છે । પરન્તુ પલાલ-પિંચાર ધાન્ય રહિત ઘાસ વિશેષ-પ્રચુર
લાર યુક્ત હોને કે અભાવ મેં મી જો હસ નામ સે કહા જાતા છે વહ
ઉસકા નામ નોગૌણ નામ છે । કુલિક-ભિત્તિ-સે જો યુક્ત હો ઉસકા
નામ સકુલિક છે । પરન્તુ સકુલિક કા એસા નામ જો-પક્ષિણી કા-છે,
વહ નોગૌણ નામ છે । પલાશ એક વૃક્ષ હોતા છે । યહ ઉસકા નામ નોગૌણ
નામ છે । ક્યોંકિ પલ-માંસ કો જો ખાતા છે ’ વહ પલાશ છે । એસા
શાબ્દિક અર્થ હસમેં ઘટિત નહીં હોતા છે । માતૃવાહક એસા નામ માતા

નામ કટોરદાન-પેટિકા વિશેષનું છે. આમ તો જે મુદ્ર-મગ નામે ધાન્યથી
યુક્ત હોય છે તેજ સમુદ્ર કહેવાય છે પણ મુદ્ર નામક ધાન્યથી રહિત
હોવા છતાં જે આ સમુદ્ર એવું નામ છે, એ નોગૌણ નામ છે સમુદ્ર આ
નામ મુદ્રા-વીંટીથી જે યુક્ત હોય તે સમુદ્ર છે-પરન્તુ મુદ્રા-વીંટી-થી
યુક્ત ન હોવા છતાં એ સાગરનું આ નામ નિષ્પન્ન થયેલ છે તે નોગૌણ
નામ છે પ્રચુર લાળથી જે યુક્ત હોય તેનું નામ પલાલ છે. પણ પલાલ-
પિંચાર ધાન્ય રહિત ઘાસ વિશેષ-પ્રચુર લાળથી રહિત હોવા છતાં એને આ
નામથી સંબોધિત કરવામાં આવે છે, તેથી તેનું પલાલ નામ નોગૌણ નામ
છે. કુલિક-ભિત્તિ-થી જે યુક્ત હોય તેનું નામ સકુલિક છે. પણ સકુલિકા
એવું નામ જે પક્ષિણીનું છે તે નોગૌણ નામ છે. પલાશ એક વૃક્ષ હોય
છે તેનું પલાશ નામ ગૌણ નામ છે. કેમકે પલ-માંસને જે ખાય છે તે
પલાશ છે એવા પલાશ શબ્દનો અર્થ આમાંથી ઘટિત થતો નથી માતૃવાહક

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૭૯ દશનામનિરૂપણમ્

૧૭

નવપન્નપિ બીજવાપક ઇયુચ્યતે । નો ઇન્દ્રગોપકઃ=ઇન્દ્રસ્ય ગા અપાલયન્નપિ ઇન્દ્ર-
ગોપ ઇયુચ્યતે । માતૃવાહકાદયસ્ત્રયઃ શબ્દાઃ ક્ષુદ્રકીટવાચકાઃ । સકુંતાદયઃ શબ્દા
અગુણનિષ્પન્નાઃ, અત એવૈતે નોગૌણનામાન્તર્ગતાઃ । પ્રકૃતમુપસંદ્રન્નાહ-તદેતદ્
નોગૌણમિતિ । તૃતીયં મેદં જિજ્ઞાસમાનઃ શિષ્યઃ પૃચ્છતિ-અથ કિં તત્ આદાનપ-
દેન ? ઇતિ । આદાનપદેન-આદીયતે=અધ્યયનસ્યારમ્ભે યદુચાર્યતે તદાદાનમ્=
પ્રથમોચ્ચારિતં, તત્ત્વ તત્પદં ત્રેત્યાદાનપદં, તેન યન્નામ નિષ્પદ્યતે તત્ કિમ્ ?
ઇત્યર્થઃ । ઉત્તરયતિ-આદાનપદેન યન્નામનિષ્પદ્યતે તદેવં વિજ્ઞેયમ્ । તયાહિ-આવન્તી
કો કંથે પર વહન નહીં કરને પર ખી જો કહા જાતા હૈ, વહ ખી નો
ગૌણ નામ હૈ । બીજો કો નહીં બોને પર ખી જો બીજ વાપક એસા નામ
હૈ, વહ નોગૌણ નામ હૈ । ઇન્દ્રગોપ નામ કા એક કીટ વિશેષ હોતા
હૈ । યહ ઇન્દ્ર કી ગાપો કો પાલતા નહીં કરતા હૈ, ફિર ખી ઇન્દ્રગોપ
એસા ઇસ્કા નામ જો પડા હૈ વહ નો ગૌણ નામ-અર્થાર્થ નામ હૈ ।
માતૃવાહક, બીજવાપક યે દો નામ ખી ક્ષુદ્ર કીટવિશેષ કે હૈ ।
યે સકુંત આદિ શબ્દ અગુણ નિષ્પદ્ય હૈ । ઇસલિયે ઇનકા અન્તર્ભાવ
નોગૌણ નામ મેં કિયા ગયા હૈ । (સે તં નોગોણે) ઇસ પ્રકાર યહ
નોગૌણ નામ હૈ । (સે કિં તં આયાણપર્ણ) હે ભદન્ત ! આદાનપદ
સે જો નામ નિષ્પન્ન હોતા હૈ-વહ કયા હૈ ?

ઉત્તર-(આયાણપર્ણ-આવન્તી ચાતરંગિજ્ઞં અસંલયં અહાતસ્થિજ્ઞં
અદ્દહજ્ઞં જળહજ્ઞં પુરિમહજ્ઞં ઉસુકારિજ્ઞં ઇલહજ્ઞં વીરિયં ધમ્મો
મમોસમો મરણં જમર્દયં) અધ્યયન કે આરમ્ભ મેં જો પદ ઉચ્ચારિત

એતુ' નામ માતને ખસા પર વહન ન કરવા છતાં એ જે કહેવાય છે તે પણ
નો ગૌણ નામ છે બીજને ન વાવવા છતાં એ બીજવાપક એતુ નામ છે.
તે નોગૌણ નામ છે ઇન્દ્રગોપ નામે એક કીટ વિશેષ છે. તે ઇન્દ્રની
ગાયેતુ' પાતન કરને નથી છતાં એ ઇન્દ્રગોપ કહેવાય છે, તે તેતુ' આ નામ
નો ગૌણ નામ-અર્થાર્થ નામ છે માતૃવાહક, બીજવાપક આ એ નામે
પણ ક્ષુદ્ર કીટ વિશેષતા છે. આ સકુંત વગેરે શબ્દો અગુણ નિષ્પદ્ય છે એથી
એનો અન્તર્ભાવ નોગૌણ નામમાં કરવામાં આવ્યો છે, (સે તં નો ગોણે)
આ પ્રમણે આ નો ગૌણ નામ છે. (સે કિં તં આયાણપર્ણ) હે ભદન્ત !
આદાનપદથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે તે શું છે ?

ઉત્તર-(આયાણપર્ણ આવન્તી ચાતરંગિજ્ઞં અસંલયં અહાતસ્થિજ્ઞં અદ્દહજ્ઞં
જળહજ્ઞં પુરિમહજ્ઞં ઉસુકારિજ્ઞં ઇલહજ્ઞં વીરિયં ધમ્મો મમો સમોમરણં જમ-
ર્દયં) અધ્યયનનાં આરંભમાં જે પદ ઉચ્ચારિત થાય છે, તે 'આદાનપદ' છે

—इति, आचाराङ्गस्य पञ्चमाध्ययनप्रारम्भे 'आवंती केयावंती' इत्यालापको वर्तते, अत इदमध्ययनम्—'आवंती' इत्युच्यते। 'चाउरंगिज्जं' इति, उत्तराध्ययनस्य तृतीयाध्ययनप्रारम्भे—'चत्तारि परमंगाणि दुल्लहाणीह जंतुणो' इत्युक्तम्, तत्रस्थं पदद्वयमादायेदमध्ययनं 'चाउरंगिज्जं' इत्युच्यते। 'असंखयं' इति, उत्तराध्ययनस्य चतुर्थाध्ययनप्रारम्भे 'असंखयं जीवीयं मा पमायए' इत्यस्ति, तत्स्थम् 'असंखयं' इत्युच्यते। 'अहातत्थिज्जं' इति, सूत्रकृताङ्गस्य त्रयोदशाध्ययनप्रारम्भे—'जह सुत्तं तह अत्थो' इति वर्तते, तत्स्थं 'जह तह' इति पदद्वयमुपादायेदमध्ययनम्—'अहातत्थिज्जं' इत्युच्यते। 'अद्दइज्जं' इति, सूत्रकृताङ्गस्य द्वितीयश्रुतस्कन्धस्य-

होता है, वह 'आदान पद' है। इस पद से जो नाम निष्पन्न होता है, वह आदान निष्पन्न नाम है। वह इस प्रकार से है—आवन्ती—आचाराङ्ग के पांचवें अध्ययन के प्रारम्भ में “आवंती केयावंती” ऐसा आलापक है। इसलिये आवन्ती पद को लेकर इस अध्ययन का नाम “आवंती” ऐसा हुआ है। उत्तराध्ययन के तृतीय अध्ययन के प्रारम्भ में “चत्तारि परमंगाणि दुल्लहाणीह जंतुणो” ऐसा कहा है, सो वहां के पदद्वय को लेकर इस अध्ययन का नाम “चाउरंगिज्जं” ऐसा हुआ है। उत्तराध्ययन के चतुर्थ अध्ययन के प्रारम्भ में “असंखयं जीवीयं मा पमायए” ऐसा कहा है, सो “असंखयं” इस पद को लेकर अध्ययन का नाम “असंखयं” ऐसा हो गया है। सूत्रकृताङ्ग के १३वें अध्ययन के प्रारम्भ “में जहसुत्तं तह अत्थो” ऐसा कहा है, सो वहां के “जह तह” इन दो पदों को लेकर “जह तह” ऐसा उस अध्ययन

આ પદથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે. તે આદાન નિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે, તે આ પ્રમાણે છે—આવંતી—આચારાંગના પાંચમા અધ્યાયના પ્રારંભમાં “આવંતી કે યાવંતી” આલાપક છે. આટલે આવંતી પદથી લઈને આ અધ્યયનનું નામ ‘આવંતી’ એવું રાખવામાં આવ્યું છે. ઉત્તરાધ્યયનના ત્રીજા અધ્યાયના પ્રારંભમાં “ચત્તારિ પરમંગાણિ દુલ્લહાણીહજંતુણો” આમ કહેવામાં આવ્યું છે તો ત્યાંના પદદ્વયના આધારે આ અધ્યયનનું નામ “ચાઉરંગિજ્જં” રાખવામાં આવ્યું છે. ઉત્તરાધ્યયનના ચતુર્થ અધ્યયનના પ્રારંભમાં “અસંખયં જીવીયં મા પમાયણ” આમ કહેવામાં આવ્યું છે તો “અસંખયં” આ પદને લીધે અધ્યયનનું નામ “અસંખયં” એવું થઈ ગયું છે. સૂત્રકૃતાંગના તેરમાં અધ્યયનના પ્રારંભમાં “જહસુત્તં તહ અત્થો” આમ કહેવામાં આવ્યું છે, તો ત્યાંના “જહતહ” આ બે પદોને લીધે “જહતહ”

પઠ્યાધ્યયનપારમ્મે-‘પુરાકલ્પ અદ્વિત્યે સુણેહ’ ઇત્યાદિ ગાથાઽસ્તિ, તત્સ્થમ્ ‘અદ્વિ’
 ઇતિ પદમાદાય દ્વિત્યધ્યયનમ્ ‘અદ્વિજ્ઞ’ ઇત્યુચ્યતે। ઉક્તશ્ચ-‘અદ્વિપુરા અદ્વિસુઓ,
 નામેણ અદ્વિગો ય અણગારો ! તવો સમુદિયમિણં, અજ્ઞયણં અદ્વિજ્ઞંતિ” ॥૧॥
 ‘જ્ઞણજ્ઞ’ ઇતિ, ઉત્તરાધ્યયનસ્ય પશ્ચદ્વિશ્વતિતમાધ્યયનપારમ્મે-‘માહણકુલસંભૂઓ,
 આસી વિષ્ણો મહાજસો। જાયાઈ જમ્મજ્ઞણમ્મિ, જયધોસિત્તિ નામઓ’ ઇતિ
 ગાથાઽસ્તિ, તત્સ્થં ‘જ્ઞણ’ ઇતિ પદમાદાયેદમધ્યયનં ‘જ્ઞણીયં’ ઇત્યુચ્યતે। ‘ઉસુ-
 યારિજ્ઞ’ ઇતિ, ઉત્તરાધ્યયનસ્ય ચતુર્દશાધ્યયનપારમ્મે-‘દેવા ભવિત્તા ણપુરે ભવમ્મિ,
 કેઈચુયા એગ વિમાણવાસી। પુરે પુરાણે ઉસુયારનામે, ત્વાએ સમિદ્ધે સુરલોગરમ્મે’
 ઇતિ ગાથાઽસ્તિ, તત્સ્થમ્-‘ઉસુયાર’-પદમાદાયાસ્યાધ્યયનસ્ય નામ ‘ઉસુયારિજ્ઞ’
 બોધ્યમ્। ‘પ્લહજ્ઞ’ ઇતિ, ઉત્તરાધ્યયનસ્ય સપ્તમાધ્યયનપારમ્મે-‘જહાએસં સમુદિ-
 કા નામ દો ગયા હૈ। સૂત્રકૃતાન્ન કે દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ કે છઠે અધ્યયન કે
 પ્રારંભ મેં ‘પુરાકલ્પ અદ્વિત્યે સુણેહ’ એવી ગાથા હૈ, સો વહાં કે અદ્વિત્ય
 પદ કો લેકર હમ અધ્યયન કા નામ “અદ્વિજ્ઞ” એસા હો ગયા હૈ।
 ઉત્તરાધ્યયન કે ૨૫ વેં અધ્યયન કે પ્રારંભ મેં “માહણકુલસંભૂઓ
 આસી વિષ્ણો મહાજસો જાયાઈ જમ્મજ્ઞણમ્મિ જયધોસોત્તિ નામઓ”
 એવી ગાથા હૈ। હમ ગાથાસ્ય ‘જ્ઞણ’ હમ પદ કો લેકર હમ અધ્યયન
 “જ્ઞણીય” હમ નામ સે કહા ગયા હૈ। ઉત્તરાધ્યયન કે ચૌદહવેં
 અધ્યયન કે પ્રારંભ મેં “દેવા ભવિત્તા ણ પુરે ભવમ્મિ, કેઈચુયા એગ
 વિમાણ વાસી। પુરે પુરાણે ઉસુયારનામે ત્વાએ સમિદ્ધે સુરલોગરમ્મે”
 એવી ગાથા હૈ। હમકે ‘ઉસુયાર’ હમ પદ કો લેકર હમ અધ્યયન
 કા નામ “ઉસુયારિજ્ઞ” હમકા હૈ। ઉત્તરાધ્યયન કે સપ્તમ અધ્યયન કે

એવું તે અધ્યયનનું નામ રાખવામાં આવ્યું છે, સૂત્રકૃતાજ્ઞના દ્વિતીય
 શ્રુત સ્કંધના છઠા અધ્યયનના પ્રારંભમાં “પુરાકલ્પ” અદ્વિત્યે સુણેહ” એવી ગાથા
 છે તેા ત્યાંના ‘અદ્વિત્ય’ને લઈને અધ્યયનનું નામ “અદ્વિજ્ઞ” એવું થઈ
 ગયું છે. ઉત્તરાધ્યયનના ૨૫ માં અધ્યયનના પ્રારંભમાં “માહણકુલસંભૂઓ
 આસી વિષ્ણો મહાજસો જાયાઈ જનજ્ઞણમ્મિ જયધોસોત્તિ નામઓ”
 એવી ગાથા છે. આ ગાથામાં આવેલ “જ્ઞણ” પદને લઈને આ અધ્યયન
 “જ્ઞણીય” આ નામથી સંબોધાય છે. ઉત્તરાધ્યયનના ૧૪ માં અધ્યયનના
 પ્રારંભમાં “દેવા ભવિત્તા ણ પુરે ભવમ્મિ, કેઈ ચુયા એગ વિમાણવાસી। પુરે
 પુરાણે ઉસુયારનામે ત્વાએ સમિદ્ધે સુરલોગરમ્મે” એવી ગાથા છે. તેના ‘ઉસુ-
 યાર’ પદથી આ અધ્યયનનું નામ ‘ઉસુયારિજ્ઞ’ છે. ઉત્તરાધ્યયનના સાતમા

સ્સ, કોઈ પોસેઝન ઇલયં' । इत्यादि गाथाऽस्ति । अत्रस्थम्—‘एलयं’ पदमादाये-
 दमध्ययनम् ‘एलइज्जं’ इत्युच्यते । ‘वीरियं’ इति । ‘दुहा वेयं सुयक्खायं वीरियंति
 इत्यादि गाथा सूत्रकृताङ्गस्याष्टमाध्ययनप्रारम्भेऽस्ति, अत्रत्यं—‘वीरियं’ इति पद-
 मादाय इदमध्ययनं ‘वीरियज्झयणं’ इत्युच्यते । ‘धम्मो’ इति । सूत्रकृताङ्गस्य
 नवमाध्ययनप्रारम्भे—‘कयरे धम्मो अक्खाए माहणेण मईमया ॥’ इत्यादि गाथा-
 ऽस्ति, अत्रत्यं ‘धम्मो’ इति पदमादाय अस्य अध्ययनस्य ‘धम्मज्झयणं’ इति संज्ञा
 कृता ‘मग्गो’ इति सूत्रकृताङ्गस्य एकादशाध्ययनप्रस्तावे—‘कयरे मग्गो अक्खाए
 माहणेणं मईमया’—इत्यादि गाथा वर्त्तते, अत्रत्यं ‘मग्गो शब्दपुत्रादाय—अस्याध्य-
 यनस्य ‘मग्गज्झयणं’ इति नाम कृतम् । तथाऽस्यैव द्वादशाध्ययनप्रस्तावे ‘चत्तारि
 प्रारम्भ में “जहा एसं समुद्दिस्स कोइ पोसेज्ज एलयं” इत्यादि
 गाथा है । इस गाथास्थ “एलयं” पद को लेकर इस अध्ययन का
 नाम “एलइज्ज” ऐसा हुआ है । “दुहावेयं सुयक्खायं वीरियंति पबु-
 च्चइ” इत्यादि गाथा सूत्रकृताङ्ग के अष्टम अध्यय के प्रारंभ में है ।
 सो उसके “वीरिय” इस पद को लेकर यह अध्ययन “वीरियज्झ-
 यणं” इस नाम से कहा गया है । सूत्रकृताङ्ग के नौवें अध्ययन के
 प्रारम्भ में “कयरे धम्मो अक्खाए माहणेण मईमया” इत्यादि गाथा
 है । उसके “धम्म” इस पद को लेकर इस अध्ययन का “धम्मज्झ-
 यणं” ऐसा नाम हुआ है । सूत्रकृताङ्ग के ११ वें अध्ययन के प्रस्ताव
 में “कयरे मग्गो अक्खाए माहणेणं मईमया” इत्यादि गाथा है । सो वहां
 के “मग्ग” इस शब्द को लेकर इस अध्ययन का नाम “मग्गज्झ-

અધ્યયનના પ્રારંભમાં “જહા એસં સમુદ્દિસ્સ કોઈ પોસેજ્જ એલયં” વગેરે
 ગાથા છે, આ ગાથામાં આવેલ ‘એલયં’ પદના આધારે આ અધ્યયનનું
 નામ “એલઇજ્જ” એવું છે. “દુહાવેયં સુયક્ખાયં વીરિયંતિ પબુચ્ચઈ” વગેરે
 ગાથા સૂત્રકૃતાંગના અષ્ટમ અધ્યયનના પ્રારંભમાં છે. તે તેના “વીરિય”
 આ પદના આધારે આ અધ્યયન “વીરિયજ્ઞયણં” આ નામથી કહેવાય છે.
 સૂત્રકૃતાંગના નવમા અધ્યયનના પ્રારંભમાં “કયરે ધમ્મે અક્ખાએ
 માહણેણ મઈ મયા” વગેરે ગાથા છે તેના “ધમ્મ” આ પદને લઈને આ
 અધ્યયનનું “ધમ્મજ્ઞયણં” એવું નામ રાખવામાં આવ્યું છે. સૂત્રકૃતાંગનાં
 ૧૧ માં અધ્યયનના પ્રસ્તાવમાં “કયરે મગ્ગો અક્ખાએ માહણેણં મઈમયા”
 વગેરે ગાથા છે. તે તેમાંના “મગ્ગ” શબ્દને લઈને આ અધ્યયનનું નામ

સમોસરણાણિ માણિ' इत्यादि गाथाऽस्ति, तत्रत्यं 'समोसरणाणि' इति पदमादा-
यास्थाध्ययनस्य 'समोसरणज्ज्ञयणं' इति-नामकृतम् । अस्यैव सूत्रस्य 'आयाणिय
ज्ज्ञयणं' नामकं पञ्चदशमध्ययनं 'जमईयं' इत्यामुच्यते । तत्र हेतुस्तु अध्ययनार-
म्भे या 'जमईयं पटुप्पन्नं' इत्यादि गाथास्थं 'जमईयं' इति पदं बोध्यम् । संपति
प्रकृतमुपसंहरन्नाह-तदेतन् आदानपदेनेति ॥सू० १७९॥

મૂલ્ય-સે કિં તં પડિવક્ષવણં?, પડિવક્ષવણં નવેસુ
ગામાગરણયરસ્થેડકઢ્વડમડંબદોહમુહપટ્ટણાસમસંવાહસન્નિવેસેસુ
સંનિવિસ્સમાગેસુ અસિવા સિવા અગ્ગી સીયલો વિસં મહુરં
કહ્લાલઘરેસુ અંબિલં તાઉયં જે રત્તણ સે અલત્તણ જે લાઉણ સે
અલાઉણ જે સુંમણ સે કુસુંમણ આલવંતે વિવલી અમાસણ ।
સે તં પડિવક્ષવણં । સે કિં તં પાહણયાણ? પાહણયાણ-
અસોગવળે સત્તવળણવળે ચંપગવળે ચૂમવળે નાગવળે પુન્નાગવળે
ઉચ્છુવળે દયક્ષવળે સ્થાલિવળે, સે તં પાહણયાણ । સે કિં તં
યણ " એસા કિયા ગયા હૈ । તથા હસી કે દ્વાદશ અધ્યયન કે પ્રારમ્ભ
મેં " ચત્તારિ સમોસરણાણિ માણિ " इत्यादि गाथा है । सो वहां के
" समोसरणाणिमाणि " इस पद को लेकर इस अध्ययन का नाम
" समोसरणज्ज्ञयणं " ऐसा हो गया है । इसी सूत्र का " आयाणिय-
ज्ज्ञयणं " नाम का १५ वां अध्ययन " जमईयं " इस नाम से भी
कहा जाता है । सो इसका कारण यह है कि अध्ययन प्रारम्भ में " जम-
ईयं पटुप्पन्नं " इत्यादि गाथा में " जमईयं " यह पद है! (से तं आया-
णपणं) इस प्रकार यह आदान पद से निष्पन्न नाम है । ॥सूत्र० १७९॥

“મગજ્ઞયણં” રાખવામાં આંચું છે તેમજ એજ સૂત્રના આરંભા અધ્ય-
યનના પ્રારંભમાં “ચત્તારિ સમોસરણાણિ માણિ” વગેરે ગાથા છે, તેા
તેમાંના “સમોસરણાણિ માણિ” આ પદના આધારે આ અધ્યયનનું નામ
“સમોસરણજ્ઞયણં” એવું રાખવામાં આંચું છે. આ સૂત્રના-“આયાણિયજ્ઞયણં”
નામક ૧૫મું અધ્યયન “જમઈયં” નામથી પણ કહેવાય છે. તેનું કારણ એ
છે કે આ અધ્યયનના પ્રારંભમાં “જમઈયં પટુપ્પન્નં” વગેરે ગાથામાં
આવેલ “જમઈયં” આ પદ છે (સે તં આયાણપણં) આ પ્રમાણે આ આદાન
પદથી નિષ્પન્ન નામ છે. ॥સૂ૦ ૧૭૯॥

अणाइसिद्धंतेणं? अणाइसिद्धंतेणं—धम्मस्थिकाए अधम्मस्थि-
काए आगासस्थिकाए जीवस्थिकाए पुग्गलस्थिकाए अद्वासमए,
से तं अणाइयसिद्धंतेणं। से किं तं नामेणं? नामेणं पिउपिया-
महस्स नामेणं उन्नामिज्जइ। से तं णामेणं। से किं तं अव-
यवेणं? अवयवेणं—सिंगी सिही विसाणी, दाढी पक्खी खुरी
नही वाली। दुपयचउप्पयवहुपया, नंगुली केसरी कउही।
परियरवंधेण भडं, जाणिज्जा महिलियं निवसणेणं॥१॥ सित्थेणं
दोणवायं कविं च इक्काए गाहाए॥से तं अवयवेणं॥सू० १८०॥

छाया—अथ किं तत् प्रतिपक्षपदेन? प्रतिपक्षपदेन नवेषु ग्रामाग्रनगर-
खेटकर्वटमडम्बद्रोणमुखपत्तनाश्रवसंवाधपन्निवेशेषु सन्निवेश्यमानेषु, अंशिवा
शिवा, अग्निः शीतलः, विषं मधुरं, कल्यपालगृहेषु अम्लं स्वादुकं, यो रक्तः सः
अरक्तः, यद्दालु तद् अलालु, यः सुम्भकः स कुसुम्भकः, आलापन् विपरीत-
भाषकः, तदेतत् प्रतिपक्षपदेन। अथ किं तत् प्रधानतया?? प्रधानतया—
अशोकवनं सप्तपर्णवनं चम्पकवनं आम्रवनं नागवनं पुन्नागवनं इक्षुवनं,
द्राक्षावनं शालिवनम्। तदेतत् प्रधानतया। अथ किं तत् अनादिसिद्धान्तेन?
अनादिसिद्धान्तेन—धर्मास्तिकायः अधर्मास्तिकायः आकाशास्तिकायः जीवास्ति-
कायः पुद्गलास्तिकायः अद्वासमयः। तदेतत् अनादिसिद्धान्तेन। अथ किं तत्
नाम्ना? नाम्ना—पितृपितामहस्य नाम्ना उन्नाम्यते। तदेतत् नाम्ना। अथ किं तत्
अवयवेन?, २ अवयवेन—शृङ्गी, शिखी, विषाणी, दंष्ट्री, पक्षी सुरी नली वाली।
द्विपदचतुष्पदबहुपदाः लाङ्गली केसरी ककुदी। परिकरवन्धेन भटं जानीयात् महिलां
निवसनेन। सिकथेन द्रोणपाकं कविच एकया गाथया। तदेतत् अवयवेन॥मू. १८०॥

“से किं तं पडिव कखपएणं?” इत्यादि।

शब्दार्थ—(से किं तं पडिवकखपएणं) हे भदन्त! प्रतिपक्षपद
से निष्पन्न हुआ नाम क्या है?

“से किं तं पडिवकखपएणं?” इत्यादि—

शब्दार्थ—(से किं तं पडिवकखपएणं) हे भदन्त! प्रतिपक्षपदसे निष्पन्न
यथेल नाम शुं छे?

ટીકા—‘સે કિં તે’ ઇત્યાદિ—

અથ કિં પ્રતિપક્ષપદેન ? હતિ શિષ્ય મશ્નઃ । ઉત્તરયતિ—પ્રતિપક્ષપદેન વિવસિતવસ્તુધર્મસ્ય વિપરીતો ધર્મઃ પ્રતિપક્ષસ્તદ્વાચકં યત્પદં તેન યન્નામ નિષ્પદ્યતે તદેવં વિજ્ઞેયમ્—નવેષુ=નવીનેષુ ગ્રામાકરનગરખેટકર્વટમડમ્બદ્રોણમુલ્લપટ્ટણાશ્રમસંવાધસન્નિવેશેષુ—તત્ર-ગ્રામઃ=વૃત્તિવેષ્ટિતઃ, આકરઃ=સુવર્ણરત્નાદ્યુત્પત્તિસ્થાનમ્, નગરમ્=અષ્ટાદશકર્વજિતમ્, ખેટં=ધૂલિમાકારપરિશિષ્ટમ્, કર્વટં=કુનગરમ્, મડમ્બં=સાર્દ્ધકોશદ્વયાન્તર્ગ્રામાન્તરરહિતમ્, દ્રોણમુલ્લં=જલમ્થરુપથોપેતો જનનિવાસઃ,

ઉત્તર—(પહિવક્ષ્યપણં) વિવક્ષિત વસ્તુ કે ધર્મ કા જો વિપરીત ધર્મ હૈ, વહ પ્રતિપક્ષ શબ્દ કા વાચ્યાર્થ હૈ । હસ પ્રતિપક્ષ કા વાચક જો પદ હૈ, ઉસ પદ સે જો નામ નિષ્પન્ન હોતા હૈ વહ પ્રતિપક્ષપદ નિષ્પન્ન નામ હૈ । વહ હસ પ્રકાર સે હૈ—(નવેસુ ગામાગરણયર-ખેટકર્વટમડમ્બદ્રોણમુલ્લપટ્ટણાસમસંવાહસન્નિવેસેસુ) નવીન, વૃત્તિ વેષ્ટિતસ્થાન રૂપ ગ્રામ, આકર, નગર, ખેટ, કર્વટ, મડમ્બ, દ્રોણમુલ્લ, પત્તન, આશ્રમ, સંવાહ, ઓર સન્નિવેશ હનકે વસાયે જાને પર મંગલ કે નિમિત્ત (અસિવા સિવા) અશિવા કી જગહ ‘શિવા’ એસા શબ્દ કહતે હૈ । જહાં ચારોં ઓર કાંટોં આદિ કી ઘાડ લગી રહતી હૈ, ઉસે ‘ગ્રામ’ કહતે હૈ । સુવર્ણ રત્ન આદિ કી જો ઉત્પત્તિ કા સ્થાન હોતા હૈ, વહ ‘આકર’ કહલાતા હૈ । ૧૮ પ્રકાર કે કર સે જો મુક્ત હોતા હૈ, વહ ‘નગર’ કહલાતા હૈ । જિસ કી ચારોં ઓર ધૂલિ કા કોટ હોતા હૈ, વહ ‘ખેટ’ કહલાતા હૈ । કુત્સિત જો નગર હોતા હૈ, વહ ‘કર્વટ’ કહ-

ઉત્તર—(પહિવક્ષ્યપણં) વિવક્ષિત વસ્તુના ધર્મના જે વિપરીત ધર્મ છે, તે પ્રતિપક્ષ શબ્દનો વાચ્યાર્થ છે. આ પ્રતિપક્ષતું વાચક જે પદ છે, તે પદથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે, (નવેસુ ગામાગરણયરખેટકર્વટમડમ્બદ્રોણમુલ્લપટ્ટણાસમસંવાહસન્નિવેસેસુ) નવીન વૃત્તિ વેષ્ટિત સ્થાન રૂપ ગ્રામ, આકર, નગર, ખેટ, કર્વટ, મડમ્બ, દ્રોણમુલ્લ પત્તન, આશ્રમ, સંવાહ અને સન્નિવેશને વસાવવામાં આવે છે ત્યારે મંગલ નિમિત્ત (અસિવા સિવા) ‘અશિવા’ના સ્થાને ‘શિવા’ એવો શબ્દ ઉચ્ચારિત કરવામાં આવે છે. જ્યાં ચોમેર કાંટાઓ વગેરેની વાડ કરવામાં આવે છે તેને ગ્રામ કહે છે સુવર્ણ, રત્ન વગેરે જ્યાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે સ્થાન ‘આકર’ કહેવાય છે અહાર ભાતના ટેકસ (કર) થી જે મુક્ત હોય છે તે ‘નગર’ કહેવાય છે. જેના ચોમેર માટીનો કોટ હોય છે તે ‘ખેટ’ કહેવાય છે. જે નગર કુત્સિત હોય છે તે

પત્તનં=સમસ્તવસ્તુપ્રાપ્તિસ્થાનમ્, તદ્ દ્વિધિયં ભવતિ—જલપત્તનં સ્થલપત્તનં ચેતિ, નૌભિરેવ ગમ્યતે તજ્જલપત્તનં, યત્ર ચ શકટાદિભિર્ગમ્યતે તત્સ્થલપત્તનમ્, યદ્વા-શકટાદિભિર્નાભિર્વા યદ્ ગમ્યં તત્ પત્તનં, યત્ કેવલં નૌભિરેવ ગમ્યં તત્ પટ્ટનમ્। ઉક્તંચ—“પત્તનં શકટૈર્ગમ્યં, ઘોટકૈ નૌભિરેવ ચ।

નૌભિરેવ તુ યદ્ ગમ્યં, પટ્ટનં તત્ પ્રચક્ષતે ॥૬૩૮॥

નિગમઃ=પ્રભૂતરવણિગ્જનનિવાસઃ, આશ્રમઃ=તાપસૈરાશ્રિતઃ પશ્ચાદપરોડપિ લોકસ્તત્રાગત્ય વસતિ, સંવાદઃ=કૃપીવલૈર્ધાન્યપ્રસાર્થં નિર્મિતં દુર્ગંધૂમિસ્થાનમ્, લાતા હૈ। ઢાઈ કોશ તકુ જિસકે આસ પામ્ મેં કોઈ માંચ જહીં હોતા હૈ, વહ ‘મડમ્બ’ કહલાતા હૈ। જિસમેં જાને કે લિયે જલમાર્ગ ઓર સ્થલ માર્ગ, યે દોનોં હી માર્ગ હોતે હૈં, એસે જનનિવાસ કા નામ ‘દ્રોણ-મુખ’ હૈ। સમસ્ત વસ્તુઓં કી પ્રાપ્તિ કા જો સ્થાન હોતા હૈ, વહ ‘પત્તન’ કહલાતા હૈ। યહ દો પ્રકાર કા હોતા હૈ—એક જલપત્તન ઓર દૂસરા—સ્થલપત્તન। નૌકાઓં સે હોકર મનુષ્ય જહાં પર જાતે હૈં, વહ ‘જલ પત્તન’ ઓર શકટ—ગાડી—આદિ સે જહાં પર જાને કા માર્ગ હોતા હૈ, વહ ‘સ્થલપત્તન’ હૈ। અથવા—શકટ આદિ યા નૌકા આદિ સે જિસમેં જાને કા રાસ્તા હોતા હૈ, વહ ‘પત્તન’ હૈ ઓર જિસમેં કેવલ નૌકાઓં સે જાને કા માર્ગ હોતા હૈ, વહ ‘પટ્ટન’ હૈ। યહી શ્રાવ ‘ઉક્તં ચ’ કરકે “પત્તનં શકટૈર્ગમ્યં” શ્લોક દ્વારા કહી ગઈ હૈ। જિસમેં વણિક્ જનોં કી સંરુપા સવસે અધિક હોતી હૈ વહ ‘નિગમ’ કહલાતા હૈ। તાપસ જન પહેલે જિસ સ્થાન કો વસાતે હૈં, ઉસ સ્થાન કા નામ

‘કર્ખટ’ કહેવાય છે. જેની આસપાસ બીડી ગ.ઉ સુધી કોઈ ગામ ન હોય તે ‘મડમ્બ’ કહેવાય છે. જેમાં જવા માટે જલમાર્ગ અને સ્થળમાર્ગ એ બન્ને માર્ગ હોય છે એવા લોકોના નિવાસસ્થાનનું નામ ‘દ્રોણમુખ’ છે. જ્યાં બધી વસ્તુઓ મળી શકતી હોય તે ‘પત્તન’ કહેવાય છે. આ પત્તન એ પ્રકારનું છે—એક જલપત્તન અને બીજું સ્થળપત્તન જ્યાં માણસો નૌકાઓથી બચે છે તે જલપત્તન અને શકટ—ગાડી—વગેરેથી જ્યાં જવાય છે તે ‘સ્થળપત્તન’ છે અથવા શકટ વગેરે અથવા નૌકા વગેરેથી જેમાં જવાનો રસ્તો હોય તે ‘પત્તન’ છે અને જેમાં ફક્ત નૌકાઓથી જવાનું હોય તે ‘પટ્ટન’ છે. એજ વાત “ઉક્તંચ કરીને “પત્તનં શકટૈર્ગમ્યં” વગેરે શ્લોક વડે કહેવામાં આવી છે. જેમાં વણિકોના નિવાસ હોય તે નિગમ કહેવાય છે. તાપસો પહેલાં જે સ્થાનને વસાવે છે તે સ્થાનને ‘આશ્રમ’ કહે છે. પછીજથી ત્યાં ભલે બીજા માણસો આવીને રહેવા લાગે ધાન્યની

પર્વતશિસ્તરસ્થિતજનનિવાસઃ, સમાગતપ્રભુતપથિકજનનિવાસો વા, સન્નિવેશઃ= સમાગતસાર્થવાહાદિનિવાસસ્થાનમ્, યતેષાં દ્વન્દ્વઃ, તેષુતથોક્તેષુ સન્નિવેશ્યમાનેષુ= સંનિવાસયત્સુ સત્સુ મદ્વત્પ્રાર્થમ્ અશિવા શિવા ઇત્યુચ્યતે શિવેતિ શ્રુગાલી। તથા- કોઽપિ કદાચિન્ કારણવશાત્ 'અગ્નિઃ શીતલ', વિષં મધુરમ્' ઇતિ બ્રવીતિ। તથા-કલ્પપાલયુદેષુ 'અમ્લં સ્વાદુકમ્' ઇત્યુચ્યતે। અમ્લશબ્દે સમુચ્ચારિતે મુરા ચિનકયતિ, અનેઽમ્લશબ્દે સમુચ્ચારયિતવ્યે 'સ્વાદુ' શબ્દઃ સમુચ્ચાર્યતે। ઇત્યં

‘આશ્રમ’ છે। પીછે સે ચાહે વહાં પર ઓર ખી દૂસરે મનુષ્યજન આકર મહે હી રહને લખ ગયે હોં। વાન્ય કી રક્ષા કે નિમિત્ત કિસાનોં દ્વારા જો દુર્ગમસ્થાન નિમિત્ત કિયા જાતા હૈ, વહ ‘સંવાહ’ કહલાતા હૈ। યહ સ્થાન પર્વત કી ચોટી પર બનાયા જાતા હૈ। અથવા જિસમેં સબ તરફ સે આકર પથિકજન વિશ્રામ પાતે હોં વહ સ્થાન ‘સંવાહ’ કહા જાતા હૈ। જિલ સ્થાન કો હથર ઉધર સે આવે હુઅ સાર્થવાહ આદિ જનોં ને અપને નિવાસ કે લિયે બનાયા હોતા હૈ। ઉસકા નામ “સન્નિવેશ” હૈ। ‘શિવા’ નામ શ્રુગાલી કા હૈ ઓર અશિવા-યહ શબ્દ અમંગલરૂપ હૈ, પરન્તુ મંગલાર્થક શિવ શબ્દ વાલી હોને સે લોગ મંગલનિમિત્ત અશિવા કી જગહ શિવા હસ શબ્દ કા પ્રયોગ કરતે હૈં। (અગ્ની સીંધલો) તથા-કારણવશાત્ કોઈ કોઈ અગ્નિ પદ કે સ્થાન મેં શીતલ શબ્દ કા (વિસં મહુરં) વિષ કે સ્થાન મેં મધુર શબ્દ કા પ્રયોગ ખી કર દેતા હૈ। તથા-(કલ્પાલયોસુ અંબિલં સાવરં) કલાલોં કે ઘર મેં “અમ્લં સ્વાદુકમ્” અમ્લ શબ્દ કી જગહ સ્વાદુ શબ્દોં કો

રક્ષા માટે ખેડુનો વડે જે દુર્ગમ ભૂમિસ્થાન ખતાવવામાં આવે છે તે ‘સંવાહ’ કહેવાય છે. આ સ્થાન પર્વતના શિખર પર ખતાવવામાં આવે છે. અથવા-જેમાં ખપીથી પથિકો આવીને વિશ્રામ મેળવે છે તે સ્થાન ‘સંવાહ’ કહેવાય છે. સાર્થવાહો વગેરે આવીને જે સ્થાનને પોતાને રહેવા માટે વસાવે છે તે ‘સન્નિવેશ’ છે. ‘શિવા’ શિયાળતુ’ નામ છે. અને ‘અશિવા’ આ શબ્દ અમંગલ રૂપ છે. પણ મંગલાર્થક શિવ શબ્દવાળી હોવાથી લોકો મંગલ નિમિત્તે અશિવાના સ્થાને ‘શિવા’ આ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. (અગ્ની સીંધલો) તેમજ કારણવશાત્ કેટલાક અગ્નિ પદના સ્થાને શીતલ શબ્દનો (વિસં મહુરં) વિષના સ્થાને મધુર શબ્દનો પ્રયોગ પણ કરે છે. તેમજ (કલ્પાલયોસુ અંબિલં સાવરં) કલાલોના ઘરોમાં “અમ્લં સ્વાદુકમ્” અમ્લ શબ્દના સ્થાને સ્વાદુશબ્દનો વ્યવહાર કરે છે. કેમકે

શિવાદીનિ વિશેષવિષયાણિ નામાનિ પ્રદર્શિતાનિ । સપ્રત્યવિજિષ્ઠાનિ યાનિ નામાનિ તાન્યાહ-યો રક્તકઃ સોડલક્તક इत्युच्यते । યો રક્તવર્ણો ભવતિ સ એવ અલક્તકઃ=અરક્તવર્ણ इत्युच्यते । રલયોરમેદાત્-અલક્તકાડલક્તકેતિ શબ્દદ્વયં વોધ્યમ્ । તથા-યદ્ લાબુભાતિ=આદત્તે પ્રક્ષિપ્તં જલાદિ વસ્તુ इति लाबु=पात्रम्, તદેવ અલાબુ=તુમ્બકમ્ इत्युच्यते । તથા-યઃ સુમ્બક=શુભ્રવર્ણકારી, સ એવ કુસુમ્બક इत्युच्यते । આલ્પન=અત્પર્યપસમઙ્ગસં ભાષમાણો વિપરીતભાષકઃ-ભાષકાદ્ વિપરીતઃ=વિરુદ્ધઃ-અભાષક इत्युच्यते । લોકે દિ યો વહ્સંવદ્ પ્રલપતિ તં જનાઃ કથયન્તિ-અભાષક પ્રયોગ મેં લાતે હૈં । કયોં કિ વે લોગ એવા માનતે હૈં કિ અમ્લ શબ્દ કા ઉચ્ચારણ કરને પર મદિરા નષ્ટ હો જાતી હૈ । હસ પ્રકાર યે શિવાદિક નામ વિશેષ અર્થ કો વિષય કરને ચાલે નામ હૈં । અવ સૂત્રકાર જો સામાન્ય નામ હૈં, ડહેં કહતે હૈં-(જે રક્તજાલે સે અલક્તજાલે જો લાડજાલે સે અલાડજાલે જો સુંભજાલે સે કુસુંભજાલે, આલાવંતે વિવલીયમાસજાલે) જો રક્ત હોતા હૈ, વહ ‘અલક્તક’ એસા કહા જાતા હૈ અર્થાત્ જો રક્તવર્ણ હોતા હૈ વહી અલક્તક-અરક્તવર્ણ એસા કહા જાતા હૈ “રલયોરમેદાત્” હસ પરિભાષા કે અનુસાર ‘અરક્તક’ ઓર ‘અલક્તક’ યે ડોનોં સમાન શબ્દ હૈં । તથા-ઓ લાબુ-પ્રક્ષિપ્ત જલાદિ વસ્તુ કો અપને મેં ડહરાતા હૈ, વહ પાત્ર લાબુ કહલાતા હૈ । વહી ‘અલાબુ’-કહા જાતા હૈ । તથા-જો સુમ્બક-શુભ્રવર્ણકારી-હોતા હૈ, વહી ‘કુસુમ્બક’ એસા કહા જાતા હૈ । જો બહુજ અસમંજસ ઘોલના હૈ-વહ ભાષક સે વિપરીત ઘોલને સે અભાષક કહા જાતા હૈ । લોક મેં

તેઓ એમ માને છે કે અમ્લ શબ્દના કથનથી મદિરા નષ્ટ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે આ શિવાદિક નામો વિશેષ અર્થને સ્પષ્ટ કરનારા નામો છે. હવે સૂત્રકાર જે સામાન્ય નામો છે તેમનું કથન કરે છે-(જે રક્તજાલે સે અલક્તજાલે જો લાડજાલે સે અલાડજાલે જો સુંભજાલે સે કુસુંભજાલે, આલાવંતે વિવલીયમાસજાલે) જે રક્ત હોય છે, તે અલક્તક કહેવાય છે. એટલે કે જે રક્તવર્ણ હોય છે તેજ અલક્તક ‘અરક્તવર્ણ’ કહેવાય છે. “રલયોરમેદાત્” આ પરિભાષા મુજબ ‘અરક્તક’ અને ‘અલક્તક’ આ બન્ને શબ્દો સરખા છે. તેમજ જે લાબુ-પ્રક્ષિપ્ત જલાદિ વસ્તુને પોતાના વડે સ્થિર કરે છે. તે પાત્ર ‘લાબુ’ કહેવાય છે, તેજ ‘અલાબુ’ કહેવાય છે. તેમજ સુંભક-શુભ્રવર્ણકારી-હોય છે, તેજ ‘કુસુંભક’ આ પ્રમાણે કહેવાય છે. જે બહુજ અસમંજસ ઘોલે છે તે ભાષકથી વિપરીત ઘોલવાથી અભાષક કહેવાય છે. લોકમાં જે વ્યક્તિ બહુજ

एवाथं त्रिविधोऽधारवचनत्वादिति । एतानि नामानि प्रतिपक्षपदेन बोध्यानि । ननु नोगौणादस्य को भेदः ? इति चेदाह—नोगौणं हि कुन्तादिप्रवृत्तिनिमित्ताभाव-
मात्रमादाय प्रवर्तते, इदं तु प्रतिपक्षधर्मवाचकत्वमादायेत्यनयोर्भेद इति नास्ति
दोषः । इदमुपसंहरन्नाह—तदेतत् प्रतिपक्षपदेनेति । अथ किं तत् प्रधानतया ?
प्रधानस्य भावः प्रधानता तथा यन्नाम निष्पद्यते तत् किं=किं विषयम् ? इति
प्रश्नः । उत्तरयति—प्रधानतया—‘अशोकवनम्’ इत्यारभ्य ‘शालिवनम्’ इत्यन्तं

જો વ્યક્તિ બહુત હી અધિક અસંબદ્ધ ચોલતા હૈ, લોગ ઉસે ‘અભાવક’
કહતે હૈ, ક્યોંકિ હસ કે વચન સારવિહીન હોતે હૈ । યે નામ પ્રતિપક્ષ-
પદ સે જાનના ચાહિયેં ।

શંકા—નો ગૌણ પદ સે હસ મેં કયા અન્તર હૈ ?—

ઉત્તર—નોગૌણ જો પદ હૈ, વહ કુન્તાદિ કી પ્રવૃત્તિ કે નિમિત્ત
કે અભાવ માત્ર કો લેકર પ્રવૃત્ત હોતા હૈ । પરન્તુ યહ પ્રતિપક્ષ કે ધર્મ
કા વાચક જો શબ્દ હૈ ઉસકો લેકર પ્રવૃત્ત હોતા હૈ । હસ પ્રકાર સે હન
દોનોં મેં ભેદ હૈ । (સે તં પઙ્કિવક્ષવર્ણ) હસ પ્રકાર યહ પ્રતિપક્ષપદ
સે નિષ્પન્ન હુઆ નામ હૈ । (સે કિં તં પાહ્ણયાય) હે ભદ્રન્ત ! પ્રધાનતા
સે જો નામ નિષ્પન્ન હોતા હૈ, વહ કિસ પ્રકાર હોતા હૈ ?

ઉત્તર—(પાહ્ણયાય) પ્રધાનતા સે જો નામ નિષ્પન્ન હોતા હૈ, વહ
હસ પ્રકાર કા હોતા હૈ—(અસોગવળે સત્તપ્ણવળે ચંપગવળે ચુઅવળે
નાગવળે પુન્નાગવળે ઉચ્છુવળે દક્ષવળે સાલિવળે—સે તં પાહ્ણયાય)

અસંબદ્ધ બોલે છે, લોકો તેને ‘અભાવક’ કહે છે. કેમકે એના વચન અર્થ-
વિહીન હોય છે, એ નામે પ્રતિપક્ષ પદથી બાહ્યનાં બોધ્યે.

શંકા—નો ગૌણ પદ કરતાં આમાં શો તફાવત છે.

ઉત્તર—નો ગૌણ જે પદ છે, તે કુન્તાદિ-પ્રવૃત્તિ-નિમિત્તના અભાવ
માત્રને લઈને પ્રવૃત્ત થાય છે. પણ આ પ્રતિપક્ષના ધર્મનો વાચક જે શબ્દ
છે તેને લઈને પ્રવૃત્ત હોય છે. આ પ્રમાણે તેઓ બન્નેમાં ફરક છે. (સે તં
પઙ્કિવક્ષવર્ણ) આ પ્રમાણે પ્રતિપક્ષપદથી નિષ્પન્ન થયેલ નામ છે. (સે કિં
તં પાહ્ણયાય) હે ભદ્રન્ત ! પ્રધાનતાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે
તે કેવા પ્રકારનો હોય છે ?

ઉત્તર—(પાહ્ણયાય) પ્રધાનતાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે, તે આ
પ્રકારનું હોય છે—(અસોગવળે સત્તપ્ણવળે ચંપગવળે ચુઅવળે નાગવળે પુન્નાગ-
વળે ઉચ્છુવળે દક્ષવળે સાલિવળે સે તં પાહ્ણયાય) અશોકવન, સપ્તપથવન,

બોધ્યમ્। અશોકવનાદૌ વૃક્ષાન્તરાણાં સત્ત્વેડપિ અશોકાદીનાં વાદુલ્યેન પ્રાધાન્યા-
દશોકવનાદિ વ્યવહારો ભવતિ। નનુ ગૌણાદસ્ય કો ભેદઃ ? ઇતિ ચેદાહ-ક્ષમાદિ-
ગુણેન ક્ષમણાદિશબ્દવાચ્યાર્થઃ સામસ્ત્યેન વ્યાપ્યતે, અશોકવનાદૌ તુ અશોકાદીનાં
સામસ્ત્યેન વ્યાપ્તિર્નાસ્તિ, વૃક્ષાન્તરાણામપિ તત્ર સદ્ભાવાન્, અતો ગૌણાદસ્ય
ભેદો બોધ્યઃ। સમ્પતિ પ્રકૃતમુપસંહર્તુમાહ તદેતન્ પ્રધાનત્વેતિ। અથ કિં તત્
અશોકવન, સસપર્ણવન, ચમ્પકવન, આમ્રવન, નાગવન, પુન્નાગવન,
હસ્થુવન, દ્રાક્ષાવન, શાલિવન। ઇસ પ્રકાર યહ પ્રધાનતા નિષ્પન્ન નામ
હૈ। તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈ કિ-‘અશોકવન આદિ વનોં મેં અન્ય વૃક્ષોં
કા ખી સદ્ભાવ રહતા હૈ, ફિર ખી જો યહ અશોક વન કહલાતા હૈ,
સો ઇસ કા કારણ યહ હૈ કિ વહાં અશોક કી પ્રચુરતા પાઈ જાતી હૈ,
ઇસલિયે અશોકવૃક્ષોં કી પ્રચુરતા લેકર ઉસ વન કો અશોકવન ઇસ
નામ સે અભિહિત કિયા જાતા હૈ। સસપર્ણ આદિ નામોં મેં ખી યહો
કારણ જાનના ચાહિયે।

શંકા—ગૌણ નામ સે ઇસ પ્રધાનતા નિષ્પન્ન નામ મેં કયા અન્તર હૈ ?

ઉત્તર—ક્ષમાદિગુણ સે જો ક્ષમણ આદિ શબ્દોં કા વાચ્યાર્થ હોતા
હૈ, વહ સમ્પૂર્ણરૂપ સે વ્યાપ્ત હોતા હૈ, પરન્તુ અશોકવન આદિ નામો
મેં એસા નહીં હોતા હૈ। કયોંકિ વહાં તો ઉસ નામ કે વાચ્યાર્થ કી હી
કેવલ પ્રચુરતા રહતી હૈ। ઇસ પ્રચુરતા કે સદ્ભાવ મેં વહાં અન્ય વૃક્ષોં
કા અભાવ નહીં હૈ। વે ખી વહાં પર હૈં। ઇસ પ્રકાર અશોક વનાદિ મેં

અમ્પકવન, આમ્રવન, નાગવન, પુન્નાગવન, હસ્થુવન, દ્રાક્ષવન, શાલિવન, આ
પ્રમાણે આ પ્રધાનતા નિષ્પન્ન નામ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ‘અશો-
કવન’ વગેરે વનોમાં બીજા વૃક્ષોનો પણ સદ્ભાવ રહે છે, છતાંએ તે અશો-
કવન કહેવાય છે, તો આની પછળ એ કારણ છે કે ત્યાં અશોક વૃક્ષો
અધિક પ્રમાણમાં હોય છે. અશોક વૃક્ષોના પ્રાચુર્યને લીધે જ તે વનને
અશોકવન આ નામથી અભિહિત કરવામાં આવે છે. સસપર્ણ વગેરે નામોમાં
પણ આ પ્રમાણે જ બાબતુ’.

શંકા—ગૌણ નામથી આ પ્રધાનતા નિષ્પન્ન નામોમાં શો તફાવત છે ?

ઉત્તર—ક્ષમા વગેરે શુભોદ્ધી જે સ્વભાવ વગેરે શબ્દોના વાચ્યાર્થ
છે, તે સંપૂર્ણ રૂપે વ્યાપ્ત હોય છે. પણ અશોકવન વગેરે નામોમાં આવું
થતું નથી કેમકે ત્યાં તે નામના વાચ્યાર્થની જ મત્ર પ્રચુરતા રહે છે. આ
પ્રચુરતાના સદ્ભાવમાં ત્યાં બીજા વૃક્ષોનો અભાવ નથી તે બીજા વૃક્ષો પણ
ત્યાં છે જ આ પ્રમાણે અશોકવન વગેરેમાં અશોક વગેરેની સામસ્ત્યેન વ્યાપ્તિ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૮૦ પ્રતિપક્ષનામનિરૂપણમ્

૨૧

અનાદિસિદ્ધાન્તેન ? અગત્ય-અન્તઃ-અગત્ય અમ-ગતી' इत्यस्माद-અનુદ્ વાચ્ય-વાચકરૂપતયા પરિચ્છેદ', અનાદિસિદ્ધશ્વાસો અન્તથેતિ કર્મધારયસ્તેન, અર્થાત્-અનાદિકાલાદારમ્બેદં વાચકમ્ इदं વાચ્યમિત્યેવં સિદ્ધઃ=પ્રતિષ્ઠિતો યોઽન્તઃ=પરિ-ચ્છેદો-નિર્ણયસ્તેન યન્નામ નિષ્પન્નતે તત્ કિં=કિં વિષયમ્ ? इति શિષ્યપ્રશ્નઃ । ઉત્તરયતિ-અનાદિસિદ્ધાન્તેન યન્નામ નિષ્પન્નતે તદેવં વિજ્ઞેયમ્ । તથાદિ-ધર્માસ્તિ-કાયાદ્યારમ્બાદ્યાસમવર્ધન્તાનિ પદ્ નામાનિ અનાદિસિદ્ધાન્તનિષ્પન્નાનિ વોધ્યા-નિ । ધર્માસ્તિકાવાદયઃ પ્રાગ્ધ્યાત્રપ્રાતાઃ । ગોઽગ્નામ્નોઽસ્ય ભેદ એવં વિજ્ઞેયઃ । અશોક આદિકોં કો સામસ્ત્યેન વ્યાપ્તિ નહીં છે । હસ પ્રકાર ગુણ નિષ્પન્ન નામ સે હસ પ્રધાનતા નિષ્પન્ન નામ મેં વહુત અન્તર છે । હસ પ્રકાર સે યહ પ્રધાનતા સે નિષ્પન્ન નામ છે । (સે કિં તં અણાદિસિદ્ધંતેણં) હે ભદ્રન્ત ! અનાદિસિદ્ધાન્ત સે નિષ્પન્ન નામ કિસ પ્રકાર કા હોતા છે ?

ઉત્તર—(અણાદિસિદ્ધંતેણં) અનાદિસિદ્ધાન્ત સે નિષ્પન્ન નામ હસ પ્રકાર કા હોતા છે-શબ્દવાચક છે ઓર ઉસકા અર્થ વાચ્ય છે, હસ પ્રકાર કા જો વાચ્ય વાચકરૂપ સે જ્ઞાન હોતા છે, વહ 'અન્ત' છે । યહ અન્ત અનાદિકાલ સે સિદ્ધ છે-અર્થાત્ અનાદિ કાલ સે લેકર યહ વાચક છે ઓર યહ વાચ્ય છે-હસ રૂપ સે સિદ્ધ પ્રતિષ્ઠિત છે-હસ અનાદિ સિદ્ધ અન્ત-નિર્ણય-સે જો નામ નિષ્પન્ન-ઉત્પન્ન-હોતા છે વહ અનાદિસિદ્ધાન્ત નિષ્પન્ન નામ છે-વહ હસ પ્રકાર સે જાનના ચાહિયે-(ધર્મસ્થિતિકાણ, અવસ્થસ્થિતિકાણ, આગાશ્થિતિકાણ, જીવસ્થિતિકાણ, પુગ્ગલ-સ્થિતિકાણ, અદ્વાસમય) ધર્માસ્તિકાણ, અધર્માસ્તિકાણ, આકાશાસ્તિકાણ, નથી આ રીતે ગુણ નિષ્પન્ન નામથી આ પ્રધાનતા નિષ્પન્ન નામમાં બહુજ અંતર છે. આમ આ પ્રધાનતાથી નિષ્પન્ન નામ છે. (સે કિં તં અણાદિસિદ્ધંતેણં) હે ભદ્રન્ત ! અનાદિ સિદ્ધાન્તથી નિષ્પન્ન નામ કેવા પ્રકારનું હોય છે ?

ઉત્તર—(અણાદિસિદ્ધંતેણં) અનાદિ સિદ્ધાન્તથી નિષ્પન્ન નામ આ પ્રકારનું હોય છે-શબ્દવાચક છે અને તેના અર્થ વાચ્ય છે, આ પ્રમાણે જે વાચ્યવાચક રૂપનું જ્ઞાન થાય છે તે 'અન્ત' છે. આ 'અન્ત' અનાદિકાલથી સિદ્ધ છે. એટલે કે અનાદિ કાલથી જ આ વાચક છે અને આ વાચ્ય છે. આ રૂપથી સિદ્ધ પ્રતિષ્ઠિત છે. આ અનાદિ સિદ્ધ અન્તનિર્ણયથી જે નામ નિષ્પન્ન-ઉત્પન્ન થાય છે તે અનાદિ સિદ્ધાન્ત નિષ્પન્ન નામ છે-તે આ પ્રમાણે થવું જોઈએ. (ધર્મસ્થિતિકાણ, અવસ્થસ્થિતિકાણ, આગાશ્થિતિકાણ, જીવસ્થિ-કાણ, પુગ્ગલસ્થિતિકાણ, અદ્વાસમય) ધર્માસ્તિકાણ, અધર્માસ્તિકાણ, આકાશાસ્તિ-

ગૌણનામ્નઃ પ્રદીપાદિકસ્યાભિધેયં દીપકલિકાદિકં સ્વરૂપં ત્યજત્યપિ, ધર્માસ્તિ-
કાયાદયસ્તુ કદાચિદપિ સ્વરૂપં ન પરિત્યજન્તીતિ इदं पृथगुक्तम् । उपसंहरन्नाह-
तदेतत् अनादिसिद्धान्तेनेति । अथ किं तत् नाम्ना नाम-पितृपितामहादीनामभि-
धेयं तेन यन्नाम संपद्यते तत् किम् ? इति प्रश्नः । उत्तरायति-नाम्ना निष्पन्नानं
नामैवं विज्ञेयम्, तथाहि-यो जनः पितृपितामहस्य=पितु वा पितामहस्य वा,
यद्वा-पितुः पितामहः-पितृपितामहः=पपितामहस्तस्य नाम्ना=यज्ञदत्तदेवदत्त
जीवास्तिकाय, पुद्गलास्तिकाय, अद्वासमय । इन धर्मादिकों की व्याख्या
पहिले कर दी गई है । गौणनाम से इस अनादि सिद्धान्त नाम में
अन्तर है इस प्रकार से जानना चाहिये कि-‘जो गौण निष्पन्न नाम
का अभिधेय होता है, वह अपने स्वरूपका परित्याग भी कर देता है-
जैसे दीपकलिका यह प्रदीपनाम का अभिधेय है-सो यह अपने रूप
का परित्याग भी कर देती है ।

परन्तु जो अनादि सिद्धान्त निष्पन्न नाम होगा वह अपने स्वરूप का
कभी भी परित्याग नहीं करेगा । इसीलिये सूत्रकार ने इसका पृथक्
निर्देश किया है । (से तं अणाइसिद्धंतेणं) इस प्रकार से यह अनादि
सिद्धान्त से निष्पन्न नाम है । (से किं तं नामेणं ?) हे भदन्त ! जो
नाम-नाम से निष्पन्न होता है, वह किस प्रकार का होता है ?

उत्तर—(नामेणं पिउपिषामहस्स नामेणं उन्नमिज्जइ) नाम से
जो नाम निष्पन्न होता है, वह इस प्रकार का होता है-जैसे पिता
या पितामह अथवा पिता के पितामह का जो नाम होता है वह

કાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, અદ્વાસમય આ ધર્માદિકોની વ્યાખ્યા
પહેલાં કરવામાં આવી છે. ગૌણ નામથી આ અનાદિસિદ્ધાન્ત નામમાં જે
અંતર છે તે આ પ્રમાણે બજીવું-‘જે ગૌણ નિષ્પન્ન નામનો અભિધેય હોય
છે, તે પોતાના સ્વરૂપનો પરિત્યાગ પણ કરે છે જેમ કે દીપમાલિકા આ
પ્રદીપ નામનો અભિધેય છે એટલે આ પોતાના સ્વરૂપનો પરિત્યાગ પણ
કરે છે. પરંતુ જે અનાદિ સિદ્ધાન્ત નિષ્પન્ન નામ હશે તે પોતાના સ્વરૂપનો
ત્યાગ કદાપિ કરશે નહીં એથી જ સૂત્રકારે આનો પૃથક્ નિર્દેશ કર્યો છે.
(સે તં અણાહિસિદ્ધંતેણં) આ પ્રમાણે આ અનાદિ સિદ્ધાન્તથી નિષ્પન્ન નામ
છે. (સે કિં તં નામેણં ?) હે ભદન્ત ! જે નામ નામથી નિષ્પન્ન હોય છે, તે
આ પ્રકારનું હોય છે. જેમ કે પિતા કે પિતામહનું અથવા પિતા કે પિતા-
મહનું જે નામ હોય છે તે નામથી બનેલ નામ બજાય છે. મતલબ એ
છે કે પિતા પિતામહ વગેરે બંને એક પ્રકારના નામો છે. વ્યવહાર માટે જ

ब्रह्मदत्ताद्यन्यतराभिधानेन उन्नाम्यते=शब्दयते तद् नाम्ना निष्पन्नं नाम बोध्यम्। एतदुपसंहरति-तदेतत् नाम्नेति। अथ किं तत् अवयवेन अवयवोऽवयविन एकदेशस्तेन यद् नाम निष्पद्यते तत् किं=किं विधम्? इति प्रश्नः। उत्तरयति-अवयवेन निष्पन्नं नामैवं बोध्यम्। तथा हि-शृङ्गो-शृङ्गरूपेणान्यवेन शृङ्गोति नाम भवति। एवं 'शिखी विषाणी' इत्यारभ्य 'केशरीककुदी' इत्यन्तानि नामानि 'शिखा विषाण' इत्याद्यवयव-निष्पन्नानि बोध्यानि। तथा-परिकरबन्धेन=विशिष्टरचनायुक्तवसननिवसनेन भट्टं=नाम से बना हुआ नाम माना जाता है-तात्पर्य इसका यह है कि 'पिता पितामह' आदि स्वयं एक प्रकार के नाम हैं-व्यवहार चलाने के लिये जो इनका फिर यज्ञदत्त, देवदत्त, ब्रह्मदत्त ऐसा नाम रख लिया जाता वह नाम निष्पन्न नाम है। (से तं नामेणं) इस प्रकार यह नाम से निष्पन्न नाम है। (से किं तं अवयवेणं) हे भदन्त ! अवयव निष्पन्न नाम कैसा होता है ?

उत्तर—(अवयवेणं-सिंगी सिही, विसाणी, दाढी, पक्खी, खुरी नही वाली) अवयव निष्पन्न नाम ऐसा होता है-शृङ्गी, शिखी, विषाणी दंष्ट्री पक्षी, खुरी, नखी, वाली (दुपय चउपय, बहुपया, नंगुली, केशरी, कउही) द्विपद, चतुष्पद, बहुपद, लाङ्गली, केशरी, ककुदी तात्पर्य इसका यह है कि-अवयव अवयवी का, एकदेश कहलाता है-इस एक देश रूप अवयव से जो नाम पड़ जाता है, वह अवयव निष्पन्न नाम है। शृङ्गरूप अवयव के संबन्ध से शृङ्गी शिखा के संबन्ध से शिखी, कहा जाता है। इसी प्रकार से विषाणी, दंष्ट्री आदि नाम भी जानना

એમતું યજ્ઞદત્ત, દેવદત્ત, બ્રહ્મદત્ત, એવાં નામો રાખવામાં આવે છે. એ નામો નિષ્પન્ન નામો છે. (સે તં નામેણં) આમ આ નામથી નિષ્પન્ન નામ છે. (સે કિં તં અવયવેણં) હે ભદન્ત ! અવયવ નિષ્પન્ન નામ કેવું હોય છે?

ઉત્તર—(અવયવેણં સિંગી, સિહી, વિસાણી, દાઢી, પક્ષી, ખુરી નહીં વાળી) અવયવ નિષ્પન્ન નામ એવું હોય છે. શૃંગી, શિખી, વિષાણી, દંષ્ટ્રી, પક્ષી ખુરી, નખી, વાલી (દુપયચઉપય, બહુપયા, નંગુલી, કેસરી, કઝહી) દ્વિપદ, ચતુષ્પદ, બહુપદ, લાંગલી, કેશરી, કકુદી તાત્પર્ય એ છે કે અવયવ-અવયવી નો એકદેશ કહેવાય છે. આ એકદેશ રૂપ અવયવથી જે નામ અસ્તિત્વમાં આવે છે તે અવયવ નિષ્પન્ન નામ છે. શૃંગ રૂપ અવયવના સંબંધથી શૃંગી શિખાના સંબંધથી શિખી નામો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. આ પ્રમાણે જ વિષાણી, દંષ્ટ્રી, વગેરે નામો વિષે પણ બાબુવું બોધે તેમજ (પરિચર

યોધં જાનીયાત્, તથા નિવસનેન=મહિલોચિતવસ્ત્રપરિધાનેન મહિલિકાં=મહિલાં જાનીયાત્। તથા-સિક્કચેન=પ્રકકળેન દ્રોણપાકં=દ્રોણપરિમિતાભામન્નાનાં પાકં જાનીયાત્। ચ=પુનઃ એકમ્। ગાથયા=પ્રમાદાદિગુણવિશિષ્ટયા એકયા ગાથયા કવિં જાનીયાત્। અયં ભાવઃ-મટ મહિલાપાકકવિ શબ્દપ્રયોગઃ પરિકરવન્ધનાદિપ્રત્યક્ષેણ ક્રિયતે, અતોઽવયવપ્રાધાન્યેનૈર્ણ પ્રવૃત્તત્વાદેતે શબ્દા અપિ અવયવનિષ્પન્નનામસ્વેનોક્તા इति। અસ્ય નામ્નોઽવયવપ્રાધાન્યમાશ્રિત્ય પ્રવૃત્તત્વાદ્ ગૌણનામ્નો ભેદઃ। ગૌણનામ તુ સામાન્યતયા પ્રસૂતે, અતો ગૌણનામાઽભેદત્વેનાસ્ય નિર્ણયકત્વશક્ત્યા ન કાર્યેતિ ॥૫૦ ૧૮૦॥

ચાહિયે । તથા-(પરિચરંધ્રેણમટં, જાણિજ્ઞા મહિલિયં નિવસણેણ, સિત્થેણ દોળવાયં, કવિં ચ ઇક્કાપ ગાહાપ) વિશિષ્ટ રચનાયુક્ત વસ્ત્રોં કે પહિરને સે યહ મટ 'યોથા' હૈ એમા જાન લિયા જાતા હૈ ઓર મહિલોચિત વસ્ત્ર કે પરિધાન સે યહ સ્ત્રી હૈ એમા જાન લિયા જાતા હૈ તથા એક કળ દાને કે પક જાને સે દ્રોણ પરિમિત અન્ન કા પકના જાન લિયા જાતા હૈ, ઓર પ્રમાદ આદિ ગુણ વિશિષ્ટ એક હી ગાથા કે દેખને સે યહ કવિ હૈ' એમા જાન લિયા જાતા હૈ।-હસલિયે મટ, મહિલા પાક, કવિ શબ્દોં કા પ્રયોગ જો હોતા હૈ, વહ પરિકર વન્ધન આદિ કો પ્રત્યક્ષ સે દેખ કર હોતા હૈ, હસલિયે યે શબ્દ અવયવ કી પ્રધાનતા સે નિષ્પન્ન હોને કે કારણ 'અવયવ નિષ્પન્ન' નામ રૂપ સે કહે ગયે, જાનના ચાહિયે । યહ અવયવ નિષ્પન્ન નામ અવયવ કી પ્રધાનતા કો ઊકર પ્રવૃત્ત હોતા હૈ, હસલિયે ગૌણ નામ સે હસકી

બંધેણ મટં જાણિજ્ઞા મહિલિયં નિવસણેણ, સિત્થેણ દોળવાયં કવિં ચ ઇક્કાપ ગાહાપ) વિશિષ્ટ રચના યુક્ત વસ્ત્રો ધારણ કરવાથી આ ભટ એટલે કે થોડો છે, એવું જણાઈ આવે છે. અને સ્ત્રીએ જેવા વસ્ત્રો પરિધાન કરવાથી સ્ત્રી છે એવું જણાઈ આવે છે. તેમજ એક અનાજનો કણ જાય તે દ્રોણ ચડીમાં જેટલું અનાજ હોય તે બધું જ ચડી બધું છે એવું જણાઈ આવે છે. અને પ્રમાદ વગેરે ગુણ વિશિષ્ટ એકજ ગાથાના પરીક્ષણથી 'આ કવિ છે' એવું જણાઈ આવે છે. એથી જ ભટ, મહિલા, પાક, કવિ જેવા શબ્દોના પ્રયોગ પ્રચલિત થઈ જાય છે. તે પરિકર બંધન વગેરેને પ્રત્યક્ષનાં ભેદને થાય છે. એથી જ આ શબ્દો અવયવની પ્રધાનતાથી નિષ્પન્ન હોવા બદલ 'અવયવ નિષ્પન્ન' નામથી નિષ્પન્ન થયેલ બહુવાં ભેદએ આ અવયવ નિષ્પન્ન નામ અવયવની પ્રધાનતાને લીધે પ્રવૃત્ત થાય છે. એથી ગૌણ નામથી તે ભિન્ન છે.

मूलम्—से किं तं संजोगेण? संजोगे चउट्ठिवहे पणत्ते, तं जहा—दव्वसंजोगे खेत्तसंजोगे कालसंजोगे भावसंजोगे । से किं तं दव्वसंजोगे? दव्वसंजोगे तिविहे पणत्ते, तं जहा—सचित्ते अचित्ते मीसए । से किं तं सचित्ते? सचित्ते गोहिं गोमिए, महिसीहिं महिसिए, ऊरणीहिं—ऊरणिए, उट्ठीहिं उट्ठीवाले । से तं सचित्ते । से किं तं अचित्ते? अचित्ते—छत्तेणं छत्ती, दंडेन दंडी, पडेण पडी, घडेण घडी, कडेण कडी, से तं अचित्ते । से किं तं मीसए? मीसए—हलेणं हालिए, सगडेणं सागडिए रहेणं रहिए, नावाए नाविए, से तं मीसए । से तं दव्वसंजोगे से किं तं खित्तसंजोगे? खित्तसंजोगे—भारहे एरवए हेमवए एरणवए हरिवासए रम्मगवासए देवकुरुए उत्तरकुरुए पुव्व-विदेहए अवरविदेहए । अहवा मागहए मालवए सोरट्टए मर-हट्टए कुंकणए । से तं खेत्तसंजोगे । से किं तं कालसंजोगे?, कालसंजोगे—सुसमसुसमाए, सुसमाए, सुसमदूसमाए दूसमसुस-माए, दूसमाए दूसमदूसमाए । अहवा पावसए वासारत्तए, सरदए हेमंतए वसंतए गिम्हए । से तं कालसंजोगे । से किं तं

भिन्नता है । तात्पर्य यह है कि—‘गौण नाम गुण की प्रधानता को लेकर सामान्यरूप से प्रवृत्त होता है । और यह नाम अवयव रूप विशेष को लेकर प्रवृत्त होता है । अतः गौण नाम के साथ इसके अभेद की आशंका करना निरर्थक है ॥ सू० १८० ॥

तात्पर्य आ प्रमाणे छे के गौण नाम शुद्धनी प्रधानताने लधने सामान्य रूपमा प्रवृत्त थाय छे अने आ नाम अवयव रूप विशेषने लधने प्रवृत्त छाय छे. अथी गौण नामनी साथे अना अभेदनी आशंका निरर्थक गणाय. ॥सू० १८०॥

ભાવસંજોગે ? ભાવસંજોગે—દુર્વિદ્ધે પળ્લસે, તં જહા—પસત્થે ય
અપસત્થે ય। સે કિં તં પસત્થે પસત્થે—નાળેણં નાળી દંસળેણં
દંસળી, ચરિત્તેણં ચરિત્તી। સે તં પસત્થે। સે કિં તં અપસત્થે ? અપ-
સત્થે—કોહેણં કોહી, માળેણં માગી, માથાણં માયી, લોહેણં લોહી।
સે તં અપસત્થે। સે તં ભાવસંજોગે। સે તં સંજોગેણં ॥સૂ૦ ૧૮૧॥

છાયા—અથ કિં તત્ સંયોગે ? સંયોગઃ ચતુર્વિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્વથા—દ્રવ્યસંયોગઃ,
ક્ષેત્રસંયોગઃ, કાલસંયોગઃ, ભાવસંયોગઃ। અથ કોડસૌ દ્રવ્યસંયોગઃ ? દ્રવ્યસંયોગઃ
ત્રિવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્વથા—સચિત્તઃ અચિત્તો મિશ્રઃ। અથ કોડસૌ સચિત્તઃ ? સચિત્તઃ—

“સે કિં તં સંજોગેણં” ઇત્યાદિ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સંજોગેણં) હે ભદ્રન્ત ! જો નામ સંયોગ સે
નિષ્પન્ન હોતા હૈ વહ કૈસા હૈ ?

ઉત્તર—(સંજોગે ચતુર્વિદ્ધે પળ્લસે) સંયોગ ચાર પ્રકાર કા કહા
ગયા હૈ (તં જહા) વહ ઇસ પ્રકાર સે હૈ—(દ્રવ્યસંજોગે સ્વેત્તસં-
જોગે, કાલસંજોગે, ભાવસંજોગે) દ્રવ્ય સંયોગ, ક્ષેત્ર સંયોગ, કાલસંયોગ
ઔર ભાવ સંયોગ। (સે કિં તં દ્રવ્યસંજોગે ?) હે ભદ્રન્ત ! દ્રવ્યસંયોગ
સે જો નામ નિષ્પન્ન હોતા હૈ વહ કૈસા હોતા હૈ ? (દ્રવ્ય સંજોગે
તિવિદ્ધે પળ્લસે)

ઉત્તર—દ્રવ્ય સંયોગ ત્રીન પ્રકાર કા હોતા હૈ—ઇસલિયે હનકે
સંયોગ ઉત્પન્ન નામ ઔ ત્રીન પ્રકાર કે હોતે હૈં। (તં જહા) જૈસે—
(સચિત્તે અચિત્તે મીસણ) સચિત્ત સંયોગ, અચિત્ત સંયોગ, મિશ્ર

“સે કિં તં સંજોગેણં” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સંજોગેણં) હે ભદ્રન્ત ! જે નામ સંયોગથી નિષ્પન્ન
હોય છે તે કેવું છે ?

ઉત્તર—(સંજોગે ચતુર્વિદ્ધે પળ્લસે) સંયોગ ચાર પ્રકારનો કહેવામાં આવ્યો
છે. (તં જહા) તે આ પ્રમાણે છે. (દ્રવ્યસંજોગે સ્વેત્તસંજોગે, કાલસંજોગે, ભાવસંજોગે)
દ્રવ્યસંયોગ ક્ષેત્રસંયોગ, કાલસંયોગ, અને ભાવસંયોગ. (સે કિં તં
દ્રવ્યસંજોગે ?) હે ભદ્રન્ત ! દ્રવ્યસંયોગથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે તે કેવું
હોય છે ? (દ્રવ્યસંજોગે તિવિદ્ધે પળ્લસે).

ઉત્તર—દ્રવ્ય સંયોગ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. એકી એમના સંયોગ
ઉત્પન્ન નામો પણ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. (તં જહા) જેમ કે (સચિત્ત અચિત્તે

ગોમિર્ગોમાન્, મહિષીર્મિર્મહિષિકઃ, ઝરણામિઃ ઝરણિકઃ, ઉષ્ટ્રીમિઃ ઉષ્ટ્રીપાલઃ ।
 સ एष सचित्तः । अथ कोऽसौ अचित्तः ? अचित्तः-छत्रेण छत्री, दण्डेन दण्डी,
 पटेन पटी, घटेन घटी, कटेन कटी । स एषोऽचित्तः । अथ कोऽसौ मिश्रः ? मिश्रः-
 संयोग-सचित्तसंयोगज नाम इस प्रकार से है (गोहिं गोमए) गायों
 के संयोग से जैसे गोमान्-(महिसीहिं महिसिए) भैंसों के संयोग
 से महिषीमान् (ऊरणीहिं ऊरणिए) मेढियों के संयोग से मेढीमान्
 उट्टीहिं उट्टीवाले) ऊंटनियों के संयोग से उष्ट्रपाल । तात्पर्य यह है-कि-
 ग्वाला ऐसा जो नाम होता है, वह गायों के पालने आदि से निष्पन्न होता
 है । गायें सचित्त पदार्थ हैं, अतः ग्वाला ऐसा नाम सचित्त द्रव्य संयोगज
 है । इसी प्रकार से महिषीमान् आदि नामों को भी जानना चाहिये । (से
 किं तं अचित्ते) हे भदंत ! अचित्त द्रव्य संयोगज नाम कैसा होता है ?

उत्तर-(अचित्ते) अचित्त द्रव्यसंयोगज नाम इस प्रकार होता है-
 छत्तेणं छत्ती, दंडेणं दंडी, पडेण पड़ी घडेण घड़ी कडेण कड़ी (से तं
 अचित्ते) छत्र के संयोग से छत्री, दण्ड के संयोग से दण्डी, पट के
 संयोग से पटी घट के संयोग से घटी, कट के संयोग से कटी, ये सब
 अचित्त द्रव्य संयोगज नाम हैं । इस नाम की निष्पत्ति में अचित्त द्रव्य
 का संयोग सापेक्ष होता है-छत्र, दण्ड, पट, घट, कट, ये सब अचित्त

મીઝણ) સચિત્તસંયોગ, અચિત્તસંયોગ, મિશ્રસંયોગ, સચિત્તસંયોગ જ નામ
 આ પ્રમાણે છે. (ગોહિં ગોમિએ) ગાયોના સંયોગથી જેમ કે ગોમાન (માહ-
 સીહિં મહિસિએ) ભેંસોના સંયોગથી મહિષીમાન્ (ઝરણીહિં ઝરણિએ) મેઘોના
 સંયોગથી મેઘીમાન્ (ઉટ્ટીહિં ઉટ્ટીવાલે) ઊંટોના સંયોગથી ઉષ્ટ્રીપાલ તાત્પર્ય
 આ પ્રમાણે છે કે ગોવાળ એવું જે નામ હોય છે તે ગાયોના રક્ષણ વગેરેથી
 નિષ્પન્ન હોય છે. ગાયો સચિત્ત પદાર્થ છે એથી ગોવાળ એવું નામ સચિત્ત
 દ્રવ્ય સંયોગ જ છે. આ પ્રમાણે મહિષીમાન્ વગેરે નામો વિષે પણ બાણી
 હેવું બોધ્યે (સે કિં તં અચિત્તે) હે ભદંત ! અચિત્ત દ્રવ્ય સંયોગ જ
 નામ કેવું હોય છે ?

ઉત્તર-(અચિત્તે) અચિત્ત દ્રવ્ય સંયોગ જ નામ આ પ્રમાણે હોય છે.
 (છત્તેણં, છત્તી, દંડેણં દંડી, પડેણ પડી, ઘડેણ ઘડી, કડેણ, કડી સેતં અચિત્તે)
 છત્રના સંયોગથી છત્રી, દંડના સંયોગથી દંડી, પટના સંયોગથી પટી, ઘટના
 સંયોગથી ઘટી, કટના સંયોગથી કટી, આ બધાં અચિત્ત દ્રવ્ય સંયોગ જ
 નામો છે. આ નામની નિષ્પન્નતામાં અચિત્ત દ્રવ્યનો સંયોગ અપેક્ષિત ગણાય
 છે. છત્ર, દંડ, પટ, ઘટ, કટ આ સર્વે અચિત્ત દ્રવ્યો છે. છત્ર જેની પાસે

હલેન હાલિકઃ, શકટેન શાકટિકઃ, રથેન રથિકઃ, નાના નાવિકઃ । સ ઇષ મિશ્રઃ । સ ઇષ દ્રવ્યસંયોગઃ । અથ કોઽસૌ ક્ષેત્રસંયોગઃ ?, ક્ષેત્રસંયોગઃ—ભારતઃ પરવતઃ, હૈમવતઃ પેરણ્યવતઃ, હરિવર્ષઃ, રમ્યકવર્ષઃ દેવકુરુજઃ ઉત્તરકુરુજઃ, પૂર્વવૈદેહકઃ, અપર-
દ્રવ્ય હૈં । છત્ર જિસકે પાસ હૈ, વહ ‘છત્રી’ । ઢણ્ડ જિસકે પાસ હૈ, વહ ‘ઢણ્ડી’ પટ જિસકે પાસ હૈ, વહ ‘પટી’ इत्यादि नामवाला कहलाता है । (સે કિં તં મીસણ ? મીસણ-હલેણ હાલિણ સાગડેણ સાગડિણ, રહેણ રહિણ નાનાણ નાવિણ, સે તં મીસણ સે તં દ્રવ્ય સંજોગે) હૈ ભદન્ત ! મિશ્ર દ્રવ્ય સંયોગજ નામ કેસા હોતા હૈ ?

ઉત્તર—મિશ્ર દ્રવ્ય સંયોગજ નામ એસા હોતા હૈ—જૈસે—હલ કે સંયોગ સે હાલિક, શકટ કે સંયોગ સે શાકટિક, રથ કે સંયોગ સે રથિક નાવ કે સંયોગ સે નાવિક યે સબ નામ સચિત્ત અચિત્ત ઉભય દ્રવ્ય સંયોગજ હૈં । હસ મિશ્ર દ્રવ્ય સંયોગજ નામ મેં સચિત્ત દ્રવ્ય સંયોગ નામ હાલિક, શાકટિક આદિ મેં હલ આદિ પદાર્થ અચિત્ત ઔર બલીવર્દ-બૈલ આદિ પદાર્થ સચિત્ત હૈં । હસ પ્રકાર કે ઔર મી જિતને નામ હૈં વે સબ દ્રવ્ય સંયોગજ નામ જાનના ચાહિયે । (સે કિં તં સ્વિત્ત સંજોગે) હૈ ભદન્ત ! ક્ષેત્ર સંયોગ-ક્ષેત્ર સંયોગ સે નિષ્પન્ન નામ કેસા હોતા હૈ ?

ઉત્તર—(સ્વિત્તસંજોગે) ક્ષેત્રસંયોગજ નામ એસા હોતા હૈ—(ભારદ્વે

છે તે છત્રી, દંડ જેની પાસે છે તે દંડી, પટ જેની પાસે છે તે પટી, વગેરે નામથી સંબોધિત થાય છે. (સે કિં તં મીસણ ? મીસણ-હલેણ હાલિણ સાગડેણ સાગડિણ, રહેણ રહિણ નાનાણ નાવિણ, સેતં મીસણ સેતં દ્રવ્ય સંજોગે) હૈ ભદન્ત ! મિશ્ર દ્રવ્ય સંયોગ જ નામ કેવું હોય છે ?

ઉત્તર—મિશ્ર દ્રવ્ય સંયોગ જ નામ એવું હોય છે જેમ કે હળના સંયોગથી હાલિક, શકટના સંયોગથી શાકટિક, રથના સંયોગથી રથિક, નાવના સંયોગથી નાવિક, આ સર્વ નામો સચિત્ત અચિત્ત અને ઉભય દ્રવ્ય સંયોગ જ છે. આ મિશ્ર દ્રવ્ય સંયોગ જ નામમાં સચિત્ત દ્રવ્ય સંયોગ નામ હાલિક, શાકટિક વગેરેમાં હલ વગેરે પદાર્થ અચિત્ત અને બલીવર્દ (બળદ) વગેરે પદાર્થ અચિત્ત છે. આ બીજાના બીજા પશુ જેટલાં નામો છે તે સર્વ દ્રવ્ય સંયોગ નામો છે એમ સમજી લેવું. (સે કિં તં સ્વિત્તસંજોગે) હૈ ભદન્ત ! ક્ષેત્ર સંયોગ-ક્ષેત્ર સંયોગથી નિષ્પન્ન નામ કેવું હોય છે ?

ઉત્તર—(સ્વિત્તસંજોગે) ક્ષેત્ર સંયોગ જ નામ એવું હોય છે. (ભારદ્વે

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૮૧ સંયોગસ્વરૂપનિરૂપણમ્

૩૭

વેદેહકઃ । અથવા-માગધકઃ, માલવકઃ, સૌરાષ્ટ્રકઃ, મહારાષ્ટ્રીયઃ, કૌઙ્ગકઃ ।
સ એવ ક્ષેત્રસંયોગઃ । અથ કોડસૌ કાલસંયોગઃ ? કાલસંયોગ-સુષમસુષમાજઃ,
સુષમાજઃ, સુષમદુસ્સમાજઃ, દુસ્સમસુષમાજઃ, દુસ્સમાજઃ, દુસ્સમસુષમાજઃ । અથવા-

એરવણ, હૈમવણ, એરણવણ, હરિવાસણ, રમ્મગવાસણ, દેવકુરુણ, ઉત્તર-
કુરુણ, પુન્વવિદેહણ, અવરવિદેહણ) યહ ભારતીય હૈ, યહ એરવત
ક્ષેત્રીય હૈ, યહ હૈમવત ક્ષેત્રીય હૈ, યહ એરણ્યવત ક્ષેત્ર કા હૈ, યહ હરિ-
વર્ષ ક્ષેત્ર કા હૈ, યહ રમ્યકવર્ષ કા હૈ, યહ દેવકુરુ કા હૈ, યહ ઉત્તર-
કુરુ કા હૈ, યહ પૂર્વવિદેહ કા હૈ યહ અપરવિદેહ કા હૈ । અથવા-
(માગહણ, માલવણ, સૌરઢણ, મરહઢણ, કુંકણ, સે તં સ્વેત્તસંજોગે) યહ
માગધક હૈ, યહ માલવક હૈ, યહ સૌરાષ્ટ્રક હૈ, યહ મહારાષ્ટ્રીય હૈ, યહ
કૌઙ્ગક હૈ, હસ પ્રકાર સ્વય પૂર્વોક્ત જિતને ભી ક્ષેત્ર કે સંયોગ જન્ય
નામ હૈ, વે સ્વય ક્ષેત્ર સંયોગજ નામ હૈ । (સે કિં તં કાલસંજોગે) ભદન્ત ।
કાલ કે સંયોગ સે જો નામ ઉત્પન્ન હોતા હૈ, વહ કૈસા હોતા હૈ ?

ઉત્તર-(કાલ સંજોગે) કાલ કે સંયોગ સે જો નામ નિષ્પન્ન હોતા
હૈ વહ એસા હોતા હૈ-(સુસમસુસમાણ, સુસમાણ, સુસમદૂસમાણ, દૂસ-
મસુસમાણ, દૂસમાણ, દૂસમદૂસમાણ) યહ સુષમ સુષમા કાલ મેં જન્મા
હુઆ હોને સે સુષમસુષમાજ હૈ, યહ સુષમાદુસ્સમાકાલ મેં જન્મા
હોને સે સુષમ દુસ્સમાજ હૈ । હસી પ્રકાર સે યહ દુસ્સમ સુષમાજ હૈ ।

એરવણ હૈમવણ, એરણવણ, હરિવાસણ, રમ્મગવાસણ, દેવકુરુણ, ઉત્તરકુરુણ, પુન્વ-
વિદેહણ, અવરવિદેહણ) આ ભારતીય છે, આ એરવત ક્ષેત્રના છે, આ હૈમવત
ક્ષેત્રના છે, આ એરણ્યવત ક્ષેત્રીય છે, આ હરિવર્ષ ક્ષેત્રીય છે, આ રમ્યક
વર્ષીય છે, આ દેવકુરુ ક્ષેત્રીય છે આ ઉત્તર કુરુને છે, આ પૂર્વવિદેહને
છે આ અપર વિદેહને છે અથવા (માગહણ, માલવણ, સૌરઢણ, મરહઢણ,
કુંકણ, સે તં સ્વેત્તસંજોગે) આ માગધ છે, આ માલવક છે આ સૌરાષ્ટ્રક છે,
આ મહારાષ્ટ્રીય છે, આ કૌંકણક છે આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત જોટલાં સંયોગજન્ય
નામો છે તે સર્વે ક્ષેત્ર સંયોગ જ નામો છે. (સે કિં તં કાલસંજોગે) હે
ભદન્ત ! કાલના સંયોગથી જે નામ ઉત્પન્ન હોય છે, તે કેવું હોય છે ?

ઉત્તર-(કાલ સંજોગે) કાલના સંયોગથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે, તે
એવું હોય છે. (સુસમસુસમાણ, સુસમાણ, સુસમદૂસમાણ, દૂસમસુસમાણ, દૂસમાણ,
સુસમદૂસમાણ) આ સુષમ સુષમા કાળમાં જન્મેલ હોવાથી સુષમા જ છે. આ
સુષમ દુસ્સમામાં જન્મેલ હોવાથી સુષમદુસ્સમા જ છે. આ પ્રમાણે આ
દુસ્સમ સુષમા જ છે, આ દુસ્સમા જ છે આ દુસ્સમા દુસ્સમા જ છે, અથવા

પ્રાવૃષિકઃ વર્ષારાત્રિકઃ શારદઃ હૈમન્તકઃ વાસન્તકઃ ગ્રૈષ્મકઃ । સ एष કાલસંયોગઃ ।
અથ કોઽસૌ માવસંયોગઃ ? માવસંયોગો દ્વિવિધઃ પ્રશસ્તઃ, તથા-અપ્રશસ્તઃ ।
અથ કોઽસૌ પ્રશસ્તઃ ? પ્રશસ્તઃ-જ્ઞાનેન જ્ઞાની, દર્શનેન દર્શની, ચારિત્રેણ
ચારિત્રી । સ एष પ્રશસ્તઃ । અથ કોઽસૌ અપ્રશસ્તઃ ? ક્રોધેન ક્રોધી, માનેન માની,

યહ દુસ્સમાજ હૈ । યહ દુસ્સમ દુસ્સમાજ હૈ । અથવા-(પાવસए વાસાર-
તए, સરદए, હૈમંતए, વસંતए, ગિમ્હए) યહ પ્રાવૃષિક હૈ, વર્ષા રાત્રિક
હૈ, શારદ હૈ, હૈમન્તક હૈ, વાસન્તક હૈ, ગ્રીષ્મક હૈ । (સે તં કાલસંયોગે)
હસ પ્રકાર યે સય નામ કાલ કે સંયોગ કો લેકર નિષ્પન્ન હોને કે
કારણ કાલ સંયોગજ હૈ । (સે કિં તં માવસંયોગે ?) હે ભદન્ત ! માવ કે
સંયોગ કો લેકર જો નામ ઉત્પન્ન હોતા હૈ વહ કેસા હોતા હૈ ?

ઉત્તર-(માવસંયોગે-દુવિદ્ધે પળ્લવે) માવ સંયોગ કો લેકર જો
નામ નિષ્પન્ન હોતા હૈ, વહ હસ પ્રકાર સે હોતા હૈ-યહ માવ સંયોગ દો
પ્રકાર કા પ્રશસ્ત હુઆ હૈ-(તંજહા) જૈસે-(પસત્યે ય અપસત્યે ય) એક
પ્રશસ્ત માવ સંયોગ ઓર દુસરા અપ્રશસ્ત માવ સંયોગ । (સે કિં તં
પસત્યે) હે ભદન્ત ! પ્રશસ્ત માવ કૌન હૈ ?

ઉત્તર-(નાળેણં નાળી, દંસળેણં, દંસળી, ચરિત્તેણં, ચરિત્તી) જ્ઞાન,
દર્શન, ચરિત્ર યે પ્રશસ્ત માવ હૈ, હનકે સંયોગ કો લેકર જ્ઞાન
સે જ્ઞાની, દર્શન સે દર્શની ઓર ચારિત્ર સે ચારિત્રી એસા જો નામ

(પાવસए વા સારતए, સરદए, હૈમંતए, વસંતए, ગિમ્હए) આ પ્રાવૃષિક છે, વર્ષા
રાત્રિક છે, શારદ છે હૈમન્તક છે, વાસન્તક છે આ ગ્રીષ્મક છે, (સે તં કાલ સંયોગે)
આ પ્રમાણે આ સર્વ નામો કાળના સંયોગથી નિષ્પન્ન હોવા બદલ કાલ
સંયોગ જ છે. (સે કિં તં માવસંયોગે ?) હે ભદન્ત ! ભાવના સંયોગને
લઈને જે નામ થાય છે તે કેવું હોય છે.

ઉત્તર-(માવ સંયોગે-દુવિદ્ધે પળ્લવે) ભાવ સંયોગના આધારે જે નામ
નિષ્પન્ન થાય છે, તે આ પ્રમાણે હોય છે આ ભાવ સંયોગ બે પ્રકારનો
પ્રશસ્ત થયેલો છે. (તંજહા) જેમ કે (પસત્યે ય અપસત્યે ય) એક પ્રશસ્ત ભાવ
સંયોગ અને બીજો અપ્રશસ્ત ભાવ સંયોગ (સે કિં તં પસત્યે) હે ભદન્ત !
પ્રશસ્ત ભાવો કયા છે ?

ઉત્તર-(નાળેણં નાળી દંસળેણં, દંસળી, ચરિત્તેણં ચરિત્તી) જ્ઞાન, દર્શન,
ચારિત્ર આ પ્રશસ્ત ભાવો છે. આ ભાવોના સંયોગથી જ્ઞાનથી જ્ઞાની, દર્શ-
નથી દર્શની, અને ચારિત્રથી ચારિત્રી એવાં જે નામો નિષ્પન્ન થાય છે, તે

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૮૨ સંયોગસ્વરૂપનિરૂપણમ્

૩૯

માયયા માયી, લોમેન લોમી। સ एषोऽप्रशस्तः। स एव भावसंयोगः। तदेतत् संयोगेन ॥મૂ० ૧૮૧॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

અથ કિં તત્ સંયોગેન ? સંયોગેન યન્નામ નિષ્પદ્યતે તત્ કિમ્ ? ઇતિ શિષ્ય પ્રશ્નઃ। ઉત્તરયતિ—સંયોગો હિ દ્રવ્યસંયોગ—ક્ષેત્રસંયોગકાલસંયોગભાવસંયોગભેદેન ચતુર્વિધઃ। તત્ર—દ્રવ્યસંયોગઃ સચિત્તાચિત્તમિશ્રભેદેન ત્રિવિધઃ પ્રજ્ઞમઃ। તત્ર સચિત્ત-દ્રવ્યસંયોગેન—ગોમાન્ મહિષીમાન્ ઇત્યાદિ નામ નિષ્પદ્યતે। અચિત્તદ્રવ્યસંયોગેન—છત્રી દણ્ડીત્યાદિ। મિશ્રદ્રવ્યસંયોગેન—હાલિકઃ શાકટિક ઇત્યાદિ। અત્ર હલાદી-નામચેતનત્વં બલીવર્દાદીનાં સચેતનત્વમિતિમિશ્રતા બોધ્યા, एवंविधानि नामानि द्रव्यसंयोगज्ञानि विज्ञेयानि। ક્ષેત્રસંયોગેન ભરતૈરણ્યવતાદીનિ માગધમાત્રવકાદીનિ ષા નામાનિ નિષ્પદ્યન્તે। કાલસંયોગેન—સુપમસુષમાજાદીનિ પ્રાવૃષિકાદીનિ વા નિષ્પન્ન હોતા હૈ, વહ પ્રશસ્ત ભાવ સંયોગજ નામ હૈ। (સે કિં તં અપ-સત્યે) હે ભદન્ત ! અપ્રશસ્ત ભાવ કૌન હૈ ?

ઉત્તર—(અપસત્યે) અપ્રશસ્ત ભાવ હસ પ્રકાર હૈ। (કોહેનં કોહી, માણેનં માળી, માયાए मायी, लोहेनं लोही, से तं अपसत्ये) क्रोध, मान, माया, और लोभ ये अप्रशस्त भाव हैं। इनके संबन्ध को लेकर यह क्रोधी है, यह मानी है, यह मायावी है, यह लोभी है। तात्पर्य यह है कि क्रोध के संबन्ध से क्रोधी मान के संबन्ध से मानी आदि नाम निष्पन्न होते हैं। ये सष ज्ञान आदि और क्रोध आदि आत्मा के ही प्रशस्त और अप्रशस्त भाव हैं। (से तं भावसंयोगे) इस प्रकार यह भाव संयोगज नाम है। (से तं संयोगेन) इस प्रकार

પ્રશસ્ત ભાવ સંયોગ જ નામો છે. (સે કિં તં અપસત્યે) હે ભદન્ત ! અપ્રશસ્ત ભાવો કયા કયા છે ?

ઉત્તર—(અપસત્યે) અપ્રશસ્ત ભાવો આ પ્રમાણે છે. (કોહેનં કોહી માણેનં માળી, માયાए मायी, लोहेनं लोही, से तं अपसत्ये) क्रोध, मान, माया અને छील આ બધા અપ્રશસ્ત ભાવો છે. આ ભાવોના સંબંધથી આ ક્રોધી છે, આ માની છે, આ માયાવી છે આ લોભી છે એવાં નામો નિષ્પન્ન થાય છે. तात्पर्य આ છે કે ક્રોધના સંબંધથી ક્રોધી, માનના સંબંધથી માની વગેરે નામો નિષ્પન્ન થાય છે. આ બધા જ્ઞાન વગેરે અને ક્રોધ વગેરે આત્માના જ પ્રશસ્ત તેમજ અપ્રશસ્ત ભાવો છે. (સે તં ભાવસંયોગે) આ પ્રમાણે આ ભાવ સંયોગ જ નામ છે. (સે તં સંયોગેન) આ પ્રમાણે સંયોગ જ

નિષ્પદ્યન્તે । ભાવસંયોગઃ- ભાવઃ=વર્ચ્યસ્તસ્ય સંયોગઃ પ્રશસ્તાપ્રશસ્તભેદેન દ્વિવિધઃ । તત્ર પ્રશસ્તસંયોગેન જ્ઞાનીત્યાદિ નામ નિષ્પદ્યતે । અપ્રશસ્તસંયોગેન તુ ક્રોધીપાની-ત્યાદિ । इत्थं चतुर्विधानि संयोगजानि नामानि बोध्यानि । इदमपि संयोगप्रधानतया प्रवृत्तत्वाद् गौणान् भिद्यते । एतदुपसंहरन्नाह-तदेतत् संयोगेनेति ॥सू० १८१॥

મૂલમ્—સે કિં તં પમાણેણં ? પમાણે ચઙ્ગિવિહે પળ્લસે, તં જહા—નામપ્પમાણે ઠવણપ્પમાણે દઠ્ઠવપ્પમાણે ભાવપ્પમાણે । સે કિં તં નામપ્પમાણે ?, ૨ જસ્સ ણં જીવસ્સ વા અજીવસ્સ વા, જીવાણ વા, તદુભયસ્સ વા, તદુભયાણ વા પમાણેત્તિ નામં કજ્જહ । સે તં ણામપ્પમાણે ॥સૂ૦ ૧૮૨॥

છાયા—અથ કિં તત્ પ્રમાણેન ? પ્રમાણં ચતુર્વિધં પ્રજ્ઞમ્, તથા—નામપ્રમાણં સ્થાપનાપ્રમાણં દ્વયપ્રમાણં ભાવપ્રમાણમ્ । અથ કિં તત્ નામપ્રમાણં ? નામપ્રમાણં જો સંયોગજ નામ ચાર પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ વહ્ હસ પ્રકાર સે હોતા હૈ એસા જાનના ચાહિયે—હસ સંયોગજ નામ મેં સંયોગ કે પ્રધાનતા કી વિવક્ષા હૈ—અતઃ સંયોગ કી પ્રધાનતા સે યહ પ્રવૃત્ત હોતા હૈ, હસલિયે ગૌણ નામ સે હસમેં ભિન્નતા જાનની ચાહિયે ॥સૂ૦ ૧૮૧॥

“ સે કિં તં પમાણેણં ” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં પમાણેણં ?) હે ભદ્રન્ત ! પ્રમાણ સે જો નામ નિષ્પન્ન હોતા હૈ વહ્ કૈસા યા કિતને પ્રકાર કા હોતા હૈ ?

ઉત્તર—(પમાણે ચઙ્ગિવિહે પળ્લસે) પ્રમાણ ચાર પ્રકાર કા પ્રજ્ઞસ હુઆ હૈ । અતઃ પ્રમાણ નિષ્પન્ન નામ બી ચાર પ્રકાર કા હોતા હૈ । (તંજહા) વહ્ ચતુષ્પ્રકારતા હસ પ્રકાર સે હૈ । (નામપ્પમાણે,

નામ ચાર પ્રકારથી વિલક્ષ્ય કરેલ છે તે આ પ્રમાણે જ છે. તેમ સમજવું આ સંયોગ જ નામમાં સંયોગના પ્રાધાન્યની વિવક્ષા છે. એથી સંયોગની પ્રાધાનતાથી જ આ પ્રવૃત્ત હોય છે, એથી ગૌણ નામથી આમાં ભિન્નતા સમજવી જોઈએ ॥સૂ૦ ૧૮૧॥

“ સે કિં તં પમાણેણં ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં પમાણેણં ?) હે ભદ્રન્ત ! પ્રમાણથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે તે કેવાં અને કેટલાં પ્રકારના હોય છે ?

ઉત્તર—(પમાણે ચઙ્ગિવિહે પળ્લસે) પ્રમાણ ચાર પ્રકારના પ્રજ્ઞસ થયેલ છે. એથી પ્રમાણ નિષ્પન્ન નામ પણ ચાર પ્રકારનું હોય છે. (તંજહા) તે આરે-

મનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૮૨ સંયોગસ્વરૂપનિરૂપણમ્

૪૧

યસ્ય સ્વલ્લુ જીવસ્ય વા અજીવસ્ય વા જીવાનાં વા અજીવાનાં વા તદુભયસ્ય વા તદુભયેષાં વા પ્રમાણમિતિ નામ ક્રિયતે । તદેતત્ નામપ્રમાણમ્ ॥મૂ० ૧૮૨॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇશ્યાદિ—

અથ કિં તત્ પ્રમાણેન—પ્રમીયતે=પરિચ્છિદ્યતે—નિશ્ચીયતે વસ્તુ અનેનેતિ પ્રમાણં તેન યન્નામ નિષ્પદ્યતે તત્ કિં=કિં વિધમ્? ઇતિ શિષ્ય પ્રશ્નઃ । ઉત્તરયતિ-પ્રમાણં હિ નામ સ્થાપનાદ્રવ્યભાવભેદેન ચતુર્વિધમ્ । તત્ર નામપ્રમાણં જિજ્ઞાસિતુ-મનાઃ શિષ્યઃ પૃચ્છતિ—અથ કિં તત્ નામ પ્રમાણમ્? ઇતિ । નામૈવ વસ્તુપરિચ્છેદ-હેતુત્વાત્ પ્રમાણં નામપ્રમાણં, તેન હેતુભૂતેન કિં નામ ભવતીતિ પ્રશ્નાભિપ્રાયઃ ।

ઠવણપ્પમાણે, દઢવપ્પમાણે, ભાવપ્પમાણે) નામ પ્રમાણ, સ્થાપના પ્રમાણ, દ્રવ્ય પ્રમાણ, ભાવ પ્રમાણ । (સે કિં તં નામપ્પમાણે) હે ભદન્ત ! નામ પ્રમાણ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(જસ્ય ણં જીવસ્સ વા, અજીવસ્સ વા, જીવાણ વા, અજીવાણ વા, તદુભયસ્સ વા, તદુભયાણ વા પમાણેત્તિ નામં કઞ્જહ સે તં ણામપ્પમાણે) જિસ કિસી જીવ કા, અથવા અજીવ કા, અથવા જીવો કા, અથવા અજીવો કા, અથવા જીવ અજીવ દોનો કા અથવા જીવો અજીવો દોનો કા પ્રમાણ એસા જો નામ કિયા જાતા હૈ, વહ નામ પ્રમાણ હૈ । જિસકે દ્વારા વસ્તુ કા નિશ્ચય કિયા જાતા હૈ, વહ ‘પ્રમાણ હૈ । ઇસ પ્રમાણ સે જો નામ નિષ્પન્ન હોતા હૈ, વહ ચાર પ્રકાર કા હોતા હૈ । વસ્તુ કે પરિચ્છેદ કા હેતુ નામ હોતા હૈ, ઇસલિયે નામ કો હી યહાં પ્રમાણ કહા હૈ । કિસી જીવ આદિ પદાર્થ કા પ્રમાણ એસા જો નામ રાખલિયા જાતા હૈ, વહ ‘નામ પ્રમાણ’ હૈ । યહ પ્રમાણ

ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે. (નામપ્પમાણે, ઠવણપ્પમાણે, દઢવપ્પમાણે ભાવપ્પમાણે) નામપ્રમાણ, સ્થાપનાપ્રમાણ, દ્રવ્યપ્રમાણ, ભાવપ્રમાણ. (સે કિં તં નામપ્પમાણે) હે ભદન્ત ! નામપ્રમાણ શું છે ?

ઉત્તર—(જસ્ય ણં જીવસ્સ વા, અજીવસ્સ વા, જીવાણ વા, અજીવાણ વા, તદુભયસ્સ વા, તદુભયાણ વા પમાણેત્તિ નામં કઞ્જહ સે તં ણામપ્પમાણે) ગમે તે જીવનું, અથવા અજીવનું, અથવા જીવેનું અથવા અજીવેનું, અથવા જીવ અજીવ બન્નેનું અથવા જીવે અજીવે બન્નેનું પ્રમાણ એવું જે નામ રાખવામાં આવે છે તે નામ પ્રમાણ છે જેના વડે વસ્તુના નિશ્ચય કરવામાં આવે છે, તે ‘પ્રમાણ’ છે. આ પ્રમાણથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે, તે ચાર પ્રકારનાં હોય છે. વસ્તુના પરિચ્છેદનો હેતુ નામ હોય છે, એથી નામને જ અહીં પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે, ગમે તે જીવ વગેરેનું પ્રમાણ એવું જે નામ રાખવામાં આવે છે તે ‘નામપ્રમાણ’ છે. આ પ્રમાણ સ્થા-

एवं सर्वत्रापि भावना कार्या । उत्तरयति-नामप्रमाणं हि-पस्य जीवस्य अजीवस्य
वेत्यादीनां प्रमाणमिति संज्ञा क्रियते तद् बोध्यम् । इदं हि न स्थापनाद्रव्यभावहेतु-
कम्, अपि तु नाममात्रविरचनमेव, अत इदं नामप्रमाणमित्युच्यते । एतदुपसं-
रन्नाह-तदेतत् नामप्रमाणमिति ॥सू० १८२॥

મૂલ્ય-સે કિં તં ઠવણપ્રમાણે?, ઠવણપ્રમાણે સત્તવિહે
પણત્તે, તં જહા-ળવ્વત્તદેવચકુલે પાસંડગણે ચ જીવિયાહેડં ।
આભિપ્પાદયણામે ઠવણાનામં તુ સત્તવિહં ॥૧॥ સે કિં તં ળવ્વ-
ત્તણામે?, ળવ્વત્તણામે-કિત્તિઆહિં જાણ-કિત્તિણ કિત્તિઆદિ-
ણે, કિત્તિઆધમ્મે, કિત્તિઆસમ્મે, કિત્તિઆદેવે, કિત્તિઆદાસે,
કિત્તિઆસેણે, કિત્તિઆરવિણ્ણે । રોહિણીહિં જાણ-રોહિણિણ,
રોહિણિદિન્ને, રોહિણિધમ્મે, રોહિણિસમ્મે, રોહિણિદેવે રોહિણિ-
દાસે, રોહિણિસેણે, રોહિણિરવિણ્ણે ચ । एवं सव्वनव्वत्तेसु
नामा भाणियत्वा । एत्थं संगहणिगाद्वाओ-कित्तिररोहिणिमिग-
सिरै,-अह्वां य पुणव्वसुं य पुस्से य । तत्तो य असिलेसां, महा

स्थापना द्रव्य और भाव हेतुक नहीं होता है । किन्तु नामहेतुक होता है, इसलिये वह नाम प्रमाण ऐसा कहा जाता है । नामप्रमाण में केवल प्रमाण की जीवादिक पदार्थों में संज्ञा मात्र ही की जाती है । इसलिये यह नाम प्रमाण कहा गया है । तात्पर्य कहने का यह है-कि-‘किसी भी जीव अजीव आदि पदार्थ में “यह प्रमाण है” ऐसा जो नाम निक्षेप किया जाता है, वह नाम प्रमाण है । ॥सू० १८२॥

પના દ્રવ્ય અને ભાવ હેતુક ગણાતું નથી પણ નામ હેતુક હોય છે. એથી તે નામ પ્રમાણ એમ કહેવાય છે. નામ પ્રમાણમાં ફક્ત પ્રમાણની જીવ વગેરે પદાર્થોમાં સંજ્ઞા માત્ર જ રાખવામાં આવે છે. એથી આ નામ પ્રમાણ કહેવાય છે તાત્પર્ય એ છે કે ‘જમે તે જીવ અજીવ વગેરે પદાર્થોમાં’ આ પ્રમાણ છે એવું જે નામ નિક્ષેપ કરવામાં આવે છે, તે નામ પ્રમાણ છે. ॥સૂ૦ ૧૮૨॥

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र १८३ स्थापनाप्रमाणनिरूपणम्

४३

उ दो फग्गुणीओ य ॥१॥ हंतो चित्तां सांती, विसाहो तहय
होई अणुराहो। जेट्ठो मूलां पुव्वासोढा तह उत्तरां चेव ॥२॥
अंभिई सवणे धनिट्ठो, सत्तभिसंदा दो य होति भइवैयां। रेवैइ
अस्सिंणि भरणी, एसा नक्खत्तपरिवाडी ॥३॥ से तं नक्खत्तनामे।
से किं तं देवयाणामे?, देवयाणामे—अग्गिदेवयाहि जाए—
अग्गिए, अग्गिदिण्णे, अग्गिसम्मे, अग्गिधम्मे, अग्गिदेवे,
अग्गिदासे, अग्गिसेणे, अग्गिरक्खिए। एवं सव्वनक्खत्तदेवयां
नामा भाणियट्ठा। एत्थं पि संगहणिगाहाओ—अग्गि पयावई
सोमे, रुदां अदिती विहस्सई सप्पे। पिति भगं अज्जम सवियां
तट्ठो वाऊयं इंदग्गी ॥१॥ मित्ते इंदो निरई, आऊं विस्सो य
बंभं विण्हूयां। वसुं वरुणं अयं विव्वंछी पूंसे ओंसे जेमे चेव ॥२॥
से तं देवया णामे। से किं तं कुलनामे? कुलनामे—उग्गे भोगे
रायण्णे खत्तिए इक्खागे णाए कोरव्वे। से तं कुलनामे। से किं
तं पासंडनामे?, पासंडनामे—समणे य पंडुरंगे, भिक्खू कावालिये
य तावसए। परिवायगे। से तं पासंडनामे। से किं तं गणनामे?,
गणनामे महे मल्लदिन्ने मल्लधम्मे मल्लसम्मे मल्लदेवे मल्लदासे
मल्लसेणे मल्लरक्खिए। से तं गणनामे। से किं तं जीवियनामे?
जीवियनामे—अवकरए उक्कुरुडए उज्झिअए कज्जवए सुप्पणं।
से तं जीवियनामे। से किं तं आभिप्पाइय णामे? आभिप्पाइ-
यनामे—अंबए निंबए वकुलए फलासए सिणए पित्ठए करीए।
से तं आभिप्पाइयनामे। से तं ठवणप्पमाणे ॥सू० १८३॥

छाया—अथ किं तत् स्थापनाप्रमाणम्? स्थापनाप्रमाणं—सप्तविधं प्रवृत्तं, तथा—नक्षत्रदेवताकुलं पाषण्डगणं च जीवितहेतु। अभिप्रायिकनाम स्थापनानाम तु सप्तविधम्। अथ किं तत् नक्षत्रनाम?, नक्षत्रनाम—कृत्तिकासु जातः कार्तिकः, कृत्तिकादत्तः कृत्तिकाधर्मः कृत्तिकाशर्मा कृत्तिकादेवः कृत्तिकादासः, कृत्तिकासेनः, कृत्तिकारक्षितः। रोहिणीषु जातः—रोहिणेयः, रोहिणीदत्तः रोहिणीधर्मः, रोहिणी-शर्मा, रोहिणीदेवः, रोहिणीदासः, रोहिणीसेनः, रोहिणीरक्षितश्च। एवं सर्वं नक्षत्रेषु नामानि भणितव्यानि। अत्र संग्रहणीगाथाः—कृत्तिका१ रोहिणी२ मृगशिराः३ आर्द्राश्च४ पुनर्वसू च५ पुष्यं च६। ततश्च अश्लेषा७ मघा८ द्वे फल्गुन्यो च९—१०॥१॥ हस्तः११ चित्रा१२ स्वातिः१३ विशाखा१४ तथा च भवति अनुराधा१५। ज्येष्ठा१६ मूला१७ पूर्वाषाढा१८ तथा उत्तरा१९ चैव॥२॥ अभिजित् २० श्रवणा२१ धनिष्ठा२२ शतभिषग् २३ द्वे च भवतः भाद्रपदे २४—२५। रेवती२६ अश्विनी२७ भरणी२८ एषा नक्षत्रपरिपाटिः॥३॥ तदेतत् नक्षत्रनाम। अथ किं तत् देवता नाम? देवतानाम—अग्निदेवतासु जातः आग्निकः, अग्निदत्तः, अग्नि-शर्मा, अग्निधर्मः, अग्निदेवः, अग्निदासः, अग्निसेनः अग्निरक्षितः। एवं सर्व-नक्षत्रदेवता नामानि भणितव्यानि। अत्रापि संग्रहणी गाथाः—अग्निः१ प्रजापतिः२ सोमो३ रुद्रः४ अदितिः५ ब्रह्मस्पतिः६ सर्पः७। पितरो८ भर्गोऽर्यमा९—१० सविता११ त्वष्टा१२ वायुश्च१३ इन्द्राग्निः१४॥१॥ मित्र१५ इन्द्रो१६ निर्ऋतिः१७ अम्भः१८ विश्वश्च१९ ब्रह्मा२० विष्णुः२१ वसुर्वरुणः२२—२३ अजो२४ विव-र्द्धिः२५ पूषा२६ अश्वो२७ यमश्चैव२८॥१॥ तदेतत् देवतानाम। अथ किं तत् कुलनाम?, कुलनाम—उग्रः, भोगः, राजन्यः, क्षत्रियः, ऐक्ष्वाकः, ज्ञातः, कौरव्यः। तदेतत् कुलनाम। अथ किं तत् पाषण्डनाम? २ श्रमणश्च पाण्डुराङ्गो भिक्षुः कापा-लिकश्च तापसः। परिव्राजकः। तदेतत् पाषण्डनाम। अथ किं तत् गणनाम? गण-नाम—मल्लः, मल्लदत्तः, मल्लधर्मः, मल्लशर्मा, मल्लदेवः, मल्लदासः, मल्लसेनः, मल्लरक्षितः। तदेतद् गणनाम। अथ किं तत् जीवितनाम?, जीवितनाम—अव-करकः, उत्कुरुटकः, उज्जितकः, कचवरकः, शूर्पकः। तदेतत् जीवितनाम। अथ किं तत् अभिप्रायिकनाम? अभिप्रायिकनाम—अम्बकः, निम्बकः, वकुलकः, पलाशकः, स्नेहकः, पीलुकः, करीरकः, तदेतत् अभिप्रायिकनाम। तदेतत् स्थापनाप्रमाणम् ॥ सू० १८३ ॥

टीका—‘से किं तं ठवणप्पमाणे’ इत्यादि—

अथ किं तत् स्थापनाप्रमाणम्? स्थापनाप्रमाणेन यद् नाम निष्पद्यते तत् किं-किंविधम्? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति—स्थापनानाम हि नक्षत्रनामदेवनाम

કુલનામ પાષણ્ડનામગણનામ જીવિતહેતુનામાભિપ્રાયિકનામભેદેન સસવિધં પ્રજ્ઞસમ્ ।
અયં ભાવઃ-નક્ષત્રદેવતા-કુલગણાદીન્યાશ્રિત્ય યત્કસ્થચિન્નાવસ્થાપને ક્રિયતે, સા
ઇહ સ્થાપના ગૃહ્યતે, સૈવ પ્રમાણં તેન હેતુભૂતેન સસવિધં નામ નિષ્પન્નતે ઇતિ । તત્ર

અવ સૂત્રકાર સ્થાપના પ્રમાણ સે જો નામ નિષ્પન્ન હોતા હૈ ઉસકે
વિષયક મેં કહતે હૈ—“ સે કિં તં ઠવણપ્પમાણે ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ઠવણપ્પમાણે ?) હે ભદ્રન્ત ! સ્થાપના પ્રમાણ
સે જો નામ નિષ્પન્ન હોતા હૈ વહ કિતને પ્રકાર કા હોતા હૈ ? (ઠવણ-
પ્પમાણે સત્તવિહે પણ્ણસે) સ્થાપના પ્રમાણ સે જો નામ નિષ્પન્ન હોતા
હૈ, વહ સાત પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ (તંજહા) જૈસે (નક્કલ્લત્ત દેવપકુલે
પાસંઙગણે ય જીવિયાહેઉં । આભિપ્પાહ્યણામે ઠવણા નામ તુ સત્ત-
વિહં) નક્ષત્ર નામ દેવનામ, કુલનામ,, પાષણ્ડનામ, ગણનામ,
જીવિતહેતુનામ, અભિપ્રાયિકનામ । તાત્પર્ય યહ હૈ—નક્ષત્ર
દેવતા, કુલ, ગણ, આદિ કા આશ્રય કરકે જો કિસી કે
નામ કા સ્થાપન કિયા જાતા હૈ, વહ યહાં સ્થાપના સે ગૃહીત હુઆ હૈ ।
યહ સ્થાપના હી પ્રમાણ હૈ । ઇસ હેતુભૂત સ્થાપના પ્રમાણ સે સાત પ્રકાર
કા નામ નિષ્પન્ન હોતા હૈ । ઇન સસવિધ નામોં કે બીચ મેં નક્ષત્રોં કો
આશ્રિત કરકે જો નામ સ્થાપિત કિયા જાતા હૈ—ઉસે અવ સૂત્રકાર
કહતે હૈ—

હવે સૂત્રકાર સ્થાપના પ્રમાણથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે તે વિષે કહે છે—

“ સે કિં તં ઠવણપ્પમાણે ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ઠવણપ્પમાણે ?) હે ભદ્રન્ત ! સ્થાપના પ્રમાણથી જે
નામ નિષ્પન્ન થાય છે તેના કેટલા પ્રકાર હોય છે ?

ઉત્તર—(ઠવણપ્પમાણે સત્તવિહે પણ્ણસે) સ્થાપનાપ્રમાણથી જે નામ
નિષ્પન્ન થાય છે, તે સાત પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યાં છે. (તંજહા) જેમ કે
(નક્કલ્લત્ત દેવપકુલે પાસંઙગણે ય જીવિયાહેઉં । આભિપ્પાહ્યણામે ઠવણાનામ તુ
સત્તવિહં) નક્ષત્રનામ, દેવનામ, કુલનામ, પાષંડનામ, ગણનામ, જીવિતહેતુનામ,
અભિપ્રાયિકનામ તાત્પર્ય એ છે કે નક્ષત્ર દેવતા, કુલ, ઠાણ વગેરેના આધારે
જે નામની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. તે અહીં સ્થાપના શબ્દથી ગૃહીત
થયેલ છે. આ સ્થાપના જ પ્રમાણ છે. આ હેતુભૂત સ્થાપના પ્રમાણથી
સાત પ્રકારના નામો નિષ્પન્ન થાય છે. આ સસવિધ નામોમાં નક્ષત્રોના
આધારે જે નામોની સ્થાપના કરવામાં આવે છે, સૂત્રકાર હવે તે વિષે કહે છે.

સમવિધનામમધ્યે નક્ષત્રાણ્યાશ્રિત્ય યન્નામ સ્થાપ્યતે તદર્શયતિ—કૃત્તિકામુ જાતઃ—
કાર્ત્તિકઃ કૃત્તિકામિદંતઃ—કૃત્તિકાદત્ત ઇત્યાદિ । एवं रोहिण्याद्यवशिष्टनक्षत्रेष्वपि
समूहानि । सकलनक्षत्राणि संग्रहीतुं तिस्रःसंग्रहणी गाथाः प्राह—‘कित्तियरौहिणी’

પ્રશ્ન—(સે કિં તં જગલ્લત્તજામે ?) હે ભદ્રંત ! વહ નક્ષત્ર નામ
કયા હૈ અર્થાત્ નક્ષત્રોં કો આશ્રિત કરકે જો કિસી કા નામ સ્થાપિત
કિયા જાતા હૈ વહ કેસા હોતા હૈ ?

ઉત્તર—(જગલ્લત્તજામે) વહ નક્ષત્ર નામ હસ પ્રકાર સે સ્થાપિત
હોતા હૈ—(કિત્તિઆર્હિં જાણ, કિત્તિણ, કિત્તિઆદિણે, કિત્તિયાધમ્મે,
કિત્તિયાસમ્મે, કિત્તિયાદેવે, કિત્તિઆદાસે, કિત્તિઆસેણે, કિત્તિઆ-
રક્ષિણ) કાર્ત્તિક, કૃત્તિકાદત્ત, કૃત્તિકાધર્મ, કૃત્તિકાશર્મા, કૃત્તિકા-
દેવ, કૃત્તિકાદાસ, કૃત્તિકાસેન, કૃત્તિકારક્ષિત હસ પ્રકાર યે નામ
કૃત્તિકા નક્ષત્ર મેં જન્મ હોને કે કારણ હોતે હૈં । (રોહિણીર્હિં જાણ—
રોહિણિણ રોહિણીદિન્ને રોહિણિધમ્મે, રોહિણિસમ્મે, રોહિણિદેવે, રોહિ-
ણિદાસે, રોહિણિસેણે, રોહિણિરક્ષિણ) રોહિણેય, રોહિણીદત્ત, રોહિણી
ધર્મ, રોહિણીશર્મા, રોહિણીદેવ, રોહિણીદાસ, રોહિણિસેન, રોહિણી-
રક્ષિત । હસ પ્રકાર યે નામ રોહિણી નક્ષત્ર મેં જન્મ લેને કે કારણ હોતે
હૈં । (एवं सव्वनखल्लेषु नामा भाणियव्वा) हसी प्रकार से और भी
अवशिष्ट नक्षत्रों को आश्रित करके नाम उनमें जन्म होने के कारण

પ્રશ્ન—(સે કિં તં જગલ્લત્તજામે ?) હે ભદ્રંત ! નક્ષત્ર નામ શું છે ?
એટલે કે નક્ષત્રોના આધારે જે નામ રાખવામાં આવે છે, તે કેવું હોય છે ?

ઉત્તર—(જગલ્લત્તજામે) તે નક્ષત્રનામ આ પ્રમાણે સ્થાપિત કરવામાં આવે
છે. (કિત્તિઆર્હિં જાણ, કિત્તિણ, કિત્તિઆદિણે કિત્તિયાધમ્મે કિત્તિઆસમ્મે,
કિત્તિઆદેવે, કિત્તિઆદાસે, કિત્તિઆસેણે કિત્તિઆરક્ષિણ) કાર્ત્તિક, કૃત્તિ-
કાદત્ત, કૃત્તિકાધર્મ, કૃત્તિકાશર્મા, કૃત્તિકાદેવ, કૃત્તિકાદાસ, કૃત્તિકાસેન, કૃત્તિકા-
રક્ષિત આ જાતના નામો કૃત્તિકા નક્ષત્રમાં જન્મેલાઓના રાખવામાં આવે છે.
(રોહિણીર્હિં જાણ—રોહિણિણ, રોહિણીદિન્ને, રોહિણીધમ્મે, રોહિણીસમ્મે, રોહિણિદેવે,
રોહિણીદાસે, રોહિણીસેણે, રોહિણી રક્ષિણ) રોહિણેય, રોહિણીદત્ત, રોહિણીધર્મ,
રોહિણીશર્મા, રોહિણીદેવ, રોહિણીદાસ, રોહિણીસેન, રોહિણીરક્ષિત, આટલા
નામો આ નક્ષત્રમાં જન્મેલાઓના રાખવામાં આવે છે. (एवं सव्वनखल्लेषु
नामा भाणियव्वा) આ પ્રમાણે બીજા પણ બાકી રહેલા નક્ષત્રો પરથી જે જે
નામો પાડવામાં આવે છે તે વિષે બીજી લેખું બેઠાં. બીજા નક્ષત્રોના નામો

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૮૩ સ્થાપનાપ્રમાણનિરૂપણમ્

૪૭

इत्यादि । आसामर्थः सुस्पष्टः । ननु नक्षत्रक्रमस्तु अश्विनीभरणीत्यादिक्रमेण दृश्यते, तत् कथमत्र कृत्तिकादिक्रमेण पठितम् ? इति चेदाह—यदाभिजिन्नक्षत्रेण सदाष्टा-
विंशति नक्षत्राणि पठ्यन्ते तदा कृत्तिकारोहिणीत्यादिक्रम एव दृश्यते, अतस्तं

જાન લેના ચાહ્યે । સમસ્ત નક્ષત્રોં કે નામ સંગ્રહણી કી હન તીન ગાથાઓં દ્વારા હસ પ્રકાર સે કહે ગયે હૈં—(કિત્તીયરોહિણિ મિગસિરં અહા ય પુનર્વસુ ય પુસ્સે ય) ૧ કૃત્તિકા, ૨ રોહિણી, ૩ મૃગશિરા, ૪ આર્દ્રા, ૫ પુનર્વસુ ૬ પુષ્ય (તત્તો ય અસિલેસા મહા ઉ દો ફગુણીઓ ય) ૭ અશ્લેષા ૮ મધા ૯ પૂર્વાફાલ્ગુની ૧૦ ઉત્તરા ફાલ્ગુની (હત્યો ચિત્તા સાતી વિસાહા તહ ય હોહ અનુરાહા) ૧૧ હસ્ત ૧૨ ચિત્રા ૧૩ સ્વાતિ ૧૪ વિશાખા— ૧૫ અનુરાધા (જેટ્ટા મૂળા પુઝ્વાસાહા તહ ઉત્તરા ચેત્ર) ૧૬ જ્યેષ્ઠા ૧૭ મૂળા, ૧૮ પૂર્વાષાઢા, ૧૯ ઉત્તરાષાઢા, (અભિર્હ સવળ ધણિટ્ટા, સત્તભિસયા દો ય હોંતિ મહવયા) ૨૦ અભિજિત્ ૨૧ શ્રવણ ૨૨ ધનિષ્ઠા ૨૩ શતભિષગ્ ૨૪ ઉત્તરાભાદ્રપદા ૨૫ પૂર્વાભાદ્રપદા, (રેવહ અસ્સિણિ ભરણી એસા નક્ષત્રપરિવાહી) ૨૬ રેવતી ૨૭ અશ્વિની ૨૮ ભરણી યહ નક્ષત્રોં કી પરિપાટી હૈ ।

શંકા—અશ્વિની, ભરણી इत्यादिक्रम से नक्षत्रों का क्रम देखा जाता है—फिर संग्रहणीकारने कृत्तिकादि के क्रम से ऐसा क्रम क्यों रखा है ?

उत्तर—जिस समय अभिजित् नक्षत्र के साथ २८ नक्षत्र पढ़े जाते

સંઅહણીની આ ત્રણ ગાથાઓ વડે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યાં છે. (૧ કિત્તિય રોહિણી મિગસિર અહા ય પુનર્વસુ ય પુસ્સે ય) ૧ કૃત્તિકા ૨ રોહિણી, ૩ મૃગશિરા, ૪ આર્દ્રા, ૫ પુનર્વસુ ૬ પુષ્ય (તત્તો ય અસિલેસા મહા ઉ દો ફગુણીઓ ય) ૭ અશ્લેષા, ૮ મધા, ૯ પૂર્વાફાલ્ગુની, ૧૦ ઉત્તરાફાલ્ગુની, (હત્યો ચિત્તા સાતી વિસાહા તહ ય હોહ અનુરાહા) ૧૧ હસ્ત, ૧૨ ચિત્રા, ૧૩ સ્વાતિ, ૧૪ વિશાખા, ૧૫ અનુરાધા (જેટ્ટા મૂળા પુઝ્વાસાહા તહ ઉત્તરા ચેત્ર) ૧૬ જ્યેષ્ઠા, ૧૭ મૂળા, ૧૮ પૂર્વાષાઢા, ૧૯ ઉત્તરાષાઢા, (અભિર્હ સવળધણિટ્ટા સત્તભિસયા, દો ય હોંતિ મહવયા) ૨૦ અભિજિત્, ૨૧ શ્રવણ, ૨૨ ધનિષ્ઠા, ૨૩ શતભિષગ્, ૨૪ ઉત્તરાભાદ્રપદા, ૨૫ પૂર્વાભાદ્રપદા (રેવહ અસ્સિણિ, ભરણી એસા નક્ષત્રપરિવાહી) ૨૬ રેવતી, ૨૭ અશ્વિની, ૨૮ ભરણી આ નક્ષત્રોની પરિપાટી છે.

શંકા—અશ્વિની, ભરણી વગેરે ક્રમથી નક્ષત્રોની પરિગણના થાય છે. તો પછી સંઅહણીકારે કૃત્તિકાદિ ક્રમથી નક્ષત્રોની પરિગણના કેમ સ્વીકારી છે ?

ઉત્તર—જે વખતે અભિજિત્ નક્ષત્રની સાથે ૨૮ નક્ષત્રોની ગણના કર-

નક્ષત્રક્રમમાશ્રિન્યાત્ર પાઠો બોધ્યઃ, અતો નાસ્તિ દોષ ઇતિ । एतानि कृत्तिकादी-
न्यष्टाविंशतिनक्षत्राणि अग्न्याद्यष्टाविंशतिदेवताभिरधिष्ठितानि, અતઃ કશ્ચિત્
કૃત્તિકાદ્યન્યતમનક્ષત્રજાતસ્ય તન્નક્ષત્રાધિષ્ઠાતુરગ્ન્યાદ્યન્યતમસ્ય નામાશ્રિત્ય નામ-
સ્થાપનં કરોતિ, તદ્દર્શયિતુમાહ—‘અથ કિં તદ્ દેવતાનામ’ ઇત્યાદિ । તત્ર દેવતા-
નામ-અગ્નિદેવતાસુ જાત આગ્નિકઃ, અગ્નિદત્ત ઇત્યાદિ બોધ્યમ્ । एवं रोहिण्यादि
हैं उस समय कृत्तिका रोहिणी इत्यादि क्रम ही देखा जाता है । इस-
लिये इस प्रकार के नक्षत्र क्रम को आश्रित करके पाठ विन्यास में
कोई दोष नहीं है । (से तं नक्खत्तनामे) इस प्रकार यह नक्षत्र नाम हैं
ये कृत्तिका आदि २८ नक्षत्र अग्नि आदि २८ देवताओं से अधिष्ठित
हैं । इसलिये यदि कोई इन कृत्ति का आदि किसी एक नक्षत्र में उत्पन्न
होता है तो उसका नामस्थापन उस नक्षत्र के अधिष्ठायक अग्नि
आदि किसी एक देवता के नाम को लेकर किया जाता है—इसी बात
को सूत्रकार यों दिखलाते हैं—(से किं तं देवयाणामे) हे भदन्त ! वह
देवता नाम क्या है—अर्थात् देवताओं को आश्रित करके जो नामस्था-
पित किया जाता है, वह कैसा होता है ?

उत्तर—(देवयाणामे) वह देवतानाम इस प्रकार से है—(अग्नि देव-
याहिं जाए, अग्निए) क्यों कि, वह अग्निदेवता में उत्पन्न हुआ है
इसलिये ये अग्निक् (अग्निदिण्णे) अग्निदत्त (अग्निस्ममे) अग्निशर्मा
(अग्निधम्मे) अग्निधर्म (अग्निदेवे) अग्निदेव (अग्निरक्खिए) अग्नि-

વામાં આવે છે, તે વખતે કૃત્તિકા રોહિણી વગેરે ક્રમ જ બેવામાં આવે છે,
એથી આ જાતના નક્ષત્રક્રમને આધારભૂત માનીને પાઠવિન્યાસ કરવામાં આવે
તો કોઈ ત્રુટિ ન ગણાય (સે તં નક્ખત્તનામે) આ પ્રમાણે આ નક્ષત્રોના
નામો છે. આ કૃત્તિકા વગેરે ૨૮ નક્ષત્ર અગ્નિ વગેરે ૨૮ દેવતાઓથી અધિ-
ષ્ઠિત છે. એથી જો કોઈ આ કૃત્તિકા વગેરે કોઈ એક નક્ષત્રમાં ઉત્પન્ન થાય
તો તેનું નામ તે નક્ષત્રના અધિષ્ઠાયક અગ્નિ વગેરે કોઈ એક દેવતાના નામ
પરથી રાખવામાં આવે છે. એજ વાતને સૂત્રકાર આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કહે છે.
(સે કિં તં દેવયાણામે) હે ભદન્ત ! તે દેવતા નામ શું છે ? એટલે કે દેવતા-
ઓના આધારે જે નામો સ્થાપિત કરવામાં આવે છે તે કેવાં હોય છે ?

उत्तर—(देवयाणामे) ते देवता नाम आ प्रमाणे छे. (अग्नि देवयाहिं जाए,
अग्निए) केमके ते अग्नि देवतामां उत्पन्न थयेल छे. एथी ते आग्निक्
(अग्निदिण्णे) अग्निदत्त, (अग्निस्ममे) अग्निशर्मा, (अग्निधम्मे) अग्निधर्म,
(अग्निदेवे) अग्निदेव, (अग्निदासे) अग्निदास, (अग्निसेजे) अग्निसेन, (अग्नि-

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂચ ૧૮૩ સ્થાપનાપ્રમાણનિરૂપણમ્

૭૧

તત્તન્નક્ષત્રસ્યાધિષ્ઠાતા પ્રજાપત્યાદિઃ સ સ દેવો બોધ્યઃ । તત્તન્નામ્નાઽપિ નામ-
સ્થાપનં ક્રિયતે । તત્તુ પ્રાજાપતિકઃ પ્રજાપતિદત્ત ઇત્યાદિરુપેણ સ્વયમભ્યુક્ષમ્ ।
અત્ર દેવતાનામાનિ સંગ્રહીતું સૂત્રકારો દ્વે-સંગ્રહણી ગાથે પ્રાહ-‘અગ્નિપયાવૃઢ’
ઇત્યાદિ । અનયોર્વ્યાખ્યા સ્પષ્ટા । ઇત્યં દેવતાનામ બોધ્યમ્ । एतदेव दर्शयति-
‘तदेतद् देवतानाम’ इत्युपसंहारवाक्येनेति । अथ कुलनाम दर्शयति-यो हि
यस्मिन् कुले जातस्तत्कुलनाम्ना तस्य नामस्थापनं चेत् क्रियते तदा कुलनामरूपं

રક્ષિત । (एवं सञ्चनकखत्त देवया नाम भाणियन्वा) इसी प्रकार से
और भी अवशिष्ट देवताओं को आश्रित करके उनके नाम उनमें
जन्म होने के कारण स्थापित करलेना चाहिये । जैसे-रोहिणी नक्षत्र
का अधिष्ठाता प्रजापति देवता है । सो जो इस नक्षत्र में उत्पन्न होता
है उसका नामस्थापन उस नक्षत्र के अधिष्ठाता देवता के नाम को
लेकर दिया जाना है-यथा-प्राजापतिक प्रजापति दत्त इत्यादि-यहां
देवतानामों को संग्रह करने के लिये सूत्रकार ने ये दो संग्रहणीकी
गाथोएँ कहीं हैं-(अग्निपयावई सोमे, रुद्रो अदिती विहस्सई सव्ये)
अग्नि, प्रजापति, सोम, रुद्र, अदिति, बृहस्पति, सर्प (पितृभगअज्जम,
सविता, तट्टा वाऊय इंदग्गी) पिता, भग अर्यमा, सविता, त्वष्टा, वायु,
इन्द्राग्नि, (मित्तो इंदो निरई आऊ विस्सो य बंभ विण्हया) मित्र इन्द्र-
निर्ऋति, अमम, विश्व, ब्रह्मा; विष्णु, (वसुवरुणअय विवद्वी, पूसे
आसे जमे चेव) वसु, वरुण, अज, विवर्द्धि, पूषा, अश्व यम । (से तं देव-

રક્ષિત) અગ્નિરક્ષિત, (एवं सञ्चनकखत्तदेवया नाम भाणियन्वा) આ પ્રમાણે
બીજા પણ સર્વ દેવતાઓના આધારે તેમના નામો તેમનામાં જન્મ પ્રાપ્ત
કરવા બદલ સ્થાપિત કરી લેવાં જેમ કે રોહિણી નક્ષત્રનો અધિષ્ઠાતા પ્રજાપતિ
દેવ છે. તે આ નક્ષત્રમાં જ ઉત્પન્ન થયો હોય છે, તેનું નામ તે નક્ષત્રના
અધિષ્ઠાતા દેવતાના નામના આધારે રાખવામાં આવે છે. જેમ કે પ્રાજાપતિક,
પ્રજાપતિદત્ત વગેરે અહીં દેવતાઓના નામોના સંગ્રહ માટે સૂત્રકારે બે
સંગ્રહણીની ગાથાઓ કહી છે. (અગ્નિપયાવૈ સોમે, રુદ્રો અદિતી વિહસ્સૈ સવ્યે)
અગ્નિ, પ્રજાપતિ, સોમ, રુદ્ર, અદિતિ, બૃહસ્પતિ, સર્વ (પિતૃ ભગઅજ્જમ,
સવિતા, તટ્ટા વાઝય ઇંદગી) પિતા, ભગ અર્યમા, સવિતા, ત્વષ્ટા, વાયુ,
ઇન્દ્રાગ્નિ (મિત્તો હંદો નિરૈ આઝ વિસ્સો ય બંભ વિણ્હયા) મિત્ર, ઇન્દ્ર,
નિર્ઋતિ, અમમ, વિશ્વ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ (વસુ વરુણ, અય વિવદ્વી પૂસે આસે
જમે ચેવ) વસુ, વરુણ, અજ, વિવર્દ્ધિ, પૂષા, અશ્વ, યમ (સે તં દેવયાનામે)

સ્થાપના નામ ભવતિ । યથા-ઉગ્રો ભોગ ક્ષત્રપાદિ । ઉગ્રાંશોદ્ભવત્ત્વેન ઉગ્ર इति नाम
સ્થાપ્યતે, ભોગવંશોદ્ભવત્ત્વેન ભોગ इति । एवं राजन्यादिष्वपि बोध्यम् । अथ पाष-
ण्डनाम यथा भवति तथाऽऽह-पाण्डनाम हि येन यत्पाण्डनाश्रितं तस्य तन्ना-
म्ना स्थाप्यते । यथा=अमणः पाण्डुराङ्गो भिक्षुः कापालिकस्तापसः परिव्राजक

યાણમે) હસ પ્રકાર, યે ૨૮ દેવતાઓં કે નામ હૈં । (સે કિં તં કુલ-
નામે) હે ભદન્ત ! કુલ નામ કયા હૈ ?

ઉત્તર—જો, જિસ કુલ મેં ઉત્પન્ન હોતા હૈં ઉસ કુલ કે નામ સે યદિ
ઉસકા નામ સ્થાપન હોતા હૈં, તો વહ કુલ નામરૂપ સ્થાપન હોતા હૈં ।
(કુલ નામે) કુલ નામ હસ પ્રકાર હૈં—(ઉગ્રે, ભોગે, રાયણે, સ્વત્તિયે,
ઇક્ષ્વાગે, ગાણે કોરવ્વે-સેતં કુલનામે) ઉગ્રકુલ, ભોગકુલ, રાજન્ય
કુલ, ક્ષત્રિયકુલ, ઐશ્વાકકુલ, જ્ઞાતકુલ કૌરવ્યકુલ । ઉગ્ર વંશ મેં
જન્મ લેને સે ઉગ્ર એસા નામ સ્થાપિત કિયા જાતા હૈં । ભોગવંશ મેં
ઉત્પન્ન હોને સે ભોગ । હસી પ્રકાર રાજન્ય આદિ મેં બી જાનના ચાહિયે ।
હસ પ્રકાર યે કુલ કે નામ હૈં । (સે કિં તં પાસંડનામે) હે ભદન્ત !
પાષણ્ડ નામ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(પાસંડનામે) જિસને જિસ પાષણ્ડ કો આશ્રિત કિયા
ઉસસે જો ઉસકા નામ સ્થાપિત કિયા જાતા હૈં વહ પાષણ્ડ નામ હૈં ।
વહ હસ પ્રકાર સે હૈ—જેસે—(સમણે ય પંદુરંગે મિશ્ણુ કાવાલિય ય

આ પ્રમાણે આ ૨૮ દેવતાઓના નામો છે. (સે કિં તં કુલનામે) હે
ભદન્ત ! કુલનામ શું છે ?

ઉત્તર—જે વ્યક્તિ જે કુલમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે કુલના નામથી જો તેનું
નામ રાખવામાં આવે તો તે કુલ નામ રૂપ સ્થાપના નામ કહેવાય છે. (કુલનામે)
કુલ નામો આ પ્રમાણે છે. (ઉગ્રે, ભોગે, રાયણે, સ્વત્તિયે, ઇક્ષ્વાગે, ગાણે,
કોરવ્વે, સેતં કુલનામે) ઉગ્રકુલ, ભોગકુલ, રાજન્યકુલ, ક્ષત્રિયકુલ, ઐશ્વાકુ-
કુલ, જ્ઞાતકુલ, કૌરવ્યકુલ, ઉગ્રવંશમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરવાથી ઉગ્ર એવું નામ
સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. ભોગવંશમાં ઉત્પન્ન થવાથી ભોગનામ રાખ-
વામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જ રાજન્ય વગેરે માટે પણ જાણી લેવું
જોઈએ આ પ્રમાણે આ કુલોના નામો છે. (સે કિં તં પાસંડનામે) હે
ભદન્ત ! પાષંડ નામ શું છે ?

ઉત્તર—(પાસંડ નામે) જેણે જે પાષંડનો આશ્રય લીધો હોય તેથી જો તેનું
નામ રાખવામાં આવ્યું તે નામ પાષંડ નામ છે. તે આ પ્રમાણે છે. જેમ કે

અનુશોનવન્દિકા ટોકા સૂત્ર ૧૮૩ સ્થાપનાપ્રમાણનિરૂપણમ્

૫૧

હતિ । તત્ર-શ્રમણાઃ-નિર્ગ્રન્થશાક્યતાપસગૈરિકાઽઽઞ્જીવાઃ પશ્ચવિધાઃ । નિર્ગ્રન્થાદીનિ પશ્ચ પાષણ્ડાન્યાશ્રિત્ય શ્રમણ હતિ નામ સ્થાપ્યતે । પાણ્ડુરાજ્ઞઃ=મસ્મોદ્ધૂલિત-શરીરઃ શૈવઃ પાષણ્ડવિશેષઃ । મિશ્નુર્બુદ્ધદર્શનાશ્રિતઃ । કાપાલિકઃ=ચિતામસ્મો-દ્ધૂલિતશરીરઃ પાષણ્ડભેદઃ । તાપસઃ-સત્ત્વસ્કો વનવાસી પાષણ્ડવિશેષઃ । પરિ-વ્રાજકઃ-પરિવ્રજતિ ગૃહાદ્ ગન્છતીતિ પરિવ્રાજકઃ-પાષણ્ડવિશેષઃ । एताव् શ્રમણાદીન્ પાષણ્ડાનાશ્રિત્ય યન્નામ સ્થાપ્યતે તત્પાષણ્ડસ્થાપનાનામે બોધ્યમ્ । અથ ગણનામ્ નિર્દિશતિ-ગણઃ=આયુધજીવિનાં સંઘઃ, તન્નામ્ના યત્કસ્યચિન્નામ

તાવસય । પારિવાયગે-સે તં પાસંડનામે) શ્રમણ, પાણ્ડુરાજ્ઞ, મિશ્નુ, કાપાલિકતાપસ, પરિવ્રાજક । इनमें जो श्रमण हैं-वे निर्ग्रन्थ, शाक्य, तापस गैरिक और आजीवक ये पांच प्रकार के हैं । इन निर्ग्रन्थादिक पांच पाषण्डों को आश्रित करके श्रमण ऐसा नाम स्थापित होता है । भस्म से जिनका शरीर लिप्त होता है, ऐसे शैव पाण्डुराज्ज्ञ कहलाते हैं । बुद्ध दर्शन को मानने वाले मिश्रु कहलाते हैं । चिता की भस्म को जो अपने शरीर पर लिप्त करते हैं, वे पाषण्डविशेष 'कापालिक' हैं । जो तप करते हैं और वन में रहते हैं, वे पाषण्ड विशेष 'तापस' कहलाते हैं । जो घर से चले जाते हैं-अर्थात् घर छोड़ देते हैं-वे पाषण्ड विशेष परिव्राजक कहलाते हैं । इन श्रमणादिक पाषण्डों को आश्रित कर जो नाम स्थापन किया जाता है, वह पाषण्ड स्थापननाम है । इस प्रकार यह पाषण्ड नाम है । (से किं तं गण नामे ?) हे भदन्त वह गण नाम क्या है ? (गणनामे) आयुधजीवियों का जो संघ

(સમણે ચ પંડુરંગે મિશ્નુકાગ્ણિય ચ તાવસય । પારિવાયગે-સે તં પાસંડનામે) શ્રમણ, પાંડુરાંગ, મિશ્નુ, કાપાલિક, તાપસ, પરિવ્રાજક, આમાં જે શ્રમણ છે તેઓ નિર્ગ્રન્થ, શાક્ય, તાપસ, ગૈરિક અને આણ્વક આમ પાંચપ્રકારના છે. આ નિર્ગ્રન્થાદિક પાંચ પાષંડોને આશ્રિત કરીને શ્રમણ એવું નામ સ્થાપિત થાય છે. ભસ્મથી જેનું શરીર લિપ્ત હોય છે. એવા શૈવ પાંડુરાંગ કહેવાય છે, બુદ્ધ દર્શનને માનનારા મિશ્નુ કહેવાય છે. ચિતા ભસ્મને પોતાના શરીર પર લગાડનારા તે 'કાપાલિક' કહેવાય છે. જેઓ તપ કરે છે અને વનમાં રહે છે, તે પાષંડિ વિશેષ 'તાપસ' કહેવાય છે. જેઓ ઘરથી જતા રહે છે, એટલે કે ઘરનો ત્યાગ કરે છે પાષંડ વિશેષ 'પરિવ્રાજક' કહેવાય છે. આ શ્રમણુદિક પાષંડોને આશ્રિત કરીને જે નામની સ્થાપના કરવામાં આવે છે, તે પાષંડ સ્થાપના નામ છે. આ પ્રમાણે આ પાષંડનામ છે. (સે કિં તં)

સ્થાપ્યતે તદ્ ગણનામ્ બોધયમ્ । યથા—મલ્લો મલ્લદત્તો મલ્લધર્મ इत्यादि । યસ્યા અપત્યં જાતમાત્રમેવ ત્રિયતે સા સ્થાપત્યજિવિનહેતોર્યેતિકમપિ નામ કરોતિ તજ્જી-વિતનામ, યથા—અવકરક ઉત્કુરુટક इत्यादि । તથા—યન્નામ ગુણનિરપેક્ષં સ્વાભિ-પ્રાયવશેન લોકરુદ્ધા વ્યવસ્થાપ્યતે તત્ આભિપ્રાયિકનામ । યથા—અમ્બકો નિમ્બક હોતા હૈ, વહ યહાં ગણ શબ્દ કો અર્થ હૈ । ઉસ નામ સે જો કિસી કા નામ સ્થાપિત કિયા જાતા હૈ વહ ગણ નામ હૈ । જૈસે (મલ્લે, મલ્લદિન્ને, મલ્લધર્મ્મે, મલ્લસર્મ્મે, મલ્લદેવે મલ્લદાસે, મલ્લસેણે, મલ્લરક્ષિણ) મલ્લ, મલ્લદત્ત, મલ્લધર્મ, મલ્લશર્મા, મલ્લદેવ, મલ્લદાસ, મલ્લસેન, મલ્લરક્ષિત । (સે તં ગણનામે) હિસ પ્રકાર યહ ગણ નામ હૈ । (સે કિં તં જીવિયનામે) હે ભદન્ત ! જીવિત નામ કયા હૈ ? (જીવિયનામે) જિસ સ્ત્રી કા અપત્ય—(સંતાન) ઉત્પન્ન હોતે હી મર જોતા હૈ, વહ ઉસકે જીવિત નિમિત્ત ઉસકા યાહે જો નામ રખ લેતી હૈ, વહ ‘જીવિત નામ’ હૈ । વહ હિસ પ્રકાર સે હૈ—(અવકરણ, ઉત્કુરુડણ, ઉજ્જિઞ્ઞણ, કજ્જા-વણ, સુવ્વણ) અવકરક, ઉત્કુરુટક, ઉજ્જિઞ્ઞતક, કચ્ચરક, શૂર્પક । (સે તં જીવિયનામે) હિસ પ્રકાર સે યહ જીવિત નામ । (સે કિં તં આભિપ્રાયિકનામે) હે ભદન્ત ! આભિપ્રાયિક નામ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(આભિપ્રાયિકનામે) ગુણ કી અપેક્ષા કિયે વિના જો નામ અપને અભિપ્રાય કે વશ સે લોકરુદ્ધી કો લેકર રખ લિયા જાતા હૈ વહ

ગણનામે) હે ભદન્ત ! તે ગણનામ શુ છે ? (ગણનામે) આયુધજીવિઓનો જે સંધ હોય છે, તે અહીં ગણ શબ્દથી સંબોધિત સમજવો જોઈએ આ નામથી ગમે તેનું નામ રાખવામાં આવે છે, તે ગણનામ છે. જેમ કે (મલ્લે, મલ્લદિન્ને, મલ્લધર્મ્મે, મલ્લસર્મ્મે, મલ્લદેવે, મલ્લદાસે, મલ્લસેણે મલ્લરક્ષિણ) મલ્લ, મલ્લદત્ત, મલ્લધર્મ, મલ્લશર્મા, મલ્લદેવ, મલ્લદાસ, મલ્લસેન, મલ્લરક્ષિત. (સે કિં તં જીવિયનામે) હે ભદન્ત ! જીવિત નામ શુ છે. (જીવિય નામે) જે સ્ત્રીનું સંતાન ઉત્પન્ન થતાં જ મરણ પામે છે, તે તેના જીવિત નિમિત્ત તેનું ગમે તે નામ રાખી લે છે. તે ‘જીવિતનામ’ છે. તે આ પ્રમાણે છે. (અવકરણ, ઉત્કુરુડણ, ઉજ્જિઞ્ઞણ, કજ્જાવણ, સુવ્વણ) અવકરક, ઉત્કુરુટક, ઉજ્જિઞ્ઞતક, કચ્ચરક, શૂર્પક (સે કિં તં જીવિયનામે) આ પ્રમાણે આ જીવિતનામ છે. (સે કિં તં આભિપ્રાયિકનામે) હે ભદન્ત ! આભિપ્રાયિક નામ શુ છે ?

ઉત્તર—(આભિપ્રાયિક નામે) ગુણના આધારે નહિ પણ લોકરીતિ મુજબ જે નામે પોતાના અભિપ્રાય મુજબ રાખવામાં આવે છે, તે આભિપ્રાયિક

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૮૪ દ્રવ્યપ્રમાણનિરૂપણમ્

૫૩

इत्यादि। इदं सर्वं स्थापनानाम बोध्यम्। एतदुपसंहरन्नाह—तदेतत्स्थापना प्रमाणमिति ॥सू० १८३॥

મૂલમ્—સે કિં તં દઢવ્વપ્પમાણે ? દઢવ્વપ્પમાણે-છઢિવિહે પળ્લસે, તં જહા-ધમ્મત્થિકાણ જાવ અદ્ધાસમણ્ણ સે તં દઢવ્વપ્પમાણે ॥સૂ.૧૮૪॥

छाया—अथ किं तद् द्रव्यप्रमाणम्? द्रव्यप्रमाणं पञ्चविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—धर्मास्तिकायो यावत् अद्वासमयः। तदेतत् द्रव्यप्रमाणम् ॥सू० १८४॥

ટીકા—‘ સે કિં તં ’ ઇત્યાદિ—

अथ किं तद् द्रव्यप्रमाणं द्रव्यप्रमाणं हि धर्मास्तिकायाधर्मास्तिकायादि याव-
दद्वासमयान्तं पञ्चविधमित्युत्तरम्। धर्मास्तिकायाधर्मास्तिकायादीनि पञ्चविषयाणि
नामानि द्रव्यप्रमाणेन निष्पन्नानि, अतो धर्मास्तिकायादीनि द्रव्याणि विहाय

અભિપ્રાયિક નામ કહલાતા હૈ । જૈસે (અંબણ, નિંબણ, બકુલણ, પલાસણ, સિણણ, પિલૂણ, કરીરણ) અંબક, નિંબક, બકુલક, પલાશક, સ્નેહક, પીલુક, કરીરક । (સે તં અભિપ્પાઇયનામે) હસ પ્રકાર યહ અભિપ્રાયિક નામ હૈ (સે તં ઠવ્વણપ્પમાણે) યહ સ્થાપના પ્રમાણ હૈ ॥સૂ૦ ૧૮૩ ॥

“સે કિં તં દઢવ્વપ્પમાણે” ઇત્યાદિ ।

उत्तर—(से किं तं द्रव्यप्रमाणे) हे भदन्त ! वह द्रव्य प्रमाण क्या है । अर्थात् द्रव्यप्रमाण से जो नाम निष्पन्न होता है, वह कितने प्रकार का है ?

उत्तर—(द्रव्यप्रमाणे छविहे पणत्ते) द्रव्यप्रमाण छह प्रकार का प्रज्ञप्त हुआ है—(तं जहा) वह इस प्रकार से है—(धम्मत्थिकाए जाव अद्वासमए—से तं द्रव्यप्रमाणे) धर्मास्तिकाय यावत् अद्वासमय—यह

નામ કહેવાય છે. જેમ કે—અંબણ, નિંબણ, બકુલણ, પલાસણ, સિણણ, પિલૂણ કરીરણ) અંબક, નિંબક, બકુલક, પલાશક, સ્નેહક, પીલુક, કરીરક, (સે તં અભિપ્પાઇય નામે) આ પ્રકારે આ આભિપ્રાયિક નામ છે (સે કિં તં ઠવ્વણ-પ્પમાણે) આ સ્થાપના પ્રમાણ છે । સૂ૦ ૧૮૩ ॥

“ સે કિં તં દઢવ્વપ્પમાણે ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં દ્રવ્યપ્રમાણે) હે ભદંત ! આ દ્રવ્યપ્રમાણ શું છે ? એટલે કે દ્રવ્યપ્રમાણથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે તે કેટલા પ્રકારનાં છે ?

ઉત્તર—(દ્રવ્યપ્રમાણે છઢિવિહે પળ્લસે) દ્રવ્યપ્રમાણ છ પ્રકારનો પ્રજ્ઞપ્ત થયેલ છે. (તં જહા) તે આ પ્રમાણે છે. (ધમ્મત્થિકાણ જાવ અદ્ધાસમણ્ણ—સે તં

ન કદાચિદન્યત્ર તિષ્ઠતીતિ તદ્વેતુકાનીમાનિ નામાનીતિ ભાવઃ । નનુ એતાનિ અનાદિતિદ્વાન્તત્વેનૈયોક્તાનિ કથં પુનરિદં દ્રવ્યપ્રમાણત્વેનૈયોક્તાનિ ? इति चेदाह—
મત્તત્ત્વેષામનાદિસિદ્ધાન્તનિષ્પન્નત્વમ્, તથાપ્યેવાં દ્રવ્યપ્રમાણત્વે વાધાઽભાવઃ,
અનન્તધર્માત્મકે વસ્તુનિ તત્તદ્ધર્માપેક્ષાઽને ક્લવ્યપદેશત્યાગિર્નોપત્ત્વાત્ । एवमन्य-
त्रापि यथासंभवं वक्तव्यम् । પ્રહતમુપસંહરતિ—તદેતત્ દ્રવ્યપ્રમાણમ્ इति ॥ सू० १८४ ॥

મૂલમ્—સે કિં તં ભાવપ્યમાણે?, ભાવપ્યમાણે—ચતુર્વિધે
પણત્તે, તં જહા--સામાસિષ્ તદ્વિચય ધાઉચ્ નિરુત્તિષ્ । સે કિં

દ્રવ્યપ્રમાણ હૈ । धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय जी-
वास्तिकाय, पुद्गलास्तिकाय और अद्वासमय ये जो छह नाम हैं, वे
द्रव्यप्रमाण निष्पन्न नाम हैं । क्यो कि ये नाम धर्मास्तिकाय आदि
द्रव्यों के सिवाय और किसी में लागू नहीं होते हैं ।

શંકા—યે તો અનાદિ સિદ્ધાન્ત નિષ્પન્ન નામ સે પહેલે કહે જા ચુકે
હૈ । फिर यहां इन्हें द्रव्य प्रमाण निष्पन्न नाम से क्यों कहा गया है ?

उत्तर—ठीक है, इनमें अनादि सिद्धान्त निष्पन्न नामता भले रहे
फिर भी इनमें द्रव्यप्रमाण निष्पन्न नामता में कोई बाधा नहीं है । क्यो
कि, वस्तु अनन्त धर्मात्मक है । उसमें तत्तद्वर्न की अपेक्षा से अनेक
नामों द्वारा व्यपदिष्ट होने में कोई विरोध नहीं आता है । इसी प्रकार
से दूसरि जगह भी यथासंभव जानना चाहिये ॥ सू. १८४ ॥

દ્રવ્યપ્રમાણે) ધર્માસ્તિકાય યાવત્ અદ્વા સમય આ દ્રવ્યપ્રમાણુ છે. ધર્માસ્તિ-
કાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, અને
અદ્વાસમય એ ૬ નામો છે, તે દ્રવ્યપ્રમાણુ નિષ્પન્ન નામો છે કેમકે એ
નામ ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્યો સિવાય બીજા કોઈ માટે વપરતા નથી.

શંકા—આ તો અનાદિ સિદ્ધાન્ત નિષ્પન્ન નામથી પહેલાં કહેવામાં
આવ્યાં જ છે, પછી અહીં દ્રવ્યપ્રમાણુ નિષ્પન્ન નામથી ફરી શા માટે
કહેવામાં આવ્યાં છે ?

ઉત્તર—ખરાખર છે, આ બધામાં અનાદિસિદ્ધાન્ત નિષ્પન્ન નામતા ભલે
રહે પણ છતાંએ એ સર્વમાં દ્રવ્યપ્રમાણુ નિષ્પન્ન નામતામાં કોઈ પણ
જાતનો વાધો દેખાતો નથી. કેમકે વસ્તુ, અનન્ત ધર્માત્મક છે. તેમાં તત્તદ્ધ-
ર્મની અપેક્ષાથી અનેક નામો વડે વ્યપદિષ્ટ થવામાં કેઈ પણ જાતનો વિરોધ
દેખાતો નથી આ પ્રમાણે બીજે પણ મળી લેવું જોઈએ. ॥સૂ०૧૮૪॥

तं सामासिए? सत्त समासा भवति, तं जहा—दंदे य बहुव्रीही,
 कम्मधारय दिग्गु य। तत्पुरिस अव्वईभावे, एक्कसेसे य सत्तमे॥१॥
 से किं तं दंदे?, दंदे—दंता य ओट्ठा य दंतोद्धं, थणा य उयरं य
 थणोयरं, वत्थं य पत्तं य वत्थपत्तं, आसा य महिसा य आसम-
 हिसं, अही य नउलो य अहिनउलं, से तं दंदे समासे। से किं
 तं बहुव्रीही समासे? बहुव्रीहीसमासे—फुल्ला इमंमि गिरिमि
 कुडयकयंबो सो इमो गिरी फुल्लकुडयकयंबो। से तं बहुव्रीही
 समासे। से किं तं कम्मधारए?, कम्मधारए धवल्लो वसहो
 धवल्लवसहो, किण्हो मियो किण्हमियो, सेतो पडो सेतपडो,
 रत्तो पडो रत्तपडो, से तं कम्मधारए। से किं तं दिगुसमासे?
 दिगुसमासे—तिण्णि कडुगाणि तिकडुगं, तिण्णि महुराणि
 तिमहुरं, तिण्णि गुणाणि तिगुणं, तिण्णि पुराणि तिपुरं, तिण्णि
 सराणि तिसरं, तिण्णि पुक्खराणि तिपुक्खरं, तिण्णि विंदुआणि
 तिंविंदुअं, तिण्णि पहाणि तिपहं, पंच नईओ पंचगयं, सत्तगया
 सत्तगयं, नवतुरंगा नवतुरंगं, दसगामा दसगामं, दस पुराणि
 दसपुरं, से तं दिगुसमासे। से किं तं तत्पुरिसे?, तत्पुरिसे—तित्थे
 कागो तित्थकागो, वणे हत्थी वणहत्थी, वणे वराहो वणवराहो,
 वणे माहिसो वणमाहिसो, वणे मऊरो वणमऊरो। से तं तत्पुरिसे।
 से किं तं अव्वईभावे?, अव्वईभावे—गामस्स पच्छा-अणुगामं एवं
 अणुणइयं अणुफरिसं, अणुचरियं। से तं अव्वईभावे समासे। से
 किं तं एगसेसे?, एगसेसे जहा एगो पुरिसो तहा बहवे पुरिसा,

जहा बहवे पुरिसा तहा एगो पुरिसो, जहा एगो करिसावणो
तहा बहवे करिसावणा, जहा बहवे करिसावणा तहा एगो करि-
सावणो, जहा एगो साली तहा बहवे साली, जहा
बहवे साली तहा एगो साली। से तं एगसेसे समासे। से तं
समासिए ॥सू० १८५॥

छाया—अथ किं तत् भावप्रमाणम्?, भावप्रमाणं—चतुर्विधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—
सामासिकं तद्धितजं धातुकजं निरुक्तिजम्। अथ किं तत् सामासिकं? २ सप्तसमासाः
भवन्ति, तद्यथा—द्वन्द्वश्च बहुव्रीहिः कर्मधारयो द्विगुश्च। तत्पुरुषः अव्ययीभावः
एकशेषश्च सप्तमः॥१॥ अथ कोऽसौ द्वन्द्वः—दन्ताश्च ओष्ठौ च दन्तोष्ठम्, स्तनौ
च उदरं च स्तनोदरम्, वस्त्रं च पात्रं च वस्त्रपात्रम्, अश्वश्च महिषश्च अश्वमहि-
षम्, अहिश्च नकुलश्च अहिनकुलम्। स एष द्वन्द्वः समासः। अथ कोऽसौ बहुव्रीहिः
समासः? बहुव्रीहिः समासः—फुल्ला अस्मिन् गिरौ कुटजकदम्बा सोऽयं गिरिः—
फुल्लकुटजकदम्बः। स एष बहुव्रीहिसमासः। अथ कोऽसौ कर्मधारयः? कर्मधारयः—
धनलो वृषभो धनलवृषभः, कृष्णो मृगः कृष्णमृगः, श्वेतः पटः श्वेतपटः, रक्तः
पटो रक्तपटः। स एष कर्मधारयः। अथ कोऽसौ द्विगुसमासः? द्विगुसमासः—
त्रीणि कटुकानि त्रिकटुकम्, त्रीणि मधुराणि त्रिमधुरम्, त्रयो गुणाः—त्रिगुणम्,
त्रीणि पुराणि त्रिपुरम्, त्रयः स्वरास्त्रिस्वरम्, त्रीणि पुष्कराणि त्रिपुष्करम्, त्रीणि
त्रिन्दुकानि त्रिबिन्दुकम्, त्रयः पन्थानः—त्रिपथम्, पञ्च नद्यः पञ्चनदम्, सप्त
गजाः सप्तगजम्, नव तुरङ्गाः—नवतुरङ्गम्, दश ग्रामाः—दशग्रामम्, दशपुराणि—
दशपुरम्। स एष द्विगुसमासः। अथ कोऽसौ तत्पुरुषः? तत्पुरुषः—तीर्थे काकः—
तीर्थकाकः, वने हस्ती—वनहस्ती, वने वराहः—वनवराहः, वने महिषः—वनमहिषः,
वने मयूरः—वनमयूरः। स एष तत्पुरुषः। अथ कोऽसौ अव्ययीभावः? अव्ययी-
भावः—ग्रामस्य पश्चा अनुग्रामम्, एवम् अनुनदिकम्, अनुस्पर्शम्, अनुवर्तितम्।
स एषोऽव्ययीभावः समासः। अथ कोऽसौ एकशेषः—एकशेषो यथा एकः पुरुषस्तथा
बहवः पुरुषाः, यथा बहवः पुरुषास्तथा एकः पुरुषः, यथा एकः कार्पाणस्तथा
बहवः कार्पाणः, यथा—बहवः कार्पाणस्तथैकः—कार्पाणः, यथा एकः शालि-
स्तथा बहवः शालयः, यथा बहवः शालयस्तथैकः शालिः। स एष एकशेषः
समासः। तदेतत् सामासिकम् ॥१८५॥

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૮૫ ભાવપ્રમાણનિરૂપણમ્

૫૭

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

અથ કિં તદ્ ભાવપ્રમાણમ્?—ભાવઃ—યુક્તાર્થત્વાદિકો ગુણઃ, સ એવ વસ્તુ-પરિચ્છેદકત્વાદ પ્રમાણં તત્ કિં-કિંવિધમ્? ઇતિ પ્રશ્નઃ । ઉત્તરયતિ—ભાવપ્રમાણં સામાસિક તદ્વિતજઘાતુજનિરુક્તિજભેદાચ્ચતુર્વિધં મળ્લપ્તમ્ । તત્ર સામાસિકં દ્વન્દ્વ-બહુવીહિ કર્મધારયદ્વિગુતત્પુરુષાવ્યયીભાવૈકશેપેતિ સપ્તવિધમ્ । તત્ર પ્રત્યેકં સોદાહર-ણમાદ્—‘સે કિં તં દંદે?’ ઇત્યાદિ । શિષ્યઃ પૃચ્છતિ—અથ કોઽસૌ દ્વન્દ્વઃ? દ્વન્દ્વો

“સે કિં તં ભાવપ્રમાણે?” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ભાવપ્રમાણે) હે ભદન્ત ! ભાવ પ્રમાણ કયા હૈ? “ભાવ એવ પ્રમાણં” ભાવપ્રમાણં” હસ વ્યુત્પત્તિ કે અનુસાર ભાવરૂપ જો પ્રમાણ હૈ, વહ ભાવપ્રમાણ હૈ । યહ ભાવ પ્રમાણ કિતને પ્રકાર કા હોતા હૈ ?

ઉત્તર—(ભાવપ્રમાણે—ચત્તવિવિદ્દે પળ્લત્તે) ભાવપ્રમાણ ચાર પ્રકાર કા હોતા હૈ—(તં જહા) જૈસે (સામાસિય, તદ્વિયય, ધાઽય નિરુક્તિય) સામાસિક, તદ્વિતજ, ધાતુજ, નિરુક્તિજ । (સે કિં તં સામાસિય?) હે ભદન્ત ! સામાસિક ભાવપ્રમાણ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(સત્તસમાસા ભવંતિ) સમાસ સાત હોતે હૈ—(તં જહા) વે હસ પ્રકાર સે હૈ (દંદેય બહુવીહી, કર્મધારય દિગ્ગુય । ત્પુરિસ, અવ્વઈભાવે, એકસેસેય સત્તમે) દ્વન્દ્વ, બહુવીહિ, કર્મધારય, દ્વિગુ, તત્પુ-રુષ, અવ્યયીભાવ, સાતવાં એકશેષ (સે કિં તં દંદે) હે ભદન્ત ! દ્વન્દ્વ સમાસ કયા હૈ ?

“સે કિં તં ભાવપ્રમાણે?” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ભાવપ્રમાણે) હે ભદન્ત । ભાવપ્રમાણ શુ છે ! ‘ભાવ એવ પ્રમાણં ભાવપ્રમાણં’ આ વ્યુત્પત્તિ મુજબ ભાવ રૂપ જે પ્રમાણ છે, તે ભાવ પ્રમાણ છે આ ભાવ પ્રમાણ કેટલા પ્રકારનો હોય છે ?

ઉત્તર—(ભાવપ્રમાણે—ચત્તવિવિદ્દે પળ્લત્તે) ભાવ પ્રમાણ ચાર પ્રકારનો હોય છે. (તંજહા) જેમ કે (સામાસિય તદ્વિયય ધાઽય નિરુક્તિય) સામાસિક, તદ્વિતજ, ધાતુજ, નિરુક્તિજ (સે કિં તં સામાસિય?) હે ભદન્ત ! સામાસિકભાવ-પ્રમાણ એટલે શું ?

ઉત્તર—(સત્ત સમાસા ભવંતિ) સમાસ સાત હોય છે. (તંજહા) તે આ પ્રમાણ છે. (દંદેય બહુવીહી, કર્મધારય દિગ્ગુય ત્પુરિસ, અવ્વઈભાવે એક સેસેય સત્તમે) દ્વન્દ્વ, બહુવીહિ, કર્મધારય, દ્વિગુ, તત્પુરુષ, અવ્યયીભાવ, અને એકશેષ. (સે કિં તં દંદે?) હે ભદન્ત ! દ્વન્દ્વસમાસ એટલે શું ?

દિ-દન્તાશ્ચ ઓષ્ઠી ચેતિ દન્તોષ્ઠમ્, સ્તનૌ ચ ઉદરં ચેતિ સ્તનોદરમ્ । ઇમ્યત્રાપિ પ્રાણ્યજ્ઞત્વાદેકવદ્ભાવઃ । વસ્ત્રં ચ પાત્રં ચેતિ વસ્ત્રપાત્રમ્ । “જાતિરપ્રાણિના”-મિત્યેક-વદ્ભાવઃ । અશ્વાશ્ચ મહિષાશ્ચેતિ અશ્વમહિષમ્, અદિશ્ચ નકુલંચેતિ-અહિનકુલમ્ । “યેષાં ચ વિરોધઃ શાશ્વતિકઃ” इत्येकवद्भावः । एवमन्यान्यप्युदाहरणानि स्वयमभ्यूहानि । तथा-फुल्लाः=पुष्पिताः अस्मिन् गिरौ कुटजकदम्बाः सोऽयं

ઉત્તર—(દંદે દંતા ય ઓઢા ય દંતોઢ, ધળાય ઉદરં ય, ધળોદરં વત્થં ય પત્તં ય વત્થપત્તં, આસાય મહિસાય આસમહિસં, અહી ય નડલા ય અહિનડલં-સેત્તં દંદે સમાસે) દ્વન્દ્વ સમાસ હસ પ્રકાર સે હે- દન્તાશ્ચ ઔષ્ઠી ચ હિતિ દન્તોષ્ઠમ્- સ્તનૌ ચ ઉદરં ચ હિતિ સ્તનોદરમ્ યહાં દોનો જગહ પ્રાણી કા અંગ હોને કે કારણ “પ્રાણ્યજ્ઞત્વાત્” હસ સૂત્ર સે એકવદ્ભાવ હુઆ હૈ । “વસ્ત્રં ચ પાત્રં ચ હિતિ વસ્ત્રપાત્રમ્ યહાં પર જાતિરપ્રાણિનામ્ ” હસ સૂત્ર સે એકવદ્ભાવ હુઆ હૈ । “અશ્વાશ્ચ મહિષાશ્ચ હિતિ અશ્વમહિષમ્ અદિશ્ચ નકુલં ચ હિતિ અહિનકુલમ્ ” યહાં પર “યેષાં ચ વિરોધઃ શાશ્વતિકઃ” હસ નિયમાનુસાર એકવદ્ભાવ હુઆ હૈ । હસી પ્રકાર કે ઔર ખી ઉદાહરણ કલ્પિત કર લેના ચાહિયે । હસ પ્રકાર યહ દ્વન્દ્વ સમાસ હૈ । (સે કિં તં બહુવ્રીહી સમાસે) હે ભદન્ત ! બહુવ્રીહિ સમાસ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(બહુવ્રીહીસમાસે) બહુવ્રીહિ સમાસ હસ પ્રકાર સે હે- (ફુલ્લા ઇમંમિ ગિરિમિ કુડયકયંબા સો ઇમો ગિરી ફુલ્લકુડયકયંબો)

ઉત્તર—(દંદે દંતા ય ઓઢાય દંતોઢ ધળાય ઉદરં ય ધળોદરં વત્થં ય પત્તં ય વત્થપત્તં, આસાય મહિસાય આસમહિસં અહી ય નડલા ય અહિનડલં, સેત્તં દંદે સમાસે) દ્વન્દ્વ સમાસ આ પ્રમાણે છે. “દન્તાશ્ચ ઔષ્ઠી ચ હિતિ દન્તોષ્ઠમ્, સ્તનૌ ચ ઉદરં ચ હિતિ સ્તનોદરમ્.” અહીં બન્ને સમાસોમાં પ્રાણીઓનાં અંગો હોવાથી ‘પ્રાણ્યજ્ઞત્વાત્’ આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થયેલ છે. “વસ્ત્રં ચ પાત્રં ચ હિતિ વસ્ત્રપાત્રમ્” અહીં ‘જાતિરપ્રાણિનામ્’ આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થયેલ છે. ‘અશ્વાશ્ચ મહિષાશ્ચ હિતિ અશ્વમહિષમ્, અદિશ્ચ નકુલં ચ હિતિ અહિનકુલમ્’ અહીં ‘યેષાં ચ વિરોધઃ શાશ્વતિકઃ’ આ નિયમ મુજબ એકવદ્ભાવ થયેલ છે. આ પ્રમાણે બીજા ઉદાહરણો માટે પણ જાણી લેવું જોઈએ આ પ્રમાણે આ દ્વન્દ્વ સમાસ છે. (સે કિં તં બહુવ્રીહી સમાસે) હે ભદન્ત ! બહુવ્રીહિ સમાસ શું છે?

ઉત્તર—(બહુવ્રીહી સમાસે) બહુવ્રીહિ સમાસ આ પ્રમાણે છે. (ફુલ્લા ઇમંમિ ગિરિમિ કુડય કયંબા સો ઇમો ગિરી ફુલ્લકુડયકયંબો) આ પર્વત પર

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૮૫ ભાવપ્રમાણનિરૂપણમ્

૫૨

ગિરિઃ ફુલ્લકુટજકદમ્બઃ । અન્ન વહુત્રીહિસમાસઃ । અયં દિ અન્યપદાર્થપ્રધાનો
બોધ્યઃ । તથા-ધવલો વૃષભો-ધવલવૃષભઃ, કૃષ્ણો મૃગઃ કૃષ્ણમૃગ ઇત્યાદિઃ કર્મ-
ધારયો બોધ્યઃ । સમાનાધિકરણસ્તત્પુરુષ एव કર્મધારયઃ । તથા-ત્રીણિ કટુકાનિ
સમાહવાનિ ત્રિકટુકમ્, ત્રીણિ મધુરાણિ સમાહવાનિ ત્રિમધુરમ્, ઇત્યાદિઃ દ્વિગુ-

હસ પર્વત પર કુટજ ઓર કદંબ પુષ્પિત હૈ, હસલિયે યહ ગિરિ ફુલ્લ
કુટજ કદંબ ” હૈ । “ફુલ્લકુટજકદમ્બ ” યહ પદ વહુત્રીહિ સમાસ
હૈ । વહુત્રીહિ સમાસ મે જો પદ આતે હૈ-उनका अर्थ नहीं लिया
जाता, किन्तु उन पदों वाला जो होता है, ऐसा अन्य पद लिया जाता
है । कर्षो कि यह समास अन्य पद प्रधान होता है । (से तं वहुव्रीही
समासे) इस प्रकार यह वहुव्रीही समास है । (से किं तं कर्मधारय)
हे भदन्त ! कर्मधारय समास क्या है ?

उत्तर—(कर्मधारय धवलो वसहो धवलवसहो, किण्हो मियो
किण्हमियो, सेतो पडो सेतपडो, रक्तो पडो रक्तपडो, से तं कर्मधारये)
कर्मधारय समास इस प्रकार से है-धवलो वृषभः-धवलवृषभः, कृष्णो
मृगः-कृष्णमृगः, श्वेतः पटः-श्वेतपटः, रक्तः पटः-रक्तपटः । समान
अधिकरण वाला तत्पुरुष समास ही कर्मधारय समास कहलाता है ।
(से किं तं दिगु समासे) हे भदन्त ! द्विगु समास क्या है ? द्विगु समास
इस प्रकार से है-(तिणिण कडुणाणि तिकडुगं, तिणिण मधुराणि तिमधुरं

કુટજ અને કદંબ પુષ્પિત છે, એથી આ ગિરિ ફુલ્લ કુટજ કદંબ છે. ‘ફુલ્લ
કુટજકદંબ’ આ પદ બહુવ્રીહિ સમાસ છે. બહુવ્રીહિ સમાસમાં બે પદ આવે
છે, તેનો અર્થ અભિપ્રેત ગણાતો નથી પણ તે પદોવાળો બે હોય છે
એવું અન્ય પદ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. કેમકે આ સમાસ અન્ય પદ
પ્રધાન હોય છે. (સે તં વહુવ્રીહી સમાસે) આ પ્રમાણે આ બહુવ્રીહિ સમાસ
છે. (સે કિં તં કર્મધારય) હે ભદંત ! કર્મધારય સમાસ શું છે ?

ઉત્તર—કર્મધારય ધવલો વસહો ધવલવસહો, કિણ્હો મિયો કિણ્હમિયો,
સેતો પડો સેતપડો, રક્તો પડો રક્તપડો, સે તં કર્મધારય કર્મધારય સમાસ
આ પ્રમાણે છે. ‘ધવલો વૃષભઃ ધવલ વૃષભઃ, કૃષ્ણો મૃગઃ કૃષ્ણમૃગઃ, શ્વેતઃ પટઃ
શ્વેતપટઃ, રક્તઃ પટઃ રક્તપટઃ’ સમાનાધિકરણી તત્પુરુષ સમાસજ કર્મધારય
કહેવાય છે. (સે કિં તં દિગુ સમાસે) હે ભદંત ! દ્વિગુ સમાસ એટલે શું ?

ઉત્તર—(દિગુસમાસે) દ્વિગુસમાસ આ પ્રમાણે હોય છે. (તિણિ કડુણાણિ
તિકડુગં, તિણિ મધુરાણિ, ત્રિમધુરં, તિણિ મુનાણિ, તિ ગુર્જં, તિણિ પુરાણિ

૬૦

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

ર્કોઽધ્યઃ । સંખ્યાપૂર્વઃ કર્મધારયો દિગુરિત્યુચ્યતે । તીર્થે કાકઃ-તીર્થકાકઃ । અન્ન
નિન્દાર્થે ‘ધ્વાઙ્ક્ષેણ ક્ષેપે’ ઇતિ સપ્તમી તત્પુરુષઃ । યો હિ તીર્થે કાક ઇવ ગ્રાહ્યા-
ગ્રાહ્યવિવેકશૂન્યો વસતિ સ એવમભિધીયતે । તીર્થકાકાદયસ્તત્પુરુષોદાહરણાનિ ।

તિણિ ગુણાણિ તિગુણં, તિણિ પુરાણિ તિપુરં, તિણિ સરાણિ તિસરં,
તિણિ પુસ્ત્રાણિ તિપુસ્ત્રં તિણિ ચિંદુઆણિ તિચિંદુઅં, તિણિ
પહાણિ તિપહં, પંચનર્દયો પંચળયં સત્ત ગયા સત્ત ગયં, નવ તુરંગા નવ
તુરંગં, દસ ગામા દસગામં દસ પુરાણિ દસપુરં-સે તં દિગુ
સમાસે) ત્રીણિ કટુકાનિ-ત્રિકટુકમ્, ત્રીણિ મધુરાણિ-ત્રિમધુરં,
ત્રયો ગુણા-ત્રિગુણમ્, ત્રીણિ પુરાણિ-ત્રિપુરમ્, ત્રયઃ સ્વરાઃ ત્રિસ્વરમ્,
ત્રીણિ પુષ્કરાણિ ત્રિપુષ્કરમ્, ત્રીણિ ચિન્દુકાનિ-ત્રિચિન્દકમ્, ત્રયઃ પન્થાનઃ
ત્રિપથમ્, પચ્ચ નયઃ-પંચનદમ્, સપ્ત ગજાઃ-સપ્તગજમ્, નવ તુરંગા
નવતુરંગમ્, દશ ગામાઃ-દશગામમ્, દશપુરાણિ-દશપુરમ્ । ઇસ પ્રકાર
યહ દિગુ સમાસ હૈ । (સે કિં તં તત્પુરિસે) હે ભગવન્ ! તત્પુરુષ સમાસ કયા
હૈ ? (તત્પુરિસે) તત્પુરુષ ઇસ પ્રકાર સે હૈ- (તિત્થે કાગો તિત્થકાગો, વળે
હત્થી વળહત્થી, વળે વરાહો વળવરાહો, વળે મહિસો વળમહિસો, વળે
મઝુરો વળમઝુરો, સે તં તત્પુરિસં) તીર્થે કાકઃ-તીર્થકાકઃ, વને હસ્તી-
વનહસ્તી, વને વરાહઃ-વનવરાહઃ, વને મહિષઃ-વનમહિષઃ, વને
મયૂરઃ-વનમયૂરઃ । યહ તત્પુરુષ સમાસ હૈ । યહાં પર નિન્દા અર્થ સે
“ ધ્વાઙ્ક્ષેણ ક્ષેપે ” ઇસસે સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસ જુઆ હૈ । જો વ્યક્તિ

તિપુરં, તિણિ સરાણિ, તિસરં, તિણિ પુસ્ત્રાણિ તિપુસ્ત્રં, તિણિ ચિંદુ-
આણિ તિચિંદુઅં, તિણિ પહાણિ તિપહં, પંચ નર્દયો, પંચળયં સત્ત ગયા સત્ત
ગયં, નવતુરંગા, નવતુરંગં, દસગામા, દસગામં, દસપુરાણિ, દસપુરં, સે તં દિગુ
સમાસે) ત્રીણિ, કટુકાનિ-ત્રિકટુકમ્ ત્રીણિ મધુરાણિ ત્રિકમધુરં, ત્રયોગુણા, ત્રિગુણમ્,
ત્રીણિ પુરાણિ ત્રિપુરમ્ ત્રયઃ સ્વરાઃ ત્રિસ્વરમ્, ત્રીણિ પુષ્કરાણિ ત્રિપુષ્કરમ્, ત્રીણિ-
ચિન્દુકાનિ-ત્રિચિન્દુકમ્, ત્રયઃ પન્થાનઃ-ત્રિપથમ્, પચ્ચ નયઃ-પંચનદમ્, સપ્તગજાઃ-
સપ્તગજમ્, નવતુરંગાઃ-નવતુરંગમ્, દશગામાઃ-દશગામમ્, દશપુરાણિ-દશપુરમ્
આ પ્રમાણે આ દિગુ સમાસના ઉદાહરણો છે. (સે કિં તં તત્પુરિસે) હે ભદ્રં !
તત્પુરુષ સમાસ થુ છે ? (તત્પુરિસે) તત્પુરુષ આ પ્રમાણે છે. (તિત્થે કાગો-
તિત્થકાગો, વળે હત્થી વળહત્થી, વળે વરાહો વળવરાહો, વળે મહિસો વળમહિસો,
વળે મઝુરો વળમઝુરો, સે તં તત્પુરિસં) તીર્થે કાકઃ, તીર્થકાકઃ, વને મહિષઃ
વનમહિષઃ વને મયૂરઃ વનમયૂરઃ) આ તત્પુરુષ સમાસના ઉદાહરણો છે. અહીં
નિન્દા અર્થમાં ‘ ધ્વાઙ્ક્ષેણ ક્ષેપે ’ આ સૂચથી સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસ થયેલ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૮૫ ભાવપ્રમાણનિરૂપણમ્

૬૧

તત્પુરુષે હિ ઉત્તરપદાર્થપ્રાધાન્યં બોધ્યમ્ । તથા-અનુગ્રામમ્-ગ્રામસ્ય પશ્ચાદિતિ વિગ્રહઃ । ‘અવ્યયં વિભક્તિ૦’ ઇત્યાદિનાઽવ્યયીભાવસમાસઃ । એવમ્ ‘અનુનદિકમ્’ ઇત્યાદિયપિ બોધ્યમ્ । અવ્યયીભાવે હિ પૂર્વપદાર્થસ્ય પ્રાધાન્યં બોધ્યમ્ । તથા-સરૂપ-યોર્દ્વયોઃ પદયોઃ સરૂપાણાં વહુનાં વા પદાનાં સમાસે ‘સરૂપાણામેકશેષેકવિભક્તૌ’ ઇત્યનેનૈકમવશિષ્યાન્યપદલોપે સતિ અવશિષ્યમાણં પદં દ્વિત્વસ્ય વહુત્વસ્ય ચ વાચકં ભવતિ । તસ્ય દ્વિવચનાન્તતા વહુવચનાન્તતા વા ભવતિ । યથા-પુરુષશ્ચ પુરુષશ્ચ તીર્થ પર કૌવે કી તરહ્ ગ્રાહ્ય અગ્રાહ્ય કે વિવેક સે શૂન્ય હોકર રહતા હૈ, વહ્ હસ પ્રકાર સે કહા જાતા હૈ । યે તીર્થ કાક આદિ ઉદાહરણ તત્પુરુષ સમાસ કે હૈં । તત્પુરુષ સમાસ મેં ઉત્તર પદાર્થ કી પ્રધાનતા રહતી હૈ । (સે કિં તં અવ્વઈ ભાવે) હે ભદન્ત ! અવ્યયી ભાવ સમાસ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(અવ્વઈ ભાવે) અવ્યયીભાવ સમાસ હસ પ્રકાર સે હોતા હૈ—(ગામસ્સ પચ્છા અણુગામં, એવં અણુણહયં, અણુફરિસં, અણુ-ચરિયં) ગ્રામસ્ય પશ્ચાત્-અનુગ્રામમ્, હસી પ્રકાર સે અનુનદિકમ્, અનુ-સ્પર્શમ્, અનુચરિતમ્ મેં જાનના ચાહિયે । (સે તં અવ્વઈ ભાવે સમાસે) હસ પ્રકાર યહ અવ્યયીભાવ સમાસ હૈ । (સે કિં તં એગસેસે ?) હે ભદન્ત ! એકશેષ સમાસ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(એગસેસે) એક શેષ સમાસ હસ પ્રકાર સે હૈ—(જહા એગ્ગો પુરિસો તહા વહવે પુરિસા જહા વહવે પુરિસા તહા એગ્ગો પુરિસો, જહા એગ્ગો કરિસાવણો તહા વહવે કરિસાવણા, જહા વહવે કરિસાવણા,

છે. એ વ્યક્તિ તીર્થક્ષેત્રમાં કાગડાની જેમ ગ્રાહ્ય-અગ્રાહ્યના વિવેકથી રહિત થઈને રહે છે, તેને આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. આ તીર્થકાક વગેરે ઉદાહરણો તત્પુરુષના છે. તત્પુરુષ સમાસમાં ઉત્તર પદાર્થની પ્રધાનતા રહે છે. (સે કિં તં અવ્વઈ ભાવે) હે ભદન્ત ! અવ્યયી ભાવ સમાસ કોને કહેવાય ?

ઉત્તર—(અવ્વઈ ભાવે) અવ્યયીભાવ સમાસ આ પ્રમાણે છે—(ગામસ્સ પચ્છા અણુગામં એવં અણુણહયં અણુફરિસં, અણુચરિયં) ગ્રામસ્ય પશ્ચાત્ અનુગ્રામમ્, આ પ્રમાણે ખીજા ઉદાહરણો એવી રીતે છે—અનુનદિકમ્, અનુસ્પર્શમ્, અનુચરિતમ્, (સે તં અવ્વઈ ભાવે સમાસે) આ પ્રમાણે આ અવ્યયી ભાવ સમાસ છે. (સે કિં તં એગસેસે ?) હે ભદન્ત ! એકશેષ સમાસ કોને કહેવાય ?

ઉત્તર—(એગસેસે) એકશેષ સમાસ આ પ્રમાણે છે. (જહા એગ્ગો પુરિસો તહા વહવે પુરિસા જહા વહવે પુરિસા તહા એગ્ગો પુરિસો, જહા એગ્ગો કરિસાવણો તહા વહવે કરિસાવણા, જહા વહવે કરિસાવણા, તહા, એગ્ગો કરિસાવણો.

પુરુષૌ, પુરુષશ્ચ પુરુષશ્ચ પુરુષશ્ચ-પુરુષા इति । अत्रैकशेषो बोध्यः । विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषो भवति । यथा-वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति-वक्रदण्डौ कुटिल-दण्डौवेति । इत्थमेकशेषो बोध्यः । अत्र सूत्रानुसारेणोच्यते । यथा-एकव्यक्ति विवक्षायामेकः पुरुषः, तथा बहुव्यक्तिविवक्षायां बहवः पुरुषा इति भवति । अत्रेकं

તહા એમ્મો કરિસાવળો, જહા એમો સાલી તહા બહવે સાલી જહા બહવે સાલી તહા એમ્મો સાલી-સે તં એમસેસે સમાસે-સે તં સમાસિય) જૈસે- 'એકઃ પુરુષઃ' એસા હોતા હૈ, ઊસી પ્રકાર સે 'બહવઃ પુરુષાઃ' એસા મી હોતા હૈ । તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈ સમાન રૂપવાલે દો પદોં કા અથવા-સમાન રૂપ વાલે બહુત પદોં કા સમાસ હોને પર "સરૂપાણામેકશેષ-એકવિભક્તૌ" હસ સૂત્ર કે અનુસાર એક હી શેષ રહતા હૈ, ઓર અન્ય પદોં કા લોપ હો જાતા હૈ । જો વહ એકશેષ પદ રહતા હૈ, વહ દ્વિ-વચન મેં દ્વિત્વ કા ઓર બહુવચન મેં બહુત્વ કા વાચક હોતા હૈ । ઓર હસો સે ઊસમેં દ્વિવચનાન્તતા અથવા બહુવચનોન્તતા હોતી હૈ । જૈસે-પુરુષશ્ચ પુરુષશ્ચ પુરુષૌ, પુરુષશ્ચ, પુરુષશ્ચ, પુરુષશ્ચ પુરુષાઃ । યહાં પર એકશેષ સમાસ જાનનાં ચાહિયે । સમાનાર્થક વિરૂપપદોં મેં મી એક-શેષ સમાસ હોતા હૈ । જૈસે વક્રદણ્ડશ્ચ કુટિલદણ્ડશ્ચેતિ વક્રદણ્ડૌ અથવા કુટિલદણ્ડૌ । હસ પ્રકાર યહાં પર એકશેષ સમાસ જાનનાં ચાહિયે । જય એક વ્યક્તિ કી વિવક્ષા હોતી હૈ, તય 'એકઃ પુરુષઃ' એસા

જહા એમો સાલી તહા બહવે સાલી જહા બહવે સાલી તહા એમ્મો સાલી સે તં એમસેસે સમાસે-સે તં સમાસિય) જેમ 'એકઃ પુરુષઃ' થાય છે તેમજ 'બહવઃ પુરુષાઃ' જેમ પણ થાય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે સમાન રૂપવાળા બે પદો અથવા સમાન રૂપવાળા ઘણાં પદોના સમાસથી "સરૂપા-ણામેકશેષ એકવિભક્તૌ" આ સૂત્ર મુજબ એક જ શેષ રહે છે અને બીજા પદોનો લોપ થઈ જાય છે. જે તે એકશેષ પદ રહે છે, તે દ્વિવચનમાં દ્વિત્વ અને બહુવચનમાં બહુત્વનો વાચક હોય છે. અને એથી જ એમાં દ્વિવચના-ન્તતા અથવા બહુવચનાન્તતા હોય છે. જેમ કે પુરુષશ્ચ પુરુષશ્ચ પુરુષૌ, પુરુ-ષશ્ચ, પુરુષશ્ચ, પુરુષશ્ચ, પુરુષાઃ અહીં એકશેષ સમાસ થયેલ છે. સમાનાર્થક વિષય પદોમાં પણ એકશેષ સમાસ થાય છે, જેમ કે "વક્રદણ્ડશ્ચ કુટિલદણ્ડશ્ચેતિ વક્રદણ્ડૌ અથવા કુટિલદણ્ડૌ" આ પ્રમાણે અહીં એકશેષ સમાસ બાણુવો જ્યારે એક વ્યક્તિની વિવક્ષા હોય છે, ત્યારે 'એકઃ પુરુષઃ' એવો સમાસ થાય છે. અને જ્યારે ઘણી વ્યક્તિઓની વિવક્ષા હોય છે,

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૮૫ ભાવપ્રમાણનિરૂપણમ્

૬૩

પુરુષપદમવશિષ્ઠ્યાન્યાનિ પુરુષપદાનિ લુપ્યન્તે, बहुवचनविवक्षया बहुवचनं भवति । तथा-यथा पुरुषा इति बहुव्यक्तिविवक्षायां भवति, तथैव जातिविवक्षायामेकः पुरुषो भवति । अत्र पक्षेऽप्येकं पुरुषपदमवशिष्यान्यानि पुरुषपदानि लुप्यन्ते । परमत्र-जातेर्विवक्षणात्तस्याश्चैकत्वादेकवचनम् । एवं यथा एकः कार्षापणस्तथा बहवः कार्षापणाः, यथा बहवः कार्षापणास्तथा एकः कार्षापण इत्याद्यपि बोध्यम् । इत्थं सामासिकं भाव प्रमाणमुक्तम् । एतदेव दर्शयितुमाह-तदेतत् सामासिकमिति॥सू. १८५॥

પ્રયોગ હોતા હૈ ઓર જય વહુત વ્યક્તિ કી વિવક્ષા હોતી હૈ તથ 'बहवःपुरुषाः' ऐसा प्रयोग होता है । इस बहुवचन की विवक्षा में एक पुरुष पद अवशिष्ट रहता है और बाकी के पुरुष पद लुप्त हो जाते हैं । तथा-जिस प्रकार से "पुरुषः" ऐसा प्रयोग बहुत व्यक्तियों की विवक्षा में होता है उन्ही प्रकार से जाति की विवक्षा में "एकः पुरुषः" ऐसा प्रयोग होता है । इस पक्ष में भी एक पुरुष पद अवशिष्ट रहता है और अन्य पुरुष पद लुप्त हो जाते हैं । परन्तु यहां जाति की विवक्षा होने से जाति को एक होने से एक वचन होता है । इसी प्रकार से "एकः कार्षापणः तथा बहवः कार्षापणाः" इत्यादि पदों में भी जानना चाहिये । इस प्रकार यह एकशेष समास है । इस प्रकार सामासिक भाव प्रमाण क्या है यह कहा । -

ભાવાર્થ—હસ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકાર ને ભાવપ્રમાણ સામાસિક-તદ્વિ-તજ ધાતુજ ઓર નિરુક્તિજ હન ચાર ભેદોં મેં વિભક્ત કિયા હૈ । હનમેં

ત્યારે 'बहवःपुरुषाः' આ જાતનો પ્રયોગ થાય છે. આ બહુવચનની વિવક્ષામાં એક પુરુષ પદ અવશિષ્ટ રહે છે. અને બીજા પુરુષ પદો લુપ્ત થઈ જાય છે. તેમજ જે પ્રમાણે 'पुरुषाः' આ જાતનો પ્રયોગ ઘણી વ્યક્તિઓની વિવક્ષામાં થાય છે. આ પ્રમાણે જાતિની વિવક્ષામાં 'एकः पुरुषः' એવો પ્રયોગ થાય છે. આ પક્ષમાં પણ એક પુરુષ પદ અવશિષ્ટ રહે છે. અને અન્ય પુરુષ પદો લુપ્ત થઈ જાય છે. પણ અહીં જાતિની વિવક્ષા હોવાથી અને જાતિ એક હોવાથી એક વચન થાય છે. આ પ્રમાણે 'एकः कार्षापणः' તથા 'बहवः कार्षापणाः' વગેરે પદોમાં પણ જાણવું જોઈએ આ પ્રમાણે આ એકશેષ સમાસ છે. એવી રીતે સામાસિક ભાવ પ્રમાણ શું છે. તે વિશે સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે.

ભાવાર્થ—આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે ભાવપ્રમાણને સામાસિક, તદ્વિતજ, ધાતુજ અને નિરુક્તજ આ ચાર પ્રકારોમાં વિભક્ત કર્યું છે. આમાં પરસ્પર

પરસ્પર સંબંધ રાખેને વાળે દો યા દો સે અધિક પદોં કે વીચ કી વિભક્તિ કા લોપ કરકે મિલે હુપ પદોં કા નામ સમાસ યા સમસ્તપદ હૈ।

इसके मुख्य भेद चार हैं। द्वन्द्व तत्पुरुष, बहुव्रीहि और अन्ययी भाव। कर्मधारय और द्विगु ये तत्पुरुष के ही दो भेद हैं। तथा समास का एक भेद और है, जिसका नाम एकशेष है। द्वन्द्व समास में दो या दो से अधिक पदों का मेल होता है। इसमें सभी पद प्रधान होते हैं। इनका संबंध च=और, से होता है। द्वन्द्व समास में दोनों पद प्रथमा-विभक्ति एकवचनान्त हों तो समास के अन्त में द्विवचन होगा, नहीं तो बहुवचन। यह समास समाहार द्वन्द्व और इतरेतर द्वन्द्व के भेद से दो प्रकार का होता है। समाहार द्वन्द्व समास में प्रत्येक पद की प्रधानता नहीं होती है प्रत्युत सामूहिक अर्थ का बोध होता है। इसमें सदा नपुंसक लिंग तथा किसी एक विभक्ति का एकवचन ही रहता है। जिसमें अन्तिम पद प्रधान होता है और प्रथम पद प्रथमा विभक्ति से भिन्न किसी दूसरी विभक्ति में होता है तथा दूसरा पद प्रथमान्त होता है। उस समास का नाम तत्पुरुष है। इसके प्रथम पद में द्वितीया से छेकर सप्तमी पर्यन्त ६ विभक्तियों के रहने के कारण इसके ६ भेद

સંબંધિત બે કે બેથી વધારે પદોની વચ્ચેની વિભક્તિનો લોપ કરીને બે પદો બેળા થાય છે તેને સમાસ કહેવાય છે. અને તે પદને સમસ્તપદ કહેવાય છે. આના મુખ્ય ભેદો ચાર છે. દ્વંદ્વ, તત્પુરુષ, બહુવ્રીહિ, અને અન્યયીભાવ કર્મધારય અને દ્વિગુ આ તત્પુરુષના જ બે ભેદો છે. તેમજ આ સમાસનો એક ભેદ ‘એકશેષ’ પણ છે. દ્વંદ્વ સમાસમાં બે અથવા બેથી વધારે પદોનો સમાસ થાય છે. આમાં બધા પદો પ્રધાન હોય છે. આ પદોનો સંબંધ ‘ચ’ એટલે કે ‘અને’થી થાય છે. દ્વંદ્વ સમાસમાં બંને પદ પ્રથમા વિભક્તિ એકવચનનાંત હોય તો સમાસના અન્તે દ્વિવચન થશે નહિંતર બહુવચન થશે દ્વંદ્વ સમાસ સમાહાર દ્વંદ્વ તેમજ ઇતરેતર દ્વંદ્વના રૂપમાં બે પ્રકારનો હોય છે. સમાહાર દ્વંદ્વ સમાસમાં દરેકે દરેક પદની પ્રધાનતા હોતી નથી પરંતુ સામૂહિક અર્થનો બોધ હોય છે. આમાં સદા નપુંસકલિંગ તેમજ કોઈ પણ એક વિભક્તિનું એકવચન જ રહે છે. જેમાં અંતિમ પદ પ્રધાન હોય છે અને પ્રથમ પદ પ્રથમા વિભક્તિથી ભિન્ન ગમે તે બીજી વિભક્તિમાં હોય છે. તેમજ બીજું પદ પ્રથમાન્ત હોય છે, તે સમાસનું નામ તત્પુરુષ છે. આના પ્રથમ પદમાં દ્વિતીયાથી માંડીને સપ્તમી સુધી ૬ વિભક્તિઓ રહે છે. તેથી એના ૬ ભેદ થાય છે. કર્મધારયમાં ઉપમાન, ઉપમેય

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂચ ૧૮૫ આવપ્રમાણનિરૂપણમ્

૬૫

હોતે હૈં । કર્મધારય મેં ઉપમાન ઉપમેય તથા વિશેષણ વિશેષ્ય કા સમાસ હોતા હૈ । યદિ વિશેષણ પ્રથમ હો તો વિશેષણ પૂર્વપદ કર્મ-ધારય, ઉપમાન પ્રથમ હો તો ઉપમાનપૂર્વપદ કર્મધારય, ઉપમાન પાદ મેં હો તો ઉપમાનોત્તર પદ કર્મધારય કહલાતા હૈ । યથા 'કૃષ્ણઃ મૃગઃ-કૃષ્ણમૃગઃ' યહ વિશેષણપૂર્વપદ કર્મધારય હૈ । 'ઘનઃ ચ દયામઃ ઘનદયામઃ' યહ ઉપમાન પૂર્વપદ હૈ । 'પુરુષઃ સિંહ ચ પુરુષસિંહઃ' યહ ઉપમાનોત્તર કર્મધારય હૈ । જિસ સમાસ મેં પ્રથમ પદ સંખ્યાવાચક હો ઓર સમા-હાર કા યોધ હો તો, વહ સમાસ દ્વિગુ કહલાતા હૈ । યહ નપુંસકલિંગ તથા પ્રથમા વિભક્તિ કા એક વચન હી આતા હૈ । જૈસે 'ત્રિકટુકમ્' આદિ જિસમેં અન્ય પદ કી પ્રધાનતા હોતી હૈ, વહ ઘટુવીહિ સમાસ હૈ । ઇસકે વિગ્રહ મેં ઇદમ્ યા યત્ શબ્દ કી પ્રથમા વિભક્તિ કો ઓઢકર કોઈ ન કોઈ વિભક્તિ લગી હુઈ હોતી હૈ । જૈસે ફુલ્લ કુટુજ કદમ્બ । સંઘપતિ આદિ જિસમેં પૂર્વપદ પ્રધાન હો, વહ અવ્યયી-ભાવ સમાસ હૈ ઇસમેં પૂર્વપદ અવ્યય ઓર દૂસરા નામ હોતા હૈ । ઇનકે અંત મેં સદા નપુંસકલિંગ પ્રથમા એકવચન રહતા હૈ । અનુગ્રામમ્ અનુ-નદિકમ્ ઉપનદિ ઇત્યાદિ । એક શેષ સમાસ કા સ્વરૂપ સુગમ હૈ ॥સૂ૦૧૮૫

તેમજ વિશેષણ વિશેષ્યનો સમાસ થાય છે. જે વિશેષણ પ્રથમ હોય તો વિશેષણ પૂર્વપદ કર્મધારય, ઉપમાન પ્રથમ હોય તો ઉપમાન પૂર્વપદ કર્મ-ધારય, ઉપમાન પછી હોય તો ઉપમાનોત્તર પદ કર્મધારય કહેવાય છે. જેમ કે-કૃષ્ણઃ મૃગઃ, કૃષ્ણમૃગઃ, આ વિશેષણ પૂર્વપદ કર્મધારય છે. ઘનઃ ચ દયામઃ, ઘનદયામઃ, આ ઉપમાન પૂર્વપદ છે. પુરુષઃ સિંહ ચ પુરુષસિંહઃ આ ઉપમા-નોત્તર કર્મધારય છે. જે સમાસમાં પ્રથમ પદ સંખ્યાવાચક હોય અને સમા-હારનો યોધ થાય તો, તે સમાસ દ્વિગુ કહેવાય છે. આમાં નપુંસકલિંગ તેમજ પ્રથમા વિભક્તિના એકવચનની અપેક્ષા રહે છે. જેમ કે-'ત્રિકટુકમ્' વગેરે જેમાં અન્ય પદની પ્રધાનતા હોય છે, તે બહુવીહિ સમાસ છે. આના વિગ્રહમાં 'ઇદમ્' અથવા 'યત્' શબ્દની પ્રથમા વિભક્તિ સિવાય ગમે તે બીજી વિભક્તિ સંલગ્ન હોય જ છે. જેમ કે-'ફુલ્લ કુટુજકદમ્બ, સંઘપતિ' વગેરે જેમાં પૂર્વપદ પ્રધાન હોય તે અવ્યયીભાવ સમાસ છે. આમાં પૂર્વપદ અવ્યય અને બીજું નામ હોય છે. આના અંતમાં સદા નપુંસક લિંગ અને પ્રથમા એકવચન રહે છે. 'અનુગ્રામમ્, અનુનદિકમ્, ઉપનદિ, વગેરે. એકશેષ સમાસ સ્વરૂપ જ છે. તે વિષે અહીં કંઈ કહેવું યોગ્ય નથી. ॥સૂ૦૧૮૫॥

અં ૯

मूलम्—से किं तं तद्धितम् ?, तद्धितम् अद्वविहे पण्णत्ते,
तं जहा—कम्ममे सिप्पसिलोए, संजोगसमीवओ य संजूहो । इस्स-
रिय अवच्चेण य, तद्धितणामंतु अद्वविहं ॥१॥ से किं तं कम्म-
णामे ? कम्मणामे—तण्णहारिण, कट्ठहारिण, पत्तहारिण, दोसिए,
सोत्तिए, कप्पासिए, भंडवेआलिए कोलालिए । से तं कम्मणामे ।
से किं तं सिप्पणामे ?, सिप्पणामे—तुण्णिण्णं तंतुवाइए पट्ठका-
रिण उव्वट्ठिए बरुडिए मंजकारिण कट्ठकारिण छत्तकारिण
वज्झकारिण पोत्थकारिण चित्तकारिण दंतकारिण लेप्पकारिण
सेलकारिण कोट्टिमकारिण । से तं सिप्पणामे । से किं तं सिलो-
यणामे ? सिलोयणामे—समणे माहणे सव्वातिही । से तं सिलो-
यणामे । से किं तं संजोगणामे ? संजोगणामे—रण्णो ससुरए
रण्णो जामाउए रण्णो साले रण्णो भाउए रण्णो भगिणीवई ।
से तं संजोगणामे । से किं तं समीवणामे ?, समीवणामे—गिरि-
समीवे णयरं—गेरं गिरिणयरं विदिसासमीवे णयरं—वेदिसं, वेज्जाए
समीवे णयरं—वेज्जं वेज्जायडं तगराए समीवे णयरं—तागरं तग-
रायडं । से तं समीवणामे । से किं तं संजूहणामे ?, संजूहणामे—
तरंगवइकारे, मलयवइकारे, अत्ताणुसट्ठिकारे बिंदुकारे । से तं
संजूहणामे । से किं तं ईसरियणामे—रायए ईसरए तलवरए
माडंबिए कोडंबिए इब्भे सेट्टिए सत्थवाहए सेणावइए ! से तं
ईसरियणामे । से किं तं अवच्चणामे ? अवच्चणामे—अरिहंतमाया

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र १८६ तद्धितनामनिरूपणम्

६७

चक्रवाटिमाया बलदेवमाया, वासुदेवमाया, रायमाया मुणिमाया वायगमाया से तं अद्वच्यनामे, से तं तद्धितए। से किं तं धाउए?, धाउए-भूमत्ताए परस्तभासा, एधवुड्डीए, फद्धसंघरिसे, गाहपइट्ठालिच्छासु गंधे य, बाह लोयणे। से तं धाउए। से किं तं निरुत्तिए?, निरुत्तिए-महीए सेए-महिसो, भमइ य रोवइ य भमरो, मुहुं मुहुं लसइत्ति सुसलं, कविस्सविलंबए त्थेत्ति य करेइ कवित्थं; चित्ति करेह खलं च होइचिक्खलं, उड्डकन्नो उल्लुगो, मेहस्स माला मेहला। से तं निरुत्तए। से तं भावप्प-माणे। से तं पमाणनामे। से तं दसनामे। से तं नामे। नामेत्ति पयं सम्मत्तं ॥सू० १८६॥

छाया—अथ किं तत् तद्धितजम्?, तद्धितजम्-अष्टविधं पञ्चत्वं, तद्यथा-कर्म? शिल्पं? श्लोकः३ संयोगसमीपतश्च४-५ संयुथः६। ऐश्वर्यम्७ अपत्यं८ खलु च तद्धित नाम तु अष्टविधम् ॥१॥ अथ किं तत् कर्मनाम? कर्मनाम तार्णमारिकः, काष्ठमारिकः, पात्रमारिकः, दौषिकः, सौत्रिकः, कार्पासिकः, भाण्ड-वैचारिकः, कौलालिकः। तदेतत् कर्मनाम। अथ किं तत् शिल्पनाम?, शिल्पनाम-तौन्निकः, तान्त्रवायिकः, पाट्टकारिकः, औदृष्टिकः, वारुण्टिकः, मौञ्जकारिकः, काष्ठकारिकः, छात्रकारिकः, बाह्यकारिकः, पौस्तकारिकः, चैत्रकारिकः, दान्तकारिकः, लैप्यकारिकः, शैलकारिकः, कोट्टिमकारिकः, तदेतत् शिल्पनाम। अथ किं तत् श्लोकनाम?, श्लोकनाम-श्रमणः ब्राह्मणः सर्वातिथी। तदेतत् श्लोकनाम। अथ किं तत् संयोगनाम? संयोगनाम-राज्ञः श्वशुरः, राज्ञो जामातृकः, राज्ञःशालः, राज्ञो भ्रातृकः, राज्ञो भगिनीपतिः, तदेतत् संयोगनाम। अथ किं तत् समीपनाम?, समीपनाम-गिरिसमीपं नगरं गैरं-गिरिनगरं, त्रिदिशासमीपं नगरं वैदिशम्, वेन्नायाः समीपे नगरं वेन्नं-वेन्नातटं, तगराया समीपे नगरं-तागरं तगरातटम्। तदेतत् समीपनाम। अथ किं तत् संयुथनाम-संयुथनाम-तरङ्गवतीकारः, मलयवतीकारः, आत्मानुपष्टिकारः, चिन्दुकारः। तदेतत् संयुथनाम। अथ किं तत् ऐश्वर्यनाम? ऐश्वर्यनाम-राजकः, ईश्वरकः, तलवरकः, माडम्बिकः, कौटुम्बिकः, इष्पः, श्रेष्ठिकः, सार्थवाहकः, सेनापतिकः। तदेतत् ऐश्वर्यनाम। अथ किं तत् अपत्यनाम? अपत्यनाम-अर्हन्माता, चक्रवर्तिमाता, बलदेवमाता, वासुदेवमाता, राजमाता, मुनिमाता, बावकमाता। तदेतत् तद्धितजम्। अथ किं तत् धातुजम्?,

ધાતુજન્મ-મૂ સત્તાયાં પરસ્મેમાપા । એથ વૃદ્ધૌ, સ્પર્દે સંઘર્ષે, ગાઘ્રપતિષ્ઠાલિપ્સયો-
ર્ગ્રન્થે ચ, વાઘ્ર લોડને, તદેતત્ ધાતુજન્મ । અથ કિં તત્ નિરુક્તિજન્મ ?, નિરુક્તિ-
જન્મ-મઘાં શેતે મહિપઃ, ધ્રમતિ ચ રૌતિ ચ ધ્રમરઃ, મુદ્ધુ મુદ્ધુર્લસતીતિ મુસલં,
કપેરિવ ઉમ્મયતે સ્થેતિ ચ કરોતિ કપિત્થં, ચિદિતિ કરોતિ સ્ત્રલંચ ભવતિ-
ચિવલ્લલ્મ, ઝ઼્ઞર્ઞર્ઞઃ ઉલ્લૂકઃ મેલ્લસ્ય માલા મેલ્લા, તદેતત્ નિરુક્તિજન્મ ।
તદેતત્ માવપ્રમાણમ્ । તદેતત્ પ્રમાણનામ । તદેતત્ દશનામ । તદેતત્ નામ ।
નામેતિ પદં સમાપ્તમ્ ॥૫૦ ૧૮૬॥

ટીકા—‘ સે કિં તં ’ ઇત્યાદિ ।

અથ કિં તત્ તદ્વિતજન્મ ?—તદ્વિતેન યન્નામ નિષ્પન્નતે તત્ કીદશમ્ ? ઇતિ
શિષ્યપ્રશ્નઃ । ઉત્તરયતિ-તદ્વિતજં નામ-કર્મશિલ્પ શ્લોકાદિભેદૈરણ્વિધમ્ । તત્ર-
કર્મનામ-તાર્ણભારિકઃ, કાષ્ઠમારિકઃ, પાત્રમારિકઃ, દૌષ્ટિક ઇત્યાદિ । કર્મશબ્દે-

“ સે કિં તં તદ્વિત ” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં તદ્વિત) હે ભદંત ! તદ્વિત સે જો નામ
નિષ્પન્ન હોતા હૈ વહ કૈસા હોતા હૈ ?

ઉત્તર—(તદ્વિત એ અદ્વિતે પળણત્તે) તદ્વિત સે જો નામ નિષ્પન્ન હોતા
હૈ, વહ કર્મ શિલ્પ, શ્લોક આદિ કે ભેદ સે આઠ પ્રકાર કા હોતા હૈ ।
(તં જહા) વે આઠ પ્રકાર ચે હૈ—(કર્મે, સિપ્પે, સિલો એ સંજોગ સમી-
વઓ ય સંજુહો । ઇસરિય અવચ્છેણ ય તદ્વિતનામ તુ અદ્વિતિહં ॥૧॥)
કર્મ, શિલ્પ, શ્લોક, સંયોગ, સમીપ સંયૂથ, એદ્વર્ય અપત્ય । ઇસ પ્રકાર
સે ચે તદ્વિત નામ કે આઠ પ્રકાર હૈ । (સે કિં તં કર્મનામે ?)
હે ભદંત ! વહ કર્મ નામ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(તળણહારિ એ કદ્ધહારિ એ પત્તહારિ એ દોસિ એ સોતિ એ,

“ સે કિં તં તદ્વિત ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં તદ્વિત) હે ભદંત ! તદ્વિતથી જે નામ નિષ્પન્ન
થાય છે, તે કેવાં હોય છે ?

ઉત્તર—(તદ્વિત એ અદ્વિતે પળણત્તે) તદ્વિતથી જે નામે નિષ્પન્ન થાય છે,
તે કર્મ, શિલ્પ, શ્લોક વગેરેના ભેદથી આઠ પ્રકારનાં થાય છે. (તં જહા)
જેમ કે—(કર્મે સિપ્પે, સિલો એ સંજોગ સમીવઓ ય સંજુહો । ઇસરિય, અવચ્છે
ણ ય તદ્વિતનામ તુ અદ્વિતિહં” ૧) કર્મ, શિલ્પ, શ્લોક, સંયોગ, સમીપ,
સંયૂથ, એદ્વર્ય, અપત્ય આ પ્રમાણે આ તદ્વિતનામોના આઠ પ્રકાર છે.
(સે કિં તં કર્મનામે?) હે ભદંત ! કર્મનામ એટલે શું ?

ઉત્તર—(તળણહારિ એ કદ્ધહારિ એ પત્તહારિ એ દોસિ એ સોતિ એ, કળાસિપ,

નેહ પળં વિવક્ષિતમ્ । વિગ્રહસ્તુ તૃણભારઃ પળ્યમસ્યેતિ बोध्यः । एवं काष्ठभारिकादावपि विग्रहो बोध्यः । ‘तदस्य पण्यम्’ (पा. १।४।५१) इति सूत्रेण ठक् प्रत्यये सिद्धिः । तथा—शिल्पार्थे द्वितप्रत्ययेन यन्नाम निष्पद्यते तत् शिल्पनाम । उदाहरणमाह—‘तुण्णिए’ इत्यादि । तुन्नं शिल्पमस्येति तौत्तिकः । वयमं=सूत्राणां कप्पासिए, भंडवैआलिए, कोलालिए) तार्णभारिक, काष्ठभारिक, पात्रभारिक, दौण्यिक, सौत्रिक, कार्पासिक, भाण्डवैचारिक, कौलालिक ये सब (कम्मणामे) कर्म नाम हैं । कर्म शब्द यहां पण्य “बेचने योग्य पदार्थ” इस अर्थ में आया है । “तृणभारः पण्यं अस्य” तार्णभारिकः” इसका ऐसा विग्रह है । इसी प्रकार का विग्रह “काष्ठभारः पण्यमस्य काष्ठभारिकः” पात्रभारः पण्यमस्य पात्रभारिकः” इत्यादि नामरूप शब्दों को भी जानना चाहिये । “तदस्य पण्यं” इस सूत्र से इन सब में ठक् प्रत्यय हुआ है । ठक् को इक् होकर तब ये तार्णभारिक आदि नामरूप शब्द निष्पन्न हुए हैं । (से किं तं सिप्पनामे ?) हे भदन्त ! शिल्प नाम क्या है ? अर्थात् शिल्पार्थ में तद्विन्न प्रत्यय के करने से जो नाम निष्पन्न होता है, वह कैसा होता है ?

उत्तर—(सिप्पनामे) शिल्पार्थ में तद्विन्न प्रत्ययठक् के करने पर जो नाम निष्पन्न होता है वह शिल्प नाम है और वह इस प्रकार से है—(तुण्णिए, तंतुवाइए, पट्टकारिए, उव्वट्टिए, वरंडिए, मुंजकारिए,

મંડવેઆલિય, કોલાલિય) તાર્ણભારિક, પાત્રભારિક, દૌણ્યિક, સૌત્રિક, કાર્પાસિક, ભાંડવૈચારિક, કૌલાલિક આ સર્વ (કમ્માણમે) કર્મનામે છે. કર્મ શબ્દ અહીં પણ એટલે કે વેચવા લાયક પદાર્થ “તૃણભારઃ પણ્યં અસ્ય, તાર્ણભારિકઃ” આ શબ્દને વિગ્રહ આ પ્રમાણે થશે. આ પ્રમાણે “કાષ્ઠભારઃ પણ્યમ્ અસ્ય કાષ્ઠભારિકઃ પાત્રભારઃ પણ્યમ્ અસ્ય પાત્રભારિકઃ” વગેરે નામ રૂપ શબ્દોમાં પણ બહુવું જોઈએ. ‘તદસ્ય પણ્યં’ આ સૂત્રથી આ બધા શબ્દોમાં ‘ઠક્’ પ્રત્યય થયો છે. ‘ઠક્’ ને ‘ઇક્’ પ્રત્યય લાગ્યો છે તેથી આ ‘તાર્ણભારિક’ વગેરે શબ્દો નિષ્પન્ન થયા છે. (સે કિં તં સિપ્પનામે ?) હે ભદન્ત ! શિલ્પ નામ એટલે શું ? અર્થાત્ શિલ્પાર્થમાં તદ્વિત પ્રત્યય લગાડવાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે, તે કેવું થાય છે ?

ઉત્તર—(સિપ્પનામે) શિલ્પાર્થમાં તદ્વિત પ્રત્યય ‘ઠક્’ કરવાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે, તે શિલ્પનામ છે અને તે આ પ્રમાણે છે. (તુણિય, તંતુવાઇય, પટ્ટકારિય, ઉવ્વટ્ટિય, વરંડિય, મુંજકારિય, કટ્ટકારિય, હત્તકારિય, વજ્જકારિય,

પસારણં વાયઃ, તન્તૂનાં વાયઃ-તન્તુવાયઃ, સ શિલ્પમસ્યેતિ તાન્તુવાયિકઃ । કરણં કારઃ-પટ્ટસ્ય કારઃ-પટ્ટકારઃ, સ શિલ્પમસ્યેતિ-પાટ્ટકારિકઃ । ઉદટ્ટત્તમ્-ઉદર્ત્તનં-પિષ્ટાદિના શરીરમલદૂરીકરણં, તત્ શિલ્પમસ્યેતિ-ઔદ્વૃત્તિકઃ । વરુણઃ શિલ્પ-મસ્યેતિ વારુણિકઃ । વરુણઃ શિલ્પવિશેષો બોધ્યઃ । ઇત્તં મૌજ્ઞકારિક ઇત્યાદયઃ પ્રયોગા બોધ્યાઃ । ‘શિલ્પમ્’ (પા. ૪:૪:૫૫) ઇતિ સૂત્રેણ ઠક્ પ્રત્યયે સિદ્ધિઃ ।

કટ્ટકારિય, છત્તકારિય, વજ્ઞકારિય, પોત્થકારિય, ચિત્તકારિય, દંત-કારિય, લેપ્પકારિય, સેલકારિય, કોદ્દિમકારિય) તૌન્નિક, તાન્તુવાયિક, પાટ્ટકારિક, ઔદ્વૃત્તિક, વારુણિક, મૌજ્ઞકારિક, કાષ્ઠકારિક, છાત્ર-કારિક, બાહ્યકારિક, પૌસ્તકકારિક ચૈત્થકારિક, દાન્તકારિક, લૈપ્પ-કારિક, શૈલકારિક, કૌદ્દિમકારિક । યહાં સર્વત્ર “શિલ્પમ્” ઇત્ત સૂત્ર સે ઠક્ પ્રત્યય હુમા હૈ । તુલ્લ જિસકા શિલ્પ હૈ, વહ તૌન્નિક-દર્જો હૈ । સૂત્રોં કા પસારના ઇસકા નામ ‘વાય’ હૈ । તંતુમોં કા વાય જિસકા શિલ્પ હૈ વહ તાન્તુવાયિક-જુલાહા હૈ । કરણં કારઃ-કરના ઇસકા નામ કાર હૈ-પટ્ટ (વસ્ત્ર) કા કરના યહ જિસકા શિલ્પ હૈ વહ પાટ્ટકારિક-જુલાહા-યા બદ્દૈ હૈ । પિષ્ટ-પીઠી-આદિ સે શરીર કે મલ કો દૂર કરના યહ જિસકા શિલ્પ હૈ વહ ઔદ્વૃત્તિક-નાપિન હૈ । વરુણ જિસકા શિલ્પ હૈ વહ વારુણિક હૈ । વરુણ યહ એક શિલ્પ વિશેષ કા નામ હૈ । ઇસી પ્રકાર મૌજ્ઞકારિક આદિ પ્રયોગોં કો ભી જાનના ચાહિયે । (સે તં સિલ્પનામે) ઇસ પ્રકાર યહ શિલ્પ નામ હૈ । (સે કિં તં સિલોયનામે)

પોત્થકારિય, ચિત્તકારિય, દંતકારિય, લેપ્પકારિય, સેલકારિય, કોદ્દિમકારિય) તૌન્નિક, તાન્તુવાયિક, પાટ્ટકારિક, ઔદ્વૃત્તિક, વારુણિક, મૌજ્ઞકારિક, કાષ્ઠ-કારિક, છાત્રકારિક, બાહ્યકારિક, પૌસ્તકારિક, ચૈત્થકારિક, દાન્તકારિક, લૈપ્પ-કારિક, શૈલકારિક, કૌદ્દિમકારિક, અહીં સર્વત્ર ‘શિલ્પમ્’ આ સૂત્ર વડે ‘ઠક્’ પ્રત્યય થયેલ છે. તુન્ન જેનું શિલ્પ છે તે તૌન્નિક એટલે કે દર્જો છે, સૂત્રોને ફેલાવવું જેનું નામ ‘વાય’ છે. તંતુઓનું વાય જેનું શિલ્પ છે. તે તાન્તુવાયિક-વણકર-છે. ‘કરણં કારઃ’ કરવું તેનું નામ ‘કાર’ છે. પટ્ટ તૈયાર કરવું જેનું શિલ્પ છે, તે પાટ્ટકારિક-વણકર-છે. પિષ્ટ-પીઠી-વગેરેથી શરીરના મલને દૂર કરવો આ જેનું શિલ્પ છે તે ઔદ્વૃત્તિક-હામ છે. વરુણ જેનું શિલ્પ છે તે વારુણિક છે. વરુણ એ શિલ્પ વિશેષનું નામ છે. આ પ્રમાણે મૌજ્ઞકારિક વગેરે પ્રયોગો (વધે પણ બાણી લેવું બેધબે. (સે તં સિલ્પ-નામે) આ પ્રમાણે આ શિલ્પનામ છે. (સે કિં તં સિલોયનામે) હે ભદ્રં ।

તથા-શ્લોકાર્થે=યશોરૂપેઽર્થે તદ્વિતપ્રત્યયે સતિ યદ્વૃપં નિષ્પદ્યતે તત્ શ્લોકનામ ।
 શ્રમણો બ્રાહ્મણઃ સર્વાતિથી । શ્રમણબ્રાહ્મણૌ પ્રશસ્તૃત્વેન સર્વેષાં વર્ણનામતિથી
 વિજ્ઞેયૌ । તત્ર શ્રમ્યતે इति શ્રમણં=તપશ્ચર્યાદિરૂપં, પ્રશસ્તં શ્રમણમસ્યાસ્તીતિ
 શ્રમણઃ । પ્રશસ્તં બ્રહ્માસ્યાસ્તીતિ બ્રહ્મણઃ સ એવં બ્રાહ્મણઃ । ઉમયત્રાપિ પ્રશંસાર્થે મતુ-
 વર્થોઽચ્ પ્રત્યયોઽર્શાદિત્વાદ્ વે ૪૧ । સંયોગાર્થે=સંબન્ધાર્થે તદ્વિતપ્રત્યયે સતિ
 યન્નામ નિષ્પદ્યતે તત્ સંયોગનામ । યથા-રાજ્ઞોઽયં શ્વશુરો-રાજકીયઃ શ્વશુરઃ ।
 રાજ્ઞોઽયં જામાતા-રાજકીયો જામાતા, इत्यादि । ‘રાજ્ઞઃકવ’ (પા. ૪.૨૧૪૦)

હે ભદ્રન્ત ! શ્લોક નામ કયા હૈ ? અર્થાત્ શ્લોક-યશ-રૂપ અર્થ મૈં તદ્વિત
 પ્રત્યય હોને પર જો નામ નિષ્પન્ન હોતા હૈ-અર્થાત્ જો રૂપ બનતા હૈ-
 વહ કૈસા હોતા હૈ ?

ઉત્તર—(સમણે માહણે સન્વાતિહી) શ્રમણ, બ્રાહ્મણ, એસા રૂપ
 હોતા હૈ- યહાં પર પ્રશસ્તાર્થ મૈં મત્વર્થીય “અચ્” પ્રત્યય “અર્શ આદિ-
 ધ્યોઽચ્” સે જુઆ હૈ । હસીલિયે યે સર્વવર્ણોં કે અતિથિ માને જાતે
 હૈ । તપશ્ચર્યાદિરૂપ શ્રમ જિસકે પાસ હૈ વહ “શ્રમણ” એવં પ્રશસ્ત
 બ્રહ્મ જિસકા હૈ વહ “બ્રાહ્મણ” હૈ । યહ બ્રાહ્મણ હી બ્રહ્મણ હૈ । (સે તં
 સિલોય નામે) હસ પ્રકાર યહ શ્લોક નામ હૈ । (સે કિં તં સંયોગ
 નામે) હે ભદ્રન્ત ! સંયોગ નામ કયા હૈ ? અર્થાત્ સંબન્ધાર્થ મૈં તદ્વિત
 પ્રત્યય હોને પર જો નામ નિષ્પન્ન હોતા હૈ વહ કૈસા હોતા હૈ ?

ઉત્તર—(સંયોગ નામે) વહ સંયોગ નામ હસ પ્રકાર કા હોતા હૈ-
 (રણ્ણો સસુરણ, રણ્ણો જામાડણ, રણ્ણો સાલે, રણ્ણો ખાડણ, રણ્ણો
 મગિણીવડ્—(સે તં સંયોગનામે) રાજ્ઞઃ અયં-રાજકીયઃ શ્વશુરઃ-રાજા

શ્લોક નામ શું છે એટલે કે શ્લોક-યશ-રૂપ અર્થમાં તદ્વિત પ્રત્યય હોવાથી
 જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે એટલે કે જે રૂપ બને છે, તે કેવું હોય છે ?

ઉત્તર—(સમણે માહણે સન્વાતિહી) શ્રમણુ બ્રાહ્મણુ એવુ રૂપ થાય છે.
 અહીં પ્રશસ્તાર્થમાં મત્વર્થીય ‘અચ્’ પ્રત્યય ‘અર્શ આદિધ્યોઽચ્’ સૂત્રથી થયેલ
 છે એથી જ એ સર્વ વર્ણોના અતિથિ માનવામાં આવે છે. તપશ્ચર્યાદિ રૂપ
 શ્રમ જેની પાસે છે તે ‘શ્રમણુ’ તેમજ પ્રશસ્ત બ્રહ્મ જેમને છે તે ‘બ્રાહ્મણુ’
 છે. આ બ્રાહ્મણુ જ બ્રાહ્મણુ છે. (સે કિં તં સિલોયનામે) આ પ્રમાણે આ
 શ્લોક નામ છે. (સે કિં તં સંયોગનામે) હે ભદ્રન્ત ! સંયોગ નામ એટલે
 શું ? એટલે કે સંબન્ધાર્થમાં તદ્વિત પ્રત્યય હોવાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય
 છે તે કેવું હોય છે ?

ઉત્તર—(સંયોગ નામે) તે સંયોગ નામ આ પ્રમાણે છે. (રણ્ણો સસુરણ,
 રણ્ણો જામાડણ, રણ્ણો સાલે, રણ્ણો ખાડણ, રણ્ણો મગિણીવડ્—સે તં સંયોગનામે)

इति सूत्रेण छप्रत्यये सिद्धिः । मूले-‘रणो ससुराए, रणो जामाउए’ इत्यादि विग्रहमात्रं निर्दिष्टम् । तथा-समीपार्थे=अदूरभवार्थे ‘अदूरभवश्च’ इत्यण् तद्धित-प्रत्ययेन यन्नाम निष्पद्यते-तत् समीपनाम । यथा-गिरिः समीपे नगरं-गैरं-गिरि-तटम्, विदिशायाः समीपे नगरं वैदिशं नगरम्, वेन्नायाः समीपे नगरं वेन्नं-वेन्नातटं, तगरायाः समीपे नगरं तागरं-तगरातटमिति । गिरि नगरम्, वेन्नातटम्, तगरातटमिति लोकप्रसिद्धिः ।

का ससुर राजकीय जामाता-राजा का जमाई इत्यादि । इन प्रयोगों में ‘राज्ञः कच’ इस सूत्र से राजन् शब्द में छ प्रत्यय होकर छ को ईयू प्रत्यय हुआ है । मूल में ‘रणो ससुराए, रणो जामाउए’ इत्यादि विग्रहमात्र दिखलाया है । (से तं संजोगनामे) इस प्रकार यह संयोग नाम है । (से किं तं समीवनामे ?) हे अदन्त ! समीप नाम क्या है ? अर्थात् समीप अर्थ में तद्धित प्रत्यय संबंधी अण् के होने पर जो नाम बनता है वह कैसा होता है ? (समीव नामे) वह समीप नाम ऐसा होता है-जैसे (गिरि समीवे नयरं गैरं-गिरिनयरं, विदिशा समीवे नयरं-वैदिशं, वेन्नाए समीवे नयरं-वेन्नातटं, तगराए समीवे नयरं तागरं तगरातटं-से तं समीवनामे) गिरि के समीप का नगर-गैर, गिरि नगर, विदिशा के समीप का नगर वैदिश, वेन्ना के समीप का नगर वेन्न वेन्नातट, तगरा के समीप का नगर तागर-तगरातट-गिरिनगर, वेन्नातट, तगरातट ऐसी लोक में प्रसिद्धि है । इस प्रकार

રાજ્ઞઃ અર્થે રાજકીયઃ-શ્વસુરઃ-રાજાનો સસરો, રાજકીય જામાતા-રાજાનો જમાઈ વગેરે આ પ્રયોગોમાં ‘રાજ્ઞઃ કચ’ આ સૂત્ર વડે રાજન્ શબ્દમાં ‘છ’ પ્રત્યય થઈને ‘છ’ ને ‘ઈયૂ’ થયેલ છે. મૂળમાં ‘રણો સસુરાય, રણો જામાઉ’ વગેરે ક્ષત વિગ્રહ જ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. (સે તં સંજોગનામે) આ પ્રમાણે આ સંયોગ નામ છે. (સે કિં તં સમીવનામે) હે અદન્ત ! સમીપ નામ શું છે ? એટલે કે સમીપ અર્થમાં તદ્દિત પ્રત્યય સંબંધી ‘અણ્’ પ્રત્યય થવાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે, તે કેવું હોય છે. (સમીવનામે) તે સમીપ નામ આ પ્રમાણે હોય છે જેમ કે (ગિરી સમીવે નયરં ગૈરં-ગિરિનયરં, વિદિશા સમીવે નયરં-વૈદિશં, વેન્નાય સમીવે નયરં વેન્નં વેન્નાતટં તગરાય સમીવે નયરં તાગરં તગરાતટં-સે તં સમીવનામે) ગિરિની પાસેનું નગર-ગૈર, ગિરિનગર વિદિશાની પાસેનું નગર વૈદિશ, વેન્નાની પાસેનું નગર વૈન્ન વેન્નાતટ, તગરાની પાસેનું નગર તાગર, તગરાતટ, ગિરિનગર વેન્નાતટ તગરાતટ એવી લોકમાં પ્રસિદ્ધિ છે. આ પ્રમાણે આ સમીપ નામો છે. (સે કિં

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૮૬ તદ્વિતનામનિરૂપણમ્

૭૩

તથા-સંયૂથો-ગ્રન્થરચના, સ સૂચ્યતે યેન તદ્વિતપ્રત્યયેન સ સંયૂથાર્થતદ્વિત-પ્રત્યયોડપિ બોધ્યઃ । યેન યન્નામ-નિષ્પદ્યતે તત્ સંયૂથતદ્વિતનામ । તથા-તરંગ-વતી-તરંગવતીમધિકૃત્ય કૃતાડરુયાયિકા તરંગવતી । અન્ન ‘અધિકૃત્ય કૃતે ગ્રન્થે’ ઇતિ શૈષિકપ્રત્યયે ‘લુલાઝ્યાયિકાર્યાં બહુલમ્’ ઇતિ લુપ્ । એવં-મલયવતી, આત્માનુષઠિઃ, બિન્દુક ઇત્યાદિષ્વપિ બોધ્યમ્ । મૂલે-તરંગવતીકારો મલયવતીકાર

યહ સમીપ નામ હૈ । (સે કિં તં સંજૂહનામે) હે અદન્ત ! વહ સંજૂથ નામ ક્યા હૈ ? (સંજૂહ નામે-તરંગવર્હકારે, મલયવર્હકારે, અત્તાણુ સંઢિ-કારે, બિંદુકારે-સે તં સંજૂહ નામે) યહ ગ્રન્થરચના કા નામ સંયૂથ હૈ । યહ ગ્રન્થ રચનારૂપ સંયૂથ જિસ તદ્વિત પ્રત્યય કે દ્વારા સૂચિત કિયા જાતા હૈ વહ સંયૂથાર્થ પ્રત્યય ખી સંયૂથ હૈ । હસસે જો નામ નિષ્પન્ન હોતા હૈ વહ સંયૂથ નામ હૈ । જૈસે તરંગવતી કો લેકર જો કથા-કહાની-લિખી ગઈ હો ડસ ગ્રન્થ કો તરંગવતી કહના । હસી પ્રકાર સે મલયવતી આત્માનુષઠિ, બિન્દુક ઇત્યાદિ ગ્રન્થો કે નામો મેં ખી જાનના ચાહિયે । હન “તરંગવતી” આદિ નામો મેં “અધિકૃત્ય ગ્રન્થે” હસ શૈષિક પ્રકરણગત સૂત્ર સે “અધિકૃત્ય કૃતો ગ્રન્થઃ” હસ અર્થ મેં અણાદિ ઓર ઘાદિ પ્રત્યય હોતે હૈં ઓર ડનકા “લુલાઝ્યાયિકાનાં બહુલમ્” હસસે લોપ હો જાતા હૈ । મૂલ મેં તરંગવતીકાર મલય-વતીકાર” એસા જો નિર્દેશ કિયા ગયા હૈ ડસકા તાત્પર્ય “તરંગવતી ગ્રન્થ કા કરના મલયવતી ગ્રન્થ કા કરના” એસા હૈ । હસી પ્રકાર સે

તં સંજૂહનામે) હે અદન્ત ! તે સંયૂથ નામ શું છે ? સંજૂહનામે તરંગવર્હકારે, મલયવર્હકારે, અત્તાણુસંઢિકારે, બિંદુકારે, સે તં સંજૂહનામે) ગ્રંથ રચનાતું નામ સંયૂથ છે. આ ગ્રંથ રચના રૂપ સંયૂથ જે તદ્વિત પ્રત્યય વડે સૂચિત કરવામાં આવે છે તે સંયૂથાર્થ તદ્વિત પ્રત્યય પણ સંયૂથ છે. એનાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે તે સંયૂથ નામ છે. જેમ કે તરંગવતીને લઈને જે કથા વાર્તા-લખવામાં આવી છે, તે ગ્રંથને તરંગવતી કહે છે. આ પ્રમાણે મલય-વતી, આત્માનુષઠિ, બિંદુક વગેરે ગ્રંથોના નામો વિષે પણ જાણવું જોઈએ આ તરંગવતી વગેરે નામોમાં ‘અધિકૃત્ય ગ્રન્થે’ આ શૈષિક પ્રકરણ ગત સૂત્રથી ‘અધિકૃત્ય કૃતો ગ્રન્થઃ’ આ અર્થમાં અણાદિ અને ઘાદિ પ્રત્યયો થાય છે અને તેમનો ‘લુલાઝ્યાયિકાનાં બહુલમ્’ આ સૂત્રથી લોપ થઈ જાય છે મૂળમાં તરંગવતીકાર, મલયવતીકાર આમ જે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેનું તાત્પર્ય ‘તરંગવતી ગ્રન્થની રચના કરવી, મલયવતી ગ્રન્થની રચના

इत्यादिषु तरङ्गवत्याः करणं मलयवत्याः करणम् इत्यादि रूपेण व्याख्या कार्या । तथा निर्देशस्तु ग्रन्थरचनारूपार्थमात्रोपलक्षणो बोध्य इति । तथा-ऐश्वर्यद्योतकैः शब्दैस्तद्धितप्रत्यये सति यद्रूपं निष्पद्यते तदैश्वर्यनाम । यथा-राजैव राजकः । ईश्वर एव ईश्वरकः । तलवर एव-तलवरकः । एषु स्वार्थिकः कः । माडम्बिकः कौटुम्बिकः इभ्यः एते तु तद्धितान्ता एव । श्रेष्ठिकः सार्थवाहकः सेनापतिकः, एतेभ्यश्चि स्वार्थिकः कः । तथा-अपत्यार्थे तद्धितप्रत्यये सति यन्नाम निष्पद्यते तदपत्यनाम । अहन्माता चक्रवर्तिमाता बलदेवमातेत्यादिभिः शब्दैरहदादीनां

આત્માનુષષ્ટિકાર આદિ કો બી જાનના ચાહિયે । હસ પ્રકાર યહ સંયૂથ નામ હૈ । (સે કિં તં ઈસરિયનામે) હે ભદન્ત ! ऐश्वर्य નામ કયા હૈ ? (ઈસરિયનામે)

उत्तर—ऐश्वर्य नाम इस प्रकार से है—अर्थात् ऐश्वर्यद्योतक शब्दों से तद्धित प्रत्यय करने पर जो रूप निष्पन्न होता है वह ऐश्वर्य नाम है—जैसे (रायए ईसरए, तलवरए, माडंबिए, कोडुंबिए, इब्भे, सेट्टिए, सत्थवाहए, सेणावइए) राजक, ईश्वरक, तलवरक, माडंबिक, कौटुम्बिक इभ्य, श्रेष्ठिक, सार्थवाहक, सेनापतिक । इनमें माडम्बिक, कौटुम्बिक, इभ्य ये ऐश्वर्य नाम तो तद्धित प्रत्ययान्त हैं । तथा राजा, ईश्वर, तलवर श्रेष्ठी, सार्थवाह, सेनापति ये ऐश्वर्य नाम स्वार्थ में कप् प्रत्यय होने से निष्पन्न हुए हैं (से तं ईसरियनामे) इस प्रकार यह ऐश्वर्य नाम है । (से किं तं अवचचनामे ?) हे भदन्त ! अपत्यनाम क्या है ? (अवचचनामे)

કરવી. ' એવું થાય છે. આ પ્રમાણે આત્માનુષષ્ટિકાર વગેરે વિષે પણ જાણી લેવું જોઈએ આ પ્રમાણે આ સંયૂથ નામ છે. (સે કિં તં ઈસરિય નામે) હે ભદન્ત ! ऐश्वर्य નામ શું છે ? (ઈસરિય નામે)

ઉત્તર—ऐश्वर्य નામ આ પ્રમાણે છે. અર્થાત્ ऐश्वર્ય દ્યોતક શબ્દોથી તદ્દિત પ્રત્યય કરવામાં આવે અને જે રૂપ નિષ્પન્ન થાય છે, તે ऐश्वर્ય નામ છે જેમ કે (રાયए, ईसरए, तलवरए, माडंबिए, कोडुंबिए, इब्भे, सेट्टिए, सत्थ-वाहए, सेणावइए) राजक, ईश्वरक, तलवरक, माडंबिक, कौटुंबिक, इभ्य, श्रेष्ठिक, सार्थवाहक, सेनापतिक, આમાં માડંબિક, કૌટુંબિક, ઇભ્ય, આ બધા ऐश्वर्य નામો તો તદ્દિત પ્રત્યયાન્ત છે, તેમજ રાજા, ઈશ્વર, તલવર, શ્રેષ્ઠી, સાર્થવાહ, સેનાપતિ આ બધાં ऐश्वर्य નામો સ્વાર્થમાં 'કપ્' પ્રત્યય થવાથી નિષ્પન્ન થયેલા છે. (સે તં ઈસરિયનામે) આ પ્રમાણે આ ऐश्वर्य નામો છે. (સે કિં તં અવચનામે ?) હે ભદન્ત ! અપત્યનામ એટલે શું ? (અવચનામે)

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૮૬ તદ્વિતનામનિરૂપણમ્

૭૫

માતૃનામાન્સુપલક્ષિતાનિ । તતોઽપત્યાર્થે તદ્વિતપ્રત્યયેન યન્નામ નિષ્પદ્યતે, તદપત્ય-
નામ । યથા-મરુદેવ્યા અપત્યં મારુદેવેય ઋષભોર્હન્ । ત્રિશલાયા અપત્યં ત્રૈશલેયો
મહાવીરોર્હન્ । સુમંગલાયા અપત્યં સૌમંગલેયો ભરતશ્ચક્રવર્તી । રોહિણ્યાઃ અપત્યં
રૌહિણેયો ચલદેવઃ । દેવક્યા અપત્યં દૈવકેયઃ કૃષ્ણો વાસુદેવઃ । ચેલનાયાઃ અપત્યં
ચૈલનેયઃ કૃષ્ણિકો રાજા । ધારિણ્યા અપત્યં ધારિણેયઃ-મેઘકુમારો મુનિઃ । રુદ્ર-
સોમાયા અપત્યં રૌદ્રસૌમેયઃ-આર્યરક્ષિતો વાચક इति । एतानि अष्टविधानि
तद्वित्तजानि नामानि बोधयानि । अष्टमेवार्थे सूचयितुमाह-तदेतत्तद्वित्तजमिति ।

ઉત્તર—અપત્ય નામ હસ પ્રકાર સે હૈ—(અરિહંત માયા ચક્ક-
વટ્ટિમાયા, ચલદેવમાયા, વાસુદેવ માયા, રાય માયા, મુણિમાયા વાયગ
માયા, સે તં અવચ્ચનામે) અપત્ય અર્થ મેં તદ્વિત પ્રત્યય કરને પર જો
નામ નિષ્પન્ન હોતા હૈ વહ અપત્ય નામ હૈ, જૈસે મરુદેવ કા પુત્ર મારુ-
દેવેય-ઋષભનાથપ્રભુ, ત્રિશલા કા પુત્ર ત્રૈશલેય-ભગવાન મહાવીર,
સુમંગલા કા અપત્ય-સૌમંગલેય-ચક્રવર્તી ભરત, રોહિણી કા અપત્ય-
રૌહિણેય-ચલદેવ, દેવકી કા પુત્ર દૈવકેય-કૃષ્ણ વાસુદેવ, ચેલના
કા પુત્ર ચૈલનેય-કૃષ્ણિક રાજા, ધારિણી કા પુત્ર ધારિણેય-મેઘકુમાર
મુનિરુદ્ર સૌમા કા પુત્ર રૌદ્ર સૌમેય-આર્યરક્ષિતવાચક હસ પ્રકાર યે
અપત્ય અર્થ મેં હુએ તદ્વિત પ્રત્યય સે જન્ય નામ હૈ । (સે તં તદ્વિત)
યે ઉપર્યુક્ત આઠ પ્રકાર કે નામ તદ્વિત પ્રત્યય સે નિષ્પન્ન હોને કે કારણ
તદ્વિતજ નામ કહલાતે હૈ । અબ સૂત્રકાર ધાતુજ નામોં કા કથન
કરતે હૈ—(સે કિં તં ધાઉએ) હે ભદ્રંત ! ધાતુજ (ધાતુઓં સે ઉત્પન્ન
હોને વાલા) નામ કયા હૈ ? (ધાઉએ)

ઉત્તર-અપત્યનામ આ પ્રમાણે છે. (અરિહંત માયા ચક્કવટ્ટિમાયા, ચલ-
દેવમાયા, વાસુદેવમાયા, રાયમાયા, મુણિમાયા, વાયગમાયા, સે તં અવચ
નામે) અપત્યનામ અર્થમાં તદ્વિત પ્રત્યય લગાડવાથી જે નામ નિષ્પન્ન
થાય છે. તે અપત્ય નામ છે. જેમ કે મરુદેવીનો પુત્ર, મરુદેવેય
ઋષભનાથ પ્રભુ. ત્રિશલાનો પુત્ર-ત્રૈશલેય, ભગવાન મહાવીર, સુમંગ-
લાનું અપત્ય સૌમંગલેય, ચક્રવર્તી ભરત, રોહિણીનું અપત્ય-રૌહિણેય ચલ-
દેવ, દેવકીનો પુત્ર દૈવકેય, કૃષ્ણ અથવા વાસુદેવ, ચેલાનાનો પુત્ર ચૈલનેય,
કુષ્ણિક રાજા. ધારણિનો પુત્ર ધારિણેય-મેઘકુમાર મુનિ, રુદ્રસૌમનો પુત્ર રૌદ્ર
સૌમેય-આર્યરક્ષિત, આ પ્રમાણે આ અપત્ય અર્થમાં થયેલ તદ્વિત પ્રત્યયથી
નિષ્પન્ન નામો છે. (સે તં તદ્વિતર) આ ઉપર્યુક્ત આઠ પ્રકારના નામો તદ્વિત
પ્રત્યયથી નિષ્પન્ન થયેલા હોવા બદલ તદ્વિતજ કહેવાય છે. હવે સૂત્રકાર
ધાતુજ નામોનું કથન કરે છે. (સે કિં તં ધાઉએ) હે ભદ્રંત ! ધાતુજ-ધાતુથી
ઉત્પન્ન થયેલ નામ કયા કયા છે ? (ધાઉએ)

અથ ધાતુજનામાનિ નિરૂપયતિ-ધાતુઃ=ક્રિયાપદં, તેન યન્નામ નિષ્પદ્યતે તદ્ધાતુજમ્ । યથા-ભૂસત્તાયાં, પરસ્મૈપદભષેત્યાદિ । ભૂત્યં પરસ્મૈપદી ધાતુઃ । તેન નિષ્પન્નં નામ । યથા-ભવતીતિ ભવઃ=સંસારઃ । વૃદ્ધિર્થવાચકત્વેન એવમિતિ ધાતુસ્તૈન નિષ્પન્નં નામ । યથા-એધતદિતિ-એધમાનઃ । એવં 'સ્પર્દ્ધ સંઘર્ષે' ઇત્યાદિયપિ વિભાવ્યમ્ । અથ નિરુક્તિજાનિ નામાન્યાહ-નિરુક્તિઃ નિરુક્તિઃ । ક્રિયાકારકભેદપર્યાયૈઃ શબ્દાર્થકથનમિત્યર્થઃ । તથા યન્નામ નિષ્પદ્યતે તન્નિરુક્તિજમ્ । યથા-મહ્યાં શેતે મહિષઃ ।

ઉત્તર—ધાતુજ નામ હસ પ્રકાર સે હૈ—(ભૂસત્તા, પરસ્મ ભાસા ફદ્ધસંઘરિસે, ગાહ પદ્ધટ્ઠાલિચ્છાસુ મંથે ય, બાહલોયળે—સે તં ધાતુ) ભૂ ધાતુ સત્તા અર્થ મેં હૈ । યહ પરસ્મૈપદી ધાતુ હૈ । હસસે જો નામ નિષ્પન્ન હોતા હૈ—જૈસે ભવ—સંસાર—વહ ધાતુજ નામ હૈ । હસી પ્રકાર એ ધાતુ વૃદ્ધિ અર્થ મેં હૈ । યહ આત્મનેપદી હૈ । હસસે “ એધમાન ” બનતા હૈ । હસી પ્રકાર સે “ સ્પર્દ્ધસંઘર્ષ ” ઇત્યાદિ ધાતુઓ મેં ભી જાનના ચાહિયે । અર્થાત્—સ્પર્દ્ધા, વાધા યે સવ ધાતુજ નામ હૈ । (સે કિં તં નિરુક્ત) હે ભદન્ત ! નિરુક્તિજ નામ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(નિરુક્તિ, મહીએ સે—મહિસો, ભમહય રોવહય—ભમરો, મુહું મુહું લસહતિ—મુસલં, કવિસ્સ વિવલંબત્યેતિ ય કરેહ કવિત્યં, ચિત્તિ કરેહ, સ્વલ્લં ચ હોહ ચિક્ષિસ્વલ્લં, ઉલૂકન્નો ઉલૂગો, મેહસ્સ માલા મેહલા—સેત્તં નિરુક્તિ) નિરુક્તિજ નામ હસ પ્રકાર સે હૈ—મહિષ, ભ્રમર, મુસલ, કપિત્થ, ચિક્ષિસ્વલ્લ, ઉલૂક, મેહલા । ક્રિયાકારક, ભેદ એવં

ઉત્તર—ધાતુજ નામ આ પ્રમાણે છે. (ભૂસત્તા, પરસ્મ ભાસા ફદ્ધસંઘરિસે, ગાહ પદ્ધટ્ઠાલિચ્છાસુ મંથે ય, બાહલોયળે—સે તં ધાતુ) ભૂ ધાતુ સત્તા અર્થમાં છે. આ પરસ્મૈપદી ધાતુ છે. એનાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે, જેમકે ભવ—સંસાર—તે ધાતુજ નામ છે. આ પ્રમાણે એધ ધાતુ વૃદ્ધિ અર્થમાં છે. આ આત્મનેપદી છે. એનાથી ‘એધમાન’ શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે ‘સ્પર્દ્ધ સંઘર્ષે’ વગેરે ધાતુઓના વિષે પણ જાણવું જોઈએ. એટલે કે સ્પર્દ્ધા—આધા આ અધા ધાતુજ નામો છે. (સે કિં તં નિરુક્ત) હે ભદન્ત ! નિરુક્તિજ નામ એટલે શું ?

ઉત્તર—(નિરુક્તિ, મહીએ સે, મહિસો, ભમહય રોવહય ભમરો, મુહું મુહું લસહતિ, મુસલં કવિસ્સ વિવલંબત્યેતિ ય કરેહ કવિત્યં, ચિત્તિ કરેહ, સ્વલ્લં ચ હોહ ચિક્ષિસ્વલ્લં ઉલૂકન્નો ઉલૂગો, મેહસ્સ માલા, મેહલા—સે તં નિરુક્તિ) નિરુક્તિજ નામ આ પ્રમાણે છે. મહિષ, ભ્રમર, મુસલ, કપિત્થ, ચિક્ષિસ્વલ, ઉલૂક, મેહલા, ક્રિયાકારક, ભેદ અને પર્યાયવાચી શબ્દો વડે

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂચ ૧૮૬ તદ્વિતનામનિરૂપણમ્

૭૭

ભ્રમતિ ચ રૌતિ ચ ભ્રમરઃ. એવાદીનિ અન્યાન્યપિ નિરુક્તિજ્ઞાનિ નામાનિ પૃષોદરાદિત્વાત્ સાધૂનિ વાધ્યાનિ। એવં સામાસિક-તદ્વિતજ-ધાતુજનિરુક્તિજરૂપં ભાવપ્રમાણમુક્તમ્। અમુખેનાર્થે સૂચયિતુમાહ-તદેતદ્ ભાવપ્રમાણમિતિ। इत्थं सत्तु-
द्विधं प्रमाणदृष्टसंहतमि। सूचयितुमाह-तदेतत्प्रमाणनामेति। इत्थं गौणादि दश-
नाम भरूपितमिति दर्शयितुमाह-तदेतद् दशनामेति। एकादि दशनाम निरूपणेन
सकलं नाम निरूपितमित्याह-तदेतत् नामेति। इत्थमुत्क्रमस्य नामेति संज्ञको
द्वितीयो भेदः समुद्दिष्ट इति सूचयितुमाह-नामेति पदं समाप्तमिति ॥५०॥ १८६॥

પર્યાયવાચી શબ્દો દ્વારા શબ્દાર્થ કા કથન કરના, હસકા નામ 'નિરુક્તિ' હૈ। હસ નિરુક્તિ સે જો નામ નિષ્પન્ન હોતા હૈ, વહ નિરુક્તિજ નામ હૈ-જેસે મહિષાદિ। “મહ્યાં જોતે હતિ મહિષઃ, ભ્રમન્ સન્ રૌતીતિ ભ્રમરઃ, મુદ્દુઃ મુદ્દુઃ લસતીતિ મુસલં” હત્યાદિ રૂપ સે હન મહિષ આદિ નામોં કી નિરુક્તિ હૈ। યે સચ નામ પૃષોદરાદિગણ મેં પઠિત હૈં। હસલિયે વહાં સે હનકી સિદ્ધિ હુઈ હૈ। હસ પ્રકાર યહ નિરુક્તિજ નામ હૈ। હસ નિરુક્તિજ નામ મેં હસી પ્રકાર કે ઓર ખી દુમરે નામ સમજા હેના ચાહિયે। હસ પ્રકાર સામાસિક, તદ્વિતજ, ધાતુજ ઓર નિરુક્તિજ રૂપ ભાવપ્રમાણ કા કથન કિયા। હસી અર્થ કો સૂચિત કરને કે લિયે સૂત્રકાર ને (સે તં ભાવપ્રમાણે) એસા કહા હૈ। (સે તં પ્રમાણનામે) હસ સૂત્ર પાઠ સે સૂત્રકાર યહ પ્રકટ કર રહે હૈં કિ યહાં તક હમને હસ પૂર્વોક્ત પ્રકાર સે ૧૭૭ સૂત્ર સે હેકર યહ પ્રમાણ નામ કા કથન કિયા હૈ। (સે તં દસ નામે) યહ સૂત્રપાઠ હસ જોત કી સૂચના દેતા હૈ કિ-‘એક નામ સે હેકર દશ નામ તક કા યહ કથન હસ પ્રકાર સે સમાપ્ત હુઆ હૈ।’

શબ્દાર્થનું કથન કરવું. તે 'નિરૂક્તિ' કહેવાય છે. આ નિરૂક્તિ વડે જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે, તે નિરૂક્તિજ નામ છે. જેમકે મહિષ વગેરે 'મહ્યાં જોતે હતિ મહિષઃ, ભ્રમન્ સન્ રૌતીતિ ભ્રમરઃ, મુદ્દુઃ મુદ્દુઃ, લસતીતિ મુસલં,' વગેરે રૂપમાં આ મહિષ વગેરે નામોની નિરૂક્તિ સમજાવી. આ બધા નામો પૃષોદરાદિ ગણમાં પઠિત છે. એથી ત્યાંથી જ એમની સિદ્ધિ થયેલી છે. આ પ્રમાણે આ નિરૂક્તિજ નામો છે. આ નિરૂક્તિજ નામમાં આ જાતના બીજાં પણ નામો સમાજી હોયાં. આ રીતે સામાસિક તદ્વિતજ, ધાતુ અને નિરૂક્તિજ રૂપ ભાવ પ્રમાણનું કથન પૂર્ણ થયું. આ અર્થને સૂચિત કરવા માટે સૂત્રકારે (સે તં ભાવપ્રમાણે) આમ કહ્યું છે. (સે તં પ્રમાણનામે) આ સૂત્રપાઠથી સૂત્રકાર આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે કે અહીં સુધી અમે આ પૂર્વોક્ત રૂપમાં ૧૭૭ સૂત્રથી માંડીને આ પ્રમાણ નામક કથન કર્યું છે. (સે તં દસનામે)

અથ-ઉપક્રમસ્ય પ્રમાણેતિ નામકં તૃતીયં ભેદં નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—સે કિં તં પમાણે ? પમાણે—ચડવિવહે પળણત્તે, તં જહા-
દઘ્વપ્પમાણે લેત્તપ્પમાણે કાલપ્પમાણે ભાવપ્પમાણે॥સૂ૦૧૮૭॥

છાયા—અથ કિં તત્ પ્રમાણમ્ ? પ્રમાણં ચતુર્વિધં પ્રજ્ઞપ્તમ્, તથા—દ્રવ્ય-
પ્રમાણં ક્ષેત્રપ્રમાણં કાલપ્રમાણં ભાવપ્રમાણમ્ ॥મૂ૦ ૧૮૭॥

(સે તં નામે) યહ સૂત્રપાઠ “નામ સંબન્ધી સમસ્ત વક્તવ્ય સમાપ્ત કર
ચુકા છે.” “હત્ત યાત કી પુષ્ટિ કરતા છે. નામેસિ પયં સમ્મત્તં” હસ પ્રકાર
ઉપક્રમ કા ત્રિતીય ભેદ જો નામ છે વહ સમુદિષ્ટ હો ચુકા ॥સૂ૦૧૮૬॥

અથ સૂત્રકાર ઉપક્રમ કે તૃતીય ભેદ પ્રમાણ કા નિરૂપણ કરતે હૈં—
“સે કિં તં પમાણે”—ઈત્યાદિ

શબ્દાર્થ—શિષ્ય પ્રશ્ન—(સે કિં તં પમાણે) હે ભદ્રન્ત ! ઉપક્રમ
કા તૃતીય ભેદ જો પ્રમાણ છે, ઉસકા સ્વરૂપ ક્યા છે ?

ઉત્તર—(પમાણે ચડવિવહે પળણત્તે) ઉપક્રમ કા તૃતીય ભેદ જો
પ્રમાણ છે, ઉસકા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર સે હૈં—વહ પ્રમાણ ચાર પ્રકાર કા
પ્રજ્ઞપ્ત હુઆ છે (તં જહા) વે ચાર પ્રકાર હસ તરહ સે હૈં—(દઘ્વપ્પમાણે,
લેત્તપ્પમાણે, કાલપ્પમાણે, ભાવપ્પમાણે) દ્રવ્યપ્રમાણ, ક્ષેત્રપ્રમાણ, કાલ

આ સૂત્રપાઠ આ વાતને સૂચિત કરે છે કે એક નામથી લઈને દશનામ
સુધીનું આ કથન આ પ્રમાણે સમાપ્ત થયું છે. (સે તં નામે) આ સૂત્રપાઠ
“નામ સંબન્ધી સંપૂર્ણ કથન પુરું થયું છે” એ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે.
(નામેસિ પયં સમ્મત્તં) આ પ્રમાણે ઉપક્રમનો બીજો ભેદ જે નામ છે, તે
સમુદિષ્ટ થઈ ગયેલ છે. ॥સૂ૦ ૧૮૬॥

હવે સૂત્રકાર ઉપક્રમના તૃતીય ભેદ પ્રમાણનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં પમાણે” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—શિવ પ્રશ્ન (સે કિં તં પમાણે) હે ભદ્રન્ત ! ઉપક્રમનો તૃતીય
ભેદ જે પ્રમાણ છે, તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(પમાણે ચડવિવહે પળણત્તે) ઉપક્રમનો જે તૃતીય ભેદ પ્રમાણ છે,
તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. તે પ્રમાણ ચાર પ્રકારના સ્વરૂપમાં પ્રજ્ઞપ્ત થયેલ
છે. (તં જહા) તે ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે. (દઘ્વપ્પમાણે, લેત્તપ્પમાણે, કાલપ્પ-
માણે, ભાવપ્પમાણે) દ્રવ્યપ્રમાણ, ક્ષેત્રપ્રમાણ, કાલપ્રમાણ, ભાવપ્રમાણ, ધાન્ય

મનુયોગલ્પનિકા ટીકા સુત્ર ૧૮૭ પ્રમાણનામકતૃતીયમેદનિરૂપણમ્

૭૯

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

અથ કિં તત્ પ્રમાણમ્? ઇતિ શિષ્યપ્રશ્નઃ। ઉત્તરયતિ—પ્રમાણ—પ્રમીયતે=પરિચ્છિદ્યતે ધાન્યાદ્યનેનેતિ પ્રમાણમ્, -અસૃતિપ્રસૃત્યાદિકમ્, યદ્વા—‘ઇદમીદક્સ્વ-રૂપમ્—ઇદમીદક્સ્વરૂપં ચ ભવતિ’ ઇત્યેવં પ્રતિનિયતસ્વરૂપતયા યત્ પ્રત્યેકં પ્રમી-યતે=પરિચ્છિદ્યતે તત્પ્રમાણમ્। અથવા—ધાન્યદ્રવ્યાદેરેવ પ્રમિતિઃ—પરિચ્છેદઃ—સ્વરૂપાવગમઃ। અત્રપક્ષેઽસૃતિપ્રસૃત્યાદીનાં પ્રમિતિહેતુત્વાત્ પ્રમાણત્વં बोध्यम्। एतच्च प्रमेयस्य द्रव्यादेश्चतुर्विधत्वात् चतुर्विधम्। चतुर्विधत्वमेवाह—द्रव्यप्रमाणं क्षेत्रप्रमाणं कालप्रमाणं भावप्रमाणम्॥सू० १८७॥

પ્રમાણ, ભાવ પ્રમાણ । (ધાન્ય આદિ પદાર્થ જિસકે દ્વારા નાપે જાતે હૈ, વહ પ્રમાણ હૈ । યહ પ્રમાણ શબ્દ કી વ્યુત્પત્તિ લભ્ય અર્થ હૈ । એસે પ્રમાણ અસૃતિ પ્રસૃતિ આદિક હૈ । અથવા—ઇસ વસ્તુ કા સ્વરૂપ યહ હૈ, ઇસ પ્રકાર પ્રતિનિયત સ્વરૂપ સે જો પ્રત્યેક વસ્તુ કા પરિજ્ઞાન હોતા હૈ, વહ પ્રમાણ હૈ । અથવા ધાન્ય આદિ જો દ્રવ્ય હૈ, ડનકે હી સ્વરૂપ કા અવગમ વહ પ્રમાણ હૈ । યહાં ધાન્યાદિક દ્રવ્યોં કી પ્રમિતિ કો પ્રમાણ માના ગયા હૈ ઓર અસૃતિ પ્રસૃતિ આદિકોં કો પ્રમિતિ કે હેતુ-ભૂત હોને સે પ્રમાણ માના ગયા હૈ । તાત્પર્ય હમકા યહ હૈ કિ—‘પ્રમિતિ યહ પ્રમાણ કા ફલ હૈ—જબ ફલરૂપ પ્રમિતિ કો પ્રમાણ કહા જાતા હૈ જબ ડમ પ્રમિતિ કે સોધક ભૂત જો અસૃતિ પ્રસૃતિ આદિક હૈ, વે મુહ્ય રૂપ સે પ્રમાણ નહીં પડતે હૈં કિન્તુ પ્રમિતિ કે જનક હોને કે કારણ ડન્હે પ્રમાણ માના જાતા હૈ । યહ પ્રમાણ પ્રમેયભૂત દ્રવ્યાદિકોં કી ચતુર્વિધતા કે કારણ ચાર પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ ॥ સૂ૦ ૧૮૭ ॥

વિગેરે પદાર્થોત્તુ માપ જેના વડે ભાણવામાં આવે છે, તે પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિલભ્ય અર્થ છે. એવા પ્રમાણ અસૃતિ, પ્રસૃતિ વગેરે છે. અથવા આ વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું છે આ રીતે પ્રતિનિયત સ્વરૂપથી જે દરેકે દરેક વસ્તુનું પરિજ્ઞાન થાય છે, તે પ્રમાણ છે અથવા ધાન્ય વગેરે જે દ્રવ્યો છે, તેમના સ્વરૂપનો અવગમ તે પ્રમાણ કહેવાય અહીં ધાન્ય વગેરે દ્રવ્યોની પ્રમિતિને જ પ્રમાણ માનવામાં આવ્યું છે અને અસૃતિ, પ્રસૃતિ વગેરેને પ્રમિતિના હેતુભૂત હોવા બદલ પ્રમાણ માનવામાં આવ્યાં છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણ છે કે ‘પ્રમિતિ આ પ્રમાણનું’ ક્ષણ છે, બ્યારે ક્ષણરૂપ પ્રમિતિને પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે ત્યારે તે પ્રમિતિના સાધકભૂત જે અસૃતિ પ્રસૃતિ વગેરે છે, તે મુખ્ય રૂપમાં પ્રમાણ કહેવાતા નથી પરંતુ પ્રમિતિજનક હોવા બદલ તેને પ્રમાણ માનવામાં આવ્યા છે. આ પ્રમાણ પ્રમેયભૂત દ્રવ્યાદિકોની ચતુર્વિધતાને લીધે પ્રમાણ ચાર પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. ॥સૂ૦ ૧૮૭॥

मूल-से किं तं दव्वप्पमाणे ?, दव्वप्पमाणे-दुविहे पणत्ते, तं जहा-पएसनिप्फण्णे य विभागनिप्फण्णे य । से किं तं पएसनिप्फण्णे ? पएसनिप्फण्णे-परमाणुपोगले दुप्पएसिए जाव दसपएसिए संखिजपएसिए असंखिजपएसिए अणंतपएसिए । से तं पएसनिप्फण्णे । से किं तं विभागनिप्फण्णे ?, विभागनिप्फण्णे-पंचविहे पणत्ते, तं जहा-माणे उम्माणे ओमाणे गणिमे पडिमाणे । से किं तं माणे ? माणे-दुविहे पणत्ते, तं जहा-धन्नमाणप्पमाणे य रसमाणप्पमाणे य । से किं तं धन्नमाणप्पमाणे ? धन्नमाणप्पमाणे--दो असईओ पसई, दो पसईओ सेतिया, चत्तारि सेईआओ कुलओ, चत्तारि कुलयो पत्थो, चत्तारि पत्थया आढगं, चत्तारि आढगाइं दोणो, सट्ठि आढयाइं जहन्नए कुंभे, असीइ आढयाइं मडिज्जमए कुंभे, आढयसयं उक्कोसए कुंभे, अट्ठ य आढयसइए वाहे । एएणं धण्णमाणप्पमाणेणं किं पओयणं ?, एएणं धण्णमाणप्पमाणेणं मुत्तोलीमुखइ दुर अलिंदओचारसंसियाणं धण्णणं धण्णमाणप्पमाणनिव्वित्तिलक्खणं भवइ, से तं धण्णमाणप्पमाणे । से किं तं रसमाणप्पमाणे ? रसमाणप्पमाणे धण्णमाणप्पमाणाओ चउभागविवाड्ढिए अर्द्धिभतरसिहाजुत्ते रसमाणप्पमाणे विहिज्जइ, तं जहा-चउसट्ठिया४ चउपलपमाणा वत्तीसिया८ सोलसिया१६ अट्ठभाइआ ३२ चउभाइया ६४ अद्धमाणी १२८ माणी २५६ दो चउसट्ठियाओ वत्तीसिया, दो वत्तीसियाओ सोलसिया, दो सोलसियाओ अट्ठभाइया, दो अट्ठभाइयाओ

चउभाइया, दो चउभाइयाओ अद्धमाणी, दो अद्धमाणीओ माणी। एएणं रसमाणप्पमाणेणं किं पओयणं? २ एएणं रसमाणप्पमाणेणं वारकघटकरककलसियगागरिदिइयकरोडियकुंडिअसंसियाणं रसाणं रसमाणप्पमाणनिव्वित्तिलक्षणं भवइ। से तं रसमाणप्पमाणे। से तं माणे ॥सू० १८८॥

छाया—अथ किं तत् द्रव्यप्रमाणम्? द्रव्यप्रमाणम्—द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—प्रदेशनिष्पन्नं च विभागनिष्पन्नं च। अथ किं तत् प्रदेशनिष्पन्नम्?, प्रदेशनिष्पन्नं—परमाणुपुद्गलो द्विप्रदेशिको यावत् दशप्रदेशिकः, संख्यातप्रदेशिकः, असंख्यातप्रदेशिकः, अनन्तप्रदेशिकः। तदेतत् प्रदेशनिष्पन्नम्। अथ किं तत् विभागनिष्पन्नम्?, विभागनिष्पन्नं पंचविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—मानम् उन्नाम् अवमानम् गतिमं प्रतिमानम्। अथ किं तत् मानं?, मानं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—धान्यमानप्रमाणं च रसमानप्रमाणं च। अथ किं तद् धान्यमानप्रमाणम्?, धान्यमानप्रमाणम्—द्वे असृतीप्रसृतिः, द्वे प्रसृती सेतिका, चतस्रः सेतिकाः कुडवः, चत्वारः कुडवाः प्रस्थः, चत्वारः प्रस्थाः आढकः, चत्वार आढकाः द्रोणः, षष्टिः आढकाः जषः, न्यकः कुम्भः, अशीतिः आढकाः मध्यमकः कुम्भः, आढकशतम् उत्कृष्टः कुम्भः, अष्ट च आढकशतानि वाहः। एतेन धान्यमानप्रमाणेन किं प्रयोजनम्?, एतेन धान्यमानप्रमाणेन मुक्तोलीमुखे दुराखिन्दायचारसंश्रितानां धान्यानां धान्यमानप्रमाणनिर्वृत्तिरक्षणं भवति, तदेतत् धान्यमानप्रमाणम्। अथ किं तत् रसमानप्रमाणम्?, रसमानप्रमाणम्—धान्यमानप्रमाणतः चतुर्विभागवद्दद्या अभ्यन्तरशिखायुक्तः रसमानप्रमाणं विधीयते, तद्यथा—चतुःषष्टिका ४ द्वात्रिंशिका ८ षोडशिका १६ अष्टभागिका ३२ चतुर्भागिका ६४ अर्धमानी १२८ मानी २५६ द्वे चतुःषष्टिके द्वात्रिंशिका, द्वे द्वात्रिंशिके षोडशिका, द्वे षोडशिके अष्टभागिका, द्वे अष्टभागिके चतुर्भागिका, द्वे चतुर्भागिके अर्धमानी, द्वे अर्धमानीके मानी। एतेन रसमानप्रमाणेन किं प्रयोजनम्?, एतेन रसमानप्रमाणेन वारकघटकरककलशिका गर्गरिदितिकाकरोडिकाकुण्डिकासंश्रितानां रसानां रसमानप्रमाणनिर्वृत्तिलक्षणं भवति। तदेतत् रसमानप्रमाणम्, तदेतत् मानम् ॥सू० १८८॥

टीका—‘से किं तं द्रव्यप्रमाणे’ इत्यादि—

तत्र द्रव्यप्रमाणं=द्रव्यविषयं प्रमाणं प्रदेशनिष्पन्नविभागनिष्पन्नेति द्विविधम्। तत्र-प्रदेशनिष्पन्नं-प्रदेशः=एकद्वित्र्याद्यणवः, तैर्निष्पन्नं=सिद्धं यत्तद्विज्ञेयम्। यथा-

૮૨

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

एकप्रदेशनिष्पन्नः परमाणुः, द्विप्रदेशनिष्पन्नो द्विप्रदेशिकः, त्रिप्रदेशनिष्पन्नस्त्रिप्रदेशिकः । एवं चतुष्प्रदेशिकादि यावत् अनन्तप्रदेशिकान्तो बोध्यः । यो यो यावत्ता यावत्ता प्रदेशेन निष्पद्यते स स तत्तत्प्रदेशिको बोध्य इति भावः । नन्विदं परमाणु-

“સે કિં તં દ્રવ્યપ્રમાણે” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં દ્રવ્યપ્રમાણે) શિષ્ય પૂછતા હૈં કિ-હે ભદન્ત ! દ્રવ્ય પ્રમાણ કયા હૈં ?

ઉત્તર—(દ્રવ્યપ્રમાણે દુવિહે પળગત્તે) દ્રવ્ય વિષયક વહ દ્રવ્ય પ્રમાણ દો પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ—(તં જહા) વે દો પ્રકાર વે હૈ—(પણનિષ્કળે ય વિભાગનિષ્કળે ય) એક પ્રદેશ નિષ્પન્ન ઓર દુસરા વિભાગ નિષ્પન્ન । (સે કિં તં પણનિષ્કળે) હે ભદન્ત ! પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્ય પ્રમાણ કયા હૈં ?

ઉત્તર—(પણનિષ્કળે) પ્રદેશનિષ્પન્નદ્રવ્યપ્રમાણ—હસ પ્રકાર સે હૈ—(પરમાણુયોગલે દો પણિણ જાવ દસપણિણ’ સંસ્થિજ્જપણિણ અસંસ્થિજ્જપણિણ, અણંતપણિણ—સે તં પણનિષ્કળે) જો દ્રવ્ય પ્રમાણ એક દો ત્રીન આદિ પ્રદેશો સે નિષ્પન્ન—સિદ્ધ હોતા હૈ, વહ પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્ય પ્રમાણ માના ગયા હૈ—હસ પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્ય પ્રમાણ મેં એક પ્રદેશ નિષ્પન્ન પરમાણુ, દો પ્રદેશો સે નિષ્પન્ન હુઆ દ્વિપ્રદેશિક દ્રવ્ય ત્રીન પ્રદેશો સે નિષ્પન્ન હુઆ ત્રિપ્રદેશિક દ્રવ્ય હસી પ્રકાર

“સે કિં તં દ્રવ્યપ્રમાણે” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં દ્રવ્યપ્રમાણે) શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે હે ભદન્ત ! દ્રવ્ય પ્રમાણ શું છે ?

ઉત્તર—(દ્રવ્યપ્રમાણે દુવિહે પળગત્તે) દ્રવ્ય વિષયક તે દ્રવ્યપ્રમાણ બે પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (તંજહા) તે બે પ્રકારે આ પ્રમાણે છે. (પણ નિષ્કળે ય વિભાગનિષ્કળે ય) એક પ્રદેશ નિષ્પન્ન અને બીજો વિભાગ નિષ્પન્ન (સે કિં તં પણનિષ્કળે) હે ભદન્ત ! પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણ શું છે ?

ઉત્તર—(પણનિષ્કળે) પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્ય પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે. (પરમાણુયોગલે દો પણિણ જાવ દસ પણિણ, સંસ્થિજ્જપણિણ અસંસ્થિજ્જપણિણ, અણંતપણિણ—સે તં પણનિષ્કળે) બે દ્રવ્યપ્રમાણ એક, બે, ત્રણ વગેરે પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન—સિદ્ધ થાય છે, તે પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણ કહેવાય છે. આ પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણમાં એક પ્રદેશ નિષ્પન્ન પરમાણુ, બે પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થયેલ દ્વિપ્રદેશિક દ્રવ્ય, ત્રણ પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થયેલ ત્રિપ્રદે-

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂચ ૧૮૮ દ્રવ્યપ્રમાણનિરૂપણમ્

૮૬

મમૃત્યનન્તપ્રદેશિકસ્કન્ધવર્ચન્તં દ્રવ્યત્વાત્ પ્રમેયમેવ, ન તુ પ્રમાણં, કથં તર્હિ ણ્ણા પ્રમાણત્વમુક્તમિતિ ચેદાહ-પ્રમેયસ્યાપિ દ્રવ્યાદે રુઢિવશાત્ પ્રમાણત્વં વિજ્ઞેયમ્ ।

ચાર પ્રદેશોં સે નિષ્પન્ન હુઆ ચતુષ્પ્રદેશિક દ્રવ્ય યાવત્ અનન્ત પ્રદેશોં સે નિષ્પન્ન હુઆ અનન્ત પ્રદેશિક દ્રવ્ય આ જાતા હૈ । અર્થાત્ એક પ્રદેશ-વાલે પરમાણુ સે લેકર અનન્ત પ્રદેશ વાલે સ્કન્ધ તક કે જિતને ખી દ્રવ્ય હૈ, વે હસ પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્ય પ્રમાણ સે ગૃહીત હો જાતે હૈ ।

શંકા—પરમાણુ સે લેકર અનન્ત પ્રદેશોં વાલા જિતના ખી દ્રવ્ય હૈ, વહ સચ પ્રમેય હી-પ્રમાણ કા વિષય -હૈ-સ્વયં પ્રમાણ નહીં હૈ-અતઃ ફિર ક્યોં ઇન્હેં પ્રમાણરૂપ કહા હૈ ? શંકાકાર કા અભિપ્રાય યહ હૈ કિ 'પુદ્ગલ કા પરમાણુ જો કિ એકપ્રદેશવાલા હોતા હૈ તથા દો પુદ્ગલપરમાણુઓં કે, ત્રીણ પુદ્ગલ પરમાણુઓં કે યાવત્ અનન્ત પુદ્ગલ પરમાણુઓં કે સંયોગ સે નિષ્પન્ન હુએ જિતને ખી સ્કન્ધ દ્રવ્ય હૈ, વે સચ પ્રમાણ કે દ્વારા ગ્રાહ્ય હોને કે કારણ પ્રમેય હી હૈ-ફિર આપ પ્રદેશ નિષ્પન્નોં કો પ્રમાણ કી કોટિ મેં ક્યોં રચ રહે હો ?

ઉત્તર—પ્રમેયભૂત ખી દ્રવ્યાદિકોં કો જો યહાં પ્રમાણભૂત કહા જા રહા હૈ, વહ રુઢિ કે વશ સે હી કહા ગયા જાનના ચાહિએ । ક્યોં

શિક દ્રવ્ય આ પ્રમાણે ચાર પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થયેલ ચતુષ્પ્રદેશિક દ્રવ્ય યાવત્ અનન્ત પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થયેલ અનન્ત પ્રદેશિક દ્રવ્યના સમાવેશ થઈ જાય છે. એટલે કે એક પ્રદેશવાળા પરમાણુથી માંડીને અનન્ત પ્રદેશ વાળા સ્કન્ધ સુધીના એટલા દ્રવ્યો છે, તે બધા આ પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણથી ગ્રહણ થઈ જાય છે.

શંકા—પરમાણુથી લઈને અનન્ત પ્રદેશોવાળા એટલાં દ્રવ્યો છે તે સર્વ પ્રમેયો જ-પ્રમાણનો વિષય છે જ-પોતે પ્રમાણ નથી, તો પછી એમને પ્રમાણ સ્વરૂપ શા માટે કહેવામાં આવ્યાં છે ? શંકાકારનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે કે પુદ્ગલ પરમાણુ એ કે એક પ્રદેશ યુક્ત હોય છે તેમજ બે પુદ્ગલ પરમાણુઓના, ત્રણ પુદ્ગલ પરમાણુઓના યાવત્ અનન્ત પુદ્ગલ પરમાણુઓના સંયોગથી નિષ્પન્ન થયેલ એટલાં સ્કન્ધ દ્રવ્યો છે, તેઓ સર્વે પ્રમાણ વડે ગ્રાહ્ય હોવા બદલ પ્રમેય જ છે તો પછી તમે પ્રદેશ નિષ્પન્નને પ્રમાણની કોટિમાં શા માટે સ્થાન આપો છો ?

ઉત્તર—પ્રમેયભૂત દ્રવ્યાદિકોને અહીં જે પ્રમાણભૂત કહેવામાં આવ્યાં છે, તે રૂઢિને લીધે જ કહેવામાં આવ્યાં છે. કેમકે લોકમાં આ જાતનો

તથાહિ દૃશ્યતેऽપિ દ્રોણપ્રમાણપરિમિતે વ્રીહી દ્રોણો વ્રીહિરિતિ વ્યવહારઃ । અત્રેદં
 बोध्यम्- एकद्वित्रयादिप्रदेशनिष्पन्नत्वलक्षणेन स्वस्वरूपेणैव प्रमीयमाणत्वात् पर-
 माणादिद्रव्याणामपि ‘प्रमीयते यत्तत्प्रमाणम्’ इति कर्मसाधन प्रमाणशब्दवाच्यता
 कि लोक में ऐसा व्यवहार देखा जाता है कि-‘जो धान्यादिक द्रव्य
 द्रोण प्रमाण से परिमित होता है’ उसे स्वयं “द्रोणो व्रीहिः” यह व्रीहि
 द्रोण है ऐसा स्वयं प्रमाणरूप से कह दिया जाता है । तात्पर्य कहने का
 यह है कि-‘परमाणु आदि द्रव्य एक दो तीन आदि प्रदेशों से निष्पन्न
 होते हैं; इसलिये इन प्रदेशों से निष्पन्न होना ही इनका स्व स्वरूप है ।
 इसी स्वरूप से ये जाने जाते हैं-अतः “प्रमीयते यत्तत्प्रमाणम्” जो
 जाना जावे वह प्रमाण है-इस प्रकार का कर्म साधनरूप जो प्रमाण शब्द
 है तद्वाच्यता इन परमाणु आदि द्रव्यों में सुसंगत हो जाती है । तात्पर्य
 इस कथन का यह है कि-‘जब परमाणु आदि द्रव्यों को प्रमाण कोटि
 में रखा जाता है तब वहां पर करणसाधनरूप प्रमाण शब्द में वाच्यता
 नहीं आती है क्योंकि ‘जो जाना जावे वह प्रमाण है’ ऐसा कर्म
 साधनरूप प्रमाण शब्द है-सो ये परमाणु आदि पुद्गल द्रव्य अपने २
 एक दो तीन आदि परमाणुओं द्वारा निष्पन्न होने रूप निज स्वरूप से
 ही जाने जाते हैं । अतः “जाना जाना” यह जो प्रमाण शब्द की
 व्युत्पत्ति लभ्य अर्थ है वह इन में घटित हो जानी है-इसलिये ये स्वयं
 प्रमाण भूत बन जाते हैं । और जब “प्रमीयतेऽनेन इति प्रमाणं”

વ્યવહાર જોવામાં આવે છે કે જે ધાન્યાદિક દ્રવ્ય દ્રોણ પ્રમાણથી પરિમિત
 હોય છે, તેને ‘દ્રોણો-વ્રીહિઃ’ આ વ્રીહિ દ્રોણ છે એવું પ્રમાણ રૂપમાં
 કહેવામાં આવે છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણ છે કે પરમાણુ વગેરે દ્રવ્ય એક, બે,
 ત્રણ વગેરે પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન હોય છે. એથી જ આ પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થવું
 જ એમનું સ્વ સ્વરૂપ છે. આ સ્વરૂપથીજ એ જાણવામાં આવે છે
 એથી ‘પ્રમીયતે યત્ તત્પ્રમાણમ્’ જે જાણવામાં આવે તે પ્રમાણ
 છે. આ પ્રકારનો કર્મ સાધન રૂપ જે પ્રમાણ શબ્દ છે, તદ્વાચ્યતા
 આ પરમાણુ વગેરે દ્રવ્યોમાં સુસંગત થઈ જાય છે. તાત્પર્ય આ છે કે
 જ્યારે પરમાણુ વગેરે દ્રવ્યોને પ્રમાણ કોટિમાં મૂકવામાં આવે છે ત્યારે
 ત્યાં કારણ સાધન રૂપ પ્રમાણ શબ્દવાચ્યતા આવતી નથી પરંતુ કર્મ સાધન
 રૂપ પ્રમાણ શબ્દવાચ્યતા આવે છે. કેમકે જે જાણવામાં આવે તે પ્રમાણ છે,
 એવો કર્મસાધન રૂપ પ્રમાણ શબ્દ છે. તે આ પરમાણુ વગેરે પુદ્ગલ દ્રવ્ય
 યોતપોતાના એક, બે, ત્રણ વગેરે પરમાણુઓ વડે નિષ્પન્ન હોવાથી યોતાના
 સ્વરૂપથી જ જાણવામાં આવે છે. એથી ‘જાણવામાં આવે’ એ જો પ્રમાણ
 શબ્દનો વ્યુત્પત્તિલભ્ય અર્થ છે, તે આમાં ઘટિત થઈ જાય છે એથી જ

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र १८८ द्रव्यप्रमाणनिरूपणम्

८५

संगतैव । 'प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणम्' इति करणसाधनपक्षे तु-एकद्वित्रयादिप्रदे-
शनिष्पन्नत्वलक्षणं स्वरूपमेव मुख्यतया प्रमाणमुच्यते, द्रव्यं तु तत्स्वरूपयोगा-
दुपचारतः प्रमाणमित्युच्यते । प्रमितिः प्रमाणम्' इति भावसाधनपक्षे तु-प्रमितेः
प्रमाणप्रमेयोभयाधीनत्वादुपचारात्तयोरपि प्रमाणशब्दव्यवहारः । इत्थं कर्मसाधनपक्षे
परमाण्वादि द्रव्यं मुख्यतया प्रमाणम् । करणभावेसाधनपक्षयोस्तु तत्रोपचारात्

प्रमाण शब्द की व्युत्पत्ति इस प्रकार से करण साधन में रखी जाती है-तब ये परमाणु आदि द्रव्य स्वयं प्रमाणभूत नहीं पड़ते हैं किन्तु "जिसके द्वारा जाना जावे वह प्रमाण है" इस व्युत्पत्ति के अनुसार उनका जो एक दो तीन आदि परमाणुओं से निष्पन्न होना निज स्वरूप है वही मुख्यतया प्रमाणरूप है-क्यों कि वे उसके द्वारा ही जाने जाते हैं । तथा इस स्वरूप के साथ संबंधित होने के कारण परमाणु आदि जो द्रव्य हैं, वे उपचार से प्रमाणभूत कहे जाते हैं । तथा-"प्रमितिः प्रमाण" जब प्रमाण शब्द की ऐसी व्युत्पत्ति भाव साधन में की जाती है-तब प्रमिति ही प्रमाण शब्द वाच्य ठहरती है । और प्रमाण एवं प्रमेय ये दोनों प्रमिति को प्रमाण एवं प्रमेय इन दोनों के आधीन होने के कारण उपचार से ही प्रमाण शब्द के वाच्य ठहरते हैं । इस प्रकार कर्मसाधन पक्ष में परमाणु आदि द्रव्य मुख्य रूप से प्रमाण हैं और करण एवं भाव साधन पक्ष में वे उपचार से प्रमाण हैं । परमाणु

તેઓ પોતે પ્રમાણભૂત થઈ જાય છે. અને જ્યારે 'પ્રમીયતે અનેનંતિ પ્રમા-
ણમ્' પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ રીતે કરણ સાધનમાં મૂકવામાં આવે છે.
ત્યારે આ પરમાણુ વગેરે દ્રવ્ય બને પ્રમાણભૂત હોતા નથી પરંતુ બેના વડે
જાણવામાં આવે તે પ્રમાણ છે. આ વ્યુત્પત્તિ સુજબ તેમનું જે એક બે ત્રણ
વગેરે પરમાણુઓથી નિષ્પન્ન થવું તે નિજ સ્વરૂપ છે તેજ મુખ્યતથા પ્રમાણ
રૂપ મનાય છે. કેમકે તે તેમના વડે જ જાણવામાં આવે છે. તેમજ આ
સ્વરૂપની સાથે સંબંધ હોવાથી પરમાણુ વગેરે જે દ્રવ્યો છે તે ઉપચારથી
પ્રમાણભૂત કહેવાય છે. તથા 'પ્રમિતિઃ પ્રમાણ' જ્યારે પ્રમાણ શબ્દની એવી
વ્યુત્પત્તિ ભાવ સાધનમાં કરવામાં આવી છે, ત્યારે પ્રમિતિ જ પ્રમાણ શબ્દ-
વાચ્ય છે એવું સિદ્ધ થાય છે. અને પ્રમાણ અને પ્રમેય તેઓ બન્ને પ્રમિ-
તિને પ્રમાણ અને પ્રમેય એ બન્નેને આધીન હોવા બદલ ઉપચારથી જ
પ્રમાણ શબ્દના વાચ્ય રૂપમાં સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણ કર્મસાધન પક્ષમાં
પરમાણુ વગેરે દ્રવ્યો મુખ્ય રૂપમાં પ્રમાણ છે અને કરણ અને ભાવ સાધન
પક્ષમાં તે ઉપચારથી જ પ્રમાણ રૂપ ગણાય પરમાણુ વગેરે દ્રવ્યોમાં જે આ

પ્રમાણત્વમિતિ । પરમાણ્વાદિકં हि यथोत्तरमन्यान्यसंख्योपेतैः स्वगतैरेव प्रदेशैर्नि-
ष्पद्यमानत्वात् प्रदेशनिष्पन्नमित्युच्यते । अथ विभागनिष्पन्नं द्रव्यप्रमाणस्य द्वितीयं
भेदमाह—‘अथ किं तद् विभागनिष्पन्नम् ? इति । उत्तरयति—विभागनिष्पन्नम्—
विविधो विविष्टो वा भागो—भङ्गो विकल्पः प्रकार इति यावत् विभागस्तेन निष्पन्नम्,
स्वगतप्रदेशात् विहायापरेण विभागेन यन्निष्पद्यते तद् विभागनिष्पन्नमित्यर्थः ।
धान्यमानादेः स्वगतप्रदेशाश्रयेण न स्वरूपं निरूप्यते, किन्तु—‘दो असईभो पसई’

આદિક દ્રવ્યોં મેં જો હસ પ્રકાર કી પ્રદેશ નિષ્પન્નતા કહી ગયો હૈ વહ
યથોત્તર અન્યાન્ય સંખ્યોપેત સ્વગત પ્રદેશોં સે હી જાનની ચાહિયે પર-
ગત પ્રદેશોં સે નહીં કર્યોં કિ હન મેં સ્વગત પ્રદેશોં દ્વારા હી વહ પ્રદેશ
નિષ્પન્નતા કહી ગઈ હૈ । અથ સૂત્રકાર દ્રવ્ય પ્રમાણ કા દ્વિતીય ભેદ જો
વિભાગ નિષ્પન્નતા હૈ ઉસકા કથન કરતે હૈ—(સે કિં તં વિભાગનિષ્પન્ને ?)
હે ભદ્રંત ! વહ વિભાગ નિષ્પન્નતા કયા હૈ ?

ઉત્તર—વિવિધ અથવા વિશિષ્ટ જો ભાગ-ભંગ-વિકલ્પ-પ્રકાર હૈ,
વહ વિભાગ હૈ । હસ વિભાગ સે જિસ દ્રવ્ય પ્રમાણ કી નિષ્પત્તિ હોતી
હૈ, વહ વિભાગ નિષ્પન્ન દ્રવ્ય પ્રમાણ હૈ । હસ દ્રવ્યપ્રમાણ કી નિષ્પત્તિ
વિભાગ સે હોતી હૈ, સો હસકા વહ તાત્પર્ય હૈ કિ—‘ધાન્ય આદિ રૂપ
દ્રવ્ય કે માન આદિ કે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ સ્વગત પ્રદેશોં કે આશ્રય
સે નહીં કિયા જાતા હૈ કિન્તુ, કિસી દુસરે હી પ્રકાર સે કિયા જાતા
હૈ । હસ પ્રકાર ધાન્યાદિક દ્રવ્યોં કા માન વિભાગ નિષ્પન્ન સધ જાતા

જાતની પ્રદેશ નિષ્પન્નતા ઠહેવામાં આવી છે. તે યથોત્તર અન્યાન્ય સંખ્યો-
પેત સ્વગત પ્રદેશોથી જ બાણવી નેઈએ પરગત પ્રદેશોથી બાણવી નેઈએ
નહિ કેમકે આ સર્વમાં સ્વગત પ્રદેશો વડે જ આ પ્રદેશ નિષ્પન્નતા ઠહેવામાં
આવી છે. હવે સૂત્રકાર દ્રવ્યપ્રમાણનો બીજો ભેદ બે વિભાગ નિષ્પન્નતાના
નામથી કથિત છે તે વિષે કહે છે. (સે કિં તં વિભાગનિષ્પન્ને ?) હે ભદ્રંત !
તે વિભાગ નિષ્પન્નતા શું છે ?

ઉત્તર—વિવિધ અથવા વિશિષ્ટ બે ભાગ-ભંગ-વિકલ્પ પ્રકાર છે, તે
વિભાગ છે આ વિભાગથી બે દ્રવ્યપ્રમાણની નિષ્પત્તિ થાય છે, તે વિભાગ
નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણ છે. આ દ્રવ્યપ્રમાણની નિષ્પત્તિ વિભાગથી થાય છે.
તાત્પર્ય એ છે કે ધાન્ય વગેરે રૂપ દ્રવ્યના માન વગેરેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ
સ્વગત પ્રદેશોના આશ્રયથી કરવામાં આવતું નથી પરંતુ કોઈ બીજા જ પ્રકાર
થી કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ધાન્યાદિક દ્રવ્યોનો માન વિભાગ

હત્યાદિ—રૂપો યો વિશિષ્ટઃ પ્રકારરતેન નિષ્પન્નમિતિ શબ્દઃ । તત્ત્વ માનોન્માનાવ-
માનગણિમપ્રતિમાનમેદૈઃ પચ્ચવિધમ્ । તત્ર માનં દ્વિવિધં મજ્જતમ્, તદ્વથા—ધાન્યમાન-
પ્રમાણં ચ રસમાનપ્રમાણં ચ । તત્ર—ધાન્યમાનપ્રમાણમ્—માનમેવ પ્રમાણં—માનપ્રમા-
ણમ્, ધાન્યવિષયં માનપ્રમાણં—ધાન્યમાનપ્રમાણમ્ । તત્ત્વ—“દ્વે અસૃતીપ્રસૃતિરિત્યાદિ
હૈ । યે ધાન્યાદિક દ્રવ્ય ‘૧ સેર હૈ યા દો સેર હૈ’ । હસ પ્રકાર સે
જો इनके वजन आदि रूप स्वरूप का निरूपण करने में आता है वह
धान्यादिक द्रव्यगत प्रदेशों के सहारे से नहीं होता है किन्तु, १ सेर
२ सेर रूप जो विशिष्ट प्रकार रूप विभाग है, तत्साध्य होता है, अर्थात्
उससे निष्पन्न होता है इसलिये स्वगत प्रदेशों को छोड़ कर अपर
विभाग से इसकी निष्पत्ति कही गई है । इसी बात को सूत्रकार ने
“दो असईओ पसई” इत्यादि रूप से व्यक्त किया है । (विभाग निष्पत्तये
पंचविहे पणत्ते—तं जहा—माणे, उम्माणे, ओमाणे, गणिमे, पडिमाणे)
यह विभाग निष्पन्न द्रव्यप्रमाण मान, उन्मान, अवमान, गणिम प्रति-
मान के भेद से पांच प्रकार का कहा गया है । (से किं तं माणे)
हे भदन्त ! वह मान क्या है ?

उत्तर—(माणे दुविहे पणत्ते) वह मान दो प्रकार का होता है
(तं जहा) वे प्रकार ये हैं—(घन्नमाणप्पमाणे य रसमाणप्पमाणे य)
एक धान्यमान प्रमाण और दूसरा रस मान प्रमाण । धान्य विषयक
मानरूप जो प्रमाण है वह धान्यमान प्रमाण है । (से किं तं घन्नमा-

નિષ્પન્ન થઈ જાય છે. આ ધાન્યાદિક દ્રવ્યો ‘એક સેર છે કે બેસેર છે.’ આ
પ્રમાણે જે એમના વજન વગેરે સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, તે
ધાન્યાદિક દ્રવ્યગત પ્રદેશોના આધારે નહિ પરંતુ ૧ સેર, ૨ સેર ૩૫ જે
વિશિષ્ટ પ્રકાર ૩૫ વિભાગ છે તેના આધારે હોય છે, એટલે કે એનાથી જ
નિષ્પન્ન હોય છે એટલા માટે જ સ્વગત પ્રદેશોને બાદ કરીને અપર વિભા-
ગથી એની નિષ્પત્તિ કહેવામાં આવી છે. એજ વાતને સૂત્રકારે ‘દો અસઈ
ઓ પસઈ’ વગેરે ૩૫માં વ્યક્ત કરી છે. (વિભાગનિષ્પત્તયે—પંચવિહે પણત્તે—
તંજહા—માણે, ઉમ્માણે, ઓમાણે, ગણિમે, પઢિમાણે) આ વિભાગ નિષ્પન્ન દ્રવ્ય
પ્રમાણના માન, ઉન્માન, અવમાન, ગણિમ, પ્રતિમાન ભેદથી પાંચ પ્રકાર
છે. (સે કિં તં માણે) હે ભદ્રંત ! તે માન શું છે ?

ઉત્તર—(માણે દુવિહે પણત્તે) તે માનના બે પ્રકાર છે. (તંજહા) તે
પ્રકારો આ પ્રકારો છે. (ઘન્નમાણપ્પમાણે ય રસમાણપ્પમાણે ય) ધાન્ય માન
પ્રમાણ અને રસ માન પ્રમાણ (સે કિં તં ઘન્નમાણપ્પમાણે ? ઘન્નમાણપ્પમાણે

રૂપં બોધ્યમ્। અર્થે ભાવઃ-અધોમુખચદ્વદસ્તતલરૂપા, તત્પરિમિતં ધાન્યમપ્પમૃતિ-
રિત્યુચ્યતે। તથા-દ્વે અમૃતી એકા પ્રમૃતિઃ=નાચાકારતવા વ્યવસ્થાપિતમાઙ્ગલિકર-

ણપ્પમાણે ? ધન્નપ્રાણપ્પમાણે દો અસઈઓ પસઈ, દો પસઈઓ સેતિયા, ચત્તારિ સેહયાઓ કુલઓ, ચત્તારિ કુલયા પથો ચત્તારિ પથયા, આઢગં, ચત્તારિ આઢયાઈં દોળો, સઠ્ઠિ આઢયાઈં જહનન, કુંમે, અસીઈ, આઢયાઈં મઙ્ગલમ એ કુંમે, આઢયસયં ડક્કોસ એ કુંમે અઢયં આઢયસઈ એ વાહે) યહ ધાન્યમાન પ્રમાણ દો અમૃતિ, પ્રમૃતિ આદિ રૂપ હૈ। અમૃતિ યહ ધાન્યાદિક રૂપ કા એક માપ વિશેષ હૈ। ધાન્યાદિક દ્રવ્યોં કે જિતને બી માપ હૈં ડન સવ કી ઉત્પત્તિ હસી અમૃતિ રૂપ માપ સે હુઈ હૈ। જૈસે હકાઈ સે દુહાઈ આદિકોં કી। “અશ્રુતે-વ્યાપ્નોતિ સકલધાન્યમાનાનિ સ્વપ્રભવત્વેન યા સા અમૃતિઃ” હસ વ્યુત્પત્તિ કા યહી અર્થ હૈ। હાથ કી હથેલી કો અધોમુખ વ્યવસ્થાપિત કરને પર જિતના બી ધાન્ય સમા જાવે ડસકા નામ એક અમૃતિ હૈ। વૈસે તો અધોમુખ વ્યવસ્થાપિત હથેલી કા નામ હી અમૃતિ હૈ। હસ અમૃતિ મેં જિતના બી ધાન્યાદિક દ્રવ્ય સમાયા હુઆ હોતા હૈ ડસકો બી અમૃતિ કહ દિયા જાતા હૈ। હસ લિયે હસ અમૃતિ પરિમિત જિતના બી ધાન્યાદિક દ્રવ્ય હૈ વહ યહાં અમૃતિ શબ્દ કા વાચ્યાર્થ જાનના ચાહિયે। દો અમૃતિયોં કી એક પ્રમૃતિ હોતી હૈ। હસ પ્રમૃતિ કા આકાર નાવ કે આકાર જૈસા હોતા હૈ। અર્થાત્

દો અસઈઓ પસઈ, દો પસઈઓ સેતિયા, ચત્તારિ સેહયાઓ કુલઓ, ચત્તારિ કુલયા, પથો, ચત્તારિ પથયા આઢગં, ચત્તારિ આઢયાઈં, દોળો સઠ્ઠિ આઢયાઈં જહનન, કુંમે, અસીઈ આઢયાઈં મઙ્ગલમ એ કુંમે, આઢયસયં ડક્કોસ એ કુંમે અઢય આઢય સઈ એ વાહે) આ ધાન્ય માન પ્રમાણ બે અમૃતિ, પ્રમૃતિ વગેરે રૂપ છે. અમૃતિ આ ધાન્યાદિક દ્રવ્યોનાં બેટલાં માપો છે તે સર્વેની ઉત્પત્તિ આ અમૃતિ રૂપ માપથી થયેલ છે. જેમ કે એકથી બે વગેરે ‘અશ્રુતે-વ્યાપ્નોતિ સકલધાન્યમાનાનિ સ્વ પ્રભવત્વેન યા સા અમૃતિઃ’ આ વ્યુત્પત્તિનો એજ અર્થ છે. અધોમુખ હાથમાં બેટલું ધાન્ય સમાવિષ્ટ થઈ જાય તેનું નામ અમૃતિ છે. આમ તો અધોમુખ વ્યવસ્થાપિત હથેલીનું નામ જ અમૃતિ છે. આ અમૃતિમાં બેટલું ધાન્ય વગેરે દ્રવ્યો સમાવિષ્ટ થઈ જાય, તેને પણ અમૃતિ કહેવામાં આવે છે. એટલા માટે આ અમૃતિ પરિમિત બેટલાં ધાન્યાદિક દ્રવ્યો છે, તે અહીં અમૃતિ શબ્દ વાચ્ય થયેલ નહિવાં બેટલે બે અમૃતિઓની એક પ્રમૃતિ થાય છે. આ અમૃતિનો આકાર હોડીના

તલરૂપા । દ્વે પ્રસૂતી એકા સેતિકા, સેતિકેતિ માગધઃ પ્રમાણવિશેષઃ । ચતસ્રઃ સેતિકાઃ એકઃ કુડવઃ, ચત્વારઃ કુડવા એકઃ પ્રસ્થઃ, ચત્વારઃ પ્રસ્થા એક આઠકઃ, ચત્વાર આઠકા એકો દ્રોણઃ, ષષ્ટિરાઠકા જગન્યકઃ કુમ્ભઃ, અશીતિરાઠકા મધ્યમ-કુમ્ભઃ, આઠકશતમ્-શતસંખ્યકા આઠકા એક ઉત્કૃષ્ટઃ કુમ્ભઃ, તથા-અષ્ટ ચ આઠક શતિકાઃ-અષ્ટશતસંખ્યકા આઠકા એકો વાહ ઇતિ । અસૂત્યાદિવાહાન્તા ધાન્યમાનપ્રમાણા મગધદેશપ્રસિદ્ધા बोध्याः, માગધધાન્યમાનાનામેવાત્ર વિવક્ષિત-ત્વાત્ । एतेन धान्यमानप्रमाणेन यत्प्रयोजनं तत्पृच्छापूर्वकमाह-एतेन=उपरिनिर्दि-

સીધી દોનોં હાથોં કી પરસ્પર જુડી હુઈ નાવ કે આકાર મેં ફેલી હથેલિયાં એકપ્રસૂતિ હૈ । દો પ્રસૂતિયોં સે એક સેતિકા બનતી હૈ । સેતિકા યહ મગધ દેશ કા એક વિશેષ પ્રમાણ હૈ । ચાર સેતિકાઓં કા એક કુડવ હોતા હૈ । ચાર કુડવોં કા એક પ્રસ્થ હોતા હૈ । ચાર પ્રસ્થોં કા એક આઠક હોતા હૈ । ચાર આઠકોં કા એક દ્રોણ હોતા હૈ । સાત આઠકોં કા એક જગન્ય કુંભ હોતા હૈ । અસ્સી આઠકોં કા એક મધ્યમ કુંભ હોતા હૈ । ૧૦૦ આઠકોં કા ૧ ઉત્કૃષ્ટ કુંભ હોતા હૈ । આઠ સૌ આઠકોં કા એક વાહ હોતા હૈ । અસૂતિ સે લેકર વાહ તક કે યે જિતને બી ધાન્યમાન પ્રમાણ હૈ, યે સર્વ મગધ દેશ મેં પ્રસિદ્ધ હૈ । ઉન્હોં કી યહાં વિવક્ષા હૈ, અતઃ યે હી યહાં લિયે ગયે હૈ ।

(एएणं घण्णमागप्यमाणेणं किं पओयणं) શિષ્ય પૂછતા હૈ કિ હે ભદન્ત ! હસ ધાન્યમાન પ્રમાણ સે કિસ પ્રયોજન કી સિદ્ધિ હોતી હૈ ?

આકાર જેવો હોય છે. એટલે કે બન્ને સીધા હાથોની હથેલીઓ ખોખાના આકારે હોડીના જેવી ફેલાઈ ગયેલી હોય તો તે એક પ્રસૂતિ કહેવાય છે. એટલે કે બન્ને હાથોને છતાં જોડવાથી જે ખોખાની આકૃતિ થાય છે તેમાં જેટલું દ્રવ્ય સમાવિષ્ટ થાય તે એક પ્રસૂતિ પરિમિત કહેવાય. બે પ્રસૂતિઓની એક સેતિકા થાય છે સેતિકા આ મગધ દેશનું એક વિશેષ પ્રમાણ છે ચાર સેતિકાઓનું એક કુડવ કહેવાય છે. ચાર કુડવ બરાબર એક પ્રસ્થ હોય છે. ચાર પ્રસ્થ બરાબર એક આઠક હોય છે. ચાર આઠકોનો એક દ્રોણ હોય છે સાત આઠકોનો એક જગન્ય કુંભ હોય છે. અશી આઠકોનો એક મધ્યમ કુંભ હોય છે ૧૦૦ આઠકોનો એક ઉત્કૃષ્ટ કુંભ હોય છે. આસો આઠક બરાબર એક વાહ હોય છે. અસૂતિથી માંડીને વાહ સુધીના આ જેટલાં ધાન્ય માન પ્રમાણો છે. તે સર્વે મગધ દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે તેમની જ અહીં વિવક્ષા સમજવી.

ષ્ટેન ધાન્યમાનપ્રમાણેન કિં પ્રયોજનમ્ ? एतेन धान्यमानप्रमाणेन मुक्तोल्यादिषु निस्सिमानां धान्यानां या मानप्रमाणनिवृत्तिः=इयत्तालक्षणस्य मानप्रमाणस्य निवृत्तिः=निष्पत्तिस्तस्यालक्षणं=परिज्ञानं भवति । तत्र-मुक्तोली=अथ उपरि च सङ्कीर्णां मध्ये त्वीपद्विशाला कोष्ठिका 'कोठी' इति लोकप्रसिद्धा बोध्या । मुखं=सकटोपरि स्थाप्यमानो धान्याधारविशेषः । इदुस्=केशशणकादिनिर्मितो धान्याधारविशेषः 'गुणती' इति भाषा प्रसिद्धः । अलिन्दम्=धान्याधारविशेषः, अपचारि=

उत्तर—(एएणं धणमाणप्पमाणेणं मुक्तोली, मुख, इदुर, अलिंद ओचार संसियाणं धणणाणं धणमाणप्पमाणनिव्वित्तिलक्खणं भवइ-सेतं धणमाणप्पमाणे) हस धान्यमान प्रमाण से-धान्य के माणरूप प्रमाण से-मुक्तोली, मुख' इदुर, अलिंद तथा अपचारि इनमें रखे हुए धान्य के प्रमाण का परिज्ञान होता है । मुक्तोली नाम कोठी का है । यह नीचे और ऊपर में कुछ सकरी होती है-तथा बीच में नीचे ऊपर की अपेक्षा विस्तृत रहा करती है । ग्रामों में ऐसी कोठियां मिट्टी की बनी हुई होती हैं । इनमें धान्य भर जाता है । मुख नाम फटका है-जिसमें अनाज भर कर लोग बेंचने के लिये ले जाते हैं । यह सूत या सन का बना हुआ होता है । गाड़ी में यह रखा जाता है इदुर नाम खास का है । यह बालों की अथवा सूत या सूतली की बनी हुई होती है । लोग इसे अपनी पीठ पर रख कर इसमें अनाज भर कर लाते हैं ।

(एएणं धणमाणप्पमाणेणं કિં પશ્યેયણં) શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે હે ભદ્રંત ! આ ધાન્યમાન પ્રમાણુથી કયું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ?

ઉત્તર-एएणं धणमाणप्पमाणेणं मुक्तोली, मुख इदुर अलिंद ओचार संसियाणं धणणाणं धणमाणप्पमाणनिव्वित्तिलक्खणं भवइ-से तं धणमाणप्पमाणे) આ ધાન્યમાન પ્રમાણુથી-ધાન્યના માપ રૂપ પ્રમાણુથી-મુક્તોલી, મુખ, ઇદુર, અલિંદ, તેમજ અપચારિમાં મુકેલ ધાન્યના પ્રમાણનું પરિજ્ઞાન થાય છે. મુક્તોલી એટલે કે કોઠી આ નીચે અને ઉપરના ભાગમાં થોડી સાંકડી હોય છે. તેમજ વચ્ચે નીચે અને ઉપરની અપેક્ષાએ પહોળી હોય છે. ગામોમાં એવી કોઠીઓ માટીની થાય છે આમાં ધાન્ય ભરવામાં આવે છે મુખ એ ફટકા નામ છે જેમાં અનાજ ભરીને લોકો વેચવા માટે લઈ જાય છે. આ સૂતર અથવા શબ્દ વડે નિર્મિત થયેલ હોય છે આ ગાડીમાં મૂકવામાં આવે છે. ઇદુર નામ શુષ્કનું છે તે વાળની અથવા સૂતર અથવા સૂતળીની બનેલી હોય છે. અનાજ ભરેલી શુષ્કને લોકો પીઠ પર મૂકીને

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૮૮ દ્રવ્યપ્રમાણનિરૂપણમ્

૯૧

દીર્ઘતરં ધાન્યકોષ્ઠકમ્ । एषु संश्रितानां=निक्षिप्तानां धान्यानाम्-‘एतावदत्र धान्यमस्ति’ इति प्रक्षारेण मानप्रमाणपरिज्ञानं भवतीत्यर्थः । एतदुपસંહરન્નાह-तदेतद् धान्यमानप्रमाणमिति । अथ किं तद् रसमानप्रमाणम् ? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरपक्षि-रसमानप्रमाणम्-रसः=इक्षुरसादिस्तद्विषयं मानमेव प्रमाणं-रसमान-प्रमाणं, तद् यथा विधीयते तदुच्यते । तदेवं विज्ञेयम्-धान्यमानप्रमाणात् सेतिकादिश्चतुर्भागाविवर्धितं=चतुर्भागाधिकम् आभ्यन्तरशिखायुक्तं रसप्रमाणं

કહીં કહીં હસે ગુણતી ખી કહતે હૈં । અલિન્દ યહ ખી ધાન્ય રાખને કા એક આધાર વિશેષ હૈ । અપચારિ નામ ચંડા કા હૈ । યહ બહુત ઘહે કોઠ જૈસા હોના હૈ । માનપ્રમાણ સે હન સષ મેં ભરે છુપ અનાજ કે પ્રમાણ કા પરિજ્ઞાન હોના હૈ-કિ હસમેં હતના અનાજ ભરા છુઆ હૈ ઓર હસમેં હતના । હસ પ્રકાર યહ ધાન્યમાન પ્રમાણ હૈ । (સે કિં તં રસમાણપ્રમાણે ?) હે અદન્ત ! વહ રસમાન પ્રમાણ કયા હૈ ? (રસમાણ-પ્રમાણે-ઘણપ્રમાણપ્રમાણાઓ ચતુર્ભાગવિવર્ધિત, અભિન્તરસિહાજુસે રસમાણપ્રમાણે વિહિજ્જહ)

ઉત્તર—દ્રવરૂપ પદાર્થ હી જિસકા વિષય હૈ એસા વહ રસમાન પ્રમાણ સેતિકાદિરૂપ ધાન્યમાન પ્રમાણ સે ચતુર્ભાગાધિક હોતા હૈ ઓર અભ્યન્તર શિખા સે યુક્ત હોતા હૈ । ધાન્ય દ્રવ્ય ઠોસ દ્રવ્ય હૈ, વહ દ્રવ રૂપ પદાર્થ નહીં હૈ હસલિયે ડસડી શિખા હોતી હૈ રસ દ્રવ્ય ઠોસ દ્રવ્ય નહીં હોતા હૈ વહ દ્રવરૂપ હોતા હૈ હસલિયે બાહિર મેં ડસડી શિખા

લઈ બાય છે આને કોઈ કોઈ પ્રદેશમાં ગુણતી પણ કહે છે. અલિંદ આ પણ એક ધાન્ય મૂકવાનો આધાર વિશેષ છે. અપચારિ નામ બંડાતું છે. આ બહુજ મોટા કોઠા જેવો હોય છે. માન પ્રમાણથી આ સર્વમાં ભરેલાં અનાજના પ્રમાણનું પરિજ્ઞાન થાય છે, કયા પાત્રમાં કેટલું અનાજ ભરેલું છે. તેનું પરિજ્ઞાન આ પૂર્યોક્ત માન પ્રમાણથી જ થાય છે આ પ્રમાણે આ ધાન્ય માન પ્રમાણ છે. (સે કિં તં રસમાણપ્રમાણે) હે લદંત ! રસ માન પ્રમાણ કેને કહેવાય ? (રસમાણપ્રમાણે-ઘણપ્રમાણપ્રમાણાઓ ચતુર્ભાગવિવર્ધિત, અભિન્તરસિહાજુસે રસ માણપ્રમાણે વિહિજ્જહ).

ઉત્તર—દ્રવ રૂપ પદાર્થ જ જેનો વિષય છે. એવું તે રસમાન પ્રમાણ સેતિકાદિ રૂપ ધાન્ય પ્રમાણથી ચતુર્ભાગાધિક હોય છે. તેમજ અભ્યન્તર શિખાયુક્ત હોય છે ધાન્ય દ્રવ્ય નક્કર દ્રવ્ય છે, તે દ્રવપદાર્થ નથી એથી તેની શિખા હોય છે રસ દ્રવ્ય નક્કર હોતું નથી, દ્રવ રૂપ હોય છે. એથી

વિધીપતે=ક્રિયતે। ધાન્યસ્યાદ્રવરૂપત્વાત્ શિખા ભવતિ, રસસ્ય તુ દ્રવરૂપ-
ત્વાત્ બહિઃ શિખાયા અસંભવાદન્તઃ શિખા ભવતિ। ધાન્યમાના-
શ્ચતુર્ભાગવૃદ્ધિલક્ષણયા અભ્યન્તરશિખયા યુક્તત્વાદિદં રસમાનપ્રમાણમ્યન્તર-
શિખાયુક્તમિત્યુચ્યતે। રસમાનપ્રમાણં યથા ક્રિયતે તથોચ્યતે-તદ્યથા-ચતુઃષ્ઠિ-
કેત્યાદિ। અયં ભાવઃ-પટ્ટપશ્ચાન્નદ્વિકદ્વિશ્ચત્તપલપ્રમાણં માનિકેત્યાશ્રયં વક્ષ્યમાણં
રસમાનં ભવતિ। તસ્યા માનિકાયાશ્ચતુષ્પષ્ટિતમભાગનિષ્પન્ના-અર્થાત્ ચતુષ્પલપ્રમાણા

નહીં होती है—भीतर में होती है—अतः यह रसमान प्रमाण धान्यमान
से चतुर्भागवृद्धिरूप आभ्यन्तर शिखा से युक्त कहा गया है। (तं जहा)
रस का मानरूप प्रमाण जिस प्रकार से किया जाता है उस प्रकार को
अब सूत्रकार कहते हैं—(चउसट्टिया ४ चउपलपमाणा वत्तीसिया ८
सोलसिया १६ अट्टमाइया ३२ चउमाइया ६४ अद्धमाणी १२८ माणी
२५६) २५६ पल का एक मानी नाम का रसप्रमाण होता है। इस
मानी का ६४ वां भाग प्रमाण अर्थात् ४ पलप्रमाण चतुष्पष्टिका नाम
का रस प्रमाण होता है। मानी का ३२ वां भाग अर्थात् ८ पलप्रमाण
द्वित्रिंशिका नाम का रस प्रमाण होता है। मानी का १६ वां भाग
अर्थात् १३ पल प्रमाण षोडशिका नाम का रस प्रमाण होता है। मानी
के आठवें भागप्रमाण अर्थात् ३२ पल प्रमाण अष्टभागिका नाम का रस
प्रमाण होता है। मानी के चतुर्भागप्रमाण अर्थात् ६४ पल प्रमाण चतु-
र्भागिका नामक रस प्रमाण होता है। मानी के आधे भागप्रमाण अर्थात्

બહાર તેની શિખા હોતી નથી અંદર હોય છે. એટલા માટે જ આ રસમાન
પ્રમાણ ધાન્યમાનથી ચતુર્ભાગ વૃદ્ધિરૂપ આભ્યંતર શિખાથી યુક્ત કહેવાય છે
(તંજહા) રસનું માન રૂપ પ્રમાણ જે રીતે કરવામાં આવે છે તે સંબંધમાં
સૂત્રકાર કહે છે—(ચઉસટ્ટિયા ૪ ચઉપલપમાણા વત્તીસિયા ૮ સોલસિયા ૧૬,
અટ્ટમાઈયા ૩૨, ચઉમાઈયા ૬૪ અદ્ધમાણી ૧૨૮ માણી ૨૫૬) ૨૫૬ પલનું
એક માની નામક રસ, પ્રમાણ હોય છે. આ માનીનો ૬૪ મો ભાગ પ્રમાણ
એટલે કે ૪ પલ પ્રમાણ ચતુષ્પષ્ટિકા નામક રસપ્રમાણ હોય છે. માનીનો
૩૨ મો ભાગ એટલે કે ૮ પલપ્રમાણ દ્વિત્રિંશિકા નામક રસપ્રમાણ હોય
છે. માનીનો ૧૬ મો ભાગ એટલે કે ૧૬ પલપ્રમાણ ષોડશિકા નામક રસ
પ્રમાણ હોય છે. માનીનો ૮ મો ભાગ પ્રમાણ એટલે કે ૩૨ પલ પ્રમાણ
અષ્ટ ભાગિકા નામક રસ પ્રમાણ હોય છે. માનીનો ચતુર્ભાગ પ્રમાણ એટલે
કે ૬૪ પલ પ્રમાણ ચતુર્ભાગિકા નામક રસપ્રમાણ હોય છે. માનીના અર્ધા-

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૮૮ દ્રવ્યપ્રમાણનિરૂપણમ્

૧૩

ચતુષ્પટ્ટિકા । एवं मानिकायाः—द्वात्रिंशत्तमभागवर्तित्वादष्टपलप्रमाणा द्वात्रिंशिका, षोडशभागवर्तित्वात्—षोडशपलप्रमाणा षोडशिका, अष्टमभागवर्तित्वात् द्वात्रिंशत्पलप्रमाणा अष्टभागिका, चतुर्भागवर्तित्वात् चतुष्पष्टिरलमाना चतुर्भागिका, अर्धभागवर्तिनी अष्टाविंशत्पथिकशतपलमाना चार्धमानिका बोध्या । तथा—षट्पञ्चाशदधिकशतद्रव्यमानप्रमाणा मानिका बोध्या । अमुमेवार्थमाह—द्वे चतुष्पष्टिके द्वात्रिंशिका, द्वे द्वात्रिंशके षोडशिका—इत्यादिना ‘द्वे अर्द्धमान्यौ मानी’ इत्यन्तेन पदसमूहेन । एतेन रसमानप्रमाणेन किं प्रयोजनम्? इति प्रश्नस्योत्तरमाह—एतेन रसमानप्रमाणेन वारकघटककरकादिस्थानां रसानां मानप्रमाण-

૧૨૮ પલ પ્રમાણ અર્ધમાનિકા નામ કા રસ પ્રમાણ હોતા હૈ । ૨૫૬ પલ પ્રમાણ માની નામ કા રસપ્રમાણ હોતા હૈ । હસ પ્રકાર રસમાન કો કહ કર અવ સૂત્રકાર હસી અર્થ કો હસ પ્રકાર સે કહતે હૈ—(દો વડસદ્ધિયાઓ બત્તીસીયા, દો બત્તીસિયાઓ સોલસિયા, દો સોલસિયાઓ અદ્દમાહ્યા, દો અદ્દમાહ્યાઓ ચડમાહ્યા, દો ચડમાહ્યાઓ અદ્દમાળી, દો અદ્દમાળીઓ માળી) દો ચતુષ્પટ્ટિકા કી ૧ દ્વાત્રિંશિકા હોતી હૈ । દો દ્વાત્રિંશિકાઓ કી ૧ ષોડશિકા હોતી હૈ । દો ષોડશિકાઓ કી ૧ અષ્ટભાગિકા હોતી હૈ । દો અષ્ટભાગિકાઓ કી ૧ ચતુર્ભાગિકા હોતી હૈ । દો ચતુર્ભાગિકાઓ કી ૧ અર્દ્ધમાની હોતી હૈ । દો અર્દ્ધમાનિયો કી ૧ માની હોતી હૈ । (एएणं रसमाणप्पमाणेणं वारकघडककरक कालसिय गागरियदिह्यकरोडिय कुंडिअ संसियाणं रसाणं रसमाणप्पमाण निव्वित्तिलक्खणं भवइ—से तं रसमाणप्पमाणे—से तं माणे) હસ રસમાન

ભાગ પ્રમાણ એટલે કે ૧૨૮ પલપ્રમાણ અર્ધમાનિકા નામક રસપ્રમાણ હોય છે ૨૫૬ પલપ્રમાણ માની નામક રસપ્રમાણ હોય છે. આ પ્રમાણે રસમાનને કહીને સૂત્રકાર એજ અર્થને આ રીતે ૨૫૬ કરે છે—(દો વડસદ્ધિયાઓ બત્તીસિયા, દો બત્તીસિયાઓ સોલસિયા, દો સોલસિયાઓ, અદ્દમાહ્યા, દો અદ્દમાહ્યાઓ ચડમાહ્યા દો ચડમાહ્યાઓ અદ્દમાળી, દો અદ્દમાળીઓ માળી) બે ચતુષ્પટ્ટિકાની ૧ દ્વાત્રિંશિકા થાય છે. બે દ્વાત્રિંશિકાઓની ૧ ષોડશિકા થાય છે. બે ષોડશિકાઓની ૧ અષ્ટભાગિકા થાય છે બે અષ્ટભાગિકાઓની ૧ ચતુર્ભાગિકા થાય છે. બે ચતુર્ભાગિકાઓની ૧ અર્દ્ધમાની થાય છે બે અર્ધમાનીઓની ૧ માની થાય છે. (एएणं रसमाणप्पमाणेणं वारकघडककरक कालसिय गागरियदिह्यकरोडिय कुंडिअ संसियाणं रसाणं रसमाणप्पमाण निव्वित्तिलक्खणं भवइ—से तं रसमाणे—से तं माणे) આ રસમાન પ્રમાણથી કયા

નિર્વૃત્તિલક્ષણં ભવતિ । તત્ર-વારકઃ=લઘુઘટઃ, ઘટઃ પ્રસિદ્ધઃ, કરકો ઘટવિશેષઃ, કલશિકા=લઘુકલશઃ, ઘટકલશયોરાકારકૃતો ભેદો बोध्यः, गर्गरी='गगरी' इति भारताप्रसिद्धा, दृतिः=वर्ममयो 'मसक' इति प्रसिद्धः, करोडिका=अतिवि-
 शालया कुण्डिका, कुण्डिका='कुंडी' इति प्रसिद्धा, एतेषु पात्रविशेषेषु स्थितानां
 रसानाम् 'एतावानत्र रसोऽस्ति' इति रूपेण मानप्रमाणपरिज्ञानं भवतीत्यर्थः ।
 एतदुपसंहरन्नाह-तदेतद्वत्मानप्रमाणमिति । इत्थं मानप्रमाणस्य भेदद्वयनिरूपणेन
 मानप्रमाणं निरूपितमिति सूचयितुमाह-'तदेतद् मानम्' इति ॥सू० १८८॥

પ્રમાણ સે કિસ પ્રયોજન કી સિદ્ધિ હોતી હૈ-તો હસકા ઉત્તર યહ હૈ
 કિ હસ રસમાન પ્રમાણ સે વારક, ઘટક, કરક આદિ મેં રહે દુપ રસોં
 કે વજન કા કિ હતના રસ હનમેં ભરા દુઆ હૈ જ્ઞાન હોતા હૈ । છોટે ઘડે
 કા નામ વારક હૈ । સામાન્ય કલશ કા નામ ઘટ હૈ । ઘટ વિશેષ કા
 નામ કરક હૈ । છોટી કલશયાકા નામ કલશિકા હૈ ઘટ ઓર કલશ મેં
 આકારકૃત ભેદ હોતા હૈ । ગર્ગરી-ગગરી-યહ પ્રસિદ્ધ વર્તન હૈ । દૃતિ
 નામ મસક હૈ । જિસકા મુલ્લ બહુન ઘડા હોતા હૈ એસે વર્તન કા નામ
 કરોડિકા હૈ । કુણ્ડી કુણ્ડિકા યે પર્યાયવાચી શબ્દ હૈ । હસ પ્રકાર સે
 યહ રસમાન પ્રમાણ હૈ । માનપ્રમાણ કા હસકે દો ભેદોં કે હસ નિરૂપણ
 સે નિરૂપણ હો ચુક્તા યહ વાત સૂત્રકાર ને "સે તં માણે" હસ સૂત્રપાઠ
 દ્વારા વ્યક્ત કી હૈ ।

ભાવાર્થ—સૂત્રકાર ને હસ સૂત્ર દ્વારા ઉપક્રમ કા તૃતીય ભેદ જો
 પ્રમાણ હૈ ઉસકે ચતુર્ભેદોં મેં સે દ્રવ્ય પ્રમાણ કા કથન કિયા હૈ । હસમેં

પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે. તેા આના ઉત્તરમાં આમ કહી શકાય કે આ
 રસમાન પ્રમાણથી વારક, ઘટક, કરક વગેરેમાં મૂકેલાં રસોના વજનનો અમુક
 પ્રમાણ પૂરતો રસ આમાં છે આ જાતનું જ્ઞાન થાય છે. નાનો ઢેગડો વારક
 કહેવાય છે. સામાન્ય કલશને ઘટ કહે છે. ઘટ વિશેષનું નામ કરક છે. નાના
 કલશનું નામ કલશિકા છે ઘટ અને કલશના આકારમાં ભિન્નતા હોય છે.
 ગર્ગરી-ગગરી આ પ્રસિદ્ધ વાસણ છે. દૃતિ મશકનું નામ છે જેનું મુખ બહુજ
 પહોળું હોય છે. એવા વાસણનું નામ કરોડિકા છે. કુંડી, કુંડિકા પર્યાયવાચી
 શબ્દો છે આ પ્રમાણે આ રસમાન પ્રમાણ છે માન પ્રમાણના બંને લેહોનું
 નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે આ વાત સૂત્રકારે 'સે તં માણે' આ
 સૂત્રપાઠ વડે વ્યક્ત કરી છે.

ભાવાર્થ—સૂત્રકારે આ સૂત્ર વડે ઉપક્રમનો તૃતીય ભેદ પ્રમાણ છે તેના
 ચતુર્ભેદોમાંથી દ્રવ્યપ્રમાણ વિષે સ્પષ્ટતા કરી છે. આમાં તેમણે આ પ્રમાણે

અહીં ને યહ કહા હૈ કિ દ્રવ્ય કો વિષય કરને વાલે પ્રમાણ કા નામ દ્રવ્ય પ્રમાણ હૈ । હસ દ્રવ્ય પ્રમાણ મેં દ્રવ્યોં કે-એક પ્રદેશી પુદ્ગલ પરમાણુ આદિકોં કે તથા ધાન્યાદિક દ્રવ્યોં કે પ્રમાણ કો કહનેવાલે અન્તરંગ બહિરંગ સાધનોં કા વિચાર પ્રકટ કિયા હૈ । અન્તરંગ સાધનોં મેં દ્રવ્ય કે પ્રદેશ ઓર બહિરંગ સાધનોં મેં હન પ્રદેશોં સે અતિરિક્ત ધાન્યાદિકોં કે માપ કે સાધન ગૃહીત કિયે ગયે હૈ । પુદ્ગલ દ્રવ્ય કા યહ અવિભાજ્ય અંશ પરમાણુ હૈ-હસ વિષય કો કહને વાલા ઉસકા એક પ્રદેશ સે નિષ્પન્ન હોના હૈ । ક્યોંકિ પુદ્ગલ કા પરમાણુ એક પ્રદેશ વાલા હી હોતા હૈ યહ દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ હૈ, યહ ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ હૈ યાવત્ યહ અનંત પ્રદેશી સ્કંધ હૈ હસ વાત કો કહને વાલા ઉનકા દો પ્રદેશોં સે, ત્રીન પ્રદેશોં સે યાવત્ અનંત પ્રદેશોં સે નિષ્પન્ન હોના હૈ । ક્યોં કિ દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ દો પુદ્ગલ પરમાણુઓં કે સંયોગ સે, ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ ત્રીન પુદ્ગલ પરમાણુઓં કે સંયોગ સે યાવત્ અનંત પ્રદેશી સ્કંધ અનંત પુદ્ગલ પરમાણુઓં કે સંયોગ સે નિષ્પન્ન હોતા હૈ । હસ પ્રકાર પ્રદેશ, એવં પ્રદેશોં સે નિષ્પન્ન દ્રવ્ય-પુદ્ગલ પરમાણુ ઓર દ્વિપ્રદેશી આદિ સ્કંધોં કા જાનના યહ દ્રવ્યપ્રમાણ હૈ યહ પ્રદેશોં સે નિષ્પન્ન હુઆ હૈ અતઃ યહ દ્રવ્યપ્રમાણ પ્રદેશનિષ્પન્ન કહા ગયા હૈ । તથા વિભાગનિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણ હસ પ્રદેશનિષ્પન્નપ્રમાણ

કહ્યું છે કે દ્રવ્યના વિષયી પ્રમાણનું નામ દ્રવ્ય પ્રમાણ છે. આ દ્રવ્ય પ્રમાણમાં દ્રવ્યોના એક પ્રદેશી પુદ્ગલ પરમાણુ વગેરેના તેમજ ધાન્ય વગેરેના દ્રવ્યોના પ્રમાણને કહેનારા અંતરંગ બહિરંગ સાધનો વિષે વિચાર કર્યો છે. અંતરંગ સાધનોમાં દ્રવ્યના પ્રદેશ અને બહિરંગ સાધનોમાં આ પ્રદેશો સિવાય ધાન્યાદિકોના માપના સાધનો સંગૃહીત કરવામાં આવેલ છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યનો આ અવિભાજ્ય અંશ પરમાણુ છે. આ વિષયને કહેનાર તેનું એક પ્રદેશથી નિષ્પન્ન થવું છે. કેમકે પુદ્ગલનો પરમાણુ એક પ્રદેશ યુક્ત જ હોય છે. આ દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ છે, આ ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ છે યાવત્ આ અનંત પ્રદેશી સ્કંધ છે. આ વાતને કહેનાર તેમનું બે પ્રદેશોથી, ત્રણ પ્રદેશોથી યાવત્ અનંત પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થવું છે. કેમકે-દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ બે પુદ્ગલ પરમાણુઓના સંયોગથી યાવત્ અનંત પ્રદેશી સ્કંધ અનંત પુદ્ગલ પરમાણુઓના સંયોગથી નિષ્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રદેશ અને પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન દ્રવ્ય, પુદ્ગલ પરમાણુ અને દ્વિપ્રદેશી વગેરે સ્કંધોનું જ્ઞાન દ્રવ્ય પ્રમાણ છે આ પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થયેલ છે એથી આ દ્રવ્ય પ્રમાણ પ્રદેશ નિષ્પન્ન કહેવાય છે. તેમજ વિભાગ નિષ્પન્ન દ્રવ્ય પ્રમાણ

અથ ઉન્માનપ્રમાણં નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—સે કિં તં ઉમ્માણે ? ઉમ્માણે—જળ્લં ઉમ્મિણિજ્જહ, તેં જહા—અદ્ધકરિસો કરિસો, અદ્ધપલં પલં, અદ્ધતુલા તુલા, અદ્ધમારો મારો, દો અદ્ધકરિસા કરિસો, દો કરિસા અદ્ધપલં, દો અદ્ધપલાઈં પલં, પંચ પલસહ્યા તુલા, દસ તુલાઓ, અદ્ધમારો, વીસં તુલાઓ મારો । ઇણં ઉમ્માણપ્પમાણેણં કિં પઓ-યણં ?, ઇણં ઉમ્માણપ્પમાણેણં પત્તાગરતગરચોયયકુંકુમસ્વં-ડગુલમચ્છંડિઆઈણં દઠ્ઠાણં ઉમ્માણપમાણનિવિત્તિલક્કણં ભવહ । સે તં ઉમ્માણપમાણે ॥સૂ૦ ૧૮૧॥

હાયા—અથ કિં તત્ ઉન્માનમ્ ?, ઉન્માનં—યત્ સ્વદ્ધ ઉન્મીયતે, તદ્ધથા—અર્ધકર્ષઃ કર્ષઃ, અર્ધપલમ્ પલમ્, અર્ધતુલા, તુલા, અર્ધમારો મારઃ । દ્વૌ અર્ધકર્ષૌ કર્ષઃ, દ્વૌ કર્ષૌ અર્ધપલં, દ્વે અર્ધપલે પલં, પશ્ચપલશતિકા તુલા, દશતુલાઃ અર્ધમારઃ, વિંશતિસ્તુલા મારઃ । एतेन उन्मानप्रमाणेन किं प्रयोजनम् ?, एतेन उन्मान-

સે જુદા છે । इसमें द्रव्यों का प्रमाण जानना बहिरंग साधन रूप जो असृति प्रसृति आदि हैं उनसे होता है । विभाग निष्पन्न द्रव्यप्रमाण मान उन्मान आदि के भेद से ५ प्रकार का कहा गया है । मान प्रमाण धान्यमानप्रमाण और रसमानप्रमाण के भेद से दो प्रकार का है । ठोस पदार्थों को कहने वाले असृति प्रसृति आदि सब धान्यमान प्रमाण में परिगणित किये गये हैं और द्रव पदार्थों को कहने वाले दो चतुष्पष्टिका आदि रसमान प्रमाण में ॥सू० १८८॥

આ પ્રદેશ નિષ્પન્ન પ્રમાણ કરતાં ભિન્ન છે. આમાં દ્રવ્યોનું પ્રમાણ જ્ઞાન બહિરંગ સાધન રૂપ અસૃતિ પ્રસૃતિ વગેરેથી જ થાય છે. વિભાગ નિષ્પન્ન દ્રવ્ય પ્રમાણ માન ઉન્માન વગેરેના ભેદથી પંચવિધ કહેવાય છે. માનપ્રમાણ, ધાન્યમાન પ્રમાણ અને રસમાન પ્રમાણના ભેદથી બે પ્રકારનું કહેવાય છે. નક્કર પદાર્થો વિષે કહેનારા અસૃતિ પ્રસૃતિ વગેરે સર્વ ધાન્ય માનપ્રમાણમાં પરિગણિત કરવામાં આવેલ છે અને દ્રવ્ય પદાર્થોને કહેનારા બે ચતુષ્પષ્ટિકા વગેરે રસમાન પ્રમાણમાં પરિગણિત કરવામાં આવેલ છે. ॥સૂ૦ ૧૮૮॥

ઉન્માનપ્રમાણસ્ય પ્રયોજનજિજ્ઞાસાયામાદ-एतेन उन्मानप्रमाणेन द्रव्याणाम्
उन्मानप्रमाणपरिज्ञानं भवति । केषां द्रव्याणां भवति ? इत्याह-पत्रागुरुतगरचोय-
कुङ्कुमखण्डगुडमत्स्यण्डिकादीनामिति । तत्र-पत्रम्=तेजसादिपत्रम्, अगुरुः=
'अगर' इति भाषाप्रसिद्धः, तगरः=तनुरेति नाम्ना प्रसिद्धस्य वृक्षस्य काष्ठम्,
चोयकः=गन्धद्रव्यविशेषः, कुङ्कुमः प्रसिद्धः, खण्डम्='खांड' इति भाषा प्रसिद्धम्,
गुडः प्रसिद्धः, मत्स्यण्डिका='मिसरी' इति भाषा प्रसिद्धा । पत्रादिमत्स्यण्डिकान्ता-
दिद्रव्याणामेतेन उन्मानप्रमाणेन प्रमाणपरिज्ञानं भवतीति भावः । प्रकृतमुपसंहर-
माह-तदेतदुन्मानप्रमाणमिति ॥सू० १८९॥

है-(दो अद्ध करिसा, करिसो) दो अर्धकर्षों का १ कर्ष होता है । (दो
करिसा अद्धपल) दो कर्षों का १ अर्द्धपल होता है । (दो अद्धपलाइं पलं)
दो अर्धपलों का १ पल होता है । (पंचपलसइया तुला) पांच सौ पलों
की एक तुला होती है । (दस तुलाओ अद्धमारो) दस तुलाओं का १
अर्धमार होता है । (एएणं उम्माणप्रमाणेणं किं पओयणं) हे भदंत !
इस उन्मान प्रमाण से किस प्रयोजन की सिद्धि होती है ?

उत्तर-(एएणं उम्माणप्रमाणेणं) इस उन्मान प्रमाण से (पत्तागरत-
गरचोययकुङ्कुमखंडगुलमच्छंडिआइणं द्रव्याणं) तेजपत्र आदि पत्र
अगर, तगर, गंधद्रव्य विशेष चोयक कुङ्कुम, खांड, गुड, मत्स्यण्डि-
का-मिसरी, इत्यादि द्रव्यों के (उम्माणप्रमाण निव्वित्ति०) इयत्ता-
रूप मान प्रमाण की निष्पत्ति का परिज्ञान होता है । (से तं उम्माणप्र-
माणे) इस प्रकार यह उन्मान प्रमाण है । पत्रादि द्रव्यों के प्रमाण का
परिज्ञान इस उन्मानप्रमाण से होता है । ॥सू० १८९॥

હોય છે. (દો અદ્ધ કરિસા કરિસો) બે અર્ધકર્ષો બરાબર ૧ કર્ષ થાય છે. (દો
કરિસા અદ્ધપલ) બે કર્ષોના અર્ધપલ થાય છે. (દો અદ્ધપલાઈં પલં) બે અર્ધ-
પલોનું ૧ પલ થાય છે. (પંચપલસइया तुला) પાંચસો પલોની એક તુલા થાય
છે (દસ તુલાઓ અદ્ધમારો) દસ તુલાઓનો ૧ અર્ધમાર થાય છે. (વીસં
તુલાઓ મારો) વીસ તુલાઓનો ૧ માર થાય છે (एएणं उम्माणप्रमाणेणं
किं पओयणं) હે ભદંત ! આ ઉન્માન પ્રમાણથી કયા પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે ?

ઉત્તર-(एएणं उम्माणप्रमाणेणं) આ ઉન્માન પ્રમાણથી (पत्तागरतगर
चोययकुङ्कुमखंडगुलमच्छंडिआइणं द्रव्याणं) તેજપત્ર વગેરે પત્ર, અગર,
તગર, ગંધ-દ્રવ્ય વિશેષ, ચોયક, કુકુમ, ખાંડ, ગોળ, મત્સ્યંડિકા-મિસરી,
વગેરે દ્રવ્યોના (उम्माणप्रमाणनिव्वित्ति०) ઇયત્તા રૂપ માન પ્રમાણની
નિષ્પત્તિનું પરિજ્ઞાન થાય છે. (से तं उम्माणप्रमाणे) આ પ્રમાણ આ ઉન્માન પ્રમાણ
છે પત્રાદિ દ્રવ્યોના પ્રમાણનું પરિજ્ઞાન આ ઉન્માન પ્રમાણથી થાય છે. ॥સૂ૦ ૧૮૯॥

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र १९० अवमानगणिसप्रमाणं च निरूपणम् ९९

अथावमानप्रमाणं गणिसप्रमाणं चाह—

मूलम्—से किं तं ओमाणे ?, ओमाणे—जणं ओमिणिज्झइ, तं जहा—हत्थेण वा दंडेण वा धणुक्केण वा जुगेण वा नालियाए वा अक्खेण वा मुसलेण वा। दंडधणुजुगनालियाय अक्खमुसलं च चउ-हत्थं। दसनालियं च रज्जुं, वियाण ओमाणसण्णाए॥१॥ वत्थुमि हत्थमेज्जं, खित्ते दंडं धणुं च पत्थंमि। खायं च नालियाए वियाण ओमाणसण्णाए॥२॥ एएणं अवमाणप्रमाणेणं किं पओयणं ? एएणं अवमाणप्रमाणेणं खायच्चियरइयकर कच्चियकडपडभित्ति-परिक्खेवसंसियाणं दव्वाणं अवमाणप्रमाणनिव्वत्तिलक्खणं भवइ। से तं अवमाणे। से किं तं गणिमे ? गणिमे—जणं गणिज्झइ, तं जहा—एगो, दस, सयं, सहस्सं, दस सहस्साइं सयसहस्सं, दससयसहस्साइं कोडी। एएणं गणिसप्रमाणेणं किं पओयणं ?, एएणं गणिसप्रमाणेणं भित्तगभित्तिभत्तवेयणआयव्वयसंसियाणं दव्वाणं गणियप्रमाणनिव्वत्तिलक्खणं भवइ। से तं गणिमे। सू. १९०।

छाया—अथ किं तत् अवमानम् ? अवमानं—यत् खलु अस्मीयते, तद्यथा—हस्तेन वा दण्डेन वा धनुक्केण वा जुगेन वा नालिकया वा अक्षेण वा मुसलेन वा। दण्डधनुर्जुगनालिकाश्च अक्षमुसलं च चतुर्हस्तम्। दशनालिकां च रज्जुं विजानीहि अवमानसंज्ञायाम्। वास्तौ हस्तं मेयं क्षेत्रे दण्डं धनुश्च पथि। खातं च नालिकया विजानीहि अवमानसंज्ञायाम्। एतेन अवमानप्रमाणेन किं प्रयोजनम् ?, एतेन अवमानप्रमाणेन खातचित्तरचितककचित्तकटपटभित्तिपरिक्षेपसंश्रितानां द्रव्याणां अवमानप्रमाणनिवृत्तिलक्षणं भवति। तदेतत् अवमानम्। अथ किं तत् गणिसम् ? गणिसं यत् खलु गण्यते, तद्यथा—एको, दश, शतं, सहस्रं, दशसहस्राणि शतसहस्रम्, दशशतसहस्राणि कोटिः। एतेन गणिसप्रमाणेन किं प्रयोजनम्। एतेन गणिसप्रमाणेन भूतकभूतिभक्तवेतनाव्यवयसंश्रितानां द्रव्याणां गणिसप्रमाणनिवृत्तिलक्षणं भवति। तदेतद् गणिसम्॥ सू० १९०॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

અથ કિં તત્ અવમાનમ્ ? અવમીયતે=પરિચ્છિદ્યતે યત્તદવમાનમ્=સ્વાતાદિકં વસ્તુ, યદ્વા-અવમીયતે=પરિચ્છિદ્યતે=નિર્ણયતે સ્વાતાદિમાનમનેતિ-અવમાનં=હસ્તદણ્ડાદિકમ્ । ઇતિ કર્મકરણોભયસાધનપક્ષેડત્રાવમાનશબ્દઃ કિં સાધન ઇતિ શિષ્યપ્રશ્નઃ । અવમાનશબ્દસ્ય ઉભયસાધનત્વમજ્ઞીકૃત્ય પ્રથમં કર્મસાધનતાવલમ્બને-નોત્તરયતિ-અવમાનં-યત્તલ્લ અવમીયતે=પરિચ્છિદ્યતે તત્ સ્વાતાદિકં बोध्यम् ।

“સે કિં તં ઓમાણે ?” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ-(સે કિં તં ઓમાણે ?) હે ભદ્રન્ત ! વહ અવમાન કયા હૈ ?

ઉત્તર-(જણં ઓમિઝજહ ઓમાણે) જો નાપા જાતા હૈ વહ અવમાન હૈ । (તંજહા-હત્યેણ વા દંડેણ વા) નાપા જાતા હૈ હાથ સે, અથવા દણ્ડ સે (ધણુક્કેણ વા) અથવા ધનુષ સે (જુગેણ વા) અથવા યુગ સે અથવા નાલિકા સે, અથવા અક્ષ સે અથવા મુસલ સે । યહાં પર અવમાન શબ્દ કર્મ ઓર કરણ ઇન દોનોં સાધનોં મેં વ્યવહૃત હુઆ હૈ । “અવમીયતે યત્ તત્ અવમાનમ્” જો પ્રમાણિત કિયા જાવે-નાપા જાવે વહ અવમાન હૈ । હસ કર્મસાધન સંબંધી વ્યુત્પત્તિ કે અનુસાર અવમાન શબ્દ કા વાચ્યાર્થ સ્વાતાદિક-કૂપાદિક-વસ્તુ પડતી હૈ । ઓર જવ “અવમીયતે અનેન ઇતિ અવમાનમ્” એસી અવમાન શબ્દ કી વ્યુત્પત્તિ કરણ સાધન પક્ષ મેં કી જાતી હૈ-તવ હસ્ત દણ્ડાદિક અવમાન શબ્દ કે વાચ્યાર્થ પડતે હૈ ! જવ કર્મસાધન પક્ષ મેં અવમાન શબ્દ

“સે કિં તં ઓમાણે ?” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ-(સે કિં ઓમાણે ?) હે ભદ્રન્ત ! તે અવમાન શું છે ?

ઉત્તર-(જણં ઓમિઝજહ ઓમાણે) જે માપવામાં આવે છે તે અવમાન છે. (તંજહા-હત્યેણ વા દંડેણ વા) હાથ અથવા દંડ વડે માપવામાં આવે છે. (ધણુક્કેણ વા) અથવા ધનુષથી (જુગેણ વા) અથવા યુગથી અથવા નાલિકાથી, અથવા અક્ષથી અથવા સાંત્રિલાથી માપવામાં આવે છે. અહીં અવમાન શબ્દ કર્મ અને કરણ આ બંને સાધનોમાં વ્યવહૃત થયેલ છે. ‘અવમીયતે યત્ તત્ અવમાનમ્’ જે પ્રમાણિત કરવામાં આવે માપવામાં આવે-તે અવમાન છે આ કર્મ સાધન સંબંધી વ્યુત્પત્તિ મુજબ અવમાન શબ્દનો વાચ્યાર્થ-કૂપાદિક વિષે સમજવો અને જ્યારે ‘અવમીયતે અનેન ઇતિ અવમાનમ્’ આ જાતની અવમાન શબ્દની વ્યુત્પત્તિકરણ-સાધન પક્ષમાં કરવામાં આવે છે ત્યારે હસ્ત, દંડ વગેરે અવમાન શબ્દના વાચ્યાર્થ હોય છે, જ્યારે કર્મ સાધન

અનુયોગચન્દ્રિકા ટોકા સૂત્ર ૧૯૦ અવમાનગણિમપ્રમાણં ચ નિરૂપણમ્ ૧૦૧

અત્રાવમાનશબ્દઃકર્મસાધનો બોધ્યઃ। હંદ કેનાવમીયતે ? ઇત્યાહ-તદ્યથા-હસ્તેન વા
 દણ્ડેન વા ધનુષ્કેન વા યુગેન વા નાલિકયા વા અક્ષેન વા મુસલેન વા અવમીયતે।
 તત્ર-હસ્તઃ=ચતુર્વિંશત્યક્ષુઃઆત્મકઃ। દણ્ડધનુર્યુગનાલિકાઅક્ષમુસલેષુ દણ્ડાદિકં
 પ્રત્યેકં ચતુર્હસ્તપ્રમાણમ્। તથા દશનાલિકાપ્રમાણા રજ્જુર્વોધ્યા। કરણસાધનપક્ષે
 હસ્તાદયોઽપ્યવમાનશબ્દવાચ્યાઃ। એતદેવ સૂચયિતુમાહ-‘દંડધણુ’ ઇત્યાદિ। દણ્ડ-
 ધનુર્યુગનાલિકાશ્ચતુર્હસ્તપ્રમાણતાઃ, અક્ષમુસલમ્-અક્ષં મુસલં ચ પ્રત્યેકં ચતુર્હસ્ત-
 પ્રમાણમ્। તથા-દશનાલિકાં ચ રજ્જુઃ=દશનાલિકાપ્રમાણં રજ્જુઃ ચ અવમાનસંજ્ઞયા
 વિજાનીહિ। હસ્તાદિરજ્જુવન્તાઃ શબ્દાઃ અવમાનાર્થકા બોધ્યા ઇતિ ગાથાઽભિ-
 રચ્યા જાતા હૈ તચ યહ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત હોતા હૈ કિ યે કિસસે પ્રમાણિત
 કિયે=નાપે જાતે-હૈ-તો હસકા ઉત્તર સૂત્રકાર ને યો દિયા હૈ કિ યે
 દણ્ડાદિક સે નાપે જાતે હૈ। ચૌવીસ અંગુલ કા એક હાથ હોના હૈ।
 દંડ, ધનુષ, યુગ, નાલિકા, અક્ષ ઓર મુસલ યે સબ પ્રત્યેક ચાર ૨
 હાથ કે હોતે હૈ। યહો વાત (દંડધણુ યુગ નાલિકા ય અક્ષમુસલં ચ
 ચતુર્યુગ) હસ ગાથાર્થ દ્વારા કહી ગઈ હૈ। તથા-(દસ નાલિકાં ચ રજ્જુઃ
 વિયાળભોમાળસળ્ળાણ) દસ નાલિકા કી અર્થાત્ ૪૦ હાથ કી એક
 રજ્જુ હોતી હૈ। હસ પ્રકાર અવમાન સંજ્ઞા મેં યહ પ્રમાણ કહા ગયા હૈ।
 કરણ સાધનપક્ષ મેં અવમાન શબ્દ કે વાચ્યાર્થ હસ્તાદિક પડતે હૈ। હસી
 વાત કી સૂચના કે લિયે દંડ ધણુ ઇત્યાદિ ગાથા કહી ગઈ હૈ। હસ્તાદિ
 સે લેકર રજ્જુ તક કે યે શબ્દ અવમાન કે અર્થ કો કહનેવાલે હૈ એસા

પક્ષમાં અવમાન શબ્દ મૂકવામાં આવે છે ત્યારે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય
 છે કે તેઓ કેના વડે પ્રમાણિત કરવામાં આવે છે? તો આના ઉત્તરમાં
 સૂત્રકારે આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે આ સર્વે દંડાદિકથી માપવામાં આવે છે.
 ચૌવીસ આંગળોનો એક હાથ કહેવાય છે દંડ, ધનુષ, યુગ, નાલિકા, અક્ષ અને
 મુસલ આમાંથી દરેકે દરેક ચાર ચાર હાથના હોય છે એજ વાત (દંડધણુ-
 યુગ નાલિકા ય અક્ષ મુસલં ચ ચતુર્યુગ) આ ગાથાર્થ વડે કહેવામાં આવી છે
 તેમજ (દસ નાલિકાં ચ રજ્જુઃ વિયાળ ભોમાળ સળ્ળાણ) દસ નાલિકાની એટલે
 કે ૪૦ હાથની એક રજ્જુ હોય છે આ પ્રમાણે અવમાન સંજ્ઞામાં આ
 પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે કરણ સાધન પક્ષમાં અવમાન શબ્દના વાચ્યાર્થ
 હસ્તાદિક હોય છે. એજ વાતને સૂચિત કરવા માટે દંડ ધણુ વગેરે ગાથા
 કહેવામાં આવી છે. હસ્તાદિકથી માંડીને રજ્જુ સુધીના શબ્દ અવમાન અર્થને
 સ્પષ્ટ કરનારા છે. આ પ્રમાણે આ ગાથાનો અભિપ્રાય છે દંડાદિક દરેકે

માયઃ । ઢણ્ઢાદયો યદિ ચતુર્દસત્તમમાણાસ્તર્હિં ઇકતમોપાદાનેન સિદ્ધે કથં પુનર્દણ્ઢા-
દીનાં ષણ્ણામુપાદાનં કૃતમ્ ? ઇતિ મા કશ્ચિદ્ વિપતિપદ્ધેતેતિ ઢણ્ઢાદીનાં વિપયમે-
દાનાહ-‘વત્થુમ્મિ’ ઇત્યાદિના । વાસ્તી=ગૃહભૂમી મેયં=માનં હસ્તં વિજાનીહિ ।
મૂલે-‘હત્થ’ ઇતિ લુપ્તદ્વિતીયાન્તમ્ । હસ્તેનૈવ વાસ્તુમોયતે ઇતિ માત્રઃ । તથા-ક્ષેત્રે=
ધાન્યવપનયોગ્યભૂમિવિપયે મેયં ઢણ્ઢં વિજાનીહિ । લોકે હિ ઢણ્ઢેનૈવ ક્ષેત્રમાનં
ભવતિ । ક્ષેત્રમાપકં વંશસ્વણ્ઢં લોકા ‘ઢણ્ઢે’ તિ સંજ્ઞયા અભિદધતિ । પથિ=માર્ગ-
વિપયે મેયં ધનુઃ=ધનુરભિધાનં વંશઢણ્ઢં વિજાનીહિ । માર્ગગવ્યૂતાદિપ્રમાણપરિચ્છેદો
ધનુસંજ્ઞકેનૈવાવમાનવિશેષેણ ભવતિ ન તુ ઢણ્ઢાદિના । લોકે તથૈવ રૂઢેઃ સત્ત્વાત્ ।

હસ ગાથા કા અભિપ્રાય હૈ । “ ઢણ્ઢાદિક પ્રત્યેક કા પ્રમાણ જલ્લ ચાર
હાથ કા હૈ તો ફિર ઢણ્ઢાદિક છઠ્ઠો કા પાઠ કયો સૂત્રકાર ને ક્રિયા હૈ ?
“ એસી કોઈ આશંકા ન કરે ” ઇસકે લિયે સૂત્રકાર ઇન સલ્લકા વિપય ભેદ,
પ્રકટ કરતે હૈ-લે કહતે હૈ કિ (વત્થુમ્મિ હત્થમેજ્ઞં, સ્વિત્તે, ઢંઢં, ધણું ચ
પત્થંમિ, સ્થાયં ચ નાલિયાણ, વિયાણ, ઓમાણ સણ્ણાણ) કિ વાસ્તુ-ગૃહ-
ભૂમિ-મેં માન હસ્ત હોતા હૈ અર્થાત્-ગૃહ કા પ્રમાણ હાથ સે જાના જાતા
હૈ-યહ ઘર ઇતને હાથ કા હૈ યહ ઘર ઇતને હાથ કા-હસ પ્રકાર સે ગૃહ
કા નાપ આંકા જાતા હૈ । “ હત્થ ” યહ પદ લુપ્ત દ્વિતીયાન્ત હૈ । ક્ષેત્ર
મેં-લેત મેં ઢણ્ઢ પ્રમાણ માના જાતા હૈ-અર્થાત્ લેત કા પ્રમાણ ઢણ્ઢ સે
આંકા જાતા હૈ । ક્ષેત્રમાપક ઇક વાંસ કા સ્વંઢ હોતા હૈ । જિસે લોક
“ ઢણ્ઢ ” ઇસ નામ સે કહતે હૈ । માર્ગ કે નાપને મેં ધનુષ્ પ્રમાણભૂત
માના ગયા હૈ-અર્થાત્ માર્ગ કે ગવ્યૂતાદિ પ્રમાણ કા પરિચ્છેદ ધનુષ્
નામક અલ્લમાન પ્રમાણ વિશેષ સે હોતા હૈ । ઢણ્ઢકાદિ સે નહીં । કયોંકિ

ઢરૈકતું પ્રમાણુ જ્યારે ચાર હાથ ઁટલું છે તો પછી ઢંઢાદિક ઢનો પાઠ સૂત્રકારે
શા માટે કર્યો છે ? આ જાતની કોઈ શંકા ન કરે સૂત્રકાર આ સર્વાના
વિપયમે લોક પ્રકટ કરતાં કહે છે કે-(વત્થુમ્મિ હત્થમેજ્ઞં સ્વિત્તે, ઢંઢં, ધણું ચ
પત્થંમિ, સ્થાયં ચ નાલિયાણ વિયાણ ઓમાણસંણાણ) વાસ્તુ-ગૃહભૂમિ-માં માન
હસ્ત હોય છે, ઁટલે કે ગૃહનું પ્રમાણ હાથ વડે જાણવામાં આવે છે. આ
ઘર ઁટલા હાથ લાંબુ-પહોળું છે આ પ્રમ જો ઘર હાથ વડે મપાય છે. ‘હત્થ’ આ પદ
લુપ્ત દ્વિતીયાન્ત છે. ક્ષેત્રમાં-ખેતરમાં-ઢંઢપ્રમાણ માનવામાં આવે છે ઁટલે કે
ખેતર ઢંઢ વડે માપવામાં આવે છે. ક્ષેત્રમાપક ઁક વાંસનો ખંડ હોય છે જેને
લોકો ‘ઢંઢ’ કહે છે. માર્ગના માપમાં ધનુષ્ય પ્રમાણભૂત મનાય છે ઁટલે કે
માર્ગના ગવ્યૂતાદિ પ્રમાણનો પરિચ્છેદ ધનુષ્યનામક અલ્લમાન પ્રમાણ વિશેષથી

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૧૦ અવમાનપ્રમાણમ પ્રમાણં ચ નિરૂપણમ્ ૧૦૩

તથા-નાલિકથા=ચતુર્દશપ્રમાણયા નાલિકાસ્થપચ્છદ્યા સ્વાતં=કૂપાદિ મીપતે ।
 एवं युगाक्षमुल्लैरपि प्रदेशविशेषे तत्तद्विषये एतानि मेयत्वेनोपादीयन्ते ।
 एतानि हस्तदण्डादीनि अवमानसंज्ञया विज्ञयानीतीति द्वितीयगाथाऽर्थः । एतस्या-
 वमानप्रमाणस्य प्रयोजनमभियातुमाह-एतेन हस्तादिना अवमानप्रमाणेन स्वात-
 चितरचितक्रकचितकटपटमितिपरिक्षेपसंश्रितानाम्-तत्र-स्वातं=कूपादि, चितम्=
 लोक में इसी प्रकार से रुढ़ि प्रचलित है । कूपादि का प्रमाण चार हाथ
 प्रमाण वाली नलिका से इस नामकी लकड़ी से-मापा जाता है । इसी
 प्रकार से प्रदेश विशेष में युग, हस्त, मुसलइ न से भी तत् तत् विषय
 मापे जाते हैं । ये सब हस्त दण्डादिक अवमान संज्ञक जानना चाहिये ।
 ऐसा द्वितीय गाथा का अर्थ है ।

अब सूत्रकार इस अवमान प्रमाण का क्या प्रयोजन है ? इसबात
 को शंका पुरस्सर प्रकट करते हैं—

शंका—(एएणं अवमाणप्रमाणेणं किं पओयणं) हे भदन्त ! इस
 अवमान प्रमाण से कौन सा प्रयोजन सिद्ध होता है ?

उत्तर—(एएणं अवमाणप्रमाणेणं स्वाय, चियरइय, करकचिय, कड, पड, भित्ति
 परिकखेवसंसियाणं दव्वाणं अवमाणप्रमाण-
 निव्वित्तिलक्खणं भवइ) इस हस्तादिरूप अवमान प्रमाण से स्वात,
 चित, रचित, क्रकचित, कट, पट, भित्ति, परिक्षेप अथवा नगर की
 परिखा इनमें संश्रित द्रव्यों के अवमान प्रमाण का परिज्ञान होता है ।

જ થાય છે. દ'ડાદિકથી નહીં કેમકે લોકમાં આ પ્રમાણે જ રૂઢિ પ્રચલિત છે.
 કૂપાદિક પ્રમાણ ચાર હાથ જેટલી નાલિકાથી બાંધવામાં આવે છે આ પ્રમાણે
 પ્રદેશ વિશેષમાં યુગ, હસ્ત, મુસલ આ બધા વડે પણ એમનાથી સંબંધિત
 વિષયો માપવામાં આવે છે આ સર્વે હસ્તદંડાદિક અવમાન સંજ્ઞક બાંધવાં
 બેઠાએ એવો દ્વિતીય ગાથાનો અર્થ છે.

હવે સૂત્રકાર આ અવમાન પ્રમાણના પ્રયોજન વિષે પ્રશ્ન કરે છે.

શંકા-(एएणं अवमाणप्रमाणेणं किं पओयणं) हे भदन्त ! આ અવમાન
 પ્રમાણથી કયું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ?

ઉત્તર—(एएणं अवमाणप्रमाणेणं स्वाय चियरइय, करकचिय, कड, पड,
 भित्ति परिकखेवसंसियाणं दव्वाणं अवमाणप्रमाणनिव्वित्तिलक्खणं भवइ)
 આ હસ્તાદિ રૂપ અવમાન પ્રમાણથી ખાત, ચિત, રચિત, કકચિત, કટ, પટ,
 ભિત્તિ, પરિક્ષેપ અથવા નગરની પરિખા આ બધામાં સંશ્રિત દ્રવ્યોના
 અવમાન પ્રમાણનું પરિજ્ઞાન હોય છે. કૂપાદિકને ખાત કહે છે ઇંદકાદિ-ઇંદ

ઇષ્ટકાદિ-રાશિઃ, રચિતં=પ્રાસાદપીઠાદિકં, ક્રકચિતં=કરપત્રવિદારિતં કાષ્ઠાદિકં, કટપટૌ પ્રસિદ્ધૌ, ભિત્તિઃ=કુટચમ્, પરિક્ષેપઃ=પરિધિઃ મિચ્છાદેઃ, નગરપરિચ્છાદિર્વા, ઇતરસંશ્રિતાનાં દ્રવ્યાણાં=સ્વાતાદીનામિત્યર્થઃ, અભેદઃપ્રભેદકલ્પનયા સ્વાતાદિ-સંશ્રિતાનાં દ્રવ્યાણામિયુક્તમ્, અવમાનપ્રમાણનિર્વૃત્તિક્ષણં=અવમાનપ્રમાણત્વપરિ-જ્ઞાનં ભવતિ । એતદુપસંહરન્નાહ-તદેતદવમાનમિતિ ।

અથ કિં તદ્ ગણિમમ્ ?-ગણ્યતે=સંખ્યાયતે યત્તદ્ ગણિમમ્ । રૂપ્યકાદિ, ગણ્યતે સંખ્યાયતે વસ્તુવેનેતિ ગણિમમ્=એકદ્વાદિકમ્, ઇતિ કર્મકરણોમય-કૂપાદિક સ્વાત કહલાતે હૈં । ઇષ્ટકાદિ-ઈંટ આદિકોં સે બના યે હુપ પ્રાસાદપીઠાદિક ચિત કહલાતે હૈં । કરોંત સે વિદારિત કાષ્ઠાદિક ક્રકચિત કહલાતે હૈં । કટ નામ કટાઈં કા ઓર પટ નામ વસ્ત્ર કા હૈં । ભીંત કા નામ ભિત્તિ હૈં । ભીંત કી પરિ-ધિક્ષા નામ પરિક્ષેપ હૈં । અથવા નગર કી જો ર્ચાઈં હોતી હૈં ઉસકા નામ પરિક્ષેપ હૈં । હનમેં સંશ્રિત સ્વાતાદિરૂપ દ્રવ્યોં કે પ્રમાણ કા પરિ-જ્ઞાન હોતા હૈં । અભેદ મેં ભીં ભેદ કી કલ્પના સે “સ્વાતાદિ સંશ્રિતા નાં દ્રવ્યાણાં” એસા પાઠ સૂત્રકાર ને કહા હૈં । અર્થાત્ યે સ્વાતાદિક દ્રવ્ય હતની નાલિકા પ્રમાણ હૈં, યે ગૃહ હતને હાથ પ્રમાણ હૈં, યહ સ્વેત હતને ઢળંડ પ્રમાણ હૈં ઇત્યાદિ રૂપ સે સ્વાતાદિકોં કે અવમાન પ્રમાણ કા પરિજ્ઞાન હોતા હૈં । (સે તં અવમાણે) હસ પ્રકાર યહ અવમાન પ્રમાણ હૈં । (સે કિં તં ગણિમે) હે અદન્ત ! વહ ગણિમ પ્રમાણ કયા હૈં ? (જળ્ળં ગણિજ્ઞહ ગણિમે)

ઉત્તર-જો ગિના જાવે વહ ગણિમ હૈં । એસા વહ ગણિમ રૂપ્યક આદિ જાનના ચાહિયે । અથવા-જિસકે દ્વારા વસ્તુ ગિની જાવે વહ

વગેરેથી નિર્મિત પ્રાસાદ પીઠ વગેરે ને ચિત કહેવામાં આવે છે. કરવત વડે વહેરાયેલ કાષ્ઠાદિક કટચિત કહેવાય છે. અને પટ નામ વસ્તુનું છે ભીંતનું નામ ભિત્તિ છે. ભીંતની પરિધિનું નામ પરિક્ષેપ છે અથવા નગરની બે પરિધા હોય છે તેનું નામ પરિક્ષેપ છે આમાં સંશ્રિત પ્રાતાદિ રૂપ દ્રવ્યોના પ્રમાણનું પરિજ્ઞાન હોય છે. અભેદમાં પણ ભેદની કલ્પનાથી “સ્વાતાદિ સંશ્રિ-તાનાં દ્રવ્યાણામ્” આ જાતનો પાઠ સૂત્રકાર વડે કહેવામાં આવેલ છે એટલે કે પ્રાતાદિક દ્રવ્ય પ્રાટલી નાલિકા જેટલું છે, આ ઘર એટલા હાથ પ્રમાણ છે, આ એતર પ્રાટલા દંડ પ્રમાણ છે, વગેરે રૂપથી પ્રાતાદિકોના અવમાણ પ્રમાણનું પરિજ્ઞાન હોય છે. (સે તં અવમાણે) આ પ્રમાણે આ અવમાન પ્રમાણ છે. (સે કિં તં ગણિમે) હે અદન્ત ! તે ગણિમ પ્રમાણ શું છે ? (જળ્ળં ગણિજ્ઞહ ગણિમે.)

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૨૦ અવમાનગણિમપ્રમાણં ચ નિરૂપણમ્ ૧૦૪

સાધનનિષ્પન્નયોર્મધ્યે ગણિમશબ્દઃ કિં સાધનોઽત્ર વિવક્ષિતઃ ? इति शिष्यप्रश्नः । कर्मसाधनमेवात्र विवक्षितमिति अभिधातुमाह—गणिमं हि यत् खलु गण्यते तद् बोध्यम् । केनेदं गण्यते इत्याह—तद्यथा—एको दश शतमित्यादि संख्यया एतस्य गणिमप्रमाणस्य प्रयोजनाभिधित्तया प्राह—एतेन गणिमप्रमाणेन भृतक भृति

ગણિમ છે । इस पक्ष में एक दो तीन संख्या गणिम जाननी चाहिये । क्योंकि वस्तु इनके द्वारा गिनी जाती है । “ संख्यायते यत् तत् गणिमं ” यह गणिम शब्द की व्युत्पत्ति जब कर्मसाधन में की जाती है—तब रुपया आदि गणिम शब्द के वाच्यार्थ पड़ते हैं क्यों कि वेही गिने जाते हैं । और जब गणिम शब्द की व्युत्पत्ति करण साधन में की जाती है तब ये रुपया आदि जिसके द्वारा गिने जाते हैं ऐसी वह १, २, ३, आदि की गिनती गणिम शब्द का वाच्यार्थ पड़ती है । परन्तु यह सूत्रकार ने गणिम शब्द को कर्म साधन में ही गृहीत किया है । अतः यह प्रश्न हो सकता है—कि ये रुपया आदि गणिम किससे गिने जाते हैं इसके लिये सूत्रकार कहते हैं । (एगो, दस, सयं सहस्रं दस सहस्राहं दससयसहस्राहं कोड़ी) एक, दश, सौ, हजार, दस हजार एक लाख, दस लाख, एक करोड़ इत्यादि गणना से गिने जाते हैं ।

ઉત્તર—જે ગણવામાં આવે છે તે ગણિમ છે. ગણિમ રૂપિયા આદિ હોય છે અથવા જેના વડે વસ્તુ ગણવામાં આવે તે ગણિમ છે આ પક્ષમાં એક, બે, ત્રણ વગેરે સંખ્યા ગણિમ છે એવું સમજવું જોઈએ કેમકે એમના વડે જ ગણવામાં આવે છે. ‘સંખ્યાયતે યત્ તત્ ગણિમમ્’ આ ગણિમ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બ્યારે કર્મ સાધનમાં કરવામાં આવે છે, ત્યારે રૂપિયા વગેરે ગણિમ શબ્દના વાચ્યાર્થ કહેવાય છે કેમકે તેમની જ ગણના થાય છે. અને બ્યારે ગણિમ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરણ સાધનમાં કરવામાં આવે છે ત્યારે આ રૂપિયા વગેરે જેના વડે ગણાય છે, એવી તે એક, બે, ત્રણ વગેરે સંખ્યા ગણિમ શબ્દના વાચ્યાર્થમાં આવે છે. પરંતુ અહીં સૂત્રકારે ગણિમ શબ્દને કર્મ સાધનમાં જ ગૃહીત કરેલ છે એથી આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ શકે છે કે આ રૂપિયા વગેરે ગણિમ કેના વડે ગણવામાં આવે છે તેના માટે સૂત્રકાર કહે છે. (एगो, दस, सयं, सहस्रं दस सहस्राहं, सय सयसहस्राहं कोड़ी) એક, દશ, સો, હજાર, દશહજાર, એકલાખ, દશલાખ, એક કરોડ વગેરે ગણના વડે ગણવામાં આવે છે. (एएणं गणिमप्रमाणेणं किं प्रओयणं) આ ગણિમ પ્રમાણનું પ્રયોજન શું ? જેના માટે સૂત્રકાર કહે છે કે (एएणं गणिमप्रमा-

૧૦૬

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

મક્તવેતનાયવ્યયસંશ્રિતાના-મૃતકઃ=કર્મકરઃ, મૃત્તિઃ=પદાત્યાદીના વૃત્તિઃ, મક્તં=મોજનમ્, વેતનકં=તન્તુવાયવ્યૂતવસ્ત્રોપલક્ષેર્થપ્રદાનમ્, પતેપુ ય આયોવ્યયશ્ચ તત્સંશ્રિતાનામ્ તત્પતિવદ્દાનાં દ્રવ્યાણાં=રૂપ્યકાદિ દ્રવ્યાણાં ગણિતપ્રમાણનિર્વૃત્તિ-લક્ષણમ્-ગણિતસ્ય=ગણનાયા યા પ્રમાણનિર્વૃત્તિઃ=પ્રમાણનિર્વૃત્તિસ્તસ્યા લક્ષણં=પરિજ્ઞાનં ભવતિ । સમ્પ્રત્યેતદુપસંહરન્નાદ-તદેતદ્ ગણિતમિતિ ॥સૂ૦ ૧૯૦॥

અથ પ્રતિમાનપ્રમાણં નિરૂપયતિ-

પૂલમ્-સે કિં તં પડિમાણે? પડિમાણે-જળણં પડિમિણિ-જ્ઞદ્, તં જહા-ગુંજા કાગળી નિપ્પાઓ કમ્મમાસઓ મંડલઓ સુવળ્ણો । પંચ ગુંજાઓ કમ્મમાસઓ, ચત્તારિ કાગળીઓ, કમ્મ-માસઓ, તિણિ નિપ્પાવા કમ્મમાસઓ, એવં ચઠ્ઠો કમ્મ-માસઓ, વારસ કમ્મમાસયા મંડલઓ એવં અડયાલીસં કાગ-ળીઓ મંડલઓ, સોલસકમ્મમાસયા સુવળ્ણો, એવં ચઠ્ઠસદ્ધિ

(एएणं गणिमप्यमाणेणं किं पओयणं) इस गणिम प्रमाण का क्या प्रयोजन है? इसके लिये सूत्रकार कहते हैं कि (एएणं गणिमप्यमाणेणं भित्तगभित्तिभत्तवेद्यणआयव्वयसंसियाणं दब्बाणं गणिमप्यमाण-निव्वित्तिलक्खणं भवइ, से तं गणिमे) इस गणिम प्रमाण से भूतक-कर्मकर, भृति-पदाति आदिकों की वृत्ति, भक्त-भोजन, वेतन-जुलाहों द्वारा बुने गये वस्त्रों के उपलक्ष में मजूरी देना इनमें जो आयव्यय होता है उस आयव्यय से संबंधित रुपया आदि द्रव्यों के गणना के प्रमाण की निर्वृत्ति का-ये इतने हैं-इस प्रकार के प्रमाण की निर्वृत्ति का-परिज्ञान होता है । इस प्रकार यह गणिम रूप प्रमाण है ॥सू० १९०॥

णेणં ભિત્તગભિત્તિ ભત્તવેદ્યણ આયવ્વય સંસિયાણં દબ્બાણં ગણિમપ્યમાણનિવ્વિત્તિ-લક્ષણં ભવદ્, સે તં ગણિમે) આ ગણિમ પ્રમાણથી ભૂતક-કર્મકર-ભૂતિ-પદાતિ વગેરેની વૃત્તિ, ભક્ત-ભોજન, વેતન-વસ્ત્રકર વગેરે વડે તૈયાર કરેલા વસ્ત્રોના ઉપલક્ષમાં મજૂરી આપવી, આનાથી જે આય-વ્યય હોય છે, તે આય-વ્યયથી સંબંધિત રૂપિયા વગેરે દ્રવ્યોના પ્રમાણનું પરિજ્ઞાન થાય છે. આ પ્રમાણે આ ગણિમ રૂપ પ્રમાણ છે. ॥સૂ૦ ૧૯૦॥

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૯૧ પ્રતિમાનપ્રમાણનિરૂપણમ્

૧૦૭

કાગળીઓ સુવર્ણો । ઇષ્ણં પડિમાણપ્રમાણેણં કિં પઓયણં?,
 ઇષ્ણં પડિમાણપ્રમાણેણં સુવર્ણરજતમણિમૌક્તિચંદ્રસિલ્પ-
 વાલાઈણં દત્તવાણં પડિમાણપ્રમાણનિર્દિષ્તિલક્ષણં ભવદ્ । સે
 તં પડિમાણે । સે તં વિભાગનિષ્પન્નણે । સે તં દત્તવ્યપ્રમાણે ॥સૂ.૧૯૧॥

છાયા—અથ કિં તત્ પ્રતિમાનમ્ ? પ્રતિમાનં—યત્ સ્વલુ પ્રતિમીયતે, તથા-
 ગુણાકાકિણીનિષ્પાવઃ કર્મમાસઃ મણ્ડલકઃ સુવર્ણઃ । પશ્ચ ગુણાઃ કર્મમાસકઃ
 ચતસ્રઃ કાકિણ્યઃ કર્મમાસકઃ, ત્રયો નિષ્પાવાઃ કર્મમાસકઃ, એવં ચતુષ્કઃ કર્મમાસકઃ,
 દ્વાદશકર્મમાસકાઃ મણ્ડલકઃ, એવમ્ અષ્ટચત્વારિંશત્ કાકિણ્યઃ મણ્ડલકઃ, ષોડશ-
 કર્મમાસકાઃ, સુવર્ણકઃ, એવં ચતુષ્ષ્પટિઃ કાકિણ્યઃ સુવર્ણઃ । એતેન પ્રતિમાનપ્રમા-
 નેન કિં પ્રયોજનમ્ ? એતેન પ્રતિમાનપ્રમાણેન સુવર્ણરજતમણિમૌક્તિચંદ્રશિલા-
 પ્રવાહાદીનાં દ્રવ્યાણાં પ્રતિમાનપ્રમાણનિર્દિષ્ટિચક્ષણં ભવતિ । તદેતત્ પ્રતિમાનમ્ ।
 તદેતદ્ વિભાગનિષ્પન્નમ્ । તદેતદ્ દ્રવ્યપ્રમાણમ્ ॥સૂ. ૧૯૧॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

અથ કિં તત્ પ્રતિમાનમ્ ?—પ્રતિમીયતેઽનેનેતિ પ્રતિમાનમ્—મેયસ્ય સુવર્ણાદિઃ
 પ્રતિરૂપં=સદૃશં માનં ગુણાદિકમિત્યર્થઃ । પ્રતિમીયતે યત્તત્ પ્રતિમાનં સુવર્ણાદિ-

અથ સૂત્રકાર પ્રતિમાનપ્રમાણ કા નિરૂપણ કરતે હૈં—

“સે કિં તં પડિમાણે” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં પડિમાણે) હે અદંત ! વહ પ્રતિમાન કયા હૈ ?
 (જણં પડિમિણિજ્જદ્ પડિમાણં)

ઉત્તર—જિસસે માપ કિયા જાવે વહ માન હૈ મેય-સુવર્ણાદિ દ્રવ્ય
 કે સદૃશ માન-માપ કા નામ પ્રતિમાન હૈ । વહ પ્રતિમાન ગુણાદિરૂપ
 હૈ । તાત્પર્ય હિસકા યહ હૈ કિ સુવર્ણાદિ દ્રવ્ય કા જિસકે દ્વારા માપ-

હવે સૂત્રકાર પ્રતિમાન પ્રમાણતું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં પડિમાણે” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં પડિમાણે) હે અદંત ! તે પ્રતિમાન શું છે ?
 (જણં પડિમિણિજ્જદ્ પડિમાણં)

ઉત્તર—જેના વડે માપવામાં આવે તે માન છે મેય-સુવર્ણ વગેરે દ્રવ્ય
 સદૃશ-માન-માપતું નામ પ્રતિમાન છે. તે પ્રતિમાન શુંબદિ રૂપ છે. તાત્પર્ય
 એ છે કે સુવર્ણાદિ દ્રવ્યતું જેના વડે માપ-વજન કરવામાં આવે છે. તે પ્રતિમાન

કર્મ। ઉમયસાધનયોઃ કતરદમિપ્રેતમિતિ મષ્ટુરમિપ્રાયઃ। અત્ર પ્રતિમાનશબ્દઃ કર્મસાધનોઽમિપ્રેત ઇતિ વત્કુમ્પુત્તરયતિ-પ્રતિમાનં યત્ સ્વલુ પ્રતિમીયતે ઇતિ। કેનેદં પ્રતિમીયતે? ઇત્યાહ-તથથા-ગુંજા કાકિણીત્યાદિ। તત્ર-ગુંજા=‘કરજની’ ઘળોઠી, ઘોંગવી’ ઇત્યાદિ નામ્ના પ્રસિદ્ધા। સપાદગુંજા-एका ककणि। सत्रि-भागककण्या त्रिभागेन गुंजाद्वयेन निष्पन्नः-एको निष्पावः। त्रयो निष्पावा एकः वजन-क्रिया जावे वह प्रतिमान है। इस करण साधन में व्युत्पत्ति प्रतिमान शब्द से यहां गुंजादि मापक पदार्थ प्रतिमान रूप कहा है क्योंकि सुवर्ण आदि द्रव्यों का वजन गुंजादि से ही तौल कर जाना जाता है। तथा-“ प्रतिमીयते यत्तत् प्रतिमानम् ” जिसका वजन क्रिया जावे वह प्रतिमान है। इस कर्मसाधनरूप व्युत्पत्ति के आधार पर सुवर्ण आदि द्रव्य प्रतिमानरूप पड़ते हैं। कर्मसाधन में प्रतिमान शब्द की व्युत्पत्ति रखने पर सुवर्ण आदि द्रव्य स्वयं प्रतिमान कहा जाता है फिर भी वहां यह स्वतः जिज्ञासा होती है कि ये सुवर्ण आदि द्रव्य किससे मापित किए जाते हैं-तब इसका उत्तर यह है कि ये-(गुंजा कागणी, निष्काओ, कम्ममासाओ, मंडलओ, सुवर्णो) गुंजा-रत्ती, काकिणी, निष्पाव, कर्ममापक, मंडलक, सुवर्ण इनसे मापित किये जाते हैं। रत्ती, घोंगची, चणोठी ये गुंजा के नाम हैं। सवा रत्ती की एक काकिणी होती है। त्रिभागयुक्त गुंजाद्वय से अर्थात् पौने दो गुंजा से एक निष्पाव निष्पन्न होता है। तीन निष्पाव से १ कर्ममासक बनता

છે આ કરણ સાધનમાં વ્યુત્પત્તિ કહી છે. પ્રતિમાન શબ્દથી અહીં ‘ગુંજાદિ માપક પદાર્થ’ પ્રતિમાન રૂપ ગણાય છે. કેમકે સુવર્ણાદિ દ્રવ્યોનું વજન ગુંજાદિ વજેરથી જ જોખીને જ જાણવામાં આવે છે. તથા-‘પ્રતિમીયતે યત્ તત્ પ્રતિમાનમ્’ જેનું વજન કરવામાં આવે તે પ્રતિમાન છે. આ કર્મસાધન રૂપ વ્યુત્પત્તિના આધારે સુવર્ણાદિકે દ્રવ્ય પ્રતિમાન રૂપ કહેવાય કર્મસાધનમાં પ્રતિમાન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરીએ તો સુવર્ણાદિ દ્રવ્ય જાતે પ્રતિમાન ગણાય છતાંએ ત્યાં સ્વતઃ જિજ્ઞાસા હોય છે કે આ સુવર્ણાદિ દ્રવ્ય કોના વડે જોખવામાં આવે છે ત્યારે આનો જવાબ આ પ્રમાણે છે કે આ (ગુંજા કાગણી, નિષ્કાઓ, કમ્મમાસાઓ, મંડલઓ સુવર્ણો) ગુંજા-રત્તી, કાકિણી, નિષ્પાવ, કર્મમાપક, મંડલક, સુવર્ણ આ સર્વથી જોખવામાં આવે છે. રત્તી, ઘોંગચી, ચણોઠી આ બધા ગુંજાના નામો છે. સવા રત્તીની એક કાકિણી થાય છે ત્રિભાગ યુક્ત ગુંજા દ્વયથી એટલે કે પોણાએ ગુંજાથી એક નિષ્પાવ નિષ્પન્ન થાય છે. ત્રણ નિષ્પાવથી ૧ કર્મમાસક અને ૧૨ કર્મમાસકોથી ૧ મંડળ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૧૧ પ્રતિમાનપ્રમાણનિરૂપણમ્

૧૦૧

કર્મમાસકઃ । દ્વાદશકર્મમાષકા એકો મંડલકઃ, ષોડશકર્મમાષકઃ એકઃ સુવર્ણઃ । અમુમેવાર્થ સૂત્રકારોઽપિ કિંચિત્ સૂચયતિ-‘પંચ ગુંજાઓ’ इत्यादिना । व्याख्या स्पष्टा । एतस्य प्रतिमानप्रमाणस्य प्रयोजनमभिधित्सुसाह-एतेन प्रतिमानप्रमाणेन सुवर्णरजतमणिमौक्तिकशंखशिलाप्रवालादीनाम्-सुवर्ण=हेम, रजत=रूप्यम्, मण-यः=चन्द्रकान्तादयः, मौक्तिकानि=मुक्ताः, शङ्खो रत्नविशेषः, शिला=राजपट्टको है । १२ कर्ममासकों का १ मंडल होता है । १६ कर्ममाषकों का एक सुवर्ण होता है । इसी बात को सूत्रकार ने (पंचगुंजाओ कम्म मासओ, चत्तारि कागणीओ कम्ममासओ, तिण्णि, निष्कावा कम्ममासओ एवं चउक्को कम्म मासओ, बारस कम्ममासया मंडलओ, एवं अडयोलीसं कागणीओ मंडलओ, सोलसकम्ममासया सुवण्णो, एवं चउसट्ठि कागणीओ सुवण्णो) इस सूत्रपाठ द्वारा स्पष्ट किया है । इसमें वे कह रहे हैं कि पांच गुंजा से १ कर्ममाषक निष्पन्न होता है । अथवा चार काकिणी से १ कर्ममाषक निष्पन्न होता है । या तीन निष्पावों से १ कर्ममाषक बनता है । इसी प्रकार चार काकिणियों से चौथा कर्ममाषक निष्पन्न होता है । १२ कर्ममाषकों का १ मंडल होता है । इसी प्रकार से ४८ काकिणियों से १ मंडलक होता है । १६ कर्ममाषकों का १ सुवर्ण होता है । अथवा-चौंसठ काकिणियों का १ सुवर्ण होता है । (एएणं पडिमाणप्प-माणेणं किं पओयणं ?) हे भदन्त ! इस प्रतिमान प्रमाण से किस प्रयोजन की सिद्धि होती है ?

અને છે. ૧૬ કર્મમાષકોનું એક સુવર્ણ હોય છે. એજ વાતને સૂત્રકારે (પંચ ગુંજાઓ કમ્મમાસઓ, ચત્તારિ કાગણીઓ કમ્મમાસઓ, તિણ્ણિ, નિષ્કાવા કમ્મમાસઓ એવં ચઉક્કો કમ્મમાસઓ, બારસ કમ્મમાસયા મંડલઓ, એવં અડ-યાલીસં કાગણીઓ મંડલઓ, સોલસકમ્મમાસયા સુવણ્ણો, એવં ચઉસટ્ઠિ કાગ-ણીઓ સુવણ્ણો) આ સૂત્રપાઠ વડે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે પાંચ ગુંજાની ૧ કર્મમાષક નિષ્પન્ન થાય છે અથવા ચાર કાકણીથી ૧ કર્મમાષક નિષ્પન્ન થાય છે અથવા ત્રણ નિષ્પાવોથી ૧ કર્મમાષક નિષ્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે ચાર કાકણીઓથી ચતુર્થ કર્મમાષક નિષ્પન્ન થાય છે ૧૨ કર્મમાષકોનું ૧ મંડળ થાય છે આ પ્રમાણે ૪૮ કાકણીઓ બરાબર ૧ મંડલક હોય છે. ૧૬ કર્મમાષક બરા-બર ૧ સુવર્ણ હોય છે અથવા ૬૪ કાકણી બરાબર ૧ સુવર્ણ હોય છે. (એણં પડિમાણપમાણેણં કિં પઓયણં ?) હે ભદંત ! આ પ્રતિમાન પ્રમાણથી કયા પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે ?

૧૧૦

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

ગંધપટ્ટકશ્ચ, પ્રવાલો વિદ્રુમઃ, એતદાદીનાં દ્રવ્યાણાં પ્રતિમાનપ્રમાણનિર્વૃત્તિલક્ષણં= પ્રતિમાનપ્રમાણસ્ય યા, નિર્વૃત્તિઃ=નિષ્પત્તિઃ તસ્યાલક્ષણં-પરિજ્ઞાનં ભવતિ । એત-
દુપસંહરન્નાહ-તદેતત્ પ્રતિમાનમિત્તિ । इत्थं मानादि प्रतिमानान्ताः पञ्चापि विभा-
गनिष्पन्नभेदा निरूपिता इति सूचयितुमाह-तदेतत् विभागनिष्पन्नमिति । इत्थं
प्रदेशनिष्पन्नविभागनिष्पन्नयोर्निरूपणेन द्रव्यप्रमाणं निरूपितमिति सूचयितुमाह-
तदेतद् द्रव्यप्रमाणमिति ॥ सू० ૧૧૧ ॥

ઉત્તર—(एएणं पडिमाणप्रमाणेणं सुवर्णरजतमणिमौक्तिकसंख
सिलप्पवालाईणं दव्वाणं पडिमाणप्रमाणनिर्व्वितिलक्खणं भवइ) इस
प्रतिमान प्रमाण से सुवर्ण, रजत, मणि, मौक्तिक, शंख, शिला, प्रवाल,
इत्यादि द्रव्यों के प्रतिमान प्रमाण की निष्पत्ति का ज्ञान होता है । मणि
शब्द से यहां चन्द्रकान्त सूर्यकान्त आदि मणियां गृहीत हुई हैं ।
मौक्तिक से मुक्ता, शंख से रत्न विशेषरूप शंख, शिला से राजपट्टक और
गंधपट्टक एवं प्रवाल से विद्रुम-मूंगा ये लिये गये हैं । (से तं पडिमाणे-से
तं विभागनिष्पण्णे-से तं दव्वप्पमाणे) इस प्रकार यह प्रतिमान प्रमाण
का स्वरूप है । मानादि प्रमाण से लेकर प्रतिमान प्रमाण तक के पांचों
भेदों का जो कि विभाग निष्पन्न द्रव्यप्रमाण के भेद हैं निरूपण हो
चुका-इस प्रकार प्रदेश निष्पन्न और विभागनिष्पन्न भेदों के निरूपण
करने से द्रव्यप्रमाण निरूपित हो गया जानना चाहिए ॥ सू० ૧૧૧ ॥

ઉત્તર-(एएणं पडिमाणप्रमाणेणं सुवर्णरजतमणिमौक्तिकसंखसिलप्पवाला-
ईणं दव्वाणं पडिमाणप्रमाणनिर्व्वितिलक्खणं भवइ) आ प्रतिमान प्रमाण्यथी
सुवर्णं रजत, मणि, मौक्तिक, शंख, प्रवाल वगैरे द्रव्येना प्रतिमान प्रमा-
ण्यनी निष्पत्तिनुं ज्ञानं थायं छे. मणि शब्दथी अङ्गी' चन्द्रकान्त, सूर्यकान्त
वगैरे मण्यो गृहीत थयेल छे मौक्तिकथी मुक्ता, शंखथी रत्न विशेष शंख
शिलाथी राजपट्टक अने गंधपट्टक अने प्रवालथी विद्रुम गृहीत थयेल छे.
(से तं पडिमाणे-से तं विभागनिष्पण्णे-से तं दव्वप्पमाणे) आ प्रमाण्ये आ
प्रतिमान प्रमाण्ये स्वरूप छे मानादि प्रमाण्येथी मांडीने प्रतिमान प्रमाण्ये
सुधी पांचेपांचे खेदो-के-जेओ विभाग निष्पन्न द्रव्य प्रमाण्येना खेदो छे तेनुं
निरूपण्ये थर्धं गथुं छे. आ प्रमाण्ये प्रदेश निष्पन्न अने विभाग निष्पन्न
खेदोना निरूपण्येथी अङ्गी' द्रव्यप्रमाण्ये निरूपित थर्धं गथेले छे
तेम सममज्जुं ॥ सू० ૧૧૧ ॥

अथ क्षेत्रप्रमाणं निरूपयति—

मूलम्—से किं तं खेत्तप्पमाणे?, खेत्तप्पमाणे—दुविहे पणत्ते, तं जहा—पएसनिप्फण्णे य विभागनिप्फण्णे य। से किं तं पएस-निप्फण्णे?, पएसनिप्फण्णे—एगपएसोगाढे दुप्पएसोगाढे तिप्प-एसोगाढे जाव संखिज्जपएसोगाढे असंखिज्जपएसोगाढे, से तं पएसनिप्फण्णे। से किं तं विभागनिप्फण्णे?, विभागनिप्फण्णे—अंगुलविहत्थिरयणीकुच्छीधणुगाउयं च बोद्धव्वं। जोयणसेढी पयरं लोगमलोगऽवि य तहेव॥१॥ से किं तं अंगुले? अंगुले—तिविहे पणत्ते, तं जहा—आयंगुले उस्सेहंगुले पमाणंगुले। से किं तं आयंगुले?, आयंगुले—जे णं जया मणुस्सा भवंति तेसिं णं तथा अप्पणो अंगुलेणं दुवालस अंगुलाइं मुहं, नवमुहाइं पुरिसे पमाणजुत्ते भवइ, दोणिए पुरिसे माणजुत्ते भवइ, अद्ध-भारं तुल्लमाणे पुरिसे उम्माणजुत्ते भवइ, माणुम्माणपमाणजुत्ता लक्खणवंजणगुणेहिं उववेया। उत्तमकुलप्पसूया उत्तमपुरिसा मुणेयव्वा॥१॥ होति पुण अहियपुरिसा, अट्टसयं अंगुलाण उव्विद्धा। छण्णउइ अहमपुरिसा, चउत्तरं मज्झिमिद्धा उ॥१॥ हीणा वा अहिया वा, जे खलु सरसत्तसारपरिहीणा। ते उत्तम-पुरिसाणं, अवस्स—पसत्तण मुवेति॥३॥ एएणं अंगुलपमाणेणं छ अंगुलाइं पाओ, दो पाया विहत्थी, दो विहत्थीओ रयणी, दो रयणीओ कुच्छी, दो कुच्छीओ दंडं, धणु, जुगे, नालिया, अक्खे, मुसले, दो धणुसहस्साइं गाउयं, चत्तारि गाउयाइं जोयणं॥सू.१९.२॥

છાયા—અથ કિં તત્ ક્ષેત્રપમાણમ્?, ક્ષેત્રપમાણં—દ્વિવિધં પ્રજ્ઞતં, તદ્વથા—પ્રદેશનિષ્પન્નં ચ વિભાગનિષ્પન્નં ચ। અથ કિં તત્ પ્રદેશનિષ્પન્નમ્?, પ્રદેશનિષ્પન્નમ્—એકપ્રદેશાવગાદં દ્વિપ્રદેશાવગાદં ત્રિપ્રદેશાવગાદં સંરુચેયપ્રદેશાવગાદમ્ અસંરુચેયપ્રદેશાવગાદમ્। તદેતત્ પ્રદેશનિષ્પન્નમ્। અથ કિં તદ્ વિભાગનિષ્પન્નમ્?, વિભાગનિષ્પન્નમ્—અઙ્ગુલં વિતસ્તિ: રત્નિ: કુક્ષિ: ધનુ: ગવ્યૂતં ચ વોધ્યમ્। યોજનં શ્રેણી મતરં લોકોડલોકોડપિ ચ તથૈવ। અથ કિં તત્ અઙ્ગુલમ્?, અઙ્ગુલં ત્રિવિધં પ્રજ્ઞતમ્, તદ્વથા—આત્માઙ્ગુલમ્, ઉત્સેધાઙ્ગુલમ્, પ્રમાણાઙ્ગુલં ચ। અથ કિં તત્ આત્માઙ્ગુલમ્?, આત્માઙ્ગુલમ્—યે સ્ત્રુલ યદા મનુષ્યા ભવન્તિ તેષાં સ્ત્રુલ તદા આત્મનઃ અઙ્ગુલેન દ્વાદશ અઙ્ગુલાનિ મુલં, નવમુલ્લાનિ પુરુષઃ પ્રમાણયુક્તો ભવતિ, દ્વૌણિકઃ પુરુષો માનયુક્તો ભવતિ, અર્ધમારં તુલ્યન પુરુષ ઉન્માનયુક્તો ભવતિ, માનોન્માનપ્રમાણયુક્તાઃ લક્ષણવ્યજ્ઞનગુણેરુપેતાઃ। ઉત્તમકુલપદ્મતા ઉત્તમપુરુષા જ્ઞાતવ્યાઃ। ભવન્તિ પુનરધિકપુરુષા અષ્ટશતમ્ અઙ્ગુલાનામ્ ઉદ્વિદા। પળ્ણવતિમ્ અધમપુરુષાઃ ચતુરુત્તરં મધ્યમાસ્તુ ॥ હીના વા અધિકા વા યે સ્વર સત્ત્વસારપરિહીનાઃ। તમ્ ઉત્તમપુરુષાણામ્ અવશ્યાઃ પ્રેક્ષ્યસ્વમુપયન્તિ। एतेन અઙ્ગુલપ્રમાણેન પદઙ્ગુલાનિ પાદઃ, દ્વૌ પાદૌ વિતસ્તિ:, દ્વૌ વિતરિતઃ રત્નિ:, દ્વૌ રત્ની કુક્ષિ:, દ્વૌકુક્ષી-દણ્ડઃ ધનુ:, યુગં, નાલિકા, અસં, મુસલં, દ્વે ધનુઃ સહસં ગવ્યૂતં, ચત્વારિ ગવ્યૂતાનિ યોજનમ્ ॥૬૦ ૧૨૨॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ इत्यादि-

અથ કિં તત્ ક્ષેત્રપમાણમ્? इति शिष्य प्रश्नः। उत्तरयति—प्रदेशनिष्पन्न-विभागनिष्पन्नोभयभेदेन क्षेत्रपमाणं द्विविधं प्रज्ञप्तम्। तत्र—प्रदेशनिष्पन्नम्—

“સે કિં તં ચેત્તપ્પમાણે” इत्यादि।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ચેત્તપ્પમાણે) हे भदन्त ! वह क्षेत्ररूप प्रमाण क्या है ?

ઉત્તર—(ચેત્તપ્પમાણે-दुविहे पणत्ते) वह क्षेत्ररूप प्रमाण दो प्रकार का प्रज्ञप्त हुआ है। (तं जहा) वे दो प्रकार ये हैं—(पएसनिष्फण्णे य विभागनिष्फण्णे य) एक प्रदेश निष्पन्न, दूसरा विभाग निष्पन्न।

હવે સૂત્રકાર ક્ષેત્રપ્રમાણતુ' નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં ચેત્તપ્પમાણે” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ચેત્તપ્પમાણે) હે ભદંત ! આ ક્ષેત્રપ્રમાણ એટલે શું ?

ઉત્તર—(ચેત્તપ્પમાણે-दुविहे पणत्ते) તે ક્ષેત્ર રૂપ પ્રમાણ બે પ્રકારનું પ્રજ્ઞપ્ત થયેલ છે. (तं जहा) તે આ પ્રમાણે છે (पएसनिष्फण्णेय विभाग-

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૯૨ ક્ષેત્રપ્રમાણનિરૂપણમ્

૧૧૩

एकप्रदेशावगाढाद्यसंख्येयप्रदेशावगाढान्तं बोध्यम् । प्रदेशास्त्वत्र क्षेत्रस्य निर्विभागा भागा विवक्षिताः, तैर्निष्पन्नं प्रदेशनिष्पन्नम् । तत् एकप्रदेशावगाढादिकम् । एकादिभिः क्षेत्रप्रदेशैर्निष्पन्नत्वाद् अस्य एकादिप्रदेशावगाढत्वं बोध्यम् । एकप्रदेशावगाढित्वादिना स्वस्वरूपेणैव प्रतीयमानत्वादेषां प्रमाणत्वं विज्ञेयम् । विभाग-

(સે કિં તં પસનિષ્કળ્ણે) હે ભદન્ત ! વહ પ્રદેશ નિષ્પન્ન ક્ષેત્રપ્રમાણ કયા હૈ ?

उत्तर—(पसनिष्कળ्णे) वह प्रदेश निष्पन्न क्षेत्र प्रमाण इस प्रकार से है—(एगपएसोगाढे दुप्पएसोगाढे, तिप्पएसोगाढे, जाव संखिज्जपएसोगाढे असंखिज्जपएसोगाढे) एक प्रदेशावगाढ, दो प्रदेशावगाढ, तीन प्रदेशावगाढ यावत् संख्यातप्रदेशावगाढ असंख्यातप्रदेशावगाढ जो क्षेत्ररूपप्रमाण है, वह प्रदेशनिष्पन्न क्षेत्र प्रमाण है । क्षेत्र के निर्विभाग जो भाग हैं वे यहाँ प्रदेशरूप से विवक्षित हुए हैं । इन प्रदेशों से निष्पन्न होने का नाम “ प्रदेश निष्पन्न ” है । प्रदेश निष्पन्न क्षेत्र प्रमाण वह एक प्रदेशावगाढादिरूप है । क्यों कि वह एक प्रदेशादिअवगाढरूप क्षेत्र एक आदि क्षेत्र प्रदेशों से निष्पन्न हुआ है । इसलिये इसमें एकादि प्रदेशावगाढता जाननी चाहिए । ये क्षेत्र प्रदेश एकादि क्षेत्र प्रदेशों में अवगाही होने रूप अपने निज स्वरूप से ही प्रतीति में आते हैं इसलिये इनमें प्रमाणता जाननी चाहिये । तात्पर्य इसका इस प्रकार

નિષ્કળ્ણેય) એક પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્વિતીય વિભાગ નિષ્પન્ન (સે કિં તં પસ નિષ્કળ્ણે) હે ભદન્ત ! તે પ્રદેશ નિષ્પન્ન ક્ષેત્રપ્રમાણ એટલે શું ?

ઉત્તર—(પસ નિષ્કળ્ણે) તે પ્રદેશ નિષ્પન્ન ક્ષેત્રપ્રમાણ આ પ્રમાણે છે (એગપસોગાઢે દુપ્પસોગાઢે, તિપ્પસોગાઢે, જાવ સંખિજ્જપસોગાઢે અસંખિજ્જપસોગાઢે) એક પ્રદેશાવગાઢ, બે પ્રદેશાવગાઢ, ત્રણ પ્રદેશાવગાઢ યાવત્ સંખ્યાતપ્રદેશાવગાઢ, અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ જે ક્ષેત્રરૂપ પ્રમાણ છે, તે પ્રદેશ નિષ્પન્ન ક્ષેત્રપ્રમાણ છે. ક્ષેત્રના નિર્વિભાગ જે ભાગ છે તે અહીં પ્રદેશરૂપમાં વિવક્ષિત થયેલ છે આ પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થવાનું નામ પ્રદેશ નિષ્પન્ન છે પ્રદેશનિષ્પન્નક્ષેત્રપ્રમાણ એક પ્રદેશાવગાઢાદિ રૂપ છે. કેમકે તે એક પ્રદેશાદિ અવગાઢ રૂપ ક્ષેત્ર એક આદિ ક્ષેત્ર પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થયેલ છે એટલા માટે આમાં એકાદિ પ્રદેશાવગાઢતા બહુવી ભેદએ આ ક્ષેત્ર પ્રદેશ એકાદિ ક્ષેત્રપ્રદેશોમાં અવગાહી હોવા બદલ પોતાના સ્વરૂપથી જ પ્રતીતિમાં આવે છે એથી જ આમાં પ્રમાણતા

નિષ્પન્નં સ્વગતાન્ પ્રદેશાન્ વિહાય અપરો વિવિધો વિશિષ્ટો ચ ભાગો વિભાગઃ ।
 મજ્ઞો વિકલ્પઃ પ્રકાર ઇતિ સમાનાર્થકાઃ । તેન નિષ્પન્નમ્, તદ્વિ-અદ્વિગુહિતસ્ત્યા-
 સે હૈ કિ ક્ષેત્ર એક, દો, ત્રીન, આદિ સંખ્યાત અસંખ્યાતરૂપ અપને
 નિર્વિભાગ ભાગ રૂપ પ્રદેશોં સે નિષ્પન્ન હૈ । ફન પ્રદેશોં સે નિષ્પન્ન હોના
 હી હસકા નિજ સ્વરૂપ હૈ । હસી સ્વસ્વરૂપ સે હી યહ જાના જાતા હૈ
 અતઃ “ પ્રમીયતે યત્ તત્ પ્રમાણમ્ ” જો જાના જાવે વહ પ્રમાણ હૈ । હસ
 પ્રકાર કા કર્મ સાધન રૂપ જો પ્રમાણ શબ્દ હૈ તદ્વાચ્યતા ક્ષેત્ર મેં આને
 સે વહ પ્રમાણરૂપ પડ જાતા હૈ । “ પરન્તુ જવ પ્રમીયતે ડનેન યત્તત્
 પ્રમાણમ્ ” હસ પ્રકાર પ્રમાણ શબ્દ કી વ્યુત્પત્તિ કરણ સાધન મેં
 રહી જાતી હૈ, તવ ક્ષેત્ર સ્વયં પ્રમાણ રૂપ નહીં પડના હૈ કિન્તુ એક
 પ્રદેશાદિ અવગાઢરૂપ જો હસકા સ્વરૂપ હૈ વહ પ્રમાણભૂત પડતા હૈ-
 ક્યોં કિ યે એક દો ત્રીન આદિ અપને અપને નિર્વિભાગ ભાગોં સે નિષ્પન્ન
 હૈ । ઓર ડસી સે યહ જાના જાતા હૈ । ઓર ડસ સ્વરૂપ કે સાથ હસકા
 સંબન્ધ હૈ-અતઃ યહ ભી ઉપચાર સે પ્રમાણભૂત હો જાતા હૈ । ‘ સે તં
 પવસણિષ્કણે ’ યહ હુઆ પ્રદેશ નિષ્પન્ન । વિભાગ નિષ્પન્ન કિમકો
 કહતે હૈં ? વિભાગ નિષ્પન્ન સ્વગત પ્રદેશોં કો છોડકર દૂસરા જો વિવિધ
 અથવા વિશિષ્ટ ભાગ હૈ ડસકા નામ વિભાગ હૈ । મજ્ઞ, વિકલ્પ પ્રકાર

જાણવી બેઈએ તાત્પર્ય આ પ્રમાણુ છે કે ક્ષેત્ર એક, બે, ત્રણ વગેરે સંખ્યાત
 અસંખ્યાત રૂપ પોતાના નિર્વિભાગરૂપ પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન છે. આ પ્રદેશોથી
 નિષ્પન્ન થતું જ એવું નિજ સ્વરૂપ છે આ સ્વ સ્વરૂપથી જ એ જાણવામાં
 આવે છે. “ પ્રમીયતે યત્ તત્ પ્રમાણમ્ ” જે જાણવામાં આવે તે પ્રમાણુ છે
 આ જાતનો કર્મસાધન રૂપ જે પ્રમાણુ શબ્દ છે, તદ્વાચ્યતા ક્ષેત્રમાં આવ-
 વાથી તે પ્રમાણુ માનવામાં આવે છે. પરંતુ બ્યારે ‘ પ્રમીયતે ડનેન યત્ તત્
 પ્રમાણમ્ ’ આ પ્રમાણુ પ્રમાણુ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરણ સાધનમાં કરવામાં
 આવે ત્યારે ક્ષેત્ર પોતે પ્રમાણુ રૂપ છે એવું સિદ્ધ થતું નથી પરંતુ એક
 પ્રદેશાદિ અવગાઢ રૂપ જે એવું સ્વરૂપ છે તે પ્રમાણુભૂત સિદ્ધ થાય છે કેમકે
 એ એક, બે, ત્રણ વગેરે પોતપોતાના નિર્વિભાગથી નિષ્પન્ન થયેલ છે અને
 તેનાથી જ એ જાણવામાં આવે છે અને તે સ્વરૂપની સાથે જ એને સંબંધ
 છે એથી આપણુ ઉપચારથી પ્રમાણુભૂત થઈ જાય છે. (સે તં પવસણિષ્કણે)
 અહીં સુધી પ્રદેશ નિષ્પન્ન વિભાગના સંબંધમાં ચર્ચા થઈ, હવે વિભાગ
 નિષ્પન્ન કોને કહેવાય ? વિભાગ નિષ્પન્ન સ્વગત પ્રદેશો સિવાય બીજો જે
 વિવિધ અથવા વિશિષ્ટ ભાગ છે તેનું નામ વિભાગ છે ભંગ, વિકલ્પ, પ્રકાર

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૯૨ ક્ષેત્રપ્રમાણનિરૂપણમ્

૧૧૫

દિરૂપં ચોધ્યમ્ । તત્ર-અઙ્ગુલમ્-આત્માઙ્ગુલીત્સેવાઙ્ગુલપ્રમાણાઙ્ગુલેતિ ત્રિવિ-
ધમ્ । તત્ર-આત્માઙ્ગુલમ્-આત્મનઃ-સ્વરૂપ અઙ્ગુલમ્ । અચાત્મશબ્દેન તત્તકાલ-
સમુત્પન્નો મરતસગરાદિવિવક્ષિતઃ, તત્તત્સમ્બન્ધિ અઙ્ગુલમ્-આત્માઙ્ગુલમિત્યર્થઃ ।

યે સમાનાર્થક શબ્દ હૈં । હસ વિભાગ સે નિષ્પન્ન હોના ઉસકા નામ વિભાગનિષ્પન્નતા હૈં । યહ વિભાગનિષ્પન્નતા અઙ્ગુલ વિતસ્તિ (વેંત) આદિ રૂપ જાનના ચાહિયે । કયોં કિ હસ પ્રકાર સે ક્ષેત્ર જાના જાતા હૈં । પ્રદેશ નિષ્પન્નતા મેં ક્ષેત્ર અપને હી પ્રદેશોં દ્વારા જાના જાતા હૈં-તથ કિ વિભાગ નિષ્પન્નતા મેં વિવિધ અંગુલ વિતસ્તિ આદિ રૂપ પ્રકારતા સે જાના જાતા હૈં । યહ કથન પ્રમાણ શબ્દ કી કરણસાધનરૂપ વ્યુત્પત્તિ કી અપેક્ષા જાનના ચાહિયે । (સે કિં તં અંગુલે) હે ભદંત ! વહ અંગુલ કયા હૈં ।

ઉત્તર-(અંગુલે તિવિદે પળ્લવે) વહ અંગુલ ત્રીન પ્રકાર કા હોતા હૈં-(તંજહા) ઉસકે વે પ્રકાર યે હૈં-(આયંગુલે, ઉસેહંગુલે પમાણંગુલે) આત્માંગુલ ઉત્સેધાંગુલ ઓર પ્રમાણાંગુલ (સે કિં તં આયંગુલે) હે ભદન્ત ! વહ આત્માઙ્ગુલ કયા હૈં ?

ઉત્તર-(આયંગુલે) વહ આત્માઙ્ગુલ હસ પ્રકાર સે હૈં-(જેનં જયા મણુસ્સા ભવંતિ, તેસિણં તયા અપ્પણો અંગુલેણ દુવાલસ અંગુલાહં મુહં, નવમુહાહં પુરિસે, પમાણજુતે ભવહ) આત્માંગુલ મેં આત્મા કા અર્થ

આ બધા સમાનાર્થક શબ્દો છે આ વિભાગથી નિષ્પન્ન થવું તે વિભાગ નિષ્પન્નતા છે આ વિભાગ નિષ્પન્નતા અંગુલવિતસ્તિ (વેંત) વગેરે રૂપમાં જાણવી જોઈએ, કેમકે આ રીતે જ ક્ષેત્ર જાણવામાં આવે છે પ્રદેશ નિષ્પન્નતામાં ક્ષેત્ર પ્રદેશો વડે જ જાણવામાં આવે છે ત્યારે વિભાગ નિષ્પન્નતામાં વિવિધ અંગુલ, વિતસ્તિ વગેરે રૂપ પ્રકારતા વડે તે જાણવામાં આવે છે. આ કથન પ્રમાણ શબ્દની કરણ સાધન રૂપ વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષાએ જાણવું જોઈએ (સે કિં તં અંગુલે) હે ભદંત ! અંગુલ એટલે શું ?

ઉત્તર-(અંગુલે તિવિદે પળ્લવે) અંગુલના ત્રણ પ્રકારો છે (તંજહા) તે આ પ્રમાણે છે (આયંગુલે, ઉસેહંગુલે પમાણંગુલે) આત્માંગુલ, ઉત્સેધાંગુલ અને પ્રમાણાંગુલ (સે કિં તં આયંગુલે) હે ભદંત ! તે આત્માંગુલ શું છે ?

ઉત્તર-(આયંગુલે) તે આત્માંગુલ આ પ્રમાણે છે. (જેનં જયા મણુસ્સા ભવંતિ, તેસિણં તયા અપ્પણો અંગુલેણ દુવાલસ અંગુલાહં, મુહં, નવમુહાહં પુરિસે, પમાણજુતે ભવહ) આત્માંગુલમાં આત્મા શબ્દનો અર્થ પોતપોતાનો

તદેવં વિજ્ઞેયમ્- એ સ્વલુ ભરતસગરાદયઃ=પ્રમાણયુક્તા મનુષ્યા યદા=યસ્મિન્ કાલે
 મવન્તિ=ઉત્પન્નન્તે, તદા=તસ્મિન્ કાલે યત્તેષામઙ્ગુલં તદિહ આત્માઙ્ગુલં વિવ-
 ક્ષિતમ્ । તેનાઙ્ગુલેન દ્વાદશ અઙ્ગુલાનિ એકં મુલં ભવતિ, નવમુલપમાણઃ પુરુષઃ
 પ્રમાણયુક્તો મવતિ । અયં ભાવઃ-યસ્મિન્ કાલે યઃ પુરુષ ઉત્પન્નતે, તસ્ય તત્કાલા-
 નુસારેણ યત્પ્રમાણમઙ્ગુલં મવતિ, તૈર્દ્વાદશભિરઙ્ગુલૈરેકં મુલં મવતિ, તથા નવ-
 મુલપમાણશ્ચ પુરુષઃ પ્રમાણયુક્ત ઇત્યુચ્યતે । અત્રાત્મશબ્દેન તત્તત્કાલિકઃ પુરુષો
 વિવક્ષિતઃ । પુરુષાણાં કાલભેદેનાનવસ્થિતપ્રમાણત્વાદિદમનિયતપ્રમાણં દ્રષ્ટવ્યમ્ ।

અપના છે । અપના જો અંગુલ છે વહ આત્માંગુલ છે । યહાં આત્મ શબ્દ સે
 ઉસ ૨ કાલ મેં ઉત્પન્ન હુણ ભરત, સગર આદિ ચક્રવર્તિ વિવક્ષિત હુણ
 હેં । હસલિયે ઉસ ૨ કાલ મેં ઉત્પન્ન હુણ ભરત સગર આદિ વ્યક્તિયોં કા
 જો અંગુલ છે, વહ આત્માંગુલ છે-એસા આત્માંગુલ કા વાચ્યાર્થ જાનના
 ચાહિયે । નિષ્કર્ષાર્થ હસકા યહી છે કિ અપને ૨ કાલવર્તી મનુષ્યોં કા
 અંગુલ હી આત્માંગુલ છે । યહ હસ પ્રકાર સે જાનના ચાહિયે-હસ
 આત્માઙ્ગુલ સે ૧૨ અંગુલોં કા એક મુલ હોતા છે, નૌ મુલ પ્રમાણવાલા
 એક પુરુષ હોતા છે । એસા પુરુષ હી પ્રમાણયુક્ત કહા જાતા છે । તાત્પર્ય
 હસકા યહ છે કિ જિસ કાલ મેં જો પુરુષ ઉત્પન્ન હોતા છે ઉસકા ઉસ
 કાલ કે અનુસાર જિતને પ્રમાણ કા ૧ અંગુલ હોતા છે એસે ૧૨ અંગુલોં
 કા એક મુલ હોતા છે ૧ મુલોં કા જિતના પ્રમાણ હોતા છે અર્થાત્ ૧૦૮
 અંગુલ હોતે હેં-હતને અંગુલ પ્રમાણ કી ઝંચાહવાલા એક પુરુષ હોતા છે ।
 હસ પ્રકાર હસ આત્માંગુલ કા પ્રમાણ અનિયત હોતા છે । કયોં કિ

જે અંગુલ છે, તે આત્માંગુલ છે. અહીં આત્મા શબ્દથી તત્ તત્ કાળમાં
 ઉત્પન્ન થયેલ ભરત સગર વગેરે વિવક્ષિત થયેલ છે. એટલા માટે તત્ તત્
 કાળમાં ઉત્પન્ન થયેલ ભરત સગર વગેરે વ્યક્તિઓના જે અંગુલ છે, તે
 આત્માંગુલ છે. એવો આત્માંગુલનો વાચ્યાર્થ જાણવો તાત્પર્ય આ પ્રમાણે
 છે કે પોતપોતાના કાલવર્તી માણસોના અંગુલ જ આત્માંગુલ છે. આ આત્મા-
 ગુલના ૧૨ અંગુલોના એક મુખ થાય છે, અને નવ મુખ પ્રમાણવાળો એક
 પુરુષ હોય છે એવો પુરુષ જ પ્રમાણ યુક્ત કહેવાય છે તાત્પર્ય આ પ્રમાણે
 છે કે જે કાળમાં જે પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો તે કાળ મુજબ તેટલા પ્રમા-
 ણનો ૧ અંગુલ હોય છે એવા ૧૨ અંગુલની બરાબર ૧ મુખ હોય છે નવ
 મુખના પ્રમાણ મુજબ-એટલે કે ૧૦૮ અંગુલ પ્રમાણ જેટલી ઉંચાઈવાળો
 એક પુરુષ હોય છે આ પ્રમાણે આ આત્માંગુલના પ્રમાણ અનિયત હોય છે

સ્થં ચ પ્રતિકાલિકઃ પુરુષઃ સ્વીયાઙ્ગુલેનાષ્ટોત્તરશતપ્રમાણઙ્ગુલો યદિ ભવતિ તદા સ પ્રમાણયુક્ત ઉચ્યતે હતિ । દ્રોણિકઃ પુરુષઃતુ માનયુક્તો ભવતિ । અયં ભાવઃ— દ્રોણી—મહતી જલકુણ્ડિકા, તસ્યાં જલપરિપૂર્ણાયાં પ્રવિષ્ટે કરિમશ્વિદ્ પુરુષે તતો દ્રોણ્યા દ્રોણપ્રમાણપરિમિતં જલં બહિર્ગચ્છેત્તદા સ પુરુષો માનયુક્ત ઇચ્યતે । યદ્વા— દ્રોણપ્રમાણજલન્યૂનાયાં તસ્યાં દ્રોણ્યાં કશ્વિત્ પુરુષઃ પ્રવિષ્ટઃ । પ્રવિષ્ટે તસ્મિન્ સા દ્રોણી પૂર્ણજલા જાતા, તદા સ પુરુષો માનયુક્ત ઇચ્યતે, હતિ । તથા—અર્ધમારં

જિસ કાલ મેં જો મનુષ્ય ઉત્પન્ન હોતા હૈં ઉસ કાલ કે મનુષ્ય કા અંગુલ હી આત્માંગુલ કહા ગયા હૈં અતઃ એસે મનુષ્ય કા અંગુલ કાલ ભેદ સે પુરુષોં કો અવસ્થિત પ્રમાણવાલા હોને કે કારણ અનિયત પ્રમાણવાલા કહા ગયા હૈં । હસ પ્રકાર હરેક કાલ કા મનુષ્ય અપને ૨ અંગુલ સે ૧૦૮ અંગુલ પ્રમાણ યદિ હોતા હૈં—તથ વહ પ્રમાણ યુક્ત કહલાતા હૈં । (દોણિણ પુરિસે પમાણજુતે ભવઈ) દ્રોણિક પુરુષ પ્રમાણ યુક્ત હોતા હૈં । હસકા ભાવ હસ પ્રકાર હૈં—બઢી ભારી જલકુણ્ડિકા-હૌજ કા નામ દ્રોણી હૈં । ઉસમેં પરિપૂર્ણ જલભર દેને પર પુરુષ જબ ઉસમેં પ્રવેશ કરતા હૈં તો ઉસસે ઉસકે પ્રવેશિત હોને પર દ્રોણ પ્રમાણ જલ યદિ બાહર નિકલ આતા હૈં તો એસા પુરુષ માનયુક્ત માના જાતા હૈં । અથવા દ્રોણ પ્રમાણ જલ સે ન્યૂન ઉસ દ્રોણી મેં યદિ કોઈ પુરુષ નિવિષ્ટ હો જાવે ઓર વહ દ્રોણી દ્રોણપ્રમાણ જલ સે ભર જાવે અર્થાત્ દ્રોણ પ્રમાણ જલ ઉસમેં ડૂબર ઉઠ આવે તો બી વહ પુરુષ માનયુક્ત

કેમકે જે કાળમાં જે માણસ ઉત્પન્ન થાય છે, તે કાળના માણસનો અંગુલ જે આત્માંગુલ કહેવાય છે એથી એવા માણસનો અંગુલ કાલ ભેદથી પુરુષોના અવસ્થિત પ્રમાણ યુક્ત હોવાથી અનિયત પ્રમાણવાળો કહેવામાં આવ્યો છે આ પ્રમાણે દરેકે દરેક કાળનો માણસ પોત-પોતાના અંગુલથી જે ૧૦૮ અંગુલપ્રમાણ જેટલો ઉંચો હોય છે, તો તે પ્રમાણયુક્ત કહેવાય છે. (દોણિણ પુરિસે પમાણજુતે ભવઈ) દ્રોણિક પુરુષ પ્રમાણ યુક્ત હોય છે આનો ભાવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરી શકાય કે—ખડુ મોટી જલકુંડીનું નામ દ્રોણી છે. તેમાં પરિપૂર્ણ જળ ભરવામાં આવે અને ત્યાર બાદ પુરુષ તેમાં પ્રવેશે અને પુરુષના જળ પ્રવેશથી જે દ્રોણ પ્રમાણ જલ બહાર નીકળી આવે તો એવો પુરુષ માનયુક્ત માનવામાં આવે છે. અથવા દ્રોણ પ્રમાણ જલથી ન્યૂન—તે દ્રોણીમાં જે કોઈ પુરુષ પ્રવિષ્ટ થઈ જાય અને તે દ્રોણી દ્રોણપ્રમાણ જલ જેટલી પરિપૂર્ણ થઈ જાય એટલે કે દ્રોણ પ્રમાણ જલ તેમાં ઉપર આવી જાય તો પણ તે પુરુષ માનયુક્ત માનવામાં આવે છે. (અર્ધમારં તુલમાણે પુરિસે ઉમાણજુતે ભવઈ) અર્ધભાર

તુલ્યન્ પુરુષઃ ઉન્માનયુક્તો ભવતિ । અયં ભાવઃ-તુલાયામારોપિતો યઃ પુરુષઃ સારપુદ્ગલચિત્રત્યાત્ અર્દ્ધમારં તુલયતિ સ ઉન્માનયુક્ત इत्युच्यते, इति । तत्रोत्तम-पुरुषाः उपर्युक्ताः-प्रमाणमानोन्मानैस्तथाऽन्यैश्च गुणैर्युक्ता एव भवन्तीति दर्शयितु-माह-‘माणुम्माणप्रमाणं’ इत्यादि । अयं भावः-ये पुरुषा मानोन्मानप्रमाणयुक्ताः-उपरिनिर्दिष्टैर्मानीन्मानप्रमाणैः सहिताः, तथा-लक्षणव्यञ्जनगुणैः-लक्षणानि=शङ्खस्वस्तिकादीनि, व्यञ्जनानि=मपीतिलकादीनि, गुणाः=औदार्यादयस्तेरूपपेताः=युक्ताः, तथा-उत्तमकुलप्रभृताः-उत्तमकुलानि=उग्रादिकुलानि तेषु प्रभृताः=समु-त्पन्नाश्च सन्ति, ते उत्तमपुरुषाः=चक्रवर्तीदयो विज्ञेया इति । एषामुच्चत्वप्रमाणं माना जाता है । (अर्द्धभारं तुल्यमाणे पुरिसे उम्माणजुत्ते भवइ) अर्द्ध भार प्रमाण तुला हुआ व्यक्ति-पुरुष-उन्मानयुक्त होता है-इसका तात्पर्य यह है कि तराजू पर आरोपित हुआ पुरुष सार पुद्गलों से निर्मित होने के कारण अर्द्धभार प्रमाण तुल्यता है-अर्थात् उसका वजन अर्द्धभार प्रमाण बैठता है तो वह पुरुष उन्मानयुक्त माना जाता है । जो उत्तम पुरुष होते हैं वे इन उपर्युक्त मानउन्मानप्रमाण वाले होते हैं तथा अन्य गुणों से युक्त ही होते हैं ।-इसी बात को अब सूत्रकार प्रदर्शित करते हैं-(माणुम्माणप्रमाणजुत्ता लक्षणव्यञ्जन-गुणैर्हि उच्येया) जो पुरुष मानउन्मानप्रमाण संवन्न होते हैं, तथा शंख स्वस्तिक आदि लक्षणों से मया, तिलक-तिल-आदि व्यंजनों से, एवं औदार्य आदि गुणों से युक्त होते हैं (उत्तमकुलप्रभृता उत्तमपुरिसा मुणेष्ववा) उग्रादि उत्तमकुलों में उत्पन्न होते हैं वे चक्र-वर्ती आदिरूप उत्तम पुरुष जानना चाहिये । (ह्येति पुन अर्हीय पुरिसा

પ્રમાણુ તુલિત વ્યક્તિ-પુરુષ-ઉન્માન યુક્ત હોય છે તાત્પર્ય આ પ્રમાણુ છે કે ત્રાજવા પર આરોપિત થયેલ પુરુષ સાર પુદ્ગલો વડે નિર્મિત હોવા બદલ અર્ધભાર પ્રમાણુ થાય છે. એટલે કે તેનું વજન આર્ધભાર પ્રમાણુ સુધી હોય તે તે પુરુષ ઉન્માન યુક્ત માનવામાં આવે છે જે ઉત્તમ પુરુષો હોય છે તે ઉપર્યુક્ત માન-ઉન્માન પ્રમાણુ યુક્ત હોય છે તેમજ ખીખ ગુણોથી યુક્ત જ હોય છે એજ વાત સૂત્રકાર હવે સ્પષ્ટ કરે છે. (માણુમ્મા-ણપ્રમાણજુત્તા લક્ષણવ્યંજનગુણૈર્હિ ઉચ્ચેયા) જે પુરુષ માન ઉન્માન પ્રમાણુ સંવન્ન હોય છે, તેમજ શંખ, સ્વસ્તિક વગેરે લક્ષણોથી, મયા, તિલક, તલ વગેરે વ્યંજનોથી અને ઔદાર્ય વગેરે ગુણોથી સંવન્ન હોય છે. (ઉત્તમકુલપ્ર-ભૃતા ઉત્તમપુરિસા મુણેશ્વવા) ઉગ્રાદિ ઉત્તમ કુલોમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે, તે

નિર્દિશતિ-‘દ્યોતિપુણ’ इत्यादिना । पुनरधिकपुरुषाः=उत्तमपुरुषाः, अङ्गुलानाम्
अष्टशतम्-उद्दिष्टाः=उच्छिन्ना भवन्ति । उत्तमपुरुषा अष्टोत्तरशताङ्गुलोच्छ्रया
भवन्तीति भावः । तथा-अधमपुरुषाः पणवत्यङ्गुलोच्छ्रिता भवन्ति, मध्यमपुरु-
षास्तु चतुरङ्गुलाधिकशत-ङ्गुलोच्छ्रया भवन्ति । अष्टोत्तरशताङ्गुलेभ्यो हीना
वा अधिका वा स्वरसत्तसारहीनाः-स्वरः=सकलजनोपादेयो धीरगम्भीरो ध्वनिः,
सत्त्वं=दैव्यविनिर्मुक्तोमानसोऽवष्टम्भः, सारः=शुभपुद्गलोपचयजः शारीरिकः शक्ति
विशेषस्तैः परिहीनाः ये पुरुषास्ते अवस्थाः=अस्वतन्त्राः सन्तोऽशुभकर्म्मवशत
उत्तमपुरुषाणाम्=उचितपुण्यानां प्रेषत्व=भृत्यत्वमुपयान्ति=माप्नुवन्ति । स्वरादि-
अट्टसयं अंगुलाण उव्विद्धा । छण्णउइ अहमपुरिसा, च उत्तरं मज्झ-
मिल्लाउ) ये उत्तम पुरुष १०८ अंगुल के ऊँचे होते हैं-अर्थात् इनका
शरीर १०८ अंगुल प्रमाण ऊँचा होता है । जो भयन होते हैं वे ९६
अंगुल ऊँचे होते हैं । और जो मध्यम पुरुष होते हैं वे १०४ अंगुल
ऊँचे होते हैं । (हीणा वा अहिया वा जे खलु सरसत्तसारपरिहीणा ।
ते उत्तमपुरिसाणं अवस्स पेसत्तणमुवेत्ति) ये हीन पुरुष अथवा अधिक-
मध्यम पुरुष- जो कि १०८ अंगुल शरीर की ऊँचाई से विहीन
होते हैं-वे सकल जनोपादेय एवं धीर गम्भीर ध्वनि से हीन दीनता
विहीन मानसिक स्थिति से हीन और शुभ पुद्गलों के उपचयजन्य
शारीरिकशक्तिविशेष से हीन रहा करते हैं । तथा अस्वतन्त्र होते
हुवे ये अशुभ कर्मोदय के प्रभाव से उपचित पुण्य वाले उत्तम पुरुषों
की सेवा चाकरी किया करते हैं । स्वरादि लक्षणों से रहित होने पर ही

ચક્રવર્તી વગેરે રૂપમાં ઉત્તમ પુરૂષો હોય છે. (દ્યોતિ પુણ અહિય પુરિસા
અટ્ટસયં અંગુલાણ ઉવ્વિદ્ધા, છણ્ણઉઈ અહમ પુરિસા, ચ ઉત્તરં મજ્ઞમિલ્લાઉ) આ
ઉત્તમ પુરૂષો ૧૦૮ અંગુલ જેટલા ઊંચા હોય છે જે અધમ પુરૂષ હોય છે
તે ૯૬ અંગુલ ઊંચા હોય છે અને જે મધ્યમ પુરૂષ હોય છે તે ૧૦૪
અંગુલ ઊંચા હોય છે. (હીણા વા અહિયા વા જે કલુ સરસત્તસારપરિહીણા ।
તે ઉત્તમપુરિસાણં અવસ્સપેસત્તણમુવેત્તિ) આ બધા હીન પુરૂષો અથવા મધ્યમ
પુરૂષો કે જેઓ ૧૦૮ અંગુલ કરતાં ઊંચાઈમાં નાના હોય છે બધા જનો-
પાદેય અને ધીર ગંભીર ધ્વનિ-રહિત દૈન્યવિહીન, માનસિકસ્થિતિ-હીન અને
શુભ પુદ્ગલોના ઉપચય જન્ય શારીરિક શક્તિ વિશેષથી રહિત હોય છે
તેમજ અસ્વતંત્ર રહીને તેઓ અશુભકર્મોદયના પ્રભાવથી ઉપચિત પુણ્યશાલી
ઉત્તમ પુરૂષોની સેવા-ચાકરી કરતા રહે છે સ્વરાદિ લક્ષણોથી રહિત હોવા

૧૨૦

અનુ યોગદ્વારસૂત્રે

લક્ષણરહિતાશ્વેદ્યોક્ત પ્રમાણાત્ હીના વા અધિકા ભવન્ન, તદૈવ તે પ્રેષ્યતામુપ-
યાન્તિ । સ્વરાદિગુણયુક્તાસ્તુ યથોક્તપ્રમાણાત્ અધિકા હીના વા ડા'યુત્તમકોટાવેવ
ગણ્યન્તે । શ્રૂયતે હિ ભરતચક્રવર્તિનઃ સ્વાઙ્ગુલૈર્વિંશત્યધિકોચ્છ્રાયઃ । ભગવતો
મહાવીરસ્ય સ્વાઙ્ગુલૈશ્વતુસ્સીત્પદ્મગુલોચ્છ્રાયોઽપિ કેષાંચિન્મતે । અતો વિશિષ્ટાઃ
સ્વરાદય એવ પ્રધાનફલદાયિનો ભવન્તિ । યત્ ઉક્તમપિ—

“અસ્થિષ્વર્થાઃ સુત્વં માંસે, તત્ત્વિ ભોગાઃ સ્ત્રિયોઽશ્વિષુ ।

ગતૌ યાનં સ્વરે ચાજ્ઞા, સર્વં સત્ત્વે મતિષ્ઠિતમ્” ॥૬૮॥

एतेन अङ्गुलप्रमाणेन षडङ्गुलानि=षडङ्गुलविस्तीर्णः पादः=पादस्य मध्यतल-
प्रदेशो भवति । पादैकदेशत्वात् पाद इत्युच्यते । तथा—द्वौ पादौ=संयुक्तं पादद्वयं
ये हीन, मध्यम प्रमाणवाले पुरुष उत्तम पुरुषों की सेवा चाकरी किया
करते हैं । यदि ये हीन और अधिक हों भी परन्तु यदि स्वरादि गुण
से संपन्न हैं तो ये उत्तम कोटि में ही गिने जाते हैं । शास्त्रों में ऐसा
सुना जाता है कि भरत चक्रवर्ती अपने अंगुलों से १२० अंगुल ऊँचे
थे । और भगवान् महावीर प्रभु ८४ अंगुल ऊँचे थे । यह मान्यता
किसी २ की है । इस लिये विशिष्ट स्वरादिक ही प्रधान फलदायी होते
हैं । कहा भी है—अस्तिष्वर्थाः इत्यादि । इस श्लोक का अर्थ सुगम है ।
(एएणं अंगुलप्रमाणेणं छ अंगुलाइं पाओ) इस अंगुल प्रमाण से ६
अंगुल विस्तीर्ण पाद का मध्यतल प्रदेश होता है । पाद का एक देश
होता है इसलिये उसे यहां पाद शब्द से कह दिया है । (दो पाया
विहत्थी दो विहत्थीओ रयणी दो रयणीओ कुच्छी दो कुच्छीओ दंडं,

બહલ પણુ આ હીન, મધ્યમ પ્રમાણવાળા પુરુષો ઉત્તમ પુરુષોની સેવા—ચાકરી
કરતા રહે છે જો આ હીન તેમજ અધિક હોય પરંતુ જો સ્વરાદિ ગુણોથી
સંપન્ન હોય તો એ બધા ઉત્તમકોટિમાં જ પરિગણિત થાય છે શાસ્ત્રોમાં
એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ભરત ચક્રવર્તી પેતાના અંગુલોથી ૧૨૦ અંગુલ
એટલા ઊંચા હતા, અને ભગવાન મહાવીર પ્રભુ ૮૪ અંગુલ ઊંચા હતા આ
માન્યતા કેટલાકની છે એટલા માટે વિશિષ્ટ સ્વરાદિક જ પ્રધાન રૂપમાં રૂળ
આપનાર હોય છે કહ્યું પણ છે. ‘અસ્થિષ્વર્થાઃ ઇત્યાદિ આ પ્રલોકનો અર્થ
સુગમ છે. (एएणं अंगुलप्रमाणेणं छ अंगुलाइं पाओ) આ અંગુલ પ્રમાણથી
૬ અંગુલ વિસ્તીર્ણુ પાદનું મધ્યતલ પ્રદેશ હોય છે પાદને એક દેશ હોય
છે એટલા માટે તેને અહીં પાદ શબ્દથી કહેવામાં આવ્યો છે. (दो पाया
विहत्थी दो विहत्थीओ रयणी दो रयणीओ कुच्छी, दो कुच्छीओ दंडं, धणु, जुगे,

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र १९३ आत्माङ्गुलप्रमाणप्रयोजननिरूपणम् १२१

वितस्ति भवति। एवं क्रमेण सूत्रोक्तप्रकारेण योजनपर्यन्तं श्रेयप्रमाणं बोध्यम् ॥ सू० १९२ ॥

मूलम्—एएणं आयंगुलप्पमाणेणं किं पओयणं? एएणं आयंगुलप्पमाणेणं जे णं जया मणुस्सा हवंति तेसि णं तथा णं आयंगुलेणं अगडतलागदहनईवावीपुक्खरिणीदीहिय गुंजा-
लियाओ सरा सरपंतियाओ सरसरपंतियाओ विलपंतियाओ
आरामुज्जाणकाणवणवणसंडवणराईओ देउलसभापवाथूम-
खाइअपरिहाओ पागारअट्टालयचरियदारगोपुरपासायघर-
सरणलयण आवणसिंघाडगतिगचउक्कचचरचउम्मुहमहापह-
पहसगडरहजाण जुग्गगिल्लिधिल्लिसिविय संदमाणियाओ लोही-
लोहकडाहकडिल्लयभंडमत्तोवगरणमाईणि अज्ज कालियाइं च
जोयणाइं मविजंति। से समासओ तिविहे पण्णत्ते, तं जहा—

वणु, जुगे, नालिया, अक्खे, मुसले, दो धणुसहस्साइं गाउयं चत्तारि गाउ-
याइं जोयणं) पादद्वय की एक वितस्ति होती है। दो वितस्ति की एक
रत्ति होती है। दो रत्ति की एक कुक्षी होती है। दो कुच्छी का एक
दण्ड होता है। एक धनुष होता है एक युग होता है एक नालिका
होती है। एक अक्ष होता है और एक मुसल होता है। ये ६ प्रमाण
विशेष दो कुक्षी के होते हैं। दो हजार धनुष का एक गव्यूत होता
है। चार गव्यूतों का एक योजन होता है। अर्थात् ४ कोश का एक
योजन होता है ॥ सू० १९२ ॥

नालिया, अक्खे, मुसले, दो धणुसहस्साइं गाउयं चत्तारि गाउयाइं जोयणं) पाद
द्वयनी એક વિતસ્તિ હોય છે એ વિતસ્તિની એક રત્તિ હોય છે એ રત્તિની
એક કુક્ષી હોય છે એ કુક્ષીના એક દંડ હોય છે. એક ધનુષ હોય છે એક
યુગ હોય છે, એક નાલિકા હોય છે એક અક્ષ હોય છે એક મુસલ હોય છે
આ ૬ પ્રમાણુ વિશેષ એ કુક્ષીના હોય છે એ હજાર ધનુષનો એક ગવ્યૂત
(કોસ) હોય છે ચાર ગવ્યૂત બરાબર એક યોજન હોય છે એટલે કે ચાર ગાઉ
બરાબર એક યોજન હોય છે. ॥સૂ.૦૧૯૨॥

अ०. १६

સૂઈઅંગુલે પચરંગુલે, ઘળંગુલે। અંગુલાયયા ણગવસિયા સેઢી
સૂઈઅંગુલે, સૂઈ સૂઈગુણિયા પચરંગુલે, પચરંસૂઈણ ગુણિતં ઘળં-
ગુલે। ણસિ ણં મંતે! સૂઈઅંગુલપચરંગુલઘળંગુલાણં કચરે
કચરેહિતો અપ્પા વા વહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા?
સવ્વત્થોવે સૂઈઅંગુલે, પચરંગુલે, અસંખેજ્જગુણે, ઘળંગુલે અસં-
ખિજ્જગુણે। સે તં આયંગુલે॥સૂ૦ ૧૧૩॥

હાયા—એતેન આત્માઙ્ગુલપ્રમાણેન કિં પ્રયોજનમ્? એતેનાત્માઙ્ગુલ-
પ્રમાણેન યે સ્વલ્લ દદા મનુષ્યા ભવન્તિ તેષાં સ્વલ્લ દદા સ્વલ્લ આત્માઙ્ગુલેન
અવટતઢાગદ્દહનદીવાપીપુષ્કરિણીદીર્ઘિકાગુંજાલિકાઃ સરાસિ સરપઙ્કત્તયઃ

‘एएणं आयंगुलप्पमाणेणं इत्यादि ।’

શબ્દાર્થ—(एएणं आयंगुलप्पमाणेणं) हे भदन् ! इम आत्मां
गुलप्रमाण से (किं पओयणं) किस प्रयोजन की सिद्धि होती है ?

उत्तर—(एएणं आयंगुलप्पमाणेणं) इम आत्मांगुल प्रमाण से इस
प्रयोजन की सिद्धि होती है कि (जेणं जया मणुस्सा हवन्ति) जिस काल
में जो मनुष्य होते हैं (तेषिं तयाणं आयंगुलेणं) उनका उस समय का
जितना अंगुल होता है उस अंगुल से (अगदत्तागदहनईवावीपुक्ख-
रिणी दीर्घिय गुंजालियाओ सरा सरपंतियाओ) अवट तडाग-तालाब
हद, नदी, वापी चौकोर-बावड़ी-पुष्करिणी कमलयुक्त जलाशय अथवा
गोल मुँहवाली बावड़ी, दीर्घिका बहुत लंबी चौड़ी बावड़ी, गुंजालिका-

“एएणं आयंगुलप्पमाणेणं” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(एएणं आयंगुलप्पमाणेणं) हे भदन् ! आ आत्मांगुल प्रमांयुथी
(किं पओयणं) क्या प्रयेजननी सिद्धि थाय छे ?

उत्तर—(एएणं आयंगुलप्पमाणेणं) आ आत्मांगुल प्रमांयुथी आ जतना
प्रयेजननीसिद्धि थाय छे के (जे णं जया मणुस्सा हवन्ति) जे कालમાં
जे પુરુષ જન્મે છે. (તેસિં તયાણં આયંગુલેણં) તેમના તે
સમયના જેટલા માપ પ્રમાણેના આંગળ હોય છે, તે અંગુલીથી (અગદત્તાગ
દહનઈવાવીપુક્કરિણીદીર્ઘિયગુંજાલિકાઓ સરા સરપંતિયાઓ) અવટ તડાગ-
તળાવ, હડ-નદી, વાપી-ચાર ખૂણવાળી વ.વ પુષ્કરિણી-કમળ યુક્ત નાની
તડાવડી અથવા દીર્ઘિકા ઘણી લાંબી પહોળી વાવ, ગુંજાલિકા વકાકારવાવ, સર-

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र १९३ आत्माङ्गुलप्रमाणप्रयोजननिरूपणम् १२३

सरः सरः पङ्क्तो विलपङ्क्तः आरामोऽध्यानकाजनवनवनपण्डवनराज्यः
देवकुलसभाप्रसारस्तृपतिविकापरिखाः प्राकाराट्टालचरिसादारगोपुरपासादगृह-
शरणलयनापणशृंगाटकत्रिकचतुष्कचत्वरचतुर्मुखमहापथपथिशकटस्थानयुग्मगिल्लि-
थिल्लिशिविकास्यन्दमानिकाः लौहिलोहकटाहकटिल्लकमण्डामत्रोपकरणादि-
कानि अथकालिकानि च योजनानि माप्यन्ते । तत् समासतः त्रिविधं पञ्चसम्,

वक्राकार वाली बाबड़ी, सर-अपने आप बना हुआ जलाशय विशेष,
सरःपंक्ति (सरसरपंतियाओ) सरःसरपंक्ति (विलपंतियाओ)
विलपंक्ति, (आरामुज्जाणकाणवणवणसंडवणराईओ देउलसभा
पवा थूमन्नाहअपरिहाओ) आराम, उद्यान, कानन, वन वनपंड, वन-
राजि, देवकुल, सभा, प्रपा स्तूप, खातिका परिखा, (पागार भट्टालय
चरियदारगोपुरपासायंघरसरणलयण आवण सिंघाडगतिगचउक्क-
चचचरचउम्मुहमहापहपहसगडरहजोणजुगगिल्लिथिल्लिसिविसंदमा-
णियाओ) प्राकार, अट्टालिका, चरिका, द्वार, गोपुर, पासाद, गृह,
शरण, लयन, आपण, शृंगाटक, त्रिक, चतुष्क, चत्वर-चतुर्मुख, महा-
पथपथ, शकट, रथ, यान, युग्म, गिल्लि, थिल्लि, शिविका, स्यन्दमा-
निका (लोहिलोहकटाहकटिल्लयमंडमतोवगरणमाईणि अज्ज कालि-
याई च जोयणाई मविज्जंति) लौही, लोहकटाह, कटिल्लक, मण्डममत्र,
उपकरण अपने २ समय में उत्पन्न हुई वस्तुएँ और योजन इन सबका
माप किया जाता है । तात्पर्य यह है कि आत्माङ्गुल का इन पूर्वोक्त

पैतानी भेजे न भनेल न लाशय ओटले के मोटु सरोवर, सरःपंक्ति
(सरसरपंतियाओ) सरः सरः पंक्ति (विलपंतियाओ) विलपंक्ति, (आरामु-
ज्जाणकाणवणवणसंडवणराईओ देउलसभापवाथूमन्नाहअपरिहाओ) आराम,
उद्यान, कानन, वन, वनपंड, वनराजि, देवकुल, सभा, प्रपा, स्तूप, खातिका,
परिखा, (पागारभट्टालयचरियदारगोपुरपासायंघरसरणलयणआवण सिंघाडगतिग-
चउक्कचचचरचउम्मुहमहापहपहसगडरहजोणजुगगिल्लिथिल्लिसिविसंदमाणियाओ)
प्राकार, अट्टालिका, चरिका, द्वार, गोपुर, पासाद, गृह, शरण, लयन, आपण,
शृंगाटक, त्रिक, चतुष्क, चत्वर, चतुर्मुख, महापथ, पथ, शकट, रथ, यान, युग्म,
गिल्लि, थिल्लि, शिविका, स्यन्दमानिका, (लोहिलोहकटाहकटिल्लयमंडमतोवगरणमाईणि-
अज्जकालियाई च जोयणाई मविज्जंति) लौही, लोहकटाह, कटिल्लक, मंड, ममत्र,
उपकरण, पैताना समझादीन युगमां उत्पन्न थयेल वस्तुओ तेमन येजन

તથા—સૂચ્યઙ્ગુલં, પ્રતરાઙ્ગુલં, ઘનાઙ્ગુલમ્ । અઙ્ગુશયતા એકપદેશિકા શ્રેણી
સૂચ્યઙ્ગુલં, સૂચી સૂચિગુણિતા પ્રતરાઙ્ગુલં, પ્રતરં સૂચ્યા ગુણિતં ઘનાઙ્ગુલમ્ । एतेषां
खलु भदन्त ! सूच्यङ्गुलप्रतराङ्गुलघनाङ्गुलानां कतमानि कतमेभ्योऽल्पानि वा
बहुक्तानि वा तुल्यानि वा विशेषाधिकानि वा ? सर्वस्मिन्कं सूच्यङ्गुलं, प्रतराङ्गुलम्
असंख्येयगुणम्, घनाङ्गुलम् असंख्येयगुणम् । तदेतत् आत्माङ्गुलम् ॥ सू. १९३॥

ટીકા—‘एएणं’ इत्यादि—

एतस्य आत्माङ्गुलस्य मयोजनविषये पृष्टः प्राह—एतेनात्माङ्गुलेन अवटा-
दीनि माप्यन्ते । एतदेव स्पष्टपतिपत्तये सविस्तरमाह—ये खलु यदा भरतचक्रवर्त्या-
दयो मनुष्या भवन्ति, तेषां तदा यदात्माङ्गुलं=स्वकीयाङ्गुलं भवति, तेनाङ्गु-
लेन=अवटः=कूपः, तडागः=खनितो जलाशयविशेषः, ह्रदः=प्रसिद्धः, नदी=
प्रसिद्धा, वाप्यः=चतुरस्रा जलाशयविशेषः, पुष्करिण्यो=वर्तुलाः सकमला वा जला-
शयाः, दीर्घिकाः=दीर्घाकारा वाप्यः, गुञ्जालिकाः=वक्रा वाप्यः, एषां द्वन्द्वः, तथा—
अवटआदिकों का माप करना ही प्रयोजन है । अवट नाम कूप का है ।
भाषा में इसे कुंआ कहते हैं । तडाग नाम उस तालाब का है जो मनुष्य
द्वारा खोद कर बनाया जाता है । भाषा में ह्रद का नाम द्रह है ।
यह नदी आदि जलाशयों में या पर्वत के ऊपर एक बहुत अधिक गहरे
खड्डे के आकार में होता है । इसमें अथाह पानी भरा रहता है । गंगा
आदि प्रसिद्ध जलाशय नदी कहलाती है । वापी उस जलाशय का नाम
है जो चौकोर होता है और जिसमें चारों तरफ से नीचे उतरने के
लिये सीढ़ियां लगी रहती हैं । पुष्करिणी वह कहलाती है जिसमें कमल
खिले रहते हैं अथवा जो गोल होती है । दीर्घिका वह कहलाती है जो
आकार में बहुत लम्बी चौड़ी होती है । जिस वापी का आकार वक्र
होता है वह गुंजालिका कही जाती है । जो जलाशय स्वयं घना हुआ

આ બધાનું માપ કરવામાં આવે છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે આત્માંગુલનું
પ્રયોજન ઉપર્યુક્ત અવટાદિકોનું માપ કરવું જ છે. અવટ કૂપનું નામ
છે ભાષામાં અને ‘કૂઓ’ કહે છે તડાગ—તે તળાવનું નામ છે જેને માણસો
ખોદીને તૈયાર કરે છે. ભાષામાં હ્રદ દ્રહને કહે છે આ નદી વગેરે જલાશયોમાં
અથવા પર્વત પર એક ખૂબ જ ઉંડા આકારના ખાડાના રૂપમાં હોય છે. આમાં
પુષ્કળ પાણી રહે છે જંગા વગેરે પ્રસિદ્ધ જલાશયો નદી કહેવાય છે. વાપી
તે જલાશયનું નામ છે જે ચાર ખૂણાવાળી હોય છે અને જેમાં ચીમેર
અંદર ઉતરવા માટે પગથીયાઓ હોય છે પુષ્કરિણી તે કહેવાય જેમાં કમળો
પ્રકુલિત રહે છે અથવા જે ગોળાકાર હોય છે. દીર્ઘિકા તે કહેવાય કે જે આકા-

અનુયોગચન્દ્રિકા ટોકા સૂત્ર ૧૧૩ આત્માશુભપ્રમાણપ્રયોજનનિરૂપણમ્ ૧૨૫

સરાંસિ-સ્વયં સંજાતો જલાશયઃ સર ઇયુચ્યતે, સારઃપટ્ટિક્તિકાઃ=પટ્ટિક્તિભિઃ= શ્રેણિભિર્ઘવસ્થિતાનિ સરાંસિ, સરઃ સરઃ પટ્ટિક્તયઃ=યાયુ સરઃ પટ્ટિક્તિષુ એકસ્માત્સરસોઽન્યસ્મિન્ સરયિ તતોઽન્યસ્મિન્ સરામિ જલે કથાદિ સંધારેણ ગચ્છતિ, એવંવિધાઃ સરઃ પટ્ટિક્તયઃ સરઃસરઃપટ્ટિક્તય ઉચ્યન્તે । ચિલપટ્ટિક્તયઃ=ચિલાનીવ ચિલાનિ સઙ્કીર્ણમુલકૂપાસ્તેષાં પટ્ટિક્તયઃ ।

તથા-આરામોદ્યાનકાનનવનવનપण्डवनराजयः-तत्र-आरामः-आरमन्ति=क्रीडन्ति स्त्रीपुरुषादयो यत्र सः, उद्यानम्=पुष्पफलादिसमृद्धानेकवृक्षसङ्कुलमुत्सवादौ बहुजनपरिभोग्यं राज्ञः सर्वसाधारणं वनम्, काननं-सामान्यवृक्षजातियुक्तं नगर-समीपवर्त्ति यत् तत्, यद्वा-स्त्रीणामेव पुरुषाणामेव वा परिभोग्यं काननम्, अथवा-

હોતા હૈ કિસી કે દ્વારા બનાવા નહીં જાતા વહ સર કહલાતા હૈ । શ્રેણિ-રૂપ મેં ઘવસ્થિત જલાશયો કા નામ સરઃ પંક્તિ હૈ । જિન સર પંક્તિયો મેં એક તાલાય લે અન્ય તાલાય મેં ડસસે ભી અન્ય તાલાય મેં નાલિયો દ્વારા જલ જાતા રહતા હૈ હસ પ્રકાર કી જો સરઃ પંક્તિયાં હોતી હૈં વે વે સરઃસરઃપંક્તિયાં કહલાતી હૈં । જિન કૂપો કે મુલ ચિલોં કે સમાન સંકીર્ણ હોતે હૈં વે ચિલ કહલાતે હૈં હનકી જો પંક્તિયાં હોતી હૈં વે ચિલ પંક્તિયાં કહલાતી હૈં । જિસમેં સ્ત્રી પુરુષ આનંદ સે ક્રીડા કરતે હોં, વહ આરામ હૈ । પુષ્પફલ આદિક સે સમૃદ્ધ એસે અનેક વૃક્ષોં સે યુક્ત જો સ્થાન હો, ઉત્સવ આદિ કે સમય મેં જહાં પર ઘટુત સી જનતા જાકર ઉત્સવ મનાતી હો એસે સ્થાન કા નામ જો કિ રાજા કે દ્વારા આમ જનતા કે ઉપભોગ કે નિમિત્ત બનવાયા જાતા હૈ ઉદ્યાન હૈ । જિસમેં અનેક વૃક્ષોં કા ઝુંડ કા ઝુંડ લગા હો, એસે સ્થાન કા નામ જો નગર

રમાં ખૂબજ લાંબી-અને પહોળી હોય છે જે વાવ આકારમાં વક્ર હોય છે, તે શુભલિકા કહેવાય છે. જે જલાશય પોતાની મેળે જ તૈયાર થઈ ગયેલ હોય તે સર કહેવાય છે શ્રેણિરૂપમાં વ્યવસ્થિત જલાશયો સરઃ પંક્તિના નામથી ઓળખાય છે. જે સર પંક્તિઓમાં એક તળાવમાંથી બીજા તળાવમાં તે પછીના અન્ય તળાવોમાં પણ નાલિકાઓ વડે પાણી વહેતું રહે છે તે સરઃ સરઃ પંક્તિઓ કહેવાય છે જે કૂવાઓના મુખ દરેની જેમ સંકીર્ણ હોય છે તે જિલ પંક્તિઓ કહેવાય છે. જેમાં સ્ત્રી પુરુષો આનંદપૂર્વક ક્રીડા કરે છે, તે આરામ છે પુષ્પફળથી સભર એવાં અનેક વૃક્ષોથી યુક્ત જે સ્થાન હોય છે, અને ઉત્સવોદિના સમયમાં બધાં નાગરિકો એકત્ર થઈને ઉત્સવ ઉજવે છે એવા સ્થાનનું નામ ઉદ્યાન છે રાજા હોકો આવા ઉદ્યાનો નગરજનોના આમોદ-પ્રમોદ માટે તૈયાર કરાવડાવે છે જેમાં ઘણાં વૃક્ષો હોય, એવા નગ-

યસ્માત્ પર્વતઃ પર્વતો વાઙ્મયી યા ચતતિ તન્ તર્વજાપેક્ષયા પર્વન્તતિ કાનન-
મુચ્યતે, શીર્ણવૃક્ષકલ્પિતં વા કાનનમ્ । વનમ્=એકજાતીયવૃક્ષમાકીર્ણમ્, વન-
સ્વખંડમ્=અનેક જાતીયોત્તમવૃક્ષસંકર્ણમ્, વનરાજિઃ=એકજાતીયાનેકજાતીયવૃક્ષ-
શ્રેણિઃ, ઇમાં દ્વન્દ્વઃ । તથા-દેવકુલયામામવાત્વાતિકાપરિવાઃ-તત્ર-દેવકુલમ્=યજ્ઞા-
યતનમ્, સમા=વન્તો મનન્ત્યેતામિતિ સમા પુસ્તકવાચનભૂમિર્વહુવ્રજનસમાગમસ્થાનં
વા, સ્વાતિકા=અથાપરિ ચ મપસ્વાત્રુતા, પરિવાઃ=અથઃ સઙ્કીર્ણાં અપરિ વિસ્તીર્ણાં
સ્વાત્રુતા, ઇમાં દ્વન્દ્વઃ । માકારાટ્ટાલકચરિકાદ્વારગોપુરમાસાદગૃહશરણલવના-

કે સમીપવર્તી પ્રદેશ મેં હોતા હૈ કાનન કહલાતા હૈ । અથવા-જિસમેં
કેવલ છિયાં યા કેવલ મનુષ્ય હી જાવેં વહ કાનન હૈ । અથવા-જિસકે
બાદ યા તો અટવી હો યા પર્વત હો વહ સર્વવન કી અપેક્ષા સે કાનન
કહલાતા હૈ-અથવા શીર્ણ (જૂને પુરાને) વૃક્ષોં સે જો યુક્ત હો વહ
કાનન હૈ । જિસમેં એક હી જાતિ કે હી વૃક્ષ હો વહ વન કહલાતા હૈ ।
અનેક જાતિ કે ઉત્તમ વૃક્ષોં સે જો યુક્ત હોતા હૈ વહ વનસ્વંડ કહલાતા
હૈ । અથવા જિસમેં એક જાતિ કે અથવા અનેક જાતિ કે વૃક્ષોં કી શ્રેણિ
હો વહ વનસ્વંડ કહલાતા હૈ । યજ્ઞ કે આયતન કા નામ દેવકુલ હૈ ।
પુસ્તકોં કે વાચને કા જો સ્થાન હોતા હૈ અથવા જિત સ્થાન પર અનેક
પુરુષોં કા સમાગમ હોતા હૈ એસે સ્થાન કા નામ સમા હૈ । જો નીચે
ઔર ડપર મેં એક સી સુદી હુઈ હોતી હૈ વહ સ્વાતિકા હૈ । નીચે મેં શીર્ણ

રના નિકટવર્તી પ્રદેશનું નામ કાનન છે. અથવા તો જેમાં ફક્ત છિયાં કે
પુરુષો જ પ્રવિષ્ટ થાય તે કાનન છે અથવા જેના પછી કંતિ અટવી હોય કે
પર્વત હોય તે સર્વ વનની અપેક્ષાએ કાનન કહેવાય છે અથવા શીર્ણ
(જૂન) વૃક્ષોથી જે યુક્ત હોય છે તે કાનન છે. જેમાં એકજ બનતાં વૃક્ષો
હોય છે તે વન કહેવાય છે ઘણી બનતાં ઉત્તમ વૃક્ષોથી જે યુક્ત હોય છે,
તે વનખંડ કહેવાય છે. અથવા જેમાં એક બનતિના કે ઘણી બનતિના
વૃક્ષોની શ્રેણીઓ હોય તે વનખંડ કહેવાય છે યજ્ઞના આયતનનું નામ દેવ-
કુલ છે. પુસ્તકો વાંચવાનું જે સ્થાન હોય છે અથવા જે સ્થાન ઘણું પુરુષો
એકત્ર થાય છે એવા સ્થાનનું નામ સમા છે જે નીચે અને ઉપર એક સરખી
ખોદેલી હોય તે સ્વાતિકા છે નીચે સાંકડી અને ઉપર પહેાળી હોય છે તે
પરિવા કહેવાય છે આને ખાઇ પણ કહ છે કોટનું નામ પ્રાકાર છે. પ્રાકા-

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૧૨ આત્માશ્વગુલપ્રમાણપ્રયોજનનિરૂપણમ્ ૧૨૭

પણશ્વઘાટકત્રિકવતુષ્કવસ્ત્રવતુર્ધુલ્લપહાપ પથિશ્વઘટથપાન્યુમ્યનિ છિથિહિથિવિ-
કાસ્યન્દમાનિકાઃ—તત્ર—પ્રાકારઃ=પ્રસિદ્ધઃ, અટ્ટાલકઃ=વાકારોપરિ આશ્રય-
વિશેષઃ ‘અટારી’ इति પ્રસિદ્ધઃ, ચરિકા=શ્વઘાણી પ્રાકારસ્ય ચાન્તરે અષ્ટદશ-
વિસ્તારો હસ્થાદિસંચારમાર્ગઃ, ગોપુરમ્=પુરદ્વારમ્, પ્રાસાદઃ=ભૂપાનાં ભવનમ્,
ઉત્સેધવહુઓ વા પ્રાસાદઃ, ગૃહમ્=સામાન્યજનનિવાસસ્થાનમ્, શરણમ્=તુળનિર્મિતં
ગૃહમ્, લયનમ્=ઉત્કીર્ણપર્વતગૃહમ્, મિન્નિગુહા વા, કાર્પાટિકાદ્યાવાસસ્થાનં વા,
આપળાઃ=હટ્ટાઃ, શ્વઘાટકમ્—નાનાહટ્ટગૃહાદ્યાસિતત્રિકોણો ભૂભાગવિશેષઃ, ત્રયઃ
પન્થાનો યત્ર સંમિલિતા ભવન્તિ તદપિ શ્વઘાટકમિત્યુચ્યતે, ત્રિકં તુ ત્રિપથમદ્વ-

और ऊपर में विस्तोर्ण जो होती है वह परिखा कहलाती है । इसे खाई
कहते हैं । कोट का नाम प्राकार है । प्राकार के ऊपर जो आश्रयविशेष
होता है—जिसे भाषा में अटारी कहा जाता है वह अट्टालक है । घरों
और प्राकार के बीच में जो आठ हाथ का विस्तार वाला मार्ग होता है कि
जिससे हाथी आदि आते जाते रहते हैं उस मार्ग का नाम चरिका है ।
पुर के दरवाजे का नाम गोपुर है । राजाओं के भवन का नाम प्रासाद
है अथवा जिसका उत्सेध बहुत होना है वह प्रासाद है । सामान्य जनों
के निवासस्थान का नाम गृह है । जो निवास घास फूस का बना
लिया जाता है वह शाण कहलाता है । पर्वत को खोद कर जो निवास
स्थान बना लिया जाता है वह लयन है । अथवा पर्वत की गुफा का
नाम लयन है । अथवा कार्पाटिक आदिकों के रहने का जो स्थान
होना है वह लयन है । हाट का नाम आपण है । जिस मार्ग में अनेक
हट्ट—टुकानों की पंक्ति तथा घर हों ऐसे त्रिकोण मार्ग का नाम श्वंघाटक
है । श्वंघाटक नाम सिंघाड़े का है । सिंघाड़े के आकार का जो मार्ग

રની ઉપર જે આશ્રય વિશેષ હોય છે, જેને ભાષામાં અટારી કહે છે—તે
અટ્ટાલક છે ઘરો અને પ્રાકારની વચ્ચે જે આઠ હાથના વિસ્તારવાળો માર્ગ
હોય છે જેના પર થઈને હાથી વગેરે આવળ કરે છે—તે માર્ગનું નામ
ચરિકા છે પુરના દ્વારનું નામ ગોપુર છે રાજાઓના ભવનનું નામ પ્રાસાદ
છે અથવા જેની ઊંચાઈ ખુબ હોય છે તે પ્રાસાદ છે સામાન્યજનોના નિવા-
સસ્થાનનું નામ ગૃહ છે જે નિવાસસ્થાન ઘાસ વગેરેનું હોય તે શરણ કહેવાય
છે પર્વતોને કાતરીને જે નિવાસસ્થાન બનાવવામાં આવે છે તે લયન છે,
અથવા પર્વતની ગુફાનું નામ લયન છે અથવા કાર્પાટિક વગેરે માટે જે રહે-
વાનું સ્થાન હોય છે તે લયન છે હાટનું નામ આપણ છે જે માર્ગમાં ઘણી
હટ્ટાને ત્રેશ્વિ (હટ્ટ શ્રેશ્વિ) હોય તેમજ ઘરો હોય એના ત્રિકોણ માર્ગનું
નામ શ્વંઘાટક છે. શ્વંઘાટક સિંગોડાનું નામ છે સિંગોડાના આકારનો જે

મમાગમ્, ચતુષ્પદમ્=પ્રભૂતદૃઢાશ્રયશ્ચતુષ્કોણો મૂળાગશ્ચતુષ્પથસમાગમો વા, ચત્વરં=ચતુષ્પથસમાગમ એવં વટપથસમાગમો વા, ચતુર્મુખમ્=યસ્માચ્ચત્સૃષ્ટપિ દિશ્વ માર્ગાં નિસ્સરન્તિ, મહાપથઃ=રાજમાર્ગઃ પન્થાઃ=સામાન્યમાર્ગઃ, શકટઃ=ગત્રી, રથો દ્વિવિધો યાનરથઃ સંગ્રામરથશ્ચ । તત્ત્વ સંગ્રામરથસ્યોપરિ પ્રાકારસદૃશી કટિપ્રમાણ-ફલકમયી વેદિકા ક્રિયતે । યાનરથે ત્વેવં ન ક્રિયતે । યાનમ્=ગન્ધ્યાદિકમ્, યુગ્મમ્=ગૌડદેશપ્રસિદ્ધો દ્વિહસ્તપ્રમાણશ્ચતુરસ્રવેદિકોપશોભિતઃ શિવિકાવિશેષઃ, હોતા હૈ વહ માર્ગ શૃંગાટક કહલાતા હૈ । અથવા જિસ રાસ્તે મેં ત્રીન રાસ્તે મિલે હોતે હૈં વહ બી શૃંગાટક કહા જાતા હૈ । ત્રિક માર્ગ વહ હૈ કિ જિસમેં કેવલ ત્રીન હી માર્ગ મિલે હૈ । ચતુષ્ક માર્ગ વહ હૈ કિ જિસમેં અનેક ઘર હૈં ઓર જો ચૌકોણ હો । અથવા જિસમેં ચાર રાસ્તે આકર મિલે હૈં । ચત્વર ઉસ માર્ગેં કા નામ હૈ કિ જિસમેં કેવલ ચાર હી યા છહ રાસ્તેં કા મેલ હો । ચતુષ્ક પથ ઉસ માર્ગેં કા નામ હૈ કિ જહાં સે ચારેં દિશામેં કી ઓર રાસ્તે જાતે હૈ । રાજમાર્ગેં કા નામ મહાપથ હૈ । સામાન્ય માર્ગેં કા નામ પન્થા હૈ । ગાડી કા નામ શકટ હૈ । યાનરથ ઓર સંગ્રામરથ કે ભેદ સે રથ કે દો પ્રકાર હૈં-इनमें जिसके ऊपर प्राकार जैसी कटिप्रमाण पट्टियों की वेदिका बनाई जाती है वह संग्रामरथ है । और जिस पर ऐसी वेदिका नहीं बनी होती है वह यानरथ है । साधारण गाड़ी आदि का नाम यान है । गौड़ देश में प्रसिद्ध तथा द्विहस्त प्रमाण वाली एवं चौकोर वेदिका से उपशोभित

માર્ગ હોય છે તે માર્ગ શૃંગાટક કહેવાય છે અથવા જે રસ્તામાં ત્રણ માર્ગો એકત્ર થયેલા હોય તે પણ શૃંગાટક કહેવાય છે ત્રિક માર્ગ તે છે કે જેમાં ફક્ત ત્રણ જ માર્ગ એકત્ર થતા હોય ચતુષ્ક માર્ગ તે કહેવાય કે જેમાં ઘણાં ઘરો હોય અને જેઓ ચર ખૂણાવાળા હોય અથવા જેમાં ચાર રસ્તાઓ આવીને એકત્ર થયા હોય, તે માર્ગ ચત્વર કહેવાય કે જેમાં ફક્ત ચાર જ અથવા છ રસ્તાઓ એકત્ર થયેલા હોય ચતુષ્કપથ તે માર્ગ છે કે જ્યાંથી ચારે બાજુએ માર્ગ જતા હોય રાજમાર્ગનું નામ મહાપથ છે. સામાન્ય માર્ગનું નામ પન્થા છે ગાડીનું નામ શકટ છે યાનરથ અને સંગ્રામરથ આમ રથના બે પ્રકાર છે આમાંથી જેની ઉપર પ્રાકાર જેવી કટિપ્રમાણ પટ્ટિકાઓની વેદિકા તૈયાર કરવામાં આવે છે તે સંગ્રામરથ છે અને જેની ઉપર એવી વેદિકા હોતી નથી તે યાનરથ છે સાધારણ ગાડી વગેરે યાન કહેવાય છે. ગૌડ દેશમાં-પ્રસિદ્ધ તેમજ દ્વિહસ્ત પ્રમાણ-ચુકત અને ચૌકોરવેદિકાથી ઉપ-

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૯૩ ક્ષેત્રપ્રમાણપ્રમાણનિરૂપણમ્

૧૨૯

ગિલ્લિઃ=‘હૌદા’ ઇતિ પ્રસિદ્ધા, થિલ્લિઃ=યાનવિશેષઃ, લાટદેશે સ । ‘અહુપલ્લાણમ્’ ઇત્યુચ્યતે, શિબિકા-‘પાલ્લવી’ ઇતિ લોકપ્રસિદ્ધા, સ્વન્દમાનિકા=પુરુષપ્રમાણાયમો જમ્પાનવિશેષઃ । एषां द्वन्द्वः ।

તથા-લૌહીલોહકટાહકટિલ્લકભાણ્ડામરોપકરણાદીનિ-તત્ર-લૌહી=લોહનિર્મિતો લઘુકટાહઃ-‘લોહિયા’ ઇતિ કચિન્ દેશે પ્રસિદ્ધઃ, લોહકટાહઃ=લોહનિર્મિતો મધ્યમઃ કટાહઃ, કટિલ્લકઃ=લોહનિર્મિતો બૃહસ્કટાહઃ, ભાણ્ડમ્=મૃન્મયાદિ ભાજનમ્, અમત્રમ્=કાંસ્યભાજનવિશેષઃ, ઉપકરણમ્=કટપિટશૂર્પાદ્યનેકવિધમ્, તથા-અથ કાલિકાનિ=સ્વસ્વકાલ પ્રાદુર્ભૂતાનિ વસ્તૂનિ યોજનાનિ ચ માપ્યન્તે=

ऐसी जो एक विशेष प्रकार की पालखी होती है उसका नाम युग्म है । हौदा का नाम गिल्लि है । यान विशेष-विशेष प्रकार की सवारी का नाम थिल्लि है । लाटदेश में इसका नाम अहुपल्लाण है । सामान्य पालखी का नाम शिबिका है । जिसकी लंबाई पुरुष प्रमाण हो, ऐसे जम्पानविशेष का नाम स्वन्दमानिका है । लोहे की छोटी सी कड़ाई होती है उसका नाम लौही है । किसी किसी देश में इसे “लोहिया” कहते हैं । लोहे की जो लोहिया से कुछ बड़ी मध्यम प्रमाण वाली कड़ाई बनाई जाती है वह लोहकटाह है । तथा जो बहुत बड़ी कड़ाई बनाई जाती है वह कटिल्लक है । मट्टी आदि के बने हुए बर्तनों का नाम भाण्ड है । कांसे के बने हुए बर्तनों का नाम अमत्र है । कट-चट्टाई पिटक-पिटारी सूपा आदि अनेक प्रकार की गार्हस्थिक काम में आने वाली चीजों का नाम उपकरण है । ये सब पदार्थ चाहे किसी भी काल के, क्यों न हो ये आत्मांगुल से मापित किये जाते हैं । (से समासओ

શોભિત એવી જે એક વિશેષ પ્રકારની પાલખી હોય છે તેનું નામ યુગ્મ છે હૌદાનું નામ ગિલ્લિ છે એક વિશેષ પ્રકારની સવારીનું નામ થિલ્લિ છે લાટ દેશમાં આને અહુપલ્લાણ કહે છે સામાન્ય પાલખીનું નામ શિબિકા છે જે પુરુષ પ્રમાણ જેટલું લાંબુ હોય એવું જે યાન વિશેષ હોય તે સ્વન્દમાનિકા કહેવાય છે લોખંડની નાની કડાઈનું નામ લૌહી છે કેઈ કેઈ દેશમાં આને ‘લોહિયા’ કહે છે લોખંડની જે લોહિયાથી સહેજ મોટી મધ્યમ પ્રમાણવાળી કડાઈ હોય તેને લોહકટાહ કહેવામાં આવે છે તેમજ જે બહુજ મોટી કડાઈ હોય તે કટિલ્લક કહેવાય છે મોટી વગેરેના વાસણો લાંડ કહેવાય છે. કાંસાના વાસણો અમત્ર કહેવાય છે કટ-સાદડી-પિટક-પિટારી, સૂપડું વગેરે ધણી બાતની ગાર્હસ્થિક કામમાં વપરાતી ચીજોનું નામ ઉપકરણ છે. આ સર્વ પદાર્થો ગમે તે કાળના કેમ ન હોય તે આત્માંગુલથી જ માપાય છે. (સે સમા-

માપવિપરીક્રિયન્તે । અવટાદીનાં માપકરણમેવ આત્માઙ્ગુલસ્ય પ્રયોજનં વૌધ્યમ્ । આત્માઙ્ગુલસ્ય મેદં પ્રદર્શયિતુમાહ-તત્=આત્માઙ્ગુલં સમાસતઃ=સંક્ષેપતઃ સૂચ્ય-ઙ્ગુલપ્રતરાઙ્ગુલઘનાઙ્ગુલેતિ ત્રિવિધં મત્તપ્તમ્ । તત્ર-દૈર્ઘ્યેણ અઙ્ગુલાયતા વાહ-લ્યતસ્ત્વેકપ્રાદેશિકી નમઃપ્રદેશશ્રેણિઃ સૂચ્યઙ્ગુલમિત્યુચ્યતે । एतच्च सद्भावतोऽ-संख्येयप्रदेशमपि असत्कल्पतया सूच्याकारव्यवस्थापितनमःप्रदेशत्रयनिष्पन्नं द्रष्टव्यम् । तद्यथा-०००इति । तथा-सूच्यैव गुणिता सूची प्रतराङ्गुलमित्युच्यते । इदमपि वस्तुतोऽसंख्येयप्रदेशात्मकम् । असद्भावतस्त्वेवैवानन्तरदर्शिता त्रिप्रदेशा-त्मिका सूचिस्तयैव गुण्यते । इत्थं च प्रत्येकं प्रदेशत्रयनिष्पन्नसूचीत्रयात्मकं नव-

તિવિદ્ધે પળ્લસે) યહ આત્માંગુલ સંક્ષેપ સે ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ- (સુઈ અંગુલે, પયરંગુલે, ઘળંગુલે) સૂચ્યંગુલ, પ્રતરાઙ્ગુલ, ઔર ઘનાઙ્ગુલ (અંગુલાયયા ઇગપણસિયા સેઠી સુઈ અંગુલે) દીર્ઘતા કી અપેક્ષા સે ઇક અંગુલ લંબી, તથા વાહલ્ય કી અપેક્ષા ઇક પ્રદેશ પ્રમાણ (ચૌડી) મોટી નમઃ પ્રદેશ શ્રેણી કા નામ સૂચ્યઙ્ગુલ હૈ । યહ સૂચ્યઙ્ગુલ સદ્ભાવ સે અસંખ્યાત પ્રદેશ ચાલા હૈ-અર્થાત્ સૂચ્યઙ્ગુલ પરિમિત સ્થાન મેં સિદ્ધાન્ત કી દૃષ્ટિ સે અસંખ્ય પ્રદેશ હૈં ફિર ખી ઇસ સૂચ્યઙ્ગુલ કો સમજ્જને કે લિયે કલ્પના કરકે યહ કહા જાતા હૈ કિ-'માન લો સૂચી કે આકાર મેં વ્યવસ્થાપિત આકાશ કે ત્રીન પ્રદેશ હી સૂચ્યઙ્ગુલ હૈં ઇન ત્રીન પ્રદેશોં કો ૦૦૦ ઇસ તરહ સે સૂચી કે આકાર મેં રલ્લો । પ્રતર નામ ઘર્ગ કા હૈ-અર્થાત્ સૂચ્યંગુલ કો સૂચ્યંગુલ કે સાથ ગુણા કરને પર પ્રતરાંગુલ બનતા હૈ । જૈસે ૨ કા ઘર્ગ ૪ હોતા હૈ । યહ પ્રતરાંગુલ ખી અસં-

સઓ તિવિદ્ધે) આ આત્માંગુલ સંક્ષેપમાં ત્રણ પ્રકારથી વિકલ્પ કરવામાં આવ્યા છે. (સૂઈઅંગુલે, પયરંગુલે, ઘળંગુલે) સૂચ્યંગુલ, પ્રતરાંગુલ અને ઘનાંગુલ. (અંગુલપયા ઇગપણસિયા સેઠી સૂઈઅંગુલે) દીર્ઘતાની અપેક્ષાએ એક અંગુલ લાંબી તેમજ બાહ્યની અપેક્ષાએ એક પ્રદેશ પ્રમાણ (પહોળી) મોટી નમઃપ્રદેશ શ્રેણીનું નામ સૂચ્યંગુલ છે આ સૂચ્યંગુલના સદ્ભાવથી અસંખ્યાત પ્રદેશ યુક્ત છે એટલે કે સૂચ્યંગુલ પરિમિત સ્થાનમાં સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ અસંખ્યાત પ્રદેશ છે છતાંએ આ સૂચ્યંગુલને સમજવા માટે આ જાતની કલ્પના કરવામાં આવી છે કે માને કે સૂચ્યાકારમાં વ્યવસ્થિપિત આકાશના ત્રણ પ્રદેશ જ સૂચ્યંગુલ છે આ ત્રણ પ્રદેશોને ૦૦૦ આ પ્રમાણે સૂચીના આકાર મુજબ ગોઠવે પ્રતર વર્ગને કહે છે એટલે કે સૂચ્યંગુલને સૂચ્યંગુ-

१३१

લની સાથે ગુણીકાર કરવાથી પ્રતરાંશુલ ખને છે જેમ ર નો વર્ગ ૪ થાય છે આ પ્રતરાંશુલ પણ અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક હોય અસંતકલ્પનાથી સૂચ્યાકાર વ્યવસ્થાપિત ત્રણ પ્રદેશોને ત્રણ પ્રદેશોથી ગુણિત કરવામાં આવે તો ૬ પ્રદેશ થાય છે આ નવ પ્રદેશો જ પ્રતરાંશુલરૂપ બાણુવા નોંધએ એમની સ્થાપના ::::આ પ્રમાણે છે ઘનમાં લંબાઈ પહોળાઈ અને મોટાઈ લેવામાં આવે છે આ પ્રતરને જ્યારે સૂચિ વડે ગુણિત કરવામાં આવે તો તે દૈર્ઘ્ય-લંબાઈ, વિષ્કંભ-પહોળાઈ અને પિંડ-મોટાઈની અપેક્ષા સમસંખ્યાત યુક્ત ઘનાંશુલ થઈ જાય છે. ઘનમાં દૈર્ઘ્ય, વિષ્કંભ, અને પિંડ એ ત્રણેની સમાનતા હોય છે પ્રતરમાં દૈર્ઘ્ય અને વિષ્કંભમાં જ સમાનતા હોય છે તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે અહીં સૂચ્યાંશુલમાં લંબાઈ તો કહેવામાં આવી જ છે કે તે એક અંશુલ પ્રમાણુ દીર્ઘ હોય છે તેમજ મોટાઈ એક પ્રદેશ પ્રમાણુ હોવાથી તેજ પહોળાઈ છે એમ બાણી લેવું નોંધએ કેમકે એક પ્રદેશની મોટાઈ અને પહોળાઈ બરાબર જ હોય છે પ્રતરાંશુલમાં દીર્ઘતા અને વિષ્કંભમાં સમાનતા આવે છે આ ઘનાંશુલમાં ત્રણેમાં સમાનતા હોય છે. આ ઘનાંશુલ પણ અસંખ્યાત

૧૩૨

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

તુ સપ્તવિંશતિપદેશાત્મકં बोध्यम् । प्रदेशानां सप्तविंशतिः संख्यातु नवप्रदेशात्मके
मतरे त्रिप्रदेशात्मिकया सूच्या गुणिते समुपलभ्यते । एषां स्थापना पूर्वोक्त नवप्रदेशा-
त्मकप्रतरस्याध उपरि च नव नव प्रदेशान् दत्त्वा कर्त्तव्या—तद्यथा—

इत्थं चेदं घनाङ्गुलं दैर्घ्यविष्कम्भपिण्डैस्तुल्यं
भवति । अथैषामल्पबहुत्वादि निर्देशदुमाह—
'एएसिणं भंते' इत्यादि । अर्थस्तु स्पष्ट एव ।

○○○
○○○
○○○
○○○
○○○
○○○
○○○
○○○

एतदुपसंहरन्नाह—तदेतदात्माङ्गुलमिति ॥सू० १९३॥

होता है- । इसे यों समझना चाहिये कि नौ प्रदेशात्मक प्रतर में तीन
का गुणा करने पर २७ जो आते हैं वे ही घनाङ्गुल के दृष्टान्त रूप है ।
 $३ \times ३ = ९$ यह प्रतराङ्गुल है । इस प्रतराङ्गुल में त्रिप्रदेशात्मक सूची
का गुणा करने पर ये २७ आते हैं । इनका कोष्टक पूर्वोक्त नव प्रदेशा-
त्मक प्रतर के नीचे ऊपर नौ नौ प्रदेशों को देकर करनी चाहिए-
तद्यथा- :::: इस प्रकार यह घनाङ्गुल दैर्घ्य, विष्कम्भ और
पिण्ड :::: इन सब से तुल्य होता है । (सूई सूईगुणिता पयरं-
गुले :::: पयरं सूईए गुणितं घणंगुले) इस सूत्रपाठ द्वारा यही कहा
गया है कि सूची को सूची से गुणा करने पर प्रतराङ्गुल होता है
और प्रतर को सूची से गुणा करने पर घनाङ्गुल होता है । जब यह
बात है तो यह स्वतः प्रश्न उपस्थित होता है कि (एएसिणं भंते ! सूई
अंगुलपयरंगुलघणंगुलाणं कयरे कयरेहितो अप्पा व बहुया वा तुल्ला
वा विसेसाहिया वा ?) हे भदन्त ! सूच्यङ्गुल, प्रतराङ्गुल और

પ્રદેશાત્મક હોય છે અને આ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ કે ૯
પ્રદેશાત્મક પ્રતરમાં ત્રણેના ગુણાકાર કરવાથી જે ૨૭ આવે છે તેજ
ઘનાંગુલના દૃષ્ટાંત ૩૫ $3 \times 3 = 9$ આ પ્રતરાંગુલ છે. આ પ્રતરાંગુલમાં ત્રિપ્રદે-
શાત્મક સૂચીને ગુણાકાર કરવાથી ૨૭ આવે છે તેનું કોષ્ટક નવપ્રદેશા-
ત્મક પ્રતરની જેમજ નીચે ઉપર નવ નવ પ્રદેશોને આપીને તૈયાર કરવું
જોઈએ કેમકે આ પ્રમાણે આ ઘનાંગુલ દૈર્ઘ્ય, વિષ્કંભ અને પિંડ આ
સર્વથી તુલ્ય હોય છે. (સૂઈ સૂઈગુણિયા પયરંગુલે પયરં સૂઈએ ગુણિતં ઘણંગુલે)
આ સૂત્રપાઠ વડે આ પ્રમાણે જ કહેવામાં આવ્યું કે સૂચીને સૂચીથી ગુણા-
કાર કરવામાં આવે તો પ્રતરાંગુલ થાય છે અને પ્રતરને સૂચીથી ગુણાકાર
કરવામાં આવે તો ઘનાંગુલ થાય છે. અહીં હવે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે
કે (એસિં ણં મંતે ! સૂઈ-અંગુલ પયરંગુલઘણંગુલાણં કયરે કયરેહિતો અપ્પા
વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?) હે ભદ્રંત ! સૂચ્યાંગુલ, પ્રતરાંગુલ

ધેનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૯૪ ઉત્સેધાઙ્ગુલપ્રમાણનિરૂપણમ્

૧૩૩

અથ ઉત્સેધાઙ્ગુલપ્રમાણં નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—સે કિં તં ઉત્સેહંગુલે? ઉત્સેહંગુલે—અણેગવિહે પળગત્તે, તં જહા—પરમાણૂ તસરેણૂ, રહરેણૂ અગ્ગયં ચ વાલસ્સલિક્ખાજૂયા ચ જવો, અટ્ટગુણવઢ્ઢિયા કમસો ॥૧॥ સે કિં તં પરમાણૂ?, પરમાણૂ—દુવિહે પળગત્તે, તં જહા—સુહુમે ચ વવહારિણ ચ, તત્થ ણં જે સે સુહુમે સે ઠપ્પે । તત્થ ણં જે સે વવહારિણ સે ણં અણંતાણંતાણં સુહુમ પોગ્ગલાણં સમુદયસમિર્ઠસમાગમેણં વવહારિણ પરમાણુપોગ્ગલે નિપ્પજ્ઞહિ । સે ણં મંતે! અસિધારં વા ચુરધારં વા ઓગાહેજ્ઞા? હંતા ઓગાહેજ્ઞા । સે ણં તત્થ છિજ્જેજ્ઞ વા મિજ્જેજ્ઞ વા? નો ઇણટ્ટે સમટ્ટે, નો ચલ્લુ તત્થ સત્થં કમહિ । સે ણં મંતે! અગ્ગણિકાયસ્ય મજ્ઝં મજ્જેણં વીઢ્ઢવણ્ણા? હંતા વિઢ્ઢવણ્ણા । સે ણં મંતે! તત્થ હહેજ્ઞા? નો ઇણટ્ટે, સમટ્ટે, નો ચલ્લુ તત્થ સત્થં કમહિ । સે ણં મંતે! પુલ્લરસંવટ્ટગસ્સ મહામેહસ્સ મજ્ઝં મજ્જેણં વીઢ્ઢવણ્ણા?,

ઘનાઙ્ગુલ ઇનમેં સે કૌન કૌન સે અત્પ હેં? કૌન કિનસે વહુત હેં? કૌન કિનસે તુલ્પ હેં? તથા કૌન કિનસે વિશેષાધિક હેં?

ઉત્તર—(સઞ્ચત્થોવે સુઈઅંગુલે, પયરંગુલે, અસંલેજ્જગુણે, ઘણંગુલે, અસંલિજ્જગુણે—સે તં આયંગુલે) ઇનમેં સવસે કમ સૂચ્યંગુલ હૈ । સૂચ્યંગુલ સે અસંલ્યાત ગુણા પ્રતરાંગુલ હૈ । ઓર પ્રતરાંગુલ સે અસંલ્યાત ગુણા ઘનાઙ્ગુલ હૈ ઇસ પ્રકાર યહ આત્માઙ્ગુલ હૈ ॥ સૂ૦ ૧૯૩ ॥

અને ઘનાંશુલ આમાં કોણ કોનાથી અલ્પ છે? કોણ કોનાથી વધારે છે, કોણ કોની બરાબર છે? તેમજ કોણ કોનાથી વિશેષાધિક છે?

ઉત્તર—(સઞ્ચત્થોવે સુઈઅંગુલે, પયરંગુલે, અસંલેજ્જગુણે, ઘણંગુલે, અસંલિજ્જગુણે, સે તં આયંગુલે) આમાં સૌથી અલ્પ સૂચ્યંગુલ છે. સૂચ્યંગુલથી અસંલ્યાત ગુણો પ્રતરાંગુલ છે અને પ્રતરાંગુલથી અસંલ્યાત ગુણો ઘનાંશુલ છે. આ પ્રમાણે આ આત્માંગુલ છે. ॥સૂ૦૧૯૩॥

१३४

अनुयोगद्वारसूत्रे

हंता वीडवएज्जा । से णं तत्थ उदउल्ले सिया? नो इणट्ठे समट्ठे, णो खलु तत्थ सत्थं कमइ । से णं भंते! गंगाए महाणईए पडिसोयं हव्वमागच्छेज्जा?, हंता हव्वमागच्छेज्जा । से णं तत्थ विणि-
घायमावज्जेज्जा?, नो इणट्ठे समट्ठे, णो खलु तत्थ सत्थं कमइ ।
से णं भंते! उदगावत्तं वा उदगविंदुं वा ओगाहेज्जा? हंता
ओगाहेज्जा । से णं तत्थ कुच्छेज्जा वा? परियावज्जेज्जा वा?, णो
इणट्ठे समट्ठे, नो खलु तत्थ सत्थं कमइ ॥ सत्थेणं सुतिक्खेण वि,
छित्तुं भेतुं च जो किर न सक्को । तं परमाणुं सिद्धा, वयंति
आहं पमाणानां॥१॥सू० १९४॥

छाया—अथ किं तत् उत्सेधाहुलम्? उत्सेधाहुलम्—अनेकविधं प्रज्ञप्तम्,
तद्यथा—परमाणुः त्रसरेणुः रथरेणुः अग्रजं च बालस्य । लिङ्गा यूका च यवः अष्ट-
गुणवर्धिता क्रमशः । अथ कोऽर्थो परमाणुः?, परमाणुः—द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—
सूक्ष्मश्च व्यावहारिकश्च । तत्र खलु यः स सूक्ष्मः स स्थाप्यः । तत्र खलु यः स
व्यावहारिकः स खलु अनन्तानन्तानां सूक्ष्मपुद्गलानां समुद्रयसमिति समागमेन
व्यावहारिकः परमाणुपुद्गलो निष्पद्यते । स खलु भदन्त ! असिधारां वा क्षुरधारां
वा अवगाहते?, हन्त अवगाहते । स खलु तत्र छिद्येत वा भिद्येत वा?, नो अय-
मर्थः समर्थः, नो खलु तत्र शस्त्रं कामति । स खलु भदन्त ! अग्निकायस्य मध्य-
मध्येन व्यतिव्रजेत्? हन्त ! व्यतिव्रजेत् । स खलु भदन्त ! तत्र दह्येत ! नो अय-
मर्थः समर्थः । नो खलु तत्र शस्त्रं कामति । स खलु भदन्त ! पुष्कलसंवर्तकस्य
महामेषस्य मध्यमध्येन व्यतिव्रजेत्? हन्त व्यतिव्रजेत् । स खलु तत्र उदकाद्रिः
स्यात्? नो अयमर्थः समर्थः । नो खलु तत्र शस्त्रं कामति । स खलु भदन्त !
गङ्गाया महानद्याः प्रतिस्रोतो हव्यमागच्छेत्? हन्त ! हव्यमागच्छेत् । स खलु तत्र
विनिघातमापद्येत? नायमर्थः समर्थः नो खलु तत्र शस्त्रं कामति । स खलु
भदन्त ! उदकावर्त्तं वा उदकविन्दुं वा अवगाहते? हन्त ! अवगाहते । स खलु तत्र
कुथ्येद् वा? पर्यापद्येत वा? नो अयमर्थः समर्थः । नो खलु तत्र शस्त्रं कामति ।
शस्त्रेण सुतोदणेनापि छेतुं भेतुं च यः किल न शक्यः । तं परमाणुं सिद्धा
वदन्ति, आदिं पमाणानाम्॥सू० १९४॥

અનુયોગચંદ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૯૪ ઉત્તેષધાઙ્ગુલપ્રમાણનિરૂપણમ્

૧૩૫

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

અથ કિં તત્ ઉત્તેષધાઙ્ગુલમ્ ? ઇતિ શિષ્યપ્રશ્નઃ । ઉત્તરયતિ—ઉત્તેષધાઙ્ગુલમ્—
ઉત્તેષઃ=‘અણંતાણં સુદૃમપરમાણુપોગ્ગલાણં’ ઇત્યાદિ ક્રમેણ ઉચ્ચાચણે—વર્દનં
તસ્માજ્જાતમઙ્ગુલમ્ । યદ્વા—ઉત્તેષો=નારકાદિશરીરાણામુચ્ચૈસ્ત્વં તત્સ્વરૂપનિરૂ-
પણાર્થમઙ્ગુલમ્ । एतच्च परमाणुत्रसरेणાદિરૂપકારણસ્યાનેકવિધત્વાત્ અનેકવિધં
બોધ્યમ્ । તત્ત્રાનેકવિધકારણપ્રદર્શનાય પ્રાહ—તથચા—પરમાણુઃ ત્રસરેણુઃ રથરેણુઃ

અથ સૂત્રકાર ઉત્તેષધાઙ્ગુલ કા કથન કરતે હૈ—

“સે કિં તં ઉત્તેષધાઙ્ગુલે ?” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ઉત્તેષધાઙ્ગુલે) હે ભદ્રન્ત ! વહ ઉત્તેષધાઙ્ગુલ
કયા હૈ ?

ઉત્તર—(ઉત્તેષધાઙ્ગુલે) વહ ઉત્તેષધાઙ્ગુલ (અણેગવિહે પળ્લત્તે)
અનેક પ્રકાર કા પ્રજ્ઞત હુઆ હૈ । “અણંતાણં સુદૃમપરમાણુપોગ્ગલાણં”
ઇત્યાદિ વક્ષ્યમાણ ક્રમ સે વદનાં હસકા નામ ઉત્તેષ હૈ । હસસે જો
અંગુલ ઉત્પન્ન હોતા હૈ ઉત્તેષકા નામ ઉત્તેષધાઙ્ગુલ હૈ । અથવા નારક આદિ
કે શરીરોં કી જો ઉચ્ચતા હૈ ઉત્તેષ ઉચ્ચતા કે સ્વરૂપ કો નિરૂપણ કરને
કે લિયે જો અંગુલ કામ મેં આતા હૈ, વહ ઉત્તેષધાઙ્ગુલ હૈ । યહ ઉત્તે-
ષધાઙ્ગુલ પરમાણુ ત્રસરેણુ આદિરૂપ કારણોં કી વિવિધતા સે અનેક
પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ—હસી વિષય કો સૂત્રકાર ‘તં જહા’ હસ પાઠ
દ્વારા પ્રદર્શિત કરતે હૈ—(પરમાણુ, તસરેણુ, રથરેણુ અગમ્યં ચ વાલસસ,
લિખ્વા, જૂયા ય જવો અદ્વગુણવદ્વિયા કમસો) પરમાણુ, ત્રસરેણુ રથ-

હવે સૂત્રકાર ઉત્તેષધાઙ્ગુલ વિષે કહે છે.

“સે કિં તં ઉત્તેષધાઙ્ગુલે” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ઉત્તેષધાઙ્ગુલે) હે ભદ્રન્ત ! તે ઉત્તેષધાઙ્ગુલ શું છે ?

ઉત્તર—(ઉત્તેષધાઙ્ગુલે) તે ઉત્તેષધાઙ્ગુલ (અણેગવિહે પળ્લત્તે) અનેક પ્રકારનો
પ્રજ્ઞત થયેલ છે. “અણંતાણં સુદૃમપરમાણુપોગ્ગલાણં” ઇત્યાદિ ક્રમથી અભિ-
વર્ણિત થયું તે ઉત્તેષ છે આનાથી જે અંગુલ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઉત્તેષધા-
ઙ્ગુલ કહેવાય છે અથવા નારક વગેરેના શરીરોની જે ઉચ્ચતા છે તે ઉચ્ચતાના
સ્વરૂપને નિરૂપિત કરવા માટે જે અંગુલ કામમાં આવે છે, તે ઉત્તેષધાઙ્ગુલ
છે. આ ઉત્તેષધાઙ્ગુલ પરમાણુ ત્રસરેણુ આદિ રૂપ કારણોની વિવિધતાથી અનેક
પ્રકારનો કહેવામાં આવ્યો છે એજ વિષયને સૂત્રકાર (તંજહા) આ પાઠ વડે
પ્રદર્શિત કરે છે (પરમાણુ, તસરેણુ, રથરેણુ, અગમ્યં ચ વાલસસ, લિખ્વા, જૂયા-
યજવો, અદ્વગુણવદ્વિયા કમસો) પરમાણુ, ત્રસરેણુ, રથરેણુ આલાઞ્ચિક્ષા,

વાલાગ્રમ્ લિક્ષા યુકા યવ ઇતિ । એનેણુ પૂર્વપૂર્ણપેક્ષયા ઉત્તરોત્તરમઠગુણાધિકં
 બોધ્યમ્ । અથ પરમાણુસ્વરૂપનિરૂપણાય માહ-અથ કોઽસૌ પરમાણુઃ ? ઇતિ ।
 ઉત્તરયતિ-પરમાણુઃ સૂક્ષ્મવ્યાવહારિકેતિ દ્વિત્રિધઃ । તત્ર-સૂક્ષ્મઃ પ્રકૃતાનુપયોગિ-
 ત્વાત્ સ્થાપ્યઃ=અવ્યાખ્યેયઃ । તથા યો વ્યાવહારિકઃ પરમાણુઃ સ કિલ કિયદ્વિઃ
 સૂક્ષ્મપુદ્ગલૈર્નિષ્પન્નો ભવતિ ? ઇત્યાહ-તત્ર=સૂક્ષ્મ વ્યાવહારિકમધ્યે યોઽસૌ વ્યા-
 વહારિકઃ પરમાણુપુદ્ગલઃ, સ સ્વલુ વ્યાવહારિકઃ પરમાણુપુદ્ગલઃ અનન્તાનન્તાનાં
 સૂક્ષ્મપુદ્ગલાનાં સમુદયસમિતિસમાગમેન-સમુદયાઃ-સમુદાયાઃ-દ્વ્યાદિસમુદાયા-
 ત્મકાનિ વૃન્દાનિ તેષાં યાઃ સમિતયો=વૃદ્ધિનિ મીલનાનિ તાસાં સમાગમઃ=સંયોગઃ-
 ઇકીભવનં વા તેન નિષ્પદ્યતે-નિષ્પન્નો ભવતિ । અયં માવઃ-“કારણમેવ તદન્ત્યં,
 સૂક્ષ્મો નિત્યશ્ચ ભવતિ પરમાણુઃ । ઇકસ વર્ણગન્ધો, દ્વિસ્પર્શઃ કાર્યલિઙ્ગશ્ચ ॥”

રેણુ ચાલાગ્ર, લિક્ષા, યુક, યવ યે ક્રમશઃ ઉત્તરોત્તર અઠગુને જાનના
 ચાહિયે । (સે કિં તં પરમાણુ) હે ભદન્ત ! પરમાણુ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(પરમાણુ દુવિદે પળત્તે) પરમાણુ દો પ્રકાર કા કહા હૈ ।
 (તં જહા) જૈસે (સુદ્ધમેય વવહારિય ય) એક સૂક્ષ્મ પરમાણુ દુસરા
 વ્યવહારિક પરમાણુ (તત્થળં) હનમેં (જે સે સુદ્ધમે સે ઠપ્પે) જો સૂક્ષ્મ
 પરમાણુ હૈ વહ પ્રકૃત મેં અનુપયોગી હોને સે અવ્યાખ્યેય હૈ । (તત્થળં
 જે સે વવહારિય, સે ણં અણંતાણંતાણં સુદ્ધમપુગલાણં સમુદયસમિદ્ધ
 સમાગમેણં વવહારિય પરમાણુપોગલે નિષ્કજ્જહ) તથા વહ જો વ્યાવ-
 હારિક પરમાણુ હૈ, વહ અનંતાનંત સૂક્ષ્મ પરમાણુઓં કી સમુદય સમિતિ
 કે સમાગમ સે-અનેક દ્વ્યાદિ પરમાણુઓં કે ઇકીભવન રૂપ સંયો-
 ગાત્મક મિલન સે ઉત્પન્ન હોતા હૈ । હસકા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ જો પુદ્ગલ

યુક, યવ આ બધાં અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર આઠ ગણા બાલુવા બેઠએ (સે કિં
 તં પરમાણુ) હે ભદન્ત ! પરમાણુ શું છે ?

ઉત્તર—(પરમાણુ દુવિદે પળત્તે) પરમાણુ એ પ્રકરના કહેવામાં આવ્યા
 છે. (તંજહા) જેમ કે (સુદ્ધમેય વવહારિય ય) એક સૂક્ષ્મ પરમાણુ અને બીજો
 વ્યાવહારિક પરમાણુ (તત્થળં) આમાં (જે સે સુદ્ધમે સે ઠપ્પે) જે સૂક્ષ્મ પરમાણુ
 છે, તે પ્રકૃતમાં અનુપયોગી હોવાથી અવ્યાખ્યેય છે (તત્થળં જે સે વવહારિય,
 સે ણં અણંતાણં સુદ્ધમપુગલાણં સમુદયસમિદ્ધસમાગમેણં વવહારિય પરમાણુ
 પોગલે નિષ્કજ્જહ) તેમજ જે વ્યાવહારિક પરમાણુ છે, તે અનંતાનંત સૂક્ષ્મ
 પરમાણુઓની સમુદય સમિતિના સમાગમથી અનેક દ્વ્યાદિ પરમાણુઓના
 એકી ભવન રૂપ સંયોગાત્મક મિલનથી ઉત્પન્ન થાય છે કહેવાનું તાત્પર્ય આ

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र १९४ उत्सेधाङ्गुलप्रमाणनिरूपणम्

१३७

इत्यादिलक्षणनिर्विभागमेव परमाणुमिच्छति निश्चयनयः। यस्तु एतैरनेकैर्नायते स सांशत्वात् स्कन्ध एवोच्यते। व्यवहारनयमते हि सूक्ष्मानेकपरमाणुनिष्पन्नो यः शस्त्रच्छेदाग्निदाहादिविषयो न भवति, सोऽप्यापि तथात्रिवस्थूलताया अपतिपरया परमाणुरिति व्यवह्रियते। इत्थं च निश्चयनयमतेन स्कन्धोऽपि व्यवहारनयमतेन व्यावहारिकः परमाणुरुक्त इति। अयं शस्त्रच्छेदादिविषयो न भवतीति दर्शयितुं—

द्रव्यकारणरूप है कार्यरूप नहीं है वह अन्त्य द्रव्य कहलाता है। ऐसा द्रव्य सूक्ष्म परमाणु होना है। यह नित्य होता है। और इसमें कोई एक रस, एक गंध एक वर्ण, और दो स्पर्श रहते हैं। ऐसे परमाणु द्रव्य का ज्ञान इन्द्रियों से तो हो नहीं सकता आगम या अनुमान से होता है। परमाणु का अनुमान कार्यलिङ्ग से जाना गया है। जो जो पौद्गलिक कार्य दृष्टिगोचर होते हैं, वे सब सकारणक हैं। इसी प्रकार से जो अदृश्य अन्तिम कार्य होगा उसका भी कारण होना चाहिये—वही कारण परमाणु द्रव्य है। उसका कारण और कोई द्रव्य नहीं होने से उसे अन्त्य कारण कहा है। परमाणु द्रव्य का कोई विभाग नहीं हो सकता है और न है ऐसी मान्यता निश्चयनय की है। और ? जो इन अनेक परमाणुओं के एकीभावरूप संयोग से उत्पन्न होना है वह सांश होने से स्कन्ध ही कहा जाना है। किन्तु ? व्यवहारनय के मत में सूक्ष्म अनेक परमाणुओं से निष्पन्न हुआ है, वह शस्त्र से छिद नहीं सकता

प्रमाणों से के के पुद्गल द्रव्य कारण रूप से अने कार्य रूप नहीं, ते अन्त्य द्रव्य कहेवाय नि. रूपुं द्रव्य सूक्ष्म परमाणु होय छे. ओक नित्य होय छे अने आमां कोर पणु ओक गंध, ओक वर्णु ओक रस, अने ओ स्पर्श रह छे ओवा परमाणु द्रव्यनुं ज्ञान इन्द्रियों वडे तो थरु शकै न नही, इक्ष्ता आगम अथवा तो अनुमान वडे न ज्ञान थाय छे. परमाणुनुं अनुमान कार्यलिङ्गशी मानवामां जाव्युं छे, ओ के पौद्गलिक कार्य जेवामां जावे छे, तेओ सर्वे सकारणक छि आ प्रमाणों के अदृश्य अन्तिम कार्य यशे तेनु पणु कारण होवुं न जेओओ ते कारण न परमाणु द्रव्य छे. तेनुं कारण अन्य कोर पणु द्रव्य नहीं ओटके ते अन्त्य कारण कहेवाय छे परमाणु द्रव्यनो विभाग थरु शकते नहीं विभाग थरु शकशे नहि अने विभाग थयेव पणु नहीं ओवी निश्चय नयनी मान्यता छि पणु के आ अनेक परमाणुओना ओकीलाव रूप संयोगशी उत्पन्न थाय छे ते सांश होवाशी स्कन्ध न कहेवामां जावे छे पणु व्यवहार नयना मतमां सूक्ष्म अनेक परमाणुओशी निष्पन्न थयेव छे, ते शस्त्रशी काफी शकय तेम नहीं, अग्नि वजेरेथी जाणी शकय तेम नहीं—नाश करी

પ્રશ્નોત્તરપૂર્વકમાહ—‘સે જં’ સ્ત્યાદિનાં । સ પરમાણુપુદ્ગલઃ સ્વલુ ભદન્ત ! અસિધારાં વા અવગાહેત=આક્રામેત્ ? ઉત્તરયતિ—હન્ત ! અવગાહેત । ‘હન્ત’ ઇતિ કોષલા-મન્ત્રણે । પુનઃ પૃચ્છતિ—હે ભદન્ત ! સ પરમાણુપુદ્ગલઃ સ્વલુ તત્ત્વ=અસિધારાયાં સુર-ધારાયાં વા—છિન્નેત વા=છિન્નો ભવેદ્ દ્વિધા ક્રિયતેતિ યાવન્, મિથેત્=અનેકથા વિદાર્યેત, સૂચ્યાદિનાં વસ્ત્રાદિવદ વા સચ્છિદ્રઃ ક્રિયેત ? ઉત્તરમાહ—નાયમર્થઃ સમર્થઃ—એવં ન ભવતીતિ ભાવઃ । અન યુક્તિમાહ—ન સ્વલુ તત્ત્વ શસ્ત્રં ક્રામતીતિ ।

હૈ, અગ્નિ આદિ સે જલ નહીં સકતા હૈ, નષ્ટ નહીં ક્રિયા જા સકતા હૈ એસા વહ વ્યવહારિક પરમાણુ જલ તક સ્થૂલતા કો પ્રાપ્ત નહીં હો જાતા હૈ તલ તક વ્યવહારનય કે મન્તવ્ય અનુસાર પરમાણુસા સે વ્યવ-હિત હોતા હૈ । નિશ્ચયનય કે મતાનુસાર તો યદ્ સ્કંધ હી માના ગયા હૈ । ઇસ પ્રકાર નિશ્ચયનય કે મતાનુસાર સ્કંધ બી વ્યવહારનય કી માન્યતા કે અનુસાર વ્યવહારિકપરમાણુ કહા ગયા હૈ । યદ્ શસ્ત્રચ્છે-દાદિ કા વિષયભૂત નહીં હોતા હૈ, ઇસ વાત કો દિશ્વલોને કે લિયે અલ સૂત્રકાર પ્રશ્નોત્તરપૂર્વક કહતે હૈ—(સે જં મંતે ! અસિધારં વા સુરધારં વા ઓગાહેજ્જા ? હંતા ઓગાહેજ્જા) હે ભદન્ત ! વહ વ્યવહારિક પુદ્ગલ-પ્રમાણ કયા તલવાર કી ધાર કો યા છુરે કી ધાર કો અવગાહિત કર સકતા હૈ ? અર્થાત્ ઉસ પર આક્રમણ કર સકતા હૈ—

ઉત્તર—હાં કર સકતા હૈ । (સે જં તત્ત્વ છિજ્જેજ્જ વા મિજ્જેજ્જ વા ? જો ઇણદ્દે સમદ્દે—નો સ્વલુ તત્ત્વ સત્ત્વં કમદ્) તો કયા વહ ઉસસે

શકાય તેમ નથી એવો તે વ્યાવહારિક પરમાણુ જ્યાં સુધી સ્થૂલતા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, ત્યાં સુધી વ્યવહારનયના મન્તવ્ય મુજબ પરમાણુ રૂપથી વ્યવહૃત થાય છે. નિશ્ચયનયના મત મુજબ તો આને સ્કંધ જ માનવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે નિશ્ચયનયના મત મુજબ સ્કંધ જ માનેલ છે. આ રીતે નિશ્ચયનયના મત પ્રમાણે સ્કંધ પણ વ્યવહારનયની માન્યતા મુજબ વ્યાવહારિક પરમાણુ કહેવામાં આવે છે આ શસ્ત્રચ્છેદાદિનો વિષયભૂત થતો નથી આ વાતને સ્પષ્ટ કરવા માટે હવે સૂત્રકાર પ્રશ્નોત્તરપૂર્વક કહે છે. (સે જં મંતે ! અસિધારં વા સુરધારં વા ઓગાહેજ્જા ? હંતા ઓગાહેજ્જા) હે ભદન્ત ! તે વ્યાવહારિક પુદ્ગલ થું તરવારની ધારને કે છુરાની ધારને અવગાહિત કરી શકે છે ? એટલે કે તેની ઉપર આક્રમણ કરી શકે છે

ઉત્તર—હા, કરી શકે છે. (સે જં તત્ત્વ છિજ્જેજ્જ વા મિજ્જેજ્જ વા ? જો ઇણદ્દે સમદ્દે નો સ્વલુ તત્ત્વ સત્ત્વં કમદ્) તો થું તે તેનાથી છિન્ન થઈ શકે

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र १२४ उत्सेधाङ्गुलप्रमाणनिरूपणम्

१३९

अयं भावः—अनन्तैः परमाणुभिर्निष्पन्नाः काष्ठादयः शस्त्रादिष्यन्ते । अयं व्यावहारिकः परमाणुपुद्गलोऽनन्तभेदमिदमनन्तस्य तात्पर्यमाणेनैव परमाणुनन्तकेन निष्पद्यते, यावत्प्रमाणः परमाणुपुद्गलः सूक्ष्मत्वात् शस्त्रच्छेदभेदादिकं न लभते

छिन्न हो सकता है—दो टुकड़ों के रूप में किया जा सकता है ? अनेक प्रकार से विदारित हो सकता है—अथवा—सूची आदि से बन्नादिक की तरह सन्छिद्र किया जा सकता है ?

उत्तर—नहीं—ऐसा अर्थ यहां समर्थित नहीं है—अर्थात् ऐसा नहीं हो सकता है । क्योंकि उस पर शस्त्र का प्रभाव नहीं पड़ता है—शस्त्र उस पर अपना आक्रमण का काम नहीं कर सकता है । तात्पर्य इसका यह है कि अनन्त परमाणुओं से निष्पन्न हुए जो काष्ठादिक हैं, वे तो शस्त्रों से छिन्न भिन्न कर दिये जाते हैं क्योंकि इसका परिणामन स्थूल रूप में हो जाता है—परन्तु व्यावहारिक परमाणु है वह यद्यपि अनन्त पुद्गल परमाणुओं से निष्पन्न होता है फिर भी वह सूक्ष्मरूप से ही परिणमित बना रहता है अतः स्थूलाकार रूप में परिणत न होने के कारण उसका शस्त्रादि द्वारा छेदन भेदन नहीं हो सकता ! अनन्त परमाणुओं से निष्पन्न होने पर भी जो उसमें स्थूलाकारता नहीं आती उसका कारण यह है कि अनन्त के भी अनन्त भेद होते हैं । इसीलिये अनन्त पुद्गल परमाणुओं से निष्पन्न होने पर भी वह व्यावहारिक परमाणु माना जाता

छे. जे ककडाओना इपमां विभाजित थछ शके छे ? पण्डा इपमां विदारित थछ शके छे अथवा सूची वगेरेथी बन्नादिकनी जेम सन्छिद्र करी शकय छे ?

उत्तर—नहि, अही आवेो अर्थ समर्थित नथी ओटले के आम थछ शके नही केमके ते व्यावहारिक पुद्गल पर शस्त्रनी केछ पण्डा जतनी असर थछ शकती नथी शस्त्र तेना उपर आक्रमण करी शकतुं नथी तात्पर्य आ प्रमाणे छे के अनन्त परमाणुओथी निष्पन्न थयेअ जे काष्ठ वगेरे छे तेओ तो शस्त्रोथी छिन्न—भिन्न थछ शके छे, केमके स्थूल इपमां तेमनुं परिणमित थछ जय छे पण्डा जे व्यावहारिक परमाणु छे ते जे के अनन्त पुद्गल परमाणुओथी निष्पन्न होय छे छतांजे ते सूक्ष्मइपथी न परिणमित थछने रके छे. ओथी स्थूलाकार इपमां परिणित न होवा अहज तेनुं शस्त्रादि वडे छेदन, लेदन थछ शकतुं नथी अनन्त परमाणुओथी निष्पन्न थयेअ होवा छतांजे जे तेमां स्थूलाकारता आवती नथी तेनुं कारवु ओ छे के अनन्तना पण्डा अनन्त लेदो होय छे. ओथी अनन्त पुद्गल परमाणुओथी निष्पन्न होवा छतांजे ते व्याव-

इति । पुनः पृच्छति—स खलु भदन् ! अग्निकायस्य=अग्नेः । मध्यमध्येन=मध्य-
भागेन व्यतिव्रजेत्=गच्छेत् ? उत्तरयति—ह त ! व्यतिव्रजेत् । पुनः पृच्छति—स
खलु भदन् ! तत्र दत्तेन ? उत्तरयति—नायमर्थः समर्थः । यतो न खलु तत्र शस्त्रं
क्रामति । शस्त्रमिहाग्निशस्त्रं बोध्यम् । पुनः पृच्छति—स खलु परमाणु भदन्त !

है और वह इसी कारण स्थूलता को प्राप्त नहीं होता है । सूक्ष्माकार
वाला ही बना रहता है । तथा कितनेक ऐसे भी होते हैं जो अनन्त
परमाणुओं से निष्पन्न होकर व्यावहारिक परमाणु नहीं कहलाते हैं—वे
स्थूलाकार में परिणत हो जाते हैं । उनका ही शस्त्रादिकों द्वारा छेदन
भेदन होता है । व्यावहारिक परमाणु का नहीं (से णं भंते ! अग्निकाय-
स्य मज्झं मज्झेणं वीइवएज्जा ? हंता विइवएज्जा, से णं भंते ! तत्थ
डहेज्जा ? नो इण्ढे सम्भे नो खलु तत्थ सत्थं कमइ) हे भदन्त ! वह व्या-
वहारिक परमाणु क्या अग्नि के मध्य भाग से होकर निकल जाता है ?

उत्तर—हां निकल जाता है । तो हे भदन्त ! जब वह अग्नि के
मध्य भाग से होकर निकलता है तब वह उससे जल जाना है क्या ?

उत्तर—ऐसा अर्थ समर्थित नहीं हुआ है—अर्थात् वह अग्नि के
मध्य भाग से निकलने पर भी उससे वह जलता नहीं है । क्योंकि उस
पर अग्निरूप शस्त्र अपना काम नहीं कर सकता है । (से णं भंते ! पुक्खर-

હારિક પરમાણુ માનવામાં આવે છે અને તે એટલા માટે જ સ્થૂલતા પ્રાપ્ત
કરતો નથી તે સૂક્ષ્મ આકાર યુક્ત જ બની રહે છે. તેમજ કેટલાક એવા
પણુ હોય છે કે જેઓ અનંત પરમાણુઓથી નિષ્પન્ન થઈને વ્યાવહારિક
પરમાણુ ઢહિવામાં આવતા નથી તેઓ સ્થૂલાકારમાં પરિણત થઈ જાય છે.
તેમનું જ શસ્ત્ર વગેરેથી છેદન-ભેદન થાય છે. વ્યાવહારિક પરમાણુનું છેદન-
ભેદન થયું નથી. (સે ણં ભંતે ! અગ્નિકાયસ્ય મજ્ઞં મજ્ઞેણં વીઈવણ્જ્જા ? હંતા
વિઈવણ્જ્જા, સે ણં ભંતે ! તત્થ ડહેજ્જા ? નો ઇણ્ઢે સમ્ભે નો ખલુ તત્થ સત્થં
કમઈ) હે ભદંત ! તે વ્યાવહારિક પરમાણુ શું અગ્નિના મધ્યભાગમાં થઈને
પણુ પસાર થઈ જાય છે ?

ઉત્તર—હા, પસાર થઈ જાય છે તો હે ભદંત ! જ્યારે તે અગ્નિના
મધ્યભાગમાં થઈને પસાર થઈ જાય છે ત્યારે તે તેમાં શું ણળી જાય છે ?

ઉત્તર—આ અર્થ સમર્થિત નથી એટલે કે તે અગ્નિના મધ્યભાગમાં
થઈને પસાર થાય છે છતાંએ તે તેનાથી બળતો નથી કેમકે અગ્નિ રૂપી
શસ્ત્રની તેની ઉપર અસર થતી નથી (સે ણં ભંતે ! પુક્કરસંવટ્ઠગમ્મ મહામે-

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૧૪ ઉત્સેશ્વારગુલપ્રમાણનિરૂપણમ્

૧૪૧

પુષ્કરસંવર્તકસ્ય મહામેઘસ્ય મધ્યમધ્યેન વ્યતિવ્રજેત્ ? હન્ત ! વ્યતિવ્રજેત્ । સ સ્વલુ
મદન્ત ! તત્ર-પુષ્કરસંવર્તકે મહામેઘે ઉદકાર્દઃ જલકિન્નઃ સ્માત્ ? આહ-નાય-
મર્થઃ સર્થઃ । નો સ્વલુ તત્ર શ્વલ્લુ-અપ્પાયલ્લુ કામતિ । અત્રેદં બોધ્યમ્-અસ્પાં
ઉત્સર્પિણાં એકવિંશતિસદસ્રવર્ષાત્મકે દુઃસમદુઃસમ,લક્ષણે પ્રથમારકેડતિકાન્તે
દ્વિતીયારકપારમ્ભે સકલજનાભ્યુદયાય ક્રમેણ પચ્ચ મેઘઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ । તત્ર પ્રથમઃ
પુષ્કરસંવર્તકઃ, દ્વિતીયઃ ક્ષીરોદઃ, તૃતીયો ધૃતોદઃ, ચતુર્થઃ અમૃતોદઃ, પચ્ચમો
રસોદઃ । એષુ પ્રથમઃ પુષ્કરસંવર્તકઃ-ભૂમિગતં સર્વમશુભાદુભાવં રક્ષતાતાપાદિકં
સંવદ્વગસ્ત મહામેઘસ્સ મજ્ઞં મજ્ઞેણ વીહવણ્જા ? હંતા વીહવણ્જા,
સે ણં તત્થ ઉદત્તલ્લે સિયા ? નો હ્ગટ્ટે સમટ્ટે, ણો સ્વલુ તત્થ સત્થં
કમહ) હે મદન્ત ! વહ વ્યાવહારિક પુદ્ગલ પરમાણુ કયા પુષ્કર સંવર્તક
નામક મહામેઘ કે બીચોંબીચ હોંકર નિકલ જાતા હૈ ? હાં નિકલ જાતા
હૈ । તો ફિર વહ વહાં પાની સે ગીલા હો જાતા હોમા ? નહીં-વહ પાની
સે ગીલા નહીં હોતા હૈ । કયોંકિ ઉસ પર અપ્પાયરૂપ શસ્ત્ર કા પ્રભાવ
નહીં પડતા હૈ । યહાં પર એસા જાનના ચાહિય-જબ ઉત્સર્પિણી કાલ
કો ૨૧ હજાર વર્ષ કા દુઃસમ દુઃસમ નામ કા પહિલા આરક સમાપ્ત
હો જાતા હૈ તબ દ્વિતીય આરક કે લગતે હી સકલ જનોં કે અભ્યુદય કે
નિમિત્ત ક્રમ સે પાંચ મેઘ પ્રકટ હોતે હૈ-હજમેં પ્રથમ મેઘ કા નામ
પુષ્કર સંવર્તક હૈ, દૂમરે કા નામ ક્ષીરોદ, ત્રીસરે કા નામ ધૃતોદ, ચોથે
કા નામ અમૃતોદ ઓર પાંચવે કા નામ રસોદ હૈ । પુષ્કરસંવર્તક નામ
કા જો મેઘ હૈ વહ ભૂમિગત સમસ્ત રક્ષતા આતાપ આદિરૂપ અશુભ

હસ મજ્ઞં મજ્ઞેણ વીહવણ્જા ? હંતા વીહવણ્જા, સે ણં તત્થ સત્થં ઉદત્તલ્લે-
સિયા ? નો હ્ગટ્ટે સમટ્ટે, ણો સ્વલુ તત્થ સત્થં કમહ) હે મદન્ત ! તે વ્યાવહારિક
પુદ્ગલ પરમાણુ શું પુષ્કર સંવર્તક નામક મહામેઘના મધ્યમાં થઈને
પસાર થઈ જાય છે ? હા, તે પસાર થઈ જાય છે. તો પછી શું તે તેના
પાણીમાં બીનો થઈ જતો હોય ? નહિ, તે પાણીમાં બીનો થતો નથી કેમકે
તેની ઉપર અપ્પાયરૂપ શસ્ત્રની અસર થતી નથી અહીં આ જાણવું આવશ્યક
છે કે બ્યારે ઉત્સર્પિણી કાલના ૨૧ હજાર વર્ષનો દુઃસમ દુઃસમા નામનો
પહેલો આરક સમાપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે બીજા આરકનો પ્રારંભ થતાં જ
બધા માણસોના અભ્યુદય માટે અનુક્રમે પાંચ મેઘ પ્રકટ થાય છે આમાં
પ્રથમ મેઘ પુષ્કર સંવર્તક છે, બીજો મેઘ ક્ષીરોદ, ત્રીજો મેઘ ધૃતોદ, ચોથો
મેઘ અમૃતોદ અને પાંચમો મેઘ રસોદ છે. પુષ્કર સંવર્તક નામે જે મેઘ છે

૧૪૨

અનુયોગદ્વારસ્ત્રવે

પ્રશમય્ય પુષ્કલમ્=ધાન્યાદ્યભ્યુદયં સ્વહીયેનોદકેન સંવર્તયતિ=સમ્પાદયતીતિ-
પુષ્કલસંવર્તકઃ । યદ્વા-પુષ્કલ=પ્રચુરમપિ સર્વમશુભાનુભાવં ભૂમિરુક્ષતા તાપાદિકં
પ્રશસ્તોદકેન સંવર્તયતિ=નાશયતીતિ-પુષ્કલસંવર્તકઃ । અત્ર ર-લયોરેક્યમ્ ।
અવમ્-ક્ષીરોદાદિવિષયેડપિ ભાવના કાર્યેતિ । પુનઃ પૃચ્છતિ-સ લલુ ભદન્ત ।
ગંગાયા મહાનદ્યાઃ પતિસ્રોતઃ=સ્રોતોડમિમુખં હવ્યં=શીઘ્રમ્ આગચ્છેત્ । પૂર્વાભિ-
મુખે ગંગામવાહે પશ્ચિમાભિમુખઃ સન્ સ પ્રવાહમધ્યેન ગન્તું શકુયાત્ ? इति भावः ।

પ્રભાવ કો પ્રશમિત કરકે ધાન્યાદિ કે અભ્યુદય કો અપને જલ સે સમ્પા-
દિત કરતા હૈ । હસલિયે હસકા નામ પુષ્કરસંવર્તક એસા સાર્થક હૈ ।
અથવા-પુષ્કલ-પ્રચુર-ભી સમસ્ત ભૂમિગત રુક્ષતા સંતાપ આદિ અશુ-
ભાનુભાવ કો અપને પ્રશસ્ત ઉદક સે નષ્ટ કર દેના હૈ હસલિયે ભી વહ
પુષ્કરસંવર્તક કહલાતો હૈ । યહાં “ રલયોઃ ડલયોરમિત્ ” હસ નિયમ
કે અનુસાર “ લ ” કે સ્થાન મેં “ ર ” પઠિત હુઆ હૈ । હસી પ્રકાર કા
વિચાર ક્ષીરોદ આદિ કે વિષય મેં ભી કર લેના-વાહિયે । (સે ણં મંતે !
ગંગામ મહાનદ્ય પડિસોયં હવ્યમાગચ્છેજ્જા) પુનઃ પ્રશ્ન-હે ભદન્ત !
વહ વ્યાવહારિક પુત્રલ પરમાણુ કયા ગંગા મહાનદી કે પ્રવાહાભિમુખ
હોકર જલ્દી આ સકના હૈ ? અર્થાત્ ગંગા નદી કા પૂર્વાભિમુખ પ્રવાહ
હૈ સો કયા વહ વ્યાવહારિક પરમાણુ પશ્ચિમાભિમુખ હોકર મવાહ કે ચીચ
સે જાને કે લિયે સમર્થ હો સકના હૈ ?

તે ભૂમિગત સમસ્ત રુક્ષતા આતાપ વગેરે રૂપ અશુભ પ્રભાવને શમિત કરીને
ધાન્ય વગેરેના અભ્યુદયને પોતાના પાણીથી સંપાદિત કરે છે એથી આતું
જે પુષ્કલ સંવર્તક એ પ્રમાણેતું નામકરણ કરવામાં આવ્યું છે તે સાર્થક જ
છે અથવા પુષ્કલ-પ્રચુર-રૂપમાં જે સમસ્ત ભૂમિગત રુક્ષતા, સંતાપ વગેરે
અશુભાનુભાવને પોતાના પ્રશસ્ત ઉદકથી નષ્ટ કરી નાખે છે, એથી પણ તે
પુષ્કલ સંવર્તક કહેવાય છે. અહીં “ રલયોઃ ડલયોરમિત્ ” આ નિયમ મુજબ
‘ લ ’ ના સ્થાને ‘ ર ’ પઠિત થયેલ છે. આ પ્રમાણે જ ક્ષીરોદ વગેરેના
સંબંધમાં પણ જાણી લેવું જોઈએ. (સે ણં મંતે ! ગંગામ મહાનદ્ય પડિસોયં
હવ્યમાગચ્છેજ્જા) કરી પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે કે હે ભદન્ત ! તે વ્યાવહારિક
પુત્રગત પરમાણુ શું ગંગા મહાનદીના પ્રવાહાભિમુખ થઈને શીઘ્ર ગતિ કરી
શકે છે ? એટલે કે ગંગાનદી પૂર્વાભિમુખ થઈને વહી રહી હોય તો શું તે
વ્યાવહારિક પરમાણુ પશ્ચિમાભિમુખ થઈને પ્રવાહની મધ્યમાં થઈને
પસાર થવા સમર્થ છે ?

उत्तरयति-दन्त ! हव्यमागच्छेत् । पुनः पृच्छति-स खलु भदन्त ! तत्र-प्रतिस्त्रो-
तसि विनिघातम्=प्रतिस्खलनम् आपद्येत=माप्नुयात् ? आह-नायमर्थः समर्थः । न
खलु तत्र शस्त्रं क्रामति । पुनः पृच्छति-स खलु भदन्त ! उदकावर्त्तं वा उदकविन्दुं
वा अवगाहेत्=अवगाह्य तिष्ठेत् ? दन्त ! अवगाहेत् । किं स तत्र कुप्येत्=पूति-
भावमाप्नुयात् ? वा=अथवा पर्यापद्येत्=जलरूपतया परिणमेत् ? आह-नायमर्थः
समर्थः । न खलु तत्र शस्त्रं क्रामति । अनन्तरोक्तमेवार्थं संक्षेपतो गायया प्राह-

उत्तर—(हन्ता हव्य मागच्छेज्जा) हां प्रवाह के बीच से शीघ्र जा
सकना है । (से णं तत्थ विणिघायमावज्जेज्जा ?) तो क्या वह उल्टे-
प्रतिकूल-प्रवाह में-अर्थात् प्रवाह में प्रतिकूल चलने पर-प्रतिस्खलना को
प्राप्त करता होगा ? (णो इण्ठे सम्भे) नहीं-यहां पर ऐसा अर्थ समर्थित
नहीं हुआ है । क्योंकि उसके ऊपर प्रतिस्खलना-रुकावट-रूप शस्त्र
अपना प्रभाव नहीं जमा सकता है । (से णं भंते ! उदगावत्तं वा उदग-
विन्दुं वा ओगाहेज्जा ? हन्ता ओगाहेज्जा-से णं तत्थ कुच्छेज्जा वा ? परिघा-
वज्जेज्जा वा ? णो इण्ठे सम्भे, णो खलु तत्थ सत्थं कमइ) हे
भदन्त ! वह व्यावहारिक परमाणुपुद्गल क्या उदकावर्त्त-जलभ्रम में
अथवा उदक विन्दु में अवगाहित होकर ठहर सकता है ? हां ठहर
सकता है । तो क्या वह वहां पूतिभाव=सड़ान, को प्राप्त हो जाता है
अथवा जलरूप से परिणम जाता है । नहीं यह अर्थ समर्थित नहीं
हुआ है-तात्पर्य यह है जलभ्रम में या उदक विन्दु में व्यावहारिक

उत्तर—(हन्ता हव्यमागच्छेज्जा) हां प्रवाहनी मध्यमां यधने ते प्रतिकूल प्रवाह
तरङ्ग शीघ्र गतिथी पसार यधं शके छे. (से णं तत्थ विणिघायमावज्जेज्जा ?)
तो शुं ते प्रतिकूल प्रवाह तरङ्ग गति करवाथी प्रतिस्खलना प्राप्त करतो छे ?
(णो इण्ठे सम्भे) नहीं, अही आये. अर्थ धटित यतो नथी डेमके तेनी
ऊपर प्रतिस्खलना रूप शस्त्रनी असर यती नथी (से णं भंते ! उदगावत्तं वा
उदगविन्दुं वा ओगाहेज्जा ? हन्ता ओगाहेज्जा-से णं तत्थ कुच्छेज्जा वा ? परिघा-
वज्जेज्जा वा ? णो इण्ठे सम्भे, णो खलु तत्थ सत्थं कमइ) छे अहन्त ! ते
व्यावहारिक परमाणु पुद्गल शुं उदकावर्त्त-जलभ्रममां-अथवा तो उदकविन्दुमां
अवगाहित यधने स्थिर यधं शके छे ? छः, स्थिर यधं शके छे. तो शुं ते
पूतिभाव (सड़ा)ने प्राप्त करे छे. अथवा जलभ्रममां परिणुन्ति यधं नय छे ?
नहीं, आ अर्थ अही धटित यतो नथी तात्पर्य आ प्रमाणे छे के जल-
भ्रममां के उदकविन्दुमां व्यावहारिक परमाणुनी स्थिरता यधं नय छे छतां अ

સુતીક્ષ્ણેનાપિ શસ્ત્રેણ યઃ ન-કિલ છેતું મેતું ચ ન શક્યઃ । સિદ્ધાઃ-જ્ઞાનસિદ્ધાઃ કેવલિનઃ પ્રમાણાનામાદિ પ્રમાણકોટી સર્વતોડ્યેડવસ્થિતં તં પરમાણું વદન્તિ । યઃ કિલ નિશ્ચિતશબ્દધારયાડપિ છેદં મેદં વા નાપ્નોતિ । સર્વપ્રમાણાઃપ્રવર્તી સિદ્ધેઃ પરમાણુરિત્યુચ્યતે ઇતિ ભાવઃ । અત્ર સિદ્ધપદેન જ્ઞાનસિદ્ધાઃ કેવલિનો ગૃહ્યન્તે ન તુ સિદ્ધિ ગતાઃ । તેષાં ભાષણરત્વમાવાત્ ॥મૂ૦ ૧૭૪॥

પરમાણુ કે ઠહર જાને પર ખી વહ વહાં ન પૂતિભાવ કો પ્રાપ્ત હોતા હૈ ઓર ન જલરૂપ સે હી પરિણમિત હોતા હૈ, કયોં કિ હન શસ્ત્રોં કા ઉસ પર યત્કિચિત્ ખી પ્રભાવ નહીં પડ સકતા હૈ । હનકા પ્રભાવ તો સ્થૂલા-કાર રૂપ મેં પરિણત હુણ સ્કંધ પદાર્થોં પર હી પડતા હૈ । વ્યાવહારિક પરમાણુ પર નહીં-કયોંકિ વહ સૂક્ષ્માકારરૂપ સે પરિણત હોતા હૈ । (સત્યેણ સુતિક્ષ્ણેણ વિ છિત્તું મેતું ચ જો કિર ન સક્કો । તં પરમાણુ સિદ્ધા વયંતિ આઈં પ્રમાણાણં) અવ સૂત્રકાર હસી અનન્તરોક્ત અર્થ કો સંક્ષેપ સે હસ ગાથા દ્વારા સ્પષ્ટ કરતે હુણ કહ રહે હૈં કિ કેવલજ્ઞાનિયોં ને એસા કહા હૈ કિ પરમાણુ સુતીક્ષ્ણ ખી શસ્ત્ર સે છેદા મેદા નહીં જા સકતા હૈ । તથા યહ પરમાણુ પ્રમાણ કોટિ મેં સવ પ્રમાણોં કા અગ્રવર્તી હૈ-અર્થાત્ પ્રસરેણુ આદિ જો પ્રમાણ કહે ગયે હૈં ડન સી ઉત્પત્તિ હસી સે હોતી હૈ । હસ ગાથા મેં સિદ્ધપદ સે સિદ્ધિગતિ કો પ્રાપ્ત હુણ સિદ્ધ પરમેષ્ઠી ગૃહીત નહીં હુણ હૈં કયોંકિ ઉસ અવસ્થા મેં ભાષણ કરને કા સંબન્ધ ડનમેં વનતા નહીં હૈ । અતઃ સિદ્ધ પદ સે યહાં કેવલજ્ઞાની આત્મા હી ગૃહીત દુઈ હૈ ।

તે ત્યાં સડી પણ જતો નથી અને તે જલ રૂપમાં પણ પરિણ્મિત થતો નથી કેમકે આ શસ્ત્રોની તેની ઉપર થોડી પણ અસર થતી નથી એની અસર તો સ્થૂલાકાર રૂપમાં પરિણત થયેલ સ્કંધ પદાર્થો પર જ પડે છે. વ્યાવહારિક પરમાણુ પર તેની કોઈ પણ જાતની અસર થતી નથી કેમકે તે સૂક્ષ્માકાર રૂપમાં પરિણ્મિત થઈ જાય છે. (સત્યેણ સુતિક્ષ્ણેણ વિ છિત્તું મેતું ચ જો કિર ન સક્કો, તં પરમાણુ સિદ્ધા વયંતિ આઈં પ્રમાણાણં) હવે સૂત્રકાર આ અનન્ત-રોક્ત અર્થને સંક્ષેપમાં આ ગાથા વડે સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે-કેવલજ્ઞાનિ-ઓએ કહ્યું છે કે પરમાણુનું સુતીક્ષ્ણ શસ્ત્રો વડે છેદન કે ભેદન કરી શકતું નથી તેમજ આ પરમાણુ પ્રમાણ કોટિમાં સર્વ પ્રમાણોની અગ્રવર્તી છે. એટલે કે પ્રસરેણુ વગેરે જે પ્રમાણો કહેવામાં આવ્યા છે તેમની ઉત્પત્તિ એનાથી જ થાય છે. આ ગાથામાં સિદ્ધ પદથી સિદ્ધિ ગતિને પ્રાપ્ત થયેલ સિદ્ધ પરમેષ્ઠી ગૃહીત થયેલ નથી કેમકે તે અવસ્થામાં તેમની ભાષણ કરવાની વાત અંધ એસતી નથી એટલે સિદ્ધ પદથી અહીં કેવલજ્ઞાની આત્મા જ ગૃહીત થયેલ છે.

મૂલમ્—અણંતાણં વવહારિય પરમાણુપોગલાણં સમુદયસ-
મિડસમાગમેણં સા ઇગા ઉસળહસળિહયાઈ વા સળહસળિહયાઈ વા
ઉઢ્ઢરેણૂઈ વા તસરેણૂઈ વા રહરેણૂઈ વા । અટ્ટ ઉસળહ સળિહયાઓ
સા ઇગા સળહસળિહયા । અટ્ટ સળહસળિહયાઓ સા ઇગા ઉઢ્ઢરેણૂ,
અટ્ટ ઉઢ્ઢરેણૂઓ સા ઇગા તસરેણૂ । અટ્ટ તસરેણૂઓ સા ઇગા રહ-
રેણૂ । અટ્ટ રહરેણૂઓ દેવકુરુ ઉત્તરકુરુણં મણુઆણં સે ઇગે વાલ-
ગ્ગે । અટ્ટ દેવકુરુ ઉત્તરકુરુણં મણુચાણં વાલગ્ગા હરિવાસરમ્મગ-
વાસાણં મણુચાણં સે ઇગે વાલગ્ગે । અટ્ટ હરિવાસરમ્મગવાસાણં
મણુસ્સાણં વાલગ્ગા હેમવયહેરણ્ણવયાણં મણુસ્સાણં સે ઇગે
વાલગ્ગે । અટ્ટ હેમવયહેરણ્ણવયાણં મણુસ્સાણં વાલગ્ગા પુવ્વ-
વિદેહઅવરવિદેહાણં મણુસ્સાણં સે ઇગે વાલગ્ગે । અટ્ટપુવ્વવિદેહ-

ભાવાર્થ—નારક તિર્યચ્ચ, મનુષ્ય ઔર દેવગતિ કે જીવોં કે શરીર
કી અવગાહના ત્રિસ અંગુલ સે માપી જાતી હૈ વહ ઉત્તેષાઙ્ગુલ હૈ ।
હસ ઉત્તેષાઙ્ગુલ કી નિષ્પત્તિ અનંત સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોં કે સમુદય સમિતિ
સમાગમ સે હોતી હૈ । પરમાણુ ત્રસરેણુ આદિ કે ભેદ સે ગ્રહ અનેક
પ્રકાર કા હોતા હૈ । સૂક્ષ્મ ઔર વ્યાવહારિક પરમાણુ કે ભેદ સે
પરમાણુ પુદ્ગલ દો પ્રકાર કા હૈ । इनका स्वरूप टीका में स्पष्ट कर
दिया गया है । વ્યાવહારિક પરમાણુ કા કિસી બી પ્રકાર સે કિસી બી
શસ્ત્ર આદિ ઢાગ છેદન ભેદન આદિ નહીં હોતા હૈ ॥ સૂ૦ ૧૧૪ ॥

ભાવાર્થ—નારક, તિર્યચ્ચ, મનુષ્ય અને દેવગતિના જીવોના શરીરની
અવગાહના જે અંગુલથી માપવામાં આવે છે, તે ઉત્તેષાઙ્ગુલ છે આ ઉત્તે-
ષાઙ્ગુલની નિષ્પત્તિ અનંત સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોના સમુદયસમિતિ સમાગમથી થાય
છે. પરમાણુ, ત્રસરેણુ વગેરેના ભેદથી આ અનેક પ્રકારનો હોય છે. સૂક્ષ્મ
તેમજ વ્યાવહારિક પરમાણુના ભેદથી પરમાણુ પુદ્ગલ જે પ્રકારનો હોય છે.
આના સ્વરૂપ વિષે ટીકામાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે, વ્યાવહારિક પરમાણુનું
કોઈ પણ જાતના શસ્ત્ર વગેરે વડે છેદન-ભેદન વગેરે થતું નથી. ॥સૂ૦ ૧૧૪॥

१४६

अनुयोगद्वारसूत्रे

अवरविदेहाणं मणुस्साणं बालग्गा भरहएरवयाणं मणुस्साणं से एगे बालग्गे, अट्ठ भरहेरवयाणं मणुस्साणं बालग्गा सा एगा लिक्खा, अट्ठ लिक्खाओ सा एगा जूया, अट्ठ जूयाओ से एगे जवमज्जे, अट्ठ जवमज्जा से एगे अंगुले। एएणं अंगुलाणं पमाणेणं छ अंगुलाइं पादो, बारस अंगुलाइं विहत्थी, चउवीसं अंगुलाइं रयणी, अडयालीसं अंगुलाइं कुच्छी, छन्नवइअंगुलाइं से एगे दडेइ वा धणूइ वा जुगेइ वा नालियाइ वा अक्खेइ वा, मुसलेइ वा। एएणं धणुपमाणेणं दो धणुमहस्ताइं गाउयं, चत्तारि गाउयाइं जोयणं। एएणं उस्सेहंगुलेणं किं पओयणं?, एएणं उस्सेहंगुलेणं णेरइयतिरिक्खजोणियमणुस्स देवाणं सरी-रोगाहणा माविज्जइ ॥सू० १९५॥

छाया—अनन्तानां वावदारिक्खपरमाणुपुद्गलानां समुदयसमितिसमागमेन सा एका उच्छ्रलक्ष्मश्लक्षिका इति वा श्लक्ष्मश्लक्षिका इति वा ऊर्ध्वरेणुः, इति वा त्रसरेणुः इति वा रथरेणुः इति वा। अष्ट उच्छ्रलक्ष्मश्लक्षिकाः सा एका श्लक्ष्म-श्लक्षिका, अष्ट श्लक्ष्मश्लक्षिकाः सा एका ऊर्ध्वरेणुः, अष्ट ऊर्ध्वरेणवः सा एका त्रसरेणुः। अष्ट त्रसरेणवः सा एका रथरेणुः, अष्ट रथरेणवः देवकुलत्तरकुल्लणां मनुजानां स एको बालाग्रः, अष्ट देवकुलत्तरकुल्लणां मनुजानां बालाग्रा हरिवर्ष-रम्यकवर्षाणां मनुजानां स एको बालाग्रः, अष्ट हरिवर्षरम्यकवर्षाणां मनुष्याणां बालाग्राः हैमवतहैरम्यवतानां स एको मनुष्याणां बालाग्रः, अष्ट हैमवतहैरम्यवतानां मनुष्याणां बालाग्राः पूर्वविदेहापरविदेहाणां मनुष्याणां स एको बालाग्रः, अष्टपूर्वविदेहापरविदेहाणां मनुष्याणां बालाग्रा भरतै-रवतानां मनुष्याणां स एको बालाग्रः, अष्ट भरतैरवतानां मनुष्याणां बालाग्राः, सा एका लिक्षा, अष्टलिक्षाः सा एका युका, अष्ट युगाः तदेकं यवमध्यम्, अष्ट यवमध्यानि तदेकमङ्गुलं, एतेन अङ्गुलानां पमाणेन षडङ्गुलानि पादः, द्वादश अङ्गुलानि वितस्तिः, चतुर्विंशतिः ङ्गुलानि रस्तिः, अष्ट चत्वारिंशद् अङ्गुलानि कुक्षिः, पञ्चवतिः अङ्गुलानि स एको दण्ड इति वा धनुरिति वा युग इति वा नालिका इति वा अक्ष इति वा मुसलमिति वा। एतेन धनुःपमाणेन द्वे धनुः सहसे

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૨૫ ઉત્તેષધાઙ્ગુલપ્રમાણનિરૂપણમ્

૧૪૭

ગવ્યૂતં, ચત્વારિ ગવ્યૂતાનિ યોજનમ્ । એતેન ઉત્તેષ ઙ્ગુલેન કિં પ્રયોજનમ્ ? એતેન ઉત્તેષધાઙ્ગુલેન નૈગમિક તિર્યગ્બોલિક મનુષ્યદેવાનાં શરીરાવગાહનામાપ્યતે ॥ ૧૨૫ ॥

ટીકા—અનન્તવ્યાવહારિકપરમાણુપુદ્ગલસંમિલનેન યત્સમ્પદ્યતે તદાહ—
'અંગંતાણં' इत्यादिना । अनन्तानां व्यावहारिकपरमाणुपुद्गलानां समुदयसमिति समागमेन यन्निष्पद्यते सा एका उच्छ्रलक्ष्णश्लक्ष्णिका इति वोच्यते, उत-पाचल्येन श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका-उच्छ्रलक्ष्णश्लक्ष्णिका, श्लक्ष्णश्लक्ष्णिकाद्युत्तरममाणापेक्षया लघुतमे-
त्यर्थः । श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका इति वोच्यते । एवम् ऊर्ध्वरेणुरित्यादिरथरेणुपर्यन्तेष्वपि बोध्यम् । सम्प्रति-उच्छ्रलक्ष्णश्लक्ष्णिकादिकानेत्र विभागशो ब्रवीति-या अष्ट उच्छ्र-
लक्ष्णश्लक्ष्णिकाः सा एका श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका । तथा-या अष्ट श्लक्ष्णश्लक्ष्णिकाः सा एका
ऊर्ध्वरेणुः । एवं पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरम् अष्टगुणितं बोद्धव्यं यात्रदङ्गुलम् ।

“અંગંતાણં વવહારિય ઇત્યાદિ ।”

શબ્દાર્થ—(અંગંતાણં વવહારિયપરમાણુયોગલાણં સમુદયસમિ-
હસમાગમેણં સા ઇમા સપ્તહસણિહયાહ વા સપ્તહસણિહયાહ વા ઉદ્ધરેણૂ-
હવા તસરેણૂહ વા રહરેણૂહવા) અનંતાનંત વ્યાવહારિક પરમાણુઓ કે
સમુદય સમિતિ કે સમાગમ સે જો ઉત્પન્ન હોતા હૈ વહ એક ઉત્તશ્લક્ષણ
શ્લક્ષ્ણિકા હૈ । યહ શ્લક્ષ્ણશ્લક્ષ્ણિકા આદિ જો ઉત્તરવર્તી પ્રમાણ હૈ
उन सबकी अपेक्षा लघुतम है । इससे-उत्तश्लक्ष्णश्लक्ष्णिका से-एक
श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका उत्पन्न होती है । इससे एक ऊर्ध्वरेणु, इससे एक
त्रसरेणु, त्रसरेणु से एक रथरेणु उत्पन्न होता है । (अष्टउत्तश्लक्ष्ण-
याओ सा एमाः सप्तहसण्हिया अष्टसप्तहसण्हियाओ सा एमा उद्धरेणू)
आठ उच्छ्रलक्ष्णश्लक्ष्णिकाओं से एक श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका उत्पन्न होती

“અંગંતાણં વવહારિય ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(અંગંતાણં વવહારિયપરમાણુયોગલાણં સમુદયસમિહસમાગમેણં
સા ઇમા સપ્તહસણિહયા સપ્તહસણિહયાહ વા ઉદ્ધરેણૂહ વા તસરેણૂહ વા રહરેણૂહ
વા) અનંતાનંત વ્યાવહારિક પરમાણુઓના સમુદય સમિતિના સમાગમથી જે
ઉત્પન્ન થાય છે, તે એક ઉત્તશ્લક્ષણ શ્લક્ષ્ણિકા છે. આ શ્લક્ષણશ્લક્ષ્ણિકા વગેરે જે
ઉત્તરવર્તી પ્રમાણ છે, તે સર્વની અપેક્ષા લઘુતમ છે. એનાથી એટલે કે
ઉત્તશ્લક્ષણ શ્લક્ષ્ણિકાથી એક શ્લક્ષણશ્લક્ષ્ણિકા ઉત્પન્ન થાય છે. એનાથી એક
ઉર્ધ્વરેણુ, એથી એક ત્રસરેણુ, ત્રસરેણુથી એક રથરેણુ ઉત્પન્ન થાય છે.
(અઠ્ઠ ઉત્તશ્લક્ષણશ્લક્ષ્ણિકાઓ સા ઇમા સપ્તહસણિહયા અઠ્ઠ સપ્તહસણિહયાઓ સા ઇમા
ઉદ્ધરેણૂ) આઠ ઉત્તશ્લક્ષણ શ્લક્ષ્ણિકાઓથી એક શ્લક્ષણશ્લક્ષ્ણિકા ઉત્પન્ન થાય

હૈ । આઠ શ્લક્ષણશ્લક્ષિણકામોં સે એક ઉર્ધ્વરેણુ ઉત્પન્ન હોતા હૈ । (અદ્વ-
 ઉર્ધ્વરેણુઓ સા એગા તસરેણુ) આઠ ઉર્ધ્વરેણુઓં સે એક ત્રસરેણુ હોતા
 હૈ । (અદ્વતસરેણુઓ સા એગા રહરેણુ, અદ્વ રહરેણુઓ દેવકુરુત્તર
 કુરુણં મણુઆણં સે એગે વાલગમે) આઠ ત્રસરેણુઓં સે એક રથરેણુ હોતા
 હૈ । આઠ રથરેણુઓં સે દેવકુરુ ઓર ઉત્તરકુરુ કે મનુષ્યોં કા વહ એક
 વાલાગ્ર હોતા હૈ । (અદ્વદેવકુરુ-ઉત્તરકુરુણં મણુયાણં વાલગમા હરિ-
 વાસરમ્મગવાસાણં મણુયાણં સે એગે વાલગમે) દેવકુરુત્તરકુરુ કે મનુષ્યોં
 કે આઠ વાલાગ્રોં સે હરિવર્ષ ઓર રમ્યકવર્ષ કે મનુષ્યોં કા વહ એક
 વાલાગ્ર હોતા હૈ । (અદ્વ હરિવાસરમ્મગવાસાણં મણુસ્તાણં વાલગમા)
 હરિવર્ષ ઓર રમ્યકવર્ષ કે મનુષ્યોં કે આઠ વાલાગ્રોં સે (હેમવયહેરણ
 વયાણં મણુસ્તાણં સે એગે વાલગમે) હૈમવત ઓર હૈરણ્યવત ક્ષેત્ર કે મનુ-
 મનુષ્યોં કા એક વાલાગ્ર હોતા હૈ । (અદ્વ હેમવયહેરણવયાણં મણુસ્તાણં
 વાલગમાપુન્નવિદેહઅવરવિદેહાણં મણુસ્તાણં સે એગે વાલગમે) હૈમવત
 ઓર હૈરણ્યવત કે મનુષ્યોં કે આઠ વાલાગ્રોં કા પૂર્વવિદેહ ઓર અપર
 વિદેહ કે મનુષ્યોં કા એક વાલાગ્ર હોતા હૈ । (અદ્વ પુન્નવિદેહઅવર-
 વિદેહાણં મણુસ્તાણં વાલગમા મરહપરવયાણં મણુસ્તાણં સે એગે વાલગમે)

છે. આઠ રક્ષણરક્ષિણકામોં એક ઉર્ધ્વરેણુ ઉત્પન્ન થાય છે. (અદ્વ ઉર્ધ્વરે-
 ણુઓ સા એગા તસરેણુ) આઠ ઉર્ધ્વરેણુઓં એક ત્રસરેણુ થાય છે. (અદ્વ
 તસરેણુઓ સા એગા રહરેણુ અદ્વ રહરેણુઓ દેવકુરુ ઉત્તરકુરુણં મણુઆણં સે
 એગે વાલગમે) આઠ ત્રસરેણુઓં એક રથરેણુ થાય છે. આઠ રથરેણુઓં
 દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુના માણુસોના એક વાલાગ્ર થાય છે. (અદ્વ દેવકુરુ ઉત્તર-
 કુરુણં મણુયાણં વાલગમા હરિવાસરમ્મગવાસાણં મણુયાણં સે એગે વાલગમે) દેવકુરુ
 ઉત્તરકુરુના માણુસોના આઠ વાલાગ્રોં હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષના માણુસોના
 એક વાલાગ્ર હોય છે (અદ્વ હરિવાસરમ્મગવાસાણં મણુસ્તાણં વાલગમા) હરિવર્ષ
 અને રમ્યકવર્ષના માણુસોના આઠ વાલાગ્રોં (હેમવયહેરણવયાણં મણુસ્તાણં
 સે એગે વાલગમે) હૈમવત અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રના માણુસોના એક વાલાગ્ર
 થાય છે. (અદ્વ હેમવયહેરણવયાણં મણુસ્તાણં વાલગમા પુન્નવિદેહઅવરવિદે-
 હાણં સે એગે વાલગમે) હૈમવત અને હૈરણ્યવતના માણુસોના આઠ વાલાગ્રોં
 પૂર્વવિદેહ અને અપરવિદેહના માણુસોના એક વાલાગ્ર થાય છે. (અદ્વ પુન્ન-
 વિદેહઅવરવિદેહાણં મણુસ્તાણં વાલગમા મરહપરવયાણં મણુસ્તાણં સે એગે
 વાલગમે) પૂર્વવિદેહ અપરવિદેહના માણુસોના આઠ વાલાગ્રોં ભરત અને

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૧૫ ઉત્તેઘાઙ્ગુલપ્રમાણનિરૂપણમ્

૧૪૯

પૂર્વવિદેહ અપરવિદેહ કે મનુષ્યો કે આઠ ચાલાગ્રોં કા ભરત ઓર
 ઐરવત ક્ષેત્ર કે મનુષ્યોં કા એક ચાલાગ્ર હોતા હૈ । (અટ્ઠ મરહેરવયાળં
 મણુસ્માળં ચાલાગ્રા સા ઁગા લિક્ષા) ભરત ઓર ઓર ઐરવત ક્ષેત્ર
 કે મનુષ્યોં કે આઠ ચાલાગ્રોં કી એક લિક્ષા હોની હૈ । (અટ્ઠ લિક્ષાઓ
 સા ઁગા જૂયા) આઠ લિક્ષાઓં કી એક યૂકા હોની હૈ । (અટ્ઠ જૂયાઓ
 સે ઁગે જવમજ્ઞે) આઠ યૂકાઓં કા એક યવમધ્ય હોતા હૈ । (અટ્ઠ જવ-
 મજ્ઞા સે ઁગે અંગુલે) આઠ યવમધ્યોં કા એક અંગુલ હોતા હૈ । ઇસ પ્રકાર
 આઠ ઉચ્છલશ્ણશ્લક્ષિના કી એક શ્લક્ષ્ણશ્લક્ષિના આઠ શ્લક્ષ્ણ-
 શ્લક્ષિના કા એક ઉર્ધ્વરેણુ, આઠ ઉર્ધ્વરેણુ કા એક ત્રસરેણુ ઇસ પ્રકાર
 સે યે સપ્ત પૂર્વ પૂર્વ કી અપેક્ષા ઉત્તરોત્તર અંગુલ પર્યન્ત આઠ ૨ ગુણિત
 હોતે હૈ । (ઁણં અંગુલાળં પમાળેળં છ અંગુલાઈં પાદો) અંગુલોં કે ઇસ
 પ્રમાણ સે છઠ્ઠ અંગુલોં કા એક પાદ હોતા હૈ । (ચારસ અંગુલાઈં વિહત્થી)
 ૧૨ અંગુલોં કી એક વિતસ્તિ હોતી હૈ । (ચાઉથીસં અંગુલાઈં રયળી)
 ૨૪ અંગુલોં કી એક રત્તિ હોતી હૈ । (અઢયાલીસ અંગુલાઈં કુચ્છી)
 ૪૮ અંગુલોં કી એક કુક્ષિ હોતી હૈ । (છત્રવઢ અંગુલાઈં સે ઁગે દંડેહવા)
 ૯૬ વેં અંગુલોં કા એક દણ્ડ હોતા હૈ । (ધળૂહવા જુગેહવા નાલિયાહ વા
 અક્ષેહ વા મુસલેહવા) એક ધનુષ હોતા હૈ, એક યુગ, એક નાલિકા એક

ઐરવત ક્ષેત્રના માણુસોનું એક ખાલાગ્ર થાય છે. (અટ્ઠ મરહેરવયાળં મણુસ્માળં
 ચાલાગ્રા સા ઁગા લિક્ષા) ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રના માણુસોના આઠ ખાલા-
 ગ્રોની એક લિક્ષા થાય છે. (અટ્ઠ લિક્ષાઓ સા ઁગા જૂયા) આઠ લિક્ષાઓની
 એક યૂકા (યૂ) થાય છે (અટ્ઠ જૂયાઓ સે ઁગે જવમજ્ઞે) આઠ યૂકાઓથી એક
 યવમધ્ય થાય છે. (અટ્ઠ જવમજ્ઞા સે ઁગે અંગુલે) આઠ યવમધ્યોના એક
 અંગુલ થાય છે. આ પ્રમાણે આઠ ઉર્ધ્વરેણુશ્લક્ષિણુકાની એક શ્લક્ષ્ણ
 શ્લક્ષિણુકા, આઠ શ્લક્ષ્ણ શ્લક્ષિણુકાની એક ઉર્ધ્વરેણુ, આઠ ઉર્ધ્વરેણુની એક
 ત્રસરેણુ આ પ્રમાણે આ સર્વે પૂર્વ પૂર્વની અપેક્ષા ઉત્તરોત્તર અંગુલ સુધી આઠ
 આઠ ગુણિત થાય છે (ઁણં અંગુલાળં પમાળેળં છ અંગુલાઈં પાદો) અંગુલોના
 આ પ્રમાણથી ૬ અંગુલોના એક પાદ થાય છે. (ચારસ અંગુલાઈં વિહત્થી)
 બાર અંગુલોની એક વિતસ્તિ થાય છે. (ચાઉથીસં અંગુલાઈં રયળી) ૨૪ અંગુ-
 લોની એક રત્તિ થાય છે. (અઢયાલીસં અંગુલાઈં કુચ્છી) ૪૮ અંગુલોની એક
 કુક્ષિ થાય છે. (છત્રવઢ અંગુલાઈં સે ઁગે દંડેહવા) ૯૬ અંગુલોના એક દંડ
 થાય છે. (ધળૂહવા જુગેહવા નાલિયાહ વા અક્ષેહ વા મુસલેહ વા) એક
 ધનુષ થાય છે, એક યુગ, એક નાલિકા, એક અક્ષ અથવા એક મુસલ થાય

તથા—‘એતેન અઙ્ગુલપ્રમાણેન ષટ્કુલ્લાનિ એકઃ પાદઃ’ ઇત્યાદિ. ‘ચત્તારિ ગવ્યુ-
તાનિ યોજનમ્’ ઇત્યન્નં સુલભમ્ । એતસ્ય ઉત્સેષાઙ્ગુલસ્ય કિં પ્રયોજનમ્ ?
ઇત્યાહ—એતેન ઉત્સેષાઙ્ગુલેન નૈરયિકતિર્યઘોનિકમનુષ્યાણાં શરીરાવગાહના-
માપ્યતે ઇતિ । અત્રેદં બોધ્યમ્ નનુ ઉચ્છ્લક્ષ્ણશ્લક્ષિણકાદિષુ પૂર્વસ્માત્ પૂર્વસ્માત્
ઉત્તરોત્તરમષ્ટગુણિતમુક્તમ્, તથા ચ અનન્તવ્યાવહારિકપરમાણુપુદ્ગલૈકીમવનેના-
પ્યેતે નિષ્પચ્ચન્તે ઇત્યપ્યુક્તમ્ ઇતિ વિરોધો જાયતે ? ઇતિ—ચેદાહ—એતે દિ અનન્ત
પરમાણુનિષ્પચ્ચત્વં ન વ્યભિવરન્તીતિ પ્રથમં નિર્વિશેષેણોક્તાઃ, પશ્ચાત્તુ વિશિષ્ટ
પ્રોક્તાઃ, ઇતિ ન કોઽપિ દોષઃ । તથા ચ—સ્વતઃ પરતો વા ઉર્ધ્વાથસ્તિર્યવચ્ચલન-
ધર્મા રેણુઃ—ઉર્ધ્વરેણુઃ । ત્રસ્યતિ=પૌરસ્ત્યાદિવાયુપ્રેરિતો ગચ્છતિ યો રેણુઃ સત્ર સ-
રેણુઃ । સ્યગમનોત્તરાતો રેણુઃ—સ્યરેણુઃ । ઘાલાગ્રલિક્ષાદયઃ પ્રતીતાઃ દેવકુરુતર
કુર્વાદિવાસિમનુષ્યાણાં કેશસ્થૂલતાક્રમેણ તત્તત્ ક્ષેત્રથુમાનુભાવહાનિર્માવતીયા ।
ઉચ્છ્લક્ષ્ણશ્લક્ષિણકાશ્લક્ષ્ણકાશ્લક્ષિણકા ઉર્ધ્વરેણુરિતિ પદત્રયં ‘પરમાણુ તમરેણુ’
ઇત્યાદિ ગાથાયામનુક્તમપ્યુપલસિતવ્યમિતિ ॥મૂ० ૧૧૫॥

અક્ષ, અથવા એક મુસલ હોતા હૈ । (એણં ધનુષ્પ્રમાણેણં દો ધનુસહ-
સ્સાહં ગાઉયં, ચત્તારિગાઉયાહં જોયણં) હસ ધનુષપ્રમાણ સે દો હજાર
ધનુષ કા એક ગવ્યૂત-ક્રોશ-હોતા હૈ । ચાર ગવ્યૂનો કા ૧ યોજન હોતા
હૈ । (એણં ઉત્સેહંગુલેણં તિં પમોયણં)

શંકા—હસ ઉત્સેષાંગુલ સે કિસ પ્રયોજન કી સિદ્ધિ હોતી હૈ ?

ઉત્તર—(એણં ઉત્સેહંગુલેણં ણેરહ્યતિરિક્ષ્વજોણિયમણુસ્મદેવાણં
સરીરોગાહના માવિજ્જહ) હસ ઉત્સેષાંગુલ સે નારક, તિર્યચ્ચ, મનુષ્ય
ઔર દેવ હનકે શરીર કી અવગાહના માપી જાતી હૈ ।

ભાવાર્થ—હસ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકાર ને ઉત્સેષાંગુલ કી નિષ્પત્તિ
કૈસે હોતી હૈ ? યહ બાત પ્રકટ કી હૈ તથા હસકા પ્રયોજન કયા હૈ ?—

છે (એણં ધનુષપ્રમાણેણં દો ધનુસહસ્સાહં ગાઉયં ચત્તારિ ગાઉયાહં જોયણં) આ
ધનુષ પ્રમાણથી બે હજાર ધનુષનો એક ગવ્યૂત (કેસ) થાય છે. ચાર
ગવ્યૂતનો (ચાર કેસને) એક યોજન થાય છે. (એણં ઉત્સેહંગુલેણં તિં પમોયણં)
શંકા—આ ઉત્સેષાંગુલથી કયા પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે ?

ઉત્તર—(એણં ઉત્સેહંગુલેણં ણેરહ્યતિરિક્ષ્વજોણિયમણુસ્મદેવાણં સરીરો-
ગાહના માવિજ્જહ) આ ઉત્સેષાંગુલથી નારક, તિર્યચ્ચ, મનુષ્ય અને દેવ એમના
શરીરની અવગાહના માપવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—આ સૂત્ર વડે સૂત્રકારે ઉત્સેષાંગુલની નિષ્પત્તિ કેવી રીતે થાય
છે ? આ વાત સ્પષ્ટ કરી છે, તેમજ તેનું પ્રયોજન શું છે ? તે વિશે ચર્ચા

યહ ઘાન કહી ગઈ છે । યહાં પર એમી આશંકા નહીં કરની ચાહિયે કિ સૂત્રકાર ને પહિલે તો એમી કહા છે કિ-ઉચ્છલક્ષણશ્લક્ષિણકા આદિકોં મેં પૂર્વ પૂર્વ કી અપેક્ષા આગે આગે કે શ્લક્ષણ શ્લક્ષિણકા આદિકોં મેં અઠગુનાયના છે । ફિર બાદ મેં એમી કહા છે કિ યે અનંત વ્યાવહારિક પરમાણુઓં કે ઇકીભવનરૂપ-સંયોગ સે મી નિષ્પન્ન હોતે હૈ-અતઃ ઇન દોનોં પ્રકાર કે કથનોં મેં પરસ્પર મેં વિરોધ આતા છે-કયોંકિ પૂર્વકથનનુસાર સે ઉત્તરોત્તર મેં પહિલે પહિલે કી અપેક્ષા અઠગુણતા ઔર દ્વિતીય કથન પ્રકાર સે અનંત પરમાણુ નિષ્પન્નનારૂપ સમાનતા જાહિર હોની છે । કયોંકિ ઇન સઘમેં અનંત પરમાણુઓં સે નિષ્પન્ન હોનાયના જો સમાન ધર્મ છે, વહ વ્યભિચરિત નહીં હોતા છે । ઇસ પ્રકાર પ્રથમ કથન પ્રકાર સામાન્ય રૂપ સે છે । ઔર દ્વિતીય પ્રકાર વિશેષ રૂપ સે છે એમી જાનના ચાહિયે તાત્પર્ય કહને કા યહ છે કિ ઇન સઘમેં “અનંત પરમાણુઓં સે ઉત્પન્ન હોના” યહ સમાન ધર્મ છે-પરંતુ યહ સમાન ધર્મ સઘમેં હોને પર મી પૂર્વ પૂર્વ કી અપેક્ષા ઉત્તરોત્તર મેં અઠગુણાધિકતા રૂપ વૈશિષ્ટ્ય છે । અપને આપ યા પર કે નિમિત્ત સે જો ઉર્ધ્વ, અધઃ ંવં તિર્યક્ પ્રચલન ધર્મવાલી રેણુ છે સહ ઉર્ધ્વરેણુ છે । રેણુ નામ ધૂલીકા છે । યહ સ્વતઃ

કરવામાં આવી છે. અહીં આ જાતની આશંકા થવી જ ન જોઈએ કે સૂત્રકારે પહેલાં તો એમ કહ્યું છે કે ઉચ્છલક્ષણશ્લક્ષિણકા વગેરે જે છે તે પૂર્વ-પૂર્વની અપેક્ષાએ ત્યાર પછીના-શ્લક્ષણશ્લક્ષિણકા વગેરે કરતાં આઠ ગણા વધારે છે. ત્યાર પછી આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે આ અનંત વ્યાવહારિક પરમાણુઓના એકીભવન રૂપ સંયોગથી પણ નિષ્પન્ન થાય છે. એથી આ બંને જાતના કથનોમાં પરસ્પર વિરોધ જેવું દેખાય છે કેમકે પૂર્વકથન પ્રકારથી ઉત્તરોત્તરમાં પૂર્વપૂર્વની અપેક્ષાએ અઠગુણતા અને દ્વિતીય કથન પ્રકારથી અનંત પરમાણુ નિષ્પન્નતા રૂપ સમાનતા સ્પષ્ટ થાય છે. કેમકે આ સર્વોમાં અનંત પરમાણુઓથી નિષ્પન્નતા રૂપ જે સમાનધર્મ છે, તે વ્યભિચરિત થતો નથી આ પ્રમાણે પ્રથમ કથન પ્રકાર સામાન્ય રૂપથી જ છે, અને દ્વિતીય પ્રકાર વિશેષ રૂપથી છે, એમ જાણવું જોઈએ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે, આ સર્વોમાં ‘અનંત પરમાણુઓથી ઉત્પન્ન થવું’ આ સમાન ધર્મ છે. પણ આ સમાન ધર્મ સર્વોમાં છે છતાંએ પૂર્વપૂર્વની અપેક્ષાએ ત્યાર પછીના સર્વોમાં અઠગુણાધિકતા રૂપ વિશિષ્ટતા છે પોતાની મેળે જ અથવા બીજાથી પ્રેરિત થઈને જે ઉર્ધ્વ, અધઃ અને તિર્યક્ પ્રચલન ધર્મ યુક્ત રહે છે, તે ઉર્ધ્વરેણુ છે. રેણુ ધૂલિનું નામ છે આ પોતાની મેળે અથવા તો પવન વગેરેથી પ્રેરિત

યા પર-હવા-આદિ કા સંબન્ધ પાકર ડપર કી ઓર ખી ડડતી હૈ, નીચે કી ઓર ખી ડડતી હૈ, તથા તિરછે રૂપ મેં ખી ડડતી હૈ । હસી કા નામ ડધ્વરેણુ હૈ । ઘર કે ખીતર છિદ્ર મેં હોકર પડતી છુદ્દ દળ્ડાકાર સૂર્ય કે પ્રકાશ મેં હસ પ્રકાર સં યહ સ્પષ્ટ પ્રતીત હોતી હૈ । હવા આદિ કે નિમિત્ત સે જો ધૂલિકણ દ્વષર ડધર ડડા કરતે હૈ વે ત્રસરેણુ કહલાતે હૈ । રથ કે ચલને પર જો ધૂલી ચક્ર કે જોર સે ડલ્લડકર પીછે પીછે ડડતી હૈ વહ રથરેણુ હૈ । બાલામ્ર, લિક્ષા આદિ શબ્દોં કા વાચ્યાર્થ પ્રસિદ્ધ હૈ । દેવકુરુ, ડત્તર કુરુ, હરિવર્ષ, રમ્યક આદિ ક્ષેત્ર મેં નિવાસ કરને વાલે મનુષ્યોં કે કેશોં કી સ્થૂલતા કે ક્રમ સે ડમ ડસ ક્ષેત્ર સંબન્ધી શુભ અનુભાવ કી હીનતા જાનની ચાહિયે । તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈ કિ કાલચક્ર કા પરિવર્તન ભરતક્ષેત્ર ઓર ઐરવત ક્ષેત્ર મેં હી હોતા હૈ । શેષ ક્ષેત્રોં મેં નહીં । શેષ પાંચ ક્ષેત્રોં મેં નિવાસ કરને વાલે પ્રાણિયોં કે ડપમોગ આયુ શરીર કા પરિમાણ, પુણ્યપ્રભાવ આદિ સ્થ અપને ૨ ક્ષેત્ર કે અનુસાર સદા ઇક સે રહતે હૈ કિન્તુ જૈમા ભરત ઓર ઐરવત ક્ષેત્ર મેં હનકા પરિવર્તન હોતા રહતા હૈ જૈસા પરિવર્તન હનકા વહાં નહીં હોતા । હસે હસ પ્રકાર સમજના ચાહિયે-હૈમવત ક્ષેત્ર કે પ્રાણિયોં કી સ્થિતિ ઇક પલ્થ પ્રમાણ હોતી હૈ । યહાં નિરંતર ડત્સર્વિણી કે ચોથે કાલ યા અવસર્વિણી

થઈને ડપરની તરફ પશ્ચ ડડે છે, નીચેની તરફ પશ્ચ ડડે છે. તેમજ ત્રાંસી પશ્ચ ડડે છે એવું જ નામ ડધ્વરેણુ છે. ધરની અંદર કાણાઓમાંથી દંડાકાર સૂર્યના પ્રકાશમાં તે સ્પષ્ટ રૂપે દેખાય છે પવન વગેરેથી પ્રેરિત થઈને જે ધૂલિકણ આમતેમ ડડતા રહે છે, તે ત્રસરેણુ કહેવાય છે રથ ચાલવાથી જે ધૂલિ ચક્રને લીધે ડખડીને રથની પાછળ પાછળ ડડે છે, તે રથરેણુ છે બાલામ્ર, લિક્ષા આદિ શબ્દોના વાચ્યાર્થ પ્રસિદ્ધ જ છે. દેવકુરુ, ડત્તરકુરુ, હરિવર્ષ, રમ્યક વગેરે ક્ષેત્રોમાં રહેતા માણસોના વાળોની સ્થૂલતાના ક્રમથી તત્ તત્ ક્ષેત્ર સંબંધી શુભ અનુભાવની હીનતા જાણવી જોઈએ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે કાલચક્રનું પરિવર્તન ભરત ક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં જ થાય છે. બાકીના ક્ષેત્રોમાં નહિ બાકીના પાંચ ક્ષેત્રોમાં રહેતા પ્રાણીઓના ડપમોગ, આયુ શરીરનું પરિમાણ, પુણ્ય, પ્રભાવ વગેરે સર્વ પોતાપોતાના ક્ષેત્ર મુજબ સદા એક સરખા જ રહે છે. પશ્ચ એવું ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં એમનામાં પરિવર્તન થતું રહે છે, તેવું પરિવર્તન તેમનામાં ત્યાં થતું નથી આને આ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ હૈમવત ક્ષેત્રના પ્રાણીઓની સ્થિતિ એક પલ્થ પ્રમાણ જેટલી હોય છે અહીં નિરંતર ડત્સર્વિણીના ચોથા કાલ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૨૫ ઉત્તેજાહુગુલપ્રમાણનિરૂપણમ્

૧૫૩

કે ત્રીસરે કાલ જૈસા અનુભાવ પ્રવર્તતા હૈ । મનુષ્યોં કે શરીર કી ઝંચાઈ દો હજાર ધનુષ હોતી હૈ । હરિવર્ષ ક્ષેત્ર કે પ્રાણિયોં કી અપેક્ષા યહાં કે પ્રાણિયોં કા પુણ્ય પ્રભાવ કમ-હીન હોતા હૈ । હરિવર્ષ ક્ષેત્ર કે પ્રાણિયોં કી સ્થિતિ દો પલ્લ્ય પ્રમાણ હોતી હૈ । યહાં નિરન્તર ઉત્સર્પિણી કે પાંચવેં યા અવસર્પિણી કે દૂસરે કાલ જૈસા અનુભાવ પ્રવર્તતા હૈ । મનુષ્યોં કે શરીર કી ઝંચાઈ ચાર હજાર ધનુષ હોતી હૈ । इनका पुण्यप्रभाव आदि हैमवत क्षेत्र के मनुष्यों की अपेक्षा विशिष्ट होता है परन्तु देवकुरु के मनुष्यों की अपेक्षा वह हीन होता है । देवकुरु के मनुष्यों की स्थिति तीन पल्ल्यप्रमाण होती है । यहाँ निरन्तर उत्सर्पिणी के छठे काल या अवसर्पिणी के पहले काल जैसा अनुभाव प्रवर्तता है । मनुष्यों के शरीर की ऊँचाई छह हजार धनुष होती है । इनका पुण्य प्रभाव उपर्युक्त दोनों क्षेत्रों की अपेक्षा विशिष्टतम होता है । यही क्रम उत्तर दिशा के उत्तर कुरु, रम्यक और हैरण्यवत इन तीनों क्षेत्रों में समझना चाहिये । उत्तर कुरु में देवकुरु के समान, रम्यक में हरिवर्ष के समान और हैरण्यवत में हैमवत के समान पुण्यप्रभाव आदि हैं । किन्तु विदेहों की स्थिति इन भोगभूमि के क्षेत्रों की अपेक्षा बिल्कुल जुदी है । यहाँ

કે અવસર્પિણીના ત્રીજા કાલ જેવો અનુભાવ પ્રવર્તે છે. માણસોના શરીરની ઊંચાઈ બે હજાર ધનુષ જેટલી હોય છે હરિવર્ષ ક્ષેત્રના પ્રાણીઓની અપેક્ષા અહીંના પ્રાણીઓનો પુણ્યપ્રભાવ અલ્પ (હીન) હોય છે. હરિવર્ષ ક્ષેત્રના પ્રાણીઓની સ્થિતિ બે પલ્લ્ય પ્રમાણ જેટલી હોય છે અહીં નિરંતર ઉત્સર્પિણીના પાંચમાં અથવા અવસર્પિણીના ત્રીજા કાલ જેવો અનુભાવ પ્રવર્તે છે. માણસોના શરીરની ઊંચાઈ ચાર હજાર ધનુષ જેટલી હોય છે એમનો પુણ્યપ્રભાવ વગેરે હૈમવત ક્ષેત્રના મનુષ્યોની અપેક્ષાએ વિશિષ્ટ હોય છે. પણ દેવકુરુના મનુષ્યોની અપેક્ષાએ તે હીન હોય છે દેવ કુરુના મનુષ્યોની સ્થિતિ ત્રણ પલ્લ્ય પ્રમાણ હોય છે અહીં નિરંતર ઉત્સર્પિણીના છઠા કાલ કે અવસર્પિણીના પહેલા કાલ જેવો અનુભાવ પ્રવર્તે છે. માણસોના શરીરની ઊંચાઈ છ હજાર ધનુષ જેટલી હોય છે એમનો પુણ્યપ્રભાવ ઉપર્યુક્ત બન્ને ક્ષેત્રોની અપેક્ષા વિશિષ્ટતમ હોય છે એજ કમિકતા ઉત્તર દિશાના ઉત્તરકુરુ, રમ્ય અને હૈરણ્યવત આ ત્રણે ક્ષેત્રે માં સમજવી જોઈએ ઉત્તરકુરુમાં દેવકુરુની જેમ, રમ્યકનાં હરિવર્ષની જેમ અને હૈરણ્યવતમાં હૈમવતની જેમ પુણ્યપ્રભાવ વગેરે છે. પરંતુ વિદેહોની સ્થિતિ આ ભોગભૂમિના ક્ષેત્રેની અપેક્ષા સાવ જુદી છે. અહીં ઉત્સર્પિણીના ત્રીજા કાલ કે અવસર્પિણીના ચોથા કાલ જેવો અનુભાવ સદા વિદ્યમાન રહે છે.

મૂલમ્-ખેરડ્યાણં મંતે ! કે મહાલિયા સરીરોગાહના પળ્લતા ?
 ગોયમા ! દુવિહા પળ્લતા, તં જહા-ભવધારણિજ્જા ય ઉત્તરવેડ-
 વ્વિયા ય । તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્જા સા ણં જહળ્લેણં
 અંગુલસ્સ અસંખેજ્જદ્ધમાગં, ઉક્કોસેણં પંચ ધણુસયાઈં । તત્થ ણં
 જા સા ઉત્તરવેડવ્વિયા સા જહળ્લેણં અંગુલસ્સ સંખેજ્જદ્ધમાગં
 ઉક્કોસેણં ધણુસહસ્સં । રયણપ્પહાણ પુઢવીણ નેરડ્યાણં મંતે ! કે
 મહાલિયા સરીરોગાહના પળ્લતા ? ગોયમા ! દુવિહા પળ્લતા,
 તં જહા-ભવધારણિજ્જા ય ઉત્તરવેડવ્વિયા ય, તત્થ ણં જા સા
 ભવધારણિજ્જા સા જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંખિજ્જદ્ધમાગં ઉક્કોસેણં
 સત્ત ધણૂંં તિણિણ રયણીઓ છચ્ચ અંગુલાઈં, તત્થ ણં જા ઉત્તર-
 વેડવ્વિયા સા જહળ્લેણં અંગુલસ્સ સંખેજ્જદ્ધમાગં ઉક્કોસેણં

ઉત્તરિણી કે ત્રીસરે કાલ યા અવસરિણી કે ચોથે કાલ જેસા અનુ-
 ભાવ સદા વિચિત્રમાન રહતા હૈ । યહાં ૧ કોટિ પૂર્વ કી સ્થિતિ હોતી હૈ ।
 યહાં કા પુણ્યપ્રભાવ પૂર્વોક્ત ભોગભૂમિ કે ક્ષેત્રોક્તી અપેક્ષા કમ હોતા
 હૈ । ઓર ઇસ્કી અપેક્ષા ભરત ઓર ઐરવત ક્ષેત્ર કે મનુષ્યોં કા કમ
 હોતા હૈ । “પરમાણૂ તસરેણૂ” ઇત્યાદિ ગાથા મેં યણિ ઉચ્છલક્ષ-
 ણક્ષિણકા, સ્પર્શક્ષિણકા ઓર ઝર્ધરેણુ યે ત્રીન પદ નહીં કહે
 ગયે હૈ—તૌમી યે યહાં ઉપલક્ષણ સે ગૃહીત કિયે ગયે હૈ, એસા
 જાનના ચાહિયે ॥ સૂ. ૧૯૫ ॥

અહીં એક કોટિ પૂર્વની સ્થિતિ હોય છે અહીંનો પુણ્યપ્રભાવ પૂર્વોક્ત
 ભોગભૂમિના ક્ષેત્રોની અપેક્ષા કમ હોય છે અને આની અપેક્ષાએ ભરત અને
 ઐરવત ક્ષેત્રના મનુષ્યોનો પુણ્ય પ્રભાવ અલ્પ હોય છે. “પરમાણૂ તસરેણૂ”
 વગેરે ગાથામાં જો કે ઉચ્છલક્ષણક્ષિણકા, સ્પર્શક્ષણક્ષિણકા અને ઝર્ધરેણુ
 આ ત્રણ પદ કહેવામાં આવ્યાં નથી છતાં એ અહીં ઉપલક્ષણથી ગૃહીત
 થયેલાં છે, એમ બાલુણું જોઈએ ॥ સૂ. ૧૯૫ ॥

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र १२६ नैरयिकाणां शरीरावगाहनानि.

१५५

पण्णरसधणू दोन्नि रयणीओ वारसअंगुलाइं। सक्करप्पहापुढ-
वीए णेरइयाणं भंते ! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता ?,
गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा—भवधारणिज्जा य उत्तर-
वेउट्ठिया य। तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा
जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं पण्णरस
धणूइं दुण्णि रयणीओ वारस अंगुलाइं, तत्थ णं जा
उत्तरवेउट्ठिया सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं
एकतीसं धणूइं एक्करयणी य। वालुयप्पहापुढवीए णेरइयाणं
भंते ! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता, गोयमा ! दुविहा
पण्णत्ता, तं जहा—भवधारणिज्जा य उत्तरवेउट्ठिया य तत्थ णं
जा सा भवधारणिज्जा सा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं
उक्कोसेणं एकतीसं धणूइं इक्करयणी य, तत्थ णं जा सा उत्तर-
वेउट्ठिया सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं
वासट्ठि धणूइं दो रयणीओ य। एवं सव्वासिं पुढवीणं पुच्छा
भाणियव्वा। पंक्कप्पहाए पुढवीए भवधारणिज्जा जहण्णेणं
अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं वासट्ठि धणूइं दो रयणीओ य,
उत्तरवेउट्ठिया जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं
पण्णवीसं धणुसयाइं। धूमप्पहाए भवधारणिज्जा जहण्णेणं अंगु-
लस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं पण्णवीसं धणुसयाइं, उत्तरवेउ-
ट्ठिया अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं अट्ठाइज्जाइं धणु-
सयाइं। तमाए भवधारणिज्जा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्ज-

१५६

अनुयोगद्वारखं

इभागं उक्कोसेणं अङ्गुलसयाइं धणुसयाइं, उत्तरवेउट्ठिविया जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं पंच धणुसयाइं। तमतमाए पुढवीए नेरइयाणं भंते ! के महालिया सरीरोगाहणा पणत्ता ?, गोयमा ! दुविहा पणत्ता, तं जहा—भवधारणिज्जा य उत्तरवेउट्ठिविया य। तत्थ णं जा सा भवणधारणिज्जा सा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं पंच धणुसयाइं, तत्थ णं जा उत्तरवेउट्ठिविया सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं धणुसहस्सं। असुरकुमाराणं भंते ! के महालिया सरीरोगाहणा पणत्ता ? गोयमा ! दुविहा पणत्ता, तं जहा—भवधारणिज्जा य उत्तरवेउट्ठिविया य, तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं सत्त रयणीओ, जा उत्तरवेउट्ठिविया सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणसथसहस्साइं। एवं असुरकुमारगमेणं जाव थणियकुमाराणं भाणियव्वं ॥सू० १९६॥

छाया—नैरयिकाणां भदन्त ! कियन्महती शरीरावगाहना मइत्ता ? गौतम ! द्विविधा मइत्ता, तद्यथा—भवधारणीया च उत्तरवैक्रिया च । तत्र खलु या सा भवधारणीया सा खलु जघन्येन अङ्गुलस्य असंखेयभागम्, उत्कर्षेण पञ्च धनुःशतानि, तत्र खलु या सा उत्तरवैक्रिया सा जघन्येन अङ्गुलस्य संखेयभागं उत्कर्षेण धनुस्सहस्रं । रत्नप्रभायां पृथिव्यां नैरयिकाणां भदन्त ! कियन्महती शरीरावगाहना मइत्ता ?, गौतम ! द्विविधा मइत्ता, तद्यथा—भवधारणीया च उत्तरवैक्रिया च, तत्र खलु या सा भवधारणीया सा जघन्येन अङ्गुलस्य असंखेयभागं उत्कर्षेण सप्त धनून् पि त्रयो रत्नपः षडङ्गुलानि, तत्र खलु या सा उत्तरवैक्रिया सा जघन्येन अङ्गुलस्य संखेयभागम् उत्कर्षेण पञ्चदशधनून् पि द्वौ रत्नौ द्वादश-अङ्गुलानि । शर्करप्रभापृथिव्यां नैरयिकाणां भदन्त ! कियन्महती शरीरावगाहना

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૯૬ નૈરયિકાણાં શરીરાવગાહનાનિ.

૧૫૭

મજ્ઞતા ? ગૌતમ ! દ્વિવિધા મજ્ઞતા, તથથા-મવધારણીયા ચ ઉત્તરવૈક્રિયા ચ, તત્ર
 ચલુ યા સા મવધારણીયા સા જઘન્યેન અઙ્ગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણ
 પચ્ચદશધનુંપિ દ્વી રત્ની દ્વાદશ અઙ્ગુલનિ, તત્ર ચલુ યા સા ઉત્તરવૈક્રિયા સા
 જઘન્યેન અઙ્ગુલસ્ય સંખ્યેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણ એકત્રિશત્ ધનુંપિ એકો રત્તિશ્ચ ।
 વાલુકામમાપૃથિવ્યાં નૈરયિકાણાં મદન્ત । કિયન્મહતી શરીરાવગાહના મજ્ઞતા,
 ગૌતમ ! દ્વિવિધા મજ્ઞતા, તથથા-મવધારણીયા ચ ઉત્તરવૈક્રિયા ચ, તત્ર ચલુ યા
 સા મવધારણીયા સા જઘન્યેન અઙ્ગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણ એકત્રિશત્
 ધનુંપિ એકો રત્તિશ્ચ, તત્ર ચલુ યા સા ઉત્તરવૈક્રિયા સા જઘન્યેન અઙ્ગુલસ્ય
 સંખ્યેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણ દ્વિપટ્ટિ ધનુંપિ દ્વી રત્ની ચ । एवं सर्वासां पृथिवीनां
 पृच्छा भणितव्या, पङ्कपमायां पृथिव्यां मवधारणीया जघन्येन अङ्गुलस्य अ-
 संख्येयमागं उत्कर्षेण द्विपट्टि धनूंषि द्वी रत्नी च, उत्तरवैक्रिया जघन्येन अङ्गुलस्य
 संख्येयमागम् उत्कर्षेण पञ्चविंशतिः धनुःशतानि । धूमपमायां मवधारणीया
 अङ्गुलस्य संख्येयमागम् उत्कर्षेण पञ्चविंशतिः धनुःशतानि, उत्तरवैक्रिया जघ-
 न्येन अङ्गुलस्य संख्येयमागम् उत्कर्षेण अर्धतृतीयानि धनुःशतानि, तमसि मव-
 धारणीया जघन्येन अङ्गुलस्य अસંખ્યેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણ અર્ધતૃતીયાનિ ધનુઃશતાનિ,
 ઉત્તરવૈક્રિયા જઘન્યેન અઙ્ગુલસ્ય સંખ્યેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણ પચ્ચ ધનુઃશતાનિ, તમ-
 સ્તમાયાં પૃથિવ્યાં નૈરયિકાણાં મદન્ત ! કિયન્મહતી શરીરાવગાહના મજ્ઞતા ?,
 ગૌતમ ! દ્વિવિધા મજ્ઞતા, તથથા-મવધારણીયા ચ ઉત્તરવૈક્રિયા ચ, તત્ર ચલુ યા
 સા મવધારણીયા સા જઘન્યેન અઙ્ગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણ પચ્ચ ધનુઃ-
 શતાનિ, તત્ર ચલુ યા સા ઉત્તરવૈક્રિયા સા જઘન્યેન અઙ્ગુલસ્ય સંખ્યેયમાગમ્
 ઉત્કર્ષેણ ધનુઃસદસ્રત્ । અમુરકુમારાણાં મદન્ત ! કિયન્મહતી શરીરાવગાહના મજ્ઞતા,
 ગૌતમ ! દ્વિવિધા મજ્ઞતા, મવધારણીયા ચ ઉત્તરવૈક્રિયા ચ, તત્ર ચલુ યા સા મવ-
 ધારીયા સા જઘન્યેન અઙ્ગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણ સપ્ત રત્તયઃ, યા ઉત્તર-
 વૈક્રિયા સા જઘન્યેન અઙ્ગુલસ્ય સંખ્યેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણ યોજનશતસદસ્રાણિ । एवम्
 अमुरकुमारममेन यावत् स्तनितकुमाराणां भणितव्यम् ॥ सू० १९६॥

ટીકા—‘જેરહ્યાણં’ ઇત્યાદિ—

‘એતેનોરસેધાઙ્ગુલેન નૈરયિકતિર્યગ્યોનિકમનુબ્યદેવાનાં શરીરાવગાહના-

“જેરહ્યાણં મંતે” ઇત્યાદિ ।

જઞ્ઢાર્થ—ઉરસેધાઙ્ગુલ સે નારક તિર્યચ, મનુબ્ય ઓર દેવો
 કે શરીર કી અવગાહના માવી જાતી હૈ । એમા જો પહિલે ૧૮૯ વે સૂત્ર

“જેરહ્યાણં મંતે !” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—ઉરસેધાઙ્ગુલથી નારક, તિર્યચ, મનુબ્ય અને દેવાના શરીરની
 અવગાહના માપવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જે પહેલાં સૂત્ર ૧૮૬ માં કહે-

માપ્યતે' इत्युक्तम् । तत्र तेषां शरीरावगाहना कियन्महती भवति ? इति जिज्ञासितु-
कामः पृच्छति—‘जेरइयाणं भंते’ इत्यादि । हे भदन्त ! नैरयिकाणां—नारकजीवानां
शरीरावगाहना—अवगाहन्ते=अवतिष्ठन्ते जीवा अस्यामिति अवगाहना=नारकादि
तनुसमवगाहं क्षेत्रं नारकादितनुरेव वा, शरीरस्यावगाहना शरीरमेव वा अवगाहना
सा कियन्महती=कियत्प्रमाणा मज्झा=मरूपिता भवताऽन्यैश्च तीर्थकृद्भिरिति
गौतमस्वामिनः प्रश्नः । उत्तरयति भगवान्—हे गौतम ! नैरयिकाणां शरीरावगाहना
भवधारणीया उत्तरवैकियेति द्विविधा मज्झा । तत्र—भवे=नारकादिपर्यायभवन-
लक्षणे आयुः—समाप्तिं यावत् या सततं प्रियते सा भवधारणीया शरीरावगाहना—

મેં કહ્યા હૈ—उस विषय में गौतम पूछते हैं कि (जेरइयाणं भंते ! के
महालिया सरीरोगाहना पणत्ता) हे भदन्त ! नारक जीवों के शरीर
की आप ने तथा अन्य तीर्थकरों ने अवगाहना कितनी कही है ?

उत्तर—(गोयमा ! दुविहा पणत्ता) हे गौतम ! नारक जीवों के
शरीर की अवगाहना दो प्रकार की कही गई है । जिसमें जीव रहे,
उसको नाम ‘अवगाहना’ है । नारक आदि के शरीर में अवष्टब्ध जो
आकाशरूप क्षेत्र है वह अथवा—नारक आदि जीवों का जो शरीर है
वह अवगाहना है, ऐसा इस अवगाहना शब्द का निष्कर्षार्थ है । यह
दो प्रकार की कही गई है—एक भवधारणीय, और दूसरी उत्तरवैकिय ।
जो अवगाहना नरकादि पर्याय रूप भव में अरुनी २ आयु की समाप्ति
पर्यन्त धारण की जाती है वह भवधारणीय अवगाहना है । तथा
जो स्वाभाविक शारीरिक अवगाहना के बाद किसी कार्य के वश से

વામાં આવ્યું છે, તે સંબંધમાં ગૌતમ સ્વામી પ્રશ્ન કરે છે કે (જેરइयाणं भंते !
કે મહાલિયા સરીરોગાહના પણત્તા) હે ભદંત ! નારક જીવોના શરીરની
આપશ્રીએ તેમજ બીજાં તીર્થકરોએ અવગાહના કેટલી કહી છે ?

ઉત્તર—(ગોયમા ! દુવિહા પણત્તા) હે ગૌતમ ! નારક જીવોના શરીરની
અવગાહના બે પ્રકારની કહેવામાં આવી છે. જેમાં જીવ રહે છે, તેનું નામ
અવગાહના છે. નારક વગેરેના શરીરથી અવષ્ટબ્ધ બે આકાશ રૂપ ક્ષેત્ર છે,
તે અથવા નારક વગેરે જીવોનું બે શરીર છે તે અવગાહના છે, એવો આ
અવગાહના શબ્દનો નિષ્કર્ષાર્થ છે. આ બે પ્રકારની કહેવામાં આવી છે એક
ભવધારણીય અને બીજી ઉત્તરવૈકિય બે અવગાહના નારકાદિ પર્યાય રૂપ
ભવમાં પોતપોતાના આયુની સમાપ્તિ સુધી ધારણ કરવામાં આવે છે, તે ભવ-
ધારણીય અવગાહના છે તેમજ બે સ્વાભાવિક શારીરિક અવગાહના પછી કોઈ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૯૬ નૈરયિકાણાં શરીરાવગાહનાનિ.

૧૫૯

સહજશરીરગતાવગાહનેત્યર્થઃ । યા તુ ઉત્તરં=મનોત્તરકાલં કાર્યવદ્વાત્ ક્રિયને સા ઉત્તરવૈક્રિયા । શરીરાવગાહનાપમાણે પૃષ્ઠે શરીરાવગાહનાયા ભેદકથનં શરીરાવગાહનાપમાણમતિવત્યર્થં बोधवम् । ભેદકથનમન્તરા ચ શરીરાવગાહનાપમાણકથનમ-અવગાહના કી જાતી છે વહ ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના છે । તાત્પર્ય કહને કા થઈ છે કિ નર નારક આદિ ગતિ મેં પ્રાપ્ત જો શરીર છે, વહ ભવધારણીય અવગાહના છે । ઓર હસ પ્રાપ્ત અવગાહના રૂપ શરીર સે જો ઓર શરીર કી ચિકુર્વણા હોતી છે વહ ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના છે । જૈસે દેવ આદિ અપને શરીર સે કારણવશ ઓર ૨ શરીર બના લિયા કરતે હેં ।

શંકા—શરીર કી અવગાહના કા પ્રશ્ન હી પ્રકૃત મેં પૂછા ગયા છે, ફિર યહાં ઉત્તરે અપ્રકૃત ભેદોં કા કથન કર્યોં કિયા ગયા ?

ઉત્તર—શંકા-ટીક નહીં છે ક્યોંકિ હસ પ્રકાર કા કથન જો સૂત્રકાર ને કિયા છે ઉત્તર કારણ શરીર કી અવગાહના કે પ્રમાણ કો સ્પષ્ટ કરને કા છે । ક્યોંકિ ભેદ કથન કિયે વિના શરીર કી અવગાહના કે પ્રમાણ કા કથન હો નહીં સકતા છે । હસી બાત કો સૂત્રકાર સ્પષ્ટ કરતે હેં—(તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્ઞા સા ણં જહ્ણણેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહમાગં, ઉક્કોસેણં પંચ ધણુમયાહં) હનમેં જો ભવધારણીય અવગાહના છે વહ જઘન્ય સે અંગુલ કે અસંલયાતવેં ભાગપ્રમાણ છે

પણુ નિમિત્તથી અવગાહના કરવામાં આવે છે, તે ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે નર, નારક, વગેરે ગતિમાં પ્રાપ્ત જે શરીર છે તે ભવધારણીય અવગાહના છે અને આ પ્રાપ્ત અવગાહના રૂપ શરીરથી જે બીજા શરીરની વિપુર્વણા થાય છે તે ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના છે. જેમ દેવ વગેરે પોતાના શરીરથી કારણવશ અન્ય શરીરો ધારણ કરી લે છે.

શંકા—શરીરની અવગાહના વિષે જે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે તે પ્રકૃત રૂપમાં જ પૂછવામાં આવ્યો છે. તે પછી અહીં તેના અપ્રકૃત ભેદોનું કથન કેમ કરવામાં આવ્યું છે ?

ઉત્તર—આ શંકા ઉચિત નથી કેમકે આ જાતનું કથન જે સૂત્રકાર કર્યું છે, તેનું કારણ શરીરની અવગાહનાના પ્રમાણને સ્પષ્ટ કરવું એ છે, કેમકે ભેદ કથન કર્યા વિના શરીરની અવગાહનાના પ્રમાણનું કથન થઈ શકે જ નહિ એજ વાનને સૂત્રકાર સ્પષ્ટ કરે છે—(તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્ઞા સા ણં જહ્ણણેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહમાગં, ઉક્કોસેણં પંચધણુમયાહં) એમાં જે ભવધારણીય અવગાહના છે, તે જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ છે અને

ઔર ઉત્કૃષ્ટ સે, પાંચ સૌ ધનુષપ્રમાણ હૈ । તથા ઉત્તરવૈક્રિય જો અથ ગાહના હૈ વહ જઘન્ય સે અંગુલ કે સંખ્યાતવે ભાગ હૈ ઔર ઉત્કૃષ્ટ સે એક હજાર ધનુષ પ્રમાણ હૈ । યહ સામાન્ય કથનરૂપ અવગાહના કા પ્રમાણ નરકગતિ કી અપેક્ષા સે કિયા ગયા હૈ ।

અથ હસી વિષય કો સૂત્રકાર વિશેષરૂપ સે મિલ ૨ પૃથિવિયો મેં ભવધારણીય ઔર ઉત્તરવૈક્રિય રૂપ અવગાહના કા પ્રમાણ કિતના હૈ ? હસ વિષય કો પ્રશ્નોત્તરપૂર્વક કહતે હૈ—(રચણપ્પહાણ પુઢવીણ નેરહયાણં મંતે ! કે મહાલિયા સરીરોગાહના પળ્લતા)

પ્રશ્ન—હે ભદ્રંત । પ્રથમ રત્નપ્રમા પૃથિવી મેં નારકોં કી કિતની શરીરાવગાહના કહી હૈ ?

ઉત્તર—(ગોયમા ! દુવિહા પળ્લતા—તં જહા—ભવધારણિજ્ઞા ય ઉત્તરવેડવિવિયા ય) વહાં નારકોં કી શરીરાવગાહના ભવધારણીય ઔર ઉત્તરવૈક્રિય કે એક સે દો પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ । (તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્ઞા સા જહ્નેણં અંગુલસ્સ અસંખિજ્ઞાભાગં ઉક્કોસેણં સત્તધણૂં તિણિણ રયણીઓ છરુવ અંગુલાહં) હનમેં જો ભવધારણીય અવગાહના હૈ વહ જઘન્ય કી અપેક્ષા અંગુલ કે પ્રસંખ્યાતવે ભાગ પ્રમાણ હૈ, ઔર ઉત્કૃષ્ટ કી અપેક્ષા સાત ધનુષ તોન રતિન એવં ૬ અંગુલ પ્રમાણ

ઉત્કૃષ્ટથી પાંચસો ધનુષ પ્રમાણ છે. તેમજ ઉત્તરવૈક્રિય જે અવગાહના છે, તે જઘન્યથી અંગુલના સાંખ્યાતમાં ભાગ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી એક હજાર ધનુષ પ્રમાણ છે આ સામાન્ય કથન રૂપ અવગાહનાનું પ્રમાણ નરકગતિની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યું છે.

હવે એજ વિષયને સૂત્રકાર વિશેષ રૂપમાં વિભિન્ન-પૃથિવીઓમાં ભવધારણીય અને ઉત્તરવૈક્રિય રૂપ અવગાહના પ્રમાણ કેટલું છે, તે પ્રશ્નોત્તરપૂર્વક કહે છે. (રચણપ્પહાણ પુઢવીણ નેરહયાણં મંતે ! કે મહાલિયા સરીરોગાહના પળ્લતા)

પ્રશ્ન—હે ભદ્રંત ! પ્રથમ રત્નપ્રમા પૃથિવીમાં નારકોની કેટલી શરીરાવગાહના કહેવામાં આવી છે ?

ઉત્તર—(ગોયમા ! દુવિહા પળ્લતા—તં જહા—ભવધારણિજ્ઞા ય ઉત્તરવેડવિવિયા ય) ત્યાં નારકોની શરીરાવગાહના ભવધારણીય અને ઉત્તરવૈક્રિયના રૂપમાં બે પ્રકારની કહેવામાં આવી છે. (તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્ઞા સા જહ્નેણં અંગુલસ્સ અસંખિજ્ઞાભાગં ઉક્કોસેણં સત્તધણૂં તિણિણ રયણીઓ છરુવ અંગુલાહં) આમાં જે ભવધારણીય અવગાહના છે તે જઘન્યની અપેક્ષા અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષા સાત ધનુષ, ત્રણ રતિન અને ૬

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૯૬ નૈરયિકાણાં શરીરાવગાહનાનિરૂપણમ્ ૧૬૨

હૈ । (તત્થ ણં જા ઉત્તરવેડવિયા સા જહ્ણેણં અંગુલસ્સ સંલેજ્જહ્માગં ઉક્કોસેણં પળ્લરસધ્ણૂ દોણિ રયણીઓ બારસ અંગુલાઈ) તથા જો ઉત્તર વૈક્રિયરૂપ અવગાહના હૈ વહ જઘન્ય કી અપેક્ષા અંગુલ કે સંલ્યાતવે ભાગ પ્રમાણ હૈ, ઓર ઉત્કૃષ્ટ કી અપેક્ષા પંદર ધનુષ, દો રત્નિ, ૧૨ અંગુલ પ્રમાણ હૈ । (સ્વકરપ્પહા પુઢવીણે પેરહયાણં મંતે ! કે મહાલિયા સરીરોગાહના પળ્ણત્તા) હે મદન્ન ! શર્કરા પૃથિવી મેં નારકોં કી શરીરાવગાહના કિનની હોની હૈ ?

ઉત્તર—(મોદમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા) હે મૌતમ ! યહ શરીરાવગાહના બહાં દો પ્રકાર કી કલ્પી ગઈ હૈ (તં જહા) વહ્ હસ પ્રકાર હે હૈ—(ભવધારણિજ્ઞા ય ઉત્તરવેડવિયા ય) એક ભવધારણીય દૂસરી ઉત્તરવિક્રિયા । (તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્ઞા, સા જહ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહ્માગં, ઉક્કોસેણં પળ્લરસધ્ણૂં દુણિ રયણીઓ, બારસ અંગુલાઈ) इनमें जो भवधारणीय अवगाहना है वह जघन्य से अंगुल के असंल્યાतवे भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट से १५ धनुष दो रत्नि एवं १२ अंगुल प्रमाण है । (तत्थ णं जा सा उत्तरवेडविया सा जह्णेणं अंगुलस्स संलेज्जहभागं उक्कोसेणं एकतीसं धणूं एकरयणीय) उत्तर

અંગુલ પ્રમાણ છે. (તત્થ ણં જા ઉત્તરવેડવિયા સા જહ્ણેણં અંગુલસ્સ સંલેજ્જહ્માગં ઉક્કોસેણં પળ્લરસધ્ણૂ દોણિ રયણીઓ બારસ અંગુલાઈ) તેમજ જે ઉત્તરવૈક્રિય રૂપ અવગાહના છે તે જઘન્યની અપેક્ષા અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષા પંદર ધનુષ, બે રત્નિ, ૧૨ અંગુલ પ્રમાણ છે. (સ્વકરપ્પહા પુઢવીણે પેરહયાણં મંતે ! કે મહાલિયા સરીરોગાહના પળ્ણત્તા) હે મદન્ત ! શર્કરા પૃથિવીમાં નારકોની શરીરાવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર—(મોદમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા) હે મૌતમ ! આ શરીરાવગાહના ત્યાં બે પ્રકારની ટહેવામાં આવી છે. (તંજહા) તે આ પ્રમાણ છે. (ભવધારણિજ્ઞા ય ઉત્તરવેડવિયા ય) એક ભવધારણીય અને બીજી ઉત્તરવૈક્રિય (તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્ઞા, સા જહ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહ્માગં, ઉક્કોસેણં પળ્લરસધ્ણૂં દુણિ રયણીઓ, બારસ અંગુલાઈ) આમાં જે ભવધારણીય અવગાહના છે, તે જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૫ ધનુષ બે રત્નિ અને ૧૨ અંગુલ પ્રમાણ છે. (તત્થ ણં જા સા ઉત્તરવેડવિયા સા જહ્ણેણં અંગુલસ્સ સંલેજ્જહ્માગં ઉક્કોસેણં એકતીસં ધણૂં એકરયણીય)

સમ્મન્યપિ વિજ્ઞેયમ્ । અત્ર ઓષતો વિશેષતશ્ચ દ્વિવિધશરીરાવગાહનાયા જઘન્યો-
ત્કૃષ્ટપ્રમાણપુત્રં તત્ સુવિજ્ઞેયતયા ન વ્યાખ્યાયતે । વિશેષશ્ચાત્રેદં બોધ્યમ્—ઉત્કૃ-
ષ્ટાવગાહાઃ સર્વાસ્તપિ પૃથિવીષુ સ્વક્ષીયસ્વક્ષીયવત્પસન્દેષુ ભવતિ । ભવધારણી-
યાયાશ્ચોત્કૃષ્ટાયાઃ સકાશાદુત્તરવૈક્રિયા સર્વત્ર દ્વિગુણા બોધ્યા । इत्थं नैरयिकाणां
वैक्रिय अवगाहना जो है, वह जघन्य से अंगुल के संख्यातवें भाग
प्रमाण और उत्कृष्ट से ३१ धनुष तथा १ रत्नि प्रमाण है । (वालुयप्प-
हा पुढवीए जेरइयाणं भंते ! के महालिया सरीरोगाहणा पणत्ता ?)
हे भदन्त ! तीसरी पृथिवी वालुकाप्रभा में नारकियों के शरीर की अव-
गाहना कितनी है ?

उत्तर—(गोयमा ! दुविहा पणत्ता) गौतम ! दो प्रकार की है । (तं जहा)
वे प्रकार ये हैं—(भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य) एक भवधार-
णीय और दूसरी उत्तरविक्रिया । (तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा
जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं एकत्तीसं धणूहं इक्कर-
यणी य) भवधारणीय अवगाहना जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग
प्रमाण, और उत्कृष्ट से ३१ धनुष और १ रत्निप्रमाण है । (तत्थ णं
जा सा उत्तरवेउव्विया सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं
वासट्ठि धणूहं दो रयणीओ य) उत्तरवैक्रिय अवगाहना जघन्य से
अंगुल के संख्यातवें भाग प्रमाण, और उत्कृष्ट से ६२ धनुष दो रत्नि
प्रमाण है । (एवं सव्वासिं पुढवीणं पुच्छा भाणियव्वा) इसी प्रकार से

ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અને
ઉત્કૃષ્ટથી ૩૧ ધનુષ તેમજ ૧ રત્નિ પ્રમાણ છે. (વાલુયપ્પહા પુઢવીએ જેરહ-
યાણં મંતે ! કે મહાલિયા સરીરોગાહના પણત્તા ?) હે ભદંત ! ત્રીજી પૃથિવી
વાલુકા પ્રભામાં નારકીઓના શરીરની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર—(ગોયમા ! દુવિહા પણત્તા) ગૌતમ બે પ્રકારની છે. (તંજહા) તે
પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (ભવધારણિજ્જા ય ઉત્તરવેઉવ્વિયા ય) એક ભવધારણીય
અને બીજી ઉત્તરવૈક્રિયા (તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્જા સા જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ
અસંખેજ્જઇભાગં, ઉક્કોસેણં એકત્તીસં ધણૂહં ઇક્કરયણી ય) ભવધારણીય અવગા-
હના જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ ૩૧ ધનુષ
અને ૧ રત્નિ પ્રમાણ છે (તત્થ ણં જા સા ઉત્તરવેઉવ્વિયા સા જહણ્ણેણં
અંગુલસ્સ સંખેજ્જઇભાગં ઉક્કોસેણં વાસટ્ઠિ ધણૂહં દો રયણીઓ ય) ઉત્તર વૈક્રિય
અવગાહના જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટથી
૬૨ ધનુષ બે રત્નિ પ્રમાણ છે. (એવં સવ્વાસિં પુઢવીણં પુચ્છા ભાણિયવ્વા)

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૧૬ નૈરયિકાણાં શરીરાવગાહનાનિરૂપણમ્ ૧૬૩

શરીરાવગાહના પ્રમાણમુક્ત્યાઽસુરાદીનાં શરીરાવગાહનાપ્રમાણમાહ—‘અસુરકુમારાણં મંતે !’ इत्यारम्भे ‘यणियकुमाराणं भाणियव्वं’ इत्यन्तेन सन्दर्भेण । व्याख्या निगदसिद्धा ॥ सू० ११६ ॥

समस्त पृथिवियों के विषय में प्रश्न का उद्भावन कर लेना चाहिए—(पंक-
प्पहाए पुढवीए भवधारणिज्जा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं,
उक्कोसेणं बासट्ठि धणूहं दो रयणीओ य) पंकप्रभा में भवधारणीय
अवगाहना जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण और उत्कृष्ट
से बासठ धनुष प्रमाण दो रहति हैं । (उत्तरवेउच्चिया जहण्णेणं अंगुलस्स
संखेज्जइभागं उक्कोसेणं पणवीसं धणुसयाहं) उत्तरवैक्रिय अवगाहना
जघन्य से अंगुल के संख्यातवें भाग प्रमाण और उत्कृष्ट से १२५ धनुष
प्रमाण है । (धूमप्पहाए भवधारणिज्जा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखे-
ज्जइभागं, उक्कोसे पणवीसं धणुसयाहं) धूमप्रभा में भवधारणीय अव-
गाहना जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण और उत्कृष्ट से
१२५ धनुष प्रमाण है । (उत्तरवेउच्चिया अंगुलस्स संखेज्जइ भागं
उक्कोसेणं अड्डाहज्जाहं धणुसयाहं) उत्तर वैक्रिय अवगाहना जघन्य से
अंगुल के संख्यातवें भाग प्रमाण और उत्कृष्ट से ढाई सौ २५० धनुष
प्रमाण है । (तमाए भवधारणिज्जा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइ
भागं, उक्कोसेणं अड्डाहज्जाहं धणुसयाहं) तमःप्रभा नाम की छठी

આ પ્રમાણે સમસ્ત પૃથિવીઓના સંખ્યામાં પ્રશ્નોની ઉદ્ભાવના કરી લેવી
જોઈએ (પંકપ્પહાણુ પુઢવીણ મવધારણિજ્જા જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઈ ભાગં,
ઉક્કોસેણં બાસટ્ઠિધણૂહં દો રયણીઓ ય) પંકપ્રભામાં ભવધારણીય અવગાહના
જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટથી ૬૨ ધનુષ પ્રમાણ
અને એ રહિત છે. (ઉત્તરવેઉચ્ચિયા જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ સંખેજ્જઈભાગં ઉક્કોસેણં
પણવીસં ધણુસયાહં) ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યાતમા
ભાગ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૨૫ ધનુષ પ્રમાણ છે. (ધૂમપ્પહાણુ મવધાર-
ણિજ્જા જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઈભાગં, ઉક્કોસેણં પણવીસં ધણુસયાહં) ધૂમ
પ્રભામાં ભવધારણીય અવગાહના જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ
પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૨૫ ધનુષ પ્રમાણ છે. (ઉત્તરવેઉચ્ચિયા અંગુલસ્સ
સંખેજ્જઈભાગં ઉક્કોસેણં અડ્ઢાહજ્જાહં ધણુસયાહં) ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના
જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટથી ૨૫૦ ધનુષ
પ્રમાણ છે. (તમાણુ મવધારણિજ્જા જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઈભાગં ઉક્કો-

૧૬૪

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

પૃથિવી મેં ભવધારણીય અવગાહના જઘન્ય સે અંગુલ કે અસંખ્યાતવે ભાગપ્રમાણ, ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે અઢાઈ સૌ ધનુષપ્રમાણ હૈ । (ઉત્તરવેડ-
વિવિયા જહણેણં અંગુલસ્સ સંલેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણં પંચધનુસયાઈ) ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના જઘન્ય સે અંગુલ કે સંખ્યાતવે ભાગ પ્રમાણ, ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે પાંચસૌ ધનુષ કી હૈ । (તમતમાણ પુઢવીણ નેરહયાણં મંતે) કે મહાલિયા સરીરોગાહના પળ્ળત્તા) તમસ્તમા પૃથિવી મેં નાર-
ક્રિયોં કી હે બદન્ત ! કિતની અવગાહના હૈ ? (ગોયમા ! હુવિહા પળ્ળ-
ત્તા) હે ગૌતમ ! વહાં દો પ્રકાર કી અવગાહના કહો ગઈ હૈ । (તં જહા) જૈસે-(ભવધારણિજ્જાય ઉત્તરવેડવિવિયા ય) ? ભવધારણીય અવ-
ગાહના ઓર દૂસરી ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના । (તત્થ ણં જા સા ભવધાર-
ણિજ્જા સા જહણેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહમાગં, ઉક્કોસેણં પંચધનુ
સયાઈ) ભવધારણીય અવગાહના વહાં જઘન્ય સે અંગુલ કે અસંખ્યાતવે
ભાગપ્રમાણ હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે પાંચસૌ ધનુષ પ્રમાણ હૈ । (તત્થ ણં
જા ઉત્તરવેડવિવિયા સા જહણેણં અંગુલસ્સ સંલેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણં
ધનુસહસ્સં) તથા વહાં જો ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના હૈ વહ જઘન્ય સે
અંગુલ કે સંખ્યાતવે ભાગપ્રમાણ હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ૧ હજાર ધનુષ

સેણં અઢ્ઢાઈજ્જાઈ ધનુસયાઈ) તમ:પ્રમા નામની છઠી પૃથિવીમાં ભવધારણીય
અવગાહના જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટથી
૨૫૦ ધનુષ પ્રમાણ છે. (ઉત્તરવેડવિવિયા જહણેણં અંગુલસ્સ સંલેજ્જહમાગં
ઉક્કોસેણં પંચ ધનુસયાઈ) ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યા-
તમા ભાગ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટથી ૫૦૦ ધનુષ જેટલી છે (તમતમાણ પુઢવીણ
નેરહયાણં મંતે ! કે મહાલિયા સરીરોગાહના પળ્ળત્તા) હે ભદ્રંત ! તમસ્તમા
પૃથિવીમાં નારડીએની જેટલી અવગાહના છે ? (ગોયમા ! હુવિહા પળ્ળત્તા) હે
ગૌતમ ! ત્યાં બે પ્રકારની અવગાહના કહેવામાં આવી છે. (તં જહા) જેમ કે
(ભવધારણિજ્જાય ઉત્તરવેડવિવિયા ય) એક ભવધારણીય અવગાહના અને બીજી
ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના (તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્જા સા જહણેણં અંગુલસ્સ
અસંલેજ્જહમાગં, ઉક્કોસેણં પંચ ધનુસયાઈ) ભવધારણીય અવગાહના ત્યાં
જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૫૦૦
ધનુષ પ્રમાણ છે. (તત્થ ણં જા ઉત્તરવેડવિવિયા સા જહણેણં અંગુલસ્સ સંલેજ્જહ
માગં ઉક્કોસેણં ધનુસહસ્સં) તેમજ ત્યાં બે ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના છે, તે
જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧ હજાર

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૧૬ નૈરયિકાણાં શરીરાવગાહનાનિરૂપણમ્ ૧૬૫

પ્રમાણ છે । સૂત્રકાર ને જો સામાન્ય રૂપ સે ઓર વિશેષરૂપ સે દોનો પ્રકાર કી અવગાહના કા પ્રમાણ જઘન્ય ઓર ઉત્કૃષ્ટ કા કહા છે વહ સુજ્ઞેય હોને કે કારણ ટીકા મેં વગાહ્યાત નહીં કિયા છે । ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના સાતો પૃથિવિયો મેં અપને ૨ અન્તિમ પ્રસ્તરો મેં હોતો છે । ભવધારણીય અવગાહના કા જો ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ હોના છે ઉસસે દૂનો પ્રમાણ સર્વત્ર ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના કા હોતા છે—એસા જાનના વાહિય । ઇસ પ્રકાર નારક જીવો કી શરીરાવગાહના કા પ્રમાણ કહકર અવ સૂત્રકાર અસુરઆદિકો કી શરીરાવગાહના કા પ્રમાણ કહતે હૈ—(અસુરકુમારાણં મંતે ! કે મહાલિયા સરીરોગાહના પળ્ણત્તા)

પ્રશ્ન—હે મદન્ત ! અસુરકુમાર દેવો કી શરીરાવગાહના કિતની છે ?

ઉત્તર—(ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (દુવિહા પળ્ણત્તા) યહાં શરીરાવગાહના દો પ્રકાર કી પ્રગ્લસ દુર્દે છે—(તં જહાં) વે પ્રકાર વે હૈ—(ભવધારણિજ્ઞા ય ઉત્તરવેક્રિયા ય) એક ભવધારણીય ઓર દૂસરા ઉત્તરવૈક્રિય । (તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્ઞા સા જહ્ણણેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહાગં ઉવ્વકોસેણં સત્ત રયણીઓ) ઇનમેં જો ભવધારણીય અવગાહના છે વહ જઘન્ય સે વહાં પર અંગુલ કે અસંલેખાતવે ભાગપ્રમાણ છે, ઓર

ધનુષ પ્રમાણ છે. સૂત્રકારે જે સામાન્ય રૂપથી અને વિશેષ રૂપથી બન્ને પ્રકારની અવગાહનાનું પ્રમાણ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ કહ્યું છે તે સુજ્ઞેય હોવાથી ટીકામાં ચર્ચવામાં આવ્યું નથી ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના સાતેસાત પૃથિવીઓમાં પેતપોતાના અન્તિમ પ્રસ્તરોમાં હોય છે ભવધારણીય અવગાહનાનું જે ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ હોય છે તેના કરતાં બમણું પ્રમાણ સર્વત્ર ઉત્તરવૈક્રિયઅવગાહનાનું હોય છે એમ બાણુ' જોઈએ આ પ્રમાણે નારક જીવોની શરીરાવગાહનાનું પ્રમાણ કહીને હવે સૂત્રકાર અસુરકુમાર વગેરેની શરીરાવગાહનાનું પ્રમાણ કહે છે.

(અસુરકુમારાણં મંતે ! કે મહાલિયા સરીરોગાહના પળ્ણત્તા)

પ્રશ્ન—હે ભદ્રંત ! અસુરકુમાર દેવોની શરીરાવગાહના કેટલી કહી છે ?

ઉત્તર—(ગોયમા !) હે ગૌતમ (દુવિહા પળ્ણત્તા) અહીં શરીરાવગાહના જે પ્રકારની પ્રગ્લસ થયેલ છે. (તંજહા) તે પ્રકારે આ પ્રમાણે છે. (ભવધારણિજ્ઞા ય ઉત્તરવેક્રિયા ય) એક ભવધારણીય અને બીજી ઉત્તરવૈક્રિય (તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્ઞા સા જહ્ણણેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહાગં ઉવ્વકોસેણં સત્ત રયણીઓ) આમાં જે ભવધારણીય અવગાહના છે, તે જઘન્યથી ત્યાં અંગુલના અસંખ્યા-

મૂલ્મ-પુઢવિકાઢયાણં મંતે ! કે મહાલિયા સરીરોગાહના પળ્ળત્તા ? ગોયમા ! જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઢમાગં ઉક્કોસેણ વિ અસંખેજ્જઢમાગં । એવં સુહુમાણં ઓહિયાણં અપજ્જત્તગાણં ચ માણિયવ્વં । એવં જાવ ઘાદરવાઢકાઢયાણં પજ્જત્તગાણં માણિયવ્વં । વળસ્સઢકાઢયાણં મંતે ! કે મહાલિયા સરીરોગાહના પળ્ળત્તા ? ગોયમા ! જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઢમાગં ઉક્કોસેણ સાતિરેગં જોયણસહસ્સં । સુહુમવળસ્સઢકાઢયાણં ઓહિયાણં અપજ્જત્તગાણં પજ્જત્તગાણં તિપ્પહંપિ જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઢમાગં ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઢમાગં ।

ઉત્કૃષ્ટ સે સાત રત્નિ પ્રમાણ છે । (જા ઉત્તરવેઢલ્લિયા સા જહ્ણેણં અંગુલસ્સ સંખેજ્જઢમાગં, ઉક્કોસેણં જોયણસયસહસ્સાઢં) તથા જો ઘડાં પર ઉત્તરવૈક્રિયઅવગાહના છે વહ જઘન્ય સે અંગુલ કે સંખ્યાતવે માગપ્રમાણ છે ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ૧ લાખ યોજન પ્રમાણ છે (એવં અસુરકુમારગમેણં જાવ થણિયકુમારાણં માણિયવ્વં) યહાં પર અસુરકુમારોં કી ઢોનોં પ્રકાર કી અવગાહના કા જિતના પ્રમાણ કહા ગયા છે ઉતના હી પ્રમાણ નાગકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, સુવર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, વાયુકુમાર ઓર સ્તનિતકુમારાદિ ભવનવાસિનિકાય કે ઢેવોં કી ઢોનોં પ્રકાર કી અવગાહના જોનની વ્હાહિયે ॥ સૂ૦ ૧૧૬ ॥

તમા ભાગ પ્રમાણ છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી સાત રત્નિ પ્રમાણ છે (જા ઉત્તર-વેલ્લિયા સા જહ્ણેણં અંગુલસ્સ સંખેજ્જઢમાગં, ઉક્કોસેણં જોયણ સયસહસ્સાઢં) તેમજ જે ત્યાં ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના છે, તે જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧ લાખ યોજન પ્રમાણ છે (એવં અસુરકુમારગમેણં જાવ થણિયકુમારાણં માણિયવ્વં) અહીં અસુરકુમારની અને પ્રકારની અવગાહનાનું જેટલું પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે, તેટલું જ પ્રમાણ નાગકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, સુવર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, વાયુકુમાર અને સ્તનિતકુમાર વગેરે ભવનવાસિનિકાયના ઢેવોની અને પ્રકારની અવગાહનાનું પણજુ બોધ્યો. ॥સૂ૦૧૧૬॥

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र १९७ पृथ्वीकायिकादीनां शरीरावगाहनानि. १६७

षादरवणस्सइकाइयाणं जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं
 उक्कोसेणं सातिरेगं जोयणसहस्सं, अपज्जत्तगाणं जहण्णेणं
 अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्ज-
 इभागं पज्जत्तगाणं जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं
 उक्कोसेणं सातिरेगं जोयणसहस्सं । वेइंदियाणं पुच्छा, गोयमा !
 जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं बारसजोय-
 णाइं । अपज्जत्तगाणं जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं
 उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं । पज्जत्तगाणं जहन्नेणं
 अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं बारसजोयणाइं । तेइंदियाणं
 पुच्छा, गोयमा ! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं
 तिणिण गाउयाइं । अपज्जत्तगाणं जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइ-
 भागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं । पज्जत्तगाणं जह-
 न्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं तिणिण गाउयाइं । चउ-
 रिंदियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं,
 उक्कोसेणं चत्तारि गाउयाइं । अपज्जत्तगाणं जहन्नेणं उक्कोसेण
 वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं । पज्जत्तगाणं जहन्नेणं अंगुलस्स
 असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं चत्तारि गाउयाइं ॥सू० १९७॥

छाया-पृथिवीकायिकानां भदन्त ! कियन्महती शरीरावगाहना मज्झसा ? गौतम !
 जघन्येन अंगुलस्य असंखेयभागम् उत्कर्षेणापि अंगुलस्यासंखेयभागम् एवं सूक्ष्माणाम्
 औघिकानाम् अपर्याप्तकानां च भणितव्यं । एवं यावद् बादरवायुकायिकानां पर्याप्त-
 कानां भणितव्यम् वनस्पतिकायिकानाम् भदन्त ! कियन्महती शरीरावगाहना मज्झसा ?
 गौतम ! जघन्येन अंगुलस्य असंखेयभागम् उत्कर्षेण सातिरेकं योजनसहस्रम् ।
 सूक्ष्मवनस्पतिकायिकानाम् औघिकानाम् अपर्याप्तकानां पर्याप्तकानां त्रयाणामपि
 जघन्येन अंगुलस्य असंखेयभागम् उत्कर्षेणापि अंगुलस्य असंखेयभागम्
 षादरवनस्पतिकायिकानां जघन्येन अंगुलस्य असंखेयभागम्, उत्कर्षेण साति-
 रेकं योजनसहस्रम्, अपर्याप्तकानां जघन्येन अंगुलस्य असंखेयभागम्, उत्कर्षे-
 णापि अंगुलस्य असंखेयभागम्, पर्याप्तकानां जघन्येन अंगुलस्य असंखेय-

ભાગમ્ ઉત્કર્ષેણ સ્પર્શિરેકં યોજનસહસ્રમ્ । દ્વીન્દ્રિયાણાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન । અંગુલસ્ય અસંખ્યેયભાગમ્ ઉત્કર્ષેણ દ્વાદશયોજનાનિ, અપર્યાપ્તકાનાં જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયભાગમ્ ઉત્કર્ષેણાપિ અંગુલસ્ય અસંખ્યેયભાગમ્, પર્યાપ્તકાનાં જઘન્યેન અંગુલસ્યાઽસંખ્યેયભાગમ્ ઉત્કર્ષેણ દ્વાદશ યોજનાનિ । ત્રીન્દ્રિયાણાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયભાગમ્ ઉત્કર્ષેણ ત્રીણિ ગવ્યૂતાનિ અપર્યાપ્તકાનાં જઘન્યેન અંગુલસ્ય પ્રસંખ્યેયભાગમ્, ઉત્કર્ષેણાપિ અંગુલસ્ય, અસંખ્યેયભાગમ્, પર્યાપ્તકાનામ્ જઘન્યેન અંગુલસ્યાઽસંખ્યેયભાગં ઉત્કર્ષેણ ત્રીણિ ગવ્યૂતાનિ । ચતુરીન્દ્રિયાણાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયભાગમ્, ઉત્કર્ષેણ ચત્વારિ ગવ્યૂતાનિ, અપર્યાપ્તકાનાં જઘન્યેન ઉત્કર્ષેણાપિ અંગુલસ્ય અસંખ્યેયભાગમ્, પર્યાપ્તકાનાં જઘન્યેન અંગુલસ્યાઽસંખ્યેયભાગં ઉત્કર્ષેણ ચત્વારિ ગવ્યૂતાનિ ॥મૂ० ૧૨૭॥

ટીકા—“ નેરહ્યા અસુરાઈ, પુઢવાઈ વેંદિયાદયો તથ્ય । પંચેંદિયતિરિય-નરા, વંતરજોડિયિયવેમાણી ” । છાયા-નૈરપિત્તા અમુગદયઃ પૃથિવ્યાદયો દ્વીન્દ્રિયાદયસ્તથા ચ । પન્ચેન્દ્રિયતિર્યજ્જનરા વ્યન્તરજયોત્તિઃ સ્વૈમાત્મિકાઃ । ઇતિ તમય-પસિદ્ધચતુર્વિશ્વતિદંડકસ્થ મથમદ્વિતીયપદયોરવગાહનામાનં નિરૂપિતમ્ । સમ્પ્રતિ પૃથિવ્યાદિપદેઽવગાહનામાહ ‘ પુઢવીકાહયાણં મંતે ! ’ ઇત્યાદિ । ઇહ પ્રથમમ્ ઔધિક-

“ પુઢવિકાહયાણં મંતે ” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(પુઢવિકાહયાણં મંતે ! કે મહાલિયા સરીરોગાહના પળ્ળત્તા ?) હે બદન્ત ! પૃથિવીકાષિક જીવોં કી શરીરાવગાહના કિતની કહી ગઈ હૈં ?

ઉત્તર—(જહન્નેણં અંગુલસ્ય અસંખેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણં વિ અંગુલસસ અસંખેજ્જહમાગં) પૃથિવીકાષિક જીવોં કી શરીરાવગાહના જઘન્ય સે અંગુલ કે અસંખ્યાતવે ભાગ પ્રમાણ પ્રજ્ઞસ હુઈ હૈં । ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ઓ અંગુલ કે અસંખ્યાતવે ભાગ હો પ્રજ્ઞસ હુઈ હૈં । “ નેરહ્યા અસુરાઈ, પુઢ-

“ પુઢવિકાહયાણં મંતે ! ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(પુઢવિકાહયાણં મંતે ! કે મહાલિયા સરીરોગાહના પળ્ળત્તા ?) હે બદન્ત ! પૃથિવીકાષિક જીવોની શરીરાવગાહના કેટલી પ્રજ્ઞસ થયેલી છે ?

ઉત્તર—(જહન્નેણં અંગુલસસ અસંખેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણં વિ અંગુલસસ અસંખેજ્જહમાગં) પૃથિવીકાષિક જીવોની શરીરાવગાહના જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ પ્રજ્ઞસ થયેલી છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જ પ્રજ્ઞસ થયેલી છે. “ નેરહ્યા અસુરાઈ, પુઢવાઈ ”

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૯૭ પૃથ્વીકાયિકાદીનાં શરીરાવગાહનાનિ. ૧૬૯

પૃથિવીકાયિકાનાઅવગાહનામાનં નિરૂપ્યતે ૧, તતસ્તેપામેવ ઓઘતઃ સૂક્ષ્માણામ૨, તતઃ સૂક્ષ્માણામપર્યાસાનામ્ ૩, તથા પર્યાસાનામ્ ૪, તત ઔષિક્ષાદરાણામ્ ૫, તત્ત એવામેવ અપર્યાસવિશેષિતાનાં ૬, તથા પર્યાસવિશેષિતાનાં ચાદગાહનામાનં નિરૂપ્યતે । એપુ સપ્તસ્થપિ સ્થાનેપુ પૃથિવીકાયિકાનામઙ્ગુલાસંખ્યેયમાગ એવાવ-

વાઈ” હસ સિદ્ધાન્તસંમત ગાથા દ્વારા જો ૨૪ ઢગડક-સ્થાન પ્રરૂપિત કિયે ગયે હૈં સો ઉમમેં જો યે નારક એવં અસુરુદિ દો પદ હૈં, इन दो पदों के वाच्यार्थ नारक और असुरकुमार आदि भवनवासिनिकाय के देवों की शरीरावगाहना लो १९१ ये सूत्र द्वारा प्रतिपादित की जा चुकी है। अब इस सूत्र द्वारा सूत्रकार “पुढवाई” इस पद वाच्यार्थ की शरीरावगाहना प्रतिपादित कर रहे हैं-इसमें सर्वप्रथम उन्होंने सामान्यरूप से पृथिवीकायिक जीवों का अवगाहनामान प्रदर्शित किया है । इससे सामान्य रूप से उन्हीं पृथिवीकायिक संपन्धी सूक्ष्म जीवों का, बाद में पृथिवीकायिक सूक्ष्म अपर्यासकों का पृथिवीकायिक सूक्ष्म पर्यासकों का, सामान्यरूप से बादर पृथिवीकायिक जीवों का बादरपृथिवीकायिक अपर्यासक जीवों का और बादर पृथिवीकायिक पर्यासकों का, अवगाहना मान निरूपित हो जाता है । तात्पर्य कहने का यह है कि इन सप्त स्थानों में पृथिवीकायिक जीवों का अवगाहना प्रमाण अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण ही जानना चाहिये ।

આ સિદ્ધાન્તસંમત ગાથા વડે જે ૨૪ ઢ'ડક-સ્થાન પ્રરૂપિત કરવામાં આવ્યાં છે. તેમાં જે નારક અને અસુરુદિ જે પદો છે, આ જે પદોના વાચ્યાર્થ નારક અને અસુરકુમાર વગેરે ભવનવાસિનિકાયના દેવોની શરીરાવગાહના ૧૯૧મા સૂત્ર વડે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવી છે. હવે આ સૂત્ર વડે સૂત્રકાર “પુઢવાઈ” આ પદ વાચ્યાર્થની શરીરાવગાહના પ્રતિપાદિત કરી રહ્યા છે. આમાં સૌ પ્રથમ તેમણે સામાન્ય રૂપથી પૃથિવીકાયિક જીવોનું અવગાહનામાન પ્રદર્શિત કર્યું છે. એનાથી સામાન્ય રૂપથી તે પૃથિવીકાયિક સંપન્ધી સૂક્ષ્મ જીવોનું, ત્યાર પછી પૃથિવી કાયિક સૂક્ષ્મ અપર્યાસકોનું, પૃથિવીકાયિક સૂક્ષ્મ પર્યાસકોનું, સામાન્ય રૂપથી બાદર પૃથિવીકાયિક જીવોનું બાદર પૃથિવીકાયિક અપર્યાસક જીવોનું અને બાદર પૃથિવીકાયિક પર્યાસકોનું અવગાહનામાન નિરૂપિત થઈ જાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે આ સપ્ત સ્થાનોમાં પૃથિવીકાયિક જીવોનું અવગાહના પ્રમાણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જ બાધવું જોઈએ.

ગાહના । નનુ યદિ અઙ્ગુલાસંખ્યેયમાગ એવાવગાહના તર્હિં એણાં જઘન્યોત્કૃષ્ટતા-વિચારો વિરુદ્ધેતેતિ ચેદાહ-યદ્યપ્યેવામઙ્ગુલાસંખ્યેયમાગ એવાવગાહના, તથાપિ અસંખ્યેયકસ્ય અસંખ્યેયભેદસ્ત્વેન તસ્યાપિ તાસ્તમ્યસંભવાજ્ઞવન્યોત્કૃષ્ટતાવિચારો ન વિરુદ્ધતે । એવમસેજોવાયુવનસ્પતિસમ્બન્ધિષુ સમ્પ્રસુ સ્થાનેષ્વસંખ્યેયમાગાવ-ગાહના બોધ્યા । નવરમ્-ઔષિક્ત્વાદરવનસ્પતિષુ પર્ણમેષુ તેષુ જઘન્યતોઽઙ્ગુલા-સંખ્યેયમાગરૂપા, ઉત્કૃષ્ટતસ્તુ સમુદ્રાદ્યુત્પન્નકમલનાલાયાશ્રિત્ય ગાતિરેકયોજનસહ-સ્રમાનાઽવગાહના બોધ્યા । અત્રોચ્યતે-નનુ યદ્યેવં ભેદતોઽવગાહના સ્ત્રીક્રિયતે તર્હિં

શંકા—યદિ પૃથિવીકાયાિક જીવોં કા અવગાહનામાન અંગુલ કે અસંખ્યાતવે ભાગમાત્ર હી હૈ, તો ફિર હનકા જઘન્ય ઔર ઉત્કૃષ્ટરૂપ સે જો અવગાહના કા પ્રમાણ પ્રકટ કિયા ગયા હૈ, વહ વિરુદ્ધ પડતા હૈ ક્યોંકિ જઘન્ય ઔર ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના મેં યહાં કોઈ ફર્ક તો હૈ હી નહીં ।

ઉત્તર—એસા નહીં હૈ, ક્યોંકિ અંગુલ કે અસંખ્યાતવે ભાગ કે ખી અસંખ્યાત ભેદ હોતે હૈં, હસલિયે અંગુલ કે અસંખ્યાતવે ભાગ મેં તરતમતા કી વજહ સે જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ કા વિચાર ઘરાં વિરુદ્ધ નહીં પડતા હૈ । હસી પ્રકાર અપ્ તેજ, વાયુ ઔર વનસ્પતિકાયાિક જીવોં સંબન્ધી સાત સ્થાનોં મેં અંગુલ કે અસંખ્યાતવે ભાગ પ્રમાણ અવગાહના જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટરૂપ સે જાનની ચાહિયે । પરંતુ સામાન્ય વનસ્પતિકાયાિક જીવોં મેં, તથા પર્ણાંતકવનસ્પતિકાયાિક જીવોં મેં જઘન્ય અવગાહના કા પ્રમાણ અંગુલ કે અસંખ્યાતવે ભાગ હૈ, ઔર ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કા પ્રમાણ સમુદ્ર આદિ મેં ઉત્પન્ન હુવ કમલનાલ કી અપેક્ષા કુછ અધિક પક હજાર યોજન કા હૈ ।

શંકા-જો પૃથિવીકાયાિક જીવોંનું અવગાહનામાન અંગુલના અસંખ્યા-તમાં ભાગ માત્ર જોટલું જ છે તો પછી એમનું જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી જો અવગાહના-પ્રમાણ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે, તે વિરુદ્ધ રૂપમાં લાગે છે. કેમકે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનામાં અહીં કોઈ પણ ભતનો તફાવત નથી.

ઉત્તર-આ બરાબર નથી કેમકે અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગના પણ અસંખ્યાત ભેદો થાય છે. એટલા માટે અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં તાસ્તમ્યતાને લીધે જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટનો વિચાર ત્યાં વિરુદ્ધ રૂપે દેખાતો નથી. આજ પ્રમાણે અપ્, તેજ, વાયુ અને વનસ્પતિકાયાિક જીવોં સંબન્ધી સાત સ્થાનોમાં અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ અવગાહના જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ-રૂપથી જાણવી જોઈએ પણ સામાન્ય વનસ્પતિકાયાિક જીવોંમાં તેમજ પર્ણાંતક વનસ્પતિકાયાિક જીવોંમાં જઘન્ય અવગાહનાનું પ્રમાણ અંગુલના અસંખ્યાતમાં

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૯૭ પૃથ્વીકાયાિકાદીનાં શરીરાવગાહનાનિ. ૧૬૩

નારકાસુરકુમારાદિષ્વપિ અપર્યાપ્તભેદતોડવગાહના કસ્માન્નોક્તા ? इति चेदाह—
નારકાસુરકુમારાદયો हि सर्वेऽपि लब्धिसम्पन्नत्वात् पर्याप्ता एव भवन्ति नत्वपर्या-
प्ताः, अतोऽपर्याप्तत्वलक्षणस्य प्रकारान्तरस्य तेष्वसंभवाच्चभेदतोऽवगाहना चिन्त्य-
ते, इति। अथ द्वीन्द्रियादिपदेऽवगाहनामानं परूपयितुमाह—‘वेईदियाणं पुच्छा’
इत्यादि अत्रौघिकद्वीन्द्रियाणामपर्याप्तानां पर्याप्तानां चेति स्थानत्रयेऽवगाहना

શંકા—યદિ હસ પ્રકાર સે અવગાહના પ્રમાણ મેં ભેદ સ્વીકાર
કિયા જાતા હૈ તો ફિર નારક, અસુરકુમાર આદિ મેં બી અપર્યાપ્ત કી
અપેક્ષા લેકર અવગાહના પ્રકટ કરની ચાહિયે થી—પરન્તુ વહાં હસ રૂપ
સે અવગાહના તો કહી નહીં હૈ—સો હસકા કયા કારણ હૈ ?

ઉત્તર—નારક એવં અસુરકુમાર આદિ સબ પર્યાપ્ત લબ્ધિસંપન્ન હોલે
કે કારણ પર્યાપ્ત હી હોતે હૈં અપર્યાપ્તક નહીં। હસલિયે અપર્યાપ્તત્વરૂપ
પ્રકારાન્તર કો લેકર વહાં અવગાહનાકા માન પ્રકટ નહીં કિયા ગણા હૈ।
કયોંકિ હસ પ્રકારાન્તર કી વહાં સંભાવના હી નહીં હૈ। અથ સૂત્રકાર
દ્વીન્દ્રિયાદિ પદ વાચ્ય દ્વીન્દ્રિયાદિ જીવોં મેં અગાહના કે માન કો
પ્રશ્નોત્તર પૂર્વક પ્રકટ કરતે હૈં—(વેઈદિયાણં પુચ્છા ગોયમા જહન્નેણં
અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણં વારસ જોયણાહં)

પ્રશ્ન—હે ભદન્ત ! દ્વીન્દ્રિય જીવોં મેં અવગાહના કા માન કિતના હૈ ?

ભાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાનું પ્રમાણ સમુદ્ર વગેરેમાં ઉત્પન્ન થયેલ કમલનાહની અપેક્ષાએ કંઈક વધારે એક હબ્બર થોજન જેટલું છે.

શંકા—જો આ પ્રમાણુ અવગાહના પ્રમાણમાં લેહ સ્વીકાર કરવામાં આવી છે તો પછી નારક, અસુરકુમાર વગેરેમાં પણ અપર્યાપ્તકની અપેક્ષાથી અવગાહના પ્રકટ કરવી જોઈતી હતી. પણ ત્યાં તો આ રૂપમાં અવગાહના કહિવામાં આવી નથી, તો આનું શું કારણ છે ?

ઉત્તર—નારક અને અસુરકુમાર વગેરે સર્વ પર્યાપ્ત લબ્ધિસંપન્ન હોવાથી પર્યાપ્ત જ હોય છે, અપર્યાપ્તક હોતા નથી એટલા માટે અપર્યાપ્તક રૂપ પ્રકારાન્તરને લઈને ત્યાં અવગાહનાનું માન પ્રકટ કરવામાં આવ્યું નથી કેમકે આ પ્રકારાન્તરની ત્યાં સંભાવના જ નથી. હવે સૂત્રકાર દ્વીન્દ્રિયાદિ પદવાચ્ય દ્વીન્દ્રિયાદિ જીવોમાં અવગાહનાનામાનને પ્રશ્નોત્તરપૂર્વક પ્રકટ કરે છે. (વેઈદિયાણં પુચ્છા, ગોયમા, જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણં વારસ જોયણાહં)

પ્રશ્ન—હે ભદન્ત ! દ્વીન્દ્રિય જીવોમાં અવગાહનાનું માન કેટલું છે ?

વિચાર્યતે । એતેષુ વાદસ્ત્વમેવ સંભવતિ ન તુ મૂક્ષમત્ત્વમ્, અતો નાત્ર મૂક્ષમત્ત્વેન ચિન્તા ક્રિયતે । દ્વાદશયોજનપરિમિતા શરીરઅવગાહના સ્વયંભૂમણાદિ જાતાનાં શદ્ધાનાં વોધ્યા । એવમેવ ત્રીન્દ્રિયેષુ ચતુરિન્દ્રિયેષુ ચ સ્થાનત્રયેઽવગાહના વોધ્યા ।

ઉત્તર :— હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે અંગુલ કે અસંખ્યાતવે ભાગ પ્રમાણ હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે વારહ યોજન પ્રમાણ હૈ । યહ સામાન્યરૂપ સે દ્વીન્દ્રિયજીવોં કી અવગાહના કા પ્રમાણ કહા ગયા હૈ । (અપજ્જત્તગાણં જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગં, ઉક્કોસેણં વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગં) અપર્યાપ્તક જો દ્વીન્દ્રિય જીવ હૈ ઊની અવગાહના જઘન્ય સે ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે મી અંગુલ કે અસંખ્યાતવે ભાગ પ્રમાણ હૈ । (પજ્જત્તગાણં જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગં, ઉક્કોસેણં વારસજોયણાઈં પર્યાપ્તક જો દ્વીન્દ્રિય જીવ હૈ ઊની અવગાહના જઘન્ય મેં અંગુલ કે અસંખ્યાતવે ભાગ પ્રમાણ હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ૧૨ યોજન પ્રમાણ હૈ । યહ ૧૨ યોજન પ્રમાણ અવગાહના સ્વયંભૂરમણ આદિ મેં ઉત્પન્ન હુય શંભો કી અપેક્ષા કહી ગઈ જાનની વાહિયે । (તેઈંદિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણં તિણિ ગાઝયાઈં)

પ્રશ્ન—હે ભદ્રન્ત ! ત્રીન્દ્રિય જીવોં કી અવગાહના કા સ્થા પ્રમાણ હૈ?

ઉત્તર :—હે ગૌતમ ! ત્રીન્દ્રિય જીવોં કી જઘન્ય અવગાહના અંગુલ કે અસંખ્યાતવે ભાગ પ્રમાણ હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ત્રીન કોશ કી

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી બાર યોજન પ્રમાણ છે. આ સામાન્ય રૂપથી દ્વીન્દ્રિય જીવોની અવગાહનાનું પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. (અપજ્જત્તગાણં જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગં, ઉક્કોસેણં વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગં, અપર્યાપ્તક જે દ્વીન્દ્રિય જીવો છે, તેમની અવગાહના જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. (પજ્જત્તગાણં જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગં, ઉક્કોસેણં વારસજોયણાઈં) પર્યાપ્તક જે દ્વીન્દ્રિય જીવો છે તેમની અવગાહના જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૨ યોજન પ્રમાણ છે. આ બાર યોજન પ્રમાણ અવગાહના સ્વયંભૂરમણ વગેરેમાં ઉત્પન્ન થયેલ શંભોની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવી છે. (તે ઈંદિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગં, ઉક્કોસેણં તિણિ ગાઝયાઈં)

પ્રશ્ન—હે ભદ્રન્ત ! ત્રીન્દ્રિય જીવોની અવગાહનાનું પ્રમાણ કેટલું છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! ત્રીન્દ્રિય જીવોની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ત્રણ ગાઉ જેટલી

એનુયોગવન્દિકા ટોકા સૂત્ર ૧૨૭ પૃથ્વીકાથિકાદીનાં શરીરાવગાહનાંતિ. ૧૭૩

હે । યહ ત્રીન્દ્રિય જીવોં કી અવગાહના કા પ્રમાણ સામાન્ય રુપ સે કહા ગયા જાનના ચાહિયે । (અપજત્તગાણં જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહ ભાગં ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહ ભાગં) ત્રીન્દ્રિય જીવોં મેં અપર્યાપ્તક ત્રીન્દ્રિય જીવોં કી અવગાહના જઘન્ય ઔર ઉત્કૃષ્ટ સે અંગુલ કે અસંલ્યાતવે ભાગ પ્રમાણ હૈ । (પજત્તગાણં જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહ ભાગં ઉક્કોસેણ તિણિ ગાઉયાઈ) પર્યાપ્તક ત્રીન્દ્રિય જીવોં કી અવગાહના જઘન્ય સે અંગુલ કે અસંલ્યાતવે ભાગ પ્રમાણ, ઔર ઉત્કૃષ્ટ સે તોન કોસ પ્રમાણ હૈ । ત્રીન્દ્રિય જીવોં કી યહ ૩ તોન કોસ કી જો ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કહી ગઈ હૈ વહ ઢાઈ દ્વીપ સે બાહિરી દ્વીપોં મેં રહને વાલે કર્ણશૃંગાલી આદિ ત્રીન્દ્રિય જીવોં કી અપેક્ષા કહી ગઈ જાનની ચાહિયે । (ચઉહંદિયાણં પુચ્છા)

પ્રશ્ન—હે ભદન્ત ! ચૌદન્દ્રિય જીવોં કી અવગાહના કા કયા પ્રમાણ હૈ ?

ઉત્તર:— (ગોયમા ! જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહ ભાગં ઉક્કોસેણં ચત્તારિ ગાઉયાઈ) હે ગૌતમ ! ચૌદન્દ્રિય જીવોં કી જઘન્ય અવગાહના અંગુલ કે અસંલ્યાતવે ભાગ પ્રમાણ હૈ ઔર ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ચાર કોસ પ્રમાણ હૈ । (યહ અવગાહના કા કથન સામાન્યરુપ સે કહા ગયા જાનના ચાહિયે । (અપજત્તગાણં જહન્નેણં ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ

છે. આ ત્રીન્દ્રિય જીવોંની અવગાહનાનું પ્રમાણ સામાન્ય રૂપથી કહેવામાં આવ્યું છે (અપજત્તગાણં જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહ ભાગં ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહ ભાગં) ત્રીન્દ્રિય જીવોંમાં અપર્યાપ્ત ત્રીન્દ્રિય જીવોંની અવગાહના જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ છે. (પજત્તગાણં જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહ ભાગં ઉક્કોસેણ તિણિ ગાઉયાઈ) પર્યાપ્ત ત્રીન્દ્રિય જીવોંની અવગાહના જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ ગાઉ પ્રમાણ છે. ત્રીન્દ્રિય જીવોંની આ ત્રણ ગાઉની જે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કહેવામાં આવી છે તે અદી દ્વીપથી બહારના દ્વીપોંમાં રહેનારા કર્ણશૃંગાલી વગેરે ત્રીન્દ્રિય જીવોંની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવી છે (ચઉ હંદિયાણં પુચ્છા)

પ્રશ્ન—હે ભદન્ત ! ચૌદન્દ્રિય જીવોંની અવગાહનાનું પ્રમાણ કેટલું છે ?

ઉત્તર:—(ગોયમા ! જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહ ભાગં ઉક્કોસેણં ચત્તારિ ગાઉયાઈ) હે ગૌતમ ! ચૌદન્દ્રિય જીવોંની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ છે. આ અવગાહનાનું કથન સામાન્ય રૂપથી જ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ સમજવું જોઈએ (અપજત્તગાણં જહન્નેણં ઉક્કોસેણ

૧૭૪

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

વિશેષઆયમત્ર-ત્રીન્દ્રિયાણાં બહિર્દર્શીવર્તિકર્ણ શૃંગાલ્યાદીનાં શરીરાવગાહના ગચ્ચૂત-
ત્રયપરિમિતા बोध्या । चतुरिन्द्रियाणां बहिर्दर्शिवर्त्तीनां भ्रमरादीनां शरीरावगाहना
गन्धूतचगुष्टयपरिमिता बोध्या ॥ सू० १९७ ॥

મૂઝમ્-પંચેદિયતિરિક્વજોણિયાણં ભંતે ! કે મહાલિયા
સરીરોગાહના પગગત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંલ્લે-
જ્જહમાગં, ઉક્કોસેણં જોયણસહસ્સં । જલયરપંચેદિયતિરિક્વ-
જોણિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! એવં ચેવ ! સંમુચ્છિમજલયરપંચે-
દિયતિરિક્વજોણિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ
અસંલ્લેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણં જોયણસહસ્સં । અપજ્જત્તગસંમુચ્છિ-

અસંલ્લેજ્જહમાગં, પજ્જત્તગાણં જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંલ્લેજ્જહમાગં
ઉક્કોસેણં ચત્તારિ ગાહ્યાહં) અપર્યાસ ચતુરિન્દ્રિય જીવોં કી જઘન્ય
અવગાહના કા પ્રમાણ ઓર ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કા પ્રમાણ અંગુલ કા
અસંલ્લયાતવાં ભાગ હૈ । તથા પર્યાસક ચતુરિન્દ્રિય જીવોં કી અવગાહના
કા પ્રમાણ જઘન્ય સે અંગુલ કા અસંલ્લયાતવાં ભાગ હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે
ચાર કોસ કા હૈ । યહ ચાર કોસ કા અવગાહના પ્રમાણ ઢાઈ ક્ષીપ સેં
બાહિર કે ક્ષીપોં મેં રહને બાલે ભ્રમર આદિ જીવોં કી અપેક્ષા કહા ગયા
જાનના ચાહિયે । ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય ઓર ચતુરિન્દ્રિય જીવોં મેં બાહર
ભેદ હો હોતા હૈ-સૂક્ષ્મ ભેદ નહીં । ફસલિયે યહાં સૂક્ષ્મ ભેદ કી અપેક્ષા
સે કોઈ બી વિચાર નહીં કિયા ગયા હૈ । સૂત્ર “૧૯૭”

જિ અંગુલસ અસંલ્લેજ્જહમાગં, પજ્જત્તગાણં જહન્નેણં અંગુલસ્સ, અસંલ્લેજ્જહમાગં
ઉક્કોસેણં ચત્તારિ ગાહ્યાહં) અપર્યાસ ચતુરિન્દ્રિય જીવોં કી જઘન્ય અવગાહનાતું
પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાતું પ્રમાણ અંગુલના અસંલ્લયાતમા ભાગ પ્રમા-
ણતું છે. તેમજ પર્યાસક ચતુરિન્દ્રિય જીવોં કી અવગાહનાતું પ્રમાણ જઘન્યથી
અંગુલના અસંલ્લયાતમા ભાગતું અને ઉત્કૃષ્ટથી ચાર ગાઉ જેટલું છે. આ ચાર
ગાઉ જેટલું અવગાહના પ્રમાણ અઢી ક્ષીપથી બહારના ક્ષીપોમાં રહેનારા
ભ્રમર વગેરે જીવોં કી અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ જાણવું જોઈએ
ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોંમાં બાહર ભેદ જ હોય છે, સૂક્ષ્મ
ભેદ હોતો નથી એટલા માટે અહીં સૂક્ષ્મ ભેદની દૃષ્ટિએ કોઈ પણ જાતનો
વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. ॥સૂ.૦૧૬૭॥

अनुयोगवन्दिका टीका सूत्र १९८ पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानांश रीरावगाहनानि. १७५

मजलयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, जहण्णेणं अंगु-
लस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं।
पज्जत्तगसंमुच्छिमजलयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा,
गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोय-
णसहस्सं। गब्भवक्कंतियजलयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं
पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं
जोयणसहस्सं। अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियजलयरपंचिदियतिरि-
क्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्ज-
इभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं। पज्ज-
त्तगगब्भवक्कंतियजलयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा,
गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोय-
णसहस्सं। चउप्पयथलयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा,
गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं छं
गाउयाइं। संमुच्छिमचउप्पयथलयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं
पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्को-
सेणं गाउयपुहुत्तं। अपज्जत्तगसंमुच्छिमचउप्पयथलयरपंचेदिय-
तिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असं-
खेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं। पज्जत्तग-
संमुच्छिमचउप्पयथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा,
गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं गाउ-
यपुहुत्तं। गब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणियाणं

पुच्छा, गोयमा ! जहन्नेण ! अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्को-
 सेणं छ गाउयाई । अप्पजत्तगगढभवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचे-
 दियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स
 असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं । पज-
 त्तगगढभवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणियाणं पु-
 च्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण छ
 गाउयाई । उरपरिसप्पथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा,
 गोयमा ! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण जोयण-
 सहस्सं संमुच्छिमउरपरिसप्पथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणियाणं
 पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण
 जोयणपुहुत्तं । अपजत्तगसंमुच्छिमउरपरिसप्पथलयरपंचेदिय-
 तिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असं-
 खेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं । पजत्तग-
 संमुच्छिमउरपरिसप्पथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा,
 गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण जोयण-
 पुहुत्तं । गढभवक्कंतियउरपरिसप्पथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणि-
 याणं पुच्छा, गोयमा ! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्को-
 सेण जोयणसहस्सं । अपजत्तगढभवक्कंतियउरपरिसप्पथलयर-
 पंचेदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स
 असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं । पजत्तग-

अनुयोगचन्द्रिकाटीका सू१९८ पञ्चेन्द्रियतिर्गम्योनिकादीनां शरीरावगाहनानि. १७७

गढभवक्कंतियउरपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पु-
च्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं
जोयणसहस्सं । भुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं
पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं
गाउयपुहुत्तं । संमुच्छिमभुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्ख-
जोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइ-
भागं, उक्कोसेणं धणुपुहुत्तं । अपज्जत्तगसंमुच्छिमभुयपरिसप्प-
थलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहन्नेणं
अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइ-
भागं । पज्जत्तगसंमुच्छिमभुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्ख-
जोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइ-
भागं उक्कोसेणं धणुपुहुत्तं । गढभवक्कंतिय भुयपरिसप्पथलयर-
पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहन्नेणं अंगुल-
स्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं गाउयपुहुत्तं । अपज्ज-
त्तगगढभवक्कंतियभुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं
पुच्छा, गोयमा ! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं
उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं । पज्ज-
त्तगगढभवक्कंतियभुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिया-
णं पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्को-
सेण गाउयपुहुत्तं । खहयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा,
गोयमा ! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं धणु-
पुहुत्तं । संमुच्छिमखहयराणं जहा भुयपरिसप्पसंमुच्छिमाणं तिसु-

वि गमेसु तद्वा भाणियच्चं। गढभवक्कंतियखहयरपंचिदिय-
तिरिखजोणियाणं पुच्छा गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असं-
खेज्जइभागं उक्कोसेणं धणुपुहुत्तं। अपज्जत्तगगढभवक्कंतिय
खहयरपंचिदियतिरिखजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं
अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्ज-
इभागं। पज्जत्तगगढभवक्कंतियखहयरपंचेदियतिरिखजोणि-
याणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं
उक्कोसेणं धणुपुहुत्तं। एत्थ संगहणिगाहाओ भवंति, तं जहा-
जोयणसहस्सगाउयपुहुत्तं, तत्तो य जोयणपुहुत्तं। दोण्हं तु
धणुपुहुत्तं, संमुच्छिमे होइ उच्चत्तं ॥१॥ जोयणसहस्सं छग्गाउ-
याइं तत्तो य जोयणसहस्सं। गाउयपुहुत्तं भुयगे, पक्खीसु भवे
धणुपुहुत्तं ॥२॥ मणुस्साणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा
पण्णत्ता? गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्को-
सेणं तिणिण गाउयाइं। संमुच्छिममणुस्साणं पुच्छा, गोयमा!
जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असं-
खेज्जइभागं। गढभवक्कंतियमणुस्साणं पुच्छा, गोयमा! जह-
ण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण तिणिण गाउयाइं।
अप्यज्जत्तगगढभवक्कंतियमणुस्साणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं
अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइ-
भागं। पज्जत्तगगढभवक्कंतियमणुस्साणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं
अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं तिणिण गाउयाइं ॥सू० १९८॥

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુ.૧૨૮ પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાદીનાં શરીરાવગાહનાનિ. ૧૭૯

હાયા-પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં ભદન્ત ! કિયન્મહતી શરીરાવગાહના પ્રમાણ ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્, ઉત્કર્ષેણ યોજનસહસ્રમ્ । જલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! એવમેવ । સંમુર્ચ્છિમજલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણ યોજનસહસ્રમ્ । અપર્યાપ્તસંમુર્ચ્છિમજલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, જઘન્યેન

“ પંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં ” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ-(પંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં મંતે ! કે મહાલિયા સરીરોગાહના પળ્ણત્તા) હે ભદન્ત ! પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોની શરીરાવગાહના કિતની છે ? (ગોયમા ! જહળ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગં, ઉક્કોસેણં જોયણસહસ્સં)

ઉત્તર:- હે ગૌતમ ! પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યજીવોની શરીરાવગાહના જઘન્ય સે અંગુલ કે અસંખ્યાતવેં ભાગ પ્રમાણ છે, ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે એક હજાર યોજન પ્રમાણ છે । (જલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! એવમેવ) જલચર તિર્યગ્ય જો પંચેન્દ્રિય જીવ છે ઓર શરીરાવગાહના હે ગૌતમ ! હસી પ્રકાર સે છે (સંમુર્ચ્છિમજલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા ગોયમા ! જહળ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણં જોયણસહસ્સં) સંમુર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ય જીવોની શરીરાવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે અંગુલ કે અસંખ્યાતવેં ભાગ પ્રમાણ છે ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ૧ હજાર યોજન પ્રમાણ છે । (અપર્યાપ્તસંમુર્ચ્છિમજલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા-જહળ્ણેણં

“ પંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ-(પંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં મંતે ! કે મહાલિયા સરીરોગાહના પળ્ણત્તા) હે ભદન્ત ! પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્યોની શરીરાવગાહના કેટલી છે ? (ગોયમા ! જહળ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગં, ઉક્કોસેણં જોયણસહસ્સં)

ઉત્તર-હે ગૌતમ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ય જીવોની શરીરાવગાહના જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી એક હજાર યોજન પ્રમાણ છે. (જલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા ગોયમા ! એવમેવ) જલચરતિર્યગ્ય જે પંચેન્દ્રિય જીવ છે, તેમની શરીરાવગાહના હે ગૌતમ ! આ પ્રમાણ છે. (સંમુર્ચ્છિમજલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા ગોયમા ! જહળ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગં, ઉક્કોસેણં જોયણસહસ્સં) સંમુર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ય જીવોની શરીરાવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી એક હજાર યોજન પ્રમાણ છે. (અપર્યાપ્તસંમુર્ચ્છિમજલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા જહળ્ણેણં અંગુલસ્સ

અંગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્, ઉત્કર્ષેણાપિ અંગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્ । પર્યાપ્તક-
સંમૂર્ચ્છિમજલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય
અસંખ્યેયમાગં ઉત્કર્ષેણ યોજનસહસ્રમ્ । ગર્ભવ્યુઃકાન્તિકનલચરપંચેન્દ્રિયતિર્ય-

અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગં, ઉત્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગં
સમૂર્ચ્છિમજલચર જીવોં મેં જો અપર્યાપ્ત સંમૂર્ચ્છિમ જલચર જીવ હેં
ઠનકી શરીરાવગાહના જઘન્ય ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે અંગુલ કે અસંખ્યાતવે
માગ પ્રમાણ હે । (પજ્જત્તગસંમુચ્છિમજલચરપંચેન્દિયતિરિક્ખજોણિ-
યાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગં ઉત્કોસેણં
જોયણસહસ્સં) સંમૂર્ચ્છિમજલચરજીવોં મેં જો પર્યાપ્તક સમૂર્ચ્છિમ
જલચર જીવ હેં ઠનકી શરીરાવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે તો અંગુલ
કે અસંખ્યાતવે માગ પ્રમાણ હે ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે એક હજાર યોજન પ્રમાણ
હે । હસકા નિષ્કર્પાર્થિય હ હે કિ તિર્યચ્ચ પંચેન્દ્રિય જીવ જલચર, સ્થલ-
ચર ઓર લેચર કે ભેદ સે ૩ પ્રકાર કે હોતે હેં । હન મેં જો જલચર
તિર્યચ્ચ પંચેન્દ્રિય જીવ હેં-ઠનકે સાત અવગાહના સ્થાન હેં । હનમેં સઘ મેં
જો ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના એક હજાર યોજન કી કહી હે, ઘહ સ્વયંભૂ-
રમણ સમુદ્ર કે મત્સ્યોં કી અપેક્ષા સે કહી ગઈ જાનની
ચાહિયે । સ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યચ્ચોં કે ચતુષ્પદ, ઉરઃપરિસર્પ ઓર
સુજપરિસર્પ કે ભેદ સે ત્રીન ભેદ હેં । હનમેં જો ચતુષ્પદ

અસંખેજ્જહમાગં, ઉત્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગં) સંમૂર્ચ્છિમ જલચર
જીવોં માં જે અપર્યાપ્ત સંમૂર્ચ્છિમ જલચર જીવોં છે તેઓની શરીરાવગાહના
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. (પજ્જત્તગ-
સંમુચ્છિમજલચરપંચેન્દિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણેણં અંગુલસ્સ
અસંખેજ્જહમાગં ઉત્કોસેણં જોયણસહસ્સં) સંમૂર્ચ્છિમ જલચર જીવોં માં જે પર્યા-
પ્તક સંમૂર્ચ્છિમ જલચર જીવોં છે તેઓની શરીરાવગાહના હે ગૌતમ !
જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી એક
હજાર યોજન પ્રમાણ છે. આનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે તિર્યચ પંચે-
ન્દ્રિય જીવોં જલચર, સ્થલચર અને ખેચરના લેહથી ત્રણ પ્રકારના હોય છે.
આમાં જે જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોં છે-તેમના સાત અવગાહનાનાં
સ્થાનો છે. આ બધામાં જે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના એક હજાર યોજન જેટલી
કહેવામાં આવી છે, તે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના મત્સ્યોની અપેક્ષાથી કહેલી
બાણવી બેઠાએ, સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચોની ચતુષ્પદ, ઉરઃપરિસર્પ અને
સુજપરિસર્પના લેહથી ત્રણ લેહો છે. આમાં જે ચતુષ્પદ સ્થલચર તિર્યચ

अनुयोगचन्द्रिका टीका सू१९८ पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकादीनां शरीरावगाहनानि. १८१

ग्योनिकानां पृच्छा गौतम ! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण योजन-
सहस्रम् । अपर्याप्तकर्मव्युत्क्रान्तिकृत्तलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा,

स्थलचर तिर्यञ्च पंचेन्द्रिय जीव हैं उनके भी अवगाहना के
सात स्थान हैं । तथा सर्पादिक जो उरःपरिसर्प तिर्यञ्चपंचेन्द्रियजीव
हैं उनके भी सात अवगाहना स्थान हैं । गोघा, नकुल आदि जो भुज-
परिसर्पतिर्यञ्चपंचेन्द्रियजीव हैं । उनके भी सात अवगाहना स्थान
हैं । इस प्रकार चतुष्पद स्थलचर पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों के अवगाहनास्थान
२१ होते हैं । खेचर जो पंचेन्द्रियतिर्यञ्चजीव हैं उनके भी अवगाहना
स्थान ७ हैं । तथा एक अवगाहनास्थान सामान्यरूप से पंचेन्द्रिय
तिर्यञ्चों का है । इस प्रकार पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च जीवों के ये अवगाहनस्थान
३६ हैं । इसी विषय को सूत्रकार आगे के सूत्रपाठ से स्पष्ट करते
हैं—(गन्धवक्कंतिय जलघरपंचिदियतिरिक्खजोणिघाणं पुच्छा,
गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उत्तकोसेणं जोयणस-
हस्सं) गर्भजन्मवाले जो जलचरतिर्यञ्च पंचेन्द्रिय जीव हैं, उनकी
अवगाहना हे गौतम ! जघन्य से अंगुल के असंख्यातवे भागप्रमाण
है, और उत्कृष्ट से एक हजारयोजन प्रमाण है । यह इनकी अव-
गाहना सामान्यरूप से कही गई है । ये गर्भज पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च पर्याप्त

पंचेन्द्रिय लोको छे, तेमना पणु अवगाहनाना सात स्थानो छे, तेमज
अर्पादि जे उरःपरिसर्प तिर्यञ्च पंचेन्द्रिय लोको छे तेमनां पणु सात
अवगाहना स्थानो छे, घे, नकुल वगेरे जे भुजपरिसर्प तिर्यञ्च पंचे
न्द्रिय लोको छे, तेमना पणु सात अवगाहना स्थान छे. आ प्रमाणे चतुष्पद
स्थलचर पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चानां अवगाहना स्थानो २१ डोय छे. भेत्थर के
जेओ पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च लोको छे तेमना पणु अवगाहना स्थान सात छे.
तेमज ओक अवगाहना स्थान सामान्य रूपथी पंचेन्द्रियतिर्यञ्चानुं छे.
आ प्रमाणे पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च लोकोना आ अवगाहना स्थानो ३६ छे.
ओक विषयने सूत्रकार हवे आ सूत्रपठे स्पष्ट करे छे—(गन्धवक्कंतियजलघर-
पंचिदियतिरिक्खजोणिघाणं पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं
उत्तकोसेणं जोयणसहस्सं) गर्भजन्मवाला जे जलचर तिर्यञ्च पंचेन्द्रिय लोको
छे तेमनी अवगाहना हे गौतम ! जघन्यथी अंगुलना असंख्यातमा भाग
प्रमाण छे अने उत्कृष्टथी ओक हजार योजन प्रमाण छे. आ ओमनी अव-
गाहना सामान्य रूपमां कडेवाभां आवी छे. आ गर्भज पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च

૧૮૨

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણાપિ અંગુલસ્ય અસંખ્યેય-
માગમ્ । પર્યાપ્તકર્મભવ્યુત્ક્રાન્તિક જલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ !
જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગં ઉત્કર્ષેણ યોજનસહસ્તમ્ । ચતુષ્પદસ્થલચર-
પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્
ઉત્કર્ષેણ પદ્મગવ્યુતાનિ । સંમૂર્ચિષ્ઠમચતુષ્પદસ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં

और अपर्याप्त दोनों प्रकार से होते हैं सो (अपञ्जस्तगगम्भवक्कतिय जलयरपंचेन्द्रियतिरिक्खजोगियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अंगु-
लस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं)
जो अपर्याप्तकर्मभजतिर्यञ्चपंचेन्द्रियजीव हैं उनकी अवगाहना
हे गौतम ! जघन्य और उत्कृष्ट रूप से अंगुल के असंख्यातवे भाग
ही है । (पञ्जस्तगगम्भवक्कतिय जलयरपंचेन्द्रियतिरिक्खजोगियाणं
पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं
जोयणसहस्सं) तथा जो पर्याप्त गर्भज पंचेन्द्रियतिर्यञ्चजीव है उनकी
हे गौतम ! जघन्य अवगाहना अंगुल के असंख्यातवे भाग प्रमाण है
और उत्कृष्ट अवगाहना १ हजार योजन प्रमाण है । (चत्तुष्पदस्थलयर-
पंचिन्द्रियतिरिक्खजोगियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स
असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं छ गाउयाइं) जो चतुष्पद स्थलचर तिर्यञ्च
पंचेन्द्रिय जीव है उनकी अवगाहना हे गौतम ! जघन्य की अपेक्षा
अंगुल के असंख्यातवे भाग प्रमाण हैं और उत्कृष्ट की अपेक्षा ६ गव्यूति

પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બંને પ્રકારના હોય છે, તે (અપજ્જસ્તગગમ્-
ભવક્કતિયજલયરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોગિયાણં પુચ્છા ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસં-
ખેજ્જઇમાગં ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇમાગં) જે અપર્યાપ્ત કર્મજ
તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયજીવો છે, તેમની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્ય
અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી જ છે.
(પજ્જસ્તગગમ્ભવક્કતિયજલયરપંચિન્દ્રિયતિરિક્ખજોગિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણ્ણેણં
અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇમાગં, ઉક્કોસેણં જોયણસહસ્સં) તેમજ જે પર્યાપ્ત કર્મજ
પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવો છે, તેમની હે ગૌતમ ! જઘન્ય અવગાહના અંગુલના
અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૧ હજાર યોજન પ્રમાણુ
છે. (ચત્તુષ્પદસ્થલયરપંચિન્દ્રિયતિરિક્ખજોગિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુ-
લસ્સ અસંખેજ્જઇમાગં ઉક્કોસેણં છ ગાઉયાઈં) જે ચતુષ્પદ સ્થલચર તિર્યંચ
પંચેન્દ્રિય જીવો છે તેમની અવગાહના, હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષા
અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષા ૬ ગવ્યૂતિ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુ.૧૯૮૫ પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાદીનાં શરીરાવગાહનાનિ.૧૮૩

પૃચ્છા ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્, ઉત્કર્ષેણ ગવ્યૂતપૃથક્ત્વમ્,
અપર્યાપ્તકસંમૂર્ચ્છિમચતુષ્પદસ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ !
જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણાપિ અંગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્,

પ્રમાણ છે । यह चतुष्पद स्थलचर तिर्यञ्च पंचेन्द्रिय जीवों की अवगाहना का प्रमाण सामान्य रूप से कहा गया है । ये चतुष्पद स्थलचर तिर्यञ्च पंचेन्द्रिय जीव संमूर्च्छिम जन्म वाले होते हैं और ये पर्याप्त और अपर्याप्त दोनों प्रकार के होते हैं-सो इनमें जो (संमूर्च्छिमचउप्पयथलयर पंचिंदिय तिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं गाउयपुहुत्सं) संमूर्च्छिम जन्म वाले चतुष्पद स्थलचरपंचेन्द्रियतिर्यञ्चजीव हैं उनकी अवगाहना का प्रमाण है गौतम ! जघन्य से तो अंगुल का असंख्यातवां भाग है और उत्कृष्ट से गव्यूतपृथक्त्व है । पृथक्त्व यह पारिभाषिक संज्ञा है । मुख्यतः इसका अर्थ दो से लेकर नौ तक ऐसा लिया जाता है कहीं २ बहुत इस अर्थ में भी पृथक्त्व शब्द आता है (अपज्जत्तगसंमूर्च्छिमचउप्पयथलयरपंचेदिय तिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं) जो संमूर्च्छिम जन्म वाले चतुष्पद स्थलचरपंचेन्द्रियतिर्यञ्च जीव अपर्याप्तक हैं उनकी अव-

પ્રમાણ છે. આ ચતુષ્પદ સ્થલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવોની અવગાહનાનું પ્રમાણ સામાન્ય રૂપથી કહેવામાં આવ્યું છે. આ ચતુષ્પદ સ્થલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવો સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા હોય છે અને આ સર્વે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બંને પ્રકારના હોય છે, તો એમનામાં જે (સંમૂર્ચ્છિમચઉપ્પયથલયરપંચિંદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસં-
ખેજ્જઇમાર્ગ ઉક્કોસેણં ગાઉયપુહુત્તં) સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવો છે તેમની અવગાહનાનું પ્રમાણ છે ગૌતમ ! જઘ-
ન્યથી તો અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગનું છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ગવ્યૂતિ પૃથક્-
ત્વ છે. આ પારિભાષિક સંજ્ઞા છે. ઘણું કરીને આનો અર્થ એથી લઇને નવ
મુધી એવો થાય છે, કેટલિક જગ્યાએ ‘ઘણું’ આ અર્થમાં પણ પૃથક્ત્વ શબ્દ
આવે છે. (અપજ્જત્તગસંમૂર્ચ્છિમચઉપ્પયથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા,
ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇમાર્ગ ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇ માર્ગ)
જે સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવો અપર્યાપ્તક

૧૮૪

અનુયોગદ્વારસ્ત્રને

પર્યાપ્તકસંમૂર્ચ્છિમચતુષ્પદસ્થલચરપચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પુચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણ ષડ્ગવ્યૂતપૃથક્ત્વમ્, ગર્ભવ્યુત્કાન્તિકચતુષ્પદસ્થલચરપચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પુચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્, ઉત્કર્ષેણ ષડ્ગવ્યૂતાનિ । અપર્યાપ્તકર્મવ્યુત્કા-

ગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે અંગુલ કે અસંખ્યાતવે' ભાગપ્રમાણ હૈ ઔર ઉત્કૃષ્ટ સે મી અંગુલ કે અસંખ્યાતવે' ભાગપ્રમાણ હૈ । (પઞ્ચત્તગ સંમુચ્છિમચતુષ્પદસ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગં, ઉક્કોસેણં ગાઝયપુહુત્તં) તથા જો સંમૂર્ચ્છિમ જન્મ વાલે ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ જીવ પર્યાપ્તક હૈં ઉનકી અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે તો અંગુલ કે અસંખ્યાતવે' ભાગ પ્રમાણ હૈ ઔર ઉત્કૃષ્ટ સે-ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ હૈ । (ગદ્મવક્કંતિય ચતુષ્પદસ્થલચરપંચેન્દ્રિયસિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણં છ ગાઝયાહં) જો પંચેન્દ્રિય ચતુષ્પદસ્થલચરપંચેન્દ્રિયજીવ ગર્ભજન્મવાલે હૈં ઉનકી અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે અંગુલ કે અસંખ્યાતવે' ભાગપ્રમાણ હૈ ઔર ઉત્કૃષ્ટ સે છ ગવ્યૂત પ્રમાણ હૈ । યહ ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય ચતુષ્પદ સ્થલચરતિર્યચજીવોંકી અવગાહના કા પ્રમાણ સામાન્યરૂપ સે પ્રતિપાદિત કિયા ગયા હૈ । પર્યાપ્ત ઔર અપર્યાપ્ત કી અપેક્ષા ઉનકી અવગાહ-

છે તેમની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. (પઞ્ચત્તગસંમુચ્છિમ-ચતુષ્પદસ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસં-ખેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણં છ ગાઝયપુહુત્તં) તેમજ જે સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ હોવે । પર્યાપ્તક છે તેમની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ છે. (ગદ્મવક્કંતિયચતુષ્પદસ્થલચરપંચેન્દ્રિયસિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણં છ ગાઝયાહં) જે પંચેન્દ્રિય ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય હોવે । ગર્ભજન્મવાળા છે, તેમની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૬ ગવ્યૂત પ્રમાણ છે આ ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય ચતુષ્પદ સ્થલચર તિર્યચ હોવાની અવગાહનાનું પ્રમાણ સામાન્ય રૂપથી પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે. પર્યાપ્ત તેમજ અપર્યાપ્તની અપેક્ષાએ એમની અવગાહનાનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે.

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂ. ૧૮ પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાદીનાં શરીરાવગાહનાનિ. ૧૮૫

નિત્કચતુષ્પદસ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પુચ્છા, ગૌતમ ! જયન્યેન અંગુલસ્ય અસંસ્થેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણાપિ અંગુલસ્ય અસંસ્થેયમાગમ્ । પર્યાપ્તગર્ભન્યુ-
ક્રાન્તિકચતુષ્પદસ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પુચ્છા, ગૌતમ ! જયન્યેન અંગુ-
લસ્ય અસંસ્થેયમાગમ્, ઉત્કર્ષેણ ષઙ્ગવ્યુતાનિ । ઊરઃપરિસર્પસ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિર્ય-
ગ્યોનિકાનાં પુચ્છા, ગૌતમ ! જયન્યેન અંગુલસ્ય અસંસ્થેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણ
યોજનસહસ્રમ્, સંમૂર્ચ્છિમોરઃપરિસર્પસ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પુચ્છા,

ના કા પ્રશ્ન ઇત્થ પ્રકાર સે હૈ—(અવજત્તગગમ્ભવકંતિયચઉપ્પય-
થલચરપંચેદિય તિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહ્ણેણં અંગુ-
લસ્સ અસંસ્થેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંસ્થેજ્જહમાગં)
અપર્યાપ્તક ગર્ભજન્મવાલે ચતુષ્પદસ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ યોનિવાલે
જીર્ણો કી અવગાહના, હે ગૌતમ ! જયન્ય ઔર ઉત્કૃષ્ટ રૂપ સે અંગુલ કે
અસંસ્થાતવે આગમમાણ હૈ । (પવજત્તગગમ્ભવકંતિયચઉપ્પયથલચર-
પંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહ્ણેણં અંગુલસ્સ
અસંસ્થેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણ છ ગાઉયાઈ) તથા પર્યાપ્તક ગર્ભજન્મ વાલે
જો ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ જીર્ણ હૈં ઉનકી અવગાહના
હૈ ગૌતમ ! જયન્ય સે અંગુલ કે અસંસ્થાતવે ભાગ પ્રમાણ હૈ ઔર ઉત્કૃષ્ટ
સે ૬ ગમ્યૂન પ્રમાણ હૈ । (ઊરપરિસર્પ સ્થલચર પંચેન્દ્રિયતિર્યચ જીર્ણ હૈં
ઉનકી અવગાહના હે ગૌતમ ! જયન્ય સે અંગુલ કે અસંસ્થાતવે ભાગ

(અવજત્તગગમ્ભવકંતિયચઉપ્પયથલચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા, ગોયમા !
જહ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંસ્થેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંસ્થેજ્જહમાગં)
અપર્યાપ્તક ગર્ભજન્મવાળા ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ યોનિવાળા
જીર્ણો અવગાહના હે ગૌતમ ! જયન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી અંગુલના અસં-
સ્થાતમા ભાગ પ્રમાણ છે (પવજત્તગગમ્ભવકંતિયચઉપ્પયથલચરપંચેદિયતિરિક્ખ-
જોણિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંસ્થેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણ છ
ગાઉયાઈ) તેમજ પર્યાપ્તક ગર્ભજન્મવાળા જે ચતુષ્પદ સ્થલચર
પંચેન્દ્રિય તિર્યચ જીર્ણ છે, તેમની અવગાહના હે ગૌતમ ! જયન્યથી
અંગુલના અસંસ્થાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૬ ગાઉ પ્રમાણ
છે. (ઊરપરિસર્પસ્થલચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા—ગોયમા ! જહ્ણે-
ણં અંગુલસ્સ અસંસ્થેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણ જોયનસહસ્રં) જે ઊરઃપરિસર્પ
સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ જીર્ણ છે તેમની અવગાહના, હે ગૌતમ ! જયન્યથી
અંગુલના અસંસ્થાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી એક હજાર યોજન

૧૮૬

મનુયોગદ્વારસ્ત્ર

ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયભાગમ્, ઉત્કર્ષેણ યોજનપૃથક્ત્વમ્ । અપર્યાપ્ત-
કસંમૂર્ચ્છિમોરપરિસર્પસ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પુચ્છા, ગૌતમ !
જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયભાગમ્ ઉત્કર્ષેણાપિ અંગુલસ્ય અસંખ્યેયભાગમ્ ।
પર્યાપ્તકસંમૂર્ચ્છિ ટોરપરિસર્પસ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પુચ્છા, ગૌતમ !
જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયભાગમ્ ઉત્કર્ષેણ યોજનપૃથક્ત્વમ્ । ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિકોર :

પ્રમાણ છે ઔર ઉત્કૃષ્ટ સે એક હજાર યોજન પ્રમાણ છે । (સંમુચ્છિમ
ઉરપરિસર્પસ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ-
ળ્લેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણં જોયણપુહુત્તં) જો
ઉરપરિસર્પ સ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્જીવ સંમૂર્ચ્છિમ જન્મ વાલે છે
ઉનકી અવગાહના છે ગૌતમ ! જઘન્ય સે અંગુલ કે અસંખ્યાતવે ભાગ-
પ્રમાણ છે ઔર ઉત્કૃષ્ટ સે યોજન પૃથક્ત્વ છે । (અપજજત્તગ સંમૂર્ચ્છિમ-
ઉરપરિસર્પસ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા, ગોયમા !
જહળ્લેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણં વિ અંગુલસ્સ અસં-
લેજ્જહમાગં) સંમૂર્ચ્છિમ જન્મ વાલે જો ઉરપરિસર્પ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય
તિર્યગ્જીવ અપર્યાપ્તક છે ઉનકી જઘન્ય અવગાહના ઔર ઉત્કૃષ્ટ અવ-
ગાહના અંગુલ કે અસંખ્યાતવે ભાગ પ્રમાણ છે । (પજજત્તગસંમુચ્છિમ
ઉરપરિસર્પસ્થલચરપંચેન્દ્રિય તિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ-
ળ્લેણં અંગુલસ્સ-અસંલેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણં જોયણપુહુત્તં) સંમૂર્ચ્છિમ-
જન્મવાલે જો ઉરપરિસર્પ સ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્ જીવ પર્યાપ્તક

પ્રમાણ છે. (સંમુચ્છિમઉરપરિસર્પસ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા
-ગોયમા ! જહળ્લેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણં જોયણપુહુત્તં) જે ઉર:
પરિસર્પ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ જીવે સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા છે તેમની
અવગાહના છે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે
અને ઉત્કૃષ્ટથી યોજન પૃથક્ત્વ છે. (અપજજત્તગસંમુચ્છિમઉરપરિસર્પસ્થલચર-
પંચેન્દ્રિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહળ્લેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહમાગં
ઉક્કોસેણં વિ અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહમાગં) સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા જે ઉર:
પરિસર્પ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ જીવે અપર્યાપ્તક છે. તેમની જઘન્ય અવ-
ગાહના અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે.
(પજજત્તગસંમુચ્છિમઉરપરિસર્પસ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા !
જહળ્લેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણં જોયણપુહુત્તં) સંમૂ-
ર્ચ્છિમ જન્મવાળા જે ઉરપરિસર્પ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ જીવ પર્યાપ્તક

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સ્.૧૨૮ પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાદીનાં શરીરાવગાહનાનિ.૧૮૭

પરિસર્પસ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણ યોજનસહસ્રમ્ । અપર્યાપ્તકર્મભવ્યુત્ક્રાન્તિકોરઃપરિસર્પ-
સ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યે-
યમાગમ્, ઉત્કર્ષેણાપિ અંગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્ । પર્યાપ્તકર્મભવ્યુત્ક્રાન્તિકોરઃ
પરિસર્પસ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય
અસંખ્યેયમાગં ઉત્કર્ષેણ યોજનસહસ્રમ્ । હુત્રપરિસર્પસ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિ-

હૈ, ઉનકી અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે અંગુલ કે અસંખ્યાતવે
ભાગપ્રમાણ હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે યોજનપૃથક્ત્વ હૈ । (ગઽભવકંતિય
રપરિસર્પસ્થલચરપંચેન્દિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા, ગોયમા !
જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણં જોયણસહસ્સં) જો
રુરઃપરિસર્પ સ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્જીવ ગર્મજન્મવાલે હૈ ઉનકી
અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે અંગુલ કે અસંખ્યાતવે ભાગ પ્રમાણ
હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ૧ હજાર યોજન પ્રમાણ હૈ । (અપજ્જત્તગગઽભવકં-
તિય રપરિસર્પસ્થલચરપંચેન્દિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા !
જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણં વિ અંગુલસ્સ અસંખે-
જ્જહમાગં) ગર્મજન્મવાલે જો રુરઃપરિસર્પ સ્થલચર તિર્યગ્ પંચેન્દ્રિય
જીવ અપર્યાપ્તક હૈ, ઉનકી અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે અંગુલ કે
અસંખ્યાતવે ભાગ પ્રમાણ હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે બી અંગુલ કે અસંખ્યાતવે
ભાગ પ્રમાણ હૈ । (પજ્જત્તગગઽભવકંતિયરપરિસર્પસ્થલચરપંચેન્દિય-

છે, તેમની અવગાહના, હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ
પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી યોજન પૃથક્ત્વ છે, (ગઽભવકંતિયરપરિસર્પસ્થલ
ચરપંચેન્દિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહ
માગં ઉક્કોસેણં જોયણસહસ્સં) જે રુરઃપરિસર્પ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્
ગર્મજન્મવાળા છે તેમની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુલના અસં-
ખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી એક હજાર યોજન પ્રમાણુ છે.
(અપજ્જત્તગગઽભવકંતિય રપરિસર્પસ્થલચરપંચેન્દિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા
-ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણં વિ અંગુલસ્સ
અસંખેજ્જહમાગં) ગર્મજન્મવાળા જે રુરઃપરિસર્પ સ્થલચર તિર્યગ્ પંચેન્દ્રિય
જીવો અપર્યાપ્તક છે તેમની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુલના
અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા
ભાગ પ્રમાણુ છે. (પજ્જત્તગગઽભવકંતિયરપરિસર્પસ્થલચરપંચેન્દિયતિરિક્ષ-

કાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણ ગવ્યૂતપૃથ-
ત્ત્વમ્ । સંમૂર્ચ્છિમધુજપરિસર્પસ્થલચરપચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ !
જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્, ઉત્કર્ષેણ ધનુઃપૃથત્ત્વમ્ । અપર્ણાપ્તકસંમૂર્ચ્છિમ-

તિરિક્સ્વજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણણેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહ્માગં,
ઉક્કોસેણં જોયણસહસ્સં) ગર્ભ જન્મ વાલે જો ઉરઃપરિસર્પ
થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવ પર્ણાપ્તક હૈં ઉનકી અવગાહના હે ગૌતમ !
જઘન્ય સે અંગુલ કે અસંખ્યાતવેં ભાગપ્રમાણ હૈં ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે
૧ હજાર યોજન પ્રમાણ હૈં । (સુયપરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્સ્વ-
જોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણણેણં અંગુલસ્સઅસંલેજ્જહ્માગં
ઉક્કોસેણં ગાઝયપુહુત્તં) થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ કે ભેદ સે જો મુજ-
પરિસર્પ હૈં ઉનકી અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે અંગુલકે અસંખ્યાતવેં
ભાગ પ્રમાણ હૈં ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ હૈં । (સંમુચ્છિમસુયપરિ-
સપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્સ્વજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણણેણં
અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહ્માગં ઉક્કોસેણં ધણુપુહુત્તં) જો મુજપરિસર્પ
થલચર જીવ સંમૂર્ચ્છિમ જન્મ વાલે હૈં, ઉનકી અવગાહના હે ગૌતમ !
જઘન્ય સે અંગુલ કે અસંખ્યાતવેં ભાગ પ્રમાણ હૈં ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ધનુષ
પૃથક્ત્વ હૈં । (અપજ્જત્તગસંમુચ્છિમસુયપરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિ-

જોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણણેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહ્માગં ઉક્કોસેણં જોયણ-
સહસ્સં) ગર્ભજન્મવાળા જે ઉરઃપરિસર્પ સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવે
પર્ણાપ્તક છે. તેમની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યા-
તમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧ હજાર યોજન પ્રમાણ છે. (સુયપરિ-
સપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્સ્વજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણણેણં અંગુલસ્સ
અસંલેજ્જહ્માગં ઉક્કોસેણં ગાઝયપુહુત્તં) સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચના ભેદથી
જે ભુજ પરિસર્પ છે તેમની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુલના
અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ છે (સંમુ-
ચ્છિમસુયપરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્સ્વજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ-
ણેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહ્માગં ઉક્કોસેણં ધણુપુહુત્તં) જે ભુજપરિસર્પ
સ્થલચર જીવ સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા છે, તેમની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘ-
ન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ધનુષ પૃથક્ત્વ
છે. (અપજ્જત્તગસંમુચ્છિમસુયપરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્સ્વજોણિયાણં પુચ્છા

અંતુયોગવન્દિકાટીકા સૂ.૧૨૮ પચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાદીનાં શતે તાવગાહનાનિ. ૧૮૧

મુનપરિસર્પસ્થલચરપચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંલેયમાગમ્, ઉત્કર્ષેનાપિ અંગુલસ્ય અસંલેયમાગમ્ । પર્યાપ્તસંમૂર્ચ્છિમ-મુજપરિસર્પસ્થલચરપચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંલેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેન ધનુઃપૃથક્તમ્ । ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિકમુજપરિસર્પસ્થલચરપચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંલેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણ ગબ્યુતપૃથક્તમ્ । અપર્યાપ્તકર્મવ્યુત્ક્રાન્તિકમુજપરિસર્પસ્થલચરપચ્ચેન્દ્રિયતિર્ય-

ગ્ગલ જોણિયાણં પુચ્છા-ગૌતમ ! જહ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહ્ણમાગં ઉક્કોસેણ ત્રિ અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહ્ણમાગં) તથા જો સંમૂર્ચ્છિમ મુજ પરિસર્પ ધલચર જીવ અપર્યાપ્તકર્મ હૈં ઉનકી અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે અંગુલ કે અસંલયાતવેં ભાગ પ્રમાણ હૈં ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ખી અંગુલ કે અસંલયાતવેં ભાગ પ્રમાણ હૈં । (પજ્જત્તગસંમુચ્છિમમુયપરિસર્પ-ધલચરપંચિંદિયતિરિકલ્લજોણિયાણં પુચ્છા, ગૌતમ ! જહ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહ્ણમાગં ઉક્કોસેણ ધણુપુહુત્તં) ઓર જો સંમૂર્ચ્છિમ મુજપરિસર્પ ધલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ગ જીવ પર્યાપ્તકર્મ હૈં ઉનકી અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે તો અંગુલ કે અસંલયાતવેં ભાગ પ્રમાણ હૈં ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ધનુષ પૃથક્તવ હૈં । (ગમ્મવકકંતિયમુયપરિસર્પધલચર-પંચિંદિયતિરિકલ્લજોણિયાણં પુચ્છા-ગૌતમ ! જહ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહ્ણમાગં ઉક્કોસેણ ગાડપપુહુત્તં) ગર્ભજન્મવાલે જો મુજપરિસર્પ ધલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ગ જીવ હૈં ઉનકી અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્ય

ગૌતમ ! જહ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહ્ણમાગં ઉક્કોસેણ ત્રિ અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહ્ણમાગં) તેમજ જે સંમૂર્ચ્છિમ મુજપરિસર્પ સ્થલચર હોવો અપર્યાપ્તકર્મ છે તેમની અવગાહના હે ગૌતમ, જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે, (પજ્જત્તગસંમુચ્છિમમુયપરિસર્પધલચરપંચિંદિયતિરિકલ્લજોણિયાણં પુચ્છા ગૌતમ ! જહ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહ્ણમાગં ઉક્કોસેણ ધણુપુહુત્તં) અને જે સંમૂર્ચ્છિમ મુજપરિસર્પ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ગ હોવો પર્યાપ્તકર્મ છે તેમની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી તો અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ધનુષ પૃથક્તવ છે. (ગમ્મવકકંતિયમુયપરિસર્પધલચર-પંચિંદિયતિરિકલ્લજોણિયાણં પુચ્છા ગૌતમ ! જહ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહ્ણમાગં ઉક્કોસેણ ગાડપપુહુત્તં) ગર્ભજન્મવાળા જે મુજપરિસર્પ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ગ હોવો છે, તેમની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી તો અંગુલના

મ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેનાપિ અંગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્ । પર્વાપ્તકર્મભવ્યુત્ક્રાન્તિકમ્બુનપરિસર્પથલચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ષજોગિયાણં પૃચ્છા ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણ ગમ્યૂતપૃથક્ત્વમ્ । સ્થેવરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ષમ્યોનિકાનાં પૃચ્છા ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણ ધનુપૃથક્ત્વમ્ । સંમૂર્ચિત્તમસ્થેવરાણં યથા

સે તો અંગુલ કે અસંખ્યાતવે ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટ સે ગમ્યૂત પૃથક્ત્વ છે । (અપજ્જત્તગગમ્ભવકકંતિયમુયપરિસર્પથલચરપંચિદિયતિરિક્ષજોગિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણેણં અંગુલસસ અસંખેજ્જહમાગં ઉત્કોસેણ ગાઉય પુહુત્તં) જો મુજપરિસર્પ થલચર જીવ ગર્ભ જન્મ વાળે છે અને અપર્યાપ્તાવસ્થાપન્ન છે તેમની જઘન્યાવગાહના અંગુલ કે અસંખ્યાતવે ભાગ પ્રમાણ હોતી છે અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાં મ્હી અંગુલ કે અસંખ્યાતવે ભાગ પ્રમાણ હોતી છે । (પજ્જત્તગગમ્ભવકકંતિયમુયપરિસર્પથલચરપંચિદિયતિરિક્ષજોગિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણેણં અંગુલસસ અસંખેજ્જહમાગં ઉત્કોસેણ ગાઉય પુહુત્તં) જો મુજપરિસર્પ થલચર જીવ ગર્ભ જન્મ વાળે છે અને પર્યાપ્તક છે તેમની અવગાહના છે ગૌતમ ! જઘન્ય સે તો અંગુલ કે અસંખ્યાતવે ભાગ પ્રમાણ છે-અને ઉત્કૃષ્ટ સે ગમ્યૂતપૃથક્ત્વ છે । (સ્થેવરપંચિદિયતિરિક્ષજોગિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણેણં અંગુલસસ અસંખેજ્જહમાગં ઉત્કોસેણ ધનુપુહુત્તં) જો સ્થેવર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવ છે, તેમની

અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ગમ્યૂત પૃથક્ત્વ છે. (અપજ્જત્તગગમ્ભવકકંતિયમુયપરિસર્પથલચરપંચિદિયતિરિક્ષજોગિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણેણં અંગુલસસ અસંખેજ્જહમાગં ઉત્કોસેણ ગાઉય પુહુત્તં) જે મુજપરિસર્પ સ્થલચર હોયો ગર્ભ જન્મવાળા છે અને અપર્યાપ્તાવસ્થાપન્ન છે, તેમની જઘન્યાવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય છે. અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના પછી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય છે. (પજ્જત્તગગમ્ભવકકંતિયમુયપરિસર્પથલચરપંચિદિયતિરિક્ષજોગિયાણં પુચ્છા ગોયમા ! જહ્ણેણં અંગુલસસ અસંખેજ્જહમાગં ઉત્કોસેણ ગાઉયપુહુત્તં) જે મુજપરિસર્પ સ્થલચર હોયો ગર્ભ જન્મવાળા છે અને પર્યાપ્તક છે, તેમની અવગાહના છે ગૌતમ ! જઘન્યથી તો અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી ગમ્યૂત પૃથક્ત્વ છે. (સ્થેવરપંચિદિયતિરિક્ષજોગિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણેણં અંગુલસસ અસંખેજ્જહમાગં ઉત્કોસેણ ધનુપુહુત્તં) જે સ્થેવર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય હોયો છે, તેમની અવગા-

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂ.૧૯ પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાદીનાં શરીરાવગાહનાનિ.૧૧૧

મુજસર્પસંમુચ્છિમાનાં ત્રિષ્વપિ ગમેષુ તથા મણિતવ્યમ્ । ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક્ષેચરાણાં
પુચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયભાગમ્ , ઉત્કર્ષેણ ધનુઃ પૃથક્ત્વમ્
અપર્યાપ્તકર્મવ્યુત્ક્રાન્તિક્ષેચરાણાં પુચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યે-
અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે તો અંગુલ અસંખ્યાતવે ભાગ પ્રમાણ
ઔર ઉત્કૃષ્ટ સે ધનુષપૃથક્ત્વ હૈ । (સંમુચ્છિમસ્વહયરાણં જહા મુય-
પરિસપ્પસંમુચ્છિમાણં તિસુ વિ ગમેસુ તહા માણિયવ્વં) સામાન્ય સંમૂ-
ચ્છિમ સ્વેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્ચ જીવોં કી અવગાહના, અપર્યાપ્ત સંમૂચ્છિમ
સ્વેચરપંચેન્દ્રિયતિર્યચ્ચજીવોં કી અવગાહના, પર્યાપ્ત સંમૂચ્છિમ સ્વેચર
તિર્યચ્ચ જીવોં કી અવગાહના જઘન્ય ઔર ઉત્કૃષ્ટ રૂપ સે જિમ પ્રકાર
સંમૂચ્છિમ જન્મવાલે મુજપરિસર્પ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્ચોં કે તીન પદોં મેં
કહી ગઈ હૈ ઉસી પ્રકાર સે સમજના ચાહિયે । (ગમ્ભવકંતિય સ્વહ-
યરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણણેણં અંગુલસ્સ
અસંખેજ્જહ્માગં ઉક્કોસેણં ધણુપુહુત્તં) ગર્ભજન્મ વાલે જો સ્વેચર
પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્ચ હૈં ઉનકી અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે અંગુલ કે
અસંખ્યાતવે ભાગ પ્રમાણ હૈ ઔર ઉત્કૃષ્ટ સે ધનુષ પૃથક્ત્વ હૈ । (અપજ્જ-
ત્તગ ગમ્ભવકંતિય સ્વહયરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા !
જહ્ણણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહ્માગં ઉક્કોસેણં વિ અંગુલસ્સ અસંખે-
જ્જહ્માગં) ગર્ભજન્મ વાલે જો સ્વેચર પંચેન્દ્રિય અપર્યાપ્તક તિર્યચ્ચ હૈં
ઉનકી અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે અંગુલ કે અસંખ્યાતવે ભાગ

હના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી તો અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે
અને ઉત્કૃષ્ટથી ધનુષ પૃથક્ત્વ છે. (સંમુચ્છિમસ્વહયરાણં જહા મુયપરિસપ્પ
સંમુચ્છિમાણં તિસુ વિ ગમેસુ તહા માણિયવ્વં) સામાન્ય સંમૂચ્છિમ સ્વેચર
પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્ચોં વોની અવગાહના જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી જેમ
સંમૂચ્છિમ જન્મવાળા ભુજપરિસર્પ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્ચોના ત્રણ પદોમાં કહે-
વામાં આવી છે, તે પ્રમાણે જ સમજી લેવી બેઈએ. (ગમ્ભવકંતિય સ્વહયર
પંચેન્દ્રિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહ્ણણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહ્માગં
ઉક્કોસેણં ધણુપુહુત્તં) ગર્ભજન્મવાળા જે સ્વેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્ચો છે તેમની
અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે
અને ઉત્કૃષ્ટથી ધનુષ પૃથક્ત્વ છે. (અપજ્જત્તગ ગમ્ભવકંતિય સ્વહયરપંચેન્દ્રિય-
તિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહ્ણણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહ્માગં ઉક્કો-
સેણ વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહ્માગં) ગર્ભજન્મવાળા જે સ્વેચર પંચેન્દ્રિય અપ-

યમામમ્ ઉત્કર્ષેણાપિ અંગુલસ્ય અસંખ્યેયમામમ્ । પર્યાપ્તકર્મભવ્યુત્ક્રાન્તિક-
 સ્થેચરાણાં પુચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયમામમ્
 ઉત્કર્ષેણ ધનુઃપૃથક્ત્વમ્ । અથ સંગ્રહણો ગાથા ભવન્તિ તથથા—યોજનસહસ્રગવ્યુત-
 પૃથક્ત્વં તતશ્ચ યોજનપૃથક્ત્વમ્ । દ્વયોસ્તુ ધનુઃપૃથક્ત્વં સંમૂર્ચ્છિમે ભવતિ
 ઉચ્ચત્વમ્ ॥ ૧ ॥ યોજનસહસ્રસ્ય પદ્મગવ્યુતાનિ તતશ્ચ યોજનસહસ્રમ્ । ગવ્યુતિપૃથ-

પ્રમાણ છે ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ખી અંગુલ કે અસંખ્યાતવે' ભાગ પ્રમાણ છે ।
 (પજ્જત્તગગમ્ભવકંતિયસ્સહયરપંચે'દિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા-
 ગોયમા ! જહ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહામં ઉક્કોસેણં ધણુપુહુત્તં)
 ગર્ભજન્મ વાલે જો સ્થેચર પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તિર્યજ્જ હેં ઉનકી અવગાહના
 હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે તો અંગુલ કે અસંખ્યાતવે' ભાગ પ્રમાણ છે ઓર
 ઉત્કૃષ્ટ સે ધનુષ પૃથક્ત્વ છે । હસ પ્રકાર પંચેન્દ્રિય તિર્યજ્જો કે ૩૨ અથ
 ગોહન સ્થાનોં કા વિસ્તારપૂર્વક કથન કરકે અથ સૂત્રકાર સંક્ષેપ સે ઉનકા
 નિરૂપણ કરને કે લિયે (અથ સંગહણિગાહાઓ ભવંતિ) હન પદોં દ્વારા
 દો સંગ્રહણી ગાથાઓં કો ઉદ્ધૃત કરને કી સૂચના દેતે હેં (તં જહા) વે
 દો ગાથાં હસ પ્રકાર સે હેં—(જોયણસહસ્ર ગાઉય, પુહુત્તં તત્તોય
 જોયણપુહુત્તં । દોહં તુ ધણુપુહુત્તં, સંમુર્ચ્છિમે હોહ ઉચ્ચત્તં ॥ ૧ ॥) સંમુ-
 ર્ચ્છિમ જન્મ વાલે જો જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યજ્જ હેં ઉનકી ઉત્કૃષ્ટ શરીરા-
 વગાહના ઇક હજાર યોજન પ્રમાણ હી હે, હસસે અધિક નહીં હે । સંમુ-

પ્રાપ્તક તિર્યંચો છે, તેમની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુલના
 અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા
 ભાગ પ્રમાણ છે. (પજ્જત્તગગમ્ભવકંતિયસ્સહયરપંચે'દિયતિરિક્ખજોણિયાણં
 પુચ્છા, ગોયમા ! જહ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહામં ઉક્કોસેણં ધણુપુહુત્તં) ગર્ભ-
 જન્મવાળા જે ખેચર પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્ત તિર્યંચો છે, તેમની અવગાહના
 હે ગૌતમ ! જઘન્યથી તો અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને
 ઉત્કૃષ્ટથી ધનુષપૃથક્ત્વ છે. આ પ્રમાણે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોના ૩૨ અવગાહના
 સ્થાનોતું વિસ્તારપૂર્વક કથન કરીને હવે સૂત્રકાર સંક્ષેપમાં તેના નિરૂપણ
 માટે (અથ સંગહણિગાહાઓ ભવંતિ) આ પદો વડે જે સંશ્રદ્ધણી ગાથાઓને
 ઉદ્ધૃત કરવાનું સૂચન કરે છે. (તં જહા) તે જે ગાથાઓ આ પ્રમાણે છે:-
 (જોયણસહસ્ર ગાઉયપુહુત્તં તત્તોય જોયણપુહુત્તં । દોહં તુ ધણુપુહુત્તં, સંમુર્ચ્છિમે
 હોહ ઉચ્ચત્તં ॥ ૧ ॥) સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા જે જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો છે
 તેમની ઉત્કૃષ્ટ શરીરાવગાહના એક હજાર યોજન પ્રમાણ બેટલી જ છે.

અનુયોગચન્દ્રિકાટીકાસૂત્ર ૧૯૮ પચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાદીનાં શરીરાવગાહનાનિ. ૧૯૩

ચ્છિમ જો પંચેન્દ્રિય ચતુષ્પદતિર્યંચ હૈં ઉનકી ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કેવલ ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ હી હૈં । સંમૂર્ચ્છિમ જો ઊરઃ પરિસર્પ પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યંચ હૈં ઉનકી ઉત્કૃષ્ટ શરીરાવગાહના સિર્ફ યોજન પૃથક્ત્વ હી હૈં । સંમૂર્ચ્છિમ જો મુજપરિસર્પ પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યંચ હૈં ઉનકી ઉત્કૃષ્ટ શરીરાવગાહના ઓર જો સંમૂર્ચ્છિમ લેચર પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યંચ હૈં ઉનકી ઉત્કૃષ્ટ શરીરાવગાહના કેવલ ધનુઃ પૃથક્ત્વ હી હૈં । હસ પ્રકાર હસ ગાથા મૈં સંમૂર્ચ્છિમ જન્મ લાલે તિર્યંચોં કી અવગાહના કે પ્રમાણ કા યહ સંગ્રહ કિયા ગયા હૈં । અલ ગર્ભ જન્મ લાલે તિર્યંચોં કી અવગાહના કે પ્રમાણ કો સંગ્રહ કરકે કહને લાલી (જોયણસહસ્ત્રગાઝાઈ તત્તો ય જોયણસહસ્ત્રં । ગાયપુહૃત્તં મુયગે, પક્ષ્વીસુ ભવે ધણુપુહૃત્તં ॥ ૧ ॥ યહ ગાથા હૈં । હસમૈં યહ પ્રકટ કિયા હૈં—કિ જો ગર્ભજન્મ લાલે જલચર પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યંચ હૈં ઉનકી ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના એક હજાર યોજન પ્રમાણ હી હૈં । ગર્ભજ ચતુષ્પદોં કી હહ ગવ્યૂત હૈં । ગર્ભજ ઊરઃ પરિસર્પોં કી એક હજાર યોજન કી હૈં । ગર્ભજ મુજપરિસર્પોં કી ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ હૈં । ગર્ભજ પક્ષિયોં કી ધનુઃ પૃથક્ત્વ હૈં । હસ પ્રકાર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોં કી અવગાહના કો કહકર અલ સૂત્રકાર મનુષ્યોં કી અવગાહના કા કથન કરતે હૈં—

આનાથી વધારે નથી. સંમૂર્ચ્છિમ જે પંચેન્દ્રિય ચતુષ્પદ તિર્યંચો છે તેમની ઉત્કૃષ્ટ શરીરાવગાહના ફક્ત ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ બેટલી જ છે. સંમૂર્ચ્છિમ જે ઊરઃપરિસર્પ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ શરીરાવગાહના ફક્ત યોજન પૃથક્ત્વ બેટલી જ છે, સંમૂર્ચ્છિમ જે મુજપરિસર્પ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ શરીરાવગાહના અને જે સંમૂર્ચ્છિમ લેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ શરીરાવગાહના ફક્ત ધનુઃપૃથક્ત્વ બેટલી જ છે. આ પ્રમાણે આ ગાથામાં સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા તિર્યંચોની અવગાહનાના પ્રમાણનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, હવે ગર્ભજન્મવાળા તિર્યંચોની અવગાહનાના પ્રમાણનો સંગ્રહ કરીને કહેનારી ગાથા બતાવવામાં આવે છે— (જોયણસહસ્ત્રગાઝાઈ તત્તો ય જોયણ સહસ્ત્રં । ગાયપુહૃત્તં મુયગે, પક્ષ્વીસુ ભવે ધણુપુહૃત્તં ॥ ૧ ॥ આમાં આ વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે જે ગર્ભજન્મવાળા જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો છે તેમની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના એક હજાર યોજન પ્રમાણ બેટલી જ છે. ગર્ભજ ચતુષ્પદોની ૬ ગવ્યૂત છે. ગર્ભજ ઊરઃપરિસર્પોની એક હજાર યોજન બેટલી છે. ગર્ભજ મુજપરિસર્પોની ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ છે. ગર્ભજ પક્ષીઓની ધનુઃપૃથક્ત્વ છે. આ પ્રમાણે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની અવગાહનાનું સ્પષ્ટીકરણ કરીને હવે સૂત્રકાર

કૂર્ચં શુન્નગે પક્ષિષુ ભવેદ્ ધનુઃપૃથક્ત્વમ્ ॥ ૨ ॥ મનુષ્યાણાં મદન્ત ! કિયન્મહતી શરીરાવગાહના પ્રશ્નતા ?, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંસ્થેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણ ત્રીણિ ગચ્ચુતાનિ । સંમૂર્ચ્છિમમનુષ્યાણાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંસ્થેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણાપિ અંગુલસ્ય અસંસ્થેયમાગમ્ । ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિકમનુષ્યાણાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંસ્થેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણ ત્રીણિ

(મનુષ્યાણાં મંતે ! કે મહાલિયા શરીરોગાહના પળ્લસા ?) હે મદન્ત ! મનુષ્યોં કી શરીરાવગાહના કિતની હૈ ?

ઉત્તર—(ગોયમા) હે ગૌતમ (જહળ્લેણં અંગુલસ્સ અસંસ્થેજ્જહ્ભાગં, ઉત્કોસેણં તિણ્ણિ ગાડયાઈ) મનુષ્યોં કી સામાન્યરૂપ સે શરીરાવગાહના જઘન્ય તો અંગુલ કે અસંસ્થાતવેં ભાગપ્રમાણ હૈ ઓર ઉત્કુષ્ટ સે ત્રીન ગચ્ચુત-કોશ પ્રમાણ હૈ । (સંમુર્ચ્છિમ મનુષ્યાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહળ્લેણં અંગુલસ્સ અસંસ્થેજ્જહ્ભાગં ઉત્કોસેણં વિ અંગુલસ્સ અસંસ્થેજ્જહ્ભાગં) જો સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય હૈ ડનકી અવગાહના હૈ ગૌતમ ! જઘન્ય સે અંગુલ કે અસંસ્થાતવેં ભાગપ્રમાણ હૈ ઓર ઉત્કુષ્ટ સે ઓ અંગુલ કે અસંસ્થાતવેં ભાગપ્રમાણ હૈ । (ગમ્ભવકકંતિય મનુષ્યાણં પુચ્છા ગોયમા ! જહળ્લેણં અંગુલસ્સ અસંસ્થેજ્જહ્ભાગં ઉત્કોસેણં તિણ્ણિ ગાડયાઈ) જો ગર્ભજ મનુષ્ય હૈ ડનકી અવગાહના હૈ ગૌતમ ! જઘન્ય સે અંગુલ કે અસંસ્થાતવેં ભાગ પ્રમાણ હૈ ઓર ઉત્કુષ્ટ સે ત્રીન ગચ્ચુત

મનુષ્યોની અવગાહના વિષે કહે છે—(મનુષ્યાણં મંતે ! કે મહાલિયા શરીરોગાહના પળ્લસા ?) હે મદન્ત ! મનુષ્યોની શરીરાવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર—(ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (જહળ્લેણં અંગુલસ્ય અસંસ્થેજ્જહ્ભાગં ઉત્કોસેણં તિણ્ણિ ગાડયાઈ) મનુષ્યોની સામાન્ય રૂપથી શરીરાવગાહના જઘન્યથી અંગુલના અસંસ્થાતમા ભાગ પ્રમાણ કેટલી છે અને ઉત્કુષ્ઠથી ત્રણ ગચ્ચુત-ગાઉ-પ્રમાણ છે. (સંમુર્ચ્છિમમનુષ્યાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહળ્લેણં અંગુલસ્ય અસંસ્થેજ્જહ્ભાગં ઉત્કોસેણં વિ અંગુલસ્ય અસંસ્થેજ્જહ્ભાગં) જે સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો છે તેમની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુલના અસંસ્થાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કુષ્ઠથી પણ અંગુલના અસંસ્થાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. (ગમ્ભવકકંતિય મનુષ્યાણં પુચ્છા ગોયમા ! જહળ્લેણં અંગુલસ્ય અસંસ્થેજ્જહ્ભાગં ઉત્કોસેણં તિણ્ણિ ગાડયાઈ) જે ગર્ભજ મનુષ્યો છે તેમની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુલના અસંસ્થાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કુષ્ઠથી

અનુયોગચન્દ્રિકાટીકાસૂત્ર ૧૯૮ પચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાદીનાં શરીરાવગાહનાનિ. ૧૯૫

ગવ્યૂતાનિ । અપર્યાપ્તકર્મભવ્યુત્ક્રાન્તિકમનુષ્યાણાં પુચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુ-
લસ્ય અસંસ્થેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણાપિ અંગુલસ્ય અસંસ્થેયમાગમ્ । પર્યાપ્તકર્મભવ્યુ-
ત્ક્રાન્તિકમનુષ્યાણાં પુચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંસ્થેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણ
ત્રીણિ ગવ્યૂતાનિ ॥મૂ૦ ૧૯૮ ॥

ટીકા—હું માયો નિગદસિદં તથાપિ કિંચિદ્ વ્યાખ્યાયતે—

અત્ર સંદર્ભે પ્રથમમીધિકપચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં શરીરાવગાહના ચિન્ત્યતે ।
સા ચોત્કૃષ્ટા યોજનસહસ્રમ્, જઘન્યા તુ સર્વપ્રાણુગુલાસંસ્થેયમાગરૂપત્વેનાવિશે-
ષાન્નોક્તા । ૧ । એતે ચ પચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યો જલચરસ્થલચરસ્થેચરમેદાત્ ત્રિધા
પ્રમાણ હૈ । (અપ્પજજત્તગગઘ્ભવકકંતિયમણુસ્સાણં પુચ્છા—ગોયમા !
જહ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંસ્થેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણં ત્રિ અંગુલસ્સ અસં-
સ્થેજ્જહમાગં) ગર્ભજન્મ વાલે અપર્યાપ્તક મનુષ્યોં કી અવગાહના હે
ગૌતમ ! જઘન્ય સે અંગુલ કે અસંસ્થાતવેં માગપ્રમાણ હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ
સે ખી અંગુલ કે અસંસ્થાતવેં માગપ્રમાણ હૈ । (પ્પજજત્તગગઘ્ભવકકં
તિય મણુસ્સાણં પુચ્છા ગોયમા ! જહ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંસ્થેજ્જહમાગં
ઉક્કોસેણં તિણિ ગાઉયાહં) ગર્ભ જન્મ વાલે પર્યાપ્તક મનુષ્યોં કી
અવગાહ્યા હે ગૌતમ જઘન્ય કી અપેક્ષા અંગુલ કે અસંસ્થાતવેં માગ
પ્રમાણ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ત્રીન ગવ્યૂત પ્રમાણ હૈ ।

ભાવર્થ—હસ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકાર ને પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્યોં ઓર મનુષ્યોં
કી જઘન્ય ઓર ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કહી હૈ । ગર્ભજન્મ, સંમૂર્છિમ
જન્મ ઓર ઉપપાત જન્મ હસ પ્રકાર જન્મ ત્રીન પ્રકાર કા હોતા હૈ ।

ત્રણ ગવ્યૂત પ્રમાણ છે. (અપ્પજજત્તગગઘ્ભવકકંતિયમણુસ્સાણં પુચ્છા—ગોયમા !
જહ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંસ્થેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણં ત્રિ અંગુલસ્સ અસંસ્થેજ્જહમાગં)
ગર્ભ જન્મવાળા અપર્યાપ્તક મનુષ્યોની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુ-
લના અસંસ્થાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંગુલના અસંસ્થા-
તમા ભાગ પ્રમાણ છે. (પ્પજજત્તગગઘ્ભવકકંતિયમણુસ્સાણં પુચ્છા ગોયમા !
જહ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંસ્થેજ્જહમાગં ઉક્કોસેણં તિણિ ગાઉયાહં) હે ગૌતમ !
જઘન્યની અપેક્ષા અંગુલના અસંસ્થાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી
ત્રણ ગવ્યૂત પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ—આ સૂત્ર વડે સૂત્રકારે પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્યોં અને મનુષ્યોની
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના નિરૂપિત કરેલ છે. ગર્ભજન્મ, સંમૂર્છિમ
જન્મ અને ઉપપાત જન્મ આ પ્રમાણે જન્મ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. આ

भवन्ति । तत्र जलचरपञ्चेन्द्रियतिरश्चां सप्त अवगाहना स्थानानि । ८ । अत्र च सर्वत्र योजनसहस्रमानं स्वयम्भूरमणमत्स्थानां विज्ञेयम् । स्थलचरपञ्चेन्द्रियतिरश्च-
चतुष्पदोरः परिसर्पभुजपरिसर्पभेदात् त्रिविधा बोध्याः । तेषु चतुष्पदस्थलचरपञ्चे-
न्द्रियतिरिश्चामपि सप्तावगाहनास्थानानि १५॥ तथा-विषधराधुरःपरिसर्पपञ्चेन्द्रिय-
तिरिश्चां सप्तावगाहनास्थानानि २२॥ गोधानकुलादि भुजपरिसर्पपञ्चेन्द्रियतिरिश्चा-
मपि सप्तावगाहनास्थानानि २९॥ इत्थं चतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिरश्चामवगाहना-

इनमें उपपातजन्म देव और नारकों के होता है तिर्यञ्चों के और मनुष्यों के गर्भजन्म और संमूर्च्छिम जन्म होता है । पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च, जलचर, स्थलचर, और खेचर के भेद से ३ प्रकार के होते हैं । इन प्रत्येक के अवगाहना स्थान यहां पर सात २ प्रकार के इस प्रकार से कहे गए हैं—
(१) सामान्य जलचरों की अवगाहना का स्थान, (२) संमूर्च्छिम-जन्मवाले जलचरों की अवगाहना का स्थान, (३) संमूर्च्छिम जन्मवाले अपर्याप्तक जलचरों की अवगाहना का स्थान (४) संमूर्च्छिम जन्मवाले पर्याप्तक जलचरों की अवगाहना का स्थान, (५) सामान्य गर्भ-जन्मवाले जलचर तिर्यञ्चों की अवगाहना का स्थान, (६) गर्भजन्मवाले अपर्याप्तक जलचरों की अवगाहना का स्थान, (७) गर्भजन्मवाले पर्याप्तक जलचरों की अवगाहना का स्थान । इस प्रकार जलचरों के कहे गये इन सात स्थानों में सर्वत्र जघन्य अवगाहना और अपर्याप्तकों की उत्कृष्ट अंगुल के असंख्यातवे भागप्रमाण है । सामान्य जलचरों की

સર્વમાં ઉપપાત જન્મો દેવ અને નારકોનાં હોય છે. તિર્યંચોના અને માણ-
સોના ગર્ભજન્મ અને સંમૂર્છિમ જન્મ હોય છે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જલચર
સ્થલચર અને ખેચરના લેહથી ત્રણ પ્રકારના હોય છે. આમાંથી દરેકે દરેકનું
અવગાહના સ્થાન અહીં સાત-સાત પ્રકારનું આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું
છે. (૧) સામાન્ય જલચરોની અવગાહનાનું સ્થાન. (૨) સંમૂર્છિમ જન્મ-
વાળા જલચરોની અવગાહનાનું સ્થાન. (૩) સંમૂર્છિમ જન્મવાળા અપર્યા-
પ્તક જલચરોની અવગાહનાનું સ્થાન. (૪) સંમૂર્છિમ જન્મવાળા પર્યાપ્તક
જલચરોની અવગાહનાનું સ્થાન. (૫) સામાન્ય ગર્ભજન્મવાળા જલચર તિર્યં-
ચોની અવગાહનાનું સ્થાન. (૬) ગર્ભજન્મવાળા અપર્યાપ્તક જલચરોની અવ-
ગાહનાનું સ્થાન. (૭) ગર્ભજન્મવાળા પર્યાપ્તક જલચરોની અવગાહનાનું સ્થાન
આ પ્રમાણે જલચરોના આ સાત સ્થાનોમાં સર્વત્ર જઘન્ય અવગાહના અને
અપર્યાપ્તકોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે.

અનુયોગચન્દ્રિકાટીકાસૂત્ર ૧૯૮૫ચ્છેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાદીનાં શરીરાવગાહનાનિ. ૧૯૭

સ્થાનાનિ દ્વૈત્વિશતિઃ । સ્થેવરપચ્છેન્દ્રિયતિરશ્વામપિ સપ્તાવગાહનાસ્થાનાનિ બોધ્યા-
નિ ૩૬ ॥ इत्थं पञ्चेन्द्रियतिरश्चां षट्त्रिंशदवगाहनास्थानानि बोध्यानि । तदेवं व्यासे-
नावगाहनास्थानानि निरूप्य समासेन निरूपयितुं संग्रहणीयाथाद्वयमाह-‘जोयण-
सहस्र’ इत्यादि । संमूर्च्छिमानां जलचरपञ्चेन्द्रियतिरश्वामुत्कृष्टा शरीरावगाहना
યોજનસહસ્રપ્રમાણા, ન તતોઽધિકા । સંમૂર્ચ્છિમચતુષ્પદાનાં તુ ગવ્યૂતપૃથક્ત્વમ્ ।
સંમૂર્ચ્છિમોરઃ પરિસર્પાણાં યોજનપૃથક્ત્વમાત્રમ્ । સંમૂર્ચ્છિમોરઃપરિસર્પાણાં યોજન-
પૃથક્ત્વમાત્રમ્ । સંમૂર્ચ્છિમશુજપરિસર્પાણાં સંમૂર્ચ્છિમસ્થેવરાણાં ચ ધનુઃપૃથક્ત્વમાત્રમ્ ।
इत्थं संमूर्च्छिप्रविषये संक्षेपेणोत्कृष्टामवगाहनामुक्त्वा गर्भजविषयां तामाह=गर्भ-
जानां जलचरपञ्चेन्द्रियतिरश्वामुत्कृष्टाऽवगाहना योजनसहस्रमात्रम् । गर्भजचतुष्प-

અવગાહના સામાન્ય પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્યો જૈસી છે । સામાન્ય પંચેન્દ્રિય
तिर्यग्यो की अवगाहना उत्कृष्ट से एक हजार योजनप्रमाण है और
जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण है । संमूर्च्छन जन्मवाले
और गर्भजन्मवाले पर्याप्त जलचरों की अवगाहना उत्कृष्ट से एक
हजार योजन प्रमाण है । यह अवगाहनामान अन्तिम समुद्र जो स्वयं
भूरमण समुद्र है उसके मत्स्यों की अपेक्षा से जाननी चाहिये । स्थलचर
तिर्यग्यो के चतुष्पद उरः परिसर्प, और शुजपरिसर्प के भेद से ३ भेद
हैं । इन सबके भी अवगाहना स्थान जुदे २ सात सात हैं । इन सबकी
जघन्य अवगाहना और अपर्याप्तकों की उत्कृष्ट अवगाहना अंगुल के
असंख्यातवें भागप्रमाण है । संमूर्च्छिम जन्मवाले और गर्भजन्मवाले
पर्याप्त चतुष्पदों की उत्कृष्ट अवगाहना का प्रमाण क्रमशः गव्यूत

સામાન્ય જલચરોની અવગાહના સામાન્ય પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોની અવગાહના
જે પ્રમાણે કહી છે, તે પ્રમાણે સમજવી. સામાન્ય પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્યોની
અવગાહના ઉત્કૃષ્ટથી સામાન્ય જલચરોની અવગાહના સામાન્ય પંચેન્દ્રિય
તિર્યગ્યોની અવગાહના એક હજાર યોજન પ્રમાણ છે અને જઘન્યથી
અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણે છે. સંમૂર્ચ્છન જન્મવાળા અને ગર્ભ-
જન્મવાળા પર્યાપ્ત જલચરોની અવગાહના ઉત્કૃષ્ટ એક હજાર યોજન પ્રમાણ
છે. આ અવગાહનામાન અંતિમ સમુદ્ર કે જે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે,
તેના મત્સ્યોની અપેક્ષાએ જાણવી જોઈએ સ્થલચર તિર્યગ્યોના ચતુષ્પદ,
ઉર:પરિસર્પ અને શુજપરિસર્પના ભેદથી ત્રણ ભેદો છે. આસર્વાના પણ
અવગાહના સ્થાન જૂઠા જૂઠા સાત-સાત છે. આ સર્વોની જઘન્ય અવગાહના
અને અપર્યાપ્તોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ
છે. સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા અને ગર્ભજન્મવાળા પર્યાપ્ત ચતુષ્પદોની ઉત્કૃષ્ટ
અવગાહનાનું પ્રમાણ ક્રમશઃ ગવ્યૂત પ્રમાણ પૃથક્ત્વ અને ૬ ગવ્યૂત છે.

૧૯૮

અનુયોગદ્વારસ્ત્રોત્ર

દાનાં પદ્મગવ્યૂતાનિ। ગર્ભજોરઃ પરિસર્પીણાં યોજનસહસ્રમ્। ગર્ભજશ્રુતપરિસર્પીણા-
ગવ્યૂતપૃથક્ત્વમ્। ગર્ભજપરિસર્પીણાં ધનુઃપૃથક્ત્વમિતિ। इत्यं पञ्चेन्द्रियतिर्यक्पदैऽव-
गाहनामुक्त्वा सम्पत्ति मनुष्यपदैऽवगाहनामाह-‘मणुस्सार्णं’ इत्यादि। अत्र पञ्चा-
वगाहनास्थानानि। तत्रौषधिरूपदे देवकुरुदिमनुष्याणामुत्કૃષ્ટાવગાહના ત્રીણિ ગવ્યૂ-
તાનિ। ત્રાતપિત્તથુકશોનિતાદિષુ સંમૂર્ચ્છિમનુષ્યાણામુત્કૃષ્ટાઽપિ શરીરાવગાહના-
ઽઙ્ગુલાસંખ્યેયમાગ एव। ते हि एतावत्यामेवावगाहनायां वर्तमाना म्रियन्ते।
अपर्याप्तकानां गर्भजपुटक्रान्तिकमनुष्याणां शरीरावगाहनाऽपि उत्कृष्टतोऽङ्गुला-
संख्येयमाग एव। पर्याप्तकानां तु तेषामुत्कृष्टतः शरीरावगाहना त्रीणि गव्यूतानि।
इत्यं पञ्चसु स्थानेषु मनुष्याणामुत्કૃષ્ટાઽવગાહના જોડ્યા। જઘન્યાઽવગાહના તુ
મૂલાત્ સ્વયમનુસંધેયા ॥इति॥सू० १९८॥

પૃથક્ત્વ ઓર ૬ ગવ્યૂત છે। ચતુષ્પદોં કી ૬ ગવ્યૂતપ્રમાણ જો અવગાહના
કહી ગઈ છે વહ દેવકુરુ આદિ ઉત્તમ ભોગ ભૂમિગત ગર્ભજ હાથિયોં કી
અપેક્ષા સે જાનની ચાહિયે। સંમૂર્ચ્છન જન્મ વાલે ઓર ગર્ભજન્મ વાલે
પર્યાપ્ત ડરઃ પરિસર્પોં કી ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ક્રમશઃ યોજનપૃથક્ત્વ,
યોજન સહસ્ર કી છે। યહાં ઇક હજાર યોજન કી અવગાહના બહિર્દીપ-
વર્તિ ગર્ભજ સર્પોં કી અપેક્ષા કહી ગઈ જાનની ચાહિયે। સંમૂર્ચ્છન જન્મ
વાલે ઓર ગર્ભજન્મવાલે પર્યાપ્ત સુજપરિસર્પોં કી ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના
ક્રમશઃ ધનુષ પૃથક્ત્વ ઓર ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ છે। લેચર તિર્યચોં મેં જઘન્ય
અવગાહના સર્વત્ર અંગુલ કે અસંખ્યાતર્થે ભાગપ્રમાણ છે। સંમૂર્ચ્છન
પર્યાપ્ત લેચરોં કી ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ધનુષ પૃથક્ત્વ કી છે ઓર ગર્ભ-

ચતુષ્પદોંની ૬ ગવ્યૂત પ્રમાણ જે અવગાહના કહેવામાં આવી છે, તે દેવકુરુ
વગેરે ઉત્તમ ભોગ ભૂમિગત ગર્ભજ હાથિઓંની અપેક્ષાએ બહુવી બેધએ.
સંમૂર્ચ્છન જન્મવાળા અને ગર્ભજન્મવાળા પર્યાપ્ત ડરઃપરિસર્પોંની ઉત્કૃષ્ટ
અવગાહના ક્રમશઃ યોજન પૃથક્ત્વ અને યોજન સહસ્ર બેટલી છે. આહી
એક હજાર યોજનની અવગાહના, બહિર્દીપવર્તિ ગર્ભજ સર્પોંની અપેક્ષાએ
કહેવામાં આવી છે, તેમ સમજવું બેધએ સંમૂર્ચ્છન જન્મવાળા અને ગર્ભ-
જન્મવાળા પર્યાપ્ત ભુજ પરિસર્પોંની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ક્રમશઃ ધનુષ પૃથક્ત્વ
અને ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ છે. ખેચર તિર્યચોંમાં જઘન્ય અવગાહના સર્વત્ર અંગુ-
લના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. સંમૂર્ચ્છન પર્યાપ્ત ખેચરોંની ઉત્કૃષ્ટ
અવગાહના ધનુષ પૃથક્ત્વની છે અને ગર્ભજન્મવાળા પર્યાપ્ત ખેચરોંની ઉત્કૃષ્ટ

અનુયોગચન્દ્રિકાટીકાસૂત્ર ૧૯૮ પાંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાદીનાં શરીરાવગાહનાનિ. ૧૯૯

જન્મવાલે પર્યાસ લેચરોં કોં ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાં મીં ધનુષ પૃથક્ત્વ હૈં ।
વિશેષ સુલાસાં કે લિયે હસ કોષ્ટક કોં દેલિયે—

અ.ક્ર.	નામ:-સામાન્યપંચેન્દ્રિય જઘન્ય અવગાહનાં	ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાં	
૧	જલચર	અંગુલકે અસં. ભાગ	૧ હજાર યો. પ્રમાણ-
૨	સંમૂર્છન	„	„
૩	અપર્યાસ જલચર	„	અંગુલકે અસં. ભાગ
૪	પર્યાસ જલચર	„	૧ હજાર યોજન
૫	ગર્ભજ	„	„
૬	અપર્યા. „	„	અં. અ.
૭	પર્યાસ „	„	૧ હજાર યો.
૧	થલચર ચતુષ્પદ	અં. અ.	૬ ગવ્યૂત
૨	સંમૂર્છન „	„	ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ
૩	અપર્યાસ „	„	અં. અ.
૪	પર્યાસ „	અસં. મા.	ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ
૫	ગર્ભજ ચતુષ્પદ	„	૬ ગવ્યૂત

અવગાહનાં પણ ધનુષ પૃથક્ત્વ છે. આ સંબંધમાં વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે
અહીં નીચે મુજબ કોષ્ટક આપવામાં આવે છે.

અ. ક્ર.	નામ:-સામાન્ય પંચેન્દ્રિય જઘન્ય અવગાહનાં	ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાં	
૧	જલચર	અંગુલનો અસંખ્યા.	૧ હજાર યોજન પ્રમાણ તમે ભાગ
૨	સંમૂર્છન	„	„
૩	અપર્યાસ જલચર	„	„
૪	પર્યાસ જલચર	„	અં. અસં. ભાગ
૫	ગર્ભજ જલચર	„	૧ હજાર યોજન
૬	અપર્યાસ „	„ અસં.	અં. અ.
૭	પર્યાસ „	„	૧ હજાર યોજન
૧	થલચર ચતુષ્પદ	અ. અસં.	૬ ગવ્યૂત
૨	સંમૂર્છન „	„	ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ
૩	અપર્યાસ „	„	અં. અસં.
૪	પર્યાસ „	„	ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ
૫	ગર્ભજ ઇરઃપરિસપ્ત	„	૬ ગવ્યૂત

२००

अनुयोगद्वारसूत्रे

६	अपर्याप्त	अं.	अ.
७	पर्याप्त	अं.	अ.
१	उरःपरिसर्प	अं.	अ.
२	संभू. उरःपरि.	अं.	अ.
३	अपर्याप्त	अं.	अ.
४	पर्याप्त	अं.	अ.
५	गर्भज उरःपरिसर्प	अं.	अ.
६	अपर्याप्त	अं.	अ.
७	पर्याप्त	अं.	अ.
१	भुज परिसर्प	अं.	अ.
२	संभू. भुज. परिसर्प	अं.	अ.
३	अपर्याप्त	अं.	अ.
४	पर्याप्त	अं.	अ.
५	गर्भज	अं.	अ.
६	अपर्याप्त	अं.	अ.
७	पर्याप्त	अं.	अ.
१	अपर्याप्त	अं.	अ.
७	पर्याप्त	अं.	अ.
१	उरः परिसर्प	अं.	अ.
२	संभू. उरः परि.	अं.	अ.
३	अपर्याप्त	अं.	अ.
४	पर्याप्त	अं.	अ.
५	गर्भज उरः परिसर्प	अं.	अ.
६	अपर्याप्त	अं.	अ.
७	पर्याप्त	अं.	अ.
१	भुज परिसर्प	अं.	अ.
२	संभू. भुज प.	अं.	अ.
३	अपर्याप्त	अं.	अ.
४	पर्याप्त	अं.	अ.
५	गर्भज	अं.	अ.
६	अपर्याप्त	अं.	अ.
७	पर्याप्त	अं.	अ.

મનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૯ ૮૫ શ્લેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં શરીરાવગાહનાનિ. ૨૦૧

૧	સ્થેચર	"	"	ધનુ.	પૃ.
૨	સમ્.	"	"	"	"
૩	" અપ.	"	"	અં.	અ.
૪	" પર્યા.	"	"	ધનુ.	પૃ.
૫	ગર્ભજ	"	"	"	"
૬	" અપ.	"	"	અં.	અ.
૭	" પર્યાસ	"	"	ધનુ.	પૃ.

યે પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોની કી ૩૬ અવગાહના સ્થાન હૈં મનુષ્યોં કી અવગાહના સ્થાન ૫ હોતે હૈં । જિસ કી અવગાહના હસ પ્રકાર સે હૈ—

૧	મનુષ્ય	અં.	અ.	૩ ગવ્યૂત પ્ર૦	
૨	સંમૂ.	"	"	અં.	અ.
૩	ગર્ભજ	"	"	૩ ગવ્યૂત	
૪	ગર્ભજ	અપ.	અં.	અ.	અં.
૫	પર્યા.	અં.	અસં.	૩ ત્રીન ગવ્યૂ.	

પ્રથમ સામાન્ય પદ મેં દેવકુરુ આદિ મનુષ્યોં કી ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ત્રીન ગવ્યૂત કહી ગઈ હૈ ! વાત, પિત્ત, શુક્ર શોણિત આદિ મેં સંમૂ-

૧	ખેચર	"	અ.	ધનુ.	પૃ.
૨	સંમૂ.	"	"	"	"
૩	" અપ.	"	"	અં.	અ.
૪	" પર્યા.	"	અસં.	ધનુ.	પૃ.
૫	ગર્ભજ —	"	અ.	"	"
૬	" અપ.	અં.	અ.	અં.	અ.
૭	" પર્યાસ	અં.	અસં.	ધનુ	પૃ. આ

પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્યોના ૩૬ અવગાહના સ્થાનો છે. મનુષ્યોના અવગાહના સ્થાનો ૫ હોય છે. જેમની અવગાહના આ પ્રમાણે છે.

૧	મનુષ્ય	અં.	અ.	૩ ગવ્યૂત પ્ર.
૨	સંમૂ 〃 〃	〃	〃	અં. અ.
૩	ગર્ભજ	〃	〃	૩ ગવ્યૂત
૪	ગર્ભજ	અપ.	અં. અ.	અં. અ.
૫	પર્યાં	અં.	અસં.	૩ ગવ્યૂત

પ્રથમ સામાન્ય પદમાં દેવકુરુ વગેરે મનુષ્યોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ત્રણ ગવ્યૂત જેટલી કહેવામાં આવી છે, વાત, પિત્ત, શુક્ર, શોણિત વગેરેમાં સંમૂ-
અં ૨૬

મૂલ્ય-વાળમંતરાણં ભવધારણિજ્ઞા ય ઉત્તરવેડવિયા ય જહા
 અસુરકુમારાણં તહા માણિયઢવા । જહા વાળમંતરાણં તહા જોઈ-
 સિયાણ વિ । સોહમ્મે કપ્પે દેવાણં મંતે ! કે મહાલિયા સરીરો-
 ગાહના પળ્લત્તા ?, ગોયમા ! દુવિહા પળ્લત્તા, તં જહા-ભવધાર-
 ણિજ્ઞા ય ઉત્તરવેડવિયા ય, તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્ઞા
 સા જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇભાગં ઉક્કોસેણં સત્તરયણીઓ,
 તત્થ ણં જા સા ઉત્તરવેડવિયા સા જહન્નેણં અંગુલસ્સ સંખેજ્જઇ-
 ભાગં ઉક્કોસેણં જોયણસયસહસ્સં । एवं ईसाणकप्पेऽवि भाणियव्वं ।
 જહા સોહમ્મકપ્પાણં દેવાણં પુચ્છા તહા સેસકપ્પદેવાણં પુચ્છા
 માણિયઢવા જાવ અચ્ચુયકપ્પો । સળંકુમારે કપ્પે દેવાણં મંતે !
 કે મહાલિયા સરીરોગાહના પળ્લત્તા ?, ગોયમા ! દુવિહા પળ્લત્તા,
 તં જહા-ભવધારણિજ્ઞા ય ઉત્તરવેડવિયા ય । તત્થ ણં જા સા
 ભવધારણિજ્ઞા સા જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇભાગં ઉક્કો-
 સેણં છ રયણીઓ, ઉત્તરવેડવિયા જહા સોહમ્મે । જહા સળંકુ-
 મારે તહા માહિંદે વિ માણિયઢવા । વંમલંતગેસુ ભવધારણિજ્ઞા
 જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇભાગં ઉક્કોસેણં પંચ રયણીઓ,
 ઉત્તરવેડવિયા જહા સોહમ્મે । મહાસુવ્વકસહસ્સારેસુ ભવધાર-
 ણિજ્ઞા જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇભાગં ઉક્કોસેણં ચત્તારિ-

ચ્છિમ મનુષ્યોં કી ઉત્કૃષ્ટ સી શરીરાવગાહના અંગુલ કે અસંખ્યાતવે
 ભાગપ્રમાણ હી હૈ । વેદતની અવગાહના મેં રહતે હુવ હી મરતે હૈ ॥સુ. ૧૯૮॥

ચિહ્નમ મનુષ્યોની ઉત્કૃષ્ટથી પણ શરીરાવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ
 પ્રમાણ છે તેઓ આટલી અવગાહનામાં રહેવા છતાં એ મૃત્યુ પામે છે. ॥સુ. ૧૯૮॥

અંતુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૯૯ વાળમંતરાદીનાં શરીરાવગાહનાનિરૂપણમ્૨૦૩

રચળીઓ, ઉત્તરવેડવિયા જહા સોહમ્મે । આળયપાળય આરણ
અચ્ચુણ્ણસુ ચ્ચુસુ વિ ભવધારણિજ્જા જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસં-
સ્ખેજ્જઇમાગં ઉક્કોસેણં તિણિણ રચળીઓ, ઉત્તરવેડવિયા જહા
સોહમ્મે । મેવેજ્જગદેવાણં મંતે ! કે મહાલિયા સરીરોગાહણા
પણ્ણત્તા ?, ગોયમા ! એમે ભવધારણિજ્જે સરીરમે પણ્ણત્તે, સે જહ-
ન્નેણં અંગુલસ્સ અસંસ્ખેજ્જઇમાગં ઉક્કોસેણં દુન્નિ રચળીઓ ।
અણુત્તરોવવાઇયદેવાણં મંતે ! કે મહાલિયા સરીરોગાહણા પણ્ણ-
ત્તા ?, ગોયમા ! એમે ભવધારણિજ્જે સરીરમે । સે જહન્નેણં અંગુ-
લસ્સ અસંસ્ખેજ્જઇમાગં, ઉક્કોસેણં એગા રચળી । સે સમાસઓ
તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા—સૂઈઅંગુલે, પયરંગુલે ઘગંગુલે । એંગ-
ગુલાયયા એગપણ્ણસિયા સેઢી સૂઈ અંગુલે સૂઈ સૂઈણ ગુણિયા
પયરંગુલે, પયરંસૂઈણ ગુણિયં ઘગંગુલે । એણ્ણસિ ણં સૂઈઅંગુલપયરં-
ગુલઘગંગુલાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પે વા, વહુણ વા તુલ્હે વા
વિસેસાહિયા વા ?, સવ્વત્થોવે સૂઈઅંગુલે, પયરંગુલે અસંસ્ખેજ્જગુણે,
ઘગંગુલે અસંસ્ખેજ્જગુણે । સે તં ઉસ્સેહંગુલે ॥સૂ૦૧૯૯॥

છાયા—વાનવ્યંતરાણાં ભવધારણીયા ચ ઉત્તરવૈક્રિયા ચ યથા અસુરકુમારાણાં
તથા મણિત્વયા । યયા વાનવ્યંતરાણાં તથા વ્યોતિષ્ઠકાણામપિ । સૌધર્મે કરુણે

‘વાળમંતરાણં ભવધારણિજ્જા’ इत्यादि ॥ सू १९९ ॥

શબ્દાર્થ:—(વાળમંતરાણં ભવધારણિજ્જા ય ઉત્તરવેડવિયા ય જહા
અસુરકુમારાણં તથા મણિયવ્વા) વાનવ્યંતરોં કી ભવધારણી ય ઓર
ઉત્તર વૈક્રિયરૂપ અવગાહના જિસ પ્રકાર અસુરકુમારોં કી પહિલે કહી
ગઈ હૈ ડસી પ્રકાર સે જાનની ચાહિયે । (જહા વાળમંતરાણં તથા જોહ-

‘વાળમંતરાણં ભવધારણિજ્જા’ । इत्यादि ।

શબ્દાર્થ—(વાળમંતરાણં ભવધારણિજ્જા ય ઉત્તરવેડવિયા ય જહા અસુરકુમા-
રાણં તથા મણિયવ્વા) વાનવ્યંતરોની ભવધારણીય અને ઉત્તરવૈક્રિય રૂપ અવ-
ગાહના જે પ્રમાણે અસુરકુમારોની પહેલા કહેવામાં આવી છે. તે પ્રમાણે જ
ભલ્લવી ભેઈએ (જહા વાળમંતરાણં તથા જોહસિયાણ વિ) જેવી ભવધારણીય

દેવાનાં ભદ્રન્ત ! કિયન્મહતી સરીરાગ્રાહના પદ્મસા ? ગૌતમ ! દ્વિવિધા પદ્મસા, તથા-ભવધારણીયા ચ ઉત્તરવૈક્રિયા ચ, તત્ર સ્વલુ યા સા ભવધારણીયા સા જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંલ્લેયમાગમ્, ઉત્કર્ષેણ સત્ત રત્નયઃ, તત્ર સ્વલુ યા સા ઉત્તર-વૈક્રિયા સા જઘન્યેન અંગુલસ્ય સંલ્લેયમાગમ્, ઉત્કર્ષેણ યોજનશ્ચત્સહસ્રમ્ । एवं ईशानकल्पेऽपि भणितव्यम् । यथा सौधर्मकल्पानां देवानां पृच्छा तथा शेषकल्प-

સિધાણ ચિ) જૈસી ભવધારણીય ઓર ઉત્તરવૈક્રિયરૂપ અવગાહના ઘાનવ્યંતરોં કી હૈ વૈસી હી વહ અવગાહના જ્યોતિષ્કદેવોં કી બી હૈ । (સોહમ્મે કપ્પે દેવાળં મંતે ! કે મહાલિયા સરીરોગાહના પળ્લન્તા) હે ભદ્રન્ત ! સૌધર્મકલ્પ મેં દેવોં કી અવગાહના કિતની હોતી હૈ ।

ઉત્તર—(ગોયમા ! દુવિહા પળ્લન્તા) હે ગૌતમ ! સૌધર્મકલ્પ મેં દેવોં કી અવગાહના દો પ્રકારકી કહી ગઈ હૈ । (તં જહા) વે પ્રકાર યેં હેં—(ભવધારણિજ્ઞા ય ઉત્તરવેડવિવ્યા ય) એક ભવધારણીય અવગાહના દૂસરી ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના । (તથ ણં જા સા ભવધારણિજ્ઞા સા જહળ્લેણં અંગુલસ્સ અસંલ્લેજ્ઞહમાગં ઉત્કોસે ણં સત્ત રયણીઓ) હનમેં જો ભવધારણીય અવગાહના હૈ—વહ, જઘન્ય સે અંગુલ, કે અસંલ્લ્યાતવેં ભાગપ્રમાણ હૈ ઓર ઉત્કૂષ્ટ સે ૭ સાત રત્ન પ્રમાણ હૈ ।—(તથ ણં જા સા ઉત્તરવેડવિવ્યા સા જહળ્લેણં અંગુલસ્સ સંલ્લેજ્ઞહમાગં, ઉત્કોસેણં જોગણસયસહસ્સં) ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના જઘન્ય સે અંગુલ કે સંલ્લ્યાતવેં ભાગ પ્રમાણ હૈ ઓર ઉત્કૂષ્ટ સે એકલાખ ગોજન પ્રમાણ હૈ । ‘एवं ईशानकल्पे वि भाणियच्चं’ इसी प्रकार से ईशानकल्प में भी

અને ઉત્તરવૈક્રિય ૩૫ અવગાહના વાનવ્યંતરોની છે તેવી જ અવગાહના જ્યોતિષ્ક દેવોની પણ છે. (સોહમ્મે કપ્પે દેવાળં મંતે ! કે મહાલિયા સરીરોગાહના પળ્લન્તા) હે ભદ્રન્ત ! સૌધર્મકલ્પમાં દેવોની અવગાહના કેટલી હોય છે.

ઉત્તર—(ગોયમા ! દુવિહા પળ્લન્તા) હે ગૌતમ ! સૌધર્મકલ્પમાં દેવોની અવગાહના બે પ્રકારની પ્રશ્ન થયેલી છે. (તંજહા) તે પ્રકારે આ પ્રમાણે છે—(ભવધારણિજ્ઞા ય ઉત્તરવેડવિવ્યા ય) એક ભવધારણીય અવગાહના અને બીજી ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના (તથ ણં જા સા ભવધારણિજ્ઞા સા જહળ્લેણં અંગુલસ્સ અસંલ્લેજ્ઞહમાગં ઉત્કોસેણં સત્ત રયણીઓ) આમાં જે ભવધારણીય અવગાહના છે. તે જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ છે, અને ઉત્કૂષ્ટથી સાત રત્ન પ્રમાણ છે. (તથ ણં જા સા ઉત્તરવેડવિવ્યા સા જહળ્લેણં અંગુલસ્સ સંલ્લેજ્ઞહમાગં ઉત્કોસેણં જોગણસયસહસ્સં) ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૂષ્ટથી એક લાખ ચોજન પ્રમાણ છે. (एवं ईशानकल्पे वि भाणियच्चं) આ પ્રમાણે જ ઈશાનકલ્પ માટે પણ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૨૯ વાંજમંતરાદીનાં શરીરાવગાહનાનિરૂપણમ્ ૨૦૫

દેવાનાં પૃચ્છા માણિયન્વા યાવત્ અચ્યુતકલ્પમ્ । સનત્કુમારે કલ્પે દેવાનાં મદન્ત ।
કિયન્મહતી શરીરાવગાહના પ્રજ્ઞા ? ગૌતમ । દ્વિવિધા, પ્રજ્ઞા, તથા—ભવધાર-
ણીયા ચ ઉત્તરવૈક્રિયા ચ, તત્ત્વ ચ્ચલુ યા સા ભવધારણીયા સા જઘ્ન્યેન અંગુલસ્ય
અસંસ્થેયમામસ્ય ઉત્કર્ષેણ પદ્મસ્તનયઃ । ઉત્તરવૈક્રિયા યથા સૌધર્મે ભવધારણીયા ।

જાનના ચાહિયે । (જહા સોહમ્મકલ્પાણં દેશાણં પુચ્છા—તહા સેસ કલ્પ-
દેવાણં પુચ્છા માણિયન્વા) સૌધર્મકલ્પ કે દેવોંની પૃચ્છા કી જેસી
દોષકલ્પોં કે દેવોંની પૃચ્છા જાનની ચાહિયે ।

પ્રશ્ન :—યહ કહાં તક ?

ઉત્તર—(જાવ અચ્યુતકલ્પો) અચ્યુતકલ્પ તક (સનં કુમારે કલ્પે
દેવાણં મંતે । કે મહાલિયા સરીરોગાહના પળ્લતા ?) હે મદન્ત ! સન-
ત્કુમારકલ્પ મેં દેવોંની શરીરાવગાહના કિતની હૈ ?

ઉત્તર :—(ગોયમા । દુવિદ્યા પળ્લતા) હે ગૌતમ ! દો પ્રકાર કી
વહાં શરીરાવગાહના પ્રજ્ઞસ હુદ્ હૈ । (તં જહા) વે દો પ્રકાર વે હૈ—
(ભવધારણિજ્ઞા ચ ઉત્તરવેડનિવિયા ચ) એક ભવધારણીય દુસરી ઉત્તર-
વૈક્રિયા (તત્ત્વ ણં જા સા ભવધારણિજ્ઞા સા જઘ્ન્યેન અંગુલસ્ય અસં-
સ્થેજ્ઞહમાગં ઉત્ક્રોસેણ છ રયણીઓ) હનમેં જો વહાં ભવધારણીય શરી-
રાવગાહના હૈ વહ જઘ્ન્ય સે તો અંગુલ કે અસંસ્થાતવેં ભાગ
પ્રમાણ હૈ । ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે છ રત્નિપ્રમાણ હૈ । (ઉત્તરવેડનિવિયા

ભણી લેવું ભેધએ. (જહા સોહમ્મકલ્પાણં દેશાણં પુચ્છા તહા સેસકલ્પ
દેવાણં પુચ્છા માણિયન્વા) સૌધર્મકલ્પના દેવોંની પૃચ્છાની જેમ શેષકલ્પોના
દેવોંની પૃચ્છા ભણવી ભેધએ.

પ્રશ્ન—આ કયાં સુધી ?

ઉત્તર—(જાવ અચ્યુતકલ્પો) અચ્યુતકલ્પ સુધી (સનંકુમારે કલ્પે દેવાણં
મંતે ! કે મહાલિયા સરીરોગાહના પળ્લતા ?) હે મદન્ત ! સનત્કુમાર કલ્પમાં
દેવોંની શરીરાવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર—(ગોયમા । દુવિદ્યા પળ્લતા ?) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારની શરીરાવગા-
હના ત્યાં પ્રજ્ઞસ થયેલી છે. (તંજહા) તે બે પ્રકારે આ પ્રમાણે છે—(ભવધાર-
ણિજ્ઞા ચ ઉત્તરવેડનિવિયા ચ) એક ભવધારણીય અને બીજી ઉત્તરવૈક્રિય
(તત્ત્વ ણં જા સા ભવધારણિજ્ઞા સા જઘ્ન્યેન અંગુલસ્ય અસંસ્થેજ્ઞહમાગં ઉત્ક્રો-
સેણ છ રયણીઓ) આ સર્વમાં જે અહીં ભવધારણીય શરીરાવગાહના છે, તે
જઘ્ન્યથી તો અંગુલના અસંસ્થાતમા ભાગ પ્રમાણ છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી ૬

યથા સનત્કુમારે તથા માહેન્દ્રેऽપિ મણિત્વ્યા । બ્રહ્મજ્ઞાન્તક્રવોર્ભવધારણીયા જય
ન્યેન અંગુલસ્થ અસંલેખ્યભાગમ્ ઉત્કર્ષેણ પશ્ચરત્થયા; , ઉત્તરવૈક્રિયા યથા સૌધર્મે ।
મહાશુકસહસ્રારયોર્ભવધારણીયા જયન્યેન અંગુલસ્થ અસંલેખ્યભાગમ્ ઉત્કર્ષેણ
ચત્સ્રો રત્નયઃ, ઉત્તરવૈક્રિયા યથા સૌધર્મે । આનતપાણતારણાચ્યુતેષુ ચતુર્ણપિ મવ-
જહા સોહમ્મે) ઉત્તર વિક્રિયારૂપશરીરાવગાહના વહાં સૌધર્મકલ્પ મેં કહે
અનુસાર એક લાખ યોજન કી હૈ । (જહા સળંકુમારે તહા માહિંદે
વિ માણિયઘ્વા) સનત્કુમાર કે જૈસા માહેન્દ્રકલ્પ મેં બી છ રત્નિ-
પ્રમાણ અવગાહનાજાનના ચાહિયે । (વંમલંતગેસુ મવધારણિજ્ઞા જહ-
ન્નેણ અંગુલસ્થ અસંલેખ્યજહાગં ઉત્કર્ષેણ પંચ રચણીઓ) બ્રહ્મ ઓર
જ્ઞાન્તક ઇન દો કલ્પોં મેં મવધારણીય શરીરાવગાહના જઘન્ય સે
અંગુલ કે અસંલેખ્યાતવેં ભાગ પ્રમાણ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે પાંચ રત્નિ
પ્રમાણ હૈ । (ઉત્તરવેડવિયા જહા સોહમ્મે) ઉત્તરવૈક્રિયારૂપ શરીરાવ-
ગાહના યહાં પર સૌધર્મકલ્પ કે જૈસી હૈ । અર્થાત્ જઘન્ય સે
અંગુલ કે સંલેખ્યાતવેં ભાગ, ઉત્કૃષ્ટ સે એક લાખ યોજન કા હૈ ।
(મહાશુકસહસ્રારેસુ મવધારણિજ્ઞા જહળ્ણેણ અંગુલસ્થ અસંલેખ્ય-
જહાગં ઉત્કર્ષેણ ચત્સારિ રચણીઓ) મહાશુક ઓર સહસ્રાર ઇન દો
કલ્પોં મેં મવધારણીય શરીરાવગાહના જઘન્ય સે અંગુલ કે અસં-
લેખ્યાતવેં ભાગ પ્રમાણ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ચાર રત્નિપ્રમાણ હૈ । (ઉત્તર
વેડવિયા જહા સોહમ્મે) તથા ઉત્તરવૈક્રિયા રૂપ શરીરાવગાહના સૌધ-

રત્નિ પ્રમાણ છે. (ઉત્તરવેડવિયા જહા સોહમ્મે) ઉત્તરવૈક્રિયા રૂપ શરીરાવગા-
હના યહાં સૌધર્મકલ્પની જેમ એક લાખ યોજન જેટલી છે. (જહા સળંકુમારે
તહા માહિંદે વિ માણિયઘ્વા) સનત્કુમારની જેમ મહેન્દ્રકલ્પમાં પણ ૬ રત્નિ
પ્રમાણ અવગાહના બાણથી જોઈએ. (વંમલંતગેસુ મવધારણિજ્ઞા જહન્નેણ અંગુ-
લસ્થ અસંલેખ્યજહાગં ઉત્કર્ષેણ પંચરચણીઓ) બ્રહ્મ અને જ્ઞાન્તક આ બે
કલ્પોમાં ભવધારણીય શરીરાવગાહના જઘન્યથી અંગુલના અસંલેખ્યાતમાં ભાગ
પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટથી પાંચ રત્નિ પ્રમાણ છે. (ઉત્તરવેડવિયા જહા સોહમ્મે)
ઉત્તરવૈક્રિયા રૂપ શરીરાવગાહના અહીં સૌધર્મકલ્પના જેવી છે જેટલે કે
જઘન્યથી અંગુલના સંલેખ્યાતમાં ભાગ ઉત્કૃષ્ટથી એક લાખ યોજનની છે.
(મહાશુક સહસ્રારેસુ મવધારણિજ્ઞા જહળ્ણેણ અંગુલસ્થ અસંલેખ્યજહાગં
ઉત્કર્ષેણ ચત્સારિ રચણીઓ) મહાશુક અને સહસ્રાર આ બે કલ્પોમાં ભવધા-
રણીય શરીરાવગાહના જઘન્યથી અંગુલના અસંલેખ્યાત ભાગ પ્રમાણ અને
ઉત્કૃષ્ટથી ચાર રત્નિ પ્રમાણ છે. (ઉત્તરવેડવિયા જહા સોહમ્મે) તેમજ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૧૧ વાણમંતરાદીનાં શરીરાવગાહનાનિરૂપણમ્ ૨૦૭

ધારણીયા જવન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયભાગમ્, ઉત્કર્ષેણ તિસ્રો રત્નયઃ, ઉત્તરવૈક્રિયા યથા સૌધર્મે। ઐવેચકદેવાનાં મદન્ત ! કિયન્મહતી શરીરાવગાહના પ્રજ્ઞપ્તા ?, ગૌતમ ! એક મત્તધારણીયં શરીરકં પ્રજ્ઞસમ્, તત્ જવન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેય-ભાગમ્ ઉત્કર્ષેણ દ્વે રત્ની। અનુત્તરોપવાતિકદેવાનાં મદન્ત ! કિયન્મહતી શરીરા-

ર્મકલ્પ કે જેસા છે। અર્થાત્ લાખ યોજનકી છે। (આણયપાણય આરણ અચ્ચુરસુ વિ ભવધારણિજ્ઞા જહ્ણણેણં અંગુલસ્સ અસંલેજ્જહ-ભાગં ઉત્ક્રોસેણં તિણ્ણિ રયણીઓ) આનત, પ્રાણન, આરણ ઓર અચ્ચુત હન કલ્પોં મેં ભવધારણીય શરીરાવગાહના જવન્ય સે અંગુલકે અસં-લ્પાતવે ભાગ પ્રમાણ ઓર ઉત્ક્રુષ્ટ સે ત્રીન રત્નિપ્રમાણ છે। (ઉત્તર-વેઝવિયા જહા સોહમ્મે) ઉત્તરવૈક્રિય શરીરાવગાહના યહાં પર જેસી સૌધર્મ સ્વર્ગ મેં છે વૈસી છે। અર્થાત્ લાખયોજન કી છે। (મેવેઝજગ-દેવાણં મંત્રે ! કે મહાલિયા સરીરોગાહના પળણત્તા) હે મદન્ત ! ઐવેચક દેવોં કી શરીરાવગાહના કિતની છે ?

ઉત્તર :—(ગોયમા ! એમે મત્તધારણિજ્ઞે સરીરમે પળણત્તે) હે ગૌતમ ! યહાં પર એક ભવધારણીયશરીર હી પ્રજ્ઞસ હુઆ છે। (સે જહ્ણણેણં અંગુલસ્સ અસંલેઝ્જહભાગં ઉત્ક્રોસેણં દુન્નિ રયણીઓ) વહ જવન્ય સે અંગુલ કે અસંલ્પાતવે ભાગ પ્રમાણ છે ઓર ઉત્ક્રુષ્ટ સે દો રત્નિપ્રમાણ છે। હસીલિયે યહાં પર ઉત્તરવૈક્રિયારૂપ શરીરા-

ઉત્તરવૈક્રિયા રૂપ શરીરાવગાહના સૌધર્મકલ્પની જેમ છે. એટલે કે લાખ યોજન જેટલી છે. (આણયપાણયઆરણઅચ્ચુરસુ વિ ભવધારણિજ્ઞા જહ્ણણેણં અંગુલસ્સ અસંલેઝ્જહભાગં ઉત્ક્રોસેણં તિણ્ણિ રયણીઓ) આનત, પ્રાણુત, આરણુ અને અચ્ચુત આ કલ્પોમાં ભવધારણીય શરીરાવગાહના જવન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણુ અને ઉત્ક્રુષ્ટથી ત્રણુ રત્નિ (હાથ) પ્રમાણુ છે. (ઉત્તરવેઝવિયા જહા સોહમ્મે) ઉત્તરવૈક્રિયા રૂપ શરીરાવગાહના અહીં સૌધર્મ સ્વર્ગ જેવી જ છે. એટલે કે એક લાખ યોજન જેટલી છે. (મેવેઝજગદેવાણં મંત્રે ! કે મહાલિયા સરીરોગાહના પળણત્તા) હે મદન્ત ! ઐવેચક દેવોની શરીરાવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર-(ગોયમા ! એમે મત્તધારણિજ્ઞે સરીરમે પળણત્તે) હે ગૌતમ ! અહીં એક ભવધારણીય શરીર જ પ્રજ્ઞસ થયેલ છે. (સે જહ્ણણેણં અંગુલસ્સ અસંલેઝ્જહ ભાગં ઉત્ક્રોસેણં દુન્નિરયણીઓ) તે જવન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્ક્રુષ્ટથી બે રત્નિ પ્રમાણુ છે એટલા માટે અહીં ઉત્તરવૈ-

વગાહના પ્રજ્ઞતા ? , ગૌતમ ! એકં ભવધારણીયં શરીરકમ્, તત્ જઘન્યેન અંગુલસ્ય અસંખ્યેયમાગમ્ ઉત્કર્ષેણ એકા રત્ની । તત્ સમાસતઃ ત્રિવિધં મજ્ઞામ્, તથાથા- સૂચ્યઙ્ગુલં પ્રતરાઙ્ગુલં ઘનાઙ્ગુલમ્ । એકાઙ્ગુલાયના એકપદેશિકા શ્રેણી સૂચ્ય- ઙ્ગુલમ્, સૂચી સૂચ્યા ગુણિતા પ્રતરાઙ્ગુલં, પ્રતરં સૂચ્યા ગુણિતં ઘનાઙ્ગુલમ્ । એતેષાં સૂચ્યઙ્ગુલપ્રતરાઙ્ગુલઘનાઙ્ગુલાનાં કતરત્ કતરેભ્યઃ અલ્પં વા વદ્ધુકં વા તુલ્યં વા વિશેષાધિકં વા । સર્વેસ્તોકં સૂચ્યઙ્ગુલં, પ્રતરાઙ્ગુલમ્ અસંખ્યેયગુણં, ઘનાઙ્ગુલમ્ અસંખ્યેયગુણમ્ । તદેતત્ ઉત્તેષાઙ્ગુલમ્ ॥મુ. ૧૯૧॥

વગાહના નહીં-હૈ । (અણુત્તરોવવાદ્યં દેવાણં મંતે ! કે મહાલિયા- સરીરોગાહના પળ્ળતા) હે મદન્ત ! અનુત્તર વિમાનોં મેં કિતની શરીરાવગાહના પ્રજ્ઞસ હુઈ હૈ ?

ઉત્તર—(ગોયમા ! એમે ભવધારણિજ્ઞે સરીરમે, સે જહન્નેણં અંગુ- લસ્સ અસંખેજ્ઞમાગં, ઉત્કોસેણં એવા રચણી) હે ગૌતમ ! અનુત્તર- વિમાનોં મેં એક ભવધારણીય શરીર હોતા હૈ । વહ જઘન્ય સે અંગુલ કે અસંખ્યાતવેં માગ પ્રમાણ હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે એક રત્નપ્રમાણ હૈ । ઉત્તરવૈક્રિયારૂપ શરીરાવગાહના નહીં હૈ । (સે સમાસમો તિવિદે પળ્ળતે) યહ ઉત્તેષાઙ્ગુલસંક્ષેપ સે ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) ઉત્તેષે વે પ્રકાર યે—(સૂઈ અંગુલે, પયરંગુલે ઘણંગુલે) સૂચ્યઙ્ગુલ પ્રતરાઙ્ગુલ ઘના ઙ્ગુલ । (અંગુલાયના એકપદેશિકા સેઠી સૂઈ અંગુલે સૂઈ સૂઈ ગુણિયા પયરંગુલે, પયરં સૂઈ ગુણિયં ઘણંગુલે) એક અંગુલ લંબી, તથા એકપ્રદેશ

ક્રિયા રૂપ શરીરાવગાહના નથી. (અણુત્તરોવવાદ્યં દેવાણં મંતે ! કે મહાલિયા સરી- રોગાહના પળ્ળતા) હે મદન્ત ! અનુત્તર વિમાનોમાં કેટલી શરીરાવગાહના પ્રજ્ઞસ થયેલી છે ?

ઉત્તર—(ગોયમા ! એમે ભવધારણિજ્ઞે સરીરમે, જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંખે- જ્ઞમાગં, ઉત્કોસેણં એવા રચણી) હે ગૌતમ અનુત્તરવિમાનોમાં એક ભવધાર- ણીય શરીર હોય છે. તે જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટ એક રત્ન પ્રમાણ છે. ઉત્તરવૈક્રિયા રૂપ શરીરાવગાહના નથી. (સે સમાસમો તિવિદે પળ્ળતે) આ ઉત્તેષાંગુલ સંક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારની કહેવામાં આવી છે. (તં જહા) તેના ત્રણ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (સૂઈ અંગુલે, પયરંગુલે ઘણંગુલે) સૂચ્યંગુલ, પ્રતરાંગુલ, અને ઘનાંગુલ (અંગુલાયના એકપદેશિકા સેઠી સૂઈ અંગુલે સૂઈ સૂઈ ગુણિયા પયરંગુલે, પયરં સૂઈ, ગુણિયં ઘણંગુલે) એક

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૧૧૧ વાળમંતરાદીનાં શરીરાવગાહનાનિરૂપણમ્ ૨૦૧

ટીકા—‘વાળમંતરાણં’ ઇત્યાદિ—

વ્યાખ્યા નિગદસિદ્ધા । ઐવેયકાનુતરોપપાતિકાનાં દેવાનામુત્તરૈક્રિયાયા અભાવાદેકં મવધારણીયં શરીરં વોધ્યમિતિ । તન્ અઙ્ગુલપમાણં સૂચ્યઙ્ગુલાદિ-મેદેન ત્રિવિધં વોધ્યમ્ । વ્યાખ્યા પૂર્વવદ્ વોધ્યા । એતદુપસંહરન્નાદ-તદેતદુ-ત્સેધાઙ્ગુલમિતિ । સૂ. ૧૧૧॥

મોટી જો નમઃપ્રદેશ ઐળી હૈ ઉસકા નામ સૂચ્યઙ્ગુલ હૈ । સૂચી કો સૂચી સે ગુણા કરને પર પ્રતરાઙ્ગુલ ધનતા હૈ । સૂચી સે ગુણિતપ્રતર ધનાં-ગુલ કહલાના હૈ । (અપ્પસિણં સૂઈ અંગુલપરંગુલધણંગુલાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પે વા બહુણ વા તુરલે વા વિસેસાહિણ વા ?) હે ભદંત ! સૂચ્યઙ્ગુલ, પ્રતરાંગુલ, ધનાઙ્ગુલ इनमें कौन किनसे अल्प है? कौन किनसे बहुत हैं? कौन किनसे तुल्य हैं? तथा कौन किनसे विशेषाधिक हैं?

ઉત્તરઃ—(સવ્વથોવે સૂઈ અંગુલે, પયરંગુલે અસંલેજ્જગુણે, ધણંગુલે અસંલેજ્જગુણે) इनमें सबसे कम सूच्यङ्गुल है सूच्यंगुलसे असं-ख्यातगुणा धनांगुल हैं । (से तं उत्सेहंगुले) इस प्रकार यह उत्सेर्धांगुल का स्वरूप है ।

ભાવાર્થ—હસ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારને વાનવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક એવં વૈમાનિક દેવોં કી અવગાહના કિતની હૈ ? યહ વાત કહી હૈ । વ્યંતર,

અંગુલ લાંબી તેમજ એક પ્રદેશ મોટી જે નમઃપ્રદેશ ઐળી છે તેનું નામ સૂચ્યંગુલ છે. સૂચીને સૂચી વડે ગુણિત કરવામાં આવે તો પ્રતરાંગુલ બને છે સૂચીથી ગુણિત પ્રતર ધનાંગુલ કહેવાય છે. (અપ્પસિણં સૂઈ અંગુલપરંગુલ-ધણંગુલાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પે વા બહુણ વા તુરલે વા વિસેસાહિણ વા ?) હે ભદંત ! સૂચ્યંગુલ, પ્રતરાંગુલ, ધનાંગુલ આમાંથી કોણ કાનાથી અલ્પ છે ? અને કોણ કોનાથી મહત્ છે ? કોણ કોની બરાબર-તુલ્ય છે ? તેમજ કોણ કોનાથી વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર—(સવ્વથોવે સૂઈ અંગુલે, પયરંગુલે અસંલેજ્જગુણે, ધણંગુલે અસંલેજ્જગુણે) આમાં સૌથી કમ સૂચ્યંગુલ છે. સૂચ્યંગુલથી અસંખ્યાતગણો પ્રતરાંગુલ છે અને પ્રતરાંગુલથી અસંખ્યાતગણો ધનાંગુલ છે. (સે તં ઉત્સેહંગુલે) આ પ્રમાણે આ ઉત્સેર્ધાંગુલનું સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ—આ સૂત્ર વડે સૂત્રકારે વાનવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોની અવગાહના કેટલી છે ? આ વાત સ્પષ્ટ કરી છે વ્યંતર અને જ્યોતિષ્ક દેવોની અવગાહના અસુરકુમારની જેમ છે. વૈમાનિક દેવોની પણ

એવં જ્યોતિષ્ક દેવોં કી અવગાહના અસુરકુમાર કે કથન અનુસાર હૈ । વૈમાનિક દેવોં કી બી એસી હી હૈ । પરંતુ જો હસમેં-વિશેષતા હૈ વહ હસ પ્રકાર સે હૈ-સૌધર્મ ઈશાન હન દો કલ્પોં મેં ભવધારણીય શરીરા-વગાહના ઉત્કૃષ્ટરૂપ-સે સાતહાથ પ્રમાણ હૈ । સનત્કુમાર ઓર માહેન્દ્ર-હન દો કલ્પોં મેં છહ હાથ, બ્રહ્મલોક એવં લાન્તક મેં પાંચ હાથ, મહાશુક ઓર સહસ્રાર મેં ચાર હાથ, આનત, પ્રાણત, આરણ એવં અચ્યુત મેં ત્રીન હાથ, ઐવેયકો-મેં દો હાથ એવં અનુત્તરવિમાનો મેં એક હાથ પ્રમાણ હૈ । યહ ઉત્સેષાંગુલ સૂચી, પ્રતર ઓર ઘન કે ભેદ સે ત્રીન પ્રકાર કા હૈ । હનકા સ્વરૂપ આત્માંગુલ કે પ્રકરણ મેં સ્પષ્ટ કર દિયા ગયા હૈ । ભવધારણીય અવગાહના સર્વત્ર જઘન્ય સે અંગુલ કે અસંખ્યાતવેં ભાગ પ્રમાણ કહી ગઈ હૈ ।-હસે વિશેષ સ્પષ્ટ કરને કે લિયે યહ કોઠક દેસિયે ।

ક્રમાંક	દેવનામ	અવગાહના	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	ઉ. વૈ. જ. ઊ.
૧	ભવનપતિ	ભ. ધારણ	અં. અ.	૭ હાથ અં. ગુ.	૧ લા. ૫
૨	વ્યન્તરદેવ	"	"	૭ હાથ	" અસં. યો
૩	જ્યોતિષ્કદેવ	"	"	૭ હાથ	" " "
૪	સૌધર્મ-ઈશાન	"	"	૭ હાથ	" " "

આ પ્રમાણે જ છે પરંતુ જે એમાં વિશેષતા છે, તે આ પ્રમાણે છે સૌધર્મ ઈશાન આ બે કલ્પોમાં ભવધારણીય શરીરાવગાહના ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી સાત હાથ પ્રમાણ છે. સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર આ બે કલ્પોમાં ૬ હાથ, બ્રહ્મલોક અને લાન્તકમાં ૫ હાથ, મહાશુક અને સહસ્રારમાં ૪ હાથ, આનત, પ્રાણત, આરણ, અને અચ્યુતમાં ૩ હાથ, ઐવેયકોમાં ૨ હાથ, અને અનુત્તર વિમાનોમાં એક હાથ પ્રમાણ છે. આ ઉત્સેષ ગુલ સૂચી, પ્રતર અને ઘનના લેદથી ત્રણ પ્રકારની છે એમનું સ્વરૂપ આત્માંગુલના પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે ભવધારણીય અવગાહના સર્વત્ર જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ કહેવામાં આવી છે વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે અહીં આ કોઠક આપવામાં આવે છે —

ક્રમાંક	દેવનામ	અવગાહના	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	ઉત્તરવેદિય જ. ઉ.
૧	ભવનપતિ	ભવધારણીય અંગુલનો	૭ હાથ	"	અંગુ. ૧લ. ૫
	"	અસં. ભાગ	"	"	યોજન
૨	વ્યન્તરદેવ	"	"	"	" "
૩	જ્યોતિષ્કદેવ	"	"	"	" "
૪	સૌધર્મ-ઈશાન	"	"	"	" "

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २०० प्रमाणाङ्गुलनिरूपणम्

२११

अथ प्रमाणाङ्गुले निरूपयति—

मूलम्—से किं तं पमाणंगुले?, पमाणंगुले एगमेगस्स रण्णो
आउरंतचक्कवट्टिस्स अट्टुसोवण्णिण्ण कागणीरयणे छत्तले दुवाल-
संस्सिए अट्टुकणिण्ण आहिगरणसंठाणसंठिए पण्णत्ते, तस्स णं
एगमेगा कोडी उस्सेहंगुलविक्खंभा, तं समणस्स भगवओ
महावीरस्स अद्धंगुलं, तं सहस्सगुणं पमाणंगुलं भवइ। एएणं
अंगुलप्पमाणेणं छ अंगुलाइं पादो, दुवालसंगुलाइं विहत्थी,
दो विहत्थीओ रयणी, दो रयणीओ कुच्छी, दो कुच्छीओ धणू,
दो धणुसहस्साइं गाउयं, चत्तारि गाउथाइं जोयणं। एएणं
पमाणंगुलेणं किं पओयणं? एएणं पमाणंगुलेणं पुढवीणं कंडाणं
पायालाणं भवणाणं भवणपत्थडाणं निरयाणं निरयावलीणं

५ सनत्कुमार-माहेद्र	॥	॥	६ हाथ	॥	॥	॥
६ ब्रह्मलोक-लान्तक	॥	॥	५ हाथ	॥	॥	॥
७ महाशुक-सहस्रार	॥	॥	४ हाथ	॥	॥	॥
८ आनत-ब्राणत	॥	॥	३ हाथ	॥	॥	॥
९ आरण-अच्युत	॥	॥	३ हाथ	॥	॥	॥
१० ९ ग्रैवेयक	॥	॥	२ हाथ	॥	उ.वै. नहीं करे	
११ ४ अनुत्तर	॥	॥	१ हाथ	॥	॥	॥
१५ ५ वां सर्वार्थसिद्ध	॥	॥	कुछ कम १ हाथ	॥	॥	॥
॥ सू० १९९ ॥						

५ सनत्कुमार माहेन्द्र	॥	॥	६ हाथ	॥	॥	॥
६ ब्रह्मलोक लान्तक	॥	॥	५ हाथ	॥	॥	॥
७ महाशुक सहस्रार	॥	॥	४ हाथ	॥	॥	॥
८ आनत ब्राणत	॥	॥	३ हाथ	॥	॥	॥
९ आरण अच्युत	॥	॥	३ हाथ	॥	॥	॥
१० ९ ग्रैवेयक	॥	॥	२ हाथ	॥	उ.वै. नहीं	॥
११ ४ अनुत्तर	॥	॥	१ हाथ	॥	॥	॥
१२ ५ वां सर्वार्थसिद्ध	॥	॥	कुछ कम हाथ	॥	॥	॥
॥ सू० १६६ ॥						

२१२

अनुयोगद्वारखे

निरयपत्थडाणं कप्पाणं विमाणाणं विमाणपत्थडाणं टंकाणं
 कूडाणं सेलाणं सिहरीणं पञ्भाराणं विजयाणं वक्खाराणं वासाणं
 वासहराणं वासहरपव्वयाणं वेलाणं वेइयाणं दाराणं तोरणाणं
 दीवाणं समुदाणं आयामविकखंभोच्चत्तोव्वेहपरिक्खेवा मावि-
 ज्जन्ति। से समासओ तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-सेढी अंगुले
 पयरंगुले घणंगुले। असंखेज्जाओ जोयणकोडाकोडीओ सेढी,
 सेढी सेढीए गुणिया पयरं, पयरं सेढीए गुणियं लोगो, संखेज्ज-
 एणं लोगो गुणिओ संखेज्जा लोगा, असंखेज्जएणं लोगो गुणिओ
 असंखेज्जालोगा, अणत्तेणं लोगो गुणिओ अणत्ता लोगा।
 एएसि णं सेढिअंगुलपयरंगुलघणंगुलाणं कयरे कयरेहिंतो
 अप्पे वा बहुए वा तुल्ले वा विसेसाहिए वा?, सव्वत्थोवे सेढि-
 अंगुले, पयरंगुले असंखेज्जगुणे, घणंगुले असंखेज्जगुणे। से तं
 विभागनिष्फण्णे। से तं खेत्तप्पमाणे ॥सू० २००॥

उाया—अथ किं तत् प्रमाणाङ्गुलम् ? प्रमाणाङ्गुलम्—एकैकस्य राज्ञश्चातु-
 रन्तचक्रवर्तिनः अष्ट सौवर्णिकं काकपीरत्नं पट्टतलं द्वादशाक्षिकमष्टकर्णिकमधि-
 करणसंस्थानसंस्थितं प्रज्ञप्तम्। तस्य खलु एकैका कोटिरुत्सेधाङ्गुलविष्कम्भा, तत्
 श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य अर्द्धाङ्गुलम्, तत् सहस्रगुणं प्रमाणाङ्गुलं भवति।
 एतेनाङ्गुलप्रमाणेन षडङ्गुलानि पादः, द्वादशाङ्गुलानि वितस्तिः द्वे वितस्ती-
 रन्तिः द्वे रत्नी कुक्षिः द्वौ कुक्षी धनुः, द्वे धनुःसहस्रे गव्यूतम् चत्वारि गव्यूतानि
 योजनम्। एतेन प्रमाणाङ्गुलेन किं प्रयोजनम् ? एतेन प्रमाणाङ्गुलेन पृथिवीनां
 काण्डानां पातालानां भवनानां भवनप्रस्तटानां निरयाणां निरयावलीनां निरय-
 प्रस्तटानां कल्पानां विमानानां विमानप्रस्तटानां टङ्कानां कूटानां शैलानां शिख-
 रिणां प्राञ्जाराणां विजयानां वक्षस्काराणां वर्षाणां वर्षधराणां वर्षधरपर्वतानां
 वेलानां वेदिकानां दाराणां तोरणानां द्वीपानां समुदाणाः मायामविष्कम्भोच्चत्वो-
 द्वेधपरिक्षेपा माप्यन्ते। तत् समासतस्त्रिविधं प्रज्ञप्तम्। तद्यथा—श्रेष्ठ्यङ्गुलम् मतरा

અનુયોગચન્દ્રિકા ટોકા સૂત્ર ૨૦૦ પ્રમાણાઙ્ગુલનિરૂપણમ્

૨૧૩

ઙ્ગુલમ્ ઘનાઙ્ગુલમ્ । અસંખ્યેયા યોજનકોટીકોટયઃ શ્રેણિઃ, શ્રેણિઃ શ્રેણ્યા ગુણિતા મતરમ્, મતરં શ્રેણ્યા ગુણિતં લોકઃ સંખ્યેયેન લોકો ગુણિતઃ સંખ્યેયા લોકાઃ, અસંખ્યેયેન લોકો ગુણિતોઽસંખ્યેયા લોકાઃ, અનન્તેન લોકો ગુણિતોઽનન્તા લોકાઃ । एतेषां खलु श्रेण्यङ्गुलमतराङ्गुलघनाङ्गुलानां कतमन् कतमेभ्यः अल्पं वा बहुकं वा तुल्यं वा विशेषाधिकं वा ? सर्वस्तोकं सूत्राङ्गुलम्, मतराङ्गुलमसंख्येयगुणम्, घनाङ्गुलमसंख्येयगुणम् । तदेतद् प्रमाणाङ्गुलम् । तदेतत् विभागनिष्पन्नम् । तदेतत् क्षेत्रप्रमाणम् ॥ सु० २०० ॥

ટોકા—‘ સે કિં તં ’ ઇત્યાદિ—

અથ કિં તત્ પ્રમાણાઙ્ગુલમ્ ? ઇતિ શિષ્ય પ્રશ્નઃ । ઉત્તરયતિ—પ્રમાણાઙ્ગુલમેવં ત્રિજ્ઞેયમ્ । યથા દિ-ઐકૈકસ્ય ચાતુરન્તચક્રવર્તિનઃ—વત્વારોઽન્તાથતુરન્તાઃ સમુદ્રત્રયદિવત્પર્યન્તા ભૂમાગાસ્તાન્ ચક્રેણ વર્તયતિ=અધિકરોતિ યઃ સઃ, તસ્ય

અથ સૂત્રકાર પ્રમાણાઙ્ગુલ કા કથન કરતે હૈ—

‘ સે કિં તં પમાણંગુલે ? ’ ઇત્યાદિ । સૂત્ર ૨૦૦ ॥

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં પમાણંગુલે) હે અદંત ! વહ પ્રમાણાંગુલ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(પમાણંગુલે) વહ પ્રમાણાંગુલ હસ પ્રકાર સે હૈ—(एगमेगस्स)

રણો ચાતુરંતચક્રવટ્સિસ અટ્ટસોવણિણ કાગણીરયણે છ તલે-
દુવાલસંસિણ, અટ્ટકણિણ, અહિગરણસંઠાણસંઠિણ પળણસે) એક ૨
ચાતુરન્ત ચક્રવર્તીરાજા કા અટ્ટસુવર્ણપ્રમાણ એક કાકિણી રત્ન હોતા
હૈ । દક્ષિણ, પૂર્વ ઓર પશ્ચિમ હન તીન દિશાઓં મેં ફેલે હુણ લવણ-
સમુદ્ર તક કી ઓર હિમવત્પર્વત પર્યંત તક કી ભૂમિ કો—અર્થાત્
પરિપૂર્ણ પટ્તચંડમણિડત્ત ભરતક્ષેત્ર કો—જો અપનેચક્ર સે વિજિત કર
અધિકૃત કરતે હૈ । એસે રાજા ચાતુરન્ત ચક્રવર્તી કહલાતે હૈ । ભરત-
ક્ષેત્ર કે ૫ મ્લેચ્છચંડ ઓર ૧ આર્યચંડ હસ પ્રકાર ૬ ચંડ હૈ ।

હવે સૂત્રકાર પ્રમાણાંગુલનું કથન કરે છે.

“ સે કિં તં પમાણંગુલે ? ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં પમાણંગુલે) હે અદંત ! તે પ્રમાણાંગુલ શું છે ?

ઉત્તર—(પમાણંગુલે) તે પ્રમાણાંગુલ આ પ્રમાણે છે—(एगमेगस्स रणो
चातुरंतचक्रवट्सिस्स अट्टसोवणिण क्कागणीरयणे छ तले दुवालसंसिण, अट्टक-
णिण, अहिगरणसंठाणसंठिण पण्णस्से) એક એક ચાતુરન્ત ચક્રવર્તી રાજાનું
અટ્ટ સુવર્ણ પ્રમાણ એક કાકિણીરત્ન હોય છે દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ
આ ત્રણ દિશાઓમાં વ્યાપ્ત લવણસમુદ્ર સુધીની અને હિમવત્પર્વત પર્યંત
ભૂમિને એટલે કે પરિપૂર્ણ પટ્તચંડમણિડિત ભરતક્ષેત્રને—એ પોતાના ચક્રથી
વિજિત કરી અધિકૃત કરે છે, એવા રાજાઓ ‘ચાતુરન્ત ચક્રવર્તી’ કહેવાય

રાજ્ઞઃ કાકિણીરત્નમ્ અટસૌવર્ણિકમ્-ચત્વારિ મધુરતૃણફલાનિ એકઃ શ્વેતસર્પકઃ, પોડશસર્પકાઃ એકં ધાન્યમાપકલ્પમ્, દ્વે ધાન્યમાપકલે એકા ગુઝા, પચ્ચગુઝાઃ એકઃ કર્મમાપકઃ, પોડશકર્મમાપકાઃ એકઃ સુવર્ણઃ, અષ્ટ સુવર્ણઃ પ્રમાણમસ્યેતિ-અષ્ટસૌવર્ણિકમ્=અષ્ટસુવર્ણપ્રમાણમ્, પટ્ટતલમ્ ચત્વારિ ચતુસ્ટયપિ દિશુ દ્વે કુર્ધ્વા-ધશ્ચ ઇત્યેવં પટ્ટતલાનિ યત્ર તત્. દ્વાદશાસ્ટિકમ્-દ્વાદશ=દ્વાદશસંસ્થપકા અસ્યઃ=કોટયો યત્ર તત્-દ્વાદશકોટિ યુક્તમ્, અષ્ટકર્ણિકમ્-અષ્ટકર્ણિકાઃ ચતસ્ર ઉપરિ ચતસ્રોઽધસ્તાદિત્યેવમષ્ટકર્ણિકાઃ કોણા યસ્ય તત્ અષ્ટકોણવિશિષ્ટમ્, તથા-અધિકરણસંસ્થાનસંસ્થિતમ્ અધિકરણમ્=સુવર્ણકારોપકરણં, 'અરણ' ઇતિ ભાષા પ્રસિદ્ધં તત્સંસ્થાનેન સંસ્થિતમ્=તત્સદૃશકારં સમચતુરસ્રમિત્યર્થઃ, યજ્ઞપ્તં=મરુપિતમ્. તસ્ય કાકિણીરત્નસ્ય એકૈકા કોટિસ્તસેધાઙ્ગુલવિષ્કમ્ભા=ઉત્તસેધ.ઙ્ગુલપ્રમાણ-
इन खंडों में चक्रवर्ती की आज्ञा चलती है। इसलिये वे इस पट्टखंड भरतक्षेत्र के एकच्छत्र अधिपति हुआ करते हैं। ये १४ रत्नों के स्वामी होते हैं। उनमें १ एक कालिणीरत्न होता। इसका प्रमाण अष्ट सोनैया-भर भारवाला होता है। एक सुवर्ण १६ कर्म मापकों का होता है। १ कर्ममापक पांच गुज्राओं का होता है। दो धान्यमापक की एक गुंजा होती है। एक धान्यमापक १३ श्वेत-सरसों के बजन बराबर होता है। एक श्वेतसर्प चार चतुर्तृणफलों का होता है। तथा वह का कालिणीरत्न ६ तलवाला होता है। चारों-दिशाओं की ओर के ४ तल और ऊपर नीचे की ओर के दो तल उस कालिणीरत्न में होते हैं। उसकी द्वादश कोटि होती हैं। आठ कर्णिकाएँ (आठ कोनेवाली) होती हैं इसका संस्थान सुनार की अरण

છે. ભરતક્ષેત્રના ૫ મ્લેચ્છખંડ અને ૧ આર્યખંડ આમ ૬ ખંડ છે. આ ૬ ખંડોમાં ચક્રવર્તીની આજ્ઞા સુચળ શાસન થાય છે. એટલા માટે તેઓ આ ૫૬ ખંડ ભરતક્ષેત્રના એક છત્ર અધિપતિ હોય છે. એ ૧૪ રત્નોના સ્વામી હોય છે તેમાં ૧ એક કાકિણી રત્ન હોય છે એનું પ્રમાણ અષ્ટ-સુવર્ણ બેટકું હોય છે. એક સુવર્ણ ૧૬ કર્મમાપકેનું થાય છે. ૧ કર્મ-માપક પાંચ ગુંતએ નો થાય છે એ ધાન્યમાપ ફલની એક ગુંત થાય છે. એક ધાન્યમાપ ફલ ૧૩ શ્વેત સરસવના વજન બરાબર થાય છે એક શ્વેત સર્પ ચાર મધુર તૃણ ફળોનું હોય છે તેમજ તે કાકિણી રત્ન ૬ તલવાળું હોય છે ચારે દિશાઓની તરફના ૪ તલ અને ઉપરનીચેની તરફના બે તલ, આ પ્રમાણે આ ૬ તલો તે કાકિણી રત્નોમાં થાય છે તેની દ્વાદશ કોટી હોય છે આઠ કર્ણિકાઓ હોય છે. એનું સંસ્થાન સોનીની એરણ બેનું

વિષ્કંભા ભવતિ । કાકિણી રત્નસ્ય દ્વાદશાપ્યસ્ય એકૈકોત્સેધાઙ્ગુલપ્રમાણા ભવન્તીતિ ભાવઃ । કાકિણીરત્નં હિ સમચતુસં ભવતિ, અતોઽસ્યાધામો વિષ્કંભશ્ચ પ્રત્યેકમુન્સેધાઙ્ગુલપ્રમાણો बोध्यः । ऊर्ध्वीकृता सती या कोटिरायामवती भवति सैव तिर्यक्कृता सती विष्कंभवती भवति, अत आयामविष्कंभयोरेकतरनिर्णये-
ऽप्यपरोऽपि निर्णीत एवेति सूत्रे विष्कंभ एवोपात्तः तेन आयामोऽपि स्वत एव बोध्यः । तदेवं कालिणीरत्नमुत्सेधाङ्गुलप्रमाणमुक्तम् । तदेकैककोटिगतमुत्से-
धाङ्गुलं श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य अर्द्धाङ्गुलम् । तत् सहस्रगुणं प्रमा-

કે જેસા હોતા હૈ । અર્થાત્ યહ સમચતુરસ્ર હોતા હૈ । (તસ્ય ણં એમેગા કોટી ઉત્સેધાંગુલવિકલ્પંભા) હમ કાકિણી રત્ન કી એક કોટી ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણ ચોટી હોતી હૈ । તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈ કિ કાકિણી રત્ન કી જો ૧૨ કોટિયાં હૈ, વે એક ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણ હોતી હૈ । ક્યોંકિ કાકિણીરત્ન સમચતુરસ્ર હોતા હૈ, હસલિયે હમકા આયામ-લમ્બાઈ, ઓર વિષ્કંભ-ચોડાઈ, યે પ્રત્યેક ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણ હોતે હૈ, એમા જાનના ચાહિયે । ઝૂંચી કરને પર જો કોટિ આયામવતી-લંબી હોતી હૈ, વહી તિરછી કરને પર વિષ્કંભવતી-ચોટી-હો જાતી હૈ । હસલિયે આયામ ઓર વિષ્કંભ હનમેં સે કિસી એક કા નિર્ણય હો જાને પર દુસરા બી નિર્ણિત હો જાતા હૈ, હસી રુયાલ સે સૂત્ર-કારને સૂત્ર મેં વિષ્કંભ પદ કા હી પાઠ રહ્યા હૈ । ક્યોંકિ હસી સે આયામ કા વોચ હો જાતા હૈ હમ પ્રકાર કાકિણીરત્ન ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણ હોતા હૈ, યહ યાત્ર સૂત્રકારને યહાં કહી હૈ । (તં સમણસ-

હોય છે એટલે કે આ સમચતુરસ્ર હોય છે. (તસ્ય ણં એમેગા કોટી ઉત્સેધાંગુલવિકલ્પંભા) આ કાકિણી રત્નની એક એક કોટિ ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણ પહોળી હોય છે તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે કાકિણી રત્નના જે ૧૨ ખૂણાઓ છે તે એક ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણ છે. કેમકે કાકિણી રત્ન સમચતુરસ્ર હોય છે, એટલા માટે આનો આયામ (લાંબાઈ) અને વિષ્કંભ (પહોળાઈ) દરેક ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણ હોય છે, આમ બંધુપું બેઈએ જાંચી કરવાથી જે કોટિ આયામવતી-(લાંબી) હોય છે, તેજ ત્રાંસી કરવાથી વિષ્કંભવતી-પહોળી-થઈ જાય છે. એટલે માટે આયામ અને વિષ્કંભ આમાં જમે તે એકની બંધુ થઈ જાય તો તેના પરથી બીજા વિષે પણ જ્ઞાન થઈ જાય છે એટલા માટે જ સૂત્રકારે સૂત્રમાં માત્ર વિષ્કંભ પદનું જ કથન કર્યું છે. કેમકે આનાથી જ આયામનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે કાકિણી રત્ન ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણ થાય છે, આ વાત સૂત્રકારે અહીં કહી છે. (તં સમણસ ભગવતો

ળાઙ્ગુલમ્ ભવતિ-સહસ્રમુસેષાઙ્ગુલાનિ એકં પ્રમાણાંગુલમિત્યર્થઃ। અથવા-પરમ-પ્રકર્ષરૂપં માનં પ્રાપ્તમઙ્ગુલં પ્રમાણાઙ્ગુલમ્-નાતઃ પરં વૃહત્તરમઙ્ગુલમસ્તીતિ ભાવઃ। યદ્વા-સમસ્તલોકવ્યવહારરાજ્યાદિસ્થિતેઃ પ્રથમપ્રણેતૃત્વેન પ્રમાણભૂતોઽસ્મિન્નવ-સર્પિણીકાલે ભગવાનાદિદેસો ભરતો વા, તસ્યાઙ્ગુલં પ્રમાણાઙ્ગુલમ્। સહસ્રમુસે-ષાઙ્ગુલાનિ એકં પ્રમાણાઙ્ગુલમિત્યે। વક્ત્ર્યે મૂલે ‘પરમેગસસ રણો’ इत्यादि सन्दर्भेण यत्प्रमाणाङ्गुलं निरूपितं तत् काकिणीस्तनपरिज्ञानेन शिष्यबुद्धिर्विशदा-भवतिइत्यर्थे बोध्यम्। एतेनाङ्गुलप्रमाणेन षडङ्गुलानि पादौ द्वादशाङ्गुलानि भगवओ महावीरस्त अर्द्धगुलं) इसकी एक एक कोटिगत जो उत्से-धांगुल है, वह श्रमण भगवान् महावीर का एक अर्धांगुल है। (तं सहस्रगुणप्रमाणंगुलं भवइ) इस अर्धांगुल से हजारगुण एक प्रमाणांगुल होता है। अर्थात् एक हजार उत्सेधांगुल एक प्रमाणांगुल को बनाते हैं। इसीलिये १६। “परमप्रकर्षरूपं मानं प्राप्तम् अंगुलम् प्रमाणांगुलम्” ऐसी इसकी व्युत्पत्ति की गई है। यह वह अंगुल है कि जो परमप्रकर्षरूप मान-परिमाण को प्राप्त है-इससे बड़ा और कोई दूसरा अंगुल नहीं है। अथवा-युग की आदि में समस्त लोकव्यवहार की एवं राज्यादि की स्थिति के प्रणेता होने से प्रमाणभूत भगवान् आदिनाथ या भरत हुए हैं। सो इनका जो अंगुल है-वह प्रमाणांगुल है। इस प्रकार प्रमाण पुरुष का जो अंगुल है, वह प्रमाणांगुल है। ऐसा भी इसका वाच्यार्थ निकलता है।

શંકા :—હસ કથન કા તો નિષ્કર્ષ યહી નિકલતા હૈ કિ ‘एक हजार उत्सेधांगुलौ का एक प्रमाणांगुल होता है।’ जैसे कि ऊपर

મહાવીરસ્ત અર્દ્ધગુલં) આની એક એક કોટિગત જે ઉત્સેધાંગુલ છે, તે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનો એક અર્ધાંગુલ છે. (તં સહસ્રગુણપ્રમાણંગુલં ભવइ) આ અર્ધાંગુલથી એક હજાર ઉત્સેધાંગુલ એક પ્રમાણાંગુલને બનાવે છે એટલા માટે જ “परमप्रकर्षरूपं मानं प्राप्तम् अंगुलम् प्रमाणांगुलम्” એવી આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે આ તે અંગુલ છે કે જે પરમ પ્રકર્ષરૂપ માન-પરિ-માણ-પ્રાપ્ત છે એના કરતાં બીજો કેઇ અંગુલ નથી અથવા યુગના પ્રારંભમાં સમસ્તલોક વ્યવહારની અને રાજ્યાદિની સ્થિતિના પ્રણેતા હોવાથી પ્રમાણભૂત ભગવાન! આદિનાથ કે ભરત થયેલ છે તો એમનો જે અંગુલ છે, તે પ્રમાણાંગુલ છે આ પ્રમાણે પ્રમાણ પુરુષનો જે અંગુલ છે, તે પ્રમાણાંગુલ છે. એવો પણ આનો વાચ્યાર્થ થઇ શકે છે.

શંકા-આ ઉપર્યુક્ત સર્વ કથનનો નિષ્કર્ષ એજ કે એક હજાર ઉત્સે-ધાંગુલોનો એક પ્રમાણાંગુલ થાય છે, તો સુત્રકારે આ પ્રમાણે જ કહેવું

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૦ પ્રમાણાંગુલનિરૂપણમ્

૨૧૭

વિતસ્તિરિત્યાદિ યોજનાન્તં बोध्यम् । एतस्य प्रमाणाङ्गुलस्य प्रयोजनमभिधातु-
माह-एतेनाङ्गुलप्रमाणेन पृथ्वीनां=रत्नप्रभादीनां, काण्डानां=रत्नकाण्डानाम्,
पातालकलशानां, भवनानां=भवनपतिदेवावासानां, भवनपस्तटानां नरकपस्तटा-

કહા છે । સો સૂત્રકાર કો એમા હી કહના ચાહિયે થા-ફિર મૂલ મેં
“एगमेगस्स रण्णो” इत्यादि पाठ द्वारा जो प्रमाणांगुल का वर्णन किया
है उसका कारण क्या है ?

उत्तर—शिष्य की बुद्धि ‘काकिणीरत्न कंसा होता है ? इस
परिज्ञान से विशद हो जावे-कि काकिणीरत्न ऐसा होता है-इस
अभिप्राय से यह वर्णन किया गया है । (एएणं अंगुलप्पमाणेणं छ
अंगुलाइं पादो, दुवालसंगुलाइं विहत्थी दो विहत्थीओ रयणी, दो रय-
णीओ कुच्छी दो कुच्छीओ धणू, दो धणु सहस्साइं गाउयं, चत्तारि-
गाउयाइं जोयणं) इस अंगुलप्रमाण से छ अंगुलका एक पाद होता
है । चारह अंगुलों की एक वितस्ति होती है । दो वितस्ति की १
एक रत्ति-हाथ होता है । दो रत्ति की एक कुक्षि होती है । दो कुक्षियों का
एक धनुष होता है । दो हजार धनुष का एक गव्यूत (कोस) होता है ।
चार गव्यूतों का एक योजन होता है । (एएणं प्रमाणंगुलेणं किं पओयणं) इस प्रमाणांगुल से कौनसा प्रयोजन सिद्ध होता है ?

એકએ તે પછી મૂલમાં “एगमेगस्स रण्णो इत्यादि” पाठ વડે જે પ્રમાણા-
ંગુલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેનું કારણ શું ?

ઉત્તર-શિષ્યની કાકિણી રત્ન કેવું હોય છે એ વિષયની જિજ્ઞાસાની
પરિતૃપ્તિ થઈ બાકી અને તે શિષ્ય ‘કાકિણી રત્ન કેવું હોય છે.’ એ
સંબંધમાં પૂર્ણજ્ઞાન મેળવી શકે તે માટે આ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.
(एएणं अंगुलप्पमाणेणं छ अंगुलाइं पादो, दुवालसंगुलाइं विहत्थी दो विहत्थीओ
रयणी, दो रयणीओ कुच्छी, दो कुच्छीओ धणू, दो धणुसहस्साइं गाउयं
चत्तारि गाउयाइं जोयणं) અંગુલ પ્રમ.ણથી ૬ અંગુલનો એક પાદ હોય છે
૧૨ અંગુલની એક વિતસ્તિ હોય છે. એ વિતસ્તિઓની ૧ રત્તિ-હાથ-
હોય છે. એ રત્તિની એક કુક્ષિ હોય છે એ કુક્ષિઓનું એક ધનુષ્ હોય છે
જે હજાર ધનુષ બરાબર એક ગવ્યૂત (ગાઉ) હોય છે. ચાર ગવ્યૂતોનું એક
યોજન હોય છે. (एएणं प्रमाणंगुलेणं किं पओयणं) આ પ્રમાણાંગુલથી કયા
પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે ?

न्तरे स्थितानाम् निराणां=नरकाशयानाम्, निरयावलीनाम्=नरकावासपङ्क्तीनां, निरयपस्तटानां=तेरेकारस नव सप्त पंच तन्नि य तदेव एको य' छाया-त्रयो-दशैकादश नव सप्त पञ्च त्रयस्तथैवैकश्च-इत्यादि प्रोक्तानाम्, कल्पादि विमान-पस्तटान्ताः पसिद्धाः, तेषाम्, टङ्कानाम्=एकादिच्छिन्नपर्वतानाम्, कूटानाम्=रत्नकूटादीनाम्, शैलानाम्=मुण्डपर्वतानाम्, शिखरिणाम्=शिखरवतां पर्वतानाम्, प्राग्भाराणाम्=ईषन्नतानां शिखरिणाम्, विजयादिवर्षधरपर्वतान्ताः प्रतीताः तेषाम्, वेलाणाम्=जलविशेषाविषयभूमीनां तथा-वेदिकादिसमुद्रान्तानां च आयामविष्कम्भोच्चोद्वेधपरिक्षेपाः-आयामो=दैर्घ्यम् विष्कम्भः=विस्तारः, उच्च-

उत्तर—(एणं पमाणं गुलेणं पुढवीकंडाणं) इस प्रमाणांगुल से रत्न-प्रभा आदि पृथिवियों के रत्नकाण्डों का, (पायालाणं) पातालकलशों का (भवणाणं) भवनपति देवों के आवासों का (भवनपत्थडाणं) नरकों के प्रस्तटों के अन्तर में स्थित भवन प्रस्तटों का (निरयाणं) नरकावासों का (निरयावलीणं) नरकावासों की पंक्तियों का (निरयपत्थडाणं) नरकों के १३, ११, ९, ७, ५, ३-१, इन प्रस्तटों का (कल्पाणं) सौधर्म आदि कल्पों का (विमाणाणं) उनके विमानों का (विमाणपत्थडाणं) विमानों के प्रस्तटों का (टंकाणं) छिन्नटंकों का, (कूडाणं) रत्नकूट आदिकों का (सेलाणं) मुण्डपर्वतों का (शिखरीणं) शिखरशाली पर्वतों का (पग्भाराणं) कुछ कुछ नमित पर्वतों का (विजयाणं) विजयों का (वक्खाराणं) वक्षस्कारों का (वासणं) वर्षों का (वासहराणं) वर्षधरों का (वासहरपव्वयाणं) वर्षधरपर्वतों का (वेलाणं) समुद्रतट की भूमियों का (वेइयाणं) वेदिकाओं का (दाराणं)

उत्तर—(एणं पमाणं गुलेणं पुढवी कंडाणं) आ प्रमाणों गुलथी रत्नप्रभा वगेरे पृथ्वीओना रत्नकांडोना (पायालाणं) पाताल कलशोना (भवणाणं) भवनपति देवोना आवासोना (भवनपत्थडाणं) नरकोना प्रस्तटोना अंतरमां स्थित भवन प्रस्तटोना (निरयाणं) नरकावासोना (निरयावलीणं) नरकावासोनी पंक्तिओना (निरयपत्थडाणं) नरकोना १३, ११, ९, ७, ५, ३, १ आ प्रस्तटोना (कल्पाणं) सौधर्म वगेरे कल्पोना (विमाणाणं) तेभना विमानोना विमाणपत्थडाणं विमानोना प्रस्तटोना (टंकाणं) छिन्नटंडोना (कूडाणं) रत्नकूट वगेरेना (सेलाणं) मुंड पर्वतोना (शिखरीणं) शिखरशाली पर्वतोना (पग्भाराणं) थोडा थोडा नमित पर्वतोना (विजयाणं) विजयोना (वक्खाराणं) वक्षस्कारोना (वासणं) वर्षधर पर्वतोना (वासहराणं) वर्षधरोना (वासहरपव्वयाणं) वर्षधर पर्वतोना (वेलाणं) समुद्रतटनी भूमिओना (वेइयाणं) वेदिकाओना (दाराणं) द्वारोना (समुद्राणं) समुद्रोना (आयाम-

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૦ પ્રમાણાઙ્ગુલનિરૂપણમ્

૨૧૨

ત્વમ્=ઉચ્ચતા, ઉદ્વેગઃ=ભૂમિમધ્યેડવગાહઃ, પરિક્ષેપઃ=પરિધિઃ, ઇષાં દ્વન્દ્વસ્તે માપ્યન્તે=પ્રમાણત્રિપયોક્રિયન્તે। પ્રમાણાઙ્ગુલેન પૃથિવ્યાદીનામાયામાદિ-પ્રમાણપરિજ્ઞાનં ભવતીત્યર્થઃ। તદેતત્પ્રમાણાઙ્ગુલં કતિવિધમ્? इति सूचयितुमाह-तत्र प्रमाणा-ङ्गुलं समासतः=संक्षेपतः श्रेण्यङ्गुलप्रतराङ्गुलघनाङ्गुलेति त्रिविधम्। श्रेण्य-ङ्गुलादि विवरीतुमाह-‘असंखेज्जाओ’ इत्यादि। पूर्वोक्तप्रमाणाङ्गुलेन यद्योजनं तेन योजनेन असंख्येया योजनकोटीकोटयः संवर्तितसमवतुरस्तीकृतलोकस्य एका

દ્વારોં કા (તોરણાણં) તોરણોં કા (દીવાણં) દ્વીપોં કા (સમુદ્દાણં) સમુદ્રોં કા (આયામવિસ્ત્રંભોચ્ચત્તોઽવેહપરિક્ષેવા માવિજ્જંતિ) આયામ, વિષ્કંભ, ઉચ્ચત્વ, ઉદ્વેગભૂમિ કે ધીચ અવગાહ, પરિધિ-પરિક્ષેપ એ સઘ માપે જાતે હૈં। તાત્પર્ય ગ્રહ કિ-‘પ્રમાણાંગુલ સે પૂર્વોક્ત પૃથિવી આદિકોં કે આયામ આદિ કા પ્રમાણ જાના જાતા હૈ। (સે સમાસઓ તિવિદે પળ્લત્તે) યહ પ્રમાણાંગુલ સંક્ષેપ સે ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ-(તં જહા) વે પ્રકાર યે હૈ-(સેઢી અંગુલે, પયરંગુલે, ઘણંગુલે) શ્રેણંગુલ, પ્રતરાંગુલ ઔર ઘનાંગુલ। (અસંખેજ્જાઓ જોયણકોડા-કોડીઓ સેઢી) પ્રમાણાંગુલ સે નિષ્પન્ન હુવ અસંખ્યાત કોડા કોડી યોજનો કી એક શ્રેણિ હોતી હૈ। એક કરોડ કા એક કરોડ સે ગુણા કરને પર જો સંખ્યા આતી હૈ, વસકા નામ કોડા કોડી હૈ। જો યોજન પ્રમાણાંગુલ સે નિષ્પન્ન હોતા હૈ વહી યોજન ઘર્હા લિયા ગયા

વિસ્ત્રંભોચ્ચત્તોઽવેહપરિક્ષેવા માવિજ્જંતિ) આયામ, વિષ્કંભ ઉચ્ચત્વ, ઉદ્વેગ ભૂમિમધ્યાવગાહ-પરિધિ-પરિક્ષેપ આ સર્વે માપવામાં આવે છે તાત્પર્ય આ પ્રમાણ છે કે પ્રમાણાંગુલથી પૂર્વોક્ત પૃથિવી વગેરેના આયામ વગેરેનું પ્રમાણ જાણવામાં આવે છે. (સે સમાસઓ તિવિદે પળ્લત્તે) આ પ્રમાણાંગુલ સંક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારના કહેવામાં આવ્યે છે. (તંજહા) તે પ્રકારો આ પ્રમાણ છે, (સેઢી, અંગુલે, પયરંગુલે, ઘણંગુલે) શ્રેણાંગુલ, પ્રતરાંગુલ અને ઘનાંગુલ (અસંખેજ્જાઓ જોયણકોડાકોડીઓ સેઢી) પ્રમાણાંગુલથી નિષ્પન્ન થયેલ અસંખ્યાત કોડા-કોડી યોજનોની એક શ્રેણી થાય છે. એક કરોડને એક કરોડ વડે ગુણિત કરવાથી જે સંખ્યા થાય છે, તેનું નામ કોડા-કોડી છે જે યોજન પ્રમાણાંગુલથી નિષ્પન્ન થાય છે, તેજ યોજન અહીં મહણ કરવામાં આવેલ છે. એવા યોજનોની અસંખ્યાત કોડા-કોડી સંવર્તિત ચતુરસ્તીકૃત લોકની એક શ્રેણી કહેવાય છે.

૨૨૦

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

એણિઃ—શ્રેણ્યદ્વગુલં ભવતિ । નન્નુ લોકઃ કથં સંવર્ત્ય—સંપિઙ્ઘ્ય ચતુરસ્રીક્રિયતે ?
 इत्याह—लोकस्तावत् स्वरूपतश्चतुर्दशरज्जुच्छिन्नः । तत्र—अधस्तादेशीयसप्तरज्जुवि-
 स्तरः, तिर्यग्लोकमध्ये एकरज्जुविस्तृतः, ब्रह्मलोकमध्ये पञ्चरज्जुविस्तरः, उपरि
 तु लोकान्ते एकरज्जुविस्तरः, शेषस्थानेषु तु नियतो विस्तरो नास्ति । इत्थं
 लोकश्चतुर्दशरज्जुच्छिन्नो बोध्यः । रज्जुप्रमाणं तु स्वयंभूरमणसमुद्रस्य पौरस्त्य-
 पाश्चात्यवेदिकान्तं यावत् दक्षिणात्योत्तरीयवेदिकान्तं यावत् वा विज्ञेयम् । ईद-

है । ऐसे योजनों की असंख्यात कोडा कोडो संवर्तित चतुरस्रीकृत
 लोग की एक श्रेणि होती है ।

શંકા—લોકો પિઙ્ઘભૂતકરકે સમચતુરસ્રરૂપ કેસે કિયા જાતા હૈ?

ઉત્તર—યહ લોક સ્વરૂપતઃ ૧૪ રાજૂ ઉંચા હૈ । વહ હસ પ્રકાર સે
 હૈ—નીચે કુછ કમ ૭ રાજૂ કા હસકા વિસ્તાર હૈ । તિર્યગ્લોક કે
 બીચ મેં હસકા વિસ્તાર ૧ રાજૂ કા હૈ । બ્રહ્મલોક કે બીચ મેં પાંચ
 રાજૂ કા હસકા વિસ્તાર હૈ ઓર ડપર લોક કે અન્ત મેં એક રાજૂ કા
 હસકા વિસ્તાર હૈ । હન સ્થાનો સે અતિરિક્ત શેષ સ્થાનો મેં
 હસકા વિસ્તાર અનિયત હૈ

રાજૂ કા પ્રમાણ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર કી પૂર્વ દિશાસમ્બન્ધી
 વેદિકાકે અન્ત સે લગાકર પશ્ચિમ દિશા કી વેદિકા કે અન્ત તક,
 અથવા દક્ષિણ દિશા કી વેદિકા કે અન્ત સે લગાકર ઉત્તરદિશા કી
 વેદિકા કે અન્ત તક જાનના ચાહિયે । હસ પ્રકાર કા યહ વૈશાલ્ય
 સ્થાન અર્થાત્ નીચે દોનો પૈરોં કો ફેલાકર તથા ઉંચે દોનોં હાથો
 કી કોહનિયોં કો ફેલાકર ઓર કટિપર દોનોં હસ્તતલકો લગાકર

શંકા—લોકને પિંડીભૂત કરીને સમચતુરસ્ર કેવી રીતે કરવામાં આવે છે ?

ઉત્તર—આ લોક સ્વરૂપતઃ ૧૪ રાજુ જેટલો ઊંચો છે તે આ પ્રમાણે
 છે નીચે ૪ઠ્ઠક અથવા ૭ રાજુના જેટલો એનો વિસ્તાર છે. તિર્યગ્ લોકની
 વચ્ચે આનો વિસ્તાર ૧ રાજુ જેટલો છે. બ્રહ્મલોકની વચ્ચે પાંચ રાજુ
 જેટલો આનો વિસ્તાર છે અને ઉપર લોકના અંતમાં એક રાજુ જેટલો
 આનો વિસ્તાર છે. આ સ્થાનો સિવાય શેષ સ્થાનોમાં આનો વિસ્તાર અનિયત છે.

રાજુનું પ્રમાણ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની પૂર્વદિશા સંબંધી વેદિકાના
 અંતથી માંડીને પશ્ચિમ દિશાની વેદિકાના અંત સુધી અથવા દક્ષિણ દિશાની
 વેદિકાના અંતથી માંડીને ઉત્તર દિશાની વેદિકાના અંત સુધી જાણવું જોઈએ
 આ પ્રમાણે આ વૈશાખસ્થાન એટલે કે નીચે બન્ને પગ પહોળા કરીને તેમજ
 ઊંચે બન્ને હાથોની કોણીઓને પહોળા કરીને અને કટિભાગ પર બન્ને
 હસ્તતલ લગાવીને ઉભા રહેતા પુરુષની આકૃતિનાળો લોકબુદ્ધિની કલ્પનાથી

શ્લોડયં લોકો બુદ્ધિપરિકલ્પનયા સંવર્ત્ય ઘનીક્રિયતે । તદિત્યં વિજ્ઞેયમ્-રજ્જુ-
પ્રમાણવિસ્તીર્ણયાસ્ત્રવનાડિકાયાદક્ષિણ દિગર્ભિઅધોલોકલ્પણમધસ્તનભાગતો
દેશોન રજ્જુત્રયવિસ્તીર્ણ ક્રમેણ હીયમાનવિસ્તરમ્ । તદેવ ઉપરિષ્ટાદ્ રજ્જુસંઘ્વેય-
માગવિષ્કમ્ભં સાતિરેકપત્તરજ્જુચ્છિન્નમાદાય ત્રસનાડિકાયા એવોત્તરપાદર્થે વિપ-
રીતં સંઘ્વાત્પથે-અગ્રમાગપ્રપરિ કૃત્વા ઉપરિતનં ચાધઃ કૃત્વા સંયોજ્યતે इति
યાવત્ । इत्थं સંયોજને કૃતે સતિ અધોલોકસ્પાર્દ્ધે દેશોનરજ્જુચતુષ્ઠયવિસ્તીર્ણ
સાતિરેકસપ્તરજ્જુચ્છિન્નં વાહલ્યતોડપ્યધઃ કચિદ્ દેશોનસપ્તરજ્જુમાનમ્ અન્યત્ર

લ્પણે હુણ પુરુષ કી આકૃતિવાલા લોકબુદ્ધિકી કલ્પના સે સંવર્તિત
કરકે ઘનાકાર કિયા જાતા હૈ । વહ યો જાનના ચાહિયે-એક રાજુ-
પ્રમાણ વિસ્તીર્ણ ત્રસનાડી કે દક્ષિણ દિશાવાલે અધોલોક કે લ્પણકો,
જો કિ અધસ્તન ભાગમેં કુછ કમ તીન રાજુ વિસ્તૃત હૈ ઓર ક્રમસે
ઊપર કી ઓર હીયમાન વિસ્તારવાલે હૈં તથા જો ઊપર રાજુકે અસ-
ંઘ્યાતવેં ભાગ વિષ્કમ્ભ ઓર કુછ અધિક સાત રાજુ ઉંચા હૈ, ઉસે
હી (બુદ્ધિસે) ઊઠાકર ત્રસનાડી કે હી ઉત્તર પાદર્થભાગમેં ઊલટા કરકે
સંઘાટિત કરતે હૈં, અર્થાત્ અધોભાગ કો ઊપર કરકે ઓર ઊપરી
ભાગકો નીચે કરકે સંયુક્ત કરતે હૈ । હિસ પ્રકાર દોનોં ભાગોં કે
સંયુક્ત કરને પર અધોલોકકા અર્ધભાગ ઉત્તરદક્ષિણમેં કુછ કમ
ચાર રાજુ વિસ્તીર્ણ, કુછ અધિક સાત રાજુ ઉંચા ઓર નીચે સે
ઊપર પૂર્વ પશ્ચિમ મેં વાહલ્યકી અપેક્ષા નીચે કહીં પર કુછ કમ સાત
રાજુ પ્રમાણવાલા ઓર અન્યત્ર અનિયત વાહલ્યવાલા વહ હોતા હૈ । યથા-

સંવર્તિત કરીને ઘનાકાર કરવામાં આવે છે. તેને આ પ્રમાણે જણવું જોઈએ
કે-એક રાજુ પ્રમાણ વિસ્તીર્ણ ત્રસનાડીના દક્ષિણ દિશાવાળા અધોલોકના
ખંડને જો કે અધસ્તન ભાગમાં થોડી કમ ત્રણ રાજુ વિસ્તૃત છે અને ક્રમશઃ
ઉપરની તરફ હીયમાન વિસ્તારવાળો છે, તેમજ જે ઉપર રાજુના અસંખ્યાતમાં
ભાગ વિષ્કંભ અને કંઈક વધારે સાત રાજુ જાય છે, તેને જ (બુદ્ધિથી)
ઉપાડીને ત્રસનાડીના જ ઉત્તર પાદર્થભાગમાં ઊલટું કરીને સંઘાટિત કરે
છે, એટલે કે અધોભાગને ઉપર કરીને અને ઉપરના ભાગને નીચે કરીને
સંયુક્ત કરે છે. આ પ્રમાણે બન્ને ભાગોને સંયુક્ત કરવાથી અધોલોકનો
અર્ધભાગ ઉત્તર-દક્ષિણમાં કંઈક કમ ચાર રાજુ વિસ્તીર્ણ નીચેથી ઉપર કંઈક
વધારે સાત રાજુ જાય અને પૂર્વ-પશ્ચિમમાં વાહલ્યની અપેક્ષાએ નીચે
કોઈક સ્થાને કંઈક કમ સાત રાજુ પ્રમાણયુક્ત અને અન્યત્ર અનિયત

૨૨૨

અનુયોગદ્વારસ્ત્ર

સ્થનિયત્તવાદલ્પં જાયતે । इदानीमूर्ध्वलोकार्द्धसंवर्तनाप्रकारमाह-रज्जुविस्तरा-
यास्त्रचनाडिकाया दक्षिणदिग्बर्ति ब्रह्मलोकमध्यादधस्तनमुपरितनं च खण्डद्वयं
ब्रह्मलोकमध्ये मध्येतं द्विरज्जुविस्तोर्णम् उपर्यग्नोक्तसमीपे अवस्तु रत्नप्रभाधुल्लसमी-
पेऽङ्गुलसहस्रभागविस्तरं देशेनसाद्धेरज्जुत्रयोच्छ्रितं बुद्ध्या समादाय तस्या एव
प्रसनाडिकाया उत्तरपार्श्वे विपरीतं संघात्यते । एवं संघाते कृते उपरितनं लोकार्द्धं
द्वाभ्यामङ्गुलसहस्रभागभ्यामधिकं रज्जुत्रयविष्कम्भम् । इह चतुर्णां खण्डानां

इसका आकार यंत्रपृष्ठ के नं. १ से चार में देख लें

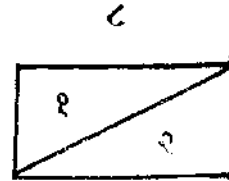
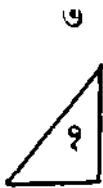
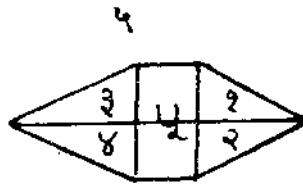
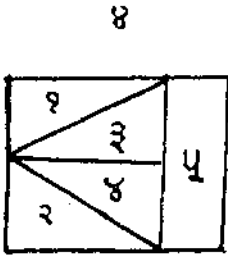
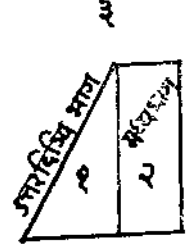
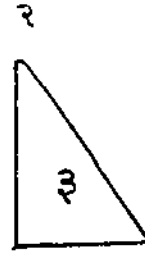
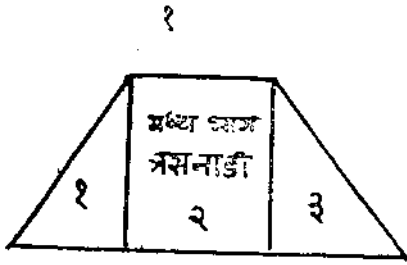
अब उपरितन लोकार्द्धके संवर्तन प्रकार को कहते हैं-एक राजु प्रमाण विस्तारवाली प्रसनाड़ी के दक्षिण दिग्बर्ती ब्रह्मलोक के त्रिकोण आकृतिवाले मध्यभाग को अधस्तन और उपरितन ऐसे दो खण्ड करके, उनमें से प्रत्येक खण्ड, ब्रह्मलोक के मध्यमें दो राजु विस्तीर्ण है और ऊपर अलोक के समीप, तथा नीचे रत्नप्रभा पृथ्वीके ध्रुवलक प्रवर के समीप अंगुल के सहस्र भाग प्रमाण विस्तारवाला है और कुछ कम साढ़े. तीन राजु प्रमाण विस्तारवाला है, और कुछ कम साढ़े तीन राजु प्रमाण उँचाईवाली है, उसे बुद्धिसे उठाकर उसही प्रसनाड़ी के उत्तरी पार्श्व में विपरीत करके स्थापित करें । इस प्रकार से संयुक्त करने पर उपरितन लोकार्द्ध दो अंगुलसहस्र भागोंसे अधिक तीन राजु विष्कम्भवाला हो जाता है।

इसका आकार यंत्रपृष्ठ के नं. ५ से ८ में देख लें.

આહલ્યયુક્ત તે હોય છે, તેનો આકાર ચત્રપેજમાં નં. ૧ થી ૪ સુધીમાં બેઈ સમજી લેવો.

હવે ઉપરિતન લોકાર્ધના સંવર્તના પ્રકારો વિષે કહે છે-એક રાજુ પ્રમાણ વિસ્તારવાળી પ્રસનાડીના દક્ષિણ દિગ્બર્તી બ્રહ્મલોકના ત્રિકોણ આકૃતિવાળા મધ્યભાગના અધસ્તન અને ઉપરિતન એવા બે ખંડ કરીને તેઓમાંથી હરેકે હરેક ખંડ બ્રહ્મલોકના મધ્યમાં બે રાજુ વિસ્તીર્ણ છે અને ઉપર અલોકના સમીપ તેમજ નીચે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ધ્રુવલક પ્રતરની પાસે અંગુલના સહસ્ર ભાગ પ્રમાણ વિસ્તાર યુક્ત છે. અને કંઈક કમ સાડા ત્રણ રાજુ પ્રમાણ વિસ્તરયુક્ત છે અને કંઈક કમ સાડા ત્રણ રાજુ પ્રમાણ ઊંચાઈ યુક્ત છે, તેને બુદ્ધિથી ઉપાડીને તેજ પ્રસનાડીના ઉત્તરી પાર્શ્વમાં વિપરીત કરીને સ્થાપિત કરે આ પ્રમાણે સંયુક્ત કરવાથી ઉપરિતન લોકાર્ધ બે અંગુલ સહસ્રભાગથી અધિક ત્રણ રાજુ વિષ્કંભયુક્ત થઈ જાય છે. તેનો આકાર ચત્રપેજમાં નં. ૫ થી ૮ માં બેઈ લેવો.

अनुयोगद्वार भा. २ का यंत्र पृष्ठ २२२

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સ્ત્ર ૨૦૦ પ્રમાણાઙ્ગુલનિરૂપણમ્

૨૨૩

પર્યન્તેષુ ચત્વારોઽઙ્ગુલસહસ્રભાગા ભવન્તિ । કેવલમેકસ્પાં દિશિ યૌ દ્વૌ खण्डौ ताभ्यां द्वाभ्याम् एक एवाङ्गुलसहस्रभागः सम्पद्यते एकदिग्वर्त्तित्वात् । अपराभ्यामपि द्वाभ्यामित्यमेवेत्यतस्तद् द्वयधिकत्वमुक्तं देशो न सप्तर्ज्जुच्छ्रितम् । बाहल्यतस्तु ब्रह्मलोकमध्ये पञ्चरज्जुबाहल्यमन्यत्र त्वनियतं जायते । इदं च सर्वं समादाय आधस्त्य संवर्तितलोकस्योच्चरपार्श्वे संघात्यते । एवं च योजिते आधस्त्यखण्डस्योच्छ्रये यदितरोच्छ्रयादधिकं तत् खण्डयित्वा उपरितनसंघातितखण्डस्य बाहल्ये

इस स्थलपर चारों खण्डों के समीप में चार अंगुलसहस्रभाग होते हैं। केवल एक दिशा में जो दो खण्ड हैं, उन दोनों से भी एक अंगुलसहस्रभाग सम्पादित होता है। क्योंकि वे दोनों ही एक दिग्वर्ती हैं। अन्य जो दो भाग हैं। उन से इस प्रकार का प्रमाण निष्पन्न होना है, अतः उन्हें दो अंगुलसहस्रभाग से अधिक कहा है। ऊर्ध्वलोक कुछ कम सात राजु ऊँचा है। उसका बाहल्य ब्रह्मलोक के मध्य में पाँच राजुप्रमाण है और अन्यत्र अर्थात् ऊपर और नीचे अनियत है अर्थात् कम से घटता हुआ है। इस सर्वको उठाकर अधस्तन संवर्तित लोकार्ध के उत्तर पार्श्व में संयुक्त करना चाहिये। इस प्रकार संयोजित करने पर अधस्तन ऊँचाई में जो अन्य खण्डकी ऊँचाई से अधिक भाग है, उसे खण्डित करके उपरितन संयोजित खण्ड के

આ સ્થલ પર ચારે ખંડોની પાસે ચાર અંગુલ સહસ્ર ભાગ હોય છે ફક્ત એક દિશામાં જે બે ખંડો છે, તેનાથી પણ એકજ અંગુલ સહસ્ર ભાગ સંપાદિત થાય છે, કેમકે તેઓ બન્ને જ એક દિગ્વર્તી છે. બીજા જે બે ભાગો છે તેનાથી પણ આ બંન્ને પ્રમાણ નિષ્પન્ન થાય છે એટલા માટે તેને બે અંગુલ સહસ્ર ભાગ કરતાં વધારે કહેલ છે ઉર્ધ્વલોક કંઈક કમ સાત રાજુ જેટલો ઊંચો છે. બાહલ્ય બ્રહ્મલોકના મધ્યમાં પાંચ રાજુ પ્રમાણ છે, તેમજ અન્યત્ર એટલે કે ઉપર અને નીચે અનિયત છે, એટલે કે કમશઃ અલ્પ થયેલ છે. આ સર્વને ઉપાડીને અધસ્તન સંવર્તિત લોકાર્ધના ઉત્તર પાર્શ્વમાં સંયુક્ત કરવું જોઈએ, આ પ્રમાણે સંયોજિત કરવાથી અધસ્તન ઉચ્ચાર્ધમાં જે બીજા ખંડની ઉચ્ચાર્ધ કરતાં અધિક ભાગ છે, તેને ખંડિત કરીને ઉપરિતન સંયોજિત ખંડને બાહલ્યમાં ઉર્ધ્વ આયત રૂપથી સંયુક્ત

ઊર્ધ્વાપતં સંવાત્યતે । एवं च सातिरेकाः पञ्चरज्जवः कचिद् बाहल्यं सिध्यति ।
 तथा अधस्तनखण्डमधस्तात् यथासंभवं देशोनसप्तरज्जुबाहल्यमुक्तम् । एवमत्र
 उपरितनखण्डबाहल्यवाद् देशोनरज्जुद्वयाधिक्यं बोध्यम् । अधस्तनखण्डाधिकबाह-
 ल्यादर्धं गृहीत्वा उपरितनखण्डबाहल्ये संयोज्यते । एवं संयोजने कृते बाहल्यतः
 सर्वमप्ये त्रयः खण्डं समचतुरस्रीकृतं सम्पद्यते । इदं च कियत्यपि प्रदेशे रज्ज्व-
 संख्येयमाणाधिक्यदूज्जुममाणं भवति व्यवहारस्तु सर्वमिदं सप्तरज्जुबाहल्यमुच्यते ।
 बाहल्य में ऊर्ध्व आयतरूप से संयुक्त करना चाहिये । इस प्रकार कुछ
 अधिक पाँच राजु ममाण बाहल्य कचिद् सिद्ध होता है । तथा अधस्तन
 खण्ड नीचे यथासंभव कुछ कम सात राजु बाहल्यवाला पहिले कहा है ।
 इस प्रकार यहाँ पर उपरितन खण्ड के बाहल्य से कुछ कम दो राजु
 से अधिक प्रमाण होता है । इस अधस्तन खण्ड अधिक बाहल्य से
 आधे भागको ग्रहण कर उपरितन खण्ड के बाहल्य में मिलाना चाहिये ।
 इस प्रकार संयुक्त करने पर बाहल्य की अपेक्षा यह सभी आकाश
 खण्ड समचतुरस्र होता है । अर्थात् उपर्युक्त प्रकार से ऊर्ध्वलोक और
 अधोलोक के खण्डोंको मिलाने पर सात राजु लम्बा, सात राजु चौड़ा
 और सात राजु ही मोटा ऐसा समचतुष्कोणवाला आकार बन जाना है ।
 इन लम्बाई चौड़ाई और मोटाई का परस्पर गुणा करने पर (७ × ७ ×
 = ३४३) तीन सौ तेतालीस राजु घनरुल लोक का निकल आना है ।
 यह बाहल्य यद्यपि किसी प्रदेश पर राजु के असंख्यातवे भागसे

ઠરવો જોઇએ આ પ્રમાણે કંઈક વધારે પાંચ રાજુ પ્રમાણ બાહલ્ય દ્રવ્યિત
 સિદ્ધ થાય છે. તેમજ અધસ્તન ખંડની નીચે યથાસંભવ કંઈક અલ્પ સાત
 રાજુ બાહલ્યયુક્ત પહેલાં ઠહેવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે અહીં ઉપરિતન
 ખંડના બાહલ્યથી કંઈક કમ બે રાજુથી અધિક પ્રમાણ હોય છે. આ
 અધસ્તન ખંડ અધિક બાહલ્યથી અર્ધા ભાગને ગ્રહણ કરીને ઉપરિતન
 ખંડના બાહલ્યમાં જોડવો જોઈએ આ પ્રમાણે સંયુક્ત કરવાથી બાહલ્યની
 અપેક્ષા આ સંપૂર્ણ આકાશખંડ સમચતુરસ્ર થઈ જાય છે એટલે કે ઉપર્યુક્ત
 પ્રકારથી ઊર્ધ્વલોક અને અધોલોકના ખંડોને સંયુક્ત કરવાથી સાત રાજુ
 લાંબી, સાત રાજુ પહોળી અને સાત રાજુ મોટી એવી સમચતુષ્કોણવાળી
 આકૃતિ થઈ જાય છે આ લંબાઈ, પહોળાઈ તેમજ મોટાઈને પરસ્પર ગુણિત
 કરવાથી લોકનું (૭×૭×=૩૪૩) ૩૪૩ રાજુ જેટલું ઘનરુલ છે, તે ૨૫૪ થઈ
 જાય છે આ બાહલ્ય જો કે કોઈ પણ પ્રદેશ પર રાજુના અસંખ્યાતમા ભાગ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૭ પ્રમાણાદ્યુલપ્રમાણનિરૂપણમ્

૨૨૫

વ્યવહારનયો હિં કિંચિન્નૂનમપિ પૂર્ણત્વેનૈવાધ્યવસ્પતિ સ્થૂલદૃષ્ટિવાત્તસ્ય। અતસ્ત-
ન્મતેનૈવાત્ર સર્વત્ર સમરજ્જુવાહલ્યતા વોધ્યા। આયામવિષ્કમ્ભામ્પાંતુ પ્રત્યેકં દેશોન-
સમરજ્જુપમાણમ્। વ્યવહારનયેન તુ અત્રાપિ પ્રત્યેકં સમરજ્જુપમાણં વોધ્યમ્। इत्थं
વ્યવહારનયેનાયામવિષ્કમ્ભવાહલ્યૈઃ પ્રત્યેકં સમરજ્જુપમાણો યનો જાતઃ। एतच्च
સર્વે વૈશાલ્યસ્થાનસ્થિતપુરુષાકારં સર્વત્ર વૃત્તસ્વરૂપં ચ લોકં સંસ્થાપ્ય ભાવનીયમ્।
સિદ્ધાન્તે ચ યત્ર કુત્રાપિ અવિશેષિતા શ્રેયી ગૃહીતા તત્ર સર્વત્ર સા અસ્ય વનીકૃત-

અધિક કહ્યું રાજુ પ્રમાણ હોતા હૈ, તથાપિ વ્યવહાર સે સચ સાત રાજુ-
પ્રમાણ વાહલ્ય કહા જાતા હૈ। વ્યવહારનય કુલ કમ કો ભી પૂર્ણ રૂપ
સે હી માનતા હૈ, કર્પોક્તિ વહ સ્થૂલ દૃષ્ટિ હૈ। इत्थं કિયે उसके मत का
આશ્રય લેકર હી યહાં સર્વત્ર સાત રાજુ હી વાહલ્યતા જાનનાં ચાહિયે।
આયામ (લમ્બાઈ) ઓર વિષ્કમ્ભ (ચોડાઈ) કી અપેક્ષા તો પ્રત્યેક સ્વળ્લ
દેશોન (કુલ કમ) સાત રાજુપ્રમાણ હો જાતા હૈ, સો યહાં પર ભી
વ્યવહાર સે પ્રત્યેકકો સાત રાજુપ્રમાણ હી જાનનાં ચાહિયે। इस प्रकार
વ્યવહારનયસે (વહ સમચતુરત્ત્ર લોક) આયામ, વિષ્કમ્ભ ઓર વાહલ્ય
કી અપેક્ષા પ્રત્યેક સાત રાજુપ્રમાણ હૈ, અતઃ ત્રીણો કો પરસ્પર ગુણિત
કરને પર વહ ઘનાકાર, રાજુ હોતા હૈ। यह सच वैशाख (मूडा)
(નાચતા હુઆ શ્રૂપા કે આકારવાલા) સ્થાન પર સ્થિત ઓર સર્વત્ર વૃત્ત
(ગોલ) સ્વરૂપ પુરુષાકાર લોક કો સંસ્થાપિત કરકે ઘનફલ જાનના
ચાહિયે। सिद्धान्त में जहाँ कहीं भी घिना किसी विशेषता के सामान्य

કરતાં વધારે ૬ રાજુ પ્રમાણ હોય છે, તો પણ વ્યવહારથી આ સંપૂર્ણ
સાત રાજુ પ્રમાણ બાહલ્ય કહેતામાં આવે છે. વ્યવહારનય કંઈક અલ્પ
હોય તો પણ પૂર્ણ જ માને છે કેમકે તે સ્થૂલ દૃષ્ટિ છે એવી તેના મતના
આધારે જ અહીં સર્વત્ર સાત રાજુની બાહલ્યતા બાબુવી નોંધતો આયામ
(લંબાઈ) અને વિષ્કંભ (પહોળાઈ)ની દૃષ્ટિએ તો દરેક ખંડ દેશોન (કંઈક
અલ્પ) સાત રાજુ પ્રમાણ હોય છે, તો અહીં પણ વ્યવહારથી દરેકને સાત
રાજુ પ્રમાણ જ બાબુવું નોંધતો આ પ્રમાણ વ્યવહારનયથી (તે સમચતુરત્ત્ર
લોક) આયામ, વિષ્કંભ અને બાહલ્યની દૃષ્ટિએ દરેક સાત રાજુ પ્રમાણ છે,
એટલા માટે ત્રણેયને પરસ્પર ગુણિત કરવાથી તે ઘનાકાર ૭૪૩ રાજુ હોય
છે આ સર્વ વૈશાખ સ્થાન પર સ્થિત અને સર્વત્ર વૃત્ત (ગોળાકાર) સ્વરૂપ
પુરુષાકાર લોકને સંસ્થાપિત કરીને ઘનફળ બાબુવું નોંધતો સિદ્ધાન્તમાં ન્યાં
કંઈ પણ વગર કોઈ પણ બાતની વિશેષતાએ સામાન્યથી શ્રેણી ગ્રહણ

લોકસ્ય સમ્બન્ધિની સપ્તરજ્જુપ્રમાણા ધાઘા । તથા પ્રતરોડ્યેતત્પ્રમાણો વોધ્યઃ । તદિત્થં સંવર્તિતમવતુરસીકૃતલોકસ્ય પ્રમાણાઙ્ગુલતઃ અસંખ્યેયયોજનકોટી-કોટયઃ સપ્તરજ્જવાયામા એકા શ્રેણિર્વોધ્યા । શ્રેણ્યા ગુણિતા શ્રેણિઃ પ્રતરઃ । પ્રતરઃ શ્રેણ્યા ગુણિતો લોકઃ=ધનઃ । લોકસ્ય ધનરૂપત્વાદ્ લોકશબ્દેન ધનો વોધ્યઃ । તથા-સંખ્યેયેન રાશિના અસંખ્યેયેન રાશિના અનન્તેન રાશિના ચ ગુણિતો લોકઃ સંખ્યેયા લોકા અસંખ્યેયા લોકા અનન્તા લોકા=અલોકશ્ચેતિ વોધ્યમ્ ।

સે શ્રેણી ગ્રહણ કી ગઈ, વહાં સર્વેષ્વ વહ્ હસ ધનાકાર લોકકી સમ્બન્ધિની હોને સે સાત રાજુપ્રમાણ હી ગ્રહણ કરના ચાહિયે । તથા પ્રતર ખી હસી પ્રમાણ સે જાનના ચાહિયે । વહ્ હસ પ્રકાર હૈ-ઉપયુક્ત પ્રકાર સે સંવર્તિત ઓર સમચતુરસીકૃત લોક કી પ્રમાણાઙ્ગુલ સે અસંખ્યાત કોઢા કોઢી યોજન પ્રમાણ સાત રાજુ લમ્બી, એક પ્રદેશ મોટી એક શ્રેણી જાનની ચાહિયે । શ્રેણી સે ગુણિત શ્રેણી કો પ્રતર કહતે હૈ । અર્થાત્ સાત રાજુલમ્બી, સાત રાજુ ચોડી ઓર એક પ્રદેશ મોટી એસી શ્રેણીયોંકે સમુદાય કો પ્રતર કહતે હૈ । હસ પ્રતર કો શ્રેણી સે ગુણિત કરને પર ધનરૂપ લોક હોના હૈ, ક્યોંકિ લોક ધનરૂપ હૈ । સામાન્ય લોકશબ્દ સે ધનરૂપ લોક જાનના ચાહિયે । સંખ્યાત રાશિ સે ગુણિત લોક સંખ્યાત લોક કહલાતે હૈ, અસંખ્યાત રાશિ સે ગુણિત લોક અસંજ્ઞાત લોક કહલાતે હૈ, અનન્ત રાશિ સે ગુણિત લોક અનંત લોક કહલાતે હૈ । અનન્ત લોક કે વરાબર અલોક હોના હૈ, એસા અર્થ અલોક કા જાનના ચાહિયે ।

કરવામાં આવી છે ત્યાં સર્વત્ર તે આ ધનાકાર લોકઅબંધિની હોવાથી સાત રાજુ પ્રમાણ ૪ અઢણ કરવી જોઈએ તેમજ પ્રતર વિષે પણ આ પ્રમાણથી જ બાણુ' જોઈએ તે આ પ્રમાણે છે-ઉપયુક્ત પ્રકારથી સંવર્તિત અને સમચતુરસીકૃત લોકની પ્રમાણાંશુદ્ધથી અસંખ્યાત કેડા-કોડી યોજન પ્રમાણ સાત રાજુ લાંબી, એક પ્રદેશ મોટી એકશ્રેણી બાણુવી જોઈએ શ્રેણીથી ગુણિત શ્રેણીને પ્રતર કહેવામાં આવે છે એટલે કે સાત રાજુ લાંબી, સાત રાજુ પહોળી અને એક પ્રદેશ મોટી એવી શ્રેણીઓના સમુદાયને પ્રતર કહે છે. આ પ્રતરને શ્રેણી વડે કરવાથી ધનરૂપ લોક થાય છે, કેમકે લોક ધનરૂપ છે સામાન્ય લોક શબ્દથી ધનરૂપ લોક બાણુવો જોઈએ સંખ્યાત રાશિથી ગુણિત લોક સંખ્યાતલોક કહેવાય છે અસંખ્યાત લોકરાશિથી ગુણિત લોક અસંખ્યાત લોક કહેવાય છે અનંત રાશિથી ગુણિત લોક અનંત લોક કહેવાય છે. અનંત લોક એવો અલોક હોય છે એવો અલોકનો અર્થ બાણુવો જોઈએ.

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २०० प्रमाणानुगुलप्रमाणनिरूपणम्

२२७

ननु अङ्गुलादिभिर्जीवाजीवादिवस्तूनि प्रमीयन्ते इति तेषां प्रमाणत्वमुचि-
तम्, अलोकेन तु न किञ्चित् प्रमीयते इति कथं तस्य प्रमाणत्वयुक्तमिति चेदाह—
यद्यपि बाह्यं वस्त्वनेन न प्रमीयते तथापि स्वगतं प्रमीयते एव । अन्यथाऽलोक
विषया बुद्धिरेव न प्रसज्येतेति । एतेषु अङ्गुलादिषु अल्पत्वबहुत्वादिविचारः
सुगमो मूलादनुसन्धेयः । प्रकृतमुपसंहर्तुमाह—तदेतत्प्रमाणाङ्गुलमिति । इत्थम्
'अङ्गुलविहस्तिरयणी' इत्यादि गाथा व्याख्यातेति सूचयितुमाह—तदेतद्
विभागनिष्पन्नमिति । इत्थं च समग्रं क्षेत्रप्रमाणं प्ररूपितमिति सूचयितुमाह—तदेतत्
क्षेत्रप्रमाणमिति ॥ सू० २०० ॥

शंका—अङ्गुल आदि प्रमाणों के द्वारा जीव, अजीव आदि वस्तुएँ
नागी (जानी) जाती है, इसलिये उनकी प्रमाणता उचित है । किन्तु
अलोक से तो कुछ भी जाना नहीं जाता । इसलिए उसके प्रमा-
णता कैसे कही ?

समाधान—यद्यपि अलोक के द्वारा बाह्य कोई वस्तु नहीं जानी
जाती है, तथापि उसके द्वारा अपना (अलोकका) स्वरूप तो जाना ही जाता
है । अन्यथा अलोक-विषयक बुद्धि ही उत्पन्न नहीं हो सकेगी ।

इन श्रेणी, अङ्गुलादिक में अल्पबहुत्व आदि का विचार सुगम
है, अतः उसे मूल ग्रन्थ से ही जानना चाहिए । अब प्रकृत उपसंहार
करने के लिये कहते हैं—वह यह प्रमाणाङ्गुल है । इस प्रकार 'अङ्गुल
विहस्तिरयणी' इत्यादि गाथा व्याख्यात की गई है, यह सूचित करने के
लिए कहते हैं—वह यह प्रमाण अविभाग निष्पन्न है । इस प्रकार समस्त

शंका—आंगण वगेरे प्रमाणों द्वारा जल अजल वगेरे वस्तुओं माप-
वाમાં આવે છે, એટલા માટે તેમની પ્રમાણતા ઉચિત છે પરંતુ આ લોકથી તે
કંઈ પણ જણાતું નથી એટલા માટે પ્રમાણતા તેની કેવી રીતે કહેવામાં આવી છે ?

સમાધાન—જો કે આ લોક વડે બાહ્ય કોઈ પણ વસ્તુ જાણવામાં આવતી
નથી, તો પણ તેના વડે પોતાના સ્વરૂપનું તો જ્ઞાન થઈ જાય છે અન્યથા
અલોક વિષયક બુદ્ધિ જ ઉત્પન્ન થઈ શકશે નહિ.

આ શ્રેણી, આંગણ વિગેરેના અલ્પ, બહુત્વ વગેરે નો વિચાર સુગમ છે
એથી તેના વિષે મૂલ ગ્રન્થ વડે જ સમજી લેવું જોઈએ હવે પ્રકૃત વિષયનો
ઉપસંહાર કરવા માટે કહે છે કે—તે આ પ્રમાણાંગુલ છે આ પ્રમાણે “અંગુલ-
વિહસ્તિરયણી” ઇત્યાદિ ગાથા વ્યાખ્યાત કરવામાં આવી છે, આ સૂચિત કરવા
માટે કહે છે કે તે આ પ્રમાણ અવિભાગ નિષ્પન્ન છે આ પ્રમાણે અમરત ક્ષેત્ર

અથ કાલપ્રમાણં નિરૂપયતિ—

પૂલપ્—સે કિં તં કાલપ્રમાણે ?, કાલપ્રમાણે દુવિહે પળ્લત્તે, તં જહા—પણ્ણનિષ્કળ્ણે ય વિભાગનિષ્કળ્ણે ય । સે કિં તં પણ્ણનિષ્કળ્ણે ?, પણ્ણનિષ્કળ્ણે ણ્ણસમયટ્ઠિણ્ણે દુસમયટ્ઠિણ્ણે તિસમયટ્ઠિણ્ણે, જાવ દસસમયટ્ઠિણ્ણે અસંખિજસમયટ્ઠિણ્ણે સે ત્તં પણ્ણનિષ્કળ્ણે । સે કિં તં વિભાગનિષ્કળ્ણે ? વિભાગનિષ્કળ્ણે-સમયાવલિયમુદ્દત્તા, દિવસઅહોરત્તપચ્ચમાસા ય । સંવચ્છરજુગ-પલિયા, સાગરઓસપ્પિપરિયટ્ઠા ॥૧॥સૂ૦ ૨૦૧॥

છાયા—અથ કિં તત્ કાલપ્રમાણમ્ ? કાલપ્રમાણં દ્વિવિધં પ્રજ્ઞતં, તથા—પ્રદેશનિષ્પન્નં ચ વિભાગનિષ્પન્નં ચ । અથ કિં તત્ પ્રદેશનિષ્પન્નમ્ ? પ્રદેશનિષ્પ-ક્ષેત્ર પ્રમાણ કી પ્રરૂપણા કી ગર્હ જાનની ચાહિય, યહ સૂચિત કરને કે લિયે કહતે હૈં—યહ સચ ક્ષેત્ર પ્રમાણ હૈ સૂત્ર ॥ ૨૦૦ ॥

અથ સૂત્રકાર કાલપ્રમાણ કા નિરૂપણ કરતે હૈં—

‘સે કિં તં કાલપ્રમાણે’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં કાલપ્રમાણે ?) હે ભદ્રંત ! કાલપ્રમાણ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(કાલપ્રમાણે દુવિહે પળ્લત્તે) યહ કાલપ્રમાણ દો પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) યે દો પ્રકાર ઉસકે યે હૈં (પણ્ણનિષ્કળ્ણે ય વિભાગનિષ્કળ્ણે ય) એક પ્રદેશ નિષ્પન્ન કાલ પ્રમાણ ઓર દુસરા વિભાગ નિષ્પન્ન કાલપ્રમાણ । (સે કિં તં પણ્ણનિષ્કળ્ણે ?) પ્રદેશ નિષ્પન્નકાલ-પ્રમાણ કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

પ્રમાણની પ્રરૂપણા થયેલી માણવી જોઈએ આ સૂચિત કરવા માટે કહે છે—
આ સંપૂર્ણ ક્ષેત્ર પ્રમાણ છે ॥સૂ૦ ૨૦૦॥

હવે સૂત્રકાર કાલપ્રમાણનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં કાલપ્રમાણે” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં કાલપ્રમાણે ?) હે ભદ્રંત ! કાલપ્રમાણ શું છે ?

ઉત્તર—(કાલપ્રમાણે દુવિહે પળ્લત્તે) તે કાલપ્રમાણ બે પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (તં જહા) તે બે પ્રકારે આ પ્રમાણ છે. (પણ્ણનિષ્કળ્ણે ય વિભાગ-નિષ્કળ્ણે ય) એક પ્રદેશ નિષ્પન્ન કાલપ્રમાણ અને બીજો વિભાગ નિષ્પન્ન કાલ-પ્રમાણ (સે કિં તં પણ્ણનિષ્કળ્ણે ?) પ્રદેશ નિષ્પન્ન કાલપ્રમાણનું સ્વરૂપ કહે છે ?

अथ एकाग्रमयस्थितिकं द्विसमयस्थितिकं त्रिसमयस्थितिकं यावत् दशसमयस्थितिकम् अवस्थेयमयस्थितिकं तदेतन् प्रदेशनिष्पन्नम् । अथ किं तत् विभागनिष्पन्नम् ? विभागनिष्पन्नं-समयावलिता मुहूर्ता दिवसा अहोरात्रपक्षमासाश्च । संवत्सर-युगपल्यानि सागरावसर्पिषस्त्रिंशः ॥ सू०२० १॥

टीका- 'से किं तं' इत्यादि—

अथ किं तत् कालप्रमाणम् ? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति-कालप्रमाणं प्रदेश-निष्पन्नविभागनिष्पन्नेति द्विविधं प्रज्ञप्तम् । तत्र प्रदेशनिष्पन्नम्-प्रदेशः=कालस्य निर्विभागा भागास्तैर्निष्पन्नं, तद्वि एकाग्रमयस्थितिकं यावदसंख्येयसमयस्थिति-

उत्तर—(एकसमयद्विहृत् दुसमयद्विहृत् तिसमयद्विहृत् जाव दस-समयद्विहृत् संखिज्जसमयद्विहृत् असंखिज्जसमयद्विहृत्) एक समय की स्थितिवाला, दो समय की स्थितिवाला यावत् दश समय की स्थिति-वाला संख्यातसमयकी स्थितिवाला असंख्यात समय की स्थितिवाला पुद्गलपरमाणु अथवा स्कन्ध (परसनिष्फण्णे) प्रदेश निष्पन्न काल प्रमाण है । (से तं परसनिष्फण्णे) इस प्रकार यह प्रदेश निष्पन्नकालप्रमाण का स्वरूप है । (से किं तं विभागनिष्फण्णे ?) वह विभाग निष्पन्नकाल प्रमाण क्या है ? (विभागनिष्फण्णे) विभाग निष्पन्नकालप्रमाण इस प्रकार से हैं—(समयावलिमुहुत्ता दिवस अहोरात्रपक्षमासा य, संवत्सरजुगपल्या-सागर ओसप्पियट्ठा) समय, आवलिका, मुहूर्त, दिवस, अहोरात्र, पक्ष, मास, संवत्सर, युग, पल्य-सागर, अवसर्पिणी, उत्सर्पिणी और पुद्गलपरावर्तन काल के निर्विभाग जो भाग है

उत्तर—(एकसमयद्विहृत् दुसमयद्विहृत् तिसमयद्विहृत् जाव दस समयद्विहृत् संखिज्जसमयद्विहृत् असंखिज्जसमयद्विहृत्) એક સમયની સ્થિતિવાળો, બે સમયની સ્થિતિવાળો, ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળો, યાવત્ દશ સમયની સ્થિતિ-વાળો, અજ્ઞાત સમયની સ્થિતિવાળો, અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળો પુદ્ગલ પરમાણુ અથવા સ્કંધ (પરસ નિષ્ફણ્ણે) પ્રદેશ નિષ્પન્ન કાલપ્રમાણ છે. (સે તં પરસનિષ્ફણ્ણે) આ પ્રમાણે આ પ્રદેશ નિષ્પન્ન કાલપ્રમાણનું સ્વરૂપ છે. (સે કિં તં વિભાગનિષ્ફણ્ણે ?) તે વિભાગ નિષ્પન્ન કાલપ્રમાણ શું છે ? (વિભાગ નિષ્ફણ્ણે) વિભાગ નિષ્પન્ન કાલપ્રમાણ આ પ્રમાણે છે—(સમયાવલિ-મુહુત્તા દિવસ અહોરાત્ર પક્ષમાસા ય, સંવત્સરજુગપલિયા સાગર ઓસપ્પિયટ્ઠા) સમય, આવલિકા, મુહૂર્ત, દિવસ, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, સંવત્સર, યુગ, પલ્ય-સાગર, અવસર્પિણી અને પુદ્ગલ-પરાવર્તન કાલના એ નિર્વિ-

કાન્તં बोध्यम् । तत्र-एकत्रयस्थितिकः परमाणुः स्कन्धो वा एकेन कालप्रदेशेन निष्पन्नः, द्विसमस्थितिकस्तु द्वाभ्यां कालप्रदेशाभ्यां निष्पन्नः, एवमेव व्याद्य संलपेयस्थितिकान्ताः परमाण्वस्त्वाद्यसंलपेयकालप्रदेशैर्निष्पन्ना बोध्याः । इतः परं तु पुद्गलानामेकेन रूपेण स्थितिरेव नास्ति । प्रदेशनिष्पन्नद्रव्यप्रमाणवदत्राऽपि प्रमाणता बोध्या । विभागनिष्पन्नं तु सप्रयारब्धिकादिकं बोध्यम् । तच्चाग्रे स्वयमेव विवरिष्यति सूत्रकारः ॥ सू० २०१ ॥

વહી પ્રદેશ છે । હસ પ્રદેશોં સે નિષ્પન્ન હોના હસકા નામ પ્રદેશ-નિષ્પન્ન છે । એક સમય કી સ્થિતિવાલા પરમાણુ અથવા સ્કન્ધ એકકાલ પ્રદેશ સે, દો સમય કી સ્થિતિવાલા પરમાણુ અથવા સ્કન્ધ કાલ કે દો પ્રદેશ નિષ્પન્ન હોતા હૈ । હસી પ્રકાર ત્રીન સમય આદિ સે લેકર અસંરૂપાત સમય કી સ્થિતિવાલે જિતને બી પુદ્ગલ પરમાણુ અથવા સ્કન્ધ હૈં વે-સબ કાલ કે ઉતને ૨ હી પ્રદેશોં સે અર્થાત્ ત્રીન પ્રદેશોં સે યાવત્ અસંરૂપાત પ્રદેશોં સે-નિષ્પન્ન હોતે હૈં એસા જાનના ચાહિયે । હસસે આગે પુદ્ગલોં કી એક રૂપ સે સ્થિતિ હી નહીં હોતી હૈ । હસ પ્રદેશનિષ્પન્ન કાલપ્રમાણ મેં બી પ્રદેશનિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણ કે જૈસી પ્રમાણતા જાનતી ચાહિયે । સમય આચલિકા આદિ રૂપ-જો કાલ પ્રમાણ હૈ વહ વિભાગ નિષ્પન્ન પ્રમાણ હૈ । સમય આદિ કા સ્વરૂપ સૂત્રકાર સ્વયં હી આગે નિરૂપણ કરેંગે ॥ સૂ૦ ૨૦૧ ॥

ભાગ જે ભાગો છે તેજ પ્રદેશો છે. આ પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થયું તે પ્રદેશ નિષ્પન્ન છે એક સમયની સ્થિતિવાળો પરમાણુ અથવા સ્કન્ધ એક કાલપ્રદેશથી, જે સમયની સ્થિતિવાળો પરમાણુ અથવા સ્કન્ધ કાલના જે પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે ત્રણ સમય વગેરેથી માંડીને અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા જેટલા પણ પરમાણુ અથવા સ્કન્ધો છે, તે સર્વે કાલના તેટ-તેટલા જ પ્રદેશોથી એટલે કે ત્રણ પ્રદેશોથી યાવત્ અસંખ્યાત પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થાય છે. આમ બધાં જોઈએ એનાથી આગળ પુદ્ગલોની એક રૂપમાં સ્થિતિ જ હોતી નથી. આ પ્રદેશનિષ્પન્ન કાલ-પ્રમાણમાં પણ પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણની જેમ પ્રમાણતા બધુની જોઈએ સમય આવલિકા આદિ રૂપ જે કાલ-પ્રમાણ છે, તે વિભાગ નિષ્પન્ન કાલપ્રમાણ છે સમય વગેરેનું સ્વરૂપ સૂત્રકાર જાતે હવે પછી નિરૂપિત કરશે ॥સૂ૦૨૦૧॥

सर्वेषां कालभेदानां समयादित्वात् समयनिर्णयार्थमाह—

मूलम्—से किं तं समम् ? समयस्स णं परूवणं करिस्सामि,
 से जहा नामम्—तुण्णागदारम् सिया तरुणे बलवं जुगवं जुवाणे
 अप्पातंके थिरग्गहत्थे दढपाणिपायपासपिटुंतरोरुपरिणम् तल-
 जमलजुयलपरिघणिभवाहू चम्मेट्टगदुहणमुट्ठियसमाहयनिचिय-
 गत्तकाए उरस्सबलसमण्णागम् लंघणपवणजवणवायामसमत्थे
 छेए दक्खे पत्तट्ठे कुसले मेहावी निउणे निउणासिप्पोवगम् एगं
 महइं पडसाडियं वा, पट्टसाडियं वा गहाय सयराहं—हत्थमेत्तं
 ओसारेज्जा । तत्थ चोयम् पणवयं एवं वयासी—जे णं कालेणं
 तेणं तुण्णागदारणं तीसे पडसाडियाए वा पट्टसाडियाए वा
 सयराहं हत्थमेत्ते ओसारिए से समम् भवइ ? नो इणट्ठे समट्ठे ।
 कम्हा ? जम्हा संखेज्जाणं तंतूणं समुदयसमिइसमागमेणं एगा
 पडसाडिया वा पट्टसाडिया वा निष्फज्जइ, उवरिल्लंमि तंतुंमि
 अच्छिण्णे हिट्ठिले तंतू न छिज्जइ, अण्णंमि काले उवरिल्ले तंतू
 छिज्जइ अण्णंमि काले हिट्ठिल्ले तंतू छिज्जइ, तम्हा से समम्
 न भवइ । एवं वयंतं पणवयं चोयम् एवं वयासी—जे णं कालेणं
 तेणं तुण्णागदारणं तीसे पडसाडियाए वा पट्टसाडियाए वा
 उवरिल्ले तंतू छिण्णे से समम् भवइ ? न भवइ, कम्हा ? जम्हा
 संखेज्जाणं पम्हाणं समुदयसमिइसमागमेणं एगे तंतू निष्फज्जइ,
 उवरिल्ले पम्हे अच्छिण्णे हेट्ठिल्ले पम्हे न छिज्जइ, अण्णंमि काले
 उवरिल्ले पम्हे छिज्जइ अण्णंमि काले हेट्ठिल्ले पम्हे छिज्जइ, तम्हा

से समए न भवइ। एवं वयंतं पणवयं चोयए एवं वयासी—
जे णं कालेणं तेणं तुण्णागदारणं तस्स तंतुस्स उवरिल्ले पम्हे
छिण्णे से समए भवइ? न भवइ, कम्हा?, जम्हा अणंताणं
संघायाणं समुदयसमिइसमागमेणं एगे पम्हे निष्फजइ, उव-
रिल्ले संघाए अविसंघाइए हेट्ठिल्ले संघाए न विसंघाइज्जइ अण्णं-
मि काले उवरिल्ले संघाए विसंघाइज्जइ अण्णंमि काले हिट्ठिल्ले
संघाए विसंघाइज्जइ, तम्हा से समए न भवइ। एत्तोऽ वि य णं
सुहुमतराए समए पणवत्ते समणाउसो ॥सू० २०२॥

छाया — भय कोऽसौ समयः ? समयस्य खलु प्ररूपणां करिष्यामि, अथ यथा
नामकः तुल्यवायदारकः स्वात् तरुणो बलवान् युगवान् युवान् अल्पातङ्कः स्थिरा-
ग्रहस्तः दृढवाणिषादपार्थवपुण्यनरोक्षारिणतः तलयमलयुगलपरिवर्तिमवाहुः चर्म-
ण्ठरुद्रुवणमुष्टिकसमाहृतनिचित्रमात्रकायः औरस्यबलममन्वागतः लङ्घनप्लवन-
जवनवपायापसमर्थः छेदः दक्षः प्राप्तार्थः कुशलः मेधावी निपुणः निपुणशिल्यो-
पगतः एकां वदतीं पटशाटिकां वा पट्टशाटिकां गृहीत्वा झटिति हस्तमात्रम् अप-
सारयेत्, तत्र नोदकः प्रज्ञापकम् एवम् अवादीत्—येन कालेन तेन तुल्यवायदारकेण
तस्याः पटशाटिकाया वा पट्टशाटिकाया वा झटिति हस्तमात्रमपसारितम्। स
समयो भवति ? नोऽयमर्थः समर्थः। कस्मात् ? यस्मान् संख्येयानां तन्तूनां समु-
दयममितिममागमेन एका पटशाटिका वा पट्टशाटिका वा निषाद्यते। उपरितने
तन्तो अचिच्छिन्ने अथस्तनः तन्तुः न छिद्यते। अन्यस्मिन् काले उपरितनस्तन्तु-
श्छिद्यते अन्यस्मिन् काले अधस्तनस्तन्तुश्छिद्यते, तस्मात् स समयो न भवति एवं
वदन्तं प्रज्ञापकं नोदक एवमवादीत्—यस्मिन् काले तेन तुल्यवायदारकेण तस्याः
पटशाटिकाया वा पट्टशाटिकाया वा उपरितनस्तन्तुश्छिन्नः न समयो भवति ? न
भवति, कस्मात् ? यस्मात् संख्यातानां पक्षमाणां समुदयसमितिममागमेन एक-
स्तन्तुर्निष्यद्यते उपरितने पक्षमणि अचिच्छिन्ने अधस्तनं पक्षं न छिद्यते, अन्यस्मिन्
काले उपरितनं पक्षं छिद्यते अन्यस्मिन् काले अधस्तनं पक्षं छिद्यते, तस्मात् स
समयो न भवति। एवं वदन्तं प्रज्ञापकं नोदक एवमवादीत्—यस्मिन् काले तेन
तुल्यवायदारकेण तस्य तन्तोः उपरितनं पक्षं छिन्नं स समयो भवति ? न भवति,

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુ. ૨૦૨ સમયસ્વરૂપનિરૂપણમ્

૨૩૧

કસ્માત્ ? યસ્માત્ અનન્તાનાં સંઘાતાનાં તમુદયસમિતિસમાયમેવ એકં પદ્મ નિષ્પ-
દ્યતે, ઉપરિતને સંઘાતે અદિસંઘાતિતે અથસ્તનઃ સંઘાતો ન વિસંઘાત્યતે, અન્ય-
મિનત્કાલે ઉપરિતનઃ સંઘાતઃ વિસંઘાત્યતે તસ્માત્ સવયો ન ભવતિ । એતસ્માદપિ
ચ લઘુ સૂક્ષ્મતરઃ સમયઃ મજ્જસુઃ શ્રવણાયુષ્મન્ ॥ સૂ. ૨૦૨ ॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—અથ કોઽસૌ સમયઃ ? ઇતિ શિષ્યપ્રશ્નઃ ।
સમયસ્યાતિમુદ્મત્વાત્ તસ્ય વિસ્તૃતા પ્રરૂપણાપેક્ષિતા । તાં વિના સમયપરિજ્ઞાન-
મશક્યમ્ । અતઃ આહ સૂત્રકારઃ—સમયસ્ય પ્રરૂપણાં કરિષ્યામિ=સમયઃ સંક્ષેપતઃ
પૂર્વમુક્તોઽપિ સૂક્ષ્મત્વાત્ બુદ્ધિપ્રાણો ભવતિ, અતસ્તસ્ય વિસ્તૃતાં વ્યાખ્યાં કરિષ્યા-

સમય, આવલિકા આદિરૂપ ઝો કાલકે ભેદ હૈં उनमें सर्व प्रथम
समय का पाठ आया है—अतःसूत्रकार इसके निर्णय निमित्त “से किं
तं समए ?” इत्यादि सूत्र कहते हैं।—

‘સે કિં તં સમય ?’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સમય) હે અદન્ત ! વહ સમય કયા હૈ ?

ઉત્તર—(સમયસ્સ ણં પ્રરૂપણં કરિસ્સામિ) સમય, કાલ કા સર્વ
સે અધિક સૂક્ષ્મ અંશ હૈ । इसलिये जब तक इसकी विस्तृत प्ररूपणा
नहीं की जायेगी तब तक इसका वास्तविक स्वरूप प्रतिपादित नहीं
हो सकेगा—इसलिये उसके वास्तविक स्वरूप का यथावत् परिज्ञान
हो सके इस निमित्त सूत्रकार उसकी विस्तृतव्याख्या करेगे ।
यद्यपि समय का संक्षिप्त स्वरूप पहिले कह दिया गया है—परन्तु
फिर भी वह समय बहुत सूक्ष्म है, इसलिये सामान्यस्वरूप के कथन
से वह बुद्धि ग्राह्य नहीं हो सकती है । इसीलिए सूत्रकार इसकी

સમય આવલિકા આદિ રૂપ એ કલના લેદો છે તેઓમાં સર્વપ્રથમ
સમયનો પાઠ આવેલ છે એટલા માટે સૂત્રકાર એના નિષ્કૃય નિમિત્તે—
‘સે કિં તં સમય’ ઇત્યાદિ સૂત્ર કહે છે.

“સે કિં તં સમય ?” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સમય) હે બદ્રંત ! તે સમય શું છે ?

ઉત્તર—(સમયસ્સ ણં પ્રરૂપણં કરિસ્સામિ) સમય કાળનો ઝો કરતાં વધારે
સૂક્ષ્માંશ છે. એથી જ્યાં સુધી આ સંબંધમાં વિસ્તૃત પ્રરૂપણા કરવામાં આવે
નહીં, ત્યાં સુધી આનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નિરૂપિત થયે નહીં, તેના વાસ્તવિક
સ્વરૂપનું યથાવત્ પરિજ્ઞાન થાય તે માટે સૂત્રકાર તેની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા
કરશે એ કે સમયના સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ વિષે પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે,
છતાં એ તે સમય અતીવ સૂક્ષ્મ છે, એટલા માટે સામાન્ય સ્વરૂપ દર્શનથી

મોતિ ખાનાર્થે । વિસ્તૃતવ્યાખ્યાં કર્તુમેવાહ-‘સે જહાનામણ’ રૂપ્યાદિ । સ યથા-
નામકઃ-યથા=યત્પ્રકારં નામ યસ્ય સ તથાશ્રૂતઃ-દેવદત્તાદિનામક રૂપર્થઃ, કશ્ચિત્
તુજ્ઞવાયદારકઃ=સૌમિકપુત્રઃ તરુણઃ=પ્રવર્દ્ધમાનવયાઃ, તન્નુ દારકોઽપિ પ્રવર્દ્ધમાન-
વયા એવ મહતિ કિં પુનસ્તરુણેત્યુપાદાનેત્યાહ-તુજ્ઞવાયદારકત્વં તુ તસ્મિન્નામન્યુ-
કાલં તિષ્ઠતિ, મન્યુકાલે=યાર્ધકે પ્રવર્ધનમાનવયસ્ત્વં નાસ્તિ, આસ્તરુણેતિ પદ-
સુપાત્તમ્ । અથવા-તરુણઃ=અમિનવવર્ણગુણાણુપચિત્તઃ । બલવાન્=સામર્થ્યવાન્ યુગ-
વાન્-યુગં=સુષમદુષ્પમાદિકાલઃ, તત્ અદૃષ્ટમ્-ઉપદ્રવરહિતં વિશિષ્ટબલહેતુર્યસ્ય સ
તથા, કાલોપદ્રવેણ સામર્થ્યદાનિર્ભવતિ, અત્તેવં વિશેષણમ્ । યુવાનઃ-યુવા=યૌવ-
નસ્થઃ-પ્રાપ્તવયસ્ક ણ્પઃ’ રૂપેવં ધનતિ=વ્યપદિશતિ લોકો યમસૌ નિરુક્તિવશાત્
યુવાનઃ યુવેત્યભિધેયઃ । તારુણ્યસ્યૈવોત્કર્ષ્યૈવોધનાર્થં યુવેતિ વિશેષણમ્ । અલ્પાતઙ્કઃ=
રોગરહિતઃ । અલ્પશબ્દોઽગ્રભાવવાચકઃ । સ્થિરાગ્રહસ્તઃ=સ્થિરઃ=પૃથ્વિપાટને કમ્પન-
રહિતઃ અપ્રહસ્તો યસ્ય સ તથા દૃઢપાણિપાદપાર્શ્વપૃષ્ઠઃન્તરોરુપરિણતઃ-પાણી ચ
પાદૌ ચ પાર્શ્વૌ ચ પૃષ્ઠાન્તરે ચ ઊરુચેતિ-પાણિપાદપાર્શ્વપૃષ્ઠાન્તરોરુ-દૃઢં=શક્તં
પાણિપાદપાર્શ્વપૃષ્ઠાન્તરોરુ પરિણતં=સંજાતં યસ્ય સ તથા સર્વાચયૈરત્યુત્કૃષ્ટસંઘનન-
વાનિત્યર્થઃ । તથા-તલ્લયમલયુગ્મપરિધિભિન્નાદુઃ-તલસ્ય=તાલવૃક્ષસ્ય યદ્ યમલં=

વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરને કે લિયે આગે કા પ્રકરણ પ્રારંભ કરતે હૈ-
વે હમ મેં કહતે હૈ-‘સે જહાનામણ’ કિ-જૈસે યથા નામક-દેવદત્ત
આદિ નામવાલા કોઈ એક (તુળાગદાર) દર્જી કા લડકા (સિયા)
હો (તરુણ) ઓર વહ્નુ હન તરુણાદિ વિશેષણોં સે વિશિષ્ટ હો-અર્થાત્
પ્રવર્ધમાનવયવાલા હો (બલવં) સામર્થ્યશાલી-હો, (યુગવં) સુષમદુ-
ષ્પમાદિ કાલ હો-અર્થાત્ તીમરે ચૌથે આરે મેં જન્મા હો (યુવાણે)
પ્રાપ્તવયસ્ક હો, (અલ્પાતંકે) નિરોગ હો, (સ્થિરાગ્રહસ્થે) કપડા ફાડને
મેં સ્થિર હાથવાલા હો (દૃઢપાણિપાદપાર્શ્વપૃષ્ઠાન્તરોરુપરિણ) દોનો
હાથ પૈર પાર્શ્વભાગ પૃષ્ઠાન્ત ઓર ઊરુ જિસકે સ્વૃષ વિશાલ હો (તલ-

તે બુદ્ધિશાલ્ય થઈ શકે તેમ નથી એથી સુચકાર એની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા
કરવા માટે આગળનું પ્રકરણ પ્રારંભ કરે છે-તેઓ આમાં કહે છે-(સે જહા
નામણ) કે જેમ યથા નામક દેવદત્ત વગેરે નામવાળા કેઈ એક (તુળાગદા-
ર) હજીને પુત્ર (સિયા) હોય (તરુણ) અને તે આ તરુણાદિ વિશેષણોથી
વિશિષ્ટ હોય, એટલે કે પ્રવર્ધમાનવયવાળો હોય. (બલવં) સામર્થ્યશાલી
હોય (યુગવં) સુષમદુષ્પમાદિ કાળને હોય એટલે કે ત્રીજા ચોથા આરામાં
જન્મેલો હોય (યુવાણે) પ્રાપ્ત વયસ્ક હોય (અલ્પાતંકે) નિરોગ હોય (સ્થિ-
રાગ્રહસ્થે) કાપડ ફાડવામાં સ્થિર હસ્તવાળો હોય, (દૃઢપાણિપાદપાર્શ્વપૃષ્ઠ-
તરોરુપરિણ) બન્ને હાથ પણ પાર્શ્વભાગ પૃષ્ઠાન્ત અને ઉડુ (બાંધ) બેના

अनुयोगवन्धिका टीका सू २०२ समयस्वरूपनिरूपणम्

२३५

समश्रेणीके युगलं=द्वयम्, परिव = कपाटागला च, एतन्निर्भी एतत्सदृशो दीर्घ-
सरलपीनत्वादिना बाहू यस्य स तथा । इत्थं स्वाभाविकं साध्यव्युत्पत्त्य आग-
न्तुकोपकारणजं सामर्थ्यमाह चर्मेटका द्रुघणमुष्टिकसमाहृतनिचितगात्रकायः—
चर्मापावृता इष्टका-चर्मेटका=प्रहरणविशेषः, द्रुघणः=मुद्गरः, मुष्टिकः=मुष्टिबन्धः
एतैः समाहननेन=व्यायामकाले समाहननेन निचितानि=दृढानि गात्राणि=अङ्गानि
यस्मिन्, एतादृशः कायः=शरीरं यस्य स तथा, चर्मेटिकादिप्रहारेण सशक्तशरीर
इत्यर्थः । तथा औरस्यत्र असम्भवागतः—औरस्यं=सहजं यद् बलं तेन सम्भवागतः=
युक्तः—आन्तरोत्साहव्योयवानित्यर्थः । लङ्घनप्लवनजवनव्यायामसमर्थः तत्र—
लङ्घनम्=कूदनम्, प्लवनम्=बाहुभ्यां नद्यास्तरणम्, जवनं=धावनम्, एतद्रूपो
व्यायामस्तेन समर्थः=सामर्थ्यसम्पन्नः । तथा छेकः=प्रयोगज्ञः, दक्षः=शीघ्रकारी,
माप्तार्थः=स्वकर्मज्ञः, कुशलः= आलोच्य कार्यकर्ता, मेधावी=सकृच्छ्रुतदृष्टकम-

जमलजुपलपरिघणिमबाहू दीर्घता, सरलता और पीनता की दृष्टि
में जिसके दोनों बाहू समश्रेणिवाले दो तालवृक्षों के समान और
कपाटागला के जैसे हो तथा (चर्मेटगदुहणमुष्टियसमाहृतनिचिघ-
सकाए) व्यायाम करते समय चर्मेटिका-प्रहरणविशेष, द्रुघण-मुद्गर,
मुष्टिक-मुष्टिकबन्ध, इनके फेरने से जिनके शारीरिक अवयव
बहुत अधिक दृढ़ हो गये हो, (उरस्सबलसमण्णागए) स्वाभाविकबल
जिसमें खूब भरा हो, (लंघणपवणजवणव्यायामसमर्थे) कूदना, तैरना,
दौडना इसरूप व्यायाम से जो सामर्थ्य संपन्न हो, (छेए) जो छेक हो
अर्थात् कपड़े काटने कि युक्ति को जानने वाला हो, (दक्खे) दक्ष हो
(पत्तद्वे) अपने कार्य का ज्ञाता हो, (कुसले) विचार के काम करनेवाला

બહુજ વિશાળ હોય, (તલજમલજુપલપરિઘણિમબાહુ) દીર્ઘતા, સરલતા અને
પીનત્વની દૃષ્ટિએ જેના બન્ને બાહુઓ સમશ્રેણિવાળા બે તાલ વૃક્ષો જેવા
અને કપાટાગલા (કમાડ) જેવા હોય તેમજ (ચર્મેટગદુહણમુષ્ટિયસમાહૃતનિચિ-
ગત્તકાણ) વ્યાયામ કરતી વખતે ચર્મેટકા પ્રહરણુ વિશેષ, દ્રુઘણુ-મુદ્ગર, મુષ્ટિક-
મુષ્ટિ-બન્ધ, ફેરવવાથી જેના શારીરિક અવયવો બહુજ સુદૃઢ થઈ ગયા હોય
(ઉરસ્સબલસમણ્ણાગણ) સ્વાભાવિક બળ જેમાં બહુજ હોય, (લંઘણપવણ-
જવણવ્યાયામસમર્થે) કૂદવું, તરવું, દોડવું વગેરે રૂપ વિવિધ વ્યાયામોથી જે
સામર્થ્ય સંપન્ન હોય, (છેર) જે છેક હોય, એટલે કે કાપડ કાઢવાની યુક્તિને
સારી રીતે જાણતો હોય (દક્ખે) દક્ષ હોય (પત્તદ્વે) પોતાના કાર્યમાં પ્રવીણ
હોય (કુસલે) ખૂબ વિચારપૂર્વક કામ કરનારો હોય, (મેઘાવી) મેધાવી હોય,

પરિજ્ઞાનવાન્, નિપુણઃ-ઉપાયારમ્ભકઃ, તથા-નિપુણશિલ્પોપગતઃ-નિપુણં=સૂક્ષ્મં
યત્ શિલ્પં તેન ઝામતઃ=સમન્વાગતઃ-મૂક્ષમશિલ્પવાનિત્યર્થઃ । एवंविधविशेषणवि-
शिष्टस्तुअवायदारक एकां महतीं पटशाटिकां=कार्पासशाटिकां वा पटशाटिकां=
कृमिजतन्तुशाटिकां वा गृहीत्वा 'सयराहं' ति-इदिति हस्तमात्रम्=हस्तप्रमाणम्
अपसारयेत्=स्फाटयेत् । तत्र=एवं गुरुणोक्ते नोदकः=शिष्यः प्रज्ञापकं=गुरुमेवम्
अवादीत्=उक्तवान्-येन कालेन=यावत् कालेन तेन तुअवायदारकेण तस्याः
पटशाटिकाया वा पट्टशाटिकाया वा इदिति हस्तमात्रमपसारितम्, स समयो
भवति किम् ? गुरुराह-नामर्थः समर्थः । कस्मात् ? यस्मात् तन्तूनां समुदयस-

હો (મેઘાવી) મેઘાવી હો અર્થાત્ એક વાર દેખા સુના હુઆ કાર્ય કા
જ્ઞાનવાલા હો, (નિપુણે) નિપુણ હો-ચતુર હો, (નિપુણસિપ્પોવગણે)
સિનેકી કલા મેં નિપુણ હો । હન વિશેષણોં સે યુક્ત બના હુઆ વહ
દર્જી કા લઢકા (એમે મહદ્ પડસાઢિયં વા પટ્ટસાઢિયં વા) એક બહુત
બઢી ભારી સૂત કી શાટિકા કો અથવા રેશમી શાટિકા કો (ગદાય)
લેકર (સયરાહં) બઢી શીઘ્રતા સે (હથમેતં ઓસારેજ્ઞા) એક હાથ
પ્રમાણ ફાઢ દેતા હૈ । (તત્થ ચોયણ પળ્લવયં एवं વયાસી) હસ પર
પ્રશ્ન કર્તાશિષ્ય ગુરુ સે એસા પૂછતા હૈ કિ (જેણં કાલેણં તેણં તુળ્ણા-
મદારણં તીસે પડસાઢિયાણ વા પટ્ટસાઢિયાણ વા સયરાહં હથમેતે
ઓસારિણ સે સમણ ભવહ ?) જિતને કાલ મેં ઝસ દર્જીં કે લઢકેને
ઝસ સૂત કી શાટિકા કો અથવા રેશમ કી શાટિકા કો એક હાથ
પ્રમાણ ફાઢા હૈ તો કયા હે ભદન્ત ! વહી સમય હૈ ?

એટલે કે એક વખત એવેલ અને સાંભળેલ કાર્યનું જ્ઞાન ધરાવતા હોય,
(નિપુણે) નિપુણ હોય, ચતુર હોય, (નિપુણે સિપ્પાવગણે) સીવણ કલામાં નિપુણ
હોય, આ વિશેષણોથી સમલંકૃત થયેલ તે દર્જીના પુત્ર (એમે મહદ્ પડસા-
ઢિયં વા પટ્ટસાઢિયં વા) એક ખૂબજ મોટી ભારે સૂતરની શાટિકાને અથવા
રેશમી શાટિકાને (ગદાય) લઈને (સયરાહં) એકદમ શીઘ્રતાથી (હથમેતે ઓસા-
રેજ્ઞા) એક હાથ પ્રમાણ ફાડી નાખે છે. (તત્થ ચોયણ પળ્લવયં एवं વયાસી)
આ વિષે પ્રશ્નકર્તા શિષ્ય યુગુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છે કે (જેણં કાલેણં
તેણં તુળ્ણામદારણં તીસે પડસાઢિયાણ વા પટ્ટસાઢિયાણ વા સયરાહં હથમેતે
ઓસારિણ સે સમણ ભવહ ?) એટલા કાળમાં તે દર્જીના ફીકરાએ તે સૂતરની
શાટિકાને અથવા રેશમની શાટિકાને એક હાથ પ્રમાણ ફાડી નાખી છે, તો
શું ભદન્ત ! તેજ અમય છે ?

मिति समागमेन = द्रवादिसमुदायात्मकतन्तूनां सम्पर्कसंयोगेन एका पटशाटिका वा पट्टशाटिका वा निष्पन्ना भवति । तस्या उपरितने तन्तावच्छिन्ने अधस्तनस्तन्तुर्न छिद्यते । अन्यस्मिन् काले चोपरितनस्तन्तुच्छिद्यते अन्यस्मिन् काले चाधस्तनः । तस्मात् शाटिकाया इस्तमात्रस्फाटनकालः समयो न भवति । एवं वदन्तं प्रज्ञापकं = गुरुं नोदकः = शिष्यः पृच्छति - यावता कालेन शाटिकाद्वयमध्ये अन्यतरस्याः शाटि-

उत्तर— (णो इणट्टे समट्टे) यह अर्थ समर्थित नहीं है—अर्थात् वह समय नहीं है । (कम्हा) क्योंकि (जम्हा संखेज्जाणं तंतूणं) संख्यात तंतुओं के (समुदयसमिद्दसमागमेणं) समुदायरूप समिति के सम्पर्क संयोग से अर्थात् द्रवादिसमुदायात्मक तंतुओं के विशिष्ट संयोग से (एगा पडसाडिया वा पट्टसाडिया वा निष्पज्जइ) एक सूतकी शाटिका अथवा रेशम की शाटिका बनती है । (उवरिल्लंमि तंतुम्मि अच्छिण्णे हिट्ठिल्ले तंतु न छिज्जइ) सो जय तक उसका ऊपर का तंतु नहीं फटेगा, तब तक नीचे का तंतु नहीं फट सकता है । (अण्णंमि काले उवरिल्ले तंतू छिज्जइ अण्णम्मि काले हिट्ठिल्ले तंतू छिज्जइ) इसलिये यह मानना चाहिये कि ऊपर के तंतु के छिदने का काल दूसरा है और नीचे के तंतु के फटने का काल दूसरा है । (तम्हा से समए न भवइ) इसलिये शाटिका का १ एक हाथ फटने का काल समयरूप नहीं है (एवं वयंतं पणवयं चोयए एवं वयासी) इस प्रकार कहनेवाले गुरु से पुनः प्रश्न कर्ता शिष्य पूछता है कि (जेणं कालेणं तेणं तुण्णागदारएणं तीसे पडसाडियाए वा पट्टसाडियाए वा उवरिल्ले तंतू छिण्णे से समए

उत्तर— (णो इणट्टे समट्टे) आ अर्थ समर्थित नहीं, ओटले के ते समय नहीं (कम्हा) केमके (जम्हा संखेज्जाणं तंतूणं) संख्यात तंतुओं के (समुदय-समिद्द समागमेणं) समुदाय रूप समिति का सम्पर्क संयोगથી ओटले के द्रवादिसमुदायात्मक तंतुओं का विशिष्ट संयोगથી (एगा पडसाडिया वा पट्ट साडिया वा निष्पज्जइ) ओक सूतकी शाटिका अथवा रेशमकी शाटिका तैयार થાય છે. (उवरिल्लंमि तंतुम्मि अच्छिण्णे हिट्ठिल्ले तंतु न छिज्जइ) तो ज्यों सुधी तेनी उपरनेा तंतु (तार) शाटि नही, त्यां लगी नीचेनेा तंतु शाटि नही (अण्णंमि काले उवरिल्ले तंतू छिज्जइ अण्णम्मि काले हिट्ठिल्ले तंतू छिज्जइ) ओटला भाटे आ वात मानी लेवी जेधओ के उपरनेा तंतुनेा छेदन काल अन्य छे आने नीचेनेा तंतुनेा छेदन काल अन्य छे. (तम्हा से समए न भवइ) ओटला भाटे शाटिकानेा ओक हाथ पत्र शाडवानेा काल समय रूप नहीं. (एवं वयंतं पणवयं चोयए एवं वयासी) आ प्रमाणे ठडेनारा गुइने इरी

૨૩૮

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

કાયા ઉપરિતનસ્તન્તુસ્તેનતુજ્જાએન ઝિન્નઃ, સ કાલઃ સમયો ભવતિ ? ગુરુરાહ-ન ભવતિ । કસ્માન્ન ભવતિ ? યસ્માત્ સંલેપ્યાનાં પક્ષમણાં=તન્તુસૂક્ષ્માવયવાનાં સમુદયસમિતિસમાગમેન=દ્વયાદિસમુદાયાત્મકપક્ષમણાં સમ્યક્સંયોગેન એકસ્તન્તુ નિષ્પન્નો ભવતિ । તત્ર તન્તુ ઉપરિતને પક્ષમણિ અચ્છિન્ને અથસ્તનં પક્ષમ ઝિન્નં ન ભવતિ । અન્યસ્મિન્ કાલે ઉપરિતનં પક્ષમ ઝિન્નં ભવતિ અન્યસ્મિન્ કાલેઽથસ્તનં પક્ષમ ઝિન્નં ભવતિ, ઉભયોરહેતકાલે ભિન્નઃ, અતઃ સ સમયો ન ભવતિ ।

અર્થઃ) જિતને સમય મેં ઉસ દર્જાં કે દારક ને ઉસ પટશાટિકા કે ઉપરિતન તંતુ કા છેદન કિયા હૈ તો કયા હે ભદન્ત ! વહ ઉપરિતન તંતુ છેદન કાલ સમય હૈ ?

ઉત્તર—(ન અર્થઃ) વહ સમય નહીં હૈ । (કમ્હા) કયોં નહીં હૈ ? (જમ્હા સંલેજ્જાણં પમ્હાણં સમુદયસમિહસમાગમેણં એગે તંતુ નિષ્ક-જ્જહ) કયોંકિ સંલેપ્યાત તન્તુ સૂક્ષ્માવયવોં-રૂપોં-કે સમુદાય રૂપ સમિતિ કે સંયોગ સે એક તન્તુ નિષ્પન્ન હુઆ હૈ । (ઉવરિલ્લે પમ્હે અચ્છિણ્ણે હેટ્ઠિલ્લે પમ્હે ન છિજ્જહ) સો જથ તક ઉપર કા રૂંઆ ન છિદા જાયગા-તથ તક નીચે કા રૂંઆ-રોમ-નહીં છિદ સકના હૈ । હસલિયે યહ માનનાં ચાહિયે કિ (અણમ્મિ કાલે ઉવરિલ્લે પમ્હે છિજ્જહ, અણમ્મિ કાલે હેટ્ઠિલ્લે પમ્હે છિજ્જહ) ભિન્ન સમય મેં ઉપર કા રોમ છિદા હૈ ઓર દુસરે ભિન્ન સમય મેં નીચે કા રોમ છિદા હૈ । (તમ્હા સે

પ્રશ્ન કર્તાં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે-‘જોન’ કલેણ’ તેણ’ તુણ્ણાદારણ’ તોસે પહસાંઢિયાણ વા પટ્ટ સાહિયાણ ઉવરિલ્લે તંતૂ છિણ્ણે સે સમય ભવઃ) એટલા સમયમાં તે દર્જના ઠીકરાએ તે પટ શાટિકા અથવા પટ્ટ શાટિકાના ઉપરિતન તંતુનું છેદન કર્યું છે તો શું છે ભદન્ત ! તે ઉપરિતન તંતુ છેદન કાલ સમય છે ?

ઉત્તર-(ન અર્થઃ) તે સમય નથી (કમ્હા) તે સમય કેમ નથી ? (તમ્હા સંલેજ્જાણં પમ્હાણં સમુદયસમિહસમાગમેણં એગે તંતુ નિષ્કજ્જહ) કેમકે સંલેપ્યાત તંતુ સૂક્ષ્માવયવોના સમુદાયરૂપ સમિતિના સંયોગથી તે એક તન્તુ નિષ્પન્ન થયેલ છે. (ઉવરિલ્લે પમ્હે અચ્છિણ્ણે હેટ્ઠિલ્લે પમ્હે ન છિજ્જહ) તો જ્યાં યુધ્ધી ઉપરનો રેસો છેદાય નહીં ત્યાં લગી નીચેનો રેસો છેદાય જ નહીં એટલા માટે આપણે આ માત્રી લેવું બોધ્યે કે (અણમ્મિ કાલે ઉવરિલ્લે પમ્હે છિજ્જહ, અણમ્મિ કાલે હેટ્ઠિલ્લે પમ્હે છિજ્જહ) બિન્ન સમયમાં ઉપરનો રેસો છેદાયો છે અને બીજા બિન્ન સમયમાં નીચેનો રેસો છેદાયો છે. (તમ્હા

अनुयोगचन्द्रिका टीका सू. २०२ समयस्वरूपनिरूपणम्

२३९

पुनः शिष्यो पृच्छति-यावताकालेन तेन तुल्यभायदारकेण उपरितनं पक्षम छिन्नम् , स समयो भवति ? गुरुवाह-न भवति । कस्मात् ? यस्मात् अनन्तानां संघातानां= पक्षमसूक्ष्मावयवानामेकपरिणामरूपाणां समुदयसमितिसमागमेन=समुदायस्य सम्यक्संयोगेन एकं पक्षम निष्पन्नं भवति । तत्रोपरितने संघाते अविसंघातिते=अपृथक्कृतेऽवस्तनः संघातो न विसंघात्यते=पृथक्क्रियते । उपरितनाधस्तनसंघात-

समय न भवइ) इसलिये वह समय नहीं हो सकता है । (एवं वयंतं पणवयं चोयए एवं वयासी) इस प्रकार उत्तर देनेवाले गुरु जन से प्रश्न कर्ता शिष्य ने ऐसा पूछा कि (जेणं काळेणं तेणं तुण्णागदारणं तस्स तंतुस्स उवरिल्ले पम्हे छिन्ने से समय भवइ ?) तो क्या जितने समय में उस तुन्नाकदारक ने उस तंतु के उपरितन रोम को छेदा है वह समय है ?

उत्तर--(न भवइ) वह समय नहीं है, (कम्हा) क्यों नहीं है ? (जम्हा) क्योंकि (अणंताणं संघायाणं समुदयसमिहसमागमेणं एगे पम्हे निष्फज्जइ) अनंतसंघातों का-पक्षम सूक्ष्म अवयवों का-जो समुदयसमिति का एकपरिणामरूप संयोग है-उससे वह एक पक्षम निष्पन्न होता है । सो (उवरिल्ले संघाए अविसंघाइए हेट्ठिल्ले संघाए न विसंघाइज्जइ) जब तक ऊपर का संघात पृथक् नहीं होगा तब तक नीचे का संघात पृथक् नहीं हो सकता । इस प्रकार यह मानना चाहिये कि

से समय न भवइ) छेटीला भाटे ते समय थछं शके न्ही' (एवं वयंतं पणवयं चोयए एवं वयासी) आ प्रभाञ्जे उत्तर आपनार सुइने प्रश्न कर्ता शिष्ये आ आतने। प्रश्न कथी के-(जेणं काळेणं तेणं तुण्णागदारणं तस्स तंतुस्स उवरिल्ले पम्हे छिन्ने से समय भवइ ?) तो शुं छेटीला समयमां ते तुन्नाकदारके ते तंतुना उपरितन रोमनुं छेदन कथुं छे ते समय छे ?

उत्तर--(न भवइ) ते समय नथी (कम्हा) कैम नथी ? (जम्हा) कैमके (अणंताणं संघायाणं समुदयसमिहसमागमेणं एगे पम्हे निष्फज्जइ) अनंत संघातोंना-पक्षम सूक्ष्म अवयवोंना-के समुदय समितितना ओक परिणाम रूप अयोग छे, तेनाथी ते ओक पक्ष निष्पन्न थाय छे, तो (उवरिल्ले संघाए अविसंघाइए हेट्ठिल्ले संघाए न विसंघाइज्जइ) जयां सुधी उपरने। संघात पृथक् कथी नथी त्यां सुधी नीचेना संघात पृथक् थछं शके न्ही' आ प्रभाञ्जे आ मानवुं न्नेछं ओ के (अणमि काले उवरिल्ले संघाए विसंघाइज्जइ

૨૪૦

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

યોર્ધિસંઘાતનકાલો મિત્તઃ, અતઃ ત સમયો ન ભવતિ । કસ્તર્હિ સમયઃ ? ૩૨૫:હ-
 હે શ્રમણાયુષ્મન્ ! ૩૨૬:૩પિ ત્વ લલ્લ સૂક્ષ્મતરઃ સમયઃ પ્રવક્તઃ સંઘાતવિસંઘાતન-
 કાલાદપિ સૂક્ષ્મતરઃ સમયો વોધ્ય ૩૨૭:૪ઃ । તન્નુ યથાનત્તૈઃ પરમાણુસંઘાતૈઃ પદ્મ
 નિર્વસ્યતે, તે સંઘાતાશ્ચ ક્રમેણૈવ છિન્નન્તે, તર્હ્યેકસ્ય પદ્મણો વિદારણેડનન્તાઃ
 સમયા વ્યતિયન્તિ, એતન્નાગમવિરુદ્ધમ્, આગમે દિ-અસંખ્યેયામુ ઉત્સર્પિણ્યવત-
 વિણીષુ અસંખ્યેયસમયાનામેવ પ્રતિપાદનાત્ । ઉક્તં ચ-

(અણ્ણામિકાલે ઉચ્ચરિલ્લે સંઘાણ વિસંઘાદ્ગજ્જહ અણ્ણામિ કાલે હિદ્ધિલ્લે
 સંઘાણ વિસંઘાદ્ગજ્જહ) ઉપર કા સંઘાત અન્યકાલ મેં પૃથક્ક હુઆ હૈ
 ઓર નીચે કા સંઘાત અન્યકાલ મેં પૃથક્ક હુઆ હૈ । (તમ્હા) ૩૨૮:૫ ઇસલિયે
 (સે સમય ન ભવહ) વહ સમય નહીં હૈ । તો ફિર સમય કયા હૈ ?

ઉત્તર—(સમણાઉસે) હે શ્રમણાયુષ્મન્ ! (૩૨૯:૬ યિ ય જં સુહુમતરાણ સમય
 વણ્ણત્તે) ૩૨૯:૬ ઇસસે મી સમય સૂક્ષ્મતર કહા ગયા હૈ । અર્થાત્ સંઘાત
 કે વિસંઘાતન કાલ સે મી સમય સૂક્ષ્મતર હોતા હૈ એસા જાનના ચાહિયે ।

શંકા—યદિ અનન્ત પરમાણુ સંઘાતો સે એક પદ્મ નિષ્પન્ન હોતા
 હૈ ઓર વે સંઘાત ક્રમશઃ હી છિન્ન હોતે હૈ તો એસી માન્યતા મેં એમી
 ઘાત માનના ચાહિયે કિ એક પદ્મ કે વિદારણ મેં અનન્ત સમય લગ
 જાતે હૈ- । પરન્તુ એસી ઘાત માનના આગમ કે વિરુદ્ધ પડતી હૈ કયો
 કિ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણિયો અવસર્પિણિયો મે અસંખ્યાત સમયહી
 હોતે હૈ એસા આગમ મેં પ્રતિપાદન કિયા ગયા હૈ । ઉક્તં ચ “અસંખ્યે-

અણ્ણામિ કાલે હિદ્ધિલ્લે સંઘાણ વિસંઘાદ્ગજ્જહ) ઉપરમે સંઘાત અન્યકાલમાં
 પૃથક્ક થયેલ છે અને નીચેમે સંઘાત અન્યકાલમાં પૃથક્ક થયેલ છે. (તમ્હા)
 એટલા માટે (સે સમય ન ભવહ) તે સમય નહીં તો પછી સમય શું છે ?

ઉત્તર—(સમણા ઉસે) હે શ્રમણાયુષ્મન્ ! (૩૨૯:૬ યિ ય જં સુહુમતરાણ સમય
 વણ્ણત્તે) એતા કરતાં પણ સમય સૂક્ષ્મતર કહેવામાં આવ્યો છે—એટલે કે સંઘાતના
 વિસંઘાતન કાલ કરતાં પણ સમય સૂક્ષ્મતર હોય છે. આમ જાણવું જોઈએ.

શંકા—જે અનન્ત પરમાણુ સંઘાતો વડે એક પદ્મ નિષ્પન્ન થાય છે
 અને સંઘાતો આનુક્રમે જ છિન્ન થાય છે તો એવી સ્થિતિમાં આ વાત
 માનવી જ જોઈએ કે એક પદ્મના વિદારણમાં અનન્ત સમય લાગે છે. પરંતુ
 આ વાત આગમ વિરુદ્ધ છે, કેમકે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણિયો, અવસર્પિણિ-
 યોમાં અસંખ્યાત સમયો જ હોય છે. એવું આગમમાં પ્રતિપાદન કરવામાં

“અસંસ્થેજ્ઞાસુ ણં મંતે ! ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીસુ કેવડયા સમયા પળ્લત્તા ? ગોયમા ! અસંસ્થેજ્ઞા ! અણંતામુ ણં મંતે ! ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીસુ કેવડયા સમયા પળ્લત્તા ? ગોયમા ! અણંતા ! ”

છાયા—“ અસંસ્થેયાસુ સ્વલુ ભદન્ત ! ઉત્સર્પિણ્યવસર્પિણીપુ કિયન્તઃ સમયાઃ પ્રજ્ઞાતાઃ ? ગૌતમ ! અસંસ્થેયાઃ । અનન્તાસુ સ્વલુ ભદન્ત ! ઉત્સર્પિણ્યવસર્પિણીપુ કિયન્તઃ સમયાઃ પ્રજ્ઞાતાઃ ? ગૌતમ ! અનન્તાઃ । ઇતિ । અત્રાહ—સત્યમ્, કિન્તુ પાટ-નપટ્તપુરુષસ્ય પ્રયત્નોઽચિન્ત્યશક્તિસમ્પન્નો ભવતિ, અતઃ પ્રતિસમયમનન્તાઃ સંઘા-તાશ્ચિદ્યન્તે । ઇત્યં ચૈકસ્મિન્ સમયે યેઽનન્તાઃ સદ્ધવાતાશ્ચિન્ના ભવન્તિ, તૈરનન્તૈઃ જ્ઞાસુ ણં મંતે ઇત્યાદિ’ હે ભદન્ત ! અસંસ્થયાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિ-ણિયો મેં કિત્તને સમય કહે ગયે હૈં ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! અસંસ્થયાત ઉત્સર્પિણીઅવસર્પિણિયો મેં અસં-સ્થયાત ઔર અનંત ઉત્સર્પિણીઅવસર્પિણિયો મેં અનન્ત સમય કહે ગયે હૈં । શંકાકાર કી શંકા કા અભિપ્રાય એસા હૈ કિ અનંતપરમાણુઓં કે સંઘાતોં સે જો એક પક્ષમ નિષ્પન્ન હોતા હૈ—ઉસ કે વિદારણ કરને મેં સિદ્ધાન્તકારોં ને અસંસ્થયાત સમય કા કાલ હી કહા હૈ, પરન્તુ આપકી માન્યતાનુસાર વહાં અનંત સમય સાબિત હોતા હૈ—તથા—સિદ્ધાન્ત કે સાથ યહ બાત કૈસે સંગત હોગી ?

ઉત્તર—પક્ષપાટન મેં પ્રવૃત્ત હુણ પુરુષ કા પ્રયત્નઅચિન્ત્યશક્તિ-વાલા હોતા હૈ । ઇસલિયે પ્રતિસમય અનંત સંઘાતોં કા છેદ હોતા હૈ । ઇસ પ્રકાર એક સમય મેં જો અનંત સંઘાત છિન્ન હોતે હૈં ઊન અનંત

આવ્યું છે. ઉદ્ધૃતંચ—“અસંસ્થેજ્ઞાસુ ણં મંતે” ઇત્યાદિ હે ભદન્ત ! અસંસ્થયાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીઓમાં કેટલા સમયો કહેવામાં આવ્યા છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! અસંસ્થયાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીઓમાં અસંસ્થયાત અને અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીઓમાં અનંત સમયો કહેવામાં આવ્યા છે. શંકાકારે જે શંકા કરી છે તેનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે કે અનંત પરમાણુઓના સંઘાતોથી જે એક પક્ષમ નિષ્પન્ન થાય છે, તેને વિદીર્ષ્ય કરવામાં સિદ્ધાન્તકારોએ અસંસ્થયાત સમયનો કાલ જ કહેલો છે, પરંતુ તમારી માન્યતા મુજબ ત્યાં અનંત સમય સિદ્ધ થયેલ છે, ત્યારે સિદ્ધાન્તની સાથે આ વાત કેવી રીતે યોગ્ય કહેવાય ?

ઉત્તર—પક્ષ પાટનમાં પ્રવૃત્ત થયેલ પુરુષનો પ્રયત્ન અચિન્ત્ય શક્તિવાળો હોય છે એટલા માટે પ્રતિસમય અનંત સંઘાતોનું છેદન થાય છે આ પ્રમાણે

સંઘાતૈરેકઃ સ્થૂલતરઃ સંઘાતો વિવક્ષ્યતે । એવંવિધાઃ સ્થૂલતરસંઘાતા એકસ્મિન્ પદ્મણિ અસંખ્યેયા એવ ભવન્તિ । તેષાં ત્રાસંખ્યેયાનાં સંઘાતાનાં ક્રમેણ રહેદનેડ-સંખ્યેયૈરેવ સમયૈઃ પદ્મ ઊદ્યતે, અતો નાસ્તિ કશ્ચિદ્ વિરોધઃ । એવં ચ મૂલે વિશે-પેગાનુક્તા અપિ પ્રકરણશ્ચાત્ સમ્યમ્વાદઃ, અન્યથા આગમસ્ય સ્વોક્તિવિરોધઃ પ્રસજ્યેત

સંઘાતોં સે એક સ્થૂલતર સંઘાત વિવક્ષિત હોતા હૈં હસ પ્રકાર કે સ્થૂલ-તર સંઘાત એક એક પદ્મ મૈં અસંખ્યાત હી હોતે હૈં । હન અસંખ્યાત-સંઘાતોં કો ક્રમ ૨ સે છેદન હોને મૈં અસંખ્યાત સમય હી લગતે હૈં । હસલિયે એક પદ્મ અસંખ્યાત સમય મૈં છિન્ન હોતા હૈં હસ કથન મૈં કોઈ વિરોધ નહીં આતા । તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈં-કિ અનંત પરમાણુ સંઘાતોં સે એક પદ્મ નિષ્પન્ન હોતા હૈં ઓર પદ્મ કા એક ૨ સંઘાત ક્રમ ક્રમશઃ છિન્ન હોતા હૈં, એસી સ્થિતિ મૈં એક પદ્મ કે છેદન હોને મૈં અનંત સમય લગનાં ચાહિયે । પરન્તુ સિદ્ધાન્તકારોં ને જો એક પદ્મ કે છેદન હોને મૈં અનંત સમય ન કહકર અસંખ્યાત સમય કહે હૈં ઉસકા કારણ યહ હૈં કિ એક સમય મૈં જો અનંતપરમાણુ સંઘાત છિન્ન હોતા હૈં વહ એક સ્થૂલતર સંઘાત માના જાતા હૈં । હસ પ્રકાર કે સ્થૂલ-તર સંઘાત પદ્મ મૈં અસંખ્યાત હી હોતે હૈં અનંત નહીં । હસલિયે હન અસંખ્યાત સંઘાતોં કે છેદન મૈં ક્રમશઃ અસંખ્યાત સમય હી લગતા હૈં । હસ પ્રકાર અસંખ્યાત સમય લગને કી યહ બાત સૂત્રકાર ને સૂત્ર

એક સમયમાં જે અનંત સંઘાતોનું છેદન થાય છે, તે અનંત સંઘાતોથી એક સ્થૂલતર સંઘાત એક એક પદ્મમાં અસંખ્યાત જ હોય છે. આ અસંખ્યાત સંઘાતોને ક્રમશઃ છેદિત કરવામાં અસંખ્યાત સમય જ લાગે છે. એટલા માટે એક પદ્મ અસંખ્યાત સમયમાં છિન્ન થાય છે, આ કથનમાં કોઈ વિરોધ નથી તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે અનંતપરમાણુ સંઘાતોથી એક પદ્મ નિષ્પન્ન થાય છે. અને પદ્મનો એક એક સંઘાતક્રમ ક્રમશઃ છિન્ન થાય છે, એવી સ્થિતિમાં એક પદ્મના છેદનમાં અનંત સમયો લાગવા બોધ્યે પરંતુ સિદ્ધાન્તકારોએ જે એક પદ્મના છેદનમાં અનંત સમય ન કહીને અસંખ્યાત સમયો કહેલ છે, તેનું કારણ આ છે કે એક સમયમાં જે અનંત પરમાણુ સંઘાત છિન્ન થાય છે તે એક સ્થૂલતર સંઘાત માનવામાં આવે છે. આ જાતના સ્થૂલતર સંઘાત-પદ્મમાં અસંખ્યાત જ હોય છે, અનંત નહીં એટલા માટે આ અસંખ્યાત સંઘાતોના છેદનમાં ક્રમશઃ અસંખ્યાત સમય જ લાગે છે. આ પ્રમાણે અસંખ્યાત સમય લાગવાની આ વાત

અનુયોગવન્દિકા ટીકા સૂત્રર૦૨ સમયસ્વરૂપનિરૂપણમ્

૨૪૩

સૂત્રં તુ સૂત્રામાત્રં વિજ્ઞેયમ્, તથા ચ-અથોક્તં પદ્મ અસંખ્યેયૈરેવ સાપૈદિચ્છતે ।
છદ્મસ્થાનુભવવિષયં સમયપ્રસાધકં વિશિષ્ટક્રિયારૂપં કિમપિ દર્શયિતું ન શક્યતે,
અતઃ ‘એતો વિ ણં સુદ્ધમતરાણ સમય’ ઇતિ સામાન્યેનૈવોક્તવાન્ સૂત્રકારઃ । ઇત્યં
ચ એકસ્માદુપરિતનપદ્મચ્છેદનકાલાદસંખ્યાતતમોઽશઃ સમય ઇતિ સ્થિતમ્ । કિં
ચ સ્ફાટનપ્રવૃત્તપુરુષપ્રવત્નોઽચિન્ત્યશક્તિસમ્પન્ન ઇત્યુક્તં તત્સંગતિરેવં વોધ્યા યથા-

મેં યથાપિ પ્રદર્શિત નહીં કરી છે તો મી પ્રકરણ વશ ઉસે યહાં સમજ
હેની યાહિયે । નહીં તો આગમ કથિત ઉક્તિ કે સાથ ઉસકા વિરોધ
પ્રસક્ત હોગા । આગમ ‘મેં એક પદ્મ અસંખ્યાત સમયોં મેં છિન્ન હૈ’
એમી વાત કહી સો યહાં જો ઉસે નહીં કહા હૈ હસકા કારણ યહ હૈ
કિ સૂત્ર સૂત્રામાત્ર હોતા હૈ ‘પદ્મ અસંખ્યાત સમયોં મેં હી છિન્ન હોતા
હૈ’ હસ વાત કો સિદ્ધ કરને વાલા કોઈ વિશિષ્ટ ક્રિયા રૂપ દૃષ્ટાન્ત કિ
જો છદ્મસ્થજનોં કે જ્ઞાન કા વિષયબૂત હો ઓર જિસસે સમય કી
સિદ્ધિ હો જાવે સૂત્રકાર દિલ્લાને મેં અસમર્થ હૈં હસીલિયે ડહોંને સામા-
ન્યરૂપ સે એસા હી કહ દિયા હૈ કિ “એતો વિ ણં સુદ્ધમતરાણ સમય”
સમય હસ સે મી અધિક સૂક્ષ્મતર હોતા હૈ । અતઃ એક ઉપરિતન
પદ્મ કે છેદનકાલ કા અસંખ્યાતર્વા ભાગરૂપ જો અંશ હૈ વહ સમય હૈ
એસા જાનના યાહિયે । કિંચ-‘ફાડને મેં પ્રવૃત્ત હુર પુરુષ કા પ્રવત્ન
અચિન્ત્યશક્તિવાલા હોતા હૈ’ એસા જો કહા હૈ સો ઉસકી સંગતિ હસ

સૂત્રકારે સૂત્રમાં જો કે પ્રદર્શિત કરી નથી છતાં એ પ્રકરણ વશ તેનો અહીં
અધ્યાહાર કરી લેવો જોઈએ નહીં તર આગમકથિત ઉક્તિ-સાથે તેનો વિરોધ
પ્રસક્ત થશે આગમમાં “એક પદ્મ અસંખ્યાત સમયોમાં છિન્ન થાય છે.”
એવી વાત કહેવામાં આવી છે. તો અહીં તે વાત કહેવામાં આવી નથી,
તેનું કારણ એ છે કે સૂત્ર સૂત્રા માત્ર હોય છે. “પદ્મ અસંખ્યાત સમયોમાં
જ છિન્ન થાય છે.” આ વાતને સિદ્ધ કરનાર કોઈ વિશિષ્ટ ક્રિયારૂપ દૃષ્ટાન્ત
કે જે છદ્મસ્થજનોના જ્ઞાનનો વિષયબૂત હોય અને જેનાથી સમયની સિદ્ધિ
થઈ જાય સૂત્રકાર બતાવવામાં અસમર્થ છે એટલા માટે જ તેમણે સામાન્ય
રૂપથી એવું જ કહી દીધું છે કે “એતો વિ ણં સુદ્ધમતરાણ સમય” સમય એના
કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મતર હોય છે. એટલા માટે એક ઉપરિતન પદ્મના
છેદનકાલનો અસંખ્યાતનો ભાગ રૂપ જે અંશ છે તે સમય છે, આમ
જાણવું જોઈએ કિય-“શ્રાવણમાં પ્રવૃત્ત થયેલ પુરુષનો પ્રવત્ન અચિન્ત્ય શક્તિ
સંપન્ન હોય છે.” આમ કહેવામાં આવ્યું છે, તો આ વાતની સંગતિ

નગરાદિપ્રસ્થિતોઽનવરતપ્રવૃત્તિમાન્ કથિત્ પુરુષઃ પ્રયત્નવિશેષાત્ પ્રતિક્ષણં વહૂન્ નમઃપ્રદેશાન્ વિલઙ્ઘ્યાવિરેણૈવેષ્ટદેશં પ્રાપ્નોતિ, તથૈવ સ્ફાટનપ્રવૃત્તપુરુષોઽચિન્ત્ય- શક્તિમ્પન્નપ્રયત્નેન અસંખ્યેયૈરેવ સમયૈઃ પદ્મમ્ છિન્નતીતિ । યદિ પુનર્ગન્તા પુરુષઃ ક્રમેણૈકૈકં વ્યોમપદેશં વિલઙ્ઘયેત્, તદાઽસંખ્યેયોત્સર્પિણ્યવસર્પિણીભિરેવેષ્ટદેશં ગચ્છેત્, ‘અંગુલસેઢીમિત્તે ઉત્સર્પિણીઽ અસંખેઽજ્ઞા’ છાયા-અંગુલમાત્રશ્રેણી ઉત્સર્પિણ્યઃ અસંખ્યેયાઃ-ઇત્યાદિવચનાત્, અતોઽતીન્દ્રિયેષ્વર્યેષુ યુક્તિવાદિમિર્ને ભવિ- ત્તવ્યમ્, અન્યથા સર્વજ્ઞવચનાપામાણ્યં પ્રસજ્યેત । ઉક્તં ચ—

પ્રકાર સે ચૈઠાની ાહિયે કિ-જૈસે કોઈ પુરુષ કિસી દૂસરે સ્થાનમેં જાને કે લિયે અપને સ્થાન સે પ્રસ્થિત હો ઓર વહ યદિ નિરન્તર ગમન રૂપ પ્રયત્ન મેં પ્રવૃત્તિ કરતા રહતા હૈ તો જિસ પ્રકાર વહ વહુત જલ્દી અપને ગન્તવ્યસ્થાન પર પહુંચ જાતા હૈ ડસી પ્રકાર સ્ફાટન ક્રિયામેં પ્રવૃત્ત પુરુષ ધી અચિન્ત્યશક્તિ સંપન્ન અપને પ્રયત્ન સે અસંખ્યાત સમય મેં હી એક પદ્મ કા છેદન કર દેના હૈ । ઓર યદિ વહી ગન્તા (જાને-વાલા) પુરુષ ક્રમ ૨ સે એક ૨ આકાશપ્રદેશ કો ઉલ્લંઘન કરતા હુઆ આગે વઢતા રહતા હૈ તો વહ અપને ગન્તવ્ય સ્થાન પર અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાલ મેં હી પહુંચ સકતા હૈ । ક્યોંકિ ‘અંગુલ સેઢીમિત્તે ઉત્સર્પિણીઽ અસંખેઽજ્ઞા’ એસા આગમ કા વચન હૈ । અતીન્દ્રિય પદાર્થો કો જાનને કે લિયે આગમ ઓર યુક્તિ દોનો કા સહારા લેના ાહિયે એસા સર્વજ્ઞ કા આદેશ હૈ । કેવલ યુક્તિ કે સહારે હી ડનકા નિર્ણય નહીં કરના ાહિયે । હાં જહાં તક યુક્તિ ચલે

આ પ્રમાણે એસાઽતી જોધએ કે જેમ કોઈ પુરુષ કોઈ ધીજ સ્થાને જવા માટે પોતાના સ્થાનથી પ્રસ્થિત થયો હોય અને તે જો નિરંતર ગમન રૂપ પ્રયત્નમાં પ્રવૃત્તિ કરતો રહે છે તો જેમ તે શીઘ્ર પોતાના ગન્તવ્ય સ્થાન પર પહોંચી જાય છે, તેમજ સ્ફાટનક્રિયામાં પ્રવૃત્ત પુરુષ પણ અચિન્ત્ય શક્તિ સંપન્ન પોતાના પ્રયત્નથી અસંખ્યાત સમયમાં જ એક પદ્મનું છેદન કરી નાખે છે અને જો તે જનાર પુરુષ ક્રમશઃ એક એક આકાશપ્રદેશનું ઉલ્લંઘન કરીને આગમ વધતો રહે છે તો તે પોતાના ગન્તવ્ય સ્થળ પર અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળમાં જ પહોંચી શકે છે. કેમકે “અંગુલ સેઢીમિત્તે ઉત્સર્પિણીઽ અસંખેઽજ્ઞા” એવું આગમનું વચન છે અતીન્દ્રિય પદાર્થોના જ્ઞાન માટે આગમ અને યુક્તિ બન્ને સહાયભૂત થાય છે. એવી સર્વજ્ઞની આજ્ઞા છે. ફક્ત યુક્તિ વડે જ તે વિશે નિષ્કૃય યોગ્ય કહેવાય નહિ પણ

“ આગમશ્રોપપત્તિશ્ચ સમ્પૂર્ણ વિદ્વિલક્ષણમ્ ।

અતીન્દ્રિયાણામર્થાનાં સદ્ભાવપ્રતિપત્તયે ॥ ૧ ॥

આગમશ્રોત્તરવચનમાપ્તં દોષક્ષયાદ્વિદુઃ । વીતરાગોઽનૃતં વાક્યં, ન જૂગદ્દ હેત્વ-
સંભવાત્ ॥૨॥ ઉપપત્તિર્ભવેદ્યુક્તિર્પી સદ્ભાવમસાધિકા । સાન્વયવ્યતિરેકાદિલક્ષણા
સૂરિભિઃ કૃતા ॥૩॥દત્તિ॥ અત્ર આગમ ઉપપત્તિશ્ચ દ્વયમપિ નિર્દર્શિતમ્ ॥મૂ૦ ૨૦૨॥

વહાં તક યુક્તિ ભી ચલાની ચાહિયે પરન્તુ જહાં યુક્તિ ન ચલે વહાં
આગમ કો પ્રમાણ માનકર ઉન્હે સ્વીકાર કરના ચાહિયે । યદિ એસા
નહીં ક્રિયા જાવે તો સર્વજ્ઞ કે વચનોં મેં અપ્રમાણતા કી પ્રસક્તિ
હોગી । એસા હી કહા હૈ ‘આગમશ્રોપપત્તિશ્ચ’ ઇત્યાદિ

અતીન્દ્રિય પદાર્થોં કે સદ્ભાવ કી પ્રતિપત્તિ કે લિયે આગમ
ઔર ઉપપત્તિ-યુક્તિ-યે દોનોં હી લક્ષણ રૂપ જાનની ચાહિયે । આસ
પુરુષ કે વચન કા નામ આગમ હૈ । દોવોં કે સર્વથા પ્રક્ષય હો જાને સે
હી મનુષ્ય આસ બનતા હૈ । આસ કા દૂસરા નામ વીતરાગ હૈ । વીતરાગ
અનૃત બોલને કે કારણોં કી અસંભવતા સે કમી ભી અનૃત-જૂઠ-વચન
નહીં બોલતે । ઉપપત્તિ-નામ યુક્તિ કા હૈ । યહ અન્વય વ્યતિરેક લક્ષણ-
વાલી હોતી હૈ । ઔર અપને સાધ્યકે સદ્ભાવ કી આવેદિકા હોતી હૈ ।
તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈ કિ યુક્તિ કા દૂસરા નામ હેતુ હૈ । ઔર હેતુ

આટલું ચોક્કસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી યુક્તિ ચાલી શક્તિ
હોય ત્યાં સુધી યુક્તિનો પ્રયોગ કરવો જ જોઈએ જ્યાં યુક્તિ ચાલે નહિ
ત્યાં આગમને જ પ્રમાણભૂત સ્વીકારીને ચાલવું જોઈએ જો આ પ્રમાણે
આચરવામાં આવે નહિ તો સર્વજ્ઞના વચનોમાં અપ્રમાણતાની પ્રસક્તિ થશે
કહેવામાં આવ્યું છે કે-“ આગમશ્રોપપત્તિશ્ચ ” ઇત્યાદિ એટલે કે
અતિન્દ્રિય પદાર્થોના સદ્ભાવની પ્રતિપત્તિ માટે આગમ અને ઉપપત્તિ-યુક્તિ
આ બંનેને લક્ષણ રૂપ જાણવા જોઈએ આસ પુરુષના વચનોનું નામ આગમ
છે. દોષો સર્વથા વિનષ્ટ થઈ જાય ત્યારે જ મનુષ્ય આસ બને છે આસનું
ખીજું નામ વીતરાગ છે વીતરાગ અનૃત બોલાવાના કારણોની અસંભવતાને
લીધે કોઈ પણ વખતે અનૃત-જુઠું-વચન બોલતા નથી. ઉપપત્તિ યુક્તિનું
નામ છે આ અન્વય વ્યતિરેક લક્ષણવાળી હોય છે અને પોતાના સાધ્યના
સદ્ભાવની આવેદિકા હોય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે યુક્તિનું ખીજું
નામ હેતુ છે, અને જે હેતુ હોય છે તે પોતાના સાધ્યના સાથે અવિના-

જો હોતા હૈ વહ અપને સાધ્ય કે સાથ અચિનાભાવી હોતા હૈ । उनमें साध्य साधन भाव का ज्ञान अन्वय और व्यतिरेक द्वारा गम्य होता होता है । यहाँ सूत्रकार ने आगम और हेतु इन दोनों को दिखलाया है ।

ભાવાર્થ—હસ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકાર ને સમય કયા હૈ ? હસ વાત કો સમજાયા હૈ । ઘડી ઘંટા, પલ આદિ, યે સય કાલ કે હી અંશ હૈ । પરન્તુ इनका विभाग होता है । इसलिये इन्हें समयरूप नहीं माना जाता है । समय काल का वह अंश है कि-जिसका फिर कोई विभाग नहीं हो सकता । जैसे-पुद्गल परमाणु निर्विभाग होता है, उसी प्रकार समय भी निर्विभाग होता है । दर्जी को चुवा कुशल दारक जब किसी बड़े भारी वस्त्र में से अपने हस्त की कुशलता से एक हाथ का टुकड़ा फाड़ता है, तब साधारण जनता यह समझती है कि हमने एकही समय में इस टुकड़े को वहाँ से फाड़ लिया है । परन्तु उस वस्त्र में से उस एक हाथ के टुकड़े को फाड़ने में असंख्यव समय लग चुके हैं । वस्त्र अनेक तंतुओं के समुदाय से बना है । और १-१ तंतु अनेक पक्षों के समुदाय से बना है । फाड़ते समय जब तक ऊपर का तंतु नहीं फटेगा-तब तक नीचे का तंतु नहीं फट सकता

ભાવી હોય છે તેઓમાં સાધ્ય-સાધનભાવ જ્ઞાન અન્વય-વ્યતિરેક વડે ગમ્ય હોય છે અહીં સૂત્રકારે આગમ અને હેતુ આ બન્નેનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે.

ભાવાર્થ—આ સૂત્ર વડે સૂત્રકારે ‘સમય શું છે ?’ તે વિશે સ્પષ્ટતા કરી છે ઘડી, સમય કલ્પક, પળ વગેરે આ બધાં કાળના જ અંશો છે. પણ એમનું વિભાજન થઈ શકે છે, તેથી એમને સમય રૂપ માની શકાય નહિ સમય ખરેખર કાલનો તે અંશ છે કે જેનું વિભાજન થઈ જ ન શકે જેમ પુદ્ગલ પરમાણુ નિર્વિભાગ હોય છે, તેમજ સમય પણ નિર્વિભાગ હોય છે. દર્જીને કોઈ કુશળ ચતુર જુવાન કોઈ મેટા તાકમાંથી પોતાના હસ્તકૌશલથી એક હાથ જેટલા વસ્ત્રને કપડો કાઢે છે, ત્યારે સાધારણ લોકો એમ સમજે છે કે ‘એણે એકજ સમયમાં એ કપડો તેમાંથી કાઢ્યો છે પણ ખરેખર તો તે વસ્ત્રમાંથી તે એક હાથ કપડાને કાઢવામાં અસંખ્યાત સમયો લાગ્યા છે વસ્ત્ર ઘણા તંતુઓના સમુદાયથી તૈયાર થયેલ છે અને દરેકે દરેક તંતુ અનેક પક્ષોના સમુદાયથી તૈયાર છે. થયેલ કાઢતી વખતે જ્યાં સુધી ઉપરનો તંતુ કાઢશે નહિ, ત્યાં સુધી નીચેનો તંતુ કાઢશે જ નહિ, અને જ્યાં સુધી એક તંતુના ઉપરનું પક્ષ કાઢશે નહિ, ત્યાં સુધી તે તંતુના બીજાં પક્ષો

પૂર્વ-અસંખિજ્ઞાણં સમયાણં સમુદયસમિતિસમાગમેણં
 સા ઇગા આવલિ અત્તિવુચ્ચઈ, સંખેજ્ઞાઓ આવલિયાઓ ડા-
 સાસો, સંખિજ્ઞાઓ આવલિયાઓ નીસાસો, હદ્દસ્સ અણવગ-
 હૈ ઓર જય તક એક તંતુ કા ડવર કા પક્ષમ નહોં કટેગા તથતક ઉસ
 તંતુ કે અન્ય પક્ષમ નહોં કટ સકેગે। ઇસ પ્રકાર વિચાર કરને પર યહ
 વાત સમજા મેં આ જાતી હૈ કિ 'એક હાથ કપડે કે ફાડને મેં અસં-
 રૂપાત સમય વ્યતીત હો જુકતે હૈં। ઓર એક તંતુ કે છિન્ન કરને મેં
 ખી અસંરૂપાત સમય વ્યતીત હો જાતે હૈં। તથા એક તંતુ
 કા એક પક્ષમ વિદારિત હોને મેં ખી અસંરૂપાત સમય વ્યતીત હો
 જાતે હૈં। તથ ઇસસે યહ નિષ્કર્ષ નિકલતા હૈ કિ તંતુ કે જો અનંત
 પક્ષમોં કે સમુદાય સે નિષ્પન્ન હુઆ હૈ, ઉસ એક પક્ષમ કે વિદારિત હોને મેં
 જો અસંરૂપાતસમય કા કાલ વ્યતીત હુઆ હૈ, ઉસકા અસંરૂપાત વાં
 આગ 'સમય હૈ। સમય અતીન્દ્રિય પદાર્થ હૈં। ઇસકી સિદ્ધિ યહાં
 પર સૂત્રકાર ને યુક્તિ ઓર આગમ દોનો પ્રમાણોં સે કી હૈ। સૂત્રકારને
 જો તુન્નાગદારક કે વિશેષણ સૂત્ર મેં લિખે હૈં, ઉનસે ઉસે વિશિષ્ટ
 શક્તિશાલી ઓર અપને કાર્ય મેં વિશેષ નિષ્ણાત પ્રકટ કિયા ગયા હૈ।
 એસી વ્યક્તિ અપને કામ કો ધોડે સમય મેં હો સમ્પાદિત કર લેતા
 હૈ। યહ સમજના હી ઇન વિશેષણોં કી સાર્થકતા હૈ ॥ સૂત્ર ૨૦૨ ॥

ક્રાંતશે નહિ આ પ્રમણે વિચાર કરવાથી આ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે
 એક હાથ કાપડને ફાડવાને અસંખ્યાત સમય પસાર થઈ ગયા હોય છે. અને
 એક તંતુને છિન્ન કરવામાં પણ અસંખ્યાત સમયો પસાર થઈ જાય છે.
 તેમજ એક તંતુના એક પક્ષ-વિદીર્ણ કરવામાં પણ અસંખ્યાત સમયો
 પસાર થઈ જાય છે. ત્યારે એનાથી આ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે 'જે તંતુ
 ઘણાં પક્ષ સમુદાયથી નિષ્પન્ન થયેલ છે, તે એક પક્ષના વિદીર્ણ થવામાં
 જે અસંખ્યાત સમય કાલ પસાર થયેલ છે, તેનો અસંખ્યાતમો ભાગ
 સમય' છે સમય અતીન્દ્રિય પદાર્થ છે અહીં સૂત્રકારે યુક્તિ અને આગમ
 બંને વડે આ વિશે સ્પષ્ટતા કરી છે સૂત્રકારે જે તુન્નાગદારકના વિશેષણો
 સૂત્રમાં પ્રયુક્ત કર્યા છે, તેનાથી તે વિશિષ્ટ શક્તિશાલી અને પોતાના
 કર્મમાં વિશેષ નિષ્ણાત તરીકે ચિત્રિત થયેલ છે એવી વ્યક્તિ પોતાનું કામ
 થોડા સમયમાં જ પૂર્ણ કરી લે છે સૂત્રમાં પ્રયુક્ત થયેલ વિશેષણોથી એજ
 વાત સિદ્ધ થાય છે. ॥સૂ.૨૦૨.૨॥

હસ્ત, નિરુવકિટ્ટસ્ત જંતુણો । એગે ડસાસનીસાસે, એસપાણુત્તિ
 વુચ્ચહા ॥૧॥ સત્તપાણૂણિ સે થોવે, સત્ત થોવાણિ સે લવે । લવાણં
 સત્તહત્તરીણ, એસ મુહુત્તે વિયાહિણ ॥૨॥ તિણિ સહસ્ત્રા સત્ત ય
 સયાઈં તેહુત્તરિં ચ ડસાસા । એસ મુહુત્તો મણિઓ, સવ્વેહિં
 અણંતનાળીંહિ ॥૩॥ એણં મુહુત્તપમાણેણં તીસં મુહુત્તા અહોરત્તં
 પગરસ અહોરત્તા પક્ખા, દો પક્ખા માસા, દો માસા ડઠ્ઠ,
 તિણિ ડઠ્ઠ, અયણં, દો અયણાઈં સંવચ્છરે, પંચ સંવચ્છરાઈં
 જુગે, વીસ જુગાઈં વાસસયં, દસ વાસસયાઈં વાસસહસ્તં, સયં
 વાસસહસ્તાણં વાસસયસહસ્તં, ચોરાસીઈં વાસસયસહસ્તાઈં સે
 એગે પુવ્વંગે, ચડરાસીઈ પુવ્વંગસયસહસ્તાઈં સે એગે પુવ્વે, ચડ-
 રાસીઈં પુવ્વસયસહસ્તાઈં સે એગે તુહિઅંગે, ચડરાસીઈં તુહિ-
 અંગસયસહસ્તાઈં સે એગે તુહિણ, ચડરાસીઈં તુહિયસયસહસ્તાઈં
 સે એગે અહડંગે, ચોરાસીઈં અહડંગસયસહસ્તાઈં સે એગે અહડે,
 એવં અવવંગે અવવે, હુહુઅંગે હુહુણ, ઉપ્પલંગે ઉપ્પલે, પડમંગે
 પડમે, નલિણંગે નલિણે, અચ્છનિરંગે અચ્છનિરે, અડઅંગે
 અડાણ, પડઅંગે પડાણ, ણડઅંગે ણડાણ, ચૂલિઅંગે ચૂલિયા,
 સીસપહેલિયંગે, ચડરાસીઈં સીસપહેલિયંગસયસહસ્તાઈં સા એગા
 સીસપહેલિયા । એયાવયા ચેવ ગણિણ, એયાવયા ચેવ ગણિયસ્ત
 વિસણ । એત્તો વરં ઓવમિણ પવત્તહ ॥સૂ૦ ૨૦૩॥

છાયા—અસંખ્યેયનાં સમયાનાં સમુદયસમિતિસમાગમેન સા એકા આવલિકા ઇતિ ઉચ્યતે, સંખ્યેયાઃ આવલિકાઃ ઉચ્છ્વાસઃ, સંખ્યેયા આવલિકાઃ નિશ્વાસઃ, । હૃષ્ટસ્ય અનવગ્લાનસ્ય નિરુપક્રિષ્ટસ્ય । એકઃ ઉચ્છ્વાસનિશ્વાસઃ, એવ પ્રાણ ઇત્યુચ્યતે ॥ ૧ ॥ સપ્તપ્રાણાઃ સ સ્તોકઃ, સપ્ત સ્તોકાઃ સ લઘ્વઃ । લવાનાં સપ્તસપ્તતિઃ, એવ મુહૂર્તો વ્યાખ્યાતઃ ॥ ૨ ॥ ત્રીણિ સદસ્રાણિ સપ્ત ચ શતાનિ ત્રિસપ્તતિશ્ચ ઉચ્છ્વાસઃ । એવ મુહૂર્તો મણિતઃ સર્વેઃ અનન્તજ્ઞાનિભિઃ ॥ ૩ ॥ એતેન મુહૂર્તપમાણેન ત્રિશત્ મુહૂર્તા અદોરાત્રઃ, પશ્ચદશ અદોરાત્રાઃ પક્ષઃ, દ્વી પક્ષો માસઃ, દ્વી માસો ઋતુઃ, ત્રય ઋતવઃ અયનં, દ્વે અયને સંસ્તરઃ, પશ્ચ સંવત્સરા યુગમ્, ત્રિશતિયુગાનિ વર્ષશતં, દશવર્ષશાનિ વર્ષસદસ્રં શતં વર્ષસદસ્રાણિ વર્ષશતસદસ્રં, ચતુરશોતિઃ વર્ષશતસદસ્રાણિ તદેકં પૂર્વાઙ્ગં, ચતુરશીતિઃ પૂર્વાઙ્ગશતસદસ્રાણિ તદેકં પૂર્વં, ચતુરશીતિઃ પૂર્વશાસદસ્રાણિ તદેકં ત્રુટિતાઙ્ગં, ચતુરશીતિઃ ત્રુટિતાઙ્ગશતસદસ્રાણિ સ્વલુ તદેકં ત્રુટિતમ્, ચતુરશીતિઃ ત્રુટિતશતસદસ્રાણિ તદેકમ્ અડડાઙ્ગમ્, ચતુરશીતિઃ અડડાઙ્ગશતસદસ્રાણિ તદેકમ્ અડડમ્ । એવં અવવાઙ્ગમ્ અવવં, હુહુકાઙ્ગં હુહુકમ્, ઉત્પલાઙ્ગમ્ ઉત્પલં, પલાઙ્ગં પલ્લં, નલિનાઙ્ગં નલિનમ્, અચ્છનિકુરાઙ્ગં અચ્છનિકુરમ્, અયુતાઙ્ગં અયુતં, પ્રયુતાઙ્ગં પ્રયુતં, નયુતાઙ્ગં નયુતં, ચૂલિકાઙ્ગં ચૂલિકા, શીર્ષપદ્દેલિકાઙ્ગં, ચતુરશીતિઃ શીર્ષપદ્દેલિકાઙ્ગશતસદસ્રાણિ સા એકા શીર્ષપદ્દેલિકા । એવાવદેવ ગણિતમ્ । એવાવદેવ ગણિતસ્ય વિષયઃ । અતઃ પરમ્ આપમિકઃ પ્રવર્તતે ॥ સૂ૦ ૨૦૩ ॥

ટીકા—‘અસંસ્થિજ્ઞાણં’ ઇત્યાદિ—

‘અસંસ્થિજ્ઞાણં સમયાણં’ ઇત્યાદિ—‘નીસાસો’ ઇત્યન્તઃ પાઠઃ સુગમઃ । સમ્પતિ ‘દ્વદ્વસ’ ઇત્યાદિ ગાથાનામર્થઃ પ્રોચ્યતે—હૃષ્ટસ્ય=તુષ્ટસ્ય અનવગ્લાનસ્ય=

‘અસંસ્થિજ્ઞાણં સમયાણં’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(અસંસ્થિજ્ઞાણં સમયાણં સમુદયસમિતિસમાગમેણ સા એકા આવલિભત્તિ યુચ્ચદ) અસંખ્યાત સમયેના સમુદય સમિતિના સંયોગથી એટલે કે અસંખ્યાત સમયેના સમુદાય રૂપ સંયોગથી એક આવલિકા નિબંધ થાય છે. (સંસ્થિજ્ઞાઓ આશ્વલિયાઓ ઋસાસો) સંખ્યાત આવલિકાઓનો એક ઉદ્ધવાસ થાય છે. (સંસ્થિજ્ઞાઓ આશ્વલિયાઓ નીસાસો) સંખ્યાત આવલિ-

“અસંસ્થિજ્ઞાણં સમયાણં” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(અસંસ્થિજ્ઞાણં સમયાણં સમુદયસમિતિસમાગમેણ સા એકા આવલિભત્તિ યુચ્ચદ) અસંખ્યાત સમયેના સમુદય સમિતિના સંયોગથી એટલે કે અસંખ્યાત સમયેના સમુદાય રૂપ સંયોગથી એક આવલિકા નિબંધ થાય છે. (સંસ્થિજ્ઞાઓ આશ્વલિયાઓ ઋસાસો) સંખ્યાત આવલિકાઓનો એક ઉદ્ધવાસ થાય છે. (સંસ્થિજ્ઞાઓ આશ્વલિયાઓ નીસાસો) સંખ્યાત આવલિ-

અમાપ્તવાર્ધકસ્ય નિરુપક્રિષ્ટસ્ય=પૂર્વ સમ્પ્રતિ ચ રોગરહિતસ્ય જન્તો:=મનુષ્યસ્ય
 ય એક ઉચ્છ્વાસનિઃશ્વાસઃ=ઉચ્છ્વાસયુક્તો નિઃશ્વાસો ભવતિ, સ એષ માણ ઇત્યુ-
 ક્ષાતે । શોકજરાદિભિરસ્વસ્થસ્ય માણિન ઉચ્છ્વાસનિઃશ્વાસસ્ત્વરિતં ચલતિ, અતઃ
 સ સ્વાભાવિકો ન ભવતિ, અતઃપ્રાન દૃષ્ટાદિ વિશેષણમુપાત્તમ્ । દૃષ્ટાદિવિશેષણ-
 વિશિષ્ટસ્ય માણિનસ્તુ ઉચ્છ્વાસનિઃશ્વાસઃ સ્વભાવસ્થો ભવતીતિ । તથા-યે સપ્ત
 પ્રાણાઃ સ એકઃ સ્તોકઃ, સપ્તસ્તોકા એકો લવઃ, તથા-સપ્ત સપ્તત્યા લવાનાં=

આવલિકા નિષ્પન્ન होती है । (संखेज्जाओ आवलियाओ ऊसाओ)
 संख्यात आवलिकाओं का एक उच्छ्वास होता है (संखिज्जाओ आव-
 लियाओ नीसासो) संख्यात आवलिकाओं का एक निश्वास होता है ।
 (हृदस्त अणवगल्लस्स निरुक्किट्टस्स जंतुणो । एगे ऊसासनीसासे एस
 पाणुत्ति वुच्चइ) संतुष्ट तथा अनवकल्प-वृद्धता रहित ऐसे निरुपक्रि-
 ष्टपूर्व में और अब भी व्याधि से अनभिभूत हुए मनुष्य आदि प्राणी
 का उच्छ्वास युक्त जो एक निःश्वास है उसका नाम प्राण है । शोक
 एवं जरा आदि से अस्वस्थ प्राणी का उच्छ्वास निःश्वास शीघ्र चला
 करता है, इसलिये वह स्वाभाविक नहीं माना गया है । परन्तु जो ऐसा
 नहीं है हर्षितचित्त एवं स्वस्थ होता है—उसका उच्छ्वास निश्वास
 स्वाभाविक होता है । इसी बात को कहने के लिये सूत्रकार ने हृष्टादि-
 विशेषणों का पाठ रक्खा है । (सप्त पाणूणि से थोवे, सप्त थोवाणि से
 लवे, लवाणं सत्तहत्तरीए एसमुहुत्ते वियाहिए ॥ २ ॥) सात प्राणों का
 एक स्तोक होता है । सात स्तोकों का एक लव होता है । ” ‘लवों का

ઠાઓનો એક નિશ્વાસ થાય છે. (હૃદસ્સ અણવગલ્લસ્સ નિરુક્કિટ્ટસ્સ જંતુણો ।
 યો ઉસાસનીસાસે, એષ પાણુત્તિ વુચ્ચઈ) સંતુષ્ટ તેમજ અનવકલ્પ-વૃદ્ધતા
 રહિત એવા નિરુપક્રિષ્ટ-પૂર્વમાં અને અત્યારે પણ વ્યાધિથી અનભિભૂત
 થયેલ મનુષ્ય વગેરે પ્રાણીનો ઉચ્છ્વાસ યુક્ત બે એક નિશ્વાસ છે, તે ‘પ્રાણ’
 કહેવાય છે. શોક તેમજ જરા વગેરેથી અસ્વસ્થ પ્રાણીનો ઉચ્છ્વાસ નિઃશ્વાસ
 શીઘ્ર ગતિથી ચાલતો રહે છે, તેથી તે સ્વાભાવિક ગણાય નહિ પરંતુ બે
 હર્ષિત-ચિત્ત તેમજ સ્વસ્થ હોય છે તેનો ઉચ્છ્વાસ તેમજ નિઃશ્વાસ સ્વાભા-
 વિક હોય છે આ વાતને સ્પષ્ટ કરવા માટે જ સૂત્રકારે હૃષ્ટાદિ વિશેષણોનો
 ઉલ્લેખ કર્યો છે. (સપ્ત પાણૂણિ સે થોવે, સપ્ત થોવાણિ સે લવે, લવાણં સત્ત-
 હત્તરીએ એસ મુહુત્તે વિયાહિએ ॥ ૨ ॥) સાત પ્રાણોનો એક સ્તોક થાય છે સાત
 સ્તોકોનો એક લવ થાય છે, ૭૭ લવોનું એક મુહૂર્ત થાય છે. (તિણ્ણ

સપ્તસપ્તતિસંખ્યકૈર્લઘૈરેકો મુહૂર્તો ભવતિ । સમ્પતિ મુહૂર્તઃ કિયદુચ્છવાસનિઃ-
શ્વાસાત્મકો ભવતિ, તદાહ-‘તિણિ સહસ્તા’ ઇત્યાદિ-ત્રીણિ સહસ્તાણિ સપ્ત
શતાનિ ત્રિસપ્તતિશ્ચ ઉચ્છવાસનિઃશ્વાસા એકો મુહૂર્તો ભણિતઃ સર્વેરનન્તજ્ઞાનિમિ-
સ્તીર્થકરગણધરૈઃ । અયં ભાવઃ-‘એકસ્મિન્ સ્તોકે સપ્ત ઉચ્છવાસા નિઃશ્વાસા ભવન્તિ ।

એક મુહૂર્ત હોતા હૈ । (તિણિ સહસ્તા સત્તય સયાઈ તેહત્તરિં ચ ઝસાસા ।
એસ મુહુત્તો ભણિઓ સઘ્વેહિ અણંતનાણીહિ) ત્રીન હજાર સાતસૌ
તિહત્તર ઉચ્છવાસોં કા એક મુહૂર્ત હોતા હૈ । એસા કેવલિયોં કા કથન
હૈ । (એણં મુહુત્તપમાણેર્ણ તોસં મુહુત્તા અહોરત્તં, પળ્ળરસ અહોરત્તા પક્ષો)
હસ મુહૂર્તપ્રમાણ સે ૩૦ મુહૂર્તોં કા એક દિન રાત હોતા હૈ ।
૧૫ અહોરાત્ર કા એક પક્ષ હોતા હૈ । (દો પક્ષમાસો) દો પક્ષ કા એક
માસ હોતા હૈ । (દો માસા ઉઝ?) દો માસ કી એક ઋતુ હોતી
હૈ । (તિણિ ઉઝ અયર્ણ) ત્રીન ઋતુઓં કા એક અયન હોતા હૈ । (દો-
અયર્ણાઈ સંવચ્છરે) દો અયર્ણોં કા સંવત્સર હોતા હૈ । (પંચ સંવચ્છ-
રાઈં જુગે) પાંચ સંવત્સરોં કા એક યુગ હોતા હૈ । (વીસ જુગાઈં વાસસયં)
વીસ યુગોં કા એક સૌ વર્ષ હોતા હૈ । (દસવાસસયાઈં વાસસહસ્તં)
૧૦ સૌ વર્ષોં કા એક હજાર વર્ષ હોતા હૈ । (સયં વાસસહસ્તા ણં
વાસસયસહસ્તાઈં) ૧૦૦ હજાર વર્ષોં કા એક લાખ વર્ષ હોતા હૈ ।
(ચોરાસીઈં વાસ સયસહસ્તાઈં સે એગે પુવ્વંગે) ચોરાસી લાખ વર્ષોં કા
એક પૂર્વાઙ્ગ હોતા હૈ । (ચોરાસીઈં પુવ્વંગસયસહસ્તાઈં સે એગે પુવ્વે)

સહસ્તા સત્તયસયાઈં તેહત્તરિં ચ ઝસાસા । એસ મુહુત્તો ભણિઓ સઘ્વેહિ અણંત
નાણીહિ) ૩૭૭૩ ઉચ્છવાસોં એક મુહૂર્ત થાય છે એવું કેવલિયોં કા કથન
છે. (એણં મુહુત્તપમાણેર્ણ તોસં મુહુત્તા અહોરત્તં, પળ્ળરસ અહોરત્તા પક્ષો)
આ મુહૂર્ત પ્રમાણથી ૩૦ મુહૂર્તોના એક દિવસ તેમજ રાત્રિ થાય છે ૧૫
અહોરાત્રનો એક પક્ષ થાય છે. (દો પક્ષમાસો) એ પક્ષનો એક માસ
થાય છે. (દો માસા ઉઝ) એ માસની એક ઋતુ થાય છે. (તિણિ ઉઝ અયર્ણ)
ત્રણ ઋતુઓં એક અયન થાય છે. (દો અયર્ણાઈ સંવચ્છરે) એ અયર્ણોના
સંવત્સર થાય છે. (પંચ સંવચ્છરાઈં જુગે) પાંચ સંવત્સરોના એક યુગ થાય
છે. (વીસ જુગાઈં વાસસયં) ૨૦ યુગોના એક સૌ વર્ષ થાય છે. (દસ વાસસ-
યાઈં વાસસહસ્તં) ૧૦ સૌ વર્ષોના એક હજાર વર્ષ થાય છે. (ચોરાસીઈં
વાસ સયસહસ્તાઈં સે એગે પુવ્વંગે) ૮૪ લાખ વર્ષોં એક પૂર્વાઙ્ગ થાય છે.
(ચોરાસીઈં પુવ્વંગસયસહસ્તાઈં સે એગે પુવ્વંગે) ૮૪ લાખ પૂર્વાઙ્ગ એક પૂર્વ

एको लवश्च सप्तस्तोकात्मको भवति । अत एकस्मिन् लवे एकोनपञ्चाशदुच्छ्वास-
निःश्वासा भवन्ति । तथा—सप्तसप्ततिलवानामेको मुहूर्तो भवति । सप्तसप्तत्या
एकोनपञ्चाशता गुणने त्रीणि सहस्राणि सप्तशतानि त्रिसप्ततिश्च उच्छ्वासनिः-
श्वासा लभ्यन्ते । अत एकस्मिन् मुहूर्ते एतावत्संख्यका उच्छ्वासनिःश्वासा
भवन्तीति मूले—‘उत्साह’ इति ‘उत्सासवीसास’ परम् । ‘एणं मुहुत्तपमा-

चौरासी लाख पूर्वाङ्ग का एक पूर्व होता है । (चउरासीहं पुव्वसयसह-
स्साहं से एगे तुडिअंगे) चौरासी लाख पूर्व का एक त्रुटिताङ्ग होता है ।
(चउरासीहं तुडिअंगसयसहस्साहं से एगे तुडिए) चौरासी लाख त्रुटि-
ताङ्ग का एक त्रुटित होता है । (चउरासीहिं तुडिअसहस्साहं से एगे)
अडडंगे) चौरासीलाख त्रुटित का एक अडडाङ्ग होता । (चौरासीहं अड-
डंग सयसहस्साहं से एगे अडडे) चौरासीलाख अडडाङ्ग का एक अडड
होता है । ‘एवं अववंगे अववे, हुहुअंगे, हुहुए, उप्पलंगे उप्पले, पउमंगे,
पउमे, नालिणंगे, नलिणे, अच्छनिउरंगे अच्छनिउरे, अऊअंगे अ
ऊए, पउअंगे पउए, णउअंगे, णउए, चूलिअंगे, चूलिया, सीस-
पहेलिअंगे चउरासीहं सीसपहेलियंगसयसहस्साहं सा एणा सीसप-
हेलिआ) इसी प्रकार से चौरासीलाख अडड का एक अववाङ्ग चौरासी
लाख अववाङ्ग का एक अवव, चौरासी लाख अवव का एक हुहुकाङ्ग-
चौरासीलाख हुहुकाङ्ग का एक हुहुक, चौरासीलाख हुहुक का एक
उत्पलाङ्ग, चौरासी लाख उत्पलाङ्ग का एक उत्पल, चौरासीलाख उत्पल
का एक पद्माङ्ग चौरासीलाख पद्माङ्ग का एक पद्म, चौरासी लाख

થાય છે. (ચउરાસીહં પુવ્વ સયસહસ્સાહં સે ઇગે તુડિઅંગે) ૮૪ લાખ પૂર્વનું
એક ત્રુટિતાંગ થાય છે. (ચउરાસીહં તુડિઅંગસયસહસ્સાહં સે ઇગે તુડિય) ૮૪
લાખ ત્રુટિતાંગ બરાબર એક ત્રુટિત થાય છે. (ચउરાસીહિંતુડિઅસહસ્સાહં
સે ઇગે અડડંગે) ૮૪ લાખ ત્રુટિતનું એક અડડાંગ થાય છે. (ચોરસીહં અડડંગ
સયસહસ્સાહં સે ઇગે અડડે) ૮૪ અડડાંગનું એક અડડ થાય છે. (એવં અવવંગે
અવવે, હુહુઅંગે, હુહુએ, ઉપ્પલંગે ઉપ્પલે, પઝમંગે, પઝમે, નલિણંગે, નલિણે, અચ્છ-
નિઝરંગે, અચ્છનિઝરે, અઝઅંગે અઝએ. પઝઅંગે પઝએ, ણઝઅંગે ણઝએ, ચૂલિ
અંગે ચૂલિયા, સીસપહેલિઅંગે ચउરાસીહં સીસપહેલિયંગસયસહસ્સાહં સા ઇના
સીસપહેલિઆ) આ પ્રમાણે જ ૮૪ લાખ અડડનું એક અવવાંગ, ૮૪ લાખ
અવવાંગનું એક અવવ, ૮૪ લાખ અવવનું એક હુહુકાંગ, ૮૪ લાખ હુહુ-
કાંગનો એક હુહુક, ૮૪ લાખ હુહુકનું એક ઉત્પલાંગ, ૮૪ લાખ ઉત્પલાંગનું

મેળેં ત્રીસં મુહુતા અહોરત્તં' ઇત્યાદિ 'સા ઇમા સીસપહેલિયા' ઇત્યન્તઃ પાઠઃ કાલાનુપૂર્વ્યાં નિર્ગીતાર્થઃ । એતાવદેવ=શીર્ષપહેલિકાપર્યન્તમેવ ગણિતમ્ । શીર્ષપહેલિકાન્તાનિ ચ ચતુર્નેવત્પ્રધિકશતલક્ષણાન્યેવાઙ્કુસ્થાનાનિ દૃશ્યન્તે, અત એતાવદેવ ગણિતં નરિતઃપરમિતિ ભાવઃ । એતાવાનેવ=શીર્ષપહેલિકાપર્યન્તઃ પ્રમિતરાશિરેવ ગણિતસ્ય વિષયઃ=પ્રમેયમ્ । અતઃ પરો ગણિતસ્ય વિષયો ન ભવતિ ।

પદ્ય કા એક નલિનાઙ્ક, ચોરાસી લાલ્લ નલિનાઙ્ક કા એક નલિન, ચોરાસી લાલ્લ નલિન કા એક અચ્છનિકુરાઙ્ક, ચોરાસીલાલ્લ અચ્છનિકુરાઙ્ક કા એક અચ્છનિકુર, ચોરાસીલાલ્લ અચ્છનિકુર કા ૧ એક અયુતાઙ્ક, ચોરાસીલાલ્લ અયુતાઙ્ક કા એક અયુત, ચોરાસીલાલ્લ અયુત કા એક પ્રયુતાઙ્ક, ચોરાસીલાલ્લ પ્રયુતાઙ્ક કા એક પ્રયુત, ચોરાસીલાલ્લ પ્રયુત કા એક નયુતાઙ્ક, ચોરાસી લાલ્લ નયુતાઙ્ક કા એક નયુત, ચોરાસી લાલ્લ નયુત કા એક ચૂલિકાઙ્ક, ચોરાસી લાલ્લ ચૂલિકાઙ્ક કી એક ચૂલિકા, ચોરાસી લાલ્લ ચૂલિકાકા એક શીર્ષપહેલિકાઙ્ક, ઓર ચોરાસી લાલ્લ શીર્ષપહેલિકાઙ્ક કી એક શીર્ષપહેલિકા હોતી હૈ । એસા જાનના ચાહિયે । (એવાવયા ચેવ ગણિએ, એવાવયાચેવ ગણિયસ્સ વિસએ એત્તોવરં ઓવમિએ પવસ્સહ) હસ પ્રકાર શીર્ષપહેલિકા પર્યન્ત હી ગણિત હૈ, હસ કે બાદ નહીં । ઓર શીર્ષપહેલિકા પર્યન્ત હી ગણિત કા વિષય હૈ । હસકે બાદ ગણિત કા વિષય બી નહીં હૈ । શીર્ષપહેલિકા કે બાદ પલ્લોપમાદિરૂપ ઉપમાન પ્રમાણ પ્રવર્તિત હોતા હૈ ।

એક ઉત્પલ, ૮૪ લાખ ઉત્પલનું એક પદ્માંગ, ૮૪ લાખ પદ્માંગનું એક પદ્મ, ૮૪ પદ્મનું એક નલિમાંગ, ૮૪ લાખ નલિમાંગનું એક નલિન, ૮૪ લાખ નલિનનું એક અચ્છનિકુરમાંગ, ૮૪ લાખ અચ્છનિકુરમાંગનું એક અચ્છનિકુર, ૮૪ લાખ અચ્છનિકુરનું એક અયુતાંગ, ૮૪ લાખ અયુતાંગને એક અયુત, ૮૪ લાખ અયુતનું એક પ્રયુતાંગ, ૮૪ લાખ પ્રયુતાંગનું એક પ્રયુત, ૮૪ લાખ પ્રયુતનું એક નયુતાંગ, ૮૪ લાખ નયુતાંગનું એક નયુત, ૮૪ લાખ નયુતનું એક ચૂલિકાંગ, ૮૪ લાખ ચૂલિકાંગની એક ચૂલિકા, ૮૪ લાખ ચૂલિકાનું એક શીર્ષપ્રહેલિકાંગ અને ૮૪ લાખ શીર્ષપ્રહેલિકાંગની એક શીર્ષપ્રહેલિકા થય છે. (એવાવયા ચેવ ગણિએ એવાવયાચેવ ગણિયસ્સ વિસએ એત્તોવરં ઓવમિએ પવસ્સહ) આ પ્રમાણે શીર્ષપ્રહેલિકા સુધી જ ગણિત છે, તે પછી નહિ અને શીર્ષ પ્રહેલિકા સુધી જ ગણિતને વિષય છે, એના પછી ગણિતને વિષય જ નથી શીર્ષ પ્રહેલિકા પછી પલ્લોપમાદિ રૂપ ઉપમાન પ્રમાણ પ્રવર્તિત થાય છે.

૨૫૪

અનુયોગદ્વારસ્ત્રોત્રે

તર્હિ અતઃ પરં કિં ભવતિ ? इत्याह—अतः परमौपमिकः प्रवर्तते । अतः परं सर्व-
मौपमिकं पल्लोपमादिरूपं बोध्यमिति भावः ॥ सू० २०३ ॥

સમ્પ્રત્યૌપમિકમેવ નિરૂપયતિ—

મૂલ્ય—સે કિં તં ઓવમિષ્? ઓવમિષ્ દુવિહે પળ્લન્તે, તં
જહા—પલિઓવમે ય સાગરોવમે ય । સે કિં તં પલિઓવમે?
પલિઓવમે—તિવિહે પળ્લન્તે, તં જહા—ઉદ્ધારપલિઓવમે અદ્ધા-

આવાર્ય—जिस प्रकार व्यवहार गणित में इकाई से दहाई, दहाई से सैकड़ा आदि राशि उत्पन्न होती है—उसी प्रकार असंख्यात समय की एक आवलि का संख्यात आवलिका का एक उच्छास-
निश्वास जिसका दूसरा नाम प्राण है उत्पन्न होता है । सात प्राणों का एक स्तोक होता है इसी प्रकार से आगे भी उपर्युक्त क्रमानुसार जानना चाहिये । इस गिनती में अंकस्थान कितने होते हैं ? यह इस प्रकार है—७५८२६३२५३०७३०१०२४११५७९७३५६९९७५६९६
४०६२१८९६, ६८४८०८०८१८३२७६ यहीं तक गिनती का विषय है । इसके बाद गिनती का विषय नहीं है । पल्लोपम आदि उपमान प्रमाणों से फिर आगे का विषय स्पष्ट किया जाता है ॥सू०२०३॥

સાવાર્ય—જેમ વ્યવહાર ગણિતમાં એકમથી દશક, દશકથી સેંકડા વગેરે
રાશિ હોય છે, તેમજ અસંખ્યાત સમયની એક આવલિકા સંખ્યાત,
આવલિકાનો એક ઉચ્છ્વાસ, નિશ્વાસ, જેમનું બીજું નામ પ્રાણ છે તે ઉત્પન્ન
થાય છે સાત પ્રાણોનો એક સ્તોક હોય છે, આ પ્રમાણે આગળ પણ ઉપ-
યુક્તક્રમાનુસાર જાણી લેવું જોઈએ આ ગણતરીમાં અંક સ્થાનો કેટલાં હોય
છે ? એ વાત નીચે મૂકેલા અંકોથી સમજી લેવી. ૭૫૮૨૬૩૨૫૩૦૭૬૦૧૦૨૪
૧૧૫૭૬૭૩૫૬૯૬૭૫૬૯૬૪૦૬૨૧૮૬૬૬૮૪૮૦૧૮૩૨૬૬ ગણતરી અહીં
સુધી જ છે અને અહીં સુધી જ ગણતરીનો વિષય છે. આ પછી ગણતરીનો
વિષય નથી પલ્લોપમાદિ ઉપમાન પ્રમાણોથી પછીના વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ
કરવામાં આવે છે, ॥સૂ०૨૦૩॥

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र२०४ पल्लोपमादीनां औपमिकप्रमाणनिरूपणम् २५५

पलिओवमे खेत्तपलिओवमे य। से किं तं उद्धारपलिओवमे ?
 उद्धारपलिओवमे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा—सुहुमे य वावहारिण
 य। तत्थ णं जे से सुहुमे से ठप्पे। तत्थ णं जे से वावहारिण
 से जहा नामए—पल्ले सिया, जोयणं आयामे विक्खंभेणं, जोयणं
 उड्डं उच्चत्तेणं, तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं। से णं पल्ले—
 “एगाहिय वेयाहिय तेयाहिय जाव सत्तरत्तरुढाणं। संमट्ठे
 संनिचिए, भरिए वालग्गकोडीणं” ॥१॥ ते णं वालग्गा नो अग्गी
 डहेज्जा नो वाऊहरेज्जा, नो कुहेज्जा नो पलिविद्धंसिज्जा, णो पूइत्ताए
 हव्वमागच्छेज्जा। तओ णं समए समए एगमेगं वालग्गं अव-
 हाय जावइएणं कालेणं से पल्ले खीणे नीरए निल्लेवे निट्ठिए
 भवइ, से तं वावहारिए उद्धारपलिओवमे। “एएसिं पल्लाणं कोडा-
 कोडी हवेज्ज दसगुणिया। तं वावहारियस्स उद्धारसागरोवमस्स
 एगस्स भवे परिमाणं ॥१॥” एएहिं वावहारियउद्धारपलिओ-
 वमसागरोवमेहिं किं पओयणं?, एएहिं वावहारियउद्धारपलि-
 ओवमसागरोवमेहिं णत्थि किंचिप्पओयणं, केवलं पण्णवणा
 पण्णविज्जइ। से तं वावहारिए उद्धारपलिओवमे। से किं तं
 सुहुमे उद्धारपलिओवमे?, सुहुमे उद्धारपलिओवमे—से जहा
 नामए पल्ले सिया जोयणं आयामविक्खंभेणं, जोयणं उट्ठेहेणं,
 तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं। से णं पल्ले—“एगाहिय वेया-
 हिय तेयाहिय जाव सत्तरत्तरुढाणं। संमट्ठे संनिचिए भरिए
 वालग्गकोडीणं ॥१॥ तत्थ णं एगमेगे वालग्गे असंखिज्जाइं खंडाइं

कज्जइ, ते णं वालग्गखंडा दिट्ठीओगाहणाओ असंखेज्जइभाग-
मेत्ता सुहुमस्स पणग जीवस्स सरीरोगाहणाओ असंखेज्जगुणा।
ते णं वालग्गखंडा णो अग्गी डहेज्जा, णो वाऊ हरेज्जा, णो
कुहेज्जा, णो पलिविद्धंसिज्जा, णो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा।
तओ णं समए समए एगमेगं वालग्गखंडं अवहाय जावइएणं
कालेणं से पल्ले खीणे नीरए निल्लेवे णिट्ठिए भवइ, से तं
सुहुमे उद्धारपलिओवमे। “एएमिं पल्लाणं, कोडाकोडी हवेज्ज
दसगुणिया। तं सुहुमस्स उद्धारसागरोवमस्स एगस्स भवे
परिमाणं॥१॥” एएहिं सुहुम उद्धारपलिओवमसागरोवमेहिं किं
पओयणं?, एएहिं सुहुम उद्धारपलिओवमसागरोवमेहिं दीव-
समुद्धानं उद्धारो घेप्पइ। केवइया णं भंते ! दीवसमुद्दा उद्दारेणं
पणत्ता?, गोयमा! जावइयाणं अड्डाइज्जाणं उद्धारसागरोव-
माणं उद्धारसमया एवइयाणं दीवसमुद्दा उद्दारेणं। से तं
सुहुमे उद्धारपलिओवमे॥सू० २०४॥

छाया—अथ किं तत् औपमिकम् ? औपमिकं द्विविधं प्रप्लुतं, तद्यथा—
पल्योपमं च सागरोपमं च। अथ किं तत् पल्योपमम् ? पल्योपमं त्रिविधं प्रप्लुतम्,
तद्यथा—उद्धारपल्योपमम् अद्धापल्योपमं क्षेत्रपल्योपमं च। अथ किं तत् उद्धारप-
ल्योपमम् ? उद्धारपल्योपमं—द्विविधं प्रप्लुतम्, तद्यथा—सूक्ष्मं च व्यावहारिकं च।
तत्र खलु यत् तत् सूक्ष्मं तत् स्थाप्यम्। तत्र खलु यत् तत् व्यवहारिकं तत् यथा-
नामकं पल्यं स्यात्—योजनम् आयामविक्रममेण, योजनम् ऊर्ध्वम् उच्चत्वेन,
तस्मिन्गुणं सविशेषं परिक्षेपेण तत् खलु पल्यम् ऐकादिकं द्वादशैकं त्रैयादिकं यावत्
सप्तशतवृद्धानां संसृष्टं सन्नित्तं भृतं वाचाग्रकोटीनां तानि खलु वाचाग्राणि नो-
ऽग्निर्दहेत् नो वायुर्हरेत्, नो कुष्ठेभ्यः नो परिविध्वंसेरन् नो पूतितया हव्यमाग-
च्छेयुः। ततः खलु समये समये एकमेकं प्रभृत् वाचा अपहाय यावता कालेन तत्

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૪ પલ્લોપમાદીનાં ઔપમિકપ્રમાણનિરૂપણમ્ ૨૫૭

પલ્લયં ક્ષીણં નીરજસ્કં નિર્લેપં નિષ્ઠિતં ભવતિ, एतद् व्यावहारिकम् उद्धारपल्लो-
पमम् एतेषां, पल्लयानां कोटीकोटिर्भवेद् दशगुणिता । तद्व्यावहारिकस्य उद्धार-
सागरोपमस्य एकस्य भवति परिमाणम् ॥१॥ एतैः व्यावहारिकोद्धारपल्लोपम-
सागरोपमैः किं प्रयोजनम् ? एतैः व्यवहारिकोद्धारपल्लोपमसागरोपमैः नास्ति
किञ्चित् प्रयोजनम् १, केवलं प्रज्ञापना प्रज्ञाप्यते । एतद् व्यावहारिकोद्धारपल्लोप-
मम् । अथ किं तत् सूक्ष्मोद्धारपल्लोपमम् ? सूक्ष्मोद्धारपल्लोपमम्—तद् यथानामकं
पल્લયं स्यात्—योजनम् आयामविष्कम्भेण, योजनम् उद्वेघेन तत्त्रિगुणं सविशेषं
परिक्षेपेण । तत् खलु पल્લયम् ऐकाहिक द्वैयाहिक त्रैयाहिक यावत् सप्तरात्रपरू-
ढानां संसृष्टं संनिचितं भूतं वालाग्रकोटीनाम् ॥१॥ तत्र खलु एकमेकं वालाग्रम्
असंख्येयानि खण्डानि क्रियते । तानि खलु वालाग्रखण्डानि दृष्ट्यवगाहनातः
असंख्येयभागमात्राणि सूक्ष्मस्य पनकजीवरूप शरीरावगाहनातः असंख्येयगुणानि ।
तानि खलु वालाग्रखण्डानि नोऽग्निर्दहेत्, नो वायुर्हरेत्, नो कुध्येयुः, नो परिध्वंसे-
रन्, नो पूतितया इव्यभागच्छेद्युः । ततः खलु समये समये एकमेकं वालाग्र-
खण्डमपहाय यावता कालेन तत् पल્લयं क્ષीणं નીરજસ્કં નિર્લેપં નિષ્ઠિતં ભવતિ,
તથેતત્ સૂક્ષ્મુદ્ધારપલ્લોપમમ્ । एतेषां पल्लयानां कोटीकोटयो भवन्ति दशगुणिताः ।
तत् सूक्ष्मस्य उद्धारसाग रोपमस्य एकस्य भवति परिमाणम् ॥१॥ एतैः सूक्ष्मो-
द्धारपल्लोपमसागरोपमैः किं प्रयोजनम् ? एतैः सूक्ष्मोद्धारपल्लोपमसागरोपमैर्द्वीप-
समुद्राणाम् उद्धारो गृह्यते । कतिपयः खलु भदन्त ! द्वीपसमुद्रा उद्दारेण पङ्गवाः ?
यौतम ! यावतामर्धतृतीयानाम् उद्धारसागरोपमानाम् उद्धारसमयाः, एतावन्तः
खलु द्वीपसमुद्रा उद्दारेण पङ्गवाः । तथेतत् सूक्ष्मम् उद्धारपल्लोपमम् । तदेतद्
उद्धारपल्लोपमम् ॥ सू० २०४ ॥

ટીકા—‘ સે કિં તં ’ इत्यादि—

अथ किं तत् औपमिकम् ? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति—औपमिकम्—उपमया=
सादृश्येन निर्वृत्तम्—भौपमिकम्—उपमानं विना यत्कालप्रमाणमतिशयज्ञानिभिन्नैर-

अथ सूत्रकार इसी पल्लोपम आदिरूप औपमिक प्रमाण को
स्पष्ट करते हैं—‘से किं तं ओवमिण ?’ इत्यादि ।

शब्दार्थ—(से किं तं ओवमिण ?) हे भदन्त ! वह औपमिक
प्रमाण क्या है ?

હવે સૂત્રકાર એજ પલ્લોપમ વગેરે રૂપ ઔપમિક પ્રમાણને સ્પષ્ટ કરે છે—
“ સે કિં તં ઓવમિણ ? ” इत्यादि ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ઓવમિણ) હે ભદ્રંત ! ઔપમિક શું છે ?

ઉત્તર—જે પ્રમાણ ઉપમા વડે—સાદૃશ્ય વડે—નિષ્પન્ન થાય છે, તે ઔપ-
મિક પ્રમાણ છે. જે અલપમતિવાળા છે તેઓ માટે કાલપ્રમાણનું જ્ઞાન
અં ૩૩

વિજ્ઞેયં તદૌપમિકમુચ્યતે इति भावः । तद्द्विविधम्--पल्योपमं च सागरोपमं च । तत्र पल्योपमत्रिपये पृच्छति--अथ किं तत्पल्योपमम् ? इति उत्तरयति--पल्योपमम्--धान्यपल्यवत् पल्यं=इक्ष्यमाणस्वरूपम्, तेन उपमा यस्मिंस्तत् पल्योपममित्यर्थः । तत् उद्धारपल्योपमाद्वापल्योपमक्षेत्रपल्योपमेति त्रिविधम् । तत्र--उद्धारपल्योपमम्--

उत्तर--जो प्रमाण उपमा से--सादृश्य से--निष्पन्न होता है, वह औपमिक प्रमाण है । काल का प्रमाण, जिनका ज्ञान अतिशय रहित है, ऐसे व्यक्तियों द्वारा बिना उपमान के अविज्ञेय होता है--अतः काल का प्रमाण कहने के लिये उपमानका आश्रय लिया जाता है । (ओवमिए दुविहे पणत्ते) यह औपमिक प्रमाण दो प्रकार का कहा है--(तं जहा) उसके वे प्रकार ये हैं--(पलिओवमे य सागरोवमे य) एक पल्योपम और दूसरा सागरोपम ! (से किं तं पलिओवमे ?) हे भदन्त ! वह पल्योपम क्या है ?

उत्तर--(पलिओवमे) धान्य के पल्य की तरह पल्य होता है । इस पल्य की जिसे उपमा दी जाती है वह पल्योपम है । यह पल्योपम (तिविहे पणत्ते) तीन प्रकार का कहा गया है । (तं जहा) वे ३ तीन प्रकार ये हैं--(उद्धारपलिओवमे, अद्वापलिओवमे, खेत्तपलिओवमे य) उद्धार पल्योपम, अद्वापल्योपम और क्षेत्र पल्योपम । (से किं तं उद्धार-पलिओवमे ?) हे भदन्त ! उद्धार पल्योपम क्या है ?

વગર ઉપમાને સમજી શકાતું નથી. એથી કાલપ્રમાણના કથન માટે ઉપમા-નનો આશ્રય લેવામાં આવે છે. (ઓવમિએ દુવિહે પણત્તે) આ ઔપમિક પ્રમાણ બે પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (તંજહા) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે--(પલિઓવમેય સાગરોવમેય) એક પલ્યોપમ અને બીજું સાગરોપમ (સે કિં તં પલિઓવમે ?) હે ભદ્રંત ! તે પલ્યોપમ શું છે ?

ઉત્તર--(પલિઓવમે) ધાન્યના પલ્યની જેમ પલ્ય હોય છે. આ પલ્યની જેને ઉપમા આપવામાં આવે છે, તે પલ્યોપમ છે. આ પલ્યોપમ પ્રમાણ (તિવિહે પણત્તે) ત્રણ પ્રકારનું કહેવાય છે. (તંજહા) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે--(ઉદ્ધારપલિઓવમે, અદ્વા પલિઓવમે, ક્ષેત્તપલિઓવમેય) ઉદ્ધાર પલ્યોપમ, અદ્વા પલ્યોપમ અને ક્ષેત્રપલ્યોપમ (સે કિં તં ઉદ્ધારપલિઓવમે ?) હે ભદ્રંત ! ઉદ્ધાર પલ્યોપમ શું છે ?

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર૨૦૪ પલ્લોપમાદીનાં ઔપમિકપ્રમાણનિરૂપણમ્ ૨૬૬

વક્ષ્યમાણસ્વરૂપવાલાગ્રાણાં તત્ત્વજ્ઞાનાં વા તદ્વારેણ દ્વીપમમુદ્રાણાં વા પ્રતિસમય-
મુદ્ધરણમ્-મપોદ્ધરણમ્-અપહરણમ્ ઉદ્ધારસ્તદ્વિવિષયં તત્પ્રધાનં વા પલ્લોપમમ્-
ઉદ્ધારપલ્લોપમમ્-તત્ સૂક્ષ્મવ્યાવહારિકેતિ દ્વિવિધમ્ । તત્ર યત્ સૂક્ષ્મં તત્ સ્થા-
પમ્ । વ્યાવહારિકપ્રરૂપણાનન્તરમિદં પ્રરૂપયિષ્યતે । નદિસ્થૂલજ્ઞાનં વિના સૂક્ષ્મજ્ઞાનં
મવિતુમર્હતિ, અતો વ્યાવહારિકોદ્ધારપલ્લોપમં પ્રથમં પ્રરૂપયતિ-‘ તત્થ ણં જે સે
વાવહારિયે ’ ઇત્યાદિ । તત્ર=ઉદ્ધારપલ્લોપમમેદ્વયમધ્યે યત્તદ્ વ્યાવહારિકમુદ્ધાર-
પલ્લોપમં તદ્ યથાનામકં પલ્લયં-પલ્લયમિવ=વાન્યાદિપલ્લયમિવ યત્ તત્ પલ્લયં-સ્યાત્
યોજનમ્-ઉત્સેધાહુલમાનેન યોજનં=યોજનપ્રમાણમ્ આયામવિક્ષમ્માભ્યાં=દૈર્ઘ્ય-

ઉત્તર--(ઉદ્ધારપલ્લોપમે કુવિદે પળ્લસે) ઉદ્ધાર પલ્લોપમ દો
પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા)--જૈસે (સુદ્ધમે ય વાવહારિયે ય) એક
સૂક્ષ્મ ઉદ્ધારપલ્લય ઓર દૂસરા વ્યાવહારિક ઉદ્ધારપલ્લય । (તત્થ ણં જે સે
સુદ્ધમે સે ઠપ્પે) इनमें जो सूक्ष्म उद्धार पल्लय है उसके विषय में अभी
यहां कुछ नहीं कहा जाता है । इसके विषय में जो कुछ कहना होगा,
वह व्यावहारिक उद्धारपल्लय के निरूपण करने के बाद कहा जावेगा ।
क्योंकि स्थूल के ज्ञान हुए बिना सूक्ष्म का ज्ञान नहीं हो सकता है ।
इसलिये सूत्रकार (तत्थ ણં જે સે વાવહારિયે સે જહા નામપ્ પલ્લે સિયા)
વ્યાવહારિક પલ્લય કા કથન કરતે હૈ--વહ વ્યાવહારિક પલ્લય હસ
પ્રકાર હૈ--(જોય ણં આયામવિક્ષમ્મેણં જોયણં ઉડું ઉચ્ચત્તેણં, તં તિગુણં
સવિસેસં પરિક્ષેવેણં) એક યોજન લંબા, એક યોજન चौड़ा और एक
ही योजन गहरा एक गोल कुंआ समझना चाहिये, इसको परिधि

ઉત્તર--(ઉદ્ધારપલ્લોપમે કુવિદે પળ્લસે) ઉદ્ધાર પલ્લોપમ એ પ્રકારનું
કહેવામાં આવ્યું છે. (તંજહા) જેમકે (સુદ્ધમે ય વાવહારિયે ય) એક સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર
પલ્લય અને બીજું વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્લય (તત્થ ણં જે સે સુદ્ધમે સે ઠપ્પે) એમાં
જે સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્લય છે, તે વિશે અહીં કંઈ પણ કહેવામાં આવતું નથી
આ વિશે જે કંઈ કહેવાનું હશે તે વ્યાવહારિક ઉદ્ધારપલ્લયને નિરૂપિત
પછી કહેવામાં આવશે કેમકે સ્થૂલના જ્ઞાન વગર સૂક્ષ્મનું જ્ઞાન થઈ
શકે નહિ એથી સૂત્રકાર (તત્થ ણં જે સે વાવહારિયે સે જહા નામપ્ પલ્લે સિયા)
વ્યાવહારિક પલ્લયનું કથન કરે છે--તે વ્યાવહારિક પલ્લય આ પ્રમાણે છે.
(જોયણં આયામવિક્ષમ્મેણં જોયણં ઉડું ઉચ્ચત્તેણં તં તિગુણં સવિસેસં પરિ-
ક્ષેવેણં) એક યોજન લાંબો, એક યોજન પહોળો અને એક યોજન ઊંડો
એક ગોળ કૂવો બાણવો એક એ એની પરિધિ કંઈક બાજેવી

વિસ્તારામ્યામ્ । વૃત્તત્વાત્ આયામો વિષ્કમ્મશ્ચ તસ્ય એકૈકયોજનપ્રમાણઃ । તથા-
 ઝર્ચ્વમુચ્ચત્વેનાપિ તથોજનપ્રમાણમ્ । તથા સવિશેષં=કિંચિદધિકં તત્ત્રિગુણમ્=પૂર્વા-
 પ્રેક્ષયા ત્રિગુણમ્- કિંચિદધિકં યોજનત્રયં પરિક્ષેપેણ=પરિધિના । સર્વસ્યાપિ વૃત્ત-
 શરિધેઃ કિંચિન્ન્યૂનપદ્ધભાગાધિકત્રિગુણત્વાદસ્યાપિ પલ્યસ્ય કિંચિન્ન્યૂનપદ્ધભાગા-
 ધિકાનિ શ્રીણિ યોજનાનિ પરિધિર્ભવતીતિ ભાવઃ । તત્ સ્વલ્પ પલ્યમ્ એકાદ્ધિક
 દ્વિયાદ્ધિક ત્રૈયાદ્ધિકીનાં યાવત્ ઉત્કર્ષતઃ સમરાત્રપરુદાનાં વાલ્ગ્રકોટીનામ્- શિરસિ

કુછ અધિક ત્રીન ગુણી કી હોતી હૈ । ગોલ હોને સે હસકી લમ્બાઈ
 ઓર ચોડાઈ એક ૨ યોજન પ્રમાણ કહી ગઈ હૈ । યહાં યોજન ઉત્સે-
 ધાંગુલ સે જો નિષ્પન્ન હોતા હૈ વહી લિયા ગયા હૈ ઝૂંચાઈ કા તાત્પર્ય
 યહાં ગહરાઈ સે હૈ । એક યોજન લંબી ઓર ૧ યોજન ચોડી ચીજ કી
 પરિધિ કુછ અધિક ૩ ત્રીન યોજન કી હોગી । હસીલિયે યહાં પર
 કિચિત્ અધિક ત્રિગુણી પરિધિ કહી ગઈ હૈ । કિચિત્ અધિક સે
 તાત્પર્ય યહાં કિચિત્ ન્યૂન ષષ્ઠ ભાગ સે હૈ સમસ્ત વૃત્ત પરિધિ કુછ કમ
 ષડ્ ભાગાધિક ત્રિગુણી હોતી હૈ । હસીલિયે યહાં પર હસ પલ્ય કી-
 ધાન્યાદિ પલ્ય કે સમાન હસ કું'એ કી-પરિધિ કુછ કમ એસે છહ
 ભાગ સે-અધિક ત્રિગુણી કહી ગઈ હૈ । તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈ કિ-
 'પલ્યરૂપ કું'એ કી જો વૃત્ત પરિધિ હૈ વહ કુછ અધિક ત્રીન યોજન
 કી હોતી હૈ । કુછ અધિકતા યહાં ૧ એક યોજન કે છ ભાગોં સે
 જાનનીં ચાહિયે । સો યે યોજન કે છ ભાગપૂરે નહીં લેના ચાહિયે ।

ત્રણગણી હોય છે. ગોળ હોવાથી આની લાંબાઈ અને પહોળાઈ એક એક
 યોજન જેટલી કહેવામાં આવી છે અહીં યોજન ઉત્સેધાંગુલ ૧૩૦ જે નિષ્પન્ન
 હોય છે, તેજ અહણ કરવામાં આવે છે ગાંધાઈ એટલે અહીં ગણણુ જણણુ
 બેઈએ એક યોજન લાંબી અને એક યોજન પહોળી વસ્તુની પરિધિ કંઈક
 વધારે ત્રણ યોજન જેટલી થશે એથી જ અહીં કિચિત્ અધિક ત્રિગુણી
 પરિધિ કહેવામાં આવી છે. કિચિત્ અધિક એટલે અહીં કિચિત્ ન્યૂન ષષ્ઠ
 ભાગ અહણ કરવામાં આવે છે. સમસ્ત વૃત્ત પરિધિ થોડી કમ પણ ભાગાધિક
 ત્રિગુણી થાય છે એથી જ અહીં આ પલ્યની-ધાન્યાદિ પલ્યની જેમ આ
 રૂપની પરિધિ થોડી કમ ષષ્ઠ ભાગ કરતાં વધારે ત્રિગુણી કહેવામાં આવી છે
 તાત્પર્ય એ છે કે 'પલ્યરૂપ રૂપની જે વૃત્ત-પરિધિ-છે તે કંઈક વધારે ત્રણ
 યોજન જેટલી હોય છે. કંઈક અધિકતા અહીં એક યોજનના ૬ ભાગોથી
 જણણવી બેઈએ તો આ યોજનના ૬ ભાગો પૂરા લેવા નહિ બેઈએ પણ

અભ્યુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૪ પલ્લોપમાદીનાં ઔપમિકપ્રમાણનિરૂપણમ્ ૨૬૧

મુઢિતે એકાદેન દ્વયદેન ત્ર્યદેન યાવત્ ઉત્કર્ષતઃ સમ્રત્ત્રેણ યાવત્પ્રમાણા ચાલાગ્ર-
કોટય ઉત્તિષ્ઠન્તિ તાવત્પ્રમાણામિર્વાલાગ્રકોટિભિઃ સંસૃષ્ટમ્=આકર્ણ પૂરિતમ્ ।
સન્નિચિતમ્=પ્રચયવિશેષાન્નિવિહીકૃતમ્, इत्थं तद् भृतम्=परिपूर्णम् । यदि तानि

કુછ કમ લેના ચાહિયે । હસ પ્રકાર ૧ એક યોજન લંબા, એક યોજન
ચોડા ઓર એક હી યોજન ગહરા ઓર કુછ કમ છઠા ભાગ અધિક
૩તીન યોજન કી પરિધિવાલા એક પલ્લય જૈસા ગોલ કુંઆ સમપ્તના
ચાહિયે । (સે નં પલ્લે ઇગાહિય બેયાહિય તેયાહિય જાવ સત્તરત્તરુદાણં
સંસૃષ્ટે સંનિચિત્ત્વ મરિત્ત્વ ચાલગ્ગ કોડીણં) ફિર હસ કુંઆ કો ચાલાગ્રો-
સે નીચે સે ડપર તક પૂરા સ્વૂષ ઠસા ઠસ મરના ચાહિયે । એસા
મરના ચાહિયે, કિ જિસસે થોડી સી મી જગહ સ્વાલી ન રહે । જિન
ચાલાગ્રો સે યહ કુંઆ મરા જાવે વે ચાલાગ્ર એક દિન દો દિન તીન
દિન યાવત્ અધિક સે અધિક સાત દિન તક કે ડગે હુપ ચાલાગ્રો
કે ષરાષર હો । અર્થાત્ મુંડિત કરા દેને પર ફિર સે ડગે હુપ ચાલો
કા અગ્રભાગ જિતના ષડા હોતા હૈ, ડતને હી ષડે વે ચાલ હો । સૂત્રસ્થ
'સંસૃષ્ટ' શબ્દ યહ ષાત સૂચિત કરતા હૈ કિ- 'વહ કુંઆ આકર્ણ પૂરિત
હો અર્થાત્ લચાલચ મરા હુઆ હો । 'સન્નિચિત' શબ્દ યહ કહતા હૈ
કિ- 'વહ કુંઆ હસ પ્રકાર સે મરા જાનના ચાહિયે કિ જહાં પર થોડા

કંઈક કમ લેવા નેઈએ આ પ્રમાણે એક યોજન લાંબી, એક યોજન પહોળી
અને એક જ યોજન ઊંડી તેમજ કંઈક કમ ષષ ભાગ અધિક ત્રણ યોજન
જેટલી પરિધિવાળો એક પલ્લય જેવો ગોળ ફૂવો સમજવો નેઈએ. (સે નં
પલ્લે ઇગાહિય બેયાહિય તેયાહિય જાવ સત્તરત્તરુદાણં સંસૃષ્ટે સંનિચિત્ત્વ મરિત્ત્વ
ચાલગ્ગ કોડીણં) આ ફૂવાને પછી બાલાગ્રોથી નીચેથી ડપર સુધી સંપૂર્ણપણે
ખૂબ ઠાંસીને ભરવો નેઈએ એવી રીતે ભરવો નેઈએ કે સહેજ પછુ જમ્યા
બાકી રહે નહિ જે બાલાગ્રોથી આ ફૂપ ભરવામાં આવે, તે બાલાગ્ર એક
દિવસ, ત્રણ દિવસ યાવત્ વધારેમાં વધારે સાત દિવસ સુધીના મોટા
થયેલા બાલાગ્રોની બરાબર હોવા નેઈએ એટલે કે મુંડિત થયા પછી શેષ
રહેલ બાલાગ્રભાગ જેટલો હોય છે, તેટલા જ મોટા તે વાળો હોવા
નેઈએ સૂત્રસ્થ 'સંસૃષ્ટ' શબ્દ વડે આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે તે ફૂપ
આકર્ણ સંપૂર્ણ હોવો નેઈએ એટલે કે પૂરેપૂરો ભરવો હોવો નેઈએ
"સન્નિચિત" શબ્દ આમ કહે છે કે-ફૂપ એવી રીતે ભરવો નેઈએ કે થોડું

૨૬૨

અનુયોગદ્વારસ્થ

સ્વચ્છ ચાલાગ્રાણિ અગ્નિર્નો દહેત્, વાયુર્નો હરેત્, અનીવ નિચિત્તાન્ન તત્રાગ્નિવાયુ ક્રમેતે इत्यर्थः । तथा—नो कुध्येयुः=तानि चालाग्राणि प्रचण्विशेषादेव श्रुतिरामा-
वात् वाशोरसंप्रयाच्च नासारतां गच्छेयुः, अतएव च न परिध्वंसेरन्=कतिपयपरि-
शादनमप्यङ्गीकृत्य नो विध्वंसं प्राप्नुयुरित्यर्थः, तत् एव च—नो पूतितया कदा-
चिदप्यागच्छेयुः—न कदाचिद् दौर्गन्ध्यं प्राप्नुयुरित्यर्थः । ततः खलु=ताभ्यो
चालाग्रकोटिभ्यः खलु समये समये=पतिसमयम् एकमेकम् चालाग्रम् अपहाय=

સા ધી સ્થાન ચાલી ન રહને પાવે । (તેણં ચાલગ્ગા નો અગ્ની હહેજજા-
નો વાઝ હરેજજા, નો કુહેજજા, નો પલિવિદ્વંસિજજા) તથા જો ચાલાગ્ર
ઉસ કુંદા મેં ભરે ગયે હૈં, વે અગ્નિદાહ સે સુરક્ષિત રહેં, તથા વાયુ
ઉદેં ઉડા ન સકે હસ રૂપ સે વે ઉસમેં દાઘ કર ભરે જાનાં ચાહિયે ।
જઘ વે વહાં દાઘ ૨ કર ભરે જાવેંગે તમીં ઉન પર અગ્નિ ઓર વાયુ
કા પ્રભાવ નહીં પડ સકેગા ' યહી બાન હન પદોં સે સુચિત કી ગઈ હૈ ।
સ્વચ્ચ નિચિટરૂપ મેં ભરે જાને કે કારણ જઘ વહાં શેષ ચાલી જગહ હી
નહીં રહેગી—તવ વાયુ કે અપ્રવેશ સે વે અસારતા કો ધી પ્રાપ્ત નહીં
કર સકેંગે ઓર હસી કારણ ઉનમેં કુછ થોડે સે ધી રૂપ મેં પરિ-
શાદન—સડનાપના નહીં હો સકેગા । જઘ કિચ્છિર્ ધી સડનાપના
નહીં આવેગા—તવ વે વિધ્વંસકો પ્રાપ્ત નહીં હોંગે ઓર (જોપૂહત્તાપ
....હ૦) ન ઉનમેં દુર્ગન્ધ તી આવેગી । હસ પ્રકાર સે હી કુંદા મેં ઉન
ચાલાગ્રોં કો ભર દેના ચાહિયે । (તઓણં સમય સમય ઇગમેગં ચાલગ્ગં

પણ સ્થાન રિક્ત દેખાય નહિ (તેણં ચાલગ્ગા નો અગ્ની હહેજજા નો વાઝ
હરેજજા, નો કુહેજજા નો પલિવિદ્વંસિજજા) તેમજ જે બાલાઓ તે ઢૂવામાં ભરવામાં
આયા છે, તેઓ અગ્નિથી બળી શકતા નથી તેમજ પવનથી પણ તે
ઉડાવી શકાતા નથી તે પ્રમાણે ઠાંસી-ઠાંસીને બાલાઓ ઢૂવામાં ભરવા બેઠાંએ
બ્યારે બાલાઓ ઠાંસી-ઠાંસીને ભરવામાં આવશે ત્યારે જ તેમના પર અગ્નિ
તથા વાયુનો પ્રભાવ પડશે નહિ એજ વાત આ પદો વડે સૂચિત કરવામાં
આવી છે એકદમ ઠાંસીને ભરવાથી બ્યારે ત્યાં સડેજ પણ બાલી જગ્યા
રહેશે નહિ ત્યારે પવનના અપ્રવેશથી તેઓ અસારતાને પણ પ્રાપ્ત કરશે નહિ
અને એથી જ તેમાં થોડો પણ ડોવાડો લાગશે નહીં બ્યારે તેઓમા થોડો
પણ સડો ઉત્પન્ન થશે નહિ ત્યારે તેઓ સુરક્ષિત રહેશે એટલે કે વિધ્વંસ
થશે નહિ અને (જો પૂહત્તાપ.....હ.) તેઓમાં દુર્ગન્ધ પણ ઉત્પન્ન થશે નહિ
આ પ્રમાણે ઢૂવામાં તે બાલાઓ ભરવા બેઠાંએ. (તઓણં સમય સમય ઇગમેગં

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૪ પલ્લોપમાદીનાં ઔપમિકપ્રમાણનિરૂપણમ્ ૨૬૩

અપદ્મ્ય યાવતાકાલેન તત્ પલ્લ્યં ક્ષોણમ્=વાલાગ્રાપસારણાત્ નદ્રહિતં નિસ્સારિત-
ધાન્યકોષ્ટાગારવત્, તથા-નીરજસ્કમ્=રજસ્તુલ્યાનાં સૂક્ષ્મવાલાગ્રાણામપનયનાદ્
નીરજસ્કમ્-નિસ્સારિતધાન્યરજસ્કકોષ્ટાગારવત્ । તથા-નિર્લેપમ્=અત્પન્તસંશ્લે-
ષાત્ પલ્લયમયતાં ગતાનિ વાલાગ્રાણિ લેપત્વેન વિવક્ષિતાનિ, તેષામપસારણાદ્
નિર્લેપમ્-અપનીતમિત્યાદિગતધાન્યલેપકોષ્ટાગારવત્ । તથા-નિષ્ઠિતમ્=અભિ-
સ્થિમિઃ પ્રકારૈર્વિશોધનાત્ તત્ પલ્લ્યં નિષ્ઠિતં=વિશુદ્ધં ચ મવતિ । एतावत् काल
स्वरूपं बादरमुद्धारपल्लोपमं भवति । पल्यान्तर्गतवालाग्राणां संख्येयत्वात् संख्ये-

અવહાય જાવહરણ કાલેણં સે પલ્લે સ્ત્રીણે નીરણ નિલ્લેવે, નિદ્વિપ,
મવહ, સે તં યાવહારિણ ઉદ્ધારપલિઓવમે) હસકે યાદ એક એક
સમય મેં એક એક વાલાગ્ર ઉસમેં સે નિકાલના ચાહિયે-હમ પ્રકાર
કરતે ૨ જિતને કાલ મેં વહ પલ્લ્ય કુંવા-સ્વાલી હોતા હૈ, વાલાગ્રોં કી
થોડી સી ખી રજ ઉસમેં લગી નહીં રહતી હૈ, વાલાગ્રોં કા થોડાસા
ખી સંશ્લેષ ઉસમેં નહીં રહતા હૈ, અતએ વહ ચિલકુલ ઉન વાલાગ્રોં
સે રહિત હો જાને કે કારણ પહિલે જેસા વિશુદ્ધ કુંવ કે રૂપ મેં હો
જાતા હૈ-યહી કાલસ્વરૂપ યાદર ઉદ્ધારપલ્લોપમ હૈ । તાત્પર્ય કહને કા
યહ હૈ કિ-કુંવ મેં ખરે હુવ વે વાલાગ્ર જિતને સમય મેં ઉસસે નિકાલે
જાતે હૈ-અર્થાત્ હન વાલાગ્રોં કો નિકાલને મેં જિતના કાલ સમાપ્ત
હો જાતા હૈ, યહી 'યાદર ઉદ્ધારપલ્લોપમ કા સ્વરૂપ હૈ । વહ
યાદર ઉદ્ધારપલ્લોપમ પલ્યાન્તર્ગત વાલાગ્રોં કો સંખ્યેય હોને કે

વાલગ્રાં અવહાય જાવહરણ કાલેણં સે પલ્લે સ્ત્રીણે નીરણ નિલ્લેવે, નિદ્વિપ
મવહ, સે તં યાવહારિણ ઉદ્ધારપલિઓવમે) ત્યાર પછી એક એક સમયમાં
એક એક વાલાગ્ર તેમાંથી બહાર કાઢવો એકએ આમ કરતાં કરતાં બેટલા
કાલમાં તે પલ્લ-કૂવો-ખાલી થઈ બાક છે, વાલાગ્રોની થોડી પણ ૨૦ તેમાં
શેષ રહેતી નથી, વાલાગ્રોનો થોડો પણ સંશ્લેષ તેમાં રહેતો નથી તેથી તે
વાલાગ્રોથી એકદમ રહિત થઈ બચાથી પહેલાં બેવો વિશુદ્ધ કૂવો થઈ બાક
છે, એજ કાલસ્વરૂપ યાદર ઉદ્ધારપલ્લોપમ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે
કૂવામાં બરેલા વાલાગ્રો બેટલા વખતમાં તે કૂવામાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યા
છે, એટલે કે આ વાલાગ્રોને બહાર કાઢવામાં બેટલા વખત પસાર થયો
છે, તેજ 'યાદર ઉદ્ધાર પલ્લોપમ'નું સ્વરૂપ છે. આ યાદર ઉદ્ધાર પલ્લોપમ,
પલ્યાન્તર્ગત વાલાગ્રો સંખ્યેય હોવાથી સંખ્યાત સમય પ્રમાણ હોય છે

યૈઃ સમયૈસ્તદવશારસંભવાન્ સંસ્ક્રમેયસમયમાનમિદં બોધ્યમ્ । તદેતદ્ વ્યવહાર-
પલ્લોપમં વિજ્ઞેયમ્ । इत्थं व्यवहारपल्लोपमं प्ररूप्य व्यवहारसागरोपमं प्ररूपयति—
एतेषां पल्लवानां कोटीकोटिर्दशगुणिता यदि भवेत् तदा तदेकस्य व्यावहारिकस्य
उद्धारसागरोपमस्य परिमाणं भवति । महत्त्वसाમ्यात् सागरोपमीयमानत्वादिदं
सागरोपममुच्यते । एतैर्व्यावहारिकपल्लोपमसागरोपमैः किं प्रयोजनम्=एतैःकोऽर्थः
साध्यते ? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति—एतैर्नास्ति किञ्चित् प्रयोजनम् । किं तर्हि

कारण संख्यात समय का होता है । क्योंकि उसमें से जो वे
बालाग्र निकाले जाते हैं, वे संख्यात समय में ही निकाले जाते हैं ।
इस प्रकार व्यवहार पल्लोपम का कथन कर अब सूत्रकार व्यवहार
सागरोपम की प्ररूपणा करते हैं—(एएहिं पल्लाणं कोडाकोडी हवेज्ज-
इस गुणिया, तं वावहरियस्स उद्धारसागरोवमस्सए गस्स भवे परिमाणं)
इन पल्लों की कोटिकोटी दश गुणित जब हो जाती है, तब एक व्याव-
हारिक उद्धारसागरोपम का प्रमाण होता है । अर्थात् दश कोटिकोटी
व्यवहार पल्लों का एक व्यावहारिक उद्धार सागरोपम होता है । महत्त्व
की समानता लेकर सागर के साथ इसकी तुलना की गई है इसलिये
इसे सागरोपम कहा गया है । (एएहिं वावहारिय उद्धारपल्लिओवम-
सागरोवमेहिं किं पओयणं ?)

શંકા—इन व्यावहारिक उद्धारपल्लोपम और व्यावहारिक साग-
रोपम से किस प्रयोजन की सिद्धि होती है ?

કેમકે તેમાંથી જે ખાલાઓ બહાર કાઢવામાં આવ્યા છે, તે સંખ્યાત સમ-
યમાં જ બહાર કાઢવામાં આવ્યા છે આ પ્રમાણે વ્યવહાર પલ્લોપમ વિશે
કથન કરીને હવે વ્યવહાર સાગરોપમની પ્રરૂપણા કરે છે. (एएहिं पल्लाणं
कोडाकोडी हवेज्ज इसगुणिया, तं वावहरियस्स उद्धारसागरोवमस्स एगस्स भवे परि-
माणं) આ પલ્લોપમોની કોટિ-કોટિ દશ ગુણિત બ્યારે થઈ જાય છે ત્યારે
એક વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર સાગરોપમનું પ્રમાણ કહેવાય છે એટલે કે દશ કોટિ-
કોટિ વ્યવહાર પલ્લોનો એક વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર સાગરોપમ થાય છે મહત્વની
સમાનતાના આધારે સાગરની સાથે તુલના કરવામાં આવી છે. એથી જ
આને સાગરોપમ કહેવામાં આવ્યો છે. (एएहिं वावहारिय उद्धारपल्लिओवम-
सागरोवमेहिं किं पओयणं ?)

શંકા—આ વ્યાવહારિક ઉદ્ધારપલ્લોપમ અને વ્યાવહારિક સાગરોપમથી
કયા પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે ?

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર૨૦૪ પલ્લોપમાદીનાં ઔપમિકપ્રમાણનિરૂપણમ્ ૨૬૫

નિરર્થકાન્યેતાનિ ? इत्याह-केवलमेतैः प्रज्ञापना प्रज्ञाप्यते-प्ररूपणामात्रं क्रियते इत्यर्थः । ननु निरर्थकस्य प्ररूपणा व्यर्था, अकिंचित्करत्वादिति चेदाह-बादरे प्ररूपिते सूक्ष्मं सुखावबोधं भवति, अतः सूक्ष्मोपयोगित्वात्-बादरप्ररूपणा नैकान्ततो निरर्थिका । ननु तर्हि नास्ति किंचित् प्रयोजनमिति यदुक्तं तत् कथं संगच्छते ? इति चेदाह-एतावतः प्रयोजनस्याल्पत्वेनाविवक्षणात्तथोक्तम्, अतो

उत्तर--‘एएहिं वावहारिय उद्धारपलिओवमसागरोवमेहिं णत्थि-किंचिप्पओयणं केवलं पण्णवणा पण्णविज्जइ) इन व्यावहारिक उद्धार-पल्लोपम और व्यावहारिक उद्धार सागरोपम से कोई भी ? प्रयोजन सिद्ध नहीं होता है केवल ये दोनों प्ररूपणा मात्र के लिये हैं ।

शंका--जब इनसे कोई भी प्रयोजन सिद्ध नहीं होता है, तो निरर्थक होने से इनकी प्ररूपणा करना ही व्यर्थ है ?

उत्तर--ऐसा नहीं है-क्योंकि जब बादर पल्लोपमादि की प्ररूपणा हो जाती है अर्थात् समझली जाती है, तो उससे सूक्ष्मपल्लोपमादि की प्ररूपणासुखावबोध-सरलता से समझने में आजानेवाली हो जाती है । इसलिये सूक्ष्म की प्ररूपणा में उपयोगी होने के कारण बादर की प्ररूपणा सर्वथा निरर्थक नहीं मानी जा सकती ।

शंका--तो फिर ‘णत्थि किंचिप्पओयणं’ यह जो पाठ कहा गया है सो इस पाठ की संगति कैसे बैठाली जावेगी ?

उत्तर--सूक्ष्म की प्ररूपणा में यह उसका उपयोगीपना रूप प्रयो-

उत्तर--(एएहिं वावहारिय उद्धारपलिओवमसागरोवमेहिं णत्थि किंचिप्प-ओयणं केवलं पण्णवणा पण्णविज्जइ) આ વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્લોપમ અને વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર સાગરોપમથી એક પણ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી આ અને દ્વિત પ્રરૂપણા માટે જ છે.

શંકા--જ્યારે એનાથી કોઈ પણ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થતી નથી, ત્યારે નિરર્થક હોવાથી એની પ્રરૂપણા જ વ્યર્થ છે ?

ઉત્તર--અરેઅર આમ નથી કેમકે જ્યારે બાદર પલ્લોપમાદિની પ્રરૂપણા થઈ જાય છે, ત્યારે તેનાથી સૂક્ષ્મ પલ્લોપમાદિની પ્રરૂપણા સરલતાથી સમજમાં આવી જાય છે. એથી જ સૂક્ષ્મની પ્રરૂપણામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે, એટલા માટે બાદરની પ્રરૂપણા સાવ નિરર્થક ગણાય નહિ.

શંકા--તો પછી “ ણત્થિ કિંચિપ્પઓયણ ” આ પાઠ કહેવામાં આવ્યો છે, તો આ પાઠની સંગતિ કેવી રીતે ખંખ એસતી કરી શકાય ?

નાસિ કશ્ચિદ્ દોષઃ । एवं वादराद्धापत्योपमादावपि बोध्यम् । एतदुपसंहाराद्-
तदेतद् व्यावहारिकमुद्धारपत्योपममिति । अथ-सूक्ष्मम् उद्धारपत्योपमं परूप-
णाय पृच्छति-अथ किं तद् सूक्ष्मम् उद्धारपत्योपमम् ? इति । उत्तरयति-‘सुहुम्
उद्धारपत्योपमं इत्यादिना । तत्र-सूक्ष्ममुद्धारपत्योपममित्यारभ्य ’भृतं बालाग्र-
कोटीनाम्’ इत्यन्तस्य पाठस्यार्थः पूर्ववद् बोध्यः । तत्र=बालाग्रकोटिषु खलु
एकैकं बालाग्रम् असंख्येयानि खण्डानि क्रियते । पूर्वं बालाग्राणि सहजान्येव

जन एक अल्प प्रयोजन है । अतः सूत्रकारने इस अल्पप्रयोजन की
बर्हा विवक्षा नहीं की है, इस अपेक्षा उसे प्ररूपणा मात्र बतला दिया
है । इसी प्रकार से बादर अद्धापत्योपम आदि में भी जानना चाहिये ।
(से तं वावहारिए उद्धारपलिभोवमे) इस प्रकार यह व्यावहारिक
उद्धारपत्योपम का स्वरूप है । (से किं तं सुहुमे उद्धारपलिभोवमे ?)
हे भदन्त ! वह सूक्ष्म उद्धारपत्योपम क्या है ?

उत्तर--(सुहुमे उद्धारपलिभोवमे) वह सूक्ष्म उद्धारपत्योपम इस
प्रकार से है (से जहा नामए पल्ले सिया जोयणं आयामविक्रवभेणं जोयणं
उव्वेहेणं तं तिगुणं सविसेसं परिकखेवेणं) जैसे कोई एक पत्थ हो
और वह लंबाई में चौड़ाई में एवं गहराई में एक योजन प्रमाण हो ।
इसकी परिधि कुछ अधिक तीन योजन की हो । (से णं पल्ले एगोदिय-
वेयाहियतेयाहिय जाव सत्तरत्तरुढाणं संसट्ठे संनिचिए भरिए बालग-

ઉત્તર—સૂક્ષ્મની પ્રરૂપણામાં આ ઉપયોગી છે, તે આ ઉપયોગિતા રૂપ
પ્રયોજન એક રીતે અરૂપ પ્રયોજન જ છે. એથી સૂત્રકારે આ અરૂપ પ્રયો-
જનની ત્યાં વિવક્ષા કરી નથી આ દૃષ્ટિએ જ તેને પ્રરૂપણા માત્ર કહી દીધી
છે એ પ્રમાણે બાદર અદ્ધાપત્યોપમ વગેરેના સંબંધમાં પણ સમજ લેવું
જોઈએ. (સે તં વાવહારિયે ઉદ્ધારપલિભોવમે) એ પ્રમાણે આ વ્યાવહારિક
ઉદ્ધાર પત્યોપમનું સ્વરૂપ છે (સે કિં તં સુહુમે ઉદ્ધારપલિભોવમે ?) હે ભદ્રંત !
તે સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પત્યોપમ શું છે ?

ઉત્તર—(સુહુમે ઉદ્ધારપલિભોવમે) તે સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પત્યોપમ આ પ્રમાણે
છે.—(સે જહાનામए पल्ले सिया जोयणं आयामविक्रवभेणं जोयणं उव्वेहेणं
તં તિગુણં સવિસેસં પરિક્કલેવેણં) એમ કોઈ એક પથ્ય હોય અને તે લંબાઈમાં,
પહોળાઈમાં તેમજ ઊંડાઈમાં એક યોજન પ્રમાણ હોય, એની પરિધિ કંઈક
વધારે ત્રણ યોજન જેટલી હોય. (સે ણં પલ્લે એગોદિય વેયાહિય તેયાહિય
જાવ સત્તરત્તરુદ્ધાણં સંસટ્ઠે સંનિચિયે મરિયે બાલગકોટીયે) આ પથ્યને એક

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २०४ पर्योपमादीनां औपमिकप्रमाणनिरूपणम् २६७

गृहीतानि, अत्र तु एकैकं बालाग्रमसंख्येयखण्डीकृतं पृथक् इति भावः । एवं सत्येकैकखण्डस्य यन्मानं भवति तन्निर्दिष्टमित्याह—तानि खलु बालाग्रखण्डानि दृष्ट्यवगाहनात् असंख्येयभागमात्राणि । दृष्टिः=चक्षुर्द्वारोत्पन्नदर्शनरूपा, साऽवगाहते=परिच्छेदद्वारेण प्रवर्तते यत्र वस्तुनि तदेव वस्तु दृष्ट्यवगाहना प्रोच्यते । सा चेह बालाग्रखण्डरूपा तदपेक्षयाऽसंख्येयभागवर्त्ति सत्येकं बालाग्रखण्डं बोध्य-कोडीणं) इस पत्र को एक दिन दो दिन तीन दिन यावत् सात दिन तक के बालाग्रों से खूब ठप्ठाठप्स-लयालय भर देना चाहिये । (तत्स्थणं एगमेगे बालगो असंखिज्जाहं खंडाहं कज्जहं) इन में जो एक २ बालाग्र है, उसको केवली की बुद्धि की कल्पना से असंख्यात २ खंड करना चाहिये । (तेणं बालगखंडा दिट्ठी ओगाहणाओ असंखेज्जहभागमेत्ता सुहुमस्स पणगजीवस्स सरीरोगाहणाओ असंखेज्जगुणा) ये प्रत्येक बालाग्र-खंड दृष्ट्यवगाहना की अपेक्षा से असंख्यातवे भाग मात्र हैं । चक्षुःद्वारा उत्पन्न जो दर्शन रूप दृष्टि है, वह दृष्टि जिस वस्तु में परिच्छेद करने के लिये प्रवृत्त होती है, वही वस्तु दृष्ट्यवगाहना रूप से यहां कही गई है । अर्थात् जो वस्तु चक्षुर्दर्शन का विषय होती है वही वस्तु दृष्ट्यवगाहना है । इस प्रकार ये प्रत्येक बालाग्रखंड उसके असंख्येय भागवर्त्ती हैं । ऐसा अर्थ जानना चाहिये । तात्पर्य कहने का यह है कि जिस पुद्गलद्रव्य को विशुद्ध चक्षुर्दर्शनवाला छद्मस्थ प्राणी देखता है, उस दृष्ट्यवगाहना रूपा वस्तु के असंख्यातवे भाग मात्र वे प्रत्येक

दिवस, ओ दिवस, त्रयु दिवस यावत् सात दिवस सुधीना आलाओथी भूओ ठांसी-ठांसीने लरी देवाभां आवे (तत्स्थणं एगमेगे बालगो असंखिज्जाहं खंडाहं कज्जहं) ओभां ओ ओक-ओक आलाओ, तेना केवलीनी बुद्धिनी कल्पना वडे असंख्यात-असंख्यात भंडो करवा ओधओ. (तेणं बालगखंडा दिट्ठी ओगाहणाओ असंखेज्जहभागमेत्ता सुहुमस्स पणगजीवस्स सरीरोगाहणाओ असंखेज्जगुणा) आ हरेके हरेक आलाओ भंड दृष्ट्यवगाहनानी अपेक्षाओ असंख्यातभा भाग मात्र ओ. यक्षु वडे उत्पन्न ओ दर्शन रूप दृष्टि ओ, ते दृष्टि ओ वस्तुभां परिच्छेद करवाभां प्रवृत्त होय ओ, तेन वस्तु दृष्ट्यवगाहना रूपी आही कहेवाभां आवी ओ ओहो के ओ वस्तु यक्षुदर्शननो विषय होय ओ तेन वस्तु दृष्ट्यवगाहना ओ आ प्रमाणे आ हरेके हरेक आलाओ-भंड तेना असंख्येय भागवर्त्ती ओ. आवो अर्थ ज्ञाओ ओधओ तात्पर्य ओ प्रमाणे ओ के पुद्गल द्रव्यने विशुद्ध यक्षुदर्शनवाणुं भुओ ओ, ते दृष्ट्यवगाहना रूप वस्तुना असंख्यातभा भाग मात्र ते हरेके-हरेक भंडी-

મિત્યર્થઃ । યત્ પુદ્ગલદ્રવ્યં વિશુદ્ધચક્ષુર્દર્શનયુક્તઃકચમ્ભઃ પદ્મતિ તદસંસ્કર્યેયમાગ-
વર્તિત્તિ એકં ચાલાગ્રલ્ખણં મનતીતિ માવઃ । इत्थं द्रव्यतो मानं निरूप्य क्षेत्रतस्तन्मान-
માહ-તાનિ ચાલાગ્રલ્ખણાનિ સૂક્ષ્મસ્ય પનકજીવસ્ય શરીરાવગાહનાતોડસંસ્કર્યેયગુ-
ણાનિ । અર્થ માવઃ-સૂક્ષ્મપનકજીવશરીરં યાવન્ ક્ષેત્રમવગાહતે તત્ક્ષેત્રાપેક્ષયાડસં-
સ્કર્યેયગુણં ક્ષેત્રં પ્રત્યેકં ચાલાગ્રલ્ખણંમવગાહતે इति । प्रत्येकं चालाग्रलखणं बादर-
પૃથિવીકાવિકાર્યામશરીસ્તુર્યં बोध्यम् । तानि=चालाग्रलखणानि नो अग्निर्दहेत् ’

લંછીકૃતચાલાગ્ર છે । એસા અર્થ ‘તે ણં ચાલગ્ગલ્ખંડા દિટ્ઠીઓગાહનાઓ અસંલ્લેજ્જહમાગમેત્તા’ હસ પાઠ કા જાનના ચાહિયે । વ્યાવહારિક પલ્લ મેં જો ચાલાગ્ર લિયે ગયે હેં, વે સ્વાભાવિક લિયે ગયે હેં-અર્થાત્ વર્હા ચાલાગ્રોં કે લ્ખંડ નહીં કિયે ગયે હેં । યહાં સૂક્ષ્મ પલ્લ મેં વ્યાવ-
હારિક પલ્લ મેં મરે ગયે એક ૨ ચાલાગ્રોં કે અસંલ્લયાત ૨ લ્ખંડ કિયે ગયે હેં । હસ પ્રકાર દ્રવ્ય કી અપેક્ષા એક ૨ ચાલાગ્રલ્ખંડ કે માન કા નિરૂપણ કરકે અબ સૂત્રકાર ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા ડસકા માન નિરૂપિત કરને કે લિયે કહતે હેં કિ-વે પ્રત્યેક ચાલાગ્રલ્ખંડ સૂક્ષ્મ પનક જીવ કે શરીર કી જિતની અવગાહના હોતી હૈ, ડસસે અસંલ્લયાતગુણે હેં । તાત્પર્ય હસકા યહ હૈ કિ-સૂક્ષ્મપનક જીવ કા શરીર જિતને ક્ષેત્ર કી રોકતા હૈ, ડસ ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા વે પ્રત્યેક ચાલાગ્રલ્ખંડ અસંલ્લયાતગુણિત ક્ષેત્ર કી રોકતે હેં । હસ પ્રકાર વે પ્રત્યેક ચાલાગ્રલ્ખંડ પર્યાપ્ત ચાદર પૃથિવીકા-
વિકકે શરીર બરાબર હેં એસા જાનના ચાહિયે । (તે ણં ચાલગ્ગલ્ખંડા ણો

કૃત ખાલાગ્ર છે આ બાતનો અર્થ ‘તેણં ચાલગ્ગલ્ખંડા દિટ્ઠીઓગાહનાઓ અસં-
લ્લેજ્જહમાગમેત્તા’ આ પાઠનો બાણુવે બોલ્યો વ્યાવહારિક પદ્યમાં જે ખાલાગ્રો
અહણુ કરવામાં આવ્યા છે, તે સ્વાભાવિક અહણુ કરવામાં આવ્યા છે એટલે
કે ત્યાં ખાલાગ્રોના ખંડ કરવામાં આવ્યા નથી અહીં સૂક્ષ્મ પદ્યમાં વ્યાવ-
હારિક પદ્યમાં સંપૂર્ણિત દરેકે-દરેક ખાલાગ્રોના અસંખ્યાત ખંડો કરવામાં
આવ્યાં છે આ રીતે દ્રવ્યની અપેક્ષા દરેકે-દરેક ખાલાગ્રખંડના માનનું
નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તેનું માન નિરૂપિત કરવા માટે
કહે છે કે તે દરેક ખાલાગ્ર ખંડ સૂક્ષ્મ પનક (નીલકૂલ) જીવના શરીરની જેટલી
અવગાહના હોય છે, તેનાથી અસંખ્યાત ગણા છે તાત્પર્ય એ છે કે ‘સૂક્ષ્મ-
પનક જીવનું’ શરીર જેટલા ક્ષેત્રને વ્યાપ્ત કરે છે, તે ક્ષેત્રની અપેક્ષા તે
દરેકે દરેક ખાલાગ્ર ખંડ અસંખ્યાત ગણા ક્ષેત્રને ઘેરે છે આ પ્રમાણે આ
દરેકે-દરેક ખાલાગ્ર ખંડ પર્યાપ્ત બાદર પૃથિવીકાવિક શરીરની બરાબર છે.

મૈત્રુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૪ પલ્લોપમાદીનાં ઔપમિક પ્રમાણનિરૂપણમ્ ૨૬૯

इत्यारभ्य 'निष्ठितं भवति, तदेतद्गुदारपल्लोपमम्' इत्यन्तः पाठः सुगमः । अत्रेदं बोध्यम् एषां बालाग्रखंडानामसंख्येयत्वात् प्रतिसमयमेकैकबालाग्रखण्डापहारे संख्येया वर्षकोटयो वानियन्ति, अत्रः संख्येयवर्षकोटिमानमिदमिति । एतेषां पल्लानां कोटीकोटिदशगुणिता एकं सूक्ष्ममुद्गारसागरोपममुच्यते । एतेषां सूक्ष्मोद्गारपल्लोपमसागरोपमानां प्रयोजनं किम् ? इति पृष्ठः आह एतैः सूक्ष्मोद्गारपल्लोपमसागरोपमैः द्वीपसमुद्राणामुद्गारो गृह्यते । अत्र पृच्छति—क्रियन्तः खलु भवन्तः । द्वीपसमुद्रा उद्गारेण प्रज्ञप्ताः ? उत्तरयति—गौतम । यावतामर्धतृतीयानाम् उद्गारसागरोपमानामुद्गारसमया भवन्ति, एतावन्तः खलु द्वीपसमुद्रा उद्गारेण प्रज्ञप्ताः । मरुतमुपसंहरति—तदेतत् सूक्ष्ममुद्गारपल्लोपममिति । इत्थमुद्गारपल्लोपममुपसंहृत-

अग्नी डहेज्जा, णो वाऊ हरेज्जा, णो कुहेज्जा, णो पल्लिविद्धंसिज्जा, णो पूइत्ताए हव्व मागच्छेज्जा) इन पदों का अर्थ व्यावहारिक पल्ल के अर्थ में लिख दिया है । (तओणं समए समए एगमेणं बालगखंडं अवहाय जावइएणं कालेणं से पल्ले खीणे नीरए निल्लेवे णिट्ठिए भवइ से तं सुहुमे उद्गारपल्लोवमे) उन बालाग्रखंडों में से प्रत्येक बालाग्रखंड को समय समय पर निकालना चाहिये । इस प्रकार वे बालाग्रखंड जितने समय में उस पल्ल से संपूर्ण निकल जाते हैं, उतने काल का एक सूक्ष्म उद्गारपल्लोपम होता है । 'खीणे नीरए इत्यादि सूत्रस्थ शब्दों का अर्थ पहिले लिख दिया गया है सो यहां पर भी वैसा ही इन पदों का अर्थ जानना चाहिये । (से तं सुहुमे उद्गारपल्लोवमे) इस प्रकार यह सूक्ष्म उद्गारपल्लोपमका स्वरूप है । यहां पर यह जानना

આમ જાણવું જોઈએ. (તેણં વાલગખંડા ણો અગ્ની ડહેજ્જા, ણો વાઊ હરેજ્જા, ણો કુહેજ્જા, ણો પલ્લિવિદ્ધંસિજ્જા, ણો પૂહિત્તાએ હવ્વ માગચ્છેજ્જા) આ પદોનો અર્થ વ્યાવહારિક પલ્લના અર્થમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. (તઓણં સમએ સમએ એગમેણં વાલગખંડં અવહાય જાવહિએણં કાલેણં સે પલ્લે સ્વીણે નીરએ નિલ્લેવે ણિટ્ઠિએ ભવહિ સે તં સુહુમે ઉદ્ગારપલ્લોવમે) તે બાલાગ્ર ખંડોમાંથી દરેકે-દરેક બાલાગ્ર ખંડને સમય સમય પર બહાર કાઢવો જોઈએ આ પ્રમાણે તે બાલાગ્ર ખંડો જેટલા વખતમાં તે પલ્લથી પૂરે-પૂરા બહાર નીકળી જાય છે તેટલા કાલનો એક સૂક્ષ્મ ઉદ્ગાર પલ્લોપમ થાય છે “સ્વીણે નીર” વગેરે સૂત્રસ્થ શબ્દોનો અર્થ પહેલાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે, તેા અહીં પણ તે પ્રમાણે જ અર્થ જાણવો જોઈએ. (સે તં સુહુમે ઉદ્ગાર પલ્લોવમે) આ રીતે આ સૂક્ષ્મ ઉદ્ગાર પલ્લોપમનું સ્વરૂપ છે અહીં એ

મિતિ સ્વયિયુમાદ-નાદેનદુદ્ધારપલ્લોપમમિતિ ॥ મૂલે-‘તેજં વાઝાના’ ઇતિ પ્રથમા-
ત્ત્વેન દ્વિતીયાન્તત્ત્વેન ચ તન્ત્રેણ નિર્દિષ્ટમ્ સૂત્રે પુંસ્ત્વમાર્પવાત્ ॥મૂં ૨૦૪॥

આહિયે કિ ચે જો ચાલામ્ખંડ હેં વે અસંલ્પાત હેં । પ્રતિસમય
એક એક ચાલામ્ખંડ કે નિકાલને પર સંલ્પાત વર્ષ કોટિકોટિ સમાપ્ત
હો જાતી હે । હસલિયે હસકા માન સંલ્પાત વર્ષ કોટિકા હે । (एएति
पल्लणं कोडाकोडीहवेज्जदसगुणिथा सुहमस्स उद्धारसागरोवमस्स
एगस्स भवे परिमाणं) इन पल्लोंकी १० गुणित जो कोटिकोटि है, वह
एक सूक्ष्म उद्धारसागरोपम का परिमाण होती है । (एएहिं सुहमउद्धार-
पलिओवमसागरोवमेहिं किं पओयणं) हे भदन्त ! इन सूक्ष्म उद्धार
पल्लोपम एवं सूक्ष्म उद्धार सागरोपम से क्या प्रयोजन सिद्ध होना है ?

उत्तर—(एएहिं सुहम उद्धार पलिओवमसागरोवमेहिं दीवसमुदाणं-
उद्धारो वेप्पइ) इन सूक्ष्म उद्धारपल्लोपम एवं सूक्ष्म उद्धार सागरोपम से
द्वीप समुद्रों का उद्धार प्रमाण ग्रहण किया जाता है । (केवइयाणं भंते !
दीवसमुदा उद्धारेणं पणत्ता) यहां शिष्य पूछता है-हे भदन्त ! उद्धार-
पल्लोपम एवं उद्धारसागरोपम कितने द्वीपसमुद्रों को बताते हैं ?

उत्तर—(गोयमा ! जावइयाणं अट्ठाइज्जाणं उद्धारसागरोवमाणं
उद्धारसमया एवइयाणं दीवसमुदा उद्धारेणं-से तं सुहमे उद्धारपलि-

ભણુવું આવશ્યક છે કે આ જે બાલામ ખંડો છે, તે અસંખ્યાત છે પ્રતિ
સમય એક-એક બાલામ ખંડને બહાર કઢવાથી સંખ્યાત વર્ષ કોટિ
કોટિ સમાપ્ત થઈ જાય છે. એથી આનું નામ સંખ્યાત વર્ષ કોટિનું છે.
(एएति पल्लण कोडाकोडीहवेज्जदसगुणिथा तं सुहमस्स उद्धारसागरोवमस्स एगस्स
भवे परिमाणं) આ પદ્ધતિપત્તી ૧૦ ગુણિત જે કોટિ-કોટિ છે તે એક સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર
સાગરોપમનું પરિમાણ હોય છે. (एएहिं सुहमउद्धारपलिओवमसागरोवमे
हिं किं पओयणं) હે ભદંત ! આ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધારપદ્ધતિપમ અને સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર
સાગરોપમથી કયું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ?

उत्तर—(एएहिं सुहमउद्धारपलिओवमसागरोवमेहिं दीवसमुदाणं उद्धारो
वेप्पइ) આ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધારપદ્ધતિપમ અને સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમથી
દ્વીપ સમુદ્રોની ગણતરી માટે ઉદ્ધાર પ્રમાણ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે (केव-
इया णं भंते ! दीवसमुदा उद्धारेणं पणत्ता) અહીં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે-હે
ભદંત ! ઉદ્ધાર પદ્ધતિપમ અને ઉદ્ધાર સાગરોપમ કેટલા દ્વીપ સમૂહોને બતાવે છે ?

उत्तर—(गोयमा ! जावइयाणं अट्ठाइज्जाणं उद्धारसागरोवमाणं उद्धारसमया
एवइयाणं दीवसमुदा उद्धारेणं-से तं सुहमे उद्धारपलिओवमे) હે ગૌતમ !

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૪ પલ્લોપમાદીનાં ઔપમિકપ્રમાણનિરૂપણમ્ ૨૭૧

ઓવમે) હે ગૌતમ! જિતને અઢાઈ ઉદ્ધાર સાગરોપમોં કે ઉદ્ધાર સમય-થાલાઓં કો નિકાલને કે સમય હૈ, હતને હી એક દૂમરે સે દને ૨ વિસ્તારવાઝે દ્વીપ ઓર સમુદ્ર હૈં । ' એસા ઉદ્ધાર પલ્લોપમ સે નિષ્પન્ન ઉદ્ધાર સાગરોપમ સે જાના જાતા હૈ । હસ પ્રકાર યહ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્લોપમ કા સ્વરૂપ હૈ ।

આવાર્થ—હસ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકાર ને ઔપમિક પ્રમાણ કા વિવેચન કિયા હૈ—હસમેં ઉન્હોને યહ કહા હૈ કિ—' યહ ઔપમિક પ્રમાણ મૂલતઃ દો પ્રકાર કા હૈ—એક પલ્લોપમરૂપ ઓર દૂસરા સાગરોપમરૂપ । પલ્લ સે સાગર નિષ્પન્ન હોતા હૈ ધાન્યાદિક ભરને કા જો કૂંઘે કે જૈસા ગોલ સ્થાન હોતા હૈ ઉસકા નામ પલ્લ હૈ । હસ પલ્લ કી ઉપમા સે જિસકા અસ્તિત્વ પ્રકટ કિયા જાતા હૈ, ઉસકા નામ પલ્લોપમ હૈ । પલ્લોપમ, ઉદ્ધાર પલ્લોપમ, અદ્ધાપલ્લોપમ ઓર ક્ષેત્રપલ્લોપમ કે ભેદ સે ત્રીન પ્રકાર કા હૈ । સૂક્ષ્મઉદ્ધાર પલ્લોપમ એવં વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્લોપમ કે ભેદ સે ઉદ્ધારપલ્લોપમ કે દો ભેદ હૈં । એક યોજન લઘ્વા ગહરા ઓર બોઢા ગોલ કૂંઘા હો વહ સાત દિન તક કે ઉગે હુએ બાલોં કે ટુકડોં સે કૂટ ૨ કર પૂરા લવાલય ભા દિયા જાય । હસ કૂંઘે કો વ્યવહાર ઉદ્ધાર પલ્લ કહતે હૈં । પુનઃ હન બાલોં કો એક ૨

જેટલા અઢી ઉદ્ધાર સાગરોપમના ઉદ્ધાર સમયો—ખાલ્લથોના નીકળવાના સમયો છે, એટલા જ એક બીજથી બમણા બમણા વિસ્તારવાળા દ્વીપો અને સમુદ્રો છે એવું ઉદ્ધાર પલ્લોપમથી નિષ્પન્ન ઉદ્ધાર સાગરોપમથી જણાઇ આવે છે આ પ્રમાણે આ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્લોપમનું સ્વરૂપ છે.

આવાર્થ—આ સૂત્ર વડે સૂત્રકારે ઔપમિક પ્રમાણ વિશે વિવેચન કર્યું છે. તેમાં તેઓએ કહ્યું છે કે આ ઔપમિક પ્રમાણના વસ્તુતઃ બે પ્રકારો છે એક પલ્લોપમ રૂપ અને બીજું સાગરોપમ રૂપ પલ્લથી સાગર નિષ્પન્ન થાય છે. ધાન્ય વગેરે ભરવાનું જે ફૂવા જેવું ગોળ સ્થાન હોય છે, તેનું નામ પલ્લ—કુશૂલ—છે. આ પલ્લની ઉપમાથી જેનું અસ્તિત્વ પ્રકટ કરવામાં આવે છે, તેનું નામ 'પલ્લોપમ' છે. 'પલ્લોપમ,' ઉદ્ધાર પલ્લોપમ, અદ્ધા પલ્લોપમ અને ક્ષેત્રપલ્લોપમના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું છે. સૂક્ષ્મ ઉદ્ધારપલ્લોપમ અને વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્લોપમના ભેદથી ઉદ્ધાર પલ્લોપમના બે ભેદો છે. એક યોજન લાંબા, ઊંચા અને પહોળા ગોળાકાર ફૂવા હોય તેને સાત દિવસના ઊગેલાવાળોથી ખૂબ ડાંસીડાંસીને પૂરેપૂરો ભરવામાં આવે, તો તે ફૂવાને વ્યવહાર

સમય મેં નિકાલ્યા જાવે । હસ ક્રમ સે સમ્પૂર્ણ બાલોં કે લંડોં કો નિકાલને મેં જિતના સમય લગે ઉતને સમય કો એક વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્લોપમ કહતે હૈં । હસ વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્લોપમ સે એક વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર સાગરોપમ બનતા હૈં । એક વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર સાગરોપમ મેં ૧૦ કોટી કોટિ વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્લોપમ હોતે હૈં । હન વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્લોપમ સે એવં વ્યાવહારિક ઉદ્ધારસાગરોપમોં સે કર્મોં કી સ્થિતિ દ્વીપ-સમુદ્ર આદિ કુછ ખી નહીં કહે જાતે હૈં । કેવલ યે દોનોં પ્રરૂપણમાત્ર હૈં । હનકી પ્રરૂપણા સે સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્લોપમોં કી ઓર સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોં કી પ્રરૂપણા સુલ્લાવબોધ હો જાતી હૈં । એક વ્યવહાર ઉદ્ધાર પલ્લ્ય મેં જિતને બાલલંડ ખરે હુએ હૈં, હન એક ૨ બાલલંડ કે કેવલી બુદ્ધિ કી કર્તવના સે અસંરૂપાત ૨ ટુકડે કરો । ફિર હન એક ૨ ટુકડોં કો એક ૨ સમય મેં વહાં સે નિકાલો હસ ક્રમ સે સંપૂર્ણ બાલ લંડોં કે હન ટુકડોં કો નિકાલને મેં જિતના સમય વ્યતીત હો વહ એક સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્લોપમ હૈં । વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્લોપમ કી અપેક્ષા યહ અસંરૂપાત ગુણા હોતા હૈં । દશ કોટી કોટિ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્લોપમોં કા એક સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમ હોતા હૈં । હન સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્લોપમોં એવં સૂક્ષ્મ

ઉદ્ધાર પલ્લ્ય કહેવામાં આવે છે. ત્યાર પછી તે વાળોને એક-એક સમયમાં તેમાંથી બહાર કાઢવામાં આવે આ ક્રમથી તે ક્રમમાંથી બધા વાળો બેટલા સમયમાં બહાર કાઢવામાં આવે તેટલા સમયને એક વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્લોપમથી એક વ્યાવહારિક ઉદ્ધારસાગરોપમમાં ૧૦ કોટિકોટિ વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર સાગરોપમ બને છે. આ વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્લોપમથી અને વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર સાગરોપમથી કર્મોની સ્થિતિ દ્વીપ સમુદ્ર વગેરે કંઈ પણ કહેવામાં આવતા નથી કહ્યું તેઓ બંને પ્રરૂપણા માત્ર છે. એમની પ્રરૂપણાથી સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્લોપમની અને સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોની પ્રરૂપણા સુલ્લાવબોધ થઈ જાય છે એક વ્યવહાર ઉદ્ધાર પલ્લ્યમાં બેટલા બાલખંડો બરેલા છે, તે દરેકે દરેક બાલખંડના કેવલીની બુદ્ધિની કલ્પના વડે અસંખ્યાત અસંખ્યાત કકડા કરો પછી તે દરેકે દરેક કકડાને એક એક સમયમાં તેમાંથી બહાર કાઢો આ ક્રમથી બધા રામખંડોના તે સર્વ કકડાઓને બહાર કાઢવામાં બેટલા સમય પસાર થાય છે તે એક સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્લોપમ છે વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્લોપમની અપેક્ષાએ આ અસંખ્યાત ગણો હોય છે. દશકોટી કોટી સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્લોપમ એક સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમ થાય છે આ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્લોપમ અને સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર

અથ અદ્વાપલ્યોપમં નિરૂપયતિ—

મૂલ્ય-સે કિ તં અદ્વાપલિઓવમે?, અદ્વાપલિઓવમે-
 દુવિહે પળ્લસે, તં જહા-સુદ્દુમે ય વાવહારિય ય। તત્થ ણં જે
 સે સુદ્દુમે સે ઠપ્પે। તત્થ ણં જે સે વાવહારિય સે જહા નામય
 પલ્લે સિયા-જોયણં આયામવિક્ખંભેણં, જોયણં ઉદ્ધું ઉચ્ચસેણં
 તં તિગુણં સવિસેસં પરિક્ખેવેણં। સે ણં પલ્લે ષ્ઠાહિય વેયાહિય
 તેયાહિય જાવ ભરિય વાલગ્ગકોડીણં। તે ણં વાલગ્ગા ણો અગ્ગી
 હહેજ્જા, જાવ ણો પલિવિદ્ધંસિજ્જા, નો પૂહત્તાય હઠ્ઠમાગ-
 ચ્છેજ્જા। તઓણં વાસસય ષ્ઠમેગં વાલગ્ગં અવહાય જાવણ્ણં
 કાલેણં સે પલ્લે સ્વીણે નીરય નિલ્લેવે નિટ્ઠિય ભવઈ, સે તં વાવ-
 હારિય અદ્વાપલિઓવમે। ષ્ઠસિં પલ્લાણં કોડાકોડી ભવિજ્જ
 દસગુણિયા। તં વાવહારિયસ્સ અદ્ધાસાગરોવમસ્સ ષ્ઠસ્સ ભવે
 પરિમાણં॥૧॥ ઇત્થિ વાવહારિયહિં અદ્ધાપલિઓવમસાગરોવમેહિં

ઉદ્ધાર સાગરોં સે દ્વીપ સમુદ્રોં કા પ્રમાણ જાના જાતા હૈ। અઢાઈ ઉદ્ધાર
 સાંગરોં અથવા પચ્ચીસ કોટીકોટિ ઉદ્ધાર પલ્લોં કે જિતને રોમ સ્વળ્લ
 હોતે હૈં, ઉતને હી દ્વીપસમુદ્ર હૈં। યહ વાત સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોં સે
 અથવા ઉદ્ધારપલ્લોં સે જાની જાતી હૈં।-સૂત્ર મેં જો 'તે ણં વાલગ્ગા' એસા
 પાઠ આયા હૈં ઉસે પ્રથમાન્ત ઓર દ્વિતીયાન્તરૂપ સે સૂત્રકાર ને અપની
 હચ્છાનુસાર રચ્છા હૈં ॥ સૂ. ૨૦૪ ॥

સાગરોથી દ્વીપ સમુદ્રોનું પ્રમાણ જણવામાં આવે છે. અઢી સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર
 સાગરો અથવા ૨૫ કોટી કોટિ ઉદ્ધાર પલ્લો બેટલો રામખંડ હોય છે,
 તેટલા જ દ્વીપ સમુદ્ર છે. આ વાત સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોથી અથવા ઉદ્ધાર
 પલ્લો વડે જણાઈ આવે છે. સૂત્રમાં બે 'તેણં વાલગ્ગા' આ જાતનો પાઠ
 છે, તેને પ્રથમાન્ત અને દ્વિતીયાન્ત રૂપમાં સૂત્રકારે પોતાની ઈચ્છા
 મુજબ જ રાખ્યો છે. ॥સૂ. ૨૦૪॥

किं पयोयणं ?, एएहिं ववहारिएहिं अद्धापलिओवमसागरोवमेहिं
 नत्थि किंचिपपओयणं, केवलं पणवणणा पणविज्जइ । से तं
 वावहारिए अद्धापलिओवमे । से किं तं सुहुमे अद्धापलिओवमे ?,
 सुहुमे अद्धापलिओवमे—से जहाणामए पल्ले सिया—जोयणं
 आयामविक्खंभेणं, जोयणं उड्डं उच्चत्तेणं तं तिगुणं सविसेसं
 परिकखेवेणं । से णं पल्ले एगाहिय वेयाहिय तेयाहिय जाव
 भरिए वालगगकोडीणं । तत्थ णं एगमेगे वालगगे असंखेज्जाइं
 खंडाइं कज्जइ । ते णं वालगगखंडा दिट्ठी ओगाहणाओ असं-
 खेज्जइभागमेत्ता, सुहुमस्स पणगजीवस्स सरीरोगाहणाओ
 असंखेज्जगुणा, ते णं वालगगखंडा—नो अग्गी डहेज्जा, जाव
 णो पलिविद्धंसिज्जा, णो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा । तओ णं
 वाससए वाससए एगमेगं वालगगखंडं अवहाय जावइएणं
 कालेणं से पल्ले खीणे नीरए निल्लेवे णिट्ठिए भवइ, से तं सुहुमे
 अद्धापलिओवमे । एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी भवेज्ज दसगु-
 णिया । तं सुहुमस्स अद्धासागरोवमस्स एगस्स भवे परिमाणं ॥१॥
 एएहिं सुहुमेहिं अद्धापलिओवमसागरावमेहिं किं पओयणं ?
 एएहिं सुहुमेहिं अद्धापलिओवमसागरोवमेहिं नेइयतिरिक्ख-
 जोणिमणुस्सदेवाणं आउयं माविज्जइ ॥सू० २०५॥

छाया—अथ किं तत् अद्धापल्योपमम् ? अद्धापल्योपमं—द्विविधम् पश्यं,
 तद्यथा—मूक्षं च व्यावहारिकं च । तत्र खलु यत् तत् मूक्षं तत् स्थाप्यम् । तत्र
 खलु यत् तद् व्यावहारिकं तद् यथानामकं पश्यं स्यात्—योजनम् आयामविक्खंभेण,

અનુયોગચાન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૫ અદ્વાપલ્યોપમસ્વરૂપનિરૂપણમ્

૨૭૫

યોજનમ્, ઋર્ધ્વમુચ્ચત્તેન, તત્રિગુણં સવિશેષ પરિક્ષેપેણ । તત્ સ્વલ્પ પલ્પમ્ એકા
દ્વિક-દ્વયદ્વિક-ત્રૈદ્વિક યાવદ્ ભૂતં વાલાગ્રકોટીનામ્ । તાનિ સ્વલ્પ વાલાગ્રાણિ

અથ સૂત્રકાર અદ્વાપલ્યોપમ કા સ્વરૂપ પ્રકટ કરતે હૈ—

‘સે કિં તં અદ્વાપલિઓવમે’ इत्यादि। सूत्र ॥ २०५ ॥

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં અદ્વાપલિઓવમે?) હૈ ભદંત ! પલ્યોપમ પ્રમાણ કા જો દ્વિતીય ભેદ અદ્વાપલ્યોપમ હૈ—ઉસકા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર—(અદ્વાપલિઓવમે) અદ્વાપલ્યોપમ કા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર સે હૈ—વહ અદ્વાપલ્યોપમ (દુવિહે પળણત્તે) દો પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) ઉસકે વે પ્રકાર વે હૈ—(સુદ્ધમે ય વાવહારિય ય) એક સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોપમ ઓર દસરા વ્યાવહારિક અદ્વાપલ્યોપમ (તત્થ ણં જે સે સુદ્ધમે સે ઠપ્પે) હનમેં જો સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોપમ હૈ, વહ ઘાદ મેં પ્રરૂપિત ક્રિયા જાવેગા । (તત્થ ણં જે સે વાવહારિય સે જહાનામિય પલ્લે સિયા) પહિલે જો વ્યાવહારિક અદ્વાપલ્યોપમ હૈ, હમ ઉસકા વર્ણન કરતે હૈં । સુનો,—જૈસે કોઈ એક પલ્પ હો (જોયણં આયામવિકલ્પમે ણં, જોયણં ઉઠ્ઠું ઉચ્ચત્તેણં ત્રિગુણં સવિશેષં પરિક્ષેવેણં) યહ લંબાઈ મેં એક યોજન કા હો ઓર ચૌડાઈ મેં બી એક યોજન કા હો તથા હસકી ગહરાઈ જો હો વહ બી એક યોજન કી હો । તથા હસકી જોઘૂત્ત-પરિધિ

હવે સૂત્રકાર અદ્વાપલ્યોપમનું કથન કરે છે.

“સે કિં તં અદ્વાપલિઓવમે” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં અદ્વાપલિઓવમે?) હૈ ભદંત ! પલ્યોપમ પ્રમાણનો જે દ્વિતીય ભેદ અદ્વાપલ્યોપમ છે તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(અદ્વાપલિઓવમે) અદ્વાપલ્યોપમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે તે, અદ્વાપલ્યોપમ (દુવિહે પળણત્તે) જે પ્રકારનો કહેવામાં આવ્યો છે. (તંજહા) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે—(સુદ્ધમે ય વાવહારિય ય) એક સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોપમ અને દ્વિતીય વ્યાવહારિક અદ્વાપલ્યોપમ (તત્થ ણં જે સે સુદ્ધમે સે ઠપ્પે) આમાં જે સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોપમ છે, તેનું નિરૂપણ પછી કરવામાં આવશે. (તત્થ ણં જે સે વાવહારિય સે જહા નામિય પલ્લે સિયા) પ્રથમ જે વ્યાવહારિક અદ્વાપલ્યોપમ છે, હવે તેનું વર્ણન કરીએ છીએ સાંભળો, જેમ કેઈ એક પલ્પ હોય. (જોયણં આયામવિકલ્પમે, જોયણં ઉઠ્ઠું ઉચ્ચત્તેણં તં ત્રિગુણં સવિશેષં પરિક્ષેવેણં) આ લંબાઈમાં એક યોજન પ્રમાણ અને પહોળાઈમાં પણ એક યોજન પ્રમાણ જેટલો હોય, તેમજ તેની ઊંડાઈ પણ એક યોજન જેટલી હોય તથા તેની ઘૂત્ત-પરિધિ પણ ઠંઠક વધારે પણ યોજન

નો ડગ્નિર્દહેત્, નો વાયુર્હેત્, નો કુષ્ઠ્યેયુઃ, નો પરિવિધ્વંસેરન, નો પૂતિતયા હવ્યમાગચ્છેયુઃ । તતઃ સ્વલુ વર્ષશતે વર્ષશતે એકમેકં ચાલાગ્રમ્ અપહાય યાવતા સ્વલુ કાલેન તત્ પલ્યં ક્ષીણં નીરજસ્કં નિર્લેપં નિષ્ઠિતં મત્તિ, એતદ્ વ્યાવહારિકમ્

હો વહ મી કુહ અધિક તોન યોજનકી હો-અર્થાત્ એક યોજન કે હહ ટુકડે કરો ઉનમેં કુહ કમ છટે ટુકડે અધિક તોન યોજન કી હસ પલ્ય કી પરિધિ જાનની ચાહિયે । (સે ણં પલ્લે એગાહિય વેયાહિય-તેયાહિય જાવ મરિયે ચાલગગકોડીણં) અથ હસ પલ્ય કો એક દિન દો દિન, તોન દિન યાવત્ સાત દિન તક કે ઝગે હુયે ચાલોં કી અગ્રકોટિ સે મરો (તે ણં ચાલગગા ણો અગી હહેજ્જા જાવ ણો પલિવિદ્ધંસિજ્જા, નો પૂહત્તાયે હવ્યમાગચ્છેજ્જા) ઉન ચાલાગ્રકોટિયોં કો હસ પ્રકારસે દવા દવાકર મરના ચાહિયે કિ જિસસે ઉન્હેં ન અગ્નિજલા સકે ઓર ન વાયુ આદિ હી ઉન્હેં ઉડા સકે । જૈસા પાઠ વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ કે અર્થ કરતે સમય લગાયા હૈ વૈસા હી પાઠ યહાં પર લેના ચાહિયે । (તમો ણં વાસસયે વાસસયે એગમેગં ચાલગગં અવહાય જાવહણં કાલેણં સે પલ્લે સ્ત્રીણે નીરયે નિલ્લેવે નિદ્ધિયે મવહ, સે તં વાવહારિયે અદ્ધાપલિઓવમે) અથ હસકે વોદ સૌ સૌ વર્ષ વપતીત જવ હો જોવેં, તવ ઉન ચાલાગ્રોં મેં સે એક ૨ ચાલ

જેટલી હેતુ એટલે કે એક યોજનના ૬ કકડા કરો તો તે કકડાઓમાંથી છઠ્ઠા કકડા કરતાં અધિક ત્રણ યોજન જેટલી તે પદ્યની વૃત્ત-પરિધિ બાબતી. (સે ણં પલ્લે એગાહિય વેયાહિય તેયાહિય જાવ મરિયે ચાલગગકોડીણં) હવે આ પદ્યને એક દિવસ, બે દિવસ, ત્રણ દિવસ યાવત્ સાત દિવસના મોટા થયેલા બાલોની અગ્રકોટિથી પૂરિત કરો. (તે ણં ચાલગગા ણો અગી હહેજ્જા, જાવ ણો પલિવિદ્ધંસિજ્જા, નો પૂહત્તાયે હવ્યમાગચ્છેજ્જા) તે બાલાગ્ર કોટિઓને એ રીતે ઠાંસી ઠાંસીને તે પદ્યમાં પૂરિત કરવામાં આવે કે જેથી તેમને અગ્નિ બાળી શકે નહિ અને વાયુ વગેરે પણ તેમને ઉડાડી શકે નહિ અને જેવો પાઠ વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમનો અર્થ સ્પષ્ટ કરતાં લગાડવામાં આવ્યો છે, તેવો જ પાઠ અહીં પણ લગાડવો જોઈએ. (તઓ ણં વાસસયે વાસસયે એગમેગં ચાલગગં અવહાય જાવહણં કાલેણં સે પલ્લે સ્ત્રીણે નીરયે નિલ્લેવે નિદ્ધિયે મવહ, સે તં વાવહારિયે અદ્ધાપલિઓવમે) હવે જ્યારે સો સો વર્ષ પસાર થઈ જાય, ત્યારે તે બાલાઓમાંથી એક એક બાલાગ્રને તેમાંથી બહાર કાઢવું જોઈએ આ ક્રમ મુજબ જ્યારે સર્વ બાલાઓ તેમાંથી

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २०५ अद्वापत्योपमस्वरूपनिरूपणम्

२८७

अद्वापत्योपमम् । एतेषां पल्यानां कोटीकोटिर्भवेद् दशगुणिता । तद् व्यावहारिकस्य अद्वासागरोपमस्य एकस्य भवति परिमाणम् ॥ १ ॥ एतैः व्यावहारिकैः अद्वापत्योपमसागरोपमैः किं प्रयोजनम् ? एतैः व्यावहारिकैः अद्वापत्योपमसागरोपमैः से निकालना चाहिये । इस क्रम से करने २ जब वे समस्त बाल उस पत्य में से निकल चुके और इसके निकालने में जितना काल लगे, वह एक व्यावहारिक अद्वापत्योपम है । व्यावहारिक उद्धार पत्योपम में और इस व्यावहारिक अद्वापत्योपम में यह अन्तर है कि वहाँ एक २ बालग्र एक एक समय में निकाला जाता है, तब यहाँ पर एक एक बालग्र सौ सौ वर्ष में निकाला जाता है । 'स्त्रीणे नीरए' इत्यादि पदों का अर्थ व्यावहारिक उद्धार पत्य के प्रकरण में स्पष्ट किया जा चुका है—अतः इन पदों का वैसा ही अर्थ यहाँ पर भी लगा लेना चाहिये । (एएहिं पत्तणं कीडाकोडी भविज्ज दस गुणिथा । तं वावहारियस्स अद्वासागरोवमस्स एगस्स भवे परिमाणं) इन व्यावहारिक अद्वापत्योपमों की १० कोटीकोटिका—अर्थात् १० कोटीकोटि व्यावहारिक अद्वापत्योपमों का एक व्यावहारिक अद्वासागरोपम होता है । (एएहिं वावहारिएहिं अद्वापत्तिओवमसागरोवमेहिं किं पओयणं ?) प्रश्न—इन व्यावहारिक अद्वापत्योपमों एवं व्यावहारिक अद्वासागरोपमों से क्या प्रयोजन सिद्ध होता है ?

जुद्धार नीकणी सूक्यां छाय, त्थारे तेमने जुद्धार काढवामां जेट्थे। काण पसार थाय ते जेक व्यावहारिक अद्वापत्योपम छे, व्यावहारिक उद्धार पत्योपममां अने आ व्यावहारिक अद्वापत्योपममां जे त्थारे छे के त्थां जेक जेक जालाअ जेक जेक समयमां जुद्धार काढवामां आवे छे, त्थारे अही जेक जेक जालाअ सो सो वर्षमां पत्थमांथी जुद्धार काढवामां आवे छे, 'स्त्रीणे नीरए' वगेरे पढोने अर्थ व्यावहारिक उद्धार पत्यना प्रकरणमां स्पष्ट करवामां आव्ये छे, जेट्थे माटे आ पढोने अर्थ ते प्रमाणे ज अही समल्लेखेवे। जेथजे, (एएसिं पत्तणं कीडाकोडी भविज्ज दस गुणिथा । तं वावहारियस्स अद्वासागरोवमस्स एगस्स भवे परिमाणं) आ व्यावहारिक अद्वापत्योपमानी १० कोटीकोटिने जेट्थे के १० कोटीकोटि व्यावहारिक अद्वापत्योपमो जेक व्यावहारिक अद्वासागरोपम थाय छे, (एएहिं वावहारिएहिं अद्वापत्तिओवमसागरोवमेहिं किं पओयणं ?)

प्रश्न—आ व्यावहारिक अद्वापत्योपमो अने व्यावहारिक अद्वासागरोपमोथी क्या प्रयोजननी सिद्ध थाय छे ?

उत्तर—(एएहिं वावहारिएहिं अद्वापत्तिओवमसागरोवमेहिं नत्थि किं विपओयणं, केवलं पणवण्णं पणविज्जइ) आ व्यावहारिक अद्वापत्यो-

૨૭૮

અનુયોગદ્વારસૂત્ર

રોપમેઃ નાસ્તિ કિંચિત્પયોજનમ્, કેવલં પ્રજ્ઞાપના પ્રજ્ઞાપ્યતે । તદેતદ વ્યાવહારિકમ્ અદ્વાપલ્યોપમમ્ । અથ કિં તત્ સૂક્ષ્મમ્ અદ્વાપલ્યોપમમ્ ? સૂક્ષ્મમ્ અદ્વાપલ્યોપમમ્-૩૨ યથાનામકં પલ્યં સ્થાત્ યોજનમ્ આયામવિષ્કલ્પમેળ, યોજનમ્ કુર્ધ્વમુચ્ચત્વેન, તત્ત્રિગુણં સવિશેષં પરિક્ષેપેળ । તત્ સ્વલ્પ પલ્યં એકાદિક દ્વૈપદિક ત્રૈય-

ઉત્તર—(અર્થે વાવહારિણિ અદ્વાપલિભોવમસાગરોવમેહિ નસ્થિ કિંચિત્પ્રમોઘનં, કેવલં પળગવળગાપળગવિજનહ) હન વ્યાવહારિક અદ્વાપલ્યોપમોં સે ઓર વ્યાવહારિક અદ્વાસાગરોપમોં સે કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ નહીં હોતા હૈ કેવલ યે પ્રરૂપણા માત્ર કે લિયે હૈ-અર્થાત્ હનકી પ્રરૂપણા સે સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોપમોં કી ઓર સૂક્ષ્મ અદ્વાસાગરોપમોં કી-પ્રરૂપણા સુઆવશ્યોધરૂપ હો જાતી હૈ । (સે તં વાવહારિણ અદ્વાપલિભોવમે) હસ પ્રકાર યહ વ્યાવહારિક અદ્વાપલ્યોપમ કા સ્વરૂપ હૈ । (સે કિં તં સુદુમે અદ્વાપલિભોવમે ?) હે ભઃન્ત ! સૂક્ષ્મઅદ્વાપલ્યોપમ કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર—(સુદુમેઅદ્વાપલિભોવમે) સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોપમ કા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર સે હૈ-(સે જહાનામણ પલ્લે સિધા)-જૈસે કોઈ એક પલ્લ હો (જોયણં આયામવિષ્કલ્પમેળં જોયણં ઉર્ધ્વં ઉચ્ચત્તેળં) વહ એક યોજન કા લંબા હો ઓર એક યોજન કી જોડાઈ વાલા હો । મહારાઈ મેં બી વહ એક યોજન કા હો । (તં ત્રિગુણં સવિશેષં પરિક્ષેવેળં) ઓર હસકી વૃત્ત-પરિધિ કુછ કમ દે દ્વા ભાગ અધિક ૩ ત્રીન યોજન કી હો । (સેળં

પમોથી અને વ્યાવહારિક અદ્વાસાગરોપમોથી કેઈ પણ જાતના પ્રયોજનની સિદ્ધિ થતી નથી તેઓ ફક્ત પ્રરૂપણા માટે જ છે. એટલે કે એમની પ્રરૂપણાથી સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોપમોની અને સૂક્ષ્મ અદ્વાસાગરોપમોની પ્રરૂપણા સુઆવશ્યોધ રૂપ થઈ પડે છે. (સે તં વાવહારિણ અદ્વાપલિભોવમે) આ પ્રમાણે વ્યાવહારિક અદ્વાપલ્યોપમનું સ્વરૂપ છે. (સે કિં તં સુદુમે અદ્વાપલિભોવમે ?) હે ભઃન્ત ! સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(સુદુમે અદ્વાપલિભોવમે, સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોપમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-(સે જહા નામણ પલ્લે સિધા) જેમ કે તમે વિચાર કરો કે કેઈ એક પલ્લ દૂરો છે. (જોયણં આયામવિષ્કલ્પમેળં જોયણં ઉર્ધ્વં ઉચ્ચત્તેળં) તે એક યોજન જેટલો લાંબો હોય અને એક યોજન જેટલો પહોળો હોય જોડાપણામાં પણ તે એક યોજન હોય (તં ત્રિગુણં સવિશેષં પરિક્ષેવેળં) અને તેની વૃત્ત-પરિધિ થોડી અલ્પ છટ્ટા ભાગ કરતાં અધિક ત્રણ યોજન જેટલી

मनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २०५ अद्वापत्योपमस्वरूपनिरूपणम्

२७९

द्विक यावद् भूतं बाढाग्रकोटीनाम् । तत्र खलु एकमेकं बाढाग्रम् असंख्येयानि खण्डानि क्रियते, तानि खलु बाढाग्रखण्डानि दृष्टव्यगाहनातः असंख्येयभागमात्राणि सूक्ष्मस्य पनकजीवस्य शरीरावगाहनातः असंख्येयगुणानि । तानि खलु बाढाग्रखण्डानि नोऽग्निर्दहेत्, नो परिध्वंसेत्, नो पतितया हव्यमागच्छेयुः । ततः खलु वर्षशते वर्षशते एकमेकं बाढाग्रखण्डम् अवहाय यावता खलु कालेन तत्

पल्ले एगाहिय वेगाहिय तेगाहिया जाव भरिए बालगकोडीणं) यह पल्प पहिले कहे प्रकार से अधिक से अधिक सात दिन तक के ऊगे हुए बालाग्रों से भरना चाहिये । (तत्थ णं एगमेगे बालगगे असंखेज्जाहं खंडाहंकज्जइ) अब ये जो बालाग्र भरे हुए हैं, इनमें से एक एक बालाग्र के असंख्यात २ खंड करना चाहिये । (तेणं बालगखंडा दिट्ठीभोगाहणाओ असंखेज्जइभागमेत्ता) ये बालाग्र खंड दृष्टि के विषयभूत बने हुए पदार्थ की अपेक्षा असंख्यातवे भाग मात्र है और (सुहमस्स पणगजीवस्स सरीरोगाहणाओ असंखेज्जगुणा) सूक्ष्मपनक जीव के शरीरावगाहना की अपेक्षा असंख्यात गुणे हैं । (ते णं बालगखंडा नो अग्गी डहेज्जा जाव णो पल्लिविद्धंसिज्जा णो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा) ये बालाग्रखंड उस पल्पमें इस रूप से ठसाके भरना चाहिये कि-जिससे अग्निदाह आदि का भय उनमें न रहे । (तओणं वाससए वाससए एगमेगं बालगखंडं अवहाय जावइएणं-

छे।य. (से णं पल्ले एगाहिय वेगाहिय तेगाहिय जाव भरिए बालगकोडीणं) आ पल्प पडैलानी जेम ज सात दिवस सुधीना उगेला आल बोधी भरवे। जेधजे. (तत्थणं एगमेगे बालगगे असंखेज्जाहं खंडाहंकज्जइ) हुवे जे जे आलाओ भरवामां आवेला छे, जेमांथी जेक जेक आलाअना असंख्यात असंख्यात भंडो करवा जेधजे. (तेणं बालगखंडा दिट्ठीभोगाहणाओ असंखेज्जइ भागमेत्ता) आ आलाअ भंडो दृष्टि विषयी भूत थयेला पदार्थनी अपेक्षाजे असंख्यातमां लाग मात्र छे अने (सुहमस्स पणगजीवस्स सरीरोगाहणाओ असंखेज्जगुणा) सूक्ष्मपनक जिवनी शरीरावगाहनी अपेक्षाथी असंख्यातगुणा छे. (तेणं बालगखंडा नो अग्गी डहेज्जा जाव णो पल्लिविद्धंसिज्जा णो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा) आ आलाअभंडो ते दूवामां जेवी रीते हांभीऽसीने भरवा जेधजे के जेथी अग्नि वजेरेने। लय रहे नहि. (तओणं वाससए वाससए एगमेगं बालगखंडं अवहाय जावइएणं कालेणं से पल्ले खीणे नीरण निल्लेवे निट्ठिए भवइ, से तं सुद्धमे अद्वा पल्लिओवमे) त्यार आ.६ ते

પલ્લયં ક્ષીણં નીરજસ્કં નિર્લેપં નિષ્ઠિતં ભવતિ, તદેતત્ સૂક્ષ્મમ્ અદ્વાપલ્યોપમમ્ ।
 एतेषां पल्लयानां कोटीकोटिर्भवेद् दशगुणिता । तत् सूक्ष्मस्य अद्वासागरोपमस्य
 एकस्य भवेत् परिमाणम् ॥ १ ॥ एतैः सूक्ष्मैः अद्वापल्योपमसागरोपमैः किं प्रयो-
 गयोजनम् ?, एतैः सूक्ष्मैः अद्वापल्योपमसागरोपमैः 'नेरइयतिरिक्ख-
 देवानाम् आयुष्यं मीयते ॥ सू० २०५ ॥

કાણેણં સે પલ્લે સ્વીણે નીરજ નિલ્લેપે નિષ્ઠિતે ભવહ, સે તં સુદ્ધમે
 અદ્વાપલિભોવમે) હસકે બાદ ડન બાલાય સ્વંઢોં મેં સે એક એક બાલાય
 સો સો વર્ષ મેં નિકાલના ચાહિયે । હસ ક્રમ સે કરતે ૨ જબ વહ
 પલ્લય ડન બાલાયસ્વંઢોં સે સર્વથા રહિત જિતને કાલ મેં હોતા હૈ,
 ડતના વહ કાલ એક સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોપમ હૈ । (एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी
 भवेज्ज दस गुणिता तं सुद्धमस्स अद्वासागरोपमस्स एगस्स भवे परि-
 माणं) દશ કોટીકોટી સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોં કા એક સૂક્ષ્મ અદ્વાસાગરોપમ
 હોના હૈ । (एएहिं सुद्धमेहिं अद्वापलिभोवमसागरोवमेहिं किं पओ-
 यणं) પ્રશ્ન—હે ભરંત ! હન સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોપમોં સે એવં સૂક્ષ્મ અદ્વા-
 સાગરોપમોં સે કિસ પ્રયોજન કી સિદ્ધિ હોતી હૈ ?

ઉત્તર—(एएहिं सुद्धमेहिं अद्वापलिभोवमसागरोवमेहिं नेरइयति-
 रिक्खजोणियमणुस्स देवाणं आयुं माविज्जइ) હન સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યો-
 પમોં ઓર અદ્વાસાગરોપમોં સે નારક જોવોં કી, તિર્યચગતિ કે
 પ્રાણિયોં કી, મનુષ્ય ઓર દેવોં કી આયુ ગિની જાતી હૈ ।

ખ.લાઘ્ર ખ.હામાંથી સો સો વર્ષે એક એક ખાલાઘ્રખંડ બહાર કાઢયો બેઠયો
 આ ક્રમથી ખ.લાઘ્ર ખ.હા કાઢતાં કાઢતાં તે પલ્લય જ્યારે તે ખ.લાઘ્ર ખ.હાથી
 બેટલા સમયમાં સંપૂર્ણ ખાલી થાય તેટલા સમયને એક સૂક્ષ્મ અદ્વા
 પલ્લ્યોપમ કહે છે. (एएसिं पल्लाणं कोडा-कोडी भवेज्ज दसगुणिता तं सुद्ध-
 मस्स अद्वा सागरोपमस्स भवे परिमाणं) દશ કોટી-કોટી સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોનો
 એક સૂક્ષ્મ અદ્વા સાગરોપમ થાય છે. (एएहिं सुद्धमेहिं अद्वापलिभोवम-
 सागरोवमेहिं किं पओयणं)

પ્રશ્ન—હે ભરંત ! આ સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોપમેથી અને સૂક્ષ્મ અદ્વા સાગરો-
 પમેથી કયા પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે ?

ઉત્તર—(एएहिं सुद्धमेहिं अद्वापलिभोवमसागरोवमेहिं नेरइयतिरिक्ख
 जोणियमणुस्स देवाणं आयुं माविज्जइ) આ સૂક્ષ્મ અદ્વા પલ્લ્યોપમે અને અદ્વા
 સાગરોપમેથી નારક જીવોની તિર્યચગતિના પ્રણીઓની, મનુષ્ય અને
 દેવાના આયુષ્યની ગણના થાય છે.

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

અદ્વા-કાલઃ, સ ચેદ મસ્તાત્રાદ્ વક્ષ્યમાણવાલાગ્રાણાં તત્ત્વખંડાનાં વા પ્રથેક વર્ષસતલક્ષણઉદ્ધારકાલો ગૃહ્યતે, અથવા-યો નારકાઘાયુઃ કાલઃ પ્રકૃતપલ્લોપમ-મેયત્વેન વિવક્ષ્યતે સ પ્વાત્રોપાદીયતે, તતસ્તત્પ્રમાણં પલ્લોપમમ્ અદ્વાપલ્લોપમમ્ । અસ્ય સૂત્રસ્ય વ્યાખ્યા ઉદ્ધારપલ્લોપમવદ્ ભાવનીયા । વિશેષસ્ત્વત્રાયં બોધ્યઃ—

ભાવાર્થ—હસ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારને અદ્વાપલ્લોપમકા સ્વરૂપ પ્રગટ કિયા છે । સાથ મેં હસ અદ્વાપલ્લોપમ સે ત્રિસ ૨ નામ કે સાગરોપમ નિષ્પન્ન હોતે હેં, ઉત્કો ખી કહા ગયા છે । અદ્વાપલ્લોપમ કે વ્યાવહારિક અદ્વાપલ્લોપમ ઓર સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્લોપમ એસે દો ખેદ કહે હેં । હનમેં જો વ્યાવહારિક અદ્વાપલ્લોપમ છે, વહ ઉન કૂલે મેં સે એક એક ચાલાગ્ર કો સૌ-સૌ વર્ષ મેં નિકાલને પર બનતા હૈ । અર્થાત્ ઉસ પલ્લ મેં જિતને ચાલાગ્ર ખરે હુર હેં, ઉન ચાલાગ્રોં સે એક એક ચાલાગ્ર સૌ-સૌ વર્ષ મેં નિકાલને પર જિતના સમય ઉન સમસ્ત ચાલાગ્રોં કે નિકાલને મેં સમાપ્ત હોતા હૈ, યહી વ્યાવહારિક અદ્વાપલ્લોપમ છે । દશ કોટીકોટિ વ્યાવહારિક અદ્વાપલ્લોપમ કા એક વ્યાવહારિક અદ્વાસાગરોપમ બનતા હૈ । પલ્લ મેં ખરે હુર ચાલાગ્રોં કે અસંખ્યાત ટુંડ બુદ્ધિ સે કલ્પિત કરના ચાહિયે ઓર એક ૨ ચાલાગ્ર ટુંડ કો સૌ-સૌ વર્ષ મેં નિકાલના ચાહિયે— હસ પ્રકાર કરતે ૨ જબ સમસ્ત ચાલાગ્ર ટુંડ ઉસ પલ્લ સે પૂર્ણ નિકલ ચુકતે હેં અર્થાત્ હન ચાલાગ્ર ટુંડોં કો હસ ક્રમ સે નિકાલને

ભાવાર્થ—આ સૂત્ર વડે સૂત્રકારે અદ્વાપલ્લોપમનું સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું છે. સાથે સાથે આ અદ્વાપલ્લોપમથી જે જે નામના સાગરોપમ નિષ્પન્ન થાય છે. તેમનું પણ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. અદ્વાપલ્લોપમના વ્યાવહારિક અદ્વાપલ્લોપમ અને સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્લોપમ આ બે ભેદો કહેવામાં આવ્યા છે. આમાંથી જે વ્યવહારિક અદ્વાપલ્લોપમ છે, તે પલ્લમાં બરેલા ખાલાઓમાંથી એક એક ખાલ અને સો સો વર્ષમાં બહાર કાઢવાથી તે બેટલા સમયમાં સંપૂર્ણ ખાલી થાય તેને વ્યાવહારિક અદ્વાપલ્લોપમ કહેવામાં આવે છે. દશ કોટિકોટિ વ્યાવહારિક અદ્વાપલ્લોપને એક પલ્લમાં બરેલા ખાલાઓના અસંખ્યાત ખંડો બુદ્ધિથી કલ્પિત કરવા બેઠએ અને દરેકે દરેક ખાલાગ્ર ખંડને સો સો વર્ષના અંતરે બહાર કાઢવા બેઠએ આ રીતે જ્યારે સમસ્ત ખાલાગ્ર ખંડો તે પલ્લમાંથી બહાર નીકળી જાય એટલે કે આ ખાલાગ્ર ખંડોને આ

૨૮૨

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

અથ દ્વિ ઉદ્ધારકાલઃ શતવાર્ષિકો મૃદ્ધીતઃ, અતો વ્યાવહારિકેઽદ્વાપલ્યોપમે સંખ્યેશ વર્ષકોટ્યૈ વિજ્ઞેયાઃ, સૂક્ષ્મેઽદ્વાપલ્યોપમે તુ અસંખ્યેયા વર્ષકોટય इति ॥સૂ. ૨૦૫॥

एतैः सूक्ष्मैरद्वापल्योपमसागरोपमैर्नैरयिकादीनामायुष्यं मीयते इत्युक्तम् । तत्र नैरयिकादीनामायुष्यपरिज्ञानाय प्राह—

મૂળમ્-નેરઙ્યાણં મંતે ! કેવદ્યં કાલં ઠિર્દ પળ્લતા ?, ગોયમા !
જહન્નેણં દસવાસસહસ્સાઈ, ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાઈ ।
ચયણપ્પમાપુઢવીળેરઙ્યાણં મંતે ! કેવદ્યં કાલં ઠિર્દ પળ્લતા ?,
ગોયમા ! જહન્નેણં દસ વાસસહસ્સાઈ ઉક્કોસેણં ઇમં સાગરોવમં ।
અપજ્જત્તગચયણપ્પહા પુઢવીળેરઙ્યાણં મંતે । કેવદ્યં કાલં ઠિર્દ
પળ્લતા ? ગોયમા ! જહન્નેણ વિ અંતોમુદ્દુત્તં ઉક્કોસેણ વિ
અંતોમુદ્દુત્તં । પજ્જત્તગચયણપ્પહાપુઢવીનેરઙ્યાણં મંતે ! કેવ-
દ્યં કાલં ઠિર્દ પળ્લતા ?, ગોયમા ! જહન્નેણં દસ-
વાસસહસ્સાઈ અંતોમુદ્દુત્તૂગાઈ ઉક્કોસેણં ઇમં સાગરોવમં અંતો-
મુદ્દુત્તોણં । સક્કચપ્પહાપુઢવીનેરઙ્યાણં મંતે ! કેવદ્યં કાલં ઠિર્દ

में जिनना समय लगता है वह सूक्ष्म अद्वापल्योपम है । दश कोटी-
कोटि सूक्ष्म अद्वापल्यों का एक सूक्ष्म अद्वासागरोपम होता है । सूक्ष्म
अद्वापल्योपम और सूक्ष्म अद्वासागरोपम से चतुर्गति के जीवों की
भवस्थिति, कायस्थिति, कर्मस्थिति आदिका ज्ञान होता है । व्यावहारिक
अद्वापल्योपम में संख्यात करोड वर्ष होते हैं और सूक्ष्म अद्वापल्योपम
में असंख्यात करोड वर्ष होते हैं ॥ सूत्र २०५ ॥

ક્રમથી બહાર કાઢવામાં બેટલો સમય પચાર થાય તે સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોપમ
છે. દશ કોટી-કોટી સૂક્ષ્મ અદ્વા પલ્યોનો એક સૂક્ષ્મ અદ્વા સાગરોપમ હોય
છે. સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોપમ અને સૂક્ષ્મ અદ્વા સાગરોપમથી ચતુર્ગતિના જીવોની
ભવસ્થિતિ, કાયસ્થિતિ, કર્મસ્થિતિ વગેરેનું જ્ઞાન થાય છે. વ્યાવહારિક અદ્વા-
પલ્યોપમમાં સંખ્યાત કરોડ વર્ષો હોય છે અને સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોપમમાં
અસંખ્યાત કરોડ વર્ષો હોય છે. ॥સૂ. ૨૦૫॥

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૬ નૈરયિકાદીનાં આયુષ્પરિમાણનિરૂપણ ૨૮૩
 પળ્લતા? ગોયમા! જહન્નેણં એમં સાગરોવમં, ઉક્કોસેણં તિણિણ
 સાગરોવમાઈં. એવં સેસપુઢવીસુ વિ પુચ્છા ભાણિયઢ્ઠા. વાલુયપ્પ-
 હાપુઢવિ નેરઢયાણં જહન્નેણં તિણિણ સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં
 સત્ત સાગરોવમાઈં. પંકપ્પહાપુઢવી નેરઢયાણં જહન્નેણં સત્ત
 સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં દસ સાગરોવમાઈં. ધૂમપ્પહાપુઢવી
 નેરઢયાણં જહન્નેણં દસ સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં સત્તરસસાગરો-
 વમાઈં. તમપ્પહાપુઢવીનેરઢયાણં જહન્નેણં સત્તરસસાગરોવમાઈં,
 ઉક્કોસેણં વાવીસં સાગરોવમાઈં. તમતમાપુઢવીનેરઢયાણં ભંતે!
 કેવઢયં કાલં ઠિઈં પળ્લતા?, ગોયમા! જહન્નેણં વાવીસં સાગ-
 રોવમાઈં ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાઈં ॥સૂ૦ ૨૦૬॥

છાયા—નૈરયિકાનાં મદન્ત! ક્રિયન્તે કાલં સ્થિતિ પ્રજ્ઞતા, ગૌતમ! જઘન્યેન દશવર્ષસહસ્રાણિ, ઉત્કર્ષેણ ત્રયસ્થિન્નત્ સાગરોપમાણિ। રત્નમમાપૃથિવી

અવ સૂત્રકાર યહાં સે ચારોં ગતિયોં કે જીવોં કી આયુ કા પરિમાણ કહતે હૈં ઉસમેં વે પ્રથમ નારક જીવોં કી આયુ કા પરિમાણ કિતના હૈં યહ પ્રકટ કરતે હૈં—નેરઢયાણં ભંતે! ઇત્યાદિ।

શબ્દાર્થ—(નેરઢયાણં ભંતે! કેવઢયં કાલં ઠિઈં પળ્લતા?) હૈં મદન્ત! નારક જીવોં કી સ્થિતિ કિતને કાલ તક કી કહી ગઈ હૈં?

ઉત્તર—(ગોયમા! જહન્નેણં દસવાસસહસ્રાઈં, ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાઈં) હૈં ગૌતમ! નારક જીવોં કી સ્થિતિ જઘન્ય સે

હવે સૂત્રકાર ચારેચાર ગતિવાળા જીવોના આયુષ્યનું પરિમાણ પ્રમાણ કહે છે. તેમાંથી સર્વપ્રથમ અહીં નારક જીવોના આયુષ્યનું પરિમાણ કેટલું છે તે પ્રકટ કરવામાં આવે છે—“નેરઢયાણં ભંતે! ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(નેરઢયાણં ભંતે! કેવઢયં કાલં ઠિઈં પળ્લતા?) હૈં ભદન્ત! નારક જીવોની સ્થિતિ કેટલા કાલની કહેવામાં આવી છે?

ઉત્તર—(ગોયમા! જહન્નેણં દસવાસસહસ્રાઈં ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાઈં) હૈં ગૌતમ! નારક જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી હસ હજાર વર્ષની અને

નૈરયિકાણાં ભવન્ત ! કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞતા ? ગૌતમ ! જઘન્યેન દશર્ષ-
સહસ્રાણિ, ઉત્કર્ષેણ એકં સાગરોપમમ્ । અપર્યાપ્તકલ્પપ્રમાપૃથિવી નૈરયિકાણાં
ભદન્ત ! કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞતા ? ગૌતમ ! જઘન્યેનાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્,
ઉત્કર્ષેણાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્ । પર્યાપ્તકલ્પપ્રમાપૃથિવી નૈરયિકાણાં ભદન્ત ! કિયન્તં
કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞતા ? ગૌતમ ! જઘન્યેન દશર્ષસહસ્રાણિ અન્તર્મુહૂર્તોનાનિ ઉત્કર્ષેણ

દસ હજાર વર્ષ' કી ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે તેતીસ સાગરોપમ કી કહી
ગઈ હૈ । યહ સામાન્ય કથન હૈ । અથ સૂત્રકાર પ્રત્યેક પૃથિવી મેં નારક
જીવોં કી સ્થિતિ કિતની હૈ યહ કહતે હૈ—(રયણપ્પમા પુઢવીનેરયાણં
મંતે ! કેવહયં કાલં ઠિઈ પળણ્ણા) હૈ ભદન્ત ! રત્નપ્રમાપૃથિવી કે નારકોં
કી સ્થિતિ બુઝ્યમાન આયુ-કિતની કહી ગઈ હૈ ?

ઉત્તર—(ગોયમા ! જહન્નેણં દસવાસસહસ્રાઈં ઉક્કોસેણં એગં
સાગરોવમં) હૈ ગૌતમ ! જઘન્ય સે દસ હજાર વર્ષ' કી ઓર ઉત્કૃષ્ટ
સે એક સાગરોપમ કી । (અપજ્જત્તગરયણપ્પહા પુઢવીનેરયાણં મંતે કેવ-
હયં કાલં ઠિઈ પળણ્ણા) રત્નપ્રમા પૃથિવી કે અપર્યાપ્ત નારકોં કી હૈ
ભદન્ત ! કિતને કાલ કી સ્થિતી કહી ગઈ હૈ ?

ઉત્તર—(જહળ્ણેણ વિ અંતોમુહૂત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતો મુહૂત્તં)
જઘન્ય સે બી અન્તર્મુહૂત્તં ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે બી અન્તર્મુહૂત્તં હૈ । (પજ્જ-
ત્તગરયણપ્પહા પુઢવી નેરયાણં મંતે ! કેવહયં કાલં ઠિઈ પળણ્ણા ?)

ઉત્કૃષ્ટથી ૩૩ સાગરોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે. આ સામાન્ય કથન છે.
હવે સૂત્રકાર દરેકે-દરેક પૃથ્વીમાં નારક જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે. આ વિષે
કહે છે. (રયણપ્પમા પુઢવી નેરયાણં મંતે ! કેવહયં કાલં ઠિઈ પળણ્ણા) હૈ
ભદન્ત ! રત્નપ્રમા પૃથિવીના નારકોની સ્થિતિ-બુઝ્યમાન આયુ-વિષે શું
કહેવામાં આવ્યું છે ?

ઉત્તર—(ગોયમા ! જહન્નેણં દસવાસસહસ્રાઈં ઉક્કોસેણં એગં સાગરોવમં)
હૈ ગૌતમ ! જઘન્યથી દશ હજાર વર્ષ'ની અને ઉત્કૃષ્ટથી એક સાગરોપમ જેટલી
આયુ તેમની કહી છે. (અપજ્જત્તગરયણપ્પહા પુઢવી નેરયાણં મંતે ! કેવહયં કાલં
ઠિઈ પળણ્ણા) રત્નપ્રમા પૃથિવીના અપર્યાપ્ત નારકોની હૈ ભદન્ત ! કેટલા
કાલની સ્થિતિ કહેવામાં આવી છે ?

ઉત્તર—(જહળ્ણેણ વિ અંતો મુહૂત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતો મુહૂત્તં) જઘન્યથી
પણ અન્તર્મુહૂત્તં અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અન્તર્મુહૂત્તં કહી છે (પજ્જત્તગરયણપ્પહા
પુઢવી નેરયાણં મંતે ! કેવહયં કાલં ઠિઈ પળણ્ણા ?) હૈ ભદન્ત ! રત્નપ્રમા

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૬ નૈરયિકાદીનાં આયુરપરિમાણનિરૂપણમ્ ૨૮૫

एकं सागरोपमम् अन्तर्मुहूर्तनम् । शर्कराप्रभापृथिवी नैरयिकाणां भदन्त ! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञा ? गौतम ! जघन्येन एकं सागरोपमम्, उत्कर्षेण त्रीणि सागरोपमाणि । एवं शेषपृथिवीष्वपि पृच्छा भाणितव्या । बालुकप्रभापृथिवी नैरयिकाणां जघन्येन त्रीणि सागरोपमाणि, उत्कर्षेण सप्त सागरोपमाणि । पङ्कप्रभा-
हे भदन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी में पर्यासावस्थापन्न नारकों की स्थिति कितनी कही गई है ?

उत्तर—(गोयमा ! जहन्नेणं दसवाससहससाहं अंतोमुहुत्तूणाहं उक्कोसेणं एगं सागरोवमं अंतोमुहुत्तूणं) हे गौतम जघन्यसे अन्तर्मुहूर्तकम् दशहजार वर्ष की और उत्कृष्ट से अंतर्मुहूर्त कम एक सागरोपम की कही गई है । (सकरूपहापुढवीनेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता) हे भदन्त ! शर्कराप्रभा नामकी जो दूसरी पृथिवी है, उसमें रहनेवाले नारकों की स्थिति कितनी कही गई है ?

उत्तर—(गोयमा ! जहन्नेणं एगं सागरोवमं उक्कोसेणं तिणिण सागरोवमाहं) हे गौतम ! द्वितीयपृथिवी के नारकों की स्थिति जघन्य तो एक सागरोपम की और उत्कृष्ट तीन सागरोपम की कही गई है । (एवं सेसपुढवीसु वि पुच्छा भाणियव्वा) इसी प्रकार का प्रश्न अवशिष्ट पृथिवियों के विषय में भी जानना चाहिये—(बालुगप्पहापुढविनेरइयाणं जहण्णेणं तिणिण सागरोवमाहं उक्कोसेणं सत्तसागरोवमाहं) बालुका

પૃથિવીમાં પર્યાસક અવસ્થાવાળા નારકોની સ્થિતિ કેટલી કહેવામાં આવી છે ?

ઉત્તર—(ગોયમા ! જહન્નેણં દસવાસસહસસાહં અંતોમુહુત્તૂણાહં ઉક્કોસેણં એગં સાગરોવમં અંતોમુહુત્તૂણં) હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહુર્ત જેટલી અલ્પ દશ હજાર વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત મુહુર્ત જેટલી અલ્પ એક સાગરોપમની કહેવામાં આવી છે. (સકરૂપહા પુઢવી નેરઇયાણં ભંતે ! કેવઇયં કાલં ઠિઈ પણત્તા) હે ભદન્ત ! શર્કરાપ્રભા નામની જે બીજી પૃથિવી છે તેમાં રહેનારા નારકોની સ્થિતિ કેટલી કહેવામાં આવી છે ?

ઉત્તર—(ગોયમા ! જહન્નેણં એગં સાગરોવમં ઉક્કોસેણં તિણિણ સાગરોવમાહં) હે ગૌતમ ! બીજી પૃથિવીના નારકોની સ્થિતિ જઘન્યથી તો એક સાગરોપમ જેટલી અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સાગરોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે. (એવં સેસ પુઢવીસુ વિ પુછ્છા ભાણિયવ્વા) આ પ્રમાણે પ્રશ્ન અવશિષ્ટ પૃથિવીઓ વિશે પણ સમજવો જોઈએ. (બાલુગપ્પહા પુઢવિ નેરઇયાણં જહણ્ણેણં તિણિણ સાગરોવમાહં ઉક્કોસેણં સત્ત સાગરોવમં) બાલુકા નામક તૃતીય પૃથિવીના નાર-

પૃથિવી નૈરયિકાણાં મદન્ત ! કિયન્તં કાલં સ્થિતિ પ્રજ્ઞસા ? ગૌતમ ! જઘન્યેન સપ્ત સાગરોપમાણિ, ઉત્કર્ષેણ દશસાગરોપમાણિ । ધૂમપ્રમાપૃથિવી નૈરયિકાણાં મદન્ત ! કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞસા ? ગૌતમ ! જઘન્યેન દશસાગરોપમાણિ, ઉત્કર્ષેણ સપ્તદશસાગરોપમાણિ । તમઃ પ્રમાપૃથિવી નૈરયિકાણાં મદન્ત ! કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞસા ? ગૌતમ ! જઘન્યેન સપ્તદશસાગરોપમાણિ, ઉત્કર્ષેણ દ્વાવિન્નામ કી તૃતીય પૃથિવી કે નારકોં કી જઘન્યસ્થિતિ ત્રીન સાગરોપમ કી ઓર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાતસાગરોપમ કી કહી ગઈ હૈ । (પંકપ્પહા પુઢવીનેરહયાણં જહ્ણનેણં સપ્તસાગરોવમાહં, ઉક્કોસેણં દસ સાગરોવમાહં) પંકપ્રભા નામકી ચતુર્થ પૃથિવી કે નારકોં કી જઘન્ય સ્થિતિ સાત સાગરોપમકી ઓર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દસ સાગરોપમ કી કહી ગઈ હૈ । (ધૂમપ્પહા પુઢવી નેરહયાણં જહ્ણનેણં દસ સાગરોવમાહં, ઉક્કોસેણં સત્તરસસાગરોવમાહં) ધૂમપ્રભા નામક પંચમ પૃથિવી કે નારકોં કી જઘન્યસ્થિતિ દશ સાગરોપમ કી ઓર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૭ સત્તરહ સાગરોપમકી કહી ગઈ હૈ । (તમપ્પહા પુઢવી નેરહયાણં જહ્ણનેણં સત્તરસસાગરોવમાહં ઉક્કોસેણં ઘાવીસં સાગરોવમાહં) તમઃપ્રભા નામ કી છઠી પૃથિવી કે નારકોં કી જઘન્ય સ્થિતિ સત્તરહ સાગરોપમ કી ઓર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૨, સાગરોપમ કી કહી ગઈ હૈ । (તમતમા પુઢવી નેરહયાણં મંતે કેવહયં કાલં ઠિઈં પળગત્તા?)

પ્રશ્ન--તમસ્તમા નામકી સાતવોં પૃથિવી કે નારકોં કી સ્થિતિ હૈ મદન્ત ! કિતની કહી ગઈ હૈ ?

ઠેાની જઘન્યસ્થિતિ ત્રણ સાગરોપમ જેટલી અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાત સાગરોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે. (પંકપ્રહા પુઢવી નેરહયાણં જહ્ણનેણં સપ્તસાગરોવમાહં, ઉક્કોસેણં દસ સાગરોવમાહં) પંકપ્રભા નામક ચતુર્થ પૃથિવીના નારકોની જઘન્યસ્થિતિ સાત સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશ સાગરોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે. (ધૂમપ્પહા પુઢવી નેરહયાણં જહ્ણનેણં દસ સાગરોવમાહં, ઉક્કોસેણં સત્તરસસાગરોવમાહં) ધૂમપ્રભા નામક પંચમ પૃથિવીના નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ દશ સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૭ સાગરોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે. (તમપ્પહા પુઢવી નેરહયાણં જહ્ણનેણં સત્તરસસાગરોવમાહં ઉક્કોસેણં ઘાવીસં સાગરોવમાહં) તમઃપ્રભા નામક છઠી પૃથિવીના નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૭ સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૨ સાગરોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે. (તમતમા પુઢવી નેરહયાણં મંતે ! કેવહયં કાલં ઠિઈં પળગત્તા?)

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુધ ૨૦૬ નૈરયિકાદીનાં આયુપરિમાણનિરૂપણમ્ ૨૮૭

શતિઃ સાગરોપમાણિ । તમસ્તમાપૃથિવી નૈરયિકાણાં મદન્ત ! કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃપણ્ના ? ગૌતમ ! જઘન્યેન દ્વાવિંશતિઃ સાગરોપમાણિ, ઉત્કર્ષેણ ત્રય-
ચ્ચિંશત્ સાગરોપમાણિ ॥ સુ૦ ૨૦૬ ॥

ટીકા—‘ નેરદયાણં ’ इत्यादि—

यद्यप्यस्य व्याख्या स्पष्टा, तथापि किंचिदुच्यते । तथाहि-स्थीयते नारकादि भवेद्यनयेति स्थितिः=प्रायुः कर्मानुभवपरिणतिः । यद्यपि कर्मपुद्गलानां बन्ध-
कालादारभ्य निर्जरणकालं यावत् सामान्येन अवस्थितिः स्थितिरुच्यते तथाप्यायुः
कर्मपुद्गलानुभवरमेव जीवितं स्थितित्वेन रुढम् । अत्रापि दशवर्षसहस्राद्यात्मिकां

उत्तर—(गोयमा ! जहण्णेणं बावीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं) हे गौतम ! जघन्य से २२ सागरोपम की और उत्कृष्ट से ३३ सागरोपम की स्थिति कही गई है ।

भावार्थ—जीव को जो नारक आदि भवों में रोक कर रखता है उसका नाम ‘स्थिति’ है । ‘स्थीयते नारकादिभवेषु अनया इति स्थितिः’ यह स्थिति शब्द की व्युत्पत्ति है । अर्थात् नारक आदि पर्यायों में जीव जिसके कारण स्थिर ? रहता है, यह स्थिति शब्द का व्युत्पत्तिलभ्य अर्थ है । यद्यपि कर्म पुद्गलों का बन्धकाल से लेकर निर्जरणकाल तक आत्मा में सामान्यरूप से अवस्थान रहना, इसका नाम स्थिति है, फिर भी यहां पर स्थिति शब्द से आयु कर्म के निषेकों का अनुभवन करना

પ્રશ્ન-તમસ્તમ નામક સાતમી પૃથિવીના નારકોની સ્થિતિ છે કેદંત ! કેટલી કહેવામાં આવી છે ?

ઉત્તર-(ગોયમા ! જહણ્ણેણં બાવીસં સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગ-
રોવમાઈં) છે ગૌતમ ! જઘન્યથી ૨૨ સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટથી ૩૩ સાગ-
રોપમની સ્થિતિ કહેવામાં આવી છે.

ભાવાર્થ—જીવને જે નારક વગેરે ભવો શેડીને રાખે છે, તેનું નામ ‘સ્થિતિ’ છે. “સ્થીયતે નારકાદિ ભવેષુ અનયા ઇતિ સ્થિતિઃ” આ ‘સ્થિતિ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે એટલે કે નારક વગેરે પર્યાયોમાં જીવ જેને લીધે સ્થિત રહે છે, આ ‘સ્થિતિ’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિનો ખરો અર્થ છે જો કે કર્મ પુદ્ગલોનો બન્ધકાલથી માંડીને નિર્જરણકાલ સુધી આત્મામાં સામાન્ય રૂપથી અવસ્થાન-રહેવું તેનું નામ સ્થિતિ છે. છતાં એ અત્રે ‘સ્થિતિ’ શબ્દને આયુ કર્મના નિષેકોનું અનુભવન કરવું-જોગવું-આ અર્થમાં ગ્રહણ કરવામાં

સ્થિતિ પ્રતિસાદયનસ્તદેવામિષેત્ત્મ્। અન્યથા વદેનાયુષા પ્રાગ્ભવે યાવન્તં કાલમવ-
તિષ્ઠતે જન્તુસ્તેન લમધિકૈન દશવર્ષપદસ્રઃ ધાત્મિકાસ્થિતિકા સ્યાત્, ન ચૈવમુચ્યતે,
તસ્માન્નારકાદિમાપ્રાપ્તાનાં પ્રથમસમયાદારમ્ભાયુષોઽનુભવકાલ એવાવસ્થિતિઃ।
સા ચ નારકાગામૌધિકપદે જગમ્યતો દશવર્ષપદસ્રાણિ, ઉત્કર્ષિતઃ ત્રયસ્તિશત્

—ભોગના, यह अर्थ 'स्थिति' शब्द का लिया गया है। जब तक विव-
क्षित भवका आयुर्कर्मचन्ध अवस्था में रहता हुआ, उदय अवस्था में
रहता है तब तक जीव उस पर्याय में रहता है। विवक्षित पर्याय में
आयुर्कर्म के सद्भाव में रहना इसीका नाम जीवित जीवन—है। और
इस जीवन का नाम ही यहां स्थिति माना गया है। सूत्रकारने जो दश
हजार वर्ष आदि की स्थिति कही है, उसका तात्पर्य यह है कि—जीव
इतने समय तक विवक्षित नारक अवस्था में रहता है। विवक्षित स्थान
में पहुँचाना, यह तो गति का काम है और उस स्थान में अमुक मर्यादा
तक रहना, यह आयु का काम है। एक बद्ध आयु और दूसरी भुज्यमान
आयु इस प्रकार से आयु दो प्रकार का होता है। सो यहां पर नारक
जीवों की जो आयुरूप स्थिति कही गई है, वह बद्ध आयु की अपेक्षा
नहीं कही गई है, किन्तु भुज्यमान आयु की अपेक्षा कही गई है,
यदि ऐसा न होता तो सूत्रकार को ऐसा कहना चाहिये था कि—प्रथ-
मादिक पृथिवियों में जघन्य आयु दश हजार वर्ष आदि से कुछ

આવ્યો છે ત્યાં સુધી વિવક્ષિત ભવતું આયુષ્ય કર્મ ખન્ધ અવસ્થામાં
રહીને ઉદય અવસ્થામાં રહે છે, ત્યાં સુધી જીવ તે પર્યાયમાં રહે છે વિવ-
ક્ષિત પર્યાયમાં આયુકર્મના સદ્ભાવમાં રહેવું—તેનું નામ—જીવિત—જીવન—છે.
અને આ જીવનનું નામ જ અત્રે સ્થિતિ એ રીતે માનવામાં આવ્યું છે.
સૂત્રકારે જે દશ હજાર વર્ષ વગેરેની સ્થિતિ કહી છે તેનું પ્રયોજન આ પ્રમાણે છે
કે જીવ આટલા સમય લગી વિવક્ષિત નારક અવસ્થામાં રહે છે વિવક્ષિત સ્થાન
સુધી પહોંચાડવાનું કામ તો ગતિનું છે અને તે સ્થાનમાં અમુક મર્યાદા
સુધી રહેવું, આ આયુનું કામ છે. એક બદ્ધ આયુ અને અપર ભુજ્યમાન
આયુ, આ રીતે આયુ બે પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. તો અત્રે જો નારક-
જીવોની જ આયુ રૂપ સ્થિતિ કહેવામાં આવી છે તે બદ્ધ આયુની અપેક્ષાએ
કહેવામાં આવી નથી પરંતુ ભુજ્યમાન આયુની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવી
છે, જો આમ ન હોત તો સૂત્રકારને આ પ્રમ.ણે કહેવું જોઈતું હતું કે
'પ્રથમાદિક પૃથિવીઓમાં જઘન્ય આયુ દશ હજાર વર્ષ વગેરેથી પણ કંઈક

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૬ નૈરયિકાદીનાં આયુપરિમાણનિરૂપણમ્ ૨૮૯

સાગરોપમાણિ બોધ્યા । વિશેષતસ્તુ રત્નપ્રમાપૃથિવી નૈરયિકાણામુત્કર્ષતો જયન્ય-
ત્ત્વ સ્થિતિર્મૂલાનુસારેણ બોધ્યા । અપર્યાપ્તકાલસ્તુ સર્વત્રાન્તર્મુહૂર્તમેવ । અપર્યાપ્તકાલે
ઔધિક્રસ્થિતેર્વિશોધિતે સર્વત્ર શેષાપર્યાપ્તસ્થિતિર્બોધ્યા । અપર્યાપ્તાશ્ચ નારકા કેવા
અસંખ્યેયવર્ષાયુક્તિર્યદ્મનુષ્યાશ્ચ કરણત एव बोध्याः । लब्धितस्तु पर्याप्ता एव ।
શેષાઃ પુનર્લબ્ધ્યા પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તાશ્ચ ભવન્તિ । इत्थं चतुर्विंशतिदण्डकमनुसृत्य
નાસ્કાણામાયુઃ સ્થિતિર્નિરૂપિતેતિ ॥ સૂ૦ ૨૦૬ ॥

અધિક છે । કુલ અધિકતા હસમેં પ્રારંભમાં બદ્ધાયુની અપેક્ષા
બાજાયગી । પરંતુ એસા તો, સૂત્રકારને કહા નહીં છે અતઃ યહ
કથન સુચ્યમાન આયુ કી અપેક્ષા હી જાનના ચાહિયે । ઔર યહી
સ્થિતિ શબ્દ કા વાચ્યાર્થ છે । યહી વાત 'તારકાદિભવપ્રાપ્તાનાં પ્રથમ
સમયાદારભ્યાયુષોડ્વનુભવકાલ એવાવસ્થિતિઃ' હસ પંક્તિ દ્વારા સ્પષ્ટ કી
ગઈ છે । અર્થાત્ નારક આદિ પર્યાપ્તમાં પ્રાપ્ત હુએ જીવોં કી આયુ કે
પ્રથમ-સમય સે લેકર આયુકર્મ કે અન્ત સમય તક કા જો અનુભવન
કાલ છે, વહી સ્થિતિ છે, યહ સ્થિતિ નારકોં મેં સામાન્ય સે દશ હજાર
વર્ષ કી જયન્ય છે ઔર ૩૩ સાગરોપમકી ઉત્કૃષ્ટ છે વિશેષ સે-મૂલ
સૂત્ર મેં રત્નપ્રમા આદિ પૃથિવિયોં મેં જો જયન્ય ઔર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
સ્પષ્ટ કી ગઈ વહ છે, એસા જાનના ચાહિયે । અપર્યાપ્ત અવસ્થા કા
કાલ સર્વત્ર અન્તર્મુહૂર્ત હી છે । સામાન્ય સ્થિતિ મેં સે અપર્યાપ્ત

વધારે છે. આમાં કંઈક અધિકતા પ્રારંભમાં બદ્ધાયુની અપેક્ષાએ આવી જશે
પરંતુ આ રીતે તો સૂત્રકારે કહ્યું નથી એથી આ કથન બુદ્ધ્યમાન આયુની
અપેક્ષાથી જ બાણુવું એઈએ અને એજ સ્થિતિ શબ્દનો વાચ્યાર્થ છે. એજ
વાત 'નારકાદિભવપ્રાપ્તાનાં પ્રથમસમયાદારભ્યાયુષોડ્વનુભવકાલએવાવસ્થિતિઃ' આ
પંક્તિ વડે સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે એટલે કે નારક વગેરે પર્યાપ્તમાં
પ્રાપ્ત થયેલ જીવોના આયુષ્યના પ્રથમ સમયથી માંડીને આયુકર્મના અન્ત
સમય સુધી જે અનુભવનકાલ છે, તેજ સ્થિતિ છે આ સ્થિતિ નારકોમાં
સામાન્યથી દશ હજાર વર્ષની જયન્ય છે, અને ૩૩ સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ છે.
વિશેષ રૂપમાં મૂલસૂત્રમાં રત્નપ્રમા વગેરે પૃથિવીઓમાં જે જયન્ય અને
ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે, તેજ છે આમ બાણી લેવું એઈએ
અપર્યાપ્ત અવસ્થાનો કાલ સર્વત્ર અન્તર્મુહૂર્ત છે. સામાન્ય સ્થિતિમાંથી અપર્યાપ્ત-
કાલને બાદ કરવાથી જે સ્થિતિ શેષ રહે છે, તે પર્યાપ્તકાલી સ્થિતિ બાણવી

અસુરકુમારાદીનામાયુઃ સ્થિતિ નિરૂપયતિ-

મૂલપ્-અસુરકુમારાણં મંતે! દેવાણં કેવદ્વયં કાલં ઠિઈ પળ્લન્તા? ગોયમા! જહન્નેણં દસવાસસહસ્સાઈં, ઉક્કોસેણં સાદ્દરેગં સાગરોવમં। અસુરકુમારદેવીણં મંતે! કેવદ્વયં કાલં ઠિઈ પળ્લન્તા? ગોયમા! જહન્નેણં દસવાસસહસ્સાઈં ઉક્કોસેણં અદ્ધપંચમાઈં પલિઓવમાઈં। નાગકુમારાણં મંતે! દેવાણં કેવદ્વયં કાલં ઠિઈ પળ્લન્તા? ગોયમા! જહન્નેણં દસવાસસહસ્સાઈં, ઉક્કોસેણં દેસૂળાઈં દુણ્ણિ પલિઓવમાઈં। નાગકુમારીણં મંતે! કેવદ્વયં કાલં ઠિઈ પળ્લન્તા? ગોયમા! જહન્નેણં દસવાસસહસ્સાઈં, ઉક્કોસેણં દેસૂળં પલિઓવમં। એવં જહા નાગકુમારાણં દેવાણં દેવીણં ય તહા જાવ થણિયકુમારાણં દેવાણં દેવીણં ય માણિયઠ્ઠવં। પુઢવીકાદ્દયાણં મંતે! કેવદ્વયં કાલં ઠિઈ પળ્લન્તા? ગોયમા! જહન્નેણં અંતોમુદ્દુત્તં, ઉક્કોસેણં વાવીસં વાસસહસ્સાઈં। સુદ્દુમપુઢવીકાદ્દયાણં ઓહિયાણં અપજ્જત્તયાણં પજ્જત્તયાણં ય તિળ્લહવિ પુચ્છા, ગોયમા! જહન્નેણં અંતોમુદ્દુત્તં, ઉક્કોસેણં વિ

કાલકો કમ કર દેને પર જો સ્થિત બચતી છે—વહ પર્યાસકોં કી સ્થિતિ જાનના ચાહિયે। નારક, દેવ ઓર અસંખ્યાત વર્ષ કી આયુકાલે તિર્યચ્છ એવં મનુષ્ય, યે કરણ કી અપેક્ષા હી અપર્યાસ માને ગયે હૈં—લવ્ધિ કી અપેક્ષા નહીં—લવ્ધિ કી અપેક્ષા તો યે સબ પર્યાસ હી હૈં। હન સે અતિરિક્ત જીવ લવ્ધિ સે પર્યાસ અપર્યાસ દોનોં પ્રકાર કે હોતે હૈં। હસ પ્રકાર ચૌવીસ ડઠક કે અનુસાર યહ નારકોં કી અવસ્થિતિરૂપ આયુ. સ્થિતિ નિરૂપિત કી હૈં ॥ સૂ. ૨૦૬ ॥

જોઈએ નારક દેવ અને અસંખ્યાત વર્ષની આયુવાળા તિર્યચ્છ અને મનુષ્યો આ સર્વે કરણની અપેક્ષાથી જ અપર્યાસ માનવામાં આવ્યાં છે. લવ્ધિની અપેક્ષાએ તો આ સર્વે પર્યાસ જ છે એના અતિરિક્ત જીવો લવ્ધિથી પર્યાસ અપર્યાસ બંને પ્રકારના હોય છે. આ રીતે ૨૪ ડંઢક મુજબ આ નારકોની લવસ્થિતિ રૂપ આયુઃસ્થિતિ નિરૂપિત કરવામાં આવી છે ॥સૂ. ૨૦૬॥

अनुयोगबन्धिका टीका सूत्र २०७ अक्षुरकुमारादीनामायुःस्थितिविरूपणम् २९१

अंतोमुहुत्तं। बादरपुढवीकाइयाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेण
अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बावीसं वाससहस्साइं। अपज्जत्तगवादर-
पुढवीकाइयाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं, उक्को-
सेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तगवादरपुढवीकाइयाणं पुच्छा,
गोयमा! जहन्नेण अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं बावीसं वाससहस्साइं
अंतोमुहुत्तूणाइं। एवं सेसकाइयाणंपि पुच्छावयणं भाणियव्वं।
आउकाइयाणं जहन्नेण अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सत्तवाससहस्साइं।
सुहुमआउकाइयाणं ओहियाणं पज्जत्तगाणं अपज्जत्तगाणं तिण्ह
वि जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणवि अंतोमुहुत्तं। बादर-
आउकाइयाणं जहा ओहियाणं। अपज्जत्तगवादर आउकाइयाणं
जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तग-
वादरआउकाइयाणं जहन्नेण अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेण सत्त वास-
सहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं। तेउकाइयाणं जहण्णेण अंतोमुहुत्तं,
उक्कोसेण तिणिण राइंदियाइं। सुहुमतेउकाइयाणं ओहियाणं
अपज्जत्तगाणं पज्जत्तगाणं तिण्ह वि जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्को-
सेण वि अंतोमुहुत्तं। बादरतेउकाइयाणं जहण्णेण अंतोमुहुत्तं,
उक्कोसेणं तिणिण राइंदियाइं। अपज्जत्तगवादरतेउकाइयाणं
जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तग
वादरतेउकाइयाणं जहन्नेण अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेण तिणिण
राइंदियाइं अंतोमुहुत्तूणाइं। वाउकाइयाणं जहन्नेण अंतोमुहुत्तं,
उक्कोसेण तिणिण वाससहस्साइं। सुहुमवाउकाइयाणं ओहि-

यत्तं अपज्जत्तगाणं पज्जत्तगाणं य तिण्हवि जहण्णेणऽवि अंतो-
 मुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। वादरवाउकाइयाणं जहन्नेणं
 अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेण तिणिग वाससहस्साइं। अपज्जत्तग-
 वादरवाउकाइयाणं जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतो-
 मुहुत्तं। पज्जत्तगवादरवाउकाइयाणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्को-
 सेणं तिणिग वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं। वणस्सइकाइयाणं
 जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं दसवाससहस्साइं। सुहुम-
 वणस्सइकाइयाणं ओहियाणं अपज्जत्तगाणं पज्जत्तगाणं य
 तिण्ह वि जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। वादर-
 वणस्सइकाइयाणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं दस वास-
 सहस्साइं। अपज्जत्तगवादरवणस्सइकाइयाणं जहण्णेण वि
 अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तगवादरवणस्सइ-
 काइयाणं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं दसवाससहस्साइं
 अंतोमुहुत्तूणाइं। वेइंदियाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पण्णात्ता?,
 गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बारससंवच्छराणि।
 अपज्जत्तगवेइंदियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं
 उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तगवेइंदियाणं जहण्णेणं अंतो-
 मुहुत्तं, उक्कोसेणं बारससंवच्छराणि अंतोमुहुत्तूणाइं। तेइंदि-
 याणं पुच्छा, गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पगूण-
 पण्णासं राइंदियाइं। अपज्जत्तगतेइंदियाणं पुच्छा, गोयमा !
 जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तगतेइं-

अनुयोगखण्डिका टीका सूत्र २०७ असुरकुमारादीनामायुःस्थितिनिरूपणम् २९३-

दियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेण अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण पग्ग-
णपणासं राइंदियाइं अंतोमुहुत्तूणाइं । चउरिंदियाणं भंते !
केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेण अंतोमुहुत्तं
उक्कोसेणं छम्मासा । अपज्जत्तगचउरिंदियाणं पुच्छा, गोयमा !
जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तगचउ-
रिंदियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं
छम्मासा अंतोमुहुत्तूणा । पंचिदियतिरिक्खजोणियाणं भंते !
केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं,
उक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाइं । जलयरपंचिदियतिरिक्ख-
जोणियाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जह-
ण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी । संमुच्छिमजलयर-
पंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अंतो-
मुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी । अपज्जत्तयसमुच्छिम-
जलयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा !
जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं पज्जत्तय-
संमुच्छिमजलयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा !
जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी अंतोमुहु-
त्तूणा । गम्भवक्कंतियजलयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा,
गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी । अपज्ज-
त्तगगम्भवक्कंतियजलयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा,
गोयमा ! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं ।

२१४

अनुबोधार्थम्

पञ्चत्तगगम्भवक्कंतियजलयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा,
 गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी अंतोमुहु-
 त्तूणा। अउप्पयथलयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा,
 गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं तिण्णि पलिओव-
 माइं। संमुच्छिमअउप्पयथलयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं
 पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं अउरासीइं
 वाससहस्साइं। अपज्जत्तयसंमुच्छिमअउप्पयथलयरपंचिदिय-
 तिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं
 उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तयसंमुच्छिमअउप्पयथलयर-
 पंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा! जहण्णेणं अंतो-
 मुहुत्तं उक्कोसेणं अउरासीइं वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं।
 गम्भवक्कंतियअउप्पयथलयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा,
 गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि पलिओव-
 माइं। अपज्जत्तगगम्भवक्कंतियअउप्पयथलयरपंचिदियतिरिक्ख-
 जोणियाणं पुच्छा गोयमा! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि
 अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तगगम्भवक्कंतियअउप्पयथलयरपंचिदिय-
 तिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्को-
 सेणं तिण्णि पलिओवमाइं अंतोमुहुत्तूणाइं। उरपरिसप्पथल-
 यरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंतो-
 मुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी। संमुच्छिमउरपरिसप्पथलयर-
 पंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंतो-

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २०७ असुरकुमारादीनामायुःस्थितिनिरूपणम् २९५

मुहुत्तं, उक्कोसेणं तेवन्नं वाससहस्साइं। अप्पजत्तयसंमुच्छिम-
 उरपरिसप्पथलयरपंषिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा!
 जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पजत्तय संमु-
 च्छिमउरपरिसप्पथलयरपंषिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा,
 गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तेवणं वाससयसह-
 स्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं। गब्भवक्कंतिय उरपरिसप्पथलयरपंषि-
 दियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं
 उक्कोसेणं पुव्वकोडी। अप्पजत्तगगब्भवक्कंतिय उरपरिसप्पथलय-
 रपंषिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेण वि अंतो-
 मुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पजत्तगगब्भवक्कंतिय उरपरिसप्प-
 थलयरपंषिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेण
 अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी अंतोमुहुत्तूणा। भुयपरिसप्पथल-
 यर पंषिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं
 अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी। संमुच्छिमभुयपरिसप्प-
 थलयरपंषिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा! जहन्नेणं
 अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वायालीसं वाससहस्साइं। अपजत्तय-
 संमुच्छिमभुयपरिसप्पथलयरपंषिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा
 गोयमा! जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं।
 पजत्तगसंमुच्छिमभुयपरिसप्पथलयरपंषिदियतिरिक्खजोणियाणं
 पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं वाया-
 लीसं वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं। गब्भवक्कंतियभुयपरिसप्प

२२३

अनुयोगव्याख्यान

थलयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं
 अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं पुव्वकोडी । अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियभुय-
 परिसप्पथलयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा !
 जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तगगब्भ-
 वक्कंतियभुयपरिसप्पथलयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा,
 गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी अंतोमुहु-
 त्तूणा । खहयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा जहन्नेणं
 अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं पलिओवमस्स असंखेज्जइभागं । संमु-
 च्छिमखहयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! जह-
 न्नेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं वावत्तरिं वाससहस्साइं । अपज्जत्तग-
 संमुच्छिमखहयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा !
 जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तग-
 संमुच्छिमखहयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा !
 जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वावत्तरिं वाससहस्साइं अंतो-
 मुहुत्तूणाइं । गव्भवक्कंतियखहयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं
 पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं पलिओवम-
 स्स असंखेज्जइभागं । अपज्जत्तगगव्भवक्कंतियखहयरपंचिदिय-
 तिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं
 उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तगखहयरपंचिदियतिरिक्ख-
 जोणियाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जह-
 न्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पलिओवमस्स असंखिज्जइभागं

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २०७ असुरकुमारादीनामायुःस्थितिनिरूपणम् २१७

अंतोमुहुत्तूणं। एत्थ एएसि णं संगहणिगाहाओ भवंति, तं जहा—“संमुच्छिमपुव्वकोडी, चउरासीई भवे सहस्साइं। तेव-
 ण्णा वायाला, बावत्तरिमेव पक्खीणं॥१॥ गब्भंमि पुव्वकोडी,
 तिणिण य पलिओवमाइं परमाऊ। उरभुयगपुव्वकोडी, पलि-
 ओवमासंखभागे य॥२॥” मणुस्साणं भंते! केवइयं कालं ठिई
 पणत्ता? गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिणिण पलि-
 ओवमाइं। संमुच्छिममणुस्साणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेण वि
 अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। गब्भवक्कंतियमणुस्साणं
 पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिणिण
 पलिओवमाइं। अपजत्तगग्गब्भवक्कंतियमणुस्साणं भंते! केव-
 इयं कालं ठिई पणत्ता? गोयमा! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं
 उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पजत्तगग्गब्भवक्कंतियमणुस्साणं
 भंते! केवइयं कालं ठिई पणत्ता? गोयमा! जहण्णेणं अंतो-
 मुहुत्तं उक्कोसेणं तिणिण पलिओवमाइं अंतोमुहुत्तूणाइं।
 वाणमंतराणं देवाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पणत्ता? गोयमा!
 जहन्नेणं दस वाससहस्साइं उक्कोसेणं पलिओवमं। वाणमंत-
 रीणं देवीणं भंते! केवइयं कालं ठिई पणत्ता, गोयमा! जह-
 ण्णेणं दस वाससहस्साइं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं। जोइ-
 सियाणं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता? गोयमा!
 जहण्णेणं सातिरेगं अट्ठभागपलिओवमं, उक्कोसेणं पलिओवमं
 वाससयसहस्समब्भहियं। जोइसियदेवीणं भंते! केवइयं कालं

ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं अट्ठभागपलिओवमं, उक्कोसेणं
 अट्ठपलिओवमं पण्णासाए वाससहस्सेहिं अब्भहियं। चंदविमा-
 णाणं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा !
 जहन्नेणं चउभागपलिओवमं, उक्कोसेणं पलिओवमं वाससय-
 सहस्समब्भहियं। चंदविमाणाणं भंते ! देवीणं केवइयं कालं
 ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं चउभागपलिओवमं उक्को-
 सेणं अट्ठपलिओवमं पण्णासाए वाससहस्सेहिं अब्भहियं।
 सूरविमाणाणं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ?
 गोयमा ! जहन्नेणं चउभागपलिओवमं, उक्कोसेणं पलिओवमं
 वाससहस्समब्भहियं। सूरविमाणाणं भंते ! देवीणं केवइयं कालं
 ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं चउभागपलिओवमं उक्कोसेणं
 अट्ठपलिओवमं पंचहिं वाससएहिं अब्भहियं। गहविमाणाणं
 भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं चउभाग-
 पलिओवमं उक्कोसेणं पलिओवमं। गहविमाणाणं भंते ! देवीणं
 केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं चउभागपलि-
 ओवमं, उक्कोसेणं अट्ठपलिओवमं। णक्खत्तविमाणाणं भंते !
 देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं चउ-
 भागपलिओवमं उक्कोसेणं अट्ठपलिओवमं। णक्खत्तविमाणाणं
 भंते ! देवीणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं
 चउभागपलिओवमं, उक्कोसेणं सातिरेगं चउभागपलिओवमं।
 ताराविमाणाणं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ?

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २०७ असुरकुमारादीनामायुःस्थितिनिरूपणम् २९९

गोयमा ! जहन्नेणं साइरेगं अट्टभागपलिओवमं, उक्कोसेणं चउ-
 भागपलिओवमं। ताराविमाणानं भंते ! देवीणं केवइयं कालं
 ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं अट्टभागपलिओवमं, उक्कोसेणं
 साइरेगं अट्टभागपलिओवमं। वेमाणियाणं भंते ! देवाणं केव-
 इयं कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं पलिओवमं, उक्को-
 सेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं। वेमाणियाणं भंते ! देवीणं केवइयं
 कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं पलिओवमं, उक्कोसेणं
 पणपणं पलिओवमाइं। सोहम्मेणं भंते ! कप्पे देवाणं केवइयं
 कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं पलिओवमं, उक्कोसेणं
 दो सागरोवमाइं। सोहम्मे णं भंते ! कप्पे परिग्गहिया देवीणं
 केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं पलिओवमं,
 उक्कोसेणं सत्त पलिओवमाइं। सोहम्मेणं भंते ! कप्पे अपरि-
 ग्गहिया देवीणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं
 पलिओवमं, उक्कोसेणं पण्णासं पलिओवमाइं। ईसाणे णं भंते !
 कप्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं
 साइरेगं पलिओवमं, उक्कोसेणं साइरेगाइं दो सागरोवमाइं।
 ईसाणे णं भंते ! कप्पे परिग्गहिया देवीणं केवइयं कालं ठिई
 पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं साइरेगं पलिओवमं उक्कोसेणं
 नव पलिओवमाइं। ईसाणे णं भंते ! कप्पे अपरिग्गहिया देवीणं
 केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं साइरेगं पलि-
 ओवमं, उक्कोसेणं पणपणपलिओवमाइं। सणकुमारेणं भंते !

कप्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता? गोयमा! जहन्नेणं दो सागरोवमाइं, उक्कोसेणं सत्त सागरोवमाइं। माहिंदे णं भंते! कप्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता? गोयमा! जहन्नेणं साइरेगाइं दो सागरोवमाइं, उक्कोसेणं साइरेगाइं सत्त सागरोवमाइं। बंभलोएणं भंते! कप्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता? गोयमा! जहन्नेणं सत्त सागरोवमाइं, उक्कोसेणं दस सागरोवमाइं। एवं कप्पे कप्पे केवइयं कालं ठिई पणत्ता? गोयमा! एवं भाणियद्वं—लंतए जहन्नेणं दस सागरोवमाइं, उक्कोसेणं चउदससागरोवमाइं। महासुक्के जहन्नेणं चउदससागरोवमाइं, उक्कोसेणं सत्तरससागरोवमाइं। सहस्सारे जहन्नेणं सत्तरससागरोवमाइं, उक्कोसेणं अट्ठारससागरोवमाइं। आणए जहन्नेणं अट्ठारससागरोवमाइं, उक्कोसेणं एगूणवीसं सागरोवमाइं। पाणए जहन्नेणं एगूणवीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं बीसं सागरोवमाइं। आरणे जहन्नेणं वीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं एकवीसं सागरोवमाइं। अच्चुए जहन्नेणं एकवीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं बावीसं सागरोवमाइं। हेट्ठिमहेट्ठिमगेविज्जगविमाणेसु णं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता? गोयमा! जहन्नेणं बावीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं तेवीसं सागरोवमाइं। हेट्ठिममज्झिमगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता? गोयमा! जहन्नेणं तेवीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं चउवीसं सागरोवमाइं। हेट्ठिमउवरिमगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता? गोयमा!

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २०७ असुरकुमारादीनामायुःस्थितिनिरूपणम् ३०१

जहन्नेणं चउवीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं पंचवीसं सागरोवमाइं ।
 मज्झिमहेट्ठिमगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते ! देवाणं केवइयं कालं
 ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं पणवीसं सागरोवमाइं, उक्को-
 सेणंछव्वीसं सागरोवमाइं । मज्झिममज्झिमगेवेज्जगविमाणेसु णं
 भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं
 छव्वीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं सत्तावीसं सागरोवमाइं । मज्झि-
 मउवरिमगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई
 पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं सत्तावीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं
 अट्ठावीसं सागरोवमाइं । उवरिमहेट्ठिमगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते !
 देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं अट्ठावीसं
 सागरोवमाइं उक्कोसेणं एगूणतीसं सागरोवमाइं । उवरिममज्झि-
 मगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ?
 गोयमा ! जहन्नेणं एगूणतीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं तीसं
 सागरोवमाइं । उवरिमउवरिमगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते !
 देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं तीसं
 सागरोवमाइं, उक्कोसेणं एकतीसं सागरोवमाइं । विजयवेज-
 यंतजयंतअपराजियविमाणेसु णं भंते ! देवाणं केवइयं कालं
 ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं एकतीसं सागरोवमाइं,
 उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं । सव्वट्ठसिद्धे णं भंते ! महाविमाणे
 देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा ! अजहणमणु-
 ककोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं । से तं सुहुमे अद्धापलिओवमे ।
 से तं अद्धापलिओवमे ॥सू० २०७॥

૩૦૨

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

છાયા—પ્રસુરકુમારાણાં મદન્ત દેવાનાં કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞસા ? ગૌતમ ? જઘન્યેન દશવર્ષસહસ્રાણિ, ઉત્કર્ષેણ સાતિરેકં સાગરોપમમ્ ! અસુરકુમાર-દેવીનાં મદન્ત ! કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞસા ? ગૌતમ ! જઘન્યેન દશવર્ષસહસ્રાણિ, ઉત્કર્ષેણ અદ્વૈપચમાનિ પલ્યોપમાનિ । નાગકુમારાણાં મદન્ત ! દેવાનાં કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞસા ? ગૌતમ ! જઘન્યેન દશવર્ષસહસ્રાણિ, ઉત્કર્ષેણ દેશોનાનિ

અથ સૂત્રકાર અસુરકુમાર આદિકોં કી આયુસ્થિતિ કહતે હૈં—

‘અસુરકુમારાણં મંતે !’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(અસુરકુમારાણં મંતે ! દેવાણં કેવહ્યં કાલં ઠિર્દૈ પળ્લન્તા?) હે મદન્ત ! અસુરકુમાર દેવોં કી સ્થિતિ કિતને કાલ તક કી કહીં ગઈં હૈં ? (ગોયમા ! જહન્નેણં દસવાસસહસ્સાઈં ઉક્કોસેણં સાહરેમં સાગરોવમં

ઉત્તરઃ—હે ગૌતમ જઘન્ય સે દશ હજાર વર્ષં કી ઔર ઉત્કૃષ્ટ સે કુછ અધિક એક સાગરોપમ કી કહીં ગઈં હૈં । (અસુરકુમારદેવીણં મંતે ! કેવહ્યં કાલં ઠિર્દૈ પળ્લન્તા) હે મદન્ત ! અસુરકુમાર કી દેવિયોં કી સ્થિતિ કિતની કહીં ગઈં હૈં ? (ગોયમા ! જહન્નેણં દસવાસસહસ્સાઈં ઉક્કોસેણં અદ્વા પેચમાઈં પલિઓવમાઈં)

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે દશ હજાર વર્ષં કી ઔર ઉત્કૃષ્ટ સે ૪૥૥ સાટે ચાર પલ્યોપમ કી કહીં ગઈં હૈં । ‘નાગકુમારાણં મંતે !

હવે સૂત્રકાર અસુરકુમાર વગેરેની આયુસ્થિતિ કહે છે.

“અસુરકુમારાણં મંતે ! ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(અસુરકુમારાણં મંતે ! દેવાણં કેવહ્યં કાલં ઠિર્દૈ પળ્લન્તા) હે ભઠંત ! અસુરકુમાર દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાલ સુધીની કહેવામાં આવી છે ? (ગોયમા ! જહન્નેણં દસવાસસહસ્સાઈં ઉક્કોસેણં સાહરેમં સાગરોવમં.)

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! જઘન્યથી દશ હજાર વર્ષં જેટલી અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક અધિક એક સાગરોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે. (અસુરકુમારદેવીણં મંતે ! કેવહ્યં કાલં ઠિર્દૈ પળ્લન્તા) હે ભઠંત ! અસુરકુમારની દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી કહેવામાં આવી છે ? (ગોયમા ! જહન્નેણં દસવાસસહસ્સાઈં ઉક્કોસેણં અદ્વપંચમાઈં પલિઓવમાઈં.)

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! જઘન્યથી દશ હજાર વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટથી ૪૥૥ પલ્યોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે. (નાગકુમારાણં મંતે ! દેવાણં કેવહ્યં

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૭ અસુરકુમારાદીનામાયુઃસ્થિતિનિરૂપણમ્ ૩૦૩

દ્વિપલ્યોપમાનિ । નાગકુમારીણાં મદન્ત ! કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞતા ? ,
ગૌતમ ! જયન્યેન દશવર્ષસહસ્રાણિ ઉત્કર્ષેણ દેશેનાં પલ્યોપમમ્ । एवं
યથા નાગકુમારાણાં દેવાનાં દેવીનાં ચ તથા યાવદ્ સ્તનિતકુમારાણાં દેવાનાં
દેવીનાં ચ મણિતવ્યમ્ । પૃથિવીકાયિકાનાં મદન્ત ! કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞતા ?

દેવાણં કેવદ્દયં કાલં ઠિર્દં પળ્ણત્તા ?) હે મદન્ત ! નાગકુમાર દેવોં કી
કિતની સ્થિતિ કહી ગઈ છે ?

ઉત્તર:—(ગોપમા ! જહન્નેણં દસવાસસહસ્સાઈં ઉવ્કોસેણં દેસૂ-
ળાઈં દુણ્ણિ પલ્લિઓવમાઈં) હે ગૌતમ જયન્ય સે દશ હજાર વર્ષ કી ઔર
ઉત્કૃષ્ટ સે કુછ કમ દો પલ્યોપમ કી । (નાગકુમારીણં મંતે ! કેવદ્દયં
કાલં ઠિર્દં પળ્ણત્તા ?) હે મદન્ત ! નાગકુમાર કી દેવિયોં કી કિતની
સ્થિતિ કહી ગઈ છે ?

ઉત્તર:—(ગોપમા ! જહન્નેણં દસવાસસહસ્સાઈં ઉવ્કોસેણં દેસૂળ
પલ્લિઓવમં) હે ગૌતમ ! જયન્ય સે દશ હજાર વર્ષ કી ઔર ઉત્કૃષ્ટ
સે કુછ કમ એક પલ્ય કી કહી ગઈ છે (એવં જહા નાગકુમારાણં, દેવાણં
દેવીણ ય તહા જાવ યણિયકુમારાણં દેવાણં દેવીણ ય માણિયવ્વં) જૈસી
નાગકુમાર દેવોં ઔર ડનકી દેવિયોં કી સ્થિતિ કહી છે ડસી પ્રકાર સે

કાલં ઠિર્દં પળ્ણત્તા ?) હે મદન્ત ! નાગકુમાર દેવોની સ્થિતિ કેટલી કહેવામાં
આવી છે ?

ઉત્તર:—(ગોપમા ! જહન્નેણં દસવાસસહસ્સાઈં ઉવ્કોસેણં દેસૂળાઈં દુણ્ણિ
પલ્લિઓવમાઈં) હે ગૌતમ ! જયન્યથી દશ હજાર વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક
કમ એ પલ્યોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે. (નાગકુમારીણં મંતે ! કેવદ્દયં
કાલં ઠિર્દં પળ્ણત્તા ?) હે મદન્ત ! નાગકુમારની દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી
કહેવામાં આવી છે ?

ઉત્તર:—(ગોપમા ! જહન્નેણં દસવાસસહસ્સાઈં ઉવ્કોસેણં દેસૂળં પલ્લિઓવમં)
હે ગૌતમ ! જયન્યથી દશ હજાર વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક કમ એક પલ્ય
જેટલી કહેવામાં આવી છે. (એવં જહા નાગકુમારાણં દેવાણં દેવીણ ય તહા જાવ
યણિયકુમારાણં દેવાણં દેવીણ ય માણિયવ્વં) જે પ્રમાણે નાગકુમાર દેવોની અને
તેમની દેવીઓની સ્થિતિ કહેવામાં આવી છે, તે પ્રમાણે જ સ્તનિતકુમાર
સુધીના દેવો અને તેમની દેવીઓની સ્થિતિ બાણવી બેઈએ. (પુઢવીકાઈ-

ગૌતમ ? જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્ ઉત્કર્ષેણ દ્વાવિંશતિ વર્ષસહસ્રાણિ । સૂક્ષ્મપૃથિવી-
કાયિકાનામ્ ઔધિકાનામ્ અપર્યાસાનાં પર્યાસાનાં ચ ત્રયાણામપિ પૃચ્છા, ગૌતમ !
જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્ ઉત્કર્ષેણાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્ । વાદરપૃથિવીકાયિકાનાં પૃચ્છા,
ગૌતમ ! જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્ ઉત્કર્ષેણ દ્વાવિંશતિ વર્ષસહસ્રાણિ । અપર્યાસકવાદર-
પૃથિવીકાયિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેનાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્ ઉત્કર્ષેણાપિ અન્તર્મુ-
સ્તનિતકુમાર તત્ત્વ કે દેવોં ઓર ડનકી દેવિર્ધા કી સ્થિતિ જાનની
આહિયે । (પુઢવીકાહયાણં મંતે ! કેવહયં કાલં ઠિઈ પળ્ળત્તા) હે અદન્ત !
પૃથિવીકાયિક જીવોં કી સ્થિતિ કિતને કાલ તક કી કહી ગઈ હૈ ?—

ઉત્તર—(ગોયમા ! જહળ્ળેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં વાવીસં
વાસસહસ્સાઈ) હે ગૌતમ ! પૃથિવીકાયિક જીવોં કી સ્થિતિ જઘન્ય
સે અન્તર્મુહૂર્ત્ત કી ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ૨૨ હજાર વર્ષ કી કહી ગઈ હૈ ।
(સુહ્રુમપુઢવીકાહયાણં ઓહિયાણં અપજ્જત્તયાણં પજ્જત્તયા ણ ય તિણ્હ
વિ પુચ્છા—ગોયમા ! જહળ્ળે ણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં)
સામાન્ય સે સૂક્ષ્મ પૃથિવીકાયિક જીવોં કી, અપર્યાસક સૂક્ષ્મ પૃથિ-
વીકાયિક જીવોં કી ંવં પર્યાસક સૂક્ષ્મપૃથિવીકાયિક જીવોં કી સ્થિતિ
જઘન્ય ઓર ઉત્કૃષ્ટ ડોનોં પ્રકાર કી અંતર્મુહૂર્ત્ત કી હૈ । (વાદરપુઢવી-
કાહયાણં પુચ્છા—ગોયમા ! જહળ્ળેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં વાવીસં વા-
સસહસ્સાઈ) જો વાદર પૃથિવીકાયિક જીવ હૈ—ડનકી સ્થિતિ, હે ગૌતમ !
જઘન્ય સે તો અંતર્મુહૂર્ત્ત કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ૨૨, હજાર વર્ષ કી હૈ ।
(અપજ્જત્તગવાદરપુઢવિકાહયાણં પુચ્છા—ગોયમા ! જહળ્ળેણ વિ અંતો

યાણં મંતે ! કેવહયં કાલં ઠિઈ પળ્ળત્તા) હે અદન્ત ! પૃથિવીકાયિક ળવોની સ્થિતિ
કેટલા કાલ સુધીની કહેવામાં આવી છે !

ઉત્તર—(ગોયમા ! જહળ્ળેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં વાવીસં વાસસહસ્સાઈ)
હે ગૌતમ ! પૃથિવીકાયિક ળવોની સ્થિતિ જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત્તની અને
ઉત્કૃષ્ટથી ૨૨ હજાર વર્ષ જેટલી કહેવામાં આવી છે. (સુહ્રુમપુઢવીકાહયાણં
ઓહિયાણં અપજ્જત્તયાણં પજ્જત્તયા ય તિણ્હ વિ પુચ્છા—ગોયમા ! જહળ્ળેણં અંતો
મુહુત્તં ઉક્કોસેણં વિ અંતો મુહુત્તં) સામાન્યથી સૂક્ષ્મ પૃથિવીકાયિક ળવોની
અપર્યાસક સૂક્ષ્મ પૃથિવીકાયિક ળવોની અને પર્યાસક સૂક્ષ્મ પૃથિવીકાયિક
ળવોની સ્થિતિ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અને પ્રકારથી અંતર્મુહૂર્ત્તની છે. (વાદર-
પુઢવીકાહયાણં પુચ્છા ગોયમા ! જહળ્ળેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં વાવીસં વાસ
સહસ્સાઈ) જે અદર પૃથિવીકાયિક ળવો છે, તેમની સ્થિતિ હે ગૌતમ !
જઘન્યથી તો અંતર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૨૨ હજાર વર્ષ જેટલી છે.
(અપજ્જત્તગવાદરપુઢવિકાહયાણં પુચ્છા—ગોયમા ! જહળ્ળેણ વિ અંતો મુહુત્તં

મનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૦૭ અસુરકુમારાદીનામાયુઃસ્થિતિનિરૂપણમ્ ૩૦૫

હૂર્તમ્ । પર્યાસકબાદરપૃથિવીકાયિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્ ઉત્કર્ષેણ દ્વાવિંશતિ વર્ષસહસ્રાણિ અન્તર્મુહૂર્તોનાનિ । एवं शेषकायिकानामपि पृच्छा-वचनं मणितव्यम् । अप्कायिकानां जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण सप्तवर्षसह-

મુહુર્તં ઉત્કોસેણ વિ અંતો મુહુર્તં) અપર્યાસક જો બાદરપૃથિવીકાયિક જીવ હૈં, અનેકી સ્થિતિ જઘન્ય સે ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે દોનોં હી પ્રકાર સે અંતર્મુહૂર્તની કી હૈં (પજ્જત્તગબાદરપુઢવીકાહયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ-ળ્લેણં અંતોમુહુર્તં ઉત્કોસેણં ચાવીસં વાસસહસ્રાઈં અંતો મુહુત્તૂણાઈં) જો પર્યાસક બાદર પૃથિવીકાયિક જીવ હૈં, અનેકી સ્થિતિ કે વિષય કે પ્રશ્ન કા ઉત્તર-હે ગૌતમ ! હસ પ્રકાર સે હૈં કિ-હન જીવોં કી સ્થિતિ જઘન્ય સે અંતર્મુહૂર્તની કી હૈં ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે અંતર્મુહૂર્ત કમ ૨૨, હજાર વર્ષ કી હૈં । (અં સેસકાહયાણં વિ પુચ્છા વયણં માણિયવં) હસી પ્રકાર સે અવશિષ્ટકાયિક જીવોં કે વિષય મેં બી પ્રશ્ન કરના ચાહિયે-તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈં કિ જિસ પ્રકાર પૃથિવીકાયિક જીવોં કે વિષય મેં પ્રશ્ન કિયા ગયા હૈં હસી પ્રકાર સે હે ભદન્ત ! અપ્કાયિક આદિ જીવોં કી સ્થિતિ કિતને કાલ કી હૈં-? હસ પ્રકાર કા પ્રશ્ન ઉદ્ભાવિત કર હેના -ઓર જો કુછ આગે અથ કહાં જા રહા હૈં, હસે ઉત્તર પક્ષ કે રૂપ મેં છગાતે જાના ચાહિયે-(આઝકાહયાણં જહન્નેણં અંતોમુહુર્તં ઉત્કોસેણં સત્તવાસસહસ્રાઈં) અપ્કાયિક જીવોં કી સ્થિતિ જઘન્ય સે

ઉત્કોસેણ વિ અંતોમુહુર્તં) અપર્યાસક જે બાદર પૃથિવીકાયિક જીવો છે તેમની સ્થિતિ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી બંને પ્રકારની અંતર્મુહૂર્તની છે. (પજ્જત્તગ બાદરપુઢવીકાહયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહળ્લેણં અંતોમુહુર્તં ઉત્કોસેણં ચાવીસં વાસસહસ્રાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં) જે પર્યાસક બાદર પૃથિવીકાયિક જીવો છે, તેમની સ્થિતિના સંબંધમાં જે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે તેનો જવાબ આ પ્રમાણે છે. કે હે ગૌતમ ! આ જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત કમ ૨૨ હજાર વર્ષ જેટલી છે. (અં સેસકાહયાણં વિ પુચ્છાવયણં માણિયવં) આ પ્રમાણે અવશિષ્ટકાયિક જીવોના સંબંધમાં પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે, તેમજ હે ભદન્ત ! અપ્કાયિક વગેરે જીવોની સ્થિતિ કેટલા કાલની છે ? આ બાતનો પ્રશ્ન ઉદ્ભાવિત કરી દેવો અને જે કંઈ હવે પછી કહેવામાં આવે છે તેને ઉત્તરના રૂપમાં માની લેવું જોઈએ. (આઝકાહયાણં જહન્નેણં અંતોમુહુર્તં ઉત્કોસેણં સત્તવાસસહસ્રાઈં) અપ્કાયિક જીવોની જઘન્યથી સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૭

સ્રાણિ । સૂક્ષ્માપ્કાયિકાનામ્ ઔધિકાનાં પર્યાપ્તકાનામ્ અપર્યાપ્તકાનાં ત્રયાણામપિ જઘન્યેનાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્ । ઉત્કર્ષેણાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્, વાદરાપ્કાયિકાનાં યથા ઔધિકાનાં । અપર્યાપ્તવાદરાપ્કાયિકાનાં જઘન્યેનાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્ । પર્યાપ્તવાદરાપ્કાયિકાનાં જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણ સત્તર્વ-

અંતર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટ થી ૭ સાત હજાર વર્ષની છે । (સુદુમઆઝકાહયાણં ઓહિયાણં પજ્જત્તગાણં તિણ્હં વિ જહણ્ણેણ વિ અંતો મુહુત્તં ઉત્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં) અપ્કાયિક જીવ પૃથિવીકાયિક જીવની તરફ દો પ્રકારનાં હોય છે—એક સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક અને બીજા વાદર અપ્કાયિક । એ બંને પ્રકારનાં જીવ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તનાં ભેદ થી દો પ્રકારનાં હોય છે । આથી સામાન્ય રીતે સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક જીવોની પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક જીવોની અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક જીવોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને પ્રકારની સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે । (વાદરઆઝકાહયાણં જહા ઓહિયાણં) તથા જો વાદર અપ્કાયિક જીવ છે, તેની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સામાન્ય અપ્કાયિક જીવોની જેમ છે । (અપજ્જત્તગવાયર આઝકાહયાણં જહણ્ણેણ વિ અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં) વાદર અપ્કાયિક જીવોમાં જો અપર્યાપ્ત વાદર અપ્કાયિક જીવ છે,

હજાર વર્ષ જેટલી છે. (સુદુમ આઝકાહયાણં ઓહિયાણં પજ્જત્તગાણં અપજ્જત્તગાણં તિણ્હં વિ જહણ્ણેણ વિ અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં) અપ્કાયિક જીવો પૃથિવીકાયિક જીવોની જેમ બે પ્રકારનાં હોય છે. એક સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક અને બીજા વાદર અપ્કાયિક આ બંને પ્રકારનાં જીવો પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તનાં ભેદથી બંને પ્રકારનાં હોય છે. એથી સામાન્ય રીતે સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક જીવોની પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક જીવોની અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક જીવોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને પ્રકારની સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે. (વાદર આઝકાહયાણં જહા ઓહિયાણં) તેમજ બે વાદર અપ્કાયિક જીવો છે, તેમની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સામાન્ય અપ્કાયિક જીવો જેવી જ છે. (અપજ્જત્તગ વાદરઆઝકાહયાણં જહણ્ણેણ વિ અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં) વાદર અપ્કાયિક જીવોમાં બે અપર્યાપ્ત વાદર અપ્કાયિક જીવો છે, તેમની સ્થિતિ જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંતર્મુહૂર્તની છે. (પજ્જત્તગવાદરઆઝકાહયાણં જહણ્ણેણ અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણ સત્ત-

અનુયોગચન્દ્રિકા ટોકા સૂત્ર ૨૦૭ અસુરકુમારાદીનામાયુઃસ્થિતિનિરૂપણમ્ ૩૦૭

સહસ્રાણિ અન્તર્મુહૂર્તોનાનિ । તેજસ્કાયિકાનાં જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણ ત્રીણિ રાત્રિન્દિવાનિ સૂક્ષ્મતેજસ્કાયિકાનામ્ ઔષિકાનામ્ અપર્યાસકાનાં પર્યાસકાનાં ત્રયાણામપિ જઘન્યેનાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્ । બાદર-તેજસ્કાયિકાનાં જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણ ત્રીણિ રાત્રિન્દિવાનિ અપર્યાસકબાદરતેજસ્કાયિકાનાં જઘન્યેનાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણાપિ અન્ત-

વનકી સ્થિતિ જઘન્ય સેતો અંતર્મુહૂર્ત કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે મી અન્તર્મુહૂર્ત કી હૈ । ‘પઞ્જસગબાદરઆઝકાહયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં સસસસસહસસાહં અંતોમુહુત્તૂણાહં’ બાદરઅપૂકાયિકજીવોં મેં જો પર્યાપ્તક બાદરઅપૂકાયિક જીવ હૈ વનકી સ્થિતિ જઘન્ય સે તો અંતર્મુહૂર્ત કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે એક અન્તર્મુહૂર્ત કમ ૭ સાત હજાર વર્ષ કી હૈ । (તેઝકાહયાણં જહણ્ણેણં અંતો મુહુત્તં ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ રાહંદિયાહં) તેજસ્કાયિક કી સ્થિતિ જઘન્ય સે એક અંતર્મુહૂર્ત કી ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ત્રીણ અહોરાત્ર કી હૈ । (સુહુમ-તેઝકાહયાણં આહિયાણં અપઞ્જત્તગાણં પઞ્જત્તગાણં તિણ્ણિ વિ જહણ્ણેણ વિ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં) સામાન્યરૂપ સે સૂક્ષ્મ તેજ-સ્કાયિક જીવોં કી અપર્યાપ્તક સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક જીવોં કી ઓર પર્યા-પ્તક સૂક્ષ્મ તેજસ કાયિક જીવોં કી સ્થિતિ જઘન્ય સે મી અન્તર્મુહૂર્ત કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે મી અન્તર્મુહૂર્ત કી હૈ । (બાદર તેઝકાહયાણં જહણ્ણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કો સેણં તિણ્ણિ રાહંદિયાહં) જો તેજસ્કાયિક જીવોં મેં બાદર તેજસકાયિક જીવ હૈ વનકી જઘન્ય સે તો સ્થિતિ એક અંતર્મુહૂર્ત કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ત્રીણ અહોરાત્ર કી હૈ । (અપઞ્જત્ત-ગબાદરતેઝકાહયાણં જહણ્ણેણ વિ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતો-

વાસસહસસાહં અંતોમુહુત્તૂણાહં) બાદર અપૂકાયિક જીવોં મેં પર્યાપ્તક બાદર અપૂ-કાયિક જીવોં છે, તેમની સ્થિતિ જઘન્યથી તો અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટથી એક અન્તર્મુહૂર્ત કમ સાત હજાર વર્ષ જેટલી છે. (તેઝકાહયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ રાહંદિયાહં) તેજસ્કાયિકની સ્થિતિ જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ અહોરાત્ર જેટલી છે. (સુહુમતેઝકાહયાણં આહિયાણં અપઞ્જત્તગાણં પઞ્જત્તગાણં તિણ્ણિ વિ જહણ્ણેણ વિ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં) સામાન્ય રૂપથી સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક જીવોંની અપર્યાપ્તક સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક જીવોંની અને પર્યાપ્તક સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક જીવોંની સ્થિતિ જઘન્યથી ત્રણ અન્તર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ અન્તર્મુહૂર્તની છે. (બાદર તેઝકાહયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ રાહંદિયાહં) જો તેજસ્કાયિક જીવોંમાં બાદર તેજસ્કાયિક જીવોં છે, તેમની જઘન્યથી તો સ્થિતિ એક અંતર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ અહોરાત્ર જેટલી છે. (અપઞ્જત્તગબાદરતેઝકાહયાણં જહણ્ણેણ વિ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુ-

મુહૂર્તમ્ । પર્યાપ્તકાદરતેજસ્કાયિકાનાં જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણ ત્રીણિ રાત્રિન્દિવાનિ અન્તર્મુહૂર્તોનાનિ । વાયુકાયિનાં જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણ ત્રીણિ વર્ષસહસ્રાણિ । સૂક્ષ્મવાયુકાયિકાનામ્ ઔધિકાનામ્ અપર્યાપ્તકાનાં પર્યાપ્તકાનાં ચ ત્રયાણામપિ જઘન્યેનાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્ । વાદરવાયુકાયિકાનાં જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણ ત્રીણિ વર્ષ-મુદ્રુત્ત) જો તૈજસકાયિક જીવોં મેં અપર્યાપ્તક વાદર તૈજસકાયિક જીવ હૈં । उनकी जघन्य से भी अन्तर्मुहूर्त की है और उत्कृष्ट से भी अन्तर्मुहूर्त की है । (पञ्जत्तगवादरतेउकायइयाणं जहण्णेणं अंतो मुद्वत्तं उक्कोसेणं तिणिण राइंदियाइं अंतोमुद्वत्तूणाइं) तैजसकાયिक जीवों में जो पर्याप्तक वादर तैजसकायिक जीव है उनकी स्थिति जघन्य से एकअंतर्मुहूर्त की है और उत्कृष्ट से तो एक अंतर्मुहूर्त कम तीन अहोरात्र की है । (वाउकाइयाणं जहण्णेणं अंतो मुद्वत्तं उक्कोसेणं तिणिण वाससहस्साइं) वायुकायिक जीवों की स्थिति जघन्य से तो अन्तर्मुहूर्त की है और उत्कृष्ट से तीन हजार वर्ष की है । (सुद्वमवाउकाइयाणं ओहियाणं अपज्जत्तगाणं पज्जत्तगाणं य तिण्ह वि जहण्णेण वि अंतोमुद्वत्तं उक्कोसेणं वि अंतो मुद्वत्तं) सामान्य से सूक्ष्म वायुकायिक जीवों की अपर्याप्तक और पर्याप्तक सूक्ष्मवायुकायिक जीवों की स्थिति जघन्य से और उत्कृष्ट से एक अंतर्मुहूर्त की है । (वादरवायुकाइयाणं जहण्णेण अंतोमुद्वत्तं उक्कोसेणं

હુત્ત) જે તેજસ્કાયિક જીવોમાં અપર્યાપ્તક વાદર તેજસ્કાયિક જીવો છે, તેમની સ્થિતિ જઘન્યથી પણ અન્તર્મુહૂર્ત જેટલી છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અન્તર્મુહૂર્તની છે, (પજ્જત્તગવાદરતેચકાઇયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુદ્વત્તં ઉક્કો-સેણં તિણ્ણિ રાઈંદિયાઈં અંતોમુદ્વત્તૂનાઈં) તેજસ્કાયિક જીવોમાં જે પર્યાપ્ત વાદર તેજસ્કાયિક જીવો છે, તેમની સ્થિતિ જઘન્યથી તો એક અન્તર્મુહૂર્ત કમ ત્રણ અહોરાત્ર જેટલી છે, (વચકાઇયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુદ્વત્તં ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ વાસ-સહસ્સાઈં) વાયુકાયિક જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી તો અન્તર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ હજાર વર્ષ જેટલી છે, (સુદ્વમવાચકાઇયાણં ઓહિયાણં અપ-જ્જત્તગાણં પજ્જત્તગાણં ય તિણ્ણહ વિ જહણ્ણેણં વિ અંતોમુદ્વત્તં ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુદ્વત્તં) સામાન્યથી સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક જીવોની અપર્યાપ્તક અને પર્યાપ્તક સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી એક અંતર્મુહૂર્ત જેટલી જ છે, (વાદરવાચકાઇયાણં જહણ્ણેણં અંતોમુદ્વત્તં ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ વાસ

અંતુરોગવૈદિકા ટીકા સુવ ૨૦૩ અસુતકુમારાદીનામાયુઃસ્થિતિનિરૂપણમ્ ૩૦૯

સહસ્રાણિ । અપર્યાપ્તકવાદરવાયુકાયિકાનાં જઘન્યેનાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષે-
નાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્ । પર્યાપ્તકવાદરવાયુકાયિકાનાં જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્ ઉત્કર્ષેણ
ત્રીણિ વર્ષસહસ્રાણિ અન્તર્મુહૂર્તોનાનિ । વનસ્પતિકાયિકાનાં જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્,
ઉત્કર્ષેણ દશવર્ષસહસ્રાણિ । સૂક્ષ્મવનસ્પતિકાયિકાનામ્ ઔષિકાનામ્ અપર્યાપ્તકાનાં
પર્યાપ્તકાનાં ચ ત્રયાણામપિ જઘન્યેનાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્ ।

તિણિ વાસસહસ્રાઈ) વાદર વાયુકાયિક જીવોં કી સ્થિતિ જઘન્ય
સે એક અન્તર્મુહૂર્ત કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે તોન હજાર વર્ષ કી હૈ ।
(અપજ્જત્તગવાદરવાઅકાહયાણં જહન્નેણ વિ અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણ વિ
અંતોમુહુત્તં) અપર્યાપ્તક વાદરવાયુકાયિક જીવોં કી જઘન્ય ઓર ઉત્કૃષ્ટ-
સ્થિતિ એક અન્તર્મુહૂર્ત કી હૈ । (પજ્જત્તગ વાદરવાયુકાહયાણં જહ્ણેણ
અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણ તિણિ વાસસહસ્રાઈ અંતોમુહુત્તૂણાઈ) પર્યા-
પ્તક વાયુકાયિક જીવોં કી જઘન્ય સે તો સ્થિતિ એક અન્તર્મુહૂર્ત
કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે અન્તર્મુહૂર્ત કમ તોન હજાર વર્ષ કી હૈ । (વળ-
સહકાહયાણં જહ્ણેણ અંતો મુહુત્તં ઉત્કોસેણં દસવાસસહસ્રાઈ)
વનસ્પતિકાયિક જીવોં કી સ્થિતિ જઘન્ય સે એક અન્તર્મુહૂર્ત કી હૈ
ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે દસ હજાર વર્ષ કી હૈ । (સુદ્ધમવળસહકાહયાણં
ઓહયાણં અપજ્જત્તગાણં પજ્જત્તગાણય તિણ્હ વિ જહ્ણેણ વિ અંતો
મુહુત્તં ઉત્કોસેણ વિ અંતો મુહુત્તં) સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક જીવોં કી
અપર્યાપ્તક વનસ્પતિકાયિક જીવોં કી ઓર પર્યાપ્તક વનસ્પતિકાયિક

સહસ્રાઈ) વાદર વાયુકાયિક જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી એક અન્તર્મુહૂર્તની છે
અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ હજાર વર્ષ જેટલી છે (અપજ્જત્તગવાદરવાઅકાહયાણં જહન્નેણ
વિ અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં) અપર્યાપ્તક વાદરવાયુકાયિક જીવોની
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક અન્તર્મુહૂર્ત જેટલી છે. (પજ્જત્તગવાદર-
વાયુકાહયાણં જહ્ણેણ અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણં તિણિ વાસસહસ્રાઈ અંતોમુહુત્તૂ-
ણાઈ) પર્યાપ્ત વાયુકાયિક જીવોની જઘન્યથી તો એક અન્તર્મુહૂર્ત જેટલી
સ્થિતિ છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્ત કમ ત્રણ હજાર વર્ષ જેટલી છે.
(વળસહકાહયાણં જહ્ણેણ અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણં દસવાસસહસ્રાઈ) વનસ્પતિ-
કાયિક જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી એક અન્તર્મુહૂર્ત જેટલી છે અને ઉત્કૃષ્ટથી
દસ હજાર વર્ષ જેટલી છે. (સુદ્ધમવળસહકાહયાણં ઓહયાણં અપજ્જત્તગાણં
પજ્જત્તગાણય તિણ્હ વિ જહ્ણેણ વિ અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં) સૂક્ષ્મ
વનસ્પતિકાયિક જીવોની અપર્યાપ્તક વનસ્પતિકાયિક જીવોની અને પર્યાપ્તક

બાદરવનસ્પતિકાયિકાનાં જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણ દશવર્ષસહસ્રાણિ ।
 અપર્યાપ્તકબાદરવનસ્પતિકાયિકાનાં જઘન્યેનાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણાપિ અન્તર્મુ-
 હૂર્તમ્ । પર્યાપ્તકબાદરવનસ્પતિકાયિકાનાં જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્ ઉત્કર્ષેણ દશવર્ષ-
 સહસ્રાણિ અન્તર્મુહૂર્તીનાનિ । દ્વીન્દ્રિયાણાં મદન્ત । ક્રિયન્તે કાલે સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞા ?
 ગૌતમ જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણ દ્વાદશસંવત્સરાન્ । અપર્યાપ્તકદ્વીન્દ્રિયાણાં
 જીવોં કી સ્થિતિ જઘન્ય સે ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે એક અન્તર્મુહૂર્ત્સ કી હૈ ।
 (બાદરવનસ્પતિકાઈયાણં જહ્ણણેણં અંતોમુહુત્તં ઉકોસેણં દસવાસ-
 સહસ્રાઈ) બાદરવનસ્પતિકાયિક જીવોં કી સ્થિતિ જઘન્ય સે એક
 અન્તર્મુહૂર્ત્સ કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે દસ હજાર વર્ષ કી હૈ । (અપજ્જત્તગ
 બાદરવનસ્પતિકાઈયાણં જહ્ણણેણં વિ અંતોમુહુત્તં ઉકોસેણં વિ અંતોમુ-
 હુત્તં) અપર્યાપ્તક બાદરવનસ્પતિકાયિક જીવોં કી સ્થિતિ જઘન્ય સે મી
 એક અંતર્મુહૂર્ત્સ કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે મી એક અન્તર્મુહૂર્ત્સ કી હૈ ।
 (પજ્જત્તગબાદરવનસ્પતિકાઈયાણં જહ્ણણેણં અંતોમુહુત્તં ઉકોસેણં દસ-
 વાસસહસ્રાઈ અંતોમુહુત્તૂણાઈ) પર્યાપ્તક બાદર વનસ્પતિકાયિક
 જીવોં કી જઘન્ય સે સ્થિતિ તો એક અન્તર્મુહૂર્ત્સ કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ
 સે અન્તર્મુહૂર્ત્સ કમ દશ હજાર વર્ષ કી હૈ । (વેહંદિયાણં મંતે ! કેવદ્યં
 કાલં ઠિઈ પળ્લન્તા) હે મદન્ત ! દ્વીન્દ્રિય જીવોં કી સ્થિતિ કિતને કાલ
 તક કી કહી ગઈ હૈ ?

ઉત્તર—(ગોયમા ! જહ્ણણેણં અંતોમુહુત્તં ઉકોસેણં વારસ સંવચ્છ-

વનસ્પતિકાયિક જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી એક અન્તર્મુહૂર્ત્સ
 બેટલી છે. (બાદરવનસ્પતિકાઈયાણં જહ્ણણેણં અંતોમુહુત્તં ઉકોસેણં દસવાસ-
 સહસ્રાઈ) બાદર વનસ્પતિકાયિક જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી એક અન્તર્મુહૂર્ત્સની
 છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૦ હજાર વર્ષ બેટલી છે. (અપજ્જત્તગબાદરવનસ્પતિકાઈયાણં
 જહ્ણણેણં વિ અંતોમુહુત્તં ઉકોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં) અપર્યાપ્તક બાદર વનસ્પતિકાયિક
 જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી પણ એક અંતર્મુહૂર્ત્સની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ એક
 અંતર્મુહૂર્ત્સની છે. (પજ્જત્તગબાદરવનસ્પતિકાઈયાણં જહ્ણણેણં અંતોમુહુત્તં ઉકોસેણં
 દસવાસસહસ્રાઈ અંતોમુહુત્તૂણાઈ) પર્યાપ્તક બાદર વનસ્પતિકાયિક જીવોની જઘ-
 ન્યની અપેક્ષાએ સ્થિતિ તો એક અંતર્મુહૂર્ત્સની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત્સ
 કમ દશ હજાર વર્ષ બેટલી છે. (વેહંદિયાણં મંતે ! કેવદ્યં કાલં ઠિઈ પળ્લન્તા)
 હે મદન્ત ! દ્વીન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ કેટલા કાલ સુધીની કહેવામાં આવી છે ?

ઉત્તર—(ગોયમા ! જહ્ણણેણં અંતોમુહુત્તં ઉકોસેણં વારસસંવચ્છરાણિ) હે

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૭ અસુરકુમારાદીનામાયુઃસ્થિતિનિરૂપણમ્ ૩૧૧

પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેનાપિ અન્તર્મુહૂર્ત્તમ્, ઉત્કર્ષેણાપિ અન્તર્મુહૂર્ત્તમ્, પર્યાપ્તક-
દ્વોન્દ્રિયાણાં જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્ત્તમ્, ઉત્કર્ષેણ દ્વાદશસંવત્સરાન્ અન્તર્મુહૂર્ત્તોનાન્ ।
ત્રીન્દ્રિયાણાં પૃચ્છા ગૌતમ ! જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્ત્તમ્, ઉત્કર્ષેણ ઇકોનપચ્ચાશ્વ-
રાત્રિન્દિવાનિ । અપર્યાપ્તક ત્રીન્દ્રિયાણાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેનાપિ અન્તર્મુહૂર્ત્તમ્,
ઉત્કર્ષેણાપિ અન્તર્મુહૂર્ત્તમ્ । પર્યાપ્તકત્રીન્દ્રિયાણાં પૃચ્છા ગૌતમ ! જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્ત્તમ્,
ઉત્કર્ષેણ ઇકોનપચ્ચાશ્વ રાત્રિન્દિવાનિ અન્તર્મુહૂર્ત્તોનાનિ । ચતુરિન્દ્રિયાણાં ભદન્ત !

રાણિ) હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે તો દ્વીન્દ્રિય જીવો કી સ્થિતિ એક અન્ત-
મુહૂર્ત્ત કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ૧૨ વર્ષ કી હૈ । (અપજ્જત્તગવેહંદિયાણં
પુચ્છા-ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ મુહુત્તં) અપ-
ર્યાપ્તક દોહન્દ્રિય જીવોં કી સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે બી અન્તર્મુ-
હૂર્ત્ત કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે બી અન્તર્મુહૂર્ત્ત કી હૈ । (પજ્જત્તગવેહંદિ-
યાણં જહન્ણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ અંતોમુહુત્તૂણાં વારસ સંવચ્છ-
રાણિ) પર્યાપ્તક દો હન્દ્રિય જીવોં કી સ્થિતિ જઘન્ય સે અંતર્મુહૂર્ત્ત કી
હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે અન્તર્મુહૂર્ત્ત કમ ૧૨ વર્ષ કી હૈ । (તે હંદિયાણં
પુચ્છા ગોયમા ! જહન્ણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં ઇગૂણપ્પણાસં રાહં
દિયાહં) તે હન્દ્રિય જીવોં કી સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે અંતર્મુહૂર્ત્ત
કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ૪૯ અહોરાત્ર કી હૈ । (અપજ્જત્તગતેહંદિયાણં
પુચ્છા-ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ અંતો મુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતો મુહુત્તં)
અપર્યાપ્તક તે હન્દ્રિય જીવોં કી સ્થિતિ જઘન્ય સે બી અન્તર્મુહૂર્ત્ત કી
ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે બી અન્તર્મુહૂર્ત્ત કી હૈ । (પજ્જત્તગતેહંદિયાણં

ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ તો દ્વીન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ એક અન્તર્મુહૂર્ત્તની
છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૨ વર્ષ જેટલી છે. (અપજ્જત્તગવેહંદિયાણં પુચ્છા-ગોયમા !
જહણ્ણેણ વિ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં) અપર્યાપ્તક એ ઇન્દ્રિય
જીવોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ પણ અન્તર્મુહૂર્ત્ત છે અને
ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ પણ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. (પજ્જત્તગવેહંદિયાણં જહન્ણેણ
અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ અંતોમુહુત્તૂણાં વારસસંવચ્છરાણિ) પર્યાપ્તક એ ઇન્દ્રિય
જીવોની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે અને ઉત્કૃષ્ટથી
અન્તર્મુહૂર્ત્ત કમ ૧૨ વર્ષ જેટલી છે. (તેહંદિયાણં પુચ્છા ગોયમા ! જહન્ણેણ
અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં ઇગૂણપ્પણાસં રાહંદિયાહં) તેહંદ્રિય જીવોની સ્થિતિ હે
ગૌતમ ! જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૪૯ અહો-
રાત્ર જેટલી છે. (અપજ્જત્તગ તેહંદિયાણં પુચ્છા ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ અંતો-
મુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં) અપર્યાપ્તક તેહંદ્રિય જીવોની સ્થિતિ જઘ-
ન્યની અપેક્ષાએ પણ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંતર્મુહૂર્ત્તની

કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞાઃ ? ગૌતમ ! જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્ , ઉત્કર્ષેણ ષળ્મા-
સાન્ । અપર્યાપ્તકચતુરિન્દ્રિયાણાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેનાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્ ,
ઉત્કર્ષેણાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્ । પર્યાપ્તકચતુરિન્દ્રિયાણાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અન્ત-
ર્મુહૂર્તમ્ , ઉત્કર્ષેણ ષળ્માસાન્ , અન્તર્મુહૂર્તોનાન્ । પચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં ભદન્ત !
કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞા ? ગૌતમ જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્ , ઉત્કર્ષેણ ત્રીણિ

પુચ્છા-ગોયમા જહળ્ળેણં અંતો મુહુત્તં ઉત્કોસેણ અંતોમુહુત્તૂણાં ઇગૂણ
પળ્ળાસં રાહંદિયાહં) પર્યાપ્તક તેહન્દ્રિય જીવોં કી સ્થિતિ જઘન્ય સે
તો અન્તર્મુહૂર્ત કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે અન્તર્મુહૂર્ત કમ ૪૧ દિન કી
હૈ । (ચરિરિદિયાણં મંતે ! કેવહયં કાલં ઠિઈ પળ્ળત્તા ?) હે ભદન્ત !
ચૌહન્દ્રિય જીવોં કી સ્થિતિ કિતને કાલ કી કહી ગઈ હૈ ?

ઉત્તર—ગોયમા ! જહળ્ળેણં અંતો મુહુત્તં ઉત્કોસેણં હમ્માસા) હે
ગૌતમ ! જઘન્ય સે તો અન્તર્મુહૂર્ત કી કહી ગઈ-હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે હહ
મહિને કી ગઈ હૈ । (અપજ્જત્તગચરિરિદિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહળ્ળેણ વિ
અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં) અપર્યાપ્તક ચૌહન્દ્રિય જીવોં કી
સ્થિતિ જઘન્ય સે મી અન્તર્મુહૂર્ત કી કહી ગઈ હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે મી અન્ત-
ર્મુહૂર્ત કી કહી ગઈ હૈ । (પજ્જત્તગચરિરિદિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહળ્ળે
ણં અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણં અંતોમુહુત્તૂણાં હમ્માસા) પર્યાપ્તક ચૌહન્દ્રિય જીવોં
કી સ્થિતિ જઘન્ય સે તો અન્તર્મુહૂર્ત કી હૈ-ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે અંતર્મુહૂર્ત

છે. (પજ્જત્તગચરિરિદિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહળ્ળેણં અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણં
અંતોમુહુત્તૂણાં ઇગૂણપળ્ળાસં રાહંદિયાહં) પર્યાપ્તક તેહન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ
જઘન્યની તો અન્તર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ અન્તર્મુહૂર્ત કમ
૪૬ દિવસ જેટલી છે. (ચરિરિદિયાણં મંતે ! કેવહયં કાલં ઠિઈ પળ્ળત્તા ?) હે
ભદન્ત ! ચૌહન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ કેટલા કાલની કહેવામાં આવી છે ?

ઉત્તર—(ગોયમા ! જહળ્ળેણં અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણં હમ્માસા) હે ગૌતમ !
જઘન્યની અપેક્ષાએ તો અન્તર્મુહૂર્તની કહેવામાં આવી છે અને ઉત્કૃષ્ટની
અપેક્ષાએ છ માસની કહેવામાં આવી છે. (અપજ્જત્તગચરિરિદિયાણં પુચ્છા-
ગોયમા ! જહળ્ળેણ વિ અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણ વિ અંતો મુહુત્તં) અપર્યાપ્તક ચૌહ-
ન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ પણ અન્તર્મુહૂર્ત જેટલી કહે-
વામાં આવી છે. અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ પણ અન્તર્મુહૂર્ત જેટલી કહેવામાં
આવી છે. (પજ્જત્તગચરિરિદિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહળ્ળેણં અંતોમુહુત્તં ઉત્કો-
સેણં અંતોમુહુત્તૂણાં હમ્માસા) પર્યાપ્તક ચૌહન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ જઘન્યની
અપેક્ષાએ તો અન્તર્મુહૂર્ત જેટલી છે. અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ અન્તર્મુહૂર્ત કમ છ

For Private And Personal Use Only

પૂર્વકોટિઃ । અપર્યાપ્તસંમૂર્છિમજલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પુચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેનાપિ અંતર્મુહૂર્ત્ત્ત્વ, ઉત્કર્ષેણાપિ અંતર્મુહૂર્ત્ત્ત્વ । પર્યાપ્તસંમૂર્છિમજલચર-પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પુચ્છા ગૌતમ ! જઘન્યેન અંતર્મુહૂર્ત્ત્ત્વ ઉત્કર્ષેણ પૂર્વ-કોટિઃ અંતર્મુહૂર્ત્ત્ત્વ । ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિકજલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પુચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અંતર્મુહૂર્ત્ત્ત્વ, ઉત્કર્ષેણ પૂર્વકોટિઃ । અપર્યાપ્તગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક-ચર તિર્યંશ્ચ પંચેન્દ્રિય જીવ સંમૂર્છિમજન્મવાલે હૈં ઉનકી સ્થિતિ જઘન્ય સે અંતર્મુહૂર્ત્ત્ત્વ કી હૈં ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ૧ કરોડ પૂર્વ કી હૈં । (અપજ્જ-ત્તગસંમુચ્છિમજલચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્કજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણેણં વિ અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં) સંમૂર્છિમજન્મ-વાલે જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંશ્ચ જીવોં મેં જો અપર્યાપ્ત સંમૂર્છિમજ-ન્મવાલે જલચર પંચેન્દ્રિયતિર્યંશ્ચ જીવ હૈં ઉનકી સ્થિતિ જઘન્ય ઓર ઉત્કૃષ્ટ દોનોં પ્રકાર સે અંતર્મુહૂર્ત્ત્ત્વ કી હૈં । (પજ્જત્તગસંમુચ્છિમજલચર-પંચેન્દ્રિયતિરિક્કજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણં અંતોમુહુત્તં પુચ્ચકોડી) જો પર્યાપ્ત સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય જલચર તિર્યંશ્ચ હૈં, ઉનકી સ્થિતિ જઘન્ય સે તો અંતર્મુહૂર્ત્ત્ત્વ કી હૈં ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે અંતર્મુહૂર્ત્ત્ત્વકમ એક કરો-ડપૂર્વ કી હૈં । (ગર્ભવક્રાન્તિયજલચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્કજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણં પુચ્ચકોડી) ગર્ભ-જન્મવાલે જો પંચેન્દ્રિય જલચરતિર્યંશ્ચ હૈં, ઉનકી સ્થિતિ હૈં ગૌતમ જઘન્ય

જે જલચર પંચેન્દ્રિય જીવો સંમૂર્છિમ જન્મવાળા છે. તેમની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ અંતર્મુહૂર્ત્ત્ત્વની છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧ કરોડ પૂર્વની છે. (અપજ્જત્તગસંમુચ્છિમજલચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્કજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણેણં વિ અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં) સંમૂર્છિમ જન્મવાળા જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંશ્ચ જીવોમાં જે અપર્યાપ્ત સંમૂર્છિમ જન્મવાળા જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંશ્ચ જીવો છે, તેમની સ્થિતિ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બન્ને પ્રકારે અંતર્મુહૂર્ત્ત્ત્વની છે. (પજ્જત્તગસંમુચ્છિમજલચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્કજોણિયાણં પુચ્છા ગોયમા ! જહ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણં અંતોમુહુત્તં પુચ્ચકોડી) જે પર્યાપ્ત સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય જલચર તિર્યંશ્ચ છે, તેમની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો અંતર્મુહૂર્ત્ત્ત્વની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત્ત્ત્વ ન્યૂન એક કરોડ પૂર્વ જેટલી છે. (ગર્ભવક્રાન્તિયજલચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્કજોણિયાણં પુચ્છા ગોયમા ! જહ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણં પુચ્ચકોડી) ગર્ભજન્મવાળા જે પંચેન્દ્રિય જલચર તિર્યંશ્ચ છે, તેમની સ્થિતિ હૈં ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ તો અંતર્મુ-

અનુયોગસન્દ્રિકા ટીકા સૂચ ૨૦૭ અસુરકુમારાદીનામાયુઃસ્થિતિનિરૂપણમ્ ૩૧૫

જલચરપદ્ધતિરિયગ્ધોનિકાનાં પુચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેનાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્ । પર્યાસકર્મગ્ધુત્ક્રાન્તિક, જલચરપદ્ધતિરિયગ્ધોનિકાનાં પુચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણ પૂર્વકોટિઃ, અન્તર્મુહૂર્તોના । ચતુષ્પદસ્થલચરપદ્ધતિરિયગ્ધોનિકાનાં પુચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણ ત્રીણિ પર્યોપમાનિ । સંમુચ્છિમચતુષ્પદસ્થલચરપદ્ધતિરિય-

સે તો અંતર્મુહૂર્તની કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ૧ એક કરોડ પૂર્વ કી હૈ । (અવજત્તગગન્મવકકંતિયજલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણેણ વિ અંતોમુહૂર્તં ઉત્કોસેણ વિ અંતોમુહૂર્તં) જો અવર્યાસકર્મજન્મવાલે જલચર તિર્યશ્ચરપંચેન્દ્રિય જીવ હૈ, ડનકી સ્થિતિ જઘન્ય સે ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ડોનો પ્રકાર સે ભી અંતર્મુહૂર્તની કી હૈ । (પવજત્તગગન્મવકકંતિયજલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા જહ્ણેણ અંતોમુહૂર્તં ઉત્કોસેણ અંતોમુહૂર્ત્ત્વા પુચ્ચકોટી) જો ગર્મજન્મવાલે પંચેન્દ્રિય જલચર તિર્યશ્ચરપર્યાસક હૈ, ડનકો સ્થિતિ જઘન્ય સે તો અંતર્મુહૂર્તની કી હૈ, ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે અંતર્મુહૂર્તન્યૂન એક કરોડપૂર્વ કી હૈ । (ચતુષ્પદસ્થલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં તિણિ પલિઓ-ચમાહં) જો ધલચર પંચેન્દ્રિયતિર્યશ્ચ ચતુષ્પદ હૈ, ડનકી સ્થિતિ જઘન્ય સે અંતર્મુહૂર્તની કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ ત્રીન પર્યોપમ કી હૈ । (સંમુચ્છિમ-ચતુષ્પદસ્થલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા ગોયમા ! જહ્ણેણ

હૂર્તં એટલી છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧ કરોડ પૂર્વ એટલી છે. (અવજત્તગ ગગન્મ-વકકંતિયજલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણેણ વિ અંતોમુહૂર્તં ઉત્કોસેણ વિ અંતોમુહૂર્તં) જે અપર્યાપ્તક ગર્મજન્મવાળા જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય હોય છે, તેમની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ પણ અંતર્મુહૂર્ત એટલી છે. (પવજત્તગગન્મવકકંતિય જલચરપંચેદિય તિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણેણ અંતોમુહૂર્તં ઉત્કોસેણ અંતોમુહૂર્ત્ત્વા પુચ્ચકોટી) જે ગર્મજન્મવાળા પંચેન્દ્રિય જલચર તિર્યચ અપર્યાપ્તક છે, તેમની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો અંતર્મુહૂર્તની છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન એક કરોડ પૂર્વની છે. (ચતુષ્પદસ્થલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહ્ણેણ અંતો-મુહૂર્તં ઉત્કોસેણ તિણિ પલિઓચમાહં) જે ધલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ ચતુ-ષ્પદ છે, તેમની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ અંતર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ પર્યોપમ એટલી છે. (સંમુચ્છિમચતુષ્પદસ્થલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિ-

તિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અન્તર્મુહર્ત્તમ્, ઉત્કર્ષેણ ચતુરશીતિ વર્ષ-સહસ્રાણિ । અપર્યાપ્તકસંમૂર્ચ્છિમચતુષ્પદસ્થલચરપદ્ધેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેનાપિ અન્તર્મુહર્ત્તમ્, ઉત્કર્ષેણાપિ અન્તર્મુહર્ત્તમ્ । પર્યાપ્તક-સંમૂર્ચ્છિમચતુષ્પદસ્થલચરપદ્ધેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા ગૌતમ ! જઘન્યેન અન્તર્મુહર્ત્તમ્ ' ઉત્કર્ષેણ ચતુરશીતિવર્ષસહસ્રાણિ અન્તર્મુહર્ત્તોનાનિ । ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક-ચતુષ્પદસ્થલચરપદ્ધેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા ગૌતમ ! જઘન્યેન અન્તર્મુહર્ત્તમ્, અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણં ચડરાસીહં વાસસહસ્રાહં) જો થલચરચતુષ્પદ તિર્યગ્ચ પંચેન્દ્રિય જીવ સંમૂર્ચ્છિમજન્મવાલે હૈં उनकी स्थिति जघन्य से तो अन्तर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से चौरासी हजार वर्ष की है । (अपज्जत्तय-संमुच्छिमचउप्पयथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा ! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) जो थलचर चतुष्पद तिर्यगच पंचेन्द्रिय जीव संमूर्च्छिमजन्मवाले हैं—और अपर्याप्तक हैं, उनकी स्थिति जघन्य से भी अन्तर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से भी अन्तर्मुहूर्त्त की है । (पज्जत्तयसंमुच्छिमचउप्पयथलयरपंचेदियतिरि-क्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं चड-रासीहं वाससहस्राहं अंतो मुहुतूणाहं) संमूर्च्छिम जन्मवाले जो चतु-ष्पद थलचर पंचेन्द्रिय तिर्यगच जीव पर्याप्तक हैं, उनकी जघन्य स्थिति तो अन्तर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट स्थिति अन्तर्मुहूर्त्तकप्र ८४ चौरासी हजार वर्ष की है । (गर्भव्यकृन्तियचउपयथलयरपंचेदियतिरिक्खजो-

યાણં પુચ્છા ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણં ચડરાસીહં વાસસહસ્રાહં) જે થલચર ચતુષ્પદ તિર્યગ્ચ પંચેન્દ્રિય જીવો સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા છે, તેમની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે. અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૮૪ હજાર વર્ષ જેટલી છે. (અપજ્જતયસંમુચ્છિમચઉપયથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહણ્ણેણં વિ અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં) જે થલચર ચતુષ્પદ તિર્યગ્ચ પંચેન્દ્રિય જીવ સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા છે અને અપર્યાપ્તક છે, તેમની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ પણ અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે, અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ પણ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. (પજ્જતયસંમુચ્છિમચઉપયથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉત્કોસેણં ચડરાસીહં વાસસહસ્રાહં અંતો મુહુતૂણાહં) સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા જે ચતુષ્પદ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ચ પર્યાપ્તક જીવો છે, તેમની જઘન્ય સ્થિતિ તો અંતર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત્ત ન્યૂન ૮૪ હજાર વર્ષની છે. (ગર્ભવક્રન્તિય

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૭ અસુરકુમારાદીનામાયુઃસ્થિતિનિરૂપણમ્ ૩૨૭

ઉત્કર્ષેણ ત્રીણિ પર્યોપમાનિ । અપર્યાપ્તકર્મભવ્યુક્ક્રાન્તિકચતુષ્પદસ્થલચરપશ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેનાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્ । પર્વાપ્તકર્મભવ્યુક્ક્રાન્તિકચતુષ્પદસ્થલચરપશ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણ ત્રીણિ પર્યોપમાનિ અન્તર્મુહૂર્તોનાનિ । ઊરપરિસર્પસ્થલચરપશ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણ પૂર્વકોટિઃ । સંપૂર્ણિનોરપરિસર્પસ્થલચર

ણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં તિણિણ પલિ-ઓવમાઈ) ગર્ભજન્મવાલે જો ચતુષ્પદ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યશ્ચજીવ હૈં, ઉનકી જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત કી હૈં ઓર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીણ પર્યોપમા કી હૈં (અપજ્જતગગઘ્ભવકકંતિય ચતુષ્પદથલચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્વજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહણેણ વિ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં) ગર્ભજન્મવાલે જો ચતુષ્પદથલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યશ્ચજીવ અપર્યાપ્તક હૈં, ઉનકી જઘન્ય સ્થિતિ ત્રીણ અંતર્મુહૂર્ત કી હૈં ઓર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીણ અંતર્મુહૂર્ત કી હૈં । (પજ્જતગગઘ્ભવકકંતિયચતુષ્પદથલચરપંચેન્દ્રિય તિરિક્વજોણિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં અંતો મુહુત્તૂગાઈં તિણિણ પલિઓવમાઈ) ગર્ભજન્મવાલે જો ચતુષ્પદ થલચરપંચેન્દ્રિય તિર્યશ્ચ જીવ પર્યાપ્તક હૈં, ઉનકી જઘન્ય સ્થિતિ ત્રીણ અંતર્મુહૂર્ત કી હૈં ઓર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીણ અંતર્મુહૂર્ત કમ ત્રીણ પર્યોપમા કી હૈં । (ઉરપરિસર્પસ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્વજોણિયાણં પુચ્છા-

ચતુષ્પદથલચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્વજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં તિણિણ પલિઓવમાઈ) ગર્ભજન્મવાળા જે ચતુષ્પદ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ હવે, તેમની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત જેટલી છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પર્યોપમા જેટલી છે. (અપજ્જતગગઘ્ભવકકંતિયચતુષ્પદથલચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્વજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહણેણં વિ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં) ગર્ભજન્મવાળા જે ચતુષ્પદ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ હવે અપર્યાપ્તક છે, તેમની જઘન્ય સ્થિતિ ત્રણ અંતર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ અંતર્મુહૂર્તની છે. (પજ્જતગગઘ્ભવકકંતિયચતુષ્પદથલચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્વજોણિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં અંતોમુહુત્તૂગાઈં તિણિણ પલિઓવમાઈ) ગર્ભજન્મવાળા જે ચતુષ્પદ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ હવે પર્યાપ્તક છે, તેમની જઘન્ય સ્થિતિ ત્રીણ અંતર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીણ અંતર્મુહૂર્ત-ન્યૂન ત્રણ પર્યોપમા જેટલી છે. (ઉરપરિસર્પસ્થલચરપંચેન્દ્રિયતિરિક્વજોણિયાણં

પચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્ત્તમ્, ઉત્કર્ષેણ ત્રિપજ્ઞાશદ્ વર્ષસહસ્રાણિ । અપર્યાપ્તકસંમૂર્ચ્છિમોરઃપરિસર્પસ્થલવરપચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેનાપિ અન્તર્મુહૂર્ત્તમ્, ઉત્કર્ષેણાપિ અન્તર્મુહૂર્ત્તમ્ । પર્યાપ્તકસંમૂર્ચ્છિમોરઃપરિસર્પસ્થલવરપચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા ગૌતમ ! જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્ત્તમ્, ઉત્કર્ષેણ ત્રિપજ્ઞાશદ્ વર્ષસહસ્રાણિ અન્તર્મુહૂર્ત્તોનાનિ

ગોયમા ! જહ્ણનેણં અંતોમુહુત્તં ઉત્ક્રોસેણં પુન્નકોડી) જો થલચર પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્ગરપરિસર્પ હૈ, उनकी जघन्य स्थिति तो अंतमुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट स्थिति एक करोड़पूर्व की है । (संमुच्छिन्नमउरपरिसर्प-थलपरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा ! जह्णनेण वि अंतो-मुहुत्तं उतक्रोसेणं तेवन्नं वाससहससाहं) जो संमूर्च्छिमजन्मवाले उरः-परिसर्प थलचर पंचेन्द्रियतिर्यग्न जीव है, उनकी जघन्य, से अन्तर्मुहूर्त्त की स्थिति है और उत्कृष्ट से ५३ हजार वर्ष की है । (अपज्जत्तय संमुच्छिन्नमउरपरिसर्पथलपरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा ! जह्णनेणं अंतोमुहुत्तं उतक्रोसेण वि अंतोमुहुत्तं) अपर्याप्तक संमूर्च्छिमजन्मवाले उरःपरिसर्प थलचर पंचेन्द्रियतिर्यग्न जीवों की स्थिति जघन्य से भी अन्तर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से भी अन्तर्मुहूर्त्त की है । (पज्जत्तयसंमुच्छिन्नमउरपरिसर्पथलपरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा ! जह्णनेणं अंतोमुहुत्तं उतक्रोसेणं तेवण्णं

પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણનેણં અંતોમુહુત્તં ઉત્ક્રોસેણં પુન્નકોડી) જે જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ગરપરિસર્પો છે, તેમની જઘન્ય સ્થિતિ તો અંતર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક કરોડ પૂર્વની છે. (સંમુચ્છિન્નમઉરપરિસર્પથલવરપંચિંદિય-તિરિક્કજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણનેણ વિ અંતોમુહુત્તં ઉત્ક્રોસેણં તેવન્નં વાસસહસસાહં) જે સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા ઉરઃ પરિસર્પ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ગર છે, તેમની જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત્તની સ્થિતિ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૫૩ હજાર વર્ષ જેટલી છે. (અપજ્જત્તયસંમુચ્છિન્નમઉરપરિસર્પથલવરપંચિંદિય-તિરિક્કજોણિયાણં પુચ્છા ગોયમા ! જહ્ણનેણ વિ અંતોમુહુત્તં ઉત્ક્રોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં) અપર્યાપ્તક સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા ઉરઃપરિસર્પ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ગર છે, તેમની સ્થિતિ જઘન્યથી પણ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અન્તર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે. (પજ્જત્તયસંમુચ્છિન્નમઉરપરિસર્પથલવર-પંચિંદિયતિરિક્કજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણનેણં અંતોમુહુત્તં ઉત્ક્રોસેણં

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૭ અસુરકુમારાદીનામાયુઃસ્થિતિનિરૂપણમ્ ૩૧૯

ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિકોરઃપરિસર્પથલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પુચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અન્તર્મુહુતમ્, ઉત્કર્ષેણ પૂર્વકોટિઃ । અપર્યાપ્તકર્મભવ્યુત્ક્રાન્તિકોરઃપરિ-સર્પથલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પુચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેનાપિ અન્તર્મુહુતમ્, ઉત્કર્ષેણાપિ અન્તર્મુહુતમ્ । પર્યાપ્તકર્મભવ્યુત્ક્રાન્તિકોરઃપરિસર્પથલચરપંચેન્દ્રિય-વાસસહસ્રાઈ અંતોમુહુતૂનાઈ) પર્યાપ્તકર્મ સંમૂર્ચ્છિમજન્મવાલે ઉરઃપરિસર્પથલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોની જઘન્યસ્થિતિ તો અન્તર્મુહુત્ત્ની કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અન્તર્મુહુત્ત્ની કમ ૫૩ હજાર વર્ષ કી હૈ । (ગઽભવક્રંતિય ઉરપરિસર્પથલચરપંચિન્દ્રિયતિરિક્ષ-જોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહન્નેણં અંતોમુહુત્ત્ની ઉકોસેણં પુન્વ-કોડી) ગર્ભજન્મવાલે ઉરઃપરિસર્પથલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્યોની કી સ્થિતિ જઘન્ય સે અંતર્મુહુત્ત્ની કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે એક કરોડ પૂર્વ કી હૈ । (અપજ્જતગઽભવક્રંતિય ઉરપરિસર્પથલચરપંચિન્દ્રિયતિરિક્ષ-જોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણેણ વિ અંતોમુહુત્ત્ની ઉકોસેણ વિ અંતોમુહુત્ત્ની) અપર્યાપ્તકર્મ જન્મવાલે ઉરઃપરિસર્પથલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્યોની કી સ્થિતિ જઘન્ય સે બી અંતર્મુહુત્ત્ની કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે બી અન્તર્મુહુત્ત્ની કી હૈ । (અપજ્જતગઽભવક્રંતિય ઉરપરિસર્પથલચરપંચિ-ન્દ્રિયતિરિક્ષજોણિયાણં-પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણેણં અંતોમુહુત્ત્ની ઉકો-સેણં અંતોમુહુતૂના પુન્વકોડી) પર્યાપ્તકર્મ જન્મ ઉરઃપરિસર્પથલચર

તેવણં વાસસહસ્રાઈ અંતોમુહુતૂનાઈ) પર્યાપ્તકર્મ સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા ઉરઃ પરિસર્પથલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્યોની જઘન્ય સ્થિતિ તો અન્તર્મુહુત્ત્નીની છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અન્તર્મુહુત્ત્નીની ન્યૂન ૫૩ હજાર વર્ષની છે. (ગઽભવ-ક્રંતિય ઉરપરિસર્પથલચરપંચિન્દ્રિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ-ન્નેણં અંતોમુહુત્ત્ની ઉકોસેણં પુન્વકોડી) ગર્ભજન્મવાળા ઉરઃપરિસર્પથલચર પંચે-ન્દ્રિય તિર્યગ્યોની સ્થિતિ જઘન્યથી અન્તર્મુહુત્ત્નીની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી એક કરોડ પૂર્વની છે. (અપજ્જતગઽભવક્રંતિય ઉરપરિસર્પથલચરપંચિન્દ્રિયતિરિક્ષ-જોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણેણ વિ અંતોમુહુત્ત્ની ઉકોસેણ વિ અંતોમુહુત્ત્ની) અપર્યાપ્તકર્મ જન્મવાળા ઉરઃપરિસર્પથલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્યોની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ પણ અંતર્મુહુત્ત્નીની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અન્તર્મુહુત્ત્નીની છે. (અપજ્જતગઽભવક્રંતિય ઉરપરિસર્પથલચરપંચિન્દ્રિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણેણં અંતોમુહુત્ત્ની ઉકોસેણં અંતોમુહુતૂના પુન્વકોડી) પર્યાપ્તકર્મ જન્મવાળા ઉરઃ પરિસર્પથલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્યોની સ્થિતિ જઘ-

૩૨૦

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

તિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા ગૌતમ ! જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણ પૂર્વકોટિરન્તર્મુહૂર્તોના મુજપરિસર્પથલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણ પૂર્વકોટિઃ । સંમૂર્ચ્છિમમુજપરિસર્પથલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણાપિ દ્વિવત્વારિસદ-

પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્યોની સ્થિતિ જઘન્ય સે તો એક અન્તર્મુહૂર્તની કોઈ છે અને ઉત્કૃષ્ટ સે અન્તર્મુહૂર્ત કમ એક કરોડ પૂર્વની છે । (મુજપરિસર્પથલચર પંચેન્દ્રિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં પુત્ત્વકોટી) મુજપરિસર્પથલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ય જીવોની સ્થિતિ જઘન્ય સે અન્તર્મુહૂર્તની કોઈ છે અને ઉત્કૃષ્ટ સે એક કરોડ પૂર્વની છે । (સંમુર્ચ્છિમમુજપરિસર્પથલચર પંચેન્દ્રિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં વાયાલીસં વાસસહસસાઈ) સંમુર્ચ્છિમ મુજપરિસર્પથલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ય જીવોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે તો અન્તર્મુહૂર્તની કોઈ છે-જોર ઉત્કૃષ્ટ સે ૪૨ હજાર વર્ષની છે । (અપજ્જત્તયસંમુર્ચ્છિમમુજપરિસર્પથલચર પંચેન્દ્રિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં) અપર્યાપ્તક સંમુર્ચ્છિમ મુજપરિસર્પથલચર પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે તો અન્તર્મુહૂર્તની કોઈ છે

ન્યની અપેક્ષાએ તો એક અન્તર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્ત ન્યૂન એક કરોડ પૂર્વની છે. (મુજપરિસર્પથલચર પંચેન્દ્રિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં પુત્ત્વકોટી) મુજ પરિસર્પથલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ય જીવોની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ અન્તર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી એક કરોડ પૂર્વની છે. (સંમુર્ચ્છિમમુજપરિસર્પથલચર પંચેન્દ્રિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં વાયાલીસં વાસસહસસાઈ) સંમુર્ચ્છિમ મુજ પરિસર્પથલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ય જીવોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્યથી તો અન્તર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૪૨ હજાર વર્ષ જેટલી છે. (અપજ્જત્તયસંમુર્ચ્છિમમુજપરિસર્પથલચર પંચેન્દ્રિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં) અપર્યાપ્તક સંમુર્ચ્છિમ મુજ પરિસર્પથલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્યોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ પણ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૭ અસુરકુમારાદીનામાયુઃસ્થિતિનિરૂપણમ્ ૩૨૧

વર્ષસહસ્રાણિ । અપર્યાપ્તકસંમૂર્ચ્છિમસ્થલચરભુજપરિસર્પપચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા ગૌતમ । જઘન્યેનાપિ અન્તર્મુહૂર્ત્તમ્, ઉત્કર્ષેણાપિ અન્તર્મુહૂર્ત્તમ્ । પર્યાપ્તક-સંમૂર્ચ્છિમસ્થલચરભુજપરિસર્પપચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ । જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્ત્તમ્, ઉત્કર્ષેણ દ્વિચત્વારિશદ્ વર્ષસહસ્રાણિ અન્તર્મુહૂર્ત્તોનાનિ । ગર્ભ-વ્યુત્ક્રાન્તિકભુજપરિસર્પસ્થલચરપચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ । જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્ત્તમ્, ઉત્કર્ષેણ પૂર્વકોટિઃ । અપર્યાપ્તકગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિકભુજપરિસર્પસ્થલચર-પચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ । જઘન્યેનાપિ અન્તર્મુહૂર્ત્તમ્, ઉત્કર્ષેણાપિ-

और उत्कृष्ट से भी अन्तर्मुहूर्त की है । (पञ्जत्तग संभूच्छिम भुजपरि-सप्पथयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा ! जहण्णेणं अंतो-मुहुत्तं, उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तं गाहं बायालीसं वाससहस्साहं) पर्याप्तक! संमूर्च्छिम भुजपरि सर्पथलचर पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों की स्थिति हे गौतम जघन्य से तो अंतर्मुहूर्त की है और उत्कृष्ट अन्तर्मुहूर्त कम ४२ हजार वर्ष की है । (गर्भवक्कंतिय भुजपरिसप्पथलयरपंचिदियतिरिक्खजोणि-याणं पुच्छा गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं पुव्वकोट्ठी) गर्भ-जभुजपरि सर्पथलचर पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों की स्थिति हे गौतम ! जघन्य से तो एक अन्तर्मुहूर्त की है और उत्कृष्ट से एक करोड पूर्व की है । (अपञ्जत्तगगर्भवक्कंतियभुजपरिसप्पथलचरपंचिदियतिरिक्खजोणि-

અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ પણ અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે. (પજ્જત્તાગસંમૂર્ચ્છિમભુજપરિસપ્પથલયરપંચિદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહૂત્તં ઉક્કોસેણં અંતોમુહૂત્તં ગાહં બાયાલીસં વાસસહ-સ્સાહં) પર્યાપ્તક સંમૂર્ચ્છિમભુજપરિસર્પ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ તો અંતર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃ-ષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત્ત ન્યૂત ૪૨ હજાર વર્ષ જેટલી છે. (ગર્ભવક્કંતિયભુજ-પરિસપ્પથલયરપંચિદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતો-મુહુત્તં, ઉક્કોસેણં પુવ્વકોટ્ઠી) ગર્ભજ પરિસર્પ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ તો એક અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ એક કરોડ પૂર્વની છે. (અપજ્જત્તાગગર્ભવક્કંતિય

અન્તર્મુહૂર્તમ્ । પર્યાસકર્મવ્યુત્ક્રાન્તિકશ્ચુત્તપરિસર્પથલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ । જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણ પૂર્વકોટિઃ અન્તર્મુહૂર્તોના । સ્થેચર-પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા ગૌતમ । જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણ ૧૨યો-પમસ્ય અસંલ્પેયભાગમ્ । સંમૂર્ચ્છિમસ્થેચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા ગૌતમ ! જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણ દ્વિસપ્તતિ વર્ષસહસ્રાણિ । અપર્યાસક સંમૂર્ચ્છિમ-સ્થેચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં પૃચ્છા, ગૌતમ । જઘન્યેનાપિ અન્તર્મુહૂર્ત ઉત્કર્ષેણાપિ યાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહન્નેણ વિ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં) અપર્યાસક ગર્ભજશ્ચુત્તપરિસર્પથલચરપંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોની કી યિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે મી અન્તર્મુહૂર્ત કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે મી અન્તર્મુહૂર્ત કી હૈ । (પજ્જત્તગગમ્ભવ્વકકતિયમુયપરિસર્પથલચર પંચિદિયતિરિક્કલ્લજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહન્નેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ અંતોમુહુત્તૂણા પુવ્વકોટી) પર્યાસક ગર્ભજ શ્ચુત્તપરિસર્પથલચર પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે તો અંતર્મુહૂર્ત કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે એક અંતર્મુહૂર્તકમ કરોડ પૂર્વ કી હૈ । (સ્થહર પંચે-દિયતિરિક્કલ્લજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહન્નેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કો-સેણ પલ્લિઓવમસસ અસંલ્પેજ્જહાગં) સ્થેચરપંચેન્દ્રિય તિર્યગ્યોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે અંતર્મુહૂર્ત કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે એક પલ્લોપમ કે અસંલ્પાતમે ભાગ હૈ । (સંમુર્ચ્છિમસ્થહરપંચિદિયતિરિક્કલ્લજોણિ-

મુયપરિસર્પથલચરપંચિદિયતિરિક્કલ્લજોણિયાણં પુચ્છા ગોયમા ! જહન્નેણ વિ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં) અપર્યાસક ગર્ભજ શ્ચુત્તપરિસર્પથલ-પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ પણ અંતર્મુહૂર્ત જેટલી છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ પણ અંતર્મુહૂર્ત જેટલી છે । (પજ્જત્તગગમ્ભવ્વકકતિયમુયપરિસર્પથલચરપંચિદિયતિરિક્કલ્લજોણિયાણં પુચ્છા ગોયમા ! જહન્નેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ અંતોમુહુત્તૂણા પુવ્વકોટી) પર્યાસક ગર્ભજ શ્ચુત્તપરિસર્પથલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્યોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ તો અંતર્મુહૂર્ત જેટલી છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ એક અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન એક કરોડ પૂર્વની છે । (સ્થહરપંચેદિયતિરિક્કલ્લજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા-જહન્નેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ પલ્લિઓવમસસ અસંલ્પેજ્જહાગં) એચર પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્યોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ અંતર્મુહૂર્ત જેટલી છે અને ઉત્કૃષ્ટની એક પલ્લોપમના અસંલ્પાતમા ભાગ જેટલી છે । (સંમુર્ચ્છિમસ્થહરપંચિદિયતિરિક્કલ્લજોણિયાણં

उरो भुजगपूर्वकोटिः पल्लोपमासंख्येयभागश्च ॥२॥

હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ અંતર્મુદ્ધૂત જેટલી છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ એક પદ્યોપમના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણની છે. (અપજ્જતગ ગમમચ્ચકંતિયલ્લહરપંચિંદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા નોયમા ! જહણેણ વિ અંતોમુહુતં ઉક્કોસેગ વિ અંતોમુહુતં અપર્યાપ્તક ગર્ભજ ખેચર પચેન્દ્રિય તિયંચોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ પણ અન્તર્મુદ્ધૂતની છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ પણ અંતર્મુદ્ધૂત જેટલી છે. (પજ્જતગલ્લહરપંચેંદિયતિરિક્ખજોણિયાણં મંતે ! કેવહયં કાલં ઠિઈ પળ્લત્તા ?) હે ભદ્રં ! પર્યાપ્ત ખેચર પચેન્દ્રિય તિયંચોની સ્થિતિ કેટલા કાલની કહેવામાં આવી છે ? (નોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુતં, ઉક્કોસેણં પલ્લિઓવમરસ અસંલ્લિવજ્જહ- માણં અતોમુહુત્તણં) હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ અંતર્મુદ્ધૂતની અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ એક મુદ્ધૂત ન્યૂન એક પદ્યોપમના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ કહેવામાં આવી છે. અહિયાં 'સંમુચ્છિમ પુવ્વકોઠી' ઇત્યાદિ પ્રેમચક્ર ગાથાઓ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૭ અસુરકુમારાદીનામાયુઃસ્થિતિનિરૂપણમ્ ૩૨૧

મનુષ્યાણાં ભદન્ત ! કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પદ્મતા : ? ગૌતમ ! જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણ ગ્રીણિ પર્યોપમાનિ । સંમૂર્છિમમનુષ્યાણાં પુચ્છા ગૌતમ ! જઘન્યેનાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણાપિ અન્તર્મુહૂર્તમ્ । ગર્ભવ્યુક્રાન્તિક-મનુષ્યાણાં પુચ્છા, ગૌતમ ! જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તમ્, ઉત્કર્ષેણ ગ્રીણિ પર્યોપમાનિ । અપર્યાસકર્મભવ્યુક્રાન્તિકમનુષ્યાણાં ભદન્ત ! કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પદ્મતા ?

(મનુસ્સાણં ભંતે ! કેવદ્વયં કાલં ઠિઈ પળણત્તા ?) હે ભદન્ત ! મનુષ્યોં કી સ્થિતિ કિતને કાલ કી કહી ગઈ હૈ ?

ઉત્તર—(ગોયમા ! જહન્નેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં તિણિણ પલિઓવ-માઈ) હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે અન્તર્મુહૂર્ત્ત કી ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ત્રીન પર્યોપમ કી હૈ । (સંમુર્છિમમનુસ્સાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણેણ વિ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં) સંમુર્છિમ જન્મવાલે મનુષ્યોં કી સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્ય ભી અન્તર્મુહૂર્ત્ત કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ભી અન્તર્મુહૂર્ત્ત કી હૈ । (ગર્ભવક્રકંતિયમનુસ્સાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહન્નેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં તિણિણ પલિઓવમાઈ) ગર્ભજમનુષ્યોં કી સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે અંતર્મુહૂર્ત્ત કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ત્રીન પર્યોપમ કી હૈ । (અપજ્જત્તગગર્ભવક્રકંતિયમનુસ્સાણં ભંતે ! કેવદ્વયં કાલં ઠિઈપળણત્તા ?) હે ભદન્ત અપર્યાસકર્મજ મનુષ્યોં કી સ્થિતિ કિતને કાલ કી કહી ગઈ હૈ ?

કહી છે તેનો સાર પહેલાં આવી ગયો છે. (મનુસ્સાણં ભંતે ! કેવદ્વયં કાલં ઠિઈ પળણત્તા ?) હે ભદન્ત ! માણુસોની સ્થિતિ કેટલા કાલની કહેવામાં આવી છે ?

ઉત્તર—(ગોયમા ! અંતોમુહુત્તંઉક્કોસેણં તિણિણ પલિઓવમાઈ) હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત્તની અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ પદ્યોપમ જેટલી છે. (સંમુ-ર્છિમમનુસ્સાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહ્ણેણ ત્રિ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતો-મુહુત્તં) સંમૂર્છિમ જન્મવાળા માણુસોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપે-ક્ષાએ પણ અંતર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ પણ અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી જ છે. (ગર્ભવક્રકંતિયમનુસ્સાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહન્નેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં તિણિણ પલિઓવમાઈ) ગર્ભજ માણુસોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ અંતર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ત્રણ પદ્યો-પમની છે. (અપજ્જત્તગગર્ભવક્રકંતિયમનુસ્સાણં ભંતે ! કેવદ્વયં કાલં ઠિઈ પળણત્તા ?) હે ભદન્ત ! અપર્યાસક ગર્ભજ મનુષ્યોની સ્થિતિ કેટલા કાલની કહેવામાં આવી છે ?

ગૌતમ ! જયન્થેનાપિ અન્તર્મુહર્તમ્, ઉત્કર્ષેણાપિ અન્તર્મુહર્તમ્ । પર્યાપ્તકર્મવ્યુત્ક્રાન્તિકમનુષ્યાણાં ભદન્ત ! કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞતા ? ગૌતમ ! જયન્થેન અન્તર્મુહર્તમ્, ઉત્કર્ષેણ ત્રીણિ પલ્યોપમાનિ અન્તર્મુહર્તોનાનિ । વ્યન્તરાણાં દેવાનાં કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞતા ? ગૌતમ ! જયન્થેન દસવર્ષસહસ્રાણિ ઉત્કર્ષેણ પલ્યોપમમ્

ઉત્તર—(ગોયમા ! જહ્ણનેણ વિ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં) હે ગૌતમ ! જયન્થ સે ખી અન્તર્મુહર્ત્ત કી કહી ગઈ હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે ખી અન્તર્મુહર્ત્ત કી કહી ગઈ હૈ । (પરજ્ઞતાગમ્ભવક્રંતિયમણુસ્સાણં મંતે ! કેવદ્દયં કાલં ઠિઈં પળગત્તા ?) હે ભદન્ત ! પર્યાપ્તકર્મજમનુષ્યોં કી સ્થિતિ કિતને કાલ કી કહી ગઈ હૈ ?

ઉત્તર—(ગોયમા ! જહ્ણનેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં તિણિણ પલિઓવમાઈં અંતોમુહુત્તુગાઈં) હે ગૌતમ ! જયન્થ સે અન્તર્મુહર્ત્તકી ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે અન્તર્મુહર્ત્તન્યૂન ત્રીન પલ્યોપમ કી કહી ગઈ હૈ । (વાળમંતરાણં દેવાણં મંતે ! કેવદ્દયં કાલં ઠિઈં પળગત્તા ?) હે ભદન્ત ! વાનવ્યન્તર દેવોં કી સ્થિતિ કિતને કાલ કી કહી ગઈ હૈ । (ગોયમા ! જહ્ણનેણં દસવાસસહસ્રાઈં ઉક્કોસેણં પલિઓવમં) હે ગૌતમ ! વાનવ્યન્તરદેવોં કી સ્થિતિ જયન્થ તો દશ હજાર વર્ષ કી કહી ગઈ હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ એક પલ્યોપમ કી કહી ગઈ હૈ । (વાળમંતરીણં દેવીણં મંતે ! કેવદ્દયં કાલં ઠિઈં પળગત્તા) હે ભદન્ત ! વાનવ્યન્તરદેવોં કી દેવિયોં કી સ્થિતિ કિતને કાલ કી પ્રજ્ઞસ કી ગઈ હૈ ? (ગોયમા !

ઉત્તર—(ગોયમા ! જહ્ણનેણ વિ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં) હે ગૌતમ ! જયન્થની અપેક્ષાએ અંતર્મુહુત્તની કહેવામાં આવી છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ પણ અન્તર્મુહુત્ત જેટલી કહેવામાં આવી છે. (પરજ્ઞતાગમ્ભવક્રંતિયમણુસ્સાણં મંતે ! કેવદ્દયં કાલં ઠિઈં પળગત્તા ?) હે ભદન્ત ! પર્યાપ્તકર્મજાનુષ્યોની સ્થિતિ કેટલા કાલની કહેવામાં આવી છે ?

ઉત્તર—(ગોયમા ! જહ્ણનેણં અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણં તિણિણ પલિઓવમાઈં અંતોમુહુત્તુગાઈં) હે ગૌતમ ! જયન્થની અપેક્ષાએ અન્તર્મુહુત્તની અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ અન્તર્મુહુત્ત ન્યૂન પણ પલ્યોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે. (વાળમંતરાણં દેવાણં મંતે ! કેવદ્દયં કાલં ઠિઈં પળગત્તા ?) હે ભદન્ત ! વાનવ્યન્તર દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાલની કહેવામાં આવી છે ? (ગોયમા ! જહ્ણનેણં દસવાસસહસ્રાઈં ઉક્કોસેણં પલિઓવમં) હે ભદન્ત ! વાનવ્યન્તર દેવોની સ્થિતિ જયન્થની અપેક્ષાએ દશહજાર વર્ષ જેટલી કહેવામાં આવી છે અને ઉત્કૃષ્ટથી એક પલ્યોપમની કહેવામાં આવી છે. ‘વાળમંતરીણં દેવીણં મંતે ! કેવદ્દયં કાલં ઠિઈં પળગત્તા’ હે ભદન્ત વ્યંતરદેવોની દેવીઓની

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૭ અસુરકુમારાદીનામાયુઃસ્થિતિનિરૂપણમ્ ૩૨૭

અન્યતરાણાં દેવીનાં ભદન્ત ! કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞતા ? ગૌતમ ! જઘન્યેન દશ-
વર્ષસહસ્રાણિ ઉત્કર્ષેણ અર્દ્ધપલ્યોપમમ્ । જ્યોતિષ્કાણાં દેવાનાં ભદન્ત ! કિયન્તં કાલં
સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞતા ? ગૌતમ ! જઘન્યેન સાતિરેકમ્ અઢ્ઢભાગપલ્યોપમમ્, ઉત્કર્ષેણ પલ્યોપમં
વર્ષશતસહસ્રાભ્યધિકમ્ । જ્યોતિષ્કદેવીનાં ભદન્ત ! કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞતા ?
ગૌતમ ! જઘન્યેન અઢ્ઢભાગપલ્યોપમમ્, ઉત્કર્ષેણ અર્દ્ધપલ્યોપમં પચ્ચાશતોર્વર્ષ-
સહસ્રૈરભ્યધિકમ્ । ચન્દ્રવિમાનાનાં ભદન્ત ! દેવાનાં કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ

જહ્ણણેણં દસવાસસહસ્સાઈ ઉત્કોસેણં અઢ્ઢપલિઓવમં) હે ગૌતમ !
જઘન્ય સે દશહજાર વર્ષ કી ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે આધે પલ્યોપમ કી પ્રજ્ઞસ
કી ગઈ હૈ । (જોહસિયાણં મંતે ! દેવાણં કેવહ્યં કાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા ?)
હે ભદંત ! જ્યોતિષ્કદેવોં કી સ્થિતિ કિતને કાલ કી કહી ગઈ હૈ ?
(ગોયમા ! જહ્ણણેણં સાતિરેગં અઢ્ઢભાગપલિઓવમં, ઉત્કોસેણં પલિ-
ઓવમં વાસસયસહસ્સમઞ્ઞહિયં) હે ગૌતમ ! જઘન્ય સ્થિતિ તો કુલ
અધિક પલ્યોપમ કા આઠવેં ભાગ પ્રમાણ હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક
લાલ્લ વર્ષ અધિક પલ્યોપમ પ્રમાણ હૈ । (જોહસિયદેવીણં મંતે ! કેવ-
હ્યં કાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા ?) હે ભદન્ત ! જ્યોતિષ્ક દેવિયોં કી સ્થિતિ
કિતને કાલ કી કહી ગઈ હૈ ? (ગોયમા ! જહ્ણણેણં અઢ્ઢભાગપલિઓ
વમં, ઉત્કોસેણં અઢ્ઢપલિઓવમં પળ્ણાસાણ વાસસહસ્સેઈ અઞ્ઞહિયં)
હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે પલ્યોપમ કે આઠવેં ભાગ પ્રમાણ ઓર ઉત્કૃષ્ટ
સે ૫૦ હજાર વર્ષ અધિક આધેપલ્પપ્રમાણ કહી ગઈ હૈ । (ચંદવિમા-

સ્થિતિ કેટલા કાલની પ્રજ્ઞસ થયેલી છે ? (ગોયમા ! જહ્ણણેણં દસવાસ-
સહસ્સાઈ ઉત્કોસેણં અઢ્ઢપલિઓવમં) હે ગૌતમ ! જઘન્યથી દશહજાર
વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધ પલ્યોપમની પ્રજ્ઞસ થયેલી છે. (જોહસિ-
યાણં મંતે ! દેવાણં કેવહ્યં કાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા ?) હે ભદંત ! જ્યોતિષ્ક દેવીની
સ્થિતિ કેટલા કાલની કહેવામાં આવી છે ? (ગોયમા ! જહ્ણણેણં સાતિરેગં અઢ્ઢ-
ભાગપલિઓવમં ઉત્કોસેણં પલિઓવમં વાસસયસહસ્સમઞ્ઞહિયં) હે ગૌતમ !
જઘન્ય સ્થિતિ તો કંઈક વધારે પલ્યોપમના આઠમાં ભાગ પ્રમાણ છે અને
ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક લાખ વર્ષ અધિક પલ્યોપમ પ્રમાણ છે. (જોહસિય દેવીણં
મંતે ! કેવહ્યં કાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા ?) હે ભદંત ! જ્યોતિષ્ક દેવિઓની સ્થિતિ
કેટલા કાલની કહેવામાં આવી છે ? (ગોયમા ! જહ્ણણેણં અઢ્ઢભાગપલિઓવમં,
ઉત્કોસેણં અઢ્ઢપલિઓવમં પળ્ણાસાણ વાસસહસ્સેઈ અઞ્ઞહિયં) હે
ગૌતમ ! જઘન્યથી પલ્યોપમના આઠમાં ભાગ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટથી ૫૦

પ્રજ્ઞતા ? ગૌતમ ! જઘન્યેન ચતુર્ભાગપલ્યોપમમ્, ઉત્કર્ષેણ પલ્યોપમં વર્ષસહસ્રા-
ભ્યધિકમ્ । ચન્દ્રવિમાનાનાં ભદન્ત ! દેવીનાં કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞતા ?
ગૌતમ ! જઘન્યેન ચતુર્ભાગપલ્યોપમમ્ । ઉત્કર્ષેણ અર્દ્ધપલ્યોપમં પચ્ચાશતાદ્ વર્ષ-
સહસ્રૈભ્યધિકમ્ । સૂરવિમાનાનાં ભદન્ત ! દેવાનાં કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ
પ્રજ્ઞતા ? ગૌતમ ! જઘન્યેન ચતુર્ભાગપલ્યોપમમ્, ઉત્કર્ષેણ પલ્યોપમં વર્ષસહસ્રા-
ણાણં મંતે ! દેવાણં કેવદ્વયં કાલં ઠિર્ઘં પળ્લતા ?) હે ભદન્ત ! ચંદ્રવિમા-
નોંકે દેવોં કી કિતને કાલ કી સ્થિતિ કહી ગઈ હૈ ? (ગોયમા ! જહ-
ળ્લેણં ચતુર્ભાગપલિઓવમં ઉત્કોસેણં પલિઓવમં વાસસયસહસ્સ-
મન્મહિયં) ગૌતમ ! જઘન્ય સે તો પલ્ય કે ચૌથે ભાગપ્રમાણ ઓર
ઉત્કૃષ્ટ સે એક લાખ વર્ષ અધિક પલ્યોપમ પ્રમાણ કહી ગઈ હૈ ।
(ચંદ્રવિમાણાણં મંતે દેવીણં કેવદ્વયં કાલં ઠિર્ઘં પળ્લતા) હે ભદન્ત ! ચન્દ્ર-
વિમાનોંકે દેવિયોં કી કિતને કાલ કી સ્થિતિ કહી ગઈ હૈ ? (ગોયમા !
જહ્નનેણં ચતુર્ભાગપલિઓવમં, ઉત્કોસેણં પલિઓવમં પળ્લતાસાં વાસ
સહસ્સેહિં અન્મહિયં) હે ભદન્ત ! ચન્દ્રવિમાનોં કી દેવિયોં કી સ્થિતિ
જઘન્ય સે તો પલ્ય કે ચૌથેભાગ પ્રમાણ કહી ગઈ હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે
૫૦ હજાર વર્ષ અધિક અર્દ્ધ પલ્યોપમ પ્રમાણ કહી હૈ । (સૂરવિમાણાણં
મંતે દેવાણં કેવદ્વયં કાલં ઠિર્ઘં પળ્લતા ?) હે ભદન્ત સૂર્ય વિમાનોં કે
દેવોં કી સ્થિતિ કિતને કાલકી કી કહી ગઈ હૈ ? (ગોયમા ! જહ્નળેણં

હજારવર્ષ અધિક અર્ધા પલ્યપ્રમાણ કહેવામાં આવી છે. (ચંદ્રવિમાણાણં
મંતે ! દેવાણં કેવદ્વયં કાલં ઠિર્ઘં પળ્લતા ?) હે ભદન્ત ! ચંદ્રવિમાનોના દેવોની
કેટલા કાલની સ્થિતિ કહેવામાં આવી છે ! (ગોયમા ! જહ્નળેણં-
ચતુર્ભાગપલિઓવમં ઉત્કોસેણં પલિઓવમં વાસસયસહસ્સમન્મહિયં) હે
ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ તો પલ્યના ચોથા ભાગ પ્રમાણ અને
ઉત્કૃષ્ટથી એક લાખ વર્ષ અધિક પલ્યોપમ પ્રમાણ કહેવામાં આવી છે.
(ચંદ્રવિમાણાણં મંતે ! દેવીણં કેવદ્વયં કાલં ઠિર્ઘં પળ્લતા ?) હે ભદન્ત ! ચંદ્ર-
વિમાનોની દેવીઓની કેટલા કાલની સ્થિતિ કહેવામાં આવી છે ! (ગોયમા !
જહ્નનેણં ચતુર્ભાગપલિઓવમં પળ્લતાસાં ઉત્કોસેણં અર્ધપલિઓવમં વાસસહ-
સ્સેહિં અન્મહિયં) હે ભદન્ત ! ચંદ્રવિમાનોની દેવીઓની સ્થિતિ જઘન્યની
અપેક્ષાએ તો પલ્યના ચોથા ભાગ પ્રમાણ કહેવામાં આવી છે અને ઉત્કૃષ્ટથી
૫૦ હજાર વર્ષ અધિક અર્દ્ધ પલ્યોપમ પ્રમાણ કહેવામાં આવી છે. (સૂરવિ-
માણાણં મંતે ! દેવાણં કેવદ્વયં કાલં ઠિર્ઘં પળ્લતા ?) હે ભદન્ત ! સૂર્યવિમાનોના
દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાલની કહેવામાં આવી છે ! (ગોયમા ! જહ્નળેણં ચતુ-

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૦૭ અસુરકુમારાદીનામાયુઃસ્થિતિનિરૂપણમ્ ૩૨૯

અધિકમ્ । સૂરવિમાનાનાં મદન્ત ! દેવીનાં ક્રિયન્ત કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞતા ? ગૌતમ ! જયન્થેન ચતુર્માસપલ્યોપમમ્, ઉત્કર્ષેઽર્ધપલ્યોપમં પશ્ચમિઃ વર્ષશ્તૈર-
અધિકમ્ । ગ્રહવિમાનાનાં મદન્ત ! દેવાનાં ક્રિયન્ત કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞતા ? ગૌતમ ! જયન્થેન ચતુર્માસપલ્યોપમમ્, ઉત્કર્ષેઽર્ધપલ્યોપમમ્ । ગ્રહવિમાનાનાં મદન્ત ! દેવીનાં ક્રિયન્ત કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞતા ? ગૌતમ ! જયન્થેન ચતુર્માસ-

અષ્ટમાસપલિઓવમં, ઉત્કર્ષેઽર્ધપલિઓવમં વાસસહસ્ત્રમઅમ્હિયં) હે ગૌતમ ! સૂર્યવિમાનોં કે દેવોં કી સ્થિતિ જયન્થે સે તો પલ્ય કા ચૌથે ભાગ પ્રમાણ હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે એક હજાર વર્ષ અધિક પલ્યો-
પમ પ્રમાણ હૈ । (સૂરવિમાણાણં મંતે ! દેવીણં કેવદ્વયં કાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહન્થેણં અષ્ટમાસપલિઓવમં ઉત્કર્ષેઽર્ધપલિઓવમં પંચહિં વાસસહસ્ત્રમઅમ્હિયં) હે મદંત ! સૂર્ય વિમાનોં કી દેવિયોં કી સ્થિતિ જયન્થે સે તો પલ્ય કે ચૌથે ભાગ પ્રમાણ હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦, પાચ સૌ વર્ષ અધિક અર્ધપલ્યોપમ પ્રમાણ હૈ । (ગ્રહવિમાણાણં મંતે ! દેવાણં કેવદ્વયં કાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા ?) ગ્રહવિમાનોં કે દેવોં કી સ્થિતિ કિતને કાલ કી કહી ગઈ હૈ ? (ગોયમા ! જહન્થેણં અષ્ટમાસપલિઓ-
વમં ઉત્કર્ષેઽર્ધપલિઓવમં) હે ગૌતમ ! ગ્રહવિમાનાં કે દેવોં કી સ્થિતિ જયન્થે સે પલ્ય કે ચતુર્થ ભાગ પ્રમાણ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે એક પલ્યોપમ પ્રમાણ કહી ગઈ । (ગ્રહવિમાણાણં મંતે ! દેવીણં કેવદ્વયં કાલં

માસપલિઓવમં, ઉત્કર્ષેઽર્ધપલિઓવમં વાસસહસ્ત્રમઅમ્હિયં) હે ગૌતમ ! સૂર્યવિમાનોના દેવોની સ્થિતિ જયન્થેની અપેક્ષાએ તો પલ્યના ચોથા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી એક હજાર વર્ષ અધિક પલ્યોપમ પ્રમાણ છે. (સૂરવિમાણાણં મંતે ! દેવીણં કેવદ્વયં કાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહન્થેણં અષ્ટમાસપલિઓવમં ઉત્કર્ષેઽર્ધપલિઓવમં પંચહિં વાસસહસ્ત્રમઅમ્હિયં) હે મદંત ! સૂર્યવિમાનોની દેવિઓની સ્થિતિ જયન્થેની અપેક્ષાએ તો પલ્યના ચોથા ભાગ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટથી ૫૦૦ વર્ષ અધિક અર્ધ પલ્યોપમ પ્રમાણ છે. (ગ્રહવિમાણાણં મંતે ! દેવાણં કેવદ્વયં કાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા ?) હે મદંત ! ગ્રહવિમાનોના દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાલની પ્રજ્ઞા થયેલી છે ! (ગોયમા ! જહન્થેણં અષ્ટમાસપલિઓવમં, ઉત્કર્ષેઽર્ધપલિઓવમં) હે ગૌતમ ! ગ્રહવિમાનોના દેવોની સ્થિતિ જયન્થેની અપેક્ષાએ પલ્યના ચતુર્થ ભાગ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટથી એક પલ્યોપમ પ્રમાણ કહેવામાં આવી છે. (ગ્રહવિમાણાણં મંતે ! દેવીણં કેવદ્વયં કાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા ?) હે મદંત ! ગ્રહવિમાનોની દેવિ

પલ્લોપમમ્, ઉત્કર્ષેણ અર્ધપલ્લોપમમ્ । નક્ષત્રવિમાનાનાં મદન્ત ! દેવાનાં, કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞાઃ ? ગૌતમ જઘન્યેન ચતુર્ભાગપલ્લોપમમ્, ઉત્કર્ષેણ અર્ધપલ્લોપમમ્ । નક્ષત્રવિમાનાનાં મદન્ત ! દેવીનાં કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞા ? ગૌતમ ! જઘન્યેન ચતુર્ભાગપલ્લોપમમ્, ઉત્કર્ષેણ સાતિરેકં ચતુર્ભાગપલ્લોપમમ્ । તારાવિઠિઈ પળ્લગ્ત્તા) હે મદન્ત ! ગ્રહવિમાનોં કી દેવિયોં કી સ્થિતિ-આયુ-કિતની કહી ગઈ હૈ ? (ગોયમા ! જહળ્ણેણં ચઽભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં અદ્ધપલિઓવમં) હે ગૌતમ ! ગ્રહવિમાનોં કી દેવિયોં કી આયુ જઘન્ય સે તો એકપલ્લ્ય કે ચૌથે ભાગ પ્રમાણ કહી ગઈ હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે અર્ધ પલ્લ્ય પ્રમાણ કહી ગઈ હૈ । (ળક્ષ્ણત્તવિમાણાણં મંતે દેવાણં કેવહ્યં કાલં ઠિઈ પળ્લગ્ત્તા ?) હે મદન્ત ! નક્ષત્ર કે વિમાનોં મેં રહનેવાલે દેવોં કી આયુ કિતની કહી ગઈ હૈ ? (ગોયમા ! જહળ્ણેણં ચઽભાગપલિઓવમં, ઉક્કોસેણં અદ્ધપલિઓવમં) હે ગૌતમ ! નક્ષત્ર વિમાનોં કે દેવોં કી આયુ જઘન્ય સે તો પલ્લ્ય કે ચૌથે ભાગ પ્રમાણ કહી ગઈ હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે આધે પલ્લ્ય કી કહી ગઈ હૈ । (ળક્ષ્ણત્તવિમાણાણં મંતે ! દેવીણં કેવહ્યં કાલં ઠિઈ પળ્લગ્ત્તા ?) હે મદન્ત ! નક્ષત્રવિમાનો કી દેવિયોં કી આયુ કિતને કાલ કી કહી ગઈ હૈ ? (ગોયમા ! જહળ્ણેણં ચઽભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં સાતિરેકં ચઽભાગપલિઓવમં) હે ગૌતમ ! નક્ષત્ર વિમાનોં કી દેવિયોં કી આયુ જઘન્ય સે તો પલ્લ્ય કે ચૌથે ભાગ પ્રમાણ

ઝોની સ્થિતિ-આયુ કેટલી પ્રજ્ઞા થયેલી છે ? (ગોયમા ! જહળ્ણેણં ચઽભાગ પલિઓવમં ઉક્કોસેણં અદ્ધપલિઓવમં) હે ગૌતમ ! ગ્રહવિમાનોની દેવિઓનું આયુ જઘન્યથી તો એક પલ્લ્યના ચોથા ભાગ પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધપલ્લ્યના જેટલી કહી છે. (ળક્ષ્ણત્તવિમાણાણં મંતે ! દેવાણં કેવહ્યં કાલં ઠિઈ પળ્લગ્ત્તા ?) હે મદન્ત ! નક્ષત્ર વિમાનોમાં રહેનારા દેવોનું આયુ કેટલું કહેવામાં આવ્યું છે ? (ગોયમા ! જહળ્ણેણં ચઽભાગપલિઓવમં, ઉક્કોસેણં અદ્ધપલિઓવમં) હે ગૌતમ ! નક્ષત્ર વિમાનોના દેવોનું આયુ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો પલ્લ્યના ચોથા ભાગ પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ અર્ધ-પલ્લ્યોપમપ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. (ળક્ષ્ણત્તવિમાણાણં મંતે ! દેવીણં કેવહ્યં કાલં ઠિઈ પળ્લગ્ત્તા ?) હે મદન્ત ! નક્ષત્ર વિમાનોની દેવીઓનું આયુ કેટલા કાલનું કહેવામાં આવ્યું છે ? (ગોયમા ! જહળ્ણેણં ચઽભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં સાતિરેકં ચઽભાગપલિઓવમં) હે મદન્ત ! નક્ષત્ર વિમાનોની દેવિઓનું આયુ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો પલ્લ્યના ચોથા ભાગ પ્રમાણ જેટલું કહેવામાં આવ્યું છે અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક વધારે પલ્લ્યના ચતુર્થ ભાગ પ્રમાણ કહેવામાં

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૭ અસુરકુમારાદીનામાયુઃસ્થિતિનિરૂપણમ્ ૩૩૧

માનાનાં મદન્ત ! દેવાનાં કિયન્ત કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞતાઃ ? ગૌતમ ! જઘન્યેન સાતિરેકમ્ અદ્વિભાગપલ્લોપમમ્, ઉત્કર્ષેણ ચતુર્ભાગપલ્લોપમમ્ । તારાવિમાનાનાં મદન્ત ! દેવીનાં કિયન્ત કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞતા ? ગૌતમ ! જઘન્યેન અદ્વિભાગ-પલ્લોપમમ્, ઉત્કર્ષેણ સાતિરેકમ્ અદ્વિભાગપલ્લોપમમ્ । વૈમાનિકાનાં મદન્ત !

કહી ગઈ છે ઔર ઉત્કૃષ્ટ સે કુછ અધિક પલ્લવ કે ચતુર્થ ભાગ પ્રમાણ કહી ગઈ છે । (તારાવિમાનાનાં મંતે ! દેવાણં કેવદ્વયં કાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા ?) હે મદન્ત ! તારાઓં કે વિમાનોં કે દેવોં કી સ્થિતિ કિતને કાલ કી કહી ગઈ છે ? (ગોયમા ! જહ્ણણેણં સાહરેગં અદ્વિભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં ચઽભાગપલિઓવમં) હે ગૌતમ ! તારાઓં કે વિમાનોં કે દેવોં કી આયુ જઘન્ય સે તો કુછ અધિક પલ્લવ કે આઠવેં ભાગપ્રમાણ કહી ગઈ છે ઔર ઉત્કૃષ્ટ સે પલ્લવ કે ચૌથે ભાગપ્રમાણ કહી ગઈ છે । (તારા વિમાનાનાં મંતે ! દેવાણં કેવદ્વયં કાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા ?) તારાઓં કે વિમાનોં કી દેવિયોં કી હે મદન્ત ! કિતની આયુ કહી ગઈ છે ? (ગોયમા ! જહ્ણણેણં અદ્વિભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં સાહરેગં અદ્વિભાગ-પલિઓવમં) ગૌતમ ! તારાઓં કે વિમાનો કી દેવિયોં કી આયુ જઘન્ય સે તો પલ્લવ કે આઠવેં ભાગપ્રમાણ કહી ગઈ છે ઔર ઉત્કૃષ્ટ સે કુછ અધિક પલ્લવ કે આઠવેં ભાગપ્રમાણ કહી ગઈ છે । (વૈમાણિયાણં મંતે ! દેવાણં કેવદ્વયં કાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા ?) હે મદન્ત ! વૈમાનિક દેવોં કી

આવ્યું છે. (તારાવિમાનાનાં મંતે ! દેવાણં કેવદ્વયં કાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા ?) હે મદન્ત ! તારાઓના વિમાનોના દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાલની કહેવામાં આવી છે ? (ગોયમા ! જહ્ણણેણં સાહરેગં અદ્વિભાગપલિઓવમં, ઉક્કોસેણં ચઽભાગ-પલિઓવમં) હે ગૌતમ ! તારાઓના વિમાનોના દેવોનું આયુ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો કંઈક વધારે પડ્યના આઠમા ભાગ પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પડ્યના ચૌથા ભાગ પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. (તારા વિમાનાનાં મંતે ! દેવીણં કેવદ્વયં કાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા !) તારાઓના વિમાનોની દેવિઓનું હે મદન્ત ! આયુ કેટલું કહેવામાં આવ્યું છે ? (ગોયમા ! જહ્ણણેણં અદ્વિભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં સાહરેગં અદ્વિભાગપલિઓવમં) હે ગૌતમ ! તારા-ઓના વિમાનોની દેવિઓનું આયુ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો પડ્યના આઠમા ભાગ પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક વધારે પડ્યના આઠમા ભાગ પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. (વૈમાણિયાણં મંતે ! દેવાણં કેવદ્વયં કાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા ?) હે મદન્ત ! વૈમાનિક દેવોનું આયુ કેટલું કહેવામાં આવ્યું છે ?

દેવાનાં કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞપ્તા ? ગૌતમ ! જઘન્યેન પલ્યોપમમ્ , ઉત્કર્ષેણ ત્રયસ્વિંશત્ સાગરોપમાણિ । વૈમાનિકાનાં ભદન્ત ! દેવીનાં કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞપ્તા ? , ગૌતમ ! જઘન્યેન પલ્યોપમમ્ , ઉત્કર્ષેણ પચ્ચપચ્ચાશત્ પલ્યોપમાણિ । સૌધર્મે સ્વલુ ભદન્ત ! કલ્પે દેવાનાં કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞપ્તા ? , ગૌતમ ! જઘન્યેન પલ્યોપમમ્ , ઉત્કર્ષેણ દ્વે સાગરોપમે । સૌધર્મે સ્વલુ ભદન્ત ! કલ્પે

કિતની આયુ કહી गई है ? (गोयमा ! जहण्णेणं पलिओवमं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं) हे गौतम ! वैमानिक देवों की आयु जघन्य से तो एक पल्य की कही गई है और उत्कृष्ट से ३३ सागरोपम की कही गई है । (वेमाणियाणं भंते ! देवीणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ?) हे भदन्त ! वैमानिक देवों की देवियों की कितनी आयु कही गई है ? (गोयमा ! जहण्णेणं पलिओवमं उक्कोसेणं पणपणं पलिओवमाइं) हे गौतम ! वैमानिक देवों की देवियों की आयु जघन्य से एक पल्योपम की कही गई है और उत्कृष्ट से ५५ पल्योपम की कही गई है । (सोहम्मेणं भंते ! कप्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ?) हे भदन्त ! सौधर्म नामक कल्प में देवों की आयु कितनी कही गई ? (गोयमा ! जहण्णेणं पलिओवमं उक्कोसेणं दो सागरोवमाइं) हे गौतम ! सौधर्मकल्प में देवों की आयु जघन्य तो एक पल्योपम की कही गई है

(गोयमा ! जहण्णेणं पलिओवमं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं) हे गौतम ! वैमानिक देवानुं आयु जघन्यनी अपेक्षाये तो એક પલ્ય જેટલું કહેવામાં આવ્યું છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૩૩ સાગરોપમનું કહેવામાં આવ્યું છે. (વેમાણિયાણં ભંતે ! દેવીણં કેવઇયં કાલં ઠિઈ પણત્તા ?) હે ભદન્ત ! વૈમાનિક દેવોની દેવિઓનું આયુ કેટલું કહેવામાં આવ્યું છે ? (ગોયમા ! જહણ્ણેણં પલિઓવમં ઉક્કોસેણં પણ પણં પલિઓવમાઈં) હે ગૌતમ ! વૈમાનિક દેવોની દેવિઓનું આયુ જઘન્યની અપેક્ષાએ પલ્યોપમ જેટલું કહેવામાં આવ્યું છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૫૫ પલ્યોપમનું કહેવામાં આવ્યું છે. (સોહમ્મેણં ભંતે ! કપ્પે દેવાણં કેવઇયં કાલં ઠિઈ પણત્તા ?) હે ભદન્ત ! સૌધર્મનામક કલ્પમાં દેવોનું આયુ કેટલું કહેવામાં આવ્યું છે ? (ગોયમા ! જહણ્ણેણં પલિઓવમં ઉક્કોસેણં દો સાગરોવમાઈં) હે ગૌતમ ! સૌધર્મકલ્પમાં દેવોનું આયુ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો એક પલ્યોપમનું કહેવામાં આવ્યું છે અને ઉત્કૃષ્ટથી બે સાગરોપમનું કહેવામાં આવ્યું

अनुयोगबन्धिका टीका सूत्र २०७ असुरकुमारादीनामायुःस्थितिनिरूपणम् ३३३

परिगृहीतदेवीनां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता गौतम ! जघन्येन पल्योपमम् ,
उत्कर्षेण सप्तपल्योपमानि । सौधर्मे खलु भदन्त ! कल्पे अपरिगृहीतदेवीनां
कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन पल्योपमम् , उत्कर्षेण पञ्चा-
शत् पल्योपमानि । ईशाने खलु भदन्त ! कल्पे देवानां कियन्तं कालं स्थितिः
प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन सातिरेकं पल्योपमम् , उत्कर्षेण सातिरेके द्वे साग-

और उत्कृष्ट दो सागरोपम की है (सोहमे णं भंते ! कप्पे परिग्गहिया
देवीणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ?) सौधर्म कल्प में हे भदन्त ! परि-
गृहीत देवियों की आयु कितनी कही गई है ? (गोयमा ! जहण्णेणं
पलिओवमं उक्कोसेणं सत्तपलिओवमाइं) हे गौतम ! सौधर्मकल्प
में परिगृहीत देवियों की आयु जघन्य से तो एक पल्योपम की और
उत्कृष्ट से सात पल्योपम की कही गई है । (सोहमेणं भंते ! कप्पे
अपरिग्गहिया देवीणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ?) हे भदन्त ! सौधर्म
कल्प में अपरिगृहीत देवियों की आयु कितनी कही गई है ?) (गोयमा !
जहण्णेणं पलिओवमं, उक्कोसेणं पण्णासपलिओवमाइं) हे गौतम !
सौधर्मकल्प में अपरिगृहीत देवियों की आयु जघन्य से तो १ पल्यो-
पम की कही गई है और उत्कृष्ट से ५० पल्योपम की है । (ईसाणेणं
भंते ! कप्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ?) हे भदन्त ! ईशान
कल्प में देवों की कितनी आयु कही गई है ? (गोयमा ! जहण्णेणं

छे. (सोहमेणं भंते ! कप्पे परिग्गहिया देवीणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ?)
सौधर्मकल्पमां छे भदंत ! परिगृहीत देवीओतुं आयु केटलुं कडेवामां
आओतुं छे ? (गोयमा ! जहण्णेणं पलिओवमं उक्कोसेणं सत्त पलिओवमाइं)
छे गौतम ! सौधर्मकल्पमां परिगृहीत देवीओतुं आयु जघन्यनी अपेक्षाओ
तो ओक पल्योपमतुं अने उत्कृष्टथी सात पल्योपम ओटलुं कडेवामां आओतुं
छे. (सोहमेणं भंते ! कप्पे अपरिग्गहिया देवीणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ?)
छे भदंत ! सौधर्मकल्पमां अपरिगृहीत देवीओतुं आयु केटलुं कडेवामां
आओतुं छे ? (गोयमा ! जहण्णेणं पलिओवमं, उक्कोसेणं पण्णासं पलिओवमाइं)
छे गौतम ! सौधर्मकल्पमां अपरिगृहीत देवीओतुं आयु जघन्यनी अपे-
क्षाओ तो १ पल्योपम ओटलुं कडेवामां आओतुं छे अने उत्कृष्टथी ५०
पल्योपमतुं कडेवामां आओतुं छे. (ईसाणेणं भंते ! कप्पे देवाणं केवइयं कालं
ठिई पणत्ता ?) छे भदंत ! ईशान कल्पमां देवीओतुं आयु केटलुं कडेवामां

રોપમે । ઈશાને સ્વલુ ભદન્ત ! કલ્પે પરિગૃહીતદેવીનાં કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞતા ? , ગૌતમ ! જયન્યેન સાતિરેકં પલ્યોપમમ્ , ઉત્કર્ષેણ નવ પલ્યોપમાનિ । ઈશાને સ્વલુ ભદન્ત ! કલ્પે અપરિગૃહીતદેવીનાં ભદન્ત ! કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞતા ? , ગૌતમ જયન્યેન સાતિરેકં પલ્યોપમમ્ ઉત્કર્ષેણ પચ્ચપચ્ચાશત્ પલ્યોપ-

સાહરેગં પલિબ્રોવમં, ઉત્કોસેણં સાહરેગાહં દો સાગરોવમાહં) હે ગૌતમ ! ઈશાન કલ્પ મેં દેવીં કી આયુ જયન્ય સે તો કુછ અધિક પલ્યોપમ કી કહી ગઈ હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે કુછ અધિક દો સાગરોપમ કી હૈ । (ઈસાણે નં મંતે ! કલ્પે પરિગ્રહિયા દેવીણં કેવહયં કાલં ટિઈ પળગતા ?) હે ભદન્ત ! ઈશાન કલ્પ મેં પરિગૃહીત દેવિયોં કી આયુ કિતની કહી ગઈ હૈ ? (ગોયમા ! જહ્ણણેણં સાહરેગં પલિબ્રોવમં, ઉત્કોસેણં નવ પલિબ્રોવમાહં) હે ગૌતમ ! ઈશાનકલ્પ મેં પરિગૃહીત દેવિયોં કી આયુ જયન્ય સે તો કુછ અધિક એક પલ્યોપમ કી ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે નો પલ્યોપમ કી કહી ગઈ હૈ । (ઈસાણે નં મંતે ! કલ્પે અપરિગ્રહિયાણં દેવીણં કેવહયં કાલં ટિઈ પળગતા ?) ઈશાન કલ્પ મેં હે ભદન્ત ! અપરિગૃહીત દેવિયોં કી આયુ કિતની કહી ગઈ હૈ ? (ગોયમા ! જહ્ણણેગં સાહરેગં પલિબ્રોવમં ઉત્કોસેણં પળપળપલિબ્રોવમાહં) હે ગૌતમ ! ઈશાન કલ્પ મેં અપરિગૃહીત દેવિયોં કી આયુ જયન્ય સે

આન્ધું છે ? (ગોયમા ! જહ્ણણેગં સાહરેગં પલિબ્રોવમં, ઉત્કોસેણં સાહરેગાહં દો સાગરોવમાહં) હે ગૌતમ ! ઈશાન કલ્પમાં દેવીનું આયુ જયન્યની અપેક્ષાએ તો કંઈક વધારે પલ્યોપમ જેટલું કહેવામાં આન્ધું છે અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક વધારે એ સાગરોપમ જેટલું કહેવામાં આન્ધું છે. (ઈસાણેનં મંતે ! કલ્પે પરિગ્રહિયા દેવીણં કેવહયં કાલં ટિઈ પળગતા ?) હે ભદન્ત ! ઈશાન-કલ્પમાં પરિગૃહીત દેવીનું આયુ જેટલું કહેવામાં આન્ધું છે ? (ગોયમા ! જહ્ણણેગં સાહરેગં પલિબ્રોવમં, ઉત્કોસેણં નવ પલિબ્રોવમાહં) હે ગૌતમ ! ઈશાન-કલ્પમાં પરિગૃહીત દેવીએનું આયુ જયન્યની અપેક્ષાએ તો કંઈક વધારે એક પલ્યોપમ જેટલું અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ નવ પલ્યોપમ જેટલું કહેવામાં આન્ધું છે. (ઈસાણેનં મંતે ! કલ્પે અપરિગ્રહિયાણં દેવીણં કેવહયં કાલં ટિઈ પળગતા ?) ઈશાનકલ્પમાં હે ભદન્ત ! અપરિગૃહીત દેવીએનું આયુ જેટલું કહેવામાં આન્ધું છે ? (ગોયમા ! જહ્ણણેગં સાહરેગં પલિબ્રોવમં, ઉત્કોસેણં પળપળપલિબ્રોવમાહં) હે ગૌતમ ! ઈશાનકલ્પમાં અપરિગૃહીત દેવીએનું આયુ જયન્યની અપેક્ષાએ તો કંઈક વધારે એક પલ્યોપમ જેટલું

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २०७ असुरकुमारादीनामायुःस्थितिनिरूपणम् ३३५

मानि । सनत्कुमारे खलु भदन्त ! कल्पे देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन द्वे सागरोपमे, उत्कर्षेण सप्तसागरोपमाणि । माहेन्द्रे खलु भदन्त ! कल्पे देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन सातिरेके द्वे सागरोपमे, उत्कर्षेण सातिरेकाणि सप्तसागरोपमाणि । ब्रह्मलोके खलु भदन्त ! कल्पे देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन सप्त-

तो कुछ अधिक एक पर्योपम की और उत्कृष्ट से ५५ पर्योपम की कही गई है । (सणकुमारेण भंते ! कल्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ?) हे भदन्त ! सनत्कुमार कल्प में देवों की आयु कितनी कही गई है ? (गोयमा ! जहण्णेणं दो सागरोवमाइं उक्कोसेणं सत्तसागरोवमाइं) हे गौतम ! सनत्कुमारकल्प में देवों की आयु जघन्य से तो दो सागरोपम की कही गई है और उत्कृष्ट से सात सागरोपम की है (माहिंदेणं भंते ! कल्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ?) हे भदन्त ! माहेन्द्र कल्प में देवों की आयु कितने काल की गई है ? (गोयमा ! जहण्णेणं साइरेगाइं दो सागरोवमाइं उक्कोसेणं साइरेगाइं सत्तसागरोवमाइं) हे गौतम ! माहेन्द्रकल्प में देवों की आयु जघन्य से तो कुछ अधिक दो सागरोपम की और उत्कृष्ट से कुछ अधिक सात सागरोपम की कही गई है । (बंभलोएणं भंते ! कल्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ?) हे भदन्त ! ब्रह्मलोक नाम के कल्प में देवों की

અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૫૫ પર્યોપમ જેટલું કહેવામાં આવ્યું છે. (સણકુમારેણં ભંતે ! કલ્પે દેવાણં કેવઇયં કાલં ઠિઈ પણત્તા ?) હે ભદંત સનત્કુમાર કલ્પમાં દેવાનું આયુ કેટલું કહેવામાં આવ્યું છે ? (ગોયમા ! જહણ્ણેણં દો સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં સત્તસાગરોવમાઈં) હે ગૌતમ ! સનત્કુમાર કલ્પમાં દેવાનું આયુ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો બે સાગરોપમ જેટલું કહેવામાં આવ્યું છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૭ સાગરોપમ જેટલું કહેવામાં આવ્યું છે. (માહિંદેણં ભંતે ! કલ્પે દેવાણં કેવઇયં કાલં ઠિઈ પણત્તા ?) હે ભદંત ! માહેન્દ્રકલ્પમાં દેવોનું આયુ કેટલા કાળનું કહેવામાં આવ્યું છે ? (ગોયમા ! જહણ્ણેણં સાઈરેગાઈં દો સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં સાઈરેગાઈં સત્ત સાગરોવમાઈં) હે ગૌતમ ! માહેન્દ્રકલ્પમાં દેવોનું આયુ, જઘન્યની અપેક્ષાએ તો કંઈક વધારે બે સાગરોપમ જેટલું અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ કંઈક વધારે ૭ સાગરોપમ જેટલું કહેવામાં આવ્યું છે. (બંભલોણં ભંતે ! કલ્પે દેવાણં કેવઇયં કાલં ઠિઈ પણત્તા ?) હે ભદંત ! બ્રહ્મલોક નામક કલ્પમાં દેવાનું આયુ કેટલું

સાગરોપમાણિ, ઉત્કર્ષેણ દશસાગરોપમાણિ । एवं कल्पे कल्पे कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ?, गौतम ! एवं भणितव्यं—लान्तके जघन्येन दश सागरोपमाणि उत्कर्षेण चतुर्दशसागरोपमाणि । महाशुके जघन्येन चतुर्दश सागरोपमाणि, उत्कर्षेण सप्तदशसागरोपमाणि । सहस्रारे जघन्येन सप्तदशसागरोपमाणि, कितनी आयु कही गई है ? (गोयमा ! जहण्णे णं सत्तसागरोवमाइं उक्कोसेणं दससागरोवमाइं) हे गौतम ! ब्रह्मलोक में देवों की आयु जघन्य से तो सात सागरोपम की और उत्कृष्ट से दश सागरोपम की कही गई है । (एवं कप्पे २ केवहयं कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा ! एवं भाणियव्वं) इसी प्रकार से प्रत्येक कल्प में कितनी २ आयु कही गई है ऐसा प्रश्न कर लेना और उसका हे गौतम ! उत्तर इस प्रकार से जानना कि (लंत्तए जहन्नेणं दस सागरोवमाइं उक्कोसेणं चउदससागरोवमाइं) लान्तक कल्प में जघन्य से दश सागरोपम की है और उत्कृष्ट से १४ सागरोपम की है । (महाशुके जहन्नेणं चउदससागरोवमाइं उक्कोसेणं सत्तरससागरोवमाइं) महाशुक में जघन्य स्थिति १४ सागरोपम की है और उत्कृष्ट स्थिति १७ सागरोपम की है । (सहस्रारे जहण्णेणं सत्तरससागरोवमाइं, उक्कोसेणं अट्ठारससागरोवमाइं) सहस्रावकल्प में जघन्य आयु १७ सागरोपम की है और उत्कृष्ट आयु १८ सागरोपम की है । (आणए जहन्नेणं अट्ठारससागरोवमाइं, उक्कोसेणं एग्गवीसं सागरोवमाइं) आनतकल्प में जघन्य आयु अठारह १८ सागरोपम की कही है और उत्कृष्ट आयु १९ उन्नीस सागरोपम की है । (पाणए जहण्णेणं

કહેવામાં આવ્યું છે. (ગોયમા ! જહણ્ણેણં સત્ત સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં દસ સાગરોવમાઈં) હે ગૌતમ ! બ્રહ્મલોકમાં દેવોતું આયુ જઘન્યની અપેક્ષાએ સાત ૭ સાગરોપમનું અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૧૦ સાગરોપમનું કહેવામાં આવ્યું છે. (एवं कप्पे २ केवहयं कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा ! एवं भाणियव्वं) આ પ્રમાણે જ દરેક કલ્પમાં કેટલું આયુ પ્રપ્ત થયેલું છે ? આ જાતનો પ્રશ્ન કરી લેવો અને હે ગૌતમ ! તેનો જવાબ આ પ્રમાણે જાણી લેવો જોઈએ કે (लंत्तए जहन्नेणं दससागरोवमाइं, उक्कोसेणं चउदससागरोवमाइं) લાન્તક કલ્પમાં જઘન્યની અપેક્ષાએ ૧૦ સાગરોપમ જેટલું અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૧૪ સાગરોપમ જેટલું આયુ છે (महाशुके जहन्नेणं चउदससागरोवमाइं उक्कोसेणं सत्तरससागरोवमाइं) મહાશુકમાં જઘન્યસ્થિતિ ૧૪ સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૭ સાગરોપમ જેટલી છે. (सहस्रारे जहण्णेणं सत्तरससागरोवमाइं, उक्कोसेणं अट्ठारससागरोवमाइं) सहस्रार

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૦૭ અસુરકુમારાદીનામાયુઃસ્થિતિનિરૂપણમ્ ૩૩૭

ઉત્કર્ષેણ અષ્ટાદશસાગરોપમાણિ । આનતે જઘન્યેન અષ્ટાદશસાગરોપમાણિ
ઉત્કર્ષેણ એકોનવિંશતિસાગરોપમાણિ । પ્રાણતે જઘન્યેન એકોનવિંશતિસાગરોપ-
માણિ, ઉત્કર્ષેણ વિંશતિ સાગરોપમાણિ । આરણે જઘન્યેન વિંશતિસાગરોપમાણિ,
ઉત્કર્ષેણ એકવિંશતિસાગરોપમાણિ । અચ્યુતે જઘન્યેન એકવિંશતિસાગરોપમાણિ,
ઉત્કર્ષેણ દ્વાવિંશતિ સાગરોપમાણિ । અધસ્તનાધસ્તનઐવેયકવિમાનેષુ સ્વદ્ધ
મદન્ત ! દેવાનાં કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞપ્તા ?, ગૌતમ ! જઘન્યેન દ્વાવિંશતિ
સાગરોપમાણિ, ઉત્કર્ષેણ ત્રયોવિંશતિ સાગરોપમાણિ । અધસ્તનમધ્યમઐવેયક-
પ્રગૂળવીસ સાગરોવમાઈ ઉત્ક્રોસેણં વીસ સાગરોવમાઈ) પ્રાણતકલ્પ
મેં જઘન્ય આયુ ૧૯ સાગરોપમ કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ આયુ વીસ સાગરો-
પમ કી હૈ । (આરણે જહ્ણનેણં વીસ સાગરોવમાઈ ઉત્ક્રોસેણં એકવીસ
સાગરોવમાઈ) આરણકલ્પ મેં જઘન્ય આયુ વીસ સાગરોપમ કી હૈ ઓર
ઉત્કૃષ્ટ આયુ ૨૧ સાગરોપમ કી હૈ । (અચ્યુત જહ્ણનેણં એકવીસ
સાગરોપમાઈ ઉત્ક્રોસેણં બાવીસ સાગરોવમાઈ) અચ્યુતકલ્પ મેં જઘન્ય
આયુ ૨૧ સાગરોપમ કી હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ આયુ ૨૨ સાગરોપમ કી હૈ ।
(હેદ્દિમહેદ્દિમગેવિજગવિમાણેસુ ણં મંતે ! દેવાણં કેવદ્ધયં કાલં ઠિઈ
પણ્ણત્તા ?) હે મદન્ત) અધસ્તન અધસ્તન ઐવેયક વિમાનો મેં દેવોં કી
કિતને કાલ કી સ્થિતિ કહી ગઈ હૈ । (ગોયમા ! જહ્ણનેણં બાવીસ સાગ-
રોવમાઈ ઉત્ક્રોસેણં તેવીસ સાગરોવમાઈ) હે ગૌતમ ! જઘન્ય સે ૨૨

કલ્પમાં જઘન્યની અપેક્ષાએ આયુ ૧૭ સાગરોપમનું અને ઉત્કૃષ્ટ આયુ
સાગરોપમ જેટલું છે. (આણ જહ્ણનેણં અટારસસાગરોવમાઈ ઉત્ક્રોસેણં પ્રગૂ-
ળવીસ સાગરોવમાઈ) આનતકલ્પમાં જઘન્ય આયુ ૧૮ સાગરોપમ જેટલું
અને ઉત્કૃષ્ટ આયુ ૧૯ સાગરોપમ જેટલું છે (પાણ જહ્ણનેણં પ્રગૂળવીસ
સાગરોવમાઈ ઉત્ક્રોસેણં વીસ સાગરોવમાઈ) પ્રાણતકલ્પમાં જઘન્ય આયુ ૧૯
સાગરોપમનું છે અને ઉત્કૃષ્ટ આયુ ૨૦ સાગરોપમનું છે (આરણે જહ્ણનેણં
વીસ સાગરોવમાઈ ઉત્ક્રોસેણં એકવીસ સાગરોવમાઈ) આરણ કલ્પમાં જઘન્ય
આયુ ૨૦ સાગરોપમ જેટલું અને ઉત્કૃષ્ટ આયુ ૨૧ સાગરોપમ જેટલું છે.
(અચ્યુત જહ્ણનેણં એકવીસ સાગરોવમાઈ ઉત્ક્રોસેણં બાવીસ સાગરોવમાઈ)
અચ્યુત કલ્પમાં જઘન્ય આયુ ૨૧ સાગરોપમ જેટલું અને ઉત્કૃષ્ટ આયુ
૨૨ સાગરોપમ જેટલું કહેવામાં આવ્યું છે. (હેદ્દિમહેદ્દિમગેવિજગવિમાણેસુ
ણં મંતે ! દેવાણં કેવદ્ધયં કાલં ઠિઈ પણ્ણત્તા ?) હે મદન્ત ! અધસ્તન અધસ્તન
ઐવેયક વિમાનોમાં દેવોની કેટલા કાળની સ્થિતિ કહેવામાં આવી છે ?
(ગોયમા ! જહ્ણનેણં બાવીસ સાગરોવમાઈ ઉત્ક્રોસેણં તેવીસ સાગરોવમાઈ) હે ગૌતમ !
જઘન્યની અપેક્ષાએ ૨૨ સાગરોપમ જેટલી અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૨૩

વિમાનેષુ સ્વલુ ભદન્ત ! દેવાનાં કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞપ્તા ? ગૌતમ ! જઘન્યેન પ્રયોવિશતિ સાગરોપમાણિ, ઉત્કર્ષેણ ચતુર્વિશતિ સાગરોપમાણિ । અધસ્તનોપરિતન-
ગ્રૈવેયકવિમાનેષુ સ્વલુ ભદન્ત ! દેવાનાં કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞપ્તા ? ગૌતમ !
જઘન્યેન ચતુર્વિશતિ સાગરોપમાણિ ઉત્કર્ષેણ પચ્ચવિશતિ સાગરોપમાણિ । મધ્ય-
સાધસ્તનગ્રૈવેયકવિમાનેષુ સ્વલુ ભદન્ત ! દેવાનાં કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞપ્તા ?

સાગરોપમ કી ઓર ઉત્કૃષ્ટ ૨૩ સાગરોપમ કી કહી ગઈ છે । (હેટ્ટિમ-
મજ્ઞિમ ગેવેજ્જગવિમાણેસુ ણં ભંતે ! દેવાણં કેવહ્યં કાલં ઠિઈ પળ્લપ્પા)
અધસ્તનમધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાનોં મેં હે ભદન્ત ! દેવોં કી સ્થિતિ કિતને
કાલ કી કહી ગઈ છે ? (ગોયમા ! જહણ્ણેણં તેવીસં સાગરોવમાઈ, ઉત્કો-
સેણં ચત્તવીસં સાગરોવમાઈ) હે ગૌતમ જઘન્ય સ્થિતિ તો વહાં ૨૩
સાગરોપમ કી કહી ગઈ છે ઓર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૪ સાગરોપમ કી છે ।
(હેટ્ટિમઉવરિમગેવેજ્જગવિમાણેસુ ણં ભંતે ! દેવાણં કેવહ્યં કાલં
ઠિઈ પળ્લપ્પા ?) હે ભદન્ત ! અધસ્તન ઉપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાનોં મેં
દેવોં કી સ્થિતિ કિતને કાલ કી કહી ગઈ છે ? (ગોયમા ! જહણ્ણેણં
ચત્તવીસં સાગરોવમાઈ ઉત્કોસેણં પંચવીસં સાગરોવમાઈ) હે ગૌતમ !
વહાં પર દેવોં કી જઘન્યસ્થિતિ ૨૪ સાગરોપમ કી ઓર ઉત્કૃષ્ટ
સ્થિતિ ૨૫ સાગરોપમ કી કહી ગઈ છે । (મજ્ઞિમહેટ્ટિમગેવેજ્જગવિમા-
ણેસુ ણં ભંતે ! દેવાણં કેવહ્યં કાલં ઠિઈ પળ્લપ્પા ?) હે ભદન્ત ! મધ્યમ
અધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાનોં મેં દેવોં કી સ્થિતિ કિતને કાલ કી કહી

સાગરોપમ જેટલી છે. (હેટ્ટિમમજ્ઞિમગેવેજ્જગવિમાણેસુ ણં ભંતે ! દેવાણં કેવ-
હ્યં કાલં ઠિઈ પળ્લપ્પા) અધસ્તન મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાનોમાં છે ભદન્ત !
દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહેવામાં આવી છે ? (ગોયમા ! જહણ્ણેણં તેવીસં
સાગરોવમાઈ, ઉત્કોસેણં ચત્તવીસં સાગરોવમાઈ) હે ગૌતમ ! જઘન્ય સ્થિતિ
તો ત્યાં ૨૩ સાગરોપમ જેટલી અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૪ સાગરોપમ જેટલી
છે. (હેટ્ટિમઉવરિમગેવેજ્જગ વિમાણેસુ ણં ભંતે ! દેવાણં કેવહ્યં કાલં ઠિઈ પળ્લપ્પા ?)
હે ભદન્ત ! અધસ્તન ઉપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાનોમાં દેવોની સ્થિતિ કેટલા
કાળની પ્રશ્ન થયેલી છે ! (ગોયમા ! જહણ્ણેણં ચત્તવીસં સાગરોવમાઈ ઉત્કો-
સેણં પંચવીસં સાગરોવમાઈ) હે ગૌતમ ! ત્યાં દેવોની સ્થિતિ જઘન્યની અપે-
ક્ષાએ ૨૪ સાગરોપમ જેટલી અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૨૫ સાગરોપમ
જેટલી કહેવામાં આવી છે. (મજ્ઞિમહેટ્ટિમગેવેજ્જગવિમાણેસુ ણં ભંતે !
દેવાણં કેવહ્યં કાલં ઠિઈ પળ્લપ્પા ?) હે ભદન્ત ! મધ્યમ અધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમા-
નોમાં દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની પ્રશ્ન થયેલી છે ? (ગોયમા ! જહણ્ણેણં

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સ્વ ૨૦૭ અસુરકુમારાદીનામાયુઃસ્થિતિનિરૂપણમ્ ૩૩૯.

ગૌતમ ! જઘન્યેન પશ્ચવિંશતિ સાગરોપમાણિ, ઉત્કર્ષેણ પહ્વિંશતિ સાગરોપમાણિ । મધ્યમમધ્યમગ્રૈવેયકવિમાનેષુ સ્થલ ભદન્ત ! દેવાનાં કિયન્ત કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞપ્તા ? ગૌતમ ! જઘન્યેન પહ્વિંશતિ સાગરોપમાણિ ઉત્કર્ષેણ સપ્તવિંશતિ સાગરોપમાણિ । મધ્યમોપરિતનગ્રૈવેયકવિમાનેષુ સ્થલ ભદન્ત ! દેવાનાં કિયન્ત કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞપ્તા ? ગૌતમ ! જઘન્યેન સપ્તવિંશતિ સાગરોપમાણિ ઉત્કર્ષેણ અષ્ટાદિશતિ સાગ-
ર્ગઈ હૈ ? (ગોયમા ! જહ્ણણેણં પળ્ણવીસં સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં છઁઁવીસં સાગરોવમાઈં) હૈ ગૌતમ ! વહાં પર દેવોં કી સ્થિતિ જઘન્ય સે ૨૫ સાગરોપમ કી ઔર ઉત્કૃષ્ટ સે ૨૬ સાગરોપમ કી કહી ગઈ હૈ । (મઙ્ગિમમઙ્ગિમગેવેઙ્ગજગવિમાણેસુ ણં મંતે ! દેવાણં કેવહ્યં કાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા) મધ્યમ મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાનોં મેં દેવોં કી સ્થિતિ કિત્તૈ કાલ કી કહી ગઈ હૈ ? (ગોયમા ! જહ્ણણેણં છઁઁવીસં સાગરોવમાઈં-ઉક્કોસે ણં સત્તાવીસં સાગરોવમાઈં) હૈ ગૌતમ ! વહાં પર દેવોં કી સ્થિતિ જઘન્ય સે તો ૨૬ સાગરોપમ કી કહી ગઈ હૈ ઔર ઉત્કૃષ્ટ સે ૨૭ સાગરોપમ કી હૈ । (મઙ્ગિમમઙ્ગિમગેવેઙ્ગજગવિમાણેસુ ણં મંતે ! દેવાણં-કેવહ્યં કાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા) હૈ ભદન્ત ! મધ્યમઉપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાનોં મેં દેવોં કી સ્થિતિ કિત્તૈ કાલ કી કહી ગઈ હૈ ? (ગોયમા ! જહ્ણણેણં સત્તાવીસં સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં અઠ્ઠાવીસં સાગરોવમાઈં) હૈ ગૌતમ ! વહાં પર જઘન્યસ્થિતિ તો ૨૭ સાગરોપમ કી કહી ગઈ હૈ ઔર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૮ સાગરોપમ કી હૈ । (ઉવરિમહેટ્ઠિમગેવેઙ્ગજગવિ-

પળ્ણવીસં સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં છઁઁવીસં સાગરોવમાઈં) હૈ ગૌતમ ! ત્યાં દેવોની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ ૨૫ સાગરોપમ જેટલી અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૨૬ સાગરોપમની છે. (મઙ્ગિમમઙ્ગિમગેવેઙ્ગજગવિમાણેસુ ણં મંતે ! દેવાણં કેવહ્યં કાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા) મધ્યમ મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાનોમાં દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની પ્રજ્ઞ થયેલી છે ? (ગોયમા ! જહ્ણણેણં છઁઁવીસં સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં સત્તાવીસં સાગરોવમાઈં) હૈ ગૌતમ ! ત્યાં દેવોની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો ૨૬ સાગરોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૨૭ સાગરોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે. (મઙ્ગિમમઙ્ગિમગેવેઙ્ગજગવિમાણેસુ ણં મંતે ! દેવાણં કેવહ્યં કાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા) હૈ ભદન્ત ! મધ્યમ ઉપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાનોમાં દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની પ્રજ્ઞ થયેલી છે ? (ગોયમા ! જહ્ણણેણં સત્તાવીસં સાગરોવમાઈં ઉક્કોસેણં અઠ્ઠાવીસં સાગરોવમાઈં) હૈ ગૌતમ ! ત્યાં જઘન્ય સ્થિતિ તો ૨૭ સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ ૨૮ સાગરોપમની કહેવામાં આવી છે. (ઉવરિમહેટ્ઠિમગેવેઙ્ગજગવિમાણેસુ

રોપમાણિ ! ઉપરિતનાધસ્તનઐવેયકવિમાનેષુ खलु भदन्त ! देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ? जघन्येन अष्टाविंशतिं सागरोपमाणि, उत्कर्षेण एकोनत्रिंशत् सागरोपमाणि । उपरितनमध्यमઐવેયકવિમાનેષુ खलु भदन्त ! देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन एकोनत्रिंशत् सागरोपमाणि, उत्कर्षेण त्रिंशत् सागरोपमाणि, उपरितनोपरितनઐવેયકવિમાનેષુ खलु भदन्त ! देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन त्रिंशत् सागरोपमाणि,

માણેસુ ણં ભંતે ! દેવાણં કેવહયં કાલં ઠિઈં પળ્લત્તા ?) હે ભદન્ત ! ઉપરિતન અધસ્તન ઐવેયક વિમાનોં મેં દેવોં કી સ્થિતિ કિતની કહી ગઈ હૈ ? (ગોયમા ! જહળ્લેણં અઢ્ઢાલીસં સાગરોવમાઈં ઉકકોસેણં ઇગૂળતીસં સાગરોવમાઈં) હે ગૌતમ ! વહાં પર દેવોં કી જઘન્યસ્થિતિ તો ૨૮ સાગરોપમ કી કહી ગઈ હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૯ સાગરોપમ કિ હૈ । (ઉવરિમમઙ્ગિમગેવેજ્જગવિમાણેસુ ણં ભંતે ! દેવાણં કેવહયં કાલં ઠિઈં પળ્લત્તા ?) ઉપરિતનમધ્યમઐવેયક વિમાનોં મેં હે ભદન્ત ! દેવોં કી સ્થિતિ કિતની માની ગઈ હૈ ? (ગોયમા ! જહળ્લેણં ઇગૂળતીસં સાગરોવમાઈં, ઉકકોસેણં તીસં સાગરોવમાઈં) હે ગૌતમ ! વહાં પર દેવોં કી સ્થિતિ જઘન્ય તો ૨૯ સાગરોપમ કી માની ગઈ હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૦ સાગરોપમ કી હૈ । (ઉવરિમઉવરિમગેવેજ્જગવિમાણેસુ ણં ભંતે ! દેવાણં કેવહયં કાલં ઠિઈં પળ્લત્તા) હે ભદન્ત ! ઉપરિતન

ભંતે ! દેવાણં કેવહયં કાલં ઠિઈં પળ્લત્તા ?) હે ભદન્ત ! ઉપરિતન અધસ્તન ઐવેયક વિમાનોમાં દેવોની સ્થિતિ કેટલી પ્રજ્ઞપ્ત થયેલી છે ? (ગોયમા ! જહળ્લેણં અઢ્ઢાલીસં સાગરોવમાઈં ઉકકોસેણં ઇગૂળતીસં સાગરોવમાઈં) હે ગૌતમ ! ત્યાંના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ તો ૨૮ સાગરોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ ૨૯ સાગરોપમની કહેવામાં આવી છે. (ઉવરિમમઙ્ગિમગેવેજ્જગવિમાણેસુ ણં ભંતે ! દેવાણં કેવહયં કાલં ઠિઈં પળ્લત્તા ?) ઉપરિતન મધ્યમ ઐવેયક વિમાનોમાં હે ભદન્ત ! દેવોની સ્થિતિ કેટલી પ્રજ્ઞપ્ત થયેલી છે ? (ગોયમા ! જહળ્લેણં ઇગૂળતીસં સાગરોવમાઈં, ઉકકોસેણં તીસં સાગરોવમાઈં) હે ગૌતમ ! ત્યાં દેવોની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો ૨૯ સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૦ સાગરોપમની છે. (ઉવરિમઉવરિમગેવેજ્જગવિમાણેસુ ણં ભંતે ! દેવાણં કેવહયં કાલં ઠિઈં પળ્લત્તા ?) હે ભદન્ત ! ઉપરિતન ઉપરિતન ઐવેયક વિમાનોમાં દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની પ્રજ્ઞપ્ત

અંતુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૭ અસુરકુમારાદીનામાયુઃસ્થિતિનિરૂપણમ્ ૩૪૧

ઉત્કર્ષેણ એકત્રિશત્ સાગરોપમાણિ । વિજયવૈજયન્તજયન્તાપરાજિતવિમાનેષુ સ્થલ
ભદન્ત ! દેવાનાં કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞપ્તા?, ગૌતમ ! જયન્તેન એકત્રિશત્
સાગરોપમાણિ, ઉત્કર્ષેણ ત્રયત્રિશત્ સાગરોપમાણિ । સર્વાર્થસિદ્ધે સ્થલ ભદન્ત ! મહા-
વિમાને દેવાનાં કિયન્તં કાલં સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞપ્તા? ગૌતમ ! અજયન્તાનુત્કર્ષેણ પચત્રિશત્
સાગરોપમાણિ । તદેતત્ સૂક્ષ્મમદ્વાપલ્યોપમમ્ । તદેતત્ અદ્વાપલ્યોપમમ્ ॥૪૦૨૦૭॥

ઉપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાનોં મેં દેવોં કી સ્થિતિ કિતને કાલ
કી માની ગઈ હૈ? (ગોયમા ! જહ્ણનેણં તીસં સાગરોવમાહં,
ઉક્કોસેણં એકતીસં સાગરોવમાહં) હે ગૌતમ ! વહાં પર દેવોં કી સ્થિતિ
જયન્ત તો ૩૦ સાગરોપમ કી ઓર ઉત્કૃષ્ટ ૩૧ સાગરોપમ કી માની
ગઈ હૈ । વિજયવૈજયન્તજયન્ત અપરાજિયવિમાણેસુ ણં મંતે । દેવાણં કેવ-
હયં કાલં ઠિઈ પળ્લન્તા) હે ભદન્ત ! વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, ઓર
અપરાજિત इन चार-विमानों में देवों की स्थिति कितनी कही गई है ?
(ગોયમા જહ્ણનેણં એકતીસં સાગરોવમાહં, ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગ-
રોવમાહં) હે ગૌતમ ! વહાં પર જયન્ત સ્થિતિ તો ૩૧ સાગરોપમ કી
કહી ગઈ હૈ ઓર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૨ સાગરોપમકી હૈ । સઘ્વટ્ઠસિદ્ધેણં
મંતે । મહાવિમાણે દેવાણં કેવહયં કાલં ઠિઈ પળ્લન્તા ?) હે ભદન્ત !
સર્વાર્થ સિદ્ધ નામકા જો મહાવિમાન હૈ, ઉસમેં દેવોં કી સ્થિતિ કિતને
કાલ કી માની ગઈ હૈ (ગોયમા ! અજહ્ણમણુક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવ-
માહં) હે ગૌતમ ! યહાં પર દેવોં કી સ્થિતિ અજયન્ત ઓર અનુત્કૃષ્ટરૂપ

થયેલી છે ? (ગોયમા ! જહ્ણનેણં તીસં સાગરોવમાહં, ઉક્કોસેણં એકતાસં સાગ-
રોવમાહં) હે ગૌતમ ! ત્યાં દેવોની અજયન્તસ્થિતિ તો ૩૦ સાગરોપમની અને
ઉત્કૃષ્ટ ૩૧ સાગરોપમની કહેવામાં આવી છે. (વિજયવૈજયન્તજયન્તઅપરા-
જિયવિમાણેસુ ણં મંતે । દેવાણં કેવહયં કાલં ઠિઈ પળ્લન્તા ?) હે ભદન્ત !
વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજિત આ ચાર વિમાનોમાં દેવોની
સ્થિતિ કેટલી પ્રજ્ઞપ્ત થયેલી છે ? (ગોયમા ! જહ્ણનેણં એકતીસં સાગરોવમાહં,
ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાહં) હે ગૌતમ ! ત્યાં અજયન્તસ્થિતિ તો ૩૧
સાગરોપમની અથવા ૩૨ સાગરોપમ જેટલી અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ સાગ-
રોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે. (સઘ્વટ્ઠસિદ્ધેણં મંતે । મહાવિમાણે દેવાણં
કેવહયં કાલં ઠિઈ પળ્લન્તા ?) હે ભદન્ત ! સર્વાર્થ સિદ્ધ નામક જે મહાવિમાન
છે, તેમાં દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની પ્રજ્ઞપ્ત થયેલી છે ? (ગોયમા ! અજહ્ણ-
મણુક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાહં) હે ગૌતમ ! ત્યાં દેવોની સ્થિતિ અજયન્ત

‘ અસુરકુમારાણં ’ ઇત્યાદિ

ટીકા— અસ્ય સન્દર્ભસ્યાર્થઃ સ્પષ્ટઃ । અગ્રેદં બોધયતુ—પૃથિવ્યાદીનામપર્યાપ્તનાં જગન્મયેનોત્કૃષ્ટેન ચાન્તર્મુહુર્તમેવ સ્થિતિઃ તતઃ પરં પર્યાપ્તત્વેન પરિણામાત્ મરણાદ્વેતિ । વ્યન્તરાદિપ્રભૃતિર્વૈમાનિકપર્યન્તાનામપર્યાપ્તનાં જગન્મયત ઉત્કૃષ્ટતથાન્તર્મુહુર્તમેવ સ્થિતિઃ તતઃ પરમવશ્યં પર્યાપ્તત્વેન પરિણમનાત્ । ગ્રૈવેયકશ્વિમાનેષુ નવ પ્રસ્તટાઃ ક્રમવર્તિનો મવન્તિ । તત્રાધસ્તનાસ્ત્રયઃ પ્રસ્તટાઃ અધસ્તનગ્રૈવેયકશ્વદેનોચ્યન્તે । મધ્યમાસ્ત્રયઃ પ્રસ્તટા મધ્યમગ્રૈવેયકશ્વદેનોચ્યન્તે । ઉપરિતનાસ્ત્રયઃ પ્રસ્તટા ઉપરિતનગ્રૈવેયકશ્વદેનોચ્યન્તે । તત્ર અધસ્તનગ્રૈવેયકેઽધસ્તનઃ પ્રસ્તટોઽધસ્તનાધસ્તનગ્રૈવેયકશ્વદેનોચ્યતે । મધ્યમસ્તુ—અધસ્તનમધ્યમગ્રૈવેયકશ્વદેન, ઉપરિતનશ્ચ—અધસ્તનોપરિતનગ્રૈવેયકશ્વદેન, મધ્યમગ્રૈવેયકેઽધસ્તનઃ પ્રસ્તટો મધ્યમાધસ્તનગ્રૈવેયકશ્વદેનોચ્યતે । મધ્યમઃ પ્રસ્તટો મધ્યમમધ્યમગ્રૈવેયકશ્વદેન, ઉપરિતનશ્ચ પ્રસ્તટો મધ્યમોપરિતનપ્રસ્તટશ્વદેન, ઉપરિતનગ્રૈવેયકેઽધસ્તનઃ પ્રસ્તટ ઉપરિતનાધસ્તનગ્રૈવેયકશ્વદેનોચ્યતે, મધ્યમઃ—ઉપરિતન મધ્યમગ્રૈવેયકશ્વદેન, ઉપરિતનશ્ચ—ઉપરિતનોપરિતનગ્રૈવેયકશ્વદેનેતિ ॥૬૦ ૨૦૭॥

સે કેવલ ૩૩ સાગરોપમ કી હૈ । (સે તં સુદુમે અદ્વાપલિઓવમે) હસ પ્રકાર યહ સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોપમ કા સ્વરૂપ હૈ । (સે તં અદ્વાપલિઓવમે) હસકા વર્ણન સમાપ્ત હોતે હી અદ્વાપલ્યોપમ કા સ્વરૂપ વર્ણન સમાપ્ત હુઆ ।

ભાવાર્થ—હસ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારને એકેન્દ્રિય સે લેકર સંજ્ઞી અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્ચ જીવોં કી મનુષ્યો કી, ઓર ભવનપતિ વ્યન્તર જ્યોતિષ્ક એવં વૈમાનિક દેવોં કી જગન્મય ઓર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કા વર્ણન કિયા હૈ । હસે સ્પષ્ટરૂપ મેં સમક્ષને કેલિયે હસ નક્શો કો દેલ્લિયે—

અને અનુત્કૃષ્ટ રૂપથી રૂકત ૩૩ સાગરોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે. (સે તં સુદુમે અદ્વાપલિઓવમે) આ પ્રમાણે આ સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોપમનું સ્વરૂપ છે. (સે તં અદ્વાપલિઓવમે) આનું વર્ણન સમાપ્ત થતાં જ અદ્વાપલ્યોપમનું સ્વરૂપ વર્ણન સમાપ્ત થયું છે.

ભાવાર્થ—આ સૂત્રપટે સૂત્રકારે એકેન્દ્રિયથી માલીને સંજ્ઞી અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્ચ જીવોની, મનુષ્યોની, અને ભવનપતિ વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકદેવોની જગન્મય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે. આ સંબંધમાં વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે નીચેના નક્શો જુઓ—

अनुयोगबन्धिका टीका सूत्र २०७ असुरकुमारादीनामायुःस्थितिरूपणम् ३४३

नाम	जघन्यस्थिति	उत्कृष्टस्थिति
असुरकुमारोंकी	१० हजार वर्ष की	कुछ अधिक १ सागरोपमका
असुरकुमारदेवियोंकी	" "	४॥ पत्थोपम की
नागकुमारोंकी	" "	कुछ कम दो पत्थोपम की
नागकुमारदेवियोंकी	" "	कुछ कम एकपत्थोपमकी
{ नागकुमार से लेकर	" "	
{ स्तनितकुमार तक के	" "	कुछ कम दो पत्थोपमकी
{ देवों और देवीयों की		
पृथिवीकायिकोंकी	एक अन्तर्मुहूर्त्त,	२२ हजार वर्ष
सूक्ष्मपृथिवीकायिकोंकी	"	अन्तर्मुहूर्त्त,
„ अपर्याप्त बा. पृ. का.	"	"
„ पर्याप्त बा. „ "	"	"
बाहर पृथिवीकायिक	"	२२ हजार वर्ष
अपर्याप्त बा० पृ०	"	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्त बा० पृ०	"	२२ हजार वर्ष
अपू कायिक	"	अन्तर्मुहूर्त्त कम २२ हजार वर्ष
सूक्ष्म अपूकायिक	"	७ हजार वर्ष

नाम	जघन्यस्थिति	उत्कृष्टस्थिति
असुरकुमारेनी	१० हजार वर्षानी	क'धक वधादे १ सागरोपमनी
असुरकुमार देविओनी	"	४॥ पत्थोपमनी
नागकुमारेनी	"	क'धक न्यून थे पत्थोपमनी
नागकुमारदेवीओनी	"	क'धक अल्प ओक पत्थोपमनी
{ नागकुमारथी मांझीने	"	
{ स्तनितकुमार सुधीना	"	क'धक अल्प ओक पत्थोपमनी
{ देवो अने देविओनी		
पृथिवीकायिकोनी	ओक अन्तर्मुहूर्त्त	२२ हजार वर्ष
सूक्ष्म पृथिवीकायिकोनी	"	अन्तर्मुहूर्त्त
„ अपर्याप्त पृ. का.	"	"
„ पर्याप्त „ "	"	"
बाहर पृथिवीकायिक	"	२२ हजार वर्ष
अपर्याप्त आ. पृ.	"	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्त आ. पृ.	"	अन्त० कम २२ हजार वर्ष
अपूकायिक	"	७ हजार वर्ष
सूक्ष्म अपूकायिक	"	अन्तर्मुहूर्त्त

૩૪૪

અનુયોગદ્વારસૂત્ર

„ અપર્યાસક અપ્કાયિક	„	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
„ પર્યાસક અપ્કાં	„	„
બાદર અપ્કાયિક	અન્તર્મુહૂર્ત્ત	૭ સહસ્ર વર્ષ
„ અપર્યાસક અપ્કાં	„	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
„ પર્યાસક „	„	અં મું કમ ૭ હજાર વર્ષ
તૈજસ્કાયિક	„	૩ ત્રીન અહોરાત્ર
સૂક્ષ્મતૈજસ્કાયિક	„	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
„ અપર્યાસક તૈજં	„	„
„ પર્યાસક તૈજં	„	„
બાદર તૈજસ્કાયિક	„	૩ અહોરાત્ર
અપર્યાસક બાદર તૈજં	„	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
પર્યાસક „ „	„	અન્તર્મુહૂર્ત્ત કમ ૩ અહોરાત્ર
વાયુકાયિક-	„	૩ હજાર વર્ષ
સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક	„	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
„ અપર્યાસ વાયુકાયિક	„	„
„ પર્યાસ વાયુ કાં	„	„
<hr/>		
„ અપર્યાપ્તક અપ્કાં	„	„
„ પર્યાપ્તક અપ્કાં	„	„
બાદર અપ્કાયિક	અન્તર્મુહૂર્ત્ત	૭ સહસ્ર વર્ષ
„ અપર્યાપ્ત અપ્કાં	„	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
„ પર્યાપ્તક „	„	અન્તં કમ ૭ હજાર વર્ષ
તૈજસ્કાયિક	„	૩ અહોરાત્ર
સૂક્ષ્મ તૈજસ્કાયિક	„	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
„ અપર્યાપ્તક તૈજં	„	„
„ પર્યાપ્તક તૈજં	„	„
બાદર તૈજસ્કાયિક	„	૩ અહોરાત્ર
અપર્યાસક બાદર તૈજં	„	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
પર્યાસક „ „	„	„ કમ ૩ અહોરાત્ર
વાયુકાયિક	„	૩ હજાર વર્ષ
સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક	„	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
„ અપર્યાપ્ત વાયુકાં	„	„
„ પર્યાસ વાયુકાં	„	„

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २०७ असुरकुमारादीनामायुःस्थितिनिरूपणम् ३४५

बाह्य वायुकायिक	॥	३ तीन हजार वर्ष
अपर्याप्तक बाह्य	॥	अन्तर्मुहूर्त
पर्याप्तक	॥ ॥	अन्तर्मुहूर्त कम ३ हजार वर्ष
वनस्पति का०	॥	१० हजार वर्ष
सूक्ष्म वनस्पति का०	॥	अन्तर्मुहूर्त
॥ अपर्याप्तक वन०	॥	॥
॥ पर्याप्तक वन० का०	॥	॥
बाह्य वनस्पतिकायिक-	॥	१० हजार वर्ष
अपर्याप्तक बाह्यवनस्पति का०	॥	अन्तर्मुहूर्त
पर्याप्तक	॥ ॥	अ० मु० कम १० ह० वर्ष
क्षीन्द्रियजीव	॥	१२ वर्ष
अपर्याप्तक क्षीन्द्रिय	॥	अन्तर्मुहूर्त
पर्याप्तक	॥	अन्तर्मु० कम १२ वर्ष
क्षीन्द्रिय जीव	॥	४९ दिन
अपर्या०	॥	अन्तर्मुहूर्त
पर्याप्तक	॥	अ० मु० कम ४९ दिनरात्रि

आह्य वायुकायिक	॥	३ त्रयुं हजार वर्ष
अपर्याप्तक आह्य वायुकायिक	॥	अन्तर्मुहूर्त
पर्याप्तक	॥	॥ कम ३ हजार वर्ष
वनस्पतिकायिक	॥	१० हजार वर्ष
सूक्ष्म वनस्पतिकायिक	॥	अन्तर्मुहूर्त
॥ अपर्याप्तक वन.	॥	॥
॥ पर्याप्तक वनका०	॥	॥
आह्य वनस्पतिकायिक	॥	१० हजार वर्ष
अपर्याप्तक आह्य वनका०	॥	अन्तर्मुहूर्त
पर्याप्तक	॥ ॥	॥ कम १० हजार वर्ष
क्षीन्द्रिय जीव	॥	१२ वर्ष
अपर्याप्तक क्षीन्द्रिय	॥	अन्तर्मुहूर्त
पर्याप्तक	॥	॥ कम १२ वर्ष
क्षीन्द्रिय जीव	॥	४९ दिवस
अपर्या०	॥	अन्तर्मुहूर्त
पर्याप्तक	॥	॥ कम ४९ दिवस रात्रि

अ० ४४

૩૪૬

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

ચતુરિન્દ્રિય જીવ	”	૬ માસ
અપર્યાં ”	”	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
પર્યાસક ”	”	અન્તર્મુહૂર્ત્ત કમ ૬ માસ
પંચેન્દ્રિય જીવ (તિર્યંચ)	”	૩ પલ્યોપમ
જલચર પંચેન્દ્રિય ”	”	૧ પૂર્વ કોટિ
સંમૂર્ચ્છિમજલચર- અન્તર્મુહૂર્ત્ત	”	૧ પૂર્વ કોટિ
અપર્યાસક સંમૂં જલં	”	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
પર્યાસક ” ”	”	અં મું કમ ૧ પૂર્વ કોટિ
ગર્ભજ જલચર-	”	૧ કરોડ પૂર્વ
અપર્યાસક ” ”	”	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
પર્યાસક ” ”	”	અં મું કમ ૧ પૂર્વ કોટિ
ચતુષ્પદ સ્થલચર-	”	ત્રીન પલ્યોપમ
સંમૂર્ચ્છિમ ચતુષ્પં સ્થં	”	૮૪ હજાર વર્ષ
અપર્યાસક સંમૂં ચતું સ્થં	”	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
પર્યાસક ” ” ”	”	અં મું કમ ૯૪ હજારવર્ષ
ગર્ભજચતુષ્પદસ્થલચર	”	ત્રીન પલ્યોપમ

ચતુરિન્દ્રિય જીવ	”	૬ માસ
અપર્યાં ”	”	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
પર્યાપ્તકાં ”	”	” કમ ૬ માસ
પંચેન્દ્રિયજીવ (તિર્યંચ)	”	૩ પલ્યોપમ
જલચર પંચેન્દ્રિય ”	”	૧ પૂર્વકોટિ
સંમૂર્ચ્છિમ જલચર	”	૧ પૂર્વકોટિ
અપર્યાપ્તક સંમૂં જલં	”	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
પર્યાપ્તક ” ”	”	” કમ ૧ પૂર્વકોટિ
ગર્ભજ જલચર	”	૧ કરોડ પૂર્વ
અપર્યાપ્તક ” ”	”	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
પર્યાપ્તક ” ”	”	” કમ ૧ પૂર્વ કોટિ
ચતુષ્પદ સ્થલચર	”	ત્રણ પલ્યોપમ
સંમૂર્ચ્છિમ ચતુષ્પદ સ્થં	”	૮૪ હજાર વર્ષ
અપર્યાપ્ત સંમૂં ચતુ. સ્થ.	”	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
પર્યાપ્તક ” ”	”	” કમ ૮૪ હજાર વર્ષ
ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થલચર	”	ત્રણ પલ્યોપમ

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २०७ असुरकुमारादीनामायुःस्थितिनिरूपणम् ३४७

अपर्याप्त०	”	”	”	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक	”	”	”	अ० मु० कम तीन पत्त्योपम
उरः परिसर्पस्थलचर			”	१ पूर्व कोटि
संमूर्च्छिम	”	”	”	५३ हजार वर्ष
अपर्या०	”	”	”	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक०	”	”	”	अ० मु० कम ५३ ह० वर्ष
गर्भजउरः परि० स्थल			”	१ पूर्व कोटि
अपर्याप्तक	”	”	”	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक	”	”	”	अ० मु० कम १ पूर्व कोटि
भुजपरिसर्पस्थलचर			”	१ पूर्व कोटि
संमूर्च्छिम	”	”	”	४२ हजार वर्ष
अपर्याप्त	”	”	”	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक	”	”	”	अ० मु० कम ४२ ह० वर्ष
गर्भजभुजपरि०			”	१ पूर्व कोटि
अपर्याप्तक	”	”	”	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक	”	”	”	अ० मु० कम पूर्व कोटि
खेचर	”	”	”	१ पत्त्य के अ० भा० प्र०
अपर्या०	”	”	”	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक	”	”	”	” कम त्रय पत्त्योपम
उरःपरिसर्प स्थलचर			”	१ पूर्व कोटि
संमूर्च्छिम	”	”	”	५३ हजार वर्ष
अपर्या०	”	”	”	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक०	”	”	”	” कम ५३ हजार वर्ष
गर्भज उरःपरि० स्थल			”	१ पूर्व कोटि
अपर्याप्तक	”	”	”	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक	”	”	”	” कम १ पूर्व कोटि
भुजपरिसर्प स्थलचर			”	१ पूर्व कोटि
संमूर्च्छिम	”	”	”	४२ हजार वर्ष
अपर्याप्त	”	”	”	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक	”	”	”	” कम ४२ हजार वर्ष
गर्भज भुजपरि०			”	१ पूर्व कोटि
अपर्याप्तक	”	”	”	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक	”	”	”	” कम पूर्व कोटि

३४८

अनुयोगद्वारद्वारे

संमूर्च्छिम	॥	॥	७२ हजार वर्ष
अप०	॥ ॥	॥	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्या०	॥ ॥	॥	अ० मु० कम ७२ ह० वर्ष
गर्भज खेवर		॥	प० के अ० भा० प्र०
अपर्या०	॥ ॥	॥	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक	॥ ॥	॥	अ० मु० कम प० के अ० प्र०
मनुष्य	॥ ॥	॥	तीन पल्योपम
संमूर्च्छिम मनुष्य		अन्तर्मुहूर्त्त	अन्तर्मुहूर्त्त
गर्भजमनुष्य		॥	तीन पल्योपम
अपर्या०	॥ ॥	॥	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्या०	॥ ॥	॥	अ० मु० कम तीन पल्योपम
व्यन्तरदेव		दश हजार वर्ष	एक पल्योपम
॥ देवियां		॥	अर्धपल्योपम
ज्योतिष्क देव		कुछ अधिक पल्य के	१ लाख वर्ष अधिक
		आठवें भाग प्रमाण	१ पल्योपम

जेवर	॥	॥	१ पल्योपम असं. लाग प्रमाण
संमूर्च्छिम	॥	॥	७२ हजार वर्ष
अप०	॥	॥	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्या०	॥	॥	॥ कम ७२ हजार वर्ष
गर्भज जेवर		॥	पल्योपम असं. लाग प्रमाण
अपर्या०	॥	॥	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक	॥	॥	॥ कम पल्योपमना
			असं. लाग प्रमाण
मनुष्य	॥	॥	त्रय पल्योपम
संमूर्च्छिम मनुष्य		॥	अन्तर्मुहूर्त्त
गर्भज मनुष्य		॥	त्रय पल्योपम
अपर्या०	॥	॥	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्या०	॥	॥	॥ कम त्रय पल्योपम
व्यन्तर देव		दश हजार वर्ष	एक पल्योपम
॥ देवियां		॥	अर्ध पल्योपम
ज्योतिष्क देव		कईक पधार पल्योपम	
		८ भां लाग प्रमाण	१ लाख वर्ष अधिक
			१ पल्योपम

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २०७ असुरकुमारदीनामायुःस्थितिनिरूपणम् ३४९

॥ देवियां	पत्य के आठवें भा० प्र०	५० ह० व० अ० अर्धपत्योपम
चन्द्र विमानगतदेव	पत्य के चौथे भा० प्र०	१ लाख वर्ष अ० १ पत्योपम
॥ देवियां	॥	५० ह० वर्ष अ० अ० प०
सूर्य विमानगतदेव	॥	१ ह० व० अ० १ पत्योपम
॥ देवियां	॥	५ सौ व० अ० आधे प०
ग्रह	देव	एक पत्योपम
ग्रह	देवियां	अर्धपत्योपम
नक्षत्र	देव	अर्धपत्योपम
॥ देवियां	॥	कुछ अ० प० का चौथा भा०
तारा	देव	कुछ अधिक पत्योपम
	के आठवें भाग प्रमाण	॥ अ० प० का चौथा भा०
तारा	देवियां	पत्योपम के आठवें कुछ अधिक पत्योपम
	भाग प्रमाण	के आठवें भाग
वैमानिक देव	१ पत्योपम	३३ सागरोपम
वैमानिक देवियां	॥	५५ पत्योपम
सौधर्मकल्पगत देव	॥	दो सागरोपम

॥ देवियो	पत्योपमना ८ भा० भाग प्र०	५० हजार वर्ष अधिक अर्धपत्योपम
अ० विमानगत देव	पत्योपमना ४था भाग प्र०	१ लाख वर्ष अधिक १ प०
॥ देवियो	॥	५० हजार वर्ष अ० अर्धप०
सूर्य विमानगत देव	॥	१ हजार वर्ष अ० १ पत्योप०
॥ देवियो	॥	५ सौ वर्ष अधिक अर्धपत्योपम
अ० विमानगत देव	॥	१ पत्योपम
अ० देवियो	॥	अर्धपत्योपम
नक्षत्र	॥	अर्धपत्योपम
॥ देवियो	॥	क'छक वधादे पत्योपमना
		४था भाग प्रमाण
तारा	देव	क'छक वधादे पत्योपमना
	८ भा० भाग प्रमाण	प्रमाण
तारा	देवियो	पत्योपमना
	८ भा० भाग प्रमाण	क'छक वधादे पत्योपमना
	८ भा० भाग प्रमाण	८ भा० भाग प्रमाण
वैमानिक देव	१ पत्योपम	३३ सागरोपम
वैमानिक देवियो	॥	५५ पत्योपम
सौधर्मकल्पगत देव	॥	दो सागरोपम

३५०

अनुयोगद्वारसूत्रे

„ कल्प में परिगृहीत देवियां „	७ पल्योपम
„ „ अपरिगृहीत „	५० पल्योपम
ईशानकल्पगत देव	कुछ अ. १ पल्योपम
कुछ अ. दो सागरोपम	
„ „ में परि. देवियां „	नौ पल्योपम
„ „ अपरिगृहीत दे. „	५५ पल्योपम
सनत्कुमार कल्पगत देव	दो सागरोपम
७ सागरोपम	
माहेन्द्र „	कुछ अधिक
कुछ अधिक	
दो सागरोपम	७ सागरोपम
ब्रह्मलोकगतदेव	७ सागरोपम
१० सागरोपम	
लान्तक	१० सागरोपम
१४ सागरोपम	
महाशुक	१४ सागरोपम
१७	„
सहस्रार	१७ „
१८	„
आनत	१८ „
१९	„
प्राणत	१९ „
२०	„
आरण	२० „
२१	„
अच्युत	२१ „

„ परिगृहीत	
देवीज्या	७ पल्योपम
„	
सौधम कल्पमां अपरिगृहीत	५० पल्योपम
„	
ईशानकल्पगत देव	क'छक वधादे १ पल्योपम
क'छक वधादे ७ सागरोपम	
„ परिगृहीत देवीज्या	नव पल्योपम
„	
„ अपरिगृहीत दे०	५५ पल्योपम
„	
सनत्कुमार कल्पगत देव	७ सागरोपम
७ सागरोपम	
माहेन्द्र „	क'छक वधादे ७ सागरोपम
क'छक वधादे ७ सागरोपम	
ब्रह्मलोक गतदेव	१० सागरोपम
१० सागरोपम	
लान्तक	१४ „
१४	„
महाशुक	१४ „
१७	„
सहस्रार	१७ „
१८	„
आनत	१८ „
१९	„
प्राणत	१९ „
२०	„
आरण	२० „
२१	„
अच्युत	२१ „

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૭ અસુરકુમારાદીનામાયુઃસ્થિતિનિરૂપણમ્ ૩૫૧

અધસ્તન	અધસ્તન	ઐવેયક ૨૨	સાગરોપમ	૨૩	સાગરોપમ
„	મધ્યમ	„	૨૩	„	૨૪
„	ઉપરિતન	„	૨૪	„	૨૫
મધ્યમ	અધસ્તન	„	૨૫	„	૨૬
„	મધ્યમ	„	૨૬	„	૨૭
„	ઉપરિતન	„	૨૭	„	૨૮
ઉપરિતન	અધસ્તન	„	૨૮	„	૨૯
„	મધ્યમ	„	૨૯	„	૩૦
„	ઉપરિતન	„	૩૦	„	૩૧
વિજય, વૈજયંત,					
જયંત	અપરાજિત	૩૧	„	૩૩	„
સર્વાર્થસિદ્ધ	„	૩૩	„	„	„

હસમેં જઘન્ય ઓર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ મેં અન્તર નહીં હૈ । યહાં તો ૩૩ સાગરોપમ કી સ્થિતિ હૈ । અપર્યાપ્ત પૃથિવી આદિકોં કી જઘન્ય ઓર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્ત કી હી હૈ । હસકે બાદ યા તો વે પર્યાપ્તક હોજાતે હૈં યા મરણ કર જાતે હૈં । વ્યન્તરદેવોં સે લેકર વૈમાનિક દેવોં

અધસ્તન	અધસ્તન	ઐવેયક ૨૨	„	૨૩	„
„	મધ્યમ	„	૨૩	„	૨૪
„	ઉપરિતન	„	૨૪	„	૨૫
મધ્યમ	અધસ્તન	„	૨૫	„	૨૬
„	મધ્યમ	„	૨૬	„	૨૭
„	ઉપરિતન	„	૨૭	„	૨૮
ઉપરિતન	અધસ્તન	૨૮	„	૨૯	„
„	મધ્યમ	„	૨૯	„	૩૦
„	ઉપરિતન	„	૩૦	„	૩૧
વિજય, વૈજયંત,					
જયંત,	અપરાજિત	૩૧	„	૩૩	„
સર્વાર્થ	સિદ્ધ	૩૩	„	„	„

આમાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિમાં તફાવત નથી અહીં તો ૩૩ સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિ છે. અપર્યાપ્ત પૃથિવી વગેરેની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ-સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. એના પછી કાં તો તેઓ પર્યાપ્તક થઈ જાય છે.

અથ ક્ષેત્રપર્યોપમં નિરૂપયતિ —

મૂલમ્—સે કિં તં ચેત્તપલિઓવમે ? ચેત્તપલિઓવમે—દુવિહે પણ્ણત્તે તં જહા—સુહુમે ય વાવહારિણ ય। તત્થ ણં જે સે સુહુમે સે ઠપ્પે। તત્થ ણં જે સે વાવહારિણ સે જહા નામણ પલ્લે સિયા-જોયણં આયામવિક્કલ્લભેણં, જોયણં ઉઘ્વહેણં, તં તિગુણં સવિસેસં પરિવચ્ચેવેણં। સે ણં પલ્લે ણમાહિય વેયાહિય તેયાહિય જાવ મરિણ વાલગ્ગાકોડીણં। તે ણં વાલગ્ગા ણો અગ્ગીહહેજ્જા જાવ

તક કી બી અપર્યાપ્તકાવસ્થા કી સ્થિતિ જઘન્ય ઓર ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્ત્ત કી હી હૈ । હસ્કે વાદ વે નિયમતઃ પર્યાપ્ત હો જાતે હૈ । ઐવેયક વિમાનો મેં નવ પ્રસ્તટ હૈ । નીચે કી ત્રીન પ્રસ્તટ અધસ્તન ઐવેયક, મધ્યમ કે ૩ પ્રસ્તટ ઐવેયક ઓર ડપર કે ત્રીન પ્રસ્તટ ઉપરિતન ઐવેયક શબ્દ સે કહે જાતે હૈં । હન મેં જો અધસ્તન ઐવેયક મેં નીચે કા ઐવેયક હૈ, વહ અધસ્તન ઐવેયક કહલાતા હૈ । બીચ કા અધસ્તન મધ્યમ ઓર ડપર કા અધસ્તન ઉપરિતન ઐવેયક કહલાતા હૈ । હસી પ્રકાર સે મધ્યમ ઐવેયક કા જો નીચે કા ઐવેયક હૈ, વહ મધ્યમ અધસ્તન, બીચ કા મધ્યમ ૨ ઓર ડપર કા મધ્યમ ઉપરિતન ઐવેયક જાનના ચાહિયે । ડપર કે ત્રીન ઐવેયકો મેં બી હસી ક્રમ સે લગા લેના ચાહિયે । હસ પ્રકાર ઐવેયક વિમાનો મેં યે નવ પ્રસ્તટ ક્રમવર્તી હૈ ॥સૂ૦ ૨૦૭॥

કાં તેા મરણ પ્રાપ્ત કરે છે. વ્યંતર દેવોથી માંડીને વૈમાનિક દેવો સુધીની પણ અપર્યાપ્તકાવસ્થાની સ્થિતિ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે. ત્યાર પછી તેઓ નિયમતઃ પર્યાપ્ત થઈ જાય છે. ઐવેયક વિમાનોમાં નવ પ્રસ્તરો છે. નીચેના ત્રણ પ્રસ્તરો અધસ્તન ઐવેયક અને ઉપરના ત્રણ પ્રસ્તરો ઉપરિતન શબ્દ વડે સંબોધિત કરવામાં આવે છે. આમાં જે અધસ્તન ઐવેયકમાં નીચેનું ઐવેયક છે. તે અધસ્તન મધ્યમ અને ઉપરનું અધસ્તન ઉપરિતન ઐવેયક કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે મધ્યમ ઐવેયકની નીચે જે ઐવેયક છે તે મધ્યમ અધસ્તન, મધ્યનું મધ્યમ અને ઉપરનું મધ્યમ ઉપરિતન ઐવેયક જાણવું જોઈએ ઉપરનાં ત્રણ ઐવેયકો વિષે પણ આ ક્રમથી સમજી લેવું જોઈએ આ પ્રમાણે ઐવેયક વિમાનોમાં આ નવ પ્રસ્તર ક્રમવર્તી છે. ॥સૂ૦૨૦॥

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २०८ क्षेत्रपल्योपमनिरूपणम्

३५३

णो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा । जे णं तस्स पल्लस्स आगास-
पपसा तेहिं वालगगेहिं अप्फुन्ना, तओ णं समए समए एग-
मेगं आगासपएसं अवहाय जावइएणं कालेणं से पल्ले खीणे
नीरए निल्लेवे निट्टिए भवइ, से तं वावहारिए खेत्तपलिओवमे
एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी भवेज्ज दसगुणिया । तं
वावहारियस्स खेत्तसागरोवमस्स एगस्स भवे परीमाणं ॥१॥
एएहिं वावहारिएहिं खेत्तपलिओवमसागरोवमेहिं किं
अओयणं ? एएहिं वावहारिएहिं खेत्तपलिओवमेहिं नेत्थि
किंचिप्पओयणं, केवलं पणवणा पणविज्जइ । से तं
वावहारिए खेत्तपलिओवमे । से किं तं सुहुमे खेत्तपलिओवमे ?
सुहुमे खेत्तपलिओवमे-से जहाणामए पल्ले सिया-जोयणं
आयामविव्खंभेणं जाव परिक्खेवेणं । से णं पल्ले एगाहिय
वेयाहिय तेयाहिय जाव भरिए वालगगकोडीणं । तत्थ णं एग-
मेगे वालगगे असंखिज्जाइं खंडाइं कज्जइ । ते णं वालगगखंडा
दिट्ठिओगाहणाओ असंखेज्जइभागमेत्ता, सुहुमस्स पणग-
जीवस्स सरीरोगाहणाओ असंखेज्जगुणा । ते णं वालगगखंडा
णो अग्गी डहेज्जा जाव णो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा । जे णं
तस्स पल्लस्स आगासपपसा तेहिं वालगगखंडेहिं आफुण्णा वा
अणाफुण्णा वा, तओ णं समए समए एगमेगं आगासपएसं
अवहाय जावइएणं कालेणं से पल्ले खीणे जाव निट्टिए भवइ,
से तं सुहुमे खेत्तपलिओवमे । तत्थ णं चोयए पणवगं एवं
वयासी-अत्थि णं तस्स पल्लस्स आगासपपसा जे णं तेहिं

૩૫૪

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

વાલગ્ગલ્લંકેહિં અણાફુળ્ણા ? હંતા અત્થિ । જહા કો દિઢંતો ?
 સે જહાણામણ કોટ્ટણ સિયા કોહંડાણં ભરિણ, તત્થ ણં માઝ-
 લિંગા પક્કિલ્લતા, તે વિ માયા । તત્થ ણં ચિલ્લા પક્કિલ્લતા તેવિ
 માયા । તત્થ ણં આમલગ્ગા પક્કિલ્લતા તે વિ માયા । તત્થ ણં
 વયરા પક્કિલ્લતા તેઽવિ માયા । તત્થ ણં વળગ્ગા પક્કિલ્લતા તેઽવિ
 માયા । તત્થ ણં મુગ્ગા પક્કિલ્લતા તેઽવિ માયા । તત્થ ણં સરિ-
 સવા પક્કિલ્લતા તેઽવિ માયા । તત્થ ણં ગંગાવાલુયા પક્કિલ્લતા
 સાવિ માયા । એવમેવ ઇણં દિઢંતેણં અત્થિ ણં તસ્સ પલ્લસ્સ
 આગાસપ્પસા, જે ણં તેહિં વાલગ્ગલ્લંકેહિં અણાફુળ્ણા । ઇપ્પસિં
 પલ્લાણં કોડાકોડી ભવેજ્જ દસગુણિયા । તં સુદ્ધમસ્સ સ્વેત્ત-
 સાગરોવમસ્સ ઇગસ્સ ભવે પરિમાણં ॥૧॥ ઇપ્પહિં સુદ્ધમેહિં સ્વેત્ત-
 સાગરોવમેહિં કિં પઓયણં ? । ઇપ્પહિં સુદ્ધમપલિઓવમસાગરો-
 વમેહિં દિઢિવાણ દઠ્ઠા મવિજ્જંતિ ॥સૂ૦ ૨૦૮॥

છાયા—અથ કિં તત્ત્વ ક્ષેત્રપત્યોપમમ્ ? ક્ષેત્રપત્યોપમં—દ્વિવિધં પ્રજ્ઞમ્, તત્ત્વ-
 સૂક્ષ્મં ચ વ્યાવહારિકં ચ । તત્ર સ્વલ્પ યત્ સૂક્ષ્મં તત્ સ્થાપ્યમ્ । તત્ર સ્વલ્પ યત્

અથ સૂત્રકાર ક્ષેત્રપત્યોપમ કા સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતે હૈં—

‘સે કિં તં સ્વેત્તપલિઓવમે’ इत्यादि ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સ્વેત્તપલિઓવમે ?) હે મહન્ત ! ક્ષેત્રપત્યોપમ
 કા કયા સ્વરૂપ હૈ ? (સ્વેત્તપલિઓવમે દુવિદ્ધે પળ્ણત્તે) ક્ષેત્ર પત્યોપમ દો
 પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) એ દો પ્રકાર એ હૈ—(સુદ્ધમે ય વાલ-

હવે સૂત્રકાર ક્ષેત્રપત્યોપમનુ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે—

“ સે કિં તં સ્વેત્તપલિઓવમે ” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સ્વેત્તપલિઓવમે ?) હે મહન્ત ! ક્ષેત્ર પત્યોપમનુ
 સ્વરૂપ કેવું છે ? (સ્વેત્તપલિઓવમે દુવિદ્ધે પળ્ણત્તે ?) ક્ષેત્ર પત્યોપમના બે પ્રકારો
 છે. (તંજહા) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે—(સુદ્ધમે ય વાલહારિણ ય) ૧ સૂક્ષ્મ

तद् व्यवहारिकं तद् यथा नाम पत्यं स्याद् योजनम् आयामविक्रम्भेण, योजनम् उद्वेगेन तत्त्रिगुणं सविशेषं परिक्षेपेण । तत् खलु पत्यम् ऐकाहिकद्वैयह्निकत्रैयह्निक यावद् भूतं बालगकोटीनाम् । तानि खलु बालाग्रणि नो अग्निर्दहेत्, नो वायुर्हरेत् नो कुध्येयुः, नो परिध्वंसेरन्, नो पूतितया हव्यभागच्छेद्युः । ये खलु तस्य पत्यस्य आकाशपदेशाः तैर्बालैः आस्पृष्टाः, ततः खलु समये समये एकमे-

हारिए य) ? सूक्ष्म क्षेत्र पत्त्योपम और दूसरा व्यावहारिक क्षेत्रपत्त्योपम । (तत्थ णं जे से सुहुमे से ठप्पे) इनमें जो सूक्ष्म है, उसका कथन व्यावहारिक के बाद किया जावेगा-इसलिये उसे अभी नहीं कहा जाता है । (तत्थ णं जे से बावहारिए से जहानामए पल्ले सिया) इनमें जो व्यावहारिक है, वह इस प्रकार से है-कल्पना करो-कोई एक पत्य हो (जोयणं आयामविक्रम्भेणं जोयणं उव्वेहेणं) एक योजन लंबा एक योजन चौड़ा और एक ही योजन गहरा वह हो । (तं तिगुणं सविसेसं परिक्षेवेणं) इस की वृत्त-परिधि कुछ अधिक तिगुणी हो । (से णं पल्ले एगाहिय वेयाहिय तेयाहिय जाव भरिए बालगकोडीणं) इस पत्य को एक दिन दो दिन तीन दिन याषत् ७ सात दिन तक के बालाग्रों से भरा हुआ हो । (ते णं बालगा णो अग्गी डहेज्जा जाव णो पूइत्ताए इव्वमागच्छेज्जा) ये बालाग्र वहां इस रूप से भरे जावे कि-जिन पर अग्नि वायु आदि का कुछ भी प्रभाव नहीं पड़ सके और न ये सड़ गल सके । अब (जे णं तस्स पल्लस्स आगासएसा तेहिं बालगेहिं

क्षेत्र पत्त्योपम अने भीणुं व्यावहारिक पत्त्योपम (तत्थ णं जे से सुहुमे से ठप्पे) आ सर्वमां जे सूक्ष्म छे, तेनुं कथन व्यावहारिक पत्थी करवामां आवशे (तत्थ णं जे से बावहारिए से जहानामए पल्ले सिया) आमां जे व्यावहारिक छे, ते आ प्रमाणे छे अम विचार करे के केहिं ओक पत्य होय । (जोयणं आयामविक्रम्भेणं जोयणं उव्वेहेणं) ओक योजन लांघो, ओक योजन पडोणो अने ओक योजन ओडो होय । (तं तिगुणं सविसेसं परिक्षेवेणं) तेनी वृत्त-परिधि कंधं पधारे त्रिगुणणी होय । (से णं पल्ले एगाहियवेयाहिय तेयाहिय जाव भरिए बालगकोडीणं) आ पत्यने ओक दिवस, ओ दिवस त्रिगुणं याषत् ७ दिवस सुधीना आलाओथी संपूरित होय । (ते णं बालगा णो अग्गी डहेज्जा जाव णो पूइत्ताए इव्व मागच्छेज्जा) आ आलाओ तेमां ओ प्रमाणे भरवामां आवे के जेमनी उपर अग्नि, वायु वगेदेनी केहिं पत्थु नतनी असर थछं शके नहि अने ते सड़ी शके नहि तेमज ओगणी शके नहि । हवे (जे णं तस्स पल्लस्स

કમ્ આકાશપ્રદેશમ્ અપદાય વાવતા કાલેન તત્ પલ્યં ક્ષીણં નીરજસ્કં નિર્લેપં નિષ્ઠિતં ભવતિ તદ્ વ્યવહારિકં ક્ષેત્રપલ્યોપમમ્ । एतेषां पल्यानां कोटीकीटिर्भवेद् दशगुणिता । तद् व्यवहारिकस्य क्षेत्रसागरोपमस्य एकस्य भवेत् परिणामम् ॥१॥
 एतैः व्यावहारिकैः क्षेत्रपल्योपमसागरोपमैः किं प्रयोजनम् ?, एतैः व्यावहारिकैः
 અપ્કુન્ના, તઓ જાં સમય સમય એમમાં આગાસપણસં અવહાય જાવહ-
 ણં કાલેણં સે પલ્લે સ્ત્રીણે નીરણ, નિલ્લેવે, નિદ્વિણ, ભવહ, સે તં વાવ-
 હારિણ સેત્તપલિઓવમે) જો ઉચ્ચ પલ્ય કે આકાશપ્રદેશ ઉન ચાલાગ્રો
 દ્વારા વ્યાપ્ત હૈં, વહાં સે ઉન ચાલાગ્રો મેં સે એક ૨ ચાલાગ્ર કો એક એક
 સમય મેં બાહર નિકાલે । જિતને-સમય-કાલ મેં-વહ પલ્ય ઉન ચાલાગ્રો
 સે સર્વથા રહિત હો જાતા હૈ, વહ વ્યાવહારિકક્ષેત્રપલ્યોપમ હૈ ।
 'ક્ષીણ, નીરજસ્ક, નિર્લેપ આદિ પદોં કા અર્થ પહિલે કહા હો જા ચુકા
 હૈ । સો ઊસી પ્રકાર કા અર્થ ઘઠાં પર હન પદોં કા સંત કર લેના ચાહિયે ।
 (એણં પલ્લાણં કોઢાકોટી ભવેજ્જ દસગુણિયા, તં વાવહારિયસ્સ
 સેત્તસાગરોવમસ્સ, એગસ્સ ભવે પરિમાણં) હન પલ્યોં કી દશગુણિત
 કોટિકોટી એક વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર સાગરોપમ કા પરિમાણ હોતા હૈ ।
 અર્થાત્ ૧૦ કોટિકોટી વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમોં કા એક વ્યાવહારિક
 ક્ષેત્ર સાગરોપમ હોતા હૈ । (એણં) હન (વાવહારિણં) વ્યાવહારિક
 (સેત્તપલિઓવમસાગરોવમેહિં કિં પઓયણં) ક્ષેત્રપલ્યોપમોં એવં

આગાસપણસા તેહિં વાઝમોહિં અપ્કુન્ના, તઓ જાં સમય સમય એમમાં,
 પપસં અવહાય જાવહણં કાલેણં સે પલ્લે સ્ત્રીણે, નીરણ, નિલ્લેવે, નિદ્વિણ,
 ભવહ, સે તં વાવહારિણ સેત્તપલિઓવમે) તે પલ્યના જે આકાશ પ્રદેશો તે
 ચાલાગ્રો વડે વ્યાપ્ત છે, ત્યાંથી તે ચાલાગ્રોમાંથી એક એક ચાલાગ્રને એક
 સમયમાં બહાર કાઢે જેટલા સમયમાં તે પલ્ય તે ચાલાગ્રોથી સર્વથા રહિત
 થઈ જાય છે, તે વ્યાવહારિકક્ષેત્રપલ્યોપમ છે. ક્ષીણ, નીરજસ્ક, નિર્લેપ
 વગેરે પદોનો અર્થ પહેલાં કહેવામાં આવ્યો છે. તે આહીં પણ તે
 પ્રમાણે અર્થ સમજી લેવો જોઈએ. (એણં પલ્લાણં કોઢા-કોટી ભવેજ્જ દસ
 ગુણિયા । તં વાવહારિયસ્સ સેત્તસાગરોવમસ્સ, એગસ્સ ભવે પરિમાણં) આ
 પલ્યોપમની દશ ગુણિત કોટિ-કોટિ એક વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર સાગરોપમનું
 પરિમાણ હોય છે. એટલે કે ૧૦ કોટિ-કોટી વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમ
 બરાબર એક વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર સાગરોપમ હોય છે. (એણં) આ (વાવહારિ-
 ણં) વ્યાવહારિક (સેત્તપલિઓવમસાગરોવમેહિં કિં પઓયણં) ક્ષેત્રપલ્યો-

ક્ષેત્રપલ્યોપમસાગરોપમૈર્નાસ્તિ કિંચિત્પયોજનમ્, કેવલં પ્રજ્ઞાપના પ્રજ્ઞાપ્યતે । તદેતદ્ વ્યાવહારિકં ક્ષેત્રપલ્યોપમમ્ । અથ કિં તત્ સૂક્ષ્મં ક્ષેત્રપલ્યોપમમ્ ? સૂક્ષ્મં ક્ષેત્રપલ્યોપમં તદ્ યથા નામકં પલ્લં સ્યાદ્ યોજનમ્ આયામવિક્ષંભેળ, યાવત્ પરિક્ષેપેળ । તત્ સ્વદ્ પલ્લમ્ એકાહિકદ્વૈયહ્નિકત્રૈયહ્નિક યાવત્ શૃતં બાલાગ્ગકો-
સાગરોપમોં સે કૌન સા પ્રયોજન સિદ્ધ હોતા હૈ ? (એવહિં વાવહરિએહિં
શેત્તપલિઓવમસાગરોવમેહિં નત્થિ કિંચિત્પયોજનં)

ઉત્તર--ઇન વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમોં એવં વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર સાગરોપમોં સે કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ નહીં હોતા હૈ । (કેવલં પળ્ળવળા-પળ્ળવિજ્જહ) સિર્ફ ઇનસે પ્રરૂપળા હી હોતી હૈ । (સે તં વાવહારિએ શેત્તપલિઓવમે) ઇસ પ્રકાર યહ વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમ કા સ્વરૂપ હૈ । (સે કિં તં સુદ્ધમે શેત્તપલિઓવમે ?) હે ભદન્ત ! સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમ કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર--(સુદ્ધમે શેત્તપલિઓવમે) સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપલ્યોપમ (સે જહા નામએ) ઇસ પ્રકાર સે હૈ--જેસે (પલ્લે સિયા) કોઈ એક પલ્લ કુશૂલ-હો । (જોયળં આયામવિક્ષંભેળં જાવ પરિક્ષેવેળં) વહ એક યોજન લંબા, ૧ યોજન ચોડા ઓર એક યોજન મહરા હૈ । ડસકી વૃત્ત-પરિધિ કુછ અધિક તિગુળી હો । (સે ણં પલ્લે એગાહિય વેયાહિય તિયાહિય જાવ મરિએ બાલાગ્ગકોડીળં) ઇસ પલ્લ મેં એક દિન દો દિન ત્રીન દિન યાવત્

પમે તેમજ સાગરોપમેથી કયા પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે ? (એવહિં વાવ-
હરિએહિં શેત્તપલિઓવમસાગરોવમેહિં નત્થિ કિંચિત્પયોજનં)

ઉત્તર--આ વ્યાવહારિક ક્ષેત્રપલ્યોપમે તેમજ વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર સાગરોપમેથી કોઈ પણ જાતના પ્રયોજનની સિદ્ધિ થતી નથી । (કેવલં પળ્ળવળા પળ્ળવિજ્જહ) એમનાથી ફક્ત પ્રરૂપળા જ કરાય છે । (સે તં વાવહારિએ શેત્તપલિઓવમે) આ પ્રમાણે આ વ્યાવહારિક ક્ષેત્રપલ્યોપમનું સ્વરૂપ છે । (સે કિં તં વાવહારિએ સુદ્ધમે શેત્તપલિઓવમે ?) હે ભદન્ત ! સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર--(સુદ્ધમે શેત્તપલિઓવમે) સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમ (સે જહાનામએ) આ પ્રમાણે છે જેમ કે (પલ્લે સિયા) કોઈ એક પલ્લ-કુશૂલ-હોય । (જોયળં આયામવિક્ષંભેળં જાવ પરિક્ષેવેળં) તે એક યોજન લંબા, ૧ યોજન પહોળા અને એક યોજન ઊંડા હોય તેની વૃત્ત-પરિધિ કંઈક વધારે ત્રણ ગણી હોય । (દેળં પલ્લે એગાહિયવેયાહિય તિયાહિય જાવ મરિએ બાલાગ્ગકોડીળં) આ પલ્લમાં એક દિવસ, બે દિવસ, ત્રણ દિવસ યાવત્ સાત

દીનામ્ । તત્ર ચલુ એકપેકં ચાલાગ્રમ્ અસંલયેયાનિ ચલુડાનિ ક્રિયતે । તાસિ ચલુ ચાલાગ્રચલુડાનિ દૃષ્ટયવગાહનાતઃ અસંલયેયમાગમાત્રાણિ, સૂક્ષ્મસ્ય પનકજીવસ્ય શરીરાવગાહનાતોઽસંલયેયગુણાનિ । તાનિ ચલુ ચાલાગ્રચલુડામિ નો અગ્નિ ર્દહેત્, યાવત્ નો પૂતિતાં હવ્યમાગચ્છેયુઃ । યે ચલુ તસ્ય પત્વસ્ય આકાશપ્રદેશાસ્તૈર્વાલાગ્રચલુડૈસ્પૃષ્ટા વા અનાસ્પૃષ્ટા વા તતઃ ચલુ સમયે સમયે એકમેકમ્ આકાશપ્રદેશમ્ અપહાય યાવતા કાલેન તત્ પત્વં ક્ષીણં યાવદ્ નિષ્ઠિતં ભવતિ, તદેતદ્

સાત દિન તક્ર કે ઝગે હુપ ચાલાગ્રો સે ધરો । (તત્થ ણં એગમેગે ચાલગ્ગે અસંલિજ્જાઈં ચંહાઈં કઙ્ગઈ) ઇન ધરે હુપ ચાલાગ્રો સે એક ૨ ચાલાગ્ર કે કેવલી કી બુદ્ધિ સે અસંલયાત ૨ ચંહ કરો । (તે ણં ચાલગ્ગચંહા દિદ્ધિ ઓગાહનાઓ અસંલેજ્જહમાગમેત્તા, સુદ્ધમસ્સ પળગજીવસ્સ સરીરો ગાહનાઓ અસંલેજ્જહગુણા) યે ચાલાગ્ર-ચંહદદ્દિપથ પ્રાપ્ત વસ્તુ કી અપેક્ષા અસંલયાતવેં ભાગ માત્ર ઓર સૂક્ષ્મ પળક જીવ કી શરીરાવગાહના કી અપેક્ષા અસંલયાત ગુણેં બડે હોતે હૈં । (તે ણં ચાલગ્ગચંહા ણો અગ્ગી ઢહેજ્જા જીવ ણો પૂહત્તાપ હવ્વમાગચ્છેજ્જા) યે ચાલાગ્ર ચંહા ઉસ પત્વ મેં હસ રીતિ સે ધરના ચાહિયે કિ-‘જિસસે ઊન પર અગ્નિ હવા આદિ કા પ્રભાવ કામ ન કર સકે ઓર ન વે સડ ગલ હી સકે’ । (જે ણં તત્ત્સ પત્તલસ્સ આગાસપપ્પસા તેહિં ચાલગ્ગચંહેહિં આફુળ્ળા વા અળાફુળ્ળા વા) ઊન ધરે હુપ ચાલાગ્રચંહોં સે ઊસ પત્વ કે આકાશ પ્રદેશ ચાહે વ્પાસ હોં ચાહે ન ધી હોં (તઓ ણં સમપ્પ સમપ્પ એગમેગં

દિવસ મુધીના આલાઓ ભરવામાં આવે. (તત્થ ણં એગમેગે ચાલગ્ગે અસંલિજ્જાઈં ચંહાઈં કઙ્ગઈ) આ સંપૂર્ણ આલાઓમાંથી એક એક આલાઓને કેવલીની બુદ્ધિ વડે અસંલયાત અસંલયાત ખંડ કરવામાં આવે. (સે ણં ચાલગ્ગચંહા દિદ્ધિ ઓગાહનાઓ અસંલેજ્જહમાગમેત્તા, સુદ્ધમસ્સ પળગજીવસ્સ સરીરોગાહનાઓ અસંલેજ્જહગુણા) આ આલાઓ ખંડો દદ્દિપથ પ્રાપ્ત વસ્તુની અપેક્ષા અસંલયાતમા ભાગ માત્ર અને સૂક્ષ્મ પણક ઊવની શરીરાવગાહનાની અપેક્ષા અસંલયાતગણા હોય છે. (તે ણં ચાલગ્ગચંહા ણો અગ્ગી ઢહેજ્જા જીવ પૂહત્તાપ હવ્વમાગચ્છેજ્જા) આ આલાઓખંડો તે પદ્યમાં એવી રીતે ભરવા ભેદ્ય એ કે ભેદ્ય તેમની ઉપર અગ્નિ, પવન વગેરેની અસર થાય નહિ તે ડોહી શકે નહિ તેમજ ઓગળી શકે નહિ. (જે ણં તત્ત્સ પત્તલસ્સ આગાસપપ્પસા તેહિં ચાલગ્ગચંહેહિં આફુળ્ળા વા અળાફુળ્ળા વા) તે ભરેલા આલાઓખંડોમાંથી તે પદ્યના આકાશપ્રદેશો ભરે વ્યાપ્ત હોય કે ન પણ હોય. (વઓળં સમપ્પ સમપ્પ એગમેગં

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૮ ક્ષેત્રપલ્યોપમનિરૂપણમ્

૩૫૧

સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપલ્યોપમમ્ । તત્ર સ્વલુ નોદકઃ પ્રજ્ઞાપકમેવમવાદીત્-સન્તિ સ્વલુ તસ્ય પલ્યસ્ય આકાશપ્રદેશા યે સ્વલુ તૈર્વાલાગ્રસ્વલ્પદૈરનાસ્પૃષ્ઠાઃ ? , હન્ત સન્તિ । યથા કો દૃષ્ટાન્તઃ ? સ યથાનામકઃ કોષ્ઠકઃ સ્યાત્ કુષ્માણ્ઠૈર્ભૂતઃ । તત્ર સ્વલુ માતુલિજ્ઞાનિ પ્રસિપ્તાનિ તાન્યપિ મિતાનિ, તત્ર સ્વલુ વિલ્લાનિ પ્રસિપ્તાનિ તાન્યપિ મિતાનિ ।

આગાસપર્સં અવહાય જાવહર્ણં કાલેણં સે પરલે સ્ત્રીણે જાવ નિદ્વિષ ભવહ સે તં સુહુમે સેત્તપલિભોવમે) અવ હસકે ઘાદ એક એક સમય મેં એક આકાશ કે પ્રદેશ કો છોડકર-અર્થાત્ ઉસ ઉસ પ્રદેશ સે ઉન ચાલાગ્ર સ્વલ્પો કો નિકાલકર-જિતને સમય મેં ઉન ચાલાગ્ર સ્વલ્પો સે વહ પલ્ય રિક્ત (ખાલી) હો જાતા હૈ ઉતને સમય કા નામ એક સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમ હૈ । (તત્થ ણં ચોષપ્ પળગવગં एवं વયાસી) અવ હસ પર કોઈ શંકા કરને ચાલા શિષ્ય ગુરુદેવ સે એસા પૂછતા હૈ કિ (અત્થિ ણં તસ્સ પલ્લસસ આગાસપર્સા જં ણં તેહિં ચાલગ્રસ્વલ્પદેહિં અણાકુળ્ણા ?) હે ગુરુદેવ ! યથા ઉસ પલ્ય કે આકાશપ્રદેશ એસે મી હૈં, જો ઉન ચાલાગ્ર-સ્વલ્પો સે અવગાસ-અનાકાન્ત-હો ? (હંતા) હાં (અત્થિ) હૈં । (જહા કો વિદ્ધંતો ?) હસ વિષય કો સ્પષ્ટ કરને ચાલા દૃષ્ટાન્ત કૌન સા હૈ-(સે જહાણામપ) જેસે કોઈ એક (કોહંઢાણં મરિપ કોટ્ટપ સિયા) કૂષ્માણ્ઠો સે મરા હુઆ કોટા હો (તત્થ ણં માતુલિગાં પક્કિલ્લતા, તે વિ માયા) વહાં માતુલિગ-વિજોરોં કો ઢાલો તો વે મી વહાં સમા જાતે હૈં । 'તત્થ

આગાસપર્સં અવહાય જાવહર્ણં કાલેણં સે પરલે સ્ત્રીણે જાવ નિદ્વિષ ભવહ સે તં સુહુમે સેત્તપલિભોવમે) હવે ત્યારખાહ એક એક સમયમાં એક એક આકાશના પ્રદેશને ત્યજીને એટલે કે તે પ્રદેશોમાંથી તે વાલાગ્રખંડોને બહાર કાઢીને-એટલા સમયમાં તે વાલાગ્રખંડોથી તે પલ્ય રિક્ત (ખાલી) થઈ બીજા તેટલા સમયમાં નામ એક સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપલ્યોપમ છે. (તત્થ ણં ચોષપ્ પળગવગં एवं વયાસી) હવે આ સંબંધમાં કોઈ શંકા કરનાર શિષ્ય ગુરુદેવને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છે કે (અત્થિ ણં તસ્સ પલ્લસસ આગાસપર્સા જં ણં તેહિં ચાલગ્રસ્વલ્પદેહિં અણાકુળ્ણા ?) હે ગુરુદેવ ! તે પલ્યના આકાશપ્રદેશો એવા પણ છે કે જે તે વાલાગ્રખંડોથી અન્યાસ-અનાકાન્ત હોય ? (હંતા) હા (અત્થિ) છે. (જહા કોવિદ્ધંતો ?) આ વિષયને સ્પષ્ટ કરનાર દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે છે. (સે જહા ણામપ) જેમ કેઈ એક (કોહંઢાણં મરિપ કોટ્ટપ સિયા) કૂષ્માણ્ઠોથી પૂરિત કોઈ કેટલો હોય (તત્થ ણં માતુલિગાં પક્કિલ્લતા, તે વિ માયા) ત્યાં માતુલિગો-બિજો-રાઓ-ને નાખીએ તો તેઓ પણ તેમાં સમાવિષ્ટ થઈ બીજા છે. (તત્થ ણં

तत्र खलु आमलकानि प्रक्षिप्तानि तान्यपि मितानि । तत्र खलु वदराणि प्रक्षिप्तानि तान्यपि मितानि । तत्र खलु चणकाः प्रक्षिप्तास्तेऽपि मिताः । तत्र खलु मुदाः प्रक्षिप्तास्तेऽपि मिताः । तत्र खलु सर्वपाः प्रक्षिप्तास्तेऽपि मिताः । तत्र खलु गङ्गावालुकाः प्रक्षिप्ता साऽपि मिता । एवमेव एतेन दृष्टान्तेन अस्ति खलु तस्य पल्यस्य आकाशप्रदेशा ये खलु तेः बालाग्रखण्डैरनास्पृष्टाः । एतेषां पल्यानां कोटीकोटिर्भवेद् दशगुणिताः । तत् मृक्षस्य क्षेत्रसागरोपमस्य एकस्य भवेत्

णं बिल्ला पक्खित्ता ते वि माया) वहां बिल्लो को भी कोई डाले तो वे वहां समा जाते हैं । (तत्थ णं आमलगा पक्खित्ता ते वि माया) वहां पर आमलों को भी कोई डाले तो वे भी वहां समा जाते हैं । (तत्थ णं वयरा पक्खित्ता ते वि माया) वहां बेरों को भी कोई डाले तो वे भी वहां समा जाते हैं । (तत्थ णं चणगा पक्खित्ता ते वि माया) वहां पर चनों को भी कोई डाले तो वे भी वहां समा जाते हैं । (तत्थ णं मुग्गा पक्खित्ता ते वि माया) वहां पर मूंग को भी कोई डाले तो वह भी समा जाता है । (तत्थ णं सरिसवा पक्खित्ता ते वि माया) वहां पर सरसों को कोई डाले तो वह भी समा जाता है । (तत्थ णं गंगावालुपा पक्खित्ता सा वि माया) वहां गंगा की बालु भी कोई डाले तो वह भी वहां समा जाती है । (एवमेव) इसी प्रकार (एएणं दिट्ठंतेणं) इस दृष्टान्त से (तस्स पल्लस्स) उस पल्ल के (आगासपपसा अस्थि) ऐसे भी आकाश प्रदेश हैं (जे णं) जो (तेहिं बालगखंडेहिं) उन बालाग्रखंडों से (अणाफुण्णा) अनास्पृष्ट-अनाक्रान्त-हैं । (एएसिं पल्लानं, दसगुणिया

बिल्ला पक्खित्ता ते वि माया) त्यां भिद्वेने पणु ठोई नाणे तो ते पणु त्यां समाविष्ट थई जय. (तत्थ णं आमलगा-पक्खित्ता ते वि माया) त्यां आमलाने नाणे तो ते पणु त्यां समाविष्ट थई जय. (तत्थ णं वयरा पक्खित्ता ते वि माया) त्यां बेर नाणीजे तो ते पणु समाविष्ट थई जय. (तत्थ णं चणगा पक्खित्ता ते वि माया) तेमां ठोई चणु नाणे तो ते पणु समाई जय छे (तत्थ णं मुग्गा पक्खित्ता ते वि माया) त्यां मूग नाणीजे तो ते पणु समाविष्ट थई जय. (तत्थ णं सरिसवा पक्खित्ता ते वि माया) त्यां सरसव नाणीजे तो पणु समाविष्ट थई जय. (तत्थ णं गंगावालुआ पक्खित्ता सा वि माया) त्यां गंगानी देत नाणीजे तो ते पणु समाविष्ट थई जय. (एवमेव) आ प्रभाणु (एएणं दिट्ठंतेणं) आ दृष्टान्तथी (तस्स पल्लस्स) ते पल्लना (आगासपपसा अस्थि) जेवा पणु आकाशप्रदेशो छे (जे णं) जे (तेहिं बालगखंडेहिं) ते आकाशप्रदेशो (अणाफुण्णा) अनास्पृष्ट-अनाक्रान्त होय. (एएसिं पल्लानं दसगुणिया कोटा कोटी)

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૮ ક્ષેત્રપલ્યોપમનિરૂપણમ્

૩૬૧

પરિમાણમ્ ॥૧॥ પૃથૈઃ સૂક્ષ્મે ક્ષેત્રપલ્યોપમસાગરોપમૈઃ કિં પ્રયોજનમ્ ? પૃથૈઃ
સૂક્ષ્મપલ્યોપમસાગરોપમૈઃ દષ્ટિવાદે દ્રવ્યાણિ મીયન્તે ॥ સૂ૦ ૨૦૮ ॥

ટીકા-‘સે કિં તં’ इत्यादि-

अस्य सन्दर्भस्य व्याख्या अद्धापल्योपमवदेव बोध्या । तथाऽपि किंचिद्
व्याख्यायते-क्षेत्रम्-आकाशं तदुद्धारमधानं पल्योपमं क्षेत्रपल्योपमम् । व्यावहा-
रिकक्षेत्रपल्योपमे तस्य पल्यस्यान्तर्गता ये नमःपदेशास्तैर्वालाभैरास्पृष्टाः-
व्याप्ताः-आक्रान्ताः सन्ति । तेषां सूक्ष्मत्वात् प्रतिसमयमेकैकापहारे असंख्येया
कोडाकोडी) इमं पल्यो की दशगुणित कोटि कोटी (एगस्स सुहुमस्स
खेत्तसागरोवमस्स) एक सूक्ष्मक्षेत्र सागरोपम का (परिमाणं भवे) परि-
माण होता है । (एएहिं सुहुमेहिं खेत्तपलिओवमसागरोवमेहिं किं
पप्रोयणं ?) हे भदन्त ! इन सूक्ष्म क्षेत्र पल्योपम एवं सूक्ष्मक्षेत्र सागरो-
पम से क्या प्रयोजन सिद्ध होता है ? (एएहिं सुहुमपलिओवमसाग-
रोवमेहिं दिट्ठिवाए दब्बा मविज्जंति) इन सूक्ष्मक्षेत्र पल्योपमों से एवं
सूक्ष्मक्षेत्र सागरोपमों से दृष्टिवाद में द्रव्यों की गिनति की जाती है ।

भावार्थ-इस सूत्र द्वारा सूत्रकार ने क्षेत्र पल्योपम का क्या स्वरू-
प है ? यह स्पष्ट किया है । वैसे तो इस सूत्र की व्याख्या अद्धा-
पल्योपम जैसी ही है । परन्तु इस पल्योपम में क्षेत्र से आकाश लिया
गया है । व्यावहारिक क्षेत्र पल्योपम से उस पल्य के अन्तर्गत जो
नमःप्रदेश हैं, वे उन बालाभों से व्याप्त कहे गये हैं । इनके अत्यन्त

આ પલ્યોની ૧૦ શુશ્રિત કોટિ કોટી (એગસ્સ સુહુમસ્સ ખેત્તસાગરોવમસ્સ)
એક સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર સાગરોપમનું પરિણામ હોય છે. (એએહિં સુહુમેહિં' ક્ષેત્તપલિ-
ઓવમસાગરોવમેહિં' કિં પપ્રોયણં ?) હે ભદન્ત ! આ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમ
તેમજ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર સાગરોપમથી કયા પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે ? (એએહિં
સુહુમપલિઓવમસાગરોવમેહિં' દિટ્ઠિવાએ દબ્બા મવિજ્જંતિ) આ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર
પલ્યોપમથી તેમજ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર સાગરોપમથી દષ્ટિવાદમાં દ્રવ્યોની ગણના
કરવામાં આવે છે.

भावार्थ-आ सूत्र वडे सूत्रकारे 'क्षेत्रपल्योपमनु' स्वरूप हेतुं ?
आ वात स्पष्ट करी छे. आम तो आ सूत्रनी व्याख्या अद्धापल्योपम
जेवी ज छे. पछु आ पल्योपममां क्षेत्रथी आकाश अद्धपु करवामां आऽपुं छे.
व्यावहारिक क्षेत्रपल्योपममां ते पल्यमां जे नमःप्रदेशो छे, तेओ ते वाला-
भोथी व्याप्त थयेल कहेवामां आऽपुं छे. तेओ अत्यन्त सूक्ष्म छे. तेथी

ઉત્તરર્પિણ્યવસર્પિણ્યો વ્યતિથન્તિ । અતોઽસંખ્યેયોત્તરર્પિણ્યવસર્પિણીમાનં વ્યાવહારિકક્ષેત્રપલ્લોપમં बोध्यम् । सूक्ष्मक्षेत्रपल्लोपमे तु सूक्ष्मैर्वालाग्रखण्डैः स्पृष्टा अस्पृष्टाश्च नमःप्रदेशा गृह्यन्ते, अतस्तद्व्यावहारिकादસંખ્યેયગુણકાલમાનં बोध्यम् । मनु यदि स्पृष्टा अस्पृष्टाश्च नमःप्रदेशा अत्र गृह्यन्ते, तर्हि बालाग्रखण्डैः किं प्रयोजनम् ? इति चेदाह—प्रस्तुतपल्लोपमेन दृष्टिवादे द्रव्याणि मीयन्ते, तेषु कानिचिद् द्रव्याणि यथोक्तबालाग्रखण्डस्पर्ष्टैरेव नमःप्रदेशैर्मીयन्ते, कानिचिदस्पृष्टैरित्यतो सूक्ष्म होने के कारण प्रतिसमय एक २ बालाग्र के निकालने में असंख्यात उत्तरर्पिण्यां अवसर्पिण्यां समाप्त हो जाती हैं । इसलिये असंख्यात उत्तरर्पिणी अवसर्पिणी स्वरूप यह व्यावहारिक क्षेत्र पल्लोपम होता है । सूक्ष्मक्षेत्रपल्लोपम में उन बालाग्रों के असंख्यात २ खंड एक एक बालाग्र के किये जाते हैं । इन बालाग्रखंडों से उस पल्ल के नमःप्रदेश स्पृष्ट भी होते हैं और अस्पृष्ट भी होते हैं । ऐसा कहा गया है । इसका काल व्यावहारिक क्षेत्र पल्लोपम से असंख्यात गुणा होता है । यहां पर ऐसी भाशंका हो सकती है कि—‘इस क्षेत्र पल्लोपम में यदि बालाग्रखंडों से स्पृष्ट और अस्पृष्ट दोनों प्रकार के प्रदेश गृहीत किये गए हैं तो फिर बालाग्र खंडों से क्या तात्पर्य निकला ? तो इसका उत्तर इस प्रकार से है, कि—‘प्रस्तुत पल्लोपम से दृष्टिवाद अंग में द्रव्य गिने जाते हैं । इनमें कितनेक द्रव्य यथोक्त बालाग्र खंडों से स्पृष्ट हुए नमः प्रदेशों से गिने जाते हैं’ मापे जाते हैं—

પ્રતિસમય એક એક વાલાગ્રને બહાર કાઢવામાં અસંખ્યાત ઉત્તરર્પિણીઓ અને અવસર્પિણીઓ સમાપ્ત થઈ જાય છે. એટલા માટે અસંખ્યાત ઉત્તરર્પિણી અવસર્પિણી સ્વરૂપ આ વ્યાવહારિક ક્ષેત્રપલ્લોપમ હોય છે. સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપલ્લોપમમાં તે વાલાગ્રોના અસંખ્યાત ખંડો એક એક વાલાગ્રના કરવામાં આવે છે. આ વાલાગ્રખંડોથી તે પલ્લના નલ્લ: પ્રદેશો સ્પૃષ્ટ પણ હોય છે, અને અસ્પૃષ્ટ પણ હોય છે. આમ કહેવામાં આવ્યું છે આનો કાળ વ્યાવહારિકક્ષેત્ર પલ્લોપમથી અસંખ્યાતગણો હોય છે. અહીં એવી આશંકા ઉત્પન્ન થઈ શકે કે આ ક્ષેત્ર પલ્લોપમમાં જો વાલાગ્રખંડોથી સ્પૃષ્ટ અને અસ્પૃષ્ટ બન્ને પ્રકારના પ્રદેશો બ્રહ્મ કરવામાં આવ્યા છે ? તો પછી વાલાગ્રખંડોથી કયા તાત્પર્યની સિદ્ધિ થાય ? તો એના જવાબમાં આ પ્રમાણે કહી શકાય કે ‘પ્રસ્તુત પલ્લોપમથી દૃષ્ટિવાદ અંગમાં દ્રવ્યોની ગણના થાય છે, આ સર્વમાં કેટલાક દ્રવ્યો યથોક્ત વાલાગ્રખંડોથી સ્પૃષ્ટ થયેલ નલ્લ:પ્રદેશોથી ગણવામાં આવે છે—માપવામાં આવે છે—એટલે કે તેમનું પ્રમાણ નક્કી

दृष्टिवादोक्तद्रव्यमानोपयोगिस्वाद् बालाग्रखण्डप्ररूपणा समयोजनेन, न तु निष्प्र-
योजनेति । तत्र नमःप्रदेशानां स्पृष्टास्पृष्टत्वप्ररूपणे गुरुणा कृते सति समुत्पन्न
संशयः शिष्य आचार्यमेवमवादीत्-हे भदन्त ! तस्य पल्पस्यान्तर्गता एवंविधा
आकाशप्रदेशाः किं संभवन्ति, ये खलु तैर्बालाग्रखण्डैस्पृष्टा भवेयुः ? तत्र पल्पे
बालाग्रखण्डानि निबिडतया व्यवस्थापितानि, अतस्तत्र छिद्रस्यासंभवात् बालाग्र-
खण्डास्पृष्टाकाशप्रदेशानामसम्भाव्यात् 'तत्र पल्पेऽस्पृष्टा आकाशप्रदेशाः सन्ति'
इति नोचितमिति प्रष्टुरभिप्रायः । गुरुराह-इदन्त ! अस्त्येत्तत् ! नात्र त्वया सन्दि-
हानेन भवितव्यम् । शृणु- 'स यथा नापहः कोष्ठकः स्यात् कृष्णार्द्धतः'

अर्थात् उनका प्रमाण निश्चिन किया जाता है । और कितनेक द्रव्य जो
यथोक्त बालाग्र खंडो से स्पृष्ट नहीं हुए हैं, ऐसे नमःप्रदेशों से गिने
जाते हैं । इसलिये दृष्टिवाद में कथित द्रव्यों के मान करने में उपयोगी
होने से बालाग्र के खंडों की प्ररूपाणा निष्प्रयोजनीभूत नहीं है, किन्तु
प्रयोजनीभूत ही है । जब गुरुदेव ने इस प्रकार से स्पृष्ट अस्पृष्ट नमः
प्रदेशों की प्ररूपणा की तो उत्पन्न हुए संशय वाले किसी शिष्य ने
गुरुदेव से उसी समय ऐसा पूछा कि- 'हे भदन्त ! जब वह पल्प उन
बालाग्र खण्डों से लबालब भर दिया जाता है, तो ऐसी स्थिति में वहाँ
छिद्र नहीं रह सकने के कारण क्यों ऐसे भी नमःप्रदेश संभवित हो
सकते हैं जो उन बालाग्र खंडों से अस्पृष्ट बने रहें । तब शिष्य की
इस शंका की निवृत्ति करने के लिये गुरुदेव ने उसे इस दृष्टान्त द्वारा
प्रतिबोधित किया-कि हां, वहाँ ऐसे भी प्रदेश संभवित हैं, जो उन

करवाभां आवे છે. અને કેટલાંક દ્રવ્યો કે જેઓ યથોક્ત બાલાગ્રખંડોથી
સ્પૃષ્ટ થયા નથી, એવા નમઃપ્રદેશોથી ગણવામાં આવે છે એટલા માટે દૃષ્ટિ-
વાદમાં કથિત દ્રવ્યોનું પ્રરૂપણ કરવામાં ઉપયોગી હોવાથી વાલાગ્રોના ખંડોની
પ્રરૂપણા નિષ્પ્રયોજનીભૂત નથી, પરન્તુ પ્રયોજનીભૂત જ છે. જ્યારે ગુરૂદેવે
આ રીતે સ્પૃષ્ટ તેમજ અસ્પૃષ્ટ નમઃ પ્રદેશોની પ્રરૂપણા કરી ત્યારે શંકા
ઉત્પન્ન થયેલા કેઇ શિષ્યે ગુરૂદેવને તત્કાલ આ બાતનો પ્રશ્ન કર્યો કે હે
ભદન્ત ! જ્યારે તે પલ્પ તે વાલાગ્ર ખંડોથી પૂરેપૂરી ભરવામાં આવે છે,
તો એવી સ્થિતિમાં તેમાં છિદ્રોના અભાવે શું એવા પણ નમઃપ્રદેશો સંભ-
વિત થઇ શકે છે ? કે જેઓ તે વાલાગ્ર ખંડોથી અસ્પૃષ્ટ રહે ત્યારે શિષ્યની
આ શંકાની નિવૃત્તિ માટે ગુરૂદેવ આ દૃષ્ટાન્ત વડે તેને પ્રતિબોધિત કર્યો કે
હા ત્યાં એવા પણ પ્રદેશો સંભવિત છે કે જેઓ તે સૂક્ષ્મ વાલાગ્ર ખંડો
વડે અસ્પૃષ્ટ બનેલા છે. જેમ કે-કૃષ્ણમાંડ પૂરિત કેઇ એક કેઠો હોય, બ્યવહારમાં

इत्यादि । अयं भावः—कोष्ठके कूष्माण्डैर्भूते सति 'भृतः कोष्ठकः' इति स्थूल-
दृष्टिभिरुपादीयते, परन्तु कूष्माण्डानां बादरत्वात् तेषां परस्परान्तराले छिद्राणां
संभवात् येषु पुनश्छिद्रेषु मातुलिङ्गानि=त्रीजपूराणि प्रक्षिप्तानि, तान्यपि मितानि ।
ततश्चापि 'भृतोऽयं कोष्ठकः' इति प्रतीयते । पुनर्मातुलिङ्गछिद्रेषु बिल्वानि
प्रक्षिप्तानि तान्यपि मितानि । पुनः क्रमेण आमलकादि सर्वपान्ताः प्रक्षिप्ताः,
तेऽपि मिताः । पुनस्तत्र गङ्गाबालुका प्रक्षिप्ताऽपि मिता । एतेन दृष्टान्तेन एवं
बोध्यम्—यस्स्थूलदृष्टिभिस्तत्र पश्ये शुषिराभावादस्पृष्टनमः प्रदेशाः न संभाव्यन्ते,

કૂષ્મ બાલાગ્રંથો દ્વારા અસ્પૃષ્ઠ થને કુદા હૈં,—દેવો કૂષ્માઢોં સે ખરા
હુમા એક કોઠા હો, વ્યવહાર મેં તથા એસા કહા જાતા હૈ કિ—'યહ
કોઠા કૂષ્માઢોં સે લલાલથ ખરા હુમા હૈ । પરન્તુ બાદરુપ મેં હાને કે
કારણ હન કૂષ્માઢોં મેં પરસ્પર મેં અંતરાલ તો હોતા હી હૈ—ફિર ખી
યહ કોઠા કૂષ્માઢોં સે ખરા પદા હૈ, એસા લોગ કહતે હી હૈં ।
કૂષ્માઢોં સે ખરે કુદા ઉસ કોઠે મેં જથ માતુલિંગ પ્રક્ષિપ્ત કિદા જાતે હૈં,
તો વે ખી ઉસમેં સમા જાતે હૈં । કયોંકિ કૂષ્માઢોં કે રહે કુદા અંતરાલ
મેં વે ખર જાતે હૈં । હસી પ્રકાર માતુલિંગોં કે અંતરાલોં મેં પ્રક્ષિપ્ત
બિલ્વફલ, બિલ્વફલોં કે અંતરાલ મેં આંબલે ખાદિ સર્વપાન્ત તક કે
પદાર્થ ઓર સરસોં કે અંતરાલ મેં ગંગા કી બાલુ વે સથ સમા જાતે હૈં,
કયોંકિ વે સથ પદાર્થ બાદર હૈં । બાદરોં મેં અંતરાલ હોના સ્વાભાવિક
હૈ । હસ દૃષ્ટાન્ત સે હમ યહ જાન સકતે હૈં કિ—'જથ કૂષ્માઢોં સે કોઠા
ખરા હુમા હૈ, તથા ઉસમેં માતુલિંગ આદિ પદાર્થ નહી સમાના ચાહિય—

ત્યારે આમ કહેવામાં આવે છે કે 'આ કોઠો કૂષ્માઢોથી (કોણ) પૂરેપૂરો ભરેલો
છે. પરંતુ બાદર રૂપમાં હોવાથી આ કૂષ્માઢોમાં પરસ્પરમાં અંતરાલ તો હોય
જ છે. છતાંએ આ કોઠો કૂષ્માઢોથી ભરેલો છે આમ લોકો કહે જ છે. કૂષ્માઢોથી
પૂરિત તે કોઠામાં જ્યારે માતુલિંગો (બિન્નેરા) પ્રક્ષિપ્ત કરવામાં આવે છે
ત્યારે તેઓ પણ તેમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. કેમકે કૂષ્માઢોના અંતરાલમાં
તેઓ સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે માતુલિંગોના અંતરાલોમાં પ્રક્ષિપ્ત
બિલ્વફળો, બિલ્વફળોના અંતરાલમાં અમળાઓ વગેરે સરસવ સુધીના
પદાર્થો અને સરસવના અંતરાલમાં ગંગાની રેત આ સર્વે સમાવિષ્ટ થઈ
જાય છે. કેમકે આ સર્વે પદાર્થો બાદર છે બાદરોમાં અંતરાલ હોય તે
સ્વાભાવિક જ છે. આ દૃષ્ટાન્તથી અમે એ વાત જાણી શકીએ છીએ કે જ્યારે
કૂષ્માઢોથી ભરેલો કોઠો હોય છે, ત્યારે તેમાં માતુલિંગ વગેરે પદાર્થો સમાવા

બેનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૮ ક્ષેત્રપલ્યોપમનિરૂપણમ્

૩૬૫

તથાપિ બાલાગ્રલ્ખડાનાં બાદરત્વાત્, આકાશપ્રદેશાનાં તુ સૂક્ષ્મત્વાત્, સન્ત્યેવા-
સ્પૃષ્ટા અસંલયેયા નભઃપ્રદેશઃ । દૃશ્યતે ચ નિષિદ્ધતયા દૃશ્યમાનેઽપિ સ્તંભાદૌ
કીલકાનાં પ્રવેશઃ । સ ચ શુષિરં વિના નોત્પદ્યતે । એવમિદાપિ બાલાગ્રલ્ખડૈર-
સ્પૃષ્ટા અસંલયેયા આકાશપ્રદેશા બોધ્યા इति ॥ સૂ. ૨૦૮ ॥

પરંતુ જો સમા જાતે હૈં, ડસકા તાત્પર્ય યહી હૈ કિ-‘વહાં કે નભઃ
પ્રદેશ એસે હૈં, જો ડન કૂખમાળ્ડો આદિ સે અસ્પૃષ્ટ બને હુએ હૈં । યદિ વે
ડનસે સ્પૃષ્ટ હોતે તો, અન્ય પદાર્થ વહાં કેસે સમા સકતે ? ખલે હી
સ્થૂલદૃષ્ટિવાલે પુરુષોં કે ધ્યાન મે વહાં અસ્પૃષ્ટ નભઃપ્રદેશ પ્રતીત ન
હૈ-ક્યોકિ વે સૂક્ષ્મ હૈં । પરંતુ ઇન પ્રક્ષિપ્ત ભિન્ન ૨ પદાર્થોં કે વહાં
સમા જાને સે અસ્પૃષ્ટ નભઃપ્રદેશ સિદ્ધ હો જાતે હૈં । હસી પ્રકાર
સ્થૂલ દૃષ્ટિવાલે પુરુષોં કો ડસ પલ્ય મેં શુષિરકે અભાવ સે અસ્પૃષ્ટ
નભઃપ્રદેશ સંભવિત ન હોં તો ખી બાલાગ્રલ્ખડોં કે બાદર હોને કે કારણ
ઑર આકાશ પ્રદેશોં કો સૂક્ષ્મ હોને કે કારણ વહાં-અસંલયાત પ્રદેશ
એસે ખી હૈં, જો ડન બાદરબાલાગ્રલ્ખડોં દ્વારા અસ્પૃષ્ટ બને હુએ હૈં । હમ
યહ બાત હસ પ્રકાર સે ખી સમજ સકતે હૈં કિ જબ કોઈ એક સ્તંભ મેં
કીલ ઠોકતા હૈ તો, વહ ડસમેં ટુક જાતી હૈ । અથ વિચારને કી બાત હૈ
કિ-‘યદિ ડસ સ્તંભ મેં યદિ શુષિર ન હો તો વહ કીલ ડસમેં કેસે ટુક
સકતી ? યદપિ હમેં પ્રદેશોં કી નિષિદ્ધતા સે ડસમેં શુષિર પ્રતીત નહીં

ભેઢએ નહિ, પરંતુ આ પદાર્થો સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે તેનું કારણ એ છે
કે, ત્યાંના નભઃપ્રદેશો એવા છે કે જેઓ તે કૂખમાંડ વગેરેથી અસ્પૃષ્ટ થયેલા
છે. જો તે પ્રદેશો તેમનાથી સ્પૃષ્ટ હોત તો અન્ય પદાર્થો તેમાં કેવી રીતે
સમાઈ શકત બધે સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળા માણસોના ધ્યાનમાં ત્યાં અસ્પૃષ્ટ નભઃ-
પ્રદેશ પ્રતીત નહીં પણ હોય, કેમકે તેઓ સૂક્ષ્મ છે. પરંતુ આ પ્રક્ષિપ્ત
ભિન્નભિન્ન પદાર્થોના ત્યાં સમાવાથી અસ્પૃષ્ટ નભઃપ્રદેશો સિદ્ધ થઈ જાય છે.
આ પ્રમાણે સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળા પુરુષોને તે પલ્યમાં શુષિરના અભાવમાં અસ્પૃષ્ટ
નભઃપ્રદેશો સંભવિત ન હોય તો પણ બાલાગ્રખડો બાદર છે તે માટે અને
આકાશપ્રદેશો સૂક્ષ્મ છે તેથી ત્યાં અસંખ્યાત પ્રદેશો એવા પણ છે કે જેઓ
તે બાદર બાલાગ્રખડો વડે અસ્પૃષ્ટ બનેલા છે. અથે આ વાત આ રીતે
પણ સમજ શકીએ છીએ કે જ્યારે અમે સ્તંભમાં ખીલી ઠોકીએ છીએ
ત્યારે તે ઠોકાઈ જાય છે. હવે વિચારણીય વાત આ છે કે જો તે સ્તંભમાં
શુષિર ન હોય તો તે ખીલી તેમાં કેવી રીતે પેસી જાય છે ? વસ્તુતઃ વાત
એવી છે કે નિષિદ્ધતાને લીધે તેમાં શુષિરની પ્રતીતિ થતી નથી પણ ખીલી

एतैः सूक्ष्मक्षेत्रपत्त्योपमसागरोपमैर्दृष्टिवादे द्रव्याणि मीयन्ते इत्युक्तम् । तत्र कतिविधानि द्रव्याणि सन्ति इति प्रदर्शयितुमाह—‘कइविहाणं’ इत्यादि—

મૂઝપ્—કइવિહા ણં મંતે ! દઠ્ઠા પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા—જીવદઠ્ઠા ય અજીવદઠ્ઠા ય । અજીવદઠ્ઠા ણં મંતે ! કइવિહા પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા—રૂઘી અજીવદઠ્ઠા ય અરૂઘી અજીવદઠ્ઠા ય । અજીવદઠ્ઠા ણં મંતે ! કइવિહા પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! દસવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા—ધમ્મત્થિકાણ્ ધમ્મત્થિકાયસ્સ દેસા ધમ્મત્થિકાયસ્સ પણ્ણસા । અધમ્મત્થિકાણ્ અધમ્મત્થિકાયસ્સ દેસા અધમ્મત્થિકાયસ્સ પણ્ણસા । આગાસત્થિકાણ્ આગાસત્થિકાયસ્સ દેસા આગાસત્થિકાયસ્સ પણ્ણસા, અદ્ધા-સમણ્ । રૂઘી અજીવદઠ્ઠા ણં મંતે ! કइવિહા પળ્ણત્તા ? ગોયમા !

ચઉટ્ઠિવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા—સંધા સંધદેસા સંધપ્પણ્ણસા પરમાણુપોગ્ગલા । તે ણં મંતે ! કિં સંખિજ્ઞા અસંખિજ્ઞા અણંતા ? ગોયમા ! નો સંખેજ્ઞા, નો અસંખેજ્ઞા, અણંતા । સે કેણટ્ટેણં મંતે ! એવં વુચ્ચઈ નો સંખેજ્ઞા, નો અસંખેજ્ઞા, અણંતા ? ગોયમા ! અણંતા પરમાણુપોગ્ગલા અણંતા દુપ્પણ્ણસિયા સંધા જાવ અણંતા અણંતપ્પણ્ણસિયા સંધા, સે ણ્ણણ્ણટ્ટેણં ગોયમા ! એવં વુચ્ચઈ—નો સંખેજ્ઞા નો અસંખેજ્ઞા અણંતા । જીવદઠ્ઠા ણં

होता, फिर भी कील के टुकड़े से हम इस बात को समझ सकते हैं—उसी प्रकार यह भी मानना चाहिये कि—‘इस पत्त्यत्रै भी असंख्यगत नभः प्रदेश ऐसे भी हैं, जो उन पादर बालाग्रखंडो से असृष्ट हैं ॥सू० २०८॥

ઠોડવાથી જેમ અમે આ વાત સમજી જઇએ છીએ તેમ આ વાત પણ માની લેવી જોઇએ કે આ પત્ત્યત્રાં પણ અસંખ્યાત નભઃ પ્રદેશે એવા પણ છે કે જેઓ તે બાદર બાલાગ્ર ખંડોથી અસૃષ્ટ છે. ॥સૂ.૦૨૦૮॥

મંતે ! કિં સંખિજ્ઞા અસંખિજ્ઞા અણંતા ? ગોયમા ! નો સંખિજ્ઞા નો અસંખિજ્ઞા અણંતા । સે કેણદ્દેણં મંતે ! એવં વુચ્ચઈ—નો સંખિજ્ઞા નો અસંખિજ્ઞા અણંતા ? ગોયમા ! અસંખેજ્ઞા ણેર-
 ઇયા અસંખેજ્ઞા અસુરકુમારા જાવ અસંખેજ્ઞા થણિયકુમારા
 અસંખિજ્ઞા પુઢવીકાઈયા જાવ અસંખિજ્ઞા વાઝકાઈયા અણંતા
 વણ્ણસ્સઈકાઈયા, અસંખેજ્ઞા વેઈંદિયા જાવ અસંખિજ્ઞા ચ્ચ-
 રિદિયા અસંખિજ્ઞા પંચિંદિયતિરિક્કજોણિયા, અસંખિજ્ઞા
 મણુસ્સા અસંખિજ્ઞા વાળમંતરા અસંખિજ્ઞા જોઈસિયા અસં-
 ખિજ્ઞા વેમાણિયા, અણંતા સિદ્ધા, સે ઇણદ્દેણં ગોયમા ! એવં
 વુચ્ચઈ—નો સંખિજ્ઞા નો અસંખિજ્ઞા અણંતા ॥સૂ. ૨૦૧॥

હાયા-કતિવિધાનિ સ્વલુ મદન્ત । દ્રવ્યાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ ? ગૌતમ ! દ્વિવિ-
 ધાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા-જીવદ્રવ્યાણિ ચ અજીવદ્રવ્યાણિ ચ । અજીવદ્રવ્યાણિ

અહ સૂત્રકાર હસ યાત કો કહતે હૈં કિ જો પહિછે ઈસા કહા ગયા
 હૈ કિ—‘સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્લોપમ એવં સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર સાગરાપમ સે દૃષ્ટિવાદ મેં
 દ્રવ્યોં કી ગણના કી જાતી હૈ સો વહાં કિતને પ્રકાર કે દ્રવ્ય હૈં હસ
 યાત કો સૂત્રકાર કહતે હૈં—

“કઈવિહા ણં મંતે દ્વવા પળ્ણત્તા” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(મંતે) હે મદન્ત ! (દ્વવા) દ્રવ્ય (કઈવિહાણં) કિતને પ્રકાર
 કે (પળ્ણત્તા) કહે ગયે હૈં ? (ગોયમા) હે ગૌતમ ! (કઈવિહા પળ્ણત્તા) દ્રવ્ય
 કો પ્રકાર કે પ્રજ્ઞપ્ત છુદે હૈં । (તં જહા) વે ઝસકે પ્રકાર સે હૈં—(જીવ
 દ્વવા ય) એક જીવ દ્રવ્ય ઓર દુસરા (અજીવ દ્વવા ય) અજીવ દ્રવ્ય ।

હવે સૂત્રકાર આ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે કે, જે પહેલાં આ પ્રમ.છે કહે-
 આખું છે કે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપલ્લોપમ તેમજ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રસાગરાપમથી દૃષ્ટિવા-
 દમાં દ્રવ્યોની ગણના કરવામાં આવે છે, તે ત્યાં કેટલા પ્રકારનાં દ્રવ્યો છે ?

“કઈવિહા ણં મંતે ! દ્વવા પળ્ણત્તા” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(મંતે) હે મદન્ત ! (દ્વવા) દ્રવ્યો (કઈવિહાણં) કેટલા
 પ્રકારના (પળ્ણત્તા) કહેવામાં આવ્યા છે ? (ગોયમા) હે ગૌતમ !
 (કઈવિહા પળ્ણત્તા) દ્રવ્યો જે પ્રકારના પ્રસન્ન થયેલા છે. (તં જહા) તે પ્રકારો
 આ પ્રમાણે છે. (જીવદ્વવા ય) એક જીવ દ્રવ્ય અને દ્વિતીય (અજીવ
 દ્વવાય) અજીવ દ્રવ્ય (અજીવદ્વવાણં) અજીવ દ્રવ્ય (મંતે) હે મદન્ત !

સ્વલુ મદન્ત ! કતિવિધાનિ મજ્જપ્તાનિ ? ગૌતમ ! દ્વિવિધાનિ મજ્જપ્તાનિ, તથયા-
રૂપ્ય-જીવદ્રવ્યાણિ અરૂપ્યજીવદ્રવ્યાણિ ચ । અરૂપ્યજીવદ્રવ્યાણિ સ્વલુ મદન્ત !
કતિવિધાનિ મજ્જપ્તાનિ ? ગૌતમ ! દશવિધાનિ મજ્જપ્તાનિ, તથયા-ધર્માસ્તિ-
કાયો ધર્માસ્તિકાયસ્ય દેશાઃ ધર્માસ્તિકાયસ્ય પ્રદેશાઃ, અધર્માસ્તિકાયોઽધર્મા-
સ્તિકાયસ્ય દેશા અધર્માસ્તિકાયસ્ય પ્રદેશાઃ, આકાશાસ્તિકાય આકાશાસ્તિકા-
યસ્ય દેશાઃ આકાશાસ્તિકાયસ્ય પ્રદેશાઃ. અદ્દામમયઃ । રૂપ્યજીવદ્રવ્યાણિ સ્વલુ

(અજીવ દ્રવ્યા ણં) અજીવ દ્રવ્ય (મંતે) હે મદન્ત (કહિવિહા) કિતને
મકાર કા (પણ્ણત્તા) પ્રજ્ઞસ હુઆ હૈ । (ગોયમા) હૈ ગૌતમ ! (દુવિહા) દો
પ્રકાર કા (પણ્ણત્તા) પ્રજ્ઞસ હુઆ હૈ । (તં જહા) વે ઉસકે પ્રકાર યે હૈ—
(રૂપી અજીવ દ્રવ્યા ય, અરૂપી અજીવદ્રવ્યા ય) એક રૂપી અજીવદ્રવ્ય
ઔર દુસરા અરૂપી અજીવ દ્રવ્ય । (અરૂપી અજીવદ્રવ્યા ણં મંતે કહિવિહા
પણ્ણત્તા) અરૂપી અજીવ દ્રવ્ય હે મદન્ત ! કિતને પ્રકાર કા કહા ગયા
હૈ ? (ગોયમા) હૈ ગૌતમ ! (દસવિહા પળ્ણત્તા) દશ પ્રકાર કા કહા ગયા
હૈ । (તં જહા) વે દશ પ્રકાર યે હૈ—(ધમ્મત્થિકાણ, ધમ્મત્થિકાયસ્સ
દેસા, ધમ્મત્થિકાયસ્સ પપ્પસા) ધર્માસ્તિકાય ૧, ધર્માસ્તિકાય કે દેશ ૨,
ધર્માસ્તિકાય કે પ્રદેશ ૩, (અધમ્મત્થિકાણ, અધમ્મત્થિકાયસ્સ દેસા,
અધમ્મત્થિકાયસ્સ પપ્પસા) અધર્માસ્તિકાય ૪, અધર્માસ્તિકાય કે દેશ
૫, અધર્માસ્તિકાય કે પ્રદેશ ૬, (આગાસત્થિકાણ, આગાસત્થિકાયસ્સ
દેસા, આગાસાત્થિકાયસ્સ પપ્પસા) આકાશાસ્તિકાય ૭, આકાશાસ્તિ-
કાય કે દેશ ૮, આકાશાસ્તિકાય કે પ્રદેશ ૯, (અદ્દાસમણ) ઔર

(કહિવિહા) કેટલા પ્રકારનું (પણ્ણત્તા) પ્રશ્ન થયેલ છે (ગોયમા !) હે ગૌતમ !
(દુવિહા) એ પ્રકારનું (પણ્ણત્તા) પ્રશ્ન થયેલ છે (તંજહા) તે પ્રકારે આ પ્રમાણે
છે (રૂપી અજીવદ્રવ્યા ય, અરૂપી અજીવદ્રવ્યા ય) એક રૂપી અણુવ દ્રવ્ય અને
બીજું અણુવ અણુવ દ્રવ્ય (અરૂપી અજીવદ્રવ્યા ણં મંતે ! કહિવિહા પળ્ણત્તા) અણુવ
અણુવ દ્રવ્ય હે ભદ્રંત ! કેટલા પ્રકારનું પ્રશ્ન થયેલ છે ! (ગોયમા) હે ગૌતમ !
(દસવિહા પળ્ણત્તા) દશ પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (તં જહા) તે દશ
પ્રકારે આ પ્રમાણે છે. (ધમ્મત્થિકાણ ધમ્મત્થિકાયસ્સ દેસા, ધમ્મત્થિ-
કાયસ્સ પપ્પસા) ધર્માસ્તિકાય ૧, ધર્માસ્તિકાયના દેશ ૨, ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશ
૩, (અધમ્મત્થિકાણ, અધમ્મત્થિકાયસ્સ દેસા અધમ્માત્થિકાયસ્સ પપ્પસા) અધ-
ર્માસ્તિકાય ૪, અધર્માસ્તિકાયના દેશ ૫, અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશ ૬, (આગા-
સત્થિકાણ આગાસત્થિકાયસ્સ દેસા, આગાસત્થિકાયસ્સ પપ્પસા) આકાશાસ્તિકાય
૭, આકાશાસ્તિકાયના દેશ ૮, આકાશાસ્તિકાયના પ્રદેશ ૯, (અદ્દાસમણ) અને

अनुयोगबन्धिका टीका सूत्र २०९ द्रव्यस्वरूपनिरूपणम्

३६९

भदन्त ! कतिविधानि पक्षप्तानि ? गौतम ! चतुर्विधानि पक्षप्तानि, तद्यथा—स्कन्धाः स्कन्धदेशाः स्कन्धप्रदेशाः परमाणुपुद्गलाः । ते खलु भदन्त ! किं संख्येयाः असंख्येयाः अनन्ताः ? गौतम ! नो संख्येया नो असंख्येया अनन्ताः । तत् केनार्थेन भदन्त ! एवम् उच्यते—नो संख्येयाः नो असंख्येयाः अनन्ताः ? गौतम ! अनन्ताः परमाणुपुद्गलाः, अनन्ताः द्विपदेशिकाः स्कन्धा यावत् अनन्ता अनन्त-प्रदेशिकाः स्कन्धाः तदेतेनार्थेन गौतम ! एवम् उच्यते—नो संख्येयाः नो असं-

अद्वासमय १०, । (रूची अजीवदन्वा णं भंते कइविहा पणत्ता) रूपी अजीव द्रव्य हे भदन्त ! किनने प्रकार का प्रज्ञप्त हुआ है ? (गोयमा) हे गौतम ! (चउव्विहा पणत्ता) वह चार प्रकार का प्रज्ञप्त हुआ है । (तं जहा) वे उसके प्रकार ये हैं (खंघा) स्कन्ध १, (खंघदेशा) स्कन्ध-देश २ (खंघप्पएसो) स्कन्ध प्रदेश ३, (परमाणु पोगगला) और परमाणु पुद्गल ४ । (ते णं भंते ! किं संखिज्जा, असंखिज्जा, अणंता ?) वे स्कन्धादिक द्रव्य हे भदन्त ! संख्यात है ? या असंख्यात हैं ? या अनन्त हैं ? (गोयमा ! नो संखेज्जा नो असंखेज्जा, अणंता) हे गौतम ! वे स्कन्धादिक द्रव्य न संख्यात हैं, न असंख्यात है किन्तु अनन्त हैं । (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ, नो संखेज्जा, नो असंखेज्जा, अणंता) हे भदन्त ! आप यह किस अर्थ को लेकर ऐसा कहते हैं कि 'स्कन्धा-दिक संख्यात नहीं हैं, असंख्यात नहीं हैं, किन्तु अनन्त हैं ? (गोयमा ! अणंता परमाणुपोगगला, अणंता दुप्पएसिया, खंघा जाव अणंता अणंतपएसिया से एणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ नो संखेज्जा, नो असं-

अद्वासमय १०, (रूची अजीवदन्वाणं भंते कइविहा पणत्ता) ३पी अशुच द्रव्य हे भदन्त ! केवल प्रकारनुं प्रज्ञप्त थयेल छे ? (गोयमा ।) हे गौतम ! (चउव्विहा पणत्ता) ते चार प्रकारनुं प्रज्ञप्त थयेल छे । (तं जहा) ते प्रकार आ प्रमाछे छे । (खंघा) स्कंध १, (खंघ देशा) स्कंध देश २, (खंघप्पएसो) स्कंध प्रदेश ३, (परमाणुपोगगला) अने परमाणु पुद्गल ४ । (तेणं भंते ! किं संखिज्जा, असंखिज्जा, अणंता ?) आ स्कंधादिक द्रव्यो हे भदन्त ! संख्यात छे ? के असंख्यात ? के अनन्त छे ? (गोयमा ! नो संखेज्जा नो असंखेज्जा, अणंता) हे गौतम ! आ स्कंधादिक द्रव्यो संख्यात नथी, असंख्यात नथी पद्य अनन्त छे । (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ, नो संखेज्जा, नो असंखेज्जा, अणंता) हे भदन्त ! आपश्री क्या अर्थेना आधारे आभ कहो छो ? के स्कंधा-दिक संख्यात नथी, असंख्यात नथी परंतु अनन्त छे ? (गोयमा ! अणंता-परमाणुपोगगला, अणंता दुप्पएसिया, खंघा जाव अणंता अणंतपएसियासे एण-

સ્થેયાઃ અનન્તાઃ । જીવદ્રવ્યાણિ સ્વલુ મદન્ત । કિં સંસ્થેયાનિ અસંસ્થેયાનિ અનન્તાનિ ? ગૌતમ ! નો સંસ્થેયાનિ નો અસંસ્થેયાનિ અનન્તાનિ, તત્ કેનાર્થેન મદન્ત ! એવમુચ્યતે—નો સંસ્થેયાનિ નો અસંસ્થેયાનિ અનન્તાનિ ? ગૌતમ ! અસંસ્થેયા નૈરયિકાઃ અસંસ્થેયા અમુરકુમાર યાવત્ અસંસ્થેયા સ્તનિતકુમારાઃ અસંસ્થેયાઃ પૃથિવીકાયિકા યાવત્ અસંસ્થેયા વાયુકાયિકાઃ અનન્તા વનસ્પતિ-કાયિકાઃ અસંસ્થેયાઃ દ્વીન્દ્રિયા યાવત્ અસંસ્થેયાઃ ચતુરિન્દ્રિયાઃ, અસંસ્થેયાઃ

સ્થેજ્ઞા, અણંતા) ગૌતમ ! ‘અનંત પરમાણુ પુદ્ગલ છે, અનંત પ્રદેશિક સ્કંધ છે’ યાવત્ અનંત અનંત પ્રદેશવાળે સ્કંધ છે’ હસલિયે હમ હસી અર્થ કો લેકર એસા કહતે છે કિ ‘સ્કંધાદિક ન સંસ્થાત છે, ન અસં-સ્થાત છે, કિન્તુ અનંત છે’ (જીવદ્રવ્ય ણં મંતે ! કિં સંસ્થિજ્ઞા અસંસ્થિ-જ્ઞા અણંતા ?) હે મદન્ત ! જીવ દ્રવ્ય સંસ્થાત છે ? યા અસંસ્થાત છે ? યા અનંત છે ? (ગોયમા ! નો સંસ્થિજ્ઞા, નો અસંસ્થિજ્ઞા અણંતા) હે ગૌતમ ! જીવદ્રવ્ય ન સંસ્થાત છે ન અસંસ્થાત છે કિન્તુ અનંત છે ? (સે કેળદ્વેણં મંતે ! એવં વુચ્ચહ—નો—સંસ્થિજ્ઞા, નો અસંસ્થિજ્ઞા, અણંતા) હે મદન્ત ! આપ યહ કિસ અર્થ કો લેકર એસા કહતે છે—કિ જીવદ્રવ્ય ન સંસ્થાત છે ન અસંસ્થાત છે કિન્તુ અનંત છે ? (ગોયમા ! અસંસ્થેજ્ઞા ણેરહયા અસંસ્થેજ્ઞા અમુરકુમારા જાવ અસંસ્થેજ્ઞા થણિયકુમારા, અસંસ્થિજ્ઞા પુદવીકાહયા જાવ અસંસ્થિજ્ઞા વાઝકાહયા અણંતા વણસ્સહકાહયા) હે

દ્વેણં ગોયમા ! એવં વુચ્ચહ નો સંસ્થેજ્ઞા, નો અસંસ્થેજ્ઞા અણંતા) હે ગૌતમ ! ‘અનંત પરમાણુ પુદ્ગલો છે, અનંત દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધો છે યાવત્ અનંત અનંત પ્રદેશવાળો સ્કંધો છે.’ આ જાતનું કથન આગમોનું છે એથી જ અમે આ અર્થના આધારે જ આમ કહીએ છીએ કે સ્કંધાદિક સંસ્થાત નથી, અસંસ્થાત નથી, પણ અનંત છે. (જીવદ્રવ્ય ણં મંતે ! કિં સંસ્થિજ્ઞા અસંસ્થિજ્ઞા અણંતા ?) હે મદન્ત જીવદ્રવ્ય સંસ્થાત છે ? કે અસંસ્થાત છે ? કે અનંત છે ? (ગોયમા ! નો સંસ્થિજ્ઞા, નો અસંસ્થિજ્ઞા અણંતા) હે ગૌતમ ! જીવ દ્રવ્ય સંસ્થાત નથી કે અસંસ્થાત નથી પરંતુ અનંત છે. (સે કેળદ્વેણં મંતે ! એવં વુચ્ચહ નો સંસ્થિજ્ઞા, નો અસંસ્થિજ્ઞા, અણંતા) હે મદન્ત ! આપશી કયા અર્થના આધારે આ પ્રમાણે કહો છો ? કે જીવદ્રવ્ય સંસ્થાત નથી, અસંસ્થાત નથી પરંતુ અનંત છે ? (ગોયમા ! અસંસ્થેજ્ઞા ણેરહયા અસંસ્થેજ્ઞા અમુરકુમારા જાવ અસંસ્થેજ્ઞા થણિયકુમારા અસંસ્થિજ્ઞા પુદવીકાહયા જાવ અસંસ્થિજ્ઞા વાઝકાહયા અણંતા વણસ્સહકાહયા) હે ગૌતમ અસંસ્થાત નારકો છે, અસંસ્થાત અમુર-

મનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૦૯ દ્રવ્યસ્વરૂપનિરૂપણમ્

૩૭૧

પચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાઃ, અસંખ્યેયાઃ મનુષ્યાઃ, અસંખ્યેયા વ્યન્તરા, અસંખ્યેયા
જ્યોતિષ્કાઃ, અસંખ્યેયા વૈમાનિકાઃ, અનન્તા સિદ્ધાઃ, તત્ પતેનાર્થેન ગૌતમ !
एवम् उच्यते-नो संख्येयानि नो असंख्येयानि अनन्तानि ॥ सू० २०९ ॥

ટીકા-‘કઈવિદ્યા ણં મંતે’ ઇત્યાદિ-

દ્રવ્યાણિ हि जीवद्रव्याजीवद्रव्यभेदेन द्विविधानि प्रज्ञप्तानि । तत्रात्पवक्तव्य-
त्वात् पञ्चाभिर्दिष्टान्यपि अजीवद्रव्याणि व्याख्यातुमाह-‘अजीवद्रव्याणं’

ગૌતમ ! અસંખ્યાત નારક હૈં, અસંખ્યાત અસુરકુમાર દેવ હૈં યાવત્
અસંખ્યાત સ્તનિતકુમાર હૈં । અસંખ્યાત પૃથિવીકાયિક હૈં, યાવત્
અસંખ્યાત વાયુકાયિક હૈં, અનંતવનસ્પતિકાયિક હૈં । (અસંખ્યેજ્ઞા વેદ્-
દિયા) અસંખ્યાત દો ઇન્દ્રિયવાળે જીવ હૈં । (જાવ અસંખ્યિજ્ઞા ચરિ-
દિયા, અસંખ્યિજ્ઞા પંચિદિયતિરિક્ષજોણિયા) યાવત્ અસંખ્યાત ચાર
ઇન્દ્રિયવાળે જીવ હૈં, અસંખ્યાત પાંચ ઇન્દ્રિયવાળે તિર્યચ્ચ જીવ હૈં ।
(અસંખ્યિજ્ઞા મનુસ્સા અસંખ્યિજ્ઞા વાળમંતરા, અસંખ્યિજ્ઞા જોહસિયા,
અસંખ્યિજ્ઞા વૈમાણિયા) અસંખ્યાત મનુષ્ય હૈં, અસંખ્યાત વ્યન્તરદેવ
હૈં, અસંખ્યાત જોતિષ્કદેવ હૈં, અસંખ્યાત વૈમાનિક દેવ હૈં, (અણંતા
સિદ્ધા) ઓર અણંત સિદ્ધ હૈં । (સે ઇણદ્દેણં ગોયમા ! એવં બુચ્છહ
નો સંખ્યિજ્ઞા નો અસંખ્યિજ્ઞા, અણંતા) હસલિયે હે ગૌતમ ! મૈં ફસી
અર્થ કો હેતર ઇસા કહતા હૂં કિ જીવદ્રવ્ય ન સંખ્યાત હૈં, ન અસં-
ખ્યાત હૈં કિન્તુ અનંત હૈં ।

કુમાર દેવો છે, યાવત્ અસંખ્યાત સ્તનિતકુમારો છે. અસંખ્યાત પૃથિવી-
કાયિકો છે યાવત્ અસંખ્યાત વાયુકાયિકો છે, અનંતવનસ્પતિકાયિકો છે.
(અસંખ્યેજ્ઞા વેદ્દિયા) અસંખ્યાત બે ઇન્દ્રિયોવાળા હોવો છે. (જાવ અસંખ્યિજ્ઞા
ચરિદિયા અસંખ્યિજ્ઞા પંચિદિયતિરિક્ષજોણિયા) યાવત્ અસંખ્યાત ચાર
ઇન્દ્રિયોવાળા હોવો છે, અસંખ્યાત પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા તિર્યચ્ચ હોવો છે,
(અસંખ્યિજ્ઞા મનુસ્સા અસંખ્યિજ્ઞા વાળમંતરા, અસંખ્યિજ્ઞા જોહસિયા અસંખ્યિજ્ઞા
વૈમાણિયા) અસંખ્યાત મનુષ્યો છે, અસંખ્યાત વ્યન્તરદેવો છે, અસંખ્યાત
જ્યોતિષ્ક દેવો છે, અસંખ્યાત વૈમાનિક દેવો છે. (અણંતા સિદ્ધા) અને અણંત-
સિદ્ધો છે (સે ઇણદ્દેણં ગોયમા ! એવં બુચ્છહ નો સંખ્યિજ્ઞા નો અસંખ્યિજ્ઞા અણંતા)
એટલા માટે હે ગૌતમ ! હું એજ અર્થના આધારે આ પ્રમાણે કહું છું કે
હવે દ્રવ્યો સંખ્યાત નથી અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે.

इत्यादि । अजीवद्रव्याणि-रूप्यजीवद्रव्यरारूप्यजीवद्रव्यभेदात् द्विविधानि । तत्र-अरूप्यजीवद्रव्याणि धर्मास्तिकायो धर्मास्तिकायस्य देशा धर्मास्तिकायस्य पदेष्टा इत्यादीनि दशविधानि । तत्र धर्मास्तिकायो यद्यपि एकएव, तथापि नयभेदात् स त्रिविधो भवति । संग्रहनयमनेन धर्मास्तिकाय एक एव भवति । व्यवहारनयमनेन तस्यैव धर्मास्तिकायस्य द्विभागविभागादिको बुद्धिपरिकल्पितो देशः । यथा-सम्पूर्णो धर्मास्तिकायो जीवादिगत्युपष्टम्भकं द्रव्यमुच्यते, एवमेव तदेकास्त-

भाવાર્થ—સૂત્રકાર ને હસ સૂત્ર દ્વારા દ્રવ્યો-કે મૂલતઃ કિતને પ્રકાર હૈ? યહ ઔર उन प्रकारों के भी प्रकार कौन २ हैं, यह सब प्रकट किया है । अरूपी अजीव द्रव्य के जो १० प्रकार कहे गये हैं सो यह नय की विवक्षा को लेकर कहे गये हैं । इसका विवेचन इस प्रकार से है-यद्यपि धर्मास्तिकाय मूलतः एक ही द्रव्य है फिर भी संग्रहनय, व्यवहारनय और ऋजु सूत्रनय इन तीनों नयों के भेद से उसमें भेद आजाता है । इन तीनों नयों का अभिप्राय जुदा-जुदा है-इसलिये संग्रहनय धर्मास्तिकाय एक ही द्रव्य है ऐसा मानता है । व्यवहारनय उस द्रव्यके देश मानता है । और ऋजुसूत्र नय उसके निर्विभागरूप प्रदेश मानता है । व्यवहारनय की ऐसी मान्यता है कि जिस प्रकार सम्पूर्ण धर्मास्तिकाय जीव पुद्गल की गति में सहायक-निमित्त-बनता है, उसी प्रकार से उसके दो भाग तीन भाग आदि देश भी जीव पुद्गल की गति में निमित्त होते हैं । इसलिये वे भी पृथक् द्रव्य हैं । ऋजु

ભાવાર્થ—સૂત્રકારે આ સૂત્ર વડે દ્રવ્યોના મૂલતઃ કેટલા પ્રકાર છે? તેમજ તે પ્રકારોના પણ હવ પ્રકારે કયા કયા છે? આ બધું સ્પષ્ટ કર્યું છે અરૂપી અજીવદ્રવ્યના જે ૧૦ પ્રકારે કહેવામાં આવ્યાં છે તેા તે નયની વિવક્ષાના આધારે કહેવામાં આવ્યા છે. આતું વિવેચન આ પ્રમાણે છે જે કે ધર્માસ્તિકાય મૂલતઃ એકજ દ્રવ્ય છે છતાંએ સંગ્રહનય, અને ઋજુ સૂત્રનય આ ત્રણે નયોના ભેદથી તેમાં ભેદ આવી બય છે. આ ત્રણે નયનો અભિપ્રાય જુદો જુદો છે. એટલા માટે સંગ્રહ નય ધર્માસ્તિકાય એકજ દ્રવ્ય છે. એવું માને છે. વ્યવહારનય તે દ્રવ્યના દેશ માને છે. અને ઋજુ સૂત્રનય તેના નિર્વિભાગ રૂપ પ્રદેશ માને છે. વ્યવહારનયની એવી માન્યતા છે કે જે પ્રમાણે સંપૂર્ણ ધર્માસ્તિકાય જીવ પુદ્ગલની ગતિમાં સહાયક-નિમિત્ત-બને છે. તેમજ તેના બે ભાગ ત્રણ ભાગ વગેરે દેશો પણ જીવ પુદ્ગલની ગતિમાં નિમિત્ત બને છે. એટલા માટે તેઓ પણ પૃથક્ દ્રવ્યો છે. ઋજુસૂત્રનયની એવી માન્યતા છે કેવલીની બુદ્ધિકલ્પિત જે પ્રદેશરૂપ નિર્વિભાગ ભાગધર્માસ્તિકાયના છે

बुद्ध्युत्पत्तिकानि पृथगेव द्रव्याणि । ऋजुसूत्राभिप्रायेण तु स्वकीयस्वकीयसामर्थ्येन जीवादिगत्युत्पत्तिकानां धर्मास्तिकायस्य प्रदेशाः=बुद्धिपरिकल्पिता निर्विभागाः कदाचिद् पृथगेव द्रव्याणि । एतम्-अधर्मास्तिकायस्य आकाशास्तिकायस्य च त्रय-ज्ञयो भेदा बोध्याः । अद्वासमयस्तु एक एव । निश्चयनयमतेन वर्तमानकाल समयस्यैव सत्त्वात् अतीतानागतयोस्तु विनष्टत्वेनानुत्पन्नत्वेन चासत्त्वात्, अतएवा- अद्वासमये बुद्धिपरिकल्पिता देशप्रदेशा नोक्ताः, वर्तमानकालरूपस्यैकसमयस्य विरंशत्वेन तत्र देशप्रदेशासंभवत् । इत्थं दशविधान्यरूप्यजीवद्रव्याणि प्ररूपि-
ष्यन्ति । तथा-रूप्यजीवद्रव्याणि स्कन्धादिभेदाच्चतुर्विधानि । तत्र स्कन्धाः=द्रव्य-
णुरूपभूत्यनन्ताणुरूपपर्यन्ताः । स्कन्धदेशाः=स्कन्धस्य द्विभागत्रिभागरूपाः । स्कन्ध-
प्रदेशाः=स्कन्धस्यावयवभूता एव निरंशा भागाः । परमाणुपुद्गलाः=स्कन्धत्वम-
माप्ताः केवलाः परमाणवः । एते च स्कन्धादयः प्रत्येकमनन्ता इति स्पष्टयति-

सूत्रनय की ऐसी मान्यता है कि केवली की बुद्धिकल्पित जो प्रदेशरूप निर्विभाग भाग धर्मास्तिकाय के हैं वे भी अपनी २ सामर्थ्य से जीव पुद्गल की गति में निमित्त होते हैं-इसलिये वे भी स्वतंत्र द्रव्य हैं । इसी प्रकार से अधर्मास्तिकाय और आकाशास्तिकाय के विषय में भी ऐसा ही समझना चाहिये । अद्वासमय एक ही है । निश्चयनय के मत वर्तमान काल रूप समय का ही सत्त्व है अतीत अनागत का नहीं क्योंकि अनागत अनुत्पन्न है और अतीत विनष्ट हो चुका है । इस-
लिये यहां पर देश प्रदेश ये बुद्धि से परिकल्पित नहीं किये गये हैं । क्योंकि वर्तमान कालरूप एक समय में निरंशता होने के कारण यहां देश प्रदेश संभवित नहीं होते हैं । स्कंध के दो भाग, तीन भाग आदि देश हैं । द्रव्यणुक से लेकर अनन्ताणुक पर्यन्त सब स्कंध ही माने

तेजो पञ्च पातपोताना सामर्थ्येण एव पुद्गलानी गतिमां निमित्त होय
छे. ओटला भाटे तेजो पञ्च स्वतंत्र द्रव्यो छे आ रीते अधर्मास्तिकाय अने
आकाशास्तिकायना संज'धमां पञ्च जेवुं न जाणी वेवुं जाधये. अद्वासमय
जेक न छे. निश्चयनयना मत मुज्ज वतमान कालरूप समयनुं न सत्व
छे अतीत अनागतनुं नहि. केमके ते अनुत्पन्न छे अने अतीत विनष्ट थछ
थूकेल छे. ओटला भाटे अछी देश, प्रदेश आ बुद्धिथी परिकल्पित करवामां
आव्या नथी. केमके वतमान कालरूप जेक समयमां निरंशता होवाथी त्यां
देश प्रदेश संभवित यता नथी. स्कंधना जे लाग, त्रय लाग वगेरे देशो
छे. द्रव्यसुद्धी भांडीने अनन्ताणुकपर्यन्त सबे स्कंधो न मानवामां आव्या छे.

૩૭૪

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

‘તેષાં મંતે !’ इत्यदिना । तथा-‘जीवद्रव्याण्यप्यनन्तानि बोध्यानि’ इति स्पष्टं
वति-‘जीवद्रव्याणं भंते ! किं संखिज्जा असंखिज्जा अणंता’ इत्यादि ‘से एएव-
हेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ-नो संखिज्जा नो असंखिज्जा अणंता’ इत्यन्तेन पदसमूहे
नेति ॥ सू० २०९ ॥

‘असंखेज्जा जेरइया असंखेज्जा असुरकुमारा’ इत्यादि सामान्येनोक्तम् ।
तेषां विशेषतः प्रमाणं तु नोक्तम् । तत्परिहानं तु औदारिकादिशरीरविचार एव
सिध्यति । तथा-‘औदारिकादिशरीरस्वरूपबोधश्च शिष्याणां संजायते इति
मनसि कृत्य प्रस्तुते जीवाजीवद्रव्यविचारे शरीराणां तदुभयरूपत्वात्तानि विचार-
यितुमुपक्रमते सूत्रकारः-

मूलम्-कइविहा णं भंते ! सरीरा पणत्ता ? गोयमा ! पंश-
सरीरा पणत्ता तं जहा-ओरालिए वेउट्विए आहारए तेअए
कम्मए । जेरइयाणं भंते ! कइ सरीरा पणत्ता ? गोयमा ! तओ
सरीरा पणत्ता, तं जहा-वेउट्विए तेअए कम्मए । असुरकुमा-
राणं भंते ! कइ सरीरा पणत्ता ? गोयमा ! तओ सरीरा पणत्ता,
तं जहा-वेउट्विए तेअए कम्मए । एवं तिणिण तिणिण एए चेव
सरीरा जाव थणियकुमाराणं भाणियव्वा । पुढवीकाइयाणं भंते !
कइ सरीरा पणत्ता ? गोयमा ! तओ सरीरा पणत्ता, तं जहा-
ओरालिए तेयए कम्मए । एवं आउतेउवणस्सइकाइयाणवि

जाते हैं । स्कंध के अवयवभूत ही जो निर्विभाग भाग हैं-निरंश भाग हैं-
वे स्कंधप्रदेश है । स्कंधदशा को जो अभीतक प्राप्त नहीं हुए हैं ऐसे जो
स्वतंत्र परमाणु हैं, वे परमाणु पुद्गल हैं । ये सब स्कंधादिक प्रत्येक
अनंत हैं । जीवद्रव्य भी अनंत है ॥ सू० २०९ ॥

સ્કંધના અવયવભૂત જે નિર્વિભાગ ભાગો છે,-નિરંશભાગો છે, તે સ્કંધ
પ્રદેશ છે. સ્કંધદશાને જે હજી પ્રાપ્ત થયા નથી એવા જે સ્વતંત્ર પરમા-
ણુઓ છે તે પરમાણુ પુદ્ગલો છે. આ સ્કંધાદિક પ્રત્યેક અનંત છે. જીવ
દ્રવ્ય પણ અનંત છે. ॥ સૂ. ૨૦૯ ॥

અસંખ્યગણિકા ટીકા સુત્ર ૨૧૦ ઔદારિકાદિશરીરનિરૂપણમ્

૩૭૧

एष चेत्येव तिणि सरीरा भाणियव्वा। वाउकाइयाणं भंते! कइ
सरीरा पणत्ता? गोयमा! चत्तारि सरीरा पणत्ता, तं जहा—
ओरालिए वेउव्विए तेयए कम्मए। बेइंदियतेइंदियचउरिंदि-
याणं भंते कइ सरीरा पणत्ता, गोयमा! तओ सरीरा पणत्ता,
तं जहा—ओरालिए तेयए कम्मए। पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं
जहा वाउकाइयाणं। मणुस्साणं पुच्छा गोयमा! पंच सरीरा
पणत्ता, तं जहा—ओरालिए वेउव्विए आहारए तेयए कम्मए।
वाणमंतराणं जोइसियाणं वेमाणियाणं जहा नेरइयाणं ॥सू० २१०॥

छाया—कतिविधानि खलु भदन्त ! शरीराणि पद्मस्तानि ? गौतम ! पञ्च-
शरीराणि पद्मस्तानि, तद्यथा—औदारिकम् १ वैक्रियम् २ आहारकं ३ तैजसं ४

असंख्यात नारक हैं, असंख्यात असुरकुमार हैं यह बात सामान्य-
रूप से कही गई है विशेषरूप से इनका प्रमाण तो कहा नहीं है।
विशेषरूप से इनके प्रमाण विचार तो औदारिक आदि शरीर के
विचार होने पर ही हो सकता है। तथा शिष्यों को औदारिकादिक
शरीर के स्वरूप का बोध भी हो जावे, इसी अभिप्राय से सूत्रकार
अथ औदारिक आदिशरीरों का विचार करते हैं—

‘कइविहा णं भंते ! सरीरा पणत्ता’ इत्यादि।

शब्दार्थ—(भंते!) हे भदन्त ! (सरीरा कइविहा)—शरीर कितने प्रकार
के (पणत्ता) कहे गये हैं ? (गोयमा) हे गौतम (सरीरा) शरीर (पंच)

અસંખ્યાત નારકો છે, અસંખ્યાત અસુરકુમારો છે. આ વાત સામાન્ય
રૂપમાં કહેવામાં આવી છે. વિશેષ રૂપમાં એમનું પ્રમાણ તો કહેવામાં આવ્યું
નથી. વિશેષરૂપથી એમના પ્રમાણ વિષે વિચાર તો ઔદારિક વગેરે શરીરના
વિચાર પછી જ સંભવે છે. તેમજ શિષ્યોને ઔદારિક શરીરના સ્વરૂપનો
બોધ પણ થઈ જાય આ અભિપ્રાયથી જ સૂત્રકાર કહે ઔદારિક વગેરે
શરીર વિષે વિચાર કરે છે. “કइविहा णं भंते ! सरीरा पणत्ता” इत्यादि।

शब्दार्थ—(भंते) हे भदन्त ! (सरीरा कइविहा) शरीरों के कितने प्रकारના
(पणत्ता) કહેવામાં આવ્યાં છે ? (ગોયમા) હે ગૌતમ ! (સરીરા) શરીર (પંચ)

૩૭૬

મનુષ્યોના શરીરના

કાર્મકમ્ ૫. નૈરયિક્ષાણાં મદન્ત ! કતિ શરીરાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ ? ગૌતમ ! ત્રીણિ શરીરાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા—વૈક્રિયં તૈજસં કાર્મકમ્ । અસુરકુમારાણાં મદન્ત ! કતિ શરીરાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ ? ગૌતમ ! ત્રીણિ શરીરાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા—વૈક્રિયં તૈજસં કાર્મકમ્ । एवं त्रीणि त्रीणि एतान्येव शरीराणि यावत् स्तनितकुमाराणां मणितव्यानि । पृथिवीकायिकानां मदन्त ! कति शरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! त्रीणि शरीराणि प्रज्ञप्तानि, तथા—औदारिकं तैजसं कर्मकम् । एवं अप्तेजो वन-

પાંચ પ્રકાર કે (પણ્ણત્તા) કહે ગયે હૈં । (તં જહા) વે પ્રકાર યે હૈં—(ઓરા-લિય) ૧ ઔદારિક (વેડવિય) ૨ વૈક્રિય (આહારય) ૩ આહારક (તેજસ) ૪ તૈજસ (કમ્મય) ૫ કાર્મકં (ગેરહયાણં મંતે ! કહ સરીરા પળ્ણત્તા) હે મદન્ત ! નારક જીવો કે કિતને શરીર હોતે હૈં ? (ગોયમા) હે ગૌતમ ! (તઓ સરીરા પળ્ણત્તા) ત્રીણ શરીર હોતે હૈં । (તં જહા) વે હસ પ્રકાર સે હૈં (વેડવિય તેયય, કમ્મય) વૈક્રિય, તૈજસ ઓર કાર્મક । (અં તિણ્ણિ તિણ્ણિ એ વેવ સરીરા જાવ યણિયકુમારાણં મણિયન્ના) હસી પ્રકાર સે યે ત્રીણ ત્રીણ શરીર યાવત્ સ્તનિતકુમાર તક કે દેવોં કા જાનના ચાહિયે । અર્થાત્ ચારોં પ્રકાર કે દેવોં કે યે ત્રીણ શરીર હોતે હૈં । (પુઠ્ઠીકાહયાણં મંતે ! કહ સરીરા પળ્ણત્તા ?) હે મદન્ત ! પૃથિવી-કાયિક જીવોં કે કિતને શરીર હોતે હૈં ? (ગોયમા) હે ગૌતમ ! (તઓ સરીરા પળ્ણત્તા) ડનકે ૩ શરીર હોતે હૈં । (તં જહા) વે હસ પ્રકાર સે હૈં—(ઓરાલિય તેયય, કમ્મય) ઔદારિક, તૈજસ ઓર કાર્મક—(અં આડતેજ-

પાંચ પ્રકારના (પળ્ણત્તા) કહેવામાં આવ્યાં છે. (ઓરાલિય) ૧ ઔદારિક (વેડ-વિય) ૨, વૈક્રિય, (આહારય) ૩, આહારક, (તેજસ) ૪, તૈજસ (કમ્મય) ૫, કાર્મકં (ગેરહયાણં મંતે ! કહ સરીરા પળ્ણત્તા) હે મદન્ત ! નારક જીવોના કેટલા શરીર હોય છે ? (ગોયમા) હે ગૌતમ ! (તઓ સરીરા પળ્ણત્તા) ત્રણ શરીર હોય છે. (તં જહા) તે આ પ્રમાણે છે (વેડવિય તેયય કમ્મય) વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મક (અં તિણ્ણિ તિણ્ણિ એ વેવ સરીરા જાવ યણિયકુમારાણં મણિયન્ના) આ પ્રમાણે એજ ત્રણ ત્રણ શરીરો યાવત્ સ્તનિતકુમાર સુધીના દેવોના પણ બાબુવા ભેડાએ. એટલે કે ચારે ચાર પ્રકારના દેવોના પણ એજ ત્રણ શરીર હોય છે. (પુઠ્ઠીકાહયાણં મંતે ! કહ સરીરા પળ્ણત્તા ?) હે મદન્ત ! પૃથિવીકાયિક જીવોના કેટલા શરીર હોય છે ? (ગોયમા) હે ગૌતમ ! (તઓ સરીરા પળ્ણત્તા) તેમના ત્રણ શરીર હોય છે. (તં જહા) તે પ્રકારે આ પ્રમાણે છે. (ઓરાલિય તેયય, કમ્મય) ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મકં (અં

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુચ ૨૧૦ ઔદારિકાદિશરીરનિરૂપણમ્

૨૭૭

સ્પતિકાયિકાનામપિ एतान्येव त्रीणि शरीराणि भणितव्यानि । वायुकायिकानां भदन्त ! कति शरीराणि प्रज्ञप्तानि ? चत्वारि शरीराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—औदारिकं वैक्रियं तैजसं कर्मकम् । इन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाणां भदन्त ! कति शरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! त्रीणि शरीराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—औदारिकं तैजसं कर्मकम् । पञ्चेन्द्रियतिर्यग्गुणोनिकानाम् यथा वायुकायिकानाम् । मनुष्याणां भदन्त ! कति शरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! पञ्चशरीराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—

वणस्सइकाइयाणऽवि एए चेव तिण्णि सरीरा भाणियव्वा) इसी प्रकार से अप्कायिक, तैजस्कायिक और वनस्पतिकायिक जीवों के भी ये ही तीन शरीर जानना चाहिये । (वाउकाइयाणं भंते ! कइ सरीरा पण्णत्ता ?) हे भदन्त ! वायुकायिक जीवों के कितने शरीर होते हैं ? (गोयमा !) हे गौतम ! (चत्वारि सरीरा पण्णत्ता) वायुकायिक जीवों के चार शरीर होते हैं । (तं जहा) वे ये हैं—(ओरालिए, वेउव्विए, तेयए, कम्मए) औदारिक, वैक्रिय, तैजस और कर्मक । (वेइंदियतेइंदियचउरिंदियाणं भंते ! कइ सरीरा पण्णत्ता ?) हे भदन्त ! दो इन्द्रियवालों के, तीन इन्द्रियवालों और चार इन्द्रियवाले जीवों के कितने शरीर होते हैं ? (गोयमा !) हे गौतम ! (तओ सरीरा पण्णत्ता) तीन शरीर होते हैं—(तं जहा) वे ये हैं—(ओरालिए, तेयए कम्मए) औदारिक, तैजस और कर्मक । (पंचेदियतिरिक्खजोणियाणं जहा वाउकाइयाणं) पंचेन्द्रियतिर्यग्गुणों के वायुकायिक जीवों के जैसे चार शरीर होते हैं । (मणु-

આવટેઉ વણસ્સइકાઇયાણઽવિ એએ ચેવ તિણ્ણિ સરીરા ભાણિયવ્વા) આ પ્રમાણે અપ્કાયિક, તૈજસ્કાયિક અને વનસ્પતિકાયિક જીવોના પણ એજ ત્રણ શરીરો ભણવા ભેઈએ. (વાઉકાઇયાણં મંતે ! કહ સરીરા પણ્ણત્તા ?) હે ભદંત ! વાયુકાયિકજીવોના કેટલાં શરીર હોય છે ? (ગોયમા) હે ગૌતમ ! (ચત્તારિ સરીરા પણ્ણત્તા) વાયુકાયિક જીવોના ચાર શરીરો હોય છે. (તં જહા) તે પ્રમાણે છે ઓરોલિયે વેઉવ્વિયે, તેયય, કમ્મય.) ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મક. વેઈંદિયતેઈંદિયચઉરિંદિયાણં મંતે ! કહ સરીરા પણ્ણત્તા ?) હે ભદંત ! બે ઇન્દ્રિયવાળા ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવોના કેટલા શરીરો હોય છે ? (ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (તઓ સરીરા પણ્ણત્તા) ત્રણ શરીર હોય છે. (તં જહા) તે આ પ્રમાણે છે. (ઓરોલિયે, તેયય કમ્મય) ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મક, (પંચેદિયતિરિક્કજોણિયાણં જહા વાઉકાઇયાણં) પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્ગુણોના વાયુકાયિક જીવોની જેમ ચાર શરીરો હોય છે. (મણુસાણં પુચ્છા)

औदारिकं वैक्रियम् आहारकं तैजसं कर्मकम् । व्यन्तराणां ज्योतिष्काणां वैमानिकानां यथा नेरयिकाणाम् ॥ २१० ॥

टीका—‘कइविहा णं भंते’ इत्यादि ।

हे भदन्त ! कतिविधानि शरीराणि मङ्गलानि ? इति गौतमस्वामिनः प्रश्नः । भगवानाह—हे गौतम ! औदारिकवैक्रियाहारकतैजस्सकर्मकभेदात् पञ्चविधानि शरीराणि सन्ति । तत्र—औदारिकम्—उदारं=तीर्थंकरगणधरादि शरीरापेक्षया शेष-शरीरेभ्यः प्रधानम्, तदेव औदारिकम् । अथवा—उदारम्=सातिरेकयोजनसहस्र-मानत्वात् शेषशरीरापेक्षया महाप्रमाणं तदेव औदारिकम् । वैक्रियम्—वि=विशिष्टा-स्वाणं पुच्छा) मनुष्यों के कितने शरीर होते हैं ? (गोयमा ! पंच सरीरा पणत्ता) हे गौतम ! मनुष्यों के ५ शरीर होते हैं । (तं जहा) वे इस प्रकार से—(ओरालिए, वेउन्विण आहारए, तेयए, कम्मए) औदारिक, वैक्रिय, आहारक, तैजस और कर्मक । (वाणमंतराणं जोइसियाणं वेमाणियाणं जहा नेरइयाणं) व्यन्तर देवों के, ज्योतिष्क देवों के और वैमानिक देवों के, नारक जीवों के शरीर के जैसा ही तीन शरीर होते हैं ।

भावार्थ—तीर्थंकर गणधर आदि के औदारिक शरीर होता है । इसलिये यह शरीर अन्य शरीरों से उस अपेक्षा प्रधान माना गया है । अथवा उदार शब्द का अर्थ दीर्घकाय है । यह दीर्घकाय ही औदारिक है । यह शरीर वनस्पति के शरीर की अपेक्षा कुछ अधिक एक हजार योजन प्रमाणवाला होता है । अतः शेष शरीरों की अपेक्षा यह सातिरेक योजन सहस्र मानवाला होने के कारण यह दीर्घकायरूप

માણસોના કેટલાં શરીરો હોય છે ? (ગોયમા ! પંચ સરીરા પણત્તા) હે ગૌતમ ! મનુષ્યોના પાંચ શરીરો હોય છે. (તં જહા) તે આ પ્રમાણે છે. (ઓરલિય, વેઉન્વિર, આહારએ, તેયએ, કમ્મએ) ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કર્મક. (વાણમંતરાણં જોહિસિયાણં વેમાણિયાણં જહા નેરહયાણં) વ્યન્તર દેવોનાં, જ્યોતિષ્ક દેવોનાં, અને વૈમાનિક દેવોનાં, નારક જીવોનાં શરીરોની જેમ જ ત્રણ શરીરો હોય છે.

ભાવાર્થ:—તીર્થંકર ગણધર વગેરેના ઔદારિક શરીર હોય છે. એટલા માટે આ શરીર બીજા શરીરોની અપેક્ષા પ્રધાન માનવામાં આવ્યું છે. અથવા ઉદાર શબ્દનો અર્થ દીર્ઘકાળ છે. આ દીર્ઘકાળ જ ઔદારિક છે. આ શરીર વનસ્પતિના શરીરની અપેક્ષા કેંઈક વધારે એક હજાર યોજન પ્રમાણયુક્ત હોય છે. એથી શેષ શરીરોની અપેક્ષા આ સાતિરેક યોજન સહસ્રમાનવાળું હોવાથી આ દીર્ઘકાળ રૂપ માનવામાં આવ્યું છે. વિશિષ્ટ અથવા વિવિધ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૧૦ ઔદારિકાદિશરીરનિરૂપણમ્

૩૭૯

વિવિધા વા ક્રિયા-વિક્રિયા તથાં ભવં=વૈક્રિયમ્ । એતત્તુત્તરવૈક્રિયાવસ્થાયામૈવ
 લક્ષયોજનપ્રમાણં મત્તિ, સહજં તુ પશ્ચધનુઃશતપ્રમાણમેવ, તતઃ સહજશરીરાપે-
 સયા ઇદમેવ મહાપ્રમાણમ્ । આહારકમ્=કિમપિ વિશિષ્ટમયોજનમત્તલભ્ય ચતુર્દશ-
 પૂર્વજૈર્નિર્મિર્ધાહિયતે=ઉપાદીયતે તદાહારકમ્ । અથવા-આહિયન્તે=પૃથ્વન્તે
 કેવલિનઃ સમીપે સૂક્ષ્મજીવાદયોઽનેનેતિ આહારકમ્ । તૈજસમ્=તૈજસો વિકારસ્તૈ-
 જસમ્-રસાદ્યાહારપાકજનનં તૈજોનિર્ગલબ્ધિનિવન્ધનં ચ શરીરમ્ । કાર્મકમ્=
 અષ્ટવિધકર્મસમુદાયનિષ્પન્નમૌદારિકાદિશરીરનિવન્ધનં મયાન્તરાનુગામિશસૈરં
 કાર્મકશરીરમ્ । इदं हि कर्मणो विकाररूपं कर्मरूपमेव वा बोध्यम् । અત્ર પ્રથમ-

જ્ઞાના ગયા છે । વિશિષ્ટ અથવા વિવિધ ક્રિયા કા નામ વિક્રિયા છે ।
 હવે વિક્રિયા મેં જો શરીર હોતા છે, વહ વૈક્રિય શરીર છે । યહ શરીર
 ઉત્તર વિક્રિયારૂપ અવસ્થા મેં હી એક લાખ યોજન પ્રમાણવાળા હોતા
 છે । ભવધારણીયરૂપ સહજઅવસ્થા મેં તો હવેકા પ્રમાણ ૫૦૦, ધનુષ્ય
 કા હી રહતા છે । હવેલિયે સહજશરીર કી અપેક્ષા સે યહી હવેકી
 લીર્ધકાય છે । કિસી બી વિશિષ્ટ પ્રયોજન કો હેકર કેવલ ચતુર્દશ પૂર્વ-
 ધારી મુનિયોં દ્વારા જો શરીર રચા સકે હવેકા નામ આહારકશરીર
 છે । જો શરીર તૈજોમય હોને સે સ્વાયે હુએ રસ આદિ આહાર કે પરિ-
 પાક હેતુ ઓર લીસિ કા નિમિત્ત હો, વહ તૈજસ શરીર છે । અષ્ટવિધ
 કર્મસમુદાય સે જો નિષ્પન્ન હો ઔદારિક આદિ શરીરોં કા જો કારણ
 હો, તથા જો જીવ કે સાથ પરભવ મેં જાવે હવેકા નામ કાર્મણ શરીર
 છે અર્થાત્ તૈજસ ઓર કાર્મણ શરીર પરભવ મેં સાથ રહતે હે । યહ

ક્રિયાનું નામ વિક્રિયા છે. આ વિક્રિયામાં જે શરીર હોય છે, તે વૈક્રિય
 શરીર છે. આ શરીર ઉત્તર વિક્રિયારૂપ અવસ્થામાં જે એક લાખ યોજન
 પ્રમાણ યુક્ત હોય છે. ભવધારણીયરૂપ સહજ અવસ્થામાં તો આનું પ્રમાણ
 ૫૦૦ ધનુષ્ય જેટલું જે હોય છે. એટલા માટે સહજ શરીરની અપેક્ષા
 એજ એની લીર્ધકાય છે. કોઈપણ વિશિષ્ટ પ્રયોજનના આધારે રૂક્ત ચતુર્દશ
 પૂર્વધારી મુનિઓ વડે જે શરીરનું નિર્માણ થાય, તેનું નામ આહારક શરીર
 છે. જે શરીર તૈજોમય હોવાથી ભક્ષણ કરેલાં રસ વગેરે આહારના પરિપાકના
 હેતુ અને લીસિનું નિમિત્ત હોય, તે તૈજસ શરીર છે. અષ્ટવિધ કર્મસમુદાયથી
 જે નિષ્પન્ન હોય, ઔદારિક વગેરે શરીરોનું કારણ હોય, તેમજ જીવની
 સાથે પરભવમાં ગમન કરે તેનું નામ કાર્મણ શરીર છે એટલે તે તૈજસ અને
 કાર્મણશરીર પરભવમાં સાથે રહે છે. આ શરીર કર્મનું વિકાર રૂપ હોય છે

શરીર કર્મ કા વિકારરૂપ હોતા હૈ અથવા કર્મરૂપ હી હોતા હૈ । સૂત્ર-
કાર ને જો સર્વ પ્રથમ ઔદારિક શરીર કા પાઠ રહ્યા હૈ, ઉસકા કારણ
યહ હૈ કિ ‘યહ સ્વરૂપ પુદ્ગલો સે નિષ્પન્ન હોતા હૈ ઔર હસકા પરિણ-
મન બાદરૂપ સે હોતા હૈ । હસકે બાદ ઘટ્ટુ, ઘટ્ટુતર ઔર ઘટ્ટુતમ પુદ્-
ગલ પરમાણુઓ સે આગે રકે શરીર નિષ્પન્ન હોતે હૈ ઔર ઉનકા
પરિણમન સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર ઔર સૂક્ષ્મતમ હોતા હૈ । હસ બાત કો કહને
કે લિયે સૂત્રકાર ને વૈક્રિય આદિ શરીરો કા ક્રમ સે ઉપન્યાસ કિયા
હૈ । હસ સબ કથન કા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ ઔદારિક શરીર સ્વરૂપ
પુદ્ગલ પરમાણુઓ સે નિષ્પન્ન હોતા હૈ ઔર ઉસકી રચના શિથિલ
હોતી હૈ । વૈક્રિય શરીર ઔદારિક શરીર કી અપેક્ષા અસંખ્યાતગુણે
પરમાણુસ્કંધો સે નિષ્પન્ન હોતા હૈ ઔર વહ ઉસકી અપેક્ષા સૂક્ષ્મ હોતા
હૈ । વૈક્રિયશરીર કી અપેક્ષા આહારશરીર બી અસંખ્યાતગુણે પરમાણુઓ
સે નિષ્પન્ન હોતા હૈ । અતઃ વહ બી ઉસસે સૂક્ષ્મ હોતા હૈ । ઔદા-
રિક કી અપેક્ષા વૈક્રિય મેં પરમાણુઓ કી સઘનતા હૈ ઔર વૈક્રિય કિ
અપેક્ષા આહારક શરીર મેં સઘનતા હૈ । આહારક કી અપેક્ષા તૈજસ
મેં ઔર તૈજસ કી અપેક્ષા કાર્મક મેં । આહારક શરીર જિતને પુદ્ગલ

અથવા કર્મ ૩૫ જ હોય છે. સૂત્રકારે જે સર્વ પ્રથમ ઔદારિકશરીર વિષે
પાઠ કહ્યો છે, તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે કે આ સ્વરૂપ પુદ્ગલોથી નિષ્પન્ન
હોય છે. અને એનું પરિણમન બાદરૂપ ૩૫થી હોય છે ત્યાર પછી બહુ,
બહુતર, અને બહુતમ પુદ્ગલ પરમાણુઓથી પછીના શરીરો નિષ્પન્ન થાય
છે. અને તેમનું પરિણમન સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ હોય છે. આ
બાતને કહેવા માટે સૂત્રકારે વૈક્રિય વગેરે શરીરોના કર્મથી ઉપન્યાસ કર્યો
છે. આ સર્વ કથનનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ઔદારિકશરીર સ્વરૂપ પુદ્-
ગલ પરમાણુઓથી નિષ્પન્ન થાય છે અને તેની શરીર રચના શિથિલ હોય
છે. વૈક્રિયશરીર ઔદારિકશરીરની અપેક્ષા અત્રંખ્યાતગણા પરમાણુ સ્કંધોથી
નિષ્પન્ન થાય છે અને તે તેની અપેક્ષા સૂક્ષ્મ હોય છે. વૈક્રિયશરીરની અપેક્ષા
આહારકશરીર પણ અસંખ્યાતગણા પરમાણુઓથી નિષ્પન્ન થાય છે. એથી
તે પણ તેનાથી સૂક્ષ્મ હોય છે. ઔદારિકની અપેક્ષા વૈક્રિયમાં પરમાણુઓની
સઘનતા છે અને વૈક્રિયની અપેક્ષા આહારક શરીરમાં સઘનતા છે. આહાર-
કની અપેક્ષા તૈજસમાં અને તૈજસની અપેક્ષા કર્મકમાં આહારકશરીર જેટલા
પુદ્ગલ પરમાણુઓથી નિષ્પન્ન થાય છે, તેની અપેક્ષા અત્રંખ્યાતગણા પરમાણુઓથી

અનુયોગશ્ચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૧૦ ઔદારિકાદિશરીરનિરૂપણમ્

૩૮૧

ઔદારિકશરીરમુપન્યસ્તમ્, સ્વલ્પપુદ્ગલનિષ્પન્નત્વાદ્ વાદરપરિણામત્વાच्च । તતશ્ચ
 શુદ્ધવહુતરવહુતમપુદ્ગલનિષ્પન્નત્વાદ્ સૂક્ષ્મમૂક્ષ્મતરસૂક્ષ્મતમત્વાच्च વૈક્રિયાદિ શરી-
 રાણાં ક્રમેગોપન્યાસઃ । इत्थं सामान्येन शरीराणि निरूप्य चतुर्विंशतिदण्डके
 णि निरूपयति-‘जेरह्याणं भंते’ इत्यादिना । ‘जेरह्याणं भंते !’ इत्याद्याभ्य
 क्षणमंतराणं जोइसियाणं वेमाणियाणं जहा मेरह्याणं’ इत्यन्तः पदसमूहः
 स्पष्टः ॥ सू० २१० ॥

પરમાણુઓં સે નિષ્પન્ન હોતા હૈ ઉસકી અપેક્ષા અનન્તગુણે પરમાણુઓં
 સે કાર્મક શરીર નિષ્પન્ન હોતા હૈ । इसीलिये आगे २ के शरीर सूक्ष्म
 सूक्ष्मतरादि कहे गये हैं । तैजस और कार्मण ये दो शरीर समस्त
 संसारी जीवों के होते हैं और इनका संबन्ध आत्मा से अनादि का
 ही एक जीव में एक साथ चार शरीर तक हो सकते हैं । और कम से
 कम दो पांच शरीर एक साथ नहीं होते हैं । क्योंकि वैक्रियशरीर
 और आहारक शरीर एक साथ नहीं रहते हैं । सूत्रकार ने जो वायु-
 कायिक जीवों के औदारिक वैक्रिय तैजस और कार्मक इन चार शरीरों
 का विधान किया है, सो औदारिक तैजस और कार्मक शरीर होने में
 तो कोई शंका जैसी बात ही नहीं । परन्तु यहां जो वैक्रिय शरीर का
 सद्भाव कहा गया है सो, उसका तात्पर्य ऐसा है कि-‘वैक्रियशरीर
 जन्मसिद्ध और कृत्रिम दो प्रकार का होता है-जन्मसिद्ध वैक्रिय शरीर
 देव और नारकियों के ही होता है अन्य के नहीं । कृत्रिम वैक्रिय का

તૈજસશરીર અને તૈજસશરીરની અપેક્ષા અનંતગુણા પરમાણુઓથી કાર્મક-
 શરીર નિષ્પન્ન થાય છે. એટલા માટે જ તે પછીના શરીરો સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મત-
 રાદિ કહેવામાં આવ્યાં છે તૈજસ અને કાર્મણ આ બંને શરીરો બધાં સંસારી
 જીવોનાં હોય છે અને એમનો સંબંધ આત્માથી અનાદિનો જ એક જીવમાં
 એકી સાથે ચાર શરીર સુધી થઈ શકે છે અને એવામાં એવા બે, પાંચ
 શરીરો એકી સાથે હોતા નથી કેમકે વૈક્રિયશરીર અને અહારકશરીર એકી
 સાથે રહેતા નથી સૂત્રકારે જે વાયુકાયિક જીવોના ઔદારિક વૈક્રિય, તૈજસ
 અને કાર્મક આ ચાર શરીરોનું વિધાન કર્યું છે, તે ઔદારિક તૈજસ અને
 કાર્મકશરીર થવામાં તો કોઈ પણ બીજી શંકા જેવી વાત નથી, પરંતુ
 અહીં જ વૈક્રિયશરીરનો જે સદ્ભાવ કહેવામાં આવ્યો છે, તેનું તાત્પર્ય
 આ પ્રમાણે છે કે વૈક્રિયશરીર જન્મસિદ્ધ અને કૃત્રિમ બે પ્રકારનું હોય છે.
 જન્મસિદ્ધ વૈક્રિયશરીર દેવ અને નારકીઓમાં જ હોય છે, બીજામાં નહિ

૧૮૨

અનુયોગદ્વારજ્ઞે

અથ શરીરસંરૂપા પૃષ્ઠતિ-

પૃષ્ઠ-કેવદ્વયા ણં મંતે ! ઓરાલિય સરીરા પળ્ણત્તા, ગોયમા !
 ઓરાલિયસરીરા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-વદ્દેલ્લગા ય મુકે-
 લ્લગા ય। તત્થ ણં જે તે વદ્દેલ્લગા તે ણં અસંસિહ્વજ્જા અસંસિ-
 હ્વજ્જાહિં ઉસ્સપ્પિણી-ઓસપ્પિણાહિં અવહીરંતિ કાલઓ, સેત્તઓ
 અસંસેવ્વજ્જા લોગા। તત્થ ણં જે તે મુકેલ્લગા તેણં અણંતા અણ-
 તાહિં ઉસ્સપ્પિણીઓસપ્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, સેત્તઓ
 અણંતા લોગા, દવ્વઓ અમ્ભવસિદ્ધિણિં અણંતગુણા સિદ્ધાણં
 અણંતભાગે ॥સૂ. ૨૧૧॥

જ્ઞાયા-કિયન્તિ સ્વદ્ધ મદન્ત ! ઔદારિકશરીરાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ ! ગૌતમ !
 ઔદારિકશરીરાણિ દ્વિવિધાનિ પ્રજ્ઞમાનિ, તથા-વદ્દાનિ ચ મુક્તાનિ ચ । તત્થ

કારણ લબ્ધિ છે । લબ્ધિ એક પ્રકારની શક્તિ છે જો કુદ્ધ હી ગર્ભજ-
 મનુષ્યોં ઓર તિર્યચ્છોં મેં સંભવિત છે । ફસલિયે એસી લબ્ધિ સે હોનેવાલે
 વૈક્રિય શરીર કે અધિકારીગર્ભજમનુષ્ય ઓર તિર્યચ્છ હી હો સકતે હેં ।
 કૃત્રિમ વૈક્રિય કી કારણભૂત એક દુસરે પ્રકાર કી લબ્ધિ માની ગઈ છે,
 જો તપોજન્ય ન હોકર જન્મસિદ્ધ હોતી છે એસી લબ્ધિ કુદ્ધ બાદર વાયુ-
 કાયિક જીવોં મેં હી માની ગઈ છે । ફસલિયે વે ઓ કૃત્રિમ વૈક્રિય
 શરીર કે અધિકારી હેં । ફસીલિયે યહાં સૂત્રકાર ને વાયુકાયિક જીવોં
 મેં ૪ શરીર કે હોને કા વિધાન ક્રિયા છે ॥ સૂ. ૨૧૦ ॥

કૃત્રિમ વૈક્રિયનું કારણ લબ્ધિ છે. લબ્ધિ એક પ્રકારની શક્તિ છે જે થોડાંક
 ગર્ભજ મનુષ્યો તેમજ તિર્યચોમાં જ સંભવિત છે એટલા માટે એવી લબ્ધિથી
 થતારા વૈક્રિયશરીરના અધિકારી ગર્ભજ મનુષ્યો અને તિર્યચો જ થઈ શકે છે.
 કૃત્રિમ વૈક્રિયની કારણભૂત એક બીજા પ્રકારની પણ લબ્ધિ માનવામાં આવી
 છે, જે તપોજન્ય હોતી નથી પણ જન્મસિદ્ધ હોય છે એવી લબ્ધિ કેટલાંક
 બાદર વાયુકાયિક જીવોમાં જ માનવામાં આવી છે. એટલા માટે તેઓ પણ
 કૃત્રિમ વૈક્રિયશરીરના અધિકારી છે. એથી જ અહીં સૂત્રકાર વાયુકાયિક
 જીવોમાં જ શરીર હોવાનું વિધાન કર્યું છે. ॥સૂ. ૨૧૦॥

અસંખ્યગણિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૧ ઔદારિકાદિશરીરસંખ્યાનિરૂપણમ્ ૩૮૩

खलु यानि तानि वृद्धानि तानि खलु असंख्येयानि असंख्येयाभिस्तसपिण्यवसर्पिणी-
श्चिरपहियन्ते कालतः, क्षेत्रतः असंख्येया लोकाः। तत्र खलु यानि तानि मुक्तानि

अथ सूत्रकार औदारिक आदि शरीरो की संख्या प्रकट करते हैं—
'केवइया णं भंते ! इत्यादि।

शब्दार्थ—(केवइया णं भंते ! ओरालियसरीरा पणत्ता ?) हे
भन्दत ! औदारिक शरीर कितने कहे गये हैं ? (गोयमा ! ओरालिय
सरीरा दुविहा पणत्ता) हे गौतम ! औदारिक शरीर दो प्रकार के कहे
गये हैं। (तं जहा) वे प्रकार ये हैं—(बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य) एक बद्ध
और दूसरा मुक्त। (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा तेणं असंखिज्जा असं-
खिज्जाहिं उत्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरन्ति कालओ) इनमें जो
बद्ध औदारिक शरीर है वे सामान्य से असंख्यात है। यदि एक २
समय पर एक-एक औदारिक शरीर व्यवस्थापित किया जावे तो
असंख्यात उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी के समस्त समयों पर एक २
औदारिक शरीर स्थापित किये जा सकते हैं। इस प्रकार काल की
अपेक्षा असंख्यात हैं। इसका तात्पर्य यह है कि असंख्यात उत्सर्पिणी
और असंख्यात अवसर्पिणी काल के जितने समय हैं उतने बद्ध
औदारिक शरीर हैं। असंख्यात उत्सर्पिणी और असंख्यात अव-

હવે સૂત્રકાર ઔદારિક વગેરે શરીરોની સંખ્યા પ્રકટ કરે છે—

“ કેવહયા ણં ભંતે ! ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(કેવહયા ણં ભંતે ! ઓરલિય સરીરા પણત્તા ?) હે ભદ્રંત !
ઔદારિક શરીરો કેટલાં કહેવામાં આવ્યા છે ? (ગોયમા ! ઓરલિયસરીરા
દુવિહા પણત્તા) હે ગૌતમ ! ઔદારિકશરીર બે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે.
(જંજહા) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે (બદ્દેલ્લગાય મુક્કેલ્લગાય) એક
બદ્ધ અને બીજું મુક્ત. (તત્થ ણં જે તે બદ્દેલ્લગા તેણં અસંખિજ્જા અસંખિજ્જાહિં
ઉત્સપ્પિણી ઓસપ્પિણીહિં અવહીરન્તિ કાલઓ) આમાં બે ઔદારિકશરીર છે તે
સામાન્યથી અસંખ્યાત છે. બે એક એક સમય પર એક એક ઔદારિકશરીર
વ્યવસ્થાપિત કરવામાં આવે તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના
સમસ્ત સમયો પર એક એક ઔદારિકશરીર સ્થાપિત કરી શકાય છે. આ
રીતે કાળની અપેક્ષા અસંખ્યાત છે આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે અસં-
ખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અસંખ્યાત અવસર્પિણી કાલના બેટલા સમયો છે
તેટલાં બદ્ધ ઔદારિક શરીરો છે. અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અસંખ્યાત

૩૮૪

મનુયોગદ્વારસૂત્રે

તાનિ સ્વલ્પ અનન્તાનિ અનન્તાભિઃ ઉત્સર્પિણ્યવસપિણીભિરપહિયન્તે કાલતાઃ,
ક્ષેત્રતઃ અનન્તાઃ લોકાઃ, દ્રવ્યતઃ અમવસિદ્ધિકેમ્બોઽનન્તગુણાનિ, સિદ્ધાનામ્
અનન્તભાગે ॥ સૂ. ૨૧૧ ॥

સર્વિણી કાલકે, સમય અસંખ્યાત હી હોતે હૈં હસલિયે બદ્ધ ઔદારિક
શરીર મી અસંખ્યાત હી હૈં । યહ બદ્ધ ઔદારિકશરીરોં કા પ્રમાણ
નિરૂપણ કાલ કી અપેક્ષા સે કિયા ગયા જાનના આહિયે ।

અથ ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા સે ઔદારિક શરીર કા પ્રમાણ સૂત્રકાર
પ્રકટ કરતે હૈં--

(સ્વેત્રમ્બો અસંલેખ્યા લોગા) ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા બદ્ધ ઔદારિક શરીર
અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ હૈં-હસકા તાત્પર્ય યહ હૈ 'અસંખ્યાત પ્રદેશ-
ત્મક એક એક અપની ૨ અવગાહના મૈં યદિ એક એક શરીર વ્યવસ્થા-
સ્થિત કિયા જાવે તો, ડન શરીરોં સે અસંખ્યાત લોક ભર જાતે હૈં ।
યદિ હસ ઘોત કો યોં સમજાયા જાવે' કિ-'એક-એક નભઃપ્રદેશ' મૈં
એક એક શરીર રખા જાવે તથા મી ડનસે અસંખ્યાત લોક ભર જાતે
હૈં-અર્થાત્ એક એક નભઃપ્રદેશ મૈં કમશઃ રખને પર મી વે બદ્ધ ઔદા-
રિક શરીર હતને ઓર બચે રહતે હૈં કિ-'જિન્હે કમશઃ એક-એક
પ્રદેશ પર રખને કે લિયે અસંખ્યાત લોકોં કી આવશ્યકતા હોતી હૈં ।
હતને લોક મિલને પર હીવે કમશઃ યદિ એક ૨ પ્રદેશ પર રખે જાવે-

અવસર્પિણી કાલના સમયો અસંખ્યાત જ હોય છે એટલા માટે બદ્ધ ઔદા-
રિકશરીર પણ અસંખ્યાત જ છે. આ બદ્ધ ઔદારિક શરીરોનું પ્રમાણ નિરૂ-
પણ કાલની અપેક્ષાથી કરવામાં આવેલું છે, આ પ્રમાણે બાણકું બેઈએ હવે
ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી ઔદારિક શરીરનું પ્રમાણ સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—

(સ્વેત્રમ્બો અસંલેખ્યા લોગા) ક્ષેત્રની અપેક્ષા બદ્ધ ઔદારિકશરીર અસં-
ખ્યાત લોક પ્રમાણ છે. આનું તાત્પર્ય એ પ્રમાણે છે કે 'અસંખ્યાત પ્રદે-
શાત્મક એક એક પોતપોતાની અવગાહનામાં બે એક એક શરીર વ્યવસ્થા-
પિત કરવામાં આવે તો, તે શરીરોથી અસંખ્યાત લોકો ભરાઈ જાય છે.
આ વાતને આ રીતે સમજાવવામાં આવે કે એક એક નભઃપ્રદેશના એક
એક શરીર મૂકવામાં આવે તો પણ તેનાથી અસંખ્યાત લોકો ભરાય જાય
છે. એટલે કે એક એક નભઃપ્રદેશમાં કમશઃ મૂકવાથી પણ તે બદ્ધ ઔદારિક
શરીરો એટલાં બધાં બાકી રહે છે કે, જેમને કમશઃ એક એક પ્રદેશ પર
મૂકવા માટે અસંખ્યાત લોકોની આવશ્યકતા હોય છે આટલા લોકોં પ્રાપ્ત
થઈ શકે અને તેઓ કમશઃ એક એક પ્રદેશ ઉપર મૂકવામાં આવે તો જ તે
પૂરિત થઈ શકે તેમ છે.' તો આનાથી શી હાનિ છે ?

અવયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૧૦ ઔદારિકાદિશરીરસંખ્યાનિરૂપણમ્ ૩૮૫

તથા કહીં વે પૂરે જા સકતે હૈં 'તો કયા જ્ઞાનિ હૈં ? ઉત્તર-સિદ્ધાન્ત કી પ્રરૂપણા એસો નહીં હૈં । યહ કાલકી અપેક્ષા વદ્ધ ઔદારિક શરીરોં કા પ્રમાણ કહા ગયા હૈં । 'તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લગા તેણં અણંતા અણંતાહિં ઉત્તસપ્પિણી ઓસપ્પિણોહિં અવહીરંતિ કાલઓ) જો મુક્ત ઔદારિક શરીર હૈં વે સામાન્ય સે અનંત હૈં । કાલ કી અપેક્ષા અનંત હૈં । હસ કો છોલગે મં અનંત ઉત્તસપ્પિણી ઔર અવસપ્પિણી કાલ વ્યતીત હો જાતા હૈં । તાત્પર્ય હસકા યહ હૈં કિ મુક્ત ઔદારિક શરીરોં મેં સં યદિ એક એક સમય મેં એક ૨ શરીર કા અપહાર કિયા જાવે તો, અનંત ઉત્તસપ્પિણી અવસપ્પિણી કાલ મેં ઊન સબ કા અપહાર હો સકતા હૈં । હસસે યહ વાત સાવિત હોતી હૈં કિ-‘અનંત ઉત્તસપ્પિણી ઔર અવસપ્પિણી કાલ કે જિતને સમય હૈં ઊતને મુક્ત ઔદારિક શરીર હૈં । યહ કાલ કી અપેક્ષા મુક્ત ઔદારિક શરીર કે પ્રમાણ કા કથન હૈં । (હેસઓ અણંતા લોગા) અથ સુચકાર ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા મુક્ત ઔદારિક શરીરોં કે પ્રમાણ કા કથન કરતે હૈં-હસમેં વે પ્રકટ કરતે હૈં । કી મુક્ત ઔદારિક ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા મી અનંત લોકપ્રમાણ હૈં । (વઘઓ અમઘસિદ્ધેહિં અનંતગુણા સિદ્ધાણં અણંતમાગે) તથા અમઘ્ય જીવ દ્રવ્ય કી જિતની સંખ્યા હૈં, ઊમસે ઊનકી સંખ્યા અનંત ગુણી હૈં-હસકા તાત્પર્ય હૈં કી-‘ઊનકી સંખ્યા સિદ્ધોં કે અનંતવે ભાગ પ્રમાણ હૈં ।

ઉત્તર-સિદ્ધાન્તની પ્રરૂપણા એવી નથી આ કાળની અપેક્ષા વદ્ધ ઔદારિક શરીરોતું પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. (તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લગા તેણં અણંતા અણંતાહિં ઉત્તસપ્પિણી ઓસપ્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ) જે મુક્ત ઔદારિક શરીરો છે તે સામાન્યથી અનંત છે કાળની અપેક્ષા અનંત છે એના પરિત્યાગ અનંત ઉત્તસપ્પિણી અને અવસપ્પિણી કાળ પસાર થઈ જાય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે મુક્ત ઔદારિક શરીરોમાંથી જો એક એક સમયમાં એક શરીરનો અપહાર કરવામાં આવે તો અનંત ઉત્તસપ્પિણી અવસપ્પિણી કાળમાં તે સર્વનો અપહાર થઈ શકે છે. આનાથી આ વાત સિદ્ધ થાય છે કે અનંત ઉત્તસપ્પિણી અને અવસપ્પિણી કાળના જેટલા ભાગો છે તેટલા મુક્ત ઔદારિક શરીરો છે. આ કાળની અપેક્ષા મુક્ત ઔદારિક શરીરોતું પ્રમાણ કથન છે. (હેસઓ અણંતા લોગા) હવે સૂચકાર ક્ષેત્રની અપેક્ષા મુક્ત ઔદારિક શરીરોના પ્રમાણતું કથન કરે છે તેમાં તેઓ શ્રીએ પ્રકટ કરે છે કે મુક્ત ઔદારિક ક્ષેત્રની અપેક્ષા પણ અનંત એક પ્રમાણ છે (વઘઓ અમઘસિદ્ધિપિં અનંતગુણા સિદ્ધાણં અણંતમાગે) તેમજ અમઘ્ય જીવ દ્રવ્યની જેટલી સંખ્યા છે, તેથી તેમની સંખ્યા અનંતગુણી છે. આતું તાત્પર્ય એ છે કે ‘તેમની સંખ્યા સિદ્ધોના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ છે.’

ટીકા-‘કેવણાણં મંતે’ इत्यादि ।

કિયન્તિ खलु भदन्त ! औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? उत्तरयति-गौतम ! औदारिकशरीराणि बद्धमुक्तभेदेन द्विविधानि प्रज्ञप्तानि । नन्वत्र औदारिक-शरीरसंख्या पृष्ठा, तत्र बद्धमुक्तेति तद्वैविध्यकथनमप्रस्तुतमिति चेदाह-बद्धमु-क्तेति द्विविधस्यापि औदारिकशरीरस्य पृथक् पृथक् संख्यामदर्शनाय तथोक्तमिति नोऽप्रस्तुततत्त्वचिन्ताऽत्र कार्येति । इदं बद्धस्वमुक्तत्वविशिष्टौदारिकादिशरीर-प्रमाणं क्वचिद् द्रव्येण=अमव्यादिना वक्ष्यते, क्वचित्तु क्षेत्रेण=प्रतरादिना, क्वचित्तु कालेन=समयावलीकादिना भावस्यात्र द्रव्यान्तर्गतत्वेन विवक्षणाद् भावेन प्रमाणं

भाવાર્થ:-હસ સૂત્રદ્વારા સૂત્રકારને ઔદારિકશરીરોં કી સંખ્યા કહી છે-ઉસમેં ઉન્હોંને यह स्पष्ट किया है कि-‘औदारिक शरीर बद्ध और मुक्त के भेद से दो प्रकार के होते हैं । यहां पर प्रकार कहने पर ऐसी आशंका नहीं करनी चाहिये-कि ‘पूछी गई संख्या और उत्तर दिया गया प्रकार है । क्योंकि सूत्रकार ने जो बद्ध और मुक्त ये दो प्रकार के भेद औदारिकादि शरीरों के कहे हैं, सो इस कथन का उनका यह प्रयोजन है कि-‘वे बद्ध और मुक्त की भी पृथक् २ संख्या कहेंगे । सो यह बद्ध, मुक्त औदारिकादि शरीरों की संख्या वे कहीं द्रव्य से-अमव्यादि राशि से, कहीं क्षेत्र से-प्रतर आदि से और कहीं काल से समय आवलिका आदि से, प्रकट करेंगे । भाव की बात जो यहां नहीं आई है, उसका कारण यह है-‘भाव द्रव्य के अन्तर्गत ही विव-

ભાવાર્થ:-આ સૂત્ર વડે સૂત્રકારે ઔદારિક શરીરોની સંખ્યા કહી છે, તેમાં એ વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે ઔદારિકશરીર બદ્ધ તેમજ મુક્તનાં ભેદથી બે પ્રકારના હોય છે. અહીં પ્રકારની ચર્ચા કર્યા પછી તો આ જાતની આશંકા થવી ન જોઈએ કે ‘પૂછવામાં આવ્યું’ છે સંખ્યા વિષે અને જવાબ આપવામાં આવ્યો છે. પ્રકારના સંબંધમાં કેમકે સૂત્રકારે બદ્ધ અને મુક્ત આ બે પ્રકારના ભેદો ઔદારિકાદિ શરીરોના કહ્યાં છે. તો આ કથનથી ‘તેમનું’ એ પ્રયોજન છે કે ‘તે બદ્ધ અને મુક્તની પણ જુદી જુદી સંખ્યા કહેશે’ તો આ બદ્ધ, મુક્ત ઔદારિક શરીરોની સંખ્યા કેટલાક સ્થાને દ્રવ્યથી, અલવ્યાદિ, રાશિથી કેટલાક સ્થાને ક્ષેત્રથી પ્રતર વગેરેથી અને કેટલાક સ્થાને કાળથી સમય આવલિકા વગેરેથી પ્રકટ કરશે ભાવની વાત એ અહીં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી નથી, તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે કે ભાવ દ્રવ્યમાં જ વિવક્ષિત થઈ ગયેલ છે. એથી અહીં તેની અપેક્ષાએ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૦ ઔદારિકાદિશરીરસંખ્યાનિરૂપણમ્ ૩૮૭

ન વક્ષ્યતિ તત્ર વદ્ધાનામૌદારિકશરીરાણાં કાલતઃ ક્ષેત્રતથા માનં નિરૂપયતિ—
‘તત્થ ણં જે તે વદ્ધેલગ્ગા’ इत्यादिना । नारकाणां देवानां च वैक्रियशरीरत्वाच्च
तेषां वद्वान्यौदारिकशरीराणि सन्ति, अतस्तिर्यङ्मनुष्या एव तथाविधकर्माद-
यात् वद्वौदारिकशरीरभाजो भवन्ति । तानि सर्वाणि समानान्यतोऽसंख्यातानि
सन्ति । तदसंख्येयं कियदिति दर्शयितुमाह—‘असंखेज्जाहिं’ इत्यादि । यदि प्रति-
समयमेकैकं शरीरमपह्रियते तदाऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिस्त्वानि सर्वाणि
शरीराण्यपह्रियन्ते इति, असंख्येयामूत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समया भवन्ति
तावन्ति वद्वान्यौदारिकशरीराण्युपलभ्यन्ते इति भावः । इदं हि कालतो मानं
बोध्यम् । क्षेत्रतस्तु तन्मानं निरूपयति—‘खेततो असंखेज्जा लोणा’ इति । तानि
शरीराणि क्षेत्रतोऽसंख्येयलोकपरिमितानि सन्ति । अत्रेदं बोध्यम्—एकैकस्याम-

ક્ષિત્ત હો ગયા છે—इसलिये यहां उसकी अपेक्षा से उनकी संख्या प्रकट
नहीं की जावेगी । ‘वद्ध’ का तात्पर्य है—‘ग्रहण किये गये । और ‘मुक्त’
का तात्पर्य है—‘छोड़ दिये गये ।’ अर्थात् मनुष्य और तिर्यञ्चों के द्वारा
जो औदारिक शरीर ग्रहण किये जा चुके हैं और पृच्छा समय में
भी जो जीवों के साथ सम्बद्ध हैं वे सब औदारिक शरीर वद्ध है
अर्थात् वर्तमान में मनुष्य और तिर्यञ्चों का जो धृत स्थूल शरीर है वह
वद्ध और औदारिक शरीर है । यहां मनुष्य और तिर्यञ्च कहने का यह
तात्पर्य है कि—‘औदारिक शरीर, औदारिक कर्म के उदय से इन्हीं
जीवों के होता है, अन्य देव नारकी जीवों के नहीं । क्योंकि उनके तो
तैजस कर्मण और वैक्रिय शरीर ही होता है ।

શંકા—जिस प्रकार वद्ध औदारिक शरीर का प्रमाण क्षेत्र की
अपेक्षा असंख्यात लोक कहा गया है और उसे यों समझाया गया

તેમની સંખ્યા પ્રકટ કરવામાં આવશે નહિ. ‘વદ્ધ’નું તાત્પર્ય છે ‘ગ્રહણ
કરવામાં આવેલા’ અને ‘મુક્ત’નું તાત્પર્ય છે ‘ત્યાગયેલા’ એટલે કે
મનુષ્ય અને તિર્યંચો વડે જે ઔદારિકશરીર ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે અને
પૃચ્છા સમયમાં પણ જે જીવોની સાથે સંબદ્ધ છે. તે સર્વે ઔદારિકશરીર
બદ્ધ છે, એટલે કે વર્તમાનમાં મનુષ્ય અને તિર્યંચોના ધારણ કરેલા જે સ્થૂલ
શરીરો છે તે બદ્ધ અને ઔદારિક શરીરો છે. અહીં મનુષ્ય અને તિર્યંચોના
પાઠનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ઔદારિકશરીર, ઔદારિક કર્મના ઉદયથી
એજ જીવોના જ હોય છે. બીજા દેવ નારકી જીવોના નહિ કેમકે તેમના તો
તૈજસ કાર્મણ અને વૈક્રિયશરીર જ હોય છે.

શંકા—જેમ બદ્ધ ઔદારિક શરીરનું પ્રમાણ ક્ષેત્રની અપેક્ષા અસં-
ખ્યાત લોક કહેવામાં આવ્યું છે અને તેને આ રીતે સમજાવવામાં આવ્યું

સંખ્યેયપદેશાત્મિકાર્થાં સ્વકીયસ્વકીયાત્મમાહવાયાં યદ્યેકેકં શરીરં વ્યવસ્થાપ્યતે તદા તૈઃ શરીરૈરસંખ્યેયા લોકા ઋિયન્તે, યદિચૈકૈકસ્મિન્નમઃપદેશે એકૈકં શરીરં વ્યવસ્થાપ્યતે તદાપિ અસંખ્યેયા લોકા ઋિયન્તે, इत्थं ननु शरीरस्य एकैकपददेशावगाहना कथं नोक्ता? इति चेदाह-केवलं शरीरस्य जघन्यतोऽप्यसंख्येयपदेशावगाहित्वादेकस्मिन् प्रदेशेऽवगाहः सिद्धान्ते निषिद्ध इति नेत्यमुक्ता । असत्कल्पनयैव मुच्यतां को दोषः? नास्ति कोऽपि दोषः, परन्तु सिद्धान्तसम्मतप्रका-
है कि-‘असंख्यात प्रदेशात्मक एक एक अपनी २ अवगाहना में यदि एक एक शरीर व्यवस्थापित किया जावे तो, उन शरीरों से असंख्यात लोक भर जाते हैं । तो इस विषय को इस प्रकार क्यों न समझाया जावे कि-‘यदि आकाश के एकप्रदेश पर एक २ औदारिक शरीर स्थापित किया जावे तो उनसे असंख्यात लोक भर जाते हैं । यह कल्पना सीधी और सरल है तथा इससे उनका क्षेत्र प्रमाण भी जल्दी से समझ में आ जाता है ।

उत्तर--इस प्रकार की कल्पना सिद्धान्त निषिद्ध है । क्योंकि सिद्धान्त में एक शरीर की कम से कम अवगाहना लोकाकाश के असंख्यातवे भाग में कहीं गई है । एक २ प्रदेश में नहीं । और लोकाकाशका असंख्यातवां भाग भी असंख्यात प्रदेशात्मक होता है । ऐसा कहा गया है । इस कारण इस प्रकार की कल्पना को स्थान नहीं दिया है ।

શંકા--અસત્કલ્પના સે યદિ એસી પ્રરૂપણા સમજાને કે લિયે કી જાવે તો કયા દોષ ?

છે કે ‘અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક એક એક પોતપોતાની અવગાહનામાં બે એક એક શરીર વ્યવસ્થાપિત કરવામાં આવે તો તે શરીરોથી અસંખ્યાત લોકો ભરાઈ જાય છે. તો આ વિષયને આ રીતે કેમ ન સમજાવવામાં આવે કે-બે આકાશના એક પ્રદેશ પર એક એક ઔદારિકશરીર પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવે તો તેનાથી અસંખ્યાત લોકો પૂરિત થઈ જાય છે. આ કલ્પના સીધી તેમજ સરલ છે તથા આનાથી તેમનું ક્ષેત્રપમાણ પણ શીઘ્રતાપૂર્વક સમજમાં આવી જાય છે.

ઉત્તર-આ બતાવી કલ્પના સિદ્ધાન્તથી નિષિદ્ધ છે. કેમકે સિદ્ધાન્તમાં એક શરીરની ઓછામાં ઓછા અવગાહના લોકાકાશના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં કહેવામાં આવી છે. એક એક પ્રદેશમાં નહીં અને લોકાકાશનો અસંખ્યાતમાં ભાગ પણ અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક હોય છે. આમ કહેવામાં આવ્યું નથી.

શંકા-અસત્કલ્પનાથી બે એવી પ્રરૂપણા સમજાવવા માટે કરાવવામાં આવે તો આમાં શો દોષ છે ?

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૦ ઔદારિકાદિશરીરસંખ્યાનિરૂપણમ્ ૩૮૯

રેણ પ્રરૂપણા ચેદ્વપલભ્યતે તર્હિ અસત્કલ્પનયા પ્રરૂપણા અનાવશ્યકીત્યસત્કલ્પના નાશ્રિતા । નતુ ઔદારિકશરીરિણાં મનુષ્યતિરશ્ચામનન્તત્ષાત્તેષાં શરીરાણ્યપિ અનન્તાનિ વક્તવ્યાનિ કથમસંખ્યેયાન્યુક્તાનિ ? इति चेदाह—प्रत्येकशरीरिणामसंख्येयत्वात्तेषां शरीराण्यपि असंख्यातानि । साधारणशरीरिणस्त्वनन्ताः, किन्तु तेषामेकैक जीवस्य एकैकं शरीरं नास्ति, अपि तु अनन्तानामनन्तानां जीवानामेकैकं शरीरम्, इत्यत औदारिकशरीरिणामनन्येऽपि शरीराण्यसंख्यातान्येव भवन्तीति ।

અથ મુક્તાન્યૌદારિકશરીરાણિ પ્રરૂપયતિ—‘તત્થ ણં જે તે મુવકેલ્લગા’ इत्यादि । भवान्तरसंक्रमणे मोक्षगमनकाले वा जीवेः यान्यौदारिकशरीराणि मुक्तानि तान्यनन्तापि भवन्ति । अनन्तान्यपि अनन्तानि सन्ति, अतो न ज्ञायते

उत्तर—दोष तो कुछ भी नहीं है । परन्तु सिद्धान्त सम्मत प्रकार से प्ररूपणा उपलब्ध होती है तो असत्कल्पना से प्ररूपणा करना अनावश्यक है ।

શંકા--ઔદારિક શરીરવાળે, મનુષ્ય ઓર તિર્યંચ દોનોં મિલકર અનંત હેં, હસલિયે ઔદારિક શરીર ઓ અનંત હી કહના ચાહિયે । અસંખ્યાત કર્યા કહે ?

ઉત્તર--પ્રત્યેક શરીરી અસંખ્યાત હેં । હસલિયે ડનકે શરીર ઓ અસંખ્યાત હેં । યચ્ચપિ સાધારણ શરીરી અનંત હેં, ફિર ડનમેં ઇક ૨ જીવ કા ઇક ૨ શરીર જુદા જુદા નહીં હે, કિન્તુ અનંત અનંત જીવોં-ઇક ઇક હી શરીર હોતા હે । હસલિયે ઔદારિક શરીરી અનંત હોને પર ઓ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત હી હોતે હેં । ભવાન્તર મેં સંક્રમણ કરને પર અથવા મોક્ષ ગમન કરને પર જીવોં કે દ્વારા જો ઔદારિક

ઉત્તર—દોષ તો કોઈ પણ જાતનો નથી પરંતુ સિદ્ધાન્ત સમ્મત પ્રકારથી જ્યારે પ્રરૂપણા ઉપલબ્ધ હોય છે તો અસત્કલ્પનાથી પ્રરૂપણા કરવી આવશ્યક છે ?

શંકા—ઔદારિક શરીરવાળા, મનુષ્ય અને તિર્યંચ બન્ને અનંત છે. આથી ઔદારિકશરીર પણ અનંત છે, આમ કહેવું જોઈએ અસંખ્યાત શા માટે કહેવામાં આવે ?

ઉત્તર—દરેકે દરેક શરીરી અસંખ્યાત છે એટલા માટે તેમાંના શરીરો પણ અસંખ્યાત છે. જે કે સાધારણ શરીરી અનંત છે, અને તેમાં એક એક જીવનું એક એક શરીર જુડું જુડું નથી અનંત અનંત જીવોના એક એક જ શરીર હોય છે. એટલા માટે ઔદારિક શરીરી અનંત હોવા છતાંએ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત જ હોય છે ભવાન્તરમાં સંક્રમણ કરવાથી અથવા

૩૧૦

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

યદિદમનન્તં કિયત્ ? અતઃ કાલાદિમિસ્તત્પ્રમાણં નિરૂપયતિ-તેષુ મુક્તશરીરેષુ પ્રતિસમયમેકૈકશરીરાપહારે અનન્તામિરુત્સર્પિણીમિસ્તાન્યપદ્વિગન્તે કાલતઃ । અનન્તામૂત્સર્પિણ્યવસર્પિણીષુ યાવન્તઃ સમયા ભવન્તિ, તાવન્તિ મુક્તાન્યૌદારિકશરીરાણિ કાલતો બોધ્યાનીતિ ભાવઃ । ક્ષેત્રતઃ અનન્તા લોકાઃ-ક્ષેત્રમાશ્રિત્ય મુક્તાન્યૌદારિકશરીરાણિ અનન્તાનાં લોરુપપ્રમાણસ્વંડાનાં પ્રદેશરાશિતુલ્યાનિ બોધ્યાનિ । તથા-દ્રવ્યતઃ=દ્રવ્યમાશ્રિત્ય અભવમિદ્ધિકેભ્યઃ-અભવ્યજીવદ્રવ્યસંરૂપાતોડનન્તગુણાનિ, સિદ્ધાનામનન્તમાગે=સિદ્ધજીવસંરૂપાયાસ્ત્વનન્તભાગવર્તીનિ ।

નતુ યેઃ સમ્યક્ત્વં પૂર્વે પ્રતિપન્નમ્, પુનસ્તૈર્મિથ્યાત્વં પ્રતિપન્નં તે હિ પ્રતિપતિત-સમ્યગ્દૃષ્ટયઃ પ્રોવ્યન્તે, તેડપ્યભવસિદ્ધિકેભ્યોડનન્તગુણાઃ સિદ્ધાનાં ચાનન્તમાગ-વર્તિનો ભવન્તીતિ પ્રજ્ઞાપનામદાદળકે પઠયતે, તત્કિમેતાનિ મુક્તાન્યૌદારિકશરીરાણિ તત્તુલ્યાનિ ભવન્તિ ? ઇતિ ચેદાહ-યદ્યેતાનિ તત્સમસંરૂપકાનિ ભવેયુસ્તદારિક શરીર છોડે જાતે હૈં, વે મુક્ત ઔદારિક શરીર હૈં, ઔર વે મુક્ત ઔદારિક શરીર અનન્ત હૈં । કાલ કી અપેક્ષા મુક્ત ઔદારિક શરીર અનન્ત ઉત્સર્પિણી ઔર અવસર્પિણી કે જિતને સમય હોતે હૈં ઉતને હૈં । ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા અનન્ત લોરુ પ્રમાણ સ્વંડો કી પ્રદેશ રાશિ કે તુલ્ય-હૈં । દ્રવ્ય કી અપેક્ષા અભવ્યજીવ દ્રવ્ય કી સંરૂપા સે અનન્તગુણે ઔર સિદ્ધ ભગવાન કે અનન્તવે ભાગ હૈં ।

શંકા--જિન જીવો ને પહિલે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર લિયા ઔર યાદ વે મિથ્યાદૃષ્ટિ હો ગયે, એસે જીવ 'પડિવાહ' પ્રતિપતિત સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહે ગયે હૈં । ઇન જીવો કી ખી સંરૂપા અભવમિદ્ધિકો સે અનન્તગુણી ઔર સિદ્ધ ભગવાન સે અસંરૂપાતવે ભાગ હૈં એસી પ્રરૂપણા મદાદળક મેં કી ગઈ હૈં । તો વ્યા વે મુક્ત ઔદારિક શરીર ઇન્હી કે તુલ્ય હોતે હૈં ?

શોક્ષ ગમન કયાં બાદ જીવો વડે જે ઔદારિક શરીરો ત્યજી દેવામાં આવે છે તે મુક્ત ઔદારિક શરીરો છે. અને આ મુક્ત ઔદારિક શરીરો અનન્ત છે કાળની અપેક્ષાએ મુક્ત ઔદારિકશરીર અનન્ત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના જેટલા સમયો હોય છે, તેટલા છે ક્ષેત્રની અપેક્ષા અનન્ત લોક પ્રમાણ ખંડોની પ્રદેશરાશીની તુલ્ય છે. દ્રવ્યની અપેક્ષા અભવ્ય જીવો દ્રવ્યની સંખ્યાથી અનન્તગણી અને સિદ્ધ ભગવાનના અનન્તમા ભાગો છે.

શંકા-જે જીવોએ પહેલાં સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને ત્યાર બાદ તે મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈ ગયા છે, એવા જીવો 'પડિવાહ' પ્રતિપતિત સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેવામાં આવ્યાં છે. આ જીવોની પણ સંખ્યા અભવસિદ્ધિકોથી અનન્તગણી અને સિદ્ધ ભગવાનથી અસંખ્યાતમા ભાગની છે એવી પ્રરૂપણા મદાદળકમાં કહેવામાં આવી છે, તો શું આ મુક્ત ઔદારિકશરીર એમના જ તુલ્ય હોય છે ?

અનુબોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૦ ઔદારિકાદિશરીરસંસ્થાનિરૂપણમ્ ૩૧૧

તાન્યપ્યત્ર સૂત્રે નિર્દિષ્ટાનિ સ્પુઃ, ન ચ તાનિ નિર્દિષ્ટાનિ દૃશ્યન્તે, અત્ એતાનિ ક્તાન્યૌદારિકશરીરાણિ પ્રતિપતિતસમ્યગ્દષ્ટિરાશ્યપેક્ષયા કદાચિદ્ હીનાનિ કદાચિત્તુલ્યાનિ કદાચિદધિકાનિ વા ભવન્તીતિ બોધ્યમ્ । નનુ જીવૈઃ પરિત્યક્તાનામૌદારિકશરીરાણામાનન્ત્યં યદુક્તં તત્ કથં સંગચ્છતે ? યદ્યેતાનિ યાનિ ઇમશાનગતાનિ અક્ષતાનિ તિષ્ઠન્તિ તાનિ ગૃહેરન્, તર્હિ તેપામનન્તકાલાવસ્થાનાભાવાત્ સ્તોકત્વાદાનન્ત્યં નાસ્તિ । અથ ચેદ્યાનિ સ્વળ્ડીભૂયપરમાળ્વાદિમાલેન પરિણામાન્તરાપન્નાનિ તાનિ ગૃહેરન્ તર્હિ નૈતાદૃશઃ કશ્ચિત્ પુલ્લોઽસ્તિ, યોઽહીતા-

ઉત્તર-પદિ ચે ડનકી સમસંખ્યાવાલે હોતે તો ડનકે જૈસા ડનકા ડી હસ સૂત્ર મેં નિર્દેશ હોતા પરન્તુ યહાં સૂત્ર મેં ડનકા નિર્દેશ તો દિશ્વતા નહીં હૈ-હસલિયે યહ જાનના ચાહિયે કિ-'ચે મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રતિપતિતસમ્યગ્દષ્ટિયોં કી રાશિ કી અપેક્ષા સે કદાચિત્ હીન, કદાચિત્ તત્તુલ્ય ઔર કદાચિત્ અધિક ડી હોતે હૈ ।

શંકા-જીવોં દ્વારા પરિત્યક્તરૂપ મુક્ત ઔદારિક શરીરોં કો જો આપ અનંત કહ રહે હૈ-વહ કિસ અપેક્ષા સે કહ રહે હૈ ? કયા જો શરીર ઇમશાન ગત હોકર અક્ષત હૈ, ડનકી અપેક્ષા સે આપ ડનમેં અનંતતા કહ રહે હૈ ? યદિ હાં કહા જાય તો યહ વાત સંભવિત નહીં હોતી, કયોંકિ ડનમેં અનંતકાલ તક રહના સંભવતા હી નહીં હૈ-વે તો સ્તોકકાલ તક હી રહતે હૈ-હસલિયે ડનમેં સ્તોકતા આને સે અનંતતા સંભવિત નહીં હોતી ? યદિ ંસા કહા જાય કિ-'જો ઔદારિક શરીર સ્વંહ

ઉત્તર-જો આ તેમની સાથે સમસંખ્યા ધરાવતા હોય તો તેમની જેમ તેમનું પણ આ સૂત્રમાં કથન કરવામાં આવ્યું હોત પરંતુ અહીં સૂત્રમાં તેમનું કથન તો જોવામાં આવતું નથી. એટલા માટે એમ સમજી લેવું જોઈએ કે મુક્ત ઔદારિક શરીરો પ્રતિપતિત સમ્યગ્દષ્ટિઓની રાશિની અપેક્ષાએ કદાચિત્ હીન, કદાચિત્ તત્તુલ્ય અને કદાચિત્ વધારે પણ હોય છે.

શંકા-જો વડે પરિત્યક્ત ૩૫ મુક્ત ઔદારિક શરીરોને જે તમે અનંત બતાવી રહ્યા છો, તે કઈ અપેક્ષાએ બતાવી રહ્યા છો ? શું જે શરીરો રમશાનગત થઈને અક્ષત છે, તેમની અપેક્ષાએ આપ તેમનામાં અનંતતા કહી રહ્યા છો ? જો આપ 'હા' કહો તો આ વાત સંભવિત નથી કેમકે તેમનામાં અનંત કાલ સુધી રહેવું સંભવિત નથી તેઓ તો સ્તોક કાલ સુધી જ રહે છે. એથી તેમનામાં સ્તોકતા આવવાથી અનંતતા સંભવિત નથી ? જો આમ કહેવામાં આવે કે જે ઔદારિક શરીરો ખંડખંડ થઈને પરમાણુ

યામદ્વાયામેકૈકજીવેનોદારિકશરીરરૂપતયાડનન્તરાઃ પરિણમય્ય ન સુક્તઃ, તતઃ સર્વસ્થાપિ પુદ્ગલાસ્તિકાયસ્ય ગ્રહણમાપદેત, एवं च सत्यप्रत्येभ्योऽनन्तगुणानि सिद्धानामनन्तभागे इत्येतद्विरुध्येत, सर्वપુદ્ગલાસ્તિકાયगतपुદ્गलानां सर्वजीवेभ्योऽप्यनन्तानन्तगुणत्वादिति चेदाह-अत्र उक्तपक्षद्वयं न विवक्षितम्, किन्तु जीव-प्रयोगनिर्वर्तितमौदारिकशरीरपरिणामं परित्यज्य परिणामान्तरं नासादयन्ति ताव-
 ૨ હોકર પરમાણુ આદિ રૂપ મેં પરિણત થો જુકે હેં, ડનકી અપેક્ષા ડનમેં અનંતતા કહી હૈ, સો વાત ખી નહીં વનતી હૈ ક્યોંકે એમા કોઈ પુદ્ગલ નહીં હૈ જો અતીતકાલ મેં ઁક ઁક જીવ કે દ્વારા ઔદારિક શરીરરૂપ સે અનંતવાર પરિણમાકર ન છોડ દિયા ગયા હો। ઁસ પ્રકાર સે સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય કે, ગ્રહણ હોને કા પ્રસંગ પ્રાપ્ત હોના હૈ। ઁસ પ્રસંગ મેં અભયરાશિ સે અનંત ગુણતા ઔર સિદ્ધ ભગવાન સે અનંત-ભાગતા વિરુદ્ધ જાતી હૈ। ક્યોંકે સર્વ પુદ્ગલાસ્તિકાય ગતપુદ્ગલોં મેં સર્વ જીવોં કી અપેક્ષા ખી અનંતાનંતગુણતા હૈ। ઁસલિયે સુક્ત ઔદારિક શરીરોં મેં ખી અનંતાનંત ગુણતા આવેગી?

ઉત્તર-એસા નહીં હૈ-ક્યોંકે ઁન ડોનોં પક્ષોં કો ઘટાં પર નહીં લિયા ગયા હૈ। કિન્તુ-ઘટાં તો એસી વાત કી ગઈ હૈ કિ-‘જીવ દ્વારા વિપ્રસુક્ત ઁક ઁક ઔદારિક શરીર કે જિતને અનંત ઁંડ હો જાતે હેં, વે અનંતઁંડ જઘ તક જીવ પ્રયોગ નિર્વર્તિત ઔદારિક શરીરરૂપ પરિ-

વગેરે રૂપોમાં પરિણત થઈ ગયાં છે, તેમની અપેક્ષા તેમનામાં અનંતતા ઢહેવામાં આવી છે. તો આ વાત પણ બંધબેસતી નથી કેમકે એવું કાઈ પુદ્ગલ નથી કે જે અતીત કાલમાં એક એક ઁવ વડે ઔદારિકશરીર રૂપથી અનંત વખત પરિણમાવીને છોડી ન સુકયું હોય આ રીતે સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયના ગ્રહણને પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. આ પ્રસંગમાં અભયરાશિથી અનંતગુણતા અને સિદ્ધ ભગવાનથી અનંત ભાગતા વિરુદ્ધ નય છે કેમકે સર્વ પુદ્ગલાસ્તિકાય ગત પુદ્ગલોમાં સર્વ ઁવેની અપેક્ષાએ પણ અનંતાનંત ગુણતા છે. એટલા માટે સુક્ત ઔદારિક શરીરોમાં પણ અનંતાનંત ગુણતા આવશે?

ઉત્તર-આ પ્રમાણે નથી કેમકે આ બંને પક્ષોને અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા નથી પરંતુ અહીં તો આ વાત ગ્રહણ કરવામાં આવી છે કે ઁવ વડે વિપ્રસુક્ત એક એક ઔદારિક શરીરના ભેટલા અનંત ખંડો થઈ નય છે, તે અનંતખંડો જ્યાં સુધી ઁવ પ્રયોગ નિર્વર્તિત ઔદારિકશરીર રૂપ પરિણામને ત્યલે પરિણામાન્તરને મેળવતા નથી ત્યાં સુધી ઔદારિકશરી-

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૧૧ ઔદારિકાદિશરીરસંસ્થાનિરૂપણમ્ ૩૧૩:

ઔદારિકશરીરાવયવત્વાત્ અવયવે સમુદાયોપચારાત્ પ્રત્યેકઅવયવમૌદારિક-
શરીરેત્યુચ્યતે । અવયવે સમુદાયોપચારસ્તુ એકદેશદાહેડપિ ગ્રામો વપ્તો વપ્ત
ઇત્યાદિવદુન્નેયઃ । एवं चैकैकं जीवविप्रमुक्तमौदारिकशरीरमनन्तभेदमिन्नम्, तेषु
च भेदेषु प्रत्येकं प्रस्तुतशरीरावयवतया प्रस्तुतशरीरत्वेनोपचर्यते । एतेषां च
भेदानां प्रकृतशरीरपरिणामस्याग्रे अन्येषां तत्परिणामवतामृत्युत्तिसंभवाद् यथोक्ता-
नन्तसंस्त्यकान्यौदारिकशरीराणि न लोके कदाचिद् व्यवच्छिद्यन्ते इति । तदेवमा-
द्यत औदारिकशरीरसंख्या प्रोक्ता । विभागतस्त्वग्रे क्रमप्राप्ता वक्ष्यते इति ॥सू. २११॥

ગામ કો છોડકર પરિણામાન્તર કો નહીં પા છેતે હૈં, તવ તક ઔદા-
રિક શરીરાવય હોને કે કારણ વે ઔદારિક શરીર હી કહે જાતે હૈ ।
યદ્યપિ વે ઔદારિક શરીરરૂપ નહીં હૈ-ઉસકે સ્વંરૂપ હૈં, ફિર બી અવ-
યવ મેં અવયવી કે ઉપચાર સે પ્રત્યેક અવયવ ઔદારિક શરીરરૂપ સે
માનલિયે જાતે હૈં । અવયવ મેં સમુદાયરૂપ અવયવી કા ઉપચાર ગ્રામ
કે એક દેશ કે જલ જાને પર જૈસે ‘ગ્રામ જલગયા’ પટ કે એક દેશ જલ
જાને પર જૈસે ‘પટ જલગયા’ હોતા હૈ, વૈસે હી યહાં હોને’ મેં કોઈ બાધા
નહીં હૈ । હસ પ્રકાર એક એક જીવ કે દ્વારા વિપ્રમુક્ત ઔદારિક શરીર
અનંત ભેદવાલા હૈં હન ભેદો મેં પ્રત્યેક ભેદ ઔદારિક શરીર કા અવયવ
કહલાતા હૈ । હન અવયવો મેં પ્રસ્તુત ઔદારિક શરીર કા ઉપચાર કર
લિયા જાતા હૈ । જબ યે ભેદ પ્રકૃતશરીરરૂપ પરિણામ કા પરિત્યાગ
કર દેતે હૈં, તવ એસા નહીં હોતા હૈ કિ-‘ફિર ઔદારિક શરીર કા
સર્વથા અભાવ હી-વ્યવચ્છેદ હી હો જાવે ક્યોંકિ ઉસ સમય અન્યો મેં

રાવયવ હોવાથી તે ઔદારિક શરીર જ કહેવામાં આવે છે. જો કે તે ઔદા-
રિકશરીર રૂપ નથી, તેના ખંડરૂપ છે. છતાં એ અવયવમાં અવયવીના ઉપ-
ચારથી તે પ્રત્યેક અવયવ ઔદારિકશરીર રૂપથી માનવામાં આવે છે. અવ-
યવમાં સમુદાય રૂપ અવયવીના ઉપચાર ગામના એકદેશને અગ્નિમાં ભસ્મ
થઈ ગયા પછી ‘ગામ ભસ્મ થઈ ગયું’ વસ્તુના એક ભાગ બળી જાય ત્યારે
જેમ ‘વસ્તુ બળી ગયું છે’ આ રીતે કહેવામાં આવે છે, તેમજ અહીં પણ
કેઈ જાતની બાધા નથી આ પ્રમાણે એક એક જીવ વડે વિપ્રમુક્ત ઔદા-
રિક શરીરનો અવયવ કહેવામાં આવે છે. આ અવયવોમાં પ્રસ્તુત ઔદારિક
શરીરનો ઉપચાર કરી દેવામાં આવે છે. જ્યારે આ ભેદો પ્રકૃત શરીર રૂપ
પરિણામ ત્યજી દે છે, ત્યારે આમ થતું નથી કે ‘ફરી ઔદારિક શરીરનો
સર્વથા અભાવ જ-વ્યવચ્છેદ જ થઈ જાય.

અથ વૈક્રિયાદિ સંખ્યામોષનો નિરૂપયતિ—

શૂલ્મ્—કેવડયા ણં મંતે ! વેઝવિચયસરીરા પળ્ણત્તા ? ગોયમા !
 વેઝવિચયસરીરા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા—વઢ્ઢેલ્લયા ય મુકેલ્લયા
 ય । તત્થ ણં જે તે વઢ્ઢેલ્લયા તે ણં અસંખિજ્જા અસંખિજ્જાહિં
 ઉસ્સપ્પિણિ ઓસપ્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ચેત્તઓ અસં-
 ખિજ્જાઓ સેઢીઓ પયરસ્સ અસંખેજ્જહમાગે । તત્થ ણં જે તે
 મુકેલ્લયા તે ણં અણંતા અણંતાહિં ઉસ્સપ્પિણિઓસપ્પિણીહિં
 અવહીરંતિ કાલઓ, સેસં જહા ઓરાલિયસ્સ મુકેલ્લયા તહા
 ઋષ્વિ માણિયવ્વા । કેવડયા ણં મંતે ! આહારગસરીરા પળ્ણત્તા ?
 ગોયમા ! આહારગસરીરા દુવિહા પળ્ણત્તા, વઢ્ઢેલ્લયા ય મુકેલ્લયા
 ય । તત્થ ણં જે તે વઢ્ઢેલ્લયા તે ણં સિય અત્થિ સિય નત્થિ । જહ
 અત્થિ જહળ્ણેણં યગો વા દોવા તિણિ વા, ઉક્કોસેણં સહસ્સ-
 પુહુત્તં, મુકેલ્લયા જહા ઓરાલિયસરીરા તહા માણિયવ્વા । કેવ-
 ડયા ણં મંતે ! તેયગસરીરા પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! તેયગસરીરા
 દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા—વઢ્ઢેલ્લયા ય મુકેલ્લયા ય । તત્થ ણં

ઔદારિક પરિણામરૂપ કી ઉત્પત્તિ હો જાતી હૈ । હસલિયે અનંત સંખ્યા-
 વાલે ઔદારિક શરીરોં કા લોક મેં કમી વ્યવચ્છેદ અભાવ—નહીં હો
 સકતા હૈ । હસ પ્રકાર યહ સૂત્રકારને ઓવસામાન્ય—કી અપેક્ષા ઔદા-
 રિક શરીર કી સંખ્યા કહી હૈ । વિભાગ કી અપેક્ષા ક્રમ પ્રાપ્ત હસકી
 સંખ્યા સૂત્રકાર આગે કહે'ને ॥ ૨૧૧ ॥

કેમકે તે સમયે અન્યોમાં ઔદારિક પરિણામ રૂપની ઉત્પત્તિ થઈ બચ
 છે. એટલા માટે અનંત સંખ્યાતવાળા ઔદારિક શરીરોને બોલમાં કહાપિ
 અભાવ—વ્યવચ્છેદ થઈ શકતો નથી આ પ્રમાણે સૂત્રકારે એક સામાન્યની
 અપેક્ષાએ ઔદારિક શરીરની સંખ્યા કહી છે. વિભાગની અપેક્ષા ક્રમ પ્રાપ્ત
 એની સંખ્યા સૂત્રકાર હવે પછી કહેશે. ॥સૂ.૨૧૧॥

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૨ ઓઘતો વૈક્રિયાદિશરીરસંખ્યાનિરૂપણમ્ ૩૧૬

જે તે બદ્દેલયા તે ણં અણંતા અણંતાહિ ઉસ્સપ્પિણી ઓસપ્પિ-
ણાહિ અવહીરંતિ કાલઓ, ચેત્તઓ અણંતા લોગા, દઢ્વઓ
સિદ્ધેહિ અણંતગુણા સઢ્વજીવાણં અણંતભાગૂણા । તત્થ ણં જે તે
મુક્કેલ્લયા તે ણં અણંતા અણંતાહિ ઉસ્સપ્પિણી ઓસપ્પિણીહિ
અવહીરંતિ કાલઓ, ચેત્તઓ અણંતા લોગા, દઢ્વઓ સઢ્વ-
જીવેહિ અણંતગુણા સઢ્વજીવગ્ગસ્સ અણંતભાગે । કેવદ્દયાણં
મંતે ! કમ્મયસરીરા પળ્લણ્ણા ? ગોયમા ! કમ્મયસરીરા દુવિદ્ધા
પળ્લણ્ણા, તં જહા—બદ્દેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । જહા તેયગ-
સરીરા તહા કમ્મગસરીરાવિ ભાણિયઢ્વા ॥સૂ૦ ૨૧૨॥

જ્ઞાયા—કિયન્તિ સ્વલુ મદન્ત ! વૈક્રિયશરીરાણિ મજ્જમાનિ ? ગૌતમ !
વૈક્રિયશરીરાણિ દ્વિવિધાનિ મજ્જમાનિ, તથથા—વદ્ધાનિ ચ મુક્તાનિ ચ । તત્ર સ્વલુ
યાનિ તાનિ વદ્ધાનિ તાનિ સ્વલુ અસંખ્યેયાનિ અસંખ્યેયાભિઃ ઉત્તર્પિણ્યવસર્પિણિભિઃ

અથ સૂત્રકાર ઓઘ કી અપેક્ષા વૈક્રિય આદિ શરીરોં કી સંખ્યા નિરૂ-
પિત કરતે હૈં—“કેવદ્દયા ણં મંતે ! વેડઢ્વિયસરીરા પળ્લણ્ણા” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(મંતે !) હે મદન્ત ! (વેડઢ્વિયસરીરા) વૈક્રિય શરીર
(કેવદ્દયાણં પળ્લણ્ણા) કિતને પ્રકાર કે કહે ગયે હૈ ? (ગોયમા) હે ગૌતમ !
(વેડઢ્વિયસરીરા દુવિદ્ધા પળ્લણ્ણા) વૈક્રિય શરીર દો પ્રકાર કે કહે ગયે હૈ ।
(તં જહા) જૈસે—(બદ્દેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય) એક યદ્ધ વૈક્રિયશરીર ઓર
દૂસરે મુક્ત વૈક્રિયશરીર । (તત્થ ણં જે તે બદ્દેલ્લયા તેણં અસંલિજ્જા)
इनमें जो यद्ध वैक्रियशरीर हैं, वे सामान्य से असंख्यात हैं । (असंखि-

હવે સૂત્રકાર ઓઘની અપેક્ષા વૈક્રિય વગેરે શરીરોની સંખ્યા નિરૂ-
પિત કરે છે—“કેવદ્દયાણં મંતે ! વેડઢ્વિયસરીરા પળ્લણ્ણા ?” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(મંતે !) હે મદન્ત ! (વેડઢ્વિયસરીરા) વૈક્રિયશરીરો (કેવદ્દ-
યાણં પળ્લણ્ણા) કેટલા પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે ? (ગોયમા) હે ગૌતમ !
(વેડઢ્વિયસરીરા દુવિદ્ધા પળ્લણ્ણા) વૈક્રિયશરીરો બે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યાં છે.
(તં જહા) જેમ કે (બદ્દેલ્લયા મુક્કેલ્લયાય) એક યદ્ધ વૈક્રિયશરીર અને બીજાં
મુક્ત વૈક્રિય શરીર (તત્થ ણં જે તે બદ્દેલ્લયાય તેણં અસંલિજ્જા) આમાં બે યદ્ધ
વૈક્રિય શરીરો છે, તે સામાન્યથી અસંખ્યાત છે. (અસંલિજ્જાહિ ઉસ્સપ્પિણીઓ-

અપહ્રિયન્તે કાલતઃ । ક્ષેત્રતઃ અસંખ્યેયાઃ શ્રેણયઃ પ્રતરસ્ય અસંખ્યેયમાગે । તન્ન
 સ્વલ્પ યાનિ તાનિ મુક્તાનિ તાનિ સ્વલ્પ મનન્તાનિ અનન્તાભિઃ ઉત્સર્પિણ્યવસર્પિણીમિ
 અપહ્રિયન્તે કાલતઃ, શેષં યથા ઔદારિકસ્ય મુક્તાનિ તથા ઇતાન્યપિ મળિત-
 વ્યાનિ । કિયન્તિ સ્વલ્પ આહારકશરીરાણિ મગ્નપાનિ ? ગૌતમ ! આહારકશરીરાણિ

જ્ઞાહિ ઉત્સર્પિણિઓસર્પિણીર્હિ-અવહીરંતિ કાલઓ) અસંખ્યાત ઉત્સ-
 ર્પિણિ ઓર અવસર્પિણી કાલ મેં યે વ્યવસ્થાપિત કિયે જા સકતે હેં અર્થાત્
 ઉત્સર્પિણી ઓર અવસર્પિણી કાલ કે એક ૨ સમય પર યદિ યે
 સ્થાપિત કિયે જાવેં તો ઉનકે લિયે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી ઓર
 અસંખ્યાત અવસર્પિણી કાલ કા સમય ચાહિયે । યહ કાલ કી અપેક્ષા
 બદ્ધવૈક્રિયશરીરોં કા પ્રમાણ કહા હૈ । (સેસઓ અસંખિજ્ઞાઓ સેહીઓ
 પયરસ્સ અસંખેજ્ઞહમાગે) ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા બદ્ધવૈક્રિયશરીરોં કા પ્રમાણ
 પૂર્વોક્ત પ્રતર કે અસંખ્યાતવેં માગ મેં રહી હુઈ અસંખ્યાત શ્રેણીરૂપ
 હૈ । અર્થાત્ પૂર્વોક્ત પ્રતર કે અસંખ્યાતવેં માગ મેં રહી હુઈ જો અસં-
 ખ્યાત શ્રેણીયાં હેં, ઉન શ્રેણીયોં કે નભઃપ્રદેશોં કી જો રાશિ હૈ, ઉન
 રાશિયોં કી સંખ્યા કે બરાબર બદ્ધવૈક્રિયશરીર હૈ । યહ ક્ષેત્ર કી
 અપેક્ષા બદ્ધવૈક્રિયશરીરોં કા પ્રમાણ કહા ગયા હૈ । (તત્ત્વ ણં જે તે મુક્કે-
 લ્લયા તેર્ણ અણંતા-અણંતાહિ ઉત્સર્પણીઓસર્પિણીર્હિ અવહીરંતિ
 કાલઓ-સેસં જહા ઓરાલિયસ્સ મુક્કેલ્લયા તહા ઇવ વિ માણિયવ્વા)

સર્પિણીર્હિ અવહીરંતિ કાલઓ) અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી
 કાળમાં આ બધા વ્યવસ્થાપિત કહી શકાય તેમ છે. એટલે કે ઉત્સર્પિણી
 અને અવસર્પિણી કાળના એક એક સમયમાં ને એમની સ્થાપના કરવામાં
 આવે તો તેમના માટે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અસંખ્યાત અવસર્પિણી
 કાળનો સમય નોઈએ આ કાળની અપેક્ષા બદ્ધ વૈક્રિય શરીરનું પ્રમાણ
 કહેવામાં આવ્યું છે. (સેસઓ અસંખિજ્ઞાઓ સેહીઓ પયરસ્સ અસંખેજ્ઞહમાગે)
 ક્ષેત્રની અપેક્ષા બદ્ધ વૈક્રિયશરીરનું પ્રમાણ પૂર્વોક્ત પ્રતરના અસંખ્યાતમાં
 ભાગમાં સ્થિત અસંખ્યાત શ્રેણી રૂપ છે. એટલે કે પૂર્વોક્ત પ્રતરના અસં-
 ખ્યાતમાં ભાગમાં સ્થિત ને અસંખ્યાત શ્રેણીઓ છે, તે શ્રેણીઓના નભઃ-
 પ્રદેશોની ને રાશિ છે તે રાશિઓની સંખ્યાની બરાબર બદ્ધ વૈક્રિયશરીર છે,
 આ ક્ષેત્રની અપેક્ષા બદ્ધ વૈક્રિય શરીરનું પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે.
 (તત્ત્વ ણં જે તે મુક્કેલ્લયા તે ણં અણંતા અણંતાહિ ઉત્સર્પણીઓસર્પિણીર્હિ અવહી-
 રંતિ કાલઓ સેસં જહા ઓરાલિયસ્સ મુક્કેલ્લયા તહા ઇવિ માણિયવ્વા) ને

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २१२ ओषधो वैक्रियादिशरीरसंख्यानिरूपणम् ३९७

द्विविधानि प्रवृत्तानि, तद्यथा-वृद्धानि च मुक्तानि च । तत्र खलु यानि तानि वृद्धानि तानि खलु स्यात्सन्ति स्यान्नसन्ति । यदि सन्ति जघन्येन एकं वा द्वे वा जो मुक्त वैक्रिय शरीर हैं, वे सामान्य से अनंत हैं । अनंत उत्सर्पिणी अवसर्पिणी के एक एक समय पर यदि, उन्हें प्रक्षिप्त किया जावे, तब कहीं जाकर वे उन पर समा सकते हैं । यह काल की अपेक्षा मुक्त वैक्रिय का प्रमाण है । बाकी का इस संबन्धी कथन मुक्त औदारिक शरीर के जैसा जानना चाहिये । ये वैक्रिय शरीर नारक और देवों के सर्वदा ही बढ़ रहते हैं । परन्तु मनुष्य और तिर्यञ्चों के, कि जो वैक्रिय लब्धिशाली हैं, उत्तरविक्रिय करने के समय में ही ये वैक्रियशरीर बढ़ होते हैं । इस प्रकार चारों गतियों के जीवों के बढ़वैक्रियशरीर असंख्यात होते हैं ।

अब सूत्रकार ओषध की अपेक्षा आहारक शरीरों का निरूपण करते हैं—

(केवह्या णं भंते ! आहारगसरीरा पणत्ता) हे भदन्त ! आहारक शरीर कितने कहे गये हैं ? (गोयमा ! आहारगसरीरा दुविहा पणत्ता) हे गौतम ! आहारक शरीर दो प्रकार के कहे गये हैं— (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) एक बद्ध और दूसरे मुक्त । (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया, ते णं सिय अत्थि सिय नत्थि) इसमें जो बद्ध आहारक

मुक्त वैक्रियशरीर છે, તે સામાન્યથી અનંત છે અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના એક એક સમય ઉપર જો તેમને પ્રક્ષિપ્ત કરવામાં આવે, ત્યારે જ તેઓ તેમની ઉપર સમાવિષ્ટ થઈ શકે છે. આ કાલની અપેક્ષાથી મુક્ત વૈક્રિયનું પ્રમાણ છે. આ સંબંધમાં વિશેષ કથન મુક્ત ઔદારિક શરીરની જેમ બાણી દેવું જોઈએ આ વૈક્રિયશરીર નારક અને દેવોને સર્વાંશ બદ્ધ રહે છે. પરંતુ મનુષ્ય અને તિર્યંચોને—કે ‘જેઓ વૈક્રિય લબ્ધિશાલી છે—ઉત્તરવિક્રિયા કરતી વખતે જ આ વૈક્રિયશરીરો બદ્ધ હોય છે. આ પ્રમાણે ચારેચાર ગતિઓના જીવોના બદ્ધ વૈક્રિયશરીર અસંખ્યાત હોય છે.

હવે સૂત્રકાર ઓષધની અપેક્ષા આહારક શરીરોનું નિરૂપણ કરે છે—

(કેવહ્યા ણં ભંતે ! આહારગસરીરા પણત્તા) હે ભદન્ત ! આહારક શરીર કેટલાં કહેવામાં આવ્યા છે ? (ગોયમા ! આહારગસરીરા દુવિહા પણત્તા) હે ગૌતમ ! આહારક શરીરો બે પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યાં છે. (બદ્દેલ્લયાય મુક્કેલ્લયાય) એક બદ્ધ અને બીજાં મુક્ત (તત્થ ણં જે તે બદ્દેલ્લયા, તેણં સિય અત્થિ સિય નત્થિ) આમાં જે બદ્ધ શરીરો છે, તે અતુલ્ય પૂર્વાધારી સિવાય બીજા

૩૨૮

મનુયોગદ્વારસ્થાને

બીજી વા, ઉત્કર્ષેણ સહસ્રપૃથક્ત્વમ્ । મુક્તાનિ યથા ઔદારિકસ્ય તથા મણિ-
ક્યાનિ । કિયન્તિ સ્વલુ ભદન્ત ! તૈજસશરીરાણિ પ્રજ્ઞાનિ ? ગૌતમ ! તૈજસશરી-
શરીર હૈં, જે ચતુર્દશપૂર્વશરીરો કે સિવાય ઓર કિસી દુસરે કે
નહીં હોતે હૈં । इनका अन्तर-विरहकाल-जघन्य से एक समय
का है और उत्कृष्ट से छह मास तक का है । यह बात अन्यत्र कही
गई है । इसलिये जो बद्ध आहारक शरीर हૈं-वे कभी हોतે हૈं और
कभी नहીं हોतે हૈं । (जह अस्थि जहण्णेणं एगो वा दो वा तिणि
वा) यदि हોतે हૈं-तो जघन्य से एक दो या तीन हो सकते
हૈं और (उक्कोसेणं सहस्रपुद्गलं) उत्कृष्ट से सहस्रपृथक्त्व
तक हो सकते हૈं । दो आदि से लेकर नव तक की संख्या का
नाम पृथक्त्व है । (मुक्केल्लया जहा ओरालियसरीरा तहा भाणि-
यव्वा) मुक्त जो आहारक शरीर हૈं, वे मुक्त औदारिकशरीर के
जैसा ही जानना चाहिये । परन्तु इनमें इतनी विशेषता है कि जिस
जिस प्रकार औदारिक शरीर को अनन्त भेदवाला कहा गया है उसी
प्रकार इस शरीर को भी भेदवाला कहा गया है-परन्तु अनन्त के
अनन्त भेद हોतें हૈं इसलिये यहां पर लघुतर अनन्त लिया गया है,
ऐसा जानना चाहिये । अब सूत्रकार तैजस शरीरों का निरूपण करते
हૈं । (केवह्या णं भंते ! तैजसरीरा पणत्ता ?) हे भदन्त ! तैजस

કોઈને પણ હોતાં નથી એમનું અંતર-વિરહકાળ-જઘન્યથી એક સમય બેટલું
છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી ૬ માસ સુધીનું છે આ વાત બીજા સ્થાને પણ કહેવામાં
આવી છે. એટલા માટે ક્યારેક હોય છે, અને ક્યારેક હોતાં નથી. (જહ અસ્થિ
જહણ્ણેણં એગો વા દો તિણિ વા) જો હોય છે તો જઘન્યથી એક બે કે ત્રણ થઈ
શકે છે અને (ઉક્કોસેણં સહસ્રપુદ્ગલં) ઉત્કૃષ્ટથી સહસ્ર પૃથક્ત્વ સુધી થઈ શકે
છે. બે આદિથી માંડીને નવ સુધીની સંખ્યાનું નામ પૃથક્ત્વ છે. (મુક્કેલ્લયા
જહા ઓરલિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા) મુક્ત બે આહાર ૬ શરીર છે, તે
મુક્ત ઔદારિક શરીરની જેમ જ બાણુવું બેઠાં બે પરંતુ આમાં આટલી વિશે-
ષતા છે કે જેમ ઔદારિક શરીરને અનંતભેદ મુક્ત કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ
આ શરીરને પણ અનંત ભેદવાળું કહેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ અનંતના પણ
અનંત ભેદો હોય છે. એટલા માટે અહીં લઘુતર અનંતનું શબ્દ કરવામાં
આવ્યું છે. તેમ સમજવું બેઠાં બે હવે સૂત્રકાર તૈજસ શરીરોનું નિરૂપણ કરે છે-

(કેવહ્યાણં ભંતે ! તૈયગસરીરા પણત્તા ?) હે ભદંત ! તૈજસ શરીર કેટલાં
કહેવામાં આવ્યાં છે ? (ગોયમા ! તૈયગસરીરા દુવિહા પણત્તા) હે ગૌતમ !

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૧૨ ઓઘતો વૈક્રિયાવિશરીરસંખ્યાનિરૂપણમ્ ૩૧૧

રાણિ દ્વિવિધાનિ મજ્જમાનિ, તથા-વદ્ધાનિ ચ મુક્તાનિ ચ । તત્ર ચલુ યાનિ તાનિ વદ્ધાનિ તાનિ ચલુ અનન્તામિઃ ઉત્સર્પિણ્યવસર્પિણીમિઃ અપહિયન્તે કાલતઃ । ક્ષેત્રતઃ અનન્તાઃ લોકાઃ । દ્રવ્યતઃ સિદ્ધેભ્યોઽનન્તગુણાનિ સર્વજીવાનામ્ અનન્ત-માણોનાનિ । તત્ર ચલુ યાનિ તાનિ મુક્તાનિ તાનિ ચલુ અનન્તામિઃ ઉત્સર્પિણ્ય-વસર્પિણીમિઃ અપહિયન્તે કાલતઃ । ક્ષેત્રતઃ અનન્તાઃ લોકાઃ । દ્રવ્યતઃ સર્વજીવેભ્યઃ

શરીર કિતને કહે ગયે હૈં । (ગોયમા ! તેયગસરીરા કુવિહા પળગસા) હે ગૌતમ ! તૈજસ શરીર દો પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં--(તં જહા) વે પ્રકાર ચે હૈં (વદ્દેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય) ૧ વદ્ધ અને દૂસરે મુક્ત । (તત્થ ણં જે તે વદ્દેલ્લયા તેણં અણંતા, અણંતાહિં ઉત્સર્પિણીઓસર્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ) इनमें जो वद्ध तैजस शरीर हैं, वे काल की अपेक्षा सामान्यरूप से अनन्त हैं । अनन्त उत्सर्पिणी अवसर्पिणी काल के समर्थो बराबर हैं--अर्थात् उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल के एक समय पर उन्हें व्यवस्थापित किया जावे तो भी ये सब व्यवस्थापित नहीं हो सकते--उन्हें रखने के लिये क्रमशः एक २ समय पर अनन्त उत्सर्पिणी और अनन्त अवसर्पिणी काल अपेक्षित होते हैं--अतः अनन्त उत्सर्पिणी और अनन्त अवसर्पिणी काल के जितने समय हैं, उतने वद्ध तैजस शरीर हैं । (खेत्तओ अणंता लोगो)क्षेत्र की अपेक्षा वद्ध तैजस शरीर अनंतलोक प्रमाण-अनंत

તૈજસશરીર બે પ્રકારનાં ઠહેવામાં આવ્યાં છે. (તંજહા) તે પ્રકારે આ પ્રમાણે છે (વદ્દેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય) ૧ બદ્ધ અને દ્વિતીય મુક્ત (તત્થ ણં જે તે વદ્દેલ્લયા તેણં અણંતા, અણંતાહિં ઉત્સર્પિણીઓસર્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ) આમાં બે બદ્ધ તૈજસશરીર છે, તે કાળની અપેક્ષા સામાન્ય રૂપથી અનંત છે. અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળના સમયોની બરાબર છે. એટલે કે ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના એક સમય પર બે તેમને વ્યવસ્થાપિત ઠેકવામાં આવે તો પણ આ બધાં વ્યવસ્થાપિત થઈ શકે નહીં તેમને મૂકવા માટે ક્રમશઃ એક એક સમય પર અનંત ઉત્સર્પિણી અને અનંત અવસર્પિણી કાળ અપેક્ષિત હોય છે. એટલા માટે અનંત ઉત્સર્પિણી અને અનંત અવસર્પિણી કાળના એટલા સમયો છે, તેટલા બદ્ધ તૈજસ શરીરો છે. (ખેત્તઓ અણંતા લોગા । ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ બદ્ધ તૈજસશરીર અનંત લોક પ્રમાણ પ્રદેશમાં પરિમિત છે. (વ્વથો

અગન્તગુણાનિ સર્વજીવવર્ગસ્ય અનન્તભાગે । કિયન્તિ મદન્ત ! કાર્મણશરીરાણિ પ્રજ્ઞાનિ ? ગૌતમ ! કાર્મકશરીરાણિ દ્વિત્રિધાનિ પ્રજ્ઞાનિ, તદ્યથા-વદ્ધાનિ ચ મુક્તાનિ ચ । યથા તૈજસશરીરાણિ તથા કાર્મકશરીરાણ્યપિ મણિસવ્યાનિ ॥સૂ૦ ૨૧૨॥

લોકપ્રવેશ રાશિપરિમિત હૈં । (દ્વ્યઓ સિદ્ધેહિ અણંતગુણા, સવ્વજીવાણં અણંતભાગુણા) દ્રવ્ય કી અપેક્ષા બદ્ધ તૈજસ શરીર સિદ્ધ ભગવાન્ સે અનંતગુણેં ઓર સર્વજીવોં કી અપેક્ષા સે અનન્ત ભાગ ન્યૂન હૈં । (તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લયા તેણં અણંતા) વહાં જિતને મુક્ત જીવ હૈં વે અનન્ત હૈં, (અણંતાહિં ઉસ્સપ્પિણિઓસ્સપ્પિણિહિં અવહીરંતિ કાલઓ) કાલકી અપેક્ષા ડનકે અપહરણ કરને મેં અનન્ત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીકાલ નિકલ જાતા હૈં । (લેત્તઓ અણંતા લોગા) ક્ષેત્રકી અપેક્ષા અનન્તલોકરાશિ પ્રમાણ હૈં । (દ્વ્યઓ સવ્વજીવેહિં અણંતગુણા સવ્વજીવવગ્ગસ્સ અણંતભાગે) દ્રવ્ય સે વે સવ્વ જીવોં સે અનન્તગુણે ઓર સમસ્ત જીવવર્ગ કે અનન્ત ભોગવર્તી હોતે હોતે હૈં । અબ ગૌતમ કાર્મણ શરીર કે વિષય મેં પૂછતે હૈં- (કેવહ્યાણં મંતે કમ્મગસરીરા પણ્ણસા) હે મદન્ત ! કાર્મણ શરીર કિતને કહે ગયે હૈં ? ઉત્તર મેં ભગવાન્ ફરમાતે હૈં । (ગોયમા કમ્મયસરીરા દુવિહા પણ્ણસા) હે ગૌતમ ! બદ્ધ ઓર મુક્તકે ભેદ સે કાર્મણ શરીર દો પ્રકાર કે હોતે હૈં । (જહા તેયગસરીરા તહા કમ્મગ

સિદ્ધેહિ અણંતગુણા સવ્વ જીવાણં અણંતભાગુણા) દ્રવ્યની અપેક્ષા બદ્ધ તૈજસશરીર સિદ્ધ ભગવાનથી અનંતગણુ અને સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ અનંત ભાગ ન્યૂન છે. ‘તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લયા તેણં અણંતા’ ત્યાં કહેલા મુક્ત જીવો છે, તે અનંત છે. ‘અણંતાહિં ઉસ્સપ્પિણિઓસ્સપ્પિણિહિં અવહીરંતિ કાલઓ’ કાળની અપેક્ષાએ તેને અપહરણ કરવામાં અનંત ઉત્સર્પિણી અને અનંત અવસર્પિણી કાલ નીકળી જાય છે. ‘લેત્તઓ અણંતા’ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનંત લોક રાશિ પ્રમાણ હોય છે. ‘દ્વ્યઓ સવ્વજીવેહિં અણંતગુણા સવ્વજીવવગ્ગસ્સ અણંત ભાગે’ દ્રવ્યથી તેઓ બધા જીવોથી અનંતગણુ અને સઘળા જીવ વર્ગના અનંત ભોગવર્તી હોય છે.

હવે ગૌતમસ્વામી કાર્મણ શરીરના સંબંધમાં પ્રશ્ન પૂછે છે “કેવ હ્યા ણં મંતે ! કમ્મગસરીરા પણ્ણસા” હે ભગવન્ ! કાર્મણ શરીર કેટલા પ્રકારના કહેવામાં આવેલ છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રશ્ન ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે- ‘ગોયમા ! કમ્મયસરીરા દુવિહા પણ્ણસા’ હે ગૌતમ ! કાર્મણ શરીર

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૨ ઓઘતો વૈક્રિયાદિશરીરસંખ્યાનિરૂપણમ્ ૪૦૧

ટીકા—‘કેવડ્યા ણં મંતે’ इत्यादि—

एतानि वैक्रियशरीराणि नारकदेवानां सर्वदैव बद्धानि भवन्ति । मनुष्यतिरश्चा तु वैक्रियलब्धिमताम् उत्तरवैक्रियकरणकाले एतानि वैक्रियशरीराणि बद्धानि भवन्ति । इत्थं च चतुर्गतिकानामपि जीवानां बद्धानि वैक्रियशरीराण्यसंख्येयानि भवन्ति । तानि च वैक्रियशरीराणि कालतोऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समया भवन्ति तावन्ति, अर्थात् असंख्येयानि भवन्ति । क्षेत्रतस्तु—प्रतरस्य= पूर्वोक्तप्रतरस्य असंख्येयभागवर्तिन्यः असंख्येयाः श्रेणयो बोध्याः । पूर्वोक्तप्रतरासंख्येयभागवर्त्यसंख्येयश्रेणीनां यो नमःप्रदेशराशिस्तत्संख्यकानि वैक्रियशरीराणि क्षेत्रतो बोध्यानीति भावः । युक्तानि वैक्रियशरीराणि युक्तौदारिकशरीरवद् बोध्यानि । अथ ओघत आहारकशरीराणि निरूपयति—‘केवड्या णं मंते !

સરીરાવિ ભાણિયલ્લા) જિસ પ્રકાર તૈજસ શરીર કી વસ્તુવ્યતા પહેલે કહી ગઈ છે ઉસી પ્રકાર કાર્મણશરીર કે વિષય મેં મી જાન લેના ચાહિયે ॥ સૂ. ૨૧૨ ॥

ભાવાર્થ—યે વૈક્રિયશરીર નારક ઓર દેવો કે સદા બદ્ધ હી હોતે હૈં કિન્તુ મનુષ્ય ઓર તિર્યચો કે તો વૈક્રિયલબ્ધિધારી હોતે હૈં ડનકે વૈક્રિય કરને કે સમય મેં વૈક્રિયશરીર બદ્ધ હોતે હૈં । હસ પ્રકાર ચતુર્ગતિક જીવો કે બદ્ધવૈક્રિયશરીર અસંખ્યાત હોતે હૈં । વે વૈક્રિયશરીર કાલકી અપેક્ષા અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણિયો મેં જિતને સમય હોતે હૈં ઉતને પ્રમાણ કે અસંખ્યાત હોતે હૈં । ક્ષેત્ર સે પૂર્વોક્ત પ્રતર કે અસંખ્યાતવે ભાગમેં અસંખ્યાત શ્રેણિયાં હોતી હૈં । ડન પ્રતર કે અસંખ્યાત બદ્ધ વૈક્રિયશરીર હોતે હૈં । યહ બદ્ધ વૈક્રિયશરીર કા કથન

બદ્ધ અને સુકતના લેહથી બે પ્રકારના હોય છે. ‘જહા લેયગસરીરા તહા કમ્મગસરીરા વિ ભાણિયલ્લા’ જે રીતે તૈજસશરીરનું કથન પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે, એજ પ્રમાણે કાર્મણશરીરના સંબંધમાં સમજ લેવું. ॥સૂ. ૨૧૨ ॥

ભાવાર્થ—નારક અને દેવોને વૈક્રિયશરીર સદા બદ્ધ જ હોય છે. પરંતુ મનુષ્યો અને તિર્યંચોને તો જે વૈક્રિયલબ્ધિધારી હોય છે, તેને વૈક્રિય કરવાને સમયે વૈક્રિયશરીર બદ્ધ હોય છે. એજ પ્રમાણે ચારગતિવાળા જીવોને બદ્ધ વૈક્રિયશરીર અસંખ્યાત હોય છે. તે વૈક્રિયશરીરો કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીયોમાં જેટલો સમય હોય છે. એટલા પ્રમાણના અસંખ્યાત હોય છે. એ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલ અસંખ્યાત શ્રેણીયોની જેટલી આકાશપ્રદેશાશિ છે, એટલા પ્રમાણના

આહારકશરીર' इत्यादि, अत्रेदं बोध्यम् । एतानि वदान्याहारकशरीराणि चतुर्दशपूर्वविदो विहाय नापरस्य संभवन्ति । अन्तरं चैषां जघन्यत एकं समयम्, उत्कृष्टतस्तु षण्मासान् यावदित्यन्यत्रोक्तम्, अत एवात्रोच्यते-तत्र खलु यानि वानि वदानि तानि खलु स्यात्=कदाचित् सन्ति, स्यात्=कदाचित् न सन्ति । यदि सन्ति तदा जघन्यत एकं द्वे त्रीणि वा सन्ति, उत्कृष्टतस्तु सहस्रपृथक्त्वम् । द्विमृति नवपर्यन्ता संख्यापृथक्त्वशब्देनोच्यते । मुक्तान्याहारकशरीराणि मुक्ती-दारिकशरीरवद् बोध्यानि । नवरम्-अनन्तभेदभिन्नमनन्तकं तत्र लघुतरं बोध्यम् । तथा-तैजसशरीराण्यपि वदमुक्तभेदेन द्विविधानि । तत्र यानि वदानि तान्य-
हुआ । मुक्त वैकियशरीर का कथन मुक्त औदारिकशरीर के कथन जैसा ही समझ लेना चाहिये ।

अब सामान्य से आहारक शरीर का कथन करते हैं-वद आहारक शरीर चतुर्दश पूर्वधारियों के सिवाय दूसरों के नहीं होते हैं इनका अन्तर जघन्य से एक समय का और उत्कृष्ट से छह महीने का होता है ऐसा अन्यत्र कहा है इसलिये कहते हैं कि वहां जो कोई वद आहारक है शरीर वे कदाचित् होते हैं कदाचित् नहीं भी होते हैं, जब होते हैं तो जघन्य से एक दो अथवा तीन होते हैं, उत्कृष्ट से सहस्रपृथक्त्व अर्थात् दो हजार से नौ हजार तक होते हैं । मुक्त आहारक शरीर का वर्णन मुक्त औदारिक शरीर के वर्णन जैसा समझ लेना चाहिये । अन्तर इतना ही है कि यहां अनन्त भेदों वाला जो अनन्त है वह सब से छोटा अन्तर समझना है । तथा तैजस शरीर भी वद

અસંખ્યાત બદ્ધ વૈકિયશરીર હોય છે આ બદ્ધ વૈકિયશરીરનું કથન છે. મુક્ત વૈકિયશરીરનું કથન મુક્ત ઔદારિકશરીરના કથન પ્રમાણે જ સમજી લેવું.

હવે સામાન્યથી આહારકશરીરનું કથન કરવામાં આવે છે બદ્ધ આહારકશરીર ચૌદ પૂર્વધારિયો સિવાય બીજાઓને હોતું નથી. તેનું અંતર જઘન્યથી એક સમયનું અને ઉત્કૃષ્ટથી છ માસનું હોય છે. એ પ્રમાણે અન્યત્ર કહ્યું છે. તેથી કહેવામાં આવ્યું છે કે-ત્યાં જે કોઈ બદ્ધ આહારકશરીર છે, તે કદાચિત્ હોય છે, અને કદાચિત્ નથી પણ હોતા બ્યારે હોય છે, ત્યારે જઘન્યથી એક, બે, અથવા ત્રણ હોય છે ઉત્કૃષ્ટથી સહસ્રપૃથક્ત્વ અર્થાત્ બે હજારથી નવ હજાર સુધી હોય છે. મુક્ત આહારક શરીરનું વર્ણન મુક્ત ઔદારિકશરીરના કથન પ્રમાણે સમજી લેવું તેમાં એટલું જ અંતર છે કે અક્રિયાં અનંત લેહોવાળા જે અનંત છે, તે બધાથી નાનું અંતર છે તથા તેજશશરીર પણ બદ્ધ અને મુક્તના લેહથી બે પ્રકારનું હોય છે. તેમાં જે

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૧૨ ઓઘતો વૈક્રિયાદિશરીરસંસ્થાનિરૂપણમ્ ૪૦૩

નન્તાનિ બોધ્યાનિ । કાલતસ્તુ-અનન્તાઘૃત્સર્પિણ્યવસર્પિણીષુ યાવન્તઃ સમંથા ભવન્તિ તાવન્તિ, અર્થાત્ અનન્તાનિ બોધ્યાનિ । ક્ષેત્રતસ્તુ અનન્તા લોકાઃ=અનન્ત-લોકપ્રદેશરાશિપરિમિતાનિ । દ્રવ્યતસ્તુ સિદ્ધેભ્યોઽનન્તગુણાનિ સર્વજીવાપેક્ષા ચાનન્તભાગન્યૂનાનિ । તૈજસશરીરસ્વામિનામનન્તત્વાતૈજસશરીરાણ્યનન્તસંસ્થા-કાનિ બોધ્યાનિ । નન્દૌદારિકશરીરસ્વામિનોઽપિ સન્ત્યનન્તાસ્તર્હિ તામિ શરી-રાણ્યનન્તાનિ કથં નોચ્યતે ? ઇત્યાહ-ઔદારિકં શરીરં નારકદેવાનાં ન ભવતિ કિન્તુ મનુષ્યતિરશ્ચામેવ ભવતિ । તેઽવ્યનન્તાનામનન્તાનાં સાધારણાશરીરિણામેકૈક-

મુક્ત કે મેદ્ સે દો પ્રકાર કે હોતે હૈં ઉનમેં જો વદ્ધ હૈં વે અનન્ત હૈં કાલ સે અનન્ત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીયોં મેં જિતને સમય હોતે હૈં ઉત્તને પ્રમાણ કે અનન્ત હોતે હૈં, ક્ષેત્ર, સે અનન્ત લોકોં કી પ્રદેશરાશિ કે પ્રમાણવાલે અનન્ત હોતે હૈં । દ્રવ્ય સે સિદ્ધોં સે અનન્ત ગુણે ઓર સ્વ જીવોં કી અપેક્ષા સે અનન્ત ભાગ ન્યૂન હોતે હૈં । તૈજસ શરીર કે સ્વામી અનન્ત હોને સે તૈજસ શરીર બી અનન્ત હોતે હૈં । તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈં કિ-તૈજસ શરીર કે સ્વામી અનન્ત હોને કે કારણ તૈજસ શરીર અનન્ત હૈં ।

શંકા-ઔદારિકશરીરોં કે સ્વામી તો અનન્ત હૈં, ફિર આપને ઉન્હેં અનન્ત કયોં નહીં કહા ?

ઉત્તર--ઔદારિક શરીર નારક ઓર દેવોં કે નહીં હોતા હૈં કિન્તુ મનુષ્ય ઓર તિર્થંચોં કે હી હોતા હૈં । ઉનસે જો બી

બદ્ધ છે, તે અનંત છે તે કાળથી અનંત ઉત્સર્પિણીઓમાં જેટલો સમય હોય છે એટલા પ્રમાણના અનંત હોય છે ક્ષેત્રથી અનંત લોકોની પ્રદેશ રાશિના પ્રમાણવાળું અનંત હોય છે. દ્રવ્યથી સિદ્ધોથી અનંતગણના અને સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ અનંતભાગ ઓછા હોય છે. તૈજસશરીરના સ્વામી અનંત હોવાથી તૈજસશરીર પણ અનંત હોય છે. તાત્પર્ય કહેવાનું એ છે કે તૈજસ શરીરના સ્વામી અનંત હોવાથી તૈજસ શરીર અનંત છે.

શંકા-ઔદારિક શરીરના સ્વામી પણ અનંત છે, તો પછી આપશ્રીએ તેમને અનંત કેમ કહ્યા નથી ?

ઉત્તર-ઔદારિકશરીર નારક અને દેવોને હોતા નથી, મનુષ્ય અને તિર્થંચોને જ હોય છે. તેઓમાં જે પણ અનંત સાધારણ શરીર છે, તે સર્વનું એક એક જ ઔદારિક શરીર હોય છે એટલા માટે બદ્ધ ઔદારિક

મેવ શરીરં ભવતિ, અત ઔદારિકશરીરાખ્યસંખ્યાતાન્યુક્તાનિ નત્વનન્તાનિ । તૈજસ-
શરીરં તુ ચતુર્ગતિકાનાં ભવતિ । તત્રાપિ સાધારણશરીરિણામેકૈકસ્યૈકૈક તૈજસ-
શરીરં ભવતિ, અતૈજસશરીરાખ્યનન્તાન્યુક્તાનિ । સંસારિણો જીવાઃ સિદ્ધેખ્યો-
ડનન્તગુણાઃ સન્તિ, અતઃ ‘સિદ્ધેર્હિ અણંતગુણા’ इत्युक्तम् । સિદ્ધાનાં તૈજસશરીરા-
ભાવાદ્ એતાનિ સર્વજીવસંખ્યકાન્તિ ન ભવન્તિ । કિન્તુ સિદ્ધાનાં સર્વજીવાપેક્ષયા-
ડનન્તભાગવર્તિત્વાદેતાનિ તૈજસશરીરાણિ સર્વજીવાનામનન્તભાગોનાનિ ભવન્તિ,
અતઃ ‘સર્વજીવાણં અણંતભાગૂણા’ इत्युक्तम् । इत्थं च तैजसशरीराणि सर्वसंसारि-

અનન્ત સાધારણ શરીર હૈં, उन सबका एक २ ही औदारिक शरीर
होता है । इसलिये बद्ध औदारिक शरीर तो—असंख्यात कहे गये हैं,
अनन्त नहीं । परन्तु जो तैजस शरीर हैं, वे चारों गतियों के जीवों
को होते हैं । इन में भी जो साधारण शरीर हैं, उनमें एक एक जीव
के एक एक तैजस शरीर होता है । इसलिये तैजस शरीर अनंत कहे
गये हैं । संसारीजीव सिद्धों से अनन्तगुणें हैं, इसलिये ‘सिद्धेर्हि
अणंतगुणा’ ऐसा कहा गया है । सिद्धों के तैजस शरीर होता नहीं
है । इसलिये बद्ध तैजस शरीर सर्व जीवों की संख्या के बराबर नहीं
होते हैं । किन्तु ‘सिद्ध सर्वजीवों की अपेक्षा अनन्तवें भागवर्ती कहे
हैं, इसलिये तैजस शरीर सर्वजीवों के अनन्तवें भाग से न्यून कहे
गये हैं । यही बात ‘सर्वजीवाणं अणंतभागूणा’ इस पाठ द्वारा प्रद-
र्शित की गई है । इस प्रकार बद्ध तैजसशरीर चाहे सिद्धों से
अनन्तगुणें हैं, ऐसा कहो चाहे सर्वजीव राशि के अनन्तवें भाग से

શરીરો તો અનંત નહિ પણ અસંખ્યાત કહેવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ જે
તૈજસ શરીરો છે, તે ચારેચાર ગતિઓના જીવોના હોય છે. આમાં પણ જે
સાધારણ શરીરો છે, તેમાં એક એક જીવનું એક એક તૈજસશરીર હોય
છે. એટલા માટે તૈજસ શરીરો અનંત કહેવામાં આવ્યાં છે સંસારી જીવ
સિદ્ધોની અપેક્ષા અનંતગણા છે, એથી “સિદ્ધેર્હિ અણંતગુણા” આ પ્રમાણે
કહેવામાં આવ્યું છે સિદ્ધોને તૈજસ શરીર હોતું નથી, એટલા માટે બદ્ધ
તૈજસ શરીર સર્વ જીવોની સંખ્યાની બરાબર હોતા નથી પરંતુ સિદ્ધ સર્વ
જીવોની અપેક્ષા અનંતમાં ભાગવર્તી કહેવામાં આવ્યા છે. એથી તૈજસ
શરીરો સર્વ જીવોના અનંતમાં ભાગથી ન્યૂન કહેવામાં આવ્યા છે. એજ
બાત “સર્વજીવાણં અણંતभागूणा” આ પાઠ વડે પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે.
આ પ્રમાણે બદ્ધ તૈજસ શરીર સિદ્ધોથી અનંતગણાં છે. આમ કહીએ અથવા
તો સર્વ જીવ રાશિના અનંતમાં ભાગથી ન્યૂન છે, આમ કહીએ બન્નેનો

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २१२ ओघतो वैक्रियादिशरीरसंख्यानिरूपणम् ४०५

जीवसंख्यकानि बोधयानि । तथा-मुक्तानि तैजसशरीराणि अनन्तानि सन्ति । कालत एतानि अनन्तासूतसर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समया भवन्ति, तावत्संख्यकानि बोधयानि । क्षेत्रतः-अनन्तलोकपदेशराशितुल्यानि । द्रव्यतश्च-सर्वजीवेष्वनन्तगुणानि सर्वजीववर्गस्य अनन्तभागवर्त्तानि बोधयानि । जीवराशिनैव जीवराशिर्गुणितो जीववर्ग इत्युच्यते । जीववर्गापेक्षया एतानि मुक्तशरीराणि अनन्तभागवर्त्तानि भवन्तीत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम्-सर्वजीवाः सद्भावतोऽनन्ता अपि

न्यून है, ऐसा कहो एक ही जैसा कथन का प्रकार है । इस प्रकार के कथन से यही सिद्ध होता है कि-‘ये बद्ध तैजस सर्व संसारी जीवों की जितनी संख्या है, उस संख्या के बराबर है । समस्त जीवराशि की संख्या के बराबर नहीं । (तत्स्थ णं जे ते मुक्केल्लया तेणं अणंताहिं उत्सर्पिणी ओसर्पिणीहिं अवहीरंति कालओ) तथा जो मुक्त तैजस शरीर हैं वे सामान्य से अनन्त है । काल की अपेक्षा भी अनन्त है अनन्त उत्सर्पिणी और अवसर्पिणीकालों में जितने समय हैं, उन समयों के बराबर है । (खेत्तओ अणंता लोगा) क्षेत्र की अपेक्षा मुक्त तैजस शरीर अनन्तलोक प्रमाण हैं । ‘द्व्वओ सव्वजीवेहिं अणंतगुणा, सव्वजीववगारस्स अणंतभागे) तथा द्रव्य की अपेक्षा मुक्त तैजस शरीर सर्व जीवों से अनन्तगुणे हैं अथवा सर्वजीववर्ग के अनन्तवे’ भाग प्रमाण हैं । जीवराशि से जीवराशि का गुणा करने पर जो राशि-उत्पन्न होती है, वह जीव वर्ग’ कहलाता है । इस जीववर्ग की अपेक्षा से मुक्त तैजस शरीर अनन्त भागवर्त्ती होते हैं । इस प्रकार

એક જોવા જ કથનનો પ્રકાર છે. આ બાતના કથનથી એજ સિદ્ધ થાય છે કે આ બદ્ધ તૈજસ સર્વ સંસારી જીવોની જેટલી સંખ્યા છે, તે સંખ્યાની બરાબર છે. સમસ્ત જીવરાશીની સંખ્યાની બરાબર નહીં (તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લયા તે ણં અણંતા. અણંતાહિં ઉત્સર્પિણી ઓસર્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ) તેમજ જે મુક્ત તૈજસ શરીરો છે તે સામાન્યની અપેક્ષા અનંત છે. કાલની અપેક્ષા પણ અનંત છે. અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાલોમાં જેટલા સમયો છે, તે સમયોની બરાબર છે. (ક્ષેત્તઓ અણંતા લોગા) ક્ષેત્રની અપેક્ષા મુક્ત તૈજસ શરીરો અનંત લોક પ્રમાણ છે. (દ્વ્વઓ સવ્વજીવેહિં અણંતગુણા, સવ્વજીવવગારસ્સ અણંતભાગે) તેમજ દ્રવ્યની અપેક્ષા મુક્ત તૈજસ શરીર સર્વજીવોથી અનંતગણા છે અથવા સર્વજીવ વર્ગના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ છે. જીવ રાશિથી જીવરાશિ ગુણિત કરવાથી જે રાશિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ‘જીવવર્ગ’ કહેવાય છે. આ જીવવર્ગની અપેક્ષાએ આ મુક્ત તૈજસશરીર અનંત ભાગવર્તી હોય છે. આ કથનને આ રીતે

કલ્પનયા દશસદશરાણિ । તાનિ ચ તૈરેય ગુણિતાનિ દશકોટિસંખ્યકાનિ ભાન્તિ । સદ્ભાવતોऽનન્તાનન્ત સંખ્યકોऽપિ જીવવર્ગોઽસત્કલ્પનયા દશકોટિસંખ્યકો બોધ્યઃ । તસ્યાનન્તગુણકલ્પનયા શતતમે ભાગે યતાનિ મુક્તતૈજસશરીરાણિ સન્તિ । અતઃ સદ્ભાવતોઽનન્તાન્યપ્યેતાનિ કલ્પનયા દશલક્ષસંખ્યકાનિ । इत्यमेतानि सर्व-जीवैभ्योऽनन्तगुणानि जीववर्गापेक्षयाऽनन्तभागवर्तीनि बोध्यानि । नन्वेतानि

સમજના ચાહિયે-સર્વ જીવરાશિ અનન્ત હૈં-સો હસ અનન્ત કો કલ્પના સે ૧૦૦૦૦, દસ હજાર માનકર હસ દસ હજાર કો દસ હજાર સે ગુણા કરના ચાહિયે । હસ પ્રકાર જો દશ કરોડ કી રાશિ ગુણા કરને પર આઈ હૈ વહ જીવવર્ગ માન લેના ચાહિયે । અનન્ત કે સ્થાન પર ૧૦૦ રાખકર દશ કરોડ મેં ઉનકા ભાગ દેના ચાહિયે હસ પ્રકાર કરને સે જો દશ લાખ આતે હૈં યહી જીવરાશિ કે વર્ગ કા અનન્તર્વા ભાગ હૈ સો મુક્ત તૈજસ શરીર હતને પ્રમાણ મેં જીવરાશિ કે વર્ગ કે અનન્તર્વે ભાગ રૂપ હૈં એસા કલ્પના સે સમજના ચાહિયે । તથા 'સર્વ જીવો સે અનન્તગુણાં હૈં' । હસે યો સમજના ચાહિયે-સર્વજીવ રાશિ કા પ્રમાણ કલ્પના સે દશ હજાર હૈં ઔર અનન્ત પ્રમાણ ૧૦૦ હૈં, સો દશ હજાર કે સાથ ૧૦૦ કા ગુણા કરને પર બી દશ લાખ હી આતે હૈં । અતઃ ચાહે યો કહો કિ મુક્ત તૈજસ શરીર દ્રવ્ય કી અપેક્ષા સર્વ જીવો સે અનન્તગુણે હૈં, ચાહે યો કહો-'મુક્ત તૈજસ શરીર જીવ વર્ગ કે અનન્તર્વે ભાગ પ્રમાણ હૈં । દોનો પ્રકાર કે કથન કા એક હી

સમજવું બેઈએ સર્વજીવરાશિ અનન્ત છે તો આ અનન્તને કલ્પનાથી ૧૦૦૦૦ દશલક્ષર માનીને આ દશલક્ષરને દશલક્ષરથી ગુણિત કરવા બેઈએ આ રીતે બે દશકરોડગી રાશિ ગુણા કરવાથી આવી છે, તે જીવવર્ગ છે એમ માની લેવું બેઈએ અનન્તના સ્થાને ૧૦૦ મૂકીને દશ કરોડમાં ભાગાકાર કરવે બેઈએ આ રીતે કરવાથી બે દશલાખ આવે છે, તેજ જીવરાશિના વર્ગને અનન્તમાં ભાગ છે. તો મુક્ત તૈજસશરીર આટલા પ્રમાણમાં જીવ રાશિના વર્ગના અનન્તમાં ભાગ રૂપ છે. આમ કલ્પનાથી બહુ લેવું બેઈએ તેમજ 'સર્વજીવેથી અનન્તગણે છે.' આને આ રીતે સમજવું બેઈએ કે સર્વજીવ રાશિનું પ્રમાણ કલ્પનાથી દશલક્ષર છે અને અનન્તનું પ્રમાણ ૧૦૦ છે. તો દશલક્ષરની સાથે ૧૦૦ સંખ્યાને ગુણિત કરવાથી પણ દશલાખ જ થાય છે એટલા માટે બધે એમ કહો કે મુક્ત તૈજસ શરીર દ્રવ્યની અપેક્ષા સર્વજીવેથી અનન્તગુણા છે, અથવા બધે આમ કહો કે મુક્ત તૈજસ શરીર

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૨ ઓઘતો વૈક્રિયાવિશરીરસંખ્યાનિરૂપણમ્ ૪૦૭

જીવવર્ગસંખ્યકાનિ કયં ન મન્વન્તિ ? इति चेदाह—यानि यानि तैजसशरीराणि
मुक्तानि अनन्तभेदैर्भिद्यन्ते, तानि तानि असंख्येयकालाद्ધ्वं तं परिणामं परि-
त्यज्य नियमात् परिणामान्तरवन्ति भवन्ति, अतएषां प्रतिनियतकालादस्याधि-
स्त्वेन उत्कृष्टतोऽपि यथोक्तसंख्यकत्वमेव, नत्वितोऽधिकसंख्याकत्वमिति ।
अथ ओघतः कर्मकशरीरं निरूपयितुमाह—‘केवइयाणं भंते । कम्मयसरीरा
पणत्ता’ इत्यादि । कर्मकशरीराणां सर्वा वक्तव्यता तैजसशरीरवद् बोध्या, तैजस-
कार्मकयोः समानस्वामिकत्वात् सर्वदा सदचरितत्वाच्चेति ॥ सू० २१२ ॥

તાત્પર્ય નિકલતા છે । કેવલ કથન કી હી વિચિત્રતા છે, અર્થ કી વિચિત્રતા નહીં ।

શંકા— યે મુક્ત તૈજસ શરીર જીવવર્ગ કી જિતની સંખ્યા છે, ઉસ સંખ્યા કે તુલ્ય ક્યો નહીં છે ?

ઉત્તર—જો જો મુક્ત તૈજસશરીર અનન્ત ભેદોં સે વિશિષ્ટ કહે ગયે હૈં, વે વે મુક્ત તૈજસશરીર અસંખ્યાત્ કાલ કે બાદ તૈજસ શરીરરૂપ પરિણામ પર્યાય કા પરિત્યાગ કરકે નિયમ સે દૂસરી પર્યાય કો ધારણ કર લેતે હૈં । હસલિયે પ્રતિનિયત કાલ તક અવસ્થિત હોને કે કારણ હનકી સંખ્યા ઉત્કૃષ્ટ સે બી અનન્તરૂપ હી છે । હસસે અધિક નહીં ।

અથ સૂત્રકાર સામાન્યરૂપ સે કાર્મણ શરીર કા નિરૂપણ કરતે હૈં (કેવइयाणं भंते ! कम्मयसरीरा पणत्ता ?) હે મદન્ત । કાર્મણ શરીર કિતને કહે ગયે હૈં ? (गोघमा ! कम्मयसरीरा दुविहा पणत्ता ?) હે

જીવવર્ગના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ છે. બન્ને પ્રકારના કથનનું તાત્પર્ય સરખું જ છે ફક્ત કથનની જ વિચિત્રતા છે અર્થની વિચિત્રતા નથી.

શંકા—આ મુક્ત તૈજસ શરીર જીવવર્ગની બેટલી સંખ્યા છે, તે સંખ્યાની બરાબર કેમ નથી ?

ઉત્તર—જે જે મુક્ત તૈજસ શરીરો અનંત લેલેથી વિશિષ્ટ કહેવામાં આવ્યાં છે, તે મુક્ત તૈજસ શરીર અસંખ્યાત કાલ બાદ તૈજસ શરીર રૂપ પરિણામ-પર્યાય-નો પરિત્યાગ કરીને નિયમથી બીજી પર્યાયને ધારણ કરી લે છે. એટલા માટે પ્રતિનિયત કાલ સુધી અવસ્થિત હોવાથી એમની સંખ્યા ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ પણ અનંત રૂપ જ છે. આનાથી વધારે નહિ હવે સૂત્રકાર સામાન્ય રૂપથી કાર્મણ શરીરનું નિરૂપણ કરે છે. (કેવइयाणं भंते ! कम्मयसरीरा पणत्ता ?) હે મદન્ત । કાર્મક શરીરો કેટલાં કહેવામાં આવ્યાં છે ?

इत्थमोघतः पञ्चविधान्यपि शरीराण्युत्तत्रा सम्पत्ति नारकादिचतुर्विंशति
दण्डके विशेषतस्तानि प्ररूपयितुमाह—

પૂલ્મ-નેરડયાણં મંતે ! કેવડયા ઓરાલિયસરીરા પળ્ળત્તા ?
ગોયમા ! ઓરાલિયસરીરા દુવિહા પળ્ળત્તા, તં જહા-બદ્દેલ્લયા
ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે વદ્દેલ્લયા તે ણં નત્થિ । તત્થ
ણં જે તે મુક્કેલ્લયા તે જહા ઓહિયા ઓરાલિયસરીરા તહા
માણિયવ્વા । નેરડયાણં મંતે ! કેવડયા વેડવિયસરીરા પળ્ળત્તા ?
ગોયમા ! વેડવિયસરીરા દુવિહા પળ્ળત્તા, તં જહા-બદ્દેલ્લયા
ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે વદ્દેલ્લયા તે ણં અસંખિજ્જા
અસંખિજ્જાહિં ઉસ્સપ્પિનીઓસપ્પિનીહિં અવહીરંતિ કાલઓ,
સેત્તઓ અસંખેજ્જાઓ સેઢીઓ પયરસ્સ અસંખિજ્જાહમાગે,
તાસિ ણં સેઢીણં વિક્કલ્લમસુઈ અંગુલપદમવગ્ગમૂલં વિહ અવ-
ગ્ગમૂલપડુપ્પણં । અહવ ણં અંગુલવિહાવગ્ગમૂલઘણપમાણ-

ગૌતમ ! કાર્મણ શરીર દો પ્રકાર કે કહે ગયે હૈ ? (તં જહા વે ચે હૈ-
(બદ્દેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય) એક બદ્ધ ઓર દસરે મુક્ત । (જહા તેયગ
સરીરા તહા કમ્મગસરીરા વિ માણિયવ્વા) દોનો પ્રકાર કે શરીરો કે
વિષય કા કથન તૈજસ શરીર કે કથન કે જૈસા જાનના ચહિયે ।
ક્યોકિ તૈજસ ઓર કાર્મણ શરીરો કે સ્વામી સમાન હૈ । તથા ચે દોનો
શરીર સાથ ૨ રહતે હૈ ॥ સૂ૦ ૨૧૨ ॥

(ગોયમા ! કમ્મયસરીરા દુવિહા પળ્ળત્તા ?) હે ગૌતમ ! કાર્મક શરીર કે
પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યા છે. (તંજહા) તે આ પ્રમાણે છે, (બદ્દેલ્લયા ય મુક્કે
લ્લયા ય) એક બદ્ધ અને બીજાં મુક્ત (જહા તેયગસરીરા તહા કમ્મગસરીરા
વિ માણિયવ્વા) બન્ને પ્રકારના શરીરોના વિષયનું કથન તૈજસ શરીરના
કથનની જેમ જ બાણુવું જોઈએ કેમકે તૈજસ અને કાર્મક શરીરોના સ્વામી
સમાન છે. તેમજ આ બન્ને શરીરો સાથે સાથે રહે છે. ॥સૂ૦૨૧૨॥

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २१३ नारकादीनामौदारिकादिशरीरनि० ४०९

मेत्ताओ सेढीओ। तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया तेणं जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा। णेरइयाणं भंते! केवइया आहारगसरीरा पणत्ता? गोयमा! आहारगसरीरा दुविहा पणत्ता, तं जहा-बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं नत्थि। तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते जहा ओहिया ओरालिया तहा भाणियव्वा। तेयगकम्मयसरीरा जहा एएसिं चेव वेडव्वियसरीरा तहा भाणियव्वा। असुरकुमाराणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पणत्ता? गोयमा! जहा नेरइयाणं ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा। असुरकुमाराणं भंते! केवइया वेडव्वियसरीरा पणत्ता? गोयमा! वेडव्वियसरीरा दुविहा पणत्ता, तं जहा-बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया, ते णं असंखिज्जा असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्ताओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखिज्जइभागे। तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलपढमवग्गमूलस्स असंखिज्जइभागे। मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालियसरीरा। असुरकुमाराणं भंते! केवइया आहारगसरीरा पणत्ता? गोयमा! आहारगसरीरा दुविहा पणत्ता, तं जहा-बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। जहा एएसिं चेव ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा। तेयगकम्मयसरीरा जहा एएसिं वेडव्वियसरीरा तहा भाणियव्वा। जहा असुरकुमाराणं तहा जाव थणियकुमाराणं ताव भाणियव्वं॥सू०२१३॥

છાયા—નૈરવિકાળાં મદન્ત ! કિયન્તિ ઔદારિકશરીરાણિ મજ્જપ્તાનિ !
ગૌતમ ! ઔદારિકશરીરાણિ દ્વિવિધાનિ મજ્જપ્તાનિ તથા—વદ્ધાનિ ચ મુક્તાનિ
ચ । તત્ર સ્વલ્લ યાનિ તાનિ વદ્ધાનિ તાનિ સ્વલ્લ ન સન્તિ । તત્ર સ્વલ્લ યાનિ તાનિ
મુક્તાનિ તાનિ યથા ઔદિકાનિ ઔદારિકશરીરાણિ તથા મણિતવ્યાનિ । નૈર-

હસ પ્રકાર પાંચ પ્રકાર કે શરીરોં કા સામાન્યરૂપ સે કથન કરકે
અથ સૂત્રકાર નારકાદિચતુર્વિંશતિદંડક મેં વિશેષરૂપ સે વનકી
પરૂપણા કરતે હૈ—‘નેરહ્યા ણં મંતે ! કેવહ્યા’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(મંતે !) હે મદન્ત ! (નેરહ્યાણં) નારક જીવોં કે (કેવ-
હ્યા) કિતને (ઓરાલિયસરીરા પણ્ણત્તા) ઔદારિક શરીર કહે ગયે
હૈં ? (ગોયમા) હે ગૌતમ ! (ઓરાલિયસરીરા દુવિહા પણ્ણત્તા) ઔદા-
રિક શરીર દો પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં । (તં જહા) જો હસ પ્રકાર સે હૈં
(વદ્દેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય) એક વદ્ધ ઓર દૂસરે મુક્ત । (તત્થ ણં જે
તે વદ્દેલ્લયા તેણં ણત્થિ) હનમેં જો વદ્ધ ઔદારિક શરીર હૈં, તે તો
નારક જીવોં કેનહીં હોતે હૈં । ક્યોંકિ નારક જીવ વૈક્રિય શરીરવાળે
હોતે હૈં, હસલિયે ઔદારિક બન્ધન કા અભાવ હોને કે કારણ વનકે
વદ્ધ ઔદારિક શરીર નહીં હોતે હૈં । વદ્ધ ઔદારિક શરીર મનુષ્ય ઓર
તિર્યચ કે હી હોતે હૈં । (તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લયા તે જહા ઓહિયા
ઓરાલિયસરીરા તહા માણિયવ્વા) તથા જો મુક્ત ઔદારિક શરીર
હૈં, તે જિસ પ્રકાર સે સામાન્ય મુક્ત ઔદારિક શરીર કહે ગયે હૈં—વૈસે

આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના શરીરોં સામાન્ય રૂપથી કથન કરીને હવે
સૂત્રકાર નારકાદિ ચતુર્વિંશતિ દંડકમાં વિશેષ રૂપથી તેની પ્રરૂપણા કરે છે—

“ નેરહ્યાણં મંતે ! કેવહ્યા ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(મંતે !) હે મદન્ત ! (નેરહ્યાણં) નારક જીવોંના (કેવહ્યા)
કેટલા (ઓરાલિયસરીરા પણ્ણત્તા) ઔદારિક શરીર કહેવામાં આવ્યાં છે ?
(ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (ઓરાલિયસરીરા દુવિહા પણ્ણત્તા) ઔદારિક શરીર
બે પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યાં છે. (તં જહા) જે આ પ્રમાણે છે. (વદ્દેલ્લયા ય
મુક્કેલ્લયા ય) એક વદ્ધ અને બીજાં મુક્ત (તત્થ ણં જે તે વદ્દેલ્લયા તેણં
ણત્થિ) આમાં જે વદ્ધ ઔદારિક શરીર છે, તે તો નારક જીવોંને હોતા નથી
કેમકે નારક જીવ વૈક્રિય શરીરવાળા હોય છે, એથી ઔદારિક બંધનના
અભાવથી તેમને વદ્ધ ઔદારિક શરીર મનુષ્ય અને તિર્યચોંને જ હોય છે.
(તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લયા તે જહા ઓહિયા ઓરાલિયસરીરા તહા માણિયવ્વા)

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૩ નારકાદીનામૌદારિકાદિશરીરનિ ૦ ૪૧૧

યિકાણાં મદન્ત ! ક્ષિયન્તિ વૈક્રિયશરીરાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, ગૌતમ ! વૈક્રિયશરીરાણિ દ્વિવિધાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા-વદ્ધાનિ ચ મુક્તાનિ ચ । તત્ર खलु यानि तानि वद्वानि तानि खलु असंख्येयानि असंख्येयाभ्य उत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्यः अपह्रियन्ते

હી જાનના ચાહિયે । અર્થાત્ પૂર્વ પ્રજ્ઞાપનનયની અપેક્ષા સે નારક જીવોં કે ઔદારિક શરીર હોતે હૈં । ક્યોંકિ નારક કા જીવ જબ પૂર્વભવ મેં તિર્યગાદિ નાના પર્યાયોં મેં થા તથ વહાં ઔદારિક શરીર થા ઔર ઉસે હી છોડકર યહ્ ઇસ નારક પર્યાય મેં આયા હૈં । ઇસલિયે મુક્ત ઔદારિક શરીર નારક જીવોં કે સામાન્ય સે અનન્ત હોતે હૈં । (જેર-ઇયાણં મંતે ! કેવહ્યા વેડવિચસરીરા પળ્લન્તા) હે મદન્ત ! નારકજીવોં કે કિતને વૈક્રિય શરીર કહે ગયે હૈં ! (ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (વેડવિચસરીરા દુવિહા પળ્લન્તા-તં જહા-બદ્દેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય) વૈક્રિય શરીર બદ્ધ ઔર મુક્ત કે ભેદ સે દો પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં—(તથ્થ ણં જે તે બદ્દેલ્લયા તે ણં અસંખિજ્જા અસંખિજ્જાહિં ઉસસપ્પિણીઓસપ્પિ-ણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ) ઇનમેં જો બદ્ધ વૈક્રિયશરીર હૈં વે સામાન્ય સે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી ઔર અવસર્પિણી કાલ કે જિતને સમય હૈં, ઉતને વે બદ્ધ વૈક્રિયશરીર નારક જીવોં કે હૈં । સામાન્ય સે અસં-ખ્યાત કહને કા કારણ યહ્ હૈ કિ—‘નારક જીવ અસંખ્યાત હોતે હૈં’

તેમજ જે મુક્ત ઔદારિક શરીરો છે, તે જેમ સામાન્ય મુક્ત ઔદારિક શરીરો કહેવામાં આવ્યાં છે, તેમજ જાણવાં જોઈએ એટલે કે પૂર્વ પ્રજ્ઞાપન-નયની અપેક્ષાએ નારકજીવોના ઔદારિક શરીરો હોય છે. કેમકે નારકનો જીવ જ્યારે પૂર્વભવમાં તિર્યગાદિ અનેક પર્યાયોમાં હતો ત્યારે ત્યાં ઔદારિકશરીર હતું, અને તેને જ ત્યજીને આ નારક પર્યાયમાં આવ્યો છે. એટલા માટે મુક્ત ઔદારિક શરીરો નારકજીવોને સામાન્યથી અતંત હોય છે. (જેરજ્યાણં મંતે ! કેવહ્યા વેડવિચસરીરા પળ્લન્તા ?) હે ભદ્રંત નારકજીવોનાં કેટલા વૈક્રિય શરીરો કહેવામાં આવ્યાં છે ? (ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (વેડવિચસરીરા દુવિહા પળ્લન્તા-તંજહા-બદ્દેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય) વૈક્રિય શરીરો બદ્ધ અને મુક્તના ભેદથી એ પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યાં છે. (તથ્થ ણં જે તે બદ્દેલ્લયાતેણં અસંખિજ્જા અસંખિજ્જાહિં ઉસસપ્પિણી ઓસપ્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ) આમાં જે બદ્ધ વૈક્રિયશરીર છે તે સામાન્યની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત છે. કાલની અપેક્ષા અસંખ્યાત છે. અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાલના એટલા સમયો છે, તેટલાં તે બદ્ધ વૈક્રિયશરીર નારક જીવોના છે. સામાન્યની

૫૧૨

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

કાઢત; ક્ષેત્રતઃ અસંખ્યેયાઃ શ્રેણયઃ પ્રતરસ્ય અસંખ્યાતમાને । તાતાં લલુ
શ્રેણીનાં વિષ્કંભસૂચીઃ અંગુલપદમવર્ગમૂલં દ્વિતીયવર્ગમૂલપ્રત્યુત્પન્નમ્ ।

ઔર પ્રત્યેક નારક કે બદ્ધવૈક્રિયશરીર એક એક હોતા હૈ । (લેક્ષ્મીઓ અસંખ્યજાઓ સેદીઓ, પરસ્પર અસંલિંગજાઓ) ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા પ્રતર કે અસંખ્યાતવે ભાગ મેં વર્તમાન અસંખ્યાત શ્રેણીઓ કે જિતને પ્રદેશ હોતે હૈ, ઉતને પ્રદેશ પ્રમાણ બદ્ધ વૈક્રિયશરીર નારક જીવો કે હોતે હૈ ।

શંકા--પ્રતર કે અસંખ્યાત ભાગ મેં અસંખ્યાતયોજનકોટિયાં બી આ જાતી હૈ--તો કયા જતને બી ક્ષેત્ર મેં જો આકાશશ્રેણીયાં હૈ વે યહાં પ્રહણ કી ગઈ હૈ ?

ઉત્તર--(તાસિ જં સેદીજં વિષ્કંભસૂઈ અંગુલપદમવર્ગમૂલં વિદ્ય અવગમમૂલપરિવર્ણં) પ્રતર કે અસંખ્યેય ભાગ મેં વર્તમાન અસંખ્યાત શ્રેણીઓ કી વિસ્તાર સૂચિ-વિસ્તાર શ્રેણી-હી-યહાં પ્રહણ કી ગઈ હૈ પ્રતર કે અસંખ્યેયભાગ મેં રહી છુઈ હૈ અસંખ્યાત યોજન કોટિરૂપ ક્ષેત્ર વર્તી નભઃશ્રેણી નહીં । ઇસ વિષ્કંભસૂચિ કા પ્રમાણ દ્વિતીય વર્ગમૂલ લે ગુણિત જો પ્રથમવર્ગ મૂલ હૈ, ઉતના પ્રહણ કિયા હૈ । ઇસકા તાત્પર્ય

અપેક્ષાએ અસંખ્યાત કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે નારકજીવ અસંખ્યાત હોય છે અને દરેક-દરેક નારકના બદ્ધ વૈક્રિયશરીર એક એક જ હોય છે. (લેક્ષ્મીઓ અસંખ્યજાઓ સેદીઓ, પરસ્પર અસંલિંગજાઓ) ક્ષેત્રની અપેક્ષા પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં વર્તમાન અસંખ્યાત શ્રેણીઓ જેટલા પ્રદેશો હોય છે, તેટલા પ્રદેશો પ્રમાણ બદ્ધ વૈક્રિયશરીર નારક જીવોના પણ હોય છે.

શંકા--પ્રતરના અસંખ્યાત ભાગમાં અસંખ્યાત યોજન કોટીઓ પણ આવી બાય છે. તો શું આટલા ક્ષેત્રમાં જે આકાશ શ્રેણીઓ છે, તેમનું પણ અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે ?

ઉત્તર--(તાસિ જં સેદીજં વિષ્કંભસૂઈ અંગુલપદમવર્ગમૂલં વિદ્ય અવગમમૂલપરિવર્ણં) પ્રતરના અસંખ્યેય ભાગમાં વર્તમાન અસંખ્યાત શ્રેણીઓની વિસ્તાર સૂચિ-વિસ્તાર શ્રેણી જ અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવી છે. પ્રતરના અસંખ્યેય ભાગમાં આવેલી અસંખ્યાત યોજન કોટિ રૂપ ક્ષેત્રવર્તી નભઃશ્રેણી નહીં. આ વિષ્કંભ સૂચિનું પ્રમાણ દ્વિતીય વર્ગમૂલથી ગુણિત જે પ્રથમ વર્ગમૂલ છે, તેટલું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રને અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રની સાથે ગુણા કરવાથી પ્રતર

મનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૩ નારકાદીનામૌદારિકાદિશરીરનિં ૪૧૩

અથવા સ્વલુ અંગુલદ્વિતીયવર્ગમૂલઘનપ્રમાણમાત્રાઃ શ્રેણયઃ । તત્ર સ્વલુ યાનિ તાનિ મુક્તાનિ તાનિ સ્વલુ યથા ઔષિકાનિ ઔદારિકશરીરાણિ તથા મણિ-

હસ પ્રકાર સે હૈ-કિ અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્ર કો અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્ર સે ગુણા કરને પર પ્રતર ક્ષેત્ર હોતા હૈ, એસે અંગુલ પ્રમાણ પ્રતર ક્ષેત્ર મેં જો પ્રદેશરાશિ હૈ, વસમેં અસંલ્પાત વર્ગમૂલ હોતે હૈં इनमें प्रथमवर्गमूल को द्वितीयवर्गमूल से गुणा करने पर जितनी श्रेणियां लभ्य होती हैं उतने प्रमाणवाली विष्कम्भसूचि होती है । इसे यों समझना चाहिये-कि वस्तुतः असंख्येष्वप्रदेशात्मक प्रतर्क्षेत्र में असत्कल्पना से मानलो २५६, श्रेणियां हैं । इनमें २५६, का प्रथम वर्गमूल १६ आता है । और द्वितीयवर्गमूल ४ आता है । इस प्रकार २५६ का वर्गमूल प्रथम १६ और द्वितीयवर्ग मूल ४ होता है । प्रथमवर्ग मूल १६ के साथ द्वितीयवर्गमूल ४ गुणा करने पर ६४ होते हैं । ये ६४, मानलो असंख्यात श्रेणियां हैं । ऐसी श्रेणीरूप विष्कम्भ सूचि यहाँ ग्रहण की गई है । प्रकारान्तर से सूत्रकार इसी अर्थ को यों कहते हैं-(अह्वा णं अंगुलविहअवगममूलघणप्पमाणमेत्ताओ सेदीओ) अंगुलप्रमाण प्रतर्क्षेत्र में रही हुई श्रेणिराशि का जो द्वितीय वर्गमूल ४ है उसका घन करो अर्थात् $४ \times ४ \times ४$ इस प्रकार घन करने पर ६४ आते हैं । सो ये ६४ प्रमाणरूप श्रेणियां यहाँ जानना चाहिये । इस

ક્ષેત્ર થાય છે. એવા અંગુલ પ્રમાણ પ્રતર ક્ષેત્રમાં જે પ્રદેશરાશિ છે. તેમાં અસંખ્યાત વર્ગ મૂલ હોય છે. આમાં પ્રથમ વર્ગ મૂલને દ્વિતીય વર્ગમૂલની સાથે ગુણા કરવાથી જેટલી શ્રેણીઓ લભ્ય હોય છે, તેટલા પ્રમાણવાળી વિષ્કંભ સૂચિ હોય છે. આને આ રીતે સમજી શકાય કે ખરેખર અસંખ્યેય પ્રદેશાત્મક પ્રતર ક્ષેત્રમાં અસત્કલ્પનાથી માની લો કે ૨૫૬ શ્રેણીઓ છે આમાં ૨૫૬નું પ્રથમ વર્ગ મૂલ ૧૬ આવે છે અને બીજું વર્ગમૂલ ૪ ચાર આવે છે. આ પ્રમાણે ૨૫૬નું વર્ગ મૂલ પ્રથમ ૧૬ અને બીજું વર્ગમૂલ ૪ ચાર હોય છે પ્રથમ વર્ગ મૂલ ૧૬ ને દ્વિતીય વર્ગમૂલ ૪ની સાથે ગુણાકાર કરવાથી ૬૪ થાય છે આ ૬૪ વિચારો કે અસંખ્યાત શ્રેણીઓ છે. એવી શ્રેણિ ૩૫ વિષ્કંભસૂચિ અહીં શ્રદ્ધા કરવામાં આવી છે પ્રકારાન્તરથી સૂત્રકાર એજ અર્થને અહીં એવી રીતે સ્પષ્ટ કરે છે. (અહ્વા ણં અંગુલવિહઅવગમમૂલઘણ-પ્રમાણમેત્તાઓ સેદીઓ) અંગુલ પ્રમાણ પ્રતર ક્ષેત્રમાં આવેલી શ્રેણિ રાશિનું જે બીજું વર્ગ મૂલ ૪ છે તેને ઘન કરીએ એટલે કે $૪ \times ૪ \times ૪$ આ રીતે તે ઘન કરવાથી ૬૪ આવે છે. તો આ ૬૪ પ્રમાણ ૩૫ શ્રેણીઓ અહીં

૫૧૪

અનુયોગદ્વારજ્ઞે

તથ્યાનિ । નૈરયિકાણાં મદન્ત ! કિયન્તિ આહારકશરીરાણિ મદ્ગપ્તાનિ ? ગૌતમ ! આહારકશરીરાણિ દ્વિવિધાનિ મદ્ગપ્તાનિ, તથયા-વદ્ધાનિ ચ મુક્તાનિ ચ । તન્ન સ્વલુ યાનિ તાનિ વદ્ધાનિ તાનિ સ્વલુ ન સન્તિ । તન્ન સ્વલુ યાનિ તાનિ

પ્રકાર કે કથન મેં કેવલ વર્ણનશૈલી કી હી વિચિત્રતા હૈ, અર્થ મેં કોઈ ફર્ક નહોં હૈ । इस प्रकार असत्कल्पना से कल्पित हुई ६४ संख्या-रूप श्रेणियों कि—‘जिन्हें’ सिद्धान्त दृष्टि से असंख्येय ही माना गया । है ।’ प्रदेशों की जो राशि है, उस राशिगत प्रदेशों की संख्या के बराबर नारकों के बद्ध वैक्रियशरीर होते हैं । तथा प्रत्येक शरीर होने के कारण नारक जीव भी इतने ही संख्यावाले होते हैं । अर्थात् असंख्यात नारक जीव हैं और उनके बद्धवैक्रियशरीर भी असंख्यात ही हैं, ऐसा जानना चाहिये । पहिले तो नारक जीवों को सामान्यतः—ही असंख्यात कहा है, परन्तु यहां पर उनके शरीर का प्रकरण चल रहा है, इसलिये उनके बद्धवैक्रियरूप शरीर को लेकर एक २ नारक के वह एक एक बद्धवैक्रिय शरीर स्वतंत्र होता है । इस कारण वे असंख्यात हैं, यह बात भी सिद्ध हो जाती है । इसी प्रकार से दूसरे जीवों में भी कि—‘जो प्रत्येक शरीर हैं—स्वतन्त्र २ जिनका एक २ शरीर है—अपने २ बद्ध शरीर को जितनी संख्या है, उतनी संख्या उनकी है, ऐसा जानना चाहिये । (तत्थ णं जे ते सुक्केल्लया ते णं

જાણવી જોઈએ આ જાતના કથનમાં ફક્ત વર્ણન શૈલીની જ વિચિત્રતા છે, અર્થમાં કોઈ તફાવત નથી આ પ્રમાણે અસત્કલ્પનાથી કલ્પિત થયેલી ૬૪ સંખ્યા રૂપ શ્રેણીઓના કે જેમને સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ અસંખ્યેય જ માનવામાં આવે છે—પ્રદેશોની જે રાશિ છે. તે રાશિગત પ્રદેશોની સંખ્યાની બરાબર નારકોને બદ્ધવૈક્રિયશરીર હોય છે. તેમજ પ્રત્યેક શરીર હોવાથી નારકજીવ પણ એટલી જ સંખ્યાવાળા હોય છે. એટલે કે અસંખ્યાત નારક જીવો છે, અને તેમના બદ્ધવૈક્રિયશરીરો પણ અસંખ્યાત જ છે એવું જાણવું જોઈએ પહેલાં તો નારક જીવોને સામાન્યતઃ અસંખ્યાત જ કહ્યા છે. પરંતુ અહીં તેમના શરીરનું પ્રકરણ ચાલી રહ્યું છે, એથી તેમના બદ્ધવૈક્રિય રૂપ શરીરને લઈને એક એક નારકના તે એક એક બદ્ધવૈક્રિય શરીર સ્વતંત્ર હોય છે. આ રીતે બીજા જીવોમાં પણ—કે જેઓ દરેકે દરેક શરીરો છે સ્વતંત્ર સ્વતંત્ર જેમનું એક એક શરીર છે, પોતપોતાના બદ્ધ શરીરની જેટલી સંખ્યા છે તેટલી સંખ્યા તેમની છે એવું જાણવું જોઈએ.

જનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૧૩ નારકાવીનામૌદારિકાદિશરીરનિ ૪૧૫

જહા ઓહિયા ઓરાલિયસરીરા તહા ખાણિયવ્વા) નારકોં કે જો મુક્ત વૈક્રિય શરીર હૈં, તે મુક્ત ઔદારિકશરીર કે જૈસે સમસંખ્યાવાલે હૈં । મુક્તઔદારિક શરીરોં કી સંખ્યા સામાન્યતઃ અનંત કહી ગઈ હૈ । ઉતની હી સંખ્યાવાલે મુક્તવૈક્રિયશરીર નારક જીવોં કે હૈં । (ખેરહયાળં ખંતે ! કેવહયા આહારગસરીરા પળ્ણત્તા) હે ખદન્ત ! નારક જીવોં કે કિતને આહારક શરીર હોતે હૈં ? (ગોયમા ! આહારગસરીરા દુવિહા પળ્ણત્તા) ગૌતમ ! આહારક શરીર દો પ્રકાર કેકહે ગયે હૈં (તં જહા વદ્દે લ્લયા ય મુક્કેલ્લયાય) એક વદ્દ આહારક શરીર દૂસરે મુક્ત આહારક શરીર હૈં, સો 'તત્થ ણં જે તે વદ્દેલ્લયા તેણં ણત્થિ) આહારક શરીર હૈ વે તો નારક જીવોં કે હોતે હી નહીં હૈં । વયોંકિ વદ્દ આહારક શરીર ચતુર્દશપૂર્વધારી મુનિયોં કે હી હોતે હૈં । 'નારક જીવોં મેં ચતુર્દશપૂર્વધારિત્વકા અભાવ હૈ । હસ કારણ યે વદ્દ આહારક શરીર ઉનમેં નહીં હોતે હૈં । (તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લયા તે જહા ઓરાલિયા તહા ખાણિયવ્વા) મુક્ત આહારક શરીર નારક જીવોં કે હતને હોતે હૈં કિ-જિતને સામાન્યરૂપ સે મુક્ત ઔદારિક શરીરોં કી સંખ્યા હૈ । અર્થાત મુક્ત ઔદારિકશરીરોં કી સંખ્યા સામાન્ય સે અનન્ત પ્રકટ કી ગઈ

(તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લયા તેણં જહા ઓહિયા ઓરાલિયસરીરા તહા ખાણિયવ્વા) નારકોના જે મુક્ત વૈક્રિય શરીરો છે, તે મુક્ત ઔદારિક શરીરની જેવી સમસંખ્યાવાળા છે મુક્ત ઔદારિક શરીરોની સંખ્યા સામાન્યતઃ અનંત કહેવામાં આવી છે. એટલી જ સંખ્યાવાળા મુક્ત વૈક્રિયશરીર નારક હોવાના છે. (ખેરહયાળં ખંતે ! કેવહયા આહારગસરીરા પળ્ણત્તા) હે ભદ્રંત ! નારક હોવાના એટલાં આહારક શરીરો હોય છે ? (ગોયમા ! આહારગસરીરા દુવિહા પળ્ણત્તા) હે ગૌતમ ! આહારક શરીરો બે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યાં છે. (તંજહા વદ્દેલ્લયા યા મુક્કેલ્લયાય) એક વદ્દ આહારક શરીર અને દ્વિતીય મુક્ત આહારક શરીર (તત્થ ણં જે તે વદ્દેલ્લયા તેણં ણત્થિ) આમાં જે વદ્દ આહારક શરીરો છે, તે તો નારક હોવાના હોતા જ નથી કેમકે વદ્દ આહારક શરીર ચતુર્દશપૂર્વધારી મુનિઓના જ હોય છે નારક હોવામાં ચતુર્દશપૂર્વધારિત્વનો અભાવ છે. આનું કારણ એ છે કે આ વદ્દ આહારક શરીર તેમનામાં હોતાં નથી. (તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લયા તે જહા ઓરાલિયા તહા ખાણિયવ્વા) મુક્ત આહારક શરીરો નારક હોવાને એટલા હોય છે કે એટલાં સામાન્ય રૂપથી મુક્ત ઔદારિક શરીરોની સંખ્યા છે. એટલે કે મુક્ત

મુક્તાનિ શાનિ યથા ઔદારિકાનિ ઔદારિકાણિ મણિતવ્યાનિ । તૈજસકર્મજશરી-
રાણિ યથા ઇતેપાદ્યેવ વૈક્રિયશરીરાણિ તથા મણિતવ્યાનિ । અસુરકુમારાણાં
મદન્ત ! કિયન્તિ ઔદારિકશરીરાણિ પ્રજ્ઞતાનિ ? ગૌતમ । યથા નૈર્યિકાણામ્
ઔદારિકશરીરાણિ તથા મણિતવ્યાનિ । અસુરકુમારાણાં મદન્ત ! કિયન્તિ વૈક્રિય-

હૈ-તો હતની હી સંખ્યાવાલે અર્થાત્ અનન્તસંખ્યાવાલે મુક્ત આહારક
શરીર નારક જીવોં કે હોતે હૈ । વે હસ યકાર લે-કિ-‘મનુષ્ય’ જવ મેં
જિન જીવોં ને ચૌદહપૂર્વોં કા અધ્યયન કિયા ઓર આહારક શરીર
ધારણ કિયે ફિર વે ગૃહીત સંયમ સે પતિત હો ગયે ઓર ઘરકર નારકોં
મેં ઉત્પન્ન હુય । એસે इन જીવોં દ્વારા મુક્ત આહારક શરીર મુક્ત ઔદા-
રિક શરીર કે જૈસા અનન્ત સંખ્યોપેત હોતે હૈ । (તૈયગકર્મ્યસરીરા જહા
પર્ણસિ ચેવ વેડવિવસરીરા તહા માણિયવ્વા) इन નારક જીવોં
કે બદ્ધ ઓર મુક્ત તૈજસ શરીરોં તથા કાર્મણ શરીરોં કી સંખ્યા બદ્ધ
ઓર મુક્ત વૈક્રિય શરીરોં કી સંખ્યા કે સમાન જાનની ચાહિયે । હસ
નારક જીવોં કે પાંચોં શરીરોં કો કહકર અબ સૂત્રકાર અસુરકુમારોં
મેં શરીરોં કી સંખ્યા કિતની હોતી હૈ । યહ વિષય સ્પષ્ટ કરતે હૈ-(અસુ-
રકુમારાણાં મંતે ! કેવહ્યા ઓરાલિયસરીરા પળ્લન્તા ?) હે મદન્ત !
અસુરકુમારોં કે ઔદારિક શરીર કિતને કહે ગયે હૈ ? (ગોયમા । જહા

ઔદારિક શરીરોની સંખ્યા સામાન્યની અપેક્ષાએ અનંત પ્રકટ કરવામાં
આવી છે તે આટલી જ સંખ્યાવાળા એટલે કે અનંત સંખ્યાવાળા મુક્ત
આહારક શરીરો નારક જીવોના હોય છે. તે આ પ્રમાણે છે મનુષ્ય જીવમાં
જે જીવોએ ચતુર્દશપૂર્વોનું અધ્યયન કર્યું છે અને આહારક શરીર ધારણ
કર્યું છે અને પછી તેઓ ગૃહીત સંયમથી વ્યુત થઈ ગયા તથા મૃત્યુ પ્રાપ્ત
કરીને નારકોમાં ઉત્પન્ન થયા એવા આ જીવો વડે મુક્ત આહારક શરીર
ઔદારિક શરીરની જેમ અનંત સંખ્યોપેત છે. (તૈયગકર્મ્યસરીરા જહા
પર્ણસિ ચેવ વેડવિવસરીરા તહા માણિયવ્વા) આ નારકજીવોના બદ્ધ અને
મુક્ત તૈજસ શરીરો તેમજ કાર્મણ શરીરોની સંખ્યા બદ્ધ અને મુક્ત વૈક્રિય
શરીરોની સંખ્યા સદૃશ જાણવી જોઈએ આ નારકજીવોના પાંચેય શરીરોને
કહીને હવે સૂત્રકાર અસુરકુમારોમાં શરીરોની સંખ્યા કેટલી હોય છે? આ
સંપ્રદાયમાં સ્પષ્ટતા કરે છે. (અસુરકુમારાણાં મંતે ! કેવહ્યા ઓરાલિયસરીરા
પળ્લન્તા ?) હે મદન્ત ! અસુરકુમારોના ઔદારિક શરીરો કેટલાં કહેવામાં
આયા છે ? (ગોયમા ! જહા નેરહ્યાણં ઓરાલિયસરીરા તહા માણિયવ્વા) હે

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૩ નારકાદીનામૌદારિકાદિશરીરનિ ૦ ૪૧૭

શરીરાણિ પ્રજ્ઞાણિ ? ગૌતમ ! વૈક્રિયશરીરાણિ દ્વિરિધાણિ પ્રજ્ઞાણિ, તથા-
 વદ્ધાણિ ચ મુક્તાણિ ચ । તત્ર સ્વલ્લ યાણિ તાણિ વદ્ધાણિ તાણિ સ્વલ્લ અસંખ્યેયાણિ
 અસંખ્યેયાભ્ય ઉત્સર્પિણ્યવસર્પિણીભ્યોઽપહિયન્તે કાલતઃ, ક્ષેત્રતઃ અસંખ્યેયાઃ
 નેરહ્યા ણં ઓરાલિયસરીરા તદ્દા આણિયવ્વા) હે ગૌતમ !
 અસુરકુમારોં કે ઔદારિક શરીર નારકોં કે ઔદારિકશરીર કે
 જેવા હી હોતે હૈ-અર્થાત્-જિસ પ્રકાર વૈક્રિય શરીરવાળે હોને
 કે કારણ નારકોં મેં વદ્ધઔદારિક શરીર નહીં હોતે હૈં વેસે હી
 અસુરકુમારોં કો વૈક્રિય શરીરશાલી હોને કે કારણ ડનકે ખી
 વદ્ધઔદારિક શરીર નહીં હોતે હૈં । પરન્તુ જો મુક્ત ઔદારિક
 શરીર હૈં વે જિસ પ્રકાર નારકોં મેં સામાન્યતઃ અનન્ત હોતે હૈ,
 ડસી પ્રકાર ગહાં પર ખી વે અનન્ત હોતે હૈં । (અસુરકુમારણં મંતે !
 કેવહ્યા વેચન્નિવસરીરા પળ્લતા ?) હે મદન્ત ! અસુરકુમારોં કે
 વૈક્રિયશરીર કિતને હોતે હૈં ? (ગોયમા ! વેચન્નિવસરીરા દુવિહા
 પળ્લતા-તં જહા-વદ્ધેલ્લયા ય-મુક્કેલ્લયા ય-તત્થ ણં જે તે વદ્ધ-
 લ્લયા, તે ણં અસંખિજ્ઞા, અસંખિજ્ઞાહિં ડસપ્પિણી ઓસપ્પિણીહિં
 અવહીરંતિ કાલ્લભો) હે ગૌતમ ! વૈક્રિય શરીર ડો પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં-
 ઇક તો વદ્ધ વૈક્રિયશરીર ઔર ડુસરે મુક્ત વૈક્રિયશરીર ડનમેં જો
 વદ્ધ વૈક્રિય શરીર હૈં, વે અસુરકુમારોં મેં સામાન્યરૂપ સે અસંખ્યાત
 હોતે હૈં । કાલ કી અપેક્ષા ડનકે વદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી

ગૌતમ ! અસુરકુમારોના ઔદારિક શરીર નારકોના ઔદારિક શરીરની જેમ
 જ હોય છે એટલે કે જેમ વૈક્રિયશરીરવાળા હોવાથી નારકોમાં બદ્ધ ઔદા-
 રિક શરીરો હોતા નથી, તેમજ અસુરકુમારોને વૈક્રિયશરીરશાલી હોવા બદલ
 તેમના પણ બદ્ધ ઔદારિક શરીર હોતા નથી. પરંતુ જે મુક્ત ઔદારિક
 શરીરો છે, તે જેમ નારકોમાં સામાન્યતઃ અનંત હોય છે, તેમજ અહીં પણ
 તે અનંત હોય છે. (અસુરકુમારણં મંતે ! કેવહ્યા વેચન્નિવસરીરા પળ્લતા ?)
 હે મદન્ત ! અસુરકુમારોના વૈક્રિય શરીરો કેટલાં હોય છે ? (ગોયમા ! વેચ-
 ન્નિવસરીરા દુવિહા પળ્લતા-તંજહા વદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય-તત્થ ણં જે તે
 વદ્ધેલ્લયા, તે ણં અસંખિજ્ઞા, અસંખિજ્ઞાહિં ડસપ્પિણી ઓસપ્પિણીહિં અવહી-
 રંતિ કાલ્લભો) હે ગૌતમ ! વૈક્રિયશરીરો એ પ્રકારના કહેવામાં આવ્યાં છે.
 એક બદ્ધવૈક્રિય બીજું મુક્તવૈક્રિય આમાં જે બદ્ધવૈક્રિય શરીરો છે, તે
 અસુરકુમારોમાં સામાન્ય રૂપથી અસંખ્યાત હોય છે. કાલની અપેક્ષાથી એમના
 આ બદ્ધવૈક્રિય શરીરો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના એક

શ્રેણયાઃ પ્રતરસ્ય અસંખ્યેયભાગે । તાસાં સ્વલ્પ શ્રેણીનાં વિષ્કંભસૂચિઃ અંગુલ-
પ્રથમવર્ગમૂલસ્ય અસંખ્યેયભાગે । મુક્તાનિ યથા ઔષિકાનિ ઔદારિકશરીરાણિ ।

ઔર અવસર્પિणी काल के एक प्रदेश पर व्यवस्थापित किये जा सकते हैं। इसलिये असंख्यात उत्सर्पिणी और अवसर्पिणीकाल के जितने समय होते हैं, उतने बद्ध वैक्रियशरीर असुरकुमारों के होते हैं। (स्वैत्तओ-असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखिज्जइभागे, तासिणं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलस्स पढमवग्गमूलस्स असंखिज्जइभागे) क्षेत्र की अपेक्षा ये बद्ध वैक्रियशरीर प्रतर के असंख्यात भाग में वर्तमान असंख्यात श्रेणियों के जितने प्रदेश होते हैं उतने होते हैं। यहां पर उन श्रेणियों की विष्कंभ सूचि ही ली गई है, प्रतर के असंख्यातवे भाग में वर्तमान असंख्यात योजनकोटिरूप क्षेत्रवर्तीनभः श्रेणि नहीं। विष्कंभसूचि अंगुल के प्रथमवर्गमूल के असंख्येय भाग में होती है। इसका तात्पर्य यह है—‘प्रतर के अंगुल प्रमाण क्षेत्र में जितनी श्रेणियां होती हैं, उन श्रेणियों का जो प्रथम वर्गमूल होता है, सो उस वर्गमूल के भी असंख्यातवे भाग में जो श्रेणियां हैं उन श्रेणियों के बराबर विष्कंभसूचि यहां कही गई है। यह विष्कंभ सूचि नारक की विष्कंभसूचि की अपेक्षा उसके भाग प्रमाणवाली

પ્રદેશ પર વ્યવસ્થાપિત કરી શકાય છે. એટલા માટે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાલના જેટલા સમયો હોય છે, તેટલા બદ્ધવૈક્રિય શરીરો અસુરકુમારોના હોય છે. (સ્વેત્તઓ અસંખેજ્જાઓ સેઢીઓ પયરસ્સ અસંખિજ્જઇ ભાગે, તાસિણં સેઢીણં વિક્કંભસૂઈઅંગુલસ્સ પદમવગ્ગમૂલસ્સ અસંખિજ્જઇભાગે) ક્ષેત્રની અપેક્ષા આ બદ્ધવૈક્રિય શરીરો-પ્રતરના અસંખ્યાત ભાગમાં વર્તમાન અસંખ્યાત શ્રેણીઓના જેટલા પ્રદેશો હોય છે, તેટલા હોય છે. અહીં તે શ્રેણીઓની વિષ્કંભ સૂચિ જ ગ્રહણ કરવામાં આવી છે, પ્રતરના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં વિદ્યમાન અસંખ્યાત યોજનકોટિ રૂપ ક્ષેત્રવર્તી નભઃશ્રેણી ગ્રહણ કરવામાં આવી નથી. વિષ્કંભસૂચિ અંગુલના પ્રથમ વર્ગમૂલના અસંખ્યેયભાગમાં હોય છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ‘પ્રતરના અંગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રમાં જેટલી શ્રેણીઓ હોય છે, તે શ્રેણીઓના જે પ્રથમવર્ગમૂળ હોય છે, તે વર્ગમૂળના પણ અસંખ્યાતમાં ભાગમાં જે શ્રેણીઓ છે, તે શ્રેણીઓની બરાબર વિષ્કંભ સૂચિ અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવી છે. આ વિષ્કંભસૂચિ નારકની વિષ્કંભ સૂચિની અપેક્ષા તેના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણવાળી હોય છે. આ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૨ નારકાદીનામૌદારિકાદિશરીરનિ०

૪૧૬

અસુરકુમારાણાં મદન્ત ! કિયન્તિ આહારકશરીરાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ ? ગૌતમ ! આહારકશરીરાણિ દ્વિવિધાનિ મજ્ઞપ્તાનિ, તથા-વદ્ધાનિ ચ મુક્તાનિ ચ । યથા એતેષામેવ ઔદારિકશરીરાણિ તથા મણિતવ્યાનિ । તૈજસકાર્મકશરીરાણિ યથા

હોતી છે । હસ પ્રકાર અસુરકુમાર મી નારકોં કી અપેક્ષા ઉનકે અસં-
ખ્યાતવેં ભાગપ્રમાણ આતે હૈં । પ્રજ્ઞાપના મહાદળ્ડક મેં રત્નપ્રભા પૃથિવી
કે નારકોં કી જિતની સંખ્યા કહી ગઈ છે, ઉસકી અપેક્ષા સમસ્ત મી
મવનપતિદેવ ઉસકે અસંખ્યાતવેં ભાગ પ્રમાણ કહે ગયે હૈં । હસ પ્રકાર
સમસ્તનારકોં કી અપેક્ષા અસુરકુમાર ઉનકે અસંખ્યાતવેં ભાગ પ્રમાણ
હૈં યહ ઘાત અપને આપ વન જાતી છે (મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરા-
લિયસરીરા) અસુરકુમારોં કે જો મુક્ત વૈક્રિય શરીર હૈં, વે સામાન્ય
સે મુક્ત ઔદારિકશરીર કે જૈસા અનન્ત હૈં । (અસુરકુમારાણં મંતે !
કેવહયા આહારગસરીરા પળ્ળત્તા ? હે મદન્ત ! અસુરકુમારોં કે કિતને
આહારક શરીર કહે ગયે હૈં ? (ગોયમા ! આહારગસરીરા દુવિહા
પળ્ળત્તા) હે ગૌતમ ! આહારક શરીર દો પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં । (તં
જહા) જૈસે વદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય) વદ્ધ આહારક શરીર ઓર
મુક્ત આહારક શરીર । (જહા એસિં ચેવ ઓરાલિયસરીરા તહા માણિ-
યઘ્વા) સો યે દોનો પ્રકાર કે આહારક શરીર હન અસુરકુમાર દેવોં મેં

પ્રમાણે અસુરકુમારો પણ નારકોની અપેક્ષાએ તેના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ
આવે છે. પ્રજ્ઞાપના મહાદંડકમાં રત્નપ્રભા પૃથિવીના નારકોની બેટલી સંખ્યા
કહેવામાં આવી છે, તેની અપેક્ષાએ પણ બધા બવનપતિદેવો તેના અસં-
ખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યા છે. આ રીતે સર્વનારકોની અપેક્ષા
અસુરકુમાર તેના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ છે, આ વાત પોતાની મેળે જ
સિદ્ધ થઈ ગય છે. (મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયસરીરા) અસુરકુમા-
રોના જે મુક્ત વૈક્રિય શરીરો છે, તે સામાન્યની અપેક્ષા એ ઔદારિક શરી-
રની જેમ અનન્ત છે. (અસુરકુમારાણં મંતે ! કેવહયા આહારગસરીરા પળ્ળત્તા)
હે મદન્ત ! અસુરકુમારોના કેટલાં આહારક શરીરો કહેવામાં આવ્યા છે ?
(ગોયમા ! આહારગસરીરા દુવિહા પળ્ળત્તા) હે ગૌતમ ! આહારક શરીરો
એ પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યાં છે. (તંજહા) જેમ કે (વદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા
ય) બદ્ધ આહારક શરીર અને મુક્ત આહારક શરીર (જહા એસિં
ચેવ ઓરાલિયસરીરા તહા માણિયઘ્વા) આ બંને પ્રકારનાં આહારક
શરીરો આ અસુરકુમાર દેવોમાં ઔદારિક શરીરની જેમ બણ્યાં બેઠાં.

૫૨૦

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

एतेषां वैक्रियशरीराणि तथा भणितव्यानि । यथा असुरकुमाराणां तथा यावत्
स्तनितकुमाराणां तावद् भणितव्यानि ॥ सू० २१३ ॥

टीका—‘नेरइया णं संते’ इत्यादि—

नैરવિકાણાં ભરન્ત ! કિયન્તિ ઔદારિકશરીરાણિ મજ્જમાનિ ! इति शिष्य-
प्रश्नः । उत्तरयति—गीवम ! औदारिकशरीराणि द्वित्रिधाणि मज्जमानि, तथा-
वद्धानि च मुक्तानि च नैરवિકाणां वैक्रियशरीरत्वेन औदारिकवन्धमावाद् औदारिक-
शरीराणि न सन्तीत्यवप्रोक्तम् । तत्र खलु यानि तानि वद्धानि तानि न सन्ति ।

औदारिक शरीर के जैसा जानना चाहिये । अर्थात् जिस प्रकार बद्ध
औदारिक शरीर असुरकुमारों में नहीं होते हैं, उसी प्रकार बद्ध आहारक
शरीर भी असुरकुमारों में नहीं होते हैं । तथा मुक्त औदारिक जिस
प्रकार असुरकुमारों के अवलंब होते हैं, उसी प्रकार से मुक्त आहारक
शरीर भी इनके अनन्त होते हैं । (तेय्यकम्मवसरीरा जहा एएसिं
वेउव्वियसरीरा तथा भाणियव्वा) दोनों प्रकार के तैजस शरीर और
कर्मण शरीर बद्धमुक्तवैक्रिय शरीर के जैसा असुरकुमारों के जानना
चाहिये । (जहा असुरकुमाराणं तथा जाव थणियकुमाराणं ताव भाणि-
यव्व) असुरकुमारों के जैसे ये पांच शरीर कहे गये हैं, वैसे ही ये
पांच शरीर स्तनितकुमारान्त तक के भवनपतियों के भी जानना चाहिये ।

भावार्थ—इस सूत्रद्वारा सूत्रकार के ‘नारकों’ और भवनपतियों में
पांचो शरीरों का कौन २ प्रकार, कितने २ रूप में होता है ? यह सब स्पष्ट

એટલે કે જેમ બદ્ધ ઔદારિક શરીરો અસુરકુમારોના હોતા નથી, તેમ જ
બદ્ધ આહારક શરીરો પણ અસુરકુમારોનાં હોતાં નથી. તથા મુક્ત ઔદારિક
જેમ અસુરકુમારોનાં અનંત હોય છે, તેમજ મુક્ત આહારક શરીરો
પણ અનંત હોય છે. (તેય્યકમ્મવસરીરા જહા એસિં વેઉવ્વિયસરીરા
તથા ભાણિયવ્વા) બન્ને તૈજસ શરીર અને કાર્મણશરીર બદ્ધ મુક્ત વૈક્રિય
શરીરની જેમ અસુરકુમારોનાં પણ બહુવા બેઠીએ (જહા અસુરકુમારાણં
તથા જાવ થણિયકુમારાણં તાવ ભાણિયવ્વ) અસુરકુમારોના જેમ આ બધાં પાંચ
શરીરો કહેવામાં આવ્યાં છે તેમજ આ પાંચ શરીરો સ્તનિતકુમારાન્ત
સુધીના ભવનપતિઓના પણ બહુવા બેઠીએ.

ભાવાર્થ—આ સૂત્રવડે સૂત્રકારે નારકો અને ભવનપતિઓમાં પાંચેપાંચ
શરીરોના કયા કયા પ્રકારો, કેટલા રૂપોમાં હોય છે ? આ બધું સ્પષ્ટ કર-
વામાં આવ્યું છે. નારક છવોમાં ઔદારિકશરીર હોતું નથી કેમકે ત્યાં

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २१३ नारकादीनामौदारिकादिशरीरानि० ४२१

नारकैर्युक्तान्यौदारिकशरीराणि तिर्यगादिनाभवेषु माकु संभवन्ति, तानि औधिकमुक्तौदारिकशरीरवर नाच्यानि । तथा नैरयिकाणां वैक्रियशरीराण्यपि बद्धमुक्तभेदेन द्विविधानि बोध्यानि । तत्र बद्धानि वैक्रियशरीराणि असंख्येयानि, नारकजीवानामसंख्येयत्वात् । प्रतिनारकजीवमकैकवैक्रियशरीरसद्भावात् । एतानि शरीराणि कालतः उत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समया भवन्ति तावत्संख्यकानि बोध्यानि । क्षेत्रतः—असंख्येयाः श्रेणयः प्रतरस्यासंख्येयभागे । प्रतरस्य असंख्येयभागे वर्तमाना या असंख्येयाः श्रेणयस्तासां ये प्रदेशास्तत्संख्यकानि भवन्ति एतानि शरीराणि क्षेत्रत इत्यर्थः । ननु प्रतरासंख्येयभागेऽसंख्येया योजनकोटयोऽपि भवन्ति, तत्किमेतावत्यपि क्षेत्रे या नभःश्रेणयो भवन्ति ता इह गृह्यन्ते ? इति चेदाह—‘तासि णं सेढीण’ इत्यादि—तासां श्रेणीनां=प्रतरासंख्येयभागवत्त्वसंख्येयश्रेणीनां विष्कम्भमृचिः=विस्तरश्रेणिरिह गृह्यन्ते, न तु प्रतरासंख्येयभागवत्त्वसंख्येययोजनकोट्यात्कक्षेत्रवर्तिनभःश्रेणिः । इयं विष्कम्भमृचिः कियत्प्रमाणा गृह्यते ? इत्याह—‘अंगुलपटमवगमूल’ इत्यादि । इयं विष्कम्भमृचिः द्वितीयवर्गमूलगुणितप्रथमवर्गमूलप्रमाणा बोध्या । अयं भावः—अंगुलप्रमाणे प्रतरक्षेत्रे या श्रेणिः=राशिस्तत्रासंख्येयानि वर्गमूलानि भवन्ति । तत्र प्रथमवर्गमूलं द्वितीयवर्गमूलेन प्रत्युत्पन्नं=गुणितम् । एवं च सति यावत्तोऽत्र श्रेणयो लभ्यन्ते तावत्प्रमाणा विष्कम्भमृचिर्विधवतीति । अत्रेदं बोध्यम्—वस्तुतोऽसंख्येयप्रदेशात्मके प्रतरक्षेत्रेऽतत्कल्पनया पट्पञ्चाशदधिकद्विशतश्रेणयो (२१६) भवन्ति । अत्र प्रथमवर्गमूलं षोडश १६ द्वितीयवर्गमूलं चत्वारः ४, चतुर्भिःषोडशगुणिता जाताश्चतुष्पष्टिः । अतत्कल्पनया कल्पितेषा चतुष्पष्टिः श्रेणयो वस्तुतोऽसंख्येयाः श्रेणयो भवन्ति । एतावच्छ्रेण्यात्मिका विष्कम्भमृचिरिह गृह्यते इति । प्रकारान्तरेणामुमेवार्थमाह—‘अहव णं’ इत्यादि—अथवा खलु अंगुलद्वितीयवर्गमूलप्रमाणमात्रा श्रेणयः । अयं भावः—अंगुलप्रमाणप्रतरक्षेत्रवर्तिनः श्रेणिराशेर्यद् द्वितीयवर्गमूलं चतुःसंख्यकमनन्तरमभिहितं, तस्य यो घनः=चतुष्पष्टिस्वरूपस्तत्प्रमाणमात्राः=तत्संख्यकाः श्रेणयोऽत्र बोध्या । अत्र प्ररूपणैव भिद्यतेऽर्थस्तु स एव । एवं चातत्कल्पनया चतुष्पष्टिसंख्यकत्वेनोक्तानां वस्तुतोऽसंख्येयानां श्रेणीनां यः प्रदेशराशिस्तावत्संख्यकानि नैरयिकाणां बद्धवैक्रियशरीराणि भवन्ति । प्रत्येकशरीरत्वान्नैरयिका अप्येतावत्संख्यका भवन्ति । पूर्वं तु नारकाः सामान्येनैवासंख्येया उक्ताः, अत्र तु तेषां शरीरविचारः प्रस्तूयते, अतस्तेषां शरीरमपि असंख्येयकं प्रतिनियतस्वरूपं सिध्यति । एवमन्यत्रापि सर्वे प्रत्येकशरीरिणः स्वस्वबद्धशरीरसमसंख्यका बोध्या इति । नैरयिकाणां मुक्तवैक्रियशरीराणि तु मुक्तौदा-

રિકશરીરસમસંખ્યકાનિ વોધ્યાનિ । તથા-નૈરયિકાણામાહારકશરીરાણાં વદ્-
 મુકેતિ મેદદ્રયે વદ્વાહારકશરીરાણિ સન્તિ વદ્વાન્યાહારકશરીરાણિ ચતુર્દશપૂર્વ-
 ધારિણામેવ મવન્તિ, નારકેષુ ચતુર્દશપૂર્વધારિત્વામાવાદાહારકશરીરામાવો
 મવતિ । એવાં મુક્તાહારકશરીરાણિ મુક્તૌદારિકશરીરવદ્ વોધ્યાનિ । મનુષ્યમવે
 યૈશ્વતુર્દશપૂર્વનિદ્ધિરાહારકશરીરાણિ શ્રુતાનિ, તે પુનઃ સંયમાચ્ચ્યુત્વા મૃતાઃ સન્તો
 નારકેષુ સમુત્પન્નાઃ । તૈર્મુક્તાનિ આહારકશરીરાણિ મુક્તૌદારિકશરીરવદનન્વ-
 સંખ્યકાનોતિ ભાવઃ । એવાં વદ્વાનિ મુક્તાનિ ચ તૈજસકર્મજશરીરાણિ એતદ્વૈકિય-
 શરીરવદ્ વોધ્યાનિ । इत्थं नारकाणां पञ्चापि शरीराण्युक्त्वा सम्पल्लसुरकुमाराणां
 तानि शरीराणि वक्तुमुपक्रमते—‘असुरकुमारणं संते’ इत्यादिना-असुरकुमाराणां
 मरन्त ! क्तिपन्ति औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! यथा नैरयिकाणामौ-
 किया है । नारक जीवों में औदारिक शरीर नहीं होता है । क्योंकि
 वहां वर्तमान में भुज्यमान वैक्रिय शरीर है । वर्तमान में जिस शरीर को
 धारण किये हुए हैं, वह वद शरीर कहा गया है । मुक्त की अपेक्षा
 नारकों में औदारिकशरीर माना गया है । जिस शरीर को जीव
 पहिले धारण कर चुका है, उस शरीर का नाम मुक्त माना गया है ।
 ऐसे शरीर नारकों में अनन्त हो सकते हैं । नारकों के वैक्रिय
 शरीर होना है । इसीलिये असंख्यात नारकों के ये वद वैक्रिय
 शरीर भी असंख्यात हैं और मुक्त वैक्रियशरीर कि ‘जिन्हें वे जीव
 धारण करके छोड़ चुके हैं, नारक जीवों में अनन्त हो सकते
 हैं । आहारक शरीर वद्वરूप से नारकों में नहीं होता है-तो सिर्फ
 चतुर्दशपूर्वधारी मुनि के ही होता है । रहा अब आहारकका मुक्त

વર્તમાનમાં ભુજ્યમાન વૈક્રિય શરીર છે. અત્યારે જીવે જે શરીર ધારણ કર્યું
 છે તે વદ શરીર કહેવામાં આવે છે. મુક્તાની અપેક્ષા નારકોમાં ઔદારિક
 શરીર માનવામાં આવે છે, જે શરીરને જીવે પહેલાં ધારણ કર્યું છે, તે
 શરીરનું નામ મુક્ત માનવામાં આવ્યું છે. એવાં શરીરો નારકોમાં અનંત
 થઈ શકે છે. તે ‘નારકોને વૈક્રિય શરીર હોય છે. એટલા માટે અસંખ્યાત
 નારકોના આ વદ વૈક્રિય શરીરો અસંખ્યાત છે અને મુક્ત વૈક્રિય શરીરો
 પણ ‘જેમને તે જીવોએ ધારણ કરીને છોડી દીધાં છે, નારક જીવોમાં
 અનંત થઈ શકે છે. આહારક શરીર વદ્ રૂપથી નારકોમાં હોતું નથી. આ
 તો ફક્ત ચતુર્દશ પૂર્વધારી મુનિને જ હોય છે. હવે જે આહારકને મુક્ત
 પ્રકાર ખાઈ રહે છે તે મુક્ત પ્રકાર રૂપ આહારક શરીરો અહીં પણ અનંત

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૩ નારકાદીનામૌદારિકાદિશરીરનિ ૦ ૪૨૩

દારિકશરીરાણિ સન્તિ, તથૈવામપિ વક્તવ્યાનિ । નારકૌદારિકશરીરવદસુકુમા-
રાણામપ્યૌદારિકશરીરાણિ બોધ્યાનીતિ ભાવઃ । તથા-અસુરકુમારાણાં વૈક્રિય-
શરીરાણિ બદ્ધપ્રત્યક્તિમેદદ્વયવિશિષ્ટાનિ સન્તિ । તત્ર યાનિ બદ્ધાનિ શરીરાણિ
તામ્યસંખ્યેયાનિ । કાલતોડસંખ્યેયામૂત્સર્પિણ્યવસર્પિણીસુ યાવન્તઃ સમયા મવન્તિ
તાત્સંખ્યકાનિ બોધ્યાનિ । ક્ષેત્રતઃ પતરાડસંખ્યેયમાગવર્ત્યસંખ્યેયશ્રેણિપ્રદેશ-
પ્રમાણાનિ બોધ્યાનિ । અત્ર-તાસાં શ્રેણીનાં=પતરાસંખ્યેયમાગવર્ત્યસંખ્યેયશ્રેણીનાં
વિષ્કમ્ભમૂલિઃ-વિસ્તારશ્રણિર્ગૃહ્યતે, ન તુ પતરાસંખ્યેયમાગવર્ત્યસંખ્યેયોજનકો-
ટયાત્મકક્ષેત્રવર્તિનમઃશ્રેણિઃ । इयं विष्कम्भमूलिः अङ्गुलार्थमवर्गमूलस्य
અસંખ્યેયમાગે મવન્તિ । અર્થ ભાવઃ-પતરસ્વાઙ્ગુલપ્રમાણે ક્ષેત્રે યાવત્યઃ શ્રેણયો
મવન્તિ, તાસાં યત્પ્રથમવર્ગમૂલં તસ્યા ડ્યસંખ્યેયમાગે યાઃ શ્રેણયો મવન્તિ તત્પરિ-
મિતાડત્ર વિષ્કમ્ભમૂલિર્વૈધ્યા । इयं विष्कम्भमूलिर्नारकोक्तविष्कम्भमूलेरसंख्यात-
તમમાગવર્તિની ભાતિ । इत्थं च अपुरकुमारा अपि नारकापेक्षयाऽसंख्येयमाग-
વર્તિનો મવન્તિ । પ્રજ્ઞાપના મહાદ્વંડકે સ્તનપ્રમાનારકાપેક્ષયા સમસ્તા અપિ
મવનપતયોડસંખ્યાતતમમાગવર્તિન ઉક્તાઃ । इत्थं च सकलनारकापेक्षयाऽसुकुमा-
રાણામસંખ્યેયમાગવર્તિત્વં સુતરાં સિધ્યતીતિ । તથા-एषां द्विविधान्यप्याहारक-
શરીરાણિ एतदौदारिकशरीरवद् बोध्यानि । तथा-एतेषां तैजसकर्मकशरीराणि
एतद्वैक्रियशरीरवद् बोध्यानि । અસુરકુમારાણાં યથા શરીરપશ્ચક્રમુક્તં તથૈવ સ્તનિત-
કુમારાન્તાનામપિ મવનપતીનાં શરીરપશ્ચક્રં બોધ્યમિતિ ॥ સૂ૦ ૨૧૩ ॥

પ્રકાર સો યૈ મુક્તપ્રકાર રૂપ આહારક શરીર યહાં ઓ અનન્ત
તક હો સકતે હૈં । બદ્ધ ઓર મુક્ત તૈજસ ઓર કાર્મણ શરીર બદ્ધ
વૈક્રિય શરીર કે જૈસા અસંખ્યાત ઓર અનન્ત હોતે હૈં । અસુરકુમારો
કે જૈસા હી શેષ મવનપતિયોં મેં પાંચ શરીર કહે ગયે હૈં । અસુર-
કુમારોં મેં બદ્ધ ઔદારિક શરીર તો હોતે નહીં હૈં પરન્તુ મુક્ત શરીર
અનન્ત હોતે હૈં । વૈક્રિયશરીર બદ્ધરૂપ સે અસંખ્યાત હોતે હૈં ઓર મુક્ત
વૈક્રિય શરીર અનન્ત હોતે હૈં । આહારકશરીર કા બદ્ધ પ્રકાર યહાં નહીં

સુધી થઈ શકે છે. બદ્ધ અને મુક્ત તૈજસ અને કાર્મણ શરીર બદ્ધ મુક્ત
વૈક્રિયશરીરની જેમ અસંખ્યાત અને અનંત હોય છે, અસુરકુમારોની
જેમ જ શેષ મવનપતિઓમાં પાંચ શરીરો કહેવામાં આવ્યાં છે.
અસુરકુમારોમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીરો તો હોતા જ નથી પરન્તુ
મુક્ત શરીરો અનંત હોય છે. વૈક્રિય શરીરો બદ્ધ રૂપથી અસંખ્યાત હોય
છે અને મુક્ત વૈક્રિય શરીર અનંત હોય છે. આહારક શરીરનો બદ્ધ પ્રકાર

અથ પૃથિવીકાચિકારીનામૌદારિકાદિકરીરાણિ પ્રરૂપયિતુમાહ-

પૂર્વ-પુઢવિકાઢયાણં મંતે ! કેવઢયા ઓરાલિયસરીરા પળ્ળત્તા ? ગોયમા ! ઓરાલિયસરીરા ઢુવિહા પળ્ળત્તા, તં જહા-વઢ્ઢેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । એવં જહા ઓઢિયા ઓરાલિયસરીરા તહા માળિયઢ્વા । પુઢવિકાઢયાણં મંતે ! કેવઢયા વેઢઢિયસરીરા પળ્ળત્તા ? ગોયમા ! વેઢઢિયસરીરા ઢુવિહા પળ્ળત્તા, તં જહા-વઢ્ઢેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે વઢ્ઢેલ્લયા તે ણં ઞરિથિ । મુક્કેલ્લયા જહા ઓઢિયાણં ઓરાલિયસરીરા તહા માળિયઢ્વા । આહારગસરીરાયિ એવં ષેવ માળિયઢ્વા । તેયગકમ્મયસરીરા જહા ઇસિં જેવ ઓરાલિયસરીરા તહા માળિયઢ્વા । જહા પુઢવિકાઢયાણં તહા આઢકાઢયાણં તેઢકાઢયાણં ય સઢ્ઢસરીરા માળિયઢ્વા । વાઢકાઢયાણં મંતે ! કેવઢયા ઓરાલિયસરીરા પળ્ળત્તા ? ગોયમા ! ઓરાલિયસરીરા ઢુવિહા પળ્ળત્તા, તં જહા-વઢ્ઢેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । જહા પુઢવિકાઢયાણં ઓરાલિયસરીરા તહા માળિયઢ્વા । વાઢકાઢયાણં મંતે ! કેવઢયા વેઢઢિયસરીરા પળ્ળત્તા ? ગોયમા ! વેઢઢિયસરીરા ઢુવિહા પળ્ળત્તા, તં જહા-વઢ્ઢેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય, તત્થ ણં જે તે વઢ્ઢેલ્લયા તે ણં અસંઘિઢ્ઢા સમ્મ સમ્મ અવહીરમાળી અવહીરમાળી સ્વેત્તપલિઓવમસ્સ અસંઘિઢ્ઢાઢગમેત્તેણં કાલેણં અવહીરંતિ નો જેવ ણં અવહિયા સિયા । મુક્કેલ્લયા વેઢઢિયસરીરા આહારગસરીરા ય જહા પુઢવિકાઢયાણં

હોતા હૈ મુક્તપ્રકાર અનન્તરૂપ મેં હોતા હૈ । યદ્દ ઓર મુક્ત તૈઝસ કાર્મણ અસંઘ્યાત ઓર અનન્ત હોતે હૈ ॥ સૂ. ૨૧૩ ॥

યતો નથી મુક્ત પ્રકાર અનંત રૂપમાં હોય છે । યદ્દ અને મુક્ત તૈઝસ કાર્મણ શરીરો અસંઘ્યાત અને અનંત હોય છે ॥ સૂ. ૨૧૩ ॥

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર૨૧૪ પૃથ્વીકાયિકાદીનામૌદારિકાદિશરીરનિં ૪૨૫

તહા ભાણિયવા । તેયગકમ્મયસરીરા જહા પુઢવિકાહયાણં તહા
ભાણિયવા । વણસ્સહકાહયાણં ઓરાલિયવેડઘિયઆહારગ-
સરીરા જહા પુઢવિકાહયાણં તહા ભાણિયવા । વણસ્સહકાહયાણં
મંતે ! કેવહયા તેયગસરીરા પળ્લન્તા ? ગોયમા ! તેયગસરીરા
દુવિહા પળ્લન્તા, જહા ઓહિયા તેયગકમ્મયસરીરા તહા વણ-
સ્સહકાહયાણવિ તેયગકમ્મયસરીરા ભાણિયવા ॥૨૧૬॥

છાયા—પૃથિવીકાયિકાનાં મદન્ત ! કિયન્દિ ઔદારિકશરીરાણિ પ્રજ્ઞાનિ ?
ગૌતમ ! ઔદારિકશરીરાણિ દ્વિવિધાનિ પ્રજ્ઞાનિ, તથા—વદ્ધાનિ ચ મુક્તાનિ ચ ।
એવં યથા ઔધિકાનિ ઔદારિકશરીરાણિ તથા મણિતવ્યાનિ । પૃથિવીકાયિકાનાં

અથ સૂત્રકાર પૃથિવીકાયિક આદિ 'જીવો' મેં ઔદારિક આદિ
શરીરો' કી પ્રરૂપણા કરને કે નિમિત્ત 'પુઢવિકાહયાણં' इत्यादि सूत्र
कहते हैं—'पुढविकाहयाणं मंते ! इत्यादि ।

शब्दार्थ—(पुढविकाहयाणं मंते ! केवहया ओरालियसरीरा पण्णत्ता ?)
हे भदन्त ! पृथिवीकायिक जीवों के औदारिक शरीर कितने कहे गये हैं ?
(गोयमा ! ओरालियसरीरा दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! औदारिक
शरीर दो प्रकार के कहे गये हैं—(तं जहा) जैसे (वद्धेल्लयाय मुक्केल्लया य)
एक वद्ध औदारिक शरीर और दूसरे मुक्त औदारिक शरीर (एवं जहा-
ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियवा) यहा वद्ध औदारिक
शरीर असंख्यात होते हैं—पर यह असंख्यातरूप प्रमाणता लघुतर असं-

હવે સૂત્રકાર પૃથિવીકાયિક વગેરે જીવોના ઔદારિક વગેરે શરીરોની
પ્રરૂપણા કરવા માટે 'પુઢવિકાહયાણં' વગેરે સૂત્ર કહે છે,

‘પુઢવિકાહયાણં મંતે ! ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—‘પુઢવિકાહયાણં મંતે ! કેવહયા ઓરાલિયસરીરા પળ્લન્તા ?’ હે
ભદન્ત ! પૃથિવીકાયિક જીવોના ઔદારિક શરીરો કેટલાં કહેવામાં આવ્યાં છે ?
(ગોયમા ! ઓરાલિયસરીરા દુવિહા પળ્લન્તા) હે ગૌતમ ! ઔદારિક શરીરો
બે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યાં છે (તં જહા) જેમ કે (વદ્ધેલ્લયાય મુક્કેલ્લયા ય)
જેક વદ્ધ ઔદારિક શરીર અને બીજાં મુક્ત ઔદારિક શરીર (એવં જહા
ઓહિયા ઓરાલિયસરીરા તહા ભાણિયવા) અહીં અસંખ્યાત રૂપ પ્રમાણતા

મદન્ત ! કિયન્તિ વૈક્રિયશરીરાણિ પ્રજ્ઞાનિ ? ગૌતમ ! વૈક્રિયશરીરાણિ દ્વિવિ-
ધાનિ પ્રજ્ઞાનિ, તથા-વદ્ધાનિ ચ મુક્તાનિ ચ । તત્ર સ્વલુ યાનિ તાનિ વદ્ધાનિ
તાનિ સ્વલુ ન સન્તિ । મુક્તાનિ યથા ઔધિકાનિ સ્વલુ ઔદારિકશરીરાણિ
તથા મણિતવ્યાનિ । આહારકશરીરાણ્યપિ એવમેવ મણિતવ્યાનિ । તૈજસકાર્મક-
શરીરાણિ યથા એતેવામેવ ઔદારિકશરીરાણિ તથા મણિતવ્યાનિ । યથા પૃથિવી-
રુપાતરૂપ સે કહી ગર્હ જાનની ચાહિયે । તથા મુક્ત ઔદારિક શરીર
અનન્ત હોતે હૈં । (પુઢવિકાઢ્યાણં મંતે ! કેવઢ્યા વેડન્વિચસરીરા પળ્ણત્તા ?)
હે મદન્ત ! પૃથિવીકાયિક જીવોં કે વૈક્રિય શરીર કિતને કહે ગયે હૈં ?
(ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (વેડન્વિચસરીરા દુવિહા પળ્ણત્તા) વૈક્રિય-
શરીર દો પ્રકાર કે કહે હુએ હૈં (તં જહા) જૈસે (બદ્દેલ્લયા ય મુક્કેલ્લ-
યા ય) એક વદ્ધ વૈક્રિયશરીર ઔર દૂસરે મુક્ત વૈક્રિયશરીર-(તત્થ ણં જે
બદ્દેલ્લયા તે ણં ણત્થિ) સો જો વદ્ધવૈક્રિય શરીર હૈં, વે તો પૃથિવીકાયિક
જીવોં મેં હોતે હી નહીં હૈં । (મુક્કેલ્લયા જહા ઓઢિયા ણં ઓરાલિય
સરીરા તહા માણિયન્વા) મુક્ત જો વૈક્રિય શરીર હૈં, વે સામાન્ય મુક્ત
ઔદારિક શરીર કે જૈસા યહાં અનન્ત હોતે હૈં । (અહારકસરીરા વિ એવં
ચેવ માણિયન્વા) અર્થાત્ વદ્ધ અહારક શરીર તો પૃથિવીકાયિક જીવોં
કે હોતે નહીં । મુક્ત આહારક શરીર મનુષ્યભવોં કી અપેક્ષા યહાં
અનન્ત હો સકતે હૈં । (તેયગકમ્મચસરીરા જહા એસિં ચેવ ઓરાલિય-

લઘુતર અસંખ્યાત રૂપથી કહેવામાં આવેલી બાણુવી બેઠએ. તેમજ મુક્ત
ઔદારિક શરીરો અનંત હોય છે. (પુઢવિકાઢ્યાણં મંતે ! કેવઢ્યા
વેડન્વિચસરીરા પળ્ણત્તા ?) હે મદન્ત ! પૃથિવીકાયિક જીવોનાં વૈક્રિયશરીરો
કેટલાં કહેવામાં આવ્યાં છે ? (ગોયમા) હે ગૌતમ ! (વેડન્વિચસરીરા દુવિહા
પળ્ણત્તા) વૈક્રિય શરીરો બે પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યાં છે. (તંજહા)
એમ કે (બદ્દેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય) એક બદ્ધ વૈક્રિયશરીર અને બીજું
મુક્ત વૈક્રિય શરીર (તત્થ ણં જે તે બદ્દેલ્લયા તે ણં ણત્થિ) હવે એ
બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે તે તો પૃથિવીકાયિક જીવોમાં હોતાં નથી. (મુક્કે-
લ્લયા જહા ઓઢિયા ણં ઓરાલિયસરીરા તહા માણિયન્વા) મુક્ત એ
વૈક્રિયશરીરો છે, સામાન્ય મુક્તઔદારિક શરીરની એમ અહીં અનંત હોય
છે. (આહારકસરીરા વિ એવં ચેવ માણિયન્વા) આહારક શરીર પણ આ
પ્રમાણે જ બાણુવાં બેઠએ. એટલે કે બદ્ધઆહારકશરીરો તો પૃથિવી-
કાયિક જીવોને હોતાં નથી. મુક્ત આહારક શરીરો મનુષ્યભવોની અપેક્ષાએ
અહીં અનંત સંખ્યા શકે છે, (તેયગકમ્મચસરીરા જહા એસિં ચેવ ઓરા-

અનુરોગવંદિકા ટીકા સૂત્ર૨૧૪ પૃથ્વીકાયિકાદીનામૌદારિકાદિશરીરનિ૦ ૬૨૬

કાયિકાનાં તથાઅપ્કાયિકાનાં તૈજસકાયિકાનાં ચ સર્વશરીરાણિ મળિતવ્યાનિ ।
વાયુકાયિકાનાં મદન્ત ! કિયન્તિ ઔદારિકશરીરાણિ મજ્જન્તાનિ ? ગૌતમ ! ઔદારિકશરીરાણિ દ્વિવિધાનિ મજ્જન્તાનિ, તથા-વદ્ધાનિ ચ મુક્તાનિ ચ । યથા-
પૃથ્વીકાયિકાનામ્ ઔદારિકશરીરાણિ તથા મળિતવ્યાનિ । વાયુકાયિકાનાં
સરીરા તદ્દા મળિયવ્વા) તૈજસ કાર્મણ શરીર જૈસે इनके औदारिक
शरीर होते हैं, उसी प्रकार से जानना चाहिये । अर्थात् वद्ध तैजस एवं
कार्मण, वद्ध-औदारिक शरीर के जैसा यहां असंख्यगत होते हैं और
मुक्त तैजस कर्मण मुक्त औदारिक शरीर के जैसा यहां अनन्त होते
हैं । (जहा पुढविकाइयाणं तहा आउकाइयाणं तेउकाइयाण य सव्वसरीरा
मળियव्वा) जिस प्रकार से पृथिवीकायिक जीवों के ये पांच शरीर कहे
गये हैं उसी विधि के अनुसार अप्कायिक जीवों और तैजस्कायिक
जीवों में भी इन पांच शरीरों को जानना चाहिये । (वाउकाइयाणं
मंते ! केवइया ओरालियसरीरा पणत्ता ?) हे भदन्त ! वायुकायिक
जीवों के कितने औदारिक शरीर कहे गये हैं ? (गोयमा ! ओरालिय-
सरीरा दुविहा पणत्ता) हे गौतम ! औदारिक शरीर दो प्रकार
के कहे गये हैं-(तं जहा) जैसे (वद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) एक
वद्ध औदारिकशरीर और दूसरे मुक्त औदारिक शरीर । सो
इन वायुकायिक जीवों में (जहा पुढविकाइयाणं ओरालियसरीरा
पणत्ता तहा मળियव्वा) पृथिवीकायिक जीवों के जैसा औदारिक

લિયસરીરા તદ્દા મળિયવ્વા) તૈજસ કાર્મણ શરીરે જેમ એમને ઔદારિક
શરીરે હોય છે. તેમજ નાણુપું નેઈએ. એટલે કે બદ્ધ તૈજસ અને કાર્મણ,
બદ્ધ ઔદારિક શરીરની જેમ અહીં અસંખ્યાત હોય છે. અને મુક્ત તૈજસ કાર્મણ
મુક્ત ઔદારિક શરીરની જેમ અહીં અનંત હોય છે. (જહા પુઢવિકાઈયાણં
તહા આઠકાઈયાણં ઠેઠકાઈયાણ ય સરીરા મળિયવ્વા) જેમ પૃથિવીકાયિક
જીવેના આ પાંચ શરીરે કહેવામાં આવ્યાં છે તેમજ અપ્કાયિક જીવે અને
તેજસ્કાયિક જીવેમાં પણ આ પાંચ શરીરેને નાણુવાં નેઈએ. (વાઠકાઈયા-
ણ મંતે ! કેવઈયા ઓરાલિયસરીરા પણત્તા ?) હે ભદંત ! વાયુકાયિક
જીવેના કેટલાં ઔદારિક શરીરે કહેવામાં આવ્યાં છે ? (ગોયમા ! ઓરાલિય
સરીરા દુવિહા પણત્તા) હે ગૌતમ ! ઔદારિક શરીરે બે પ્રકારનાં કહેવામાં
આવ્યાં છે (તજહા) જેમ કે (વદ્દેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય) એક બદ્ધ ઔદારિક
શરીર અને બીજું મુક્ત ઔદારિક શરીર તો આ વાયુકાયિક જીવેમાં

મદન્ત ! ક્વિન્તિ વૈક્રિયશરીરાણિ મજ્જન્તાનિ ? ગૌતમ ! વૈક્રિયશરીરાણિ દ્વિવિધાનિ મજ્જન્તાનિ, તથા—વદ્ધાનિ ચ મુક્તાનિ ચ । તત્ર ચલુ યાનિ તાનિ વદ્ધાનિ તાનિ ચલુ અસંખ્યેયાનિ સમયે સમયે અપહ્રિયમાણાનિ અપહ્રિયમાણાનિ ક્ષેત્રપલ્લોપમસ્ય અસંખ્યેયમાગમાત્રેણ કાલેન અપહ્રિયન્તે નો ચૈવ ચલુ અપહ્રતાનિ સ્યુઃ । મુક્તાનિ શરીર કહે ગયે હૈં—અર્થાત્ પૃથિવીકાયિક જીવોં મેં વદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત ઔર મુક્ત ઔદારિક શરીર અનન્ત હોતે હૈં उसी प्रकार ये वद्ध मुक्त औदारिक शरीर वायुकायिक जीवों में भी इतने ही होते हैं (વાડકાહયાળં મંતે ! કેવહ્યા વેડવિયસરીરા પળ્ણત્તા) હે મદન્ત ! વાયુકાયિક જીવોં મેં વૈક્રિય શરીર કિતને હોતે હૈં ? (ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (વેડવિયસરીરા દુવિહા પળ્ણત્તા) વૈક્રિય શરીર દો પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં—(તં જહા) વે વે હૈં (વદ્દેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ચ) એક વદ્ધ વૈક્રિયશરીર ઔર દૂસરે મુક્ત વૈક્રિય શરીર (તત્થ ણં જે તે વદ્દેલ્લયા તેણં અસંખિજ્જા) સો હનમેં જો વે વદ્ધવૈક્રિય શરીર હૈં વે અસંખ્યાત હોતે હૈં । (સમણ સમણ અવહીરમાણા અવહીરમાણા ચેત્તપલિઓવમસ્સ અસંખિજ્જહમાગમેત્તેણ કાલેણ અવહીરંતિ, નો ચૈવ ણં અવહિયા સિયા) અસંખ્યાતપના હનમેં હસ પ્રકાર સે હૈં કિ—‘યદિ યે શરીર એક સમય મેં નિકાલે જાવેં તો ક્ષેત્ર પલ્લોપમ કે અસંખ્યાતવેં ભાગ મેં જિતને આકાશ કે પ્રદેશ હોતે હૈં ઉતને પ્રમાણ સમયોં મેં યે નિકાલે જા

(જહા પુઠ્ઠિકાહયાળં ઓરાલિયસરીરા પળ્ણત્તા તહા માણિયઠ્ઠા) પૃથિવીકાયિક જીવોની જેમ ઔદારિક શરીરો કહેવામાં આવ્યાં છે. એટલે કે પૃથિવીકાયિક જીવોમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીરો અસંખ્યાત અને મુક્ત ઔદારિક શરીરો અનંત હોય છે, તેમજ આ બદ્ધ મુક્ત ઔદારિક શરીરો વાયુકાયિક જીવોમાં પણ આવતાં જ હોય છે. (વાડકાહયાળં મંતે ! કેવહ્યા વેડવિયસરીરા પળ્ણત્તા) હે મદન્ત ! વાયુકાયિક જીવોમાં વૈક્રિયશરીર કેટલાં હોય છે ? (ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (વેડવિયસરીરા દુવિહા પળ્ણત્તા) વૈક્રિયશરીરો બે પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યાં છે. (તંજહા) તે આ પ્રમાણે છે (વદ્દેલ્લયા ચ મુક્કેલ્લયા ચ) એક બદ્ધ વૈક્રિયશરીર અને બીજું મુક્ત વૈક્રિય શરીર (તત્થ ણં જે તે વદ્દેલ્લયા તેણં અસંખિજ્જા) તો આમાં જે બદ્ધ વૈક્રિય શરીરો છે તે અસંખ્યાત હોય છે. (સમણ સમણ અવહીરમાણા અવહીરમાણા ચેત્તપલિઓવમસ્સ અસંખિજ્જહમાગમેત્તે ણં કાલેણ અવહીરંતિ, નો ચૈવ ણં અવહિયા સિયા) અસંખ્યાતપણું આમાં આ પ્રમાણે છે કે બે આ શરીરો એક એક સમયમાં બહાર કાઢવામાં આવે તો ક્ષેત્ર પલ્લોપમના અસંખ્યાતમાં એટલા આકાશના પ્રદેશો હોય છે, તેટલા

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુચર ૨૧૪ પૃથ્વીકાયિકાદીનામૌદારિકાદિશરીરનિ ૦ ૪૨૯

સકતે હૈં । તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈ કિ—‘ક્ષેત્ર પલ્લોપમ કૈ અસંખ્યાતવે’ ભાગ મૈં રહે હુએ આકાશ કૈ જિતને પ્રદેશ હોતે હૈં, ઉતને યે બદ્ધ વૈક્રિયશરીર વાયુકાયિક જીવોં કૈ હોતે હૈં । યહ જો ઇનકી હસ પ્રકાર સે પ્રરૂપણા કી ગઈ હૈ, વહ કેવલ દૂસરોં કો સમજાને કૈ લિયે હી કી ગઈ હૈ—વાસ્તવ મૈં અમી તક કમી મી કિસીને મી હસ પ્રકાર સે ઇન્હેં નિકાલા નહીં હૈં ।

શંકા—‘અસંખ્યાતલોકાકાશોં કૈ જિતને પ્રદેશ હોતે હૈં, ઉતને સમસ્ત મી વાયુકાયિક જીવ હૈં । એસા કહા ગયા હૈ, તો ફિર કયા કારણ હૈ, જો આપ ઉન મૈં સે વૈક્રિયશરીરધારી વાયુકાયિક જીવોં કો હતને કમ કહ રહે હો ?

ઉત્તર—વાયુકાયિક જીવ ચાર પ્રકાર કૈ કહે ગયે હૈં—એક સૂક્ષ્મ અપર્યાસવાયુકાયિક દૂસરે સૂક્ષ્મ પર્યાસવાયુકાયિક, તીસરે બાદર અપર્યાસવાયુકાયિક ઓર ચૌથે બાદર પર્યાસવાયુકાયિક । ઇનમૈં આદિ કૈ જો સૂક્ષ્મ અપર્યાસ, સૂક્ષ્મપર્યાસ ઓર બાદર અપર્યાસ મૈં ત્રીન વાયુકાયિક જીવ હૈં, વે ‘અસંખ્યાતલોકાકાશોં કૈ જિતને પ્રદેશ હોતે હૈં ઉતને કહે ગયે હૈં । ઇન કો વૈક્રિયલન્ધિ નહીં હોતી હૈ । હસલિયે યે વૈક્રિયલન્ધિ સે

પ્રમાણ સમયોમાં આ બહાર કાઢી શકાય છે. તાત્પર્ય કહેવાતું આ પ્રમાણ છે કે ‘ક્ષેત્ર પલ્લોપમના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં આવેલા આકાશના જેટલા પ્રદેશો હોય છે, તેટલા આ બદ્ધવૈક્રિય શરીર વાયુકાયિક જીવોના હોય છે. એમની જે આ પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે. તે કેવળ બીજાને સમજાવવા માટે જ કહેવામાં આવી છે. બીજીરીતે હજુ સુધી કોઈપણ દિવસે કોઈએ આ પ્રમાણે એમને બહાર કાઢ્યાં નથી.

શંકા—‘અસંખ્યાત લોકાકાશોના જેટલા પ્રદેશો હોય છે, તેટલા વાયુકાયિક જીવો છે. આમ કહેવામાં આવ્યું છે, તો પછી શા કારણથી આપ તેમાંથી વૈક્રિયશરીરધારી વાયુકાયિક જીવોને આટલા ઓછા બતાવી રહ્યા છો ?

ઉત્તર—વાયુકાયિક જીવો ચાર પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે. એક સૂક્ષ્મ અપર્યાસ વાયુકાયિક, બીજા સૂક્ષ્મ પર્યાસ વાયુકાયિક, ત્રીજા બાદર અપર્યાસ વાયુકાયિક અને ચોથા બાદર પર્યાસ વાયુકાયિક આમાં પ્રથમ જે સૂક્ષ્મ અપર્યાસ, સૂક્ષ્મ પર્યાસ અને બાદર અપર્યાસમાં ત્રણ વાયુકાયિક જીવો છે, તે ‘અસંખ્યાત લોકાકાશોના જેટલા પ્રદેશો હોય છે, તેટલા કહેવામાં આવ્યા છે. આ બધામાં

૪૩૦

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

રહિત હોતે હૈં । અથ રહે વાદર પર્માસવાયુકાયિક જીવ સો વે સમી પ્રકાર કે અસંખ્યાતવે ભાગ મેં રહે હુએ આકાશ કે જિતને પ્રદેશ હોતે હૈં ઉતને હોતે હૈં । સો યે સથ વૈક્રિયલબ્ધિ સંપન્ન નહીં હોતે હૈં, કિન્તુ હનમેં મી જો હનકે અસંખ્યાતવે ભાગવર્તી જીવ હૈ, વે હી વૈક્રિયલબ્ધિ સંપન્ન હોતે હૈં । હનસે અતિરિક્ત નહીં । વૈક્રિયલબ્ધિ સંપન્ન જો જીવ હૈ હનમેં મી સથ વદ્વૈક્રિયશરીર સે યુક્ત નહીં હોતે હૈં કિન્તુ હનમેં મી અસંખ્યેય ભાગવર્તી જીવ હી વદ્વૈક્રિય શરીર ધારી હોતે હૈં-હનસે અધિક નહીં । હસલિયે વાયુકાયિક જીવોં મેં જો યહ વદ્વૈક્રિયશરીર ધારી જીવોં કી સંખ્યા કહી ગઈ હૈ વહ ઠીક હૈ । હસ સે અધિક વાયુકાયિક જીવોં મેં વદ્વૈક્રિય શરીરધારી જીવ નહીં હો સકતે હૈં ।

શંકા-‘વાન્તિ ઇતિ વાયવઃ’ હસ વ્યુત્પત્તિ કે અનુસાર તો સમી વાયુકાયિક જીવોં કો વદ્વૈક્રિય શરીરધારી હોના ચાહિયે ? નહીં તો વૈક્રિય કે વિના હનમેં ચેષ્ટા કા અભાવ હી પ્રસક્ત હોગા ?

ઉત્તર--સમસ્ત મી લોક મેં જહાં કહીં શુપિર-છેદ હૈં વહાં સર્વત્ર ચલ હવાઈ નિયમ સે હૈં હી-પદિ યે સથ મી હવાઈ વૈક્રિય-

વૈક્રિયલબ્ધિ હોતી નથી. એટલા માટે આ બધા વૈક્રિય-લબ્ધિ રહિત હોય છે. હવે ખાત્રી રહ્યા બાદરપર્યાપ્ત વાયુકાયિક જીવો તો તેઓ સર્વે પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં આવેલા આકાશના જેટલા પ્રદેશો હોય છે, તેટલા હોય છે. તો આ સર્વે વૈક્રિયલબ્ધિ સંપન્ન હોતા નથી, પરંતુ એમનામાં પણ જે એમના અસંખ્યાતમા ભાગવર્તી જીવો છે, તેઓ જ વૈક્રિયલબ્ધિ સંપન્ન હોય છે. એમના સિવાય નહિ વૈક્રિયલબ્ધિ સંપન્ન જે જીવો છે, તેઓમાં પણ બધા બદ્ધ વૈક્રિય શરીર હોતા નથી. પરંતુ આમાં પણ અસંખ્યેય ભાગવર્તી જીવ જ બદ્ધ વૈક્રિયશરીરધારી હોય છે, આના કરતાં વધારે નહિ. એટલા માટે જ વાયુકાયિક જીવોમાં જે આ વૈક્રિયશરીરધારી જીવોની સંખ્યા કહેવામાં આવી છે, તે ખરાબર છે, એના કરતાં વધારે વાયુકાયિક જીવોમાં બદ્ધ વૈક્રિયશરીરધારી જીવોની સંભાવના નથી.

શંકા -‘વાન્તિ ઇતિ વાયવઃ’ આ વ્યુત્પત્તિ મુજબ તો બધા વાયુકાયિક જીવોને બદ્ધ વૈક્રિયશરીરધારી હોવું જોઈએ ? નહિ તો તેમનામાં વૈક્રિયના અભાવે ચેષ્ટાનો અભાવ જ પ્રસક્ત થશે ?

ઉત્તર-બધા લોકોમાં ન્યાં-ન્યાં શુપિર-છિન્દ્ર-છે, ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર ચલ પવનો નિયમ મુજબ જ છે. જે આ બધા પવનો વૈક્રિયશરીરયુક્ત હોય તો

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુષર૨૧૪ પૃથ્વીકાયિકાદીનામૌદારિકાદિશરીરનિ ૦ ૪૩૧

શરીરવાલી હો તો બદ્ધવૈક્રિયશરીર પ્રચુર-બહુત અધિક હો જાવે મે-
 इसस्थिति में बद्धवैक्रियशरीरों का यह प्रमाण तो रहेगा नहीं। इस-
 लिये यह मानना चाहिये कि जो हवाएँ वैक्रियशरीरधारी नहीं होती
 हैं वे भी चलती हैं। उक्त च करके जो यहां सन्दर्भ उपस्थित किया
 गया है उससे वायुकायिक जीवों की गति में तीन प्रकार दिखलाये
 गये हैं-इन प्रकारों में एक स्वाभाविक गमनरूप प्रकार भी दिखलाया
 गया है। इस स्वाभाविक गमनरूप प्रकार का निर्देशक 'वायुयाए
 अहारियं रीयद्' यह पाठ है। अतः ऐसा कहना कि 'वैक्रियशरीर
 धारी ही वायुएँ चलती हैं "नियामक नहीं हो सकता है। इस,
 लिये मूलोक्त-मूलपाठ प्रतिपादित-प्रकार से बद्धवैक्रियशरीर वायु-
 कायिक जीवों में क्षेत्रपल्योपम के असंख्येय भागवर्ती नभःप्रदेश
 प्रमाण हैं ऐसा ही कथन निर्बाध है (मुक्केल्लया वेउव्वियसरीरा आहारग-
 सरीरा य जहा पुढविकाइयाणं तहा भाणियव्वा) वायुकायिक
 जीवों के मुक्त वैक्रियशरीर तथा बद्ध एवं मुक्त आहारकशरीर
 पृथ्वीकायिकजीवों के मुक्तवैक्रियशरीर के जैसा तथा उनके
 बद्ध एवं मुक्त आहारक शरीर के जैसा ही जानना चाहिये।
 पृથ્વીકાયિકાજીવોં મેં મુક્ત વૈક્રિયશરીર અનંત કહે ગયે હેં તથા બદ્ધ

બદ્ધ વૈક્રિયશરીરો પ્રચુર માત્રામાં થઈ જશે. આ સ્થિતિમાં બદ્ધવૈક્રિય શરીરોનું
 આ પ્રમાણ તો રહેશે જ નહિ. એટલા માટે આ માની લેવું બેઠાએ કે બે
 પવનો વૈક્રિયશરીરધારી હોતા નથી તેઓપણ વહેતા રહે છે. 'ઉક્તંચ' કહીને
 જે અત્રે સંદર્ભ ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો છે, તેથી વાયુકાયિક જીવોની
 ગતિમાં પણ ત્રણ પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે. આ પ્રકારોમાં એક સ્વાભાવિક
 ગમનરૂપ પ્રકાર પણ બતાવવામાં આવ્યો છે. આ સ્વાભાવિક ગમનરૂપ પ્રકારનો
 નિર્દેશક 'વાયુયાए अहारियं रीयद्' આ પાઠ છે. એથી આમ કહેવું કે—વૈક્રિય
 શરીરધારી જ પવનો વહે છે' એ કથન નિયામક થઈ શકે નહિ. એટલા માટે
 મૂલોક્ત-મૂલપાઠ પ્રતિપાદિત-પ્રકારથી બદ્ધ વૈક્રિયશરીરો વાયુકાયિક જીવોમાં
 ક્ષેત્રપલ્યોપમના અસંખ્યેય ભાગવર્તી નભઃપ્રદેશ પ્રમાણ છે, આવું કથન
 નિર્બાધ છે. (મુક્કેલ્લયા વેઉવ્વિયસરીરા આહારગસરીરા ય જહા પુઢવિકાइया-
 णं तहा भाणियव्वा) વાયુકાયિક જીવોના મુક્ત વૈક્રિયશરીર તેમજ બદ્ધ અને
 મુક્ત આહારકશરીર પૃથિવીકાયિક જીવોના મુક્ત વૈક્રિયશરીરની જેમ તથા
 તેમના બદ્ધ અને મુક્ત આહારક શરીરની જેમ બાણવાં બેઠાએ. પૃથિવીકાયિક
 જીવોમાં મુક્ત વૈક્રિય શરીરો અનંત કહેવામાં આવ્યાં છે તેમજ બદ્ધ

વૈક્રિયશરીરાણિ આહારકશરીરાણિ ચ યથા પૃથિવીકાયિકાનાં તથા મણિતુલ્યાનિ ।
તૈજસકાર્મકશરીરાણિ યથા પૃથિવીકાયિકાનાં તથા મણિતુલ્યાનિ । વનસ્પતિકા-
યિકાનામ્ ઔદારિકવૈક્રિયાઽઽહારકશરીરાણિ યથા પૃથિવીકાયિકાનાં તથા મણિ-
તુલ્યાનિ । વનસ્પતિકાયિકાનાં મદન્ત ! કિયન્તિ તૈજસજરીરાણિ પ્રજ્ઞાતાનિ ?

આહારક શરીર યહાં હોતે નહીં હૈં ઓર મુક્ત આહારક શરીર અનંત
કહે ગયે હૈં સો હસી પ્રકાર સે વાયુકાયિક જીવોં મેં મી મુક્ત વૈક્રિય
શરીરોં કી તથા મુક્ત આહારક શરીરોં કી સંખ્યા જાનનીં ચાહિયે ।
(તેયગકમ્મયસરીરા જહા પુઢવિકાહયાણં તહા માણિયઢ્વા) વાયુકાયિક
જીવોં મેં બદ્ધ મુક્ત તૈજસ ઓર કાર્મગ હન દો શરીરોં કી સંખ્યા કા
પ્રમાણ પૃથિવીકાયિક જીવોં મેં કહે ગયે હન શરીરોં કી સંખ્યા કે
સમાન જાનના ચાહિયે । પૃથિવીકાયિક જીવોં મેં બદ્ધ મુક્ત તૈજસ ઓર
કાર્મગ શરીરોં કા પ્રમાણ ક્રમશઃ અસંખ્યાત ઓર અનંત કહા હૈં,
સૈસા હી પ્રમાણ યહાં વાયુકાયિક જીવોં કે હન દોનોં પ્રકાર કે શરીરોં
કે વિષય મેં મો જાનના ચાહિયે । (વળસ્સહકાહયાણં ઓરાલિયવેઝ-
વિચયઆહારગસરીરા જહા પુઢવિકાહયાણં તહા માણિયઢ્વા) વન-
સ્પતિકાયિક જીવોં કે ઔદારિક, વૈક્રિય, ઇવં આહારક શરીરોં કો
પૃથિવીકાયિક જીવોં કે હન શરીરોં કે સમાન સમજના ચાહિયે ।
(વળસ્સહકાહયાણં મંતે ! કેવહ્યા તેયગકમ્મયસરીરા પળ્લતા-ગોયમા !

આહારક શરીરો અહીં હોતા નથી અને મુક્ત આહારક શરીરો કહેવામાં
આવ્યાં છે, તો આ પ્રમાણે વાયુકાયિક જીવોમાં પણ મુક્ત વૈક્રિયશરીરોની જેમ
આહારક શરીરોની સંખ્યા બહુવી જોઈએ. (તેયગકમ્મયસરીરા જહા
પુઢવિકાહયાણં તહા માણિયઢ્વા) વાયુકાયિક જીવોમાં બદ્ધ, મુક્ત તૈજસ અને
કાર્મણ આ બે શરીરોની સંખ્યાનું પ્રમાણ પૃથિવીકાયિક જીવોમાં કહેવામાં આવેલાં
આ શરીરોની સંખ્યાની બરાબર બહુવું જોઈએ. પૃથિવીકાયિક જીવોમાં બદ્ધ,
મુક્ત, તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોનું પ્રમાણ ક્રમશઃ અસંખ્યાત અને અનંત
કહેવામાં આવ્યું છે. તેવું જ પ્રમાણ અહીં વાયુકાયિક જીવોના આ બંને
પ્રકારના શરીરોના વિષે પણ બહુવું જોઈએ. (વળસ્સહકાહયાણં ઓરાલિય
વેઝવિચયઆહારગસરીરા જહા પુઢવિકાહયાણં તહા માણિયઢ્વા) વનસ્પતિકાયિક
જીવોના ઔદારિક વૈક્રિય અને આહારક શરીરોને પૃથિવીકાયિક જીવોના આ
શરીરોની સદૃશ સમજવા જોઈએ. (વળસ્સહકાહયાણં મંતે ! કેવહ્યા તેયગ-
કમ્મપદ્ધરીરા પળ્લતા ગોયમા ! તેયગસરીરા દુવિદ્યા પળ્લતા-જહા ઓહિયા

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૪ પૃથ્વીકાયિકાદીનામૌદારિકાદિશરીરનિ ૦ ૪૩૩

ગૌતમ ! તૈજસશરીરાણિ દ્વિવિધાનિ પ્રજ્ઞતાનિ, યથા ઔષ્ઠિકાનિ તૈજસકાર્મણશરી-
રાણિ તથા વનસ્પતિકાયિકાનામપિ તૈજસકાર્મણશરીરાણિ મણિતવ્યાનિ॥મુ. ૨૧૪॥

તેયગસરીરા કુવિહા પળ્લન્તા-જહા ઓહિયા તેયગકમ્મયસરીરા તહા
વળસ્સહકાહયાણ વિ તેયગકમ્મયસરીરા ખાણિયઢ્ઠા) હે ભદન્ત !
વનસ્પતિકાયિક જીવોં કે તૈજસ ઓર કાર્મણ શરીર કિતને કહે ગયે
હે ? હે ગૌતમ ! દોનોં પ્રકાર કે તૈજસ ઓર કાર્મણ શરીરોં કા પ્રમાણ
સામાન્ય તૈજસ કાર્મણ શરીરોં કે પ્રમાણ કે જૈસા વનસ્પતિકાયિક જીવોં
મેં જાનના ચાહિયે । ઇસ્કા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ-‘પૃથિવીકાયિક જીવ પ્રત્યેક
શરીરી હોતે હૈં, ઇસલિયે પ્રત્યેક જીવ મેં ભિન્ન ૨ રુપ સે ઔદારિક
શરીર હોતા હૈ, ઇસલિયે ઇનકે તૈજસ ઓર કાર્મણ શરીરોં કો ઔદા-
રિક શરીરોં કે તુલ્ય અસંખ્યાતપ્રમાણવાલા કહા ગયા હૈ । પરન્તુ જો
વનસ્પતિકાયિક જીવ હૈં, ડનમેં સે વહુત જીવોં કો સાધારણશરીર
હોતા હૈ ઇસલિયે વનસ્પતિકાયિકજીવ યદ્યપિ અનંત હૈં તથાપિ વનસ્પતિ-
કાયિક જીવોં કે ઔદારિક શરીર અસંખ્ય હી હોતા હૈં । ક્યોંકિ અનંત
અનંત સાધારણજીવોં કા ઔદારિક શરીર એક હી હોતા હૈ । પરન્તુ
ઇનકે જો તૈજસ ઓર કાર્મણ શરીર હોતે હૈં વે પ્રત્યેક જીવ કે અપને
૨ સ્વતંત્ર હોતે હૈં ઇસલિયે સાધારણજીવોં કી અનંતતા સે ઇન દોનોં

તેયગકમ્મયસરીરા ખાણિયઢ્ઠા) હે ભદન્ત ! વનસ્પતિકાયિક જીવોના તૈજસ
અને કાર્મણ શરીરો કેટલાં કહેવામાં આવ્યાં છે ? હે ગૌતમ ! બન્ને પ્રકારના
તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોનું પ્રમાણ સામાન્ય તૈજસ કાર્મણ શરીરોના
પ્રમાણની જેમ વનસ્પતિકાયિક જીવોમાં બધાં જોઈએ આવું તાત્પર્ય આ
પ્રમાણે છે કે પૃથિવીકાયિક જીવ પ્રત્યેક શરીરી હોય છે. એટલા માટે દરેકે
દરેક જીવમાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપમાં ઔદારિક શરીર હોય છે. એટલા માટે
એમના તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોને ઔદારિક શરીરોની જેમ અસંખ્યાત
પ્રમાણ ચુકત કહેવામાં આવ્યાં છે. તેઓમાંથી ઘણા જીવોને સાધારણ શરીર
હોય છે. એટલા માટે વનસ્પતિકાયિક જીવો જો કે અનંત છે છતાં એ વન-
સ્પતિકાયિક જીવોના ઔદારિક શરીરો અમર્યાદ જ હોય છે કેમકે અનંત
અનંત સાધારણ જીવોનું ઔદારિક શરીર એક જ હોય છે પરંતુ એમના જે
તૈજસ અને કાર્મણ શરીરો હોય છે, તે દરેકે દરેક જીવને પોતપોતાના
સ્વતંત્ર હોય છે. એટલા માટે આ સાધારણ જીવોની અનંતતાથી આ બન્ને

ટીકા—‘પુઢવિકાહ્યાણં મંતે!’ इत्यादि—

પૃથિવીકાયિકાનામૌદારિકશરીરાણિ વદ્મુક્તેતિભેદદ્વયવિશિષ્ટાનિ । દ્વિવિ-
ધાન્યવ્યેનાનિ ઔષિકૌદારિકશરીરવદ્ વાચ્યાનિ । અન્નંદં બોધ્યમ્—ઔષિકવદ્દા-
નામસંસ્કર્યેયં પ્રમાણમુક્તમ્ । અત્રાપિ વદ્દાનામસંસ્કર્યેયમેવ પ્રમાણં યદ્યપિ ભવતિ,
તથાપીદમસંસ્કર્યેયં પ્રમાણં લઘુતરાડસંસ્કર્યેયાત્મકં બોધ્યમ્ । તત્રાપ્કાયાદિશરીરૈઃ
સહ સામાન્યેન શરીરાણ્યભિહિતાનિ, અત્ર તુ પૃથિવીકાયમાત્રં પ્રસ્તૂયતે, અતોડત્ર
વદ્દાનિ શરીરાણિ લઘુતરાડસંસ્કર્યેયાનીતિ । વદ્દવૈક્રિયશરીરાણિ ન સન્તીતિ
સૂચયતિ સૂત્રકારઃ ‘તત્થ જં જે તે વદ્દેલ્લયા તેણં નત્થિ’ इति व्याख्या स्पष्टा ।
આં મુક્તાનિ વૈક્રિયશરીરાણિ તુ ઔષિકૌદારિકશરીરાણાં વદ્મુક્તેતિ દ્વિવિધ્યેડપિ
પૃથિવીકાયિકાનાં શરીરવદ્ વિજ્ઞેયાનિ । આહારકશરીરાણ્યવ્યેયમેવ વિજ્ઞેયાનિ ।
પૃથિવીકાયિકાનાં યથૌદારિકશરીરાણિ તથૈવ તેષાં તૈજસકાર્મણશરીરાણ્યપિ
શરીરોં મેં મી અનંતના હૈ અર્થાત્ વનસ્પતિકાયિક જીવોં કે તૈજસ
કાર્મણ શરીર અનંત હોતે હૈ । અસંસ્કયાત નહીં ।

ભાવાર્થ—इस सूत्र द्वारा सूत्रकार ने पृथिवीकायिक, अप्कायिक, तेजःकायिक, वायुकायिक और वनस्पतिकायिक, एकेन्द्रिय जीवों के बद्ध, मुक्त, औदारिक, वैक्रिय, आहारक, तैजस और कर्मण शरीरों का विचार किया है । इसमें यह कहा गया है कि इन जीवों के कितने २ औदारिक आदि शरीर होते हैं । पृथिवीकायिकजीवों में बद्ध औदारिकशरीर त्यक्त पूर्वभावों की अपेक्षा अनंत होते हैं । बद्धवैक्रिय शरीर इन जीवों के होते नहीं हैं । मुक्त वैक्रिय शरीर, अनंत होते हैं । बद्ध आहारक शरीर यहां होते नहीं हैं, मुक्त आहारक शरीर

શરીરોમાં પણ અનંતતા છે. એટલે કે વનસ્પતિકાયિક જીવોને તૈજસ, કાર્મણ શરીરો અનંત હોય છે અસંસ્કયાત નહીં.

ભાવાર્થ—આ સૂત્ર વડે સૂત્રકારે પૃથિવીકાયિક અપ્કાયિક, તેજઃકાયિક, વાયુકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક એકેન્દ્રિય જીવોના બદ્ધ, મુક્ત, ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ શરીરો વિષે ચર્ચા કરી છે. આમાં એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે કે આ જીવોના કેટલા-કેટલા ઔદારિક વગેરે શરીરો હોય છે ? પૃથિવીકાયિક જીવોમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંસ્કયાત અને મુક્ત ઔદારિક શરીર ત્યક્તપૂર્વભવોની અપેક્ષા અનંત છે. બદ્ધ વૈક્રિય શરીરો અનંત હોય છે. બદ્ધ આહારક શરીર અહીં હોતાં નથી મુક્ત આહારક શરીરો અનંત હોય છે. તૈજસ અને કાર્મણ શરીર બદ્ધ અને મુક્ત

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૪ પૃથ્વીકાયિકાદીનામૌદારિકાદિશરીરનિ ૦ ૪૩૫

બોધ્યાનિ । એવમપ્કાયિકતેજઃકાયિકેષ્વપિ બોધ્યમ્ । વાયુકાયિકેષુ વૈક્રિયકૃતો વિશેષો લભ્યતેડતસ્તં દર્શયિતુમાહ-‘વાયુકાશ્યાપં મંતે !’ इत्यादि-वायुकायिकानां वैक्रियशरीराणि वद्धमुक्तेति द्विविधानि । तत्र वद्धानि असंख्येयसंख्यकानि भवन्ति । एतेषामसंख्येयसंख्यकत्वमतोऽस्ति, यत एतानि शरीराणि समये समये=मति-समयम् अपह्रियमाणानि अपह्रियमाणानि=निस्सार्यमाणानि निस्सार्यमाणानि क्षेत्रपल्लयोपमस्यासंख्येयभागवर्त्तिनमःप्रदेशसमसंख्यकैः समयैरपह्रियन्ते=निरसार्यन्ते । क्षेत्रपल्लयोपमासंख्येयभागवर्त्तिनमःप्रदेशराशितुल्यान्येतानि शरीराणि भवन्तीत्यर्थः । इदं च परमत्ययार्थं प्ररूपणमात्रमवसेयम् । वस्तुतस्तु एतानि न केनाऽपि कदाचिदपह्रियन्ते । अमुमेवार्थं दर्शयति-नो चैव खलु अपहृतानि स्युरिति । अत्र शङ्कते कश्चित्, -ननु सर्वेऽपि वायुकायिका असंख्येयलोकाकाशप्रदेश-प्रमाणा उक्ताः, कथं तर्हि तेषां वैक्रियशरीरिणः स्तोकाः पठ्यन्ते ? इति चेदाह-वायुकायिकाः सूक्ष्मापर्याप्तसूक्ष्मपर्याप्तबादरापर्याप्तबादरपर्याप्तेति चतुर्भेदाः । तत्र-सूक्ष्मापर्याप्तसूक्ष्मपर्याप्तबादरापर्याप्ताश्चेति त्रयो भेदा असंख्येयलोकाकाश-प्रदेशप्रमाणा वैक्रियलब्धिरहिताश्च सन्ति । बादरपर्याप्तास्तु सर्वेऽपि प्रतरासंख्येय-भागवर्त्तिनो ये नमःप्रदेशाः सन्ति, तत्सप्तसंख्यका उच्यन्ते । बादरपर्याप्तेष्वपि तदसंख्येयभागवर्त्तिन एव वैक्रियलब्धि युक्ता भवन्ति नातिरिक्ताः । वैक्रियलब्धि-युक्ताश्चापि ये भवन्ति, तेष्वप्यसंख्यातभागवर्त्तिन एव वद्धवैक्रियशरीरयुक्ता भवन्ति न तु ततोऽधिकाः, अतः पूर्वोक्तसंख्यकान्येव वद्धवैक्रियशरीराणि भवन्ति

अनंत होते हैं तैजस और कार्मण शरीर वद्ध और मुक्तरूप में यहाँ क्रमशः असंख्यात और अनंत होते हैं । इसी प्रकार की अप्कायिक और तैजसकायिक जीवों में भी इन पांच शरीरों की वद्ध और मुक्त प्रकारों को लेकर घटना कर लेनी चाहिये । वायुकायिक जीवों में औदारिक आहारक तैजस और कार्मण इन चारों शरीरों की संख्या पृथिवी-कायिकजीवों के इन चार शरीरों की संख्या के बराबर ही कही गई है-परन्तु यहां असंख्यात वद्धवैक्रियशरीरों का भी अस्तित्व कहा

इપમાં અહીં ક્રમશઃ અસંખ્યાત અને અનંત હોય છે આ પ્રમાણે જ અપ્-કાયિક તેમજ તૈજસકાયિક જીવોમાં પણ આ પાંચ શરીરોની બદ્ધ અને મુક્ત પ્રકારોના આધારે ઘટના કરી લેવી જોઈએ વાયુકાયિક જીવોમાં ઔદારિક, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ આ ચારે-ચાર શરીરોની સંખ્યા પૃથિવીકા-યિક જીવોનાં આ ચાર શરીરોની સંખ્યાની બરાબર જ કહેવામાં આવી છે. પરંતુ અહીં અસંખ્યાત, બદ્ધ વૈક્રિય શરીરોનું પણ અસ્તિત્વ કહેવામાં

नत्वधिकानीति । ननु ये केचन वान्ति ते वायवः, ते सर्वेऽपि वैक्रियशरीरिणो भवन्ति, वैक्रियशरीरमन्तरेण हि तेषु चेष्टाया अभिवा एव प्रसज्येत ? इति चेदाह—सकलेऽपि लोके यत्र क्वचित् भुपिरं तत्र सर्वत्र चला वायवो नियमात् सन्त्येव यदि ते सर्वेऽपि वायवो वैक्रियशरीरवन्तः स्युस्तदा बद्धवैक्रियशरीराणि प्रचुराणि स्युः, न तु पूर्वोक्तप्रमाणानि । तस्माद् अवैक्रियशरीरिणोऽपि वायवो वान्ति । उक्तं चापि—“अत्थि णं भंते ! ईसिं पुरेवाया पञ्छावाया मंदावाया महावाया वायंति ? हंता । अत्थि । कया णं भंते ! जाव वायंति ? गोयमा ! जया णं वाउकाए अहारीयं रीयइ, तथा णं जाव वाउकाए उत्तरकिरियं रीयइ, जयाणं वाउकुमारा वाउकुमारीओ वा अप्पाणो वा परस्स वा तदुभयस्स वा अट्ठाए वाउकायं उईरंति, तथाणं ईसिं जाव वायंति”

छाया—अस्ति खलु भदन्त ! ईषत् पूर्ववाताः पश्चाद्वाताः मन्दवाता महावाता वान्ति ? हन्त ! अस्ति । कदा खलु भदन्त ! यावद् वान्ति ? गौतम यदा खलु वायुकायो यथा रीतं रीयते, यदा खलु यावद् वायुकाय उत्तरक्रियं रीयते, यदा खलु वायुकुमारा वा वायुकुमार्यो वाऽऽत्मनो वा परस्य वा तदुभयस्य वाऽर्थाय वायुकायमुदीरयन्ति, तदा ईषद् यावद् वान्ति ।” इति ॥ यथारीतं—रीतं रीतिः=स्वभावस्तदनतिक्रम्य यथारीतं=स्वभावानुसारेण रीयते=गच्छति । स्वाभाविकौदारिकशरीरगत्या गच्छतीत्यर्थः । उत्तरक्रियम्—उत्तरा=उत्तरवैक्रियशरीराश्रया गतिरक्षणया क्रिया यत्र गमने तद्यथा भवति तथा रीयते गच्छतीत्यर्थः । अनेन सन्दर्भेणात्र वायुकायिकानां गतो वयः प्रकाराः प्रदर्शिताः । तत्र तेषां स्वाभाविकगमनमप्युक्तम् । इत्थं च वैक्रियशरीरसम्पन्ना एव वायवो वान्तीति नास्ति नियमः । अतो मूलोक्ताऽसंख्येयप्रमाणानि शरीराणि बोध्यानीति । तथा—वायुकायिकानां मुक्तवैक्रियशरीराणि द्विविधान्याहारकशरीराणि च पृथिवीकायिकमुक्तवैक्रियशरीरवद् द्विविधाहारकशरीरवच्च बोध्यानि । एषां तैजसकर्मकशरीराण्यपि पृथिवीकायिकतैजसकर्मकशरीरवद् बोध्यानि तथा—वनस्पतिकायिकानामौदारिकवैक्रियाहारकशरीराणि पृथिवीकायिकवद् बोध्यानि । एषां द्विविधान्यपि तैजसगया है । मुक्तवैक्रियशरीरं यहाँ अनंत कहें गये हैं । पृथिवीकायिक-जीवों के औदारिक, वैक्रिय और आहारक शरीरों की संख्या के जैसा ही वनस्पतिकायिक जीवों में इन शरीरों की संख्या प्रकट की गई है ।

आ०यु० छे मुक्त वैक्रिय शरीर। आ०डी० अनंत कहेवाभां आ०यां छे, पृथिवीकायिक जिवेना औदारिक, वैक्रिय आने आहारक शरीरानी संख्यानी जेमे ज वनस्पतिकायिक जिवेभां आ शरीरानी संख्या प्रकट कएवाभां आवी छे,

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २१५ द्विन्द्रियादीनामौदारिकादिशरीरानि० ४३७

कर्मकशरीराणि औधिकतैजसकर्मकशरीरवद् बोध्यानि । अयं भावः—पृथिवीका-
यिकानां प्रत्येकशरीरित्वात् प्रतिजीवं भिन्नं भिन्नमौदारिकशरीरमुपलभ्यते, अत
औदारिकशरीरतुल्यान्येव तेषां तैजसकर्मकशरीराण्युक्तानि । वनस्पतिकायिकानां
तु साधारणशरीरित्वात् शरीरिणामनन्तत्वेऽपि औदारिकशरीराण्यसंख्येयान्येव ।
तैजसशरीरं कर्मकशरीरं च वनस्पतिकायिकेषु प्रतिजीवं पृथक् पृथगस्ति, अतो
जीवानामनन्तत्वात्तैजसकर्मकशरीराण्यनन्तानि सन्तीति ॥ सू० २१४ ॥

द्विन्द्रियादीनामौदारिकादिशरीराणि प्ररूपयति—

मूष्म-बेइंदियाणं भंते ! केवइया ओरालियसरीरा पणत्ता ! ?
गोयमा ! ओरालियसरीरा दुविहा पणत्ता, तं जहा-बद्धेल्लया
य मुक्केल्लया य । तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं असंखिज्जा,
असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ ।
खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखिज्जइभागे ।
तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई असंखेज्जाओ जोयणकोडा-
कोडीओ असंखिज्जाइं सेढिवग्गमूलाई । बेइंदियाणं ओरालिय
बद्धेल्लएहिं पयरं अवहीरइ असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पि-
णीहिं कालओ, खेत्तओ अंगुलपयरस्स आवलियाए असंखिज्ज-
इभागपडिभागेणं । मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालियसरीरा
तहा भाणियवा । वेउवियआहारगसरीरा बद्धेल्लया नत्थि । मुक्के-
ल्लया जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियवा तेयग-
सरीरा जहा एएसिं चव ओरालियसरीरा तहा भाणियवा । जहा
बेइंदियाणं तहा तेइंदियचउरिंदियाणवि भाणियवा । पंचिंदिय-

इनके तैजस और कर्मण शरीर अनंत हैं बद्ध और मुक्त दोनों ही
प्रकार के शरीर, औधिक बद्ध मुक्त तैजस कर्मण शरीर के समान
अनंत कहना चाहिए ॥ सू० २१४ ॥

जेभना तैजस अने कर्मणु भद्ध अने मुक्त अन्ने प्रकारनां शरीरे। औधिक
भद्ध मुक्त तैजस कर्मणु शरीरनी जेभ अनंत उडेवां जेधजे ॥ सू० २१४ ॥

તિરિક્ખજોણિયાણવિ ઓરાલિયસરીરા એવં ચેવ ભાણિયવા ।
 પંચિંદિયતિરિક્ખજોણિયાણં મંતે ! કેવહયા વેઝવિયસરીરા પળ્ળ-
 ત્તા ? ગોયમા ! વેઝવિયસરીરા દુવિહા પળ્ળત્તા, તં જહા વઢ્ઢેલ્લયા
 ય મુકેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે વઢ્ઢેલ્લયા તે ણં અસંખિજ્ઞા
 અસંખિજ્ઞાહિં ઉસ્સપ્પિણીઓસપ્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ ।
 ચેત્તઓ અસંખિજ્ઞાઓ સેઢીઓ પયરસ્સ અસંખિજ્ઞાજ્ઞાભાગે ।
 તાસિ ણં સેઢીણં વિક્ખંભસૂઈ અંગુલપદમવગ્ગમૂલસ્સ અસંખિ-
 જ્ઞાજ્ઞાભાગે । મુકેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયા તદ્દા ભાણિયવા ।
 આહારયસરીરા જહા વેઈંદિયાણં, તેયગકમ્મયસરીરા જહા
 ઓરાલિયા ॥સૂ૦ ૨૧૫॥

છાયા-દ્વીન્દ્રિયાણાં મદન્ત ! કિયન્તિ ઔદારિકશરીરાણિ મજ્ઞાણાણિ ?
 ગૌતમ ! ઔદારિકશરીરાણિ દ્વિવિધાણિ મજ્ઞાણાણિ, તથા-વદ્ધાણિ ચ મુક્તાણિ
 ચ । તત્ર ચત્તુ યાણિ તાણિ વદ્ધાણિ તાણિ ચલ્લ અસંખ્યેયાણિ, અસંખ્યેયાભિરુ-

અથ સૂત્રકાર દ્વીન્દ્રિયાદિ જીવોં કે ઔદારિક શરીરોં કી
 પ્રભુષણા કરતે હૈં—

‘વેઈંદિયાણં મંતે ! કેવહયા ઓરાલિયસરીરા પળ્ળત્તા’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ:--(મંતે) હે મદન્ત ! (વેઈંદિયાણં) દ્વીન્દ્રિય જીવોં કે (ઓરા-
 લિયસરીરા) ઔદારિક શરીર (કેવહયા પળ્ળત્તા) કિતને કહે હૈં ?
 (ગોયમા) હે ગૌતમ ! (ઓરાલિયસરીરા દુવિહા પળ્ળત્તા) ઔદારિક
 શરીર દો પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં (તં જહા) વે હસ પ્રકાર સે હૈં— (વઢ્ઢે-

હવે સૂત્રકાર દ્વીન્દ્રિયાદિ જીવોના ઔદારિકશરીરોની પ્રકૃષ્ણા કરે છે—

“વેઈંદિયાણં મંતે ! કેવહયા ઓરાલિયસરીરા પળ્ળત્તા” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(મંતે) હે મદન્ત ! (વેઈંદિયાણં) દ્વીન્દ્રિય જીવોના (ઓરાલિય
 સરીરા) ઔદારિક શરીરો (કેવહયા પળ્ળત્તા) કેટલાં કહેવામાં આવ્યાં છે ?
 (ઓરાલિયસરીરા દુવિહા પળ્ળત્તા) ઔદારિક શરીરો બે પ્રકારના કહેવામાં
 આવ્યાં છે. (તેજહા) તે આ પ્રમાણે છે. (વઢ્ઢેલ્લયા ય મુકેલ્લયા ય) એક બદ્ધ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૫ દ્વિન્દ્રિયાદીનામૌદારિકાદિશરીરનિ૦ ૪૩૯

ત્સર્પિણ્યત્સર્પિણીમિરપિહ્યન્તે કાલતઃ, ક્ષેત્રતઃ અસંખ્યેયા શ્રેણયઃ પ્રતરસ્યાસંખ્યેય-
ભાગે તાસાં ચત્તુશ્રેણીનાં વિષ્કંભસૂચિઃ અસંખ્યેયા યોજનકોટીકોટયઃ । અસં-
ખ્યેયાનિ શ્રેણિર્ગમૂલાનિ । દ્વીન્દ્રિયાણામ્ ઔદારિકવદ્દૈઃ પ્રતરોઽપિહ્યતે, અસંખ્યે-

લ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય) એક બદ્ધ ઔદારિક શરીર ઓર દૂસરે મુક્ત
ઔદારિક શરીર (તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં અસંખિજ્જા) इन में
जो बद्ध औदारिक शरीर है, वे यहां असंख्यात हैं । (असंखिज्जाहिं
उत्सर्पिणीभोसर्पिणीहिं अवहीरति कालओ) असंख्यात उत्सर्पिणी
और अवसर्पिणी काल के जितने समय होते हैं, उतने समय प्रमाण
वे शरीर काल की अपेक्षा हैं । (खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ पय-
रस्स असंखिज्जइभागे) क्षेत्र की अपेक्षा वे शरीर प्रतरके असंख्या-
तवे भाग में वर्तमान असंख्यात श्रेणियों के प्रदेशों की राशि प्रमाण
हैं । यहाँ पर प्रतर के असंख्यातवे भाग में वर्तमान जो असंख्यात
आकाशश्रेणियां हैं वे ग्रहण की गई हैं । अब इन श्रेणियों की जो
विष्कंभसूचि है उसका प्रमाण कहते हैं (तासि णं सेढीणं विक्खंभ-
सूई असंखेज्जाओ जोयणकोडाकोडीओ असंखेज्जाइं सेढिवग्गमूलाइं)
यह विष्कंभसूचि असंख्यात कोटीकोटि योजनों की जाननी चाहिये ।
इतने प्रमाण वालो विष्कंभसूचि असंख्यात श्रेणियों के मूलरूप
होती है । तात्पर्य इसका यह है-एक आकाश श्रेणि में रहे हुए

ઔદારિક શરીર અને બીજા' મુક્ત ઔદારિક શરીર (તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા
તેણે અસંખિજ્જા) આમાં જે બદ્ધ ઔદારિક શરીરો છે, તે સર્વે અહીં અસં-
ખ્યાત છે. (અસંખિજ્જાહિં ઉત્સર્પિણીભોસર્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ) અસં-
ખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના જેટલા સમયો હોય છે, તેટલા
સમય પ્રમાણુ તે શરીર કાલની અપેક્ષાએ છે. (ખેત્તઓ અસંખેજ્જાઓ સેઢીઓ
પયરસ્સ અસંખિજ્જઇમાગે) ક્ષેત્રની અપેક્ષા તે શરીર પ્રતરના અસંખ્યાત
ભાગમાં વર્તમાન અસંખ્યાત શ્રેણિઓના પ્રદેશોની રાશિ પ્રમાણુ છે. અહીં
પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં વર્તમાન જે અસંખ્યાત આકાશ શ્રેણિઓ
છે, તેમનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે હવે આ શ્રેણિઓની જે વિષ્કંભસૂચિ
છે, તેનું પ્રમાણુ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. (તાસિ ણં સેઢીણં વિક્કંભસૂઈ
અસંખેજ્જાઓ જોયણકોડાકોડીઓ, અસંખેજ્જાઈં સેઢિવગ્ગમૂલાઈં) આ વિષ્કંભ
સૂચિ અસંખ્યાત કોટીકોટિ યોજનોની બહુવી નોંધએ આવતા પ્રમાણુવાળી
વિષ્કંભ સૂચિ અસંખ્યાત શ્રેણિઓના વર્ગમૂલ રૂપ હોય છે. તાત્પર્ય આવું
આ પ્રમાણુ છે કે, એક આકાશશ્રેણિમાં આવેલા સમસ્ત પ્રદેશો અસંખ્યાત

સમસ્ત પ્રદેશ અસંખ્યાત હોતે હૈં-હસ ઘાત કો હમ યો કલ્પના સે સમજો કિ વે ૬૫૫૩૬, હૈં । યે ૬૫૫૩૬, અસંખ્યાત કી પહિચાન હૈ । હસ સંખ્યા કા પ્રથમ વર્ગમૂલ ૨૫૬, આતા હૈ । દ્વિતીયવર્ગમૂલ ૧૬ ઓર તૃતીય વર્ગમૂલ ૪ તથા ચૌથા વર્ગમૂલ ૨ આતા હૈ । કલ્પિત યે સઘ વર્ગમૂલ માનો અસંખ્યાત વર્ગમૂલ હૈં એસા તત્ત્વદૃષ્ટિ સે માન લેના ચાહિયે । હન વર્ગમૂલોં કા પરસ્પર જોડ કાને પર ૨૭૮ જો સંખ્યા આતી હૈ માન લો વહી અસંખ્યાત પ્રદેશ હૈં । હતને પ્રદેશોંવાલી વહ વિષ્કંભ સૂચિ હોતી હૈ । હસી પ્રસ્તુતશરીર પ્રમાણ કો અથ સૂત્રકાર પ્રકારાન્તર સે યોં કહતે હૈં-કિ (વેદંદિયાણં ઓરાચિયઞ્જ્ઞેલ્લર્ણિં પયરં અવહીરદ્) દ્વીન્દ્રિય જીવોં કે જો ઔદારિક ષદ્ધશરીર હૈં, ઉનસે યદિ સઘ મી પ્રતર છાલી કિયા જાવે તો (અસંસ્થિજ્ઞાહિં ઉત્સર્પિણીઓસર્પિણીહિં કાલઓ) ઉસમેં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીકાલ સમાપ્ત હો જાતે હૈં-અર્થાત્ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી ઓર અવસર્પિણી કાલોં મેં જિતને સમય હોતે હૈં-ઉતને સમયોં મેં વહ સમસ્ત પ્રતર ઔદારિક ષદ્ધ શરીરોં સે છાલી કિયા જા સકતા હૈ ।-કહને કા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ-‘અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી ઓર અવસર્પિણી કાલોં કે જિતને સમય હૈ,

હોય છે. આ વાતને અમે આ બાતની કલ્પનાથી સમજીએ છીએ કે તે ૬૫૫૩૬ છે. આ ૬૫૫૩૬ અસંખ્યાતને ઓળખવા માટે છે આ સંખ્યાનું પ્રથમ વર્ગમૂળ ૨૫૬, આવે છે બીજું વર્ગમૂળ ૧૬ અને ત્રીજું ૪ અને ચોથું વર્ગમૂળ ૨ આવે છે. કલ્પિત આ બધાં વર્ગમૂળો માનો કે અસંખ્યાત વર્ગમૂળ છે, આમ તત્ત્વ દૃષ્ટિએ માની લેવું જોઈએ આ વર્ગમૂળોના સરવાળો જે ૨૭૮ થાય છે. તેજ માનો કે અસંખ્યાત પ્રદેશો છે આટલા પ્રદેશોવાળી તે વિષ્કંભ સૂચિ હોય છે. આજ પ્રસ્તુત શરીર પ્રમાણને હવે સૂત્રકાર પ્રકારાન્તરથી આ પ્રમાણે કહે છે કે (વેદંદિયાણં ઓરાચિય ઞ્જ્ઞેલ્લર્ણિં પયરં અવહીરદ્) દ્વીન્દ્રિય જીવોના જે ઔદારિક ષદ્ધ શરીરો છે, તેમનાથી જો બધા પ્રતરો ખાલી કરવામાં આવે તો (અસંસ્થિજ્ઞાહિં ઉત્સર્પિણી ઓસર્પિણીહિં કાલઓ) તેમાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળ સમાપ્ત થઈ જાય છે. એટલે કે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળોમાં જેટલા સમયો હોય છે, તેટલા સમયોમાં તે સમસ્ત પ્રતર ઔદારિક ષદ્ધ શરીરોથી રિક્ત કરી શકાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળોના જેટલા સમયો છે, તેટલા

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૫ દ્વીન્દ્રિયાદીનામૌદારિકાદિશીરનિઃ ૪૪૧

ઉત્તને ઔદારિક ચદ્દ શરીર દોહન્દ્રિય જીવોં કે હોતે હૈં । યહ કાલ કી અપેક્ષા ચદ્દ ઔદારિકશીરોં કા પ્રમાણ કહા હૈ--(સ્વેત્તઓ અંગુલ-પયરસ્સ આવલિયાપ અસંસ્થિજ્જહમાગપહિમાનેણ) ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા દ્વીન્દ્રિય જીવોં કા પ્રમાણ હસ પ્રકાર સે હૈ કિ--'અંગુલ પ્રતર કે જિતને પ્રદેશ હોતે હૈં, ઉન સ્વષ સ્ત્રી પ્રદેશોં મૈં યદિ પ્રત્યેક પ્રદેશ ઇકઇક દ્વીન્દ્રિય જીવ સે ભરા જાવે તો, વે સ્વષ પ્રદેશ ઉન દ્વીન્દ્રિય જીવોં સે ભર જાતે હૈં । ઓર ઉન ષ્ટન પ્રદેશોં સે આવલિકા કે અસં-સ્થાતવેં આગરુપ સમય મૈં યદિ ઇક ઇક ૨ દ્વીન્દ્રિયજીવ નિકાલા જાવે તો સમસ્ત ઉન દ્વીન્દ્રિય જીવોં કો ઉસ પ્રદેશોં સે નિકાલને મૈં જિતને આવલિકા કે અસંસ્થાતવેં આગ લગતે હૈં' ઉત્તને પ્રદેશ અંગુલ પ્રતર કે હોતે હૈં--મૌર હન અંગુલ પ્રતર કે પ્રદેશોં કી જિતની સંખ્યા હોતી હૈં ઉત્તની હી દ્વીન્દ્રિય જીવોં કી સંખ્યા હૈં । હસ પ્રકાર દ્વીન્દ્રિય જીવોં કી સંખ્યા ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા સે અસંસ્થાત આતી હૈં ઇસા જાનના ચાહિયે । અથવા (વેહંદિયાણં ઓરાલિય વદ્દેલ્લહિં) હત્યાદિ સૂત્ર પાઠ કા ઇસા અર્થ કરના ચાહિયે--કિ દ્વીન્દ્રિયજીવોં કે જો ચદ્દ ઔદારિક શરીર હૈં ઉનસે યદિ સ્વષ પ્રતર સ્વાલી કિયા જાવે તો હસમૈં અસંસ્થાત

ઔદારિક બદ્દ શરીર યે દ્વીન્દ્રિય જીવોના હોય છે. આ કાળની અપેક્ષાએ બદ્દ ઔદારિક શરીરેનું પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. (સ્વેત્તઓ અંગુલપય-રસ્સ આવલિયાપ અસંસ્થિજ્જહમાગપહિમાનેણ) ક્ષેત્રની અપેક્ષા દ્વીન્દ્રિય જીવોનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે કે અંગુલ પ્રતરના જેટલા પ્રદેશો હોય છે, તે સર્વ પ્રદેશોમાં જો દરેકે દરેક પ્રદેશ એક એક દ્વીન્દ્રિય જીવથી પૂરિત કરવામાં આવે તો તે સર્વ પ્રદેશો તે દ્વીન્દ્રિય જીવોથી સંપૂરિત થઈ જાય છે. અને તે બૃત-સરેલા પ્રદેશોથી આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ રૂપ સમયમાં જો એક એક દ્વીન્દ્રિય જીવ બહાર કાઢવામાં આવે તો સમસ્ત દ્વીન્દ્રિય જીવોને તે પ્રદેશોમાંથી કાઢવામાં જેટલા આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગો લાગે છે તેટલા પ્રદેશો અંગુલ પ્રતરના હોય છે અને આ અંગુલ પ્રતરના પ્રદેશોની જેટલી સંખ્યા હોય છે, તેટલી જ દ્વીન્દ્રિય જીવોની સંખ્યા છે. આ રીતે દ્વીન્દ્રિય જીવોની સંખ્યા ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત હોય છે, આમ બાણી લેવું જોઈએ અથવા તો (વેહંદિયાણં ઓરાલિયવદ્દેલ્લહિં) વગેરે સૂત્રપાઠનો આ જાનનો અર્થ લગાડવો જોઈએ કે દ્વીન્દ્રિય જીવોના જે બદ્દ ઔદારિક શરીરો છે, તેનાથી જો સર્વ પ્રતરો ખાલી કરવામાં આવે તો આમાં અસંખ્યાત

ઉત્સર્પિणी और अवसर्पिणी काल का समय लग जाता है—व्यतीत हो जाता। अब यहां ऐसा प्रश्न उपस्थित हो सकता है कि अंगुल प्रतर रूप क्षेत्र का कितना प्रदेशरूप क्षेत्र का कितना प्रदेश रूप अंश काल के कौन के अंश में द्वीन्द्रिय जीव से खाली करना चाहिये? तब इसका उत्तर इस प्रकार है—कि अंगुलप्रतरक्षेत्र का जो अंगुल का असंख्यातवां भागरूप अंश क्षेत्र है वह एक द्वीन्द्रिय जीव से आवलिका रूप काल के असंख्यातवे भागरूप समय में क्रमशः खाली करते जाना चाहिये—इस प्रकार करते २ वह अंगुल प्रतररूप पूरा क्षेत्र समस्त द्वीन्द्रिय जीवों से खाली किया जा सकता है। इस प्रकार से खाली करने में असंख्यात उत्सर्पिणी और अवसर्पिणीकाल समाप्त हो जाते हैं। अर्थात् असंख्यात उत्सर्पिणी और अवसर्पिणीकाल में वह सम्पूर्ण प्रतर खाली हो जाता है। इस प्रकार के प्रतर के एक एक अंगुल के असंख्यातवे भागरूप प्रदेश पर आवलिका के एक एक असंख्यातवे भागरूप समय को लेकर क्रमशः प्रत्येक द्वीन्द्रिय जीव शरीर को स्थापित करते २ सम्पूर्ण वह प्रतररूप क्षेत्र द्वीन्द्रिय जीवों के शरीरों से असंख्यात उत्सर्पिणी अवसर्पिणीकाल में भर जाता है। इस प्रकार का यह अर्थ और पहिला अर्थ ये दोनों ही अर्थ वास्तव में एक

ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળ બેટલેા સમય પસાર થઈ જાય છે. અહીં આ જાતનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ શકે કે અંગુલ પ્રતર રૂપ ક્ષેત્રના જે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ રૂપ અંશ ક્ષેત્ર છે, તે એક દ્વીન્દ્રિય જીવથી આવલિકા રૂપ કાળના અસંખ્યાતમા ભાગ રૂપ સમયમાં ક્રમશઃ રિક્ત કરતાં રહેવું જોઈએ આ રીતે કરતાં કરતાં તે અંગુલ પ્રતર રૂપ સંપૂર્ણ ક્ષેત્ર સમસ્ત દ્વીન્દ્રિય જીવોથી રિક્ત કરી શકાય છે. આ પ્રમાણે રિક્ત કરવામાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળ સમાપ્ત થઈ જાય છે. એટલે કે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળમાં તે સંપૂર્ણ પ્રતર ખાલી થઈ જાય છે. આ રીતે પ્રતરના એક એક અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ રૂપ પ્રદેશ પર આવલિકાના એક એક અસંખ્યાતમાં ભાગ રૂપ સમયને લઈને ક્રમશઃ દરેકે દરેક દ્વીન્દ્રિય જીવ શરીરને સ્થાપિત કરતાં કરતાં સંપૂર્ણ તે પ્રતરરૂપ ક્ષેત્ર દ્વીન્દ્રિય જીવોના શરીરોથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળમાં પૂરિત થઈ જાય છે. આ રીતે આ અર્થ અને પહેલો અર્થ બંને અર્થો ખરેખર એક જ છે. તે બંનેમાં કોઈ પણ જાતનો તફાવત

અંતુષોગચંદ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૫ દ્વીન્દ્રિયાદીનામૌદારિકાદિશરીરનિ ૦ ૪૪૩

યામિસ્તસર્વિણ્યવસર્વિણીભિઃ કાલતઃ । ક્ષેત્રતઃ અઙ્ગુલપતરસ્ય આવલિકાયાઃ,
અસંખ્યેયમાગપતિભાગેન । મુક્તાનિ યથા ઔષિકાનિ ઔદારિકશરીરાણિ તથા-
મણિતવ્યાનિ । વૈક્રિયાદારકશરીરાણિ વદ્ધાનિ ન સન્તિ । મુક્તાનિ યથા ઔષિ-
કાનિ ઔદારિકશરીરાણિ તથા મણિતવ્યાનિ । તૈજસકાર્મકશરીરાણિ યથા
પ્રતેપામેત્ર ઔદારિકશરીરાણિ તથા મણિતવ્યાનિ । યથા દ્વીન્દ્રિયાગાં તથા ત્રીન્દ્રિ-
યચતુરિન્દ્રિયાગામપિ મણિતવ્યાનિ । પચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનામપિ ઔદારિક-
હી હૈ । इनमें कोई भेद नहीं है । (मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालिय
सरीरा तहा भाणियव्वा) द्वीन्द्रियजीवों के मुक्त औदारिक शरीर
सामान्य मुक्त औदारिक शरीरों के जैसा अनन्त जानना चाहिये ।
(वेडविवयआहारगसरीरा षट्हेल्लया णत्थि) द्वीन्द्रियजीवों के षट्
वैक्रिय शरीर, और षट् आहारक शरीर नहीं होते हैं । (मुक्केल्लया
जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा) मुक्त वैक्रियशरीरों
का एवं मुक्त आहारक शरीरों का प्रमाण मुक्त औदारिक शरीरों के
प्रमाण के जैसा यहां अनन्त जानना चाहिये । (तैयगकम्मयसरीरा
जहा एणसिं चैव ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा) तैजस और कर्मण
शरीर इनके औदारिक शरीरों के जैसा जानने चाहिये । (जहा वेइं-
दियाणं तहा तेइंदियचउरिंदियाण वि भाणियव्वा) जिस प्रकार यह
द्वीन्द्रियजीवों के शरीरों की प्ररूपणा की गई है उसी प्रकार से
त्रीन्द्रिय और चतुरिन्द्रिय जीवों के शरीरों की भी प्ररूपणा समझनी
चाहिये । 'पचेंदियतिरिक्खजोइयाण वि ओरालियसरीरा एवं चैव भाणि-

नथी. (मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालिय सरीरा तहा भाणियव्वा) द्वीन्द्रिय
जिवोना मुक्त औदारिक शरीर सामान्य मुक्त औदारिक शरीराना जेम
अनन्त जणुवा जेष्ठये. (वेडविवयआहारगसरीरा षट्हेल्लया णत्थि) द्वीन्द्रिय
जिवोना षट् वैक्रिय शरीर अने षट् आहारक शरीरों डेता नथी. (मुक्के-
ल्लया जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा) मुक्त वैक्रिय शरीरानुं
अने मुक्त आहारक शरीरानुं प्रमाण औदारिक शरीराना प्रमाणुनी जेम
अलीं अनन्त जणुवुं जेष्ठये. (तैयगकम्मयसरीरा जहा एणसिं चैव ओरा-
लियसरीरा तहा भाणियव्वा) जेमनां तैजस अने कर्मणु शरीरों औदारिक
शरीराना जेम जणुवा जेष्ठये. (जहा वेइंदियाणं तहा तेइंदियचउरिंदियाण
वि भाणियव्वा) जेम आ द्वीन्द्रिय जिवोना शरीराना प्ररूपणा करवाभां आवी
छे तेमज त्रीन्द्रिय अने चतुरिन्द्रिय जिवोना शरीराना प्ररूपणा समजवी

શરીરાણિ એવમેવ મણિત્વ્યાનિ । પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્ચોનિકાનાં મદન્ત । કિયન્તિ
 વૈક્રિયશરીરાણિ મજ્જન્તાનિ ? ગૌતમ ! વૈક્રિયશરીરાણિ દ્વિવિધાનિ મજ્જન્તાનિ
 તથા—વદ્ધાનિ ચ મુક્તાનિ ચ । તત્ર સ્વદ્ધુ યાનિ તાનિ વદ્ધાનિ તાનિ સ્વલ્લ અસં-
 ક્ષયેયાનિ અસંક્ષયેયાભિરુત્સર્પિણ્યવસર્પિણીભિરપહ્રિયન્તે કાલતઃ । ક્ષેત્રતઃ અસંક્ષયેયાઃ
 શ્રેણયઃ પ્રતરસ્ય અસંક્ષયેયમાગે । તાસાં સ્વલ્લ શ્રેણીનાં વિષ્કમ્ભમૂચિઃ અઙ્ગુલ-

યઘ્વા) પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્ચ જીવોં કે બી ઔદારિકશરીર, દ્વીન્દ્રિય જીવોં
 કે ઔદારિકશરીરોં કે જેસા હી જાનના ચાહિયે । (પંચેન્દ્રિયતિરિક્ષ-
 જોણિયાળં મંતે । કેવહયા વેડવિવયસરીરા પળ્લન્તા) હે મદન્ત !
 તિર્યગ્ચ પંચેન્દ્રિય જીવોં કે કિતને વૈક્રિયશરીર કહે ગયે હૈં ? (ગોયમા !
 વેડવિવયસરીરા દુવિહા-પળ્લન્તા તં જહા બદ્ધેસ્લયા ય મુક્કેસ્લયા ય)
 હે ગૌતમ ! વૈક્રિયશરીર દો પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં—એક બદ્ધ વૈક્રિયશરીર
 ઔર દુસરે મુક્ત વૈક્રિયશરીર । (તત્થ ણં જે તે બદ્ધેસ્લયા તે ણં અસંલિજ્જા)
 સો હનમેં તિર્યગ્ચ પંચેન્દ્રિયોં કે બદ્ધ વૈક્રિય શરીર હૈં, વે અસંલ્યાત હૈં ।
 (અસંલિજ્જાહિં ઉત્સપ્પિણીઓ સપ્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ—લેત્તઓ
 અસંલિજ્જાઓ સેદ્ધિઓ પયરસસ અસંલિજ્જામાગે) અસંલ્યાતેં ઉત્સ-
 પિણી ઔર અવસર્પિણી—કાલ કે જિતને સમય હૈં, ઉતને યે કાલ કી અપેક્ષા
 સે હૈં । ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા યે પ્રતર કે અસંલ્યાતવેં ભાગ મેં વર્તમાન અસં-
 લ્યાત શ્રેણિરૂપ હૈં । (તાસિ ણં સેદ્ધી ણં ચિક્ષ્વં મસૂદં અંબુલપદમચગમૂલસ્સ

ભ્રમ્મ. (પંચેન્દ્રિયતિરિક્ષજોણિયાળ વિ ઔદારિકશરીરા એવં એવ મણિયઘ્વા)
 પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ચ જીવોના પણ ઔદારિક શરીરો દ્વીન્દ્રિય જીવોના ઔદારિક
 શરીરોની જેમ જ જાણવા ભ્રમ્મ. (પંચેન્દ્રિયતિરિક્ષજોણિયાળં મંતે ।
 કેવહયા વેડવિવયસરીરા પળ્લન્તા) હે મદન્ત ! તિર્યગ્ચ પંચેન્દ્રિય જીવોના
 કેટલાં વૈક્રિયશરીરો કહેવામાં આવ્યાં છે ? (ગોયમા ! વેડવિવયસરીરા દુવિહા
 પળ્લન્તા તંજહા બદ્ધેસ્લયા ય મુક્કેસ્લયા ય) હે ગૌતમ ! વૈક્રિય શરીરો બે
 પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યાં છે. પહેલાં બદ્ધ વૈક્રિયશરીરો અને બીજાં મુક્ત
 વૈક્રિય શરીરો (તત્થ ણં જે તે બદ્ધેસ્લયા તે ણં અસંલિજ્જા) તેા આમાં જે તિર્યગ્ચ
 પંચેન્દ્રિયોના બદ્ધ વૈક્રિય શરીરો છે, તે અસંલ્યાત છે. (અસંલિજ્જાહિં ઉત્સ-
 પ્પિણીઓ સપ્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ લેત્તઓ અસંલિજ્જાઓ સેદ્ધિઓ પયરસસ
 અસંલિજ્જામાગે) અસંલ્યાત ઉત્સપ્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના જેટલા
 સમયો છે, તેટલા કાળની અપેક્ષા છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષા આ પ્રતરના
 અસંલ્યાતમા ભાગમાં વર્તમાન અસંલ્યાત શ્રેણીરૂપ છે. (તાસિ ણં સેદ્ધી ણં

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૫ દ્વિન્દ્રિયાદીનામૌદારિકાદિશરીરનિ ૪૪૧

પ્રથમવર્ગમૂલસ્ય અસંખ્યાતભાગે । મુક્તાનિ યથા ઔષિકાનિ ઔદારિકાનિ તથા
મળિતવ્યાનિ । આહારકશરીરાણિ યથા દ્વિન્દ્રિયાણામ્ તૈનસકાર્મણશરીરાણિ
યથા ઔદારિકાણિ ॥ ૨૧૫ ॥

અસંખિજ્જહમાગે) અંગુલ કે પ્રથમ વર્ગમૂલ કે અસંખ્યાતવે' ભાગ મેં
उन श्रेणियों की विष्कंभसूचि ली गई है । इसका भाव इस प्रकार से
है-प्रतर के असंख्यातवे' भाग में वर्तमान जा असंख्यात श्रेणियां हैं,
सो उन असंख्यात श्रेणियों के जितने प्रदेश होते हैं, उतने पंचेन्द्रिय-
तिर्यञ्च जीव के वैक्रिय शरीर हैं । प्रति समय में एक एक करके यदि उन
एक एक प्रदेश गत पंचेन्द्रियतिर्यञ्च जीवों के वैक्रिय शरीरों को
निकाला जावे तो, सम्पूर्णरूप से उनके निकालने में असंख्यात उत्स-
र्पिणी और अवसर्पिणी काल समाप्त हो जाते हैं । क्षेत्र की अपेक्षा वे
शरीर प्रतर के असंख्यातवे' भाग में वर्तमान असंख्यात श्रेणियों के
प्रदेशों की राशि प्रमाण हैं । यहां प्रतर के असंख्यातवे' भाग में
वर्तमान असंख्यात आकाशश्रेणियां ग्रहण की गई हैं, उन श्रेणियों
की जो विष्कंभसूचि है वह अंगुल के प्रथम वर्गमूल के असंख्यातवे'
भाग में वर्तमान जितनी श्रेणियां होती है तावत्प्रमाणरूप ली गई है ।
इस प्रकार यह तिर्यञ्चपंचेन्द्रिय जीवों के वद्ध वैक्रिय शरीरों का प्रमाण
कहा गया है । अब मुक्तवैक्रियशरीरों का प्रमाण कितना है यह सूत्रकार

विष्कंभसूई अंगुलपदमवर्गमूलस्य असंखिज्जहमागे) આંગળના પ્રથમ વર્ગ-
મૂળના અસંખ્યાતમા ભાગમાં તે શ્રેણિઓની વિષ્કંભસૂચિ અહણ કરવામાં
આવી છે. આનો ભાવ આ પ્રમાણે છે.-પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં
વર્તમાન જે અસંખ્યાત શ્રેણિઓના જેટલા પ્રદેશો હોય છે, તેટલા પંચે-
ન્દ્રિય તિર્યંચ જીવના વૈક્રિયશરીરો છે. પ્રતિસમયમાં એક એક કરીને જો
તે એક પ્રદેશગત પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોના વૈક્રિયશરીરોને બહાર કાઢવામાં
આવે તો સંપૂર્ણ રૂપથી તેમને કાઢવામાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને
અવસર્પિણી કાળ સમાપ્ત થઈ જાય છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષા તે શરીર પ્રતરની
અસંખ્યાતમા ભાગમાં વર્તમાન અસંખ્યાત શ્રેણિઓના પ્રદેશોની રાશિ
પ્રમાણ છે. અહીં પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં વર્તમાન અસંખ્યાત
આકાશ શ્રેણિઓની જે વિષ્કંભસૂચિ છે, તે આંગળના પ્રથમ વર્ગમૂળના
અસંખ્યાતમા ભાગમાં વર્તમાન જેટલી શ્રેણિઓ છે, તાવત્પ્રમાણ રૂપ અહણ
કરવામાં આવી છે. આ રીતે આ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવોના બદ્ધવૈક્રિય
શરીરોનું પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. હવે મુક્ત વૈક્રિયશરીરોનું પ્રમાણ

પ્રકટ કરતે હૈં—(મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયા તહા માણિયઘ્વા) મુક્તવૈકિયશરીરોં કા પ્રમાણ સામાન્ય ઔદારિકશરીરોં કે પ્રમાણ બરાબર હૈં (આહારગસરીરા જહા વેહંદિયાણં, તેયગકમ્મયસરીરા જહા ઓરાલિયા) इनके आहारक शरीरों का प्रमाण द्वीन्द्रिय जीवों के आहारक शरीरों के जैसा है। तैजस और कार्मण शरीरों का प्रमाण औदारिक शरीरों के जैसा है। यहां जो 'जहा वेहंदियाणं तहा तेहंदियचउरिंदियाण वि भाणिघ्वा' ऐसा कथन किया है वह असंख्येयता सामान्य को लेकर किया गया जानना चाहिये, संख्या को लेकर किया गया नहीं जानना चाहिये। क्योंकि इन में परस्पर में संख्या की समानता नहीं है। उक्तंच करके सोही कहा है। (एएसिं च णं भंते ! इत्यादि—हे भदन्त ! इन एकेन्द्रिय, द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय, और पंचेन्द्रिय जीवों में कौन जीव किन से अल्प हैं ? कौन किनसे बहुत हैं ? कौन किनसे विशेषाधिक हैं ?

उत्तर—हे गौतम ! सब से कम पंचेन्द्रिय जीव हैं। इनसे कुछ अधिक चतुरिन्द्रिय जीव हैं। चतुरिन्द्रिय जीवों की अपेक्षा त्रीन्द्रिय जीव कुछ अधिक हैं। इनकी अपेक्षा द्वीन्द्रिय जीव

કેટલું છે ? આ વાત સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે. (મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયા તહા માણિયઘ્વા) મુક્ત વૈકિય શરીરોના પ્રમાણ સામાન્ય ઔદારિક શરીરોના પ્રમાણ બરાબર છે. (આહારગસરીરા જહા વેહંદિયાણં, તેયગકમ્મય સરીરા જહા ઓરાલિયા) એમના આહારક શરીરોના પ્રમાણ દ્વીન્દ્રિય જીવોના આહારક શરીરોના પ્રમાણ જેવું છે. તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોના પ્રમાણ ઔદારિક શરીરોના પ્રમાણ જેવું છે. અહીં જે “જહા વેહંદિયાણં તહા તેહંદિય-ચઉરિંદિયાણ વિ ભાણિયઘ્વા” આવું કથન છે, તે અસંખ્યેયતા સામાન્યને લઇને કહેવામાં આવ્યું છે સંખ્યાના આધારે કરવામાં આવ્યું નથી તેમ જાણવું જોઇએ કેમકે આમાં પરસ્પરની સંખ્યાની સલામતી નથી. ઉક્તંચ કહીને તેજ વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. (एएसिं च णं भंते ! इत्यादि) हे भदन्त ! આ એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય જીવોમાં કયો જીવ કયા જીવ કરતાં અલ્પ છે ? કયો કોના કરતાં વધારે છે ? કયો કોના કરતાં વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! સૌથી અલ્પ પંચેન્દ્રિય જીવો છે. એમના કરતાં કંઈક વધારે ચતુરિન્દ્રિય જીવો છે. ચતુરિન્દ્રિય જીવોની અપેક્ષા ત્રીન્દ્રિય

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૧૫ દ્વીન્દ્રિયાદીનામૌદારિકાદિશરીરનિં ૪૪૭

ટીકા—‘વેદંદિયા ણં’ इत्यादि—

દ્વીન્દ્રિયાણામૌદારિકશરીરાણ્યપિ બદ્ધમુક્તેતિ દ્વિવિધાનિ । તત્ર બદ્ધાન્યૌદારિકશરીરાણિ અસંખ્યેયાનિ । કાલત્વ ઇત્યાનિ અસંખ્યેયોત્સર્પિણ્યવર્સર્પિણીયુયાવન્તઃ સમયા ભવન્તિ, તાવત્સમયમાનાનિ । ક્ષેત્રતસ્તુ મતરસ્યાસંખ્યેયભાગવર્ત્ય-સંખ્યેયશ્રેણિપ્રદેશાશિ તુલ્યાનિ । મતરાસંખ્યેયભાગવર્ત્યસંખ્યેયયોજનકોટયા-ત્મકક્ષેત્રવર્ત્યાકાશશ્રેણ્યોઽય ન ગૃહ્યન્તે, કિન્તુ તાસાં શ્રેણીનાં વિષ્કમ્ભસચિરિદ્ધ ગૃહ્યતે । इयं विष्कम्भासूत्रिसंख्येयकोटीकोटियोजनप्रमाणा बोध्या । एतावत्स्व-विशेषभिक हैं और द्वीन्द्रिय जीवों की अपेक्षा एकेन्द्रिय जीव अनन्त गुणों हैं अतः जब इस ‘एएसिं च णं भन्ते’ इत्यादि सूत्रमें द्वीन्द्रियादि जीवों की संख्या में भिन्नता कही गई है, तो इनके शरीरों की संख्या में भी विचित्रता-भिन्नता है ।

ભાવાર્થ—इस सूत्र द्वारा सूत्रकारने द्वीन्द्रियादि जीवों के औदारिक आदि शरीरों की संख्या कही हैं । इसमें उन्होंने यह प्रकट किया है—‘द्वीन्द्रिय, तेहन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय जीवों’ के बद्ध औदारिक आदि पांच शरीरों की संख्या समान होती है । अर्थात् द्वीन्द्रिय जीवों के बद्ध औदारिकशरीर असंख्यात होते हैं—और मुक्त औदारिक शरीर सामान्य औदारिकशरीरों के जैसा अनंत होते हैं । इसी प्रकार से तेहन्द्रिय और चतुरिन्द्रिय जीवों के बद्ध मुक्त औदारिक शरीरों के विषय में भी जानना चाहिये । इन जीवों के

જીવો કંઈક વધારે છે. આ સર્વની અપેક્ષા દ્વીન્દ્રિય જીવો વિશેષાધિક છે અને દ્વીન્દ્રિયની અપેક્ષા એકેન્દ્રિય જીવો અનંતગણ્ય છે. એટલા માટે જ્યારે આ (एएसिं च णं भन्ते!) વગેરે સૂત્રમાં દ્વીન્દ્રિયાદિ જીવોની સંખ્યામાં ભિન્નતા કહેવામાં આવી છે તો એમનાં શરીરોની સંખ્યામાં પણ વિચિત્રતા ભિન્નતા છે.

ભાવાર્થ—આ સૂત્રવડે સૂત્રકારે દ્વીન્દ્રિયાદિ જીવોના ઔદારિક વગેરે શરીરોની સંખ્યા વિષે કહ્યું છે. આમાં તેમણે એ વાત સ્પષ્ટ કરી છે કે ‘દ્વીન્દ્રિય, તેહન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય જીવોના બદ્ધ, મુક્ત ઔદારિક વગેરે પાંચ શરીરોની સંખ્યા સમાન હોય છે. એટલે કે દ્વીન્દ્રિય જીવોના બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત હોય છે અને મુક્ત ઔદારિક શરીરો સામાન્ય ઔદારિક શરીરોની જેમ અનંત હોય છે. આ રીતે તેહન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોના બદ્ધ મુક્ત ઔદારિક શરીરોના વિષે પણ ગણવું જોઈએ.

माणा बिष्कम्भसूचिरसंख्येयश्रेणिवर्गमूलात्मिका विज्ञेया अयं भावः—एकाकाश-
 श्रेणिगताः सर्वेऽपि प्रदेशास्तत्प्रतोऽसंख्येयाः। ते कल्पनया पटुर्विशदविक्रपञ्च-
 शनाविक्रपञ्चवष्टिहस्ताणि (६५५३६) बोधयानि। अस्य प्रथमं वर्गमूलं २६६,
 द्वितीयं १६, तृतीयं ४, चतुर्थम् २। कल्पितान्येकानि चत्वार्यपि वर्गमूलानि
 तत्प्रतोऽसंख्येयवर्गमूलानि। एतेषां चतुर्णां वर्गमूलानां मीलनेऽष्टमशतविक्रपञ्च-
 द्वयं (२७८) जायते। एतद् सङ्ख्येयप्रतोऽसंख्येय-इति तात्पर्यं भवति। तदा एतावत्प्र-
 देशा यस्तुनविष्कम्भसूचिर्भवतीति। इदं प्रस्तुतशरीरवर्णनमेव प्रकारान्तरेणाह—
 'वेङ्दिषाणं ओरालियवद्वेरलएहि' इत्यादि। द्वीन्द्रियाणां यान्यौदारिकवद्भशरी-
 राणि तैः सर्वोऽपि प्रतरः अपह्रियते=रिक्तः कियतेऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु
 यावन्तः समया भवन्ति तावन्तु समयेषु। एतावत्समयवर्णनानि कालतो यद्वौ-
 दारिकशरीराणि बोधयानि। क्षेत्रतः—अङ्गुलप्रतरस्य आवलिकाया असंख्येयभाग-
 प्रतिभागेन। अयं भावः—अङ्गुलप्रतरस्य यावन्तः प्रदेशाः सन्ति, तेषु सर्वेष्वपि
 प्रदेशेषु प्रत्येक प्रदेश एकैकद्वीन्द्रियजीवपूर्णो भवेत्। तेभ्यः प्रदेशेभ्यो यद्येकैक-
 द्वीन्द्रियजीव आवलिकालक्षणस्य कालस्य असंख्येयभागप्रतिभागेन=असंख्येय-
 भागरूपेणांशेन अपह्रियते। एवं च यावद्भिरसंख्येयभागप्रतिभागैरङ्गुलप्रतरप्र-
 देशा द्वीन्द्रियजीवैभ्यो रहिताः स्युस्तावत्संख्यका अङ्गुलप्रतरप्रदेशा भवन्ति।
 प्रतरप्रदेशसमसंख्यकाश्च द्वीन्द्रियजीवा भवन्ति। इत्थं च द्वीन्द्रियजीवा असंख्येय-
 संख्यकाः क्षेत्रतो बोध्या इति। यद्वा एवमर्थः कर्तव्यः—“वेङ्दिषाणं ओरालिय
 वद्वेरलएहि” इत्यादि। द्वीन्द्रियाणां यानि बद्धान्यौदारिकशरीराणि तैः सर्वोऽपि
 प्रतरोऽपह्रियते। कियता कालेनापह्रियते? इत्याह—असंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पि-
 णीभिः। द्वीन्द्रियौदारिकवद्भशरीरैः सर्वोऽपि प्रतरोऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणी-
 कालेनापह्रियते इत्यर्थः। केन पुनः क्षेत्रप्रतिभागेन कालप्रतिभागेन वाऽपह्रियते?
 इति हृदि कृत्वा एतावता कालप्रतिभागेनायमपह्रियते इति प्रदर्शयितुमाह—अङ्गुल-
 प्रतरलक्षणस्य क्षेत्रस्य आवलिकालक्षणस्य च कालस्य योऽसंख्येयभागरूपप्रति-
 भागः=अंशस्तेन। अयं भावः—यद्येकैकेन द्वीन्द्रियशरीरेण प्रतरस्यैकैकोऽङ्गुला-
 संख्येयभाग एकैकेनावलिकालक्षणस्य कालस्यासंख्येयभागेन क्रमशोऽपह्रियते,
 तदा असंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः सर्वोऽपि प्रतरो रिक्तो भवति। एवं प्रतरस्यै-
 कैकस्मिन्नङ्गुलासंख्येयभागे एकैकेनावलिकाऽसंख्येयभागेन प्रत्येकं क्रमेण यथा-
 प्यमानानि द्वीन्द्रियशरीराण्यसंख्येयोत्सर्पिणीभिः सर्वं प्रतरं पूरयन्तीत्यपि
 बोध्यं वस्तुत एकार्थत्वादिति। एषां युक्तौदारिकशरीराणि यथा औधिकौदारिक-
 शरीराणि तथा बोधयानि। तथा—एषां वैक्रियाहारकवद्भशरीराणि न सन्ति।

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૧૫ દ્વીન્દ્રિયાદીનામૌદારિકાદિશરીરનિ ૪૪૧

મુક્તાનિ વૈક્રિયાહારકશરીરાણિ ઔધિકૌદારિકશરીરવદ્ બોધ્યાનિ । તથા-દ્વીન્દ્રિયાણાં તૈજસકાર્મકશરીરાણિ एतेषामૌદારિકશરીરવદ્ બોધ્યાનિ । યથા દ્વીન્દ્રિયાણાં શરીરવક્તવ્યતા તથા ત્રીન્દ્રિયચતુરિન્દ્રિયાણામપિ બોધ્યા । તથા-પञ्चेन्द्रियतिर्यग्घोनિકાનામપૌદારિકશરીરાણિ દ્વીન્દ્રિયૌદારિકશરીરવદ્ બોધ્યાનિ । एतेषુ કેવાંચિદ્ વૈક્રિયશરીરસજ્ઞાવાતાન્નિરૂપયિતુમાહ-‘પંચિદિયતિરિક્ત્વ’ इत्यादि-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्घोनिकानां भदन्त ! कियन्ति वैक्रियशरीराणि भद्रज्ञानि ? उत्तरयति-हे गौतम ! वैक्रियशरीराणि बद्धमुक्तेतिभेदद्वयविशिष्टानि । तत्र यानि बद्धशरीराणि तानि असंख्येयसंख्यकानि । तानि च असंख्येयानि उत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः कालतोऽपह्रियन्ते । अयं भावः प्रतरासंख्येयभागवत्त्यसंख्येयश्रेणिप्रदेशराशिसमताः पञ्चेन्द्रियतिर्यग्घोनिकाः प्रतिसममयेकैकशोऽपहरणेनासंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीकालेनापह्रियन्ते, अतः कालतोऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीराशिसममयसमसंख्यकानि बद्धवैक्रियशरीराणि बोध्यानि । तथा-क्षेत्रतः प्रतरासंख्येयभागवत्त्यसंख्येयश्रेणिप्रदेशराशिसमसंख्यकानि । इह तासां श्रेणीनां विष्कम्भस्यविर्गृह्यते । विष्कम्भमूचिस्तु अंगुलप्रथमवर्गमूलस्यासंख्येयभागे बोध्या ।

બદ્ધ વૈક્રિય ઔર આહારક શરીર નહીં હોતે હે । મુક્ત વૈક્રિય આહારક શરીર હોતે હે । સો इनकी संख्या सामान्य मुक्त औदारिक शरीरों के जैसा अनन्त जानना चाहिये । बद्ध और मुक्त तैजस और कर्मण शरीरों का प्रमाण इनके बद्ध मुक्त औदारिक शरीरों के समान क्रमशः असंख्यात और अनन्त कहा गया है । पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च जीवों के बद्ध मुक्त औदारिक शरीरों का प्रमाण क्रमशः असंख्यात और अनन्त है । पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों में वैक्रिय लब्धि की संभावना से किन्ही २ में बद्ध वैक्रिय शरीर पाये जाते हैं । इसलिये इनमें बद्धवैक्रियशरीरों का प्रमाण असंख्यात है और मुक्तवैक्रियशरीरों का प्रमाण सामान्य

આ જીવોના બદ્ધ વૈક્રિય અને આહારક શરીરો હોતાં નથી. મુક્ત વૈક્રિય આહારક શરીરો હોય છે તો એમની સંખ્યા સામાન્ય મુક્ત ઔદારિક શરીરોની જેમ અનંત બાજુથી બેઠેલો બદ્ધ અને મુક્ત તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોનું પ્રમાણ એમના બદ્ધ મુક્ત ઔદારિક શરીરોની જેમ ક્રમશઃ અસંખ્યાત અને અનંત કહેવામાં આવ્યું છે. પંચેન્દ્રિય તિર્યંચજીવોના બદ્ધ મુક્ત ઔદારિક શરીરોનું પ્રમાણ ક્રમશઃ અસંખ્યાત અને અનંત છે. પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં વૈક્રિય લબ્ધિની સંભાવનાથી કેટલાકમાં બદ્ધવૈક્રિય શરીરો મળે છે. એટલા માટે જ આમાં બદ્ધવૈક્રિયશરીરોનું પ્રમાણ અસંખ્યાત છે અને મુક્તવૈક્રિયશરીરોનું પ્રમાણ સામાન્ય ઔદારિક

અંગુલપ્રથમવર્ગપૂલસ્યાસંખ્યેયભાગવર્તિન્યો યાવત્યઃ શ્રેણયો ભવન્તિ, તાત્પર્યમાણા
 ત્રિક્રમ્ભસૂચિરિદ્ ગ્રાહ્યેતેતિ માવઃ । મુક્તાનિ વૈક્રિયશરીરાણિ ઔદારિકૌદારિકવદ્
 બોધ્યાનિ । આહારકશરીરાણિ દ્વીન્દ્રિયાદારકશરીરવદ્ બોધ્યાનિ । તૈજસકર્મણ-
 શરીરાણિ ઔદારિકશરીરવદ્ બોધ્યાનિ । અત્ર ત્રીન્દ્રિયાદિષુ યદ્ દ્વીન્દ્રિયવદતિ-
 દેશઃ કૃતઃ સોઽસંખ્યેયતા સામાન્યમાશ્રિત્ય બોધ્યઃ । પરસ્પરમેષાં સંખ્યાસામ્યં
 તુ નાસ્તિ, અતએતોક્તમપિ-‘एएसिणं भंते । एगिंदियवेइंदियतेइंदियचउरिंदिय
 पंचिंदियाणं कयरे कयरेइतो अप्पा वा बहुया वा विसेसाहिया वा ? गोयमा !
 सब्बथोवा पंचिंदिया, चउरिंदिया विसेसाहिया, तेइंदिया विसेसाहिया, वेइं-
 दिया विसेसाहिया, एगिंदिया अणंतगुणा’ છાયા-एतेषां खलु भदन्त ! एके-
 न्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियाणां कतमे कतमेभ्योऽल्पा वा
 बहुका वा विशेषाधिका वा ? गौतम ! सर्वस्तोकाः पञ्चेन्द्रियाः, चतुरिन्द्रिया
 विशेषाधिकाः, त्रीन्द्रिया विशेषाधिकाः, द्वीन्द्रिया विशेषाधिकाः, एकेन्द्रिया
 अनन्तगुणाः । इति । अत्र सूत्रे द्वीन्द्रियादिजीवानां संख्यावैचित्र्यमुक्तम् , अतस्त-
 ष्छरीराणामपि संख्यावैचित्र्यं बोध्यम् , प्रत्येकशरीरिजीवसंख्यानां शरीरसंख्या-
 तुल्यत्वादिति ॥ सू० २१५ ॥

અથ મનુષ્યાણામૌદારિકાદિશરીરાણિ પ્રરૂપયિતુમાહ-

મૂલમ્-મણુસ્સાણં ભંતે ! કેવદ્વયા ઓરાલિયસરીરા પળ્લણત્તા ?
 ગોયમા ! ઓરાલિયસરીરા દુવિહા પળ્લણત્તા, તં જહા-બદ્દેલ્લયા
 ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્દેલ્લયા તે ણં સિય સંખિજ્ઞા
 સિય અસંખિજ્ઞા । જહણ્ણપ્પ સંખેજ્ઞા । સંખિજ્ઞાઓ કોડા-
 કોડીઓ ષ્ઠગૂણતીસં ઠાણાઈં તિજમલપયસ્સ ઉવરિં ચઉજમલ-

ઔદારિક શરીરો' કે પ્રમાણ કે જેસા અનન્ત છે । इनमें बद्ध आहारक
 शरीर नहीं होते हैं । मुक्त आहारक शरीर होते हैं सो इनका प्रमाण
 यहां कहा गया है । तैजस कर्मण शरीरों का प्रमाण सामान्य औदारिक
 शरीरों के जैसा क्रमशः असंख्यात और अनंत जानना चाहिये ॥सू. २१५॥

શરીરોના પ્રમાણની જેમ અનંત છે. આમાં બદ્ધ આહારક શરીરો હોતાં
 નથી. મુક્ત આહારક શરીરો હોય છે. તેમનું પ્રમાણ અહીં કહેવામાં આવ્યું
 છે. તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોનું પ્રમાણ સામાન્ય ઔદારિક શરીરોની જેમ
 ક્રમશઃ અસંખ્યાત અને અનંત બાબતું નોંધવું. ॥ સૂ. ૨૧૫ ॥

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २१६ मनुष्याणामौदारिकादिशरीरनि०

४५१

पयस्स हेट्ठा। अहव णं छट्ठो वग्गो पंचमवग्गपडुप्पणो। अहव
णं छण्णउड्ढेयणगदाइरासी उक्कोसपए असंखिज्जा। असंखि-
ज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ। खेत्तओ-
उक्कोसपए रुवपन्निवत्तेहिं मणुस्सेहिं सेढी अवहीरइ, कालओ-
असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं, खेत्तओ अंगुलपढम-
वग्गमूलं तइयवग्गमूलपडुप्पणं। मुक्केल्लया जहा ओहिया
ओरालिया तहा भाणियव्वा। मणुस्साणं भंते! केवइया वेउ-
व्वियसरीरा पणत्ता? गोयमा! वेउव्वियसरीरा दुविहा पणत्ता,
तंजहा-वड्ढेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते वड्ढेल्लया ते
णं संखिज्जा समए समए अवहीरमाणा अवहीरमाणा संखेज्जेणं
कालेणं अवहीरंति, नो चेव णं अवहिया सिया। मुक्केल्लया जहा
ओहिया ओरालियाणं मुक्केल्लया तहा भाणियव्वा। मणुस्साणं
भंते! केवइया आहारगसरीरा पणत्ता? गोयमा! आहारग-
सरीरा दुविहा पणत्ता, तं जहा-वड्ढेल्लया य मुक्केल्लया य।
तत्थ णं जे ते वड्ढेल्लया ते णं सिय अत्थि सिय नत्थि, जइ
अत्थि जहन्नेणं एक्को वा दो वा तिणिण वा, उक्कोसेणं सह-
स्सपुहत्तं। मुक्केल्लया जहा ओहिया। तेयगकम्मयसरीरा जहा
एएसिं चेव ओरालिया तहा भाणियव्वा ॥सू० २१६॥

छाया-मनुष्याणां भदन्त! कियन्ति औदारिकशरीराणि मज्झानि? गौतम!
औदारिकशरीराणि द्विविधानि मज्झानि, तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च। तत्र

‘मणुस्साणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पणत्ता’ इत्यादि।
शब्दार्थ—(भंते) हे भदन्त! (मणुस्साणं केवइया ओरालियसरीरा

‘मणुस्साणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पणत्ता’ इत्यादि

शब्दार्थ—(भंते) हे भदन्त! (मणुस्साणं केवइया ओरालियसरीरा

खलु यानि तानि वृद्धानि तानि खलु स्यात् संख्येयानि, स्यादसंख्येयानि, जघन्य-
पदे संख्येयानि । संख्येयाः कोटीकोटयः एकोनत्रिंशत् स्थानानि त्रियमलपदस्य
उपरि चतुर्यमलपदस्य अधस्तात् । अथवा खलु षष्ठो वर्गः पञ्चमवर्ग-

पण્णत्ता ?) મનુષ્યોં કે કિતને ઔદારિક શરીર કહે ગયે હેં ?-(ગોયમા)
હે ગૌતમ ! (ઓરાલિયસરીરા દુવિહા પણ્ણત્તા) ઔદારિક શરીર દો
પ્રકાર કે કહે ગયે હેં (તં જહા) વે હસ પ્રકાર સે (બદ્દેલ્લયા ય મુક્કે-
લ્લયા ય) એક બદ્દ ઔદારિક શરીર ઓર દૂસરે મુક્ત ઔદારિક શરીર
(તત્થ ણં જે તે બદ્દેલ્લયા તે ણં સિય સંલ્લિજ્જા) હનકે જો બદ્દ ઔદા-
રિક શરીર હેં વે કદાચિત્ સંખ્યાત ખી હોતે હૈ ઓર (સિય અસંલ્લિજ્જા)
કદાચિત્ અસંખ્યાત ખી હોતે હેં । (જહ્ણણપ્પ સંલ્લેજ્જા) જઘન્ય પદ
મેં વે સંખ્યાત કહે ગયે હેં-તાત્પર્ય હસકા યહ હૈ-મનુષ્ય દો પ્રકાર કે
હોતે હેં-એક સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય ઓર દૂસરે ગર્ભજ મનુષ્ય । હનમેં ગર્ભજ
મનુષ્ય હેં વે સર્વકાલાવસ્થાયી હોતે હેં અર્થાત્ એસા કોઈ સા ખી સમય
નહીં કિ-‘જિસ સમય મેં ગર્ભજ મનુષ્ય મૌજૂદ નહીં હો । સખી સમયોં
મેં ગર્ભજ મનુષ્ય કોઈ ન કોઈ અવશ્ય રહતે હેં । સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોં મેં
યહ શાશ્વતતા નહીં પાઈ જાતી હૈ । ક્યોંકિ વે કખી હોતે ખી હૈ ઓર
કખી નહીં ખી હોતે હેં । હનકી આયુ જઘન્ય ઓર ઉત્કૃષ્ટ રૂપ સે એક

પણ્ણત્તા ?) (ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (ઓરાલિયસરીરા દુવિહા પણ્ણત્તા) ઔદારિક
શરીરો જે પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યાં છે ? (તં જહા) તે આ પ્રમાણે
છે. (બદ્દેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય) પહેલું બદ્દ ઔદારિક શરીર અને બીજું
મુક્ત ઔદારિકશરીર (તત્થ ણં જે તે બદ્દેલ્લયા તે ણં સિય સંલ્લિજ્જા)
એમના જે બદ્દ ઔદારિક શરીર છે તે કદાચ સંખ્યાત પણ હોય છે.
અને (સિય અસંલ્લિજ્જા) કદાચ અસંખ્યાત પણ હોય છે. (જહ્ણણપ્પ સંલ્લેજ્જા)
જઘન્ય પદમાં એઓ સંખ્યાત કહેવામાં આવ્યાં છે. આનું તાત્પર્ય આ
પ્રમાણે છે કે માણસ જે પ્રકારનાં હોય છે. એક સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો અને
બીજા ગર્ભજ મનુષ્યો આમાં જે ગર્ભજ મનુષ્યો છે, તે સર્વ કાલાવસ્થાયી
હોય છે એટલે કે એવો કોઈપણ સમય નથી કે ‘જે સમયમાં ગર્ભજ
મનુષ્ય વિદ્યમાન ન હોય’ સર્વ સમયોમાં કોઈ ને કોઈ ગર્ભજ મનુષ્યો
અવશ્ય રહે છે. સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોમાં આ શાશ્વતતા એવામાં આવતી
નથી. કેમકે તે કોઈ વખત હોય પણ ખરી અને કોઈ વખત નહિ પણ
હોય. એમનું આયુષ્ય જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી એક અન્તર્મુદૂર્ત જેટલું

अन्तर्मुहूर्त की होती है। इनकी उत्पत्ति का विरहकाल अधिक से अधिक २४ मुहूर्त का कहा गया है। इस प्रकार जब संमूर्च्छिम मनुष्य बिलकुल उत्पन्न नहीं होते हैं और केवल गर्भज मनुष्य ही रहते हैं, तब वे संख्यात ही होते हैं। इस प्रकार से गर्भज मनुष्यों की अपेक्षा, मनुष्यों की जघन्यरूप से संख्या संख्यात आजाती है, क्योंकि संख्यातरूप से ही गर्भजमनुष्यों की सत्ता पाई जाती है। असंख्यातरूप से नहीं। तथा ये महाशरीर वाले और प्रत्येक शरीर वाले होते हैं। इसलिये परिमित क्षेत्रवर्ती होने के कारण भी ये संख्यात हैं। जिस समय संमूर्च्छिम मनुष्य रहते हैं तब समुच्चय मनुष्य असंख्यात हो जाते हैं। संमूर्च्छिम मनुष्यों का प्रमाण अधिक से अधिक श्रेणिके असंख्यातवे' भाग में नभःप्रदेशों की राशि केतुल्य कहा गया है। ये संमूर्च्छिम मनुष्य प्रत्येक शरीरी होते हैं-इसलिये इन दोनों के शरीर असंख्यात होते हैं। जब संमूर्च्छिम मनुष्य नहीं होते तब गर्भजमनुष्यों की ही सत्ता रहने से संख्यात ही होते हैं। इसलिये उनके शरीर भी संख्यात होते हैं। सब से कम मनुष्यों का होना यही जघन्य पद है। इस जघन्यपद में गर्भजमनुष्यों का ही ग्रहण हुआ है। संमूर्च्छिममनुष्यों का नहीं क्योंकि संमूर्च्छिम मनुष्यों की

होय છે. એમની ઉત્પત્તિના વિરહકાળ વધારેમાં વધારે ૨૪ મુહૂર્ત જેટલો કહેવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે જ્યારે સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો સદંતર ઉત્પન્ન થતા નથી અને ફક્ત ગર્ભજ મનુષ્યો જ રહે છે, તેમજ તે સંખ્યાત જ હોય છે. આ પ્રમાણે ગર્ભજ મનુષ્યોની અપેક્ષા મનુષ્યોની જઘન્ય રૂપથી સંખ્યાત સંખ્યા આવી જાય છે. કેમકે સંખ્યાત રૂપથી જ ગર્ભજ મનુષ્યોની સત્તા પ્રાપ્ત થાય છે. અસંખ્યાત રૂપથી નહિ તથા આ મહાશરીરવાળા અને પ્રત્યેક શરીરવાળા હોય છે. એટલા માટે પરિમિત ક્ષેત્રવર્તી હોવાને લીધે પણ એઓ સંખ્યાત છે. જે સમયે સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો રહે છે ત્યારે સમુચ્ચય મનુષ્યો અસંખ્યાત થઈ જાય છે. સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોનું પ્રમાણ વધારેમાં વધારે શ્રેણિના અસંખ્યાતમા ભાગમાં નભઃપ્રદેશોની રાશિની બરાબર કહેવામાં આવ્યું છે. આ સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો દરેકે દરેક શરીર હોય છે. માટે એઓ બન્નેના શરીરો અસંખ્યાત હોય છે. જ્યારે સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો હોતા નથી ત્યારે ગર્ભજ મનુષ્યોની જ સત્તા હોવાથી સંખ્યાત જ હોય છે. તેથી તેમના શરીરો પણ સંખ્યાત હોય છે. સૌથી કમ માણસોનું અસ્તિત્વ જ જઘન્ય પદ છે. આ જઘન્ય પદમાં ગર્ભજ મનુષ્યોનું જ ગ્રહણ કરાયું છે.

અપેક્ષા ગર્ભજ મનુષ્ય કમ હૈં इसीलिये उन्हें जघन्य पदवर्ती कहा गया है इस प्रकार जघन्यपदवर्ती गर्भजजीव संख्यात संख्या में होने के कारण इनके शरीर भी संख्यात होते हैं। इसीलिये सूत्रकार ने 'जहण्णपप संखेज्जा' ऐसा कहा है।

શંકા--સંખ્યાત કે સંખ્યાત ભેદ હોતે હૈં--इसलिये यहां कौन सा संख्यात लिया गया है ?

ઉત્તર--(સંખિજ્ઞાઓ કોઢાકોડીઓ ઇગૂળતીસં ઠાણાઈં તિજમલપયરસસ ઉવરિં ચઝજમલપયરસસ હેટ્ટા) यहां जो संख्यातरूप गर्भज मनुष्यों का प्रमाण कहा गया है, वह संख्यात कोटीकोटिरूप लिया गया है। क्योंकि गर्भज मनुष्यों का प्रमाण इतना ही कहा है। ये संख्यात कोटीकोटि २९ अंकस्थानरूप होते हैं। ये २९ अंकस्थान तीन यमलपद के ऊपर और चार यमल पद के नीचे लिये गये हैं--तात्पर्य इसका यह है--'यमल' यह सिद्धान्त प्रसिद्ध एक संज्ञा है। इससे आठ अंकस्थानों का बोध होता है। तीन यमलपद का तात्पर्य होता है २४ अंकस्थान ये २४ अंकस्थान यहां ५ अंकस्थान से अधिक लिये गये हैं। इसी प्रकार चतुर्यमलपद का तात्पर्य $८ \times ४ = ३२$ अंक

સંખૂચિંમ મનુષ્યોનું નહિ. કેમકે સંખૂચિંમ મનુષ્યોની અપેક્ષા ગર્ભજ મનુષ્યો અલપ છે એટલા માટે તેમને જઘન્ય પદવર્તી કહેવામાં આવ્યાં છે. આ પ્રમાણે જઘન્ય પદવર્તી ગર્ભજ છવ સંખ્યાત સંખ્યામાં હોવાથી તેમનાં શરીર પણ સંખ્યાત જ હોય છે. એટલા માટે સૂત્રકારે (જહણ્ણપપ સંખેજ્જા) આમ કહ્યું છે.

શંકા--સંખ્યાતના સંખ્યાત ભેદો હોય છે. એટલા માટે અહિં કયા સંખ્યાતનું અહણ કરવામાં આવ્યું છે ?

ઉત્તર--(સંખિજ્ઞાઓ કોઢાકોડીઓ ઇગૂળતીસં ઠાણાઈં તિજમલપયરસસ ઉવરિં ચઝજમલપયરસસ હેટ્ટા) અહીં જે સંખ્યાત ૩૫ ગર્ભજ મનુષ્યોનું પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે, તે સંખ્યાત કોટિ-કોટિ ૩૫ અહણ કરવામાં આવ્યું છે, કેમકે ગર્ભજ મનુષ્યોનું પ્રમાણ એટલું જ કહેવામાં આવ્યું છે. એ સંખ્યાત કોટિ કોટિ ૨૯ અંકસ્થાન ૩૫ હોય છે. આ ૨૯ અંકસ્થાન ત્રણ યમલપદની ઉપર અને ચાર યમલપદની નીચે અહણ કરવામાં આવ્યાં છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'યમલ' આ સિદ્ધાન્ત પ્રસિદ્ધ એક સંજ્ઞા છે. આનાથી આઠ અંક સ્થાનોનું જ્ઞાન થાય છે ત્રણ યમલપદનું તાત્પર્ય છે ૨૪ અંક સ્થાન આ ૨૪ અંકસ્થાનો અહીં ૫ અંક સ્થાનો કરતાં વધારે અહણ કરવામાં આવ્યાં છે. આ પ્રમાણે ચતુર્યમલ પદનું તાત્પર્ય $૮ \times ૪ = ૩૨$ અંક

મનુયોગચત્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૬ મનુષ્યાણામૌઘારિકાદિશરીરનિ०

૪૫૫

સ્થાનોં સે હૈ । યે ૩૨ અંકસ્થાન ત્રીન અંકસ્થાનોં સે ન્યૂન લિયે ગયે હૈ ।
 હસ પ્રકાર ૨૯ અંકસ્થાનોં મેં ગર્ભજ મનુષ્યોં કી સંખ્યા કહી ગઈ હૈ ।
 (અહવ ણં છટ્ટોવગ્ગો પંચમવગ્ગપહુવ્વણ્ણો) અથવા છઠા વર્ગ પંચમવર્ગ
 સે ગુણિત કરને પર જો સંખ્યા આતી હૈ, ઉતની સંખ્યા પ્રમાણ ગર્ભજ
 મનુષ્ય હૈ, એસા જાનના ચાહિયે । હસકા તાત્પર્ય હસ પ્રકાર સે હૈ
 એક કા વર્ગ એક હી હોતા હૈં હસલિયે સંખ્યા કી વૃદ્ધિ ન હોને કે
 કારણ એકવર્ગરૂપ સે નહીં માના ગયા હૈ । દો કા વર્ગ ચાર હોતા
 હૈ અતઃ યહ પ્રથમ વર્ગમાના ગયા હૈ । વયોંકિ હસમેં સંખ્યા કી વૃદ્ધિ
 હોતી હૈ । હસી પ્રકાર સે આગે કે વર્ગોં મેં સમજના ચાહિયે ।
 $૪ \times ૪ = ૧૬$ યહ ત્રિતીય વર્ગ હૈ । $૧૬ \times ૧૬ = ૨૫૬$ યહ તૃતીયવર્ગ
 હૈ । $૨૫૬ \times ૨૫૬ = ૬૫૫૩૬$, યહ ચૌથા વર્ગ હૈ । $૬૫૫૩૬ \times ૬૫૫૩૬ =$
 ૪૨૯૪૯૬૭૨૯૬ યહ પાંચવાં વર્ગ હૈ । $૪૨૯૪૯૬૭૨૯૬ \times ૪૨૯૪૯૬૭૨૯૬$
 $= ૧૮૪૪૬૭૪૪૦૭૩૭૦૯૫૫૧૬૧૬$ યહ છઠા વર્ગ હૈ । હન વર્ગોં મેં
 છઠા વર્ગ પંચમવર્ગ સે ગુણિત કિયે જાને પર $૭૯૨૨૮૧૬૨૫૧૪૨૬૪-$
 ૩૩૭૫૯૩૫૪૩૯૫૦૩૩૬ હતને અંક આતે હૈં હનકી સંખ્યા ૨૯ હૈં સો
 હસ ૨૯ અંક રૂપ સ્થાનોં મેં ગર્ભજ મનુષ્યોં કી સંખ્યા કહી ગઈ હૈ

સ્થાનો. છે. આ ૩૨ અંકસ્થાનો ત્રણ અંકસ્થાનો કરતાં ન્યૂન પ્રહણ કરવામાં
 આવ્યાં છે. આ રીતે ૨૬ અંકસ્થાનોમાં ગર્ભજ મનુષ્યોની સંખ્યા કહેવામાં
 આવી છે. (અહવ ણં છટ્ટો વગ્ગો પંચમવગ્ગપહુવ્વણ્ણો) અથવા છઠા વર્ગની સાથે
 પાંચમા વર્ગને ગુણિત કરવાથી જે સંખ્યા આવે છે, તેટલી સંખ્યા પ્રમાણ
 ગર્ભજ મનુષ્યો છે એ સમજવું જોઈએ. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે-એકનો
 વર્ગ એક જ હોય છે. એટલા માટે સંખ્યામાં કોઈપણ જાતની વૃદ્ધિના અભાવે
 એકની વર્ગ રૂપમાં ગણતરી કરવામાં આવતી નથી. એનો વર્ગ ચાર હોય છે.
 માટે આ પ્રથમવર્ગ માનવામાં આવ્યો છે, કેમકે આમાં સંખ્યાની વૃદ્ધિ હોય
 છે. આ પ્રમાણે જ હવે પછીના વર્ગો માટે પણ સમજવું જોઈએ. $૪ \times ૪ = ૧૬$
 આ બીજો વર્ગ છે. $૧૬ \times ૧૬ = ૨૫૬$ આ ત્રીજો વર્ગ છે. $૨૫૬ \times ૨૫૬ = ૬૫૫૩૬$
 આ ચોથો વર્ગ છે. $૬૫૫૩૬ \times ૬૫૫૩૬ = ૪૨૯૪૯૬૭૨૯૬$ આ પાંચમો વર્ગ
 છે. $૪૨૯૪૯૬૭૨૯૬ \times ૪૨૯૪૯૬૭૨૯૬ = ૧૮૪૪૬૭૪૪૦૭૩૭૦૯૫૫૧૬૧૬$ આ
 છઠો વર્ગ છે. આ વર્ગોમાં છટ્ટો વર્ગ પાંચમા વર્ગની સાથે ગુણવાથી
 $૭૯૨૨૮૧૬૨૫૧૪૨૬૪૩૩૭૫૯૩૫૪૩૯૫૦૩૩૬$ આટલા અંકો આવે છે.
 આ અંકોની સંખ્યા ૨૬ છે. તો આ ૨૬ અંક રૂપ સ્થાનોમાં ગર્ભજ

પ્રત્યુત્પન્નઃ । અથવા સ્વલુ પળવતિચ્છેદનકદાવિરાશિઃ । ઉત્કર્ષપદે અસંખ્યેયાનિ, અસંખ્યેયાભિઃ ઉત્સર્ગિયવસર્પિણીભિઃ અપહિયન્તે કાલતઃ ક્ષેત્રતઃ ઉત્કર્ષપદે રૂપ-ગર્ભજ મનુષ્ય હતને અંક પ્રમાણ હૈં । યહ રાશિ કોટીકોટિ આદિરૂપ સે પ્રતિપાદિત કરને મેં નહીં આતી હૈ । હસલિયે પર્યન્તક્રમ કો લેકર યહ હન દો ગાથાઓ દ્વારા હસ પ્રકાર પ્રકટ કી ગઈ હૈ—‘છ તિન્નિતિન્નિ સુન્ન’ ઇત્યાદિ ॥૨॥ ગાથા નિર્દિષ્ટ અંકોં કો ‘અંકાનાં વામતો ગતિઃ’ કે અનુસાર રાખનાં ચાહિયે । હસ પ્રકાર રાખને પર પૂર્વોક્ત ૨૧ અંકપ્રમાણ ગર્મજમનુષ્યોં કી સંખ્યા સ્થાપિત હો જાતી હૈ । (અહવ ણં છળ્લગદાઈરાસી, ઉવ્કોસપ્પ અસંખ્વિજ્જા) છેદનક કા તાત્પર્ય હૈ, રાશિ કા આધા કરના । યહ હસ પ્રકાર સે સમજનાં ચાહિયે જૈસે પ્રથમ વર્ગ ૪ હૈ—હસકે અર્ધચ્છેદ ૨ હોતે હૈ—વે હસ પ્રકાર સે ૪ કે આધે ૨ ઓર ૨ કા આધા ૧ । દ્વિતીય વર્ગ ૧૬ હૈ । હસકે અર્ધચ્છેદ ૩ હોતે હૈ—વે હસ પ્રકાર સે—૧૬ કે આધે ૮, ૮ કે આધે ૪, ૪ કે આધે ૨ ઓર ૨ કા આધા ૧ । તૃતીય વર્ગ ૨૫૬ હૈ—હસકે અર્ધચ્છેદ ૮ હોતે હૈ—વે હન પ્રકાર સે—૨૫૬ કે આધે ૧૨૮, ૧૨૮ કે આધે ૬૪, ૬૪ કે આધે ૩૨, ૩૨ કે આધે ૧૬, ૧૬ કે આધે ૮, ૮ કે આધે ૪, ૪ કે આધે ૨, ૨ કે આધા ૧ । ચતુર્થ વર્ગ જો ૬૫૫૩૬ હૈ હસમેં અર્ધચ્છેદ ૧૬ હોતે હૈ—

મનુષ્યોની સંખ્યા કહેવામાં આવી છે. એટલે કે જાજ મનુષ્યો આટલા અંક પ્રમાણ છે. આ રાશિ કોટીકોટિ આદિ રૂપથી પ્રતિપાદિત કરવામાં આવતી નથી. એટલા માટે પર્યન્ત ક્રમને લઈને આ બે ગાથાઓ વડે આ પ્રમાણે પ્રકટ કરવામાં આવી છે ‘છ તિન્નિ તિન્નિ સુન્ન’ ઇત્યાદિ ॥૨॥ ગાથામાં નિર્દિષ્ટ અંકોને ‘અંકાનાં વામતો ગતિઃ’ સુજબ મૂકવા બોધ્યો. આ રીતે મૂકવાથી પૂર્વોક્ત ૨૬ અંક પ્રમાણ જાજ મનુષ્યોની સંખ્યા સ્થાપિત થઈ જાય છે. (અહવ ણં છળ્લગદાઈરાસી ઉવ્કોસપ્પ અસંખ્વિજ્જા) છેદનકનું તાત્પર્ય છે, રાશિનો અર્ધો ભાગ કરવો. આને આ પ્રમાણે સમજવું બોધ્યો કે—જેમ કે પ્રથમ વર્ગ ૪ છે, આના અર્ધચ્છેદ ૨ હોય છે, તે આ પ્રમાણે કે ૪ ના અર્ધો ૨ અને ૨ ના અર્ધો એક બીજો વર્ગ ૧૬ છે આના અર્ધો ચ્છેદ ૪ હોય છે. તે આ પ્રમાણે જેમકે ૧૬ ના અર્ધો ૮, ૮ ના અર્ધો ૪, ૪ ના અર્ધો ૨ અને બે નો અર્ધો એક. ત્રીજો વર્ગ ૨૫૬ છે, આના ૮ અર્ધચ્છેદો હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે. ૨૫૬ ના અર્ધો ૧૨૮, ૧૨૮ ના અર્ધો ૬૪, ૬૪ ના અર્ધો ૩૨, ૩૨ ના અર્ધો ૧૬, ૧૬ ના અર્ધો ૮, ૮ ના અર્ધો ૪, ૪ ના અર્ધો ૨ અને બે નો અર્ધો ૧. ચતુર્થ વર્ગ જે ૬૫૫૩૬ છે.

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २१६ मनुष्याणामौदारिकादिशरीरनिरूपणम् ४५७

प्रक्षिप्तैः मनुष्यैः श्रेणी अपह्रियते, कालतः असंख्येयाभिः उत्सर्पिष्यवत्सर्पिणीभिः, क्षेत्रतः अंगुलप्रथमवर्गमूलप्रत्युत्पन्नम् । मुक्तानि यथा औषिकानि औदारिकानि तथा भणितव्यानि । मनुष्याणां भदन्त ! कियन्ति वैक्रियशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! वैक्रियशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—बद्धानि च मुक्तानि च । तत्र खलु यानि तानि बद्धानि तानि खलु संख्येयानि समये समये अपह्रियमाणानि अपह्रियमाणानि संख्येयेन कालेन अपह्रियन्ते नो चैव खलु अपहृतानि स्युः । मुक्तानि यथा औषिकानि औदारिकाणां मुक्तानि तथा भणितव्यानि । मनुष्याणां भदन्त ! कियन्ति आहारकशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! द्विविधानि प्रज्ञप्तानि तद्यथा—बद्धानि च मुक्तानि च । तत्र खलु यानि तानि बद्धानि तानि खलु स्यात् सन्ति स्यात् न सन्ति, यदि सन्ति जघन्येन एकं वा द्वे वा त्रीणि वा, उपक्षेपेण गृह्यतव्यम् । मुक्तानि यथा औषिकानि । तैजसकर्मणशरीराणि यथा एतेषामेव औदारिकाणि तथा भणितव्यानि ॥ सू० २१६ ॥

टीका—‘मनुष्याणं भेदे’ इत्यादि—

पृच्छति—हे भदन्त ! मनुष्याणां कियन्ति औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? उत्तरयति—गौतम ! बद्धमुक्तेति द्विविधान्यौदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि । तत्र यानि बद्धान्यौदारिकशरीराणि तानि खलु स्यात् कदाचित् संख्येयानि, स्यात्—कदाचित् असंख्येयाणि । अयं भावः—द्विविधा मनुष्या भवन्ति—गर्भव्युत्क्रान्तिकाः सम्पृच्छिमाश्च । तत्र गर्भव्युत्क्रान्तिकाः सर्वकालावस्थायिनो भवन्ति । नास्त्येतादृशः कश्चित् कालो यत्र गर्भव्युत्क्रान्तिका न तिष्ठन्ति । सम्पृच्छिमास्तु कदाचिद् भवन्ति, कदाचिद् सर्वथा न भवन्ति । तेषां जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तर्मुहूर्तायुष्कत्वात् । उत्पत्त्यन्तरस्य चोत्कर्षतश्चतुर्विंशतिर्मुहूर्तप्रमाणत्वात् । इत्थं च यदा सम्पृच्छिमतमनुष्याः सर्वथा न भवन्ति, केवला गर्भव्युत्क्रान्तिका एव तिष्ठन्ति तदा ते संख्येया एव भवन्ति, संख्येयानामेव गर्भव्युत्क्रान्तिनां सत्त्वात् । महाशरीरत्वे प्रत्येकशरीरत्वे च सति परिमितक्षेत्रवन्तित्वात् । यदातु सम्पृच्छिमास्तदा असंख्येयाः, सम्पृच्छिमानामुत्कर्षतः श्रेष्ठसंख्येयभागवर्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । प्रत्येकशरीरित्वादेषामुभयेषां शरीराणि असंख्येयानि, सम्पृच्छिमानामभावे गर्भजनानामेव सत्त्वात् ते च संख्येया एव भवन्ति, अतस्तच्छरीराणि संख्येयानि बोध्यानीति । गर्भव्युत्क्रान्तिकानां शरीराणि संख्येयानि भवन्तीति स्वयमेवाभिदधाति सूत्रकारः—जघन्यपदे संख्येयानि इति । यत्र सर्वस्तोका मनुष्या भवन्ति तज्जघन्यपदमुच्यते । जघन्यपदे तु गर्भजनानामेव मनुष्याणां ग्रहणं भवति न तु सम्पृच्छिमानाम् । सम्पृच्छिमापेक्षया गर्भजनानां स्तोक्तत्वमत एव तेषां

जघन्यपदवर्तित्वं बोध्यम् । इत्थं च जघन्यपदवर्तिनां गर्भजजीवानां संख्येयत्वा-
सच्छरीराण्यपि संख्येयानि । ननु संख्येयप्रमाणेऽनेकसंख्येयभेद उपलभ्यते, अत्र
यत्संख्येयप्रमाणमुक्तं तत् कियत् ? इत्याह-संख्येयाः कोटीकोटयः- गर्भजमनुष्य-
प्रमाणं संख्येयकोटीकोट्यात्मकं बोध्यम् । एताः संख्येयकोटीकोटयः एकोन-
त्रिंशत् स्थानानि=एकोनत्रिंशदङ्कस्थानानि भवन्ति । अमुमेवार्थमाह-त्रियमलपदस्य
उपरि चतुर्थमलपदस्याधस्तादिति । यमलमिति अष्टानामष्टानामङ्कस्थानानां समय-
प्रमिता संज्ञा । त्रयाणां यमलपदानां समहारस्त्रियमलपदम्-चतुर्विंशत्यङ्कस्थान-
लक्षणं, तस्य उपरि तथा चतुर्थमलपदस्य-द्वात्रिंशदङ्कस्थानानाम् अधस्तात् । अयं
भावः एकोनत्रिंशत् अङ्कस्थानानि चतुर्विंशत्यङ्कस्थानात्मकस्य त्रियमलपदस्य उपरि-
पञ्चाङ्कस्थानाधिकानि तथा द्वात्रिंशदङ्कस्थानात्मकस्य चतुर्थमलपदस्य अधःस्था-
नात् त्रितयाङ्कस्थानहीनानीति । अथवा-षष्ठो वर्गः पञ्चमवर्गमत्युत्पन्नः=पञ्चम-
वर्गगुणित एकोनत्रिंशदङ्कस्थानात्मको भवति । अयं भावः-एकस्य वर्ग एक एव
भवति, अयं न वर्धतेऽतो न वर्गत्वेन गृह्यते । द्वयोर्वर्गश्चत्वारः (४), एष प्रथमो
वर्गः । चतुर्णां वर्गः षोडश (१६), एष द्वितीयो वर्गः । षोडशानां वर्गः षट्-
पञ्चाशदधिकशतद्वयम्-(२५६), एष तृतीयो वर्गः । षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयस्य
वर्गः पञ्चषष्टिः सहस्राणि पञ्चशतानि षट्त्रिंशदधिकानि (६५५३६) एष चतुर्थो
वर्गः । एषां वर्गाः चत्वारि कोटिशतानि एकोनत्रिंशत् कोटयः एकोनपञ्चाशल-
क्षाणि सप्तषष्टिसहस्राणि द्वे शते षण्णवतिश्चेति (४२९४९६७२९६), एष पञ्चमो
वर्गः । एषां वर्गः-एकं कोटीकोटिशतसहस्रं, चतुरशीतिः कोटीकोटिसहस्राणि,
सप्तषष्ट्यधिकानि चत्वारि कोटीकोटिशतानि, चतुश्चत्वारिंशत् कोटीलक्षाणि,
सप्तकोटीसहस्राणि, सप्तत्यधिकानि त्रीणिकोटिशतानि, पञ्चनवतिर्लक्षाणि, एक-
पञ्चाशत्सहस्राणि षट्शतानि षोडश च (१८४४६७४४०७३७०९५५१६१६),
एष षष्ठो वर्गः । एषु वर्गेषु षष्ठो वर्गः पञ्चमवर्गेण गुण्यमानः-७९२२८१६२-
५१४२६४३३७५९३५४३९५०३३६-एकोनत्रिंशदङ्कस्थानात्मको भवति ।
अयं च राशिः कोटीकोट्यादिप्रकारेण प्रतिपादयितुं न शक्यते, अतएव पर्यन्त-
क्रममाश्रित्य द्वाभ्यां गाथाभ्यामयं निर्दिष्टः, तथाहि-छ तिलि तिलि सुन्नं पंचेव
य नव य तिलि चत्वारि । पंचेव तिलि नव पंच सत् तिन्नेव तिन्नेव ॥ १ ॥
चउ छदो चउ एवको पण दो छक्केक्कगो य अट्टेव । दो दो नव सत्तेव य अंक-
ट्टाणा परा हुत्ता २॥ छाया-पट्टत्रीणि त्रीणि शून्यं पञ्चैव च नव च त्रीणि चत्वारि ।
पञ्चैव त्रीणि नव पञ्चसप्त त्रीण्येव त्रीण्येव ॥ १ ॥ चत्वारि पट्ट द्वे चत्वारि एकः
पञ्च द्वे पट्ट एककश्च अट्टैव । द्वे द्वे नव सप्तैव च अङ्कस्थानानि पराङ्मुखानि ॥ २ ॥

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૬ મનુષ્યાનામૌદારિકાદિશરીરનિરૂપણમ્ ૪૫૧

इति । तदेवं षष्ठवर्गः पञ्चप्रवर्गगुणितः एकोनत्रिंशदङ्कुस्थानात्मको भवति । इत्थं च एकोनत्रिंशदङ्कुस्थानात्मका जघन्यपदिनो मनुष्या भवन्ति । अमुमेवार्थं पुनः प्रकारान्तरेण स्पष्टयति—अथवा खलु षण्णवतिच्छेदनकदायी राशिः । यो राशिः षण्णवतिच्छेदनकानि ददाति स षण्णवतिच्छेदनकदायी राशिरुच्यते इत्यर्थः । अयं भावः—यो राशिरर्द्धेनार्द्धेन छिद्यमानः षण्णवति वारान् छेदं सहते पर्यन्ते च सकलमेकं रूपं पर्यवसति भवति स राशिः षण्णवतिच्छेदनकदायी राशिः । अयं राशिः पञ्चप्रवर्गगुणितः षष्ठवर्ग एकोनत्रिंशदङ्कुस्थानात्मको बोध्यः । अस्य षण्णवतिच्छेदनकदायित्वमेवं विज्ञेयम् । तथाहि—प्रथमो वर्गश्छिद्यमानो द्वे छेद-

वे इस प्रकार से हैं—पहिला अर्धच्छेद ३२७६५ है, द्वितीय अर्धच्छेद १६३८४, तृतीय अर्धच्छेद ८१९२, चतुर्थ अर्धच्छेद ४०९६, पांचवां अर्धच्छेद २०४८ है । इस प्रकार अवशिष्ट अर्धच्छेद निकाल लेना चाहिये । पंचमवर्ग के अर्धच्छेद ३२ होते हैं—और छठे वर्ग के अर्ध-च्छेद ६४ होते हैं । सो ३२ और ६४ अर्धच्छेदों को जोड़ने पर ९६ अर्धच्छेद आ जाते हैं । इस प्रकार जो राशि ९६ अर्धच्छेदों को देती है वह यह ‘षण्णवतिच्छेदना राशि है ऐसी राशिवां यहां दो हैं’ एक पंचमवर्ग की और दूसरी छठे वर्ग की । इन दोनों के अर्धच्छेदों का जोड़ ९६, आता है । सो यह षण्णवतिच्छेदनकदायी राशि २९ अंक-स्थानरूप होनी है । इस प्रकार यहां तक जघन्यपदवर्ती संख्यात औदारिक शरीरों का प्रमाण कहा है, ऐसा जानना चाहिये । तथा

આના અર્ધઁછેદો ૧૬ હોય છે. તે આ પ્રમાણે છે. પહેલો અર્ધઁછેદ ૩૨૭૬૫ છે, બીજો અર્ધઁછેદ ૧૬૩૮૪, ત્રીજો અર્ધઁછેદ ૮૧૯૨ છે, ચતુર્થ અર્ધઁછેદ ૪૦૯૬, પાંચમો અર્ધઁછેદ ૨૦૪૮ છે. આ પ્રમાણે જ અવશિષ્ટ અર્ધઁછેદો વિષે ગણતરી કરીને સમજી લેવું જોઈએ. પંચમ વર્ગનો અર્ધ-છેદ ૩૨ થાય છે, અને છઠા વર્ગનો અર્ધઁછેદો ૬૪ હોય છે. તે ૩૨ અને ૬૪ અર્ધઁછેદોનો સરવાળો કરવાથી ૯૬ અર્ધઁછેદો આવી જાય છે. આ પ્રમાણે જે રાશિ ૯૬ અર્ધઁછેદોવાળી છે તે આ ‘ષણ્ણવતિચ્છેદનક-દાથી’ છે. એવી રાશિઓ અહીં બે છે. એક પંચમવર્ગની અને બીજી છઠા વર્ગની આ બંનેનાં અર્ધઁછેદોનો સરવાળો ૯૬ થાય છે. તે આ ષણ્ણવતિ-ચ્છેદનકદાથી રાશિ ૨૯ અંક સ્થાન રૂપ હોય છે. આ પ્રમાણે અહીં સુધી જઘન્યપદવર્તી સંખ્યાત ઔદારિક શરીરોનું પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. આમ જણવું જોઈએ. તેમજ ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી મનુષ્યોનું પ્રમાણ અસંખ્યાત

નકે દદાતિ, તથા-પ્રથમચ્છેદનકં દ્વૌ, દ્વિતીયચ્છેદનકમેકમ્મૈત્તિ । દ્વિતીયો વર્ગશ્ચત્વારિચ્છેદનકાનિ દદાતિ । તત્ર પ્રથમાષ્ટૌ, દ્વિતીયં ચત્વારઃ, તૃતીયં દ્વૌ ચતુર્થમેકમ્મૈત્તિ । एवं तृतीयो वर्गोऽष्टौ छेदनकानि ददाति, चतुर्थः षोडश, पञ्चमो द्वात्रिंशत्, षष्ठश्च चतुष्टयम् । षष्ठ्यर्गः पञ्चमवर्गेण गुणितो भवति । इत्थं च उभयगतानि छेदनकानि गीभ्यन्ते । ततः मस्तुतराशौ षण्णवत्तिच्छेदन-
कानि लभ्यन्ते । एतावद्राशिपमाणानि जघन्यपदवर्तिनि संख्येयानि शरीराणि बोध्यानि । अथ उत्कृष्टपदमभिदधाति-उत्कर्षपदे असंख्येयानि औदारिकाणि मनुष्यशरीराणि भवन्ति । उत्कृष्टपदवर्तीनां मनुष्याणामसंख्येयत्वात् मनुष्यशरी-
राणि असंख्येयानि भवन्तीति भावः । एतानि कालतोऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणी-
समयराशितुल्यानि । क्षेत्रतो दर्शयति-उत्कर्षपदे स्थितैर्मनुष्यैः श्रेणी अपह्रियते=
रिक्ता क्रियते, कीदृशैर्मनुष्यैः ? इत्याह-रूपप्रक्षिप्तैः रूपं-शरीरं प्रक्षिप्तं येषां
तैस्तथाविधैः । अयं भावः-उत्कृष्टपदवर्तिभिर्मनुष्यैरेका नभःश्रेणिर्व्याप्ता ।

उत्कृष्टरूप से मनुष्यों का प्रमाण असंख्यात हैं, इसलिये उत्कृष्टरूप
से मनुष्य संबन्धी औदारिकशरीर भी असंख्यात ही होते हैं ।
(असंखिज्जाहिं उरसप्पिणी ओसप्पिणीहिं अवहीरन्ति कालभो, खेत्तभो
उक्कोसपए रूपप्रक्षिप्तेहिं मणुस्सेहिं सेढी अवहीरइ) काल की अपेक्षा-
इनका प्रमाण असंख्यात उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल जितने
समय होते हैं उतना है । क्षेत्र की अपेक्षा इनका प्रमाणरूप प्रक्षिप्त-
वाले उत्कृष्टपदवर्ती मनुष्यों से श्रेणि रिक्त की जाती है इतना है ।
तात्पर्य इसका इस प्रकार से है-यहां उत्कृष्टपदस्थित मनुष्यों से
गर्भज और संमूर्च्छिम दोनों प्रकार के मनुष्य लिये गये हैं-ऐसे
मनुष्यों से एक नभःश्रेणि व्याप्त है । यह नभःश्रेणि प्रतिसमय एक एक

એ, એટલા માટે ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી મનુષ્ય સંબંધી ઔદારિક શરીર પણ
અસંખ્યાત જ હોય છે. (અસંખિજ્જાહિં ઉરસપ્પિણી ઓસપ્પિણીહિં અવહીરન્તિ
કાલભો, ખેત્તભો, ઉક્કોસપપ રૂપપ્રક્ષિપ્તેહિં મણુસ્સેહિં સેઢી અવહીરઇ) કાળની
અપેક્ષા એમનું પ્રમાણ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના
જેટલા સમયો હોય છે તેટલું છે ક્ષેત્રની અપેક્ષા એમનું પ્રમાણ રૂપ
પ્રક્ષિપ્તવાળા ઉત્કૃષ્ટ પદવર્તી મનુષ્યોથી શ્રેણિરિક્ત કરવામાં આવે છે, આટલું
છે, તાત્પર્ય આનું આ પ્રમાણ છે કે અહીં ઉત્કૃષ્ટ પદસ્થિત મનુષ્યોથી ગર્ભ
જ અને સંમૂર્ચ્છિમ બંને પ્રકારના મનુષ્યો ગણી કરવામાં આવ્યાં છે. એવા
મનુષ્યોથી એક નભઃશ્રેણિ વ્યાપ્ત છે. આ નભઃશ્રેણિ પ્રતિસમય એક એક પ્રદે-

ધનુચોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૬ મનુષ્યાનામૌદારિકાદિશરીરનિરૂપણમ્ ૪૬૧

સા નમઃશ્રેણિઃ પ્રતિસમયમેકૈકપ્રદેશાદૈકૈકમનુષ્યાપહારે રિક્તા ભવતીતિ । અયં ક્રિયતા કાલેનાપહ્રિયતે ? इत्याह-कालतोऽसंख्येयामिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरियं श्रेणिरपह्रियते । कियद्भिः क्षेत्र खण्डैरपह्रियते ? इत्याह-क्षेत्रतः अंगुलप्रथमवर्ग-मूलं तृतीयवर्गमूलवत्युत्पन्नम्-अंगुलप्रथमवर्गमूले तृतीयवर्गमूलेन गुणिते यावत्संख्यासमुपलभ्यते तावद्भिः क्षेत्रखण्डैरियं श्रेणिरपह्रियते । अयं भावः-अंगुलमात्र-क्षेत्रप्रदेशराशिरसत्कल्पनया षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयप्रमाणः । तस्य यत् प्रथमवर्ग-मूलं षोडशात्मकं तद् द्विसंख्यात्मकेन तृतीयवर्गमूलेन गुण्यते तदा द्वाविंशत् संख्या

પ્રદેશ સે એક એક મનુષ્ય કે હટાને પર છાલી હો જાતી હૈ, હસ પ્રકાર છાલી કરને મેં કિતના સમય લગતા હૈ ? તો હસકા ઉત્તર (કાલઓ અસંખ્યજાહિં ઉત્સર્પિણી ઓસર્પિણીહિં) યહ હૈ કિ હસ પ્રકાર સે પ્રતિસમય એક ૨ પ્રદેશ સે એક ૨ મનુષ્ય હટાને પર વહ નમઃશ્રેણિ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી ઓર અવસર્પિણી કાલોં મેં રિક્ત હોતી હૈ । અર્થાત્ ઉસ નમઃશ્રેણિ કો ઉસ પ્રકાર સે છાલી કરને મેં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી ઓર અવસર્પિણી કાલ લગ જાતે હૈ-તવ કહીં જાકર વહ નમઃશ્રેણિ (લેતઓ અંગુલપદમવર્ગમૂલં તદ્વયવર્ગમૂલપદુષ્પણં) ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા અંગુલપ્રમાણ ક્ષેત્ર મેં વર્તમાન પ્રદેશ રાશિ કા પ્રથમવર્ગ-મૂલ તૃતીયવર્ગમૂલ સે ગુણિત હોને પર જિતની પ્રદેશ રાશિ આતી હૈ ઉસ પ્રદેશરાશિ પ્રમાણ ક્ષેત્રલંઢોં સે રિક્ત હોતી હૈ । તાત્પર્ય યહ હૈ કિ માનલો કિ અંગુલ માત્ર ક્ષેત્ર મેં પ્રદેશોં કી સંખ્યા ૨૫૬ હૈ । હસકા પ્રથમ વર્ગમૂલ ૧૬ આતા હૈ ઓર તૃતીય વર્ગમૂલ ૨ આતા હૈ । પ્રથમ વર્ગ-

શથી એક એક મનુષ્યને દૂર કર્યા પછી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળોમાં રિક્ત હોય છે. એટલે કે તે નમઃશ્રેણિને તે રીતે રિક્ત કરવામાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળ એટલો સમય લાગે છે. ત્યારે તે નમઃશ્રેણિ (લેતઓ અંગુલપદમવર્ગમૂલં તદ્વયવર્ગમૂલપદુષ્પણં) ક્ષેત્રની અપેક્ષા અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં વર્તમાન પ્રદેશરાશિનું પ્રથમ વર્ગમૂળ ત્રીજા વર્ગમૂળની સાથે ગુણિત કરવામાં આવે તો એટલી પ્રદેશ રાશિ આવે છે, તે પ્રદેશ રાશિનું પ્રમાણ ક્ષેત્ર અશી રિક્ત હોય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણ છે કે-માનો કે અંગુલ માત્ર ક્ષેત્રમાં પ્રદેશોની સંખ્યા ૨૫૬ છે. આનું પ્રથમ વર્ગમૂળ ૧૬ આવે છે અને તૃતીય વર્ગમૂલ ૨ આવે છે. પ્રથમ વર્ગમૂળ ૧૬

ભાતિ । અસંસ્કલ્પનયા ઇતાવદ્વિદ્વોત્તિશ્ચક્ષેત્રસ્વર્ણેપહિયમાણા યાવત્પ્રદેશાત્મિકા શ્રેણિર્નિષ્ઠાં યાતિ તાવન્તો મનુષ્યા અપિ નિષ્ઠાં યાન્તિ । इत्थं च तृतीयवर्गमूल-
गुणितप्रथमवर्गमूलात्मिकायां श्रेण्यां यावन्तः प्रदेशा भवन्ति तावत्संख्यका मनु-
ष्या भवन्ति । પ્રદેશાશ્રાસંખ્યેયાઃ, અતો મનુષ્યા અપિ અસંખ્યેયાઃ । મનુષ્યજી-
વાનાં શરીરાણાં ચ સપસંખ્યકસ્વામનુષ્યશરીરાણસંખ્યેયાનિ બોધ્યાનિ । ઉત્કૃષ્ટ-
પદવર્તીન્ન્યેતાનિ અસંખ્યેપાનિ મનુષ્યશરીરાણિ તૃતીયવર્ગમૂલગુણિતપ્રથમવર્ગાત્મક
નભઃશ્રેણિ પ્રદેશતુલ્યાનિ ક્ષેત્રતો બોધ્યાનીતિ । નનુ એકસ્યાઃ શ્રેણેર્યથોક્તપ્રમા-

મૂલ ૧૬ કો તૃતીય વર્ગમૂલ ૨ સે ગુણા કરને પર ૩૨ સંખ્યા આતી હૈ ।
यह ३२ संख्या ही मानलो क्षेत्रखंड हैं । इन क्षेत्रखंडों का खाली होना
ही उतने मनुष्यों से उतने प्रदेशात्मक उस श्रेणि का खाली होना है ।
इस प्रकार तृतीय वर्गमूल से गुणित जो प्रथम वर्गमूल है उस प्रथम
वर्गमूलरूप श्रेणि में जितने प्रदेश होते हैं उससे एक प्रदेश कम
उतने ही मनुष्य हैं । वहां प्रदेश असंख्यात होते हैं इसलिये मनुष्य
भी असंख्यात हैं । मनुष्य जीव और इनके शरीर इन दोनों की संख्या-
समान है । इसलिये ये मनुष्य शरीर भी असंख्यात माने गये हैं ।
इसका निष्कर्षार्थ यही है कि उत्कृष्ट पदवर्ती ये असंख्यात मनुष्य
शरीर, तृतीय वर्गमूल से गुणित प्रथमवर्ग मूलात्मक नभःश्रेणि के
जितने प्रदेश होते हैं उससे एक प्रदेश कम उतने प्रदेश प्रमाण क्षेत्र
की अपेक्षा हैं अर्थात् असंख्यात है ऐसा जानना चाहिये ।

ને તૃતીય વર્ગમૂળ ૨ ની સાથે ગુણિત કરવાથી ૩૨ સંખ્યા આવે છે આ
૩૨ સંખ્યા જ માનો કે ક્ષેત્રખંડ છે. આ ક્ષેત્રખંડોનું રિક્ત થવું જ તેટલાં
મનુષ્યોથી તેટલાં પ્રદેશાત્મક તે શ્રેણિનું રિક્ત થવું છે. આ રીતે તૃતીય
વર્ગમૂળ વડે ગુણિત જે પ્રથમ વર્ગમૂળ છે, તે પ્રથમ વર્ગમૂળ ૩૫ શ્રેણિમાં
જેટલાં પ્રદેશો હોય છે તેનાથી એક પ્રદેશ કમ તેટલાં જ મનુષ્યો છે. ત્યાં
પ્રદેશો અસંખ્યાત હોય છે. એટલા માટે મનુષ્યો પણ અસંખ્યાત છે.
મનુષ્ય જીવો અને એમના શરીરો આ બંનેની સંખ્યા સરખી છે. એટલા
માટે આ મનુષ્ય શરીરો પણ અસંખ્યાત માનવામાં આવ્યાં છે. નિષ્કર્ષાર્થ
આ જ છે ઉત્કૃષ્ટ પદવર્તી આ અસંખ્યાત મનુષ્ય શરીરો, તૃતીય વર્ગમૂળથી
ગુણિત પ્રથમવર્ગ મૂલાત્મક નભઃશ્રેણિના જેટલાં પ્રદેશો હોય જ, તેનાથી
એક પ્રદેશ કમ તેટલા પ્રદેશ પ્રમાણ ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી છે, એટલે કે અસંખ્યાત
છે, આમ બધુવું નોંધ્યો.

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૬ મનુષ્યાણામૌદારિકાદિશરીરનિરૂપણમ્ ૪૬૩

જાણ્યૈરપહરણે કથમસંખ્યોત્સર્પિણ્યવસર્પિણીકાલો વ્યસ્યેતિ ? इति चेदाह-क्षेत्र-
स्यातिवृक्षमत्वात् असंख्येयोत्सर्पिण्यवસर्पिणीकालेन तदपहारस्य युक्तत्वात्, अतो
नास्ति दोषः । उक्तं च-

“सुहुमो य होइ कालो, ततो सुहुमयरं हवइ खेत्तं ।

अंगुलसेहीमेत्तं उत्सर्पिणीओ असंखेज्जा ॥”

छाया—सूक्ष्मश्च भवति कालः, ततः सूक्ष्मतरं भवति क्षेत्रम् ।

अंगुलश्रेणीमात्रे उत्सर्पिण्योऽसंख्येयाः ॥इति॥

एतावता सन्दर्भेण मनुष્યાणां बद्धान्यૌદારિકશરીરાણ્યુક્તાનિ । एषां मुक्तान्यૌ-
दारिकशरीराणि औधिकૌદારિકमुक्तશરીરદ્ વૉધ્યાનિ । तथा-મનુષ્યાણાં

શંકા—એક શ્રેણિકા યથોક્ત પ્રમાણોપેત સ્વંદો દ્વારા અપહરણ
કરને મેં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાલ કૈસે વ્યતીત
હો જાતા હૈ ?

ઉત્તર—ક્ષેત્ર અતિ સૂક્ષ્મ હોતા હૈ । ફસલિયે ડસકે અપહાર મેં
અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી ઔર અવસર્પિણી કાલ કા સમય વ્યતીત હોના
યુક્ત હૈ । કહા બી હૈ—‘સુહુમો ય હોઈ કાલો’ ઇત્યાદિ—કિ કાલ સૂક્ષ્મ
હોતા હૈ પરન્તુ કાલ સે બી સૂક્ષ્મતર ક્ષેત્ર હોતા હૈ । અંગુલ શ્રેણિમાત્ર
ક્ષેત્ર મેં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી કાલ હૈ । ઇતને સંદર્ભ સે મનુષ્યોં કે
બદ્ધ ઔદારિક શરીર કહે—અવ સૂત્રકાર ઇનકે મુક્ત ઔદારિક શરીર
કિતને હોતે હૈં યહ વાત કહતે હૈં—(મુક્કેલ્લયા જહા ઓરાલિયા
તહા મણિયવ્વા) મનુષ્યોં કે મુક્ત ઔદારિક શરીરોં કા પ્રમાણ
સામાન્યમુક્ત ઔદારિક શરીરોં કે જૈસા અનંત હૈં ।)મણુસા ણં

શંકા—એક શ્રેણિના યથોક્ત પ્રમાણોપેત ખંડો વડે અપહરણ કરવામાં
અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળ કેવી રીતે પસાર થઈ જાય છે ?

ઉત્તર—ક્ષેત્ર અતિસૂક્ષ્મ હોય છે. એટલા માટે તેના અપહારમાં અસં-
ખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળ એટલા સમય પસાર થાય તે બરા-
બર છે. ઠહું પછી છે કે—‘સુહુમો ય હોઈ કાલો ઇત્યાદિ’ કાળ સૂક્ષ્મ હોય છે, પરન્તુ
કાળ કરતાં પછી સૂક્ષ્મતર ક્ષેત્ર હોય છે. અંગુલ શ્રેણિમાત્ર ક્ષેત્રમાં અસંખ્યાત
ઉત્સર્પિણી કાળ છે. આટલા સંદર્ભોથી મનુષ્યોના બદ્ધ ઔદારિક શરીરો વિષે
ઠહું છે. હવે સૂત્રકાર એમના મુક્ત ઔદારિક શરીરો કેટલા હોય છે ? આ
વાત સ્પષ્ટ કરે છે. (મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયા તહા મણિયવ્વા)
મનુષ્યોના મુક્ત ઔદારિક શરીરોનું પ્રમાણ સામાન્ય મુક્ત ઔદારિક શરી-

વૈક્રિયશરીરાણિ વદ્ધમુકેતિ દ્વિવિધાનિ । તત્ર સ્વલુ યાનિ તાનિ વદ્ધાનિ તાનિ સ્વલુ સંલ્પેયાનિ । તાનિ એતાનિ વદ્ધાનિ વૈક્રિયશરીરાણિ સમયે સમયે એકૈકશો ડરહિયમાણાનિ અપહિયમાણાનિ સંલ્પેયેત કાલેનાપહિયન્તે । અયં ભાવઃ— વૈક્રિયશરીરલઘ્વિયોગ્યતા ગર્ભજાનામેવ સંભવતિ । તત્રાપિ વૈક્રિયશરીરલઘ્વિસ્તુ કેષાંચિદેવ મનુષ્યાણાં સંભવતિ । તાનિ વદ્ધવૈક્રિયશરીરાણિ પ્રતિસમયમેકૈકશો ડરહિયમાણાનિ અપહિયમાણાનિ સંલ્પેયામૃત્સર્પિણ્યવસર્પિણીષુ અપહિયન્તે, અતઃ મંતે ! કેવદ્ધયા વેડવિવયસરીરા પળ્લન્તા ?) હે મદન્ન ! મનુષ્યો કે કિનને પ્રમાણ મેં વૈક્રિયશરીર કહે ગયે હૈં ? (ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (વેડવિવયસરીરા દુવિહા પળ્લન્તા) વૈક્રિય શરીર દો પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં । (તં જહા) જેસે—(બદ્દેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા) એક પદ્ધત્ત ઓર દુસરે મુક્ત । (તત્થ ણં) હનમેં (જે તે બદ્દેલ્લયા) જો વે વદ્ધ વૈક્રિય શરીર હૈં । (તં ણં) વે (સંલ્પેજ્જા) સામાન્યરૂપ સે સંલ્પાત હૈં । (સમણ સમણ અવહીરમાણા અવહીરમાણા સંલ્પેજ્જેણં કાલેણં અવહીરંતિ) એક એક સમય મેં હનકા એક એક કા અપહાર કરને પર સંલ્પાત કાલ મેં હનકા અપહાર હોતા હૈં । તાત્પર્ય હસકા યહ હૈં—કિ વૈક્રિયશરીરલઘ્વિ યોગ્યતા ગર્ભજોં કે હી હોતી હૈં । હસમેં ખી યહ વૈક્રિયશરીર લઘ્વિ કિન્હીં ૨ હી મનુષ્યોં મેં હોતી હૈં । યે કાલ કી અપેક્ષા સંલ્પાત હસલિયે કહે ગયે હૈં કિ એક એક સમય મેં હનકા એક એક કરકે યદિ અપહાર' નિકાલનાક્રિયા જાવે તો ડસમેં સંલ્પાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાલ

રાની જેમ અનંત છે. (મનુસ્યા ણ મંતે ! કેવદ્ધયા વેડવિવયસરીરા પળ્લન્તા ?) હે મદંત ! મનુષ્યોના કેટલા પ્રમાણમાં વૈક્રિયશરીરો કહેવામાં આવ્યાં છે ? (ગોયમા ?) હે ગૌતમ ! હે (વેડવિવયસરીરા દુવિહા પળ્લન્તા) વૈક્રિયશરીરો બે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યાં છે. (તં જહા) જેમ કે (બદ્દેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય) પ્રથમ પદ્ધત્ત અને દ્વિતીય મુક્ત (તત્થ ણં) આમાં (જે તે બદ્દેલ્લયા) જેવો પદ્ધત્ત વૈક્રિય શરીરો છે. (તં ણં) તેઓ (સંલ્પેજ્જા) સામાન્ય રૂપથી સંખ્યાત છે. (સમણ સમણ અવહીરમાણા અવહીરમાણા સંલ્પેજ્જેણં કાલેણં અવહીરંતિ) એક એક સમયમાં એમનો અપહાર કરવાથી સંખ્યાત કાળમાં એમનો અપહાર થાય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે વૈક્રિયશરીર લઘ્વિની યોગ્યતા ગર્ભજોં હોતી જ હોય છે. આમાં પણ આ વૈક્રિયશરીર લઘ્વિ કોઇક કોઇક મનુષ્યમાં જ હોય છે આ બધા કાળની અપેક્ષાથી સંખ્યાત એટલા માટે કહેવામાં આવ્યાં છે કે એક એક સમયમાં એમનો એક એક કરીને જો અપહાર 'નિકાલ' કરવામાં આવે તો તેમાં સંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળ પસાર થઈ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૬ મનુષ્યાણામૌદારિકાદિશરીરનિરૂપણમ્ ૪૬૫

કાલતઃ સંખ્યેયાનિ વદ્વૈક્રિયશરીરાણિ બોધ્યાનીત । વૈક્રિયશરીરાપહારસ્તુ નિદ-
ર્શનમાત્રં બોધ્યઃ । વસ્તુતસ્તુ ન તાન્યપહિન્તે । અપુમેયાર્થં દર્શયતિ-નો ચૈવ સ્વલુ
અપહતાનિ સ્થુરિદિ । મુક્તૈવૈક્રિયશરીરાણિ મુક્તૌઘ્રતૌદારિકશરીરવદ્ બોધ્યાનિ ।
તથા-એતેષામાહારકશરીરાણિ વદ્વમુક્તેતિ દિવિધાનિ । દિવિધાન્યપ્યેતાનિ
ઔધિકવદ્ બોધ્યાનિ । તૈવસકાર્મકશરીરાણિ તુ એતેષામૌદારિકશરીરવદ્
બોધ્યાનીતિ ॥ શ્લૃ ૨૧૬ ॥

વ્યતીત હોતે હૈં । યહ જો વૈક્રિયશરીર કા અપહાર કહા ગયા હૈ વહ
એક ઉદાહરણ માત્ર હૈ । વાસ્તવ મૈં હનકા અપહાર નહીં હોતા હૈ । યરી
યાત સૂત્રકાર ને (ગો ચેવ ણં બ્રવહિયા સિયા) હસ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ
કી હૈ । (મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયાણં મુક્કેલ્લયા તહા
માણિયવ્વા) મુક્ત વૈક્રિયશરીરોં કા પ્રમાણ મુક્ત સામાન્ય ઔદારિક
શરીર કે જૈશા અનંત જાનના ચાહિયે । (મણુસ્સાણં મંતે ! કેવહ્યા
આહારગસરીરા પળ્ણત્તા ?) હે ભદન્ત ! મનુષ્યોં કે આહારક શરીર, પ્રમાણ
મૈં કિતને કહે ગયે હૈં ? (ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (આહારગસરીરા દુવિહા
પળ્ણત્તા) આહારક શરીર દો પ્રકાર કે કહે હુએ હૈં । (તં જહા) જૈસે
બદ્દેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય) એક બદ્દ આહારક શરીર ઓર દૂસરે મુક્ત
આહારક શરીર । (તત્થ ણં જે તે બદ્દેલ્લયા તેણં સિય અત્થિ સિય
નત્થિ) હનમૈં જો વે બદ્દ આહારક શરીર હૈ વે મનુષ્યોં કે હોતે બી હૈં
ઓર નહીં બી હોતે હૈ । (જહ અત્થિ જહન્નેણં એકકો વા દો વા તિણિ વા

થઈ જાય છે. જે આ વૈક્રિયશરીરનો અપહાર કહેવામાં આવ્યો છે. તે ફક્ત
એક ઉદાહરણ માત્ર છે. અરેખર એમનો અપહાર સંભવતો નથી એ જ વાત
સૂત્રકારે (ગો ચેવ ણં બ્રવહિયા સિયા) આ સૂત્રપાઠ વડે પ્રકટ કરવામાં આવી
(મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયાણં મુક્કેલ્લયા તહા માણિયવ્વા) મુક્ત વૈક્રિય
શરીરોનું પ્રમાણ મુક્ત સામાન્ય ઔદારિક શરીરોની જેમ અનંત બાણુવું બોધ્યો.
(મણુસ્સાણં મંતે ! કેવહ્યા આહારગસરીરા પળ્ણત્તા ?) હે ભદન્ત ! મનુષ્યોના
આહારક શરીરો પ્રમાણમાં કેટલાં કહેવામાં આવ્યાં ? (ગોયમા !) હે ગૌતમ !
(આહારગસરીરા દુવિહા પળ્ણત્તા) આહારક શરીરો એ પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યાં
છે. (તં જહા) જેમ કે (બદ્દેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય) એક બદ્દ આહારક શરીર
અને બીજું મુક્ત આહારક શરીર (તત્થ ણં જે તે બદ્દેલ્લયા તેણં સિય અત્થિ
સિય નત્થિ) આમાં જે બદ્દ આહારક શરીરો છે તે મનુષ્યો ને હોય પણ
અરા અને નથી પણ હોતાં (જહ અત્થિ જહન્નેણં એકકો વા દો વા તિણિ વા)

અથ વ્યન્તરાદીનામૌદારિકાદિશરીરાણિ દર્શયતિ—

પૂલ્મ—વાળમંતરાણં ઓરાલિયસરીરા જહા નેરડ્યાણં ।
વાળમંતરાણં મંતે ! કેવડ્યા વેડવિયસરીરા પળ્ળત્તા ? ગોયમા !
વેડવિયસરીરા દુવિહા પળ્ળત્તા, તં જહા—વઢ્ઢેલ્લયા ય મુકેલ્લયા
ય । તત્થ ણં જે તે વઢ્ઢેલ્લયા તે ણં અસંખેજ્ઞા, અસંસ્વિજ્ઞાહિ

મદિ હોતે હૈં તો જઘન્ય સે યે એક, દો અથવા તોન તક હોતે હૈં ।
(ત્વકોસેણં સહસ્સપુહુત્તં) ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે સહસ્સપૃથક્ત્વ તક હો સકતે
હૈં । (મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા) મુક્ત આહારક શરીર લઘુતર અનંત
ભેદવાલે હોતે હૈં । (તેયગકમ્મસરીરા જહા એસિં ચેવ ઓરાલિયા
તહા માણિયન્વા) મનુષ્યોં કે તૈજસ કાર્મક શરીરોં કા પ્રમાણ હનકે
ઔદારિક શરીરોં કે પ્રમાણ કે જૈસા જાનના ચાહિયે ।

બાવાર્થ—હસ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારને મનુષ્યોં કે પાંચોં શરીરોં કા
પ્રમાણ કહા હૈં । યદ્યપિ એક મનુષ્ય કો એક સાથ ચાર શરીર તક
હી હો સકતે હૈં—પાંચ શરીર એક સાથ નહીં હોતે । પરન્તુ યહાં જો
પાંચ શરીરોં કા હોના કહા હૈં ઓર ડનકા પ્રમાણ સ્પષ્ટ કિયા ગયા હૈં
સો હસકા તાત્પર્ય ગહ હૈં કિ નાના મનુષ્યોં કી અપેક્ષા મનુષ્યોં કે એક
સાથ પાંચ શરીર તક હો સકતે હૈં ॥ સૂ. ૨૧૬ ॥

જો હોય છે તો જઘન્યથી એએ એક, એ અથવા ત્રણ હોય છે. (ત્વકોસેણં
સહસ્સપુહુત્તં) અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ સહસ્સ પૃથક્ત્વ સુધી હોઈ શકે છે.
(મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા) મુક્ત આહારક શરીરો લઘુતર અનંત ભેદવાળા
હોય છે. (તેયગકમ્મસરીરા જહા એસિં ચેવ ઓરાલિયા તહા માણિયન્વા)
મનુષ્યોના તૈજસ કાર્મક શરીરોનું પ્રમાણ એમના ઔદારિક શરીરોના પ્રમા-
ણની જેમ બાણુવું નોઈ એ.

બાવાર્થ—આ સૂત્ર વડે સૂત્રકારે મનુષ્યોના પાંચ શરીરોનું પ્રમાણ
કહેલું છે. જો કે એક મનુષ્યના એકી સાથે ચાર શરીરો જ થઈ શકે છે.
પાંચ શરીરો એકી સાથે હોતાં નથી. પરન્તુ અહીં જે પાંચ શરીરોના
અસ્તિત્વ વિષે કહેલું છે, અને તેમનું પ્રમાણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે, તો
તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે અનેક મનુષ્યોની અપેક્ષા મનુષ્યોના એકી
સાથે પાંચ શરીરો સુધી થઈ શકે છે. ॥ સૂ. ૨૧૬ ॥

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २१७ व्यन्तरादीनामौदारिकादिशरीरनि० ४६७

उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ असं-
 खिज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखिज्जइभागे, तासि णं सेढीणं
 विक्खंभसूई संखेज्ज जोयणसयवग्गपलिभागो पयरस्स। मुक्केल्लया
 जहा ओहिया ओरालिया तहा भाणियव्वा। आहारगसरीरा
 दुविहा वि जहा असुरकुमाराणं तहा भाणियव्वा। वाणमंतराणं
 भंते! केवइया तेयगसरीरा पणत्ता? गोयमा! जहा एएसिं
 चेव वेउट्ठियसरीरा तहा तेयगसरीरा भाणियव्वा। एवं कम्म-
 यसरीरा वि भाणियव्वा। जोइसियाणं भंते! केवइया ओरालिय-
 सरीरा पणत्ता? गोयमा! जहा नेरइयाणं तहा भाणियव्वा।
 जोइसियाणं भंते! केवइया वेउट्ठियसरीरा पणत्ता? गोयमा!
 वेउट्ठियसरीरा दुविहा पणत्ता, तं जहा-बद्धेल्लया य मुक्केल्लया
 य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया जाव तासिणं सेढी णं विक्खंभसूई
 बेछप्पणंगुलसयवग्गपलिभागो पयरस्स। मुक्केल्लया जहा ओहिया
 ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा। आहारयसरीरा जहा नेर-
 इयाणं तहा भाणियव्वा। तेयगकम्मयसरीरा जहा एएसिं चेव
 वेउट्ठियसरीरा तहा भाणियव्वा। वेमाणियाणं भंते! केवइया
 ओरालियसरीरा पणत्ता? गोयमा! जहा नेरइयाणं तहा भाणि-
 यव्वा। वेमाणियाणं भंते! केवइया वेउट्ठियसरीरा पणत्ता?
 गोयमा! वेउट्ठियसरीरा दुविहा पणत्ता, तं जहा-बद्धेल्लया य
 मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं असंखिज्जा।
 असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ,

४६८

अनुयोगद्वारसूत्रे

खेत्तओ असंखिज्जा सेढीओ पयरस्स असंखेज्जइभागे । तासि
णं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलवीयवग्गमूलं तइयवग्गमूलपडु-
प्पणं, अहव णं अंगुलतइयवग्गमूलं घणप्पमाणमेत्ताओ सेढीओ ।
मुकेलया जहा ओहिथा ओरालिया तहा भाणियव्वा । आहा-
रगसरीरा जहा नेरइयाणं । तेयगकम्मयसरीरा जहा एएसिं चैव
वेउव्वियसरीरा तहा भाणियव्वा । से तं सुहुमे खेत्तपलिओवमे ।
से तं खेत्तपलिओवमे । से तं पलिओवमे । से तं विभागनिष्फ-
ण्णे । से तं कालप्पमाणे ॥सू० २१७॥

छाया-व्यन्तराणां औदारिकशरीराणि यथा नैरयिकाणां । व्यन्तराणां
भदन्त ! कियन्ति वैक्रियशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! वैक्रियशरीराणि द्विवि-
धानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-वृद्धानि च मुक्तानि च । तत्र खलु यानि तानि वृद्धानि
तानि खलु असंख्येयानि, असंख्येयाभिः उत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः अपह्रियन्ते
कालतः, क्षेत्रतः असंख्येयाः श्रेणयः प्रतरस्य असंख्येयभागे, तासां खलु श्रेणीनां
विष्कम्भप्रचिः संख्येययोजनशतवर्गपल्यभागः प्रतरस्य । मुक्तानि यथा औचि-
कानि औदारिकाणि तथा भणितव्यानि । आहारकशरीराणि द्विविधान्यपि यथा
असुरकुमाराणां तथा भणितव्यानि । व्यन्तराणां भदन्त ! कियन्ति तैजसशरीराणि
प्रज्ञप्तानि, गौतम ! यथा एतेषां चैव वैक्रियशरीराणि तथा तैजसशरीराणि भणि-
तव्यानि । एवं कर्मकशरीराण्यपि भणितव्यानि । ज्योतिष्काणां भदन्त ! कियन्ति
औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! यथा नैरयिकाणां तथा भणितव्यानि ।
ज्योतिष्काणां भदन्त ! कियन्ति वैक्रियशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! वैक्रिय-
शरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-वृद्धानि च मुक्तानि च । तत्र खलु यानि
तानि वृद्धानि यावत् तासां खलु श्रेणीनां विष्कम्भप्रचिः द्विपट्टश्चाशदङ्गुलशत-
वर्गपल्यभागः प्रतरस्य । मुक्तानि यथा औचिकानि औदारिकशरीराणि तथा
भणितव्यानि । आहारकशरीराणि यथा नैरयिकाणां तथा भणितव्यानि । तैजस-
कर्मकशरीराणि यथा एतेषामेव वैक्रियशरीराणि तथा भणितव्यानि । वैमानि-
कानां भदन्त ! कियन्ति औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि ! गौतम ! यथा नैरयि-
काणां तथा भणितव्यानि, वैमानिकानां भदन्त ! कियन्ति वैक्रियशरीराणि प्रज्ञ-

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૭ વ્યન્તરાદીનામૌદારિકાદિશરીરનિ ૦ ૪૬૨

જ્ઞાનિ ? ગૌતમ ! વૈક્રિયશરીરાણિ દ્વિવિધાણિ મજ્જપ્તાણિ, તથથા—વદ્ધાણિ ચ મુક્તાણિ ચ । તત્ત્વ સ્વલુ યાણિ તાણિ વદ્ધાણિ તાણિ સ્વલુ અસંહ્યેયાણિ, અસંહ્યે-
યામિઃ ઉત્તર્પિણ્યવર્ષિણીમિઃ અપહિયન્તે કાલતઃ । ક્ષેત્રતઃ અસંહ્યેયાઃ શ્રેણયઃ
પ્રતરસ્ય અસંહ્યેયમાને । તાસાં સ્વલુ શ્રેણીનાં વિષ્કમ્ભમુચિઃ અંગુલદ્વિતીયવર્ગ-
મૂલ તૃતીયવર્ગમૂલપત્યુત્પન્નમ્, અથવા સ્વલુ અંગુલતૃતીયવર્ગમૂલં ઘનમમાણમાત્રાઃ
શ્રેણયઃ । મુક્તાણિ યથા ઔધિકાણિ ઔદારિકાણિ તથા મણિતવ્યાણિ । આહારક
શરીરાણિ યથા નૈરધિકાણામ્ । તૈજસકાર્મકશરીરાણિ યથા એતેષામેવ વૈક્રિય-
શરીરાણિ તથા મણિતવ્યાણિ । તદેતત્ત્વ મુદ્ધમં પલ્યોપમમ્ । તદેતત્ત્વ ક્ષેત્રપલ્યોપમમ્ ।
તદેતત્ત્વ પલ્યોપમમ્ તદેતત્ત્વ વિભાગનિષ્પન્નમ્ । તદેતત્ત્વ કાલપમાણમ્ ॥સૂ૦૨૧૭॥

ટીકા—‘વાણમંતરાણં’ इत्यादि—

વ્યન્તરદેવાનાં દ્વિવિધાન્યઔદારિકશરીરાણિ નારકૌદારિકશરીરવદ્ બો-
ધ્યાણિ । તથા—વ્યન્તરદેવાનાં વૈક્રિયશરીરાણ્યપિ વદ્ધમુક્તેતિ દ્વિવિધાણિ બોધ્યાણિ ।

અથ સૂત્રકાર વ્યન્તરાદિક દેવોં કે ઔદારિક શરીરોં का प्रति-
पादन करते हैं—‘वाणमंतराणं ओरालियसरीरा’ इत्यादि ।

શબ્દાર્થ—(વાણમંતરાણં ઓરાલિયસરીરા જહા નેરહયાણં) વ્યન્તર
દેવોં કે ઔદારિક શરીરોં का प्रमाण नारकों के औदारिक शरीरों
के प्रमाण के जैसा जानना चाहिये—तात्पर्य यह है कि बद्ध और मुक्त
औदारिक शरीरों के भेदों में से बद्ध औदारिक शरीर तो व्यन्तरों
के होते नहीं हैं । मुक्त जो औदारिक शरीर हैं वे पूर्वभवों की अपेक्षा
अनंत होते हैं । (वाणमंतराणं भंते केवहया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता?)
हे भदन्त ! व्यन्तर देवों के कितने वैक्रियशरीर कहे गये हैं ? (गोयमा)
हे गौतम ! (वेउव्वियसरीरा) वैक्रिय शरीर (दुविहा पण्णत्ता) दो

હવે સૂત્રકાર વ્યન્તરદેવાના ઔદારિક વગેરે શરીરનું પ્રતિપાદન કરે છે.

‘વાણમંતરાણં ઓરાલિયસરીરા’ इत्यादि ।

શબ્દાર્થ—(વાણમંતરાણં ઓરાલિયસરીરા જહા નેરહયાણં) વ્યન્તર દેવાના
ઔદારિક શરીરોં का प्रमाण नारकों के औदारिक शरीरों का प्रमाण की
जैसे जानना चाहिये. तात्पर्य आ प्रमाण है के बद्ध અને
મુક્ત ઔદારિક શરીરના ભેદોમાંથી બદ્ધ ઔદારિક શરીરોં તે
વ્યન્તરોનાં હોતા નથી. મુક્ત જે ઔદારિક શરીરો છે, તે પૂર્વભવોની અપેક્ષાએ
અનંત હોય છે. (વાણમંતરાણં ભંતે ! કેવહયા વેઝવિયસરીરા પણ્ણત્તા ?) હે
ભદ્રંત ! વ્યન્તર દેવાના કેટલાં વૈક્રિય શરીરો કહેવામાં આવ્યાં છે ? (ગોયમા)
હે ગૌતમ ! (વેઝવિયસરીરા) વૈક્રિય શરીરો (દુવિહા પણ્ણત્તા) એ પ્રકારના

તત્ર યાનિ તાનિ વદ્ધાનિ તાનિ લ્લુ અસંલ્લયેયાનિ । તાનિ ચ;સંલ્લયેયોત્સર્પિણ્યવ-
સર્પિણીભિરપહિયન્તેડતઃ કાલમાશ્રિત્યૈતાનિ અસંલ્લયેયોત્સર્પિણ્યવસર્પિણીસમયરાશિ-
તુલ્યાનિ । ક્ષેત્રાઃ પ્રતરસ્યાસંલ્લયેયમાગેડસંલ્લયેયાઃ શ્રેણયઃ-પ્રતરસ્યાસંલ્લયેયમાગ-
વર્તિન્યો યા અસંલ્લયેયાઃ શ્રેણયસ્તદ્વતા યાવન્તઃ પ્રદેશાઃ સન્તિ તાવત્પ્રદેશપમા-
ણાનિ ક્ષેત્રતો વ્યન્તરવદ્ધૈક્રિયશરીરાણિ । નનુ પ્રતરાસંલ્લયેયમાગેડસંલ્લયેયા
યોજનકોટયોડપિ ભરન્તિ, તત્તિકમેતાવત્પિ ક્ષેત્રે યા નમાશ્રેણયો ભવન્તિ તા

પ્રકાર કે કહે છુપ હૈં (તં જહા) જૈસે (વદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય) ઇક
વદ્ધ ઓર દૂસરે મુક્ત। (તત્થ ણં જે તે વદ્ધેલ્લયા તે ણં અસંલ્લિજ્જા) ઇન
મેં જો વદ્ધ વૈક્રિયશરીર હૈં વે સામાન્ય સે અસંલ્લયાત હૈં । (અસંલ્લિજ્જાહિં
ઉત્સર્પિણીઓસર્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ) કાલ કી અપેક્ષા યે
અસંલ્લયાત ઉત્સર્પિણી કાલ કે જિતને સમય હોતે હૈં ઉતને હૈં । (લેત્તઓ
અસંલ્લિજ્જાઓ સેઢીઓ પયરસ્સ અસંલ્લિજ્જામાગે, તાસિ ણં સેઢી ણં
વિક્કંભસૂઈ સંલ્લેજ્જજોયણસયયગ્ગપલિમાગો પયરસ્સ) તથા ક્ષેત્ર કી
અપેક્ષા ઇનકા પ્રમાણ ઇસ પ્રકાર સે હૈં કે પ્રતર કે અસંલ્લયાતવેં માગ
મેં રહી જો અસંલ્લયાત શ્રેણિયાં હૈં સો ડન શ્રેણિયોં કે જિતને પ્રદેશ
હૈં, ઉતને પ્રદેશ પ્રમાણ યે હૈં-અર્થાત્ વ્યન્તરોં કે યે વદ્ધ વૈક્રિયશરીર
પ્રતર કે અસંલ્લયાતવેં માગ વર્તમાન અસંલ્લયાત શ્રેણિરૂપ હૈં । શંકા-પ્રતર
કે અસંલ્લયાતવેં માગ મેં વર્તમાન અસંલ્લયાત યોજન કોટિયાં સી હોતી હૈં ।

કરવામાં આવ્યાં છે (તં જહા) જેમ કે (વદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય) એક
બદ્ધ અને બીજાં અબદ્ધ (તત્થ ણં જે તે જે વદ્ધેલ્લયા તેણં અસંલ્લિજ્જા) આમાં
જે બદ્ધ વૈક્રિયશરીર છે, તે સામાન્યની અપેક્ષાએ અસંજ્યાત છે. (અસં-
લ્લિજ્જાહિં ઉત્સર્પિણીઓસર્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ) કાળની અપેક્ષા આ
અસંજ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અપર્સર્પિણી કાળના જેટલા સમયો હોય
છે, તેટલા છે. (લેત્તઓ અસંલ્લિજ્જાઓ સેઢીઓ પયરસ્સ અસંલ્લિજ્જામાગે, તાસિ ણં
સેઢી ણં વિક્કંભસૂઈ સંલ્લેજ્જજોયણસયયગ્ગપલિમાગો પયરસ્સ) તેમજ ક્ષેત્રની
અપેક્ષા એમનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે કે પ્રતરના અસંજ્યાતમાં ભાગમાં
આવેલી જે અસંજ્યાત શ્રેણિઓ છે તે શ્રેણિઓના જેટલા પ્રદેશો છે,
તેટલા પ્રદેશ પ્રમાણ એઓ છે એટલે કે વ્યંતરોના આ બદ્ધ વૈક્રિયશરીર
પ્રતરના અસંજ્યાતમાં ભાગમાં વર્તમાન અસંજ્યાત શ્રેણિય છે. શંકા-પ્રતરના
અસંજ્યાતમાં ભાગમાં વર્તમાન અસંજ્યાત યોજન કોટીઓ પણ હોય છે.

મનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૭ વ્યંતરાદીનામૌદારિકાદિકશીરનિ ૪૭૧

હહ ગૃહ્યન્તે ? इति चेदाह—‘तासि णं सेढीणं’ इत्यादि । तासां श्रेणीनां=प्रतरासं-
ख्येयभागार्थसंख्येयश्रेणीनां विष्कम्भसूचिरिह गृह्यते, न तु प्रतरासंख्येयभाग-
वर्त्यसंख्येययोजनकोट्यात्मकक्षेत्रवर्तिनमःश्रेणिः । अत्र विष्कम्भसूचिः पञ्चेन्द्रिय-
तिर्यग्योनिविष्कम्भमूवेरसंख्येयगुणहीना बोध्या । इयं विष्कम्भमूचिः कियत्प्र-
माणा गृह्यते ? इत्याह—‘संख्येययोजनशतवर्गप्रतिभागः प्रतरस्य’ इति । प्रतरस्य=
प्रतरसम्बन्धीसंख्येययोजनशतवर्गप्रतिभागः=संख्येययोजनशतानां यो वर्गः=वर्गमूलं
तद्रूपो यः प्रतिभागः=अंशः तत्प्रमाणा विष्कम्भसूचिरित्यर्थः । अयं भावः—विष्क-
म्भसूच्याः प्रतिप्रदेशमेकैकव्यन्तरवद्वैक्रियशरीरेण व्याप्तम् । तत्र एकैकप्रदेशात्
प्रतिसमयम् एकैकशरीरापहरणेन यावता सजयेत विष्कम्भमूचिः शरीररहिता
तो क्या इतने क्षेत्र में वर्तमान जो नमःश्रेणियां होती हैं वे यहाँ
गृहीत हुई हैं ?

उत्तर—इस प्रकार की ये श्रेणियां यहाँ ग्रहण नहीं की गई हैं,
किन्तु प्रतर के असंख्याते भाग में वर्तमान असंख्यात श्रेणियों की
विष्कम्भसूचि ही यहाँ ग्रहण की गई है । विष्कम्भसूचि पंचेन्द्रियतिर्यग्यो
की बद्ध औदारिकशरीर की विष्कम्भसूचि से असंख्यात गुणहीन
जाननी चाहिये । यही बात सूत्रकार ने ‘संखेज्जजोयणसयवगगपलिभागो
पयरस्स’ इस सूत्रपाठ से व्यक्त की है अर्थात् सौ संख्यात योजनों
का वर्गमूलरूप जो अंश हैं, उस अंशरूप यहाँ विष्कम्भसूचि ली गई ।
इस विष्कम्भसूचि का प्रतिप्रदेश एक एक व्यन्तर के बद्ध वैक्रिय
शरीर से व्याप्त है । इस विष्कम्भसूचि के एक एक प्रदेश से प्रतिसमय
एक एक व्यन्तर शरीर का अपहार करने पर वह विष्कम्भसूचि समूची

તો શું આ ક્ષેત્રમાં વર્તમાન જે નભઃશ્રેણિઓ હોય છે, તેમનું અહીં અહલ્ય
કરવામાં આવ્યું છે ?

ઉત્તર—આ જાતની નભઃશ્રેણિઓ અત્રે અહલ્ય કરવામાં આવી નથી,
પરંતુ પ્રતરના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં વર્તમાન અસંખ્યાત શ્રેણિઓની વિષ્કંભ-
સૂચિ જે અત્રે અહલ્ય કરવામાં આવી છે. વિષ્કંભસૂચિ ‘પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યો’ની
બદ્ધ ઔદારિક શરીરની વિષ્કંભસૂચિની અપેક્ષા એ અસંખ્યાતગણી હીન
જલુવી ભેદ્ય છે. એજ વાત સૂત્રકારે “સંખેજ્જજોયણસયવગગપલિભાગો
પયરસ્સ” આ સૂત્રપાઠ વડે વ્યક્ત કરી છે. એટલે કે સૌ સંખ્યાત યોજનોના
વર્ગમૂળરૂપ જે અંશ છે, તે અંશ રૂપ અહીં વિષ્કંભસૂચિ અહલ્ય કરવામાં
આવી છે. આ વિષ્કંભસૂચિના પ્રતિપ્રદેશ એક એક વ્યંતરના બદ્ધ વૈક્રિય
શરીરથી વ્યાપ્ત છે. આ વિષ્કંભસૂચિના એક એક પ્રદેશથી પ્રતિસમય એક
એક વ્યંતર શરીરનો અપહાર કરવાથી તે વિષ્કંભસૂચિ સમુચિ જેટલા સમ-

સ્વાત્તાવત્ત્વમાણાસ્તત્પ્રદેશા વોધ્યા । વિષ્કંભસૂચિસ્તુ અસંખ્યેયૈઃ સમયૈરિક્તા
 સ્પાદતસ્તત્પ્રદેશા અપિ અસંખ્યેયા વિજ્ઞેયા । इत्थं च क्षेत्रतोऽपेक्षयेयप्रदेशसम-
 संख्यकानि व्यन्तरबद्धवैक्रियशरीराणि बोध्यानीति । व्यन्तराणां मुक्तानि वैक्रिय-
 शरीराणि औषिहीदारिकशरीरवद् बोध्यानि । आहारकशरीराणि असुरकुमारा-
 हारकशरीरवद् बोध्यानि । व्यन्तराणां तैस्तत्कार्मकशरीराणि स्ववैक्रियशरीरवद्
 जितने समय में उन शरीरों से रिक्त हो जाती है, उतने समय
 પ્રમાણ પ્રદેશ ઉક્ત વિષ્કંભસૂચિ કે જાનના ચાહિયે । અર્થાત્
 यह विष्कंभसूचि इस प्रकार से रिक्त करने पर असंख्यात
 સમયોં મેં હી રિક્ત હોતી । इसलिये इस विष्कंभसूचि के
 પ્રદેશ મી અસંખ્યાત હી માનના ચાહિયે । इस प्रकार से विचार
 કરને પર યહી નિષ્કર્ષ નિકલતા હૈ કિ-વ્યન્તર દેવોં કે બદ્ધ વૈક્રિય
 શરીરોં કા પ્રમાણ ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા અસંખ્યાત પ્રદેશ પ્રમાણ હૈ-અર્થાત્
 ये असंख्यात हैं । (मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालिया तहा भाणि-
 यव्वा) व्यन्तर देवों के मुक्त वैक्रियशरीरों का प्रमाण सामान्य मुक्त
 ઔદારિક શરીર કે જૈસા અનંત હૈ । (आहारगसरीरा दुविहा वि
 जहा असुरकुमाराणं तहा भाणियव्वा) बद्ध और मुक्त आहारक शरीरों
 કા પ્રમાણ અસુર કુમારોં કે હન દોનોં પ્રકાર કે આહારક શરીરોં
 કે પ્રમાણ કે જૈસા જાનના ચાહિયે । तात्पर्य यह कि 'व्यन्तरदेवों'
 મેં બદ્ધ ઔદારિક શરીરોં કે જૈસા બદ્ધ આહારક શરીર નહીં
 હોતે હૈ । मुक्तआहारकशरीर मुक्त औदारिक शरीरों के जैसा

યમાં તે શરીરોથી રિક્ત થઈ જાય છે, તેટલા સમય પ્રમાણ પ્રદેશ તે વિષ્કંભ-
 સૂચિને જાણવો જોઈએ. એટલે આ વિષ્કંભસૂચિ આ રીતે રિક્ત કરવાથી
 અસંખ્યાત સમયોમાં જ રિક્ત (ખાલી) થશે. એટલા માટે આ આ વિષ્કંભ
 સૂચિના પ્રદેશો પણ અસંખ્યાત જ માનવા જોઈએ. આ પ્રમાણે વિચાર કર-
 વાથી આ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે 'વ્યન્તર દેવોના બદ્ધ વૈક્રિય શરીરોનું' પ્રમાણ
 ક્ષેત્રની અપેક્ષા અસંખ્યાત પ્રદેશ પ્રમાણ છે. એટલે કે એએ અસંખ્યાત છે.
 (मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालिया तहा भाणियव्वा) व्यन्तर देवोना मुक्त वैक्रिय
 शरीरनुं प्रमाण सामान्य मुक्त औदारिक शरीरनी जेम अनंत છે ? आहारग-
 सरीरा दुविहा वि जहा असुरकुमाराणं तहा भाणियव्वा) बद्ध અને मुक्त आहारक
 शरीरानुं प्रमाण असुरकुमारोना अन्ने प्रकारना आहारक शरीराना प्रमाणनी
 जेम जाणुवां जेछे. तात्पर्य आ प्रमाणे छे के 'व्यन्तर देवोमां बद्ध औदा-
 रिक शरीरानी जेम बद्ध आहारक शरीर। छोतांनथी. मुक्त आहारक शरीर।

મનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૭ વ્યન્તરાદીનામૌદારિકાદિશરીરનિ ૪૭૩

અનંત હોતે હૈં । (વાળમંતરાણં મંતે ! કેવદ્વયા તેયગસરીરા પળ્ણત્તા ?) હે ભદન્ત ! વ્યન્તરદેવોં કે કિતને તૈજસશરીર કહે ગયે હૈં ? (ગોયમા) હે ગૌતમ ! (જહા એસિં ચેવ વેડવિચસરીરા તહા તેયગસરીરા માણિયવ્વા) જિસ પ્રકાર કે इनके वैक्रिय शरीर कहे गये हैं, वैसे ही इनके तैजस शरीर जानना चाहिये । अर्थात् बद्धवैक्रिय के जैसा इनके बद्ध तैजस शरीर असंख्यात होते हैं और मुक्त तैजस शरीर मुक्त वैक्रियशरीर के जैसा प्रमाण में अनंत होते हैं । (एवं कम्मय सरीरा वि भाणियव्वा) इसी प्रकार से कर्मण शरीरों का प्रमाण भी जानना चाहिये । (जोइसियाणं मंते ! केवद्वया ओरालियसरीरा पणत्ता ? गोयमा जहा नेरइयाणं तहा भाणियव्वा) हे भदन्त ! ज्योतिष्क देवों के औदारिक शरीर कितने कहे गये हैं ? हे गौतम ! ज्योतिष्कों के औदारिक शरीर नारकों के औदारिक शरीरों के जैसा कहे गये हैं—अर्थात्—बद्ध औदारिक शरीर तो ज्योतिष्कों के होते नहीं हैं । मुक्त औदारिक शरीर होते हैं, सो वे पूर्वभवों की अपेक्षा होते हैं, इसलिये इनका प्रमाण अनंत हैं । (जोइसिया णं मंते केवद्वया वेड-

મુક્ત ઔદારિક શરીરોની જેમ અનંત હોય છે. (વાળમંતરાણં મંતે ! કેવદ્વયા તેયગસરીરા, પળ્ણત્તા ?) હે ભદન્ત ! વ્યતર દેવોના તૈજસશરીર કેટલાં કહેવામાં આવ્યાં છે ? (ગોયમા) હે ગૌતમ ! (જહા એસિં ચેવ વેડવિચસરીરા તહા તેયગસરીરા માણિયવ્વા) જે પ્રમાણે એમનાં વૈક્રિયશરીર કહેવામાં આવ્યાં છે, તે પ્રમાણે જ એમનાં તૈજસ શરીર વિષે પણ બહુવું જોઈએ. એટલે કે બદ્ધ વૈક્રિયની જેમ એમનાં બદ્ધ તૈજસ શરીર અસંખ્યાત હોય છે. અને મુક્ત તૈજસ શરીર મુક્ત વૈક્રિયશરીરોની જેમ પ્રમાણમાં અનંત હોય છે, (એવં કમ્મયસરીરા વિ માણિયવ્વા) આ પ્રમાણે કાર્મણ શરીરોનું પ્રમાણ પણ બહુવું જોઈએ. (જોઈસિયાણં મંતે ! કેવદ્વયા ઓરલિયસરીરા પળ્ણત્તા ? ગોયમા જહા નેરइयाणं તહા માણિયવ્વા) હે ભદન્ત ! જ્યોતિષ્ક દેવોના ઔદારિક શરીર કેટલાં કહેવામાં આવ્યાં છે ? હે ગૌતમ ! જ્યોતિષ્કોના ઔદારિક શરીર નારકોના ઔદારિક શરીરોની જેમ કહેવામાં આવ્યાં છે. એટલે કે બદ્ધ ઔદારિક શરીર તો જ્યોતિષ્કોના હોતાં નથી મુક્ત ઔદારિકશરીરો હોય છે. તે પૂર્વભવોની અપેક્ષાથી હોય છે. એટલા માટે એમનું પ્રમાણ અનંત છે. (જોઈસિયાણં મંતે કેવદ્વયા વેડવિચસરીરા પળ્ણત્તા) હે ભદન્ત !

બોધ્યાનિ । ડ્યોતિષ્કાણામૌદારિકશરીરાણિ નૈર્યિકૌદારિકવદ્ બોધ્યાનિ । તથા ડ્યોતિષ્કાણાં વૈક્રિયશરીરાણિ વદ્મુક્તેતિ દ્વિવિધાનિ । તત્ર યાનિ તાનિ વદ્ધાનિ તાનિ અસંખ્યેયાનિ બોધ્યાનિ । તાનિ શરીરાણિ અસંખ્યેયોત્સર્પિણ્યવસર્પિણીસમયરાશિસમસંખ્યકાતિ કાલતઃ । ક્ષેત્રતઃ પ્રતરાસંખ્યેયભાગવર્ચ્યસંખ્યેય-શ્રેણિગતવદેશપમાણાનિ વદ્ધૈક્રિયશરીરાણિ । અત્ર તાસાં શ્રેણીનાં વિષ્કંભસૂચિ-ર્ગૃહ્યતે । ઇયં વિષ્કંભસૂચિઃ વ્યન્તરાવિષ્કંભસૂચ્યપેક્ષયા સંખ્યેયગુણા બોધ્યા, ડ્યોતિષ્કાણાં વ્યન્તરાપેક્ષયા સંખ્યેયગુણત્વેન મહાદૃઢકે પઠિતત્વાત્ । ઇયં

વિચયસરીરા પળ્લતા) હે મદન્ત ! ડ્યોતિષ્કદેવોં કે કિતને વૈક્રિય-શરીર કહે ગયે હૈં । (ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (વેડવિચયસરીરા દુવિહા પળ્લતા) વૈક્રિયશરીર દો પ્રકાર કે કહે હુપ હૈ । (તં જહા) વે હસ પ્રકાર સે હૈં—(વદ્દેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય) એક વદ્ધ વૈક્રિય શરીર દૂસરે મુક્ત વૈક્રિયશરીર । (તથ્થ ણં જે તે વદ્દેલ્લયા જાવ તાસિ ણં સેઢીં વિક્ખંભમૂર્દ્ધ વે છપ્પણ્ણગુલસયવગ્ગપલિભાગો પયરસ્સ) હનમેં જો વે વદ્ધ વૈક્રિયશરીર હૈં વે અસંખ્યાત હૈં । અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી ઓર અવસર્પિણી કાલ કે જિતને સમય હોતે હૈં, ઉતને વે કાલકી અપેક્ષા સે હૈં । ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા સે હનકા પ્રમાણ પ્રતર કે અસંખ્યાતવેં ભાગ મેં વર્તમાન અસંખ્યાત શ્રેણિયોં કે પ્રદેશોં કે ઘરાઘર હૈ । યહાં પર હન શ્રેણિયોં કી વિષ્કંભસૂચિ ગ્રહણ કી ગઈ હૈ । યહ વિષ્કંભસૂચિ વ્યન્તરોં કી વિષ્કંભસૂચિ કી અપેક્ષા સંખ્યાત ગુણી હૈ । ક્યોંકિ ડ્યોતિષ્કોં કા પ્રમાણ વ્યન્તરોં કે પ્રમાણ કી અપેક્ષા સંખ્યાત ગુણા મહાદૃઢલ મેં કહા

ન્યોતિષ્ક દેવાના કેટલાં વૈક્રિય શરીરો કહેવામાં આવ્યાં છે, (ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (વેડવિચયસરીરા દુવિહા પળ્લતા) વૈક્રિય શરીરો બે પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યાં છે. (તં જહા) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (વદ્દેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય) એક વદ્ધ વૈક્રિય શરીર અને બીજું મુક્ત વૈક્રિયશરીર (તથ્થ ણં જે તે વદ્દેલ્લયા જાવ તાસિ ણં સેઢીં વિક્ખંભમૂર્દ્ધ વે છપ્પણ્ણગુલસય-વગ્ગપલિભાગો પયરસ્સ) આમાં બે વદ્ધ વૈક્રિય શરીરો છે, તે અસંખ્યાત છે. અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના જેટલા સમયો હોય છે, તેટલા તે કાળની અપેક્ષાએ છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એમનું પ્રમાણ પ્રત-રના અસંખ્યાતમા ભાગમાં વર્તમાન અસંખ્યાત શ્રેણિઓના પ્રદેશોની બરાબર છે. અહીં આ શ્રેણિઓની વિષ્કંભસૂચિ ગ્રહણ કરવામાં આવી છે. આ વિષ્કંભસૂચિ વ્યંતરોની વિષ્કંભસૂચિની અપેક્ષાએ સંખ્યાતગણી છે. કેમકે ન્યોતિષ્કેનું પ્રમાણ વ્યંતરોના પ્રમાણની અપેક્ષા સંખ્યાત ગણા

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૭ વ્યન્તરાદીનામૌદારિકાદિશરીરનિ ૦ ૪૭૫

વિષ્કંભસૂચિઃ કિયત્પમાણા ગૃહ્યતે ? इत्याह—द्विषट्पञ्चाशदङ्गुलशतवर्गप्रति-
भागः पतरस्येति । पतरस्य=पतरसम्बन्धी द्विषट्पञ्चाशदङ्गुलशतवर्गप्रतिभागः—
द्विगुणितं यत् षट्पञ्चाशदधिकमङ्गुलशतं—द्वादशाधिकमङ्गुलशतत्रयम्, तस्य यो
वर्गः=वर्गमूलं तद्रूपो यः प्रतिभागः=अंशस्तत्पमाणा विष्कंभसूचिरित्यर्थः ।
अस्यां विष्कंभसूच्यामसंख्येयाः पदेशा भवन्ति । इत्थं च क्षेत्रतो वैक्रियशरीराणि
विष्कंभसूचिपदेशसमसंख्यकानि बोधयानीति भावः । मुक्तानि वैक्रियशरीराणि
औधिकौदारिकवद् बोधयानि । आहारकशरीराणि नैरयिकाहारकशरीरवद् बो-
धयानि । यहां विष्कंभसूचि का प्रमाण प्रतर संबन्धी द्विषट्पञ्चाशदं-
गुलशतवर्गप्रतिभागरूप लिया गया है । अर्थात् २५६ प्रतरांगुलों का वर्ग-
मूलरूप जो प्रतिभाग-अंश-है उस अंशरूप यहां विष्कंभसूचिली गई
हैं । इस विष्कंभसूचि में असंख्यात प्रदेश होते हैं । इस प्रकार क्षेत्र
की अपेक्षा ज्योतिष्क देवों के वैक्रियशरीर विष्कंभसूचि के प्रदेशों
के बराबर हैं । (मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा
भाणियव्वा) ज्योतिष्क देवों के मुक्त वैक्रियशरीरों का प्रमाण सामान्य
मुक्त औदारिक शरीरों के प्रमाण तुल्य जानना चाहिये । सामान्य
मुक्त औदारिकशरीरों का प्रमाण अनंत कहा गया है-अतः इसके
मुक्त वैक्रियशरीरों का प्रमाण भी अनंत है । (आहारकशरीरा जहा
नेरइयाण तहा भाणियव्वा) ज्योतिष्क देवों के आहारक शरीरों का
प्रमाण नारकियों के आहारक शरीरों के प्रमाण बराबर जानना

મહાદેવકાં કહેવામાં આવ્યું છે અહીં વિષ્કંભસૂચિનું પ્રમાણ પ્રતર સંબંધી
દ્વિ ષટ્ પંચાશદંગુલ શતવર્ગ પ્રતિભાગ ૩૫ અહણ કરવામાં આવ્યું છે.
એટલે કે ૨૫૬ પ્રતરાંગુલોના વર્ગમૂળ ૩૫ જે પ્રતિભાગ અંશ છે. તે અંશ
૩૫ અહીં વિષ્કંભસૂચિ અહણ કરવામાં આવી છે. આ વિષ્કંભસૂચિમાં
અસંખ્યાત પ્રદેશો હોય છે. આ પ્રમાણે ક્ષેત્રની અપેક્ષા જ્યોતિષ્ક દેવોના
વૈક્રિય શરીરો વિષ્કંભસૂચિના પ્રદેશોની બરાબર છે. (મુક્કેલ્લયા જહા
ઓહિયા ઓરાલિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા) જ્યોતિષ્ક દેવોના મુક્ત વૈક્રિય
શરીરોનું પ્રમાણ સામાન્ય મુક્ત ઔદારિક શરીરોના પ્રમાણ તુલ્ય બાણુનું
બેધએ. સામાન્ય મુક્ત ઔદારિક શરીરોનું પ્રમાણ અનંત કહેવામાં આવ્યું
છે. એટલા માટે એમના મુક્ત વૈક્રિય શરીરોનું પ્રમાણ પણ અનંત છે.
(આહારકશરીરા જહા નેરહયાણ તહા ભાણિયવ્વા) જ્યોતિષ્ક દેવોના આહારક
શરીરોનું પ્રમાણ નારકીઓના આહારક શરીરોના પ્રમાણ તુલ્ય બાણુનું બેધએ.

ધ્યાનિ । તૈજસકાર્મણશરીરાણ્યેષાં સ્વવૈક્રિયશરીરવદ્ બોધ્યાનિ । તથા-વૈમાનિકા-
નામૌદારિકશરીરાણિ નૈરથિકૌદારિકશરીરવદ્ બોધ્યાનિ । વૈમાનિકાનાં વૈક્રિય-
ચાહ્યે । નારકિયોં કે બદ્ધ આહારક શરીર નહીં હોતે હૈં । ફસલિયે
જ્યોતિષ્ક દેવોં કે ખી આહારક શરીર નહીં હૈં । મુક્ત આહારકશરીરોં
કા પ્રમાણ, વહાં મુક્ત ઔદારિક શરીરોં કે જૈસા અનંત કહા ગયા
હૈં સો યહાં પર ખી ફનકા પ્રમાણ ફતના હી જાનના ચાહ્યે । (તેયગ-
કમ્મયસરીરા જહાં ઇણં ચેવ વેડવ્વિયસરીરા તહા માણિયવ્વા)
જ્યોતિષ્કદેવોં કે બદ્ધ, મુક્ત તૈજસ ઔર કાર્મણ ફન દો શરીરોં કા
પ્રમાણ ફનકે બદ્ધ મુક્ત વૈક્રિયશરીરોં કે પ્રમાણ તુલ્ય કહા ગયા હૈં, ઇસા
જાનના ચાહ્યે । ફનકે બદ્ધ વૈક્રિયશરીરોં કા પ્રમાણ અસંખ્યાત ઔર
મુક્તવૈક્રિયશરીરોં કા પ્રમાણ અનંત કહા ગયા હૈં, ડસી પ્રકાર સે
ફનકે બદ્ધ તૈજસકાર્મણશરીરોં કા પ્રમાણ અસંખ્યાત ઔર મુક્ત
તૈજસ કાર્મણ શરીરોં કા પ્રમાણ અનંત હૈં । (વૈમાણિયાણં ખંતે ! કેવ-
હયા ઔરાલિયસરીરા પળ્લત્તા ?) હે ખદન્ત ! વૈમાનિક દેવોં કે ઔદા-
રિક શરીર કિતને કહે ગયે હૈં ? (ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (જહાં નેરહ-
યાણં તહા માણિયવ્વા) જિસ પ્રકાર સે નારકોં કે ઔદારિક શરીરોં
કી પ્રરૂપણા કી ગઈ હૈં ડસી પ્રકાર સે વૈમાનિક દેવોં કે ખી ઔદા-
રિક શરીરોં કી પ્રરૂપણા સમજ્ઞની ચાહ્યે । (વૈમાણિયાણં ખંતે ! કેવ-

નારકીઓના બદ્ધ આહારક શરીરો હોતાં નથી. એટલા માટે જ્યોતિષ્ક
દેવોના પણ આહારક શરીરો નથી. મુક્ત આહારક શરીરોનું પ્રમાણ ત્યાં
મુક્ત ઔદારિક શરીરોની જેમ અનંત કહેવામાં આવ્યું છે. તે અહીં પણ
એમનું પ્રમાણ એટલું જ બાણી લેવું જોઈએ. (તેયગકમ્મયસરીરા જહાં
ઇણં ચેવ વેડવ્વિયસરીરા તહા માણિયવ્વા) જ્યોતિષ્ક દેવોના બદ્ધ, મુક્ત
તૈજસ અને કાર્મણ આ બે શરીરોનું પ્રમાણ એમનાં બદ્ધમુક્તવૈક્રિય
શરીરોના પ્રમાણ તુલ્ય કહેવામાં આવ્યું છે. એમ બાણી લેવું જોઈએ, એમનાં
બદ્ધવૈક્રિય શરીરોનું પ્રમાણ અસંખ્યાત તેમજ મુક્તવૈક્રિય શરીરોનું પ્રમાણ અનંત
કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે એમના બદ્ધ તૈજસકાર્મણ શરીરોનું પ્રમાણ
અસંખ્યાત અને મુક્ત તૈજસ કાર્મણ શરીરોનું પ્રમાણ અનંત છે. (વૈમા-
ણિયાણં ખંતે કેવહયા ઔરાલિયસરીરા પળ્લત્તા ?) હે ખદન્ત ! વૈમાનિકદેવોનાં
ઔદારિક શરીરો કેટલાં કહેવામાં આવ્યાં છે ? (ગોયમા !) હે ગૌતમ !
(જહાં નેરહયાણં તહા માણિયવ્વા) જેમ નારકોના ઔદારિક શરીરોની પ્રરૂપણા
કરવામાં આવી છે, તે પ્રમાણે જ વૈમાનિક દેવોના ઔદારિક શરીરોની

અંત્યુચ્ચન્નિકા ટીકા સુત્ર ૨૧૭ વ્યન્તરાદીનામૌદારિકાદિશરીરનિ

૪૭૭

શરીરાણિ વદ્ધમુક્તેતિ દ્વિવિધાનિ । તત્ર સ્વલ્લ યાનિ તાનિ વદ્ધાનિ તાનિ સ્વલ્લ અસંખ્યેયાનિ । તાનિ કાલતોઽસંખ્યેયોત્સર્પિણ્યવસર્પિણીસમયરાશિતુલ્યાનિ ।
ક્ષેત્રતઃ—પત્રસ્ય અસંખ્યેયભાગેઽસંખ્યેયાઃ શ્રેણયઃ—પત્રરાસંખ્યેયમાગવર્ત્યસંખ્યેય-
શ્રેણિગતપ્રદેશપ્રમાણાનિ વદ્ધવૈક્રિયશરીરાણિ બોધ્યાનિ । અત્ર તાસાં શ્રેણીનાં
વિષ્કમ્ભમૂચિર્ગૃહ્યતે । ઇયં વિષ્કમ્ભમૂચિઃ કિયત્પમાણા ગૃહ્યતે ? ક્ત્યાહ—અઙ્ગુલ-
દ્વિતીયવર્ગમૂલં તૃતીયવર્ગમૂલેન પ્રત્યુત્પન્નં=ગુણિતમ્ । અયં માત્રઃ—અઙ્ગુલપ્રમાણે

इया वेउव्वियसरीरा पणत्ता ?) हे भदन्त ! वैमानिक देवों के वैक्रियशरीर कितने कहे गये हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (वेउव्वियसरीरा दुविहा पणत्ता) सामान्य तथा वैक्रिय शरीर दो प्रकार के कहे गये हैं । (तं जहा) जैसे (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) एक बद्ध वैक्रिय-शरीर दूसरे मुक्त वैक्रियशरीर । (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया तेणं असंखिज्जा, असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणी ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ असंखिज्जा सेढीओ पयरस्स असंखेज्जइभागे) इनमें जो वैमानिक देवों के बद्धवैक्रियशरीर हैं वे सामान्य से असंख्यात हैं । कालकी अपेक्षा इनका प्रमाण असंख्यात उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल के जितने समय हैं, उतनी संख्याप्रमाण है और क्षेत्र की अपेक्षा पत्र के असंख्यातवे भाग में वर्तमान असंख्यात श्रेणियों की जितनी प्रदेशराशि होती है उतने हैं । (तासि णं सेढीणं विक्खंमसूई अंगुलबीइयवगमूलं

પ્રપ્થુઃ વિષે પથ્થુ સમથ્થુ લેપુ' નોઇએ. (વૈમાણિયાણં મંતે । કેવહ્યા વેઊવ્વિય સરીરા પણત્તા ?) હે ભદંત ! વૈમાનિક દેવોના વૈક્રિય શરીરો કેટલાં પ્રજ્ઞ થયેલાં છે ? (ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (વેઊવ્વિયસરીરા દુવિહા પણત્તા) સામાન્ય રૂપમાં વૈક્રિય શરીરો બે પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યાં છે. (તં જહા) જેમ કે (બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય) એક બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અને બીજા મુક્ત વૈક્રિય શરીર (તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં અસંખિજ્જા, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પિણી ઓસપ્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તઓ અસંખિજ્જા સેઢીઓ પયરસ્સ અસં-
ખેજ્જઇમાને) આમાં જે વૈમાનિક દેવોના બદ્ધવૈક્રિય શરીરો છે તે સામા-
ન્યની અપેક્ષા અસંખ્યાત છે. કાળની અપેક્ષા એમનું પ્રમાણ અસંખ્યાત ઉત્સ-
ર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના જેટલા સમયો છે, તેટલી સંખ્યા પ્રમાણ છે અને ક્ષેત્રની અપેક્ષા પત્રના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં વર્તમાન અસંખ્યાત શ્રેણિઓની જેટલી પ્રદેશરાશિ હોય છે. તેટલાં છે (તાસિ ણં સેઢી ણં વિક્કંમસૂઈ અંગુલવીઇયવગમૂલં તદ્દયવગમૂલપદુપ્પણં) અહીં આ શ્રેણિઓની

પત્તરક્ષેત્રે તત્ત્વતોડસંખ્યેયાઃ શ્રેણયઃ સન્તિ । તથાપિ તા અસત્કલ્પનયા વદ્વપચ્ચા
શદધિકશતદ્વયાત્મિકા (૨૫૬) ભવન્તિ । તત્ર પ્રથમં વર્ગમૂલં પોડશ (૧૬),
દ્વિતીયં ચત્ત્વારઃ (૪), તૃતીયં દ્વૌ (૨) । અત્ર દ્વિતીયવર્ગમૂલં ચતુઃસંખ્યાત્મકં
તૃતીયવર્ગમૂલેન દ્વિકલક્ષણેન ગુણિતમષ્ટસંખ્યાત્મકં ભવતિ । इत्थं च तत्त्वतोऽसं-
ख्येया अपि श्रेणयः कल्पनयाऽष्टौ श्रेणयी बोध्याः । अथवा-अंगुलतृतीयवर्गमूल-
घनप्रमाणमात्राः श्रेणयः । अङ्गुलतृतीयवर्गमूलं द्वौ, तस्य यद् घनप्रमाणमष्टौ

तद्द्वયવર્ગમૂલં (૫૬૫૫૫૫) યહાં પર હન શ્રેણિયોં કી વિષ્કંભસૂચિ-
હી કી ગઈ હૈ । હસ વિષ્કંભસૂચિ કા પ્રમાણ યહાં તૃતીય વર્ગમૂલ
સે ગુણિત અંગુલ કે દ્વિતીય વર્ગમૂલરૂપ લિગા ગયા હૈ । તાત્પર્ય
હસકા યહ હૈ કિ અંગુલ પ્રમાણ પ્રતર ક્ષેત્ર મેં તત્ત્વતઃ અસંખ્યાત શ્રેણિયા
હોતી હૈં-હન્હેં હમ કલ્પના સે હસ પ્રકાર સે સમઘલેં, કિ માનલો યે
અસંખ્યાત શ્રેણિયા ૨૫૬ રૂપ હૈં । હનકા અવ વર્ગમૂલ નિકાલો-તો
૨૫૬ કા વર્ગમૂલ ૧૬ આતા હૈ । યહ પ્રથમ વર્ગમૂલ હૈ । દ્વિતીય વર્ગમૂલ
૪ આતા હૈ । ઓર તીસરા વર્ગમૂલ ૨ આતા હૈ । હસ દ્વિતીયવર્ગમૂલ ૪
કો તૃતીયવર્ગમૂલ ૨ સે ગુણા કરને પર ૮ આતે હૈં । હન ૮ કો હમ
અસંખ્યાત શ્રેણિયોં કી વિષ્કંભસૂચિ માનલેં । સો હન અસંખ્યાત
શ્રેણિયોં કી ગિનતી પ્રદેશ રાશિ હોગી ઉતને બદ્ધવૈક્રિયશરીર ક્ષેત્ર
કી અપેક્ષા હન વૈમાનિક દેવોં કે હોતે હૈં । (અહવળં અંગુલ તદ્દ્યવર્ગ-
મૂલઘનપ્રમાણમેસાઓ સેઠીઓ) અથવા-યહાં પર અંગુલ કે તૃતીય

વિષ્કંભસૂચિ જ અહલ કરવામાં આવી છે. આ વિષ્કંભસૂચિનું પ્રમાણ અહીં
તૃતીય વર્ગમૂળની સાથે ગુણિત અંગુલના દ્વિતીય વર્ગમૂળ રૂપ અહલ કર-
વામાં આવ્યું છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણ છે કે અંગુલના પ્રમાણ પ્રતર ક્ષેત્રમાં
તત્ત્વતઃ અસંખ્યાત શ્રેણિઓ હોય છે. એમને આપણે કલ્પનાથી આ રીતે
સમજી શકીએ છીએ કે માને: કે અસંખ્યાત શ્રેણિઓ ૨૫૬ ૩૫ છે. એમનું
વર્ગમૂળ કાઢીએ તો ૨૫૬ નું વર્ગમૂળ ૧૬ આવે છે. આ પ્રથમ વર્ગમૂળ
છે. દ્વિતીય વર્ગમૂળ ૪ આવે છે. અને તૃતીય વર્ગમૂળ ૨ આવે છે. આ
બીજા વર્ગમૂળ ૪ ને ત્રીજા વર્ગમૂળ ૨ ની સાથે ગુણિત કરવાથી ૮ આવે
છે, આ ૮ ને આપણે અસંખ્યાત શ્રેણિઓની વિષ્કંભસૂચિ માની શકીએ.
તો આ અસંખ્યાત શ્રેણિઓની ગણતરી પ્રદેશ રાશિ થશે અને તેટલા જ
બદ્ધવૈક્રિયશરીર ક્ષેત્રની અપેક્ષા આ વૈમાનિક દેવોના હોય છે. (અહવળં
અંગુલતદ્દ્યવર્ગમૂલં ઘનપ્રમાણમેસાઓ સેઠીઓ) અથવા-અહીં અંગુલના

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૭ વ્યન્તરાદીનામૌદારિકાદિશરીરનિ०

૪૭૯

તાત્ત્વમાત્રાઃ શ્રેણયઃ । અર્થસ્તુ પૂર્વોક્તૈર્વ । एतावत्प्रमाणा चात्र विष्कम्भसूचिर्बो-
 ध्या । मुक्तानि वैक्रियशरीराणि औदिकौदारिकशरीरवद् बोध्यानि । आहारक-
 शरीराणि नेरयिकाहारकशरीरवद् बोध्यानि । तैजसकर्मकशरीराणि तु एतेषामेव
 वर्गमूल का घन करने पर जो संख्या आती है, तत्प्रमाण ये श्रेणियां
 ली गई हैं, ऐसा जानना चाहिये । तात्पर्य यह है कि—‘अंगुल का तृतीय-
 वर्गमूल २ आया है । उसका घन करने पर आठ आते हैं । सो आठ
 को हम कल्पना से असंख्यात श्रेणियां की विष्कम्भसूचि मान लें ।
 इस प्रकार पूर्वोक्त कथन और इस कथन में केवल शब्दों का ही भेद
 है, अर्थ का कोई भेद नहीं है । जो अर्थ ऊपर कहा गया है वही अर्थ
 यहां पर कहा गया है । (मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालिया तहा
 भाणियव्वा) मुक्त वैक्रियशरीरों का प्रमाण यहां पर सामान्य मुक्त
 औदारिकशरीरों के प्रमाण के जैसा अनंत जानना चाहिये । (आहा-
 रगसरीरा जहा नेरइयाणं) बद्ध और मुक्त आहारक शरीरों का प्रमाण
 यहां नारक जीवों के बद्ध मुक्त आहारक शरीरों के प्रमाण के जैसा
 जानना चाहिये । जिस प्रकार नारकों के बद्ध आहारक शरीर नहीं
 होते हैं । उसी प्रकार वैमानिक देवों के भी बद्ध आहारक शरीर
 नहीं होते हैं । परभवों के शरीरों की अपेक्षा ये मुक्त आहारक शरीर
 होते हैं, सो इनका प्रमाण यहां नारकों के मुक्त आहारक शरीरों के

તૃતીય વર્ગમૂળના ઘન કરવાથી જે સંખ્યા આવે છે, તત્પ્રમાણ આ શ્રેણિઓ
 ગ્રહણ કરવામાં આવી છે. એમ જણવું જોઈએ, તાત્પર્ય આ પ્રમાણ છે કે
 અંગુલનું તૃતીય વર્ગમૂળ ૨ આવ્યું છે. તેનું ઘન કરવાથી ૮ આવે છે. તે
 આઠને અમે કલ્પનાથી અસંખ્યાત શ્રેણિઓની વિષ્કંભસૂચિ માની લઈએ
 આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત કથન અને આ કથનમાં ફક્ત શબ્દોનો જ તફાવત છે.
 અર્થનો તફાવત નથી. જે અર્થ ઉપર લીધો છે તેજ રીતે અહીં પણ
 લેવામાં આવ્યો છે (મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરોલિયા તહા ભાણિયવ્વા)
 મુક્ત વૈક્રિય શરીરોનું પ્રમાણ અહીં સામાન્ય મુક્ત ઔદારિક શરીરના પ્રમા-
 ણની જેમ અનંત જણવું જોઈએ. (આહારગસરીરા જહા નેરહયાણં) બદ્ધ અને
 મુક્ત આહારક શરીરોનું પ્રમાણ અહીં નારક જીવોના બદ્ધ મુક્ત આહારક
 શરીરોના પ્રમાણની જેમ જણવું જોઈએ જેમ નારકોના બદ્ધ આહારક
 શરીરો હોતાં નથી, તેમજ વૈમાનિક દેવોના પણ બદ્ધ આહારક શરીરો
 હોતાં નથી. પરભવોના શરીરોની અપેક્ષા આ મુક્ત આહારક શરીરો હોય
 છે. તે એમનું પ્રમાણ અહીં નારકોનાં મુક્ત આહારક શરીરોની જેમ

વૈક્રિયશરીરવદ્ બોધ્યાનિ । પ્રકૃતમુદસંહત્ત્રાહ-તદેતત્સૂક્ષ્મં ક્ષેત્રપલ્યોપમમિતિ ।
 इत्थं सूक्ष्मव्यवहारोभयविधमपि क्षेत्रपल्योपमं प्ररूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतत्
 क्षेत्राल્યોપममिति । इत्थं पल्योपमं निरूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतत् पल्योप-
 मिति । तदेव 'समयावलिपमुद्भुता' इत्यादिगाथानिर्दिष्टास्तदुपलक्षिताश्च सर्वेऽपि
 काष्ठविभागा निरूपिता इति सूचयितुमाह-तदेताद्विभागानिष्पन्नमिति । इत्थं च
 सभेदं कालप्रमाणं निरूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतत् कालप्रमाणमिति ॥ २१७ ॥

અથ ભાવપ્રમાણં નિરૂપયતિ-

મૂલમ્-સે કિં તં ભાવપ્રમાણે ? ભાવપ્રમાણે-તિવિહે પળણત્તે,
 તં જહા-ગુણપ્રમાણે નયપ્રમાણે સંખપ્રમાણે ॥સૂ૦ ૨૧૮॥

जैसा अनंत है । (तेयगकम्मगसरीरा जहा एसिं चेव वेउव्विसरीरा
 तथा भाणियव्वा) तैजस और कार्मेण शरीर इनके ही वैक्रियशरीरों के
 जैसा जानना चाहिये । (से तं सुद्धमे खेत्तपलिओवमे-से तं खेत्तपलि-
 ओवमे-से तं पलिओवमे-से तं विभागनिष्फण्णे-से तं कालप्रमाणे)
 इस प्रकार यह सूक्ष्म क्षेत्रपल्योपम का स्वरूप है । इसके निरूपित हो
 हो जाने पर व्यावहारिक और सूक्ष्म के भेद से दो भेदवाले क्षेत्र-
 पल्योपम का स्वरूप पूर्णरूप से निरूपित हो जाता है अतः क्षेत्रपल्यो-
 पम का स्वरूप भी निरूपित हो चुका है । 'समयावलिपमुद्भुता'
 इत्यादि गाथा द्वारा निर्दिष्ट समस्त समयादिरूप काल के विभाग भी
 निर्दिष्ट हो चुके । इस प्रकार इनके निर्दिष्ट हो जाने पर सभेद काल
 प्रमाण का कथन समाप्त हो चुका ॥ सू० २१७ ॥

અનંત છે. (તેયગકમ્મગસરીરા જહા એસિં ચેવ વેઊવ્વિસરીરા તથા ભાણિ-
 યવ્વા) તૈજસ અને કાર્મણ શરીર એમના જ વૈક્રિય શરીરોની જેમ બાણવાં
 બોધે. (સે તં સુદ્ધમે ક્ષેત્તપલિઓવમે-સે તં ક્ષેત્તપલિઓવમે-સે તં પલિઓવમે-
 સે તં વિભાગનિષ્ફણ્ણે-સે તં કાલપ્રમાણે) આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપલ્યોપમનું
 સ્વરૂપ છે. આ નિરૂપિત થઈ જવાથી વ્યાવહારિક અને સૂક્ષ્મના ભેદથી બે
 ભેદવાળા ક્ષેત્રપલ્યોપમનું સ્વરૂપ પૂર્ણરૂપથી નિરૂપિત થઈ જાય છે, તેથી
 ક્ષેત્રપલ્યોપમનું સ્વરૂપ પણ નિરૂપિત થઈ ગયું છે. “સમયાવલિપમુદ્ભુતા”
 ઉત્પાદિ ગાથા વડે નિર્દિષ્ટ સમસ્ત સમયાદિ રૂપ કાળના વિભાગો પણ
 નિર્દિષ્ટ થઈ ચૂક્યા છે. આ રીતે એમના નિર્દિષ્ટ થવાથી ભેદ કાળ પ્રમા
 ãનું કથન સંપૂર્ણ થઈ ગયું છે. ॥સૂ૦ ૨૧૭॥

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૮ ભાવપ્રમાણનિરૂપણમ્

૪૮૧

છાયા—અથ કિં તત્ ભાવપ્રમાણં ?, ભાવપ્રમાણં ત્રિવિધં પ્રજ્ઞતં, તદ્યથા-
ગુણપ્રમાણં, નયપ્રમાણં, સંખ્યાપ્રમાણં ॥ સૂ. ૨૧૮ ॥

ટીકા—‘સે કિં તં ભાવપ્રમાણે’ ઇત્યાદિ—

શિષ્યઃ પૂછતિ—અથ કિં તત્ ભાવપ્રમાણમ્ ? ઇતિ। ઉત્તરયતિ—ભાવપ્રમાણમ્—
ભવનં ભાવઃ=વસ્તુનઃ પરિણામો જ્ઞાનાદિર્વર્ણાદિશ્ચ, પ્રમિતિઃ પ્રમાણમ્, પ્રમીયતેઽને-
નેતિ પ્રમાણમ્, પ્રમીયતે ચત્ત્વૃત્વા પ્રમાણમ્। ભાવ એવ પ્રમાણં ભાવપ્રમાણમ્। પ્રમાણ-
શબ્દસ્ય ભાવસાધનવશ્ચે વસ્તુપરિચ્છેદોર્થઃ। વસ્તુપરિચ્છેદહેતુત્વાદ્ ભાવસ્ય પ્રમાણતા
બોધ્યા। તત્ ભાવપ્રમાણં ગુણપ્રમાણનયપ્રમાણ-સંખ્યાપ્રમાણેતિ ત્રિવિધમ્॥સૂ. ૨૧૮॥

અવ સૂત્રકાર ભાવપ્રમાણ કા નિરૂપણ કરતે હૈ—

‘સે કિં તં ભાવપ્રમાણે’ ? ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—શિષ્ય પૂછતા હૈ કિ (સે કિં તં ભાવપ્રમાણે ?) હે ભદ્રન્ત !
પૂર્વ નિરૂપિત વહ્ ભાવપ્રમાણ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(ભાવપ્રમાણે તિવિદે પળ્લસે) ભાવપ્રમાણ ત્રીન પ્રકાર કા
પ્રજ્ઞસ ક્રુઆ હૈ । (તં જહા) વે ઉસકે પ્રકાર યે હૈ—(ગુણપ્રમાણે, નયપ્ર-
માણે, સંખ્યાપ્રમાણે) એક ગુણપ્રમાણ, દૂસરા નયપ્રમાણ ઓર
ત્રીસરા સંખ્યાપ્રમાણ ।

ભાવાર્થ—‘મવનં ભાવઃ’ યહ ભાવ શબ્દ કી વ્યુત્પત્તિ હૈ । હસકા
અર્થ હોના હૈ ‘એસા હૈ’ । અર્થાત્ જો હોતા હૈ, વહ ‘ભાવ’ હૈ । યહ ભાવ
વસ્તુ કા પરિણામ રૂપ પડના હૈ । વસ્તુ કા પરિણામ જ્ઞાનાદિરૂપ અથવા
વર્ણાદિરૂપ હોતા હૈ । પ્રમિતિ કા નામ પ્રમાણ હૈ, અથવા વસ્તુ જિસ

હવે સૂત્રકાર ભાવ પ્રમાણનું નિરૂપણ કરે છે—

‘સે કિં તં ભાવપ્રમાણે’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે (સે કિં તં ભાવપ્રમાણે ?) હે ભદ્રન્ત !
પૂર્વનિરૂપિત ભાવ પ્રમાણ શું છે ?

ઉત્તર—(ભાવપ્રમાણે તિવિદે પળ્લસે) ભાવ પ્રમાણ ત્રણ પ્રકારનું પ્રજ્ઞસ
થયેલ છે. (તં જહા) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (ગુણપ્રમાણે, નયપ્રમાણે,
સંખ્યાપ્રમાણે) પ્રથમ ગુણપ્રમાણ, બીજું નયપ્રમાણ અને તૃતીય સંખ્યાપ્રમાણ.

ભાવાર્થ—‘મવનં ભાવઃ’ આ ભાવશબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે અનેા અર્થ
‘હોવાપણ’ થાય છે. એટલે કે જે હોય છે તે ‘ભાવ’ છે. આ ભાવ વસ્તુના
પરિણામ રૂપ હોય છે. વસ્તુના પરિણામ જ્ઞાનાદિરૂપ અથવા વર્ણાદિરૂપ હોય
છે પ્રમિતિનું નામ પ્રમાણ છે, અથવા વસ્તુ જેના વડે જણાય તે પ્રમાણ છે,

અથ ગુણપ્રમાણં નિરૂપયતિ—

મૂલ્ય—સે કિં તં ગુણપ્રમાણે? ગુણપ્રમાણે—દુવિહે પળ્લન્તે, તં જહા—જીવગુણપ્રમાણે અજીવગુણપ્રમાણે ચ। સે કિં તં અજીવગુણપ્રમાણે? અજીવગુણપ્રમાણે—પંચવિહે પળ્લન્તે તં જહા—વળ્લગુણપ્રમાણે ગંધગુણપ્રમાણે રસગુણપ્રમાણે ફાસગુણપ્રમાણે સંટાણગુણપ્રમાણે। સે કિં તં વળ્લગુણપ્રમાણે? વળ્લગુણપ્રમાણે પંચવિહે પળ્લન્તે, તં જહા—કાલવળ્લગુણપ્રમાણે જાવ

કે દ્વારા જાની જાવે વહ પ્રમાણ હૈ અથવા જો જાના જાવે વહ પ્રમાણ હૈ યહ પ્રમાણ શબ્દ કા વ્યુત્પત્તિલભ્ય અર્થ હૈ। ભાવરૂપ જો પ્રમાણ હૈ વહ ભાવપ્રમાણ હૈ, પ્રમાણ શબ્દ કી વ્યુત્પત્તિ જથ ભાવસાધન પક્ષ મેં કી જાતી હૈ તથ વસ્તુ કા પરિચ્છેદ હી પ્રમાણ શબ્દ કા અર્થ હોતા હૈ। ઓર જથ પ્રમાણશબ્દ કી વ્યુત્પત્તિ કરણસાધન મેં કી જાતી હૈ તથ 'વસ્તુ જિસ કે દ્વારા જાની જાવે વહ પ્રમાણ હૈ' એસા અર્થ લભ્ય હોતા હૈ। ઇસ અવસ્થા મેં વસ્તુ ભાવ-જ્ઞાનાદિરૂપ અથવા વર્ણાદિરૂપ ભાવ સે જાની જાતી હૈ। ઇસલિયે યહ ભાવ પરિચ્છેદ કા હેતુ હો જાતા હૈ। તથ ઇસમેં પ્રમાણતા આ જાતી હૈ। કર્મસાધન પક્ષ મેં જ્ઞાનાદિ અથવા વર્ણાદિરૂપ ભાવ ગુણરૂપ સે જાને જાતે હૈં ઇસલિયે યે સ્વયં પ્રમાણરૂપ હોતે હૈં ॥ ૨૧૮ ॥

અથવા જે જાણવામાં આવે તે પ્રમાણ છે, આ પ્રમાણશબ્દનો વ્યુત્પત્તિ લભ્ય અર્થ છે. ભાવ રૂપ જે પ્રમાણ છે તે ભાવપ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બ્યારે ભાવ સાધનપક્ષમાં કરવામાં આવે છે, ત્યારે વસ્તુનો પરિચ્છેદ જ પ્રમાણ શબ્દનો અર્થ થાય છે. અને બ્યારે પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરણ સાધનમાં કરવામાં આવે છે, ત્યારે 'વસ્તુ જેના વડે જણાઈ આવે તે પ્રમાણ છે. એવો અર્થ લભ્ય થાય છે. આ સ્થિતિમાં વસ્તુ જ્ઞાનાદિ રૂપ અથવા વર્ણાદિ રૂપ ભાવથી જણાઈ આવે છે. એટલા માટે બ્યારે આ ભાવ પરિચ્છેદનો હેતુ થઈ જાય છે. ત્યારે આમાં પ્રમાણતા આવી જાય છે, કર્મસાધનપક્ષમાં જ્ઞાનાદિ અથવા વર્ણાદિ રૂપ ભાવ ગુણ રૂપથી જાણવામાં આવે છે, એટલા માટે આ પોતે પ્રમાણરૂપ હોય છે. ॥સૂ. ૨૧૮॥

શ્રુત્યોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૯ ગુણપ્રમાણનિરૂપણમ્

૪૮૬

સુકિલવર્ણગુણવ્યમાણે । સે તં વર્ણગુણવ્યમાણે । સે કિં તં
ગંધગુણવ્યમાણે ? ગંધગુણવ્યમાણે—દુર્ગંધે વર્ણયતે, તં જહા—સુર-
ભિગંધગુણવ્યમાણે દુરભિગંધગુણવ્યમાણે । સે તં ગંધગુણવ્યમાણે ।
સે કિં તં રસગુણવ્યમાણે ? રસગુણવ્યમાણે—પંચવિદે વર્ણયતે,
તં જહા—તિત્તરસગુણવ્યમાણે જાવ મહુરરસગુણવ્યમાણે । સે તં
રસગુણવ્યમાણે । સે કિં તં ફાસગુણવ્યમાણે ? ફાસગુણવ્યમાણે—
અદ્વિદે વર્ણયતે, તં જહા—કંકલડફાસગુણવ્યમાણે જાવ લુક્લ-
ફાસગુણવ્યમાણે । સે તં ફાસગુણવ્યમાણે । સે કિં તં સંઠાણ-
ગુણવ્યમાણે ? સંઠાણગુણવ્યમાણે—પંચવિદે વર્ણયતે, તં જહા—
પરિમંડલસંઠાણગુણવ્યમાણે વદ્ધસંઠાણગુણવ્યમાણે તંસસંઠાણ-
ગુણવ્યમાણે ચરસસંઠાણગુણવ્યમાણે આયસસંઠાણગુણવ્યમાણે ।
સે તં સંઠાણગુણવ્યમાણે । સે તં અજીવગુણવ્યમાણે ॥સૂ. ૨૧૯॥

છાયા—અથ કિં તદ્ ગુણપ્રમાણમ્ ? ગુણપ્રમાણં દ્વિવિધં પ્રજ્ઞતં, તથા—જીવ-
ગુણપ્રમાણમ્ અજીવગુણપ્રમાણં ચ । અથ કિં તત્ અજીવગુણપ્રમાણમ્ ? અજીવગુણ-
પ્રમાણં પંચવિધં પ્રજ્ઞતં, તથા—વર્ણગુણપ્રમાણં ગન્ધગુણપ્રમાણં રસગુણપ્રમાણં

અથ સૂત્રકાર ગુણ પ્રમાણ કા નિરૂપણ કરતે હૈ—

‘સે કિં તં ગુણવ્યમાણે ?’ इत्यादि ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ગુણવ્યમાણે) હે ભદ્રંત પૂર્વપ્રકાન્ત ગુણપ્રમાણ
કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર—(ગુણવ્યમાણે દુર્ગંધે વર્ણયતે) ગુણપ્રમાણ દો પ્રકાર કા
કહા ગયા હૈ । (તં જહા) વે પ્રકાર યે હૈ—(જીવ ગુણવ્યમાણે અજીવગુણ-

હવે સૂત્રકાર શુદ્ધપ્રમાણુનું નિરૂપણ કરે છે.

(સે કિં તં ગુણવ્યમાણે ?) इत्यादि ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ગુણવ્યમાણે ?) હે ભદ્રંત ! પૂર્વપ્રકાન્ત શુદ્ધપ્રમા-
ણુનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(ગુણવ્યમાણે દુર્ગંધે વર્ણયતે) શુદ્ધપ્રમાણુ બે પ્રકારનું કહેવામાં
આવ્યું છે. (તં જહા) તે પ્રકારે આ પ્રમાણુ છે. (જીવગુણવ્યમાણે અજીવ

સ્પર્શગુણપ્રમાણં સંસ્થાનગુણપ્રમાણમ્ । અથ કિં તદ્ વર્ણગુણપ્રમાણમ્, વર્ણગુણપ્રમાણં પञ्चविधं पण्यते, तद्यथा—कालवर्णगुणप्रमाणं यावत् शुक्लवर्णगुणप्रमाणम् । तदेतत् वर्णगुणप्रमाणं । अथ किं तत् गन्धगुणप्रमाणम् ? गन्धगुणप्रमाणं, द्विविधं

પ્રમાણે) એક જીવ ગુણપ્રમાણ ઓર દૂસરા અજીવગુણપ્રમાણ । (સે કિં તં અજીવગુણપ્રમાણે ?) હે ભદ્રન્ત ! અજીવ ગુણપ્રમાણ કા કયા સ્વરૂપ હૈ ? (અજીવગુણપ્રમાણે પંચવિદે પળ્લત્તે)

ઉત્તર—અજીવ ગુણપ્રમાણ પાંચ પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ— (તં જહા) જૈસે—(વર્ણગુણપ્રમાણે, ગંધગુણપ્રમાણે, રસગુણપ્રમાણે, ફાસ ગુણપ્રમાણે, સંઠાણગુણપ્રમાણે) વર્ણગુણપ્રમાણ, ગંધગુણપ્રમાણ, રસગુણપ્રમાણ, સ્પર્શગુણપ્રમાણ, ઓર સંસ્થાનગુણપ્રમાણ । (સે કિં તં વર્ણગુણપ્રમાણે ?) હે ભદ્રન્ત ! વહ વર્ણગુણપ્રમાણ કયા હૈ ? (વર્ણગુણપ્રમાણે પંચવિદે પળ્લત્તે) વર્ણગુણપ્રમાણ પાંચ પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ (તં જહા) જૈસે—(કાલવર્ણગુણપ્રમાણે જાવ સુક્લિલવર્ણગુણપ્રમાણે) કૃષ્ણવર્ણ ગુણપ્રમાણ યાવત્ શુક્લવર્ણગુણપ્રમાણ (સે તં વર્ણગુણપ્રમાણે) હસ પ્રકાર યહ વર્ણગુણપ્રમાણ હૈ । (સે કિં તં ગંધગુણપ્રમાણે હે ભદ્રન્ત ! વહ ગંધ ગુણપ્રમાણ કયા હૈ ? (ગંધગુણપ્રમાણે દુવિદે પળ્લત્તે) ગંધગુણપ્રમાણ દો પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) જૈસે

ગુણપ્રમાણે) એક જીવ ગુણ પ્રમાણ અને બીજું અજીવ ગુણપ્રમાણ (સે કિં તં અજીવગુણપ્રમાણે ?) હે ભદ્રન્ત ! અજીવ ગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (અજીવગુણપ્રમાણે પંચવિદે પળ્લત્તે)

ઉત્તર—અજીવ ગુણ પ્રમાણ પાંચ પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (તં જહા) જેમકે (વર્ણગુણપ્રમાણે, ગંધગુણપ્રમાણે, રસગુણપ્રમાણે, ફાસગુણપ્રમાણે, સંઠાણગુણપ્રમાણે) વર્ણ ગુણપ્રમાણ, ગંધ ગુણપ્રમાણ, રસ ગુણપ્રમાણ, સ્પર્શ ગુણપ્રમાણ અને સંસ્થાન ગુણપ્રમાણ (સે કિં તં વર્ણગુણપ્રમાણે ?) હે ભદ્રન્ત ! તે વર્ણ ગુણપ્રમાણ શું છે ? (વર્ણ ગુણપ્રમાણે પંચવિદે પળ્લત્તે) વર્ણ ગુણપ્રમાણ પાંચ પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (તં જહા) જેમકે (કાલવર્ણગુણપ્રમાણે જાવ સુક્લિલવર્ણગુણપ્રમાણે) કૃષ્ણવર્ણ ગુણપ્રમાણ યાવત્ શુક્લ વર્ણ ગુણપ્રમાણ (સે તં વર્ણગુણપ્રમાણે) આ રીતે આ વર્ણ ગુણપ્રમાણ છે. (સે કિં તં ગંધગુણપ્રમાણે) હે ભદ્રન્ત ! તે ગંધ ગુણપ્રમાણ શું છે ? (ગંધગુણપ્રમાણે દુવિદે પળ્લત્તે) ગંધ ગુણપ્રમાણ બે પ્રકારનું કહે-

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૧ ગુણપ્રમાણનિરૂપણમ્

૪૮૫

પ્રજ્ઞપ્તં, તથથા—સુરભિગંધગુણપ્રમાણં દુરભિગંધગુણપ્રમાણમ્ । તદેતત્ ગન્ધગુણપ્રમાણમ્ । અથ કિં તદ્ રસગુણપ્રમાણં ? રસગુણપ્રમાણં પંચવિધં પ્રજ્ઞપ્તં, તથથા—તિત્તરસગુણપ્રમાણં યાવત્ મધુરરસગુણપ્રમાણમ્ । તદેતત્ રસગુણપ્રમાણમ્ । અથ કિં તદ્ સ્પર્શગુણપ્રમાણમ્ ? સ્પર્શગુણપ્રમાણમ્, અદ્વિધં પ્રજ્ઞપ્તં, તથથા—કર્કશસ્પર્શગુણપ્રમાણં યાવત્ રુક્ષસ્પર્શગુણપ્રમાણમ્ ? તદેતત્ સ્પર્શગુણપ્રમાણમ્ । અથ કિં તત્ સંસ્થાનગુણપ્રમાણમ્ ? સંસ્થાનગુણપ્રમાણં પંચવિધં પ્રજ્ઞપ્તં, તથથા—પરિમળલ-

(સુરભિગંધગુણપ્રમાણે દુરભિગંધગુણપ્રમાણે) સુરભિગંધગુણપ્રમાણ ઓર દુરભિગંધગુણપ્રમાણ । (સે તં ગંધગુણપ્રમાણે) હસ પ્રકાર યહ ગંધગુણપ્રમાણ હૈ । (સે કિં તં રસ ગુણપ્રમાણે ?) હે ભદન્ત ! વહ રસ ગુણપ્રમાણ કયા હૈ ? (રસગુણપ્રમાણે પંચવિદે પળ્લન્તે) રસ ગુણ પ્રમાણ પાંચ પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) જૈસે—(તિત્તરસગુણપ્રમાણે) તિત્તરસગુણપ્રમાણ (જાવ મધુરરસગુણપ્રમાણે) યાવત્ મધુરરસગુણપ્રમાણ (સે તં રસગુણપ્રમાણે) હસ પ્રકાર સે યહ રસ ગુણપ્રમાણ હૈ । (સે કિં તં ફાસગુણપ્રમાણે ?) હે ભદન્ત ! વહ સ્પર્શ ગુણપ્રમાણ કયા હૈ ? (ફાસગુણપ્રમાણે અદ્વિદે પળ્લન્તે) સ્પર્શગુણપ્રમાણ આઠ પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) જૈસે (કર્કશસ્પર્શગુણપ્રમાણે જાવ રુક્ષસ્પર્શગુણપ્રમાણે) કર્કશ સ્પર્શગુણપ્રમાણ યાવત્ રુક્ષસ્પર્શ ગુણપ્રમાણ (સે તં ફાસગુણપ્રમાણે) હસ પ્રકાર સ્પર્શ ગુણ

વામાં આંધુ' છે. (તં જહા) જેમકે (સુરભિગંધગુણપ્રમાણે દુરભિગંધગુણપ્રમાણે) સુરભિ ગંધ ગુણપ્રમાણ અને દુરભિ ગંધગુણપ્રમાણ (સે તં ગંધગુણપ્રમાણે) આ પ્રમાણે આ ગંધ ગુણપ્રમાણ છે. (સે કિં તં રસગુણપ્રમાણે ?) હે ભદન્ત ! તે રસ ગુણપ્રમાણ શું છે ? (રસગુણપ્રમાણે પંચવિદે પળ્લન્તે) રસ ગુણપ્રમાણ પાંચ પ્રકારનું કહેવામાં આંધુ' છે. (તં જહા) જેમકે (તિત્તરસગુણપ્રમાણે) તિત્તરસ ગુણપ્રમાણ (જાવ મધુરરસગુણપ્રમાણે) યાવત્ મધુરરસગુણપ્રમાણ આ પ્રમાણ છે. (સે તં રસગુણપ્રમાણે) આ રસ ગુણપ્રમાણ છે. (સે કિં તં ફાસગુણપ્રમાણે ?) હે ભદન્ત ! તે સ્પર્શ ગુણપ્રમાણ શું છે ? (ફાસગુણપ્રમાણે અદ્વિદે પળ્લન્તે) સ્પર્શગુણ આઠ પ્રકારનું કહેવામાં આંધુ' છે. (તં જહા) જેમકે (કર્કશસ્પર્શગુણપ્રમાણે જાવ રુક્ષ સ્પર્શગુણપ્રમાણે) કર્કશ સ્પર્શ ગુણપ્રમાણ યાવત્ રુક્ષ સ્પર્શ ગુણપ્રમાણ (સે તં ફાસગુણપ્રમાણે) આ પ્રમાણે આ સ્પર્શ ગુણપ્રમાણ છે, (સે કિં તં સંઘનગુણપ્રમાણે ?) હે

૪૮૬

અનુયોગદ્વારસૂત્ર

સંસ્થાનગુણપ્રમાણં વૃત્તસંસ્થાનગુણપ્રમાણં ત્ર્યસ્રસંસ્થાનગુણપ્રમાણં ચતુસ્રસંસ્થાન-
ગુણપ્રમાણમ્, આયતસંસ્થાનગુણપ્રમાણમ્ । તદેતત્ સંસ્થાનગુણપ્રમાણમ્ । તદેતત્
અજીવગુણપ્રમાણમ્ ॥ સૂ. ૨૧૯ ॥

ટીકા—‘સે કિં તે’ ક્ષ્યાદિ—

અથ કિં તદ્ ગુણપ્રમાણમ્ ? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरस्यति—गुणप्रमाणम्—
प्रमितिः प्रमाणम्, प्रमीयतेऽनेनेति वा प्रमाणम्, प्रमीयते यत्तद्वा प्रमाणम् ।
प्रमाणं है । (से किं ते संठाणगुणप्रमाणे ?) हे भदन्त ! वह संस्थान
गुण प्रमाण क्या है ? (संठाणगुणप्रमाणे पंचविदे पणज्जे)

उत्तर—संठाण गुणप्रमाण पांच प्रकार का कहा गया है । (तंजहा)
जेसे—(परिमंडलसंठाणगुणप्रमाणे) परिमंडलसंस्थानगुणप्रमाण, (वट्ट-
संठाणगुणप्रमाणे) वृत्तसंस्थानगुणप्रमाण (तंसंठाणगुणप्रमाणे)
त्र्यस्रसंस्थानगुणप्रमाण (चउरसंस्थाणगुणप्रमाणे) चतुरस्रसंस्थान-
गुणप्रमाण (आयसंस्थाण गुणप्रमाणे) आयतसंस्थानगुणप्रमाण, (से तं
संठाणगुणप्रमाणे) यह संस्थानगुणप्रमाण हैं । (से तं अजीवगुणप्रमाणे)
इस प्रकार पूर्वप्रकान्त अजीव गुणप्रमाण हैं ।

भावार्थ—यह पहिले स्पष्ट कर दिया है कि ‘प्रमाण’ शब्द की
व्युत्पत्ति भाव, करण और कर्म इन तीनों साधनों में होती है ।
‘प्रमितिः प्रमाणम्’ यह प्रमाण शब्द की व्युत्पत्ति भावसाधन में है ।
‘प्रमीयते अनेन’ यह शब्द की व्युत्पत्ति करणसाधन पक्षमें है
‘प्रमीयते यत् तत्प्रमाणम्’ यह प्रमाणशब्द का व्युत्पत्ति कर्म साधन-

ભદંત ! તે સંસ્થાન ગુણપ્રમાણ શું છે ? (સંઠાણગુણપ્રમાણે પંચવિદે પણજ્જે)

ઉત્તર—સંસ્થાન ગુણપ્રમાણ પાંચ પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (તં
જહા) જેમકે (પરિમંડલસંઠાણગુણપ્રમાણે) પરિમંડલ સંસ્થાન ગુણપ્રમાણ
(વટ્ટસંઠાણગુણપ્રમાણે) વૃત્તસંસ્થાન ગુણપ્રમાણ (તંસંઠાણગુણપ્રમાણે)
ત્ર્યસ્ર સંસ્થાન ગુણપ્રમાણ (ચઉરસંઠાણગુણપ્રમાણે) ચતુસ્ર સંસ્થાન
ગુણપ્રમાણ (આયસંઠાણગુણપ્રમાણે) આયત સંસ્થાન ગુણપ્રમાણ (સે તં
સંઠાણગુણપ્રમાણે) આ રીતે સંસ્થાન ગુણ પ્રમાણ છે. (સે તં અજીવગુણપ્રમાણે)
આ પ્રમાણે પૂર્વપ્રકાનત અજીવ ગુણ પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ—આની પહેલાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે પ્રમાણ શબ્દની
વ્યુત્પત્તિ ભાવ કરણ અને કર્મ આ ત્રણે સાધનોમાં હોય છે. ‘પ્રમિતિઃ
પ્રમાણમ્’ આ પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ભાવ સાધનમાં છે. ‘પ્રમીયતે અનેન’
આ પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરણ સાધન પક્ષમાં છે. ‘પ્રમીયતે યત્

મનુયોગષન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૧૯ ગુણપ્રમાણનિરૂપણમ્

૪૮૭

ગુણાજ્ઞાનાદયો વર્ણાદયશ્ચ, તત્ત્વ પ્રમાણમ્=પ્રમાણિતિઃ=વસ્તુપરિચ્છેદઃ, તદ્વેતુત્વાદ્ ગુણા અપિ પ્રમાણમ્ । ગુણૈશ્ચ દ્રવ્યં પ્રમાણ્યતે, ગુણાશ્ચ ગુણરૂપતયા પ્રમાણ્યન્તે । इत्यं भावकरणवर्मेति त्रितयसाधनपक्षेऽपि गुणानां प्रामाण्यमनुसन्धेयम् । इदं गुणप्रमाणं जीवाजीवोभयभेदेन द्विविधम् । तत्राल्पवक्तव्यत्वात्प्रथममजीवगुणप्रमाणमुक्तम् । व्याख्याऽस्य भाषो निगदसिद्धा । नवरम्-परिमण्डलसंस्थानं वलयादिवत्, वृत्त-मयोगोलकवत्, त्र्यसं त्रिकोणम्-शृङ्गाटकफलवत्, चतुरसं समचतुष्कोणम्, आय-तम्=दीर्घमिति ॥ सू० २१९ ॥

પક્ષ મેં છે । યહાં ગુણપ્રમાણ કા પ્રકરણ ચલ રહા છે-હસલિયે ભાવ-સાધનપક્ષ મેં ગુણો કો જાનને રૂપ પ્રમાણિતિ કા નામ પ્રમાણ હોતા છે । ગુણ સ્વયં પ્રમાણભૂત નહીં હોતે-પરંતુ જાનનારૂપ ક્રિયા ગુણો કી છે, હસલિયે ક્રિયા ઓર ક્રિયાવાન્ મેં અમેદોષચાર સે ગુણો કો પ્રમાણ માન લિયા જાતા છે । કરણ સાધનપક્ષ મેં “જિસકે દ્વારા જાના જાવે વહ પ્રમાણ છે” યહ પ્રમાણ શબ્દ કી વ્યુત્પત્તિ કહી ગઈ છે સો ગુણો સે દ્રવ્ય જાના જાતા છે હસલિયે ગુણપ્રમાણભૂત હો જાતે છે । કર્મસાધન પક્ષ મેં “જો જાના જાવે” વહ પ્રમાણ છે એસી પ્રમાણશબ્દ કી વ્યુત્પત્તિ હુઈ છે-સો ગુણ ગુણરૂપ સે જાને જાતે છે, હસલિયે ગુણપ્રમાણ છે । હસ પ્રકાર ભાવ કરણ ઓર કર્મસાધન પક્ષ મેં ગુણો મેં પ્રમાણતા કા અનુસંધાન કર લેના ચાહિયે । સૂત્રકાર ને જો વ્યુત્ક્રમ સે અજીવ ગુણપ્રમાણ કા કથન કિયા છે ઉસકા કારણ યહાં અલ્પવક્તવ્યતા છે । વલય આદિ કા જો આકાર હોતા છે, વહ પરિમંડલ સંસ્થાન છે । અયો-

તત્પ્રમાણમ્’ આ પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કર્મસાધન પક્ષમાં છે. અહીં ગુણ પ્રમાણનું પ્રકરણ આલી રહ્યું છે. તેથી ભાવસાધનપક્ષમાં ગુણોના જ્ઞાન રૂપ પ્રમાણિતિનું નામ પ્રમાણ હોય છે, ગુણ જાતે પ્રમાણભૂત હોતા નથી, પરંતુ જાણવા રૂપ ક્રિયા ગુણોની છે. એટલા માટે ક્રિયા અને ક્રિયાવાન્માં અમેદોષ-પચારથી ગુણોને પ્રમાણ માની લેવામાં આવે છે. કરણસાધન પક્ષમાં ‘જેના વડે જાણવામાં આવે તે પ્રમાણ છે.’ આ રીતે પ્રમાણશબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપ-વામાં આવી છે. તે ગુણોથી દ્રવ્ય જાણવામાં આવે છે તેથી ગુણોપ્રમાણભૂત થઈ જાય છે, કર્મસાધનપક્ષમાં ‘જે જાણવામાં આવે’ તે પ્રમાણ છે. આ જાતની પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કહેવામાં આવી છે એટલા માટે ગુણ, ગુણ રૂપે જાણવામાં આવે છે, તેથી જ ગુણ પ્રમાણ છે. આ રીતે ભાવકરણ અને કર્મસાધન પક્ષમાં ગુણોમાં પ્રમાણતાનું અનુસંધાન કરી લેવું જોઈએ. સૂત્રકારે જે વ્યુત્ક્રમથી અલ્પ પ્રમાણનું કથન કર્યું છે, તેનું કારણ અહીં અલ્પ વક્ત-

અથ જીવગુણપ્રમાણં નિરૂપયતિ-

મૂઢમ્-સે કિં તં જીવગુણપ્રમાણે ? જીવગુણપ્રમાણે-તિવિહે પળ્લણ્ણત્તે, તં જહા-ળાળગુણપ્રમાણે, દંસળગુણપ્રમાણે, ચરિત્ત-ગુણપ્રમાણે । સે કિં તં ળાળગુણપ્રમાણે ? ળાળગુણપ્રમાણે-ચઉટ્ઠિવિહે પળ્લણ્ણત્તે, તં જહા-પચ્ચક્ખે, અળ્ણમાણે, ઓવમ્મે, આગમે । સે કિં તં પચ્ચક્ખે ? પચ્ચક્ખે દુવિહે પળ્લણ્ણત્તે, તં જહા-ઇંદિયપચ્ચક્ખે ય ળોંઇંદિયપચ્ચક્ખે ય । સે કિં તં ઇંદિયપચ્ચક્ખે ? ઇંદિયપચ્ચક્ખે પંચવિહે પળ્લણ્ણત્તે, તં જહા-સોંઇંદિયપચ્ચક્ખે ચક્ખુ-રિંદિયપચ્ચક્ખે ઘાળિંદિયપચ્ચક્ખે જિઠ્ઠિંમદિયપચ્ચક્ખે ફાસિં-દિયપચ્ચક્ખે । સે તં ઇંદિયપચ્ચક્ખે । સે કિં તં ળોંઇંદિય-પચ્ચક્ખે ? ળોંઇંદિયપચ્ચક્ખે તિવિહે પળ્લણ્ણત્તે, તં જહા-ઓહિ-ળાળપચ્ચક્ખે, મળપજ્જવનાળપચ્ચક્ખે, કેવલળાળપચ્ચક્ખે । સે તં ળોંઇંદિયપચ્ચક્ખે । સે તં પચ્ચક્ખે ॥ સૂ. ૨૨૦ ॥

છાયા—અથ કિં તત્ જીવગુણપ્રમાણમ્ ? જીવગુણપ્રમાણં-ત્રિવિધં પ્રજ્ઞમ્ , તથા-જ્ઞાનગુણપ્રમાણં, દર્શનગુણપ્રમાણં ચારિત્રગુણપ્રમાણમ્ । અથ કિં તત્ જ્ઞાન-ગોલક કા જો સંસ્થાન હોતા હૈં વહ વૃત્તસંસ્થાન હૈં । સિંઘાડે કે આકાર જૈસા જો આકાર હોતા હૈં વહ ત્ર્યસ્ર સંસ્થાન હૈં । જિસ સંસ્થાન મૈં ચારોં કોને ષરાષર હોતે હૈં ઉસ સંસ્થાન કા નામ ચતુરસ્ર હૈં । જો આકાર લંબા હોતા હૈં, વહ આયત સંસ્થાન હૈં । યે સઘ ચર્ણાંદિ ગુણ અજીવ પદાર્થ કે હૈં હસલિયે હન્હેં અજીવગુણપ્રમાણ મૈં રહ્વા હૈં ॥ સૂ. ૨૧૯ ॥

ઝતા છે, વલ્લય વળેરેનો જે આકાર હોય છે તે પદ્મિંડળ સંસ્થાન છે અયોગોલકનું જે સંસ્થાન હોય છે, તે વૃત્ત સંસ્થાન છે. શિંગોડાના બેલો જે આકાર હોય છે તે ત્ર્યસ્ર સંસ્થાન છે, જે સંસ્થાનમાં ચારે ચાર ખૂણાઓ ખરાબર હોય છે, તે સંસ્થાનનું નામ ચતુરસ્ર છે. જે સંસ્થાનનો આકાર લાંબો હોય તે આયતસંસ્થાન છે. આ બધાં વર્ણાંદિ ગુણ અજીવ પદાર્થનાં છે તેથી આ બધાને અજીવગુણ પ્રમાણમાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. ॥ સૂ. ૨૧૬ ॥

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૨૦ જીવગુણપ્રમાણનિરૂપણમ્

૪૮૧

ગુણપ્રમાણમ્ ? જ્ઞાનગુણપ્રમાણં ચતુર્વિધં પ્રજ્ઞપ્તં, તથા—પ્રત્યક્ષમ્, અનુમાનમ્, ઔપમ્યમ્, આગમઃ ! અથ કિં તત્ પ્રત્યક્ષં ? પ્રત્યક્ષં દ્વિવિધં પ્રજ્ઞપ્તં, તથા—
ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષં ચ જો ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષં ચ ! અથ કિં તત્ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષમ્ ? ઇન્દ્રિયપ્ર-

અથ સૂત્રકાર જીવગુણપ્રમાણ કા નિરૂપણ કરતે હૈ—

‘સે કિં તં જીવગુણપ્રમાણે’ હત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં જીવગુણપ્રમાણે ?) હે ભદન્ત ! જીવગુણપ્રમાણ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(જીવગુણપ્રમાણે તિવિહે પળણત્તે) જીવગુણપ્રમાણ ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ—(તં જહા) જૈસે (જ્ઞાનગુણપ્રમાણે દંસણગુણપ્રમાણે, ચરિત્તગુણપ્રમાણે) જ્ઞાનગુણપ્રમાણ, દર્શનગુણપ્રમાણ ચારિત્રગુણપ્રમાણ (સે કિં તં જ્ઞાનગુણપ્રમાણે) હે ભદન્ત ! જ્ઞાનગુણપ્રમાણ કયા સ્વરૂપ હૈ ? (જ્ઞાનગુણપ્રમાણે ચતુર્વિહે પળણત્તે) જ્ઞાનગુણપ્રમાણ ચાર પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) ઉસકે વે પ્રકાર યે હૈ—(પચ્ચક્ષે, અણુમાણે ઓવમ્મે, આગમે) પ્રત્યક્ષ અનુમાન ઉપમાન, ઓર આગમ (સે કિં તં પચ્ચક્ષે ?) હે ભદન્ત ! પ્રત્યક્ષ કા કયા સ્વરૂપ હૈ ? (પચ્ચક્ષે દુવિહે પળણત્તે) વહ પ્રત્યક્ષ દો પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) જૈસે—(ઈન્દ્રિયપચ્ચક્ષે ય જોઈન્દ્રિયપચ્ચક્ષે ય) એક ઇન્દ્રિય

હવે સૂત્રકાર જીવ ગુણપ્રમાણનું નિરૂપણ કરે છે.

‘સે કિં તં જીવગુણપ્રમાણે’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં જીવગુણપ્રમાણે ?) હે ભદન્ત ! જીવ ગુણ પ્રમાણ શું ?

ઉત્તર—(જીવગુણપ્રમાણે તિવિહે પળણત્તે) જીવ પ્રમાણ ત્રણ પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે (તં જહા) જેમ કે (જ્ઞાનગુણપ્રમાણે દંસણગુણપ્રમાણે, ચરિત્તગુણપ્રમાણે) જ્ઞાન ગુણ પ્રમાણ, દર્શન ગુણ પ્રમાણ ચારિત્રગુણ પ્રમાણ (સે કિં તં જ્ઞાનગુણપ્રમાણે) હે ભદન્ત ! જ્ઞાનગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (જ્ઞાનગુણપ્રમાણે ચતુર્વિહે પળણત્તે) જ્ઞાનગુણ પ્રમાણ ચાર પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (તં જહા) તેના પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (પચ્ચક્ષે, અણુમાણે, ઓવમ્મે, આગમે) પ્રત્યક્ષ અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ (સે કિં તં પચ્ચક્ષે) હે ભદન્ત ! પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (પચ્ચક્ષે દુવિહે પળણત્તે) તે પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (તં જહા) જેમ કે (ઈન્દ્રિયપચ્ચક્ષે ય જોઈન્દ્રિયપચ્ચક્ષે ય) એક ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ અને અન્ય નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ

અ ૬૨

૪૨૦

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

ત્યક્ષં પञ્ચવિધં મજ્જપ્તં, તથા-શ્રોત્રેન્દ્રિયપ્રત્યક્ષં, ચક્ષુરિન્દ્રિયપ્રત્યક્ષં ઘ્રાણેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષં; જિહ્વેન્દ્રિયપ્રત્યક્ષં, સ્પર્શેન્દ્રિયપ્રત્યક્ષમ્ । તદેતત્ત્વં ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષમ્ । અથ કિં તત્ત્વં નો ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષં ? નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષં-ત્રિવિધં મજ્જપ્તં, તથા-અવધિ-જ્ઞાનપ્રત્યક્ષં, મનઃપર્યવજ્ઞાનપ્રત્યક્ષં, કેવલજ્ઞાનપ્રત્યક્ષમ્ । તદેતત્ત્વં નો ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષમ્ । તદેતત્ત્વં પ્રત્યક્ષમ્ ॥ સૂ. ૨૨૦ ॥

પ્રત્યક્ષ ઓર દૂસરા નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ । (સે કિં તં ઇન્દ્રિયપચ્ચક્ષે) વહ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કયા હૈ ? (ઇન્દ્રિયપચ્ચક્ષે પંચવિદે પળળત્તે) વહ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ પાંચ પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) વે પ્રકાર વે હૈ- (નોઈન્દ્રિયપચ્ચક્ષે) શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (ચક્ષુરિન્દ્રિયપચ્ચક્ષે) ચક્ષુ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (ઘ્રાણિન્દ્રિયપચ્ચક્ષે) ઘ્રાણેન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ (જિહ્વેન્દ્રિય-પચ્ચક્ષે) જિહ્વા ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (સ્પર્શિન્દ્રિયપચ્ચક્ષે) સ્પર્શનઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ । (સે તં ઇન્દ્રિયપચ્ચક્ષે) હસ પ્રકાર વહ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ હૈ । (સે કિં તં નો ઇન્દ્રિયપચ્ચક્ષે) હે ભદન્ત ! નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ કયા હૈ ? (નો ઇન્દ્રિયપચ્ચક્ષે તિવિદે પળળત્તે) નો ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) જૈસે-(ઓહિણાણપચ્ચક્ષે, મળપજ્જવનાણપચ્ચ-ક્ષે, કેવલ નાણપચ્ચક્ષે) અવધિજ્ઞાનપ્રત્યક્ષ મનઃપર્યવજ્ઞાનપ્રત્યક્ષ ઓર કેવલજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ । (સે તં નો ઇન્દ્રિયપચ્ચક્ષે) હસ પ્રકાર વહ નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ હૈ । (સે તં પચ્ચક્ષે) યહી પ્રત્યક્ષ કા સ્વરૂપ હૈ ।

(સે કિં તં ઇન્દ્રિયપચ્ચક્ષે) ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનું શું સ્વરૂપ છે ? (ઇન્દ્રિયપચ્ચક્ષે પંચવિદે પળળતે) તેઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ પાંચ પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (તં જહા) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (નોઈન્દ્રિયપચ્ચક્ષે) શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (ચક્ષુરિન્દ્રિયપચ્ચક્ષે) ચક્ષુઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (ઘ્રાણિન્દ્રિયપચ્ચક્ષે) ઘ્રાણેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (જિહ્વેન્દ્રિયપચ્ચક્ષે) જિહ્વા ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (સ્પર્શિન્દ્રિયપચ્ચક્ષે) સ્પર્શન ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (સે તં ઇન્દ્રિયપચ્ચક્ષે) આ પ્રમાણે આ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ છે. (સે કિં તં નો ઇન્દ્રિયપચ્ચક્ષે) હે ભદન્ત ! નો ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ શું છે ? (નો ઇન્દ્રિયપચ્ચક્ષે તિવિદે પળળતે) નો ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ ત્રણ પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (તં જહા) જેમ કે (ઓહિણાણપચ્ચક્ષે, મળપજ્જવનાણપચ્ચક્ષે કેવલનાણપચ્ચક્ષે) અવ-ધિજ્ઞાનપ્રત્યક્ષ મનઃપર્યવજ્ઞાન, પ્રત્યક્ષ અને કેવલજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ (સે તં નો ઇન્દ્રિય પચ્ચક્ષે) આ પ્રમાણે આ નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ છે. (સે તં પચ્ચક્ષે) આજ પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ છે,

ટીકા—‘સે કિં તં જીવગુણપ્રમાણે’ इत्यादि—

अथ किं तत् जीवगुणप्रमाणम् ? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति—जीवगुणप्रमाणम्—जीवस्य ये गुणाः—ज्ञानादिरूपास्तद्रूपं प्रमाणं ज्ञानगुणप्रमाणदर्शनगुणप्रमाण-चारित्रगुणप्रमाणेति त्रिविधम् । तत्र ज्ञानगुणप्रमाणम् ज्ञानरूपो यो गुणस्तद्रूपं प्रमाणं प्रत्यक्षानुमानौपम्यागमेति चतुर्विधम् । तत्र प्रत्यक्षम्—अनुते=व्याप्नोति ज्ञानात्मनाऽर्थान् यः सोऽक्षो—जीवः, अक्ष=जीवं प्रति प्रतिगतं प्रत्यक्षम्—‘अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीया’ इति प्रत्यक्षम्—अर्थसाक्षात्कारेण जीवस्य यज्ज्ञानमुत्पद्यते

भावार्थ—इस सूत्र द्वारा सूत्रकार ने जीवगुणप्रमाण का निरूपण किया है—जिसमें चेतना हो जानने देखने की ताकत हो उसका नाम जीव है । इस जीव के जो ज्ञानादिक गुण हैं वे जीवगुण हैं । इन जीव गुणों का प्रमाण होना—अर्थात् जीवगुणों का स्वयं प्रमाणरूप होना यह जीवगुण प्रमाण है । ज्ञानगुणप्रमाण प्रत्यक्ष, अनुमान, आगम और उपमान के भेद से चार प्रकार का कहा गया है । प्रत्यक्ष शब्द में प्रति अक्ष ऐसे दो शब्द हैं । अक्ष शब्द का अर्थ जीव है । क्योंकि यह जीव ज्ञान से समस्त पदार्थों का व्याप्त कर लेता है—जान लेता है—अक्ष्णोति—व्याप्नोति—ज्ञानात्मना अर्थान् यः सोऽक्षः” ऐसी अक्षशब्द की व्युत्पत्ति है । सो इस जीव के प्रति—प्रतिगत—हो वह प्रत्यक्ष है । यहां “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीया” जीव में इस सूत्र से द्वितीया विभक्ति हुई है । अर्थ के साक्षात्कार से जो जीव को ज्ञान उत्पन्न

ભાવાર્થ—આ સૂત્રવડે સૂત્રકારે જીવગુણપ્રમાણનું નિરૂપણ કર્યું છે. જેમાં ચેતના હોય, જાણવા, જોવાની શક્તિ હોય તે જીવ છે. આ જીવના જે જ્ઞાનાદિક ગુણ છે, તે જીવગુણ છે. આ જીવગુણોનું પ્રમાણ થયું. એટલે કે જીવગુણોનું જાતે પ્રમાણ રૂપ થયું તે જીવગુણ પ્રમાણ છે. જ્ઞાનગુણ પ્રમાણ, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ અને ઉપમાનના ભેદથી ચાર પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યક્ષ શબ્દમાં પ્રતિ અક્ષ એવા બે શબ્દ છે. અક્ષ શબ્દનો અર્થ જીવ (આત્મા) છે. કેમકે આ જીવ જ્ઞાનથી સમસ્ત પદાર્થોને વ્યાપ્ત કરી લે છે—જાણી લે છે, ‘અક્ષ્ણોતિ વ્યપ્નોતિ જ્ઞાનાત્મના યઃ સોઽક્ષઃ’ એવી અક્ષ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. તે આ જીવના પ્રતિ—પ્રતિગત—હોય તે પ્રત્યક્ષ છે. અહીં ‘અત્યાદયઃ ક્રાન્તાદ્યર્થે દ્વિતીયા’ જીવમાં આ વાતિક વડે દ્વિતીયા વિભક્તિ થયેલ છે. અર્થના સાક્ષાત્કારથી જે જીવને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે,

તદિત્યર્થઃ । યદ્વા-અશ્નાતિ-મુહૂર્તે પાલયતિ વા અર્થાન્ યઃ સોઽક્ષો જીવઃ । અક્ષં પ્રતિગતં પ્રત્યક્ષમ્ । અર્થઃ પૂર્વોક્ત એવ અક્ષમક્ષં પ્રતિગતમિતિ પ્રત્યક્ષમિતિ કૈશ્વિદ વિગૃહીતં તત્ર યુક્તમ્ અવ્યયીભાવસ્ય નપુંસકત્વેન પ્રત્યક્ષો વોધઃ પ્રત્યક્ષા બુદ્ધિઃ પ્રત્યક્ષં જ્ઞાનમ્ ।તિ લિઙ્ગત્રયસ્યાનુપપન્નત્વાત્ । તત્ર પ્રત્યક્ષમ્ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષનો- ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષેતિ દ્વિવિધમ્ । તત્ર-ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષમ્-ઇન્દ્રિય=શ્રોત્રાદિકં તન્નિમિત્તં તત્સહકારિકારણં યસ્ય જ્ઞાનસ્ય તદલિઙ્ગિકં શબ્દરૂપરસગન્ધસ્પર્શદિપયજ્ઞાનમ્ । ઇદં ચ ઇન્દ્રજ્ઞણજીવાત્ પરમ્-અતિરિક્તં નિમિત્તમાશ્રિત્યોત્પદ્યતે । યથા ધૂમમા- શ્રિત્યાગ્નિજ્ઞાનમ્, અતઃ ઇદં જ્ઞાનમપિ વસ્તુતઃ પરીક્ષમેવ, તથાપીદં લોકવ્યવહારતઃ

હોતા હૈ ઉસકા નામ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હૈ । “આશ્નાતિ-મુહૂર્તે પાલયતિ વા અર્થાન્ યઃ સઃ અક્ષો જીવઃ” હસ વ્યુત્પત્તિ કા ખી યહી પૂર્વોક્ત અર્થ હૈ જો “અક્ષં અક્ષં પ્રતિ ગતં પ્રત્યક્ષમ્-એસી વ્યુત્પત્તિ હસ પ્રત્યક્ષ શબ્દ કી કરતે હૈં વહ યુક્ત નહીં હૈ । ક્યોંકિ એસી વ્યુત્પત્તિ કરને મેં અવ્યયીભાવ સમાસ હોતા હૈ ઓર વહ સદા નપુંસક લિઙ્ગ મેં હોતા હૈ તથ “પ્રત્યક્ષો વોધઃ પ્રત્યક્ષા બુદ્ધિઃ, પ્રત્યક્ષં જ્ઞાનમ્” હસ પ્રકાર સે ત્રિ- લિંગતા પ્રત્યક્ષશબ્દ મેં નહીં આ સકેગી । અતઃ પૂર્વોક્ત વ્યુત્પત્તિ હી પ્રત્યક્ષ શબ્દ કી નિર્દોષ હૈ । જિસ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કી ઉત્પત્તિ મેં ઇન્દ્રિયોં સહકારિ કારણ પડતી હૈ, વહ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ હૈ । વૈસે દેખા જાવે તો સિદ્ધાન્ત કે અનુસાર એસા જ્ઞાન પરીક્ષ હી માના ગયા હૈ । ક્યોંકિ ઇન્દ્રિયોં કી સહાયતા સે ઉત્પન્ન જ્ઞાન સચ હી આત્માતિરિક્ત પર કી સહાયતા સે ઉત્પન્ન હોને કે કારણ ધૂમ કી સહાયતા સે ઉત્પન્ન અગ્નિ

તેનું નામ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. ‘અશ્નાતિ-મુહૂર્તે પાલયતિ વા અર્થાન્ યઃ સઃ અક્ષો જીવઃ’ આ વ્યુત્પત્તિને પણ એજ પૂર્વોક્ત અર્થ છે. જે ‘અક્ષં અક્ષં પ્રતિ ગતં-પ્રત્યક્ષમ્’ આ જાતની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રત્યક્ષ શબ્દની કરે છે, તે યુક્ત નથી. કેમકે આ જાતની વ્યુત્પત્તિ કરવામાં અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. અને તે હંમેશા નપુંસક લિંગમાં થાય છે. ત્યારે ‘પ્રત્યક્ષો વોધઃ પ્રત્યક્ષા બુદ્ધિઃ પ્રત્યક્ષં જ્ઞાનમ્’ આ રીતે ત્રિલિંગતા પ્રત્યક્ષ શબ્દમાં આવી શકશે નહીં. તેથી પ્રત્યક્ષ શબ્દની પૂર્વોક્ત વ્યુત્પત્તિ જ નિર્દોષ કહેવાય. જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં ઇન્દ્રિયો સહકારિ કારણ તરીકે હોય તે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ છે. આમ આપણે વિચાર કરીએ તો સિદ્ધાન્ત મુજબ એવું જ્ઞાન પરીક્ષ જ માનવામાં આવ્યું છે. કેમ કે ઇન્દ્રિયોની સહાયતાથી ઉત્પન્નજ્ઞાન સર્વ આત્માતિરિક્ત ‘પર’ ની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થવા બદલ ધૂમની સહાયતાથી ઉત્પન્ન અગ્નિજ્ઞાનની

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૨૧ અનુમાનપ્રમાણનિરૂપણમ્

૪૯૩

મત્યક્ષમુચ્યતે इतिबोध्यम् । इदमिन्द्रियप्रत्यक्षं श्रोत्रेन्द्रियप्रत्यक्षचक्षुरिन्द्रियप्रत्यक्ष-
घ्राणेन्द्रियप्रत्यक्षजिह्वेन्द्रियप्रत्यक्षस्पर्शेन्द्रियप्रत्यक्षेति पञ्चविधम् । यत्तु इन्द्रियप्रत्यक्षं न
भवति तद् नोइन्द्रियप्रत्यक्षमुच्यते । नो शब्दोऽत्र सर्वनिषेधे वर्तते, तेन यत्र इन्द्रियं
सर्वथैव न प्रवर्तते, किन्तु जीव एव साक्षादर्थं पश्यति, तन्नोइन्द्रियप्रत्यक्षम् । एतत्
अवधिज्ञानप्रत्यक्षमनःपर्यवज्ञानप्रत्यक्षकेवलज्ञानप्रत्यक्षेति त्रिविधमिति ॥मू० २२०॥

अथ अनुमानं निरूपयति -

मूलम्—से किं तं अणुमाणे ? अणुमाणे—तिविहे पणत्ते,
तं जहा—पुव्ववं सेसवं दिट्ठसाहम्मवं । से किं तं पुव्ववं ? पुव्ववं पंच-
विहं पणत्तं, तं जहा—खतेण वा १ वणेण २ वा लंछणेण वा ३
मसेण वा ४ तिलेण वा ५ गाहा—

ज्ञान के जैसा से परोक्ष माना गया है । जिस प्रकार अग्निज्ञान धूम-
रूप लिंग की सहायता से उत्पन्न होता है और वह परोक्ष होता है, उस
प्रकार से इन्द्रियजन्य ज्ञान लिङ्गजन्य नहीं होता है । इसीलिये इन्द्रिय
जन्य ज्ञान को वस्तुतः परोक्षरूप होने पर भी लोकव्यवहार की
अपेक्षा प्रत्यक्ष मान लिया गया है । जिस ज्ञान की उत्पत्ति इन्द्रियों
की सहायता से नहीं होती है, वह नोइन्द्रिय प्रत्यक्ष ज्ञान है । यहां
“नो” शब्द सर्वथा इन्द्रियों की सहायता के निषेध में लिया गया है ।
इसका यह तात्पर्य है कि ‘जिस ज्ञान की उत्पत्ति केवल आत्माधीन
ही होती है, वह नो इन्द्रिय प्रत्यक्ष है । ऐसे नो इन्द्रिय प्रत्यक्ष ज्ञान
अवधिज्ञान मनः पर्यवज्ञान और केवलज्ञान ये तीन ज्ञान है ॥सू. २२०॥

જેમ પરોક્ષ માનવામાં આવ્યું છે. જે પ્રમાણે અગ્નિજ્ઞાન ધૂમરૂપ લિંગની
સહાયતાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પરોક્ષ હોય છે, આ રીતે ઇન્દ્રિય જન્યજ્ઞાન
લિંગજન્ય હોતું નથી. એટલા માટે ઇન્દ્રિય જન્ય જ્ઞાનને વસ્તુતઃ પરોક્ષરૂપ
હોવા છતાંએ લોકવ્યવહારની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ માની લીધું છે. જે જ્ઞાનની
ઉત્પત્તિ ઇન્દ્રિયોની સહાયતા વડે થતી નથી, તે નોઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે. અહીં
‘નો’ શબ્દ સર્વથા ઇન્દ્રિયોની સહાયતાના નિષેધમાં ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો
છે, આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ‘જે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ફક્ત આત્માધીન
જ હોય છે, તે નોઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ છે. એવા નોઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અવધિ-
જ્ઞાન મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન આ ત્રણ જ્ઞાનો છે. ॥ સુ. ૨૨૦ ॥

“माया पुत्तं जहा नट्टं, जुवाणं पुणरागयं।

काई पच्चभिजाणेज्जा, पुट्ठलिंगेण केणई ॥१॥”

से तं पुव्ववं। से किं तं सेसवं? सेसवं पंचविहं पणत्तं, तं जहा—कज्जेणं कारणेणं गुणेणं अवयवेणं आसएणं। से किं तं कज्जेणं? कज्जेणं—संखं सद्देणं, भेरिं ताडिणं, वसभं ढिक्किणं, मोरं केकाइणं, हयं हेसिणं, गयं गुलगुइणं, रहं घणघणाइणं। से तं कज्जेणं। से किं तं कारणेणं? कारणेणं तंतवो पडस्स कारणं, ण पडो तंतुकारणं, वीरणा कडस्स कारणं, ण कडो वीरणाकारणं, मिप्पिडो घडस्स कारणं, ण घडो मिप्पिडकारणं। से तं कारणेणं। से किं तं गुणेणं? गुणेणं—सुवणं निकसेणं, पुप्फं गंधेणं, लवणं रसेणं, महुरं आसायणं, वत्थं फासेणं। से तं गुणेणं। से किं तं अवयवेणं? अवयवेणं—महिसं सिंणेणं, कुक्कुडं सिहाए, हत्थिं विसाणेणं, वराहं दाढाए, मोरं पिच्छेणं, आसं खुरेणं, वग्घं नहेणं, चमरिं वालग्गेणं, वाणरं लंगूलेणं, दुपयं मणुस्सादि, चउप्पयं गवयादि, बहुपयं गोमियादि, सीहं केसरेणं वसहं ककुएणं, महिलं वलयत्ताहाए—गाहा—पडियरबंधेणं भडं, जाणिज्जा महिलियं निवसणेणं।

सिंत्थेणं दोणपागं, कविंच एक्काए गाहाए ॥१॥

से तं अवयवेणं। से किं तं आसएणं? आसएणं—अरिं भूमेणं, सलिलं वलागेणं, बुट्ठिं अब्भविकारेणं कुलपुत्तं सीलसमायारेणं। से तं आसएणं। से तं सेसवं ॥सू० २२१॥

અનુયોગચમ્પિકા ટીકા સૂત્ર ૨૨૧ અનુમાનપ્રમાણનિરૂપણમ્

૪૧૫

છાયા-અથ કિં તત્ અનુમાનમ્ ? અનુમાનં ત્રિવિધં મજ્જતમ્-તથથા પૂર્વવત્ શેષવત્ દૃષ્ટિસાધર્મ્યવત્ । અથ કિં તત્ પૂર્વવત્ ? પૂર્વવત્ પંચવિધં મજ્જતમ્-તથથા-સતેન વા ૧ વ્રણેન વા ૨ લાઙ્છનેન વા ૩ મસેણ વા ૪ તિલકેન વા ૫, ગાથા-
 “માતા પુત્રં યથા નષ્ટં. યુવાનં પુનરાગતમ્ ।
 કાવિત્ મત્યભિજ્ઞાનીયાત્ પૂર્વલિક્ષેન કેનચિત્ ॥”

અથ સૂત્રકાર અનુમાન જ્ઞાન કી પ્રરૂપણા કરતે હૈં-

“સે કિં તં અણુમાણે ?” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ--(સે કિં તં અણુમાણે ?) હે ભદન્ત ! વહ પૂર્વ પ્રક્રાન્ત અનુમાન કયા હૈ ?

ઉત્તર--(અણુમાણે તિવિહે પળણત્તે) અનુમાન તીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ-(તં જહા) ઉસકે પ્રકાર યે હૈં-(પુઞ્વવં સેસવં દિદ્ધસાહમ્મવં) પૂર્વવત્ શેષવત્ ઔર દૃષ્ટિસાધર્મ્યવત્ । (સે કિં તં પુઞ્વવં) હે ભદન્ત ! પૂર્વવત્ અનુમાન કયા હૈ ?

ઉત્તર--(પુઞ્વવં પંચવિહં પળણત્તં) પૂર્વવત્ અનુમાન પાંચ પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ (તં જહા જૈસે-(સ્વત્તેણ વા વણેણ વા, લંછણેણ વા, મસેણ વા, તિલણ વા) ક્ષત, વ્રણ, લાઙ્છન, મસા ઔર તિલ इन પાંચ ચિહ્નો દ્વારા ઉત્પન્ન હુઆ અનુમાન પૂર્વવત્ કહલાતા હૈ ઔર इन्हिं ચિહ્નો સે ઉત્પન્ન હોને કે કારણ વહ इन ૨ નામ વાલા હો જાતા હૈ । इसलिये उसे पांच प्रकार का कहा है । (ગાહા) યહાં પર યહ ગાથા હૈ ‘માયા

હવે સૂત્રકાર અનુમાન જ્ઞાનની પ્રરૂપણા કરે છે.

‘સે કિં તં અણુમાણે’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ--(સે કિં તં અણુમાણે) હે ભદન્ત ! તે પૂર્વપ્રક્રાન્ત અનુમાન શું છે ?

ઉત્તર--(અણુમાણે તિવિહે પળણત્તે) અનુમાન ત્રણ પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (તં જહા) તેના પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (પુઞ્વવં સેસવં દિદ્ધસાહમ્મવં) પૂર્વવત્, શેષવત્ અને દૃષ્ટિ સાધાર્મ્યવત્ (સે કિં તં પુઞ્વવં) હે ભદન્ત ! પૂર્વવત્ અનુમાન શું છે ?

ઉત્તર--(પુઞ્વવં પંચવિહં પળણત્તં) પૂર્વવત્ અનુમાન પાંચ પ્રકારનું હોય છે. (તં જહા) જેમ કે (સ્વત્તેણ વા વણેણ વા, લંછણેણ વા, મસેણ વા, તિલણ વા) ક્ષત, વ્રણ, લાંછન, મસા અને તિલ આ પાંચ ચિહ્નો વડે ઉત્પન્ન થયેલ અનુમાન પૂર્વવત્ કહેવામાં આવ્યું છે. અને આજ ચિહ્નોથી ઉત્પન્ન હોવા બદલ તે આ નામોથી અભિહિત કરવામાં આવે છે. એટલા માટે તેને પાંચ પ્રકાર

તદેતત્ પૂર્વત્ । અથ કિં તત્ શેષવત્ ? શેષવત્ પञ्चविधं પ્રગ્નતં, તથા-કાર્યેણ, કારણેન, ગુણેન, અવયવેન, આશ્રયેણ । અથ કિં તત્ કાર્યેણ ? કાર્યેણ-શંખં શબ્દેન, મેરીં તાડિતેન, વૃષભં ગર્જિતેન, મયૂરં કેકાદિતેન, હયં હેસિતેન, ગર્જં ગુલગુલાયિ-તેન, રથં ઘનઘનાયિતેન । તદેતત્ કાર્યેણ । અથ કિં તત્ કારણેન ? કારણેન-

પુત્રં હત્યાદિ' હસકા ભાવ યદ્દૈ-કિસી માતા કા પુત્ર બાલ્યાવસ્થા સે હી પરદેશ મેં ચલા ગયા થા-રહતે ૨ વર્ષાં વદ્ તરુણ હો ગયા । જબ વદ્ વાપિસ આયા તો, ઉસતો માં ને ઉસે કિસી ચિહ્ન કો દેખકર પહિ-ચાન લિયા । (સે તં પુવ્વવં) હસ પ્રકાર યદ્દૈ પૂર્વવત્ અનુમાન હૈ । (સે કિં તં સેસવં) હે ભદન્ન શેષવત્ અનુમાન કયા હૈ ? (સેસવં પંચવિહં પળ્લત્તં) શેષવત્ અનુમાન પાંચ પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) વે પ્રકાર યે હૈં-(કજ્જેણં કારણેણં ગુણેણં અવયવેણં આશ્રયેણં) કાર્ય, કારણ, ગુણ અવયવ, ઓર આશ્રય હન પાંચ સે ઉત્પન્ન હુઆ અનુમાન શેષવત્ અનુમાન હૈ । (સે કિં તં કજ્જેણં) કાર્ય સે ઉત્પન્ન હુઆ શેષવત્ અનુમાન કયા હૈ ? (કજ્જેણં સંખં સદેણં, મેરિં તાડિણં વસભં ઢક્કિણં, મોરં કેકાદિણં, હયં હેસિણં ગર્જં ગુલગુલાદિ-ણં, રથં ઘનઘનાદિણં) કાર્ય સે ઉત્પન્ન હુઆ શેષવત્ અનુમાન હસ પ્રકાર સે હૈ જૈસે-શંખ કે શબ્દ કો સુનકર શંખ કા અનુમાન કરના મેરી કી આવાજ સુનકર મેરી કા અનુમાન કરના, ચેલ કા ઢક્કિત

રતુ' કહેવામાં આંબુ' છે. (ગાહા) અહીં આ ગાથા છે. 'માયા પુત્ર' હત્યાદિ' આનો ભાવ આ પ્રમાણે છે. કે કોઈ માતાનો પુત્ર બાલ્યાવસ્થામાં જ પર-દેશમાં જતો રહ્યો હોતો. પરદેશમાં જ તે તરૂણ થઈ ગયો. બ્યારે તે પાછો ફર્યો ત્યારે માતાએ કોઈ ચિહ્નના આધારે તેને ઓળખી લીધો (સે તં પુવ્વવં) આ પ્રમાણે આ પૂર્વવત્ અનુમાન છે. (સે કિં સેસવં) હે ભદંત! શેષવત્ અનુમાન શું છે? (સેસવં પંચવિહં પળ્લત્તં) શેષવત્ અનુમાન પાંચ પ્રકારનું કહેવામાં આંબુ' છે. (તં જહા) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (કજ્જેણં કારણેણં ગુણેણં અવયવેણં આશ્રયેણં) કાર્ય, કારણ, ગુણ, અવયવ અને આશ્રય આ પાંચ વડે ઉત્પન્ન થયેલ અનુમાન શેષવત્ અનુમાન છે (સે કિં તં કજ્જેણં) કાર્યથી ઉત્પન્ન થયેલ શેષવત્ અનુમાન શું છે? (કજ્જેણં સંખં, સદેણં મેરિં તાડિણં, વસભં ઢક્કિણં, મોરં, કેકાદિણં, હયં હેસિણં, ગર્જં ગુલગુલાદિણં, રથં ઘન-ઘનાદિણં) કાર્યથી ઉત્પન્ન થયેલ શેષવત્ અનુમાન આ પ્રમાણે છે. જેમ કે શંખના શબ્દને સાંભળીને શંખનું અનુમાન કરવું ભેરીના શબ્દને સાંભળીને

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૨૧ અનુમાનપ્રમાણનિરૂપણમ્

૪૨૭

તન્તવઃ પટસ્ય, કારણં, ન પટસ્તન્તુકારણં, વીરણા કટસ્ય કારણં, ન કટો વીરણા કારણં, મૃત્પિંડો ઘટસ્ય કારણં, ન ઘટો મૃત્પિંડકારણં । તદેતત્ કારણેન । અથ કિં તદ્ ગુણેન ?, ગુણેન-સુત્રાં નિકષેપેન, પુષ્પં ગન્ધેન, લવણં રસેન,

ઢકાલના સુનકર ચૈલ કા અનુમાન કરના, મયૂર કી વાળી સુનકર મયૂર કા અનુમાન કરના, હિનહિનાના સુનકર ઘોડે કા અનુમાન કરના, હાથી કા ચિઘાઢના સુનકર યા માર્ગ મેં પતિત ઉસકી ઘીટ કો દેઁલકર હાથી કા અનુમાન કરના, ઘનઘનાયિત સે રથ કા અનુમાન કરના । (સે તં કજ્જેણં) યહ કાર્ય લિંગ સે ઉત્પન્ન હુઆ શેષવત્ અનુમાન હૈ । (સે કિં તં કારણેણં) હે ભદન્ત ! કારણરૂપ લિંગ સે ઉત્પન્ન હુઆ શેષવત્ અનુમાન કયા હૈ ? (કારણેણં) કારણ રૂપ લિંગ સે ઉત્પન્ન હુઆ શેષવત્ અનુમાન હસ પ્રકાર હૈ—(કારણેણં તંતવો પટસસ કારણં ન પટો તંતુ કારણં વીરણા કટસસ કારણં, ન કટો વીરણા કારણં મિ-પિંડો ઘટસસ કારણં, ન ઘટો મિપિંડ કારણં—સે તં કારણેણં) તંતુ પટ (કપડા) કે કારણ હોતે હૈ, પટ તંતુ કા કારણ નહીં હોતા હૈ, વીરણા-તૃણવિશેષ-કટ-ચટાઈ કે કારણ હોતે હૈ—ચટાઈ વીરણા કી કારણ નહીં હોતી હૈ । મૃત્પિંડ-મિટ્ટી-ઘટ કા કારણ હોતા હૈ—ઘટ મૃત્પિંડ કા કારણ નહીં હોતા । યહ કારણલિંગ જન્ય શેષવત્ અનુમાન હૈ । (સે કિં તં ગુણેણં) હે ભદન્ત ! ગુણલિંગ જન્ય શેષવત્ અનુ-

ભેરીતુ' અનુમાન કરવું, બળકાના શબ્દને સાંભળીને બળદતુ' અનુમાન કરવું. મધૂરનીવાણી સાંભળીને મધૂરતુ' અનુમાન કરવું, હણ્ણહણ્ણતુ' સાંભળીને ઘોડાતુ' અનુમાન કરવું, હાથીની ચીસ સાંભળીને અથવા તો માર્ગમાં પડેલ તેની લાઢ ભેધને હાથીતુ' અનુમાન કરવું, ઘનઘનાયિત શબ્દ સાંભળીને રથતુ' અનુમાન કરવું. (સે તં કજ્જેણં) આ કાર્યલિંગથી ઉત્પન્ન થયેલ શેષવત્ અનુમાન છે. (સે કિં તં કારણેણં) હે ભદન્ત ! કારણરૂપલિંગથી ઉત્પન્ન થયેલ શેષવત્ અનુમાન શું છે ? (કારણેણં) કારણરૂપ લિંગથી ઉત્પન્ન થયેલ શેષવત્ અનુમાન આ પ્રમાણે છે. (કારણેણં તંતવો પટસસ કારણં ન પટો તંતુ કારણં વીરણા કટસસ કારણં, ન કટો વીરણા કારણં મિપિંડો ઘટસસ કારણં, ન ઘટો મિપિંડકારણં—સે તં કારણેણં) તંતુઓ પટ-(વસ્ત્ર)ના કારણો હોય છે, પટ તંતુતુ' કારણ નહિ. વીરણા-તૃણ વિશેષ-કટ (સાદડી)ના કારણો હોય છે, સાદડી વીરણાતુ' કારણ હોતી નથી. મૃત્પિંડ-માટી-ઘટતુ' કારણ હોય છે, ઘટ મૃત્પિંડતુ' કારણ નથી. આ કારણલિંગ જન્ય શેષવત્ અનુમાન છે. (સે કિં તં ગુણેણં) હે ભદન્ત ! ગુણ-

૫૨૮

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

મદિરામ્ આસ્વાદનેન, વસ્ત્રં સ્પર્શેન । તદેતદ્ ગુણેન । અથ કિં તત્ અવયવેન ?
અવયવેન—મહિષં શૃંગેણ કુક્કુટં શિશ્વયા, હસ્તિનં વિષાળેન, વરાહં દંષ્ટ્યા, મયૂરં
પિચ્છેન, અશ્વં સુરેણ, વ્યાઘ્રં નલેન, ચમરં ચાલગ્નેન, વાનરં લાઙ્ગૂલેન, દ્વિપદં
મનુષ્યાદિ, ચતુષ્પદં ગાવાદિકં, बहुपदं गोमिकादि, सिंहं કેસરેણ, વૃષભં કકુદા,
મહિલાં વલયવાહુના ।

માન કયા છે ? (ગુણેણ) ગુગલિજ્ઞ જન્ય શેષવત્ અનુમાન હસ પ્રકાર
સે છે—(સુવર્ણં નિકસેણ પુષ્કં ગંધેણ, લવણં રસેણ મહરં આસાદિયણં,
વત્થં ફાસેણં સેતં ગુણેણં) નિકષ-કસોટી પર ઘસને પર ઉછરી હુઈ રેલા
સે સોને કા અનુમાન કરના ગંધ સે પુષ્પ કા અનુમાન કરના, રસ સે
નમક કા અનુમાન કરના, આસ્વાદ સે મદિરા કા અનુમાન કરના
સ્પર્શ સે વસ્ત્ર કા અનુમાન કરના, યે સઘ ગુણનિષ્પન્ન શેષવત્ અનુ-
માન હૈં । (સે કિં તં અવયવેણં) હે ભદ્રન્ત ! અવયવરૂપા લિજ્ઞ સે નિષ્પન્ન
શેષવત્ અનુમાન કયા છે ? (અવયવેણં) અવયવરૂપ લિજ્ઞ સે નિષ્પન્ન
શેષવત્ અનુમાન હસ પ્રકાર સે છે—(મહિસં શિંગેણ કુક્કુટં સિહાપ,
હસ્થિં વિસાળેણં, વસહં દાઢાપ મોરં પિચ્છેણં, આસં સુરેણં,
વઘં નહેણં, ચમરં ચાલગ્નેણં, વાણરં લંગૂલેણં દુપયં મણુસ્સાદિ
ચતુષ્પયં ગવયાદિ, बहुपयं गोमियादि, सिंहं કેસરેણં, વસહં
કકુદાણં મહિલાં વલયવાહાપ) શૃંગ સે મહિષ કો, શિશ્વા સે
કુક્કુટ કો, વિષાળ સે હાથી કો, દંષ્ટા સે વરાહ કો, પિચ્છ સે

શિંગ જન્ય શેષવત્ અનુમાન શું છે ? (ગુણેણં) શુશ્વલિંગ જન્યશેષવત્ અનુમાન
આ પ્રમાણે છે. (સુવર્ણં નિકસેણ પુષ્કં ગંધેણં લવણં રસેણં મહરં આસાદિયણં વત્થં
ફાસેણં, સે તં ગુણેણં) નિકષ-કસોટી-પર ઘસવાથી કસોટી પર થયેલી રેખા-
ઓથી સોનાનું અનુમાન કરવું, ગંધથી પુષ્પનું અનુમાન કરવું, રસથી લવ-
ણનું અનુમાન કરવું, આસ્વાદથી મદિરાનું અનુમાન કરવું, સ્પર્શથી વસ્ત્રનું
અનુમાન કરવું, આ બધાં ગુણનિષ્પન્ન શેષવત્ અનુમાન છે. (સે કિં તં
અવયવેણં) હે ભદ્રન્ત ! અવયવરૂપ લિંગથી નિષ્પન્ન શેષવત્ અનુમાન શું છે.
(અવયવેણં) અવયવ રૂપ લિંગથી નિષ્પન્ન શેષવત્ અનુમાન આ પ્રમાણે છે.
(મહિસં શિંગેણ કુક્કુટં સિહાપ, હસ્થિં વિસાળેણં, વરાહં દાઢાપ મોરં પિચ્છેણં
આસં સુરેણં, વઘં નહેણં, ચમરં ચાલગ્નેણં, વાણરં લંગૂલેણં, દુપયં મણુસ્સાદિ ચત-
ુષ્પયં ગવયાદિ, बहुपयं गोमियादि, सिंहं કેસરેણં, વસહં કકુદાણં મહિલાં વલય
વાહાપ) શૃંગથી મહિષનું, શિશ્વાથી કુક્કુટનું, વિષાળથી હાથીનું, દંષ્ટાથી

५३३

“परिकरबन्धनेन भटं, जानीयात् महिलां निवसनेन ।

तदेतत् अवयवेन । अथ किं तत् आश्रयेण ?, आश्रयेण—अग्निं धूमेन, सलिलं बला-
कया, वृष्टिम् अभ्रविकारेण, कुष्ठपुत्रं शीलसमाचारेण । तदेतत् आश्रयेण ।
तदेतत् शेषवत् ॥मु० २२१॥

मयूर को, खुर से घोड़ा को, नख से व्याघ्र को, बालाघ से चमरी को लाङ्गूल-पूँछ से घन्दर को, द्विपद से मनुष्य आदि को, चतुष्पद से गाण आदि को, बहुपद से गोमिकादि को, केशरसटा से सिंह को, ककुद (खंदोल) से बैल को, बलय युक्त बाहु से महिला को अनुमित करना यह अवयव लिङ्ग जन्य शेषवत् अनुमान है। (गाथा) यहाँ-ऐसी गाथा है कि-‘पडियरबंधेणं इत्यादि’ इस गाथा का अर्थ पहिले लिखा जा चुका है। उसी के अनुसार यहाँ उसका भावार्थ लगा लेना चाहिये। (से तं अवयवेणं) इस प्रकार यह अवयवरूप लिङ्ग जन्यशेषवत् अनुमान का स्वरूप है। (से किं तं आसएणं?) हे भदन्त! आश्रयरूप लिङ्ग से आश्रयी का जो अनुमान होता है, वह क्या है? (आसएणं) आश्रयरूपलिङ्ग से जो आश्रयी का अनुमान होता है वह इस प्रकार से है-(अग्निं धूमेणं, सलिलं बलागेणं, बुद्धिं अभविकारेणं कुलपुत्तं सीलसमाचारेणं से तं आसएणं से तं सेसवं) धूम से अग्नि का-वक्रपंक्ति से पानी का, मेघविकार

વશહનું, પીછાથી મથૂરનું' ખરીબોથી ઘોડાનું' નખથી વ્યાઘ્રનું' ખાલાશથી ચમરીનું', લાંગૂલ-પૂંછથી વાંદરાનું', દ્વિપદથી મનુષ્ય આદિનું', ચતુષ્પદથી ગામ આદિનું' બહુપદથી ગોમિકાદિનું', કેશર સટાથી સિંહનું' ઠકુદથી ખળદનું', વલયચુકત બાહુથી શ્રીનું' અનુમાન કરવું' તે અવયવ લિંગજન્ય શેષવત્ અનુમાન છે. (ગાદ્યા) અહીં એવી ગાથા છે કે 'પશ્ચિયરત્નવેણે હૃદયાદિ' આ ગાથાનો અર્થ પહેલાં સ્પષ્ટ કરવામા આવ્યો છે. તે પ્રમાણે જ અહીં જાવાર્થ સમજી લેવો જોઈએ. (સે તં અવયવેણં) આ પ્રમાણે આ અવયવરૂપ લિંગ જન્ય શેષવત્ અનુમાનનું સ્વરૂપ છે. (સે કિં તં આસ્રણં ?) હે કદંત ! આશ્રય-રૂપ લિંગથી આશ્રયીનું જે અનુમાન હોય છે, તે શું છે ? (આસ્રણં) આશ્રમ-રૂપલિંગથી જે આશ્રયીનું અનુમાન થાય છે, તે આ પ્રમાણે છે. (અગ્નિં ધૂમેણં, સહિલં લલાગેણં વુદ્ધિં અન્નવિકારેણં કુલપુત્રં સીલસમાચારેણં સે તં આસ્રણં સે-તં સેસવં) ધુમાડાથી અગ્નિનું, ખલાઠા (બકપંકિત) થી પાણીનું

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ ।

અથ કિં તત્ અનુમાનમ્ ? ઇતિ શિષ્ય પ્રશ્નઃ । ઉત્તરયતિ—અનુમાનમ્—અનુ ઇતિ લિંગ્દર્શનસમ્બન્ધાનુસ્મરણયોઃ પશ્ચાત્ માનં જ્ઞાનપન્નુમાનમ્ । “સાધ્યાવિના-
ભૂતલિંગાત્, સાધ્યનિશ્ચાયકં સ્મૃતમ્ । અનુમાનં તદ્ભ્રાન્તં, પ્રમાણત્વાત્ સમક્ષવત્ ॥”
ઇતિ લક્ષણચ્છિન્નં પ્રમાણભેદમ્ । તત્ત્વં પૂર્વવત્ શેષવત્ દૃષ્ટસાધર્મ્યવચ્ચેતિ ત્રિવિધમ્ ।
સે વૃષ્ટિ કા, શીલ સદાચાર સે કુલપુત્ર કા અનુમાન કરના યહ આશ્ર-
યરૂપ લિંગ સે આશ્રયી કા શેષવત્ અનુમાન હૈ । હસ પ્રકાર યહ પાંચ
પ્રકાર કે શેષવત્ અનુમાન કા સ્વરૂપ હૈ ।

ભાવાર્થ—સૂત્રકારને હસ સૂત્ર દ્વારા અનુમાન સ્વરૂપ કા નિરૂ-
પણ કિયા હૈ । હસમેં ઉન્હોને યહ સમજાયા હૈ—કિ લિંગ્દર્શન ઓર
સમ્બન્ધ સ્મરણ હન દોનોં કે પશ્ચાત્ હોનેવાલે જ્ઞાનકા નામ અનુમાન હૈ ।
હસ કા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ—‘સાધ્ય કે સાથ અવિનાભાવ સંબન્ધ સે
રહનેવાલે હેતુ કે દર્શન હોતે હી સાધ્યસાધન કી વ્યાપ્તિ કા સ્મરણ
હોતા હૈ । તથ જહાં જહાં સાધ્યાવિનાભાવી લિંગ્ હોતા હૈ, વહાં ૨
સાધ્ય હોતા હૈ । હસ નિયમાનુસાર યહાં જથ સાધન દૃષ્ટિ પથ હો રહા
હૈ—તો અવશ્ય હી સાધ્ય હૈ, હસ પ્રકાર સે પરોક્ષ અર્થ કી સત્તા
કહનેવાલા જો જ્ઞાન હોતા હૈ ઉસકા નામ અનુમાન હૈ । યહ અનુમાન
પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કે જૈસા પ્રમાણભૂત માના ગયા હૈ । હસ અનુમાન કે
પૂર્વવત્ શેષવત્ ઓર દૃષ્ટસાધર્મ્યવત્ યે ત્રીન ભેદ માને ગયે હૈ ।

ભેદવિકારથી વૃષ્ટિનું, શીલ સદાચારથી કુલપુત્રનું અનુમાન કરવું આ આશ્રય
રૂપલિંગથી આશ્રયીનું શેષવત્ અનુમાન છે. આ પ્રમાણે આ પાંચ પ્રકારના
શેષવત્ અનુમાનનું સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ—સૂત્રકારે આ સૂત્ર વડે અનુમાન સ્વરૂપનું નિરૂપણ કયું છે.
આમાં તેમણે આ વાત સ્પષ્ટ કરી છે કે લિંગ્દર્શન અને સંબંધસ્મરણ આ
બન્ને પછી જે જ્ઞાન થાય તે જ્ઞાનનું નામ અનુમાન છે. આનું તાત્પર્ય આ
પ્રમાણે છે કે ‘સાધ્યની સાથે અવિનાભાવ સંબંધથી રહેનારા હેતુનું દર્શન
થતાં જ સાધ્યસાધનની વ્યક્તિનું સ્વરૂપ થાય છે. ત્યારે જ્યાં જ્યાં સાધ્યા-
વિનાભાવી ત્રિંગ હોય છે, ત્યાં ત્યાં સાધ્ય હોય છે. આ નિયમ મુજબ અહીં
જ્યારે સાધનનું દર્શન થઈ રહ્યું છે ત્યારે ચોક્કસ સાધ્ય છે જ, આ
પ્રમાણે પરોક્ષ અર્થની સત્તા કહેનાર જે જ્ઞાન હોય છે, તેનું નામ અનુમાન
છે. આ અનુમાન પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની જેમ પ્રમાણભૂત માનવામાં આવ્યું છે. આ
અનુમાનના પૂર્વવત્, શેષવત્ અને દૃષ્ટસાધર્મ્યવત્ આ ત્રણ ભેદો માનવામાં

તત્ત્વ પૂર્વવત્-વિશિષ્ટં પૂર્વોપલબ્ધં ચિહ્નમિહ પૂર્વમુચ્યતે । તદેવ નિમિત્તં યસ્યાનુમા-
નસ્ય તત્ પૂર્વવદુચ્યતે । પૂર્વોપલબ્ધવિશિષ્ટચિહ્નદ્વારેણ ગમકમનુમાનં પૂર્વવાદિતિ
ભાવઃ । તત્ પશ્ચવિધં મણ્ડપ્તં, તથા-‘સ્વતેજ’ इत्यादि । ક્ષતેન વા=સ્વદેહોદ્ગ-
મેન સહજેન ક્ષતેન ?, વ્રણેન=આગન્તુકેન શ્વદંટ્રાદિકૃતેન વ્રણેન વા ૨, લાઙ્ઙ-
નેન=કેનચિદ્ વિશિષ્ટેન ચિહ્નેન વા ૩, મષેણ મષાકૃતિકેન ચિહ્નેન વા ૪ તિલ-
કેન=તિલાકૃતિકેન ચિહ્નેન વા ૫ ગાયા-‘માયા’ इत्यादि । યથા બાલ્યાવસ્થાયાં
નષ્ટં=દેશાન્તરગતં પુત્રં યુવાનં સન્તં તં પુત્રં પુનરાગતં લોક્ય કાચિત્=તથાવિધ-
સ્મૃતિચતુરા માતા, કેનચિત્ પૂર્વલિંગેન=પૂર્વદૃષ્ટેન ક્ષતાદિના ચિહ્નેન મત્યભિજાની-
યાત્=અયં મમ પુત્ર इत्यनुमिनુयादिति भावः । અનુમાનપયોગશ્ચેત્યમ્-અયં મમ,
દૃષ્ટસાધર્મ્ય કે સ્વરૂપ કા કથન સૂત્રકાર આગે કરેંગે-યહાં તો પૂર્વ-
વત્ ઓર શેષવત્ इन दो अनुमानों का कथन किया गया है । जिस
अनुमान की उत्पत्ति में पूर्वोपलब्ध कोई विशिष्ट चिह्न निमित्त
होता है, वह पूर्ववत् अनुमान है अर्थात् पूर्वोपलब्ध विशिष्ट चिह्न-
द्वारा अपने साध्य का गमक अनुमान पूर्ववत् अनुमान है । शरीर
में जो घाव स्वाभाविक होता है, वह क्षत है । और जो कुत्ता
आदि के काट जाने पर घाव होता है, वह व्रण है । डाम देकर जो
शरीर में एक प्रकार की निशानी घना दी जाती है, वह अथवा
शरीर में जो गुदना गुदवाते हैं वह लाञ्छन है । शरीर में उड़द के
आकार का उठा हुआ काला सा जो चिह्न होता है वह मसा है और
तिल के जैसा जो चिह्न होता है वह तिल है । इन चिह्नों को
छेकर जो अनुमान ज्ञान होता है वह पूर्ववत् है । जैसे किसी माताने

આખ્યાં છે. દૃષ્ટ સાધર્મ્યના સ્વરૂપનું કથન સૂત્રકાર હવે પછી આગળ કરશે.
અહીં તો પૂર્વવત્ અને શેષવત્ આ બે અનુમાનોનું કથન કરવામાં આવ્યું
છે. જે અનુમાનની ઉત્પત્તિમાં પૂર્વોપલબ્ધ કોઈ વિશિષ્ટ ચિહ્ન નિમિત્ત હોય
છે, એટલે કે પૂર્વોપલબ્ધ વિશિષ્ટ ચિહ્ન વડે પોતાના સાધ્યનું ગમક અનુમાન
પૂર્વવત્ અનુમાન છે. શરીરમાં જે ઘા સ્વાભાવિક થાય છે, તે ક્ષત છે, અને
જે કૂતરા વગેરેના કરડવાથી જે ઘા થાય છે, તે વ્રણ છે. ડામ દઈને જે શરી-
રમાં એક ભતની નિશાની બતાવવામાં આવે છે, તે અથવા શરીરમાં જે છંદાવનું
તે લાંછન છે. શરીરમાં અડદના આકારનું જે કાળું સરખું ચિહ્ન હોય છે
તે મસા (તલ) છે, અને તલ જેવું જે ચિહ્ન હોય છે તે તિલ છે. આ
ચિહ્નોને લઈને જે અનુમાન જ્ઞાન થાય છે, તે પૂર્વવત્ છે. જેમ કોઈ
માતાએ પરદેશથી આવેલા પોતાના યુવાન પુત્રને પૂર્વદૃષ્ટચિહ્નથી ઓળખી

પુત્રઃ, અનન્યસાધારણક્ષતાદિલક્ષણવિશિષ્ટલિङ્ગત્વાદિતિ । નન્વત્ર સાધર્મ્યવૈધર્મ્ય-
દૃષ્ટાન્તયોઃ સદ્ભાવાસદ્ભાવાભાવો વર્તેતે, અતોऽયમહેતુરિતિ ચેદાહ- હેતુર્હિ વસ્તુતયા
एकलक्षणत्वविशिष्टः । तद्वच्छेनैव गमकत्वमुपलभ्यते, अतो नास्त्यस्या हेतुत्व-
मिति । उक्तं च-

अपने परदेश से आये हुए युवा पुत्र को पूर्वदृष्ट चिह्न से पहिचान
लिया । यहां अनुमान प्रयोग इस प्रकार से करना चाहिये । ‘अयं
मम पुत्रः अनन्यसाधारणक्षतादिलक्षणविशिष्टलिङ्गत्वात्’

શંકા-—હસ અનુમાન પ્રયોગ મેં ન તો સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્ત હૈ ઓર ન
વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્ત હૈ । ઇન દોનોં કા અભાવ હૈ । હસલિયે યહ હેતુ ગમક
નહીં હો સકતા હૈ । તાત્પર્ય યહ હૈ કિ-‘હેતુ અપને સાધ્ય કા ગમક
તમી હોતા હૈ કિ-‘જબ ડસમેં અન્વય પ્રદર્શક અન્વય દૃષ્ટાન્ત ઓર
વ્યતિરેક પ્રદર્શક વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત હોતે હૈ । ‘દૂસરોં મેં નહીં પાયે
જાનેવાલે ક્ષતાદિલક્ષણરૂપ વિશિષ્ટ ચિહ્નોવાલા હોને સે યહ મેરા
પુત્ર હૈ’ ઇતને કહને માત્ર સે તો કામ ચલ નહીં સકતા । વ્યક્તિ
પ્રદર્શન પૂર્વક હેતુ અપને સાધ્ય કે સાથ અવ્યભિચરિતરૂપ સે પહિલે
કિસી સ્થાન વિશેષ મેં નિશ્ચિત કર લિયા હોતા હૈ, તો વહ અપને
સાધ્ય કા ગમક હોતા હૈ । હસીલિયે ડસમેં સાધર્મ્ય આદિ દૃષ્ટાન્ત
દિયે જાતે હૈ ।’ એસી શંકાકાર કી યહ આશંકા હૈ-તથા હસકા ઉત્તર

લીધા. અહીં અનુમાન-પ્રયોગ આ પ્રમાણે સમજવો જોઈએ. “અયં મમ
પુત્રઃ અનન્યસાધારણક્ષતાદિલક્ષણવિશિષ્ટલિङ्ગત્વાત્”

શંકા-આ અનુમાન પ્રયોગમાં ન સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે અને ન વૈધર્મ્ય
દૃષ્ટાન્ત છે. આ બન્નેનો તેમાં અભાવ છે. એટલા માટે આ હેતુ ગમક થઈ શકે
નહિ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ‘હેતુ પોતાના સાધ્યનો ગમક ત્યારે જ
થઈ શકે છે, કે જ્યારે તેમાં અન્વય પ્રદર્શક, અન્વય દૃષ્ટાન્ત અને વ્યતિરેક
પ્રદર્શક, વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત હોય છે. “બીજાઓમાં ન હોય તેવા ક્ષતાદિલક્ષણ
રૂપ વિશિષ્ટ ચિહ્નો યુક્ત હોવાથી આ મારો પુત્ર છે, ફક્ત આટલું કહેવાથી
જ કામ ચાલે એમ નથી. વ્યાપ્તિ પ્રદર્શન પૂર્વક હેતુ પોતાના સાધ્યની
સાથે અવ્યભિચરિત રૂપથી પહેલાં કેાઈ સ્થાનવિશેષમાં નિશ્ચિત કરી લીધેલ
હોય છે. તો જ તે પોતાના સાધ્યનો ગમક થાય છે. એટલા માટે તેમાં
સાધર્મ્ય વગેરે દૃષ્ટાન્તો આપવામાં આવે છે.” આ જાતની શંકાકારની આ
આશંકા છે. આ શંકાનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે કે ‘હેતુ, દૃષ્ટાન્ત બગથી જ

“અન્યથાનુપપન્નત્વમાત્રં હેતોઃ સ્વલક્ષણમ્ ।

સત્ત્વાસત્ત્વે હિ તદ્ધર્મો, દૃષ્ટાન્તદ્વયલક્ષણે ॥” ઇતિ ।

હેતોઃ સ્વલક્ષણમ્ અન્યથાનુપપન્નત્વમાત્રં बोध्यम् । સાધર્મ્યવૈધર્મ્યરૂપદૃષ્ટાન્ત-
દ્વયસ્ય લક્ષણે=નિશ્ચાયકે સત્ત્વાસત્ત્વે હિ તદ્ધર્મો=તસ્ય હેતોર્ધર્મો વિજ્ઞેયાવિત્યર્થઃ ।
અર્થ માત્રઃ—ધર્મિસત્તાયાં સર્વદા ધર્માસ્તિષ્ઠન્ત્યેવેતિ ન નિયમઃ, પટાદીનાં શુક્લ-
સ્વાદિધર્મવ્યભિચારદર્શનાત્ । एवं च दृष्टान्तयोः सत्त्वासत्त्वधर्मौ कचिद् हेतौ

યહ હૈ કિ—હેતુ, દૃષ્ટાન્ત કે યલ સે હી અપને સાધ્ય કા નિશ્ચાયક
હોતા હૈ યહ નિયમરૂપ ઘાત નહીં હૈ । કિતની જગહ સાધર્મ્યાદિદૃ-
ષ્ટાન્ત કે હોને પર ખી તો હેતુ અપને સાધ્ય કા ગમક હોના નહીં
દેખા ગયા હૈ । પરન્તુ યહ નિયમ હૈ કિ જિસ હેતુ મેં અન્યથાનુપ-
પન્નત્વરૂપ સ્વલક્ષણતા હૈ, વહ નિયમ સે અપને સાધ્ય કા ગમક હોતા
હૈ । અન્યથાનુપપન્નત્વ કા તાત્પર્ય હૈ સાધ્ય કે અભાવ મેં હેતુકા નહીં
હોના । એસા હેતુ યાહે અન્વય વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત હોં યા ન હોં નિયમ
સે અપને અવિનાભાવી સાધ્ય કા નિશ્ચાયક હોતા હૈ । યહી ઘાત
‘અન્યથાનુપપન્નત્વ’ ઇત્યાદિ શ્લોક દ્વારા પ્રકટ કી ગઈ હૈ । હસમેં યહ
કહા ગયા હૈ, કિ હેતુકા વાસ્તવિક નિજલક્ષણ કેવલ એક અન્યથાનુપ-
પન્નત્વ હી હૈ । સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્ત કે નિશ્ચાયક જો સત્ત્વ ઓર અસત્ત્વ
હૈ, યે દોનો હેતુ કે ધર્મ હૈ । ધર્મ કી સત્તા મેં સખી ધર્મ સદા હી
ઉસકે સાથ રહે હી, એસા તો નિયમ નહીં હો સકતા । ક્યોંકિ પટા-
દિકોં કા શુક્લસ્વાદિ ધર્મોં કે સાથ વ્યભિચાર દેખા જાતા હૈ । હસ

પોતાના સાધ્યનો નિશ્ચાયક હોય છે, આ નિયમરૂપ વાત નથી. કેટલાક
સ્થાનો પર સાધર્મ્યાદિ દૃષ્ટાન્ત હોવા છતાંએ હેતુ પોતાના સાધ્યનો ગમક
છે, એમ લાગતું નથી.

પરંતુ એવો નિયમ છે કે જે હેતુમાં અન્યથાનુપપન્નત્વ રૂપ સ્વલક્ષણતા
છે, તે નિયમથી પોતાના સાધ્યનો ગમક હોય છે. અન્યથાનુપપન્નત્વનું
તાત્પર્ય એ છે કે સાધ્યના અભાવમાં હેતુના અસ્તિત્વનો અભાવ એવો હેતુ
ભલે અન્વય વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત હોય કે ન હોય, નિયમથી પોતાના અવિનાભાવી
સાધ્યનો નિશ્ચાયક હોય છે. એજ વાત “અન્યથાનુપપન્નત્વ” વગેરે શ્લોક
વડે પ્રકટ કરવામાં આવી છે. આમાં આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે કે
હેતુનું વાસ્તવિક લક્ષણ ફક્ત એક અન્યથાનુપપન્નત્વ જ છે. સાધર્મ્ય વૈધ-
ર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત નિશ્ચયાત્મક જે સત્ત્વ અને અસત્ત્વ છે એ બન્ને હેતુના
ધર્મો છે. ધર્મોની સત્તામાં સર્વધર્મો હંમેશા તેની સાથે રહે જ આ

યદ્યપિ ન દૃશ્યેતે, તથાપિ ધર્મિસ્વરૂપં યદન્યથાઽનુપપન્નત્વં તદ્ ભવિષ્યતીતિ ન કચિદ્ વિરોધ ઇતિ । યત્રાપિ ધૂમાદૌ હેતૌ સત્ત્વાસત્ત્વે દૃશ્યેતે, તત્રાપિ સાધ્યાન્યથા ઽનુપપન્નત્વમાત્રસ્ય મુખ્યત્વાત્તસ્યૈવૈકસ્ય હેતુલક્ષણતા બોધ્યા । ઉક્તં ચ—

“ધૂમાદેર્યદ્યપિ સ્યાતાં, સત્ત્વાસત્ત્વે સ્વલક્ષણે ।

અન્યથાઽનુપપન્નત્વમાધ્યાન્યાલ્લક્ષણૈકતા ઇતિ ॥” ઇતિ ।

અપિ ચ—યદિ દૃષ્ટાન્તસ્ય સત્ત્વાસત્ત્વે હેતુર્ગમક ઇતિ સ્વીક્રિયેત, તદા ‘લોહલેહ્યં વજ્રં પાર્થિવત્વાત્ કાષ્ઠાદિવત્’ ઇત્યાદેરપિ ગમકત્વં સ્યાત્ । ઉક્તં ચ—

પ્રકાર . અન્વયવ્યતિરેક દૃષ્ટાન્તોં કે સત્ત્વ ઓર અસત્ત્વ યે દો ધર્મ કિસી જગહ હેતુ મેં યદ્યપિ નહોં મી દેલે જાતે હોં તો મી ધર્મિસ્વરૂપ જો અન્યથાનુપપન્નત્વ હૈં ઉસકે દેલે જાને મેં કોઈં બાધા નહોં હૈં । વહ તોં હોગા હીં હસકા કહોં પર મીં વિરોધ નહોં આતા । જહાં મીં કહોં ધૂમાદિક હેતુ મેં હન દૃષ્ટાન્તોં કે સત્ત્વ અસત્ત્વ પ્રતીત હોતે હૈં, વહાં મીં હનકી મુખ્યતા નહોં માની જાતી હૈં કિન્તુ અન્યથાનુપપન્નત્વરૂપ એક હેતુ કીં હીં મુખ્યતા માની જાતી હૈં । અતઃ યહીં એક હેતુ કા લક્ષણ હૈં । યહીંં બાત—ધૂમાદેર્યદ્યપિ સ્યાત્ ઇત્યાદિ શ્લોક દ્વારા પ્રતિપાદિત કીં ગઈં હૈં । યદિ યહીંં બાત માની જાવે કિં જિસ હેતુ મેં દૃષ્ટાન્ત કા સદ્ભાવ હોગા વહીંં હેતુ અપને સાધ્ય કા ગમક હોગા—દૃષ્ટાન્ત કે અસદ્ભાવ-વાલા હેતુ નહોં—તોં દેલોં—‘વજ્રં લોહલેહ્યં પાર્થિવત્વાત્’ ‘અનુમાન પ્રયોગ મેં પ્રયુક્ત’ પાર્થિવત્વાત્ ‘હસ હેતુકો વજ્ર મેં લોહલેહ્યત્વરૂપ સાધ્ય

જાતનો નિયમ તો સંભવી શકે જ નહિ. કેમકે પટાદિકોનું શુકલત્વાદિ ધર્મોની સાથે અન્યભિચારપણું (જુદાપણુ વિનાનું) જોવામાં આવે છે. આ રીતે અન્વય વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્તોના સત્ત્વ અને અસત્ત્વ આ બંને ધર્મો કોઈપણ સ્થાને જો કે હેતુમાં જોવામાં આવતા નથી. છતાંએ ધર્મિસ્વરૂપ જે અન્યથાનુપપન્નત્વ છે, તેને જોવામાં કોઈપણ જાતનો વાધો નથી. તે તો થશે જ, તે વિષે કોઈપણ સ્થાને વિરોધ દેખાતો નથી. જ્યાં કંઈ ધૂમાદિક હેતુમાં આ દૃષ્ટાન્તોના સત્ત્વ અસત્ત્વ પ્રતીત થાય છે, ત્યાં પણ એમની મુખ્યતા માનવામાં આવતી નથી. પરંતુ અન્યથાનુપપન્નત્વ રૂપ એક હેતુની જ મુખ્યતા માનવામાં આવી છે. તેથી આ જ એક હેતુનું લક્ષણ છે. એજ વાત ‘ધૂમાદેર્યદ્યપિ સ્યાત્’ વગેરે શ્લોક વડે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવી છે. જો એજ વાત માનવામાં આવે કે જે હેતુમાં દૃષ્ટાન્તનો સદ્ભાવ થશે તેજ હેતુ પોતાના સાધ્યનો ગમક થશે. નહીં કે દૃષ્ટાન્તના અસદ્ભાવવાળો હેતુ તો જુઓ—‘વજ્રં લોહલેહ્યં પાર્થિવત્વાત્ કાષ્ઠાદિવત્’ આ અનુમાનપ્રયોગમાં પ્રયુક્ત ‘પાર્થિવત્વાત્’

“દૃષ્ટાન્તે સદસત્વાભ્યાં હેતુઃ સમ્યગ્ પદોઽયમ્ તે ।

હોહેલેરુથં ભવેદ્વચ્ચં પાર્થિવત્વાદ્ દ્રુપાદેવન્” ॥ ૩૮ ॥

કિંચ-પક્ષધર્મત્વસપક્ષસત્તાવિપક્ષાસત્ત્વરૂપં હેતુલક્ષણં-સીકૃત્યાપિ વયોક્તદોષ-
મપાત્ સાધ્યાઽન્યથાઽનુપવપન્નત્વરૂપં લક્ષણં સીકૃત્ત્વમેવ સ્યાત્, તર્હિ તદેવૈકં
લક્ષણં સ્વીકૃત્, કિં પક્ષધર્મત્વાદિત્રયેણ ? ઇતિ । ઉક્તં ચ-

‘અન્યથાઽનુપવપન્નત્વં, યત્ર તત્ર ત્રયેણ કિમ્ ? ।

નાઽન્યથાઽનુપવપન્નત્વં, યત્ર તત્ર ત્રયેણ કિમ્ ? ॥ ૩૯ ॥

ગમક હોના ચાહિયે । પરન્તુ હસ હેતુ કો સ્વસાધ્ય કા ગમક નહીં
માના ગયા હૈ ‘યહી માન’ દૃષ્ટાન્તે સદસત્વાભ્યાં ‘ઈત્યાદિ શ્લોક દ્વારા
કહી ગઈ હૈ । કિંચ બૌદ્ધોં કી એસી માન્યતા હૈ-કિ ‘જિસ હેતુ મેં
પક્ષધર્મતા, સપક્ષે સત્તા ઓર વિપક્ષાદ્ વ્યાવૃત્તિ યે ત્રિરૂપતા રહતી હૈ,
યહી હેતુ અપને સાધ્ય કા ગમક હોના હૈ-અનઃ યદ્ ત્રિરૂપતા હી
હેતુકા લક્ષણ હૈ, સો ડનકા ખી એમા કથન સમ્યક્ નહીં હૈ ।
કર્ણોકિ હેતુ કા લક્ષણ ત્રિરૂપતા માનને પર ખી યથોક્ત હેતુ
દોષ કા પરિહાર નહીં હોના હૈ । યદિ કહા જાવે કિ-‘વિપક્ષાત્ વ્યાવૃ-
ત્તિરૂપ હેતુઃ’ કા લક્ષણ જહાં નહીં હોગા-વહાં હેતુ પક્ષધર્મત્વસપક્ષ-
સત્ત્વવાલા હોને પર ખી અપને સાધ્ય ધર્મ કા નિશ્ચાયક નહીં હોગા-
સો ડનકા એમા કથન પ્રકારાન્તર સે અન્યથાનુપવપન્નત્વ હેતુ લક્ષણ
કો હી સ્વીકાર કરને કા પ્રદર્શક હૈ । હસલિયે યહી માનના ચાહિયે કિ-

આ હેતુ વજમાં લોહલેખ્યત્વ ઇપ સાધ્યનો ગમક હોવો જોઈએ. પરંતુ
આ હેતુને સ્વસાધ્યનો ગમક માનવામાં આવ્યો નથી. ‘એ જ વાત’ ‘દૃષ્ટાન્તે
સદસત્વાભ્યાં’ ઇત્યાદિ શ્લોક વડે કહેવામાં આવી છે. કિંચ-બૌદ્ધોની એવી
માન્યતા છે કે ‘જે હેતુમાં પક્ષધર્મતા’, ‘સપક્ષે સત્તા અને વિપક્ષાદ્ વ્યાવૃત્તિ’
આ ત્રિરૂપતા રહે છે, તે જ હેતુ પોતાના સાધ્યનો ગમક હોય છે. એટલા
માટે આ ત્રિરૂપતા જ હેતુનું લક્ષણ છે, તો તેમનું પણ આ જાતનું કથન
ઉચિત નથી. કેમકે હેતુનું લક્ષણ ત્રિરૂપતા માનવા છતાંએ યથોક્ત દોષનો
પરિહાર થયો નથી. જો કહેવામાં આવે કે ‘વિપક્ષાત્ વ્યાવૃત્તિરૂપહેતુઃ’ નું
લક્ષણ જ્યાં થશે નહિ ત્યાં હેતુ પક્ષધર્મત્વ, સપક્ષ સત્ત્વયુક્ત હોવા છતાંએ
પોતાના સાધ્યનો નિશ્ચાયક થશે નહિ. તો તેમનું એવું કથન પ્રકારાન્તરથી
અન્યથાનુપવપન્ન ઇપ હેતુ લક્ષણને જ સ્વીકૃતિ આપવા માટે છે. એવું લાગે
છે. એટલા માટે એમ જ માની લેવું જોઈએ કે ‘પક્ષધર્મત્વ આદિ હેતુમાં

નન્નત્વ પુત્રસ્ય પ્રત્યક્ષવિવચ્ચવાદવાડનુમાનપ્રયોગોડનુચિતઃ ? इति चेदाह-पुरुष-
पिण्डमात्रदर्शनेऽपि 'अयं मत्पुत्रो न वा ?' इति संदेहाद् युक्त एवानुमानप्रयोग
इति ॥ इत्थं पूर्वदनुमानं प्रदर्श्य सम्प्रति शेषदनुमानं प्रदर्शयति-‘से किं तं

‘પક્ષધર્મત્વ આદિ હેતુ મેં રહે’ યા નહીં રહે’-પરંતુ યહ સાધ્યાન્યથા-
નુપપત્તસ્વરૂપ લક્ષણ હેતુ મેં અવદ્ય હી રહના ચાહિયે-કયોંકિ કિસી
મી સ્થિતિ મેં હેતુ હસકે વિના ગમક નહીં હોતા હૈ-અતઃ જહાં યહ
હૈ, વહાં પક્ષધર્મત્વાદિત્રય કી માન્યતા સે કયા લાભ ? ઔર જહાં યહ
નહીં હૈ-વહ પક્ષધર્મત્વાદિત્રય હોં મી તો મી હેતુ ડનકે ઘલ પર અપને
સાધ્યકા ગમક નહીં હોતા હૈ । યહી ઘાત ‘અન્યથાનુપપન્નત્વ’ હત્યાદિ
શ્લોક દ્વારા પ્રતિપાદિત કી ગઈ હૈ ।

શંકા--‘અયં મમ પુત્રઃ અનન્યસાધારણક્ષતાદિલક્ષણવિશિષ્ટ
લિઙ્ગવત્વાત્’ હસ અનુમાનપ્રયોગ મેં જય પુત્ર પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કા વિષય
બના હુઆ હૈ । તય અનુમાનપ્રયોગ કરને કી કયા આવશ્યકતા હૈ ?
યહ પ્રયોગ અનુચિત હૈ ।

ઉત્તર--શંકા ઠીક નહીં હૈ-કયોંકિ પુરુષ કા પિણ્ડ માત્ર દિલ્ખને
પર મી ‘અયં મત્પુત્રો નવા’ યહ મેરા પુત્ર હૈ યા નહીં હૈ । ડસે એસા
સન્દેહ હો રહા હૈ । સો હસ સન્દેહ સે ‘અયં મમ પુત્રઃ અનન્યસાધાર-
ણક્ષતાદિલક્ષણવિશિષ્ટલિઙ્ગવત્વાત્’ એસા અનુમાન પ્રયોગ યુક્ત હી

રહે કે ન રહે, પરંતુ સાધ્યાન્યથાનુપપન્નત્વ રૂપ લક્ષણ હેતુમાં ચોક્કસ
રહેવું જ જોઈએ કેમકે કોઈપણ સ્થિતિમાં હેતુ એના વગર ગમક થતો
નથી, તેથી જ્યાં આ છે, ત્યાં પક્ષધર્મત્વાદિ ત્રયની માન્યતાથી શો લાભ
અને જ્યાં આ નથી. ત્યાં પક્ષધર્મત્વાદિ ત્રય હોય છતાંએ હેતુ તેના બળે
ચોતાના સાધ્યનો ગમક હોતો નથી. એજ વાત ‘અન્યથાનુપપન્નત્વ’ વગેરે
શ્લોક વડે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવી છે.

શંકા-‘અયં મમ પુત્રઃ અનન્યસાધારણક્ષતાદિલક્ષણવિશિષ્ટલિઙ્ગવત્વાત્’
આ અનુમાન પ્રયોગમાં જ્યારે પુત્ર પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો વિષય બનેલ છે, ત્યારે
અનુમાન પ્રયોગ કરવાની શી જરૂર છે ? આ પ્રયોગ અનુચિત છે.

ઉત્તર--શંકા અરાબર નથી. કેમકે પુરૂષનો પિંડ માત્ર જોવાથી પણ
‘અયં મત્પુત્રો નવા’ આ મારો પુત્ર છે કે નહીં. તેને આ બતને સંદેહ થઈ રહ્યો
છે. તો અંદેહથી ‘અયં મમ પુત્રઃ અનન્યસાધારણક્ષતાદિલક્ષણવિશિષ્ટલિઙ્ગવત્વાત્’
એ બતના અનુમાનનો પ્રયોગ યુક્ત જ છે. શેષવત્ અનુમાન સંબંધમાં આ

સેસત્વં' इत्यादि । अथ किं तत् शेषवत् ? इति श्लिष्यप्रश्नः । उत्तरयति-शेषवत्-
पुरुषार्थोपयोगिनः परिजिज्ञासितादश्वादेरन्यो यो तदीयो हेषितादिः स शेषः,
स गमकत्वेन यस्यास्ति तदनुमानं शेषवत् । तदनुमानं कार्येण कारणेन गुणेन
अवयवेन आश्रयेण च भवति, अत्र इदं पञ्चविधं भवति । तत्र कार्येण कारणस्य
अनुमानं यथा-शङ्खं शब्देन, मेरिं ताडितेनेत्यादि । अयं भावः-शङ्खस्य शब्दं श्रुत्वा
जनः शङ्खमनुमिनोते, मेरिं ताडनं श्रुत्वा मेरिमनुमिनोते, तथा-गर्जनेन वृषभं,
केकायितेन केकावेण मयूरं, हेषितेन हयं, गुच्छगुच्छायितेन गजं, घनघनायितेन
रथं च अनुमिनोते । इति । तथा-कारणेन कार्यस्यानुमानं भवति । यथा-कश्चिद्
विशिष्टमेघाडम्बरदर्शनाद् वृष्टिमनुमिनोति । उक्तं च-

हे । शेषवत् अनुमान के विषय में इस प्रकार समझना चाहिये-पुरुषा-
र्थोपयोगी एवं परिजिज्ञासित, ऐसे जो अश्वादिक हैं, उनसे भिन्न
जो उन्हीं का हेषित आदि हैं वह-यहां शेष पद का वाच्य है ।
यह शेष जिस अनुमान में गमकरूप से है, ऐसा वह अनुमान शेषवत्
अनुमान है । इस अनुमान में कहीं कार्यलिङ्ग से कारण का अनुमान
किया जाता है, कहीं कारण से कार्य का अनुमान किया जाता है और
कहीं गुण आदि से गुणी आदि का अनुमान किया जाता है । कार्य-
लिङ्ग से कारण का अनुमान इस प्रकार से होता है-जैसे किसी पुरुष
ने नभस्थल में जल से भरे हुए काले २ मेघ देखे-तब वह अनुमान
करता है कि 'वृष्टिः भविष्यति-विशिष्टमेघान्यथानुपपत्तेः' वृष्टि
होगी-क्योंकि ऐसे मेघवृष्टि के लिये ही होते हैं अन्यथा-यदि वृष्टि
होनेवाली नहीं होती, तो ऐसे मेघ भी नहीं होते । यही विशिष्ट

રીતે સમજવું જોઈએ કે-પુરુષાર્થોપયોગી અને પરિજિજ્ઞાસિત, એવા જે
અશ્વાદિકો છે, તેમનાથી ભિન્ન જે તેમના જ હેષિત વગેરે છે, તે અત્રે
શેષવત્ વાચ્ય છે. આ શેષ જે અનુમાનમાં ગમનરૂપમાં છે, અત્રે તે અનુમાન
શેષવત્ અનુમાન છે. આ અનુમાનમાં કોઈ સ્થાને કાર્યલિંગથી કારણનું
અનુમાન કરવામાં આવે છે, અને કોઈ સ્થાને શુષ્ક આદિથી શુષ્કી આદિનું
અનુમાન કરવામાં આવે છે. કાર્યલિંગથી કારણનું અનુમાન આ પ્રમાણે થાય
છે. જેમ કોઈ પુરૂષે નભઃસ્થળમાં જલપૂર્ણ કાળા કાળા વાદળો જોયા, ત્યારે તે
અનુમાન કરે છે કે 'વૃષ્ટિઃ ભવિષ્યતિ-વિશિષ્ટમેઘાન્યથાનુપપત્તેઃ' વૃષ્ટિ થશે
કેમકે આ જાતનાં વાદળાંઓ વૃષ્ટિ માટે જ હોય છે. અન્યથા જો વૃષ્ટિ
થવાની ન હોત તો એવાં વાદળાંઓ પણ હોત નહિ. એજ વિશિષ્ટ

वृष्टिं व्यभिचरन्तीह, नैवं प्रायाः पयोमुखः ॥ इति ।

तथा च-चन्द्रोदयदर्शनाज्जगधिगृद्धिः कुमुदोत्फुल्लता चानुमीयते । सूर्योदयात् कमलविकासः कौशिकमदहानिश्च । तथाविधवर्षगात्मसस्पन्नता कृषकजनमनः प्रमोदश्चेति । एवंविधस्थले कारणप्रेषानुमापकं साध्यस्य न त्वकारणम् । तत्र कार्यकारणभावे एव केचिद् विप्रतिपद्यन्तेऽतस्तन्निराकरणाय सूत्रकारः कारणस्य नैयत्येन कार्यानुमापकत्वं प्रदर्शयति-कारणेन तन्तवः पटस्य कारणं, न पटस्तन्तुकारणम्, वीरणा कटस्य कारणं, न कटो (तृणविशेषः) वीरणा-कारमेवान्यथानुपपत्ति का अर्थ है । यही बात-‘रोलम्ब गवल्ब्याल’ इत्यादि श्लोक द्वारा प्रदर्शित की गई है । इसी प्रकार से चन्द्रोदय के देखने से जलधि की वृद्धि और कुमुदवन का विकास अनुमित किया जाता है । सूर्योदय से कमलों का विकसित होना और उल्लुओं के मद की हानि होना मेघवर्षण से सस्पसम्पन्नता और कृषक जनों के मन का प्रमोद ये सब अनुमित किये जाते हैं । इस प्रकार यह कारण से कार्य का अनुमान जो किया जाता है, वह शेषवत् अनुमान है । ऐसा जानना चाहिये । कारण से जहाँ कार्य का अनुमान किया जाता है, वहाँ कारण ही अपने साध्य का अनुमापक होता है । अकारण नहीं । कितनेक व्यक्ति ऐसे भी हैं-जो कार्य कारण भाव में ही विवाद करते हैं-सूत्रकारने उसे निराकरण करने के लिये कारण की नियमितता से कारण को कार्यानुमापक दिखलाया है । तन्तु पट के कारण है, पट तन्तुओं का कारण नहीं है । वीरणा (घासविशेष) कट का

મેધાન્યથાનુપપત્તિનો અર્થ છે. એજ વાત 'રોલમ્બાગવલ્લયાલ' ઇત્યાદિ શ્લોક વડે પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે ચન્દ્રોદયના દર્શનથી જલધિની વૃદ્ધિ અને કુમુદવતનો વિનાસ અનુભિત કરવામાં આવે છે. સૂર્યોદયથી કમળ વનનો વિકાસ અને ધ્રુવડોની મહલાનિ, મેઘવર્ષણથી સરયસમ્પન્નતા કૃષક-જનોના મનનો ઉલ્લાસ આ સર્વે અનુભિત કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે કારણથી કાર્યનું જે અનુમાન આવે છે, તે શેષવત્ અનુમાન છે, તેમ જાણવું જોઈએ. કારણથી જ્યાં કાર્યનું અનુમાન કરવામાં આવે છે, ત્યાં કારણ જ પોતાના સાધ્યનું અનુમાપક હોય છે. અકારણ નહિ. કેટલાક એવાં પણ છે કે જેઓ કાર્યાકરણભાવ વિષે જ વિવાદ કરતા રહે છે. સૂત્રકારે તેના નિરાકરણ માટે કારણની નિયમિતતાથી કારણને કાર્યાનુમાપક રૂપમાં બતાવ્યું છે. તંતુ પટનું કારણ છે, પટ તંતુઓનું કારણ નથી. વીરણા (તૃણ વિશેષ)

ણમ્, મૃત્પિણ્ડો ઘટસ્ય કારણં, ન ઘટો મૃત્પિણ્ડકારણમ્ । इति । अयं भावः—
तन्त्रेवः पटस्य कारणं भवन्ति, न तु पटस्तन्तुकारणम् । यतः पूर्वमनुपलब्धस्य
पटस्य तन्तुपत्तायामेवोपलब्धिर्भवति । तन्तूनां तु पटाभावेऽप्युपलम्भो दृश्यते ।
ननु यदा कश्चित् निपुणः पुरुषः पटभावेन संयुक्तानपि तन्तून् क्रमेण वियोजयति
तदा पटोऽपि तन्तूनां कारणं भवत्येव ? इति चेदाह—तन्तुदशायां पटस्य सत्त्वेनोप-

कारण है, कट बीरणा का कारण नहीं हैं । मिट्टी का पिण्ड घट का
कारण है—घट मिट्टी के पिण्ड का कारण नहीं है । तात्पर्य कहने का
यह है—कि तन्तु पट के कारण होते हैं, पट तन्तुओं का कारण नहीं
होता है—क्योंकि आतानवितानीभूत बने हुए तन्तुओं को पहिले पट की
उपलब्धि नहीं होनी—यदि पट की उपलब्धि होती है तो, वह आता-
नवितानीभूत बने हुए तन्तुओं की सत्ता में ही होती है । परन्तु ऐसी
बात तन्तुओं में नहीं है—क्योंकि पट के अभाव में भी तन्तुओं की
उपलब्धि होती है ।

શંકા—જિસ સમય કોઈ નિપુણ પુરુષ પટરૂપ સે સંયુક્ત હુવ
તન્તુઓં કો ક્રમ ક્રમ કરકે ઉસ પટ સે અલગ કરતા જાતા હૈ, તથ
ઉસ સ્થિતિ મેં પટ ઓ તન્તુઓં કા કારણ હોતા હી હૈ—ફિર આપ
કર્ણો એસે કહતે હૈં કિ—‘પટ તન્તુઓં કા કારણ નહીં હોતા હૈં ?

ઉત્તર—તન્તુદશા મેં પટકા અસ્તિત્વરૂપ સે ઉપલબ્ધ નહીં હોતા
હૈ, હસલિયે પટ તન્તુઓં કા કારણ નહીં હોતા હૈ । જો પટ અપને અસ્તિત્વ

સાદીનું કારણ છે. સાદી વીરણાનું કારણ નથી મૃત્પિંડ ઘટનું કારણ છે,
ઘટમૃત્પિંડનું કારણ નથી. તાત્પર્ય કહેવાનું આ પ્રમાણે છે કે તંતુ પટનું
કારણ હોય છે. પટ તંતુઓનું કારણ નથી કેમકે આતનવિતાનીભૂત બનેલા
તંતુઓની પહેલાં પટની ઉપલબ્ધિ થતી નથી, બે પટની ઉપલબ્ધિ થાય છે
તો તે આતનવિતાનીભૂત થયેલા તંતુઓની સત્તામાં જ થાય છે.
પરંતુ એવી વાત તંતુઓમાં નથી, કેમકે પટના અભાવમાં તંતુઓની
ઉપલબ્ધિ થાય છે.

શંકા—એ સમયે કોઈ નિપુણ પુરુષ પટરૂપથી સંયુક્ત થયેલ તંતુઓને
ક્રમશઃ તે પટથી અલગ પાડતો જાય, ત્યારે તે સ્થિતિમાં પટ પણ તંતુઓનું
કારણ હોય જ છે. પછી તમે શા માટે એમ કહો છો કે ‘પટ તંતુઓનું
કારણ થઈ શકે નહિ ?

લભ્યામાવાત્ પટસ્તન્તુકારણં ન ભવતિ । યદેવ હિ લબ્ધસત્તાકં સત્ સ્વસ્થિતિ-
ભાવેન કાર્યમ્પ્રકુરુતે તદેવ તસ્ય કારણત્વેનોપદિશ્યતે, યથા-મૃત્પિણ્ડો ઘટસ્ય ।
પટસ્ય વિયોજનેન તુ યે તન્તવઃ સમુત્પદ્યન્તે, તેષાં કારણં પટો ન ભવિતુમર્હતિ ।
ન હિ જ્વરાભાવેન સંજાયમાનસ્યારોગ્યસુખસ્ય કારણં જ્વરો ભવતિ । નનુ પટસ-
ત્તાયાં તન્તૂનામસન્નાત્ તન્તવઃ પટકારણં ન સ્યુરિતિ વેદાહ-પટો હિ તન્તુપરિ-
ણામરૂપ ઇવ । યદિ પટદશાયાં તન્તૂનાં સર્વથાઽમાત્ર ઇવ સ્યાત્તર્હિ મૃદભાવે ઘટ-
સ્યેવ પટસ્યાપિ સર્વથાઽનુપલમ્ભ ઇવ સ્યાત્ । તસ્માત્ પટદશાયામપિ તન્તવઃ

કો પાતા હુઆ અપની સ્થિતિ કે થલ પર કાર્ય કરને લગતા હૈ વહી
પટ उस कार्य का कारण रूप से व्यपदिष्ट होने लगता है । जैसे मिट्टी का
पिण्ड घट का । पट को वियुक्त करने से जो तन्तु निकलते हैं, उनका
कारण यह पट नहीं हो सकता है । ज्वर के अभाव से उत्पन्न हुआ
आरोग्य सुख का कारण ज्वर थोड़े ही होता है ।

શંકા—પટ કી સત્તા મેં તન્તુઓં કી સત્તા નહોં રહતી હૈ, ઇસ
કારણ તન્તુ પટ કે કારણ નહોં હોંગે ?

ઉત્તર—પટ જો હૈ, વહ તન્તુઓં કા હી એક પરિણામ હૈ । યદિ પટ
અવસ્થા મેં તન્તુઓં કા સર્વથા અભાવ હી માના જાવે તો, જિસ પ્રકાર
મિટ્ટી કે અભાવ મેં ઘટ કી ઉપલબ્ધિ નહોં હોતી હૈ, ડસી પ્રકાર સે
પટ કી બી સર્વથા ઉપલબ્ધિ નહોં હોની ચાહિયે । ઇસલિયે યહ માનના
ચાહિયે કિ 'પટ અવસ્થા મેં બી તન્તુ હૈં' । ઇસ પ્રકાર ડનકી સત્ત્વરૂપ

ઉત્તર—તંતુદશામાં પટની સત્તા રૂપના આકારમાં દેખાતી નથી,
એટલા માટે પટ તંતુઓનું કારણ નથી. જે પટ પોતાના અસ્તિત્વની સાથે
પોતાની સ્થિતિના આધારે, કાર્ય કરવા તત્પર થાય છે, તેજ પટ તે કાર્યના
કારણ રૂપથી વ્યપદિષ્ટ થવા લાગે છે. જેમ કે મૃત્પિંડ ઘટનું. પટને વિયુક્ત
કરવાથી જે તંતુઓ નીકળે છે, તેનું કારણ તે પટ થઈ શકે જ નહિ. જ્વરના
અભાવથી પ્રાપ્ત થયેલ આરોગ્યરૂપી સુખનું કારણ જ્વર કેવી રીતે હોય.

શંકા—પટની સત્તામાં તંતુઓની સત્તા રહેતી નથી, આ કારણથી
તંતુ પણ પટનું કારણ થશે નહિ ?

ઉત્તર—જે પટ છે, તે તંતુઓનું જ એક પરિણામ છે, જે પટ અવ-
સ્થામાં તંતુઓનો સર્વથા અભાવ જ ગણાય તો, જે રીતે માટીના અભાવમાં
ઘટની ઉપલબ્ધિ થતી નથી, તે રીતે પટની પણ સદંતર ઉપલબ્ધિ હોવી ન
ભેઈએ. એટલા માટે આમ માનવું ભેઈએ કે પટ અવસ્થામાં પણ તંતુ

સન્તીતિ સત્ત્વેનોપલમ્માત્તન્તવઃ પટસ્ય કારણમુચ્યતે । પટવિયોજનેન યદા તન્તવઃ સમુપલભ્યન્તે, ન તદા પટપ્રસા સમુપલભ્યતે. અતસ્તદા પટસ્ય સત્ત્વેનોપલમ્માભા વાન્ન પટસ્તન્તૂનાં કારણં ભવિતુમર્હતિ । एवं वीरणा (तृणविशेष) कटादिष्वपि बोध्यम् । इत्थं च यस्य कार्यस्य कारणत्वेन यद् निश्चितं तत्तस्य कार्यस्य गमकमिति । अथ गुणेन बद्धनुमीयते तदाह—‘सुवर्णं निरुसेणं’ इत्यादि । सुवर्णं निकषेण अनुमीयते । अयं भावः—निकषः—कणपट्टगता कपितसुवर्णरेखा तेन ‘अमुकजातीयमिदं सुवर्णम्’ इत्यनुमीयते । अनुमानप्रयोगश्चेत्थम्—इदं सुवर्णं पञ्चदशादिवर्णकोपेतं तथाविधनिकषोपलम्भात् पूर्वोपलब्धोभयसम्मतसुवर्णवदिति । तथा—गन्धेन पुष्पमनुमीयते । अयं भावः—तत्तज्जातीयपुष्पान्धोपलब्ध्या तज्जातीयं पुष्पमनु-

સે उस अवस्था में उपलब्धि होने के कारण तन्तु पट के कारण कहे जाते हैं । परन्तु पट विद्योजन अवस्था में जब तन्तु उपलब्ध होते हैं—उस समय पट की सत्ता उपलब्ध नहीं होती है । इसलिये पट का सर्व स्वतंत्र तंतुओ की अवस्था में उपलब्ध न होने के कारण पट तन्तुओ का कारण नहीं हो सकता है । उसी प्रकार की व्यवस्था वीरणा-तृणविशेष-आदि कारणों में भी लगा लेनी चाहिये । इस प्रकार जिस कार्य कारणरूप से निश्चित है, वह उस कार्य का गमक होता है । गुण से अनुमान इस प्रकार से होता है—‘इदं सुवर्णं पञ्चदशादिवर्णकोपेतं तथाविधनिकषोपलम्भात् पूर्वोपलब्धोभयसम्मत-सुवर्णवत्’ इस प्रकार के इस अनुमान प्रयोग से ‘यह सुवर्ण अमुक जाति का है, ‘यह ज्ञात हो जाता है । इसी प्रकार गंध की उपलब्धि से ‘यह पुष्प अमुक जाति का है’ यह बात ज्ञात हो जाती है । यहाँ

છે, આ પ્રમાણે તેમની સત્યરૂપથી તે અવસ્થામાં ઉપલબ્ધિ હોવા બદલ તંતુઓ પટના કારણ કહેવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ પટ વિયોજન અવસ્થામાં જ્યારે તંતુ ઉપલબ્ધ થાય છે, તે સમયે પટની સત્તા ઉપલબ્ધ થતી નથી. માટે પટના સત્ત્વ સ્વતંત્ર તંતુઓની અવસ્થામાં ઉપલબ્ધ ન હોવા બદલ પટ તંતુઓનું કારણ થઈ શકે નહિ. તે પ્રકારની વ્યવસ્થા વીરણા (તૃણ વિશેષ) વગેરે કારણોમાં પણ સમજી લેવી જોઈએ. આ રીતે જે કાર્યનું કારણરૂપથી જે નિશ્ચિત છે, તે તે જ કાર્યનો શમક હોય છે. શુદ્ધથી અનુમાન આ પ્રમાણે થાય છે ‘ઇદં સુવર્ણં પञ्चदशादिवर्णकोपेतं तथाविधनिकषोपलम्भात् पूर्वोपलब्धोभयसम्मतसुवर्णवत्’ આ અતના આ અનુમાન પ્રયોગથી આ સુવર્ણ અમુક જાતિ વિશેષનું છે, આ પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે. આ પ્રમાણે ગંધની ઉપલબ્ધિથી ‘આ પુષ્પ અમુક જાતિ વિશેષનું’ છે, આ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

મીયતે । યથા હિ-કમલપુષ્પમિદં તથાવિધગન્ધોપજ્ઞમાત્ પૂર્વોપલબ્ધકમલવ-
દિતિ । एवं लवणं रसेन इत्यत्रापि बोध्यम् । यद्यपि मदिरावस्त्रादयोऽनेकविधाः
पृथक्पृथगास्वादस्पर्शाः, तथापि तत्तज्जातीयमदिरावस्त्रादेस्तथाविधास्वादस्पर्शो-
पलब्धेरस्वादेन मदिरायाः, स्पर्शेन वस्त्रस्य चानुमानं भवतीति । अथ अवयवे-
नावयविनोऽनुमानं दर्शयति-‘महिंसं सिंगेण’ इत्यादि । काऽपि प्रदेशे महिषशृङ्ग-
दृष्ट्वा महिषं च कुड्यादिव्यवहितत्वाददृष्ट्वा कश्चिदनुमिनुरते-महिषवान् अयं
प्रदेशः, तद्विनाभूतशृङ्गोपलब्धेः, पूर्वोपलब्धोभयसम्मतप्रदेशवदिति । कुड्या-
व्यवहितमहिषसत्तायां तु महिषस्य प्रत्यक्षत्वेन न तत्रानुमानं भवति । एवं

અનુમાન પ્રયોગ હસ પ્રકાર સે હૈ-કમલપુષ્પમિદં તથાવિધગન્ધોપજ્ઞ-
માત્ પૂર્વોપલબ્ધકમલવત્ । હસી પ્રકાર રસ સે લવણ કા યહ લવણ
અમુક જાતિ કા હૈ-એસા અનુમાન હોના હૈ । યદ્યપિ મદિરા એવં વસ્ત્રા-
દિક અનેક પ્રકાર કે હોતે હૈ ઓર હનકા આસ્વાદ તથા સ્પર્શ બી
વિવિધ પ્રકાર કા હોતા હૈ-તો બી તત્-તજ્જાતીય મદિરા એવં વસ્ત્રા-
દિકો કો તથાવિધ આસ્વાદ એવં સ્પર્શ ઉપલબ્ધ હોને સે મદિરા કા
આસ્વાદ સે ઓર વસ્ત્ર કા સ્પર્શ સે અનુમાન હોના હૈ । ‘મહિસં સિંગેણ’
હસસૂત્રપાઠ દ્વારા અવયવ સે અવયવી કા અનુમાન સૂત્રકાર ને દિશ્વ-
લાયા હૈ । કિસી સ્થાન મેં મહિષશ્રંગ કો દેશ્વકર ઓર કુડચ આદિ સે
વ્યવહિત હોને કે કારણ મહિષ કો નહીં દેશ્વકર કિસીને અનુમાન
કિયા ‘અયં પ્રદેશઃ મહિષવાન્ તદ્વિનાભૂતશ્રંગોપલબ્ધેઃ પૂર્વોપલબ્ધો-
ભયસમ્મતપ્રદેશવત્’ જબ મહિષ કુડચાદિ સે અન્તરિત નહીં હો ઓર
સ્પષ્ટ રૂા સે પ્રતીત હો રહા હો, એસી સ્થિતિ મેં ઉસકા અનુમાન નહીં

અહીં અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે. ‘કમલપુષ્પમિદં તથાવિધગન્ધોપજ્ઞમાત્
પૂર્વોપલબ્ધકમલવત્’ આ પ્રમાણે રસથી લવણનું અનુમાન થાય છે કે આ
લવણ અમુક જાતિ વિશેષનું છે. જો કે મદિરા તેમજ વસ્ત્રાદિક અનેક પ્રકાર-
નાં હોય છે અને એમના આસ્વાદ તેમજ સ્પર્શ ઉપલબ્ધ હોવાથી મદિ-
રાનું આસ્વાદથી અને વસ્ત્રનું સ્પર્શથી અનુમાન થાય છે. ‘મહિસં સિંગેણ’
આ સૂત્ર પાઠ વડે અવયવથી અવયવીનું અનુમાન સૂત્રકારે સ્પષ્ટ કર્યું છે.
કોઈ સ્થાને મહિષશ્રંગને જોઈને અને કુડચ આદિથી વ્યવહિત હોવાથી
મહિષને ન જોતાં કોઈએ અનુમાન કર્યું. ‘અયં પ્રદેશઃ મહિષવાન્ તદ્વિનાભૂત
શ્રંગોપલબ્ધેઃ પૂર્વોપલબ્ધોભયસમ્મતપ્રદેશવત્’ ક્યારે મહિષ કુડચાદિથી અન્ત-
રિત હોય નહિ અને સ્પષ્ટ રૂપમાં પ્રતીત થઈ રહ્યો હોય. એવી સ્થિતિમાં
તેનું અનુમાન કરવામાં આવતું નથી કેમકે તે પ્રત્યક્ષ રૂપમાં જોવામાં આવી

કુક્કુટં શિલ્પયા इत्यादावनुमानप्रयोगो बोध्यः । तथा-द्विपदं मनुष्यादि' इत्यत्र पादद्वयदर्शनेन मनुष्योऽनुमीयते । अनुमानप्रयोगश्चेत्धूम-मनुष्योऽयं, तद-विनाभूतपदद्वयोपलम्भात्, पूर्वदृष्टमनुष्यवदिति । एवं चतुष्पदं गवादि, बहुपदं गोमिकादि । तथा-'पण्डियस्वंधेग मडं' इति गाथा पूर्वव्याख्याता । तदनुसारेणास्या भावार्थो बोध्यः । तथा आश्रयेण आश्रयिणोऽनुमानं भवति । यथा-धूमेन अग्निम्, बलाकया (वक्त्रपत्तया) सलिलम्, अभ्रविकारेण वृष्टिम्, शीलसमाचारेण कुल-पुत्रं च जनोऽनुमीयते । आश्रयतीत्याश्रयो धूमबलाकादिः । धूमबलाकादयोऽग्नि-सलिलाद्याश्रया भवन्ति, अतो धूमबलाकादिदर्शनेन अग्निसलिलादीनामनुमानं भवति । ननु धूमस्याग्निकार्यत्वात्पूर्वोक्तकार्यानुमानेनैव गतार्थत्वात्किमिह पुन-रुपन्यासः ? इति चेदाह-भातु कार्यरूपेण धूमेनाग्नेरनुमानम्, परन्तु धूमस्या-किया जाता है । क्योंकि वह तो प्रत्यक्ष से ही दिखलाई पड़ रहा है । इसी प्रकार से 'कुक्कुटं शिल्पया' इत्यादि में भी अनुमान प्रयोग जानना चाहिये । 'द्विपदं मनुष्यादि' यहां दो चरणों के देखने से मनुष्य का अनु-मान किया जाता है । प्रयोग इस प्रकार है-'मनुष्योऽयं तदविनाभूतपद-द्वयोपलम्भात् पूर्वदृष्टमनुष्यवत्' ऐसा होता है । इसी प्रकार से 'चतुष्पदं गवादि, बहुपदं गोमिकादि' यहां पर भी जानना चाहिये । धूम, बलाका आदि अग्नि और सलिल आदि के आश्रय से रहते हैं, इसलिये धूम-बलाका आदि के देखने से इनके आश्रयी का अनुमान किया जाता है । यद्यपि धूम अग्नि का कार्य होता है और ऐसा अनुमान कार्य से कारण के अनुमान में ही अन्तर्भूत हो जाता है, फिर भी इसे आश्रय से आश्रयी के अनुमान करनेवाला कहा गया है, सो उसका कारण यह

રહ્યો છે. આ પ્રમાણે 'કુક્કુટં શિલ્પયા' ઇત્યાદિમાં પણ અનુમાન પ્રયોગ જાણી લેવો. બેઈએ. 'દ્વિપદં મનુષ્યાદિ' અહીં એ ચરણો બેવાથી માણસ વિષે અનુ-માન કરવામાં આવે છે. પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે. 'મનુષ્યોઽયં તદવિનાભૂતપદ-દ્વયોપલમ્ભાત્' પૂર્વદ્રષ્ટમનુષ્યવત્' એવો થાય છે. આ પ્રમાણે 'ચતુષ્પદં ગવાદિ, બહુપદં ગોમિકાદિ' 'અહિ' પણ જાણવું બેઈએ. ધૂમ, બલાકા વગેરે અગ્નિ તેમજ સલિલ વગેરેના આશ્રયથી રહે છે. માટે ધૂમ, બલાકા વગેરેને બેવાથી એમના આશ્રયીનું અનુમાન કરવામાં આવે છે બે કે ધૂમ અગ્નિનું કાર્ય હોય છે અને આ જાતનું અનુમાન કાર્યથી કારણના અનુમાનમાં જ અન્તર્ભૂત થઈ જાય છે. છતાંએ એ આશ્રયથી આશ્રયીનું અનુમાન કરનાર કહેવામાં આવ્યું છે. તો આનું કારણ આ પ્રમાણે છે કે લોકમાં ધૂમ અગ્નિના આશ્રયે રહે

૫૧૪

અનુયોગદ્વારસ્વયે

અન્યાશ્રયત્વેનાપિ લોકે પ્રસિદ્ધત્વાદત્રાપિ તદુપન્યાસઃ કૃત્વં ઇતિ નાસ્તિ કશ્ચિદોષઃ ।
તથા-આકૃત્યાદિમિશ્ર મનસોઽપ્યનુમાનં મવતીત્યપિ વોધ્યમ્ । ઉક્તં ચ-

આકારૈરિક્ષિતૈર્ગત્યા, ચેષ્ટયા માપણેન ચ ।

નેત્રવક્ત્રવિકારૈશ્ચ, લક્ષ્યતેઽન્તર્ગતં મનઃ ॥૩૨૧॥

તદેતત્ શેષવદનુમાનમ્ ॥ સૂ૦ ૨૨૧ ॥

અથ દૃષ્ટાધર્મ્યવદનુમાનં નિરૂપયતિ-

મૂલમ્-સે કિં તં દિદ્ધસાહમ્મવં? દિદ્ધસાહમ્મવં દુવિહં
પણ્ણતં, તં જહા-સામન્નદિદ્ધં ચ વિસેસદિદ્ધં ચ । સે કિં તં સામન્ન-
દિદ્ધં? સામન્નદિદ્ધં-જહા ઇગો પુરિસો તહા બહવે પુરિસા, જહા
બહવે પુરિસા તહા ઇગો પુરિસો । જહા ઇગો કરિસાવણો તહા
બહવે કરિસાવણા, જહા બહવે કરિસાવણા તહા ઇગો કરિસા-
વણો । સે તં સામન્નદિદ્ધં । સે કિં તં વિસેસદિદ્ધં? વિસેસદિદ્ધં
સે જહાણામણ-કેદપુરિસે કંચિ પુરિસં બહૂણં પુરિસાણં મજ્ઞે
પુવ્વદિદ્ધં પચ્ચભિજાણેજ્ઞા-અયં સે પુરિસે । બહૂણં કરિસાવણાણં
મજ્ઞે પુવ્વદિદ્ધં કરિસાવણે પચ્ચભિજાણિજ્ઞા-અયં સે કરિસાવણે ।

હૈ કિ-‘લોક મેં ધૂમ અગ્નિ કે આશ્રય રહતા હૈ એસી બી
પ્રસિદ્ધિ હૈ હસી બાન કો લક્ષ્ય મેં રસ્તકર ધૂમ કો આશ્રય માન કર
તદાશ્રયી અગ્નિ કા હસે અનુમાપક કહા ગયા હૈ । હસી પ્રકાર સે
આકૃતિ આદિ સે મન કા બી અનુમાન હોતા હૈ । ‘આકારૈરિક્ષિતૈર્ગત્યા’
ઇત્યાદિ શ્લોક દ્વારા યહી બાન કહી ગઈ હૈ । હસ પ્રકાર યહ સર્વ શેષ-
વત્ અનુમાન હૈ ॥ સૂ૦ ૨૨૧ ॥

છે. એવી એક પ્રસિદ્ધિ છે. આ વાતને લક્ષ્યમાં રાખીને જ ધૂમને આશ્રય
માનીને તેને તદાશ્રયી અગ્નિનો અનુમાપક કહેવામાં આવ્યો છે. આ રીતે
આકૃતિ આદિથી મનનું પણ અનુમાન થાય છે. ‘આકારૈરિક્ષિતૈર્ગત્યા’ ઇત્યાદિ
શ્લોક વડે એજ વાત કહેવામાં આવી છે. આ રીતે આ સર્વ શેષવત્
અનુમાન છે ॥ સૂત્ર ૨૨૧ ॥

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २२२ दृष्टसाधर्म्यवदनुमाननिरूपणम्

५१५

तस्स समासओ तिविहं गहणं भवइ, तं जहा—अइयकालगहणं, पडुप्पणकालगहणं, अणागयकालगहणं। से किं तं अइय-कालगहणं? अइयकालगहणं—उत्तणाणि वणाणि, निप्फण-सस्सं वा मेइणिं, पुण्णाणि य कुंडसरणईदीहियातडागाइं पा-सित्ता तेणं साहिज्जइ जहा—सुवुट्ठी आसी। से तं अतीयकाल-गहणं। से किं तं पडुप्पणकालगहणं? पडुप्पणकालगहणं-साहुं गोयरग्गयं विच्छड्डियपउरभत्तपाणं पासित्ता तेणं साहि-ज्जइ जहा सुभिवखे वट्ठई। से तं पडुप्पणकालगहणं। से किं तं अणागयकालगहणं? अणागयकालगहणं—“अब्भस्स नि-म्मलत्तं, कसिणा य गिरी सविज्जुया मेहा। थणियं वाउब्भामो, संज्ञा रत्ता पणिट्ठा य ॥१॥ वारुणं वा महिंदं वा अण्णयरं वा पसत्थं उप्पायं पासित्ता तेणं साहिज्जइ जहा—सुवुट्ठी भविस्सइ। से तं अणागयकालगहणं। एएसिं चेत्र विवज्जासे तिविहं गहणं भवइ, तं जहा—अतीयकालगहणं पडुप्पणकालगहणं अणागयकाल-गहणं। से किं तं अतीयकालगहणं? अइयकालगहणं—नित्तणाइं वणाइं, अनिप्फणसस्सं वा मेइणिं, सुक्काणि य कुंडसरणई दिहीयतडागाइं पासित्ता तेणं साहिज्जइ, जहा—कुवुट्ठी आसी, से तं अतीयकालगहणं। से किं तं पडुप्पणकालगहणं? पडु-प्पणकालगहणं—साहुं गोयरग्गयं भिवखं अलभमाणं पासित्ता तेणं साहिज्जइ—जहा दुभिवखं वट्ठई, से तं पडुप्पणकालग-हणं। से किं तं अणागयकालगहणं? अणागयकालगहणं—

‘भूमायन्ति दिसाओ सवियमेइणी अपडिवद्धा वाया। नेरइया खलु, कुबुट्टीमेवं निवेयन्ति ॥१॥ अग्गेयं वा वायवं वा अपणयरं वा अप्पसत्थं उप्पायं पासित्ता तेणं साहिजइ, जहा-कुबुट्टी भविस्सई। से तं अणागयकालग्रहणं। से तं विसेसदिट्ठं। से तं दिट्ठसाहम्मवं। से तं अणुमाणे ॥सू० २५२॥

जाया—अथ किं तत् दृष्टसाधर्म्यवत् ? दृष्टसाधर्म्यवद् द्विविधं प्रपन्नं, तद्यथा—सामान्यदृष्टं च विशेषदृष्टं च । अथ किं तत् सामान्यदृष्टं ?, सामान्य-दृष्टं—यथा एकः पुरुषस्तथा बहवः पुरुषाः, यथा बहवः पुरुषास्तथा एकः पुरुषः । यथा एकः कार्पाषणः तथा बहवः कार्पाषणाः, यथा बहवः कार्पाषणास्तथा एकः कार्पाषणः । तदेतत् सामान्यदृष्टम् । अथ किं तत् विशेषदृष्टं ? विशेषदृष्टम्—स यथानामकः कोऽपि पुरुषः कंचित् पुरुषं बहूनां पुरुषाणां मध्ये पूर्वदृष्टं मत्पमिजा-नीयात्—अयं स पुरुषः बहूनां कार्पाषणानां मध्ये पूर्वदृष्टं कार्पाषणं मत्पमिजा-नीयात्—अयं स कार्पाषणः । तस्य समासतः त्रिविधं ग्रहणं भवति, तद्यथा—अतीत-कालग्रहणं मत्पुत्पन्नकालग्रहणम्, अनागतकालग्रहणम् । अथ किं तत् अतीतकाल-ग्रहणम् ?, अतीतकालग्रहणम्—उत्तृणानि वनानि, निष्पन्नसस्यां वा मेदिनीं, पूर्णानि च—कुण्डसरो नदी दीर्घिका तडागानि दृष्ट्वा तेन कथ्यते यथा सुवृष्टिरा-सीत् । तदेतत् अतीतकालग्रहणम् । अथ किं तत् मत्पुत्पन्नकालग्रहणम् ?, मत्पु-त्पन्नकालग्रहणम्—साधुं गोचराग्रगतं विच्छर्दितमचुरमत्तरानं दृष्ट्वा तेन कथ्यते, यथा—सुमिक्षं वर्तते । तदेतत्—मत्पुत्पन्नकालग्रहणम् । अथ किं तत् अनागतकाल-ग्रहणम् ?, अनागतकालग्रहणम्—अभ्रस्य निर्पठ्यं कृष्णाश्च गिरयः सविद्युतो मेघाः । स्तनितं वायुश्चक्राः संख्या रक्ता प्रस्निग्धा च ॥१॥ वारुणं वा माहेन्द्रं वा अन्यतरं वा प्रशस्तम् उत्पातं दृष्ट्वा तेन कथ्यते, यथा—युवृष्टिर्भविष्यति । तदे-तत् अनागतकालग्रहणम् । एतेषामेव विषयांसे त्रिविधं ग्रहणं भवति, तद्यथा—अतीतकालग्रहणं मत्पुत्पन्नकालग्रहणम्, अनागतकालग्रहणम् । अथ किं तत् अतीत-कालग्रहणम् ?, अतीतकालग्रहणम्—निस्तृणानि वनानि, अनिष्पन्नसस्यां वा मेदिनीं, शृङ्गाणि च कुण्डसरोनदीदीर्घिकातडागानि दृष्ट्वा तेन कथ्यते, यथा—कुवृष्टिरासीत् । तदेतत् अतीतकालग्रहणम् । अथ किं तत् मत्पुत्पन्नकालग्रह-णम् ? मत्पुत्पन्नकालग्रहणं—साधुं गोचराग्रगतं मिश्रामलममानं दृष्ट्वा तेन कथ्यते, यथा—दुमिक्षं वर्तते । तदेतत् मत्पुत्पन्नकालग्रहणम् । अथ किं तत् अना-गतकालग्रहणम् ?, अनागतकालग्रहणम्—भूमायन्ति दिसाः सवियतो मेदिनी अपति-

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૨૨ દષ્ટસાધર્મ્યવદ્નુમાનનિરૂપણમ્

૫૧૭

વદ્ધા વાતા । નૈર્ઋતિકા વન્ન કુટુષ્ઠમેતં નિવેદયન્તિ ॥૧॥ આનેયં વા વાયવ્યં
વા અન્યતરં વા અપશસ્તમ્ ઉપાતં દષ્ટ્વા તેન કથ્યતે યથા-કુટુષ્ઠમધિક્ષ્યતિ ।
તદેતત્ અનાગતકાલપદ્ધતમ્ । તદેતત્ વિશેષદષ્ટમ્ । તદેતદ દષ્ટસાધર્મ્યવત્ । તદે-
તત્ અનુમાનમ્ ॥ મૂ. ૨૨૨ ॥

ટીકા—સે કિં તં દિદ્ધસાહમ્મવં' इत्यादि-

‘મથ કિં તદ્ દષ્ટસાધર્મ્યવત્ ?’ इति प्रश्नः । उत्तरयति-दृष्टसाधर्म्यवत्
दृष्टेन=सूक्ष्मोपलब्धेनार्थेन सह साधर्म्यम्-दृष्टसाधर्म्यं, तद् गमकत्वेन यस्यास्ति
तदनुमानं दृष्टसाधर्म्यवत् । पूर्वदृष्टवार्थः कश्चित् सामान्यतः कश्चित् विशेषतो
दृष्टः स्यात् । अतएव इमेरादि द्विविधम्-सामान्यदृष्टं विशेषदृष्टं च । सामान्यतो

અચ સૂત્રકાર દષ્ટસાધર્મ્યવત્ અનુમાન કા નિરૂપણ કરતે હૈ-

‘સે કિં તં દિદ્ધસાહમ્મવં ?’ इत्यादि ।

शब्दार्थ--(से कितं दिदृषाहम्वं) हे भदन्त ! दृष्टसाधर्म्यवत्
अनुमान क्या है ? (दिदृषाहम्वं दुर्विहं पणत्तं)

उत्तर--दृष्टसाधर्म्यवत् अनुमान दो प्रकार का कहा गया है (तं
जहा) वे प्रकार ये हैं । -(सामान्यदिदृं च विसेसदिदृं च) एक सामान्य
दृष्ट और दूसरा विशेषदृष्ट । पूर्व में उपलब्ध पदार्थ के साथ जो अन्य
अदृष्ट का साधर्म्य है, वह दृष्टसाधर्म्य है । दृष्टसाधर्म्य जहाँ गमक
होता है वह अनुमान दृष्टसाधर्म्यवत् है । पूर्व में कोई पदार्थ सामान्य-
रूप से दृष्ट होता है और कोई विशेषरूप से । इसलिये दृष्टपदार्थ के भेद
से इस अनुमान के भी ये दो भेद हो गये हैं । एक सामान्यदृष्ट और
दूसरा विशेषदृष्ट । सामान्यतः दृष्ट अर्थ के संबन्ध से सामान्यदृष्ट

હવે સૂત્રકાર દષ્ટસાધર્મ્યવત્ અનુમાનનું નિરૂપણ કરે છે.

‘સે કિં તં દિદ્ધસાહમ્મવં ?’ इत्यादि ।

शब्दार्थ--(से कितं दिदृषाहम्वं) हे भगवन् दृष्टि साधर्म्यवत्
अनुमान शुं છે ? (दिदृषाहम्वं दुर्विहं पणत्तं)

उत्तर--दृष्ट साधर्म्यवत् अनुमान दो प्रकारनું કહેવામાં આવ્યું છે.
(તં જહા) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (સામાન્યદિદં ચ વિસેસદિદં ચ) એક
સામાન્ય દષ્ટ અને અન્ય વિશેષ દષ્ટ પૂર્વમાં ઉપલબ્ધ પદાર્થની સાથે જે
અન્ય અદૃષ્ટનું સાધર્મ્ય છે, તે દષ્ટ સાધર્મ્ય છે, આ સાધર્મ્ય જ્યાં ગમક
હોય છે, ત્યાં તે અનુમાન દષ્ટ સાધર્મ્યવત્ છે. પૂર્વમાં કોઈ પદાર્થ સામાન્ય
રૂપથી દૃષ્ટ હોય છે અને કોઈ વિશેષ રૂપથી એટલા માટે દષ્ટ પદાર્થના
બેદથી આ અનુમાનના પણ બેદો થઈ ગયા છે. એક સામાન્ય દષ્ટ
અને અન્ય વિશેષ દષ્ટ સામાન્યતઃ દષ્ટ અર્થના સંબંધથી સામાન્ય દષ્ટ અને

દૃષ્ટાર્થયોગાત્ સામાન્યદૃષ્ટમ્, વિશેષતો દૃષ્ટાર્થયોગાદ્ વિશેષદૃષ્ટં ચેતિ ભાવઃ । તત્ત્વ સામાન્યદૃષ્ટં યથા એકઃ પુરુષસ્તથા બહવઃ પુરુષાઃ, યથા બહવઃ પુરુષાસ્તથૈકઃ પુરુષ સ્ત્યાદિ । અયં ભાવઃ—નારિકેલદ્વીપાદાયાતઃ કશ્ચિત્ પુરુષઃ સામાન્યેનૈકં પુરુષં દૃષ્ટ્વા એવમનુમિનોતિ, યથા—અયમેકો દૃશ્યમાનઃ પુરુષએતદાકારવિશિષ્ટ-સ્તથા બહવોડનાપરિદૃશ્યમાનાઃ પુરુષા અપિ એતદાકારવિશિષ્ટા એવ, પુરુષસ્વાવિ-શેષાત્, અન્યાકારત્વે પુરુષસ્વહાનિપ્રસન્નાત્, ગત્વાદિત્વદિતિ । તથા—કશ્ચિત્તથા-ઔર વિશેષતઃ દૃષ્ટ અર્થ કે સંબન્ધ સે વિશેષદૃષ્ટ હોતા હૈ । (સે કિં તં સામન્નદિદ્ઢં ?) હે ભદન્ત ! વહ સામાન્યદૃષ્ટ અનુમાન કયા હૈ ?

ઉત્તર—(સામન્નદિદ્ઢં) સામાન્યદૃષ્ટ અનુમાન હસ પ્રકાર સે હૈ—(જહા એગો પુરિસો તહા બહવે પુરિસા જહા બહવે પુરિસા તહા એગો પુરિસો) જૈસા એક પુરુષ હોતા હૈ, વૈસે હી અનેક પુરુષ હોતે હૈ, જૈસે અનેક પુરુષ હોતે હૈ, વૈસા હી એક પુરુષ હોતા હૈ । હસકા તાત્પર્ય યહ હૈ—નારિકેલ દ્વીપ સે આયા હુઆ કોઈ પુરુષ સામાન્ય સે એક પુરુષ કો દેખકર એસા અનુમાન કર લેના હૈ કિં 'જૈસા યહ એક દૃશ્યમાન પુરુષ હસ આકાર સે વિશિષ્ટ હૈ, ઁસી પ્રકાર અન્ય ઔર બી યદુત સે પુરુષ કિં-જિન્હે મૈને દેખા નહીં એસે હી આકાર સે વિશિષ્ટ હોંગે । ક્યોંકિ જિસ પ્રકાર સે હસ દૃશ્યમાન પુરુષ મૈ પુરુષસ્વરૂપ સામાન્ય ધર્મ વિશ્યમાન હૈ, ઁસી પ્રકાર સે અન્ય અદૃષ્ટ પુરુષોં મૈં બી વહ વિશ્યમાન હૈ । ઁસમૈં કોઈ વિશેષના નહીં હૈ । ઁદિ અન્ય અદૃષ્ટ પુરુષોં મૈં

વિશેષતઃ દૃષ્ટ અર્થના સંબન્ધથી વિશેષ દૃષ્ટ હોય છે. (સે કિં તં સામન્નદિદ્ઢં ?) હે ભદન્ત ! તે સામાન્યદૃષ્ટ અનુમાન શું છે ?

ઉત્તર—(સામન્નદિદ્ઢં) સામાન્ય દૃષ્ટ અનુમાન આ પ્રમાણે છે. (જહા એગો પુરિસો તહા બહવે પુરિસા જહા બહવે પુરિસા તહા એગો પુરિસો) જેવો એક પુરુષ હોય છે, તેવા જ ઘણા પુરુષો હોય છે. જેવા અનેક પુરુષો હોય છે, તેવો એક પુરુષ હોય છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે નારિકેલ દ્વીપથી આવેલો કોઈ પુરુષ સામાન્ય રૂપમાં એક પુરુષને જોઈને આ જાતનું અનુમાન કરી લે છે કે 'જેવો આ એક દૃશ્યમાન પુરુષ આ આકારથી વિશિષ્ટ છે, જેમને મેં જોયા નથી એવા અન્ય સર્વ પુરુષો પણ આ જાતના આકારથી સુક્ત હશે જ. કેમકે જે પ્રમાણે આ દૃશ્યમાન પુરુષમાં પુરુષસ્વરૂપ સામાન્ય ધર્મ વિશ્યમાન છે, તે પ્રમાણે જ અન્ય અદૃષ્ય પુરુષોમાં પણ વિશ્યમાન છે. તેમાં કોઈપણ જાતની વિશેષતા નથી. જો અન્ય અદૃષ્ય પુરુષોમાં બિન્ના-

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૨૨ દૃષ્ટાધર્મ્યવદનુમાનનિરૂપણમ્

૫૧૯

ત્રિયઃ પુરુષઃ પ્રથમતો બહૂન્ પુરુષાન્ દૃષ્ટ્વા એવમનુમિનોતિ-યથા એતે દૃશ્યમાનાઃ પુરુષા એતદાકૃતિવિશિષ્ટાસ્તથાડપરિદૃશ્યમાન એકઃ પુરુષોડપ્યેતદાકૃતિવિશિષ્ટઃ સ્યાત્ પુરુષત્વાત્, ઇતરાકારત્વે તુ તદ્દાનિઃ પ્રસજ્યેત, અશ્વાદિવદિતિ । એવં કાર્ષાપગાદિશ્ચપિ વોધ્યમ્ । અથ વિશેષદૃષ્ટમનુમાનં નિરૂપયતિ વિશેષદૃષ્ટં દૃષ્ટસાધર્મ્ય-

ભિન્નાકારતા માની જાવેગી તો પુરુષત્વરૂપ સામાન્ય કી હાનિ હોને કા પ્રસંગ પ્રાપ્ત હોગા । જૈસે ગાય આદિ મેં પુરુષત્વ સામાન્ય કા અભાષ ભિન્નાકારતા કી ચિચ્ચમાનતા સે રહતા હૈં હસ પ્રકાર એક મેં દૃષ્ટ-પુરુષત્વરૂપ સામાન્ય અર્થ કી સમાનતા સે અન્ય અદૃષ્ટ અનેક પુરુષો મેં બી અમુક આકારરૂપ વિવક્ષિત ધર્મ કી સિદ્ધિ કરના યહ સામાન્ય દૃષ્ટસાધર્મ્યવત્ અનુમાન હૈં । હસી પ્રકાર નારિકેલ ક્ષીપ સે આચા હુઆ કોઈ પુરુષ જબ કિ-પહિલે પહલ વહ અનેક પુરુષો કો દેખતા હૈં, તબ દેખકર એસા અનુમાન કરતા હૈં કિ જૈસે યે દેખે ગયે પુરુષ હસ આકારવાલે હૈં ડસી પ્રકાર કા આકાર ચાલા નહીં દેખા મયા, એક પુરુષ હોગા । કયોંકિ ડસમેં બી પુરુષત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મ રહતા હૈં । ભિન્નાકારતા મેં પુરુષત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મ કી હાનિ હોને કા પ્રસંગ પ્રાપ્ત હોતા હૈં । જૈસે ઘોડે આદિ મેં ઇતરાકારતા કે સદ્ભાવ સે પુરુષત્વ સામાન્ય કી હાનિ હૈં । હસી પ્રકાર સે કાર્ષાપણ આદિકો મેં બી જાનના ચાહિયે । યહી બાત (જહા એગો કરિસાવણો તહા બહવે કરિસાવણા જહા બહવે કરિસાવણા તહા એગો કરિસાવણો) હસ સૂત્રપાઠ

કારતા માનવામાં આવશે તો પુરુષત્વરૂપ સામાન્યની હાનિ થાય તેવો અભાવ ભિન્નાકારતાની અપેક્ષાએ વિદ્યમાન છે તેમજ એકમાં દૃષ્ટ પુરુષત્વરૂપ સામાન્ય અર્થની સમાનતાથી અન્ય અદૃષ્ટ અનેક પુરુષોમાં પણ અમુક આકારરૂપ વિવક્ષિત ધર્મની સિદ્ધિ કરવી તે સામાન્ય દૃષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાન છે. આ રીતે નારિકેલ ક્ષીપમાંથી આવેલ કોઈ પુરુષ બ્યારે સૌ પ્રથમ ધણી પુરુષોને જુએ છે, ત્યારે તેમને જોઈને એણે અનુમાન કરે છે કે જેમ આ જોવામાં આવેલા પુરુષે આ આકારવાળો છે, તેવા જ પ્રકારના આકારવાળો નહિ જોવામાં આવેલ એક પુરુષ પણ છે. કેમકે તેમાં પણ પુરુષત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મ રહેલ છે. ભિન્નાકારતામાં પુરુષત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મની હાનિ થવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. જેમ ઘોડા આદિમાં ઇતરાકારતાના સદ્ભાવથી પુરુષત્વ સામાન્યની હાનિ છે. આ પ્રમાણે કાર્ષાપણ વગેરેમાં પણ જાણીયું જોઈએ એજ વાત (જહા એગો કરિસાવણો તહા બહવે કરિસાવણા જહા બહવે કરિસાવણા તહા એગો

વદનુમાનમેવં ભવતિ—યથાનામ કશ્ચિન્ પુરુષો વહૂનાં પુરુષાણાં મધ્યે કમપિ પૂર્વ-
દૃષ્ટં પુરુષં પ્રત્યભિજ્ઞાનીયાત્ અયં સ પુરુષ इति । અનુમાનપ્રયોગશ્ચેત્યમ્—યઃ પૂર્વ
મયોપલબ્ધઃ સ एवायं પુરુષઃ, તથૈવ પ્રત્યભિજ્ઞાયમાનત્વાત્, ઉભયાભિમતપુરુષવત્,
इति । एतदनुमानं विशेषदृष्टमुच्यते પુરુષવિશેષવિષયત્વાત્ । एवं कार्पाषणादि
દ્વારા કહી ગઈ છે । (સે તં સામાન્નદિદ્) હસ પ્રકાર યહ સામાન્ય દૃષ્ટ-
દૃષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાન કા ભેદ છે । (સે કિં તં વિસેસદિદ્) હે
અદન્ત ! વહ વિશેષદૃષ્ટ કયા છે ?

ઉત્તર—(વિસેસદિદ્) દૃષ્ટસાધર્મ્યવત્ કા ભેદ જો વિશેષદૃષ્ટ છે,
વહ હસ પ્રકાર સે છે—(સે જહાણામએ કેઈ પુરિસે કંચિ પુરિસં વહૂણં
પુરિસાણં મજ્ઞે પુરુષદિદ્ પચ્ચભિજ્ઞાણેજ્ઞા—અયં સે પુરિસે) જૈસે કોઈ
પુરુષ અનેક પુરુષોં કે બીચ મેં કિસી પૂર્વદૃષ્ટ પુરુષ કો પહિચાન લેતા
છે કિ—‘યહ વહ પુરુષ છે । યહાં અનુમાન પ્રયોગ હસ પ્રકાર સે કરના
ચાહિયે । ‘યઃ પૂર્વ મયોપલબ્ધઃ સ एवायं પુરુષઃ તથૈવ પ્રત્યભિજ્ઞાયમાન-
ત્વાત્ ઉભયાભિમતપુરુષવત્’ જિસ પુરુષ કો મૈને પહિલે દેખા થા, વહી
યહ પુરુષ છે—ક્યોંકિ મૈને ડસી રુપ સે હસે પહિચાન લિયા છે ।
ઉભય કો અભિમત પુરુષ કી તરહ । યહાં ‘યઃ મયોપલબ્ધઃ’ હનના
અંશ પક્ષ કા છે ‘સ एवायं પુરુષઃ’ હનના અંશ સાધ્યકોટિ કા છે ।
તથૈવ પ્રત્યભિજ્ઞાયમાનત્વાત્’ હનના અંશ હેતુ છે । ‘ઉભયાભિમતપુરુષ-
વત્’ યહ સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્ત છે । હસ અનુમાન પ્રયોગ મેં પુરુષ વિશેષ

કરિસાવળો) આ સૂત્રપાઠ વડે કહેવામાં આવેલી છે. (સે તં સામાન્નદિદ્)
આ પ્રમાણે આ સામાન્ય દૃષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાનનો લેહ છે. (સે કિં તં
વિસેસદિદ્) હે અદન્ત ! તે વિશેષ દૃષ્ટ શું છે.

ઉત્તર—(વિસેસદિદ્) દૃષ્ટ સાધર્મ્યવત્ નો લેહ એ વિશેષ છે, તે આ
પ્રમાણે છે. (સે જહાણામએ કેઈ પુરિસે કંચિ પુરિસં વહૂણં પુરિસાણં મજ્ઞે પુરુષદિદ્
પચ્ચભિજ્ઞાણેજ્ઞા—અયં સે પુરિસે) જેમ કેઈ પુરુષ અનેક પુરુષોની વચમાં રહેલ
કેઈ પૂર્વદૃષ્ટા પુરુષને ઓળખી લે છે કે, ‘આ તે જ માણસ છે’ અહીં અનુમાન
પ્રયોગ આ રીતે કરવો જોઈએ. ‘યઃ પૂર્વ મયોપલબ્ધઃ સ एवायं પુરુષઃ તથૈવ
પ્રત્યભિજ્ઞાયમાનત્વાત્ ઉભયાભિમતપુરુષવત્’ એ પુરુષને મેં પહેલાં જોયો હતો,
તેજ પુરુષ આ છે. કેમકે મેં અને તેજ રૂપમાં ઓળખી લીધો છે. ઉભયા-
ભિમત પુરુષની જેમ અહીં ‘યઃ પૂર્વ મયોપલબ્ધઃ’ આટલો ભાગ પક્ષ સંબંધી
છે. ‘સ एवायં પુરુષઃ’ આટલો ભાગ સાધ્યકોટિનો છે. તથૈવ પ્રત્યભિજ્ઞાયમાન
ત્વાત્’ આટલો ભાગ હેતુ છે. ‘ઉભયાભિમતપુરુષવત્’ આ સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે.
આ અનુમાન પ્રયોગમાં પુરુષ વિશેષને વિશેષરૂપથી મૂકવામાં આવ્યો છે.

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૨૨ દષ્ટસાધર્મ્યવત્તુમાનનિરૂપણમ્

૫૨૧

વિષયેઽપિ વિશેષદષ્ટમનુમાનં લેધમ્ । इदं विशेषदष्टमनुमानं कालत्रयविषयं भवतीति दर्शयितुमाह-‘तस्स समासओ’ इत्यादि-तस्य विशेषदष्टस्यानुमानस्य समासतः-संक्षेपतस्त्रिविधं ग्रहणं भवति । यथा-अतीतकालग्रहणं प्रत्युत्पन्नकाल-ग्रहणम् अनागतकालग्रहणं चेति । तत्र-अतीतकालविषयं ग्राह्यस्य वस्तुनो ग्रहणं=परिच्छेदः-अतीतकालग्रहणम् । प्रत्युत्पन्नकालः=वर्तमानकालस्तद्विषयं ग्रहणं प्रत्युत्पन्नकालग्रहणम् । अनागतकालो=भविष्यत्कालस्तद्विषयम्-अनागतकालग्रहणम् । कालत्रयवर्तिनोऽपि विषयस्यानुमानात् परिच्छेदो भवतीत्यर्थः । तत्र

દષ્ટ છે । इस प्रकार से कार्षापण आदि में विशेष दष्ट अनुमान की प्रवृत्ति कर लेनी चाहिये । यही बात ‘बहूणं करिसावणाणं मज्झे पुच्च-दिट्ठं करिसावणं पच्चभिज्जाणिज्जा-अयं से करिसावणे’ इस सूत्रपाठ द्वारा दिखलाई गई है । यह विशेषदष्ट अनुमान भूत, भविष्यत् और वर्तमान इन तीनों कालों को विषय करता है । इस बात को अब सूत्रकार कहते हैं-(तस्स समासओ तिविहं गहणं भवइ) उस विशेषदष्ट अनुमान का विषय संक्षेप से तीन प्रकार का होता है-(तं जहा) जैसे (अईयकालगहणं, पडुप्पणकालगहणं, अणागयकाल-गहणं) अतीत काल का विषय वर्तमान काल का विषय और भविष्यत् काल का विषय । तात्पर्य कहने का यह है कि मनुष्य इस विशेष दष्ट अनुमान की सहायता से अतीत काल में जो बात हो गई उसे, वर्तमान काल में जो बात हो रही हो उसे और भविष्यत् में जो

એટલા માટે આ અનુમાન વિશેષ દષ્ટ છે. આ પ્રમાણે કાર્ષાપણ વગેરેના સંબંધમાં પણ વિશેષ દષ્ટ અનુમાનની પ્રવૃત્તિ કરી લેવી જોઈએ. એ જ વાત બહૂણં કરિસાવણાણં મજ્ઞે પુચ્ચદિટ્ઠં કરિસાવણં પચ્ચભિજ્જાણિજ્જા-અયં સે કરિ-સાવણે) આ સૂત્રપાઠ વડે સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. આ વિશેષદષ્ટ અનુ-માન ભૂત, ભવિષ્યત્ અને વર્તમાન આ ત્રણે કાળોને વિષય બનાવે છે. આ વાતને સૂત્રકાર સ્પષ્ટ કરે છે. (તસ્સ સમાસઓ તિવિહં ગહણં ભવइ) તે વિશેષદષ્ટ અનુમાનનો વિષય સંક્ષેપમાં ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. (તેજહા) જેમ કે (અઈયકાલગહણં પડુપ્પણકાલગહણં, અણાગયકાલગહણં)અતીતકાળનો વિષય, વર્તમાનકાળનો વિષય, અને ભવિષ્યત્કાળનો વિષય તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે મનુષ્ય આ વિશેષ દષ્ટ અનુમાનની સહાયતાથી અતીતકાળમાં જે વાત થઈ ચૂકી છે, વર્તમાનકાળમાં જે વાત થઈ રહી છે, અને ભવિષ્યત્માં

અતીતકાલેન ગ્રહણં યથા ભવતિ તથોચ્યતે-યથા કશ્ચિજ્જનઃ કર્મિશ્ચિદ્ દેશે ગતઃ । તત્ર તેન ઉત્તૃણાનિ=ઉત્તરતૃણાનિ યેષુ તાનિ વનાનિ, તથા-નિષ્પન્નસસ્યાં નિષ્પન્નાનિ=નિવૃત્તાનિ સસ્યાનિ યસ્યાં સા તથા તાં મેદિર્નો=પૃથિર્વો, તથા-પૂર્ણાનિ=જલપૂરિતાનિ કુણ્ડમરોનદીદીર્ઘિકાતડાગાદીનિ-તત્ર-કુણ્ડ=જલાશયવિશેષઃ, સરઃ=કાસારઃ, નદી=પ્રસિદ્ધા, દીર્ઘિકા=વાપી, તડાગઃ=પ્રસિદ્ધઃ, એતદાદીનિ જલસ્થાનાનિ દૃષ્ટ્વા એવં સાધ્યતે=અનુમીયતે-યદત્ર સુવૃષ્ટિરાસીદિતિ । અનુમાનપ્રયોગશ્ચેત્યમ્-ઇહ દેશે સુવૃષ્ટિરાસીત્, સમુત્પન્નતૃણવનસસ્યપૂર્ણમેદિની

બાત હોને ચાલી હો ઉસે અનુમિત કર છેતા હૈ । (સે કિં તં અર્ધકાલગ્રહણં) હૈ બદન્ત ! વહ અતીતકાલ ગ્રહણ કયા હૈ ?

ઉત્તર--(અર્ધકાલગ્રહણં) અતીત કાલ ગ્રહણ ઇસ પ્રકાર સે હૈ--(ઉત્તૃણાનિ વનાનિ, નિષ્પન્નસસ્યં વા મેદિર્નિ પુર્ણાનિ ય કુંડસરણઈ દીર્ઘિકા તડાગાઈ પાસિસ્તા તેનં સાહિજ્જહ, જહા સુવૃદ્ધીઆસીઃ) જૈસે કોઈ મનુષ્ય કિસી દેશ મેં ગયા-વહાં ઉસને જંગલોં મેં ઘાસ ઝગી હુઈ દેખી, પૃથિવી કો સસ્યાકુરોં સે હરિ ખરી દેખી, કુણ્ડ, સર, નદી, વાપી, ઓર તડાગ હન સપ કો જલ સે ભરા હુઆ દેખા, તો દેખકર ઉસને અનુમાન લગાયા કિ-‘યહાં પર બહુત અચ્છી વર્ષા હુઈ હૈ । તથા ઉસને એસા અનુમાન પ્રયોગ કિયા કિ-‘ઇહદેશે સુવૃષ્ટિઃ આસીત્ સમુત્પન્નતૃણવનસસ્યપૂર્ણમેદિનીજલપૂર્ણકુણ્ડાદિદર્શનાત્ તદેશવત્’ । (સે તં અર્ધકાલગ્રહણં) ઇસ પ્રકાર અતીત મેં હુઈ વૃષ્ટિ કા પરિચ્છેદ

એ વાત થનારી છે, તેનું અનુમાન કરી લે છે. (સે કિં તં અર્ધકાલગ્રહણં) છે બદન્ત ! અતીતકાળ ગ્રહણ શું છે ?

ઉત્તર-(ઉત્તૃણાનિ, વનાનિ, નિષ્પન્નસસ્યં વા મેદિર્નિ પુર્ણાનિ ય કુંડસરણઈદીર્ઘિકા તડાગાઈ પાસિસ્તા તે નં સાહિજ્જહ, જહા સુવૃદ્ધી આસીઃ) એમ કોઈ મનુષ્ય કોઈ દેશમાં ગયો. ત્યાં તે માથુસે જંગલમાં ઘાસ ઊગેલું જોયું, પૃથ્વીને સસ્યાંકુરોથી હરિત વર્ણી થયેલી જોઈ, કુંડ સર, નદી, વાળી, અને તડાગ આ સર્વને જલથી સંપૂર્ણ જોયાં, આ બધું જોઈને તે અનુમાન કરવા લાગ્યો કે અહીં બહુ જ સારી વર્ષા થઈ છે. ત્યારે તેણે આ બાતના અનુમાનનો પ્રયોગ કર્યા કે ‘ઇહ દેશે સુવૃષ્ટિઃ આસીત્ સમુત્પન્નતૃણવનસસ્યપૂર્ણમેદિનીજલપૂર્ણકુણ્ડાદિદર્શનાત્ તદેશવત્’ (સે તં અર્ધકાલગ્રહણં) આ રીતે અતીતમાં થયેલ વૃષ્ટિનો પરિચ્છેદ અતીતકાળ ગ્રહણ છે અહીં

જલપૂર્ણકુંડાદિદર્શનાત્, તદેશવદિતિ । इत्यमतीतस्य वृष्टिलक्षणविषयस्य परि-
च्छेदः । अथ वर्तमानकालेन ग्रहणं यथा भवति तथाह—‘से किं तं पटुप्पणका-
लग्रहणं’ इत्यादिना । कस्मिंश्चिद् देशे कश्चिद् गतः, तत्र गोचराग्रगतं—गोचराय=
भिक्षायै अग्रगतम्=प्रथमतो गतं विच्छिदितप्रचुरभक्तपानम्—विच्छिदितं=गृहिभिः
प्रदत्तं प्रचुरं भक्तपानं यस्मै तथाविधं साधुं दृष्ट्वा तेन साध्यते=अनुमीयते,
यथा—सुभिक्षमिह वर्तते, इति । अनुमानप्रयोगश्चेत्थम्—अयं देशः सुभिक्षः,
साधूनां तद्वेतुकप्रचुरभक्तपानलाभदर्शनात्, तद्वेशवदिति । अथ भविष्यत्कालेन
ग्रहणं यथा भवति तथाह—‘से किं तं अनागतकालग्रहणं’ इत्यादि । अयं भावः—
अभ्रस्य=आकाशस्य निर्मलत्वम्, कृष्णवर्णा गिर्यः, सविश्रुतो=विश्रुतसहिता
अतीतकाल ग्रहण है । यहां ग्राह्य वस्तु सुवृष्टि है । इसका अतीतकाल
में होना अनुमान द्वारा ग्रहण किया-गया है । (से किं पटुप्पणकाल-
ग्रहणं) हे भदन्त ! प्रत्युत्पन्नकाल से ग्रहण क्या है ।

उत्तर—(पटुप्पणकालग्रहणं) प्रत्युत्पन्नकाल से ग्रहण इस प्रकार
है—(साहुं गोयरगगयं विच्छद्दियपउरभत्तपाणं पासित्ता तेणं साहि-
ज्जइ जहा सुभिक्षे वट्ठइ) भिक्षा के लिये निकले हुए साधुको कि-
‘जिसे गृहस्थोंने प्रचुरभक्तपान दिया है, देखा-तब देखकर उसने
अनुमान लगाया कि—‘यहां सुभिक्ष है । ‘अनुमान प्रयोग यहाँ ऐसा
करना—‘अस्मिन्देशे? सुभिक्षः साधूनां तद्वेतुक प्रचुरभक्तपानलाभदर्श-
नात्-तद्वेशवत्’ (से किं तं अनागतकालग्रहणं) हे भदन्त ! अनागत-
काल से ग्रहण क्या है ? (अनागतकालग्रहणं) अनागतकाल से ग्रहण
इस प्रकार से है—(अब्भस्स निम्मलत्तं, कसिणा य गिरी, सविज्जुया

ગ્રાહ્ય વસ્તુ સુવૃષ્ટિ છે. આનું અતીતકાળમાં થયું તે અનુમાન વડે ગ્રહણ
કરવામાં આવ્યું છે. (સે કિં તં પટુપ્પણ કાલગ્રહણં) હે ભદન્ત ! પ્રત્યુત્પન્ન
કાળથી ગ્રહણ શું છે ?

ઉત્તર—(પટુપ્પણકાલગ્રહણં) પ્રત્યુત્પન્નકાળથી ગ્રહણ આ પ્રમાણે છે.
(સાહું ગોયરગગયં વિચ્છદ્દિયપઉરભત્તપાણં પાસિત્તા તેણં સાહિજ્જઇ જહા
સુભિક્ષે વટ્ઠઇ) ભિક્ષા માટે બહાર નીકળેલા સાધુને કે જેને ગૃહસ્થોએ પ્રચુર
ભક્તપાન આપ્યું છે, જોયો ત્યારે જોઈને તેણે અનુમાન કર્યું કે ‘અહીં
સુભિક્ષ છે’ અહીં અનુમાન પ્રયોગ એવી રીતે કરવો કે—“અસ્મિન્ દેશે સુભિક્ષઃ
સાધુનાં તદ્વેતુકપ્રચુરભક્તપાનલાભદર્શનાત્-તદ્વેશવત્” (સે કિં તં અનાગત-
કાલગ્રહણં) હે ભદન્ત ! અનાગતકાલ ગ્રહણ શું છે ? (અનાગતકાલગ્રહણં)

મેઘાઃ, સ્તનિતમ્-મેઘગર્જિતમ્, ઉદ્ભ્રામઃ=વાયુદ્ભ્રામઃ-તથાવિધોઽવૃષ્ટિવિધા-
તાજનકઃ પ્રદક્ષિણં દિશુ ભ્રમન્ પ્રશસ્તો વાતઃ, ચ=પુનઃ પ્રસ્નિગ્ધાઃ રક્તા=પ્રસ્નિ-
ગ્ધરક્તવર્ણા સંધ્યા, इत्येतानि सर्वाणि सुवृष्टेश्चिद्वा नि तानि दृष्ट्वा, तथा-वारु-
णम्=આર્દ્રામૂળાદિનક્ષત્રપ્રમથં વા, માહેન્દ્રમ્=રોહિણોઽયેષ્ઠાદિનક્ષત્રપ્રમથં વા, इतो-
ऽन्यतरं વા ઉત્પાતમ્=ઉલ્કાપાતદિગ્દાહાદિકં પ્રશસ્તં વૃષ્ટિનિમિત્તકં દૃષ્ટ્વા તેન
સાધ્યતે=પ્રતુમીયતે, यथा सुवृष्टिर्भविष्यतीति । अनुमानप्रयोगश्चेत्यम्-અયં દેશો
ભવિષ્યત્સુવૃષ્ટિકઃ, વૃષ્ટિનિમિત્તકાનામભ્રનિર્મલત્વાદીનાં સમુદિતાનામન્યતમસ્ય
વા દર્શનાત્, તદ્વદિતિ । વિશિષ્ટપ્રકારકા નિર્મલત્વાદયો વૃષ્ટિનિમિત્તકા

મેઘા યણિયં વાઉદ્ભ્રામો, સંજ્ઞારક્તા પણિદ્વાય) આકાશ કી નિર્મલતા,
કૃષ્ણવર્ણ વાલે પર્વત, વિદ્યુત્સહિત મેઘ, મેઘ કી ગર્જના, વૃષ્ટિ કો
નહીં રોકનેવાલી વાયુ કી ચાલ, અર્થાત્ પુરવાહ હવા, તથા પ્રસ્નિગ્ધ-
રક્તવર્ણવાલી સંધ્યા-इन सब सुवृष्टि के चिह्नों को देखकर, तथा (वारु-
णं वा महिंदं वा अण्णयरं वा पसत्थं उपायं पासित्ता तेणं साहिज्जइ,
जहा सुबुद्धी भविस्सइ । से तं अणागयकालगगहणं) आर्द्रांमूल इन
नक्षत्रों से उत्पन्न हुए अथवा रोहिणी ज्येष्ठा आदि नक्षत्रों से उत्पन्न
हुए उत्पत्त को अथवा इस उत्पात से भी भिन्न और दूसरे उत्पत्तों
को-दिग्दाह, उल्कापात आदि उपद्रवों को-जो कि वृष्टि के प्रशस्त
निमित्त होते हैं, देखकर कोई व्यक्ति ऐसा अनुमान करता है कि
'सुवृष्टि होगी । इसविषय में अनुमान प्रयोग इस प्रकार है-‘अयं
देशो भविष्यत्सुवृष्टिकः वृष्टिनिमित्तकानां अभ्रनिर्मलत्वादीनां समु-

અનાગતકાળથી ગ્રહણ આ પ્રમાણે છે. (અન્મસ્ય નિર્મલત્ત્વં કષિણાય,
ગિરી સવિજ્જુયા મેઘા યણિયં વાઉદ્ભ્રામો સંજ્ઞારક્તા પણિદ્વાય) આકાશની નિર્મલતા,
કૃષ્ણવર્ણવાળા પર્વતો, વિદ્યુત્સહિત મેઘ, મેઘની ગર્જના, વૃષ્ટિને નહિ રોકનાર
પવનની ગતિ, અટલે કે પૂર્વના પવન, તેમજ પ્રસ્નિગ્ધ રક્તવર્ણવાળી સંધ્યા,
આ અર્થાં સુવૃષ્ટિના ચિહ્નોને જોઈને તથા (વારુણં વા મહિંદં વા અણ્ણયરં વા
પસત્થં ઉપાયં પાસિત્તા તેણં સાહિજ્જઈ જહા સુબુદ્ધી ભવિસ્સઈ । સે તં અણાગય
કાલગગહણં) આર્દ્રા, મૂળ નક્ષત્રોથી ઉત્પન્ન થયેલ અથવા રોહિણી, જ્યેષ્ઠા આદિ
નક્ષત્રો વડે ઉત્પન્ન થયેલ ઉત્પાતને અથવા આ ઉત્પાત કરતાં પણ ભિન્ન અને
બીજા ઉત્પાતોને, દિગ્દાહ, ઉલ્કાપાત વગેરે ઉપદ્રવોને કે જેઓ વૃષ્ટિના પ્રશસ્ત
નિમિત્તો છે, જોઈને કોઈ વ્યક્તિ એવી રીતે અનુમાન કરે ‘સુવૃષ્ટિ થશે’ આ
સંબંધમાં અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે. ‘અયં દેશો ભવિષ્યત્સુવૃષ્ટિકઃ વૃષ્ટિ
નિમિત્તકાતાં અભ્રનિર્મલત્વાદીનાં સમુદિતાનાં અન્યતમસ્ય વા દર્શનાત્ તદેશવન્’

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૨૨ દ્વણ્ણસાધ્યર્થવદનુમાનનિરૂપણમ્

૫૨૫

મવન્તિ, અતો અનુમાણા તત્ર ત્રિષુષ્ણેન માહ્યમિતિ । તથા-સ્તેવાદ્દ્યમ્તદ્ગ્રહણના-
દીનાં ત્રિપર્યાસે=વૈપરીત્યેઽપિ ત્રિવિધં ગ્રહણં ભવતિ । તથ તદેવાતીતિકાલગ્રહણા-
દિકં બોધ્યમ્ । તથાતીતકાલગ્રહણમેવં બોધ્યમ્-કશ્ચિજનઃ કુતોઽપિ દેશાદ્
દેશાન્તરં સમાગતઃ । તેન તત્ર નિસ્તૃણાનિ વનાનિ, અનિષ્પન્નસર્યાં વા મેદિનીં,
શુષ્કાણિ ચ કુણ્ડસરોનદીદીર્ઘિકાતઢાગાદીનિ દ્વણ્ણ સાધ્યતે=અનુમીયતે, યથા-
કુટ્ટિરાસીદિતિ । અનુમાનપ્રયોગથેત્થમ્ અયં દેશઃ કુવૃષ્ટિમાન્, દુર્મિક્ષ इत्यર્થઃ,
નિસ્તૃણવનાદિદર્શનાત્, તદેશવદિતિ । વર્તમાનકાલગ્રહણમેવં વિજ્ઞેયમ્-કોઽપિ
જનઃ કસ્મિંશ્ચિદ્ દેશે સમાગતઃ । તત્ર ગોચરાગ્રગતં સાધું મિક્ષામલભમાનં દ્વણ્ણ

દિનાનાં અન્યતમસ્ય વા દર્શનાત્ તદેશવત્' હસ પ્રકાર યહ અનાગતકાલ
ગ્રહણ હૈ । (एएसिं चेव विवज्जासे तिविहं गहणं भवइ, तं जहा-
अतीयकालगहणं पडुप्पणकालगहणं अणागयकालगहणं) इन उद्गत
तृणवनादि कों की विपरीतता में भी तीन प्रकार का ग्रहण होता है-
वह इस प्रकार से है-जैसे कोई मनुष्य किसी देश से दूसरे किसी
देश में आया-वहां उसने तृण रहित घनों को अनिष्पन्न धान्यवाली
भूमि को एवं शुष्क, कुण्ड, सर नदी, दीर्घिका तथा तड़ाग आदिकों
को देखा-तब देखकर उसने ऐसा अनुमान किया कि 'अयं देशः
दुर्मिक्षः निस्तृणवनादिदर्शनात् तदेशवत्' निस्तृणवनादिके देखने से,
पहिले देखे हुए दूसरे देश के जैसा इस देश में वृष्टि नहीं हुई है ।
यह अतीत ग्रहण है । वर्तमान काल ग्रहण इस प्रकार से है-कोई
मनुष्य किसी देश में आया वहां उसने पहिले से भिक्षा के लिये आये
हुए किसी साधुको भिक्षा के लाल से बिहीन देखकर ऐसा अनुमान

આ પ્રમાણે આ અનાગતકાળ ગ્રહણ છે. (एएसिं चेव विवज्जासे तिविहं गहणं
भवइ, तं जहा अतीयकालगहणं पडुप्पणकालगहणं अणागयकालगहणं) આ
ઉદ્ગત તૃણવનાદિકોની વિપરીતતામાં પણ ત્રણ પ્રકારનું ગ્રહણ થાય છે. તે આ
પ્રમાણે છે. જેમ કોઈ માણસ કોઈ દેશમાંથી કે ઇ બીજા દેશમાં ગયો ત્યાં તેણે
તથા રહિત વનોને, અનિષ્પન્ન ધાન્ય યુક્ત ભૂમિને તેમજ શુષ્ક, કુંડ સર,
નદી, દીર્ઘિકા તથા તડાગ વગેરેને જોયાં, ત્યારે આ યધું જોઈને તેણે આ
જાતનું અનુમાન કયું કે 'અયં દેશઃ દુર્મિક્ષઃ નિસ્તૃણનાદિદર્શનાત્ તદેશવત્'
નિસ્તૃણ વનાદિ ને જોયાથી પહેલાં જોયેલા બીજા દેશની જેમ આ દેશમાં પણ
વૃષ્ટિ થઈ નથી. આ અતીત ગ્રહણ છે. વર્તમાનકાળ ગ્રહણ આ પ્રમાણે છે.
કોઈ માણસ, કોઈ દેશમાં ગયો. ત્યાં તેણે ભિક્ષાજન માટે આવેલા કોઈ સાધુને
ભિક્ષા લાલથી વંચિત જોઈને આ જાતનું અનુમાન કયું કે અહીં અત્યારે

તેન સાધ્યતે, યથા દુર્ભિક્ષં વર્તતે इति । अनुमानप्रयोगश्चेत्थम्—अयं देशो दुर्भिक्षः साधूनां तद्धेतुकभक्तपानलाभादर्शनात्, तद्देशवदिति । भविष्यत्कालग्रहणं चैव विज्ञेयम्—सन्वितो दिशः=आकाशसहित दिग्बिभागा धूमायन्ति=धूमयुक्ता भवन्ति, तथा—मेदिनी=पृथिवी नीरसत्वात् अपतिवद्वा=सद्युपिरा भवति, वाताश्च नैऋतिकाः=दक्षिणात्वा वान्ति, एतानि सर्वाणि कुट्टिं निवेदयन्ति । एतानि सधूमदिगादीनि दृष्ट्वा तथा—आग्नेयं वा वायव्यं वा अन्यतरं वा अप्रशस्तमुत्पातं दृष्ट्वा तेन साध्यते, यथा—कुट्टिरिनावृष्टिर्भविष्यति । अनुमानप्रयोगश्चेत्थम्—अयं देशो भविष्यत्कुट्टिः, तन्निमित्तकानां सधूमदिगादीनां समुदितानामन्यतरस्य वा दर्शनात्, तद्वदिति । इत्थं विशेषदृष्टं निरूपितमिति सूचयितुमाह—तदेतद्

लगाया कि यहां दुर्भिक्ष-अकाल-पड रहा है । अनुमान प्रयोग इस प्रकार से करना चाहिये—‘अयं देशः दुर्भिक्षः साधूनां तद्धेतुकभक्तपान-लाभादर्शनात्’ तद्देशवत्’ तथा भविष्यत् काल का ग्रहण इस प्रकार से जानना चाहिये—जिस समय आकाश सहित दिशाएँ धूम युक्त प्रतीत हो रही हो, नीरस होने से जहां पृथिवी फट गई हो—जगह २ जहां छेद पड गये हो—और वायुएँ जिस दक्षिणदिशा से आती हुई चल रही हों—इस सब वृष्टयभाव की निशानियों को, तथा अग्नि सबन्धी या वायु संबन्धी या और कोई अप्रशस्त उत्पातो को देखकर ऐसा अनुमान लगाना कि ‘इस देश में वृष्टि नहीं होगी—क्योंकि वृष्टि के अभाव के बिह्व हो रहे हैं । अनुमान प्रयोग प्रकार इस से यहाँ करना चाहिये ‘अयं देशः भविष्यत् कुट्टिः तन्निमित्तकानां सधूमदिगादीनां समुदितानां अन्यतरस्य वा दर्शनात् तद्देशवत्’ यही

દુર્ભિક્ષ છે. અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે કરવો જોઈએ ‘અયં વેશઃ દુર્ભિક્ષઃ સાધૂનાં તદ્દેતુકભક્તપાનલાભાદર્શનાત્ તદ્દેશવત્’ તેમજ ભવિષ્યકાળનું ગ્રહણ આ રીતે જાણવું જોઈએ, જે સમયે આકાશ સહિત દિશાઓ સધૂમ થઈ રહી હોય, નીરસ હોવા બદલ ત્યાં પૃથિવી ફાટી ગઈ હોય, સ્થાન સ્થાન પર જ્યાં છિદ્રો પડી ગયા હોય. અને પવનો દક્ષિણ દિશા તરફથી વહેતા હોય, આ સર્વ વૃષ્ટયભાવના ચિહ્નોને તેમજ અગ્નિ સંબંધી કે વાયુ સંબંધી કે અન્ય કોઈ અપ્રશસ્ત ઉત્પાતોને જોઈને આ જાતનું અનુમાન કર્યું કે ‘આ દેશમાં વૃષ્ટિ થશે નહિ, કેમ કે વૃષ્ટિનાં અભાવનાં ચિહ્નો એવામાં આવી રહ્યાં છે. આથી’ અનુમાન પ્રયોગ આ રીતે કરવો જોઈએ કે ‘અયં વેશઃ કુટ્ટિઃ તન્નિ-મિત્તકાનાં સધૂમદિગાદીનાં સમુદિતાનાં અન્યતરસ્ય વા દર્શનાત્ તદ્દેશવત્’ એ જ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૨૨ ઉપમાનપ્રમાણનિરૂપણમ્

૫૨૭

વિશેષદૃષ્ટિમિતિ । એવં ચ દૃષ્ટસાધર્મ્યવદનુમાનમપિ નિરૂપિતમિતિ સૂચયિતુમાહ—
તદેતત્ દૃષ્ટસાધર્મ્યવદિતિ । इत्यमनુमानमपि प्ररूपितमिति सूचयितुमाह—तदेतदनु-
માનમિતિ ॥ સૂ૦ ૨૨૨ ॥

અથોપમાનં નિરૂપયતિ—

મૂલ્ય—સે કિં તં ઓવમ્મે? ઓવમ્મે—દુવિહે પળ્લત્તે,
તં જહા—સાહમ્મોવળીણ ય વેહમ્મોવળીણ ય । સે કિં તં
સાહમ્મોવળીણ ? સાહમ્મોવળીણ—તિવિહે પળ્લત્તે, તં
જહા—કિંચિસાહમ્મોવળીણ, પાયસાહમ્મોવળીણ, સઘ્વસાહમ્મો-
વળીણ । સે કિં તં કિંચિસાહમ્મોવળીણ ? કિંચિસાહમ્મોવળીણ-
જહા મંદરો તહા સરિસવો, જહા સરિસવો તહા મંદરો, જહા
સમુદ્દો તહા ગોપ્પયં, જહા ગોપ્પયં તહા સમુદ્દો, જહા આઙ્ગો
તહા સ્વજ્ઞો, જહા સ્વજ્ઞો તહા આઙ્ગો, જહા ચંદો તહા
કુમુદો, જહા કુમુદો તહા ચંદો । સે તં કિંચિસાહમ્મોવળીણ ।
સે કિં તં પાયસાહમ્મોવળીણ ? પાયસાહમ્મોવળીણ—જહા ગો
તહા ગવઓ, જહા ગવઓ તહા ગો । સે તં પાયસાહમ્મોવળીણ ।

સય વિષય ‘સે કિં તં અતીયકાલગ્ગહણં’ યહાં સે લેકર ‘સે તં અણા-
ગયકાલગ્ગહણં’ યહાં તક કે સૂત્રપાઠ દ્વારા સૂત્રકાર ને સમજાયા હૈ ।
(સે તં વિસેસદિટ્ઠં—સે તં દિટ્ઠસાહમ્મવં) હસ પ્રકાર યહ વિશેષદૃષ્ટ
દૃષ્ટસાધર્મ્યવત્ કા સ્વરૂપ હૈ । સામાન્ય દૃષ્ટ ઓર વિશેષ દૃષ્ટ કે
સ્વરૂપો કે હસ નિરૂપણ સે દૃષ્ટસાધર્મ્યવત્ અનુમાન કા સ્વરૂપ નિરૂ-
પિત હો ચુકા ॥ સૂ૦ ૨૨૨ ॥

વિષય “સે કિં તં અતીયકાલગ્ગહણં” અહીં થી માંડીને “સે તં અણાગયકાલગ્ગહણં”
અહીં સુખીના સૂત્રપાઠ વડે સૂત્રકારે સ્પષ્ટ કર્યો છે, (સે તં વિસેસદિટ્ઠં—સે તં
દિટ્ઠસાહમ્મવં) આ પ્રમાણે આ વિશેષ દૃષ્ટ દૃષ્ટ સાધર્મ્યવત્ સ્વરૂપ છે.
સામાન્ય દૃષ્ટ અને વિશેષ દૃષ્ટ સ્વરૂપોના આ નિરૂપણથી દૃષ્ટ સાધર્મ્યવત્
અનુમાનનું સ્વરૂપ નિરૂપિત થઈ ગયું છે. ॥ સૂ. ૨૨૨ ॥

से किं तं सव्वसाहम्मोवणीए ? सव्वसाहम्मोवणीए—सव्वसाह-
 म्मे ओवम्मं नत्थि, तहावि तेणेव तस्स ओवम्मं कीरइ, जहा-
 अरिहंतेहिं अरिहंतसरिसं कयं, चक्कवट्टिणा चक्कवट्टिसरिसं कयं,
 बलदेवेण बलदेवसरिसं कयं, वासुदेवेण वासुदेवसरिसं कयं,
 साहुणा साहुसरिसं कयं। से तं सव्वसाहम्मोवणीए। से तं
 साहम्मोवणीए। से किं तं वेहम्मोवणीए ? वेहम्मोवणीए तिविहे
 पणत्ते, तं जहा—किंचिवेहम्मोवणीए पायवेहम्मोवणीए सव्व-
 वेहम्मोवणीए। से किं तं किंचिवेहम्मोवणीए ? किंचिवेहम्मो-
 वणीए जहा—सामलेरो न तहा बाहुलेरो, जहा बाहुलेरो न तहा
 सामलेरो, से तं किंचिवेहम्मोवणीए। से किं तं पायवेहम्मो-
 वणीए ? पायवेहम्मोवणीए जहा वायसो न तहा पायसो, जहा
 पायसो न तहा वायसो, से तं पायवेहम्मोवणीए। से किं तं सव्व-
 वेहम्मोवणीए ? सव्ववेहम्मोवणीए सव्ववेहम्मं ओवम्मं नत्थि,
 तहावितेणेव तस्स ओवम्मं कीरइ, जहा णीएणं णीयसरिसं कयं,
 दासेण दाससरिसं कयं, काकेण काकसरिसं कयं, साणेण साण-
 सरिसं कयं, पाणेण पाणसरिसं कयं, से तं सव्ववेहम्मोवणीए।
 से तं वेहम्मोवणीए। से तं ओवम्मं ॥सू० २२३॥

छाया—अथ किं तत् औपम्यम् ? औपम्यं द्विविधं प्रप्लुतं, तद्यथा साधर्म्यो-
 पनीतं च वैधर्म्योपनीतं च। अथ किं तत् साधर्म्योपनीतम् ? साधर्म्योपनीतं
 त्रिविधं प्रप्लुतं, तद्यथा—किञ्चित्साधर्म्योपनीतं, प्रायःसाधर्म्योपनीतं, सर्वसा-
 र्म्योपनीतम्। अथ किं तत् किञ्चित्साधर्म्योपनीतम् ? किञ्चित्साधर्म्योपनीतं
 यथा मन्दरस्तथा सर्पवः, यथा सर्पवस्तथा मन्दरः, यथा समुद्रस्तथा गोष्पदं, यथा
 गोष्पदं तथा समुद्रः, यथा आदित्यस्तथा खद्योतः, यथा खद्योतस्तथा आदित्यः,

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૨૩ ઉપમાનપ્રમાણનિરૂપણમ્

૫૨૯

યથા ચન્દ્રસ્તથા કુમુદં, યથા કુમુદં તથા ચન્દ્રઃ । તદેતત્ કિંચિત્સાધર્મ્યોપની-
તમ્ । અથ કિં તત્ પ્રાયઃસાધર્મ્યોપનીતમ્ ? પ્રાયઃસાધર્મ્યોપનીતં યથા ગૌ-
સ્તથા ગવયઃ, યથા ગવયસ્તથા ગૌઃ । તદેતત્ પ્રાયઃસાધર્મ્યોપનીતમ્ । અથ કિં
તત્ સર્વસાધર્મ્યોપનીતમ્ ? ૨ સર્વસાધર્મ્યં ઔપમ્યં નાસ્તિ, તથાપિ તેનૈવ તસ્યૌ-
પમ્યં ક્રિયતે, યથા અર્દ્ધદ્વિઃ અર્દ્ધસદૃશં કૃતમ્ - ચક્રવર્તિના ચક્રવર્તિસદૃશં કૃતં,
બલ્લદેવેન વરુદેવસદૃશં કૃતં, વાસુદેવેન વાસુદેવસદૃશં કૃતં, સાધુના સાધુસદૃશં
કૃતમ્ । તદેતત્ સર્વસાધર્મ્યોપનીતમ્ । તદેતત્ સાધર્મ્યોપનીતમ્ । અથ કિં તત્
વૈધર્મ્યોપનીતમ્ ? વૈધર્મ્યોપનીતં ત્રિવિધં પ્રજ્ઞપ્તં, તદ્વ્યા- કિંચિદ્વૈધર્મ્યોપનીતં,
પ્રાયોવૈધર્મ્યોપનીતમ્, સર્વવૈધર્મ્યોપનીતમ્ । અથ કિં તત્ કિંચિદ્ વૈધર્મ્યોપનીતમ્ ?
કિંચિદ્વૈધર્મ્યોપનીતં-યથા શાવલેયઃ ન તથા બાહુલેયઃ, યથા બાહુલેયઃ ન તથા
શાવલેયઃ । તદેતત્ કિંચિદ્વૈધર્મ્યોપનીતમ્ । અથ કિં તત્ પ્રાયોવૈધર્મ્યોપનીતમ્ ? પ્રા-
યોવૈધર્મ્યોપનીતં યથા વાયસો ન તથા પાયસઃ, યથા પાયસો ન તથા વાયસઃ ।
તદેતત્ પ્રાયોવૈધર્મ્યોપનીતમ્ । અથ કિં તત્ સર્વવૈધર્મ્યોપનીતમ્ સર્વવૈધર્મ્યોપનીતમ્-
સર્વવૈધર્મ્યં ઔપમ્યં નાસ્તિ, તથાપિ તેનૈવ તસ્ય ઔપમ્યં ક્રિયતે । યથા નીચેન
નીવસદૃશં કૃતં, દાસેન દાસસદૃશં કૃતં કાકેન કાકમસદૃશં કૃતમ્, શુના શ્વસદૃશં
કૃતમ્, ચાળ્ડાલેન ચાળ્ડાલસદૃશં કૃતમ્ । તદેતત્ સર્વવૈધર્મ્યોપનીતમ્ । તદેતત્
વૈધર્મ્યોપનીતમ્ । તદેતત્ ઔપમ્યમ્ ॥ સૂ. ૨૨૩ ।

ટીકા—‘સે કિં તં’ इत्यादि—

અથ કિં તત્ ઔપમ્યમ્ ? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति—औपम्यम्—उपमीयते=
सादृश्येन वस्तु गृह्यतेऽनयेत्युपमा, उपमैव औपम्यम् तच्च साधर्म्योपनीतवैधर्म्योप-

અથ સૂત્રકાર—ઉપમાન પ્રમાણ કા નિરૂપણ કરતે હૈ—

‘સે કિં તં ઓવમ્મે’ इत्यादि ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ઓવમ્મે ?) हे भदन्त ! उपमान प्रमाण का
कया स्वरूप है ?

ઉત્તર—(ઓવમ્મે દુઘિહે વળ્ણત્તે) उपमान प्रमाण दो प्रकार का
कहा गया है (तं जहा) दो प्रकार ये हैं—(साहम्मोवणीए य वेहम्मोवणीए य)

હવે સૂત્રકાર ઉપમાન-પ્રમાણનું નિરૂપણ કરે છે.

‘સે કિં તં ઓવમ્મે’ इत्यादि ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ઓવમ્મે ?) हे भदन्त ? उपमान प्रमाणનું
સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(ઓવમ્મે દુઘિહે વળ્ણત્તે) उपमान प्रमाण दो प्रकारनું કહેવામાં
આવ્યું છે. (तं जहा) दो प्रकारो आ प्रमाणे છે. (साहम्मोवणीए य वेहम्मो-

અં ૬૭

અનુયોગવન્દિકા ટીકા સૂત્ર ૨૨૩ ઉપમાનપ્રમાણનિરૂપણમ્

૫૩૧

ગોષ્પદયોર્જઠવચ્ચમ્, આદિત્યલ્લયોતયોરાકાશગામિત્વસુદ્ધોતકત્વં ચ, ચન્દ્રકુમુદયોશ્ચ શુકલત્વં સાધર્મ્યમ્ । અથ પ્રાયઃસાધર્મ્યોપનીતમાહ-‘સે કિં તં પ્રાયસહમ્મોવળીય’ં’ इत्यादि । प्रायः=अधिकावयवव्याप्त्या यत्साधर्म्यं=सादृश्यं तेन उपनीतम्=उपनयविपरीकृतं-प्रायःसाधर्म्योपनीतम् । तच्च-यथा गौस्तथा

हसमें मंदर (मेरु) और सर्पग की गोलाई का लक्ष्य रखा गया है । इसी कारण इन दोनों में समानता कही गई है । (जहा सरिसवो तहा मंदरो) जैसा सर्पग होता है, वैसा मन्दर होता है इसका भी यही तात्पर्य है । इसी प्रकार (जहा समुदो तहा गोप्पयं जहा गोप्पयं तहा समुदो, जहा आइचो तहा खज्जोओ जहा खज्जोओ तहा आइचो, जहा चंदो तहा कुमुदो जहा कुमुदो तहा चंदो) इस सूत्रपाठ का भी तात्पर्य जानना चाहिये-इनमें समुद्र और गोष्पद (जल से भरा हुवा गाय का खुर) में जलवत्ता को लेकर, आदित्य और खद्योत (जूगूनू) में आकाश गामित्व और उद्योतकता को लेकर, चन्द्र और कुमुद में शुक्लताको लेकर समानता प्रकट की है । (से तं किंचि साहम्मोवणीय) इस प्रकार यह किञ्चित् साधर्म्योपनीत का स्वरूप है । (से किं तं प्रायसाहम्मोवणीय ?) हे भदन्त ! प्रायःसाधर्म्योपनीत का क्या तात्पर्य है । (प्रायसाहम्मोवणीय) प्रायः साधर्म्योपनीत का तात्पर्य इस प्रकार से है- (जहा गो तहा गवओ, जहा गवओ, तहा गो) जैसी गाय

આમાં મંદર (મેરુ) અને સર્પપની ગોલાકૃતિને લક્ષ્યમાં રાખીને ઉપમા આપવામાં આવી છે, આકારથી જ બંનેમાં સમાનતા કહેવામાં આવી છે. (જહા સરિસવો તહા મંદરો) જેવો સર્પગ હોય છે. તેવો મંદર હોય છે. આનું પણ તાત્પર્ય આ જ છે. આ રીતે (જહા સમુદો તહા ગોપ્પયં જહા ગોપ્પયં તહા સમુદો જહા આઈચો, તહા ખજ્જોઓ, જહા ખજ્જોઓ તહા આઈચો, જહા ચંદો તહા કુમુદો, જહા કુમુદો તહા ચંદો) આ સૂત્રપાઠનો અર્થ સમજી લેવો જોઈએ. આમાં સમુદ્ર ગોષ્પદ (જલ પૂરિત ગાયની ખરી)માં જલવત્તાના આધારે આદિત્ય અને ખદ્યોત (આગિયો)માં આકાશ ગામિત્વ અને ઉદ્યોતકતાને લઈને, ચન્દ્ર અને કુમુદમાં શુક્લતાને લઈને સમાનતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. (સે તં કિંચિ સાહમ્મોવળીય ?) આ રીતે આ કિંચિ-ત્સાધર્મ્યોપનીતનું સ્વરૂપ છે.

(સે કિં તં પ્રાયસાહમ્મોવળીય ?) હે ભદન્ત ! પ્રાયઃસાધર્મ્યોપનીતનું તાત્પર્ય શું છે. (પ્રાયસાહમ્મોવળીય) પ્રાયઃસાધર્મ્યોપનીતનું તાત્પર્ય આ

ગવયઃ, યથા ગવયસ્તથા ગૌરિતિ । કકુદસુરાવિષાણલાઙ્ગૂલાદિમત્ત્વેન ગોગવયોઃ સાદૃશ્યમ્ । અન્યથા તુ સાસ્નાવાન્ ગૌઃ, વૃતકૃષ્ઠો ગવયઃ, અતૈવાનયોઃ પ્રાયઃ સાધર્મ્યવત્તા વિજ્ઞેયેતિ । અથ સર્વસાધર્મ્યોપનીતં નિરૂપયતિ—‘સે કિં તં સઘ્વસાહમ્મોવણીય’ ઇત્યાદિ । સર્વતઃ=સર્વપ્રકારૈઃ સાધર્મ્ય—સર્વસાધર્મ્ય, તેન ઉપનીતં—સર્વસાધર્મ્યોપનીતમ્ । નનુ સર્વસાધર્મ્યં તુ ન કેનાપિ સહ કસ્યાપિ સંભવતિ, સર્વસાધર્મ્યસંભવે તુ એકતાપસદ્ભવઃ । એવં ચ ઉપમાનસ્ય તૃતીયમેદોપન્યાસો

હોતી છે, વૈસા ગવય (ગોઘ) હોતા છે—જૈસા ગવય હોતા છે વૈસી ગાય હોતી છે । (સે તં પ્રાયસાહમ્મોવણીય) યહ પ્રાયઃસાધર્મ્યોપનીત કા તાત્પર્ય છે । પ્રાયઃસાધર્મ્યોપનીત મેં જો સમાનતા પ્રકટ કી જાતી છે ઘહ સમાનતા અધિકતર અનેક અવયવોં મેં પાઈ જાતી છે । જૈસા ગવય છે વૈસી ગાય છે—આદિ વાક્યોં મેં કકુદ, સુર, વિષાણ, ઓર લાઙ્ગૂલ આદિ અવયવોં કો લેકર દોનોં મેં સમાનતા પ્રકટ કી ગઈ હેં । (સે કિં તં સઘ્વસાહમ્મોવણીય ?) હે ભદ્રંત ! સર્વસાધર્મ્યોપનીત કા કયા તાત્પર્ય છે ? (સઘ્વસાહમ્મોવણીય)

ઉત્તર—સર્વસાધર્મ્યોપનીત કા તાત્પર્ય એસા છે કિં ઇસમેં સર્વ પ્રકારોં સે સમાનતા પ્રકટ કી જાતી છે ।

શંકા—સર્વ પ્રકારોં સે સમાનતા તો કિસી મેં બી કિસી કે સાથ ઘટિત નહીં હો સકતી । વર્ષોંકિ યદિ ઇસ પ્રકાર સે સમાનતા ઘટિત હોને લગે તો, ફિર ડન દોનોં મેં એકતા કે પ્રાપ્ત હોને કા પ્રસંગ

પ્રમાણ છે. (જહા ગો તહા ગવયો, જહા ગવયો તહા ગો) જેવી ગાય છે, તેવો ગવય (ગો) હોય છે. જેવો ગવય હોય છે, તેવી ગાય છે. (સે તં પ્રાયસાહમ્મોવણીય) આ પ્રાયઃસાધર્મ્યોપનીતનું તાત્પર્ય છે. પ્રાયઃસાધર્મ્યોપનીતમાં જે સમાનતા પ્રકટ કરવામાં આવે છે, તે સમાનતા અધિકાંશતઃ અનેક અવયવોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જેવો ગવય છે, તેવી ગાય છે. જોરે વાક્યોમાં કકુદ, સુર, વિષાણ અને પૂંછડું આદિ અવયવોને લઈને બન્નેમાં સમાનતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. (સે કિં તં સઘ્વસાહમ્મોવણીય?) હે ભદ્રંત ! સર્વ સાધર્મ્યોપનીતનું શું તાત્પર્ય છે ? (સઘ્વસાહમ્મોવણીય)

ઉત્તર—સર્વસાધર્મ્યનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે આમાં સર્વ પ્રકારથી સમાનતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે,

શંકા—સર્વ પ્રકારથી સમાનતા તો કોઈમાં પણ કોઈની સાથે ઘટિત થઈ શકે જ નહિ. કેમ કે જો આ પ્રમાણે સમાનતા ઘટિત થાય તો પછી તેઓ બન્નેમાં એકતા પ્રાપ્ત થવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે ત્યારે તો ઉપમાન

વ્યર્થ એવેતિ ચેદાહ-યદ્યપિ સર્વસાધર્મ્યમાપમ્યં નાસ્તિ, તથાપિ તેનૈવ તસ્ય= ઓપમ્યં ક્રિયતે ઇતિ યુક્ત એવ મેદોપન્યાસઃ । અસ્યોદાહરણાનિ-અર્હદ્ગિર્હત્સદ્શં કૃતમિત્યાદિ । અર્થ ભાવઃ-અર્હદ્ગિર્હત્સર્વોત્તમં તીર્થપ્રવર્તનદિકૃતં તદર્હન્ત એવ કર્તુમર્હન્તિ, નાપરે ઇતિ । एवं चक्रवर्तिना चक्रवर्तिसदृशं कृतमित्यादीनामपि प्राप्त होगा तब यह उपमान का तीसरा भेद ही नहीं बन सकेगा । इस प्रकार की शंका का उत्तर-(सर्वसाहस्ये ओवस्ये नस्थि तद्वा च तेणेव तस्य ओवस्यं कीरइ) इस सूत्रपाठ से दिया है । इसमें यह कहा गया है-‘कि यद्यपि दूसरे के साथ दूसरे की सर्व प्रकार से समानता नहीं मिलती है, यह बात सर्वथा सत्य है परन्तु फिर भी इसमें जो सर्वप्रकार से समानता प्रकट की गई है, उसका तात्पर्य यह है कि ‘वह समानता उसी के साथ प्रकट की जाती है-दूसरे के साथ नहीं । जैसे-(अरिहंतेहिं अरिहंतसरिसं कयं, चक्रवर्तिणा चक्रवर्तिसरिसं-कयं बलदेवेण बलदेसरिसं कयं, वासुदेवेण, वासुदेवसरिसं कयं साधुणा साधुसरिसं कयं से तं) अर्हंतोंने अर्हंतों के समान किया, चक्रवर्तिने चक्रवर्तियों के समान किया, बलदेव ने बलदेवों के समान किया वासुदेव ने वासुदेवों के समान किया, साधुने साधुओं के समान किया । इस कथन का तात्पर्य केवल इतना ही है कि-‘अर्हंतों ने जो सर्वोत्तम तीर्थप्रवर्तन आदि कार्य किये हैं,-उन्हे ओर कोई दूसरा नहीं कर

નેા ત્રીજો પ્રકાર જ અસ્તિત્વમાં આવી શકશે નહિ. આ બાતની શંકાનેા ઉત્તર (સર્વસાહસ્યે ઓવસ્યે નસ્થિ તદ્વા ચિ તેણેવ તસ્ય ઓવસ્યં કીરइ) આ સૂત્રપાઠ વડે આપવામાં આવ્યો છે. આમાં આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે કે જો કે બીજાની સાથે બીજાની સર્વ રીતે સમાનતા મળતી નથી, આ વાત સંપૂર્ણ રીતે સાચી છે છતાંએ આમાં જે સર્વ પ્રકારથી સમાનતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે, તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે, તે સમાનતા તેની સાથે જ પ્રકટ કરવામાં આવી છે. બીજાની સાથે નહિ. જેમ કે (અરિહંતેહિં અરિહંતસરિસં કયં ચક્રવર્તિણા ચક્રવર્તિસરિસં કયં બલદેવેણ બલદેવસરિસં કયં, વાસુદેવેણ વાસુદેવસરિસં કયં, સાધુણા સાધુ સરિસં કયં સે તં) અર્હંતોએ અર્હંતોએ જેવું કયું, ચક્રવર્તીએ ચક્રવર્તીઓના જેવું કયું, બલદેવે બલદેવોના જેવું કયું, વાસુદેવે વાસુદેવો જેવું કયું, સાધુએ સાધુઓના જેવું કયું. આ કથનનું તાત્પર્ય ફક્ત આટલું જ છે, કે ‘અર્હંતોએ જે સર્વોત્તમ તીર્થ પ્રવર્તન વગેરે કાર્યો કર્યા છે, તે કાર્યો બીજો કોઈ કરી શકે જ નહિ

ભાવો બોધ્યઃ । લોકેઽપ્યેવં દૃશ્યતે, યથા-ગગનં ગગનાકારં 'સાગરઃ સાગ-
રોપમઃ', । રામરાવણયોર્યુદ્ધં રામરાવણયોરિવ ॥૧૧॥" ઇતિ । અથ વૈધર્મ્યોપનીતં નિરૂ-
પયતિ- 'સે કિં તં વેદહમ્મોવળીય' ઇત્યાદિ । વૈધર્મ્યોપનીતમ્-વૈધર્મ્યેણ=વૈસાદૃશ્યેન
ઉપનીતમ્=ઉપનયો યત્ર તદૌપમ્યં વૈધર્મ્યોપનીતમ્ । હદમપિ કિંચિદ્ વૈધર્મ્યોપનીત-
પ્રાયોવૈધર્મ્યોપનીતસર્વવૈધર્મ્યોપનીતેતિ ત્રિવિધમ્ । તત્ર કિંચિદ્વૈધર્મ્યોપનીતં યથા-
શાબલેયઃ-શબલાયા ગોરપત્યં, ન તથા બાહુલેયઃ=બહુલાયા ગોરપત્યમ્, યથા ચ
બાહુલેયો ન તથા શાબલેય ઇતિ । અત્ર ચ શેષધર્મૈસ્તુલ્યત્વેઽપિ ભિન્નનિમત્તજ-
સક્તા હૈ ઉન્હેં તો વે હી કર સક્તે હૈં । इसी प्रकार चक्रवर्ती ने चक्र-
वर्ती के समान किया है 'इत्यादि वाक्यों का भी तात्पर्य जानना
चाहिये । लोक में भी तो ऐसा देखा जाता है कि-

‘ગગનં ગગનાકારં, સાગરઃ સાગરોપમઃ,

રામરાવણયોર્યુદ્ધં રામરાવણયોરિવ ’ ।

(સે કિં તં તં વેદહમ્મોવળીય ?) હે ભદન્ત ! વૈધર્મ્યોપનીત કા
કયા તાત્પર્ય હૈ ? (વેદહમ્મોવળીય તિવિદે પળજ્ઞે)

ઉત્તર--વૈધર્મ્યોપનીત ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા)
જૈસે (કિંચિવેદહમ્મોવળીય, પાયવેદહમ્મોવળીય, સર્વવેદહમ્મોવળીય)
કિંચિત્ વૈધર્મ્યોપનીત, પ્રાયઃવૈધર્મ્યોપનીત, સર્વવૈધર્મ્યોપનીત । (સે કિં
તં કિંચિવેદહમ્મોવળીય ?) હે ભદન્ત ! વહ કિંચિત્ વૈધર્મ્યોપનીત કયા હૈ ?

ઉત્તર--(કિંચિવેદહમ્મોવળીય જહા સામલેરો ન તહા બાહુલેરો
જહા બાહુલેરો ન તહા સામલેરો સે તં કિંચિવેદહમ્મોવળીય) વહ

તે કાર્યોને તે તેઓ જ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. આ રીતે ચક્રવર્તીએ
ચક્રવર્તી બેબુ જ કયું છે 'વગેરે વાક્યોનું' તાત્પર્ય પણ સમજી લેવું જોઈએ.
લોકમાં પણ આ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે કે :-

ગગનં ગગનાકારં, સાગરઃ સાગરોપમઃ ।

રામરાવણયો યુદ્ધં રામરાવણયો રિવ ॥૧૧॥

(સે કિં વેદહમ્મોવળીય ?) હે ભદન્ત ! વૈધર્મ્યોપનીતનું તાત્પર્ય શું છે ?
(વેદહમ્મોવળીય તિવિદે પળજ્ઞે)

ઉત્તર-વૈધર્મ્યોપનીતના ત્રણ પ્રકારો છે. (તં જહા) જેમ કે (કિંચિવેદ-
હમ્મોવળીય, પાયવેદહમ્મોવળીય, સર્વવેદહમ્મોવળીય) કિંચિત્ વૈધર્મ્યોપનીત, પ્રાયઃ
વૈધર્મ્યોપનીત, સર્વ વૈધર્મ્યોપનીત. (સે કિં તં કિંચિવેદહમ્મોવળીય ?) હે
ભદન્ત ! તે કિંચિત્ વૈધર્મ્યોપનીત શું છે ?

ઉત્તર-(કિંચિવેદહમ્મોવળીય જહા સામલેરો ન તહા બાહુલેરો જહા બાહુ-
લેરો ન તહા સામલેરો સે તં કિંચિવેદહમ્મોવળીય) તે કિંચિત્ વૈધર્મ્યોપનીત,

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૨૩ ઉપમાનપ્રમાણનિરૂપણમ્

૫૩૫

ન્માદિમાત્રસ્તુ વૈલક્ષણ્યાત્ કિંચિદ્વૈધર્મ્યં बोध्यम् । प्रायो वैधर्म्योपनीतं-प्रायो= बाहुल्येन यद्वैधर्म्यं=वैसादृश्यं तेन उपनीतम्=उपनयो यत्र तत् । तथाहि- यथा वायसो न तथा पायसः, यथा पायसो न तथा वायस इति । अत्र वायस- पायसयोः सचेतनाचेतनत्वादिभिर्वहुभिर्धर्मैर्विसंवादान् पदगतवर्णद्वयेन साम्याच्च

કિંચિત્ વૈધર્મ્યોપનીત હસ પ્રકાર સે હૈ-જૈસા શબલા ગાય કા ચહડા હોતા હૈ-વૈસા ચહુલા ગાય કા નહીં હોતા હૈ, ઓર જૈસા ચહુલા ગાય કા હોતા હૈ, વૈસા શબલા ગાય કા નહીં હોતા હસ પ્રકાર કે કથન મેં યદ્યપિ શોષધર્મોં કી અપેક્ષા દોનોં મેં તુલ્યતા હૈ તો ખી શબલા ચહુલા આદિરૂપ ભિન્ન ૨ નિમિત્તોં સે જન્મ હોને કે કારણ ઉસમેં કિંચિત્ વિલક્ષણતા પ્રકટ કી ગઈ હૈ । હસ પ્રકાર સે યહ કિંચિત્ વૈધર્મ્યોપનીત કા તાત્પર્ય હૈ (સે કિં તં પાયવેહમ્મોવળીય) હૈ ભદન્ત ! પ્રાયઃ-વૈધર્મ્યોપનીત કા કયા તાત્પર્ય હૈ ?

ઉત્તર--(પાયવેહમ્મોવળીય જહા વાયસો ન તહા પાયસો, જહા પાયસો ન તહા વાયસો-સે તં પાયવેહમ્મોવળીય) પ્રાયઃવૈધર્મ્યોપનીત મેં અધિકાંશરૂપ મેં અનેક અવયવગત વિસદૃશતા પર ધ્યાન ન રહ્યા જાતા હૈ-જૈસે વાયસ હોતા હૈ વૈસા પાયસ નહીં હોતા, જૈસા પાયસ હોતા હૈ વૈસા વાયસ નહીં હોતા । યહાં પર યદ્યપિ પદગત દો વર્ણોં કી અપેક્ષા હનમેં સામ્ય હોને પર ખી સચેતનતા ઓર અચેતનતા આદિ અનેક ધર્મોં કી

આ પ્રમાણે છે. જેવું શબલા ગાયનું વાછરડું હોય છે, તેવું બહુલા ગાયનું વાછરડું હોતું નથી. અને જેવું બહુલા ગાયનું વાછરડું હોય છે, તેવું શબલા ગાયનું હોતું નથી. આ જાતના કથનમાં જો કે શોષ ધર્મોંની અપેક્ષા બન્નેમાં તુલ્યતા છે, છતાં એ શબલા, બહુલા આદિ ૩૫ ભિન્નભિન્ન નિમિત્તોથી જન્મ હોવા બદલ તેમાં કંઈક વૈલક્ષણ્ય પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે કિંચિત્ વૈધર્મ્યોપનીતનું તાત્પર્ય છે. (સે કિં તં પાયવેહમ્મોવળીય) હે ભદન્ત ! પ્રાયઃ વૈધર્મ્યોપનીતનું શું તાત્પર્ય છે ?

ઉત્તર--(પાયવેહમ્મોવળીય જહા વાયસો તહા પાયસો, જહા પાયસો ન તહા વાયસો-સે તં પાયવેહમ્મોવળીય) પ્રાયઃવૈધર્મ્યોપનીતમાં અધિકાંશરૂપમાં અનેક અવયવગત વિસદૃશતા ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે. જેવો વાયસ (કાગડો) હોય છે તેવું પાયસ હોતું નથી અને જેવું વાયસ હોય છે, તેવો વાયસ હોતો નથી અહીં જો કે પદગત બે વર્ણોંની અપેક્ષા આમાં સામ્ય હોવા છતાંએ સચેતનતા અને અચેતનતા વગેરે અનેક ધર્મોંની અપેક્ષા વિધર્મતા

પ્રાયો વૈધર્મ્યવત્તા વિજ્ઞેયા । અથ સર્વવૈધર્મ્યોપનીતં નિરૂપયતિ-સર્વતઃ=સર્વપ્રકાર-
વૈધર્મ્ય-સર્વવૈધર્મ્યમ્, તેન ઉપનીતં સર્વવૈધર્મ્યોપનીતમ્ । યદપિ સર્વવૈધર્મ્યં ન
કસ્યાપિ કેનાપિ સંભવતિ, સત્ત્વપ્રમેયત્વાદિભિઃ સર્વપદાર્થાનાં સમાનત્વાત્ । સત્ત્વ-
પ્રમેયત્વાદિભિરપિ સામ્યાસ્વીકારેऽસત્ત્વપસદ્ધાત્, તથાપિ તેનૈવ તસ્ય ઔષ્મ્યં
ક્રિયતે । યથા-નીચેન નીચસદૃશં કૃતં, દાસેન દાસસદૃશં કૃતમિત્યાદિ । નનુ
અપેક્ષા વિધર્મતા હોને કે કારણ પ્રાપ્તઃ વૈધર્મ્યવત્તા કહી ગઈ છે ।
(સે કિં તં સત્ત્વવેદ્દમ્મોવળીય) હે ભદ્રન્ત ! સર્વ વૈધર્મ્યોપનીત કા
કયા તાત્પર્ય છે ?

ઉત્તર--(સત્ત્વ વેદ્દમ્મોવળીય ઓષ્મ્મે ગત્થિ-તહા વિ-તેણેવ તસ્સ
ઓષ્મ્મં કીરહ જહા-ળીયણં ળીયસરિયં કયં, દાસેણં દાસસરિયં કયં,
કાકેણ કાકસરિયં કયં સાણેણ સાણસરિયં કયં, પાણેણં પાણસરિયં
કયં સે તં સત્ત્વવેદ્દમ્મોવળીય) સર્વવૈધર્મ્યોપનીત મેં સર્વ પ્રકાર સે
વિધર્મતા પ્રકટ કી જાતી છે ।

શંકા--એસા કોઈ બી પદાર્થ નહીં છે કિં જિસ મેં સર્વ પ્રકાર સે
એક દુસરે કી અપેક્ષા વિધર્મતા રહે, કયોંકિ સત્ત્વ પ્રમેયત્વ આદિ
ધર્મોં કો લેકર સઘ પદાર્થોં મેં સમાનતા છે ?

ઉત્તર--યહ કહના ઠિક છે-પરંતુ ફિર બી જો હસમેં વિધર્મતા
પ્રકટ કી ગઈ છે 'ઉસકા તાત્પર્ય' યહ છે કિં-'યહ વિધર્મતા ઉસી કે
સાથ પ્રકટ કી જાતી છે, અન્ય કિસી દુસરે કે સાથ નહીં । જૈસે

હોવા બદલ પ્રાયઃવૈધર્મ્યવત્તા કહેવામાં આવી છે. (સે કિં તં સત્ત્વવેદ્દમ્મો
વળીય ?) હે ભદ્રન્ત ! સર્વ વૈધર્મ્યોપનીતનું શું તાત્પર્ય છે ?

ઉત્તર--(સત્ત્વવેદ્દમ્મોવળીય ઓષ્મ્મે ગત્થિ-તહા વિ તેણેવ તસ્સ ઓષ્મ્મં
કીરહ જહા-ળીયણં ળીયસરિયં કયં, દાસેણં દાસસરિયં કયં, કાકેણં કાકસરિયં
કયં, સાણેણ સાણસરિયં કયં, પાણેણં પાણસરિયં કયં સે તં સત્ત્વવેદ્દમ્મો
વળીય) સર્વ વૈધર્મ્યોપનીતમાં સર્વ પ્રકારથી વિધર્મતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

શંકા--એવો કોઈ પદાર્થ નથી કે જેમાં સર્વ પ્રકારથી એકબીજાની
અપેક્ષાએ વૈધર્મ્ય હોય, કેમ કે સત્ત્વ પ્રમેયત્વ વગેરેમાં ધર્મેને લઈને સર્વ
પદાર્થોમાં સમાનતા છે ?

ઉત્તર--આ કહેવું બરાબર છે. પરંતુ છતાંએ જે આમાં વિધર્મતા
પ્રકટ કરવામાં આવી છે, તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'તે વિધર્મતા તેની
સાથે જ પ્રકટ કરવામાં આવે છે, બીજા કોઈની સાથે નહિ. જેમ કે નીચ

अनुयोगबन्धिका टीका सूत्र २२३ उपमानप्रमाणनिरूपणम्

५३९

नीचेन नीचसदृशं कृतमित्यादि तु सर्वसाधर्म्योपनीतस्यैवोदाहरणं वक्तुमुचितम्, पुनः सर्ववैधर्म्योपनीतत्वेनेदं यदुदाहृतं तदयुक्तमेवेति चेदाह—नीचेन नीचसदृशं कृतमित्याद्युदाहरणत्वेन वदतः शास्त्रकर्तुरयमभिप्रायो यत् नीचोऽपि न गुरुघातादिरूपं महापापमाचरति किं पुनरनीचः ? अनेन च सकलजगद्विरुद्धमाचरितम्, अतोऽनेन नीचेन नीचसदृशमेव कृतम् । अत्र सकलजगद्विरुद्धप्रवृत्तचक्रविक्षया सर्ववैधर्म्योपनीतत्वम् । एवं दासेन दाससदृशं कृतम्, इत्यादिष्वपि सर्ववैधर्म्योप-

नीचने नीच के सदृश ही किया, दासने दास के समान ही किया, काकने काक के समान ही किया कुत्ते ने कुत्ते के ही समान किया, चाण्डाल ने चाण्डाल के ही सदृश किया ।

शंका—नीच ने नीच के ही सदृश किया इत्यादि उदाहरण जो सर्ववैधर्म्योपनीत के ये प्रकट किये हैं—सो ये तो सर्वसाधर्म्योपनीत के ही मानना चाहिये—इन्हें सर्ववैधर्म्योपनीतरूप से कहना उचित नहीं है ।

उत्तर—नीच ने नीच सदृश किया इत्यादि बात को जो यहां शास्त्रकार ने सर्व वैधर्म्योपनीत के उदाहरण रूप से कहा है, सो उनका यह अभिप्राय है कि—‘प्रायः नीच भी जब गुरुघात आदि रूप महापाप नहीं करता है, तो फिर अनीच तो करेगा ही कैसे ? परन्तु इस नीच ने तो कमाल ही किया जो सकल जगत के विरुद्ध ऐसा आचरण किया है । इसलिये इस नीच ने नीच के ही जैसा काम किया । यहां सकल जगत् के विरुद्ध कर्म में प्रवृत्त होने की विवक्षा से

भाष्यसे नीच जेवुं न कथुं, दासे दास जेवुं न कथुं, कागडाज्ये कागडा जेवुं कथुं, इतराज्ये इतरा जेवुं न कथुं, यं डाले यं डाल जेवुं न कथुं.

शंका—नीचे नीच भाष्यसनी जेम न कथुं वगेरे उदाहरण्य जे सर्व वैधर्म्योपनीतना उदाहरण्यमां प्रकट कर्था छे, तो आ अधां तो सर्व साधर्म्योपनीतना न उदाहरण्यो मानवा जेधज्ये. आ अधाने सर्ववैधर्म्योपनीत रूपमां कहेवुं योग्य नथी.

उत्तर—नीच भाष्यसे नीच भाष्यस जेवुं कथुं वगेरे बातने जे अही शास्त्रकारे सर्व वैधर्म्योपनीतना उदाहरण्यना रूपमां कही छे, जेनो आ जेतनो अलिप्राय छे के धलुं करीने नीच पक्ष न्यारे शुद्धता वगेरे रूप महापाप करतो नथी तो पछी अनिय तो करशे न केवी रीते ? परन्तु सकल जगतना विरुद्ध जेवुं आचरण्य करीने आ नीच भाष्यसे तो जारे कमाल करी कहेवाय. जेथी आ नीचे नीच जेवुं न कार्य कथुं छे. अही संपूषं जगतना विरुद्ध कर्ममां प्रवृत्त होवानी विवक्षाथी सर्व

નીતત્વમિતિ । इत्थं वैधर्म्योपनीतं समेदं निरूपितमिति सूचयितुमाह—तदेतत्
वैधर्म्योपनीतमिति । इत्थं च साधर्म्योपनीतवैधर्म्योपनीतेतिभेदद्वयविशिष्टमौपम्यं
निरूपितमिति सूचयितुमाह—तदेतदौपम्यमिति ॥ सू० २२३॥

મૂલમ્—સે કિં તં આગમે? આગમે—દુવિહે પળણત્તે, તં જહા-
લોહણ ય લોઉત્તરિણ ય । સે કિં તં લોહણ? લોહણ—જળણં હમં
અળળાણિણહિં મિચ્છાદિટ્ટિણહિં સુચ્છંદબુદ્ધિમહવિગપ્પિયં, તં
જહા—ભારહં રામાયણં જાવ ચત્તારિ વેયા સંગોવંગા । સે તં
લોહણ આગમે । સે કિં તં લોઉત્તરિણ? લોઉત્તરિણ—જળણં હમં
અરિહંતેહિં ભગવંતેહિં ઉપ્પળણાણદંસળધરેહિં તીયપચ્ચુપ્પળ-
મળાગયજાણણહિં તિલુક્કવહિયમહિયપૂહણહિં સવ્વળણૂહિં સવ્વ-
દારિસીહિં પળીયં દુવાલસંગં ગણિપિડગં, તં જહા—આચારો જાવ
દિટ્ઠિવાઓ । અહવા આગમે તિવિહે પળણત્તે, તં જહા—સુત્તાગમે
અત્થાગમે તદુભયાગમે । અહવા આગમે—તિવિહે પળણત્તે, તં
જહા—અત્તાગમે અણંતરાગમે પરંપરાગમે । તિત્થગરાણં અત્થસ્સ

सर्ववैधर्म्योपनीतता है । इसी प्रकार से 'दास ने दास के ही सदृश
किया' इत्यादि वाक्यों में सर्व वैधर्म्योपनीतता जाननी चाहिये । इस
प्रकार यह सर्व वैधर्म्योपनीतता का स्वरूप है । (से तं वेहम्मोवणीए)
इस प्रकार यह समेद वैधर्म्योपनीत उपमान का निरूपण किया—इसके
निरूपित होते ही (से तं ओवम्मो) उपमान, प्रमाण का यह पूर्णरूप से
निरूपण हो चुका ॥ सू० २२३ ॥

વૈધર્મ્યોપનીતતા છે. આ પ્રમાણે 'દાસે દાસ જેવું જ કયું' વગેરે કથનોમાં
પણ સર્વ વૈધર્મ્યોપનીતતા બહુલી જોઈએ. આ પ્રમાણે આ સર્વ વૈધર્મ્યો-
પનીતતાનું સ્વરૂપ છે. (સે તં વેહમ્મોવણીય) આ પ્રમાણે આ સર્વ વૈધર્મ્યો-
પનીત ઉપમાનનું નિરૂપણ કરવામાં આયું છે, આના નિરૂપણથી જ (સે તં
ઓવમ્મે) ઉપમાન પ્રમાણનું અહીં સંપૂર્ણ રૂપમાં નિરૂપણ થઈ ગયું
છે. ॥ સૂત્ર-૨૨૩ ॥

अनुयोगवन्धिका टीका सूत्र २२४ आगमप्रमाणनिरूपणम्

५३९

अत्तागमे । गणहराणां सुत्तस्स अत्तागमे, अत्थस्स अणंतरागमे ।
गणहरसीसाणां सुत्तस्स अणंतरागमे अत्थस्स परंपरागमे । तेण
परं सुत्तस्स वि अत्थस्स वि णो अत्तागमे, णो अणंतरागमे,
परंपरागमे । से तं लोयुत्तरिण् । से तं आगमे, से तं णाण-
गुणप्पमाणे ॥सू० २२४॥

छाया-अथ कोऽसौ आगमः ?, आगमो द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा लौकिकश्च
लोकोत्तरिकश्च । अथ कोऽसौ लौकिकः ?, लौकिको यत् खलु अयम् अज्ञानिकैः
मिथ्यदृष्टिकैः स्वच्छन्दबुद्धिमतिविकल्पितं, तद्यथा-भारतं रामायणं यावत्
चत्वारो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः । स एष लौकिक आगमः । अथ कोऽसौ लोकोत्त-
रिकः ?, लोकोत्तरिको-यत् खलु अयम् अर्हद्भिः भगवद्भिस्तत्पन्नज्ञानदर्शनधरैः
अतीतमधुत्यन्नागतज्ञायकैः त्रैलोक्यावलोकितमहितपूजितैः सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः
प्रणीतः द्वादशाङ्गः गणिपिटकः, तद्यथा-आचारो यावत् दृष्टिवादः । अथवा आग-
मस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः तद्यथा-सूत्रागमः, अर्थीगमः, तदुभयागमः । अथवा-आगम-
स्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-आत्मागमः अनन्तरागमः, परम्परागमः । तीर्थकराणाम्
अर्थस्य आत्मागमः । गणधराणां सूत्रस्य आत्मागमः, अर्थस्य अनन्तरागमः ।
गणधरशिष्याणां सूत्रस्य अनन्तरागमः, अर्थस्य परम्परागमः । ततः परं सूत्र-
स्यापि अर्थस्यापि नो आत्मागतः, नो अनन्तरागमः, परम्परागमः । स एष
लोकोत्तरिकः । एष आगमः । तदेतत्तु ज्ञानगुणप्रमाणम् ॥सू० २२४॥

टीका-‘से किं तं आगमे’ इत्यादि-

अथ कोऽसौ आगमः ? इति शिष्यः प्रश्नः । उत्तरयति-आगमः आगच्छति
गुरुपारम्पर्येण योऽसावागमः । आ=समन्तात् गम्यन्ते=ज्ञायन्ते जीवादयोऽनेनेति

‘से किं तं आगमे’ इत्यादि ।

शब्दार्थः--(से किं तं आगमे) हे अदन्त ! आगम प्रमाण का
स्वरूप क्या है ?

उत्तर--(आगमे दुविहे पणन्ते) आगम दो प्रकार का कहा गया

‘से किं तं आगमे’ इत्यादि ।

शब्दार्थः--(से किं तं आगमे) हे अदन्त ! आगम प्रमाण का
स्वरूप क्या है ?

उत्तर--(आगमे दुविहे पणन्ते) आगम दो प्रकार का कहा है । (संज्ञा)

વા આગમઃ, અયં ચ લૌકિકલોકોત્તરિહેતિ ભેદદ્વયવિશિષ્ટો बोध्यः । तत्र लौकिक आगमः—अज्ञानिभिर्मिथ्यादृष्टिभिः स्वच्छन्दबुद्धिमतिविकल्पितं यदिदं रामायणमहाभारतयावत्साङ्गोपाङ्गं वेदचतुष्टयं तद्रूपो बोध्यः । भावश्रुतमस्तावे-
अत्रैवास्य व्याख्यानं कृतं तत् एव प्रकृतार्थः समुपलभ्यः । लोकोत्तरिक आगमस्तु
यः खलु उत्पन्नज्ञानदर्शनधरादिविशेषणत्रिशिष्टैर्हृद्भिर्भगवद्भिः मणीतो द्वाद-

है । (तं जहा) वे प्रकार ये हैं—(लोहए य लोउत्तरिए य) एक लौकिक और दूसरा लोकोत्तरिक । 'गुरुपरम्भरा से जो चला आ रहा है, वह आगम है अथवा जीवादि पदार्थ जिसके द्वारा भलिभांति जाने जाते हैं, वह आगम है । ऐसी यह आगम शब्द की व्युत्पत्ति है । (से किं तं लोहए ?) हे भदन्त ! लौकिक आगम क्या है ? (लोहए—जणं-इमं अण्णाणि एहिं मिच्छादिद्वीएहिं सच्छंदबुद्धिमहविगप्पियं)

उत्तर—लौकिक आगम वह है, जो अज्ञानीमिथ्यादृष्टियों द्वारा अपनी स्वच्छंद बुद्धि और मति से रचा गया है । (तं जहा) जैसे (भारहं रामायणं जाव चत्तारिवेया संगोवंग्गा) यहाँ भारत, रामायण यावत् अंगोपांग सहित चारों वेद । इस लौकिक आगम का व्याख्यान यहीं पर भावश्रुत के प्रसंग पर कह दिया गया है । वहीँ से इसे समझ लेना चाहिये । (से किं तं लोउत्तरिए ?) हे भदन्त ! लोकोत्तरिक आगम का क्या स्वरूप है ? (लोउत्तरिए—जणं इमं अरिहंतेहिं भगवन्तेहिं उत्पण्ण-

તે પ્રકારે આ પ્રમાણે છે. (લોહए य लोउत्तरिए य) લૌકિક અને લોકોત્તરિક 'ગુરુ પરંપરાથી જે ચાલતું' આવી રહ્યું છે, તે આગમ છે. અથવા જીવાદિ પદાર્થ જેના વડે સમ્યક્ રીતે જાણવામાં આવે છે, તે આગમ છે. આવી આ આગમ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. (સે કિં તં લોહए ?) હે ભદન્ત ! લૌકિક આગમ એટલે શું ? (લોહए जणं इमं अण्णाणि एहिं मिच्छादिद्वीएहिं सच्छंदबुद्धिमहविगप्पियं)

ઉત્તર—લૌકિક આગમ તે કહેવાય છે કે જે અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિઓ વડે ધોતાની સ્વચ્છંદ બુદ્ધિ અને મતિથી રચેલાં છે. (તંજહા) જેમ કે (ભારહં રામાયણં જાવ ચત્તારિવેયા સંગોવંગ્ગા) અહીં ભારત, રામાયણ, યાવત્ અંગોપાંગો સહિત ચારે ચાર વેદો, આ લૌકિક આગમનું વ્યાખ્યાન ભાવશ્રુતના પ્રસંગમાં કહેવામાં આવ્યું છે. ત્યાંથી જ સમજ લેવું જોઈએ. (સે કિં તં લોઉત્તરિય ?) હે ભદન્ત ! લોકોત્તરિક આગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (લોઉત્તરિય जणं इमं अरिहं-

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૨૪ આગમપ્રમાણનિરૂપણમ્

૫૪૧

જ્ઞાત્રો ગણિપિટકઃ સ બોધ્યઃ । સ ચ આચારો યાવદ્ દૃષ્ટિવાદો બોધ્યઃ । ઉત્પન્ન-
જ્ઞાનદર્શનધરાદિપદાનામર્થા અર્થૈવ માત્રશ્રુતપ્રસ્તાવેઽભિહિતાસ્તત્ત્વ એવ બોધ્યાઃ ।
મકાત્તન્તરૈરાગમં નિરૂપયતિ-અથવા-આગમસ્ત્રિવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તથા-સૂત્રાગમઃ=
સૂત્રમેવાગમઃ-સૂત્રાગમઃ । અર્થાગમઃ-અર્થ એવાગમઃ-સૂત્રામિથેયઃ અર્થઃ, સ એવા-
ગમઃ-અર્થાગમઃ । સૂત્રાર્થોભયરૂપસ્તુ આગમ ઉભયાગમઃ । અથવા-અન્યેન મકા-
રેનાગમસ્ત્રિવિધો વિજ્ઞેયઃ । યથા-આત્માગમઃ, અનન્તરાગમઃ, પરમ્પરાગમઃ । તત્ર-

જાણદંસણધરેહિં તીયપચ્ચુપ્પણમણાગયજાણપહિં તિલુક્કવહિયમહિ-
યપૂદ્દપહિં સવ્વણ્ણહિં સવ્વદરિસીહિં પળીયં દુવાલસંગં ગણિપિટ્ઠં)

ઉત્તર--લોકોત્તરિક આગમ કા સ્વરૂપ એસા હૈ કિ-‘જો મૂન વર્ત-
માન અવિષ્યત્ કે જ્ઞાના તથા અનંત જ્ઞાન અનંતદર્શન કે ધારી સર્વજ્ઞ
અર્હંત ભગવંતો દ્વારા પ્રણીત હુઆ હૈ । યહ આગમ ૧૨ અંગરૂપ હૈ ।
હસે ગણિપિટક મી કહતે હૈ । અર્હંત ભગવંત તીનો લોકોં મેં માન્ય
એવં પૂજ્ય હોતે હૈ । કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શન સે યે ત્રિલોકવર્તી સમસ્ત
પદાર્થોં કે જાનને વાલે હોતે હૈ । (આચારો જાવ દિદ્ધિવાયો) હસ દ્વાદ-
શાંગગણિપિટક કે નામ આચારાજ્ઞ યાવત્ દૃષ્ટિવાદ એસે હૈ । (અહવા
આગમે તિવિહે પળસે તં જહા સુત્તાગમે, અત્થાગમે, તદુભયાગમે)
અથવા-હસ પ્રકાર સે મી આગમ તીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ-
જૈસે સૂત્રાગમ, અર્થાગમ, તદુભયાગમ । સૂત્રરૂપ આગમ કા નામ સૂત્રા-
ગમ હૈ, અર્થરૂપ આગમ કા નામ-અર્થાત્ સૂત્ર દ્વારા કહા ગયા અર્થ-

તેહિં મળવંતેહિં ઉપ્પણજાણદંસણધરેહિં તીયપચ્ચુપ્પણમણાગયજાણપહિં તિલુક્ક-
વહિયમહિયપૂદ્દપહિં સવ્વણ્ણહિં સવ્વદરિસીહિં પળીયં દુવાલસંગં ગણિપિટ્ઠં)

ઉત્તર-લોકોત્તરિક આગમનું સ્વરૂપ આપું છે કે જે ‘મૂત, વર્તમાન,
અવિષ્યત્તા જ્ઞાતા તથા અનંતદર્શનના ધારી સર્વજ્ઞ અર્હંત ભગવંતો વડે
પ્રણીત થયેલ છે. આ આગમ ૧૨ અંગ રૂપ છે. આ આગમને ગણિપિટક
પણ કહે છે. અર્હંત ભગવંત ત્રણે લોકોમાં માન્ય અને પૂજ્ય હોય છે.
કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શનથી એએ ત્રિલોકવર્તી સમસ્ત પદાર્થોના જ્ઞાતા છે.
(આચારો જાવ દિદ્ધિવાયો) આ દ્વાદશાંગ ગણિપિટકના નામે આચારાંગ
યાવત્ દૃષ્ટિવાદ છે (અહવા આગમે તિવિહે પળસે-તં જહા સુત્તાગમે, અત્થાગમે,
તદુભયાગમે) અથવા આ રીતે પણ આગમના ત્રણ પ્રકારો છે. જેમકે સૂત્રા-
ગમ, અર્થાગમ તદુભયાગમ. સૂત્રરૂપ આગમનું નામ સૂત્રાગમ છે, અર્થરૂપ
આગમનું નામ અર્થાગમ છે. સૂત્રવડે કહેવાયેલ અર્થરૂપ જે આગમ છે, તેનું

આત્માગમ:-ગુરુપદેશં વિનૈવાત્મન એવ આગમ:-આત્માગમ: । યથા-તીર્થકૃતા-મર્થરૂપ આત્માગમ: । અર્થો હિ તીર્થકૃદ્ભિઃ સ્વયમેવ કેવલજ્ઞાનેનોપલભ્યતે । ગણ-ધરાણાં સૂત્રરૂપ આત્માગમ:-સૂત્રાણાં તદ્વ્યથિતત્વાત્ । અર્થસ્તુ તેષામનન્તરાગમ એવ, તીર્થકરાત્તેષ્વાગતત્વાત્ । ઉક્તં ચ—

“અર્થં માસહ અરહા, સુતં ગંયંતિ ગણહરા નિઝણા” ઇત્યાદિ । ગણધર

રૂપ જો આગમ હૈં ઉસકા નામ અર્થાગમ હૈં તથા સૂત્ર ઓર અર્થ ઇન દોનોરૂપ જો આગમ હૈં, વહ તદુભયોગમ હૈં । (અહવા-આગમે તિવિહે પળળત્તે) અથવા ઇસ પ્રકાર સે ઓ આગમ ત્રીન પ્રકાર કા હૈં-(તં જહા) જૈસે (અત્તાગમે, અણંતરાગમે પરંપરાગમે) આત્માગમ, અનંતરાગમ, ઓર પરંપરાગમ । ઇનમેં ગુરુ કે ઉપદેશ કે વિના હી જો કેવલ નિજ આત્મા કા હી આગમ હૈં-વહ આત્માગમ હૈં । ઇસકા તાત્પર્ય યહ હૈં કિ તિર્થકર પ્રભુ જો અર્થરૂપ સે આગમ કી પ્રરૂપણા કરતે હૈં, વહ અર્થરૂપ આગમ ઉનકે લિે આત્માગમ હૈં । તીર્થકર ભગવાન્ સ્વયમેવ કેવલજ્ઞાન સે અર્થ કો જાનતે હૈં-ઈસીલિે અર્થ જાનને મેં વે ગુરુ કે ઉપદેશ કી અપેક્ષા સે રહિત હોતે હૈં । ગણધરોં ને જો આગમ કો સૂત્ર રૂપ સે નિવદ્ધ કિયા હૈં વહ સૂત્રરૂપ આગમ ઉન ગણધરોં કે લિે આત્માગમ હૈં । ઇસ સૂત્રરૂપ આગમ કા જો અર્થ હૈં વહ ઇન ગણધરોં કે લિે અનન્તરાગમ હૈં । ક્યોંકિ વહ અર્થ તીર્થકરોં સે ઉનમેં આયા હૈં । કહા ઓ હૈં-‘અર્થં માસહ અરહા સુતં ગંયંતિ ગણહરા

નામ અર્થાગમ છે, તેમજ સૂત્ર અને અર્થ એ બંને રૂપ બે આગમ છે. તે તદુભયાગમ છે. (અહવા આગમે તિવિહે પળળત્તે) અથવા આ રીતે પણ આગમના ત્રણ પ્રકારો છે. (તંજહા) જેમ કે (અત્તાગમે અણંતરાગમે પરંપરાગમે) આત્માગમ, અનંતરાગમ, અને પરંપરાગમ. આમાં શુરુના ઉપદેશ વિના જ બે રૂપ નિજ આત્માનો જ આગમ છે, તે આત્માગમ છે. આતું તાત્પર્ય આ પ્રમણે છે કે તીર્થકર પ્રભુ બે અર્થરૂપથી આગમની પ્રરૂપણા કરે છે તે અર્થરૂપ આગમ તેમના માટે આત્માગમ છે. તીર્થકર ભગવાન્ સ્વયમેવ કેવલજ્ઞાનથી અર્થને જાણે છે એટલા માટે અર્થબોધમાં તેઓ શુરુ ઉપદેશની અપેક્ષા રાખતા નથી. ગણધરોં બે આગમને સૂત્રરૂપમાં નિબદ્ધ કર્યો છે તે સૂત્રરૂપ આગમ ગણધરોં માટે આત્માગમ છે. આ સૂત્રરૂપ આગમનો બે અર્થ છે તે ગણધરોં માટે અનન્તરાગમ છે. કેમ કે તે અર્થ તેમનામાં તીર્થકરોં વડે સ્ફુરિત થયેલો છે, કહ્યું પણ છે કે “અર્થં માસહ અરહા સુતં

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૨૪ આગમપ્રમાણનિરૂપણમ્

૫૪૩

શિષ્યાણાં જન્મૂષ્મૃતીનાં સૂત્રમનન્તરાગમઃ—ગણધરાત્ સાક્ષાદેવ તત્ત્વજ્ઞાત્ ,
અર્થસ્તુ પરમ્પરાગમઃ—ગણધરવ્યવહિતસ્ત્વેન પ્રાપ્તત્વાત્ । તતોડનન્તરં પ્રમવાદીનાં તુ
સૂત્રમર્થશ્ચ પરમ્પરાગમ એવ ન તુ આત્માગમો ન ચાપિ અનન્તરાગમઃ । અનેનાગમ-
સ્યૈકાન્તાપૌરુષેયત્ત્વં નિવારિતમ્ । પૌરુષતાત્વાદિવ્યાપારમન્તરેણ નમસીવ વિશિષ્ટ-
નિઙ્ગા ’ । યહી વિષય (તિત્થગરાણં અત્થસ્સ અત્તાગમે, ગણહરાણં
સુત્તસ્સ અત્તાગમે, અત્થસ્સ અર્ણતરાગમે) હસ સૂત્રપાઠ દ્વારા કહા
ગયા હૈ । (ગણહરસીસાણં સુત્તસ્સ અર્ણતરાગમે અત્થસ્સ પરંપરાગમે)
ગણધરોં કે શિષ્ય જો જન્મુસ્વામી આદિ કુપ હૈ ઉનકે લિયે સૂત્ર અનન્ત-
રાગમ હૈં । ક્યોંકિ હન શિષ્યોં ને ઉન્હેં સાક્ષાત્ ગણધર સે સુના હૈ ।
તથા હન સૂત્રોં કા જો અર્થ હૈ, વહ પરંપરાગમ હૈ । ક્યોંકિ ગણધર
કી વ્યવધાનતા સે વહ પ્રાપ્ત હુઆ હૈ । હસકે બાદ પ્રભવ આદિકોં
કે લિયે જો સૂત્ર ઓર અર્થ હૈ, વહ પરંપરા આગમ હી હૈ । વહ ન તો
આત્માગમ હૈ ઓર ન અનન્તરાગમ હૈ । યહી બાત ‘તેણ પરં સુત્તસ્સ
વિ અત્થસ્સ વિ ણો અત્તાગમે, ણો અર્ણતરાગમે, પરમ્પરાગમે’ હસ
સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કી હૈ । (સે તં લોગુત્તરિણ-સેત્તં આગમે-સે તં
જાણગુણપ્પમાણે) હસ પ્રકાર યહ લોકોત્તરિક આગમકા સ્વરૂપ હૈ ।
તીર્થંકર જો આગમ કે પ્રણેતા પ્રકટ કિયે ગયે હૈ ઉસકા તાત્પર્ય
યહ હૈ કિ-‘આગમ મેં જિન બાદિયોં ને ઇકાન્તતઃ અપૌરુષેયતા માની

ગંથંતિ ગણહરા નિઙ્ગા.” એજ વિષય (તિત્થગરાણં અત્થસ્સ અત્તાગમે,
ગણહરાણં સુત્તસ્સ અત્તાગમે, અત્થસ્સ અર્ણતરાગમે) આ સૂત્રપાઠ વડે થયેલ છે.
(ગણહરસીસાણં સુત્તસ્સ અર્ણતરાગમે અત્થસ્સ પરંપરાગમે) ગણધરના જંબુ-
સ્વામી વગેરે જે શિષ્યો થયા છે, તેમના માટે સૂત્ર અનન્તરાગમ છે. કેમ
કે આ શિષ્યોએ સાક્ષાત્ ગણધરના મુખારવિદ્યોથી તેમનું શ્રવણ કર્યું છે.
તેમજ આ સૂત્રોના જે અર્થ છે, તે પરંપરાગમ છે. કેમ કે ગણધરની
વ્યવધાનતાથી તે પ્રાપ્ત થયેલ છે. ત્યાર પછી પ્રભવ આદિકોના માટે જે
સૂત્ર અને અર્થ છે, તે પરંપરા આગમ જ છે. તે ન આગમ છે અને ન
અનન્તરાગમ છે. એજ વાત “તેણ પરં સુત્તસ વિ અત્થસ્સ વિ ણો અત્તાગમે,
જો અર્ણતરાગમે, પરમ્પરાગમે” આ સૂત્રપાઠ વડે પ્રકટ કરવામાં આવી છે.
(સે તં લોગુત્તરિણ-સેત્તં આગમે-સે તં જાણગુણપ્પમાણે) આ પ્રમાણે
લોકોત્તરિક આગમનું સ્વરૂપ છે. તીર્થંકરોને જે આગમના પ્રણેતાઓના
રૂપમાં નિરૂપિત કરવામાં આવેલ છે તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે
‘આગમમાં જિનવાદીઓએ એકાન્તતઃ અપૌરુષેયતા માની છે, તેનું

શ્વદાનુપલબ્ધે : તાલ્વાદિભિરભિવ્યજ્યતે એવ શબ્દો ન તુ ક્રિયતે इति તુ ન મન્તવ્યમ્ । એવં चेन्मन्येत तर्हि सर्ववचसामपौरुषेयत्वप्रसङ्गः, तेषां भाषापुद्गल निष्पन्नत्वात्, भाषापुद्गलानां च लोके सर्वदैव स्थितेरपूर्वक्रियमाणताया अभावेन ताल्वादिभिरभिव्यक्तिमात्रस्यैव निर्वर्त्तनात् । न च शब्दानां पौद्गलिकत्वमसिद्ध-
 है, उसका निराकरण हो जाता है । क्योंकि पौरुषेय ताल्वादिक का जब तक व्यापार नहीं होगा—तब तक विशिष्ट शब्दों की उत्पत्ति नहीं हो सकती है । आकाश में ताल्वादिकों का व्यापार नहीं होता है, इसीलिये उससे विशिष्ट शब्दों की उत्पत्ति नहीं होती है ।

શંકા-તાલ્વાદિકોં કે વ્યાપાર સે શબ્દ ઉત્પન્ન નહીં હોતા હૈ—કિન્તુ અભિવ્યક્ત હોતા હૈ । શંકાકાર કા અભિપ્રાય એસા હૈ કિ 'શબ્દ તો અનાદિઅનિધન હૈ, હસલિયે ડનકા કંઘી વિનાશ નહીં હોતા સિર્ફ ડસ પર આવરણ આ જાતા હૈ, સો ડસ આવરણ કો તાલ્વાદિકોં કા વ્યાપાર હટા દેતા હૈ—અતઃ વહ શબ્દ તાલ્વાદિક કે વ્યાપાર સે અભિવ્યક્ત હો જાતા હૈ । રહે હુણ પદાર્થ કી અભિવ્યક્તિ હોતી હૈ—ઉત્પત્તિ નહીં । સો એસા કહનાં ઘી ડચિત નહીં હૈ । ક્યોંકિ તાલ્વાદિક વ્યાપારોં સે શબ્દ કી કથંચિત્ ઉત્પત્તિ હોતી હૈ—અભિવ્યક્તિ નહીં । યદિ એસા હી ંકાન્તતઃ માના જાવે તો, ફિર સંસાર મેં જિતને વચન હૈં, વે સબ અપૌરુષેય હી હો જાવેંગે—ંર અપૌરુષેયતા કે કારણ આગમોં મેં પ્રમાણતા કા અપ્રસંગ પ્રાપ્ત હોગા એમી સ્થિતિ મેં અમુક આગમ પ્રમાણ હૈ ંર અમુક

નિરાકરણ થઇ જાય છે. કેમ કે પૌરુષેયતા તાલ્વાદિકોનાં જ્યાં સુધી વ્યાપાર થયે નહિ. ત્યાં સુધી વિશિષ્ટ શબ્દોની થશે નહિ.

શંકા-તાલ્વાદિકોના વ્યાપારથી શબ્દ ઉત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ અભિ-
 વ્યક્ત થાય છે. શંકાકારનો અભિપ્રાય એવો છે કે 'શબ્દ તો અનાદિ
 અનિધન છે, એટલા માટે તેનો કદાપિ વિનાશ થતો નથી. ફક્ત તેની ઉપર
 આવરણ આવી જાય છે, તે આવરણને તાલ્વાદિકોનો વ્યાપાર હટાવી દે છે,
 એટલા માટે તે શબ્દ તાલ્વાદિકોના વ્યાપારથી અભિવ્યક્ત થઇ જાય છે.
 જે પદાર્થ છે, તેની અભિવ્યક્તિ હોય છે નહિ કે ઉત્પત્તિ. આ પ્રમાણે
 કહેવું પણ ઉચિત નથી કેમ કે તાલ્વાદિક વ્યાપારથી શબ્દની કથંચિત્
 ઉત્પત્તિ થાય છે. અભિવ્યક્તિ નહિ. જો આ પ્રમાણે જ એકાન્તતઃ માનવામાં
 આવે તો પછી સંસારમાં જેટલાં વચનો છે તે સર્વે અપૌરુષેય જ થઈ
 જશે અને અપૌરુષેયતાના કારણે સર્વ આગમોમાં પ્રમાણ્યતાનો અપ્રસંગ
 ઉપસ્થિત થશે, એવી પરિસ્થિતિમાં અમુક આગમ પ્રમાણ્ય છે અને

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૨૪ આગમપ્રમાણનિરૂપણમ્

૫૪૫

મિતિ વક્તવ્યમ્, પટહતાડનમદ્દાઘોષપૂરિતશ્રવણચાર્ધિર્યકુહચસ્વલનાઘ-યથાડનુષ-
પતેઃ । તસ્માદ્ નૈકાન્તતોડપૌરુષેયમાગમવચઃ, તાલ્વાદિ વ્યાપરાભિવ્યક્ત્યસ્વાત્,
દેવદત્તાદિ વાક્યવદિતિ । પઠતમુપસંદરનાહ-સ એવ લોકોત્તરિક ઇતિ । લૌકિક

આગમ પ્રમાણ નહીં' હૈં-યહ ચાત નહીં બન સકેળી । અપૌરુષેયતા શબ્દો
મેં હસ પ્રકાર સે આતી હૈ કિવે સચ ભાષાવર્ગનાઓ સે નિષ્પન્ન હોતે હૈં
ઔર ભાષા વર્ગનાઁ પૌદ્ગલિક હૈં ઔર વે લોક મેં સર્વદા હી સ્થિત
રહા કરતી હૈં-। તાલ્વાદિક કોઈ અપૂર્વ કામ કરતે નહીં હૈં, વે તો
સિર્ક' તુમ્હારી માન્યતાનુસાર શબ્દ કી અભિવ્યક્તિ માત્ર હી કરતે હૈં-
એસી સ્થિતિ મેં સમસ્ત શબ્દો મેં ઔરુષેયતા આતી હૈ । શબ્દ ભાષા-
વર્ગનાઓ સે નિષ્પન્ન હોતે હૈં યહ માન્યતા અસિદ્ધ નહીં હૈ-અર્થાત્
શબ્દ પૌદ્ગલિક હૈ એસા કથન અસિદ્ધ નહીં હૈ । ક્યોંકિ પટહતાડન
જન્યમદ્દાઘોષ શબ્દ સે કાન કી સ્થિતિ તક ફૂટ જાતી હૈ । બીત
આદિ સે શબ્દસ્વલિત હો જાતા હૈ । તાત્પર્ય યહ હૈ કિ-'યદિ શબ્દ
પૌદ્ગલિક નહીં હોતા વહ અમૂર્તિક હોતા તો, ઉસસે કાન મેં વિઘાત
નહીં હોના ચાહિયે થા, ઔર ન ઉસકા ભિર્યાદિક સે અભિઘાત હી
હોના ચાહિયે થા । પરન્તુ એસા હોતા હૈ-અતઃ 'વહ પૌદ્ગલિક હૈ' એસા
માનના ચાહિયે । હસલિયે આગમરૂપ વચન એકાન્તતઃ અપૌરુષેય નહીં

અમુક આગમ અપ્રમાણ છે, આ વાત સિદ્ધ થઇ શકશે જ નહિ.
શબ્દોમાં અપૌરુષેયતા આ પ્રમાણે આવે છે કે તેઓ સર્વે ભાષા
વર્ગોમાંથી નિષ્પન્ન હોય છે, અને ભાષા વર્ગોમાંથી પૌદ્ગલિક છે.
અને તેઓ લોકમાં સદા સ્થિત રહ્યા જ કરે છે. તાલ્વાદિકો કોઇપણ જાતનું
અદ્ભુત કામ કરે છે એવું નથી, તેઓ તો ફક્ત તમારા મત મુજબ
શબ્દની અભિવ્યક્તિ જ કરે છે. એવી સ્થિતિમાં સમસ્ત શબ્દોમાં
અપૌરુષેયતા આવે છે. શબ્દ ભાષા વર્ગોમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે, આ
માન્યતા અસિદ્ધ નથી, એટલે કે શબ્દ પૌદ્ગલિક છે, એવું કથન અસિદ્ધ
નથી. કેમકે પટહતાડન જન્ય મદ્દાઘોષ આદિ શબ્દથી કાનને પડેલાં સુદ્ધાં
ફાટી જાય છે. બીત વગેરેથી શબ્દ સ્પષ્ટિત થઈ જાય છે. તાત્પર્ય આ
પ્રમાણે છે કે જો શબ્દ પૌદ્ગલિક હોત નહિ અને તે અમૂર્તિક હોત તો
તેના વડે કાનમાં વિઘાત (પ્રહાર) થવો ન જોઈએ અને તેના સિત્યાદિકની
સાથે અભિઘાત પણ હોવો ન જોઈએ. પરંતુ આમ થાય છે તેથી તે પૌદ્ગ-
લિક છે, એવું માનવું યોગ્ય કહેવાય. એટલા માટે આગમરૂપવચનો:

લોકોત્તરિકભેદદ્વયનિરૂપણેનાગમો નિરૂપિત इति सूचयितुमाह-स एष आगम इति । इत्थं प्रत्यक्षानुमानौपम्यागमनिरूपणेन समेदं ज्ञानगुणप्रमाणं निरूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतद् ज्ञानगुणप्रमाणमिति ॥सू० २२४॥

અથ દર્શનગુણપ્રમાણં નિરૂપયતિ-

મૂલમ્-સે કિં તં દંસનગુણપ્પમાણે ? દંસનગુણપ્પમાણે ચઉઘિહે પળ્ળત્તે, તં જહા-ચક્ખુદંસનગુણપ્પમાણે, અચક્ખુ-દંસનગુણપ્પમાણે, ઓહિદંસનગુણપ્પમાણે, કેવલદંસનગુણપ્પમાણે । ચક્ખુદંસનં ચક્ખુદંસણિસ્સ ઘટપટકટરહાઇણસુ દવેસુ । અચક્ખુદંસનં અચક્ખુદંસણિસ્સ આયભાવે । ઓહિદંસનં ઓહિદંસણિસ્સ સઘરુવિદવેસુ ન પુણ સઘપજ્જવેસુ । કેવલ-દંસનં કેવલદંસણિસ્સ સઘદવેસુ ય સઘપજ્જવેસુ ય । સે તં દંસનગુણપ્પમાણે ॥સૂ. ૨૨૫॥

છાયા-અથ કિં તદ્ દર્શનગુણપ્રમાણમ્ ?, દર્શનગુણપ્રમાણં ચતુર્વિધં પ્રદ્ધપ્તં, તથયા-ચક્ષુર્દર્શનગુણપ્રમાણમ્, અવક્ષુર્દર્શનગુણપ્રમાણમ્, અવધિર્દર્શનગુણપ્રમાણં કેવલદર્શનગુણપ્રમાણમ્ । ચક્ષુર્દર્શનં ચક્ષુર્દર્શનિનો ઘટપટકટરયાદિકેષુ દ્રવ્યેષુ । અવક્ષુર્દર્શનમ્ અવક્ષુર્દર્શનિનઃ આત્મભાવે । અવધિર્દર્શનમ્ અવધિર્દર્શનિનઃ સર્વરૂપિ-દ્રવ્યેષુ ન પુનઃ સર્વપર્યાયેષુ । કેવલદર્શનં કેવલદર્શનિનઃ સર્વદ્રવ્યેષુ ચ સર્વપર્યા-યેષુ ચ । તદેતદ્ દર્શનગુણપ્રમાણમ્ ॥ સૂ૦ ૨૨૫॥

हैं । कथंचित् अपौरुषेय हैं और कथंचित् पौरुषेय हैं । पौंड्रलिक भाषा-वर्गणाओं से जन्य होने के कारण अपौरुषेय एवं पुरुष जन्य तात्त्वा-दिक व्यापार से अभिव्यक्त होने के कारण पौरुषेय हैं । ऐसी निर्दोष भावना ही रखनी चाहिये । इस प्रकार यह आगम का निरूपण है । प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान और आगम के निरूपण से समेद ज्ञान-गुणप्रमाण यहाँ तक निरूपित हो चुका । ॥ सू० २२४ ॥

એકાન્તતઃ અપૌરુષેય નથી, કથંચિત્ પૌરુષેય છે. અને કથંચિત્ અપૌરુષેય છે. પૌરુષલિક ભાષા વર્ગણુઓથી જન્ય હોવા બદલ પૌરુષેય છે, તેમજ પુરુષજન્ય તાત્વાદિક વ્યાપાર વડે અભિવ્યક્ત હોવા બદલ પૌરુષેય છે. આ બાતની નિર્દોષ ભાવના જ રાખવી જોઈએ. આ પ્રમાણે આ નિરૂપણ છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમના નિરૂપણથી સમેદ જ્ઞાનગુણ પ્રમાણુદ્ અહીં સુધી નિરૂપણ થઈ ચૂક્યું છે. ॥સૂત્ર-૨૨૪॥

અનુયોગવન્દિકા ટીકા સૂત્ર ૨૨૫ દર્શનગુણપ્રમાણનિરૂપણમે

૫૪૭

ટીકા—‘સે કિં તં’ इत्यादि—

अथ किं तद् दर्शनगुणप्रमाणम् ? इति शिष्यमन्त्रः । उत्तरयति—दर्शनगुण-
प्रमाणम्—दर्शनावरणकर्मक्षयोपशमादिजं सामान्यमात्रग्रहणं दर्शनम्, उक्तं च—

‘जं सामान्यग्रहणं, भावाणं नेवकहुमागारं ।

अविसेसिऊण अत्थे, दंसणमिह वुच्चए समए ॥”

छाया—यत् सामान्यग्रहणं भावानां नैव कृत्वाऽऽकारम् ।

अविशेष्यार्थान् दर्शनमित्युच्यते समये । इति॥

तद् दर्शनमेव आत्मनो गुणः, स एव प्रमाणम्—दर्शनगुणप्रमाणम् । तच्च—चक्षुર્दर्श-
नगुणप्रमाणाचक्षुર્दर्शनगुणप्रमाणावधिदर्शनगुणप्रमाणकेवलदर्शनगुणप्रमाणेति चतु-

અષ સૂત્રકાર દર્શનગુણપ્રમાણ કા નિરૂપણ કરતે હૈં—

‘સે કિં તં દંસણગુણપ્રમાણે’ इत्यादि ।

ટીકાર્થ—(સે કિં તં દંસણગુણપ્રમાણે) હે ભદન્ત ! ઉસ દર્શનગુણ-
પ્રમાણ કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર—(દંસણગુણપ્રમાણે ચત્તિવિહે પળણ્ણે) દર્શન ગુણપ્રમાણ
ચાર પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) જેસે (ચક્કુદંસણગુણપ્રમાણે,
અચક્કુદંસણગુણપ્રમાણે, ઓહિદંસણગુણપ્રમાણે, કેવલદંસણગુણપ્ર-
માણે,) ચક્કુદર્શનગુણપ્રમાણ, અચક્કુદર્શનગુણપ્રમાણ, અવધિદર્શનગુણ-
પ્રમાણ, કેવલદર્શનગુણપ્રમાણ । દર્શનાવરણકર્મ કે ક્ષયોપશમ આદિ
સે જો પદાર્થો કા સામાન્ય ગ્રહણ હોતા હૈ, વહ દર્શન હૈ । દ્રવ્ય-
સંગ્રહ મેં કહા બી હૈ કિ—‘જં સામાન્યગ્રહણં’ इत्यादि । હસકા ભાવ
યહ હૈ, કિ—‘જ્ઞાન કી દો ધારાઈ હૈં, ઇક ધારા પદાર્થો કો સામાન્યરૂપ

હવે સૂત્રકાર દર્શન ગુણ પ્રમાણનું નિરૂપણ કરે છે—

‘સે કિં તં દંસણગુણપ્રમાણે’ इत्यादि ।

અર્થ—(સે કિં તં દંસણગુણપ્રમાણે) હે ભદન્ત ! તે દર્શનગુણપ્રમાણનું
સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(દંસણગુણપ્રમાણે ચત્તિવિહે પળણ્ણે) દર્શનગુણપ્રમાણના ચાર
પ્રકારો છે. (તંજહા) જેમ કે (ચક્કુદંસણગુણપ્રમાણે, અચક્કુદંસણગુણપ્ર-
માણે, ઓહિદંસણગુણપ્રમાણે, કેવલદંસણગુણપ્રમાણે) ચક્કુદર્શન ગુણ
પ્રમાણ, અચક્કુદર્શનગુણપ્રમાણ, અવધિદર્શનગુણપ્રમાણ, કેવલદર્શન
ગુણપ્રમાણ. દર્શનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમ વગેરેથી જે પદાર્થોનું સામાન્ય
અલ્પ થાય છે, તે દર્શન છે, દ્રવ્ય સંગ્રહમાં કહ્યું છે કે—‘જં સામાન્યગ્રહણં’
इत्यादि. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે—‘જ્ઞાનની બે ધારાઓ છે એક

વિષય્ । તત્ર-માવચ્છુરિન્દ્રિયાવરણક્ષયોપશમાદ દ્રવ્યેન્દ્રિયાનુપધાતાચ્ચ ચક્ષુર્દર્શ-
નિનઃ=ચક્ષુર્દર્શનલ્લ્લિખિતો જીવસ્ય ઘટાદિષુ દ્રવ્યેષુ ચક્ષુર્દર્શનં=ચક્ષુષો દર્શનં
મવતિ । સામાન્યવિષયત્વેઽપિ ચાસ્ય યદ ઘટાદિવિશેષામિધાનં તત્સામાન્યવિ-
શેષયોઃ કથંચિદભેદાત્ એકાન્તેન વિશેષેભ્યો વ્યતિરિક્તસ્ય સામાન્યસ્યાગ્રહણરૂપા-
પનાર્થમ્ । ઉક્તં ચ-

સે ગ્રહણ કરતી હૈ ઓર દૂસરી ધારા પદાર્થો' કો વિશેષરૂપ સે ગ્રહણ
કરતી હૈ । સામાન્યરૂપ સે પદાર્થો' કો જાનનેવાલી ધારા કા નામ
દર્શન, ઓર વિશેષરૂપ સે જાનનેવાલી ધારા કા નામ જ્ઞાનગુણ હૈ ।
માવચ્છુરિન્દ્રિયાવરણ કે ક્ષયોપશમ સે ઓર દ્રવ્યેન્દ્રિય કે અનુ-
પધાત સે ચક્ષુર્દર્શનલ્લિખિતે જીવ કો જો ઘટાદિ પદાર્થો' મેં ચક્ષુ
સે સામાન્યાવલોકન હોતા હૈ, ઉસકા નામ ચક્ષુર્દર્શન હૈ । દર્શન યથાપિ
સામાન્ય કો વિષય કરતા હૈ, પરંતુ જો સૂત્રકાર ને 'ચક્ષુર્દર્શનં ચક્ષુ-
ર્દર્શનિસ્ય ઘટપટકરહાદૃષુ દૃવ્યેસુ' હસ સૂત્રપાઠ દ્વારા ઘટાદિ
વિશેષો' કા કથન કિયા હૈ વહ સામાન્ય ઓર વિશેષ મેં કથંચિત્
અભેદ હોને સે એકાન્તતઃ વિશેષ વ્યતિરિક્ત સામાન્ય કા ગ્રહણ
નહીં હોતા હૈ હસ ઘાત કહને કે લિયે કિયા ગયા હૈ । તાત્પર્ય યહ
હૈ કિ-'દર્શન યથાપિ સામાન્ય કો હી વિષય કરતા હૈ પરંતુ યદિ
વહ સામાન્ય વિશેષ સે સર્વથાભિન્ન હૈ, તો વહ ઉસે વિષય નહીં કર
સકતા હૈ । ક્યોંકિ વિશેષરહિત સામાન્ય અરવિષાયણ કે સરીસા

ધારા પદાર્થોને સામાન્ય રૂપથી જ ગ્રહણ કરે છે અને બીજી ધારા પદાર્થોને
વિશેષરૂપથી ગ્રહણ કરે છે. સામાન્ય રૂપથી પદાર્થોને જાણનારી ધારાનું નામ
દર્શન અને વિશેષ રૂપથી જાણનારી ધારાનું નામ જ્ઞાનગુણ છે. ભાવ ચક્ષુ-
ષ્ટિન્દ્રિયાવરણના ક્ષયોપશમથી અને દ્રવ્યેન્દ્રિયના અનુપધાતથી ચક્ષુ દર્શન
લ્લિખિતવાળા જીવને જે ઘટાદિ પદાર્થોમાં ચક્ષુ વડે સામાન્યાવલોકન થાય છે,
તેનું નામ ચક્ષુર્દર્શન છે. દર્શન જે કે સામાન્યને જ વિષય બનાવે છે, પરંતુ
જે સૂત્રકારે "ચક્ષુર્દર્શનં ચક્ષુર્દર્શનિસ્ય ઘટપટકરહાદૃષુ દૃવ્યેસુ" આ સૂત્રપાઠ
વડે ઘટાદિ વિશેષોનું કથન કર્યું છે, તે સામાન્ય અને વિશેષમાં કથંચિત્ અભેદ
હોવાથી એકાન્તતઃ વિશેષ વ્યતિરિક્ત સામાન્યનું ગ્રહણ થતું નથી. એ વાતને
સ્પષ્ટ કરવા માટે જ ક્યું છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'દર્શન જે કે સામાન્યને
જ વિષય બનાવે છે, પરંતુ જે તે સામાન્ય વિશેષથી સદંતર ભિન્ન છે, તે તેને
વિષય બનાવી શકે જ નહિ. કેમકે વિશેષ રહિત સામાન્ય અરવિષાયણ છે.

“નિર્વિશેષં વિશેષાણાં, ગ્રહો દર્શનમુચ્યતે” इति ।

चक्षुर्वर्जं शेषमिन्द्रियचतुष्टयं मनश्चाचक्षुः, तस्य दर्शनमचक्षुर्दर्शनम्, तच्च भावा-
चक्षुरिन्द्रियावरणक्षयोपशमाद् द्रव्येन्द्रियानुपघाताच्च अचक्षुर्दर्शनिनः=अचक्षुर्दर्शन-
लब्धिमतो जीवस्य आत्मभावे-आत्मनि=जीवे भावः=विषयस्य घटादेः संश्लिष्ट-
तया संबन्धस्तस्मिन् सति प्रादुर्भवति । अयं भावः-चक्षुरप्राप्यकारि भवति,
ततस्तद् दूरस्थमपि स्वविषयं परिच्छिनत्तीत्यस्यार्थस्य रूपापनार्थं घटादिषु
चक्षुर्दर्शनं भवतीति पूर्वशुक्तम् । श्रोत्रादीनि तु प्राप्यकारीणि भवन्ति, ततश्च

माना गया है । इसीलिये ‘निर्विशेषं विशेषाणां ग्रहोदर्शनं मुच्यते’
विशेषों का सामान्य ग्रहण करना दर्शन कहा गया है । (अचक्षु-
दंसणं अचक्षुदंसणिस्स आयभावे) चक्षु को छोड़कर शेषचार
इन्द्रियों एवं मन को अचक्षु कहा है । इनमें जो पदार्थों का सामान्य
ज्ञान होता है, वह अचक्षुदर्शन है । यह अचक्षुदर्शन भावचक्षुरिन्द्रि-
यावरण केक्षयोपशम से और द्रव्येन्द्रियों के अनुपघात से अचक्षु-
दर्शनलब्धिसंपन्न जीव के घटादिपदार्थों का संश्लेषरूप संबंधहोने
पर होता है । इसका तात्पर्य यह है कि चक्षुइन्द्रिय अप्राप्यकारी माना
गया है-वह पदार्थों के साथ संश्लिष्ट होकर पदार्थों का दर्शन नहीं
करता है-इसलिये वह उनसे दूर रहकर ही दूरस्थ अपने विषयों को
जानता है, इस बात को कहने के लिये घटादिकों में चक्षुदर्शन होता
है, ऐसा सूत्रकारने पहिले कहा है । अब अचक्षुदर्शन में यह बात कही

એટલા માટે “નિર્વિશેષં વિશેષાણાં ગ્રહો દર્શનમુચ્યતે” વિશેષોનું સામાન્ય ગ્રહણ
કરવું જ દર્શન કહેવાય છે. (અચક્ષુદંસણં અચક્ષુદંસણિસ્સ આયભાવે)
ચક્ષુને બાદ કરતાં શેષ ચાર ઇન્દ્રિયો અને મન અચક્ષુ કહેવાય છે. એમનાથી
જે પદાર્થોનું સામાન્યજ્ઞાન થાય છે, તે અચક્ષુદર્શન છે. તે અચક્ષુદર્શન
ભાવચક્ષુરિન્દ્રિયાવરણના ક્ષયોપશમથી અને દ્રવ્યેન્દ્રિયોના અનુપઘાતથી
અચક્ષુદર્શનલબ્ધિ સંપન્ન જીવને ઘટાદિ પદાર્થોના સંશ્લેષ રૂપ સંબંધ
થયા પછી જ સંભવે છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ચક્ષુ ઇન્દ્રિય
અપ્રાપ્યકારી મનાય છે, તે પદાર્થોની સાથે સંશ્લિષ્ટ થઈને પદાર્થોનું દર્શન
કરતી નથી, માટે તે તેનાથી દૂર રહીને જ દૂરસ્થ પોતાના વિષયોને જાણે
છે. આ વાતને કહેવા માટે ઘટાદિકોમાં ચક્ષુદર્શન હોય છે, એવું સૂત્રકારે
પહેલાં કહ્યું છે. હવે અચક્ષુદર્શનમાં આ વાત કહેવામાં આવી રહી છે કે

તાનિ દ્રવ્યેન્દ્રિયસંશ્લેષદ્વારેણ જીવેન સદ્ સંવદ્દમેવ વિષયં પરિચ્છિન્દન્તીત્યેત-
દર્શનાર્થમ્ આત્મભાવે મનતીત્યેવમિદ્ વિષયસ્યાપ્રેદેનોક્તમ્ । અમિહિતં ચાપિ-

‘પુદ્ગં સુણેહ સદં, રૂપં પુણ પાસઝ અપુદ્ગં તુ’

છાયા—સ્પષ્ટં શ્રુતોતિ શબ્દં રૂપં પુનઃ પશ્યત્યસ્પષ્ટં તુ” ઇત્યાદિ । અવધિ-
દર્શનમ્—અવધેદર્શનમ્, અવધિદર્શનિનઃ=અવધિદર્શનાવરણક્ષયોપશમસમુદ્ભૂતા-
વધિદર્શનલબ્ધિમતો જીવસ્ય સર્વેષ્વપિ રૂપિદ્રવ્યેષુ ભવતિ, ન પુનઃ સર્વપર્યાયેષુ
ભવતિ । યતોઽવધેર્વિષયત્વેન ઉત્કૃષ્ટતોઽપ્યેકવસ્તુગતાઃ સંસ્થેયા અસંસ્થેયા વા
પર્યાયા ઉક્તાઃ । જગન્ન્યતસ્તુ રૂપરસગન્ધસ્પર્શલક્ષણાશ્ચત્વારઃ પર્યાયા ઇત્યર્થઃ ।

જા રહી છે કે—‘ચક્ષુ કે સિવાય જો શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયાં હૈં, વે પ્રાપ્ત્ય-
કારી હૈં । પદાર્થો’ કે સાથ સંશ્લિષ્ટ હોકર હી અપને વિષય કા અવ-
બોધ કરતી હૈં । યહ ઘાત સૂત્રકારને ‘આયમાવે’ પદ દ્વારા સ્પષ્ટ કી
હૈં । અન્યત્ર ખી એસા હી કહા હૈં કે (પુદ્ગં સુણેહ સદં) ઇત્યાદિ શ્રોત્રે-
ન્દ્રિય શબ્દ કો સ્પષ્ટ હોને પર હી સુનતી હૈં ઓર ચક્ષુરિન્દ્રિય અસ્પષ્ટ
હુઅ રૂપ કો જાનતી હૈં આદિ । (ઓહિદંશનં ઓહિદંશનિસ્સ સત્ત્વ-
રૂપિ દઠ્ઠેસુ ન પુણ સત્ત્વપજ્જવેસુ) અવધિદર્શનાવરણ કે ક્ષયોપશમ
સે જો સમસ્તરૂપી પદાર્થો’ કા અવધિદર્શન લબ્ધિસંપન્ન જીવ કો સામા-
ન્યાલોકન હોતા હૈં, ઉસકા નામ અવધિદર્શન હૈં । યહ અવધિ-
દર્શન સર્વપર્યાયોં મેં નહીં હોના હૈં । ક્યોંકિ અવધિદર્શન કી વિષય-
ભૂત પર્યાયેં ઉત્કૃષ્ટ સે એક હી પદાર્થ કી સંસ્થાત અથવા અસંસ્થાત
કહી ગઈ હૈં । ઓર જગન્ન્ય સે રૂપ, રસ, ગંધ ઓર સ્પર્શ યે ચાર પર્યાયે

‘ચક્ષુ સિવાય જે શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયો છે, તે પ્રાપ્ત્યકારી છે.’ પદાર્થોની સાથે
સંશ્લિષ્ટ થઈને જ ચોતાના વિષયનો અવબોધ કરે છે. આ વાત સૂત્રકારે
‘આયમાવે’ પદ વડે સ્પષ્ટ કરી છે. અન્યત્ર પણ આ પ્રમાણે જ કહ્યું જ છે
કે (પુદ્ગં સુણેહ સદં, ઇત્યાદિ) શ્રેત્રેન્દ્રિય બ્યારે શબ્દ સ્પષ્ટ થાય છે. ત્યારે જ
સંશ્લેષે છે, અને ચક્ષુરિન્દ્રિય અસ્પષ્ટ થયેલ રૂપને જ જાણે છે. વગેરે.
(ઓહિદંશનં ઓહિદંશનિસ્સ સત્ત્વ રૂપિદઠ્ઠેસુ ન પુણ સત્ત્વ પજ્જવેસુ) અવધિ-
દર્શનાવરણના ક્ષયોપશમથી જે સમસ્તરૂપી પદાર્થોનું અવધિદર્શન લબ્ધિ સંપન્ન
છવને સામાન્યાલોકન થાય છે, તેનું નામ અવધિદર્શન છે. આ અવધિ-
દર્શન સર્વપર્યાયોમાં હોતું નથી. કેમકે અવધિદર્શનની વિષયભૂત પર્યાયો
ઉત્કૃષ્ટથી એક જ પદાર્થની સંસ્થાત અથવા અસંસ્થાત ઠહેવામાં આવી છે.
અને જગન્ન્યથી રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ આ ચાર પર્યાયો તદ્દ વિષયો

ઉક્તં ચ—

“દ્વાઓ અસંખેજ્જે, સંખેજ્જે યાવિ પજ્જવે લહ્હ ।

દો પજ્જવે દુગુણિપ્પ, લહ્હ ઉ ઇમાઉ દન્વાઓ ॥

છાયા-દ્રવ્યેષુ અસંખ્યેયાન્ સંખ્યેયાન્ વા ઽપિ પર્યાવાન્ લભતે ।

દ્વૌ પર્યાયૌ દ્વિગુણિતૌ લભતે ચૈકસ્મિન્ દ્રવ્યે ॥૨૨૫૧

દ્વૌ પર્યાયૌ દ્વિગુણિતૌ ચતુર્વિધા, અચોચ્યતે—નનુ પર્યાયા વિશેષા ઉચ્યન્તે, ન ચ દર્શનં વિશેષવિષયં ભવિતુમર્હતિ, સામાન્યસ્યેવ તદ્વિષયત્વાત્, કથં પુનઃ પર્યાયા ઇદાંત્રધિદર્શનવિષયત્વેનોક્તાઃ ? ઇતિ ચેદાદ્-ઘટશરાવોદ્ઘનાદિભિઃ કેવલં સામાન્યમેવ મદ્દાદિ તથા તથા વિશિષ્યતે, ન પુનસ્તે તત્ત્વેકાન્તેન વ્યતિરિચ્યન્તે, અતો મુખ્યતઃ સામાન્યમેવ વિષયં ભવિતિ, ગુણીભૂતાસ્તુ વિશેષા અપ્યસ્ય ઉસકે વિષયભૂત કહી ગઈ હૈં । કહા ઓ હૈ—‘દ્વાઓ અસંખેજ્જે’ ઇત્યાદિ ગાથા જો કહી હૈ, ઉસકા તાત્પર્ય યહી હૈ ।

શંકા—પર્યાયેં તો વિશેષરૂપ હોતી હૈં ઓર દર્શન વિશેષ કો વિષય નહીં કરતા—ઉસકા વિષય તો સામાન્ય કહા ગયા હૈ । ફિર કયા ઘાત હૈ જો પર્યાયોં કો અવધિદર્શન કો વિષયભૂત કહા ગયા હૈ ।

ઉત્તર—મિટ્ટીરૂપ સામાન્ય કો જો ઘટ, શરાવ, ઉદ્ઘના આદિ પર્યાયેં હૈં, ડન પર્યાયોં કો દ્વારા કેવલ સામાન્યરૂપ મિટ્ટી આદિ પદાર્થ હી ઉસ રૂપ સે વિશેષિત ક્રિયે જાતે હૈં—વે પર્યાયેં અપને સામાન્ય સે ઇકાન્તતઃ જુદી તો હૈ નહીં । ઇસલિયે મુખ્યરૂપ સે તો દર્શન કા વિષય સામાન્ય હી હોતા હૈ—પરન્તુ ગુણીભૂત જો વિશેષ હૈં, વે ઓ ઇસકે વિષય હો જાતે હૈં । ઇસી ઘાત કો સૂચિત કરને કો લિયે સૂત્રકાર

ભૂત કહેવામાં આવી છે. કહ્યું પણ છે—‘દ્વાઓ અસંખેજ્જે’ વગેરે ગાથા જે કહેવામાં આવી છે તેનું તાત્પર્ય એ જ છે

શંકા—પર્યાયો તો વિશેષરૂપ હોય છે અને દર્શન વિશેષને વિષય બનાવતું નથી, તેનો વિષય તો સામાન્ય કહેવામાં આવ્યો છે. તો પછી આવું શું છે કે બેથી પર્યાયોને અવધિદર્શન-વિષયભૂત કહેલ છે.

ઉત્તર—માટી માટી રૂપ સામાન્યની જે ઘટ, શરાવ, ઉદ્ઘના વગેરે પર્યાયો છે, તે પર્યાયો વડે ફક્ત સામાન્ય રૂપ માટી આદિ પદાર્થો જ, તદ્ તદ્ રૂપથી વિશેષિત કરવામાં આવે છે, તે પર્યાયો પોતાના સામાન્યથી એકાન્તતઃ ભિન્ન તો છે જ વહિ. એટલા માટે મુખ્ય રૂપમાં તો દર્શનનો વિષય સામાન્ય જ હોય છે. પરંતુ ગુણી ભૂત જે વિષય છે, તેઓ પણ એના

વિષયીભવન્તીતિ સૂચયિતું તદુપન્યાસઃ કૃતઃ । કેવલદર્શન-સકલદ્રવ્યવિપક્ત્વેન
પરિપૂર્ણં દર્શનમ્ , તત્ત્વ કેવલદર્શનિનઃ=કેવલાવરણક્ષયાવિર્ભૂતતત્ત્વલ્લિપ્તતો જીવસ્ય
સર્વદ્રવ્યેષુ મૂર્ત્તામૂર્ત્તેષુ સર્વપર્યાયેષુ ચ ભવન્તીતિ । મનઃ પર્યાયજ્ઞાનં તુ તથાવિષઃ
ક્ષયોપશમવશાત્ સર્વદા વિશેષાનેવ યદ્ભાતિ, ન સામાન્યમ્ , અતસ્તદર્શનં નોક્તમ્ ।
સંપતિ મકૃતમુપસંહરન્નાહ-તદેતદર્શનગુણપ્રમાણમિતિ ॥સૂ૦૨૨૫॥

અથ ચારિત્રગુણપ્રમાણં નિરૂપયતિ-

મૂલમ્-સે કિં તં ચરિત્તગુણપ્રમાણે? ચરિત્તગુણપ્રમાણે-
પંચવિદે પળળત્તે, તં જહા સામાદ્વયચરિત્તગુણપ્રમાણે છેઓવ-
દ્વાવળચરિત્તગુણપ્રમાણે પરિહારવિસુદ્ધિય ચરિત્તગુણપ્રમાણે
સુદ્ધમસંપરાયચરિત્તગુણપ્રમાણે અહક્વાયચરિત્તગુણપ્રમાણે ।

ને યહાં પર્યાયોં કો ઉસ્કે વિપક્ષરૂપ સે વર્ણિત કિયા હૈ । (કેવલ-
દંસણં કેવલદંસિણસ્ત સઽવદંવેસુ ય સઽવપજ્જવેસુ ય-સે તં દંસણ-
ગુણપ્રમાણે) સમસ્તરૂપી ઓર અરૂપી પદાર્થોં કા સામાન્યરૂપ સે
જાનનેવાલા હોને કે કારણ પરિપૂર્ણ જો દર્શન હૈ, વહ કેવલદર્શન હૈ ।
યહ કેવલદર્શન, કેવલજ્ઞાનાવરણ કર્મ કેક્ષય સે આવિર્ભૂત લલ્લિ-
સંપક્ષવાલે જીવ કો મૂર્ત ઓર અમૂર્ત રૂપ સમસ્તદ્રવ્યોં ઓર ઉનકી
સમસ્ત પર્યાયોં મેં હોતા હૈ । મનઃ પર્યાયદર્શન નહીં હોતા હૈ । ઇસકા
કારણ યહ હૈ કિ-‘મનઃપર્યાયજ્ઞાન તથાવિષક્ષયોપશમ કે વશ સે
સર્વદા વિશેષોં કો હી ગ્રહણ કરતા હૈ । સામાન્ય કો નહીં । ઇસ
પ્રકાર યહ દર્શનગુણ કા નિરૂપણ હૈ ॥ સૂ૦ ૨૨૫ ॥

વિષયો યઈ બ્ય છે. એ જ વાતને સૂચિત કરવા માટે સૂત્રકારે અહીં
પર્યાયોને તેના વિષય રૂપમાં વર્ણિત કરેલ છે. (કેવલદંસણં કેવલદંસિણસ્ત
સઽવદંવેસુ ય સઽવપજ્જવેસુ ય-સે તં દંસણગુણપ્રમાણે) સમસ્ત રૂપી અને
અરૂપી પદાર્થોને સામાન્ય રૂપથી બહુનાર હોવા બદલ પરિપૂર્ણ જે દર્શન
છે, તે કેવલદર્શન છે. આ કેવલદર્શન, કેવલ જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયથી
અવિર્ભૂત લલ્લિ સમ્પન્નવાળા જીવને મૂર્ત અને અમૂર્ત રૂપ સમસ્ત દ્રવ્યો
અને તેમની સમસ્ત પર્યાયોમાં હોય છે. મનઃપર્યાયદર્શન હોતું નથી. આતું
કારણ આ છે કે ‘મનઃપર્યાયજ્ઞાન તથાવિષ ક્ષયોપશમના વશથી સામાન્યને
નહિ પણ સદા વિશેષોને જ ગ્રહણ કરે છે’ ॥ સૂ. ૨૨૫ ॥

सामादयचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पणत्ते, तं जहा-इत्तरिए य आवकहिए य । छेओवट्टावणचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पणत्ते, तं जहा-साइयारे य निग्इयारे य । परिहारविसुद्धियचरित्तगुण-प्पमाणे दुविहे पणत्ते, तं जहा-णिव्विसमाणए य णिविट्ठकाइए य । सुहुमसंपरायचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पणत्ते, तं जहा-संकिलिस्समाणए य विसुज्झमाणए य । अहक्खायचरित्तगुण-प्पमाणे दुविहे पणत्ते, तं जहा-पडिवाई य अपडिवाई य । अहवा-छउमत्थिए य केवलिए य । से तं चरित्तगुणप्पमाणे । से तं जीवगुणप्पमाणे । से तं गुणप्पमाणे ॥सू० २२६॥

छाया—अथ किं तत् चारित्रगुणप्रमाणं ?, चारित्रगुणप्रमाणं—पञ्चविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—सामायिकचारित्रगुणप्रमाणं, छेदोपस्थापनचारित्रगुणप्रमाणं, परिहारवि-शुद्धिकचारित्रगुणप्रमाणं, सूक्ष्मसंपरायचारित्रगुणप्रमाणं, यथाख्यातचारित्रगुणप्रमा-णम् । सामायिकचारित्रगुणप्रमाणं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—इत्तरिकं च यावत्कथिकं च । छेदोपस्थापनचारित्रगुणप्रमाणं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—सातिचारं च निर-तिचारं च । परिहारविशुद्धिकचारित्रगुणप्रमाणं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—निर्विशय-मानकं च निर्विष्टकायिकं च । सूक्ष्मसंपरायचारित्रगुणप्रमाणं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—संकलित्यमानकं च विशुध्यमानकं च । यथाख्यातचारित्रगुणप्रमाणं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—प्रतिपाति च अप्रतिपाति च । अथवा—छायास्थिकं च कैवलिकं च । तदेतत् चारित्रगुणप्रमाणम् । तदेतत् जीवगुणप्रमाणम् । तदेतत् गुण-प्रमाणम् ॥पृ० २२६॥

टीका—‘से किं तं’ इत्यादि—

अथ किं तत् चारित्रगुणप्रमाणम् ? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति—चारित्र-

अथ सूत्रकार चारित्रगुणप्रमाण का निरूपण करते हैं—

‘से किं तं चरित्तगुणप्पमाणे’ इत्यादि ।

शब्दार्थ—(से किं तं चरित्तगुणप्पमाणे) हे भदन्त ! चारित्रगुण

इये सूत्रकार चारित्रगुणप्रमाणानुं निरूपण करे छे.

‘से किं तं चरित्त गुणप्पमाणे’ इत्यादि ।

शब्दार्थ—(से किं चरित्तगुणप्पमाणे) हे भदन्त ! चारित्र गुण प्रमाणानुं

૫૫૪

અનુ યોગદ્વાર સૂત્રે

ગુણપ્રમાણમ્-ચરન્તિ અનિન્દિતં કર્માનેનેતિ ચરિત્રમ્, ચરિત્રમેવ ચારિત્રમ્, તદેવ ગુણઃ, સ एव પ્રમાણમ્-ચારિત્રગુણપ્રમાણમ્-સાવચયોગવિરતિરૂપમિત્યર્થઃ । તત્ત્વ-સામાયિ ત્ત્વચારિત્રગુણપ્રમાણચ્છેદોપસ્થાપનચારિત્રગુણપ્રમાણપરિહારવિશુદ્ધિકચારિત્ર-ગુણપ્રમાણસૂક્ષ્મસંપરાયચારિત્રગુણપ્રમાણયથારૂપાત્ત્વચારિત્રગુણપ્રમાણેતિ પञ્ચવિધમ્ । પञ્ચવિધમ્ એ તદ્વિશેષતઃ સામાન્યમેવ, છેદાદિવિશેષૈસ્તુ વિશિષ્ટમાણમિદં પञ્ચત્રા મિથ્યતે । તત્રાથ સામાયિકચારિત્રગુણપ્રમાણમ્ । વિશેષાભાવાદિદં

પ્રમાણ કા કયા સ્વરૂપ હૈ ।

ઉત્તર--(ચરિત્તગુણપ્રમાણે પંચવિદે પળ્ળત્તે) ચારિત્રગુણપ્રમાણ પાંચ પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) જૈસે--(સામાહ્યચરિત્તગુણપ્રમાણે છેઔવદ્વાવળચરિત્તગુણપ્રમાણે પરિહારવિશુદ્ધિ ય ચરિત્તગુણપ્રમાણે સુદ્ધમસંપરાયચરિત્તગુણપ્રમાણે અહંકૃત્વાયચરિત્તગુણપ્રમાણે) સામાયિક-ચારિત્રગુણપ્રમાણ, છેદોપસ્થાનચારિત્રગુણપ્રમાણ, પરિહારવિશુદ્ધિક-ચારિત્રગુણપ્રમાણ સૂક્ષ્મસંપરાયચારિત્રગુણપ્રમાણ, યથારૂપાત્ત્વચારિત્ર-ગુણપ્રમાણ । જિલ્લકો ધારણ કરકે મનુષ્ય અનિન્દિત કર્મ આચરિત કરતા હૈ, ઉત્તકા નામ ચારિત્ર હૈ । યહ ચારિત્ર આત્મા કા એક ગુણ હૈ । હસલિયે ચારિત્રગુણરૂપ જો પ્રમાણ હૈ, વહી ચારિત્રગુણપ્રમાણ હૈ । યહ ચારિત્રગુણપ્રમાણ સર્વ સાવચયોગ વિરતિરૂપ પડના હૈ । યથાપિ સામા-ન્યરૂપ સે ચારિત્ર સર્વસાવચયવિરતિરૂપ હૈ, ફિર ખી સામાયિકાદિ વિશેષણો સે વિશેષિત હોના દુઝા, યહ ચારિત્ર પાંચ પ્રકાર કા હો જાતા

સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર--(ચરિત્તગુણપ્રમાણે પંચવિદે પળ્ળત્તે) ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણના પાંચ પ્રકારો છે. (તં જહા) જેમકે (સામાહ્યચરિત્તગુણપ્રમાણે, છેઔવદ્વાવળચરિત્ત ગુણપ્રમાણે પરિહારવિશુદ્ધિચરિત્તગુણપ્રમાણે સુદ્ધમસંપરાયચરિત્તગુણપ્રમાણે અહંકૃત્વાયચરિત્તગુણપ્રમાણે) સામાયિક ચરિત્ર ગુણ પ્રમાણ છેઔપસ્થાપન ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણ, પરિહારવિશુદ્ધિક ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણ, સૂક્ષ્મ સાંપરાય ચારિત્ર-ગુણપ્રમાણ યથારૂપાત્ત્વ ચરિત્રગુણપ્રમાણ જેને ધારણ કરીને મનુષ્ય અનિન્દિત કર્મનું આચરણ કરે છે, તેનું નામ ચારિત્ર છે આ ચારિત્ર આત્માને જ એક ગુણ છે. એટલા માટે ચારિત્ર ગુણ રૂપ જે પ્રમાણ છે, તે જ ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણ છે. આ ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણ સર્વ સાવચયોગવિરતિરૂપ છે જે કે સામાન્ય રૂપથી ચારિત્ર સર્વસાવચયવિરતિરૂપ છે. છતાંજે સામાયિકાદિ વિશેષણોથી વિશેષિત થયેલ આ ચારિત્ર પાંચ પ્રકારનું થઈ જાય છે. આમાં જે સામાયિક

સામાયિકશબ્દેનોચરતે । સામાયિકશબ્દસ્યાર્થઃ પૂર્વેવ્ બોધ્યઃ । હંદં ચ હત્વરિક યાવત્કથિકેતિ દ્વિવિધમ્ । તત્ર-હત્વરમ્-મહાવ્રતસ્યારોપ્યમાણત્વાદિદં સ્વલ્પકાલિકમ્ । હંદં ચ પ્રથમચરમતીર્થકરકાલે યાવચ્છિછ્યે મહાવ્રતાનિ નારોપ્યન્તે તાવદ્ બોધ્યમ્ । તથા-યાવત્કથિકમ્-આત્મનઃ કથાં યાવદાસ્તે તદ્ યાવત્કથમ્-યાવ-જીવમ્, તદેવ યાવત્કથિકમ્ । એત્ત્વ ચ ભરતૈરવતેષુ આઘચરમવર્જમધ્યમદ્વાવિશતિ તીર્થક્રુત્સાધુનાં મહાવિદેહતીર્થકરયતીનાં ચ સંભવતિ । દ્વિતીયં છેદોપસ્થાપન-ચારિત્રગુણપ્રમાણમ્-પૂર્વપર્યાપસ્ય છેદેન મહાવ્રતેષુપસ્થાપનં યત્ર તત્ છેદોપસ્થા-પનમ્ । એત્ત્વ ચ ભરતૈરવતપ્રથમાન્તિમતીર્થ એવ મવતિ, નાન્યત્ર । હંદં ચ-સાતિચાર-

હૈ । હનમેં જો સામાયિકચારિત્રગુણપ્રમાણ હૈ, વહ સામાયિક શબ્દ સે કહા ગયા હૈ । ‘સામાયિક શબ્દ કા ક્યા અર્થ હૈ? યહ પહિલે સ્પષ્ટ કર દિયા હૈ । (સામાયિકચરિત્રગુણપ્રમાણે દુવિહે પળગત્તે હત્તરિય ય આવ-કહિય ય) યહ સામાયિક ચારિત્ર હત્વરિક ઓર યાવત્કથિક કે ભેદ સે દો પ્રકાર કા હોતા હૈ । હત્વરિક સામાયિક ચારિત્ર મહાવ્રત કો? આરોપ્યમાણ હોને સે સ્વલ્પકાલિક હોતા હૈ । પ્રથમ ઓર અન્તિમ તીર્થકર કે સમય મેં જબ તક શિષ્ય મહાવ્રતોં કા આરોપણ નહીં કરતે હીં તબ તક યહ હત્વરિક સામાયિક ચારિત્ર હોતા હૈ । તથા જીવન પર્યંત જો સામાયિક ચરિત્ર હોતા હૈ, વહ યાવત્કથિક હોતા હૈ । યહ યાવત્કથિક સામાયિક ચારિત્ર ભરત, ઐરવત ક્ષેત્રોં મેં આદિ ઓર અન્ત કે તીર્થકરોં કો છોડકર બીચ કે ૨૨ તીર્થકર કે સાધુઓં મેં ઓર મહાવિદેહ કે તીર્થકરોં કે સાધુઓં મેં હોતા હૈ । (છેયોવદ્વાવળ-ચરિત્રગુણપ્રમાણે દુવિહે પળગત્તે તં જહા) જિસ ચારિત્ર મેં પૂર્વ

ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણ છે, તે સામાયિક શબ્દથી અભિહિત કરવામાં આવેલ છે. સામાયિક શબ્દનો અર્થ પહેલાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. (સામાયિકચરિત્ર-ગુણપ્રમાણે દુવિહે પળગત્તે, હત્તરિય ય આવકહિય ય) આ સામાયિક ચારિત્ર હત્વરિક અને યાવત્કથિકના રૂપમાં બે પ્રકારનું હોય છે. હત્વરિક સામાયિક ચારિત્ર મહાવ્રતારોપ્યમાણ હોવા બદલ સ્વલ્પકાલિક હોય છે. પ્રથમ અને અન્તિમ તીર્થકરના સમયમાં જ્યાં સુધી શિષ્યે મહાવ્રતોનું આરોપણ કરતા નથી ત્યાં સુધી આ હત્વરિક સામાયિક ચારિત્ર હોય છે. તેમજ જીવન પર્યંત જે સામાયિક ચારિત્ર હોય છે, તે યાવત્કથિત હોય છે, આ યાવત્કથિત સામાયિક ચારિત્ર ભરત, ઐરવત ક્ષેત્રોમાં આદિ અને અન્તના તીર્થકરોના સિવાય વચ્ચેના ૨૨ તીર્થકરોના સાધુઓમાં અને મહાવિદેહના તીર્થકરોના સાધુઓમાં હોય છે. (છેયોવદ્વાવળચરિત્રગુણપ્રમાણે દુવિહે પળગત્તે તં જહા) જે

નિરતિચારભેદાદ્ દ્વિવિધમ્ । તત્ર સાતિચારમ્-મૂલધાતિનો યત્પુનરેત્રારોપણં તદ્
 બોધ્યમ્ । તથા-હત્વરસામાયિકસ્ય શૈક્ષકસ્ય યદારોપ્યતે, તીર્થાન્તરં વા સંક્રામતઃ
 સાધોઃ-યથા પાર્શ્વનાથતીર્થાન્નમહાવીરતીર્થં સંક્રામતઃ સાધોઃ-યદારોપ્યતે તન્નિ-
 રતિચારમ્ । ત્રીયં પરિહારવિશુદ્ધિકચારિત્રગુણપ્રમાણમ્-પરિહારઃ=તપોવિશેષસ્તેન
 વિશુદ્ધમ્ પરિહારવિશુદ્ધમ્, યદ્વા-પરિહારઃ=પ્રત્યેક્ષીયાદેઃ પરિત્યાગો વિશેષ-

પર્યાય કા છેદન કર પુનઃ મહાવ્રતોં કી ઉપસ્થાપના કી જાતી
 હૈ, ઉસકા નામ છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર હૈ । યહ ચારિત્ર ભરત
 યેશ્વત ક્ષેત્ર કે પ્રથમ તથા અન્તિમ તીર્થંકર કે તીર્થ મેં હી હોતા હૈ ।
 અન્યત્ર નહીં હોતા હૈ । (સાહ્યારે ય નિરહ્યારે ય) યહ સાતિચાર ઓર
 નિરતિચાર કે ભેદ સે દો પ્રકાર હોતા હૈ । સાતિચાર છેદોપસ્થાપન
 ચારિત્ર વહ હૈ, જો મૂલગુણોં કા ઘાત કરનેવાલે સાધુ કે લિયે પુનઃ
 વ્રત પ્રદાન કિયે જાતે હૈ । તથા હત્વરિક સામાયિક ચારિત્ર પાલન
 કરને વાલે શિષ્ય કો જો ચારિત્ર દિયા જાતા હૈ વહ અથવા એક
 તીર્થંકર કે તીર્થ સે દુસરે તીર્થંકર કે તીર્થ મેં સંક્રમણ કરનેવાલે
 જૈસે પાર્શ્વનાથ કે તીર્થ સે મહાવીર કે તીર્થ મેં જાને વાલે-સાધુ કો-
 જો ચારિત્ર દિયા જાતા હૈ વહ નિરતિચાર છેદોપસ્થાપનચારિત્ર હૈ ।
 (પરિહારવિશુદ્ધિય ચ૦) ત્રીસરા જો પરિહારવિશુદ્ધિક ચારિત્રગુણ
 પ્રમાણ હૈ, વહ હસ પ્રકાર સે હૈ-તપ વિશેષતા કા નામ પરિહાર હૈ, હસ
 પરિહાર સે જો ચારિત્રવિશુદ્ધ હોતા હૈ, ઉસકા નામ પરિહારવિશુદ્ધિક

ચારિત્રમાં પૂર્વ પર્યાયનું છેદન કરીને ફરી મહાવ્રતોની ઉપસ્થાપના કરવામાં આવે
 છે, તેનું નામ છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર છે. આ ચારિત્ર ભરત યેશ્વત ક્ષેત્રના પ્રથમ
 તેમજ અંતિમ તીર્થંકરના તીર્થમાં જ હોય છે અન્યત્ર નહિ-(સાહ્યારે ય
 નિરહ્યારે ય) આ સાતિચાર અને નિરતિચારના ભેદથી બે પ્રકારનું હોય છે.
 સાતિચાર છેદોપસ્થાપનચારિત્ર તે છે કે જે મૂળ શુભોના વિધાતક સાધુઓ
 માટે પુનઃવ્રતપ્રદાન કરવા ઉપ હોય છે. તેમજ ઇત્વરિક, સામાયિક, ચારિત્રનું
 પાલન કરનાર શિષ્યને જે ચારિત્ર અપાય છે, તે અથવા એક તીર્થંકરના
 તીર્થથી બીજા તીર્થંકરના તીર્થમાં સંક્રમણ કરનારા, જેમકે પાર્શ્વનાથના
 તીર્થથી મહાવીરના તીર્થમાં જનારા-સાધુઓને જે ચારિત્ર આપમાં આવે છે,
 તે નિરતિચાર છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર છે. (પરિહારવિશુદ્ધિય ચ.) ત્રીજું જે પરિહાર
 વિશુદ્ધિક રૂપ ચારિત્ર શુષ્ઠ પ્રમાણ છે, તે આ પ્રમાણે છે, તપ વિશેષનું
 નામ પરિહાર છે, આ પરિહારથી જે ચારિત્ર વિશુદ્ધિક હોય છે, તેનું નામ
 પરિહાર વિશુદ્ધિક ચારિત્ર છે. અથવા જે ચારિત્રમાં અનેયક્ષીય વગેરેનો

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૨૬ ચારિત્રગુણપ્રમાણનિરૂપણમ્

૫૫૭

શુદ્ધો યત્ર તત્ પરિહારવિશુદ્ધમ્, તદેવ પરિહારવિશુદ્ધિકં તદેવ ચારિત્રગુણપ્રમાણમ્ । તત્ત્વ નિર્વિદ્યમાનરુનિર્વિષ્ટકાયિકેતિ દ્વિવિધમ્ । તત્ર નિર્વિદ્યમાનમ્-નિર્વિદ્યમાનમ્=સાધુમિરાસેવ્યમાનં, તદેવ નિર્વિદ્યમાનકમ્ । યદ્વા પરિહારવિશુદ્ધિકાનુષ્ઠાતારો મુનયો નિર્વિદ્યમાનકાઃ, તત્સહયોગાત્પરિહારવિશુદ્ધિકમપિ નિર્વિદ્યમાનકમ્ । તથા-નિર્વિષ્ટકાયિકમ્-નિર્વિષ્ટઃ=આસેવિતઃ કાયઃ=તપોવિશેષો યૈસ્તે નિર્વિષ્ટકાયાસ્ત્વ એવ નિર્વિષ્ટકાયિકાઃ, તૈરાસેવિતત્વાદિદં પરિહારવિશુદ્ધિકમપિ નિર્વિષ્ટકાયિકમ્ । અયં માત્રઃ-તીર્થંકરચરણાન્તિકે इदं નવકેન ગણેન પ્રતિપદ્યતે,

ચારિત્ર છે । અથવા-જિસ ચારિત્ર મેં અનેષણીય આદિ કા પરિત્યાગ વિશેષ શુદ્ધ હો વહ પરિહારવિશુદ્ધિક ચારિત્ર છે । હસકે નિર્વિદ્યમાનક ઔર નિર્વિષ્ટકાયિક હસ પ્રકાર દો ભેદ હૈ । સાધુઓ દ્વારા જો ચારિત્ર આસેવનીય હોના હૈ, વહ નિર્વિદ્યમાનક હૈ । અથવા-પરિહારવિશુદ્ધિકા અનુષ્ઠાન કરનેવાલે મુનિજનો કા નામ નિર્વિદ્યમાનક હૈ । इनके साथ योग होने के कारण इस चारित्र का नाम भी निर्विद્યमानक है । तप विशेष का अनुष्ठान जो कर चुके होते हैं वे निर्विष्टकાયिक हैं । निर्विष्टकાયिक जनों द्वारा आसेवित होने के कारण इस परिहारविशुद्धिक का नाम भी निर्विष्टकायिक हो गया है । इसका तात्पर्य इस प्रकार से है-तीर्थंकर के समीप इस चारित्र को स्वीकार करनेवाले ९ नव मुनिजन होते हैं । अथवा जिस साधुने पहिले तीर्थंकर के समीप में इस चरित्र की आराधना की है-उस साधुके पास यह चारित्र धारण किया जाता है । इसे धारण करनेवाले मुनिजनों की संख्या ९ नव होती

પરિત્યાગ વિશેષ શુદ્ધ હોય તે પરિહારવિશુદ્ધિક ચારિત્ર છે. એના નિર્વિદ્યમાનક અને નિર્વિષ્ટકાયિક નામક બે ભેદો હોય છે. સાધુઓ વડે જે ચારિત્ર આસેવનીય હોય છે, તે નિર્વિદ્યમાનક છે. અથવા પરિહાર વિશુદ્ધિનું અનુષ્ઠાન કરનારા મુનિઓનું નામ નિર્વિદ્યમાનક છે. એની સાથે યોગ હોવા બદલ આ ચારિત્રનું નામ પણ નિર્વિદ્યમાનક છે. તપ વિશેષનું અનુષ્ઠાન જેઓ કરી ચૂક્યા છે તેઓ નિર્વિષ્ટકાયિક છે. નિર્વિષ્ટકાયિકજનો વડે આસેવિત હોવા બદલ આ પરિહારવિશુદ્ધિકનું નામ પણ નિર્વિષ્ટકાયિક થઈ ગયું છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે. તીર્થંકરની પાસે આ ચારિત્રને સ્વીકારનારા ૯ મુનિજનો હોય છે. અથવા જે સાધુએ પ્રથમ તીર્થંકરની પાસે રહીને આ ચારિત્રની આરાધના કરી છે, તે સાધુની પાસે આ ચારિત્ર ધારણ કરવામાં આવે છે. આ ચારિત્રને ધારણ કરનારા મુનિઓની સંખ્યા ૯ જેટલી

તીર્થંકરસમીપે પૂર્વપતિપન્નસ્યાન્તિકેવેદં નવકેન ગણેન પ્રતિપદ્યતે, નત્વન્યસ્ય સમીપે । તત્રૈકઃ કલ્પસ્થિત ઇત્યુચ્યતે, યત્સમીપે સર્વાંસમાચારી ક્રિયતે । ચત્વારસ્તુ મુનયો વશ્યમાળં તપઃ કુર્વન્તિ, તે પરિહારિકા ઉચ્યન્તે । ઇતરે ચત્વારસ્તુ વૈયાટ્ચકર્તારો ભવન્તિ, તે ચાનુપરિહારિકા ઉચ્યન્તે । તત્ર પરિહારકાળાં તપ એવં બોધ્યમ્-ગ્રીષ્મે જઘન્યતશ્ચતુર્થં, મધ્યમપદે પઞ્ચમ્, ઉત્કૃષ્ટતસ્વષ્ટમમ્ । હેમન્તે જઘન્યતઃ પઞ્ચમધ્યમપદેઽષ્ટમમ્ ઉત્કૃષ્ટપદે દશમમ્ । વર્ષાસુ જઘન્યતો ઽષ્ટમં, મધ્યમપદે દશમમ્, ઉત્કૃષ્ટતો દ્વાદશમ્ । એકઃ કલ્પસ્થિતઃ, ચત્વારોઽનુપરિહારિકાઃ, એતે પશ્ચાપિ તુ માયો નિત્યમક્તા ભવન્તિ, ન ચ તે ઉપવાસં હૈં । ઓર કિસી સાધુ કે પાસ હસે ધારણ નહીં કિયા જાતા હૈં । હનમેં એક સાધુ કલ્પસ્થિત કહલાતા હૈં ! હસકે હી સમીપ મેં સમસ્ત સમાચારી કી જોતી હૈં । ચાર સાધુજન જો તપ કરતે હૈં, વે પરિહારિક કહલાતે હૈં । ઓર દુસરે ચાર સાધુજન હનકી વૈયાટ્ચિ કરતે હૈં । વે અનુપરિહારિક કહલાતે હૈં । પરિહારિક સાધુજન હસ પ્રકાર તપસ્યા કરતે હૈં-ગ્રીષ્મ કાલ મેં જઘન્ય તપસ્યા વે ચતુર્થમક્ત કી કરતે હૈં, મધ્યમ તપસ્યા હનકી પ્ચમક્ત કી ઓર ઉત્કૃષ્ટ તપસ્યા અષ્ટમમક્ત કી હનકી હોતી હૈં । હેમન્તઋતુ મેં વે જઘન્ય તપસ્યા ષષ્ટમક્ત કી, મધ્યમ તપસ્યા અષ્ટમમક્ત કી ઓર ઉત્કૃષ્ટ તપસ્યા દશમમક્ત કી કરતે હૈં । વર્ષાકાલ મેં જઘન્યતપસ્યા અષ્ટમમક્ત કી, મધ્યમતપસ્યા, દશમમક્ત કી ઓર ઉત્કૃષ્ટ તપસ્યા દ્વાદશમક્ત કી કરતે હૈં । કલ્પસ્થિત જો એક સાધુ હોતા હૈં, વહ તયા ૪ જો અનુપરિહારિક સાધુ હોતે હૈં, વે

હોય છે. અન્ય કોઇપણ સાધુની પાસેથી આ ચારિત્ર ધારણ કરી શકાતું નથી. આ સર્વમાં એક સાધુને કલ્પસ્થિત કહેવામાં આવે છે. આની પાસે જ સમસ્ત સમાચારી કરવામાં આવે છે. ચાર સાધુજનો જે તપ કરે છે, તે પરિહારિક કહેવાય છે. અને બીજા ચાર સાધુજનો એમની વૈયાટ્ચિ કરે છે. તેઓ અનુપરિહારિક કહેવાય છે. પરિહારિક સાધુજનો આ પ્રમાણે તપસ્યા કરે છે-ગ્રીષ્મકાળમાં જઘન્ય તપસ્યા એઓ ચતુર્થ ભક્તાની કરે છે, મધ્યમ તપસ્યા એમની પ્ચમભક્તાની અને ઉત્કૃષ્ટ તપસ્યા એમની અષ્ટમભક્તાની હોય છે. હેમન્તઋતુમાં એઓ જઘન્ય તપસ્યા પ્ચમભક્તાની, મધ્યમ તપસ્યા અષ્ટમભક્તાની અને ઉત્કૃષ્ટ તપસ્યા દશમભક્તાની કરે છે. વર્ષાકાળમાં જઘન્ય તપસ્યા અષ્ટમભક્તાની, મધ્યમ તપસ્યા દશમભક્તાની અને ઉત્કૃષ્ટ તપસ્યા દ્વાદશ ભક્તાની કરે છે. કલ્પસ્થિત જે એક સાધુ હોય છે, તે તેમજ ૪ જે અનુપરિહારિક સાધુ હોય છે, એઓ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૨૬ ચારિત્રગુણપ્રમાણનિરૂપણમ્

૫૫૯

કુર્વન્તિ । મત્તં ચ તેષામાચામ્લમેવ ભવતિ, નાન્યત્ । તતઃ પરિહારિકાઃ પળ્મા-
સાન્ યાવચ્ચયોક્તં તપઃ કૃત્વાઽનુપરિહારિકા ભવન્તિ, અનુપરિહારિકાસ્તુ પરિહાર-
િકાઃ । તે પળ્માસાન્ યાવત્તપઃ કુર્વન્તિ । એવમષ્ટી સાધવઃ કૃતતપસો ભવન્તિ ।
તેષામેકઃ કલ્પસ્થિતો ભવતિ । યઃ પૂર્વં કલ્પસ્થિતઃ સ પરિહારિકો ભૂત્વા
પળ્માસાન્ યાવત્તપઃ કરોતિ । સપ્ત ચ તત્પરિચર્યાં કુર્વન્તિ । એવમષ્ટાદશભિર્માસૈ
રયં કલ્પઃ પૂર્ણો ભવતિ । તતસ્તે તમેવ કલ્પં પ્રતિપદ્યન્તે, જિનકલ્પં વા, ગચ્છમેવ
વા પુનઃ પ્રતિનિવર્તન્તે ઇતિ ત્રયો માર્ગાઃ । એતચ્ચારિત્રં છેદોપસ્થાપનચારિત્રવતા

પાંચો હી પ્રાયઃ, નિત્યભોજી હોતે હૈં । યે ઉપવાસ નહીં કરતે હૈં ।
હનકા જો આહાર હોતા હૈં વહ આચામ્લ (આયંબિલ) હી હોતા હૈં ।
અન્ય દુધરા નહીં । હસ પ્રકાર કી ૬ મહિને તક પરિહારિકજન તપસ્યા
કરકે બાદ મેં યે અનુપરિહારિક બન જાતે હૈં ઓર જો અનુપરિહારિક
હોતે હૈં, વે પરિહારિક બન જાતે હૈં । યે બી છ મહિને તક તપસ્યા
ઉપરુક્તરૂપ સે કરતે હૈં । હસ પ્રકાર યે આઠો સાધુ જય તપસ્યા કર
ચુકતે હૈં, તય ફિર હન મેં સે એક કલ્પસ્થિત બનતા હૈં, ઓર જો પહિલે
કલ્પસ્થિત બના થા વહ પરિહારિક બન ૬ મહિને તક તપસ્યા કરતા હૈં ।
ઓર યે ૭ સાત ઉસકી પરિચર્યા કરતે હૈં । હસ પ્રકાર ૧૮ મહિનો મેં યહ
કલ્પપૂર્ણ હોતા હૈં । કલ્પપૂર્ણ હોતે હી યા તો યે પુનઃ ઉસી કલ્પ કો ધારણ
કરતે હૈં યા જિનકલ્પી બન જાતે હૈં । અથવા અપને ગચ્છ મેં આકર
સમ્મિલિત હો જાતે હૈં યે ત્રીન માર્ગ હૈં । યહ ચારિત્ર જિનહોને છેદોપસ્થાપન

પાંચે પાંચ ઘણું કરીને નિત્યભોજી હોય છે. એઓ ઉપવાસ કરતા નથી.
એમનું જે ભોજન હોય છે, તે આચામ્લ (આયંબિલ) જ હોય છે. બીજું
નહિ. આ બાતની ૬ માસ સુધીની પરિહારિકજન તપસ્યા કરીને પછી
એઓ અનુપહારિક બની જાય છે, અને જેઓ અનુપહારિક હોય છે, તેઓ
પરિહારિક બની જાય છે. એમની તપસ્યા પણ ૬ માસની ઉપર લગ્યા
મુજબ જ હોય છે, આ પ્રમાણે એઓ આઠેઆઠ સાધુઓ જયારે તપસ્યા
પૂર્ણ કરે છે. ત્યારે એમનામાંથી એક કલ્પસ્થિત બને છે, અને જે પહેલાં
કલ્પસ્થિત થયો હતો તે પરિહારિક થઈને ૬ માસ સુધી તપસ્યા કરે છે.
ત્યારે બકીના સાત તેની પરિચર્યા કરે છે. આ પ્રમાણે ૧૮ માસમાં આ
કલ્પપૂર્ણ થાય છે. કલ્પપૂર્ણ થતાં જ કાં તો એઓ ફરી તેજ કલ્પને
ધારણ કરે છે કાં એઓ જિનકલ્પી થઈ જાય છે, અથવા પોતાના ગચ્છમાં
જઈને બળી જાય છે. આ ત્રણ માર્ગો છે. આ ચારિત્ર જેમણે છેદોપસ્થાપન

મેવ મરતિ નાન્યેષામ્ । તદિત્યં યો યસ્તપસ્યાપ્ત્વાડનુપરિહારિકતાં કલ્પસ્થિતતાં ચ
 ડગ્ધીઠરોતિ તત્સમ્બન્ધિપરિહારવિશુદ્ધિકં નિર્વિષ્ટકામિકમુચ્યતે । યે તુ તપઃ
 કર્મન્તિ તત્સમ્બન્ધિકં પરિહારવિશુદ્ધિકં નિર્વિષ્યમાનકમુચ્યતે, ઇતિ વોદ્યમ્ ।
 ચતુર્થં સૂક્ષ્મસંપરાયચારિત્રગુણપ્રમાણમ્-સં-સમ્યક્પ્રકારેણ પરૈતિ-પર્યટતિ ચતુ-
 ર્ગતિકં સંસારં જીવોડનેતિ સ સમ્પરાયઃ=ક્રોધાદિ કવાયઃ, લોભાંશમાત્રસ્યા-
 વશેષેણ સૂક્ષ્મઃ સમ્પરાયો યત્ર તત્ સૂક્ષ્મસમ્પરાયમ્ । ઇદં સંક્લિષ્ટમાનકવિશુદ્ધ્ય-
 ચારિત્ર અંગીકાર ક્રિયા હોતા હૈ ડઢ્ઢીં કો હોતા હૈ, અન્ય ઢૂસરો
 કે નહીં । ઇસ પ્રકાર જો જો સાધુજન તપસ્યા કરકે અનુપરિહારિકતા કો
 અથવા કલ્પસ્થિત અવસ્થા કો અંગીકાર કરતે હૈ ડનકા પરિહારવિશુ-
 દ્ધિક ચારિત્ર નિર્વિષ્ટકામિક કહલાતા હૈ । પરંતુ જો કેવલ તપસ્યા હી
 કરતે હૈ, અનુપરિહારિક અથવા કલ્પસ્થિત અવસ્થા કો અંગીકાર નહીં
 કરતે ડનકા પરિહારવિશુદ્ધિકચારિત્ર નિર્વિષ્યમાનક કહલાતા હૈ
 ઇસા જાનના ચાહિયે । (સુદુમસંપરાયચરિત્રગુણપ્રમાણે દુવિહે પળ્ળન્તે
 તં જહા-સંકલિષ્ટમાણં ય વિસુજ્ઞમાણં ય) સૂક્ષ્મ સંપરાયચારિત્ર-
 ગુણપ્રમાણ ઢો પ્રકાર કા કા ગયા હૈ । ઇક સંક્લિષ્ટમાનક ઓર ઢૂસરા
 વિશુદ્ધમાનક । જીવ જિસકે કારણ ચતુર્ગતિરૂપ સંસાર મેં પરિભ્રમણ
 કરતા હૈ ડસકા નામ સંપરાય હૈ । ઇસા યહ સંપરાય ક્રોધાદિકવાયરૂપ
 હોતા હૈ । લોભાંશમાત્ર કે અવશેષ સે જહાં પર સંપરાય સૂક્ષ્મ હોતા
 હૈ, અર્થાત્ કેવલ સૂક્ષ્મ લોભ હી રહતા હૈ-ડસકા નામ સૂક્ષ્મસંપરાય હૈ ।

ચારિત્ર અંગીકાર કરેલ હોય છે, તેમને જ હોય છે, બીજાઓને નહિ. આ
 પ્રમાણે જે જે સાધુઓ તપસ્યા કરીને અનુપહારિકતાને અથવા કલ્પસ્થિત
 અવસ્થાને અંગીકાર કરે છે, તેમનું પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર નિર્વિષ્ટકામિક
 કહેવાય છે. પરંતુ જેઓ ફક્ત તપસ્યા જ કરે છે, અનુપહારિક અથવા
 કલ્પસ્થિત અવસ્થા અંગીકાર કરતા નથી તેમનું પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર
 નિર્વિષ્યમાનક કહેવાય છે. (સુદુમસંપરાયચરિત્રગુણપ્રમાણે દુવિહે પળ્ળન્તે
 તં જહા સંકલિષ્ટમાણં ય વિસુજ્ઞમાણં ય) સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર ગુણ
 પ્રમાણે જે પ્રકારનું છે. એક સંકલિષ્ટમાનક અને બીજું વિશુદ્ધમાનક. ઇવ
 જેના લીધે ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે, તેનું નામ સંપરાય છે.
 એવું આ સંપરાય ક્રોધાદિ કવાય રૂપ હોય છે. લોભાંશમાત્રના અવશેષથી
 બચાં સંપરાય સૂક્ષ્મ હોય છે, એટલે કે ફક્ત સૂક્ષ્મ લોભ જ રહે છે, તેનું
 નામ સૂક્ષ્મ સંપરાય છે. આ સંકલિષ્ટમાનક અને વિશુદ્ધમાનકના ભેદથી

માનકેતિ દ્વિવિધમ્ । તત્ર શ્રેણિમારોહતો વિશુદ્ધમાનકં સૂક્ષ્મસંપરાયં ભવતિ । શ્રેણ્યાઃ પ્રવ્યવતસ્તુ સંવિક્લિષ્ટમાનકં ભવતિ । ૧૩મં યથાભ્યાસચારિત્રગુણપ્રમાણમ્-યથા શબ્દો યાયાતધ્યે, 'આહ્' શબ્દોઽભિવિધૌ, યથા-આયાતધ્યેન આ-સમન્તાત્ રૂપાતમ્-યથાભ્યાસમ્-કષાયોદયાભાવતો નિરતિચારત્વાત્ પારમાર્થિકરૂપેણ ભ્યાસત્વમિત્યર્થઃ । એતત્ પ્રતિપાત્યપ્રતિપાતિભેદેન દ્વિવિધમ્ । તત્ર ઉપશાન્તમોહસ્ય પ્રતિપાતિ ભવતિ ક્ષીણમોહસ્ય ત્વપ્રતિપાતિ । અથવેદં છાત્રસ્થિકં કેવલિકં ચેતિ યદ્દ સંક્લિષ્ટમાનકં ઓર વિશુદ્ધમાનકં કે ભેદ સે દો પ્રકાર કા હોના હૈ । ઇનમેં જો જીવશ્રેણી પર આરોહણ કરતા હૈ, ઉસકા સૂક્ષ્મ સંપરાય-ચારિત્ર વિશુદ્ધમાનક હોતા હૈ ઓર જો જીવ શ્રેણી સે વ્યુત્ત હો જાતા હૈ ઉસકા સૂક્ષ્મસંપરાયચારિત્રસંક્લિષ્ટમાનક હોતા હૈ । (અહ-કલાયચરિત્તગુણપ્રમાણે દુવિદ્દે પળ્લન્તે-તં જહા-પઢિવાઈં ય અપ્પઢિ-વાઈં ય, અહવા અહકલાયચરિત્તગુણપ્રમાણે દુવિદ્દે પળ્લન્તે તં જહા-છઝમસ્થિય ય કેવલિય ય) યથાભ્યાસચારિત્રગુણપ્રમાણ દો પ્રકાર કા હોતા હૈ । એક પ્રકાર હૈ પ્રતિપાતિ ઓર દુસરા પ્રકાર હૈ અપ્રતિપાતિ । ઇસ ચારિત્ર મેં કષાયોદય નહીં રહતા હૈ, ઉસકા સર્વથા અભાવ હો જાતા હૈ-ઇસલિયે ઇસમેં કિસી બી પ્રકાર કા અતિચાર નહીં લગતા, અતઃ યદ્દ ચારિત્ર પારમાર્થિકરૂપ સે પ્રસિદ્ધ હો જાતા હૈ-યહી યથાભ્યાસ ચારિત્ર શબ્દ કા અર્થ હૈ । ઇસકે દો ભેદ હૈ એક પ્રતિપાતિ ઓર દુસરા અપ્રતિપાતિ । જિસ જીવ કા મોહ ઉપશાન્ત હોતા હૈ, ઉસકા યદ્દ ચારિત્ર પ્રતિપાતિ હોતા હૈ ઓર જિસ જીવ કા મોહ સર્વથા ક્ષીણ હો

એ પ્રકારનું હોય છે. તેઓમાં જે જીવશ્રેણી પર આરોહણ કરે છે, તેનું સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર વિશુદ્ધમાનક હોય છે, અને જે જીવશ્રેણીથી-વ્યુત્ત થઈ જાય છે, તેનું સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર સંક્લિષ્ટમાનક હોય છે. (અહકલાય ચરિત્તગુણપ્રમાણે દુવિદ્દે પળ્લન્તે-તં જહા-પઢિવાઈં અપ્પઢિવાઈં અહવા અહકલાયચરિત્તગુણપ્રમાણે દુવિદ્દે પળ્લન્તે તં જહા-છઝમસ્થિય ય કેવલિય ય) યથાભ્યાસ ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણ એ પ્રકારનું હોય છે. એક પ્રતિપાતિ અને બીજું અપ્રતિપાતિ. આ ચારિત્રમાં કષાયોદયનો સદંતર અભાવ રહે છે, તેથી આમાં કોઈપણ ભતના અતિચારની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થતી નથી, એટલા માટે આ ચારિત્ર પારમાર્થિકરૂપમાં પ્રસિદ્ધ થઈ જાય છે. એજ યથાભ્યાસ ચારિત્ર શબ્દનો અર્થ છે. જોના એ પ્રકારો છે, એક પ્રતિપાતિ અને બીજું અપ્રતિપાતિ જે જીવનો મોહ ઉપશાન્ત હોય છે, તેનું આ ચારિત્ર પ્રતિપાતિ હોય

દ્વિવિધમ્ । ડગસાન્તક્ષીણમોહસ્ય કેવલિનચ્છદ્યસ્થસ્ય ચેદં મવતીત્પાશ્રયદ્વૈવિધ્યા-
વિદં છાદ્યસ્થિકં કૈલિકં ચેત્યુચ્યતે । ઇતિ । મક્રુતમુપસંહરઞ્ઞાદ-તદેતચ્ચારિત્ર-
ગુણપ્રમાણમિતિ । ઇત્યે જ્ઞાનગુણપ્રમાણાદીનાં ત્રયાણામપિ નિરૂપણં કૃતમિતિ સૂચ-
યિતુમાદ-તદેતચ્ચારિત્રગુણપ્રમાણમિતિ । ગુણપ્રમાણસ્ય ભેદત્રયનિરૂપણેન ગુણપ્રમાણ-
મપિ નિરૂપિતમિતિ સૂચયિતુમાદ-તદેતચ્ચારિત્ર ગુણપ્રમાણમિતિ ॥મૂ૦ ૨૨૬॥

અથ નયપ્રમાણં નિરૂપયતિ--

પૂલ્મ-સે કિં તં નયપ્રમાણે ? નયપ્રમાણે-તિવિદે પપળતે,
સં જહા-પરથગદિદ્વંતેણં વસહિદિદ્વંતેણં પપસદિદ્વંતેણં । સે કિં તં
પરથગદિદ્વંતેણં ? પરથગદિદ્વંતેણં-સે જહા નામણ કેઈ પુરિસે
પરસું ગહાય અડવીસમહુતો ગચ્છેજ્ઞા, તં પાસિત્તા કેઈ વણ્જા-

જાતા હે વસકા યહ ચારિત્ર અપ્રતિગતિ હોતા હે । અથવા છાદ્યસ્થિક
ઔર કેલિક એસે ખી ઇસકે દો ભેદ હૈ । યહ ચારિત્ર ક્ષીણ મોહી
કેલ્લી ઔર છદ્યસ્થ કો હોતા હે । ઇસલિયે આશ્રય કે ભેદ સે ઇસ
ચારિત્ર કે ખી યે દો ભેદ કહે ગયે હૈ । (સે તં ચરિત્તગુણપ્રમાણે-સે તં
જીવગુણપ્રમાણે સે તં ગુણપ્રમાણે) ઇસ પ્રકાર સે યહ ચારિત્ર ગુણપ્રમાણ
કા સ્વરૂપ કથન જાનના ચાહિયે । જ્ઞાનગુણપ્રમાણ દર્શનગુણપ્રમાણ ઔર
ચારિત્રગુણપ્રમાણ કા યહ કથન સમાપ્ત હોતે હી જીવગુણપ્રમાણ કા કથન
સમાપ્ત હો જાતા હે, ઔર ઇસ કથન કી સમાપ્તિ મેં હી ગુણપ્રમાણ કા
પૂર્ણકથન સમાપ્ત હો જાતા હે-ઇસ પ્રકાર સે યહ ગુણપ્રમાણ કા કથન
સમાપ્ત હો ગયા એસા જાનના ચાહિયે ॥ સૂ૦ ૨૨૬ ॥

છે, અને જે જીવનો મોહ સહંતર ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેનું આ ચારિત્ર
અપ્રતિગતિ હોય છે. અથવા છાદ્યસ્થિક અને કેવલિકના રૂપમાં પણ એના
બે ભેદો છે. આ ચારિત્રક્ષીણ મોહી કેવલી અને છાદ્યસ્થના હોય છે. એટલે
આશ્રયના ભેદથી આ ચારિત્રના પણ બે બે ભેદો કહેવામાં આવ્યાં છે.
(સે તં ચરિત્તગુણપ્રમાણે, સે તં જીવગુણપ્રમાણે-સે તં ગુણપ્રમાણે) આ પ્રમાણે
આ ચારિત્રગુણપ્રમાણનું સ્વરૂપ કથન બાણુનું જોઈએ. જ્ઞાનગુણપ્રમાણ
દર્શન ગુણ પ્રમાણ અને ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણ વિષેનું આ કથન પૂરું થતાં
જ જીવગુણપ્રમાણનું કથન પૂરું થઈ જાય છે અને આ કથનની સમાપ્તિમાં
જ ગુણપ્રમાણનું કથન સમાપ્ત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે આ ગુણ
પ્રમાણનું કથન સમાપ્ત થઈ ગયું છે. ॥ સૂત્ર-૨૨૬ ॥

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૨૭ પ્રસ્થકદષ્ટાન્તેન નયપ્રમાણનિરૂપણમ્ ૫૬૩

કહિં તુવં ગચ્છસિ? અત્રિસુદ્ધો નેગમો-ભણઈ-પત્થગસ્સ ગચ્છામિ। તં ચ કેઈ છિંદમાણં પાસિત્તા વણ્ણા-કિં તુવં છિંદસિ? વિસુદ્ધો નેગમો ભણઈ-પત્થયં છિંદામિ। તં ચ કેઈ તચ્છમાણં પાસિત્તા-વણ્ણા-કિં તુવં તચ્છસિ? વિસુદ્ધતરાઓ નેગમો ભણઈ-પત્થયં તચ્છામિ। તં ચ કેઈ ઉક્કીરમાણં પાસિત્તા વણ્ણા-કિં તુવં ઉક્કીરસિ? વિસુદ્ધતરાઓ નેગમો ભણઈ-પત્થયં ઉક્કીરામિ। તં ચ કેઈ વિલિહમાણં પાસિત્તા વણ્ણા-કિં તુવં વિલિહસિ? વિસુદ્ધતરાઓ નેગમો ભણઈ-પત્થયં વિલિહામિ। એવં વિસુદ્ધતરસ્સ નેગમસ્સ નામાઝઙિઓ પત્થઓ। એવમેવ વવહારસ્સવિ। સંગહસ્સ ચિયમિયમેજ્જસમારૂઢો પત્થઓ। ઉઙ્ગુ-સુયસ્સ પત્થઓ, વિ પત્થઓ મેજ્જંપિ પત્થઓ। તિણ્હં સદ્દનયાણં પત્થયસ્સ અત્થાહિગારજાણઓ જસ્સ વા વસેણં પત્થઓ નિપ્પજ્જઈ। સે તં પત્થયદિદ્ધંતેણં ॥સૂ. ૨૨૭॥

છાયા-અથ કિં તત્ નયપ્રમાણં?, નયપ્રમાણં ત્રિવિધં પ્રજ્ઞતં, તથથા પ્રસ્થક દષ્ટાન્તેન વસતિદષ્ટાન્તેન પ્રદેશદષ્ટાન્તેન। અથ કિં તત્ પ્રસ્થકદષ્ટાન્તેન?,

અથ સૂત્રકાર નયપ્રમાણ કા નિરૂપણ કરતે હૈં।

‘સે કિં તં નયપ્રમાણે?’ इत्यादि।

शब्दार्थ--(से कितं नयप्रमाणे?) हे भदंत उस नयरूप प्रमाण का क्या स्वरूप है?

उत्तर--(नयप्रमाणे त्रिविधे पणत्ते) उस नयरूप प्रमाण को तीन प्रकार से कहा गया है--अर्थात् नय प्रमाण का स्वरूप तीन दृष्टान्तों

હે સૂત્રકાર નયપ્રમાણતુ' નિરૂપણ કરે છે.

‘સે કિં તં નયપ્રમાણે?’ इत्यादि।

शब्दार्थ--(से कितं नयप्रमाणे?) हे भदंत। ते नयरूप प्रमाणतु' स्वरूप डेवु' છે?

ઉત્તર--(નયપ્રમાણે ત્રિવિધે પણત્તે) તે નયપ્રમાણના ત્રણ પ્રકારે છે. એટલે કે નયપ્રમાણતુ' સ્વરૂપ ત્રણ દષ્ટાન્તો વડે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું

૧૬૪

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

પ્રસ્થક દૃષ્ટાન્તેન-અય યથાનામ કોઽપિ પુરુષઃ પરશું ગૃહીત્વા અટવીસમ્મુલ્લે
ગચ્છતિ તં દૃષ્ટ્વા કોઽપિ વદતિ-કુત્ર ત્વં ગચ્છાસિ ? અવિશુદ્ધો નૈવમો મળતિ-

દ્વારા સ્પષ્ટ ક્રિયા ગયા છે-(તં જહા) જૈસે (પત્યગદિદ્વંતેણ, વસહિદિદ્વંતેણ
પપસદિદ્વંતેણ) પ્રસ્થક કે દૃષ્ટાન્ત સે, વસતિ કે દૃષ્ટાન્ત સે ઓર પ્રદેશ
કે દૃષ્ટાન્ત સે । તાત્પર્ય બહને કા યહ છે કિ-‘પ્રત્યેક જીવાદિક વસ્તુ
અનંત ધર્માત્મક છે । ડન અનંતધર્મોં મેં સે અન્યધર્મોં કો ગૌણ કર
કે ઓર વિવક્ષિત ધર્મ કો મુરુપ કરકે વસ્તુકા પ્રતિપાદન કરને-
વાલા વક્તા કા જો અભિપ્રાય હોતા છે, ડસકા નામ નય છે । ઇસ
નયરુપ પ્રમાણ કા નામ નય પ્રમાણ છે । ઇસકી પ્રરુપણા પ્રસ્થક દૃષ્ટાન્ત
સે વસતિ દૃષ્ટાન્ત સે ઓર પ્રદેશ દૃષ્ટાન્ત સે કરને મેં આઈ છે,
ઇસલિયે નય કો ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા છે । (સે કિં તં પત્યગદિદ્વંતેણ)
હે અદન્ત । પ્રસ્થક દૃષ્ટાન્ત કો લેકર જો નયપ્રમાણ કિ પ્રરુપણા કી ગઈ
છે, વહ કિસ પ્રકાર સે છે ?

ડત્તર--(પત્યગદિદ્વંતેણ) પ્રસ્થક દૃષ્ટાન્ત કો લેકર જો નયપ્રમાણ કિ
પ્રરુપણા કી ગઈ છે વહ ઇસ પ્રકાર સે છે-(સે જહાનામૅ કેઈ પુરિસે
પરશું ગહાય અટવી સમહુત્તો ગચ્છેજ્ઞા) જૈસે કોઈ પુરુષ પરશુ (કુઠાર)
લેકર જંગલ કી ઓર જા રહા થા (તં પાસિત્તા) ડસે ડસ ઓર જાતા

છે. (તં જહા) જે નકે (પત્યગદિદ્વંતેણ, વસહિદિદ્વંતેણ પપસદિદ્વંતેણ) પ્રસ્થકના
દૃષ્ટાન્તથી વસતિના દૃષ્ટાન્તથી અને પ્રદેશના દૃષ્ટાન્તથી, તાત્પર્ય
કહેવાનું આ પ્રમાણે છે કે પ્રત્યેક જીવાદિક વસ્તુ અનંતધર્માત્મક છે. તે
અનંત ધર્માત્મકથી અન્ય ધર્માત્મકને ગૌણ કરીને અને વિવક્ષિત ધર્મને મુખ્ય
કરીને વસ્તુ પ્રતિપાદક વક્તાને જે અભિપ્રાય હોય છે તે નયપ્રમાણ છે.
આ નયરૂપ પ્રમાણનું નામ નયપ્રમાણ છે. આની પ્રરૂપણા પ્રસ્થક દૃષ્ટાન્તથી,
વસતિ દૃષ્ટાન્તથી અને પ્રદેશ દૃષ્ટાન્તથી કરવામાં આવી છે, એથી નયના ત્રણ
પ્રકારો કહેવામાં આવ્યા છે. (સે કિં તં પત્યગદિદ્વંતેણ) હે અદન્ત ।
પ્રસ્થક દૃષ્ટાન્તને લઇને જે નયપ્રમાણની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે, તે
કય રીતે કરવામાં આવી છે ?

ડત્તર--(પત્યગદિદ્વંતેણ) પ્રસ્થકના-પાલી દૃષ્ટાન્તના આધારે જે નયપ્રમાણની
પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે, તે આ પ્રમાણે છે. (સે જહાનામૅ કેઈપુરિસે પરશું
ગહાય અટવી સમહુત્તો ગચ્છેજ્ઞા) જેમ કેઇ પુરુષ પરશુ (કુઠાર) લઇને જંગલ
તરફ જઈ રહ્યો હતો. (તં પાસિત્તા) તેને તે તરફ જતો જોઇને (કેઈ ઘણા)

मनुयोगबन्धिका टीका सूत्र २२७ प्रस्थकदृष्टान्तेन नयप्रमाणनिरूपणम् ५६५

प्रस्थकाय गच्छामि । तं च कोऽपि छिन्दन्तं दृष्ट्वा वदति-किं त्वं छिन्दसि, विशुद्धो नैगमो भणति-प्रस्थकं छिनत्ति, तं च कोऽपि तक्षन्तं दृष्ट्वा वदति, किं त्वं तक्षसि ? विशुद्धतरको नैगमो भणति-प्रस्थकं तक्षामि । तं च कोऽपि उत्किरन्तं दृष्ट्वा वदति-किं त्वमुत्किरसि ? विशुद्धतरको नैगमो भणति-प्रस्थकम् उत्कि-

हुआ देखकर (केई वण्ज्जा) किसी ने उससे पूछा-(कहिं तुवं गच्छसि ?) तुम कहाँ जा रहे हो (अविशुद्धो नैगमो भणइ) तब उससे अविशुद्ध नैगमनय के मतानुसार होकर कहा-(पत्थगस्स गच्छामि) मैं प्रस्थक (पायली) छेने के लिये जा रहा हूँ । (तं च केई छिंदमाणं पासित्ता वण्ज्जा, किं तुवं छिंदसि ? विशुद्धो नैगमो भणइ-पत्थयं छिंदामि) जब वह प्रस्थक बनाने के निमित्त किसी वृक्ष को छेदने लगा । तब यह देखकर उससे किसी ने पूछा कि तुम यह क्या छेद रहे हो-तब उसने विशुद्ध नैगमनय के मतानुसार होकर ऐसा कहा-मैं प्रस्थक छेद रहा हूँ । (तं च कोई तच्छमाणं पासित्ता वण्ज्जा, किं तुवं तच्छसि ?) जब वह काष्ठ को छीलने लगा-तब उससे किसीने ऐसा पूछा कि 'यह तुम क्या छील रहे हो ? (विशुद्धतराओ नैगमो भणइ) तब विशुद्धतर नैगमनय के मतानुसार होकर उसने उत्तर दिया (पत्थयं तच्छामि) मैं प्रस्थक छील रहा हूँ । (तं च केइ उक्कीरमाणं पासित्ता वण्ज्जा, किं तुवं उक्कीरसि ? विशुद्धतराओ नैगमो भणइ-पत्थयं उक्कीरामि) जब उसे किसी

ठेाछे तेने प्रश्न कथे। (कहिं तुवं गच्छसि ?) तभे कथां जई रह्या छे। (अविशुद्धो नैगमो भणई) त्यारे तेछे अविशुद्ध नैगमनयना मत मुज्ज कछुं। (पत्थगस्स गच्छामि) हुं प्रस्थक लेवा जई रह्यो छुं। (तं च केई छिंदमाणं पासित्ता वण्ज्जा, किं तुवं छिंदसि ? विशुद्धो नैगमो भणइ पत्थयं छिंदामि) ज्यारे ते प्रस्थक तैयार करवा भाटे केई वृक्षने कापवा तात्पर थये। त्यारे तेने आम करेना जेछेने केछे आ प्रमाणे पूछथुं के तभे आ शुं कापी रह्या छे ? त्यारे तेछे विशुद्ध नैगमनय मुज्ज आ प्रमाणे जवाण आव्ये के 'हुं प्रस्थक कापी रह्यो छुं'। (तं च केई तच्छमाणं पासित्ता वण्ज्जा, किं तुवं तच्छसि ?) ज्यारे ते काष्ठने छीलवा लाये, त्यारे ते भाषुअने केछे पूछथुं के आ तभे शुं छेदी रह्या छे ? (विशुद्धतराओ नैगमो भणइ) त्यारे विशुद्धतर नैगमनय मुज्ज तेछे जवाण आव्ये के (पत्थयं तच्छामि) हुं प्रस्थक छेदी रह्यो छुं'। (तं च केइ उक्कीरमाणं पासित्ता वण्ज्जा, किं तुवं उक्कीरसि ? विशुद्धतराओ नैगमो भणइ-पत्थयं उक्कीरामि)

रामि । तं च कोऽपि विलिखन्तं दृष्ट्वा वदति, किं त्वं विलिखसि ? विशुद्धतरको नैगमो भणति प्रस्थकं विलिखामि । एवं विशुद्धतरस्य नैगमस्य नामाकुटितः प्रस्थकः । एवमेव व्यवहारस्यापि । संग्रहस्य चितमितमेयसमारूढः प्रस्थकः ।

ने प्रस्थक के निमित्त काष्ठ के मध्यभाग को निकालते हुए देखा-तो देखकर पूछा यह तुम क्या कर रहे हो-तब उसने विशुद्धतर नैगम-नय के अभिप्राय के वशवर्ती बनकर उत्तर दिया मैं प्रस्थक को उकेर रहा हूँ । (तं च केइ विलिहमाणं पासित्ता वएज्जा, किं तुवं विलिहसि-विशुद्धतराओ जेगमो भणइ, पत्थयं विलिहामि) जब वह उस उत्कीर्ण काष्ठ पर लेखनी से प्रस्थक बनाने के लिये चिह्नित करने लगा अर्थात् प्रस्थक के आकार की रेखाएँ करने लगा तब उसे इस प्रकार देखकर किसीने उससे पूछा तुम यह क्या कर रहे हो-तब उसने विशुद्धतर नैगमनय के अभिप्राय वशवर्ती होकर कहा मैं प्रस्थक के आकार को अंकित कर रहा हूँ । (एवं विशुद्धतरस्स जेगमस्सनामाउडिओ पत्थओ) उक्त रीति से इस प्रस्थक विषय में इस प्रकार से वहाँ तक प्रश्नोत्तर रूप में कहते चला जाना चाहिये कि जब तक विशुद्धतर नैगमनय का विषयभूत वह संकल्पित नाम प्रस्थक बनकर तैयार न हो जावे । (एवमेव व्यवहारस्स चि) इसी प्रकार से व्यवहार नय को आश्रित करके

ज्यादे तेने कोऽप्ये प्रस्थक-निमित्त काष्ठना मध्यभाजने कडाउतां जेथे तो ते जेधने पूछथुं-‘आ तमे शुं करी रह्या छे ।’ तयारे तेजे विशुद्धतर नैगम-नय सुज्जण जवाअ आपतां कछुं के हुं प्रस्थक उत्कीर्ण करी रह्यो छुं । (तं च केइ विलिहमाणं पासित्ता वएज्जा, किं तुवं विलिहसि-विशुद्धतराओ जेगमो भणइ पत्थयं विलिहामि) ज्यादे ते उत्कीर्ण काष्ठ उपर लेखनी वडे प्रस्थक भाटे चिह्नी करवा लाग्ये जेटले के प्रस्थकना आकारनी रेखाओ उत्कीर्ण करवा लाग्ये तयारे तेने आ प्रमाणे करतो जेधने कोऽप्ये पूछथुं, ‘तमे आ शुं करी रह्या छे ।’ तयारे तेजे विशुद्धतर नैगमनयना मत सुज्जण कछुं छे के हुं प्रस्थकना आकारने अंकित करी रह्यो छुं । (एवं विशुद्धतरस्स जेगमस्स नमाउडिओ पत्थओ) आ प्रस्थकना संप्रधानां उपर सुज्जण त्यां सुधी प्रश्नोत्तर करतां रह्ये जेधने के ज्यां सुधी विशुद्धतर नैगमनयने विषयभूत ते संकल्पित नाम प्रस्थक संपूर्ण रीते तैयार न थछ जय । (एवमेव व्यवहारस्स चि) आ प्रमाणे व्यवहारनयने आश्रित करीने पछु जल्लवुं

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૨૭ પ્રસ્થકદૃષ્ટાન્તેન નયપ્રમાણનિરૂપણમ્ ૫૬૭

ક્ષત્રુસૂત્રસ્ય પ્રસ્થકોઽપિ પ્રસ્થકઃ મેયમપિ પ્રસ્થકઃ । ત્રપાણાં સ્વદનયાનાં પ્રસ્થ-
કસ્ય અર્થાધિકારજ્ઞાયકો યસ્ય વા વશેન પ્રસ્થકો નિષ્પદ્યતે । સદેવત્ પ્રસ્થક
દૃષ્ટાન્તેન ॥મૂ० ૨૨૭॥

ટીકા-‘સે કિં તે’ इत्यादि-

अथ किं तत् नयप्रमाणम् ? इति शिष्यपश्नः । उच्यते-नयप्रमाणम्-
नीतयो नयाः--अनन्तधर्मात्मकस्य वस्तुन एकादपरिच्छित्तयः, त एव प्रमाणं नय-
प्रमाणम् । तत्र माथसदृष्टान्तेन वसतिदृष्टान्तेन पदेशदृष्टान्तेन च निरूप्यमाण-
त्वात्त्रिविधम् । प्रस्थकादि दृष्टान्तत्रयेण हेतुभूतेन त्रिविधं नयप्रमाणं भवती-
भी जानना चाहिये । (संग्रहस्य चियमिषमेज्जसमारूढो पथओ)
संग्रहनय के मतानुसार धान्य से पूरा भरा हुआ ही वह प्रस्तक कह-
लावेगा । (उज्जुसुगस्य पथओ वि पथओ मेज्जं पि पथओ) कजु सूत्र
नय के अनुसार प्रस्थक भी प्रस्थक है और धान्यादिक भी प्रस्थक है ।
(तिण्हं सहनयाणं पथयस्स अत्थाहिगारजाणओ जस्स वा वसेणं
पथओ निष्फज्जह, से तं पथयदिट्ठं तेणं) तथा शब्द, समभिरूढ
और एवंभूत इन तीनों नयों के मन्तव्यानुसार जो प्रस्थक के स्वरूप
के परिज्ञान में उपर्युक्त है वह प्रस्तक कहलाता है क्योंकि जिसके
प्रयास से प्रस्थक बना है । इस प्रकार यह प्रस्तक के दृष्टान्त से
नयरूप प्रमाण का स्वरूप कथन जानना चाहिये ।

भावार्थ--इस सूत्र द्वारा सूत्रकारने नय के स्वरूप का कथन प्रस्तक
के दृष्टान्त द्वारा प्रदर्शित किया है । नैगम, संग्रह व्यवहार, कजु सूत्र,
शब्द, समभिरूढ और एवंभूत इस प्रकार से ये सात नय हैं-इनमें

જોઈએ. (સંગ્રહસ્ય ચિયમિષમેજ્જસમારૂઢો પથઓ) સંગ્રહનયના મત મુજબ
ધાન્યપૂરિત પ્રસ્થક જ પ્રસ્થકના નામે અભિહિત કરી શકાય છે. (ઉજ્જુ
સુગસ્ય પથઓ વિ પથઓ મેજ્જં પિ પથઓ) કજુસૂત્ર નય મુજબ
પ્રસ્થક પણ પ્રસ્થક છે અને ધાન્યાદિક પણ પ્રસ્થક છે. (તિણ્હં સહનયાણં
પથયસ્સ અત્થાહિગારજાણઓ જસ્સ વા પથઓ નિષ્ફજ્જહ, સે તં પથયદિટ્ઠં-
તેણં) તેમજ શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત આ ત્રણે નયોના મન્તવ્યાનુસાર
જે પ્રસ્થકના સ્વરૂપના પરિજ્ઞાનમાં ઉપયુક્ત છે, તે પ્રસ્થક કહેવાય છે કેમકે
એમના પ્રયાસથી પ્રસ્થક તૈયાર થયેલ છે. આ પ્રમાણે આ પ્રસ્થકના
દૃષ્ટાન્તથી નયરૂપ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કથન બાણુવું જોઈએ.

ભાવાર્થ--આ સૂત્રવડે સૂત્રકારે નયના સ્વરૂપનું કથન પ્રસ્થકના દૃષ્ટાન્ત
વડે પ્રદર્શિત કર્યું છે. નૈગમ, સંગ્રહ વ્યવહાર, કજુ સૂત્ર શબ્દ, સમભિરૂઢ
અને એવંભૂત આ પ્રમાણે એ સાત નયો છે. આમાં જે પ્રથમ નૈગમનય

ત્યર્થઃ । તત્ર પ્રથમં પ્રસ્થકદૃષ્ટાન્તેન નયં નિરૂપયતિ । પ્રસ્થકદૃષ્ટાન્તેન નય-
પ્રમાણમેવં बोध्यम् । यथा हि-मगधदेशप्रसिद्धस्य धान्यमानविशेषस्य प्रस्थकस्य
हेतुभूतं काण्ड छेदयितुं स यथानामकः कश्चित् पुरुषः परशुं=कुटारं गृहीत्वा अड-
वीसमहुतो' अटवीसंमुखः, समहुतो' इति देशीशब्दः सम्मुखार्थवाचकः ।
अटवीसंमुखो गच्छति, तं तथाविधं गच्छन्तं दृष्ट्वा कश्चित् पृच्छति-कुत्र त्वं
गच्छसि ? इति । तदा सोऽविशुद्धो नैगमः=अविशुद्धनैगमनयमज्ञातुमारी सन्
एवं भगति=प्रच्युतरयति=प्रस्थकाय गच्छामीति । अयं भावः-नैके=अनेके
प्रथम जो नैगमनय हैं-वह संकल्पित विषय में विवक्षित पर्याय का
आरोप कर उसे उस विवक्षित पर्यायरूप मानता है । इसका खुलाशा
अर्थ इस प्रकार से है-प्रस्थक यह मगध देश प्रसिद्ध एक नाम विशेष
नाम है । इससे धान्यादिक भरकर नापे जाते हैं । बुन्देलखंड तरफ
इसे चौथिया, कहते हैं । यह सवासेर का प्रमाण होता था । आजकल
इसका प्रचार बन्द हो गया है । फिर भी इसी प्रकार का एक नाप
अभी तक चलता है-जिसे कुरैया कहते हैं । यह कहीं २ पीतल का बना
होता है और कहीं २ काण्ड का । इनमें ५ सेर ५॥' सेर अनाज समा
जाता है । अब भी इससे उस तरफ (वहाँ पर) नापा जाता है । इस
प्रकार के प्रस्थक को बनाने के संकल्प से प्रेरित होकर कोई व्यक्ति
काण्ड लेने के लिये जंगल की ओर जब चलने लगा-तब उससे
किसीने पूछा कहाँ जा रहे हो उसने कहा कि मैं प्रस्थक लेने जा
रहा हूँ । देखा जावे-तो अभी प्रस्थक पर्यायसन्निहित नहीं है,

છે, તે સંકલ્પિત વિષયમાં વિવક્ષિત પર્યાયનું આરોપણ કરીને તેને તે
વિવક્ષિત પર્યાયરૂપ માને છે. આનું તાર્પર્ય આ પ્રમાણે છે-પ્રસ્થક આ
મગધદેશ પ્રસિદ્ધ એક પરિમાણ વિશેષનું નામ છે. આનાથી ધાન્યાદિક
ભરીને માપવામાં આવે છે. બુન્દેલખંડ તરફ આને ચૌથિયા કહે છે. આ
સવાસેરનું પ્રમાણ છે આજકાલ આનું ચલન નથી. છતાંએ આ જાતનું માપ
હજી સુધી વ્યવહારમાં ઉપયુક્ત થાય છે. જેને કુરૈયા કહેવામાં આવે છે. આ
કોઈક સ્થાને પીતળનું હોય છે. અને કોઈક સ્થાને કાણડનું હોય છે. આમાં
પાંચથી સાડા પાંચ સેર અનાજ સમાય છે. આજે પણ તે તરફ આ માપનું
ચલન છે આ જાતના પ્રસ્થક તૈયાર કરવાના સંકલ્પથી પ્રેરાઈને કોઈમાણસ
બ્યારે જંગલની તરફ ચાલવા તૈયાર થયો, ત્યારે તે માણસને કોઈએ પૂછ્યું
કે 'તમે ક્યાં જઈ રહ્યા છો ?' ત્યારે તેણે કહ્યું કે હું પ્રસ્થક લેવા જઈ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૨૭ પ્રસ્થકદષ્ટાન્તેન નયપ્રમાણનિરૂપણમ્ ૫૬૯

बहवो गमाः=वस्तुपरिच्छेदा यस्य स नैगम इति नैगमशब्दस्य निरुक्तिः । निरुक्तिवशादेवात्र ककारलोपो द्रष्टव्यः । यद्यप्यत्र प्रस्थककारणभूतकाष्ठनिमित्तमेव तस्य गमनं, न तु प्रस्थकनिमित्तम्, तथाऽप्यनेकप्रकारवस्त्वभ्युपगमपरकनैगमनयपरत्वात् कारणे कार्योपचारात् तथापि धव्यवहारदर्शनादेव न्यस्यसौ कथयति-प्रस्थकाय गच्छामीति । तं च पुरुषं कमपि वृक्षं छिन्दन्तं दृष्ट्वा कश्चिद्

સિકં उसमें संकल्प मात्र है । परन्तु पूछने पर जो उस व्यक्ति ने उत्तर दिया है, वह केवल निष्पन्न हुए प्रस्थक को मानकर दिया है । यह उसका अभिप्राय अविशुद्ध नैगमनय की मान्यतानुसार है । नैगमनय के अविशुद्ध विशुद्ध, विशुद्धतर ऐसे कई भेद हैं । अविशुद्ध इस अभिप्राय को इसलिये कहा गया है कि-‘अभी प्रस्थक पर्याय किसी भी अंशरूप में उद्भूत नहीं हुई है । ‘वस्तु को जानने के अभिप्राय जिस नय के अनेक होते हैं, उस नय का नाम नैगमनय है । ‘नैके गमाः यस्य सः नैगमः—‘यह नैगमशब्द की व्युत्पत्ति है । यहां ‘क’ का लोप होकर नैगम बना है । यद्यपि प्रस्थक पर्याय के कारणभूतकाष्ठ को ही लेने के लिये वह जा रहा है-परन्तु पूछने पर जो वह ऐसा उत्तर देता है कि-‘मैं प्रस्थक लेने के लिये जा रहा हूं’ । इसका कारण यह है कि-नैगमनय अनेक प्रकार से वस्तु को मानता है-इसलिये कारण में कार्य का उपचार करके वह ऐसा कह देता है । और इसीका

રહ્યો છું. આમ વિચાર કરીએ તો હજી પ્રસ્થક પર્યાય સન્નિહિત નથી ફક્ત તે માણસના મનમાં તે વિષે સંકલ્પ માત્ર સ્ફુરિત થયેલ છે. પરંતુ પૂછ્યા પછી તે માણસે તેનો જવાબ આપ્યો, તે નિષ્પન્ન થયેલ પ્રસ્થકને માની ને જ આપ્યો છે. આ તેનો અભિપ્રાય અવિશુદ્ધ નેગમનયની માન્યતાનુસાર છે. નેગમનયના અવિશુદ્ધ, વિશુદ્ધ, વિશુદ્ધતર જેવા ઘણા ભેદો છે. આ અભિપ્રાયને અવિશુદ્ધ એટલા માટે કહેવામાં આવેલ છે કે ‘હજી પ્રસ્થક પર્યાય કોઈપણ અંશરૂપમાં ઉદ્ભૂત થયેલ નથી. જે વસ્તુને જાણવાના ઘણા અભિપ્રાયો જે નયના હોય તે નયનું નામ નેગમનય છે. ‘નૈકે ગમાઃ યસ્ય સઃ નૈગમઃ’ આ નૈગમ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. અહીં ‘ક’નો લોપ થઈને નૈગમ શબ્દ સિદ્ધ થયેલ છે. જો કે તે પ્રસ્થક પર્યાયના કારણભૂત કાષ્ઠને ચઢાવું કરવા જ તે જઈ રહ્યો છે, પરંતુ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તે આ પ્રમાણે જવાબ આપે છે કે ‘હું પ્રસ્થક લેવા જઈ રહ્યો છું. આનું કારણ આ પ્રમાણે છે કે ‘નૈગમનય અनेक प्रकारથી वस्तुને माने છે, એથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને તે આ

વદતિ—કિં ત્વં છિન્દસિ ? તતઃ સ વિશુદ્ધો નૈગમઃ=પૂર્વાપેક્ષયા કિંચિદ્ વિશુદ્ધનૈગ-
મનયમતાનુસારી સન્ एवं મળતિ—પ્રસ્થકં છિનગ્રીતિ । અત્રાપિ કાર્યે કારણોપ-
ચારાત્ તથાવિધવ્યવહારદર્શનાદેવ કાષ્ઠેઽપિ છિદ્યમાને પ્રસ્થકં છિનગ્રીત્યુત્તરમ્ ।
કાષ્ઠસ્ય પ્રસ્થકં પ્રતિ કિંચિદાસનકારણત્વાદ્ વિશુદ્ધત્વમ્ । પૂર્વે તુ અતિવ્યવ-
હિતત્વાદ્ વિશુદ્ધત્વમ્ । પૂર્વપૂર્વાપેક્ષયા ઉત્તરોત્તરસ્ય વિશુદ્ધત્વં વૌધ્યમ્ । પુનસ્તમેવ
કાષ્ઠં તક્ષન્તં=તન્નૂર્કુર્વન્તં તે પુરુષં દૃષ્ટ્વા કોઽપિ પુરુષઃ પુચ્છતિ—કિં ત્વં તક્ષસિ ?
શ્લોક મેં એસા વ્યવહાર મી દેખા જાતા હૈ । તથા જબ વહ કાષ્ઠ કો
પ્રસ્થક કે નિમિત્ત કાટને લગા ઓર પૂછને પર જબ उसने ‘પ્રસ્થક કાટ
રહા હું’ । એસા ઉત્તર દિયા તો યહ ઉત્તર મી उसका नैगमनय की
मान्यतानुसार ठीक है । यहां मी उमने कारण में कार्य का उपचार किया
है । यहाँ जो नैगमनयको विशुद्ध प्रकट किया गया है, उसका भाव यह
है ‘काष्ठ में प्रस्थक के प्रति पूर्वकथन की अपेक्षा किञ्चित् आसन्न कार-
णता है । पहिले उत्तर में तो काष्ठ में अतिव्यवहितता होने के कारण
किञ्चित् मी आसन्नकारणता नहीं है ।’ इसलिये उस उत्तर को अवि-
शुद्ध कहा गया है । इस उत्तर के बाद और मी जितने उत्तर प्रस्थक
संबन्धी प्रकट किये हैं, उनमें पूर्व पूर्व की अपेक्षा उत्तर २ के उत्तरों में
इसी कारण से विशुद्धता जाननी चाहिये । इसी प्रकार से जब वह
प्रस्थक के निमित्त उस काष्ठ को छीलने लगा और पूछने पर जब
उसने ऐसा उत्तर दिया कि ‘मैं प्रस्थक को छील रहा हूं’ तब इसी नय

પ્રમાણે કહે છે અને લોકમાં આ જાતનો વ્યવહાર પણ જોવામાં આવે છે.
તથા જ્યારે તે કાષ્ઠને પ્રસ્થક માટે કાપવા લાગ્યો અને પૂછ્યા પછી તેણે
પ્રસ્થક કાપી રહ્યો છું.’ આ જાતનો જવાબ આપ્યો, તો આ જાતનો જવાબ
પણ નૈગમનય મુજબ ખરાબ જ છે. અહીં પણ તેણે કારણમાં કાર્યનો
ઉપચાર કર્યો છે. અહીં જે નૈગમનયને ‘વિશુદ્ધ’ કહેવામાં આવેલ છે, તેનો
ભાવ આ છે કે ‘કાષ્ઠમાં પ્રસ્થના પ્રતિ પૂર્વ કથનની અપેક્ષાએ કિંચિત્ આસન્ન
કારણતા છે. પહેલા ઉત્તરમાં તો કાષ્ઠમાં અતિવ્યવહિતતા હોવા બદલ સહેજ
પણ આસન્ન કારણતા નથી, એથી આ ઉત્તરને અવિશુદ્ધ કહેવામાં આવેલ છે.
આ ઉત્તર પછી બીજા પણ જેટલા ઉત્તરો પ્રસ્થક સંબંધી પ્રકટ કરવામાં
આવેલ છે, તેમાં પૂર્વ પૂર્વની અપેક્ષા ઉત્તર ઉત્તરના જવાબોમાં આ
કારણથી જ વિશુદ્ધતા જાણવી જોઈએ. આ પ્રમાણે જ્યારે તે પ્રસ્થક માટે
કાષ્ઠને છોલવા લાગે છે અને આ સંબંધમાં પ્રશ્ન કર્યા પછી તેણે આ
જાતનો જવાબ આપ્યો કે ‘હું પ્રસ્થકને છોલી રહ્યો છું’ ત્યારે આ નયના

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૨૭ પ્રસ્થકદષ્ટાન્તેન નયપ્રમાણનિરૂપણમ્ ૫૭૧

તતઃ સ પૂર્વો વિશુદ્ધતરનૈગમનયમનુસૂત્ય વત્તિ-પ્રસ્થક તસામીતિ । તતો કાષ્ઠસ્વપ્દમ્ ઉત્તિકરન્તં કાષ્ઠસ્ય મધ્યભાગં નિસ્સારયન્તં તં પુરુષં દૃષ્ટ્વા કોઽપિ પૃચ્છતિ-કિં ત્વમુત્તિકરસિ ? તતઃ પૂર્વાપેક્ષયા વિશુદ્ધતરનૈગમનયમનુસૂત્ય સ વદતિ-પ્રસ્થકમુત્તિકરામીતિ । તતશ્ચ ઉત્તકીર્ણં તં કાષ્ઠં વિલિખન્તં=લેહન્યા મૃદં કુર્વન્તં તં પુરુષં દૃષ્ટ્વા કોઽપિ પૃચ્છતિ-કિં ત્વં વિલિખસિ ? इति । તતઃ સ પૂર્વા-પેક્ષયાઽપિ વિશુદ્ધતરનયમનુસૂત્ય વત્તિ-પ્રસ્થકં વિલિખામીતિ । एवम्=उत्तरीत्या तावद् वक्तव्यं यावद् विशुद्धतरस्य नैगमस्य=विशुद्धतरनैगमनयानुसारेण आकु-
 કે અભિપ્રાયાનુસાર ઉસકા યહ કથન સત્ય માના જાતા હૈ । और ऐसा उसका अभिप्राय पूर्व की अपेक्षा विशुद्धतर होता है । इस प्रकार जब तक लोकव्यवहार प्रसिद्ध प्रस्थकनाम की पर्याय प्रकट नहीं हो जाती-तब तक के पहिले के प्रस्थक संवन्धी जितने भी उत्तर होने वे सब इसी नय के अन्तर्गत माने जावेंगे । व्यवहार नय लोक व्यवहार की प्रधानता को लेकर प्रवर्तित होता है । इसलिये जब लोक में पूर्वोक्त अवस्थाओं में सर्वत्र प्रस्थकव्यवहार होता है, तब नैगमनय के जैसा व्यवहार नय भी मानता है । सामान्यरूप से समस्त वस्तु को जो ग्रहण करता है, ऐसा नय संग्रहनय है । इस नय के मन्तव्यानुसार जब प्रस्थक धान्यादिक मेघ वस्तु से भरा होगा-तभी वह प्रस्थक शब्द का वाच्य होगा । नैगम और व्यवहार ये दो नय अविशुद्ध हैं, इसलिये प्रस्थक के कारणभूत जो वृक्षादिक हैं, वे भी प्रस्थक के कार्य के अकरण

અભિપ્રાય મુજબ તેનું આ કથન સત્ય માનવામાં આવે છે. અને તેનો આ આ જાતનો અભિપ્રાય પૂર્વની અપેક્ષા વિશુદ્ધતર હોય છે. આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી લોકવ્યવહાર પ્રસિદ્ધ પ્રસ્થકનામની પર્યાય પ્રકટ થઈ ન જાય ત્યાં સુધી ના પહેલાના પ્રસ્થક સંબંધી બેટલા જવાબો હશે, તે બધા આ નયના અન્તર્ગત જ માનવામાં આવશે. વ્યવહારનય લોકવ્યવહારની પ્રધાનતાને લઈને પ્રવર્તિત હોય છે. એથી જ જ્યારે લોકમાં પૂર્વોક્ત અવસ્થાઓમાં સર્વત્ર પ્રસ્થક વ્યવહાર હોય છે, ત્યારે નૈગમની જેમ વ્યવહારનય પણ માને છે. સામાન્ય રૂપથી સમસ્ત વસ્તુને જે ગ્રહણ કરે છે, એવો નય સંગ્રહનય છે. આ નયના મન્તવ્યાનુસાર જ્યારે પ્રસ્થક ધાન્યાદિક મેઘ વસ્તુથી પૂરિત થશે, ત્યારે જ તે ખરેખર પ્રસ્થ શબ્દ વાચ્ય થશે. નૈગમ અને વ્યવહારથી એઓ બન્ને નયો અવિશુદ્ધ છે, એથી પ્રસ્થકના કારણભૂત જે વૃક્ષાદિકો છે, તેઓ પણ પ્રસ્થકના કાર્યના અકરણકાળમાં પણ પ્રસ્થક કહેવામાં આવ્યાં છે.

દ્વિતો નામ પ્રસ્થકઃ=લોકોપયોગી પ્રસ્થકો નિષ્પન્નયતે इति । एवमेव व्यवहार-
स्यापि=व्यवहारनयमाश्रित्यापि बोध्यम् । अयं भावः-लोकव्यवहारप्राधान्येन
व्यवहारनयः प्रवर्तते । लोके च पूर्वोक्तावस्थासु सर्वत्र प्रस्थकव्यवहारो भवति,
अतो नैगमनयवद् व्यवहारनयो बोध इति । संग्रहस्य=संगृह्णाति=आदत्ते सामान्य-
रूपतया सर्वं वस्त्वयं=संग्रहस्तस्य मतानुसारेण चित्तमितमेयसमारूढः-चित्तः=
धान्येन व्याप्तः, स च देशतोऽपि भक्त्यत आह मितः=पूरितः, अतएव मेयसमा-
रूढः-मेयं=धान्यादिकं समारूढं=स्थितं यत्र स तथा, त्रयाणामपि कर्मधारयः,
प्रस्थकः प्रस्थकत्वेनोच्यते । अयं भावः-नैगमव्यवहारनययोरविशुद्धत्वात् प्रस्थक-
काल में भी प्रस्थक कह दिये जाते हैं । परंतु, संग्रहनय इन दोनों से
विशुद्ध हैं, इसलिये इस नय के मतानुसार अपने कार्य करने में क्षम
ही वह प्रस्थक का वाच्य होता है । यह नय सामान्य से सभी प्रस्थकों
का एकरूप से संग्रह करता है । यदि यह नय विशेष रूप से प्रस्थकों का
संग्रह करे तो विवक्षित प्रस्थक से भिन्न प्रस्थक में प्रस्थकपना ही सिद्ध
नहीं हो सकता । क्योंकि सामान्य के बिना विशेषों का अस्तित्व ही
नहीं बनता है । इसलिये सामान्यवादी होने के कारण यह नय समस्त
प्रस्थकों को एक ही प्रस्थक मानता है । कजुसूत्र नय के अनुसार प्रस्थक भी
प्रस्थक है और धान्यादिक मेय भी प्रस्थक है । ऐसा जो कहा है, उसका
अभिप्राय ऐसा है-कि-‘यह नय वर्तमानकालिक मान और मेय को
ही मानता है । नष्ट होने से और अनुत्पन्न होने से सत्ता विहीन
होने के कारण भूत और भविष्यत् कालिन मान और मेय को नहीं

પરંતુ સંગ્રહ એ બંનેથી વિશુદ્ધ છે. એથી આ નયના મત મુજબ
પોતાના કાર્ય સંપાદનમાં રુક્ષમ તે પ્રસ્થક જ પરસ્પર પ્રસ્થક શબ્દ વાપ્ય હોય
છે. આ નય સામાન્યની અપેક્ષાએ સર્વપ્રસ્થાનો એક રૂપમાં સંગ્રહ કરે છે.
જો આ નય વિશેષરૂપથી પ્રસ્થાનો સંગ્રહ કરે તો વિવક્ષિત પ્રસ્થથી ભિન્ન
પ્રસ્થમાં પ્રસ્થકત્વ જ સિદ્ધ થાય નહિ. કેમકે સામાન્ય વિના વિશેષોનું
અસ્તિત્વ જ કદાપી શકાય નહિ. એટલા માટે સામાન્યવાદી હોવા બદલ આ
નય સમસ્ત પ્રસ્થાનો એક જ પ્રસ્થ માને છે. ‘કજુસૂત્રનય મુજબ પ્રસ્થક
પણ પ્રસ્થક જ છે અને ધાન્યાદિક મેય પણ પ્રસ્થક છે. આમ બે કહેવામાં
આવ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે કે ‘આ નય વર્તમાનકાલિક માન
અને મેય ને જ માને છે. નષ્ટ હોવાથી અને અનુત્પન્ન હોવાથી સત્તાવિહીન
હોવા બદલ ભૂત અને ભવિષ્યત્ કાલીન માન અને મેયને માનતા નથી.

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २२७ प्रस्थकद्वयान्तेन नयप्रमाणनिरूपणम् ५७३

कारणं वृक्षादिरपि प्रस्थककार्याकरणकलेऽपि प्रस्थकः प्रोक्तः । संग्रहनयस्तु ताभ्यां विभुद्धः, अतोऽस्य नयस्य मतानुसारेण स्वकार्यकारणक्षम एव प्रस्थक इत्युच्यते । अयं नयः सामान्येन सर्वानपि प्रस्थकान् संगृह्णाति । यद्यपि विशेषतया प्रस्थकान् संगृह्णीयात्तर्हि विवक्षितप्रस्थकमिन्नं प्रस्थके प्रस्थकत्वमेव न मिष्येत्, अतोऽयं नयः सर्वानपि प्रस्थकान् एक एव प्रस्थक इति मनुने सामान्यवादित्वादिति । कजुमूत्रनयस्तु काष्ठनिष्पन्नं मानविशेषं मेयं धान्यादिकं चापि प्रस्थक इति मनुते, उभयवापि प्रस्थकेति व्यवहारदर्शनात् प्रस्थकत्वेन मानमेययोश्च प्रतीतेः । अयं च पूर्वस्माद् विभुद्धतरत्वाद् वर्तमानकालिकमेव मानं मेयं च प्रतिपाद्यते, न तु अतीतानागतकालिकं मानं मेयं च, तयोर्विनष्टानुपपन्नत्वेनासत्तादिति । त्रयाणां शब्दनयानाम्-शब्दप्रधानतायाः शब्दानुसारेणैवार्थमिच्छन्त्यमी, अतएते शब्दनया उच्यन्ते, आद्यास्तु, शब्दा यथा कथंचिद् भवन्तु मुख्यास्तत्त्वार्था एवेति तेऽर्थनया उच्यन्ते, अत एवां त्रयाणां शब्दनयानां=शब्दसमभिरुद्भूताख्यानां

मानता है । इसलिये जिस क्षण में प्रस्थक अपना कार्य कर ने में लगा हुआ है, और धान्यादिक नापे जा रहे हैं, तभी वे पूर्व नय की अपेक्षा विशुद्धतर होने के कारण इस नय के अनुसार प्रस्थक माने जाते हैं । शब्द नय, समभिरुद्धनय और एवंभूतनय ये तीनों नय प्रधान होते हैं । इसलिये शब्द के अनुसार ही ये अर्थ का प्रतिपादन करते हैं । अतः इन्हें शब्दनय कहा है । तथा आदि के जो ४ नय हैं, वे अर्थ की मुख्यता से होते हैं-इसलिये वे अर्थनय कहलाते हैं । इन तीन शब्दनयों के मत में प्रस्थक के स्वरूप के परिज्ञान से उपयुक्त हुआ जीव प्रस्थक कहा गया है । इसका तात्पर्य यह है 'ये नय भाव प्रधान हैं ।' इसलिये ये भाव प्रस्थक को ही मानते हैं । भावप्रस्थक का तात्पर्य है-प्रस्थक का उपयोग । इसलिये इन नयों के मन्तव्यानुसार भावप्रस्थक

એટલા માટે જે ક્ષણમાં પ્રસ્થક પેતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલ છે અને ધાન્યાદિક તેના વડે મપાઈ રહ્યાં છે, ત્યારે જ તે પૂર્વનયની અપેક્ષાએ વિશુદ્ધતર હોવા બદલ આ નય મુજબ પ્રસ્થક માનવામાં આવે છે. શબ્દનય, સમભિરુદ્ધનય અને એવંભૂતનય આ ત્રણે નયો પ્રધાન હોય છે. એટલા માટે શબ્દાનુસાર જ એઓ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. એથી જ એમને શબ્દનય કહેલ છે. તથા પ્રથમ જે ચાર નયો છે તે અર્થની મુખ્યતાથી હોય છે, એટલા માટે તે અર્થનય કહેવાય છે. આ ત્રણ શબ્દનયોના મતમાં પ્રસ્થના સ્વરૂપના પરિજ્ઞાનથી ઉપયુક્ત થયેલ જ એ પ્રસ્થક કહેવામાં આવેલ છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે, આ નયો ભાવપ્રધાન છે. એથી એઓ ભાવ પ્રસ્થને જ માને છે. ભાવ પ્રસ્થનું તાત્પર્ય છે. 'પ્રસ્થનો ઉપયોગ'.

મતે પ્રસ્થકસ્ય અર્થાધિકારજ્ઞઃ=પ્રસ્થકસ્વરૂપારિજ્ઞાનોપયુક્તઃ પ્રસ્થક ઇત્યુચ્યતે
 યતો હિ યદ્વશાત્ પ્રસ્થકો નિષ્પદ્યતે । અર્થ માત્રઃ—‘માત્રપ્રધાના હોને નયાઃ સન્તિ’
 ઇત્યત એતે માત્રપ્રસ્થકપેવેચ્છન્તિ । માત્રસ્તુ પ્રસ્થકોપયોગઃ, અતોઽન્ન પ્રસ્થકોપ-
 યોગઃ પ્રસ્થકઃ । ઉપયોગોપયોગવતોરભેદાત્ ઉપયોગવાનપિ ચ પ્રસ્થકઃ । શબ્દા-
 દિનપત્ર્યમતે તુ યો હિ યત્રોપયુક્તઃ સ એવ મત્તિ, ઉપયોગલક્ષણો જીવ ઇતિ
 જીવલક્ષણાત્ । ઉપયોગાશ્ચાત્ર પ્રસ્થકાદિવિષયતયા પરિણતોઽત્ ઇતો ઽન્યજીવસ્ય
 રૂપાન્તરં ન મત્તિતુમર્હીતિ । વા=અથવા યસ્ય પ્રસ્થકકર્તૃગતસ્ય ઉપયોગસ્ય
 વશેન પ્રસ્થકો નિષ્પદ્યતે=સમ્પન્નો મત્તિ, તત્રોપયોગે વર્તમાનઃ કર્તા પ્રસ્થક
 ઇત્યુચ્યતે । નહિ પ્રસ્થકોપયોગરહિતઃ કર્તા કદાચિદપિ પ્રસ્થકનિર્માણે સમર્થઃ

શબ્દ કા વાચ્યાર્થ પડતા હૈ । ઉપયોગ ઓર ઉપયોગવાન મેં અભેદ
 હોતા હૈ—અતઃ ઉપયોગવાન મ્હી પ્રસ્થક કહલાતા હૈ । इन शब्दादिनय के
 मत में तो जो जहां उपयुक्त होता है, वह वहीं होता है, क्योंकि जीव
 का लक्षण उपयोग कहा गया है । इसलिये जीव का लक्षणरूप यह जब
 प्रस्थक को विषय करता है—तब वह उस रूप परिणम जाता है—इसलिये
 प्रस्थक के उपयोग को प्रस्थमान लिया जाता है । इसी कारण उपयोग के
 अतिरिक्त और कुछ जीव का स्वरूप नहीं माना गया है । अथवा—
 प्रस्थक को बनानेवाले व्यक्ति के जिस उपयोग के वश से प्रस्थक निष्पन्न
 होता है, उस उपयोग में वर्तमान वह कर्त्ता प्रस्थक कहा जाता है ।
 क्योंकि कर्त्ता में जब तक प्रस्थक को बनाने का उपयोग नहीं जोगा, तब
 तक कभी प्रस्थक को नहीं बना सकेगा । इसलिये उस प्रस्थक को निष्पन्न

એટલા માટે આ નયેના મત્તવ્યાનુસાર ભાવ પ્રસ્થક શબ્દનો વાચ્યાર્થ હોય
 છે. ઉપયોગ અને ઉપયોગવાનમાં અભેદ હોય છે, એથી ઉપયોગવાન પણ
 પ્રસ્થક કહેવાય છે. આ શબ્દાદિનય ત્રયના મતમાં તો જે જ્યાં ઉપયુક્ત હોય
 છે. તે ત્યાં જ હોય છે. કેમકે જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ કહેવામાં આવ્યું છે. એથી
 જીવલક્ષણસ્વરૂપ આ ઉપયોગ જ્યારે પ્રસ્થકને પોતાનો વિષય બનાવે છે ત્યારે તે
 તદ્દરૂપમાં પરિણત થઈ જાય છે. એટલા માટે પ્રસ્થકના ઉપયોગને પ્રસ્થક માની
 લેવામાં આવે છે. આ કારણથી જ ઉપયોગ સિવાય જીવનું કોઈપણ જાતનું સ્વરૂપ
 માનવામાં આવતું નથી. અથવા—પ્રસ્થકને તૈયાર કરનાર પુરુષના જે ઉપયોગને
 લઈને પ્રસ્થક નિષ્પન્ન થાય છે, તે ઉપયોગમાં વિદ્યમાન કહેવાય છે. કેમકે કર્તામાં
 જ્યાં સુધી પ્રસ્થક રચના—વિષયક ઉપયોગ માનવામાં આવશે નહિ, ત્યાં લગી
 તે પ્રસ્થક બનાવી શકશે જ નહિ. એટલા માટે તે પ્રસ્થકને નિષ્પન્ન કરનારા

अनुयोगवन्दिका टीका सूत्र २२८ वसतिदृष्टान्तेन नयप्रमाणनिरूपणम् ५७५

स्यात्, अतः उपयोगानन्यत्वात् स एव प्रस्थकः। अयं भावः—सर्वे पदार्थाः स्वात्मन्येव वर्तन्ते, नत्वात्मव्यतिरिक्ते आधारे, एतन्मतेन अन्यस्य अन्यत्र वृत्त्ययोगात्। अत्रेयं युक्तिः, प्रस्थकश्च निश्चयात्मकं मानमुच्यते, निश्चयश्च ज्ञानं तच्च जडात्मनि काष्ठभाजने न वृत्तिमनुभवितुमर्हति, चेतनावेदनयोः सामानाधिकरण्याभावात्, तस्मात् प्रस्थकोऽयुक्त एव प्रस्थको बोध्य इति। प्रकृतमुपसंहरन्नाह—तदेतत् प्रस्थकदृष्टान्तेनेति ॥सू० २२७॥

इत्थं प्रस्थक दृष्टान्तेन नयप्रमाणं निरूप्य सगति वसतिदृष्टान्तेन तत्परूपयति—

मूलम्—से किं तं वसतिदिदृष्टेणं? वसतिदिदृष्टेणं—से जहा नामए केइपुरिने कंचिपुरिसं वएज्जा—कहिं तुवं वससि? तं

करनेवाछे उपयोग से अनन्य होने के कारण वह कर्ता प्रस्थक कहा जाता है। इसका तात्पर्य यह कि—‘जितने भी पदार्थ हैं, वे सब अपनी आत्मा में रहे हुए हैं—आत्मा से भिन्न किसी अन्य आधार में नहीं’। इस सिद्धान्त के अनुसार अन्य पदार्थ की अन्यत्र वृत्ति नहीं मानी गई है। इस विषय में युक्ति हम प्रकार से है कि निश्चयात्मक मान प्रस्थक कहलाता है। और यह निश्चय ज्ञानरूप पड़ता है। अब विचार करो कि—‘जो निश्चयरूप प्रस्थक है, वह जडात्मक काष्ठमें कैसे अपनी वृत्ति का अनुभव कर सकता है। क्योंकि चेतन और अचेतन में समानाधिकरणता नहीं बन सकती है। इसलिये ‘प्रस्थक के उपयोग से युक्त आत्मा ही प्रस्थक हैं’ ऐसा मानना चाहिये। ऐसा अभिप्राय इन तीन शब्दनों का है। ॥ सू० २२७ ॥

ઉપયોગથી અનન્ય હોવા બદલ તે કર્તાને પ્રસ્થ કહેવામાં આવે છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે બેટલા પદાર્થો છે, તે સર્વે આપણી આત્મામાં વિદ્યમાન છે. આત્માથી ભિન્ન કોઈપણ વસ્તુમાં તેમની સત્તા નથી. આ સિદ્ધાન્ત મુજબ અન્ય પદાર્થોની અન્યત્ર વૃત્તિ માનવામાં આવી નથી. આ સંબંધમાં યુક્તિ આ પ્રમાણે છે કે—નિશ્ચયાત્મક માન પ્રસ્થ કહેવામાં આવે છે. અને આ નિશ્ચયજ્ઞાન રૂપ હોય છે. હવે આપણે વિચાર કરીએ કે ‘જો નિશ્ચયરૂપ પ્રસ્થક છે, તે જડાત્મક કાષ્ઠમાં કેવી રીતે પોતાની વૃત્તિની અનુભૂતિ કરી શકે? કેમકે ચેતન અને અચેતનમાં સમાનાધિકરણતા હોય જ નહિ. એટલા માટે પ્રસ્થકના ઉપયોગથી યુક્ત આત્મા જ પ્રસ્થક છે. આમ માની લેવું બેધર્મ, આ ભત્તને અભિપ્રાય ત્રણ શબ્દનોનો છે. ॥સૂ. ૨૨૭॥

अविसुद्धो णेगमो भणइ--लोगे वसामि। लोगे तिविहे पणत्ते,
तं जहा--उड्डलोए अहोलोए तिरियलोए, तेसु सव्वेसु तुवं
वससि?। विसुद्धो णेगमो भणइ--तिरियलोए वसामि। तिरिय-
लोए जंबूदीवाइया सयंभूरमणपज्जवसाणा असंखिजा दीवसमुदा
पणत्ता, तेसु सव्वेसु तुवं वससि?। विसुद्धतराओ णेगमो
भणइ--जंबूदीवे वसामि। जंबूदीवे दस खेत्ता पणत्ता, तं जहा-
भरहे एरवए हेमवए एरणवए हरिवस्से रम्मगवस्से देवकुरू
उत्तरकुरू पुवविदेहे अवरविदेहे, तेसु सव्वेसु तुवं वससि?।
विसुद्धतराओ णेगमो भणइ--भरहे वासे वसामि। भरहे वासे
दुविहे पणत्ते, तं जहा-दाहिणड्ढुभरहे उत्तड्ढुभरहे य, तेसु दोसु
तुवं वससि?। विसुद्धतराओ णेगमो भणइ--दाहिणड्ढुभरहे
वसामि। दाहिणड्ढुभरहे अणेगाइं गासागरणगरखेडकव्वडमडं व-
दोणमुहपट्टणासमत्तंवाहसन्निवेसाइं, तेसु सव्वेसु तुवं वससि?।
विसुद्धतराओ णेगमो भणइ--पाडलिपुत्ते वसामि। पाडलिपुत्ते
अणेगाइं गिहाइं, तेसु सव्वेसु तुवं वससि?। विसुद्धतराओ
णेगमो भणइ--देवदत्तस्स घरे वसामि। देवदत्तस्स घरे अणेगा
कोट्टगा, तेसु सव्वेसु तुवं वससि? विसुद्धतराओ णेगमो भणइ-
गव्वभघरे वसामि। एवं विसुद्धस्स णेगमस्स वसमाणो। एवमेव
ववहारस्सवि। संगहस्स संधारसमारूढो वसइ। उज्जुयस्स
जेसु आगासएसेसु ओगाढो तेसु वसइ। तिण्हं सदनयाणं
आयभावे वसइ। से तं वसहिदिट्ठंतेणं ॥सू० २२८॥

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૨૮ વસતિદષ્ટાન્તેન નયપ્રમાણમ્

૫૭૭

છાયા—અથ કિં તત્ વસતિદષ્ટાન્તેન ?, વસતિદષ્ટાન્તેન સ યથાનામકઃ કોઽપિ પુરુષઃ કચ્ચિત્ પુરુષં વદતિ, કુત્ર ત્વં વસસિ ?, તમ્ અવિશુદ્ધો નૈગમો મળતિ-લોકે વસામિ । લોકઃ ત્રિવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તથા-ઉર્ધ્વલોકઃ અધોલોકઃ તિર્યક્લોકઃ, તેષુ સર્વેષુ ત્વં વસસિ ? વિશુદ્ધો નૈગમો મળતિ-તિર્યક્લોકે વસામિ । તિર્યક્લોકે જમ્બૂદ્વીપાદિકાઃ સ્વયંભૂરમણપર્યવસાનાઃ અસંખ્યેયાઃ દ્વીપ-

હસ પ્રકાર પ્રસ્થક કે દષ્ટાન્ત સે નય કા સ્વરૂપ નિરૂપણ કરકે અથ વસતિ કે દષ્ટાન્ત સે ઉસકા નિરૂપણ સૂત્રકાર કરતે હૈ—

‘સે કિં તં વસહિદિદ્વંતેનં’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં વસહિદિદ્વંતેનં) હે અદન્ત ! વહ વસતિ દષ્ટાન્ત કયા હૈ ? કિ-‘જિસસે નય કે સ્વરૂપ કા ગ્રહણ હોતા હૈ ? (વસહિદિદ્વંતેનં) વસતિદષ્ટાન્ત સે નય સ્વરૂપ કા પ્રતિપાદન હસ પ્રકાર સે હૈ—(સે જહા નામૈ કેહપુરિસે કંચિપુરિસં વણજા કહિં તુવં વસસિ ?) જૈસે કિસી પુરુષને કિસી એક પુરુષ સે પૂછા કિ તુમ કહાં રહતે હો ? (તં અવિશુદ્ધો નૈગમો મળઈ) તથા ઉસને અવિશુદ્ધ નૈગમનય કે મતાનુસાર હોકર કહા કિ (લોગે વસામિ) મૈં લોક મૈં રહતા હૂં । (લોગે તિવિહે પળજતે) તથા પૂછનેવાલેને ફિર પૂછા કિ લોક તો ત્રીન પ્રકાર કા હૈ । (તં જહા) જૈસે—(ઉર્ધ્વલોક, અહોલોક, તિરિયલોક) ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક, તિર્યક્લોક (તેસુ સર્વેસુ તુવં

આ પ્રમાણે પ્રસ્થકના દષ્ટાન્તથી નયના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીને હવે વસતિના દષ્ટાન્તથી સૂત્રકાર તેનું નિરૂપણ કરે છે.

‘સે કિં તં વસહિદિદ્વંતેનં’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં વસહિદિદ્વંતેનં) હે અદન્ત ! જેના વડે નય સ્વરૂપનું ગ્રહણ થાય છે. તે વસતિ દષ્ટાન્તનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (વસહિદિદ્વંતેનં) વસતિ દષ્ટાન્તથી નય સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન આ પ્રમાણે છે. (સે જહા નામૈ કેહપુરિસે કંચિ પુરિસં વણજા કહિં તુવં વસસિ ?) જેમ કેાઈ પુરુષે કેાઈ એક પુરુષને પ્રશ્ન કર્યો કે તમે કયાં રહો છો ? (તં અવિશુદ્ધો નૈગમો મળઈ) ત્યારે તેણે અવિશુદ્ધ નૈગમનયના મતાનુસાર જવાબ આપ્યો કે (લોગે વસામિ) હું લોકમાં રહું છું. (લોગે તિવિહે પળજતે) ત્યારે પ્રશ્નકર્તાએ બીજાવાર પ્રશ્ન કર્યો કે લોક તો ત્રણ પ્રકારના છે. (તં જહા) જેમકે (ઉર્ધ્વલોક અહોલોક તિરિયલોક) ઉર્ધ્વલોક અધોલોક, અને તિર્યક્લોક (તેસુ સર્વેસુ તુવં વસસિ) તો તમે આ ત્રણે લોકોમાં વસો છો ? (વિશુદ્ધો નૈગમો મળઈ) ત્યારે વિશુદ્ધનય મુજબ તેણે કહ્યું કે (તિરિયલોક વસામિ) તિર્યક્લોકમાં રહું છું (તિરિયલોકે જમ્બૂ દીવાદ્યા

સમુદ્રાઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તેષુ સર્વેષુ ત્વં વસસિ ? વિષુદ્ધતરકો નૈગમો મળતિ-જંબૂદ્વીપે વસામિ । જંબૂદ્વીપે દશ ક્ષેત્રાણિ પ્રજ્ઞતાણિ, તથાયા=મારતમ્ એરવતં હૈમવતમ્ એરણ્યવતં હરિવર્ષ રમ્યકવર્ષં દેવકુરવઃ ઉત્તરકુરવઃ પૂર્વવિદેહઃ અપરવિદેહઃ, તેષુ સર્વેષુ ત્વં વસસિ ? વિષુદ્ધતરકો નૈગમો મળતિ ભારતે વર્ષે વસામિ । ભારતં

વસસિ) તો કયા તુમ હન સર્વો મેં રહતે હો ? (વિસુદ્ધો ગેગમો મળઈ તથ વિષુદ્ધ નૈગમનય કે અભિપ્રાય કે વશવર્તી બનકર उसने कहा—(तिरिए छोए वसामि) मैं तिर्यक्लोक में रहता हूं । (तिरियछोए जंबूदीवाइया सयंभूरमणपञ्जवसाणा असंखिज्जा दीवसमुद्वा पण्णत्ता) तथ फिर पूछने वालेने पूछा कि तिर्यक्लोक में जंबूद्वीप आदि स्वयंभूरमण पर्यंत असंरुपात द्वीपसमुद्र कहे गये हैं, तो क्या (तेसु सव्वेसु तुवं वससि) तुम इन सर्वो में रहते हो ? (विषुद्धतराओ गेगमो मणइ जंबूद्वीवे वसामि) तथ विषुद्ध-तर नैगमनय के अभिप्राय वशवर्ती बनके उसने उत्तर दिया कि मैं जंबूद्वीप में रहता हूं । (जंबूद्वीवे दसखेत्ता पण्णत्ता) तथ फिर पूछने वाले ने पूछा कि जंबूद्वीप में दशक्षेत्र कहे गये हैं । (तं जहा) जैसे (भरहे एरवए हेमवए, एरण्यवए, हरिवस्से, रम्मगवस्से, देवकुरु, उत्तरकुरु पुव्वविदेहे अवरविदेहे,) भरत, ऐरवत, हैमवत, ऐरण्यवत, हरिवर्ष, रम्यकवर्ष, देवकुरु उत्तरकुरु पूर्वविदेह, अपरविदेह, (तेसु सव्वेसु तुवं वससि) तो क्या तुम इन दश क्षेत्रों में रहते हो ? (विषुद्धतराओ गेग-मो मणइ-भरहे वसामि) तथ विषुद्धतर नैगमनय के अभिप्रायानुसार

સંયમૂરમણપજ્જવસાણા અસંખિજ્જા દીવસમુદ્વા પણ્ણત્તા) ત્યારે ફરી પ્રશ્નકર્તાએ પ્રશ્ન કર્યો કે તિર્યક્ લોક જંબૂદ્વીપ વગેરે સ્વયંભૂરમણ પર્યંત અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્ર છે. તો શું (તેસુ સવ્વેસુ તુવં વસસિ) તમે આ સર્વમાં નિવાસ કરો છો ? (વિસુદ્ધતરાઓ ગેગમો મળઈ જંબૂ દીવે વસામિ) ત્યારે વિષુદ્ધતર નૈગમનયના અભિપ્રાય મુજબ તેણે જવાબ આપ્યો કે હું જંબૂદ્વીપમાં રહું છું. (જંબૂદ્વીવે દસખેત્તા પણ્ણત્તા) ત્યારે ફરી પ્રશ્નકર્તાએ પ્રશ્ન કર્યો કે જંબૂદ્વીપમાં દશ ક્ષેત્રો આવેલાં છે. (તં જહા) ભરહે એરવએ, હૈમવએ, એરણ્યવએ, હરિવર્ષ, રમ્યકવર્ષ, દેવકુરુ, ઉત્તરકુરુ, પૂર્વવિદેહ, અપરવિદેહ. (તેસુ સવ્વેસુ તુવં વસસિ) તો શું તમે આ સર્વ ક્ષેત્રોમાં નિવાસ કરો છો ? (વિસુદ્ધતરાઓ ગેગમો મળઈ ભરહે વસામિ) ત્યારે વિષુદ્ધતર નૈગમનયના અભિપ્રાયનુસાર તેણે જવાબ આપ્યો કે હું ભરત

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २२८ वसतिद्वयान्तेन नयप्रमाणम्

५७६

रूपं द्विविधं मङ्गलं, तद्यथा-दक्षिणार्धभारतं उत्तरार्धभारतं च तयोर्द्वयोस्त्वं वससि ?, विशुद्धतरको नैगमो भणति-दक्षिणार्धभारते वसामि । दक्षिणार्धभारते अनेके ग्रामाकरनगरखेटकर्षटमडम्बद्रोणमुखपत्तनाश्रमसंवाहसन्निवेशाः, तेषु सर्वेषु त्वं वससि । विशुद्धतरको नैगमो भणति-पाटलिपुत्रे वसामि । पाटलिपुत्रे

होकर उसे उत्तर दिया मैं भरतक्षेत्र में रहता हूँ । (भरहे वासे दुविहे पण्णत्ते) फिर पूछनेवालेने उससे पूछा कि भरत क्षेत्र तो दो प्रकार का कहा हुआ है । (तं जहा) जैसे (दाहिणद्धुं भरहे उत्तरद्धुं भरहे य) एक दक्षिणार्धभरत और दूसरा उत्तरार्द्धभरत । (तेसु दोसु तुवं वससि) सो क्या तुम इन दोनों में रहते हो । (विशुद्धतराओ जेगमो भणइ) तब विशुद्धतर नैगम की मान्यतानुसार उसने पूछनेवाले से कहा (दाहिणद्धुं भरहे वसामि) मैं दक्षिणार्ध भरतक्षेत्र में रहता हूँ । (दाहिणद्धुं भरहे अणेगाइं गामागरणगरनिगमखेटकर्षटमडम्बद्रोणमुखपट्टणासमसंवाहसन्निवेशाइं) पूछनेवालेने फिर उससे पूछा कि दक्षिणार्ध भरत में अनेक ग्राम, आकर, नगर, निगम, खेट, कर्षट, मडम्ब, द्रोणमुख, पट्टन, आश्रम संवाह और सन्निवेश हैं । (तेसु सन्वेसु तुवं वससि) तो क्या तुम इन सब में रहते हो । (विशुद्धतराओ जेगमो भणइ) तब विशुद्धतर नैगमनय के अभिप्रायानुसार होकर उसने कहा कि (पाटलिपुत्ते वसामि) मैं पाटलिपुत्र में रहता हूँ । पूछनेवालेने फिर उससे पूछा

क्षेत्रमां रहुं छुं. (भरहे वासे दुविहे पण्णत्ते) इरी प्रश्नकर्ताओ प्रश्न कर्था के भरतक्षेत्र मे लागेमां विलक्षत थयेल छे. (तं जहा) जेभ के (दाहिणद्धुं भरहे उत्तरद्धुं भरहे य) ओक दक्षिणार्ध भरत अने ओन्नु उत्तरार्ध भरत. (तेसु दोसु तुवं वससि) तो थुं तमे ओ अन्नेमां वसो छो ? (विशुद्धतराओ जेगमो भणइं) त्यारे विशुद्धतर नैगमनयानुसार तेखे प्रश्नकर्तानि जवाब आपतां रहुं- (दाहिणद्धुं भरहे वसामि) हुं दक्षिणार्ध भरतक्षेत्रमां वसुं छुं. (दाहिणद्धुं भरहे अणेगाइं गामागरणगरनिगमखेटकर्षटमडम्बद्रोणमुखपट्टणासमसंवाहसन्निवेशाइं) प्रश्नकर्ताओ इरी प्रश्न कर्था के दक्षिणार्ध भरतक्षेत्रमां ग्राम, आकर, नगर, निगम, खेट, कर्षट, मडम्ब, द्रोणमुख, पट्टन, आश्रम, संवाह, सन्निवेशो छे. (तेसु सन्वेसु तुवं वससि) तो थुं तमे सर्वमां निवास करो छो ? (विशुद्धतराओ जेगमो भणइ) त्यारे विशुद्धतर नैगमनयना अभिप्रायानुसार तेखे जवाब आप्यो के (पाटलिपुत्ते वसामि) हुं पाटलिपुत्रमां वसुं छुं.

૫૮૦

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

अनेकानि गृहाणि, तेषु सर्वेषु त्वं वससि ?' विशुद्धतरको नैगमो भणति-देव-
दत्तस्य गृहे वसामि । देवदत्तस्य गृहे अनेकाः कोष्ठकाः, तेषु सर्वेषु त्वं
वससि ? विशुद्धतरको नैगमो भणति-गर्भगृहे वसामि । एवं विशुद्धस्य नैगमस्य
वसन । एवमेव व्यवहारस्यापि । संग्रहस्य संस्कारकसमारूढो वसति । ऋजुमूत्रस्य

કિ (પાટલિપુત્રે અણેગાઈં ગિહાઈં-તેસુ સઘ્વેસુ તુવં વસસિ) પાટલિપુત્ર
મેં અનેક ગૃહ હૈં-સો કયા તુમ ડન સર્વોં મેં રહતે હો ? । (વિસુદ્ધ-
તરાઓ ણેગમો મળઈ) તથ વિશુદ્ધતર નૈગમનય કે મતાનુકૂલ હોકર
ઉસને ઉત્તર દિયા-(દેવદત્તસ ઘરે વસામિ) દેવદત્ત કે ઘર મેં રહતા
હું । (દેવદત્તસ ઘરે અણેગા કોટ્ટુગા તેસુ સઘ્વેસુ તુવં વસસિ ?) પૂછને
ચાલે ને પુનઃ પૂછા કિ દેવદત્ત કે ઘર મેં તો અનેક કોઠે હૈં, તો કયા
તુમ ડન સર્વોં મેં રહતે હો ? (ગઘ્મઘરે વસામિ) તથ ઉસને કહા કિ
નહીં, મેં ડન સઘ્મ મેં નહીં રહતા હું । કિન્તુ વહાં જો ગર્ભગૃહ હૈં,
ઉસમેં રહતા હું । (એવં વિસુદ્ધસ ણેગમસસ વસમાણો) હસ પ્રકાર
વિશુતર નૈગમનય કે મત કે અનુસાર યહ ગર્ભ ગૃહ મેં રહતા હુઆ હી
'વસતિ' હસ રુપ સે વ્યપદિષ્ટ હોતા હૈં । તાત્પર્ય હસ કા યહ હૈં કિ
જિસ ગૃહાદિ મેં સર્વદા નિવાસીરુપ સે વિવક્ષિત હોતા યહ
યદિ વહાં ઉસ સમય મેં રહ રહા હૈં, તમી વહ 'વહાં રહતા હૈં' । 'હસ
રુપ સે વિશુદ્ધતર નૈગમનય કે મતાનુસાર વ્યપદિષ્ટ હો સકતા હૈં' । યદિ

પ્રશ્નકર્તાએ ફરીવાર પ્રશ્ન કર્યો કે (પાટલિપુત્રે અણેગાઈં ગિહાઈં-તેસુ સઘ્વેસુ
તુવં વસસિ) પાટલિ પુત્રમાં ઘણાં ઘરો આવેલા છે. તો શું તમે તે સર્વ
ઘરોમાં નિવાસ કરો છો ? (વિસુદ્ધતરાઓ ણેગમો મળઈ) ત્યારે વિશુદ્ધતર
નૈગમનય મુજબ તેણે જવાબ આપ્યો કે (દેવદત્તસ ઘરે વસામિ) હું દેવદ-
ત્તાના ઘર રહું છું. (દેવદત્તસ ઘરે અણેગા કોટ્ટુગા તેસુ સઘ્વેસુ તુવં વસસિ ?)
પ્રશ્નકર્તાએ ફરીવાર પ્રશ્ન કર્યો કે દેવદત્તના ઘરમાં તો ઘણા પ્રકોણો છે, તો
શું તમે તે સર્વ પ્રકોણોમાં નિવાસ કરો છો ? (ગઘ્મઘરે વસામિ) ત્યારે તેણે
જવાબ આપતાં કહ્યું કે, હું તે સર્વ પ્રકોણોમાં રહેતો નથી પણ શ્કત તેના
ગર્ભગૃહમાં નિવાસ કરું છું. (એવં વિસુદ્ધસ ણેગમસસ વસમાણો) આ પ્રમાણે
વિશુદ્ધતર નૈગમનયના મત મુજબ આ ગર્ભગૃહમાં રહેતાં જ 'વસતિ' આ
રૂપથી વ્યપદિષ્ટ થાય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જે ગૃહાદિમાં સદા
નિવાસ કરનારના રૂપમાં વિવક્ષિત થતાં એ તે ત્યાં જ રહેતો હોય તોજ
આ 'ત્યાં રહે છે' આ રૂપમાં વિશુદ્ધતર નૈગમનયના મત મુજબ વ્યપદિષ્ટ

કારણ વશ કિસી ગલી આદિ મેં વહ વસ સમય હૈ તો उस समय 'उस विवक्षित घर में यह रहता है' ऐसा अतिप्रसङ्ग होने के कारण नहीं कहा जा सकता है। (एवमेव व्यवहारस्तत्र वि) इसी प्रकार व्यवहारनय भी लोकव्यवहार के अनुसार चलता है। इसलिये लोकव्यवहार में जिसे नैगमनय के ये उक्त प्रकार देखने में आते हैं, वैसे ही प्रकार व्यवहारनय के भी इसलिये नैगमनय के जैसा व्यवहारनयको भी जानना चाहिये ।

શંકા--અનિત્ય નૈગમનય કા જો વહ પ્રકાર આપને કહા હૈ કિ યદિ વહ વર્તમાન મેં જિસ ઘર મેં રહા હૈ યદિ उसी घर में मौजूद હૈ તો વહ 'વહાં રહતા હૈ' એસા કહા જા સકતા હૈ નહીં તો નહીં । સો વહ ચરમ નૈગમોક્ત પ્રકાર લોક મેં નહીં માના જાતા હૈ--ક્યોકિ 'બ્રામાન્તર મેં ગયા હુ મા બી દેવદત્ત 'અયં પાટલિપુત્રે વસતિ' વહ પાટલિપુત્ર મેં રહતા હૈ--હસ પ્રકાર સે પાટલિપુત્ર કે નિવાસીરૂપ સે વ્યપદિષ્ટ હોતા હી હૈ । હસ પ્રકાર સે જબ વહ ચરમનૈગમોક્ત પ્રકાર નહીં માના જાતા હૈ તો ફિર 'વ્યવહાર નય બી નૈગમનય કે અનુસાર જાનના ચાહિયે' વહ કથન બી કૈસે યુક્ત માના જા સકતા હૈ ?

થઈ શકે તેમ છે. જો તે ગમે તે કારણથી કોઈ શેરી વગેરેમાં તે સમયે વિદ્યમાન હોય તો, તે સમયે 'તે વિવક્ષિત ઘરમાં તે રહે છે' આવું અતિ પ્રસંગ હોવાથી કહેવામાં આવતું નથી. (એવમેવ વ્યવહારસ્તત્ર વિ) આ પ્રમાણે વ્યવહારનય પણ લોકવ્યવહાર મુજબ આવે છે. આથી લોકવ્યવહારમાં જેમ નૈગમનયના આ ઉપર્યુક્ત પ્રકારો જોવામાં આવે છે, તેવા જ પ્રકારો વ્યવહારનયના પણ હોય છે તેમ સમજી લેવું. એટલે કે નૈગમનયની જેમ વ્યવહારનય વિષે પણ જાણી લેવું જોઈએ.

શંકા--અતિમ નૈગમનયનો જે આ પ્રકાર આપશ્રીએ સ્પષ્ટ કરેલ છે કે જો તે વર્તમાનમાં જે ઘરમાં રહેતો હોય તો જો તે તેજ ઘરમાં વિદ્યમાન હોય તો 'આ ત્યાં રહે છે' આ રીતે કહેવામાં આવે છે. અન્યથા નહિ; પણ આ ચરમ નૈગમોક્ત પ્રકાર લોકમાં માન્ય નથી, કેમકે 'બ્રામાન્તરમાં ગયો છે, છતાંએ દેવદત્ત 'અયં પાટલિપુત્રે વસતિ' આ પાટલિપુત્રમાં રહે છે. આ પ્રમાણે પાટલિપુત્રના નિવાસી રૂપમાં વ્યપદિષ્ટ થાય છે. આ રીતે આ ચરમ નૈગમોક્ત પ્રકાર ગણાય જ નહિ તો પછી "વ્યવહારનય પણ નૈગમનય મુજબ જ છે" આ કથન યોગ્ય કઈ રીતે ગણાય ?

યેષુ આકાશપદેશેષુ અવગાઠઃ તેષુ વસતિ । ત્રયાણાં શબ્દનયનામ્ આત્મભાવે વસતિ । તદેતદ્ વસતિદૃષ્ટાન્તેન ॥મુ૦ ૨૨૮॥

ઉત્તર--શંકા, ઠીક છે--પરંતુ એસા હસ કથન કા અભિપ્રાય નહીં છે હસકા અભિપ્રાય તો એસા છે કિ ગ્રામાન્તર મેં ગયે હુણ દેવદત્ત કે વિષય મેં જબ કોઈ યહ પૂછતા છે કિ--'દેવદત્ત યહાં રહતા છે કિ નહીં રહતા છે તથ હસકે ઉત્તરરૂપ મેં કોઈ એસા કહ દેતા છે કિ 'ગ્રામાન્તર ગયા હુઆ દેવદત્ત યહાં નહીં રહતા છે । એસા લોકવ્યવહાર દેખા જાતા છે । હસલિયે 'एवमेव व्यवहारस्यापि' એસા કથન યુક્ત હી છે । નૈગમવ્યવહારનય કી અપેક્ષા (સંગહસ્સ) સંગ્રહનય વિશુદ્ધ હોતા છે હસ કારણ હસ નય કે અનુસાર (સંધારસમારૂઠો વસઈ) 'વસતિ' એસા પ્રયોગ તવ હી હો સકતા છે કિ જબ વહ સંસ્તારક પર આરૂઠ હો । તાત્પર્ય કહને કા યહ છે કિ વસતિ શબ્દ કા અર્થ નિવાસ છે--ઓર યહ નિવાસ સંસ્તારક પર ઉપવિષ્ટ હોને પર હી થન સકતા છે અન્યત્ર ગૃહાદિક મેં ઠહરને પર નહીં । કયોંકિ માર્ગાદિ મેં પ્રવૃત્ત હુણ પુરુષ આદિ મેં જૈસે ચલનાદિક્રિયાવત્ત્વ હોને કે કારણ નિવાસાર્થરૂપ વસતિ સંગત નહીં હોતી છે, ડસી પ્રકાર સે હસ નયકે મતાનુસાર સંસ્તારક પર સમારૂઠ હુણ વ્યક્તિ કે વિષય મેં 'ગૃહાદૌ વસતિ' યહ ગૃહાદિ મેં રહતા છે એસા વ્યપદેશ સંગત નહીં હો સકતા

ઉત્તર--આ જાતની શંકા ઉચિત જ છે. પરંતુ આ કથનનો અભિપ્રાય એવો થતો નથી. આનો અભિપ્રાય તો એવો થાય કે આમાન્તરમાં ગયેલ દેવદત્તના સંબંધમાં જ્યારે કેઈ પ્રશ્ન કરે છે કે 'દેવદત્ત અહીં' રહે છે કે નહીં ? ત્યારે એના જવાબમાં કેઈ આ પ્રમાણે કહે છે કે 'આમાન્તર ગયેલ દેવદત્ત અહીં' રહેતો નથી. લોકવ્યવહારમાં પણ આ પ્રમાણે જ થતું જોવામાં આવે છે. 'एवमेव व्यवहारस्यापि' આ કથન ઉચિત જ છે. નૈગમ વ્યવહાર-નયની અપેક્ષા (સંગહસ્સ) સંગ્રહનય વિશુદ્ધ હોય છે. એથી આ નય મુજબ (સંધારસમારૂઠો વસઈ) 'વસતિ' આ જાતનો પ્રયોગ ત્યારે જ કરી શકાય કે જ્યારે તે સંસ્તારક-પથારી પર આરૂઠ હોય. તાત્પર્ય કહેવ તું આ પ્રમાણે છે કે વસતિ શબ્દનો અર્થ નિવાસ છે. અને આ નિવાસ સંસ્તારક પર ઉપવિષ્ટ હોવાથી જ સંભવી શકે તેમ છે. ગૃહાદિ અન્ય સ્થાનોમાં નિવાસ કરવાથી નહિ. કેમકે માર્ગાદિમાં પ્રવૃત્ત થયેલ પુરુષ આદિમાં જેમ ગત્યાદિ ક્રિયાવત્ત્વ હોવાથી નિવાસાર્થ રૂપ વસતિ' સંગત થતી નથી, તેમજ આ નયના મત મુજબ સંસ્તારક પર સમારૂઠ થયેલ વ્યક્તિના સંબંધમાં "ગૃહાદૌ વસતિ" આ

હૈ । નહીં તો અતિપ્રસંગ દોષ કી આપત્તિ આવેગી । તથા ફિર ‘કવાસૌ વસતિ’ યહ કહાં રહતા હૈ ? હસ પ્રકાર કી નિવાસ વિષયક જિજ્ઞાસા હોને પર ‘સંસ્તારકે વસતિ’ યહ સંસ્તારકપર રહતા હૈ, ગૃહાદિ મેં નહીં’ એસા કથન હસ કે મતાનુસાર હોતા હૈ । સંસ્તારક અનેક પ્રકાર કે હોતે હૈ—હસલિયે વે સબ યહાં એકરૂપ સે વિવક્ષિત હો જાતે હૈ । ક્યોકિ સંગ્રહનય સામાન્ય કો ગ્રહણ કરતા હૈ । (ઝજ્જુસુયસ્સ જેસુ આગાસપપ્પેસુ ઓગાહો તેસુ વસહ) ઋજુસૂત્રનય કે મતાનુસાર જિન આકાશપ્રદેશો પર અવગાહ-અવગાહના યુક્ત-હૈ ડન આકાશપ્રદેશો પર હી વહ રહતા હૈ । યહ ડસકા નિવાસ વહાં વર્તમાન કાલ મેં હી હો રહા હૈ—અનીન અનાગત કાલ મેં નહી ક્યોકિ વે ડોનોં વિનષ્ટ એવં અનુત્પન્ન હૈં હસલિયે ડનકા અસત્ત્વ હૈ । એસા યહ નય માનતા હૈ । (તિણ્હં સહનયાણં આપમાવે વસહ-સે તં વસહિદિદ્ધંતેણં) શબ્દ સમખિ-રૂઢ ઓર એવંભૂત ડન ત્રીન નયોં કે મતાનુસાર સમસ્ત જન અપને આત્મસ્વરૂપ મેં હી રહતે હૈં ક્યોકિ અન્ય કી અન્ય મેં વૃત્તિ હોતી નહીં હૈં । યદિ અન્ય કી અન્ય મેં વૃત્તિ હોને લગે તો હમ યહ પૂછ સકતે હૈં કિ—‘વહ વહાં સર્વાત્મક રહેગા—યા દેશાત્મક રહેગા ? યદિ સર્વાત્મના વહાં

ગૃહાદિમાં રહે છે આ વ્યપદેશ ઉચિત છે એમ લાગતું નથી. નહિતર અતિ પ્રસંગદોષ ઉપસ્થિત થશે. તો પછી “કાસૌ વસતિ” આ ક્યાં રહે છે ? આ જાતની નિવાસ વિષયક જિજ્ઞાસા હોવાથી ‘સંસ્તારકે વસતિ’ આ સંસ્તારક પર રહે છે. ગૃહાદિમાં નહિ. એવું કથન નય મુજબ સ્પષ્ટ થાય છે. એથી તે સર્વે અહીં એક રૂપથી વિવક્ષિત થઈ જાય છે. કેમકે સંગ્રહનય સામાન્યને ગ્રહણ કરે છે. (ઝજ્જુસુયસ્સ જેસુ આગાસપપ્પેસુ ઓગાહો તેસુ વસહ) ઋજુ સૂત્રનયના મતાનુસાર જે આકાશપ્રદેશો પર અવગાહ-અવગાહના યુક્ત છે તે આકાશપ્રદેશો પર જ તે રહે છે, તેમનું આ નિવાસકાર્ય ત્યાં વર્તમાનકાળમાં જ થઈ રહ્યું છે. અતીત કે અનાગતકાળમાં નહિ. કેમકે એઓ અને વિનષ્ટ તેમજ અનુત્પન્ન છે. એથી જ એમનું અસત્ત્વ છે. આવું આ નય માને છે. (તિણ્હં સહનયાણં આપમાવે વસહ-સે તં વસહિદિદ્ધંતેણં) શબ્દ, સમખિરૂઢ અને એવં ભૂત આત્મ સ્વરૂપમાં જ નિવાસ કરે છે, કેમકે અન્યની અન્યમાં વૃત્તિ હોય જ નહિ. જે અન્યની અન્યમાં પ્રવૃત્તિ થવા માંડે તો અમે આ જાતનો પ્રશ્ન કરી શકીએ કે ‘તે ત્યાં સર્વાત્મના નિવાસ કરે છે કે દેશાત્મના ?’ જે તે ત્યાં સર્વાત્મના રહેશે, આ વાત માની લઈએ

વહ રહેગા એસી ઘાત માની જાવે તો ફિર આધાર સે ભિન્ન અપને નિજ રૂપ સે ડસકી પ્રનીતિ હી નહીં હો સકેગી-જેસે આધાર પર બિઠે હુપ સંસ્તારક આદિ આધાર કે સ્વરૂપ સે ભિન્ન અપને સ્વરૂપસે પ્રતિભાસિત નહીં હોતે હૈં કિન્તુ આધાર સ્વરૂપ સે હી પ્રતિભાસિત હોતે હૈં હસી પ્રકાર દેવદત્તાદિ ભી યદિ સર્વાત્મના વહાં રહેંગે તો વે તદ્વિગ્નસ્વરૂપ સે ઉપલબ્ધ નહીં હો સકેંગે। કિન્તુ આધારસ્વરૂપ સે હી ઉપલબ્ધ હોંગે। યદિ દ્વિતીય પક્ષ સ્વીકાર ક્રિયા જાવે તો યહ માના જા સકતા હૈં કિ- 'અન્ય અન્ય મેં દેશાત્મના ઠહર સકતા હૈં' પરન્તુ વહાં ફિર ભી યહ પ્રશ્ન હો સકતા હૈં કિ 'ડમ દેશ મેં વહ કયા સર્વાત્મના ઠહરેગા યા દેશાત્મના? સર્વાત્મના ઠહરને મેં સ્વરૂપ હાનિ હોને કા પ્રસંગ પ્રાપ્ત હોતા હૈં ઓર દેશસ્વરૂપતા કી આપત્તિ ખાતી હૈં। દેશાત્મના ઠહરને પર વહી પુનઃ પ્રશ્ન હોગા કિ- 'વહ વહાં સર્વાત્મના ઠહરેગા યા દેશાત્મના। હસ પ્રકાર સ્વરૂપ હાનિ ઓર વિકલ્પદ્વય કી અનાવૃત્તિ હોને સે અન- વસ્થાદોષ આતા હૈં। અતઃ યહી માનના ચાહિયે કિ સર્વ અપને સ્વરૂપ મેં હી વસતે હૈં અન્યત્ર નહીં। હસ પ્રકાર વસતિ કે દૃષ્ટાન્ત સે યહ નય સ્વરૂપ કા પ્રતિપાદન ક્રિયા।

તો પછી આધારથી ભિન્ન પોતાના સ્વરૂપથી તેની પ્રતીતિ થઈ શકે જ નહિ જેમ આધાર પર પાયરેલા સંસ્તારક વગેરે આધારના સ્વરૂપથી ભિન્ન પોતાના સ્વરૂપથી પ્રતિભાસિત થતા નથી પણ આધાર સ્વરૂપથી જ પ્રતિભાસિત થાય છે. આ પ્રમાણે દેવદત્ત વગેરે પણ જો સર્વાત્મના ત્યાં રહેશે તો તેઓ તદ્દ- ભિન્ન સ્વરૂપથી ઉપલબ્ધ થશે નહિ. પરંતુ આધારસ્વરૂપથી જ ઉપલબ્ધ થઈ શકશે જો દ્વિતીયપક્ષ સ્વીકારનામાં આવે તો એમ માની શકાય કે અન્ય અન્યમાં દેશાત્મના રહી શકે છે. આમ છતાંએ ત્યાં આ જાતનો પ્રશ્ન ફરી ઉપસ્થિત થઈ શકે છે કે 'તે દેશમાં શું' તે સર્વાત્મના રહેશે કે દેશા- ત્મના? સર્વાત્મના નિવાસ કરવામાં સ્વરૂપ હાનિનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. અને દેશસ્વરૂપતાની બાધા ઉપસ્થિત થાય છે દેશાત્મના નિવાસ કરવામાં ફરી તે જ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થશે કે 'તે ત્યાં સર્વાત્મના રહેશે કે દેશાત્મના? આ રીતે સ્વરૂપ હાનિ અને વિકલ્પદ્વયની અનતિવૃત્તિ હોવામાં અનવસ્થા દોષ ઉપસ્થિત થાય છે. એથી એમજ માની લેવું જોઈએ કે બધાં પોતાનાં સ્વરૂપમાં જ વસે છે, અન્યત્ર નહિ. આ પ્રમાણે વસતિના દૃષ્ટાંત વડે આ નયસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૨૮ વસતિદષ્ટાન્તેન નયપ્રમાણમ્

૫૮૫

ટીકા—‘સે કિં ત’ ઇત્યાદિ—

અથ કિં તદ્ વસતિદષ્ટાન્તેન નયપ્રમાણમ્ ? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति—
वसतिदृष्टान्तेन नयप्रमाणमेवं विज्ञेयम्—यथा—स यथानामकः कोऽपि पुरुषः
कंचित् पुरुषं वदति=पृच्छति—कुत्र त्वं वससि ? इति । तत एव पृच्छन्तं तं
पुरुषं स पुरुषः अविशुद्धो नयः=अविशुद्धनैगमनयानुसारी सन् मणति—लोके
वसामीति । एवमुत्तरोत्तरं क्रमेण विशुद्धविशुद्धतरनैगमनयानुसारेण तावन्नेयं

भावार्थ—इस सूत्र द्वारा सूत्रकारने वसति दृष्टान्त द्वारा नय स्वरूप
का प्रतिपादन किया है । इसमें यह कहा गया है कि ‘तुम कहां रहते
हो’ ऐसा प्रश्न जब किसीने किसीसे पूछा—तब उसने ऐसा कहा कि ‘मैं
लोक में रहता हूं । ‘अलोक में रहना संभवित नहीं’—अतः ऐसा कहना
कि मैं लोक में रहता हूं, यह नैगमनय के मतानुसार ठीक है । परन्तु
इस प्रकार का समाधान देनेवाला यह नय उचित उत्तर के बहुत दूर
होने से अविशुद्ध है । जब उससे यह पूछा जाता है कि—‘हे भाई ! तुम
लोक में रहते हो तो किस लोक में रहते हो—तो वह झट कह देता है
कि—‘मैं’ तिर्यक् लोक में रहता हूं । यह भी उसका कथन नैगमनय की
मान्यतानुसार ठीक है । इस नय को विशुद्ध इसलिये कहा गया है कि—
‘पहिलेकी मान्यतानुसार यह मान्यता उचित उत्तर के किंचित् निकट में
आ गई होती है । इसी प्रकार से आगे २ के उत्तर नैगमनय के
विशुद्धतर मत के अनुसार होते जाते हैं । इस प्रकार चलते २ जब

ભાવાર્થ—આ સૂત્રવડે સૂત્રકારે વસતિ દષ્ટાન્તવડે નયસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન
કયું છે આમાં આ જાતની ક્ષપ્તતા કરવામાં આવી છે કે ‘તમે ક્યાં રહો
છો ?’ આ જાતનો કોઈએ કોઈને પ્રશ્ન કર્યો. ત્યારે તેણે કહ્યું કે ‘હું’ લોકમાં
રહું છું. ‘અલોકમાં રહેવું’ સંભવિત નથી, તેથી આમ કહેવું કે ‘હું’ લોકમાં
રહું છું’ આ નૈગમનય મુજબ યોગ્ય જ કહેવાય. પરંતુ એક રીતે આ
પ્રમાણે સમાધાન આપનાર આ નય ઉચિત ઉત્તર આપનાર ન હોવાથી
અવિશુદ્ધ છે. જ્યારે તેને આમ પૂછવામાં આવે છે કે હે ભાઈ ! તમે
લોકમાં રહો છો તો પછી ક્યા લોકમાં રહો છો ! ત્યારે તે તરત જ જવાબ
આપે છે કે ‘હું’ તિર્યક્ લોકમાં રહું છું.’ તેવું આ કથન પણ નૈગમનય
મુજબ ઉચિત જ છે. આ નયને વિશુદ્ધ એટલા માટે કહેવામાં આવેલ છે કે
પ્રથમ માન્યતા મુજબ આ માન્યતા ઉત્તરના ઔચિત્યાંશને ૨૫થી કરતી
દેખાય છે. આ રીતે આ પછીના ઉત્તરો નૈગમનયના વિશુદ્ધતર મત મુજબ

અનુ ૭૪

યાવત્ સ મળતિ ગર્ભગૃહે વસામીતિ । एवं विशुद्धनैगमनयनानुसारेण गर्भगृहे वसन्नेव वसतीति व्यपदिश्यते । अयं भावः—विशुद्धनैगमनयानुसारेण यत्र गृहादौ सर्वदा निवाप्तित्वेनासौ विवक्षितस्तत्र तिष्ठन्नेवासौ तत्र तिष्ठतीति व्यपदिश्यते । यदि च कारणवशादन्यत्र रथ्यादौ वर्तते, तदा तत्र विवक्षिते गृहादौ वसतीति नोच्यते, अतिप्रसङ्गादिति । एवमेव व्यवहारस्यापि । व्यवहार-नयो हि लोकव्यवहारे वर्तते । लोकव्यवहारे च नैगमोक्तप्रकारा एव दृश्यन्ते, अतो नैगमस्य व्यवहारनयोऽपि बोध्य इति भावः । ननु चरमनैगमोक्तप्रकारो लोके नेष्यते, ग्रामान्तरं गतोऽपि देवदत्तः ‘अयं पाटलिपुत्रे वसतीति’ पाटलि-पुत्रवासित्वेन व्यपदिश्यते, एवं च—‘एवमेव व्यवहारस्यापी’—ति कथनमयुक्तम् ? इति चेदाह—ग्रामान्तरं गते देवदत्ते स इह वसति न वेति केनचित्पृष्ठः कश्चित् कथयति—ग्रामान्तरं गतो देवदत्तो नेह वसतीति । एवं च लोकव्यवहारदर्श-नात् ‘एवमेव व्यवहारस्यापि’ इति कथनं युक्तमेवेति । संप्रहृतस्य नैगमव्यवहारा-पेक्षया विशुद्धत्वादेव नानुसारेण संस्कारकप्रमरूढ = संस्तारकोषविष्ट एव वस-

શિશુદ્ધતર નૈગમનય કી માન્યતાનુસાર એસા કહા જાતા કિ-‘મેં ગર્ભ ગૃહ મેં રહતા હું’ । તથ નૈગમનય કી માન્યતા સમાપ્ત હો જાતી હૈ । યજ્ઞપિ યજ્ઞાં પર ખી યદ પ્રશ્ન હો સકતા હૈ કિ-‘તુમ કયા સમસ્ત ગર્ભ-ગૃહ મેં રહતે હો યા એક કોને મેં ? તાત્પર્ય કહને કા યદ હૈ જિ-‘જિતને ખી ઉત્તર કે પ્રકાર હસ સૂત્ર દ્વારા સ્પષ્ટ કિયે ગયે હૈં, વે સય નૈગમનય કે સ્વરૂપ પર અચ્છા પ્રકાર ઢાલતે હૈં । હસસે નૈગમનય કા સ્વરૂપ કયા હૈ ? યદ બાત અચ્છી પ્રકાર સે હમે સમજા મેં આ જાતી હૈ । વ્યવહાર નય કી ખી માન્યતા વસતિ કે સંબંધ મેં નૈગમનય કે હી જિસી હૈ । ક્યોંકિ યદ નય લોકવ્યવહાર કે અનુસાર ચલતા હૈ । સપ્રહનય કી માન્યતાનુસાર વસતિ શબ્દ કા પ્રયોગ ગર્ભગૃહ આદિ મેં રહને

સ્પષ્ટ થતા જાય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે વિશુદ્ધતરનૈગમનયની માન્યતા મુજબ આમ કહેવામાં આવે છે કે ‘હું ગર્ભગૃહમાં રહું છું’ ત્યારે નૈગમનયની માન્યતા સમાપ્ત થઈ જાય છે. જો કે અહીં પણ આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ શકે તેમ છે કે ‘શું’ તમે આખા ગર્ભગૃહમાં રહો છો કે એક ખૂણામાં રહો છો ? તાત્પર્ય કહેવાનું આ પ્રમાણે છે કે જેટલા ઉત્તરોના પ્રકારે આ સૂત્ર વડે સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલા છે, તે સર્વે નૈગમનયના સ્વરૂપ વિશે સારો એવો પ્રાથમિક પાઠ છે. આથી નૈગમનયનું સ્વરૂપ કેવું છે. તે વાત અમારી સામે સારી રીતે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે વ્યવહારનયની પણ માન્યતા વસતિના સંબંધમાં નૈગમનયની જેમ જ છે કેમકે આ નય લોકવ્યવહાર મુજબ જ આદે છે, સંબંધનયની માન્યતા મુજબ વસતિ શબ્દનો પ્રયોગ ગર્ભગૃહ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૨૮ વસતિદષ્ટાન્તેન નયપ્રમાણમ્

૫૮૭

તીતિ વ્યપદેશયતે, ન તુ સંસ્તારકાદન્યત્ર ગૃહાદી તિષ્ઠન્નપિ । અયં ભાવઃ—
સંસ્તારકાદન્યત્ર નિવાસાર્થો ન સંગચ્છતે, ચક્રનાદિક્રિયાવચ્ચાન્ માર્ગાદિપવૃત્ત-
વત્ । एवं चैवन्मतेन संस्तारके वसती गृहादी वसतीति व्यपदेशो न भवति, अति-
प्रसङ्गात् । ततश्च काशी वसतीति निवासजिज्ञासायां 'संस्तारके वसतीति' एव-
मेवैतन्मतमाश्रिन्योच्यते, न तु गृहादो वसतीत्यादि । संस्तारकश्च भिन्नभिन्नगतो-
ऽनेकोऽप्यत्रैकत्वेन विवक्षितः, संग्रहस्य सामान्यग्राहकत्वादिति भावः । ऋजु-
सूत्रस्य=ऋजुसूत्रमतानुसारेण येषु आकाशप्रदेशेषु स जनोऽवगाढः=अवगाहन-
युक्तो भवति तेष्वआकाशप्रदेशेष्वेव स वसति । स च वासो वर्तमानकाल एव
भवति, नत्वतीतानागतकालयोः, विनष्टानुत्पन्नत्वेन तद्योरेतन्मतेऽसत्त्वादिति ।
तथा त्रयाणां शब्दनानां=शब्दसमभिरूढैवंभूतानां मते सर्वोऽपि जनः आत्म-
भावे=स्वरूपे वसति अन्यस्यान्यत्र वृत्तेरसंबन्धात् । अन्यो यद्यन्यत्रापि वर्तेत

કે અર્થ મેં નહીં હો સકતા હૈ—કર્ણોકિ વસતિ શબ્દ કા અર્થ નિવાસ હૈ
હૈ ઓર યહ નિવાસરૂપ અર્થ સંસ્તારક પર આરૂઢ હોને પર હી ઘટિત
હોતા હૈ—ગૃહાદિક મેં ઠહરને પર નહીં । ઋજુસૂત્ર નય કી માન્યતાનુસાર
સંસ્તારક પર આરૂઢ હોને પર વસતિ શબ્દ કા અર્થ ઘટિત નહીં હોતા
હૈ । કર્ણોકિ યહ નય વર્તમાન સમય કો ગ્રહણ કરતા હૈ—હસલિયે વર્ત-
માન ક્ષણ મેં જિન આકાશ પ્રદેશોં મેં વહ રહ રહા હૈ વહી વસતિ શબ્દ કા
અર્થ હૈ એસા જાનના ચાહિયે । શબ્દસમભિરૂઢ ઓર એવંભૂત હન ત્રીન
નયોં કી માન્યતાનુસાર આકાશપ્રદેશોં મેં રહના યહ વસતિ શબ્દ
કા અર્થ નહોં હો સકતા હૈ કર્ણોકિ આકાશપ્રદેશ પરદ્રવ્ય હૈ । પર-
દ્રવ્ય મેં કોઈ બી દ્રવ્ય નહીં રહ સકના હૈ । હસલિયે પ્રત્યેક દ્રવ્ય

વગેરેમાં રહેવાના અર્થમાં થઈ શકે તેમ નથી કેમકે વસતિ શબ્દનો અર્થ
નિવાસ છે અને આ નિવાસરૂપ અર્થ સંસ્તારક પર આરૂઢ થયા પછી જ
ઘટિત થઈ શકે છે. ગૃહાદિકમાં રહેવાથી નહિ. ઋજુનયની માન્યતા મુજબ
સંસ્તારક ઉપર આરૂઢ થવાથી વસતિ શબ્દનો અર્થ ઘટિત થતો નથી.
કેમકે આ નય વર્તમાન સમયને જ ગ્રહણ કરે છે. એટલા માટે વર્તમાન
ક્ષણમાં જે આકાશપ્રદેશોમાં તે નિવાસ કરી રહેલ છે, તેજ વસતિ શબ્દનો
અર્થ છે. આમ બીજાં બે શબ્દસમભિરૂઢ અને એવંભૂત આ ત્રણે ત્રણ
નયોની માન્યતા મુજબ આકાશ પ્રદેશોમાં રહેલું આ વસતિ શબ્દનો અર્થ થાય
નહિ કેમકે આકાશપ્રદેશ ઉપર દ્રવ્યો છે. પરદ્રવ્યમાં કોઈપણ દ્રવ્ય સંભવી

તર્હિ સ કિં તત્ર સર્વાત્મના વર્તેત ? ઉત દેશાત્મના ? , યદિ સર્વાત્મના વર્તેત તદાઽઽધારમિશ્રસ્વકીયરૂપેણ સ ન પ્રતિભાસેત । યથા-આધારે આસ્તૃતઃ સંસ્તાર-કાદિરાધારસ્વરૂપમિશ્રસ્વસ્વરૂપેણ ન પ્રતિભાસતે કિન્તુ આધારસ્વરૂપેણૈવ ભાસતે । एवं देवदत्तादिरपि सर्वात्मना तत्राधीयानस्तद्विभ्रस्वस्वरूपेण नोपलभ्येत । अथ यदि द्वितीयः पक्षः स्वक्रियेत तर्हि अयोऽन्यत्र देशात्मना तिष्ठेत् । तत्र देशेऽपि स किं सर्वात्मना तिष्ठेत् उत देशात्मना ? , सर्वात्मना यदि तिष्ठेत्तदा तस्य स्वस्वरूपाहानिर्देशस्वरूपापत्तिश्च संजायेत । यदि देशात्मना तिष्ठेत् तदा पुनः स एव पक्ष आपद्येत-किं स सर्वात्मना तिष्ठेत्, किं वा देशात्मना ? सर्वात्म-पक्षे पूर्वोक्त एव दोषः । देशात्मपक्षे पुनस्तदेव विकल्पाद्वयम् । इत्थं विरामाभावा-दनवस्था प्रसज्येत, अतः सर्वोऽपि स्वस्वभाव एव निवसति नान्यत्रेति मन्तव्य-मिति । प्रकृतमुपसंहरन्नाह-तदेतद् वसतिदृष्टान्तेनेति ॥ सू० २२८॥

અથ પ્રદેશદૃષ્ટાન્તેન નયપમાણં નિરૂપયતિ-

મૂળમ્-સે કિં તં પણસદિટ્ટુંતેણં? પણસદિટ્ટુંતેણં-ળેગમો
ભળાઈ-છળહં પણસો, તં જહા-ધમ્મપણસો અધમ્મપણસો આગા-
સપણસો જીવપણસો સ્વંધપણસો દેસપણસો । एवं वयंतं णेगमं
સંગહો ભળાઈ-જં ભળસિ-છળહં પણસો તં ન ભવાઈ, કમ્હા?
જમ્હા જો દેસપણસો સો તસ્સેવ દવ્વસ્સ જહા કો દિટ્ઠંતો ?
દાસેણ મે સ્વરો કીઓ દાસોઽવિ મે સ્વરોઽવિ મે, તં મા ભળાહિ-
'છળહં પણસો', ભળાહિ-'પંચળહં પણસો', તં જહા-ધમ્મપણસો
અધમ્મપણસો આગાસપણસો જીવપણસો સ્વંધપણસો । एवं वयंतं
સંગહં વવહારો ભળાઈ-જં ભળસિ-પંચળહં પણસો, તં ન ભવાઈ,

અપને ૨ આત્મસ્વરૂપ મેં નિવાસ કરતા હૈ, यह वसति शब्द का अर्थ
इन तीन नयोंकी मान्यमानुसार है । इस प्रकार से वसति दृष्टान्त को
छेकर सूत्रकारने नयस्वरूप का प्रतिपादन किया है ॥ सू० २२८॥

શકે જ નહિ. એથી દરેકે દરેક દ્રવ્ય પોતાના આત્મસ્વરૂપથી નિવાસ કરે છે,
આ વસતિ શબ્દનો અર્થ આ ત્રણ નયોની માન્યતાનુસાર છે. આ પ્રમાણે
વસતિદૃષ્ટાન્તને લઈને સૂત્રકારે નયસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. ॥સૂ. ૨૨૮॥

भेनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २२९ प्रदेशदृष्टान्तेन नयप्रमाणम्

५८९

कम्हा ? जइ जहा पंचणहं गोट्टियाणं पुरिसाणं केइ दव्वजाए
 सामण्णे भवइ, तं जहा-हिरण्णे वा सुवण्णे वा धणे वा धण्णे
 वा, तं न ते जुत्तं वत्तुं जहा पंचणहं पएसो, तं मा भणिहि-
 पंचणहं पएसो, भणाहि-पंचविहो पएसो, तं जहा-धम्मपएसो
 अधम्मपएसो आगासपएसो जीवपएसो खंधपएसो । एवं वयंतं
 ववहारं उज्जुसुओ भणइ-जं भणसि-पंचविहो पएसो, ते न भवइ,
 कम्हा ? जइ ते पंचविहो पएसो, एवं ते एक्केको पएसो पंचविहो,
 एवं ते पणवीसइविहो पएसो भवइ, तं मा भणिहि-पंचविहो
 पएसो, भणाहि-भइयव्वो पएसो-सिय धम्मपएसो सिय अधम्म-
 पएसो सिय आगासपएसो सिय जीवपएसो सिय खंधपएसो ।
 एवं वयंतं उज्जुसुयं संपइ सदनओ भणइ-जं भणसि भइयव्वो
 पएसो, तं न भवइ, कम्हा ? जइ भइयव्वो पएसो, एवं ते धम्मप-
 एसोऽवि सिय धम्मपएसो सिय अधम्मोपएसो सिय आगासपएसो
 सिय जीवपएसो सिय खंधपएसो, अधम्मपएसोऽवि-सिय धम्म-
 पएसो जाव सिय खंध पएसो, आगासपएसोवि-सिय धम्म-
 पएसो जाव सिय खंधपएसो, जीवपएसोऽवि-सिय धम्मपएसो
 जाव सिय खंधपएसो, खंधपएसोऽवि-सिय धम्मपएसो जाव
 सिय खंधपएसो, एवं ते अणवरथा भविस्सइ, तं मा भणाहि-
 भइयव्वो पएसो, भणाहि-धम्मे पएसो धम्मे, अहम्मे पएसो
 से पएसो अहम्मे, आगासे पएसो से पएसो आगासे, जीवे
 पएसो से पएसो नो जीवे, खंधे पएसो से पएसो नो खंधे । एवं

५१०

अनुयोगद्वारसूत्रे

वयंतं सदनयं समभिरूढो भणइ-जं भणसि-धम्मे पएसे से
 पएसे धम्मे, जाव जीवे पएसे से पएसे नो जीवे, खंधे पएसे
 से पएसे नो खंधे, तं न भवइ, कम्हा ? इत्थं खलु दो समासा
 भवन्ति, तं जहा-तत्पुरिसे य कम्मधारणं य । तं ण णज्जइ कय-
 रेणं समाणेणं भणसि ? किं तत्पुरिसेणं किं कम्मधारणं ?
 जइ तत्पुरिसेणं भणसि तो मा एवं भणाहि । अह कम्मधारणं
 भणसि, तो विसेसओ भणाहि-धम्मे य से पएसे य से पएसे
 धम्मे, अहम्मे य से पएसे य से पएसे अहम्मे, आगासे य से
 पएसे य से पएसे आगासे, जीवे य से पएसे य से पएसे नो
 जीवे, खंधे य से पएसे य से पएसे नो खंधे । एवं वयंतं सम-
 भिरूढं संपइ एवंभूओ भणइ-जं जं भणसि नं तं सव्वं कस्मिणं
 पडिपुणं निरवसेतं एगगहणगहिणं । देसेऽवि मे अवत्थू, पएसे-
 ऽवि मे अवत्थू । से तं पएसदिट्ठुतेणं । से तं नयप्पमाणे ॥ सू० २२९ ॥

छाया-अथ किं तत् प्रदेशदृष्टान्तेन ? प्रदेशदृष्टान्तेन-नैगमो भणति-
 षण्णां प्रदेशः, तद्यथा-धर्मप्रदेशः अधर्मप्रदेशः आकाशप्रदेशः जीवप्रदेशः स्कन्ध-
 प्रदेशः देशप्रदेशः । एवं वदन्तं नैगमं संप्रज्ञो भणति, यद् भणसि-षण्णां प्रदेशः, तं
 न भवति, कस्मात् ? यस्माद् यो देशप्रदेशः स तस्मैव द्रव्यस्य, यथा को
 दृष्टान्तः ? दासेन मम खरः क्रीतो दामोऽपि मम खरोऽपि मम, तन्मा भण
 षण्णां प्रदेशः, भग पञ्चानां प्रदेशः, तद्यथा-धर्मप्रदेशः अधर्मप्रदेशः आकाशप्रदेशो
 जीवप्रदेशः, स्कन्धप्रदेशः । एवं वदन्तं संप्रज्ञं व्यवहारो भणति, यद् भणसि,
 पञ्चानां प्रदेशः, तद् न भवति, कस्मात् ? यदि यथा पञ्चानां गोष्ठिकानां पुरु-
 षाणां किञ्चिद् द्रव्यतां सामान्यं भवति, तद्यथा-हिरण्यं वा सुवर्णं वा धनं वा
 धान्यं वा, तन्न ते युक्तं वक्तुं यथा पञ्चानां प्रदेशः, तन्मा भण-पञ्चानां प्रदेशः,

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २२९ प्रदेशदृष्टान्तेन नयप्रमाणम्

५९१

भण पञ्चविधः प्रदेशः, तद्यथा—धर्मप्रदेशः अधर्मप्रदेशः आकाशप्रदेशो जीवप्रदेशः स्कन्धप्रदेशः । एवं वदन्तं व्यवहारम् कृजुयुक्तो भणति, यद् भणति पञ्चविधः प्रदेशः, तद् न भवति, कस्मात् ? यदि ते पञ्चविधः प्रदेशः, एवं ते एकैकः प्रदेशः पञ्चविधः, एवं ते पञ्चविंशतिविधः प्रदेशो भवति, तद् मा भण-पञ्चविधः प्रदेशः, भण भक्तव्यः प्रदेशः—स्याद् धर्मप्रदेशः, स्यात् अधर्मप्रदेशः, स्यात् आकाशप्रदेशः, स्याद् जीवप्रदेशः, स्यात् स्कन्धप्रदेशः । एवं वदन्तं कृजुयुक्ते सम्प्रति शब्दनयो भणति यद् भणसि—भक्तव्यः प्रदेशः, तद् न भवति कस्मात् ? यदि भक्तव्यः प्रदेशः, एवं ते धर्मप्रदेशोऽपि स्याद् धर्मप्रदेशः, स्यात् अधर्म-प्रदेशः, स्यात् आकाशप्रदेशः, स्यात् जीवप्रदेशः, स्यात् स्कन्धप्रदेशः । अधर्म-प्रदेशोऽपि स्यात् धर्मप्रदेशः, यावत् स्यात् स्कन्धप्रदेशः, आकाशप्रदेशोऽपि स्यात् धर्मप्रदेशो यावत् स्यात् स्कन्धप्रदेशः, जीवप्रदेशोऽपि—स्याद् धर्मप्रदेशो यावत् स्यात् स्कन्धप्रदेशः, स्कन्धप्रदेशोऽपि—स्याद् धर्मप्रदेशो यावत् स्यात् स्कन्धप्रदेशः, एवं ते अनवस्था भविष्यति, तन्मा भण भक्तव्यः प्रदेशः, भण—‘धम्मे पएसे से पएसे धम्मे’ धर्मप्रदेशः स प्रदेशो धर्मः, ‘अहम्मे पएसे से पएसे अहम्मे’ अधर्मः प्रदेशः स प्रदेशोऽधर्मः ‘आगासे पएसे से पएसे आगासे’ आकाशः प्रदेशः स प्रदेश आकाशः, ‘जीवे पएसे से पएसे नो जीवे’ जीवः प्रदेशः स प्रदेशो नो जीवः, ‘खंधे पएसे से पएसे नो खंधे’ स्कन्धः प्रदेशः स प्रदेशो नो स्कन्धः । एवं वदन्तं शब्दनयं समभिरुद्धो भणति, यद् भणसि—‘धम्मे पएसे से पएसे धम्मे’ जाव जीवे पएसे से पएसे नो जीवे, खंधे पएसे से पएसे नो खंधे’ धर्म प्रदेशः स प्रदेशो धर्मः—धर्मः प्रदेशः स प्रदेशो धर्मः, यावत् जीवे प्रदेशः स प्रदेशो नो जीवः—जीवः प्रदेशः स प्रदेशो नो जीवः, स्कन्धे प्रदेशः स प्रदेशो नो स्कन्धः—स्कन्धः प्रदेशः स प्रदेशो नो स्कन्धः, तद् न भवति, कस्मात् ? अत्र खलु द्वौ समासौ भवतः, तद्यथा—तत्पुरुषश्च कर्मधारयश्च तद् न ज्ञायते कतरेण समासेन भणसि ? किं तत्पुरुषेण किं कर्मधारयेण ? यदि तत्पुरुषेण भणसि तर्हि मा एवं भण । अथ कर्मधारयेण भणसि तर्हि विशेषतो भण ‘धम्मे य से पएसे य से पएसे धम्मे’ धर्मश्च स प्रदेशश्च स प्रदेशो धर्मः, ‘अहम्मे य से पएसे य से पएसे अहम्मे’ अधर्मश्च स प्रदेशश्च स प्रदेशोऽधर्मः, ‘आगासे य से पएसे य से पएसे आगासे’ आकाशश्च स प्रदेशश्च स प्रदेश आकाशः ‘जीवे य से पएसे य से पएसे नो जीवे’ जीवश्च स प्रदेशश्च स प्रदेशो नो जीवः ‘खंधे य से पएसे य से पएसे नो खंधे’ स्कन्धश्च स प्रदेशश्च स प्रदेशो नो स्कन्धः । ‘एवं वदन्तं समभिरुद्धं सम्प्रति एवंभूतो भणति—यद् यद् भणसि तत् सर्वं कृस्सन् मतिपूर्णं निरवशेषम् एक ग्रहणगृहीतम् । देशोऽपि मे अवस्तु, प्रदेशोऽपि मे अवस्तु । तदे-तत्प्रदेशदृष्टान्तेन । तदेतद् नयप्रमाणम् ॥ सू० २२९॥

ટીકા-‘સે કિં તં’ इत्यादि-

अथ किं तत् प्रदेशदृष्टान्तेन नयप्रमाणम्? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति-प्रदेश-
दृष्टान्तेन-प्रकृष्टो देशः प्रदेशः-निर्दिभागो भागः, स एव दृष्टान्तस्तेन नय-
प्रमाणमेवं विज्ञेयम्-नैगमनयो भणति-पण्णां प्रदेशः, तथा-धर्मप्रदेशः, अधर्म-
प्रदेशः आकाशप्रदेशः, जीवप्रदेशः, स्कन्धप्रदेशः, देशप्रदेश इति। अत्र धर्म-
शब्देन धर्मास्तिकायां विवक्ष्यते तस्य प्रदेशो धर्मप्रदेशः। एवमधर्माकाशजीव-
शब्दैरपि अस्तिकायविशिष्टा अधर्माकाशजीवा विवक्षिताः। तथा स्कन्धः=पुद्गल-
द्रव्यसमूहस्तस्य प्रदेशः-स्कन्धप्रदेशः। देशः=उपरिनिर्दिष्टानां धर्मास्तिकाया-

अथ सूत्रकार प्रदेश दृष्टान्त से नय के स्वरूप का प्रतिपादन करते हैं-‘से किं तं पएसदिद्विंतेणं?’ इत्यादि।

शब्दार्थ-‘(से किं तं पएसदिद्विंतेणं) हे भदन्त! प्रदेशदृष्टान्त से नय के स्वरूप का प्रतिपादन किस प्रकार से है?’

उत्तर-‘(पएसदिद्विंतेणं) प्रदेशरूप दृष्टान्त से नयके स्वरूप का प्रतिपादन इस प्रकार होता है-(जेगमो भणइ) नैगमनय कहता है (छण्हं पएस) कि छह द्रव्यों का प्रदेश है-(तं जहा) जैसे-(धम्मपएसो, अधम्मपएसो आगासपएसो, जीवपएसो, खंधपएसो, देसपएसो,) धर्मास्तिकाय का प्रदेश, अधर्मास्तिकाय का प्रदेश, आकाशास्तिकाय का प्रदेश, जीवास्तिकाय का प्रदेश, स्कंध प्रदेश और देश प्रदेश। प्रकृष्ट देश का नाम प्रदेश है। अर्थात् जिसका दूसरा विभाग न हो सके ऐसा जो भाग है वह प्रदेश है। पुद्गल द्रव्य के समूह का नाम

હવે સૂત્રકાર પ્રદેશ દૃષ્ટાન્તથી નય-સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે:-

‘સે કિં તં પસદિદ્વિંતેણં’।

શબ્દાર્થ-‘(સે કિં તં પસદિદ્વિંતેણં) હે ભદન્ત! પ્રદેશ દૃષ્ટાન્તથી નયના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કેવી રીતે થાય છે?’

ઉત્તર-‘(પસદિદ્વિંતેણં) પ્રદેશ રૂપ દૃષ્ટાન્તથી નયના સ્વરૂપનું પ્રતિ પાદન આ રીતે થાય છે. (જેગમો ભણઈ) નૈગમનય કહે છે. (છણ્હં પસા) ૬ દ્રવ્યોનો પ્રદેશ (તંજહા) જેમકે (ધમ્મપસો, અધમ્મપસો, આગાસપસો, જીવપસો, સંધપસો, દેસપસો) ધર્માસ્તિકાય પ્રદેશ, અધર્માસ્તિકાય પ્રદેશ, આકાશાસ્તિકાય પ્રદેશ, જીવાસ્તિકાય પ્રદેશ, સ્કંધ પ્રદેશ અને દેશ પ્રદેશ. પ્રકૃષ્ટ દેશનું નામ પ્રદેશ છે. એટલે કે જેનું બીજું કોઈપણ રીતે વિભાજન થાય નહિ, એવો જે ભાગ છે, તે પ્રદેશ છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યના સમૂહનું નામ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૨૯ પ્રદેશદ્વિષ્ણુને નયપ્રમાણમ્

૫૯૩

દીનાં પશ્ચાનાં પ્રદેશદ્વયાદિનિષ્પન્નઃ, તસ્ય પ્રદેશો દેશપ્રદેશ इति । ધર્માસ્તિકાયાદિષુ પ્રદેશસ્ય સામાન્યેન સત્ત્વાત્ પળ્લાં પ્રદેશ इत्यુક્તમ્ । વિશેષવિવક્ષાયાં તુ ષટ્ પ્રદેશા इति વ્રતવ્યમ્ । एवं વદન્તં નૈગમં તતો નિપુણઃ સંગ્રહનયો મળતિ, યદ્ મળસિ-પળ્લાં પ્રદેશ इति, તદ્ મશ્તિ=વન્ન યુજ્યતે । કર્માત્તન્ન યુજ્યતે ।

સ્કંધ હૈ इस स्कन्ध का जो प्रदेश है स्कंधप्रदेश है । धर्मास्तिकायादिक इन पांच द्रव्यों के दो आदि प्रदेशों से जो निष्पन्न होता है, उसका नाम देश है । इस देश का जो प्रदेश है, वह देशप्रदेश है । धर्मास्तिकायादिकों में सामान्यरूप से प्रदेश की सत्ता रहती है इसलिये ‘षण्णां प्रदेशाः’ ऐसा नैगमनय ने कहा है । और जब विशेष विवक्षा होती है—तब वही नैगमनय ‘षण्णां प्रदेशाः’ षट् प्रदेशाः’ ऐसा बहुवचनान्त प्रयोग भी करता है । तात्पर्य कहने का यह है कि—‘नैगमनय सामान्य और विशेष इन दोनों को ग्रहण करनेवाला होता है । अतः जब धर्मास्तिकायादिक द्रव्यों में प्रदेश सामान्य की विवक्षा से प्रदेश व्यवस्था की जाती है, तब नैगमनय षट् प्रदेश शब्द का समास ‘षण्णां प्रदेशाः षट् प्रदेशाः’ ऐसा एकवचनान्त शब्द परक करता है और जब प्रदेश विशेष विवक्षा की जाती है, तब ‘षण्णां प्रदेशाः षट्प्रदेशाः’, ऐसा बहुवचनान्त शब्द परक करता है । (एवं वयंतं जोगमं संगहो भणइ) नैगमनय के इस कथन को सुनकर निपुण संग्रहणय ने उससे

સ્કંધ છે. આ સ્કંધનો જે પ્રદેશ છે તે સ્કંધ પ્રદેશ છે. ધર્માસ્તિકાયાદિક આ પાંચ દ્રવ્યોના જે વગેરે પ્રદેશોથી જે નિષ્પન્ન થાય છે, તે દેશ કહેવાય છે. આ દેશનો જે પ્રદેશ છે, તે દેશ પ્રદેશ છે. ધર્માસ્તિકાયાદિકોમાં સામાન્યરૂપથી પ્રદેશની સત્તા રહે છે, એથી “ષણ્ણાં પ્રદેશાઃ” આવું નૈગમનયે કહ્યું છે. અને બ્યારે વિશેષ વિવક્ષા હોય છે, ત્યારે તે નૈગમનય “ષણ્ણાં પ્રદેશાઃ ષટ્ પ્રદેશાઃ” એવો બહુવચનનાન્ત પ્રયોગ કરે છે, તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે “નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ એ બન્નેને બહુષ્ કરનાર હોય છે, એથી બ્યારે ધર્માસ્તિકાયાદિક દ્રવ્યોમાં પ્રદેશસામાન્યની વિવક્ષાથી પ્રદેશવ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે, ત્યારે નૈગમનય ષટ્ પ્રદેશનો સમાસ “ષણ્ણાં પ્રદેશાઃ ષટ્ પ્રદેશાઃ” આમ એક વચનનાન્ત શબ્દ પરક કરે છે. અને બ્યારે પ્રદેશ વિશેષની વિવક્ષા કરવામાં આવે છે, ત્યારે “ષણ્ણાં પ્રદેશાઃ ષટ્ પ્રદેશાઃ” આમ બહુવચનનાન્ત શબ્દ પરક કરવામાં આવે છે. (एवं वयंतं जोगमं संगहो भणइ) નૈગમનયના આ કથનને સાંભળીને નિપુણ સંગ્રહણયે તેને કહ્યું. (જં મળસિ

इत्याह—‘जम्हा’ इत्यादि—यस्मात् यो देशप्रदेशः स तस्यैव द्रव्यस्य । अयं भावः—
यो देशप्रदेशो भवता पण्डस्थाने उक्तः, स न युज्यते, यतो देशो धर्मास्तिकायादीनां
प्रदेशद्वयादिना निष्पन्न एवोच्यते तस्य प्रदेशस्तु धर्मप्रदेशादि सम्बन्धी एवेति ।
अत्र कोऽपि दृष्टान्तोऽस्ति ? इति जिज्ञासायामाह—यथा दासेन मे खरः क्रीतो
दासोऽपि मे खरोऽपि मे, इति लोके व्यवहियते । दासस्य मद्धीनत्वात्तत्क्रीतः
खरोऽपि मत्सम्बन्धिक एवेत्यर्थः । एवमेव अत्रापि देशस्य धर्मास्तिकायादिसम्ब

कहा—(जं भणसि-छणं पएसो तं न भवइ-कम्हा जम्हा जो देस-
पएसो सो तस्सेव दव्वस्स) हे नैगमनय । जो तुम ‘षण्णां प्रदेशः’
ऐसा कहते हो, वह नहीं बनता है । क्योंकि देश का जो प्रदेश है,
वह उसी द्रव्य का है । तात्पर्य कहने का यह है कि—‘जो देश प्रदेश
छठे स्थान में कहा गया है, वह स्वतंत्ररूप से ठहरता नहीं है—
क्योंकि जो देश है, वह धर्मास्तिकायादिकों के प्रदेशद्वय आदि से
निष्पन्न हुआ ही तो माना जाता है । अतः जो देश का प्रदेश
होगा—वह धर्मास्तिकायादि प्रदेशों का संबन्धी ही होगा । (जम्हा
कोदिट्ठो-दासेण मे खरो कीओ दासो वि मे खरो वि मे) जैसे
किसी के नौकर ने गधा खरीदा तब उसने कहा नौकर भी
मेरा है और गधा भी मेरा है । इसका भाव यह है कि—दास
जब मेरे अधीन है तब उसके द्वारा खरीदा हुआ गधा भी मेरा
ही है । ऐसा जब लोक में व्यवहार देखा जाता है—तब धर्मास्तिका-

—छणं पएसो तं न भवइ कम्हा जम्हा जो देसपएसो सो तस्सेव दव्वस्स)
હે નૈગમનય ! જો તમે “ષણ્ણાં પ્રદેશઃ” આમ કહો છો, તે ઉચિત નથી, કેમકે
દેશનો જે પ્રદેશ છે, તે તેજ દ્રવ્યથી સંબદ્ધ છે. તાત્પર્ય કહેવાનું આ પ્રમાણે
છે, કે જે દેશ પ્રદેશ છૂટા સ્થાનમાં કહેવાયેલ છે, તે સ્વતંત્ર રૂપથી વિદ્યમાન
છે એમ નથી કેમકે જે દેશ છે, તે ધર્માસ્તિકાયાદિકોના પ્રદેશદ્વય આદિથી
નિષ્પન્ન થયેલ છે આમ માનવામાં આવશે એથી જે દેશનો પ્રદેશ થશે તે
ધર્માસ્તિકાયાદિ પ્રદેશોથી સંબદ્ધ જ હશે. ? જહા કો દિટ્ઠો-દાસેણ મે
ખરો કીઓ દાસો વિ મે ખરો વિ મે) જેમ કોઈના દાસે ગધેડું વેચાતું લીધું.
ત્યારે તેના સ્વામીએ કહ્યું. ‘નોકર પણ મારો છે અને ગધેડું પણ મારું છે.
આનો ભાવ આ પ્રમાણે છે કે ‘દાસ ત્યારે મારી અધીનતામાં રહે છે, ત્યારે તેણે
ખરીદેલું ગધેડું પણ મારું જ છે. આ જાતની વ્યવહાર પદ્ધતિ ત્યારે લોકમાં
પ્રચલિત છે, ત્યારે ધર્માસ્તિકાયાદિકોના પ્રદેશદ્વય આદિથી નિષ્પન્ન દેશનો પ્રદેશ

ન્ધિકસ્ય દેશપ્રદેશોઽપિ તત્સંવન્ધિક એવેતિ ભાવઃ । તત્=તસ્માદ્ દેતોઃ મામણ-
વણાં પ્રદેશ इति, અપિ તુ પશ્ચાનાં પ્રદેશ इति મણ । પશ્ચાનાં પ્રદેશો યથા-
ધર્મપ્રદેશઃ અધર્મપ્રદેશઃ આકાશપ્રદેશો જીવપ્રદેશઃ સ્કન્ધપ્રદેશ इति । અત્રેદં
બોધ્યમ્-આવાન્તરદ્રવ્યે સામાન્યાશ્રિત્યાવિશુદ્ધઃ સંગ્રહનય એવ ધર્માસ્તિકાયા-
દીનિ પશ્ચદ્રવ્યાણિ તત્પ્રદેશાંશ્વ મનુતે । વિશુદ્ધસ્તુ સંગ્રહનયો દ્રવ્યબાહુલ્યં પ્રદેશ-
કલ્પનાં ચ ન સ્વીકરોતિ, અપિ તુ વસ્તુત્વેન સર્વાપ્યપેક્ત્ત્વેનૈવ સ્વીકરોતીતિ ।

યાદિકો કે પ્રદેશ દ્વય આદિ સે નિષ્પન્ન દેશ કા પ્રદેશ બી ધર્માસ્તિ-
કાયાદિક કા સંવન્ધી હી હોગા-સ્વતન્ત્ર નહીં—(તં મા મળાહિ
છળ્લં પણ્ણં મળાહિ પંચહં પણ્ણં) હસલિયે તુમ એસા મત કહો કિ
વળ્ણાં પ્રદેશઃ-ષટ્ પ્રદેશઃ' । કિન્તુ એસા કહો 'પશ્ચાનાં પ્રદેશઃ-પશ્ચ
પ્રદેશઃ । (તં જહા) જૈસે (ધર્મપણ્ણં, અધર્મપણ્ણં, આગાસપણ્ણં,
જીવપણ્ણં, સ્વંધ પણ્ણં) ધર્મપ્રદેશ, અધર્મપ્રદેશ, આકાશપ્રદેશ, જીવ
પ્રદેશ સ્કન્ધપ્રદેશ । યહાં હસ પ્રકાર સે સમજના ચાહિયે । કિ અવાન્તર
દ્રવ્ય મેં સામાન્ય આદિ કો આશ્રિત કરકે અવિશુદ્ધ સંગ્રહનય હી
ધર્માસ્તિકાયાદિક પાંચદ્રવ્યોં કો ઓર ઉનકે પ્રદેશોં કો માનતા હૈ ।
પરંતુ જો વિશુદ્ધ સંગ્રહનય હૈ, વહ દ્રવ્યબાહુલ્ય ઓર પ્રદેશકલ્પના કો
નહીં માનતા હૈ । વહ તો એસા માનતા હૈ ધર્માસ્તિકાયાદિક સઘ દ્રવ્ય
એક વસ્તુત્વ સામાન્ય કી અપેક્ષા સે એક હી હૈં । તાત્પર્ય કહને કા યહ
હૈ-કિ 'સંગ્રહનય કે દો ભેદ હૈં । એક વિશુદ્ધ સંગ્રહનય ઓર દૂસરા
અવિશુદ્ધ સંગ્રહનય । હનમેં જો અવિશુદ્ધ સંગ્રહનય હૈ, વહ

પણ્ણ સ્વતંત્ર નહિ પરંતુ ધર્માસ્તિકાયાદિકની સાથે જ. સંબંધ થશે (તં મા
મળાહિ છળ્લં પણ્ણં, મળાહિ પંચહં પણ્ણં) એથી તમે આવું ન કહો કે
'વળ્ણાં પ્રદેશઃ' પરંતુ આમ કહો કે 'પશ્ચાનાં પ્રદેશઃ પશ્ચપ્રદેશઃ' (તં જહા)
એમ કે (ધર્મપણ્ણં અધર્મપણ્ણં, આગાસપણ્ણં, જીવપણ્ણં, સ્વંધપણ્ણં)
ધર્મપ્રદેશ, અધર્મપ્રદેશ, આકાશપ્રદેશ, જીવપ્રદેશ, સ્કન્ધપ્રદેશ. અહીં
એવી રીતે સમજવું એઈએ કે અવાન્તર દ્રવ્યમાં સામાન્ય આદિના આશ્રિત
અવિશુદ્ધ સંગ્રહનય જ ધર્માસ્તિકાયાદિક પાંચે પાંચ દ્રવ્યોને અને તેમના
પ્રદેશોને માને છે. પરંતુ જે વિશુદ્ધ સંગ્રહનય છે, તે દ્રવ્ય બાહુલ્ય અને પ્રદેશ
કલ્પનાને માનતો નથી. તેની માન્યતા આ પ્રમાણે છે કે ધર્માસ્તિકાયાદિક
સર્વ દ્રવ્યો એક વસ્તુત્વ સામાન્યની અપેક્ષાએ એક જ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે
છે કે 'સંગ્રહનયના બે પ્રકારો છે. વિશુદ્ધ સંગ્રહનય અને અવિશુદ્ધ સંગ્રહનય.
આમાં જે અવિશુદ્ધ સંગ્રહનય છે, તે અવાન્તર સામાન્ય રૂપ અપર સત્તાને

एवं वदन्तं संग्रहनयं ततोऽपि निपुणो व्यवहारनयो भगति-यत्त्वं भणसि, पञ्चानां प्रदेश इति, तत्र युज्यते । कस्मात् ? यथा पञ्चानां गोष्ठिकपुरुषाणां किमपि द्रव्यजातं सामान्यम्-अभिन्नं भवति, यथा हिरण्यं वा सुवर्णं वा धनं वा धान्यं वेति, तत्=उस्मात् न ते वक्तुं युक्तं यथा पञ्चानां प्रदेश इति । अयं भावः-
अवान्तर सामान्यरूप अपरसत्ता को विषय करता है-और जो विशुद्ध संग्रहनय है वह परसत्ता रूप महा सामान्य को विषय करता है । अवान्तर सामान्य अनेक प्रकार का होता है और महासामान्य केवल एक ही रूप होता है ! इसलिये अवान्तर सामान्य को ग्रहण करनेवाला जो अविशुद्ध संग्रहनय है, उसकी दृष्टि में छह का प्रदेश वह प्रदेश ऐसा कथन संगत नहीं होता है क्योंकि छठा देश प्रदेश भर्मास्तिकायादिकों के प्रदेशरूप ही पड़ता है स्वतन्त्र नहीं । (एवं वयंतं संगहं व्यवहारो भणइ जं भणसि-पंचण्हं पएसो तं न भणइ, कम्हा जइ जहा पंचण्हं गोष्ठियाणं पुरिमाणं केइ द्ववज्जाए समणो भवइ) इस प्रकार कहनेवाले संग्रहनय से व्यवहार नय ने कहा कि जो तुम 'पंचानां प्रदेशः' ऐसा कहते हो, वह बनता नहीं है । क्योंकि पांच गोष्ठिक पुरुषों का कोई द्रव्य जात सामान्य होता है-(तं जहा) जैसे (हिरण्ये वा सुवर्णे वा धने वा धण्ये वा) हिरण्य, सुवर्ण, धन अथवा धान्य । (तं न ते जुत्तं वक्तुं जहा पंचण्हं पएसो) इसलिये तुम्हें ऐसा बोलना कि 'पंचानां प्रदेशः' यह युक्त नहीं है ।

વિષય બનાવે છે અને જે વિશુદ્ધ સંગ્રહ નય છે, તે પર સત્તા રૂપ મહા-સામાન્યતે વિષય બનાવે છે. અવાન્તર સામાન્યતા ઘણા પ્રકારો છે. અને મહા સામાન્યનું ફક્ત એક જ રૂપ હોય છે. એથી અવાન્તર સામાન્યને ઝડપી કરનાર જે અવિશુદ્ધ સંગ્રહનય છે, તેની દૃષ્ટિએ છનો પ્રદેશ ૫૨ પ્રદેશ આ બાતનું કથન ઉચિત નથી કેમકે છટ્ટો દેશ પ્રદેશ ભર્માસ્તિકાયાદિકોના પ્રદેશ રૂપ જ હોય છે, સ્વતંત્ર નહિ. (એવં વયંતં સંગહં વવહારો ભણइ, જં ભણસિ-પંચણ્હં પસો તં ન ભણइ, કમ્હા જઈ જહા પંચણ્હં ગોઠ્ઠિયાણં પુરિમાણં કેઈ દ્વવજ્જાપ સમણે ભવइ) આ પ્રમાણે કહેનારા સંગ્રહનયને ત્યારે વ્યવહારનયે કહ્યું કે જો તમે “પંચાનાં પ્રદેશઃ” આમ કહો છો તે તે યોગ્ય નથી. કેમકે પાંચ ગોઠ્ઠિક પુરુષોને કોઈ દ્રવ્યજાત સામાન્ય હોય છે. (તં જહા) જેમ કે (હિરણ્યે વા સુવર્ણે વા ધને વા ધણ્યે વા) હિરણ્ય, સુવર્ણ, ધન અથવા ધાન્ય. (તં ન તે જુત્તં વક્તું જહા પંચણ્હં પસો) એટલા માટે તમારે આમ કહેવું જોઈ કે “પંચાનાં પ્રદેશઃ.”

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २२९ प्रदेशद्वयान्तेन नयप्रमाणम्

५९७

यथा पञ्चानां गोष्ठिकपुरुषाणां हिरण्यसुवर्णादिकं सामान्यं भवति, यथेवं पञ्चानां धर्मास्तिकायादिद्रव्याणां कश्चित् सामान्यप्रदेशः स्यात् तदा शक्यते वक्तुं पञ्चानां प्रदेश इति, न चैवमस्ति, प्रतिद्रव्यं प्रदेशभेदात्, तस्माच्चथा न शक्यते वक्तुं पञ्चानां प्रदेश इति, तस्माद् मा भण पञ्चानां प्रदेश इति, अपि तु भण-पञ्चविधः प्रदेश इति, तद्यथा-धर्मप्रदेशः, अधर्मप्रदेशः, आकाशप्रदेशः, जीवप्रदेशः, स्कन्धप्रदेश इति । एवं वदन्तं व्यवहारम् ऋजुसूत्रनयो भणति-यत्त्वं भणसि पञ्चविधः प्रदेश इति, तद् न युज्यते । कुतो न युज्यते ? इत्याह-यदि स्वत्संगतः पञ्चविधः प्रदेशः स्यात्तदा धर्मास्तिकायादीनामेकैकस्य प्रदेशः पञ्चविधः स्यात् ।

तात्पर्य यह है कि जैसे पांच गोष्ठिक पुरुषों का हिरण्य सुवर्णादिक सामान्य होता है उसी प्रकार से यदि इन धर्मास्तिकायादिक द्रव्यों का कोई सामान्य प्रदेश हो तो ऐसा कह सकते हैं कि 'पंचानां प्रदेशः' । परन्तु ऐसा तो है नहीं । क्योंकि प्रत्येक द्रव्य के प्रदेश भिन्न २ हैं । इसलिये सामान्य प्रदेश के अभाव में 'पंचानां प्रदेशः' ऐसा कहना युक्त नहीं है । (तं मा भणिहि पंचण्हं पएसो भणाहि पंचविहो पएसो) अतः ऐसा मत कहो किंतु ऐसा कहो कि-'पंचविधः प्रदेशः पंचप्रदेशः ।' (तं जहा धम्मपएसो, अधम्मपएसो, आगासपएसो जीवपएसो खंधपएसो) वे पांच प्रकार के प्रदेश ये हैं-धर्मप्रदेश, अधर्मप्रदेश, आकाश प्रदेश, जीव प्रदेश, स्कंध प्रदेश । (एवं वयंतं व्यवहारं उज्जुसुओ भणइ, जं भणसि पंचविहो पएसो, तं न भवइ, कम्हा जह ते पंचविहो पएसो एवं ते एक्केक्को पएसो पंचविहो एवं ते पणवीसइविहो

આ સુત્રિ સંગત નથી. આતું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જેમ પાંચ ગોષ્ઠિક પુરુષોનું હિરણ્ય સુવર્ણાદિક સામાન્ય હોય છે, તેમ જ જો આ ધર્માસ્તિકાયાદિકનો કોઈ સામાન્ય પ્રદેશ હોય તો આમ કહી શકાય કે “પંચાનાં પ્રદેશઃ” પરંતુ આમ છે જ નહિ. કેમકે ઢરેકે ઢરેક દ્રવ્યના પ્રદેશો ભિન્નભિન્ન છે. એટલા માટે સામાન્ય પ્રદેશના અભાવમાં ‘પંચાનાં પ્રદેશઃ’ આમ કહેવું યોગ્ય કહેવાય નહિ. (તં મા ભણિહિ પંચણ્હં પસો ભણાહિ પંચવિહો પસો) એથી આમ નહિ પરંતુ આમ કહો કે “પંચવિધઃ પ્રદેશઃ પંચપ્રદેશઃ” (તં જહા ધમ્મપસો, અધમ્મપસો, આગાસપસો જીવપસો સંધપસો) તે પાંચ પ્રકારના પ્રદેશો આ પ્રમાણે છે ધર્મપ્રદેશ, અધર્મપ્રદેશ, આકાશપ્રદેશ, જીવપ્રદેશ, સ્કંધપ્રદેશ. (એવં વયંતં વવહારં ઉજ્જુસુઓ ભણઇ, જં ભણસિ પંચવિહો પસો, તં ન ભવઇ, કમ્હા-જહ તે પંચવિહો પસો એવં તે એકેકેકો પસો પંચવિહો એવં તે પણવીસ-

૫૨૮

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

અર્થ માત્ર:-અર્થોપલબ્ધિસ્તુ શબ્દાદેવ મન્વતિ, પञ्चविधः प्रदेश इति कथनेन प्रत्येकद्रव्यप्रदेशस्य पञ्चविधत्वमापद्यते इति । एवं च तत्र मतेन पञ्चविंशतिविधः प्रदेश स्यात्, तस्मात् मा भग-पञ्चविधः प्रदेशः, अपि तु-भक्तव्यः=भजनीयः प्रदेश इति वक्तव्यम् । किञ्चिद्विभागैर्भक्तव्यः स्यात् ? इत्याह-स्याद् धर्मप्रदेशः, स्याद्धर्मप्रदेशः, स्यादाकाशप्रदेशः, स्याज्जीवप्रदेशः, स्यात् स्कन्धप्रदेश इति ।

પણેસો મવઢ) હસ પ્રકાર કહને વાલે વ્યવહાર સે ઋજુસૂત્રનય ને કહા જો તુમ 'પંચવિધઃ પ્રદેશઃ' એસા કહતે હો તો વહ ષનતા નહીં હૈ, ક્યોંકિ યદિ ત્વત્સંમત પાંચ પ્રકાર કા પ્રદેશ માના જાવે તો ધર્માસ્તિકાયાદિકોં મેં સે એક એક અસ્તિકાય કા પ્રદેશ પાંચ પાંચ પ્રકાર કા હો જાયગા । હસકા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ-'અર્થ કી ઉપલબ્ધિ શબ્દ સે હી હોતી હૈ । જબ 'પંચવિધઃ પ્રદેશઃ' એસા કહા જાવેગા-તથ હસ કથન સે પ્રત્યેક દ્રવ્ય પ્રદેશ મેં પંચવિધતા સ્વતઃ પ્રતિભાસિત હોગી હી । હસ પ્રકાર તુમ્હારે મન્તવ્યાનુસાર 'પંચવિંશતિવિધઃ પ્રદેશઃ' એસા 'પંચવિધઃ પ્રદેશઃ' કા વાક્યાર્થ હોગા । (તં) હસલિયે (મા મળાહિ) મત કહો કિ (પંચવિહો પણેસો) 'પંચવિધઃ પ્રદેશઃ' એસા (મળાહિ) કિન્તુ એસા કહો (મહ્યવ્ઠો પણેસો) કિ પ્રદેશ ભજનીય હૈ । (સિય ધર્મપણેસો, સિય અધર્મપણેસો, સિય આગાસપણેસો, સિય જીવપણેસો, સિય સ્વંધ પણેસો) ધર્મપ્રદેશ ભજનીય હૈ, અધર્મપ્રદેશ ભજનીય હૈ, આકાશપ્રદેશ ભજનીય હૈ, જીવ પ્રદેશ ભજનીય હૈ, સ્કન્ધ પ્રદેશ ભજનીય હૈ । તાત્પર્ય

સહવિહો પણેસો મવઢ) આ પ્રમાણે કહેનારા વ્યવહારને ઋજુસૂત્રનયે કહ્યું, જો તમે “પંચવિધઃ પ્રદેશઃ” આમ કહેશો તો તે યોગ્ય નથી, કેમકે જો ત્વત્સંમત પાંચ પ્રકારના પ્રદેશ માનવામાં આવે તો ધર્માસ્તિકાયાદિકોમાંથી એક એક અસ્તિકાયનો પ્રદેશ પાંચ પાંચ પ્રકારનો થઈ જશે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ‘અર્થની ઉપલબ્ધિ શબ્દથી જ થાય છે. જ્યારે “પંચવિધઃ પ્રદેશઃ” એવી રીતે કહેવામાં આવશે ત્યારે આ કથનથી દરેકે દરેક દ્રવ્ય પ્રદેશમાં પંચવિધતા સ્વયમેવ ભાસિત થઈ જશે જ. આ પ્રમાણે તમારા “મત મુજબ “પંચવિંશતિવિધઃ પ્રદેશઃ” એવો ‘પંચવિધઃ પ્રદેશઃ’નો વાક્યાર્થ થશે (તં) એટલા માટે (મા મળાહિ) આમ ન કહો કે (પંચવિહો પણેસો) “પંચવિધઃ પ્રદેશઃ (મળાહિ) પરંતુ આમ કહો કે (મહ્યવ્ઠો પણેસો) પ્રદેશ ભજનીય છે. (સિય ધર્મપણેસો સિય અધર્મપણેસો, સિય આગાસપણેસો, સિય જીવપણેસો, સિયસ્વંધપણેસો) ધર્મ પ્રદેશ ભજનીય છે, અધર્મ પ્રદેશ ભજનીય છે, આકાશ પ્રદેશ ભજનીય છે, જીવ પ્રદેશ ભજનીય છે, સ્કન્ધ પ્રદેશ ભજનીય છે, આ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સ્વ ૨૨૧ પ્રદેશદ્વાનંતેન નયપ્રમાણમ્

૫૧૧

અયં માત્રઃ—મત્કવ્યઃ પ્રદેશ इति कथनेन पञ्चप्रकारक एव प्रदेशो भवति, स्वस्व-
प्रदेशस्यैव ग्रहणात्, परकोपप्रदेशस्तु न गृह्यते, तस्यार्थक्रियासाधकत्वाभावादेव-
न्मतानुसारेणासत्त्वादिति । एवं वदन्तम् ऋजुसूत्रं सम्पति शब्दनयो भणति—
यत्त्वं भणसि, मत्कव्यः प्रदेश इति, तन्न युज्यते । कुतो न युज्यते ? इत्याह—यदि
तव मते मत्कव्यः प्रदेशः, एवं तर्हि तव मते धर्मप्रदेशोऽपि स्याद् धर्मप्रदेशः,
स्याद्धर्मप्रदेशः, स्यादाकशप्रदेशः, स्याज्जीवप्रदेशः, स्यात् स्कन्धप्रदेशः । एवं-

इसका यह है कि जब 'मत्कव्यः प्रदेशः' ऐसा कहा जाता है, तब प्रदेश
पांच प्रकार का ही सिद्ध होता है, क्योंकि अपने २ प्रदेश का ही
इस कथन से ग्रहण होता है । परसंबन्धी प्रदेश का नहीं । क्योंकि पर-
संबन्धी प्रदेश में अर्थक्रिया के प्रतिसाधकत्व का अभाव है । इसलिये
इस नय की मान्यतानुसार परप्रदेश असत् रूप है । (एवं वयंतं) इस
प्रकार कहनेवाले (उज्जुसुयं) ऋजुसूत्रनय से (संपह) उसी समय
(सहनयो भणइ) शब्दनय ने कहा—(जं भणसि भइयव्वो पएसो तं न
भवइ) जो तुम 'मत्कव्यः प्रदेशः' ऐसा कहते हो, वह कहना तुम्हारा
ठीक नहीं बनता है (कम्हा) क्योंकि (जइ भइयव्वो पएसो) यदि 'प्रदेश
मज्जीव है' ऐसा तुम्हारा मत हो तो (एवं ते धम्मपएसो वि सिय
धम्मपएसो सिय अधम्मपएसो, सिय आगासपएसो, सिय जीव
पएसो सिय खंधपएसो) इस प्रकार के मत से धर्मास्तिकाय का जो
प्रदेश है, वह धर्मास्तिकाय का भी हो सकता है, अधर्मास्तिकाय का

सर्वનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે “મત્કવ્યઃ પ્રદેશઃ” આ રીતે કહેવામાં આવે
છે ત્યારે પ્રદેશના પ્રકારો પાંચ જ છે. આમ સિદ્ધ થાય છે. કેમકે આનાથી
પોતપોતાના પ્રદેશનું જ ગ્રહણ થાય છે. પર સંબંધી પ્રદેશનું ગ્રહણ થતું
નથી કારણ કે પરસંબંધી પ્રદેશમાં અર્થ ક્રિયા પ્રત્યે સાધકત્વનો અભાવ છે.
એટલા માટે આ નયની માન્યતા સુજબ પર પ્રદેશ અસત્ રૂપ છે. (એવં વયંતં)
આ કહેનારા (ઉજ્જુસુયં) ઋજુસૂત્રનયને (સંપહ) તે સમયે (સહનયો ભણइ)
શબ્દનયે કહ્યું કે (જં ભણસિ ભइયવ્વો પएसો તં ન ભવइ) એ તમે “મત્કવ્યઃ
પ્રદેશઃ” આમ કહો છો, તો આમ કહેવું યોગ્ય નથી (કમ્હા) કેમકે (જइ-
ભइયવ્વો પएसો) એ પ્રદેશ ભજનીય છે, એવી માન્યતા છે તો (એવં તે ધમ્મ
પएसો વિ સિય ધમ્મપएसો સિય અધમ્મપएसો, સિય આગાસપएसો સિય જીવ-
પएसો સિય સંધપएसો) આ જાતના મતથી ધર્માસ્તિકાયનો એ પ્રદેશ છે, તે
ધર્માસ્તિકાયનો પણ થઈ શકે છે, અધર્માસ્તિકાયનો પણ થઈ શકે છે, આકાશા-

મધર્મપ્રદેશાદિવ્યકૈકઃ પશ્ચન્નિધઃ સ્યાન્, એવં ચાનવસ્થા મવિવ્યતિ । અર્થ માવઃ-મજનાયા અનિયત્ત્વાદ્ ધર્મપ્રદેશઃ કદાચિદ્ ધર્મપ્રદેશઃ સ્યાત્ કદાચિદ્-ધર્મપ્રદેશાદિરપિ સ્યાત્ । એવમર્થપ્રદેશાદિવિષયેઽપિ બોધ્યમ્ । લોકેઽપિ દૃશ્યતે યથા દેવદત્તાદિઃ પુરુષઃ કદાચિદ્ રાજો ભૂતપો મવતિ કદાચિદમાત્પાદેઃ ।

ઇત્થં બી હો સકતા હૈ આકાશાસ્તિકાય કા બી હો સકતા હૈ, જીવાસ્તિકાય કા બી હો સકતા હૈ, સ્કંધ કા બી હો સકતા હૈ । (અધર્મપણ્ણોઽવિ સિય ધર્મપણ્ણો જાવ સિય લંબપણ્ણો, આગાસપણ્ણોઽવિ સિય ધર્મપણ્ણો જાવ લંબપણ્ણો, વિ સિય ધર્મપણ્ણો જાવ લંબપણ્ણો એવં તે અગવસ્થા મવિસ્સહ) અધર્માસ્તિકાય કા જો પ્રદેશ હૈ, વહ બી ધર્માસ્તિકાય કા પ્રદેશ હો સકતા હૈ યાવત્ સ્કંધ કા પ્રદેશ હો સકતા હૈ । આકાશાસ્તિકાય જો પ્રદેશ હૈ, વહ બી ધર્માસ્તિકાય કા પ્રદેશ હો સકતા હૈ યાવત્ સ્કંધ કા પ્રદેશ હો સકતા હૈ । જીવાસ્તિકાય કા જો પ્રદેશ હૈ, વહ બી ધર્માસ્તિકાય કા પ્રદેશ હો સકતા હૈ યાવત્ સ્કંધ કા પ્રદેશ હો સકતા હૈ ।

ઇસ પ્રકાર હોને સે અનવસ્થા-વાસ્તવિક પ્રદેશ સ્થિતિ કા અભાવ-હોગા । ઇસકા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ મજના અનિયત હોવી હૈ । ઇસલિયે જો ધર્માસ્તિકાય કા પ્રદેશ હોગા-વહ અધર્માસ્તિકાય આદિ કા બી હો જાવેગા-ઇસી પ્રકાર જો અધર્માસ્તિકાય આદિકા પ્રદેશ હોગા-વહ અપને ૨ અસ્તિકાય કા હોકર બી અન્ય કા બી હો જાવેગા-તથ જિસ પ્રકાર દેવદત્તાદિપુરુષ મેં કદાચિત્ રાજા કે સેવક

સ્તિકાયનો પણ થઈ શકે છે. જીવાસ્તિકાયનો પણ થઈ શકે છે, સ્કંધનો પણ થઈ શકે છે. (અધર્મપણ્ણોઽવિ સિય ધર્મપણ્ણો જાવ સિય લંબપણ્ણો, આગાસપણ્ણો ઽવિ સિય ધર્મપણ્ણો, જાવ લંબપણ્ણો જીવપણ્ણો વિ સિય ધર્મપણ્ણો જાવ લંબપણ્ણો એવં તે અગવસ્થા મવિસ્સહ) અધર્માસ્તિકાયનો જે પ્રદેશ છે, તે પણ ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ થઈ શકે તેમ છે યાવત્ સ્કંધનો પ્રદેશ થઈ શકે છે. આકાશસ્તિકાનો જે પ્રદેશ છે, તે પણ ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ થઈ શકે છે. જીવાસ્તિકાયનો જે પ્રદેશ છે, તે પણ ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ થઈ શકે છે યાવત્ સ્કંધનો પ્રદેશ થઈ શકે છે, આ રીતે તો અનવસ્થાથી-વાસ્તવિક પ્રદેશસ્થિતિનો અભાવ જ થશે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'મજના અનિયત હોય છે. એથી જે ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ થશે, તે અધર્માસ્તિકાય વગેરેનો પણ થઈ જશે. આ પ્રમાણે જે અધર્માસ્તિકાય આદિનો પ્રદેશ થશે તે પોતપોતાના અસ્તિકાયનો થઈને ખીલનો પણ થઈ જશે ત્યારે જેમ દેવદત્તાદિ પુરુષમાં કદાચ રાજાના સેવક હોવાની અથવા ક્યારેક અમાત્ય

ચ નૈયત્વમાવાત્તવ મતેડનવસ્થા પ્રમજ્યેતેતિ, તસ્માદ મા મળ મક્તવ્યઃ પ્રદેશ
 इति, अपि तु इत्थं मण 'धम्मे पएसे से पएसे धम्मे' (धम्मः प्रदेशः स प्रदेशो
 धर्मः) इत्यादि । धर्मः=धर्मात्मकः प्रदेशः, स प्रदेशो धर्मः । अत्रेदं बोध्यम्-अयं
 धर्मात्मकः प्रदेशः समस्तादपि धर्मास्तिकापाद्भिन्नः सन्नेव धर्मात्मक उच्यते
 न तु धर्मास्तिकायैरुद्देशाभिन्नः सन् सकलजीवास्तिकायैरुद्देशाभिन्नजीवात्मकप्रदे-
 शवत् । अतएव स प्रदेशो धर्मः=सकलधर्मास्तिकायादव्यतिरिक्त उच्यते । अयं
 भावः-जीवास्तिकायैऽनन्तजीवद्रव्याणि परस्परं पृथग्भूतानि सन्ति, अतएव एक-
 होने पर और कभी अमात्य आदि के संचक होने पर नैयत्य नहीं
 बनता है । उसी प्रकार प्रदेश में भी नैयत्य का अभाव होने से तुम्हारे मत
 में अनवस्था होगी । (तं मा भणाहि भइयव्वो पएसो) इसलिये ऐसा
 मत कहो कि प्रदेश भजनीय है । किन्तु (भणाहि) ऐसा कहो (धम्मे-
 पएसे से पएसे, धम्मे, अहम्मे पएसे से पएसे अहम्मे, आगासे पएसे
 से पएसे आगासे, जीवे पएसे से पएसे नो जीवे, खंवे पएसे से पएसे
 नो खंवे) कि जो प्रदेश धर्मात्मक है वह प्रदेश धर्म है । इसका तात्पर्य
 यह है-यह धर्मात्मक जो प्रदेश है वह समस्त धर्मास्तिकाय से अभिन्न
 होकर ही धर्मात्मक कहलाता है । सकल जीवास्तिकाय के एकदेश से
 अभिन्न होकर जीवात्मक प्रदेश के जैसा कह लानेवाले धर्मास्तिकाय
 के एकदेश से अभिन्न होकर वह धर्मात्मक नहीं कहलाता है । कहने
 का तात्पर्य यह है कि-जीवास्तिकाय में अनन्त जीव द्रव्य परस्पर जुड़े
 जुड़े हैं इसलिये एक जीवद्रव्य का जो प्रदेश है वह समस्त जीवा-

વગેરેના સેવક હોવાથી નૈયત્ય બનતું નથી, તેમ પ્રદેશમાં પણ નૈયત્યના અભાવે
 તમારા મત મુજબ અનવસ્થા જ ઉત્પન્ન થશે (તં મળાહિ મહયવ્વો પસો)
 એટલા માટે તમે આમ ન કહો તે પ્રદેશ ભજનીય છે પરંતુ (મળાહિ) આમ
 કહો કે (ધમ્મે પસે સે પસે, ધમ્મે, અહમ્મે પસે, સે પસે અહમ્મે, આગાસે
 પસે સે પસે આગાસે જીવે પસે સે પસે નો જીવે, સંવે પસે સે પસે નો
 સંવે) જે પ્રદેશ ધર્માત્મક છે તે પ્રદેશ ધર્મ છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે
 છે કે આ ધર્માત્મક જે પ્રદેશ છે તે સમસ્ત ધર્માસ્તિકાયથી અલિપ્ત થઈને જ
 ધર્માત્મક કહેવાય છે. સકલ જીવાસ્તિકાયના એકદેશથી અલિપ્ત થઈને જીવા-
 ત્મક પ્રદેશની જેમ કહેવડાવનારા ધર્માસ્તિકાયના એકદેશથી અલિપ્ત થઈને
 તે ધર્માત્મક છે તેમ કહી શકાય નહિ. કહેવાનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે
 જીવાસ્તિકાયમાં અનંત જીવ દ્રવ્યો પરસ્પર જુડા જુડા છે. એટલા માટે એક

જીવદ્રવ્યસ્ય યઃ પ્રદેશો ભવતિ સ સમસ્તજીવાસ્તિકાયૈકદેશે વર્તમાન એવ જીવા-
ત્મક ઉચ્ચતે, અત્ર ધર્માસ્તિકાયે તુ એકમેવ દ્રવ્યં ભવતિ, અતઃ સમસ્તધર્માસ્તિ-
કાયાદભિન્ન એવ સન્ તત્પ્રદેશો ધર્માત્મકો ભવતિ । इत्यं च स प्रदेशो धर्म
एवेति । अधर्मास्तિકાयाકાશાસ્તિકાયોરપિ પ્રદેશવિષયે એવમેવ વિદ્યેયમ્, ઉભયો-
રપ્યેનૈકદ્રવ્યત્વાદિતિ । તથા—‘જીવે પપ્પે સે પપ્પે નો જીવે’—જીવઃ પ્રદેશઃ
સ પ્રદેશો નો જીવઃ । સમસ્તજીવાસ્તિકાયૈકદેશે ય એકજીવો ભવતિ, તદાત્મકો
ય એકપ્રદેશઃ સ નો જીવો ભવતીત્યર્થઃ । નો શબ્દોઽત્ર દેશવચનો નત્વમાત્વચનઃ ।
એકજીવદ્રવ્યસંવન્ધિનઃ પ્રદેશસ્ય અનન્તજીવદ્રવ્યાત્મકસમસ્તજીવાસ્તિકાયવૃત્તિત્વા-

સ્તિકાય કે એક દેશ મેં વર્તમાન હોતા હુઆ હી જીવાત્મક કહલાતા
હે । પરન્તુ એસી વ્યવસ્થા યહાં નહીં હૈ । યહાં તો ધર્માસ્તિકાય મેં એક
હી દ્રવ્ય હૈ—હસલિયે સમસ્ત ધર્માસ્તિકાય સે અભિન્ન હોતા હુઆ હી
વહ ઉસકા પ્રદેશ ધર્માત્મક કહલાતા હૈ । હસ પ્રકાર વહ પ્રદેશ ધર્મ
હી હોતા હૈ । અધર્માસ્તિકાય એવં આકાશાસ્તિકાય હન દોનોં કો બી
પ્રદેશ વિષય મેં એસા હી જાનનાં ચાહિયે । ક્યોંકિ યે દોનોં એક એક
દ્રવ્ય હૈ । ‘જીવે પપ્પે સે પપ્પે નો જીવે’ એક જીવાત્મક જો પ્રદેશ હૈ,
વહ પ્રદેશ નો જીવ હૈ । અર્થાત્ સમસ્તજીવાસ્તિકાય કા એકદેશભૂત જો
એક જીવ હૈ ઉસ એકજીવાત્મક જો એક પ્રદેશ હૈ વહ નો જીવ હૈ । યહાં
‘નો’ શબ્દ અભાવ કા વાચક નહીં હૈ કિન્તુ એકદેશ કા વાચક હૈ ।
એક જીવદ્રવ્ય સંવન્ધી જો પ્રદેશ હૈ ઉસ પ્રદેશ કી, અનન્ત જીવ દ્રવ્યા-
ત્મક જો જીવાસ્તિકાય હૈ, ઉસમેં વૃત્તિત્વ કા અભાવ હૈ । હસલિયે ઉસ

જીવ દ્રવ્યનો જે પ્રદેશ છે, તે સમસ્ત જીવાસ્તિકાયના એક દેશમાં વિદ્યમાન
થઈને જ જીવાત્મક કહેવાય છે. પરંતુ એવી વ્યવસ્થા અહીં નથી. અહીં
તો ધર્માસ્તિકાયમાં એક જ દ્રવ્ય છે. એથી સમસ્ત ધર્માસ્તિકાયથી અભિન્ન
થઈને જ તેનો પ્રદેશ ધર્માત્મક કહેવાય છે. આ પ્રમાણે તે પ્રદેશ ધર્મ જ
હોય છે. અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એઓ બન્નેના પ્રદેશ વિષયોના
સંબંધમાં પણ એવી રીતે જ જાણી લેવું જોઈએ. કેમકે એ બન્ને એક
એક દ્રવ્યો છે. “જીવે પપ્પે સે પપ્પે નો જીવે” એક જીવાત્મક જે પ્રદેશ
છે, તે પ્રદેશ નોજીવ છે એટલે કે સમસ્ત જીવાસ્તિકાયના એકદેશ ભૂત જે
એક જીવ છે, તે એક જીવાત્મક જે એકપ્રદેશ છે તે નોજીવ છે અને “નો”
શબ્દ અભાવ વાચક નથી, પરંતુ એકદેશ વાચક છે. એક જીવદ્રવ્ય સંબંધી
જે પ્રદેશ છે, તે પ્રદેશના અનન્ત જીવદ્રવ્યાત્મક જે જીવાસ્તિકાય છે, તેમાં

માત્રાત્ જોગીવન્ બોધ્યમિતિ ભાવઃ । एवं-खंधे पएसे से पएसे नो खंधे'-
स्कन्धः प्रदेशः स प्रदेशो नो स्कन्धः । अनन्तस्कन्धात्मकसमस्तस्कन्धैकदेशैक
स्कन्धवर्तिनः प्रदेशस्य समस्तस्कन्धवृत्तित्वाभावाद् नो स्कन्धत्वमिति भावः ।
एवं वदन्तं शब्दनयं समभिरुद्धः=तानार्थमपमिरोहणात् समभिरुद्धो नयो भणति-
यच्च भणसि,-'धम्मे पएसे से पएसे धम्मे' इत्यादि, तन्न युज्यते वक्तुम् । कुतो
न युज्यते वक्तुम् ? इत्याह-यदुच्यते-'धम्मे पएसे से पएसे धम्मे' इत्यादि ।
अत्र धर्मे प्रदेशः, धर्मःपदेशश्चेति द्विविधच्छायायाः संभवात् 'धम्मे' इति सप्तम्यन्तं
प्रथमान्तं वा पदमिति संदेहः संजायते । सप्तम्यां तत्पुरुषः, वने हस्तीवनहस्ती-

एक प्रदेश को नो जीव कहा है । 'खंधे पएसे से पएसे नो खंधे' इसी
प्रकार जो एक स्कन्धात्मक प्रदेश है वह नो स्कंध है । तात्पर्य यह है
है-कि अनन्तस्कन्धात्मक जो समस्त स्कंध है-पुद्गलास्तिकाय है-उसका
एकदेश भूत जो एक स्कन्ध है, उसमें रहनेवाले प्रदेश का समस्त
स्कंधरूप पुद्गलास्तिकाय में रहना नहीं है-अर्थात् उसकी उसमें वृत्ति
नहीं है-इसलिये एक स्कंधात्मक प्रदेश को नो स्कंध कहा है । (एवं
वयंतं सहनयं समभिरुद्धो जं भणइ, जं भणसि धम्मे पएसे से
पएसे धम्मे जीवे पएसे से पएसे नो जीवे, खंधे पएसे से पएसे नो
खंधे-तं न भवइ कम्हा इत्थं खलु दो समासा भवति-तं जहा-तत्पुरि
से य कम्मधारए य-तं ण णज्जइ कयरेणं समासे णं भणसि किं तत्पुरि-
सेणं किं कम्मधारएणं) इस प्रकार कहनेवाले शब्दनय से समभिरुद्ध
नय ने कहा-जो तुम कहते हो कि जो प्रदेश धर्मात्मक है वह धर्मा-

વૃત્તિત્વનો અભાવ છે. એથી તે એક પ્રદેશને નોખવ કહેવામાં આવેલ છે.
“खंधे पएसे से पएसे नो खंधे” આ પ્રમાણે નો એક સ્કન્ધાત્મક પ્રદેશ છે,
તે નોસ્કંધ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે અનંત સ્કન્ધાત્મક નો સમસ્ત
સ્કંધ છે.-પુદ્ગલાસ્તિકાય છે, તેનો એક દેશ ભૂત નો એક સ્કંધ છે, તેમાં
રહેનાર પ્રદેશનું સમસ્ત સ્કંધ રૂપ પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં રહેવું થતું નથી. એટલે
કે તેની તેમાં વૃત્તિ નથી. એટલા માટે એક સ્કન્ધાત્મક પ્રદેશને નોસ્કંધ
કહેવામાં આવેલ છે. (एवं वयंतं सहनयं समभिरुद्धो भणइ, जं भणसि-धम्मे
पएसे, से पएसे धम्मे जीवे पएसे से पएसे नो जीवे, खंधे पएसे से
पएसे नो खंधे-तं न भवइ कम्हा इत्थं खलु दो समासा भवति-तं जहा-तत्पुरिसे
य कम्मधारए य तं ण णज्जइ कयरेणं समासेणं भणासि किं तत्पुरिसेणं किं
कम्मधारएणं) આ પ્રમાણે કહેનારા શબ્દનયને સમભિરુદ્ધ નયે કહ્યું-નો તમે
કહો છો કે નો પ્રદેશ ધર્માત્મક છે, તે ધર્માસ્તિકાયરૂપ છે, યાવત્ નો પ્રદેશ

તિવત્ સંમાસ્યતે । પ્રથમાયાં નીલમુત્પલ્લ-નીલોત્પલમિતિવત્ કર્મધારયથ । एवं चात्र तत्पुरुषकर्मधारयसमासद्वयस्य संदेहो जायते, तन्न ज्ञायते, कं संमासं मनसिकृत्य भणसि । यदि तत्पुरुषेण भणसि तर्हि एवं मा भण । अयं भावः-यदि तत्पुरुषसमासं मनसि कृत्य 'धम्मे पएसे' इति सप्तम्या भणसि, तर्हि धर्मप्रदेशयोः भेदः प्रसज्येत, कुण्डे वदराणि इतिवत् । अथ कर्मधारयेण भणसि ? तर्हि विशेष-स्तिकायरूप है यावत् जो प्रदेश एकजीवात्मक है वह प्रदेश नो जीव है, जो प्रदेश एक स्कंधात्मक है वह प्रदेश नो स्कंध है सो यह बात तुम्हारी नहीं बनती है । क्योंकि 'धम्मे पएसे' यहाँ दो प्रकार की इन पदों की संस्कृत छाया होनी संभवित है-एक 'धर्मे प्रदेशः' ऐसी और दूसरी 'धर्मः प्रदेशः' ऐसी । इसलिये 'धम्मे' पद में संशय होना है कि यह पद सप्तम्यन्त है या प्रथमान्त है । यदि इसे सप्तम्यन्त पद माना जावे तो, यहाँ सप्तमी तत्पुरुष समास होना चाहिये जैसे वने हस्ती=वन-हस्ती में हुआ है । यदि 'धम्मे' पद को प्रथमान्त माना जाता है तो, प्रथमा में नीलमुत्पलम्=नीलोत्पलम् के जैसा कर्मधारय समास होना चाहिये । इस प्रकार तत्पुरुष और कर्मधारय ये दो समास होने का संदेह होना है । इसलिये यह पता नहीं पड़ता है कि-‘तुम किस समास को मन में रखकर ‘धम्मे पएसे’ ऐसा कह रहे हो ?’ (जइ तत्पुुरिसेणं भणसि, तो मा एवं भणाहि अह कम्मधारणं भणसि तो विसेसओ भणाहि) यदि कहो कि हम तत्पुरुष समास को आश्रित करके ऐसा

એક જીવાત્મક છે તે પ્રદેશ નોજીવ છે. જે પ્રદેશ એક સ્કંધાત્મક છે, તે પ્રદેશ નોસ્કંધ છે, તે આ તમારી વાત યોગ્ય લાગતી નથી. કેમકે “ધમ્મે પએસે” અહીં બે પ્રકારની આ પદોની સંસ્કૃત છાયા સંભવી શકે તેમ છે એક “ધર્મે પ્રદેશઃ” એવી અને બીજી “ધર્મઃ પ્રદેશઃ” એવી. એથી “ધમ્મે” પદમાં સંશય ઉપસ્થિત થાય છે કે આ પદ સપ્તમ્યન્ત છે કે પ્રથમાન્ત છે બે એને સપ્તમ્યન્ત પદ માનવામાં આવે તો, અહીં સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસ યોગ્ય કહેવાય જેમકે ‘વને હસ્તી-વનહસ્તી’ માં થયેલ છે. બે ‘ધમ્મે’ પદને પ્રથમાન્ત માનવામાં આવે તો પ્રથમાન્ત “નીલમુત્પલ્લમ્ નીલોત્પલમ્” ની જેમ કર્મધારય સમાસ યોગ્ય કહેવાય, આ પ્રમાણે તત્પુરુષ અને કર્મ-ધારય આ બન્ને સમાસો થવાથી અહીં સંદેહાત્મક સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે. એથી બે વાત સ્પષ્ટ થતી નથી કે તમે કયા સમાસના આધારે “ધમ્મે પએસે” કહી રહ્યા છે ? (જइ તत्પુરિસેણં ભણસિ, તો મા એવં ભણાહિ અહ કમ્મ-ધારણં ભણસિ તો વિસેસઓ ભણાહિ) બે તમે એમ કહો કે અમે તત્પુરુષ

ઐતુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂચ ૨૨૯ પ્રદેશદ્વિધાન્તેન ત્રયપ્રમાણમ્

૬૦૫

પતો મળ-ધમ્મે ય સે પણ્ણે ય સે પણ્ણે ધમ્મે-ધર્મશ્ચ સ પ્રદેશશ્ચ સ પ્રદેશો ધર્મઃ
 इत्यादि। इत्थं च सप्तमीतत्पुरुष सन्देहो न भवति। अत्र धर्मात्मकः प्रदेशः
 समस्तधर्मास्तिकायामेदेन समानाधिकरणतयोन्यते, अतः प्रदेशोऽपि धर्मः।
 एवम् अधर्मात्मकः प्रदेशः अधर्मः, आकाशात्मकः प्रदेशः आकाश इति। तथा-
 जीवश्च स प्रदेशश्च स प्रदेशो नो जीवः, स्कन्धश्च स प्रदेशश्च स प्रदेशो नो
 स्कन्धः। अयं भावः-अनन्तजीवात्मकसमस्तजीवास्तिकायस्यैकदेश एक
 जीवो भवति, तस्य प्रदेशः समस्तजीवास्तिकायाद् भिन्न एव भवति, अतः
 कहते हैं तो ऐसा मत कहो-तात्पर्य यह है कि यदि सप्तम्यन्त तत्पुरुष
 समास को लेकर 'धम्मेष पण्णेष' ऐसा कहते हो तो धर्म और प्रदेश
 में भेद प्रसक्त होता है। जैसे 'कुण्डे बदराणि' में भेद है। यदि कर्म
 भार य समास को आश्रित कर कहते हो तो ऐसा कहो
 कि 'धम्मेष य पण्णेष य स धम्मेष' इस प्रकार से कहने पर सप्तमी
 तत्पुरुष समास का संदेह नहीं होता है। कर्मभारय समास में धर्मा-
 त्मक जो प्रदेश है उसका समस्त धर्मास्तिकाय के साथ अमेदरूप
 होने के कारण समानाधिकरण हो जाता है। इसलिये प्रदेश भी धर्मा-
 स्मिकायरूप बन जाता है। इसी प्रकार (अधर्मात्मकः प्रदेशः अधर्मः,
 आकाशात्मकः प्रदेशः आकाशः 'जीवश्च स प्रदेशश्च स प्रदेशो नो जीवः
 स्कन्धश्च स प्रदेशश्च स प्रदेशो नो स्कन्धः) यहां पर भी जानना चाहिये।
 तात्पर्य कह है कि-'अनन्तजीवात्मक समस्त जीवास्तिकाय है उसका

સમાસના આધારે કહી શક્યા છીએ તો આ બરોબર નથી તાત્પર્ય એ છે કે
 જે સપ્તમ્યન્ત તત્પુરુષ સમાસના આધારે “ધમ્મે પરણે” એમ કહ્યો છે તો
 ધર્મ અને પ્રદેશમાં ભેદ પ્રસક્ત થાય છે એમ “કુણ્ડે બદરાણિ”માં ભેદ છે.
 જે તમે કર્મભારય સમાસના આધારે કહ્યો છે તો આમ કહ્યો કે ‘ધમ્મે ય
 સે પણ્ણે ય સે પણ્ણે ધમ્મે’આ રીતે કહેવાથી સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસ વિષે
 સંદેહ ઉત્પન્ન થતો નથી. કર્મભારય સમાસમાં ધર્માત્મક જે પ્રદેશ છે,
 તેનું સમસ્ત ધર્માસ્તિકાયની સાથે અભેદરૂપ હોવાથી સમાનાધિકરણ
 થઈ જાય છે. એટલા માટે આ પ્રદેશો પણ ધર્માસ્તિકાયરૂપ થઈ જાય છે.
 આ પ્રમાણે (અધર્માત્મકઃ પ્રદેશઃ અધર્મઃ, આકાશાત્મકઃ પ્રદેશઃ આકાશઃ જીવશ્ચ
 સ પ્રદેશશ્ચ સ પ્રદેશો નો જીવઃ સ્કન્ધશ્ચ સ પ્રદેશશ્ચ સ પ્રદેશો નોસ્કન્ધઃ)
 અહીં પણ જાણી લેવું જોઈએ. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે “અનન્ત
 જીવાત્મક સમસ્ત જીવાસ્તિકાય છે, તેના એકદેશ એક જીવ છે, તેના જે

સ નો જીવ હ્યુચ્યતે । એવમ્ અનન્તસ્કન્ધાત્મકસમસ્તસ્કન્ધસ્વૈકદેશસ્ય
 એકસ્કન્ધસ્ય પ્રદેશઃ સમસ્તસ્કન્ધભિન્નત્વાત્ નોસ્કન્ધ હ્યુચ્યતે ઇતિ ભાવઃ ।
 એવં વદન્તં સમભિરુદ્ધનયં સમગ્રતિ એવંભૂતનયો મળતિ ત્વં યદ્ યદ્ ધર્માસ્તિકાયા-
 દિકં વસ્તુ મળસિ, તત્ તત્ સર્વં=સપસ્તં કૃત્સ્નં=દેશપ્રદેશકલ્પનારહિતં પ્રતિપૂર્ણમ્=
 આત્મસ્વરૂપેણાવિકલમ્, નિરવશેષમ્=એકત્વાદવયવરહિતમ્-અત્ એકગ્રહણગૃહી-
 તમ્-એકેન ગ્રહણેન=નામ્ના ગૃહીતમ્=પ્રમિહિતમ્-એકાભિધાનાભિધેયમસ્તિ, અત્

એકદેશ એક જીવ હૈ । હસકા જો એક પ્રદેશ હૈ, વહ સમસ્ત જીવાસ્તિ-
 કાય સે ભિન્ન હી હેના હૈ । હસલિયે વહ નોજીવ કહા હૈ । તથા અન-
 ન્તસ્કન્ધાત્મક જો સમસ્ત સ્કન્ધ હૈ ડસકા એકદેશ એકસ્કન્ધ હોતા હૈ ।
 સો હસ એકદેશરૂપ એકસ્કન્ધ કા જો પ્રદેશ હૈ વહ સમસ્ત સ્કન્ધ સે
 ભિન્ન હોને કે કારણ નો સ્કન્ધ કહા ગયા હૈ । (એવં વ્યંતં સમભિરુદ્ધં
 સંપદ્ એવંભૂઓ મળદ્, જં જં મળસિ તં તં સર્વં કસિણં પદિપુણં
 નિરવસેસં એગગ્રહણમહિયં દેસેડવિ મે અવત્યૂ, પપસેડવિ મે અવત્યૂ । સે
 સે તં પપસદિદ્વંતેણં સે તં નયપમાણે) હસ પ્રકાર કહનેવાલે સમભિ-
 રુદ્ધનય સે મળ એવંભૂત નય ને હસ પ્રકાર કહા કિ તુમ્ જો ૨ કહ
 રહે હો વહ ૨ સબ હસ પ્રકાર સે કહો કિયે જો ધર્માસ્તિકાયાદિક હૈ
 વે સમસ્ત હૈ કૃત્સ્ન દેશ, પ્રદેશ કી કલ્પના સે વિહીન હૈ, પ્રતિપૂર્ણ—
 આત્મસ્વરૂપ સે અવિકલ હૈ, નિરવશેષ-એક હોને કે કારણ અવયવ
 રહિત હૈ, ઓર એક ગ્રહણ ગૃહીત હૈ-એક નામ સે કહે ગયે હૈ । હસલિયે
 યે સબ એકવસ્તુરૂપ હૈ ભિન્ન ૨ વસ્તુરૂપ નહીં હૈ, એસા મત્ કહો કિ,

એક પ્રદેશ છે, તે સમસ્ત જીવાસ્તિકાય કરતાં ભિન્ન જ હોય છે. એથી તે
 ‘નો’ જીવ કહેવા છે. તેમજ અનંત સ્કન્ધાત્મક જે સમસ્ત સ્કન્ધ છે, તેનો
 એક દેશ એક સ્કન્ધ હોય છે, તે આ એક દેશરૂપ એક સ્કન્ધનો
 જે પ્રદેશ છે, તે સમસ્ત સ્કન્ધ કરતાં ભિન્ન હોવાથી ‘નો’ સ્કન્ધ કહેવાય છે.
 “એવં વ્યંતં સમભિરુદ્ધં સંપદ્ એવંભૂઓ મળદ્, જં જં મળસિ તં તં સર્વં
 કસિણં પદિપુણં નિરવસેસં એગગ્રહણમહિયં દેસેડવિ મે અવત્યૂ, પપસેડવિ મે
 અવત્યૂ સે તં પપસદિદ્વંતેણં સે તં નયપમાણે) આ પ્રમાણે કહેનારા સમભિરુદ્ધ
 નયને એવંભૂતનયે આ પ્રમાણે કહું કે તમે જે કંઈ કહી રહ્યા છો, તે
 એવી રીતે કહો કે આ બધા જે ધર્માસ્તિકાયાદિકો છે તે સમસ્ત, કૃત્સ્ન
 દેશ, પ્રદેશની કલ્પનાથી વિહીન છે, પ્રતિપૂર્ણ-આત્મસ્વરૂપથી અવિકલ છે,
 નિરવશેષ-એક હોવાથી અવયવરહિત છે. અને એક ગ્રહણ ગૃહીત થયેલા છે.

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સ્વ ૨૨૧ પ્રદેશદ્વિગ્નતેન નયપ્રમાણમ્

૬૦૭

एवमेव तद्वर्मास्तिकायादिकं भण । प्रदेशरूपतया तु मा भण । यतो मम मते देशोऽपि अवस्तु-अपदार्थः, प्रदेशोऽप्यपदार्थः । अखण्डस्यैव वस्तुनः सर्व्वेनोपयोगात् । अत्रेदं बोध्यम् प्रदेशप्रदेशिनी भिन्नौ वा अभिन्नौ ? यदि प्रथमः स्वीक्रियेत तर्हि भेदेनोपलम्भः प्रसज्येत, न चैवमस्ति । अथाभेदपक्षः स्वीक्रियेत, तदा प्रदेशप्रदेशिनोः पर्यायता प्रसज्येत, एकार्थविषयत्वात् । न च पर्यायशब्द-

ये प्रदेशरूप है क्योंकि मेरे सिद्धान्तानुसार जो वस्तु देशरूप है वह अवस्तु-अपदार्थ-है तथा जो प्रदेशरूप है वह भी अपदार्थ है । हम वस्तु को खंडरूप नहीं मानते-किन्तु अखंडात्मक वस्तु को ही हम सत् रूप मानते हैं । तात्पर्य कहने का यह कि-‘जब हम इस प्रकार से विचार करते हैं कि, प्रदेश और प्रदेशी ये दोनों आपस में भिन्न है या अभिन्न ?’ तो कोई भी विचार युक्तियुक्त प्रतीत नहीं होता जैसे-यदि यही माना जावे कि-‘प्रदेश और प्रदेशी ये दोनों भिन्न हैं तो, इस स्थिति में दोनों की स्वतंत्ररूप से उपलब्धि होनी चाहिये-परन्तु ऐसा होता नहीं है । प्रदेश बिना प्रदेशी की और प्रदेशी बिना प्रदेश की प्रिकाल में भी उपलब्धि नहीं होनी । यदि दोनों का अभेद पक्ष स्वीकार किया जावे तो इस स्थिति में प्रदेश प्रदेशी में पर्यायशब्दता की प्रसक्ति प्राप्त होती है । क्योंकि दोनों का विषय एक पड़ेगा । कहने का अभिप्राय यह है कि जब दोनों सर्वथा अभिन्न होंगे तो जो अर्थ प्रदेश शब्द का होगा वही

એટલા માટે એ બંધાં એક વસ્તુરૂપ છે. ભિન્નભિન્ન વસ્તુરૂપ નથી. તમે એમ પણ કહો નહિ કે આ પ્રદેશ રૂપ છે કેમકે મારા સિદ્ધાન્ત મુજબ જે વસ્તુ દેશરૂપ છે, તે અવસ્તુ-અપદાર્થ છે તેમજ જે પ્રદેશરૂપ છે, તે પણ અપદાર્થ છે. અમે વસ્તુને ખંડ રૂપમાં જોતા નથી, પરંતુ અખંડાત્મક વસ્તુને જ અમે સત્રૂપમાં માનીએ છીએ. તાત્પર્ય આ છે કે જ્યારે અમે આ પ્રમાણે વિચાર કરીએ છીએ કે પ્રદેશ અને પ્રદેશી એ બંને પરસ્પર ભિન્ન છે કે અભિન્ન ! તો કેટલેક વિચાર ઉચિત લાગતો નથી. જો એમ જ માની લેવામાં આવે કે પ્રદેશ અને પ્રદેશી એ બંને ભિન્ન ભિન્ન છે તો આ સ્થિતિમાં બંનેની સ્વતંત્ર રૂપથી ઉપલબ્ધિ થવી જોઈએ પરંતુ આમ થતું નથી. પ્રદેશ વગર પ્રદેશીની અને પ્રદેશી વિના પ્રદેશની પ્રિગણમાં પણ ઉપલબ્ધિ થતી નથી. જો બંનેનો અભેદપક્ષ સ્વીકાર કરવામાં આવે તો આ સ્થિતિમાં પ્રદેશ પ્રદેશીમાં પર્યાય શબ્દતાની પ્રસક્તિ ઉપસ્થિત થાય છે કેમકે બંનેનો વિષય એક જ થશે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જ્યારે સર્વથા અભિન્ન થશે તો જે

યોર્યુગપદ્ધારણં યુજ્યતે, એકેનૈવ તદ્ધર્થોક્તૌ દ્વિતીયસ્ય વૈયર્ધ્યાત્ । તસ્માન્મમ મતે કૃત્સ્નં પ્રતિપૂર્ણં નિરપ્પેક્ષમેવાભિધાનાભિધેયમેકમેવ ચતુ વિચિતે ઇતિ । તદેવમેતે સક્ષનયાઃ સ્વસ્વમત સત્યતાપ્રતિપાદનવરાઃ પરસ્પરં વિપ્રતિપચન્તે । એવં ચ પરસ્પરં નિરપેક્ષયા વર્તમાના એતે નયા દુર્નયા મવન્તિ, તથાગતાદિસમયવત્ ।

અર્થ પ્રદેશી કા હોગા ઓર જો અર્થ પ્રદેશી કા હોગા વહી અર્થ પ્રદેશ કા હોગા—જૈસે વૃક્ષ ઓર પાદપ યે દો શબ્દ પર્યાયવાચી શબ્દ હૈ, તો इन दोनों का एक ही वृक्षरूप अर्थ होता है । अतः जब यही बात स्वीकार की जावेगी तो फिर दो पर्याय शब्दों का युगपद उच्चारण करना उग्रथ होगा—क्योंकि एक शब्द के उच्चारण से ही द्वितीयशब्द के अर्थ की प्रतिपत्ति हो जावेगी । इसलिये मैं तो यही मानता हूँ कि ‘ये धर्मादिक वस्तुएँ समस्तरूप है, देश प्रदेश की कल्पना से रहित हैं, आत्मस्वरूप से अविकल हैं, एक होने के कारण अवयव रहित हैं और अपने २ एक २ नाम से कही गई हैं । इसलिये ये सब एक ही हैं । जुदी २ नहीं हैं । इस प्रकार ये सातोनय अपने २ मत की सत्यता के प्रतिपादन करने में कटिबद्ध रहते हैं । अतः आपस में एक दूसरे नय के मत से एक दूसरे नय की मत की समानता नहीं मिलती है । इस प्रकार इन में विवाद बना रहता है । ये सातों नय जब अपने मत की स्थापना में एक दूसरे नय की अपेक्षा नहीं रखते हैं । तब ये नया

અર્થ પ્રદેશ શબ્દનો થશે, તે જ અર્થ પ્રદેશી શબ્દનો પણ થશે, અને જે અર્થ પ્રદેશીનો થશે, તે જ અર્થ પ્રદેશનો થશે. જેમ વૃક્ષ અને પાદપ એ બન્ને પર્યાયવાચી શબ્દો છે, તે એ બન્નેનો એક જ વૃક્ષરૂપ અર્થ હોય છે. એથી જ્યારે એજ વાત સ્વીકારવામાં આવશે તો પછી એ પર્યાય શબ્દોનું યુગપદ ઉચ્ચારણ કરવું નિર્ધારક લાગશે. કેમકે એક શબ્દના ઉચ્ચારણથી જ બીજા શબ્દના અર્થની પ્રતિપત્તિ થઈ જશે. એથી હું તો એમ જ માનું છું કે, ‘આ ધર્માદિક વસ્તુઓ સમસ્તરૂપ છે, દેશ પ્રદેશની કલ્પનાથી રહિત છે, આત્મસ્વરૂપથી અવિકલ છે. એક હોવા બદલ અવયવરહિત છે, અને પોતપોતાના એક એક નામથી કહેવામાં આવેલ છે એથી એઓ સર્વે એક જ છે, ભિન્નભિન્ન નથી. આ પ્રમાણે એઓ સાતે સાત નય પોતપોતાના મતની સત્યતાને પ્રતિપાદિત કરવામાં તત્પર રહે છે. એથી પરસ્પર એકબીજા નયના મતમાં એકબીજાના નયના મતની સમાનતા મળતી નથી. આ રીતે આમાં વિસંવાદિતા બની રહે છે. આ સાતે સાત નય જ્યારે પોતાના મતની સ્થાપનામાં એકબીજાના નયની

અનુયોગર્ચાન્દ્રકા ટીકા સૂત્ર ૨૨૯ પ્રવેશદૃષ્ટાન્તેન નયપ્રમાણમ્

૬૦૯

પરસ્પરમપેક્ષ વર્તમાના એતે નયાઃ સુનયા મરન્તિ । એતૈઃ પાસ્પરસાપેક્ષૈઃ સમુદિ-
તૈરેવ નયૈઃ સમ્પૂર્ણ જિનમતં મવતિ નત્વેકૈકાવસ્થાયામ્ ઉક્તઞ્ચ—

“ઉદઘાવિવ સર્વસિન્ધવઃ, સમુદીર્ણસ્ત્રવિ નાથ । દૃષ્ટવઃ ।

ન ચ તાસુ મયાન પ્રદશયતે, મયિમક્તાતુ સરિન્ધિવોદધિઃ” ॥૬૩૧॥

એતેષાં નયાનાં જ્ઞાનરૂપતયા, જ્ઞાવસ્ય ચ ગુણત્વેન ગુણપ્રમાણેઽન્તર્ભાવો મવતિ
ગત-બૌદ્ધ-સિદ્ધાન્ત કે અનુસાર દુર્નય કહલાતે હૈ । પરસ્પર સાપેક્ષવાદ
મેં એક દુસરે કે સિદ્ધાન્ત કા વિલોપ નહી કિયા જાતા હૈ । વહાં તો
'વેસાં બી હૈ ઓર એસાં બી હૈ' યહી યાન રહતી હૈ । હસલિયે इन
નયોં કો સાપેક્ષસ્થિતિ મેં સુનય કહા ગયા હૈ । इन सापेक्ष समुदित-
नयों में ही सम्पूर्ण जिनमत प्रतिष्ठित है । एक एक की अवस्था में
नहीं । उक्तं च करके जो कारिका लिखी गई है उसका तात्पर्य यह है
कि—'जिस प्रकार से समुद्र में समस्त नदियां आकर मिलती हैं—
समाती हैं—उसी प्रकार से हे नाथ । आप से समस्त एकान्तदृष्टिणां—
समाई हुई हैं । परन्तु उन अलग रही हुई दृष्टियों में—मान्यताओं में
—आप इस प्रकार से नहीं दिखलाई देते हो कि जिस प्रकार से भिन्न २
रही हुई नदियों में समुद्र दिखलाई नहीं देता । कहने का निष्कर्ष
यही है कि परस्पर सापेक्ष नयसिद्धान्त ही जैन सिद्धान्त है और निर-
पेक्ष नयवाद मिथ्यावाद है ? ये सब नय ज्ञानरूप हैं और ज्ञान आत्मा
का गुण है इसलिये इन नयों का यद्यपि ज्ञानगुण में अन्तर्भाव हो

અપેક્ષા રાખતા નથી ત્યારે આ બધા ગત-બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તની જેમ દુર્નય કહેવાય
છે. પરસ્પર સાપેક્ષવાદમાં એકબીજાના સિદ્ધાન્તનો વિલોપ કરવામાં આવતો
નથી ત્યાં તો 'આમ પણ છે અને તેમ પણ છે' એ જ સિદ્ધાન્ત રહે છે.
એટલા માટે આ નયોની સાપેક્ષસ્થિતિમાં સુનય કહેવામાં આવેલ છે આ સાપેક્ષ
સમુદિત નયોમાં જ સંપૂર્ણ જિનમત પ્રતિષ્ઠિત છે, એકએકની અવસ્થામાં નહિ.
ઉક્તંચ કરીને જે કારિકા લખવામાં આવી છે, તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે
કે 'જેમ સમુદ્રમાં સમસ્ત નદીઓ જઈ મળે છે, તેમજ હે નાથ ! આપમાં
સમસ્ત એકાન્ત દૃષ્ટિઓ સમાહિત થયેલ છે.' પરંતુ તે કિન્નભિન્ન રહેલી
દૃષ્ટિઓમાં, (માન્યતાઓમાં) આપશ્રી જેમ જુદી જુદી નદીઓમાં સમુદ્રના દર્શન
થતા નથી તેમ દેખાતા નથી. તાત્પર્ય આગ છે કે પરસ્પર સાપેક્ષ નય સિદ્ધાન્ત
જ જૈન સિદ્ધાન્ત છે. અને નિરપેક્ષ નયવાદ મિથ્યાવાદ છે. આ સર્વ નયો
જ્ઞાનરૂપ છે અને જ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે. એટલા માટે આ સર્વ નયોનો જો
કે જ્ઞાનગુણમાં અન્તર્ભાવ થઈ જાય છે છતાંજો પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોથી જે

તથાપિ एषां प्रत्यक्षादिप्रमाणेभ्यो नयरूपतामात्रेण पृथक्प्रसिद्धत्वाद् बहुविचार-
त्रिपयत्वाद् जिनागमे प्रतिस्थानमुपयोगित्वाच्च पृथगुक्तिरिति । प्रकृतमुपसंहराह-
तदेतत् प्रदेशदृष्टान्तेनेति । अनेन प्रस्थकादिदृष्टान्तत्रयेण नयप्रमाणं निरूपित-
मिति सूचयितुमाह-तदेतन्नयप्रमाणमिति । एतद् दृष्टान्तत्रयमुपलक्षणमात्रम्,
ओवादित्रिषयेषु सर्वत्र, नयविचारस्य प्रस्तुतत्वादिति ॥सू० २२९॥

અથ સંખ્યાપ્રમાણં નિરૂપયતિ-

મૂલ્ય-સે કિં તં સંખ્યપ્રમાણે ? સંખ્યપ્રમાણે-અટ્ટવિહે પાળસે,
તં જહા-નામસંખ્યા, ઠવળસંખ્યા, દઘ્વમંખ્યા, ઓવમ્મસંખ્યા, પરિ-
માણસંખ્યા, જાળણાસંખ્યા, ગણણાસંખ્યા, ભાવસંખ્યા । સે કિં તં
નામસંખ્યા ? નામસંખ્યા-જસ્સ ણં જીવસ્સ વા જાવ સે તં નામ-
સંખ્યા । સે કિં તં ઠવળસંખ્યા ? ઠવળસંખ્યા-જણં કટ્ટકમ્મે વા

જાતા હૈ ફિર મી પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોં સે જો હન્હેં મિત્ર કહા ગયા હૈ
उसका कारण यह कि एक तो ये नयरूप है, दूसरे बहुत विचार के ये
विषय हैं । तीसरे जिनागम में स्थान २ पर इनका उपयोग हुआ है ।
इस प्रकार प्रदेश दृष्टान्त से यह नयस्वरूप का निरूपण है । प्रस्थक
दृष्टान्त से वसतिदृष्टान्त से एवं प्रदेश दृष्टान्त से जो यह नय स्वरूप का
निरूपण सूत्रकारने किया है वह केवल उपलक्षण मात्र है क्योंकि ऐसे कई
दृष्टान्त है कि जिन से नयों के स्वरूप का निरूपण किया गया है । इन
नयों जीवादिकपदार्थों का क्या स्वरूप है, यह जाना जाता है ॥सूत्र २२९॥

એમને મિત્ર કહેવામાં આવેલ છે, તેનું કારણ એ છે કે એક તો આ બધા
નયરૂપો છે, અને બીજી વાત આમ છે કે એ સર્વે ઘણા વિચારોના
વિષયો છે. ત્રીજી વાત આ છે કે જિનાગમમાં ઘણાં સ્થળે એમને ઉપયોગ
થયેલ છે. આ રીતે પ્રદેશ દૃષ્ટાન્તથી આ નય સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે. પ્રસ્થક
દૃષ્ટાન્તથી વસતિ દૃષ્ટાન્તથી તેમજ પ્રદેશ દૃષ્ટાન્તથી જે આ નયસ્વરૂપનું
નિરૂપણ સૂત્રકારે કરેલ છે તે ફક્ત ઉપલક્ષણ માત્ર જ છે. કેમકે એના ઘણા
દૃષ્ટાન્તો છે કે જેમનાથી નય સ્વરૂપોનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. આ નયો
વડે જીવાદિક પદાર્થોનું સ્વરૂપ કેવું છે, આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. ॥સૂ. ૨૨૯॥

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २३० संख्याप्रमाणनिरूपणम्

६११

पोत्थकम्मे वा जाव से तं ठवणसंखा । नामठवणाणं को पइ-
विसेसो ? नाम आवकहियं, ठवणा इत्तरिया वा होजा आवक-
हिया वा होजा । से किं तं दवसंखा ? दवसंखा—दुविहा पणत्ता,
तं जहा—आगमओ य नो आगमओ य जाव, से किं तं जाण-
यसरीर—भवियसरीरवइरित्ता दवसंखा ? जाणयसरीरभवियसरीर
वइरित्ता दवसंखा—तिविहा पणत्ता, तं जहा—एगभविए, बद्धा-
उए, अभिमुहणामगोत्ते य । एगभविए णं भंते ! एगभविएत्ति
कालओ केवच्चिरं होइ ? जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्व-
कोडी । बद्धाउएणं भंते ! बद्धाउएत्ति कालओ केवच्चिरं होइ ?
जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडीतिभागं । अभिमुह-
नामगोएत्ति कालओ केवच्चिरं होइ ? जहन्नेणं एकं समयं
उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तं । इयाणि को णओकं संखं इच्छइ, तत्थ
णेगमसंगहववहारा तिविहं संखं इच्छंति, तं जहा—एगभवियं
बद्धाउयं अभिमुहनामगोत्तं च । उज्जुसुओ दुविहं संखं इच्छइ,
तं जहा—बद्धाउयं च अभिमुहनामगोत्तं च । तिणिण सहनया
अभिमुहणामगोत्तं संखं इच्छंति । से तं जाणयसरीरभविय-
सरीरवइरित्ता दवसंखा । से तं नो आगमओ दवसंखा ।
से तं दवसंखा ॥सू० २३०॥

छाया—अथ किं तत् संख्याप्रमाणम् ?, संख्याप्रमाणम्—अष्टविधं पञ्चभूतं,
तद्यथा—नामसंख्या, स्थापनासंख्या, द्रव्यसंख्या, औपम्यसंख्या, परिमाणसंख्या,
ज्ञानसंख्या, गणनासंख्या, भावसंख्या । अथ काऽसौ नामसंख्या ?, नामसंख्या—
यस्य खलु जीवस्य वा यावत् सा एषा नामसंख्या । अथ काऽसौ स्थापनासंख्या ?

स्थापनासंख्या—यत्खलु काष्ठकर्मणि वा पुस्तककर्मणि वा याचन् सा एषा स्थापनासंख्या । नामस्थापनयोः कः प्रतिविशेषः ? नाम यावत्कथिकं, स्थापना इत्वरिका वा भवेत् यावत्कथिका वा भवेत् । अथ कोऽसौ द्रव्यशङ्कः ? द्रव्यशङ्को द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—आगमतश्च नो आगमतश्च यावत्, अथ कोऽसौ ज्ञायकशरीरभक्ष्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यशङ्कः ? ज्ञायकशरीरभक्ष्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यशङ्कः त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा एवमधिको बद्धायुष्कः अभिमुखनामगोत्रश्च । एकभक्तिकः खलु भदन्त ! एकभक्ति इति कालतः कियत् चिरं भवति ? जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम् उत्कर्षेण पूर्वकोटीम् । बद्धायुष्कः खलु भदन्त ! बद्धायुष्क इति कालतः कियत् चिरं भवति ? जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम् उत्कर्षेण पूर्वकोटीत्रिभागम् । अभिमुखनामगोत्रः खलु भदन्त ! अभिमुखनामगोत्र इति कालतः कियत् चिरं भवति ? जघन्येन खलु एकं समयम्, उत्कर्षेण अन्तर्मुहूर्तम् । इदानीं को नयः कं शङ्कम् इच्छति नैगमसंग्रहव्यवहाराः त्रिविधशङ्कम् इच्छन्ति, तद्यथा—एकभक्तिकं बद्धायुष्कम् अभिमुखनामगोत्रं च । ऋतुमूत्रको द्विविधं शङ्कम् इच्छति, तद्यथा—बद्धायुष्कं च अभिमुखनामगोत्रं च । त्रयः शब्दनवाः अभिमुखनामगोत्रं शङ्कम् इच्छन्ति । स एष ज्ञायकशरीरभक्ष्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यशङ्कः । स एष नो आगमतो द्रव्यशङ्कः । स एष द्रव्यशङ्कः ॥मू० २३॥

टीका—‘से किं तं’ इत्यादि—

अथ किं तत् संख्याप्रमाणम् ? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति—संख्याप्रमाणं—संख्यातं संख्या, संख्यायतेऽनयेति वा संख्या, सैव प्रमाणम् संख्याप्रमाणम् ।

इस प्रकार नयरूप प्रमाण का निरूपण कर अब सूत्रकार संख्याप्रमाण का निरूपण करते हैं—‘से किं तं संख्यप्रमाणे’ इत्यादि ।

शब्दार्थ—(से किं तं संख्यप्रमाणे ?) हे भदन्त ! वह संख्या प्रमाण क्या है ? संख्याप्रमाण आठ प्रकार का कहा गया है । (तं जहा) जैसे (नामसंख्या, ठवणसंख्या, दव्वसंख्या, ओइम्मसंख्या, परिमाणसंख्या, जाणणासंख्या, गणणासंख्या, भावसंख्या) नामसंख्या, स्थापना संख्या,

आ प्रमाणे नयइय प्रमाणुतुं निइयणु करीने हवे सूत्रकार संख्या प्रमाणुतुं निइयणु करे छे—‘से किं तं संख्यप्रमाणे’ इत्यादि

शब्दार्थ—(से किं तं संख्यप्रमाणे ?) हे भदन्त ! ते संख्यातुं प्रमाणुतुं छे ? संख्याप्रमाणा आठ प्रकारे छे. (तं जहा) जेमके (नामसंख्या, ठवणसंख्या, दव्वसंख्या, ओइम्मसंख्या, परिमाणसंख्या, जाणणा संख्या, गणणा संख्या, भावसंख्या) नामसंख्या, स्थापनासंख्या, द्रव्यसंख्या, औपम्यसंख्या, परि-

अत्र 'संख' शब्देन संख्याशङ्खयोरुभयोरपि ग्रहणम्, द्विविधाया अपि च्छायायाः संभवात्। अथवा-अनेकार्थकशब्दवत् 'संख' शब्दस्य संख्या शङ्खश्वेत्यर्थद्वयम्। दृश्यते च अनेकार्थक गो शब्दस्य पशुभूम्यादिरनेकविधोऽर्थः। उक्तं चापि—

“गोशब्दः पशुभूम्यंशुवाद्भिर्गर्थप्रयोगवान्।

मन्दप्रयोगे दृष्टव्यम्-वज्रस्वर्गाभिन्नायकः”॥३३॥

इत्थं च संख्या शङ्खयोरुभयोरपि 'संख' शब्देन ग्रहणात् अत्र नामस्थापनादिविचारे यत्र संख्या शब्दो यत्र च शङ्खशब्दो घटते, तत्र तत्र स स एव शब्दो ग्राह्य इति।

द्रव्यसंख्या, औपम्यसंख्या, परिमाणसंख्या, ज्ञानसंख्या, गणनासंख्या, भावसंख्या। वस्तुके परिच्छेद का नाम संख्या है। अथवा जिसके द्वारा वस्तु का परिच्छेद किया जावे, उसका नाम संख्या है संख्यारूप जो प्रमाण है, वह संख्याप्रमाण है। यहां 'संख' शब्द से संख्या और शंख इन दोनों का भी ग्रहण हुआ है। क्योंकि इस शब्द की दोनों प्रकार की संस्कृत छाया होती है। अथवा-अनेक अर्थ वाले शब्द के जैसा 'संख' शब्द के अर्थ संख्या और शंख ये दो होते हैं। अनेकार्थ गो शब्द के पशु, भूमि आदि अनेक अर्थ होते हैं, यह बात तो सर्वविज्ञ विदित ही है। उक्तं च करके जो 'गो-शब्दः पशुभूम्यंशु' इत्यादि श्लोक लिखा है, उसका तात्पर्य यही है कि-गो शब्द इतने अर्थ का वाचक है, इस प्रकार संख्या और शंख इन दोनों का भी 'संख' शब्द से ग्रहण होने के कारण यहां नाम स्थापना आदि के

भाष्यसंख्या, ज्ञानसंख्या, गणनासंख्या, भावसंख्या। वस्तुना परिच्छेदनु नाम 'संख्या' छे। अथवा जेना वडे वस्तु परिच्छेदित करवाभां आवे ते 'संख्या' कहेवाय छे। संख्याइय जे प्रमाण छे, ते संख्याप्रमाण छे अही। 'संख' शब्दथी संख्या अने शंख जे अनेनुं अडवु करवाभां आवेलुं छे केमके आ शब्दनी संस्कृत छाया अने प्रकारनी थाय छे अथवा अनेकार्थी शब्दनी जेम 'संख' शब्दना अर्थी संख्या अने शंख अने थड शके तेम छे अनेकार्थक 'गो' शब्दना पशु, भूमि, वगेरे धनु अर्थी थाय छे जे वात सर्वविदित छे उक्तंय कहीने जे 'गो शब्द पशुभूम्यंशु' वगेरे श्लोक लखवाभां आवेल छे, तेनुं तात्पर्य आम छे के 'गो' शब्द आटला जधा अर्थीना वाचक छे आ प्रमाणे 'संख' शब्दना संख्या अने शंख आ अने अर्थी अडवु करवाभां आवेल छे तेथी अही नाम स्थापना आदिना संबंधमां विचार करतां आ शब्दथी जे जे स्थले संख शब्दना जयां संख्या

તત્ત્વ નામસંખ્યા સ્થાપનાસંખ્યેત્યાદિ અષ્ટવિધમ્ । તત્ર નામસંખ્યા-યસ્ય ચલુ
જીવસ્ય વા અજીવસ્ય વા જીવાનાં વા અજીવાનાં વા તદુભયસ્ય વા તદુભયેષાં વા
સંખ્યા ઇતિ નામ ક્રિયન્તે સા બોધ્યા । તથા-સ્થાપનાસંખ્યા-યસ્વલુ કાષ્ઠ-
કર્મણિ વા પુસ્તકર્મણિ વા વિચ્છર્મણિ વા અન્યત્રાપિ વા સંખ્યેતિ સ્થાપના
સ્થાપ્યતે સા સ્થાપનાસંખ્યા । નામસ્થાપનયોઃ કો વિશેષઃ ? ઇત્યાહ-નામ યાવ-

વિચાર મેં હમ શબ્દ સે જહાં સંખ્યાશબ્દ કા ઓર જહાં શંખ શબ્દ કા
અર્થ ઘટિત હોતા હો અર્થાત્ લાગૂ પડતા હો વહાં ૨ ઉસ ઉસ શબ્દ કી
યોજના કર લેની ચાહિયે । (સે કિં તં નામ સંખ્યા) હે ભદન્ત ! નામસંખ્યા
કયા હૈ ? (નામ સંખ્યા) નામ સંખ્યા (જસ પં જીવસસ વા જાવ સે તં
નામ સંખ્યા) જિસ એક જીવ કા અથવા અજીવ કા અથવા અનેક જીવો
કા યા અજીવો કા અથવા એક જીવ અજીવ દોનો કા યા અનેક જીવ,
અજીવ હન દોનો કા ‘સંખ્યા’ એસા જો નામ રચ લિયા જાતા હૈ, વહ
નામસંખ્યા હૈ । (સે કિં તં ઠવણાસંખ્યા) હે ભદન્ત ! સ્થાપના સંખ્યા
કયા હૈ ? (ઠવણાસંખ્યા) સ્થાપના સંખ્યા (જળં કટુકર્મમે વા) કાષ્ઠ કર્મ
મેં (પોત્થકર્મમે વા જાવ સે તં ઠવણસંખ્યા) અથવા પુસ્તકર્મ મેં, યા કિસી
ચિત્ર મેં અથવા ઓર બી કિસી વસ્તુ મેં ‘સંખ્યા’ હસ રૂપ સે જો
આરોપિત કિયા જાતા હૈ, વહ સ્થાપના સંખ્યા હૈ ।

શંકા—(નામઠવણાં કો પદ વિશેષો) નામ ઓર સ્થાપના મેં
કયા અન્તર હૈ ?

અર્થ ઘટિત થતો હોય ત્યાં સંખ્યા અર્થ તેમજ જ્યાં શંખ અર્થ
ઘટિત થતો હોય ત્યાં શંખ અર્થ કરવો યોગ્ય છે. (સે કિં તં
નામસંખ્યા) હે ભદન્ત ! નામ સંખ્યા શું છે ? (નામ સંખ્યા) નામ સંખ્યા
(જસ પં જીવસસ વા જાવ સે તં નામ સંખ્યા) એ એક જીવનું અથવા આ
અજીવનું અથવા ઘણા જીવોનું અથવા ઘણા જીવ અજીવ એ જાનેનું
‘સંખ્યા’ આવું એ નામ રાખવામાં આવેલ છે. તે નામ સંખ્યા છે. (સે કિં
તં ઠવણા સંખ્યા) હે ભદન્ત ! સ્થાપનાસંખ્યા શું છે ? (ઠવણાસંખ્યા) સ્થાપના-
સંખ્યા, (જળં કટુકર્મમે વા) કાષ્ઠ કર્મમાં (પોત્થકર્મમે વા જાવ સે તં
ઠવણસંખ્યા) અથવા પુસ્તકર્મમાં અથવા કાષ્ઠપણ ચિત્રમાં અથવા ગમે તે વસ્તુમાં
‘સંખ્યા’ આ રૂપમાં એ આરોપ કરવામાં આવે છે, તે સ્થાપનાસંખ્યા છે.

ત્કથિકમ્, સ્થાપના તુ ઇત્વરિકા વા યાવત્કથિકા ભવતિ । નામસંખ્યાસ્થાપના-સંખ્યાવિષયે વિશેષભાવના નામાવશ્યકસ્થાપનાવશ્યકાનુસારેણ કર્તવ્યા । તથા—દ્રવ્યશઙ્કઃ આગમનોભાગમભેદેન દ્વિવિધઃ । તત્ર નોઆગમતો દ્રવ્યશઙ્કસ્ત્રિવિધો જ્ઞાયકશરીરદ્રવ્યશઙ્કઃ, ભવ્યશરીરદ્રવ્યશઙ્કઃ, જ્ઞાયકશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તો દ્રવ્યશઙ્કઃ । અત્ર આગમતો દ્રવ્યશઙ્કઃ, નો આગમતો દ્રવ્યશઙ્કસ્યાધ્યભેદદ્વયં ચ દ્રવ્યાવશ્યકસ્યેવ વિજ્ઞેયમ્ । તૃતીયભેદસ્ય તતો વિલક્ષણત્વાત્ તં વક્તુમુપક્રમતે—‘સે

ઉત્તર—(નામં ? આવકહિયં, ઠવળા ઇત્તરિયા વા હોજ્જા આવક-હિયા વા હોજ્જા) નામ યાવત્કથિક હોતા હૈ તથા સ્થાપના ઇત્વરિક ભી હોતી હૈ ઓર યાવત્ કથિક ભી હોતી હૈ । નામ સંખ્યા એવં સ્થાપના સંખ્યા इन दोनों के विषय का खुलाशा अर्थ और भेद नामआवश्यक और स्थापनाभावश्यक के अनुसार समझ लेना चाहिये । यह प्रकरण पीछे स्पष्ट लिखा जा चुका है । (से किं तं द्रव्यसंख्या ?) हे भदन्त ! द्रव्यशङ्क का क्या तात्पर्य है ?

ઉત્તર—(દ્રવ્યસંખ્યા દુવિહા પળણત્તા) દ્રવ્યશંકા દો પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) જૈસે (આગમઓ ય નો આગમઓ ય જાવ) આગમ દ્રવ્ય શંકા ઓર નો આગમદ્રવ્યશંકા । इनमें नो आगम की अपेक्षा से द्रव्यशङ्क तीन प्रकार का होता है—एक ज्ञायक शरीर द्रव्यशङ्क, दूसरा भव्य शरीर द्रव्य शङ्क, और तीसरा ज्ञायकशरीर भव्यशरीर व्यतिरिक्त द्रव्य शङ्क । आगम की अपेक्षा से द्रव्यशङ्क का और नोआगम की अपेक्षा से द्रव्यशङ्क के प्रथम और द्वितीय भेद का स्वरूप द्रव्या-

શંકા—(નામઠવળાણં કો પદ્ધિસેસો) નામ અને સ્થાપનામાં શેા તક્ષવત છે ?

ઉત્તર—નામ આવકહિયં, ઠવળા ઇત્તરિયા વા હોજ્જા આવકહિયા વા હોજ્જા) નામ યાવત્કથિત હોય છે, તેમ જ સ્થાપના ઇત્વરિક પણ હોય છે. અને યાવત્ કથિત પણ હોય છે. નામસંખ્યા અને સ્થાપનાસંખ્યા આ બંને વિષયો વિષે અર્થ અને ભેદ નામઆવશ્યક તેમજ સ્થાપના આવશ્યક મુજબ સમજ લેવું જોઈએ. આ પ્રકરણ વિષે પહેલાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. (સે કિં તં દ્રવ્યસંખ્યા ?) હે ભદન્ત ! દ્રવ્ય શંખનું શું તાત્પર્ય છે ?

ઉત્તર—(દ્રવ્યસંખ્યા દુવિહા પળણત્તા) દ્રવ્ય શંખના બે પ્રકારો હોય છે. (તં જહા) જેમકે (આગમઓ ય નો આગમઓ ય જાવ) આગમ દ્રવ્ય શંખ અને નોઆગમ દ્રવ્યશંખ આમાં નોઆગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યશંખના ત્રણ પ્રકારો હોય છે. જ્ઞાયક દ્રવ્યશંખ, ભવ્યશરીર દ્રવ્યશંખ અને જ્ઞાયક શરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશંખ. આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય શંખના પ્રથમ અને દ્વિતીય ભેદનું સ્વરૂપ દ્રવ્યાવશ્યકમાં પ્રતિપાદિત થયેલ આ પ્રકારોની જેમ જ સમજવું

કિં તં' ઇત્યાદિ । અથ કોડસૌ જ્ઞાયકશરીરમવ્યશરીરવ્યતિરિક્તો દ્રવ્યશક્તઃ ?
 इति शिष्यः प्रश्नः । उत्तरयति-ज्ञायकशरीरमव्यशरीरव्यतિरિક्तो द्रव्यशक्त
 स्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-एकभविको बद्धायुःकोऽभिमुखनामगोत्रश्चेति । तत्र-यो
 जीवो मृत्वाऽनन्तरभवे शङ्खेऽप्युत्पत्स्यते, सत्तेष्ववद्वायुःकोऽपि जन्मदिनादारभ्य
 एकभविकः शक्त उच्यते । तथा यः शङ्खप्रायोग्यं कर्म बद्धवान् स बद्धायुःकः शक्तः ।
 વડ્યક મેં પ્રતિપાદિત ઇન્હીં પ્રકારોં કે જૈસા જાનના ચાહિયે । અથ
 નોઆગમ દ્રવ્યશંખ કા જો તૃતીય ભેદ હૈ, વહ ઇન સે વિલક્ષણ હૈ ।
 इसलिये सूत्रकार उसे प्रश्नोत्तर पूर्वक कहते हैं-(से किं तं जाणयसरीर-
 भवियसरीर वहरित्ता द्रव्यसंखा?) हे भदन्त ! ज्ञायकशरीर और अव्य
 शरीर से व्यतिरिक्त जो द्रव्यशंख है, उसका क्या स्वरूप है ?

उत्तर--(जाणयसरीरभवियसरीरवहरित्ता द्रव्यसंखा त्रिविहा
 पणत्ता) ज्ञायकशरीर और अव्यशरीर इन दोनों से व्यतिरिक्त द्रव्य-
 शंख तीन प्रकार का कहा गया है (तं जहा) उसके वे प्रकार इस प्रकार
 से हैं-(एगभविए, बद्धाउए, अभिमुहणामगोत्ते य-अ ?) एकभविक,
 बद्धायुःक अभिमुख नामगोत्र ! जो जीव मरकर अनन्तर भव में शंख-
 पर्याय से उत्पन्न होगा, वह उस पर्याय में अभी तक अबद्धायुःक है,
 तो भी जब से वह उत्पन्न हुआ है-तभी से लेकर वह एकभविक
 शंख कहलावेगा । तथा जिस जीव ने शंख पर्याय में उत्पन्न कराने
 योग्य कर्म का बंध कर लिया है, ऐसा वह जीव बद्धायुःक शंख कह-

એકભવિ. હવે નોઆગમ દ્રવ્યશંખનો જે તૃતીય ભેદ છે. તે એના કરતાં વિલક્ષણ
 છે. એથી સૂત્રકાર તેના વિષે પ્રશ્નોત્તર પૂર્વક ચર્ચા કરે છે (સે કિં તં જાણય-
 સરીરભવિયસરીરવહરિત્તા દ્રવ્યસંખા?) હે ભદન્ત ! જ્ઞાયક શરીર અને અવ્ય
 શરીરથી વ્યતિરિક્ત જે દ્રવ્યશંખ છે, તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર--(જાણયસરીરભવિયસરીરવહરિત્તા દ્રવ્યસંખા ત્રિવિહા પણત્તા)
 જ્ઞાયક શરીર અને અવ્ય શરીર એ બન્નેથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશંખના ત્રણ
 પ્રકારો કહેવામાં આવેલ છે. (તં જહા) તેના પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (એગ
 ખવિએ, બદ્ધાઉર. અભિમુહણામગોત્તેય-અ) એક ભવિક, બદ્ધાયુઃક અને અભિમુખ
 નામ ગોત્ર, જે જીવ મરણ પામીને અનંતર ભવમાં શંખ પર્યાયમાં ઉત્પન્ન
 થશે, ને શંખ પર્યાયમાં હજી સુધી અબદ્ધાયુઃક છે. છતાંએ જ્યારથી તે ઉત્પન્ન
 થયેલ છે, ત્યારથી માંડીને તે એકભવિક કહેવાશે. તેમજ જે જીવે શંખ
 પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય કર્મબંધ કરેલ છે, એવો તે જીવ બદ્ધાયુઃકશંખ

અધ્યયોગશ્ચિક્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૩૦ સંખ્યાપ્રમાણનિકૂપણમ્

૬૧૭

તથા ચ-શક્તેષૂત્પન્નસ્ય यस્ય જીવસ્ય નામગોત્રે=દ્વીન્દ્રિયજાત્યાદિ નીચૈર્ગોત્રરૂપે કર્મણી જયન્ન્યત એકેન સમયેન ઉત્કૃષ્ટતોઽન્તર્મુહૂર્તમાત્રેણૈવ વ્યવધાનાત્ અભિ-
મુખે=ઉદયાભિમુખપાપ્તે નામગોત્રે કર્મણી યસ્ય સોઽભિમુખનામગોત્રઃ શઙ્ખલઃ
પ્રોચ્યતે । પૂર્વાક્તસ્ત્રિવિધોઽપિ ભાવશઙ્ખતાકારણત્વાત્ જ્ઞશરીરભવ્યશરીરવ્યતિ-
રિક્તો દ્રવ્યશઙ્ખ ઉચ્યતે । નન્વેવં દ્વિભવિકત્રિભવિકાદિરપિ ભાવશઙ્ખતાકારણત્વાદ્
દ્રવ્યશઙ્ખત્વેન વક્તવ્યસ્તુત્કિમિદ્દ એકમવિક્ત એવોચ્યતે ? ઇતિ ચેદાહ-દ્વિભવિકાદિ-
રસિધ્યવહિતત્વેન ભાવશઙ્ખતાકારણત્વેન નાશ્રીયતે, તત્કારણત્વાભાવાત્તસ્ય દ્રવ્ય-

શાંખાભિગા । શાંખાભિગા મેં જો જીવ નિકટ મેં ઉત્પન્ન હોને વાલા હૈ અર્થાત્
ઉસ જીવ કે દ્વીન્દ્રિય જાતિ આદિરૂપ નામકર્મ એવં નીચ ગોત્રરૂપ
કર્મ જયન્ન્ય સે એક સમય કે બાદ, ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે અન્તર્મુહૂર્ત કે બાદ
ઉદયાભિમુખ હોનેવાલા હો, એસા વહ જીવ અભિમુખનામગોત્રશાંખ
કહલાવેગા । યે તીનોં બી પ્રકાર કે જીવ ભાવશાંખતા કે કારણ હોને
કે કારણ જ્ઞશરીર ઓર ભવ્યશરીર હન દોનોં સે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય
શાંખ કહે ગયે હૈ ।

શંકા--જિસ પ્રકાર આપને ભાવશાંખતા કે કારણ હોને સે એક
ભવિક કો દ્રવ્યશાંખ કહા હૈ--ઉસી પ્રકાર જો દ્વિભવિક ત્રિભવિક
આદિ જીવ હૈ, ઉસે બી ભાવશાંખતા કા કારણ હોને સે દ્રવ્યશાંખ
કહનાં ચાહિયે થા, સો એસા ક્યોં નહીં કહા ? યહાં તો એકભવિક
કો હી દ્રવ્ય શાંખ કહા હૈ ।

ઉત્તર--શંકા ટીકા હૈ, પરંતુ દ્વિભવિક આદિ જીવ કોં જો દ્રવ્ય-
શાંખ નહીં કહા હૈ, ઉસકા કારણ યહ હૈ કિ 'એસા વહ જીવ ભાવ

કહેવાશે. શંખ યોનિમાં જે જીવ નિકટ ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનાર હોય તેમજ
નીચ ગોત્ર રૂપ કર્મ જયન્ન્ય કરતાં એક સમય બાદ અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્ત
બાદ ઉદયાભિમુખ થનાર હોય, એવો તે જીવ અભિમુખ નામ ગોત્ર શંખ
કહેવાશે. આ ત્રણે પ્રકારના જીવો ભાવ શંખતાના કારણ હોવા બદલ જ્ઞશરીર
અને ભવ્ય શરીર એ બન્નેથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશંખ કહેવામાં આવ્યા છે.

શંકા--જેમ આપણીએ ભાવશંખતાના કારણે એક ભવિકને દ્રવ્યશંખ
કહેલ છે, તેમજ જે દ્વિભવિક, ત્રિભવિક વગેરે જીવ છે, તેને પણ ભાવશંખતા
ના કારણે દ્રવ્યશંખ કહેવા જોઈએ, પરંતુ એવું કહેવામાં આવ્યું નથી. અહીં
તો એકભવિકને જ દ્રવ્યશંખ કહેવામાં આવેલ છે.

ઉત્તર--શંકા ખરાબર છે, પરંતુ દ્વિભવિક વગેરે જીવને જે દ્રવ્યશંખ
કહેવામાં આવ્યા નથી, તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે કે 'એવા તે જીવો ભાવ

શક્ત્યમપિ નાસ્તિ, ઓ દ્વિભવિકાદિદ્રવ્યશક્ત્યેવ નોક્ત ઇતિ ! એકભવિકાદિ-
ત્રિવિધોઽપિ શક્તઃ કાલતઃ કિયચિરં ભવતીત્યાદ-‘એગમવિષ્ણુ ણં મંતે !’ ઇત્યાદિ.
એકભવિકઃ સ્વલુ ભદન્ત ! શક્તઃ એકભવિક ઇતિ વ્યપદેશેન કાલતઃ કિયચિરં
ભવતિ ? ઉત્તરયતિ-જયન્યેન અન્તર્મુહૂર્તે ભવતિ ઉત્કર્ષેણ પૂર્વકોટીમ્ । અયં માવઃ-

શંખતા કા અવ્યવહિત કારણ નહીં હોતા હૈ । એક ભવિકજીવ હી માવ
શંખતા કા અવ્યવહિત કારણ હોતા હૈ । અતઃ ઉસે હી દ્રવ્યશંખ કહા
ગયા હૈ । જીવ મરકર શંખ કી હી પર્યાય મેં ઉત્પન્ન હોનેવાલા હો ઉસી
કા નામ એક ભવિક દ્રવ્યશંખ હૈ । દ્વિભવિક આદિ એસે નહીં હોતે હૈ ।
કયોંકિ વે મરકર શંખ કી પર્યાય મેં હી પ્રથમ ભવરૂપ સે ઉત્પન્ન નહીં
હોતે-દૂસરી પર્યાય મેં ઉત્પન્ન હો જાતે હૈ । હસલિયે ઉનમેં માવશંખતા
કે પ્રતિ કારણતા નહીં બનતી । ઓર હસલિયે ઉનમેં દ્રવ્યશંખતા ? મી
નહીં કહી ગઈ હૈ । એકભવિક આદિ જો તોનોં પ્રકાર કે યે શંખ
જીવ હૈ, ઉનમેં સે જો (એગમવિષ્ણુ ણં મંતે) હે ભદન્ત ! જો એકભવિક
જીવ હૈ, વહ (એગમવિષ્ણુ) એકભવિક હસ નામવાલા (કાલઓ) કાલ
કી અપેક્ષા (કેવલચિરં ભવહ) કિતને સમય તક રહતા હૈ ?

ઉત્તર--(જહ્ણેણં અંતોમુહૂર્તં ઉત્ક્રોસે ણં પુલ્લકોટી) એક
ભવિક જીવ એકભવિક હસ નામવાલા જયન્ય સે તો એક અન્ત-
મુહૂર્ત તકરહતા હૈ । હસકા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ-‘પૃથિવી આદિ કિસી

શંખતાના અવ્યવહિત કારણ થતા નથી’ એકભવિક જીવ જ માવ શંખતાના
અવ્યવહિત કારણ હોય છે. એથી તેને જ દ્રવ્યશંખ કહેવામાં આવેલ છે. જે
જીવ મરણ પામીને શંખ પર્યાયમાં જ જન્મ પામનાર હોય તેનું જ નામ એક
ભવિક દ્રવ્યશંખ છે દ્વિભવિક વગેરે એવા હોતા નથી, કેમકે તેઓ મરણ પામીને
શંખ પર્યાયમાં જ પ્રથમ ભવરૂપમાં ઉત્પન્ન થતા નથી, પરંતુ બીજી પર્યાયમાં
ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. એટલા માટે તેમનામાં માવશંખતા પ્રત્યે કારણતા ઉપસ્થિત
થતી નથી અને તેથી જ તેમનામાં દ્રવ્યશંખતા પણ કહેવામાં આવી નથી. એક
ભવિક વગેરે જે ત્રણ પ્રકારોના આ શંખ જીવો છે. તેઓમાંથી (એગમવિષ્ણુ ણં
મંતે) હે ભદન્ત ! જે એકભવિક જીવ છે, તે (એગમવિષ્ણુ) એક ભવિક નામ-
વાળો (કાલઓ) કાલની અપેક્ષાએ (કેવલચિરં ભવહ) કેટલા સમય સુધી રહે છે ?

ઉત્તર--(જહ્ણેણં અંતોમુહૂર્તં ઉત્ક્રોસે ણં પુલ્લકોટી) એકભવિક જીવ
નામવાળો જયન્યથી તો એક અન્તર્મુહૂર્ત સુધી રહે છે અને ઉત્ક્રોસથી તો એક

પૃથિવ્યાધન્યતમભવેઽન્તર્મુહૂર્ત્ત' જીવિત્વા યોઽનન્તરં શઙ્કેષ્ટપ્પથતે સોઽન્તર્મુહૂર્ત્તમેક-
ભવિકઃ શઙ્કો ભવતિ । યસ્તુ જીવો મત્સ્યાધન્યતમભવે ઉત્કૃષ્ટતઃ પૂર્વકોટિં જીવિ-
ત્વૈતેષ્ટપ્પથતે સ પૂર્વકોટિં યાવદેકભવિકઃ શઙ્ક ઉચ્યતે । અત્ર અન્તર્મુહૂર્ત્તાદિપિ
દ્વીનં જીવાનામાયુર્નાસ્તિ, અતો જઘન્યપદેઽન્તર્મુહૂર્ત્તગ્રહણં કૃતમ્ । યસ્તુ જીવઃ પૂર્વ-
કોટયધિકાયાુકો ભવતિ, સોઽસંખ્યાતવર્ષાયુષ્કત્વાદ્ દેવેષ્વેવોત્પથતે ન તુ શઙ્ક-
લેષુ, અતઃ પૂર્વકોટીત્યુક્તમ્ । તથા-વદ્ધાયાુકઃ કાલતો જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્ત્ત
એકભવ મેં અન્તર્મુહૂર્ત્ત તક જીવિત રહકર ફિર જો મરતે હી શંખ
પર્યાય મેં ઉત્પન્ન હો જાતા હૈ, એસા વહ એકભવિક જીવ અન્તર્મુહૂર્ત્ત
તક એક ભવિક શંખ કહલાતા હૈ । તથા જો જીવ મત્સ્ય આદિ કિસી
એક ભવ મેં ઉત્કૃષ્ટરૂપ સે એક પૂર્વકોટિ તક જીવિત રહકર મરતે હી
શંખ પર્યાય મેં ઉત્પન્ન હોતા હૈ વહ એક પૂર્વ કોટિ તક એકભવિક
શંખ કહલાતા હૈ । જીવોં કી આયુ અન્તર્મુહૂર્ત્ત સે કમ નહીં હોતી હૈ
-અર્થાત્ કમ સે કમ આયુ જીવોં કી અન્તર્મુહૂર્ત્ત કી હોતી હૈ । સલિયે
જઘન્યપદ મેં અન્તર્મુહૂર્ત્ત કા ગ્રહણ કિયા ગયા હૈ । જો જીવ પૂર્વ કોટી સે
અધિક આયુવાલા હોતા હૈ વહ અસંખ્યાતવર્ષ કી આયુવાલા હોને કે
કારણ મરકર દેવપર્યાય મેં હી ઉત્પન્ન હોતા હૈ શંખ પર્યાય મેં નહીં ।
સલિયે ઉત્કૃષ્ટપદ મેં પૂર્વકોટિ રખા ગયા હૈ । (વદ્ધાઉપણં મંતે !
વદ્ધાઉપત્તિકાલઓં કેવલ્ચિરં હોઈ ?) હે ભદન્ત ! જો વદ્ધાયાુકજીવ
હોતા હૈ, વહ 'યહ વદ્ધાયાુક' હસ નામ વાલા કય તક રહતા હૈ ?

પૂર્વકોટી સુધી રહે છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'પૃથિવી વગેરે કોઈ
એક ભવમાં અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી જીવિત રહીને પછી જે મૃત્યુ થતાં જ શંખ
પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, એવો તે એકભવિક જીવ અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી
એક ભવિક શંખ કહેવાય છે. તેમ જ જે જીવ મત્સ્ય આદિ કોઈ એક ભવમાં
ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી એક પૂર્વકોટિ સુધી જીવિત રહીને મૃત્યુ થતાં જ શંખ પર્યાયમાં
ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, તે એક પૂર્વકોટિ સુધી એક ભવિક શંખ કહેવાય છે. જીવોનું
આયુષ્ય અન્તર્મુહૂર્ત્ત કરતાં કમ હોતું નથી. એટલે કે જીવોનું આયુષ્ય
આયુષ્ય અન્તર્મુહૂર્ત્તનું હોય છે. એટલા માટે જઘન્યપદમાં
અન્તર્મુહૂર્ત્તનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે જે જીવ પૂર્વકોટિ કરતાં અધિક
આયુષ્યવાળો હોય છે, તે અસંખ્યાત વર્ષ જેટલું આયુષ્ય ધરાવતો હોવાથી
મૃત્યુ પામીને દેવ પર્યાયમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. શંખ પર્યાયમાં નહિ એટલા
માટે ઉત્કૃષ્ટ પદમાં પૂર્વકોટિ રાખવામાં આવેલ છે. (વદ્ધાઉપણં મંતે ! વદ્ધાઉપ

૬૨૦

અનુયોગક્ષારસૂત્ર

મઘવિ, ઉત્કર્ષેણ પૂર્વકોટો ત્રિમાગમ્ । અયં માવઃ-જીવા અનુભૂયમાનસ્યાયુષોઃ
જઘન્યતોઽન્તર્મુહૂર્તે શેષે એવ આયુર્વન્ધં કુર્વન્તિ, ઉત્કૃષ્ટતસ્તુ પૂર્વકોટિત્રિમાગ એવ
શેષે આયુર્વન્ધં કુર્વન્તિ, ન તુ તતઃ પરતઃ, અતો વદ્વાયુષ્કસ્ય જઘન્યતોઽન્તર્મુહૂર્ત-
માત્રં સ્થિતિઃ, ઉત્કૃષ્ટતસ્તુ પૂર્વકોટોત્રિમાગમિતિ । અભિમુલનામગોત્રસ્ય જીવસ્ય
જઘન્યકાલમાશ્રિત્ય સમયમાત્રસ્થિતિઃ ઉત્કૃષ્ટસમયમાશ્રિત્ય તુ અન્તર્મુહૂર્તમ્ ।

ઉત્તર—(જહ્ણેણં અંતોમુહૂત્તં, ઉત્ક્રોસેણં પુન્નકોટી તિમાગં)
વદ્વાયુષ્ક જીવ વદ્વાયુષ્ક શંખ હસ નામવાલા જઘન્ય સે અન્તર્મુહૂર્ત
તક ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે એક કોટિપૂર્વ કે ત્રિમાગ તક રહતા હૈ । તાત્પર્ય
યહ હૈ કિ-‘સુઝ્યમાન આયુ જઘન્ય સે અન્તર્મુહૂર્ત જય વાકી રહ જાતી
હૈ, તથ જીવ આયુ કા વન્ધ કરતે હૈ, ઓર સુઝ્યમાન આયુ ઉત્કૃષ્ટ સે
જય એક પૂર્વકોટિ કે ત્રિમાગ માત્ર વાકી રહતી હૈ તથ જીવ આયુ કા વન્ધ
કરતે હૈ । (અભિમુહ નામગોત્ર ણં મંતે ! અભિમુહનામગોત્રિ કાલગ્રો
કેવલચિરં હોઈ ?) અભિમુલનામ ગોત્ર શંખ હે મદન્ત ! અભિમુલનામ
ગોત્ર હસ નામવાલા કાલકી અપેક્ષા કિતને સમય તક રહતા હૈ ?

ઉત્તર—(જહ્ણેણં એકં સમયં ઉત્ક્રોસેણં અંતોમુહૂત્તં) અભિ-
મુલનામગોત્ર શંખ અભિમુલ નામ ગોત્ર હસ નામવાલા જઘન્ય સે તો
એક સમય તક ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે એક અન્તર્મુહૂર્ત તક રહતા હૈ । હસકા

તિકાલગ્રો કેવલચિરં હોઈ ?) હે ભદન્ત ! જે બદ્વાયુષ્ક એવ હોય છે, તે ‘આ
બદ્વાયુષ્ક છે. (આ નામવાળો કયાં સુધી રહે છે ?

ઉત્તર—(જહ્ણેણં અંતોમુહૂત્તં, ઉત્ક્રોસેણં પુન્નકોટીતિમાગં) બદ્વાયુષ્ક એવ
બદ્વાયુષ્ક શંખ આ નામવાળો જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી
એક કોટિ પૂર્વના ત્રિમાગ સુધી રહે છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે
‘જુન્યમાન આયુષ્ય જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત જેટલું શેષ રહી ગય છે, ત્યારે એવ
આયુનો બંધ કરે છે. અને જુન્યમાન આયુષ્ય ઉત્કૃષ્ટથી જ્યારે એક પૂર્વ-
કોટિના ત્રિમાગ જેટલું બાકી રહે ત્યારે એવ આયુનો બંધ કરે છે. અભિ-
મુહનામગોત્ર ણં મંતે ! અભિમુહનામગોત્રિ કાલગ્રો કેવલચિરં હોઈ ?) અભિ મુખ
નામ ગોત્ર શંખ હે ભદન્ત ! અભિમુખ નામ ગોત્ર આ નામવાળો કાળની
અપેક્ષાએ કેટલા સમય સુધી રહે છે ?

ઉત્તર—(જહ્ણેણં એકં સમયં ઉત્ક્રોસેણં અંતોમુહૂત્તં) અભિમુખ નામ
ગોત્ર શંખ અભિમુખ નામ ગોત્ર આ નામવાળો જઘન્યથી તો એક સમય
સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી એક અન્તર્મુહૂર્ત સુધી રહે છે. આનું તાત્પર્ય

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૩૦ સંખ્યાપ્રમાણનિરૂપણમ્

૬૨૧

અત્રેદં વોધ્યમ્-અભિમુખ્યં તુ સમીપ્યે સત્યેશોપપન્નતે, અતોઽભિમુખનામગોત્રસ્ય દ્રવ્યશક્ત્યસ્ય જઘન્યતઃ એકં સમયમ્, ઉત્કૃષ્ટતસ્ત્વન્તર્મુહૂર્તં સ્થિતિર્બોધ્યેતિ। ઉપરિ-નિર્દિષ્ટાત્ કાલાદનન્તરમ્ એકમવિકાદયસ્યયોઽપિ ભાવશક્તિર્તાં પ્રતિપદ્યન્તે ઇતિ। ઇદાનીં નૈગમાદિ સમ્પન્નયમધ્યે કો નયઃ ત્રિવિધશક્ત્યેષુ કં શક્ત્યમિચ્છતિ, તદાઽ નૈગમસંગ્રહવ્યવહારાઃ સ્થૂલદૃષ્ટિવાત્ ત્રિવિધમપિ શક્ત્યમિચ્છન્તિ। દૃશ્યતે હિ સ્થૂલઃ

તાત્પર્યં યહ હૈ કિ-‘અભિમુખતા સમીપતા કે હોને પર હી બનતી હૈ। હસલિયે અભિમુખ નામ ગોત્રવાળે દ્રવ્યશંખ કી સ્થિતિ જઘન્ય સે એક સમય કી ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે અન્તર્મુહૂર્ત્સ કી કહી ગઈ હૈ। યે એકભવિક આદિ દ્રવ્યશંખ હસ કહી હુઈ સ્થિતિ કે બાદ ફિર નિયમ સે ભાવશંખ બન જાતે હૈં। હસ કથન કા તાત્પર્યં એસા હૈ કિ-‘એકભવિકજીવદ્રવ્ય શંખ જઘન્ય સે અન્તર્મુહૂર્ત્સ તક ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે એક કોટિ પૂર્વ તક્ક રહતા હૈ, હસકે બાદ વહ ભાવશંખ બન જાતા હૈ અર્થાત્ શંખ પર્યાય મેં હો જાતા હૈ। હસલિયે એકભવિક કી દ્રવ્યશંખરૂપ સે રહને કી સ્થિતિ પૂર્વોક્ત જઘન્ય ઓર ઉત્કૃષ્ટ કહી ગઈ હૈ। હમી પ્રકાર સે બદ્ધાયુક્ત આદિ મેં બી જાનના ચાહિયે। (દ્વ્યાણિં કો જઓ કં સંખં ઇચ્છઈ) અબ સૂત્રકાર યહ કહતે હૈ કિ સાતનયોં મેં સે કોન ૨ સા નય હન તીજ શંખોં મેં કિસ ૨ શંખ કો માનતા હૈ-(તત્થ જોગમસંગહવવહારા તિવિહં સંખં ઇચ્છંતિ-તં જહાં એગમવિયં, બદ્ધાઉયં, અભિમુહનામગોત્તં ચ) નૈગમનય, સંગ્રહનય, ઓર વ્યવહાર નય યે ત્રીન નય સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળે

આ પ્રમાણે છે કે ‘અભિમુખતા સામિપ્યને લીધે જ થાય છે’ એથી અભિમુખ નામ ગોત્રવાળા દ્રવ્ય શંખની સ્થિતિ જઘન્યથી એક સમયની અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્ત્સ એટલી કહેવામાં આવી છે. આ બધાં એક ભવિક આદિ દ્રવ્યશંખ આ કથિત સ્થિતિ પછી ફરી નિયમાનુસાર ભાવશંખ બની જાય છે. આ કથનનું તાત્પર્યં આ પ્રમાણે છે કે ‘એક ભવિક એવ દ્રવ્ય શંખ જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત્સ સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી એક કોટિ પૂર્વ સુધી રહે છે, ત્યાર પછી તે ભાવ શંખ બની જાય છે. એટલે કે શંખ પર્યાયમાં પરિવર્તન થઈ જાય છે. એટલા માટે એકભવિક એવની દ્રવ્યશંખ રૂપમાં રહેવાની સ્થિતિ પૂર્વોક્ત જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ કહેવામાં આવેલી છે. આ પ્રમાણે બદ્ધાયુક્ત વગેરે વિષે પણ જાણી લેવું જોઈએ. (દ્વ્યાણિં કો જઓ કં સંખં ઇચ્છઈ) હવે સૂત્રકાર સાત નયોમાંથી કયા નય આ ત્રણ શંખોમાંથી કયા શંખને માને છે. તે વિષે કથન કરે છે. (તત્થ જોગમસંગહવવહારા તિવિહં સંખં ઇચ્છંતિ નંતદા એગમવિયં, બદ્ધાઉયં, અભિમુહનામગોત્તં ચ) નૈગમનય, સંગ્રહનય, અને વ્યવહારનય આ ત્રણે નયો સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળા હોય છે, એથી એઓ

દશો ભાવિકાર્યકારિણિ કારણે કાર્યોપચારં કૃત્વા इत्यं व्यपदिशन्ति । यथा-
 राज्याहं राजकुमारे राजशब्दव्यपदेशं, घृतमक्षेपयोग्ये घटे घृतघटशब्दव्यपदेशं
 कुर्वन्तीति । ऋजुसूत्रनपस्तु बद्धायुष्कम् अभिमुखनामगोत्रं च शङ्कमिच्छति । अयं
 भावः-अयं नयः पूर्वनयापेक्षया विशुद्धत्वादेकभविकं शङ्कमतिव्यवहितत्वेनाति-

હોતે હૈ-इसलिये ये तीनों प्रकार के शांखों को मानते हैं । यह बात
 देखी जाती है कि-'जो स्थूल दृष्टिवाले होते हैं वे आगे होनेवाले कार्य
 के कारण में कार्य का उपचार करके उसे उसरूप से वर्तमान में कह
 दिया करते हैं-जैसे जो आगे राजा होनेवाला होता है, ऐसे राजपुत्र
 को लोक, वर्तमान में राजा कह देते हैं-जिस घड़े में घृत रखा जाने-
 वाला है उस घड़े को अभी से घृत का घड़ा कह देते हैं । इसी प्रकार
 से एगभविक बद्धायुष्क और अभिमुखनामगोत्र ये तीन प्रकार के
 द्रव्यशांखभविष्य में भावशांख होंगे-अभी तो हैं नहीं परन्तु इन्हें
 अभी से भावशांखरूप में कहनेवाले ये तीन नय हैं । इसलिये ये तीन
 नय इन तीनों शांखों को मानते हैं । (उज्जुसुभो दुविहं संखं इच्छह-
 तं जहा बद्धायं च अभिमुहनामगोत्तं च) ऋजुसूत्र नय दो
 प्रकार के शांख को मानता है । एक बद्धायुष्क शांख को और दूसरे
 अभिमुख नाम गोत्रशांख को । एक भविक शांख को नहीं । क्योंकि
 यह नय पूर्वनयों की अपेक्षा विशुद्ध होता है-और वर्तमान समयवर्ती

ત્રણે પ્રકારના શંખોને માને છે. એવું એવામાં આવે છે કે 'જે સ્થૂલ દ્રષ્ટિ-
 વાળા હોય છે, તે ભવિષ્યમાં થનારા કાર્યના કારણમાં કાર્યોપચાર કરીને તેને
 તે રૂપમાં વર્તમાનમાં કહ્યાં કરે છે. જેમ કેાઈ ભવિષ્યમાં રાજા થનાર હોય
 તો એવા રાજપુત્રને લોકો વર્તમાનમાં રાજા કહેતા હોય છે. જે ઘડામાં ઘી
 ભરવાનું છે, તેને પહેલેથી જ ઘૂતઘડો કહેવા લાગે છે. આ પ્રમાણે એક
 ભવિક બદ્ધાયુષ્ક અને અભિમુખ નામ ગોત્ર આ ત્રણ પ્રકારના દ્રવ્ય
 શંખ ભવિષ્યમાં ભાવ શંખો થશે. અત્યારે તો છે નહિ, પરંતુ
 અત્યારથી જ એમને ભાવશંખરૂપમાં કહેનારા આ ત્રણ નયો છે
 એથી જ આ ત્રણે ત્રણ નયો આ ત્રણે શંખોને માને છે. (उज्जुसुभो दुविहं
 संखं इच्छह-तं जहा बद्धायं च अभिमुह नामगोत्तं च) ऋजु સૂત્રનય બે
 પ્રકારના શંખોને માને છે. એક બદ્ધાયુષ્ક શંખને અને બીજા અભિમુખનામ
 ગોત્ર શંખને એક ભવિક શંખને તે માનતો નથી. કેમ કે આ નય પૂર્વ
 નયોની અપેક્ષા વિશુદ્ધ હોય છે અને વર્તમાન સમયવર્તી પર્યાયને જ પ્રહણ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૩૦ સંખ્યાપ્રમાણનિરૂપણમ્

૬૨૩

મસજ્જમયાન્નેચ્છતિ, અત એતન્નયમતે વદ્ધાપુષ્કાભિમુખનામગોત્રેતિ શક્ત્વ્યમિતિ । તથા-શબ્દસમભિરુદૈર્ભૂતાઠ્ઠાસ્ત્રયઃ શબ્દનયા ઋજુસૂત્રાપેક્ષાપિ વિશુદ્ધત્વાત્ વદ્ધાપુષ્કમપિ અતિવ્યવહિતં મન્યતે, અતોડતિમસજ્જનિરૂપ્યર્થમભિમુખનામગોત્રમેકમેવ શક્ત્વમિચ્છન્તિ । મઠ્ઠુમુપસંદરનાહ-સ એવ જ્ઞાયકશરીરમવ્યશરીર વ્યતિરિક્તો દ્રવ્યશક્ત્વ इति । इत्थं नो आगमतो द्रव्यशक्तस्य भेदयत्रयमपि निरूपितमिति सूचयितुमाह-स एव नो आगमतो द्रव्यशक्त इति । इत्थं समेदो द्रव्यशक्तः प्ररूपित इति सूचयितुमाह-स एव द्रव्यशक्त इति ॥सू० २३०॥

વર્ણાય કો હી ગ્રહણ કરતા હૈ । इसलिये एकभविक शांख को नय भाव शांख के प्रति अतिव्यवहित होने के कारण अतिप्रसंग के भय से स्वीकार नहीं करता है । वद्धायुष्क और अभिमुख नाम गोत्र शांख ये भाव के प्रति अतिव्यवहित नहीं हैं, किन्तु समीर हैं । इसलिये इन्हें मानता है । (तिष्ठिण सहनया अभिमुहनामगोत्तं संखं इच्छन्ति) शब्द समभिरुद और एवंभूत ये तीन नय अभिमुख नामगोत्र शांख को मानते हैं-दो को यहीं । ये नय ऋजुसूत्र नय की अपेक्षा भी विशुद्ध होते हैं-इसलिये इनकी दृष्टि में वद्धायुष्क शांख भी भाव शांख के प्रति अति व्यवहित हैं-सिर्फ एक अभिमुखनाम गोत्र शांख नहीं, इसलिये इसे ही ये शांख मानते हैं । (से सं जाणयसरीर भवियसरीरवहरित्ता दव्वसंखा-से तं नो आगमओ दव्वसंखा-से सं दव्वसंखा) इस प्रकार से ज्ञायकशरीर मव्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्यशांखों के

કરે છે એથી એકભવિકશાંખને આ નય ભાવશાંખ પ્રત્યે અતિ વ્યવહિત હોવા બદલ અતિ પ્રસંગના ભયથી સ્વીકાર કરતો નથી. બદ્ધાયુષ્ક અને અભિમુખનામગોત્ર શાંખ એઓ ભાવશાંખની પ્રત્યે અતિવ્યવહિત નથી, પરંતુ સમીર છે એથી એમને માને છે. (તિષ્ઠિણ સહનયા અભિમુહનામગોત્તં સંખં ઇચ્છન્તિ) શબ્દ, સમભિરુદ અને એવંભૂત આ ત્રણે નયો અભિમુખ નામ ગોત્ર શાંખને માને છે. એને નહિ. આ નયો ઋજુ સૂત્ર નયની અપેક્ષા પણ વિશુદ્ધ હોય છે. એટલા માટે એમની દૃષ્ટિએ બદ્ધાયુષ્ક શાંખ પણ ભાવ શાંખની પ્રત્યે અતિવ્યવહિત હોય છે. ફક્ત એક અભિમુખ નામ ગોત્ર નહિ. એથી આને જ શાંખો માનો છે. (સે સં જાણયસરીર ભવિયસરીર વહરિત્તા દવ્વસંખા સે તં નો આગમઓ દવ્વસંખા-સે સં દવ્વસંખા) આ પ્રમાણે જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય શાંખોમાં સ્વરૂપનું આ કથન છે નો

સ્વરૂપ કા યહ કથન હૈ । નો આગમકી અપેક્ષા દ્રવ્યસંસ્થ કે ભેદોં કા હસ પ્રકાર કથન સમાપ્ત હોને પર દ્રવ્યશંસ્થ કા સ્વરૂપ કથન સમાપ્ત હુઆ ।

ભાવાર્થ—હસ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકાર ને સંસ્થા પ્રમાણ કા નિરૂપણ પ્રારંભ હોને કા કથન કિયા હૈ । હસમેં ઁન્હોને યહ કહા હૈ કિ સંસ્થા પ્રમાણ—નામસંસ્થા ૧, સ્થાપનાસંસ્થા ૨, દ્રવ્યસંસ્થા ૩, ઔપમ્યસંસ્થા ૪, પરિમાણસંસ્થા ૫, જ્ઞાનસંસ્થા ૬, ગણનાસંસ્થા ૭ ઔર ભાવ સંસ્થા ૮ કે ભેદ સે આઠ પ્રકાર કા હોતા હૈ । આઠમેં ત્રીન કે સ્વરૂપ કા વર્ણન સૂત્રકાર યહાં કરતે હૈ ઔર પાંચ કે સ્વરૂપ કા વર્ણન આગે કરેંગે । હનમેં સંસ્થા પ્રમાણ કે વિષય મેં ંસા કહા હૈ કિ—‘સંસ્થ’ યહ શબ્દ સંસ્થા ઔર શંસ્થ હન દોનોં કા વાચક હોતા હૈ । હસલિયે જહાં પર જિસ શબ્દ કી ઘટના સે અર્થ પ્રતીતિ હોવે વહાં પર ઁસ શબ્દ કી ઘટના કરકે વિવક્ષિત અર્થ સંગત કર લેના ચાહિયે । કિસી બી જીવ અથવા અજીવ આદિ પદાર્થ કા સંસ્થા ંસા નામ રલ્લના હસકા નામ સંસ્થા હૈ । કાષ્ઠકર્મ આદિ મેં ‘યહ સંસ્થા હૈ’ હસ પ્રકાર કી સ્થાપના કરના હસકા નામ ‘સ્થાપનાસંસ્થા’ હૈ નામસંસ્થા ઔર

આગમની અપેક્ષાઁ દ્રવ્ય શંખતા ભેદોતું આ પ્રમાણે વક્તાવ્ય સમાપ્ત થતાં દ્રવ્ય શંખતા સંજ્ઞાનું કથન સમાપ્ત થયું છે તેમ સમજવું.

ભાવાર્થ—આ સૂત્ર વડે સૂત્રકારે સંજ્ઞા પ્રમાણના નિરૂપણારંભનું કથન સ્પષ્ટ કર્યું છે. આમાં તેઓશ્રીઁ આમ કહ્યું છે કે સંજ્ઞા પ્રમાણ—નામસંજ્ઞા ૧, સ્થાપનાસંજ્ઞા ૨, દ્રવ્યસંજ્ઞા ૩, ઔપમ્યસંજ્ઞા ૪, પરિમાણ સંજ્ઞા ૫, જ્ઞાનસંજ્ઞા ૬, ગણનાસંજ્ઞા ૭. અને ભાવ સંજ્ઞાના ભેદથી આઠ પ્રકારનું છે. આઠમાંથી ત્રયના સંજ્ઞાનું વર્ણન સૂત્રકાર અહીં કરે છે અને શેષ પાંચનું વર્ણન હવે પછી કરશે. આમાં સંજ્ઞા પ્રમાણના સંબંધમાં આમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘સંજ્ઞ’ આ પદ શંખ-ત્રંખા અને શંખ આ બંને અર્થોને સ્પષ્ટ કરે છે. એથી ત્યાં જે શબ્દની ઘટનાથી અર્થ—પ્રતીતિ હોય ત્યાં તે શબ્દની ઘટના કરીને વિવક્ષિત અર્થની સંગતિ બેસાડી લેવી બેઠઁ. કોઈ પણ જીવ અથવા અજીવ આદિ પદાર્થની સંજ્ઞા એવું નામ રાખવું તે નામસંજ્ઞા કહેવાય છે. કાષ્ઠ કર્મ વગેરેમાં ‘આ સંજ્ઞા છે’ આ જાતની સ્થાપના કરવી તેનું નામ ‘સ્થાપના સંજ્ઞા છે’ નામ સંજ્ઞા અને સ્થાપના સંજ્ઞામાં તફાવત છે, તે આ

અનુયોગચન્દ્રિકા શીકા સૂત્ર ૨૩૦ સંખ્યાપ્રમાણનિરૂપણમ્

૬૨૫

સ્થાપના મેં ભેદ છે ઓર વહ હસ પ્રકાર સે છે કિ નામ યાવ-
સ્કથિક હોતા છે ઓર સ્થાપના હસ્તરિક ખી હોતી છે ઓર યાવસ્કથિક
ખી હોતા છે । હસ વિષય કા સ્પષ્ટીકરણ નામ આવશ્યક ઓર સ્થાપના
આવશ્યક કે પ્રકરણ મેં પીછે કિયા ચુકા છે । ‘દ્રવ્યસંસ્થા’ કે વિચાર મેં
‘સંસ્થ’ શબ્દ અર્થ સંખ્યાપરક ન લેકર શંખ પરક લિયા ગયા છે । આગમ
ઓર નો આગમ કે ભેદ સે દ્રવ્ય શંખ દો પ્રકાર કા કહા ગયા છે ।
હનમેં આગમ શંખ ઓર નો આગમ શંખ કે ભેદરૂપજ્ઞાયક શરીર ભવ્ય
શરીર શંખ હનકા સ્વરૂપ દ્રવ્યાવશ્યક કે પ્રકરણ મેં કહે ગયે હન
ભેદો કે અનુસાર હી જાનના ચાહિયે । હન ભેદો સે-જ્ઞાયકશરીર
ઓર ભવ્યશરીર શંખ સે-ભિન્ન દ્રવ્ય શંખ કે એકભવિક, બદાયુષ્ક,
અભિમુખ ગોત્ર યે ત્રીન ભેદ છે । જિસ જીવ ને ઉત્પન્ન હોકર અખી તક
શંખ પર્યાય કી આયુ કા બન્ધ તો નહીં કિયા છે પરન્તુ મરકર જિસે
શંખ કી પર્યાય મેં ઉત્પન્ન હોના અવશ્ય છે એમા શંખ પર્યાય મેં ઉત્પન્ન
હોને કે પ્રથમ ભવ મેં સ્થિત જો જીવ છે વહ એકભવિક શંખ છે ।
હસકી જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુદ્દત્તની કી ઓર ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ એકકોટિ પૂર્વ
કી છે । બદાયુષ્ક શંખ વહ જીવ છે કિ-જિસને શંખ પર્યાય મેં ઉત્પન્ન

પ્રમાણે છે કે નામ યાવસ્કથિત હોય છે. અને સ્થાપના ઇત્વરિક પણ હોય
છે અને યાવસ્કથિત પણ હોય છે. આ વિષે સ્પષ્ટતા નામ આવશ્યક અને
સ્થાપના આવશ્યકતા પ્રકરણમાં પહેલા કરવામાં આવી છે. ‘દ્રવ્યસંસ્થા’ ના
વિચારમાં ‘સંખ’ શબ્દનો અર્થ સંખ્યા પરક લેવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ
આનો અર્થ શંખ-પરક લેવામાં આવ્યો છે. આગમ અને નોઆગમના
લેદથી દ્રવ્ય શંખના બે પ્રકારો કહેવામાં આવ્યા છે. આમાં આગમ
શંખ અને નોઆગમ શંખના લેદ રૂપ જ્ઞાયક શરીર ભવ્યશરીર
શંખ-એમનું સ્વરૂપ દ્રવ્યાવશ્યકતાના પ્રકરણમાં કથિત લેદો મુજબ જ બાણી
લેવું જોઈએ. આ બન્ને-જ્ઞાયક શરીર અને ભવ્યશરીર શંખથી ભિન્ન દ્રવ્ય
શંખના એક ભવિક, બદાયુષ્ક, અને અભિમુખ નામ ગોત્ર આ ત્રણે લેદો
છે. જે જીવે ઉત્પન્ન થઈને હજી સુધી શંખ પર્યાયની આયુનો બંધ કર્યો
નથી પરંતુ મરણ પ્રાપ્ત કરીને જે શંખની પર્યાયમાં ચોક્કસ ઉત્પન્ન થવાનો
છે, એવો શંખ પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થવાના પૂર્વે પ્રથમ ભવમાં સ્થિત જીવ તે
એકભવિક શંખ છે એની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુદ્દત્તની અને ઉત્કૃષ્ટ
સ્થિતિ એક કોટિ પૂર્વની છે. તે બદાયુષ્ક શંખ તે જીવ કહેવાય છે કે

અં ૭૧

અય ઔપમ્યસંખ્યાં નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—તે કિં તં ઓવમ્મસંખા? ઓવમ્મસંખા—અઉવિહા
પળ્લન્તા, તં જહા—અરિથ સંતયં સંતણં ઉવમિજ્ઞિ, અરિથ
સંતયં અસંતણં ઉવમિજ્ઞિ, અરિથ અસંતયં સંતણં ઉવમિજ્ઞિ,
અરિથ અસંતયં અસંતણં ઉવમિજ્ઞિ। તત્થ સંતયં સંતણં
ઉવમિજ્ઞિ, જહા—સંતા અરિહંતા સંતણંહિ પુરવરોહિ સંતણંહિ
કવાડેહિ સંતણંહિ વચ્છેહિ ઉવમિજ્ઞંતિ, તં જહા—“પુરવરકવાડ-

હોને કી આયુ કા બંધ કર લિયા હૈ । इसकी स्थिति जघन्य अन्त-
र्मुहूर्त्त की और उत्कृष्ट एककोटिपूर्व के त्रिभाग प्रमाण है । जिसके
क्षीन्द्रिय जाति आदिरूप नाम कर्म और नीच गोत्ररूप गोत्रकर्म जघन्य
से एकसमय तक और उत्कृष्ट से अन्तर्मुहूर्त्त तक उदयाभिमुख नहीं
होते हैं ऐसा वह जीव अभिमुखनाम गोत्र शास्त्र है । इसकी जघन्य
स्थिति एक समय की और और उत्कृष्ट स्थिति अन्तर्मुहूर्त्त की है ।
अपनी २ स्थिति के समाप्त होते ही ये सब भावशास्त्र बन जाते हैं ।
नैगमनय, संप्रहनय, और व्यवहार नय ये तीनों नय इस तीनों प्रकार
के शास्त्रों को मानते हैं । ऋजु सूत्रनय एकभक्तिकशास्त्र के सिवाय दो
प्रकार के शास्त्रों को और एक अभिमुख नामगोत्र शास्त्र को शब्द, सम
भिरुद्ध और एवं भूत नय मानते हैं ॥ सू० २३० ॥

જેણે શ'ખ પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થવા જેટલા આયુષ્યને બંધ કરી લીધો છે.
આની સ્થિતિ જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ એક કોટિ પૂર્વના ત્રિભાગ
પ્રમાણ છે. જેના ક્ષીન્દ્રિય જાતિ વગેરે ૩૫ નામ કર્મ અને નીચ ગોત્ર ૩૫
ગોત્ર કર્મ જઘન્યથી એક સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્ત સુધી
ઉદયાભિમુખ થતા નથી એવો તે જીવ અભિમુખ નામગોત્ર શ'ખ છે.
આની જઘન્ય સ્થિતિ એક સમયની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની છે.
પોતપોતાની સ્થિતિ પૂરી થતાં જ આ સર્વ ભાવશ'ખ બની જાય છે નૈગમનય,
સંગ્રહનય અને વ્યવહારનય આ ત્રણે નય આ ત્રણે પ્રકારના શ'ખોને માને છે.
ઋજુ સૂત્રનય એકભવિક શ'ખ સિવાય બે પ્રકારના શ'ખોને અને એક અભિમુખ
નામગોત્ર શ'ખને શબ્દ, સમભિરુદ્ધ અને એવંભૂત નય માને છે. ॥સૂત્ર ૨૩૦ ॥

અનુયોગચંદ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૩૧ ઔપમ્યસંખ્યાનિરૂપણમ્

૬૨૭

વચ્છા ફલિહમુયા દુંદુહિત્થણિયધોસા। સિરિવચ્છાકયવચ્છા
સઘ્વેઽવિ જિણા ચઠ્ઠવીસં ॥૧॥” સંતયં અસંતણં ઉવમિજ્ઞહ,
જહા સંતાઈ નેરહયતિરિવ્વજોણિયમણુસ્સદેવાણં આઠયાઈ
અસંતણં પલિઓવમસાગરોવમેહિં ઉવમિજ્ઞંતિ। અસંતયં—
અસંતણં ઉવમિજ્ઞહ, તં જહા—“પરિજૂરિયપેરંતં, ચલંતવિંટં
પડંતનિચ્છીરં। પત્તંવવસણપત્તં, કાલપ્પત્તં ભણહ માહં ॥૧॥
જહ તુભે તહ અમ્હે તુભેઽવિ ય હોહિ હા જહા અમ્હે। અપ્પાહેહ
પડંતં, પંડુયપત્તં કિસલયાણં ॥૨॥ ણવિ અત્થિ ણવિ ય હોહી,
ઉહ્ઠાવો કિસયલપંડુપત્તાણં। ઉવમાલ્લુ ઇસ કયા, ભવિયજ્ઞ
વિબોહણટ્ટાણ ॥૩॥” અસંતયં અસંતણં ઉવમિજ્ઞહ, જહા લ્લ-
વિસાણં તહા સસવિસાણં। સે તં ઓવમ્મસંલ્લા ॥સૂ૦ ૨૩૧॥

છાયા—અથ કા સા ઔપમ્યસંખ્યા? ઔપમ્યસંખ્યા—ચતુર્વિધા પ્રજ્ઞતા,
તથા—અસ્તિ સત્ત્વં સત્ત્વેન ઉપમીયતે, અસ્તિ સત્ત્વમ્ અસત્ત્વેન ઉપમીયતે,

અથ સૂત્રકાર ઔપમ્યસંખ્યા કા નિરૂપણ કરતે હૈ—

‘સે કિં તં ઓવમ્મસંલ્લા? હત્યાદિ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ઓવમ્મસંલ્લા?) હે ભદ્રંત! ઔપમ્યસંખ્યા
કા કયા તાત્પર્ય હૈ?

ઉત્તર—(ઓવમ્મસંલ્લા ચઠ્ઠવિહા પણ્ણત્તા) ઔપમ્યસંખ્યા ચાર
પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ। (તં જહા) જૈસે—(અત્થિ સંતયં સંતણં ઉવમિ-

હ્વે સૂત્રકાર ઔપમ્ય સંખ્યાનું નિરૂપણ કરે છે.

“સે કિં તં ઓવમ્મસંલ્લા?” હત્યાદિ

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ઓવમ્મસંલ્લા?) હે ભદ્રંત! ઔપમ્ય સંખ્યાનું
તાત્પર્ય થું છે?

ઉત્તર : (ઓવમ્મસંલ્લા ચઠ્ઠવિહા પણ્ણત્તા) ઔપમ્ય સંખ્યા ચાર
પ્રકારની કહેવામાં આવી છે. (તં જહા) જેમ કે (અત્થિ સંતયં સંતણં ઉવ-

અસ્તિ અસત્કં સત્કેન ઉપમીયતે, અસ્તિ અસત્કં અસત્કેન ઉપમીયતે । તત્ર સત્કં સત્કેન ઉપમીયતે, યથા—સન્તઃ અર્હેન્તઃ સદ્ધિઃ પુરવરૈઃ સદ્ધિઃ કપાટૈઃ સત્સુ વક્ષઃસુ ઉપમીયન્તે, તથા—પુરવરકપાટવક્ષસઃ પરિધમ્નુના દુન્દુમિસ્તનિતઘોષાઃ । શ્રીક્ત્સાક્કિતવક્ષસઃ સર્વેઽપિ જિનાશ્વતુર્નિશ્ચિતિઃ ॥૧॥ સત્કમ્ અસત્કેન ઉપમીયતે, યથા સત્કાનિ નૈરયિકતિર્યગ્ચોનિકમનુષ્યદેવાનામ્ આયુષ્કાણિ અસત્કૈઃ પલ્યોપમ-સાગરોપમૈઃ ઉપમીયન્તે । અસત્કં સત્કેન ઉપમીયતે, તથા—પરિજીર્ણપર્યન્તં ચલ-દ્વૃન્તં પતન્નિઃક્ષીરમ્ । પત્રં વ્યસનપાપ્તં કાલપાપ્તં મળતિ ગાથામ્ ॥૨॥ યથા યુષ્માકં તથા અસ્માકં યૂપમવિ ભવિષ્યથ યથા વયમ્ । સંદિશતિ પતત્ પાણ્ડુ-ક-પત્રં કિસલયેભ્યઃ ॥૩॥ નાપિ અસ્તિ નાપિ ચ ભવિષ્યતિ ઉલ્લાપઃ કિસલયપાણ્ડુ-પત્રાણામ્ । ઉપમા સ્વલુ ઇવા કૃતા ભવિક્ષનવિવોધનાર્થમ્ ॥૩॥ અસત્કમ્ અસત્કૈઃ ઉપમીયતે, યથા સ્વરવિષાણઃ તથા શશવિષાણઃ । સ ઇવા ઔપમ્યસંખ્યા ॥૪॥ ૨૩૧ ॥

ટીકા—‘સે કિં તં ઓવમ્મસંખ્યા’ ઇત્યાદિ—

અથ કા સા ઔપમ્યસંખ્યા ? ઇતિ શિષ્યપ્રશ્નઃ । ઉત્તરયતિ ઔપમ્યસંખ્યા-ઉપમૈવ ઔપમ્યમ્, સંખ્યાનં સંખ્યા-વસ્તુપરિચ્છેદો વસ્તુનિર્ણય ઇતિ યાત્ર, ઔપમ્યેન ઔપમ્ય પ્રધાના વા સંખ્યા-ઔપમ્યસંખ્યા । ઇયં ચ ઉપમાનોપમેયયોઃ સત્ત્વાસત્ત્વાભ્યાં ચતુર્વિધા ભવતિ । યથા—સદ્ વસ્તુ સતા વસ્તુના ઉપમીયતે, સદ્-સ્તુ અસતા વસ્તુના ઉપમીયતે, અસદ વસ્તુ સતા વસ્તુના ઉપમીયતે, અસદ વસ્તુ અસતા વસ્તુના ઉપમીયતે ઇતિ । તત્ર સદ્ વસ્તુ સતા વસ્તુના ઉપમીયતે ઇતિ યદુ-મિઝ્જહ, અત્થિ સંતયં અસંતણ ણં ઉવમિઝ્જહ, અત્થિ અસંતયં સંતણં ઉવમિઝ્જહ) જહાં સદ્વસ્તુ સદ્વસ્તુ સે ઉપમિત કી જાતી હૈ વહ ઔપ-મ્યસંખ્યા કા પ્રથમ પ્રકાર હૈ । જહાં સદ્વસ્તુ અસદ્વસ્તુ સે ઉપમિત કી જાતી હૈ વહ ઔપમ્યસંખ્યા કા દ્વિતીય પ્રકાર હૈ । જહાં અસદ્વસ્તુ સદ્વસ્તુ સે ઉપમિત કી જાતી હૈ વહ ઔપમ્યસંખ્યા કા તૃતીય પ્રકાર હૈ । (અત્થિ અસંતયં અસંતણં ઉવમિઝ્જહ) જહાં અસદ્વસ્તુ અસદ્વસ્તુ સે ઉપમિત કી જાતી હૈ વહ ઔપમ્યસંખ્યા કા ચૌથા પ્રકાર હૈ । ઔપમ્ય-

મિઝ્જહ, અત્થિ સંતયં અસંતણ ણં ઉવમિઝ્જહ, અત્થિ સંતયં સંતણં ઉવમિઝ્જહ) જ્યાં સદ્વસ્તુ સદ્ વસ્તુની સાથે ઉપમિત કરવામાં આવે છે, તે ઔપમ્ય સંખ્યાનો પ્રથમ પ્રકાર છે. જ્યાં સદ્વસ્તુ અસદ્વસ્તુની સાથે ઉપમિત કરવામાં આવે છે તે ઔપમ્ય સંખ્યાનો બીજો પ્રકાર છે. જ્યાં અસદ્વસ્તુ સદ્વસ્તુની સાથે ઉપમિત કરવામાં આવે છે, તે ઔપમ્ય સંખ્યાનો ત્રીજો પ્રકાર છે. (અત્થિ અસંતયં અસંતણં ઉવમિઝ્જહ) જ્યાં અસદ્વસ્તુ અસદ્વસ્તુની

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૩૧ ઔપમ્યસંખ્યાનિરૂપણમ્

૬૨૯

ક્તમ્, તસ્ય નિર્દર્શનમાહ-યથા-સન્તઃ અર્હન્તઃ સદ્ધિઃ પુરવરૈઃ સદ્ધિઃ કપાટૈઃ સત્સુ વક્ષઃપુ ઉપમીયન્તે इति । यथा ते उपमीयन्ते तथाह-‘पुरवरकवाडवच्छा’ इत्यादि-अयं भावः-सर्वेऽपि चतुर्विंशति जिनाः पुरवरकपाटवक्षसः-पुरवरस्य=प्रधान-नगरस्य यः कपाटः स इव वक्षो येषां ते तथाभूता भवन्ति । तथा-परिघभूजाः=परिघाकारभुजयुक्ताः भवन्ति । पुनश्च-दुन्दुभिस्तनितघोषा भवन्ति, दुन्दुभिनाद-वद् मेघनिर्घोषवच्च तीर्थकृतां स्वरो भवतीत्यर्थः । तथा-चैते श्रीवत्साङ्कितवक्षसो भवन्ति-एषां वक्षःस्थलेषु श्रीवत्सच्चिह्नं भवतीत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम्-यो हि तीर्थकरान् स्वरूपतो निश्चिनोति, स तान् पुरवरकपाटवक्षस्कत्वादिनैव निश्चिनोति पुरवरकपाटादिनामुपमेयभूता यद्यपि वक्षःस्थलादयो भवन्ति, तथापि वक्षः

શબ્દ કા અર્થ ઉપમા છે તથા વસ્તુ કે પરિચ્છેદ કા નામ સંખ્યા છે । ઉપમા દેકર વસ્તુકા નિર્ણય કરના અથવા ઉપમાપ્રધાન જો વસ્તુ કા નિર્ણય હોતા છે, વહ ઔપમ્યસંખ્યા છે । યહ ઉપમાન ઉપમેય કી સત્તા ઓર અસત્તા સે પૂર્વોક્તરૂપ મેં ચાર પ્રકાર કા હોતા છે । (તત્થ સંતયં સંતણં ઉવમિજ્જહ, જહા-સંતા અરિહંતા સંતણ્હિં પુરવરેહિં સંતણ્હિં કવાડેહિં સંતણ્હિં વચ્છેહિં ઉવમિજ્જંતિ, તં જહા-પુરવરકવાડવચ્છા ફલિહમુયા દુન્દુહિત્થણિયવોસા, સિરિવચ્છંકિયવચ્છા સચ્ચેઽવિ જિણા ચઽવ્વીસં) इनमें औपम्य संख्या का जो प्रथम प्रकार है वह इस प्रकार में है जैसे-अरिहंत भगवान् का वक्षस्थल प्रधाननगर के कपाट के जैसा होता है । यहां पर चौबीस अरिहंत भगवंत सद्रूप हैं और पुरवर के कपाट भी सद्रूप है । सद्रूप कपाटों से अर्हंत भगवंतों के वक्षः

સાથે ઉપમિત કરવામાં આવે છે તે ઔપમ્ય સંખ્યાનો એથો પ્રકાર છે. ઔપમ્ય શબ્દનો અર્થ ઉપમા છે તેમજ વસ્તુના પરિચ્છેદનું નામ સંખ્યા છે. ઉપમા આપીને વસ્તુનો નિર્ણય કરવો અથવા ઉપમા પ્રધાન જે વસ્તુનો નિર્ણય હોય છે, તે ઔપમ્ય સંખ્યા છે. આ ઉપમાન ઉપમેયની સત્તા અને અસત્તાથી પૂર્વોક્ત રૂપે ચાર પ્રકારનું થાય છે. (તત્થ સંતયં સંતણં ઉવમિજ્જહ જહા સંતા અરિહંતા સંતણ્હિં પુરવરેહિં કવાડેહિં સંતણ્હિં વચ્છેહિં ઉવમિજ્જંતિ, તં-જહા, -પુરવરકવાડવચ્છા ફલિહમુયા દુન્દુહિત્થણિયવોસા સિરિવચ્છંકિયવચ્છા સચ્ચેઽવિ જિણા ચઽવ્વીસં) આમાં જે ઔપમ્ય સંખ્યાનો પ્રથમ પ્રકાર છે તે આ પ્રમાણે છે, જેમ કે અરિહંત ભગવાનું વક્ષસ્થળ મુખ્ય નગરના કપાટ જેવું હોય છે. અહીં ૨૪ અરિહંત ભગવંત સદ્રૂપ છે અને પુરવરના કપાટ પણ સદ્રૂપ છે સદ્રૂપ કપાટોની સાથે અર્હંત ભગવંતોના વક્ષસ્થળો ઉપમિત કરવામાં આવ્યા

૬૩૦

અનુચિતગદ્યારસ

સ્થલાદીનાં તીર્થકરાવિનાભૂતસ્વાત્તેવામિતેષુ તીર્થકરા અપ્યુપમિતા એવ મયન્તિ, અતએવ 'સંતા અરિહંતા સંતર્હિ-પુરવરેહિ' ઇત્યાધુકમ્ । ઇત્યં ચાત્ર ઉપમેયભૂતાનાં તીર્થક્રામુપમાનેન સંખ્યા=નિશ્ચયો ભવતીત્યોપમ્યસંખ્યાત્વં લોચ્યમ્ । ઇતિ પ્રથમો મહ્નઃ । અથ દ્વિતીયં મહ્નં નિરૂપયતિ-સદ્ વસ્તુ અસત્તા વસ્તુના ઉપમીયતે ।

સ્થલ કો ઉપમિતક્રિયા ગયા હૈ । યહાં કપાટ ઉપમાનભૂત હૈ । ઓર અર્હંત મગવંતોં કા વક્ષસ્થલ ઉપમેયભૂત હૈ । હમી પ્રકાર સે એસા કહના કિ હન અર્હંત મગવંતોં કે સુજ પરિધા કે આકાર જેસે હોતે હૈ । હનકા વક્ષઃસ્થલ શ્રીવક્ષસ સે અઢ્ઢિત હોતા હૈ । ઢુંડુમિ કે સ્વર જેસા હનકા નિર્ધોષ હોતા હૈ । હસકા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ જો વ્યક્તિ તીર્થંકરોં કે વક્ષસ્થલ આદિ કેસે હોતે હૈ ? હસ યાત કોં જાનના ચાહતા હૈ, વહ પુરવર કપાટ આદિ ઉપમાનોં સે ઝહેં જાન લેતા હૈ । હસ પ્રકાર યદ્યપિ ઉપમાનભૂત પુરવર કપાટ આદિકોં સે ઉપમેયભૂત યે વક્ષઃ સ્થલ આદિ હૈ-ફિર મી યે તીર્થંકર કે અવિનાભાવી હોને સે ઝનકે ઉપમિત હોને પર તીર્થંકર મી ઉપમિત હો જાતે હૈ । હસલિયે 'સંતા અરિહંતા, સંતર્હિ પુરવરેહિ' 'હત્યાદિરૂપ સે સૂત્રકાર ને કહા હૈ । હસ પ્રકાર યહાં ઉપમેયભૂત તીર્થંકરોં કા ઉપમાનભૂત પુરવર કપાટાદિકોં સે સંખ્યા નિશ્ચય-હો જાતા હૈ । યહ ઔપમ્યસંખ્યા કા પ્રથમ પ્રકાર હૈ । ઔપમ્યસંખ્યા કા જો 'સંતયં અસંતય ણં ઉવમિત્તજ્ઞ' યહ દ્વિતીય

છે. અહીં કપાટ ઉપમાન ભૂત છે અને અહીં ત ભગવતોનું વક્ષસ્થળ ઉપમેય ભૂત છે. આ પ્રમાણે જ એમ કહેવું કે આ અહીં ત ભગવતોની ભુજાઓ પરિધાના આકાર જેવા હોય છે. એમનું વક્ષસ્થળ શ્રીવક્ષથી અંકિત હોય છે. ઢુંડુમિના સ્વર જેવો એમનો નિર્ધોષ હોય છે આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જે વ્યક્તિ તીર્થંકરોના વક્ષસ્થળો વગેરે કેવાં હોય છે ? આ વાત જાણવા ઇચ્છતા હોય, તે પુરવર, કપાટ વગેરે ઉપમાનોથી જાણી લે છે આ પ્રમાણે જો કે ઉપમાન ભૂત પુરવર, કપાટ વગેરેથી ઉપમેયભૂત આ વક્ષસ્થળો વગેરે છે, છતાંએ એઓ તીર્થંકરના અવિનાભાવી હોવાથી તેમના ઉપમિત થવાથી તીર્થંકર પણ ઉપમિત થઈ જાય છે. એથી (સંતા અરિહંતા, સંતર્હિ પુરવરેહિ) ઇત્યાદિ રૂપથી સૂત્રકારે કહ્યું છે. આ પ્રમાણે અહીં ઉપમેય ભૂત તીર્થંકરોના ઉપમાનભૂત પુરવર કપાટાદિકોથી સંખ્યા નિશ્ચિત થઈ જાય છે આ ઔપમ્ય સંખ્યાનો પ્રથમ પ્રકાર છે. ઔપમ્ય સંખ્યાનો જે 'સંતયં અસંતય ણં ઉવમિત્તજ્ઞ' આ બીજો પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે-

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૩૧ ઔપમ્યસંખ્યાનિરૂપણમ્

૬૩૧

યથા-સન્તિ=વિદ્યમાનાનિ નૈરયિકતિર્યગ્યોનિકમનુષ્યદેવાનામ્ આયુષિ અસદ્ગ્નિઃ
 પલ્યોપમસાગરોપમૈરૂપમીયન્તે । પલ્યોપમસાગરોપમાદીનામસદ્ગ્નિસ્ત્વં યોજન-
 મમાણપલ્યવાલાગ્રાદિપરિકલ્પનામાત્રેણ પ્રરૂપિતત્વાદ્ બોધયમ્ । મહાનારકાદીના
 માયુર્મહત્ત્વસાધકત્વાદેર્પા પલ્યોપમસાગરોપમાદીનામુપમાનત્વં બોધયમ્ । ઇતિ
 દ્વિતીયો મઠ્ઠઃ । અથ તૃતીયમઠ્ઠમાહ-અસદ્ગ્નિસ્તુ સતા વસ્તુના ઉપમીયતે ।
 તદાહ-‘પરિજૂરિયપેરંતં’ ઇત્યાદિ । વસન્તસમયે પરિજીર્ણપર્યન્તં પરિજીર્ણ-પરિતઃ
 સમન્તાત્ જીર્ણતાં ગતઃ પર્યન્તઃ=પર્યન્તમાગો યસ્ય તત્તથા-સકલાવયવશ્ચેન
 જીર્ણતાં પ્રાપ્તમ્, અતઃ એવ-ચલદ્વત્તમ્=વૃન્તાદ્ વિચ્યુર્તિ પ્રાપ્નુવત્, અતઃ એવ પતત્=
 વૃક્ષાદધઃ પતત્ નિઃસારમ્=પરિણતત્વાત્સીરરહિતં વ્યસનપાપ્તં વૃક્ષવિયોગાદિરૂપં
 દુઃખ પ્રાપ્તં પત્તં કર્ત્વં કાલમાપ્તમ્=વસન્તકાલસમુત્પન્નં નવં પત્તં પ્રતિ ગાથાં
 પ્રકાર હૈ વહ્ હસ પ્રકાર સે હૈ-(જહા) જૈસે (સંસાહં નૈરહયતિરિક્ષજોનિયમણુસ્સદેવાણં
 આઽયાહં અસંતર્ણિં પલિઓવમસાગરોવમેહિં ઉવમિઞ્જંતિ) નારક, તિર્યઞ્ચ, મનુષ્ય, ઔર દેવ ઇનકી આયુ પલ્યોપમ
 પ્રમાણ એવં સાગરોપમ પ્રમાણ હૈ । હસ કથન મેં નૈરયિક આદિ જીવોં
 કી આયુ સદ્રૂપ હૈ ઔર પલ્યોપમ સાગરોપમ યે અસદ્રૂપ હૈં । ક્યોંકિ
 યે યોજન પ્રમાણપલ્ય મેં સ્થાપિત કિયે ગયે ચાલાગ્રાદિ કી પરિકલ્પના-
 માત્ર સે પરિકલ્પિત હુય હૈં । યહાં નારકાદિકોં કી આયુઉપમેય ઔર
 પલ્યોપમ સાગરોપમ આદિ ઉપમાન હૈ, ક્યોંકિ ઇનકે દ્વારા ઉસકા
 મહત્ત્વ સાધિત હોતા હૈ । હસ પ્રકાર યહ દ્વિતીય પ્રકાર હૈ-તૃતીય પ્રકાર
 હસ પ્રકાર સે હૈં-(જહા) જૈસા (તં જહા પરિજૂરિયપેરંતં ચલંતવિંટં
 પઢંતનિઞ્ઝીરં, પત્તં ચ વસણપત્તં કાલપત્તં મણહ ગાહં) અસંતયં સંત-

(જહા) જેમ કે (સંસાહં નૈરહયતિરિક્ષજોનિયમણુસ્સદેવાણં આઽયાહં
 અસંતર્ણિં પલિઓવમસાગરોવમેહિં ઉવમિઞ્જંતિ) નારક, તિર્યઞ્ચ, મનુષ્ય
 અને દેવ એમનું આયુષ્ય પલ્યોપમ પ્રમાણ અને સાગરોપમ પ્રમાણ છે આ
 કથનમાં નૈરયિક વગેરે જીવોનું આયુ સદ્રૂપ છે અને પલ્યોપમ સાગરોપમ
 એ અસદ્રૂપ છે. કેમ કે એઓ યોજન પ્રમાણ પલ્યમાં સ્થાપિત કરવામાં
 આવેલ બાલાગ્રાદિની પરિકલ્પના માત્રથી પરિકલ્પિત થયેલાં છે. અહીં
 નારકાદિનું આયુષ્ય ઉપમેય અને પલ્યોપમ સાગરોપમ વગેરે ઉપમાન છે કેમ
 કે એમના વડે તેમનું મહત્ત્વ સાધિત થાય છે. આ પ્રમાણે આ દ્વિતીય
 પ્રકાર છે. તૃતીય પ્રકાર આ પ્રમાણે છે. (જહા) જેમ કે (તં જહા પરિજૂરિય
 પેરંતં ચલંતવિંટં પઢંતનિઞ્ઝીરં, પત્તં ચ વસણપત્તં કાલપત્તં મણહ ગાહં)

મળતિ । કાં ગાથાં મળતિ ? ઇત્યાહ-‘જહ તુમ્હે’ ઇત્યાદિ । યથા યુયં સમ્પતિસ્થઃ તથા વયમપિ પુરાઽધૂમ, યથા ચ સમ્પતિ વયં સ્મસ્તથા યુયમપિ ભવિશ્યથ, ઇત્યં પતત્ કિમપિ પાણ્ડુકપત્તં કિસલયેભ્યઃ= નવોદ્ગતપત્રેભ્યઃ ‘અપ્પા હે’ ઇતિ સંદિશતિ =રૂથયતિ । સંપૂર્વક દિશ્ ધાતોઃ ‘અપ્પાહ’ ઇત્યાદેશો ભવતિ । અયં માવઃ-યથા-યુયં સમ્પતિ આરક્તસ્નિગ્ધરૂપાણિ સુકોમલાણિ સકલજનનેવાનન્દદાયીણિ સ્થઃ,

एणं उवमिज्जइ’ यह औपम्य का तृतीय प्रकार है-सो इसमें असद्वस्तु-सद्वस्तु से उपमित हुई है-जैसे-वसन्त के समयमें पुराने पत्ते ने कि-‘जो सर्व प्रकार से बिलकुल जीर्ण हो चुका है, डबल से जो टूट चुका है, और इसी कारण जो वृक्ष के नीचे पड़ा हुआ है, जिसका सार भाग बिलकुल सूख गया है, तथा वृक्ष के वियोग से जो अत्यन्त दुःखी बन रहा है, नवीन पत्ते से इस गाथा को कहा-कि(जह तुम्हे तह अम्हे तुम्हेऽवि य हो हि हा जहा अम्हे अप्पाहेइ पढंतं, पंडुयपत्तं किसलया णं) जिस प्रकार तुम इस समय हो हम भी पहिले ऐसे ही थे । तथा-इस समय हम जैसे हो रहे हैं तुम भी आगे चलकर ऐसे ही हो जाओगे । इस प्रकार से किसी गिरते हुए पुराने जीर्ण पत्ते ने नवो-द्गत किसलयों से कहा । यहां ‘सं’ पूर्वक ‘दिश्’ धातु को ‘अप्पाह’ यह आदेश हुआ है । इसलिये ‘अप्पाहेइ’ का अर्थ ‘संदिशति’ है तात्पर्य

“असंतयं संतपणं उवमिज्जइ” આ ઔપમ્યનો ત્રીજો પ્રકાર છે. આમાં અસદ્ વસ્તુ સદ્વસ્તુ વડે ઉપમિત કરવામાં આવેલ છે. જેમ કે-વસન્તના સમયમાં જે સર્વ રીતે એકદમ જીર્ણ થઈ ગયા છે, ડાંખળીથી જે તૂટી ગયા છે અને એથી જ જે વૃક્ષની નીચે પડેલ છે, જેનો સાર બાજ સાર શુષ્ક થઈ ગયો છે, તેમજ વૃક્ષના વિયોગથી જે અતીવ દુઃખી થઈ રહ્યા છે એવા પાંદડાએ નવા પાંદડાને આ ગાથા કહી કે (જહ તુમ્હે તહ અમ્હે તુમ્હે ડવિ ય હો હિ હો જહા અમ્હે અપ્પાહેइ પઢંતં, પંડુયપત્તં કિસલયાણં) જે હાલતમાં તમે અત્યારે છો. અમે પણ પહેલાં એવા જ હતા. તેમજ આ સમયે અમે જે સ્થિતિમાં છીએ, તમે પણ એક દિવસ એ સ્થિતિમાં આવશો જ. આ પ્રમાણે કોઈ ખરતા જીર્ણ પાંદડા એ નવોદ્ગત કિસલયોને કહ્યું. અહીં ‘સં’ પૂર્વક ‘દિશ્’ ધાતુને ‘અપ્પાહેइ’ આદેશ થયેલ છે. એથી ‘અપ્પાહેइ’ નો અર્થ ‘સંદિશતિ’ છે. તાત્પર્ય આનું આ પ્રમાણ છે કે જીર્ણ પાંદડું, નવીન પાંદડા-

અનુયોગશ્લોકા ટીકા સૂત્ર ૨૩૧ ઔપમ્યસંખ્યાનિરૂપણમ્

૬૩૩

તથા વ્યમપિ આસ્મ ! યથાચ વયં પાણ્ડુર્ણાનિ રતપમાણિ તૃન્તપચ્યુત્યા ભૂમિ
 છુટિતાનિ સ્મસ્તથૈવ યૂયમપિ ભવિષ્યથ અનિત્યસ્વાત્ સકલભાવાનામ્ । અતઃ
 સ્વસમૃદ્ધાવહં ભાવઃ પરદુર્દશાયાં ચ તપ્પતિ અનાદરભાવશ્ચ ન કદાપિ કાર્યં ઇતિ ।
 નનુ પત્રાણિ ન કદાચિદપિ પરસ્પરં જલન્તિ ? ઇત્યાહ-‘જાવિ અતિય’ ઇત્યાદિ ।
 કિસલયપાણ્ડુપત્રાણામ્ ઉલ્લાપઃ=પરસ્પરમાપણં નાપિ અસ્તિ=વર્તમાનકાલે કાપિ
 ઇસકા યહ હૈ-કિ પુરાના પત્તા, નવીન પત્તોં કો યહ શિક્ષા દે રહ્યા
 હૈ-કિ ‘હે નવીન કિસલયો ! ઇસ સમય તુમ જિસ પ્રકાર આરક્ત
 સ્નિગ્ધ રૂપસંપન્ન હો રહે હો તથા અત્પન્ન કોમલ દિશ્વ રહે હો, એવં
 સકલજનોં કે નેત્રોં કો લુભા રહે હો-યાદ રહ્યો હમ્મ ખી પહિલે એસે થે ।
 દૈવદુર્વિપાક ને હી આજ હમારી યહ દયનીય દશા બનાદી હૈ જો હમ્મ
 પાણ્ડુવર્ણ ઔર નિષ્પ્રભ બનકર વૃન્ત સે ચ્યુત હુપ હૈ, એવં ભૂમિ પર પડ
 કર ઘૂલ ઘૂસરિત હો રહે હૈ । આનેવાલા ભવિષ્ય-વિશ્વાસરહ્યો, તુમ્હે
 ખી એસે હી બનાકર છોડેગા । કયોંકિ કુનિયાથી કોઈ ખી પદાર્થ એક
 સી સ્થિતિ મેં અનિત્ય હોને કે કારણ કબી નહીં રહ સકતા હૈ । અતઃ
 સ્વાધ્યુદય મેં અહંકાર ઔર પરદુર્દશા મેં ડસકે પ્રતિ અનાદર ભાવ
 કબી નહીં કરના ચાહિયે । (જાવિ અતિય, જાવિ ય હો હી ઉલ્લાવો
 કિસલયપંડુપત્તાણં, ઉવમા સ્વલુ એમ કયા ભવિયજનવિવોદ્ધન-
 દ્વાર) ઇસ સૂત્ર પાઠ દ્વારા સૂત્રકાર યદ સ્પષ્ટ કરતે હૈં કિ ડપર જો પત્તોં
 કા પરસ્પર સંલાપ વર્ણિત કિયા ગયા હૈ-સો એમા સંલાપ ડનકા કબી

એને આ શિખામણુ આપે છે કે-હે નવીન કિસલયો ! હમણા જેમ તમે
 આરક્ત, સ્નિગ્ધ અને રૂપસંપન્ન છે તેમજ અતીવ કોમળ લાગે છે,
 બધા લોકોના નેત્રોને આકૃષ્ટ કરી રહ્યા છે, યાદ રાખજો કે અમે પણ એવા
 જ હતા. હૈવ દુર્વિપાકે જ આજે અમારી આ દયનીય હાલત કરી નાખી
 છે. જો અમે પાંડુવર્ણ અને નિષ્પ્રભ થઈને વૃન્તથી ચ્યુત થયા છીએ, તેમજ
 ભૂમિ પર પડીને ધૂલિ ધૂસરિત થઈ રહ્યા છીએ. તમે અમારી વાત ચોક્કસ
 યાદ રાખજો કે એક દિવસ એવો આવશે કે તમને પણ સમય એવું
 બનાવી મૂકશે. કેમ કે સંસારની કેઈ પણ વસ્તુ અનિત્ય હોવાથી એક
 સ્થિતિમાં રહી શકે જ નહિ. એથી સ્વાધ્યુદયમાં અહંકાર અને પરદુર્દશામાં
 તેના પ્રત્યે અનાદરભાવ કદાપિ ન રાખે (જાવિ અતિય, જાવિ ય હો હી ઉલ્લાવો
 કિસલયપંડુપત્તાણં ઉવમા સ્વલુ એમ કયા ભવિયજનવિવોદ્ધનદ્વાર) આ
 સૂત્રપાઠ વડે સૂત્રકાર આ વાત સ્પષ્ટ કરે છે કે અહીં જે પાંદડાઓની
 વાતચીત વર્ણવવામાં આવી છે, એવી રીતે તો તેમની વાતચીત કેઈપણુ

ન ભવતિ, નાપિવ અનાગતકાલેઽપિ ભવિષ્યતિ । તથાપિ મન્યજનવિવોધનાર્થાય
-વૃક્ષપત્રાણાં સમૃદ્ધેરસમૃદ્ધેશ્ચ શ્રવણતો મન્યાનાં સાંસારિકસમૃદ્ધિષુ વિરાગો ભવ-
ત્તિતિ હેતોઃ સ્વલુ ણવા ઉપમા કૃતેતિ । અર્થ ધાવઃ- ‘જહ તુઞ્મે તહ અઞ્હે’ ઇત્યપ્ર
કિસલયપત્રાણામવસ્થયા પાણ્ડુપત્રાવસ્થા ઉપમીયતે । ઉપમાનભૂતા કિસલય-
પત્રાવસ્થા તત્કાલે વિદ્યમાનત્વાત્ સતી, ઉપમેયભૂતા પાણ્ડુપત્રાણાં તથાવિધાઽવસ્થા
તુ અવિદ્યમાનત્વાદસતી । તથા-‘તુઞ્મે વિ હોહિહા જહા અઞ્હે’ ઇત્યપ્ર પાણ્ડુપત્રા-
વસ્થા તત્કાલવર્તિત્વાત્ સતી, કિસલયાનાં તથાવિધાઽવસ્થા તુ ભવિષ્યત્કાલ-
માવિષ્ણાત્ તત્કાલેઽવિદ્યમાનત્વાદસતી । ઇત્યમસત્ સતા ઉપમીયતે । ઇતિ તૃતીયો
હોતા નહીં છે, કમી હુઆ નહીં છે ઓર ન આગે ખી હોગા, પરન્તુ એસી
જો ઉપમા પ્રકટ કી गई है, वह मध्यजनों को समझाने के लिये ही
प्रकट की गई है । वृक्षपत्रों की समृद्धि और असमृद्धि के श्रवण से
अव्यजीवों को संसारिक समृद्धि के ऊपर विरागभाव जगे केवल इसी
अभिप्राय से यह अन्योक्ति यहां कही गई है । ‘जह तुम्हे तह अम्हे
‘यहां किलय पत्रों की अवस्था से पाण्डुपत्र की अवस्था उपमित हुई
है । उपमानभूत किलयपत्रावस्था-तत्काल में विद्यमान होने से सद्रूप
है और उपमेयभूत तथाविध पाण्डुपत्रावस्था अविद्यमान होने से अस-
द्रूप है । तथा ‘तुम्हे वि अहोहि हा जहा अम्हे ‘यहां पाण्डुपत्रावस्था
तत्कालवर्ती होने के कारण सद्रूप है और किलयों की तथाविध
अवस्था भविष्यत् कालवर्ती होने के कारण तत्काल में मौजूद
न होने से असद्रूप है । इस प्रकार असत् सत् से उपमित हुआ

દિવસે સંભવી શકે જ નહિ, આવી વાતચીત ન કોઈ દિવસે થઈ છે, ન હવે
પછી કોઈપણ દિવસે થશે, પણ અહીં જે ઉપમા પ્રકટ કરવામાં આવી છે,
તે ભગ્યજનોને સમજાવવા માટે જ પ્રકટ કરવામાં આવી છે, વૃક્ષપત્રોની
સમૃદ્ધિ અને અપ્રમૃદ્ધિના શ્રાવણથી ભગ્ય જીવોને સાંસારિક સમૃદ્ધિ વિશે જે
વિશગભાવ ઉત્પન્ન થાય ફક્ત તે માટે જ આ અન્યોક્તિ અહીં કહેવામાં
આવી છે, ‘જહ તુઞ્મે તહ અઞ્હે’ અહીં કિસલયપત્રોની અવસ્થા વડે પાંડુપત્રની
અવસ્થા ઉપમિત થયેલી છે. ઉપમાનભૂત કિસલયપત્રાવસ્થા-તત્કાલમાં
હોવાથી સદૃશ છે, અને ઉપમેયભૂત તથાવિધ પાંડુપત્રાવસ્થા અવિદ્યમાન
હોવાથી અસદૃશ છે. તેમજ ‘તુઞ્મે વિ અહોહિ હા જહા અઞ્હે’ અહીં
પાંડુપત્રાવસ્થા તત્કાલવર્તી હોવાથી સદૃશ છે અને કિસલયોની તથાવિધ
અવસ્થા ભવિષ્યત્ કાલવર્તી હોવા બદલ તત્કાલમાં વિદ્યમાન ન હોવાથી અસ-
દૃશ છે. આ પ્રમાણે અસત્ સત્ વડે ઉપમિત થયેલ બંધુબુ’ બેઝબે,

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૩૨ પરિમાણસંખ્યાનિરૂપણમ્

૬૩૫

મજ્ઞઃ । અથ ચતુર્થમજ્ઞમાદ-‘અસંતયં-અસંતર્હિ’ इत्यादि । असद् वस्तु असद्भिर्वस्तुभिरुपमीयते । यथा-खरविषाणं तथा शशविषाणमिति । अनोपमानभूतं खरविषाणं कालत्रयेऽप्यसत्त्वादसत्, उपमेयभूतं शशविषाणमपि कालत्रयेऽप्यसत्त्वादसत् । इत्थं चात्र असत्ता असदुपमीयते । इति चतुर्थो मज्ज्ञः । मकृतमुपसंहरन्नाह-सैषा औपम्यसंख्येति ॥ सू० २३१ ॥

અથ પરિમાણસંખ્યાં નિરૂપયતિ-

મૂલ્ય-સે કિં તં પરિમાણસંખ્યા? પરિમાણસંખ્યા-દુવિહા પળણત્તા, તં જહા-કાલિયસુયપરિમાણસંખ્યા દિટ્ટિવાયસુયપરિમાણસંખ્યા ય । સે કિં તં કાલિયસુયપરિમાણસંખ્યા? કાલિય-

જાનના ચાહિયે । ચતુર્થ ભંગ इस प्रकार से हैं-इसमें ‘असंतयं असंतर्हि उवमिज्जइ’ असद्वरूप पदार्थ असद्रूप पदार्थ से उपमित हुआ है । (जहा) जैसे-(खरविसाणं तथा ससविसाणं) खर (गधा) विषाण (शृंग) हैं-वैसे ही शश विषाण (शशलाके शृंग) है । अर्थात् खरविषाण के जैसे शशविषाण हैं । इस वाक्य में उपमानभूत खरविषाण हैं, सो ये त्रिकाल में भी सत्त्व विशिष्ट न होने के कारण असद्रूप है और उपमेयभूत जो शशविषाण है वे भी कालत्रय में असत्त्व विशिष्ट होने के कारण असद्रूप हैं । इस प्रकार असत् से असत् उपमित हुआ जानना चाहिये । यह चतुर्थ भंग है । (से तं औपम्यसंख्या) इस प्रकार से यह औपम्यसंख्या का निरूपण जानना चाहिये ॥ सू० २३१ ॥

ચતુર્થ ભંગ આ પ્રમાણે છે. આમાં ‘અસંતયં અસંતર્હિ ઉવમિજ્જઈ’ અસદ્-રૂપ પદાર્થ અસદ્-રૂપ પદાર્થ વડે ઉપમિત થયેલ છે. (જહા) જેમ કે (ખર વિસાણં તથા સસવિસાણં) ખર (ગદા) ના વિષાણ (શૃંગ) છે, તેવા જ શશ વિષાણ (શશલાના શૃંગો) છે. એટલે કે ખર વિષાણની જેમ શશવિષાણ છે. આ વાક્યમાં ઉપમાનભૂત ખરવિષાણ છે, તે એઓ ત્રિકાળમાં પણ સત્ત્વ વિશિષ્ટ ન હોવાથી અસદ્-રૂપ છે. અને ઉપમેયભૂત જે શશવિષાણ છે, તે પણ કાલત્રયમાં અસત્ત્વ વિશિષ્ટ હોવા બદલ અસદ્-રૂપ છે. આ પ્રમાણે અહીં ‘અસત્ત્વથી અસત્ત્વ ઉપમિત થયેલ બંધુબંધુ’ બોધાયે. આ ચતુર્થ ભંગ છે. (સે તં ઔપમ્યસંખ્યા) આ પ્રમાણે આ ઔપમ્યસંખ્યાનું નિરૂપણ બંધુબંધુ બોધાયે. ॥ સૂત્ર ૨૩૧ ॥

सुयपरिमाणसंख्या—अणैगविहा पणत्ता, तं जहा—पज्जवसंख्या, अक्खरसंख्या, संघायसंख्या, पयसंख्या, पायसंख्या, गाहासंख्या, सिलोगसंख्या, वेढसंख्या, निज्जुत्तिसंख्या, अणुओगदारसंख्या, उद्देशगसंख्या, अज्झयणसंख्या, सुयक्खंधसंख्या, अंगसंख्या । से तं कालियसुयपरिमाणसंख्या । से किं तं दिट्ठिवायसुयपरिमाणसंख्या ? दिट्ठिवायसुयपरिमाणसंख्या—अणैगविहा पणत्ता, तं जहा—पज्जवसंख्या जाव अणुओगदारसंख्या, पाहुडसंख्या, पाहुडियासंख्या, पाहुडपाहुडियासंख्या, वत्थुसंख्या । से तं दिट्ठिवायसुयपरिमाणसंख्या । से तं परिमाणसंख्या । से किं तं जाणणासंख्या ? जाणणासंख्या—जो जं जाणइ, तं जहा—सदं सद्दिओ, गणियं गणिओ, निमित्तं नेमित्तिओ, कालं कालणाणी, वेज्जयं वेज्जो । से तं जाणणासंख्या ॥सू० २३२॥

छाया—अथ का सा परिमाणसंख्या ?, परिमाणसंख्या—द्विविधा प्रज्ञप्तां, तद्यथा—कालिकश्रुतपरिमाणसंख्या दृष्टिवादश्रुतपरिमाणसंख्या च । अथ का सा कालिकश्रुतपरिमाणसंख्या ?, कालिकश्रुतपरिमाणसंख्या—अनेकविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—पर्यायसंख्या, अक्षरसंख्या, संघातसंख्या, पदसंख्या, पादसंख्या, गाथासंख्या, श्लोकसंख्या, वेष्टसंख्या, निर्युक्तिसंख्या, अनुयोगद्वारसंख्या, उद्देशकसंख्या, अध्ययनसंख्या, श्रुतस्कन्धसंख्या, अङ्गसंख्या । सा एषा कालिकश्रुतपरिमाणसंख्या । अथ का सा दृष्टिवादश्रुतपरिमाणसंख्या ? दृष्टिवादश्रुतपरिमाणसंख्या—अनेकविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—पर्यायसंख्या यावत् अनुयोगद्वारसंख्या, प्राभृतसंख्या, प्राभृतिकासंख्या, प्राभृतपाभृतिकासंख्या, वस्तुसंख्या । सा एषा दृष्टिवादश्रुतपरिमाणसंख्या । सा एषा परिमाणसंख्या । अथ का सा ज्ञानसंख्या यो यत् जानाति, तद्यथा—शब्दं शाब्दिकः गणितं गणिकः, निमित्तं नैमित्तिकः, कालं कालज्ञानी, वैद्यकं वैद्यः । सा एषा ज्ञानसंख्या ॥२३२॥

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૩૨ પરિમાણસંખ્યાનિરૂપણમ્

૬૩૭

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

‘અથ કા સા પરિમાણસંખ્યા?’ ઇતિ શિષ્યપ્રશ્નઃ । ઉત્તરયતિ પરિમાણસંખ્યા-સંખ્યાયતેઽનયેતિ સંખ્યા, પરિમાણરૂપા=પર્યવાદિરૂપા સંખ્યેતિ સમાનાધિકરણ-સમાસઃ । સા ચ કાલિકશ્રુતપરિમાણસંખ્યા દૃષ્ટિશદશ્રુતપરિમાણસંખ્યા ચેતિ દ્વિવિધા । તત્ર કાલિકશ્રુતપરિમાણસંખ્યા-પર્યવસંખ્યા અક્ષરસંખ્યા-ઈત્યાદ્યનેક-વિધા । તત્ર-પર્યવસંખ્યા-પર્યવાઃ= પર્યાયાઃ ધર્મા ઇતિ યાવત્, તદ્રૂપા સંખ્યા ।

અથ સૂત્રકાર પરિમાણ સંખ્યા કા નિરૂપણ કરતે હૈ—

‘સે કિં તં પરિમાણસંખ્યા-ઈત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં પરિમાણસંખ્યા?) હે ભદ્રંત ! ઉત્તર પરિમાણ સંખ્યા કા કયા સ્વરૂપ હૈ ? (પરિમાણસંખ્યા દુવિદ્યા પળગત્તા)

ઉત્તર—પરિમાણ સંખ્યા દો પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ । (તં જહા) જૈસે (કાલિયસુગપરિમાણસંખ્યા, દિદ્વિવાયસુગપરિમાણસંખ્યા ચ) એક કાલિક-શ્રુતપરિમાણસંખ્યા, દૂસરી દૃષ્ટિવદશ્રુતપરિમાણસંખ્યા પર્યવ અદિરૂપ સંખ્યા કા નામ પરિમાણસંખ્યા હૈ । (સે કિં તં કાલિયસુગપરિમાણ-સંખ્યા?) હે ભદ્રંત ! કાલિકશ્રુતપરિમાણસંખ્યા કયા હૈ ?

ઉત્તર—(કાલિયસુગપરિમાણસંખ્યા અળેગવિદ્યા પળગત્તા) કાલિક શ્રુતપરિમાણસંખ્યા અનેક પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ । (તં જહા) ઉત્તરે વે પ્રકાર યે હૈ—(પઞ્ચવસંખ્યા, અક્ષરસંખ્યા, સંવાયસંખ્યા, પયસંખ્યા, પાય-

હવે સૂત્રકાર પરિમાણ સંખ્યાનું નિરૂપણ કરે છે.—

‘સે કિં તં પરિમાણસંખ્યા’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં પરિમાણસંખ્યા?) હે ભદ્રંત ! તે પરિમાણ સંખ્યાનું ૨૧૩૫ કેતું છે ? (પરિમાણસંખ્યા દુવિદ્યા પળગત્તા)

ઉત્તર—પરિમાણ સંખ્યા બે પ્રકારની કહેવામાં આવી છે. (તં જહા) જેમ કે (કાલિયસુગપરિમાણસંખ્યા, દિદ્વિવાયસુગપરિમાણસંખ્યા ચ) એક કાલિકશ્રુત પરિમાણસંખ્યા, બીજી દૃષ્ટિશદશ્રુતપરિમાણસંખ્યા પર્યવ વગેરે ૩૫ સંખ્યાનું નામ પરિમાણસંખ્યા છે. (સે કિં તં કાલિયસુગપરિમાણસંખ્યા?) હે ભદ્રંત ! કાલિકશ્રુતપરિમાણસંખ્યા શું છે ?

ઉત્તર—(કાલિયસુગપરિમાણસંખ્યા અળેગવિદ્યા પળગત્તા) કાલિકશ્રુતપરિમાણ-સંખ્યા અનેક પ્રકારની કહેવામાં આવી છે. (તં જહા) તેના પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (પઞ્ચવસંખ્યા, અક્ષરસંખ્યા, સંવાયસંખ્યા, પયસંખ્યા, પાયસંખ્યા, માદાસંખ્યા,

સા ચ કાલિકશ્રુતે અનન્તપર્યાયાત્મિકા, એકૈકસ્યાપ્યકારાદ્યક્ષરસ્ય તદમિધેયસ્ય ચ જીવાદિવસ્તુનઃ પ્રત્યેકમનન્તપર્યાયત્વાત્ । એવમન્યત્રાપિ બોધ્યમ્, પરન્તુ અક્ષરસંખ્યાદયઃ સંખ્યેયા બોધ્યાઃ, તથાહિ—અક્ષરસંખ્યા—અકારાદ્યક્ષરરૂપા સંખ્યા અકારાદ્યક્ષરાર્ણા સંખ્યેયત્વાદક્ષરસંખ્યાઽપિ સંખ્યેયા બોધ્યા । સંઘાતસંખ્યા દ્વયા-દ્યક્ષરસંયોગરૂપા, દ્વયાદ્યક્ષરસંયોગાનાં સંખ્યેયત્વાદેવા સંખ્યેયા । પદસંખ્યા—પદં સંખ્યા, સિલોગસંખ્યા, વેદસંખ્યા, નિજ્જુત્તિસંખ્યા, અણુભોગદારસંખ્યા, ઉદ્દેશગસંખ્યા, અજ્ઞયણસંખ્યા, સુવચ્ચંધસંખ્યા, અંગસંખ્યા,—સે તં કાલિય-સુયપરિમાણસંખ્યા) પર્યવસંખ્યા, અક્ષરસંખ્યા સંઘાતસંખ્યા, પદસંખ્યા, પાદસંખ્યા ગાથાસંખ્યા, શ્લોકસંખ્યા, વેષ્ટસંખ્યા, નિર્યુક્તિસંખ્યા અનુ-યોગદ્વારસંખ્યા, ઉદ્દેશકસંખ્યા, અધ્યયનસંખ્યા શ્રુતસ્કન્ધસંખ્યા, અક્ષસંખ્યા । इनमें ‘पर्यव’ नाम ‘पर्याय’ अथवा ‘धर्म’ का है । इस रूप जो संख्या है, वह ‘पर्यवसंख्या’ है । यह पर्यवरूप संख्या कालिकश्रुत में अनन्तपर्यायात्मक है । क्योंकि एक एक अकार आदि अक्षर के तथा इनके वाच्यरूप जीवादिवस्तु के प्रत्येक के अनन्तपर्याय होते हैं । इसी प्रकार से अन्यत्र भी समझना चाहिये । परन्तु जो अक्षर संख्यादिक हैं, वे अनन्त नहीं हैं, संख्यात हैं । आकार आदि अक्षररूप संख्या का नाम अक्षरसंख्या है । सो ये अकार आदि अक्षरसंख्यात हैं, इसलिये अक्षरसंख्या भी संख्यात है । द्वादिअक्षरों के संयोग का नाम संघात

વિલોગસંખ્યા, વેદસંખ્યા, નિજ્જુત્તિસંખ્યા, અણુભોગદારસંખ્યા, ઉદ્દેશગસંખ્યા, અજ્ઞયણસંખ્યા, સુવચ્ચંધસંખ્યા, અંગસંખ્યા, સે તં કાલિયસુયપરિમાણસંખ્યા) પર્યવસંખ્યા, અક્ષરસંખ્યા સંઘાતસંખ્યા, પદસંખ્યા, પાદસંખ્યા, ગાથાસંખ્યા, શ્લોકસંખ્યા, વેષ્ટસંખ્યા, નિર્યુક્તિસંખ્યા, અનુયોગદ્વારસંખ્યા ઉદ્દેશકસંખ્યા, અધ્યયનસંખ્યા, શ્રુતસ્કન્ધસંખ્યા અંગસંખ્યા, આમાં ‘પર્યવ’ નામ ‘પર્યાય’ અથવા ‘ધર્મ’ નું છે. આ રૂપમાં બે સંખ્યા છે, તે પર્યવસંખ્યા છે. આ પર્યવરૂપ સંખ્યાકાલિકશ્રુતમાં અનન્ત પર્યાયાત્મક છે. કેમકે એક એક અકાર આદિ અક્ષરના તેમજ એમના વાચ્યરૂપ જીવાદિવસ્તુના દરેકે દરેકના અનન્ત પર્યાયો હોય છે. આ પ્રમાણે બીજે પણ સમજ લેવું બોધ્યું. પરંતુ બે અક્ષરસંખ્યાદિક છે. તે અનન્ત નથી, સંખ્યાત છે. અકાર આદિ અક્ષર રૂપ સંખ્યાનું નામ અક્ષરસંખ્યા છે. તો આ અકાર આદિ અક્ષર સંખ્યાત છે, એથી અક્ષરસંખ્યાપણ સંખ્યાત છે. દ્વાદિ અક્ષરોના સંયોગનું નામ સંઘાત છે. આ સંઘાત રૂપ બે સંખ્યા છે, તે સંઘાતસંખ્યા છે. દ્વાદિ અક્ષરોનો સંયોગ સંખ્યાત છે, એથી આ પણ સંખ્યાત છે.

અનુયોગબન્ધિકા ટીકા સુત્ર ૨૩૨ પરિમાણસંખ્યાનિરૂપણમ્

૬૩૯

=સુમિહ્રન્તાદિરૂપમ્ તદ્રૂપા સંખ્યા, પદાનાં સંખ્યેયત્વાત્તદ્રૂપા સંખ્યાઽપિ સંખ્યેયા ।
 પાદસંખ્યા-પાદાઃ- ગાથાદિચતુર્થાંશરૂપાઃ, તદ્રૂપા સંખ્યા, પાદાનાં સંખ્યેયત્વા-
 ત્તસ્સંખ્યાઽપિ સંખ્યેયા । ગાથાસંખ્યા-ગાથા પ્રાકૃતચ્છન્દોવિશેષરૂપા, તદ્રૂપા
 સંખ્યા, ગાથાનાં સંખ્યેયત્વાત્તદ્રૂપા સંખ્યા સંખ્યેયા । શ્લોકસંખ્યા-શ્લોકઃ=
 અનુષ્ટુપાદિ છન્દોરૂપસ્તદ્રૂપો સંખ્યા શ્લોકાનાં સંખ્યેયત્વાત્તદ્રૂપા સંખ્યાઽપિ
 સંખ્યેયૈવ । एवं वेष्टसंख्या निर्युक्तिसंख्या, अनुयोगद्वारसंख्या, उद्देशकसंख्या,
 अध्ययनसंख्या, श्रुतस्कन्धसंख्या, अङ्गसंख्या च संख्येया, वेष्टकादीनां संख्येय-
 है । इस संघातरूप जो संख्या है वह संघातसंख्या है । द्रव्यादिअक्षरों
 का संयोग संख्यात है इसलिये यह भी संख्यात है । सुबन्त तिङ्बन्तरूप
 पद होता है । इस पदरूप संख्या का नाम पदसंख्या है । पदों के
 संख्यात होने से तद्रूप संख्या भी संख्यात है । गाथा आदि का जो
 चतुर्थ अंश है, उसका नाम 'पाद' है । इस पादरूप संख्या का नाम
 पाद संख्या है । पाद संख्येय होते हैं इसलिये पादरूप संख्या भी
 संख्यात है । प्राकृतभाषा में लिखे गये छंदविशेष का नाम 'गाथा' है ।
 इस गाथारूप संख्या का नाम 'गाथा' संख्या है । ये गाथाएँ संख्यात
 होती हैं, इसलिये गाथारूप संख्या भी संख्यात है । अनुषट्प आदि
 छन्दोरूप श्लोक होता है । ये श्लोक संख्यात हैं । इसलिये इसरूप
 संख्या भी संख्यात ही है । इसी प्रकार से वेष्टसंख्या, निर्युक्तिसंख्या,
 अनुयोगद्वारसंख्या, उद्देशकसंख्या अध्ययनसंख्या, श्रुतस्कन्धसंख्या,
 अङ्गसंख्या ये सब भी संख्यात ही हैं । क्योंकि ये वेष्टकादि संख्यात

સુબન્ત અને તિંગતરૂપ પદ હોય છે. આ પદરૂપ સંખ્યાનું નામ પદસંખ્યા છે.
 પદો સંખ્યાત હોવાથી તદ્રૂપ સંખ્યાપણ સંખ્યાત છે. ગાથા વગેરેના જે
 ચતુર્થ અંશ છે. તેનું નામ 'પાદ' છે. આ પાદરૂપ સંખ્યાનું નામ પાદસંખ્યા
 છે. પાદ સંખ્યેય હોય છે, એટલા માટે પાદરૂપ સંખ્યા પણ સંખ્યાત છે.
 પ્રાકૃતભાષામાં લખાએલા છંદ વિશેષનું નામ 'ગાથા' છે. આ ગાથારૂપ
 સંખ્યાનું નામ 'ગાથા' સંખ્યા છે. આ ગાથાઓ સંખ્યાત હોય છે, એથી
 ગાથારૂપ સંખ્યા પણ સંખ્યાત છે. અનુષ્ટુપ વગેરે છન્દોરૂપ શ્લોક હોય
 છે. આ શ્લોકો સંખ્યાત છે. એથી આ રૂપ સંખ્યાત જ છે. આ પ્રમાણે
 વેષ્ટસંખ્યા નિર્યુક્તિ સંખ્યા, અનુયોગદ્વાર સંખ્યા ઉદ્દેશક સંખ્યા, અધ્ય-
 યન સંખ્યા, શ્રુતસ્કન્ધસંખ્યા, અંગસંખ્યા આ સર્વેપણ સંખ્યાત જ છે.
 કેમકે આ વેષ્ટકાદિ પ્રાંજ્યાત હોય છે. વેષ્ટકનામ છંદવિશેષનું છે. નિષ્કેપ

ત્વાત્ । તત્ર-વેષ્ટકાઃ=છંદોવિશેષરૂપાઃ । નિર્યુક્તયઃ=નિક્ષેપ નિર્યુક્તય ઉપો-
દ્ધાતનિર્યુક્તયઃ સૂત્રસ્પર્શનિર્યુક્તયશ્ચેતિ ત્રિવિધાઃ । અનુયોગદ્વારાણિ=વ્યાખ્યો-
પાયભૂતાનિ સત્પદપરુપણતાદીનિ ઉપક્રમાદીનિ વા । ઉદ્દેશકઃ=અધ્યયનાંશ
વિશેષઃ । અધ્યયનમ્-શાસ્ત્રાંશવિશેષઃ । શ્રુતસ્કન્ધઃ=અધ્યયનસમૂહાત્મકઃ શાસ્ત્રાંશઃ
અજ્ઞમ્=આચારાજ્ઞાદિકમ્ । इत्यं कालिकश्रुतपरिमाणसंख्या निरूपितेति सूच-
यितुमाह-‘सैषा कालिकश्रुतपरिमाणसंख्येति । तथा-दृष्टिवाद श्रुतपरिमाण-
संख्याऽपि पर्यवसंख्या यावदनुयोगद्वारसंख्या प्राभृतसंख्या प्राभृतिकासंख्या
होते है’ । वेष्टक नाम छंदविशेष का है । निक्षेप निर्युक्तिउपोद्घात-
निर्युक्ति, और सूत्रस्पर्शनिर्युक्ति के भेद से निर्युक्तियां तीन प्रकार की
होती हैं । व्याख्या के उपायभूत जो सत्पदपरुपणता आदि हैं वे अथवा
जो उपक्रम आदि हैं, वे ‘अनुयोगद्वार’ है । अध्ययनों के अंश विशेष
का नाम उद्देशक है’ शास्त्र के अंशविशेष का नाम अध्ययन’ है । अध्य-
यनों के समूहरूप शास्त्रांश का नाम ‘श्रुतस्कन्ध’ है । आचाराज्ज्ञ आदि
आगमों का नाम ‘अंग’ है । इस प्रकार से ‘यह कालिकश्रुतपरिमाण-
संख्या क्या है ? यह समझाया है । अब दृष्टिवाद परिमाणसंख्या क्या है ?
यह कहते हैं-(से कि तं दिदृक्वायपरिमाणसंख्या ?) हे भदन्त ! दृष्टिवाद-
परिमाणसंख्या क्या है ?

उत्तर — (दिदृक्वायसुयपरिमाणसंख्या अणोगविहा पण्यता ?) दृष्टि-
वादश्रुत परिमाणसंख्या अनेक प्रकार की कही गई है-(तं जहा) जैसे
(पञ्जवसंख्या जाव अणुयोगदारसंख्या, पाहुडसंख्या पाहुडियासंख्या, पाहु-

નિર્યુક્તિ ઉપોદ્ધાત નિર્યુક્તિ અને સૂત્રસ્પર્શ નિર્યુક્તિના ભેદથી નિર્યુક્તિના
ત્રણ પ્રકારો છે. વ્યાખ્યાના ઉપાયભૂત જે સત્પદ પ્રરુપણતા વગેરે છે. તે
અથવા તે જ ઉપક્રમ વગેરે છે તે અનુયોગદ્વાર છે. અધ્યયનોના અંશ
વિશેષનું નામ ‘ઉદ્દેશક’ છે. શાસ્ત્રના અંશવિશેષનું નામ ‘અધ્યયન’ છે. અધ્ય-
યનોના સમૂહરૂપ શાસ્ત્રાંશનું નામ ‘શ્રુતસ્કન્ધ’ છે. આચારાંગ વગેરે આગ-
મોનું નામ ‘અંગ’ છે. આ રીતે કાલિકશ્રુત સંખ્યા શું છે ? તે સમજાવવામાં
આવ્યું છે. હવે દૃષ્ટિવાદ પરિમાણ સંખ્યા શું છે ? તે વિષે કહે છે. (સે કિં
તં દિદૃક્વાયપરિમાણસંખ્યા ?) હે ભદન્ત ! દૃષ્ટિવાદ પરિમાણ સંખ્યા શું છે ?

ઉત્તર—(દિદૃક્વાયસુયપરિમાણસંખ્યા અણોગવિદ્યા પણ્યતા ?) દૃષ્ટિવાદ
શ્રુત પરિમાણસંખ્યા અनेक प्रकारની કહેવામાં આવી છે. (તં જહા) જેમ કે
(પજ્જવસંખ્યા જાવ અણુઓગદારસંખ્યા, પાહુડસંખ્યા, પાહુડિયાસંખ્યા પાહુડયાહુડિયા

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૩૨ પરિમાણસંખ્યાનિરૂપણમ્

૬૪૧

પ્રાભૂતપ્રાભૂતિકાસંખ્યા વસ્તુસંખ્યેત્યનેકત્રિધા । પર્યવસંખ્યાઘનુયોગદ્વારસંખ્યાન્તાઃ
 પૂર્વવદ્ બોધ્યાઃ । પ્રાભૂતાદયઃ પૂર્વાન્તર્ગતાઃ શ્રુતાધિકારવિશેષાઃ । સૈષા દૃષ્ટિવાદ-
 શ્રુતપરિમાણસંખ્યા બોધ્યા । પ્રકૃતપ્રપસંહરન્નાહ-સૈષા પરિમાણસંખ્યેતિ । અથ
 જ્ઞાનસંખ્યાં નિરૂપયતિ-અથ વા સા જ્ઞાનસંખ્યા ? इति शिष्य प्रश्नः । उत्तरयति-
 જ્ઞાનસંખ્યા-જ્ઞાનરૂપા સંખ્યા-જ્ઞાનસંખ્યા, સા ચ યો યજ્ઞાનાતિ તદ્રૂપા બોધ્યા । અયં
 ભાવઃ-યો દેવદત્તાદિર્વચ્છેદ્વાદિકં જ્ઞાનાતિ, સ દેવદત્તાદિસ્તજ્ઞાનવાનુચ્યતે । અત્ર

હવાદૃષ્ટિવાદસંખ્યા, વસ્તુસંખ્યા) પર્યવસંખ્યા, યાવત્ અનુયોગદ્વાર સંખ્યા,
 પ્રાભૂતસંખ્યા, પ્રાભૂતિકાસંખ્યા, પ્રાભૂતપ્રાભૂતિકાસંખ્યા, ઔર વસ્તુ-
 સંખ્યા । પર્યવસંખ્યા સે લેકર અનુયોગદ્વારસંખ્યા તક કે શબ્દોં કા
 અર્થ પૂર્વ કે જૈસા હી જાનના ચાહિયે । પ્રાભૂત આદિ જો હૈ, વે પૂર્વ કે
 અન્તર્ગત હોતે હૈ । ઔર યે શ્રુત કે અધિકાર વિશેષ કહે ગયે હૈ । (સે તં
 દિદ્ધિવાયસુયપરિમાણસંખ્યા) હસ પ્રકાર સે યહ દૃષ્ટિવાદશ્રુત કી પરિ-
 માણ સંખ્યા કા સ્વરૂપ હૈ । (સે તં પરિમાણસંખ્યા) હસ પ્રકાર યહ
 પરિમાણ સંખ્યા કા સ્વરૂપ નિરૂપણ હૈ । (સે કિં તં જાણનાસંખ્યા ?)
 હે ભદ્રન્ત ! જ્ઞાનસંખ્યા કયા હૈ ?

ઉત્તર-(જાણનાસંખ્યા-જો જં જાણહ, તં જહા-સહં સદિઓ, ગણિયં
 ગણિયો, નિમિત્તં નેમિત્તિઓ કાલં કાલણાણી, વેજ્ઞં વેજ્ઞો, સે તં જાણના-
 સંખ્યા) જ્ઞાનરૂપસંખ્યા કા નામ જ્ઞાનસંખ્યા હૈ । યહ જ્ઞાનસંખ્યા જો જિસકો
 જાનતા હૈ ડસરૂપ હોતી હૈ । હસકા તાત્પર્ય યહ હૈ-દેવદત્ત આદિ જિસ

સંખ્યા, વસ્તુસંખ્યા) પર્યવસંખ્યા, યાવત્ અનુયોગદ્વાર સંખ્યા, પ્રાભૂતસંખ્યા,
 પ્રાભૂતિકાસંખ્યા, પ્રાભૂત પ્રાભૂતિકાસંખ્યા અને વસ્તુસંખ્યા પર્યવસંખ્યાથી
 માંડીને અનુયોગદ્વાર સંખ્યા સુધીના શબ્દોનેા અર્થ પૂર્વની જેમ જ
 સમાજવેા જોઈએ. પ્રાભૂત વગેરે જે છે, તે પૂર્વમાં જ સમાવિષ્ટ થઈ ગય
 છે. અને એઓ શ્રુતના અધિકાર વિશેષ કહેવામાં આવ્યા છે. (સે તં દિદ્ધિવાય-
 સુયપરિમાણસંખ્યા) આ રીતે દૃષ્ટિવાદશ્રુતની પરિમાણ સંખ્યાનું સ્વરૂપ છે.
 (સે તં પરિમાણસંખ્યા) આ પ્રમાણે આ પરિણામ સંખ્યાનું સ્વરૂપ નિરૂપણ
 છે. (સે કિં તં જાણનાસંખ્યા ?) હે ભદ્રન્ત ! જ્ઞાનસંખ્યા શું છે ?

ઉત્તર--(જાણનાસંખ્યા જો જં જાણહ, તં જહા સહં સદિઓ, ગણિયં ગણિઓ,
 નિમિત્તં નેમિત્તિઓ કાલં કાલણાણી, વેજ્ઞં વેજ્ઞો સે તં જાણનાસંખ્યા) જ્ઞાનરૂપ
 સંખ્યાનું નામ જ્ઞાનસંખ્યા છે. આ જ્ઞાનસંખ્યા જે જેને જાણે છે, તે રૂપ હોય
 છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જે દેવદત્ત વગેરે જે શબ્દ વિગેરે જાણે

જ્ઞાનજ્ઞાનિનોરભેદોપચારાદ્ દેવદત્તાદિરપિ જ્ઞાનસંખ્યેત્યુચ્યતે ઇતિ, યથા-શબ્દ જાનન્
શાબ્દિકઃ, ગણિતં જાનન્ ગણિકઃ, નિમિત્તં જાનન્ નૈમિત્તિક ઇત્યાદિ ॥સૂ૦ ૨૩૨॥

અથ ગણનાસંખ્યાં નિરૂપયતિ-

મૂલપ્-સે કિં તં ગણનાસંખ્યા? ગણનાસંખ્યા-एको गणणं न
उवेइ, दुप्पभिइसंखा, तं जहा-संखेज्जए असंखेज्जए अणंतए।
से किं तं संखेज्जए? संखेज्जए-तिविहे पणत्ते, तं जहा-जह-
णए उक्कोसए अजहणमणुक्कोसए। से किं तं असंखेज्जए?,
असंखेज्जए-तिविहे पणत्ते, तं जहा-परित्तासंखेज्जए जुत्ता-
संखेज्जए असंखेज्जासंखेज्जए। से किं तं परित्तासंखेज्जए?
परित्तासंखेज्जए-तिविहे पणत्ते, तं जहा-जहणए उक्कोसए
अजहणमणुक्कोसए। से किं तं जुत्तासंखेज्जए? जुत्ता संखेज्जए-
तिविहे पणत्ते, तं जहा-जहणए उक्कोसए अजहणमणुक्को-
सए। से किं तं असंखेज्जासंखेज्जए? असंखेज्जासंखेज्जए-

શબ્દ આદિ જાનતા હૈ વહ દેવદત્ત આદિ ઉસ શબ્દ જ્ઞાનવાલા કહા જાતા
હૈ । ઇસલિયે જ્ઞાન ઔર જ્ઞાની इन दोनों के अमेदोपचार से देवदत्त
आदि भी ज्ञान संख्यारूप कह दिये जाते हैं । जैसे शब्द को जाननेवाला
शाब्दिक, गणित को जाननेवाला गणिक, निमित्त को जाननेवाला नैमि-
त्तिक, कालको जाननेवाला कालज्ञानी और वैद्यक को जाननेवाला वैद्य
कह दिया जाता है ॥ सू० २३२ ॥

છે, તે દેવદત્ત તે શબ્દ જાનવાળો કહેવાય છે. એથી જ્ઞાન અને જ્ઞાની એ બન્નેના
અભેદોપચારથી દેવદત્ત વગેરે પણ જ્ઞાનસંખ્યા રૂપ કહેવાય છે એમ શબ્દને
જાણનાર શાબ્દિક, ગણિતને જાણનાર ગણિક, નિમિત્તને જાણનાર નૈમિત્તિક, કાલને
જાણનાર કાલજ્ઞાની અને વૈદ્યને જાણનાર વૈદ્ય કહેવામાં આવે છે. ॥સૂ૦ ૨૩૨॥

अनुयोगवन्धिका टीका सूत्र २३३ गणनासंख्यानिरूपणम्

६४३

तिविहे पणत्ते, तं जहा-जहणण उक्कोसए अजहणणमणुक्को-
सए। से किं तं अणंतए? अणंतए-तिविहे पणत्ते, तं जहा-
परित्ताणंतए जुत्ताणंतए अणंताणंतए। से किं तं परित्ताणंतए?
परित्ताणंतए-तिविहे पणत्ते, तं जहा-जहणण उक्कोसए अज-
हणणमणुक्कोसए। से किं तं जुत्ताणंतए? जुत्ताणंतए-तिविहे
पणत्ते, तं जहा-जहणण उक्कोसए अजहणणमणुक्कोसए। से
किं तं अणंताणंतए? अणंताणंतए-दुविहे पणत्ते, तं जहा-
जहणण अजहणणमणुक्कोसए ॥सू० २३३॥

छाया—अथ का सा गणनासंख्या ?, गणनासंख्या—एको गणनां नोपैति,
द्विप्रभृतिसंख्या, तद्यथा—संख्येयकम् असंख्येयकम् अनन्तकम्। अथ किं तत्-
संख्येयकम्?, संख्येयकं—त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा जघन्यकम् उत्कर्षकम् अजघन्या-
नुत्कर्षकम्। अथ किं तत् असंख्येयकम्? असंख्येयकं—त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-
परीतासंख्येयकं युक्तासंख्येयकम् असंख्येयासंख्येयकम्। अथ किं तत् परीतासंख्ये-
यकम्? परीतासंख्येयकं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—जघन्यकम्, उत्कर्षकम् अजघन्या-
नुत्कर्षकम्। अथ किं तत् युक्तासंख्येयकम्? युक्तासंख्येयकं—त्रिविधं प्रज्ञप्तं,
तद्यथा—जघन्यकम् उत्कर्षकम् अजघन्यानुत्कर्षकम्। अथ किं तत् असंख्येया-
संख्येयकम्?, असंख्येयासंख्येयकं—त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—जघन्यकम् उत्कर्षकम्
अजघन्यानुत्कर्षकम्। अथ किं तत् अनन्तकम्? अनन्तकं—त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-
परीतानन्तकम्, युक्तानन्तकम्, अनन्तानन्तकम्। अथ किं तत् परीतानन्तकम्?
परीतानन्तकं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—जघन्यकम् उत्कर्षकम् अजघन्यानुत्कर्षकम्।
अथ किं तत् युक्तानन्तकम्? युक्तानन्तकं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा जघन्यकम् उत्कर्-
षकम् अजघन्यानुत्कर्षकम्। अथ किं तत् अनन्तानन्तकम्? अनन्तानन्तकं—द्विविधं
प्रज्ञप्तं? तद्यथा जघन्यकम् अजघन्यानुत्कर्षकम् ॥२३३॥

टीका—‘से किं तं’ इत्यादि—

अथ सूत्रकार गणनासंख्या का निरूपण करते हैं—

‘से किं तं गणनासंख्या’ इत्यादि।

इवे सूत्रकार गणना संख्यानुं निरूपण करे छे.

‘से किं तं गणनासंख्या’ इत्यादि।

અથ કા સા ગણનાસંખ્યા? ઇતિ શિષ્યપ્રશ્નઃ । ઉત્તરયતિ-ગણનાસંખ્યા-ગણનમ્=એવાવન્ત ઇમે ઇતિ સંખ્યાનં ગગના, તદ્ગુણા સંખ્યા, ગણનાસંખ્યા । સા ચ દ્વિમભૃતિસંખ્યારૂપા વોદ્યા । એકસ્તુ ગણનાં નોપતિ । અયં ભાવઃ- એકસ્મિન્ ઘટાદૌ દષ્ટે સતિ ઘટાદિકં તિષ્ઠતીત્યેવમેવ પ્રાયઃ પ્રતીતિરુત્પદ્યતે નત્તેકસંખ્યા વિષયસ્ત્વેન । યદ્વા-આદાનપ્રદાનાદિવ્યવહારકાલે એકં વસ્તુ ગણનાવિષયત્વં પ્રાયો નોપયાતિ, અતોઽસંવ્યવહાર્યત્વાદલ્પત્વાદ્ વા એકો ગણનાસંખ્યા વિષયત્વેન નોપાદીયતે ઇતિ । દ્વિમભૃતિસંખ્યારૂપૈષા ગણનાસંખ્યા સંખ્યેયકાસંખ્યેયકા

શબ્દાર્થ- (સે કિં તં ગણનાસંખ્યા ?) હે ભદ્રન્ત ! ગણનાસંખ્યા ક્યા હૈ ?

ઉત્તર- (ગણનાસંખ્યા) ગણનાસંખ્યા હસ પ્રકાર સે હૈ ગણનાસંખ્યા મેં 'યે હતને હૈં' હસરૂપ સે ગિના જાતા હૈ અતઃ 'યે હતને હૈં' હસ રૂપ સે જો ગિનતી હૈ, ઉસકા નામ 'ગણના' હૈ- હસ ગણનારૂપ જો સંખ્યા હૈ, વહ ગણનાસંખ્યા હૈ-યહ દો આદિ સંખ્યા રૂપ હોતી હૈ । એક સંખ્યારૂપ નહીં, ક્યોંકિ (એકો ગણનાં ન ઉવેહ) એક ગણના કો પ્રાપ્ત નહીં હોતા હૈ હસકા તાત્પર્ય યહ હૈ-એક ઘટ આદિ પદાર્થ કે દિલ્લને પર ઘટાદિક રખા હૈ, એસી હી પ્રાપ્ત પ્રતીતિ હોતી હૈ ન કિ 'એક સંખ્યા વિશિષ્ટ એક ઘટ રખા હૈ' એસી પ્રતીતિ હોતી હૈ । અથવા-છેને દેને કે સમય એક વસ્તુ પ્રાયઃ ગણના કો વિષયભૂત નહીં હોતી હૈ, હસલિયે અસંવ્યવહાર્ય હોને કે કારણ અથવા અલ્પ હોને કે કારણ, એક કો ગણના સંખ્યા કા વિષયભૂત નહીં કહા ગયા હૈ । (દુષ્પ-મિહસંખ્યા) દો આદિરૂપ યહ ગણનાસંખ્યા (સંખ્યેઝજા અસંખ્યેઝજા

શબ્દાર્થઃ- (સે કિં તં ગણનાસંખ્યા ?) હે ભદ્રન્ત ! ગણનાસંખ્યા શું છે ?

ઉત્તર- (ગણનાસંખ્યા) ગણના સંખ્યા આ પ્રમાણે છે. ગણના સંખ્યામાં 'એએ આટલા છે' આ રીતે ગણતરી કરવામાં આવે છે. એથી 'એ આટલા છે' આ રૂપમાં જે ગણતરી છે, તેનું નામ 'ગણના' છે. આ ગણના રૂપ જે સંખ્યા છે, તે ગણના સંખ્યા છે, આ એ વગેરે સંખ્યા રૂપ હોય છે. એક સંખ્યા રૂપ નહિ કેમ કે (એકો ગણનાં ન ઉવેહ) એક ગણનામાત્ર કહેવાય નહિ. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે એક ઘટ વગેરે પદાર્થને જોવાથી ઘટાદિક છે' પ્રાયઃ એવી પ્રતીતિ થાય છે, ન કે એક સંખ્યા વિશિષ્ટ એક મૂકેલ છે' એવી પ્રતીતિ થાય છે, અથવા-લેવડ-દેવડ કરતી વખતે એક વસ્તુની ઘણું કરીને ગણતરી થતી નથી, એથી અસંવ્યવહાર્ય હોવા બદલ અથવા અલ્પ હોવા બદલ એકને ગણનામાત્ર માનવામાં આવેલ નથી. (દુષ્પ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૩૩ ગણનાસંખ્યાનિરૂપણમ્

૬૪૫

નન્તકેતિ ત્રિવિધા । તત્ર-સંખ્યેયકં જઘન્યકોત્કર્ષકાજઘન્યાનુત્કર્ષકમેદેન ત્રિવિધમ્ । અસંખ્યેયકમ્- પરીતાસંખ્યેયક- યુક્તાસંખ્યેયકા-સંખ્યેયાસંખ્યેયકેતિ ત્રિવિધમ્ । તત્ર પુનરેકેકં જઘન્યકોત્કર્ષકાજઘન્યાનુત્કર્ષકમેદેન ત્રિવિધમ્ । ઇત્યં ચ નવમેદમસંખ્યેયકમ્ । કોષ્ઠકં વેદમ્-

અર્થાત્) સંખ્યાત અસંખ્યાત, ઓર અનંત હસ રૂપ સે ત્રીન પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ । હનમેં જો સંખ્યાતરૂપ ગણનાસંખ્યા હૈ, વહ જઘન્ય સંખ્યાત, ઉત્કૃષ્ટસંખ્યાત ઓર અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટ સંખ્યાત કે ભેદ સે ત્રીન પ્રકાર કી હોતી હૈ । અસંખ્યાતરૂપ જો ગણનાસંખ્યા હૈ વહ બી પરીતાસંખ્યાત, યુક્તાસંખ્યાત, ઓર અસંખ્યાત કે ભેદ સે ત્રીન પ્રકાર કી હોતી હૈ । પરન્તુ હનમેં બી ઇક ઇક જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ, અનુત્કૃષ્ટ કે ભેદ સે ત્રીન ૨ પ્રકાર કા ઓર ભેદ હોતા હૈ । હસ પ્રકાર અસંખ્યાત કે નૌ ભેદ હો જાતે હૈ । હસે હસ પ્રકાર સમજના ચાહિયે- મૂઝમેં અસંખ્યાત કે પરીતાસંખ્યાત, યુક્તાસંખ્યાત, અસંખ્યાતાસંખ્યાત યે ત્રીન ભેદ હૈ । હનમેં જો પરીતાસંખ્યાત હૈ હનકે ત્રીન ભેદ હસ પ્રકાર સે હૈ (૧) જઘન્યપરીતાસંખ્યાત, (૨) ઉત્કર્ષકપરીતાસંખ્યાત, (૩) અજઘન્યોત્કર્ષકપરીતાસંખ્યાત । હસી પ્રકાર યુક્તાસંખ્યેય ઓર અસંખ્યેયાસંખ્યેય કે બી ભેદ જાનના ચાહિયે ।

મિહ સંખ્યા) યે આદિ રૂપ આ ગણના સંખ્યા (સંખ્યેજ્ઞ અસંખ્યેજ્ઞ અર્થાત્) સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત આ રૂપમાં ત્રણ પ્રકારની કહેવામાં આવી છે. આમાં જે સંખ્યાતરૂપ ગણના સંખ્યા છે, તે જઘન્ય સંખ્યાત, ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત અને અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટ સંખ્યાતના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની હોય છે. અસંખ્યાત રૂપ જે ગણના સંખ્યા છે, તે પણ પરીતાસંખ્યાત, યુક્તાસંખ્યાત અને અસંખ્યાતા અસંખ્યાતના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની હોય છે. પરંતુ આમાં પણ એક જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ, અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટના ભેદથી ત્રણ ભેદો થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે અસંખ્યાતના ૯ ભેદો થઈ જાય છે. આને આ રીતે સમજવું જોઈએ કે મૂળમાં અસંખ્યાતના પરીતાસંખ્યાત, યુક્તાસંખ્યાત, અને અસંખ્યાતાસંખ્યાત આ ત્રણ ભેદો છે. આમાં જે પરીતાસંખ્યાત છે, તેના ત્રણ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (૧) જઘન્યપરીતાસંખ્યાત (૨) ઉત્કર્ષક પરીતા સંખ્યાત, (૩) અજઘન્યોત્કર્ષકપરીતાસંખ્યાત. આ પ્રમાણે યુક્તાસંખ્યેય અને અસંખ્યેયાસંખ્યેયના પણ ભેદ બહુવા જોઈએ.

૬૭૬

અનુયોગદ્વારસંયે

અસંખ્યેયકં નવવિધમ્

૧ પરીતાસંખ્યેયકમ્	૨ યુક્તાસંખ્યેયકમ્	૩ અસંખ્યેયા- સંખ્યેયકમ્
૧-જઘન્યપરીતાસંખ્યેયકમ્ ૨-ઉત્કર્ષકપરીતાસંખ્યેયકમ્ ૩-અજઘન્યોત્કર્ષકપરીતા- સંખ્યેયકમ્	૧-જઘન્યયુક્તાસંખ્યેયકમ્ ૨-ઉત્કર્ષકયુક્તાસંખ્યેયકમ્ ૩-અજઘન્યોત્કર્ષક યુક્તા સંખ્યેયકમ્	૧-જઘન્યાસંખ્યેયા- સંખ્યેયકમ્ ૨-ઉત્કર્ષકાસંખ્યેયા સંખ્યેયકમ્ ૩-અજઘન્યોત્કર્ષકા સંખ્યેયાસંખ્યેયકમ્

કોષ્ટક

અસંખ્યાત

૧ પરીતાસંખ્યાત	યુક્તાસંખ્યાત	અસંખ્યાતાસંખ્યાત
૧ જઘન્યપરીતાસંખ્યાત ૨ ઉત્કૃષ્ટ પરીતાસંખ્યાત ૩ અજઘન્યોત્કૃષ્ટપરીતા સંખ્યાત	૧ જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાત ૨ ઉત્કૃષ્ટયુક્તાસંખ્યાત ૩ અજઘન્યોત્કૃષ્ટયુક્તા સંખ્યાત	૧ જઘ- " ૨ ઉત્કૃ- " ૩ અજઘન્યો ત્કૃષ્ટ "

તથા:--અનંતક કે આઠ ભેદ હસ પ્રકાર સે હૈ--(૧) પરિતાનંતક (૨)યુક્તાનંતક, (૩) અનંતાનંતક । इनमें, परीतानंतक और युक्तानंतक के ३-३ भेद हैं । अनंतानंतक के दो भेद हैं । क्योंकि इनमें उत्कृष्ट की अपेक्षा अनंतानंतक भेद नहीं बनाता है । कोष्टक इस प्रकार से हैं-

કોષ્ટક:—

અસંખ્યાત

૧ પરીતાસંખ્યાત	યુક્તાસંખ્યાત	અસંખ્યાતાસંખ્યાત
૧ જઘન્યપરીતાસંખ્યાત ૨ ઉત્કૃષ્ટપરીતાસંખ્યાત ૩ અજઘન્યોત્કૃષ્ટ પરીતા સંખ્યાત,	૧ જઘન્યયુક્તાસંખ્યાત ૨ ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાસંખ્યાત ૩ અજઘન્યોત્કર્ષક યુક્તા સંખ્યાત,	૧ જઘન્ય " ૨ ઉત્કૃષ્ટ " ૩ અજઘન્યો ત્કર્ષક "

તેમજ અનંતના આઠ ભેદો આ પ્રમાણે છે. (૧) પરિતાનંતક, (૨) યુક્તાનંતક, (૩) અનંતાનંતકના આમાં પરીતાનંતક અને યુક્તાનંતકના ત્રણ ત્રણ ભેદો છે. અનંતાનંતકના બે ભેદો છે. કેમ કે આમાં ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાથી અનંતાનંતકના ભેદો થતા નથી.

કોષ્ટક આ પ્રમાણે છે.--

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २३३ गणनासंख्यानिरूपणम्

६४७

तथा अनन्तकं परीतानन्तक-युक्तानन्तका-नन्तानन्तकेति त्रिविधम् । तत्राय
भेदद्वये मत्त्येकं जघन्यकोत्कर्षकाजघन्यानुत्कर्षकेति त्रिविधम् । तृतीयस्य
अनन्तानन्तरूप उत्कर्षतः काऽप्यसंभवात् तत् जघन्यकाजघन्यानुत्कर्षकेति
द्विविधम् । इत्थमष्टभेदमनन्तकमिति ॥ कोष्ठकं चेदम्-

अनन्तकमष्टविधम्-**१ परीतानन्तकम्**

- १ जघन्यपरीतानन्तकम्
- २ उत्कर्षकपरीतानन्तकम्
- ३ अजघन्योत्कर्षकपरीता-
नन्तकम्

२ युक्तानन्तकम्

- १ जघन्ययुक्तानन्तकम्
- २ उत्कर्षकयुक्तानन्तकम्
- ३ अजघन्योत्कर्षकयुक्ता-
नन्तकम्

३ अनन्तानन्तकम्

- १ जघन्यानन्तानन्तकम्
- २ अजघन्योत्कर्षकान-
न्तकम्
(उत्कर्षकाभावाऽत्र)
॥सू० २३३॥

(१) परीतानन्तक

- १ जघन्यपरीतानन्तक
- २ उत्कर्षकपरीतानन्तक
- ३ अजघन्य उत्कर्षक-
परीतानन्तक

(२) युक्तानन्तक

- १ जघन्ययुक्तानन्तक
- २ उत्कर्षकयुक्तानन्तक
- ३ अजघन्योत्कर्षक-
युक्तानन्तक

(३) अनन्तानन्तक

- १ जघन्यानन्तानन्तक
- २ अजघन्योत्कर्ष-
कानन्तानन्तक

यहां उत्कृष्ट अनन्तानन्तक ऐसा भेद कहीं पर भी संभवित न होने के कारण नहीं बनता है । सूत्र के समस्त पदों का संक्षेप से ये अर्थ सुगम्य है अतः अलग २ करके उनका अर्थ नहीं लिखा । सू० २३३।

(१) परीतानन्तक

- (१) जघन्य परीतानन्तक
- (२) उत्कर्षक परीतानन्तक
- (३) अजघन्य उत्कर्षक-
परीतानन्तक

(२) युक्तानन्तक

- (१) जघन्य युक्तानन्तक
- (२) उत्कर्षक युक्तानन्तक
- (३) अजघन्योत्कर्षक-
युक्तानन्तक,

(३) अनन्तानन्तक

- (१) जघन्यानन्तानन्तक
- (२) अजघन्योत्कर्षकानन्ता-
नन्तक

अभी उत्कृष्ट अनन्तानन्तक ओवे। लेक के। जग्याओ संभवित न होवाथी थतो नथी. सूत्रना समस्त पदोने। संक्षेप अर्थ सुगम्य छे. ओथी अलग तेने। अर्थ लक्षणाभां आओ नथी. ॥ सू. २३३ ॥

મૂલમ્—જહ્ણનયં સંઘેજ્જયં કેવદ્ધયં હોઈ? દોરુવયં, તેણં પરં અજહ્ણનમણુકોસયાઈં ઠાણાઈં જાવ ઉકોસયં સંઘેજ્જયં ન પાવડિ। ઉકોસયં સંઘેજ્જયં કેવદ્ધયં હોઈ? ઉકોસયસ્સ સંઘેજ્જયસ્સ પરુવણં કરિસ્સામિ। સે જહાનામણ પહે સિયા,—ણં જોયણસયસહસ્સં આયામવિક્કલંભેણં, તિણિણ જોયણસયસહસ્સાઈં, સોલસસહસ્સાઈં, દોણિણય સત્તાવીસે જોયણસણ, તિણિણય કોસે, અટ્ટાવીસં ચ ધણુસયં, તેરસય અંગુલાઈં, અઢ્ઢં અંગુલં કિંચિ વિસે-સાહિયં પરિક્ખેવેણં પણત્તે। સે ણં પલ્લે સિદ્ધત્થયાણં ભરિણ। તઓ ણં તેહિં સિદ્ધત્થણ્હિં દીવસમુદ્દાણં ઉદ્ધારો ઘેવ્પઈ। ણગો દીવે ણગો સમુદ્દે ણવં પક્ખિવ્પમાણેણં પક્ખિવ્પમાણેણં જાવદ્ધયા-દીવસમુદ્દા તેહિં સિદ્ધત્થણ્હિં અપ્પુણ્ણા ણસ ણં ણવદ્ધિણ સ્વેત્તે પહે। પઢમા સલાગા। ણવદ્ધયાણં સલાગાણં અસંલપ્પાલોગા ભરિયા તહાવિ ઉકોસયં સંઘેજ્જયં ન પાવડિ, જહા કોદિદ્ધંતો? સે જહાનામણ મંચે સિયા આમલગાણં ભરિણ, તત્થ ણગે આમલણ પક્ખિવ્ત્તે સેઽવિ માણ, અણ્ણેઽવિ પક્ખિવ્ત્તે સેઽવિ માણ, અન્નેઽવિ પક્ખિવ્ત્તે સેઽવિ માણ। ણવં પક્ખિવ્પમાણેણં પક્ખિવ્પમાણેણં હો હી સેઽવિ આમલણ જંસિ પક્ખિવ્ત્તે સે મંચણ ભરિજ્ઞિહિદ્ધિ જે તત્થ આમલણ ન માહિદ્ધિ॥સૂ૦૨૩૪॥

અથ સૂત્રકાર હસી વિષય કો વિસ્તાર સે કહને કે લિયે સર્વપ્રથમ સંઘ્યાતની પ્રરૂપણા કરતે હૈ—

‘જહ્ણનયં સંઘેજ્જયં કેવદ્ધયં હોઈ’ હત્થાદિ।

હવે સૂત્રકાર ઁગ વિષયને વિસ્તાર પૂર્વક કહેવા માટે સર્વ પ્રથમ સંઘ્યાતની પ્રરૂપણા કરે છે.—

‘જહ્ણનયં સંઘેજ્જયં કેવદ્ધયં હોઈ’ હત્થાદિ।

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુ૦૨૩૪ જઘન્યસંખ્યેયકનિરૂપણમ્

૬૪૯

છાયા—જઘન્યકં સંખ્યેયકં કિયદ્ ભવતિ ? દ્વિરૂપમ્ । તતઃ પરામ્ અજઘન્યાનુત્કર્ષકાનિ સ્થાનાનિ યાવત્ ઉત્કર્ષકં સંખ્યેયકં ન પ્રાપ્નોતિ । ઉત્કર્ષકં સંખ્યેયકં કતિવિધં ભવતિ ? ઉત્કર્ષકસ્ય સંખ્યેયકસ્ય પરૂપણાં કરિષ્યામિ । સ યથાનામકઃ પર્યઃ સ્યાત્—એકં યોજનશતસહસ્રમ્ આયામવિષ્કમ્બેન, ત્રિણિ યોજનશતસહસ્રાણિ, ષોડશસહસ્રાણિ, દ્વે ચ સપ્તવિંશતિર્યોજનશતે, ત્રીંશ્વક્રોશાન્ અષ્ટાવિંશતિશ્ચ ધનુશ્ચતમ્, ત્રયોદશ ચ અંગુલ્યાનિ, અર્ધમ્ અંગુલં ચ કિશ્ચિત્ વિશેષાધિકં પરિક્ષેપેન મજ્જતઃ । સ સ્વલુ પર્યઃ સિદ્ધાર્થેર્ભૂતઃ । તતઃ સ્વલુ તૈઃ સિદ્ધાર્થે દ્વીપસમુદ્રાણામ્ ઉદ્ધારો ગૃહ્યતે । એકો દ્વીપે એકઃ સમુદ્રે, એવં પ્રક્ષિપ્ય માણેન પ્રક્ષિપ્યમાણેન દ્વીપસમુદ્રાસ્તૈઃ સિદ્ધાર્થેરાસ્પૃષ્ઠાઃ । એતત્સ્વલુ એતાવત્ ક્ષેત્રં પર્યઃ । પ્રથમા શલાકા । એતાવતીભિઃ શલાકાભિરસંલપ્યાલોકા ભૂતાઃ, તથાપિ ઉત્કર્ષકં સંખ્યેયકં ન પ્રાપ્નોતિ, યથા કો દૃષ્ટાન્તઃ ? સ યથાનામકો મઞ્ચઃ સ્યાત્ આમલકૈર્ભૂતઃ । તત્ર એક આમલકઃ પ્રક્ષિપ્યતે સોઽપિ મિતઃ, અન્યોઽપિ પ્રક્ષિપ્તઃ સોઽપિ મિતઃ, અન્યઃ પ્રક્ષિપ્તઃ સોઽપિ મિતઃ । એવં પ્રક્ષિપ્યમાણેન પ્રક્ષિપ્યમાણેન મવિષ્યતિ સોઽપિ આમલકઃ, યસ્મિન્ પ્રક્ષિપ્તે સ મઞ્ચકો મરિષ્યતિ, યત્ તત્ર આમલકો ન માસ્યતિ ॥સૂ૦ ૨૩૪॥

ટીકા—સંક્ષેપતઃ સંખ્યેયકાદિભેદપરૂપણમાત્રં કૃત્વા સમ્પત્તિ વિસ્તરત-સ્તત્સ્વરૂપં નિરૂપયિતુમાહ—‘જહણ્ણયં’ इत्यादि । जघन्यकं संख्येयकं कियद् भवति

ટીકાર્થ—(જહણ્ણયં સંખેજ્જયં કેવદ્દયં હોઈ ?) હે ભદન્ત ! જઘન્ય સંખ્યાત કિતના હોતા હૈ ? અર્થાત્ કિસ સંખ્યાત સે છેકર કિસ સંખ્યાપર્યન્ત જઘન્ય કો સંખ્યાત માના જાતા હૈ ।

ઉત્તર—(દો રૂઘયં—તેણં પરં અજહણ્ણમણુકકોસયાઈ ઠાળાઈ જાવ ઉક્કોસયં સંખેજ્જયં ન પાવઈ) યહાં ‘દો’ જઘન્ય સંખ્યાત હોતા હૈ । હસકે બાદ ત્રીન, ચાર આદિ સંખ્યા અજઘન્ય અનુત્કર્ષ હોતા હૈ । ઔર યહ અજઘન્ય અનુત્કર્ષ વહાં તક માના, જાતા હૈ—કિ જહાં ઉત્કૃષ્ટ

શબ્દાર્થઃ—(જહણ્ણયં સંખેજ્જયં કેવદ્દયં હોઈ ?) હે ભદન્ત ! જઘન્ય સંખ્યાત કેટલા હોય છે. એટલે કે કઈ સંખ્યાથી માંડીને કઈ સંખ્યા સુધીને જઘન્ય સંખ્યાત માનવામાં આવે છે.

ઉત્તરઃ—(દો રૂઘયં—તેણ પરં અજહણ્ણમણુકકોસયાઈ ઠાળાઈ જાવ ઉક્કોસયં સંખેજ્જયં ન પાવઈ) અહીં બે જઘન્ય સંખ્યાત હોય છે. આ પછી ત્રણ ચાર વગેરે સંખ્યા અજઘન્ય અનુત્કર્ષ હોય છે. અને આ અજઘન્ય અનુત્કર્ષ ત્યાં સુધી માનવામાં આવે છે કે જ્યાં ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતનું સ્થાન પ્રાપ્ત થતું નથી. (ઉક્કોસયં સંખેજ્જયં કેવદ્દયં હોઈ ?) હે ભદન્ત ! ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત

इति पृच्छति । उत्तरयति—तद् द्विरूपकं भवति, एकस्मादारभ्य द्विपर्यन्तं जघन्यकं संख्येयकं भवतीति भावः । ततः परं त्रिचतुरादि संख्या परिमितानि स्थानानि अजघन्यानुत्कर्षकाणि भवन्ति । कियदवधि भवन्ति ? इत्याह—यावत् उत्कर्षकं संख्येयकं न प्राप्नोति । उत्कर्षकं संख्येयकं यावन्न भवति तावत् अजघन्यानुत्कर्षकं संख्येयकं बोध्यमिति उत्कर्षकं संख्येयकं कियद् भवति ? इति शिष्येण पृष्ठः प्राह—उत्कर्षकस्य संख्येयकस्य प्ररूपणां करिष्यामि । तथाहि—स यथानामकः कश्चित् पत्न्यः स्यात्, स कियन्मानः ? इत्याह—स आयामविक्रममेण, आयामो दैर्घ्यं विक्रमो विस्तारः, अनयोः समाहारस्तेन योजनशतसहस्रप्रमाणो भवति । तथा—परिक्षेपेण=परिधिना स त्रीणि योजनशतसहस्राणि लक्षत्रययोजनानि, तथा—षोडशसहस्राणि सप्तविंशत्यधिके द्वेशते च योजनानि, त्रीन् क्रोशान् अष्टाविंशत्यधिरुमेकशतं धनुषि, किंचिद् विशेषाधिकानि सार्द्धत्रयोदशाङ्गुलानि च भवति । तस्य पत्न्यस्य परिक्षेपे उक्तप्रमाणो भवतीति भावः ।

संख्यात का स्थान प्राप्त नहीं हो पाता । (उक्कोसयं संखेज्जयं केवइयं होइ ?) हे भदन्त ! उत्कृष्ट संख्यात कहाँ होता है ?

उत्तर—सुनो (उक्कोसयस्स संखेज्जयस्स परव्वणं करिस्सामि) मैं उत्कृष्ट संख्यात की प्ररूपणा करता हूँ । (से जहानामए पल्ले सिया) जैसे कोई एक पत्न्य हो (एणं जोयणसयसहस्सं आयामविक्रमेण, तिणिण जोयणसयसहस्साइं सोलससहस्साइं, दोणिणय सत्तावीसे जोयणसए, तिणिण य कोसे अट्ठावीसं च धणुसयं, तेरसयअंगुलाइं, अद्धं अंगुलं च किंचि विसेसाहियं परिकखेवेणं पणत्ते) और वह लंबाई चौड़ाई में एक लाख योजन का हो, इस स्थिति में परिधि उसकी तीन लाख सोलह हजार दोसौ सत्तावीस योजन तीन कोश १२८ धनुष एवं कुछ अधिक १३॥ अंगुल प्रमाण होती है । उक्तं च करके

क्या होय छे ? उत्तर सांभणोः—(उक्कोसयस्स संखेज्जयस्स परव्वणं करिस्सामि) हुं उत्कृष्ट संख्यातनी प्ररूपणा करुं छुं । (से जहानामए पल्ले सिया) जेभे कोइ ओक पत्न्य होय, (एणं जोयणसयसहस्सं आयामविक्रमेण, तिणिण जोयणसयसहस्साइं सोलससहस्साइं दोणिणय सत्तावीसे जोयणसए, तिणिणय कोसे अट्ठावीसं च धणुसयं, तेरसयअंगुलाइं, अद्धं अंगुलं च किंचि विसेसाहियं परिकखेवेणं पणत्ते) अने ते लंबाई अने पडोणार्धमां ओक लाख योजन होय. आ स्थितिमां तेनी परिधि त्रयु लाख सोण डण्ढर असे सत्तावीस योजन त्रयु गाँ १२८ धनुष अने कंछि वधारे १३॥ आंगण

અનુયોગબન્ધિકા ટીકા સૂત્ર ૨૩૪ જગન્યસંખ્યેયકનિરૂપણમ્

૬૫૧

ઉક્તંચ—પરિહી તિલક્ષ્ણ સોલસમહસ્ત દો ય સય સત્ત વીસઽદિયા ।

કોસ તિય અટ્ટગીસં, ધણુસયં તેરંગુલઽદ્દહિયં ॥

છાયા—પરિધિસ્ત્રીણિ લક્ષાણિ ષોડશસહસ્રાણિ દ્વેચ શતે સપ્તવિંશત્યધિકે ।

કોશ ત્રિક્રમશ્ચત્રિશં ધનુઃશતં ત્રયોદશાઙ્ગુલાનિ અર્ધાધિકાનિ ॥૬૬૧

અર્થ પલ્લવો જમ્બૂદ્વીપપ્રમાણો બોધ્યઃ । અર્થં ચાપસ્તાત્ યોજનસહસ્રમવગાદો
દ્રષ્ટવ્યઃ—રત્નપ્રમાપૃથિવ્યા રત્નકાણ્ડં મિચ્ચા વજ્રકાણ્ડે પ્રતિષ્ઠિતં ઇત્યર્થઃ । સ સ્વલ્લ
પૂર્વોક્તપ્રમાણઃ પલ્લવો જમ્બૂદ્વીપવેદિકાયા ઉપરિ સપ્રશિલ્વઃ—મકુટશિલાયુક્તઃ સિદ્ધા-
ર્થકૈઃ સર્પપૈર્મૃતો ભવેત્ તતઃ સ્વલુ તૈઃ સિદ્ધાર્થૈઃ દ્વીપસમુદ્રાણામુદ્ધારો ગૃહ્યતે । કિયતાં
દ્વીપસમુદ્રાણામુદ્ધારો ગૃહ્યતે ? ઇત્યાદિ—એકઃ સર્પપો દ્વીપે એકઃ સર્પવઃ સમુદ્રે, ઇત્યેવં
પ્રસિધ્ધમાણેન પ્રસિધ્ધમાણેન એકૈકેન સર્પેણ યાન્તો દ્વીપસમુદ્રાસ્તૈઃ સિદ્ધાર્થ-
કૈરાસપૃષ્ઠાઃ વ્યાપ્તાઃ । અથમભિપ્રાયઃ— તે સર્પવાઃ અતત્કલ્પનયા દેવાદિના સમુ-
ત્ક્ષિપ્ય એકો દ્વીપે એકઃસમુદ્રે ઇત્યેવં સર્વેઽપિ સિદ્ધાર્થકાઃ પ્રસિધ્ધ્યન્તે । ઇત્યં

યહી ભાવ હસ (પરિહી તિલક્ષ્ણસોહસ) ઇત્યાદિ ગાથાદ્વારા પ્રકટ ક્રિયા
ગયા હૈ । હસ પ્રકાર હસ પલ્લવ કા પ્રમાણ જમ્બૂદ્વીપ કે પ્રમાણ જૈસા હો
જાતા હૈ । યહ પલ્લવ નીચે ઇતના મહરા ચલા ગયા હૈ કિ રત્નપ્રમા
પૃથિવી કા જો રત્નકાણ્ડ હૈ, ઉસે ફાડ કર વજ્રકાણ્ડ તક જા પહુંચા
હૈ । (સે જં પલ્લે સિદ્ધત્થયાણં મરિણ) અથ હસ પલ્લવ કો સિદ્ધાર્થો—
સર્પવોં સે મરા હુમા હો । (તમ્રો જંતેહિં સિદ્ધત્થયહિં દીવસમુદ્રાણં
ઉદ્ધારો વેપ્પહ) હન સર્પવોં સે દ્વીપસમુદ્રોં કા ઉદ્ધાર ગૃહીત હોતા હૈ ।
(એગો દીવે, એગો સમુદ્રે એવં પક્ષિલ્પમાણેજં ૨ જાવહયા દીવસમુદ્રા
તેહિં સિદ્ધત્થેહિં અપ્પુળ્લાપ્પણં એવહિં એવે પલ્લે) કિતને દ્વીપ સમુદ્રોં
કા ઉદ્ધાર ગ્રહણ ક્રિયા જાતા હૈ—હસકે લિયે સૂત્રકાર કહતે હૈં કિ—એક

પ્રમાણુ હોય છે. ઉક્તંચ કરીને એ જ ભાવ આ (પરિહી તિલક્ષ્ણસોહસ)
વગેરે ગાથા વડે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે પલ્લવતું પ્રમાણુ
જમ્બૂદ્વીપના પ્રમાણુ જેવું હોય છે. આ પલ્લવ નીચે આટલું બધું ઊંડું જતું
રહ્યું છે કે રત્નપ્રમા પૃથ્વીનેા જે રત્નકાંડ છે, તેને કાઢીને વજ્રકાંડ સુધી જતું
રહ્યું છે. (સે જં પલ્લે સિદ્ધત્થયાણં મરિણ) હવે આ પલ્લવ સિદ્ધાર્થો—સર્પવોંથી
પૂરિત હોય (તમ્રો જંતેહિં સિદ્ધત્થયહિં દીવસમુદ્રાણં ઉદ્ધારો વેપ્પહ) આ સર્પ-
વોંથી દ્વીપસમુદ્રોના ઉદ્ધાર ગૃહીત થાય છે. (એગો દીવે, એગો સમુદ્રે એવં
પક્ષિલ્પમાણેજં ૨ જાવહયા દીવસમુદ્રા તેહિં સિદ્ધત્થેહિં અપ્પુળ્લાપ્પણં એસ જં
એવહિં એવે પલ્લે) કેટલા દ્વીપ સમુદ્રોના ઉદ્ધાર ને શ્રદ્ધા કરવામાં આવે છે,
એના માટે સૂત્રકાર કહે છે કે 'એક સર્પદ્વીપમાં નાખો, એક સર્પ

સર્પ ધ્રીપ મેં ઢાલોં એક સર્પ સમુદ્ર મેં ઢાલોં હસ પ્રકાર કરતે ૨ ડન સથ સર્પોં કો ધ્રીપસમુદ્રોં મેં ઢાલ ૨ કર સમાપ્ત કર દો જિસ ધ્રીપ યા સમુદ્ર મેં વહ અન્તિમ એક સર્પ સમાપ્ત હો જાવે વહાં તક કે અર્થાત્ પ્રથમ જંબૂધ્રીપ સે લગાકર ડસ અન્તિમ ધ્રીપ યા સમુદ્ર તક કે જિતને મી ધ્રીપ સમુદ્ર હૈં, વહાં તક કા ક્ષેત્ર અનવસ્થિતપલ્લ્ય માના ગયા હૈં । તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈં કિ હસ પ્રકાર સે ડન સર્પોં કા પ્રક્ષેપણ મનુષ્ય તો કર નહીં સકતા-દેવાદિક કર સકતે હૈં-હસલિએ એસી અસત્કલ્પના કરની ચાહિયે કિ કોઈ દેવાદિક ડન સર્પોં સે ડઠા ડઠા કર એક એક સર્પ ધ્રીપ ઓર સમુદ્ર મેં ઢાલતા જાતા હૈ-હસ પ્રકાર સે જિતને ધ્રીપ ઓર સમુદ્રોં મેં વે સર્પ એક એક કરકે પૂરે ઢાલ દિયે જાતે હૈં ડતને પ્રમાણ ક્ષેત્ર કો અનવસ્થિત પલ્લ્યરૂપ સે કલ્પિત કિયા ગયા હૈ । (પદમા સલાગા-એવ-હયા ણં સલાગાણં અસંલગા લોગા ભરિયા, તહા વિ ડકકોસયં સંલે-જ્ઞયં ન પાવહ) હસકે બાદ ૧ એક સર્પ શલાકા પલ્લ્ય મેં ઢાલા જાતા હૈ । હસ પ્રકાર જંબૂધ્રીપ પ્રમાણવાલે પલ્લ્ય મેં સ્થિત ડન સર્પ તુલ્ય શલાકાઓં સે ભરે હુએ શલાકાપલ્લ્યરૂપ જો લોક હૈં વે કિતને હૈં ? યહ કહા નહીં જા સકતા હૈ-અર્થાત્ એક, દશ, સો, હજાર, લાખ, કરોડ,

સમુદ્રમાં નાખો, આ રીતે કરતાં કરતાં તે સર્વ સર્પોને ધ્રીપસમુદ્રમાં નાખીને સમાપ્ત કરી દો. જે ધ્રીપમાં કે સમુદ્રમાં તે અંતિમ એક સર્પ સમાપ્ત થઈ જાય, ત્યાં સુધીના એટલે કે પ્રથમ જંબૂધ્રીપથી માંડીને તે અંતિમ ધ્રીપ કે સમુદ્ર સુધીના એટલા ધ્રીપ સમુદ્રો છે, ત્યાં સુધીનું ક્ષેત્ર અનવસ્થિત પલ્લ્ય માનવામાં આવેલ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે આ રીતે આ સર્પોનું પ્રક્ષેપણ માણસ તો કરી શકે જ નહિ, દેવાદિક કરી શકે છે. એથી એવી અસત્કલ્પના કરવી જોઈએ કે કોઈ દેવાદિક તે સર્પોમાંથી લઈ લઈને એક એક સર્પ ધ્રીપ અને સમુદ્રમાં નાખતો જાય છે. આ પ્રમાણે જેટલા ધ્રીપ અને સમુદ્રોમાં તે સર્પ એક એક કરીને બધા નાખી દેવામાં આવે છે, તેટલા પ્રમાણ ક્ષેત્રને અનવસ્થિત પલ્લ્ય રૂપથી કલ્પિત કરવામાં આવે છે. (પદમા સલાગા એવહયાણં સલાગાણં અસંલગા લોગા ભરિયા, તહા વિ ડકકોસયં સંલેજ્ઞયં ન પાવહ) ત્યાર પછી ૧ એક સર્પ શલાકા પલ્લ્યમાં નાખવામાં આવે છે. આ રીતે જંબૂધ્રીપ પ્રમાણવાળા પલ્લ્યમાં સ્થિત તે સર્પ તુલ્ય શલાકાઓથી પરિપૂર્ણ શલાકા પલ્લ્ય રૂપ જે લોકો છે, તે કેટલા છે, તે કહેવાય નહિ, એટલે કે એક, દશ, સો, હજાર, લાખ કરોડ, વગેરે રૂપમાં તેમની ગણતરી

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૩૪ જઘન્યસંલ્ખ્યેયકનિરૂપણમ્

૬૫૩

પ્રસિધ્ધમાણાસ્તે સિદ્ધાર્થકા યત્ર ચ દ્વીપે સમુદ્રે ચા નિસ્તિષ્ઠન્તિ, તદન્તો જમ્બૂ-
દ્વીપાદિરનવસ્થિતપલ્લયઃ કલ્પ્યતે इति । अतएवाह—एतदेतावत् प्रमाणं क्षेत्रं
पल्लयः= अनवस्थितपल्लयः, सर्वपभृतो बुद्ध्या परिकल्प्यते इत्यर्थः । ततः प्रथमा
शलाका=एकः सर्वपः शलाकापल्लये प्रसिध्यते । असत्कल्पनया एतावतीभिः=
जम्बूद्वीपप्रमाणपल्लयस्थितसर्वपसमप्रमाणाभिः शलाकाभिः असंलप्याः=एक
दशशतसहस्रलक्षकोटिमहारेण संलपितुं=वक्तुमशक्याः=अति बहवो लोकाः-
लोक्यन्ते=दृश्यन्ते केवलिना केवलालोकेन ये ते लोकाः-शलाकापल्लयरूपा
यद्यपि भूताः= आकण्ठं पूरितास्तथापि उत्कर्षकं संलप्येयकं न प्राप्नोति । अयं
भावः=लोके आकण्ठपूरिता अपि भूता उच्यन्ते । न च तथापि ते उत्कर्षकं
आदि, रूप से उनकी गणना नहीं की जा सकती है । एतावतावे असं-
ख्यात कहे जावेगे ? सो यह बात नहीं है, किन्तु वे बहुत अधिक ही माने
जावेगे—तो क्या उन्हें उत्कृष्ट संख्यात कहा जावेगा ? नहीं । इतने होने
पर भी वे उत्कृष्ट संख्यात की श्रेणी में परिगणित नहीं हो सकते हैं ।
निष्कर्षार्थ यह है कि—‘अनवस्थित क्षेत्ररूप पल्लय में के दाने एक २
करके प्रक्षिप्त करते २ जब समस्त सर्वप के दाने समाप्त हो जाता है
—तब एक सर्वप का दाना जंबूद्वीप प्रमाण तुल्य पल्लय में डाला जाता
है । इस प्रकार करते २ जब वह शलाकापल्लय काण्ड पर्यन्त भर जाता
है—और ऐसे शलाकापल्लय जब बहुत अनेक भर जाते हैं तब भी वहां
उत्कृष्ट संख्यात का स्थान प्रारंभ नहीं होता । लोक में यद्यपि ऐसी
प्रसिद्धि है कि आकण्ठ भरे हुए स्थान को यह पूरा भरा हुआ है ऐसा जो
कहा जाता है वह केवल लोकरुढि से ही कहा जाता है क्योंकि वह

કરવામાં આવતી નથી એટલા માટે જ તે અસંખ્યાત કહેવામાં આવશે ? તો
તે બરાબર નથી. પરંતુ તે ખૂબ વધારે જ માનવામાં આવશે, તો શું તે
ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત કહેવામાં આવશે ? નહિ, પણ આ બરાબર નથી. આટલું હોવા
છતાં એ તેમની ગણતરી ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતની શ્રેણિમાં થતી નથી. સારાંશ આ
પ્રમાણે છે કે ‘અનવસ્થિત ક્ષેત્રરૂપ પલ્લયમાં એક એક કરીને નાખતાં-નાખતાં
જ્યારે બધા સર્વપના દાણાઓ પૂરા થઈ જાય, ત્યારે એક સર્વપનો દાણો
જંબૂદ્વીપ પ્રમાણ તુલ્ય પલ્લયમાં નાખવામાં આવે છે. આમ કરતાં કરતાં જ્યારે
તે શલાકા પલ્લય કંઈ સુધી પૂરિત થઈ જાય છે અને એવા ઘણા શલાકા પલ્લય
જ્યારે સંપૂરિત થઈ જાય છે ત્યારે પણ ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતનું સ્થાન પ્રારંભ થતું
નથી. લોકમાં જો કે એવી પ્રસિદ્ધિ છે કે આકંઠ પૂરિત સ્થાનને આ પૂર્ણ
ભરેલું છે, આમ જ કહેવામાં આવે છે, તે ફક્ત લોકરુદ્ધિ જ કહેવામાં

સંરુચેયકં માપ્નુચ્છિન્તિ, કિન્તુ યદા આમૂલશિખં ભૂતા ભવન્તિ, તત્ત્વ એકોઽપિ સર્વપો ન માયાત્, તદા ઉત્કર્ષકં સંરુચેયકં ભવતીતિ । નનુ આમૂલશિખમમૃતમપિ કિં કિંચિદ્ ભૂતમુચ્યતે ? સત્યમ્-આમૂલશિખમમૃતમપિલોકે ભૂતમુચ્યતે । યથા કોઽપ્યત્ર દૃષ્ટાન્તોઽપ્યસ્તિ ? इति शिष्येण पृष्ठो गुरुराह-स यथा नामकः कश्चिन्मञ्चः स्यात् आमलकैर्मृतः । स मञ्च आमूलशिखममृतोऽपि लोके भूत इति व्यपदिश्यते । तत्र मञ्चे एक आमलकः प्रक्षिप्तः सोऽपि तत्र मितः, ततः अन्योऽपि आमलकस्तत्र क्षिप्तः सोऽपि मितः पुनरन्योऽपि आमलकः प्रक्षिप्तः सोऽपि मितः एवम्=अमुना प्रकारेण प्रक्षिप्यमाणेन प्रक्षिप्यमाणेन आमलकेन भविष्यति सोऽपि

વાસ્તવિક રૂપ મેં પૂરા ભરા હુઆ નહીં હોતા હૈ । આમૂલ ચૂલ ઠસાઠસ ભરા રહને પર હી-પૂરા ભરા માના જાતા હૈ ફિર ઉસ મેં એક સર્ષપ બી ઢાલ ને પર નહીં સમા સકતા હૈ તબી વહાં ઉત્કૃષ્ટ સંરુચાત કા સ્થાન પ્રારંભ હોતા હૈ ।

શંકા--કયા આમૂલચૂલ નહીં ભરે હોને પર બી લોક મેં યહ પૂરા ભરા હૈ એસા કહા જાતા હૈ ? હાં કહાં જાતા હૈ । કયા હસે આપ દૃષ્ટાન્ત દેકર સમજા સકતે હૈં ? હાં સમજા સકતે હૈં । તો સમજાઈયે (જહા કો દિટ્ટંતો) હસમેં કૌન સા દૃષ્ટાન્ત હૈ ? સુનો--(સે જહાનામણ મંચે સિયા) જૈસે કોઈ એક મંચ (પલય) હો ઓર (આમલગાળં ખરિણ) આંવલોં સે ભરા હો (તત્થ ઇમે આમલણે પક્કિલ્લે સેઽવિ માણ) ઉસમેં એક આંવલા યદિ ઢાલા જાતા હૈ તો વહ બી સમા જાતા હૈ । (અણ્ણે વિ

આવે છે. કેમ કે તે ખરેખર પૂર્ણ રીતે પૂરિત થયેલ નથી સંપૂર્ણ રીતે ઠાંસી-ઠાંસીને ભરેલું હોય તો જ પૂર્ણ-પૂરિત કહેવાય છે. તે પછી તેમાં એક સર્ષપ નાખવા બેટલી પણ જગ્યા રહેતી નથી. અને ત્યાંથી જ ઉત્કૃષ્ટ સંરુચાતનું સ્થાન પ્રારંભ થાય છે.

શંકા:--શું પૂરેપૂરું ભરેલું ન હોય છતાંએ લોકમાં આ સંપૂર્ણ રીતે પૂરિત છે, આમ કહેવામાં આવે છે ? હાણ, કહેવામાં આવે છે. શું તમે આને દૃષ્ટાન્ત આપીને સમજાવી શકો છો ? તો ભલે સમજાવો. (જહા કો દિટ્ટંતો) આમાં દૃષ્ટાન્ત કયું છે ? તે સાંભળો--સે જહાનામણ મંચે સિયા) જેમ કેઈ એક મંચ હોય અને તે (આમલગાળં ખરિણ) આમળાઓથી પૂરિત હોય (તત્થ ઇમે આમલણે પક્કિલ્લે સેઽવિ માણ) તેમાં એક આમળું બે નાખવામાં આવે તો તે પણ સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. (અણ્ણે વિ પક્કિલ્લે

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૩૪ જઘન્યસંલ્લેયકનિરૂપણમ્

૬૫૫

આમલકો યસ્મિન્ પ્રક્ષિપ્યતે સ મશ્નો મરિષ્યતિ । પુનસ્તત્ર અન્ય આમલકો નૈવ માસ્યતિ, મશ્નસ્ય આમૂલશિખં ભૂતત્વાદન્ય આમલકો યથા ન માતિ, इत्यमेव अररापरामिः शलाकामिः प्रक्षिप्यमाणाभिः प्रक्षिप्यमाणाभिर्यदा असंलप्याः अति-
वहवः सप्तशिखा पत्न्या आमूलशिवम् अपत्कल्पनया भृगा भवन्ति तदा उत्कृष्टकं
संलपेयकं भवतीत्यक्षरार्थः । भावार्थस्त्वयम्-पूर्वनिर्दिष्टस्वरूपादनवस्थितपत्न्या
दपरेऽपि जम्बूद्वीपप्रमाणा योजनसहस्रावगाढास्त्रयः पत्न्या बुद्ध्या परिकल्प्यन्ते
तत्र प्रथमः शलाकापत्न्यः द्वितीयः प्रतिशलाकापत्न्यस्तृतीयो महाशलाकापत्न्यश्च ।

પકિલ્લત્તે સેડવિ માણે) દૂસરા ખી ડાલા જાવે તો વહ ખી સમા જાતા હૈ ।
(एवं पक्खिप्पमाणेणं पक्खिप्पमाणेणं हो ही से वि आमलए जंसि पक्खिस्सत्ते
से मंचे भरिज्जिहिइ) इस प्रकार आंवलों को डालते २ अन्त
में कोई एक ऐसा भी आंवला होना है कि जिसके डाल देने पर वह
मंच भर जाता है फिर वहां अन्य आंवला डालने पर समा नहीं सकता ।
क्योंकि मंच आमूलशिव भर जाता है । इस प्रकार आमूलशिव भर
होने के कारण जिस प्रकार उसमें अन्य आमलक नहीं समाता है, इसी
प्रकार से बार बार डाली गई अपर अपर शलाकाओं से जब असंलप्य
-वे बहुत अनेक-पत्न्य अन्त में आमूल शिव भर जाते हैं कि जिनमें
डालने पर भी एक सर्षप का दाना नहीं समा सकता है तब इसी
स्थिति में उत्कृष्ट संख्यात का स्थान प्रारंभ होता है । यहां सूत्रकार
ने जो अनवस्थितपत्न्य से अतिरिक्त एक शलाकापत्न्य कहा है उससे

સેડવિ માણે) ખીજું પણ નાખવામાં આવે તો તે પણ સમાવિષ્ટ થઈ જાય
છે. (एवं पक्खिप्पमाणेणं पक्खिप्पमाणेणं हो ही से वि आमलए जंसि पक्खिस्सत्ते
से मंचे भरिज्जिहिइ) આ પ્રમાણે આમળાને નાખતાં નાખતાં છેલ્લે એક
એવું પણ આમળું હોય છે કે જેને નાખવાથી તે મંચ પરિપૂર્ણ થઈ જાય
છે. પછી તેમાં ખીજું આમળું નાખવામાં આવે તે માય નહિ કેમ કે
મંચ પહેલેથી જ શિખર સુધી પરિપૂર્ણ થઈ ગયેલ હોય છે. આ
પ્રમાણે આમૂલ શિખ સંપૂર્ણ હોવાથી જેમ તેમાં અન્ય આમલકનો
સમાવેશ થાય નહીં, આ પ્રમાણે વારંવાર નાખવામાં આવેલી અપર અપર
શલાકાઓથી જ્યારે અસંલપ્ય-તે ઘણા પદ્યો અંતમાં આમૂલશિખ પૂર્ણ
થઈ જાય છે. તે પછી તેમાં એક સર્ષપ જેટલી પણ જગ્યા રહેતી નથી.
ત્યારે તે સ્થિતિમાં ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતનું સ્થાન પ્રારંભ થાય છે. અહીં સૂત્રકારે
અનવસ્થિત પદ્યાતિરિક્ત એક શલાકાપદ્ય કહેલ છે, તેથી એ

તપ્ત અનવસ્થિતપલ્લયો મૃતઃ શલાકાપલ્લયે ચ પ્રથમા શલાકા પ્રક્ષિપ્તેતિ પૂર્વં દર્શિ-
તમ્ । તતઃ પુનરપ્યનવસ્થિતપલ્લયસર્પવાઃ સમુદ્ધૃત્ય એકઃ સર્પપોદ્વીપે એકઃ સર્પપઃ
સમુદ્રે હત્યેવં પ્રક્ષિપ્યન્તે । इत्थं प्रक्षिप्यमाणाः सर्पणा यत्र द्वीपे समुद्रे वा निष्ठां
गच्छन्ति तत्पर्यन्तः पूर्वेण सह बृहत्तरोऽनवस्थितपल्लयो भवति । ततश्च शलाका
पल्लये द्वितीया शलाका प्रक्षिप्यते । पुनश्च अनवस्थितपल्लयसर्पवाः समुदधृत्य ततः
परमेको द्वीपे एकः समुद्रे इत्येवं प्रक्षिप्यमाणा यत्र द्वीपे समुद्रे वा निष्ठां यान्ति

यह बात जानी जाती है कि सिद्धान्तकारों ने जंबूद्वीप प्रमाण तुल्य
अन्य तीन पल्लय और माने हैं—इनका नाम (१) शलाकापल्लय (२) प्रति-
शलाका पल्लय और (३) महाशलाकापल्लय है । प्रत्येक की लंबाई चौड़ाई
एक एक लाख योजन की और गहराई १ हजार योजन की है । यह
बात पहिले दिखाला दी गई है कि, जब अनवस्थित पल्लय आमूलचूल मरा
जाता है, तब शलाका पल्लय में एक शलाका प्रक्षिप्त की जाती है ।
इसके बाद पुनः अनवस्थित पल्लय के सर्पण उठाकर क्रमशः एक २
करके एक २ द्वीप और समुद्र में डालने चाहिये—डालते २ जब वे जहां
समाप्त हो जावे, वहां तक का क्षेत्र पूर्वोक्त उस अनवस्थित पल्लय के
साथ बृहत्तर अनवस्थित पल्लय होता है, तब द्वितीय शलाका उस
शलाका पल्लय में प्रक्षिप्त की जाती है । इसके बाद फिर से वही क्रम
प्रारंभ होता है—इसमें भी अनवस्थित पल्लय के सर्पण एक २ करके
द्वीप समुद्र में प्रक्षिप्त किये जाते हैं । प्रक्षिप्त करते २ जब वे अन्त में

વાત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે સિદ્ધાન્તકારો જંબુદ્વીપ પ્રમાણ તુલ્ય બીજા
ત્રણ પલ્લયો વધારાના માને છે. તેમના નામો—(૧) શલાકા પલ્લય, (૨) પ્રતિ-
શલાકા પલ્લય અને (૩) મહાશલાકાપલ્લય છે. એમનાં માંથી દરેકની લંબાઈ,
પહોળાઈ એક લાખ યોજન જેટલી અને ઊંડાણ ૧ હજાર યોજન જેટલું
છે. આ વાત પહેલાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી જ છે કે જ્યારે અનવસ્થિત
પલ્લય આમૂલચૂલ સંપૂર્ણ થઈ જાય છે, ત્યારે શલાકાપલ્લયમાં એક
શલાકા પ્રક્ષિપ્ત કરવામાં આવે છે ત્યાર પછી ફરી અનવસ્થિત પલ્લયના
સર્પણો લઈને ક્રમશઃ એક એક કરીને એક એક દ્વીપ અને સમુદ્રમાં નાખવા
જોઈએ, નાખતા નાખતાં જ્યારે તે સમાપ્ત થઈ જાય, ત્યાં સુધીનું ક્ષેત્ર
પૂર્વોક્ત તે અનવસ્થિત પલ્લયની સાથે બૃહત્તર અનવસ્થિત પલ્લય હોય
છે. ત્યારે બીજી શલાકા તે શલાકા પલ્લયમાં પ્રાક્ષિપ્ત કરવામાં આવે છે,
ત્યાર બાદ ફરી તેજ ક્રમ પ્રારંભ થાય છે. આમાં પણ અનવસ્થિત પલ્લયના
સર્પણો એક એક કરીને દ્વીપ સમુદ્રમાં પ્રક્ષિપ્ત કરવામાં આવે છે, પ્રક્ષિપ્ત

તત્પર્યન્તઃ પૂર્વેણ સદ્ વૃહત્તમોઽનવસ્થિતપલ્લયઃ । તતશ્ચ શલાકાપલ્લયે તૃતીયા શલાકા પ્રક્ષિપ્યતે । વૃહત્તરવૃહત્તમાદિરૂપેણાસ્ય પરિવર્તનાદવસ્થિતરૂપાભાવાદયમનવસ્થિતપલ્લય ઉચ્ચયતે । एवं क्रमेण पवर्धमानस्य अनवस्थितपल्लयस्य मध्ये शलाकानां प्रक्षेपणात् शलाकापल्लयो भ्रियते । न पुनस्तत्रापरस्याः शलाकायाः प्रतीक्षा भवति । इत्थं शलाकापल्लयः उत्कर्षकं संख्येयकं प्राप्नोति । ततोऽनवस्थितपल्लयो भृतोऽपि नोद्भ्रियते किन्तु शलाकापल्लय एवोद्भ्रियते । अमुं च शलाकापल्लयं समुदधृत्य अनवस्थितक्षेत्रात् परत एको द्वीपे एकः समुद्रे इत्येवं जहां समाप्त हो जाते हैं—तब शलाकापल्लय में तीसरी शलाका प्रक्षिप्त की जाती है । इस समय जो अनवस्थितपल्लय उत्पन्न होता है वह वृहत्तम अनवस्थित पल्लय कहा जाता है । इस पल्लय को जो अनवस्थित पल्लय कहा गया है—उसका कारण यह है कि यह पल्लय वृहत्तर, वृहत्तम आदि रूप से परिवर्तित होना है । इसलिये एकरूप से इसका अवस्थान नहीं रहता है । इस प्रकार जैसे यह अनवस्थित पल्लय वृहत्तर आदि रूप से बढ़ता जाता है वैसे २ बीच २ में शलाकापल्लय में एक एक शलाका का प्रक्षेपण होता हुआ चला जाता है । इस प्रकार जब शलाकापल्लय भर जाता है और जब उसमें एक भी शलाका के भरने योग्य स्थान रिक्त नहीं रहता है तब अनवस्थित पल्लय में से सर्षप खाली नहीं किये जाते हैं—वह तो भरा ही रहता है । किन्तु जो शलाका पल्लय है वही खाली किया जाता है । इस शलाकापल्लय में से सर्षपों को खाली करना

કરતાં કરતાં બ્યારે તે અંતમાં પૂરા થઈ જાય છે, ત્યારે શલાકાપલ્લયમાં ત્રીજી શલાકા પ્રક્ષિપ્ત કરવામાં આવે છે. આ વખતે જે અનવસ્થિત પલ્લય ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો બૃહત્તમ અનવસ્થિત પલ્લય કહેવામાં આવે છે. આ પલ્લયને તો અનવસ્થિત પલ્લય કહેવામાં આવેલ છે તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે કે આ પલ્લય બૃહત્તર, બૃહત્તમ વગેરે રૂપમાં પરિવર્તિત થતું જ રહે છે. એથી એક રૂપમાં આતું અવસ્થાન રહેતું નથી. આ પ્રમાણે જેમ જેમ આ અનવસ્થિત પલ્લય બૃહત્તર વગેરે રૂપમાં વૃદ્ધિગત થતું જાય છે, તેમ તેમ વચ્ચે વચ્ચે શલાકાપલ્લયમાં એક એક શલાકાનું પ્રક્ષેપણ થતું રહે છે. આ રીતે બ્યારે તેમાં એક પણ શલાકા સમાઈ શકે તેટલું સ્થાન રિક્ત રહેતું નથી ત્યારે તે અનવસ્થિત પલ્લયમાંથી સર્ષપ ખાલી કરવામાં આવતા નથી, તે તો સંપૂર્ણિત જ રહે છે. પરંતુ જે શલાકાપલ્લય છે, તે રિક્ત કરવામાં આવે છે. આ શલાકાપલ્લયમાંથી સર્ષપોને ખાલી કરી નાખવા બેઈએ, અને તેમને એક

क्रमेण सर्वे सर्वपाः प्रक्षिप्यन्ते । इत्थं च प्रक्षिप्यमाणास्ते निष्ठां यान्ति । ततः प्रतिशलाकापल्ये प्रथमा प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते । ततोऽनवस्थितपल्यं समुद्रधृत्य पूर्वोक्तप्रकारेणैव शलाकापल्यो भ्रियते । ततस्तं शलाकापल्यं समुद्रधृत्य एको द्वीपे एकः सधुदे इत्येवं प्रक्षिप्यमाणाः सर्वथा यत्र निष्ठां यान्ति ततः परतः प्रतिशलाकापल्ये द्वितीया प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते । इत्थमनवस्थितपल्यस्थ समुद्ररणं शलाकापल्यस्य भरणरिक्तीकरणं प्रतिशलाकापल्यस्य प्रतिशलाकाप्रक्षेपणं च तावद् वक्तव्यं यावत् प्रतिशलाकापल्यो भ्रियते । अनवस्थितपल्यः शलाका-

चाहिये । और उन्हें एक २ करके अनवस्थित पल्यरूप क्षेत्र से आगे एक सर्वप को द्वीप में और एक सर्वप को समुद्र में डालना चाहिये । इस प्रकार डालते २ वे सर्वप जितने द्वीपों और समुद्रों में समाप्त हो जावे तब प्रतिशलाका पल्य में एक सर्वपरूप प्रतिशलाका डालनी चाहिये । इसके बाद अनवस्थितपल्य को खाली करके पूर्वोक्त रीति के अनुसार शलाकापल्य में भरना चाहिये । फिर शलाका पल्य को खाली करके एक सर्वप द्वीप में और एक सर्वप समुद्र में डाल २ कर उस सर्वपराशिको समाप्त कर देना चाहिये । इनके समाप्त होने पर प्रतिशलाकापल्य में दूसरी प्रतिशलाका प्रक्षिप्त कर देनी चाहिये । इस प्रकार अनवस्थितपल्य को खाली करना और शलाकापल्य को भरना और फिर खाली करना तथा प्रतिशलाकापल्य में एक २ प्रतिशलाका प्रक्षेपण करना यह काम तब तक करते चले जाना चाहिये । कि जब तक प्रतिशलाकापल्य न भर जावे । अनवस्थितपल्य और

એક કરીને અનવસ્થિત પલ્યરૂપ ક્ષેત્રથી આગળ એક સર્વપને દ્વીપમાં અને એક સર્વપને સમુદ્રમાં નાખવો જોઈએ, આ પ્રમાણે નાખતાં, નાખતાં સર્વપ જેટલા દ્વીપો અને સમુદ્રોમાં સમાપ્ત થઈ જાય ત્યારે પ્રતિશલાકા પલ્યમાં એક સર્વપરૂપ પ્રતિશલાકા નાખવી જોઈએ. ત્યારબાદ અનવસ્થિત પલ્યને રિક્ત કરીને પૂર્વોક્ત રીતિ મુજબ શલાકાપલ્યમાં પૂરિત કરવા જોઈએ. પછી તે શલાકાપલ્યને ખાલી કરીને એક સર્વપ દ્વીપમાં અને એક સર્વપ સમુદ્રમાં નાખીને તે સર્વપ રાશિને પૂરી કરી દેવી જોઈએ. ત્યારબાદ પ્રતિશલાકા પલ્યમાં બીજી પ્રતિશલાકા પ્રક્ષિપ્ત કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે અનવસ્થિત પલ્યને રિક્ત કરવું અને શલાકાપલ્યને પૂરિત કરવું તેમજ પ્રતિશલાકા પલ્યમાં એક એક પ્રતિશલાકા પ્રક્ષેપણ કરવી આ કામ ત્યાં સુધી ચાલતું રહેવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી પ્રતિશલાકા પલ્ય પરિપૂર્ણ ન થઈ જાય. અનવસ્થિત પલ્ય અને શલાકાપલ્ય તે

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૩૪ જગન્યસંખ્યેયકનિરૂપણમ્

૬૫૨

પલ્લવશ્રાપિ ભૂતૌ મન્વતઃ । इत्थं भूतेषु त्रिषु पल्लवेषु प्रतिशलाकापल्लवं, समुद्रधृत्य
પૂર્વોક્તક્રમજૈવ એકૈકઃ સર્પપઃ પ્રક્ષિપ્યતે । इत्थं प्रक्षेपणेन ते सर्पेषा यत्र निष्ठां
યાન્તિ, તતઃ પરં મહાશલાકાપલ્લવસ્ય પ્રથમા મહાશલાકા પ્રક્ષિપ્યતે । ततः पूर्व-
વત્ પ્રતિશલાકાપલ્લવઃ શલાકાપલ્લયોડનવસ્થિતપલ્લવશ્ચ મ્રિયતે । ततः प्रति-
શલાકાપલ્લવં पुनः समुद्रधृत्य पूर्ववत् एकैकः सर्पपः प्रक्षिप्यते । यत्र च ते निष्ठां
યાન્તિ તત્પરતો મહાશલાકાપલ્લવે દ્વિતીયા મહાશલાકા પ્રક્ષિપ્યતે । ततः पुनः
પૂર્વવત્ પ્રતિશલાકાપલ્લવઃ શલાકાપલ્લયોડનવસ્થિતપલ્લવશ્ચ મ્રિયન્તે । ततश्च प्रति

શલાકા પલ્લવ તો પ્રતિશલાકાપલ્લવ કે ખર જાને પર ખરે હી રહતે હૈં ।
इस प्रकार तीनों पल्लवों के भर जाने पर प्रतिशलाका पल्लव को खाली
करके पूर्वोक्त क्रम से ही एक २ सर्पप द्वीप और समुद्र में फिर डालते
जाना चाहिये । डालते २ जब वे सर्पप जहां समाप्त हो जाते हैं तब
महाशलाका पल्लव में एक महाशलाका प्रक्षिप्त की जाती है । इस
प्रकार प्रतिशलाकापल्लव, शलाकापल्लव और अनवस्थितपल्लव भरना
चाहिये । और फिर प्रतिशलाका पल्लव को खाली करना चाहिये । और
पूर्व के जैसा एक एक सर्पप का दाना समुद्र में डालना चाहिये ।
डालते डालते जब वे समस्त सर्पप के दाने जहां पर समाप्त हो जाते
हैं-तब द्वितीय महाशलाका का प्रक्षेपण महाशलाकापल्लव में करना

પ્રતિશલાકા પલ્લવ પૂરિત થઈ જાય છે છતાંએ રહે છે. આ પ્રમાણે ત્રણે
પૂરિત થઈ જાય ત્યારે પ્રતિશલાકાપલ્લવને ખાલી કરીને પૂર્વોક્ત ક્રમથી
જ એક એક સર્પપ દ્વીપ અને સમુદ્રમાં ફરી નાખતા રહેવું જોઈએ.
નાખતાં. નાખતાં જ્યારે તે સર્પપો જ્યાં પૂરા થઈ જાય ત્યારે મહાશલાકા
પલ્લવમાં એક મહાશલાકા પ્રક્ષિપ્ત કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પહેલાની
જેમ પ્રતિશલાકાપલ્લવ, શલાકાપલ્લવ અને અનવસ્થિત પલ્લવ ભરવા જોઈએ.
અને પછી ફરી પ્રતિશલાકાપલ્લવને ખાલી કરવું જોઈએ અને પૂર્વની જેમ
એક એક સર્પપનો ઢાંણો સમુદ્રમાં નાખવો જોઈએ, નાખતાં નાખતાં જ્યારે
તે બધા સર્પપોના ઢાંણુઓ સમાપ્ત થઈ જાય ત્યારે બીજી મહાશલાકાનું
પ્રક્ષેપણ મહાશલાકા પલ્લવમાં કરવું જોઈએ. ત્યાર પછી ફરી પહેલાની જેમ જ
પ્રતિશલાકા પલ્લવ શલાકાપલ્લવ અને અનવસ્થિતપલ્લવ ભરવા જોઈએ અને
ત્યાર પછી ફરી પ્રતિશલાકા પલ્લવને ખાલી કરવું જોઈએ અને એક એક

૬૬૦

અનુયોગદ્વારણ

શલાકાપલ્લયં સમુદ્ધૃત્ય એકૈકક્રમેણ પ્રક્ષિપ્યમાણાઃ સર્પવા યત્ર નિષ્ઠાં યાન્તિ તત્પરત સ્ત્રુતીયા મહાશલાકા પ્રક્ષિપ્યતે । ઇયં ભરણરિક્તીકરણક્રિયા તાવદ્ ભવતિ યાવદ્ મહાશલાકાભિર્મહાશલાકાપલ્લયો ઞ્ચિયતે । તતશ્ચ પ્રતિશલાકાપલ્લયઃ શલાકાપલ્લયોઽનવસ્થિતપલ્લયશ્ચ ઞ્ચિયન્તે । इत्थं च चत्वारोऽपि पल्लया भृता भवन्ति । इत्थं भृतेष्वेषु पल्लयेषु प्रत्येकस्मिन् प्रक्षिप्यमाण एकोऽपि सर्पवो यदा न माति तदा उत्कृष्टं संख्येयकं भवति । एवं च सप्रशिक्षं भृते पल्लये उत्कर्षकं संख्येयकम् एकेन चाहिये । इसके बाद फिर पहिले के जैसा ही प्रतिशलाकापल्लय, शलाकापल्लय और अनवस्थितपल्लय भरना चाहिये और भर जाने पर फिर प्रतिशलाकापल्लय को खाली करना चाहिये और एक एक सर्प को द्वीप और समुद्र में डालना चाहिये । एक २ कर डालते २ जब वे सब सर्प अन्त में पूरे जहां पर डाल चूके जाते हैं तब इसके उपरान्त महाशलाका पल्लय में तीसरी महाशलाका प्रक्षिप्त की जाती है । इस प्रकार भरने और खाली करनेरूप यह क्रिया चालू रहती है कि, जब तक महाशलाकाओं से महाशलाकापल्लय नहीं भर दिया जाता है । इसके बाद प्रतिशलाका पल्लय, शलाकापल्लय और अनवस्थितपल्लय भरे जाते हैं । इस प्रकार जब ये चारों पल्लय पूर्वोक्तविधि के अनुसार भरे

સર્પપને દ્વીપ અને સમુદ્રમાં નાખવા બેઠાંએ. એક એક કરીને નાખતાં, નાખતાં બ્યારે તે બધા સર્પો અન્તમાં જ્યાં નાખાઈ જાય છે, ત્યારબાદ મહાશલાકાપલ્લયમાં ત્રીજી મહાશલાકા પ્રક્ષિપ્ત કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ભરવા અને ખાલી કરવા રૂપ આ ક્રિયા ત્યાં સુધી ચાલુ રહે છે કે જ્યાં લગી મહાશલાકાઓથી મહાશલાકા પલ્લય પૂરિત ન થઈ જાય. ત્યાર પછી પ્રતિશલાકા પલ્લય, શલાકા પલ્લય અને અનવસ્થિત પલ્લય પૂરિત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે બ્યારે એ ચારે ચાર પલ્લયો પૂર્વોક્ત વિધિ પ્રમાણે પરિપૂર્ણ કરવામાં આવે છે, અને આમાંથી દરેકે દરેકમાં બ્યારે એક પણ સર્પપને દાણો નાખીએ તો સમય નહીં ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત થાય છે. આ પ્રમાણે આમૂલચૂલ પરિપૂર્ણ થઈ જાય ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત એક સર્પ રૂપથી અધિક હોય છે, આમ જાણવું બેઠાંએ. આતું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ‘પૂર્વોક્ત પ્રકારથી પૂર્વોક્ત ચારે ચાર પલ્લયોમાં જે સર્પો છે તેમજ ૧ અનવસ્થિત પલ્લય, ૨ શલાકાપલ્લય, ૩ પ્રતિશલાકા પલ્લયને ખાલી કરવું અને ભરવું આ ક્રમથી બેટલા દ્વીપ સમુદ્ર વ્યાપ્ત થયા, તે બન્નેની સંખ્યા ભેગી

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૩૪ જઘન્યસંખ્યેયકનિરૂપણમ્

૬૬૧

સર્પપરુપેણાધિકં સમ્પદ્યતે इति बोध्यम् । जघन्यकं संख्येयकं द्वौ । उत्कर्षक जघन्य-
कयोर्मध्ये यानि संख्यास्थानानि तानि अजघन्यानुत्कर्षकाणि बोध्यानि । आगमे
तु यत्र कापि अविशेषितस्य संख्येयकस्य ग्रहणं कृतं तत्र सर्वत्राजघन्यानुत्कर्षकं
बोध्यम् । इदं च उत्कर्षकं संख्येयकमित्यमेव प्ररूपयितव्यम्, शीर्षप्रहेलिकान्त राशि-
भ्योऽतिबहुनां समतिक्रान्तत्वात् प्रकारान्तरेण वक्तुमशक्यत्वादिति ॥सू० २३४॥

जाते हैं और इनमें प्रत्येक में जब एक भी सर्प का दाना डालने पर भी नहीं समासकता है तब उत्कृष्ट संख्यात होता है । इस प्रकार आमूलचूल पल्य के भरे होने पर उत्कृष्ट संख्यात एक सर्पप रूप से अधिक होते हैं ऐसा जानना चाहिये । इसका भाव यह है कि-- 'पूर्वोक्त प्रकार से पूर्वोक्त चारों पल्यों में जो सर्प है तथा १ अज-
वस्थितपल्य २ शलाकापल्य, प्रतिशलाकापल्य के खाली करने और भरने के क्रम से जितने द्वीपसमुद्र व्याप्त हुए, उन दोनों की संख्या मिलाने पर जो संख्या आती है वह संख्या एक सर्पप अधिक, 'उत्कृष्ट संख्येय' संख्या जाननी चाहिये जघन्य संख्यात का प्रमाण दो होता है । उत्कृष्ट और जघन्य के बीच में जितने भी संख्यास्थान हैं, वे सब अज-
घन्य अनुत्कृष्ट हैं । आगम में जहाँ कहीं भी सामान्यरूप से जो संख्यात का ग्रहण किया हुआ मिलता है, वह अजघन्यानुत्कृष्टसंख्यात का ग्रहण किया गया है, ऐसा ही जानना चाहिये । उत्कृष्ट संख्यात की प्ररूपणा

કરવાથી જે સંખ્યા આવે છે, તે સંખ્યા એક સર્પપ અધિક, 'ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યેય' સંખ્યા બહુવી બેઠીએ. જઘન્ય સંખ્યાતનું પ્રમાણ બે હોય છે, ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્યની વચ્ચે જેટલાં સંખ્યા સ્થાનો છે, તે સર્વે અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટ છે. આગમમાં જે કોઈ સ્થાને સામાન્ય રૂપથી જે સંખ્યાતનું ગ્રહણ થયેલું મળે છે, તે અજઘન્યાનુત્કૃષ્ટ સંખ્યાતનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. આમ જ બહુવું બેઠીએ, ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતની પ્રરૂપણા એવી જ છે. અને આ પ્રમાણે આની પ્રરૂપણા કરવી બેઠીએ. શીર્ષપ્રહેલિકા

इत्थं त्रिविधं संख्येयकमुक्त्वा सम्प्रति नवविधमसंख्येयकमाह—

મૂલમ્—एवामेव उकोसए संखेज्जए रूवे पक्खित्ते जहण्णयं
परित्तासंखेज्जयं भवइ, तेण परं अजहण्णमणुकोसयाइं ठाणाइं
जाव उकोसयं परित्तासंखेज्जयं न पावइ । उकोसयं परित्तासंखे-
ज्जयं केवइयं होइ ? जहण्णयं परित्तासंखेज्जयं जहण्णयपरित्ता-
संखेज्जमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णवभासो रूवूणो उकोसं परित्ता-
संखेज्जयं होइ, अहवा जहन्नयं जुत्तासंखेज्जयं रूवूणं उकोसयं
परित्तासंखेज्जयं होइ । जहन्नयं जुत्तासंखेज्जयं केवइयं होइ ?
जहण्णयपरित्तासंखेज्जयमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णवभासो पडि-
पुण्णो जहन्नयं जुत्तासंखेज्जयं होइ, अहवा उकोसए परित्ता-
संखेज्जए रूवं पक्खित्तं जहण्णयं जुत्तासंखेज्जयं होइ । आव-
लियावि तत्तिया चेव, तेण परं अजहण्णमणुकोसयाइं ठाणाइं
जाव उकोसयं जुत्तासंखिज्जयं न पावइ । उकोसयं जुत्तासंखे-
ज्जयं केवइयं होइ ? जहण्णएणं जुत्तासंखेज्जएणं आवलिया
गुणिया अण्णमण्णवभासो रूवूणो उकोसयं जुत्तासंखेज्जयं होइ,

ऐसी ही है । और इसी प्रकार से इसकी प्ररूपणा करनी चाहिये ।
शीर्षप्रहेलिका तक की जितनी राशिर्षा हैं उन राशिर्षों से भी आगे
बहुत अधिक राशिर्षों का यह अववर्ती है । और कोई ऐसा प्रकार नहीं
है कि जिससे इसकी प्ररूपणा की जा सके ॥ २३४ ॥

સુધીની જેટલી રાશિઓ છે, તે રાશિઓમાં પણ આગળ ઘણી રાશિઓ
કરતાં આ અવવર્તી છે. અન્ય કોઈ એવો પ્રકાર નથી કે જેથી આની
પ્રરૂપણા કરવામાં આવે. ॥ સૂત્ર ૨૩૪ ॥

मनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २३५ नवविधमसंख्येयकरूपणम्

१६३

अहवा जहन्नयं असंखेज्जासंखेज्जयं रूवूणं उक्कोसयं जुत्तासंखेज्जयं होइ । जहणयं असंखेज्जासंखेज्जयं केवइयं होइ ? जहणएणं जुत्तासंखेज्जएणं आवलिया गुणिया अणमणणढभासो पडिपुण्णो जहणयं असंखेज्जासंखेज्जयं होइ, अहवा उक्कोसए जुत्तासंखेज्जए रूवं पक्खित्तं जहणयं असंखेज्जासंखेज्जयं होइ । तेण परं अजहणमणुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं ण पावइ । उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं केवइयं होइ ? जहणयं असंखेज्जासंखेज्जयमेत्ताणं राशीणं अणमणणढभासो रूवूणो उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं होइ, अहवा जहणयं पेरित्ताणंतयं रूवूणं उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं होइ ॥सू० २३५॥

छाया—एवमेव उत्कर्षके संख्येयके रूपे प्रक्षिप्ते जघन्यकं परीतासंख्येयकं भवति, ततः परम् अत्रघन्यानुत्कर्षकाणि स्थानानि यावत् उत्कर्षकं परीतासंख्येयकं न प्राप्नोति । उत्कर्षकं परीतासंख्येयकं कियद् भवति ? जघन्यकं परीतासंख्येयकं जघन्यकपरीतासंख्येयक मात्राणां राशीनाम् अन्योन्याभ्यासो रूपोनः उत्कर्षं परीतासंख्येयकं भवति । अथवा जघन्यकं युक्तासंख्येयकरूपोनम् उत्कर्षकं परीतासंख्येयकं भवति । जघन्यकं युक्तासंख्येयकं कियद् भवति ? जघन्यकपरीतासंख्येयकमात्राणां राशीनां अन्योन्याभ्यासः प्रतिपूर्णे जघन्यकं युक्तासंख्येयकं भवति । अथवा उत्कर्षके परीतासंख्येयके रूपं प्रक्षिप्तं जघन्यकं युक्तासंख्येयकं भवति, आवलिकापि तावता एव । ततः परम् अत्रघन्यानुत्कर्षकाणि स्थानानि यावत् उत्कर्षकं युक्तासंख्येयकं न प्राप्नोति । उत्कर्षकं युक्तासंख्येयकं कियद् भवति ? जघन्येन युक्तासंख्येयकेन आवलिका गुणिता अन्योन्याभ्यासो रूपोनः उत्कर्षकं युक्तासंख्येयकं भवति, अथवा जघन्यकम् असंख्येयासंख्येयकं रूपोनम् उत्कर्षकं युक्तासंख्येयकं भवति । जघन्यकम् असंख्येयासंख्येयकं कियद् भवति ? जघन्येन युक्तासंख्येयकेन आवलिका गुणिता अन्योन्याभ्यासः प्रतिपूर्णे जघन्यकम् असंख्येयासंख्येयकं भवति, अथवा उत्कर्षके युक्तासंख्येयके रूपं प्रक्षिप्तं जघन्यकम् असंख्येया-

સંલ્હેયકં ભવતિ, તતઃ પરં અજઘન્યાનુત્કર્ષકાણિ સ્થાનાનિ યાવત્ ઉત્કર્ષકમ્ અસંલ્હેયાસંલ્હેયકં ન માનોતિ । ઉત્કર્ષકમ્ અસંલ્હેયઃ સંલ્હેયકં કિયદ્ ભવતિ? જઘન્યકમ્ અસંલ્હેયાસંલ્હેયકમાત્રાણાં રાશીનામ્ અન્યોન્યાભ્યાસો રૂપોન ઉત્કર્ષકમ્ અસંલ્હેયાસંલ્હેયકં ભવતિ, અથવા જઘન્યકં પરીતાનન્તકંરૂપોનમ્ ઉત્કર્ષકમ્ અસંલ્હેયાસંલ્હેયકમ્ ભવતિ ॥૨૩૧॥

ટીકા—‘એવામેવ’ इत्यादि—

અસંલ્હેયકસ્ય પ્રહરણાવસરેऽપિ એવમેવ=પૂર્વવદેવ અનવસ્થિતપલ્યાદિ નિરૂપણા કર્તવ્યયા । અનવસ્થિતપલ્યાદિનિરૂપણેન પૂર્વમ્ ઉત્કર્ષકં સંલ્હેયકમ્ એકરૂપાધિકં દર્શિતમ્ । તત્ ઉત્કર્ષકે સંલ્હેયકે પૂર્વદર્શિતં સર્વપલક્ષણમ્ અધિકં એકં રૂપં પ્રક્ષિપ્યતે, પ્રક્ષિપ્યે ચ તસ્મિન્ જઘન્યકં પરીતાસંલ્હેયકં ભવતિ । તતઃ પરમ્ પરીતાસંલ્હેયકસ્ય અજઘન્યાનુત્કર્ષકાણિ સ્થાનાનિ ભવન્તિ, યાવદુત્કૃષ્ટં

इस प्रकार तीन प्रकार के संख्यानों का स्वरूप कहकर अब सूत्रकार नौ प्रकार के असंख्यातों का वर्णन करते हैं—

‘एवामेव उक्कोसए संखेज्जए’ इत्यादि ।

શબ્દાર્થ--(એવામેવ) અસંખ્યાત કી પ્રહરણા કે અવસર મેં બી પૂર્વ કે જૈસા હી અનવસ્થિત પલ્પ આદિકોં કી પ્રહરણા કર લેની ચાહિયે । અનવસ્થિત પલ્પ આદિ કે નિરૂપણ સે યહ હમ જાન ચુકે હૈ કિ—એકરૂપ અધિક ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત હોતા હૈ । ‘ઉક્કોસએ સંખેજ્જએ રૂપે પક્ષિલ્પે જહ્ણયં પરિત્તાસંખેજ્જયં ભવઈ’ હસ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત કે પ્રમાણ મેં જબ પૂર્વદર્શિત એક સર્વપ ઓર અધિક પ્રક્ષિપ્ત કર દિયા જાતા હૈ, તથ જઘન્ય પરીતાસંખ્યક કા પ્રમાણ હોતા હૈ । (તેણ પરં અજહ્ણમણુકકોસયાઈ ઠાણાઈ જાવ ઉક્કોસયં પરિત્તાસંખેજ્જયં ન પાવહ)

આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના સંખ્યાતોનું સ્વરૂપ કરીને હવે સૂત્રકાર નવ પ્રકારના અસંખ્યાતોનું વર્ણન કરે છે —

एवामेव उक्कोसए संखेज्जए इत्यादि ।

શબ્દાર્થ:—(એવામેવ) અસંખ્યાતની પ્રરૂપણા કરતી વખતે પણ પૂર્વની જેમ જ અનવસ્થિત પલ્પ વગેરેની પ્રરૂપણા કરી લેવી જોઈએ. અનવસ્થિત પલ્પ વગેરેના નિરૂપણથી આ અમે બાણી લીધું છે કે ‘એક રૂપ અધિક ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત હેય છે.’ (ઉક્કોસએ સંખેજ્જએ રૂપે પક્ષિલ્પે જહ્ણયં સંખેજ્જયં ભવઈ) આ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતના પ્રમાણમાં ન્યારે પૂર્વ કથિત એક સર્વપ વધારે નાખવામાં કરવામાં આવે છે ત્યારે જઘન્ય પરીતાસંખ્યકનું પ્રમાણ હેય છે. (તેણ પરં અજહ્ણમણુકકોસયાઈ ઠાણાઈ જાવ ઉક્કોસયં પરિત્તા

અનુયોગબન્ધિકા ટીકા સૂચ ૨૩૫ નવવિધમસંખ્યેયકનિરૂપણમ્

૬૬૫

પરીતાસંખ્યેયકં ન પ્રાપ્નોતિ । અથ ઉત્કૃષ્ટકમ્ પરીતાસંખ્યેયકમ્ જિજ્ઞાસમાનઃ શિષ્યઃ પૃચ્છતિ-ઉત્કર્ષકં પરીતાસંખ્યેયકં કિયદ્ ભવતિ? इति । उत्तरयति-जघन्यकं परीतासंख्येयकं यावत्प्रमाणं भवतीति अध्याहार्यम्, तावत्प्रमाणानां जघन्यकपरीतासंख्येयकमात्राणां=जघन्यपरीतासंख्येयकमत्तरूपसंख्यानां राशीनाम् अन्योऽन्याभ्यासः=परस्परगुणनारूपः रूपोनः=एकेन रूपेण=सर्पपक्षणेन जनः=हीनः उत्कर्षः परीतासंख्येयकं भवति । अयं भावः- एकस्मिन् परीतासंख्येयके यावन्ति रूपाणि भवन्ति तावन्तो राशय इह व्यवस्थाप्यन्ते । तैश्च परस्परगुणितैर्यौ राशिर्भरति, ततो राशेरेकस्मिन् रूपेऽपसारिते उत्कर्षकं परीतासंख्येयकं भवति । अत्र विनेयानां सुत्रावबोधाय दृष्टान्तः प्रदर्शिते-जघन्यके परीतासंख्येयकेऽस्तत्फलनया पञ्च रूपाणि भवन्तु । सा पञ्चात्मिका

इसके बाद परितासंख्यक के अजघन्यानुत्कृष्ट स्थान होते हैं । और ये स्थान वहां तक होते हैं कि 'जहां उत्कृष्ट परीतासंख्यक का स्थान नहीं आ जाता है ।' (उक्कोसयं परित्तासंखेज्जयं केवइयं होइ?) हे भदन्त उत्कृष्ट परीतासंख्यक का प्रमाण क्या है ?

उत्तर—(जहण्णयं परित्तासंखेज्जयं जहण्णयं परित्तासंखेज्जमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णवभासो रुवूणो उक्कोसं परित्तासंखेज्जयं होइ) जघन्य परितासंख्यात का जितना प्रमाण है, उतने प्रमाण में उस प्रमाण मात्र राशि को व्यवस्थापित करके उसका फिर परस्पर में गुणा करना चाहिये और गुणाकरने पर जो संख्या आवे उसमें से एक कम कर देना चाहिये । यही उत्कृष्टपरीतासंख्यात का प्रमाण होता है । इसे

સંખેજ્જયં ન પાવઈ) ત્યાર પછી પરીતાસંખ્યકના અજઘન્યાનુત્કૃષ્ટ સ્થાનો હોય છે. અને આ સ્થાનો ત્યાં સુધી હોય છે કે 'જ્યાં સુધી ઉત્કૃષ્ટ પરીતાસંખ્યકનું સ્થાન આવી ન જાય.' (ઉક્કોસયં પરિત્તાસંખેજ્જયં કેવઈયં હોઈ?) હે ભદન્ત ! ઉત્કૃષ્ટ પરીતાસંખ્યકનું પ્રમાણ શું છે ?

ઉત્તર:—(જહણ્ણયં પરિત્તાસંખેજ્જયમેત્તાણં રાસીણં અણ્ણમણ્ણવભાસો રુવૂણો ઉક્કોસં પરિત્તાસંખેજ્જયં હોઈ) જઘન્ય પરીતાસંખ્યાતનું જેટલું પ્રમાણ છે, તેટલા પ્રમાણમાં તે પ્રમાણમાત્ર રાશિને વ્યવસ્થાપિક કરીને તેને ફરી પરસ્પર ગુણાકાર કરવો જોઈએ. અને ગુણાકાર કરવાથી જે સંખ્યા આવે તેમાંથી એક ઓછો કરવો જોઈએ એજ ઉત્કૃષ્ટ પરીતાસંખ્યાતનું પ્રમાણ હોય છે. અને અંક દષ્ટિએ આમ સમજવું જોઈએ—માનો કે જઘન્ય

સંખ્યા પચ્ચારં વ્યવસ્થાપનીયા । યથા '૫૫૫૫૫' ઇતિ । અત્ર પચ્ચમિઃ પચ્ચ ગુણિતાઃ— પચ્ચવિંશતિઃ, સા પુનઃ પચ્ચમિર્ગુણિતા સપાદશતં ભવતિ । इदं च पचमिर्गुणितं पचविंशत्यधिकानि षट्शतानि । एतानि च पचमिर्गुणितानि सपादशताधिकं सहस्रत्रयम् । असन्कल्पनया एतत्प्रमाणो राशिर्वस्तु स्थित्या ऽसंख्येयरूपो बोध्यः । अयं राशिर्जघन्यकं युक्तासंख्येयकं भवति । ततो राशेरेकस्मिन् रूपेऽपसारिते सति उत्कर्षकं परीतासंख्येयकं भवतीति । शब्दान्तरेण एतदाह—अथवा जघन्यकं युक्तासंख्येयकम् एकरूपोन्म उत्कर्षकं परीतासंख्येयकं भवति । जघन्यकपरीतासंख्येयकराशीनामन्योऽन्याभ्यासे सति या संख्या

અંકદૃષ્ટિ સે યો સમજાના ચાહિયે કિ માનલો જઘન્યપરીતાસંખ્યાત કા પ્રમાણ ૫ હૈ હસ પાંચ કો પાંચ વાર સ્થાપિત કર ઉનકા પરસ્પર મેં ગુણા કરને પર હસ પ્રકાર સંખ્યા આતી હૈ— $5 \times 5 = 25$, $25 \times 5 = 125$, $125 \times 5 = 625$, $625 \times 5 = 3125$, હસ તોન હજાર એકસો પચ્ચીસ સંખ્યા કો વાસ્તવિક રૂપ મેં અસંખ્યાત કે સ્થાન પર જાનની ચાહિયે । પરન્તુ જબ હસમેં સે એક કમ કર દિયા જાતા હૈ તો, યહ ઉત્કૃષ્ટ પરીતાસંખ્યાત રૂપ માની જાતી હૈ । ઓર જબ હસ મેં સે એક કમ નહીં કિયા જાતા હૈ તબ યહ જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતરૂપ માની જાતી હૈ । હસી વિષય કો સૂત્રકાર દસરે શબ્દોં મેં યો સમજાતે હૈ—કિ (અહવા—જહળ્ળયં જુસ્તા સંખેજજયં રૂવૂળં ઉકકોસયં પરિત્તાસંખેજજયં હોહ) જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાત કા જિતના પ્રમાણ હૈ, ઉસમેં સે એક કમ કર દેને પર ઉત્કૃષ્ટ પરીતાસંખ્યાત કા પ્રમાણ હોતા હૈ । તાત્પર્ય હસકા યહી હૈ કિ—'જઘન્ય પરીતા

પરીતાસંખ્યાતનું' પ્રમાણ ૫ છે, આ પાંચને ૫ વાર સ્થાપિત કરીને તેનો પરસ્પર ગુણાકાર કરવાથી આ પ્રમાણે સંખ્યા આવે છે— $5 \times 5 = 25$, $25 \times 5 = 125$, $125 \times 5 = 625$, $625 \times 5 = 3125$, આ ૩૧૨૫ સંખ્યાને વાસ્તવિક રૂપમાં અસંખ્યાતના સ્થાને જણવી જોઈએ. પરંતુ જ્યારે આમાંથી એક ઓછો કરવામાં આવે છે ત્યારે તે ઉત્કૃષ્ટ પરીતાસંખ્યાત રૂપ માનવામાં આવે છે. અને જ્યારે આમાંથી એક ઓછો કરવામાં આવતો નથી ત્યારે તે જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાત રૂપ માનવામાં આવે છે. એ જ વિષયને સૂત્રકાર ખીજી રીતે આ પ્રમાણે સમજાવે છે કે (અહવા—જહળ્ળયં જુસ્તાસંખેજજયં રૂવૂળં ઉકકોસયં પરિત્તાસંખેજજયં હોહ) જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતનું જેટલું પ્રમાણ છે, તેમાંથી એક ઓછો કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પરીતાસંખ્યાતનું પ્રમાણ થાય છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'જઘન્ય

સંપદ્યતે, સા જઘન્યકં યુક્તાસંખ્યેયકં ભવતિ । તત્ત્વેકરૂપેણોનં સત્ત્વ ઉત્કર્ષકં પરીતાસંખ્યેયકં ભવતીતિ ભાવઃ । इत्थं परीतासंख्येयकस्य त्रिविधं भेदं श्रुत्वा युक्तासंख्येयकस्य त्रिविधं भेदं जिज्ञासितुकामः शिष्यः पृच्छति—जघन्यकं युक्तासंख्येयकं कियद् भवति ? इति । उत्तरयति—जघन्यकपरीतासंख्येयकमात्राणां राशीनाम् अन्योऽन्याभ्यासः प्रतिपूर्णः=एकरूपापसारणरहितो जघन्यकं युक्तासंख्येयकं भवति । अथवा—उत्कर्षके परीतासंख्येयके रूपं प्रसिप्तं तदा जघन्यकं युक्तासंख्येयकं भवति । आवलिकाऽपि तावत्येव भवति । जघन्यके युक्ता-

સંખ્યકની રાશિયોં કા પરસ્પર મેં ગુણા કરને પર જો સંખ્યા આતી હૈ, વહ જઘન્ય યુક્તાસંખ્યક હૈ । હસમેં સે એક કમ કરદેને પર ઉત્કૃષ્ટ પરીતાસંખ્યાત હોતા હૈ । હસ પ્રકાર સે પરીતાસંખ્યક કે ત્રીન ભેદોં કો સુનકર શિષ્ય ને યુક્તાસંખ્યેય કે ત્રીન ભેદોં કો જાનને કી ઇચ્છા સે ગુહમહારાજ સે પૂછા કિ હે બદન્ત ! (જહન્નયં જુતાસંખ્યેજ્જયં કેવદ્યં હોઈ ?) જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાત કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર—(જહ્નયં પરિતાસંખ્યેજ્જયમેત્તાણં રાસીણં અણમણ્ણમાસો પઢિપુણો જહન્નયં જુતાસંખ્યેજ્જયં હોઈ, અહવા ઉક્કોસણ પરિતાસંખ્યેજ્જયણ રૂપં પક્કિલત્તં જહ્નયં જુતાસંખ્યેજ્જયં હોઈ) જઘન્ય પરીતાસંખ્યાત કી જિતની રાશિયાં હૈં ડનકા આપસ મેં ગુણા કરના ચાહિયે ઓર ડસમેં સે એક રૂપ કમ નહીં કરના ચાહિયે સો વહ જઘન્યયુક્તાસંખ્યાત કા પ્રમાણ હૈ । અથવા ઉત્કૃષ્ટ પરીતાસંખ્યાત કા જો

પરીતાસંખ્યકની રાશિઓને પરસ્પર ગુણાકાર કરવાથી જે સંખ્યા આવે છે, તે જઘન્ય યુક્તાસંખ્યક છે. આમાંથી એક સંખ્યા ઓછી કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પરીતાસંખ્યાત થાય છે. આ પ્રમાણે પરીતાસંખ્યાતના ત્રણ ભેદો થાય છે. પરીતાસંખ્યેયના આ ત્રણ ભેદોને સાંભળીને શિષ્યોએ યુક્તાસંખ્યેયના ત્રણ ભેદોને બહુવાની ઇચ્છાથી શુરુ મહારાજને કહ્યું કે હે બદન્ત ! (જહન્નયં જુતાસંખ્યેજ્જયં કેવદ્યં હોઈ ?) જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતનું સ્વરૂપ શું છે ?

ઉત્તર—(જહ્નયં પરિતાસંખ્યેજ્જયમેત્તાણં રાસીણં અણમણ્ણમાસો પઢિપુણો જહન્નયં જુતાસંખ્યેજ્જયં હોઈ, અહવા ઉક્કોસણ પરિતાસંખ્યેજ્જયણ રૂપં પક્કિલત્તં જહ્નયં જુતાસંખ્યેજ્જયં હોઈ) જઘન્યપરીતાસંખ્યાતની જેટલી રાશિઓ છે. તેમાંથી એક રૂપ ઓછું નહિ કરવું જોઈએ, તો આ જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતનું પ્રમાણ છે. અથવા ઉત્કૃષ્ટ પરીતાસંખ્યાતનું જે

સંખ્યેયકે યાત્રન્તિ સર્પપરુષાણિ ભવન્તિ, આવલિકાયમપિ તાવન્ત એવ સમયા ભવન્તીતિ ભાવઃ । इत्थं च सूत्रे यत्र आवलिका गृहीता तत्र सा जघन्यकयुक्ता-संख्येयकतुल्यसमयाशिपमणा बोध्या । ततः=जघन्यकयुक्तासंख्येयकात् परम् एकैककमेव वृद्ध्या यावत् उत्कृष्टं युक्ता संख्येयकं न भवति तावत् अज-घन्यानुत्कर्षकं युक्तासंख्येयकं भवति । एतदेवाह ततः परम् अजघन्यानुत्कर्ष-काणि स्थानानि यावद् उत्कर्षकं युक्तासंख्येयकं न प्राप्नोतीति । अथ उत्कर्षकं युक्तासंख्येयकं किपद् भवति ? इति शिष्यः पृच्छति । उत्तरयति-जघन्यकेन युक्तासंख्येयकेन आवलिका गुणिता अर्थात् अन्योऽन्याभ्यासः कृतः-जघन्यक

પ્રમાણ છે उसमें एक मिला देने पर जघन्ययुक्तासंख्यात का प्रमाण होता है । (आवलिया वि तत्तिया चेव) जघन्य युक्तासंख्यक में जितने सर्प होते हैं, एक आवलिका में भी उतने ही समय होते हैं । अतः-सूत्र में जहां आवलिका का पाठ आवे वहां उसे जघन्य युक्ता संख्येयक के तुल्य समग्र प्रमाणवाली जाननी चाहिये । (तेण परं अज-हणमणुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं जुत्तासंखिज्जयं न पावइ) जघन्ययुक्तासंख्यात से आगे क्रमशः एक एक की वृद्धि करनी चाहिये सो यह वृद्धि वहां तक करते जानी चाहिये कि जहां तक उत्कृष्ट युक्तासंख्यात का स्थान न आजावे । इस प्रकार जघन्य युक्तासंख्यात और उत्कृष्ट युक्तासंख्यात के बीच के जितने भी स्थान हैं, वे सब अजघन्यअनुत्कृष्टयुक्तासंख्यान रूप हैं । यही बात सूत्रकार ने इस 'तेण अजहणमणुक्कोसयाइं' इत्यादि सूत्रपाठ द्वारा समझाई

પ્રમાણ છે, તેમાં એક એકવાથી જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતનું પ્રમાણ થાય છે. (આવલિયા વિ તત્તિયા ચેવ) જઘન્ય યુક્તાસંખ્યકમાં જેટલા સર્પો હોય છે. એક આવલિકામાં પણ તેટલા જ સર્પો હોય છે. માટે સૂત્રમાં જ્યાં આવલિકાનો પાઠ આવે ત્યાં તેને જઘન્યયુક્તાસંખ્યેયના તુલ્ય સમય પ્રમાણવાલી બધીની બેઠએ (તેણ પરં અજહણમણુક્કોસયાઈ ઠાણાઈ જાવ ઉક્કોસયં જુત્તાસંખિજ્જયં ન પાવઈ) જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતથી આગળ ક્રમશઃ એક એકની વૃદ્ધિ કરવી બેઠએ, અને આ વૃદ્ધિ ત્યાં લગી કરતાં રહેવું બેઠએ કે જ્યાં સુધી ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાસંખ્યાતનું સ્થાન આવી ન જાય. આ રીતે જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાત અને ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાસંખ્યાતની વચ્ચે જેટલા સ્થાનો છે, તે સર્વે અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટ યુક્તાસંખ્યાત રૂપ છે. એ જ વાત સૂત્રકારે આ “તેણ પરં અજહણમણુક્કોસયાઈ” ઇત્યાદિ

ભંજુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૩૫ નવવિધમસંખ્યેયકનિરૂપણમ્

૬૬૯

યુક્તાસંખ્યેયકગતરૂપરાશિસ્તાવૈવ રાશિના ગુણિત્વમ્ ઇતિ તાત્પર્યમ્ । एवं च यो राशि निष्पन्नस्तत एकस्मिन् रूपेऽपसारिते उत्कर्षकं युक्तासंख्येयकं भवति अनपसारितस्तु स राशिः जघन्यकासंख्येयकासंख्येयकं भवति । अत एवाह—अथवा जघन्यकम् असंख्येयासंख्येयकं रूपोन्म उत्कर्षकं युक्तासंख्येयकं भवतीति । इत्थं युक्तासंख्येयकस्य भेदत्रयं निरूप्य संपति असंख्येयासंख्येयकस्य भेदत्रयं निरूपयति—तत्र जघन्यकम् असंख्येयासंख्येयकं कियद् भवति ? इति हे । (उक्कोसयं जुत्तासंखेज्जयं केवइयं होइ) हे भदन्त ! उत्कृष्ट युक्तासंख्यात का क्या स्वरूप है ?

उत्तरः—(जहणणएणं जुत्तासंखेज्जएणं आवलिया गुणिया, अण्णमण्णभासो रुवुणो उक्कोसयं जुत्तासंखेजेज्जयं होइ, अहवा—जहन्नयं असंखेज्जासंखेज्जयं रुवुणं उक्कोसयं जुत्तासंखेज्जयं होइ) जघन्य युक्तासंख्यात से आवलिका का गुणा करो अर्थात्—जघन्ययुक्तासंख्यात को जघन्य युक्तासंख्यात के साथ गुणो—गुणा करने पर जो राशि आवे उसमें से एक कम करो—इस प्रकार करने पर जो बचे वह उत्कृष्ट युक्तासंख्यात है । एक कम नहीं करने पर वह राशि जघन्य असंख्यातासंख्यात रूप मानी जाती है । इसी बात को सूत्रकार ने ‘अहवा’ पद से प्रकट किया है—इसमें यह कहा गया है कि ‘जो जघन्य असंख्यातासंख्यात है—’ उसमें से एक कम करने पर वह उत्कृष्ट युक्तासंख्यात कहलाता है । (जहणणयं असंखेज्जासंखेज्जयं केवइयं होइ ?) हे भदन्त ! जघन्य जो असंख्यातासंख्यात है, वह कैसा होता है ?

સૂત્રપાઠ વડે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. (ઉક્કોસયં જુત્તાસંખેજ્જયં કેવઇયં હોઈ ?) ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાસંખ્યાતનું સ્વરૂપ શું છે ?

ઉત્તર—(જહણણં જુત્તાસંખેજ્જણં આવલિયા ગુણિયા, અણ્ણમણ્ણભાસો રૂવૂણો ઉક્કોસયં જુત્તાસંખેજ્જયં હોઈ, અહવા જહન્નયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં રૂવૂણં જુત્તાસંખેજ્જયં હોઈ) જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતથી આવલિકાને ગુણાકાર કરે એટલે કે જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતને જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતની સાથે ગુણાકાર કરે, ગુણાકાર કરવાથી જે રાશિ આવે તેમાંથી એક એછા કરે. આ રીતે કરવાથી જે બાકી રહે તે ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાસંખ્યાત છે. એક એછા ન કરી એ તો તે રાશિ જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાત રૂપ માનવામાં આવે છે. એ જ વાતને સૂત્રકારે ‘અહવા’ પદથી પ્રગટ કરી છે. તેમાં એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે ‘જે જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાત છે’ તેમાંથી એક એછા કરવાથી

શિષ્યમશ્રઃ । ઉત્તરયતિ-જઘન્યકેન યુક્તાસંખ્યેયકેન આવલિકા ગુણિતા અર્થાત્-અન્યોઽન્યામ્યાસઃ કૃતઃ-જઘન્યકયુક્તાસંખ્યેયકગતરૂપરાશિસ્તાવતૈવ રાશિના ગુણિત ઇતિ તાત્પર્યમ્, પ્રતિપૂર્ણઃ=એકરૂપાપસરણવર્જિતો જઘન્યકમ્ અસંખ્યેયાસંખ્યેયકં ભવતિ । એતદેવ શબ્દાન્તરેણાહ-અથવા ઉત્કર્ષકે યુક્તાસંખ્યેયકે એકં રૂપં પ્રક્ષિપ્તં તદા જઘન્યકમ્ અસંખ્યેયાસંખ્યેયકં ભવતિ । તતઃ પરમ્ અજઘન્યાનુત્કર્ષકાણિ સ્થાનાનિ ભવન્તિ । કિયદ્વધિ તાનિ ભવન્તિ ? ઇત્યાહ-યાવત્ ઉત્કર્ષકમ્ અસંખ્યેયાસંખ્યેયકં ન પ્રાપ્નોતિ=એકોત્તરિકયા વૃદ્ધયા

ઉત્તર--(જહનનૃણં જુતાસંલેજ્જણં આવલિયા ગુણિયા, અણમણમ્માસો પઢિપુણ્ણો જહનનૃણં અસંલેજ્જાસંલેજ્જયં હોહ) જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાત કે સાથ આવલિકા કા ગુણાકરો-હસકા તાત્પર્યં હૈ કિ-‘જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાત કા જઘન્યયુક્તસંખ્યાત કે સાથ ગુણાકરો ઓર ગુણા કરને પર જો રાશિ આવે ઉત્તમં સે એક કમ મત કરો-યહાં જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાત હૈ । (અહવા ઉત્ક્રોસણ જુતાસંલેજ્જણ રૂપં પક્ષિલ્લં જહનનૃણં અસંલેજ્જાસંલેજ્જયં હોહ) અથવા ઉત્ક્રુષ્ટ યુક્તાસંખ્યાત મેં એક મિલા દો સો જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાત હૈ । (તેણ પરં અજહનનમણુક્રોસયાઈ ઠાગાઈ જાવ ઉત્ક્રોસયં અસંલેજ્જાસંલેજ્જયં ન પાવહ) હસકે બાદ અજઘન્યાનુત્ક્રુષ્ટ કે સ્થાન હોતે હૈં । ઓર યે સ્થાન વહાં તક હોતે હૈં કિ, જઘ તક ઉત્ક્રુષ્ટ અસંખ્યાતાસંખ્યાત નહીં આ જાતા । ઉત્ક્રુષ્ટ અસંખ્યાતાસંખ્યાત સ્થાન લાને કે લિયે જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાત સે

તે ઉત્ક્રુષ્ટ યુક્તાસંખ્યાત કહેવાય છે. (જહનનૃણં અસંલેજ્જાસંલેજ્જયં કેવદ્વયં હોહ ?) હે બહત ! જઘન્ય જે અસંખ્યાતાસંખ્યાત છે, તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર--જહનનૃણં જુતાસંલેજ્જણં આવલિયા ગુણિયા, અણમણમ્માસો પઢિપુણ્ણો જહનનૃણં અસંલેજ્જાસંલેજ્જયં હોહ) જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતની સાથે આવલિકાનો ગુણાકાર કરો આનું તાત્પર્યં આ પ્રમાણે છે કે જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતનો જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતની સાથે ગુણાકાર કરો, ગુણાકાર કરવાથી જે રાશિ આવે તેમાંથી એક બાકી કરો, નહિ તો એજ જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાત છે. (અહવા ઉત્ક્રોસણ જુતાસંલેજ્જણ એવં પક્ષિલ્લં જહનનૃણં અસંલેજ્જાસંલેજ્જયં હોહ) અથવા ઉત્ક્રુષ્ટ યુક્તાસંખ્યાતમાં એક બેડો તો તે જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાત થઈ જાય છે. (તેણ પરં અજહનનમણુક્રોસયાઈ ઠાગાઈ જાવ ઉત્ક્રોસયં અસંલેજ્જાસંલેજ્જયં ન પાવહ) ત્યાર પછી અજઘન્યાનુત્ક્રુષ્ટનાં સ્થાનો હોય છે. અને તે સ્થાનો ત્યાં લગી હોય

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૩૫ નવવિધમસંખ્યેયકનિરૂપણમ્

૬૭૧

યાવત્ ઉત્કર્ષકમ્ અસંખ્યેયાસંખ્યેયકં ન ભવતીત્યર્થઃ । અથ ઉત્કર્ષકમ્ અસંખ્યેયાસંખ્યેયકં કિપદ્ ભવતિ? इति शिष्यः पृच्छति-उत्तरयति-जघन्यकम् असंख्येयासंख्येयकं यावत् भवति, तावत्प्रमाणानां जघन्यासंख्येयासंख्येयक-मात्राणाम्=जघन्यासंख्येयासंख्येयकरूपसंख्यानां राशीनाम् अन्योऽन्याभ्यासः परस्परगुणना स्वरूपो जघन्यकं परीतानन्तकं भवति, स च रूपोनः=एकेन रूपेण जनः उत्कर्षकम् असंख्येयासंख्येयकं भवति अत्र च यदिकं रूप मूनं कृतं तदप्यत्र यदि गण्यते तदा जघन्यं परीतानन्तकं संपद्यते, अतएवाह 'अहवे' त्यादि अथवा-जघन्यकं परीतानन्तकं रूपोनम् उत्कर्षकम् असंख्येयासंख्येयकं भवति ।

आगे एक एक वृद्धि करनी चाहिये-सो यह वृद्धि वहां तक करते जाना चाहिये कि जहां तक उत्कृष्ट असंख्यातासंख्यात का स्थान न आजावे । (उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं केवइयं होइ?) इसी बात को शिष्य पूछता है कि हे भदन्त । उत्कृष्ट असंख्यातासंख्यात का क्या स्वरूप है? (जहणयं असंखेज्जासंखेज्जयमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णव्भासो रुवूणो उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं होइ-अहवा-जहणयं परित्ताणंतयं रुवूणं उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं होइ) जघन्य असंख्यातासंख्यात की जितनी राशि है, उस राशि का आपस में गुणा करो और उस आगत राशि में से एक कम कर दो-यही उत्कृष्ट असंख्याता संख्यात है । अथवा-जब इस राशि में से एक कम नहीं किया जावे तो, उस राशि का नाम जघन्य परितानन्तक है ।

છે કે જ્યાં સુધી ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતાસંખ્યાતના સ્થાન આવી જતા નથી. ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતાસંખ્યાત સ્થાન લાવવા માટે જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાતથી આગળ એકએકની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ, આ વૃદ્ધિ ત્યાં સુધી કરતાં રહેવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતાસંખ્યાતનું સ્થાન આવી જાય. (ઉક્કોસયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં કેવઇયં હોઇ?) એજ વાતને શિષ્ય પૂછે છે કે હે ભદન્ત ! ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતાસંખ્યાતનું સ્વરૂપ કેવું છે? (જહણયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયમેત્તાણં રાસીણં અણ્ણમણ્ણવ્ભાસો રુવૂણો ઉક્કોસયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં હોઇ-અહવા-જહણયં પરિત્તાણંતયં રુવૂણં ઉક્કોસયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં હોઇ) જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાતની જેટલી રાશિ છે, તે રાશિનો પરસ્પર ગુણાકાર કરો અને તે રાશિમાંથી એક બાકી કરી નાખો. એજ ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતાસંખ્યાત છે. અથવા જ્યારે આ રાશિમાંથી એક બાકી ન કરવામાં આવે તો, તે

इति । अन्येतु-उत्कर्षकम् असंख्येयासंख्येयकमेवं व्याख्यान्ति, तथा हि-जघन्या-
संख्येयासंख्येयकराशेर्वर्गः कर्त्तव्यः । तस्य वर्गस्यापि वर्गः कर्त्तव्यः । ततो
वर्गवर्गस्यापि वर्गः कर्त्तव्यः । एवं त्रिकृत्वो वर्ग कृत्वा तत्र अन्येऽपि प्रत्येक-
मसंख्येयस्वरूपा दश राशयः प्रक्षिप्यन्ते । ते दश राशयः-(१) लोकाकाशप्रदेशाः
लोकाकाशस्य सर्वे प्रदेशाः, (२) धर्मास्तिकायप्रदेशाः- धर्मास्तिकायस्य सर्वे
प्रदेशाः, (३) अधर्मास्तिकायप्रदेशाः=अधर्मास्तिकायस्य सर्वे प्रदेशाः, (४) एक
जीवप्रदेशाः=एकस्य जीवस्य सर्वे प्रदेशाः, (५) द्रव्यार्थिका नियोगाः=सूक्ष्माणं
बादराणां च अनन्तवनस्पतिजीवानां शरीराणि (६) प्रत्येकजीवाः=अनन्त-
कायिकान् वर्जयित्वा पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतित्रयः प्रत्येकशरीरिणो जीवाः ।

સો(અહવા-જહળ્ણયં પરિત્તાણંતયં રૂઘૂણં ઉકલોસયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં
હોહ) હસ જઘન્ય પરિતાનન્ત મેં એક કમ કરને પર ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતા-
સંખ્યાત હોતા હૈ । દૂસરે આચાર્ય હસ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતાઅસંખ્યાત કી હસ
પ્રકાર સે વ્યાખ્યા કરતે હૈં કિ જો જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાત રાશિ હૈં
ઉસકા વર્ગ કરો-હસ વર્ગ કરને પર જો રાશિ આવે ફિર ઉસકા વર્ગ
કરો, હસ વર્ગ કરને પર જો રાશિ આવે ઉસકા બી વર્ગ કરો-હસ
પ્રકાર ત્રીન ધાર વર્ગ કરકે જો રાશિ આવે, ઉસમેં ઇન અસંખ્યાત
સ્વરૂપ દશ રાશિયોં કો પ્રક્ષિત કરો (૧) લોકાકાશ કે સર્વપ્રદેશ (૨)
ધર્માસ્તિકાય કે સર્વપ્રદેશ (૩) અધર્માસ્તિકાય કે સમસ્ત પ્રદેશ, (૪)
એક જીવ કે સમસ્ત પ્રદેશ (૫) સૂક્ષ્મ ઓર બાદર અનન્તવનસ્પતિ જીવોં
કે શરીર (૬) પ્રત્યેક જીવ-અનન્તકાયિકોં કો છોડકર કે પ્રત્યેક શરીરી

રાશિનું નામ જઘન્ય પરીતાનન્તક છે. તે (અહવા-જહળ્ણયં પરિત્તાણંતયં
રૂઘૂણં ઉકલોસયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં હોહ) આ જઘન્ય પરીતાનન્તકમાંથી
એક ઓછો કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતાસંખ્યાત થાય છે. બીજા આવાથી
આ ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતાસંખ્યાતની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરે છે કે જે
જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાત રાશિ છે, તેનો વર્ગ કરો. વર્ગ કરવાથી જે રાશિ
આવે તેનો ફરી વર્ગ કરો, આનાથી જે રાશિ આવે તેનો ફરી વર્ગ કરો.
આ પ્રમાણે ત્રણ વખત વર્ગ કરવાથી જે રાશિ આવે તેમાં આ અસંખ્યાત
સ્વરૂપ દશ રાશિઓને પ્રક્ષિપ્ત કરો—(૧) લોકાકાશના સર્વ પ્રદેશ (૨) ધર્મા-
સ્તિકાયના સર્વ પ્રદેશ. (૩) અધર્માસ્તિકાયના સમસ્ત પ્રદેશ (૪) એકજીવના
સમસ્ત પ્રદેશ. (૫) સૂક્ષ્મ અને બાદર અનન્ત વનસ્પતિ જીવોના શરીર
(૬) પ્રત્યેક જીવ-અનન્તકાયિકોને ત્યજીને પ્રત્યેક શરીરી આ પૃથ્વી, અપ,

અનુયોગશાસ્ત્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૩/૫ નવવિધમસંસ્થેયકનિરૂપણમ્

૬૭૩

લોકાકાશાદયઃ પ્રત્યેકમસંસ્થેયા બોધ્યાઃ । (૭) તથા-સ્થિતિવન્ધાધ્યવસાય-
સ્થાનાનિ=સ્થિતિવન્ધસ્ય કારણભૂતાનિ અધ્યવસાયસ્થાનાનિ । एतान्यप्यसंસ્થे-
યાનિ बोधयानि । तथाहि-ज्ञानावरणस्य जघन्योऽन्तर्मुहूर्तप्रमाणः स्थितिबन्धः,
उत्कृष्टस्तु त्रिशत्सागरोपमकोटीकोटिप्रमाणः, मध्यमपदे तु एकद्वित्रिचतुरादि
समवाधिकान्तर्मुहूर्तादिकोऽसंख्येयभेदः । एषां च स्थितिबन्धानां कारणभूतानि
अध्यवसायस्थानानि प्रत्येकं भिन्नान्येव सन्ति । एवं च सति एकस्मिन्नपि ज्ञाना-
वरणोऽसंख्येयानि स्थितिबन्धाध्यवसायस्थानानि भवन्ति । एवं दर्शनावरणा
दिष्वपि वाच्यमिति । (८) अनुभागाः=ज्ञानावरणादिकर्मणां जघन्यमध्यक्षादि
ये पृथिवी अप्, तेज, वायु, वनस्पति और व्रस जीव (७) स्थितिबन्ध
के कारणभूत अध्यवसायस्थान (८) अनु भाग, (९) योगच्छेद प्रतिभाग,
(१) एक अवसर्पिणी और दूसरी अवसर्पिणीयों दोनों के समग्र । ये
प्रत्येक दश राशियां असंख्यात २ हैं । स्थितिबन्ध के कारणभूत अध्य-
वसायस्थान, असंख्यात इस प्रकार से हैं-जैसे ज्ञानावरण का जघन्य-
स्थितिबन्ध अन्तर्मुहूर्त का है और उत्कृष्ट स्थितिबन्ध ३० कोटीकाटी
सागरोपमका है । मध्यमस्थितिबन्ध एक, दो, तीन, चार, आदि समय
अधिक अन्तर्मुहूर्त आदिका है । इस प्रकार जघन्य और उत्कृष्ट स्थिति-
बन्ध के बीच के मध्यमस्थितिबन्ध के स्थान असंख्यात आते हैं । क्योंकि
इन स्थितिबन्धों के कारणभूत प्रत्येक अध्यवसायस्थान भिन्न २ ही हैं ।
इस प्रकार होने पर एक भी ज्ञानावरण कर्म में असंख्यातसंस्थितिबन्धाध्य-

તેજ, વાયુ, વનસ્પતિ અને વ્રસ જીવ, (૭) સ્થિતિબન્ધના કારણભૂત
અધ્યવસાય સ્થાન, અનુભાગ (૮) યોગચ્છેદ પ્રતિભાગ, (૧૦) એક
ઉત્સર્પિણી અને બીજી અવસર્પિણી, આમ અનેનો સમયો, આ દરેકે દરેક
દશ રાશિઓ અસંખ્યાતઅસંખ્યાત છે. સ્થિતિબન્ધના કારણભૂત
અધ્યવસાયસ્થાન, અસંખ્યાત આ પ્રમાણે છે જેમ જ્ઞાનાવરણનો જઘન્યસ્થિતિ
બંધ અન્તર્મુહૂર્તનો છે અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિબંધ ૩૦ કોટી-કોટી સાગરોપ-
મનો છે. મધ્યમસ્થિતિબન્ધ એક, બે, ત્રણ, ચાર વગેરે સમય અધિક
અંતર્મુહૂર્ત વગેરેનો છે. આ પ્રમાણે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિબન્ધના
મધ્યના મધ્યમસ્થિતિબન્ધનું સ્થાન અસંખ્યાત આવે છે. કેમકે આ સ્થિતિ
બન્ધોના કારણભૂત પ્રત્યેક અધ્યવસાય સ્થાન ભિન્ન ભિન્ન જ છે. આ પ્રમાણે
હોવાથી એક પણ જ્ઞાનાવરણ કર્મમાં અસંખ્યાતસ્થિતિ બન્ધાધ્યવસાય સ્થાન
થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે દર્શનાવરણ વગેરેમાં પણ જાણી લેવું જોઈએ.

ભેદભિન્નાર સવિશેષાઃ । એતેષાં ચ અનુભાગવિશેષાણાં હેતુભૂતાનિ અસંખ્યેય-
લોકાકાશપ્રદેશપમાણાનિ અધ્યવ્યસાયસ્થાનાનિ ભવન્તિ, અતોऽનુભાગભેદા
અપિ અસંખ્યેયા બોધ્યાઃ । કારણભેદે કાર્યાણામપિ ભેદો ભવત્યેવેતિ । (૯) યોગ-
ચ્છેદપ્રતિભાગાઃ=યોગો=મનોરાકાચત્રિપયં વીર્યં, તસ્ય છેદેન=કેવલિ પ્રજ્ઞાચ્છેદેન
પ્રતિ=વિશિષ્ટાઃ નિર્વિભાગા ભાગાઃ । એતે હિ નિગોદાદિ સંહિપચ્ચન્દ્રિયપર્યન્ત-
જીવાશ્રિતા જઘન્યાદિભેદભિન્ના અસંખ્યેયા બોધ્યાઃ । તથા-(૧૦) દ્વિસમય
સમયાઃ-દ્વયોઃ સમયોઃ=ઉત્સર્પિણ્યવસર્પિણીકાલરવરૂપયોઃ સમયા અસંખ્યેય
સ્વરૂપા બોધ્યાઃ । એવમેતે પ્રત્યેકદસંખ્યેયરૂપા દશ પ્રક્ષેપા બોધ્યાઃ । ઉત્તંચ-

વસાયસ્થાન હો જાતે હૈં । હસી પ્રકાર દર્શનાવરણ આદિ કો મેં ભી જાનના
ચારિયે । જાનાવરણ આદિ વ મોં કા જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ એવં મધ્યમ જો વિવિધ
ફલ દેને કી શક્તિરૂપ રસ વિશેષ હૈં-ઉસકા નામ અનુભાગ હૈં । હન અનુ-
ભાગ વિશેષોં કે કારણભૂત અસંખ્યાત લોકાકાશપ્રદેશ પ્રમિત અધ્યવસા-
યસ્થાન હોતે હૈં । હસલિયે અનુભાગ ભેદ ભી અસંખ્યાત હોતે હૈં । કારણોં
મેં જહા ભેદ હોતા હૈં વહાં કાર્યોં મેં ભી ભેદ હુઆ હી કરતા હૈં । યોગચ્છે-
દપ્રતિભાગ નિગોદિયા જીવોં સે લેકર સંજી પંચેન્દ્રિય તક કે જીવોં મેં
હુઆ કરતે હૈં । એ અસંખ્યાત હોતે હૈં ઔર હનકે જઘન્ય આદિ અનેક ભેદ
હૈં । મનઘચન ઔર કાય સંબન્ધી વીર્ય કો નામ યોગ હૈં, એ યોગ કે
કેવલિપ્રજ્ઞાચ્છેદ દ્વારા જો એસે વિભાગ કિયે જાતે હૈં-કિ ફિર જિનકા
દૂસરા વિભાગ ન હો સકે, એ વહાં યોગચ્છેદ પ્રતિભાગ સે ગૃહીત કિયે હૈં ।
ઉત્સર્પિણી ઔર અવસર્પિણી કાલ કે સમય ભી અસંખ્યાત હોતે હૈં ।

જ્ઞાનવરણ વગેરે કર્મોનું જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ તેમજ મધ્યમ જે વિવિધ રૂપ આપ-
વાની શક્તિરૂપ રસવિશેષ છે, તેનું નામ અનુભાગ છે. આ અનુભાગ વિશે-
ષના કારણભૂત અસંખ્યાત લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમિત અધ્યવસાય સ્થાન હોય
એથી અનુભાગ ભેદ પણ અસંખ્યાત હોય છે. કારણોમાં જ્યાં ભેદ હોય છે,
ત્યાં કાર્યોમાં પણ ભેદ હોય જ છે યોગચ્છેદ પ્રતિભાગ નિગોદિયા એવાથી
માંડીને સંજી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોમાં થાય છે. આ બધા અસંખ્યાત
હોય છે. અને એમના જઘન્ય વગેરે અનેક ભેદો હોય છે. મન, વચન અને
કાયસંબન્ધી વીર્યનું નામ યોગમાં કેવલિપ્રજ્ઞાચ્છેદ વડે જો આ જાતના
વિભાગ કરવામાં આવે છે કે એમના દૂરી વિભાગ થઈ જ ન શકે, તે અહીં
યોગચ્છેદ પ્રતિભાગથી ગૃહીત થયેલા છે. ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી
કાલના સમય પણ અસંખ્યાત હોય છે. આ પ્રમાણે આ પ્રત્યેક દશ પ્રક્ષેપ

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २३५ नवविधमसंख्येयकनिर्हणम्

६७५

लोगागासपएसा१, धम्मार् धम्मेश्मजीवदेसा४ य ।

द्वन्द्वट्टिया निओआ५, पत्तेयाद चेव वोद्धव्वा ॥१॥

ठिइवंधज्जवसाणा७ अणुभागा८ जोगछेपपलिभागा९ ।

दोण्ह य समाण समया१०, असंखपक्खेयया दस उ ॥२॥

छाया—लोककासरुपदेशा धर्माधर्मैकजीवदेशाश्च ।

द्रव्यार्थिका नियोगाः प्रत्येकश्चैव वोद्धव्याः ॥१॥

स्थितिवन्धाध्यवसाना अनुभागा योगच्छेदप्रतिभागाः ।

द्रयोश्च समयोः समया असंख्येयाः प्रक्षेपका दश तु ॥२॥ इति ।

एते दश प्रक्षेपाः पूर्वोक्ते चारत्रयवर्गिते राशौ प्रक्षिप्यन्ते । इत्थं यो राशिः पिण्डितो भवति, तस्य पुनः पूर्ववद् चारत्रयं वर्गः क्रियते । ततश्च एकस्मिन् रूपे उपसारिते उत्कृष्टकम् असंख्येयासंख्येयकं भवति । इत्थं नवविधमध्यसंख्येयकमुक्तमिति ॥सू० २३५॥

इस प्रकार ये प्रत्येक दश प्रक्षेप असंख्यात स्वरूप हैं । उक्तं च करके जो ये दो गाथाएँ 'लोगागासपएसा' इत्यादि 'ठिइवंधज्जवसाणा' इत्यादि यहां उद्धृत की गई हैं, वे इन्हीं दश प्रक्षेपकों के नाम को कहती हैं । ये दश प्रक्षेपचारत्रयवर्गित पूर्वोक्त राशि में प्रक्षिप्त किये जाते हैं । इस प्रकार इनके उस राशि में प्रक्षिप्त करने पर जो राशि आती है, उसका पुनः पूर्व के जैसा तीन बार वर्ग करना चाहिये । और फिर आगत राशि में से एक कम कर देना चाहिये । इस प्रकार जो राशि का प्रमाण बचे वह उत्कृष्ट असंख्यातासंख्यात है । इस प्रकार से यह नव प्रकार के असंख्यात का वर्णन जानना चाहिये ॥ सू० २३५ ॥

असंख्यात स्वरूप छे. उक्तं य करीने जे आ जे गाथाओ 'लोगागास-पएसा' इत्यादि 'ठिइवंधज्जवसाणा' वगेरे अही उद्धृत करवाभां आवी छे. ते ओज दश प्रक्षेपकोना नामने कडे छे. आ दश प्रक्षेप चारत्रय वर्गित पूर्वोक्त राशिभां प्रक्षिप्त करवाधी जे राशि आवे छे, तेनो करी पूर्वनी जेम जे त्रय बार वर्ग करवो जेछेओ. अने पछी आगत राशिभांथी ओक ओछो करी नाभवो जेछेओ, आ प्रमाणे जे राशितुं प्रमाणे भाडी रहे ते उत्कृष्ट असंख्यातासंख्यात छे. आ प्रमाणे आ नव प्रकारना असंख्यातनुं वर्णन जेछेओ ॥ सूत्र-२३५ ॥

अथ पूर्वोक्तप्रवृत्तिमनन्तरं प्ररूपयति-

मूलम्—जहणयं परित्ताणंतयं केवइयं होइ ? जहणयं असंखेज्जासंखेज्जयमेत्ताणं रासीणं अणमण्णब्भासो पडिपुण्णो जहणयं परित्ताणंतयं होइ, अहवा उक्कोसए असंखेज्जासंखे-ज्जए रूवं पक्खित्तं जहणयं परित्ताणंतयं होइ । तेण परं अजहणमण्णुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं परित्ताणंतयं ण पावइ । उक्कोसयं परित्ताणंतयं केवइयं होइ ? जहणयपरित्ताणंतयमेत्ताणं रासीणं अणमण्णब्भासो रूवूणो उक्कोसयं परित्ताणंतयं होइ, अहवा जहणयं जुत्ताणंतयं रूवूणं उक्कोसयं परित्ताणंतयं होइ । जहणयं जुत्ताणंतयं केवइयं होइ ? जहणयपरित्ताणंतयमेत्ताणं रासीणं अणमण्णब्भासो पडिपुण्णो जहणयं जुत्ताणंतयं होइ, अहवा उक्कोसए परित्ताणंतए रूवं पक्खित्तं जहणयं जुत्ताणंतयं होइ । अभवसिद्धियावि तत्तिया-होति । तेण परं अजहणमण्णुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं जुत्ताणंतयं ण पावइ । उक्कोसयं जुत्ताणंतयं केवइयं होइ ? जहणएणं जुत्ताणंतएणं अभवसिद्धिया गुणिया अणमण्णब्भासो रूवूणो उक्कोसयं जुत्ताणंतयं होइ, अहवा जहणयं अणंताणंतयं रूवूणं उक्कोसयं जुत्ताणंतयं होइ । जहणयं अणंताणंतयं केवइयं होइ ? जहणएणं जुत्ताणंतएणं अभवसिद्धिया गुणिया अणमण्णब्भासो पडिपुण्णो जहणयं अणंताणंतयं होइ, अहवा उक्कोसए जुत्ताणंतए रूवं पक्खित्तं जहणयं अणंताणं-

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૩૬ અષ્ટવિધાનંતકનિરૂપણમ્

૬૭૭

તયં હોઈ, તેણ પરં અજહ્ણણમણુકોસયાઈં ઠાળાઈં । સે તં
ગણણાસંઘા ॥સૂ.૨૩૬॥

છાયા— જઘન્યકં પરીતાનન્તકં કિયદ્ ભવતિ? જઘન્યકાઽસંઘેયાસંઘે-
યકમાત્રાણાં રાશીનામ્ અન્યોન્યાઽભ્યાસઃ પ્રતિપૂર્ણઃ—જઘન્યકં પરીતાનન્તકં
ભવતિ, અથવા ઉત્કર્ષકે અસંઘેયાસંઘેયકે રૂપં પ્રક્ષિપ્તં જઘન્યકં પરીતા-

અથ સૂત્રકાર આઠ પ્રકાર કે જો અનંત હૈં, ડનકા વર્ણન કરતે હૈં—
'જહ્ણણયં પરિત્તાણંતયં' ઇત્યાદિ ॥

શબ્દાર્થ—(જહ્ણણયં પરિત્તાણંતયં કેવહયં હોઈ) હે ભદન્ત! જઘન્ય
પરીતાનન્તક કા કયા સ્વરૂપ હૈં?

ઉત્તર—(જહ્ણણયં અસંઘેજ્ઞા સંઘેજ્ઞયમેત્તાણં રાશીણં અણમણ-
ન્માસો પઢિપુણો જહ્ણણયં પરિત્તાણંતયં હોઈ) જઘન્ય અસંઘ્યાતા-
સંઘ્યાતરૂપ જો રાશિ હૈં, ડસકા અન્યોન્ય અભ્યાસ કે રૂપ મૈં આપસ
મૈં ગુણા કરના ચાહિયે । ઓર ડસમૈં સે ઇક કમ્પ નહૈં કરના ચાહિયે ।
યહી જઘન્ય પરીતાનંતક કા સ્વરૂપ હૈં. (અહવા ડકોસઈ અસંઘેજ્ઞા-
સંઘેજ્ઞઈ રૂપં પ્રક્ષિપ્તં જહ્ણણયં પરિત્તાણંતયં હોઈ) અથવા—ઉત્કૃષ્ટ
અસંઘ્યાતાસંઘ્યાત મૈં ઇક જોડને પર જઘન્ય પરીતાનંતક કા પ્રમાણ બન

હવે સૂત્રકાર આઠ પ્રકારના જે અનંતો છે, તેમણું વર્ણન કરે છે.—

'જહ્ણણયં પરિત્તાણંતયં' ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(જહ્ણણયં પરિત્તાણંતયં કેવહયં હોઈ) હે ભદન્ત! જઘન્ય
પરીતાનન્તકણું સ્વરૂપ કેણું છે ।

ઉત્તર—(જહ્ણણયં અસંઘેજ્ઞાસંઘેજ્ઞયમેત્તાણં રાશીણં અણમણન્માસો
પઢિપુણો જહ્ણણયં પરિત્તાણંતયં હોઈ) જઘન્ય અસંઘ્યાતાસંઘ્યાત જે રાશિ
છે, તેનો અન્યોન્ય અભ્યાસના રૂપમાં પરસ્પર ગુણાકાર કરવો જોઈએ. અને
તેમાંથી ઓક ઓછો ન કરવો જોઈએ. ઓજ જઘન્ય પરીતાનંતકણું
સ્વરૂપ છે. (અહવા ડકોસઈ અસંઘેજ્ઞા સંઘેજ્ઞઈ રૂપં પ્રક્ષિપ્તં જહ્ણણયં
પરિત્તાણંતયં હોઈ) અથવા ઉત્કૃષ્ટ અસંઘ્યાત સંઘ્યાતમાં ઓક

નન્તકં ભવતિ । તતઃ પરમ્ અજઘન્યાનુત્કર્ષકાણિ સ્થાનાનિ યાવત્ ઉત્કર્ષકં પરીતાનન્તકં ન પ્રાપ્નોતિ । ઉત્કર્ષકં પરીતાનન્તકં કિયદ્ ભવતિ?, જઘન્યક-પરીતાનન્તકમાત્રાણાં રાશીનામ્ અન્યોન્યાઽભ્યાસો રૂપોનઃ ઉત્કર્ષકં પરીતા-નન્તકં ભવતિ, અથવા જઘન્યકં યુક્તાનન્તકં રૂપોનમ્ ઉત્કર્ષકં પરીતાનન્તકં ભવતિ । જઘન્યકં યુક્તાનન્તકં કિયદ્ ભવતિ? જઘન્યકપરીતાનન્તકમાત્રાણાં જાતા હૈ । (તેણ પરં અજઘ્ણમણુક્કોસયાઈ ઠાળાઈ જાવ ઉક્કોસયં પરિત્તાનંતયં ણ પાવહ) હસકે બાદ અજઘન્યાનુત્કૃષ્ટ પરીતાનંતક કે સ્થાન હોતે હૈ । જઘન્ય પરીતાનંતક સે આગે એક એક અંક કી વૃદ્ધિ કરતે જાની ચાહિયે-સો યહ વૃદ્ધિ વહાં તક કરની ચાહિયે કિ-‘જહાં ઉત્કૃષ્ટ પરીતાનન્તક કા સ્થાન ન આ જાવે । (ઉક્કોસયં પરિત્તાનંતયં કેવહયં હોહ) હે ભદન્ત ! ઉત્કૃષ્ટ પરીતાનંતક કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર-(જઘ્ણયપરિત્તાનંતયમેત્તાણં રાસીણં અણમણ્ણભાસો રૂવૂણો ઉક્કોસયં પરિત્તાનંતયં હોહ) જઘન્ય પરીતાનંતક કા જિતના પ્રમાણ કહા ગયા હૈ, ઉસકો આપસ મેં અન્યોન્ય અભ્યાસ કરના ચાહિયે ઓર ઉસ રાશિ મેં સે એક અંક કમ કર દેના ચાહિયે-હસ પ્રકાર જિતની રાશિ કા પ્રમાણ રહે, વહ ઉત્કૃષ્ટ પરીતાનન્તક કા પ્રમાણ જાનના ચાહિયે । તાત્પર્ય યહ હૈ કિ-‘જઘન્ય પરીતાનન્તક મેં જિતના સર્વપોં કા પ્રમાણ હોતા હૈ-ઉસ પ્રમાણ કા આપસ મેં અન્યોન્ય અભ્યાસ કે રૂપ મેં

જેડવાથી જઘન્ય પરીતાનંતકનું પ્રમાણ અને છે. (તેણ પરં અજઘ્ણ-મણુક્કોસયાઈ ઠાળાઈ જાવ ઉક્કોસયં પરિત્તાનંતયં ણ પાવહ) ત્યાર પછી અજઘન્યાનુત્કૃષ્ટ પરીતાનંતકના સ્થાનો હોય છે. જઘન્ય પરીતાનંતકથી આગળ એક એક અંકની વૃદ્ધિ ઉત્કૃષ્ટ પરીતાનન્તકનું સ્થાન ન આવી જાય ત્યાં લગી કરવી જોઈએ (ઉક્કોસયં પરિત્તાનંતયં કેવહયં હોહ ?) હે ભદન્ત ! ઉત્કૃષ્ટ પરીતાનંતકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર-(જઘ્ણયપરિત્તાનંતયમેત્તાણં રાસીણં અણમણ્ણભાસો રૂવૂણો ઉક્કોસયં પરિત્તાનંતયં હોહ) જઘન્ય પરીતાનન્તકનું જેટલું પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે, તેના પરસ્પર વર્ગ કરવો જોઈએ. અને તે રાશિમાંથી એક અંક ઓછો કરી નાખવો જોઈએ. આ પ્રમાણે જેટલી રાશિનું પ્રમાણ બાકી રહે, તે ઉત્કૃષ્ટ પરીતાનન્તકનું પ્રમાણ બાકીનું જોઈએ. તાત્પર્ય આ છે કે જઘન્ય પરીતાનન્તકમાં જેટલા સર્વપોંનું પ્રમાણ હોય છે, તે પ્રમાણનો પરસ્પર અન્યોન્ય અભ્યાસના રૂપમાં શુભાકાર કરવાથી જઘન્ય

અનુયોગશ્લોકા ટીકા સુત્ર ૨૩૬ અષ્ટવિધાનંતકનિરૂપણમ્

૬૭૯

રાશીનામ્ અન્યોન્યાઽભ્યાસઃ પ્રતિપૂર્ણો જઘન્યકં યુક્તાનન્તકં ભવતિ, અથવા ઉત્કર્ષકે પરીતાનન્તકે રૂપં પ્રક્ષિપ્તં જઘન્યકં યુક્તાનન્તકં ભવતિ, અમવસિદ્ધિકા

ગુણા કરને પર જઘન્ય યુક્તાનન્તક કા પ્રમાણ આતા હૈ । ઓર જહ
હસમેં સે એક સર્ષપ કમ કર દિયા જાતા હૈ તો, વહી રાશિ ઉત્કૃષ્ટ
પરીતાનન્તક કા પ્રમાણ હો જાતા હૈ । હસી યાત કો સૂત્રકાર યો સમ-
જ્ઞાતે હૈ કિ (અહવા-જહળ્ળયં જુત્તાણંતયં રૂવૂળં ઉત્ક્રોસયં પરિત્તાણંતયં
હોઈ) જઘન્ય યુક્તાનન્તક મેં જિતને સર્ષપોં કા પ્રમાણ કહા ગયા હૈ-
ઉસમેં એક સર્ષપ કમ કર દેને પર ઉત્કૃષ્ટ પરીતાનન્તક કા પ્રમાણ
આ જાતા હૈ । (જહળ્ળયં જુત્તાણંતયં કેવહયં હોઈ ?) જઘન્ય યુક્તાન-
ન્તક કા પ્રમાણ કિતના હોતા હૈ ?

ઉત્તર-(જહળ્ળપરિત્તાણંતમેત્તાણં રાસીણં અળ્ળમળ્ળભાસો પહિ-
પુળ્ળો જહળ્ળયં જુત્તાણંતયં હોઈ) જઘન્ય પરીતાનન્તક મેં જિતના સર્ષપોં
કા પ્રમાણ હોતા હૈ, ઉસકા અન્યોન્ય અભ્યાસ કે રૂપમેં ગુણિત કરો ઓર
ફિર ઉસ ગુણિત રાશિ મેં સે એક સર્ષપ કમ નહીં કરો-યહી જઘન્ય
યુક્તાનન્તક કા પ્રમાણ હૈ । (અહવા ઉત્ક્રોસય પરિત્તાણંતય રૂવં
પક્ષિલ્લત્તં જહળ્ળયં જુત્તાણંતયં હોઈ) અથવા ઉત્કૃષ્ટ પરીતાનન્તક કા જો
પ્રમાણ હૈ ઉસમેં એક સર્ષપ પ્રક્ષિપ્ત કર દો-સો યહ પ્રમાણ જઘન્ય યુક્તા-

યુક્તાનંતકનું પ્રમાણ આવે છે. અને જ્યારે આમાંથી એક સર્ષપ ઓછો
કરવામાં આવે છે ત્યારે તે જ રાશિ ઉત્કૃષ્ટ પરીતાનંતકનું પ્રમાણ થાય છે.
એજ વાતને સૂત્રકાર આ પ્રમાણે સમજાવે છે કે-(અહવા જહળ્ળયં જુત્તા-
ણંતયં રૂવૂળં ઉત્ક્રોસયં પરિત્તાણંતયં હોઈ) જઘન્ય યુક્તાનંતકમાં જેટલા
સર્ષપોનું પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે, તેમાં એક સર્ષપ ઓછો કરવાથી
ઉત્કૃષ્ટ પરીતાનન્તકનું પ્રમાણ આવી જાય છે. (જહળ્ળયં જુત્તાણંતયં
કેવહયં હોઈ ?) જઘન્ય યુક્તાનંતકનું પ્રમાણ કેટલું હોય છે ?

ઉત્તર--(જહળ્ળપરિત્તાણંતમેત્તાણં રાસીણં અળ્ળમળ્ળભાસો પહિપુળ્ળો
જહળ્ળયં-જુત્તાણંતયં હોઈ) જઘન્ય પરીતાનન્તકમાં જેટલા સર્ષપોનું
પ્રમાણ હોય છે, તેનો અન્યોઅન્ય અભ્યાસના રૂપમાં ગુણાકાર કરો
અને પછી તે ગુણિત રાશિમાંથી એક સર્ષપ ઓછો કરો
નહિ, તો એજ જઘન્ય યુક્તાનંતકનું પ્રમાણ છે. (અહવા ઉત્ક્રોસય
પરિત્તાણંતય રૂવં પક્ષિલ્લત્તં જહળ્ળયં જુત્તાણંતયં હોઈ) અથવા ઉત્કૃષ્ટ પરીતા-
નંતકનું જે પ્રમાણ છે, તેમાં એક સર્ષપ પ્રક્ષિપ્ત કરી દો તો આ પ્રમાણ

અપિ તાવન્તો ભવન્તિ, તતઃ પરમ્ અજઘન્યાનુત્કર્ષકાણિ સ્થાનાનિ યાવત્ ઉત્કર્ષકં યુક્તાનન્તકં ન માપ્નોતિ । ઉત્કર્ષકં યુક્તાનન્તકં કિયદ્ ભવતિ ?, જઘન્યકેન યુક્તાનન્તકેન અભવસિદ્ધિકા ગુણિતા અન્યોન્યાઽભ્યાસઃ રૂપોનઃ ઉત્કર્ષકં યુક્તાનન્તકં ભવતિ, અથથા જઘન્યકમ્ અનન્તાનન્તકમ્ રૂપોનમ્ ઉત્કર્ષકં યુક્તાનન્તકં ભવતિ । જઘન્યકમ્ અનન્તાનન્તકમ્ કિયદ્ ભવતિ ?, જઘન્યકેન યુક્તાનન્તકેન અભવસિદ્ધિકા ગુણિતા અન્યોન્યાઽભ્યાસઃ પ્રતિપૂર્ણો જઘન્યકમ્ અનન્તા-

નન્તક કા હોતા હૈ । (અભવસિદ્ધિયા વિ તદ્યા હોતિ) અભવસિદ્ધિકા ભી હતને હી હૈં । તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈ કિ-‘જઘન્યયુક્તાનન્તક મેં જિતના પ્રમાણ સર્ષપોં કા હોતા હૈં ઉતના હી પ્રમાણ કેવલી ભગવાન ને અભવસિદ્ધિકા જીવોં કા કહા હૈ । (તેણ પરં અજઘણમણુક્કોસ-યાઈં ઠાણાઈં જાવ ઉક્કોસયં જુત્તાણંતયં ન પાવહ) જઘન્ય યુક્તાનન્તક કે થાદ અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટ યુક્તાનન્તક કે સ્થાન હોતે હૈં-ઔર યે સ્થાન ક્રમશઃ એક એક સર્ષપરૂપ અંક કી વૃદ્ધિ હોતે ૨ વર્હાં તક બઢતે જાતે હૈં કિ-‘જય તક ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનન્તક કા પ્રમાણ નહીં આ જાતા હૈ । ’ (ઉક્કોસયં જુત્તાણંતયં કેવહ્યં હોહ) હે ભદન્ત ! યહ ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનન્તક કિતના હોતા હૈ ? (જઘણણં જુત્તાણંતણં અભવસિદ્ધિયા ગુણિયા, અણમણ્ણમાસો રૂપો ઉક્કોસયં જુત્તાણંતયં હોહ) જઘન્ય યુક્તાનન્તક સે અભવસિદ્ધિકોં કા ગુણા કરો અર્થાત્ જઘન્યયુક્તાનન્તક કા અન્યોન્યાઽભ્યાસરૂપ સે ગુણા કરો હસ પ્રકાર કરને

જઘન્ય યુક્તાનન્તકનું થઈ જાય છે. (અભવસિદ્ધિયા વિ તદ્યા હોતિ) અભવસિદ્ધિકો પશ્ચ આટલા જ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ‘જઘન્ય યુક્તાનન્તકમાં જેટલું પ્રમાણ સર્ષપોનું હોય છે, તેટલું જ પ્રમાણ કેવલી ભગવાનના અભવસિદ્ધિકા જીવોનું કહેવામાં આવ્યું છે. (તેણ પરં અજઘણમણુક્કોસયાઈં ઠાણાઈં જાવ ઉક્કોસયં જુત્તાણંતયં ન પાવહ) જઘન્ય યુક્તાનન્તકોના સ્થાનો હોય છે-અને આ સ્થાનો નંતક પછી અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટયુક્તા ક્રમશઃ એક એક સર્ષપ ૩૫ અંકથી વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં ત્યાં સુધી વધતાં જવું જોઈએ કે ‘જ્યાં લગી ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનન્તકનું પ્રમાણ આવી ન જાય.’ (ઉક્કોસયં જુત્તાણંતયં કેવહ્યં હોહ ?) હે ભદન્ત ! આ ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનન્તકનું પ્રમાણ કેટલું હોય છે ? (જઘણણં જુત્તાણંતણં અભવસિદ્ધિયા ગુણિયા અણમણ્ણમાસો રૂપો ઉક્કોસયં જુત્તાણંતયં હોહ) જઘન્યયુક્તાનન્તકથી અભવસિદ્ધિકોના શુદ્ધાકાર કરો. એટલે કે જઘન્ય યુક્તાનન્તકનો અન્યોન્યા-

અનુયોગસિદ્ધિકા ટીકા સૂત્ર ૨૩૬ અષ્ટવિધાનંતકનિરૂપણમ્

૬૮૧

નન્તકં ભવતિ, અથવા ઉત્કર્ષકે યુક્તાનન્તકે રૂપં પ્રસિપ્તં જઘન્યકમ્ અનન્તાનન્તકં ભવતિ, તતઃ પરમ્ અજઘન્યાનુત્કર્ષકાણિ સ્થાનાનિ। સા ણ્વા ગણનાસંખ્યા ૧૨૩૬।

ટીકા—‘જઠ્ઠણયં પરિતાળંતયં’ इत्यादि—

अयं अनन्तकस्य प्रथमभेदं जिज्ञासितुकामः शिष्यः पृच्छति—जघन्यकं परीतानन्तकं कियद् भवति? इति। उत्तरयति—जघन्यकाऽसंख्येयासंख्येयक मात्राणां राशीनामित्यादि। अस्यार्थः पूर्ववद् बोध्यः। ततः परम् अजघन्यानु-
त्कर्षकाणि स्थानानि भवन्ति, यावत् एकोत्तरिकया वृद्ध्या उत्कर्षकं परीतानन्तकं न प्राप्नोति। अयं उत्कर्षकपरीतानन्तकं कियद् भवति?, इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति—‘जठ्ठणयं’ इत्यादि। जघन्यके परीतानन्तके यावन्ति रूपाणि भवन्ति तावत्संख्यकानां राशीनां पूर्ववदन्योऽन्याभ्यासः=अन्योऽन्यगुणनया जातो यो राशिः स जघन्यकं युक्तानन्तकं भवति, स राशी रूपोनः=अपसारितैकसर्वपः उत्कर्षकं परीतानन्तकं भवति। अगुमेवार्थं शब्दान्तरेणाह—अथवा जघन्यकं युक्ता-
नन्तकं रूपोनम्-उत्कर्षकं परीतानन्तकं भवतीति। जघन्यकं युक्तानन्तकं कियद् भवति? इति शिष्येण पृष्ठ उत्तरयति—‘जठ्ठणयं परिताणंतयं’ इत्यादि। अर्थः स्पष्टः। तथा—अमरसिद्धिका अपि तावन्त एव भवन्ति। अयं भावः—जघ-
न्यकयुक्तानन्तके यावन्ति रूपाणि भवन्ति अमरसिद्धिका अपि जीवाः केवलाना तावन्त एवोक्ताः। ततः परम् अजघन्यानुत्कर्षकाणि स्थानानि भवन्ति यावद् एकोत्तरिकया वृद्ध्या उत्कर्षकं युक्तानन्तकं न भवतीति। उत्कर्षकं युक्तानन्तकं कियद् भवति? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति—जघन्यकेन युक्तानन्तकेन अमर-

પર જો રાશિ આવે ત્યજ જઘન્ય અનન્તાનન્તક મેં સે એક સર્વપરૂપ અંક કમ કર દો સે। ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનન્તક હોતા હૈ। (અહવા-જઠ્ઠણયં અણંતાણંતયં સ્વૂળં ઉત્કૃષ્ટયં જુક્તાણંતયં હોઈ) અથવા-એક સર્વપરૂપ અંક કમ જઘન્ય અનન્તાનન્તક ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનન્તક હોતા હૈ। इसका तात्पर्य वही पूर्वोक्तरूप से है। (जठ्ठणयं अणंताणंतयं केवइयं होइ?) हे भदन्त! जघन्य अनन्तानन्तक कितना होता है?

આસ ૩૫થી શુભાકાર કરો. આ પ્રમાણે ૩૨૫થી જે રાશિ આવે તે જઘન્ય અનંતાનંતક છે. આ જઘન્ય અનંતાનંતકમાંથી એક સર્વપ ૩૫ અંક ઓછો કરો તો ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનંતક થાય છે. (અહવા-જઠ્ઠણયં અણંતાણંતયં સ્વૂળં ઉત્કૃષ્ટયં જુક્તાણંતયં હોઈ) અથવા એક સર્વપ ૩૫ અંક ઓછો જઘન્ય અનંતાનંતક ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનંતક હોય છે. આનું તાત્પર્ય પહેલાની જેમ જ છે, (જઠ્ઠણયં અણંતાણંતયં કેવइयं હોઈ?) હે ભદન્ત! જઘન્ય અનંતા-
નંતકનું પ્રમાણ કેટલું હોય છે?

અં ૮૬

સિદ્ધિકા ગુણિતા, અર્થાત્-અન્યોઽન્યાધ્યાસઃ કૃતઃ-જઘન્યકયુક્તાનન્તકગતરૂપ-રાશિસ્તાવતૈવ રાશિના ગુણિત ઇતિ તાવત્પર્યન્તમ્ એવં ગુણનયા યો રાશિર્નિષ્પન્નઃ સ જઘન્યકમનન્તાનન્તકં ભવતિ, સ ગુણિતરાશિઃ રૂપોનઃ=એકેન સર્ષપેણ ઝનઃ ઉત્કર્ષકં યુક્તાનન્તકં ભવતિ। અમુમેવાર્થં શબ્દાન્તરેણાહ-અયવા જઘન્યકમનન્તાનન્તકમિત્યાદિ। અથ શિષ્યો જઘન્યકમ્ અનન્તાનન્તકં કિયદ્ ભવતિ? ઇતિ પૃચ્છતિ। ઉત્તરયતિ-જઘન્યકેન યુક્તાનન્તકેન ઇત્યાદિ। અર્થઃ પૂર્વવદ્ બોધ્યઃ। તતઃ પરમ્=જઘન્યકાનન્તાનન્તકાત્ પરતોઽનન્તાનન્તકસ્ય સર્ષાપિ સ્થાનાનિ અજઘન્યાનુત્કર્ષકાણિ ભવન્તિ। ઉત્કર્ષકમ્ અનન્તાનન્તકં તુ નાસ્ત્યેવેતિ બોધ્યમ્। કેવિતુ ઉત્કર્ષકમપિ અનન્તાનન્તકમિચ્છન્તિ। તે હિ એવં પ્રતિષાદયન્તિ-જઘન્યકસ્ય અનન્તાનન્તકસ્ય વર્ગઃ ક્રિયતે। તસ્ય વર્ગસ્પાપિ વર્ગઃ ક્રિયતે। તતો વર્ગ-

ઉત્તર-(જહ્ણણર્ણં જુક્તાર્ણંતર્ણં અભવસિદ્ધિયા ગુણિયા અણ્ણમણ્ણ-ન્માસો પહ્ણિપુણ્ણો જહ્ણણયં અર્ણંતાર્ણંતયં હોહ) જઘન્ય યુક્તાનન્તક સે અભવસિદ્ધિક અર્થાત્ જઘન્ય યુક્તાનન્તક કો ગુણો, ઓર હસ સે જો રાશિ પ્રાપ્ત હો, ઉસમેં સે એક સર્ષપરૂપ ંક કમ મત્તકરો, યહી જ ઘન્ય અનંતાનન્તક કા પ્રમાણ હૈ। (અહવા-ઉક્રોસપ જુક્તાર્ણંતર્ણ સ્વં પવિસ્વત્તં જહ્ણણયં અર્ણંતાર્ણંતયં હોહ-તેણ પરં અજહ્ણણમણુક્રોસયાઈ ઠાણાઈ-સે તં ગણ-ણાસંખા) ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનન્તક કે પ્રમાણ મેં એક સર્ષપરૂપ ંક જોહને પર જઘન્ય અનન્તાનન્તક હોતા હૈ। જઘન્ય અનન્તાનન્તક સે આગે અનંતાનન્તક કે સમસ્તસ્થાન અજઘન્યાનુત્કૃષ્ટ અનંતાનન્તક કે હોતે હૈં। ઉત્કૃષ્ટ અનન્તાનન્તક નહીં હોતા હૈ। કોઈ ૨ ઉત્કૃષ્ટ અનન્તાનન્તક મી માનતે હૈં। હસ વિષય મેં ડનકા એસા કહના હૈ-કિ જઘન્ય અનંતાનન્ત કા

ઉત્તર:- (જહ્ણણર્ણં જુક્તાર્ણંતર્ણં અભવસિદ્ધિયા ગુણિયા અણ્ણમણ્ણ-ન્માસો પહ્ણિપુણ્ણો જહ્ણણયં અર્ણંતાર્ણંતયં હોહ) જઘન્ય યુક્તાનન્તકથી જઘન્ય યુક્તનો શુષ્ણકાર કરો અને આ શુષ્ણકારથી જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય, તેમાંથી એક સર્ષપ ૩૫ અંક પણ આછો કરો નહિ, એજ જઘન્ય અનંતાનન્તકનું પ્રમાણ છે. (અહવા ઉક્રોસપ જુક્તાર્ણંતર્ણ સ્વં પવિસ્વત્તં જહ્ણણયં અર્ણંતાર્ણંતયં હોહ-તેણ પરં અજહ્ણણમણુક્રોસયાઈ ઠાણાઈ-સે તં ગણણાસંખા) ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનન્તકના પ્રમાણમાં એક સર્ષપ ૩૫ અંક જોડવાથી જઘન્ય અનંતાનન્તક થાય છે. જઘન્ય અનંતાનન્તકની આગળ અનંતાનન્તકના બધાં સ્થાનો અજઘન્યાનુત્કૃષ્ટ અનંતાનન્તક હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનન્તક હોતું નથી. કોઈ કોઈ ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનન્તકને પણ માને છે. આ સંબંધમાં તેમનું એવું કહેવું છે કે જઘન્ય અનંતાનન્તકનો વર્ગ કરો. આનાથી જે

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૩૬ અષ્ટવિધાનંતકનિરૂપણમ્

૬૮૩

વર્ગસ્યાપિ વર્ગઃ ક્રિયતે । एवं त्रिकृतो वर्ग कृत्वा तत्रान्येऽपि प्रत्येकमनन्त स्वरूपाः पट् राशयो निक्षिप्यन्ते । ते पट् राशयः—(१) सिद्धाः=सर्वे सिद्धाः, (२) निगोदजीवाः=पुरुषवादरूपाः सर्वे निगोदजीवाः, (३) वनस्पतयः=प्रत्येके अनन्ताश्च सर्वेऽपि वनस्पतिजन्तवः, (४) कालः=अतीतानागतवर्तमान-कालसमयराशिः, (५) पुद्गलाः=पर्वपुद्गलद्रव्यसमूहः, (६) सर्वोऽलोकाकाशप्रदेश राशिश्च । षडेतेऽनन्तप्रक्षेपा भवन्ति । उक्तं च—

वर्ग करो । इससे जो राशि आवे उसका फिर वर्ग करो और इसे प्राप्त राशि का भी वर्ग करो । इस प्रकार तीन बार वर्ग करके अनन्तरूप इन छह राशियों को उसमें जोड़ दो—वे छह राशि ये हैं—सिद्धा निगोयजीवा' इत्यादि (१) समस्त सिद्ध (२) सूक्ष्म वादरूप समस्त निगोद जीव (३) प्रत्येक और साधारण अनन्तकारूप समस्त वनस्पति जीव (४) काल—अतीत, अनागत और वर्तमान काल-रूप समयराशि (५) सर्व पुद्गलद्रव्यसमूह और (६) समस्त-लोकाकाश की प्रदेश राशि । इस प्रकार तीन बार वर्गीकृत जघन्य अनंतक में ये सिद्धादिक कि जो प्रत्येक अनंतराशि प्रमाण हैं—जोड़ देना चाहिये । इस प्रकार करने पर जो राशि उत्पन्न होवे—उस राशि का पुनः पहिले जैसा तीन बार वर्ग करना चाहिये । ऐसा करने पर भी वह उत्कृष्ट अनंतानन्तक का प्रमाणरूप नहीं होती है । इसलिये उसमें केवल ज्ञान और केवलदर्शन की जितनी भी पर्याय हैं, वे सब और उसमें जोड़ी जानी हैं—तब कहीं उत्कृष्ट अनंतानन्तक का प्रमाण

રાશિ આવે તેનો ફરી વર્ગ કરે અને જે રાશિ આવે તેનો ફરી વર્ગ કરે । આ પ્રમાણે ત્રણ વખત વર્ગ કરીને અનંત રૂપ આ ૬ રાશિઓને તેમાં ઉમેરી દો. તે ૬ રાશિઓ આ છે—‘સિદ્ધા નિગોયજીવા’ ઇત્યાદિ (૧) સમસ્ત સિદ્ધ, (૨) સૂક્ષ્મ વાદરૂપ રૂપ સમસ્ત નિગોદ જીવ. (૩) પ્રત્યેક અને સાધારણ અનંતકાર્ય રૂપ સમસ્ત વનસ્પતિ જીવ, (૪) કાલ અતીત, અનાગત, અને વર્તમાન કાલ રૂપ સમય રાશિ. (૫) સર્વ પુદ્ગલ દ્રવ્ય સમૂહ અને (૬) સમસ્ત લોકાલોકાકાશની પ્રદેશ રાશિ. આ રીતે ત્રણ વાર વર્ગીકૃત જઘન્ય અનંતકમાં આ સિદ્ધાદિકની જે પ્રત્યેક અનંત રાશિ પ્રમાણ છે—તે ઉમેરવી જોઈએ, આ રીતે કરવાથી જે રાશિ ઉત્પન્ન થાય તે રાશિનો ફરી પહેલાની જેમ ત્રણ વખત વર્ગ કરવો જોઈએ. આમ કરવાથી તે ઉત્કૃષ્ટ અનંતા-નન્તની પ્રમાણ રૂપ હોતો નથી. એટલા માટે તેમાં કેવળજ્ઞાન અને કેવલદર્શનની જેટલી પર્યાયો છે, તે સર્વ તેમાં ઉમેરવામાં આવે છે, ત્યારે

સિદ્ધા ૧ નિગોયજીવા ૨ વળસ્સઈ ૩ કાલ ૪ પુગલાવેવ ૫ ।

સન્વમલોગાગાસંદ, છપ્પેતેડનંતપક્ષેવા ॥'

છાયા—સિદ્ધા નિગોદજીવાઃ વનસ્પતયઃ કાલઃ પુદ્ગલાશ્ચૈવ ।

સર્વોડલોકાકાશઃ પડપ્યેતેડનંતપક્ષેવાઃ ॥૩૬૥॥

ત્રિઃકૃત્વો વર્ગીકૃતે અજઘન્યકાનંતકે સિદ્ધાદયઃ પ્રત્યેકમનન્તાઃ પડપિ રાશયઃ પ્રશ્નિપ્યન્તે । તતશ્ચ યો રાશિર્જાયતે સ પુનરપિ ત્રિઃકૃત્વઃ પૂર્વવદ્ વર્ગીક્રિયતે, તથાપિ ઉત્કર્ષકમ્ અનન્તાનન્તકં ન ભવતિ । તતસ્તત્ર કેવલજ્ઞાનકેવલદર્શન પર્યાયાઃ પ્રશ્નિપ્યન્તે । एवं च सति उत्कर्षकमनन्तानन्तकं भवति । इदं च सर्व-
वस्तुसंग्राहकम् । अतः परं संख्याविषयस्य वस्तुनः सत्ता नास्तीति । अत्रागमे तु अजघन्यानुत्कर्षकमेवानन्तानन्तकमुक्तम् । उत्कर्षकमनन्तानन्तकं तु नात्र विवक्षितम् । अतोऽत्र सूत्रे यत्र कुत्रापि अनन्तानन्तकमुक्तं तत्र सर्वत्रापि अजघन्यानु-
त्कर्षकं भवतीति । तदेव समेदभष्टविधमनन्तकं प्ररूपितम् । इत्थं च समेदा गणनासंख्या प्ररूपितेति सूत्रधितुमाह—सैषा गणनासंख्येति ॥३६॥

હોતા હૈ । યહ ઉત્કૃષ્ટ અનન્તાનન્તક સમસ્તવસ્તુઓં કા સંગ્રાહક હોતા હૈ । હસકે વાદ સંખ્યા કી વસ્તુ કી સત્તા નહીં હૈ । અર્થાત્ કોઈ એસી વસ્તુ અવશિષ્ટ નહીં રહતી જો હસ ઉત્કૃષ્ટ અનંતનંતક રૂપ ગણના મેં વિષયભૂત ન હો ચુકી હો । યદિ કોઈ એસી વસ્તુ હી ન હો તો ઉસકા ધરવિષાળ કે જેસી કોઈ સત્તા નહીં માની જા સકતી । યહાં આગમ મેં તો અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટ કો હી અનન્તાનન્તક કહા ગયા હૈ । ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંતક તો યહાં વિવક્ષિત હી નહીં હુમા હૈ । હસલિયે સૂત્ર મેં જહાં કહીં યર ખી અનન્તાનન્તક કા પાઠ આવે વહાં સર્વત્ર અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટ અનંતાનંતક હી સમજનાં ચાહિયે । હસ પ્રકાર અષ્ટભેદ

ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંતકનું પ્રમાણ થાય છે. આ ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંતક સમસ્ત વસ્તુઓનો સંગ્રાહક હોય છે. એના પછી સંખ્યાની વસ્તુની સત્તા નથી. એટલે કે કોઈ એવી વસ્તુ બાકી રહેતી નથી કે જે આ ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંતક રૂપ ગણનામાં વિષયભૂત ન થઈ ચૂકી હોય. જે કોઈ એવી વસ્તુ જ ન હોય તો તેની ખરવિષાણની જેમ કોઈ સત્તા જ માનવામાં આવતી નથી. અહીં આગમમાં તો અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટને જ અનંતાનંતક કહેવામાં આવેલ છે. ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંતક તો અહીં વિવક્ષિત જ થયેલ નથી. એથી સૂત્રમાં જ્યાં કહી પણ અનંતાનંતકનો પાઠ આવે છે, ત્યાં બધે અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટ અનંતાનંતક જ સમજવું જોઈએ. આ રીતે અષ્ટ ભેદ

મૂલ્ય-સે કિં તં ભાવસંખ્યા? ભાવસંખ્યા-જે હમે જીવા સંખગઢનામગોત્તાઈં કમ્માઈં વેદેતિ । સે તં ભાવસંખ્યા । સે તં સંખ્યાપમાણે । સે તં ભાવપમાણે । સે તં પમાણે પમાણેતિ પયં સમત્તં ॥સૂ.૨૩૭॥

છાયા—અથ કે તે ભાવશઙ્ખાઃ? ભાવ શઙ્ખાઃ—ય હમે જીવાઃ શઙ્ખગતિનામ-ગોત્રાણિ કર્મણિ વેદયન્તિ । ત એતે ભાવશઙ્ખાઃ । તદેતત્ સંખ્યાપમાણમ્ । તદે તત્ ભાવપમાણમ્ । તદેતત્ પ્રમાણમ્ । પ્રમાણેતિ પદં સમાપ્તમ્ ॥૫૦ ૨૩૭॥

સહિત અનંતક્રમની પ્રરૂપણા ક્રિયા । હસ પ્રરૂપણા સે ભેદ સહિત ગણના સંખ્યાપૂર્વ સે પ્રરૂપિત હો જુકી ॥ સૂ. ૨૩૬ ॥

‘સે કિં તં ભાવસંખ્યા’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ--(સે કિં તં ભાવસંખ્યા?) હે ભદ્રન્ત ! વે ભાવશંખ કયા હૈં ? (ભાવસંખ્યા)

ઉત્તર--ભાવશંખ હસ પ્રકાર સે હૈં । (જે હમે જીવા સંખ ગઢનામ ગોત્તાઈં કમ્માઈં વેદેતિ-સે તં ભાવસંખ્યા) જો યે જીવ કિ-‘જિન્હે’ કેવલી ભગવાન્ પ્રત્યક્ષ સે જાન રહે હૈં યા જો લોક કી પ્રતીતિ કે વિષયભૂત બને હુણ હૈં ઓર આયુ આદિ પ્રાણો સે યુક્ત બને હુણ હૈં તથા જો ઉદયરૂપ મેં શંખપર્યાય કે યોગ્ય તિર્યગ્ગતિ આદિ નામ કર્મ કો ઓર નીચ ગોત્ર કો વેદ રહે હૈં-ભોગ રહે હૈં-વે ભાવશંખ જીવ હૈં । (સે તં સંખ્યાપમાણે-સે તં ભાવપમાણે સે તં પમાણે-પમાણેતિ પયં સમત્તં) હસ પ્રકાર સંખ્યાન પ્રમાણ સમાપ્ત હો જુકા । હસકી સમાપ્તિ હોને પર

સહિત અનંતક્રમ પ્રરૂપણ ક્રમુઃ. આ પ્રરૂપણથી ભેદ સહિત ગણના સંખ્યા પૂર્વ રૂપથી પ્રરૂપિત-થઈ ગઈ છે. ॥ સૂત્ર-૨૩૬ ॥

‘સે કિં તં ભાવ સંખ્યા’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ--(સે કિં તં ભાવ સંખ્યા?) હે ભદ્રન્ત ! તે ભાવશંખ શું છે ? (ભાવસંખ્યા)

ઉત્તર--ભાવ શંખ આ પ્રમાણે છે. (જે હમે જીવા સંખ ગઢનામ-ગોત્તાઈં કમ્માઈં વેદેતિ-સે તં ભાવસંખ્યા) જે આ જીવો કે ‘જેમને કેવલી ભગવાન પ્રત્યક્ષ રૂપમાં જાણી રહ્યા છે. અથવા જેઓ લોકપ્રતીતિના વિષય ભૂત થયેલા છે અને આયુ વગેરે પ્રાણોથી યુક્ત થયેલા છે, તેમજ જે ઉદય રૂપમાં શંખ પર્યાય યોગ્ય તિર્યગ્ ગતિ આદિ નામ કર્મને અને નીચ ગોત્રને વેદી રહ્યા છે, ભોગવી રહ્યા છે, તે ભાવ શંખ જીવો છે. (સે તં સંખ્યાપમાણે સે તં ભાવપમાણે સે તં પમાણે પમાણેતિ પયં સમત્તં) આ

ટીકા—‘સે કિં તં’ શ્ત્યાદિ—

અત્રાઽપિ ‘સંસ્થા’ શબ્દેન શદ્ધા ગૃહ્યન્તે । સંસ્થાપ્રમાણસ્ય નામસ્થાપનાદિ
બહુવિચારવિષયશ્ચાદેવ ગુણપ્રમાણતઃ પૃથગુક્તિઃ । અન્યથા સંસ્થાયા અપિ ગુણ-
સ્થાદ ગુણપ્રમાણ એવ તસ્યાન્તર્ભાવઃ સ્પાદિતિ । શિષ્યઃ પૃચ્છતિ—અથ કે તે
માત્રશદ્ધાઃ ? ઇતિ । ઉત્તરયતિ—માત્રશદ્ધાસ્તુ ય ઇમે=કેવલિપ્રત્યક્ષા લોકમતીતા
વા જીવાઃ=આયુઃ-પ્રાણાદિ યુક્તાઃ શદ્ધગતિનામગોત્રાણિ કર્માણિ=શદ્ધગતિ
નામગોત્રશબ્દેનેદ શદ્ધપાયોગ્યં તિર્યગતિનામ ગૃહ્યન્તે, તસ્ય ચોપલક્ષણત્વાદ્

માત્રપ્રમાણ ખી સમાસ હો ચુકા । હસકી સમાસિ હોતે હી સમસ્ત પ્રમાણ
દ્વાર ખી સમાસ હો ગયા ।

ભાવાર્થ—પહાં ‘સંસ્થા’ યહ શબ્દ બહુવચનાન્ત હૈ—હસકા અર્થ શંસ્થ
હૈ । સંસ્થા પ્રમાણ કા જો ગુણપ્રમાણ સે યહ પૃથક્ કથન કિયા હૈ
ઉત્તકા કારણ યહ હૈ કિ—‘સંસ્થા પ્રમાણ નામ, સ્થાપના, આદિરૂપ સે
બહુત વિચાર કા વિષયભૂત હુઆ હૈ । ગુણપ્રમાણ મેં યહ વાત નહીં હૈ ।
નહીં તો ફિર ગુણરૂપ હોને સે સંસ્થા પ્રમાણ કા અન્તર્ભાવ ઉસી મેં હો
જાતા । હસે ઉત્તસે પૃથક્ કહને કી વ્થા આવશ્યકતા થી ? । હસલિયે
યહી માનના ચાહિયે કિ—‘સંસ્થા પ્રમાણ નામ સ્થાપનાદિરૂપ પ્રકાર કે
વિચાર કા વિષયભૂત હુઆ હૈ ઓર ગુણપ્રમાણ નહીં હૈ । હસી કારણ
ઉત્તસે ભિન્ન કથન કિયા ગયા હૈ । શંસ્થગતિ નામ ગોત્ર શબ્દ સે યહાં
શંસ્થ પર્યાય કે પ્રાયોગ્ય તિર્યગતિ નામકર્મ કા એવં નીચ ગોત્ર કા

પ્રમાણે સંખ્યા પ્રમાણ સમાપ્ત થઈ ગયું. આની સમાપ્તિ થવાથી ભાવ
પ્રમાણ પણ સમાપ્ત થયેલ જણવું.

ભાવાર્થ—અહીં ‘સંસ્થા’ આ શબ્દ બહુવચનાન્ત છે. આનો અર્થ શંખ
થાય છે. સંખ્યા પ્રમાણનું જે શુણ્ણપ્રમાણથી આ પૃથક્ કથન કરવામાં આવ્યું
છે, તેનું કારણ આ છે કે ‘સંખ્યા પ્રમાણ નામ, સ્થાપના આદિ રૂપથી બહુ જ
વિચારના વિષય થઈ ગયેલ છે. શુણ્ણ પ્રમાણમાં આ વાત નથી. નહીં તો શુણ્ણ
હોવાથી સંખ્યા પ્રમાણનો અન્તર્ભાવ તેમાં જ થઈ જાત. તે આવે તેનાથી પૃથક્
રૂપમાં કહેવાની શી આવશ્યકતા હતી. એથી એજ માનવું યોગ્ય છે કે ‘સંખ્યા
પ્રમાણ નામ સ્થાપનાદિ રૂપ અનેક પ્રકારના વિચારના વિષયભૂત થયેલ છે. અને
શુણ્ણ પ્રમાણ થયેલ નથી. આ કારણથી જ તેનું તેનાથી ભિન્ન કથન કરવામાં
આવ્યું છે. શંખ ગતિ નામ ગોત્ર શબ્દથી અહીં શંખ પર્યાયના પ્રાયોગ્ય

અનુયોગબન્ધિકા ટીકા સુત્ર ૨૩૮ વત્તવ્યતાદ્વારનિરૂપણમ્

૬૮૭

દ્વીન્દ્રિયજાત્યૌદારિકશરીરાઙ્ગોપાઙ્ગાદીન્યપિ ગૃહ્યન્તે, તત્તશ્ચ શક્ત્વમાયોગ્યં તિર્ય-
ગત્યાદિનામકર્મનીચૈર્ગોત્રલક્ષણં મોત્રકર્મ ચ વિપાકતો વેદયન્તિ=અનુમબન્તિ,
ત ઉચ્યન્તે। પ્રકૃતમુપસંહરતિ-તદેતદ્ ભાવપ્રમાણમિતિ। इत्थं सभेदं संख्या
प्रमाणं प्ररूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतद् संख्याप्रमाणमिति। इत्थं सभेदं भाव
प्रमाणं निरूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतद् भाव प्रमाणमिति। इत्थं च समस्तं
प्रमाणद्वारमुपસંહતમिति सूचयितुमाહ-तदेतद् પ્રમાણમિતિ। અમુમેવાર્થે સ્પષ્ટયિતુ-
માહ-પ્રમાણેતિ પદં સમાપ્તમિતિ। સમ્પૂર્ણ પ્રમાણદ્વારમિત્યર્થઃ ॥૫૦ ૨૩૭॥

અથ ક્રમસાપ્તમુપક્રમસ્ય ચતુર્થે ભેદં વત્તવ્યતાદ્વારં નિરૂપયતિ-

મૂલમ્-સે કિં તં વત્તવ્યયા ? વત્તવ્યયા-તિવિહા પળણત્તા,
તં જહા-સસમયવત્તવ્યયા પરસમયવત્તવ્યયા સસમયપરસમય-
વત્તવ્યયા। સે કિં તં સસમયવત્તવ્યયા ? સસમયવત્તવ્યયા-જત્થ
ળં સસમણ આઘવિજ્ઞહ પળણવિજ્ઞહ પરુવિજ્ઞહ દંસિજ્ઞહ
નિદંસિજ્ઞહ ઉવંદંસિજ્ઞહ। સે તં સસમયવત્તવ્યયા। સે કિં તં
પરસમયવત્તવ્યયા ? પરસમયવત્તવ્યયા-જત્થ ળં પરસમણ
આઘવિજ્ઞહ જાવ ઉવંદંસિજ્ઞહ। સે તં પરસમયવત્તવ્યયા। સે
કિં તં સસમયપરસમયવત્તવ્યયા ? સસમયપરસમયવત્તવ્યયા-
જત્થ ળં સસમણ પરસમણ આઘવિજ્ઞહ જાવ ઉવંદંસિજ્ઞહ।
સે તં સસમયપરસમયવત્તવ્યયા। ઇયાળીં કો ળઓ કં વત્તવ્યયં
ઈચ્છહ ? તત્થ ળેગમસંગહવવહારા તિવિહં વત્તવ્યયં ઇચ્છંતિ,
તં જહા-સસમયવત્તવ્યયં પરસમયવત્તવ્યયં સસમયપરસમયવત્ત-

ગ્રહણ દુખા હૈ। ઉપલક્ષણ હોને સે इससे द्वीन्द्रिय जाति, औदारिक
शरीर औदारिक अंगोपाङ्ग आदि गृहीत हुए हैं ॥ सू० २३७ ॥

તિર્યગ્ગતિ નામ કર્મનું અને નીચ ગોત્રનું ગ્રહણ થયેલ છે. ઉપલક્ષણ
હોવાથી આનાથી દ્વીન્દ્રિય બાતિ ઔદારિક શરીર, ઔદારિક અંગોપાંગ
વગેરે પણ ગૃહીત થયેલ છે. ॥ સૂ. ૨૩૭ ॥

द्वयं। उज्जुसुओ दुविहं वत्तव्वयं इच्छइ, तं जहा—ससमयवत्त-
व्वयं परसमयवत्तव्वयं। तत्थ णं जा सा ससमयवत्तव्वया सा
ससमयं पविट्ठा, जा सा परसमयवत्तव्वया सा परसमयं पविट्ठा,
तम्हा दुविहा वत्तव्वया, नत्थि तिविहा वत्तव्वया। तिण्णि
सइणया एगं ससमयवत्तव्वयं इच्छंति, नत्थि परसमयवत्तव्वया,
कम्हा? जम्हा परसमए अणट्ठे अहेऊ असम्भावे अकिरिण
उम्मग्गे अणुवपसे मिच्छादंसणमितिकट्ठु, तम्हा सव्वा सस-
मयवत्तव्वया, णत्थि परसमयवत्तव्वया, णत्थि ससमयपरसमय-
वत्तव्वया। से त्तं दत्तव्वया ॥सू० २३८॥

छाया—अथ का सा वक्तव्यता? वक्तव्यता-त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—
स्वसमयवक्तव्यता परसमयवक्तव्यता स्वसमयपरसमयवक्तव्यता। अथ का सा
स्वसमयवक्तव्यता? स्वसमयवक्तव्यता यत्र खलु स्वसमयः आख्यायते प्रज्ञाप्यते
प्ररूप्यते दृश्यते निदर्श्यते उपदर्श्यते। सा एषा स्वसमयवक्तव्यता। अथ का सा
परसमयवक्तव्यता? परसमयवक्तव्यता—यत्र खलु परसमयः आख्यायते यावत्
उपदर्श्यते। सैषा परसमयवक्तव्यता। अथ का सा स्वसमयपरसमयवक्तव्यता?
स्वसमयपरसमयवक्तव्यता—यत्र खलु स्वसमयः परसमयः आख्यायते यावत्
उपदर्श्यते। सा एषा स्वसमयपरसमयवक्तव्यता।

इदानीं को नयः कां वक्तव्यतामिच्छति? तत्र नैगमसंग्रहव्यवहाराः त्रि-
विधां वक्तव्यतामिच्छन्ति? तद्यथा—स्वसमयवक्तव्यतां परसमयवक्तव्यतां स्वस-
मयपरसमयवक्तव्यताम्। ऋजुधूर्त्रं द्विविधां वक्तव्यतामिच्छति, तद्यथा—स्वसमय-
वक्तव्यतां परसमयवक्तव्यताम्। तत्र खलु या सा स्वसमयवक्तव्यता सा स्वस-
मयं प्रविष्टा, या सा परसमयवक्तव्यता सा परसमयं प्रविष्टा। तस्मात् द्विविधा
वक्तव्यता, नास्ति त्रिविधा वक्तव्यता। त्रयः शब्दनयाः एकां स्वसमयवक्तव्यता
मिच्छन्ति, नास्ति परसमयवक्तव्यता। कस्मात्? यस्मात् परसमयः अनर्थः अहेतुः
असद्भावः अक्रियः उन्मार्गः अनुपदेशो मिथ्यादर्शनमिति कृत्वा, तस्मात् सर्वा
स्वसमयवक्तव्यता, नास्ति परसमयवक्तव्यता। नास्ति स्वसमयवक्तव्यता सा
एषा वक्तव्यता ॥सू० २३८॥

મનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૩૮ વક્તવ્યતાદ્વારનિરૂપણમ્

૬૮૯

ટીકા—‘સે કિં તં’ इत्यादि—

अथ का सा वक्तव्यता ? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति—वक्तव्यता=अध्यय-
नादिषु एवैकस्य अवयवस्य यथासंभवं यत् प्रतिनियतार्थकथनं तद्रूपा, सा च
स्वसमयवक्तव्यता परसमयवक्तव्यता स्वसमयपरसमयवक्तव्यता चेति त्रिविधा
तत्र स्वसमयवक्तव्यता एवं विज्ञेया, यथाहि—यत्र खलु वक्तव्यतायां स्वसमयः=

अथ सूत्रकार उपक्रम के क्रम प्राप्त चतुर्थ भेद का कि—‘जो वक्त-
व्यता द्वार रूप है’ निरूपण करते हैं—

‘સે કિં તં વક્તવ્યતા ? इत्यादि ।

शब्दार्थ—(સે કિં તં વક્તવ્યતા ?) હે ભદ્રંત ! પૂર્વપ્રકાન્ત વક્તવ્યતા
કા કયા સ્વરૂપ છે ?

उत्तर—‘अध्ययन आदिकों में प्रतिबद्ध एक एक अवयव का यथा
संभव प्रतिनियत अर्थ का कथन करना इसका नाम वक्तव्यता है । और
यह (वक्तव्यता) वक्तव्यता (त्रिविधा) तीन प्रकार की (पण्यता) कही गई
है । (तं जहा) उसके वे प्रकार ये हैं—(स्वसमयवक्तव्यता) स्वसमयवक्तव्य-
ता (परसमयवक्तव्यता) परसमयवक्तव्यता (स्वसमयपरसमयवक्तव्यता)
और स्वसमयपरसमयवक्तव्यता । (से किं तं स्वसमयवक्तव्यता) हे
भदन्त ! स्वसमयवक्तव्यता क्या है ?

उत्तर—(स्वसमयवक्तव्यता) स्वसमयवक्तव्यता इस प्रकार से है—

હવે સૂત્રકાર ઉપક્રમના ક્રમ પ્રાપ્ત ચતુર્થ ભેદનું કે જે વક્તવ્યતા
દ્વાર રૂપ છે.’ નિરૂપણ કરે છે—

સે કિં તં વક્તવ્યતા ? इत्यादि

शब्दार्थ—(સે કિં તં વક્તવ્યતા ?) હે ભદ્રંત ! પૂર્વ પ્રકાન્ત વક્તવ્યતાનું
સ્વરૂપ કેવું છે ?

उत्तर—‘अध्ययन आदिकोभां प्रतिबद्ध ओक ओक अवयवना यथा
संभव प्रतिनियत अर्थनं कथन करवुं, ते वक्तव्यता छे. अने आ (वक्तव्यता)
वक्तव्यता (त्रिविधा) त्रय प्रकारनी (पण्यता) कहेवाभां आवी छे. (तं जहा)
ओना त्रय प्रकारो आ प्रमाणे छे. (स्वसमयवक्तव्यता) स्वसमय वक्तव्यता,
(परसमयवक्तव्यता) परसमयवक्तव्यता (स्वसमयपरसमयवक्तव्यता) अने स्वसमय
परसमयवक्तव्यता. (से किं तं स्वसमयवक्तव्यता) हे भदन्त ! स्व समय
वक्तव्यता शुं छे ?

उत्तर—(स्वसमयवक्तव्यता) स्व समय वक्तव्यता आ प्रमाणे छे.

અગ ૮૭

૬૯૦

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

સ્વસિદ્ધાન્ત આચ્યાયતે-યથા પશ્ચ અસ્તિકાયાઃ, તથા-ધર્માસ્તિકાય ઇત્યાદિ। તથા પ્રજ્ઞાપ્યતે યથા ગતિલક્ષણો ધર્માસ્તિકાય ઇત્યાદિ। તથા-પરુપ્યતે-યથા સ ધર્માસ્તિકાયોઽસંખ્યેયપ્રદેશાત્મકાદિસ્વરૂપ ઇતિ। તથા દર્શ્યતે-દૃષ્ટાન્ત-દ્વારેણ કથ્યતે, યથા મત્સ્યાનાં ગતિપ્રયોજકં જલમિતિ। તથા-નિદર્શ્યતે-ઉપ-નયદ્વારેણ કથ્યતે, યથા-તથૈવૈદોઽપિ ધર્માસ્તિકાયો જીવપુદ્ગલાનાં ગતિપ્રયોજક ઇતિ। તથા-ઉપદર્શ્યતે ઇત્યં સ્વસમયવક્તવ્યતા સર્વથા નિરૂપ્યતે ઇતિ। ‘આધ-વિજ્ઞ’ ઇત્યાદિ પદાનામિથં વ્યાખ્યા દિગ્દર્શનમાત્રમેવ। એવમેવ સૂત્રાવિરોધેના-

(જત્થ ણં સસમપ્ આધવિજ્ઞહ, પળ્લવિજ્ઞહ, પરુવિજ્ઞહ, દંસિજ્ઞહ, નિદંસિજ્ઞહ, ઉવદંસિજ્ઞહ-સે તં સસમયવક્તવ્યથા) જહાં પર સ્વસિ-દ્ધાન્ત કા કથન કિયા જાતા હો, જૈસે ‘ધર્માસ્તિકાયાદિરૂપ પાંચ અસ્તિ-કાય હૈં। જહાં સ્વ સિદ્ધાન્ત કી પ્રજ્ઞાપના કી જાતી હો-જૈસે ‘જીવ ઓર પુદ્ગલ કી ગતિ મેં સહાયક જો હોતા હૈ વહ ધર્માસ્તિકાય હૈ’ ઇત્યાદિ। જહાં પર સ્વસિદ્ધાન્ત કી પ્રરૂપણા કી જાતી હો-જૈસે-‘ધર્માસ્તિકાય અસંખ્યાત પ્રદેશાદિ સ્વરૂપ હૈં। જહાં પર સ્વસિદ્ધાન્ત દૃષ્ટાન્ત દ્વારા કહા જાતા હો-જૈસે-મછલિયોં કો ચલને મેં સહાયક જલ હોતા હૈ। જહાં પર ઉપનય દ્વારા સ્વસિદ્ધાન્ત પુદ્ગલ કિયા જાતા હો-જૈસે-જીવ પુદ્ગલોં કો ચલને મેં વૈસે હી સહાયક ધર્મ દ્રવ્ય ખી હોતા હૈ’ હસ પ્રકાર જહાં પર સર્વ પ્રકાર સે સ્વસમય વક્તવ્યતા કા નિરૂપણ કિયા જાતા હો, વહ સ્વસમયવક્તવ્યતા હૈ, વહ વ્યાખ્યા કેવલ સમજાને કે લિયે હી

(જત્થ ણં સસમપ્ આધવિજ્ઞહ, પળ્લવિજ્ઞહ, પરુવિજ્ઞહ, દંસિજ્ઞહ, નિદંસિજ્ઞહ, ઉવદંસિજ્ઞહ, સે તં સસમયવક્તવ્યથા) જ્યાં સ્વસિદ્ધાન્તનું કથન કરવામાં આવેલ છે, જેમ કે ‘ધર્માસ્તિકાયાદિરૂપ પાંચ અસ્તિકાયા છે’ જ્યાં સ્વસિદ્ધાન્તની પ્રજ્ઞાપના કરવામાં આવતી હોય, જેમકે ‘જીવ પુદ્ગલ ગતિમાં જે સહાયક હોય છે, તે ધર્માસ્તિકાય છે’ ઇત્યદિ જ્યાં સ્વસિદ્ધાન્તની પ્રરૂપણા કરવામાં આવતી હોય, જેમકે ‘ધર્માસ્તિકાય અસંખ્યાત પ્રદેશાદિ સ્વરૂપ છે. જ્યાં સ્વસિદ્ધાન્ત દૃષ્ટાન્ત વડે કહેવામાં આવતો હોય જેમકે માછલી બોને ચાલવામાં જળ જેમ સહાયક હોય છે. જ્યાં ઉપનય વડે સ્વસિદ્ધાન્ત પુદ્ગલ કરવામાં આવતો હોય, જેમ-‘જીવ પુદ્ગલોને ચાલવા માટે સહાયક ધર્મ દ્રવ્ય પણ હોય છે. આ પ્રમાણે જ્યાં સર્વ પ્રકારથી સ્વસમય વક્તવ્યતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવતું હોય, તે ‘સ્વસમયવક્તવ્યતા’ છે. અહીં આ ‘આધ-

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૩૮ વક્તવ્યતાદ્વારનિરૂપણમ્

૬૨૧

ડન્ધાડપિ વ્યાખ્યા કાર્યેતિ । સૈવા સ્વસમયવક્તવ્યતા બોધ્યેતિ । તથા—પરસમય-વક્તવ્યતા एवं विज्ञेया, यथाहि—यत्र खलु वक्तव्यतायां परसमयः=अन्यमत सिद्धान्त आख्यायते यावदुपदर्श्यते । यथा सूत्रकृताङ्गस्य प्रथमेऽध्ययने—

संति पंचमहम्भूया, इहमेगेसि आहिषा ।

पुढवी आऊ तेऊ वा, वाऊ आगासपंचमा ॥१॥

एए पंचमहम्भूया, तेव्भो एगोत्ति आहिया ।

अह तेसिं विणासेण, विणासो होइ देहिणो ॥२॥

छाया—सन्ति पञ्च महाभूतानि, इह एकैषाम् आख्यातानि ।

पृથિવી આપસ્તેજો વા વાયુરાકાશઃ પશ્ચમઃ ॥૧॥

एतानि पञ्च महाभूतानि तेभ्य एक इति आख्यातम् ।

अथ तेषां विनाशेन विनाशो भवति देहिनः ॥२॥ इति ॥

મકટ કી ગર્હ હૈં—હસી પ્રકાર સે હન પદો કી ઔર ખી પ્રકાર સે વ્યાખ્યા કર લેની ચાહિયે—પરન્તુ વ્યાખ્યા કરતે સમય યહ ધ્યાન રાખના ચાહિયે કિ—‘અસમેં સિદ્ધાન્ત સે વિરોધ ન આવે। (સે કિં તં પરસમય-વક્તવ્યતા) હે બદંત ! પરસમયવક્તવ્યતા કયા હૈ ?

ઉત્તરઃ—(પરસમયવક્તવ્યતા) પર સમયવક્તવ્યતા હસ પ્રકાર સે હૈ (જત્થ ણં પરસમય આધવિજ્ઞહ, જાવ ઉવદંસિજ્ઞહ) જિસ વક્તવ્યતા મેં પરસમય-અન્યમત કા સિદ્ધાન્ત કહા જાતા હૈ યાવત્ ઉપદર્શિત કિયા જાતા હૈ। (સે તં પરસમયવક્તવ્યતા) વહ પરસમયવક્તવ્યતા હૈ। જૈસે સૂત્રકૃતાંગ્ગ કે પ્રથમ અધ્યયન મેં યહ લોકાયતિ કોં કા સિદ્ધાન્ત હન દો ગાથાઓ દ્વારા કહા યાયા હૈ—કિ—‘સંતિ પંચમહમ્ભૂયા’ ઇત્યાદિ

विज्ञेयं वजरे पढेनी आ व्याख्या इकत समजववा भाटे ज प्रकट आवेल छे. आ प्रमाणे आ पढेनी जीउ रीते पणु, व्याख्या करी लेवी जेधअ. परंतु व्याख्या करती पपते आ बात ध्यानमां राखवी जेधअ के ‘तेमां सिद्धांतनी साथे विरोध न होय’ (से किं तं परसमयवक्तव्यता) छे बहन्त ! परसमय वक्तव्यता शुं छे ?

ઉત્તર—(પરસમયવક્તવ્યતા) પરસમયવક્તવ્યતા આ પ્રમાણે છે. (જત્થ ણં પરસમય આધવિજ્ઞહ, જાવ ઉવદંસિજ્ઞહ) જે વક્તવ્યતામાં પરસમય અન્યમતના સિદ્ધાન્તનું કથન હોય યાવત્ ઉપદર્શિત કરવામાં આવે છે. (સે તં પરસમયવક્તવ્યતા) તે પરસમય વક્તવ્યતા છે. જેમ સૂત્ર કૃતાંગના પ્રથમ અધ્યયનમાં લોકાયતિકોનો સિદ્ધાન્ત આ બે ગાથાઓ વડે કહેવામાં આવ્યો છે. કે ‘સંતિ પંચમહમ્ભૂયા’ ઇત્યાદિ આ ગાથાઓનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. આ

અસ્ય ગાથા દ્વયસ્યાયમર્થઃ—इह=अत्र लोके एकेषां केषांचित् परतीर्थिकानां मते सकललोकव्यापीनि पञ्च महाभूतानि आख्यातानि=उक्तानि सन्ति । तानि पञ्च महाभूतानि तु पृथिवी, आपः, तेजः, वायुः, वा=उथा वा शब्दोऽत्रचार्थे, पञ्चमः आकाशश्चेति ॥१॥ यान्येतानि पञ्च महाभूतानि प्रोक्तानि सन्ति, तद्व्यतिरिक्ता एव जीवाः, नतु तद् व्यतिरिक्ताः, इति सूचयितुमाह—‘एष’ इत्यादि एतानि=अनन्तरोक्तानि पृथिव्यादीनि यानि पञ्च महाभूतानि सन्ति, तेभ्यः=शरीररूपेण परिणतेभ्यः पञ्चभ्यो महाभूतेभ्य एकः=कश्चित् चिद्रूपो महाभूताव्यतिरिक्त-आत्मा भवति, नतु महाभूतव्यतिरिक्त इति आख्यातम् । अथ तेषां पञ्चमहाभूतानां विनाशेन देहिनो=जीवस्यापि विनाशो भवतीति । जीवस्य पञ्चमहाभूताव्यतिरिक्तत्वात्, पञ्चमहाभूतानां विनाशे जीवस्यापि विनाशो भवतीति भावः । अयं लोकायतिकानां सिद्धान्तः । अतोऽयं परसिद्धान्तः । एवंविधः परसिद्धान्तो यत्र खलु वक्तव्यतायामाख्यायते यावदुपदर्श्यते सा एषा वक्तव्यता परसमयवक्त-

इन गाथाओं का अर्थ इस प्रकार से है—इस लोक में कितने परतीर्थिकों के मत में सकललोक व्यापी पंच महाभूत कहे गये हैं । ये पंच महाभूत—पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश हैं । इन पंचमहाभूतों से जीव अव्यतिरिक्त अभिन्न हैं—अभिन्न नहीं हैं । जब ये पंचमहाभूत शरीररूप से परिणत होते हैं—तब इन से एक जीव नामका पदार्थ उत्पन्न हो जाता है । और सब ये पंचमहाभूत विनाश को प्राप्त होते हैं, तब इनके संयोग से जन्य जीव भी नष्ट हो जाता है । क्योंकि जीव पंचमहाभूतों से अभिन्न है—इसलिये उनके विनाश में जीव का भी विनाश होता है । ऐसा यह सिद्धांत लोकायतिकों—चार्वाकों का है । जैनों का नहीं—इसलिये यह परसिद्धान्त है । इस प्रकार का परसिद्धान्त जिस वक्तव्यता में कहा गया हो यावत् उपरिहित किया हो, ऐसी वह

લોકમાં કેટલા પરતીર્થિકાના મતમાં સકલલોક વ્યાપી પાંચમહાભૂત કહેવામાં આવેલ છે. એ પાંચમહાભૂતો—પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ છે. આ પાંચમહાભૂતોથી જીવ અવ્યતિરિક્ત—અભિન્ન છે—ભિન્ન નથી. જ્યારે એ પાંચમહાભૂતો શરીરરૂપમાં પરિણત થાય છે. ત્યારે એમનાથી એક જીવ નામે પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. અને જ્યારે એ પાંચમહાભૂતો વિનષ્ટ થાય છે, ત્યારે એમના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ જીવો પણ નષ્ટ થઈ જાય છે, કેમકે જીવ પાંચમહાભૂતોથી અભિન્ન છે. એટલા માટે એમના વિનાશમાં જીવનો પણ વિનાશ થાય છે. એવો આ સિદ્ધાંત લોકાયતિકો—ચાર્વાકોનો છે, જૈનોનો નથી. એથી આ પરસિદ્ધાન્ત છે. આ જાતનો પરસિદ્ધાન્ત જે વક્તવ્યતામાં કહેવામાં

અંતુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૩૮ વક્તવ્યતાદ્વારનિરૂપણમ્

૬૧૩

વ્યતા બોધ્યા । અત્રાઽપિ ‘આરુપાયતે’ इत्यादि क्रियापदानामर्थः पूर्ववत् यथायोग्यं स्वधिया कल्पनीय इति । तथा—स्वसमयपरसमयवक्तव्यता एवं विज्ञेया, यथाहि यत्र खलु वक्तव्यतायां स्वसमयः परसमयश्च आरुपાયते यावत् उपदर्श्यते । यथा—

‘आगारमानसंता वा आरण्या वाचि पव्वइया ।

इमं दरिसणमावन्ना, सव्वहुक्खा त्रिमुच्चई’ ॥

છાયા—આગારમાવસન્તો વા આરण्या વાઽપિ પ્રવ્રજિતાઃ ।

इदं दर्शनमापन्नाः सर्वदुःखेभ्यो त्रिमुच्यन्ते ॥इति ॥

અયમર્થઃ—આગારં=ગૃહમ્ આવસન્તઃ—ગૃહસ્થા इत्यर्थः, वा=अथवा आरण्याः=ताप-

वक्तव्यता परसमयवक्तव्यता है, ऐसा जानना चाहिये । यहां पर भी ‘आरुपायते’ आदि क्रियापदों का अर्थ पूर्व के जैसा याथायोग्य बुद्धि से लगा लेना चाहिये । (से किं तं ससमयपरसमयवक्तव्यता?) हे भदन्त ! स्वसमय परसमयवक्तव्यता क्या है ?

उत्तर—(ससमयपरसमयवक्तव्यता) स्वसमयपरसमयवक्तव्यता इस प्रकार से है—(जत्थणं ससमयपरसमयं आघविज्जइ, जाव उवदंसि-ज्जइ—से तं ससमयपरसमयवक्तव्यता) जिस वक्तव्यता में स्वसिद्धान्त और परसिद्धान्तका कथन आदि हो वह स्वसमयपरसमयवक्तव्यता है । जैसे ‘आगारमावसन्ता’इत्यादि श्लोक द्वारा सिद्धान्त दिखलाया गया है । इसमें यह प्रकट किया गया है, कि—‘जो व्यक्ति घर में रहते हैं अर्थात्

આવેલ હોય યાવત્ ઉપદર્શિત કરવામાં આવેલ હોય એવી તે વક્તવ્યતા, પરસમયવક્તવ્યતા છે, આમ બાણુવું નેઈએ. અહીં પણ ‘આરુપાયતે’ વગેરે ક્રિયાપદોનો અર્થ ‘પૂર્વની જેમ યથાયોગ્ય પોતાની બુદ્ધિવડે એસાડી લેવો નેઈએ. (સે કિં તં સસમયપરસમયવક્તવ્યતા?) હે ભદન્ત ! સ્વસમય પરસમય વક્તવ્યતા શું છે ?

ઉત્તર—(સસમયપરસમયવક્તવ્યતા) સ્વસમય પરસમય વક્તવ્યતા આ પ્રમાણે છે—(જત્થ ણં સસમયપરસમયં આઘવિજ્જઇ, જાવ ઉવદંસિજ્જઇ—સે તં સસમયપરસમયવક્તવ્યતા) જે વક્તવ્યતામાં સ્વસિદ્ધાન્ત અને પરસિદ્ધાન્તનું કથન વગેરે હોય, તે સ્વસમય પરસમય વક્તવ્યતા છે. જેમકે ‘આગારમાવસન્તા’ વગેરે શ્લોક વડે સિદ્ધાન્ત બતાવવામાં આવેલ છે. આમાં આ પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે કે ‘જે માણસો ઘરોમાં રહેતા હોય, તેઓ ‘ગૃહસ્થો

સાદયઃ, અપિ વા પ્રવ્રજિતાઃ=શાક્યાદય इद्म्=अस्मदीयं दर्शनम्=मतम् आपन्नाः
 आश्रिताः सन्तः सर्वदुःखेभ्यः=शारीरमानससकल दुःखेभ्योविमुच्यन्ते इति ।
 इदं वचनं यदा जैनाः प्रतिपादयन्ति तदा स्वसमयवक्तव्यता भवति । यदा तु
 साङ्ख्याः प्रतिपादयन्ति तदा परसमयवक्तव्यता भवतीति । प्रकृतमुपસંहरति
 सैવા स्वसमयपरसमयवक्तव्यता बोध्या । ‘आख्यायते’ इत्यादि पदानामर्थः
 पूर्ववत् यथायोग्यं स्वधिया कल्पनीय इति । सम्प्रति वक्तव्यतामेव सप्तभिन्नै
 विचारपति-‘इयाणीं को नयः’ इत्यादि । इदानीं=त्रिविधवक्तव्यतानिरूपणा-
 नन्तरं को नयः=सप्तसु नयेषु को नयः कां वक्तव्यताम् इच्छति? इति । इत्थं

ગૃહસ્થ હૈં । અથવા જો ઘર છોડકર જંગલ મેં રહતે હૈં-એસે તાપસ
 આદિ, અથવા જો પ્રવ્રજિત શાક્યાદિજન હૈં, વે સઘ યદિ હમારે
 સિદ્ધાન્ત કો માન્ય કર લેતે હૈં તો શારીરિક એવં માનસિક જો
 સમસ્ત દુઃસ્વ હૈ । ડનસે સર્વથા વિમુક્ત હો જાતે હૈં । ઇસ
 કથન કો જય જૈન પ્રતિપાદિત કરતે હૈં । તથ ઇસ કથન મેં સ્વ-
 સમયવક્તવ્યતા હોતી હૈ ઓર જિસ સમય ઇસી કથન કો સાંખ્ય
 આદિ પ્રતિપાદિત કરતે હૈં, તથ ઇસ કથન મેં પર સમયવક્તવ્યતા
 હોતી હૈ । ઇસ પ્રકાર યહ સ્વસમય પરસમયવક્તવ્યતા હૈ । યહાં પર
 બી ઇન ‘આખ્યાયતે’ આદિ ક્રિયાપદોં કા અર્થ અપની બુદ્ધિ સે પહિલે
 કે જૈસા યથાસંભવ લગા લેના ચાહિયે । અથ સૂત્રકાર ઇસી વક્તવ્યતા
 કા સાત નયોં દ્વારા વિચાર કરને કે અભિપ્રાય સે પ્રેરિત હોકર કૃત
 શિષ્ય પ્રશ્ન કે ઉત્તર મેં કહતે હૈં કિ (इयाणीं को णओ कं वत्तव्वयं
 इच्छइ) હમ યહ કહતે હૈં કિ-‘કૌન નય ઇન ત્રીન વક્તવ્યતાઓં મેં સે

છે’ અથવા જેવો ઘર છોડીને જંગલોમાં રહે છે, એવા તાપસ વગેરે અથવા
 જે પ્રવ્રજિત શાક્યાદિજનો છે, તે સર્વે જે અમારા સિદ્ધાન્તોને માન્ય કરી
 લે તો, શારીરિક અને માનસિક જે સમસ્ત દુઃખો છે, તેમનાથી સર્વથા
 વિમુક્ત થઈ જાય છે. આ કથનને જ્યારે જૈનો પ્રતિપાદિત કરે છે, ત્યારે આ
 કથનમાં સ્વસમય વક્તવ્યતા હોય છે અને જે સમયે એજ કથનને સાંખ્ય
 આદિ પ્રતિપાદિત કરે છે, ત્યારે આ કથનમાં પરસમય વક્તવ્યતા છે. અહીં
 પણ આ ‘આખ્યાયતે’ વગેરે ક્રિયાપદોનો અર્થ સ્વબુદ્ધિથી પહેલાની જેમ જ
 યથાયોગ્ય રીતે બેસાડી લેવો જોઈએ. હવે સૂત્રકાર એજ વક્તવ્યતા વિષે
 સાત નયો વડે વિચાર કરવાની ઈચ્છાથી પ્રેરિત થઈને શિષ્યવડે કરાયેલ પ્રશ્નના
 ઉત્તરમાં કહે છે કે (इयाणीं को णओ कं वत्तव्वयं इच्छइ) ‘કયો નય
 આ ત્રણ વક્તવ્યતાઓમાંથી કંઈ વક્તવ્યતાને અંગીકાર કરે છે.’ તે ખતાવે છે

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૩૮ વક્તવ્યતાદ્વારનિરૂપણમ્

૬૧૫

શિષ્યેણ પૂછો ગુહરાહ-‘તત્થ’ ઇત્યાદિ । તત્ર નયસત્તકમધ્યે નૈગમસંગ્રહવ્યવહારાસ્ત્રિધામપિ વક્તવ્યતા મિચ્છન્તિ, નૈગમસ્ય અનેકગમપરત્વાત્, સંગ્રહસ્ય સર્વાર્થસંગ્રાહકત્વાત્, વ્યવહારસ્ય ચ લોકવ્યવહારપરત્વાત્ । ક્કજુસુખતુ સ્વસમયવક્તવ્યતાં પરસમયવક્તવ્યતાં ચેતિ દ્વિવિધામેવ વક્તવ્યતામિચ્છન્તિ । અત્ર દેતુમાહ-‘તત્થ’ ઇત્યાદિ, તત્ર=તૃતીયવક્તવ્યતાભેદે સ્વલ્પ યા સા સ્વસમય-વક્તવ્યતા સા સસમયં પવિટ્ટા=વક્તવ્યતાયાઃ પ્રથમે ભેદેડન્તર્ભૂતા । યા તુ પર-

કિસ વક્તવ્યતા કો અંગીકાર કરતા હૈ ?’ સો કહતે હૈં (તત્થ જોગમસંગ્રહવ્યવહારા તિવિહં વક્તવ્યં ઇચ્છંતિ) સાત નયોં મેં જો નૈગમનય સંગ્રહનય ઓર વ્યવહારનય ચે ત્રીન નય હૈં, ચે તો ત્રીનો પ્રકાર કી વક્તવ્યતા કો સ્વીકાર કરતે હૈં-ક્યોંકિ નૈગમનય અનેક ગમોં મેં તત્પર હોતા હૈં-અર્થાત્ નૈગમનય અનેક પ્રકાર સે વસ્તુ કા પ્રતિપાદન કરતા હૈં-હસકી દૃષ્ટિ મેં (તં જહા સસમયં) સ્વસમયવક્તવ્યતા ખી ઠીક હૈ, પરસમયવક્તવ્યતા ખી ઠીક હૈ ઓર સ્વપરસમયવક્તવ્યતા ખી ઠીક હૈ । હસી પ્રકાર સર્વાર્થસંગ્રાહક હોને સે સંગ્રહનય ઓર લોક વ્યવહાર કે અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરને મેં તત્પર હોને કે કારણ વ્યવહારનય ખી હન ત્રીનો વક્તવ્યતાઓં કો માન્ય રખતા હૈ । (ક્કજુસુખો દુવિહં વક્તવ્યં ઇચ્છહ, તં જહા સસમયવક્તવ્યં, પરસમયવક્તવ્યં) ક્કજુસુત્ર નય સ્વસમયવક્તવ્યતા ઓર પરસમયવક્તવ્યતા હન દો વક્તવ્યતાઓં કો માન્ય રખતા હૈ । ક્યોંકિ (તત્થ ણં જા સા સસમયવક્તવ્યયા સા સસમયં પવિટ્ટા) ત્રીસરી જો સ્વસમય પરસમયવક્તવ્યતા હૈ ઉસમેં

(તત્થ જોગમસંગ્રહવ્યવહારા તિવિહં વક્તવ્યં ઇચ્છંતિ) સાત નયોમાં બે નૈગમ-નય, સંગ્રહ નય, અને વ્યવહાર નય આ ત્રણ નયો છે, તે તો ત્રણપ્રકારની વક્તવ્યતામાને છે. કેમકે નૈગમનય અનેક ગમોમાં તત્પર હોય છે, એટલે નૈગમનય અનેક પ્રકારથી વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરે છે. આ નયની દૃષ્ટિએ (તં જહા સસમયં) સ્વસમયવક્તવ્યતા પણ ઠીક છે, પરસમય વક્તવ્યતાપણ ઠીક છે, અને સ્વપરસમય વક્તવ્યતા પણ ઠીક છે. આ પ્રમાણે સર્વાર્થસંગ્રાહક હોવાથી સંગ્રહનય અને લોકવ્યવહાર મુજબ પ્રવૃત્તિ કરવામાં તત્પર હોવાથી વ્યવહાર નયપણ આ ત્રણે વક્તવ્યતાઓને માન્ય રાખે છે. (ક્કજુસુખો દુવિહં વક્તવ્યં ઇચ્છહ, તં સસમયવક્તવ્યં, પરસમયવક્તવ્યં) અગ્ર સૂત્રનય સ્વસમય વક્તવ્યતા અને પર વક્તવ્યતા આ બે વક્તવ્યતાઓને માન્ય રાખે છે. કેમકે (તત્થ ણં જા સા સસમયવક્તવ્યયા સા સસમયં પવિટ્ટા) ત્રીણ બે

સમયવક્તવ્યતા સા પરસમયં પ્રવિષ્ટા=વક્તવ્યતાયા દ્વિતીયે ભેદેऽન્તર્ભૂતા । इत्थं चैतन्नयमते तृतीया वक्तव्यता नास्ति, तस्मादेतन्नयमते द्विविधा वक्तव्यता बोध्येति । तया-त्रयः शब्दनयाः=शब्दसमभिरुदैवंभूताख्या विशुद्धतमत्वा देकां स्वसमयवक्तव्यतामेवेच्छन्ति । एषां मते परसमयवक्तव्यता नास्ति । कस्मात् परसमयवक्तव्यता नास्ति ? इत्याह-यस्मात् परसमयः अनर्थः, परसमयस्यानर्थत्वं तु 'नास्त्येवात्मा' इत्यनर्थप्रतिपादनपरत्वात् । आत्मनो नास्तित्वस्यानर्थत्वं च आत्मनोऽभावे तत्प्रतिषेधानुपपत्तेः । उक्तं च-

સે સ્વસમય વક્તવ્યતા કે પ્રથમ ભેદ મેં અન્તર્ભૂત હો જાતી હૈ और (जा सा परसमयवक्तव्यता सा परसमयं प्रविष्टा) जो परसमयवक्तव्यता है वह वक्तव्यता के द्वितीय भेद में अन्तर्भूत हो जाती है । (तम्हा-दुविहा वक्तव्यया, नत्थि तिविहा वक्तव्यया) इसलिये वक्तव्यता दो प्रकार की है, तीन प्रकार की नहीं है । (तिणिण सहणया एगं ससमयवक्तव्यं इच्छन्ति) शब्द, समभिरुद्ध एवंभूत ये जो तीन शब्दनय हैं, वे विशुद्ध मतवाले होने के कारण एक स्वसमय वक्तव्यता को ही मान्य रखते हैं, इनके मतमें परसमयवक्तव्यता नहीं हैं । (जम्हा) क्योंकि (परसमए अणद्वे, अहेऊ, असम्भावे, अकिरिए, उम्मग्गे, अणुवए से, मिच्छादंसणमिति कट्टु-तम्हा, सव्वा ससमयवक्तव्यया, णत्थि परसमयवक्तव्यया, णत्थि ससमयपरसमयवक्तव्यया) परसमय 'नास्त्येवात्मा' आत्मा नहीं है । इत्यादिरूप से अनर्थ के प्रतिपादन में तत्पर होने के कारण अनर्थस्वरूप है । आत्मा के नास्तित्व का प्रतिपादन

સ્વસમય પરસમય વક્તવ્યતા છે, તેમાંથી સ્વસમય વક્તવ્યતા, વક્તવ્યતાના પ્રથમભેદમાં અન્તર્ભૂત થઈ બન્ય અને (जा परसमयवक्तव्यता सा परसमयं प्रविष्टा) જે પરસમયવક્તવ્યતા છે, તે વક્તવ્યતાના બીજા ભેદમાં અન્તર્ભૂત થઈ બન્ય છે. (तम्हा दुविहा वक्तव्यया, नत्थि तिविहा वक्तव्यया) એટલા માટે વક્તવ્યતા બે પ્રકારની છે, ત્રણ પ્રકારની નથી. (तिणिण सहणया एगं ससमयवक्तव्यं इच्छन्ति) શબ્દ, સમભિરુદ્ધ એવંભૂત એ ત્રણ શબ્દો નથી છે, તે વિશુદ્ધ મતવાળા હોવાથી એકસ્વસમય વક્તવ્યતાને જ માન્ય રાખે છે. એમના મત મુજબ પરસમય વક્તવ્યતા નથી. (जम्हा) કેમકે (परसमए अणद्वे, अहेऊ, असम्भावे, अकिरिए, उम्मग्गे, अणुवएसे, मिच्छादंसण मितिकट्टु-तम्हा, सव्व ससमयवक्तव्यया, णत्थि परसमयवक्तव्यया, णत्थि ससमयपरसमयवक्तव्यया) પરસમય 'नास्त्येवात्मा' આત્મા નથી, ઇત્યાદિ રૂપથી અનર્થના પ્રતિપાદનમાં તત્પર હોવા બદલ અનર્થસ્વરૂપ છે. આત્માના નાસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન કરવું

‘જો ચિંતેદ્ શરીરે, નત્યિ અહં સ એવ હોદ્ જીવોત્તિ ।

ન હુ જીવમ્મિ અસંતે, સંસય ઉત્પાયમ્મો અણ્ણો ॥

છાયા—યથિન્તયતિ શરીરે નાસ્મિ અહં સ એવ જીવ ઇતિ ।

ન સ્વલ્લ જીવેડસતિ સંશયોત્પાદકોડન્યઃ ॥૬૬૮॥

એવમન્યદપિ પરસમયસ્યાનર્થત્વં बोध्यम् । तथा-अहेतुः, अहेतुत्वं च परसमयस्य हेत्वाभासबलेन प्रवृत्तत्वात् । यथा नास्त्येव आत्मा, अत्यन्तानुपलब्धेः । अयं च हेत्वाभासः, आत्मगुणस्य ज्ञानादेरुपलभ्यमानत्वात् । उक्तं च-

करना अनर्थस्वरूप इसलिये है कि-‘आत्मा के अभाव में उसका प्रति-
षेध करना बनता नहीं है । ‘उक्तं च करके जो यह ‘जो चिंतेद् शरीरे’
इत्यादि ‘गाथा दी गई है, उसका तात्पर्य यही है कि-‘जो यह विचार
करता है कि मैं शरीर में नहीं हूँ-वही तो जीव-आत्मा है । जीव के
अभाव में अन्य पदार्थ संशयोत्पादक नहीं हो सकता है । इसी प्रकार
के और भी अनर्थता परसमय में जाननी चाहिये । हेत्वाभास के बल से
प्रवृत्त होने के कारण परसमय में अहेतुरूपता है । जैसे ‘नास्त्येवात्मा
अत्यन्तानुपलब्धेः’ ‘आत्मा नहीं है यह परसमय है और यहाँ
जो हेतु अत्यन्तानुपलब्धि है, वह सदेतु नहीं है-असदेतु-हेत्वाभास-
रूप है । अतः इस हेत्वाभास के बल से प्रवृत्त होने के कारण यह पर-
समय अहेतुस्वरूप है । यह हेतु हेत्वाभासरूप इसलिये है कि ‘आत्मा

અનર્થસ્વરૂપ એટલા માટે છે કે આત્માના અભાવમાં તેનો પ્રતિષેધ કરવો
ખતે જ નહિ । ઉક્તં ચ કરીને જે અહીં ‘જો ચિંતેદ્ શરીરે’ ઇત્યાદિ ગાથા
આપવામાં આવી છે, તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ‘જે આ વિચાર કરે
છે કે હું શરીરમાં નથી, તેજ જીવ-આત્મા છે. જીવના અભાવમાં અન્ય
પદાર્થ સંશયોત્પાદક થઈ શકે જ નહિ. આ જાતની બીજી પણ અનર્થતા
પરસમયમાં બાજુવી જોઈએ. હેત્વાભાસના બળથી પ્રવૃત્ત થવાને લીધે પરસમ-
યમાં અહેતુ રૂપતા છે. જેમ કે ‘નાસ્ત્યેવાત્મા અત્યન્તાનુલ્લબ્ધેઃ આત્મા નથી. આ
પરસમય છે, અને અહીં જે હેતુ આત્યન્તાનુપલ્લબ્ધિ છે તે સદેતુ નથી અસ-
દેતુ હેત્વાભાસ રૂપ છે. એથી આ હેત્વાભાસના બળથી પ્રવૃત્ત થવાને લીધે
આ પરસમય અહેતુ સ્વરૂપ છે. આ હેતુ હેત્વાભાસ રૂપ એટલા માટે છે કે
આત્માના ગુણો જે જ્ઞાનાદિક છે, તેમની ઉપલ્લબ્ધિ હોય છે. ઉક્તં ચ

‘નાનાઈળ ગુણાણં, અણુભવઓ હોઈ જંતુળો સત્તા ।

જહ રૂપાઈ ગુણાણં, ઉવલંમાઓ ઘટાઈળં ॥

છાયા—જ્ઞાનાદીનાં ગુણાનામ્ અણુભવતો ભવતિ જન્તોઃ સત્તા ।

યથા રૂપાદિ ગુણાનામ્ ઉપલભ્માદ ઘટાદીનામ્ ॥ઈત્યાદિ ।

તથા-અસદ્ભાવઃ-એકાન્તતઃ ક્ષણભંગાદ્યસદ્બૂતાર્થમતિપાદકત્વાત્પરસમયોઽસદ્ભાવઃ ।

યુક્તિવિરોધાદસદ્બૂતત્વમ્ એકાન્તક્ષણભંગાદેર્નિજ્ઞેયમ્ । ઉક્તં વ-

ધમ્માધમ્મુવણ્ણસો, કયાકયં પરમચાઈગમણં ચ ।

સવ્વાચિ હુ ભોયઠિઈ, ન ઘટ્ઠઈ એગંતવણિયમ્મિ ॥

છાયા—ધર્માધર્મોપદેશઃ કૃતાકૃતં પરમવાદિ ગમનં ચ ।

સર્વોઽપિ સ્વલ્પ લોકસ્થિતિ ન ઘટતે એકાન્તક્ષણિકે ॥ઈતિ ।

કે ગુણ જો જ્ઞાનાદિક હૈં ડનકી ઉપલબ્ધિ હોતી હૈ । ‘ઉક્ત’ ચ ‘નાના-
ઈળ ગુણાણં’ ઇત્યાદિ જસા ઘટાદિકોં કી ઉપલબ્ધિ હોને સે ડનકે રૂપાદિ
ગુણોં કી સત્તા હૈં, ડસી પ્રકાર સે અનુભવ કરનેવાલે જીવ કો જ્ઞાના-
દિક ગુણોં કી સત્તા હૈ । તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈ કિ-‘ઉપલબ્ધમાન
રૂપાદિક ગુણોં કા સમૂહ હી ઘટ હોતા હૈ-ડસી પ્રકાર જય જ્ઞાનાદિક
ગુણ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોં દ્વારા ઉપલબ્ધ હોતે હૈં તો, ઇસસે યહ સાબિત
હોતા હૈ કિ-‘જ્ઞાનાદિક ગુણોં કા સમૂહ રૂપ આત્મા પદાર્થ હૈ । તથા
પરસમય અસદ્ભાવરૂપ ઇસલિયે હૈ કિ વહ એકાન્તતઃ ક્ષણભંગ આદિરૂપ
અસદર્થ કા પ્રતિપાદન કરતા હૈ । એકાન્તતઃ ક્ષણભંગ આદિ સિદ્ધાંત
અસત્ રૂપ ઇસલિયે હૈ કિ ઇસમેં યુક્તિ સે વિરોધ આતા હૈ । ઉક્તં ચ
‘ધમ્માધમ્મુવણ્ણસો’ ઇત્યાદિ એકાન્તતઃ પદાર્થ કો ક્ષણભંગ માનને પર

‘નાનાઈળ ગુણાણં’ ઇત્યાદિ એમ ઘટાદિકોંની ઉપલબ્ધિ હોવાથી તેમના રૂપા-
દિગુણોંની સત્તા છે, તેમજ અનુભવ કરનારા જીવને જ્ઞાનાદિક ગુણોંની સત્તા
છે. તાત્પર્ય કહેવાનું આ પ્રમાણ છે કે ‘ઉપલબ્ધમાન રૂપાદિક ગુણોંથી જ
ઘટની સત્તા પ્રમાણિત થાય છે, કેમકે રૂપાદિ ગુણોંનો સમૂહ જ ઘટ હોય
છે. તે જ પ્રમાણે જ્યારે જ્ઞાનાદિક ગુણ પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણો વડે ઉપલબ્ધ
હોય છે, તો એથી આ સિદ્ધ થાય છે કે ‘જ્ઞાનાદિક ગુણોંનો સમૂહ રૂપ
આત્મા પદાર્થ છે’ તથા પરસમય અસદ્ભાવ રૂપ એટલા માટે છે કે તે
એકાન્તતઃ ક્ષણભંગ આદિરૂપ અસદર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. એકાન્તતઃ
ક્ષણભંગ વગેરે સિદ્ધાંત અસત્ રૂપ એટલા માટે છે કે આમાં યુક્તિ સાથે
વિરોધ આવે છે. ઉક્તં ચ ‘ધમ્માધમ્મુવણ્ણસો’ ઇત્યાદિ એકાન્તતઃ પદાર્થને ક્ષણ

તથા—અક્રિયઃ=એકાન્તશૂન્યતા પ્રતિપાદનપરસ્વાત્પરસમયોઽક્રિયઃ । સર્વશૂન્યતા ડબ્યુપગમે તુ ક્રિયાકર્તુભાવેન ક્રિયાપા અસંભવાત્પરસમયસ્ય અક્રિયત્વં बोध्यम् । उक्तं च—

सर्वं सुन्नं ति जयं, पडिवन्नं जे हि तेऽवि वत्तन्वा ।

सुन्ना मिहाण किरिया, कत्तुरभावेण कयं घटइ ॥

छाया—सर्वं शून्यमिति जगत् प्रतिपन्नं येस्तेऽपि वक्तव्याः ।

शून्याभिधानक्रिया कर्तुर्भावेन कयं घटते ॥इत्यादि ॥

ધર્મ, અધર્મ કા ઉપદેશ નહીં બન સકતા હૈ, કૃત, અકૃત, કી ખાત નહીં બન સકતી હૈ । એવં પરલોક આદિ મેં ગમન નહીં બન સકતા હૈ, તથા હસી પ્રકાર સે ઓર ઓ જો લોકસ્થિતિ-લોકવ્યવહાર હૈ-વહ સબ કુછ ઓ નહીં બન સકતા હૈ । એકાન્તરૂપ સે શૂન્યતા કે પ્રતિપાદન કરને મેં કટિવદ્દ હોને કે કારણ પરસમય મેં કિસી ઓ પ્રકાર કી ક્રિયા કરના સંભવિત નહીં હો સકતી હૈ । જબ સર્વશૂન્યતા રૂપ સિદ્ધાંત સ્વીકૃત ક્રિયા જાવેગા, તથા ક્રિયા કરનેવાલે કર્તા કા અભાવ હી માનના પડેગા ઓર હસસે ક્રિયા કા અભાવ આવેગા । અતઃ હસ પરસમય મેં અક્રિયા કે સદ્ભાવ સે ક્રિયા કા સદ્ભાવ કથ-મપિ નહીં હો સકતા । ક્રિયા કરનેવાલે કા નામ કર્તા હોતા હૈ સર્વ-શૂન્યતા મેં જબ સમસ્ત પદાર્થ હી શૂન્યરૂપ હૈ તો, કર્તા ઓ શૂન્યરૂપ હી ઠહરેગા-એસી સ્થિતિ મેં યહ સ્વાભાવિક હૈ કિ-‘ક્રિયા ઓ શૂન્યરૂપ હી માનની પડેગી । નહીં તો, સર્વશૂન્યતા કા સિદ્ધાન્ત હી નહીં બન

જાગ માનવાથી પરધર્મ અધર્મનો ઉપદેશ બની શકતો વથી. કૃત, અકૃતની વાત બની શકે જ નહિ તેમજ પરલોક આદિમાં ગમન પણ સંભવી શકે જ નહિ. તથા આ પ્રમાણે અન્ય પણ જે લોકસ્થિતિ-લોકવ્યવહાર છે, તે બધા પણ સંભવી શકે જ નહિ. એકાન્ત રૂપથી શૂન્યતાનું પ્રતિપાદન કરવામાં તરપર હોવા બદલ પરસમયમાં કોઈ પણ બાતની ક્રિયા કરવી સંભવી શકે જ નહિ. જ્યારે સર્વશૂન્યતા રૂપ સિદ્ધાંત સ્વીકૃત કરવામાં આવશે, ત્યારે ક્રિયા કરનારા કર્તાનો અભાવ જ માનવો પડશે અને એથી ક્રિયાનો અભાવ આવશે. એવી આ પરસમયમાં અક્રિયાના સદ્ભાવથી ક્રિયાનો સદ્ભાવ કોઈપણ સંયોગમાં સંભવે જ નહિ. ક્રિયા કરનારનું નામ કર્તા હોય છે. સર્વશૂન્યતામાં જ્યારે સમસ્ત પદાર્થ જ શૂન્યરૂપ છે, તો કર્તા પણ શૂન્યરૂપ જ થયો. એવી સ્થિતિમાં આ સ્વાભાવિક છે કે ક્રિયાપણુ શૂન્ય રૂપ જ

તથા-ઉન્માર્ગ:-પરસ્પરવિરુદ્ધવચનપ્રતિપાદનપરત્વાત્પરસમયો વિષમમાર્ગતુલ્યઃ
ઉન્માર્ગત્વં चास्यैवं विज्ञेयम्-यथाहि-

‘न हिंस्यात् सर्वभूतानि, स्थावरानि चराणि च ।

आत्मवत् सर्वभूतानि, यः पश्यति स धार्मिकः ॥’

इत्याद्युक्तत्वा पुनः ‘षट् सहस्राणि युज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि । अश्वमेधस्य
वचनान्न्यूनानि पशुभिस्त्रिभिः’ । इत्याद्युच्यते परसमये । इत्थं च परसमयस्योन्मा-

સકેગા । ઉક્તં ચ ‘સર્વં સુન્નં તિ જયં’ ઇત્યાદિ જિન શૂન્યવાદિયોં ને
‘સર્વ જગત્ શૂન્યસ્વરૂપ હૈ’ એસા સિદ્ધાંત માના હૈ, હમ ઉનસે પૂછતે હૈ
કિ શૂન્યતા કો પ્રતિપાદન કરનેવાલે શબ્દ તથા શૂન્યતા કા કથન કરને
વાલી ક્રિયા યે સબ કર્તા કે અભાવ મેં કેસે ઘટ સકતી હૈ ? યહ પર-
સમય ઉન્માર્ગ-વિષમમાર્ગ તુલ્ય હૈ । ક્યોંકિ યહ પરસ્પર વિરુદ્ધ વચનોં
કે પ્રતિપાદન કરને મેં તસ્પર બના હુઆ હૈ । જૈસે યહ કમી તો યહ કહતા
હૈ કિ-‘ધાવર ઓર વ્રસરૂપ જિતને ભી પ્રાણી હૈ, ઉનકો મારના નહીં
ચાહિયે-’ અર્થાત્ ઉનકી હિંસા નહીં કરની ચાહિયે-તથા સમસ્ત-
પ્રાણિયોં કો અપને જૈસા હી માનના ચાહિયે । ક્યોંકિ ઇસ પ્રકાર કી
પ્રવૃત્તિ કરનેવાલા પ્રાણી ધાર્મિક પ્રાણી માના જાતા હૈ । ઓર કમી
એસા ભી કહ દેતા હૈ કિ ‘ષટ્સહસ્રાણિ યુજ્યન્તે પશૂનાં મધ્યમેઽહનિ,
અશ્વમેધસ્ય વચનાન્ન્યૂનानિ પશુભિસ્ત્રિભિઃ’ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતે સમય
૫૦૯૭ પશુઓં કી બલિ ચઢાના ચાહિયે । ઇસ પ્રકાર પરસમય મેં

માનવી પડશે. નહીંતર સર્વ શૂન્યતાનો સિદ્ધાંત જ નહિ સંભવી શકશે.
ઉક્તં ચ ‘સર્વં સુન્નં તિજયં’ ઇત્યાદિ જે શૂન્યવાદિઓએ સર્વ જગત્ શૂન્ય-
સ્વરૂપ છે. એ જાતનો સિદ્ધાંત માન્ય રાખ્યો છે, અમે તેને પૂછીએ છીએ
કે ‘શૂન્યતાના પ્રતિપાદક શબ્દો તેમજ શૂન્યતાનું કથન કરનારી આ ક્રિયા
સર્વ કર્તાના અભાવમાં કેવી રીતે સંભવી શકે છે ? એઓ પરસ્પર ઉન્માર્ગ
વિરુદ્ધ વચનોનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. જેમકે આ ક્યારેક તો આમ કહે
છે કે ‘સ્થાવર અને વ્રસરૂપ જેટલા પ્રાણીઓ છે, તેમને મારવા ન જોઈએ.
જેટલે કે તેમની હિંસા કરવી ન જોઈએ તેમજ સમસ્ત પ્રાણીઓને
પોતાની જેમ જ માનવા જોઈએ. કેમકે આ જાતની પ્રવૃત્તિ કરનારા પ્રાણીને
ધાર્મિક પ્રાણી માનવામાં આવે છે, અને ક્યારેક આમ પણ કહે છે કે ‘ષટ્
સહસ્રાણિ યુજ્યન્તે પશૂનાં મધ્યમેઽહનિ, અશ્વમેધસ્ય વચનાન્ન્યૂનानિ પશુભિસ્ત્રિભિઃ
અશ્વમેધયજ્ઞ વખતે ૫૦૯૭ જેટલા પશુઓનો બલિ અર્પિત કરવો જોઈએ,

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २३८ वक्तव्यताद्वारनिरूपणम्

७०१

गत्वं स्पष्टमेवेति । तथा—अनुपदेशः=सामान्येनोपदेशत्वाभाववान् परसमयः ।
एकान्तक्षणमङ्गादिप्रतिपादनपरत्वात् परसमयोऽहितेऽपि प्रवर्तकः स्यात् । उक्तं च—

‘सर्व’ क्षणिकमित्येतद्, ज्ञात्वा को न प्रवर्तते ? ।

विषयादौ त्रिपाको मे, न भावीति विनिश्चयात् ॥इति॥

इत्थमनर्थत्वादियुक्तत्वात् परसमयो मिथ्यादर्शनमिति कृत्वा शब्दत्रयनयमते
परसमयवक्तव्यता नास्ति । इत्थं सांख्यादिमतानामप्यनर्थत्वादि योजना

स्पष्टरूप से उन्मार्गता है । तथा यह परसमय सामान्यरूप से
उपदेशरूप भी नहीं है—इसलिये इसे अनुपदेशरूप कहा है । क्योंकि
इसके उपदेशरूप जो क्षणभंग आदि सिद्धान्त हैं, वे जीवों को अहित
में भी प्रवृत्त करा सकते हैं । तात्पर्य यह है कि—‘उपदेश वही कहलाता
है, जो जीवों को अहित से छुड़ा कर हित में ही प्रवृत्त करावे । परन्तु
परसमय ऐसा नहीं है । क्योंकि इसके उपदिष्ट सिद्धान्त ऐसे भी हैं
जो जीवों को अहित की ओर ले जाते हैं । उक्तं च—‘सर्व क्षणिकम्,
इत्यादि समस्त क्षणिक है’ इस बात को जानकर कौन विषयादिकों
के सेवन करने में प्रवृत्ति नहीं करेगा—अर्थात् सभी प्रवृत्ति करने लग
जावेंगे । क्योंकि इस सिद्धान्त के अनुसार वे यह तो जान ही लेंगे
कि हमें इसका फल जो नरकादिके दुःख है, वे तो भोगना ही नहीं
पड़ेंगे । हम तो क्षणिक हैं—फल भोगने काल तक तो हम रहेनेबाछे
नहीं हैं । इस प्रकार अनर्थादिकों से युक्त होने के कारण परसमय

आ प्रमाणे परसमयमां स्पष्ट इपथी उन्मार्गता छे. तेमज आ परसमय
सामान्य इपथी उपदेश इप पथु नथी, अथी आने अनुपदेशइप कडेवाभां
आवेव छे. केमके आना उपदेश इप जे क्षणभंग वगेर सिद्धांतो छे, ते
लवेना अहितमां पथु प्रवृत्ति करावी शके छे. तात्पर्य आ प्रमाणे छे के
‘उपदेश ते ज कडेवाय छे, के जे लवेने अहित कर्माथी विमुअ करीने हितमां
प्रवृत्त करावे छे. परंतु परसमय अवे नथी केमके आना उपदिष्ट सिद्धान्तो
अवा पथु छे, जे लवेने अहित तरई लई जाय छे. उक्तं च ‘सर्व’ क्षणि-
कम्’ इत्यादि समस्त क्षणिक छे आ वातने जगुनीने कोष विषयादिकोना
सेवनमां प्रवृत्त थये नहि ? अेटवे सर्व प्रवृत्त थया लागथे. केमके आ
सिद्धान्त मुजअ तेअे अेतो समजवाना छे के अभने आतुं इण जे नरकादि
दुःखो छे, ते तो भोगववाज पडथे नहि. अमे तो क्षणिक छीअे, इण

સ્વબુદ્ધિયા કાર્યાં । તસ્માત્ સર્વા સ્વસમયવક્તવ્યતા એવ । એતે નયા લોકે પ્રસિદ્ધા-
નપિ પરસમયાન્ સ્યાત્પદનિરપેક્ષતયા દુર્નયત્વાદસત્ત્વેનૈવ મતિપચન્તે, સ્યાત્પદ
સાપેક્ષત્વે તુ તેષામપિ સ્વસમય એવાન્તર્માવો મન્વતિ । ઉક્તંચ-

‘નયાસ્તવ સ્યાત્પદલાઙ્ગિહતા ઇમે, રસોપદિગ્ધા ઇવ લોહધાતવઃ ।

મવન્ત્યમિ મેતગુણા યતસ્તતો, મવન્તમાર્યાઃ મળતા હિતૈષિનઃ ॥૧॥

इत्यादि । अत एतेषां नयानां सर्वा स्वसमयवक्तव्यता एव बोध्या । न पुनरेतेषां
मते परसमयवक्तव्यताऽस्ति । न वा ऽपि स्वसमयपरसमयवक्तव्यताऽस्तीति ।
प्रकृतमुपसंहरन्नाह-सैषा वक्तव्यतेति ॥सू० २३८॥

મિથ્યા દર્શનરૂપ હૈ । એસા સમજકર યે ત્રીન શબ્દનય અપને મત મેં
પરસમય વક્તવ્યતા કો નહીં માનતે હૈ । હસી પ્રકાર મે અપની બુદ્ધિ
સે સાંખ્ય આદિ મતોં મેં બીં પૂર્વોક્ત અનર્થાદિકોં કી સંગતિ બૈઠા છેની
ચાહિયે । હસલિયે હન નયોં કી માન્યતાનુસાર સ્વસમય વક્તવ્યતા હી
હૈ । પરસમય વક્તવ્યતા નહીં હૈ । યે નય લોક મેં પ્રસિદ્ધ બીં પરસમયોં
કો સ્યાત્પદ નિરપેક્ષ હોને કે કારણ દુર્નયરૂપ હોને સે ડન્હેં અસત્ રૂપ
હી માનતે હૈ । પરન્તુ જર યે સ્યાત્પદ સે સાપેક્ષ હો જાતે હૈ, તથા હન્હેં
બીં યે સ્વસમય મેં હી અન્તર્ભૂત કર છેતે હૈ । ઉક્તં ચ ‘નયાસ્તવ
इत्यादि हे जिनेन्द्र ! आपके स्यात्पद से चिह्नित ये नय पारद से युक्त
लोहे के जैसा इच्छित गुणवाले होते हैं । इसलिये आत्महितैषी आर्य-
जन नमन करते हैं । इसलिये इन नयों के मन्तव्यानुसार स्वसमय

ભોગવવાના કાળ સુધી તે અમિ વિધમાન રહેવાના નથી. આ રીતે અનર્થા-
દિકાથી યુક્ત હોવા બદલ પરસમય મિથ્યાદર્શન રૂપ છે. આમ સમજીને આ
ત્રય શબ્દનયો પોતાના મતમાં પરસમય વક્તવ્યતાને માનતા નથી. આ
પ્રમાણે સ્વબુદ્ધિથી સાંખ્ય વગેરે મતોમાં પણ પૂર્વોક્ત અનર્થાદિકોની સંગતિ
એસાડી લેરી જોડીએ એથી આ નયોની માન્યતા સુજબ સ્વસમય વક્તવ્યતા
જ છે. પરસમયવક્તવ્યતા નથી. આ નય લોકમાં પ્રસિદ્ધ પરસમયોને સ્યાત્પદ-
નિરપેક્ષ હોવા બદલ દુર્નયરૂપ હોવાથી તેપને અસત્રૂપ જ માને છે. પરંતુ
બ્યારે એઓ સ્યાત્પદથી સાપેક્ષ થઇ જાય છે, ત્યારે એમને પણ આ સ્વસ-
મયમાં જ અંતર્ભૂત કરી લે છે. ઉક્તંચ ‘નયાસ્તવ’ ઇત્યાદિ હે જિનેન્દ્ર !
તમારા સ્યાત્પદથી ચિહ્નિત આ નય પારદથી યુક્ત હોખડની જેમ ઇચ્છિત
ગુણયુક્ત હોય છે. એથી આત્મહિતૈષી આર્યજન નમન કરે છે. એથી આ
નયોના મંતવ્ય સુજબ સ્વસમયવક્તવ્યતા જ છે. પરસમયવક્તવ્યતા

અજ્ઞયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૩૯ અર્થાધિકારદ્વારનિરૂપણમ્

૭૦૩

અથ ઉપક્રમસ્ય પञ्चमं द्वारम् अर्थाधिकारं निरूपयति-

મૂળમ્—સે કિં તં અત્થાહિગારે? અત્થાહિગારે—જો જસ્સ અજ્ઞયણસ્સ અત્થાહિગારો, તં જહા—“સાવજ્જોગવિરહં, ઉક્કિત્તણ ગુણવઓ ય પહિવત્તી। સ્વલિયસ્સ નિંદના વળતિગિચ્છ ગુણધારણા ચેવ ॥૧॥” સે તં અત્થાહિગારે ॥સૂ૦ ૨૩૯॥

છાયા—અથ કોડસોં અર્થાડધિકારઃ ?, અર્થાધિકારઃ—થો યસ્ય અધ્યયનસ્ય અર્થાડધિકારઃ, તદ્વથા—સાવજ્ઞયોગવિરતિઃ ઉત્કીર્તનં ગુણવત્તશ્ચ પ્રતિપત્તિઃ। સ્વલિતસ્ય નિંદના વળવિષિત્સા ગુણધારણા ચેવ’। સ ણ્ણોડર્થાધિકારઃ ॥મૂ૦॥ ૨૩૯॥

વક્તવ્યતા હી હૈ—પર સમયવક્તવ્યતા નહીં હૈ। (સેત્તં વક્તવ્યયા) હસ પ્રકાર યહ વક્તવ્યતા વિષયક કથન હૈ ॥ સૂ૦ ૨૩૮ ॥

અવ સૂત્રકાર ઉપક્રમ કા પાંચવાં દ્વાર જો અર્થાધિકાર હૈ ઉસકા નિરૂપણ કરતે હૈ—‘સે કિં તં અત્થાહિગારે ? ’ હત્યાદિ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં અત્થાહિગારે ?) હૈ અદન્ત ! પૂર્વપ્રકાન્ત અર્થાધિકાર કયા હૈ ?

ઉત્તર--(અત્થાહિગારે) પૂર્વ પ્રકાન્ત વહ અર્થાધિકાર હસ પ્રકાર સે હૈ કિ (જો જસ્સ અજ્ઞયણસ્સ) જો જિસ સામાયિક આદિ અધ્યયન કા (અત્થાહિગારો) અર્થ વિષયક અધિકાર હૈ, વહી અર્થાધિકાર હૈ। (તં જહા) જૈસે (સાવજ્જોગ વિરહં, ઉક્કિત્તણગુણવઓય પહિવત્તી, સ્વલિયસ્સ નિંદના, વળતિગિચ્છગુણધારણાચેવ) હસ ગાથા કા

નથી. અને સ્વસમયપરસમયવક્તવ્યતા નથી. (સેત્તં વક્તવ્યયા) આ પ્રમાણે આ વક્તવ્યતા વિષયક કથન છે. ॥ સૂ૦ ૨૩૮ ॥

હવે સૂત્રકાર ઉપક્રમનું પાંચમું દ્વાર જે અર્થાધિકાર છે. તેનું નિરૂપણ કરે છે:—‘સે કિં તં અત્થાહિગારે ? ’ હત્યાદિ

શબ્દાર્થ--(સે કિં તં અત્થાહિગારે ?) હૈ અદન્ત ! પૂર્વપ્રકાન્ત અર્થાધિકાર શું છે ?

ઉત્તર--(અત્થાહિગારે) પૂર્વપ્રકાન્ત તે અર્થાધિકાર આ પ્રમાણે છે કે (જો જસ્સ અજ્ઞયણસ્સ) જે જે વખતે સામાયિક વગેરે અધ્યયનનો (અત્થાહિગારો) અર્થવિષયક અધિકાર છે, તેજ અર્થાધિકાર છે. (તં જહા) જેમ કે (સાવજ્જ-જોગવિરહં, ઉક્કિત્તણં ગુણવઓય પહિવત્તી, સ્વલિયસ્સનિંદના, વળતિગિચ્છ

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

અથ કોઽસૌ અર્થાધિકારઃ ? ઇતિ શિષ્ય પ્રશ્નઃ । ઉત્તરયતિ—અર્થાધિકારઃ—
યો યસ્ય સામાયિકાદ્યધ્યયનસ્ય અર્થાધિકારઃ=અર્થવિષયોઽધિકારઃ સ બોધ્યઃ ।
તમેવાહ—તદ્યથા—સાવધયોગવિરતિરિત્યાદિ । અસ્યા ગાથાયા અર્થોઽર્થવાગમેઽષ્ટ-
પશ્ચાશ્ચત્તમે સૂત્રે વ્યાખ્યાતસ્તત્ત એવં બોધ્યઃ । વક્તવ્યતાર્થાધિકારયોસ્ત્વયં
વિશેષઃ—અર્થાધિકારો હિ અધ્યયનસ્યાદિપદાદારભ્ય અન્તપદાવધિ સ્વરૂપદેશ્વ-
નુવર્તતે, પુદ્ગલાસ્તિકાયે પ્રતિપરમાણુ મૂર્ત્ત્વવત્ । વક્તવ્યતા તુ દેશાદિ નિયતેતિ ।
મઠુતશ્ચપસંહરન્નાહ સ એવોઽર્થાધિકાર ઇતિ ॥સૂ૦ ૨૩૯॥

અથ ઉપક્રમસ્ય પઠં દ્વારં સમવતારં નિરૂપયતિ—

મૂલ્કમ્—સે કિં તં સમોચારે? સમોચારે—છત્તિવિહે પળળત્તે,
તં જહા—ળામસમોચારે ઠવળાસમોચારે દવ્વસમોચારે સ્વેત્તસમો-
ચારે કાલસમોચારે ભાવસમોચારે । નામઠવળાઓ પુવ્વં વળિળ-
યાઓ જાવ—સે તં ભવિયસરીરદવ્વસમોચારે । સે કિં તં જાળય-
સરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તે દવ્વસમોચારે? જાળયસરીરભવિયસરીર-
વઙ્ગરિત્તે દવ્વસમોચારે—તિવિહે પળળત્તે, તં જહા—આયસમોચારે

અર્થ હસી આગમ મેં ૫૮ વેં સૂત્ર મેં સ્પષ્ટ ક્રિયા જા જુકા હૈ, અતઃ વહી
સે જાન લેના જ્ઞાહિયે । વક્તવ્યતા ઓર અર્થાધિકાર મેં યહ ભેદ હૈ કિ
અર્થાધિકાર જો હોતા હૈ, વહ અધ્યયન કે આદિ પદ સે લગાકર અન્તિમ
પદ તક સંબન્ધિત રહતા હૈ । જૈસે પુદ્ગલાસ્તિકાય મેં પ્રતિપરમાણુ મેં મૂર્ત્ત્વ
રહતા હૈ । ઓર જો વક્તવ્યતા હોતી હૈ વહ દેશાદિનિયન હોતી હૈ । (સે તં
અત્યાહિગારે) હસ પ્રકાર યહ અર્થાધિકાર વિષયક કથન હૈ ॥સૂ૦ ૨૩૯॥

ગુણધરના જેવ) આ ગાથાને અર્થ એજ આગમમાં ૫૮ માં સૂત્રમાં ૨૫૦૮
ક્રમમાં આવેલ છે. તેથી જિજ્ઞાસુઓએ ત્યાંથી જાણી લેવેલ વક્તવ્યતા અને
અર્થાધિકારમાં આ તફાવત છે કે અર્થાધિકાર ને હોય છે. તે અધ્યયનના
આદિ પદથી માંડીને અંતિમ પદ સુધી સંબન્ધિત રહે છે. જેમ કે ‘પુદ્ગલા-
સ્તિકાયમાં પ્રતિ પરમાણુમાં મૂર્ત્ત્વ રહે છે. અને ને વક્તવ્યતા હોય છે,
તે દેશાદિ નિયત હોય છે. (સે તં અત્યાહિગારે) આ પ્રમાણે આ અર્થાધિકાર
વિષયક કથન છે. ॥ સૂ૦ ૨૩૯ ॥

भद्रयोगखण्डिका टीका सूत्र २४० समवतारद्वारनिरूपणम्

७०५

परसमोयारे तदुभयसमोयारे। सव्वदव्वावि णं आयसमोयारेणं
 आयभावे समोयरंति, परसमोयारेणं जहा कुंडे बदराणि, तदु-
 भयसमोयारेणं जहा घरे खंभो, आयभावे य जहा घडे गीवा
 आयभावे य। अहवा जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्व-
 समोयारे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा—आयसमोयारे य तदुभयसमो-
 यारे य। चउसट्ठिया आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदु-
 भयसमोयारेणं वत्तीसियाए समोयरइ आयभावे य। वत्तीसिया
 आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं सोल-
 सियाए समोयरइ आयभावे य। सोलसिया आयसमोयारेणं
 आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं अट्टमाइयाए समोयरइ
 आयभावे य। अट्टमाइया आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ,
 तदुभयसमोयारेणं चउभाइयाए समोयरइ आयभावे य। चउ-
 भाइया आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं
 अद्धमाणीए समोयरइ आयभावे य। अद्धमाणी आयसमोया-
 रेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं माणीए समोयरइ
 आयभावे य। से तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसमो-
 यारे। से तं नो आगमओ दव्वसमोयारे। से तं दव्वसमोयारेःसू. २४०।

छाया—अथ कोऽसौ समवतारः? समवतारः—षड्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—
 नामसमवतारः स्थापनासमवतारः द्रव्यसमवतारः क्षेत्रसमवतारः कालसमव-
 तारः भावसमवतारः। नामस्थापने पूर्वं वर्णिते यावत् स एव मध्यशरीरद्रव्य-
 समवतारः। अथ कोऽसौ ज्ञायकशरीरमध्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यसमवतारः?
 ज्ञायकशरीरमध्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यसमवतारः—त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—
 आत्मसमवतारः परसमवतारः तदुभयसमवतारः। सर्वद्रव्याण्यपि खलु आत्म सम-

ક્ષતારેણ આત્મભાવે સમવતરન્તિ, પરસમવતારેણ યથા કુળે વદરાણિ, તદુભય સમ-
વતારેણ યથા ગૃહે સ્તુમ્ભઃ આત્મભાવે ચ, યથા ઘટે ગ્રીવા આત્મભાવે ચ । અથવા
જ્ઞાયકશરીરમવ્યશરીરવ્યતિરિક્તઃ દ્રવ્યસમવતારો દ્વિવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્યથા—
આત્મસમવતારશ્ચ તદુભયસમવતારશ્ચ । ચતુષ્પટ્ટિકા આત્મસમવતારેણ આત્મભાવે
સમવતરતિ, તદુભયસમવતારેણ દ્વાત્રિશિકાયાં સમવતરતિ, આત્મભાવેચ । દ્વાત્રિ-
શિકા આત્મસમવતારેણ આત્મભાવે સમવતરતિ । તદુભયસમવતારેણ ષોડશિકાયાં
સમવતરતિ આત્મભાવે ચ । ષોડશિકા આત્મસમવતારેણ આત્મભાવે સમવતરતિ,
તદુભયસમવતારેણ અષ્ટભાગિકાયાં સમવતરતિ આત્મભાવે ચ । અષ્ટભાગિકા આત્મ
સમવતારેણ આત્મભાવે સમવતરતિ, તદુભયસમવતારેણ ચતુર્ભાગિકાયાં સમવતરતિ
આત્મભાવે ચ । ચતુર્ભાગિકા આત્મસમવતારેણ આત્મભાવે સમવતરતિ, તદુભય-
સમવતારેણ અર્ધમાનિકાયાં સમવતરતિ આત્મભાવે ચ । અર્ધમાની આત્મસમવતારેણ
આત્મભાવે સમવતરતિ, તદુભયસમવતારેણ માણિકાયાં સમવતરતિ આત્મભાવે ચ ।
સ એષ જ્ઞાયકશરીરમવ્યશરીરવ્યતિરિક્તો દ્રવ્યસમવતારઃ । સ એષ નો આગમતો
દ્રવ્યસમવતારઃ । સ એષ દ્રવ્યસમવતારઃ ॥૨૪૦॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ इत्यादि—

અથ કોઽસૌ સમવતારઃ ? इति शिष्य प्रश्नः । उत्तरयति—समवतारः, समव-
तरणं—समवतारः—वस्तुनां स्वपरोभयेष्वन्तर्भाविचिन्तनम्, स च नाम समवतारः
स्थापनासमवतार इत्यादि षड्विधः । तत्र—नामसमवतारः स्थापनासमवतारश्च

અથ સૂત્રકાર ઉપક્રમ કા છઠા દ્વાર જો સમવતાર હૈ, ઉસકા
નિરૂપણ કરતે હૈ—‘સે કિં તં સમોયારે ?’ इत्यादि ।

ટીકાર્થ—(સે કિં તં સમોયારે ?) हे भदन्त ! पूर्वं प्रकान्तं वह सम-
वतार क्या है ? (समोयारे)

ઉત્તર—વસ્તુઓં કે અપને મેં પર મેં તથા દોનોં મેં અન્તર્ભાવ હોને
કા વિચાર કરના, ઇસકા નામ સમવતાર હૈ । (छविहे पणत्ते) यह
समवतार छह प्रकार का कहा गया है । (तं जहा) जैसे (णामसमोयारे,

હવે સૂત્રકાર ઉપક્રમનું છઠું દ્વાર જે સમવતાર છે, તેનું નિરૂ-
પણ કરે છે.—‘સે કિં સમોયારે’ इत्यादि

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સમોયારે ?) हे भदन्त ! पूर्वप्रकान्तं ते समवतार
शु छे ? (समोयारे)

ઉત્તર—વસ્તુઓનાં સ્વમાં, પરમાં, તેમજ અન્નેમાં અન્તર્ભાવ વિષયક
વિચાર કરવો, તે સમવતાર છે. (छविहे पणत्ते) આ સમવતાર ૬ પ્રકારનો

બંતુયોગચંદ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૦ સમવતારદ્વારનિકરૂપણમ્

૭૦૭

નામાવશ્યકત્ સ્થાપનાવશ્યકત્ચ વોધ્યો । દ્રવ્યસમવતારસ્તુ આગમતો નો
આગમતશ્ચેતિ દ્વિવિધઃ । તત્ર નો આગમતો દ્રવ્યસમવતારઃ-જ્ઞાયકશરીરદ્રવ્ય-
સમવતારો ભવ્યશરીરદ્રવ્યસમવતારો જ્ઞાયકશરીરભવ્યશરીરદ્રવ્યસમવતારશ્ચેતિ
ત્રિવિધઃ । તત્ર આગમતો દ્રવ્યસમવતારો નો આગમતો દ્રવ્યસમવતારસ્યાધ-
દ્વયભેદશ્ચ દ્રવ્યાવશ્યકત્ત્વ વિજ્ઞેયઃ । एतदेवाह सूत्रकारः-नामस्थापने पूर्वं वर्णितं
यावत् स एष भव्यशरीरद्रव्यसमवतार इति । अयं ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यक्ति-
ठवणासमोयारे, દવ્વસમોયારે, લેત્તસમોયારે, કાલસમોયારે ભાવ
સમોયારે) નામ સમવતાર, સ્થાપના સમવતાર, દ્રવ્યસમવતાર ક્ષેત્ર-
સમવતાર, કાલસમવતાર, ઔર ભાવસમવતાર । (નામ ઠવણાઓ
પુરુષ વર્ણિયાઓ જાવ સે તં ભવિયસરીરદવ્વસમોયારે) इनमें नाम
समवतार और स्थापना समवतार इन दोनों को नामभावद्वयक एवं
स्थापना आवश्यक के जैसे जानना चाहिये । द्रव्य समवतार आगम
और नो आगम की अपेक्षा लेकर दो प्रकार होता है । इनमें नो
आगम की अपेक्षा लेकर द्रव्यसमवतार होता है, वह ज्ञायकशरीर
द्रव्यसमवतार, भव्यशरीर द्रव्यसमवतार और ज्ञायकशरीर भव्य-
शरीरव्यतिरिक्त समवतार, इस प्रकार से तीन प्रकार का होता है ।
आगम से जो द्रव्य समवतार होता है, उसका और नो आगम से
ज्ञायकशरीर द्रव्यसमवतार, भव्यशरीर द्रव्यसमवतार इन दो भेदों
का स्वरूप द्रव्यावश्यक के जैसा ही जानना चाहिये । (से किं तं जान-

કહેવામાં આવેલ છે. (તં જહા) જેમ કે (નામસમોયારે ઠવણાસમોયારે, દવ્વ
સમોયારે, લેત્તસમોયારે કાલસમોયારે, ભાવસમોયારે) નામ સમવતાર, સ્થાપના
સમવતાર, દ્રવ્યસમવતાર, ક્ષેત્રસમવતાર ઠ લ સમવતાર અને ભાવસમવતાર
(નામઠવણાઓ પુરુષ વર્ણિયાઓ જાવ સે તં ભવિયસરીરદવ્વસમોયારે)
આમાં નામ સમવતાર અને સ્થાપના સમવતાર એ બન્નેને નામ આવ-
શ્યક તેમજ સ્થાપના આવશ્યકની જેમ બાણવા બોધ્યે. દ્રવ્ય સમવતાર આગમ
અને નો આગમની અપેક્ષાએ બે પ્રકારનો કહેવામાં આવેલ છે. આમાં જે નો
આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય સમવતાર હોય છે, તે જ્ઞાયકશરીર, દ્રવ્ય સમવતાર
ભવ્યશરીર દ્રવ્યસમવતાર અને જ્ઞાયકશરીર ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત સમવતાર
આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. આગમથી જે દ્રવ્ય સમવતાર હોય છે.
તેનું અને નો આગમથી જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્ય સમવતાર, ભવ્યશરીર દ્રવ્યસમ-
વતાર આ બે બોધેનું ૨૨૩૫ દ્રવ્યાવશ્યકની જેમ બાણી હેતુ બોધ્યે. (સે કિં

રિક્તં દ્રવ્યસમવતારં નિરૂપયતિ-અથ કોઽસૌ જ્ઞાયકશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તો દ્રવ્યસમવતારઃ ? इति शिष्य मन्त्रः । उत्तरयति-જ્ઞાયકશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તો દ્રવ્યસમવતારસ્ત્રિવિધઃ, તથા-આત્મસમવતારઃ પરસમવતારઃ તદુભય સમવતારશ્ચેતિ । તત્ર સર્વદ્રવ્યાણ્યપિ=સર્વાણ્યપિ દ્રવ્યાણિ આત્મસમવતારેણ ચિન્ત્યમાનાનિ આત્મભાવે=સ્વકીયસ્વરૂપે સમવતરન્તિ=વર્તન્તે સકલનામાપિ દ્રવ્યાણામ્ આત્મનોઽવ્યતિરિક્તત્વાત્ । તથા-વ્યવહારમાશ્રિત્ય પરસમવતારેણ પરમાવે સમવતરન્તિ, યથા-કુણ્ડે વદરાણિ । નિશ્ચયનયેન તુ સર્વાણ્યપિ વસ્તૂનિ પૂર્વોક્ત યસરીરભવિયસરીરવહરિત્તે દવ્વસમોયારે ?) હે મદન્ત ! વહ જ્ઞાયક શરીર ભવ્યશરીરવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસમવતાર કયા હૈ ?

ઉત્તર--(જાણયશરીરભવિયસરીરવહરિત્તે દવ્વસમોયારે તિવિદ્દે પળ્ળન્તે) જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર દ્વન દોનો સમવતારો સે વ્યતિરિક્ત જો જ્ઞાયકશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્ત સમવતાર હૈ, વહ ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ (તં જહા) જૈસે-(આયસમોયારે, પરસમોયારે, તદુભયસમોયારે)આત્મસમવતાર, પર સમવતાર, ઓર તદુભયસમવતાર, (સઠ્ઠદ્ઠ્ઠાણિણં આયસમોયારેણં આયભાવેસમોયરંતિ) આત્મસમવતાર કો હેકર જબ સમસ્ત દ્રવ્યો કા વિચાર કિયા જાતા હૈ, તબ સમસ્ત હી

તં જાણયસરીરભવિયસરીરવહરિત્તે દવ્વસમોયારે ?) હે ભદન્ત તે જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય સમવતાર શું છે ?

ઉત્તર--(જાણયસરીરભવિયસરીર, વહરિત્તે દવ્વસમોયારે તિવિદ્દે પળ્ળન્તે) જ્ઞાયક-શરીર ભવ્યશરીર આ બન્ને સમવતારોથી વ્યતિરિક્ત જે જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત સમવતાર છે, તે ત્રણ પ્રકારનો માનવામાં આવેલ છે. (તં જહા) જેમ કે (આયસમોયારે, પરસમોયારે, તદુભયસમોયારે) આત્મસમવતાર, પરસમવતાર અને તદુભય સમવતાર. (સઠ્ઠદ્ઠ્ઠાણિણં આયસમોયારેણં આયભાવે સમોયરંતિ) આત્મસમવતારને લઈને જ્યારે સમસ્ત દ્રવ્યો વિષે વિચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે સમસ્ત દ્રવ્યો પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે. કેમકે નિજરૂપથી કોઈપણ દ્રવ્ય બિન્ન નથી. તેમજ વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ જ્યારે સમવતારને લઈને સમસ્ત દ્રવ્યો વિષે વિચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે સમસ્ત દ્રવ્ય (પરસમો-

ભેનુચીગચ્છિકા ટીકા સુત્ર ૨૪૦ સમવતારદ્વારનિરૂપણમ્

૭૦૧

યુત્તયા સ્વાત્મન્યેવ વર્તન્તે, વ્યવહારતસ્તુ સ્વાત્મનિ કુણ્ડાદ્યાધારે ચ વર્તન્તે इति भावः । तथा तदुभयसमवतारेण=आत्मसमवतारेण परसमवतारेण च आत्मभावे परभावे च समवतरन्ति, यथा-गृहे=कटकुडयदेहली पट्टादि समुदायात्मके गृहे स्तम्भो वर्त्तते, स च स्तम्भ आत्मभावेऽपि वर्त्तते । यथा वा-घटे=बुध्नोदरकपा-
द्रव्य अपने निज रूपमें रहते हैं । क्योंकि निजरूप से कोई भी द्रव्य-
भिन्न नहीं है । तथा व्यवहारनय की अपेक्षा करके जब परसमवतार
को लेकर समस्त द्रव्यों का विचार किया जाता है, तब समस्त द्रव्य
(परसमोयारेणं जहा कुंडे बदराणि) कुंड में बदर के जैसा परभाव
में रहते हैं । तात्पर्य कहने का यह कि-‘जब यह विचार किया जाता
है कि प्रत्येक द्रव्य कहां रहते हैं ? तब इस प्रश्न का उत्तर दो नयों को
आश्रित करके दिया जाता है-इनमें जब निश्चय का आश्रय किया जाता
है-तब इस प्रश्न का उत्तर यह होता है कि प्रत्येक द्रव्य अपने ही निज-
रूप में रहते हैं । तथा व्यवहार नय की अपेक्षा जब इस प्रश्न का उत्तर
विचार जाता है तो उसका अभिप्राय यह निकलता है कि-जिस प्रकार
कुण्ड में बदरिका फल रहते हैं ‘उसी प्रकार से प्रत्येक द्रव्य पराश्रित भी
रहते हैं तथा स्वाश्रित भी रहते हैं । (तदुभयसमोयारेणं जहा घरे खंभो,
आयभावे य जहा घडे गीवा आयभावे य) जब तदुभय समवतार को लेकर
विचार किया जाता है तो आत्मसमवतार की अपेक्षा समस्त द्रव्य
आत्मभाव में तथा परसमवतार की अपेक्षा परभाव में रहते हैं । जैसे
कट, कुडय, देहली और पट्ट आदि के समुदायरूप घर में स्तम्भ रहता

યારેણ જહા કુંડે બદરાણિ) કુંડમાં બેરની જેમ પરભાવમાં રહે છે. તાત્પર્ય
કહેવાનું આ છે કે ‘જ્યારે આ બાતનો વિચાર કરવામાં આવે છે કે પ્રત્યેક
દ્રવ્ય ક્યાં રહે છે ? ત્યારે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર બે નયોના આધારે આપવામાં
આવે છે. આમાં જ્યારે નિશ્ચયને આશ્રય માનવામાં આવે છે, ત્યારે આ
પ્રશ્નનો ઉત્તર આ પ્રમાણે હોય છે કે હરેકે હરેક દ્રવ્ય પોતાના જ સ્વરૂપમાં
રહે છે. તેમજ વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ જ્યારે આ પ્રશ્નના ઉત્તર વિષે
વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે તેનો અભિપ્રાય આ મુજબ હોય છે કે ‘જેમ
કુંડમાં બદરિકા-બેર ફળ રહે છે. તેમજ હરેકે હરેક દ્રવ્ય પરાશ્રિત પણ રહે
છે, તેમજ સ્વાશ્રિત પણ રહે છે. (તદુભયસમોયારેણં જહા ઘરે લંબો, આયભાવે
ય જહા ઘડે ગીવા આયભાવે ય) જ્યારે તદુભય સમવતારને લઈ ને વિચાર
કરવામાં આવે છે, ત્યારે આત્મ સમવતારની અપેક્ષા સમસ્તદ્રવ્ય આત્મભાવમાં
તેમજ પરસમવતારની અપેક્ષા પરભાવમાં રહે છે. જેમ કટ, કુડય, દેહલી
અને પટ્ટ વગેરેના સમુદાય રૂપ ઘરમાં સ્તંભ રહે છે, અને તે સ્તંભ પોતાના

ભાત્મકે ઘટે ગ્રીવા વર્ત્તે, સા ચ આત્મભાવેઽપિ વર્ત્તે । નનુ 'કુળ્હે વદરાણિ' ઇતિ યત્પરસમવતારસ્યોદાહરણં પ્રદર્શિતમ્, ।દમપિ તદુભયસમવતારસ્યૈવોદાહરણં મઘિતમર્હતિ, કુળ્હે વર્ત્તમાનાનાં વદરાણાં સ્વાત્મન્યપિ વર્ત્તમાનસ્વાદિતિ ચેત્, શ્રુણુ, અત્ર સ્વાત્મવૃત્તેર્નિવક્ષામકૃત્તૈવ મુરન્યાસઃ કૃતઃ । વસ્તુતસ્તુ દ્વિવિધ એવ સમવતારો યુક્તઃ, અત એવ સૂત્રકારઃ સ્વયમાહ—'અહવા' ઇત્યાદિ । અથવા—જ્ઞાયક શરીરમવ્યશરીરવ્યતિરિક્તો દ્રવ્યસમવતારો દ્વિવિધઃ પ્રજ્ઞસઃ, તદ્વથા—આત્મસમવતારઃ તદુભયસમવતારશ્ચેતિ । પૂર્વોક્તરીત્યા પરસમવતારસ્યાસંમઘિતામુપલક્ષ્ય છે ઓર વહ સ્તમ્મ અપને રૂપ મેં ઓ રહતા છે । અથવા જેસે બુધ્ધોદરકપાલરૂપ ઘટ મેં ગ્રીવા રહતીછે ઓર વહ ગ્રીવા આત્મભાવ મેં ઓ રહતી છે ।

શંકા—'કુળ્હે વદરાણિ' એસા જો ઉદાહરણ આપને પરસમવતાર કા દિયા છે, સો યહ ઉદાહરણ તદુભયસમવતાર કા હી હોના યાહિયે । કયોંકિ જિસ પ્રકાર વે કુંડમે રહતે હેં, ડસી પ્રકાર સે વે અપને આત્મ ભાવ મેં ઓ રહતે હેં ?

ઉત્તર—સુનો, યહ જો દૃષ્ટાંત પરસમવતાર કા દિયા ગયા છે— વેસે યદિ વિચાર કિયા જાવે તો સમવતાર ડો પ્રકાર કા હી હોના યાહિયે । હસી યાત કો સૂત્રકારને નિર્દિષ્ટ કરને કે લિયે (અહવા જાણયસરીરમવિયસરીરવહરિત્તે દવ્વસમોયારે દુવિહે પળ્લસે) એસા કહા છે । હસમેં વે યહ કહ રહે હેં કિ જ્ઞાયકશરીર મવ્યશરીર સે વ્યતિરિક્ત જો દ્રવ્ય સમવતાર છે વહ ડો પ્રકાર કા પ્રજ્ઞસ હુમા છે । (તં જહા) જેસે—(આયસમોયારે ય તદુભયસમોયારે ય) એક

સ્વરૂપમાં પણ રહે છે. અથવા જેમ બુધ્ધોદર-કપાલરૂપ ઘટમાં ગ્રીવા રહે છે અને તે ગ્રીવા આત્મભાવમાં પણ રહે છે.

શંકા—'કુળ્હે વદરાણિ' એવું જે ઉદાહરણ તમે પરસમવતારનું આપેલ છે, તો આ ઉદાહરણ તદુભય સમવતારનું જ હોવું જોઈએ. કેમકે જેમ કુંડમાં તે રહે છે. તેમજ તે પોતાના આત્મભાવમાં પણ રહે છે ?

ઉત્તર—સાંભળો—આ જે દૃષ્ટાંત પરસમવતાર વિષે આપેલ છે, તેમાં સ્વાત્મવૃત્તિની વિવક્ષા કરવામાં આવી નથી. આમ જો વિચાર કરવામાં આવે તો સમવતારના બે પ્રકારે જ હોવા જોઈએ. એ જ વાતને સૂત્રકારે નિર્દિષ્ટ કરવા માટે (અહવા જાણયસરીરમવિયસરીરવહરિત્તે દવ્વસમોયારે દુવિહે પળ્લસે) આમ કહ્યું છે. આમાં તેઓ આ પ્રમાણે કહી રહ્યા છે કે જ્ઞાયક-શરીર મવ્યશરીરથી વ્યતિરિક્ત જે દ્રવ્ય સમવતાર છે, તે બે પ્રકારનો પ્રસૂત થયેલ છે. (તં જહા) જેમ કે (આયસમોયારે ય તદુભયસમોયારે ય)

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સ્વ ૨૪૦ સમવતારદ્વારનિરૂપણમ્

૬૧૧

દ્વૈવિધ્યયુક્તમિતિ बोधम् । अनयो रुदाहरणान्याह-‘चउसट्टिया’ इत्यादि । चतुष्पष्टिका=चतुष्पलमाना अर्धभागिकायाश्चतुष्पष्टितमो भाग इत्यर्थः आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, उभयसमवतारेण तु सा स्वापेक्षया बृहन्मानायाम् अर्थात् अष्टपलमानायां द्वात्रिंशिकायां अर्धभागिकायां द्वात्रिंशतमभागरूपायां समवतरति । एवं द्वात्रिंशिका षोडशिका, अष्टभागिका, चतुर्भागिका, अर्द्धभागी च आत्मभावे उभयभावे च समवतरन्ति । तथाहि-अष्टपलप्रमाणा द्वात्रिंशिका आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, उभयसमवतारेण तु षोडश पलमानायां षोडशिकायां समवतरति आत्मभावे च । षोडशिकाऽपि आत्मसमवतारेण आत्म

આત્મસમવતાર ઓર તદુભયસમવતાર । હસમેં પૂર્વોક્ત રીતિ કે અનુસાર પરસમવતાર કી અસંમવિતા કો ધ્યાન મેં રચ્વકર સૂત્રકાર ને યહ દ્વિવિધતા કહી હૈ, એસા જાનના ચાહિયે । (ચઉસટ્ટિયા આયસમોચારેણં આયભાવે સમોચરહ) દૃષ્ટાન્તાન્તર સે હસી વિષય કો સ્પષ્ટ કરને કે લિયે સૂત્રકાર કહતે હૈં કિ-‘આત્મસમવતાર સે જૈસે ચતુષ્પષ્ટિકા ચારપલપ્રમાણવાલી અર્ધમણિકા કા ચૌસઠવાં ભાગ આત્મભાવ મેં રહતી હૈ ઓર (તદુભય સમોચારેણં વત્તીસિયા સમોચરહ) તદુભય-સમવતાર સે વહ અપની અપેક્ષા સે બૃહન્માનવાલી અર્થાત્ આઠપલ પ્રમાણવાલી દ્વાત્રિંશિકા મેં અર્થાત્ અર્ધમણિકા કે ૩૨ વેં ભાગ મેં રહતી હૈ-(આયભાવે ય) ઓર અપને નિજરૂપ મેં બી રહતી હૈ । હસી પ્રકાર સે દ્વાત્રિંશિકા, ષોડશિકા, અષ્ટભાગિકા, ચતુર્ભાગિકા, ઓર અર્ધમણી યે સ્વ આત્મભાવ મેં એવં ઉભયભાવ મેં સમવતરિત હોતી હૈં । જૈસે-(વત્તીસિયા આયસમોચારેણં આયભાવે સમોચરહ, તદુભય-સમોચારેણં સોલસિયા સમોચરહ, આયભાવે ય) અષ્ટપલ પ્રમાણવાલી

દૃષ્ટાન્તાન્તરથી આ વિષયને સ્પષ્ટ કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે કે ‘આત્મસમવ-તારથી જેમ ચતુષ્પષ્ટિકા ચાર પલ પ્રમાણવાળી અર્ધમણિકાને ચોસઠમાં ભાગ આત્મભાવમાં રહે છે, અને (તદુભયસમોચારેણં વત્તીસિયા સમોચરહ) તદુભય સમવતારથી તે પોતાની અપેક્ષાથી બૃહન્માન યુક્ત એટલે કે આઠ પલ પ્રમાણ યુક્ત દ્વાત્રિંશિકામાં એટલે કે અર્ધમણિકાના ૩૨ માં ભાગમાં રહે છે. (આયભાવે ય) અને પોતાના નિજ રૂપમાં પણ રહે છે. આ પ્રમાણે દ્વાત્રિંશિકા, ષોડશિકા, અષ્ટભાગિકા, ચતુર્ભાગિકા અને અર્ધમણી આ સર્વે આત્મભાવમાં અને ઉભયભાવમાં સમવતરિત હોય છે. જેમ કે (વત્તીસિયા આયસમોચારેણં આયભાવે સમોચરહ, તદુભયસમોચારેણં સોલસિયા સમોચરહ આયભાવે ય) અષ્ટપલ પ્રમાણ યુક્ત દ્વાત્રિંશિકા આત્મ સમવતારની અપેક્ષા

માવે સમવતરતિ, ઉભયસમવતારેણ તુ દ્વાત્રિંશત્પલ્લમાનાયામષ્ટભાગિકાયાં સમવતરતિ આત્મમાવેચ । અષ્ટભાગિકાઽપિ આત્મસમવતારેણ આત્મમાવે સમવતરતિ, ઉભયસમવતારેણ તુ ચતુષ્પલ્લમાનાયાં ચતુર્ભાગિકાયાં સમવતરતિ આત્મમાવેચ । ચતુર્ભાગિકાઽપિ આત્મસમવતારેણ આત્મમાવે સમવતરતિ, ઉભય-

દ્વાત્રિંશિકા આત્મસમવતાર કી અપેક્ષા આત્મભાવ મેં રહતી હૈ ઓર ઉભયસમવતાર કી અપેક્ષા સે ષોડશપલ પ્રમાણવાલી ષોડશિકા મેં ભી રહતી હૈ ઓર અરને માવ મેં ભી રહતી હૈ । (સોલસિયા આયસમોયારેણં આયમાવે સમોયરહ, તદુભયસમોયારેણં અદ્દમાહયા સમોયરહ, આયમાવે ચ) હસી પ્રકાર સે ષોડશિકા ભી આત્મસમવતાર કી અપેક્ષા સે આત્મભાવ મેં અવતરિત હોતી હૈ ઓર ઉભયસમવતારકી અપેક્ષા દ્વાત્રિંશત્પલ્લપ્રમાણવાલી અષ્ટભાગિકા મેં એવં આત્મભાવ મેં ભી અવતરિત હોતી હૈ । (અદ્દમાહયા આયસમોયારેણં આયમાવે સમોયરહ, તદુભયસમોયારેણં ચત્તમાહયા સમોયરહ આયમાવે ચ) તથા જો અષ્ટભાગિકા હૈ, વહ આત્મસમવતારકી અપેક્ષા સે આત્મભાવ મેં રહતી હૈ ઓર તદુભયસમવતાર કી અપેક્ષા સે ચતુર્ભાગિકામેં ભી રહતી હૈ ઓર આત્મભાવ મેં ભી રહતી હૈ । (ચત્તમાહયા આયસમોયારેણં આયમાવે સમોયરહ તદુભયસમોયારેણં અદ્દમાગી સમોયરહ આયમાવે ચ) ચતુર્ભાગિકા આત્મસમવતાર કી અપેક્ષા આત્મભાવ મેં રહતી

આત્મભાવમાં રહે છે, અને ઉભય સમવતારની અપેક્ષાએ ષોડશપલ પ્રમાણવાલી ષોડશિકામાં પણ રહે છે, અને પોતાના ભાવમાં પણ રહે છે (સોલસિયા આયસમોયારેણં આયમાવે સમોયરહ, તદુભયસમોયારેણં અદ્દમાહયા સમોયરહ, આયમાવે ચ) આ પ્રમાણે ષોડશિકા પણ આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં અવતરિત થાય છે, અને ઉભય સમવતારની અપેક્ષા એ દ્વાત્રિંશત્પલ્લ પ્રમાણયુક્ત અષ્ટ ભાગિકામાં તેમજ આત્મભાવમાં પણ અવતરિત થાય છે. (અદ્દમાહયા આયસમોયારેણં આયમાવે સમોયરહ, તદુભયસમોયારેણં ચત્તમાહયા સમોયરહ આયમાવે ચ) તેમજ એ અષ્ટભાગિકા છે, તે આત્મસમવતારની અપેક્ષા એ આત્મભાવમાં રહે છે, અને તદુભયસમવતારની અપેક્ષા એ ચતુર્ભાગિકામાં પણ રહે છે. અને આત્મભાવમાં પણ રહે છે. (ચત્તમાહયા આયસમોયારેણં આયમાવે સમોયરહ, તદુભયસમોયારેણં અદ્દમાગી સમોયરહ આયમાવે ચ) ચતુર્ભાગિકા આત્મસમવતારની અપેક્ષા આત્મભાવમાં રહે છે અને તદુભય

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૦ સમવતારદ્વારનિરૂપણમ્

૭૧૩

સમવતારેણ તુ ચતુર્ભોગિકાઽષ્ટાવિંશત્યધિકૈશ્વતપલમાનાયામર્દમાણિકાયાં સમ-
વતરતિ આત્મભાવેવ । તથા-અર્દમાણિકાઽપિ આત્મસમવતારેણ આત્મભાવે સમવ-
તરતિ, ઉભયસમવતારેણ તુ પટ્ટપશ્ચાશ્વદધિકશ્વતદ્વ્યમાનાયામર્દમાણિકાયાં
સમવતરતિ આત્મભાવે ચેતિ । इत्थं तदुभयव्यतिरिक्तो द्रव्यसमवतारो निरूपित
इति सूचयितुमाह-स एष ज्ञायक-शरीरमव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यसमवतार
इति । इत्थं नो आगमतो द्रव्यसमवतारस्य त्रिविधोऽपि भेदो निरूपित इति सूच-
यितुमाह-स एष नो आगमतो द्रव्यसमवतार इति । इत्थं सभेदो द्रव्यसमवतारो
निरूपित इति सूचयितुमाह-स एष द्रव्यसमवतार इति ॥सू० २४०॥

है और तदुभय समवतार की अपेक्षा अर्धमाणी में भी रहती है और
आत्मभाव में भी रहती है (अद्धमाणी आयसमोयारेण आयभावे समो-
यरइ तदुभयसमोयारेण अद्धमाणीए समोयरइ आयभावे य) इसी प्रकार
से जो अर्धमानी है वह आत्मसमवतार की अपेक्षा से आत्मभाव में
रहती है और तदुभयसमवतार की अपेक्षा से मानी में भी रहती है
और आत्मभाव में भी रहती है १२८ पल की अर्धमानी होती है और
२५६ पल की मानी होनी है । (से तं जाणयसरीरभविद्यसरीर वह-
रित्ते दव्वसमोयारे) इस प्रकार यह पूर्व प्रकांत वह ज्ञायक शरीर अव्य-
शरीर से व्यतिरिक्त द्रव्यसमवतार होता है । (से तं नो आगमओ
दव्वस०) इस प्रकार से सूत्रकार ने नो आगम की अपेक्षा लेकर द्रव्य-
समवतार के तीन प्रकार के भेदों का निरूपण किया । इसके निरूपित
हो जाने पर (से तं दव्वसमोयारे) द्रव्यसमवतार पूर्णरूप से निरूपित
हो चुका ॥ सू० २४० ॥

સમવતારની અપેક્ષા અર્ધમાણીમાં પણ રહે છે અને આત્મભાવમાં પણ રહે
છે. (અદ્ધમાણી, આયસમોયારેણ આયભાવે સમોયરइ, તદુભયસમોયારેણ અદ્ધ માણીए
સમોયરइ આયભાવે ય) આ પ્રમાણે જે અર્ધમાની છે તે આત્મસમવતારની
અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં રહે છે અને તદુભય સમવતારની અપેક્ષાએ મानीમાં
પણ રહે છે. અને આત્મભાવમાં પણ રહે છે. ૧૨૮ પલની અર્ધમાની
હોય છે. અને ૨૫૬ પલની મानी હોય છે. (સે તં જાણયસરીરભવિયસરીર
વહરિત્તે દવ્વસમોયારે) આ પ્રમાણે આ પૂર્વપ્રાન્ત તે જ્ઞાયકશરીર અવ્ય-
શરીરથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય સમવતાર હોય છે. (સે તં નો આગમઓ દવ્વસ०)
આ પ્રમાણે સૂત્રકારે નો આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય સમવતારના ત્રણ
પ્રકારના ભેદોનું નિરૂપણ કર્યું છે. આના નિરૂપણથી (સે તં દવ્વસમોયારે.)
દ્રવ્ય સમવતાર પૂર્ણ રૂપથી નિરૂપણ થઈ ગયો છે. ॥ સૂત્ર ૨૪૦ ॥

અથ ક્ષેત્રસમવતારાદીન્ નિરૂપયતિ—

પૂલ્ક—સે કિં તં ચેત્તસમોયારે? ચેત્તસમોયારે—દુવિહે
 પળ્લત્તે, તં જહા—આયસમોયારે ચ તદુભયસમોયારે ચ। મરહે-
 વાસે આયસમોયારેણ આયભાવે સમોયરઙ્, તદુભયસમોયારેણ
 જંબુદ્વીવે સમોયરઙ્ આયભાવે ચ। જંબુદ્વીવે આયસમોયારેણ આય-
 ભાવે સમોયરઙ્, તદુભયસમોયારેણ તિરિયલોષ સમોયરઙ્ આય-
 ભાવે ચ। તિરિયલોષ આયસમોયારેણ આયભાવે સમોયરઙ્,
 તદુભયસમોયારેણ લોષ સમોયરઙ્ આયભાવે ચ। સે તં ચેત્ત-
 સમોયારે। સે કિં તં કાલસમોયારે? કાલસમોયારે—દુવિહે
 પળ્લત્તે, તં જહા—આયસમોયારે ચ તદુભયસમોયારે ચ। સમણ
 આયસમોયારેણ આયભાવે સમોયરઙ્, તદુભયસમોયારેણ આવ-
 લિયાણ સમોયરઙ્ આયભાવે ચ। ઇવમાણાપાણૂ થોવે લવે મુહુત્તે
 અહોરત્તે પક્કલે માસે ઝઝ અયળે સંવચ્છરે જુગે વાસસણ વાસ-
 સહસ્સે વાસસયસહસ્સે પુવંગે પુવે તુહિઅંગે તુહિણ અહહંગે અહહે
 અવવંગે અવવે હૂહૂઅંગે હૂહૂણ ઉપ્પલંગે ઉપ્પલે પડમંગે પડમે ણલિ-
 ણંગે ણલિણે અચ્છનિરંગે અચ્છનિરે અડઅંગે અડણ નડઅંગે
 નડણ પડઅંગે પડણ ચૂલિઅંગે ચૂલિયા સીસપહેલિઅંગે સીસ-
 પહેલિયા પલિઓવમે સાગરોવમે આયસમોયારેણ આયભાવે
 સમોયરઙ્ તદુભયસમોયારેણ ઓસપ્પિણીઉસ્સપ્પિણીસુ સમો-
 યરઙ્ આયભાવે ચ। ઓસપ્પિણી ઉસ્સપ્પિણીઓ આયસમોયારેણ
 આયભાવે, સમોયરંતિ, તદુભયસમોયારેણ પોમ્મલપરિયદ્દે સમો-

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २४१ क्षेत्रसमवतारादीनां निरूपणम्

७१५

यरन्ति आयभावे य । पोग्गलपरियट्टे आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं तीतद्धा अणागतद्धासु समोयरइ आयभावे य । तीतद्धा अणागतद्धाउ आयसमोयारेणं आयभावे समोयरन्ति, तदुभयसमोयारेणं सव्वद्धाए समोयरन्ति आयभावे य । से तं कालसमोयारे । से किं तं भावसमोयारे ? भावसमोयारे दुव्विहे पणत्ते, तं जहा—आयसमोयारे य तदुभयसमोयारे य । कोहे आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं माणे समोयरइ आयभावे य । एवं माणे माया लोभे रागे मोहणिजे, अट्टकम्मपयडीओ आयसमोयारेणं आयभावे समोयरन्ति तदुभयसमोयारेणं छव्विहे भावे समोयरन्ति आयभावे य । एवं छव्विहे भावे, जीवे जीवत्थिकाए आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं सव्वदव्वेसु समोयरइ आयभावे य । एत्थ संगहणीगाहा—“कोहे माणे माया, लोहे रागे य मोहणिजे य । पगडी भावे जीवे जीवत्थिकाय द्वा या॥१॥” सेतं भावसमोयारे । सेतं उवक्कमे । उवक्कम इइ पढमं दारं । सू.२४१।

छाया—अथ कोऽसौ क्षेत्रसमवतारः ? क्षेत्रसमवतारो द्विविधः मङ्गलः, तथा—आत्मसमवतारश्च तदुभयसमवतारश्च । भारतं वर्षम् आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण जम्बूद्वीपे समवतरति आत्मभावे च । जम्बूद्वीपः आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण त्रिर्यग् लोके समवतरति आत्मभावे च । त्रिर्यग् लोकः आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण लोके समवतरति आत्मभावे च । स एष क्षेत्रसमवतारः अथ कोऽसौ कालसमवतारः ? कालसमवतारो द्विविधः मङ्गलः, तथा—आत्मसमवतारश्च तदुभयसमवतारश्च । समयः आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण आवल्लिकायां समवतरति आत्मभावे च । एवमानप्राणः स्तोको लवो मुहूर्तः अङ्गोरात्रः पक्षः मासः ऋतुः अयनम् संवत्सरो युगं वर्षशतं वर्षसहस्रं वर्षशतसहस्रं पूरार्द्धं पूर्वं त्रुटिताङ्गं त्रुटितम् अट्टाङ्गम् अट्टम् अन्वाङ्गम् अव्वं

હૂહકાઙ્ગમ્ હૂહકમ્ ઉત્પલાઙ્ગમ્ ઉત્પલં પદ્માઙ્ગં પદ્મં નલિનાઙ્ગં નલિનં અચ્છનિકુરાઙ્ગમ્
અચ્છનિકુરમ્, અયુતાઙ્ગમ્ અયુતં નયુતાઙ્ગં નયુતં મયુતાઙ્ગં મયુતં ચૂલિકાઙ્ગં ચૂલિકા
શીર્ષપદ્દેલિકાઙ્ગં શીર્ષપદ્દેલિકા પલ્લોપમં સાગરોપમમ્ આત્મસમવતારેણ આત્મભાવે
સમવતરતિ, તદુભયસમવતારેણ અવસર્પિણ્યુત્સર્પિણીયુ સમવતરંતિ આત્મભાવે ચ ।
અવસર્પિણ્યુત્સર્પિણ્યઃ આત્મસમવતારેણ આત્મભાવે સમવતરતિ, તદુભયસમવતારેણ
પુદ્ગલપરિવર્તે સમવતરન્તિ આત્મભાવે ચ । પુદ્ગલપરિવર્તે આત્મસમવતારેણ આત્મભાવે
સમવતરતિ, તદુભયસમવતારેણ અતીતાદ્વાનાગતાદ્વાસુ સમવતરતિ આત્મભાવે ચ ।
અતીતાદ્વાનાગતાદ્વા આત્મસમવતારેણ આત્મભાવે, સમવતરન્તિ, તદુભયસમવતારેણ
સર્વાદ્યાયાં સમવતરતિ આત્મભાવે ચ । સ एष કાલસમવતારઃ । અય કોઽસી ભાવ
સમવતારઃ ? ભાવસમવતારો દ્વિવિધઃ પ્રદ્વસઃ તથા—આત્મસમવતારશ્ચ તદુભયસમવ-
તારશ્ચ । ક્રોધ આત્મસમવતારેણ આત્મભાવે સમવતરતિ, તદુભયસમવતારેણ માને
સમવતરતિ આત્મભાવે ચ । એવં માનો માયા લોભો રાગો મોહનીયમ્ અષ્ટકર્મ
પ્રકૃતયઃ આત્મસમવતારેણ આત્મભાવે સમવતરતિ તદુભયસમવતારેણ પદ્વિધે
ભાવે સમવતરન્તિ આત્મભાવે ચ । એવં પદ્વિધો ભાવઃ, જીવઃ, જીવાસ્તિકાય
આત્મસમવતારેણ આત્મભાવે સમવતરતિ, તદુભયસમવતારેણ સર્વદ્રવ્યેષુ સમવતરતિ
આત્મભાવે ચ । અગ્ર સંગ્રહણીગાથા—

ક્રોધો માનો માયા, લોભો રાગશ્ચ મોહનીયં ચ ।

પ્રકૃતિર્ભાવો જીવો, જીવાસ્તિકાયો દ્રવ્યાણિ ચ ॥૧॥

સ एष ભાવસમવતારઃ । સ एષ સમવતારઃ । સ एષ ઉપક્રમઃ । ઉપક્રમ ઇતિ પ્રથમં
દ્વારમ્ ॥મૂ० ૨૪૧॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

અથ કોઽસી ક્ષેત્રસમવતારઃ ? ઇતિ શિષ્ય પ્રશ્નઃ । ઉત્તરયતિ—ક્ષેત્ર સમવતારઃ—
ધર્માદીનાં દ્રવ્યાણાં યત્ર વૃત્તિર્ભવતિ તત્ક્ષેત્રમ્ તસ્ય સમવતારઃ, સ ચ આત્મસમવ-

અથ સૂત્રકાર ક્ષેત્રસમવતાર આદિકોં કા નિરૂપણ કરતે હૈ—

‘સે કિં તં લેત્તસમોયારે’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં લેત્તસમોયારે ?) હે મદન્ત ! વહ પૂર્વપ્રકાન્ત
ક્ષેત્ર સમવતાર કયા હૈ ?

હવે સૂત્રકાર ક્ષેત્ર સમવતાર આદિનું નિરૂપણ કરે છે.

‘સે કિં તં લેત્તસમોયારે’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં લેત્તસમોયારે ?) હે મદન્ત ! તે પૂર્વપ્રકાન્ત
ક્ષેત્ર સમવતાર કયું છે ?

તારસ્તદુભયસમવતારશ્चेति द्विविधः । तत्र भरतं वर्षमात्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण तु जम्बूद्वीपे समवतरति आत्मभावे च । एवं जम्बू-
द्वीपादयोऽपि आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरन्ति तदुभयसमवतारेण एते
उत्तरोत्तरस्मिन् स्वापेक्षया वृद्ध्यमाने क्षेत्रविभागे समवतरन्ति आत्मभावे चेति

उत्तर--(खेत्तसमोयारे) धર્मादિક द्रव्यों की जहां वृत्ति होती है--
अर्थात् धर्मादिक द्रव्यों का जहां निवास होता है उसका नाम क्षेत्र
है, इस क्षेत्र का जो समवतार है, वह क्षेत्र समवतार है । यह क्षेत्र
समवतार (दुविहे पणत्ते) दो प्रकार का कहा गया है । (तं जहा) जैसे
(आयसमोयारे य तदुभयसमोयारे य) एक आत्मसमवतार और दूसरा
तदुभय समवतार । (भरहे वासे आयसमोयारेण आयभावे समोयरइ,
तदुभयसमोयारेण जंबूद्वीवे समोयरइ आयभावे य) आत्मसमवतार
की अपेक्षा लेकर जब यह विचार किया जाता है कि--'भरतक्षेत्र
कहां रहता है ? तब इसका उत्तर यह होता है कि--'भरत क्षेत्र आत्म-
समवतार की अपेक्षा आत्मभाव में रहता है, और तदुभय समव-
तार की अपेक्षा जंबूद्वीप में रहता है । एवं अपने निजस्वरूप में भी
रहता है । (जंबूद्वीवे आयसमोयारेण आयभावे समोयरइ, तदुभय
समोयारेण तिरियलोए समोयरइ आयभावे य) जंबूद्वीप आत्मसम-
वतार की अपेक्षा आत्मभाव में रहता है और तदुभय समवतार की
अपेक्षा तिर्यक् लोक में भी रहता है और आत्मभाव में भी रहता है ।

उत्तर--(खेत्तसमोयारे) धર્मादિક દ્રવ્યોની જ્યાં વૃત્તિ હોય, એટલે
કે ધર્માદિક દ્રવ્યોનું જ્યાં નિવાસ છે, તેનું નામ ક્ષેત્ર છે. આ ક્ષેત્રસમવતાર
(દુવિહે પણત્તે) બે પ્રકારનો કહેવામાં આવેલ છે. (તં જહા) જેમ
કે (આયસમોયારે ય તદુભયસમોયારે ય) એક આત્મસમવતાર અને
દ્વિતીય તદુભય સમવતાર (ભરહે વાસે આયસમોયારેણ આયભાવે સમો-
યરइ, આયભાવે ય) આત્મસમવતારની અપેક્ષા એ જ્યારે આ પ્રમાણે વિચાર
કરવામાં આવે છે કે 'ભરતક્ષેત્રમાં રહે છે?' ત્યારે આનો જવાબ આ
પ્રમાણે હોય છે કે ભરતક્ષેત્ર આત્મસમવતારની અપેક્ષા આત્મભાવમાં
રહે છે અને તદુભય સમવતારની અપેક્ષા જંબૂદ્વીપમાં રહે છે. તેમજ
પોતાના નિજ સ્વરૂપમાં પણ રહે' (જંબૂદ્વીવે આયસમોયારેણ આયભાવે
સમોયરइ, તદુભયસમોયારેણ તિરિયલોપ સમોયરइ આયભાવે ય) જંબૂદ્વીપ
આત્મસમવતારની અપેક્ષા આત્મભાવમાં રહે છે અને તદુભય સમવતારની
અપેક્ષા એ તિર્યક્ લોકમાં પણ રહે છે, અને આત્મભાવમાં પણ રહે છે.

બોધ્યમ્ । પ્રકૃતમુપસંહરન્નાહ-સ એવ ક્ષેત્રસમવતાર ઇતિ । અથ કાલસમવતારં નિરૂપયતિ । તત્ર-અથ કોઽર્પી કાલસમવતારઃ ? ઇતિ શિષ્યપ્રશ્નઃ । ઉત્તરયતિ-કાલસમવતારઃ-કરગ્રયતિ=સમયાદિરૂપેણ પરિચ્છિન્દન્તિ જ્ઞાનિનો યં સ કાલઃ, તસ્ય સમવતારઃ । સ ચ આત્મસમવતારઃ તદુભયસમવતારશ્ચેતિ દ્વિવિધઃ । તત્ર-સમય આત્મસમવતારેણ આત્મભાવે સમવતરતિ, તદુભયસમવતારેણ સ્વાપેક્ષયા વૃદ્ધત્પ્રમાણાયમાવલિકાયાં સમવતરતિ આત્મભાવે ચ । एवम् आवलिकादिषु भत्येकम्

(તિરિયલોઈ આયસમોયરે ણં આયભાવે સમોયરહ, તદુભયસમોયારે ણં લોઈ સમોયરહ આયભાવે ય) હસી પ્રકાર તિર્યક્ લોક ધી આત્મ-સમવતાર કી અપેક્ષા આત્મભાવ મેં રહતા હૈ ઓર તદુભય સમવતાર કી અપેક્ષા લોક મેં ધી રહતા હૈ એવં આત્મભાવ મેં ધી રહતા હૈ । (સે સં લેત્તસમોયારે) હસ પ્રકાર યહ ક્ષેત્ર સમવતાર હૈ । (સે કિં તં કાલસમોયારે ?) હે ભદન્ત ! વહ પૂર્વ પ્રકાન્ત કાલ સમવતાર કયા હૈ ?

ઉત્તર-(કાલસમોયારે) જ્ઞાની જન જિસે સમય આદિ રૂપ સે જાનતે હૈ-ઉસકા નામ કાલ હૈ । હસ કાલ જો સમવતાર હૈ, વહ કાલ સમવતાર હૈ વહ કાલ સમવતાર (દુવિહે પળજે) દો પ્રકાર કા પ્રજ્ઞસ હુઆ હૈ । (તં જહા) જિસે (આયસમોયારે ય તદુભયસમોયારે ય) એક આત્મસમવતાર ઓર દૂસરા તદુભય સમવતાર । (સમય આયસમોયારે ણં આયભાવે સમોયરહ) આત્મ સમવતાર કી અપેક્ષા સમય આત્મભાવ મેં રહતા હૈ । (તદુભય સમોયારે ણં આલિયાઈ સમોયરહ, આયભાવે ય) તદુભય સમવતાર

તિરિયલોઈ આયસમોયારે ણં આયભાવે સમોયરહ, તદુભયસમોયારે ણં લોઈ સમોયરહ આયભાવે ય) આ પ્રમાણે તિર્યક્ લોકપણુ આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં રહે છે અને તદુભય સમવતારની અપેક્ષાએ લોકમાં પણુ રહે છે. તેમજ આત્મભાવમાં પણુ રહે છે. (સે સં લેત્તસમોયારે) આ પ્રમાણે આ ક્ષેત્ર સમવતાર છે. (સે કિં તં કાલસમોયારે ?) હે ભદન્ત ! તે પૂર્વ પ્રકાન્ત કાલ સમવતાર શું છે ?

ઉત્તર--(કાલસમોયારે) જ્ઞાની લોકો જેને સમય વગેરેના રૂપમાં જાણે છે તેનું નામ કાળ છે. આ કાળનો જે સમવતાર છે. તે કાળ સમવતાર છે. તે કાળ સમવતાર (દુવિહે પળજે) બે પ્રકારનો પ્રજ્ઞન્ત થયેલ છે. (તં જહા) જેમ કે (આયસમોયારે ય તદુભયસમોયારે ય) એક આત્મસમવતાર અને દ્વિતીય તદુભય સમવતાર (સમય આયસમોયારે ણં આયભાવે સમોયરહ) આત્મસમવતારની અપેક્ષા સમય આત્મભાવમાં રહે છે. (તદુભયસમોયારે ણં આલિયાઈ સમોયરહ,

અનુયોગચન્દ્રિકા શ્લોકા સૂચ ૨૪૧ સ્વેચ્છસમવતારાદીનાં નિરૂપણમ્

૭૧૯

કી અપેક્ષા સે આવલિકા મેં બી રહતા હૈ ઓર આત્મભાવમેં બી રહતા હૈ । આવલિકા અસંખ્યાત સમય કી હોતી હૈ । હસલિયે અપની અપેક્ષા વહ વૃદ્ધ પ્રમાણવાલી હૈ । અતઃ સમયરૂપ કાલ કો તદુભય સમવતાર કી અપેક્ષા આવલિકા કે આશ્રિત રહના કહા હૈ । તથા એસા હોને પર બી વહ અપને નિજરૂપ કા પરિત્યાગ નહીં કરતા હૈ—હસલિયે આત્મભાવ મેં બી ડસકા નિવાસ પ્રકટ કિયા હૈ । (એવમાણાપાળુ, ધોવે, લવે, મુદ્દત્તે, અહોરત્તે, પક્ષે માસે ડડ, અયણે, સંવચ્છરે, જુગે, વાસસય વાસસહસ્તે, વાસસયસહસ્તે, પુવ્વંગે, પુવ્વે તુહિઅંગે, તુહિયે, અહહંગે અહહે અવવંગે, અવવે, હુહુઅંગે, હુહુયે, ઉપ્પલંગે, ઉપ્પલે પડમંગે, પડમે, જલિણંગે, જલિણે, અચ્છનિડરંગે, અચ્છનિડરે, અડઅંગે, અડયે, નડઅંગે, નડયે, પડઅંગે, પડયે, ચૂલિઅંગે, ચૂલિયા, સીસપહેલિઅંગે, સીસપહેલિયા, પલિઓવમે, સાગરોવમે, આયસમોયારેણ આયમાવે, સમોયરહ) હસી પ્રકાર આનપ્રાણ, સ્તોક, લવ, મુદ્દત્ત, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ ઋતુ, અયન, સંવત્સર યુગ, વર્ષશત, વર્ષસહસ્ર, વર્ષશતસહસ્ર, પૂર્વાંગ પૂર્વ, ધ્રુવિતાંગ, ધ્રુવિત, અટટાંગ અટટ, અવવાંગ અવવ, હૂહૂકાંગ, હૂહૂક, ઉત્પલાંગ, ઉત્પલ, પદ્માંગ, પદ્મ, નલિનાંગ, નલિન, અચ્છનિકુરાંગ,

આયમાવે ચ) તદુભય સમવતારની અપેક્ષા એ આવલિકામાં પણ રહે છે. અને આત્મભાવમાં પણ રહે છે. આવલિકા અસંખ્યાત સમયની હોય છે. એથી તે સ્વઅપેક્ષાએ વૃદ્ધ પ્રમાણવાળી છે. એથી સમયરૂપકાળને તદુભય સમવતારની અપેક્ષા આવલિકાના આશ્રિત છે, એવું કહ્યું છે. તેમજ આમ થવાથી પણ તે પોતાના નિજ સ્વરૂપનો પરિત્યાગ કરતો નથી. એથી આત્મભાવમાં પણ તેની નિવાસસ્થિતિ સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. (એવમાણાપાળુ ધોવે, લવે, મુદ્દત્તે, અહોરત્તે, પક્ષે, માસે, ડડ અયણે, સંવચ્છરે, જુગે, વાસસય, વાસસહસ્તે, પુવ્વંગે, પુવ્વે, તુહિઅંગે, તુહિયે, અહહંગે અહહે, અવવંગે, અવવે, હુહુઅંગે, હુહુયે, ઉપ્પલંગે, ઉપ્પલે, પડમંગે, પડમે, જલિણંગે, જલિણે, અચ્છનિડરંગે, અચ્છનિડરે, અડઅંગે, અડયે, નડઅંગે, નડયે, પડઅંગે, પડયે, ચૂલિઅંગે, ચૂલિયા, સીસપહેલિઅંગે, સીસપહેલિયા, પલિઓવમે, સાગરોવમે, આયસમોયારેણ આયમાવે સમોયરહ) આ પ્રમાણે આનપ્રાણ, સ્તોક, લવ, મુદ્દત્ત, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, સંવત્સર, યુગ, વર્ષશત, વર્ષસહસ્ર, પૂર્વાંગ, પૂર્વ ધ્રુવિતાંગ, ધ્રુવિત, અટટાંગ, અટટ, અવવાંગ, અવવ, હૂહૂકાંગ, હૂહૂક, ઉત્પલાંગ, ઉત્પલ પદ્માંગ, પદ્મ, નલિનાંગ, નલિન, અચ્છનિકુરાંગ, અચ્છનિકુર, અયુતાંગ, અયુત,

આત્મસમવતારેણ આત્મભાવે સમવતરતિ, તદુભયસમવતારેણ તુ તત્તદપેક્ષયા
 બૃહત્પમાણે ઉત્તરોત્તરસ્મિન્ કાલવિભાગે સમવતરતીતિ વોધ્યમ્ । મકૃતશ્રુપસંહર-

અચ્છનિકુર, અયુતાઙ્ગ, અયુત, નયુતાઙ્ગ, નયુત, પ્રયુતાઙ્ગ, પ્રયુત,
 ચૂલિકાઙ્ગ, ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાઙ્ગ, શીર્ષપ્રહેલિકા, પલ્લોપમ સાગરોપમ,
 યે સઘ પ્રત્યેક આત્મસમવતાર કી અપેક્ષા સે આત્મભાવ મેં વર્તેતે હૈં-
 (તદુભયસમોચારેણં ઓસપ્પિણી ઉસપ્પિણીસુ સમોચરહ આયભાવે ય)
 તથા ઉભયસમવતાર કી અપેક્ષા યે સઘ અપની ૨ અપેક્ષા સે બૃહ-
 ત્પમાણ સંપન્ન આગે ૨ કે કાલવિભાગ મેં વર્તેતે હૈં । ઓર આત્મભાવ
 મેં બી વર્તેતે હૈં । તથા સાગરોપમ ઉત્સર્પિણી ઓર અવસર્પિણી કાલ
 મેં રહતે હૈં । (ઓસર્પિણી ઉસર્પિણીઓ આયસમોચારેણં આયભાવે
 સમોચરંતિ, તદુભયસમોચારેણં પોગ્ગલપરિચદ્દે સમોચરંતિ આયભાવે
 ય) ઉસર્પિણી અવસર્પિણી કાલ આત્મસમવતાર કી અપેક્ષા આત્મ-
 ભાવ મેં રહતે હૈં ઓર ઉભયસમવતાર કી અપેક્ષા પુદ્ગલપરિવર્તન મેં
 રહતે હૈં । તથા અપને નિજ સ્વરૂપ મેં બી રહતે હૈં (પોગ્ગલપરિચદ્દે-
 આયસમોચારેણં આયભાવે સમોચરહ, તદુભયસમોચારેણં તીતદ્ધા અના-
 ગતદ્ધાસુ સમોચરહ, આયભાવે ય) પુદ્ગલ પરિવર્ત આત્મસમવતાર કી
 અપેક્ષા અપને નિજરૂપ મેં રહતા હૈ, તથા ઉભય સમવતાર કી અપેક્ષા સે
 અતીતકાલ અનાગતકાલ મેં રહતા હૈ । ઓર આત્મભાવ મેં બી

નયુતાંગ, નયુત, પ્રયુતાંગ, પ્રયુત, ચૂલિકાંગ ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાંગ, શીર્ષ-
 પ્રહેલિકા પલ્લોપમ સાગરોપમ, આ સર્વભાંથી હરેકેહરેક આત્મસમવતારની
 અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં વર્તે છે. (તદુભયસમોચારેણં ઓસપ્પિણી ઉસપ્પિણીસુ
 સમોચરહ આયભાવે ય) તેમજ ઉભય સમવતારની અપેક્ષાએ આ બધાં પોતા-
 પોતાની અપેક્ષાએ બૃહત્પ્રમાણ સમ્પન્ન આગળ આગળના કાયવિભાગમાં વર્તે
 છે. તેમજ સાગરોપમ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળમાં પણ રહે છે.
 (ઓસર્પિણી ઉસર્પિણીઓ આયસમોચારેણં આયભાવે, સમોચરંતિ, તદુભય સમો-
 ચારેણં પોગ્ગલપરિચદ્દે સમોચરંતિ આયભાવે ય) ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળ
 આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં રહે છે, અને ઉભયસમવતારની
 અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પરિવર્તનમાં રહે છે, તેમજ પોતાના નિજસ્વરૂપમાં પણ
 રહે છે. (પોગ્ગલપરિચદ્દે આયસમોચારેણં આયભાવે સમોચરહ, તદુભયસમોચારેણં
 તીતદ્ધા અનાગતદ્ધાસુ સમોચરહ, આયભાવે ય) પુદ્ગલ પરિવર્ત આત્મસમવતારની
 અપેક્ષાએ પોતાના નિજ રૂપમાં રહે છે, તેમજ ઉભય સમવતારની અપે-
 ક્ષાએ અતીતકાળ અનાગતકાળમાં રહે છે, અને આત્મભાવમાં પણ રહે છે.

બાહ-સ એ કાલસમવતાર ઇતિ । અથ ભાવસમવતારં નિરૂપયતિ । તત્ર-અથ ક્રોઽસૌ ભાવસમવતારઃ ? ઇતિ શિષ્યપ્રશ્નઃ । ઉચ્ચરયતિ-ભાવસમવતારઃ-ભાવસ્ય=ક્રોધાદેઃ સમવતારઃ આત્મસમવતારસ્તદુભયસમવતારશ્ચેતિ દ્વિવિધઃ પ્રશ્નઃ । તત્ર -ક્રોધ આત્મસમવતારેણ આત્મભાવે સમવતરતિ, તદુભયસમવતારેણ-માને સમવતરતિ આત્મભાવે ચ । તથા-માનમ્ આત્મસમવતારેણ આત્મભાવે સમવતરતિ, તદુ-

રહતા હૈ । (તીતદ્વા અનાગતદ્વાઽ આયસમોચારેણ આયભાવે સમોચરતિ, તદુભયસમોચારેણ સ્વ્વદ્વાય સમોચરતિ આયભાવે ચ) અતીત કાલ ઓર અનાગત કાલ યે આત્મસમવતાર કી અપેક્ષા આત્મભાવ મેં રહતે હૈ, તથા ઉભય સમવતાર કી અપેક્ષા સર્વાદ્વા કાલ મેં રહતે હૈ ઓર આત્મભાવ મેં બી રહતે હૈ । (સે તં કાલસમોચારે) ઇસ પ્રકાર યહ કાલ સમવતાર કા વિચાર હૈ । (સે કિં તં ભાવસમોચારે) હે ભદંત ! ભાવ સમવતાર કયા હૈ ? (ભાવસમોચારે) ક્રોધાદિકષાયોં કા જો સમવતાર હૈ, વહ ભાવ સમવતાર હૈ । યહ ભાવ સમવતાર (દુષ્ટિહે પળ્લત્તે) દો પ્રકાર કા કહા હૈ । (તં જહા) જૈસે-(આયસમોચારે તદુભયસમોચારે) આત્મસમવતાર ઓર તદુભય સમવતાર ! (કોહે આયસમોચારેણ આયભાવે સમોચરહ, તદુભયસમોચારેણ-માને સમોચરહ, આયભાવે ચ) ક્રોધ આત્મસમવતાર કી અપેક્ષા આત્મભાવ મેં-નિજમેં-રહતા હૈ તથા ઉભય સમવતાર કી અપેક્ષા

(તીતદ્વા અનાગતદ્વાઽ આયસમોચારેણ આયભાવે સમોચરતિ, તદુભયસમોચારેણ સ્વ્વદ્વાય સમોચરતિ આયભાવે ચ) અતીતકાળ અને અનાગતકાળ એઓ આત્મસમવતારની અપેક્ષા આત્મભાવમાં રહે છે, તેમજ ઉભય સમવતારની અપેક્ષાએ સર્વાદ્વા કાળમાં રહે છે, અને આત્મભાવમાં પણ રહે છે (સે તં કાલસમોચારે) આ પ્રમાણે આ કાળ સમવતારનો વિચાર છે. (સે કિં તં ભાવસમોચારે) હે ભદંત ! ભાવ સમવતાર શું છે ? (ભાવસમોચારે) ક્રોધાદિકષાયોના જે સમવતાર છે, તે ભાવસમવતાર છે, આ ભાવસમવતાર (દુષ્ટિહે પળ્લત્તે) એ પ્રકારનો કહેવામાં આવેલ છે. (તં જહા) જેમકે (આયસમોચારે તદુભયસમોચારે) આત્મસમવતાર અને તદુભય સમવતાર (કોહે આયસમોચારેણ આયભાવે સમોચરહ, તદુભયસમોચારેણ માને, સમોચરહ, આયભાવે ચ) ક્રોધ આત્મસમવતારની અપેક્ષા, આત્મભાવમાં-નિજમાં-રહે છે, તેમજ ઉભય

મયસમવતારેણ તુ માયાયાં સમવતરતિ, આત્મભાવે ચ । एवं-माया लोभादिषु चापि प्रत्येकम् आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण उत्तरोत्तरस्मिन् समवतरति आत्मभावे च । अत्र सूत्रकारः संग्रहणीं गाथामाह-‘कोहो माणं’ इत्यादि । अयं भावः-औद्यिकभाररूपत्वात् क्रोधादयो भावसमवतारेऽधिकृताः । तत्र-अहङ्कारमन्तरेण क्रोधो न भवति, प्रत्युत अहङ्कारवानेव कुप्यति,

માન મેં બી રહતા હૈ । ઓર નિજ મેં બી રહતા હૈ । (एवं माणे, माया, लोभे, रागे, मोहणिज्जे अट्ठकम्मपयडीओ आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ तदुभयसमोयारेणं छव्विहे भावे समोयरइ आयभावे य) इसी प्रकार मान, लोभ, राग, मोहनीय, और अष्टकर्मप्रकृतियां ये प्रत्येक आत्मसमवतार की अपेक्षा अपने २ निज भाव में अवतरित होती है । तथा उभयसमवतार की अपेक्षा से मान का माया में और आत्मभाव में, माया का लोभ में तथा आत्मभाव में लोभ का राग में और आत्मभाव में, राग का मोह में तथा आत्मभाव में मोह का अष्टकर्म प्रकृतियों में एवं आत्मभाव में अष्टकर्मप्रकृतियों का छह प्रकार के भावों में तथा आत्मभाव में समवतार होता है । यहां सूत्र-कारने जो ‘कोहो माणं’ इत्यादि गाथा कही है सो इसी अभिप्राय को पुष्ट करने के लिये कही है । जिसका तात्पर्य यह है-कि क्रोधादिक औदारिक भावरूप हैं । इसलिये उन्हें भावसमवतार में गिना

સમવતારની અપેક્ષાએ માનમાં રહે છે. અને નિજમાં પણ છે. (एवं माणे, माया, लोभे, रागे, मोहणिज्जे अट्ठकम्मपयडीओ आयसमोयारेणं आयभावे समो-यरइ तदुभयसमोयारेणं छव्विहे भावे समोयरइ आयभावे य) આ પ્રમાણે માન, માયા, લોભ, રાગ, મોહનીય અને અષ્ટકર્મપ્રકૃતિઓ આમાંથી દરેકે દરેક આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ પોતપોતાના નિજ ભાવમાં અવતરિત હોય છે. તેમજ ઉભય સમવતારની અપેક્ષાએ માનનો માયામાં અને આત્મભાવમાં લોભનો રાગમાં અને આત્મભાવમાં, રાગનો મોહમાં તેમજ આત્મભાવમાં, મોહનો અષ્ટ કર્મ પ્રકૃતિઓમાં તેમજ આત્મભાવમાં અષ્ટ કર્મપ્રકૃતિઓના ૬ પ્રકારના ભાવોમાં તેમજ આત્મભાવમાં સમવતાર હોય છે. અહીં સૂત્રકારે જે ‘કોહો માણં’ ઇત્યાદિ ગાથા કહી છે તે એજ અભિપ્રાય પુષ્ટ કરવા માટે કહી છે. જેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે-ક્રોધ, દિક ઔદયિક ભાવરૂપ છે, એથી તેમને ભાવ સમવતારમાં ગણવામાં આવેલ છે. અહંકાર વગર કોય ઉત્પન્ન થાય નહિ અહંકારી પ્રાણી જ ક્રોધ કરે છે,

અનુયોગચોન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૫૧ ક્ષેત્રસમવતારાદીનાં નિરૂપણમ્

૭૨૩

અતઃ ક્રોધસ્ય ઉભયસમવતારેણ માને સમવતારો ભવતિ આત્મભાવે ચ । આત્મ સમવતારેણ ચ આત્મભાવે સમવતરતિ । તથા-જીવઃ ક્ષણકાલે માનદલિકં માયાયાં પ્રક્ષિપ્ય ક્ષયયતિ, અતો માનસ્ય ઉભયસમવતારેણ માયાયાં સમવતાર આત્મભાવે ચ, આત્મસમવતારેણ તુ આત્મભાવે । તથા-માયાદલિકં ક્ષણકાલે લોભે પ્રક્ષિપ્ય ક્ષયયતીતિ માયાયા ઉભયસમવતારેણ લોભે સમવતારઃ આત્મભાવે ચ, આત્મ-સમવતારેણ તુ આત્મભાવે સમવતારઃ । एवमेव उभयसमवतारेण लोभस्य रागे गया है । अहंकार के बिना क्रोध उत्पन्न नहीं होता है । अहंकारी प्राणी ही क्रोध किया करता है । इसलिये उभयसमवतार की अपेक्षा क्रोध का समवतार मान में कहा गया है और अपने निजरूप में भी कहा गया है । तथा आत्मसमवतार की अपेक्षा निज-रूप में ही कहा गया है । क्षणक श्रेणी में आरुढ़ हुआ जीव जिस समय मान का क्षय करने के लिये प्रवृत्त होता है, उस समय वह मान के दलिकों को माया में प्रक्षिप्त करके क्षय करता है । इसलिये उभयस-मवतार की अपेक्षा मान का माया में और अपने निज-रूप में भी समवतार कहा गया है । तथा आत्मसमवतार की अपेक्षा अपने निजरूप में ही समवतार कहा गया है । इसी प्रकार से माया के दलिकों को, क्षणकाल में लोभ में प्रक्षिप्त कर क्षय करता है, इस-लिये माया का उभयसवतार की अपेक्षा लोभ में समवतार कहा गया है और आत्मभाव में भी समवतार कहा गया है । तथा आत्म-समवतार की अपेक्षा आत्मभाव में ही समवतार कहा है । इसी प्रकार

એથી ઉભય સમવતારની અપેક્ષાએ ક્રોધનો સમવતાર માનમાં કહેવામાં આવેલ છે અને પોતાના નિજ રૂપમાં પણ કહેવામાં આવેલ છે. તેમજ આત્મ સમવતારની અપેક્ષાએ નિજ રૂપમાં પણ કહેવામાં આવેલ છે. ક્ષણક શ્રેણીમાં આરુઢ થયેલ જીવ જેમ સમય માનના ક્ષમાર્થે પ્રવૃત્ત હોય છે, તે વખતે તે માનના દલિકોને માયામાં પ્રક્ષિપ્ત કરીને ક્ષય કરે છે. એથી ઉભય સમવતારની અપેક્ષાએ માનનો માયામાં અને પોતાના નિજ રૂપમાં પણ સમવતાર કહેવામાં આવેલ છે. તેમજ આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ નિજ રૂપમાં જ સમવતાર કહેવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે માયાના દલિ-કોને ક્ષણક કાળમાં, લોભમાં પ્રક્ષિપ્ત કરીને ક્ષય કરે છે. એથી માયાનો ઉભય સમવતારની અપેક્ષાએ લોભમાં સમવતાર કહેવામાં આવેલ છે અને આત્મભાવમાં પણ સમવતાર કહેવામાં આવેલ છે. તેમજ આત્મસમવતારની

આત્મભાવે ચ સમવતારઃ, રાગસ્ય ચ મોહનીયભેદત્વાન્મોહે આત્મભાવે ચ સમવતારઃ, મોહસ્ય કર્મ ભેદત્વાદૃષ્ટુ કર્મપ્રકૃતિષુ આત્મભાવે ચ સમવતારઃ, અષ્ટકર્મ પ્રકૃતીનામૌદયિકૌપશમિકાદિ ભાવવૃત્તિત્વાત્ ષટ્સુ ભાવેષુ આત્મભાવે ચ સમવતારઃ । ષઢ્ભાવાનાં જીવાશ્રિતત્વાદ્ જીવે સમવતારઃ આત્મભાવે ચ । જીવસ્ય ચ જીવાસ્તિકાયભેદત્વાત્ જીવાસ્તિકાયે સમવતાર આત્મભાવે ચ । જીવાસ્તિકાયસ્ય ચ દ્રવ્યાશ્રિતત્વાત્ સમસ્તદ્રવ્યે સમવતારઃ આત્મભાવે ચ । આત્મસમવતારેણ તુ

ઉભય સમવતાર કી અપેક્ષા લોભ કા રાગ મેં ઓર આત્મભાવ મેં સમવતાર કહા ગયા હૈ । તથા મોહનીય કા ભેદ હોને કે કારણ રાગ કા મોહનીય મેં એવં આત્મભાવ મેં સમવતાર કહા ગયા હૈ । કર્મોં કા ભેદરૂપ હોને કે કારણ મોહ કા અષ્ટકર્મપ્રકૃતિયોં તથા આત્મભાવ મેં સમવતાર કહા હૈ । અષ્ટ કર્મપ્રકૃતિયોં કી ઔદયિક ઔપશમિક આદિ ભાવો મેં પ્રવૃત્તિ હોને કે કારણ છઠ્ઠ ભાવોં મેં તથા આત્મભાવ મેં સમવતાર કહા ગયા હૈ । છઠ્ઠ ભાવ જીવાશ્રિત હોતે હૈં, હસલિયે હનકા જીવ મેં તથા આત્મભાવ મેં સમવતાર કહા હૈ । જીવાસ્તિકાય કા ભેદ હોને કે કારણ જીવ કા જીવાસ્તિકાય મેં ઓર આત્મભાવ મેં અવતાર કહા હૈ । જીવાસ્તિકાય કા દ્રવ્યાશ્રિત હોને કે કારણ સમસ્તદ્રવ્ય મેં ઓર આત્મભાવ મેં સમવતાર કહા હૈ । તથા આત્મસમવતાર કી અપેક્ષા તો હન લોભાદિકોં કા સમવતાર આત્મભાવ મેં હી જાનના ચાહિયે ।

અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં જ સમવતાર કહેવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે ઉભય સમવતારની અપેક્ષાએ લેણનો રાગમાં અને આત્મભાવમાં સમવતાર કહેવામાં આવેલ છે. તેમજ મોહનીયનો ભેદ હોવા બદલ રાગનો મોહનીયમાં તેમજ આત્મભાવમાં સમવતાર કહેવામાં આવેલ છે. કર્મ ભેદ રૂપ હોવા બદલ મોહને અષ્ટ કર્મપ્રકૃતિઓ તેમજ આત્મભાવમાં સમવતાર કહેવામાં આવેલ છે. અષ્ટ કર્મ પ્રકૃતિઓની ઔદયિક ઔપશમિક વગેરે ભાવોમાં પ્રવૃત્તિ હોવા બદલ ૬ ભાવોમાં તેમજ આત્મભાવમાં સમવતાર કહેવામાં આવેલ છે. ૬ ભાવો જીવાશ્રિત હોય છે, એથી એમનો જીવમાં તેમજ આત્મભાવમાં સમવતાર કહેવામાં આવેલ છે. જીવાસ્તિકાયનો ભેદ હોવા બદલ જીવનો જીવાસ્તિકાયમાં અને આત્મભાવમાં અવતાર કહેવામાં આવેલ છે. જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યાશ્રિત હોવા બદલ સમસ્ત દ્રવ્યમાં અને આત્મભાવમાં સમવતાર કહેવામાં આવેલ છે. તેમજ આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ તો આ લોભાદિકોંનો સમવતાર આત્મભાવમાં જ બંધાયો બોધ્યો. આ પ્રમાણે

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૧ ક્ષેત્રસમવતારાદીનાં નિરૂપણમ્

૯૨૫

લોભાદીનામાત્મમાવેડપિ સમવતારો બોધ્યઃ । તદેવં સમસ્તો ભાવસમવતારો નિરૂ-
પિત ઇતિ સૂત્રયિતુમાહ—સ એવ ભાવસમવતાર ઇતિ । અત્રેદં બોધ્યમ્—અત્ર સૂત્રે હિ
વિચારણીયત્વેનાવશ્યકં મસ્તુતમ્ । તત્ર સામાયિકાઘઘ્યનનાં ક્ષાયોપશમિકમાવ-
રૂપત્વાત્ પૂર્વોક્તેષુ આનુપૂર્વાદિભેદેષુ ક સમવતારો ભવતીતિ નિરૂપણીયમેવ,
હસ પ્રકાર સમસ્ત ભાવસમવતાર નિરૂપિત ક્રિયા । હસ વાત કો
સૂચિત કરને કે લિયે (સે તં ભાવસમોચારે) એસા સૂત્રકારને કહા હૈ ।
(એવં છઠ્ઠિહે ભાવે, જીવે, જીવસ્થિકાએ આયસમોચારેણં આયભાવે
સમોચરંતિ, તદુભય સમોચારેણં સઘ્વદઘ્વેસુ સમોચરહ આયભાવે ચ)
હસ સૂત્રપાઠ કા અર્થ પૂર્વોક્તરૂપ સે સ્પષ્ટ હી હો જાતા હૈ । અતઃ હસ
કા સ્વતન્ત્રરૂપ સે અર્થ નહીં લિખા હૈ । તાત્પર્ય તો હસકા યહી હૈ કિ
છહ પ્રકાર કે ભાવ આત્મસમવતાર કી અપેક્ષા નિજસ્વરૂપ મેં સમવત-
રિત હોતે હૈં ઓર ઉભયસમવતાર કી અપેક્ષા જીવ મેં ઓર આત્મભાવ
મેં સમવતરિત હોતે હૈં । જીવ કા સમવતાર ઉભયસમવતાર કી અપેક્ષા
જીવાસ્તિકાય મેં ઓર જીવાસ્તિકાય કા સમસ્ત દ્રવ્ય મેં એવં આત્મભાવ
મેં સમવતાર હોતા હૈ । યહાં એસા સમજના ચાહિયે—

હસ સૂત્ર મેં વિચારણીય હોને સે આવશ્યક પ્રત્યુત હૈં । ડસમેં
સામાયિક આદિ અધ્યયનોં કા ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપ હોને સે પૂર્વોક્ત
આનુપૂર્વા આદિ ભેદોં મેં કહાં ૨ સમવતાર હોતા હૈ ?' એસા હી નિરૂપણ

સમસ્ત ભાવ સમવતાર નિરૂપિત કરવામાં આઁયો છે. આ વાતને સ્પષ્ટ
કરવા માટે (સે તં ભાવસમોચારે) આ પ્રમાણે સૂત્રકારે કહ્યું છે. (એવં છઠ્ઠિહે
ભાવે, જીવે, જીવસ્થિકાએ, આયસમોચારેણં આયભાવે સમોચરંતિ તદુભય
સમોચારેણં સઘ્વ દઘ્વેસુ સમોચરહ આયભાવે ચ) આ સૂત્રપાઠનો અર્થ પૂર્વોક્ત
રૂપમાં જ સ્પષ્ટ થઈ જાય જ છે. એથી આનો સ્વતંત્ર રૂપમાં અર્થ સ્પષ્ટ
કરવામાં આઁયો નથી આનું તાત્પર્ય એજ છે કે ૬ પ્રકારના ભાવો આત્મ
સમવતારની અપેક્ષાએ નિજ સ્વરૂપમાં સમવતરિત હોય છે અને ઉભય
સમવતારની અપેક્ષાએ જીવમાં અને આત્મભાવમાં સમવતરિત હોય છે.
જીવનો સમવતાર ઉભય સમવતારની અપેક્ષાએ જીવાસ્તિકાયમાં અને જીવા-
સ્તિકાયનો સમસ્ત દ્રવ્યમાં તેમજ આત્મભાવમાં સમવતાર હોય છે. અહીં
આ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ.

આ સૂત્રમાં વિચારણીય હોવા બદલ આવશ્યકો પ્રસ્તુત છે. તેમાં
સામાયિક વગેરે અધ્યયનોનો ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપ હોવા બદલ પૂર્વોક્ત
આનુપૂર્વા વગેરે ભેદોમાં કયાં કયાં સમવતાર હોય છે? એવું જ નિરૂપણ

શાસ્ત્રકારમટ્ટેત્તરન્યત્ર તથૈવ દર્શનાત્ । અત્ર તુ સામાયિકાધ્યયનાદીનાં સમવતારઃ
સુખબોધસ્ત્વાત્ સૂત્રકૃતા ન પ્રરૂપિતઃ, તથાઽપિ મન્દમતિબોધાય સર્કિત્તિભિરુ-
પ્યતે । તત્ર સામાયિકમ્-ઉત્કીર્તનવિષયત્વાત્ ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વ્યાં સમવતરતિ ।
તથા ગણનાનુપૂર્વ્યામપિ સમવતરતિ । પૂર્વાનુપૂર્વ્યા ગણ્યમાનમિદં પ્રથમમ્, પશ્ચા-
ન્નુપૂર્વ્યાતુ ગણ્યમાનં ષષ્ઠં મત્તિ । અનાનુપૂર્વ્યા તુ દ્વયાદિ સ્થાનવૃત્તિત્વાત્ અનિયત
મિતિ પૂર્વમેવોક્તમ્ । નામ્નિ ચ ઔદયિકાદીનાં પળામપિ માવાનાં સમવતારઃ ।

કરના યોગ્ય થા-કયોકિ શાસ્ત્રકારોં કી પ્રવૃત્તિ અન્યત્ર એસી હી દેલ્હી
જાતી હૈ । પરન્તુ યહાં સૂત્રકારને સામાયિક આદિ અધ્યયનોં કા જો સમ-
વતાર નહીં કહા હૈ, ડસકા કારણ યહ હૈ કિ-‘ડનકા સમવતાર સુખા-
બોધ્ય હૈ । ફિર ખી મન્દમતિવાલે શિષ્યજનોં કો સમજાને કે લિયે
ડસ વિષય મેં કુછ કહા જાતા હૈ-સામાયિક ઉત્કર્તન કા વિષય
હોતા હૈ-હસલિયે ડસકા સમવતાર ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી મેં હોતા હૈ । તથા
ગણનાનુપૂર્વી મેં ખી હોતા હૈ । પૂર્વાનુપૂર્વી સે જય હસકી ગણના કી
જાતી હૈ, તો યહ પ્રથમ સ્થાન પર આતા હૈ ઓર પશ્ચાનુપૂર્વી સે હસકી
ગણના કી જાતી હૈ, તય યહ છટે સ્થાન પર આતા હૈ । તથા જય હસકી
ગણના અનાનુપૂર્વી સે કી જાતી હૈ તય યહ દૂસરે આદિ સ્થાનોં પર આતા
હૈ । અતઃ હસકા સ્થાન નિયત નહીં । યહ વાત હમને પહિલે હી કહ
દી હૈ । નામ મેં ઔદયિક આદિ છહોં ભાવોં કા સમવતાર હોતા હૈ ।

કરવુ' યોગ્ય કહેવાય કેમકે શાસ્ત્રકારોની પ્રવૃત્તિ અન્યત્ર આ પ્રમાણે જ
જેવામાં આવે છે. પરંતુ અહીં સૂત્રકારે સામાયિક વગેરે અધ્યયનોના જે
સમવતાર કહેલ કથી, તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે કે તેમને સમવતાર
સુખાવબોધ છે' છતાં એ મન્દબુદ્ધિવાળા શિષ્યોને સમજાવવા માટે તે
સંબંધમાં થેડું કહેવામાં આવે છે-સામાયિક ઉત્કીર્તનનો વિષય હોય છે,
એથી તેનો સમવતાર ઉત્કીર્તનપૂર્વીમાં થાય છે. તેમજ ગણનાનુપૂર્વીમાં પણ
હોય છે. પૂર્વાનુપૂર્વીમાં પણ હોય છે. પૂર્વાનુપૂર્વીથી જ્યારે તેની ગણના
કરવામાં આવે છે ત્યારે આ પ્રથમ સ્થાને આવે છે. અને જ્યારે પશ્ચાનુપૂર્વીથી
ગણના કરવામાં આવે છે, ત્યારે આ છઠ્ઠા સ્થાન પર આવે છે. તેમાં જ્યારે
આની ગણના અનાનુપૂર્વીથી કરવામાં આવે છે, ત્યારે આ ખીજા વગેરે સ્થાને
પર આવે છે. એથી આનું સ્થાન આ અપેક્ષાએ અનિયત જ રહે છે, નિયત
નહિ. આ વાત અમે પહેલાં જ સ્પષ્ટ કરી દીધી છે. નામમાં ઔદયિક
વગેરે અથા ૬ જાણેના સમવતાર હોય છે. આમાં સામાયિક અધ્યયન

મનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૧ ક્ષેત્રસમઘતારાદીનાં નિરૂપણમ્

૬૨૭

તત્ર-સામાયિકાધ્યયનં શ્રુતજ્ઞાનરૂપત્વેન ક્ષાયોપશમિકભાવવૃત્તિત્વાત્ ક્ષાયોપ-
શમિકભાવરૂપે નામ્નિ સમવતરતિ । ઉક્તંચ-

‘છવિત્ત્વ નામે ભાવે, સ્વઓવસમિષ્ સુયં સમોયરહ ।

જં સુયનાનાવરણત્વઓવસમયં તયં સત્ત્વં’ ॥૧॥

છાયા—પદ્ધિધનામ્નિ ભાવે ક્ષાયોપશમિકે શ્રુતં સમવતરતિ ।

યત્ શ્રુતજ્ઞાનાવરણ ક્ષાયોપશમજં તત્ત્વં સર્વમ્ ॥૨॥

દ્રવ્યાદિ ભેદભિન્નસ્ય પ્રાજ્ઞનિર્ણિતસ્ય પ્રમાણસ્ય ભાવપ્રમાણનામકે ભેદે જીવભાવ
રૂપત્વાદિદં સામાયિકં સમવતરતિ । ઉક્તંચ-

‘દ્રવ્યાહ ચતુર્ભેદં પ્રમીયન્ જેણ તં પ્રમાણંતિ ।

ઇમમ્જ્ઞયણં ભાવોત્તિ ભાવપ્રમાણે સમોયરહ’ ॥

છાયા—દ્રવ્યાદિ ચતુર્ભેદં પ્રમીયતે યેન તત્ પ્રમાણમિતિ ।

ઇદમધ્યયનં ભાવ ઇતિ ભાવપ્રમાણે સમવતરતિ ॥૩॥

હસમેં સામાયિક અધ્યયન શ્રુત જ્ઞાનરૂપ હોને સે ક્ષાયોપશમિક ભાવ મેં
આતા હૈ । હસલિયે ઉસકા સમવતાર ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપ નામ મેં
હોતા હૈ । ઉક્તંચ હહ પ્રકાર કે નામ મેં ક્ષાયોપશમિક ભાવ મેં શ્રુત
કા સમવતાર હોતા હૈ । કયોંકિ જિતના ખી શ્રુતજ્ઞાન હોતા હૈ, વહ
સઘ શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કે ક્ષાયોપશમ સે જન્ય હોતા હૈ જિસકા વર્ણન
પહિલે કિયા જા ચુકા હૈ । એસે પ્રમાણ કે જિસકે દ્રવ્ય આદિ અનેક
ભેદ હૈ, ભાવપ્રમાણ નામ કે ભેદ મેં યહ સામાયિક અધ્યયન જીવ કા
ભાવરૂપ હોને કે કારણ સમવતરિત હોતા હૈ । ઉક્તંચ-જિસકે દ્વારા
વસ્તુકા વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાના જાવે ઉસકા નામ પ્રમાણ હૈ ઓર વહ
પ્રમાણ દ્રવ્યાદિક કે ભેદ સે ચાર પ્રકાર હોતા હૈ । યહ અધ્યયન જીવ કા
ભાવરૂપ હૈ હસલિયે ભાવપ્રમાણ મેં હસકા સમવતાર હોતા હૈ । ભાવ-

શ્રુતજ્ઞાનરૂપ હોવા બદલ ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં આવે છે એથી આને સમ-
વતાર ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપ નામમાં હોય છે. ઉક્તંચ ૧ પ્રકારના
નામોમાં ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં શ્રુતનો સમવતાર થાય છે કેમકે જેટલું
પણ શ્રુતજ્ઞાન હોય છે, તે બધું શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષાયોપશમથી
જન્ય હોય છે. જેનું વર્ણન પહેલાં કરવામાં આવેલ છે. એવા પ્રમાણના કે
જેના દ્રવ્ય વગેરે ઘણા ભેદો હોય છે, ભાવપ્રમાણ નામના ભેદમાં આ
સામાયિક અધ્યયન એવ ભાવરૂપ હોવા બદલ સમવતરિત થાય છે. ઉક્તંચ
જેના વડે વસ્તુના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય, તેનું નામ પ્રમાણ છે, અને
તે પ્રમાણ દ્રવ્યાદિકના ભેદથી ચાર પ્રકારનાં હોય છે. આ અધ્યયન એવનો

માવપમાણં તુ ગુણપ્રમાણનયપ્રમાણસંસ્થાપમાણેતિ ત્રિવિધમ્ । તત્ર-ગુણપ્રમાણ-સંસ્થાપમાણયોરેવ સમવતારો ભવતિ, ન તુ નયપ્રમાણે । યદ્યપિ-‘આસજ્જ ઉ સોયારં નણ નયવિસારઓ બૂયા’

છાયા—પ્રાસાદ્ય તુ શ્રોતારં નયાન નયવિચારદો બ્રૂયાત્, ઇત્યાદિ વચનાત્ વચ્ચિન્નયપમાણેપિ નયસમવતાર ઉક્તઃ, તથાઽપિ સમ્પાતં તથાવિધનયવિચારા-માવાદ્ યાથાર્થેન તદનવતાર એવ । ઉક્તંવાઽપિ-‘મૂઢનયં સુયં કાલિયં તુ ન નયા સમોયરંતિ ઇહં’ છાયા-‘મૂઢનયિકં શ્રુતં કાલિકંતુ ન નયાઃ સમવતરન્તિ ઇહ । તથા ચ-‘મૂઢનયં તુ ન સંપદં નયપ્પમાણાવચારો સે’ છાયા-‘મૂઢનયં તુ ન સમ્પ્રતિ નય પ્રમાણાવતારસ્તસ્ય ઇતિ । ગુણપ્રમાણં તુ જીવાજીવગુણભેદાદ્ દિવિધમ્ । તત્ર

પ્રમાણ ગુણપ્રમાણ, નયપ્રમાણ, ઓર સંસ્થા પ્રમાણ હસ પ્રકાર તોન પ્રકાર કા હૈ, સો હસ અધ્યયન કા સમવતાર ગુણપ્રમાણ ઓર સંસ્થા-પ્રમાણ હન દો મેં હી હોતા હૈ । નય પ્રમાણ મેં નહીં । યદ્યપિ ‘આસજ્જ-ઉ સોયારં નણ નયવિસારઓ બૂયા’ હસ વચન કે અનુસાર કહીં ૨ નય-પ્રમાણ મેં બી હસકા સમવતાર કહા ગયા હૈ, તો બી હસ સમય તથા-વિધનય કે વિચાર કા અભાવ હોને સે યથાર્થતઃ વસમેં હસકા અનવ-તાર હી જાનના ચાહિયે । કહા બી હૈ-‘મૂઢનયં સુયં કાલિયં તુ ન નયા સમોયરંતિ’ અર્થાત્ આચારાદ્વાદિક કાલિકશ્રુત મૂઢનયવાલે, અર્થાત્ નયરહિત હોને સે વનમેં નયોં કા સમવતાર નહીં હોતા હૈ । તથા ‘મૂઢનયં તુ ન સંપદં નયપ્પમાણાવચારો સે’ હન પ્રમાણ સે બી યહી પુષ્ટ હાતા હૈ કિ—‘નયરહિત સામાયિક અધ્યયન કા સમવતાર નયપ્રમાણ મેં નહીં હોતા હૈ । જીવ ઓર અજીવ કે ગુણોં કે ભેદ સે ગુણપ્રમાણ દો પ્રકાર કા હોતા હૈ । સો હસ સામાયિક કા

ભાવ૩૫ છે, એથી ભાવપ્રમાણમાં આનો સમવતાર હોય છે, ભાવપ્રમાણ-ગુણ-પ્રમાણ, નયપ્રમાણ અને સંજ્યાપ્રમાણ આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનાં છે, એથી આ અધ્યયનનો સમવતાર ગુણપ્રમાણ અને સંજ્યાપ્રમાણ આ બન્નેમાં થાય છે. નયપ્રમાણમાં નહીં—જે કે “આસજ્જ ઉ સોયારં નણ નયવિસારઓ બૂયા” અર્થાત્ આ વચન સુજળ કેાઈકે સ્થાને નયપ્રમાણમાં પણ આનો સમવતાર કહેવામાં આવેલ છે, છતાં એ આ સમયે તથાવિધ નયના વિચારનેા અભાવ હોવા બદલ યથાર્થતઃ તેમાં આનો અનવતાર જ બાણવેા જોડ્યેા, કહ્યું પણ છે કે—“મૂઢનયં સુયં કાલિયં તુ ન નયા સમોયરંતિ” અર્થાત્ આચારાંગાદિક કાલિકશ્રુત મૂઢનયવાળા એટલે કે નય વિનાના હોવાથી તેઓમાં નયોના સમવતાર થતો નથી. તેમજ “મૂઢનયં તુ ન સંપદં નયપ્પમાણાવચારો સે” આ બન્ને પ્રમાણોથી પણ આ પુષ્ટ થાય છે કે ‘સામાયિક અધ્યયનનો સમવતાર નયપ્રમાણમાં થતો નથી જીવ અને અજીવના ગુણોના ભેદથી ગુણપ્રમાણ એ પ્રકારનો હોય છે, એથી આ સામાયિકનો

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સર્ગ ૨૪૧ ક્ષેત્રસમવતારાદીનાં નિરૂપણમ્

૭૫૧

દ્વિવિધે ગુણપ્રમાણે સામાયિકસ્ય ત્રીતીયયોગસ્વરૂપાત્ જીવગુણપ્રમાણે સમવ-
તારઃ । જીવગુણપ્રમાણમપિ જ્ઞાનદર્શનચાગ્નિભેદૈસ્ત્રિવિધમ્ । તત્ર સામાયિકસ્ય
જ્ઞાનરૂપત્વેન જ્ઞાનપ્રમાણે સમવતારો ભવતિ । જ્ઞાનપ્રમાણમપિ પ્રત્યક્ષાનુમાનોપમા-
નાગમભેદેન ચતુર્વિધમ્ । તત્ર સામાયિકસ્ય આસોપદેશરૂપત્વેનાગમત્વાત્ આગ-
મપ્રમાણેઽન્તર્ભાવો ભવતિ । આગમોઽપિ લૌકિકો લોકોત્તરશ્चेति द्विविधः, तत्र
सामायिकस्य तीर्थकृतप्रणीतत्वेन लोकोत्तरे समवतारः । लोकोत्तरोऽप्यागम आत्मा-
गमानन्तरागमपरम्परागमभेदेन त्रिविधः । तत्र त्रिविधेऽप्यस्य समवतारो बोध्यः ।
नामादिभेदमिन्ने संख्याप्रमाणेऽप्यस्य परिमाणसंख्यायां समवतारः । वक्तव्य-

સમવતાર જીવ કા ઉપયોગરૂપ હોને કે કારણ જીવગુણપ્રમાણ વેં હુઆ
હે । જીવ ગુણપ્રમાણ ત્રી જ્ઞાન, દર્શન ઓર ચારિત્ર કે ભેદ સે ત્રીન
પ્રકાર કા કહા હુઆ હે, સો ઉસમેં સે હસકા સમવતાર જ્ઞાનરૂપ હોને
કે કારણ જ્ઞાનપ્રમાણ મેં હોતા હે । જ્ઞાનપ્રમાણ ત્રી પ્રત્યક્ષ, અનુમાન,
આગમ ઓર ઉપમાન કે ભેદ સે ચાર પ્રકાર કા હોતા હે-સો હસ સામ-
યિક કા આસોપદેશરૂપ હોને કે કારણ આગમ હોનેસે આગમ પ્રમાણ
મેં અન્તર્ભાવ હોતા હે । આગમ ત્રી લૌકિક આગમ ઓર લોકોત્તર આગમ
કે ભેદ સે દો પ્રકાર કા હે-સો તીર્થકરો દ્વારા પ્રણીત હોને કે કારણ
સામાયિક કા સમવતાર લોકોત્તર આગમ મેં હોતા હે । લોકોત્તર
આગમ ત્રી આત્માગમ અનન્તરાગમ ઓર પરમ્પરાગમ કે ભેદ સે ત્રીન
પ્રકાર કા હે-સો હન ત્રીનો પ્રકાર કે આગમ મેં હસકા સમવતાર
જાનના ચાહિયે । સંખ્યા-પ્રમાણ, નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ઔપમ્ય,

સમવતાર જીવને ઉપયોગ રૂપ હોવા બદલ જીવગુણપ્રમાણમાં થયેલ છે. જીવ
ગુણપ્રમાણ પણ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના ભેદથી ત્રણ રૂપમાં કહેવામાં
આવેલ છે. તે ત્રીણી આનો સમવતાર જ્ઞાનરૂપ હોવા બદલ
જ્ઞાનપ્રમાણ હોય છે. જ્ઞાનપ્રમાણ પણ, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ અને ઉપ-
માનાના ભેદથી ચાર રૂપમાં કહેવામાં આવેલ છે. તે આ સામાયિક આપ્તો-
પદેશ રૂપ હોવા બદલ આગમ હોવાથી આગમ પ્રમાણમાં અન્તર્ભાવ થાય
છે. આગમ પણ લૌકિક આગમ અને લોકોત્તરના ભેદથી બે પ્રકારનો હોય
છે, તે તીર્થકરે વડે પ્રણીત હોવા બદલ સામાયિકનો સમવતાર લોકોત્તર
આગમમાં થય છે. લોકોત્તર આગમ પણ આત્માગમ, અનન્તરાગમ અને
પરમ્પરાગમના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો હોય છે, તે આ ત્રણે પ્રકારના
આગમોમાં આનો સમવતાર બહુવેળો બોધ્યો. સંખ્યાપ્રમાણ નામ, સ્થાપના

સાયામપિ इदं स्वसमयवक्तव्यतायां समवतरति । यत्रापि परोभयवर्णनं तत्रापि निश्चयतः स्वसमयवक्तव्यतैव, सम्पद्गृष्टि परिगृहीतत्वेन परोभयसमययोरपि स्व समवतरात् । सम्पद्गृष्टिस्तु पासमयमपि स्वविषयविभागेनैव योजयति, नन्वेकान्तपक्षमवलम्बते, अतः सम्पद्गृष्टिपरिगृहीतः सर्वोऽपि स्वसमय एव भवति । ततश्च वस्तुवृत्त्या सर्वाध्ययनानामपि स्वसमयवक्तव्यतायामेव समवतारः । उक्तं चापि परिमाण, ज्ञान, गणना और भाव के भेद से आठ प्रकार का कहा है—सो इसका अन्तर्भाव यहां पांचवे परिमाण संख्याप्रमाण में हुआ है । वक्तव्यता भी तीन या दो तरह की कही गई है सो उसमें भी इसका समवतार स्वसमयवक्तव्यता में हुआ है । जहां परोभयवक्तव्यता का वर्णन है, सो ये दोनों प्रकार की वक्तव्यताएँ भी निश्चयनय की मान्यतानुसार नहीं है । उसकी मान्यतानुसार तो केवल एक स्वसमय वक्तव्यता एवं तदुभयवक्तव्यता ये दोनों भी जब सम्पद्गृष्टि जीव द्वारा परिगृहीत हो जाती है, तब ये स्वसमयवक्तव्यतारूप ही बन जाती हैं । क्योंकि सम्पद्गृष्टि जीव परसमय को भी स्वसमय के अनुरूप ही समझ कर समझाता है । एकान्त पक्ष का अवलम्बन वह नहीं करता है किन्तु स्याद्वाद की मुद्रा से उन्हें मुद्रित कर अपनी योग्यतानुसार अभिप्रेतार्थ साधक बनाता है । इसलिये सम्पद्गृष्टि द्वारा परिगृहीत समस्त विषय भी स्वसमयरूप ही होता है । अतः समस्त अध्यापनों का अवतार वस्तुवृत्त्या स्वसमय-

દ્રવ્ય, ઔપમ્ય પરિમાણ, જ્ઞાન ગણના અને ભાવના લેદશી આઠ પ્રકારનું કહેવામાં આવેલ છે. આનો અન્તર્ભાવ પણ ત્યાં પરિમાણસંખ્યા પ્રમાણમાં થયેલ છે. વક્તવ્યતા પણ ત્રણ કે એ પ્રકારની કહેવામાં આવેલ છે, તો તેમાં પણ આનો સમવતાર સ્વસમય વક્તવ્યતામાં થયેલ છે. ન્યાં પરોભય વક્તવ્યતાનું વર્ણન છે, તો તે બંને પ્રકારની વક્તવ્યતાઓ પણ નિશ્ચયનયની માન્યતા સુજ્ઞ નથી. તેની માન્યતા સુજ્ઞ તો ફક્ત એક સ્વસમયવક્તવ્યતા જ છે. પરસમય વક્તવ્યતા અને તદુભયવક્તવ્યતા એ બંને પણ બ્યારે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ વડે પરિગૃહીત થાય છે, ત્યારે એ સ્વસમય વક્તવ્યતા રૂપ જ થઈ જાય છે. કેમકે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પરસમયને પણ સ્વસમયના અનુરૂપ જ સમજે છે. તે એકાંત પક્ષનું અવલંબન શ્રદ્ધણ કરતું નથી પરંતુ સ્યાસ્વાદની મુદ્રાથી તેમને મુદ્રિત કરીને પોતાની યોગ્યતા સુજ્ઞ અભિપ્રેતાર્થ સાધક બને છે. એથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ વડે પરિગૃહીત સમસ્ત વિષય પણ સ્વસમયરૂપ જ હોય છે. એથી સર્વ અધ્યયનોનો અવતાર વસ્તુ વૃત્ત્યા સ્વસમય વક્તવ્યતામાં જ થાય છે. ઉક્તવ્ય

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૨ નિષ્કેપદ્વારનિરૂપણમ્

૭૩૧

‘પરસમયો ઉભયં વા, સમ્પરિદ્ધોસ્ત સસમયો જેળં ।

તો સ્વઝ્ઞયણાઈ, સસમયવત્તચ્ચયા નિયયાઈ ॥

છાયા--પરસમય ઉભયં વા સમ્પરિદ્ધેઃ સ્વસમયો યેન ।

તતઃ સર્વાધ્યયનાનિ સ્વસમયવત્કવ્યતાનિયતાનિ ॥ઈતિ।

અર્થ ચતુર્વિંશતિસ્તવાદિષામિ વિચારવીચમિતિ । અર્થ સમ્પેદઃ સમવતારો નિરૂપિત
ઈતિ સૂચયિતુપાદ-સ એવ સમાતાર ઇતિ । અર્થ સમ્પેદઉપક્રમો નિરૂપિત ઇતિ સૂચ-
યિતુપાદ-સ એવ ઉપક્રમ ઇતિ । અર્થ ચ ઉપક્રમનાપ્રકાશ્યમં દ્વારં નિરૂપિતમિતિ
સૂચયિતુપાદ-ઉપક્રમ ઇતે પ્રથમં દ્વારં સમાસમિતિ ॥સૂ. ૨૪૧॥

અથ નિષ્કેપદ્વારં નિરૂપયતિ-

મૂલમ્-સે કિં તં નિક્ખેવે ? નિક્ખેવે-તિવિહે પળ્લણ્ણે, તં
જહા-ઓહનિપ્પળ્ણે નામનિપ્પળ્ણે સુત્તાલાવગનિપ્પળ્ણે । સે કિં
તં ઓહનિપ્પળ્ણે ? ઓહનિપ્પળ્ણે ચડઠ્ઠિવહે પળ્લણ્ણે, તં
જહા-અઝ્ઞયણે અઝ્ઞીણે આપ્પ સ્વવળ્ણા । સે કિં તં અઝ્ઞયણે ?
અઝ્ઞયણે ચડઠ્ઠિવહે પળ્લણ્ણે, તં જહા-ળામઝ્ઞયણે ટવળ્ણઝ્ઞયણે

વત્કવ્યતા મેં હી હોતા હૈ । ઉક્તં ચ-જિસ કારણ પરસમય ઓર તદુ-
ભય સે યે સર્વ સમ્પરિદ્ધિ કે સ્વસમય હૈ, હસી કારણ સમસ્ત અધ્ય-
યન સ્વસમયવત્કવ્યતા મેં નિયત હૈં । હસી પ્રકાર સે ચતુર્વિંશતિસ્તવ
આદિકોં મેં ઓ સમવતાર કા વિચાર કર લેના ચાહિયે । હસ પ્રકાર
સમ્પેદસમવતાર કા વર્ણન ક્રિયા હસકે વર્ણન હોને પર સમ્પેદ ઉપક્રમ
કા વર્ણન પૂર્ણ હો જાતા હૈ । હસ પ્રકાર ઉપક્રમ નામક હસ પ્રથમ દ્વાર
કા વર્ણન સમાપ્ત હો ચુકા । યહી બાત સૂત્રકારને (સે તં ઉપક્રમે ઉપ-
ક્રમ હૈ પદમં દારં) હસ સૂત્ર પાઠ દ્વારા પ્રદર્શિત કી હૈ ॥ સૂ. ૨૪૧ ॥

જે કારણથી પરસમય અને તદુભય આ બધા સમ્યગ્દષ્ટિના સ્વસમય છે
તે કારણથી જ સમસ્ત અધ્યયન સ્વસમય વત્કવ્યતામાં નિયત છે-આ
પ્રમાણે ચતુર્વિંશતિ સ્તવ આદિકોમાં પણ સમવતાર વિષે વિચાર કરી લેવો
જોઈએ આ પ્રમાણે સમ્પેદ સમવતારનું વર્ણન કરવામાં આવેલ છે, આ
વર્ણનથી સમ્પેદ ઉપક્રમનું વર્ણન પણ પૂર્ણ થઈ ગય છે. આ પ્રમાણે ઉપ-
ક્રમનામક આ પ્રથમદ્વારનું વર્ણન સમાપ્ત થયું છે. એજ વાત સૂત્રકારે (સે તં
ઉપક્રમે ઉપક્રમ હૈ પદમં દારં) આ સૂત્ર પાઠ વડે પ્રદર્શિત કરી છે. ॥સૂ. ૨૪૧॥

दव्वज्झयणे भावज्झयणे। णामद्ववणाओ पुवं वणिण्याओ।
 से किं तं दव्वज्झयणे? दव्वज्झयणे-दुविहे पणत्ते, तं जहा-
 आगमओ य णो आगमओ य। से किं तं आगमओ दव्वज्झ-
 यणे? आगमओ दव्वज्झयणे-जस्स णं अज्झयणत्तिपयं
 सिक्खियं ठियं जियं मियं परिजियं जाय एवं जावइया अणुव-
 उत्ता आगमओ तावइआई दव्वज्झयणाइं। एवमेय ववहारस्सवि।
 संगहस्स णं एगो वा अणेगो वा अणुवउत्तो वा अणुवउत्ता वा
 आगमओ दव्वज्झयणं दव्वज्झयणाणि वा से एगे दव्वज्झयणे।
 उज्जुसुयस्स एगो अणुवउत्तो आगमओ एकं दव्वज्झयणं पुहुत्तं
 नेच्छइ, तिण्हं सदनयाणं जाणए अणुवउत्ते अवत्थु कम्हा?
 जइ जाणए अणुवउत्ते न भवइ जइ अणुवउत्ते जाणएणं भवइ,
 तम्हा णत्थि आगमओ दव्वज्झयणं। से तं आगमओ दव्वज्झ-
 यणे। से किं तं णो आगमओ दव्वज्झयणे? णो आगमओ
 दव्वज्झयणे-तिविहे पणत्ते, तं जहा-जाणयसरीरदव्वज्झयणे
 भवियसरीरदव्वज्झयणे जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्व-
 ज्झयणे। से किं तं जाणयसरीरदव्वज्झयणे? जाणयसरीरदव्व-
 ज्झयणे-अज्झयणपयत्थाहिगारजाणयस्स जं सरीरयं ववगय
 चुयचावियचत्तदेहं जीवविप्पजढं सिज्जागयं वा संधारगयं वा
 निसीहियागयं वा सिद्धिसिलातलगयं वा पासित्ताणं कोई भणेज्जा
 अहो! णं इमेणं सरीरसमुस्सएणं जिणदिट्ठेणं भावेणं अज्झ-
 यणेत्तिपयं आघवियं पणवियं परूवियं दंसियं निदंसियं उव-

अनुयोगवन्दिका टीका सूत्र २४२ निक्षेपद्वारनिरूपणम्

७३३

दंसियं, जहा को दिट्ठंतो? अयं घयकुंभे आसी, अयं महुकुंभे आसी। से तं जाणयसरीरदवज्झयणे। से किं तं भवियसरीर-दवज्झयणे? भवियसरीरदवज्झयणे जे जीवे जोणिजम्मण-निक्खंते इमेणं चेव आदत्तणं सरीरसमुस्सणं जिणदिट्ठणं भावेणं अज्झयणेत्तिपयं सेयकाले सिक्खिस्सइ न ताव सिक्खइ, जहा को दिट्ठंतो? अयं महुकुंभे भविस्सइ अयं घयकुंभे भविस्सइ। से तं भवियसरीरदवज्झयणे। से किं तं जाणयसरीरभवियसरीर-वइरित्ते दवज्झयणे? जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दवज्झयणे-पत्तयपोत्थयलिहियं। से तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दवज्झयणे। से तं णो आगमओ दवज्झयणे। से तं दवज्झयणे। से किं तं भावज्झयणे? भावज्झयणे-दुविहे पणत्ते, तं जहा-आगमओ य, णो आगमओ य। से किं तं आगमओ भावज्झ-यणे? आगमओ भावज्झयणे-जाणए उववत्ते। से तं आग-मओ भावज्झयणे। से किं तं नो आगमओ भावज्झयणे? नो आगमओ भावज्झयणे-अज्झयस्साणयणं कम्माणं अवचओ उवचियाणं, अणुवचओ य नवाणं तम्हा अज्झयणमिच्छंति॥१॥ से तं णो आगमओ भावज्झयणे। से तं भावज्झयणे, से तं अज्झयणे ॥सू० २४२॥

छाया--अथ कोऽसौ निक्षेपः? निक्षेपः-त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-ओघ निष्पन्नः नामनिष्पन्नः सूत्रालापकनिष्पन्नः। अथ कोऽसौ ओघनिष्पन्नः? ओघ-निष्पन्नः-चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-अध्ययनम् असीणम् आयः क्षयणा। अथ कितत् अध्ययनम्? अध्ययनं-चतुर्विधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-नामाध्ययनं स्थापनाध्ययनं द्रव्या-ध्ययनं भावाध्ययनं। नामस्थापने पूर्वं वर्णिते। अथ कितत् द्रव्याध्ययनं?

द्रव्याध्ययनं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—आगमतश्च नो आगमतश्च । अथ किं तत् आगमतो द्रव्याध्ययनम् ? आगतो द्रव्याध्ययनं—यस्य खलु अध्ययनमिति पदं शिक्षितं स्थितं जितं मितं परिजितं यावत् एवं यावन्त अनुयुक्ताः तावन्ति आगमतः द्रव्याध्ययनानि । एवमेव व्यवहारस्यापि । संग्रहस्य खलु एको वा अनेको वा अनुयुक्तो वा अनुपयुक्तो वा आगमतः द्रव्याध्ययनं द्रव्याध्ययनानि वा, तत् एकं द्रव्याध्ययनम् । ऋजुसूत्रस्य एकोऽनुयुक्त आगमतः एकं द्रव्याध्ययनं पृथक्त्वं नेच्छति, त्रयाणां शब्दनयानां ज्ञायकः अनुपयुक्तः अवस्तु । कस्मात् ? यदि ज्ञायकः अनुपयुक्तो न भवति, यदि अनुपयुक्तो ज्ञायको न भवति, तस्मात् नास्ति आगमताः द्रव्याध्ययनम् । तदेतत् आगमतो द्रव्याध्ययनम् । अथ किं तत् नो आगमतो द्रव्याध्ययनम् ? नो आगमतो द्रव्याध्ययनं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा ज्ञायकशरीरद्रव्याध्ययनं भविकशरीरद्रव्याध्ययनं ज्ञायकशरीरभविकशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्याध्ययनम् । अथ किं तत् ज्ञायकशरीरद्रव्याध्ययनं ? ज्ञायकशरीरद्रव्याध्ययनम्—अध्ययनपदार्थाधिकारज्ञायकस्य यत् शरीरकं व्यपगतचुञ्चयावितत्यक्तदेहं जीवविप्रत्यक्तं शय्यागतं वा संस्तारगतं वा निषेधिकागतं वा सिद्धशिलातलगतं वा दृष्ट्वा खलु कोऽपि भवेत्, अहो ! खलु अनेन शरीरसमुच्छ्रयेण जिनदृष्टेन भावेन—अध्ययनमिति पदम् आरुपातं प्रज्ञापितं प्ररूपितं दर्शितं निदर्शितं उादर्शितम्, यथा को दृष्टान्तः ? अयं घृतकुम्भ आसीत्, अयं मधुकुम्भ आसीत्, तदेतत् ज्ञायकशरीर द्रव्याध्ययनम् । अथ किं तत् भविकशरीरद्रव्याध्ययनम् ? भविकशरीरद्रव्याध्ययनम् यो जीवो यो निजन्मनिष्क्रान्तः अनेनैव आदगकेन शरीरसमुच्छ्रयेण जिनदृष्टेन भावेन अध्ययनमिति पदं एष्यत्काले शिक्षिष्यते न तावत् शिक्षते, यथा को दृष्टान्तः ? अयं मधुकुम्भो भविष्यति अयं घृतकुम्भो भविष्यति । तदेतत् भविकशरीरद्रव्याध्ययनम् । अथ किं तत् ज्ञायकशरीरभविकशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्याध्ययनम् ? ज्ञायकशरीरभविकशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्याध्ययनं—पत्रकपुस्तकलिखितम् । तदेतद् ज्ञायकशरीरभविकशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्याध्ययनम् । तदेतद् नो आगमतो द्रव्याध्ययनम् । तदेतद् द्रव्याध्ययनम् । अथ किं तत् भावाध्ययनम् ? भावाध्ययनम्—द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा आगमतश्च नो आगमतश्च । अथ किं तत् आगमतो भावाध्ययनम् ? आगमतो भावाध्ययनं—ज्ञायकः उपयुक्तः । तदेतत् आगमतो भावाध्ययनम् । अथ किं तद् नो आगमतो भावाध्ययनम् ? नो आगमतो भावाध्ययनम्—अध्यात्मन आयनं कर्मणामपचयः उपचितानाम्, अनुपचयश्च नवानां तस्मात् अध्ययनमिच्छन्ति ॥१॥ तदेतत् नो आगमतो भावाध्ययनम् । तदेतत् भावाध्ययनम् । तदेतत् अध्ययनम् ॥२४२॥

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૪૨ નિક્ષેપદ્વારનિરૂપણમ્

૭૩૫

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

અથ કોડસો નિક્ષેપઃ ? ઇતિ શિષ્યપ્રશ્નઃ । ઉત્તરયતિ નિક્ષેપઃ—પૂર્વાભિહિતાર્થઃ સઃ ઓઘનિષ્પન્નો નામનિષ્પન્નઃ સૂત્રાલાપકનિષ્પન્નશ્ચેતિ ત્રિવિધઃ । પદ્યમર્થ એવં બોધ્યઃ—ઓઘઃ=શ્રુતાભિધાનં સામાન્યમધ્યયનાદિકં, તેન નિષ્પન્નઃ—ઓઘનિષ્પન્નઃ । નામ=શ્રુતસ્યેવ સામાયિકાદિવિશેષાભિધાનં, તેન નિષ્પન્નો નામનિષ્પન્નઃ । સૂત્રાલાપકાઃ=‘કરેમિ મંતે ! સામાઙ્યં’ ઇત્યાદિકા સ્તૈર્નિષ્પન્ન =સૂત્રાલાપકનિષ્પન્ન

અથ સૂત્રકાર નિક્ષેપદ્વાર કા નિરૂપણ કરતે હૈ—

‘સે કિં તં નિક્ષેવે’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં નિક્ષેવે) હે ભદ્રન્ત ! વહ પૂર્વપ્રકાન્ત નિક્ષેપ કયા હૈ ?

ઉત્તર—નિક્ષેપ કા શબ્દાર્થ તો પહિછે હી કહ દિયા ગયા હૈ । (નિક્ષેવે તિવિહે પળ્લત્તે) અતઃ પૂર્વ અભિહિત અર્થવાલા વહ નિક્ષેપ ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) જૈસે—(ઓહનિષ્પન્ને નામનિષ્પન્ને સુત્રાલાપકનિષ્પન્ને) ઓઘનિષ્પન્ન, નામ નિષ્પન્ન, સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન । હનકા અર્થ હસ પ્રકાર સે હૈ—શ્રુતનામક સામાન્ય અધ્યયન આદિ સે જો નિક્ષેપ નિષ્પન્ન હોતા હૈ, વહ નિક્ષેપ ઓઘનિષ્પન્ન હૈ । શ્રુત કે હી સામાયિક આદિ વિશેષનામો સે જો નિક્ષેપ નિષ્પન્ન હોતા હૈ, વહ નિક્ષેપ નામનિષ્પન્ન હૈ । ‘કરેમિ મંતે સામાઙ્યં’ ઇત્યાદિ સૂત્રાલાપકો સે જો નિક્ષેપ નિષ્પન્ન હોતા હૈ, વહ સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન નિક્ષેપ હૈ । (સે કિં તં ઓહનિષ્પન્ને ?) હે ભદ્રન્ત ! ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપ કયા હૈ ।

‘સે કિં તં નિક્ષેવે’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં નિક્ષેવે) હે ભદ્રન્ત ! તે પૂર્વ પ્રકાન્ત નિક્ષેપ શું છે ?

ઉત્તર—નિક્ષેપનો શબ્દાર્થ તો પહેલાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલો જ છે. (નિક્ષેવે તિવિહે પળ્લત્તે) એથી પૂર્વ અભિહિત અર્થવાન આ નિક્ષેપ ત્રણ પ્રકારનો કહેવામાં આવેલ છે. (તં જહા) જેમ કે (ઓહનિષ્પન્ને, નામનિષ્પન્ને સુત્રાલાપકનિષ્પન્ને) ઓઘનિષ્પન્ન, નામનિષ્પન્ન, સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન, આનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. શ્રુત નામક સામાન્ય અધ્યયન આદિથી જે નિક્ષેપ નિષ્પન્ન થાય છે, તે નિક્ષેપ નિષ્પન્ન છે. શ્રુતના જ સામાયિક વગેરે વિશેષ નામોથી જે નિષ્પન્ન હોય છે, તે નિક્ષેપ નામ નિષ્પન્ન છે. ‘કરેમિ મંતે સામાઙ્યં’ ઇત્યાદિ સૂત્રાલાપકોથી જે નિક્ષેપ નિષ્પન્ન થાય છે, તે સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન નિક્ષેપ છે. (સે કિં તં ઓહનિષ્પન્ને) હે ભદ્રન્ત ! ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપ શું છે ?

इति । तत्र-ओघनिष्पन्नः-अध्ययनम्, अक्षीणम्, आयः, क्षयणा, इति चतुर्विधः । अध्ययनादीनि चत्वार्यपि सामायिकचतुर्विंशतिस्तवादीनां श्रुतविशेषाणां सामान्याभिधानानि । तथाहि-यदेव सामायिकम् अध्ययनमित्युच्यते तदेव अक्षीणं, तदेव आयः, तदेव क्षयणा चेति । एवं चतुर्विंशतिस्तवादिव्यपि बोध्यम् तच्च अध्ययनं नामाध्ययनस्थापनाध्ययनद्रव्याध्ययनमावाध्ययनेति चतुर्विधम् । तत्र नामाध्ययनस्थापनाध्ययनद्रव्याध्ययनानि नामावश्यकस्थापनावश्यकद्रव्या-

उत्तर—(ओहनिष्पन्ने चउविवहे पणत्ते) ओघनिष्पन्ननिक्षेप चार प्रकार का होता है—(तं जहा) जैसे—(अज्झयणे, अज्झीणे, भाए, खवणा) अध्ययन, अक्षीण, आय, क्षयणा । ये अध्ययन आदि चारों भी सामायिक, चतुर्विंशतिस्तव आदिरूप जो श्रुतविशेष हैं, उनके सामान्य नाम हैं । जैसे जो सामायिक अध्ययन कहलाता है वही अक्षीण, वही आय, और वही क्षयणा कहलाता है । इसी प्रकार से चतुर्विंशतिस्तव आदिकों में भी जानना चाहिये । (से किं तं अज्झयणे ?) हे भदन्त ! वह अध्ययन क्या है ?

उत्तर—(अज्झयणे चउविवहे पणत्ते) अध्ययन चार प्रकार का कहा गया है । (तं जहा) जैसे—(णामज्झयणे, ठवणज्झयणे, दव्वज्झयणे, भावज्झयणे) नाम अध्ययन, स्थापना अध्ययन, द्रव्य अध्ययन और भाव अध्ययन । इनमें (णामद्रवणाओ पुव्वं वणिगयाओ) नाम

ઉત્તર—(ઓહનિષ્પન્ને ચઉવિવહે પણત્તે) ઓઘનિષ્પન્ન નિષ્કેષ ચાર પ્રકારનો હોય છે. (તં જહા) જેમ તે (અજ્ઝયણે, અજ્ઝીણે, આણ, ક્ષવણાં) અધ્યયન, અક્ષીણ, આય અને ક્ષયણ આ અધ્યયન વગેરે ચારે ચાર પણ સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ વગેરે રૂપ જે શ્રુત વિશેષો છે, તેના સામાન્ય નામો છે. જેમ કે જે સામાયિક અધ્યયન કહેવામાં આવે છે તેજ અક્ષીણ, તેજ આય અને તેજ ક્ષયણ કહેવાય છે આ પ્રમાણે ચતુર્વિંશતિસ્તવ આદિકોમાં પણ બાકી લેવું જોઈ એ (સે કિં તં અજ્ઝયણે) હે ભદન્ત ! તે અધ્યયન શું છે ?

ઉત્તર—(અજ્ઝયણે ચઉવિવહે પણત્તે) અધ્યયનો ચાર પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે. (તં જહા) જેમ કે (ણામજ્ઝયણે, ઠવણજ્ઝયણે, દવ્વજ્ઝયણે, ભાવજ્ઝયણે) નામઅધ્યયન, સ્થાપના અધ્યયન દ્રવ્ય અધ્યયન. અને ભાવઅધ્યયન આમાં (ણામદ્રવણાઓ પુવ્વં વણિયાઓ) નામ અધ્યયન અને સ્થાપના અધ્યયન નામ

અનુયોગબન્ધિકા ટીકા સૂચ ૨૪૨ નિશ્લેષદ્વારનિરૂપણમ્

૭૩૭

અધ્યયન ઓર સ્થાપના અધ્યયન નામ આવશ્યક ઓર સ્થાપના આવશ્યક કે જૈસા હી જાનના ચાહિયે । (સે કિં તં દ્વવજ્ઞયણે ?) હે ભદન્ત ! દ્રવ્ય અધ્યયન કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર—(દ્વવજ્ઞયણે દુવિદ્ધે પળ્લસે) દ્રવ્ય અધ્યયન દો પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) જૈસે (આગમઓ ય ણો આગમઓ ય) એક આગમ સે ઓર દૂસરા નો આગમ સે (સે કિં તં આગમઓ દ્વવજ્ઞયણે ?) હે ભદન્ત ! આગમ સે જો દ્રવ્ય અધ્યયન કહા ગયા હૈ ઉસકા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર—(આગમઓ દ્વવજ્ઞયણે) આગમ સે જો દ્રવ્ય અધ્યયન કહા ગયા હૈ, વહ્ન હસ પ્રકાર સે હૈ—(જસ ણં અજ્ઞયણત્તિ પયં સિ-ક્ખિયં ઠિયં, જિયં મિયં પરિજિયં, જાવ એવં જાવહ્યા અણુવત્તા આગમઓ તાવહ્યાહં દ્વવજ્ઞયણાહં) જિસને અધ્યયન હસ પદ કો સીલ્લા હૈ, અપની આત્મા મેં સ્થિત જિત આદિરૂપ સે કિયા હૈ । (હન સ્થિત આદિ પદોં કા સ્પષ્ટ અર્થ દ્રવ્યાવશ્યક પ્રકરણ મેં લિલ્લા જા ચુકા હૈ) પરન્તુ ઉસ જીવ કા ઉપયોગ વહાં નહીં લગા હૈ । હસ પ્રકાર જિતને મી અનુપયુક્ત જીવ હૈ, વે સય આગમ સે દ્રવ્ય અધ્યયન હૈ । (એવમેવ વવહારસ્સ વિ, સંગહસ્સ ણં ઇગો વા અણેગો વા) ગહાં સે લેકર (સે તં

આવશ્યક અને સ્થાપના આવશ્યકની જેમ જ બણવા. (સે કિં તં દ્વવજ્ઞયણે ?) હે ભદન્ત ! દ્રવ્ય અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(દ્વવજ્ઞયણે દુવિદ્ધે પળ્લસે) દ્રવ્ય અધ્યયન બે પ્રકારનું કહેવામાં આવેલ છે. (તં જહા) જેમ કે (આગમઓ ય ણો આગમઓ ય) એક આગમથી અને દ્વિતીય નો આગમથી (સે કિં તં આગમઓ) હે ભદન્ત ! આગમથી જે દ્રવ્ય અધ્યયન કહેવામાં આવેલ છે, તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(આગમઓ દ્વવજ્ઞયણે) આગમથી જે દ્રવ્ય અધ્યયન કહેવામાં આવેલ છે, તે આ પ્રમાણે છે—(જસ ણં અજ્ઞયણત્તિ પયં સિક્ખિયં ઠિયં જિયં મિયં, પરિજિયં જાવ એવં જાવહ્યા, અણુવત્તા, આગમઓ તાવહ્યાહં દ્વવજ્ઞયણાહં) જેણે અધ્યયન આ પદને શીખ્યો છે, પોતાના આત્મામાં સ્થિત જિત વગેરે રૂપમાં કરેલ છે, (આ સ્થિત વગેરે પદોનો સ્પષ્ટ અર્થ દ્રવ્યાવશ્યક પ્રકરણમાં લખવામાં આવેલ છે) પરંતુ, તે જીવનો ઉપયોગ ત્યાં બંધ બેસતો નથી. આ પ્રમાણે જેટલા અનુપયુક્ત જીવો છે, તે સર્વે આગમથી દ્રવ્ય અધ્યયન છે. (એવમેવ વવહારસ્સ વિ, સંગહસ્સ ણં ઇગો વા અણેગોવા)

વશ્યકવદ્ બોધ્યાનિ । ભાવાધ્યયનમપિ આગમતો-નો આગમતો-ભેદેન દ્વિવિધમ્ ।
તત્ર આગમતો ભાવાધ્યયનમ્-જ્ઞાયક ઉપયુક્તો ભવતિ । અસ્યાર્થસ્તુ-આગમતો
ભાવાવશ્યકવદ્ બોધ્યઃ । નો આગમતો ભાવાધ્યયનં તુ एवं તિજ્ઞેયમ્, તદેવાહ-

દ્રવ્યજ્ઞયણે) યહાં તક કા સમસ્ત સૂત્રપાઠ દ્રવ્યાવશ્યક કે જૈસા હી
ભાવિત કર લેના ચાહિયે । વિસ્તાર પૂર્વક વહાં સમસ્ત પદોં કા અર્થ
લિખા જા ચુકા હૈ । (સે કિં તં ભાવજ્ઞયણે ?) હે ભદન્ત ! ભાવ અધ્ય-
યન કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર--(ભાવજ્ઞયણે દુવિદ્દે પળ્લત્તે) ભાવ અધ્યયન દો પ્રકાર કા
કહા ગયા હૈ । (તં જહા) જૈસે આગમઓ ય જો આગમઓ ય) એક
આગમ સે ઓર દૂસરા નો આગમ સે । (સે કિં તં આગમઓ ભાવજ્ઞ-
યણે ?) હે ભદન્ત ! આગમ સે ભાવ અધ્યયન કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?
(આગમઓ ભાવજ્ઞયણે)

ઉત્તર--આગમ સે ભાવ અધ્યયન કા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર સે હૈ-
(જાણે ઉવવત્તે) જો જ્ઞાયક હોતા હૈ, વહ ઉસમેં ઉપયુક્ત હો તથા
આગમ સે ભાવઅધ્યયન કહા જાતા હૈ । હસકા ચુલાશા અર્થ
આગમ સે ભાવાવશ્યક કે જૈસા હી જાનના ચાહિયે । (સે તં આગમઓ
ભાવજ્ઞયણે) હસ પ્રકાર યહ આગમ કી અવેક્ષા લેકર ભાવઅધ્યયન

અહિંધી માંડીને (સે તં દ્રવ્યજ્ઞયણે) અહિં સુધીનો સમસ્ત સૂત્રપાઠ દ્રવ્યા-
વશ્યકની જેમ જ ભાવિત કરી લેવો. જેઈએ. ત્યાં સમસ્તપદોનો અર્થ વિસ્તાર
પૂર્વક લખવામાં આવ્યો છે. (સે કિં તં ભાવજ્ઞયણે ?) હે ભદન્ત ! ભાવ
અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર--(ભાવજ્ઞયણે દુવિદ્દે પળ્લત્તે) ભાવ અધ્યયન બે પ્રકારનો કહેવામાં
આવેલ છે. (તં જહા) જેમ કે (આગમઓ ય જો આગમઓ ય) એક આગમથી
અને દ્વિતીય નો આગમથી (સે કિં તં આગમઓ ભાવજ્ઞયણે ?) હે ભદન્ત !
આગમથી ભાવ અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (આગમનો ભાવજ્ઞયણે) ઉત્તર--આગ-
મથી ભાવ અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (આગમઓ ભાવજ્ઞયણે)

ઉત્તર--આગમથી ભાવ આવશ્યકનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. (જાણે
ઉવવત્તે) જે જ્ઞાયક હોય છે, તે તેમાં ઉપયુક્ત હોય ત્યારે આગમથી ભાવ
અધ્યયન કહેવામાં આવે છે. આનો સ્પષ્ટ અર્થ આગમથી ભાવાવશ્યકની
જેમ જ ભાણી લેવો. જેઈએ. (સે તં આગમઓ ભાવજ્ઞયણે) આ પ્રમાણે આ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૪૨ નિષ્કેપદ્વારનિરૂપણમ્

૭૩૧

‘અજ્ઞપ્તસ્સાણયણં’ इत्यादि। ‘अज्ञप्त्स्स आणयणं—अज्ञयणं’ अत्र—निरुक्तविधिना प्राकृतविधिना वा ‘प्’ कारस्य ‘स्’ कारस्य ‘आ’ कारस्य ‘ण’ कारस्य चलोपे ‘अज्ञयणं’ इति सिध्यति। अध्यात्मं चित्तम्, तस्यानयनम्—अध्ययन मिति भावः। सामायिकाध्ययने शोभनं चित्तमानीयते, सति च शोभने चित्तेऽशुभकर्मबन्धा का अर्थ है। (से किं तं नो आगमओ भावज्ज्ञयणे) हे भदन्त ! नो आगम से भाव अध्ययन का क्या स्वरूप है ?

उत्तर--(नो आगमओ भावज्ज्ञयणे—अज्ञप्त्स्सआणयणं कम्माणं अवचओ, उवचियाणं अणुवचओ य नवाणं, तम्हा अज्ञयणमिच्छंति।) सामायिक आदि अध्ययन नो आगम से भाव अध्ययन हैं। ‘अज्ञप्त्स्स-आणयणं’ में अज्ञप्त्स्स आणयणं ऐसा पदच्छेद होता है यह अध्ययन परक है। ‘अज्ञप्त्स्सआणयणं’ में निरुक्त विधि से अथवा प्राकृत विधि से ‘प्’ का ‘स्’ का ‘आ’ का और ‘ण’ का लोप होकर ‘अध्ययन’ ऐसा पद बन जाता है। वैसा तो ‘अज्ञप्त्स्सआणयणं’ की संस्कृत छाया ‘अध्यात्ममानयनं’ होती है। ‘अध्यात्म’ शब्द का अर्थ चित्त और ‘आनयन’ शब्द का अर्थ लगाना है। तात्पर्य इसका यह है कि ‘सामायिक आदि अध्ययन में चित्त का लगाना यह अध्यात्मनयन शब्द का अर्थ है। सामायिक आदि अध्ययन में चित्त के लगाने से चित्त में निर्मलता आती है। चित्त की निर्मलता होने पर अशुभ कर्मों

આગમની અપેક્ષાએ ભાવઅધ્યયનનો અર્થ છે. (સે કિં તં નો આગમઓ ભાવજ્ઞયણે) હે ભદંત ! નો આગમથી ભાવ અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર--(નો આગમઓ ભાવજ્ઞયણે અજ્ઞપ્તસ્સાણયણં કમ્માણં અવચઓ ઉવચિયાણં અણુવચઓ ય નવાણં, તમ્હા અજ્ઞયણમિચ્છંતિ।) સામાયિક આદિ અધ્યયનનો નો આગમથી ભાવ અધ્યયનનો છે. ‘અજ્ઞપ્તસ્સાણયણં’માં ‘અજ્ઞપ્તસ્સ આણયણં’ એવો પદચ્છેદ હોય છે, આ પદ અધ્યયન પરક છે. ‘અજ્ઞપ્તસ્સાણયણં’ માં નિરુક્ત વિધિથી અથવા પ્રાકૃતવિધિથી ‘પ’ નો ‘સ્’ નો અને ‘ણ’ નો લોપ થઈ ને અધ્યયન એવું પદ બને છે. આમ તો ‘અજ્ઞપ્તસ્સાણયણં’ ની સંસ્કૃત છાયા ‘અધ્યાત્મમાનયનં’ થાય છે. અધ્યાત્મ શબ્દનો અર્થ ચિત્ત અને ‘આનયન’ શબ્દનો અર્થ લગાડવો છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ‘સામાયિક વગેરે અધ્યયનમાં ચિત્તનું સંયોજન કરવું આ અધ્યાત્મનયન શબ્દનો અર્થ છે. સામાયિક વગેરે અધ્યયનમાં ચિત્ત સંયોજિત કરવાથી ચિત્તમાં નિર્મળતા આવે છે. ચિત્ત નિર્મળ થવાથી અશુભકર્મોનો

૭૪૦

અનુયોગદ્વારસ્થે

વિષ્ટન્ટે । અતઃ એવાહ-‘કમ્માણં’ इत्यादि । अयं भावः-यस्मात् अस्मिन् सति उपचितानां=पागुपनिबद्धानां कर्मणामपचयो=हासो भवति, नवानां च कर्मणाम् अनुपचयः=प्रबन्धो भवति, तस्मात् इदम् अज्ज्ञयणम्=अध्ययनम् इच्छन्ति तीर्थंकर-गणधरादय इति । अत्र नो शब्दो देशवाची । सामायिकादिकमध्ययनं तु ज्ञान क्रियासमुदायात्मकम् ततश्च आगमस्यैक देशवृत्तिरगादिदं नो आगमतो भावाध्य-यनमित्युच्यते, इति । सम्प्रति प्रकृतमुपसंहरति तदेतद् नो आगमतो भावा-ध्ययनमिति । इदं सभेदं भावाध्ययनं निरूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतत्-भावा-ध्ययनमिति । इत्थं च चतुर्विधमप्यध्ययनं निरूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतद-ध्ययनमिति ॥सू० २४२॥

કા બંધ વિષ્ટિત (નષ્ટ) હો જાતા હૈ । હસીલિયે સૂત્રકાર ને ‘કમ્માણં’ इत्यादि पाठ कहा है । इसका भाव यह है कि ‘चित्त जब निर्मल बन जाता है-तब पूर्व बद्ध कर्मों का हास-निर्जरा-होती है, तथा नवीन कर्मों का बन्ध नहीं होता है । इसलिये इस सामायिक आदि अध्ययन को तीर्थंकर गणधर आदि देवों ने नो आगम से भावा-ध्ययन माना है । यहां नो आगम में ‘नो’ शब्द देशवाची है । आगम के अभाव का वाची नहीं हैं । क्योंकि सामायिक आदि अध्ययन ज्ञानक्रिया के समूहरूप होते हैं । इसलिये ये पूर्ण आगमरूप न होकर आगम के एकदेशरूप होते हैं । इसलिये इन्हें नो आगम की अपेक्षा भावाध्ययन माना गया है । (से तं णो आगमओ भावज्ज्ञयणे) इस प्रकार से नो आगम की अपेक्षा भावमध्ययन का स्वरूप है । (से तं अज्ज्ञ-यणे) इस प्रकार चार प्रकार का अध्ययन निरूपित किया है ॥सू० २४२॥

બંધ વિષ્ટિત થઈ બય છે. એથી સૂત્રકારે ‘કમ્માણં’ વગેરે પાઠ કહેલ છે. આનો ભાવ આ છે કે ‘ચિત્ત’ બ્યારે શુદ્ધ થઈ બય છે, ત્યારે પૂર્વબદ્ધ કર્મોનો હાસ-નિર્જરા-થાય છે. તેમજ નવીન કર્મોનો બંધ થતો નથી. એથી આ સામાયિક વગેરે અધ્યયનોને તીર્થંકરો ગણધર વગેરે દેવોએ નો આગમથી ભાવાધ્યયન તરીકે માન્ય રાખેલ છે. અહીં નો આગમમાં ‘નો’ શબ્દ દેશવાચી આગમના અભાવનો વાચક નથી. કેમ કે સામાયિક વગેરે અધ્યયનો જ્ઞાનક્રિયાના સમૂહરૂપ હોય છે. એથી એઓ પૂર્ણ આગમરૂપ હોતા નથી પણ આગમના એકદેશરૂપ હોય છે એથી એમને નો આગમથી અપેક્ષા ભાવાધ્યયન માનવામાં આવેલ છે. (સે તં ણો આગમઓ ભાવજ્ઞયણે) આ પ્રમાણે નો આગમની અપેક્ષા એ ભાવ અધ્યયનનું સ્વરૂપ છે. (સે તં અજ્ઞયણે) આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના અધ્યયનોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ॥સ્ત્ર. ૨૪૨ ॥

सम्प्रत्यक्षीणं निरूपयति—

मूलम्—से किं तं अज्झीणे ? अज्झीणे—बउविहे पणत्ते, तं जहा-
णामज्झीणे ठवणज्झीणे दव्वज्झीणे भावज्झीणे । नामठवणाओ
पुवं वणिण्याओ । से किं तं दव्वज्झीणे ? दव्वज्झीणे—दुविहे
पणत्ते, तं जहा-आगमओ य नो आगमओ य । से किं तं आगमओ
दव्वज्झीणे ? आगमओ दव्वज्झीणे—जस्स णं अज्झीणेत्तिपयं
सिक्खियं जियं भियं परिजियं जाव से तं आगमओ दव्वज्झीणे ।
से किं तं नो आगमओ दव्वज्झीणे ? नो आगमओ दव्वज्झीणे-
तिविहे पणत्ते, तं जहा—जाणयसरीरदव्वज्झीणे भवियसरीर
दव्वज्झीणे जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वज्झीणे । से किं
तं जाणयसरीरदव्वज्झीणे ? जाणयसरीरदव्वज्झीणे—अज्झीण-
पत्थाहिगारजाणयस्स जं सरीरयं ववगयचुयचावियचत्तदेहं जहा
दव्वज्झयणे तहा भाणियव्वं, जाव से तं जाणयसरीरदव्वज्झीणे ।
से किं तं भवियसरीरदव्वज्झीणे ? भवियसरीरदव्वज्झीणे—जे जीवे
जेणिजम्मणनिक्खंते जहा दव्वज्झयणे, जाव से तं भविय-
सरीरदव्वज्झीणे । से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते
दव्वज्झीणे ? जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वज्झीणे
सव्वागाससेढी, से तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते
दव्वज्झीणे । से तं नो आगमओ दव्वज्झीणे, से तं दव्वज्झीणे ।
से किं तं भावज्झीणे ? भावज्झीणे—दुविहे पणत्ते, तं जहा—
आगमओ य नो आगमओ य । से किं तं आगमओ भावज्झीणे ?

૭૪૨

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

આગમઓ ભાવજ્ઞીણે—જાણણ ઉવઉત્તે। સે તં આગમઓ ભાવ-
જ્ઞીણે। સે કિં તં નો આગમઓ ભાવજ્ઞીણે? નો આગમઓ
ભાવજ્ઞીણે—“જહ દીવા દીવસયં, પઢ્પ્પણ દિપ્પણ ય સો દીવો।
દીવસમા આયરિયા, દિપ્પંતિ પરં ચ દીવંતિ ॥૧॥” સે તં નો
આગમઓ ભાવજ્ઞીણે। સે તં ભાવજ્ઞીણે, સે તં અજ્ઞીણે ॥૨૪૩॥

ઢાયા—અય કિં તત્ અક્ષીણમ્? અક્ષીણં ચતુર્વિધં મદ્ધપ્તં, તથા—નામાક્ષીણં,
સ્થાપના ક્ષીણં, દ્રવ્યાક્ષીણં, ભાવાક્ષીણમ્। નામસ્થાપને પૂર્વં વર્ણિતે। અય કિં તત્
દ્રવ્યાક્ષીણમ્? દ્રવ્યાક્ષીણં દ્વિવિધં મદ્ધપ્તં, તથા—આગમતથ નો આગમતથ।

અથ સૂત્રકાર ઓઘનિષ્પન્ન જો દૂસરા ભેદ અક્ષીણ હૈ—ઉસકા
નિરૂપણ કરતે હૈ—‘સે કિં તં અજ્ઞીણે’ હત્યાદિ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં અજ્ઞીણે) હે ભદન્ત! અક્ષીણ કા કયા
સ્વરૂપ હૈ।

ઉત્તર—(અજ્ઞીણે ચઽઽઽવિહૈ પળ્લસે) અક્ષીણ ચાર પ્રકાર કા કહા
હૈ। (તં જહા) જૈસે (નામજ્ઞીણે ઠાવણજ્ઞીણે દવ્વજ્ઞીણે ભાવજ્ઞીણે)
નામ અક્ષીણ, સ્થાપના અક્ષીણ, દ્રવ્ય અક્ષીણ, ઓર ભાવ અક્ષીણ
(નામઠવણાઓ પુઠવં વળિગયાઓ) નામ અક્ષીણ ઓર સ્થાપના અક્ષીણ કા
સ્વરૂપ પૂર્વ મેં વર્ણિત નામ આવશ્યક ઓર સ્થાપના આવશ્યક કે જૈસા
જાનનાચાહિયે। (સે કિં તં દવ્વજ્ઞીણે?) હે ભદન્ત! દ્રવ્ય અક્ષીણ
કા કયા સ્વરૂપ હૈ?

હવે સૂત્રકાર ઓઘનિષ્પન્નનો જે દ્વિતીય લેહ અક્ષીણ છે. તેનું
નિરૂપણ કરે છે.—‘સે કિં તં અજ્ઞીણે’ હત્યાદિ।

શબ્દાર્થ :—(સે કિં તં અજ્ઞીણે) હે ભદન્ત! અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર :—(અજ્ઞીણે ચઽઽઽવિહૈ પળ્લસે) અક્ષીણ ચાર પ્રકારથી કહેવામાં
આવેલ છે. (તં જહા) જેમકે (નામજ્ઞીણે, ઠવણજ્ઞીણે, દવ્વજ્ઞીણે, ભાવજ્ઞીણે)
નામ અક્ષીણ, સ્થાપના અક્ષીણ, દ્રવ્ય અક્ષીણ, અને ભાવ અક્ષીણ, (નામ
ઠવણાઓ પુઠવં વળિગયાઓ) નામ, અક્ષીણ અને સ્થાપના અક્ષીણનું સ્વરૂપ
પહેલાં વર્ણિત, નામ આવશ્યક અને સ્થાપના આવશ્યકની જેમ જ બાણી લેવું
ઐયં એ. (સે કિં દવ્વજ્ઞીણે?) હે ભદન્ત! દ્રવ્ય અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે?

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સ્ત્ર ૨૪૩ સમ્પ્રત્યક્ષીણનિરૂપણમ્

૭૪૩

અથ કિં તત્ આગમતો દ્રવ્યાક્ષીણં ? આગમતો દ્રવ્યાક્ષીણં યસ્ય સ્વલ્પ અક્ષીણમિતિ
 ષદં શિક્ષિતં જિતં મિતં પરિજિતં યાવત્ તદેતત્ આગમતો દ્રવ્યાક્ષીણમ્ । અથ કિં
 તત્ નો આગમતો દ્રવ્યાક્ષીણં ? નો આગમતો દ્રવ્યાક્ષીણં ત્રિવિધં મણ્વતં, તથા
 જ્ઞાયકશરીરદ્રવ્યાક્ષીણં મન્યશરીરદ્રવ્યાક્ષીણં જ્ઞાયકશરીરમન્યશરીરવ્યતિરિક્તં
 દ્રવ્યાક્ષીણમ્ । અથ કિં તત્ જ્ઞાયકશરીરદ્રવ્યાક્ષીણમ્ ? જ્ઞાયકશરીર-

ઉત્તર--(દ્રવ્યજ્ઞીણે દુવિદ્ધે પળ્લસે) દ્રવ્ય અક્ષીણ દો પ્રકાર કા
 કહા હૈ । (તં જહા) જૈસે-(આગમઓ ય નો આગમઓ ય) એક આગમ સે
 ઓર દુસરા નો આગમ સે । (સે કિં તં આગમઓ દ્રવ્યજ્ઞીણે ?) હે ભદન્ત !
 આગમ સે દ્રવ્ય અક્ષીણ કા કયા સ્વરૂપ હૈ ? (આગમઓ દ્રવ્યજ્ઞીણે-
 જસ્સ ણં અજ્ઞીણે ત્તિ પયં સિલ્લિયં જિયં મિયં પરિજિયં જાવ સે તં
 આગમઓ દ્રવ્યજ્ઞીણે) આગમ સે દ્રવ્ય અક્ષીણ કા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર સે
 હૈ-જિસને અક્ષીણ હસ પદ કો સીલ્લ લિયા હૈ, જિત મિત પરિજિત આદિ
 કિયા હૈ, વહ આગમ સે દ્રવ્ય અક્ષીણ હૈ । (સે કિં તં નો આગમઓ દ્રવ્ય-
 જ્ઞીણે ?) હે ભદન્ત ! નો આગમ સે દ્રવ્ય અક્ષીણ કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર--(નો આગમઓ દ્રવ્યજ્ઞીણે તિવિદ્ધે પળ્લસે) નો આગમ સે
 દ્રવ્ય અક્ષીણ તોન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) જૈસે-(જાણય
 સરીરદ્રવ્યજ્ઞીણે, મન્યસરીરદ્રવ્યજ્ઞીણે, જાણયસરીરમન્યસરીર વહ-
 રિસે દ્રવ્યજ્ઞીણે) જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્ય અક્ષીણ, મન્યશરીર દ્રવ્યઅક્ષીણ

ઉત્તર :—(દ્રવ્યજ્ઞીણે દુવિદ્ધે પળ્લસે) દ્રવ્ય અક્ષીણના બે પ્રકારો છે.
 (તંજહા) જેમકે (આગમઓ ય નો આગમઓ ય) એક આગમથી અને
 દ્વિતીય નો આગમથી (સે કિં તં આગમઓ દ્રવ્યજ્ઞીણે ?) હે ભદન્ત !
 આગમથી દ્રવ્ય અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (આગમઓ દ્રવ્યજ્ઞીણે-જસ્સ ણં
 અજ્ઞીણે ત્તિ પયં સિલ્લિયં જિયં મિયં પરિજિયં જાવ સે તં આગમઓ દ્રવ્યજ્ઞીણે)
 આગમથી દ્રવ્ય અક્ષીણનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. જેણે અક્ષીણ આ પદને
 શીખી લીધો છે, જિત, મિત, પરિજિત વગેરે કરેલ છે, તે આગમથી દ્રવ્ય
 અક્ષીણ છે. (સે કિં તં નો આગમઓ દ્રવ્યજ્ઞીણે ?) હે ભદન્ત ? નો
 આગમથી દ્રવ્ય અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર :—(નો આગમઓ દ્રવ્યજ્ઞીણે તિવિદ્ધે પળ્લસે) નો આગમથી દ્રવ્ય
 અક્ષીણના ત્રણ પ્રકારો કહેવામાં આવેલ છે. (તંજહા) જેમકે (જાણયસરીર દ્રવ્યજ્ઞીણે,
 મન્યસરીરદ્રવ્યજ્ઞીણે જાણયસરીરમન્યસરીરવહરિસે દ્રવ્યજ્ઞીણે) જ્ઞાયક શરીર
 દ્રવ્ય અક્ષીણ, મન્ય શરીર દ્રવ્ય અક્ષીણ અને જ્ઞાયકશરીર મન્યશરીર વ્યતિ-

द्रव्याक्षीणम् अक्षीणपदार्थाधिकारज्ञायकस्य यत् शरीरं व्यपगतच्युतव्यावित-
त्यक्तदेहं यथा द्रव्याध्ययनं तथा भणितव्यं, यावत् तदेतद् ज्ञायकशरीरद्रव्या-

और ज्ञायकशरीर भव्यशरीर व्यतिरिक्त द्रव्य अक्षीण (से किं तं जाण-
यसरीरदव्वज्झीणे) हे भदन्त ! ज्ञायकशरीर द्रव्यअक्षीण का क्या
स्वरूप है ? (जाणयसरीरदव्वज्झीणे-अज्झीणपयत्थाहिगारजाणय-
स्स जं सरीरं ववगय, चुयचाविय चत्तदेहं जहा दव्वज्झयणे तहा भाणि-
यव्वं) ज्ञायकशरीरद्रव्य अक्षीण का यह स्वरूप है कि-‘अक्षीण पद
के अर्थाधिकार का जो ज्ञाता है, उस ज्ञाता का जो शरीर है, चाहे वह
व्यपगत हो, च्युत हो, व्यावित हो, त्यक्त हो जैसा कि द्रव्य अध्ययन
में कहा है-(जाव से तं जाणयसरीरदव्वज्झीणे) वह ज्ञायक शरीर
द्रव्य अक्षीण है । इन व्यपगत आदि पदों का अर्थ द्रव्य आवश्यक के
इस भेद को वर्णन करते समय स्पष्टरूप से लिखा जा चुका है । सो
वहां से जान लेना चाहिये । यहाँ यावत् पद से ‘जीवविष्णजहं सिज्जा-
गयं आदि पदों से लेकर महुकुंभे आसी’ यहाँ तक के पदों का संग्रह
हुआ है । इन समस्त पदों का अर्थ भी द्रव्यावश्यक के इसी भेद वर्णन
में कर दिया है । सो उस अर्थ को ज्ञायकशरीर द्रव्यअक्षीण परक लगा
लेना चाहिये । जहाँ ज्ञायकशरीर द्रव्यावश्यक ऐसा पद आवे, वहाँ

રિક્ત દ્રવ્ય અક્ષીણ (સે કિં તં જાણયસરીરદવ્વજ્ઞીણે ?) હે ભદંત ! જ્ઞાયક શરીર
દ્રવ્ય અક્ષીણનું ૨૧૩૫ કેવું છે ? (જાણયસરીરદવ્વજ્ઞીણે-અજ્ઞીણપયત્થાહિ
ગારજાણયસ્સ જં સરીરં વવગયચુયચાવિયચત્તદેહં જહા દવ્વજ્ઞયણે તહા ભાણિ-
યવ્વં) જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય અક્ષીણનું આ ૨૧૩૫ છે કે ‘અક્ષીણ પદના
અર્થાધિકારને જે જ્ઞાતા છે, તે જ્ઞાતાનું જે શરીર છે, તે ભલે વ્યપગત
હોય, ચ્યુત હોય, વ્યવિત હોય, ત્યક્ત હોય, જેવું કે દ્રવ્ય અધ્યયનમાં
કહ્યું છે (જાવ સે તં જાણયસરીરદવ્વજ્ઞીણે) તે જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય અક્ષીણ
છે. આ વ્યપગત વગેરે પદોનો અર્થ દ્રવ્ય આવશ્યકના આ ભેદના વર્ણન
વખતે સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે.—તો ત્રિજ્ઞાસુએ ત્યાંથી બાણી લેવો. અહીં
યાવત્ પદથી “જીવવિષ્ણજહં સિજ્જાગય” વગેરે પદોથી માંડીને “મહુ-
કુમ્ભે આસી” અહીં સુધીના પદોનો સંગ્રહ થયેલ છે. આ સર્વ પદોનો
અર્થ પણ દ્રવ્યાવશ્યકના આ ભેદ વર્ણનમાં કરવામાં આવેલ છે. તે તે
અર્થને જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય અક્ષીણ પરક અર્થ બેસાડી લેવો. બેઠાએ બધાં
જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્યાવશ્યક એવું પદ આવે, ત્યાં જ્ઞાયક દ્રવ્ય અક્ષીણ પદ

અનુયોગશન્દિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૩ સમ્પત્ત્યક્ષીણનિરૂપણમ

૭૪૫

ક્ષીણમ્ । અથ કિં તત્ ભવ્યશરીરદ્રવ્યાક્ષીણમ્ ? , ભવ્યશરીરદ્રવ્યાક્ષીણં—યો જીવો યોનિજન્મનિષ્ક્રાન્તો યથા દ્રવ્યાધ્યયનં યાવત્ તદેતત્ ભવ્યશરીરદ્રવ્યાક્ષીણમ્ । અથ કિં તત્ જ્ઞાયકશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તં દ્રવ્યાક્ષીણમ્ ? , સર્વા જ્ઞાયકદ્રવ્યઅક્ષીણ પદ લગાકર ઉસ અર્થ કી સંગતિ થૈઠા લેની ચાહિયે । હસી પ્રકાર સે અન્યત્ર મી ઈસા હી જાનના ચાહિયે । (સે કિં તં ભવિયસરીરદ્વવજ્ઞીણે ?) હે ભદન્ત ! ભવ્યશરીર દ્રવ્યઅક્ષીણ કા કયા સ્વરૂપ હૈ ? (ભવિયસરીરદ્વવજ્ઞીણે) ભવ્યશરીર દ્રવ્યઅક્ષીણ કા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર સે હૈ કિ—(જે જીવે જોણિજન્મણનિક્સંતે જહા દ્વવજ્ઞીયણે જાવ સે તં ભવિયસરીરવહરિસે દ્વવજ્ઞીયણે) હન પદોં કા અર્થ મી ભવ્યશરીર દ્રવ્યઆવશ્યક મેં કર દિયા ગયા હૈ—સો ડની માફિક જાનના ચાહિયે । કયોંકિ દ્રવ્ય અધ્યયન કા વર્ણન કરતે સમય લિખા હૈ કિ દ્રવ્યઅધ્યયન મેં કે જ્ઞાયકશરીરદ્રવ્યઅધ્યયન કા ઓર ભવ્યશરીર દ્રવ્ય અધ્યયન કા સ્વરૂપ દ્રવ્યાવશ્યક કે હન મેરોં કે અનુસાર હી જાનના ચાહિયે । (સે કિં તં જાણયસરીરભવિયસરીર વહરિસે દ્વવજ્ઞીણે ?) હે ભદન્ત જ્ઞાયક શરીર ઓર ભવ્યશરીર હન સે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યઅક્ષીણ કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર—(જાણયસરીરભવિયસરીરવહરિસે દ્વવજ્ઞીણે) જ્ઞાયકશરીર, ભવ્યશરીર હન સે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અક્ષીણ કા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર-

સથેજિત કરીને તે અર્થની સંગતિ ખેસાણી લેની જોઈએ. આ પ્રમાણે ખીજા સ્થાને પણ જાણી લેવું જોઈએ (સે કિં તં ભવિયસરીરદ્વવજ્ઞીણે) હે ભદન્ત ! ભવ્ય શરીર દ્રવ્યઅક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (ભવિયસરીરદ્વવજ્ઞીણે) ભવ્ય શરીર દ્રવ્યઅક્ષીણનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે કે (જે જીવે જોણિજન્મણનિક્સંતે જહા દ્વવજ્ઞીયણે જાવ સે તં ભવિયસરીરવહરિસે દ્વવજ્ઞીણે) આ પદોના અર્થ પણ ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય આવશ્યકમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. તે તે મુજબ જ જાણી લેવું જોઈએ. કેમકે દ્રવ્ય અધ્યયનનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતી વખતે લખવામાં આવેલ છે કે દ્રવ્ય અધ્યયનમાંના જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય અધ્યયનનું અને ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય અધ્યયનનું સ્વરૂપ દ્રવ્યાવશ્યકના આ ભેદો મુજબ જાણી લેવું જોઈએ. (સે કિં તં જાણયસરીરભવિયસરીરવહરિસે દ્વવજ્ઞીણે ?) હે ભદન્ત ! જ્ઞાયક શરીર અને ભવ્ય શરીર એનાથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર :—(જાણયસરીરભવિયસરીરવહરિસે દ્વવજ્ઞીણે) જ્ઞાયક શરીર, ભવ્ય શરીર એનાથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અક્ષીણનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે,

કાશશ્રેણિઃ । તદેતદ્ જ્ઞાયકશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તં દ્રવ્યાક્ષીણમ્ । તદેતત્ નો આગમતો દ્રવ્યાક્ષીણમ્ । તદેતત્ દ્રવ્યાક્ષીણમ્ । અથ કિં તત્ ભાવાક્ષીણમ્ ? ભાવાક્ષીણં દ્વિવિધં પ્રજ્ઞતં, તથા—આગમતશ્ચ નો આગમતશ્ચ । અથ કિં તત્ આગસે હૈ—(સન્વાગાસ સેહી, સે તં જાણવસરીરભવિયસરીર વહરિત્તે દ્વવજ્ઞીણે) સર્વાકાશ શ્રેણિ જો હૈ, વહી જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અક્ષીણ હૈ । તાત્પર્ય યહ હૈ કિ—‘લોક ઓર અલોકરૂપ આકાશ યહાં સર્વાકાશ પદ સે ગૃહીત હુઆ હૈ । इन दोनों की जो प्रदेश पंक्ति है, वह सर्वाकाश श्रेणी है । उसमें यदि एक २ प्रदेश का भी अपहार किया जावे तो भी, वह कभी खाली नहीं हो सकती है । इसलिये यह ज्ञायकशरीर और भव्यशरीर से व्यतिरिक्त द्रव्य अक्षीणरूप से कही गई है । इसमें द्रव्यता आकाश દ્રવ્ય કે અન્તર્ગત હોને કે કારણ હૈ । (સે તં નો આગમમો દ્વવજ્ઞીણે) इस प्रकार यह नो आगम की अपेक्षा द्रव्य अक्षीण का स्वरूप है । (से तं द्વवज्ज्ञीणे) इस प्रकार द्रव्य अक्षीण के तीनों भेदों के स्वरूप वर्णन से द्रव्य अक्षीण का समस्त स्वरूप निरूपित हो जाता है । (से किं तं भावज्ज्ञीणे ?) हे भदन्त ! भाव अक्षीण का क्या स्वरूप है ?

ઉત્તર—(ભાવજ્ઞીણે દુવિદે પળગત્તે) ભાવ અક્ષીણ દો પ્રકાર કા કહા હૈ । (તં જહા) જૈસે—(આગમમો ય નો આગમમો ય) એક આગમ

(સન્વાગાસસેહી, સે તં જાણવસરીરભવિયસરીરવહરિત્તે દ્વવજ્ઞીણે) સર્વાકાશ શ્રેણિ એ છે, તે જ જ્ઞાયકશરીરભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અક્ષીણ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ‘લોક અને અલોકરૂપ આકાશ અહીં સર્વાકાશ પદથી ગૃહીત થયેલ છે. એઓ બન્નેની એ પ્રદેશ પંક્તિ છે, તે સર્વાકાશ શ્રેણિ છે. તેમાં એ એક એક પ્રદેશનો પણ અપહાર કરવામાં આવે તો પણ તે ખલી થઈ શકે તેમ નથી એથી આ જ્ઞાયકશરીર અને ભવ્ય શરીરથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અક્ષીણરૂપમાં કહેવામાં આવેલ છે. આમાં દ્રવ્યતા આકાશ દ્રવ્યની અંતર્ગત હોવા બદલ છે. (સે તં નો આગમમો દ્વવજ્ઞીણે) આ પ્રમાણે આ નોઆગમતી અપેક્ષાએ દ્રવ્ય અક્ષીણનું સ્વરૂપ છે. (સે તં દ્વવજ્ઞીણે) આ પ્રમાણે દ્રવ્ય અક્ષીણના ત્રણ ભેદોના સ્વરૂપ વર્ણનથી દ્રવ્ય અક્ષીણનું સમસ્ત સ્વરૂપ નિરૂપિત થઈ જાય છે (સે કિં તં ભાવજ્ઞીણે ?) હે ભદન્ત ! ભાવ અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર :—(ભાવજ્ઞીણે દુવિદે પળગત્તે) ભાવ અક્ષીણના એ પ્રકારો છે :— (તં જહા) જેનકે (આગમમો ય નો આગમમો ય) એક આગમથી અને

અવયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૪ સમ્પ્રત્યક્ષોનનિરૂપણમ્

૭૪૭

મતો માવાક્ષીગમ્ ? આગમતો માવાક્ષીગમ્-જ્ઞાયક ઉપયુક્તઃ । તદેતદ્ આગમતો માવાક્ષીગમ્ । અથ કિં તદ નો આગમતો માવાક્ષીગમ્ ? , નો આગમતો માવાક્ષીગમ્-યથા-દોષાદ્ દોષશતં મદીપ્યતે દીપ્યતે ચ સ દીગઃ । દોષસમા આચાર્યાઃ દીપ્યન્તે પરં ચ દોષયન્તિ ॥૧॥ તદેતત્ નો આગમતો માવાક્ષીગમ્ । તદેતદ્ માવાક્ષીગમ્ । તદેતદ્ અક્ષીગમ્ ॥૨૪૩॥

ટીકા--‘સે કિં તં’ इत्यादि-

અથ કિં તત્ અક્ષીગમ્ ? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति-अक्षीणं हि नामाक्षीण-स्थापनाक्षीणद्रव्याक्षीणमावाक्षीणेति चतुर्विधम् । तत्र-नामाक्षीणस्थापना-से दूसरा नो आगम से । (से कितं आगमओ भावज्जीणे ?) हे भदन्त ! आगम से भाव अक्षीण का क्या स्वरूप है ?

उत्तर--(जाणए उवउत्ते) ज्ञायक होकर जो उपयुक्त हो, वह आगम की अपेक्षा भाव अक्षीण है । इसका तात्पर्य यह है कि-‘आगममें उपयोगशाली चतुर्दशपूर्वधारी के अन्तर्मुद्घूर्त मात्र उपयोग काल में जो अर्थोपलब्धस्वरूप उपयोग पर्याय होते हैं, उनमें से प्रतिसमय यदि एक २ करके वे अपहृत किये जावे तो भी वे अनन्त उत्सर्पिणी और अवर्पिणी काल में भी समाप्त नहीं हो सकते हैं-इतने अधिक होते हैं । इसलिये वे भाव अक्षीण हैं । यही भाव अक्षीण का स्वरूप है । (से कितं नो आगमओ भावज्जीणे) हे भदन्त ! नो आगम से भाव अक्षीण का क्या स्वरूप है ? (नो आगमओ भावज्जीणे) नो आगम से भाव अक्षीण का स्वरूप इस प्रकार से है । (जह दीवा दीवसयं पइप्पए

द्वितीय नो आगमथी (से कितं तं आगमओ भावज्जीणे ?) हे भदन्त ! आगमथी भाव अक्षीणुं स्वरूप કેવું છે ?

ઉત્તર :--(જાણએ ઉવઉત્તે) જ્ઞાયક થઈને જે ઉપયુક્ત હોય, તે આગમની અપેક્ષાએ ભાવ અક્ષીણ છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ‘આગમમાં ઉપયોગશાલી ચતુર્દશ પૂર્વધારીના અન્તર્મુદ્ધૂર્ત માત્ર ઉપયોગ કાળમાં જે અર્થોપલબ્ધ રૂપ ઉપયોગપર્યાયો હોય છે, તેમાંથી પ્રતિસમય એ એક કરીને તે અપહૃત કરવામાં આવે તો પણ અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળમાં પણ સમાપ્ત થાય નહિ તેટલા હોય છે એથી તે ભાવ અક્ષીણ છે. એજ ભાવ અક્ષીણનું સ્વરૂપ છે. (સે કિં તં નો આગમઓ ભાવજ્જીણે ?) હે ભદન્ત ! નો આગમથી ભાવ અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (નો આગમઓ ભાવજ્જીણે) નો આગમથી ભાવ અક્ષીણનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. (જહ દીવા દીવસયં પહપ્પએ

દિવસ ય સો દીવો, દીવસમા આચરિયા દિવંતિ પરંચ દીવંતિ) જેમ એક દીપકથી સેંકડો બીજા દીપકો પ્રજ્વલિત કરવામાં આવે છે અને પ્રજ્વલિત કરનાર તે દીપક જેમ પ્રજ્વલિત જ રહે છે, દીપકની જેમ જ આચાર્ય શિષ્યો માટે સામાયિક વગેરે ક્રીડાને આપીને તેમને ક્રીડાશાલી બનાવે છે, અને પોતે પણ શ્રુતથી યુક્ત રહે છે, તે શ્રુત તેમના માટે નહિ થાય નહિ આ પ્રમાણે શ્રુત હાયક આચાર્યનો જે ઉપયોગ છે, તે આગમરૂપ છે, અને વાક અને કાય

મૈત્રુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૪૪ આયનિક્ષેપનિરૂપણમ્

૭૪૯

પાપદન્તીતિ । શ્રુતદાયકાચાર્યોવયોગસ્ય આગમત્વાદ્ વાક્યાવયોગશ્ચાનાગ-
મત્વાદત્ર નો આગમતો ભાવાક્ષીણતા વોચ્યેતિ । एतदुपસंहरन्नाह-तदेतद् नो
आगमतो भावाक्षीणमिति । इत्थं समस्तमपि भावाक्षीणं निरूपयितमिति सूच-
यितुमाह-तदेतद् भावाक्षीणमिति । इत्थं सभेदम् अक्षीणं परूपयितमिति सूचयितु-
माह-तदेतदक्षीणमिति ॥ सू० २४३ ॥

અથ આયનિક્ષેપં નિરૂપયતિ-

મૂલ્મ્-સે કિં તં આર્? આર્-ઘડવિહે પળ્ળત્તે, તં જહા-
નામાર્ ટવળાર્ દઢ્વાર્ ભાવાર્ । નામટવળાઓ પુઠ્ઠં મળિ-
યાઓ । સે કિં તં દઢ્વાર્? દઢ્વાર્-દુવિહે પળ્ળત્તે, તં જહા-
આગમઓ ય નો આગમઓ ય । સે કિં તં આગમઓ દઢ્વાર્?
આગમઓ દઢ્વાર્-જસ્સ ણં આયત્તિપયં સિલ્લિયં ઠિયં જિયં
મિયં પરિજિયં જાવ, કમ્હા? અણુવઓગો દઢ્વમિતિકદ્ધુ, નેગ-
મસ્સ ણં જાવઙ્ગવા અણુવઉત્તા આગમઓ તાવઙ્ગયા તે દઢ્વાયા,
જાવ સે તં આગમઓ દઢ્વાર્ । સે કિં તં નો આગમઓ દઢ્વાર્? નો
આગમઓ દઢ્વાર્-તિવિહે પળ્ળત્તે, તં જહા-જાળયસરીરદઢ્વાર્
મવિયસરીરદઢ્વાર્ જાળયસરીરમવિયસરીરવહરિત્તે દઢ્વાર્ ।

પર નો આગમ સે ભાવાક્ષીણતા જાનનો ચાહિયે । (સે તં નો આગ-
મઓ ભાવઙ્ગીણે) હસ પ્રકાર યહ નો આગમ સે ભાવ અક્ષીણ કા
સ્વરૂપ હૈ । (સે તં ભાવઙ્ગીણે સે તં અઙ્ગીણે) હસ પ્રકાર ભાવ
અક્ષીણ કા સ્વરૂપ વર્ણિત હુઆ હૈ । દ્રવ્ય ઓર ભાવ, અક્ષીણ કે વર્ણન સે
અક્ષીણ કા સ્વરૂપ વર્ણિત હો ચુકા ॥ સૂ० ૨૪૩ ॥

૩૫ જે યોગ છે, તે અનાગમ ૩૫ છે, એથી અહીં નો આગમથી ભાવ
ક્ષીણતા બહુવી જોડ્યે. (સે તં નો આગમઓ ભાવઙ્ગીણે) આ પ્રમાણે આ નો
આગમથી ભાવ અક્ષીણતાનું સ્વરૂપ છે. (સે તં ભાવઙ્ગીણે સે તં અઙ્ગીણે)
આ પ્રમાણે ભાવ અક્ષીણનું સ્વરૂપ વર્ણિત કરવામાં આવ્યું છે. દ્રવ્ય અને
ભાવ અક્ષીણના વર્ણનથી અક્ષીણ સ્વરૂપનું વર્ણિત થઈ ગયું છે. ॥ સૂ. ૨૪૩ ॥

से किं तं जाणयसरीरदव्वाए? जाणयसरीरदव्वाए-आयय-
 पत्थाहिगारजाणयस्स जं सरीरयं ववगयचुयच्चावियचत्तदेहं
 जहा दव्वज्झयणे, जाव से तं जाणयसरीरदव्वाए। से किं तं
 भवियसरीर दव्वाए? भवियसरीरदव्वाए-जे जाव जोणिजम्मण-
 णिक्खंते जहा दव्वज्झयणे जाव से तं भवियसरीरदव्वाए।
 से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वाए? जाणय-
 सरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वाए-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-
 लोइए कुप्पावयणिए लोयुत्तरिए य। से किं तं लोइए? लोइए-
 तिविहे-पण्णत्ते, तं जहा-सच्चित्ते अच्चित्ते मीसए य। से किं तं
 सच्चित्ते? सच्चित्ते-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-दुपयाणं चउप्पयाणं
 अपयाणं। दुपयाणं दासाणं दासीणं, चउप्पयाणं आसाणं
 हत्थीणं, अपयाणं अंवाणं अंवाडमाणं-आए। से तं सच्चित्ते।
 से किं तं अच्चित्ते? अच्चित्ते सुवण्णरययमणिमोत्तियसंखसिल-
 प्पवालरत्तरयणसंतसावएज्जस्स आए। से तं अच्चित्ते। से किं तं
 मीसए? मीसए-दासाणं दासीणं आसाणं हत्थीणं समाभरि-
 याउज्जालंक्रियाणं आए, से तं मीसए, से तं लोइए। से किं तं
 कुप्पावयणिए? कुप्पावयणिए-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-सच्चित्ते
 अच्चित्ते मीसए य। तिणिण्वि जहा लोइए जीवे से तं मीसए।
 से तं कुप्पावयणिए। से किं तं लोयुत्तरिए? लोयुत्तरिए-तिविहे
 पण्णत्ते, तं जहा-सच्चित्ते अच्चित्ते मीसए य। से किं तं सच्चित्ते?
 सच्चित्ते-सीसाणं सिस्सणिआणं। से तं सच्चित्ते। से किं तं अच्चित्ते?
 अच्चित्ते-पडिग्गहाणं वत्थाणं कंबलाणं पायपुंछणाणं। से तं

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २४४ आयनिक्षेपनिरूपणम्

७५१

अचित्ते । से किं तं मीसए ? मीसए-सिस्साणं सिस्सणियाणं
सभंडोवगरणाणं आए । से तं मीसए । से तं लोगुत्तरिए । से तं
जाणयसरीरभवियसरीरवडूरित्ते दव्वाए । से तं नो आगमओ
दव्वाए । से तं दव्वाए । से किं तं भावाए ? भावाए-दुविहे
पणत्ते, तं जहा-आगमओ य नो आगमओ य । से किं तं
आगमओ भावाए ? आगमओ भावाए-जाणए उवउत्ते । से तं
आगमओ भावाए । से किं तं नो आगमओ भावाए ? नो आग-
मओ भावाए-दुविहे पणत्ते, तं जहा-पसत्थे य अपसत्थे य ।
से किं तं पसत्थे ? पसत्थे-तिविहे पणत्ते, तं जहा-णाणाए
दंसणाए चरित्ताए । से तं पसत्थे । से किं तं अपसत्थे ? अपस-
त्थे-चउट्ठिविहे पणत्ते, तं जहा-कोहाए माणाए मायाए लोहाए ।
से तं अपसत्थे । से तं णो आगमओ भावाए । से तं भावाए ।
से तं आए ॥सू० २४४॥

छाया—अथ कोऽसौ आयः ? आयः चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—नामायः,
स्थापनायो द्रव्यायो भावायः । नामस्थापने पूर्वं मणिते । अथ कोऽसौ द्रव्यायः ?
द्रव्यायः—द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—आगमतश्च नो आगमतश्च । अथ कोऽसौ आग-
मतो द्रव्यायः ? आगमतो द्रव्यायो यस्य खलु आत्मा इति पदं शिक्षितं स्थितं
जितं मितं परिजितं यावत्, कस्मात् ? अनुपयोगो द्रव्यमिति कृत्वा । नैगमस्य
खलु यावन्तोऽनुपयुक्ता आगमतस्तावन्तस्ते द्रव्यायाः, यावत् एष आगमतः
द्रव्यायः । अथ कोऽसौ नो आगमतो द्रव्यायः ? द्रव्यायस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा
—ज्ञायकशरीरद्रव्यायो भव्यशरीरद्रव्यायो, ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो
द्रव्यायः । अथ कोऽसौ ज्ञायकशरीरद्रव्यायः ? ज्ञायकशरीरद्रव्यायः—
आत्मसदार्थाधिकारज्ञायकस्य यत् शरीरकं व्यपगतच्युतव्यावृत्तत्यक्तदेहं यथा
द्रव्याध्ययनं यावत् स एष ज्ञायकशरीरद्रव्यायः । अथ कोऽसौ भव्यशरीर

द्रव्यायः? भव्यशरीरद्रव्यायः—यो जीतो योऽनजन्मनिष्क्रान्तो यथा द्रव्या-
 व्ययनं यावत् तदेतद् भव्यशरीरद्रव्यायः। अथ कोऽसौ ज्ञायकशरीरभव्य-
 शरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यायः? ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यायस्त्रि-
 विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—लौकिकः कुपावचनिको लोकोत्तरिकश्च, अथ कोऽसौ लौकिकः-
 लौकिकस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—सचित्तः अचित्तः मिश्रकश्च। अथ कोऽसौ
 सचित्तः? सचित्तः त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—द्विषदानां चतुष्पदानाम् अपदानाम्,
 द्विषदानां—दासानां दासीनां, चतुष्पदानाम्—अश्वानां हस्तिनाम्, अपदानाम् आम्रा-
 णाम् आम्रातकानाम् आयः। स एष सचित्तः। अथ कोऽसौ अचित्तः?
 अचित्तः सुवर्णरत्नमणिमौक्तिकशङ्खशिखापवालरत्नरत्नसत्स्वापतेयस्य आयः। स
 एषोऽचित्तः। अथ कोऽसौ मिश्रकः? मिश्रको—दासानां दासीनाम् अश्वानां
 हस्तिनां समाभरितातोद्यालङ्कृतानाम् आयः। स एष मिश्रकः। स एष लौकिकः।
 अथ कोऽसौ कुपावचनिकः? कुपावचनिकः—त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—सचित्तः
 अचित्तः मिश्रकश्च। त्रयोऽपि यथा लौकिके, यावत् स एष मिश्रकः, स एष
 कुपावचनिकः। अथ कोऽसौ लोकोत्तरिकः? लोकोत्तरिकः—त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा
 सचित्तः अचित्तो मिश्रकश्च। अथ कोऽसौ सचित्तः? सचित्तः—द्विषदाणां
 स एष सचित्तः—अथ कोऽसौ अचित्तः? अचित्तः पतद्गहाणां यस्त्राणां
 कम्बलानां पादमोच्छनानाम् आयः। स एष अचित्तः। अथ कोऽसौ मिश्रकः?
 मिश्रकः—शिष्याणां समाण्डोपकरणानां आयः। स एष मिश्रकः। स
 एष लोकोत्तरिकः। स एष ज्ञायकशरीरभव्यशरीर-व्यतिरिक्तो द्रव्यायः। स
 एष नो आगमतो द्रव्यायः। स एष द्रव्यायः। अथ कोऽसौ भावायः? भावायो
 द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—आगमतश्च नो आगमतश्च। अथ कोऽसौ आगमतो भावायः?
 आगमतो भावायः—ज्ञायक उपयुक्तः। स एष आगमतो भावायः। अथ कोऽसौ
 नो आगमतो भावायः? नो आगमतो भावायो—द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—प्रशस्तश्च
 अपशस्तश्च। अथ कोऽसौ प्रशस्तः? प्रशस्तः त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—ज्ञानायो
 दर्शनायः चारित्र्यायः। स एष प्रशस्तः। अथ कोऽसौ अपशस्तः?, अपशस्तः—
 चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—क्रोधायो मानायो मायायो लोभायः। स एष अपशस्तः।
 स एष नो आगमतः भावायः। स एष भावायः। स एष आयः॥सू० २४४॥

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૪ આયનિલ્લેપનિરૂપણમ્

૭૫૩

ટીકા—સે કિં તં' ઇત્યાદિ—

અથ કોડસી આયઃ ? ઇતિ શિષ્યપત્રઃ । ઉત્તરયતિ—આયઃ-આયઃ પ્રાપ્તિર્લાભ
 ઇતિ પર્યાયાઃ, સ એષ આયો નામાયઃ સ્થાપનાયો દ્રવ્યાયો ભાવાયચ્છેતિ ચતુર્વિધઃ ।
 એષાં નામાયાદીનાં સમેદાનાં વ્યાખ્યા પૂર્વવત્ સ્વધિયા કાર્યા । તથાપિ પદદ્વયસ્ય
 વ્યાખ્યા ક્રિયતે સરલમતિસુબોધાય । તથાહિ-સુવર્ણરજતમણિમૌક્તિકશક્લશિલા
 પ્રવાલરક્તરત્નસસ્ત્રવાપતેયસ્ય-તત્ર-સુવર્ણ=હેમ, રજતં='ચાન્દી' ઇતિ પ્રસિદ્ધમ્, મણિઃ
 =ચન્દ્રકાન્તાદિઃ, મૌક્તિકમ્='મોતી' ઇતિ પ્રસિદ્ધમ્, શક્લઃ-રત્નવિશેષઃ, શિલા=
 રત્નવિશેષઃ, પ્રવાલઃ='મુંગા' ઇતિ પ્રસિદ્ધઃ રક્તરત્નમ્=પદ્મરાગાદિકમ્, એતદ્ભૂયં યત્

અથ સૂત્રકાર આપનિલ્લેપ કા સ્વરૂપ કહતે હૈં—

'સે કિં તં આય' ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં આય ?) હે મદન્ત ! આયકા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર—(આય) 'આય' નામ 'પ્રાપ્તિ' કા હૈ । આય, પ્રાપ્તિ, લાભ,
 એ પર્યાયવાચી શબ્દ હૈં । યહ આય (ચતુર્વિધે પળ્લસે) ચાર પ્રકાર
 કા કહા હૈ । (તં જહા) જૈસે (નામાય, ઠવળાય, વૃઘ્વાય, ભાવાય) નામ
 આય, સ્થાપના આય, દ્રવ્ય આય ઓર ભાવ આય । સમેદ્દ ઇન નામ
 આય આદિ કી વ્યાખ્યા પૂર્વ કી તરહ અપની બુદ્ધિ સે કર લેની
 ચાહિયે । ફિર ભી પદદ્વય કી વ્યાખ્યા સરલ બુદ્ધિવાલે શિષ્યજનોં કે
 બોધ નિમિત્ત કરતા હું-સુવર્ણ-સોના, રજત-ચાંદી, મણિ-ચન્દ્રકાન્ત
 આદિ મૌક્તિક-મોતી, શક્લ-હસ નામકા રત્ન વિશેષ શિલા-વિશેષ
 પ્રકાર કા રત્ન, પ્રવાલ-મુંગા રક્તરત્ન પદ્મરાગ આદિ, એ સબ ઉત્તમ

હવે સૂત્રકાર આયનિલ્લેપનું સ્વરૂપ કહે છે—

'સે કિં તં આય ?' ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં આય) હે ભદન્ત ! આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(આય) 'આય' નામ 'પ્રાપ્તિ'નું છે. આય, પ્રાપ્તિ, લાભ આ
 બધા પર્યાયવાચી શબ્દો છે. આ આય, (ચતુર્વિધે પળ્લસે) ચાર પ્રકારનો
 કહેવામાં આવેલ છે. (તં જહા) જેમકે (નામાય, ઠવળાય, વૃઘ્વાય, ભાવાય) નામ
 આય, સ્થાપના આય, દ્રવ્યઆય અને ભાવઆય. સમેદ્દ આ નામ
 આય વગેરેની વ્યાખ્યા પૂર્વની જેમજ સ્વ બુદ્ધિથી સમજ લેવી જોઈએ
 છતાંએ પદદ્વયની વ્યાખ્યા સરલ બુદ્ધિવાળા શિષ્યોના બોધ માટે અહીં
 કરવામાં આવે છે. સુવર્ણ-સોનું, રજત-ચાંદી, મણિ-ચન્દ્રકાન્ત વગેરે મૌક્તિક
 -મોતી, શક્લ-આ નામે રત્ન વિશેષ, શિલા-રત્ન વિશેષ, પ્રવાલ, પદ્મરાગ,

અં ૧૫

સત્ સ્વાપતેયમ્=અકુપ્યં ધનં તસ્ય તથામૃતસ્ય । તથા સમામરિતાતોઘાલઙ્કૃતાનામ્
-સમામરિતાઃ=આભૂષણે ભૂષિતાઃ, આતોઘૈઃ=જ્વલરી પ્રમુલૈશ્વાલઙ્કૃતાઃ-આતોઘાલ-
ઙ્કૃતાઃ, સમામરિતાશ્ચ આતોઘાલઙ્કૃતાશ્ચેતિ તેષાં તથોક્તાનામિતિ ॥સૂ૦ ૨૪૪॥

અથ ક્ષણાં નિરૂપયતિ-

મૂલમ્-સે કિં તં જ્ઞવણા ? જ્ઞવણા-વડદિવહા-પણત્તા, તં
જહા-નામજ્ઞવણા ઠવણજ્ઞવણા દવ્વજ્ઞવણા ભાવજ્ઞવણા ।
નામઠવણાઓ પુવ્વં મણિયાઓ । સે કિં તં દવ્વજ્ઞવણા ?
દવ્વજ્ઞવણા-દુવિહા પળત્તા, તં જહા-આગમઓ ય નો આગ-
મઓ ય । સે કિં તં આગમઓ દવ્વજ્ઞવણા ? આગમઓ દવ્વ-
જ્ઞવણા-જસ્સ ણં જ્ઞવણે-તિ પયં સિમ્ભિલ્લયં ઠિયં જિયં મિયં
પરિજિયં જાવ સે તં આગમઓ દવ્વજ્ઞવણા । સે કિં તં નો
આગમઓ દવ્વજ્ઞવણા ? નો આગમઓ દવ્વજ્ઞવણા-તિવિહા

અકુપ્યધન છે । इसका आय अचित्त आय है । ‘समाभरिया उज्जालं-
क्रियाणं’ इन पदों की व्याख्या इस प्रकार से-यह विशेषणभूत पद
है । और यह ‘दासाणं दासीणं’ आदि पदों का विशेषण है । आभूषणों
से भूषित होना इसका नाम समाभरित है । ज्वलरी आदिकों से अलं-
कृत होना इसका नाम आतोघालंकृत है । तात्पर्य यह है कि-‘आभू-
षणों से भूषित हुए दासी दास आदि की प्राप्ति होना तथा ज्वलरी
आदि बाजों से अलंकृत हुए हाथी आदिकों की प्राप्ति होना यह
मिश्र आय है ॥ सू० २४४ ॥

રક્ત-રત્ન, પદ્મરાગ વગેરે, આ બધાં ઉત્તમ અકુપ્ય ધન છે. આ નો
આય છે. “સમામરિયા ઉજ્જાલંક્રિયાણં” આ પદોની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે
-આ વિશેષણુ ભૂત પદ છે. અને ‘દાસાણં દાસીણં’ વગેરે પદોનું વિશેષણુ છે.
આભૂષણુથી ભૂષિત થવું તેનું નામ સમામરિત છે. જ્વલરી વગેરેથી અલંકૃત
થવું તે આતોઘાલંકૃત છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે ‘આ ભૂષણુથી ભૂષિત
થયેલાં દાસીદાસ વગેરેની પ્રાપ્તિ થવી તેમજ જ્વલરી વગેરે વાદ્યોથી અલંકૃત
થયેલાં હાથી વગેરેની પ્રાપ્તિ થવી આ મિશ્ર આય છે. ॥ સૂત્ર-૨૪૪ ॥

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २४५ क्षणानिरूपणम्

७५५

पणत्ता, तं जहा—जाणयसरीरदव्वज्झवणा भवियसरीरदव्व-
ज्झवणा जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ता दव्वज्झवणा। से
किं तं जाणयसरीरदव्वज्झवणा? जाणयसरीरदव्वज्झवणा?
ज्झवणापत्थयाहिगार जाणयस्स जं सरीरयं ववगय-
चुयचावियचत्तदेहं सेसं जहा दव्वज्झयणे, जाव से तं जाणय-
सरीरदव्वज्झवणा। से किं तं भवियसरीरदव्वज्झवणा?
भवियसरीरदव्वज्झवणा जे जीवे जोणिजम्मणिक्खंते सेसं
जहा दव्वज्झयणे, जाव से तं भवियसरीरदव्वज्झवणा। से किं तं
जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ता दव्वज्झवणा? जाणयसरीर-
भवियसरीरवइरित्ता दव्वज्झवणा—जहा जाणयसरीरभवियसरीर-
वइरित्ते दव्वाए तहा भाणियव्वा। जाव से तं मीसिया। से तं
लोणुत्तरिया। से तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ता दव्वज्झवणा।
से तं नो आगमओ दव्वज्झवणा। से तं दव्वज्झवणा। से किं तं
भावज्झवणा? भावज्झवणा—दुविहा पणत्ता, तं जहा—आगमओ
यणो आगमओ य। से किं तं आगमओ भावज्झवणा? आग-
मओ भावज्झवणा—जाणए उववत्ते। से तं आगमओ भाव-
ज्झवणा। से किं तं णो आगमओ भावज्झवणा? णो आग-
मओ भावज्झवणा—दुविहा पणत्ता, तं जहा—पसत्था य अप-
सत्था य। से किं तं पसत्था? पसत्था—तिविहा पणत्ता, तं
जहा—नाणज्झवणा दंसणज्झवणा चरित्तज्झवणा। से तं पसत्था।
से किं तं अपसत्था? अपसत्था—चउड्विहा पणत्ता, तं जहा—

७५६

अनुयोगद्वारसूत्रे

कोहज्झवणा माणज्झवणा मायज्झवणा, लोहज्झवणा। से तं
अपसत्था। से तं नो आगमओ भावज्झवणा। से तं भावज्झ-
वणा। से तं ज्झवणा। से तं ओहनिप्फण्णे ॥सू० २४५॥

छाया—अथ का सा क्षपणा? क्षपणा—चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—नामक्षपणा
स्थापनाक्षपणा द्रव्यक्षपणा भावक्षपणा। नामस्थापने पूर्वमणिते। अथ का सा
द्रव्यक्षपणा? द्रव्यक्षपणा—द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—आगमतश्च नो आगमतश्च।
अथ का सा आगमतो द्रव्यक्षपणा? आगमतो द्रव्यक्षपणा—यस्य खलु क्षपणा
इति पदं शिक्षितं स्थितं जितं मितं परिजितं यावत् तदेतद् आगमतो द्रव्यक्षपणा।
अथ का सा नो आगमतो द्रव्यक्षपणा? नो आगमतो द्रव्यक्षपणा त्रिविधा प्रज्ञप्ता
तद्यथा—ज्ञायकशरीरद्रव्यक्षपणा, भव्यशरीरद्रव्यक्षपणा, ज्ञायकशरीरभव्य-
शरीरव्यतिरिक्ता द्रव्यक्षपणा। अथ का सा ज्ञायकशरीरद्रव्यक्षपणा? ज्ञायक
शरीरद्रव्यक्षपणा—क्षपणा—पदार्थाधिकारज्ञायकस्य यत् शरीरकं व्यपगतच्युत-
व्यावित्त्यक्तदेहं शेषं यथा द्रव्याध्ययनं यावत् सैषा ज्ञायकशरीरद्रव्यक्षपणा।
अथ का सा भव्यशरीरद्रव्यक्षपणा? भव्यशरीरद्रव्यक्षपणा—यो जीवो योनि-
जन्मनिष्क्रान्तः शेषं यथा द्रव्याध्ययनं यावत् सैषा भव्यशरीरद्रव्यक्षपणा।
अथ का सा ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्ता द्रव्यक्षपणा? ज्ञायकशरीर-
भव्यशरीरव्यतिरिक्ता द्रव्यक्षपणा—यथा ज्ञायकशरीरभक्तिकशरीरव्यतिरिक्तो
द्रव्यायस्तथा मणितव्या, यावत् सैषा मिश्रिका। सैषा लोकोत्तरिका। सैषा ज्ञायक
शरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्ता द्रव्यक्षपणा। सैषा नो आगमतो द्रव्यक्षपणा, सैषा-
द्रव्यक्षपणा। अथ का सा भावक्षपणा? भावक्षपणा—द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—
आगमतश्च नो आगमतश्च। अथ का सा आगमतो भावक्षपणा? आगमतो भाव
क्षपणा—ज्ञायक उपयुक्तः। सैषा आगमतो भावक्षपणा। अथ का सा नो आगमतो
भावक्षपणा?, नो आगमतो भावक्षपणा—द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—मशस्ता च
अमशस्ता च। अथ का सा मशस्ता?, मशस्ता—त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—ज्ञान
क्षपणा दर्शनक्षपणा चारित्र्यक्षपणा। सैषा मशस्ता। अथ का सा अमशस्ता? अम-
शस्ता—चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—क्रोधक्षपणा मानक्षपणा मायाक्षपणा लोभ
क्षपणा। सैषा अमशस्ता। सैषा नो आगमतो भावक्षपणा। सैषा भावक्षपणा।
सैषा क्षपणा। तदेतत् ओघनिष्पन्नम् ॥२४५॥

અર્જુનયોગચંદ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૫ ક્ષવણાનિરૂપણમ્

૭૫૭

ટીકા--‘સે કિં તં’ इत्यादि--

‘अथ का सा क्षपणा ?’ इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति--क्षपणा अपचयो निर्जरा वा । सा नामक्षपणा स्थापनाक्षपणा द्रव्यक्षपणा भावक्षपणेति चतुर्विधा । चतुर्विधानामासां भेदप्रभेदसहितानां व्याख्या पूर्ववत् स्वयं बोध्या । इत्थं समेदा क्षपणा निरूपितेति सूचयितुमाह--सैषा क्षपणेति । इत्थं च भेदोपभेद सहितः समस्त ओघनिष्पन्नो निक्षेपः प्ररूपित इति सूचयितुमाह--स एष ओघनिष्पन्न इति । अक्षीणादिषु त्रिष्वपि भावे त्रिचार्यमाणेऽध्ययनमेवाऽऽयोजनीयमिति ॥सू० २४५॥

अथ सूत्रकार क्षपणा का निरूपण करते हैं--

‘સે કિં તં ઝક્ષવણા ?’ इत्यादि ।

शब्दार्थ--(સે કિં તં ઝક્ષવણા ?) हे भदन्त ! पूर्वप्रक्रान्तक्षपणा का क्या स्वरूप है ? । (ઝક્ષવણા)

उत्तर--‘क्षपणा’ नाम ‘अपचय’ अथवा ‘निर्जरा’ का है । यह क्षपणा (चउउव्वहा पण्णत्ता) चार प्रकार की कही गई है । (तं जहा) जैसे--(नामऽक्षवणा, ठवणऽक्षवणा, दव्वव्वक्षवणा, भावऽक्षवणा) नाम-क्षपणा, स्थापना क्षपणा, द्रव्यक्षपणा, और भावक्षपणा । भेद प्रभेद सहित इन चारों की व्याख्या पहिले के समान जाननी चाहिये । इस प्रकार से निक्षेप के भेद ओघनिष्पन्न के भेद स्वरूप, क्षपणा का वर्णन जानना चाहिये । इस वर्णन के समाप्त हो जाने पर भेद प्रभेद सहित समस्त ओघनिष्पन्न निक्षेप का वर्णन समाप्त हो जाता है । अक्षीण, आय और क्षपणा इनका स्वरूप जब अच्छी प्रकार से विचार लिया

હવે સૂત્રકાર ક્ષપણાનું નિરૂપણ કરે છે.

‘સે કિં તં ઝક્ષવણા ?’ इत्यादि ।

शब्दार्थ--(સે કિં તં ઝક્ષવણા) હે ભદંત ! પૂર્વપ્રક્રાન્ત ક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (ઝક્ષવણા) ‘ક્ષપણા’ નામ ‘અપચય’ અથવા ‘નિર્જરા’નું છે. આ ક્ષપણા (ચઉઉવ્વહા પણ્ણત્તા) ચાર પ્રકારની ઠહેવામાં આવેલી છે (તં જહા) જેમકે (નામઝક્ષવણા, ઠવણઝક્ષવણા, દવ્વવ્વક્ષવણા, ભાવઝક્ષવણા) નામ ક્ષપણા, સ્થાપના ક્ષપણા, દ્રવ્ય ક્ષપણા અને ભાવ ક્ષપણા’ ભેદ પ્રભેદ સહિત આ ચારેચારની વ્યાખ્યા પહેલાં જેવી જ સમજવી ભેદાયે. આ પ્રમાણે નિક્ષેપના ભેદ, ઓઘનિષ્પન્નના ભેદ સ્વરૂપ, ક્ષપણાનું વર્ણન બાજીવું ભેદાયે. આ વર્ણન પૂરું થવાથી ભેદ, પ્રભેદ સહિત સમસ્ત ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપનું વર્ણન સમાપ્ત થઈ જાય છે. અક્ષીણ, આય, અને ક્ષપણા આ બધાનું સ્વરૂપ જ્યારે સારી રીતે

યથ નિક્ષેપસ્ય દ્વિતીયં મેદં નામનિષ્પન્નમાહ—

મૂલ્મ—સે કિં તં નામનિષ્કળ્ણે ? નામનિષ્કળ્ણે—સામાહ્ણ ।
સે સમાસઓ ચઢવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા—નામસામાહ્ણ ઠવળા-
સામાહ્ણ દ્વસામાહ્ણ ભાવસામાહ્ણ । નામઠવળાઓ પુઠ્ઠં મળિ-
યાઓ । દ્વસામાહ્ણવિતહેવ, જાવ સેતં મવિયસરીર દ્વસામાહ્ણ ।
સે કિં તં જાળયસરીરમવિયસરીરવઙ્ગરિત્તે દ્વસામાહ્ણ ? જાળય-
સરીરમવિયસરીરવઙ્ગરિત્તે દ્વસામાહ્ણ—પત્તયપોત્થયલિહિય । સે
તં જાળયસરીરમવિયસરીરવઙ્ગરિત્તે દ્વસામાહ્ણ । સે તં ણો
આગમઓ દ્વસામાહ્ણ । સેતં દ્વસામાહ્ણ । સે કિં તં ભાવસામા-
હ્ણ ? ભાવસામાહ્ણ । દુવિહે પળ્ણત્તે, તં જહા—આગમઓ ય નો
આગમઓ । સે કિં તં આગમઓ ભાવસામાહ્ણ ? આગમઓ
ભાવસામાહ્ણ—જાળ્ણ ઉવઠત્તે । સે તં આગમઓ ભાવસામાહ્ણ ।
સે કિં તં નો આગમઓ ભાવસામાહ્ણ ? નો આગમતો ભાવ-
સામાહ્ણ—“જસ્સ સામાણિઓ, અપ્પા, સંજમેણિયમે તવે । તસ્સ
સામાહ્ણં હોઝ, ઇઝ કેવલિભાસિયં ॥૧॥ જો સમો સવ્વમૂણ્ણુ,
તસેસુ થાવરેસુ ય । તસ્સ સામાહ્ણં હોઝ, ઇઝ કેવલિભાસિયં ॥૨॥
જહ મમ ણ પિયં દુક્ખં, જાણિય એમેવ સવ્વજીવાણં । ન હળ્ણઝ
ન હળ્ણાવેઝ ય, સમમળ્ણઝ તેણ સો સમળો ॥૩॥ ણત્થિય સે કોઝ
વેદેસો, પિયો ય સવ્વેસુ ચેવ જીવેસુ । ણ્ણ હોઝ સમળો ણ્ણો

જાતા હૈ તો, અધ્યયન કા સ્વરૂપ સ્વયં હી વિચારિત હો જાતા હૈ ।
ક્યોંકિ અક્ષીણ આદિ અધ્યયન કે હી પર્યાયવાચી શબ્દ હૈ । સુ૦ ૨૪૫ ।

વિચારવામાં આવે છે. તો અધ્યયનનું સ્વરૂપ સ્વયમેવ વિચારિત થઈ જાય છે.
કેમકે અક્ષીણ વગેરે અધ્યયનના જ પર્યાયવાચી શબ્દો છે. ॥ સૂત્ર-૨૪૫ ॥

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २४६ नामनिष्पन्ननिरूपणम्

७५९

अन्नोऽपि पञ्चाओ ॥४॥ उरगगिरिजलणसागर, नहतलतरुगण-
समो य जो होइ । भमरमियधरणिजलरुह-रविपवण समो य सो
समणो ॥५॥ तो समणो जइ सुमणो भावेण य जइ ण होइ पावमणो ।
सयणे य जणे य समो, समो य माणावमाणेसु ॥६॥” से तं नो
आगमओ भावसामाइए । से तं भावसामाइए । से तं सामाइए ।
से तं नामनिष्फणो ॥सू० २४६॥

छाया—अथ किं तत् नाम निष्पन्नम् ?, नाम निष्पन्नं—सामायिकम् । तत्
समासतश्चतुर्विधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—नामसामायिकं स्थापनासामायिकं द्रव्यसामा-
यिकं भावसामायिकम् । नामस्थापने पूर्वं भणिते । द्रव्यसामायिकमपि तथैव,
यावत् तदेतत् भव्यशरीरद्रव्यसामायिकम् । अथ किं तत् ज्ञायकशरीरभव्य-
शरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यसामायिकं ? ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्य-
सामायिकं—पत्रकपुस्तकलिखितम् । तदेतत् ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तं
द्रव्यसामायिकम् । तदेतत् नो आगमतो द्रव्यसामायिकम् । तदेतत् द्रव्यसामा-
यिकम् । अथ किं तद् भावसामायिकम् ? भावसामायिकं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा
—भागमतश्च नो आगमतश्च । अथ किं तत् आगमतो भावसामायिकम् ? आगमतो
भावसामायिकं—ज्ञायक उपयुक्तः । तदेतत् आगमतो भावसामायिकम् । अथ किं
तत् नो आगमतो भावसामायिकं ? नो आगमतो भावसामायिकं—यस्य सामा-
निकः आत्मा, संयमे नियमे तपसि । तस्य सामायिकं भवति, इति केवल्लिभाषि-
तम् ॥१॥ यः समः सर्वभूतेषु, त्रसेषु स्थावरेषु च । तस्य सामायिकं भवति, इति
केवल्लिभाषितम् ॥२॥ यथा मम न प्रियं दुःखं, ज्ञात्वा एवमेव सर्वजीवानाम् । न
हन्ति न घातयति च समं मन्यते तेन सः श्रमणः ॥३॥ नास्ति च तस्य कोऽपि
द्वेष्यः प्रियश्च सर्वेषु चैव जीवेषु । एतेन भवति श्रमणः एषः अन्योऽपि पर्यायः
॥४॥ उरगगिरिजलणसागरनभस्तल तरुगणसमश्च यो भवति । भ्रमरमृग-
धरणिजलरुहरविपवनसमश्च स श्रमणः ॥५॥ ततः श्रमणो यदि सुमनाः भावेन
च यदि न भवति पापमनाः । स्वजने च जने च समः समश्च मानापमानयोः ॥६॥
तदेतद् नो आगमतो भावसामायिकम् । तदेतद् भावसामायिकम् । तदेतत्
सामायिकम् । तदेतद् नामनिष्पन्नम् ॥२४६॥

ટીકા -- 'સે કિં તં' इत्यादि-

'अथ किं तद् नामनिष्पन्नम् ?' इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति-नामनिष्पन्नं-सामायिकम् । अध्ययनाक्षीणाद्यपेक्षया सामायिकमिति विशेषनाम । सामायिकमिति चतुर्विंशतिस्तत्वादीनामप्युपलक्षणम् । तत्सामायिकं नामसामायिकस्थापना सामायिकद्रव्यसामायिकभावसामायिकेति चतुर्विधम् । तत्र नामसामायिकं स्थापनासामायिकं द्रव्यसामायिकं च नामावश्यकतादिवत् दशाख्येयम् । भाव

अब सूत्रकार निक्षेप के द्वितीय भेद नामनिष्पन्न का कथन करते हैं--'से किं तं नामनिष्पन्ने ?' इत्यादि

शब्दार्थ--(से किं तं नामनिष्पन्ने ?) हे भदन्त ! नामनिष्पन्न का क्या स्वरूप है ? पूछनेवाले का यह अभिप्राय है कि-'जो निक्षेप नाम निष्पन्न होता है उसका क्या तात्पर्य है ?'

उत्तर--(नाम निष्पन्ने सामाहए) नाम निष्पन्न सामાયિક है । अध्ययन अक्षीण आदि की अपेक्षा 'सामायिक' यह नाम विशेष नाम है तथा सामायिक ऐसा विशेषनाम चतुर्विंशतिस्तव आदि का उपलक्षक होता है । इसलिये 'सामायिक' ऐसा नाम 'नाम निष्पन्न नाम' है । (से समासओ चउव्विहे पणत्ते) वह सामायिक चार प्रकार का कहा गया है । (तं जहा जैसे (णामसामाहए ठवणासामाहए दव्व सामाहए) नामसामायिक, स्थापनासामायिक, द्रव्यसामायिक, भावसामायिक । (नामठवणाओ पुव्वं भणियाओ) इनमें नाम सामा-

હવે સૂત્રકાર નિક્ષેપના દ્વિતીય ભેદ નામ નિષ્પન્નનું કથન કરે છે.—

'સે કિં તં નામ નિષ્પન્ને ?' इत्यादि ।

શબ્દાર્થ--(સે કિં તં નામનિષ્પન્ને ?) હે ભદ્રંત ! નામ નિષ્પન્નનું સ્વરૂપ કેવું છે ? પૂછનારનો આ અભિપ્રાય છે કે જે નિક્ષેપ નામ નિષ્પન્ન હોય તેનું શું તાત્પર્ય છે ?

ઉત્તર--(નામનિષ્પન્ને સામાહए) નામ નિષ્પન્ન સામાયિક છે. અધ્યયન અક્ષીણ વગેરેની અપેક્ષાએ 'સામાયિક' આ નામ વિશેષ નામ છે, તેમજ સામાયિક એવું વિશેષ નામ ચતુર્વિંશતિ સ્તવ આદિનો ઉપલક્ષક હોય છે. એથી 'સામાયિક' એવું 'નામ' નિષ્પન્ન નામ છે. (સે સમાસઓ ચઉવ્વિહે પણત્તે) તે સામાયિકના ચાર પ્રકારો કહેવામાં આવેલ છે (તંજહા) જેમકે (ણામસામાહए ઠવણાસામાહए, દવ્વસમાહए ભાવસામાહए) નામ સામાયિક, સ્થાપના સામાયિક, દ્રવ્ય સામાયિક, ભાવ સામાયિક (નામ ઠવણાઓ પુવ્વં

अनुयोगबन्धिका टीका सूत्र २४६ नामनिष्पन्ननिरूपणम्

७६१

यिक और स्थापना सामायिक का स्वरूप नाम आवश्यक एवं स्थापना आवश्यक के जैसे जानना चाहिये। (द्ववसामाहए वि तहेव जाव से तं भवियसरीरद्ववसामाहए) तथा द्रव्य सामायिक का स्वरूप भी द्रव्य आवश्यक के जैसा ही जानना चाहिये। और यह द्रव्य सामायिक का स्वरूप द्रव्य आवश्यक के जैसा वहां तक ही जानना चाहिये कि जहां भव्यशरीर द्रव्यसामायिक का कथन समाप्त होता है। (से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवहरित्ते द्ववसामाहए?) हे भदंत! ज्ञायकशरीर भव्यशरीर व्यतिरिक्त द्रव्य सामायिक क्या है?

उत्तर—(जाणयसरीरभवियसरीरवहरित्ते द्ववसामाहए पत्तयपोत्थय लिहिए) ज्ञायकशरीर भव्यशरीर व्यतिरिक्त द्रव्यसामायिक पत्र पुस्तक में लिखित। 'करेमि भंते सामाहयं' इत्यादि पाठ है। (से तं जाणयसरीरभवियसरीरवहरित्ते द्ववसामाहए) इस प्रकार यही ज्ञायकशरीर भव्यशरीरव्यतिरिक्त द्रव्य सामायिक का स्वरूप जानना चाहिये। (से तं णो आगमओ द्ववसामाहए) इस प्रकार जो आगम की अपेक्षा यह द्रव्य सामायिक का स्वरूप कथन है। (से किं तं भावसामाहए?) भदन्त! भावसामायिक क्या है? (भाव सामा-

भणियाओ) आमां नामसाम यिक अने स्थापना सामायिकनुं स्वप्प नाम आवश्यक अने स्थापना आवश्यकनी जेम न् नाल्ही लेवुं नेछ्छे. (द्ववसामाहए वि तहेव जाव से तं भवियसरीरद्ववसामाहए) तेमन् द्रव्य सामायिकनुं स्वप्प पणु द्रव्य आवश्यकनी जेमन् नाल्ही लेवुं नेछ्छे, अने आ द्रव्य सामायिकनुं स्वप्प द्रव्य आवश्यकनी जेम त्थां सुधी न् नाल्हुवुं. नेछ्छे के ज्थां सुधी लव्य शरीर द्रव्य सामायिकनुं कथन समाप्त थाय छे. (से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवहरित्ते द्ववसामाहए?) हे भदंत! ज्ञायक शरीर भव्य शरीर व्यतिरिक्त द्रव्य सामायिक शुं छे?

उत्तर—(जाणयसरीरभवियसरीरवहरित्ते द्ववसामाहए पत्तयपोत्थय लिहिए) ज्ञायक शरीर भव्य शरीर व्यतिरिक्त द्रव्य सामायिक पत्र पुस्तक में लिखित 'करेमि भंते सामाहयं' इत्यादि पाठ छे (से तं जाणयसरीरभवियसरीरवहरित्ते द्ववसामाहए) आ प्रमाणे ज्ञायकशरीर भव्यशरीर व्यतिरिक्त द्रव्य सामायिकनुं स्वप्प नाल्ही लेवुं नेछ्छे. (से तं णो आगमओ द्ववसामाहए) आ प्रमाणे जो आगम की अपेक्षा द्रव्य सामायिक का स्वप्पनुं

૭૬૨

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

સામાયિકં તુ આગમતો નો આગમતો ખેદેન દ્વિવિધં પ્રવૃત્તમ્ । તત્ર આગમતો ભાવ-
સામાયિકં-જ્ઞાયક ઉપયુક્તો बोध्यम् । નો આગમતો ભાવસામાયિકં યથા મવતિ
તથાહિ-‘જસ્સ સામાણિઓ અપ્પા’ ઇત્યાદિ ગાથા વદ્ધકેન । અયં ભાવઃ-યસ્ય
મનુષ્યસ્ય મૂલગુણરૂપે સંયમે ઉત્તરગુણ-મૂઠરૂપે નિયમે તવસિ=અનશનાદી ચ

હા દુવિદ્ધે વળળત્તે) ભાવ સામાયિક દો મકાર કા હૈ । (તં જહા) જૈસે
(આગમઓ ય નો આગમઓ ય) એક આગમ સે દૂસરા નો આગમ સે
(સે કિં તં આગમઓ ભાવસામાહણ) હૈ અદન્ત ! આગમ સે ભાવ
સામાયિક કયા હૈ ?

ઉત્તર--(આગમઓ ભાવસામાહણ-જાણણ ઉઘડસે-સે તં આગ-
મઓ ભાવસામાહણ) આગમ સે ભાવસામાયિક જ્ઞાયક ઉપયુક્ત હૈ ।
અર્થાત્ સામાયિક હસ વદકા જો જ્ઞાતા હૈ ઓર ઉસમેં ઉસકા ઉપ-
યોગ હૈ, એમા વહ જ્ઞાયક આત્મા આગમ કી અપેક્ષા ભાવસામા-
યિક હૈ । (સે કિં તં નો આગમઓ ભાવસામાહણ) હૈ અદન્ત ! નો
આગમ કી અપેક્ષા ભાવ સામાયિક કયા હૈ ?

ઉત્તર--(નો આગમઓ ભાવસામાહણ) નો આગમ કી અપેક્ષા
ભાવસામાયિક હસવકાર સે હૈ--(જસ્સ સામાણિઓ અપ્પા સંજમે-
ણિયમે તવે । તસ્સ સામાહણં હોહ, હહ કેવલિમાસિયં ॥૧॥ જિસ મનુષ્ય

કથન છે. (સે કિં તં ભાવસામાહણ ?) હૈ અદન્ત ! ભાવસામાયિક શું છે ?
(ભાવસામાહણ દુવિદ્ધે વળળત્તે) ભાવસામાયિક બે પ્રકારનો છે. (તં જહા)
બેમકે (આગમઓ ય નો આગમઓ ય) એક આગમથી અને દ્વિતીય નો
આગમથી (સે કિં તં આગમઓ ભાવસામાહણ) હૈ અદન્ત ! આગમથી ભાવ
સામાયિક શું છે ?

ઉત્તર--(આગમઓ ભાવસામાહણ-જાણણ ઉઘડસે-સે તં આગમઓ
ભાવસામાહણ) આગમથી ભાવસામાયિક જ્ઞાયક ઉપયુક્ત છે. એટલે કે
સામાયિક આ વદનો બે જ્ઞાતા છે અને તેમાં તેનો ઉપયોગ છે, એવો તે જ્ઞાયક
આત્મા આગમની અપેક્ષાએ ભાવસામાયિક છે. (સે કિં તં નો આગમઓ
ભાવસામાહણ) હૈ અદન્ત ! નો આગમની અપેક્ષા ભાવ સામાયિક શું છે ?

ઉત્તર--(નો આગમઓ ભાવસામાહણ) નો આગમની અપેક્ષાએ ભાવ
સામાયિક આ પ્રમાણે છે. (જસ્સ સામાણિઓ અપ્પા સંજમે ણિયમે તવે તસ્સ
સામાહણં હોહ, હહ કેવલિમાસિયં ॥૧॥) બે મનુષ્યનો આત્મા મૂલગુણ

આત્મા સામાયિકઃ=સર્વકાલં વ્યાપારણાત્ સન્નિહિતો ભવતિ, તસ્યૈવંભૂતસ્ય મનુષ્યસ્ય સામાયિકં ભવતિ, ક્વચિત્=અમુના પ્રકારેણ કેવલિભાષિતમ્=સર્વજ્ઞોક્ત મસ્તિ ॥૧॥ તથા—‘જો સમો’ इत्यादि । यो मनुष्यः सर्वभूतेषु=सर्वप्राणिषु, एता-
नेव विवेकतः प्राह-त्रसेषु स्थावरेषु च=त्रयस्थावरलक्षणेषु सर्वप्राणिषु समः=
मैत्रीभावपरिग्रहणान् तुल्यो भवति, तस्य सामायिकं भवतीति केवलिभाषित-
मस्तीति । जीवेषु सपत्वं संमसाधिपप्रतिपादनात् पूर्वगाथायामपि लभ्यते
एव, तथापि जीवदयामूलत्वाद् धर्मस्य तत्प्राधान्यरूपापनार्थं पृथगुक्तमिति ॥२॥

કી આત્મા મૂલગુણરૂપ સંયમ મેં ઉત્તરગુણસમૂહરૂપ નિયમ મેં ઓર
અનશન આદિ રૂપ તપ મેં સર્વકાલ લગી રહતી હૈ, ઉસ મનુષ્ય કે
સામાયિક હોતા હૈ, એસા કેવલી ભગવાન કા કથન હૈ । (જો સમો સઙ્ગ-
ભૂરસુ તસેસુ થાવરેસુ ચ । તસ્મ સામાહ્યં હોહ, હહ કેવલિ ભાસિયં) જો
મનુષ્ય સમસ્ત ત્રસ ઓર સ્થાવરરૂપપ્રાણિયોં કે કારમૈત્રી ભાવ રાખને સે
સમભાવ કા ધારક હોતા હૈ—અર્થાત્—સમસ્તપ્રાણિયોં કો અપને તુલ્ય
માનતા હૈ—ઉસકે સામાયિક હોતી હૈ, એસા કેવલિ ભગવાન કા કથન હૈ ।

શંકા—પ્રથમ ગાથા મેં જય યહ કહા હૈ કિ—‘જો મનુષ્ય સંયમ કે
પાલન મેં સદા સાવધાન રહતા હૈ । તય હસ સે યહ વાત લભ્ય હો હી
જાની હૈ કિ વહ જીવોં કે કાર સમતા ભાવ રાખતા હૈ । ફિર હસ
દ્વિતીય ગાથા મેં ઉસકે પ્રતિપાદન કરને કી વ્યા આવશ્યકતા થી ?

ઉત્તર—વાત તો ઠીક હૈ—પરંતુ ધર્મ જીવ દયામૂલ હોતા હૈ હસકી
અર્થાત્ જીવ દયા પ્રધાનતા કહને કે લિયે હસે પૃથક્કરૂપ સે પ્રતિપાદિત

૩૫ સંયમમાં ઉત્તરગુણ સમૂહ ૩૫ નિયમમાં અને અનશન વગેરે ૩૫
તપમાં સર્વકાળ સંલગ્ન રહે છે, તે મનુષ્યને સામાયિક હોય છે, એવું કેવલિ-
ભગવાનનું કથન છે. ‘જો સમો સઙ્ગભૂરસુ તસેસુ થાવરેસુ ચ તસ્મ સામાહ્યં
હોહ, હહ કેવલિભાસિયં’ જે મનુષ્ય સમસ્ત ત્રસ અને સ્થાવર૩૫ પ્રાણિઓ પ્રત્યે
મૈત્રીભાવ રાખીને સમભાવ ધારક બને છે, એટલે કે સમસ્ત પ્રાણિઓને પોતાની
જેમ જ માને છે, તેને સામાયિક હોય છે, એવું કેવલિ ભગવાનનું કથન છે.

શંકા—પ્રથમ ગાથામાં વ્યારે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જે મનુષ્ય
સંયમના પાલનમાં સર્વદા સાવધાન રહે છે, ત્યારે એકતાથી આ વાત લભ્ય
થઈ જ નાથ છે કે તે જીવોની ઉપર સમતા ભાવ રાખે છે, પછી આ દ્વિતીય
ગાથામાં ફરી તે વિશે પ્રતિપાદન કરવાની શી આવશ્યકતા હતી ?

ઉત્તર—વાત તો બરાબર છે. પરંતુ ધર્મ જીવદયા મૂળ હોય છે
આની એટલે કે જીવદયાની પ્રધાનતા કહેવા માટે અને પૃથક્ ૩૫માં

યદા હિ સર્વભૂતેષુ સામ્યદૃષ્ટિર્ભવતિ તદૈવ શ્રમણસ્વરૂપલભ્યતે, એવંવિધ એવ સાધુઃ શ્રમણો ભળ્યતે ક્ત્વાહ—‘જહ મમ ણ’ ક્ત્વાદિ। યથા મમ દુઃખં=વધતાડના-દિજનિતં પ્રિયં ન ભવતિ, એવમેવ સર્વજીવાનામપિ દુઃખં પ્રિયં ન ભવતિ, ક્તિ જ્ઞાત્વા =મનસિ ચિચાર્ય યઃ સમસ્તાનપિ પ્રાણિનો ન સ્વયં દન્તિ, ન ચાન્યૈર્પાતયતિ, ચસ્યોપલક્ષણત્વાદ્ ઘનતશ્ચાન્યાનપિ નાનુમોદતે, પ્રત્યુત સમસ્તમપિ જીવજાતંસં=સમં =સ્વાત્મનુરૂપં અણતિમન્યતે, તેન ક્તુના સ સમણ ક્ત્વાચ્યતે ॥૩૧॥ ક્ત્યં સમં મન્યતે સર્વાનપિ જીવાન્ યઃ સ શ્રવણ ક્ત્યૈવં નિર્વચનેન એકં પર્યાયમ્ ક્ત્વા સમ્પતિ ક્તિયા ક્તે। (જહ મમ ણ પ્રિયં દુઃખં, એમેવ સન્વજીવાણં, ન ક્ત્વાહ, ન ક્ત્વાવેદ ય સમણ ક્તેણ સો સમણો) જવ સમસ્ત ભૂતોં ક્તે ક્ત્વાર સામ્યદૃષ્ટિ ક્તી ક્તે। તત્ત્તી શ્રમણત્વ પ્રાપ્ત ક્તો ક્તે—એમા ક્તી સાધુ શ્રમણ ક્ત્વાલાતા ક્તે—ક્તી ક્તાત ક્તો ક્ત્વા માથા ક્ત્વારા ક્ત્વા ક્તો ક્ત્વા ક્તે। જિસ પ્રકાર વધતાડન ક્ત્વાદિ જન્ય દુઃખ મુક્તે પ્રિય નક્તી લગતા ક્તે’ ક્ત્વા સી પ્રકાર સે સમસ્ત જીવોં ક્તો ક્તી વધ દુઃખ પ્રિય નક્તી લગતા ક્તે। એમા મન મેં વિચાર કરકે જો મનુષ્ય સમસ્તપ્રાણિયોં ક્તો સ્વયં નક્તી મારતા ક્તે, ક્ત્વાસોં સે ક્ત્વાનેં નક્તી મરવાતા ક્તે, ક્ત્વાર ચકાર સે ક્ત્વાનેં મારનેવાલોં ક્તી અનુમોદના નક્તી કરતા ક્તે, પ્રત્યુત સમસ્ત ક્તી જીવજાતકો અપને સમાન માનતા ક્તે ક્ત્વા સી કારણ વધ શ્રમણ ક્ત્વા ક્તો ક્તે। ક્ત્વા પ્રકાર જો ‘સમં મન્યતે સર્વાનપિ જીવાન્ યઃ સઃ શ્રમણઃ’ સમસ્ત જીવોં ક્તો ક્ત્વાત્મોપમ્યરૂપ સે માનતા ક્તે, ક્ત્વાતા ક્તે— વધ શ્રમણ ક્તે। ક્ત્વા પ્રકાર શ્રમણ ક્ત્વા ક્તે નિર્વચન સે શ્રમણરૂપ એકપર્યાય ક્ત્વાકર અથ ‘સમં-

પ્રતિપ ક્તિ ક્તેલ ક્તે. (જહ મમ ણ પ્રિયં દુઃખં, એમેવ સન્વજીવાણં, ન ક્ત્વાહ, ન ક્ત્વાવેદ ય સમણ ક્તેણ સો સમણો) ક્ત્વારે સમસ્ત ભૂતો પ્રત્યે સામ્યદૃષ્ટિ ક્તો ક્તે, ક્ત્વારે ક્ત્વા શ્રમણત્વ પ્રાપ્ત ક્તો ક્તે. એમા સાધુને ક્ત્વા સમણ (શ્રમણ) ક્તે-વામાં ક્તો ક્તે. એમ વધ, તાડન વગેરે ક્ત્વાન્ય દુઃખો અને ગમતા નથી. તેમક્તે તે સમસ્ત ક્ત્વાને પશુ તે ક્ત્વાન પ્રિય ક્તોગતું નથી. ક્ત્વામ મનમાં વિચારીને ક્તે માણસ સમસ્ત પ્રાણિકોને પોતે મારતો નથી, ક્તીક પાસે તેમની વિરાધના કરાવતો નથી અને ક્ત્વાકારથી તેમની વિરાધના કરનારાકોની અનુમોદના કરતો નથી, અને સમસ્ત ક્ત્વાને પોતાની ક્તેમ ક્તે માને ક્તે, તેથી ક્તે તે શ્રમણ ક્તેલવાય ક્તે. ક્ત્વા પ્રમાણે ક્તે “સમં મન્યતે સર્વાનપિ જીવાન્ યઃ સઃ શ્રમણઃ” સમસ્ત ક્ત્વાને ક્ત્વાત્મોપમ્ય ક્ત્વાથી ક્ત્વાને ક્તે, માને ક્તે, તે શ્રમણ ક્તે. ક્ત્વા પ્રમાણે શ્રમણ ક્ત્વાના નિર્વચનથી શ્રમણ ક્ત્વા એક પર્યાય ક્ત્વાને ક્તે ‘સમં

अनुयोगव्यक्ति का टीका सूत्र २४६ नामनिष्पन्ननिरूपणम्

७६५

सम मनोऽस्येति समनाः, स एव श्रमण इति श्रमणशब्दस्य पूर्ववैलक्षण्येन निर्वचनं कृत्वा-पर्यायान्तरमपि भवितु मर्हतीति मदर्थयितुमाह-‘णस्थि य से’ इत्यादि। तस्य सममनस्कत्वात् सर्वेषु चैव=रापि जीवेषु न कश्चिद् द्वेष्यः=अभियः प्रियः=प्रेमाश्रय इति वा अस्ति। एतेन हेतुना स श्रमणः=सममना एव निरुक्तरीत्या श्रमणो भवति। एव श्रमणस्य अन्योऽपि पूर्वविलक्षणः पर्यायो बोध्य इति ॥४॥ इत्थं सामायिकयुक्तस्य साधोः स्वरूपं निरूप्य प्रकारान्तरेण पुनस्तन्निरूपयति-‘उरग’

मनोऽस्येति समनाः’ इमं निर्वचन से उन्नमै सममनस्वरूप श्रमणता का प्रतिपादन करते हैं जो पहिले निर्वचन की अपेक्षा से भिन्न है। (णस्थि य से कोई देसो पियो य सन्नेसु चैव जीवेषु, एण होइ समणो एसो अन्नोऽवि पज्जाओ) समस्त जीवों के ऊपर सममनवाला होने के कारण जीवों में से जिसका कोई भी जीव द्वेष्य (द्वेष करने लायक) नहीं है, और न कोई जीव जिसे प्रिय हैं-प्रेमाश्रय है-इस श्रमण ? शब्द की निरुक्ति से सममनवाला जीव-श्रमण कहलाता है। श्रमण शब्द की पहिले की अपेक्षा दूसरी प्रकार की निरुक्ति है। इस निरुक्ति की रीति के अनुसार ‘समं मनोऽस्येति समनाः समना एव श्रमणः’ समनस्व यह शब्द भी श्रमण शब्द का पर्यायवाची शब्द होता है। क्योंकि जो सममनवाला होता है, वही श्रमण होता है। इस प्रकार सामायिक युक्त साधु के स्वरूप का निरूपण करके प्रकारान्तर से पुनः उसका निरूपण सूत्रकार करते हैं-(उरगगिरिजलण सागर नहतल तरुण-समो य जो

मनोऽस्येति समनाः” आ निर्वचनथी तेभां सममनइय श्रमणतातुं प्रतिपादन करे छे, जे प्रथम निर्वचननी अपेक्षाछे भिन्न छे, (णस्थि य से कोई देसो पियो य सन्नेसु चैव जीवेषु, एण होइ समणो एसो अन्नोऽवि पज्जाओ) समस्त जेवो पर सममनवाणो होनाथी जेवोभांथी जेने कोइ पण्ण जेवद्वेष्य (द्वेष करवा योग्य) नथी, अने न कोइ जेव जेने प्रिय छे, प्रेमाश्रय छे, आ श्रमण शब्दनी निरुक्तिथी सममनवाणो जेव-श्रमण कडेवाभां आवे छे. आ श्रमण शब्दनी पडेवानी अपेक्षाछे भीज निरुक्ति छे. आ निरुक्ति मुख्य ‘समं मनोऽस्येति समनाः, समना एव श्रमणः’ समनस्व आ शब्द पण्ण श्रमण शब्दने पर्यायवाची शब्द छे. डेम डे जे सममनवाणो होय छे, तेज श्रमण होय छे. आ प्रमाणे सामायिकयुक्त साधुना स्वइयतुं निरूपण करीने प्रकारान्तरथी करी तेतुं निरूपण करे छे. (उरगगिरि जलणसागरनहतलतरुणसमो य जो होइ, ममर, मियधरणि जलहरविपवणसमो य सो समणो) जेवो नियम छे

હત્યાદિ । દ્વન્દ્વાદૌ દ્વન્દ્વાન્તે વા શ્રૂયમાણં પદં પ્રત્યેકપ્રતિસંવધ્યતે' इति न्यायात्
'सम' शब्दस्य उरगादौ प्रत्येकत्र सम्बन्धः । ततश्च उरगसमः=परकृतगृहे निवासात्
सर्पसमः, तथा-परीपहोपसर्गो सम्प्राप्तेऽपि निष्प्रकम्पत्वाद् गिरिसमः-पर्वतवद-
कम्प इत्यर्थः । तथा-ज्वलनसम-तपस्तेजः-समन्वितत्वादग्नि तुल्यः-यथा वा
वह्निस्तृणादिषु न तृप्यति तथाऽप्यपि सूत्रार्थेषु न तृप्यति, तस्यैवाऽप्यत्र जालनसमो
बोधः । तथा-सागरसमः-गम्भीरस्वभावत्वाद् ज्ञानादिगुणरत्नानामाकरत्वात्

હોઈ, અમર-મિય-ધરણિ-જલરુહ-રવિ-પવણસમો ય સો સમણો) ऐसा
नियम है कि द्वन्द्व समास की आदि में अथवा द्वन्द्व समास-
के अन्त में जो पद होता है वह प्रत्येक पद के साथ संबंधित किया
जाता है । इस नियम के अनुसार सम शब्द का उरग आदि
प्रत्येक के साथ सम्बन्ध कर लेना चाहिये-। एतावता उरग सम, गिरि-
सम, जलण सम इत्यादिरूप से इन शब्दों को समझना चाहिये । यह
श्रमण उरग सम-परकृतगृह में निवास से उरग-सर्प-जैसा-होता
है । तथा गिरिसम परीपह और उपसर्ग के आने पर भी निष्प्रकम्प
होने के कारण पर्वत के जैसा होता है, अर्थात् पर्वत के समान अकम्प्य
होता है । ज्वलन सम-तप जन्य तेज से समन्वित होने के कारण जो
अग्नितुल्य-होता है, अथवा अग्नि जिस प्रकार तृणादिकों से तृप्त नहीं
होता है, उसी प्रकार यह श्रमण भी सूत्रों और उनके अर्थों में तृप्त
नहीं होता है । तथा सागर सम-जिस प्रकार समुद्र गंभीर स्वभाव का

કે દ્વન્દ્વ સમાસની પૂર્વે અથવા દ્વન્દ્વ સમાસના અંતમાં જે પદ હોય છે, તે દરેકે
દરેક પદની સાથે સંબંધિત કરવામાં આવે છે. આ નિયમ મુજબ સમ શબ્દનો
ઉરગ વગેરે દરેકની સાથે સંબંધ બેસાડી લેવો જોઈએ આ પ્રમાણે જ
ઉરગસમ, ગિરિસમ, જલણસમ વગેરે રૂપથી આ શબ્દોને સમજી લેવા જોઈએ
આ શ્રમણ-ઉરગ-સમ પરકૃતગૃહમાં નિવાસથી ઉરગ-સર્પ જેવો હોય છે.
તેમજ ગિરિસમ પરીપહ અને ઉપસર્ગ આવવાથી પણ નિષ્પ્રકંપ હોવા ખદલ
પર્વત જેવો હોય છે, એટલે કે પર્વતની જેમ અકંપ હોય છે. જ્વલન સમ
તપજન્ય તેજથી સમન્વિત હોવા ખદલ જે અગ્નિ તુલ્ય હોય છે, અથવા
અગ્નિ જેમ તૃણાદિકથી તૃપ્ત થતો નથી, તેમજ આ શ્રમણ પણ સૂત્રો અને
તેના અર્થોમાં તૃપ્ત થતો નથી. સાગરસમ-જેમ સમુદ્ર ગંભીર સ્વભાવ
યુક્ત હોય છે, રતનાકર હોય છે, અને મર્યાદાપાલક હોય છે, તેમજ આ

અનુયોગચાંદ્રિકા ઠીકા સુત્ર ૨૪૬ નામનિવ્યન્નનિરૂપણમ્

૭૬૭

સાધુમર્યાદાતુલહુનાચાર્યં સમુદ્રતુલ્યઃ । તથા-નમસ્તલસમઃ-નમસ્તલં યથા નિરા-
લમ્બં ભવતિ તથૈવાયમપિ સર્વત્રાલમ્બનરહિતો ભવતિ, અતઃપ્રવાયં નમસ્તલતુલ્ય
ઇત્યુચ્યતે । તથા તરુણસમઃ-તરુણો યથા સેવકે છેદકે ચ સમઃ એવ ભવતિ,
તથૈવાયમપિ નિન્દકે પ્રશંસકે ચ સમવૃત્તિર્ભવતિ, ન ચ નિન્દયા પ્રશંસયા વાડસ્ય
વિક્રિયા જાયતે, અતોડયં તરુણસમશ્ચાયમુચ્યતે । એવંવિધશ્ચ યો ભવતિ । તથા
ચ-ભ્રમરસમઃ-ભ્રમરો યથા પ્રતિપુષ્પાદીપદીપદ્રસમુચ્ચિન્તુતે તથૈવાયમપિ મતિગૃહાત્
કિંચિત્કિંચિત્ અહારાદિકં ગૃહ્ણતિ, અતોડયં ભ્રમરસમ ઇત્યુચ્યતે । તથા-મૃગસમઃ
યથા મૃગોડનિશં ચકિત્ચિત્ચિત્સ્તિષ્ઠતિ, તથૈવાયમપિ સંસારભયાચ્ચકિત્ચિત્ચિત્સ્તિષ્ઠ-

હોતા હૈ, રત્નોં કા આકર હોતા હૈ યર્યાદા કા પાલક હોતા હૈ, ડસી
પ્રકાર યહ બી ગંભીર સ્વભાવવાલા હોતા હૈ, જ્ઞાનાદિગુણ રત્નોં કા
પિટાગ હોતા હૈ ઓર સાધુ મર્યાદા કા ડલંબન કર્તા નહીં હોતા હૈ
હસ પ્રકાર સે સમુદ્ર કે જૈસા હોતા હૈ । તથા યહ નમસ્તલ જૈસા હોતા
હૈ જૈસે આકાશ આલંબન વિના કા હૈ-ડસી પ્રકાર યહ બી સર્વત્ર આલં-
બન રહિત હૈ । તથા યહ તરુણસમ હોતા હૈ-જૈસે તરુણ સોંચનેવાલે
કે ડર ઓર અપને કો કાટનેવાલે કે ડર સમ અવસ્થાવાલે રહા કરતે
હૈ, ડસી પ્રકાર યહ બી અગની નિંદા કરનેવાલે કે ડર સદા સમવૃત્તિ
રખના હૈ । નિન્દા સે જિમકે ચિત્ત મેં દુઃખ નહીં હોતા ઓર અપની
પ્રશંસા સે જિસકે મન મેં પ્રમોદ નહીં હોતા હૈ, હસ પ્રકાર કા હોતા હૈ ।
તથા યહ ભ્રમર સમ હોતા હૈ-જૈસે ભ્રમર હાએક પુષ્પ સે થોડા થોડા-
રસ સંગૃહીત કરતા હૈ, ડસી પ્રકાર યહ બી હાએક ઘર સે થોડા ૨
આહારાદિક ગૃહ્ણ કરતા હૈ । તથા યહ મૃગસમ હોતા હૈ-જૈસે મૃગ

પણ ગંભીર સ્વભાવ યુક્ત હોય છે, જ્ઞાનાદિગુણ રૂપ રત્નોનો પિટક (પટારો)
હોય છે અને સાધુ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી, એથી જ તે સમુદ્ર જેવો
હોય છે. તેમજ નમસ્તલ જેવો હોય છે, જેમ આકાશ આલંબન વગર હોય
છે, તેમ જ આ પણ સર્વત્ર આલંબન રહિત હોય છે. તેમજ આ તરુણ
સમ હોય છે, જેમ તરુણ સિંચિત કરનારા પ્રત્યે સમભાવ રાખે છે, તેમજ
કાપનારા પ્રત્યે પણ સમભાવ રાખે છે, તેમજ આ પણ પોતાની
નિંદા કરનારા પ્રત્યે તથા પોતાની પ્રશંસા કરનારા પ્રત્યે સદા
સમવૃત્તિ રાખે છે. નિંદાથી જેના ચિત્તમાં દુઃખ ઉત્પન્ન થતું નથી
અને સ્વપ્રશંસાથી જેના મનમાં પ્રમોદ થતો નથી, એવો જ તે હોય
છે. તેમજ આ ભ્રમર સમ હોય છે. જેમ ભ્રમર દરેકે દરેક પુષ્પથી થોડો
થોડો રસ સંગૃહીત કરે છે, તેમજ આ પણ દરેકે દરેક ઘેરથી સ્વરૂપ આહારા-
દિક ગ્રહણ કરે છે. તેમજ આ મૃગ જેવો હોય છે, જેમ મૃગ સદા લાયલીત

તીતિ મૃગસમ ઇત્યુચ્યતે । તથા-ધરણિસમ:-ધરણિર્યથા સર્વં સદા ભવતિ, તથૈવાયમપિ સર્વં સદો ભવતીત્યસ્ય ધરણીતુલ્યતા બોધ્યા । તથા-જલરુહસમ:-જલરુહં=પદ્મં તત્સમઃ । અયં ભાવ:-યથા-પદ્મં પક્ષ્માજ્ઞાતં જલાત્ સંવર્દિતમપિ તામ્યામલિતં ભવતિ તથૈવાયમપિ સંસારે સમુપ્પન્નઃ સંવર્દિતોઽપિ સંસારાદલિપ્ત એવ તિષ્ઠીતિ । તથા-રવિસમ:-યથા રવિઃ સર્વપ્રકાશકો ભવતિ તથૈવાયમપિ ધર્માન્તિકાયાદિસમસ્તવસ્તુજ્ઞાતં સાકલ્યેન પ્રકાશયતીતિ ભાવઃ । તથા-પવનસમ:-પવનો યથા સર્વત્રાપ્રતિવ્રતગતિર્ભવતિ તથૈવાયમપિ સર્વત્રાઽપ્રતિવદ્વિહરણશીલો ભવતીતિ । एवं भूतश्च यो भवति स श्रमण इत्युच्यते ॥५॥ एवंગુણવિશિષ્ટશ્ચ શ્રમણસ્તદૈવ

સદા અગમીતચિત્ત રહતા હૈ, उसी प्रकार यह भी संसार के भय से चकित चित्त रहता है । तथा यह धरणि स म होता है, जैसे पृथिवी सब कुछ सहन करती है, उसी प्रकार यह भी सर्वसह होता है । तथा यह जलरुह सम होता है-जिस प्रकार जलरुह कमल-पंक से उत्पन्न होता है और जल से संवर्द्धित होता है, तो भी इन दोनों से अलिप्त रहता है-उसी प्रकार यह भी संसार में उत्पन्न होकर और संसार में ही बहकर उससे अलिप्त ही रहता है । तथा यह रवि सम होता है-जैसे सूर्य प्रकाशक होता है, उसी प्रकार यह भी धर्मान्तिकायादिरूप समस्त वस्तु ज्ञान का सम्पूर्णरूप से प्रकाशक होता है, तथा यह पवन सम होता है-जिस प्रकार वायु सर्वत्र अप्रतिहत गतिवाला है । उसी प्रकार यह भी सर्वत्र अप्रतिबद्ध विहरणशील होता है । ऐसा जो होता है, वह श्रमण कहलाता है । इन गुणों से विशिष्ट श्रमण तभी होता है ।

ચિત્ત થઈને રહે છે, તેમજ આ પણ સંસારના ભયથી ચકિત ચિત્ત રહે છે. તથા આ ધરણિસમ હોય છે, જેમ પૃથિવી બધું સહન કરે છે, તેમજ આ પણ સર્વસહ હોય છે. તેમજ આ જલરુહ સમ હોય છે, જેમ જલરુહ-કમળ-પંકથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પાણીથી સંવર્દિત થાય છે, છતાંએ એઓ બંનેથી અલિપ્ત રહે છે તેમજ આ પણ સંસારમાં ઉત્પન્ન થઈને અને સંસારમાં જ સંવર્દિત થઈને તેનાથી અલિપ્ત જ રહે છે તથા આ રવિ સમ છે, જેમ સૂર્ય સર્વપ્રકાશક હોય છે તેમજ આ પણ ધર્માન્તિકાયાદિ રૂપ સમસ્ત વસ્તુ જ્ઞાનો સંપૂર્ણપણે પ્રકાશક હોય છે, તથા આ પવન સમ હોય છે, જેમ વાયુ સર્વત્ર અપ્રતિહત ગતિપ્રાપ્ત હોય છે. તેમજ આ પણ સર્વત્ર અપ્રતિબદ્ધ વિહરણશીલ હોય છે. એવો જે હોય છે તે શ્રમણ કહેવાય છે. આ સર્વગુણોથી વિશિષ્ટ શ્રમણ ત્યારે જ કહેવાય છે કે જ્યારે

અવુયોગચન્નિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૬ નામનિષ્પન્નનિરૂપણમ્

૭૬૯

મવતિ યદાઽસ્ય શોભનં મનો મવતિ ઇતિ તદેવ દર્શયિતુમાહ—‘તો સમણો’ ઇત્યાદિ । શ્રમણશ્ચ તદા મવતિ યદિ દ્રવ્યમન આશ્રિત્ય સ સુમના મવતિ, તથા—ભાવેન=ભાવમન આશ્રિત્ય ચ પાપમના ન મવતિ । સ એવંવિધઃ શ્રમણઃ સ્વજને=માતાપિ-ત્રાદૌ પુત્રકુલત્રાદૌ ચ જને=સર્વસામાન્યે જને ચ સમઃ=નિર્વિશેષો મવતિ, તથા—માનાપમાનયોશ્ચ સમો મવતિ । અયં ભાવઃ—શ્રમણો હિ સ્વજનપરજનેષુ માનાપ-માનયોશ્ચાભેદબુદ્ધિર્ભવતિ । ન ચ સ ક્વાઽપિ ન્યૂનાધિકબુદ્ધિ કુરુતે । ઇતિ ॥ ઇત્યં નો આગમતો ભાવસામાયિકં પ્રરૂપિતમિતિ સૂચયિતુમાહ—તદેવત્ નો આગમતો ભાવસામાયિકમિતિ । સામાયિકાધ્યયનં હિ જ્ઞાનક્રિયારૂપમ્, અતસ્તદ્ નો આગ-

કિ જય ઇસકા અન્તઃકરણ શોભન—નિર્મલ હોતા હૈ । હસી ઘાત કો સૂત્રકાર અથ પ્રકટ કરતે હૈ—(જો સમણો જહ સુમણો ભાવેણ ય જહ ણ હોહ પાવમાણો, સમણે ય જણેય સમો સમોય માણાવમાણેસુ) એસા શ્રમણ તમી હો સકતા હૈ, યદિ વહ દ્રવ્ય મન કો આશ્રિત કરકે સુમનવાલા હોતા હૈ । તથા ભાવમન કી અપેક્ષા વહ પાપમનવાલા નહીં હોતા હૈ । એસા શ્રમણ માતા પિતા આદિ સ્વજન મેં ઓર સર્વ સામાન્યજન મેં નિર્વિશેષ હોતા હૈ । તથા—માન ઓર અપમાન મેં સમ હોતા હૈ । તાત્પર્ય યહ હૈ કિ ‘શ્રમણ સ્વજન ઓર પરજન મેં, માન ઓર અપમાન મેં અભેદ બુદ્ધિશાલી હોતા હૈ । કહીં પર મી વહ ન્યૂનાધિક બુદ્ધિવાલા નહીં હોતા હૈ । (સે તં નો આગમતો ભાવસામાહૃ) ઇસ પ્રકાર યહ નો આગમ કી અપેક્ષા ભાવસામાયિક કા સ્વરૂપ પ્રરૂપિત કિયા । તાત્પર્ય ઇસકા યહ હૈ કિ ‘સામાયિક અધ્યયન જ્ઞાન ક્રિયારૂપ હોતા હૈ, હસીલિયે વહ નો

તેનું અંતઃકરણ શોભન—નિર્મળ હોય છે એજ વાતને સૂત્રકાર હવે પ્રકટ કરે છે. (જો સમણો—જહ સુમણો ભાવેણ ય જહ ણ હોહ પાવમાણો, સમણે ય જણેય સમો, સમો ય માણવામાણેસુ) એવો શ્રમણ ત્યારે જ સંભવી શકે, કે જ્યારે તે દ્રવ્ય મનને આશ્રિત કરીને સુમનવાળો હોય છે. તેમજ ભાવ મનની અપેક્ષાએ તે માનવાળો હોતો નથી. એવો શ્રમણ માતા-પિતા વગેરે સ્વજનમાં અને સર્વસામાન્યજનમાં નિર્વિશેષ હોય છે. તેમજ માન અને અપમાનમાં સમ હોય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ‘શ્રમણ સ્વજન અને પરજનમાં માન અને અપમાનમાં, અભેદ બુદ્ધિ સંપન્ન હોય છે. કોઈ પણ સ્થાને તે ન્યૂના ધિક બુદ્ધિ સંપન્ન હોતો નથી. (સે તં નો આગમતો ભાવસામાહૃ) આ પ્રમાણે આ નો આગમની અપેક્ષાએ ભાવ સામાયિકનું સ્વરૂપ પ્રરૂપિત કરવામાં આવેલ છે. તાત્પર્ય આ છે કે ‘સામાયિક અધ્યયન જ્ઞાન ક્રિયારૂપ હોય છે,

૭૭૦

અનુયોગદ્વારજ્ઞૈ

મતી માવસામાયિકં-મવત્યેવ । નો શબ્દસ્ત્વત્ર દેશવચનઃ, આગમસ્ય જ્ઞાનક્રિયારૂપ સમુદાયકદેશવૃત્તિત્વાત્ । સામાયિક તદ્વતોશ્ચાત્રાભેદોપચારાત્સાધુરપિ નો આગમતો ઓક્તસામાયિકં મવત્યેવેતિ બોધ્યમ્ । इत्थं सभेदं भावसामायिकं प्ररूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतत् भावसामायिकमिति । इत्थं च सभेदं सामायिकं प्ररूपितमिति प्रदर्शयितुमाह-तदेतत् सामायिकमिति । ततश्च भेदोपभेदसहितो नामनिष्पन्नो निरूपित इति सूचयितुमाह-स एष नामनिष्पन्न इति ॥ सू० ૨૪૬ ॥

અય નિષ્પેક્ષ્ય તૃતીયં ભેદં નિરૂપયતિ-

મૂલ્ય-સે કિં તં સુત્તાલાવગનિષ્કર્ણે? સુત્તાલાવગનિષ્કર્ણે-
જ્યાણિ સુત્તાલાવગનિષ્કર્ણં નિક્ખેવં ઇચ્છાવેઙ્, સેય પત્તલક્ખ-
ણેઽવિ ણ ણિક્ખિવ્વપ્પઙ્, કમ્હા? લાઘવરથં । અત્થિ ઇઓ તદ્દપ્
અણુઓગદારે અણુગમેત્તિ । તત્થ ણિક્ખિવ્વત્તે ઇહં ણિક્ખિવ્વત્તે ભવઙ્,
ઇહં વા ણિક્ખિવ્વત્તે તત્થ ણિક્ખિવ્વત્તે ભવઙ્, તમ્હા ઇહં ણ ણિક્ખિ-
વ્વપ્પઙ્ તર્હિ ચેવ નિક્ખિવ્વપ્પઙ્ । સે તં નિક્ખેવે ॥સૂ૦ ૨૪૭॥

આગમની અપેક્ષા ભાવસામાયિક હોતા હૈ । યહાં નો શબ્દ આગમ
કા એકદેશ વાચી હૈ । વહ આગમ જ્ઞાનક્રિયારૂપ સમુદાય કે એકદેશ મેં
રહતા હૈ । સામાયિક ઓર સામાયિકવાળે હન દોનો મેં યહાં અભેદ કા
ઉપચાર હુઆ હૈ । હસસે સાધુ ઓ નો આગમની અપેક્ષા ભાવસામા-
યિક હો જાતા હૈ । એસા જાનના ચાહિયે । (સે તં સામાયિક) હસ પ્રકાર
સભેદ સામાયિક કા વર્ણન કિયા । (સે તં નામ નિષ્કર્ણે) હસ વર્ણન કે
હો જાને પર ભેદ પ્રભેદ સહિત નામ નિષ્પન્ન નિરૂપિત હો જાતા હૈ । સૂ૦ ૨૪૬ ।

એથી તે નો આગમની અપેક્ષા ભાવસામાયિક જ હોય છે. અહીં નો શબ્દ
આગમનો એક દેશવાચી છે. તે આગમ જ્ઞાનક્રિયારૂપ સમુદાયના એક દેશમાં
રહે છે. સામાયિક અને સામાયિકવાળા આ બન્નેમાં અહીં અભેદોપચાર
થયેલ છે. આથી સાધુપણનો આગમની અપેક્ષા ભાવ સામાયિક હોય જ છે,
આમ બધી લેવું બેઠીએ. (સે તં સામાયિક) આ પ્રમાણે સભેદ સામાયિકતું
વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (સે તં નામનિષ્કર્ણે) આ વર્ણન પૂરું થઈ જવા
પછી ભેદ-પ્રભેદ સહિત નામ નિષ્પન્ન નિરૂપિત થઈ ગય છે. ॥ સૂત્ર-૨૪૬ ॥

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૭ સૂત્રાલાપકનિષ્પન્નનિરૂપણમ્

૭૭૧

છાયા—અથ કોડસૌ સૂત્રાલાપકનિષ્પન્નઃ ? સૂત્રાલાપકનિષ્પન્નઃ—ઇદાનીં સૂત્રાલાપકનિષ્પન્નં નિક્ષેપમ્ પ્પયતિ, સ ચ પ્રાપ્તલક્ષણોડપિ ન નિક્ષિપ્યતે, કસ્માત્ ? લાઘવાર્થમ્ । અસ્તિ ઇતસ્તૃતીયમ્ અનુયોગદ્વારમ્ અનુગમ ઇતિ । તત્ર નિક્ષિપ્ત્વે ઇદ નિક્ષિપ્તો ભવતિ, ઇદ વા નિક્ષિપ્તસ્તત્ર નિક્ષિપ્તો ભવતિ તસ્માત્ ઇદ ન નિક્ષિપ્યતે તત્રૈવ નિક્ષિપ્યતે । સ ઇષ નિક્ષેપઃ ॥મૂ. ૨૪૭॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

અથ કોડસૌ સૂત્રાલાપકનિષ્પન્નઃ ? ઇતિ શિષ્યપ્રશ્નઃ । ઉત્તરયતિ—સૂત્રાલાપકનિષ્પન્નો નિક્ષેપસ્તુ—‘કરેમિ મંતે ! સામાદ્યં’ ઇત્યાદીનાં સૂત્રાલાપકાનાં નામસ્થાપનાદિ ભેદમિન્નો યો નિક્ષેપઃ સ બોધ્ય ઇતિ । સૂત્રકારો હિ સૂત્રાલાપકનિષ્પન્નં નિક્ષેપં વક્તું પ્રેરિતોડપિ ન વક્તિ, તત્ર સ સ્વયમેવ હેતું વક્તિ—‘ઇયાણી’ ઇત્યાદિના ।

અથ સૂત્રકાર નિક્ષેપ કા જો તોસરા ભેદ હૈ, ઉસકા નિરૂપણ કરતે હૈ—‘સે કિં તં સુત્રાલાવગનિષ્પન્ને’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સુત્રાલાવગનિષ્પન્ને) હે અદન્ત ! જો નિક્ષેપ સૂત્રાલાપકો સે નિષ્પન્ન હોતા હૈ, વહ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(સુત્રાલાવગનિષ્પન્ને) સૂત્રાલાપકો સે નિષ્પન્ન જો નિક્ષેપ હોતા હૈ વહ—‘કરેમિ મંતે સામાદ્યં’ ઇત્યાદિ સૂત્રાલાપક હૈ, ઉનકા હોતા હૈ ઓર વહ નામ સ્થાપના આદિ કે ભેદ સે અનેક પ્રકાર કા હોતા હૈ । ઉસ (સુત્રાલાવગનિષ્પન્ને) સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન (નિક્ષેવ) નિક્ષેપ કો (ઇયાણિ) ઇસ સમય કહને કે લિયે સૂત્રકાર (ઇચ્છાવેદ) શિષ્ય દ્વારા પ્રેરિત કિયે જા રહે હૈ—કયોંકિ નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપ કી પ્રકરણા કે

હવે સૂત્રકાર નિક્ષેપના ત્રિભ લેદનું નિરૂપણ કરે છે :—

‘સે કિં તં સુત્રાલાવગનિષ્પન્ને’ ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સુત્રાલાવગનિષ્પન્ને) હે અદન્ત ! જે નિક્ષેપ સૂત્રાલાપકોથી નિષ્પન્ન હોય છે, તે શું છે ?

ઉત્તર—(સુત્રાલાવગનિષ્પન્ને) સૂત્રાલાપકોથી નિષ્પન્ન જે નિક્ષેપ હોય છે તે ‘કરેમિ મંતે સામાદ્યં’ ઇત્યાદિ જે સૂત્રાલાપક છે, તેને હોય છે, અને તે નામ સ્થાપના વગેરેના લેદથી અનેક પ્રકારનો હોય છે. તે (સુત્રાલાવગનિષ્પન્ને) સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન (નિક્ષેવ) નિક્ષેપને (ઇયાણિ) આ વખતે કહેવા માટે સૂત્રકાર (ઇચ્છાવેદ) શિષ્યવડે પ્રેરિત કરવામાં આવી રહ્યા છે, કેમ કે

इदानीं=सम्पत्ति-नामनिष्पन्ननिक्षेपप्ररूपणानन्तरं जिज्ञासुः सूत्रालापकनिष्पन्नं निक्षेपं प्ररूपयितुं माम् एवयति=नामनिष्पन्ननिक्षेपप्ररूपणां कर्तुं मम वाञ्छामुत्पादयति । स च प्राप्तलक्षणोऽपि=निरूपणावसर प्राप्तोऽपि न निक्षिप्यते=सूत्रालापकनिक्षेपद्वारेण नामिधीयते । कस्मान्न निक्षिप्यते ? इत्याह-लाघवार्थम् । लाघवमेवदर्शयति-अस्ति इतोऽग्रे तृतीयम् अनुयोगद्वारम् अनुगम इति । तत्र अनुगमप्रकरणे निक्षिप्तः सूत्रालापकसमूह इहापि निक्षिप्त एव भवति, इहवा निक्षिप्तस्तत्रापि निक्षिप्त एव भवति तस्मादयम् इह न निक्षिप्यते, अस्तु तत्रैव निक्षिप्यते । ननु

बाद शिष्य की यह जिज्ञासा हुई 'सूत्रालापक निष्पन्न निक्षेप क्या है ? अतः शिष्य उस सूत्रालापक निष्पन्न निक्षेप को जानने की भावना से गुरु महाराज के लिये सूत्रालापक निष्पन्न की प्ररूपणा करने की प्रेरणा कर रहा है । दूसरी बात यह भी है कि-'नाम निष्पन्न निक्षेप की जब प्ररूपणा हो चुकी है, तब (से य पत्तं लक्खणेऽवि) इसकी प्ररूपणा होने का अवसर भी प्राप्त है-फिर भी (ण निक्खिप्पइ) जो वह यहाँ प्ररूपित नहीं जा रहा है, उसका कारण (लाघवत्थं) लाघव हैं । (अति-इओ तइए अणुओगदारे अणुगमेत्ति) और वह लाघव इस प्रकार से है कि-इसके आगे अनुगम इस नाम का तीसरा अनुयोगद्वार है । (तत्थ निक्खिप्पे इहं निक्खिप्पे भवइ, इहं वा निक्खिप्पे तत्थ निक्खिप्पे भवइ, तम्हा इहं ण निक्खिप्पई तहिं चेव निक्खिप्पइ) सो उसमें सूत्रालापक समूह निक्षिप्त हुआ है । अतः वहाँ निक्षिप्त हुआ वह सूत्रालापक समूह यहाँ पर भी निक्षिप्त हुआ ही जैसा जानना

નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપની પ્રરૂપણા પછી શિષ્યની આ જિજ્ઞાસા થઈ કે 'સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન નિક્ષેપ શું છે?' એથી શિષ્ય તે સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન નિક્ષેપને જાણવાની ભાવનાથી શુરુ મહારાજ પાસે સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન નિક્ષેપની પ્રરૂપણા કરવાની પ્રેરણા કરી રહ્યા છે. ખીજી વાત એક આ પણ છે કે 'નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપની જગારે પ્રરૂપણા થઈ ગઈ છે, ત્યારે (સેય પત્તં લક્ખણેઽવિ) આની પ્રરૂપણાનો અવસર પણ પ્રાપ્ત છે, છતાંયે (ણ નિક્કિલ્પ્પઈ) જો તે અહીં પ્રરૂપિત કરવામાં આવ્યો નથી, તેનું કારણ (લાઘવત્થં) લાઘવ છે. (અતિ-ઇઓ તદ્દપ અણુઓગદારે અણુગમેત્તિ) અને તે લાઘવ આ પ્રમાણે છે, કે આના પછી અનુગમ આ નામે તૃતીય અનુયોગદ્વાર છે. (તત્થ નિક્કિલ્પ્પે ઇહં નિક્કિલ્પ્પે ભવઈ, ઇહં વા નિક્કિલ્પ્પે તત્થ નિક્કિલ્પ્પે ભવઈ, તમ્હા ઇહં ણ નિક્કિલ્પ્પઈ તહિં ચેવ નિક્કિલ્પ્પઈ) તેા તેમાં સૂત્રાલાપક સમૂહ નિક્ષિપ્તથયેલ છે. એથી ત્યાં નિક્ષિપ્ત થયેલ તે સૂત્રાલાપક સમૂહ, અહીં પણ નિક્ષિપ્ત થયેલ જ છે, આમ જાણી લેવું જોઈએ. તેમજ અહીં નિક્ષિપ્ત થયેલને

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૭ સૂત્રાલાપકનિષ્પન્નનિરૂપણમ્

૭૭૩

આગમે યદસ્ય નિષ્કેપઃ ક્રિયતે તદપેક્ષયાઽન્ન સ નિષ્કેપઃ, અસ્ય પ્રથમમાસસ્વાદિતિ
ચેદાહ-સૂત્રાનુગમે એક સૂત્રમુચારણિષ્યતે, નચાત્રોચાર્યતે, સૂત્રોચારણમન્તરેણ હિ તદા-
લાપકાનાં નિષ્કેપસાધુચિત્તવાદિતિ । તન્નુ યથેવં તર્હિ કિન્થ્યં સૂત્રાલાપકનિષ્કેપસ્યા-
ત્રોપન્યાસઃ કૃતઃ ? इति चेदह-निक्षेपसाम्यमात्रात्तदुपन्याસो बोध्य इति । इत्थं निक्षेप-
लक्षणं द्वितीयमनुयोगद्वारं प्ररूपितमिति सूचयितुमाह स एष निक्षेप इति सू. २४७।

ચાહિયે । તથા યહાં પર નિક્ષેપ હુઆ હી જૈસા માનના ચાહિયે । હસ-
લિયે યહાં ઉસકા નિષ્કેપ નહીં કરતે હૈં, યહાં પર હી ઉસકા નિષ્કેપ કરેગા ।
શંકા—આગમ મેં જો હસકા નિષ્કેપ ક્રિયા ગયા હૈ, સો ઉસકી
અપેક્ષા લેકર યહીં પર ઉસકા નિષ્કેપ કરના ચાહિયે । ક્યોંકિ અનુગ-
મકી અપેક્ષા યહ પ્રથમ પ્રાપ્ત હૈ ?

ઉત્તર—અનુગમ કે વર્ણન મેં સૂત્રાનુગમ ઓર નિર્યુક્ત્યાનુગમ
એસે દો મેદ કહે હૈં—સો જો સૂત્રાનુગમ હૈં ઉસમેં હી સૂત્રકા ઉચ્ચારણ
હોગા—યહાં નહીં । હસલિયે સૂત્ર કે ઉચ્ચારણ હુવ વિના ઉસકે આલા-
પકોં કા નિષ્કેપકરના અનુચિત હૈ ।

શંકા—યદિ યહીં બાત હૈં તોફિર ક્યોં યહાં સૂત્રાલાપકનિષ્કેપ
કા ઉપન્યાસ ક્રિયા ?

ઉત્તર—નિષ્કેપ કી સમાનતા માત્ર કો લેકર ઉસકા યહાં ઉપ-
ન્યાસ ક્રિયા હૈ, એસા જાનના ચાહિયે । (સેતં નિક્ષેવે) હસ પ્રકાર
નિષ્કેપરૂપ અનુયોગ દ્વાર દ્રશ્યુપિત હુઆ ॥ મૂ. ૨૪૭ ॥

ત્યાં નિક્ષિપ્ત થયેલ એવું જ માનવું જોઈએ. એથી અહીં તેનો નિષ્કેપ
કરતા નથી. ત્યાં જ તેનો નિષ્કેપ કરાશે.

શંકા:—આગમમાં જે આનો નિષ્કેપ કરવામાં આવ્યો છે, તો તેની
અપેક્ષાએ અહીં જ તેનો નિષ્કેપ કરી લેવો જોઈએ, કેમકે અનુગમની
અપેક્ષાએ આ પ્રથમ પ્રાપ્ત છે ?

ઉત્તર:—અનુગમના વર્ણનમાં સૂત્રાનુગમ અને નિર્યુક્ત્યાનુગમ
એવા બે ભેદો કહેવામાં આવેલ છે. આમાં જે સૂત્રાનુગમ છે તેમાં જ
સૂત્રનું ઉચ્ચારણ થશે, અહીં નહિ. એથી સૂત્રોચ્ચારણ વિના આલાપકોનો
નિષ્કેપ કરીએ તે યોગ્ય નથી.

શંકા:—જો એવું જ છે તો પછી અહીં સૂત્રાલાપકનિષ્કેપનો ઉપન્યાસ
શા માટે કરવામાં આવેલ છે.

ઉત્તર:—નિષ્કેપની સમાનતા માત્રથી જ અહીં તેનો ઉપન્યાસ કરવામાં
આવેલ છે. આમ જાણી લેવું જોઈએ. (સે તં નિક્ષેવે) આ પ્રમાણે નિષ્કેપ
રૂપ દ્વિતીય અનુયોગદ્વારનું નિરૂપણ થયું છે. ॥ સૂત્ર-૨૪૭ ॥

सम्प्रति अनुगमनामकं तृतीयमनुयोगद्वारं निरूपयति—

मूलम्—से किं तं अणुगमे? अणुगमे-दुविहे पणत्ते, तं जहा--सुत्ताणुगमे य निज्जुत्ति अणुगमे य। से किं तं निज्जुत्ति अणुगमे? निज्जुत्ति अणुगमे-तिविहे पणत्ते, तं जहा-निक्खेव निज्जुत्ति अणुगमे, उवग्घाय निज्जुत्ति अणुगमे, सुत्तप्फासिय-निज्जुत्ति अणुगमे। से किं तं निक्खेवनिज्जुत्तिअणुगमे? निक्खेवनिज्जुत्ति अणुगमे अणुगम्। से तं निक्खेवनिज्जुत्ति-अणुगमे। से किं तं उवग्घायनिज्जुत्ति अणुगमे? उवग्घाय-निज्जुत्ति अणुगमे-इमाहिं दोहिं मूलगाहाहिं अणुगंतवे, तं जहा-उद्देसे१ निद्देसे२ निग्गम३ खित्तेय४ काल५ पुरिसे य६ कारण७। पच्चय८ लक्खण९ नय १० समोयारेणा११ऽणुमम् १२॥१॥ किं१३ कइविहं१४ कस्स१५ कहिं१६, केसु१७ कहं१८ केच्चिरं हवइ कालं? १९। कइ २० संतर २१ मविरहियं २२, भवा २३ गरिस २४ फासण २५ निरुत्ती २६॥२॥ से तं उवग्घायनिज्जुत्ति अणुगमे ॥सू० २४८॥

छाया—अथ कोऽसौ अनुगमः? अनुगमो—द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—सूत्रानु-गमश्च निर्युक्त्यनुगमश्च। अथ कोऽसौ निर्युक्त्यनुगमः? निर्युक्त्यनुगमः त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमः उपोद्घातनिर्युक्त्यनुगमः सूत्रस्पर्शकनिर्युक्त्यनुगमः। अथ कोऽसौ निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमः? निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमः—अनुगतः। स एष निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमः। अथ कोऽसौ उपोद्घातनिर्युक्त्यनुगमः? उपोद्घातनिर्युक्त्यनुगमः—आभ्यां द्वाभ्यां मूलगाथाभ्याम् अनुगन्तव्यः तद्यथा—उद्देशः १ निर्देशश्च २ निर्गमः ३ क्षेत्रं ४ कालः ५ पुरुषश्च ६। कारणं ७ प्रत्ययः ८ लक्षणं ९ नयः १० समवतारणा ११ अनुमतम् १२॥१॥ किं १३ कतिविधं १४ कस्य

અનુયોગશબ્દિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૭૭૫

૧૫ ક્રમ ૧૬ કેષુ ૧૭ કથં ૧૮ કિયચિરં ભવતિ કાલમ્ ૧૯૧ । કતિ ૨૦
 સાન્તરમ્ ૨૧ અવિરહિતં ૨૨ ભવાઃ ૨૩ આકર્ષઃ ૨૪ સ્પર્શના ૨૫ નિરુક્તિઃ
 ૨૬ ॥૨॥ સ એષ ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્ત્યનુગમઃ ॥સૂ૦ ૨૪૮॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ इत्यादि—

‘અથ કોઽસૌ અનુગમઃ?’ इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति—अनुगमः=सूत्रानु-
 कूलार्थकथनम्, स द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—सूत्रानुगमश्च, निर्युक्त्यनुगमश्च । तत्र
 सूत्रानुगमः—पदच्छेदरूपं सूत्रव्याख्यानम् । स च सूत्रस्पर्शकनिर्युक्तिव्याख्याने
 गतार्थत्वात् पृथग् नोक्त इति । अथ कौऽसौ निर्युक्त्यनुगमः ? निर्युक्त्यनुगमः—

अथ सूत्रकार अनुगम नामका जो तीसरा अनुयोग द्वार है
 उसका निरूपण करते हैं—‘से किं अनुगमे?’ इत्यादि ।

शब्दार्थः—(से किं तं अणुगमे ?) हे भदन्त ! पूर्व प्रकान्त वह
 अनुगम क्या है ?

उत्तर—(अणुगमे दुविहे पणत्ते) अनुगम दो प्रकार का कहा
 गया है—अनुगम शब्द का अर्थ—सूत्रानुकूल अर्थ का कथन करना
 है, सो यह अनुगम (सुत्ताणुगमे य निज्जुत्तिअणुगमे य) सूत्रानुगम और
 निर्युक्ति-अनुगम इस प्रकार से दो प्रकार का है । इनमें पदच्छेदरूप
 सूत्रव्याख्यान—अर्थात् सूत्र का पदच्छेद करना, यह सूत्रानुगम है ।
 यह सूत्रानुगम सूत्र को स्पर्श करनेवाली निर्युक्ति के व्याख्यान में आ
 जाता है इसलिये यहाँ उसे पृथक् नहीं कहा है । (से किं तं निज्जुत्ति
 अणुगमे ?) हे भदन्त ! निर्युक्ति अनुगम क्या है ?

હવે સૂત્રકાર અનુગમનામક એ તૃતીય અનુયોગદ્વાર છે, તેનું
 નિરૂપણ કરે છે.—‘સે કિં તં અનુગમે ?’ इत्यादि

શબ્દાર્થઃ—(સે કિં તં અણુગમે) हे भदन्त ! पूर्वप्रकान्त ते
 अनुगम शुं છે ?

ઉત્તરઃ—(અણુગમે દુવિહે પણત્તે) અનુગમના બે પ્રકારો છે. અનુગમ
 શબ્દનો અર્થ સૂત્રાનુ કૂલ અર્થનું કથન કરે છે. તેો આ અનુગમ (સુત્તાણુગમે
 ય નિજ્જુત્તિ અણુગમે ય) સૂત્રાનુગમ અને નિર્યુક્તિ-અનુગમ આ પ્રમાણે બે
 પ્રકારનો છે. આમાં પદચ્છેદરૂપ સૂત્રવ્યાખ્યાન એટલે કે સૂત્રનું પદચ્છેદ કરવું
 આ સૂત્રાનુગમ છે. આ સૂત્રાનુગમ સૂત્રને સ્પર્શનારી નિર્યુક્તિના વ્યાખ્યાનમાં

નિઃ-નિશ્ચયેન યુક્તાઃ=સૂત્રેણ એકીભાવેન સંવદ્ધા અર્થાસ્તેષાં યુક્તિઃ=સ્ફુટરૂપતા-
પાદનમ્-નિર્યુક્તિઃ, 'યુક્ત' શબ્દસ્ય નિરુક્તવિધિના લોપો દ્રષ્ટવ્યઃ । નામસ્થાપના-
દ્વિપ્રકારૈઃ સૂત્રવિભજનં તદર્થઃ, નિર્યુક્તિરૂપોઽનુગમો=વ્યાખ્યાનં નિર્યુક્તે વાંઽનુ-
ગમો નિર્યુક્ત્યનુગમઃ । સ ચ નિક્ષેપનિર્યુક્ત્યનુગમઃ, ઉપોદ્ઘાતનિર્યુક્ત્યનુગમઃ,
સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુક્ત્યનુગમશ્ચેતિ ત્રિવિધઃ । તત્ર-નિક્ષેપનિર્યુક્ત્યનુગમઃ-નિક્ષેપઃ=

ઉત્તર--(નિજ્જુત્તિઅણુગમે) નિર્યુક્તિ મેં જો 'નિઃ' હૈ, વસકા
અર્થ નિશ્ચય સે યુક્ત-અર્થાત્ સૂત્ર કે સાથ એકીભાવ સે સંવદ્ધ હુપ
અર્થોં કી યુક્તિ સ્ફુટ કરના-ઇસકા નામ નિર્યુક્તિ હૈ । નિરુક્ત વિધિ
કે અનુસાર યહાં યુક્ત શબ્દ કા લોપ હો ગયા હૈ । ઇસકા તાત્પર્ય યહ
નિશ્ચલતા હૈ કિ-'નામ, સ્થાપના આદિ પ્રકારોં દ્વારા સૂત્ર કા વિભાગ
કરના યહ નિર્યુક્તિ શબ્દ કા અર્થ હૈ । નિર્યુક્તિરૂપ જો અનુગમ વ્યાખ્યાન
હૈ વહ, અથવા નિર્યુક્તિ કા જો અનુગમ હૈ, વહ નિર્યુક્તિ અનુગમ હૈ । યહ
નિર્યુક્તિ અનુગમ (તિવિદે પળ્ળતે) ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા)
વે ડસકે પ્રકાર વે હૈ--(નિક્ષેપનિજ્જુત્તિઅણુગમે, ઉપોદ્ઘાતનિજ્જુત્તિ-
અણુગમે, સુત્તકાસિઅનિજ્જુત્તિઅણુગમે) નિક્ષેપ નિર્યુક્તિઅનુગમ, ઉપો-
દ્ઘાત નિર્યુક્તિઅનુગમ, સૂત્રસ્પર્શક નિર્યુક્તિઅનુગમ । (સે કિં તં નિક્ષેપ-
નિજ્જુત્તિઅણુગમે ?) હે બદંત ! નિક્ષેપનિર્યુક્તિઅનુગમ કયા હૈ ?

આવી બાય છે, એટલા માટે અહીં તેનું પૃથક્ કથન કર્યું નથી (સે કિં
તં નિજ્જુત્તિ અણુગમે ?) હે બદંત ! નિર્યુક્તિ અનુગમ શું છે ?

ઉત્તર--(નિજ્જુત્તિઅણુગમે) નિર્યુક્તિમાં જે 'નિઃ' છે તેનો અર્થ
'નિશ્ચય' છે. આ નિશ્ચયથી યુક્ત એટલે કે સૂત્રની સાથે એકીભાવથી સંબદ્ધ
થયેલ અર્થોની યુક્તિ-સ્ફુટતા કરવી તેનું નામ નિર્યુક્તિ છે. નિરુક્ત વિધિ
મુજબ અહીં યુક્ત શબ્દનો લોપ થઈ ગયો છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે
છે કે 'નામ સ્થાપના વગેરે પ્રકારો વડે સૂત્રનો વિભાગ કરવો આ નિર્યુક્તિ
શબ્દનો અર્થ છે. નિર્યુક્તિરૂપ જે અનુગમ-વ્યાખ્યાન છે, તે અથવા
નિર્યુક્તિનો અનુગમ છે તે નિર્યુક્તિ અનુગમ છે આ નિર્યુક્તિ અનુગમ
(તિવિદે પળ્ળતે) ત્રણ પ્રકારનો કહેવામાં આવેલ છે. (તં જહા) તે પ્રકારો આ
પ્રમાણે છે (નિક્ષેપનિજ્જુત્તિ અણુગમે, ઉપોદ્ઘાતનિજ્જુત્તિઅણુગમે, સુત્તકાસિ-
અનિજ્જુત્તિઅણુગમે) નિક્ષેપ નિર્યુક્તિ અનુગમ, ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિ અનુગમ,
સૂત્રસ્પર્શક નિર્યુક્તિ અનુગમ (સે કિં તં નિક્ષેપનિજ્જુત્તિ અણુગમે) હે બદંત !
નિક્ષેપ નિર્યુક્તિ અનુગમ શું છે ?

અનુયોગચન્દ્રિકા ઢીકા સૂત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૭૭૭

નામસ્થાપનાદિભેદમિષ્ણસ્તદ્વિષયા યા નિર્યુક્તિસ્તદ્રૂપસ્તસ્યા ચા ડનુગમઃ, સ ચ અનુગતઃ=અનુદ્વાત એવ. અર્થ ભાવઃ—અત્રૈવ સૂત્રે પ્રાગાવશ્યકસામાયિકાદિપદાનાં નામસ્થાપનાનિષ્લેષદ્વારેણ યદ્ વ્યાખ્યાનં કૃતં તેનૈવ નિષ્લેષનિર્યુક્ત્યનુગમોડપિ વ્યાખ્યાતો વિજ્ઞેયઃ, તસ્યેવાસ્યાડપિ વ્યાખ્યાનાદિતિ. તથા—ઉપોદ્ઘાતઃ=વ્યાખ્યાનાદિતિ. તથા—ઉપોદ્ઘાતનિર્યુક્ત્યનુગમઃ—ઉપોદ્દહનનમ્—ઉપોદ્ઘાતઃ=વ્યા-

ઉત્તર—(નિક્ષેવનિજ્જુત્તિઅણુગમે અણુગણ) નામ સ્થાપના આદિરૂપ નિષ્લેષ કે વિષયભૂત બની હુઈ જો નિર્યુક્તિ હૈ, હસ નિર્યુક્તિરૂપ જો અનુગમ હૈ વહ, અથવા નામસ્થાપના આદિરૂપ નિષ્લેષ કે વિષયભૂત બની હુઈ નિર્યુક્તિ કા જો અનુગમ હૈ, વહ નિર્યુક્તિ અનુગમ હૈ. યહ અનુજ્ઞાત હી હૈ. તાત્પર્ય યહ—કિ હસી સૂત્ર મેં પહિલે આવશ્યક, સામાયિક આદિ પદોં કા નામ સ્થાપના આદિ દ્વારા જો વ્યાખ્યાન ક્રિયા ગયા હૈ, હસી સે નિષ્લેષ નિર્યુક્તિ અનુગમ ખી વ્યાખ્યાત હો જાતા હૈ. કયોંકિ હસી વ્યાખ્યાન કી તરહ સે હસકા ખી વ્યાખ્યાન હૈ. (સે તં નિક્ષેવનિજ્જુત્તિઅણુગમે) હસ પ્રકાર સે નિષ્લેષ નિર્યુક્તિ અનુગમ કા અર્થ હૈ. (સે કિં તં ઉવગ્ધાયનિજ્જુત્તિ અણુગમે?) હે ભદન્ત ! ઉપોદ્ઘાતનિર્યુક્તિઅનુગમ કા અર્થ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(ઉવગ્ધાયનિજ્જુત્તિ અણુગમે) ઉપોદ્ઘાતનિર્યુક્તિ અનુગમ મેં જો ઉપોદ્ઘાત શબ્દ હૈ, હસકા અર્થ ‘ઉપોદ્દહનનમ્ ઉપોદ્ઘાતઃ’ હસ

ઉત્તર—(નિક્ષેવનિજ્જુત્તિઅણુગમે અણુગણ) નામ સ્થાપના આદિરૂપ નિષ્લેષને વિષયભૂત થયેલ જે નિર્યુક્તિ છે, આ નિર્યુક્તિરૂપ જે અનુગમ છે, તે અથવા નામ સ્થાપના આદિરૂપ નિષ્લેષના વિષયભૂત બનેલ નિર્યુક્તિનો જે અનુગમ છે. તે નિર્યુક્તિ અનુગમ છે. આ અનુજ્ઞાત જ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે એજ સૂત્રમાં પહેલાં આવશ્યક સામાયિક આદિપદોનું નામ સ્થાપના આદિ નિષ્લેષ વડે જ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવેલ છે, તેથી જ નિષ્લેષ નિર્યુક્તિ અનુગમ પણ વ્યાખ્યાત થઈ ગય છે. કેમકે તે વ્યાખ્યાનની જેમજ આનું પણ વ્યાખ્યાન છે. (સે તં નિક્ષેવનિજ્જુત્તિઅણુગમે) આ પ્રમાણે નિષ્લેષ નિર્યુક્તિ અનુગમનો અર્થ છે. (સે કિં તં ઉવગ્ધાયનિજ્જુત્તિ અણુગમે?) હે ભદન્ત ! ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિ અનુગમનો અર્થ શો છે ?

ઉત્તર—(ઉવગ્ધાયનિજ્જુત્તિઅણુગમે) ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિ અનુગમમાં જે ઉપોદ્ઘાત શબ્દ છે, તેનો અર્થ ‘ઉપોદ્દહનનમ્ ઉપોદ્ઘાતઃ’ આ નિર્યુક્તિ

સ્વયેયસૂત્રસ્ય વ્યાખ્યાવિધિસમીપીકરણં, તસ્ય તદ્વિષયા વા યા નિર્યુક્તિસ્તયા-
સ્તદ્વિષો વા યોડનુગમઃ સ ઉપોદ્ધાતનિર્યુક્ત્યનુગમઃ । સ ચાનુપદં વક્ષ્યમાણાભ્યાં
દ્વાભ્યાં મૂળગાથાભ્યામ્ અનુગન્તવ્યઃ=વિજ્ઞેયઃ । મૂળગાથાદ્વયમેવાહ-‘તંજહા-ઉદેસે’

નિરુક્તિ કે અનુસાર વ્યાખ્યેય સૂત્ર કા વ્યાખ્યાવિધિ કે સમીપ કરના, એસા હૈ । હસ ઉપોદ્ધાત કી જો નિર્યુક્તિ હૈ ઉસકા અથવા હસ ઉપોદ્ધાત કી કરનેવાલી જો નિર્યુક્તિ હૈ, ઉસકા વ્યાખ્યાન કરના યા ઉસ નિર્યુક્તિ-રૂપ વ્યાખ્યાન કરના યહ નિર્યુક્તિ અનુગમ કા અર્થ હૈ । હસ પ્રકાર દોનો શબ્દો કી મિલાકર ઉપોદ્ધાતનિર્યુક્તિઅનુગમ કા વાચ્યાર્થ સ્પષ્ટ હો જાતા હૈ । હસી વિષય કી સૂત્રકાર (હમાહિં દોહિં મૂળગા-હાહિં અણુગંતવ્વે-તં જહા) હન નિમ્નલિખિત દો ગાથાઓ દ્વારા સમ-જ્ઞાને કે લિયે કહ રહે હૈ-એ ગાથાએ યે હૈ--

ઉદેસે ૧, નિદેસે ૨, નિગમે ૩, ચિત્તે ૪, કાલ ૫, પુરિસે ૬, કારણ ૭, પચ્ચય ૮, લક્ષણ ૯, નણ ૧૦, સમોચારણા ૧૧, ણુમણ ૧૨, ૧૧ । કિં ૧૩ કહિવિહં ૧૪ કસ્સ ૧૫ કહિં ૧૬, કેસુ ૧૭, કહં ૧૮, કેચ્ચિરં હવહ કાલં ૧૯, કહ ૨૦, સંતર ૨૧, મવિરહિયં ભવા ૨૨, ગરિસ ૨૪ ફાસણ ૨૫ નિરુત્તી ૨૬ ॥૨॥ (સે તં ઉવગ્ધાયનિજ્જુત્તિઅણુગમે) યહાં ‘વક્તવ્ય’ પદકા સંબંધ સર્વત્ર લગા લેના ચાહિયે । તથા ચ ઉદેશ કહના ચાહિયે । નિર્દેશ કહના ચાહિયે । (૧) ‘ઉદેશ-સામાન્ય

મુજબ વ્યાખ્યેયસૂત્રની વ્યાખ્યાવિધિ-સમીપ કરવી આવે છે. આ ઉપો-દ્ધાતની જે નિર્યુક્તિ છે અથવા આ ઉપોદ્ધાતને વિષય કરનારી જે નિર્યુક્તિ છે, તેનું વ્યાખ્યાન કરવું અથવા તે નિર્યુક્તિરૂપ વ્યાખ્યાત કરવું આ નિર્યુક્તિ અનુગમનેા અર્થ છે. આ પ્રમાણે બંને શબ્દોને એકત્ર કરીને ઉપોદ્ધાત નિર્યુક્તિ અનુગમનેા વાચ્યાર્થ રૂપરૂઢ થઈ જાય છે. એજ વિષયને સૂત્રકાર (હમાહિં દોહિં મૂળગાહાહિં અણુગંતવ્વે-તં જહા) આ નિમ્ન લિખિત બે ગાથાઓ વડે સમજાવવા માટે કહી રહ્યા છે. તે ગાથાઓ આ છે.

(ઉદેસે ૧, નિદેસે ૨, નિગમે ૩, ચિત્તે ૪, કાલ ૫, પુરિસે ૬, કારણ ૭, પચ્ચય ૮, લક્ષણ ૯, નણ ૧૦, સમોચારણા ૧૧, ણુમણ ૧૨, ૧૧ ॥ કિં ૧૩, કહિવિહં ૧૪, કસ્સ ૧૫, કહિં ૧૬, કેસુ ૧૭, કહં ૧૮, કેચ્ચિરં હવહ કાલં ૧૯, કહ ૨૦, સંતર ૨૧, મવિરહિયં ૨૨, ભવા ૨૩, ગરિસ ૨૪, ફાસણ ૨૫, નિરુત્તી ૨૬ ॥૨॥ સે તં ઉવગ્ધાયનિજ્જુત્તિઅણુગમે) અહીં ‘વક્તવ્ય’ પદનેા સંબંધ સર્વત્ર લગાડવેા એઈ એ તેમજ ઉદેશ કહેવેા એઈ એ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુચ ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૭૭૧

इत्यादि । उद्देशः—उद्देशनम् उद्देशो वक्तव्यः वक्तव्येति सर्वत्र संबध्यते । उद्देशश्च सामान्यतोऽभिधानम् । यथा—अध्ययनमिति प्रथमं द्वारम् ॥१॥ तथा—निर्देशः—निर्देशनं निर्देशः=विशेषाभिधानम् । स चापि वक्तव्यः । यथा—सामायिकमिति । ननु सामान्यविशेषाभिधानद्वयं निक्षेपद्वारे प्रोक्तमेव, कथं पुनरिहाप्युच्यते ? इति चेदाह—अत्र—सिद्धस्यैव सामान्यविशेषाभिधानद्वयस्य तत्र निक्षेप—मात्राभिधानं कृतमिति पुनरत्रकथने नास्ति कश्चिद् दोष इति द्वितीयं द्वारम् ॥२॥ तथा—निर्गमः—

રૂપ સે કથન કરના હસકા નામ ઉદેશ હૈ જૈસે 'અધ્યયન' એસા કહના ઉદેશ કા વિશેષરૂપ સે કથન કરના નામ નિર્દેશ હૈ જૈસે સામાયિક એસા કહના ।

શંકા—સામાન્ય ઓર વિશેષ હન દોનોં કા કથન નિક્ષેપ દ્વાર મેં તો કહા હી જા ચુકા હૈ, તો ફિર યહાં ખી ઉનકા કથન કરના ચાહિયે, એસા આપ કયોં કહતે હો ?

ઉત્તર—‘યહાં સે સિદ્ધ હુવ હી સામાન્ય ઓર વિશેષ હન દોનોં કે નિક્ષેપ માત્ર કા નિક્ષેપ દ્વાર મેં કથન કિયા ગયાહૈ । અતઃ ફિર સે યહાં વહને મેં કોઈ દોષ નહીં હૈ । તાત્પર્ય હસકા યહ હૈ કિ સામાન્ય ઓર વિશેષ હન દોનોં કી સિદ્ધિ અનુગમદ્વાર મેં હી હુઈ હૈ, જય હનકી સિદ્ધિ હો ચુકી—તથ જાકર નિક્ષેપ દ્વાર મેં હનકે નિક્ષેપ કા કથન કિયા ગયા હૈ । હસ પ્રકાર પુનઃ હનકે યહાં કથન કરને મેં કોઈ વિરોધ નહાં આતા

નિર્દેશ કહેવો એમ, વગેરે (૧) ઉદેશ સામાન્ય રૂપથી કથન કરવું તેનું નામ ઉદેશ છે, જેમ કે ‘અધ્યયન’ આમ કહેવું. ઉદ્દેશનું વિશેષરૂપથી કથન કરવું તેનું નામ નિર્દેશ છે. જેમ કે ‘સામાયિક’ આમ કહેવું.

શંકા—સામાન્ય અને વિશેષ એઓ બન્નેનું કથન નિક્ષેપ દ્વારમાં તો થયેલું જ છે, તો પછી અહીં પણ તેનું કથન અપેક્ષિત છે, એવું તમે શા માટે કહો છો ?

ઉત્તર—અહીંથી સિદ્ધ થયેલ જ સામાન્ય અને વિશેષ એઓ બન્નેના નિક્ષેપમાત્રનું નિક્ષેપદ્વારમાં કથન કરવામાં આવેલું છે. એથી ફરીથી અહીં કહેવામાં કોઈ દોષ નથી. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે. કે સામાન્ય અને વિશેષ એઓ બન્નેની સિદ્ધિ અનુગમ દ્વારમાં જ થયેલી છે, જ્યારે એમની સિદ્ધિ થઈ ગઈ ત્યારે નિક્ષેપ દ્વારમાં આના નિક્ષેપનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે ફરી એમનું અહીં કથન કરવામાં કોઈપણ બાતનો વિરોધ આવતો નથી. તેમજ નિર્ગમ નીકળવાનું નામ છે. આમાં આ બાતનો વિચાર

ઉત્તર--ત્યાં આગમ દ્વારમાં સામાન્ય ઉદ્દેશમાત્રથી તીર્થંકરોનું જ્ઞાન કરાવવામાં આંચુ છે. અને અહીં તેમનું વિશેષ અભિધાનરૂપ નિર્દેશ કરવામાં આવેલ છે. તેમજ અહીં નિર્ગમમાં ક્ષેત્ર, કાળ, પુરુષ, કારણ, પ્રત્યય આ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૭૮૧

નિર્ગમનમુચ્યતે, इत्यपि तस्मादत्र वैशिष्ट्यम्, अतो नास्ति पौनरुक्त्यशङ्केति तृतीयं द्वारम् ॥३॥ तथा-क्षेत्रं वक्तव्यम् । कालः=प्रमाणकालो भावकालश्च वक्तव्यः । कस्मिन् क्षेत्रे कस्मिन् काले कस्मिन्भावे च सामायिकमुत्पन्नमिति वक्तव्यमिति भावः । यथा-क्षेत्रे-मध्य पापानगर्या महासेनवनोध्याने, काले-वैशाखशुक्लैकादश्यां प्रथमपौरुषीकाले, भावे च क्षायिकभावे वर्तमानस्य भगवतो महावीरस्य मुखादनन्तरं सामायिकं निर्गतम् । ततोऽतिरिक्तं यन्निर्गतं सामायिकं तत् परम्परमिति । तदुक्तम्
वइसाह सुद्ध-इकार-सोए सुह पढम पोरिसीकाळे ।

महसेणवणुज्जाणे, पावापुरिसु द्विए रम्मे ॥१॥

इन सब विशेषताओं से विशेषित सामायिक का निर्गमन कहा गया है । इसलिये भी वहां से इसमें विशिष्टता है । इस प्रकार आगम द्वार में सामान्यरूप से कथन होने पर भी वही कथन यहां नाना विशेषताओं को लेकर किया जाने के कारण उससे पुनरुक्तिदोष का प्रसंग प्राप्त नहीं होता है तथा क्षेत्र और काल प्रमाणकाल और भाव काल-का भी कथन करना चाहिये-जैसे-किस क्षेत्र में किस काल में, किस भाव में सामायिक उत्पन्न हुआ है । इस विषय को स्पष्ट करने के लिये कहना चाहिये कि-क्षेत्र में-मध्य पावापुरीमें महासेनवनोध्यान में काल में,-वैशाखशुक्ल ११ के दिन प्रथम पौरुषीकाल में, भाव में-क्षायिक भाव में वर्तमान भगवान् महावीर के मुख से अनन्तर सामायिक निकला है, इनके अतिरिक्त जो सामायिक निकला वह परम्पर-सामायिक कहलाया । तदुक्तम्-‘वइसाहसुद्ध’ इत्यादि । इस गाथाओं

સર્વં વિશેષતાઓથી વિશેષિત સામાયિકનું નિર્ગમન કહેવામાં આવેલ છે. એટલા માટે પણ ત્યાંથી તેમાં વિશિષ્ટતા છે. આ પ્રમાણે આગમ દ્વારમાં સામાન્ય રૂપથી કથન હોવા છતાંએ તેજ કથન અહીં અનેક વિશેષતાઓને લઈને કરવામાં આવેલ છે તેથી તેમાં પુનરુક્તિ દોષનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતો નથી. તેમજ ક્ષેત્ર અને કાળ-પ્રમાણકાળ અને ભાવકાળનું પણ કથન કરવું જોઈએ, જેમ કે કયા ક્ષેત્રમાં, કયા કાળમાં, કયા ભાવમાં સામાયિક ઉત્પન્ન થયેલ છે. આ વિષયને સ્પષ્ટ કરવા માટે આ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ કે ક્ષેત્રમાં, મધ્યપાવાપુરીમાં મહાસેન વનોદ્યાનમાં, કાળમાં વૈશાખ શુકલ ૧૧ ના દિવસે પ્રથમ પૌરુષીકાળમાં, ભાવમાં-ક્ષાયિક ભાવમાં, વર્તમાન ભગવાન મહાવીરના મુખથી અનંતર સામાયિક નિર્ગત થયેલ છે. એના સિવાય જે સામાયિક નિર્ગત થયેલ છે પરંપર સામાયિક કહેવાયું તદુક્તમ્-‘વइसाह सुद्ध’ इत्यादि आ गाथानुं तात्पर्यं એ જ પૂર્વોક્ત રૂપમાં છે. તથા જે

તેલુકપૂર્યસ્મ, સ્વાહ્યમાવે ઠિયસ્સ જિણ રણ્ણો ।

મુહઓ નિગપમેયં, અણંતરં પરંરં સેસં ॥૨॥

છાયા—વૈશાલ્યુદ્વેકાદક્યાં શુભમથનપૌરુષીકાલે ।

મહાસેનવનોધાને પાનાપુરીષુ સ્થિતે રમ્યે ॥૧॥

ત્રૈલોક્યપૂજિતસ્ય ક્ષાયિકમાવે સ્થિતસ્ય જિનરાજસ્ય ।

મુલ્લતો નિર્ગતમેતત્ અનંતરં પરમ્પરં શોષમ્ ॥૨॥ ઇતિ

ઇતિ ચતુર્થ પશ્ચમં ચ દ્વારમ્ ॥૪॥૧॥

તથા ચ—પુરુષો વક્તવ્યઃ=યસ્માત્પુરુષાદિદં સામાયિકં નિર્ગતં સ પુરુષો વક્તવ્યઃ

યથા—અર્થતો મગવતો મહાવીરાદિદં નિર્ગતં, સૂત્રતશ્ચ ગૌતમાદિગણધરેભ્યઃ । ઇતિ ।

તદુક્તમ્—

‘અથઓ ય મહાવીરા, સુતઓ ગોયમાહઓ ।

નિગમયં પુણ અગ્ગાણં, પત્તં વેદમણુકમા ॥૩॥

છાયા—અર્થતશ્ચ મહાવીરાત્, સૂત્રતો ગૌતમાદિતઃ ।

નિર્ગતં પુનરસ્માકં, માપ્તં વેદમણુકમાત્ ॥ ૩ ॥ ઇતિ પઠં દ્વારમ્ ॥ ૬ ॥

તથા—યેન કારણેન તીર્થંકરઃ સામાયિકં કથયતિ, યેન ચ કારણેન ગણધરાસ્તત્ શૃણ્વન્તિ, તત્કારણં વક્તવ્યમ્ । યથા—‘મયા તીર્થંકરનામગોત્રં વદ્ધં, તત્ત્વ વેદયતિવ્વ’—મિતિકારણમાશ્રિત્ય તીર્થંકરઃ સામાયિકં કથયતિ ।

કા તાત્પર્ય યહી પૂર્વોક્તરૂપ સે હૈ તથા જિસ પુરુષ સે સામાયિક નિર્ગત હુઆ હૈ, ઉસ પુરુષ કા ખી કથન કરના ચાહિયે—જૈસે અર્થ કી અપેક્ષા યહ સામાયિક મગવાન્ મહાવીર સે નિકલા હૈ ઓર સૂત્ર કી અપેક્ષા ગૌતમાદિ ગણધરો સે નિકલા હૈ—તદુક્તમ્ ‘અથઓ ય મહાવીરા’ ઇત્યાદિ । હસ ગાથાકો તાત્પર્ય યહી પૂર્વોક્ત હૈ । તથા જિસ કારણ સે તીર્થંકર સામાયિક કહતે હૈ ઓર જિસ કારણ સે ગણધર ઉસે સુનતે હૈ ઉસ કારણ કા ખી કથન કરના ચાહિયે । જૈસે—મૈને તીર્થંકર નામ ગોત્ર કા બન્ધ કિયા હૈ, અતઃ વહ મુકે વેદન કરને કે યોગ્ય હૈ’ હસ

પુરુષથી આ સામાયિક નિર્ગત થયેલ છે, તે પુરુષનું પણ કથન કરવું જોઈએ જેમ અર્થની અપેક્ષા આ સામાયિક ભગવાન મહાવીરથી નિર્ગત છે. અને સૂત્રની અપેક્ષાએ ગૌતમાદિ ગણધરોથી નિર્ગત છે. તદુક્તમ્ ‘અથઓ ય મહાવીરા’ ઇત્યાદિ આ ગાથાનું તાત્પર્ય પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ છે. તથા જે કારણથી તીર્થંકર સામાયિક કહે છે, અને જે કારણથી ગણધરા તેને સાંભળે છે, તે કારણનું કથન પણ કરવું જોઈએ. જેમ—મેં તીર્થંકર નામ ગોત્રનો બંધ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૭૮૩

તદુક્તમ્—

તિથ્યરો કિં કારણં માસઃ સામાહ્યં તુ અજ્ઞયણં ? ।

તિથ્યરનામગોત્રં, વદ્ધં મે વેદ્યશ્વંતિ” ॥૪॥

છાયા-તીર્થકરઃ કિં કારણં માસતે, સામાયિકં તુ અધ્યયનમ્ ? ।

તીર્થકરનામગોત્રં વદ્ધં મયા વેદયિતવ્યમિતિ ॥૪॥

અત્રેદં बोध्यम्—

તીર્થકરસ્તીર્થકરભવગ્રહણાસૃતીયે પૂર્વમવેડ્ગલાન્યા ધર્મદેશનાદિમિસ્તીર્થકર-
મામગોત્રં વદ્ધનાતિ । તત્ત્વ તીર્થકરનામગોત્રં મનુષ્યગતાવેવ સ્ત્રી વા પુરુષો વા
નપુંસકો વા શુભલેદયઃ ‘અર્હત્સિદ્ધમવચને’-ત્યાદિભિઃ પુનઃ પુનરાસેવિતૈ-
વિંશત્યાકારણૈઃ વિંશતિસ્થાનકસેવનરૂપૈઃ, અન્યતરૈર્વા એકદ્વિત્ત્યાદિભિરતિષ્ઠિ-
નોતૈઃ કારણૈર્વદ્ધનાતિ । યત્ર ભવે તીર્થકરનામગોત્રં વદ્ધનાતિ સ મનુષ્યભવઃ
કારણ કો આશ્રિત કરકે તીર્થકર સામાયિક કા કથન કરતે હૈં ।
તદુક્તમ્ ‘તિથ્યરો કિં કારણં’ હર્યાદિ-હસ ગાથાકા ભાવ યહી પૂર્વોક્ત
હૈ । તાત્પર્ય યહ હૈ કિ, તીર્થકર તીર્થકર ભવકો ગ્રહણ કરને સે પહિછે
તીસરે ભવ મેં વિના કિસી ગ્લાનિ ભાવ કે ધર્મદેશના આદિ કાર્ય કરતે
હૈં । હસસે વે તીર્થકર નામ ગોત્રકર્મ કા બન્ધ કર હેતે હૈં । યહ તીર્થ-
કર નામ ગોત્ર કર્મ કા બન્ધ મનુષ્ય ગતિ મેં હી હોતા હૈ, ચાહે
વહ સ્ત્રી હો, પુરુષ હો યા નપુંસક હો હનમેં સે કોઈ બી હો,
યદિ વહ શુભલેદ્યાવાલા હૈ, ઔર વિંશતિ (૨૦) સ્થાન કો ઉસને
અચ્છી પ્રકાર સે પુનઃ પુનઃ આસેવન કિયા હૈ યા હન વીસ સ્થાનો
મેં સે એક દો ત્રીન આદિ સ્થાનો કા સેવન કર ઉન્હેં ઉસને અત્યન્ત

કર્યા છે, એથી તે મને વેદન દરવા થોડ્ય છે, આ કારણને આશ્રિત કરીને
તીર્થકર સામાયિકનું કથન કરે છે, તદુક્તમ્—‘તિથ્યરો કિં કારણં’ ઇત્યાદિ
આ ગાથાનો ભાવ પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે, તીર્થકર
તીર્થકર ભવને ગ્રહણ કરતાં પહેલાં તૃતીય ભવમાં વગર કોઈપણ જાતના
ગ્લાનિ ભાવથી ધર્મદેશના આદિ કાર્યો કરે છે. એથી તે તીર્થકર
નામ ગોત્રનો બંધ કરી લે છે. આ તીર્થકર નામ ગોત્ર કર્મનો બંધ મનુષ્ય
ગતિમાં જ કરે છે, ભલે તે પછી સ્ત્રી હોય કે પુરુષ હોય કે
નપુંસક હોય, આમાંથી કોઈપણ હોય, જો તે શુભલેશ્યા યુક્ત
છે, અને વિંશતિ (૨૦) સ્થાન કેને તેણે સારી રીતે વારંવાર આસેવન
કર્યા છે યા આ વીશ સ્થાનોમાંથી એક, બે-ત્રણ વગેરે સ્થાનોનું સેવન

મથમઃ, દ્વિતીયો દેવમવો નારકમવો વા, તૃતીયમનુબ્યમવે તુ તીર્થકરો ભૂત્વા સામાયિકપરૂપણાદિભિઃ તીર્થકરનામકર્મક્ષયં કૃત્વા સિદ્ધો મવતીતિ। તથા—ગૌતમાદયો ગણધરા યેન કારણેન સામાયિકં શ્રવન્તિ, તદેવં વિજ્ઞેયમ્। તથાદિ—મગવન્મુસ્તારચિન્દનિર્ગતસામાયિકશ્રવણેન જ્ઞાનમુત્પદ્યતે इति જ્ઞાનાર્થં ગણધરાણાં સામાયિકશ્રવણમિતિ। સામાયિકશ્રવણજનિતજ્ઞાનં સુન્દરાસુન્દરભાવાનાં=શુભાશુભપદાર્થાનામ્ ઉપલબ્ધયે=અવવોધાય મવતિ। તતશ્ચ શુભેષુ મવૃત્તિરશુભેભ્યશ્ચ

પુષ્ટ કર લિયા છે, તો વહ તીર્થ'કર નામ ગોત્ર કર્મ કા બન્ધ કરતા છે। જિમ ભવ મેં વહ તીર્થ'કર નામ ગોત્ર કા બન્ધ કરતા છે, ઉસકા વહ પહિલા ભવ હોતા છે। હસકે બાદ વહ મરકર દુસરે ભવ મેં યા તો દેવ-પર્યાય મેં જાતા છે યા નારકપર્યાય મેં—સો યહ ઉસકા દુસરા ભવ હોતા છે, વહાં સે નિકલ કર ફિર યહ મનુબ્ય ભવમેં આતા છે ઓર યહ ઉસકા તૃતીય ભવ હોતા છે। હસ ભવ મેં વહ તીર્થ'કર હોકર સામાયિક પરૂપણા આદિ દ્વારા તીર્થ'કર નામકર્મ કા ક્ષય કરકે સિદ્ધ હો જાતા છે। તથા ગૌતમ આદિ ગણધર જિસ કારણ સે સામાયિક કા શ્રવણ કરતે હૈં—વહ કારણ હસ પ્રકાર સે છે—

મગવાન કો મુસ્તારચિન્દ સે નિર્ગત જો સામાયિક છે, ઉસ સામાયિક કો શ્રવણ કરને સે હન્હે જ્ઞાન ઉત્પન્ન હોતા છે। હસલિયે જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કો નિમિત્ત સામાયિક કા શ્રવણ ગણધર કરતે હૈં। જો જ્ઞાન સામાયિક શ્રવણ કરને સે ઉત્પન્ન હોતા છે, વહ જ્ઞાન શુભ ઓર

કરીને તેમને તેણે અતીવ સંપુષ્ટ કરી લીધા છે, તો તે તીર્થ'કર નામ ગોત્ર કર્મનો બંધ કરે છે. જે ભવમાં તે તીર્થ'કર નામગોત્રનો બંધ કરે છે, તેનો તે ભવ પ્રથમ ભવ હોય છે, ત્યાર પછી તે મરણ પામીને બીજા ભવમાં કાંતો દેવપર્યાયમાં જાય છે, કાં નારકપર્યાયમાં, તો આમ તેનો આ દ્વિતીય ભવ હોય છે. ત્યાંથી નીકળીને ફરી તે મનુબ્ય ભવમાં આવે છે. અને આ તેનો તૃતીય ભવ હોય છે આ ભવમાં તે તીર્થ'કર થઈને સામાયિક પ્રરૂપણા વગેરે વડે તીર્થ'કર નામકર્મનો ક્ષય કરીને સિદ્ધ થઈ જાય છે. તેમજ ગૌતમ વગેરે ગણધર જે કારણથી સામાયિકનું શ્રવણ કરે છે. તે કારણ આ પ્રમાણે છે—

ભગવાનના મુખારવિદ્યથી નિર્ગત જે સામાયિક છે. તે સામાયિક શ્રમણ કરવાથી તેમને જ્ઞાન થાય છે. એથી જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે જ ગણધરો સામાયિકનું શ્રમણ કરે છે. જે જ્ઞાન સામાયિક શ્રમણ કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્ઞાન શુભ અને અશુભ પદાર્થોના અવબોધ માટે હોય

અનુયોગકાન્નિકા ટીકા સુત્ર ૨૫૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૭૮૫

નિવૃત્તિર્ભવતિ । તે ચ પ્રવૃત્તિનિવૃત્તીક્રમેણ તપઃસંયમયોઃ કારણમ્ । તપઃ સંય-
મયોઃ સતોઃ પાપકર્મણોઽગ્રહણમ્ । તતશ્ચ કર્મધિવેકઃ=કર્મ નિર્જરા-જીવપ્રદેશેભ્યઃ
કર્મણઃ પૃથગ્ભવનમ્ । તેન જીવસ્ય અશરીરિતા, અશરીરિતયા અનાબાધતા તતશ્ચ
જીવોઽવેદનો=વેદનારહિતો ભવતિ । અવેદનત્વાચ્ચ અનાકુલઃ=અવિહ્વલો ભવતિ ।
તતશ્ચ નિરુક્તઃ=સમસ્તભાવરોગરહિતઃ । તતશ્ચ જીવોઽચલઃ । અચલત્વેન સિદ્ધિક્ષેત્રે
શાશ્વતો ભવતિ । શાશ્વતત્વં ચોપગતઃ સન્ન્યાસાધ્યસુખં લભતે । इत्थं परम्पराऽव्या-
बाधसुखनिमित्तं सामायिकश्रवणम् । तदुक्तम्-

‘गोयममाई सामाइयं तु किं कारणं नित्यायेति ? ।

नाणस्म तं तु सुंदरमंगुलभावाण उवलद्वी ॥५॥

અશુભ પદાર્થો' કે અવ્યયોધ કે લિયે હોતા હૈ' इसलिसे इससे शुभ में
प्रवृत्ति और अशुभ से निवृत्ति होती है । अब जो ये शुभमें प्रवृत्ति
और अशुभ से निवृत्ति हैं, वे तप और संयम में कारण होती हैं ।
जब तप और संयम का सद्भाव आत्मा में हो जाता है तब
पाप कर्म का ग्रहण आत्मा में नहीं होता । इससे पूर्व संचितकर्मों
की निर्जरा होती है जीव के प्रदेशों से कर्मों का पृथक्करण होता है
-इससे जीव में अशरीरिता और इससे अनाबाधता होती है । इससे
जीव वेदना रहित बन जाता है-और वेदना रहित होने के कारण वह
आकुलता रहित बन समस्त भावरोग से रहित बन जाता है । भाव
रोग से रहित होने के कारण फिर वह अचल होकर सिद्धिक्षेत्र में
शाश्वत विराजमान हो जाता है और अव्याबाध सुख का भोक्ता हो जाता
है । इस प्रकार परम्परारूप से अव्यबाध सुख प्राप्ति के निमित्त सामा-

છે માટે એથી શુભમાં પ્રવૃત્તિ અને અશુભથી નિવૃત્તિ થાય છે. હવે જો આ
શુભમાં પ્રવૃત્તિ અને અશુભથી નિવૃત્તિ છે, તે તપ અને સંયમમાં કારણરૂપ
હોય છે જ્યારે તપ અને સંયમને સદ્ભાવ આત્મામાં છે, ત્યારે પાપકર્મનું
ગ્રહણ આત્મામાં હોતું નથી. આત્માથી પૂર્વસંચિત કર્મોની નિર્જરા થાય છે,
જીવના પ્રદેશોથી કર્મોમાં પૃથક્કરણ હોય છે, આથી જીવમાં અશરીરતા અને
એથી અનાબાધતા હોય છે. એથી જીવ વેદના રહિત થઈ જાય છે. અને
વેદના રહિત થવાથી તે આકુલતા રહિત બનીને સમસ્ત ભાવરોગથી રહિત
થઈ જાય છે. ભાવરોગથી તે અચળ થઈને સિદ્ધિ ક્ષેત્રમાં શાશ્વત વિરાજમાન
થઈ જાય છે. અને અવ્યાબાધ સુખભોક્તા થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે પરંપરા
રૂપથી અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્તિ નિમિત્ત સામાયિકનું શ્રવણ છે. તદુક્તમ

હોઈ પવિત્રિ નિવિત્તી, સંજમતવપાવકમ્મ અગહ્ણં ।

કમ્મ વિવેગો ય તદ્વા, કારણમસરીરયા ચૈવ ॥૬॥

કમ્મવિવેગો અસરીરયાઃ અસરીરયાઽનાવાદાપ્ ।

હોઈ અણવાદનિમિત્તં અવેયજો અણાત્તલો નિરુઓ ॥૭॥

નિરુયત્તાપ્ અયલો અયલત્તાપ્ ય સાસપ્ હોઈ ।

સાસયમાવયુવગઓ અઘ્વાવાદં સુદં છદઈ' ॥૮॥

છાયા—ગૌતમાદયસ્તુ કિં કારણં સામાયિકં નિશામયન્તિ ।

જ્ઞાનસ્ય તતસ્તુ સુન્દરમઙ્ગુલ્લ ભાવનામુપલબ્ધિઃ ॥૫॥

ભવતિ મટ્ટત્તિર્નિવૃત્તિઃ સંયમતપઃ પાપકર્માગ્રહણમ્ ।

કર્મવિવેકઃ તથા કારણમસરીરતા ચૈવ ॥૬॥

કર્મવિવેકોઽસરીરતાયાઃ અસરીરતાઽનાવાધાયાઃ ।

ભવતિ અનાવાધાનિમિત્તમ્ અવેદનમ્ અનાકુલો નીરુક્ ॥૭॥

નીરુક્તયાઽચ્છઃ અવલતયા ચ શાશ્વતો ભવતિ ।

શાશ્વતભાવમુપગતઃ અઘ્યાવાધં સુખં લમતે ॥૮॥ રૂતિ ।

તથા—યેન પ્રત્યયેન=વિશ્વાસેન ભગવતા સામાયિકમુપદિષ્ટં, યેન ચ પ્રત્યયેન ગણધરા ભગવતોપદિષ્ટં સામાયિકં શૃણ્વન્તિ, સ પ્રત્યયશ્ચ વક્તવ્યઃ । યથા—અહં કેવલજ્ઞાનીતિ પ્રત્યયેન તીર્થંકરઃ સામાયિકં વ્રવીતિ । અયં સર્વજ્ઞ રૂતિ પ્રત્યયેન ગણધરાસ્તત્ શૃણ્વન્તિ ।

યિક કા શ્રવણ હૈં । તદુક્તમ્—‘ગોયમાઈ સામાઈયંતુ કિં કારણં નિસા-
મેતિ ?’ રૂત્યાદિ ગાથાઓં કા ભાવાર્થ યહી પૂર્વોક્તરૂપ સે હૈં । તથા
જિસ પ્રત્યય—વિશ્વાસ કો લેકર ભગવાન્ સામાયિક કા ઉપદેશ કરતે
હૈં ઓર જિસ વિશ્વાસ કો લેકર ગણધર ભગવદુપદિષ્ટ સામાયિક કા
શ્રવણ કરતે હૈં । એસા વહ પ્રત્યય ખી કહના ચાહિયે । જૈસે ‘મૈં’ કેવલી
હું—કેવલ જ્ઞાનવાલા હું—રૂસ વિશ્વાસ સે તીર્થંકર સામાયિક કા કથન
કરતે હૈં, તથા યે ભગવાન્ સર્વજ્ઞ હૈં રૂસ નિશ્ચય સે ગણધર રૂસ ઉપ-

‘ગોયમાઈ સામાઈયં તુ કિં કારણં નિસામેતિ ? ’ વગેરે ગાથાઓનેા ભાવાર્થ
પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ થાય છે. તથા જે પ્રત્યય વિશ્વાસને લધને ભગવાન
સામાયિક વિષે ઉપદેશ કરે છે, અને જે વિશ્વાસના આધારે ગણધરે ભગવ-
દુપદિષ્ટ સામાયિકનું શ્રવણ કરે છે, એવેા તે પ્રત્યય પણ કહેવેા બેઠાએ—
જેમ ‘હું’ કેવલી છું’ કેવલ જ્ઞાનવાળો છું’. આ વિશ્વાસથી તીર્થંકર સામા-
યિકનું કથન કરે છે, તેમજ આ ભગવાન સર્વજ્ઞ છે. આ નિશ્ચયથી ગણધરે

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિકપણમ્

૭૮૭

તદુક્તમ્—

‘કેવલનાણજુઓઽહં, તિજિણો સામાહયં ઉવદિસેહ ।

સવ્વવિઝ્ઞુ एसो इय, पच्चयओ गणी निसामिति ॥९॥

છાયા—કેવલજ્ઞાનયુતોઽહમિતિ જિનઃ સામાયિકમુપદિશતિ ।

सर्वविदेष्ट इति प्रत्ययतो गणि निशामयन्ति ॥९॥ इति

તથા—સામાયિકસ્ય લક્ષણં વક્તવ્યમ્ । યથા—સમ્યક્ત્વસામાયિકસ્ય તત્ત્વશ્રદ્ધાનં લક્ષણં, શ્રુતસામાયિકસ્ય જીવાદિપરિજ્ઞાનં લક્ષણં, ચારિત્રસામાયિકસ્ય સાવધવિરતિલક્ષણમ્, દેશવિરતિસામાયિકસ્ય તુ વિરત્યવિરતિસ્વરૂપં મિશ્રં લક્ષણમ્ ।

તદુક્તમ્—

‘સામાહયસ્સ લક્ષણમ્,—મુત્તં ચઽવિહં જિણવરિદેહિં ।

सद्वहण जाणणा खलु, विरई मीसं चउत्थं तु ॥१०॥’

છાયા—સામાયિકસ્ય લક્ષણમુક્તં ચતુર્વિધં જિનવરેન્દ્રૈઃ ।

श्रद्धानं ज्ञानं खलु विरति मिश्रं चतुर्थं तु ॥१०॥ इति ।

इति नवमं द्वारम्

દિષ્ટ સામાયિક કા શ્રવણ કરતે હૈ । તદુક્તમ્—કેવલનાણજુઓઽહંતિ જિણો સામાહયં ઉવદિસેહ’ ઇત્યાદિ ગાથાકા ભાવાર્થ યહાં પૂર્વોક્ત હૈ । તથા સામાયિક કા લક્ષણ મી કહના ચાહિયે—જેસે સમ્યક્ત્વ સામાયિક કા લક્ષણ તત્વાર્થ કી શ્રદ્ધા હૈ । શ્રુતસામાયિક કા લક્ષણ જીવાદિતત્ત્વો કા પરિજ્ઞાન હોના હૈ । ચારિત્ર સામાયિક કા લક્ષણ સર્વ સાવધયોગ સે વિરતિ હોના હૈ । દેશવિરતિ સામાયિક કા લક્ષણ વિરતિ અવિરતિ-રૂપિ મિશ્રસ્વરૂપ હૈ । તદુક્તમ્—સામાહયસ્સ લક્ષણમુત્તં ચઽવિહં જિણ-વરિદેહિં’ ઇત્યાદિ ગાથા કા ભાવ યહી પૂર્વોક્તરૂપ સે હૈ । યહ નવમદ્વાર હૈ । તથા—ઇસ દશમદ્વાર મેં નૈગમ આદિ નયોં કા વિવેચન કરના ચાહિયે ।

તે ઉપદિષ્ટ સામાયિકનું શ્રવણ કરે છે. તદુક્તમ્—‘કેવલનાણજુઓઽહંતિ જિણો સામાહયં ઉવદિસેહ’ ઇત્યાદિ ગાથાનો ભાવાર્થ પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ છે. તેમ જ સામાયિકનું લક્ષણ પણ કહેવું જોઈએ—જેમ ‘સમ્યક્ત્વ સામાયિકનું લક્ષણ તત્વાર્થની શ્રદ્ધા છે. શ્રુત સામાયિકનું લક્ષણ જીવાદિ તત્ત્વોનું પરિજ્ઞાન થવું છે. ચારિત્ર સામાયિકનું લક્ષણ સર્વ સાવધ યોગથી વિરતિ થવું છે. દેશ વિરતિ અવિરતિરૂપી મિશ્ર સ્વરૂપ છે, તદુક્તમ્—‘સામાહયસ્સ લક્ષણમુત્તં ચઽ વિહં જિણવરિદેહિં’ વગેરે ગાથાનો ભાવ પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ છે આ નવમ દ્વાર છે. તેમ જ આ દશમદ્વારમાં નૈગમ વગેરે નયોનું વિવેચન કરવું જોઈએ.

તથા-નયો નૈગમાદિ લક્ષણો વક્તવ્યઃ । નનુ નયપ્રમાણે નયા અભિહિતાઃ, વક્ષ્યમાણે ચતુર્થે નયલક્ષણે મૂલાનુયોગદ્વારે ચ મણિષ્યન્તે, પુનરિદ્ધોપાદાનં કિમર્થમ્ ? इति चेत्, उच्यते, पूर्वे नयप्रमाणे नयानां स्वरूपमात्रमभिहितम्, अत्र तु नयानां समवतारं, कस्य नयस्यानुमतं किं सामायिकमिति च दर्शयितुं नयग्रहणम् । तथा-वक्ष्यमाणे मूलद्वारे नयाः प्रतिपदं सूत्रार्थविषयाः, अत्र तु सामायिक-समुदायार्थमात्रविषया इत्यदोषः ॥इति दशमं द्वारम् १०॥

તથા-તેષાં નયાનાં સમવતારો વક્તવ્યઃ । નૈગમાદિનયાનાં યત્ર સમવતારઃ સંભવતિ, તત્ર સ દર્શનીય ઇતિ માત્રઃ । તદુક્તમ્—

શંકા--નયપ્રમાણ મેં પહિલે નય કહદિય ગયે હૈં, તથા વક્ષ્યમાણ ચૌથે નયલક્ષણમેં ઔર મૂલાનુયોગદ્વાર મેં યે નય કહે ખી જાવેગે, તો ફિર યહાં इनके उपादान करने का क्या प्रयोजन है ?

ઉત્તર—પહિલે નયરૂપ પ્રમાણદ્વાર મેં નયોં કા કેવલ સ્વરૂપ કહા ગયા હૈ—યહાં તો નયો કા સમવતાર તથા કૌન નય કિસ સામાયિક કો માનતા હૈ, યહ સથ કહા જાતા હૈ, હસલિયે હસ વિષય કો કહને કે લિયે હસ દ્વાર કા કથન આવશ્યક કહા ગયા હૈ । તથા વક્ષ્યમાણ જો મૂલદ્વાર હૈં, હસમેં જો નય હૈં વે હરણક પદ મેં સૂત્રાર્થ કો વિષય કરને વાલે કહે ગયે હૈં । ઔર યહાં તો સામાયિક સમુદાય કે માત્ર અર્થ કો વિષય કરનેવાલે કહે ગયે હૈં । હસલિયે યહાં પુનરુક્તિ દોષ કી પ્રસક્તિ હોને કી સંભાવના હી નહીં હોતી હૈ । તથા હનનયોં કે સમવતાર કહના ચાહિયે । અર્થાત્ નૈગમ આદિ નયોં કા જહાં સમવતાર

શંકા:--નયપ્રમાણમાં પહેલાં નયો કહેવામાં આવ્યાં છે, તેમ જ વક્ષ્યમાણ ચતુર્થ નયલક્ષણમાં અને મૂલાનુયોગદ્વારમાં આ નયો પણ કહેવામાં આવશે પછી અહીં તેમનું ઉપાદાન કરવાનું પ્રયોજન શું છે ?

ઉત્તર:--પ્રથમ નય રૂપ પ્રમાણદ્વારમાં નયોનું કેવળ સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે. અહીં તો નયોના સમવતાર તેમ જ કયો નય કયા સામાયિકને માને છે, આ બધું કહેવામાં આવે છે. એટલા માટે આ વિષયને કહેવા માટે આ દ્વારનું કથન આવશ્યક માનવામાં આવ્યું છે. તેમ જ વક્ષ્યમાણ બે મૂલદ્વારો છે, તેમાં બે નય છે, તે દરેકે દરેક પદમાં સૂત્રાર્થને વિષય બનાવનાર કહેવામાં આવેલ છે. અને અહીં તો સામાયિક સમુદાયના માત્ર અર્થને વિષય બનાવનારા કહેવામાં આવ્યા છે, એથી અહીં પુનરુક્તિ દોષની પ્રસક્તિ થવાની સંભાવના નથી. તેમ જ તે નયોના સમવતાર પણ કહેવા

‘मूढनश्यं सुयं कालियं तु न नया समोयरंति इह ।

अपुहुत्ते समोयारो, नत्थि पुहुत्ते ममोयारो ॥११॥’

छाया—मूढनयिकं श्रुतं कालिकं तु न नयाः समवतरन्ति इह ।

अपृथक्त्वे समवतारो नास्ति पृथक्त्वे समवतारः ॥११॥ इति ।

अयं भावः—कालिकं श्रुतं तु मूढनयिकम्—मूढाः=अविभागस्था नया परिम-
स्तमूढनयम्, तदेव मूढनयिकम्—अविभक्तनययुक्तम् । अत इह कालिकश्रुते नया
न समवतरन्ति । तथा—अपृथक्त्वे=चरणकरण—धर्मकथागणित—द्रव्यानुयोगलक्ष-
णानां चतुर्णामनुयोगानामपृथग्भावे नयानां पतिसूत्रं समवतारो भवति । पृथक्त्वे=
चरणकरण—धर्मकथा—गणित—द्रव्यानुयोगानां पृथग्भावे समवतारो न भवतीति ।
अत्रेदं बोध्यम्—पूर्व चरणकरणादि चतुर्णामनुयोगानामपृथग्भावे पतिसूत्रं चतुर्णा-

अन्तर्भाव संभवित हो, वहाँ वह दिखलाना चाहिये । तदुक्तम् ‘मूढन-
श्यं’ इत्यादि—इस गाथा का भाव यह है कि—‘कालिकश्रुत’ मूढनयिक है—
अविभक्तनयों से युक्त है, इसलिये इस कालिक श्रुत में नयों का सम-
वतार नहीं होता है । तथा चरण, करण, धर्मकथागणित और द्रव्यानु-
योगरूप जो चार अनुयोग हैं—उनकी अपृथगवस्था में नयों का समवतार
प्रत्येक सूत्र में होता है । तथा इनकी पृथक् अवस्था में नयों का समव-
तार नहीं है । यहाँ ऐसा समझना चाहिये, पहिले चरण करण आदि
चारों अनुयोगों में पृथक्ता नहीं थी—अर्थात् अपृथक्ता थी । सो इस अपृ-
थगवस्था में—अभिन्नता में हर एक सूत्र में चारों अनुयोगों का अवतार
हो जाता था, सो इस अवतार में नयों का अवतार होना निश्चित था ।

लेख्ये. जेठवे के नेगम वगेरे नयेनो त्यां समवतार—अन्तर्भाव संभवित
होय, त्यां ते अताववे लेख्ये. तदुक्तम् मूढनश्यं’ इत्यादि आ गाथानो
भाव आ प्रमाणे छे के ‘कालिक श्रुत मूढनयिक छे, अविभक्त नयेथी युक्त
छे, जेथी आ कालिक श्रुतमां नयेनो समवतार होतो नथी. तथा चरण,
करण, धर्मकथा गणित अने द्रव्यानुयोग इप के चार अनुयोगो छे,
तेमनी अपृथगवस्थाभां नयेनो समवतार हरेके हरेक सूत्रमां होय
छे. तेम न जेमनी पृथक् अवस्थाभां नयेनो समवतार थतो नथी. अही
आम समज्जुं लेख्ये—पडेलो चरण करण वगेरे चारे चार अनुयोगमां
पृथक्ता न हती, जेठवे के अपृथक्ता हती. तो आ अपृथगवस्थाभां—
अभिन्नतामां हरेके हरेक सूत्रमां चारे चार अनुयोगोनो समवतार थज्जतो
होतो आ अवतारमां नयेनो अवतार निश्चित होतो, परंतु काण प्रमाणो

મપ્યવતારે નયાવતારો નિશ્ચિતભાસીત્ । કાઞ્ચપમાવાત્ શિષ્યાણાં બુદ્ધિમાન્ધ્યમવેક્ષ્ય
નયાનાં વિચારબાહુલ્યમસુગમત્ત્વં ચ વિલોક્ય ચિરન્તનૈરાચાર્યૈશ્ચત્વારોઽનુયોગાઃ
પૃથક્પૃથક્વ્યવસ્થાપિતાઃ । તત્ર- ચરણકરણાનુયોગે

આચારાઙ્ગસૂત્રં પ્રશ્નવ્યાકરણં ચેતિ દ્વે અઙ્ગસૂત્રે, દશૈકાલિકં-મૂલસૂત્રમ્, બૃહત્ક-
લ્પાદીનિ ચત્વારિચ્છેદસૂત્રાણિ, આવશ્યકસૂત્રં ચેત્યષ્ટૌ સૂત્રાણિ । ધર્મકથાઽનુયોગે-
જ્ઞાતાધર્મકથાઙ્ગમ્, ઉપાસકદશાઙ્ગમ્, અન્તકૃદશાઙ્ગમ્, અનુત્તરોપપાતિક-
દશાઙ્ગમ્, વિપાકસૂત્રં ચૈતાનિ પચ્ચાઙ્ગસૂત્રાણિ, ઔપપાતિકસૂત્રં, રાજપ્રશ્નીયસૂત્રં,
નિરયાવલિકાદીનિ પચ્ચેતિ મિલિત્ત્વા સપ્તોપાઙ્ગસૂત્રાણિ, ઉત્તરાધ્યયનં મૂલસૂત્રં
ચેતિ ત્રયોદશસૂત્રાણિ ।

પરંતુ કાલ કે પ્રભાવ સે શિષ્યોંકી બુદ્ધિ મેં મન્દતા આની ગઈ, સો હસ
મન્દતા કો દેલ્લકર તથા નયસંબંધી વિચાર બાહુલ્ય કો ઓર ઉસમેં
અસુગમતા કો જાનકર પ્રાચીન આચાર્યોં ને પૃથક્ પૃથક્ રૂપસે ચાર
અનુયોગ વ્યવસ્થાપિત કર દિયે હૈ । હનમેં જો ચરણકરણાનુયોગ હૈ, ઉસમેં
આચારાઙ્ગ સૂત્ર, પ્રશ્નવ્યાકરણ યે દો અંગસૂત્ર, દશૈકાલિક મૂલસૂત્ર
બૃહત્કલ્પ આદિચાર છેદ સૂત્ર ઓર આવશ્યક સૂત્ર યે આઠ સૂત્ર હૈ ।
ધર્મકથાનુયોગ મેં-જ્ઞાતાધર્મકથાઙ્ગ, ઉપાસકદશાઙ્ગ, અન્તકૃદશાઙ્ગ, અનુ-
ત્તરોપપત્તિકદશાઙ્ગ, ઓર વિપાકસૂત્ર યે પાંચ, અઙ્ગસૂત્ર, તથા-ઔપપા-
તિક સૂત્ર, રાજપ્રશ્નીયસૂત્ર ઓર નિરયાવલિકા આદિ ૫ ઉપાઙ્ગસૂત્ર યે
૭ સાત ઉપાઙ્ગ સૂત્ર, एवं ઉત્તરાધ્યયનરૂપ મૂલ સૂત્ર હસ પ્રકાર યે ૧૩
સૂત્ર હૈ । ગણિતાનુયોગ મેં જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞસિ, ચન્દ્રપ્રજ્ઞસિ સૂર્યપ્રજ્ઞસિ યે ત્રીન

શિષ્યેની બુદ્ધિમાં મંદતા આવતી ગઈ, આ બુદ્ધિ મંદતા જોઈને તથા નય
સંબંધી વિચાર બાહુલ્યને અને તેમાં અનુગમતાને જાણીને પ્રાચીન આચાર્યોએ
પૃથક્ પૃથક્ રૂપમાં ચાર અનુયોગો વ્યવસ્થાપિત કરી દીધા. આમાં જે ચરણ
કરણાનુયોગ છે, તેમાં આચારાંગસૂત્ર, પ્રશ્નવ્યાકરણ એ બન્ને અંગસૂત્રો,
દશૈકાલિક મૂલ સૂત્ર બૃહત્કલ્પ વગેરે ચાર છેદ સૂત્ર અને આવશ્યક સૂત્ર
આ આઠ સૂત્રો છે. ધર્મકથાનુયોગમાં જ્ઞાતાધર્મકથાંગ, ઉપાસકદશાંગ, અન્ત-
કૃદશાંગ, અનુત્તરોપપત્તિક દશાંગ, અને વિપાકસૂત્ર આ પાંચ અંગસૂત્ર તથા
ઔપપાત્તિકસૂત્ર, રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર અને નિરયાવલિકા આદિ ૫ ઉપાંગસૂત્રો,
આ ૭ ઉપાંગ સૂત્રો, તથા ઉત્તરાધ્યયન રૂપ મૂળ સૂત્ર આ પ્રમાણે આ બધાં
૧૩ સૂત્રો છે. ગણિતાનુયોગમાં જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞસિ, ચન્દ્ર પ્રજ્ઞસિ, સૂર્ય પ્રજ્ઞસિ,

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૭૧૧

ગણિતાનુયોગે—

જમ્બૂદ્વીપપદ્ધતિઃ ૧ ચન્દ્રમણ્ડલિઃ ૨, સૂર્યમણ્ડલિઃ ૩ ઓષ્ઠપાદસૂત્રાણિ ।

દ્રવ્યાનુયોગે તુ—

સૂત્રકૃતાઙ્ગ, સ્થાનાઙ્ગ, સમવાયાઙ્ગ, મગવતી ચેતિ ચત્વાર્યઙ્ગસૂત્રાણિ, જીવાજીવાભિગમઃ પ્રજ્ઞાપના ચેતિ દ્વે ઉપાઙ્ગમુત્રે, નન્દી અનુયોગદ્વારં ચેતિ દ્વે મૂલમુત્રે ઇતિ અષ્ટૌ સૂત્રાણિ । इत्थं चतुर्णामनुयोगानां पृथक्पृथक्व्यवस्थापनात् नयानां समवतारः सम्प्रति व्यवच्छिन्न इति करणचरणानुयोगवर्तिनि सामायिके नयावतारः सम्प्रति न भवतीति । इत्येकादर्श द्वारम् ॥११॥

ત્ર-કસ્ય નયસ્ય કિં સામાયિકં મોક્ષમાર્ગત્વેનાનુમતમિત્યપિ વક્તવ્યમ્ । યથા-નૈગમસંગ્રહવ્યવહારાસ્યોડપિ નયાસ્તવઃ સંયમરૂપં ચારિત્રસામાયિકં, નિર્ગ્ર-
ઉપાઙ્ગસૂત્ર છે । દ્રવ્યાનુયોગ મેં સૂત્રકૃતાઙ્ગસ્થાનાઙ્ગ, સમવાયાઙ્ગ, ઓર મગ-
વતી યે ચાર અંગસૂત્ર, તથા જીવાભિગમ, ઓર પ્રજ્ઞાપના યે દો ઉપાઙ્ગ,
સૂત્ર, એવં નન્દી, અનુયોગદ્વાર યે દો મૂલસૂત્ર હસ પ્રકાર આઠ સૂત્ર
હે । હસ પ્રકાર સેં ચાર અનુયોગોં કી પૃથક્ ૨ રૂપ સે વ્યવસ્થા કુઈ હે ।
હસસે નયોં કા સમવતાર હસ મમય વ્યવચ્છિન્ન હો ગયા હે । હસલિયે
કરણ ચરણાનુયોગવર્તી સામાયિક મેં નયોં કા અવતાર હસ સમય નહીં
હોતા હે । તથા 'કૌન નય સામાયિક કો મોક્ષમાર્ગરૂપ સે માનતા હે ?
યહ બી કહના ચાહિયે । જૈસે-નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર યે તીનોં બી નય તપ
સંયમરૂપ ચારિત્ર સામાયિક કો, નિર્ગ્રંથ પ્રવચનરૂપ શ્રુતસામાયિક કો,
ઓર શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વ સામાયિકોં હન તીનોં સામાયિકોં કો મોક્ષ-

આ ત્રણ ઉપાંગસૂત્રો દ્રવ્યાનુયોગમાં સૂત્ર કૃતાંગ, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ અને
ભગવતી એ ચાર અંગસૂત્ર તથા જીવાભિગમ અને પ્રજ્ઞાપના આ બન્ને
ઉપાંગ સૂત્રો તથા નન્દી, અનુયોગદ્વાર એ બન્ને મૂલસૂત્ર આ પ્રમાણે
આઠ સૂત્રો છે. આ પ્રમાણે ચાર અનુયોગોની પૃથક્ પૃથક્ રૂપમાં વ્યવસ્થા
થયેલ છે. એથી નયોનો સમવતાર આ સમયે વ્યવચ્છિન્ન થઈ ગયેલ છે. એટલા
માટે કરણ ચરણાનુયોગવર્તી સામાયિક નયોનો અવતાર આ વખતે થતો
નથી. તથા કયો નય સામાયિકને મોક્ષમાર્ગરૂપમાં માને છે? આ વિશે પણ
કહેવું જોઈએ. જેમ નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર આ ત્રણે નયો તપ સંયમ રૂપ
ચારિત્ર સામાયિકને, નિર્ગ્રંથ પ્રવચનરૂપ, શ્રુત સામાયિકને અને શ્રદ્ધાન રૂપ
સમ્યક્ત્વ સામાયિકને આ ત્રણે સામાયિકોને મોક્ષમાર્ગરૂપમાં માને છે. અગ્ર
સૂત્રનય અને શબ્દ, સમલિટ્ઠ અને એવંભૂત એ ચારે ચાર નયો સંયમરૂપ

ન્યપ્રવચનરૂપં શ્રુતસામાયિકં, શ્રદ્ધાનરૂપં સમ્યક્ત્વસામાયિકં ચેતિ સામાયિકત્રયં મોક્ષમાર્ગત્વેન મન્યતે । ઋજુસૂત્રનયસ્તયઃ શબ્દનયાશ્ચ સંયમરૂપં ચારિત્રસામાયિકમેવ મોક્ષમાર્ગત્વેન મન્યતે इति । तदुक्तम्—

तव संज्ञमो अणुमओ, नैगमं पवयणं च व्यवहारो ।

सद्दुज्जुमुयाणं पुण, निव्वाणं संज्ञमो चेव' ॥१२॥

છાયા—તપઃ સંયમોઽનુમત્તો નૈર્ગમ્યં પ્રવચનં ચ વ્યવહારઃ ।

શબ્દર્જુસૂત્રાણાં પુનર્નિર્વાણં સંયમ એવ ॥૧૨॥ इति ।

અર્થ ભાવઃ—વ્યવહારનયઃ—તપઃસંયમઃ—તપઃપ્રધાનઃ સંયમઃ—ચારિત્રસામાયિકં મમાનુમતઃ, નૈર્ગમ્યં પ્રવચનં=શ્રુતસામાયિકં ચ શબ્દાત્ સમ્યક્ત્વસામાયિકં ચ મમાનુમતં મોક્ષમાર્ગત્વેનેતિ દ્યુતે । વ્યવહારગ્રહણેન તત્પૂર્વવર્તિનો નૈગમસંગ્રહયોરપ્યય એવાભિપ્રાયઃ । શબ્દર્જુસૂત્રાણાં=ત્રયાણાં શબ્દનયાનામ્ ઋજુસૂત્રસ્ય ચેતિ ચતુર્ણી નયાનાં મતે પુનઃ નિર્વાણં=મોક્ષમાર્ગઃ સંયમ એવ=ચારિત્રસામાયિકમેવ, નેતરે દ્વે સર્વસંવરચારિત્રાનન્તરમેવ મોક્ષપ્રાપ્તેરિતિ ।

માર્ગરૂપ સે માનતે હૈં । ઋજુસૂત્રનય ઔર શબ્દ, સમ્ભિરુદ્ધ એવં-એવં શ્રુત યે ચારોં નય સંયમરૂપ ચારિત્ર સામાયિક કો હી મોક્ષમાર્ગરૂપ સે માનતે હૈં । તદુક્તમ્—‘તવ સંજમો અણુમઓ’ ઇત્યાદિ જો યહ ગાથા હૈ-ઉસકા ભાવાર્થ પૂર્વોક્ત રૂપ સે હી હૈ । ઇસકા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ વ્યવહાર નય તપઃ પ્રધાન સંયમ-અર્થાત્ ચારિત્ર સામાયિક મોક્ષમાર્ગરૂપ સે મુક્તે માન્ય હૈ, નૈર્ગમ્ય પ્રવચનરૂપ શ્રુતસામાયિક મોક્ષમાર્ગરૂપ સે મુક્તે માન્ય હૈ । તથા ચ શબ્દોપાત્ત સમ્યક્ત્વ સામાયિક રૂપસે મુક્તે માન્ય હૈ એસા કરતા હૈ યહાં વ્યવહારનય કે ગ્રહણ સે ઇસકે પૂર્વવર્તી જો નૈગમ ઔર સંગ્રહનય હૈં, ડનકા બી યહી અભિપ્રાય હૈ । ત્રીન શબ્દનયોં એવં ઋજુસૂત્ર નય ઇન ચાર નયોં કે મત સેં ચારિત્ર સામાયિક હી મોક્ષ

ચારિત્ર સામાયિકને જ મોક્ષ માર્ગ રૂપમાં માને છે. તદુક્તમ્—‘તવ સંજમો અણુમઓ’ ઇત્યાદિ જે આ ગાથા છે, તેનો ભાવાર્થ પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે વ્યવહારનય તપઃ પ્રધાન સંયમ એટલે કે ચારિત્ર સામાયિક મોક્ષમાર્ગ રૂપમાં મને માન્ય છે, નૈર્ગમ્ય પ્રવચન રૂપ શ્રુત સામાયિક મોક્ષમાર્ગ રૂપમાં મને માન્ય છે, તથા શબ્દોપાત્ત સમ્યક્ત્વ સામાયિક મોક્ષમાર્ગ રૂપમાં મને માન્ય છે, આમ કહે છે. અહીં વ્યવહારનયના ગ્રહણથી એના પૂર્વવર્તી જે નૈગમ અને સંગ્રહનય છે, તેનો પણ એ જ અભિપ્રાય છે. ત્રણ શબ્દ નથી. તેમજ ઋજુસૂત્રનય આ ચાર નયોના મતમાં ચારિત્ર સામાયિક જ મોક્ષમાર્ગ છે, બીજા બે નહિ. કેમ કે સર્વ

અનુયોગશબ્દિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૭૧૩

ઉક્તગાથાર્થમેવ ગાથાત્રયેનાહ—

‘કસ્સ નયસ્સાણુમયં, કિં સામાડ્યમિહ મોક્ષવમમ્ગોત્તિ ।

મન્નઈ નેગમસંગહ વવહારણં તુ સવ્વાણિ ॥૧૩॥

તવસંજમોત્તિ ચરિત્તં, નિગ્ગયં પવયણંતિ સુયનાણં ।

તસ્મદ્દણે સમ્મત્તં, ચ મ્મહણાઓ ય બોદ્ધવ્વં ॥૧૪॥

ઉજ્જુસુયાદમયં પુણ, નિવ્વાણપહોચરિત્તમેવેગં ।

નહિ નાણદંસણાઈ, માવે વિ ન તેસિં જં મોક્ષ્વો ॥૧૫॥

છાયા—કસ્ય નયસ્યાનુમતં કિં સામાયિકમિહ મોક્ષમાર્ગં इति ।

મળ્યતે નૈગમસંગ્રહવ્યવહારાણાં તુ સર્વાણિ ॥૧૩॥

તપસ્સંયમ इति ચારિત્રં, નૈર્ગ્મ્યં પ્રવચનમિતિશ્રુતજ્ઞાનમ્ ।

તદ્ગ્રહણે સમ્પક્ત્વં, ચ ગ્રહણાન્વ બોધ્યમ્ ॥૧૪॥

ઋજુસૂત્રાદિમતં પુનર્નિર્વાણપથચારિત્રમેવૈકમ્ ।

નહિ જ્ઞાનદર્શને, માવેऽપિ તયોર્યદ્ મોક્ષઃ ॥૧૫॥ इति ।

અત્રેદં બોધ્યમ્—

નૈગમસંગ્રહવ્યવહારાઃ ત્રિષુ સામાયિકેષુ પ્રત્યેકં સામાયિકં મોક્ષમાર્ગત્વેનાનુ-
મન્યન્તે, ઋજુસૂત્રાદયસ્તુ ચત્તારો નયાશ્ચારિત્ર મેવૈકમિતિ નયાનાં મતં પ્રતિષાદિતમ્ ।

માર્ગં હૈં इतर दो नहीं। क्योंकि सर्व संवररूप चारित्र के बाद—अन-
न्तर ही मोक्ष की प्राप्ति होती है। इसी उक्त अर्थ को ही इन तीन
गाथाओं द्वारा व्यक्त किया गया है—वे गाथाएँ ‘कस्स नयस्साणुमयं’
इत्यादि ये यहाँ ऐसा जानना चाहिये—नैगम, संग्रह और व्यवहार ये
नय तीन सामायिकों में से प्रत्येक सामायिक को मोक्ष मार्गरूप से
मानते हैं। तथा जो ऋजुसूत्र आदि चार नय हैं वे एक चारित्ररूप सामा-
यिक को मोक्षमार्ग से मानते हैं। ऐसा नयों का मत प्रतिपादित किया है।

સંવરરૂપ ચારિત્ર પછી જ મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ઉક્ત અર્થને જ આ
ત્રણ ગાથાઓ વડે વ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે. ને ગાથાઓ “કસ્સ નયસ્સા
ણુમયં” વગેરે છે. અહીં આ પ્રમાણે બહુવું યોગ્ય છે કે નૈગમ, સંગ્રહ અને
વ્યવહાર આ નયો ત્રણ સામાયિકોમાંથી દરેક દરેક સામાયિકને મોક્ષમાર્ગ
રૂપમાં માને છે. તથા જે ઋજુ સૂત્ર આદિ ચાર નયો છે, તે એક ચારિત્ર
રૂપ સામાયિકને જ મોક્ષમાર્ગ રૂપમાં માને છે. આ બંનેનો નયોનો મત
પ્રતિષાદન કરવામાં આવેલ છે. પરંતુ જે સ્થિતિપક્ષ છે, તેમાં તો ‘દર્શન

સ્થિતપક્ષેતુ-દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ ત્રીણ્યપિ સામાયિકાનિ સમુદિતાન્યેવેષ્ટાર્થસાધ-
કાનિ, ન તુ પ્રત્યેકમ્ । યથા-વૈદ્યભૈષજાતુરપ્રતિવારકાણાં સમુદિતાનામેવ આરોગ્ય
પ્રતિકારણત્વં, તથૈવ સમ્યક્ત્વેન સમ્યક્ત્વં શ્રદ્ધતે, જ્ઞાનેન તુ જાનાતિ, ચારિત્રેણ તુ
સર્વસાવચ્યાદ્ વિરમતીતિ સમુદિતાન્યેવ મોક્ષં પ્રતિકારણમિતિ ॥ इति द्वादशं
દ્વારમ્ ॥૧૨॥

સામાયિકં કિં=કિં સ્વરૂપમિતિ વક્તવ્યમ્ । અયં ભાવઃ-સામાયિકં કિં જીવઃ
૧, ઉતાજીવઃ ? ૨, જીવસ્ત્વેડજીવસ્ત્વે વા કિં ગુણઃ સામાયિકં ? ૩, કિં વા
દ્રવ્યમ્ ? ૪ કિં વા જીવાજીવોભયં સામાયિકમ્ ? ૫, કિં વા જીવાજીવેભ્યો વ્યતિ-
રિક્તં શશવિષાણવન્ધ્યાપુત્રવત્ શૂન્યાત્મકં સામાયિકમ્ ? ૬, इति षट् प्रश्नाः ।

પરન્તુ જો સ્થિતિ પક્ષ હૈં, ઉસ મેં તો 'દર્શન, જ્ઞાન ઓર ચરિત્ર' ચે ત્રીનો
હી સામાયિક જબ એક આત્મા મેં સમુદિત હોતે હૈં તખી ઇષ્ટ અર્થ કે
સાધક હોતે હૈં-અલગ ૨ રહકર નહીં । ऐसी मान्यता है। जैसे
આરોગ્ય કે પ્રતિ વૈદ્ય ભૈષજ ઓર આતુરજનકે પ્રતિચારક इन तीनों
કી એકતા મેં કારણતા હૈ । इसी प्रकार जब आत्मा सम्यक्त्व से सच्चा
શ્રદ્ધાન કરતા હૈ, જ્ઞાન સે અચ્છે પ્રકાર જાનતા હૈ ઓર ચારિત્ર સે સર્વ-
સાવધયોગ સે વિરક્ત હોતા હૈ તથ હસ પ્રકાર સે સમુદિત હૂए इन तीनों
મેં મોક્ષ કે પ્રતિકારણતા આતી હૈ । इस प्रकार यह १२ वां द्वार है।—

તથા સામાયિક કા કયા સ્વરૂપ હૈ । यह -भी कहना चाहिये। इसका
ભાવ यह है-सामायिक क्या जीवरूप है ? अथवा अजीवरूप है ? या
ગુણરૂપ હૈ ? या द्रव्यरूप है ? अथवा जीव अजीव उभयरूप है ? या जीव
अजीव से भिन्न शश विषाण के जैसा या वन्ध्यापुत्र के जैस शून्यस्वरूप

જ્ઞાન અને ચારિત્ર આ ત્રણે સામાયિકો બ્યારે એક આત્મામાં સમુદિત હોય
છે ત્યારે જ ઇષ્ટ અર્થ સાધક હોય છે. પૃથક્ પૃથક્ રહીને નહિ. એવી
માન્યતા છે. જેમ આરોગ્ય પ્રત્યે વૈદ્ય, ભૈષજ અને આતુરજન પ્રત્યે ચારક એઓ
ત્રણેની એકતામાં કારણતા છે, તેમ જ બ્યારે આત્મા સમ્યક્ત્વથી સાચું
શ્રદ્ધાન કરે છે, જ્ઞાનથી સારી રીતે જાણે છે. અને ચારિત્રથી સમુદિત થયેલ આ
ત્રણેમાં મોક્ષ પ્રત્યે કારણતા આવે છે. આ પ્રમાણે આ ૧૨ મું દ્વાર છે.

તથા સામાયિકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. આનો
ભાવ આ પ્રમાણે છે કે-સામાયિક શું હવરૂપ છે ? અથવા અહવરૂપ
છે ? કે શુભરૂપ છે ? કે દ્રવ્યરૂપ છે ? અથવા હવ અહવ ઉભયરૂપ છે ?
યા હવ અહવથી ભિન્ન શશ વિષાણની જેમ કે વન્ધ્યા પુત્રની જેમ
શૂન્યસ્વરૂપ છે ? આ પ્રમાણે સામાયિકતા સંબંધમાં આ ૬ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૭૬૫

અત્રોત્તરમાહ-યસ્માત્ જીવ એવ સમ્યક્ત્વશ્રુતસામાયિકાભ્યાં શ્રદ્ધતે જાનાતિ ચ જીવ એવ ના જીવાદિઃ, પ્રત્યાચક્ષાણશ્ચ 'પ્રત્યાચક્ષ્યાનં કુર્વન્' ચારિત્રી યતો જીવ એવ ભવતિ ના જીવો નાપ્યભાવઃ, શ્રદ્ધાન જ્ઞાનપ્રત્યાચક્ષ્યાનાનાં પ્રેક્ષાવસ્ત્યેવ સંભવાત્, અજીવાભાવયોશ્ચ પ્રેક્ષાયા અભાવાત્ તેન તસ્માત્ સ એવ જીવઃ સામાયિકં નાજીવાદિરિતિ । યદુક્તં કિં જીવાજીવોભયં સામાયિકમિતિ? તદપિ નો વિચારસદ્ધમ્, જીવાજીવોભયરૂપપદાર્થસ્યાસદ્ધાવાત્, તત્ર જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાભાવેન સામાયિકત્વસ્ય સુતરામભાવાત્ । નન્વસ્તુ જીવઃ સામાયિકમ્, તથાપિ જીવદ્રવ્યં સામાયિકં

હૈ? હસ પ્રકાર સામાયિક કે વિષય મેં યે ૬ પ્રશ્ન કિયે જા સકતે હૈં । હનકા ઉત્તર હસ પ્રકાર સે હૈ-જય યહ બાત હૈ કિ-જીવ હી સમ્યક્ત્વ એવં શ્રુત સામાયિક દ્વારા શ્રદ્ધાન કરતા હૈ ઓર જ્ઞાનતા હૈ અજીવ આદિ નહીં, તથા પ્રત્યાચક્ષ્યાન કરતા હુઆ જીવ હી ચારિત્રવાલા હોતા હૈ, અજીવ નહીં, ઓર ન અભાવરૂપ પદાર્થ ભી એસા હોતા હૈં ક્યોંકિ શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન, એવં પ્રત્યાચક્ષ્યાન હનકા સદ્ધાવ વિચારશીલ આત્મા મેં હી હૈ, અજીવ ઓર અભાવરૂપ પદાર્થ મેં નહીં, ક્યોંકિ વહાં પ્રેક્ષા કા અભાવ હૈ-હસલિયે એસા જીવ હી સામાયિક હૈ, અજીવ આદિ નહીં । તથા-એસા જો પૂછા હૈ કિ-'કયા સામાયિક જીવ અજીવ ઉભયરૂપ હૈ? 'સો એસા પૂછના ભી ઉચિત પ્રતીત નહીં હોતા હૈ । કારણ કિ-'જીવ અજીવ ઉભયરૂપ કોઈ પદાર્થ હી નહીં હૈ । અતઃ ઉસમેં અપને આપ હી જ્ઞાન, દર્શન ઓર ચારિત્ર કે અભાવ સે સામાયિક કા અભાવ આતા હૈ ।

થાય છે. આના ઉત્તરો આ પ્રમાણે છે. જ્યારે આ વાત છે કે 'જીવ જ સમ્યક્ત્વ તેમજ શ્રુત સામાયિક વડે શ્રદ્ધાન કરે છે અને જાણે છે અજીવ વગેરે નહિ, તેમજ પ્રત્યાચક્ષ્યાન કરતો જીવ જ ચારિત્ર સંપન્ન હોય છે, અજીવ નહિ, અને અભાવરૂપ પદાર્થ પણ આ જાતનો હોતો નથી. કેમ કે શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન, તેમ જ પ્રત્યાચક્ષ્યાન એમનો સદ્ધાવ વિચારશીલ આત્મામાં જ હોય છે, અજીવ અને અભાવ રૂપ પદાર્થમાં નહિ, કેમ કે ત્યાં પ્રેક્ષાનો અભાવ છે, એથી એવો જીવ જ સામાયિક છે, અજીવ વગેરે નહિ. તેમ જ આમ જે પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે કે, શું સામાયિક જીવ અજીવ ઉભયરૂપ છે? તો આ જાતનો પ્રશ્ન પણ ઉચિત નથી, કેમ કે "જીવ અજીવ ઉભયરૂપ કોઈ પદાર્થ જ નથી. એથી તેમાં પોતાની એજે જ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના અભાવથી સામાયિકનો અભાવ આવે છે.

કિંવા જીવગુણઃ સામાયિકમ્ ? इति संशयस्तु तिष्ठत्येवेति चेत्, आह-द्रव्यार्थिक नयस्य मतेन जीवद्रव्यं सामायिकम् । पर्यायार्थिकनयस्य मतेन जीवगुणः, परन्तु उभयमिच्छितस्यैव सामायिकत्वम् । तत्सामायिकं सर्वविरतिदेशविरतिभेदेन द्विविधम् । तत्र-सर्वविरति सामायिकं-सावध्ययोगविरतस्त्रिगुणः षट्सु संयत उपयुक्तः षष्ठादिगुणस्थानस्थितो जीवः । पञ्चमगुणस्थानस्थितस्तु जीवो देशविरति सामायिकमिति । तदुक्तम्-

શંકા--જીવ સામાયિક હો-इसमें हमें कुछ नहीं कहना-परन्तु फिर भी यह संदेह तो बना ही रहता है-‘जीव द्रव्य सामायिक है या जीवगुण सामायिक है ।

उत्तर--द्रव्यार्थिकनय के मत से जीव द्रव्य सामायिक है । और पर्यायार्थिकनय के मत से जीव गुण सामायिक है । यह सामायिक सर्व विरति और देशविरति के भेद से दो प्रकार का होता है । इनमें जो सर्वविरति सामायिक है, वह षष्ठादिगुणस्थानवर्ती जीव रूप होता है । यह जीव सावध्ययोग से सर्वथा विरत होता है । मन, वचन और काय इन तीन गुणियों से सुरक्षित होता है । छह काय के जीवों की रक्षा स्वरूप होता है । उपयोगशून्यरूप नहीं होता-प्रयुक्त उपयोग युक्त होता है । अर्थात् सर्वविरति की समाचारी में दत्तावधानरूप-होता है । तथा पंचमगुणस्थानवर्ती जो जीव है, वह देशविरति सामायिक है । अर्थात् देशविरति सामायिक पंचमगुणस्थानवर्ती जीव होता है । तदु-

શંકા:—જીવ સામાયિક હોય, તેમાં અમારે કંઈ કહેવું નથી, છતાંએ આ જાતની શંકા તો બની રહે છે કે ‘જીવ દ્રવ્ય સામાયિક છે કે જીવ ગુણ સામાયિક છે ?

ઉત્તર:—દ્રવ્યાર્થિક નયના મત મુજબ જીવ દ્રવ્ય સામાયિક છે, અને પર્યાયાર્થિક નયના મત મુજબ જીવગુણ સામાયિક છે. પરંતુ ઉભયની સંમિશ્રિત અવસ્થામાં જ સામાયિકતા છે. આ સામાયિક સર્વ વિરતિ અને દેશ વિરતિના ભેદથી બે પ્રકારનું હોય છે. આમાં જે સર્વ વિરતિ સામાયિક છે, તે ષષ્ઠાદિ ગુણ સ્થાન વર્તી જીવ રૂપ હોય છે. આ જીવ સાવધયોગથી સર્વથા વિરત હોય છે, મન, વચન અને કાય આ ત્રણ ગુણિઓથી સુરક્ષિત હોય છે, ૬ કાયના જીવોની રક્ષા સ્વરૂપ હોય છે. ઉપયોગ શૂન્ય રૂપ નહિ પરંતુ ઉપયોગ યુક્ત હોય છે. એટલે કે સર્વ વિરતિની સમાચારીમાં દત્તાવધાનરૂપ હોય છે. તેમ જ પંચમ ગુણ સ્થાનવર્તી જે જીવ છે, તે દેશ વિરતિ સામાયિક છે. એટલે કે દેશ વિરતિ સામાયિક પંચમ ગુણ સ્થાનવર્તી

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २४८ अनुगमनामानुयोगद्वारनिरूपणम्

७९७

‘किं सामाह्यं जीवो, अजीवो द्रव्यमहगुणो होज्जा ।
 किं जीवाजीवमयं होज्ज तदर्थन्तरं वेति ॥१६॥
 सदद्विजाणइ जओ पच्चक्खायं जओ तओ जीवो ।
 नाजीवो नाभावो सोच्चिय सामाह्यं तेण ॥१७॥
 तत्थ वि किं सामाह्यं हवेज्ज द्रव्यं गुणीत्ति चित्तेयं ।
 द्रव्यद्वियस्स द्रव्यं गुणो य तं एज्जनयस्स ॥१८॥
 इहए जीवाणन्तं द्रव्यनयस्सेयरस्स भिन्नंति ।
 उभयनयोभयगाहे, घट्टेज्ज नेकेकगाहम्मि ॥१९॥
 तं सामाह्यं द्विविहं, सव्वविरइ देसविरइ भेषणं ।
 सव्वविरइ सामह्यं, जं पुण तं एवमद्विजाण ॥२०॥
 सावज्ज जोगविरओ, तिगुत्तो छसु संजओ ।
 उवउत्तो जयमाणो आया सामाह्यं होइ ॥२१॥
 देसविरइसामह्यं, पंचमगुणठाण संठिओ जीवो ।
 कहिओ सव्वन्नुहि भगवंतेहि जिणवरेहि ॥२२॥

छाया-किं सामायिकं जीवः अजीवो द्रव्यमयं गुणो भवेत् ।
 किं जीवाजीवमयं भवेत्तदर्थन्तरं वेति ॥१६॥
 श्रद्धते जानाति यतः प्रत्याचक्षाणां यतस्ततो जीवः ।
 नाजीवो नाभावः स एव सामायिकं तेन ॥१७॥
 तत्रापि किं सामायिकं भवेद् द्रव्यगुण इति चिन्तेयम् ।
 द्रव्यार्थिकस्य द्रव्यं गुणश्च तत् पर्यायनयस्य ॥१८॥
 इतरथा जीवादनन्यद् द्रव्यनयस्येतरस्य भिन्नमिति ।
 उभयनयोभयग्रहे घटेत नैकैकग्रहे ॥१९॥
 तत् सामायिकं द्विविधं सर्वविरतिदेशविरतिभेदेन ।
 सर्वविरति सामायिकं यन्पुनस्तदेवमभिजानीहि ॥२०॥
 सावद्ययोगविरतः त्रिगुप्तः पट्टसु संयतः ।
 उपयुक्तो यतमान आत्मा सामायिकं भवति ॥२१॥
 देशविरति सामायिकं पञ्चमगुणस्थानसंस्थितो जीवः ।
 कथितः सर्वज्ञैर्भगवद्भिर्जिनवरैः ॥२२॥ इति त्रयोदशं द्वारम् ॥१३॥

क्तम्-‘किं सामाह्यं जीवो’ इत्यादि इन मात गाथाओं का भावार्थ यहीं पूर्वोक्त प्रकार से हैं । इस प्रकार यह ‘किं’ नामका १३ वां द्वार

७९७ होय છે. તદુક્તમ્-“કિં સામાહ્યં જીવો” ઇત્યાદિ આ સાત ગાથાઓના ભાવાર્થ પૂર્વોક્ત પ્રકાર સે છે. આ પ્રમાણે આ ‘કિં’ નામક ૧૩ મું દ્વાર

તથા-સામાયિકં કૃતિવિધમ્ ? इत्यपि वक्तव्यम् ।

યથા-સમ્યક્ત્વસામાયિકં શ્રુતસામાયિકં ચારિત્રસામાયિકં ચેતિ ત્રિવિધમ્ ।
તત્ર-સમ્યક્ત્વસામાયિકમ્ - ઔપશમિકક્ષાયિકક્ષાયોપશમિકભેદાત્ ત્રિવિધમ્ ।
શ્રુતસામાયિકમપિ સૂત્રાર્થતદુભયભેદેન ત્રિવિધમ્ । ચારિત્રસામાયિકં ચ અગાર-
સામાયિકાનગારસામાયિકભેદેન દ્વિવિધમ્ । તત્ર અગારસામાયિકમ્=દેશવિરતિ
સામાયિકમ્ । અનગારસામાયિકમ્=સર્વવિરતિસામાયિકમિતિ । તદુક્તમ્-

સામાય્યં પિ તિવિહં, સમ્મત્તસુયં તદ્દા ચરિત્તં ચ ।

દુવિહં ચેવ ચરિત્તં, અગારમણગારિયં ચેવ ॥૨૩॥

તિવિહં સુયસામાય્ય, સુત્તે અત્થે ય તદુભય ચેવ ।

ઉવસમિય સ્વહ્ય સ્વબોવ-સમિયં તિવિહં ચ સમ્મત્તં ॥૨૪॥

હૈ। તથા-‘સામાયિક કિતને પ્રકાર કા હોતા હૈ?’ યહ બી કહના
ચાહિયે-જૈસે હસ દ્વાર મેં યહ પ્રકટ કિયા જાતા હૈ કિ-સામાયિક,
સમ્યક્ત્વ સામાયિક શ્રુતસામાયિક, ઓર ચારિત્ર સામાયિક હસ પ્રકાર
સે ત્રીન પ્રકાર કા હોતા હૈ। હસમેં ઔપશમિક, ક્ષાયિક ઓર ક્ષાયો-
પશમિક કે ભેદ સે સમ્યક્ત્વ સામાયિક ત્રીન પ્રકાર હૈ। શ્રુતસામા-
યિક બી સૂત્ર, અર્થ ઓર સૂત્રાર્થ કે ભેદ સે ત્રીન પ્રકાર કા હોતા હૈ।
તથા જો ચારિત્રસામાયિક હૈ, વહ અગારસામાયિક ઓર અનગાર
સામાયિક કે ભેદ સે દો પ્રકાર કા હોતા હૈ। હન મેં જો અગાર સામા-
યિક હૈ, વહ દેશવિરતિ સામાયિક હૈ ઓર જો અનગારસામાયિક હૈ
વહ સર્વવિરતિ સામાયિક હૈ। તદુક્ત ‘સામાય્યંપિ તિવિહં’ इत्यादि जो

છે. તથા ‘સામાયિક કેટલા પ્રકારનું’ હોય છે? આ વિષે સ્પષ્ટતા આવશ્યક
છે. જેમ કે આ દ્વારમાં આ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે કે સામાયિક, સમ્ય-
ક્ત્વ, સામાયિક, શ્રુતસામાયિક, અને ચારિત્ર સામાયિક આ પ્રમાણે ત્રણ
પ્રકારના હોય છે. આમાં ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિકના ભેદથી
સમ્યક્ત્વ સામાયિક ત્રણ પ્રકારનું છે. શ્રુત સામાયિક પણ સૂત્ર અર્થ અને
સૂત્રાર્થના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું હોય છે, તેમ જ જે ચારિત્ર સામાયિક છે
તે અગાર સામાયિક અને અનગાર સામાયિકના ભેદથી બે પ્રકારનું
હોય છે, આમાં જે અનગાર સામાયિક છે, તે દેશવિરતિ

અનુયોગશબ્દિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૭૨૯

છાયા-સામાયિકમપિ ત્રિવિધં સમ્યક્ત્વશ્રુતં તથા ચરિત્રં ચ ।

દ્વિવિધં ચૈવ ચરિત્રમ્ અગારાનગારિકં ચૈવ ॥૨૩॥

ત્રિવિધં શ્રુતસામાયિકં, સૂત્રમ્ અર્થશ્ચ તદુભયં ચૈવ ।

ઔપશમિક ક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિકં ત્રિવિધં ચ સમ્યક્ત્વમ્ ॥૨૪॥

‘કદ્વિહં’ ઇતિ ચતુર્દશં દ્વારમ્ ॥૨૪॥

તથા-કસ્ય જીવસ્ય સામાયિકં ભવતિ-ઇત્યપિ વક્તવ્યમ્ ।

યથા-યસ્ય જીવસ્ય આત્મા સંયમે નિયમે તપસિ ચ સામાયિક =સંનિહિતો ભવતિ, તસ્ય જીવસ્ય સામાયિકં ભવતિ । તથા-યઃ ત્રસેષુ સ્થાવરેષુ ચ સર્વભૂતેષુ =ત્રસસ્થાવરાત્મકેષુ સકલપ્રાણિષુ સમઃ=તુલ્યો ભવતિ, તસ્ય જીવસ્ય સામાયિકં ભવતીતિ । તદુક્તમ્ ।

‘જસ્સ સામાણિઓ અપ્પા, સંજમે નિયમે તવે ।

તસ્સ સામાઇયં હોઈ, હ્હકેવલિમાસિયં ॥૧॥

જો સમો સવ્વભૂએસુ, તસેસુ થાવરેસુ ય ।

તસ્સ સામાઇયં હોઈ, હ્હ કેવલિમાસિયં ॥૨॥

ये चार गाथाएँ इस विषय में लिखी गई हैं, उनका भावार्थ पूर्वोक्तरूप से ही है । इस प्रकार कतिविध नामका यह चौदहवां द्वार है । तथा-‘किस जीव के सामायिक होता है, यह द्वार भी कहना चाहिये-जैसे जीव की आत्मा संयम में, तप में और नियम में संनिहित होती है, उस जीव को सामायिक होता है, तथा जो जीव त्रस जीवों के ऊपर और स्थावर जीवों के ऊपर समता का भाव रखता है उस जीव को यह सामायिक होता है । तदुक्त-‘जस्स सामाणिओ अप्पा’ इत्यादि

સામાયિક છે, અને જે અનગાર સામાયિક છે, તે સર્વવિરતિ સામાયિક છે, તદુક્ત-‘સામાઇયં વિ ત્રિવિહં’ ઇત્યાદિ જે આ ચાર ગાથાઓ આ સંબંધમાં લખવામાં આવેલી છે, તેના ભાવાર્થ પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ છે. આ પ્રમાણુ આ કતિવિધ નામક ૧૪ મું દ્વાર છે. તેમજ ‘કયા જીવને સામાયિક હોય છે, આ દ્વાર વિષે પણ કહેવું જોઈએ, જેમ કે જે જીવને આત્મા સંયમમાં, તપમાં, અને નિયમમાં સંનિહિત હોય છે, તે જીવને સામાયિક હોય છે. તથા જે જીવ ત્રસજીવો પર અને સ્થાવર જીવો પર સમતાનો ભાવ રાખે છે તે જીવને આ સામાયિક હોય છે, તદુક્ત ‘જસ્સ સામાણિઓ અપ્પા’ ઇત્યાદિ જે આ બે ગાથાઓ અહીં આપેલી છે, તેના

હાયા-યસ્ય સામાનિક આત્મા, સંયમે નિયમે તપસિ ।

તસ્ય સામાયિકં ભવતિ, ઇતિ કેવલિમાપિતમ્ ॥૧॥

યઃ સમઃ સર્વભૂતેષુ, ત્રસેષુ સ્યાવરેષુ ચ ।

તસ્ય સામાયિકં ભવતિ, ઇતિ કેવલિમાપિતમ્ ॥૨॥ ઇતિ ।

અપ્રેદં બોધયમ્-

ઇદં સામાયિકં કેવલિકં=પરિપૂર્ણં પશસ્તં=પવિત્રં ગૃહસ્થધર્માત્ મધ્યાનં ચેતિ જ્ઞાત્વા બુધો=વિદ્વાન્ મુનિઃ સાવધયોગપરિરક્ષણાર્થં=સાવધયોગેભ્યો વિરમણાર્થમ્ હૃદ્યોકે પરલોકે ચ આસ્મદ્વિતમ્=આત્મોપકારકં તત્સામાયિકં કુર્યોદિતિ ।

સમ્પૂર્ણસંયમાઙ્ગીકારસામર્થ્યાભાવેન ગૃહસ્થોઽપિ દ્વિષટિકાકાલમાનોપેતં સર્વવર્જં=સર્વશબ્દવર્જં દ્વિવિધં ત્રિવિધેન સામાયિકં કુર્યોદિતિ ।

જો યે દો ગાથાએં યહાં દી ગઈ હૈ, ડનકા ભાવ પૂર્વોક્તરૂપ સે હી હૈ । યહાં હસ પ્રકાર સે જાનના ચાહિયે-કિ યહ સામાયિક પરિપૂર્ણ ઓર ગૃહસ્થધર્મ કી અપેક્ષા પ્રધાન હોતા હૈ, એસા જાનકર વિદ્વાન મુનિ સર્વ સાવધયોગ સે અપને કો દૂર કરને કે લિયે-અર્થાત્ બચાને કે લિયે સામાયિક અંગીકાર કરે । કયોંકિ યહ દોનોં લોક મેં આત્મા કા પરમ ઉપકારક હોના હૈ । ગૃહસ્થાવસ્થા મેં સંપૂર્ણ સંયમ પાલ નહીં સકતા કયોંકિ સમ્પૂર્ણ સંયમ કે પાલન કરને કી વસ અવસ્થા મેં શક્તિ નહીં હોતી હૈ । ઇસલિયે વહ સર્વ સાવધયોગ કા ત્યાગકર સામાયિક નહીં કર સકતા હૈ । ગૃહસ્થ કે સામાયિક કા કાલ દો ઘડી કા હૈ । હસ સામાયિક મેં સર્વ સાવધયોગ કા વહ ત્યાગ નહીં કર સકતા, હસકા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ-‘સર્વ પ્રકાર સે જિસ પ્રકાર સે યહાં પર નહીં હોતા ।

ભાવ પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ છે. અહીં એવી રીતે જાણવું જોઈએ કે આ સામાયિક પરિપૂર્ણ અને ગૃહસ્થ ધર્મની અપેક્ષા પ્રધાન હોય છે. આમ જાણીને વિદ્વાન મુનિ સર્વ સાવધયોગથી પોતાની જાતને દૂર કરવા માટે એટલે કે બચાવવા માટે સામાયિક અંગીકાર કરે. કેમ કે આ બન્ને લોકોમાં આત્માનો પરમોપકારક હોય છે. ગૃહસ્થાવસ્થામાં સંપૂર્ણ સંયમનું પાલન કરી શકાતું નથી કેમ કે સંપૂર્ણ સંયમ પાલનની તે અવસ્થામાં શક્તિ હોતી નથી. એથી તે સર્વ સાવધયોગને ત્યજીને સામાયિક કરી શકતો નથી. ગૃહસ્થના સામાયિકનો કાળ બે ઘડી જેટલો છે. આ સામાયિકમાં સર્વ સાવધયોગનો તે ત્યાગ કરી શકતો નથી, આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ‘સર્વ પ્રકારથી

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સ્ત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્ ૮૦૧

નનુ ગૃહસ્થોઽપિ સર્વશબ્દસદિતં સામાયિકં કરોતુ, કા હાનિઃ ? ઇતિ ચેત્, આહ-સ્વશક્તિસમ્પાદામેવ ક્રિયાં કર્તું જનઃ પ્રવૃત્તો ભવતિ નેતરમ્ । ગૃહસ્થસ્તુ પૂર્વપ્રવૃત્તે સાવધયોગેઽભિષ્વજ્ઞં મોકું ન શક્નોતિ, અતસ્ત્રિવિધં ત્રિવિધેન ન પ્રત્યા-
હ્યાતિ । एवं यदि स प्रत्याचक्षीत, तदा व्रतमङ्गः प्रसज्जेत ।

વર્થોકિ ગૃહસ્થ કે અણુવ્રત હો સકતા હૈ । મહાવ્રત નહીં । મન, વચન
ઔર કાય કી કૃત, કારિત અનુમોદના इन तीन २ कोटियों से सावध-
योग का त्याग मुनि अवस्था में होता है-तब कि-गृहस्थावस्था में मन
संबन्धी कृतकारित और अनुमोदनारूप त्रिकोटी से सावधयोग का
त्याग नहीं होता है । वचन और काय ही की त्रिकोटियों से सावध-
योग का उसके त्याग होता है । इसलिये वह सावधयोग का परित्याग
उसका सर्व शब्द से वर्जित है । सर्व शब्द का अर्थ यहां पर 'सर्व
प्रकार से' ऐसा है । मन वचन और कायकी कृत कारित अनुमोदना
रूप नौ कोटि से यदि यह सावधयोग का उसके त्याग होता, तब ही
वह त्याग सर्व सावधत्याग कहलाता-परन्तु पूर्वोक्तरूप से यह ऐसा
नहीं है । इसी बात को टीका में 'सर्वशब्दवर्ज' द्विविधं त्रिविधेन-
सामायिकं कुर्यात् 'इस पंक्तिद्वारा स्पष्ट किया है । वचन और काय से
जन्य सावधयोग का यहां परित्याग त्रिविध-कृत, कारित और अनु-
मोदना से है-इसलिये यह सावधयोग परित्याग सर्वशब्द से वर्जित है ।

જેમ મુનિ અવસ્થામાં સાવધયોગનો ત્યાગ થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે અહીં
કરી શકાતો નથી. કેમ કે ગૃહસ્થ અણુવ્રત કરી શકે છે, મહાવ્રત નહિ. મન,
વચન અને કાયથી કૃત, કારિત અને અનુમોદન આ ત્રણ કોટિઓથી સાવધ-
યોગનો ત્યાગ મુનિ અવસ્થામાં હોય છે, જ્યારે ગૃહસ્થાવસ્થામાં મનસંબંધી
કૃત કારિત અને અનુમોદના રૂપ ત્રિકોટીથી સાવધયોગનો ત્યાગ
તેનો સર્વ શબ્દથી વર્જિત છે. સર્વ શબ્દનો અર્થ અહીં 'સર્વ પ્રકારથી' આ
પ્રમાણે છે. મન, વચન અને કાયની કૃત, કારિત, અનુમોદના રૂપ નવ કોટિથી
જે આ સાવધયોગનો તેને ત્યાગ હોતો તે જ તે ત્યાગ સર્વ સાવધત્યાગ
કહેવામાં આવ્યો હોતો, પરંતુ પૂર્વોક્ત રૂપથી આ પ્રમાણે નથી એ જ વાતને
ટીકામાં 'સર્વશબ્દવર્જ' દ્વિવિધં ત્રિવિધેન સામાયિકં કુર્યાત્ 'આ પંક્તિ વડે
સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. વચન અને કાયથી જન્ય સાવધયોગનો અહીં

નનુ ગૃહસ્થસ્ય ત્રિવિધં ત્રિવિધેન પ્રત્યાખ્યાનમપિ આગમે દૃશ્યતે, યથા મગવતી સૂત્રે-(શ. ૮ ઉ. ૫)

‘સમળોનાસગસ્સ ણં મંતે ! પુલ્લમેવ ધૂલે પાળાદ્વાપ અપચ્ચક્ખાપ મવહ । સે ણં મંતે ! પચ્છા પચ્છાદ્ધક્ખમાણે કિં કરેહ ? યોયમા । તીયં પહિકમહ, પહુપ્પનં’
 इस प्रकार दो घड़ी काल तक गृहस्थों को द्विविध सावधयोग का त्रिविध से त्याग कर सामायिक करता चाहिये ।

શંકા—ગૃહસ્થ ખી સર્વ સાવધયોગ કા પરિત્યાગ કર સામાયિક કરે તો, હસમેં કયા હાનિ હૈ ?

ઉત્તર—મનુષ્ય સ્વશક્તિ દ્વારા હોને યોગ્ય હી ક્રિયા કો કરને કે લિયે પ્રવૃત્ત હોતા હૈ । જો અપની શક્તિ કે બાહર કા કામ હૈ, હસમેં વહ પ્રવૃત્ત નહીં હોતા । હસલિયે ગૃહસ્થ કે સર્વ સાવધયોગ કા પરિત્યાગ હોના, હસકી શક્તિ કે બાહર કી ચાત હૈ । ક્યોંકિ વહ પૂર્વ પ્રવૃત્ત સાવધયોગ મેં અભિષ્વજ્ઞ કો માનસિક વિચાર ધારા કો—છોડને કે લિયે સમર્થ નહીં હૈ । અર્થાત્ મન સે વહ ત્રિકોટિપૂર્વક સાવધયોગ કા પરિત્યાગ નહીં કર સકતા હૈ । હસલિયે વહ ત્રિવિધ સાવધયોગ કો ત્રિવિધ સે પ્રત્યાખ્યાત નહીં કરતા ।

શંકા—ગૃહસ્થ કે ત્રિવિધ સાવધયોગ કા ત્રિવિધ સે પ્રત્યાખ્યાન ખી આગમ મેં દેખા જાતા હૈ—જૈસે ‘મગવતી સૂત્ર મેં (શ. ૮ ઉ. ૫)

ત્રિવિધ—કૃત, કારિત અને અનુભોદનાથી છે, એથી આ સાવધયોગ પરિત્યાગ સર્વ શબ્દથી વર્જિત છે. આ પ્રમાણે બે ઘડી કાળ સુધી ગૃહસ્થોને દ્વિવિધ સાવધયોગનો ત્રિવિધથી ત્યાગ કરીને સામાયિક કરવું જોઈએ.

શંકા:—ગૃહસ્થ પણ સર્વ સાવધયોગનો પરિત્યાગ કરીને સામાયિક કરે તો, તેમાં શી હાનિ છે ?

ઉત્તર:—મનુષ્ય સ્વશક્તિ વડે થવા યોગ્ય ક્રિયાને કરવા માટે જ પ્રવૃત્ત હોય છે, જે ચોતાની શક્તિની બહારનું કામ છે, તેમાં તે પ્રવૃત્ત થતો નથી એથી ગૃહસ્થના સર્વ સાવધયોગનો પરિત્યાગ થવો, તેની શક્તિની બહારની વાત છે. કેમ કે પૂર્વ પ્રવૃત્ત સાવધયોગમાં અભિષ્વજ્ઞને માનસિક વિચાર ધારાને ત્યજવામાં સમર્થ નથી, એટલે કે મનથી તે ત્રિકોટિપૂર્વક સાવધયોગનો પરિત્યાગ કરી શકતો નથી, એથી તે ત્રિવિધ સાવધયોગનું ત્રિવિધથી પ્રત્યાખ્યાન કરતો નથી.

શંકા:—ગૃહસ્થના ત્રિવિધ સાવધયોગનું પ્રત્યાખ્યાન પણ આગમમાં જોવામાં આવે છે, જેમ કે ભગવતી સૂત્રમાં (શ. ૮ ઉ. ૫) ‘સમળોનાસગસ્સ

શ્રુત્યુપોગવન્દિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્ ૮૦૩

સંવરેદ્, અણાગયં પચ્ચચ્ચાદ્ । તીયં પડિકમમાણે કિં તિવિહં તિવિહેણં પડિકમેદ્ ? તિવિહં દુવિહેણં પડિકમદ્ ? તિવિહં એગવિહેણં પડિકમદ્ ? જાવ એકવિહં એકવિહેણં પડિકમદ્ ? ગોયમા । તિવિહં તિવિહેણં પડિકમદ્ જાવ એકવિહં એકવિહેણં વા પડિકમદ્ ।’

છાયા—શ્રમગોપાસકસ્ય સ્વલુ મદન્ત ! પૂર્વમેવ સ્થૂલઃ પ્રાણાતિપાતઃ અપ્રત્યા-
હ્યાતો ભવતિ, સ સ્વલુ મદન્ત ! પશ્ચાત્ પ્રત્યાચક્ષણઃ કિં કરોતિ ? ગૌતમ ! અતીતં
પ્રતિક્રામ્યતિ, પ્રત્યુત્પન્નં સંશુણોતિ, અનાદ્યતં પ્રત્યાહ્યાતિ । અતીતં પ્રતિક્રામ્યન્
કિં ત્રિવિધં ત્રિવિધેન પ્રતિક્રામ્યતિ, ત્રિવિધં દ્વિવિધેન પ્રતિક્રામ્યતિ, ત્રિવિધમ્ એક-
વિધેન પ્રતિક્રામ્યતિ, યાવત્ એકવિધમેકવિધેન પ્રતિક્રામ્યતિ ? ગૌતમ ! ત્રિવિધં
ત્રિવિધેન પ્રતિક્રામ્યતિ યાવત્ એકવિધમેકવિધેન પ્રતિક્રામ્યતિ । ઇતિ ।

તર્હિ કથમુચ્યતે ભવતા યત્ શ્રાવકેણ સર્વવર્જં દ્વિવિધં ત્રિવિધેન સામાયિકં
કર્તવ્યમિતિ ચેત્, આહ—ભગવતીમૂત્રે ત્રિવિધં ત્રિવિધેન શ્રાવકવિષયં પ્રત્યાહ્યાનં
યદુક્તં, તત્સ્થૂલપ્રાણાતિપાતમૃષાવાદાદીનામેવ દ્રષ્ટવ્યમ્ । યથા કોઽપિ સિદ્ધ સર-

‘સમણોવાસગસ્સ ણં મંતે । પુઠ્ઠામેવ થુલે પાણાહવાપ અપચ્ચક્ષ્ણાપ’
इत्यादि यह पाठ आया है, सो इस पाठ से यह भी ज्ञात होता है कि
—‘श्रावक जो सामायिक में सावधयोग का परित्याग करता है, वह
मन, वचन और काय से करता है, त्रिकोटि से करता है । इस प्रकार
प्रमाणित होता है, तब आप ऐसा क्यों कहते हो ? कि—‘श्रावक को
सामायिक द्विविध सावधयोग का त्रिविध से प्रत्याख्यान करके
करना चाहिये ।

उत्तर—भगवती सूत्र में जो वह त्रिविध सावधयोग का त्रिविध
से प्रत्याख्यान करने का कथन है, वह स्थूल प्राणातिपात स्थूलमृषा-
वाद आदि का ही है । जैसे कोई श्रावक सिद्ध, सरभ, गज, आदि

જં મંતે ! પુઠ્ઠમેવ મૂલં પાણાહવાપ અપચ્ચક્ષ્ણાપ” इत्यादि आ पाठ आयेला छे.
आ पाठधी आ पाठ पक्षु नालुपामां आये छे के ‘श्रावक के सामायिकमां
सावधयोगनो परित्याग करे छे, ते मन, वचन अने कायधी करे छे. त्रिकोटीधी
करे छे. आ प्रमाणे सावधयोगनो त्याग त्यां सर्व प्रकारधी न्यारे प्रमाज्ञित
छेय छे, तयारे तमे आम केम कडे छे के ‘श्रावकने सामायिक द्विविध
सावधयोगनुं त्रिविधधी प्रत्याख्यान करीने करवु’ लेछये.

उत्तर—भगवतीसूत्रमां जे ते त्रिविध सावधयोगनुं त्रिविधधी प्रत्याख्यान
करीने कथन छे, ते स्थूल प्राणातिपात, स्थूल मृषावाद वगैरेनुं न छे, जेभ

મગજાદીનાં વધાદીનતિવાદરાન્, અગ્રાહ્યાન મગમાંસાદીન્ અપ્રાપ્ય, સ્વયંભૂરમણ-સમુદ્રસ્થિતમત્સ્યાદિ વધાદીંશ્ચ ત્રિવિધં ત્રિવિધેન પ્રત્યાખ્યાતિ, ન પુનસ્તત્ સામા-ન્યેન સાવધયોગવિષયં बोध्यमिति ।

અત્રાયં વિવેકઃ—શ્રાવકસ્યાપિ એકાદશી પ્રતિમાવહનસમયે તથા ભક્તપ્રત્યાખ્યા-નાક્ષીકરણસમયે પ્રાણાતિપાતાદીનાં ત્રિકરણત્રિયોગેન પ્રત્યાખ્યાનં ભવિતુમર્હતીતિ તથા—‘કહિં’ ઇતિ ક સામાયિકં ભવતિ ? ઇત્યપિ વક્તવ્યમ્ । અમુમેવાર્થે ગાથા પ્રયોગે વિશદયતિ । તથાહિ—

‘લેત્ત દિસિકાલગઈ ભવિય સર્જિ ઉસાસ દિદ્ધિમાહારે ।

૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭
પગ્ગત્ત સુત્ત જમ્મ—દ્વિશ્વેય સળ્લા કસાયાડ ॥૧॥

૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪
નાળે જોગુવ ઓગે સરીરસંઠાણ સંઘયણમાળે ।

૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮
લેસા પરિણામં વેયણા ય સગુઘ્યાય કમ્મે ચ ॥૨॥

૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨
નિવ્વેદ્ધણ મુવ્વદ્ધે આસથ કરણં તદ્દા અલંકારં ।

૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬
સયણાસળાણદ્દે વંકમંતે ચ કિં કહિયં’ સામાહ્યમ્ ॥૩॥

અતિષાદરૂપ વધાદિ કા મગ, માંસ આદિ જો અગ્રાહ્ય હૈં ઉનકા ઓર અપ્રાપ્ય સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર કે મત્સ્યાદિ કે વધાદિ કા ત્યાગ મન, વચન ઓર કાય સે કૃત કારિત અનુમોદના પૂર્વક કર દેતા હૈ સો યહ બાત સર્વથારૂપ સે સાવધયોગ વિષયક નહીં માની જા સકતી હૈ । યહાં પર યહ સમજાને કા હૈ કિ—ગ્યારહવીં પ્રતિમા કે વહન કરતે સમય ઓર ભક્તપ્રત્યાખ્યાત સંથારે કે સમય શ્રાવક કે બી પ્રાણાતિપાતાદિકા ત્રીન કરણ ત્રીન યોગસે પ્રત્યાખ્યાન હોતા હૈ । હસ પ્રકાર યહ પંત્રહવેં દ્વાર કા વિવેચન હૈ ॥ ૧૫ ॥

કોઈ શ્રાવક સિંહ, સરખ, ગજ આદિના અતિ બાદરૂપ વધાદિક, મગ માંસ વગેરે અગ્રાહ્ય છે. તેમનો અને અપ્રાપ્ય સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના મત્સ્યાદિના વધાદિનો ત્યાગ મન, વચન અને કાયથી કૃત, કારિત અનુમોદના પૂર્વક કરી નાખે છે, તો આ વાત સર્વથા રૂપમાં સાવધયોગ વિષયક માનવામાં આવી શકતી નથી. અહીં આ વાત સમજવી આવશ્યક છે કે ૧૧ મી પ્રતિમાનું વહન કરતી વખતે અને ભક્તપ્રત્યાખ્યાન સંથારાના સમયે શ્રાવકને પણ પ્રાણાતિપાતાદિના ત્રણ કરણ, ત્રણ યોગથી પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. આ પ્રમાણે આ ૧૫ માં દ્વારનું વિવેચન છે. ॥૧૫॥

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂચ ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૯૦૬

છાયા-ક્ષેત્રદિકાલગતિ ભવિક સંસ્પૃચ્છવાસ દષ્ટ્યાહારાન્ ।

પર્યાપ્તસુપ્ત જન્મસ્થિતિ વેદસંજ્ઞા કષાયાયૂંષિ ॥૧॥

જ્ઞાન યોગોપયોગૌ, શરીરસંસ્થાનસંહનનમાનાનિ ।

લેશ્યા પરિણામં વેદનાં ચ સમુદ્ઘાત કર્મ ચ ॥૨॥

નિર્વૈષ્ટનમુદ્વર્તમ્ આસ્રવકરણં તથા અલઙ્કારમ્ ।

શયનાસનસ્થાનસ્થાન્ ચક્રક્રમતઃશ્ચ કિં ક 'સામાયિકમ્' ॥૩॥ ઇતિ ।

અયમર્થ:-

ક્ષેત્રં દિશઃ કાલં ગતિં ભવ્યં સંજ્ઞિનમ્ ઉચ્છ્વાસં દૃષ્ટિમ્ આહારકં ચાશ્રિત્ય ક કિં સામાયિકં ભવતીતિ વક્તવ્યમ્ । તથા-પર્યાપ્તસુપ્તજન્મસ્થિતિ વેદસંજ્ઞાકષા-યાઽયૂંષિ ચાશ્રિત્ય ક કિં સામાયિકં ભવતીતિ વક્તવ્યમ્ । તથા-જ્ઞાનં યોગોપયોગૌ શરીરસંસ્થાનસંહનનમાનાનિ લેશ્યાપરિણામં વેદનાં સમુદ્ઘાતકર્મ ચાશ્રિત્ય કિં વ

તથા-‘સામાયિક ક્યાં હોતા હૈ’ યહ ભી કહના ચાહિયે-હસી અર્થ કો હન તીન ગાથાઓ દ્વારા સ્પષ્ટ કિયા ગયા હૈ-યે ગાથાઓ ‘લેત્તદિ-સિકાલ ગર્હ’ હત્યાદિ હૈ । इनका अर्थ इस प्रकार से हैं-(१) क्षेत्र, (२) दिशा, (३) काल, (४) गति, (५) भव्य, (६) संज्ञी, (७) उच्छ्वास, (८) दृष्टि, और (९) आहारक, को आश्रित करके कहां कौन सा सामायिक होता है ? यह कहना चाहिये । तथा-(१०) पर्याप्त, (११) सुप्त, (१२) जन्म, (१३) स्थिति, (१४) वेद, (१५) संज्ञा, (१६) कषाय, और (१७) आयु इनका आश्रय करके कहां कौन सामायिक होता है ? यह कहना चाहिये । तथा-(१८) ज्ञान, (१९) योग, (२०) उप-योग, (२१) शरीर, (२२) संस्थान, (२३) संहनन, (२४) मान, (२५) लेश्या, (२६) परिणाम, (२७) वेदना, (२८) समुदघात કર્મ

તેમજ ‘સામાયિક ક્યાં હોય છે’ એ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. એ જ અર્થને આ ત્રણ ગાથાઓ વડે સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. આ ગાથાઓ:- ‘લેત્તદિદ્વિ કાલ ગર્હ’ ઇત્યાદિ છે. આનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. (૧) ક્ષેત્ર (૨) દિશા, (૩) કાળ (૪) ગતિ, (૫) ભવ્ય, (૬) સંજ્ઞી, (૭) ઉચ્છ્વાસ (૮) દૃષ્ટિ અને (૯) આહારકને આશ્રિત કરીને ક્યાં કયું સામાયિક હોય છે, આ કહેવું જોઈએ. તેમજ (૧૦) પર્યાપ્ત (૧૧) સુપ્ત (૧૨) જન્મ (૧૩) સ્થિતિ, (૧૪) વેદ (૧૫) સંજ્ઞા (૧૬) કષાય અને (૧૭) આયુ આ સર્વનો આશ્રય કરીને ક્યાં કયું સામાયિક હોય છે ? આ કહેવું જોઈએ. તથા (૧૮) જ્ઞાન, (૧૯) યોગ, (૨૦) ઉપયોગ, (૨૧) શરીર, (૨૨) સંસ્થાન, (૨૩) સંહનન (૨૪) માન, (૨૫) લેશ્યા (૨૬) પરિણામ, (૨૭) વેદના, (૨૮) સમુદ્ઘાત

સામાયિકં ભવતીતિ વક્તવ્યમ્ । તથા-નિર્વેષ્ટનમ્ ઉદ્વર્તનમ્ આસ્રવકરણમ્ અલંકારં
ચાશ્રિત્ય વચ્ચ કિં સામાયિકં ભવતીતિ વક્તવ્યમ્ । તથા-શયનાસનસ્થાનસ્થાન
ચક્ષ્મતશ્ચાશ્રિત્ય વચ્ચ કિં સામાયિકં ભવતીતિ વક્તવ્યમિતિ ।

ક્ષેત્રાદીન્યાશ્રિત્ય વચ્ચ કિં સામાયિકં ભવતીતિ વક્તવ્યમિતિ પૂર્વમુક્તમ્ । તત્ર
પ્રથમં ક્ષેત્રમાશ્રિત્ય યત્સામાયિકં ભવતિ તદાહ ।

તથાહિ-સમ્યક્ત્વસામાયિકં શ્રુતસામાયિકં ચોર્ધ્વલોકે મેરુસુરલોકાદિપુ
મઘ્યાઃ પ્રતિપદ્યન્તે । અધોલોકેઽપિ અધોલૌકિકગ્રામેષુ સલિલાવતીવિજયે સામા-
યિકચતુષ્ટયં, નરકેષુ ચ સમ્યક્ત્વશ્રુતેતિ સામાયિકદ્વયં પ્રતિપદ્યન્તે । અર્ધતૃતીય-
દ્વીપસમુદ્રાત્મકમનુષ્યલોકં વિદ્યાયાવશિષ્ટે તિર્યગ્લોકે પૂર્વોક્તસામાયિકદ્વયં

इनको आश्रित करके कहाँ कौन सामायिक होता है ? यह
कहना चाहिये । तथा-(२९) निर्वेष्टन, (३०) उद्वर्तन, (३१) आस्रव-
करण, (३२) अलंकार, (३३) शयन (३४) आसन, (३५) स्थान, (३६)
चक्रमण । इनको आश्रित, करके कहाँ कौन सामायिक होता है ?
यह कहना चाहिये । इस कथनानुसार पहिले क्षेत्र को आश्रित करके जो
सामायिक होता है, वह कहा जाता है सम्यक्त्व सामायिक और
श्रुतसामायिक को ऊर्ध्वलोक में मेरु एवं सुरलोक आदिकों में जो अण्य-
जीव होते हैं, वे प्राप्त करते हैं । अधोलोक में भी अधोलौकिक ग्रामों
में सलिलावती विजय में सामायिकचतुष्टय को तथा नरकों में सम्यक्त्व
सामायिक और श्रुतसामायिक इस सामायिक द्वय को भण्य जीव
करते हैं । अर्द्ध द्वीपात्मक मनुष्य लोक को छोड़कर अवशिष्ट तिर्य-

કર્મ, એમને આશ્રિત કરીને ક્યાં કયું સામાયિક હોય છે, આ કહેવું ભેદએ.
તથા (૨૯) નિર્વેષ્ટન (૩૦) ઉદ્વર્તન, (૩૧) આસ્રવ કરણ (૩૨) અલંકાર.
(૩૩) શયન (૩૪) આસન, (૩૫) સ્થાન, (૩૬) ચક્રમણ એમને આશ્રિત કરીને
ક્યાં કયું સામાયિક હોય છે ? આ કહેવું ભેદએ. આ કથન મુજબ પહેલા
ક્ષેત્રને આશ્રિત કરીને જે સામાયિક હોય છે, તે કહેવાય છે કે સમ્યક્ત્વ,
સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકને ઉર્ધ્વલોકમાં મેરુ તેમજ સુરલોક આદિકોમાં
જે અન્ય જીવો હોય છે, તે પ્રાપ્ત કરે છે. અધોલોકમાં પણ અધોલૌકિક ગ્રામોમાં
પદ્યોમાં સલિલાવતી વિજયમાં સામાયિક ચતુષ્ટયને તેમજ નરકોમાં સમ્યક્ત્વ
સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક આ સામાયિક દ્વયોને અન્ય જીવો ધારણ કરે
છે. અર્ધાંશ દ્વીપાત્મક મનુષ્ય લોકને ત્યજીને અવશિષ્ટ તિર્યગ્લોકમાં પૂર્વોક્ત

મનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૨૦૭

પ્રતિપદ્યન્તે । મનુષ્યક્ષેત્રે તુ સમ્યક્ત્વસામાયિકં શ્રુતસામાયિકં સર્વવિરતિરૂપં ચારિત્ર-
સામાયિકં ચાપિ પ્રતિપદ્યન્તે । સર્વવિરતિરૂપચારિત્રસામાયિકસ્ય પ્રતિપત્તારો
મનુષ્યા એવ ભવન્તિ નાન્યે, અતો મનુષ્યક્ષેત્રાદતિરિક્તેષુ ક્ષેત્રેષુ સર્વવિરતિરૂપ-
ચારિત્રસામાયિકપ્રતિપત્તારો ન ભવન્તિ । દેશવિરતિસામાયિક પ્રતિપત્તારસ્તુ
મનુષ્યક્ષેત્રે તદ્વદિશ્ચાપિ કેચિદ્ ભવન્તિ । તથા-સમ્યક્ત્વ-શ્રુત દેશવિરતિસામા-
યિકાનાં પૂર્વપ્રતિપન્નકા ઉર્ધ્વાધસ્તિર્યગ્લોકેષુ નિયમતો માન્તિ । સર્વવિરતિરૂપસ્ય
ચારિત્રસામાયિકસ્ય પૂર્વપ્રતિપન્નકાસ્તુ અધોઝોકતિર્યગ્લોકયોર્નિયમતઃ સન્તિ ।
ઉર્ધ્વલોકે તુ કદાચિદ્ ભવન્તિ ન વા ભવન્તીતિ ।

ગ્લોક મેં પૂર્વોક્ત દો સામાયિકોં કો ભવ્ય જીવ ધારણ કરતે હૈં । તથા
જો મનુષ્ય લોકરૂપ અઢાઈ દ્વીપ હૈ, ઉસમેં ભવ્યજીવ સમ્યક્ત્વ સામા-
યિક શ્રુતસામાયિક ઓર સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્ર સામાયિક ધારણ
કરતે હૈં । હનમેં જો સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્ર સામાયિક હૈ, ઉસકે પાલન
કર્તા કેવલ મનુષ્ય હી હોતે હૈં-અન્ય જીવ નહીં । इसलिये मनुष्य
क्षेत्र से बाहिर क्षेत्रों में सर्व विरतिरूप चारित्र सामायिक के पालन
कर्ता नहीं होते हैं । तथा जो देशविरतिरूप सामायिक है, उसके
प्रतिपत्ता भव्य जीव तो मनुष्य क्षेत्र में और इस से बाहिर भी कोई
२ भी होते हैं । तथा सम्यक्त्व सामायिक अनसामायिक और देश
विरति सामायिक इन तीन सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक भव्य जीव
उर्ध्वलोक, अधोलोक एवं तिर्यग्लोक इनमें नियम से होते हैं । सर्व
विरतिरूप चारित्र सामायिक के पूर्वप्रतिपन्नक जो भव्य जीव हैं वे तो

બે સામાયિકોને ભવ્ય જીવો ધારણ કરે છે. તેમ જ બે મનુષ્ય લોક
રૂપ અઢીદ્વીપ છે, તેમાં ભવ્ય જીવ સમ્યક્ત્વ, સામાયિક શ્રુતસામાયિક
અને સર્વવિરતિ રૂપ ચારિત્ર સામાયિક ધારણ કરે છે. આમાં બે
સર્વ વિરતિ રૂપ ચારિત્ર સામાયિક છે. તેના પાલન કર્તા રૂક્ત મનુષ્યો જ
હોય છે. અન્ય જીવો નહિ. એથી જ મનુષ્ય ક્ષેત્રથી બહારના ક્ષેત્રોમાં સર્વ
વિરતિ રૂપ ચારિત્ર સામાયિકના પાલનકર્તાઓ હોતા નથી. તેમ જ બે દેશ
વિરતિ રૂપ સામાયિક છે, તેના પ્રતિપત્તા ભવ્ય જીવો તો મનુષ્યક્ષેત્રમાં અને
આનાથી બહાર પણ કોઈ કોઈ હોય છે. તથા સમ્યક્ત્વ સામાયિક શ્રુત સામા-
યિક, અને દેશ વિરતિ સામાયિક આ ત્રણ સામાયિકોના પૂર્વ પ્રતિપન્નક
ભવ્ય જીવ ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક અને તિર્યગ્લોક આમાં નિયમથી જ હોય

અથ-દિશમાશ્રિત્ય પ્રાહ-

દિશો હિ દ્વિવિધાઃ ક્ષેત્રતો ભાવતશ્ચ ।

તત્ર ક્ષેત્રતઃ પૂર્વાદિકાસુ મહાદિક્ષુ ચતુર્ણામપિ સામાયિકાનાં યથા સંભવ-
પ્રતિપદ્યમાનતા મવન્તિ । પૂર્વપ્રતિપન્નકાસ્વાસુ દિશાસુ સમ્યક્સ્વશ્રુતદેશવિરતિ
સામાયિકાનાં નિયમતઃ સન્તિ । ચારિત્રસામાયિકસ્ય તુ પૂર્વાપરદિશોર્નિયમેન
પૂર્વપ્રતિપન્નકાઃ સન્તિ । દક્ષિણોત્તરયોસ્તુ ભજનયા, દુષ્પમદુષ્પમાદિ કાલે ભરતૈરવ-
તયોઃ સર્વવિરતેઃ સર્વથોચ્છેદાત્ । ચિદિક્ ચતુષ્ટયે ઊર્ધ્વાધોદિગ્દ્વયે ચ ચતુર્ણામપિ

અધોલોક ઓર તિર્યગ્લોક મેં નિયમ સે હોતે હી હૈં-પરન્તુ જો ઉર્ધ્વ-
લોક હૈં ઉસમેં કદાચિત્ હોતે ખી હૈં-અથવા નહીં ખી હોતે હૈં ।

દિશાઈં દો પ્રકાર કી હોતી હૈં-એક ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા ઓર દૂસરી
ભાવ કી અપેક્ષા । હનમેં ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા જો પૂર્વાદિક મહાદિશાઈં
હૈં, ઉનમેં ચારોં ખી સામાયિકોં કે યથાસંભવ પ્રતિપદ્યમાનક ભવ્યજીવ
હો સકતે હૈં ? તથા જો સમ્યક્ત્વ સામાયિક, શ્રુત સામાયિક એવં દેશ
વિરતિ સામાયિક હનકે પૂર્વ પ્રતિપન્નક ભવ્ય જીવ હૈં, વે તો હન
દિશાઓં મેં નિયમ સે હોતે હૈં । પરન્તુ જો ચારિત્ર સામાયિક કે પૂર્વ
પ્રતિપન્નક ભવ્ય જીવ હૈં વે ખી પૂર્વ દિશા ઓર પશ્ચિમ દિશામેં નિયમ
સે હોતે હૈં, પરન્તુ દક્ષિણ દિશા ઓર ઉત્તર દિશા મેં હનકી ભજના
હોતી હૈ-હોં ખી નહીં ખી હોં । ક્યોંકિ દુષ્પમદુષ્પમાદિકાલ મેં ભરત
ઓર ઇરવત ક્ષેત્ર મેં સર્વવિરતિ કા સર્વથા ઉચ્છેદ હો જાતા હૈ । જો

છે, પરંતુ જે ઉર્ધ્વલોક છે, તેમાં કદાચ હોય પણ ખરા, અથવા ન
પણ હોય. ॥ ૧ ॥

દિશાઓં એ પ્રકારની હોય છે. એક ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અને અન્ય
ભાવની અપેક્ષાએ આમાં ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જે પૂર્વાદિક મહાદિશાઓં છે,
તેમાં ચારે ચાર સામાયિકોના યથાસંભવ પ્રતિપદ્યમાનક ભવ્ય જીવો હોઈ
શકે છે. તથા-જે સમ્યક્ત્વ સામાયિક શ્રુત સામાયિક અને દેશ વિરતિ
સામાયિક એમના પૂર્વપ્રતિપન્નક ભવ્ય જીવો છે, તેઓ તો આ દિશાઓમાં
નિયમથી હોય છે. પરંતુ જે ચારિત્ર સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપન્નક ભવ્ય જીવો છે.
તેઓ પણ પૂર્વ દિશા અને પશ્ચિમ દિશામાં નિયમપૂર્વક હોય છે, પરંતુ દક્ષિણ
દિશા અને ઉત્તર દિશામાં એમની ભજના હોય છે, એટલે કે-હોય પણ
ખરા અને નહિ પણ હોય. કેમ કે દુષ્પમ દુષ્પમાદિકાળમાં ભરત અને ઐરવત
ક્ષેત્રમાં સર્વ વિરતિનો સર્વથા ઉચ્છેદ થઈ જાય છે, જે ચાર વિદિશાઓં છે,

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૮૦૧

સામાયિકાનાં પૂર્વપ્રતિપન્નકાઃ પ્રતિપદ્યમાનકાશ્ચ ન ભવન્તિ, ત્રિદિશામેકપ્રદેશિકત્વેન ઊર્ધ્વાધોદિશોશ્ચ ચતુષ્પ્રદેશિકત્વેન તત્ર જીવાવગાહનાયા અસંભવાત્ । તથા-તાપ-ક્ષેત્રવિષયે પ્રજ્ઞાપકક્ષેત્રવિષયે ચ પુનરષ્ટાસ્વપિ પૂર્વાદિકાસુ દિશુ ચતુર્ણામપિ સામાયિકાનાં નિયમાત્ પૂર્વપ્રતિપન્નકાઃ સન્તિ । પ્રતિપદ્યમાનકાસ્ત્વાસુ કદાચિદ્ ભવન્તિ, કદાચિન્ન ભવન્તીતિ ભાજ્યાસ્તે । ઊર્ધ્વાધોદિશોસ્તુ સમ્યક્ત્વસામાયિકસ્ય શ્રુત-સામાયિકસ્ય ચ પૂર્વપ્રતિપન્નકા નિયમાત્ સન્તિ, પ્રતિપદ્યમાનકાસ્તુ ભાજ્યાઃ ।

ચારવિ દિશાएँ हैं, उनमें तथा उर्ध्वदिशा और अधोदिशा इन दो दिशाओं में चारों सामायिकों के न पूर्वप्रतिपन्नक भव्यजीव होते हैं और न प्रतिपद्यमानक जीव ही होते हैं क्योंकि त्रिदिशा एक प्रदेशिक होती है और उर्ध्व अधो दिशाएँ चतुष्प्रदेशिक होती हैं-इसलिये वहां जीवों की अवगाहना होना असंभव है । तथा-ताप क्षेत्र के विषय में और प्रज्ञापक क्षेत्र के विषय में आठों भी पूर्वादिक दिशाओं में चारों भी सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक भव्यजीव नियम से होते हैं । परन्तु जो प्रतिपद्यमान जीव हैं, वे इनमें कभी होते हैं और कभी नहीं भी होते हैं । उर्ध्व दिशा और अधोदिशा इन दो दिशाओं में सम्यक्त्व सामायिक और श्रुत सामायिक इन दो सामायिकों को जिन भव्य जीवों ने पहिले धारण किया है, ऐसे पूर्वप्रतिपन्नक भव्य जीव नियम से होते हैं । तथा जो प्रतिपद्यमानक भव्यजीव हैं-वे भाज्य है । तथा

તેમનામાં તથા ઉર્ધ્વ દિશા અને અધો દિશા આ બે દિશાઓમાં ચારે-ચાર સામાયિકોને પૂર્વ પ્રતિપન્નક ભવ્ય જીવો પણ હોતા નથી અને પ્રતિપદ્યમાનક ભવ્ય જીવો પણ હોતા નથી. કેમ કે ત્રિદિશા એક પ્રદેશિક હોય છે અને ઉર્ધ્વ, અધો દિશાઓ ચતુષ્પ્રદેશિક હોય છે. એથી ત્યાં જીવોની અવગાહના થવી અસંભવ છે, તથા તાપ ક્ષેત્રના સંબંધમાં અને પ્રજ્ઞાપક ક્ષેત્રના વિષયમાં આઠે પૂર્વાદિક દિશાઓમાં ચારે સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક ભવ્ય જીવો નિયમપૂર્વક હોય છે. પરંતુ જે પ્રતિપદ્યમાનક જીવ છે, તે આમાં કોઈક વખતે હોય છે, અને કોઈક વખતે હોતા પણ નથી. ઉર્ધ્વ દિશા અને અધો દિશા આ બે દિશાઓમાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક એ બે સામાયિકોને જિન ભવ્ય જીવોને પહેલા ધારણ કરેલા છે, એવા પૂર્વપ્રતિપન્નક ભવ્ય જીવો નિયમપૂર્વક હોય છે, તેમ જ જે પ્રતિપદ્યમાનક ભવ્ય જીવો છે, તે ભાજ્ય છે, તેમ જ આ બે દિશાઓમાં દેશ વિરતિ સામાયિક

તથેતયોરેવ દિશોદેશચિરતિસામાયિકસ્ય સર્વચિરતિસામાયિકસ્ય ચ પૂર્વપ્રતિપન્નકા માઝ્યાઃ, પ્રતિપદ્યમાનકાસ્તુ નિયમાન્ન સન્તીતિ ।

તથા-સંમૂર્ચ્છિમમનુષ્ય-ગર્ભજકર્મભૂમિમનુષ્ય-ગર્ભજાકર્મભૂમિમનુષ્ય-પદ-
પચ્ચાશદન્તદ્વીપમનુષ્યા इति चतुर्विधा मनुष्याः, द्वीन्द्रिय-त्रीन्द्रिय-चतुरिन्द्रिय-
पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्च इति चतुर्विधास्तिर्यञ्चः, पृथिवीकाया-अप्काय-तेजस्काय वायु-
काया इति चतुर्विधाः स्थावराः, अग्रबीज-मूलबीज-पर्वबीज-स्कन्धबीजानीति
चत्वारो वनस्पतयः, तथा-नरकगति देवगतिश्चेत्येता अष्टादशभावदिशः । एता
भावदिशोऽधिकृत्य 'क्व किं सामायिकं भवतीत्यपि वक्तव्यम् । यथा-पृथिवीकाया
-अप्काय-तेजस्काय-वायुकाया-अग्रबीज-मूलबीज-पर्वबीज-स्कन्धबीजेषु अष्टसु

इन्हीं दो दिशाओं में देशचिरति सामायिक और सर्वचिरति सामा-
यिक के पूर्व प्रतिपन्नक भव्य जीव भाज्य होते हैं । और जो प्रतिप-
द्यमानक भव्य जीव हैं, वे यहाँ नियम से नहीं हैं ।

(૧) સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય (૨) ગર્ભજ કર્મભૂમિમનુષ્ય, (૩) ગર્ભજઅ-
કર્મ ભૂમિમનુષ્ય, (૪) છપ્પનઅન્તદ્વીપજમનુષ્ય એ ચાર પ્રકાર કે મનુષ્ય,
દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય ઓર પંચેન્દ્રિય એ ચાર પ્રકાર કે તિર્યંચ,
પૃથિવીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, એ ચાર પ્રકાર કે સ્થાવર,
અગ્રબીજ મૂલબીજ, પર્વબીજ, સ્કન્ધબીજ એ ચાર વનસ્પતિ, તથા-નરક-
ગતિ, દેવગતિ એ દો ગતિયા-ઇસ પ્રકાર એ સર્વ મિલકર ૧૮ ભાવ
દિશાઈ છે । इन भावदिशाओं को आश्रित करके 'कहां कौन सामा-
यिक होता है' यह भी कहना चाहिये-जैसे-पृथिवीकाय, अप्काय, तेज-
स्काय, वायुकाय, अग्रबीज, मूलबीज, पर्वबीज, स्कन्धबीज, इन आठ

અને સર્વચિરતિ સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપન્નક ભવ્યજીવો ભાજ્ય હોય છે. અને
જે પ્રતિપદ્યમાનક ભવ્ય જીવો છે, તે ત્યાં નિયમથી નથી.

(૧) સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય, (૨) ગર્ભજ કર્મભૂમિ મનુષ્ય, (૩) ગર્ભજઅ-
કર્મભૂમિ મનુષ્ય, (૪) છપ્પન અન્તદ્વીપજ મનુષ્ય એ ચાર પ્રકારના
મનુષ્યો, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય, એ ચાર પ્રકારના
તિર્યંચ, પૃથિવીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, એ ચાર પ્રકારના સ્થાવર,
અગ્રબીજ, મૂલબીજ, પર્વબીજ, સ્કન્ધબીજ, એ ચાર વનસ્પતિ તથા નરકગતિ દેવ-
ગતિ એ બે ગતિઓ આ પ્રમાણે આ સર્વ મળીને ૧૮ છે. આ ભાવદિશાઓ છે. ભાવ
દિશાઓને આશ્રિત કરીને 'ક્યાં કયું' સામાયિક હોય છે, આ પણ કહેવું જોઈ એ,
જેમકે પૃથિવીકાય અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, અગ્રબીજ, મૂલબીજ, પર્વબીજ,

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૮૧૧

ચતુર્ણામપિ સામાયિકાનાં ન પૂર્વપ્રતિપક્ષકા નાપિપ્રતિપદ્યમાનકાઃ સન્તિ । દ્વીન્દ્રિય ત્રીન્દ્રિય-ચતુરિન્દ્રિયરૂપેણ વિકલેન્દ્રિયેષુ ત્રિણ અપર્યાપ્તાવસ્થાયાં સમ્યક્ત્વ-સામાયિકશ્રુતસામાયિકયોઃ કદાચિત્ પૂર્વપ્રતિપક્ષકા ભવન્તિ, સાસ્વાદનસમ્ય-ક્ત્વવર્તાં તેષુ સમુત્પાદસંભવાત્ । एतयोः पुनः प्रतिपद्यमानकास्तेषु न भवन्ति, उपदेशश्रवणादिसामग्र्यभावात् । देशविरति-सर्वविरति सामायिकयोस्तु तत्र न सन्ति पूर्वप्रतिपक्षकाः, नापि प्रतिपद्यमानकाः, तथाभवस्वाभाव्यात् । पञ्चेन्द्रिय-तिर्यक्षु સમ્યક્ત્વશ્રુતદેશવિરતિસામાયિકાનાં પૂર્વપ્રતિપક્ષકા નિયમાત્ સન્તિ ।

ભાવ દિશાઓ મેં ચારોં ઓ સામાયિકોં કે ન પૂર્વપ્રતિપક્ષક ભવ્ય જીવ હોતે હેં ઓર ન પ્રતિપદ્યમાનક ભવ્યજીવ હી હોતે હેં । દ્વીન્દ્રિય, ત્રિન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય इन तीन विकलेन्द्रिय तिर्यक्ष जीवों में अपर्याप्तावस्था में सम्यक्त्व सामायिक और श्रुतसामायिक इन दो सामायिकों के पूर्वप्रति-पक्षक भव्यजीव कदाचित् होते है । क्योंकि सास्वादन सम्यक्त्ववाले जीवों का उनमें उत्पाद हो जाता है । तथा इन दो सामायिकों के जो प्रतिपद्यमानक जीव हैं वे वहां नहीं होते हैं । क्योंकि सामायिकों की सामग्री जो उपदेश श्रवण आदि है वह वहां नहीं होता है उसका अभाव है । देशविरति सामायिक इन दो सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक जीव तथा प्रतिपद्यमानक जीव-वहां नहीं होते हैं । क्योंकि इन पर्यायों का ऐसा ही स्वभाव है । पंचेन्द्रियतिर्यक्षों में सम्यक्त्व, श्रुत और देश-विरति इन सामायिकों के पूर्व प्रतिपक्षक जीव नियम से होते हैं ।

સ્કંધબીજ આ આઠ ભાવદિશાઓમાં ચારે સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્ન ભવ્ય જીવો હોતા નથી અને પ્રતિપદ્યમાનક ભવ્ય જીવો પણ હોતા નથી । દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય આ ત્રણ વિકલેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોમાં અપર્યાપ્તાવસ્થામાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક આ બે સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપક્ષક ભવ્ય જીવો કદાચિત્ હોય છે. કેમ કે સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વવાળા જીવોને તેમાં ઉત્પાદ હોય છે. તથા બે બે સામાયિકોના જે પ્રતિપદ્યમાનક જીવો છે, તે ત્યાં હોતા નથી. કેમ કે આ સામાયિકોની સામગ્રી જે ઉપદેશ શ્રવણ વગેરે છે, તે ત્યાં હોતાં નથી, તેનો અભાવ છે. દેશ વિરતિ સામાયિક અને સર્વવિરતિ સામાયિક આ બે સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો ત્યાં હોતા નથી. કેમ કે આ પર્યાયોનો એવો જ સ્વભાવ છે. પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં સમ્યક્ત્વ શ્રુત અને દેશવિરતિ આ સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો નિયમથી હોય છે, તેમ જ જે આ સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક જીવો છે,

પ્રતિપદ્યમાનકાસ્તુ ભજનયા બોધ્યાઃ । સર્વવિરતિસામાયિકસ્ય તુ ન પૂર્વપ્રતિ-
પન્નકાઃ, નાપિ પ્રતિપદ્યમાનકાઃ, તથા-ભવસ્વામાવ્યાત્ । તથા-નારકદેવૌઽકર્મ-
ભૂમિમનુષ્યેષુ ત્રિષુ સમ્યક્ત્વશ્રુતસામાયિકયોઃ પૂર્વપ્રતિપન્નકા નિયમાત્ સન્તિ,
પ્રતિપદ્યમાનકાસ્તુ નારકદેવાકર્મભૂમિજમનુષ્યેષુ ત્રિષુ કદાચિદ્ ભવન્તિ કદાચિ-
ન્નેતિ ભાજ્યાસ્તે । અન્તરદ્વીપજમનુષ્યેષુ તુ પૂર્વપ્રતિપન્નકાઃ પ્રતિપદ્યમાનકાશ્ચ
સર્વથા ન ભવન્તિ, તેષામેકાન્તમિથ્યાદૃષ્ટિકત્વાત્ । દેશવિરતિસર્વવિરતિસામાયિ-
કયોસ્તુ નારકાકર્મભૂમિજાન્તરદ્વીપજમનુષ્યેષુ ત્રિષુ ન પૂર્વપ્રતિપન્નકાઃ, નાપિ
પ્રતિપદ્યમાનકાઃ, તથા સ્વામાવ્યાત્ । કર્મભૂમિજ-મનુષ્યેષુ ચતુર્ણામપિ સામાયિ-

તથા જો હન સામાયિકોં કે પ્રતિપદ્યમાનક જીવ હૈં ઉનકી યહાં ભજના
હૈં । હોં બી ઓર ન બી હોં । સર્વ વિરતિરૂપ ચારિત્ર સામાયિક કે ન
તો યહાં પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવ હોતે હૈં ઓર ન પ્રતિપદ્યમાનક જીવ હી
હોતે હૈં । કયોંકિ હસ પર્યાય કા એસા હી સ્વભાવ હોતા હૈ । તથા-
નારક, દેવ, અકર્મભૂમિજમનુષ્ય હન તીનોં મેં સમ્યક્ત્વ, શ્રુત હન દો
સામાયિકોં કે પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવ નિયમ સે ઉત્પન્ન હોતે હૈં । તથા જો
જીવ હન સામાયિકોં કે પ્રતિપદ્યમાનક હૈં વે નારક દેવ, ઓર અકર્મ-
ભૂમિજમનુષ્ય હન તીન મેં કદાચિત્ હોતે હૈં-ઓર કદાચિત્ નહોં બી
હોતે હૈં હસલિયે હનકી ભજના હૈં । જો અન્તર દ્વીપજમનુષ્ય હૈં ઉનમેં
તો હન દો સામાયિકોં કે પૂર્વપ્રતિપન્નક ઓર પ્રતિપદ્યમાનક જીવ સર્વથા
હોતે હી નહોં હૈ, કયોંકિ યે અન્તર દ્વીપજમનુષ્ય એકાન્ત મિથ્યા-
દૃષ્ટિ હોતે હૈં । દેશવિરતિ ઓર સર્વ વિરતિરૂપ જો સામાયિક હૈ,
હનકે પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવ ઓર પ્રતિપદ્યમાનક જીવ તથાવિધસ્વભાવકે

તેમની અહીં લજના છે, હોય પણ ખરી, અને નહીં પણ હોય સર્વવિરતિ
રૂપ ચારિત્ર, સામાયિકના અહીં ન તો પૂર્વપ્રતિપન્નક હોવા હોય છે. અને
ન શ્રુતપદ્યમાનક હોવા હોય છે. કેમ કે આ પર્યાયનો એવો જ સ્વભાવ
હોય છે. તેમ જ નારક, દેવ, અકર્મ ભૂમિ જ મનુષ્ય એઓ ત્રણેમાં સમ્ય-
ક્ત્વ, શ્રુત આ એ સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોવા નિયમથી ઉત્પન્ન થાય
છે. તથા એ હોવા આ સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક છે. તે નારક દેવ અને
અકર્મભૂમિ જ મનુષ્ય આ ત્રણેમાં કદાચિત્ હોય છે. અને કદાચિત્ ન પણ
હોય, એથી એમની લજના છે, જે અંતર દ્વીપ જ મનુષ્યો છે, તેમનામાં આ
એ સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપદ્યમાનક હોવા સર્વથા હોતા નથી, કેમ કે આ
અંતર દ્વીપ જ મનુષ્ય એકાંત મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે, દેશવિરતિ અને સર્વ
વિરતિ રૂપ જે સામાયિક છે, એમના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોવ અને પ્રતિપદ્યમાનક

અનુયોગધર્મિકા ટીકા સુત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્ ૮૧૩

કાનાં પૂર્વપ્રતિપન્નકાનિયમતઃ સન્તિ, પ્રતિપચ્ચમાનકાસ્તુ ભાજ્યાઃ । સમ્પૂર્ણિષ્ઠમનુ-
ષ્યેષુ ચતુર્ણામપિ સામાયિકાનાં ન સન્તિ પૂર્વપ્રતિપન્નકા નાપિ પ્રતિપચ્ચમાનકા ઇતિ ૨ ।

તથા-કાલમાશ્રિત્ય 'વઃ કિં સામાયિકં ભવતિ ?' ઇત્યપિ વક્તવ્યમ્ । યથા-
સમ્યક્ત્વશ્રુતસામાયિકયોઃ પ્રતિપચ્ચમાનકાઃ અવસર્પિણ્યાઃ સુષમસુષમાદિકે ષડ્વિ-
ધેઽપિ કાલે, ઉત્સર્પિણ્યા દુષ્પમદુષ્પમાદિકે પદ્ધિધેઽપિ કાલે સંભવન્તિ । અનયોઃ

કારણ નારક અકર્મભૂમિજી ઓર અન્તરદ્વીપજમનુષ્યે હન તીનોં મેં
નહીં હોતે હૈં (૧) । કર્મભૂમિજી મનુષ્યોં મેં ચારોં બી સામાયિકોં કે પૂર્વ
પ્રતિપચ્ચકી જીવ નિયમતઃ હોતે હૈં । તથા જો પ્રતિપચ્ચમાનક હોતે હૈં વે
ભાજ્ય હોતે હૈં । સમ્પૂર્ણિષ્ઠ મનુષ્યોં મેં ચારોં બી સામાયિકોં કે પૂર્વ-
પ્રતિપચ્ચકી ઓર પ્રતિપચ્ચમાનક જીવ નહીં હોતે હૈં ॥ ૨ ॥

તથા-કાલ કો આશ્રિત કરકે 'કહાં (કિસ કાલ મેં) કોન સામા-
યિક હોતા હૈં ?' યહ બી કહના ચાહિયે । જૈસે સમ્યક્ત્વ ઓર શ્રુત હન
સામાયિકોં કે પ્રતિપચ્ચમાનક જીવ અવસર્પિણી કે સુષમસુષમાદિક
છહ પ્રકાર કે બી કાલ મેં તથા ઉત્સર્પિણી કે દુષ્પમદુષ્પમાદિક છહ
પ્રકારકે બી કાલ મેં ભાજ્ય હોતે હૈં । ઓર હન સામાયિકોં કે જો પૂર્વ
પ્રતિપચ્ચકી જીવ હૈં, વે બી હોતે હી હૈં । તથા-દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ
હન સામાયિકોં કે ઉત્સર્પિણી મેં દુષ્પમસુષમા, સુષમદુષ્પમાહ ૨ દોનોં
કાલોં મેં, તથા-અવસર્પિણી મેં સુષમદુષ્પમા, દુષ્પમાસુષમા ઓર દુષ્પમા
હન તીન કાલોં મેં પ્રતિપચ્ચમાનક જીવ ભાજ્ય' હોતે હૈં । તથા હનકે

છવ તથાવિધ સ્વભાવના કારણે નારક અકર્મભૂમિજી અને અન્તરદ્વીપ જ
મનુષ્ય એ ત્રણેમાં હોતા નથી. (૧) કર્મભૂમિજી મનુષ્યોમાં ચારે સામાયિકોના
પૂર્વપ્રતિપન્નક એવા નિયમતઃ હોય છે. તેમ જ એ પ્રતિપચ્ચમાનક હોય છે,
તે બાજ્ય હોય છે, સમ્પૂર્ણિષ્ઠ મનુષ્યોમાં ચારે સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્ન
અને પ્રતિપચ્ચમાનક એવા હોતા નથી.

તથા કાળને આશ્રિત કરીને 'ક્યાં (ક્યા કાળમાં) કયું' સામાયિક હોય
છે ? આ પછુ કહેવું જોઈએ. જેમ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુત આ સામાયિકોના
પ્રતિપચ્ચમાનક છવ અવસર્પિણીના સુષમસુષમાદિક ૬ પ્રકારના કાળમાં તથા
ઉત્સર્પિણીના દુષ્પમ દુષ્પમાદિક ૬ પ્રકારના કાળમાં બાજ્ય હોય છે. અને
આ સામાયિકોના એ પૂર્વપ્રતિપન્નક એવા છે, તેઓ પછુ હોય જ છે. તથા
દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ, આ સામાયિકોના ઉત્સર્પિણીમાં દુષ્પમસુષમા, સુષમ-
દુષ્પમારૂપ અને કાળોમાં, તથા અવસર્પિણીમાં સુષમદુષ્પમા, દુષ્પમાસુષમા,
અને દુષ્પમા આ ત્રણે કાળોમાં પ્રતિપચ્ચમાનક એવા બાજ્ય હોય છે, તેમજ

પૂર્વપ્રતિપન્નકાઃ અપિ વિચિન્ત્ય એવ । તથા-દેશવિરતિસર્વવિરતિસામાયિકયો
રુત્સર્પિણ્યાં દુષ્પમસુષમા-સુષમા દુષ્પમારૂપયોર્દ્વયોઃ કાલયોઃ, અવસર્પિણ્યાં સુષમા
દુષ્પમા-દુષ્પમ-સુષમા-દુષ્પમારૂપેષુ ત્રિપુકાલેષુ ચ પ્રતિપચ્ચમાનકા ભવન્તિ । પૂર્વ-
પ્રતિપન્નાસ્ત્યનયોઃ સામાયિકયોરિદ્ધિ ઉત્સર્પિણ્યવસર્પિણીકાલયોઃ સન્ત્યેવ । તથા-
દેવકુરુત્તરકુરુષુ સુષમાસુષમાપ્રતિભાગઃ, હરિવર્ષરમ્યકયોઃ સુષમા પ્રતિભાગઃ, હૈમ-
વતહૈરણ્યવતયોઃ સુષમાદુષ્પમાપ્રતિભાગઃ, પચ્ચસુ મહાવિદેહેષુ દુષ્પમસુષમાપ્રતિ-
ભાગઃ । એષુ સ્થાનેષુ કાલો નોત્સર્પિણ્યવસર્પિણીસ્વેનાભિધીયતે । એષુ પ્રત્યેકસ્મિન્
સુષમાસુષમાદિકાલસદશકાલસ્ય યથાક્રમં વિચિન્ત્યમાનત્વાત્ સ કાલઃ સુષમાસુષમાદિ
પ્રતિભાગસ્ત્વેનોચ્યતે । તત્ર સુષમાસુષમા-સુષમા-સુષમા-સુષમા દુષ્પમાપ્રતિભાગેષુ
ત્રિષુ સમ્યક્ત્રાશ્રુતસામાયિકયોઃ પ્રતિપચ્ચમાનકાઃ સંભવન્તિ, પૂર્વપ્રતિપન્નકાસ્તુ
સન્ત્યેવ । દુષ્પમસુષમારૂપે ચતુર્થે પ્રતિભાગે ત્વ ચતુર્વિંશત્યાપિ સામાયિકસ્ય પ્રતિ-

જો પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવ હૈ, તે તો ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી દોનોં કે ઉત્ત
કાલોં મેં રહતે હી હૈં । તથા-દેવકુરુ ઉત્તરકુરુ इन भोगभूमियों में
સુષમા સુષમા પ્રતિભાગ, હરિવર્ષ રમ્યક મેં સુષમા પ્રતિભાગ, હૈમવત
હૈરણ્યવત મેં સુષમાદુષ્પમા પ્રતિભાગ, પાંચ મહાવિદેહોં મેં દુષ્પમ સુષમા
પ્રતિભાગ સદા યના રહતા હૈ । इन स्थानों में काल न उत्स-
ર્पिणीरूप से कहा जाता है और न अवसर्पिणीरूप से इनमें प्रत्येकमें
સુષમાદિકાલ કે જૈસા કાલ યથાક્રમ સે વિચિન્ત્યમાન રહતા હૈ । इसलिये
वह काल सुषमसुषमादि प्रतिभागरूप से कहा जाता है । इनमें सुषम
સુષમા, સુષમા, સુષમાદુષ્પમા इन तीन प्रतिभागों में सम्यक्त्व सामा-
यिक और श्रुत सामायिक के प्रतिपच्यमानक जीव हो सकते हैं । पूर्व-
પ્રતિપન્નક જીવ તો इनमें होते ही हैं । दूष्पमसुषमारूप चौथे प्रतिभाग,

એમના જે પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો છે, તેઓ તો ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી બન્નેના
ઉક્તકાળોમાં રહે જ છે. તેમ જ દેવકુરુ, ઉત્તરકુરુ આ ભોગ ભૂમિઓમાં
સુષમાસુષમા પ્રતિભાગ, હરિવર્ષરમ્યકમાં સુષમા પ્રતિભાગ, હૈમવત હૈરણ્યવતમાં
સુષમા દુષ્પમા પ્રતિભાગ, પાંચ મહાવિદેહોમાં દુષ્પમસુષમા પ્રતિભાગ સર્વદા
બની રહે છે. આ સ્થાનોમાં કાળ ન તો ઉત્સર્પિણી રૂપમાં કહેવાય છે અને
ન અવસર્પિણીરૂપમાં આમાં દરેકે દરેકમાં સુષમાસુષમાદિકાળના યથાક્રમથી
વિચિન્ત્યમાન રહે છે. એથી તે કાળ સુષમાસુષમાદિ પ્રતિભાગ રૂપથી કહેવામાં આવે
છે. આમાં સુષમાસુષમા, સુષમાસુષમા દુષ્પમા આ ત્રણ પ્રતિભાગોમાં સમ્યક્ત્વ
સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકના પ્રતિપચ્ચમાનક જીવો સંભવી શકે છે. પૂર્વ-
પ્રતિપન્નક જીવ તો આમાં હોય જ છે. દુષ્પમ સુષમારૂપ ચોથા પ્રતિભાગમાં

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરુપણમ્

૮૧૫

પદ્યમાનકાઃ સંભવન્તિ, પૂર્વપ્રતિપન્નાસ્તુ સન્ત્યેવ । તથા-કાલરહિતેષુ બાહ્યદ્વીપ-સમુદ્રેષુ તુ સમ્યક્ત્વશ્રુતદેશવિરતિસામાયિકાનાં પ્રતિપદ્યમાનકાઃ સંભવન્તિ, પૂર્વપ્રતિપન્નકાસ્તુ સન્ત્યેવ । નન્દીશ્વરાદૌ કાલરહિતે ક્ષેત્રે વિદ્યાચારણાદીનાં ગમ-ચેન સર્વવિરતિસામાયિકસ્યાપિ તત્ર પૂર્વપ્રતિપન્નકાઃ સંભવન્તિ । દેવાદિના સંહરણમાદાય સર્વક્ષેત્રે સર્વસ્મિન્નપિ કાલે ચતુર્વિધાનામપિ સામાયિકાનાં પૂર્વ-પ્રતિપન્નકાઃ સંભવન્ત્યેવેતિ ॥૩॥

તથા-ગતિમાશ્રિત્ય 'કય કિં સામાયિકં ભવતી' ત્યપિ વક્તવ્યમ્ । યથા-નાર-કતિર્યઙ્નરામરગતિષુ ચત્તમૃષ્ટવપિ સમ્યક્ત્વશ્રુતસામાયિકયોઃ પ્રતિપદ્યમાનકા

મેં તો ચારોં પ્રકારોં કે સામાયિક કે પ્રતિપદ્યમાનક જીવ હો સકતે હૈં । તથા જો इनके पूर्वप्रतिपन्नक जीव हैं, वे तो रहते ही हैं । तथा-काल से विहीन बाहिर के द्वीप समुद्रों में सम्यक्त्व सामायिक श्रुतसामायिक, देशविरतिसामायिक के प्रतिपद्यमानक जीव हो सकते हैं तथा पूर्वप्रतिपन्नक जीव तो रहते ही हैं । काल रहित नंदीश्वर आदि क्षेत्र विद्याचारण आदि ऋद्धि धारकों के गमन से सर्वविरतिरूप सामायिक पूर्वप्रतिपन्नो का सद्भाव पाया जाता है । देवादि द्वारा संहरण की अपेक्षा लेकर सब क्षेत्र में सब काल में चारों प्रकार के सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक जीव पाये ही जा सकते हैं ॥ सू० ३ ॥

તથા--ગતિ કો આશ્રિત કરકે 'કહાં (કિસ ગતિ) મેં કૌન સામા-યિક હોતા હૈ 'એસા બી કહના ચાહિયે-જૈસે-નારક, તિર્યચ્ચ, મનુષ્ય ઓર દેવ इन चारों भी गतियों में सम्यक्त्व सामायिक और

તો ચારે ચાર પ્રકારના સામાયિકના પ્રતિપદ્યમાનક જીવો થઈ શકે છે. તેમ જ જે એમના પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો છે, તેઓ તો રહે જ છે, તથા કાળથી વિહીન બહારનાં દ્વીપ સમુદ્રોમાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક, શ્રુત સામાયિક દેશ વિરતિ સામાયિકના પ્રતિપદ્યમાનક જીવો સંભવી શકે છે, તથા પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો તો રહે જ છે. કાળ રહિત નન્દીશ્વર વગેરે ક્ષેત્રમાં વિદ્યાચરણ વગેરે ઋદ્ધિ ધારકોના ગમનથી સર્વવિરતિરૂપ સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપન્નકોના સદ્ભાવ મળે છે. દેવાદિ વડે સંહરણની અપેક્ષાએ સર્વ ક્ષેત્રમાં, સર્વકાળમાં ચારે પ્રકારના સામાયિકોને પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો મળે જ છે. ॥૩॥

તથા-ગતિને આશ્રિત કરીને 'કયારે (કઈ ગતિમાં) કયું સામાયિક હોય છે? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. જેમ-નારક, તિર્યચ્ચ, મનુષ્ય અને દેવ આ ચારે ચાર ગતિઓમાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુતસામાયિકના પ્રતિ

भवन्ति । पूर्वप्रतिपन्नका अपि सन्ति । सर्वविरति-सामायिकस्य प्रतिपद्यमानका मनुष्यगताष्वेव भवन्ति, तत्रैव चारित्रप्रतिपत्तेः । पूर्वप्रतिपन्नकास्तु सर्वास्वपि गतिषु । देशविरतिसामायिकस्य प्रतिपद्यमानकाः मनुष्येषु तिर्यक्षु च भवन्ति, पूर्वप्रतिपन्नकास्तु सर्वास्वपि गतिष्विति ॥४॥

તથા-મન્યમાશ્રિત્ય વત્ત કિં સામાયિકં મવતીત્યપિ વક્તવ્યમ્ । યથા-મન્યેષુ કદાચિત્ કેચિત્ સમ્યક્ત્વશ્રુતસામાયિકયોઃ પ્રતિપદ્યમાનકા મવન્તિ કેચિત્ સર્વવિરતિસામાયિકસ્ય, કેચિદ્ દેશવિરતિસામાયિકસ્ય । एषां चतुर्णामपि सामायिकानां पूर्वप्रतिपन्नकास्तु मन्येषु बहवो भवन्तीति । अमन्येषु सम्यक्त्ववर्ज

શ્રુત સામાયિક કે પ્રતિપદ્યમાન જીવ ભાગ્ય હોતે હૈં ઓર પૂર્વ પ્રતિપન્નક જીવ નિયમસે હોતે હૈં । સર્વ વિરતિ સામાયિક કે પ્રતિપદ્ય માનક જીવ મનુષ્ય ગતિ મેં હી હો સકતે હૈં । ક્યોંકિ ચારિત્ર ધારણ કરના, નહીં બનતા હૈ । પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવ ‘સર્વદા મનુષ્યગતિમેં હોતે હૈં । દેશવિરતિ-સામાયિક કે પ્રતિપદ્યમાનક જીવ મનુષ્યગતિ મેં ઓર તિર્યચ્ચ ગતિ મેં હોતે હૈં । તથા પૂર્વ પ્રતિપન્નક જીવ સર્વદા દેાનોં મેં હો સકતે હૈં ॥સૂ. ૪॥

તથા—મન્ય કો આશ્રિત કરકે ‘કહાં (મન્ય અમન્ય મેં) કોન સામાયિક હોતા હૈ ? યહ બી કહના ચાહિયે । જિસે-મન્યોં મેં કદાચિત્ કિતનેક જીવ સમ્યક્ત્વ સામાયિક શ્રુતસામાયિક કે પ્રતિપદ્યમાનક પાયે જાતે હૈં । તથા કિતનેક સર્વવિરતિ સામાયિક કે ઓર કિતનેક દેશવિરતિરૂપ સામાયિક કે इन चारों भी सामायिकों के पूर्व प्रतिपन्नक जो जीव होते हैं, वे मन्यों में सर्वदा बहुत पाये जाते हैं । तथा

પદ્યમાનક જીવો ભાગ્ય હોય છે, અને પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો નિયમથી હોય છે. સર્વવિરતિ સામાયિકના પ્રતિપદ્યમાનક જીવો મનુષ્ય ગતિમાં જ સંભવી શકે છે. કેમ કે ચારિત્ર ધારણ કરવું ત્યાં જ સંભવી શકે છે. પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો સર્વદા મનુષ્યગતિમાં હોય છે. દેશવિરતિ સામાયિકના પ્રતિપદ્યમાનક જીવો મનુષ્યગતિમાં અને તિર્યચગતિમાં સંભવી શકે તેમ છે. તથા પૂર્વ પ્રતિપન્નક સર્વદા જાને ગતિઓમાં હોય છે. ॥૪॥

તથા-અન્યને આશ્રિત કરીને ‘કયાં (અન્ય અઅન્યમાં) કયું સામાયિક હોય છે ?’ આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ જેમ અન્યોમાં કદાચિત્ કેટલાક જીવો સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકના પ્રતિપદ્યમાનક મળે છે. તેમજ કેટલાક સર્વ વિરતિ રૂપ સામાયિકના અને કેટલાક દેશ વિરતિ રૂપ સામાયિકના, એ ચારે-ચાર સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક જે જીવો હોય છે, તે અન્યોમાં સર્વદા ઘણા મળે છે. તથા જે અઅન્ય જીવો છે, તેમનામાં

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २४८ अनुगमनामनुयोगद्वारनिरूपणम्

८१७

सामायिकत्रयं संभवति । यद्वा-अभव्यो जीवः नव पूर्वाणामपि ज्ञानं प्राप्तुं शक्नोति, तदपेक्षया तस्मिन् एकं श्रुतसामायिकमेव भवतीत्यन्ये । नो भव्यो नो अभव्येषु सिद्धेषु एकं सम्यक्त्वसामायिकं भवति ॥५॥

तथा-संज्ञिमाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीत्यपि वक्तव्यम् । यथा-संज्ञिषु कदाचित् केचित् सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोः प्रतिपत्तारो भवन्ति, केचिद् देशविरतेः, केचिच्च सर्वविरतेः । एषां चतुर्णां सामायिकानां पूर्वप्रतिपन्नकास्तु संज्ञिषु नियमतः सन्त्येवेति । असंज्ञिषु एकं सम्यक्त्वसामायिकमेव भवति, तस्यापर्याप्तावस्थायां पूर्वभवापेक्षया सास्वादनसम्यक्त्वसामायिकसद्भावात् । नो जो अभव्य जीव है, उनमें सम्यक्त्व का छोड़कर बाकी के तीन सामायिक तक हो सकते हैं अथवा कोई ऐसा भी मानते हैं कि अभव्य जीव नव पूर्व तक का ज्ञान प्राप्त कर सकता है । उस अपेक्षा से उसमें एक श्रुतसामायिक ही होता है । नो भव्य नो अभव्य अर्थात् सिद्धों में एक सम्यक्त्व सामायिक होता है ॥ ५ ॥

तथा—संज्ञी को आश्रित करके फहाँ कौन सामायिक होता है ? यह भी कहना चाहिये—

जैसे-संज्ञी जीवों में कदाचित् कितनेक जीव सम्यक्त्व सामायिक और श्रुत सामायिक के प्रतिपत्ता होते हैं, कितनेक देशविरतिरूप सामायिक के और कितनेक सर्वविरतिरूप सामायिक के । तथा इन चार प्रकार की सामायिकों के जो पूर्वप्रतिपन्नक जीव होते हैं, वे तो नियमतः संज्ञियों में होते ही हैं । असंज्ञी में सामायिक पावे एक सम्यक्त्व सामायिक अपर्याप्तावस्थामें पूर्वभवकी अपेक्षा से सास्वा-

सम्यक्त्व सिवाय शेषनाम त्रय सामायिको सुधी संभवनी शके छे. अथवा ठाढ़ जेभ पणु माने छे डे अलव्य लव नव पूर्व सुधीनुं ज्ञान प्राप्त करी शके छे, ते अपेक्षाजे तेमां जेक श्रुत सामायिक न होय छे. नो लव्य नो अलव्य जेठवे डे सिद्धोमां जेक सम्यक्त्व सामायिक होय छे. ॥५॥

तथा संज्ञीने आश्रित करीने कयां कयुं सामायिक होय छे ? आ विषे पणु कडेकुं जेठजे.

जेभ संज्ञी लवोमां कदाचित् डेटलाक लवो सम्यक्त्व सामायिक अने श्रुत सामायिकना प्रतिपत्ता होय छे, डेटलाक देशविरति रूप सामायिकना तथा आ चार प्रकारना सामायिकोना जे पूर्वप्रतिपन्नक लवो होय छे, तेजो तो नियमतः संज्ञीजोमां होय न छे. असंज्ञीमां सामायिक भजे छे. -जेक सम्यक्त्व सामायिक अपर्याप्तावस्थामां पूर्वलवनी अपेक्षाथी सास्वादन

સંઝી નો અસંઝી ત્રયોદશચતુર્દશગુણસ્થાનવર્તી કેવલી તસ્ય સમ્યક્ત્વસામાયિકં સર્વવિરતિસામાયિકં ચેતિ સામાયિકદ્વયં ભવતિ । સિદ્ધાવસ્થાયાં તુ સમ્યક્ત્વસામાયિકમેવ ભવતિ ॥૬॥

તથા-ઉચ્છ્વાસકનિઃશ્વાસકમ્ - શ્વાસોચ્છ્વાસપર્યાપ્તિપરિનિષ્પન્નમાશ્રિત્ય ક્વ કિં સામાયિકં ભવતીત્યપિ વક્તવ્યમ્ । યથા-ઉચ્છ્વાસક નિઃશ્વાસકેષુ કદાચિત્ કેચિત્ સમ્યક્ત્વશ્રુતસામાયિકયોઃ પ્રતિપદ્યમાનકા ભવન્તિ, કેચિદ્ દેશવિરતેઃ કેચિન્ન સર્વવિરતેઃ । પૂર્વપ્રતિપન્નકાસ્તુ સર્વેષાં સામાયિકાનાં સન્નયેવેતિ ॥૭॥

તથા-દૃષ્ટિમાશ્રિત્ય ક્વ કિં સામાયિકં ભવતીત્યપિ વક્તવ્યમ્ । તત્ર દૃષ્ટી દન સમ્યક્ત્વ સામાયિક હોતા હૈ । નો સંઝી નો અસંઝી અર્થાત્ તેર-હવેં ચૌદહવેં ગુણસ્થાનવર્તી કેવલી મેં સમ્યક્ત્વ સામાયિક ઔર સર્વ-વિરતિસામાયિક એસે દો સામાયિક હોતે હૈં । સિદ્ધાવસ્થા મેં કેવલ એક સમ્યક્ત્વ સામાયિક હોતા હૈ ॥ ૬ ॥

તથા-ઉચ્છ્વાસક નિઃશ્વાસક-શ્વાસોચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ સે પરિનિષ્પન્ન હુએ । ઉચ્છ્વાસક નિઃશ્વાસક કો આશ્રિત કરકે કહાં 'કહાં કૌન સામાયિક હોતા હૈ ?' યહ બી કહના ચાહિયે-જેસે ઉચ્છ્વાસક નિઃશ્વાસકોં મેં કદાચિત્ કિતનેક જીવ સમ્યક્ત્વ સામાયિક ઔર શ્રુતસામાયિક કે પ્રતિપદ્યમાનક હોતે હૈં । કિતનેક દેશવિરતિ સામાયિક કે ઔર કિતનેક સર્વવિરતિ સામાયિક કે તથા ચારોં સામાયિકોં કે તો પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવ યહાં નિયમતઃ હોતે હી હૈં ॥૭॥

તથા-દૃષ્ટિકો આશ્રિત કરકે 'કહાં (કૌન દૃષ્ટિમેં) કૌન સામા-

સમ્યક્ત્વ સામાયિક હોય છે. નો સંઝી નો અસંઝી એટલે કે ૧૩ મા, ૧૪ મા ગુણસ્થાનવર્તી કેવલીમાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને સર્વવિરતિ સામાયિક એવાં બે સામાયિકો હોય છે. સિદ્ધાવસ્થામાં ફક્ત એક સમ્યક્ત્વ સામાયિક જ હોય છે. ॥૭॥

તથા ઉચ્છ્વાસક, નિઃશ્વાસક, શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિથી પરિનિષ્પન્ન થયેલ ઉચ્છ્વાસક નિઃશ્વાસકને આશ્રિત કરીને 'કયાં કયું' સામાયિક હોય છે ? આ પણ કહેવું નેઈએ. જેમ ઉચ્છ્વાસક નિઃશ્વાસકોમાં કદાચિત્ કેટલાક જીવો સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકના પ્રતિપદ્યમાનક હોય છે. કેટલાક સર્વવિરતિ સામાયિકના તેમ જ ચારે ચાર સામાયિકોના તો પૂર્વ પ્રતિપન્નક જીવો અહીં નિયમતઃ હોય છે. ॥૭॥

તથા દૃષ્ટિને આશ્રિત કરીને 'કયાં (કઈ દૃષ્ટિમાં) કયું' સામાયિક હોય

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂચ ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિકુપ્પનમ્

૮૧૧

વિચાર્યમાણાયાં વ્યવહારો નિશ્ચયશ્ચેતિ દ્વૌ નયૌ વિચારકૌ ભવતઃ । તથા વ્યવહારનયમતેઽસામાયિકવાન્ ચતુર્વિધં સામાયિકં પ્રતિપદ્યતે । इयं प्रतिपत्तिर्दीर्घकालेन भवति क्रियाकालनिष्ठाकालयोर्भेदादिति । निश्चयमते तु सामायिकवान् चतुर्विधं सामायिकं प्रतिपद्यते । इयं प्रतिपत्तिरदीर्घकाले न भवति क्रियाकालनिष्ठाकालयोर्भेदादिति ॥૮॥

તથા—આહારકમાશ્રિત્ય ક્વ કિં સામાયિકં ભવતીતિ વક્તવ્યમ્ । યથા—આહારકજીવાશ્ચતુર્ણુ સામાયિકેષુ અન્યતમત્ કિમપિ સામાયિકં પ્રતિપદ્યન્તે । પૂર્વપ્રતિ

યિક હોતા હૈ ? ' યહ બી કહના ચાહિયે । દૃષ્ટિ કા જબ વિચાર ક્રિયા જાતા હૈ તો, ડસ સમય વ્યવહાર નય ઓર નિશ્ચયનય યે દો નય વિચારક હોતે હૈ । इन में व्यवहार के मत में असामायिकवाला जीव चतुर्विध सामायिक को धारण करता है । यह प्रतिपत्ति बहुत काल के बाद होती है । क्योंकि क्रिया काल और निष्ठा में भेद है । परन्तु जो निश्चयनय का मत है । उसमें सामायिकवाला जीव ही चतुर्विध सामायिक को अंगीकार करता है । यह प्रतिपत्ति दीर्घकाल में नहीं होती है । किन्तु अदीर्घकाल में—कुछ काल के बाद हो जाती है । क्योंकि यहां क्रिया काल और निष्ठा काल में भेद नहीं माना जाता है । ૧।

તથા—આહારક કો આશ્રિત કરકે 'કહાં કોન સામાયિક હોતા હૈ ? યહ બી કહના ચાહિયે । જૈસે—આહારક જીવ ચાર સામાયિક મેં સે કોઈ એક સામાયિક કો ધારણ કરતે હૈ' । તથા જો પૂર્વ

છે ? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. દૃષ્ટિ વિષે જ્યારે વિચાર કરવામાં આવે છે તે વખતે વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનય એ બે નયો વિચારક હોય છે. આમાં વ્યવહારનયના મતમાં અસામાયિકવાળા જીવ ચતુર્વિધ સામાયિકને ધારણ કરે છે. આ પ્રતિપત્તિ ઘણા વખત પછી હોય છે. કેમ કે ક્રિયા કાળ અને નિષ્ઠામાં ભેદ છે. પરંતુ જે નિશ્ચયનયના મત છે—તેમાં સામાયિકવાળા જીવ જ ચતુર્વિધ સામાયિકને અંગીકાર કરે છે. આ પ્રતિપત્તિ દીર્ઘકાળ પછી થતી નથી, કિંતુ અદીર્ઘકાળમાં થોડા કાળ પછી થઈ જાય છે. કેમ કે અહીં ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળમાં તફાવત જણવામાં આવતો નથી. ॥૮॥

તથા—આહારકને આશ્રિત કરીને 'કયાં કયું' સામાયિક હોય છે ? આ વિષે પણ કહેવું આવશ્યક છે. જેમ આહારક જીવ ચાર સામાયિકોમાંથી કોઈ એક સામાયિકને ધારણ કરે છે, તેમ જ જે પૂર્વ પ્રતિપન્નક જીવ

૮૧૦

અનુયોગદ્વારસૂત્ર

પન્નકાસ્તુ સન્ત્યેવેતિ, અનાહારકાણાં સમુચ્ચેન સમ્યક્ત્વશ્રુત-સર્વવિરતિરૂપં સામાયિકત્વયં ભવતિ, ચતુર્દશગુણસ્થાનવર્તી કેવલી કેવલિસમુદ્ધાતસ્ય તૃતીય-ચતુર્થપચ્ચમસમયવર્તી કેવલી, ચેતિ કેવલિદ્વયમ્, एवं परलोकमार्गे वहमानो जीवश्चेति त्रयोऽनाहारकाः कथ्यन्ते, तेषु मध्ये केवलिद्वये सम्यक्त्वसामायिकं सर्वविरतिसामायिकं चेति सामायिकद्वयं भवतीति पूर्वं प्रतिपादितम्। परलोक मार्गे वहमानस्याऽनाहारकजीवस्य सामायिकद्वयम्-एकं सम्यक्त्वसामायिकं द्वितीयं पूर्वभवापेक्षया श्रुतसामायिकं चेति द्वयं भवति । ॥९॥

તથા-પર્યાપ્તિકમધિકૃત્ય કવ કિ સામાયિકં ભવતીતિ વક્તવ્યમ્ ।

તથા-પદ્મિઃ પર્યાપ્તિમિઃ પર્યાપ્તકાશ્વતુર્ણાં સામાયિકાનામન્યતમત્ સામાયિકં પ્રતિપન્નક જીવ હૈં લે તો હનમેં હોતે હી હૈં, અનાહારક મેં સમુચ્ચય સે સમ્યક્ત્વ સામાયિક ૧ શ્રુતસામાયિક ૨, ઔર સર્વવિરતિસામાયિક હોતે હૈં । અનાહારક ત્રીન હો સકતે હૈં-પ્રથમ ચતુર્દશગુણસ્થાનવર્તી કેવલી ૧, કેવલિસમુદ્ધાત કે ત્રીસરે ચોથે ઔર પાંચવેં સમયવર્તી કેવલી ૨, તથા વાટે વહ તો જીવ અર્થાત્ મૃત્યુ કે બાદ દૂસરે ભવમેં જન્મ લેને કે ધીચ કે સમય મેં ચલતા હુવા જીવ ૩ હસમેં દો કેવલિયોં કે સમ્યક્ત્વ ઔર સર્વવિરતિયે દો સામાયિક હોતે હૈં યહ પાત પહિલે કહ ચુકે હૈં । વાટે વહતે અનાહાર જીવ મેં એક સમ્યક્ત્વ સામાયિક ઔર દૂસરા પરભવકી અપેક્ષા શ્રુત સામાયિક, એસે દો સામાયિક હોતે હૈં ॥ ૯ ॥

તથા-પર્યાપ્તકો આશ્રિત કરકે ‘કહાં કૌન સામાયિક હોતા હૈં ?’ યહ ભી કહના ચાહિયે । જૈસે જો છહ પર્યાપ્તિયોં સે પર્યાપ્તક હૈં-એસે

છે, તેઓ તો આમાં હોય જ છે, અનાહારકમાં સમુચ્ચયથી સમ્યક્ત્વ સામાયિક ૧, શ્રુત સામાયિક ૨ અને સર્વવિરતિ સામાયિક ૩, એવા ત્રણ સામાયિકો હોય છે, અનાહારક ત્રણ હોઈ શકે છે, પ્રથમ, ચતુર્દશ ગુણસ્થાનવર્તી કેવલી ૧, કેવલિ સમુદ્ધાતના ત્રીજા ચોથા અને પાંચમા સમયવર્તી કેવલી ૨, તથા પરલોક તરફ ગતિ કરતો એટલે કે મૃત્યુ પછી બીજા ભવમાં જન્મ મેળવેલ કરતા પહેલાં વચ્ચેના સમયમાં માર્ગમાં ચાલતો જીવ ૩, આમાં બે કેવલિઓના સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને બીજા પરભવની અપેક્ષાને શ્રુત સામાયિક, એવા બે સામાયિકો હોય છે. ॥૯॥

તથા પર્યાપ્તને આશ્રિત કરીને ‘કયાં કયું સામાયિક છે ?’ આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ જેમ જે ૬ પર્યાપ્તિઓથી પર્યાપ્ત છે એવા જીવો ચાર

પ્રતિપદ્યન્તે । દ્વે ત્રોણિ વાઽપિ યુગપત્ પ્રતિપદ્યન્તે, પૂર્વપ્રતિપન્નકાસ્તુ સન્ન્યેવેતિ અપર્યાપ્તકાનાં સમ્યક્ત્વસામાયિકં પૂર્વભવાપેક્ષયા શ્રુતસામાયિકં ચેતિ સામાયિક-દ્વયં ભવતિ ॥૧૦॥

તથા-સુતેષુ જીવેષુ વત્ કિં સામાયિકં ભવતીતિ વક્તવ્યમ્ । યથા-સુપ્તા દ્વિવિધાઃ-દ્રવ્યસુપ્તા માત્રસુપ્તાશ્ચ । તત્ર-દ્રવ્યસુતેષુ ન કોઽપિ કિમપિ સામાયિકં પ્રતિપદ્યતે । પૂર્વપ્રતિપન્નકાસ્તુ એષુ સર્વેષામપિ સામાયિકાનાં સંભવન્તિ । માત્ર-સુપ્તાસ્તુ મિથ્યાદૃષ્ટયઃ । તેષુ ન કોઽપિ સમ્યક્ત્વદેશવિરતિસર્વવિરતિસામાયિકાનાં પ્રતિપદ્યમાનકઃ, ન વાઽપિ પૂર્વપ્રતિપન્નઃ । શ્રુતસામાયિકસ્ય તુ પ્રતિપદ્યમાનકઃ, પૂર્વપ્રતિપન્નશ્ચ સંભવતીતિ ॥૧૧॥

જીવ ચાર સામાયિકોં મેં સે કિસી એક સામાયિક કે પ્રતિપત્તા હોતે હેં । યદિ એક સાથે યે જીવ સામાયિકોં કો ધારણ કરે તો દો અથવા ત્રીન સામાયિકોં કો ચારણ કર સકતે હેં । યહાં પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવ તો હોતે હી હેં । અપર્યાપ્તક જીવોં મેં સમ્યક્ત્વ ઓર શ્રુત યે દો સામાયિક હોતે હે ॥ ૧૦ ॥

તથા-સુપ્ત જીવોં મેં કહાં કૌન સામાયિક હોતા હે ? યહ બી કહના ચાહિયે-જેસે સુપ્ત દો પ્રકાર કે હોતે હેં । એક દ્રવ્ય સુપ્ત ઓર દુસરે ભાવ સુપ્ત-જો જીવ દ્રવ્ય સુપ્ત હોતે હેં । ઉનમેં કોઈ બી જીવ કિસી બી સામાયિકોં અંગીકાર નહીં કરતે હેં । હન સમસ્ત બી સામાયિકોં કે પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવ તો હો સકતે હેં । ભાવસુપ્ત મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ હોતે હેં-સો હનમેં કોઈ બી જીવ એસા નહીં હોના હે જો સમ્યક્ત્વ સામાયિક, દેશ વિરતિ સામાયિક ઓર સર્વવિરતિ સામાયિક કો ધારણ

સામાયિકોમાંથી કોઈ એક સામાયિકનો પ્રતિપત્તા હોય છે. બે એક સાથે એ જીવો ચાર સામાયિકોને ધારણ કરે તો બે અથવા ત્રણ સામાયિકોને ધારણ કરી શકે છે. અહીં પૂર્વ પ્રતિપન્નક જીવો તો હોય જ છે, અપર્યાપ્તક જીવોમાં સમ્યક્ત્વ અને શ્રુત એ બન્ને સામાયિક હોય છે. ॥૧૦॥

તથા-સુપ્ત જીવોમાં કયાં કયું સામાયિક હોય છે ? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. જેમ સુપ્ત બે પ્રકારના હોય છે, એક દ્રવ્યસુપ્ત અને દ્વિતીય ભાવ સુપ્ત, એ જીવ દ્રવ્યસુપ્ત હોય છે. તેમાં કોઈ પણ સામાયિકને અંગીકાર કરતો નથી. આ સર્વ સામાયિકોને પૂર્વ પ્રતિપન્નક જીવો તો સંભવી શકે છે. સુપ્તમિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો હોય છે, આમાં કોઈ પણ જીવ એવો હોતો નથી કે જે સમ્યક્ત્વ સામાયિક, દેશવિરતિ સામાયિક અને સર્વવિરતિ

તથા-જન્માશ્રિત્ય ત્વં કિં સામાયિકં ભવતીતિ વક્તવ્યમ્ । તત્ર-જન્મ અણ્ડ પોતજરાયુપપાતવિષયત્વાચ્ચતુર્વિધમ્ । તત્ર-અણ્ડજાઃ=હંસાદયઃ, પોતજાઃ=હસ્ત્યાદયઃ જરાયુજાઃ=મનુષ્યાઃ, ઉપપાતજાઃ=દેવનારકાઃ । એણુ ચતુર્વિધેષુ કેઽપિ અણ્ડજા હંસાદયઃ પોતજાઃ=હસ્ત્યાદયશ્ચ ચતુર્વિધસામાયિકેષુ આદ્યદ્વયમ્ આદ્યત્રયં વા સામાયિકં કદાચિત્ પ્રતિપદ્યન્તે । પૂર્વપ્રતિપન્નકાસ્ત્વેષાં સન્ત્યેવ । જરાયુજા,-

કરતા હૈ । તથા પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવ બી હન સામાયિકો કે હનમેં નહીં હોતે હૈ । હાં-જો શ્રુતસામાયિક હૈ, ઉસકે પ્રતિપદ્યમાનક જીવ યહાં હો સકતે હૈ । ઓર પૂર્વપ્રતિપન્ન જીવ તો યહાં હોતે હી હૈ ॥૧૧॥

તથા-જન્મ કો આશ્રિત કરકે કહાં કૌન સામાયિક હોતા હૈ ? યહ બી કહના ચાહિયે । સંમૂર્ચ્છિમ ગર્ભ ઓર ઉપપાત હસ પ્રકાર સે જન્મ કે તોન પ્રકાર હોતે હૈ । જો જર સે ઉત્પન્ન હોતે હૈ, અણ્ડે સે ઉત્પન્ન હોતે હૈ ઓર પોતજ હોતે હૈ । ઉનકે ગર્ભ જન્મ હોતા હૈ । દેવ ઓર નારકોં કા જન્મ ઉપપાત હોતા હૈ । યહાં અંડ, પોત ઓર જરાયુ હન તોન કો ઓર ઉપપાત કો વિષય કરનેલા હોને સે જન્મ ચાર પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । સો યહ કેવલ કથન કી હી વિચિત્રતા હૈ-સૈદ્ધાન્તિક ભેદ કુઝ બી નહીં હૈ । હંસાદિક જીવ અણ્ડજ, હસ્તી આદિ જીવ પોતજ, મનુષ્ય આદિ જરાયુજ ઓર દેવ નારક ઉપપાતજ હૈ । હન ચાર પ્રકાર કે જન્મો મેં કિતનેક અણ્ડજ હંસાદિક જીવ ઓર પોતજ-હસ્તી આદિક જીવ, ચતુર્વિધ સામાયિકોં મેં સે આદિ કે દો સામાયિકોં

સામાયિકને ધારણ કરે તથા પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવ પણ આ સામાયિકોમાં હોતા નથી. હાં, જે શ્રુત સામાયિક છે, તેના પ્રતિપદ્યમાનક જીવો અહીં સંભવી શકે છે. પૂર્વપ્રતિપન્ન જીવો તો અહીં હોય જ છે, ॥૧૧॥

તથા-જન્મને આશ્રિત કરીને કયાં કયું સામાયિક હોય છે ? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. સંમૂર્ચ્છિમ ગર્ભ અને ઉપપાત આ પ્રમાણે જન્મના ત્રણ પ્રકારો હોય છે જરથી ઉત્પન્ન થાય છે, ઇંડાથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને પોતજ હોય છે, તેમને ગર્ભજન્મ હોય છે. દેવ અને નારકોનો જન્મ ઉપપાતથી થાય છે. અહીં અંડ, પોત અને જરાયુ આ ત્રણને અને ઉપપાતને વિષય કરનાર હોવાથી જન્મના ચાર પ્રકારો કહેવામાં આવ્યા છે. તો આ ફક્ત કથનની જ વિચિત્રતા છે, સૈદ્ધાન્તિક ભેદ કંઈ પણ નથી. હંસાદિક જીવો અંડજ, હસ્તી વગેરે જીવો પોતજ, મનુષ્ય વગેરે જીવો જરાયુજ અને દેવનારક ઉપપાત જ છે. આ ચાર પ્રકારના જન્મોમાં કેટલાક અંડજ હંસાદિક જીવો અને પોતજ હસ્તી આદિ જીવો, ચતુર્વિધ સામાયિકોમાંથી પ્રથમ જે

મનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂચ ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૮૨૩

મનુષ્યાસ્તુ ચતુર્વિધમપિ સામાયિકં પ્રતિપદ્યન્તે । પૂર્વપ્રતિપન્નકાસ્ત્વેષાં ચતુર્ણાં
સામાયિકાનાં સન્ત્યેવ । ઔપપાતિકા દેવનારકાઃ સમ્યક્ત્વશ્રુતસામાયિકયોઃ
પ્રતિપદ્યમાનકાઃ ભવન્તિ, પૂર્વપ્રતિપન્નકા સ્ત્રવયોઃ સન્ત્યેવેતિ ॥૧૨॥

તથા—સ્થિતિમાશ્રિત્ય વાં કિં સામાયિકં ભવતિ, ઇતિ વક્તવ્યમ્ । યથા—
આયુર્વર્જાનાં જ્ઞાનાવરણાદિકર્મણાં ત્રિંશત્સાગરોપમકોટીકોટ્યાદિકાયામુત્કુષ્ટસ્થિતૌ
વર્તમાના જીવા શ્રુતૌમપિ સામાયિકાનાં નૈવ પ્રતિપદ્યમાનઃ ન ચાપિ પૂર્વપ્રતિ-
પન્નકા ભવન્તિ, તેષામતિસંક્રિષ્ટત્વેન તદસંભવાત્ । આયુષ્સપ્તયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમ-

કો અથવા આદિકે ત્રીન સામાયિકો કો કદાચિત્ ધારણ કર સકતે
હેં । હનમેં હન સામાયિકો કે પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવ તો હોતે હી હેં । જો
જરાયુજ મનુષ્ય હેં, વે ચારોં પ્રકાર કે બી સામાયિકો કો ધારણ કર
સકતે હેં । તથા હનમેં હન ચારોં પ્રકાર કે સામાયિકો કે પૂર્વપ્રતિપન્નક
જીવ તો રહતે હી હેં । ઉપપાત જન્મવાળે જો દેવ ઓર નારક જીવ
હેં વે સમ્યક્ત્વ ઓર શ્રુત સામાયિક કો ધારણ કર સકતે હેં । તથા
હનમેં હન સામાયિકો કે પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવ તો રહતે હી હેં ॥ ૧૨ ॥

તથા—સ્થિતિ કો આશ્રિત કરકે ‘કહાં કૌન સામાયિક હોતા હેં ?’
યહ બી કહનાં ચાહિયે । જૈસે આયુકર્મ કો છોડકર જ્ઞાનાવરણ આદિ
સાત કર્મોં કી ત્રિંશત સાગરોપમકોટીકોટિ આદિરૂપ ઉત્કુષ્ટ સ્થિતિ
મેં વર્તમાન જીવ ચારોં બી સામાયિકો કો પ્રાપ્ત નહીં કર સકતે હેં ઓર
ન એસે જીવ બી હોતે હેં । ક્યોંકિ હન કર્મોં કી ઉત્કુષ્ટ સ્થિતિ મેં

સામાયિકોને અથવા પ્રારંભના ત્રણ સામાયિકોને કહાચિત્ ધારણ કરે છે. આમાં
આ સામાયિકોને પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવતો હોય જ છે. જે જરાયુજ મનુષ્યો છે,
તે ચારેયાર પ્રકારના સામાયિકોને ધારણ કરી શકે છે. તથા આમાં આ ચારે
યાર પ્રકારના સામાયિકોને પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો રહે જ છે. ઉપપાત જન્મ
વાળા જે દેવ અને નારકજીવો છે, તે સમ્યક્ત્વ અને શ્રુત સામાયિકોને ધારણ
કરી શકે છે, તેમ જ આમાં આ સામાયિકોને પ્રતિપન્નક જીવતો
રહે જ છે. ॥૧૨॥

તથા:—સ્થિતિને આશ્રિત કરીને ‘કયાં કયું’ સામાયિક હોય છે ?’ આ
વિષે પણ કહેવું જોઈએ. જેમ આયુકર્મને ત્યજીને જ્ઞાનાવરણ વિગેરે સાત
કર્મોંની ત્રિંશત સાગરોપમ કોટી કોટી વગેરે રૂપ ઉત્કુષ્ટ સ્થિતિમાં વર્તમાન
જીવ ચારેયાર સામાયિકોને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, અને એવા જીવોમાં આ
સામાયિકોના પ્રતિપન્નક જીવો પણ હોતા નથી. કેમ કે આ કર્મોંની ઉત્કુષ્ટ

લક્ષણાયામુત્કૃષ્ઠસ્થિતૌ વર્તમાનોऽનુત્તરસુરઃ સમ્યક્ત્વશ્રુતસામાયિકયોઃ પ્રતિપદ્ય-
માનકપૂર્વપ્રતિપદ્યશ્ચ લભ્યતે । સપ્તમપૃથિવ્યપ્રતિષ્ઠાનનરકસ્થિતૌ જીવઃ સમ્યક્ત્વ-
શ્રુતસામાયિકયોઃ પૂર્વપ્રતિપન્નકો ભવતિ, ષષ્ઠાસાવશિષ્ટાયુષઃ પૂર્વં તથાવિધવિશુદ્ધિ-
સમ્પન્નસ્વાત્તયોઃ સામાયિકયોઃ પ્રતિપદ્યમાનકથાપિ સંભવતિ । ષષ્ઠાસાવશિષ્ટાયુઃ-
કાલે તુ પુનર્મિથ્યાત્વં પ્રતિપદ્યતે એવેતિ । છુલ્લકભઃ ગ્રહણરૂપાયાં જઘન્યાયામાયુઃ-
સ્થિતૌ વર્તમાનો નિગોદાદિશ્ચતુર્ણામપિ સામાયિકાનાં નૈવ પ્રતિપદ્યમાનકો ન ચાપિ
વર્તમાન જીવ કે પરિણામ અત્યન્ત સંક્રિષ્ટ રહ્યા કરતે છે । ફક્તિયે
इन सामायिकों की वहां संभवता नहीं होती है । आयुर्कर्म की उत्कृष्ट
स्थिति जो ૩૩ સાગરોપમ કી છે, उसमें वर्तमान अनुत्तरवामीदेव
સમ્યક્ત્વ સામાયિક ઓર શ્રુત સામાયિક કે પૂર્વપ્રતિપન્નક હી હોતે છે ।
સપ્તમ પૃથિવી કા જો અપ્રતિષ્ઠાન નામ કા નરક છે, उसमें स्थित छह
માસ સે અધિક શેષ આયુવાલા નારક જીવ સમ્યક્ત્વ સામાયિક ઓર
શ્રુત સામાયિક કા પૂર્વપ્રતિપન્નક હોતા છે । ઓર જય વહાં જીવ કી છઃ
માસ કી આયુ અવશિષ્ટ હોને કો હોતી છે, तब इसके पहिले परिणामों
में इस जाति की विशुद्धि उत्पन्न हो सकती है कि जिसके कारण वह
જીવ સમ્યક્ત્વ સામાયિક ઓર શ્રુત સામાયિક કો ધારણ કરનેવાલા
બી બન સકતા છે । પરંતુ जिस समय आयु केवल ६ मास की ही
बाकी रहती है, उस समय वह जीव पुनः मिथ्यात्वी ही बन जाता
है । છુલ્લક ભવ ગ્રહણરૂપ જઘન્ય આયુ કી સ્થિતિ વર્તમાન નિગોદા
દિજીવ ચારોં બી સામાયિકોં કા પ્રતિપદ્યમાનક નહોં હોતા છે ઓર ન

સ્થિતિમાં વર્તમાન જીવના પરિણામો અત્યન્ત સંક્રિષ્ટ રહે છે, એથી આ
સામાયિકોની ત્યાં સંભવતા હોતી નથી. આયુકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જે ૩૩
સાગરોપમની છે તેમાં વર્તમાન અનુત્તરવાસી દેવ સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને
પૂર્વપ્રતિપન્નક જ હોય છે. સપ્તમ પૃથિવીનું જે અપ્રતિષ્ઠાન નામક નરક છે
તેમાં સ્થિત ૬ માસ કરતાં અધિક નારક જીવ શેષ આયુવાળા સમ્યક્ત્વ
સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકનો પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય છે, અને બ્યારે તે
જીવનું ૬ માસનું આયુ અવશિષ્ટ હોય ત્યારે તે પહેલાં પરિણામોમાં આ
જાતિની વિશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે જેથી તે જીવ સમ્યક્ત્વ સામાયિક
અને શ્રુત સામાયિકને ધારણ કરનાર પણ થઈ શકે છે. પરંતુ જે વખતે આયુ
ફક્ત ૬ માસ જેટલું જ શેષ હોય, તે સમયે જીવ ફરી મિથ્યાત્વી થઈ બચ
છે. છુલ્લક ભવગ્રહણરૂપ જઘન્ય આયુની સ્થિતિમાં વર્તમાન નિગોદાદિ જીવ
ચારેયાર સામાયિકોનું પ્રતિપદ્યમાનક હોતા નથી અને ન આમાં કોઈ પૂર્વ-

અનુયોગબન્ધિકા ટીકા સુત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૮૨૫

પૂર્વપ્રતિપન્નઃ તસ્યાવિશુદ્ધિત્વેન સામાયિકગ્રહણયોગ્યતાયા અભાવાત્ । સેષે તુ આયુર્વર્જજ્ઞાનાવરણીયાદિકર્મસક્તે જઘન્યામ્ અન્તર્મુહૂર્તાદિકાં સ્થિતિં બધન્ન્ દર્શનસક્તકાતિક્રાન્તોઽન્તકૃત્કેવલિત્વં પ્રાપ્સ્યન્ ક્ષપકો દેશવિરતિસામાયિક-રહિતસ્ય સામાયિકત્રયસ્ય પૂર્વપ્રતિપન્નકો ભવતિ, તસ્યાતિવિશુદ્ધત્વેનાતિ-જઘન્યસ્થિતિકર્મબન્ધકત્વાત્, ક્ષપકસ્ય ચ દેશવિરતેરસંભવાત્, સમ્યક્ત્વાદિ-પ્રતિપન્નતાયાઃ પૂર્વમેવ જાતત્વાદિતિ । જઘન્યસ્થિતિકર્મબન્ધકત્વેન ચાત્ર જઘન્ય-સ્થિતિકત્વં ગૃહ્યતે, ન તૂપાત્તકર્મસત્તાપેક્ષયા જઘન્યસ્થિતિકર્મબન્ધકત્વં બોધ્ય-

इनमें कोई पूर्वप्रतिपन्नक जीव भी होता है । क्योंकि इस जीव में अवि-
शुद्धि होती है । इस कारण सामायिक ग्रहण करने की योग्यता का यहाँ
अभाव रहता है । आयुर्वर्जशेषज्ञानावरणीय आदि सातकर्मों की
अन्तर्मुहूर्तादिरूपजघन्यस्थिति का बन्ध करनेवाला जीव दर्शनमोह-
नीय की सात प्रकृतिगों को क्षय करके क्षपक बनता है । सो वही आगे
अन्तकृत्केवली होता है—ऐसा वह क्षपक जीव देशविरतिसामायिक से
रहित सम्यक्त्वसामायिक श्रुतसामायिक और सर्वविरतिसामायिक
इन तीन सामायिकों का पूर्वप्रतिपन्नक होता है । क्योंकि अतिविशुद्ध-
होने के कारण वह जीव अतिजघन्यस्थितिवाले कर्मों का बन्धक होता
है तथा क्षपक के देशविरति का सद्भाव पाया नहीं जाता है । इसलिये
सम्यक्त्व आदि की प्रतिपन्नता उसके पहिले से ही उत्पन्न हो जाती
है । जघन्य स्थितिवाले कर्मों का बन्धक होने के कारण यहाँ कर्मों में

પ્રતિપન્નક જીવ પણ હોય છે. કેમ કે આ જીવમાં અવિશુદ્ધિ હોય છે. એથી
સામાયિક ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતાનો અહીં અભાવ રહે છે. આયુર્વર્જ શેષ
જ્ઞાનાવરણીય આદિ સાત કર્મોની અન્તર્મુહૂર્તાદિરૂપ જઘન્યસ્થિતિને બન્ધ કરનાર
જીવ દર્શનમોહનીયની સાત પ્રકૃતિઓને ક્ષય કરીને ક્ષપક બને છે. અને પછી
આગળ તે જ અન્તકૃત્કેવલી થાય છે, એવો તે ક્ષપક જીવ દેશ વિરતિ સામા-
યિકથી રહિત સમ્યક્ત્વ સામાયિક શ્રુત સામાયિક અને સર્વ વિરતિ સામાયિક
આ ત્રણ સામાયિકોનો પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય છે. કેમ કે અતિવિશુદ્ધ હોવા
ખદલ તે જીવ પૂર્વપ્રતિપન્નક અતિ જઘન્યસ્થિતિવાળા કર્મોનો બંધક હોય છે,
તથા ક્ષપકના દેશ વિરતિનો સદ્ભાવ મળતો નથી. એથી સમ્યક્ત્વ વગેરેની
પ્રતિપન્નતા તે પહેલાં જ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. જઘન્ય સ્થિતિવાળા કર્મોનો
બંધક હોવા ખદલ અહીં કર્મોમાં જઘન્ય સ્થિતિ ગૃહીત કરવામાં આવી છે.
ઉપાત્ત કર્મોની સત્તાની અપેક્ષાએ જઘન્યસ્થિતિવાળા કર્મોનું બંધકત્વ લેવામાં

૨૨૬

મનુયોગદ્વારસૂત્રે

મિતિ । તથા—અષ્ટાનામપિ કર્મણામ્ મધ્યમાયાં સ્થિતૌ સ્થિતો જીવશ્ચતુર્ણામપિ સામાયિકાનાં પ્રતિપદ્યમાનકઃ પૂર્વપ્રતિપન્નશ્ચ મવતીતિ ॥૧૩॥

તથા—વેદમધિકૃત્ય ક્વ કિં સામાયિકં મવતીતિ વક્તવ્યમ્ । યથા—વિવક્ષિતે કાષ્ઠે ત્રિવિધેઽપિ વેદે ચતુર્ણાં સામાયિકાનાં પ્રતિપદ્યમાનકા મવન્તિ, પૂર્વપ્રતિપન્નાસ્તુ સન્ત્યેવ ॥૧૪॥

તથા—આહારમયમૈથુનપરિગ્રહરૂપાશ્ચતસ્રઃ સંજ્ઞા અધિકૃત્ય ક્વ કિં સામાયિકં મવતીત્યપિ વક્તવ્યમ્ । યથા—ચતસ્રઃપિ સંજ્ઞાસુ ચતુર્વિધસ્યાપિ સામાયિકસ્ય પ્રતિપદ્યમાનકા મવન્તિ, પૂર્વપ્રતિપન્નકાસ્તુ સન્ત્યેવેતિ ॥૧૫॥

જઘન્યસ્થિતિતા ગૃહીત કી ગઈ હૈ । ઉવાત્તકર્મો' કી અપેક્ષા સે જઘન્ય-સ્થિતિવાલે કર્મો' કા બંધકત્વ નહીં લિયા ગયા હૈ । આઠો' કર્મો' કી મધ્યમસ્થિતિ મેં સ્થિત જીવ ચારો' મી સામાયિકો' કા પ્રતિપદ્યમાનક હોતા હૈ ઓર પૂર્વપ્રતિપન્નક મી હોતા હૈ ॥ ૧૩ ॥

તથા—વેદ કો આશ્રિત કરકે કહાં (કિસ વેદ મેં) કૌન સામાયિક હોતા હૈ ?—એસા મી કહના ચાહિયે । જૈસે—વિવક્ષિત કાલ મેં ત્રીન પ્રકાર કે મી વેદ મેં ચારો' સામાયિકો' કે પ્રતિપદ્યમાનક જીવ હોતે હૈ' । ઓર જો इनके पूर्वप्रतिपन्नक जीव होते हैं, वे तो यहां रहते ही हैं' ॥ १४ ॥

તથા—સંજ્ઞા આહાર, મય, મૈથુન ઓર પરિગ્રહ इन चार संज्ञाओं को आश्रित करके कहां (किस संज्ञा में) कौन सामायित होता है? यह कहना चाहिये—जैसे चार प्रकार की संज्ञाओं में चतुर्विध भी सामायिक प्रतिपद्यमानक जीव होते हैं' और जो इनके पूर्वप्रतिपन्नक होते हैं' वे तो यहां होते ही हैं' ॥ १५ ॥

આવ્યું' નથી. આઠે આઠ કર્મોની મધ્યમસ્થિતિમાં સ્થિત જીવ ચારે સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક હોય છે અને પૂર્વપ્રતિપન્નક પણ હોય છે. ॥૧૩॥

તથા:—વેદને આશ્રિત કરીને કયાં (કયાં વેદમાં) કયું' સામાયિક હોય છે? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. જેમ—વિવક્ષિતકાળમાં ત્રણે પ્રકારના વેદોમાં ચાર સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક જીવો હોય છે. અને જે એના પૂર્વ પ્રતિપન્નક જીવો હોય છે. તેઓ તો અહીં' રહે જ છે. ॥૧૪॥

તથા:—સંજ્ઞા આહાર, ભય, મૈથુન અને અપરિગ્રહ એ ચાર સંજ્ઞાઓને આશ્રિત કરીને કયાં (કઈ સંજ્ઞામાં) કયું' સામાયિક હોય છે?' આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. જેમ ચાર પ્રકારની સંજ્ઞાઓમાં ચતુર્વિધ પણ સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક જીવો હોય અને જે એમના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય છે, તેઓ તો અહીં' હોય જ છે. ॥૧૫॥

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૮૨૬

તથા-કષાયમાશ્રિત્ય ક્વર્કિં સામાયિકં ભવતીત્યપિ વક્તવ્યમ્ । યથા-સક-
ષાયો જીવશ્ચતુર્ણામપિ સામાયિકાનાં પ્રતિપદ્યમાનકઃ પૂર્વપ્રતિપન્નકથ મવતિ ।
અકષાયસ્તુ હ્રદ્યસ્થવીતરાગો દેશવિરતિસામાયિકં વર્જયિત્વા સામાયિકપ્રયસ્ય
પૂર્વપ્રતિપન્નકો ભવતિ ન તુ પ્રતિપદ્યમાનક ઇતિ ॥૧૬॥

તથા-આયુરાશ્રિત્ય ક્વર્કિં સામાયિકં ભવતીત્યપિ વક્તવ્યમ્ । યથા-સંહ્યાત-
વર્ષાયુષ્કો જીવશ્ચતુર્ણામપિ સામાયિકાનાં પ્રતિપદ્યમાનકઃ સંભવતિ, પૂર્વપ્રતિપન્ન-
કસ્તુ મવત્યેવ । અસંહ્યેયવર્ષાયુષ્કો જીવઃ સમ્યક્સ્વશ્રુતસામાયિકયોઃ પૂર્વપ્રતિ-
પન્નકો ભવતીતિ ॥૧૭॥

તથા-કષાય કો આશ્રિત કરકે કહાં (કિસ કષાય મેં) કૌન સામા-
યિક હોતા હૈ?-યહ બી કહના ચાહિયે-જૈસે કષાયસહિતજીવ ચારોં
બી સામાયિકોં કા પ્રતિપદ્યમાનક હોતા હૈ । ઓર પૂર્વપ્રતિપન્નક બી
હોતા હૈ । કષાયરહિત જો હ્રદ્યસ્થવીતરાગજીવ હૈ, વહ દેશવિરતિરૂપ
સામાયિક કો છોડકર ત્રીન સામાયિક કા પ્રતિપન્નક હોતા હૈ, પ્રતિ-
પદ્યમાનક નહીં ॥ ૧૬ ॥

તથા-આયુ કો આશ્રય કરકે કહાં કૌન સામાયિક હોતા હૈ ? યહ
બી કહના ચાહિયે-જૈસે-સંહ્યાત વર્ષે કી આયુવાળા જીવ ચારોં બી
સામાયિકોં કા પ્રતિપદ્યમાનક હો સકતા હૈ । તથા એસા જીવ હન સામા-
યિકોં કા પૂર્વપ્રતિપન્નક તો હોતા હૈ । જિસ જીવ કી આયુઅસંહ્યાત
વર્ષ કી હોતી હૈ, એસા જીવ સમ્યક્સ્વ સામાયિક શ્રુતસામાયિક કા
પ્રતિપદ્યમાનક હો સકતા હૈ તથા પૂર્વપ્રતિપન્નક હોતા હી હૈ ॥ ૧૭ ॥

તથા-કષાયને આશ્રિત કરીને કયાં (કયા કષાયમાં) કયું સામાયિક
હોય છે? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ, જેમ કષાય સહિત જીવ ચારે ચાર
સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક હોય છે, અને પૂર્વપ્રતિપન્નક પણ હોય છે.
કષાય રહિત જે હ્રદ્યસ્થ વીતરાગ જીવ છે, તે દેશવિરતિરૂપ સામાયિકોને
છોડીને ત્રણ સામાયિકોને પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય છે, પ્રતિપદ્યમાનક નહિ. ॥૧૬॥

તથા-આયુનો આશ્રય કરીને કયાં કયું સામાયિક હોય છે? આ
વિષે પણ કહેવું જોઈએ જેમ-સંહ્યાત વર્ષની આયુવાળા જીવો ચારે ચાર
સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપદ્યમાનક થઈ શકે છે, તથા એવો જીવ આ સામાયિકોનો
પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય જ છે, જે જીવનું આયુ અસંહ્યાત વર્ષ જેટલું હોય
છે, એવો જીવ સમ્યક્સ્વ સામાયિક, શ્રુત સામાયિકોનો પ્રતિપદ્યમાનક થઈ શકે
છે તથા પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય જ છે. ॥૧૭॥

તથા-જ્ઞાનમાશ્રિત્ય ક્વ કિં સામાયિકં ભવતીત્યપિ વક્તવ્યમ્ । યથા-ઓષ્ઠો જ્ઞાનમાશ્રિત્ય નિશ્ચયનયમતેન જ્ઞાની ચતુર્ણામપિ સામાયિકાનાં પ્રતિપદ્યમાનકો ભવતિ । પૂર્વપ્રતિપન્નસ્તુ ભવત્યેવ । વ્યવહારનયમતે તુ અજ્ઞાની એવ સામાયિક-પ્રતિપદ્યા ભવતિ । પ્રતિપત્તિસ્તુ તસ્ય સમ્યક્ત્વશ્રુતેતિ સામાયિકદ્વયસ્યૈવ ભવતિ । પૂર્વપ્રતિપન્નકસ્તુ ચતુર્ણામપિ ભવતિ । જ્ઞાનભેદમાશ્રિત્ય તુ મતિશ્રુતજ્ઞાનવાન્ સમ્યક્ત્વશ્રુતસામાયિકદ્વયં યુગપત્પ્રતિપદ્યમાનો ભવતિ । દેશવિરતિસર્વવિરતિ-સામાયિકદ્વયસ્ય તુ ભજનયા પ્રતિપદ્યમાનો ભવતિ । પૂર્વપ્રતિપન્નસ્તુ ચતુર્ણામપ્ય-સ્યૈવ અવધિજ્ઞાની તુ સમ્યક્ત્વશ્રુતસામાયિકયો દેશવિરતિસામાયિકસ્ય ચ ન પ્રતિ-

તથા-જ્ઞાન કો આશ્રિત કરકે કહાં કૌન સામાયિક હોતા હૈ ? યહ બી કહના ચાહિયે-જૈસે સામાન્યરૂપ સે જ્ઞાન કો આશ્રિતકર નિશ્ચય-નય કે મતાનુસાર જ્ઞાની જીવ ચારોં બી સામાયિકોં કા પ્રતિપદ્ય-માનક હોતા હૈ । તથા યહ પૂર્વપ્રતિપન્નક તો હોતા હી હૈ । વ્યવહારનય કે મતાનુસાર જો જીવ અજ્ઞાની હોતા હૈ, ઉસી કો સમ્યક્ત્વ સામા-યિક ઓર શ્રુતસામાયિક इन दो की ही प्रतिपत्ति होती है । તથા ચારોં કા બી પૂર્વપ્રતિપન્નક તો જ્ઞાની હોતા હી હૈ । જ્ઞાન કે ભેદ કો આશ્રિત કરકે મતિજ્ઞાન ઓર શ્રુત જ્ઞાનવાલા જીવ એક હી સાથ સમ્યક્ત્વ-સામાયિક ઓર શ્રુતસામાયિક કો પ્રાપ્ત કરનેવાલા હોતા હૈ । તથા દેશવિરતિસામાયિક ઓર સર્વવિરતિસામાયિક કા વહ ભજના સે પ્રતિપદ્યમાન હોતા હૈ । એવ ચારોં સામાયિકોં કા યહ પૂર્વપ્રતિપન્નક તો હોતા હી હૈ । અવધિજ્ઞાની સમ્યક્ત્વસામાયિક શ્રુતસામાયિક ઓર

તથા:-જ્ઞાનને આશ્રિત કરીને કયાં કયું સામાયિક હોય છે ? આ વિષે પશુ કહેવું જોઈએ. જેમ સામાન્ય રૂપથી આશ્રિત કરીને નિશ્ચયનયના મત મુજબ જ્ઞાની એવ ચારે ચાર સામાયિકોને પ્રતિપદ્યમાનક હોય છે. તથા તે પૂર્વપ્રતિપન્નક તો હોય જ છે. વ્યવહારનયના મત મુજબ જે એવ અજ્ઞાની હોય છે, તેને જ સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક એ બન્નેની જ પ્રતિપત્તિ થાય છે, તેમ જ ચારેચારનો પૂર્વપ્રતિપન્નક તો જ્ઞાની હોય જ છે, જ્ઞાનના લેહને આશ્રિત કરીને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનવાળો એવ એકીસાથે સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકને પ્રાપ્ત કરનાર હોય છે. તેમ જ દેશવિરતિ સામાયિક અને સર્વવિરતિ સામાયિકનો તે બજનાથી પ્રતિપદ્યમાન હોય છે. અને ચારેચાર સામાયિકોનો આ પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય

पद्यमानको भवति, सर्वविरतिसामायिकस्य प्रतिपत्ता तु भवत्येव । पूर्वप्रतिपन्नस्तु सर्वेषामपि सामायिकानां भवति । मनःपर्ययज्ञानी तु देशविरतिरहितस्य सामायिक-त्रयस्य पूर्वप्रतिपन्नक एव भवति, न तु प्रतिपद्यमानकः । भवस्थकेवली तु सम्यक्त्व-चारित्रसामायिकयोः पूर्वप्रतिपन्न एव भवति, न तु प्रतिपद्यमानक इति ॥ १८ ॥

तथा—मनोवाकापलक्षणं त्रिविधमपि योगमाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम् । यथा—ओषतस्त्रिविधमपि योगमाश्रिता जीवा विवक्षिते काष्ठे चतुर्णामपि सामायिकानां प्रतिपद्यमानका भवन्ति, पूर्वप्रतिपन्नास्तु सन्त्येव । विभागतस्तु—औदारिककापयुक्ते योगत्रये चतुर्णामपि सामायिकानां प्रतिपद्यमानकाः

देशविरति सामायिक इन तीन सामायिकों का प्रतिपत्ता नहीं होता है । किन्तु सर्वविरति सामायिक का तो यह प्रतिपत्ता हो सकता है । तथा यह चारों सामायिकों का पूर्वप्रतिपन्नक तो होता ही है । मनःपर्ययज्ञानी जो है, वह देशविरति सामायिक को छोड़कर तीन सामायिकों का पूर्वप्रतिपन्नक होता है—प्रतिपद्यमानक नहीं होता । जो भवस्थ केवली हैं वे सम्यक्त्व सामायिक और चारित्रसामायिक के पूर्वप्रतिपन्नक ही होते हैं । प्रतिपद्यमानक नहीं होते ॥ १८ ॥

तथा—मन, वचन और काय इन तीन योगों का आश्रित करके 'कहाँ कौन सामायिक होता है ? यह भी कहना चाहिये—जैसे—सामान्य रूप से तीन योगों का लेकर जीव विवक्षित समय में चारों भी सामायिकों के प्रतिपत्ता हो सकते हैं । तथा इनके—चारों के तो—ये पूर्वप्रतिपन्नक होते ही हैं । विभाग की अपेक्षा विचार करने पर—औदा-

छे. अवधिज्ञानी सम्पत्त्व सामायिक, श्रुत सामायिक अने देशविरति सामायिक आ त्रय सामायिकने तो ते प्रतिपत्ता होतो नथी. परंतु सर्वविरति सामायिकने तो ओ प्रतिपत्ता थई शके छे. तथा आ आदेशार सामायिकने पूर्वप्रतिपन्नक तो होय न छे. मनःपर्ययज्ञानी के छे ते देशविरति सामायिकने छोडीने त्रय सामायिकने पूर्वप्रतिपन्नक होय छे, प्रतिपद्यमानक होतो नथी. के भवस्थ केवली छे ते सम्यक्त्व सामायिक अने आरित्र सामायिकने पूर्वप्रतिपन्नक न होय छे, प्रतिपद्यमानक होतो नथी. ॥ १८ ॥

तथाः—मन, वचन अने काय आ त्रय योगेने आश्रित करीने 'कयां कथं' सामायिक होय छे ? आ विषे पण कडेवुं जेछे. जेम-सामान्य रूपी त्रय योगेने लईने एव विवक्षित समयमां आरे आर सामायिकने प्रतिपत्ता थई शके छे, तथा जेमना आदेशारने तो ओ पूर्वप्रतिपन्नक होय न छे.

પૂર્વપ્રતિપન્નકાશ્ર ભવન્તિ । વૈક્રિયશરીરયુક્તે યોગત્રયે સમ્યક્ત્વશ્રુતસામાયિકયોઃ પ્રતિપત્તારો ભવન્તિ, પૂર્વપ્રતિપન્નકાસ્તુ ચતુર્ણામપિ સામાયિકાનામ્ । આહારક શરીરયુક્તે તુ યોગત્રયે દેશવિરતિરહિતસ્ય સામાયિકત્રયસ્ય પૂર્વપ્રતિપન્નકા ભવન્તિ । તૈજસકાર્મણશરીરયોગે એવ કેવલેઽપાન્તરાલગતાવાયસામાયિકદ્વયસ્ય પૂર્વપ્રતિપન્નકા ભવન્તિ । કેવલિસમુદ્ઘાતે તુ સમ્યક્ત્વચારિત્રસામાયિકયોઃ પૂર્વપ્રતિપન્નકા ભવન્તિ । કેવલે મનોયોગે-કેવલે વાગ્યોગે ચ ન ક્રિમપિ સામાયિકં ભવતિ, કેવલસ્ય મનોયોગસ્ય વાગ્યોગસ્ય ચાભાવાત્ । કાયવાગ્યોગદ્વયે તુ દ્વીન્દ્રિયાદિષૂત્પન્નમાત્રસ્ય સાસ્વાદનસ્ય સમ્યક્ત્વશ્રુતેતિ સામાયિકદ્વયં પૂર્વપ્રતિપન્નં ભવતીતિ ॥ ૧૯ ॥

રિક્કાપયુક્તયોગત્રય મેં વર્તમાન જીવ સમ્યક્ત્વસામાયિક ઔર શ્રુતસામાયિક કે પ્રતિપત્તા હો સકતે હૈં, તથા ચારોં ખી સામાયિકોં કે યે પૂર્વપ્રતિપન્નક હોતે હી હૈં । આહારક શરીર યુક્ત યોગત્રય મેં વર્તમાન જીવ દેશવિરતિ સામાયિક કો છોડકર અવશિષ્ટ ત્રીન સામાયિકોં કે પૂર્વપ્રતિપન્નક હોતે હી હૈં । કેવલ તૈજસ કાર્મણશરીરયુક્ત કાર્મણકાય યોગ મેં હી વર્તમાન જીવ અપાન્તરાલ ગતિ મેં આદિ કે દો સામાયિકોં કે પૂર્વપ્રતિપન્નક હી હો સકતે હૈં તથા કેવલિ સમુદ્ઘાત મેં તો જીવ સમ્યક્ત્વ, ઔર ચારિત્ર ઇન દો સામાયિકોં કે પૂર્વપ્રતિપન્નક હોતે હી હૈં । કેવલ મનોયોગ મેં ઔર કેવલ વાગ્યોગ મેં કોઈ ખી સામાયિક નહીં હોતા કયોંકિ ન તો કેવલ વાગ્યોગ હોતા હૈ ઔર ન કેવલ મનોયોગ હોતા હૈ કાયયોગ

વિભાગની અપેક્ષાએ વિચાર કરવાથી-આહારિક કાયયુક્ત યોગત્રયમાં વર્તમાન જીવ આદ્યાર સામાયિકોના પ્રતિપન્નમાનક હોઈ શકે છે. અને પૂર્વપ્રતિપન્નક તો હોય જ છે. વૈક્રિય શરીર યુક્ત યોગત્રયમાં વર્તમાન જીવો સમ્યક્ત્વ-સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકના પ્રતિપત્તા થઈ શકે છે, તથા આદ્યાર સામાયિકોના એ પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય જ છે. આહારક શરીર યુક્ત યોગત્રયમાં વર્તમાન જીવ દેશવિરતિ સામાયિક સિવાય અવશિષ્ટ ત્રણ સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય જ છે. ફક્ત તૈજસ કાર્મણ શરીર યુક્ત કાર્મણ કાય યોગમાં જ વર્તમાન જીવ અપાન્તરાલ ગતિમાં આદિના એ સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક જ થઈ શકે તેમ છે. તથા કેવલિ સમુદ્ઘાતમાં તો જીવ સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર આ એ સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય જ છે. કેવલ મનોયોગમાં અને કેવલ વાગ્યોગમાં કોઈપણ સામાયિક હોતું નથી કેમ કે ન તો ફક્ત વાગ્યોગ હોય છે અને ન ફક્ત મનોયોગ હોય છે. કાયયોગ અને

અનુયોગઅન્નિકા ટીકા સુત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૯૩૧

તથા-ઉપયોગમાશ્રિત્ય ક્વ કિં સામાયિકં ભવતીતિ વક્તવ્યમ્ । યથા-સાકારાનાકારમેદેન મેદદ્વયત્રિશિષ્ટે ઉપયોગે ચતુર્ણામપિ સામાયિકાનાં પ્રતિપદ્યમાનકા ભવન્તિ, પૂર્વપ્રતિપન્નકાસ્તુ સન્ત્યેવેતિ ॥૨૦॥

તથા-શરીરમધિકૃત્ય ક્વ કિં સામાયિકં ભવતીત્યપિ વક્તવ્યમ્ । યથા-ઔદારિકશરીરે ચતુર્ણામપિ સામાયિકાનાં પ્રતિપદ્યમાનકાઃ પૂર્વપ્રતિપન્નકાશ્ચ ભવન્તિ । વૈક્રિયશરીરે સમ્યક્ત્વશ્રુતસામાયિકયોઃ પ્રતિપદ્યમાનકા માઝ્યાઃ । દેશવિરતિસર્વવિરતિસામાયિકયોઃ પ્રતિપદ્યમાનકા દેવનારકાઃ નૈવ સંભવન્તિ । ઔર વાગ્યોગ ઇન દો યોગ મેં વર્તમાન સાર્વાદન જીવ કે કિ જો ક્ષીન્દ્રિય આદિકોં મેં ઉત્પન્ન હો ગયા હૈ, સમ્યક્ત્વસામાયિક ઔર શ્રુતસામાયિક યે દો સામાયિક પૂર્વપ્રતિપન્ન હો સકતે હૈં ॥૨૧॥

તથા-ઉપયોગ કો આશ્રિત કરકે કહાં કૌન સામાયિક હોતા હૈ ? યહ બી કહના ચાહિયે । જૈસે સાકારઉપયોગ ઔર અનાકારઉપયોગ ઇન દો ઉપયોગોં મેં ચારોં બી સામાયિકોં-કે પ્રતિપદ્યમાનકજીવ હો સકતે હૈં । તથા ઇનકે જો પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવ હોતે હૈં વે તો યહાં હોતે હી હૈં ॥ ૨૦ ॥

તથા-શરીર કો આશ્રિત કરકે કહાં કૌન સામાયિક હોતા હૈ ? યહ બી કહના ચાહિયે । જૈસે-ઔદારિક શરીર મેં ચારોં બી સામાયિકોં કે પ્રતિપદ્યમાનક જીવ હો સકતે હૈં ઔર પૂર્વ પ્રતિપન્નક જીવ હોતે હી હૈં । વૈક્રિય શરીર મેં સમ્યક્ત્વસામાયિક ઔર શ્રુતસામાયિક ઇન દો સામાયિકોં કે પ્રતિપદ્યમાનક જીવ માઝ્ય હોતે હૈં । કિન્તુ

વાગ્યોગ આ બે યોગોમાં વર્તમાન સાર્વાદન જીવને કે બે ક્ષીન્દ્રિય આદિમાં ઉત્પન્ન થઈ ગયો છે, સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક બે બે સામાયિક પૂર્વપ્રતિપન્નક થઈ શકે છે. ॥૧૯॥

તથા-ઉપયોગને આશ્રિત કરીને કયાં કયું સામાયિક હોય છે ? આ વિષે પણ કહેવું બોધ્યે. જેમ સાકાર ઉપયોગ અને અનાકાર ઉપયોગ આ ઉપયોગોમાં ચારેયાર સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક જીવ થઈ શકે છે. તથા એમના બે પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો હોય છે, તેઓ તો અહીં હોય જ છે. ॥૨૦॥

તથા-શરીરને આશ્રિત કરી કયાં કયું સામાયિક હોય છે ? આ વિષે પણ કહેવું બોધ્યે. જેમ ઔદારિક શરીરમાં ચારેયાર સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક જીવો હોઈ શકે છે. અને પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો હોય જ છે, વૈક્રિય શરીરમાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક આ બે સામાયિકોના પ્રતિ

૮૩૨

મનુયોગદ્વારસૂત્રે

વૈક્રિયશરીરધારિણસ્તિર્યજ્ઞો મનુષ્યા અપિ ન તપો દેશવિરતિસર્વવિરતિસામાયિકયોઃ પ્રતિપદ્યમાનકા ભવન્તિ, વિક્રિયાપ્રવૃત્તત્વેન તેષાં પ્રમત્તત્વાત્ । પૂર્વપ્રતિપન્નકાસ્તુ ચતુર્ણામપિ સામાયિકાનાં વૈક્રિયશરીરધારિણો ભવન્ત્યેવ । આહારકશરીરિણસ્તુ દેશવિરતિરહિતસ્ય સામાયિકત્રયસ્ય પૂર્વપ્રતિપન્નકા ભવન્તિ । તૈજસકાર્મણશરીરિણસ્તુ સમ્યક્ત્વશ્રુતસામાયિકયોઃ પૂર્વપ્રતિપન્નકા ભવન્તીતિ ॥૨૧॥

તથા—સમચતુરસ્રન્યગ્રોધપરિમણ્ડલાદિષ્ઠવિધં સંસ્થાનમાશ્રિત્ય ક્વ કિં સામાયિકં ભવતીતિ વક્તવ્યમ્ । યથા—સર્વેષ્વપિ સંસ્થાનેષુ ચતુર્ણામપિ સામાયિકાનાં પ્રતિપદ્યમાનકા ભવન્તિ, પૂર્વપ્રતિપન્નકાસ્તુ સન્ત્યેવેતિ ॥૨૨॥

પૂર્વ પ્રતિપન્નક તો હોતે હી હૈં । તથા દેશવિરતિ ઓર સર્વવિરતિ ઇન દો સામાયિકોં કે દેવ ઓર નારકી પ્રતિપત્તા નહીં હોતે હૈં । વૈક્રિય શરીરધારી જો તિર્યજ્ઞ એવં મનુષ્ય હોતે હૈં વે બી દેશવિરતિ સામાયિક ઓર સર્વવિરતિ સામાયિક કે પ્રતિપત્તા નહીં હોતે હૈં । ક્યોંકિ વિક્રિયા મેં પ્રવૃત્ત હોને કે કારણ ડનમેં પ્રમત્તતા આ જાતી હૈ । તથા પૂર્વપ્રતિપન્નક તો ચારોં બી સામાયિકોં કે વૈક્રિયશરીરધારી હોતે હૈં । જો આહારક શરીરધારી હોતે હૈં, વે દેશવિરતિસામાયિક કો છોડકર ઘાકી કે ત્રીન સામાયિકોં કે પૂર્વપ્રતિપન્નક હોતે હી હૈં । તૈજસ ઓર કાર્મણશરીરધારી જીવ સમ્યક્ત્વસામાયિક ઓર શ્રુત સામાયિક ઇન દો સામાયિકોં કે પૂર્વપ્રતિપન્નક હો સકતે હૈં । ૨૧।

તથા—સમચતુરસ્રન્યગ્રોધપરિમંડલ આદિ છહ પ્રકાર કે સંસ્થાન કો આશ્રિત કરકે ‘કહાં કૌન સામાયિક હોતા હૈ ? યહ બી કહના

પદ્યમાનક ઊવો ભાબ્ય હોય છે, પરંતુ પૂર્વપ્રતિપન્નક તો હોય જ છે. તથા દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ આ બે સામાયિકોના દેવ અને નારકી પ્રતિપત્તા હોતા નથી. વૈક્રિય શરીરધારી જે તિર્યંચ અને મનુષ્યો હોય છે, તેઓ પણ દેશવિરતિ સામાયિકના પ્રતિપત્તા હોતા નથી. કેમ કે વિક્રિયામાં પ્રવૃત્ત હોવા બદલ તેમાં પ્રમત્તતા આવી જાય છે. તથા પૂર્વપ્રતિપન્નક તો ચારેયાર સામાયિકોના વૈક્રિય શરીરધારી હોય જ છે. જે આહારક શરીરધારી હોય છે, તે દેશવિરતિ સામાયિક સિવાય શેષ ત્રણ સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય જ છે. તૈજસ અને કાર્મણ શરીરધારી જીવ સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક આ બે સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક જ હોય છે. ॥૨૧॥

તથા—સમચતુરસ્ર ન્યગ્રોધ પરિમંડલ વગેરે ૬ પ્રકારના સંસ્થાનને આશ્રિત કરીને ‘ક્યાં કયું’ સામાયિક હોય છે ? આ વિષે પણ કહેવું બધું

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૮૩૩

તથા-વજ્રક્ષવભનારાચાદિભેદેન વડ્વિધં સંહનનમ્=અસ્થિસંચયવિશેષમાશ્રિત્ય વત્ત્વં કિં સામાયિકં મત્ત્વતીતિ વક્તવ્યમ્ । યથા-સર્વેષ્વપિ સંહનનેષુ ચતુર્ણામપિ સામાયિકાનાં પ્રતિપદ્યમાનકાઃ પૂર્વપ્રતિપન્નકાશ્ચ મત્ત્વતીતિ ॥૨૩॥

તથા-માનં-શરીરસ્ય પ્રમાણમ્-અવગાહનામાશ્રિત્ય વત્ત્વં કિં સામાયિકં મત્ત્વતીતિ વક્તવ્યમ્ । યથા-મનુષ્યસ્યોત્કૃષ્ટં શરીરમાનં ત્રીણિ ગવ્યૂતાનિ, જઘન્યમંગુલાસંસ્ક્રુએયભાગઃ એતદ્ દ્વયં વર્જયિત્વા મધ્યમશરીરમાને વર્તમાના મનુષ્યાશ્ચતુર્ણાં આહિયે । જૈસે સમસ્ત સંસ્થાનોં મેં ચારોં મકાર કે ખી સામાયિકોં કે પ્રતિપદ્યમાનક જીવ હો સકતે હૈં । તથા જો હનકે પૂર્વપ્રતિપન્નક હોતે હૈં વે તો હનમેં રહતે હી હૈં ॥૨૨ ॥

વજ્રક્ષવભનારાચ આદિ કે ભેદ સે સંહનન છહ પ્રકાર કા હોતા હૈ । સો અસ્થિસંચય વિશેષરૂપ હસ સંહનન કો આશ્રિત કરકે કહાં કૌન સામાયિક હોતા હૈ ? યહ ખી કહના આહિયે । જૈસે-સમસ્ત ખી સંહનનોં મેં ચારોં ખી સામાયિકોં કે પ્રતિપત્તા હો સકતે હૈં ઓર પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવ હોતે હી હૈં ॥ ૨૩ ॥

તથા-માન નામ શરીર કે પ્રમાણ કા હૈ-હસ પ્રમાણ રૂપ અવગાહના કા આશ્રિત કરકે કહાં કૌન સામાયિક હોતા હૈ ? યહ ખી કહના આહિયે-જૈસે મનુષ્ય કી ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ભોગભૂમિજખી અપેક્ષા હેકર ત્રીન કોશ કી હોતી હૈ ઓર જઘન્ય અવગાહના અંગુલ

જેમ સમસ્ત સંસ્થાનોમાં ચારેચાર પ્રકારની સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક હોવો હોઈ શકે છે. તથા જે એમના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય છે, તેઓ તો એમનામાં રહે છે. ॥૨૨॥

વજ્રક્ષવભ નારાય વગેરેના ભેદથી સંહનના ૬ પ્રકારો હોય છે. અસ્થિ સંચય વિશેષરૂપ આ સંહનને આશ્રિત કરીને કયાં કયું સામાયિક હોય છે ? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ.

જેમ-સમસ્ત સંહનનોમાં ચારેચાર સામાયિકોના પ્રતિપત્તા હોઈ શકે છે અને પૂર્વપ્રતિપન્નક હોવો હોય જ છે. ॥૨૩॥

તથા માન, નામ શરીરના પ્રમાણનું છે. આ પ્રમાણરૂપ અવગાહનાને આશ્રિત કરીને કયાં કયું સામાયિક હોય છે ? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ જેમ મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ભોગભૂમિ જ ની અપેક્ષાએ ત્રણ ગાઉ જેટલી હોય છે. અને જઘન્ય અવગાહના આંગળના અસંખ્યાતમાં ભાગ

મપિ સામાયિકાનાં પ્રતિપદ્યમાનકા ભવન્તિ, પૂર્વપ્રતિપન્નકાસ્તુ સન્ત્યેવ । જઘન્ય શરીરપમાણે વર્તમાના ગર્ભજમનુષ્યાઃ સમ્યક્ત્વશ્રુતસામાયિકયોઃ પૂર્વપ્રતિપન્નકાઃ સંભવન્તિ, ન તુ પ્રતિપદ્યમાનકાઃ । ત્રિગવ્યૂતાત્મકે ઉત્કૃષ્ટશરીરપમાણે વર્તમાના મનુષ્યાસ્તુ સમ્યક્ત્વશ્રુતસામાયિકયોરપિ પ્રતિપદ્યમાનકા ભવિતુર્મદન્તિ પૂર્વપ્રતિપન્નકાસ્તુ ભવન્ત્યેવ જઘન્યશરીરપ્રમાણા નારકદેવાસ્તુ સમ્યક્ત્વશ્રુતયોઃ પૂર્વપ્રતિપન્નકાઃ સંભવન્તિ, ન તુ પ્રતિપદ્યમાનકાઃ મધ્યમોત્કૃષ્ટશરીરપમાણવન્તો નારકદેવાસ્તુ સમ્યક્ત્વશ્રુતસામાયિકયોઃ પ્રતિપદ્યમાનકાઃ સંભવન્તિ, પૂર્વપ્રતિ-

કે અસંરૂપાતવે ભાગ પ્રમાણ હોતી હૈ । इन दोनों प्रकार के मान को छोड़कर मध्यम शरीर मान में वर्तमान मनुष्य चारों भी सामायिकों के प्रतिपद्यमानक हो सकते हैं । तथा जो इन सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक मनुष्य होते हैं, वे तो यहाँ होते ही हैं । जघन्य शरीरमान में वर्तमान गर्भजमनुष्य सम्यक्त्व सामायिक और श्रुतसामायिक इन दो सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक हो सकते हैं । परन्तु प्रतिपत्ता नहीं हो सकते हैं । तीन कोश की उत्कृष्ट अवगाहनावाले शरीर में वर्तमान मनुष्य सम्यक्त्वसामायिक और श्रुतसामायिक के पूर्व-प्रतिपन्नक होते हैं । तथा जघन्यशरीर की अवगाहना में वर्तमान नारक और देव ये सम्यक्त्व और श्रुत सामायिक के पूर्वप्रतिपन्नक हो सकते हैं । प्रतिपद्यमानक नहीं हो सकते । मध्यम तथा उत्कृष्ट शरीरावगाहनावाले नारक और देव ये सम्यक्त्व और श्रुतसामायिक के प्रतिपत्ता हो सकते

પ્રમાણુ હોય છે. આ બંને પ્રકારના માનસિવાય મધ્યમ શરીરમાનમાં વર્તમાન મનુષ્ય ચારેયારે સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક હોઈ શકે છે. તથા બે આ સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક મનુષ્યો હોય છે, તે તો અહીં હોય જ છે. જઘન્ય શરીરમાનમાં વર્તમાન ગર્ભજ મનુષ્ય સમ્યક્ત્વ સામાયિક શ્રુત સામાયિક આ બે સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોઈ શકે છે, પરંતુ પ્રતિપત્તા હોઈ શકતા નથી. ત્રણ ગાઉની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા શરીરમાં વર્તમાન મનુષ્ય તો સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય છે. તથા જઘન્ય શરીરની અવગાહનામાં વર્તમાન નારક અને દેવ આ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુત સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોઈ શકે છે. પ્રતિપદ્યમાનક થઈ શકતા નથી. મધ્યમ તથા ઉત્કૃષ્ટ શરીરાવગાહનાવાળા નારક અને દેવ એ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુત સામાયિકના પ્રતિપત્તા હોઈ શકે છે, પ્રતિપદ્યમાનક હોઈ શકતા નથી. મધ્યમ તથા ઉત્કૃષ્ટ શરીરાવગાહનાવાળા નારક અને દેવ એ સમ્યક્ત્વ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિકુપ્પણમ્

૮૩૫

પન્નકાસ્તુ સન્ત્યેવ । જઘન્યશરીરપ્રમાણાઃ પંચેન્દ્રિયાસ્તિર્યશ્ચસ્તુ સમ્યક્ત્વશ્રુત-
સામાયિકધોઃ પૂર્વપ્રતિપન્નકાઃ સંભવન્તિ, ન તુ પ્રતિપદ્યમાનકાઃ । પદ્મવ્યૂતાત્મકો-
ત્કૃષ્ટશરીરપ્રમાણાઃ સ્થલચરપંચેન્દ્રિયાસ્તિર્યશ્ચસ્તુ સમ્યક્ત્વશ્રુતસામાયિકધોઃ
પ્રતિપદ્યમાનકાઃ પૂર્વપ્રતિપન્નકાશ્ચ ભવન્તિ । મધ્યમશરીરપ્રમાણાસ્તુ પંચેન્દ્રિયા-
સ્તિર્યશ્ચ આશયો દ્વિયોહ્યયાગાં વા સામાયિકાનાં પ્રતિપદ્યમાનકાઃ સંભવન્તિ, પૂર્વ-
પ્રતિપન્નકાસ્તુ ત્રયાણામપિ સંત્યેવેતિ ॥૨૪॥

તથા—કૃષ્ણનીલકાપોત્તેજઃ પદ્મશુક્લજ્ઞાનાઃ પદ્મલેશ્યા આશ્રિત્ય ક્વં કિં
સામાયિકં ભવતીતિ વક્તવ્યમ્ । યથા—કૃષ્ણાદિકાસુ સર્વોસુ દ્રવ્યલેશ્યાસુ વર્તમાના-
નારકજીવાઃ દેવજીવા સમ્યક્ત્વશ્રુતસામાયિકધોઃ પ્રતિપદ્યમાનકા ભવન્તિ । સન્નિ-
હૈં । તથા इनमें इनके पूर्वप्रतिपन्नक जीव तो रहा ही करते हैं । जघन्य
शरीरावगाहनावाले पंचेन्द्रियतिर्यश्चसम्यक्त्वसामायिक और श्रुत-
सामायिक के पूर्वप्रतिपन्नक हो सकते हैं—प्रतिपत्ता नहीं । छह कोश की
उत्कृष्ट शरीरावगाहनावाले स्थलचर पंचेन्द्रियतिर्यश्चसम्यक्त्व सामा-
यिक और श्रुतसामायिक के प्रतिपत्ता हो सकते हैं और पूर्वप्रतिपन्नक
होते ही हैं । तथा मध्यमशरीरावगाहनावाले पंचेन्द्रियतिर्यश्च आदि के
दो सामायिकों के, अथवा तीन सामायिकों के प्रतिपद्यमानक हो सकते
हैं । तथा इनमें इन सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक जीव तो होते ही हैं । २४।

તથા—કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજઃ, પદ્મ, શુક્લ—इन छह
लेश्याओं को आश्रित करके कहां कौन सामायिक होता है ? यह भी
कहना चाहिये—जैसे—कृष्णादिरूप समस्त द्रव्यलेश्याओं में वर्तमान
नारक और देवजीव सम्यक्त्वसामायिक और श्रुतसामायिक इन

અને શ્રુતસામાયિકના પ્રતિપત્તા હોઈ શકે છે, તથા આમાં એમના પૂર્વપ્રતિ-
પન્નક હોવો તો રહે જ છે. જઘન્ય શરીરાવગાહનાવાળા પંચેન્દ્રિય તિર્યચ સમ્ય-
ક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોઈ શકે છે, પ્રતિપત્તા
નહીં. ૬ ગાકેની ઉત્કૃષ્ટ શરીરાવગાહનાવાળા સ્થલચર પંચેન્દ્રિય, તિર્યચ સમ્ય-
ક્ત્વ, સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકના પ્રતિપત્તા હોઈ શકે છે, અને પૂર્વ-
પ્રતિપન્નક હોય જ છે. તથા મધ્યમ શરીરાવગાહનાવાળા પંચેન્દ્રિય તિર્યચ
વગેરેના એ સામાયિકોના અથવા ત્રણ સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક હોઈ શકે
છે. તથા આમાં આ સામાયિકોને પૂર્વપ્રતિપન્નક હોવો હોય જ છે. ॥૨૪॥

તથા—કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજઃ, પદ્મ, અને શુક્લ આ ૬ લેશ્યાઓને
આશ્રિત કરીને કયાં કયું સામાયિક હોય છે ? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ.
એમ કૃષ્ણાદિરૂપ સમસ્ત દ્રવ્ય લેશ્યાઓમાં વર્તમાન નારક અને દેવ હવ

૮૩૬

મનુયોગદ્વારસૂત્રે

તિર્યશ્ચ, એવં સંઙ્ગિમનુષ્યાઃ તેજઃપદ્મશુક્લરૂપશુમદ્રવ્યલેશ્યાત્રયે વર્તમાનાઃ સમ્યક્ત્વ-
શ્રુતસામાયિકયોઃ પ્રતિપદ્યમાનકા ભવન્તિ દેશવિરતિસર્વવિરતિસામાયિકયોઃ પ્રતિ-
પદ્યમાનકાઃ તેજઃપદ્મશુક્લલેશ્યાસ્વેવ ભવન્તિ । ન તુ કૃષ્ણનીલકાપોતલેશ્યાસુ ।
ચતુર્ણામપિ સામાયિકાનાં પૂર્વપ્રતિપન્નકાઃ પટ્ટસ્વપિ લેશ્યાસુ સંભવન્તીતિ ॥૨૫॥

તથા-પરિણામમ્=અધ્યવસાયવિશેષમાશ્રિત્ય ક્વ કિં સામાયિકં ભવતીતિ
વક્તવ્યમ્ । તત્ર-શુભશુભતરરૂપતયા પરિણામે વર્ધમાને સતિ વર્ધમાનપરિણામ-
જીવાશ્ચતુર્ણાં સામાયિકાનાં મધ્યે સામાયિકત્રયં પ્રતિપદ્યન્તે, દેશવિરતિસર્વવિરતિ-

દો સામાયિકોં કે પ્રતિપત્તા હો સકતે હૈં । સંઙ્ગી તિર્યશ્ચ એવં સંઙ્ગી
મનુષ્ય તેજઃ પદ્મ એવં શુક્લ દ્વયેશ્યોં મેં વર્તમાન
-સમ્યક્ત્વશ્રુતસામાયિક કે પ્રતિપત્તા હો સકતે હૈં । દેશવિરતિ-
સામાયિક, ઓર સર્વવિરતિસામાયિક દ્વયેશ્યોં મેં વર્તમાન
નીલ ઓર કાપોત લેશ્યાવાલે પ્રતિપત્તા-ધારક નહીં હોતે હૈં, કયોંકિ
દો સામાયિકોં કે પ્રતિપત્તા-ધારક, તેજઃ પદ્મ ઓર શુક્લવાલે જીવ
હી હોતે હૈં । ચારોં મી સામાયિકોં કે પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવ હોં મી
લેશ્યાઓં મેં હોતે હૈં ॥૨૫॥

તથા-પરિણામ નામ જીવ કે અધ્યવસાય વિશેષ કા હૈ-સો હસ
પરિણામ નામ કો આશ્રિત કરકે કહાં કોન સામાયિક હોતા હૈ ? યહ
મી કહના ચાહિયે-જબ પરિણામ શુભશુભતરરૂપ સે વદતા હૈ-તબ
હસ વર્ધમાન પરિણામવાલે જીવ ચારોં સામાયિકોં કે વીચ મેં ત્રીન

સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુતસામાયિક આ બે સામાયિકોના પ્રતિપત્તા હોઈ
શકે છે. સંઙ્ગી તિર્યશ્ચ અને સંઙ્ગી મનુષ્ય તેજઃપદ્મ અને શુક્લ આ ત્રણ
શુભ દ્રવ્યલેશ્યાઓમાં વર્તમાન સમ્યક્ત્વ તથા શ્રુતસામાયિકના પ્રતિપત્તા
હોઈ શકે છે. દેશવિરતિ સામાયિક અને સર્વવિરતિ સામાયિક આ બે
સામાયિકોના કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત લેશ્યાવાળા પ્રતિપત્તા ધારક હોતા
નથી. કેમ કે એ બંને સામાયિકોના પ્રતિપત્તા-ધારક, તેજઃ પદ્મ અને
શુક્લલેશ્યાવાળા હોયે જ હોય છે. ચારેચારે સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોવ
છએ લેશ્યાઓમાં હોઈ શકે છે. ॥૨૫॥

તથા--પરિણામ નામ હોવના અધ્યવસાય વિશેષનું છે. આ પરિણામને
આશ્રિત કરીને કયાં કયું સામાયિક હોય છે ? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ.
ચારે પરિણામ શુભ, શુભતરરૂપથી વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે તે વર્ધમાન પરિ-

અનુયોગવન્દિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્ ૮૩૭

સામાયિકયોરેકત્રાસંભવાત્ । एवमेवान्तरकरणादाववस्थितेऽपि शुभे परिणामे जीवाश्चतुर्णां सामायिकानां मध्ये सामायिकत्रयं प्रतिपद्यन्ते । क्षीयमाणे तु शुभे परिणामे न किमपि सामायिकं प्रतिपद्यन्ते, संक्लिष्टत्वात् । पूर्वप्रतिपन्नकारस्तु त्रिष्वपि परिणामेषु वर्तन्ते एवेति ॥२६॥

તથા-સાતાઽસાતરૂપાં વેદનામધિકૃત્ય ક્વ કિં સામાયિકં ભવતીતિ વક્તવ્યમ્ ।

यथा-साताऽसातरूपायां द्विविधायां वेदनायां वर्तमाना जीवाश्चतुर्णां सामायिका-

સામાયિકોં કે પ્રતિપત્તા-ધારક હોતે હેં । કયોંકિ દેશવિરતિસામાયિક ઔર સર્વવિરતિ સામાયિક इन दो सामायिकों का युगपत् एकत्र अवस्थान होता नहीं है । इसी प्रकार जीवों का शुभ परिणाम जब अन्तःकरण आदि में अवस्थित होता है उस अवस्थित परिणाम के समय जीव चारों सामायिकों के प्रतिपत्ता होते हैं । जब शुभपरिणामहीयमान होते हैं तब किसी भी सामायिक के प्रतिपत्ता-धारक नहीं होते हैं । क्योंकि उस समय संक्लिष्ट परिणाम रहा हैं इन सामायिकों के जो पूर्वप्रतिपन्नक होते हैं वे तो इन तीनों भी परिणामों में मौजूद रहा करते हैं । २६ ।

તથા-સાતા અસાતારૂપ વેદના કો આશ્રિત કરકે કહાં કૌન સામાયિક હોતા હૈ ? यह भी कहना चाहिये-जैसे साता असातारूप दोनों प्रकार की वेदना में वर्तमान-जीव चारों सामायिकों में से किसी एक

જીવભવાળા જીવો ચારેચાર સામાયિકોની વચ્ચે ત્રણ સામાયિકોના પ્રતિપત્તા ધારક હોય છે કેમ કે દેશવિરતિ સામાયિક અને સર્વવિરતિ સામાયિક એ બે સામાયિકોનું યુગપત્ એકત્ર અવસ્થાન હોતું નથી, આ પ્રમાણે જીવોના પરિણામ બ્યારે અન્તઃકરણ આદિમાં અવસ્થિત હોય છે, તે અવસ્થિત પરિણામના જીવો ચારેચાર સામાયિકોના પ્રતિપત્તા હોય છે, બ્યારે શુભપરિણામ હીયમાન હોય છે ત્યારે કોઈપણ સામાયિકના તે પ્રતિપત્તા ધારક હોતા નથી, કેમ કે તે વખતે સંક્લિષ્ટ પરિણામો રહ્યા કરે છે, આ સામાયિકોના જે પૂર્વપ્રતિપન્નકો હોય છે, તેઓ તો આ ત્રણ પરિણામોમાં વિદ્યમાન રહે છે. ॥૨૬॥

તથા:--સાતા અસાતારૂપ વેદનાને આશ્રિત કરીને કયાં કયું સામાયિક હોય છે ? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. જેમ સાતા અસાતારૂપ બંને પ્રકારની વેદનામાં વર્તમાન જીવો ચારે સામાયિકોમાંથી કોઈ એક સામાયિકના

નામન્યતમત્ સામાયિકં પ્રતિપદ્યન્તે, પૂર્વપ્રતિપન્નકા અપિ ચતુર્ણાં સામાયિકાનાં સંભવન્તીતિ ॥૨૭॥

તથા-સમુદ્ઘાતકર્માશ્રિત્ય ક્વ કિં સામાયિકં ભવતીતિ વક્તવ્યમ્ । યથા-૪મ્ =૫ક્રીમાવેન, ઉત્=માવલ્યેન વેદનાકષાયાદ્યનુભવપરિણામેન સહૈકીભાવમાપન્નસ્ય જીવસ્ય વેદનીયાદિકર્મપુદ્ગલાનાં હનનં-સમુદ્ઘાતઃ । સ ચ-કેવલિ સમુદ્ઘાત-કષાયસમુદ્ઘાત-મરણસમુદ્ઘાત-વેદનાસમુદ્ઘાતવૈક્રિયસમુદ્ઘાત-તૈજસસમુદ્ઘાતા-હારકસમુદ્ઘાતભેદેન સપ્તવિધઃ । ઉક્તંચ-

‘કેવલિકસાયમરણા, વેયણવેઉવ્વિતેય આહારે ।

સત્તવિદ્ધ સમુદ્ઘાઓ, પન્નત્તો વીયરામેદિ’ ॥૧॥

સામાયિક કે પ્રતિપત્તા-ચારક હોતે હૈં । યહાં પૂર્વપ્રતિપન્નક ‘મી ચારો સામાયિકો કે હો સકતે હૈં । ૨૭।

તથા-સમુદ્ઘાતકર્મ કો આશ્રિત કરકે કહાં કૌન સામાયિક હોતા હૈં ? યહ ‘મી કહના ચાહિયે-વેદનાકષાય આદિ કે અનુભવરૂપ પરિણામ કે સાથ એક ભાવ કો પ્રાપ્ત હુએ જીવ કે દ્વારા જો વેદનીયાદિ કર્મપુદ્ગલોં કા હનન હોતા હૈં ઉસકા નામ સમુદ્ઘાત હૈં । તાત્પર્ય હસકા યહ હૈં કિ મૂલ શરીર કો ન છોડકર વેદનાદિકારણોં કે ઉપસ્થિત હોને પર આત્મા કે કુછ પ્રદેશોં બાહર નિકાલના હસકા નામ સમુદ્ઘાત હૈં । યહ સમુદ્ઘાત કેવલિ સમુદ્ઘાત, કષાય સમુદ્ઘાત, મારણાન્તિકસમુદ્ઘાત, વેદનાસમુદ્ઘાત, વૈક્રિય સમુદ્ઘાત, તૈજસ સમુદ્ઘાત ઓર આહારકસમુદ્ઘાત કે ભેદ સે સાત પ્રકાર કા હોતા હૈં । યે સાત પ્રકાર હી ‘ઉક્તંચ કરકે’ કેવલિ કસાયં’ હત્યાદિ ગાથા દ્વારા કહે ગયે હૈં ।

પ્રતિપત્તા-ચારક હોય છે. અહીં પૂર્વપ્રતિપન્નક પણ ચારેયાર સામાયિકોના સંભવી શકે છે. ॥૨૭॥

તથા-સમુદ્ઘાત કર્મને આશ્રિત કરીને કયાં કયું સામાયિક હોય છે ? આ વિષે પણ કહેવું બેઠ્યો. વેદના કષાય આદિના અનુભવરૂપ પરિણામની સામે એક ભવને પ્રાપ્ત થયેલ જીવ વડે જે વેદનીય વગેરે કર્મપુદ્ગલોનાં હનન હોય છે, તેનું નામ સમુદ્ઘાત છે. તાત્પર્ય આનું આ પ્રમાણ છે કે મૂલ શરીરને ન છોડતાં વેદનાદિ કારણો બધાંરે ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે આત્મા કેટલાક પ્રદેશોને બહાર કાઢે છે તેનું નામ સમુદ્ઘાત છે. આ સમુદ્ઘાતના કેવલિ સમુદ્ઘાત, કષાય સમુદ્ઘાત, મરણ સમુદ્ઘાત, વેદના સમુદ્ઘાત, વૈક્રિય સમુદ્ઘાત, તૈજસ સમુદ્ઘાત અને આહારક સમુદ્ઘાતના ભેદથી સાત પ્રકારો હોય છે. આ સાત પ્રકારો જ ‘ઉક્તંચ કરીને’ ‘કેવલિકસાયં’ વગેરે ગાથા

મનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સ્વ ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૮૩૯

છાયા-કેવલિકપાયમરણાનિ વેદનાવૈક્રિયતેજાહારાઃ ।**સમવિધઃ સમુદ્ઘાતઃ પ્રજ્ઞતો વીતરાગૈઃ ॥** ઇતિ ।

તસ્મિન્ સમુદ્ઘાતૈ એવ કર્મ=ક્રિયા-સમુદ્ઘાતકર્મ । તત્ર કેરલ્યાદિસમવિધસમુદ્ઘાતેન સમવહતા ન કિમપિ સામાયિકં પ્રતિપદ્યન્તે । પૂર્વપ્રતિપન્નકવિષયે ત્વેવં ધિજ્ઞેયમ્-કેવલિસમુદ્ઘાતેન સમવહતાઃ સમ્યક્ત્વચારિત્રેતિ સામાયિકત્રયસ્ય પૂર્વપ્રતિપન્નકા ભવન્તિ । આહારકસમુદ્ઘાતસમવહતા દેશવિરતિરહિતસામાયિકત્રયસ્ય પૂર્વપ્રતિપન્નકા ભવન્તિ । શ્રેષ્ઠ સમુદ્ઘાતસમવહતાસ્તુ દેશવિરતિરહિતસામાયિકત્રયસ્ય સર્વવિરતિરહિતસામાયિકત્રયસ્ય વા પૂર્વપ્રતિપન્નકા ભવન્તિ । એમિઃ સક્ષમિઃ સમુદ્ઘાતૈરસમવહતાસ્તુ ચતુર્ણામપિ સામાયિકાનાં પ્રતિપદ્યમાનકાઃ પૂર્વપ્રતિપન્નકાશ્ચ ભવન્તીતિ ॥૨૮॥

इन सात प्रकार के समुद्घात कर्म से जो जीव समवहत होते हैं- अर्थात् जो जीव इन सात प्रकार के समुद्घातों को करते हैं वे जीव किसी भी सामायिक के प्रतिपत्ता धारक नहीं होते हैं पूर्वप्रतिपन्नक जीवों के विषय में इस प्रकार जानना चाहिये-जो केवलिसमुद्घात करते हैं वे सम्यक्त्वसामायिक और चारित्रसामायिक के पूर्वप्रतिपन्नक होते हैं । जो आहारकसमुद्घात करते हैं, वे देशविरति सामायिक को छोड़कर अवशिष्ट तीन सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक होते हैं । इन दो समुद्घातों के अतिरिक्त जो पांच समुद्घातों से समवहत होते हैं, ऐसे जीव देशविरतिसामायिक से रहित तीन सामायिकों के अथवा सर्वविरतिसामायिक से रहित तीन सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक होते हैं । जो इन सात समुद्घातों से असमवहत होते हैं, वे जीव तो चारों भी सामायिकों के प्रतिपद्यमानक और पूर्वप्रतिपन्नक होते हैं । २८ ।

વડે કહેવામાં આવ્યા છે. આ સાત પ્રકારના સમુદ્ઘાત કર્મથી જે જીવો આ સાત પ્રકારના સમુદ્ઘાતોને કરે છે, તે જીવો કોઈ પણ સામાયિકના પ્રતિપત્તાધારક હોતા નથી. પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવોના સંબંધમાં આ રીતે બાજુબુજોઈએ. જે કેવલિ સમુદ્ઘાત કરે છે, તે સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને ચારિત્ર-સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય છે. જે આહારક સમુદ્ઘાત કરે છે, તે દેશવિરતિ સામાયિક સિવાય અવશિષ્ટ ત્રણ સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય છે. આ બે સમુદ્ઘાતો સિવાય જે પાંચ સમુદ્ઘાતો વડે સમવહત હોય છે, એવા જીવ દેશવિરતિ સામાયિકથી અથવા સર્વવિરતિ સામાયિકથી રહિત ત્રણ સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય છે. જે આ સાત સમુદ્ઘાતોથી અસમવહત હોય છે તેવા જીવો તો ચારે પ્રકારના સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક અને પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય છે. ॥૨૮॥

તથા—દ્રવ્યતઃ સામાન્યેન સર્વકર્મદલિકાનાં, વિશેષેણ તુ ચતુર્વિધસામાયિકા-
વરણરૂપજ્ઞાનાવરણમોહનીયકર્મદલિકાનાં નિર્વેષ્ટનં=નિર્જરણં, ભાવતસ્તુ ક્રોધાદ્ય-
ધ્યવસાયનાં નિર્વેષ્ટનં=નિર્જરણં આશ્રિત્ય ક્વ કિં સામાયિકં ભવતીતિ વક્તવ્યમ્ ।
યથા—દ્રવ્યતઃ સામાન્યેન સર્વકર્મદલિકાનાં નિર્વેષ્ટને, વિશેષેણ ચતુર્વિધસામા-
યિકાવરણરૂપ જ્ઞાનાવરણમોહનીયકર્મદલિકાનાં નિર્વેષ્ટને, ભાવતસ્તુ ક્રોધાદ્ય-
ધ્યવસાયનાં નિર્જરણે વર્તમાના જીવાશ્ચતુર્ણીં સામાયિકાનાં મધ્યેऽન્યતપ્ત સામા-
યિકં પ્રતિપદ્યન્તે, પૂર્વપ્રતિપન્નકાસ્તુ સન્ત્યેવેતિ ॥૨૯॥

તથા—ઉદ્વર્તનમાશ્રિત્ય ક્વ કિં સામાયિકં ભવતીતિ વક્તવ્યમ્ । યથા—નરકા-

તથા—નિર્વેષ્ટન—નિર્જરા—દ્રવ્ય કી અપેક્ષા સે—સામાન્યતઃ સમસ્ત-
કર્મદલિકોં કી, ઔર વિંશેષરૂપ સે ચારોં પ્રકાર કે સામાયિક કો
આવરણકરનેવાલે જ્ઞાનાવરણ ઔર મોહનીય કર્મ કે દલિકોં કી નિર્જરા
કો આશ્રિત કરકે તથા ભાવ કી અપેક્ષા સે—ક્રોધાદિક ભાવ કર્મોં કી
નિર્જરા કો આશ્રિત કરકે કહાં કૌન સામાયિક હોતા હૈ ? યહ બી
કહના ચાહિયે—જૈસે સામાન્યતઃ સર્વકર્મદલિકોં કી નિર્જરા મેં, વિશે-
ષતઃ ચારોં પ્રકાર કે સામાયિક કો આવૃત કરનેવાલે જ્ઞાનાવરણ ઔર
મોહનીય કર્મ કે દલિકોં કિ નિર્જરા મેં, તથા ભાવકર્મરૂપ ક્રોધાદિક
અધ્યવસાયોં કી નિર્જરા મેં વર્તમાન જીવ ચારોં બી સામાયિકોં કે
બીચ મેં સે કિસી એક સામાયિક કે પ્રતિપત્તા-ધારક હો સકતે હૈં ।
તથા પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવ તો યહાં હોતે હી હૈં ॥ ૨૯ ॥

તથા—ઉદ્વર્તન કો આશ્રિત કરકે કહાં કૌન સામાયિક હોતા હૈ ?

તથા—નિર્વેષ્ટન—નિર્જરા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સામાન્યતઃ સમસ્ત કર્મ-
દલિકોની અને વિશેષ રૂપથી ચારે પ્રકારના સામાયિકને આવરણ કરનારા
જ્ઞાનાવરણ અને મોહનીય કર્મના દલિકોની નિર્જરાને આશ્રિત કરીને તથા
ભાવની અપેક્ષાએ ક્રોધાદિક ભાવકર્મોની નિર્જરાને આશ્રિત કરીને કયાં કયું
સામાયિક હોય છે ? આ વિશેષ પણ કહેવું જોઈએ. જેમ સામાન્યતઃ સર્વ કર્મ
દલિકોની નિર્જરામાં, વિશેષતઃ ચારે પ્રકારના સામાયિકોને આવૃત્ત કરનારા
જ્ઞાનાવરણ અને મોહનીય કર્મના દલિકોની નિર્જરામાં, તથા ભાવકર્મરૂપ
ક્રોધાદિક અધ્યવસાયોની નિર્જરામાં વર્તમાન હોયે ચારેચાર સામાયિકોમાંથી
કોઈ એક સામાયિકના પ્રતિપત્તા-ધારક હોઈ શકે છે. તથા પૂર્વપ્રતિપન્નક હોયે
તો અહીં સંભવી શકે છે. ॥૨૯॥

તથા ઉદ્વૃત્તને આશ્રિત કરીને કયાં કયું સામાયિક હોય છે ? આ વિશે

અનુયોગશ્ચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૮૪૧

દુદ્વૃત્તઃ કદાચિત્તિર્યક્ષૂત્પન્નઃ સર્વવિરતિસામાયિકરૂઢિતં સામાયિકત્રયં પ્રતિપદ્યતે, કદાચિત્તુ મનુષ્યેષ્ટૂત્પન્નશ્ચત્વાર્યપિ સામાયિકાનિ મતિપદ્યતે । પૂર્વપ્રતિપન્નસ્તુ સમ્યક્ત્વશ્રુતેતિ સામાયિકદ્વયસ્થૈવ । તિર્યગ્ગતેરુદ્વૃત્તો મનુષ્યાદિષ્ટૂત્પન્નઃ કદાચિચ્ચતુષ્ટયં, કદાચિત્રયં, કદાચિદ્દ્વયં વા સામાયિકં પ્રતિપદ્યતે । પૂર્વપ્રતિપન્નકસ્તુ સામાયિકત્રયસ્ય । મનુષ્યેભ્ય ઉદ્વૃત્તો દેવનારકેષુ સમુત્પન્ન આદ્યસામાયિકદ્વયસ્ય પ્રતિપદ્યમાનકો ભવતિ, પૂર્વપ્રતિપન્નશ્ચ સામાયિકચતુષ્ટયસ્ય, તિર્યક્ષૂ-

યહ મી કહના ચાહિયે-જૈસે નરક સે ઉદ્વૃત્ત-નિકલા હુઆ-જીવ યદિ કદાચિત્ તિર્યક્ષોં મેં ઉત્પન્ન હો જાતા હૈ, તો વહ સર્વવિરતિ સામાયિક કો છોડકર ત્રીન સામાયિકોં કા પ્રતિપત્તા-ધારક હો સકતા હૈ । યદિ કદાચિત્ વહ મનુષ્યોં મેં ઉત્પન્ન હો જાતા હૈ તો વહ ચારોં મી સામાયિકોં કા પ્રતિપત્તા હો સકતા હૈ । પૂર્વપ્રતિપન્ન વહ જીવ તો સમ્યક્ત્વસામાયિક ઓર શ્રુતસામાયિક इन दो का ही होता है । તિર્યગ્ગતિ સે નિકલા હુઆ જીવ યદિ મનુષ્ય આદિકોં મેં ઉત્પન્ન હોતા હૈ તો વહ કમી ચારોં, કમી ત્રીન અથવા કદાચિત્ દો સામાયિકોં કા પ્રતિપત્તા હો સકતા હૈ । ઓર વહ યદિ પૂર્વ પ્રતિપન્નક હોતા હૈ, તો ત્રીન સામાયિક કા હો સકતા હૈ । મનુષ્ય પર્યાય સે ઉદ્વૃત્ત હોકર દેવ ઓર નારકોં મેં ઉત્પન્ન હુઆ જીવ આદિ કે દો સામાયિકોં કા પ્રતિપત્તા-ધારક હો સકતા હૈ । તથા યદિ વહ પૂર્વપ્રતિપન્નક હો-તો ચાર સામાયિક કા પૂર્વપ્રતિપન્નક હો સકતા હૈ । તિર્યગ્ગપર્યાય મેં

પણ કહેવું બેઠાએ. જેમ નરકથી ઉદ્વૃત્ત એટલે કે નિસ્ત-ભવને કદાચિત્ તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થાય તો તે સર્વવિરતિ સામાયિકોને છોડીને ત્રણ સામાયિકોના પ્રતિપત્તા-ધારક સંભવી શકે છે. જે કદાચિત્ તે મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થઈ બંધ છે તો તે ચારેયાર સામાયિકોના પ્રતિપત્તા હોઈ શકે છે. પૂર્વપ્રતિપન્ન તે ભવ તો સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક એ બંનેને જ હોઈ શકે છે. તિર્યંચગતિથી નિસ્ત ભવ જે મનુષ્ય આદિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તો તે કોઈ વખતે ચારેયાર, કોઈ વખતે ત્રણ અથવા કદાચિત્ બે સામાયિકોના પ્રતિપત્તા થઈ શકે છે. અને તે જે પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય છે તો ત્રણ સામાયિકોને હોઈ શકે છે. મનુષ્ય પર્યાયથી ઉદ્વૃત્ત થઈને દેવ, અને નારકોમાં ઉત્પન્ન થયેલ ભવ વગેરેના જે સામાયિકોના પ્રતિપત્તા-ધારક હોઈ શકે છે. તથા જે તે પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય તો ચાર સામાયિકોને પૂર્વપ્રતિપન્નક

અં ૧૦૬

ત્પન્નઃ સર્વવિરતિસામાયિકરહિતસામાયિકત્રયસ્ય પ્રતિપદ્યમાનકો ભવતિ, પૂર્વ-પ્રતિપન્નકશ્ચ ચતુર્થામ્ । મનુષ્યેષુ સમુત્પન્નશ્ચતુર્ણાં સામાયિકાનાં પ્રતિપદ્યમાનકઃ પૂર્વપ્રતિપન્નશ્ચ લભ્યતે । દેવેભ્ય ઉદ્વૃત્તસ્તિર્યક્ષ્ત્પન્નઃ સર્વવિરતિસામાયિકરહિત-સામાયિકત્રયસ્ય પ્રતિપદ્યમાનકો ભવતિ, પૂર્વપ્રતિપન્નકશ્ચ સામાયિકદ્વયસ્ય, મનુષ્યેષુપ્પન્નઃ સામાયિકચતુષ્ઠયસ્ય પ્રતિપદ્યમાનકો ભવતિ, પૂર્વપ્રતિપન્નકસ્તુ સામાયિકદ્વયસ્યેતિ ॥૩૦॥

તથા-આસ્રવકરણ = સમ્યક્ત્વાદિસામાયિકાવારકમિથ્યાત્વમોહનીયાદિકં

ઉત્પન્ન યદિ વહ્ હો તો સર્વવિરતિ સામાયિક કો છોડકર ત્રીન સામા-યિક કા વહ્ પ્રતિપત્તા હો સકતા હૈ । તથા યદિ વહ્ પૂર્વપ્રતિપન્નક હો તો ચાર સામાયિક કા પૂર્વપ્રતિપન્નક હો સકતા હૈ । યદિ મનુષ્યપર્યાય સે ઉદ્વૃત્ત હોકર મનુષ્યપર્યાય મેં ઉત્પન્ન હુઆ હો તો ચારોં સામા-યિકોં કા પ્રતિપત્તા હો સકતા હૈ ઓર ચારોં હી સામાયિકો કા પૂર્વપ્રતિ-પન્નક હોતા હૈ । દેવપર્યાય સે ઉદ્વૃત્ત હોકર તિર્યંચપર્યાય મેં ઉત્પન્ન હુઆ જીવ સર્વવિરતિસામાયિક કો છોડકર ત્રીન સામા-યિક કા વહ્ પ્રતિપત્તા હો સકતા હૈ, ઓર વહ્ યદિ પૂર્વપ્રતિપન્નક હો તો દો સામાયિક કા પૂર્વપ્રતિપન્નક હોતા હૈ । યદિ વહ્ મનુષ્ય પર્યાય મેં ઉત્પન્ન હુઆ હોતો વહ્ ચારોં સામાયિકોં કા પ્રતિપત્તા હો સકતા હૈ ઓર યદિ વહ્ પૂર્વપ્રતિપન્નક હો તો દો સામાયિકો કા પૂર્વપ્રતિપન્નક હો સકતા હૈ ॥ ૩૦ ॥

આસ્રવકરણ-સમ્યક્ત્વ આદિ ચાર સામાયિક કે આવારક (આચ્છા-

હોઈ શકે છે. તિર્યંચપર્યાયમાં જે તે ઉત્પન્ન થાય તો સર્વવિરતિ સામાયિકને ત્યજીને ત્રણ સામાયિકનો તે પ્રતિપત્તા હોઈ શકે છે, તેમજ જે તે પૂર્વપ્રતિ-પન્ન હોય તો ચાર સામાયિકનો પૂર્વપ્રતિપત્ત હોઈ શકે છે. જે મનુષ્યપર્યાયથી ઉદ્વૃત્ત થઈને સામાયિકનો પ્રતિપત્તા હોઈ શકે છે અને ચારેચાર સામાયિકનો પૂર્વપ્રતિપન્નક હોઈ શકે છે. દેવપર્યાયથી ઉદ્વૃત્ત થઈને તિર્યંચપર્યાયમાં ઉત્પન્ન થયેલ જીવ સર્વવિરતિ સામાયિકને છોડીને સામાયિકનો તે પ્રતિપત્તા-ધારક હોઈ શકે છે, અને તે જે પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય તો જે સામાયિકનો પૂર્વ-પ્રતિપત્તક હોય છે, જે તે મનુષ્ય પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો તે ચારેચાર સામાયિકનો પ્રતિપત્તા હોઈ શકે છે અને જે તે પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય તો જે સામાયિકનો પૂર્વપ્રતિપત્તક હોઈ શકે છે ॥૩૦॥

આસ્રવકરણ સમ્યક્ત્વ વગેરે ચાર સામાયિકના આવારક (આચ્છાદક) જે

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २४८ अनुगमनामानुयोगद्वारनिरूपणम्

८४३

कर्म आश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम् । यथा-आस्रवकरणे वर्तमानो जीवश्चतुर्णां सामायिकानां न क्रियेति सामायिकं प्रतिपद्यते । पूर्वप्रतिपन्नकस्तु चतुर्णामपि सामायिकानां संभवतीति ॥३१॥

तथा-अलङ्कारं=कटककुण्डलकेयूरहारकङ्कणवस्त्रादिकमाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम् । यथा-अलङ्कारे परित्यक्तेऽपरित्यक्ते परित्यज्यमाने वा सति जीवश्चतुर्णामपि सामायिकानां प्रतिपद्यमानकः पूर्वप्रतिपन्नकश्चापि भवतीति ॥३२॥

तथा-शयनमासनं स्थानं चङ्क्रमणं चेति चतुर्णां द्वाराणामन्यतमद् एकैक-द्वारमाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम् । यथा-शयने आसने स्थाने चङ्क्रमणे च परित्यक्तेऽपरित्यक्ते परित्यज्यमाने वा सति जीवश्चतुर्णां सामायिकानां प्रतिपद्यमानकः पूर्वप्रतिपन्नकश्चापि संभवतीति । ॥३३॥३४॥३५॥३६॥

दक) जो मिश्रयास्त्वमोहनीय आदि कर्म हैं-उन कर्मों को आश्रय करके 'कहाँ कौन सामायिक होता है ?' यह भी कहना चाहिये ! जैसे आस्रवकरणमें वर्तमान जीव चारों सामायिकों में से किसी भी सामायिक का प्रतिपत्ता नहीं होता है । तथा ऐसा जीव पूर्वप्रतिपन्नक तो चारों ही सामायिकों का हो सकता है । ३१।

तथा-अलङ्कार-कटक-कुण्डल, केयूर, हार, कङ्कण, और वस्त्र आदि को आश्रित करके 'कहाँ कौन सामायिक होता है ?' यह भी कहना चाहिये ।

इन चारों द्वारों में भी एक एक को लेकर कहे कौन सामायिक होता है-यह भी कहना चाहिये जैसे शयन ३३, आसन ३४, स्थान ३५, और चङ्क्रमण ३६, ये छोड़ दिये गये हों अथवा नहीं छोड़े गये हों या

मिश्रयास्त्वमोहनीय वगेरे कर्मों छे, ते कर्मोंने आश्रय करीने 'क्यां कथुं' सामायिक होय छे ?' आ विषे पणु कडेवुं जेठं ज्ये. आस्रवकरणुमां वर्तमान ज्व आरेयार सामायिकोभांथी कोष्ठं पणु सामायिकने प्रतिपत्ता होष्ठं शके नहि. तेमज्ज ज्येवे ज्व पूर्वप्रतिपन्नक तो आरेयार सामायिकोने होष्ठं शके छे. ॥३१॥

तथा-अलङ्कार-कटक, कुण्डल, केयूर, हार, कङ्कण ज्येने वस्त्र विगेरेने आश्रित करीने 'क्यां कथुं' सामायिक होय छे ?' आ विषे पणु कडेवुं जेठं ज्ये. ॥३२॥
तथा ज्ये आरेयार द्वारोमां पणु ज्येक-ज्येकने लठ्ठने 'क्यां कथुं' सामायिक होय छे ?' आ विषे पणु कडेवुं जेठं ज्ये. जेम शयनउउ, आसनउउ, स्थानउउ ज्येने यङ्क्रमणउउ, आ जथां त्यज्ज दीधां छे अथवा त्यज्ज दीधां न होय अथवा त्यज्जवाभां आवी रह्या होय तो ज्येवी स्थितिमां वर्तमान ज्येवे आरे

૮૪૪

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

इति षोडशद्वारस्य षड्विंशदन्तरद्वाराणि समाप्तानि । ३६। इति षोडशं मूलद्वारम् १६।

अथ सप्तदशं मूलद्वारमाह—

केषु द्रव्येषु पर्यायेषु च सामायिकं लभ्यते इति वक्तव्यम् ।

यथा—सर्वेषु દ્રવ્યેષુ સર્વેષુ પર્યાયેષુ ચ સમ્યક્ત્વસામાયિકં લભ્યતે, સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયશ્રદ્ધાનરૂપત્વાત્તસ્ય શ્રુતસામાયિકં સર્વેષુ દ્રવ્યેષુ લભ્યતે, સર્વપર્યાયેષુ તુ ન લભ્યતે, શ્રુતસ્વામિલાપ્યવિષયત્વાત્, પર્યાયસ્ય ચામિલાપ્યાનમિલાપ્યવિષય-ત્વાત્ । ચારિત્રસામાયિકમપિ સર્વદ્રવ્યેષુ લભ્યતે ન પુનઃ સર્વપર્યાયેષુ દેશવિરતિ સામાયિકં તુ સર્વદ્રવ્યેષુ સર્વપર્યાયેષુ ચાપિ નોપલભ્યતે । તદુક્તમ્—

छोडे जा रहे हों तो, ऐसी स्थिति में वर्तमान चारों सामायिकों का प्रतिपत्ता हो सकते हैं । और पूर्वप्रतिपन्नक भी हो सकते हैं । इस प्रकार यहां तक सोलहवें द्वार के ३६ अन्तरद्वार समाप्त हुए । ३२से ३६।

કિન દ્રવ્યોં મેં ઓર કિન પર્યાયોં મેં સામાયિક પાયા જાતા હૈં યહ જો સપ્તહવાં મૂલદ્વાર હૈં સૂત્રકાર અથ ઉસકા કથન કરતે હુય કહતે હૈં કિ—સથ દ્રવ્યોં મેં ઓર સથ પર્યાયોં મેં સમ્યક્ત્વ સામાયિક પાયા જાતા હૈં ક્યોંકિ સમ્યક્ત્વ જો સામાયિક હોતા હૈં વહ સમસ્ત દ્રવ્ય ઓર સમસ્ત પર્યાય કે શ્રદ્ધાનરૂપ હોતા હૈં । શ્રુતસામાયિક જો હોતા હૈં વહ સમસ્ત દ્રવ્યોં મેં તો પાયા જાતા હૈં, પરન્તુ સમસ્ત પર્યાયોં મેં નહીં ક્યોંકિ પર્યાયેં અમિલાપ્ય ઓર અનમિલાપ્ય કે ભેદ સે દો પ્રકાર કી હોતી હૈં । સો જો અમિલાપ્ય પર્યાયેં હૈં શ્રુત ઉન્હીં કે વિષય કરતા

આર સામાયિકાના પ્રતિપત્તા હોઈ શકે છે અને પૂર્વપ્રતિપન્નક પણ હોઈ શકે છે. આ પ્રમાણે અહીં સુધી સોળમાં દ્વારના ૩૬ અંતર દ્વારોં સમાપ્ત થયા. ૩૨ થી ૩૬।

કયા દ્રવ્યોમાં અને કઈ પર્યાયોમાં સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે આ ૧૭ મું મૂલદ્વાર છે. સૂત્રકાર હવે તે વિષે ચર્ચા કરતાં કહે છે કે—સર્વ દ્રવ્યોમાં અને સર્વ પર્યાયોમાં સમ્યક્ત્વ જે સામાયિક હોય છે તે સમસ્ત દ્રવ્ય અને સમસ્ત પર્યાયના શ્રદ્ધાન રૂપ હોય છે. શ્રુતસામાયિક જે હોય છે તે સમસ્ત દ્રવ્યોમાં તો પ્રાપ્ત થાય જ છે પરંતુ સમસ્ત પર્યાયોમાં નહિ કેમ કે પર્યાયો અમિલાપ્ય અને અનમિલાપ્યના લેદથી બે પ્રકારના હોય છે. જે અમિલાપ્ય પર્યાયો છે, શ્રુત તેમને વિષય બતાવે છે, અનમિલાપ્ય પર્યાય

અનુયોગચન્દ્રિકા ટોકા સૂત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૮૪૫

‘સર્વગયં સમ્મતં, સુચારિત્તે ન પજ્જવા સર્વે ।

દેસવિરટ્ઠં પદુચ્ચ, દોષઠ્ઠં ત્તિ પહિસેહ્ણં કુજ્જા ॥૧॥

છાયા-સર્વગતં સમ્યક્ત્વં, શ્રુતચારિત્રે ન પર્યવાઃ સર્વે ।

દેશવિરતિ પ્રતીત્ય, દ્વયોરપિ (સર્વદ્રવ્યસર્વપર્યાપયોરપિ) મતિપેધનં કુર્યાત્ ।
॥૧॥ ઇતિ સસદશં દ્વારમ્ ॥

તથા-સામાયિકં કથં લભ્યતે ? ઇત્યપિ વક્તવ્યમ્ । યથા-મનુષ્યસ્ત્વમ્, આર્યક્ષેત્રં, જાતિઃ, કુલં, રૂપમ્, આરોગ્યમ્, આયુષ્કમ્, બુદ્ધિઃ, ધર્મશ્રવણમ્, ધર્માવધારણ, શ્રદ્ધા, સંયમશ્ચેત્પેતાનિ દ્વાદશસ્થાનાનિ લોકે સુદુર્લમાનિ । એતદવાપ્તૌ જીવઃ સામાયિકં લભતે ઇતિ । તદુક્તમ્-

માણુસ્સ-સ્વેત-જાઈ કુલહ્વારોગ્ગમાઁયં બુદ્ધી ।

સવળો વગ્ગહસદ્ધા સંનમો ય લોગમ્મિ દુલહાઈ' । ૧॥'

હૈ અનભિલાપ્ય પર્યાયોં કો નહીં । ચારિત્રરૂપ જો સામાયિક હૈ-વહ મી સમસ્ત દ્રવ્યોં મેં તો પાયા જાતા હૈ-પરંતુ સમસ્ત પર્યાયોં મેં નહીં । દેશવિરતિસામાયિક જો હૈ વહ ન તો સર્વદ્રવ્યોં મેં પાયા જાતા હૈ ઓર ન સર્વપર્યાયોં મેં હી પાયા જાતા હૈ ।

તદુક્તં-‘સર્વગયં સમ્મતં સુચારિત્તે ન પજ્જવા સર્વે’ ઇત્યાદિ ગાથા કા ભાવાર્થ યહી પૂર્વોક્ત રૂપ સે હૈ ।—

અષ સૂત્રકાર અઠારહવાં દ્વાર કહતે હૈં-સામાયિક જીવ કૈસે પ્રાપ્ત કરતા હૈ-તો હસકે વિષય મેં યહ કહા ગયા હૈ કિ મનુષ્યસ્વ આર્યક્ષેત્ર, જાતિ, કુલ, રૂપ આરોગ્ય, આયુષ્ક, બુદ્ધિ, ધર્મશ્રવણ, ધર્માવધારણ, શ્રદ્ધા, ઓર સંયમ યે ૧૨ સ્થાન લોક મેં વહુત હી અધિક દુર્લભ હૈં । ઇનકી પ્રાપ્તિ હોને પર જીવ સામાયિક કો પાતા હૈ । તદુક્તમ્-માણુસ્સ-સ્વેત જાઈ કુલહ્વારોગ્ગમાઁયં બુદ્ધી’ ઇત્યાદિ ગાથા દ્વારા યહી પૂર્વોક્ત

ને નહિ. ચારિત્રરૂપ જે સામાયિક છે તે પણ સમસ્ત દ્રવ્યોમાં તો પ્રાપ્ત થાય જ છે પરંતુ સમસ્ત પર્યાયોમાં નહિ દેશવિરતિ જે છે તે ન તો સર્વ દ્રવ્યોમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને ન સર્વ પર્યાયોમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

તદુક્તં-‘સર્વગયં સમ્મતં સુચારિત્તે ન પજ્જવા સર્વે’ વગેરે ગાથાનો ભાવાર્થ પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ છે.

હવે સૂત્રકાર અઠારમાં દ્વાર વિષે કહે છે. સામાયિક જીવ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે, તો આ સંબંધમાં આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે કે મનુષ્યસ્વ આર્યક્ષેત્ર, જાતિ, કુલ, રૂપ, આરોગ્ય, આયુષ્ક, બુદ્ધિ, ધર્મ શ્રવણ ધર્માવધારણ, શ્રદ્ધા અને સંયમ આ ૧૨ સ્થાનો લોકમાં એકદમ દુર્લભ છે. એમની પ્રાપ્તિ થવાથી જીવ સામાયિકને પ્રાપ્ત કરે છે. તદુક્તમ્-‘માણુસ્સસ્વેત

છાયા-માનુષ્યક્ષેત્રજાતયઃ કુલરૂપારોગ્યમ્ આયુષ્કં બુદ્ધિઃ ।

શ્રવણાવગ્રદશ્રદ્ધા સંયમશ્ચ લોકે દુર્લભાનિ ॥૧॥ ઇતિ ।

સામાયિકપામૌ માનુષ્યાદયો હેતુરિતિ ગાથાભિપ્રાયઃ ।

इत्यष्टादशं द्वारम् ॥१८॥

તથા-તલ્લબ્યં સામાયિકં કિયંચ કાલં મન્વતીત્યપિ વક્તવ્યમ્ ।

યથા-સમ્યક્-શ્રુતસામાયિકયોર્લઙ્ઘિમઙ્ગીકૃત્ય પૂર્વકોટીપૃથક્ત્વાધિકાનિ પદ્ધતિનાગરોપમાણિ ઉત્કૃષ્ટા સ્થિતિર્ભવતિ । દેશવિરતિસર્વવિરતિસામાયિકયોર્લઙ્ઘિમઙ્ગીકૃત્ય દેશોનાં પૂર્વકોટીમુત્કૃષ્ટા સ્થિતિર્ભવતિ । સામાયિકત્રયસ્ય લઙ્ઘિમાશ્રિત્ય જઘન્યા સ્થિતિરનન્તર્મુહૂર્ત ભવતિ । સર્વવિરતિસામાયિકસ્ય તુ જઘન્યાસ્થિતિરેકસમયમ્, ચારિત્રપરિણામારમ્ભસમયાનન્તરમેવાયુષ્કક્ષયસંભવાત પ્રકટ કીર્તિર્મયં હૈ । તાત્પર્યં કહને કા યદ્ હૈ કિ સામાયિક કી પ્રાપ્તિ મેં યે મનુષ્યત્વ આદિ હેતુ હોતે હૈ । તથા સામાયિક કી સ્થિતિ કિતની હૈ યદ્ જો ૧૯ વાં દ્વાર હૈ વદ્ બી કહના ચાહિયે-જેસે-સમ્યક્ત્વસામાયિક ઓર શ્રુતસામાયિક હનકી લઙ્ઘિ કી અપેક્ષા હન દોનો સામાયિકોં કી ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ અધિક ૬૬ સાગરોપમ પ્રમાણ હૈ । દેશવિરતિ, સર્વવિરતિસામાયિકોં કી લઙ્ઘિ કી અપેક્ષા હન દોનો સામાયિકોં કી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દેશોન એક પૂર્વકોટિ કી હૈ । તથા સામાયિકત્રયકી લઙ્ઘિ કી અપેક્ષા હન ત્રીનો સામાયિકોં કી જઘન્યસ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત કી હૈ । સર્વવિરતિ સામાયિક કી જઘન્યસ્થિતિ એક સમય કી હૈ । કયોં ચારિત્રપરિણામ કે આરમ્ભ કે સમય કે અનન્તર હી આયુષ્ક ક્ષય હો સકતા હૈ । ઉપયોગ કી અપેક્ષા-

जाईकुत्तुवारोगमावयं बुद्धी” इत्यादि गाथा वदे अत्र पूर्वोक्त वात प्रकट करवाभां आवी छे तात्पर्यं आ प्रमाणे छे के सामायिकनी प्राप्तिभां मनुष्यत्व वगेरे अथां हेतु इयं होय छे. तथा सामायिकनी स्थिति कैटली छे. आ जे १९ सुं द्वार छे ते पञ्च कहेवुं जेअ. जेम सम्यक्त्व सामायिक अने शुत सामायिक जेमनी लङ्घिनी अपेक्षाजे जे अन्ने सामायिकोनी उत्कृष्टस्थिति पूर्वकोटि पृथक्त्व अधिक ६६ सागरोपम प्रमाण छे. देशविरति अने सर्वविरति सामायिकोनी लङ्घिनी अपेक्षा जे अन्ने सामायिकोनी उत्कृष्टस्थिति देशोन जेक पूर्वकोटिनी छे. तथा सामायिकत्रयनी लङ्घिनी अपेक्षाजे त्रय सामायिकोनी जघन्यस्थिति अन्तर्मुहूर्तनी छे. सर्वविरति सामायिकनी जघन्यस्थिति जेक समयनी छे जेम के चारित्र परिष्ठाभना आरंभना समयनी पञ्च जे आयुषको क्षय थई शके छे. उपयोगनी अपेक्षा समस्त आयुषको-

અનુયોગચર્ચાટીકા સુત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૮૪૭

વાત્ । ઉપયોગતત્તુ સર્વેષાં સામાયિકાનામ્ અન્તર્મુહૂર્ત્તે સ્થિતિઃ । નાનાજીવાનાં તુ સર્વાણિ સામાયિકાનિ સર્વાદિતિ । તદુક્તમ્-

‘સમ્મત્તસ્સ સુયસ્સ ય, છાવટ્ટી સાગરોપમાઈ’ ઠિઈ ।

સેમાણ પુવ્વકોડી, દેવૂણા હોઈ ઉકોસા ॥ ૧ ॥

અંતો મુહુત્તમિત્તં, જહન્નઓ ચરણમેગસમયં તુ ।

ઉવઓગંતમુહુત્તં, નાનાજીવાણ સવ્વદ્દં ॥૨॥’

છાયા-સમ્યક્ત્વસ્ય શ્રુતસ્ય ચ, પદ્મપ્ષ્ટિ સાગરોપમાણિ સ્થિતિઃ ।

શેષયોઃ પૂર્વકોટી દેશોના ભવન્તિ ઉત્કુષ્ટા ॥૧॥

અન્તર્મુહૂર્ત્તમાત્રં જઘન્યતશ્ચરણમેકસમયં તુ ।

ઉપયોગાદન્તર્મુહૂર્ત્તે, નાનાજીવાનાં સર્વાદ્યા ॥૨॥ ઇતિ । इत्येकोनविंशं द्वायम् ।

તથા-સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકાનાં વિવક્ષિતસમયે પ્રતિપદ્યમાનકાઃ પૂર્વપ્રતિપન્નકાઃ પ્રપતિતાશ્ચ કતિ=કિયન્તો ભવન્તીતિ વક્તવ્યમ્ । યથા-ક્ષેત્રપલ્થોપમસ્યા સંખ્યેયભાગે યાવન્તઃ પ્રદેશાસ્તાવન્તઃ સમ્યક્ત્વદેશવિરતિસામાયિકયોરેકદા પ્રતિપદ્યમાનકા ભવન્તિ । તત્રાપિ દેશવિરતિપ્રતિપદ્યમાનકાપેક્ષયા સમ્યક્ત્વપ્રતિસમસ્ત સામાયિકો કો સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્ત કો હૈ । તથા નાના જીવો કો અપેક્ષા સચ સામાયિકો કો સ્થિતિ સર્વાદ્યાકાલ હૈ । તદુક્તમ્-સમ્મત્તસ્સ સુયસ્સય’ ઇત્યાદિ ગાથાઓ’ કા અર્થ યહી પૂર્વોક્તરૂપ સે હૈ ।

અથ સૂત્રકાર ૨૦ વેં દ્વાર મેં કહ રહે હૈં કિ સમ્યક્ત્વ આદિ સામાયિકો’ કે વિવક્ષિત સમય મેં પ્રતિપદ્યમાનક, પૂર્વપ્રતિપન્નક એવં પ્રપતિત જીવ કિતને હોતે હૈં-સો ક્ષેત્ર પલ્થોપમ કે અસંખ્યાતવેં ભાગ મેં જિવને પ્રદેશ હોતે હૈં ઉતને પ્રતિપદ્યમાનક જીવ સમ્યક્ત્વસામાયિક ઓર દેશવિરતિસામાયિક કે એક કાલ મેં હોતે હૈં इनमें भी देशविरति के प्रतिपत्ताओं-धारकों की अपेक्षा

નીસ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. તથા અનેક પ્રકારના જીવોની અપેક્ષા સર્વ સામાયિકોની સ્થિતિ સર્વાદ્યાકાળ છે. તદુક્તમ્-“સમ્મત્તસ્સ સુયસ્સ ય” ઇત્યાદિ ગાથાઓનો અર્થ આ પૂર્વોક્તરૂપમાં હોય છે.

હવે સૂત્રકાર ૨૦ માં દ્વારનું કથન કહી રહ્યા છે કે સમ્યક્ત્વ વગેરે સામાયિકોના વિવક્ષિત સમયમાં પ્રતિપદ્યમાનક પૂર્વપ્રતિપન્નક અને પ્રપતિતજીવો કેટલા હોય છે ? ક્ષેત્ર પલ્થોપમના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલા પ્રદેશો હોય છે, તેટલા પ્રતિપદ્યમાનક જીવો સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને દેશવિરતિ સામાયિકના એક કાળમાં હોય છે. આમાં પણ દેશવિરતિના પ્રતિપત્તાઓ-ધારકોની અપેક્ષા

પદ્યમાનકા અસંખ્યેયગુણા વોધ્યાઃ । જઘન્યપદે યદિ ભવેત્તદા ઇકો દ્વૌ વા । તથા—
 સંવર્તિતચતુરસ્રીકૃત લોકસ્યૈકપ્રાદેશિકીસસરજ્જુ પ્રમાણા યા શ્રેણિ ભવતિ, તસ્યાઃ
 શ્રેણેરસંખ્યાતતમે માગે યાવન્તો નમઃપ્રદેશા ભવન્તિ, તાવન્તે એકકાલે સમ્ય-
 જ્ઞમિથ્યાશ્રુતભેદરહિતસ્ય સામાન્યેનાક્ષરાત્મકસ્ય શ્રુતસ્યોત્કૃષ્ટતઃ પ્રતિપદ્યમાનકા
 ભવન્તિ, જઘન્યતસ્ત્વેકો દ્વૌ વા । તથા—સર્વવિરતિસામાયિકસ્યૈકકાલે સહસ્ર
 પૃથક્ત્વસંખ્યકા ઉત્કૃષ્ટતઃ પ્રતિપદ્યમાનકા ભવન્તિ, જઘન્યતસ્ત્વેકો દ્વૌ વા ।
 તથા—સમ્યક્ત્વદેશવિરતિસામાયિકયોઃ પૂર્વપ્રતિપન્નકા એકસમયે જઘન્યત-
 ઉત્કૃષ્ટતશ્ચાસંખ્યેયા ભવન્તિ । પરં જઘન્યપદાપેક્ષયોત્કૃષ્ટપદે વિશેષાધિકાઃ
 સમ્યક્ત્વ સામાયિક કે પ્રતિપન્ના—ધારક અસંખ્યાત ગુણે હોતે
 હૈં । જઘન્યની અપેક્ષા એ એક અથવા દો તક હો સકતે હૈં । તથા સંવ-
 ર્તિત ચતુરસ્રીકૃત લોકની સાતરજ્જુપ્રમાણ એક પ્રાદેશિકી શ્રેણી હોતી
 હૈં । ઊસ શ્રેણી કે અસંખ્યાતવે ભાગ મેં જિતને નમઃપ્રદેશ (આકાશ)
 હોતે હૈં ઊતને પ્રતિપદ્યમાનક જીવ એકકાલ મેં સમ્યક્ શ્રુત ઓર મિથ્યાશ્રુત
 ઇન ભેદોં સે રહિત એસે સામાન્ય અક્ષરશ્રુતાત્મક શ્રુત કે ઉત્કૃષ્ટની
 અપેક્ષા હોતે હૈં । તથા—જઘન્યની અપેક્ષા એક, અથવા દો તક હોતે
 હૈં । તથા સર્વવિરતિ સામાયિક કે પ્રતિપન્ના—ધારક જીવ એક કાલ મેં
 ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષા સહસ્રપૃથક્ત્વ તક હોતે હૈં । એવં જઘન્યની અપેક્ષા
 એક અથવા દો તક હોતે હૈં । તથા—સમ્યક્ત્વસામાયિક ઓર દેશવિરતિ
 સામાયિકોં કે પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવ એક સમય મેં કમસે કમ ઓર અધિક
 સે અધિક અસંખ્યાત હોતે હૈં । પરન્તુ જઘન્ય અસંખ્યાતની અપેક્ષા ઉત્કૃષ્ટ

સમ્યક્ત્વ સામાયિકના પ્રતિપન્ના—ધારક અસંખ્યાત ગણા હોય છે. જઘન્યની
 અપેક્ષા એએ એક અથવા બે સુધી થઈ શકે છે. તથા સંવર્તિત ચતુરસ્રીકૃત
 લોકની સાત રજ્જુપ્રમાણ એક પ્રાદેશિક બે શ્રેણી હોય છે, તે શ્રેણીના અસં-
 ખ્યાતમાં ભાગમાં જેટલા નમઃપ્રદેશો હોય છે, તેટલા પ્રતિપદ્યમાનક જીવો
 એકકાળમાં સમ્યક્ શ્રુત અને મિથ્યાશ્રુત આ ભેદોથી રહિત એવા અક્ષરો
 સામાન્ય શ્રુતાત્મકશ્રુતના ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ હોય છે. તથા જઘન્યની અપેક્ષાથી
 એક, અથવા બે સુધી હોય છે. તથા સર્વવિરતિ સામાયિકના પ્રતિપન્ના—ધારક
 જીવો એક કાળમાં ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ સહસ્ર પૃથક્ત્વ સુધી હોય છે. તથા
 જઘન્યની અપેક્ષાએ એક અથવા બે સુધી હોય છે. તથા સમ્યક્ત્વ સામાયિક
 અને દેશવિરતિ સામાયિક એ બે સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો એક
 સમયમાં કમમાં કમ અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત હોય છે. પરંતુ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૮૬૨

પૂર્વપ્રતિપન્નકા બોધ્યાઃ । પ્રતિપદ્યમાનકાપેક્ષયા ત્વસંસ્થયેયગુણાઃ । ચારિત્રસામાયિકસ્ય પૂર્વપ્રતિપન્નકાસ્તુ સંસ્થયેયગુણાઃ । એતે ચ પ્રતિપદ્યમાનકાપેક્ષયા સંસ્થયેયગુણાઃ । તથા-સમ્યક્મિથ્યાભેદરહિતસ્ય સામાન્યતોઽક્ષરાત્મકસ્ય શ્રુતસામાયિક-સ્યૈકકાલે પૂર્વપ્રતિપન્નકા ઘનસમચતુરસ્ત્રીકૃતલોકપતરસ્યાસંસ્થયેયભાગવર્તિનીષુ અસંસ્થયેયાસુ શ્રેણિષુ યાવન્તો નમઃપ્રદેશાસ્તાવન્તો બોધ્યાઃ । તથા-ચારિત્રદેશ-વિરતિસમ્યક્ત્વસામાયિકેભ્યો યે પ્રપતિતાસ્તે સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકાનાં પ્રતિ-પદ્યમાનકેભ્યઃ પૂર્વપ્રતિપન્નકેભ્યશ્ચાનન્તગુણાઃ । અર્થ ભાવઃ-ચારિત્રસામાયિકં અસંસ્થયાત કુછ વિશેષ અધિક હોતા હૈ । પ્રતિપત્તાઓ-ધારકો' કી અપેક્ષા યે પૂર્વપ્રતિપન્નક જો જઘન્યપદ મેં કહે ગયે હૈ । અસંસ્થયાત-ગુણે અધિક આતે હૈ । ચારિત્રસામાયિક કે પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવ હૈ વે સંસ્થયાતગુણે હૈ । જો યે સંસ્થયાતગુણિત કહે ગયે હૈ । વે ચારિત્ર સામાયિક કે પ્રતિપત્તા જીવો' કી અપેક્ષા જાનના ચાહિયે । તથા-સમ્યક્ ઓર મિથ્યા હન દો વિશેષણો' સે રહિત સામાન્ય અક્ષરાત્મક શ્રુતસામાયિક કે એકકાલ મેં પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવ ઊતને હોતે હૈ કિ જિતને નમઃપ્રદેશ ઘનસમચતુરસ્ત્રીકૃત લોકપતર કે અસંસ્થયાતવે' ભાગ મેં રહીં હુઈ' અસંસ્થયાતશ્રેણિયો' મેં હોતે હૈ । તથા-ચારિત્રસામાયિક, દેશવિરતિસામાયિક, સમ્યક્ત્વસામાયિક હન સામાયિકો' સે જો જીવ પ્રપતિત હુઈ હૈ વે સમ્યક્ત્વ આદિ સામાયિકો' કે પ્રતિપત્તા જીવો' કી અપેક્ષા તથા પૂર્વ પ્રતિપન્નક જીવો' કી અપેક્ષા અનન્તગુણે

જઘન્ય અસંખ્યાતની અપેક્ષા ડિટુટ અસંખ્યાત કંઈક વિશેષાધિક હોય છે. પ્રતિપત્તાઓ ધારકોની અપેક્ષાએ પૂર્વપ્રતિપન્નક જે જઘન્યપદમાં કહેવામાં આવેલ છે, તે અસંખ્યાતગણા અધિક હોય છે. ચારિત્રસામાયિકના જે પૂર્વ પ્રતિપન્નક જીવો છે તે સંખ્યાત ગણા છે. તેઓ જે સંખ્યાત શુદ્ધિત કહેવામાં આવેલ છે તે ચારિત્રસામાયિકના પ્રતિપત્તા જીવોની અપેક્ષાએ જાણુવા જોઈએ. તથા સમ્યક્ અને મિથ્યા આ બે વિશેષણોથી રહિત સામાન્ય અક્ષરાત્મક શ્રુત સામાયિકના એક કાળમાં પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો તેટલા હોય છે કે જેટલા નલઃપ્રદેશ ઘનસમચતુરસ્ત્રીકૃત લોકપતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં આવેલ અસંખ્યાત શ્રેણીઓમાં હોય છે. તથા-ચારિત્ર સામાયિક, સમ્યક્ત્વ સામાયિક આ સામાયિકોથી જે જીવો પ્રપતિત થયેલા છે, તે સમ્યક્ત્વ આદિ સામાયિકોના પ્રતિપત્તા જીવોની અપેક્ષાથી અને પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવોની અપેક્ષાથી અનન્તગણા હોય છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે-ચારિત્ર સામાયિકને પ્રાપ્ત કરીને જે જીવો તેનાથી અપ્રતિત થઈ ચૂક્યા છે, તે જીવો આ સમ્યક્ત્વ વિગેરે સામાયિકના પ્રતિપત્તા જીવોથી અને પૂર્વપ્રતિપન્નક

૯૫૦

મનુયોગદ્વારસૂત્રે

પ્રાપ્ય યે તતઃ પ્રપતિતાસ્તે સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકસ્ય પ્રતિપદ્યમાનકેભ્યઃ પૂર્વપ્રતિ-
પન્નકેભ્યશ્ચાનન્તગુણાઃ, દેશવિરતિસામાયિકપ્રપતિતાસ્તેભ્યોઽસંલ્લેયગુણાઃ,
સમ્યક્ત્વપ્રપતિતાઃ પુનસ્તેભ્યોઽસંલ્લેયગુણાઃ, શ્રુતપ્રપતિતા ભાષાલઘ્વિરહિતાઃ
પૃથિવ્યાદયસ્તુ તેભ્યોઽનન્તગુણા ઇતિ । તદુક્તમ્-

‘સમ્પત્તદેસવિરયા, પલિયસ્સ અસંલ્લેયગમેત્તાઓ ।

સેદી અસંલ્લેયગમો, સુપ્પ સલ્લેયગમો વિરઈ ॥૧॥

સમ્પત્તદેસવિરયા, પલ્લિવળ્લા સંપદ્દિ અસંલ્લેયજ્જા ।

સંલ્લેયજ્જા ય ચરિત્તે, તીસુ વિ પલ્લિયા અણંતગુણા ॥૨॥

સુપ્પલ્લિવળ્લા સંપદ્દિ, પયરસ્સ અસંલ્લેયગમેત્તાઓ ।

સેસા સંસારસ્થા, સુપ્પલ્લિવળ્લિયા હુ તે સલ્લે ॥૩॥

છાયા-સમ્યક્ત્વદેશવિરતાઃ પરચસ્યાસંલ્લેયમાગમાત્રાઃ ।

શ્રેણિરસંલ્લેયમાગઃ શ્રુતે સદ્સામગ્ગો વિરતિઃ ॥૧॥

સમ્યક્ત્વદેશવિરતાઃ પ્રતિપન્નાઃ સમ્પ્રત્યસંલ્લેયયાઃ ।

સંલ્લેયયાશ્ચ ચારિત્રે ત્રિષ્વપિ પતિતા અનન્તગુણાઃ ॥૨॥

શ્રુતપ્રતિપન્નાઃ સમ્પ્રતિ પ્રતરસ્યાસંલ્લેયમાગમાત્રાઃ ।

શેષઃ સંસારસ્થાઃ શ્રુતપ્રતિપતિતાઃ સ્વલુ તે સર્વે ॥૩॥ ઇતિ વિંશતિ-
તમં દ્વારમ્ ॥૨૦॥

હોતે છે । હસકા તાત્પર્ય યહ હૈ-કિ ચારિત્ર સામાયિક કો પ્રાપ્ત કરકે
જો જીવ ઉસસે પ્રપતિત હો ચુકે છે વે જીવ હસ સમ્યક્ત્વ આદિ સામા-
યિક કે પ્રતિપન્ના જીવોં સે ઓર પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવોં સે અનન્તગુણે
હોતે છે દેશવિરતિસામાયિક સે જો પ્રપતિત હુપ છે વે ઉનસે અસં-
લ્લેયગુણે છે । સમ્યક્ત્વસામાયિક સે પ્રપતિત હુપ છે વે ઉનસે અસં-
લ્લેયગુણે છે, શ્રુતસામાયિક સે પ્રપતિત એસે ભાષાલઘ્વિ રહિત જો
જો પૃથિવ્યાદિક જીવ છે વે ઉનસે અનન્તગુણે છે । તદુક્તમ્-‘સમ્પત્ત-

અવોધી અનન્તગણા હોય છે. દેશવિરતિ સામાયિકથી જે પ્રપતિત થયેલા છે,
તેઓ તેનાથી અસંખ્યાત ગણા છે, સમ્યક્ત્વ સામાયિકથી પ્રપતિત થયેલા
છે, તે તેમનાથી અસંખ્યાત ગણા છે, શ્રુત સામાયિકથી પ્રપતિત એવા ભાષા
લઘ્વિ રહિત જે પૃથિવ્યાદિક અવો છે, તે તેમનાથી અનન્તગણા છે. તદુક્તમ્

અનુયોગચાન્દ્રિકા ટીકા સૂચ ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૮૫૧

તથા-સાન્તરં-સહાન્તરેણ વર્તતે इति सान्तरं-कियत्कालान्तरितं सामायिकं भवतीति च वक्तव्यम् । यथा-सम्यक्प्रमिथ्याभेदरहिते सामान्ये श्रुते जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमन्तरं भवति, उत्कृष्टतस्तु अनन्तं कालम् । अयं भावः-कश्चिद् द्वीन्द्रियादिर्जीवः सामान्येनाक्षरात्मकं श्रुतं लब्ध्वा मृतः पृथिव्यादिष्वन्तर्मुहूर्तं स्थित्वा मृतो द्वीन्द्रियादावागत्य पुनरपि श्रुतं लभते तत्रान्तर्मुहूर्तमन्तरम् । यः पुनर्द्वीन्द्रियादि मृतः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिषु पुनः पुनरुत्पद्यमानोऽनन्तं कालं तिष्ठति,

‘देसविरया’ इत्यादि જો યે ગાથાઈં કहीं हैं उनका यही पूर्वोक्त भाव है । इस प्रकार यह बीसवां द्वार है ॥ २० ॥

અથ સૂત્રકાર ૨૧ વેં દ્વાર મેં યહ પ્રકટ કરતે હૈં કિ સામાયિક કા ચિરહકાલ કિતના હૈ? કયોંકિ યહ મી વક્તવ્ય હોના હૈ। જૈસે સમ્યક્ ઓર મિથ્યા હન વિશેષણોં સે વિહીન સામાન્ય શ્રુત સામાયિક મેં જઘન્ય સે અન્તર્મુહૂર્ત કા અન્તર હોતા હૈ। ઓર ઉત્કૃષ્ટ સે અનંતકાલ કા। હસકા તાત્પર્ય યહ હૈ—કોઈં દ્વીન્દ્રિયાદિ જીવ સામાન્ય સે અક્ષરાત્મક શ્રુત કો પ્રાપ્ત કર મરા ઓર પૃથિવ્યાદિકોં મેં એક અન્તર્મુહૂર્ત તક રહા ફિર વહાં સે ગયા-હસ પ્રકાર શ્રુત કી પ્રાપ્તિ મેં અન્તર્મુહૂર્ત કા અન્તર જાનના ચાહિયે તથા કોઈં દ્વીન્દ્રિય જીવ મર કર પૃથિવી, અપ્ તેજઃ વાયુ એવં વનસ્પતિ હન પાંચ સ્થાવરોં મેં વાર ૨ ઉત્પન્ન હોતા હુમા વહાં અનંત કાલ તક રહા-ફિર વહાં સે મરકર યહ

‘सम्प्रतदेसविरया’ इत्यादि रूपमां जे गाथाओं कडेवांमां आवी छे तेभनो आ प्रमाणे ज पूर्वोक्त रूपमां भाव छे. आ प्रमाणे आ २० मुं द्वार छे. ॥ २० ॥

હવે સૂત્રકાર ૨૧ માં દ્વારમાં એ વાત સ્પષ્ટ કરે છે કે સામાયિકનો વિરહકાળ કેટલો છે? કેમ કે આ પણ વક્તવ્ય હોય છે. જેમ સમ્યક્ અને મિથ્યા આ વિશેષણોથી વિહીન સામાન્ય શ્રુત સામાયિકમાં જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત જેટલો તક્ષવત હોય છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી અનંતકાળ જેટલો તક્ષવત હોય છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે કોઈ પણ દ્વીન્દ્રિયાદિ જીવ સામાન્યથી અક્ષરાત્મક શ્રુતને પ્રાપ્ત કરીને મરણ પામ્યો અને પૃથિવ્યાદિકોમાં એક અંતર્મુહૂર્ત સુધી રહ્યો ત્યારબાદ ત્યાંથી એક મુહૂર્ત પછી મરણ પામીને ફરી દ્વીન્દ્રિય જીવ થયો, આ રીતે શ્રુતની પ્રાપ્તિમાં અન્તર્મુહૂર્તનો તક્ષવત જાણવો જોઈએ. તથા કોઈ દ્વીન્દ્રિય જીવ મરણ પામીને પૃથિવી, અપૂ, તેજ, વાયુ અને વનસ્પતિ આ પાંચ સ્થાવરોમાં વારંવાર ઉત્પન્ન થતો ત્યાં અનંત-

તતઃ પુનરાગત્ય દ્વીન્દ્રિયાદિપૂત્પન્નઃ શ્રુતં લભતે, તત્રાનન્તકાલમન્તરં ભવતિ । અયમનન્તકાલોઽસંખ્યાતપુદ્ગલપરાવર્તલક્ષણો બોધ્યઃ । યથા કિલ સમ્યક્ શ્રુતં પ્રાપ્ય મૃતઃ પૃથિવ્યપ્તેજો વાયુવનસ્પતિષુ ભ્રામ્યન્ ભ્રામ્યન્ મનુષ્યાદિપૂત્પન્નઃ સમ્યક્ શ્રુતં લભતે, તત્રાન્તરકાલ ઉત્કૃષ્ટતો દેશોનાપાર્શ્વપુદ્ગલપરાવર્તલક્ષણો બોધ્યઃ । તથા-સમ્યક્ત્વદેશવિરતિર્સર્વવિરતિસામાયિકાનામન્તરકાલો જયન્યતોઽન્તર્મુહૂર્ત્ત્મકઃ, ઉત્કૃષ્ટતસ્તુ દેશોનાપાર્શ્વપુદ્ગલપરાવર્ત્ત્મકઃ । સમ્યક્ત્વ-સમ્યક્શ્રુત-દેશવિરતિ-સર્વવિરતિ સામાયિકાનામુત્કૃષ્ટત ઇત્યાવાન્ અન્તરકાલ આશાતનાત્કુલનાં જીવાનાં ભવતીતિ બોધ્યમ્ । તદુક્તમ્-

પુનઃ દ્વીન્દ્રિય જીવ હો ગયા, હસ પ્રકાર શ્રુત કી લબ્ધિ મેં વહ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અનંતકાલ કા જાનના ચાહિયે । યહ અનંતકાલ કા અન્તર અસંખ્યાત પુદ્ગલ પરાવર્તનરૂપ હોતા હૈ, ઈસા જાનના ચાહિયે । તથા જો જીવ સમ્યક્ શ્રુત કો પ્રાપ્તકર મરતા હૈ ઓર વહ પૃથિવ્યાદિક પાંચ સ્થાવરો મેં બાર ૨ ઉત્પન્ન હોતો હુઆ ફિર મનુષ્યાદિકો મેં ઉત્પન્ન હો જાતા હૈ । ઓર વહાં પુનઃ સમ્યક્ શ્રુત કો પ્રાપ્ત કરતા હૈ-હસ પ્રકાર સમ્યક્શ્રુત કી પુનઃ પ્રાપ્તિ મેં અન્તરકાલ ઉત્કૃષ્ટ સે દેશોનઅપાર્શ્વ પુદ્ગલ પરાવર્તનરૂપ હોતા હૈ । તથા સમ્યક્ત્વદેશવિરતિ, સર્વવિરતિ-इन सामायिकों का अन्तरकाल जयन्य से अन्तर्मुहूर्त्त का, और उत्कृष्ट से देशोनापार्श्व पुद्गल परावर्तनरूप होता है । सत्यक्त्व सामायिक, सत्यक्श्रुतसामायिकदेशविरतिसामायिक, और सर्व-विरतिसामायिक इन सामायिकों का उत्कृष्ट से इतना बड़ा भारी

કાળ સુધી રહ્યો પછી ત્યાંથી મરણ પામીને ફરીથી દ્વીન્દ્રિય જીવ થઈ ગયો, આ રીતે શ્રુતની લબ્ધિમાં તે ઉત્કૃષ્ટ અંતર અનંતકાળ પ્રમાણ બાબતું જોઈએ. આ અનંતકાળ બેટકો તફાવત અસંખ્યાત પુદ્ગલ પરાવર્તરૂપ હોય છે, આમ બાબતું જોઈએ. તથા બે જીવ સમ્યક્ શ્રુતને પ્રાપ્ત કરીને મરણ પામે છે. અને તે પૃથિવ્યાદિક પાંચ સ્થાવરોમાં વારંવાર ઉત્પન્ન થતો મનુષ્યાદિકોમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને ત્યાં ફરી સમ્યક્ શ્રુતને પ્રાપ્ત કરે છે, આ રીતે સમ્યક્ શ્રુતની પુનઃપ્રાપ્તિમાં અંતરકાળ ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન અપાર્શ્વ પુદ્ગલ પરાવર્તરૂપ હોય છે. તથા સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ આ સામાયિકોનો અંતર કાળ જયન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત્તનો અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન અપાર્શ્વ પુદ્ગલ પરાવર્તરૂપ હોય છે. સમ્યક્ત્વ સામાયિક, સમ્યક્ શ્રુતસામાયિક દેશવિરતિ-સામાયિક અને સર્વવિરતિસામાયિક આ સામાયિકોનો ઉત્કૃષ્ટથી આટલો

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સુત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગહારનિરૂપણમ્

૮૫૩

‘કાલમણંતં ચ સુર, અદ્વાપરિયટ્થો ય દેશુણો ।

આસાયણવદુલાણં, ઉક્તોસમંતરં હોઃ ॥૧॥

મિચ્છસ્યસ્ય વળસ્સઃ-કાલો સેસસ્મ સેસસાપ્પણો ।

ઠીણં મિણ્ણમુહુત્તં, સવ્વેસિમિહેગજીવસ્સ ॥૨॥’

છાયા-કાલમનન્તં ચ શ્રુતે, અદ્વાપરિવર્તકશ્ચ દેશોનઃ ।

આશાતનાવદુલાનામ્, ઉત્કુષ્ટમન્તરં ભવતિ ॥૧॥

મિથ્યાશ્રુતાય વનસ્પતિકાલઃ શેપસ્ય શેપસામાન્યઃ ।

ઠીનં મિન્નમુહૂર્તં સર્વેવામિહૈકજીવસ્ય ॥૨॥ ઇતિ ॥

इत्येकविंशतितमं द्वारम् ॥ २१ ॥

તથા-અરિરહિત=નિરન્તરં ક્રિયન્તં કાલં સામાયિકપ્રતિપત્તારો ભવન્તીત્યપિ વક્તવ્યમ્ । યથા-સમ્યક્ત્વશ્રુતસામાયિકયોનિરન્તરં પ્રતિપત્તારોડગારિણઃ આવલિકાડસંસ્થેયમાગકાલં યાવદુત્કુષ્ટતો ભવન્તિ । દેશવિરતિસર્વવિરતિસામાયિકયો નિરન્તરં પ્રતિપત્તારસ્તુત્કુષ્ટતોડષ્ટમમયાન્ યાવદ્ ભવન્તિ । જઘન્યતસ્તુ સર્વેષાં સામાયિકાનાં પ્રતિપત્તારો ઠોં સમયો યાવદ્ ભવન્તિ । તદુક્તમ્-

અન્તરકાલ આશાતના વદુલ જીવો'ં કા હુમા કરતા હૈ । એસા જાનના ચાઠિયે । તદુક્તમ્' કાલમણંતં ચ સુર'ં ઇન દો ગાથાઓ'ં કા ભાવાર્થ યહી પૂર્વોક્ત રૂપ સે હૈ । હમ પ્રકાર યદ્ ૨૧ વાં દ્વાર હૈ ।

અથ હસ ૨૨ વે'ં દ્વાર મેં સૂત્રકાર ગદ્ કહ રહે હૈ--કિ સામાયિક કા નિરન્તરકાલ કિતના હૈ ? જૈસે-સમ્યક્ત્વસામાયિક ઓર શ્રુત સામાયિક ઇન દો સામાયિકો'ં કે પ્રતિપત્તા અગારી ગૃહસ્થજન નિરન્તર ઉત્કુષ્ટ સે આવલિકા કે અસંસ્થાતવે'ં ભાગકાલ તક હોતે હૈ । દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ, ઇન દો સામાયિકો'ં કે પ્રતિપત્તા ભવ્યજીવ, નિરન્તર ઉત્કુષ્ટ સે આઠ સમય તક હોતે હૈ । જઘન્ય સે તો સમસ્ત સામાયિકો'ં કે પ્રતિપત્તા દો સમય તક નિરન્તર બને રહતે હૈ । તદુક્તમ્-

મોટો અંતરકાળ આશાતના બહુલ જીવોના થાય છે. એમ બાણુ' બોધાયે. તદુક્તમ્-‘કાલમણંતં ચ સુર’ આ બે ગાથાઓના ભાવાર્થ અહીં પૂર્વોક્તરૂપમાં છે. આ પ્રમાણે આ ૨૧ મું દ્વાર છે.

હવે આ ૨૨ માં દ્વારમાં સૂત્રકાર કહી રહ્યા છે કે સામાયિકોના નિરંતરકાળ કેટલો છે ? જેમ સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક એઓ બંને સામાયિકોના પ્રતિપત્તા અગારી ગૃહસ્થજન નિરંતર ઉત્કુષ્ટથી આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ કાળ સુધી હોય છે, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ, એ બંને સામાયિકોના પ્રતિપત્તા ભવ્ય જીવ નિરંતર ઉત્કુષ્ટથી આઠ સમય સુધી હોય છે. જઘન્યથી તો સમસ્ત સામાયિકોના પ્રતિપત્તા બે સમય સુધી નિરંતર

‘સમ્મસુયઅગારીણં, આવલિયઅસંસમાગમેત્તા ઉ ।

અદ્દસમયા ચરિત્તે, સવ્વેસુ જહણ્ણ દો સમયા ॥૧॥’

હાયા-સમ્યક્ત્વશ્રુતાગારિણામ્ આવલિકાડસંસ્યમાગમાત્રાસ્તુ ।

અદ્દસમયાચારિત્રે સર્વેષુ જઘન્યતો દ્વો સમયો ॥૧॥ ઇતિ ।

ઈતિ દ્વાર્વિશતિતમં દ્વારમ્ ॥૨૨॥

તથા-કિયદ્ ભવપર્યન્તમેકજીવઃ સામાયિકચતુષ્ઠયં પ્રતિપદ્યતે इत्यपि वक्तव्यम् । यथा-क्षेत्रपल्योपमस्यासंख्येयभागे यावन्तो नभःप्रदेशास्तावद् भवपर्यन्त-मुत्कृष्टतः सम्यक्त्वसामायिकं देशविरतिसामायिकं च जीवः प्रतिपद्यते, जघन्य-तस्त्वेकं भवम् । ततः परं सिध्यति । अत्र सम्यक्त्वसामायिकप्रतिपत्तुर्भवासंख्ये-यकाद् देशविरतिसामायिकप्रतिपत्तुर्भवसंख्येयकं लघुतरं बोध्यम् । चारित्र-‘सम્मसुयअगारीणं’ इत्यादि गाथा का भावार्थ यही पूर्वोक्तरूप से है । यहां गाथा में चारित्रपद से देशविरति, सर्वविरति ये दो सामायिक लिये गये हैं । इस प्रकार यह २२ वां द्वार है ।

તથા-હસ ૨૨ વે દ્વાર મેં સૂત્રકાર યહ કહ રહે હેં કિ-કિતને ભવ મેં એકજીવ ચારોં સામાયિકોં કા પ્રતિપત્તા હોતા હૈ-જૈસે-ક્ષેત્રપલ્યો-પમ કે અસંખ્યાતવે ભાગ મેં જિતને નભઃપ્રદેશ હોતે હેં ઉતને ભવ મેં ઉત્કૃષ્ટ સે સમ્યક્ત્વસામાયિક, ઓર દેશવિરતિસામાયિક કા એક જીવ પ્રતિપત્તા હોતા હૈ ઓર કમ સે કમ એક જીવ મેં ફિર હસકે બાદ વહ સિદ્ધ હો જાતા હૈ । યહાં સમ્યક્ત્વસામાયિક કે પ્રતિપત્તા કે અસંખ્યાત ભવોં કી અપેક્ષા સે દેશવિરતિસામાયિક કે પ્રતિપત્તા કે અસંખ્યાત ભવ લઘુતર હોતે હેં એસા જાનના ચાહિયે । એક જીવ

ખની રહે છે. તદુક્તમ્-‘સમ્મસુયઅગારીણં’ ઇત્યાદિ ગાથાનેા ભાવાર્થ એજ પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ છે. અહીં ગાથામાં ચારિત્રપદથી દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ એ બે સામાયિકોં બહુ કરવામાં આવ્યા છે. આ પ્રમાણે આ ૨૨ મું દ્વાર છે.

તથા આ ૨૩ માં દ્વારમાં સૂત્રકાર આમ કહે છે કે કેટલા ભવમાં એક જીવ ચારેયાર સામાયિકોં પ્રતિપત્તા હોય છે. જેમ ક્ષેત્ર પલ્યોપમના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં જેટલા નભઃપ્રદેશો હોય છે, તેટલા ભવમાં ઉત્કૃષ્ઠથી સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને દેશવિરતિ સામાયિકને એક જીવ પ્રતિપત્તા હોય છે અને કમમાં કમ એક ભવમાં હોય છે. ત્યારબાદ તે સિદ્ધ થઈ જાય છે. અહીં સમ્યક્ત્વ સામાયિકના પ્રતિપત્તાના અસંખ્યાત ભવોંની અપેક્ષાએ દેશ વિરતિ સામાયિકના પ્રતિપત્તાના અસંખ્યાતભવ લઘુતર હોય છે, આમ બહુવું

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૮ અનુગમનામાનુયોગદ્વારનિરૂપણમ્

૮૫૫

સામાયિકપ્રતિપત્તા તુ અષ્ટ ભવપર્યન્તમુત્કૃષ્ટતો ભવતિ, જઘન્યતસ્ત્વેકમ્ । તતઃ પરં સિધ્યતિ । શ્રુતસામાયિકપ્રતિપત્તા ઉત્કૃષ્ટતોડનન્તમવાન્ ભવતિ । इदं मिथ्या-
શ્રુતાપેક્ષયા બોધ્યમ્ । જઘન્યતસ્ત્વેકમ્ ભવમ્ । તતઃ પરં સિધ્યતીતિ । તદુક્તમ્—

‘સમ્પત્તદેસવિરયા, પલિયસસ અસંસ્વમાગમેતા ઉ ।

અદ્દમવા ઉ ચરિત્તે, અણંતકાલં ચ સુયસમણ્ ॥૧॥’

છાયા—સમ્યક્ત્વદેશવિરતાઃ પરચસ્યાસંસ્વમાગમાત્રાસ્તુ ।

અષ્ટમવાંસ્તુ ચરિત્રે અનન્તકાલં ચ શ્રુતસમયે ॥૧॥ ઇતિ ॥

॥ઇતિ ત્રયોર્વિંશતિતમં દ્વારમ્ ॥૨૩॥

તથા—આકર્ષઃ=પ્રકસ્મિન્ ભવે નાનાભવેષુ વા પુનઃ પુનઃ સામાયિકરૂપ ગ્રહણ-
પ્રતિપત્તિરિતિ યાવત્, સ ચાપિ વક્તવ્યઃ । યથા—સમ્યક્ત્વશ્રુતદેશવિરતિસામા-
યિકાનાપ્રેકભવે ઉત્કૃષ્ટતઃ સદ્સપ્થક્ત્વસંસ્વયકા આકર્ષા ભવન્તિ । સર્વવિરતિ-

ચારિત્ર સામાયિક કા પ્રતિપત્તા ઉત્કૃષ્ટ સે આઠ ભવ ઓર જઘન્ય સે
એક ભવ મેં હોતા હૈ, હસકે બાદ વહ સિદ્ધ હો જાતા હૈં । એક જીવ
શ્રુત સામાયિક કા પ્રતિપત્તા ઉત્કૃષ્ટ સે અનન્ત ભવોં મેં હોતા હૈં । યહ
મિથ્યાશ્રુત કી અપેક્ષા જોનના ચાહિયે । તથા જઘન્ય કી અપેક્ષા વહ એક
ભવ મેં શ્રુતસામાયિક કા પ્રતિપત્તા હોતા હૈ । હસકે બાદ વહ સિદ્ધ-
હો જાતા હૈ । તદુક્તમ્—‘સમ્પત્તદેસવિરયા’ ઇત્યાદિ ગાથા કા ભાવાર્થ
યહી પૂર્વોક્તરૂપ સે હૈ । હસ પ્રકાર યહ ૨૩ વાં દ્વાર હૈ ।

તથા—આકર્ષ કા મી કથન કરના ચાહિયે—એકભવ મેં અથવા
અનેકભવોં મેં વાર ૨ સામાયિક કા ગ્રહણ કરના હસકા નામ આકર્ષ
હૈ । જૈસે—સમ્યક્ત્વસામાયિક, શ્રુતસામાયિક, દેશવિરતિસામાયિકોં
કે આકર્ષ એકભવ મેં ઉત્કૃષ્ટ સે સદ્સપ્થક્ત્વ હોતે હૈં । સર્વવિરતિ-

જોઈએ. એક જીવ ચારિત્રસામાયિકના પ્રતિપત્તા ઉત્કૃષ્ટથી આઠ ભવમાં અને
જઘન્યથી એકભવમાં હોય છે. ત્યારબાદ તે સિદ્ધ થઈ જાય છે. એક જીવ
શ્રુતસામાયિકનો પ્રતિપત્તા ઉત્કૃષ્ટથી અનંતભવોમાં હોય છે. આ મિથ્યા-
શ્રુતની અપેક્ષા જાણવું જોઈએ. તેમ જ જઘન્યની અપેક્ષા તે એક ભવમાં
શ્રુતસામાયિકના પ્રતિપત્તા હોય છે. ત્યારબાદ તે સિદ્ધ થઈ જાય છે. તદુ-
ક્તમ્—‘સમ્પત્તદેસવિરયા’ ઇત્યાદિ ગાથાનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત
રૂપમાં જ છે. આ પ્રમાણે આ ૨૩ મું દ્વાર છે.

તથા આકર્ષકનું કથન કરવું જોઈએ એક ભવમાં અથવા અનેક
ભવોમાં વારંવાર સામાયિકનું ગ્રહણ કરવું તે આકર્ષક છે. જેમ સમ્યક્ત્વ
સામાયિક, દેશવિરતિ સામાયિક આ ત્રણ સામાયિકોના આકર્ષક એક ભવમાં

સામાયિકસ્ય તૂક્રુષ્ટત એકસ્મિન્ ભવે શતપૃથક્ત્વસંખ્યકા આકર્ષાઃ । જઘન્યત-
સ્ત્વેકસ્મિન્ ભવે સર્વેષાં સામાયિકાનાં એક આકર્ષો બોધ્યઃ । તથા-સમ્યક્ત્વદેશ-
વિરતિસામાયિકયોર્નાનાભવેપૂત્રકૃષ્ટતોઽસંખ્યેયમહસ્રપૃથક્ત્વસંખ્યકા આકર્ષા
ભવન્તિ । સર્વવિરતિસામાયિકસ્ય નાનાભવેપુ સહસ્રપૃથક્ત્વસંખ્યકા ઉત્કૃષ્ટત
આકર્ષાઃ, સામાન્યેનાઽક્ષરાત્મકસ્ય શ્રુતસામાયિકસ્ય તુ નાનાભવેપૂત્રકૃષ્ટતોઽનન્ત-
સંખ્યકા આકર્ષા ભવન્તીતિ । તદુક્તમ્—

“તિળં સહસ્સપુહુત્તં, સયં પુહુત્તં ચ હોઃ વિરિષ્ણ ।

ણમવે આગરિસા, એવડ્યા હંતિ નાયવ્વા ॥૧॥

દોળપુહુત્તમસંસ્વા સહસ્સપુહુત્તં ચ હોઃ વિરિષ્ણ ।

નાળમવે આગરિસા, સુણ અળંતા ઉ નાયવ્વા ॥૨॥”

છાયા—ત્રયાણાં સહસ્રપૃથક્ત્વે શતં પૃથક્ત્વં ચ ભવતિ વિરતેઃ ।

એકમેવ આકર્ષાઃ એતાવન્તો ભવન્તિ જ્ઞાતવ્યાઃ ॥૧॥

દ્વયોઃ પૃથક્ત્વમસંખ્યાઃ સહસ્રપૃથક્ત્વં ચ ભવતિ વિરતેઃ ।

નાનાભવેષ્વાકર્ષાઃ શ્રુતે અનન્તાસ્તુ જ્ઞાતવ્યાઃ ॥૨॥ઃતિ॥

॥ઃતિ ચતુર્વિંશતિતમદ્વારમ્ ॥૨૪॥

સામાયિક કે આકર્ષ ઉત્કૃષ્ટ સે એકમવ મેં શતપૃથક્ત્વ હોતે હેં ।
જઘન્ય સે સમસ્ત સામાયિકોં કા આકર્ષ એકમવ મેં એક હી હોતા હે ।

તથા-સમ્યક્ત્વસામાયિક, ઓર દેશવિરતિસામાયિક હન દો
સામાયિકોં કે આકર્ષ નાના અવોં કી અપેક્ષા ઉત્કૃષ્ટ સે અસંખ્યાન
સહસ્રપૃથક્ત્વ હોતે હેં । સર્વ વિરતિસામાયિક કે નાના અવોં કી અપેક્ષા
ઉત્કૃષ્ટ સે આકર્ષ સહસ્રપૃથક્ત્વ હોતે હેં । સામાન્ય સે અક્ષરાત્મકશ્રુત
સામાયિક કે આકર્ષક અવોં મેં ઉત્કૃષ્ટ રૂપસે હોતે હેં । તદુક્તમ્—
‘તિળં સહસ્સપુહુત્તં’ ઇત્યાદિ હન દો ગાથાઓં કા અર્થ યહી પૂર્વોક્ત
રૂપ સે હેં । ડસ પ્રકાર યહ ૨૪ ઘાં દ્વાર હે ।

ઉત્કૃષ્ટથી સહસ્ર પૃથક્ત્વ હોય છે. સર્વવિરતિ સામાયિકના આકર્ષો ઉત્કૃષ્ટથી
એક ભવમાં શતપૃથક્ત્વ હોય છે. જઘન્યથી સમસ્ત સામાયિકોના આકર્ષ
એક ભવમાં એક જ હોય છે.

તથા સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને દેશવિરતિ સામાયિક એ બન્ને
સામાયિકોના આકર્ષો અનેક પ્રકારના હોવાની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત
સહસ્ર પૃથક્ત્વ હોય છે. સર્વવિરતિ સામાયિકના અનેક ભવોની અપેક્ષાએ
ઉત્કૃષ્ટ આકર્ષ સહસ્રપૃથક્ત્વ હોય છે. સામાન્યથી અક્ષરાત્મક શ્રુતસામાયિકના
આકર્ષો અનેક ભવોમાં ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી અનંત હોય છે. તદુક્તમ્—‘તિળં
સહસ્સ પુહુત્તં’ ઇત્યાદિ એ બન્ને ગાથાઓનો અર્થ આ પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ
છે. આ પ્રમાણે આ ૨૪ ઝું દ્વાર છે.

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २४८ अनुगमनामानुयोगद्वारनिरूपणम्

८५७

तथा-स्पर्शोक्तव्यः, अर्थात्-सामायिकवन्तः कियत् क्षेत्रं स्पृशन्तीति वक्तव्यम् । यथा-सम्यक्त्वसर्वविरतिसामायिकवन्तो जीवाः केवलिसमुद्घातावस्थायामुत्कृष्टतो निरवशेषं लोकं प्रतिप्रदेशव्याप्त्याऽसंख्येयप्रदेशात्मकमपि लोकं स्पृशन्ति, जघन्यतस्तु लोकस्याऽसंख्येयभागं स्पृशन्ति । तथा-श्रुतसामायिकवन्तः केचित् अनुत्तरसुरेधिलिकागत्या समुत्पन्नाश्चतुर्दशरज्ज्वात्मकस्य लोकस्य च एक-रज्जुप्रमाणश्चतुर्दशो भागस्तं सप्तगुणितम् अर्थात्-सप्तरज्ज्वात्मकं लोकभागं स्पृशन्ति । तथा-केचित् सम्यग्दृष्टिश्रुतज्ञानिनः पूर्वं बद्धनारकायुष्काः पश्चाद् विराधिताऽत्यक्तसम्यक्त्वाः षष्ठपृथिव्यामिलिकागत्या समुत्पद्यन्ते, ते हि लोकस्य

तथा-सामायिक का-अर्थात् सामायिकवालों का-स्पर्श भी कहना चाहिये-अर्थात् सामायिकवाले जीव किमने क्षेत्र का स्पर्श करते हैं—यह भी कहना चाहिये-जैसे-सम्यक्त्व सामायिकवाले जीव और सर्वविरति सामायिकवाले जीव केवली समुद्घात की अवस्था में प्रतिप्रदेश में व्याप्त हो जाने के कारण उत्कृष्टरूप से समस्त लोक को-असंख्यात प्रदेशात्मक भी लोकाकाश को छूते हैं । तथा जघन्य रूप से वे लोक के असंख्यातवे भाग का स्पर्श करते हैं । तथा-श्रुतसामायिकशाली कितनेक जीव अनुत्तरवासी देवों में इलिका गति से उत्पन्न होकर १४ राजू प्रमाण लोक के सात राजू प्रमाण लोक भाग का स्पर्श करते हैं । तथा कितनेक सम्यग्दृष्टि श्रुतज्ञानी कि जिन्होंने पहिले नारक की आयु का बंध कर लिया है और बाद में जिन्होंने विराधित हुए सम्यक्त्व को छोड़ा नहीं है ऐसे जीव मरकर इलिका गति से छठीं पृथिवी

तथा सामायिकने એટલે કે સામાયિકવાળાઓના સ્પર્શ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. એટલે સામાયિકવાળા છવે કેટલા ક્ષેત્રનો સ્પર્શ કરે છે. આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. જેમ સમ્યક્ત્વ સામાયિકવાળા છવે અને સર્વવિરતિ સામાયિકવાળા છવે કેવલી સમુદ્ઘાતની અવસ્થામાં પ્રતિપ્રદેશમાં વ્યાપ્ત થઈ જવા બદલ ઉત્કૃષ્ટરૂપથી સમસ્ત લોકને અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક પણ લોકાકાશને સ્પર્શે છે. તથા જઘન્ય રૂપથી તે લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગને સ્પર્શે છે. તથા શ્રુતસામાયિકશાલી કેટલાક છવે અનુત્તરવાસી દેવોમાં ઇલિકા ગતિથી ૧૪ રાજુ પ્રમાણ લોકના સાત રાજુ પ્રમાણ લોક ભાગને સ્પર્શે છે. તથા કેટલાક સમ્યગ્દૃષ્ટિ શ્રુતજ્ઞાની કે જેમણે પહેલાં નરકાયુને બંધ કરી લીધો છે અને ત્યારબાદ જેમણે વિરાધિત થયેલ સમ્યક્ત્વને ત્યજી દીધેલ નથી, એવા છવે

પચ્ચતુર્દશભાગાન્=પચ્ચરજ્જુઃ સ્પૃશન્તિ । તથા દેશવિરતિ સામાયિકવન્તોઽચ્યુત-
સુરેષુ ઈલિકાગત્યા સમુત્પન્ના લોકસ્ય પચ્ચ ચતુર્દશભાગાન્=પચ્ચરજ્જુઃ સ્પૃશન્તિ,
શેષદેવલોકેષુ સમુત્પન્ના લોકસ્ય દ્વે રજ્જુ ત્રિસો રજ્જુશ્વત્સો વા રજ્જુઃ સ્પૃશન્તીતિ ।
તદુક્તમ્ — સમ્મત્તચરણસહિયા, સઘ્ધં લોગં ફુસદ્ઙ્ નિરવસેસં ।

સત્ત ય ચઉદસમાપ, પંચ ય મુયદેસવિરદ્દે ॥૧॥

છાયા—સમ્યક્ત્વચરણસહિતાઃ સર્વે લોકં સ્પૃશન્તિ નિરવશેષમ્ ।

સપ્ત ચ ચતુર્દશભાગાન્ પચ્ચ ચ શ્રુતદેશવિસ્ત્યોઃ ॥૧॥ઈતિ ।

ઉપર્યુક્તેષુ વસ્તુષુ યે ગાથાયાં નોપલબ્યન્તે, તે ચ શબ્દસંગૃહીતા બોધ્યા ઇતિ ।

॥ઈતિ પચ્ચવિંશતિતમં દ્વારમ્ ॥૨૫॥

મેં ઉત્પન્ન હોકર ૫ પાંચ રાજુ પ્રમાણ લોક સ્પર્શ કરતી માને જાતે હૈં ।
તથા—દેશવિરતિ સામાયિક કો ખારણ કરનેવાલે જીવ અચ્યુતસુરોં મેં
ઈલિકા ગતિ સે ઉત્પન્ન હોકર લોક કે પાંચ રાજુ પ્રમાણ ક્ષેત્ર કા સ્પર્શ
કરનેવાલે હેતે હૈં । શેષદેવલોકોં મેં ઉત્પન્ન હુએ યે જીવ લોક કે દો
રાજુ પ્રમાણ ક્ષેત્ર કા, ત્રીન રાજુ પ્રમાણ ક્ષેત્ર કા અથવા ચાર રાજુ
પ્રમાણ ક્ષેત્ર કા સ્પર્શ કરતે હૈં । તદુક્તમ્—‘સમ્મત્તચરણસહિયા’
ઈત્યાદિ, હસ ગાથા કા અર્થ યદી પૂર્વોક્તરૂપ સે હૈં । ઉપર્યુક્ત કથન કે
વિષય મેં જો વાત ગાથા મેં ઉપલબ્ધ નહીં હોતી હૈં વહ્ યહાં ‘ચ’ શબ્દ
સે સંગૃહીત હુઈ હૈં એસા જાનના ચાહિયે । જૈસે દો રાજુ ત્રીન રાજુ
અથવા ચાર રાજુ સ્પર્શ કરને કા કથન હસ ગાથા મેં નહીં આયા હૈં,
સો યહ કથન યહાં ‘ચ’ શબ્દ સે કહા ગયા હૈં, એસા સમજ લેના
ચાહિયે । હમ પ્રકાર યહ પચ્ચીસવાં દ્વાર હૈં ।

મરણ પામીને ઈલિકા ગતિથી છઠી પૃથિવીમાં ઉત્પન્ન થઈને પાંચ રાજુ પ્રમાણ
લોકને સ્પર્શ કરનારા મનાય છે. તથા દેશવિરતિ સામાયિકને ધારણ કરનારા
જીવો અચ્યુત સુરોમાં ઈલિકા ગતિથી ઉત્પન્ન થઈને લોકના બે રાજુ પ્રમાણ
ક્ષેત્રને સ્પર્શ કરે છે. તદુક્તમ્—‘સમ્મત્તચરણસહિયા’ ઈત્યાદિ આ ગાથાનો
અર્થ આ પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ છે. ઉપર્યુક્ત કથનના સંબંધમાં જે વાત
ગાથામાં ઉપલબ્ધ થતી નથી તે અહીં ‘ચ’ શબ્દથી સંગૃહીત થયેલ છે. આમ
જાણવું જોઈએ. જેમ બે રાજુ, ત્રણ રાજુ અથવા ચાર રાજુ સ્પર્શ થવાનું
કથન આ ગાથામાં આવેલ નથી, તે આ કથન અહીં ‘ચ’ શબ્દથી કહેવામાં
આવેલ છે. આમ સમજ લેવું જોઈએ. આ પ્રમાણે આ ૨૫ સુદ્ધાર છે.

તથા-સામાયિકસ્ય નિરુક્તિઃ=નિશ્ચિતોક્તિ યેત્કવ્યા । તદુક્તમ્—

“સમ્પદિદ્ધિ અમોહો, સો હી સવભાવદંસણં વોહી ।

અવિવજ્જઓ સુદિદ્ધિ, ત્તિ એવમાઈં નિરુક્તાઈં ॥૧૧॥”

છાયા—સમ્પદ્દિદ્ધિરમોહઃ શોધિઃ સદ્ભાવો દર્શનં બોધિઃ ।

અવિવર્ણયઃ સુદૃષ્ટિરિત્યેવમાદીનિ નામાનિ ॥૧॥ઈત્યાદિ॥

॥ઈતિ પઙ્ચવિંશતિતમં દ્વારમ્॥૨૬॥ ॥ઈતિ પઙ્ચવિંશતિ દ્વારાત્મકસ્ય ગાથાદ્વયસ્ય સંક્ષેપાર્થઃ

ઈત્થં ચ ઉપોદ્ધાતનિર્યુક્ત્યનુગમો નિરૂપિતો મવર્તીતિ સૂચયિતુમાહ—‘સ એષ ઉપોદ્ધાતનિર્યુક્ત્યનુગમ ઇતિ ॥સૂ૦ ૨૪૮॥

અથ સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુક્ત્યનુગમં નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—સે કિં તં સુત્તપ્પાસિયનિજ્જુત્તિ અણુગમે ? સુત્તપ્પાસિયનિજ્જુત્તિ અણુગમે-સુત્તં ઉચ્ચારેયઠ્ઠં અક્કલિયં અમિલિયં અવચ્છામેલિયં પઢિપુણં પઢિપુણઘોસં કંટ્ઠોટ્ઠવિપ્પમુક્કં ગુરુવયણોવગયં । તઓ તત્થ ણાજિહિતિ સસમયપયં વા પરસમયપયં

છબ્બીસવેં દ્વાર મેં સામાયિક કી નિરુક્તિ કરના ચાહિયે-નિશ્ચિત ઉક્તિ કા નામ નિરુક્તિ હૈ । તદુક્તમ્—‘સમ્પદિદ્ધિ અમોહો’ ઇત્યાદિ ગાથા કા ભાવાર્થ-યહ હૈ કિ ‘સમ્પદ્દિદ્ધિ, અમોહ, શોધિ, સદ્ભાવ, દર્શન, બોધિ, અવિવર્ણય સુદૃષ્ટિ ઇત્યાદિ યે નામ એક સામાયિક કે હૈ । યહ ૨૬ વાં દ્વાર હૈ । હસ પ્રકાર યહ દો ગાથાઓં કા સંક્ષેપાર્થ હૈ । હસ પ્રકાર સે ઉપોદ્ધાત નિર્યુક્ત્યનુગમ કા યહ નિરૂપણ હૈ । યહી વાત (સે તં ઉચ્ચારય નિજ્જુત્તિ અણુગમે) હસ સૂત્ર પાઠ દ્વારા સૂત્રકાર ને પ્રકટ કી હૈ ॥ સૂ૦ ૨૪૮ ॥

૨૬ માં દ્વારમાં સામાયિકની નિરુક્તિ કહેવી બેઠબે. નિશ્ચિત ઉક્તિનું નામ નિરુક્તિ છે. તદુક્તમ્-સમ્પદિદ્ધિ અમોહો’ ઇત્યાદિ ગાથાનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે ‘સમ્પદ્દિદ્ધિ, અમોહ, શોધિ, સદ્ભાવ, દર્શન, બોધિ, અવિવર્ણય, સુદૃષ્ટિ ઇત્યાદિ, આ નામો એક સામાયિકના છે, આ ૨૬ સું દ્વાર છે. આ પ્રમાણે બે ગાથાઓનો સંક્ષેપાર્થ છે. આ પ્રમાણે ઉપોદ્ધાત નિર્યુક્ત્યનુગમનું આ નિરૂપણ છે. એજ વાત (સે તં ઉચ્ચારયનિજ્જુત્તિઅણુગમે) આ સૂત્રપાઠ વડે સૂત્રકારે પ્રકટ કરી છે. ॥સૂત્ર-૨૪૮॥

૮૬૦

અનુયોગદ્વારસ્ત્ર

વા બંધપયં વા મોક્ષપયં વા સામાયિકપયં વા નો સામાયિક
પયં વા । તઓ તસ્મિ ઉચ્ચારિણ સમાણે કેસિં ચ નં ભગવંતાણં
કેહ અત્થાહિગારા અહિગયા ભવંતિ, કેહ અત્થાહિગારા અણહિ-
ગયા ભવંતિ । તઓ તેસિં અણહિગયાણં-અહિગમણદ્વાર પયં
પણં વત્તહસ્સામિ-‘સંહિયા ય પયં ચેવ, પયત્થો પયવિગ્ગહો ।
ચાલણા ય પસિદ્ધી ય, હત્તિવિહં વિદ્ધિ લક્ખણં ॥’ સે તં સુત્ત-
પ્પાસિયનિજ્જુત્તિ અણુગમે । સે તં નિજ્જુત્તિઅણુગમે । સે તં
અણુગમે ॥સૂ. ૨૪૧॥

છાયા—અથ કોડસૌ સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુત્તયનુગમઃ ? સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુત્તય-
નુગમઃ—સૂત્રમ્ ઉચ્ચારયિતવ્યમ્ અસ્ત્વલિતમ્ અમોલિતમ્ અવપત્યાપ્તેદિતં પ્રતિપૂર્ણ
પ્રતિપૂર્ણબોધં કણ્ઠોઽઽવિપ્રમુક્તં ગુરુવાચનોપગતમ્ । તતસ્તત્ર જ્ઞાસ્યતે સ્વસમયપદં
વા પરસમયપદં વા વન્ધપદં વા મોક્ષપદં વા સામાયિકપદં વા નો સામાયિકપદં
ત્રા । તતસ્તસ્મિન્ ઉચ્ચારિતે સતિ કેષાં ચ લલુ ભગવતાં કેચિત્ અર્થાધિકારાઃ
અધિગતા ભવન્તિ, કેચિત્ અર્થાધિકારા અનધિગતા ભવન્તિ । તતસ્તેષામ્ અન-
ધિગતાનામ્ અધિગમનાર્થં પદં પદેન વર્ણયિષ્યામિ-‘સંહિતા ચ પદં ચેવ, પદાર્થઃ
પદવિગ્રહઃ । ચાલના ચ પસિદ્ધિશ્ચ, પઙ્કવિધં વિદ્ધિ લક્ષણમ્ ॥’ સ એવ સૂત્રસ્પર્શક
નિર્યુત્તયનુગમઃ । સ એવ નિર્યુત્તયનુગમઃ । સ એવોડનુગમઃ ॥મૂ. ૨૪૧॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ इत्यादि—

શિષ્યઃ પૂછતિ—અથ કોડસૌ સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુત્તયનુગમઃ ? इति । उत्तरयति-
सूत्रस्पर्शकनिर्युत्तयनुगमः—सूत्रं स्पृशतीति सूत्रस्पर्शिका, सा चासौ निर्युक्ति-

અથ સૂત્રકાર સૂત્રસ્પર્શક નિર્યુક્તિ અનુગમ કા નિરૂપણ કરતે હૈં-
‘સે કિં તં સુત્તપ્પાસિય’ इत्यादि ।

શબ્દાર્થ—શિષ્ય પૂછતા હૈ—કિ (સે કિં તં સુત્તપ્પાસિયનિજ્જુત્તિઅણુ-
ગમે ?) હૈ અદન્ત ! वह पूर्वप्रकाशत सूत्रस्पर्शकनिर्युक्ति अनुगम क्या है ?

હવે સૂત્રકાર સૂત્ર સ્પર્શક નિર્યુક્તિ અનુગમનું નિરૂપણ કરે છે—

‘સે કિં તં સુત્તપ્પાસિય’ इत्यादि ।

શબ્દાર્થઃ—શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે (સે કિં તં સુત્તપ્પાસિય નિજ્જુત્તિ
અણુગમે ?) હે ભદ્રં ? તે પૂર્વપ્રકાશત સૂત્રસ્પર્શક નિર્યુક્તિ અનુગમ શું છે !

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૯ સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુક્તિઅનુગમનરૂપણમ્ ૮૬૧

એતિ સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુક્તિસ્તસ્યાસ્તદૂપો વા ડનુગમઃ-એવં વિજ્ઞેયઃ, યયાદિ-સૂત્રમ્ ઉચ્ચારયિતવ્યમ્, કથમુચ્ચારયિતવ્યમ્ ? इत्याह-अस्खलितम् अमीलितम् अव्यत्या-
भ्रेडितम् प्रतिपूर्णं प्रतिपूर्णघोषं कण्ठोष्ठविप्रमुक्तमिति । अस्खलितादिपदानामर्थो-
ऽत्रैव द्रव्यावश्यकमस्तावे निरूपितस्तथैवात्रापि बोध्यः । अस्खलितादिपदैः सूत्रदोष-

उत्तर--(सुत्तप्कासियनिज्जुत्ति अणुगमे) सूत्रस्पर्शकनिर्युक्ति
अनुगम में सूत्र की स्पर्शकरनेवाली निर्युक्ति का व्याख्यान किया जाता
है । इसलिये इसका नाम सूत्रस्पर्शकनिर्युक्ति अनुगम ऐसा हुआ है ।
अथवा-सूत्रस्पर्शकनिर्युक्ति अनुगम में सूत्र को स्पर्श करनेवाला निर्यु-
क्तिरूप अनुगम होता है । इसलिये इसका नाम सूत्रस्पर्शक निर्युक्ति-
अनुगम है । यह इस प्रकार से जानना चाहिये-(सुत्तं उच्चारयेय्वं)
इसमें सर्व प्रथम सूत्रका उच्चारण किया जाता है-इसके उच्चारण
करने की विधि इस प्रकार से है । (अस्खलियं अमिलियं, अवचचामे-
लियं, पडिपुण्णं, पडिपुण्णघोसं कण्ठोष्ठविप्रमुक्तं, गुरुवाचणोवगयं) सूत्र
का उच्चारण अस्खलित हो, अमीलित हो, व्यत्याभ्रेडित हो, प्रतिपूर्ण
हो, प्रतिपूर्णघोषवाला हो, कण्ठोष्ठविप्रमुक्त हो, तथा गुरुपचनोपगत
हो । इन अस्खलित आदि पदों की व्याख्या इसी आगम में द्रव्याव-
श्यक के प्रकरण में की जा चुकी है । सो उसी प्रकार से यहां पर भी
वही व्याख्या संगतकर लेनी चाहिये । अस्खलित आदि पदों से सूत्र

ઉત્તર:--(સુત્તપ્કાસિયનિજ્જુત્તિ અણુગમે) સૂત્રસ્પર્શક નિર્યુક્તિ અનુગમમાં
સૂત્રને સ્પર્શ કરનારી નિર્યુક્તિનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. એથી
આનું નામ સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુક્તિ અનુગમ આ પ્રમાણે છે. અથવા
સૂત્રસ્પર્શક નિર્યુક્તિ અનુગમમાં સૂત્રને સ્પર્શ કરનાર નિર્યુક્તિ રૂપ
અનુગમ હોય છે, એથી આનું નામ સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુક્તિઅનુગમ છે.
આ પ્રમાણે બાણુનું બેઈએ (સુત્તં ઉચ્ચારયેય્વં) એના ઉચ્ચારણની વિધિ
આ પ્રમાણે છે. (અસ્ખલિયં અમિલિયં અવચ્ચામેલિયં પડિપુણ્ણં, પડિપુણ્ણા-
વોસં કંઠોઠ્ઠવિપ્પમુક્કં, ગુરુવાચણોવગયં) સૂત્રનું ઉચ્ચારણ અસ્ખલિત રીતે
હોય, અમીલિત હોય, અવ્યત્યાભ્રેડિત હોય, પ્રતિપૂર્ણ હોય, પ્રતિપૂર્ણ ઘોષ
યુક્ત હોય, કંઠોઠ્ઠ વિપ્રમુક્ત હોય, તથા ગુરુવચનોપગત હોય. આ અસ્ખલિત
વગેરે પદોની વ્યાખ્યા આ આગમમાં જ દ્રવ્યાવશ્યકના પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ કરવામાં
આવી છે. તેા જિજ્ઞાસુએ ત્યાંથી બાણીને અહીં તેની સંગતિ બેસાડી લેશે.

પરિહાર ઉક્તઃ । ઇપામુપલક્ષણત્વાદિતોઽન્યોઽપિ સૂત્રદોષપરિહારો વોધ્યઃ । યથા હિ-
‘અપ્પગંધમહત્થં, વત્તીભાદોસચ્ચિરદિયં જે ચ ।

લક્ષણજુતં સુત્તં, અટ્ટહિ ય ગુણેહિ ઉવવેયં ॥

છાયા—અલ્પગ્રન્થમહાર્થ, દ્વાત્રિંશદોષચિરહિતં યચ્ચ ।

લક્ષણયુક્તં સૂત્રમ્, અષ્ટમિશ્ચ ગુણરૂપેતમ્ ॥ઈતિ॥

અર્થ ભાવઃ—અલ્પગ્રન્થમહાર્થમ્—અલ્પગ્રન્થં ચ તદ્ મહાર્થંચેતિ અલ્પગ્રન્થમહાર્થમ્—
‘ઉત્પાદવ્યયઘૌઘ્યયુક્તં સત્’ ઇત્યાદિ સૂત્રમ્ અલ્પગ્રન્થં મહાર્થં ચ મવતીત્યર્થઃ ।
તથા—યચ્ચ દ્વાત્રિંશદોષરહિતં મવતિ તત્ સૂત્રં મવતિ । સૂત્રં હિ દ્વાત્રિંશદોષૈર્વર્જિતં
સૂત્રં મવતિ તે દ્વાત્રિંશદોષાઃ કે ? ઇતિ જિજ્ઞાસા સંભવેદતસ્તાનાહ—

“અલિયમુવવાયજ્ઞણયં નિરત્તમમપથ્યયં છલે દુહિલે ।

નિસ્સારમહિષમૂળં પુણરુત્તં વાદ્યમનુત્તં ॥૧॥

દોષોં કા પરિહાર કિયા જાતા હૈ । યે સવ અસ્ખલિત આદિ પદ ઉપ-
લક્ષણરૂપ હૈં । હસલિયે હનસે ઓર ખી જો કોઈ સૂત્ર સંબન્ધી દોષ
હોતે હૈં—उनका भी परिहार हो जाता है । સૂત્રકારોં ને સૂત્ર કે લક્ષણ
મેં યહ કહ્વા હૈ કિ સૂત્ર ગ્રન્થ કી અપેક્ષા તો અલ્પ હો—અલ્પ અક્ષરવાલા
હો—પરન્તુ અર્થકી અપેક્ષા વહ મહાન્ હો—વહુત અધિક વિસ્તારવાલા
હો । તથા ૩૨ જો સૂત્ર કે દોષ હૈ । उनसे भी वह रहित हो । ગ્રન્થકી
અપેક્ષા અલ્પઅક્ષરવાલા હોરુર ખી અર્થ કી અપેક્ષા મહાન્ સૂત્ર જૈસે
‘ઉત્પાદવ્યયઘૌઘ્યયુક્તં સત્’ યહ હૈ । હસી પ્રકાર સે ઓર ખી અનેક સૂત્ર
હૈં । જિન ૩૨ દોષોં સે વર્જિત સૂત્ર હોતા હૈ, વે ૩૨ દોષ યે હૈં—‘અલિ-
યમુવવાયજ્ઞણયં ઇત્યાદિ । હનકા નામનિર્દેશ હન ચાર ગાથાઓં મેં

અસ્ખલિત વગેરે પદોથી સૂત્રદોષોનો પરિહાર કરવામાં આવે છે. આ સર્વ
અસ્ખલિત વગેરે પદો ઉપલક્ષણ ૩૫ જ છે. એથી એમનાથી પણ જે કોઈ
સૂત્ર સંબંધી દોષ હોય છે, તેમનો પણ પરિહાર થઈ જાય છે. સૂત્ર લક્ષણમાં
આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે સૂત્ર ગ્રન્થની અપેક્ષાએ તો અલ્પ હોય અલ્પ અક્ષર
યુક્ત હોય પરંતુ અર્થની અપેક્ષા તે મહાન્ હોય, ખુબ જ વધારે વિસ્તાર
યુક્ત હોય. તથા ૩૨ જે સૂત્રના દોષો છે, તેમનાથી પણ તે રહિત હોય,
ગ્રન્થની અપેક્ષા અલ્પાક્ષરથી યુક્ત હોવા છતાંએ અર્થની અપેક્ષાએ મહાન્
સૂત્રની જેમ “ઉત્પાદવ્યયઘૌઘ્યયુક્તં સત્” આ છે. આ પ્રમાણે ખીજા પણ
ઘણાં સૂત્રો છે. જે ૩૨ દોષવર્જિત સૂત્ર હોય છે, તે ૩૨ દોષો આ પ્રમાણે
છે :—“અલિયમુવવાયજ્ઞણયં” ઇત્યાદિ એમના નામોદ્દેશ આ ચારે ચાર

अनुयोगचन्द्रिका टीका सूत्र २४९ सूत्रस्पर्शकनिर्युक्त्यनुगमनिरूपणम् ८६३

क्रमभिन्नवचनभिन्ने, विभक्तिभिन्नं च लिङ्गभिन्नं च ।

अणभिहित्यमपयमेव य, सभावहीणं व्यवहितं च ॥२॥

कालवृत्तिच्छविदोषो, समयविरुद्धं च वचनमिदं च ।

अन्धावत्ती दोषो, हवइ य असमासदोषो य ॥३॥

उपमारूपकदोषो, निर्देशपदार्थसन्धिदोषो य ।

एष य सूत्रदोषा, वत्तीसा हुंति नायव्या ॥४॥

छाया—अलीकमुपघातजनकं निरर्थकमपार्थकं छलं द्रुहिलम् ।

निस्सारमधिकमूनं पुनरुक्तं व्याहतमयुक्तम् ॥१॥

क्रमभिन्नवचनभिन्ने विभक्तिभिन्नं च लिङ्गभिन्नं च ।

अनभिहितमपदमेव च स्वभावहीनं व्यवहितं च ॥२॥

कालवृत्तिच्छविदोषः समयविरुद्धं च वचनमात्रं च ।

अर्थापत्तिर्दोषो भवति चासमासदोषश्च ॥३॥

उपमारूपकदोषो निर्देशपदार्थसन्धिदोषश्च ।

एते तु सूत्रदोषा द्वात्रिंशद् भवन्ति ज्ञातव्याः ॥४॥इति॥

इस प्रकार किया गया है—(१) अलीकदोष, (२) उपघातजनक दोष, (३) निरर्थक दोष, (४) अपार्थक दोष, (५) छलदोष, (६) द्रुहिलदोष, (७) निस्सारदोष, (८) अधिकदोष (९) ऊनदोष, (१०) पुनरुक्तदोष, (११) व्याहतदोष (१२) अयुक्तदोष, (१३) क्रमभिन्नदोष, (१४) वचनभिन्न-दोष (१५) विभक्तिभिन्नदोष, (१६) लिङ्गभिन्नदोष, (१७) अनभि-हितदोष, (१८) अपददोष, (१९) स्वभावहीनदोष, (२०) व्यवहितदोष, (२१) कालदोष, (२२) यतिदोष, (२३) छविदोष, (२४) समयविरुद्धदोष, (२५) वचनमात्रदोष, (२६) अर्थापत्तिदोष, (२७) असमासदोष, (२८) उपमादोष, (२९) रूपकदोष, (३०) निर्देशदोष (३१) पदार्थदोष (३२)

गाथाओंमें आ प्रमाणों करवाया आवे छे. (१) अलीक दोष, (२) उपघात जनक दोष, (३) निरर्थक दोष, (४) अपार्थक दोष, (५) छल दोष, (६) द्रुहिल दोष, (७) निस्सार दोष, (८) अधिक दोष, (९) ऊन दोष, (१०) पुनरुक्त दोष, (११) व्याहत दोष, (१२) अयुक्त दोष, (१३) क्रमभिन्न दोष, (१४) वचन भिन्न दोष, (१५) विभक्ति भिन्न दोष, (१६) लिङ्ग भिन्न दोष, (१७) अनभिहित दोष, (१८) अपद दोष, (१९) स्वभावहीन दोष, (२०) व्यवहित दोष, (२१) काल दोष, (२२) यति दोष, (२३) छवि दोष, (२४) समय विरुद्ध दोष, (२५) वचन मात्र दोष, (२६) अर्थापत्ति दोष, (२७) असमास दोष, (२८) उपमा दोष, (२९) रूपक दोष, (३०) निर्देश दोष,

अलीकादि द्वात्रिंशत्सूत्रदोषाणां व्याख्या उत्तराध्ययनसूत्रे प्रथमाध्ययनस्थ
षोर्विंशतितमगाथाया व्याख्यानेऽस्मिन्कृतपियदर्शिनीटीकायां स्पष्टा, तत एव
जिज्ञासुभिर्भावनीयेति । एतैर्द्वात्रिंशत्सूत्रदोषै रहितं यस्यसूत्रं तद् लक्षणयुक्तं=सूत्र
लक्षणसहितं भवति । तथा-अष्टमिश्र गुणैरुपेतं=युक्तं सूत्रं लक्षणयुक्तं भवति ।
सूत्रस्याष्टौ गुणाश्च-

“निद्रोसं सारवतं च, हेउजुत्तमलंक्रियं ।

उवणीयं सोवयारं च, मियं महुरमेव य ॥ ११

छाया—निर्दोषं सारवच्च हेतुयुक्तमलङ्कृतम् ।

उपनीतं सोपचारं च मितं मधुरमेव च ॥ इति ।

केचित्तु सूत्रस्य षड् गुणानिच्छन्ति यथा—

“अप्येकस्वरमसंदिद्धं, सारं विस्सओ सुहं ।

अथोभमणवज्जं च, सुत्तं सव्वण्णुभासियं ॥”

संघिदोष । इन अलीक-आदि ३२ दोषों की व्याख्या, उत्तराध्ययन सूत्र में प्रथम अध्ययन की २३ वीं गाथाके व्याख्यान पर हमारे द्वारा कृत प्रियदर्शिनी टीका में की जा चुकी है । इसलिये जिज्ञासु जन वहीं से इस विषय को समझले । इन ३२ दोषों से रहित जो सूत्र होता है वह सूत्र लक्षण सहित होता है । तथा आठ गुणों से युक्त होता है । आठ गुणों से युक्त हुआ सूत्र ही लक्षण युक्त होता है । सूत्र के ये आठ गुण ही 'निदोषं सारवंतं च' इत्यादि गाथा द्वारा कहे गये हैं । इनके नाम इस प्रकार से हैं—(१) निदोष, (२) सारवान् (३) हेतु-युक्त (४) अलंकारयुक्त, (५) उपनीत, (६) सोपचार, (७) मित और (८) मधुर । किसी के मत से सूत्र के ६ ही गुण हैं जो इस

(૩૧) પદાર્થ દોષ, (૩૨) સંધિ દોષ. આ અલીક વગેરે ૩૨ સૂત્રદોષોની વ્યાખ્યા ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનની ૨૩ મી ગાથાના વ્યાખ્યાનમાં અમારી પ્રિયદર્શિની વ્યાખ્યામાં કરવામાં આવેલ છે, એથી જિજ્ઞાસુઓ ત્યાંથી જાણવા પ્રયત્ન કરે. આ ૩૨ દોષોથી રહિત જે સૂત્ર હોય છે, તે સૂત્ર લક્ષણ સહિત હોય છે. તેમજ આઠ ગુણોથી જે યુક્ત હોય છે તેજ લક્ષણ યુક્ત હોય છે. સૂત્રના આ આઠ ગુણો જ 'નિર્દોષં સારવંતં ચ' વગેરે ગાથા વડે કહેવામાં આવેલ છે. તેમના નામો આ પ્રમાણે છે. (૧) નિર્દોષ, (૨) સારવાન (૩) હેતુયુક્ત (૪) અલંકારયુક્ત, (૫) ઉપનીત, (૬) સોપ ચાર (૭) મિત અને (૮) મધુર. કેટકાકના મતાનુસાર સૂત્રના ૬ ગુણો માનવામાં આવ્યા છે. જે

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૧ સૂત્રસ્પર્શકનિર્ણયનુગમનરૂપણમ્ ૮૬૫

ઢાયા---અલ્પાક્ષરપસન્દિગ્ધં સારવત્ત્વિશ્વતોમુખમ્ ।

અસ્તોમનવધં ચ સૂત્રં સર્વજ્ઞમાપિતમ્ ॥૩૮૧॥

૧વાં પદ્ધાનાં પૂર્વોક્તેષ્વેવાન્તર્ભાવો મવતિ । ૧વામપિ વ્યાખ્યા ઉત્તરાધ્ય-
યનસૂત્રે તત્રૈવાવલોકનીયેતિ । ૧વં સૂત્રાનુગમે સમસ્તદોષવર્જિતે સૂત્રે સમુદ્ધારિતે
સતિ તતસ્તત્ર=સૂત્રે જ્ઞાસ્યતે સ્વસમયપદં=સ્વસિદ્ધાન્તસમ્મતજીવાદ્યર્થપ્રતિપાદકં પદં
વા, પરસમયપદં=પરસિદ્ધાન્તસમ્મતપ્રધાનેશ્વરાદિપ્રતિપાદકં પદં વા જ્ઞાસ્યતે ।
અનયોઃ=સ્વસમયપરસમયપદયોર્મધ્યે યત્પરસમયપ્રતિપાદકં પદં તત્પ્રાણિનાં કુવા-
પ્રકાર સે હૈ-(૧) અલ્પાક્ષર (૨) અસંદિગ્ધ (૩) સારવત્ (૪)
વિશ્વતોમુખ, (૫) અસ્તોમ (૬) અનવધ । ઇન ૬ ગુણો કા અન્તર્ભાવ
પૂર્વોક્ત ગુણો મેં હી હો જાતા હૈ । ઇત્તકી વ્યાખ્યા ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર
મેં જહીં પર દેખની જાહિયે । (તઓ તત્થ) સૂત્રાનુગમ મેં ઇસ પ્રકાર સે
સમસ્ત દોષવર્જિત સૂત્ર સમુદ્ધારિત હોને પર (જજિહિતિ) ડસ સૂત્ર મેં
યહ જાત માલૂમ દેગી કિ (સસમયપયં વા પરસમયપયં વા બંધપયં વા
મોક્ષપયં વા સામાહયપયં વા ણો સામાહયપયં વા) યહ સ્વસમયપદ હૈ,
યહ પરસમય પદ હૈ, યહ અન્ધ પદ હૈ, યહ મોક્ષપદ હૈ, યહ સામાયિક
પદ હૈ અથવા નો સામાયિક પદ હૈ । સ્વસિદ્ધાન્ત સમ્મત જીવાદિક
પદાર્થોકા પ્રતિપાદક ણો પદ હૈ, વહ સ્વસમય પદ હૈ । પરસિદ્ધાન્ત
સમ્મત પ્રધાન-પ્રકૃતિ-ઈશ્વર આદિ કા પ્રતિપાદન કરનેવાલા
જો પદ હૈ, વહ પરસમય પદ હૈ । ઇન સ્વસમય ઓર પરસમય
પદ કે બીચ મેં જો પરસમયપ્રતિપાદક પદ હૈ, વહ પ્રાણિયો મેં કુવા-

આ પ્રમાણે છે. (૧) અલ્પાક્ષર, (૨) અસંદિગ્ધ, (૩) સારવત્ (૪) વિશ્વતો-
મુખ, (૫) અસ્તોમ, (૬) અનવધ. આ ૬ ગુણોનો અન્તર્ભાવ પૂર્વોક્ત ગુણોમાં
જ થઈ જાય છે. એમની વ્યાખ્યા ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં આપવામાં આવી છે
તો તે ત્યાંથી જ જાણી લેવી જોઈએ. (તઓ તત્થ) સૂત્રાનુગમમાં આ પ્રમાણે
સમસ્ત દોષ વર્જિત સૂત્ર સમુદ્ધારિત હોવાથી (જજિહિતિ) આ સૂત્રથી આ
વાત જણાશે કે (સસમયપયં વા પરસમયપયં વા બંધપયં વા મોક્ષપયં
વા સામાહયપયં વા ણોસામાહયપયં વા) આ સ્વસમય પદ છે, આ
પરસમય પદ છે, આ અન્ધ પદ છે, આ મોક્ષ પદ છે, આ સામાયિક પદ
છે અથવા આ નોસામાયિક પદ છે. સ્વસિદ્ધાન્ત સમ્મત જીવાદિક પદાર્થોનું
પ્રતિપાદક બે પદ છે, તે સ્વસમય પદ છે. પરસિદ્ધાન્તસમ્મત પ્રધાન-
પ્રકૃતિ-ઈશ્વર વગેરેનું પ્રતિપાદક બે પદ છે, તે પરસમયપદ છે.
આ સ્વસમય અને પરસમય પદની વચ્ચે બે પરસમય પ્રતિપાદક

સનાહેતુસ્માત્ બન્ધપદમુચ્યતે, તદ્વાપિ જ્ઞાસ્યતે । તથા—સ્વસમયપ્રતિપાદકં યત્ પદં તત્ પ્રાણિનાં સદ્બોધકારણત્વાત્ સકલકર્મક્ષયલક્ષણસ્ય મોક્ષસ્ય પ્રતિપાદકં પદમ્, અતસ્તન્મોક્ષપદમ્, તન્વાપિ જ્ઞાસ્યતે । યદ્વા—સ્વસમયપ્રતિપાદકં પદમેવ પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાવપ્રદેશલક્ષણભેદમિદ્ધસ્ય બન્ધસ્ય પ્રતિપાદકં પદં બન્ધપદમ્, તથા—કૃત્સ્નકર્મક્ષયલક્ષણસ્ય મોક્ષસ્ય પ્રતિપાદકં પદં મોક્ષપદમ્ । નન્વસ્મિન્ વ્યા-
સથાને બન્ધપદં મોક્ષપદં ચ સ્વસમયપદાદનતિરિક્તમેવ, તતઃકથમુભયોર્ભેદનોપ-
ન્યાસઃ કૃતઃ ? इति चेदाह—यद्यप्युभयमपि स्वसमयपदादभिन्नमेव, तथापि स्व-
समयपदस्यापि विलक्षणोऽर्थो भवतीति प्रदर्शयितुं शिष्यबुद्धिर्नैव शक्यार्थं वा भेदे-

સના કા હેતુ હોતા હૈ, હસલિયે બન્ધપદ કહલાતા હૈ । તથા જો સ્વસ-
મયપદ હૈ, વહ પ્રાણિયોં મેં સદ્બોધ કા કારણ હોતા હૈ, હસલિયે વહ
સકલકર્મક્ષયરૂપ મોક્ષ કા પ્રતિપાદક પદ હોને સે મોક્ષ પદ કહલાતા
હૈ । અથવા સ્વસમય પ્રતિપાદક હી પ્રકૃતિ, સ્થિતિ અનુભાવ ઔર
પ્રદેશ કે ભેદ સે ચાર પ્રકાર કે બંધ કા પ્રતિપાદક હોતા હૈ હસલિયે
વહ બંધપદ તથા કૃત્સ્નકર્મક્ષય મોક્ષ કા પ્રતિપાદક પદ મોક્ષ પદ હૈ ।

શંકા—હસ પ્રકાર કા વ્યાખ્યાન કરને પર બંધપદ ઔર મોક્ષપદ
ચે દોનોં પદ સ્વસમયપદ સે ભિન્ન તો પડતે નહીં હૈ—ફિર યહાં પર હન
દોનોં કા સ્વતંત્ર ભેદરૂપ સે ઉપન્યાસ કયોં કિયા હૈ ?

ઉત્તર—ઠીક હૈ યદ્યપિ ચે દોનોં પદ સ્વસમયપદ સે અભિન્ન હી હૈ,
તો ખી સ્વસમયપદ કા અર્થ ઔર ખી હોતા હૈ—હસ બાતકો દિસલાને
કે લિયે અથવા—શિષ્યજનોં કી બુદ્ધિ કી વિશદતા કે લિયે હન દોનોં

પદ છે, તે પ્રાણીઓમાં કુવાસનાઓનો હેતુ હોય છે, એથી આ બન્ધપદ
કહેવાય છે. તથા જે સ્વસમય પદ છે, તે પ્રાણીઓમાં સદ્બોધનું કારણ હોય
છે, એથી તે સકલકર્મક્ષય રૂપ મોક્ષ પ્રતિપાદક હોવા બદલ મોક્ષ પદ
કહેવાય છે. અથવા સ્વસમય પ્રતિપાદક પદ જ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ અનુભાવ અને
પ્રદેશના ભેદથી ચાર પ્રકારના બંધનું પ્રતિપાદક હોય છે. એથી તે બંધ પદ,
તથા કૃત્સ્ન કર્મક્ષયરૂપ મોક્ષ પ્રતિપાદક પદ મોક્ષ પદ છે.

શંકા:—આ બંધનું વ્યાખ્યાન કર્યા પછી બંધ પદ અને મોક્ષ પદ
એ બંને પદો સ્વ સમય પદથી ભિન્ન તો થઈ જતા નથી, છતાંએ અહીં
એ બંનેનો સ્વતંત્ર ભેદ રૂપથી ઉપન્યાસ શા માટે કરવામાં આવેલ છે.

ઉત્તર:—ખરાખર છે, જે કે એ બંને પદો સ્વ સમય પદથી અભિન્ન
જ છે. છતાંએ સ્વ સમય પદનો અર્થ ખીજે પણ થાય છે. આ વાતને સ્પષ્ટ

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૯ સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુક્ત્યનુગમનિરૂપણમ્ ૮૬૭

નોપન્યાસઃ કૃતઃ । અતઃ એવ સામાયિકપદં નો સામાયિકપદમપિ ભેદેનોપન્યસ્તમ્ । તથા-સામાયિકપદં જ્ઞાસ્યતે । તથા-સામાયિકવ્યતિરિક્તાનાં નારકતિર્યગાદ્યર્થાનાં પ્રતિપાદકં યત્પદં તદ્ નો સામાયિકપદં, તત્ત્વાપિ જ્ઞાસ્યતે । સૂત્રે સમુચ્ચારિતે એવ સ્વસમયાદિપરિજ્ઞાનં ભવતિ, સ્વસમયાદિપરિજ્ઞાનમેવ સૂત્રોચ્ચારણસ્ય ફલં બોધ્યમિતિ ભાવઃ । તસ્મિન્ સૂત્રે ઉચ્ચારિતે સતિ તતઃ કેવાંચિદ્ ભગવતાં=પૂજ્યમુનીનાં યથોક્તનોત્થા કેચિદર્થાધિકારા અધિગતાઃ=પરિજ્ઞાતા ભવન્તિ । તથા-કેવાંચિદ્ ભગવતાં=પૂજ્યમુનીનાં ક્ષયોપશમ-વૈચિત્ર્યાત્ કેચિત્ અર્થાધિકારા અનધિગતાઃ=અપરિજ્ઞાતા ભવન્તિ । તતસ્તેપામ-નધિગતાનામ્ અર્થાધિકારાણામ્ અધિગમનાર્થ=પરિજ્ઞાનાય પદેન પદં વર્ણયિષ્યામિ= પદોં કા ભિન્નરૂપ સે ઉપાદાન ક્રિયા ગયા હૈ ।

इसीलिये सामायिकपद तथा नो सामायिक पद ये दोनों पद भी भिन्नरूप से उपन्यस्त किये गये हैं । सामायिक से व्यतिरिक्त नारक, तिर्यग् आदि अर्थों का प्रतिपादक जो पद हैं वह नो सामायिक पद है । सूत्र के समुच्चरित होने पर ही स्वसमयादि का परिज्ञान होता है, इसलिये स्वसमयादि का परिज्ञान ही सूत्रोच्चारण का फल है ऐसा जानना चाहिये । (तओ तस्मि उच्चारिए समणे केसि च णं भगवंताणं केइ अत्थाहिगारा अहिगया भवंति) तथा-उस सूत्र के समुच्चारित होने पर कितनेक भगवंत-पूज्यमुनियों को अर्थाधिकार अधिगत-परिज्ञात हो जाते हैं । ('केइ अत्थाहिगारा अणहिगया भवंति) तथा कितनेक अर्थाधिकार, क्षयोपशम की विचित्रता से अनधिगत रहते हैं । (तओ तेसि अणहि गयाणं अहिगमणट्ठाए पयं पएण वन्नइस्सामि) इसलिये उन मुनिजनों

કરવા માટે અથવા શિષ્યજનોની બુદ્ધિની વિશદતા માટે એ બન્ને પદોનું ભિન્નરૂપમાં ઉપાદાન કરવામાં આવેલ છે. એથી જ સામાયિક પદ તથા નો સામાયિક પદ એ બન્ને પદો પણ ભિન્ન રૂપથી ઉપન્યસ્ત કરવામાં આવેલ છે. સામાયિકથી વ્યતિરિક્ત, નારક, તિર્યગ્ વગેરે અર્થોના પ્રતિપાદક જે પદો છે, તે નોસામાયિક પદ છે. સૂત્રના સમુચ્ચારણથી જ સ્વસમયાદિકોનું પરિજ્ઞાન થાય છે, એથી સ્વ સમયાદિનું પરિજ્ઞાન જ સૂત્રોચ્ચારણનું ફળ છે. એમ બંધુનું ભેદ એ. (તઓ તસ્મિ ઉચ્ચારિણ સમાણે કેસિં ચ ણં ભગવંતાણં કેહ અત્થાહિગરા । અહિગયા ભવંતિ) તથા તે સૂત્રના સમુચ્ચારણથી કેટલાક ભગવંત-પૂજ્યમુનિઓનો અર્થાધિકાર-અધિગત-પરિજ્ઞાન-થઈ જાય છે (કેહ અત્થાહિ ગારા અણહિગયા ભવંતિ) તથા કેટલાક અર્થાધિકારો, ક્ષયોપશમની, વિચિત્રતાથી અનધિગત રહે છે. (તઓ તેસિં અણહિગયાણં અહિગમણટ્ઠાએ પયં પણં વન્નહ

૮૬૮

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

વર્ણયામિ એકૈકં પદં પ્રજ્ઞાપયામીત્યર્થઃ । વ્યારૂપાનપ્રકારમેવાહ—‘સંહિયા ય પયં ચેવ’
 इत्यादि । तत्र संहिता अस्त्रलितपदोच्चारणम्, यथा—‘करेमि भंते ! सामाइयं’
 इत्यादि ॥१॥ पदं=सुप्तिङन्तरूपम्, यथा—‘करेमि’ इत्येकं पदम्, ‘भंते’ इति द्वितीयं
 पदम्, ‘सामाइयं’ इति तृतीयं पदम् ॥२॥ पदार्थः=‘करेमि’ इत्यभ्युपगमः, ‘भंते’
 इति गुर्वामन्त्रणम्, ‘सामाइयं’ इति समस्य आयः रत्नत्रयलाभः ॥३॥ पदविग्रहः=
 प्रकृतिप्रत्ययविभागरूपो विस्तारः,—यथा समस्य आयः—समायः स एव सामा-
 यिकमिति ॥४॥ चालना=मूलस्य अर्थस्य वाऽनुपपत्त्युद्भावनम् ॥५॥ प्रसिद्धिः=
 द्वारा अनधिगत अर्थाधिकारो का उन्हे’ अधिगम हो, इस निमित्त पद
 से पद का वर्णन करता हूँ । अर्थात्—एक-एक पद की प्रज्ञापना करता
 हूँ । (संहिया य पयं चैव पयत्थो पयविग्गहो । चालणा य पसिद्धीय,
 छव्विहं विद्धि लक्खणं) अस्त्रलितरूप से पद का उच्चारण करना
 इसका नाम संहिता है । जैसे—‘करेमि भंते सामाइयं’ इत्यादि । सुबन्त
 और तिङन्त प्रतिपादिक शब्द की पद संज्ञा होती है । जैसे ‘करेमि’
 यह प्रथम तिङन्तपद है, ‘भंते’ यह द्वितीय सुबन्त पद है । ‘सामाइयं’
 यह तीसरा पद है । पद के अर्थ का नाम पदार्थ है—जैसे करेमि’ करता हूँ
 का अर्थ सामायिक करने का अभ्युपगम होता है । ‘भंते’ यह गुरुजनो’
 के लिये आमन्त्रण है । तथा—समरूप रत्नत्रय का आय-लाभ—यह सामा-
 यिक पद का अर्थ है । प्रकृति प्रत्यय का विभागरूप जो विस्तार है—
 यह पदविग्रह है । जैसे समस्य आयः समायः समाय एव सामायिकम्’
 सूत्र की अथवा अर्थ की अनुपपत्ति का उद्भावन करना इसका नाम

સ્થામિ એથી તે મુનિઓ વડે અનધિગત અર્થાધિકારો તેમને અધિગમ હોય,
 આ નિમિત્તપદથી વર્ણન કરું છું, એટલે કે એક એક પદની પ્રજ્ઞાપના કરું
 છું. (સંહિયા ય પયં ચેવ પયત્થો પયવિગ્ગહો । ચાલણા ય પસિદ્ધીય
 વિક્કિ લક્ખણં) અસ્ત્રલિત રૂપથી પદનું ઉચ્ચારણ કરવું તે સંહિતા છે. જેમ
 ‘કરેમિ ભંતે સામાઈયં’ ઇત્યાદિ સુખંત અને તિડગન્ત પ્રતિપાદિત શબ્દની પદ
 સંજ્ઞા થાય છે. જેમ ‘કરેમિ’ આ પદ તિડગન્ત પદ છે. ‘ભંતે’ આ દ્વિતીય
 સુખંત પદ છે. ‘સામાઈયં’ આ તૃતીય પદ છે, પદના અર્થનું નામ પદાર્થ છે.
 જેમ ‘કરેમિ’નો અર્થ સામાયિક કરવાનો અભ્યુપગમ હોય છે. ‘ભંતે’ આ
 ગુરુજનો માટે આમંત્રણ છે. તથા સમરૂપ રત્નત્રયનો આય-લાભ-આ
 સામાયિક પદનો અર્થ છે. પ્રકૃતિ પ્રત્યયના વિભાગ રૂપ જે વિસ્તાર છે, તે
 પદવિગ્રહ છે. જેમ ‘સમસ્ય આયઃ સમાયઃ સમાયઃ એવ સામાયિકમ્’ સૂત્રની
 અથવા અર્થની અનુપપત્તિનું ઉદ્ભાવન કરવું તે ચાલના છે. સૂત્ર અને તેના

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૪૯ સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુક્ત્યનુગમનિરૂપણમ્ ૮૬૨

સૂત્રાર્થયોરેવ વિવિધયુક્તિમિસ્તથૈવ સ્થાપના ॥૬॥ એવં સંહિતાદિરૂપં પદ્વિધં લક્ષણં વિદ્ધિ=જાનીદિ પદ્વિધલક્ષણત્વં ચ પ્રક્રમાદ્ વ્યાખ્યાયા વોધ્યમિતિ । નનુ વ્યા-
ખ્યાયાઃ પદ્વિધલક્ષણમધ્યે કિયાન્ સૂત્રાનુગમસ્ય વિષયઃ ? કિયાન્ સૂત્રાલાપ-
કસ્ય ? કિયાન્ વા સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુક્ત્યનુગમસ્ય ? કિં વા નયૈર્વિપરીક્રિયતે ? ઇતિ
વેદાદ-સૂત્રં સપદચ્છેદમુક્ત્વા સૂત્રાનુગમઃ કૃતાર્થો મત્તિ । સૂત્રાનુગમેન સૂત્રે સમુ-
ચ્ચારિતે પદચ્છેદે ચ કૃતે સૂત્રાલાપકાલામેવ નામસ્થાપનાદિનિક્ષેપમાત્રમુક્ત્વા

ચાલના છે । સૂત્ર ઓર ઉસકે અર્થ કા વિવિધ યુક્તિયોં દ્વારા ઉસી પ્રકાર સે જૈસા કિ વહ હૈ, સ્થાપન કરના વહ પ્રસિદ્ધિ હૈ । હસ પ્રકાર સે યહ છહ પ્રકાર કી સૂત્ર વ્યાખ્યા કા લક્ષણ જાનના ચાહિયે ।

શંકા—વ્યાખ્યા કે હસ પદ્વિધલક્ષણ કે ઘીચ મેં સૂત્રાનુગમ કા વિષય કિતના હૈ ? કિતના સૂત્રાલાપક કા વિષય હૈ ? કિતના સૂત્ર-
સ્પર્શક નિર્યુક્ત્યનુગમ કા વિષય હૈ । તથા નય કા વિષય કયા હૈ ?

ઉત્તર—પદચ્છેદ સહિત સૂત્ર કો કહકર સૂત્રાનુગમ કૃતાર્થ હોતા હૈ । અર્થાત્ સૂત્રાનુગમ કા વિષય તો હતના હી હૈ કિ, વહ પદચ્છેદ યુક્ત સૂત્ર કા ઉચ્ચારણ કરે । સૂત્ર કા ઉચ્ચારણ કરના, ઉસકે પદ-
ચ્છેદ કરના વહ સૂત્રાનુગમ કા કાર્ય હૈ । જબ વહ કાર્ય સૂત્રાનુગમ કર ચુકતા હૈ, તબ સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ કા વહ કાર્ય હોતા હૈ કિ—‘વહ સૂત્રા-
લાપકોં કો નામ, સ્થાપના આદિ નિક્ષેપોં સે નિક્ષિપ કરતા હૈ અર્થાત

અર્થની વિવિધ યુક્તિઓ વડે, જે પ્રમાણે તે છે તે પ્રમાણે જ સ્થાપના કરવી આ પ્રસિદ્ધિ છે. આ પ્રમાણે આ ૬ પ્રકારની સૂત્ર વ્યાખ્યાનું લક્ષણ બાળ્યુ બોધ્ય છે.

શંકા:—વ્યાખ્યાના પદ્વિધ લક્ષણની વચ્ચે સૂત્રાનુગમનો વિષય કેટલો છે ? કેટલો સૂત્રાલાપકનો વિષય છે ? કેટલો સૂત્રસ્પર્શક નિર્યુક્ત્યનુગમનો વિષય છે ? તથા નયનો વિષય કેટલો છે ?

ઉત્તર:—પદચ્છેદ સહિત સૂત્રને કહીને સૂત્રાનુગમ કૃતાર્થ થાય છે. એટલે કે સૂત્રાનુગમનો વિષય તો આટલો જ છે કે તે પદચ્છેદ યુક્ત સૂત્રનું ઉચ્ચારણ કરે. સૂત્રનું ઉચ્ચારણ કરવું તેનો પદચ્છેદ કરવો, આ સૂત્રાનુગમનું કાર્ય છે. બ્યારે આ કામ સૂત્રાનુગમ કરી નાખે છે ત્યારે સૂત્રાલાપક નિક્ષેપનું આ કાર્ય હોય છે કે છે સૂત્રાલાપકને નામ, સ્થાપના આદિ નિક્ષેપોથી

સૂત્રાલાપકનિષેપઃ કૃતકાર્યો ભવતિ । તત્ત્વ પદાર્થપદવિગ્રહાદિઃ સર્વોઽપિ સૂત્ર-
સ્પર્શકનિયુક્ત્યનુગમસ્ય વિષયઃ । તથા-વક્ષ્યમાણનૈગમાદિનયાનામપિ પ્રાયઃ
પદાર્થોદિવિચાર એવ વિષયઃ । ઉક્તં ચાન્યત્રાપિ-

“હોઈ કયત્થો વોત્તું, સપયચ્છેયં સુયં સુયાણુગમો ।

સુત્રાલાવગનાસો, નામાહ્નાસવિણિઓગં ॥૧॥

સુત્તપ્પાસિયનિજ્જુતિવિણિઓમો સેસઓ પયત્થાઈ ।

પાયં સોત્તિચય નેગમનયાઈ નયગોચરો હોઈ ॥૨॥

છાયા—મવતિ કૃતાર્થ ઉત્ત્થા સપદચ્છેદં સૂત્રં સૂત્રાનુગમઃ ।

સૂત્રાલાપકન્યાસો નામાદિન્યાસવિનિયોગમ્ ॥૧॥

સૂત્રસ્પર્શકનિયુક્તિવિનિયોગઃ શેષકઃ પદાર્થોદિઃ ।

પ્રાયઃ સ એવ નૈગમાદિ નયગોચરો ભવતિ ॥૨૩૮॥

નયા અપિ પદાર્થોદીનેવ વિષયીકુર્વન્તિ, इत्थं च ते तत्त्वः सूत्रस्पर्शकनियुक्त्यन्त-
र्गता एव भावनीया इति । अनेन प्रकारेण सूत्रे व्याख्यायमाने सूत्रं सूत्रानुगमः

સૂત્રાલાપકો કો નામ સ્થાપના આદિ નિષેપો મેં વહ વિમ્ભક કરતા હૈ ।
હસી કાર્ય સે યહ કૃતાર્થ હો જાતા હૈ । હસકે બાદ પદાર્થ, પદવિગ્રહ
આદિ જો ઓર કામ ષવતા હૈ, ઉસે સૂત્રસ્પર્શક નિયુક્ત્યનુગમ સંગાદિત
કરતા હૈ । તથા-જિનકા કથન આગે આનેવાલા હૈ-એસે જો નૈગમ
આદિ સાન નય હૈ, હસકા મી પ્રાયઃ પદાર્થ આદિ કા વિચાર કરના
હી વિષય હૈ । યહી વાત અન્યત્ર મી કહી ગઈ હૈ-‘હોઈકયત્થો વોત્તું,
इत्यादि इन गाथाओं का अर्थ पूर्वोक्तरूप से ही है । नैगम आदि नय
મી જવ પદાર્થ આદિ કો હી વિષય કરતે હૈં તથ હસ દૃષ્ટિ સે ‘વે
સૂત્રસ્પર્શક નિયુક્ત્યનુગમ કો હી અન્તર્ગત હો જાતે હૈં’ એસા જાનના

નિશ્ચિત કરે છે, એટલે સૂત્રાલાપકોને નામ સ્થાપના વગેરે નિષેપોમાં તે
વિલક્ષ્ય કરે છે. આ કાર્યથી જ આ કૃતાર્થ થઈ જાય છે, ત્યારબાદ પદાર્થ,
પદ વિગ્રહ વગેરે જે બીજું કામ બાકી રહે છે તેને સૂત્રસ્પર્શક નિયુક્ત્યનુ-
ગમ સંપન્ન કરે છે. તથા જેમનું કથન આગળ થવાનું છે, એવા જે નૈગમ
વગેરે સાત નયો છે, એમનો પણ પ્રાયઃ પદાર્થ વગેરે વિષે વિચાર કરવો જ
જોઈએ છે. એજ વાત અન્યત્ર પણ કહેવામાં આવી છે. ‘હોઈ કયત્થો વોત્તું
इत्यादि’ આ ગાથાએનો અર્થ પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ છે. નૈગમ આદિ નય પણ
અ્યારે પદાર્થ વગેરેને જ વિષય કરે છે. ત્યારે આ દૃષ્ટિએ તે સૂત્ર સ્પર્શક
નિયુક્ત્યનુગમના અન્તર્ગત જ થઈ જાય છે આમ બાણી લેવું જોઈએ.

સૂત્રાલાપકનિક્ષેપઃ સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુક્ત્યનુગમશ્ચ યુગપત્ સમાપ્યન્તે । ઉત્તં चापि-

“सुत्तं सुत्ताणुगमो, सुत्तालापकश्चो य निक्खेत्तो ।

सुत्तप्कासियनिज्जुती नया य समगं तु वच्चन्ति ॥”

છાયા—મૂલં સૂત્રાનુગમઃ સૂત્રાલાપકકૃતશ્ચ નિક્ષેપઃ ।

સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુક્તિર્નયાશ્ચ સમગં વ્રજન્તિ ॥૬૮૧॥

इत्थं सूत्रस्पर्शकनिर्युक्त्यनुगमो निरूपित इति सूचयितुमाह—स एष सूत्रस्पर्शक-
निर्युक्त्यनुगम इति । ततश्च सभेदोन्निर्युक्त्यनुगमो निरूपित इति सूचयितुमाह—
स एष निर्युक्त्यनुगम इति । एवं च भेदोपभेदसहितोऽनुगमो निरूपित इति
दर्शयितुमाह—न एषोऽनुगम इति ॥सू० २४९॥

અથ નયામિષં ચતુર્થમનુયોગદ્વારમાહ—

मूलम्—से किं तं णए? सत्त मूलणया पणणत्ता, तं जहा-
णेगमे संगहे षव्हारे उज्जुमुए सहे समभिरुढे एवभूए। तत्थ
णेगेहिं माणेहिं, मिणइत्ति णेगमस्स य निरुत्ती। सेसाणंपि
नयाणं, लक्खणमिणमो मुणह वोच्छं॥१॥ संगहियपिंडियत्थं,

આહિયે । ૧૧ સ પ્રકાર સે સૂત્ર જથ વ્યાખ્યાના વિષયભૂત બનતા હૈ, તથ સૂત્ર, સૂત્રાનુગમ, સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ, ઓર સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુક્ત્યનુગમ એ સર્વે યુગપત એક જગહ મિલ જાતે હૈ । ઉત્તં ચાપિ ‘સુત્તં, સુત્તાણુગમો’ ઇત્યાદિ ઇસ પ્રકાર યહ સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુક્ત્યનુગમ હૈ । ઇસકા નિરૂપણ સમાપ્ત હોને પર નિર્યુક્ત્યનુગમ કા પ્રકરણ સમાપ્ત હો જાગા હૈ ઓર ઇસકી સમાપ્તિ મેં અનુગમ કા કથન સમાપ્ત હો જાતા હૈ । ઇસ પ્રકાર યહાં તક ભેદ ઉપભેદ સહિત અનુગમ કા નિરૂપણ ક્રિયા સૂ० ॥ ૨૪૯ ॥

આ પ્રમાણે સૂત્ર જ્યારે વ્યાખ્યાનો વિષયભૂત થાય છે, ત્યારે સૂત્ર, સૂત્રાનુગમ, સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ અને સૂત્ર સ્પર્શકનિર્યુક્ત્યનુગમ એ સર્વે યુગપત એક સ્થાને જ મળી જાય છે. ઉક્તંચાપિ—‘સુત્તં સુત્તાણુગમો’ ઇત્યાદિ આ પ્રમાણે આ સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુક્ત્યનુગમ છે. આ નિરૂપણ સમાપ્ત થઈ જતાં જ નિર્યુક્ત્યનુગમ પ્રકરણ સમાપ્ત થાય છે, અને તેની સમાપ્તિ સાથે અનુગમનું કથન પણ સમાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે અહીં સુધી લેઈ, ઉપલેદ સહિત અનુગમનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ॥ સૂત્ર-૨૪૯ ॥

સંગહવચનં સમાસઓ વિતિ । વચ્ચઈ ગિણિચ્છિયત્થં, વવહારો-
 સઠ્ઠવઢ્ઠેસુ ॥૨॥ પચ્ચુપ્પદ્ધગાહી, ઉજ્જુસુઓ ણયવિહીમુણેયઘો ।
 ઇચ્છઈ વિસેસિયતરં, પચ્ચૂપ્પણે ણઓ સદ્ધો ॥૩॥ વત્થૂઓ સંક-
 સણં, હોઈ અવત્થૂ નણ સમભિરૂઢે । વંજણા અત્થ તદુભયં, एवं
 ખૂઓ વિસેસેઈ ॥૪॥ ણાયંમિ ગિણિહયઠ્ઠં, ડગિણિહયઠ્ઠંમિ ચેવ
 અત્થંમિ । જડ્ઢયઢ્ઠમેવ ઇઈ જો ઉવણસો સો નઓ નામ ॥૫॥
 સઠ્ઠેસિંપિ નયાણં, વહુવિહવત્તઠ્ઠવયં નિસામિતા । તં સઠ્ઠવનય-
 વિસુદ્ધં, જં ચરણગુણદ્ધિઓ સાહૂ ॥૬॥ સે તં નણ । અણુઓગદ્ધારા
 સમ્મત્તા ॥સૂ૦ ૨૫૦॥

છાયા—અથ કોડસૌ નયઃ?, સપ્ત મૂલનયાઃ પ્રશ્નઃ, તથા—નૈગમઃ સંગ્રહો-
 વ્યવહાર ક્ષુદ્રમૂલઃ શબ્દઃ સમભિરૂઢઃ એવંભૂતઃ । તત્ર—નૈકૈર્માનૈર્મિનાતીતિ નૈગમસ્ય
 ચ નિરુક્તિઃ । શેષાણામપિ નયાનાં લક્ષણમિદં શ્રુતુત વક્ષ્યે ॥૧॥ અંગ્રહીતપિણ્ડિ-
 તાર્થસંગ્રહવચનં સમાસતો બ્રુવન્તિ । વ્રજતિ વિનિશ્ચિતાર્થે વ્યવહારઃ સર્વદ્રવ્યેષુ ॥૨॥
 પ્રત્યુત્પન્નગ્રાહી ક્ષુદ્રમૂલો નયવિધિર્જ્ઞેયઃ । ઇચ્છતિ વિશેષિતરં પ્રત્યુત્પન્નં નયઃ
 શબ્દઃ ॥૩॥ વસ્તુનઃ સંક્રમણં ભવતિ અવસ્તુ નયે સમભિરૂઢે । વ્યજ્ઞનાર્થતદુભયમ્
 એવંભૂતો વિશેષયતિ ॥૪॥ જ્ઞાતે ગ્રહીતવ્યે અગ્રહીતવ્યે ચૈવ અર્થે । યતિરાગ્યમેવ
 હિતિ યઃ ઉપદેશઃ સ નયો નામ ॥૫॥ સર્વેષામપિ નયાનાં બહુવિધવત્કવ્યકં નિશ-
 મ્ય । તત્ સર્વનયવિષુદ્ધં ચચરણગુણસ્થિતઃ સાધુઃ ॥૬॥ સ એવ નયઃ । અનુયોગ-
 દ્વારાણિ સમાપ્તાનિ । સૂ૦ ૨૫૦॥

ટીકા—અથ કોડસૌ નયઃ? ઇતિ શિષ્યપ્રશ્નઃ । ઉત્તરયતિ—સપ્તમૂલનયાઃ

અથ સૂત્રકાર નય નામ કે ચૌથે અનુયોગદ્વાર કા કથન કરતે હિં-
 ‘સે કિં તં ણણ’ હત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—શિષ્ય પૂછતા હૈ કિ-હે ભદન્ત ! (સે કિં તં ણણ) બહુ
 પૂર્વપ્રકાન્ત નય કયા હૈ ?

હવે સૂત્રકાર નય નામના ચૌથા અનુયોગદ્વારનું કથન કરે છે.

(સે કિં તં ણણ) હત્યાદિ

ટીકાર્થ—શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે હે ભદન્ત ! (સે કિં તં ણણ) તે પૂર્વ
 પ્રકાન્ત નય શું છે ?

અનુયોગચત્રિકા ટીકા સુચ ૨૫૦ નયસ્વરૂપનિરૂપણમ્

૮૭૩

મહાસા, મૂલત્વં ચૈવામુત્તરમેદાપેક્ષયા बोध्यम् । તે મૂલનયાથ નૈગમસંગ્રહાદયો बोध्याः । તત્ર નૈગમં વ્યાख्याતુમાહ—‘जेगेहिं माणेहिं’ इत्यादि । नैकैः—न एकानि नैकानि—प्रचुराणि तैस्तथाभूतैः मानैः=महासत्तासामान्यविशेषादिज्ञानैर्मिनोति=परिच्छिनन्ति वस्तूनीति नैगमः, इतीयं नैगमस्य निरुक्तिर्बोध्या । अथवा—निगमाः=‘लोके वसामि तिर्यग्लोके वसामि’ इत्यादयः पूर्वोक्ता एव । वहवः परिच्छेदास्तेषु मनो नैगम इत्यपि नैगमशब्दस्य व्युत्पत्तिर्विज्ञेया । शेषाणाम्=इतोऽवशिष्टानामपि नयानां लक्षणमिदं शृणुत, यदहं वक्ष्ये ॥१॥ अथ प्रतिज्ञातमेव वक्तुमुपक्रमते—‘संगहिय’ इत्यादि । तीर्थस्मरणभरादयो हि संगृहीतविण्डितार्थं सम्पद्य गृहीतः=

ઉત્તર--(સત્ત મૂલનયા પળ્લતા) સાત મૂલનય કહે ગયે હૈં । इनमें मूलरूपता उत्तरभेदों की अपेक्षा जानना चाहिये । (तं जहा) वे सात-मूल नय ये हैं । (जेगमे, संगहे, ववहारे, उज्जुसुए, सहे, समभिरुहे, एवंभूए) नैगम, संग्रह व्यवहार, ऋजुसूत्र, शब्दसमभिरुह, और एवं भूत । जो नय (तत्थ जेगेहिं माणेहिं मिणइति जेगमस्स य निरुत्ती) वस्तूनि नैकैः मानैः मिनोति इति नैगमः’ इस निरुक्ति के अनुसार महासत्ता, सामान्य एवं विशेष आदि प्रचुर ज्ञानों द्वारा वस्तु का परिच्छेद करता है, वह नैगम नय है । अथवा ‘लोके वसामि, तिर्यग्लोके वसामि’ इत्यादि पूर्वोक्त जो परिच्छेद हैं—उनका नाम निगम है । इन निगमों में जो नय होता है, वह नैगमनय है । यह भी नैगम शब्द की व्युत्पत्ति है । (सेसाणं पि नयाणं लक्खणमिणमोसुणह वोच्छं) इसके बाद जो और छह नय बाकी हैं, उनके इस लक्षण को सुनो—मैं

ઉત્તર--(સત્ત મૂલનયા પળ્લતા) સાત મૂલનયો કહેવામાં આવેલ છે. આ સર્વમાં મૂલરૂપતા ઉત્તરભેદોની અપેક્ષાએ બહુવી બેઠએ. (તં જહા) તે સાત મૂલ નયો આ પ્રમાણે છે. (જેગમે, સંગહે, વવહારે, ઉજ્જુસુએ, સહે, સમભિરુહે. एवंभूए) નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુ સૂત્ર, શબ્દસમભિરુહ અને એવંભૂત જે નય (તત્થ જેગેહિં માણેહિં મિણइति जेगमस्स य निरुत्ती) ‘वस्तूनि नैकैः मानैः मिनोति इति नैगमः’ આ નિરુક્તિ મુજબ મહાસત્તા, સામાન્ય એવં વિશેષ આદિ પ્રચુર જ્ઞાનો વડે વસ્તુપરિચ્છેદ કરે છે, તે નૈગમ નય છે. અથવા ‘लोके वसामि’ तिर्यग्लोके वसामि’ इत्यादि पूर्वोक्त જે પરિચ્છેદ છે, તેનું નામ નૈગમ છે. આ નિગમોમાં જે નય હોય છે તે નૈગમનય છે. આ પશુ નૈગમ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. (सेसाणं पि नयाणं लक्खणमिणमोसु-णहवोच्छं) ત્યારબાદ જે બીજાં ૬ નામો શેષ છે, તેમના લક્ષણો હું કહું

ઉપાત્તઃ, અતएव पिण्डितः=एकजातिमापन्नोऽर्थो विषयो यस्य सत्तथाभूतं संग्रह-
वचनं-संग्रहस्य वचनं समासतः=संक्षेपतो ब्रुवन्ति । अयं भावः-संग्रहनयो हि
सामान्यमेव इच्छति न तु विशेषान्, अत एव संग्रहस्य वचनं संगृहीतसामान्यार्थ-
मेव भवति । तत एव संगृहाति=सामान्यरूपतया सर्वं पदार्थं क्रोडोक्नुते इति
संग्रहस्य व्युत्पत्तिरुक्तेति । तथा-व्यवहारो नयः सर्वद्रव्येषु=सकलद्रव्यविषये विनि-
श्चयात् निःशब्द आधिक्ये, चयनं चयः=पिण्डीभवनम्-अधिकश्रयो निश्चयः=
सामान्यं, विगतो निश्चयो विनिश्चयः=सामान्याभावः, तदर्थं=तन्निमित्तं व्रजति=

उसे कहता हूं । (संग्रहियपिंडित्यत्वं संग्रहवचनं समासओ विति,
वचवह, विणिच्छित्यत्वं व्यवहारो सर्वद्रव्येषु) सम्यक् गृहीत अतएव
एक जाति को प्राप्त ऐसा अर्थ-विषय है, जिसका ऐसा संग्रह का वचन
है इस प्रकार तीर्थंकर गणधर आदि संक्षेप से कहते हैं । इसका तात्पर्य
यह है कि-‘संग्रहनय, सामान्य को ही विषय करता है । विशेषों को
नहीं । इसलिये संगृहीत सामान्य विषयवाला ही संग्रह का वचन होता
है । इसलिये ‘सामान्यरूपतया सर्वं पदार्थं संगृहाति-क्रोडीकरोति
इति संग्रहः’ यह संग्रह की व्युत्पत्ति कही गई है । तथा व्यवहारनय
सर्वद्रव्यों के विषय में विनिश्चय के निमित्त प्रवृत्त होता है । विनि-
श्चय शब्द का अर्थ सामान्याभाव होता है । यह इस प्रकार से-यहां
‘निः’ शब्द का अर्थ आधिक्य है और चय का अर्थ पिण्डीभवन एक
रूप होना है । इस प्रकार अधिक जो चय है वह निश्चय अर्थात् सामान्य
है क्योंकि सामान्य ही विशेषरूपों की ओर उदासीनता रखकर अधिक

છું તે સાંભળો- (સંગ્રહિય પિંડિત્યત્વં સંગ્રહવચનં સમાસઓ વિતિ વચવહ, વિણિચ્છિત્ય
ત્વં વ્યવહારો સર્વદ્રવ્યેષુ) સમ્યક્ ગૃહીત અતએવ એક જાતિને પ્રાપ્ત એવો
અર્થ-વિષય છે. જેનો એવું સંગ્રહનું વચન છે, આ પ્રમાણે તીર્થંકર ગણધર
વગેરે સંક્ષેપમાં કહે છે, આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ‘સંગ્રહ નય સામા-
ન્યને જ વિષય બનાવે છે. વિશેષોને નહિ. એથી સંગ્રહીત સામાન્ય વિષય
ચુકત જ સંગ્રહનું વચન હોય છે. એટલા માટે ‘સામાન્યરૂપતયા સર્વં પદાર્થં
સંગ્રહાતિ-ક્રોડી કરોતિ ઇતિ સંગ્રહઃ’ આ સંગ્રહની વ્યુત્પત્તિ છે. તથા વ્યવ-
હાર નય સર્વ દ્રવ્યોના વિષયમાં વિનિશ્ચય નિમિત્તે પ્રવૃત્ત થાય છે. વિનિ-
શ્ચય શબ્દનો અર્થ સામાન્યાભાવ હોય છે. આ પ્રમાણે અહીં ‘નિઃ’ શબ્દનો
અર્થ આધિક્ય છે અને ‘ચય’ નો અર્થ પિંડીભવન એકરૂપ થવું છે. આ
પ્રમાણે અધિક જે ચય છે તે નિશ્ચય એટલે કે સામાન્ય જ છે કેમકે સામાન્ય
જ વિશેષ રૂપોપ્રત્યે ઉદાસીનતા રાખીને અધિક ચય કરે છે. ‘વિ’ નો અર્થ વિગત

પ્રવર્તેતે । સર્વદ્રવ્યવિષયે સામાન્યાભાવાયૈવ વ્યવહારનયઃ સર્વદા યતતે । અયં માત્રઃ—લોકે તાવદ્-ઘટાદયો વિશેષા એવ માયો જલાહરણાદિક્રિયાસુ સમુપયુજ્યન્તે इति सर्वगोचरम्, ન પુનસ્તદતિરિક્તં સામાન્યં તત્રોપયુજ્યમાનં દૃશ્યતે, અતો વ્યવહારનયો લોકવ્યવહારાનુપયોગિત્વાત્ સામાન્યં નેચ્છતિ. અત એવ લોકવ્યવહારમધાનોડ્યં નય ઉચ્યતે इति માત્રઃ । અથવા-વ્યવહારનયઃ સર્વદ્રવ્યેષુ=સર્વ દ્રવ્યવિષયેષુ વિનિશ્ચયાર્થ-વિશેષેણ નિશ્ચયો વિનિશ્ચયઃ—આમોપાલાઙ્ગનાસમસ્તજનાવબોધઃ તદર્થ=તન્નિમિત્તં વ્રજતિ=પ્રવર્તેતે । અયં માત્રઃ—ઘટાદિસમસ્તપદાર્થેષુ

અય કરતા હૈ । ‘વિ’ કા અર્થ વિગત હોતા હૈ । હસ પ્રકાર વિગત નિશ્ચય કા તાત્પર્ય હુઆ સામાન્ય કા અભાવ । હસકે નિમિત્ત હસ નય કી પ્રવૃત્તિ હોતી હૈ । સર્વદ્રવ્યોં કે વિષય મેં સામાન્ય કા અભાવ આપાદન કરને કે લિયે હી યહ પ્રયત્નશીલ રહા કરતા હૈ । યહ નય યહ કહતા હૈ—કિં લૌકિક વ્યવહાર મેં ઉપયોગી ઘટાદિક વિશેષ હી હોતે હૈ । કયોંકિ હનકે દ્વારા હી જલાહરણ (જલલના) આદિ ક્રિયાઈ નિષ્પન્ન હોતી હૈ । લોક મેં યહ ઘાત સર્વજન ગોચર હૈ । હસમેં કિસીંકોં ખી—વિરોધ નહીં હૈ । અતઃ વિશેષોં સે વ્યતિરિક્ત સામાન્ય કા લોક વ્યવહાર મેં કોઈ અસ્તિત્વ સાબિત નહીં હોતા । હસલિયે વ્યવહારનય લોક વ્યવહાર મેં અનુપયોગી હોને કે કારણ સામાન્ય કો સ્વીકાર નહીં કરતા । હસ-લિયે લોક વ્યવહાર હૈ, પ્રધાન જિસમેં એસા યહ નય કહા જાતા હૈ । અથવા-વ્યવહાર નય સર્વ દ્રવ્યોં કે વિષય મેં વિશેષરૂપ સે નિશ્ચયકરને કે નિમિત્ત પ્રવૃત્તિ હોતા હૈ, એસા ખી અર્થ ‘વિનિશ્ચયાર્થ’ કા હોતા હૈ ।

હોય છે. આ પ્રમાણે વિગત નિશ્ચયનું તાત્પર્ય થયું—સામાન્યાભાવ એના નિમિત્તે આ નયની પ્રવૃત્તિ થાય છે. સર્વ દ્રવ્યોના વિષયમાં સામાન્યનો અભાવ આપાદન કરવા માટે જ આ પ્રયત્નશીલ રહ્યાં કરે છે. આ નય આ પ્રમાણે કહે છે કે લૌકિક વ્યવહારમાં ઉપયોગી ઘટાદિક વિશેષ જ હોય છે. કેમકે એમના વડે જ જલાહરણ (પાણી લાવવું) વગેરે ક્રિયાઓ નિષ્પન્ન થાય છે. લોકમાં આ વાત સર્વજન ગોચર છે. આમાં કોઈને પણ કોઈપણ જાતનો વાંધો નથી. અથા વિશેષોથી વ્યતિરિક્ત સામાન્યનું લોકવ્યવહારમાં કોઈ પણ પ્રકારનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતું નથી. એથી વ્યવહારનય લોકવ્યવહારમાં અનુપયોગી હોવાથી સામાન્યને સ્વીકારતો નથી. એથી, લોકવ્યવહાર છે, પ્રધાન જેમાં એવો આ નય કહેવાય છે. અથવા વ્યવહારનય સર્વ દ્રવ્યોના વિષયોમાં વિશેષ રૂપમાં નિશ્ચય કરવા નિમિત્તે પ્રવૃત્તિ થાય છે. આ જાતનો અર્થ પણ ‘વિ’ નિશ્ચયાર્થ નો થાય છે. આનો ભાવ આ પ્રમાણે છે કે ઘટાદિક જે

પ્રત્યેકં પંચવર્ણં દ્વિગ્ન્યં પશ્ચાત્તમપ્તપર્ણં ચ યદ્યપિ નિશ્ચયેન ભવતિ, તથાપિ ગોપાલાઙ્ગનાદીનાં સર્વત્ર તદ્વિનિશ્ચયો ન ભવતિ, અપિ તુ યત્ર ક્વચિદેકસ્મિન્ સ્થલે કાલનીલવર્ણાદીનાં વિનિશ્ચયો ભવતિ । યત્રૈવૈવાં વિનિશ્ચયો ભવતિ, તમેવાસૌ નયઃ સત્ત્વેન પ્રતિપદ્યતે, નાતિરિક્તાન્, તથાવિધલોકવ્યવહારપરત્વાદિતિ । તથા-ઋજુસૂત્રો નયવિધિઃ પ્રત્યુત્પન્નગ્રાહી-સામ્પત્તપ્રુત્પન્નં પ્રત્યુત્પન્નમ્-વર્તમાનકાલ-ભાવીત્યર્થઃ, તદ્ ગ્રહીતું શીઠમસ્યેતિ તથા-જ્ઞેયઃ । અયં ભાવઃ-અતીતાનાગતા-મ્યુપગમરૂપકુટિલતાપરિહારેણ ઋજુ=અકુટિલં વર્તમાનકાલિકં વસ્તુ સૂત્રપતિ=

હસકા ભાવ યહ હૈ કિ-ઘટાદિક જો પદાર્થ હૈં ડનમૈં પ્રત્યેક મૈં નિશ્ચય સે પાંચવર્ણ, દો ગંધ, પાંચરસ ઓર આઠ સ્પર્શ યે ૨૦ ગુણ હોતે હૈં । તૌ બી ગોપાલાઙ્ગના આદિ સાધારણ જનોં કો હસ વાત કા સર્વત્ર નિશ્ચય નહીં હોતા હૈ । કિન્તુ કહીં એક સ્થલ મૈં હી ઇન્હેં કાલે નીલ-વર્ણ આદિ કા નિશ્ચય હોતા હૈ । જહાં પર ઇનકા વિનિશ્ચય હોતા હૈ—વ્યવહારનય ડસે હી વહાં સત્ રૂપ સે અંગીકાર કર લેતા હૈ-અતિ-રિક્તોં કો નહીં । કયોંકિ યહ નય હસી પ્રકાર કે લોકવ્યવહાર મૈં તત્પર હોતા હૈ । તથા-(પચ્ચુપ્પન્નગ્રાહી ડઙ્ગુસુબ્બો ગયવિહી મુણેયવ્વો । ઇચ્છહ વિસેસિયતરં પચ્ચુપ્પણં ગમ્મો સહો) ‘ઋજુસૂત્ર નયવિધિ પ્રત્યુત્પન્નગ્રાહી હોતા હૈ । પ્રત્યુત્પન્નગ્રાહી કા તાત્પર્ય વર્તમાનકાલ ભાવી પર્યાય કો ગ્રહણ કરને કા જિસકા સ્વભાવ હૈ, એસા હૈ । હસકા ભાવ યહ હૈ-કિ-‘અતીત અનાગત પર્યાય કો માનના યહ એક પ્રકાર કો કુટિલતા હૈ । હસ કુટિલતા કો નહીં માનકર કેવલ વર્તમાન ક્ષણવર્તી

પદાર્થો છે, તેમાંથી દરેકે દરેકમાં નિશ્ચયથી પાંચ વર્ણો, બે ગંધ, પાંચરસો અને આઠ સ્પર્શ આ બધા ૨૦ ગુણો હોય છે. છતાંએ ગોપાલાંગનાદિ સાધારણ જનેને આ વાતનો સર્વત્ર નિશ્ચય હોતો નથી, પરંતુ કોઈ એક સ્થળમાં જ તેમને સ્થામ, નીલ વગેરે વર્ણનો નિશ્ચય હોય છે. જ્યાં એમનો વિનિશ્ચય હોય છે, વ્યવહારનય તેને જ ત્યાં સત્ રૂપથી અંગીકાર કરી લે છે, બીજાએને નહિ. કેમકે આ નય આ ભૂતાના લોકવ્યવહારમાં તત્પર હોય છે. તથા (પચ્ચુપ્પન્નગ્રાહી ડઙ્ગુસુબ્બો ગયવિહી મુણેયવ્વો ઇચ્છહ વિસેસિયતરં પચ્ચુપ્પણં ગમ્મો સહો) ઋજુ સૂત્રનય વિધિ પ્રત્યુત્પન્નગ્રાહી હોય છે. પ્રત્યુત્પન્નગ્રાહીનું તાત્પર્ય વર્તમાનકાળ, ભાવી પર્યાયને બહણ કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે, એવું થાય છે. આનો ભાવ આ પ્રમાણે છે કે ‘અતીત અનાગત પર્યાયને માનવું’ આ એક પ્રકારની કુટિલતા છે. આ કુટિલતાને નહિ માનતા

ગમયતિ-અભ્યુપગમ્છતિ સ્વીકરોતીતિ ઋજુસૂત્રઃ, અતીતાનાગતયો વિનષ્ટાનુત્પન્નત્વેનાસત્ત્વાત્ । અસદ્અભ્યુપગમ એવ કુટિલતા । વર્તમાનકાલિકવસ્તુન એવ સૂત્ર-
નાત્-સ્વીકરણાદયમ્ઋજુસૂત્ર ઇત્યુચ્યતે ઇતિ ભાવઃ । અથવા-ઋજુશ્રુત ઇતિચ્છાયા ।
ઋજુ=અકુટિલં શ્રુતમસ્યેતિ વિગ્રહઃ । ઇતરજ્ઞાનૈર્મુલ્યતયા તથાવિધપરોપકારાસાધ-
નાદયં નય એકં શ્રુતજ્ઞાનમેવેચ્છતીત્યર્થઃ । ઉક્તંચ-

‘સુચનાળે ય નિરુત્તં, કેવલે તયણંતરં ।

અપ્પણો ય પરેસિં ચ, જમ્હા તં પરિભાવગં’ ॥

છાયા—શ્રુતજ્ઞાને ચ નિયુક્તં, કેવલે તદનન્તરમ્ ।

આત્મનશ્ચ પરેણાં ચ, યસ્માત્તત્ પરિભાવકમ્ ॥૬૩૮॥

પર્યાય કો કહનેવાલા-માનનેવાલા યહ નય હોતા હૈ । ઋજુ સૂત્રયતીતિ ઋજુસૂત્રઃ’ એવી યહ વ્યુત્પત્તિ હૈ । અતીત ઓર અનાગત યે દોનો અવસ્થાએ ક્રમશઃ વિનષ્ટ ઓર અનુત્પન્ન હોને કે કારણ અસત્ રૂપ હોતી હૈ । અસત્ કા અભ્યુપગમ યહી કુટિલતા હૈ । હસ કુટિલતા કા પરિહાર કરકે કેવલ વર્તમાનકાલિક વસ્તુ કો હી યહ સ્વીકાર કરતા હૈ-હસ લિયે હસકા નામ ઋજુસૂત્ર એસા પડા હૈ । અથવા ‘ઊજ્જુસુઓ’ કી સંસ્કૃત છાયા ‘ઋજુશ્રુત’ એસી બી હોની હૈ । જિમકા શ્રુત-ઋજુ-સરલ-અકુટિલ હૈ, એસા હસકા અર્થ હૈ । ઇતરજ્ઞાનોં સે મુલ્યપને તથાવિધ પરોપકાર કા સાધન નહીં હોતા હૈ, જૈસા કિ શ્રુતજ્ઞાન સે હોતા હૈ । હસ લિયે યહ નય એક શ્રુતજ્ઞાન કો હી માનતા હૈ । ઉક્તં ચ ‘સુચનાળે ય નિરુત્તં કેવલે તયણંતરં’ । અપ્પણો ય પરેસિં ચ જમ્હા તં પરિભાવગં’

ફક્ત વર્તમાન ક્ષણવર્તી પર્યાયને કહેનાર માનનાર આ નય હોય છે. ‘ઋજુ સૂત્રયતીતિ ઋજુસૂત્રઃ’ એવી તે વ્યુત્પત્તિ છે અતીત અને અનાગત એઓ બન્ને અવસ્થાઓ ક્રમશઃ વિનષ્ટ અને અનુત્પન્ન હોવા બદલ અસત્ રૂપ હોય છે. અસત્ અભ્યુપગમ જ કુટિલતા છે. આ કુટિલતાને પરિહાર કરીને ફક્ત વર્તમાન કાલિક વસ્તુને તે સ્વીકાર કરે છે. એથી આનું નામ ઋજુ સૂત્ર એવું છે. અથવા ‘ઊજ્જુસુઓ’ ની સંસ્કૃત છાયા ‘ઋજુશ્રુત’ એવી પણ થાય છે. જેનું શ્રુત ઋજુ-સરલ અકુટિલ છે. એવો એનો અર્થ છે. ઇતર જ્ઞાનાથી મુખ્યતયા તથાવિધ પરોપકારનું સાધન થતું નથી, જેવું કે શ્રુતજ્ઞાનથી થાય છે, એથી આનય એક શ્રુતજ્ઞાનને જ માને છે. ‘સુચનાળે ય નિરુત્તં કેવલે તયણંતરં’ । અપ્પણો ય પરેસિં ચ જમ્હા તં પરિભાવગં’ અહીં ‘પરિભાવક’ શબ્દનો

પરિભાવક-પ્રતિબોધકમિત્યર્થઃ । અયં નયો વર્તમાનકાલિકમપિ સ્વકીયમેવ પદાર્થમિચ્છતિ, ન પરકીયમ્ । પરકીયસ્ય સ્વાભિમતકાર્યાસાધકત્વે નૈતન્મતે-વસ્તુતોડસત્ત્વાદિતિ । તથા ચાયં નયો વિભિન્નલિઙ્ગવચનૈઃ શબ્દૈરેકમપિ વસ્ત્વમિ-ધીયતે इति प्रतिजानीते । यथा-तटस्तटी तटम् इत्यादि । गुरुगुरव इत्यादि च । तथा-चायम्-इन्द्रादेर्नामस्थापनादिभेदानपि प्रतिपद्यते इति भावः । सम्प्रति शब्दनय उच्यते-‘इच्छ’ इत्यादिना । शब्दो नयो हि प्रत्युत्पन्नं=वर्तमानकालिक-मपि पदार्थम् ऋजुसूत्रापेक्षया विशेषिततरम् इच्छति । अयं भावः-शब्दयते=

यहाँ ‘परिभावक’ शब्द का अर्थ प्रतिबोधक है । यह नय यद्यपि वर्त-मानकालिक पदार्थ को ही वास्तविक पदार्थ मानता है । परन्तु फिर भी जो अपना है उसे ही वास्तविक पदार्थ नहीं मानता । क्योंकि वह स्वाभिमत कार्य का साधक नहीं होता है । इसलिये स्वाभिमतकार्य का असाधक होने के कारण इस नय के मत में वह वस्तुतः असत् रूप हैं । तथा-यह नय भिन्न २ लिङ्गवाले, भिन्न २ वचनोंवाले शब्दों द्वारा एक ही वस्तु कही जाती है ऐसा मानता है । जैसे-‘तटः, तटी, तटम्’ ये शब्द भिन्न २ लिङ्गवाले हैं-परन्तु इनका वाच्यार्थ केवल एक तीररूप पदार्थ है । इसी प्रकार ‘गुरुः गुरवः’ ये शब्द भिन्न २ वचन वाले हैं, परन्तु इनका अर्थ एक गुरुरूप पदार्थ हैं-ऐसी इस नय की मान्यता है । इन्द्रादिक का नाम, स्थापना आदिरूप जो न्यास होता है उस न्यास को भी यह मानता है । ऋजु सूत्रनय की अपेक्षा शब्द-

અર્થ પ્રતિબોધક છે. આ નય જો કે વર્તમાનકાલિક પદાર્થને જ વાસ્તવિક પદાર્થ માને છે, પણ છતાંજે જે આપણું છે તેને જ વાસ્તવિક પદાર્થ માને છે, અને પરકીયને વાસ્તવિક પદાર્થ માનતો નથી. કેમકે તે સ્વાભિમત કાર્યને અસાધક હોવા બદલ આ નયના મત મુજબ તે વસ્તુતઃ અસત્ રૂપ છે. તથા આ નય ભિન્ન ભિન્ન લિંગોવાળા ભિન્ન-ભિન્ન વચનોવાળા શબ્દો વડે એકજ વસ્તુ કહેવામાં આવી છે, આમ માને છે. જેમ ‘તટઃ તટી, તટમ્’ આ શબ્દો ભિન્ન, ભિન્ન લિંગવાળા છે. પરંતુ એમનો વાચ્યાર્થ ફક્ત એક તીર પદાર્થ જ છે. આ પ્રમાણે ‘ગુરુઃ ગુરવઃ’ આ શબ્દો ભિન્ન વચનોવાળા છે, પરંતુ એમનો એક ગુરુ રૂપ પદાર્થ છે, એવી નયની માન્યતા છે. ઇન્દ્રાદિકનું નામ સ્થાપના આદિ રૂપ જે ન્યાસ હોય છે. તે ન્યાસને પણ આ નય માને છે. ઋજુસૂત્ર ની અપેક્ષા શબ્દ નય સૂક્ષ્મ નયની અપેક્ષા શબ્દનય પદાર્થને વિશેષિતતર માને છે. કેમકે ઋજુસૂત્ર વિષય-યુક્ત કહેવામાં આવેલ છે. જો કે શબ્દ નયનો વિષયપણ વર્તમાન

ઋજુયોગશ્ચિદ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૫૦ નયસ્વરૂપનિરૂપણમ્

૮૭૧

અભિધીયતે વસ્ત્વનેનેતિ શબ્દઃ ઇતિ શબ્દસ્ય વ્યુત્પત્તિઃ । યો નયો હિ તમેવ ગુણીભૂતમર્થઃ મુખ્યતયાઽભ્યુપગચ્છતિ સ નયોઽપ્યુપચારાચ્છબ્દ ઇત્યુચ્યતે ।

નય પદાર્થ' કો વિશેષિતતર કરકે માનતા હૈ । કયોંકિ ઋજુસૂત્ર કી અપેક્ષા શબ્દનય સૂક્ષ્મ વિષયવાલા કહા ગયા હૈ । યદ્યપિ શબ્દનય કા વિષય 'ભી વર્તમાન કાલઘર્તી પદાર્થ' હી હૈ-ફિર 'ભી' હસમેં 'યહ' ફર્ક હૈ કિ જિસ પ્રકાર ઋજુસૂત્રનય ભિન્ન ૨ લિંગવાલે ઓર ભિન્ન ૨ વચન વાલે પદાર્થોં કા વાચ્યાર્થ' એક માનતા હૈ, ડસ પ્રકાર સે 'યહ' નહીં માનતા । હસકી તો એસી માન્યતા હૈ કિ જિન શબ્દોં કા લિંગ ભિન્ન હૈ, વચન ભિન્ન હૈ ડનકા વાચ્યાર્થ' ભી ભિન્ન હૈ । શબ્દયતે વસ્તુ અનેન ઇતિ શબ્દઃ' એસી શબ્દ કી વ્યુત્પત્તિ હૈ । નય કો શબ્દ રૂપ માનને કા કારણ 'યહ' હૈ કિ વસ્તુ શબ્દ કે દ્વારા કહી જાતી હૈ । ઓર બુદ્ધિ ડસી અર્થ કો મુખ્યરૂપ સે માન લેતી હૈ । અતઃ શબ્દ જન્ય 'યહ' બુદ્ધિ ઉપચાર સે શબ્દ કહ દી ગઈ હૈ । 'યહ' બુદ્ધિ 'યહ' વિચાર કરતી હૈ કિ જૈસે તીનોં કાલોં મેં સૂત્રરૂપ એકવસ્તુ નહીં હૈ કિન્તુ વર્તમાન કાલસ્થિત' હી એક માત્ર વસ્તુ કહલાતી હૈ, વૈસે હી ભિન્ન ૨ લિંગ વચન આદિ સે યુક્ત શબ્દોં દ્વારા કહી જાનેવાલી વસ્તુ ભી ભિન્ન ૨ હી હૈ એસા માના જાના ચાહિસે । એસા વિચાર કર બુદ્ધિરૂપ નય લિંગ વચનાદિ કે ભેદ સે અર્થ મેં ભી ભેદ માનને લગ જાતા હૈ । હસ પ્રકાર સે ઋજુ

ઠાળવર્તી' પદાર્થ' જ છે, છતાંએ આમાં આ જાતનો તકાવત છે કે જેમ ઋજુ સૂત્રનય ભિન્ન ભિન્ન લિંગવાળા અને ભિન્ન ભિન્ન વચનવાળા પદાર્થોના વાચ્યાર્થ' એક માને છે, તેમ આ માનતો નથી. એની તો એવી માન્યતા છે કે જે શબ્દોનાં લિંગ ભિન્ન છે, વચન ભિન્ન છે, તેમને વાચ્યાર્થ' પણ ભિન્ન છે. 'શબ્દયતે વસ્તુ અનેન ઇતિ શબ્દઃ' એવી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. નયને શબ્દ માનવાનું કારણ આ છે કે વસ્તુ શબ્દ વડે જ કહેવામાં આવે છે અને બુદ્ધિ તે અર્થને જ મુખ્ય રૂપમાં સ્વીકારી લે છે એથી શબ્દ જન્ય આ બુદ્ધિ ઉપચારથી શબ્દ કહેવામાં આવી છે. આ બુદ્ધિ આ પ્રમાણે વિચાર કરે છે કે જેમ ત્રણે ઠાળોમાં સૂત્ર રૂપ એક વસ્તુ નથી પરંતુ વર્તમાન ઠાળ સ્થિત વસ્તુ જ એક માત્ર વસ્તુ કહેવાય છે, તેમજ ભિન્ન ભિન્ન લિંગ, વચન આદિથી યુક્ત શબ્દો વડે કહેવામાં આવેલ વસ્તુ પણ ભિન્ન ભિન્ન જ છે, એવું માની લેવું જોઈએ. આમ વિચાર કરીને આ બુદ્ધિ રૂપ નય લિંગ વચનાદિના ભેદથી અર્થમાં પણ ભેદ માનવા તૈયાર થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે ઋજુ સૂત્ર નયની

ઋજુસૂત્રાભ્યુપગમાપેક્ષયાડ્યં વિશેષિતતરમિચ્છતિ । ઋજુસૂત્રો હિ—‘તટસ્તટી તટમ્’—
 ઇત્યાદીન્ મિત્તલિજ્ઞાન્ શબ્દાન્ ‘ગુરુઘુઃ’ ઇત્યાદીન્ વિભિન્નવચનાંશ્ચ શબ્દાનેકા-
 મિથેયત્વેનેચ્છતિ । શબ્દનયસ્તુ—પ્રતાન્ મિત્તામિથેયત્વેનેચ્છતિ મિત્તલિજ્ઞવચન-
 સ્વાત્, સ્ત્રી, પુરુષઃ, નપુંસકં, પુરુષઃ પુરુષા ઇતિ શબ્દવત્ । તથા ચાયં નયો નામ-
 સ્થાપનાદ્રવ્યરૂપાનિન્દ્રાન્ નેચ્છતિ, નામાદીનામિન્દ્ર કાર્યકરણાક્ષમત્વાત્, આકાશ-
 કુસુમવત્ । અસ્ય નયસ્યાભ્યુપગમે પૂર્વનયાડ્યભ્યુપગમાપેક્ષયેદમેવ વિશેષિતતરત્વં
 बोध्यम् । તથા ચાયમ્—‘ઇન્દ્રઃ શક્રઃ પુરન્દરઃ’ ઇત્યાદીન્ સમાનલિજ્ઞવચનાન્,

સૂત્રનય કી અપેક્ષા યહ નય અપને યાચ્યાર્થ કી વિશેષિતતર કરકે
 માનતા હૈ । ઋજુ સૂત્રનય—તટઃ તટી તટમ્ इन भिन्न २ लिङ्गवाले शब्दों
 का तथा ‘गुरुः गुरुवः इन भिन्न २ वचन वाले शब्दों का वाच्यार्थ एक
 ही मानता है, तब शब्द नय ‘स्त्री, पुरुषः नपुंसकं’ पुरुषः पुरुषाः’ इन
 विभिन्न लिङ्ग और वचनवाले शब्दों के जैसा विभिन्न लिङ्ग और वचन
 वाले शब्दों के वाच्यार्थ को भिन्न २ मानना है । एकवाच्यार्थरूप
 नहीं । तथा यह नय नाम स्थापना, और द्रव्यरूप इन्द्रों को नहीं मानता ।
 क्योंकि आकाशकुसुम के जैसा ये नामादिक इन्द्र भावइन्द्र के कार्य
 करने में अक्षम हैं । ઋજુસૂત્રનય કી અપેક્ષા હસ નય દ્વારા સમ્મત
 પદાર્થ મેંયહી વિશેષિતતરતમતા હૈ । હસ કથન સે યહ બાત સ્પષ્ટ હો
 જાતી હૈ કિ—‘જઘ યહ નય ભિન્ન, વચન યુક્ત શબ્દોં કા વાચ્યાર્થ
 ભિન્ન २ માનતા હૈ, તબ જિન શબ્દોં કા લિજ્ઞ એક હૈ, વચન એક હૈ

અપેક્ષા આ નય યોતાના વાચ્યાર્થને વિશેષિતતર કરીને માને છે. ઋજુ
 સૂત્ર નય ‘તટઃ તટી તટમ્’ આ ભિન્ન ભિન્ન લિંગવાળા શબ્દોનો તથા ‘ગુરુઃ
 ગુરુવઃ’ આ ભિન્ન ભિન્ન વચનવાળા શબ્દોનો વાચ્યાર્થ એક જ માને છે.
 ત્યારે શબ્દ નય ‘સ્ત્રી, પુરુષઃ, નપુસકં’ પુરુષઃ પુરુષાઃ’ આ વિભિન્ન લિંગ,
 વચનવાળા શબ્દોની જેમ વિભિન્ન લિંગ અને વચનવાળા શબ્દોનો વાચ્યાર્થ
 ભિન્ન ભિન્ન જ માને છે, એક વાચ્યાર્થ રૂપ નહીં. તથા આ નય નામ
 સ્થાપના અને દ્રવ્યરૂપ ઈન્દ્રને માનતો નથી. કેમ કે આકાશ કુસુમની જેમ
 આ નામાદિક ઈન્દ્ર ભાવઈન્દ્રના કાર્યને કરવામાં અક્ષમ છે. ઋજુ સૂત્રનયની
 અપેક્ષા આ નય વડે સમ્મત પદાર્થમાં એજ વિશેષિતતરતમતા છે આ કથનથી
 આ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે ‘ત્યારે આ નય ભિન્ન, વચન યુક્ત શબ્દોનો
 વાચ્યાર્થ ભિન્ન ભિન્ન માને છે, ત્યારે જે શબ્દોનું લિંગ એક જ છે, વચન

મનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૫૦ નયસ્વરૂપનિરૂપણમ્

૮૮૧

શબ્દાનેકામિધેયત્વેનેચ્છતીતિ । તથા-સમમિરુદ્ધે નયે=સમમિરુદ્ધનયમતે વસ્તુનઃ=
ઈન્દ્રાદેરન્યત્ર શકાદૌ સંક્રમણમ્ અવસ્તુ-અવાસ્તવિકં ભવતીતિ । અયં ભાવઃ=
વાચકભેદેન મિશ્રતયા વાચ્યવિશેષાન્ સમમિરોહતિ-સમમિગચ્છતિ પ્રતિપદ્યતે યઃ
સ સમમિરુદ્ધઃ હતિ સમમિરુદ્ધસ્ય વ્યુત્પત્તિઃ । શબ્દનયો દિ ઇન્દ્રશકપુરન્દરાદિ
શબ્દાન્ એકામિધેયત્વેનેચ્છતિ । સમમિરુદ્ધનયસ્તુ તદપેક્ષયા વિશુદ્ધતરત્વાચાન્

उन शब्दों के वाच्यार्थ में भिन्नता नहीं है । इस प्रकार 'इन्द्रः शकः
पुरन्दरः' इन शब्दों का वाच्यार्थ एक ही है क्योंकि इन शब्दों में
लिङ्ग और वचन की समानता है । (वत्थूओ संक्रमणं होइ अवत्थूनए
सममिरुद्धे । वंजण अत्थ तदुभयं एवंभूओ विसेसेइ) सममिरुद्धनय
में इन्द्रादिरूप वस्तु का अन्यत्र-शकादि-में संक्रमण अवस्तु-अवास्त-
विक-होता है, ऐसी इस नय की मान्यता है । तात्पर्य इसका यह है
कि शाब्दिक धर्म भेद के आधार पर अर्थभेद करनेवाली बुद्धि ही जब
और भी आगे बढ़कर व्युत्पत्ति भेद का आश्रय लेने लग जाती है और
ऐसा मानने पर कि 'वाचकभेदेन भिन्नतया वाच्यविशेषान् सममि-
रोहति इति सममिरुद्धः' जहाँ पर अनेक जुदे २ शब्दों का एक ही
अर्थ मान लिया जाता है वहाँ पर भी वास्तव में उन सभी शब्दों का
एक अर्थ नहीं हो सकता किन्तु जुदा २ ही अर्थ होता है । क्योंकि इस
नय की व्युत्पत्ति ऐसी है । शब्दनय इन्द्र, शक, पुरन्दर, आदि शब्दों

એક છે, તે શબ્દોના વાચ્યાર્થમાં ભિન્નતા નથી. આ પ્રમાણે ઇન્દ્રઃ,
શકઃ પુરન્દરઃ' આ શબ્દોના વાચ્યાર્થ એક જ છે. કેમકે આ શબ્દોમાં
લિંગ અને વચનની સમાનતા છે. (વત્થૂઓ સંક્રમણં હોઈ અવત્થૂનએ સમમિ-
રુદ્ધે । વંજણ અત્થ તદુભયં એવંભૂઓ વિસેસેઈ) સમમિરુદ્ધ નયમાં
ઈન્દ્રાદિરૂપ વસ્તુનું અન્યત્ર શકાદિમાં સંક્રમણ-અવસ્તુ-અવાસ્તવિક હોય
છે, એવી આ નયની માન્યતા છે. તાત્પર્ય આનું આ પ્રમાણે છે કે
શાબ્દિક ધર્મ ભેદના આધાર પર અર્થભેદ કરનારી બુદ્ધિ જ ન્યારે વધારે
આગળ વધીને વ્યુત્પત્તિ ભેદના આશ્રયે રહેવા તત્પર થાય છે. અને આમ
માન્યા પછી કે-'વાચકભેદેન ભિન્નતયા વાચ્યવિશેષાન્ સમમિરોહતિ ઇતિ સમ-
મિરુદ્ધઃ' જ્યાં અનેક ભિન્ન ભિન્ન શબ્દોનો એક જ અર્થ માનવામાં આવે છે
ત્યાં પણ વાસ્તવમાં તે બધા શબ્દોનો એક જ અર્થ સંભવી શકે જ નહિ,
પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન અર્થ જ હોય છે. કેમ કે આ નયની વ્યુત્પત્તિ એવી
જ છે. શબ્દ નય ઇન્દ્ર, શક, પુરન્દર વગેરે શબ્દોનો વાચ્યાર્થ એક ઇન્દ્રરૂપ

અ. ૧૧૧

મિત્રામિથેયત્વેનચ્છતિ, તેણાં મિત્રપ્રવૃત્તિનિમિત્તસ્વાત્, સુરમનુજાદિશબ્દવત્ । તથા હિન્દતીતિ હિન્દ્રઃ, શક્નોતીતિ શકઃ, પુરં દારયતીતિ પુરન્દરઃ । રૂપાદિષુ પરમૈશ્વર્યાદોનિ મિત્રાન્યેવ પ્રવૃત્તિનિમિત્તાનિ । મિત્રપ્રવૃત્તિનિમિત્તત્વે સત્યપિ એકાર્થત્વાઽભ્યુપગમે ઘટપટાદિશબ્દાનામપ્યેકાર્થત્વમાપયેત । રૂપં ચાતિપસક્તઃ

કા વાચ્યાર્થ એક હિન્દ્રરૂપ પદાર્થ માનતા હૈ । પરંતુ યહ નય યહ તર્ક કરતા હૈ કિ જય લિંગાદિ કે ભેદ સે અર્થ ભેદ હોતા હૈ-તય શબ્દભેદ સે બી અર્થભેદ કયોં નહીં હોગા-અવશ્ય ૨ હોગા । રૂપીલિયે યહ નય શબ્દ કી અપેક્ષા વિશુદ્ધતરમાના ગયા હૈ । કયોંકિ શબ્દનય મેં તો શબ્દોં કી અપને અર્થ મેં પ્રવૃત્તિ કા નિમિત્ત હૈ હી નહીં ઓર રૂપ નય મેં હૈ, અતઃ પ્રવૃત્તિ કા નિમિત્ત જય મિત્ર ૨ હૈ તો, મનુજ આદિ શબ્દોં કે જૈસા ઓન શબ્દોં કા વાચ્યાર્થ બી મિત્ર મિત્ર હી હૈ । એક કેસે હો ? જૈસે હિન્દતીતિ હિન્દ્રઃ-જો પરમૈશ્વર્ય કા અનુભવ કરતા હૈ, વહ હિન્દ્ર હૈ, 'શક્નોતીતિ શકઃ' 'જો શક્તિ શાલી હોતા હૈ, વહ શક હૈ, 'પુરં દારયતીતિ પુરન્દરઃ' જો પુર કો વિદારિત કરતા હૈ, વહ પુરન્દર હૈ, રૂપ પ્રકાર યહ નય રૂપ રૂપ હિન્દ્ર શકાદિ એકાર્થક શબ્દોં કા બી વ્યુત્પત્તિ કે અનુસાર જુદા ૨ અર્થ કરતા હૈ । કયોંકિ યહાં પરમૈશ્વર્યાદિક પ્રવૃત્તિ કે નિમિત્ત મિત્ર ૨ હી હૈ । શબ્દોં કી પ્રવૃત્તિ કે નિમિત્ત પરમૈશ્વર્યાદિક મિત્ર ૨ હોને પર બી યદિ હિન્દ્રાદિક

પદાર્થ માને છે. પરંતુ આ નય આ તર્ક કરે છે કે જ્યારે લિંગાદિ લેઠી અર્થ લેઠ હોય છે. ત્યારે શબ્દ લેઠી પણ અર્થ લેઠ કેમ નહીં હોય. ચોક્કસ થશે જ. એથી જ આ નય શબ્દનયની અપેક્ષાએ વિશુદ્ધતર માનવામાં આવે છે. કેમ કે શબ્દનયમાં તો શબ્દોની પોતાના અર્થમાં પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત છે જ નહિ અને આ નયમાં છે. એથી પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત જ્યારે ભિન્ન ભિન્ન છે ત્યારે મનુજ આદિ શબ્દોની જેમ તે શબ્દોનો વાચ્યાર્થ પણ ભિન્ન ભિન્ન જ છે. એ કેવી રીતે સંભવી શકે છે ? જેમ 'હિન્દતીતિ-હિન્દ્રઃ' જે પરમૈશ્વર્યની અનુભૂતિ કરે છે, તે હિન્દ્ર છે. 'શક્નોતીતિ શકઃ' જે શક્તિશાલી હોય છે, તે શક છે. 'પુરં દારયતીતિ પુરન્દરઃ' જે પુરને વિદારિત કરે છે તે પુરન્દર છે. આ પ્રમાણે આ નય આ હિન્દ્ર શકાદિ એકાર્થક શબ્દોનો પણ વ્યુત્પત્તિ મુજબ ભિન્ન ભિન્ન જ અર્થ કરે છે. કેમકે અહિયાં પરમૈશ્વર્યાદિક પ્રવૃત્તિના નિમિત્તો ભિન્ન ભિન્ન છે. શબ્દોની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તો પરમૈશ્વર્યાદિક ભિન્ન હોવા છતાંએ જે હિન્દ્રાદિક શબ્દોનો વાચ્યાર્થ એક જ માનવામાં આવે તો ઘટ-પટ

મનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૫૦ નયસ્વરૂપનિરૂપણમ્

૮૮૩

સમાપદ્યેત । શબ્દનયસ્ય વિશુદ્ધતરત્વાભાવાત્તન્નયમતેન ઇન્દ્રશકયોરેકાભિધેયત્વં સ્વીકૃત્ય પરમૈશ્વર્યરૂપસ્ય વસ્તુનઃ શકનલક્ષણે વસ્ત્વન્તરે સંક્રમણં ક્રિયતે, તદસ્ય નયસ્ય મતેનાસમ્મવિત્વાદવસ્તુ । ન હિ ય એવ પરમૈશ્વર્યપર્યાયઃ સ એવ શકનપર્યાયો ભવિતુમર્હતિ । અન્યથા તુ સર્વપર્યાયાણાં સાઙ્કર્યમાપદ્યેત । इत्थं च समभिरूढनयः समानलिङ्गवचनान् इन्द्रशकपुरन्दरादिशब्दानपि भिन्नाभिधेयत्वेनैवेच्छतीति बोध्यमिति । एवंभूतो नयस्तु व्यञ्जनार्થं तदुभयम्-व्यज्यतेऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनं शब्दः, अर्थः=शब्दमतिपाद्यरूपः, व्यञ्जनं च अर्थश्च व्यञ्जनार्थी, तौ च तदुभयं चेति-

શબ્દાં કા વાચ્યાર્થ એક હી માના જાવે તો ઘટ પટ આદિ શબ્દોં કા બી અર્થ એક હોને કા પ્રસંગ પ્રાપ્ત હો સકતા હૈ । શબ્દનય મેં વિશુદ્ધતરતા કા અભાવ હોને સે ડસ નય કી માન્યતાનુસાર ઇન્દ્ર શક ઇન દો શબ્દોં મેં એકાર્થવાચ્યતા સ્વીકાર કરકે પરમૈશ્વર્યરૂપ ઇન્દ્રવસ્તુ કા શકનલક્ષણ શક, વસ્ત્વન્તર મેં સંક્રમણ કર લિયા જાતા હૈ, સો યહ સંક્રમણ હસ સમભિરૂઢ નય કી માન્યતા મેં અસંભવિત હોને સે અવાસ્તવિક હૈ । ક્યોંકિ જો પરમૈશ્વર્ય પર્યાય હૈ, વહી શકનપર્યાય નહીં હો સકતી । નહીં તો સમસ્ત પર્યાયોં મેં એકત્વ આને સે સંકરતા કા પ્રસંગ પ્રાપ્ત હોગા । હસ પ્રકાર સમભિરૂઢનય સમાન લિંગ વચનવાલે ઇન્દ્ર, શક પુરન્દર આદિ શબ્દોં કો બી ભિન્ન ૨ અભિધેયવાલા માનતા હૈ । એસા જાનનાં ચાહિયે । એવંભૂતનય વ્યંજન અર્થ ઓર તદુભય ઇનકો નૈયત્યેન સ્થાપિત કરતા હૈ । વ્યંજન કા અર્થ ‘વ્યજ્યતેઽર્થોઽનેન’ હસ વ્યુત્પત્તિ કે અનુસાર શબ્દ હૈ । ક્યોંકિ શબ્દ

વગેરે શબ્દોનાં પણ અર્થ એક થવાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. શબ્દ નયમાં વિશુદ્ધતરતાનો અભાવ હોવાથી તે નયની માન્યતા મુજબ ઇન્દ્ર, શક આ બે શબ્દોમાં એકાર્થ વાચ્યતા સ્વીકાર કરીને ‘પરમૈશ્વર્ય’ રૂપ ઇન્દ્ર વસ્તુનું શકન લક્ષણ શક વસ્ત્વન્તરમાં સંક્રમણ કરી લેવામાં આવે છે. તો આ સંક્રમણ આ સમભિરૂઢ નયની માન્યતામાં અસંભવિત હોવાથી અવાસ્તવિક છે. કેમ કે બે પરમૈશ્વર્ય પર્યાય છે, તે જ શકન પર્યાયમાં હોય શકે જ નહિ, નહીંતર સમસ્ત પર્યાયોમાં એકત્વ આવવાથી સંકરતાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે. આ પ્રમાણે સમાભિરૂઢ નય સમાન લિંગ, વચનવાળા ઇન્દ્ર, શક, પુરન્દર આદિ શબ્દોની પણ ભિન્ન ભિન્ન અભિધેયવાળી માન્યતા છે. આમ બાણવું જોઈએ, એવંભૂત નય વ્યંજન અર્થ અને તદુભય એમને નૈયત્યેન સ્થાપિત કરે છે. વ્યંજનનો અર્થ—‘વ્યજ્યતેઽર્થોઽનેન’ આ વ્યુત્પત્તિ મુજબ શબ્દ વડે જ અર્થ વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. શબ્દ વડે બે પ્રતિપાદ્ય હોય છે, તે અર્થ કહેવાય

વ્યજ્ઞનાર્થ—તદુભયમ્, વિશેષયતિ—નૈયત્યેન સ્થાપયતિ—શબ્દમર્થેન અર્થ ચ શબ્દેન વિશેષયતીતિ યાત્રદિતિ ગાથાર્થઃ । યત્ક્રિયાવિશિષ્ટં વસ્તુ શબ્દેનોચ્યતે તામેવ ક્રિયાં કુર્વંતીમ્ એવંભૂતમુચ્યતે, એવં=શબ્દેનોચ્યમાનં ચેષ્ટાક્રિયાદિકં પ્રકારં ભૂતં=પાસમિતિવ્યુત્પત્તેઃ । એવંભૂતવસ્તુપ્રતિપાદકો નયોઽપ્યુપચારાદેવમ્ભૂત ઉચ્યતે । અથવા—શબ્દેન યથેષ્ટાક્રિયાદિકઃ પ્રકાર ઉચ્યતે, તદ્વિશિષ્ટસ્યેવ વસ્તુનોઽપ્યુપગમાત્ એવં શબ્દપ્રતિપાદોઽત્ર ચેષ્ટાક્રિયાદિકઃ પ્રકારો बोध्यः, તં ભૂતં=પાસો નય એવમ્ભૂતઃ । અત્રોપચારો નાશ્રીયતે । તદેવમ્ એવમ્ભૂતશબ્દસ્ય વ્યુત્પત્તિર્बोध्या ।

કે દ્વારા હી અર્થ વ્યક્ત ક્રિયા જાતા હૈ । શબ્દ દ્વારા જો પ્રતિપાદ્ય હોતા હૈ, વહ અર્થ કહલાતા હૈ । વ્યજ્ઞન ઓર અર્થ યે તદુભય શબ્દ સે લિયે ગયે હૈ । યહ નય શબ્દ કો અર્થ સે ઓર અર્થ કો શબ્દ કે સાથ વિશેષિત કરતા હૈ । યહી સામાન્યરૂપ મે ગાથા કા અર્થ હૈ । તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈ કિ યહ નય હતની અધિક ગહરાઈ મેં પહુંચ કર શબ્દ કે અર્થ કા ઓર ઉસ અર્થ કો કહનેવાલે ઉસ શબ્દ કા વિચાર કરતા હૈ કિ ફિર હસકે આગે ઓર કોઈ કલ્પના ઉદ્ભવિત નહીં હોતી । તર્કના ફિર યહાં હાર માન જાતી હૈ—વહ કહતા હૈ કિ—‘યદિ વ્યુત્પત્તિ કે ભેદ સે ભેદ માના જા સકતા હૈ, તથ તો એસા બી માનનાં ચાહિયે—કિ જબ વ્યુત્પત્તિ સિદ્ધઅર્થ ઘટિત હોતા હો તમીં ઉસ શબ્દ કા વહ અર્થ વાચ્યરૂપ સે સ્વીકાર કરના ચાહિયે તથા ઉસ શબ્દ કે દ્વારા ઉસ અર્થ કા પ્રતિપાદન કરના ચાહિયે । અન્યથા નહીં । યહી હસ ગાથા કા ભાવાર્થ હૈ । જિસ ક્રિયા વિશિષ્ટવસ્તુ શબ્દ કે દ્વારા પ્રતિપાદિત કી જાતી હૈ,

છે, વ્યંજન અને અર્થ એએ તદુભય શબ્દ વડે પ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. આ નય શબ્દને અર્થથી અર્થને શબ્દની સાથે વિશેષિત કરે છે, એજ સામાન્ય રૂપથી ગાથાનો અર્થ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે આ નય આટલી બધી ગંભીરતાથી શબ્દના અર્થ અને તે અર્થને કહેનાર શબ્દ વિષે વિચાર કરે છે કે પછી તે વિષે કોઈપણ ભાતની કલ્પના જ સંભવી શકે નહિ. તર્કણા પણ અહીં પરાજિત થઈ બચ છે. તે કહે છે કે ‘જો વ્યુત્પત્તિ ભેદથી ભેદ માની શકાય તો આ પ્રમાણે પણ માનવું જોઈએ કે ‘ન્યારે વ્યુત્પત્તિ સિદ્ધ અર્થ ઘટિત થતો હોય તો જ તે શબ્દનો તે અર્થ વાચ્યરૂપથી સ્વીકાર કરવો જોઈએ. તથા તે શબ્દ વડે તે અર્થનું પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ. અન્યથા નહિ. એજ આ ગાથાનો ભાવાર્થ છે. જે ક્રિયા વિશિષ્ટ વસ્તુ શબ્દ વડે

મનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૫૦ નયસ્વરૂપનિરૂપણમ્

૮૮૫

અયં નયો ઘટતે=યોપિન્મસ્તકાઘારુદ્ધેષ્ટતે ઇતિ ઘટશબ્દસ્ય પ્રવૃત્તિનિમિત્તમનુરુદ્ધયદૈવાસૌ યોપિન્મસ્તકારુદ્ધતયા જલાહરણચેષ્ટાવાન્ ભવતિ તદૈવાયં ઘટ ઇતિ મનુતે નાન્યદા, તથા તથાવિધચેષ્ટાન્ત એવાસ્ય વાચકો ઘટશબ્દો ભવતિ ન તુ તથાવિધચેષ્ટામકુર્વતો વાચકો ભવતીતિ ચાપિ મનુતે । એવં ચાસ્ય નયસ્ય મતેન તથાવિધચેષ્ટાયા અભાવે ઘટપદાર્થે ઘટત્વં, ઘટશબ્દે ચ ઘટપદાર્થવાચકત્વં નાસ્તીતિ માથા-

ઉસ ક્રિયા કો કરતી હૃદૈ વહ વસ્તુ એવંભૂત કહી જાતી હૈ । કયોંકિ વહ વસ્તુ એવં શબ્દ સે કહે ગયે હૈં ઉસ પ્રકાર કે ચેષ્ટા ક્રિયા આદિ રૂપ પ્રકાર કો ભૂત પ્રાપ્ત હો રહી હૈ । હસલિયે વહ એવંભૂત હૈ એસી એવંભૂત કી વ્યુત્પત્તિ હૈ । હસ એવંભૂત વસ્તુ કા પ્રતિપાદક જો નય હૈ, વહ બી ઉપચાર સે એવંભૂત કહલાતા હૈ । અથવા-શબ્દ સે જો ચેષ્ટા ક્રિયાદિક પ્રકાર કહા જાતા હૈ, ઉસ પ્રકાર સે વિશિષ્ટ હી વસ્તુ કા હસ નય મેં અભ્યુપગમ હૈ । હસ કારણ 'એવં' શબ્દ દ્વારા પ્રતિપાદ્ય જો ચેષ્ટા ક્રિયાદિક પ્રકાર હૈ, વહ હસ નય મેં લિધા ગયા હૈ અતઃ ઉસ પ્રકાર કો જો નય પ્રાપ્ત હૈ, વહ એવંભૂત હૈ । યહાં ઉપચાર કા આશ્રય નહીં લિધા હૈ । હસ પ્રકાર સે યહ 'એવંભૂત' શબ્દ કી વ્યુત્પત્તિ જાનની ચાહિયે । યહ નય 'ઘટતે ઇતિ ઘટઃ' હસ વ્યુત્પત્તિ કે અનુસાર હી ઘટ કો ઘટ માનેગા અર્થાત્ જય વહ સ્ત્રી કે મસ્તક પર રહ્યા હુઆ હોગા ઓર જલાઘાહરણ ક્રિયારૂપ ચેષ્ટાશાલી હોગા, તમી વહ ઘટ શબ્દ કી પ્રવૃત્તિ કે નિમિત્ત કો લેકર ઘટ શબ્દ કા વાચ્ય હો સકેગા,

પ્રતિપાદિત કરવામાં આવે છે, તે ક્રિયાને કરતી તે વસ્તુ એવંભૂત કહેવામાં આવે છે. કેમ કે તે વસ્તુને શબ્દથી કહેવામાં આવેલ છે. તે પ્રકારના ચેષ્ટા ક્રિયા વગેરે રૂપ પ્રકારને ભૂત પ્રાપ્ત થઈ રહી છે. એથી તે એવંભૂત છે. એવી એવંભૂતની વ્યુત્પત્તિ છે. આ એવંભૂત વસ્તુને પ્રતિપાદક જે નય છે. તેને પણ ઉપચારથી એવંભૂત કહેવામાં આવે છે. અથવા શબ્દની ચેષ્ટા ક્રિયા દ્વિત્વ પ્રકાર કહેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે જ વિશિષ્ટ વસ્તુને જ આ નયમાં અભ્યુપગમ છે. આ કારણથી 'એવં' આ શબ્દ વડે પ્રતિપાદ્ય જે ચેષ્ટા ક્રિયાદિક પ્રકાર છે, તે આ નયમાં અકલ્પ કરવામાં આવેલ છે. એથી તે પ્રકારને જે નય પ્રાપ્ત કરે છે, તે એવંભૂત છે. અહીં ઉપચારશ્રય અકલ્પ કરવામાં આવેલ નથી. આ પ્રમાણે આ 'એવંભૂત' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જાણવી જોઈએ. આ નય 'ઘટતે ઇતિ ઘટઃ' આ વ્યુત્પત્તિ મુજબ જ ઘટને ઘટ માનશે એટલે કે જ્યારે તે સ્ત્રીના મસ્તક પર મૂકેલ હશે જલાઘાહરણ ક્રિયારૂપ ચેષ્ટાશાલી હશે. ત્યારે જ તે ઘટ શબ્દની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તના આધારે ઘટ શબ્દનો વાચ્ય

અભિપ્રાયઃ । ઇત્યમુક્તાઃ સપ્ત સૂત્રનયાઃ । ઇષામુત્તરોત્તરભેદપ્રભેદા અન્યતોઽવસેયાઃ ।
 એતે નયાઃ પરસ્પરં નિરપેક્ષાઃ સન્તો દુર્નયા ભવન્તિ, પરસ્પરં સાપેક્ષાસ્તુ સુનયા
 ઇતિ । સર્વેશ્ચ સુનયૈર્મિલિતૈઃ સ્યાદ્વાદ ઇત્યલમતિવિસ્તરેણ । અત્ર કશ્ચિત્ શङ્કતે-
 નનુ ય એતે નયા ઉક્તાસ્તૈવાં પ્રસ્તુતપ્રકરણે કિં પ્રયોજનમિતિ ચેદાહ-પ્રક્રાન્તં
 એસા યહ માનતા હૈ । યદિ વહ ઘટ કહીં દૂસરી જગહ રત્તા હૈ, ઓર
 જલાચાહરણ ક્રિયારૂપ ચેષ્ટા સે શૂન્ય હૈ તો વહ હસ નયકી દૃષ્ટિ મેં
 ઘટ નહીં કહલાવેગા । તથા જય ઘટ હસ પ્રકાર કી ચેષ્ટા મેં
 રત્ત હો રહા હોગા-તમો જાકર ઉસે ઘટ શબ્દ 'ઘટ' કહેગા-પરંતુ જબ
 વહ હસ પ્રકાર કી ચેષ્ટા નહીં કર રહા હોગા-તય ઉસકા ઘટ શબ્દ
 વાચક નહીં હોગા । એસી બી હસ નય કી માન્યતા હૈ । હસ પ્રકાર હસ
 નય કે મત સે તથાવિધ ચેષ્ટા કે અભાવ હોને પર ઘટપદાર્થ મેં ઘટત્વ
 ઓર શબ્દ મેં ઘટપદાર્થ વાચકત્વ નહીં હોતા હૈ, એસા હસ ગાથા કા
 અભિપ્રાય હૈ । હસ પ્રકાર સે યે સાત સૂત્રનય કહે । હનકે ઉત્તરોત્તર
 ભેદ પ્રભેદ અન્ય ગ્રન્થોં સે જાનના ચાહિયે । યે નય જબ પરસ્પર નિર-
 પેક્ષ રહા કરતે હૈ, તય યે દુર્નય-નયાભાસ-કહે જાતે હૈ, ઓર જબ
 યે પરસ્પર સાપેક્ષવાદ સે મુદ્રિત હોતે હૈ, તય યે સુનય કહલાતે હૈ । હન
 સર્વમિલિત સુનયોં સે સ્યાદ્વાદ બનતા હૈ । યહાં કોઈ શંકા કરતા હૈ કિ-
 -'જો નય યહાં કહે ગયે હૈ, ઉનકા પ્રસ્તુત પ્રકરણ મેં કયા પ્રયોજન હૈ ?

થશે. આમ આ માને છે. જો તે ઘટ કોઈ બીજા સ્થાને મૂકવામાં આવેલ હોય
 અને જલાચાહરણ ક્રિયા રૂપ ચેષ્ટાથી શૂન્ય હોય તો તે આ નયની દૃષ્ટિમાં ઘટ
 કહેવાશે નહિ. તથા જ્યારે ઘટ આ જાતની ચેષ્ટામાં રત્ત થઈ રહેલ હશે ત્યારે
 જ તેને ઘટ શબ્દ 'ઘટ' કહેશે, પરંતુ જ્યારે તે આ જાતની ચેષ્ટા કરતો નહીં
 હોય ત્યારે તે ઘટ શબ્દ વાચક નહીં થશે. એવી પણ આ નયની માન્યતા
 છે. આ પ્રમાણે આ નયના મત મુજબ તથાવિધ ચેષ્ટાનો અભાવ હોવાથી
 ઘટ પદાર્થમાં ઘટત્વ અને ઘટ શબ્દમાં ઘટ પદાર્થ વાચકત્વ નહિ થાય, એવો
 આ ગાથાનો અભિપ્રાય છે. આ પ્રમાણે આ સાત મૂલ નયો કહેવામાં આવ્યા
 છે. એમના ઉત્તરોત્તર ભેદ પ્રભેદ અન્ય ગ્રન્થોમાંથી જાણી લેવા જોઈએ. આ
 નયો જ્યારે પરસ્પર નિરપેક્ષ રહે છે ત્યારે તેને દુર્નય-નયાભાસ કહેવામાં આવે
 છે, અને જ્યારે એઓ પરસ્પર સાપેક્ષવાદથી મુદ્રિત થાય છે, ત્યારે એઓ
 સુનય કહેવાય છે. આ સર્વે મિલિત સુનયોથી સ્યાદ્વાદ બને છે. અહીં કોઈ
 શંકા કરે છે કે 'જે નય અહીં કહેવામાં આવ્યા છે પ્રસ્તુત પ્રકરણ સાથે
 તેમનો શો સંબંધ છે ?

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૫૦ નયસ્વરૂપનિરૂપણમ્

૮૮૭

સામાયિકાધ્યયનં હિ પ્રથમમુપક્રમેણ ઉપક્રાન્તં ભવતિ, તતો નિક્ષેપેણ યથાસંભવં નિક્ષિપ્યતે, તતશ્ચાનુગમેન અનુગમ્યતે, તતઃ પુનરેતદ્ નયૈર્વિચાર્યતે ઇતિ ઉપક્રાન્ત સામાયિકાધ્યયનસ્ય વિચારણૈવ ઇષાં પ્રયોજનં બોધ્યમિતિ । નનુ યૈષા સામાયિકા-ધ્યયનસ્ય નયૈર્વિચારણા ક્રિયતે, સા વિચારણા મતિસૂત્રમભિપ્રેતા ? ઉત વા સર્વા-ધ્યયનસ્ય ? યદિ પ્રથમઃ પક્ષોઽભિમતસ્તર્હિ સોઽયુક્ત એવ, ‘ન નયા સમોયરંતિ ઇહં’ ઇત્યનેન કાલિકશ્રુતે મતિમૂત્રં નયવિચારસ્ય મતિવિદ્વત્વાત્ । અથ દ્વિતીયઃ પક્ષ-ભેદભિમતસ્તર્હિ સોઽપ્યયુક્ત એવ, યતઃ પ્રાગુપોદ્ઘાતનિર્યુત્તયનુગમે ‘ન નયોયાર-

ઉત્તર—પૂર્વપ્રક્રાન્ત સામાયિક અધ્યયન સર્વ પ્રથમ ઉપક્રમ સે ઉપ-ક્રાન્ત હોતા હૈ । હસકા નિક્ષેપ સે યથાસંભવ વહ નિક્ષિપ્ત હોતા હૈ । બાદ મેં અનુગમ સે વહ અનુગમ્ય—(જાનને યોગ્ય) હોતા હૈ । હસકે બાદ નયોં સે હસકા વિચાર કિયા જાતા હૈ । હસ પ્રકાર હનકા પ્રયોજન હૈ, એસા જાનના ચાહિયે ।

શંકા—હન નયોં સે સામાયિક અધ્યયન કી જો વિચારણા કી જાતી હૈ, સો કયા વહ હરેક સૂત્રકી કી જાતી હૈ ? યા સર્વ અધ્યયન કી ? યદિ પ્રથમપક્ષ કો લેકર આપ કહો કિ—‘હરેક સૂત્ર કી નયોં સે વિચારણા કી જાતી હૈ—સો યહ બાત ઠીક નહીં હૈ કયોંકિ ‘ન નયા સમોયરંતિ ઇહં’ હસ પાઠ દ્વારા યહ પહિલે હી સ્પષ્ટ કર દિયા ગયા હૈ કિ ‘કાલિકશ્રુત મેં પ્રતિમૂત્ર મેં નયવિચાર નહીં હોતા હૈ । યદિ દ્વિતીય પક્ષ કો લેકર આપ કહો કિ—‘સમસ્ત સામાયિક અધ્યયન કા

ઉત્તર:—પૂર્વ પ્રક્રાન્ત સામાયિક અધ્યયન સર્વ પ્રથમ ઉપક્રમથી ઉપ-ક્રાન્ત હોય છે. એના પછી નિક્ષેપથી યથાસંભવ તે નિક્ષિપ્ત હોય છે. ત્યાર બાદ અનુગમથી તે અનુગમ્ય (જાણવા યોગ્ય) હોય છે. એના પછી નયોના આધારે તેના વિષે વિચાર કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે એમના વડે ઉપ-ક્રાન્ત સામાયિક અધ્યયનનો વિચાર એજ એમનું પ્રયોજન છે, આમ જાણવું જોઈએ.

શંકા:—આ નયેથી સામાયિક અધ્યયનની જે વિચારણા કરવામાં આવે છે, તે શું દરેકે દરેક સૂત્રની કરવામાં આવે છે? અથવા અધ્યયનની? જે પ્રથમ પક્ષના આધારે તમે કહો કે ‘દરેક સૂત્રની નયોના આધારે વિચારણા કરવામાં આવે છે, તો આ વાત ઉચિત નથી. કેમ કે ‘ન નયા સમોયરંતિ ઇહં’ આ પાઠ વડે આ વાત પહેલાં જ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે ‘કાલિકશ્રુતમાં પ્રતિસૂત્રમાં નય વિચાર થતો નથી.’ જે દ્વિતીય પક્ષના આધારે તમે કહો કે ‘સમસ્ત સામાયિક અધ્યયનનો નયના આધારે વિચાર કરવામાં આવે છે તો આ

ળાણુમણ' હત્યજ સમસ્તાધ્યયનવિષયો નયવિચાર ઉક્ત એવ । તથા ચ-સૂત્રસમુદાયરૂપમેવ સમસ્તાધ્યયનમ્ , સમસ્તાધ્યયને નયૈર્વિચારિતે પ્રતિસૂત્રમપિ નયૈર્વિચારિતમેવ મવતિ । હત્યં ચાપિ દ્વિતીયઃ પક્ષોડ્યુક્તઃ ? ઇતિ ચેદાહ-પ્રતિસૂત્રં યદ્ નયવિચારઃ પ્રતિષિદ્ધઃ સોડ્નુમત એવ । સોડ્પિ ચ 'આસજ્ઞ ડ સોયારં' નણ નયવિસારઓ વૂયા' છાયા-આસઘ તુ શ્રોતારં નયાન્ નયવિશારદો વૂયાત્' હત્યનેનાપશાદિક એવાનુજ્ઞાતઃ । યત્તુ દ્વિતીયપક્ષમાશ્રિત્ય પ્રાણુપોદ્ધાતનિર્ચુક્તૌ સમસ્તાધ્યયનવિષયસ્ય નયવિચારસ્યોપન્યસ્તત્તાદન્ન પુનસ્તદુપન્યાસો નિર્થક ઇત્યુક્તં મયો' સે વિચાર કિયા જાતા હૈ' સો યહ બી અયુક્ત હી હૈ, વયોંકિ પહિલે ડપોદ્ધાતનિર્ચુક્ત્યનુગમ મેં' 'નણ સમોયારળાણુમણ' યહાં સમસ્ત અધ્યયન વિષયવાલા નયવિચાર કહા હી જા ચુકા હૈ । તથા-સૂત્રોં કા સમુદાય રૂપ હી તો સમસ્ત અધ્યયન હોતા હૈ । જબ સમસ્ત અધ્યયન નયોં સે વિચારિત હો જાતા હૈ, તો અધ્યયન કા હરએક સૂત્ર બી નયોં સે વિચારિત હો હી જાતા હૈ । હસ પ્રકાર બી દ્વિતીય પક્ષ અયુક્ત ઠહરતા હૈ ।

ઉત્તર--પ્રતિસૂત્ર મેં નય વિચાર નહીં હોતા હૈ-વયોંકિ વહાં પ્રતિષિદ્ધ કહા ગયા હૈ-સો હસ વાત કો તો હમ બી માનતે હૈં । તથા 'આસજ્ઞ ડ સોયારં નણ નયવિસારઓ વૂયા' કહીં ૨ જો એસી વાત કહી ગઈ કિ- 'નય વિશારદ શ્રોતાજનોં કે અનુસાર નયોં કા કથન કરે' સો યહ બી અપવાદિક કથન હી માના ગયા હૈ । જો દ્વિતીયપક્ષ કો લેકર યહ કહા હૈ કિ 'પહિલે ડપોદ્ધાતનિર્ચુક્તિ મેં સમસ્ત અધ્યયન

વાત પણ અયુક્ત જ છે, કેમ કે પહેલાં ઉપોદ્ધાત નિર્ચુક્ત્યનુગમમાં "નણ સમોયારળાણુમણ" અહીં સમસ્ત અધ્યયનવાળા નય વિચાર કહેવામાં આવેલ જ છે. તથા સૂત્રેના સમુદાય રૂપ જ સમસ્ત અધ્યયન હોય છે. જ્યારે સમસ્ત અધ્યયન નયોના આધારે વિચારિત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે દ્વિતીય પક્ષ અયુક્ત સ્થિર થાય છે.

ઉત્તર:—પ્રતિસૂત્રમાં નય વિચાર થતો નથી કેમ કે તે ત્યાં પ્રતિષિદ્ધ કહેવામાં આવેલ છે. અને એ વાત તો અમે પણ માનીએ જ છીએ. તથા 'આસજ્ઞ ડ સોયારં નણ નયવિસારઓ વૂયા' કોઈ કોઈ સ્થાને આ રીતે કહેવામાં આવ્યું છે કે 'નય વિશારદો શ્રોતાઓને પોતાની સમક્ષ રાખીને નયોતું કથન કરે' તો આ વાત પણ અપવાદિક કથન જ માનવામાં આવેલ છે. જે દ્વિતીય પક્ષને લઈને આમ કહેવામાં આવ્યું છે. કે 'પહેલાં ઉપોદ્ધાત નિર્ચુક્તિમાં

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨^{૧૦} નયસ્વરૂપનિરૂપણમ્

૮૮૯

તદપિ સિદ્ધાન્તાજ્ઞાનવિલસિતમેવ, યતશ્ચતુર્થમનુયોગદ્વારમેવ નયવક્તવ્યતાયા મૂલ-
સ્થાનમ્, અત્ર સિદ્ધાનામેવ નયાનાં તત્રોપન્યાસઃ કૃતઃ । યદપિ ચોક્ત-સમસ્તા-
ધ્યયને નયૈર્વિચારિતે પ્રતિમૂત્રમપિ નયૈર્વિચારિતમેવ મવતીતિ, તદપ્યજ્ઞાનવિલસિત-
મેવ, સમુદાયસમુદાયિનોઃ કાર્યાદિભેદતઃ કથંચિદ્ ભેદસિદ્ધેઃ । તથાહિ-રથસ્ય
एकैकस्मिन्नवयवेऽपरिदृश्यमानमपि कार्यमवयवसमुदायरूपे रथे समुपलभ्यते । इत्थं
चावयवावयविनोઃ કાર્યભેદઃ સામર્થ્યાસામર્થ્યલક્ષણો વિરુદ્ધધર્માધ્યાસશ્ચ પ્રત્યક્ષ
एव । यदि चेत्थं तेऽनभिमतं भवेत्तर्हिसमस्तं विश्वमेकं स्यात्, ततश्च सद्योत्पत्ति-

કે વિષયવાલા નય વિચાર તો ક્રિયા જા ચુકા હૈ, ફિર યહાં ઉસકા
ઉપન્યાસ કરના નિરર્થક હી હૈ' સો યહ કથન બી સિદ્ધાન્ત સબન્ધી
અજ્ઞાન કો પ્રકટ કરતા હૈ-કર્પોક્તિ-'બૌધા જો અનુયોગ દ્વાર હૈ, વહી
નયવક્તવ્યતા કા મૂલસ્થાન હૈ । કર્પોક્તિ યહાં સિદ્ધ હુએ હી નયો કા
વહાં ઉપન્યાસ ક્રિયા ગયા હૈ । તથા ઇસ વિષય મેં જો એસા કહા ગયા
હૈ કિ-'સમસ્ત અધ્યયન નયો દ્વારા વિચારિત હો જાતા હૈ, તબ હરેક
સૂત્ર બી નય વિચાર કા વિષય બન હી જાતા હૈ'-સો એસા કહના બી
ઉચિત નહીં હૈ-કર્પોક્તિ સમુદાય ઓર સમુદાયી મેં કાર્ય આદિ કે ભેદ
કી સિદ્ધિ માની જાતી હૈ । જૈસે રથ કે એક-એક અવયવ મેં જો કામ
હોતા હુઆ દિખાઈ નહીં પડતા હૈ વહ કાર્ય ઊન અવયવો કે સમુદાય
રૂપ રથ મેં ઉપલબ્ધ હોતા હૈ । ઇસ પ્રકાર અવયવ ઓર અવયવી મેં કાર્ય
ભેદ તથા સામર્થ્ય અસામર્થ્યરૂપ વિરુદ્ધધર્મો કા અધ્યાસ યહ સબ
પ્રત્યક્ષ હી હૈ । યદિ ઇસ પ્રકાર સે તુમ્હેં સમુદાય સમુદાયી મેં ભેદ અન-

સમસ્ત અધ્યયનના વિનયવાળો નય વિચાર તો કરવામાં આવેલ જ છે, પછી
અહીં તેનો ઉપન્યાસ કરવો નિર્ર્થક જ છે. તો આ કથન પણ સિદ્ધાન્ત
સંબન્ધી અજ્ઞાનને જ પ્રકટ કરે છે. કેમ કે ચતુર્થ જે અનુયોગદ્વાર છે તે
જ નયવક્તવ્યતાનું મૂલસ્થાન છે. કેમ કે અહીં સિદ્ધ થયેલ નયોનો ત્યાં
ઉપન્યાસ કરવામાં આવેલ છે. તથા આ સંબંધમાં જે આ પ્રમાણે કહેવામાં
આવેલ છે કે સમસ્ત અધ્યયન નયો દ્વારા વિચારિત થઈ જાય છે ત્યારે દરેકે
દરેક સૂત્ર પણ નય વિચારનો વિષય થઈ જ જાય છે. તો આ રીતે કહેવું
ઉચિત નથી. કેમ કે સમુદાય અને સમુદાયીમાં કાર્ય આદિના ભેદથી કથંચિત્
ભેદની સિદ્ધિ માનવામાં આવી છે. જેમ રથના એકે-એક અવયવમાં જે
કામ થતું હોવાતું નથી તે કાર્ય તે અવયવોના સમુદાય રૂપ રથમાં ઉપલબ્ધ
થાય છે. આ પ્રમાણે અવયવ અને અવયવીમાં કાર્યભેદ તથા સામર્થ્ય
અસામર્થ્યરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મોનો અધ્યાસ આ બધું પ્રત્યક્ષ જ છે. જે આ
રીતે તમને સમુદાય-સમુદાયીમાં ભેદ અનભિમત હોય તો પછી સમસ્ત વિશ્વ

અં ૧૧૨

રવિ પ્રસજ્જેત । ન ચ તથા મવતિ તસ્માત્ સમુદાયસમુદાયિનોર્ભેદઃ સુસ્પષ્ટ એવ । સંખ્યાસંજ્ઞાદિભ્યોઽપિ તદ્ભેદો માવનીયઃ । ઇત્યં ચ નયવિચારસ્ય ક્વચિત્ સૂત્રવિષયતા વચ્ચિત્ સમસ્તાધ્યયનવિષયતા ચ નિર્દોષૈવ મવતિ । મવત્તેવ, તથાઽધ્યયનં નૈવૈવિચાર્યમાણં કિં સર્વેરેવ નૈવૈવિચાર્યતે ? કિંવા કિયદ્ધિરેવ ? યદિ પ્રથમઃ પક્ષઃ સ્વીક્રિયતે, તર્હિ સર્વેષાં નયાનામસંખ્યેયત્વેન તૈવિચારોઽશક્ય એવ । યતો યાવન્તો વચનમાર્ગસ્તાવન્ત એવ નયાઃ । ઉક્તં ચ—

“જાવહ્યા વયણપહા, તાવહ્યા ચેવ હોતિ નયવાયા ।

જાવહ્યા નયવાયા, તાવહ્યા ચેવ પરસમયા ॥”

મિમત્ત હો તો ફિર સમસ્ત વિશ્વ મી એક હો સકતા હૈ—ઔર હસ સ્થિતિ મેં સહોત્પત્તિ હોને કા મી પ્રસંગ પ્રાપ્ત હોતા હૈ । પરન્તુ એસા તો હોતા નહીં હૈ । અતઃ સમુદાય સમુદાયી મેં કથંચિત્ ભેદ સુસ્પષ્ટ હી હૈ, એસા માનના ચાહિયે । હસી પ્રકાર સમુદાયી મેં સંખ્યા, સંજ્ઞા આદિ સે મી ભેદ સુસ્પષ્ટ હૈ । હસ પ્રકાર નય વિચાર મેં કહીં સૂત્ર વિષયતા, ઔર કહીં સમસ્ત અધ્યયન વિષયતા નિર્દોષ હી હો જાતી હૈ ।

શંકા—ઘહ ષોત મહે રહે—પરન્તુ નયોં સે જો અધ્યયન વિચારિત હોતા હૈ—તો કયા વહ સબ નયોં સે વિચારિત હોતા હૈ । યા કુછ હી નયોં સે વિચારિત હોતા હૈ । યદિ પ્રથમ પક્ષ સ્વીકાર ક્રિયા જાવે તો નય તો સબ અસંખ્યાત હૈ । અસંખ્યાત નયોં સે અધ્યયન કા વિચાર હોના અશક્ય હી હૈ । ક્યોંકિ એસા કહા ગયા હૈ જિતને વચનમાર્ગ હૈં ઉતને હી નય હૈં । ‘જાવહ્યા વયણપહા તાવહ્યા ચેવ હોતિ નયવાયા, જાવહ્યા નયવાયા, તાવહ્યા ચેવ પરસમયા’ । અપને ૨ અભિપ્રાય સે

પણ એક થઈ શકે છે, અને આ સ્થિતિમાં સહોત્પત્તિ થવાનો પણ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. પરંતુ આમ તો થતું નથી. એથી સમુદાય સમુદાયીમાં કથંચિત ભેદ સુસ્પષ્ટ જ છે, આમ માનવું જોઈએ. આ પ્રમાણે સમુદાય-સમુદાયીમાં સંખ્યા, સંજ્ઞા, આદિથી પણ ભેદ સુસ્પષ્ટ છે. આ પ્રમાણે નય વિચારમાં કેમકે સ્થાને સૂત્ર વિષયતા અને કેમકે સ્થાને સમસ્ત અધ્યયન વિષયતા નિર્દોષ જ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

શંકા:—આ વાત ભલે રહે. પરંતુ નયોથી જે અધ્યયન વિચારિત થાય છે, તો શું તે સર્વ નયોથી વિચારિત થાય છે, કે સ્વત્પનયોથી વિચારિત થાય છે. જે પ્રથમ પક્ષ સ્વીકાર કરવામાં આવે તો નયો બધા અસંખ્યાત છે. અસંખ્યાત નયોથી અધ્યયન વિચાર અશક્ય જ છે. કેમ કે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે કે જેટલા માર્ગો છે, તેટલા જ નયો તો છે. ‘જાવહ્યા વયણપહા, તાવહ્યા ચેવ હોતિ નયવાયા, જાવહ્યા નયવાયા, તાવહ્યા

છાયા—યાવન્તો વચનપથાસ્તાવન્ત એવ મ્વન્તિ નયત્રાદાઃ ।

યાવન્તો નયત્રાદાસ્તાવન્ત એવ પરસમયાઃ ॥૬૩॥

સ્વસ્વામિપ્રાયવિરચિતાનાં વચનમાર્ગાનાં સંખ્યા નામિત, અમિપ્રાયાનાં પ્રાયઃ પ્રતિ-
પ્રાણિભિન્નત્વાત્ । એવં ચ નયાનામસંખ્યેયત્વેન તૈ વિચારઃ સર્વથાઽશક્ય એવેતિ
ભાવઃ । અથ દ્વિતીયઃ પક્ષોઽપિ વક્તુમશક્ય એવ । યતોઽસંખ્યેયનયેષુ કિયદ્ભિ-
ર્નયૈર્વિચારણા યદિ ક્રિયેત તર્હિ અવશિષ્ટૈર્નયૈરપિ કથં ન ક્રિયેત ? તૈ વિચારણાયા
અકરણેઽત્ર નાસ્તિ કશ્ચિન્નિયામકઃ, તતશ્ચાનવસ્થા પ્રસજ્જેત, તસ્માત્ દ્વિતીયઃ
પક્ષોઽપિ વક્તુમશક્ય એવ । અથ ચેદેવમુચ્યેત, અસ્તુ નયાનામસંખ્યેયત્વં, તથાપિ
સકલસંગ્રાહિભિર્નયૈરેવાં વિચારો વિધીયતે ઇતિ । એતદપિ વક્તુમશક્યમેવ, યસઃ
સકલસંગ્રાહિનયાનામપ્યનેકવિધત્રાદનવસ્થા પૂર્વવદેવ બોધ્યા । અત્રેદં બોધ્યમ્-
પૂર્વઙ્ગઃ સકલનયસંગ્રાહીણિ સમ નયશતાન્યુક્તાનિ । ઉક્તં ચ-

વિરચિત વચનમાર્ગો કો સંખ્યા નહીં હૈ । ક્યોંકિ અમિપ્રાય હરેક
પ્રાણી મેં ભિન્ન ૨ હોતે હૈ । હસ પ્રકાર નયોં મેં અસંખ્યેયતા આને સે
અન અસંખ્યનયોં સે વિચાર હોના સર્વથા અશક્ય હી હૈ । દ્વિતીય પક્ષ
બી ટીક નહીં-ક્યોંકિ જબ નય અસંખ્યાત હૈ, તથ અનમેં સે યદિ
કિતનેક નયોં દ્વારા હી વિચારણા કી જાતી હૈ-તો અવશિષ્ટ નયોં સે
બી યહ ક્યોં નહીં કી જાતી ? નહીં કરને મેં એસી કોઈ નિયામકતા તો
હૈ નહીં કિ અમુક નયોં સે વિચારણા કી જાવે ઓર અમુક નયોં સે
નહીં કી જાવે । હસ પ્રકાર કરને સે અનવસ્થા કી હી પ્રસક્તિ હોતી હૈ-
ક્યોંકિ હસ સ્થિતિ મેં કોઈ વ્યવસ્થા નહીં બનતી હૈ । યદિ હસ પર
એસા કહા જાવે-કિ નયોં કી અસંખ્યેયતા ભલે બની રહે-તો બી
સકલ સંગ્રાહી નય હૈ અનકે દ્વારા અનકા વિચાર હો જાવેગા-સો એસા

એવ પરસમયા” પોતપોતાના અભિપ્રાયથી વિરચિત વચન માર્ગોની સંખ્યા
નથી. કેમ કે અભિપ્રાયો દરેકે દરેક પ્રાણીમાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. આ
રીતે નયોમાં અસંખ્યેયતા આવવાથી તે અસંખ્યનયોથી વિચાર થયો સર્વથા
અશક્ય જ છે. દ્વિતીય પક્ષ પણ ખરાબર નથી, કેમ કે નયો બ્યારે અસંખ્યાત
છે ત્યારે તેઓમાંથી જો કેટલાક નયો પડે જ વિચારણા કરવામાં આવી છે.
તો અવશિષ્ટનયોથી પણ તે કેમ કરવામાં આવતી નથી ? નહીં કરવામાં એવી
કોઈ નિયામકતા તો, છે જ નહિ કે અમુક નયોથી વિચારણા કરવામાં આવે
અને અમુક નયોથી કરવામાં આવે નહિ, આ રીતે કરવાથી અનવસ્થાની જ
પ્રસક્તિ થાય છે. કેમ કે આ સ્થિતિમાં કોઈ વ્યવસ્થા થાય જ
નહીં. જો આ સંબંધમાં આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે કે નયોની અસં-
ખ્યેયતા ભલે બની રહે તો પણ જ સકલ સંગ્રાહી નયો છે તેમના

‘एकैको य सयविहो, सत्त नयसया हवंति एमेव’

छाया—एकैकश्च शतविधः सप्त नयशतानि भवन्ति एवमेव’ इत्यादि ।

एषां च सप्तानां नयशतानां संग्राहका विध्यादयो द्वादश नयाः । एतेऽपि नैगमादिभिः सप्तभिर्नयैः संगृह्यन्ते । एते सप्तापि नया द्वाभ्यां द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकनयाभ्यां संगृह्यन्ते । द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकनयौ ज्ञानक्रियानयौ निश्चयव्यवहारौ शब्दार्थनयौ च पर्यायाः । एषां संग्राहकनयानामनेकविधत्वात् पूर्वोक्ताऽनवस्था तदवस्थैव ? इति चेदाह—इह हि विचार्यस्वेन सामायिकं प्रस्तुतम्, तच्च मुक्तिफलम् । ततश्चास्य सामायिकस्य यदेव मुक्तिप्राप्तिनिवन्धनं रूपं तदेव विचारणीकहना भी અશક્ય છે ક્યોંકિ સકલ સંગ્રાહી નયોં કે બી અનેક ભેદ હોતે છે । इसलिये अनवस्था तो पहिले के जैसी ही कायम रहेगी । इसका स्पष्टीकरण इस प्रकार जानना चाहिये कि, पूर्वजों ने सकल नयों को संग्रह करनेवाले सातसौ नय कहे हैं । उक्तं च ‘एकैकको य सयविहो, सत्तनयसया हवंति एमेव’ । इन सातसौ नयों के संग्राहक विध्यादिक १२ नय कहे हैं । ये विध्यादिक १२ नय भी नैगम आदि सात नयों द्वारा संगृहीत हो जाते हैं । तथा ये जो सात नय हैं, सो ये भी द्रव्यार्थिक और पर्यायार्थिक इन दो नयों द्वारा संगृहीत हो जाते हैं । क्योकि पहिले के तीन नय द्रव्यार्थिक हैं और अवशिष्ट चार नय पर्यायार्थिक हैं । इस प्रकार से भी सातनयों के दो विभाग किये गये हैं—शब्दनय और अर्थनय । जिसमें शब्द का प्राधान्य हो, वे शब्दनय हैं । शब्दसमभिरूढ और एवंभूत हैं । तथा

વડે એમનો વિચાર થઈ જશે, આમ ઠહેવું પણ અશક્ય જ છે, કેમ કે સકલ સંગ્રાહી નયોના પણ ઘણા ભેદો હોય છે. એટલા માટે અનવસ્થા તો પહેલાની જેમ જ કાયમ રહેશે. આ વિષે સ્પષ્ટી કરણુ આ પ્રમાણે બાણુ બોલે એ કે પૂર્વજોએ સકલ નયોને સંગ્રહ કરનારા સાતસો નયો કહ્યા છે. ઉક્તંચ:—‘एकैकको य सयविहो, सत्त नयसया हवंति एमेव’ આ સાતસો નયોના સંગ્રાહક વિધ્યાદિક ૧૨ નયો કહ્યા છે. આ વિધ્યાદિક ૧૨ નયો પણ નૈગમ વગેરે સાત નયો વડે સંગ્રહીત થઈ બંધ છે. તેમજ આ બધા જે સાત નયો છે, એઓ પણ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક આ બે નયો વડે સંગ્રહીત થઈ બંધ છે. કેમ કે પહેલાના ત્રણ નયો દ્રવ્યાર્થિક અને અવશિષ્ટ ચાર નયો પર્યાયાર્થિક છે. આ પ્રમાણે સાત નયોના બે વિભાગો કરવામાં આવેલ છે. શબ્દનય અને અર્થનય જેમાં શબ્દની પ્રધાનતા હોય, તે શબ્દનય છે. એ શબ્દ સમભિરૂઢ અને એવંભૂત છે. તથા જેનામાં અર્થનો વિચાર પ્રધાનતા રૂપમાં કરવામાં

યમ્ । તત્ત્વ જ્ઞાનક્રિયાત્મકમેવ । તતો જ્ઞાનક્રિયાનયાભ્યામેવાસ્ય વિચારો યુક્તતરો નાન્યર્થનયૈઃ, અતો નાસ્તિ કશ્ચિદનવસ્થાપ્રસન્ન ઇતિ ।

તત્ર-જ્ઞાનક્રિયારૂપનયદ્વયમધ્યે જ્ઞાનનયો જ્ઞાનમેવ મુક્તિસાધકં મન્યતે, અત-સ્તન્મતમાવિષ્કર્તુમાહ-‘નાયમ્મિ’ ઇત્યાદિ ।

જિનમેં અર્થકા વિચાર પ્રધાનરૂપ સે ક્રિયા જાવે વે અર્થનય હૈ । નૈગમ સંગ્રહ, વ્યવહાર ઔર ઋજુસૂત્ર યે અર્થનય હૈ । જ્ઞાનનય ઔર ક્રિયાનય હસ પ્રકાર સે બી હનકે દો વિભાગ ક્રિયે ગયે હૈ । જો વિચાર તત્ત્વ-સ્પર્શી હોતા હૈ, વહ જ્ઞાનનય એવં જો ભાગ તત્ત્વાનુભવ કો પચાને મેં હી પૂર્ણતા સમક્ષતા હૈ, વહ ક્રિયાનય હૈ । યે સાતોં નય હી તત્ત્વવિચારક હોને સે જ્ઞાનનય મેં તથા ઝનનયોં કે દ્વારા શોધિત સત્ય કો જીવન મેં ઉતારને કી દૃષ્ટિ સે ક્રિયાદૃષ્ટિ મેં સમા જાતે હૈ । નિશ્ચય ઔર વ્યવહાર હન દો મેં બી હન નયોં કા સમાવેશ હો જાતા હૈ । હસ પ્રકાર દ્રવ્યાસ્તિક ઔર પર્યાયાસ્તિક, જ્ઞાનનય ઔર ક્રિયાનય આદિ યે સઘ પર્યાય શબ્દ હૈ । હન દ્રવ્યાસ્તિક આદિ સંગ્રાહક નયોં મેં હસ પ્રકાર અનેકવિધતા હોને સે પૂર્વોક્ત અનવસ્થા ઝપોં કી ત્યોં હી બની રહતી હૈ । હસ પ્રકાર કે આક્ષેપ કા ઉત્તર યહ હૈ કિ યહાં પર સામા-યિક અધ્યયન વિચાર્યરૂપ સે પ્રસ્તુત હુઆ હૈ । સામાયિક કા ફલ મુક્તિ હૈ । હસલિયે હસ સામાયિક કી જો મુક્તિ પ્રાપ્તિ કે પ્રતિ કારણતા હૈ વહી હસ સમય વિચાર કરને યોગ્ય હૈ । યહ કારણતા જ્ઞાનક્રિયા રૂપ હી પડેગી । હસલિયે જ્ઞાનક્રિયાનયોં સે હી હસકા વિચાર યુક્ત-

આવે તે અર્થનય છે. નૈગમ સંગ્રહ, વ્યવહાર અને ઋજુસૂત્ર આ બધા અર્થનયો છે. જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનય આ રીતે પણ એમના બે વિભાગો કરવામાં આવેલ છે. જે વિચાર તત્ત્વસ્પર્શી હોય છે, તે જ્ઞાનનય અને જે ભાગ તત્ત્વાનુભવને પચાવવામાં જ પૂર્ણતા સમજે છે, તે ક્રિયાનય છે. આ સાતે સાત નયો તત્ત્વવિચારક હોવાથી જ્ઞાનનયમાં તથા તે નયો વડે શોધિત સત્યને જીવનમાં ઉતારવાની દૃષ્ટિએ ક્રિયાદૃષ્ટિમાં સમાવિષ્ટ થઈ ગય છે. નિશ્ચય અને વ્યવહાર એઓ બન્નેમાં પણ આ નયોનો સમાવેશ થઈ ગય છે. આ રીતે દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક, જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનય વગેરે આ બધા પર્યાય શબ્દો છે. આ દ્રવ્યાસ્તિક વગેરે સંગ્રાહક નયોમાં આ રીતે અનેકવિધતા હોવાથી પૂર્વોક્ત અનવસ્થા યથાવત્ બની રહે છે. આ જાતના આક્ષેપનો જવાબ આ છે કે અહીં સામાયિક અધ્યયન વિચાર્ય રૂપથી પ્રસ્તુત થયેલ છે. સામાયિકનું ફળ મુક્તિ છે. એથી આ સામાયિકની જે મુક્તિ પ્રાપ્તિ પ્રત્યે કારણતા છે તેજ આ સમયે વિચારણીય છે. આ કારણતા જ્ઞાનક્રિયા

ગ્રહીતવ્યે=ઉપાદેયે અગ્રહીતવ્યે=અનુપાદેયે હેય ઉપેક્ષણીયશ્ચાત્ર અનુપાદેયશ્ચન્દન
 યુક્તે, દ્વયોરપ્યગ્રાહ્યત્વાત્, ચ શબ્દઃ સમુચ્ચયે, એવાકારો વાક્યાલંકારે, અથવા-
 અગ્રહીતવ્યે=અનુપાદેયે, ચકારસ્યોપરુક્ષણત્વાત્-ઉપેક્ષણીયે ચ અર્થે=એહિકામુષ્મિ-
 કરુપે, તત્ર-એહિકો ગ્રહીતવ્યઃ સ્વચન્દનાઙ્ગનાદિઃ, અગ્રહ્યઃ-અહિવિષયકંટકાદિઃ,
 ઉપેક્ષણીયસ્તૃણાદિઃ। આમુષ્મિકો ગ્રહીતવ્યઃ સમ્યગ્દર્શનચારિત્રાદિઃ, અગ્રાહ્યો
 મિથ્યાવિભૂત્યાદિઃ, ઉપેક્ષણીયઃ સ્વર્ગવિભૂત્યાદિઃ, એવંવિધો યોડ્યસ્તસ્મિન્ જ્ઞાતે
 એવ તત્પ્રાપ્તિપરિહારોપેક્ષાર્થિના યતિતવ્યં=પ્રવૃત્ત્યાદિલક્ષણઃ પ્રયત્નઃ કાર્યઃ, ઇતિ=

તર હોગા। અન્યનયોં સે નહીં। હસ પ્રકાર અનવસ્થા પ્રાપ્ત હોને કા
 કોઈ પ્રસંગ હી નહીં આસક્તા। જ્ઞાનનય ઓર ક્રિયાનય કે બીચ
 મેં જ્ઞાનનય જ્ઞાન કો હી મુક્તિકા સાધક માનના હૈ। હસલિયે સૂત્રકાર
 ઉસકે મત કો કહને કે લિયે કહતે હૈં। (ળાયંમિ ગિણિહયવ્વે અગિણિહ-
 યવ્વંમિ ચેવ અત્થંમિ, જહ્યવ્વમેવ હહ જો ઉવણ્ણો સો નબ્બો નામ) યહાં
 ગ્રહીતવ્ય કા અર્થ ઉપાદેય ઓર અગ્રહીતવ્ય કા અર્થ હેય ઓર ઉપેક્ષણીય હૈં।
 કયોંકિ યે દોનોં અગ્રહીતવ્ય હોતે હૈં। 'ચ' શબ્દ સમુચ્ચય મેં ઓર 'એવ' શબ્દ
 વાક્યાલંકાર મેં પ્રયુક્ત હુઆ હૈં। હહ લોક સંબંધી ઓર પરલોક સંબંધી અર્થ ગ્રહીતવ્ય ઓર અગ્રહી-
 તવ્ય દોનોં પ્રકાર કા હોતા હૈં। હહ લોકસંબંધી ગ્રહીતવ્ય પદાર્થ સ્વરૂ, ચન્દન,
 અઙ્ગના આદિ હૈં, અગ્રહીતવ્ય-અનુપાદેય ઓર ઉપેક્ષણોપ ક્રમશઃ અહિવિષયકંટકાદિ
 એવં તૃણાદિ હૈં। પરલોકસંબંધી ગ્રહી- તવ્યપદાર્થ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર આદિ
 હૈં, અગ્રાહ્ય મિથ્યાવિભૂતિ આદિ હૈં ઓર ઉપેક્ષણીય સ્વર્ગ વિભૂતિ આદિ હૈં। હસ પ્રકાર
 કે અર્થ

જ થશે. એથી જ્ઞાનક્રિયાનયોથી જ આ વિષે વિચાર યુક્તતર સિદ્ધ થશે.
 અન્ય નયોથી નહિ. આ પ્રમાણે અનવસ્થા પ્રાપ્ત થવાનો કોઈ પ્રસંગ જ ઉપ-
 સ્થિત થાય નહિ. જ્ઞાનનય અને ક્રિયા નયની વચ્ચે જ્ઞાનનય જ્ઞાનને જ મુક્તિ-
 સાધક માને છે. એથી સૂત્રકાર તેના મતને કહેવા માટે કહે છે, (ળાયંમિ ગિ-
 ણિહયવ્વે આગિણિહયવ્વંમિ ચેવ અત્થંમિ, જહ્યવ્વમેવ હહ જો ઉવણ્ણો સો નબ્બો નામ)
 અહીં ગ્રહીતવ્યનો અર્થ ઉપાદેય અને અગ્રહીતવ્યનો અર્થ હેય અને ઉપેક્ષણીય
 છે. કેમ કે એઓ બન્ને અગ્રહીતવ્ય હોય છે. 'ચ' શબ્દ સમુચ્ચયમાં અને
 'એવ' શબ્દ વાક્યાલંકારમાં પ્રયુક્ત થયેલ છે. ઇહલોક સંબંધી અને પરલોક
 સંબંધી અર્થગ્રહીતવ્ય અને અગ્રહીતવ્ય પદાર્થ સ્વરૂ, ચન્દન, અંગના, વગેરે
 છે, અગ્રહીતવ્ય-અનુપાદેય અને ઉપેક્ષણીય, ક્રમશઃ અહિવિષયકંટકાદિ
 અને તૃણાદિ છે. પરલોક સંબંધી ગ્રહીતવ્ય પદાર્થ સમ્યગ્ દર્શન જ્ઞાનચારિત્ર

મનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૫૦ નયસ્વરૂપનિરૂપણમ્

૮૧૫

इत्थं सर्वव्यवहाराणां ज्ञाननिबन्धनत्वमतिपादनपरो य उपदेशः स नयः=पस्तुतो ज्ञाननयो बोध्यः। 'नाम' इति शिष्यामन्त्रणे। इति गार्थार्थो बोध्यः। अयं भावः ऐहिकाभुष्टिमिकफलार्थिना तान्दर्थं विज्ञायैव तत्र प्रवर्तितव्यम्। अन्यथा मृत्तौ तु फलविसंवादो जायते। इत्थं ज्ञाननयो ज्ञानस्य माधान्यरूपापनार्थं वक्तुमिति। उक्तं च आगमे-‘पढमं नाणं तओ दया’ छाया-प्रथमं ज्ञानं ततो दयेति। तथा चान्यदप्युक्तम्-

के ज्ञान होते ही जो उसकी प्राप्ति का परिहार करने का एवं उपेक्षा करने का अर्थी है, उसको चाहिये कि वह उसकी प्राप्ति आदि के निमित्त प्रवृत्ति आदिरूप प्रयत्न करे। इस प्रकार समस्तव्यवहारों के ज्ञान होने में कारण भूत के प्रतिपादन करने में तत्पर जो उपदेश है, वह ज्ञाननय है। 'नाम' यह पद, यहाँ शिष्य संबोधनार्थ आया है। तात्पर्य यह है कि इहलोक संबन्धी और परलोक संबन्धी फल का आकांक्षाशाली मनुष्य को हेय उपादेय आदिरूप पदार्थ को जानकर ही उसके त्याग आदान आदि में प्रवृत्ति करनी चाहिये। यदि वह ऐसा नहीं करता है तो फल में विसंवाद होता है। इस प्रकार ज्ञाननय ज्ञान की प्रधानता कहने के लिये कथन करता है। यही बात आगम में कही है कि 'पढमं नाणं तओ दया' और भी कहा है कि 'पावाओ विणि-विस्ती इत्यादि' पाप से निवृत्ति, कुशलकार्य में प्रवृत्ति और विनय की प्रति-पत्ति ये तीनों भी बातें आत्मा में सम्यक्ज्ञान के द्वारा उत्पन्नकी जाती है।

વગેરે છે. અગ્રાહ્ય મિશ્યાવિભૂતિ વગેરે છે અને ઉપશ્લેષીય સ્વર્ગવિભૂતિ આદિ છે. આ જાતના અર્થનું જ્ઞાન થતાં જ જે તેની પ્રાપ્તિના પરિહાર કરવાનો અને ઉપેક્ષા કરવાનો અર્થી છે, તેને જોઈએ કે તેની પ્રાપ્તિ વગેરેના નિમિત્તે પ્રવૃત્તિ વગેરે સમસ્ત વ્યવહારોના જ્ઞાનમાં કારણભૂતના પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પર જે ઉપદેશ છે, તે જ્ઞાનનય છે. 'નામ' આ પદ શિષ્ય સંબોધનાર્થ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ઇહલોક સંબંધી અને પરલોક સંબંધી ફળની આકાંક્ષા શાલી મનુષ્યને હેય ઉપાદેય આદિ રૂપ પદાર્થને જાણીને જ તેના ત્યાગ, આદાન વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. જો તે આમ કરતો નથી, તો ફળમાં વિસંવાદ હોય છે. આ રીતે જ્ઞાનનય જ્ઞાનની પ્રધાનતા કહેવા માટે કથન કરે છે. એજ વાત આગમમાં કહેવામાં આવી છે.—‘પઢમં નાણં તઓ દયા’ અન્યત્રપણુ કહેવામાં આવ્યું છે કે “પાવાઓ વિણિવત્તી” રૂપાથી નિવૃત્તિ, કુશલ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ અને વિનયની પ્રતિપત્તિ આ ત્રણે વાતો આત્મામાં સમ્યક્જ્ઞાન વડે ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે.

૮૯૬

અનુયોગદ્વારસૂત્રે

‘પાવાઓ વિણિવિત્તી, પવત્તણા ય તહ કુસલપક્વલ્મિ ।

વિણયસસ ય પહિવત્તી, તિલ્લિ વિ નાળે સમપંતિ ॥”

છાયા--પાપાદ્ વિનિવૃત્તિઃ, પવર્તના ચ તથા કુશલપક્ષે ।

વિનયસ્ય ચ પ્રતિપત્તિઃ, ત્રીણ્યપિ જ્ઞાને સમર્પ્યન્તે ॥૩૮॥

તથા ચાન્યૈરપ્યુક્તમ્--

‘વિજ્ઞસિઃ ફલદા પુંસાં, ન ક્રિયા ફલદા મતા ।

મિથ્યાજ્ઞાનાત્ પ્રવૃત્તસ્ય, ફલાસંવાદદર્શનાત્ ॥૩૯॥

इत्थं ज्ञानस्यैव माभान्यमेतन्नयमतेन दर्शितम्, अतएव तीर्थकरणधरैरगीतार्थानां केवलानां विहारो निषिद्धः । उक्तं च तद्विषये-

‘વિજ્ઞસિ-ફલદા પુંસાં ન ક્રિયા ફલદા મતા ।

મિથ્યાજ્ઞાનાત્ પ્રવૃત્તસ્ય ફલાસંવાદદર્શનાત્’ ।

સમ્યગ્જ્ઞાન હી સત્ત્વા ફલદાયક હોતા હૈ । સમ્યગ્જ્ઞાન શૂન્ય ક્રિયા ફલદાયક નહીં હોતી । મિથ્યાજ્ઞાન સે પ્રવૃત્તિ કરને વાલા પુરુષ ફલ પ્રાપ્તિ મેં અવિસંવાદી નહીં હોતા હૈ । અર્થાત્ ફલપ્રાપ્તિ મેં ઉસે વાધા કા સામના હી કરના પડતા હૈ । ઇસ પ્રકાર ઇસ નય કે મતાનુસાર જ્ઞાન મેં હી પ્રધાનતા લગાવિત કી જાતી હૈ-જો યહાં કહી ગઈ હૈ । ઇસલિયે તીર્થંકર ગણધરોં ને અગીતાર્થોં કા વિહાર પ્રતિષિદ્ધ ક્રિયા હૈ । ઉક્તં ચ ‘ગીયત્થો ય વિહારો’ ઇત્યાદિ । ઇસ ગાથા દ્વારા જો અગીતાર્થ કા વિહાર પ્રતિષિદ્ધ ક્રિયા ગયા હૈ, ઉસકા કારણ યહ હૈ કિ- ‘જિસ પ્રકાર અન્યા કિસી દૂસરે અંધે કે સાથ ચલકર અપને અભીષ્ટ

“ વિજ્ઞસિ-ફલદા પુંસાં ન ક્રિયા ફલદા મતા ।

મિથ્યાજ્ઞાનાત્ પ્રવૃત્તસ્ય ફલાસંવાદદર્શનાત્’ ।

સમ્યગ્જ્ઞાન જ યથાર્થ રૂપમાં ફલદાયક હોય છે. સમ્યગ્ જ્ઞાનરહિત ક્રિયા ફલદાયક હોતી નથી. મિથ્યાજ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ કરનાર પુરુષ ફળ પ્રાપ્તિમાં અવિસંવાદી હોતો નથી. એટલે કે ફળપ્રાપ્તિમાં તેને બાધાનો સામનો કરવો જ પડે છે. આ પ્રમાણે આ નયના મત સુશ્રવ જ્ઞાનમાં જ પ્રધાનતા ખ્યાપિત કરવામાં આવે છે. જે અહીં કહેવામાં આવી છે. એટલા માટે તીર્થંકર ગણધરોએ અગીતાર્થોનો વિહાર પ્રતિષિદ્ધ કરેલ છે. ઉક્તંચઃ- “ગીયત્થો ય વિહારો” ઇત્યાદિ આ ગાથા વડે જે અગીતાર્થોનો વિહાર પ્રતિષિદ્ધ કરેલ છે, તેનું કારણ આ છે કે ‘જેમ કોઈ આંધળો બીજા આંધળાની સાથે થઈને પોતાના અભીષ્ટ પડ પર પહોંચી શકતો નથી, તેમજ અગીતાર્થથી સંબોધિત થયા બાદ આ સંસાર પશુ સ્વેચ્છિત સ્થળ સુધી પહોંચી શકતો

‘ગીયત્યો ય વિહારો વીયો ગીયત્યમીસિઓ મણિઓ ।

ઇત્તો તદ્યવિહારો નાણુષ્ણાઓ જિણવરેહિ ॥’

છાયા--ગીતાર્થશ્ચ વિહારો દ્વિતીયોઽગીતાર્થમિશ્રિતો મણિતઃ ।

ઇતસ્તૃતીયવિહારો નાનુજ્ઞાતો જિનવરૈઃ ॥ઇતિ॥

યસ્માદન્ધોઽન્ધેન નીયમાનો ન સમ્યક્ પન્થાને પ્રતિપદ્યતે, તસ્માત્તૃતીયવિહાર-સ્તીર્થકરગણધર્મનાનુમત્ત ઇતિ ભાવઃ । ઇત્થં ક્ષાયોપશમિકં જ્ઞાનમાશ્રિત્યોક્તમ્ । ક્ષાયિકમપ્યાશ્રિત્ય જ્ઞાનનયસ્યૈવ વિશિષ્ટફલસાધકત્વં વિજ્ઞેયમ્ । યતઃ સંસાર-સાગરતટસ્થઃ પ્રતિપન્નદીક્ષઃ સમુત્કુષ્ટતપશ્ચરણયુક્તોઽપ્યર્હન્ ન તાવન્મુક્તો ભવતિ યાવત્તસ્ય સકલજીવાદિવસ્તુ સાક્ષાત્કારકારકં કેવલજ્ઞાનં નોત્પદ્યતે, તતશ્ચ જ્ઞાન-મેવ પુરુષાર્થસિદ્ધેર્નિવન્ધનમિતિ બોધ્યમ્ । દૃશ્યતે ચ-યદ્યદ્વિનાભાવિ ભવતિ તત્ત્વમિવન્ધનમેવ ભવતિ, યથા વીજાદ્યવિનાભાવી મજ્જુરો વીજનિવન્ધન એવ ભવતિ,

પદ પર નહીં પહુંચ સકતા--ઝસી પ્રકાર અગીતાર્થ સે સંબોધિત કિયે જાને પર યહ સંસાર મી અપને ઇચ્છિત પથ પર નહીં પહુંચ સકતા હૈ । ઇસલિયે ગીતાર્થ કા વિહાર આગમાનુકૂલ રહા હૈ ઓર અગીતાર્થ કા વિહાર નિષિદ્ધ કિયા હૈ । ઇસ પ્રકાર જ્ઞાનનય મેં જો યહ પ્રધાનતા કા કથન કિયા હૈ વહ તો ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનકી અપેક્ષા સે કિયા હૈ । ક્ષાયિક જ્ઞાન કી અપેક્ષા સે મી જ્ઞાનનય મેં વિશિષ્ટ ફલ સાધકતા કહી ગઈ હૈં । જો ઇસ પ્રકાર સે હૈ--સંસારસાગર કે તટસ્થ રહે હુએ એસે અર્હંત પ્રભુ દીક્ષિત હોકર મી એવં વિશિષ્ટ તપશ્ચરણ કરતે હુએ મી તબ તક મુક્ત નહીં હોતે હૈં કિ જયતક વે સકલ જીવાદિક વસ્તુઓં કા સાક્ષાત્ કરાનેવાલે કેવલજ્ઞાન કો પ્રાપ્ત નહીં કર છેતે હૈં । ઇસલિયે જ્ઞાન હી પુરુષાર્થ સિદ્ધિકા કારણ હૈ, એસા માનના ચાહિયે । દેખા

નથી. એથી ગીતાર્થનો વિહાર આગમાનુકૂલ કહેવામાં આવેલ છે. અને અગી-તાર્થનો વિહાર નિષિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે આ પ્રમાણે જ્ઞાનનયમાં જે આ પ્રધાનતાનું કથન કરવામાં આવેલ છે, તે તો ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કરવામાં આવેલ છે. ક્ષાયિક જ્ઞાનની અપેક્ષાએ પણ જ્ઞાનનયમાં જે આ પ્રમાણે વિશિષ્ટફલસાધકતા કહેવામાં આવી છે--સંસારસાગરના તટસ્થ રહેલા એવા અર્હંત પ્રભુ દીક્ષિત થઈને પણ વિશિષ્ટ તપશ્ચરણ કરવા છતાંએ ત્યાં સુધીમુક્ત થતા નથી કે જ્યાં સુધી તેઓ સકલ જીવાદિક વસ્તુઓના સાક્ષાત્કારક કેવળ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરતા નથી. એથી જ્ઞાન જ પુરુષાર્થ સિદ્ધિનું કારણ છે, એવું માની લેવું જોઈએ. આમ જોવામાં આવે છે કે ‘જે જેના વગર થતું નથી, તે, તત્કારણક માનવામાં આવે છે, જેમ બીજા વગર નહિ થનાર

તથા જ્ઞાનાવિનાભાવિનીત્વાત્સકલપુરુષાર્થસિદ્ધિરપિ જ્ઞાનનિબન્ધના બોધ્યેતિ । અયં જ્ઞાનનયઃ સમ્યક્ત્વશ્રુત-દેશવિરતિ-સર્વવિરતિરુપે ચતુર્વિધે સામાયિકે સમ્યક્ત્વ-શ્રુતસામાયિકેતિ સામાયિકદ્વયં પ્રતિપદ્યતે, અસ્ય સામાયિકદ્વયસ્ય જ્ઞાનાત્મકત્વેન મુક્તૌ પ્રધાનકારણત્વાત્ । દેશવિરતિસામાયિકસર્વવિરતિસામાયિકેતિ સામાયિક-દ્વયં ન પ્રતિપદ્યતે, જ્ઞાનકાર્યત્વેન તયોર્ગૌણત્વાદિતિ ।

इत्थं ज्ञाननयमतेन सामायिकं विचारितं, सम्प्रति क्रिया नयमतेन तद्विचार्यते-

अस्य नयस्य मतेन क्रियाया एव सकलपुरुषार्थसिद्धौ प्रधानकारणत्वमित्येतन्न-यमतमाश्रित्यापि पूर्वोक्ता 'नायम्मि' इत्यादि गाथा व्याख्याया । व्याख्यामकार

जाता है कि-‘जो जिसके बिना नहीं होता है, वह तत्कारण माना जाता है-जैसे बीज के बिना नहीं होनेवाला अंकुर-बीजननिबन्धक माना जाता है । इसी प्रकार सकलपुरुषार्थसिद्धि ज्ञान अविनाभाविनी होने से ज्ञानकारणक मानी जाती है, यह ज्ञाननय सम्यक्त्वसामायिक, श्रुतसामायिक देशविरतिसामायिक और सर्वविरति सामायिक इन चार सामायिकों में से सम्यक्त्वसामायिक और श्रुत सामायिक इन दो सामायिकों का प्रतिपत्ता-धारक होता है । क्योंकि ये दोनों सामायिक ज्ञानात्मक होने से मुक्ति में प्रधान कारण माने गये हैं । देशविरति सामायिक और सर्वविरति सामायिक इन दो सामायिकों का वह प्रतिपत्ता-धारक नहीं होता । क्योंकि ये दोनों ज्ञान के कार्य हैं-इसलिये मुक्ति प्राप्ति में ये गौण माने जाते हैं । इस प्रकार ज्ञाननय के मत से यह सामायिक का विचार क्रिया-अथ क्रियानय के मत से इसका विचार इस प्रकार से है-क्रियानय क्रिया को ही

અંકુર બીજનિબંધક માનવામાં આવે છે, આ પ્રમાણે સકલ પુરુષાર્થ સિદ્ધિ જ્ઞાન અવિનાભાવિ હોવાથી જ્ઞાન કારણક માનવામાં આવે છે. આ જ્ઞાનનય સમ્યક્ત્વસામાયિક, શ્રુતસામાયિક, દેશવિરતિસામાયિક અને સર્વવિરતિસામાયિક આ ચાર સામાયિકમાંથી સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક આ બે સામાયિકોના પ્રતિપત્તા-ધારક હોય છે. કેમકે એઓ બન્ને સામાયિક જ્ઞાનાત્મક હોવાથી મુક્તિમાં પ્રધાન કારણો માનવામાં આવ્યા છે. દેશવિરતિ સામાયિક અને સર્વવિરતિ સામાયિક એઓ બે સામાયિકોના તે પ્રતિપત્તા-ધારક થતા નથી. કેમકે એઓ બન્ને જ્ઞાનના કાર્યો છે. એથી મુક્તિ પ્રાપ્તિમાં એઓ ગૌણ માનવામાં આવ્યા છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનનયના મત મુજબ આ સામાયિક વિષે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, હવે ક્રિયાનયના મત મુજબ આ વિષે વિચાર આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે-ક્રિયાનય ક્રિયાને

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂચ ૨૫૦ નવસ્વરૂપનિરૂપણમ્

૮૨૬

एवं विज्ञेयः, तथाहि—अग्रहीतव्ये=उपादेये अग्रहीतव्ये=अनुपादेये उपेक्षणीये चैव= 'च' अर्थात् ज्ञाते सति सर्वानपि पुरुषार्थसिद्धिमभिलषता जनेन यतितव्यमेव= प्रवृत्तिरक्षणं क्रियाकर्तव्यैव । अर्थे ज्ञातेऽपि क्रियैव साध्येति भावः । इत्थं ज्ञानं क्रियोपकरणत्वाद् गौणम्, क्रिया तु कार्यस्य साक्षात्साधकत्वेन मुख्येति यः उप-देसः स नयः प्रस्तुतक्रियानयो बोध्य इति । अत्रापि एतत्पक्षसाधकयुक्तिरेवं विज्ञेया, तथाहि—क्रियैव पुरुषार्थसिद्धिं प्रति मुख्यं कारणम्, अत एव तीर्थकरगण-धरेर्निष्क्रियाणां ज्ञानस्य नेष्फल्यमुक्तम् । यथा—

सकलपुरुषार्थ की सिद्धि में प्रधानकारण मानता है—अतः 'जायंमि' इत्यादि जो यह गाथा है, उसकी व्याख्या इस प्रकार से करनी चाहिये—अग्रहीतव्य—उपादेय और अग्रहीतव्य—अनुपादेय एवं उपेक्षणीय अर्थ के जानलेने पर सर्वपुरुषार्थ की सिद्धि की अभिलाषा करनेवाले मनुष्य को प्रवृत्तिरूप क्रिया अवश्य ही करनी चाहिये । तात्पर्य यह है कि—'पदार्थ' के जानलेने पर भी क्रिया ही साध्य होती है । इस प्रकार क्रिया का उपकरण होने से ज्ञान गौण हो जाता है । और क्रिया कार्य की साक्षात् साधक होने से मुख्य हो जाती है । तात्पर्य कहने का यह है कि जान लेने पर जब तक क्रियारूप में वह ज्ञान परिणत न किया जावे तब तक ज्ञानकी सफलता नहीं होती है—इसलिये कार्य की साक्षात् साधिका क्रिया ही होनी है ज्ञान नहीं—ज्ञान तो उस कार्य का गौण कारण होता है । इसलिये कार्य सिद्धि में साक्षात्

જ સકલ પુરુષાર્થની સિદ્ધિમાં પ્રધાન કારણ માને છે. એથી—'જાયંમિ' ઇત્યાદિ જે આ ગાથા છે, તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરવી જોઈએ, અગ્રહીતવ્ય—ઉપાદેય—અને અગ્રહીતવ્ય—અનુપાદેય અને ઉપેક્ષણીય અર્થના જ્ઞાન પછી સર્વ પુરુષાર્થની સિદ્ધિની અભિલાષા રાખનારા મનુષ્યે પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયા ચોક્કસ કરવી જોઈએ. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે પદાર્થના જ્ઞાન પછી ક્રિયા જ સાધ્ય હોય છે. આ પ્રમાણે ક્રિયોપકરણ હોવા બદલ જ્ઞાન ગૌણ થઈ જાય છે. અને ક્રિયા કાર્યની સાક્ષાત્ સાધક હોવાથી મુખ્ય થઈ જાય છે. તાત્પર્ય કહેવાનું આ પ્રમાણે છે કે જાણી લીધા પછી જ્યાં સુધી ક્રિયા રૂપમાં તે જ્ઞાન પરિણત કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી જ્ઞાન સફળ થતું નથી, એથી જ કાર્યની સાક્ષાત્ સાધિકા ક્રિયા જ હોય છે, જ્ઞાન નહીં જ્ઞાન તો તે કાર્યનું ગૌણ કારણ હોય છે. એથી કાર્યસિદ્ધિમાં સાક્ષાત્ સાધક હોવાથી ક્રિયામાં જ મુખ્યતા આવી જાય છે, આ બાતનો જે ક્રિયા પ્રધાન ઉપદેશ છે, તે ક્રિયાનય રૂપ છે. આ

‘સુવહુંપિ સુયમહીયં, કિં કાહી ચરણવિપ્પમુક્તસ્ય ? ।
 અંધસ્ય જદ્દ પલિત્તા, દીવસયસહસ્સકોડીવિ ॥૧॥
 નાણં સવિસયનિયયં, ન નાણમિસેણ કઙ્ગજનિપ્પત્તી ।
 મગ્ગણૂ દિટ્ઠંતો, દોઢ સચિટ્ઠો અચિટ્ઠો ય ॥૨॥
 જાણંતો વિ ય તરિડં, કાણ્ય જોમં ન જુંજઈ જો ડ ।
 સો તુઙ્ગઙ્ગ સોણં, એવં નાણી ચરણહીણો ॥૩॥

જદ્દા સ્વરો ચંદણમારવાડીં ॥

છાયા—સુવહુપિ શ્રુતમધીતં કિં કરિષ્યતિ ચરણવિપ્પમુક્તસ્ય ? ।

અન્ધસ્ય યથા પદીપ્પા દીપસત્તસહસ્સકોટિરપિ ॥૧॥

જ્ઞાનં સ્વવિષયનિયતં ન જ્ઞાનમાત્રેણ કાર્યનિષ્પત્તિઃ ।

માર્ગજ્ઞો દૃષ્ટાન્તો ભવતિ સચેષ્ઠોઽચેષ્ઠશ્ચ ॥૨॥

સાધક હોને સે ક્રિયા મેં હી મુખ્યતા આતી હૈં હસ પ્રકાર કા જો ક્રિયા પ્રધાન ઉપદેશ હૈં, વહ ક્રિયાનયરૂપ હૈં । હસ પક્ષકી સિદ્ધિ કરનેવાલી યુક્તિ હસ પ્રકાર સે હૈં । ‘કિયૈવ પુરુષાર્થસિદ્ધિં પ્રતિ મુખ્યં કારણં અત-
 એવ તીર્થંકર ગણધરૈર્નિષ્ક્રિયાણાં જ્ઞાનસ્ય નૈષ્કલ્યમુક્તં’ પુરુષાર્થસિદ્ધિ કૈ પ્રતિ કારણ ક્રિયા હી હૈં—હસલિયે—તીર્થંકરગણધરાદિકોં ને નિષ્ક્રિય-
 મનુષ્યોં કૈ જ્ઞાન કો નિષ્ફલ કહાં હૈં । જૈસે—‘સુવહું પિ સુયમહીયં’ હત્યાદિ’
 બહુત અધિક શ્રુત કા અધ્યયન કરકે બી જો ચારિત્રરૂપ ક્રિયા સે રહિત હોતા હૈં ઉસ વ્યક્તિ કા વહ અધીત શ્રુત ક્યા કર સકતા હૈં ? । જિસ પ્રકાર જલતી હુઈ લાસોં દીપોં કી પંક્તિ અન્ધે કો પ્રકાશ નહીં દે સકતી હૈં ॥૧॥

જ્ઞાન અપને વિષય મેં નિયત હોતા હૈં—એતાવતા જ્ઞાનમાત્ર સે કાર્ય કી નિષ્પત્તિ નહીં હોતી હૈં । માર્ગ કો જાનનેવાલા હોતા હુઆ બી ઉસમેં

પક્ષની સિદ્ધિ કરનારી યુક્તિ આ પ્રમાણે ‘કિયૈવ પુરુષાર્થસિદ્ધિં પ્રતિ મુખ્યં કારણં અતએવ તીર્થંકરગણધરૈર્નિષ્ક્રિયાણાં જ્ઞાનસ્ય નૈષ્કલ્યમુક્તમ્’ પુરુષાર્થ સિદ્ધિનું મુખ્ય કારણ ક્રિયા જ છે, એથી તીર્થંકર ગણધરાદિકોં ને નિષ્ક્રિય મનુષ્યોંને જ્ઞાન મેળવવા નિષ્ફળ કહ્યા છે જેમ ‘સુવહું પિ સુયમોયં’ હત્યાદિ’ બહુ જ શ્રુતાધ્યયન કર્યા પછી પણ જે ચારિત્ર રૂપ ક્રિયાથી રહિત હોય છે, તેનું તે અધીત શ્રુત શું કરી શકે છે ? જેમ સગતી લાખો દીપપંક્તિઓ આંધળાને પ્રકાશ અપીં શકતી નથી ॥ ૧ ॥

જ્ઞાન પોતાના વિષયમાં નિયત હોય છે, એતાવતા જ્ઞાનમાત્રથી કાર્યની નિષ્પત્તિ થતી નથી. માર્ગને જાણનાર હોવા છતાં એ તેમાં સચેષ્ઠ, સક્રિય

મગવાનર્હંત્રપિ ન તાવદ્ મુક્તિમાપ્નોતિ યાવત્સ સકલકર્મક્ષયણક્ષમાયાં શૈલેશ્વ-
વસ્થાયાં સર્વસંવરરૂપાં ચારિત્રક્રિયાં ન પ્રતિપદ્યતે, તસ્માત્ ક્રિયૈવ પુરુષાર્થસિદ્ધી
મુખ્યં કારણમ્ । દૃશ્યતે ચ-યત્ યત્સમનન્તરમુત્પદ્યતે તસ્ય તત્કારણકત્વમ્, યથા-
અન્યાવસ્થામાત્પૃથિવ્યાદિસામગ્રીસમનન્તરભાવિત્વાદકુરસ્ય તત્કારણકત્વમ્,
તથૈવ ક્રિયાસમનન્તરભાવિનીત્વાત્ સકલપુરુષાર્થસિદ્ધેરપિ તત્કારણકત્વમિતિ ।
इत्थं चैष क्रियानयश्चतुर्विधसामायिके देशविरतिसर्वविरतिरूपं सामायिकद्वयमेव

ચારિત્રક્રિયા કો લેકર કહા છે । હસ પ્રકાર સે જો ક્રિયાનય મેં
પ્રધાન કહી ગઈ છે વહ ક્ષાયોપશમિક્રિયા કે આધાર પર તો આતીહી છે
પરન્તુ જો ક્ષાયિક ક્રિયા છે । ડનકે બો આધાર પર ડસમેં પ્રધાનતા
આતી છે-જેસે જિસ અર્હંત મગવાન્ કો કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન હો ચુકા છે
એસે વે મગવાન્ પ્રરિહન્ન પ્રભુ બી જલ તક સકલકર્મક્ષયણ મેં સમર્થ
શૈલેશી અવસ્થા મેં સર્વ સંવરરૂપચારિત્રક્રિયા કો પ્રાપ્ત નહીં કર લેતે
છે તલ તક વે મુક્તિ કો નહીં પા સકતે હૈં । હસલિયે યહી માનના
ચાહિયે કિ પુરુષાર્થ સિદ્ધિ મેં મુખ્ય કારણ ક્રિયા હી છે । યહ વાત
દેલને મેં આતી છે કિ જો જિસકે સમનન્તર કાલ મેં ઉત્પન્ન હોતા છે,
વહ ડસ કારણક માના જાતા છે । જેસે પૃથિવ્યાદિરૂપ સામગ્રી કે સમ-
નન્તર કાલ મેં ઉત્પન્ન હુઆ અંકુર તત્કારણક હોતા છે । હસી પ્રકાર
ક્રિયા કે સમનન્તર કાલ મેં હોનેવાલી પુરુષાર્થ સિદ્ધિ બી તત્કારણક

ક્રિયાને લઈને કહ્યું છે. આ પ્રમાણે જે ક્રિયાનયમાં પ્રધાન કહેવામાં
આવી છે, તે ક્ષાયોપશમિક ક્રિયાના આધારે તો આવે જ છે, પરંતુ
જે ક્ષાયિક ક્રિયા છે, તેના આધારે પણ તેમાં પ્રધાનતા આવી જાય છે. જેમ
અર્હંત ભગવાને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, એવા તે ભગવાન્ અર્હંત
પ્રભુ પણ જ્યાં સુધી સકળ કર્મક્ષયણમાં સમર્થ શૈલેશી અવસ્થામાં સર્વ
સંવરરૂપ ચારિત્ર ક્રિયાને પ્રાપ્ત કરી લેતા નથી, ત્યાં સુધી તે મુક્તિ મેળવી
શકતા નથી. એથી એ જ માની લેવું જોઈએ. કે પુરુષાર્થ સિદ્ધિમાં મુખ્ય
કારણ ક્રિયા જ છે. આ વાત જોવામાં આવે છે કે જે જેના સમનન્તર કાળમાં
ઉત્પન્ન થાય છે તેને તે કારણકે માનવામાં આવે છે. જેમ પ્રતિબંધક કાર-
ણના અભાવે અન્યાવસ્થા પ્રાપ્ત પૃથિવ્યાદિરૂપ સામગ્રીના સમનન્તર કાળમાં
ઉત્પન્ન થયેલ અંકુર તત્કારણક હોય છે. આ પ્રમાણે ક્રિયાના સમનન્તર કાળમાં
થનારી પુરુષાર્થ સિદ્ધિપણ તત્કારક જ માનવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આ
ક્રિયાનય ચતુર્વિધ સામાયિકમાંથી દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ એ બે સામા-
યિકોને જ માને છે. કેમકે એ બંને સામાયિકો ક્રિયારૂપ છે. એથી

મન્યતે, ક્રિયારૂપસ્ત્વેન અન્યોર્મુક્તિ પ્રતિપ્રધાનકારણત્વાત્ । સમ્યક્ત્વસામાયિકશ્રુત-
સામાયિકે તુ તદુપકારકમાત્રે, અત એવ તે ગૌણે, તસ્માદેતસ્સામાયિકદ્વયમ્ અયં
ક્રિયાનયો નેષ્છતીતિ દ્વિતીયઃ પક્ષઃ ॥ અત્ર જ્ઞાનનયક્રિયાનયાવુભયાવપિ સયુક્તિકૌ
નિર્દિષ્ટૌ, તન્ન કો ગ્રાહ્યઃ ક ઉપેક્ષણીય ઇતિ શિષ્યા નાવબુધ્ધેરન, અતઃ સ્વસમ્મતં
પક્ષં પ્રદર્શયિતુમાહ-‘સઘ્વેસિપિ’ ઇત્યાદિ । સર્વેષામપિ=સ્વતન્ત્રસામાન્યવિશેષ-
વાદિનાં નામસ્થાપનાદિવાદિનાં વા સમસ્તાનામપિ નયાનાં, ન તુ નયદ્વયસ્યૈવ,
વત્સંવયતાં=પરસ્પરવિરોધિનીમુક્તિ નિશ્ચય=શ્રુત્વા ઇહ તત્ સર્વનયવિષુદ્ધં=સર્વનય-
સમ્મતં તત્પરૂપતયા ગ્રાહ્યમ્, યદાશ્રિત્ય મુનિચરણગુણસ્થિતઃ-ચરણં=ચારિત્રં ક્રિયા,

હીં માની જામી છે । આ પ્રકાર આ ક્રિયાનય ચતુર્વિધ સામાયિક મેં સે
વેશંચિરતિ ઓર સર્વચિરતિ આ દો સામાયિકોં કો હી માનતા છે ।
કયોંકિ યે ત્રીનો સામાયિક ક્રિયારૂપ હેં । આસીલિયે આ મેં મુક્તિ પ્રાપ્તિ
કેં પ્રતિ પ્રધાન કારણતા છે, એસી આ નયવ્યવસ્થા દેતા છે । તથા
સમ્યક્ત્વસામાયિક ઓર શ્રુતસામાયિક યે દો સામાયિક કેવલ આકે
ઉપકારક હેં । આસીલિયે મુક્તિ પ્રાપ્તિ મેં યે સાક્ષાત્ કારણ ન હોકર ગૌણ
કારણ હેં । અતઃ ક્રિયાનય કી દૃષ્ટિ મેં આની માન્યતા નહીં છે । આ
પ્રકાર આ દ્વિતીય પક્ષ છે । યહાં જ્ઞાનનય ઓર ક્રિયાનય યે દોનોં
ઓ નય સયુક્તિક કહે ગયે હેં । તથ શિષ્ય કો આ સંદેહ હો સકતા
છે કિ આને કોન ગ્રાહ્ય છે ઓર કોન અગ્રાહ્ય-ઉપેક્ષણીય છે । આ-
સીલિયે સૂત્રકાર સ્વસમ્મત પક્ષ કો પ્રકટ કરને કે લિયે કહેતે હેં કિ--
(સઘ્વેસિ પિ નયાણં બહુવિદ્વત્સન્વયં નિસામિત્તા । તં સન્વયવિસુદ્ધં
જં ચરણગુણદ્વિઓ સાહુ) સ્વતન્ત્ર સામાન્ય ઓર વિશેષવાદિયોં કી

એમનામાં મુક્તિ પ્રાપ્તિના પ્રતિ પ્રધાન કારણતા છે, એવી આ નય વ્યવસ્થા
બતાવે છે, તથા સમ્યક્ત્વસામાયિક શ્રુતસામાયિક એ એ સામાયિક ફક્ત
એના ઉપકારકો છે. એથી મુક્તિ પ્રાપ્તિમાં એઓ સાક્ષાત્કારણો નહિ
પણ ગૌણકારણો છે. એટલા માટે ક્રિયાનયની દૃષ્ટિમાં એમની માન્યતા નથી.
આ પ્રમાણે આ દ્વિતીય પક્ષ છે. અહીં જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનય એ બન્ને
નયો કહેવામાં આવ્યા છે. ત્યારે શિષ્યને આ વિષે સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે કે,
આમાંથી કયો ગ્રાહ્ય અને કયો અગ્રાહ્ય-ઉપેક્ષણીય-છે એથી સૂત્રકાર સ્વસ-
મ્મત પક્ષને પ્રકટ કરવા માટે કહે છે કે-(સઘ્વેસિ પિ નયાણં બહુવિદ્વત્સન્વયં
નિસામિત્તા તં સન્વયવિસુદ્ધં જં ચરણગુણદ્વિઓ સાહુ) સ્વતન્ત્ર સામાન્ય અને
વિશેષવાદીઓની નામ સ્થાપના વગેરે વાહીઓની અથવા સમસ્તનયોની વકત-

ગુણો જ્ઞાન, તયોઃ સ્થિતઃ=જ્ઞાનક્રિયોભયયુક્તઃ સાધુઃ=ભાવસાધુઃ=મોક્ષસાધકો ભવતીત્યર્થઃ । અર્થે ભાવઃ-જ્ઞાનક્રિયામ્યાં યુક્ત એવ મુનિ મોક્ષસાધકો ભવતિ, ન સ્વેકૈકેન યુક્ત ઇતિ । પૂર્વમેકૈવસ્ય મુક્તિસાધકત્વં યદ યુક્ત્યા પ્રતિપાદિતં તદ-સિદ્ધિમ્ । તથાહિ-યજ્ઞજ્ઞાનવાદિના પ્રતિપાદિતમ્-યદ્ યદવિનાભાવિ ભવતિ તત્ત-

નામ સ્થાપના આદિ વાદિયોં કી અથવા સમરતનયોં કી વક્તવ્યતા કો પરસ્પર વિરોધિની ઉક્તિ કો સુનકર ભાવસાધુ કો ચાહિયે કિ વહ સર્વનયસમ્મતવિશુદ્ધસિદ્ધાંત કો ગ્રહણ કરે-કયોંકિ ઉસીકે આશ્રય સે વહ ક્રિયા ઓર જ્ઞાન ઇનમેં સ્થિત હો સકતા હૈ । તાત્પર્ય કહને કા ગહ હૈ કિ-ક્રિયા ઓર જ્ઞાન યે દોનોં પરસ્પર નિરપેક્ષ હોકર સકલ પુરુષાર્થ કી સિદ્ધિ કે કારણ નહીં હો સકતે હૈ । યે દોનોં મિલકર હી હો સકતે હૈ । ‘ઇસ પ્રકાર સે ઇસ વાત કો જાનનેવાલા ભાવસાધુ હી મોક્ષસાધક હો સકતા હૈ કયોંકિ વહ અપને જીવન મેં ક્રિયા ઓર જ્ઞાન ઇન દોનોં કા આરાધક હોતા હૈ । કેવલ ક્રિયા યા ક્રિયા વિહીન જ્ઞાન કી આરાધના સે મુક્તિ નહીં મિલતી હૈ । પહિલે જો અપને એક કો નયને મુક્તિસાધકતા કહી હૈ, વહ કિસી પ્રકાર સે યુક્તિયુક્ત નહીં હૈ-ગહ ઇસ પ્રકાર સે જાનના ચાહિયે-જ્ઞાનનય કો લેકર જ્ઞાનવાદીને જો ગહકહા હૈ કિ જિસકા અવિનાભાવી હોતા હૈ વહ તત્કારણક હોતા

વ્યતાને પરસ્પર વિરોધિની ઉક્તિને સંભળીને ભાવસાધુને જોઇએ કે તે સર્વનય સમ્મત વિશુદ્ધ સિદ્ધાંતને ગ્રહણ કરે. કેમકે તેના જ આશ્રયથી તે ક્રિયા અને જ્ઞાન એમનામાં સ્થિત થઇ શકે છે. તાત્પર્ય કહેવાનું આ પ્રમાણ છે કે ક્રિયા અને જ્ઞાન એ બન્ને પરસ્પર નિરપેક્ષ થઇને સકલ પુરુષાર્થની સિદ્ધિના કારણો સંભવી શકતાં નથી, એ બન્ને મળીને જ થઇ શકે છે.

આ પ્રમાણે આ વાતને બાણનારો ભાવસાધુ જ મોક્ષસાધક થઇ શકે છે, કેમકે તે પોતાના જીવનમાં ક્રિયા અને જ્ઞાન એ બન્નેનો આરાધક હોય છે. ફક્ત ક્રિયાવિહીન જ્ઞાનની આરાધનાથી મુક્તિ મળતી નથી. પહેલાં જે અમને એક નયે મુક્તિ સાધકતા કહી છે, તે કઇ રીતે યુક્તિ યુક્ત નથી તે આ પ્રમાણે બાણનું જોઇએ. જ્ઞાનનયને લઇને જ્ઞાનવાદીએ જે આ કહ્યું છે કે જે જેનો અવિનાભાવી હોય છે તે તત્કારણક હોય છે, તે આપું

9.04

है सो ऐसा कथन सिद्ध नहीं होता है। क्योंकि पुरुषार्थ सिद्धि में ज्ञानमात्रनिबन्धनता कहीं पर भी नहीं देखी जाती है अतः यहां हेतु असिद्ध है। तथा जो अग्नि को जलाने के अर्थी होते हैं वे केवल अग्नि इस प्रकार से जलायी जाती है, इतने ज्ञानमात्र से थोड़े ही जलने की सिद्धि को पा सकते हैं। 'अग्नि तैयार हो जावे' इसके लिये तो उसे बाहर से अग्नि लानी पड़ेगी, उसे धोंकना पड़ेगा तथा और भी जो उसे तैयार करने की प्रक्रिया होगी, वह सब करनी पड़ेगी तब कहीं अग्नि प्रज्वलित होगी। इसी प्रकार तीर्थंकर भगवान् भी प्राप्त केवलज्ञान मात्र से थोड़े ही मुक्ति पा लेंगे ? उसकी प्राप्ति में तो उन्हें यथाख्यातचारित्र्यरूप क्रिया की भी अपेक्षा होगी अतः पुरुषार्थ की सिद्धि ज्ञान और क्रिया इन दोनों की अविनाभाविनी है, ऐसा मानना चाहिये। पुरुषार्थ की सिद्धि में जिस प्रकार ज्ञान कारण पड़ता है उसी प्रकार से क्रिया भी कारण पड़ती है। क्योंकि क्रिया के बिना पुरुषार्थ की सिद्धि असंभवित होती है। इस प्रकार ज्ञान

अ० ११४

તત્કારણકત્વમ્' इत्यादि । अत्र-यस्तदनन्तरोत्पत्तिलक्षणो हेतुरुक्तः सोऽप्यसिद्धो-
 जनैकान्तिकश्च । यतः स्त्रीमक्ष्यभोगादिक्रियाकालेऽपि ज्ञानमस्त्येव, अन्यथा तत्र
 प्रवृत्तिरेव न स्यात् । तथा-तीर्थंकरस्य शैलेऽप्यवस्थायां सर्वसंवररूपक्रियाकालेऽपि
 केवलज्ञानमस्त्येव, अन्यथा तस्याः प्राप्तिरेव न स्यात् । तस्मात् केवलक्रियान-
 न्तरभावित्वेन पुरुषार्थस्य सिद्धेर्दर्शनादसिद्धौ हेतुः । तथा-यथा च तदनन्तर-
 भावित्वलक्षणो हेतुर्मुक्त्यादिपुरुषार्थसिद्धौ क्रियायाः कारणत्वं साधयति, तथैव
 ज्ञानस्यापि कारणत्वं साधयति, क्रियायाः सत्त्वेऽपि ज्ञानमन्तरेण पुरुषार्थसिद्धेः
 निषन्धकं होकर भी पुरुषार्थ सिद्धि क्रिया निरपेक्ष नहीं होती है ।
 अतः तदविनाभावित्वरूप जो हेतु है, वह क्रियारूप निरपेक्ष के साथ
 भी अविनाभावी होने के कारण अनैकान्तिक भी है । तथा-जो क्रिया-
 वादीने क्रियानय के पक्ष को लेकर 'यत् यत्समनन्तरमुत्पद्यते तस्य
 तत्कारणकत्वम्' इत्यादि रूप से कहा है सो वह भी सिद्ध नहीं होता
 है । क्योंकि यहां हेतु असिद्ध है और अनैकान्तिक भी है । क्योंकि
 स्त्री तथा मक्ष्य पदार्थ की भोगादि क्रिया के समय में भी तो ज्ञान
 मौजूद ही है । यदि उस समय ज्ञान न हो तो उसमें प्रवृत्ति ही नहीं हो
 सकती है । तथा-तीर्थंकर भगवान् को शैलेशी अवस्था में सर्व संवररूप
 क्रियाकाल में ऐसा तो है नहीं कि ज्ञान न हो उस समय वहां केवल-
 ज्ञान रहता ही है । नहीं तो उसकी प्राप्ति ही उन्हें नहीं हो सकती है ।
 इसलिये केवल क्रिया के अनन्तरभावीरूप से पुरुषार्थ की सिद्धि नहीं
 देखी जाती है-अतः यह हेतु असिद्ध है । तथा जिस-प्रकार तदनन्तर

ર્થની સિદ્ધિમાં જેમ જ્ઞાન કારણ હોય છે, તેમજ ક્રિયા પણ કારણરૂપ હોય છે.
 કેમકે ક્રિયા વગર પુરુષાર્થ સિદ્ધિ અસંભવિત હોય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન નિષ-
 ન્ધક થઈને પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધિ ક્રિયા નિરપેક્ષ હોતી નથી. એથી તદવિના-
 ભવિત્વરૂપ જે હેતુ છે, તે ક્રિયારૂપ વિપક્ષની સાથે પણ અવિનાભાવી હોવા
 બદલે અનૈકાંતિક છે. તેમજ જે ક્રિયાવાદીએ 'ક્રિયાનયના પક્ષને લઈને 'યત્
 યત્સમનન્તરમુત્પદ્યતે તસ્ય તત્કારણકત્વમ્' ઇત્યાદિ રૂપમાં કહ્યું છે, તો તે પણ સિદ્ધ
 થતું નથી. કેમકે સ્ત્રી તથા ભક્ષ્ય પદાર્થની ભોગાદિ ક્રિયાના સમયમાં પણ જ્ઞાન તો
 વિદ્યમાન હોય જ છે જે તે સમયે જ્ઞાન ન હોય તો તેમાં પ્રવૃત્તિ થાત નહીં તથા
 તીર્થંકર ભગવાનને શૈલેશી અવસ્થામાં સર્વ સંવરરૂપ ક્રિયા કાલમાં એવું તો છે જ
 નહિ કે જ્ઞાન ન હોય તે સમયે ત્યાં કેવળજ્ઞાન રહે જ છે. નહીંતર તેની પ્રાપ્તિ
 જ તેમને થાત નહીં એથી કેવળ ક્રિયાના અનન્તર ભાવીરૂપથી પુરુષાર્થની

અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૫૦ નવસ્વરૂપનિરૂપણમ્

૨૦૭

કદાચિદપ્યસંભવાદનૈકાન્તિકોઽપિ હેતુર્વૌધ્ય ઇતિ । દત્તં ચ જ્ઞાનક્રિયોભયસ્યૈવ મુક્ત્યાદિ-સિદ્ધૌ કારણત્વં નત્વેકૈઋસ્યેતિ સિદ્ધાન્તઃ । ઉક્તં ચ—

‘દ્યં નાણં ક્રિયાહીણં, દયા અન્નાણઓ ક્રિયા ।

પાસંતો પંગુલો દડ્ઢા, ધાવમાણો ય અંધઓ ॥૧॥

સંજોગસિદ્ધીય ફલં વયંતિ, નહુ, એગચ્ચેણ રહો પયાડ ।

અંધો ય પંગુ ય વળે સમેચ્ચા, તે સંપુત્તા નયરં પવિટ્ઠા ॥૨॥’

છાયા—દત્ત જ્ઞાન ક્રિયાહીન, દત્તા અજ્ઞાનતઃ ક્રિયા ।

પર્યન્ પડ્ઢુગુલો દમ્ધો ધાવંશ્ચ અન્ધકઃ ॥૧॥

સંયોગસિદ્ધયા ચ ફલં વદન્તિ ન સ્વલુ એકચ્ચેણ રથઃ પ્રયાતિ ।

અન્ધશ્ચ પંગુશ્ચ વળે સમેચ્ચ તૌ સંપયુક્તૌ નગરં પ્રવિષ્ઠૌ ॥૨॥ ઇત્યાદિ ।

અગ્રોચ્યતે—નત્વેવ જ્ઞાનક્રિયોર્મુક્તિસાધિકા શક્તિઃ પ્રત્યેકમસતો સમુદાયે કથમુપ-લભ્યેત ? ન હિ અવયવેઽવર્તમાના શક્તિઃ સમુદાયે સમુપલભ્યતે, યથા એકસ્થાં

માવિત્સ્વરૂપ હેતુ મુક્ત્યાદિ કે પુરુષાર્થ કી સિદ્ધિ મેં ક્રિયા કો કારણરૂપ સે સિદ્ધ કરતા હૈ, ડસી પ્રકાર સે વહ જ્ઞાન કો ખી વહાં કારણરૂપ સે સિદ્ધ કરતા હૈ । ઇસલિયે યહ હેતુ અનૈકાન્તિક ખી હૈ । કયોંકિ ક્રિયા કે સદ્ભાવ મેં ખી જ્ઞાન કે વિના પુરુષાર્થ કી સિદ્ધિ કદાચિત્ ખી હોતી નહીં હૈ । ઇસ પ્રકાર જ્ઞાન ઓર ક્રિયા ઇન ડોનોં કો હી મુક્તિ આદિ કી સિદ્ધિ મેં કારણતા હૈ કેવલ એક-એક કો નહીં । યહ અટલ સિદ્ધાન્ત હૈ । ઉક્તં ચ ‘દ્યં નાણં ક્રિયાહીણં’ ઇત્યાદિ ॥ ૨ ॥

તાત્પર્ય યહ હૈ કિં ક્રિયાહીન જ્ઞાન નિષ્ફલ હૈ—ઓર જ્ઞાન હીન ક્રિયા ખી નિકમ્મી હૈ । ડેખતા હુઆ પંગુ જલ ગયા ઓર ડોડતા હુઆ અંધા જલ ગયા । યહાં પરસ્પર નિરપેક્ષ જ્ઞાન ઓર ક્રિયા મેં પંગુ ઓર અંધે કે દષ્ટાંત સે યહ સ્પષ્ટ કિયો ગયો હૈ કિ—‘યે ડોનોં નિરપેક્ષ સ્થિતિ મેં કાર્યસાધક-મુક્તિસાધક નહીં હો સકતે હૈ । અંધા ચલ તો

સિદ્ધિ જોવામાં આવતી નથી. એથી આ હેતુ અસિદ્ધ છે. તથા જેમ તદનન્તર ભાવિત્વરૂપ હેતુ મુક્ત્યાદિના પુરુષાર્થની સિદ્ધિમાં ક્રિયાને કારણ રૂપથી સિદ્ધ કરે છે, તેમજ તે જ્ઞાનને પણ ત્યાં કારણ રૂપથી સિદ્ધ કરે છે, એટલા માટે આ હેતુ અનૈકાન્તિક પણ છે. કેમકે ક્રિયાના સદ્ભાવમાં જ્ઞાનવિના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ કોઈ પણ કાળે થતી નથી. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને ક્રિયા એકએક અલગ રૂપમાં નહિ પણ બન્ને સાથે મુક્તિ વગેરેની સિદ્ધિમાં કારણરૂપ હોય છે. આ અટલ સિદ્ધાન્ત છે. ઉક્તં ચ ‘દ્યં નાણં ક્રિયાહીણં’ ઇત્યાદિ ।

તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ક્રિયા હીન જ્ઞાન નિષ્ફળ છે, અને જ્ઞાનહીન ક્રિયાપણુ વ્યર્થ છે. દેખવા છતાંએ પંશુ બળી ગયો તો અને દોડતો હોવા છતાંએ આંધળો બળી ગયો. અહીં પરસ્પર નિરપેક્ષ જ્ઞાન અને ક્રિયામાં પંશુ અને

છાયા—વિશ્વગ્ ન સર્વથૈવ સિકતાતૈલમિવ સાધનાભાવઃ ।

દેશોપકારિતા યા સા સમવાયેઽપિ સમ્પૂર્ણા ॥ ઇતિ ।

इत्थं च-ज्ञानक्रिये समुदिते एव मुक्तिकारणं न तु मत्त्येकमिति निष्कर्षः । ततश्च यः सर्वनयग्राही भवति स एव भावसाधुः । तादृशश्च ज्ञानक्रियावानेव भवतीति व्यवस्थितम्-‘तं सर्वनयविमुद्धं जं चरणगुणद्विभो साहू’ इति । तदेवं समेदो नयः प्ररूपितः, तत्प्ररूपणे च सम्पूर्णं नयद्वारमिति सूचयितुमाह-स एष नय इति । इत्थमुपक्रमादीनि चत्वार्यप्यनुयोगद्वाराणि प्ररूपितानि, तत्प्ररूपणे च सम्पूर्णमनुयोगद्वारसूत्रमिति प्रदर्शयितुमाह-अनुयोगद्वाराणि समाप्तानीति ॥सू० २५०॥

॥ ઇતિ શ્રી વિશ્વવિખ્યાત-જગદ્ગુલ્લભ-મસિદ્ધવાચક-પશ્ચદશભાષા-

કલિતલલિતકલાપાઠાપકમધિષ્ઠદ્વગદ્યચનૈકગ્રન્થનિર્માપક,

વાદિમાનમર્દક-શ્રીશાહૂચ્છત્રપતિ કોલ્હાપુરરાજપદત્ત-

‘જૈનાચાર્ય’ પદભૂષિત—કોલ્હાપુરરાજગુરુ-

બાલવ્રહ્મચારિ—જૈનાચાર્ય—જૈનધર્મદિવાકર

-પૂરૂષશ્રી ઘાસીઝાલવ્રતિવિરચિતા

અનુયોગદ્વારસૂત્રસ્ય-અનુયોગ-

ચન્દ્રિકા ટીકા સમ્પૂર્ણા ॥

‘वीसुं न सर्वहन्त्रिचय’ इत्यादि । सिकता के एक कण में स्वन्तत्रावस्था में तैलांश नहीं है-तब वह समुदायावस्था में कैसे आसकता है ? जिसके एकदेश में उपकारिता होती है तो, उसके समुदाय में संपूर्ण रूप से उपकारिता हो सकती है जैसे-तिलके एक दाने में स्वतंत्रता-वस्था में तैलांश है, वह तिलों के समुदायावस्थामें पूर्णरूप अवश्य हो सकता है । ऐसी बात भिन्न २ क्रिया और ज्ञान में नहीं है । अतः समुदायरूप में उनमें मुक्ति साधकता का आना बिलकुल उचित ही है । उसका निष्कर्ष यही है समुदित ज्ञान क्रिया ही मुक्ति

કયાં વાત ઉપસ્થિત થાય છે. ઉક્તંચઃ-‘વીસું ન સર્વહન્ત્રિચય’ इत्यादि ।’ સિકતાના એક કણમાં સ્વાતંત્રાવસ્થામાં તૈલાંશ નથી, ત્યારે તે સમુદાયવસ્થામાં કેવી રીતે સંભવી શકે છે. જેના એક દેશમાં ઉપકારિતા હોય છે તેને સમુદાયમાં સંપૂર્ણ રૂપમાં ઉપકારિતા થઈ શકે છે. જેમ તિલના એક દાણામાં સ્વતંત્રાવસ્થામાં તૈલાંશ છે, તે તલોના સમુદાયવસ્થામાં પૂર્ણરૂપમાં અવશ્ય થઈ શકે જ છે. એવી વાત ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયા અને જ્ઞાનમાં નથી. એથી સમુદાય રૂપમાં તેમનામાં મુક્તિ-સાધકતા હોવી સ્વાભાવિક જ છે. આ બધાને નિષ્કર્ષ આ છે કે સમુદિત જ્ઞાન, ક્રિયા જ મુક્તિનું કારણ છે; આ પ્રમાણે

અનુયોગધાન્ત્રિકા ટીકા સૂત્ર ૨૫૦ શાસ્ત્રપ્રશસ્તિ:

૨૧૧

શાસ્ત્રપ્રશસ્તિ:—

સૌરાષ્ટ્રદેશે વિમલે, શ્રાવકૈઃ સમલંકૃતે ।

ઉપલેટાનગરેઽસ્મિન્, શુદ્ધભાવસમાશ્રિતે ॥૧॥

વિક્રપાબ્દે દ્વિ સદસ્રે, નવસંસ્કૃતધિકે શુભે ।

વૈશાખે પ્રથમે માસે, પૂર્ણિમાયાં તિથી કુજે ॥૨॥

સૂત્રેઽનુયોગદ્વારાભ્યે મહ્યકલ્યાણકારિણી ।

પૃષ્ઠા સમ્પૂર્ણતાં યાતાઽનુયોગચન્દ્રિકા શુભા ॥૩॥

અત્રત્યઃ સુત્તદઃ કૃપાસમુદયઃ શ્રીજૈનસંઘો મિથઃ,

પ્રેમાવદ્વિધેયપદ્ધતિમિલહીનાર્તરક્ષાપરઃ ।

શુદ્ધસ્થાનકવાસિધર્મનિરતો રત્નવ્રયામઃ શુભઃ,

શ્રદ્ધાવાશિગમે જિનમવચ્ચને શ્રેયસ્કરે જ્ઞોમતે ॥૪॥

દેવે ગુરૌ ધર્મપથે ચ મક્તિ યૈવાં સદાચારુચિર્હિ નિત્યમ્ ।

તે શ્રાવકા ધર્મપરાયણાશ્ચ સુશ્રાવિકાઃ સન્તિ ગૃહે ગૃહેઽન્ ॥૫॥

॥ શુભમસ્તુ ॥ શ્રીરસ્તુ ॥

કા કારણ છે । હસ પ્રકાર જો સાધુ સર્વનય યાહી હોતા છે, વહી આવસાધુ હોતા છે, ઓર જો આવસાધુ હોતા છે, વહ જ્ઞાન ક્રિયાવાલા હી હોતા છે । હસલિયે ‘તં સવ્વનયવિસુદ્ધં’ ઇત્યાદિ ગાથોક્ત વાત વ્યવસ્થિત હોં ચુકી । હસ પ્રકાર સમ્બેદ નય કા યહ નિરૂપણ કિયા । (સે તં નય-અણુભોગદ્વારા સમ્મતા) હસકે નિરૂપિત હોતે હી સમ્પૂર્ણનયદ્વાર નિરૂપિત હો ચુકા । હસ પ્રકાર ઉપક્રમ આદિ ચારોં મી અનુયોગ દ્વાર પ્રરૂપિત હો ચુકે । હસકે પ્રરૂપિત હો જાને પર યહ અનુ-યોગ દ્વાર સૂત્ર સમાપ્ત હુઆ ॥ ૨૫૦ ॥

અનુયોગદ્વાર સૂત્ર સમાપ્ત

જે સાધુ સર્વનય યાહી હોય છે, તેજ આવસાધુ હોય છે, અને જે આવસાધુ હોય છે, તે જ્ઞાન ક્રિયાવાન જે હોય છે. એથી ‘તં સવ્વનયવિસુદ્ધં’ ઇત્યાદિ ગાથોક્ત વાત વ્યવસ્થિત રીતે રૂપિત થઈ ગઈ છે. આ પ્રમાણે સભેદ નયનું આ નિરૂપણ થયું. (સે તં નય અણુભોગદ્વારા સમ્મતા) એના નિરૂપણથી સંપૂર્ણનય નિરૂપિત થઈ ગયો છે તેમ સમજવું. આ પ્રમાણે ઉપક્રમ વગેરે ચારે ચાર અનુયોગદ્વારો પ્રરૂપિત થઈ ગયાં છે. આના પ્રરૂપણથી અહીં આ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર સમાપ્ત થાય છે. ॥૨૫૦॥

અનુયોગદ્વારસૂત્ર સમાપ્ત

ૐ શાન્તિઃ-શાન્તિઃ-

-- શાસ્ત્રપ્રશસ્તિ --

સૌરાષ્ટ્ર દેશ મેં ઉપલેટા નામકા એક બડા સુન્દર નગર હૈ । હસમેં શ્રાવકજનોં કી અછ્છી સંખ્યા હૈ । યહાં નિવાસ કરને પર ખાચોં કી નિર્મલતા રહતી હૈ । વિક્રમ સંવત્ ૨૦૦૧ પ્રથમ વૈશાખ શુક્લપૂર્ણમાસી મંગલવાર કે દિન, હસ અનુયોગ દ્વાર સૂત્ર પર રચિત યહ બળ્યજન કલ્યાણકારક અનુયોગચન્દ્રિકા નામકી ટીકા સંપૂર્ણ હુઈ હૈ ।

યહાં કા શ્રી જૈનસંઘ બડા હી અધિક કૃપાલુ હૈ । દુસરોં કો હમેશાં સુખી કરને કી ચેષ્ટા મેં કટિબદ્ધ રહતા હૈ । આપસ મેં હસ સંઘ કા સદા મેલ બના રહતા હૈ । ઓર શ્રાવક લોગ દુઃખી જીવોં પર ઉપકાર કરતે હૈ । શુદ્ધ સ્થાનકવાસિ ધર્મ કી આરાધના મેં યે નિરંતર તલલીન રહતે હૈ । સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન ઓર ચારિત્ર કી છાપ હન પર દેખને મેં આતી હૈ । કલ્યાણકારણ જિન પ્રવચન કે ઉપર હનકી અગાધ શ્રદ્ધા હૈ । એસે શ્રી જૈનસંઘ કે શ્રાવક લોગ હસ નગર મેં સુશોભિત હોતે હૈ । યહાં ઘર ૨ મેં દેવ, ગુરુ ઓર ધર્મ કે પ્રતિ ભક્તિ રાખનેવાલે તથા સદાચાર મેં રુચિ સંરખ એસે ધર્મપરાયણ શ્રાવક હૈ ઓર એસી હી શ્રાવિકાઈ હૈ । પાદારવિન્દ યદિ રક્ષક આપકે હૈ, કૈસે વિમો ! વિપદ આ સકતી વહાં પર. રક્ષા મલા મરુડ હો કરના જિન્હોં કી, કૈસે ઉસે સરપ ડંક લગા સકેગા.

શાસ્ત્ર પ્રશસ્તિ-

સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં ઉપલેટા નામે એક બહુ જ સુંદર રમ્ય નગર છે. તેમાં શ્રાવકજનો બહુ જ સારી સંખ્યામાં વસે છે અહીં નિવાસ કરવાથી ભાવો નિર્મળ રહે છે. વિક્રમ સંવત્ ૨૦૦૬ પ્રથમ વૈશાખ શુક્લ પૂર્ણમાસી મંગલવારના દિવસે, આ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર પર રચિત આ બળ્ય જન કલ્યાણકારક અનુયોગચન્દ્રિકા નામની ટીકા સંપૂર્ણ થઈ છે.

અહીંના જૈન સંઘ અતીવ કૃપાલું છે. તે ળીજઓને સુખી કરવામાં જ દર વખતે તત્પર રહે છે સંઘના બધા સદસ્યો પરસ્પર એકદમ મિત્રભાવથી રહે છે, અને શ્રાવકજનો દીન, દુઃખી જીવો પર ઉપકાર કરે છે. શુદ્ધ સ્થાનકવાસી ધર્મની આરાધનામાં આ નિરંતર તલલીન રહે છે સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રની છાપ આ સર્વ પર સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. કલ્યાણકારક જિન પ્રવચન પર એમની અગાધ શ્રદ્ધા છે. એવો આ જૈનસંઘના શ્રાવકજનો આ નગરને સુશોભિત કરે છે. અહીં દરેકે દરેક ઘરમાં દેવ, ગુરુ અને ધર્મ પ્રત્યે ભક્તિ રાખનારા તથા સદાચારમાં રુચિ ધરાવનારા ધર્મ પરાયણ શ્રાવકો વસે છે, આ નગરની શ્રાવિકાઓ પણ શ્રાવકોની જેમ જ ધર્મ પરાયણ છે.

